

Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

**АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство**
Електронне наукове видання

№06, 2024

Ужгородський національний університет
Ужгород 2024

УДК 001:34

ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання
юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань
категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.)
зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Члени редакційної колегії: Белов Д.М. – д.ю.н., професор

Берлінгер Деніел – професор (Румунія)

Булеца С.Б. – д.ю.н., професор

Белова М.В. – д.ю.н., доцент

Дешко Л.М. – д.ю.н., професор

Заборовський В.В. – д.ю.н., професор

Лазур Я.В. – д.ю.н., професор

Манзюк В.В. – к.ю.н., доцент

Менджул М.В. – д.ю.н., доцент

Ондрова Юлія – к.ю.н. (Словацька Республіка)

Фаркаш Мірча – професор (Румунія)

Фрідманський Р.М. – к.ю.н., професор

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №12 від 21.11.2024 року

Офіційний сайт: <http://app-journal.in.ua/>

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2024

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Бадида А.Ю. БРАТЕРСТВО У ФРАНЦУЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: СУТНІСТЬ ТА ЗАСТОСУВАННЯ.....	20
Богатюк О.В., Мартинюк О.В. ГЕНЕЗА ІДЕЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.).....	24
Бондар Н.А., Головій В.О. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ.....	30
Вовк Ю.Є. УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО СЕНАТУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 1918 РОЦІ.....	35
Мельник А. ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА СОБОРНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В ГАЛИЧИНІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЄДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ.....	41
Мудриєвська Л.М., Тороп М.О. ПОКАРАННЯ ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ – ПРИХИЛЬНИКІВ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ.....	48
Наливайко І.О. ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ І ГАРАНТІЙ У КОНТЕКСТІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ.....	53
Олійник Ю.В. ВПЛИВ ІДЕЙ ХРИСТИЯНСТВА НА МЕТУ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.....	61
Осауленко В.Т. МІСЦЕ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНІЙ НОРМОТВОРЧОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	68
Радовецька Л.В. ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ ДЛЯ УКРАЇНИ: НЕВИВЧЕНІ УРОКИ БУДАПЕШТСЬКОГО МЕМОРАНДУМУ.....	72

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бисага Ю.М., Белова М.В., Фрідманський Р.М. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗАВДАНЬ ТА ФУНКЦІЙ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР.....	81
Вородин С.В. ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ПОСТРАЖДАЛИХ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	87
Голуб В.К. ДЕЯКІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ В УКРАЇНІ.....	92
Греца С.М., Греца Я.В. СУБ'ЄКТИ ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ СПЛАЧУВАТИ ПОДАТКИ І ЗБОРИ.....	100
Гудима Н.С. КОНСТИТУЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ.....	105
Гурчумелія У.І. РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ПРОГРАМ ТА ПРОЄКТІВ У ПОСИЛЕННІ СПРОМОЖНОСТІ РОЗВИТКУ МІЖТЕРИТОРІАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....	111

Дешко Л.М. ДЕНОНСАЦІЯ УГОДИ ПРО ГАРАНТІЇ ПРАВ ГРОМАДЯН ДЕРЖАВ – УЧАСНИЦЬ СНД У ГАЛУЗІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА РОЛЬ ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ, РІВНОСТІ, ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ, ЛЕГІТИМНИХ ОЧІКУВАНЬ В МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНТРОЛЮ НАД ВИКОРИСТАННЯМ ВЛАДИ ДЕРЖАВОЮ ТА ЗАХИСТУ ЛЮДИНИ ВІД СВАВІЛЬНИХ ДІЙ ДЕРЖАВИ.....	118
Деяк І.М. ПРОБЛЕМА ІНСТИТУЦІЙНОГО ПОЗИЦІОНУВАННЯ ПРОКУРАТУРИ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ.....	127
Кудрявцева О.М. ПРАВО ПЕРЕДАВАТИ НА НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМБРІОНИ, ОТРИМАНІ ШЛЯХОМ ЕКСТРАКОРПОРАЛЬНОГО ЗАПЛІДНЕННЯ: СТАНДАРТИ РАДИ ЄВРОПИ В СФЕРІ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ.....	133
Кузьменко О.В., Перевалова Л.В., Гаряєва Г.М. НАРОДНА ЗАКОНОДАВЧА ІНІЦІАТИВА: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	138
Курилас В.В. ВПЛИВ РЕЗУЛЬТАТІВ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	144
Марцеляк О.В. ДО ПИТАННЯ СУЧАСНОГО РОЗУМІННЯ УЗУРПАЦІЇ ВЛАДИ (КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	151
Панкевич О.З., Афтанасів В.М. ПРАВО НА ЖИТТЯ ТА ПРАВО НА ГІДНУ СМЕРТЬ: ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	158
Пирога І.С., Белов Д.М. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	164
Сінкевич О.В., Мельник І.-І. РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: ВПЛИВ НА ПРАКТИКУ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВУ ДОКТРИНУ В УКРАЇНІ.....	170
Тимофєєв В.П. Наточій А.Д. КОНФЛІКТ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ЦЕНТРУ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ З ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ.....	177
Чечерський В.І. КООРДИНАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ОРГАНУ.....	183
Шеремета С.А. ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ СУДАМИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ ШЛЯХОМ КОНФОРМНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНІВ.....	189
РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО	
Адаскалиця К.К., Михальчук І.І. ПОЄДНАННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ПРАВОСУДДЯ.....	194
Бесага І.В. ПЛАНУВАННЯ З НАДАННЯ ДОПОМОГИ СІМ'ЯМ, У ЯКИХ ІСНУЄ РИЗИК ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ (ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ).....	200
Василина Н.В., Шикір Д.О. СУТНІСТЬ І ПРАВОВЕ ПІДҐРУНТЯ ОБОВ'ЯЗКОВОСТІ ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ ВЕРХОВНОГО СУДУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	205
Горпинич Л.І. СПАДКОВІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	212
Жукевич І.В. ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СУДУ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ.....	217
Забуга Ю.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ СТРАХУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В ДЕЯКИХ КРАЇНАХ ЄС: В ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	221

Заяць О.С. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОГОВОРУ, УКЛАДЕНОГО ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	229
Зеліско А.В. ФЕНОМЕН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ У ЧИННОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	233
Комарницька І.І., Буцяк М.М. ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	238
Комарницька І.І. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	243
Котвяковський Ю.О., Ободєєва К.Ю. ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД.....	248
Кройтор В.А. ЕЛЕКТРОННИЙ ДОГОВІР.....	254
Лугина Є.Ю., Кочина О.С. ІНСТИТУТ НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ ПРАВА.....	259
Михальнюк О.В. ПРАВОВИЙ СТАТУС ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЯК ПІДПРИЄМЦЯ В УКРАЇНІ.....	264
Панченко С.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ У ДОГОВОРАХ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ.....	270
Парасюк М.В. ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА.....	277
Стеценко А.А. ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗІВ ТА ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ПРИМУСОВЕ ВИСЕЛЕННЯ.....	282
Тімонов А.І. СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «ВІДКРИТІСТЬ», «ГЛАСНІСТЬ» ТА «ПУБЛІЧНІСТЬ» ПРИ РОЗКРИТТІ ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ ГЛАСНОСТІ ТА ВІДКРИТОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	288
Шкаровський Д.О. ВПЛИВ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА НА ВМОТИВОВАНІСТЬ СУДОВОГО РІШЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	294
РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО	
Блаженко Т. УЧАСТЬ НЕЗАЛЕЖНОГО ЧЛЕНА НАГЛЯДОВОЇ РАДИ (РАДИ ДИРЕКТОРІВ) В КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	301
Вашкович В.В., Бисага Ю.Ю., Петруня О.А. ТРАНСФОРМАЦІЇ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОНТЕРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	306
Возняковська К.А. ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ГОСПОДАРСЬКИХ СУДАХ УКРАЇНИ: ЕФЕКТИВНІ СТРАТЕГІЇ ДЛЯ БІЗНЕСУ.....	311
Гут С.Ф. ДОСУДОВИЙ ПОРЯДОК ВРЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРІВ.....	315
Згама А.О. ЩОДО ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСУДДЯ ТА ПЕРСПЕКТИВ ДЛЯ СФЕРИ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	320
Марасін О.В. УЧАСНИКИ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАДАННЯ ПОСЛУГ ЗАРЯДЖАННЯ ЕЛЕКТРОМОБІЛІВ.....	326
Марісіо О.В. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ДЛЯ РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ ТРАНЗИТНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ КРАЇНИ.....	332
Олюха В.Г. ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ «SMART CITY» В УКРАЇНІ.....	339
Піддубна В. ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАВА.....	345

Серебряк С.В. ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ.....	351
Сошников А.О. ВПЛИВ САМОРЕГУЛІВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ІНШИХ ОБ'ЄДНАНЬ БІЗНЕСУ НА РОЗВИТОК ВІДПОВІДАЛЬНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	357
Черних О.С. ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧА ВІРТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ.....	365
Ярмоленко О.С. ПОНЯТТЯ КРЕДИТОРА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО (НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ).....	371
РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
Анатійчук В.В. ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	376
Боднарчук М.І., Бурка А.В. ПРАВИЛА ДРЕС-КОДУ ТА ДИСКРИМІНАЦІЯ ПРАЦІВНИКІВ.....	384
Вознюк В.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ІТ-ПРАЦІВНИКІВ.....	390
Гарасимків Л.І. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....	397
Карпова О.О. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ: СПЕЦІАЛЬНА НАКОПИЧУВАЛЬНА ПРОГРАМА, ЛІЗИНГ, ІПОТЕКА.....	402
Маленко О.В. ПОНЯТТЯ ТА СУТЬ КАТЕГОРІЇ «ІНТЕРЕС» У ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОМУ АСПЕКТІ.....	406
Міщук І.В., Киричук Б.С. АКТУАЛЬНІ ЗМІНИ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	411
Теличко О.А., Рекун В.А. АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЩОДО ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТА СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАЦІВНИКІВ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ У КРАЇНАХ ЄС: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	416
РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО	
Балюк Г.І., Власенко Ю.Л., Ковальчук Т.Г. СУБ'ЄКТИВНІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ І РЕАЛІЗАЦІЇ.....	425
Борищак В.О., Ігнатенко І.В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ЗЕМЕЛЬНИХ СУДІВ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ.....	435
Заєць О.І. ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИСТОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	440
Костяшкін І.О., Заверуха С.В. ДО ПИТАННЯ БЕЗОПЛАТНОГО НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ ЮРИДИЧНИМИ ОСОБАМИ.....	445
Курман Т.В. АГРОЕНЕРГЕТИЧНІ ВІДНОСИНИ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	450
Покальчук М.Ю., Марачук А.В., Шулепова О.О. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХОДІВ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ.....	455
Солодан К.В., Паламарчук А.І. ПРАВО НА ДОСТУП ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	462
Томозов А.В. ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ МІГРАЦІЇ ВНАСЛІДОК ПІДРИВУ КАХОВСЬКОЇ ГЕС.....	467
Філіппова А.Ю. АТОМНІ СТАНЦІЇ В УКРАЇНІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	476

Харитонов Т.Є., Григор'єва Х.А. ПІСЛЯВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: ПРАВОВІ ПЕРСПЕКТИВИ, ЗЕМЕЛЬНІ СПОРИ ТА ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА.....	484
Черваньова Д.А. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ У СФЕРІ АГРОБІЗНЕСУ.....	491
РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
Акулов Ю.В. ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ.....	498
Бліхар М.М., Мельник Ю.С. «ДІЯ» ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	503
Бліхар М.М., Матвієнко Я.В. ПРАВОВІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	509
Бойко Б.В. МОБІЛІЗАЦІЙНА ПІДГОТОВКА ТА МОБІЛІЗАЦІЯ ТА ЯК ОБ'ЄКТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ.....	515
Бублейник В.А., Легеза Є.О. ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВІДМОВУ В НАДАННІ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ.....	522
Варга Т.М. ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ТА ПРОПАГАНДА ЯК ІНСТРУМЕНТИ ВЕДЕННЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	526
Воронятніков О.О. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ТАРИФОУТВОРЕННЯ ВАНТАЖНИХ ЗАЛІЗНИЧНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ.....	532
Герич А.Й. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ.....	537
Гришко В.І., Лисий В.І. ВОЄННИЙ СТАН ЯК ЧИННИК ЗРОСТАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ.....	543
Гуржій А.В., Тімашов В.О., Веселов М.Ю. ТАРИФНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВАНТАЖНИХ ЗАЛІЗНИЧНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ В ЄС.....	550
Дешевий О.А. ҐЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ ЗА ЧАСІВ ЛИТОВСЬКОГО ТА АВСТРІЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ.....	555
Єсімов С.С. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ПОДАТКОВИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ.....	564
Завістовський О.Д., Король К.С. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	569
Кириченко А.В., Петренко С.П., Васецька А.В. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СПЕЦІАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ: ЯК ЗМІЦНИТИ МОТИВАЦІЮ ТА ВПЕВНЕНІСТЬ.....	574
Когут В.М. НАЦІОНАЛЬНІ ІНІЦІАТИВИ ЩОДО БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ.....	579
Костиріна М.С., Зарудня К.А., Мельник О.П. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОПОДАТКУВАННЯ ІТ-КОМПАНІЙ.....	584
Кувіла О.І. ПРАВО ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ.....	589
Литвин Н.А. АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ У КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ.....	594
Мазур Я.П. ОСНОВНІ КІБЕРЗАГРОЗИ В УМОВАХ ВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ.....	599
Марущак О.А. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ВИМОГ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	605

Машика Ю.В. ПРОБЛЕМИ МИТНОГО ОФОРМЛЕННЯ ТОВАРІВ, ПРИЗНАЧЕНИХ ДЛЯ ПОДОЛАННЯ КРИТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ЕНЕРГЕТИЦІ УКРАЇНИ ЗІ ЗВІЛЬНЕННЯМ ВІД СПЛАТИ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ.....	611
Миронюк Р.В., Кобко Є.В. ОЦІНКА ГРОМАДСЬКІСТЮ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ ЯК ФОРМА ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ.....	618
Михайловська Є.В., Поліщук Д.В. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ.....	626
Молокова А.Р., Бухтіярова І.Г. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ.....	632
Поринос Є.О., Дмитрієнко О.А., Богдан С.І. АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИМІННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	638
Різенко О.В. ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ.....	643
Ростовська К.В. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ.....	648
Сокурєнко О.А. ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ.....	654
Телліс С.О. КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ: ПІДХОДИ ДО ВТІЛЕННЯ ПОНЯТТЯ В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.....	658
Токар А.М., Гаврік Р.О. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ ЯК СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ.....	664
Хвостовцов С.О. РЕЄСТРАЦІЙНА АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ ЯК ФОРМА КОНТРОЛЮ ЗА ОБІГОМ ЦИВІЛЬНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ.....	669
Цукан С.В. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ПРИНЦИПІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОТУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ.....	674
Черкунов О.В. НАВЧАННЯ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ МИТНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	679
Шевчук М.О. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.....	684
Ширган В.В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ 112.....	690
Шопіна І.М. ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	695
Якимчук О.Я., Мельник О.П. ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЗАПОЗИЧЕНЬ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ.....	700
Ярош А.О., Мацелик Т.О. ПОЗАСУДОВІ ФОРМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	705
РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО	
Андрусак Г.М. ЗАХИСТ УКРАЇНИ ВІД ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ТА БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ ЯК ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ ЗА ПРОЄКТОМ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	711
Васильюк І.М., Кушнірук Ю.П. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ З ПСИХІЧНИМИ ВІДХИЛЕННЯМИ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ ГУМАННОГО СТАВЛЕННЯ ТА ПОВАГИ ДО ЇХ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	717
Вовченко Р.А. ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ.....	723

Гуторова Н.О. ВПЛИВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ НА ПРОТИДІЮ ПОШИРЕННЮ ІНФЕКЦІЙНИХ ХВОРОБ.....	729
Давидов Д.Г. ЮРИДИЧНІ ПІДСТАВИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	734
Зейналов Алі Огли. ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО У ПРЕЦЕДЕНТНІЙ ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНИХ ТРИБУНАЛІВ.....	742
Леськів С.Р. СТВОРЕННЯ З МЕТОЮ ПРОТИПРАВНОГО ВИКОРИСТАННЯ, РОЗПОВСЮДЖЕННЯ АБО ЗБУТУ ШКІДЛИВИХ ПРОГРАМНИХ ЧИ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ, А ТАКОЖ ЇХ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ АБО ЗБУТ (СТАТТЯ 361 ¹ КК УКРАЇНИ): ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТА ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ.....	747
Ліщинська Ю.В., Добрянська І.І., Крижановський А.С. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	752
Малетова О.С., Глущенко А.О. ВІДМЕЖУВАННЯ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІД СУМІЖНИХ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ.....	759
Малетова О.С., Тригуб О.М. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ.....	765
Пацкан І.І. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ПЕРЕДБАЧЕНОЇ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ.....	770
Попов Г.В. ПРАЦІВНИК МІЖНАРОДНОЇ ОБОРОННОЇ КОМПАНІЇ ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	774
Сірець О.О. КЛАСИФІКАЦІЯ СУЧАСНИХ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА.....	780
Сперкач Н.А., Ковбасюк В.С. НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У КІБЕРПРОСТОРІ.....	785
Федорович Н.А. СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ.....	791
Ясиновський П.В. ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА ОЗНАКА ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗА СТ. 114-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	798
Ясницька Т.Ю. КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СФЕРІ.....	803
РОЗДІЛ ІХ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
Дяченко Е.В. ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	810
Ковальчук О.Б., Лебідь К.О. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВИКРИВАЧІВ КОРУПЦІЇ ЯК УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ОКРЕМІ ЗАКОНОДАВЧІ ПРОГАЛИНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ПОДОЛАННЯ.....	816
Крижановський А.С. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У КРИМІНАЛІСТИЦІ.....	824
Лазебний А.М., Демчук М.В. ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ПРИ СКОЄННІ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ.....	830
Лазебний А.М., Дубець А.В. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ.....	835
Лазебний А.М., Інгульська Д.А. ПРОБЛЕМА ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	841

Лазоренко Є.Ю. ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ П.П. 4 ¹ , 5 Ч. 1 СТ. 284 КПК УКРАЇНИ ВЕРХОВНИМ СУДОМ ВІДНОСНО ЗАСУДЖЕНОГО, ЯКИЙ ПОМЕР ДО ЗАВЕРШЕННЯ КАСАЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	845

Рогозіннікова К.С. СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА РІШЕННЯМ СЛІДЧОГО, ДІЗНАВАЧА ТА ПРОКУРОРА ЩОДО ЗУПИНЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: КРИТЕРІЇ ПРАВОМІРНОСТІ ТА ПРАКТИКА ОСКАРЖЕННЯ.....	851

Шнайдер К.Б. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	857

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Жаровська І.М., Руданецька О.С. ДЕРЖАВНО-РЕПРЕЗЕНТАЦІЙНА ТА КОРПОРАТИВНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ДОБРОЧЕСНОСТІ СУДДІВ: ДИСКУСІЯ ПРО ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ.....	862

Заборовський В.В. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АДВОКАТА ЗА НЕВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО КВАЛІФІКАЦІЇ.....	867

Панченко Г.Д. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ВІДПОВІДНІСТЬ МІЖНАРОДНИМ СТАНДАРТАМ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ДОСВІДУ.....	873

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Бааджи Н.А. ПРОФСПІЛКИ В ЕПОХУ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ СВОБОДИ ОБ'ЄДНАНЬ.....	878

Гдичинський В.Б. МІЖНАРОДНИЙ ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ПРАВОПОРЯДОК: ДО ПОСТАНОВКИ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ.....	883

Денисюк С., Кононекко В., Резенкіна Н. МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І РЕАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ (ЕКОНОМІЧНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ).....	888

Кулик С.В. ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЩОДО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО В СФЕРІ СУДОЧИНСТВА.....	895

Ліховіцький Я.О. СУТНІСТЬ ТА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПІДСУДНОГО: ВІД ЗАГАЛЬНОВИЗНАНИХ ПРИНЦИПІВ ДО АКТИВ «М'ЯКОГО ПРАВА».....	899

Марич А.В. САНКЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ВИКЛЮЧЕННЯ ДЕРЖАВ З МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	905

Марусяк О.В. ЗАБОРОНА МЕДЖЛІСУ ЯК ПОРУШЕННЯ CERD: АНАЛІЗ ПОЗИЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА МІЖНАРОДНОГО СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ДОНОГ'Ю (ОКРЕМА ДУМКА ДО РІШЕННЯ ІСЈ ВІД 31 СІЧНЯ 2024 РОКУ).....	914

Сидорович М.-Л.Р. СУДОВИЙ ІМУНІТЕТ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ ЯК ЕЛЕМЕНТ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ, ПОРУШЕНОГО ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	920

Сироїд Т.Л. КОНЦЕПЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА ПРОЯВИ ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	925

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Горшко В.В. АСПЕКТИ ЗМІСТОВНОГО НАПОВНЕННЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЙНУ БЕЗПЕКУ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	935

Коваль І.М. СУСПІЛЬНО-ПРАВОВА АНОМІЯ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР.....	940

Ковальчук В. СИНЕРГТИЧНІ УМОВИ ПІЗНАННЯ ОРГАНІЧНИХ ЗАКОНІВ СУСПІЛЬСТВА.....	944
Ратушна О.М. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ.....	949
Романова А.С. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІ.....	953
Сірант М. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЯК ОРГАНІЧНІ ЗАКОНИ ГЛОБАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	958
РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ	
Щербай І. ОСНОВНІ ТИПИ ТА ВИДИ ДОКУМЕНТООБІГУ У ЗАКЛАДАХ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	963

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Badyda A.Yu. FRATERNITY IN FRENCH REPUBLIC: NATURE AND APPLICATION.....	20
Bohatiuk O.V., Martyniuk O.V. THE GENESIS OF THE IDEA OF EQUALITY IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE 14TH – FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY).....	24
Bondar N.A., Holoviy V.O. TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL LEGAL SYSTEMS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION: SOME ASPECTS.....	30
Vovk Y.Ye ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF THE STATE SENATE OF THE UKRAINIAN STATE IN 1918.....	35
Melnyk A. THE EVOLUTION OF THE IDEA OF STATE INDEPENDENCE AND SOBRALITY IN THE UKRAINIAN POLITICAL AND LEGAL THOUGHT OF THE INTERWAR PERIOD IN GALICIA AND ITS INFLUENCE ON THE UNITY OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT.....	41
Mudryievska L.M., Torop M.O. PUNISHMENT AS A TYPE OF LEGAL RESPONSIBILITY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF UKRAINIAN SCIENTISTS – SUPPORTERS OF THE POSITIVIST PARADIGM OF THE MID-XIX – EARLY XX CENTURY.....	48
Nalyvaiko I.O. THE EVOLUTION OF SOCIAL STANDARDS AND GUARANTEES IN THE CONTEXT OF THE RULE OF LAW: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT IN UKRAINE.....	53
Oliinyk Y.V. THE INFLUENCE OF CHRISTIAN IDEAS ON THE PURPOSE OF CRIMINAL PUNISHMENTS IN THE GALICIAN-VOLHYNIAN STATE.....	61
Osaulenko V.T. THE PLACE OF THE STATE IN MODERN RULE-MAKING: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT.....	68
Radovetska L.V. GUARANTEES OF SECURITY FOR UKRAINE: UNLEARNED LESSONS OF THE BUDAPEST MEMORANDUM.....	72

SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Bysaga Y.M., Bielova M.V., Fridmanskyy R.M. CONCEPTUAL PRINCIPLES OF DEFINING TASKS AND FUNCTIONS OF LAW ENFORCEMENT BODIES IN THE SYSTEM OF STATE POWER: THEORETICAL AND LEGAL DIMENSION.....	81
Vorodin S.V. PROTECTION OF RIGHTS AND FREEDOMS OF VICTIMS IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION: MODERN CHALLENGES OF LEGAL REGULATION.....	87
Holub V.K. SOME HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE HUMAN RIGHT TO ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE IN UKRAINE.....	92
Hretsa S.M., Hretsa Ya.V. SUBJECTS OF THE FULFILLMENT OF THE CONSTITUTIONAL OBLIGATION TO PAY TAXES AND FEES.....	100
Gudyma N.S. CONSTITUTIONAL APPROACHES TO SOCIAL RIGHTS AND OBLIGATIONS.....	105
Gurchumeliia U.I. THE ROLE OF INTERNATIONAL PROGRAMS AND PROJECTS IN STRENGTHENING THE CAPACITY FOR THE DEVELOPMENT OF INTERTERRITORIAL COOPERATION.....	111
Deshko L.M. DENUNCIATION OF THE AGREEMENT ON THE GUARANTEE OF THE RIGHTS OF CITIZENS OF CIS MEMBER STATES IN THE FIELD OF PENSION PROVISION AND THE ROLE OF THE PRINCIPLES OF JUSTICE, EQUALITY, LEGAL CERTAINTY, LEGITIMATE EXPECTATIONS IN THE MECHANISM OF ENSURING CONTROL OVER THE USE OF POWER BY THE STATE AND PROTECTING PEOPLE FROM ARBITRARY ACTIONS OF THE STATE.....	118

Deyak I.M. THE PROBLEM OF INSTITUTIONAL POSITIONING OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN THE CONTEXT OF THE CONSTITUTIONAL PRINCIPLE OF SEPARATION OF POWERS.....	127
Kudryavtseva O.M. THE RIGHT TO TRANSFER FOR SCIENTIFIC RESEARCH EMBRYOS OBTAINED BY IN VITRO FERTILIZATION: STANDARDS OF THE COUNCIL OF EUROPE IN THE FIELD OF REPRODUCTIVE RIGHTS.....	133
Kuzmenko O.V., Perevalova L.V., Gariaieva G.M. POPULAR LEGISLATIVE INITIATIVE: FOREIGN EXPERIENCE AND PROSPECTS OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	138
Kurylas V.V. INFLUENCE OF THE DECENTRALIZATION REFORM RESULTS ON THE FUNCTIONING AND ACTIVITY OF LOCAL GOVERNMENT UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	144
Martselyak O.V. WITH REGARDS TO THE ISSUE OF POWER USURPATION CURRENT COMPREHENSION (CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECT).....	151
Pankevych O.Z., Aftanasiv V.M. THE RIGHT TO LIFE AND THE RIGHT TO DIE WITH DIGNITY: SOME THOUGHTS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	158
Pyroha I.S., Byelov D.M. CONSTITUTIONALIZATION OF INTERNATIONAL LAW: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	164
Sinkevych O., Melnyk I.-I. HUMAN REPRODUCTIVE RIGHTS IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS: IMPACT ON LAW ENFORCEMENT PRACTICE AND CONSTITUTIONAL LEGAL DOCTRINE IN UKRAINE.....	170
Tymofieiev V.P., Natociy A.D. CONFLICT BETWEEN THE TERRITORIAL CENTER FOR RECRUITMENT AND SOCIAL SUPPORT AND THE CIVILIAN POPULATION.....	177
Chechersky V.I. COORDINATION ACTIVITIES IN THE FIELD OF ANTI-CRIME AS A FUNCTION OF A STATE AUTHORITY.....	183
Sheremeta S.A. APPLICATION OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE BY COURTS IN THE ADMINISTRATION OF JUSTICE THROUGH CONFORM INTERPRETATION OF LAWS.....	189
SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW	
Adaskalytsia K.K., Mykhalchuk I.I. THE COMBINATION OF DIGITALIZATION OF CIVIL PROCEDURE AND FORMALIZATION OF CIVIL PROCEDURAL NORMS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF JUSTICE.....	194
Besaha I.V. PLANNING ASSISTANCE FOR FAMILIES AT RISK OF CHILD RIGHTS VIOLATIONS (GERMAN EXPERIENCE).....	200
Vasylina N.V., Shykir D.O. THE ESSENCE AND LEGAL BASIS OF THE BINDING NATURE OF LEGAL CONCLUSIONS OF THE SUPREME COURT IN CIVIL PROCEEDINGS.....	205
Horpynych L.I. INHERITANCE RELATIONS UNDER MARTIAL LAW: PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION.....	212
Zhukevych I.V. THE DISCRETIONARY POWERS OF THE COURT REGARDING THE APPLICATION OF JUDICIAL CONTROL OVER THE EXECUTION OF COURT DECISIONS IN CIVIL CASES.....	217
Zabuga Y.Y. PECULIARITIES OF THE INSTITUTE OF PROFESSIONAL LIABILITY INSURANCE OF MEDICAL WORKERS IN SOME EU COUNTRIES: IN SEARCH OF AN OPTIMAL LEGAL MODEL FOR UKRAINE.....	221
Zaiats O.S. THE LEGAL CHARACTERISTICS OF THE CONTRACT CONCLUDED AS A RESULT OF PUBLIC PROCUREMENT.....	229
Zelisko A.V. THE PHENOMENON OF AGRICULTURAL COOPERATIVES IN THE CURRENT LEGISLATION OF UKRAINE: CIVIL LAW ASPECTS.....	233
Komarnytska I.I., Butsiak M.M. PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS DURING MARTIAL LAW.....	238

Komarnytska I.I. DIGITIZATION AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A LAWYER IN MODERN CONDITIONS.....	243
Kotvaykovskiy Y.O, Obodyeva K.Y. THE PRINCIPLES OF CIVIL PROCEEDINGS IN ANCIENT ROME: A HISTORICAL AND LEGAL REVIEW.....	248
Kroitor V.A. ELECTRONIC CONTRACT.....	254
Luhyna E.Yu., Kochyna O.S. INSTITUTE OF NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS IN THE EUROPEAN LEGAL SYSTEM.....	259
Mykhalniuk O.V. THE LEGAL STATUS OF AN INDIVIDUAL AS AN ENTREPRENEUR IN UKRAINE.....	264
Panchenko S.V. FEATURES OF CIVIL RIGHTS EXECUTION OF PARTICIPANTS IN SALE AND PURCHASE AGREEMENTS.....	270
Parasyuk M.V. ELECTRONIC EVIDENCE IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLES OF CIVIL PROCEDURAL LAW.....	277
Stetsenko A.A. SPECIFIC FEATURES OF EVIDENCE AND PROVING WITHIN FORCED EVICTION CASES.....	282
Timonov A.I. CORRELATION OF CATEGORIES OF "TRANSPARENCY", "VISIBILITY" AND "PUBLICITY" WHEN REVEALING THE CONTENT OF THE PRINCIPLE OF PUBLICITY AND TRANSPARENCY IN CIVIL JUDICIARY OF UKRAINE.....	288
Shkarovskyi D.O. INFLUENCE OF CIVIL LEGAL PROCEEDINGS' PRINCIPLES ON JUDGEMENT'S JUSTIFICATION WITHIN CIVIL JUDICIARY.....	294
SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW	
Blazhenko T. PARTICIPATION OF AN INDEPENDENT MEMBER OF THE SUPERVISORY BOARD (BOARD OF DIRECTORS) IN CORPORATE GOVERNANCE: COMPARATIVE LEGAL RESEARCH.....	301
Vashkovich V.V., Bysaga Yu.Yu., Petrunia O.A. TRANSFORMATIONS IN THE LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF VOLUNTEER ORGANIZATIONS.....	306
Vozniakovska K.A. PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS BY THE COMMERCIAL COURTS OF UKRAINE: EFFECTIVE STRATEGIES FOR ENTERPRISES.....	311
Gut S.F. PRE-TRIAL PROCEDURE FOR SETTLEMENT OF ECONOMIC DISPUTES.....	315
Zghama A.O. ON DIGITAL TRANSFORMATION OF JUSTICE AND PROSPECTS FOR THE ECONOMIC SECTOR.....	320
Marasin O.V. PARTICIPANTS OF RELATIONS IN THE FIELD OF PROVISION OF ELECTRIC VEHICLE CHARGING SERVICES.....	326
Marisio O.V. SOCIO-ECONOMIC FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN ROAD INFRASTRUCTURE WITH REGARD TO THE COUNTRY'S TRANSIT CAPABILITIES.....	332
Oliukha V.H. LEGAL BASIS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE «SMART CITY» CONCEPT IN UKRAINE.....	339
Piddubna V. SOME LEGAL ASPECTS OF THE TERRITORIAL COMMUNITY AS A SUBJECT OF LAW.....	345
Sieriebriak S.V. PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN THE FIELD OF CYBERSECURITY.....	351
Soshnykov A.O. THE IMPACT OF SELF-REGULATORY ORGANISATIONS AND OTHER BUSINESS ASSOCIATIONS ON THE DEVELOPMENT OF RESPONSIBLE BUSINESS.....	357
Chernykh O.S. THE LEGAL CONCEPT OF THE RIGHTS OF CONSUMERS OF VIRTUAL SERVICES PROTECTION.....	365
Iarmolenko O.S. THE CONCEPT OF A CREDITOR IN A CASE OF BANKRUPTCY (INSOLVENCY).....	371

SECTION V. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Anatiychuk V.V. TRANSFORMATION OF LABOR RELATIONS IN CONDITIONS OF DIGITALIZATION.....	376
Bodnaruk M.I., Burka A.V. DRESS CODE RULES AND EMPLOYEE DISCRIMINATION.....	384
Voznyuk V.S. LEGAL REGULATION OF IT EMPLOYEES.....	390
Harasymkiv L.I. INTERNATIONAL LEGAL SUPPORT OF THE PRINCIPLE OF GENDER EQUALITY IN LABOR RELATIONS.....	397
Karpova O.O. THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF INTRODUCING NEW MECHANISMS FOR PROVIDING HOUSING TO MILITARY PERSONNEL AND THEIR FAMILIES: SPECIAL SAVINGS PROGRAM, LEASING, MORTGAGE.....	402
Malienko O.V. THE CONCEPT AND ESSENCE OF THE CATEGORY «INTEREST» IN A GENERAL THEORETICAL ASPECT.....	406
Mishchuk I.V., Kyrychuk B.S. CURRENT CHANGES IN LABOR LEGISLATION OF UKRAINE UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....	411
Telichko O.A., Rekun V.A. ANALYSIS OF LEGISLATION AND JUDICIAL PRACTICE REGARDING THE LEGAL STATUS AND SOCIAL GUARANTEES OF EMPLOYEES OF DIGITAL PLATFORMS IN EU COUNTRIES: CHALLENGES AND PERSPECTIVES.....	416

SECTION VI. LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

Balyuk G.I., Vlasenko Y.L., Kovalchuk T.G. SUBJECTIVE ENVIRONMENTAL RIGHTS OF CITIZENS OF UKRAINE: LEGAL PROBLEMS OF CONTENT AND IMPLEMENTATION.....	425
Boryshchak V.O., Ignatenko I.V. SOME ISSUES OF ESTABLISHING SPECIALIZED LAND COURTS TO ENSURE EFFECTIVE PROTECTION OF LAND RIGHTS.....	435
Zaiets O.I. IMPROVEMENT OF THE LEGAL STATUS OF THE PERSONAL PEASANT HOUSEHOLDS IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW AND EUROPEAN INTEGRATION.....	440
Kostyashkin I.O., Zaverukha S.V. ON THE FREE ACQUISITION OF LAND OWNERSHIP BY LEGAL ENTITIES.....	445
Kurman T.V. AGRO-ENERGY RELATIONS: CURRENT ISSUES OF LEGAL SUPPORT.....	450
Pokalchuk M., Marachuk A., Shulepova O. LEGAL SUPPORT FOR POST-WAR RECONSTRUCTION MEASURES OF LAND RESOURCES OF UKRAINE.....	455
Solodan K.V., Palamarchuk A.I. THE RIGHT TO ACCESS TO ENVIRONMENTAL INFORMATION IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....	462
Tomozov A.V. LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL MIGRATION DUE TO THE DESTRUCTION OF THE KAKHOVKA HYDROELECTRIC POWER STATION.....	467
Filippova A.Yu. NUCLEAR PLANTS IN UKRAINE: INTERNATIONAL LEGAL PROVISION OF NUCLEAR SAFETY IN CONDITIONS OF WAR.....	476
Kharytonova T.E., Hryhorieva K.A. POST-WAR RESTORATION OF AGRICULTURAL LAND: LEGAL PERSPECTIVES, LAND DISPUTES AND STATE SUPPORT.....	484
Chervanova D.A. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF DIGITIZATION IN THE FIELD OF AGRIBUSINESS.....	491

SECTION VII. ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Akulov Yu.V. ASSESSMENT OF THE ECONOMIC AND SOCIAL IMPACT OF DIGITALIZATION IN UKRAINE: A COMPREHENSIVE ANALYSIS.	498

Blikhar M.M., Melnyk Yu.S. «DIIA» AS A TOOL FOR THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SPHERE IN UKRAINE: LEGAL REGULATION IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	503
Blikhar M.M., Matvienko Ia. LEGAL TRENDS OF MODERN EDUCATION DEVELOPMENT IN UKRAINE.....	509
Boyko B.V. MOBILIZATION TRAINING AND MOBILIZATION AS OBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION: THEORETICAL AND LEGAL ISSUES.....	515
Bubleynyk V.A. Leheza Ye.O. PECULIARITIES OF LIABILITY FOR REFUSAL TO PROVIDE PUBLIC SERVICES IN UKRAINE.....	522
Varga T.M. DISINFORMATION AND PROPAGANDA AS TOOLS FOR WAGING RUSSIA'S HYBRID WAR AGAINST UKRAINE.....	526
Voroniatsnikov O.O. STATE POLICY REGARDING TARIFF FORMATION OF FREIGHT RAILWAY TRANSPORTATION.....	532
Gerych A.Y. LEGAL REGULATION OF MIGRATION CONTROL IN THE EUROPEAN UNION: EVOLUTION AND CURRENT CHALLENGES.....	537
Grishko V.I., Lysy V.I. MARTIAL LAW AS A FACTOR IN THE GROWTH OF CORRUPTION IN UKRAINE.....	543
Gurzhii A.V., Timashov V.O., Veselov M.Yu. THE TARIFF REGULATION OF RAILWAY FREIGHT TRANSPORTATION IN EU.....	550
Deshevyi O.A. THE GENESIS OF THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE LEGAL PROFESSION IN THE UKRAINIAN TERRITORIES DURING THE LITHUANIAN AND AUSTRIAN RULE.....	555
Yesimov S.S. INTERNATIONAL LEGAL PRINCIPLES OF COMBATING TAX OFFENSES.....	564
Zavistovskyi O.D., Korol K.S. ACTUAL PROBLEMS OF POLICE TRAINING IN THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL LAW.....	569
Kyrychenko A. V., Petrenko S.P., Vasetska A.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SPECIAL PHYSICAL TRAINING: HOW TO STRENGTHEN MOTIVATION AND CONFIDENCE.....	574
Kogut V.M. NATIONAL INITIATIVES ON ROAD SAFETY AND THEIR IMPLEMENTATION.....	579
Kostyrina M.S., Zarudnia K.A., Melnyk O.P. TAXATION REGIME FOR IT COMPANIES.....	584
Kuvila O.I. THE RIGHT OF PERSONS WITH DISABILITIES TO FREE LEGAL AID AS AN ELEMENT OF ACCESS TO JUSTICE.....	589
Lytvyn N.A. ADMINISTRATIVE PROCEDURES IN THE CONTEXT OF COMBATING CORRUPTION IN UKRAINE.....	594
Mazur Ya.P. THE MAIN CYBER THREATS IN THE CONDITIONS OF INFORMATION WARFARE.....	599
Marushchak O.A. TOPICAL ISSUES OF HARMONIZATION OF TAX LEGISLATION OF UKRAINE WITH THE REQUIREMENTS OF THE EUROPEAN UNION.....	605
Mashyka Y.V. THE PROBLEMS OF CUSTOMS CLEARANCE OF GOODS INTENDED TO OVERCOME THE CRITICAL SITUATION IN THE ENERGY INDUSTRY OF UKRAINE WITH EXEMPTION FROM THE CUSTOMS PAYMENTS.....	611
Myroniuk R.V., Kobko E.V. PUBLIC ASSESSMENT OF THE EFFICIENCY OF THE LAW ENFORCEMENT BODY AS A FORM OF PUBLIC CONTROL.....	618
Mykhailovska Ye.V., Polishchuk D.V. COMPARATIVE LEGAL ASPECT OF DEVELOPMENT OF THE CIVIL SERVICE INSTITUTION IN UKRAINE AND GREAT BRITAIN.....	626
Molokova A.R., Bukhtiyarova I.G. PECULIARITIES OF PATROL POLICE ACTIVITY DURING MARTIAL LAW.....	632

Porynos Ye.O., Dmytriienko O.A., Bogdan S.I. ANALYSIS OF ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF MINE ACTION REGULATION IN UKRAINE.....	638
Rizenko O.V. EUROPEAN LEGAL STANDARDS OF PERSONAL DATA PROTECTION.....	643
Rostovskaya K.V. ACTUAL PROBLEMS OF THE STATE EMPLOYMENT SERVICE.....	648
Sokurenko O.A. FEATURES OF THE INTERNAL ADMINISTRATIVE AND LEGAL ORGANIZATION OF PENSION PROVISION IN UKRAINE.....	654
Tellis S.O. CONFLICT OF INTEREST: APPROACHES TO THE IMPLEMENTATION OF THE DEFINITION IN THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	658
Tokar A.M., Havrik R.O. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF MILITARY ADMINISTRATIONS AS PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES.....	664
Khvostovtsov S.O. REGISTRATION ADMINISTRATIVE AND JURISDICTIONAL ACTIVITY OF THE POLICE AS A FORM OF CONTROL OVER THE CIRCULATION OF CIVILIAN FIREARMS.....	669
Tsukan S.V. CONCEPT AND LEGAL NATURE OF THE PRINCIPLES OF STATE REGULATION OF VIRTUAL ASSETS TURNOVER.....	674
Cherkunov O.V. TRAINING AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF CUSTOMS OFFICIALS: CHALLENGES AND PERSPECTIVES.....	679
Shevchuk M.O. THE MECHANISM FOR ENSURING INFORMATION SECURITY OF INDIVIDUALS.....	684
Shyrhan V.V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT FOR THE FUNCTIONING OF THE SYSTEM 112.....	690
Shopina I.M. PROBLEMS OF ENSURING GENDER EQUALITY IN THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....	695
Yakymchuk O.Ya., Melnyk O.P. THE IMPACT OF EXTERNAL BORROWINGS ON THE UKRAINIAN ECONOMY.....	700
Yarosh A.O., Matselyk T.O. EXTRAJUDICIAL FORMS OF SETTLEMENT OF PUBLIC LAW DISPUTES: LEGAL REGULATION AND DIRECTIONS OF IMPROVEMENT.....	705
SECTION VIII. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW	
Andrusiak H.M. DEFENCE OF UKRAINE AGAINST ARMED AGGRESSION AND COMBAT IMMUNITY AS CIRCUMSTANCES EXCLUDING THE UNLAWFULNESS OF AN ACT UNDER THE DRAFT CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	711
Vasyliuk I.M., Kushniruk Y.P. ENSURING THE RIGHTS OF CONVICTS WITH MENTAL DISABILITIES IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLE OF HUMANE TREATMENT AND RESPECT FOR THEIR HUMAN DIGNITY UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE IN UKRAINE.....	717
Vovchenko R.A. FOREIGN EXPERIENCE OF PREVENTING CORRUPTION CRIMES COMMITTED BY THE POLICE.....	723
Gutorova N.O. IMPACT OF CRIMINAL LAW MEASURES ON COMBATING THE SPREAD OF INFECTIOUS DISEASES.....	729
Davydov D.G. LEGAL GROUNDS FOR LIABILITY FOR COMMITTING CRIMES OF TERRORISM: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	734
Zeynalov Ali Ogly. GENDER-BASED SEXUAL VIOLENCE IN THE CASE LAW OF INTERNATIONAL TRIBUNALS.....	742
Leskiv S.R. CREATION FOR THE PURPOSE OF ILLEGAL USE, DISTRIBUTION OR SALE OF HARMFUL SOFTWARE OR TECHNICAL MEANS, AS WELL AS THEIR DISTRIBUTION OR SALE (ARTICLE 361 ¹ OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): CERTAIN ASPECTS AND PROBLEMS OF CRIMINAL-LEGAL QUALIFICATIONS.....	747

Lishchynska Y.V., Dobryanska I.I., Kryzhanovskiy A.S. SOME QUESTIONS REGARDING COUNTERING DOMESTIC VIOLENCE AMONG THE POPULATION OF UKRAINE UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....	752
Maletova O.S., Hlushchenko A.O. DISTINGUISHING COLLABORATION ACTIVITIES FROM RELATED CRIMINAL OFFENCES: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE.....	759
Maletova O.S., Trigub O.M. CRIMINAL LIABILITY FOR WAR CRIMES.....	765
Patskan I.I. PECULIARITIES OF CRIMINAL LIABILITY PROVIDED FOR COLLABORATIVE ACTIVITIES.....	770
Popov G.V. THE EMPLOYEE OF AN INTERNATIONAL DEFENCE COMPANY AS A SUBJECT OF A CRIMINAL OFFENCE.....	774
Sirets O.O. CLASSIFICATION OF MODERN CRIME PREVENTION MEASURES IN THE HOUSING CONSTRUCTION SECTOR.....	780
Sperkach N.A., Kovbasiuk V.S. THE AREAS OF CYBERCRIME PREVENTION AND IMPROVEMENT OF LEGAL REGULATION OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN CYBERSPACE.....	785
Fedorovych N.A. SYSTEM OF CRIMINAL-LEGAL INFLUENCE.....	791
Yasynovskiy P.V. A SPECIAL PERIOD AS A MANDATORY FEATURE FOR QUALIFICATION UNDER ART. 114-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	798
Yasnyska T.Y. COLLABORATIVE ACTIVITY IN THE ADMINISTRATIVE SPHERE.....	803
SECTION IX. CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSICS; FORENSIC EXAMINATION OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES	
Diachenko E.V. APPLICATION OF A PREVENTIVE MEASURE IN THE FORM OF DETENTION DURING THE PERIOD OF MARTIAL LAW.....	810
Kovalchuk O.B., Lebid K.O. THE LEGAL STATUS OF CORRUPTION WHISTLEBLOWERS AS PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: CERTAIN LEGISLATIVE GAPS AND PROSPECTS FOR OVERCOMING THEM.....	816
Kryzhanovskiy A.S. THE PLACE AND ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN FORENSICS.....	824
Lazebnyi A.M., Demchuk M.V. PROBLEMS OF APPOINTMENT OF EXPERTISE IN THE COMMISSION OF ENVIRONMENTAL CRIMES.....	830
Lazebnyi A.M., Dubets A.V. USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE INVESTIGATION OF CRIMES AGAINST THE ENVIRONMENT.....	835
Lazebnyi A.M., Ingulska D.A. THE PROBLEM OF APPOINTMENT AND IMPLEMENTATION OF ENVIRONMENTAL EXPERTISE DURING THE WAR.....	841
Lazorenko E.Y. ISSUES OF APPLICATION OF PARAGRAPHS 4 ¹ , 5 OF PART 1 OF ARTICLE 284 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE BY THE SUPREME COURT IN RESPECT OF A CONVICT WHO DIED BEFORE THE COMPLETION OF CASSATION PROCEEDINGS.....	845
Rogozinnikova K.S. JUDICIAL CONTROL OVER THE DECISION OF INVESTIGATOR, DETECTIVE AND PROSECUTOR TO SUSPEND PRE-TRIAL INVESTIGATION: CRITERIA OF LEGALITY AND PRACTICE OF APPEAL.....	851
Shnaider K.B. GENERAL PRINCIPLES OF THE USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE PROCESS OF INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT.....	857
SECTION X. JUDICIAL SYSTEM; THE PROSECUTION SERVICE AND ADVOCACY	
Zharovska I.M., Rudanetska O.S. THE STATE-REPRESENTATIVE AND CORPORATE-LEGAL NATURE OF THE BENEVOLENCE OF JUDGES: A DISCUSSION ON EUROPEAN STANDARDS.....	862

Zaborovskyy V.V. LIABILITY OF A LAWYER FOR FAILURE TO FULFILL THE PROFESSIONAL DUTY TO IMPROVE HIS QUALIFICATIONS.....	867

Panchenko H.D. ENSURING HUMAN RIGHTS IN THE PROCESS OF REFORMING UKRAINE'S LAW ENFORCEMENT SYSTEM: COMPLIANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS AND EUROPEAN EXPERIENCE.....	873

SECTION XI. INTERNATIONAL LAW

Baadzhy N.A. TRADE UNIONS IN THE AGE OF DIGITAL TECHNOLOGIES: NEW CHALLENGES FOR THE FREEDOM OF ASSOCIATION.....	878

Gdychinsky V.B. INTERNATIONAL ENERGY LEGAL ORDER: TO THE FORMULATION OF SCIENTIFIC-THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS.....	883

Denysiuk S., Kononenko V., Rezenkina N. MULTIPLE CITIZENSHIP: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND IMPLEMENTATION IN UKRAINE (ECONOMIC, POLITICAL, AND SECURITY ASPECTS).....	888

Kulyk S.V. A DOCTRINAL ANALYSIS OF THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL STANDARDS IN NATIONAL LEGISLATION IN THE FIELD OF JUSTICE.....	895

Likhovitsky Ya.O. THE ESSENCE AND SYSTEM OF INTERNATIONAL STANDARDS OF THE LEGAL STATUS OF THE DEFENDANT: FROM GENERALLY RECOGNIZED PRINCIPLES TO ACTS OF «SOFT LAW».....	899

Marych A.V. SANCTION MECHANISM FOR EXCLUDING STATES FROM INTERNATIONAL ORGANIZATIONS.....	905

Marusiak O.V. BAN ON THE MEJLIS AS A VIOLATION OF CERD: ANALYSIS OF THE POSITION OF THE PRESIDENT OF THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE DONOGHUE (JUDGMENT OF 31 JANUARY 2024, SEPARATE OPINION).....	914

Sydorovich M.-L.R. JUDICIAL IMMUNITY OF FOREIGN STATES AS AN ELEMENT OF ALTERNATIVE WAYS OF PROTECTING PROPERTY RIGHTS VIOLATED AS A RESULT OF ARMED CONFLICT.....	920

Syroid T.L. THE CONCEPT OF GENDER EQUALITY AND MANIFESTATIONS OF GENDER INEQUALITY: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT.....	925

SECTION XII. THE PHILOSOPHY OF LAW

Horoshko V.V. ASPECTS OF MEANINGFUL FULFILLMENT OF THE RIGHT TO INFORMATION SECURITY IN THE CONTEXT OF NATIONAL SECURITY.....	935

Koval I.M. SOCIO-LEGAL ANOMIE: THE ANTHROPOLOGICAL DIMENSION.....	940

Kovalchuk V. SYNERGIC CONDITIONS FOR LEARNING THE ORGANIC LAWS OF SOCIETY.....	944

Ratushna O.M. PECULIARITIES OF FORMATION OF LEGAL AWARENESS OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: REALITIES OF TODAY.....	949

Romanova A.S. MORAL AND ETHICAL ASPECTS IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A JUDGE.....	953

Sirant M. FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LAW AS ORGANIC LAWS OF GLOBAL SOCIETY.....	958

SECTION XIII. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Shcherbai I. MAIN TYPES AND TYPES OF DOCUMENT FLOW IN INSTITUTIONS OF POST-GRADUATE EDUCATION IN UKRAINE.....	963

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 342.724(44)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.1>

БРАТЕРСТВО У ФРАНЦУЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: СУТНІСТЬ ТА ЗАСТОСУВАННЯ

Бадида А.Ю.,

кандидатка юридичних наук,

доцентка кафедри теорії та історії держави і права

Ужгородського національного університету

ORCID: 0000-0002-5980-5132

e-mail: Andrianna.badyda@gmail.com

Бадида А.Ю. Братерство у Французькій Республіці: сутність та застосування.

Вказується, серед фундаментальних конституційних принципів, що містяться у текстах Конституцій більшості демократичних держав, у Франції, окрім принципів демократії, правової, соціальної держави тощо, діє принцип братерства. Це унікальний принцип, про який згадується ще з часів революції 1789 року, властивий ідентичності правової системи Французької Республіки і стане об'єктом цього дослідження. Так, поряд із з принципами рівності та свободи у статті 2 Конституції Франції від 1958 року міститься принцип братерства. Це так званий трилогічний девіз, кожна із складових якого взаємодоповнює одна одну.

Серед ряду конституційних принципів, на яких заснована Французька Республіка, можна виділити особливий, такий, якого не знайдеш у інших європейських країнах – братерство. Питання щодо сутності цього принципу стало актуальним після одного з рішень Конституційної ради Франції, а саме рішення від 2018 року. Саме цим рішенням Рада надала конституційної цінності вищевказаному принципу.

Відзначається, сутність принципу братерства, з одного боку, полягає у тому, що братерство може існувати лише між вільними та рівними людьми, з іншого боку, свобода та рівність не можуть існувати в суспільстві, де братерство ігнорується. Тобто республіканський девіз є складовою суверенітету, тобто елементом, специфічним для національної нормативної системи, умовою легітимності влади; це ідеал, який французи приписують конституційним повноваженням; різновид вищої конституційності, не кажучи вже про надконституційність.

Еволюція братерства бере початок від Французької революції 1789 року, ряду Конституцій, зокрема, 1791 та 1793 років аж до Четвертої та П'ятої Республік. Будучи пов'язаним із принципом соціальної держави, принцип братерства означає зв'язок між суспільством без елементів дискримінації.

Сучасне ж розуміння цього принципу, сформульованого та поясненого у рішенні Конституційної ради, слід ототожнювати з цінностями толерантності, поваги до людської гідності тощо. А точніше, це свобода допомагати іншим, у гуманітарних цілях, без урахування регулярності його перебування на національній території. При цьому законодавець повинен забезпечити узгодження між принципом братерства та захистом громадського правопорядку.

Зроблено висновок про те, що принцип братерства є універсальним, адже стосується усіх громадян та іноземців, навіть з нелегальним статусом.

Ключові слова: Конституційна рада, Французька Республіка, конституційний принцип, братерство, соціальна держава, заборона дискримінації, права іноземців, судова практика, Конституція 1958 року, Конституція 1946 року.

Badyda A.Yu. Fraternity in French Republic: nature and application.

Among the number of constitutional principles on which the French Republic is based, one can single out a special one that cannot be found in other European countries - fraternity. The question of the essence of this principle became relevant after one of the decisions of the Constitutional Council of France, namely the decision of 2018. It was with this decision that the Council gave constitutional value to the above-mentioned principle.

The evolution of the fraternity dates back to the French Revolution of 1789, a series of Constitutions, particularly those of 1791 and 1793, to the Fourth and Fifth Republics. Being related to the principle of the welfare state, the principle of fraternity means a bond between society without elements of discrimination.

It is noted that the essence of the principle of fraternity, on the one hand, is that fraternity can exist only between free and equal people, on the other hand, freedom and equality cannot exist in a society where fraternity is ignored. That is, the republican motto is a component of sovereignty, that is, an element specific to the national regulatory system, a condition for the legitimacy of power; it is the ideal which the French ascribe to constitutional powers; a kind of higher constitutionalism, not to mention supra-constitutionality.

The modern understanding of this principle, formulated and explained in the decision of the Constitutional Council, should be equated with the values of tolerance, respect for human dignity, etc. More precisely, it is the freedom to help others, for humanitarian purposes, regardless of the regularity of his stay on the national territory. At the same time, the legislator must ensure coordination between the principle of fraternity and the protection of public law and order.

It was concluded that the principle of fraternity is universal, because it applies to all citizens and foreigners, even with illegal status.

It is indicated that among the fundamental constitutional principles contained in the texts of the Constitutions of most democratic states, in France, in addition to the principles of democracy, the rule of law, the social state, etc., the principle of fraternity applies. This is a unique principle that has been mentioned since the revolution of 1789, is characteristic of the identity of the legal system of the French Republic and will be the object of this study. Thus, along with the principles of equality and freedom, Article 2 of the French Constitution of 1958 contains the principle of fraternity. This is the so-called trilogic motto, each of its components complementing each other.

Key words: Constitutional Council, French Republic, constitutional principle, fraternity, welfare state, prohibition of discrimination, rights of foreigners, judicial practice, Constitution of 1958, Constitution of 1946.

Постановка питання. Серед фундаментальних конституційних принципів, що містяться у текстах Конституцій більшості демократичних держав, у Франції, окрім принципів демократії, правової, соціальної держави тощо, діє принцип братерства. Це унікальний принцип, про який згадується ще з часів революції 1789 року,

властивий ідентичності правової системи Французької Республіки і стане об'єктом цього дослідження. Так, поряд із з принципами рівності та свободи у статті 2 Конституції Франції від 1958 року міститься принцип братерства. Це так званий трилогічний девіз, кожна із складових якого взаємодоповнює одна одну.

Метою статті є аналіз генезису принципу братерства та сучасного його змісту, враховуючи судову практику Конституційної ради Французької Республіки.

Питання принципів права є досить досліджуваними у вітчизняній та зарубіжній юриспруденції, проте саме принцип братерства в Україні позбавлений уваги через відсутність закріплення останнього у правових джерелах. Проте, досвід Франції, як мінімум, буде цікавим для сприйняття в нашій державі, а, як максимум, буде вартий запозичення.

Виклад основного матеріалу. Слід розпочати з того, що цей принцип впливає із принципу соціальної держави. У одному з французьких досліджень йдеться про те, що соціальна Республіка опирається на два важливі поняття:

1) «братерство», яке має на меті зв'язок, що об'єднує членів тіла нації, сформованого спільнотою вільних і рівних громадян без різниці походження, раси, релігії, об'єднаних спільним ідеалом свободи, рівності та братерства;

2) солідарність, яка закріплена як обов'язок нації: у Преамбулі 1946 року сказано: нація забезпечує людині та сім'ї умови, необхідні для їх розвитку. Таким чином, національна солідарність доповнює, за необхідності, дефіцит (недостатність) сімейної солідарності. Вона стає активною для більшої рівності для усіх членів спільноти. Усі положення соціальної Республіки пов'язані з принципом рівності: права належать «кожному». А рівність пов'язана з загальністю прав і обов'язків [1, р. 4–6].

Сутність принципу братерства, з одного боку, полягає у тому, що братерство може існувати лише між вільними та рівними людьми, з іншого боку, свобода та рівність не можуть існувати в суспільстві, де братерство ігнорується. Тобто республіканський девіз є складовою суверенітету, тобто елементом, специфічним для національної нормативної системи, умовою легітимності влади; це ідеал, який французи приписують конституційним повноваженням; різновид вищої конституційності, не кажучи вже про надконституційність.

Проте більшість французьких конституціоналістів не розуміють факт введення братерства у стандарти ідентичності Французької Республіки. Йдеться перш за все про політичне братерство, засноване на приналежності до однієї спільноти, приналежності до групи, яка обов'язково базується на свободі та рівності. З цього часу

братерство є політичним принципом, це цемент нації. Саме з цією метою Конституція 1791 року у своїй першій назві, заголовку під назвою: «Основні положення, гарантовані Конституцією», передбачала: «Національні свята будуть встановлені для збереження пам'яті Французької революції, для підтримки братерства громадян, і приєднати їх до Конституції, Батьківщини та законів»[2]. Відтоді республіканські свята, зокрема, 14 липня, є продовженням цієї ідеї, як і великі моменти республіканського братерства та великі колективні вибухи, чи то страйки 1936 року, чи події травня 1968 року. З іншого боку, інститут батьківщини, привілейованого місця свободи та рівності, як концептуальна основа братерства дозволяв революціонерам розуміти її дуже широко; братерство мало об'єднати всіх тих, французів, а також іноземців, які боролися за прихід свободи та рівності [3].

Конституції 3 вересня 1791 року і 24 червня 1793 року містили відчутні прояви принципу національного братерства: право на існування через працю, право на державну допомогу нужденним, право на загальну державну освіту, всі ці основні права були реалізовані положеннями, які потім будуть інтегровані у принцип солідарності. Наступні режими також закріплювали цей принцип на конституційному рівні. Після «провального» режиму Віші концепція братерства була відновлена у всьому її вимірі Конституцією Четвертої Республіки. Його стаття 2 конституціоналізує девіз: «Девізом Республіки є «Свобода, рівність, братерство», а його Преамбула серед принципів, особливо необхідних для нашого часу, присвячує положення, які з матеріальної точки зору аналізуються як застосування або юридичний переклад принцип братерства, рівність жінок, право на притулок, право на працю, свободу асоціацій, право на розвиток особистості та сім'ї, право на соціальний захист, відпочинок і дозвілля, право на пенсію, право на освіту [3].

Преамбула 1958 року містить інше застосування принципу братерства. Його пункт 2 проголошує: «На підставі принципів, викладених у пункті 1, і принципу вільного визначення народів, Республіка пропонує заморським територіям, які демонструють бажання приєднатися до нових інститутів, заснованих на загальному ідеалі свободи, рівності та братерства. і створені з метою їхнього демократичного розвитку». Це конституційне положення мало підтримувати процес мирної деколонізації, перш ніж стати перехідними положеннями, що стосуються Нової Каледонії на шляху до автономії. Тоді була запроваджена конституційною реформою від 28 березня 2003 року стаття 72–3, згідно з якою «Республіка визнає в межах французького народу населення за кордоном спільний ідеал сво-

боди, рівності та братерства», стаття з якої буде сконструйовано особливий статус заморських громад [7].

Короткий хронологічний огляд, який щойно був зроблений, показує, що братерство використовувалося протягом останніх двох століть як або як виправдовуючий принцип, або як пряма основа положень, що приймається у цивільних, політичних і соціальних справах, таких як прийом і захист іноземців, усунення будь-якої дискримінації проти них, підтвердження права на допомогу, роботу чи освіту.

У юриспруденції Конституційної ради принцип братерства включає два основних компоненти. Один відноситься до всього, що стосується вимоги солідарності, що впливає з проголошення статті 1 Конституції «Франція є соціальною республікою», інший стосується впровадження демократичних цінностей толерантності, поваги до інших і боротьби з відчуженням. Якщо прийняти таке широке розуміння принципу братерства, то воно є основоположником значної частини юриспруденції французьких конституційних суддів [3].

У рішенні від 6 липня 2018 року, розглядаючи пріоритетне питання конституційності щодо злочину, пов'язаного з пособництвом незаконного виїзду, пересуванню чи перебуванню іноземця, Конституційна рада закріпила «принцип братерства», надавши йому конституційну цінність. Французький вчений Крістель де Годемон називає три чіткі текстові основи, на які Конституційна рада опиралася, щоб визнати принцип братерства:

1. Преамбула Конституції: «Французький народ урочисто проголошує свою відданість правам людини та принципам національного суверенітету, як вони були визначені Декларацією 1789 року, підтвердженою та доповненою преамбулою Конституції 1946 року, а також права та обов'язки, визначені в Екологічній хартії 2004 року. «На підставі цих принципів і принципу вільного визначення народів Республіка пропонує заморським територіям, які висловлюють бажання приєднатися до неї, нові інституції, засновані на загальному ідеалі свободи, рівності та братерства і розроблені з метою їхня демократична еволюція»;

2. Параграф 4 статті 2 Конституції: «Девізом Республіки є «Свобода, рівність, братерство»;

3. Пункт 1 статті 72–3 Конституції: «Республіка визнає в межах французького народу населення за кордоном спільний ідеал свободи, рівності та братерства» [5].

Стосовно скарги про порушення принципу братерства Рада наводить такі аргументи:

- 1) згідно зі статтею 2 Конституції: «Девізом Республіки є «Свобода, рівність, братерство». У своїй Преамбулі та статті 72–3 Конституція та-

кож посилається на «загальний ідеал свободи», рівність і братерство» (п. 7 рішення);

2) з принципу братерства випливає свобода допомагати іншим в гуманітарних цілях, без огляду на законність свого перебування на національній території (п. 8 рішення);

3) однак жоден принцип або правило конституційного значення не гарантує іноземцям загальні та абсолютні права доступу та проживання на національній території. Крім того, мета боротьби з нелегальною імміграцією сприяє охороні громадського порядку, що є метою конституційної цінності (п. 9 рішення);

4) законодавець повинен забезпечити узгодженість між принципом братерства та захистом громадського порядку (п. 10 рішення);

5) згідно з першим абзацом статті L. 622-1 Кодексу в'їзду та перебування іноземців і права на притулок, пряме чи опосередковане сприяння іноземцю в'їхати, пересуватися чи нелегально перебувати у Франції карається п'ятьма роками позбавлення волі, тюремного ув'язнення та штрафу в розмірі 30 000 євро. Проте стаття L. 622-4 того ж кодексу передбачає кілька випадків звільнення від кримінальної відповідальності на користь осіб, обвинувачених у злочині сприяння незаконному перебуванню іноземця. Частини 1 і 2 цієї статті виключають будь-яке кримінальне переслідування за цим пунктом, якщо допомога надається найближчими родичами іноземця або його дружиною або особою, яка проживає з ним у шлюбі. Частина 3 цієї самої статті надає кримінальну недоторканність будь-якій фізичній чи юридичній особі, яка надала таку допомогу іноземцю, якщо ця дія «не призвела до будь-якої прямої чи непрямої компенсації та полягала в наданні юридичної консультації чи послуг з харчування, розміщення чи медичного обслуговування, спрямована на забезпечення гідних умов життя за кордоном, або будь-яка інша допомога, спрямована на збереження гідності чи фізичної недоторканості останніх (п. 11 рішення) [6].

Освячення Конституційною радою братерства як принципу, що має конституційну цінність, дозволяє зробити наступний висновок: «з принципу братерства випливає свобода допомагати іншим, у гуманітарних цілях, без урахування регулярності його перебування на національній території». Однак Рада вказує, що законодавець повинен забезпечити узгодження між принципом братерства (у цьому випадку свободою взаємодопомоги) та захистом громадського порядку, причому останній становить мету з конституційним значенням: «жоден принцип чи правило конституційного значення не гарантує загальні та абсолютні права іноземців на доступ

і проживання на національній території. Крім того, мета боротьби з нелегальною імміграцією сприяє охороні громадського порядку, що є метою конституційної цінності» [5].

Висновки. Отже, Конституційна рада у своєму рішенні від 2018 року не дала визначення братерства. Однак сам принцип є універсальним, тому що він також стосується іноземців з нелегальним статусом і передбачає індивідуальне та колективне право, а не обов'язок.

Братерство може бути узгоджено з іншими конституційними вимогами, зокрема, з охороною громадського порядку: «законодавець повинен забезпечити узгодження між принципом братерства та захистом громадського порядку».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Que sont les principes républicains? Une contribution du Conseil des sages de la laïcité. Juin 2021. 14 p.
2. Constitution de 1791. Placée en tête de la constitution de 1791. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791> (дата звернення: 09.08.2024).
3. Constitution de 1946, IV^e République. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1946-ive-republique> (дата звернення: 11.08.2024).
4. Guy Canivet. La fraternité dans le droit constitutionnel français. Conférence en l'honneur de Charles Doherty Gonthier, 20-21 mai 2011. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/la-fraternite-dans-le-droit-constitutionnel-francais> (дата звернення: 23.08.2024).
5. Christelle de Gaudemont. Le principe de fraternité. *Dalloz Actu Etudian*. 1 octobre 2018. URL: <https://actu.dalloz-etudiant.fr/a-la-une/article/le-principe-de-fraternite/h/7149ae8903367d4893f1b69c8c125d5b.html> (дата звернення: 10.10.2024).
6. Décision n°2018-717/718 QPC du 6 juillet 2018. M. Cédric H. et autre (Délit d'aide à l'entrée, à la circulation ou au séjour irréguliers d'un étranger). URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2018/2018717_718QPC.htm (дата звернення: 28.08.2024).
7. Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> (дата звернення: 11.10.2024).

ГЕНЕЗА ІДЕЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Богатюк О.В.,

здобувачка ступеня «Доктор філософії»,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-9262-2653

Мартинюк О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0001-9160-3525

Богатюк О.В., Мартинюк О.В. Генеза ідеї рівності в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.).

Стаття присвячена дослідженню розвитку ідеї рівності перед законом і перед судом як складової загального принципу рівності в Україні протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Автори наголошують, що правовий уклад українських князівств, що входили на правах автономії до складу Великого князівства Литовського, не змінювався протягом тривалого часу, а тому принципи і норми права, вироблені за княжої доби, домінували до середини XV ст., а у галузі судочинства – до середини XVI ст. Одночасно ускладнення суспільних відносин поступово призводило до змін у державно-політичній організації та у суспільно-правовій сферах. Суспільні верстви, що почали формуватися за княжого періоду, починають де-юре оформлюватися у стани, серед яких на вершині соціальної ієрархії опиняються магнати, а згодом – шляхта (із середини XVI ст.).

Автори роблять висновок, що протягом досліджуваного періоду еволюціонувала ідея рівності перед законом і перед судом як складова загальноправового принципу рівності. Вперше вона була офіційно закріплена нормами Судебника Казимира IV 1468 р., а згодом – нормами Литовського Статуту. Проголошення цієї домінанти в умовах існування середньовічної держави мало доволі прогресивне значення, однак станово-ієрархічна суспільна організація робила її зміст здебільшого декларативним.

Ідея рівності перед судом якнайповніше реалізовувалася у діяльності споконвічних звичаєво-правових інститутів, особливе місце серед яких займав інститут копних судів. Він був ефективним органом правосуддя українського народу, а його практика сприяла збереженню

давньоукраїнської правової традиції у галузі судочинства. Вироблені протягом багатьох століть копними судами правила поведінки (копне право) не лише забезпечували доступ до правосуддя широким верствам населення незалежно від соціального статусу, а також культивували загальнолюдські цінності, особливе місце серед яких посідала ідея рівності усіх перед законом і перед судом.

Ключові слова: середньовічна держава, формування права, історико-правовий аспект, принципи права, верховенство права, рівність, соціальна цінність; соціальні регулятори, правові гарантії, правова система.

Bohatiuk O.V., Martyniuk O.V. The genesis of the idea of equality in Ukraine (second half of the 14th – first half of the 17th century).

The article is devoted to the study of the development of the idea of equality before the law and before the court as a component of the general principle of equality in Ukraine during the second half of the 14th – the first half of the 17th century.

The authors emphasize that the legal structure of the Ukrainian principalities, which were part of the Grand Duchy of Lithuania with the rights of autonomy, did not change for a long time, and therefore the principles and norms of law developed during the princely era dominated until the middle of the 15th century, and in the field of justice – to the middle of the 16th century. At the same time, the complication of social relations gradually led to changes in the state-political organization and social-legal spheres. The social strata that began to form during the princely period began de jure to form into estates, among which the magnates were at the top of the social hierarchy, and later – the nobility (from the middle of the 16th century).

The authors conclude that during the studied period, the idea of equality before the law and before the court evolved as a component of the general legal principle of equality. For the first time, it was officially established by the norms of the *Sudebnyk Casimir IV* in 1468, and later by the norms of the *Lithuanian Statute*. The declaration of this dominance in the conditions of existence of the medieval state had a rather progressive meaning, but the state-hierarchical social organization made its content mostly declarative.

The idea of equality before the court was realized as fully as possible in the activities of ancient customary legal institutions, a special place among which was occupied by the institution of a court of justice. It was an effective body of justice of the Ukrainian people, and its practice contributed to the preservation of the ancient Ukrainian legal tradition in the field of justice. The rules of conduct (common law) developed over many centuries by courts of justice not only ensured access to justice for broad sections of the population, regardless of social status, but also cultivated universal human values, among which the idea of equality of all before the law and before the court occupied a special place.

Key words: medieval state, formation of law, historical and legal aspect, principles of law, rule of law, equality, social value; social regulators, legal guarantees, legal system.

Постановка проблеми. Принципи права як соціальне явище беззаперечно є наслідком людської діяльності. Їх становлення та розвиток зумовлювалося відповідними потребами соціального розвитку, а відтак вони відображають закономірності суспільного життя. Загальні принципи права – це «вираження узагальненого правового досвіду та правових тенденцій, що розвиваються в глибинах нормативно розвиненого суспільного життя» [3, с. 67]. Одним із загальних принципів права на сьогодні є принцип рівності, основу якого складає ідея справедливої рівності можливостей. С.П. Погребняк зауважує, що принцип формальної рівності «являє собою постійно притаманний праву принцип зі змістом, що історично змінюється» [9, с. 64]. Положення Закону України «Про правотворчу діяльність» принцип рівності перед законом визначають складовим принципом верховенства права (ч. 1 ст. 3) [11]. Відтак актуальним у цьому зв'язку вбачається звернення до історико-правової спадщини українського народу у світлі дослідження ґенези ідеї рівності як загального принципу права на українських теренах протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Становлення та розвитокprin-

ципів права на теренах середньовічної України не було спеціальним предметом дослідження, однак окремі аспекти проблеми досліджували М. Бедрій, І. Бойко, О. Івановська, С. Ковальова, М. Козюбра, С. Кудін, П. Музиченко, О. Сокальська, С. Погребняк, І. Терлюк, О. Шевченко та інші.

Метою статті є дослідження розвитку ідеї рівності перед законом і перед судом як складової загального принципу рівності в Україні протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. За означеного періоду, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої відбувалося значне ускладнення суспільних відносин, суттєвих змін зазнавали політична, економічна, соціальна, культурна і правова сфери.

Правовий уклад українських князівств, що входили на правах автономії до складу Великого князівства Литовського, не змінювався протягом тривалого часу відповідно до проголошеної Великими князями правової формули: «ми старовину не рушим, а новизну не вводимо» [1, с. 35-36]. Принципи і норми права, вироблені за княжої доби, домінували до середини XV ст., а у галузі судочинства – до середини XVI ст. Так, за твердженням О.В. Сокальської у вказаний період судочинство «залишалося руським за своїм характером, продовжуючи правові традиції Руської Правди <...> а загальні засади та процедура розгляду справ, у цілому, ґрунтувалися на нормах звичаєвого права» [12, с. 84]. Термін «старовина» де-факто і де-юре означав «правовий звичай», а поняттям «новизна» позначалося законодавство, яке доволі довго продовжувало відігравати роль допоміжного джерела права.

Заразом ускладнення суспільних відносин поступово призводило як до змін у державно-політичній організації (насамперед, зближення Великого князівства Литовського та Польщі), так і у суспільно-правовій сферах. Суспільні верстви, що почали формуватися за княжого періоду, починають де-юре оформлюватися у стани, серед яких на вершині соціальної ієрархії опиняються магнати, а згодом – шляхта (із середини XVI ст.).

Із другої половини XV ст. починається процес кодифікації законодавства, результатом якої стало прийняття Судебника Казимира IV 1468 р., а протягом XVI ст. – трьох редакцій Литовського Статуту. Ці процеси мали безпосередній вплив і на ґенезу ідей рівності, насамперед ідеї рівності перед законом і перед судом.

За розглядуваного періоду вперше ідея рівності усіх перед законом була закріплена положеннями Судебника Казимира IV 1468 р.

(принаймні, вона проголошувалася). Так, арт. 7 вказував: «Коли чийсь підданий впаде у злочинство, а його господарю буде відомо про це, він ділитиме зі злочинцем здобич, то якщо буде на те доказ відповідний, господар понесе кару нарівні зі злочинцем» [17, с. 58]. Тобто, законодавець передбачив кримінальну відповідальність представника вищого суспільного стану («господаря», «пана») нарівні із виконавцем. На наш погляд, ця ідея цілком відповідала принципам і нормам звичаєвого права та Руської Правди, а відтак ймовірно була успадкована упорядниками Судебника із княжих часів.

На початку XVI ст. потреба у всебічній кодифікації права у межах Великого князівства Литовського зростала, тому видання Литовського Статуту ознаменувало початок домінування нормативно-правового акту (закону) як основної форми права, хоч і застосування правового звичаю санкціонувалося державою. Новели Статуту, захищаючи насамперед особисті та майнові права (привілеї) магнатів і шляхти, остаточно узаконювали станову нерівність. Розширення обсягу суб'єктивних прав одних (феодалів) призводило до звуження прав інших (селян і простолюдинів), або ж взагалі їх втрату (кріпаків).

Поява у 1569 р. нового державного утворення – Речі Посполитої сприяло поширенню на теренах України польських політичних, державних, економічних, соціальних та релігійних традицій, що загалом негативно позначилося насамперед на правовому становищі українського населення. Обсяг кримінальної репресії починає зростати, з'являються нові, не притаманні давньоукраїнській правовій традиції, види покарань. Водночас варто зауважити, що цей процес був природною еволюцією середньовічної держави на шляху її переходу до станово-представницького типу монархії, розбудовою системи органів державного управління та місцевого самоврядування на новій основі.

Протягом XVI ст. змінювалися і погляди законодавця на проблему рівності усіх перед законом і перед судом. Так, у преамбулі до першої редакції Статуту зазначалося: «Ми, Сигізмунд, <...> король польський і великий князь литовський, руський, пруський, жемайтійський, мазовецький та інших, маючи продуманий добрий намір <...> бажаючи обдарувати християнськими законами, всім (підкреслено нами) прелатам, князям, панам хоругвовим, вельможам, благородним лицарям, шляхті і всьому посполитству та їхнім підданим, якого б стану та походження вони не були, усі їхні права і привілеї церковні: як для осіб католицького, так і православного віросповідання, а також світські, що були ними отримані від світлої пам'яті королів і великих князів...» [13, с. 207].

За півстоліття потому у «Посвяченні Статуту Жикгімонту Третьому» від 01 грудня 1588 р. підканцлер Лев Сапега, один із розробників і укладачів третьої редакції Литовського Статуту у зверненні до короля з нагоди прийняття закону вказує на те, що «закон не бачить різниці між убогими та багатими» [10, с. 20], а у арт. 1 розд. 1 цього ж Статуту йдеться про «єдині права й артикули» для усіх станів, «починаючи від вищого стану аж до нижчого» [15, с. 45]. Із наведеного можемо зробити такі висновки.

По-перше, протягом XVI ст. відбулося юридичне оформлення суспільних станів. Абсолютні права отримали шляхта і магнати, а відтак на офіційному рівні їх суб'єктивні права захищалися суворішими кримінально-правовими санкціями, аніж права інших прошарків населення. І.Я. Терлюк, досліджуючи генезу судочинства за означеного періоду, вказує, що обсяг прав кожної із сторін судового процесу де-факто визначався її майновим та становим становищем [18, с. 127]. Водночас, С. Ківалов, П. Музиченко та А. Паньков, аналізуючи положення третьої редакції Литовського Статуту, звертають увагу на «двоїсту сутність права як такого: з одного боку, норми Статуту закріплювали волю пануючої верстви населення, з іншого – намагалися забезпечити соціальний захист нижчих верств і досягти компромісу між усіма станами» [6, с. 525].

Неоднорідність суспільства, на переконання О.В. Сокальської, передбачала й диференціацію судочинства: «кожна спільнота, виокремлена за становою, територіальною чи національно-конфесійною ознаками, претендувала на власну судову установу» [12, с. 27]. Цьому сприяла і доволі ускладнена система судоустрою як на теренах Великого князівства Литовського, так і Речі Посполитої. Поряд із центральними (великокнязівський, або господарський суд та його допоміжні органи, суд панів-ради, сеймовий суд) та місцевими (територіальні, копні, доречні, після реформи 1564–1566 рр. – земські, гродські й підкоморські у межах судових округів) судами існували й спеціальні суди. До них відносилися, наприклад, цехові, ярмаркові, церковні, третейські (полюбовні) суди та суди для іновірців (іногородців), насамперед для вірмен, євреїв та татар [7, с. 14]. Отже, ідея рівності реалізувалася шляхом поширення принципу західноєвропейського середньовічного (феодалного) права – «кожний має судитися собі рівним». Так, до ухвали Бельського сейму у 1564 р. магнати користувалися особливими судовими привілеями, а опісля – шляхта отримала виключне правове становище серед усього населення держави.

По-друге, законодавець, акцентуючи увагу на забезпеченні принципу єдності законодавства, формально закріплював положення щодо

рівності усіх мешканців держави (як підданих, так і іноземців) перед законом і перед судом. У цьому зв'язку відзначимо твердження В.О. Тімашова, що «наявність суттєвих станових привілеїв і обмежень робили ці положення багато в чому декларативними та фіктивними, однак сам факт проголошення цього принципу мав прогресивне значення» [19, с. 172]. Істотним вбачається і твердження науковців, що положення усіх трьох редакцій Литовського Статуту спрямовувалися «на побудову демократичної правової держави <...> хоч демократія та інститути правової держави не були рівними для усіх, однак ці цінності прогресували і з досягненням певних умов економічного, політичного і соціального розвитку поступово мали поширюватися на усі суспільні стани Великого князівства Литовського» [15, с. 525]. Такі формулювання відповідали загалом вимогам епохи, оскільки з кінця XV ст. законодавство Великого князівства Литовського наповнюється ідеями Європейського Відродження, включаючи «поняття однакової відповідальності перед законом володаря, підданих і уряду» [12, с. 84].

Серед усієї сукупності судових органів, що діяли на теренах України протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. ідея рівності перед судом якнайширше реалізовувалася у діяльності копних, полюбовних й третейських судів, оскільки їх компетенція базувалася передусім на звичаєво-правовій основі, була проявом судової влади громади [12, с. 27]. Правила судочинства, вироблені впродовж усього історичного періоду існування інституту копних судів, сформували цілісну систему т. зв. «копного права».

Громадські суди княжої доби, починаючи з XIV ст. пройшли певні етапи трансформації, а відтак перейшли на нову ступінь правового й державного розвитку. Копні суди за досліджуваного періоду набували таких ознак: по-перше, мали виключно сільський характер; по-друге, прослідковувався їх тісніший юридичний зв'язок із державою; по-третє, цінності й канони християнства ставали світоглядною основою їх функціонування. Сільські громади (верви) як територіальні округи для здійснення судочинства перетворювалися у копні округи, що, на переконання істориків права, було зумовлено встановленням виразніших меж між українськими селами [2, с. 3]. Виняткового ж значення інститут копного судочинства набув за періоду перебування етнічних українських земель у складі Великого князівства Литовського. Копні суди, за словами О.П. Івановської, «узгоджувалися з правовими уявленнями давнього люду про суд «скорий, правий та для всіх рівний», вони були публічними, проводилися у одному й тому ж місці» [4, с. 107].

У цьому зв'язку слушними видаються твердження Б.Р. Стецюка і О.О. Шевченка. На думку першого, «копне право не дотримувалося характерного для феодалізму станового поділу суспільства, тому в деяких актах копного суду шляхтич, боярин і простий селянин виступали як рівноправні суб'єкти процесуальних правовідносин» [16, с. 76]. За твердженням другого дослідника, участь у копі була одночасно і правом, і обов'язком, а тому учасниками копні були усі жителі незалежно від національностей (етнічної приналежності) та суспільних станів, що мешкали у межах копного округу. Оскільки рішення копних судів вносилися до спеціальних офіційних книг, ми маємо змогу стверджувати, що участь у копі окрім українців брали поляки, татари, євреї, литовці, які за соціальним становищем могли бути селянами, городянами, зем'янами, шляхтичами чи духовенством [5, с. 45].

Кодифікація права, що тривала протягом XVI ст. легалізувала та певним чином «упорядковувала» правовий статус копних судів, а відтак вони продовжували залишатися самостійним органом правосуддя. Так, згідно арт. 6 «Про гоніння сліду при крадіжці будь-яких речей» розд. XIV Статуту 1566 р. вказувалося, що «... той потерпілий <...> згідно з давнім звичаєм гнав би слід <...> таке село або домівка, до якої слід приведе, мають той слід від тієї копи взяти і з села або з дому і з землі своєї того села слід відвести...» [14, с. 398-399]. Новели ж третьої редакції Литовського Статуту 1588 р. визнавали його (копний суд) самостійною судовою установою першої інстанції, однак передбачали взаємодію із урядовим судом у частині необхідної фіксації рішень копних судів у письмовій формі із відповідними записами в офіційних документах («урядових книгах») та присутності судових урядників у якості сторонніх спостерігачів за перебігом процесу [12, с. 45]. Так, наприклад, у арт. 9 «Про гоніння сліду у якій-небудь шкоді, спричиненій крадіжкою» розд. XIV Статуту 1588 р. вказувалося, що «...на Русі, і там, де здавна копи бували, там мають і тепер копи проводитися на старих коповищах, тим же звичаєм, як до цього бувало. А на тих теж місцях, де до цього копи не бувало, таким же порядком і способом копи збиратися і проводитися мають, як це на Русі збережено і зберігається» [15, с. 336-337].

Дослідниці історії українського судочинства XVI – початку XVII ст. С.Г. Ковальова та О.В. Сокальська звертають увагу на збереженні за литовсько-руського періоду таких інститутів звичаєвого права, як інститут полюбовних або приятельських судів. Уникаючи зайвої бюрократії та сплати судових мит (ймовірно – і юрисдикції копного суду), до них, як органу правосуддя зверталися переважно особи вищих суспільних станів, насамперед князі та шляхта, для роз-

гляду цивільних та земельних спорів, а також справ про кримінальні правопорушення (злочини), за винятком тих, санкціями яких передбачалися публічне покарання або смертна кара [8, с. 69]. Ці судові інституції існували на тимчасовій основі, а полюбовними суддями «могли бути лише особи повнолітні, сумлінні, без фізичних вад, обізнані у праві і, як правило, того ж суспільного стану, що й сторони» [12, с. 46]. Отже, існування цих звичаєвих інституцій за доби пізнього Середньовіччя забезпечувало реалізацію ідеї рівності перед судом однак для осіб привілейованих суспільних станів.

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки**.

1. Протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. на теренах середньовічної України разом із генезою політичних, соціально-економічних, правових і культурних відносин еволюціонувала ідея рівності перед законом і перед судом як складова загальноправового принципу рівності. За розглядуваного періоду вперше вона була офіційно закріплена нормами Судебника Казимира IV 1468 р. Однак протягом XVI ст. законодавець, зосереджуючи увагу на забезпеченні єдності законодавства у межах усієї держави, формально закріплював положення щодо рівності усіх її мешканців (як підданих, так і іноземців) перед законом і перед судом нормами Литовського Статуту. Проголошення цієї домінанти в умовах існування середньовічної держави мало доволі прогресивне значення, однак станово-ієрархічна суспільна організація робила її зміст здебільшого декларативним.

2. Ідея рівності перед судом якнайповніше реалізовувалася у діяльності споконвічних звичаєво-правових інститутів, особливе місце серед яких займав інститут копних судів. Він був ефективним органом правосуддя українського народу, а його практика сприяла збереженню давньоукраїнської правової традиції у галузі судочинства. Вироблені протягом багатьох століть копними судами правила поведінки (копне право) не лише забезпечували доступ до правосуддя широким верствам населення незалежно від соціального статусу, а також культивували загальнолюдські цінності, особливе місце серед яких посідала ідея рівності усіх перед законом і перед судом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акти Західної Русі, зібрані й опубліковані Археографічною комісією, 1846–1853. Том другий. 1506–1544, 1848. 419 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_AZR_2/e_dzherela_AZR_2.pdf
2. Бойко І.Й., Бедрій М.М. Копні суди в селах українського (руського) права Галичини у XIV–XVIII ст. *Науковий вісник ЛДУВС. Серія юридична*. 2009. № 1. С. 1–11.

3. Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
4. Івановська О.П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Навч. посіб. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 383 с.
5. Історія українського права. Навч. посіб.: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності. За ред. О.О. Шевченка. К.: Олан, 2001. 214 с.
6. Ківалов С., Музиченко П., Паньков А. Післямова / У кн.: Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: У 2 книгах. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с. С. 523–257.
7. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського. Автореф. дис...к.ю.н.: 12.00.01. О.: Одеська національна юридична академія, 2014. 21 с.
8. Ковальова С.Г. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського. *Держава і право*. 2001. Вип. 13. С. 68–72.
9. Погребняк С.П. Втілення ідей свободи і рівності в праві: історичний аспект. *Державне будівництво і місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 14. С. 58–69.
10. Посвячення Статуту Жикгімонту Третьому від 01.12.1588 р. / У кн. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: У 2 книгах. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с. С. 19–21.
11. *Про правотворчу діяльність*: Закон України від 23.08.2023 р., № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2023, № 93, ст. 364. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
12. Сокальська О.В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.): монографія. Одеса, ОДУВС, 2010. 210 с.
13. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том I. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року*. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2002. 464 с.
14. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том II. *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2003. 560 с.
15. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том III. *Статут Великого кня-*

- зівства Литовського 1588 року: У 2 книгах. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с.
16. Стецюк Б.Р. Особливості процесуального права Великого князівства Литовського на українських землях (друга половина XIV – друга половина XVI століть). *Право і безпека*. 2012. № 3 (45). С. 74–78.
17. Судебник князя Казимира (29 лютого 1468 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України*. Навч. посібник: У 2 т. За ред. В.Д. Гончаренка. К.: Ін Юре, 1997. Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст. 1997. С. 57–60.
18. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (доновітній час). К.: Атіка, 2006. 400 с.
19. Тімашов В.О. Формування й закріплення інституцій прав людини і свобод людини в Україні (VI–XVII століття). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4 (69). С. 170–175.

УДК 340.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.3>

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Бондар Н.А.,*доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,**доцент,**доцент кафедри державно-правових дисциплін**та українознавства**Сумського національного аграрного університету*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8036-9083>e-mail: ashatana2010@ukr.net**Головій В.О.,***здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти**зі спеціальності 081 «Право»,**Сумського національного аграрного університету*

Бондар Н.А., Головій В.О. Тенденції розвитку національних правових систем в умовах глобалізації: окремі аспекти.

Наукова цінність статті полягає у тому, що в ній на основі опрацювання проблем теоретичного та нормативного характеру окреслені основні виклики, які постають перед національними правовими системами в умовах глобалізації.

Позиціоновано, що поняття правової системи є складним та багатограним явищем, яке не можливо викласти в одиничному визначенні, при якому будуть враховані всі характеристики останнього. Правову систему необхідно розглядати як сукупність юридичних засобів регулятивно-організуючого та стабілізуючого впливу на суспільні відносини.

В статті аналізуються тенденції розвитку національних правових систем в умовах глобалізації, які охоплюють адаптацію до глобальних змін, посилення міжнародної співпраці, впровадження інновацій та одночасне збереження національної ідентичності. Доведено, що універсальна національна система права сприяє спрощенню міжнародної співпраці, але може зменшувати суверенітет національних правових систем, вимагаючи адаптації національного законодавства до глобальних стандартів. Міжнародне співробітництво робить правові системи більш відкритими, але водночас вимагає від держав знаходити баланс між національними інтересами та глобальними пріоритетами, що знайшло своє відображення в зміні співвідношення міжнародного та національного права, зростання впливу регіонального права на національне та правового регулювання наднаціонального права.

Аргументовано, що окремою тенденцією необхідно визначити зростання ролі прав людини,

які стали спільною цінністю для багатьох правових систем, але процес їх впровадження часто залежить від внутрішньої політичної та економічної ситуації в країні. Глобальні екологічні виклики змушують держави адаптувати свої правові системи, але реалізація таких норм потребує значних ресурсів і політичної волі.

Підкреслюється, що мультикультуралізм також є важливою тенденцією в розвитку сучасних правових систем, спрямований на забезпечення рівноправності та недискримінації для всіх громадян, незалежно від їхньої етнічної, релігійної чи культурної належності. Цифровізація робить правову систему більш ефективною, але також створює нові виклики, зокрема, щодо кібербезпеки та захисту персональних даних. Процес глобалізації вимагає формування достатньої правової бази для забезпечення гармонійного співробітництва країн і вирішення глобальних проблем.

Ключові слова: правова система, національна правова система, глобалізація, гармонізація права, уніфікація права, мультикультуралізм, цифровізація права.

Bondar N.A., Holoviy V.O. Trends in the development of national legal systems in the context of globalization: some aspects.

The scientific value of the article lies in the fact that, based on the study of theoretical and regulatory issues, it outlines the main challenges facing national legal systems in the context of globalization.

It is argued that the concept of a legal system is a complex and multifaceted phenomenon which cannot be summarized in a single definition which would take into account all the characteristics of

the latter. The legal system should be viewed as a set of legal means of regulatory, organizing and stabilizing influence on social relations.

The article analyzes the trends in the development of national legal systems in the context of globalization, which include adaptation to global changes, strengthening of international cooperation, introduction of innovations and simultaneous preservation of national identity. It is proved that the universalization of national law facilitates international cooperation, but may reduce the sovereignty of national legal systems by requiring the adaptation of national legislation to global standards. International cooperation makes legal systems more open, but at the same time requires states to find a balance between national interests and global priorities, which is reflected in the changing relationship between international and national law, the growing influence of regional law on national law and the legal regulation of supranational law.

It is argued that a separate trend should be identified as the growing role of human rights, which have become a common value for many legal systems, but the process of their implementation often depends on the internal political and economic situation in the country. Global environmental challenges are forcing states to adapt their legal systems, but the implementation of such norms requires significant resources and political will.

It is emphasized that multiculturalism is also an important trend in the development of modern legal systems, aimed at ensuring equality and non-discrimination for all citizens, regardless of their ethnic, religious or cultural background. Digitalization makes the legal system more efficient, but it also creates new challenges, in particular, cybersecurity and personal data protection. The process of globalization requires the formation of a sufficient legal framework to ensure harmonious cooperation between countries and solve global problems.

Key words: legal system, national legal system, globalization, harmonization of law, unification of law, multiculturalism, digitalization of law.

Постановка питання. XXI століття характеризується кардинальними змінами в усіх сферах життя, особливо це стосується світової економіки, фінансів, політики, культури, екології, ЗМІ та інших сфер суспільного життя, зокрема і права. Науковцями з різних галузей знань ці процеси описуються як «глобалізація». Усе більше науковців усвідомлюють, що глобалізація стає домінуючою тенденцією світового розвитку на сучасному етапі, а сам процес охоплює все більше країн. Глобалізація суттєво впливає на національні правові системи, приводячи до

змін у їхній структурі, принципах та процесах правотворчості. Водночас у світовій науковій спільноті недостатньо досліджень щодо впливу цих процесів на розвиток національних правових систем світу і майже відсутні дослідження у національній юридичній спільноті.

Аналіз джерельної бази. Взаємодія національних правових систем світу є одним із чинників ефективного та безпечного розвитку всього людства. Дослідженням трансформації національних правових систем в умовах глобалізації займалися такі вчені, як Р. Бірюков, О. Железов, Д. Лук'янов, О. Сидоренко, О. Теличко, В. Рекун, Ю. Туниця, М. Хаустова, Р. Шай, Ю. Шайгородський та інші. Проте динамізм процесів глобалізації зумовлює необхідність з'ясування та виокремлення нових аспектів досліджуваної тематики.

Метою цієї публікації є спроба окреслення тенденцій розвитку національних правових систем в умовах глобалізації, які є загальновизнаною тенденцією розвитку сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи дію глобалізації на національні правові системи необхідно визначити дефініції таких понять як «глобалізація» та «національна правова система».

Словникова література визначає глобалізацію, як процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації [2], а глобальний – такий, що поширюється на всю земну кулю; всесвітній, повний; загальний, універсальний [7, с. 9]. Погоджуємося з думкою О.Сидоренко, який визначає глобалізацію, як комплексне геополітичне, геоекономічне і геокультурне явище, яке здійснює потужний вплив на всі сторони життєдіяльності суспільств [6, с. 235], отже правова природа глобалізації має універсальний характер. Ю. Шайгородський визначає це поняття, як інструмент аналізу соціальних процесів, яке активно використовується для характеристики сучасних змін життєдіяльності, переходу людства на якісно новий рівень – від національно-державної до транснаціональної фази суспільств і постіндустріальної, інформаційної фази суспільного розвитку в цілому [13, с. 66]. Отже, необхідно констатувати, що наукові дослідження та концепція глобалізації мають міждисциплінарний характер, яка виражена в конвергенції ідей, які походять із таких наук, як політологія, право, економіка тощо.

Необхідно підкреслити, що існує досить велика кількість різноманітних наукових підходів щодо дослідження правової системи, накопичено об'ємний науковий матеріал, але немає єдиного погляду на ґенезу, поняття та цінність правової системи.

Термін «правова система» також використовують у кількох значеннях. У вузькому значен-

ні правова система – це право певного суспільства і пов'язані з ним правові явища. У цьому значенні термін «правова система» використовується, зокрема, у словосполученні «правова система суспільства» або «національна правова система». Правовою системою у широкому розумінні є певна сукупність різних правових систем, об'єднаних за спільними ознаками [5, с. 12].

Правова система (англ. legal system) – це сформована під впливом об'єктивних закономірностей розвитку певного суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у сталих зв'язках між собою та з іншими соціальними явищами, що забезпечує її цілісність, розвиток та правонаступність [4, с. 515]. «Правова система, – як зазначає Д. Лук'янов, – є системою, що складається з юридичних понять і зв'язків між ними, в яких в абстрагованій формі відображено певні аспекти реального світу» [5, с. 25]. Р. Бізюков розглядає правову систему крізь призму самотності національної правової системи, яка відображає специфіку національної правової свідомості, правової культури, домінуючого праворозуміння, правового менталітету, що обумовлені національною правовою традицією, ціннісними орієнтирами в кожному окремо взятому суспільстві [1, с. 16].

Отже, поняття правової системи є складним та багатограним явищем, яке не можливо викласти в одиничному визначенні, при якому будуть враховані всі характеристики останнього. Правову систему необхідно розглядати як сукупність юридичних засобів регулятивно-організуючого та стабілізуючого впливу на суспільні відносини.

В умовах динамічного процесу глобалізації світу для реалізації національних та міжнародних правових норм, отримання ґрунтовних комплексних правових знань необхідно виокремити тенденції розвитку сучасних правових систем в умовах глобалізації. Погоджуючись з думкою Р. Бізюкова, що основними напрямками трансформації національної правової системи в умовах глобалізації є:

- *універсалізація національного права*, яка являє собою продуманий, запланований процес, спрямований на стандартизацію та уніфікацію правових норм і принципів в рамках національного права відповідно до норм національного, міжнародного й наднаціонального права, реалізується через такі методи й прийоми як рецепція, гармонізація, уніфікація, стандартизація, адаптація, апроксимація та інфільтрація;

- *динаміка зміни співвідношення міжнародного і національного права* має вираження в частковому визнанні деяких принципів і норм міжнародного права як повноцінних джерел національного права.

- *зростання впливу регіонального права на національне право*, на його функціонування, трансформацію й перспективи розвитку.

- *наднаціональне право – продукт глобалізації* та представляє особливу сферу правового регулювання, в рамках якої взаємодіють суб'єкти національного і міжнародного права [1, с. 15].

Отже, серед основних тенденцій розвитку національних правових систем в умовах глобалізації необхідно виокремити *гармонізацію та уніфікацію права*, адже право є елементом правової системи. «Під впливом глобалізації, – як зазначає М. Хаустова, – відбуваються внутрішні зміни у праві: змінюється сутність права не тільки на національному, а й на наддержавному, глобальному рівні, а також його зміст, цілі, завдання, призначення і джерела (форми) права» [11, с. 14]. Під гармонізацією законодавства розуміють процес приведення норм національного законодавства у відповідність із загальноприйнятими міжнародними стандартами або міждержавними домовленостями з метою усунення суперечностей та юридичних колізій між національними правовими системами та забезпечення єдиного підходу до правового регулювання певних питань у міжнародному контексті. Так, до прикладу, в Угоді про асоціацію України з ЄС [8] передбачена саме гармонізація законодавства.

Глобалізація стимулює процеси уніфікації правових норм, особливо в галузі міжнародної торгівлі, фінансів, інтелектуальної власності, прав людини тощо. Це проявляється у створенні загальних міжнародних стандартів, що сприяють спрощенню правових процедур і взаємодії між країнами. Прикладом є міжнародні договори, такі як Угода про СОТ, Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів або правові акти Європейського Союзу. Під уніфікацією, як правило, розуміється процес створення єдиних правових норм в різних країнах або регіонах з метою усунення відмінностей між національними законодавствами в певній галузі права та однотипності правового регулювання. Таким чином, гармонізація та уніфікація є самостійними, але взаємопов'язаними формами зближення законодавства. Метою гармонізації є зменшення відмінностей правових норм різних держав, а уніфікація передбачає створення єдиних правових норм для різних держав.

Погоджуючись з аргументацією провідних науковців, на наше переконання необхідно окреслити декілька не менш важливих тенденцій розвитку національних правових систем в умовах глобалізації.

Окремою тенденцією необхідно визначити *зростання ролі прав людини*. Права людини стають все більш пріоритетними в міжнародному праві. Це виявляється у створенні міжнародних

стандартів захисту прав людини, а також у зростанні впливу міжнародних судів, таких як Європейський суд з прав людини, які приймають рішення, що впливають на національні правові системи. Як слушно зауважує О. Желєзов, міжнародно-правові засоби забезпечення і захисту прав людини є ширшим поняттям, ніж міжнародні механізми захисту прав людини, але й вони не охоплюють всієї системи захисту прав людини. Права людини захищаються і в рамках міжнародного гуманітарного права міжнародними актами та міжнародними органами, серед яких Женевські конвенції 1948 р. з двома протоколами до них і утворена ними Міжнародна комісія щодо встановлення фактів [3, с. 52].

Екологічні виклики, такі як зміна клімату, змушують держави і міжнародні організації посилювати законодавство у сфері охорони довкілля, що безумовною необхідністю *удосконалення міжнародного екологічного права* та пов'язаних з цим процесів, зокрема зобов'язання щодо скорочення викидів парникових газів, збереження біорізноманіття, управління природними ресурсами тощо. На початку 90-х років минулого століття виникла ідея Екологічної Конституції Землі [10, с. 32]. Ця концепція стосується створення міжнародного документа, що регулює права і обов'язки людства щодо охорони навколишнього середовища. Ідея виникла на тлі глобальних екологічних криз, що вимагають глобальної реакції і відповідальності. Подібні ідеї вже закладені в низці міжнародних договорів, наприклад, у Паризькій угоді по клімату, Конвенції про біорізноманіття тощо, але Екологічна Конституція Землі могла б об'єднати ці ініціативи в одному універсальному документі з більш чіткою правовою основою.

На наше переконання, *мультикультуралізм* також є важливою тенденцією в розвитку сучасних правових систем, який полягає в інтеграції та врахуванні культурного розмаїття у правових нормах. Як зазначає Р. Шай, мультикультуралізм – це не що інше, як законодавче визнання специфічних прав расових, культурних, релігійних груп та послідовне дотримання владою узаконених нормативів щодо цього... Кожна держава має визначати для себе, який обсяг нестандартних політичних і культурних прав вона може й повинна забезпечити спільнотам та їхнім представникам, котрі відчувають труднощі з адаптацією у країні проживання або обстоюють принципи "альтернативної" ідентичності. Виробляючи відповідну стратегію щодо групових інтересів етнічних та релігійних спільнот, вона має дбати про всю систему механізмів, які забезпечать її реалізацію [12, с. 58]. Отже, мультикультуралізм спрямований на забезпечення рівноправності та недискримінації для всіх громадян, незалежно від їхньої етнічної, релігійної

чи культурної належності. У зв'язку з посиленням міграційних процесів, необхідним стає правове регулювання, яке враховує культурну різноманітність і потреби різних груп населення. Ці тенденції формують нові виклики та можливості для правової системи, а також вимагають гнучкості та адаптації з боку нормотворців.

Розвиток цифрових технологій породжує нові правові виклики, що стосуються регулювання інтернет-простору, кібербезпеки, захисту персональних даних, транскордонних цифрових транзакцій, реалізації соціальних прав на основі технологічних платформ, електронного уряду та електронної держави. Правові системи повинні адаптуватися до нових умов, створюючи норми для захисту інтересів громадян, бізнесу та держав в цифровому світі. Цифровізація права є однією з ключових тенденцій у розвитку сучасних правових систем, особливо в умовах глобалізації, що сприяє прискоренню обміну інформацією, інтеграцією ринків і міжнародної співпраці. Ця тенденція охоплює використання цифрових технологій для автоматизації, вдосконалення і доступності правових процесів, створення нових правових норм та інструментів, а також сприяє подоланню кордонів між країнами у правовій сфері. Погоджуючись з думкою О. Теличко та В. Рекун, що цифрова реальність висуває вимоги до юридичної науки і практики, пов'язані з удосконаленням механізмів правового регулювання різних сфер життя на основі сучасних цифрових технологій, а цифровізація реальної правової дійсності сприяє формуванню нових цивілізаційних явищ та процесів, виникненню нового праворозуміння, світогляду та правової культури [9, с. 212]. Отже, цифровізація права є однією з основних тенденцій розвитку правових систем, яка дозволяє адаптуватися до викликів глобалізації. Впровадження цифрових технологій змінює способи надання правових послуг, забезпечує більш ефективне управління та автоматизацію процесів, а також відкриває нові можливості для міжнародної співпраці у правовій сфері.

Висновки. Тенденції розвитку національних правових систем в умовах глобалізації охоплюють адаптацію до глобальних змін, посилення міжнародної співпраці, впровадження інновацій та одночасне збереження національної ідентичності. Так універсалізація національного права сприяє спрощенню міжнародної співпраці, але може зменшувати суверенітет національних правових систем, вимагаючи адаптації національного законодавства до глобальних стандартів. Міжнародне співробітництво робить правові системи більш відкритими, але водночас вимагає від держав знаходити баланс між національними інтересами та глобальними пріоритетами, що знайшло своє відображення в зміні

співвідношення міжнародного та національного права, зростання впливу регіонального права на національне та правового регулювання над-національного права.

Окремою тенденцією необхідно визначити зростання ролі прав людини, які стали спільною цінністю для багатьох правових систем, але процес їх впровадження часто залежить від внутрішньої політичної та економічної ситуації в країні. Глобальні екологічні виклики змушують держави адаптувати свої правові системи, але реалізація таких норм потребує значних ресурсів і політичної волі.

Мультикультуралізм також є важливою тенденцією в розвитку сучасних правових систем, спрямований на забезпечення рівноправності та недискримінації для всіх громадян, незалежно від їхньої етнічної, релігійної чи культурної належності. Цифровізація робить правову систему більш ефективною, але також створює нові виклики, зокрема, щодо кібербезпеки та захисту персональних даних. Процес глобалізації вимагає формування достатньої правової бази для забезпечення гармонійного співробітництва країн і розв'язання глобальних проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бірюков Р.М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2011. 20 с.
2. Глобалізація. Словотвір. URL: <https://slovotvir.org.ua/words/hlobalizatsiia> (дата звернення: 15.09.2024).
3. Железов О.Є. Права людини: міжнародно-правовий аспект. Міжкафедральний круглий стіл до дня Соборності України. Харків, 2017. С. 47–52. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/20_01_2017/pdf/11.pdf (дата звернення: 15.11.2024).
4. Загальна теорія права: підручник / [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
5. Лук'янов Д.В. Релігійні правові системи в сучасному світі: монографія. Харків: Право, 2015. 352 с.
6. Сидоренко О.О. Сучасні тенденції розвитку правової системи України в умовах глобалізації. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: зб. наук. ст. за матеріалами I Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р.: у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 234–241.
7. Словник найбільш уживаних термінів з циклу соціально-філософських дисциплін / За ред. к.ф.н., професора Л.В. Гнатюка. Суми: Довкілля, 2008. 253 с.
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 15.09.2024).
9. Теличко О.А., Рекун В.А. Розвиток правові системи у цифрову епоху. *Юридичний електронний журнал*. 2022. № 1. С. 209–212. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/53>.
10. Туниця Ю. Екологічна Конституція Землі: сутність і концептуальні засади. *Вісник НАН України*. 2005. № 11. С. 32–42.
11. Хаустова М. Тенденції розвитку права в умовах глобалізації. *Проблеми законності*. 2013. № 124. С. 3–15.
12. Шай Р. Теоретико-правові проблеми мультикультуралізму як традиційної моделі адаптації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: юридичні науки. 2018. № 889 (17). С. 55–59.
13. Шайгородський Ю. Глобалізація: неминучість концептуальних змін. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 64–75.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.4>

УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО СЕНАТУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 1918 РОЦІ

Вовк Ю.Є.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Навчально-наукового інституту права
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-2102-8120
e-mail: vovk22@yahoo.com

Вовк Ю.Є. Утворення та діяльність Державного Сенату Української держави у 1918 році.

У статті на основі архівних матеріалів досліджено процес утворення та діяльності Державного Сенату Української держави у 1918 році. Зазначається, що на початковому етапі діяльності, найвищим судовим органом Української держави був Генеральний Суд, який утворений в період Центральної Ради.

Доцільність створення Генерального Суду П. Скоропадським була поставлена під сумнів і згодом прийнято закон, згідно з яким створено Державний Сенат як найвищий суд в системі судустрою Української держави.

Сфера компетенції Державного Сенату, порядок провадження у справах, в значній мірі регулювались законодавством колишньої Російської імперії. До складу найвищого судового органу входили сенатори і президент Сенату. Державний Сенат поділявся на адміністративний, цивільний та карний генеральні суди.

Законом встановлено кваліфікаційні вимоги для кандидатів на посаду сенатора, серед яких наявність юридичної освіти та стажу роботи не менше 15 років. Сенаторам заборонялось обіймати посади в органах виконавчої влади, проте на практиці мали місце випадки суміщення посад. Дозволялось займатись викладацькою діяльністю.

Всіх сенаторів і голів генеральних судів призначав своїм наказом П. Скоропадський за поданням міністра юстиції. В разі порушення проти сенатора кримінальної справи, він тимчасово усувався від виконання своїх обов'язків.

З'ясовано, що до складу Державного Сенату призначено значну кількість колишніх суддів Генерального Суду. В цілому найвищий судовий орган укомплектовано кваліфікованими фахівцями.

Мовою офіційних ділових документів в Державному Сенаті була як російська, так і україн-

ська. В деяких випадках діловодство велось паралельно на обох мовах. Інколи використовувалась виключно російська.

Для успішного функціонування Державного Сенату затверджено штат службовців канцелярій. Вся документація Державного Сенату відповідним чином реєструвалась. Структура канцелярій генеральних судів визначалась тимчасовими інструкціями, затвердженими прокурорами відповідних судів.

На основі аналізу архівних матеріалів встановлено кількість кримінальних, цивільних та адміністративних справ, які надійшли на розгляд Державного Сенату і які були вирішені.

Ключові слова: Державний Сенат, діяльність, закон, сенатор, суд, компетенція.

Vovk Y.Ye. Establishment and activity of the State Senate of the Ukrainian State in 1918.

The article examines the process of formation and operation of the State Senate of the Ukrainian State in 1918 on the basis of archival materials. It is noted that at the initial stage of its activity, the highest judicial body of the Ukrainian State was the General Court, which was established during the period of the Central Rada.

P. Skoropadskyi questioned the expediency of establishing the General Court and subsequently passed a law establishing the State Senate as the highest court in the judicial system of the Ukrainian State.

The scope of the State Senate's competence and the procedure for proceedings were largely regulated by the legislation of the former Russian Empire. The highest judicial body consisted of senators and the President of the Senate. The State Senate was divided into administrative, civil and criminal general courts.

The law established qualification requirements for candidates for the position of senator,

including a law degree and at least 15 years of work experience. Senators were prohibited from holding positions in the executive branch, but in practice there were cases of combining positions. They were allowed to engage in teaching activities.

All senators and presidents of general courts were appointed by order of P. Skoropadskyi on the proposal of the Minister of Justice. If a criminal case was initiated against a senator, he was temporarily suspended from performing his duties.

It was found that a significant number of former judges of the General Court were appointed to the State Senate. In general, the highest judicial body is staffed by qualified professionals.

The language of official business documents in the State Senate was both Russian and Ukrainian. In some cases, office work was conducted in both languages in parallel. Sometimes only Russian was used.

To ensure the successful functioning of the State Senate, the staff of the chancellery was approved. All documents of the State Senate were duly registered. The structure of the offices of the general courts was determined by temporary instructions approved by the prosecutors of the respective courts.

Based on the analysis of archival materials, the author establishes the number of criminal, civil and administrative cases which were submitted to the State Senate and which were resolved.

Key words: State Senate, activity, law, senator, court, competence.

Постановка проблеми. Судові органи влади відіграють суттєву роль в державі. Вони забезпечують захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства та держави. Від їх ефективного функціонування залежить стабільність та правопорядок в країні.

Особливе значення має діяльність найвищого судового органу влади, який забезпечує сталість та єдність судової практики. Функціонування найвищого судового органу влади на різних етапах українського державотворення є цікавою та актуальною темою.

Вивчення історичного досвіду діяльності найвищого судового органу влади у 1918 році дає можливість уникнути помилок, які були допущені в минулому. Поряд з цим позитивні здобутки можуть бути використані для вдосконалення діяльності найвищого судового органу на сучасному етапі розвитку України.

Метою дослідження є вивчення процесу утворення та діяльності Державного Сенату на основі аналізу архівних матеріалів, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Стаття спрямована на з'ясування правового статусу та

особливостей діяльності найвищого судового органу влади.

Стан опрацювання проблематики. Функціонування найвищого судового органу в період Гетьманату Української держави досліджувалось в працях В. Гончаренка, О. Дзейко, П. Захарченка, О. Копеленка, О. Тимощука, А. Степанюка та інших, проте вчені здебільшого акцентували увагу на нормах чинного на той час законодавства, яке регулювало діяльність Державного Сенату. Дослідження ґрунтувались насамперед на аналізі юридичної літератури. Архівні матеріали використовувались лише частково.

Дана стаття спрямована на з'ясування процесу утворення та діяльності Державного Сенату саме на основі архівних матеріалів, які є найбільш достовірним та точним джерелом і дають можливість комплексно та неупереджено дослідити тему.

Виклад основного матеріалу. На початку існування Гетьманату Павла Скоропадського вищим судовим органом Української держави був Генеральний Суд, який був створений в період Центральної Ради і діяв на підставі закону від 2 грудня 1917 року «Про утворення Генерального Суду». В «Законах про тимчасовий Державний устрій України» від 29 квітня 1918 року були підтверджені повноваження Генерального Суду що «уявляє собою вищого охоронителя і захисника закону та Вищий Суд України в справах судових та адміністративних».

Проте в подальшому доцільність створення Генерального Суду була поставлена під сумнів. 17 травня 1918 року, згідно з постановою Ради Міністрів Української держави видано наказ міністра судових справ № 129 про створення комісії для «перегляду заведення Генерального та апеляційних судів». Головою комісії призначено С.В. Завадського. Завданням комісії було підготувати законопроекти про утворення Державного Сенату як найвищого судового органу влади і судових палат як апеляційних судів.

Закон «Про утворення Державного Сенату» затверджено Гетьманом 8 липня 1918 року. 31 вересня 1918 року вищою інстанцією в судових і адміністративних справах ставав Державний Сенат. З приводу утворення Державного Сенату Павло Скоропадський писав у своїх спогадах: «Я надавав величезного значення Сенату, намагався його, наскільки можливо, більше провести в свідомості народу. Дав йому великі права з тим, щоб цей заклад був немов би живою совістю уряду» [1, с. 258]. На його думку: «Нічого не давало спостерігачу такого чіткого уявлення про те, що на Україні створена дійсна державність, як саме заснування і відкриття Сенату» [2, с. 259].

Згідно з ст. 2 закону від 8 липня 1918 року «Про утворення Державного Сенату», «Устрій,

компетенція, розмір і обсяг прав Державного Сенату, обряди і порядок чинності в йому, переведення і провадження справ, порядок виконання постанов Державного Сенату і порядок зносин його з іншими державними інституціями і догляд за виконанням наказів Сенату, а також права та обов'язки і відповідальність Сенаторів, аж до видання особливого законодавчого акту», тимчасово визначалися «Встановленням Російського Правительствующого Сенату», «Встановленням Судових Установ», «Статутами Кримінального і Цивільного Судочинства», в частині, що не суперечила законодавству Української держави [3, арк. 1 зв.].

До складу Державного Сенату входили сенатори і президент Сенату. Сенат поділявся на адміністративний, цивільний та карний генеральні суди. За штатом, в зазначених генеральних судах нараховувалось відповідно 20, 16 і 12 сенаторів, включаючи голову відповідного генерального суду [4, арк. 55-56 зв.].

Президентом Державного Сенату та сенаторами могли бути особи з вищою юридичною освітою, що пропрацювали не менше, як 15 років в судовому відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи товариша прокурора окружного суду, чи в «стані присяжного адвоката», або мали вчене звання магістра, або доктора і пропрацювали не менше вказаного строку в вищих навчальних закладах, викладаючи юридичні науки.

Для осіб, що призначалися сенаторами цивільного генерального суду, в п'ятнадцятирічний термін зараховувалось п'ять років перебування на посаді секретаря цивільного департаменту судової палати.

Сенаторам генеральних судів заборонялось перебувати на державній чи громадській службі, але їм дозволялось займатись викладацькою роботою або приймати тимчасові доручення в державній службі. Слід зазначити, що мали місце випадки порушення вимог даної норми. Так, зокрема, сенатори адміністративного генерального суду Вязлов і Стебницький, що були призначені на посади міністрів, не склали відразу з себе повноваження сенаторів. Враховуючи це, президент Сенату вимушений був порушити це питання перед головою Ради Міністрів у своєму листі за № 208 від 13 листопада 1918 року [5, арк. 18].

Дозволялось займати дві посади тільки сенаторам «загального зібрання», які могли бути призначені на посади міністрів чи Державного секретаря або товариша міністра чи товариша Державного секретаря. Але в даному випадку їм припиняли виплачувати заробітну плату по Сенату, де вони виконували свої обов'язки на громадських засадах. В разі повернення до виконання обов'язків тільки сенатора «загального

зібрання», виплачувалось грошове утримання в Державному Сенаті.

Президент Сенату призначався Гетьманом і зобов'язаний був звітувати йому разом з міністром юстиції про стан справ і поточну роботу. При утворенні Державного Сенату всіх сенаторів і голів генеральних судів призначав Гетьман своїм наказом за поданням міністра юстиції.

Переводити сенатора з одного генерального суду в інший без його згоди заборонялось. В разі порушення проти сенатора кримінальної справи, він тимчасово усувався від виконання своїх обов'язків згідно з постановою «Загального зібрання Сенату».

Звільнити і позбавити звання сенатора можна було «не інакше, як з присуду карного чи дисциплінарного суду» [6, арк. 3 зв.]. Разом з тим, у «випадках, коли заняття, пожиття чи вчинки особи, яка має звання сенатора, будуть визнані за невідповідності гідності цього високого звання», сенатора можна було позбавити звання за постановою «загального зібрання», затвердженою Гетьманом. В даному випадку в законі було закладено протиріччя. Норми ст. 12 суперечили нормам ст. 20. В першому випадку стверджувалось, що позбавити звання сенатора можна було тільки з «присуду карного чи дисциплінарного Суду», в другому – за постановою «загального зібрання», затвердженою Гетьманом.

В разі вчинення сенатором службового злочину, він віддавався під суд за постановою Ради Міністрів, затвердженою Гетьманом. Дисциплінарні порушення розглядалися «загальним зібранням» Сенату. Розгляд справи в даному випадку починався за постановою «загального зібрання» або за пропозицією міністра юстиції як генерального прокурора.

У випадку неможливості сенатора виконувати свої обов'язки за станом здоров'я на протязі одного року, він повинен був подати заяву про звільнення. Якщо відповідної заяви не було подано, Президент Державного Сенату нагадував йому про це. В разі, коли сенатор протягом місяця не подавав заяву про звільнення, то його усували з посади за постановою «загального зібрання», затвердженою Гетьманом. У випадку добровільного і своєчасного подання заяви про звільнення, за сенатором зберігалось звання довічно.

Склад Сенату визначався ст.21 відповідного закону. Так: «В зазначених законом випадках в складі Сенату закладається: 1) Загальне зібрання сенату; 2) Загальне Зібрання всіх Генеральних Судів; 3) Загальне Зібрання Цивільного та Карного Генеральних Судів; 4) Сполучена Присутність всіх Генеральних Судів; 5) Сполучена Присутність Адміністраційного та Цивільного Генеральних Судів; 6) Сполучена Присутність Ад-

міністраційного та Карного Генеральних Судів; 7) Вища Дисциплінарна Присутність» [7, арк. 4 зв.]

Через деякий час після видання відповідного закону, Павло Скоропадський затвердив перший склад сенаторів. Президентом Сенату став Василенко М.П., головою карного генерального суду призначено Чубинського М.П., цивільного – Гусаківського П.Н., адміністративного – Носенка Д.А.

Викликає заперечення твердження деяких дослідників про те, що судді Генерального Суду, які були в свій час призначені Центральною Радою, не ввійшли до складу Державного Сенату. Так, зокрема, Михайло Шкільник у своїй праці «Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках» стверджує: «При назначуванні сенаторів звільнено всіх генеральних суддів, назначених Центральною Радою» [8, с. 270]. Святослав Доленга вважав, що в Державному Сенаті, який «став bastіоном українофобських настроїв», працювало «3/4 колишніх російських сенаторів» [9, с. 46.].

Як свідчать архівні матеріали, значна кількість генеральних суддів, призначених в свій час Центральною Радою, ввійшла до складу Сенату [10, арк. 55-56 зв.]. На думку П. Скоропадського, склад Сенату був «цілком укомплектований з кращих юристів України і Велокоросії».

Д.Дорошенко вважав, що Державний Сенат «скупчив в своїх рядах цвіт юридичної думки і практики колишньої Російської імперії, – в подавляючій більшості походженням з України і переважно зв'язаних з Україною своєю судовою діяльністю» [11, с. 375].

Всього за штатом в Державному Сенаті налічувалось 59 сенаторів, включаючи голів генеральних судів і президента Сенату [12, арк. 15].

До складу «загального зібрання» Сенату входили всі сенатори за посадою. Воно скликалось за пропозицією президента Сенату або міністра юстиції чи 10 сенаторів. Право скликати «загальне зібрання» Сенату з приводу урочистих подій належало тільки президенту найвищого судового органу чи міністру юстиції.

В «загальне зібрання» генеральних судів входили всі сенатори відповідних генеральних судів. В «сполучену присутність» генеральних судів входило по два сенатори, обрані від кожного генерального суду строком на 5 років. «Вища дисциплінарна присутність» складалась з голів генеральних судів, з сенаторів, що входили до складу «сполученої присутності» генеральних судів і по одному сенатору, обраному від цивільного та карного генеральних судів терміном на 5 років.

Головування в «загальному зібранні» Сенату, в «сполучених присутностях» генеральних судів, у «вищій дисциплінарній присутності» до-

ручалось президенту Сенату, а у випадку його відсутності – старшому з голів генеральних судів, що визначався в залежності від часу призначення на посаду сенатора або від стажу роботи в судовому відомстві.

Генеральні суди поділялись на відділи. Очолювали їх «старші» сенатори. Сенатори кожного генерального суду обирали безстроково голову, який підлягав затвердженню Гетьманом. «Старший голова» генеральних судів головував на «Загальних зібраннях» генеральних судів і в «сполучених присутностях» адміністративного і цивільного та адміністративного і карного генеральних судів.

Компетенція Сенату визначалась статтями 33-41 відповідного закону. Так, згідно ст. 33, до компетенції «загального зібрання» Державного Сенату, крім випадків урочистих зібрань, належали справи: «1) про надання звання Сенатора (ст. 19). 2) Про дисциплінарну відповідальність Сенаторів (ст. 14). 3) Про увільнення з посади Сенаторів через хворобу (ст. 17). 4) Про позбавлення звання Сенатора осіб, що не займають посаду Сенатора» [13, арк. 6 зв.].

Постанови про обрання на посаду сенатора, про надання та позбавлення звання сенатора, звільнення і тимчасове усунення з посади приймались простою більшістю голосів, але при умові, якщо в засіданні взяли участь 2/3 сенаторів Державного Сенату або 2/3 сенаторів відповідного генерального суду.

До компетенції «загального зібрання» всіх генеральних судів належали справи, що в свій час розглядались спільно членами першого і касаційного департаментів, або першого, другого і касаційного департаментів Російського Правительствующого Сенату.

До компетенції «загального зібрання» цивільного і карного генеральних судів належали справи, що слухались спільно складом касаційних департаментів Російського Сенату. В «сполученій присутності» всіх генеральних судів мали розглядатись справи, що належали до компетенції «сполученої присутності» першого і касаційних департаментів Правительствующого Сенату.

До компетенції адміністративного генерального суду належали справи, що розглядались першим, другим, третім і четвертим департаментами і «особым присутствием» по відчуженню нерухомого майна для державної та громадської користі.

Члени цивільного і карного генеральних судів розглядали справи, що належали до компетенції касаційних департаментів Правительствующого Сенату. Сенатори карного генерального суду, крім того, розглядали також справи колишніх Головного військового суду і головного військово-морського суду Російської імперії.

В кожному генеральному суді і в «загальному зібранні» Сенату запроваджувались посади прокурорів і їх заступників. На посадах прокурорів «загального зібрання», карного генерального суду, цивільного генерального суду, з 26 липня 1918 року, перебували відповідно – Лошкар'єв Е.І., Тізенгаузен О.О., Затворницький Я.М. [14, арк. 56.]. Прокурором адміністративного генерального суду через деякий час призначено Тулова Олександра Михайловича [15, арк. 1]. Генеральним прокурором був міністр юстиції.

Компетенція прокурорів та їх заступників була така ж сама, як і в обер-прокурорів та товаришів обер-прокурорів Правительствующого Сенату, за винятком деяких змін, зазначених у законі.

Прокурор «загального зібрання» Державного Сенату виконував обов'язки прокурора «сполученої присутності» генеральних судів, «загального зібрання» всіх генеральних судів, «загального зібрання» цивільного та карного генеральних судів, «вищої дисциплінарної присутності». Обов'язки прокурора «сполученої присутності» адміністративного та цивільного генеральних судів і адміністративного та карного генеральних судів покладались на прокурора того суду, до компетенції якого належала справа, що розглядалась.

Згідно ст.47 відповідного закону, прокурори Державного Сенату могли порушувати питання про необхідність тлумачення, доповнення чи зміни існуючих законів. Але перед тим, як винести те чи інше рішення на розгляд Державного Сенату чи міністра юстиції, вони повинні були обговорити його з своїми заступниками.

Для успішного функціонування Державного Сенату було затверджено штат службовців канцелярій. В «загальному зібранні» і кожному генеральному суді існувала своя окрема канцелярія. Згідно наказу міністра юстиції в канцелярії адміністративного генерального суду по штату був 21 службовець, в карному – 12, цивільному – 17 і в «загальному зібранні» – 4 службовці [16, арк. 3].

Канцелярія «загального зібрання» Державного Сенату вела діловодство в «сполучених присутностях», «загальному зібранні» всіх генеральних судів і в «вищій дисциплінарній присутності». Ведення діловодства в «загальному зібранні» цивільного і карного генеральних судів покладалось на канцелярію карного генерального суду. Справи, що повинні були розглядатися в «сполучених присутностях» адміністративного та цивільного і адміністративного та карного генеральних судів надходили до канцелярії того суду, до якого належала справа.

Вся документація Державного Сенату відповідним чином реєструвалась. Вихідна докумен-

тація направлялась до загальної реєстратури Державного Сенату і відправлялась за призначенням.

Структура канцелярій генеральних судів визначалась тимчасовими інструкціями, затвердженими прокурорами відповідних судів.

Мовою офіційних ділових документів в Державному Сенаті була як російська, так і українська. В деяких випадках діловодство велось паралельно на обох мовах. Інколи використовувалась виключно російська. Проти цього категорично висловлювались деякі сенатори. Так, сенатор С. Шелухін, який в свій час був міністром судових справ Центральної Ради, отримавши ділові папери, написані тільки на російській мові, відмовився їх розглядати і повернув назад в канцелярію [17, арк. 8]. На його думку, діловодство в Державному Сенаті повинно було вестись українською мовою.

Документація Державного Сенату здавалась в архів, керівництво яким здійснював прокурор адміністративного генерального суду. На потреби Державного Сенату і архіву, що функціонував при ньому, з 1 липня 1918 року виділялось з бюджету один мільйон двадцять вісім тисяч триста карбованців [18, арк. 11 зв.].

Планувалось видавати «Відомості Державного Сенату», запровадити єдину форму для сенаторів, заснувати Сенатську друкарню.

За період з 1-го вересня по 15 листопада 1918 року на розгляд цивільного генерального суду Державного Сенату надійшло 1740 цивільних справ, з яких 198 вирішено, 13 – відкладено і 1542 справи залишились невирішеними [19, арк. 23]. В адміністративному генеральному суді Державного Сенату до 1-го листопада 1918 року знаходилося невирішених 378 справ [20, арк. 8]. В карний генеральний суд Державного Сенату з 1-го вересня по 31 грудня 1918 року надійшло 1204 справи, більшість з яких – 1146, розглянуто [21, арк. 3]. Слухання 54-х справ призначено на 20, 21 і 22 січня 1919 року.

Державний Сенат Української держави діяв до 14-го грудня 1918 року. Через деякий час Директорія скасувала закон «Про утворення Державного Сенату» і створила Надвищий суд Української Народної Республіки, який так і не зміг виконувати поставлені перед ним завдання в силу об'єктивних обставин, що склались на той час.

Висновок. За порівняно короткий період своєї діяльності, Державний Сенат Української держави розглянув значну кількість цивільних, кримінальних та адміністративних справ. У своїй діяльності найвищий судовий орган керувався нормативно-правовими актами, прийнятими в період Гетьманату П. Скоропадського, а також нормативно-правовими актами колишньої Російської імперії і Центральної Ради, якщо вони

не суперечили законодавству Української держави.

Напрацювати відразу весь масив законодавства, який врегулював би діяльність найвищого судового органу та загалом всієї системи судових органів не було можливості у зв'язку з складною внутрішньо-політичною та зовнішньо-політичною ситуацією, а також з врахуванням незначного періоду існування Української держави П. Скоропадського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918. Київ, Філадельфія, 1995. 452 с.
2. Там само.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України . Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 1 зв.
4. ЦДАВО України. Ф. 2207. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 55-56 зв.
5. ЦДАВО України. Ф. 2207 . Оп. 1. Спр. 1755. Арк. 18.
6. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 3 зв.
7. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 4 зв..
8. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Торонто, 1971. 366 с.
9. Доленга С. Скоропадщина. Варшава, 1934. 176 с.
10. ЦДАВОУ України. Ф. 2207. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 55-56 зв.
11. Дорошенко О.Д. Історія України 1917–1923 р. II том. Українська Гетьманська держава 1918 р. Ужгород, 1930. 512 с.
12. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 15.
13. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 6 зв.
14. ЦДАВОУ України. Ф. 2207. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 56.
15. ЦДАВОУ України. Ф. 905. Оп. 6. Спр. 21. Арк. 1.
16. ЦДАВО України. Ф. 905. Оп. 2. Спр. 2184. Арк. 3.
17. ЦДАВО України. Ф. 905. Оп. 2. Спр. 2184. Арк. 8.
18. ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 11 зв.
19. ЦДАВО України. Ф. 905. Оп. 2. Спр. 2186. Арк. 23.
20. ЦДАВО України. Ф. 905. Оп. 2. Спр. 1380. Арк. 8.
21. ЦДАВО України. Ф. 2208. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 3.

УДК 342.22:323.121. (477.8-89 Гал)»1921/1939»

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.5>

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА СОБОРНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В ГАЛИЧИНІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЄДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Мельник А.І.,

адвокат,

кандидат юридичних наук,

докторант кафедри історії держави,

права та політико-правових учень

юридичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

Мельник А.І. Еволюція ідеї державної незалежності та соборності в українській політико-правовій думці міжвоєнного періоду в Галичині та її вплив на єдність українського визвольного руху.

Розглядається політична ситуація, що склалася у зв'язку зі зміною статусу Західної України після 18 березня 1921 р., коли у Ризі було укладено договір між радянськими Росією і Україною, з одного боку, і Польщею, з іншого боку, тобто, після того, коли українці Галичини втратили свою державність і самостійність. На цьому етапі відбулось перегрупування національно-державницьких сил в українському політикумі, що започаткувало новий етап у розвитку української політико-правової думки в краю.

Показано, що ідея державності та соборності, яка розвивалась на основі сформованої концепції національної держави з урахуванням як цивілізаційного, так і національного й між-національного чинників, знайшла своє відображення у програмних документах українських партій, які стояли на державницьких позиціях, а також в публіцистиці політичних лідерів. Усі вони захищали українську національну ідею, однак в кожній з політичних сил було своє бачення вирішення національної перспективи, що позначилось на розбудові партійної структури галицького суспільства. Для легальних українських партій (УНДО, УСРП, УСДП, ФНЕ) спільним було те, що вони не визнавали законності польського панування на західноукраїнських землях і використовували легально-правові форми боротьби за відновлення національної державності. Відмінність полягала в тому, що в них були різні державотворчі концепції, шляхи і методи їх реалізації, зовнішньо-політичні орієнтири, ставлення до Польщі, радянської України, закордонного представництва на чолі з Є. Петрушевичем тощо. Нелегальні політичні організації

(УВО-ОУН) на шляху до відновлення державності визнавали лише революційні методи боротьби і займали діаметрально протилежні позиції в українському визвольному русі.

З'ясовано, що залежно від внутрішніх і зовнішніх обставин українські партії Галичини змінювали свою тактику, що впливало на еволюцію української політико-правової думки того чи іншого ідеологічного напрямку. Засвідчують це партійні постанови, резолюції та публіцистичні матеріали, опубліковані на сторінках тогочасних друкованих органів.

Ключові слова: Галичина, міжвоєнний період, українські легальні та нелегальні політичні партії, державність, соборність, політико-правова думка.

Melnyk A.I. The evolution of the idea of state independence and soborality in the Ukrainian political and legal thought of the interwar period in Galicia and its influence on the unity of the Ukrainian liberation movement.

The political situation that developed in connection with the change in the status of Western Ukraine after March 18, 1921, when an agreement was concluded in Riga between Soviet Russia and Ukraine, on the one hand, and Poland, on the other, that is, after the Ukrainians of Galicia lost their statehood and independence, is considered. At this stage, a regrouping of national-state forces in Ukrainian politics took place, which initiated a new stage in the development of Ukrainian political and legal thought in the region.

It is shown that the idea of statehood and unity, which developed on the basis of the formed concept of a national state, taking into account both civilizational and national and international factors, was reflected in the program documents of Ukrainian parties that stood on state positions,

as well as in the journalism of political leaders. All of them defended the Ukrainian national idea, but each of the political forces had its own vision of the solution of the national perspective, which affected the development of the party structure of Galician society. What was common to the legal Ukrainian parties (UNDO, USRP, USDP, FNE) was that they did not recognize the legitimacy of Polish rule in Western Ukrainian lands and used legal forms of struggle for the restoration of national statehood. The difference was that they had different state-building concepts, ways and methods of their implementation, foreign policy orientations, attitudes towards Poland, Soviet Ukraine, foreign representation headed by E. Petrushevych, etc. Illegal political organizations (UVO-OUN) on the path to the restoration of statehood recognized only revolutionary methods of struggle and occupied diametrically opposed positions in the Ukrainian liberation movement.

It was found that depending on internal and external circumstances, the Ukrainian parties of Galicia changed their tactics, which influenced the evolution of Ukrainian political and legal thought of a particular ideological trend. This is evidenced by party decrees, resolutions and journalistic materials published on the pages of contemporary printed media.

Key words: Galicia, interwar period, Ukrainian legal and illegal political parties, statehood, sobornost, political and legal thought.

Постановка проблеми. Актуальність та значимість історико-правового аналізу еволюції ідеї державної незалежності та соборності в українській політико-правовій думці міжвоєнного періоду в Галичині зумовлені тим, що провідні політичні партії краю, для яких ідея незалежності та соборності були наскрізною правовою доктриною, по-різному підходили до розв'язання національного питання, яке було одним із основних факторів для українського правосприйняття. Так, УНДО відстоювала легально-правові форми відновлення української державності, тоді як ОУН визнавала лише революційні методи боротьби і займала діаметрально протилежні позиції в українському визвольному русі. Ідеологічне протистояння двох найвпливовіших національно-державницьких партій призвело до різновекторності поглядів в українській політико-правовій думці у міжвоєнний період в Галичині.

Стан опрацювання. Теоретико-методологічну основу статті складають праці Т. Андрусяка, О. Аркуші, І. Бойка, Л. Гай-Нижника, І. Гирича, О. Гриніва, Я. Грицака, О. Карпенка,

А. Ковалю, М. Кобилецького, С. Костя, О. Кравцівського, М. Кугутяка, В. Кульчицького, Б. Кухти, М. Литвина, О. Мошак, О. Павлишина, В. Потульницького, О. Салтовського, С. Сворака, В. Степанкова, О. Сухого, І. Терлюка, Б. Тищика, О. Токарчук, Я. Турчин, Н. Хоми, І. Усенка, М. Швагуляка та ін.

У процесі дослідження автор ознайомився з науковим доробком сучасних українських істориків, політологів та правників, у працях яких ідея державності та соборності була однією зі стрижневих тем при розгляді діяльності українських національно-державницьких партій Галичини¹. Однак, незважаючи на широку наукову та джерельну базу, в цих студіях немає історико-правового аналізу еволюції ідеї державності та соборності в українській політико-правовій думці міжвоєнного періоду в Галичині. Цей аспект проблеми у конкретному формулюванні досліджується вперше.

Формулювання мети статті. На основі вивчення історіографії, опрацювання наукової, публіцистичної та мемуарної літератури, багатого фактологічного матеріалу, різноманітного і складного історичного, суспільно-політичного, духовного контексту, дослідити еволюцію ідеї державної незалежності та соборності в Галичині в українській політико-правовій думці міжвоєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Політична ситуація, що склалася у зв'язку зі зміною статусу Західної України, спричинила перегрупування національно-державницьких сил в українському політикумі і започаткувала новий етап у розвитку української політико-правової думки в краю. Якщо після завершення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської монархії, коли національна самоідентифікація українців стала каталізатором національно-політичного руху й представники основних українських партій (націонал-демократи, радикали, соціал-демократи), незважаючи на різницю в програмах, на полеміку в пресі, продемонстрували національну єдність, спільно матеріалізувавши українську національну ідею – проголосили Західноукраїнську Народну Республіку та увійшли до складу уряду і парламенту, то після її занепаду вже не було єдності у їх поглядах на шляхи відновлення державності і розв'язання соціальних проблем.

Попри загальну поразку визвольних змагань ідея державності та соборності була однією провідних засад української політико-правової думки міжвоєнної доби, яка розвивалась на основі сформованої концепції національної держави з урахуванням, як цивілізаційного так і наці-

¹ Дивитись наукові праці Адамовича С., Горбаня Т., Дацківа І., Ілина Л., Калакури Я., Калиняка Л., Луцького М., Макаруча С., Потіхи О., Сергійчука В., Соляра І., Христюка П. та ін.

онального і міжнаціонального чинників [28]. Своє відображення вона знайшла у програмних документах українських партій, які стояли на державницьких позиціях, а також в їх практичній діяльності.

Цього висновку доходимо з аналізу партійних програм, статутів, звітних доповідей так інтелектуальної спадщини знакових представників української політико-правової думки – Ю. Васисяна, С. Барана, Л. Бачинського, Д. Донцова, М. Ганкевича, І. Кедрина, К. Кoberського, М. Колодзінського, С.З. Коссака, В. Кучабського, Д. Левицького, В. Мартинця, О. Назарука, О. Ольжича, Є. Онацького, В. Старосольського, М. Стахіва, О.Д. Паліїва, М. Шлемкевича та ін. Усі вони захищали українську національну ідею, однак в кожній з політичних сил було своє бачення вирішення національної перспективи, що позначилось на розбудові партійної структури галицького суспільства. Як слушно зауважує О.В. Турчак, частина національних політичних сил «вирішила стати на конспіративну дорогу, інші висловлювались за легальні дії» [1, с. 28–31].

Для легальних українських партій (УНДО, УСРП, УСДП, ФНЄ) спільним було те, що вони не визнавали законності польського панування на західноукраїнських землях і закликали до боротьби за відновлення національної державності. Відмінність полягала в тому, що в них були різні державотворчі концепції, шляхи і методи їх реалізації, зовнішньо-політичні орієнтири, ставлення до Польщі, радянської України, закордонного представництва на чолі з Є. Петрушевичем тощо. Нелегальні ж політичні організації (УВО-ОУН) на шляху до здобуття державної незалежності визнавали лише революційні методи боротьби і займали діаметрально протилежні позиції в українському визвольному русі.

Отже, залежно від внутрішніх і зовнішніх обставин українські партії Галичини, пропагуючи ідеї державності на шляху до її відновлення, змінювали свою тактику, що впливало на еволюцію української політико-правової думки. Засвідчують це партійні постанови, резолюції, а також публіцистичні матеріали, опубліковані на сторінках тогочасних друкованих органів, які були трибуною української політико-правової думки того чи іншого ідеологічного напрямку.

Однак слід зауважити, що преса, яка репрезентувала різні ідейно-політичні орієнтації далеко не однаково інформувала про суспільне життя й інтерпретувала його [17]. Так, програмні завдання націонал-демократів відображали партійні часописи «Свобода» і «Шлях нації», а також газета «Діло», яка не була офіційними органами УНДО, але підтримувала його діяльність, пропагували самостійність, соборність, демократію, антикомунізм і заперечувала ре-

волюційні методи відновлення української державності. Соціалісти-радикали проповідували немарксистський соціалізм (у газеті «Громадський голос») і також заперечували тактику збройної боротьби. Соціал-демократи, після відновлення своєї діяльності у 1928 році, виступали проти політики ополчення (газети «Вперед» та «Праця»), Фронт національної єдності Д. Палієва у щоденній газеті «Українські вісті», тижневиках «Батьківщина» та «Перемога» критикував діяльність керівництва УНДО і революційну тактику ОУН. А головний ідеолог українського інтегрального націоналізму Д. Донцов на сторінках «Вістника», інших видань закликав подолати традиційне для української політичної думки доктринерство. Преса ОУН – «Розбудова нації», «Український голос», «Голос», «Вісті» «Голос нації»), пропагувала ідею збройної боротьби і концепцію «перманентної революції».

Хрестоматійним прикладом партійного впливу на еволюцію української політико-правової думки може слугувати діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) — найбільшої і найвпливовішої української легальної політичної партії Західної України міжвоєнного періоду, яка виникла у 1925 р. в результаті злиття груп Української народно-трудової партії (УНТП), колишньої УНДП (змінити назву 28 березня 1919 р. на партійному з'їзді у Станиславові – А.М.), Української партії національної роботи (УПНР) і частини Української парламентської репрезентації (УПР).

Період 1930–1935 рр. став переломним у зміні політичної стратегії та тактики УНДО: від негації Польської держави до проголошення політики нормалізації польсько-українських відносин. Так, якщо в Маніфесті до української громадськості, опублікованому 15 липня 1925 року, УНДО заявляло, що «виступає як одна цілість, стає в одній оборонній і боєвій лаві, в одній суцільній фаланзі» для досягнення найвищого ідеалу нації – здобуття незалежної Української держави» [2], то в другій половині 1932 р. у тактиці націонал-демократів відбувся поворот: було вирішено вилучити з арсеналу партії гасла незалежності та соборності і замінити їх вимогою національно-територіальної автономії для всіх українських земель у польській державі [3, с. 98].

Контрверсійні процеси в діяльності УНДО знаходили відображення в українській політико-правовій думці національно-демократичного спрямування. Опубліковані документи, архівні матеріали засвідчують, що гостро критикуючи урядову політику у всіх сферах українського суспільного життя і наголошуючи, що санаційний режим Ю. Пілсудського «веде більш екстермінаційну політику щодо українців, ніж попередні уряди» [4, с. 407], націонал-демократи

спрямовували галицьке суспільство на розбудову українського життя легальними, насамперед парламентськими засобами. Вони розглядали польський сейм як важливий осередок боротьби за національні інтереси і використовували його трибуну для захисту політичних, господарських та культурно-освітніх прав українців. З огляду на це в західноукраїнському суспільстві зростали надії, що парламентська діяльність українських послів і senatorів приведе до покращання становища українського населення в Польщі [3, с. 89-90].

Сприяти цьому був покликаний спільний виборчий блок УНДО, УСРП та УСДП. Завдяки співпраці і координації дій під час виборів (4 та 11 березня 1928 р.) загалом до польського сейму було обрано 46, до сенату – 11 українців. Національно-державницькі сили отримали найчисельніше парламентське представництво: УНДО, «Селянський союз», УСРП та УПП разом здобули 35 своїх представників у сеймі та 10 – в сенаті [5]. Однак розбудови міцного спільного українського фронту не відбулося: виборчий блок не спромігся «спрямувати змагання всіх національних партій у річище організованого співробітництва» і після виборів розпався [6, с. 2].

Значною мірою це пояснювалось тим, що українське парламентське представництво, зрештою, як і західноукраїнський політикум загалом, було поділене на ідеологічні групи (центристські, автономістські, націоналістичні, радянськості) відповідно до своїх політичних світоглядів. Через ідейні і тактичні розходження представники УНДО та лівих партій не знаходили консенсусу при вирішенні складних політичних питань. Протиріччя між ними особливо загострились після публікації в газеті «Діло» циклу статей «Українська парламентська репрезентація на порозі нових завдань» [7, 21 листопада, 3 грудня]. Їх автор, І. Кедрин, провідний публіцист УНДО, наголошував на відсутності наміченої партійним проводом майбутньої політичної тактики, оскільки у нових суспільнополітичних умовах попередня стратегія націонал-демократів була малоефективною. «Бо в міжчасі, зазначав він, скорчився український національний культурногосподарський стан посідання і зайшли події, які нечувано національні відносини ускладнили» [7, 3 грудня].

Спричинились до цього ліквідація демократичного устрою в Польщі та події в радянській Україні (репресії, колективізація, голодомор 1932-1933 рр.). Як справедливо зазначає О.Б. Потіха, «польський пацифікаційний наступ у Галичині та радянська політика винищення українства в УСРР на початку 1930-х рр. підштовхнули УНДО до пошуку нових методів діяльності та викликали зміну політичної лінії

партії у напрямі пошуку шляхів порозуміння з польською владою» [3, с. 58].

Однак заклики націонал-демократів до співпраці з окупаційним урядом, що розглядати Польщу вже не як ворога, а як потенційного союзника в боротьбі з більшовиками [20], наштовхнули на рішучий опір всередині проводу УНДО, а також серед лівих та правих українських політичних сил. Так, газета «Батьківщина» назвала промову Д. Левицького у варшавському сеймі «новим «вірую» УНДА» і підкреслила, що голова партії виголосив нову платформу не українського народу, а «тільки і тільки унівської парламентської репрезентації і членів партії» [8]. Протестуючи проти угодовської політики УНДО, Д. Паліїв, який організував з цього приводу інформаційну кампанію, називав керівництво партії «клікою, що має на меті тільки свій матеріальний інтерес», «опортуністичним табором», «колишньою автономістичною групою», «угодовщиною» тощо [9, с. 1-2; 10, с. 1-2], а тому пропонував повернутися до давньої платформи УНТП – невизнання законності польського панування у Східній Галичині.

Негативне ставлення до нормалізації відносин з владою висловили соціалісти-радикали, назвавши її «таємною угодою УНДО з урядовим табором» [11, с. 83], і звинувачували націонал-демократів в опортунізмі, корисливості, що проявлялася у небажанні розлучатися з депутатськими мандатами [12]. Таку ж позицію зайняли соціал-демократи, гостро засудивши «нормалізаційну» політику як таку, що відображає інтереси не «цілого українського народу, а тільки буржуазно-клерикальних партій» [13].

Проти компромісу з Польщею рішуче виступили українські націоналісти, які категорично заперечували співжиття з поляками в рамках чужої державності, зрештою, як і з іншими панівними націями [14]. Особливо гостру реакцію викликало вилучення керівниками УНДО з арсеналу партії гасла соборності і заміна його виногою націоналнотериторіальної автономії для всіх українських земель у складі Польщі. ОУН не сприйняла цих змін, адже ідея соборності в українській політико-правовій думці передбачала єдність етнічних українських земель у межах однієї держави.

Цю стратегічну перспективу визначали «Постанови Великого збору», в яких йшлося не лише про загальні засади ОУН, а й про державний устрій, форму майбутньої української держави. Відповідно до правової доктрини ОУН найважливіше завданням української нації в період її поневолення полягало в соборності етнічних земель. Член проводу ОУН М. Сціборський зазначав зокрема, що без своєї державності, а тим більше в межах держави, що завжди була історичним ворогом української державності,

соборність має лише формальний характер [15]. З ним солідарним був Ю. Вассиян, який вбачав розвиток нації у здійсненні ідеї соборного державного руху [16]. На соборницьких позиціях стояли друковані видання УВО – «Наш шлях» і «Сурма», які системно популяризували націоналістичне вчення в ідеологічно-політичних статтях проти радянофільства, більшовизму, автономізмів і угодовства.

Отже, якщо в 20-х роках, після укладання варшавської декларації і варшавського договору, зміну політики націонал-демократів щодо проблеми соборності українських земель можна було певним чином обґрунтувати зближенням С. Петлюри і Ю. Пілсудського, який намагався врятувати українську державність, жертвуючи ідеєю соборності і територіальною цілісністю, то в середині 30-х років, коли стало зрозумілим, що проти державної незалежності України виступає як Польща, підтримувана колективним Заходом, так і Радянський Союз, політичні наміри УНДО наштовхнулись на жорсткий опір молоді, енергійної української політичної сили – ОУН. Відтоді в Галичині почала активно утверджуватись націоналістична течія, яка відчутно впливала на формування нових світоглядних позицій українців.

Важливу роль у цьому процесі, як правильно зазначає С. Кость, відіграла преса ОУН, яка попри свою емоційність, полемичність, категоричність, попри певні тактичні прорахунки свого керівництва все ж відображала головну тенденцію української історії — прагнення здобути державність революційним шляхом, а не йдучи на компроміс, погоджуючись на малоімовірну автономію [17]. З цією тезою важко не погодитись, адже для українців важливим чинником традиційного правосприйняття є «революційність», яка стала формою суспільного спротиву і одночасно механізмом декларування політичних вимог [28].

Потужний вплив на розвиток націоналістичного напрямку в українській політико-правовій думці зробив Д. Донцов – український літературний критик, публіцист, філософ, політичний діяч, який сформував світоглядну й ідейну програму українського націоналізму. У книгах «Підстави нашої політики» (1921 р.) , «Націоналізм» (1926 р.) у десятках публікацій, що появились на сторінках «Літературно-наукового вістника» і «Вістника» міжвоєнної доби, Д. Донцов виклав світоглядну й ідейну програму українського націоналізму, обґрунтував загальні принципи української політики та закликав до збройної боротьби за відновлення української державності. «Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, зазначав він, мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту всеобіймаючу ідею, ідею опанування духового, економічного і політичного нації. Без

такої ідеї ми всі лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі... Так буде доки не виповімо безоглядної війни всім атомістичним та інтернаціональним доктринам... Такою ідеєю може стати в нас не всесвітня, ані соціальна, лише *тільки національна ідея*, що б гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ» [18, с. 325]. Ця ідея стала і нормою практики, життя, моральним імперативом членів УВО і ОУН. [17] Вона знайшла підтримку і подальший розвиток у працях Д. Андрієвського [29], Ю. Вассияна [32] , М. Сціборського [30], Ю. Липи [31] та ін.

Правда, до середини 30-х років провідні українські політики і публіцисти не сприймали державно-правових поглядів Д. Донцова. Його критикували націонал-демократи (В. Баран, В. Мудрий, З. Пеленський, І. Кедрин), консерватори (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, О. Назарук), соціал-демократи (В. Старосольський, М. Ганкевич, В. Левинський, К. Коберський, В. Лисий, М. Матчак, М. Стахів) та ін. Однак, як влучно зауважує С. Кость, без Д. Донцова українська політична думка і публіцистична не отримала б могутнього творчого й інтелектуального імпульсу [17].

Протиріччя між націонал-демократами і націоналістами з кожним роком посилювались. Певним чином це було пов'язано з легальним статусом політичних сил, які вони представляли. Однак головною причиною, як справедливо зазначає Л. Калиняк, були істотні розбіжності в політичних постановах УНДО та ОУН, внутрішньопартійні зміни в цих організаціях, що мали місце в середині 1932 р. [19] й вирішально вплинуло на подальшу політичну еволюцію національних демократів та націоналістів. У своїх наслідках вони започаткували перехід УНДО та ОУН на діаметрально протилежні позиції в українському політичному русі на Західній Україні у міжвоєнний період [19, с. 552].

Як вже зазначалось, націонал-демократи відстоювали легально-правові форми відновлення української державності, тоді як націоналісти пропагували насильницькі методи і спрямовували українську політико-правову думку на підготовку «перманентної національної революції», під якою вони розуміли постійний стан збройної боротьби з окупантом та постійну психічну мобілізацію населення. ОУН звинувачувала УНДО в угодовстві та опортунізмі [20]. І якщо на перших порах частина керівництва ОУН не виключала можливості використання легальних методів боротьби з окупаційним режимом, зокрема парламентської трибуни, і була налаштована на співпрацю з націонал демократами, то після того, коли УНДО стало на шлях пошуку українсько-польського компромісу, ОУН остаточно від-

мовилася від усякої легальності і зосередилася на підпільній революційній роботі [20, с. 72], будучи переконаною, що одній силі можна було протиставити тільки іншу силу. Тому союз з одним ворогом проти другого вважала неприпустимим

Це викликало гостру полеміку між представниками двох найвпливовіших національно-державницьких партій. Так, член проводу УНДО В. Целевич у книзі «Нарід. Нація. Держава» на ідеологічному рівні обґрунтував шкідливість діяльності ОУН і наголосив, що твердження ОУН про доцільність насильницьких методів боротьби і її віра в так звану «перманентну національну революцію» – це щонайменше велике непорозуміння, яке, на жаль, дуже дорого коштує цілій нації» [21, с. 71]. Він наголошував, що УНДО є партією демократичною і її програма – єдина, що співпадає з потребами українського народу, а таємна ОУН «не посідає демократичних засад, лише диктаторські, а всяка націоналістична диктатура, нав'язана українському народові є для нього шкідливою» [22, арк. 1111 зв.].

Не випадково керівник УНДО Д. Левицький відмежувався від українського підпілля, зазначивши, що Український клуб і УНДО ведуть легальну боротьбу за права свого народу і вважають будьякий індивідуальний терор шкідливим для національного розвитку [23, арк. 67]. При цьому, пояснюючи негативне ставлення своєї партії до українських націоналістів, Д. Левицький заявив, що воно не зміниться до того часу, доки ОУН «не змінить самих підстав своєї діяльності, доки не відмовиться від вступання в актуальнополітичну боротьбу, не стане сама організацією конструктивною, не переведе радикальної «чистки» у своїх рядах та зміни своєї організаційної структури» [24, с. 3].

Закономірно, що політична позиція провідників націонал-демократів знаходила відображення на сторінках легальних українських часописів, які критикувала насильницькі методи боротьби і формували демократичні ідеї. Так, пресовий орган УНДО «Свобода» у статті «Хвиля неспокою: про деякі спроби «революційної активізації мас» наголошував, що неможливо вести подвійну політику, а саме: розбудовувати наші установи і водночас реалізувати революційну політику, не можна узгодити між собою політику конструктивну і політику революційну [25]. Натомість націоналістична преса («Сурма», «Український голос» та ін.) проводили активну пропаганду проти УНДО, проповідуючи тезу: «Хто не з нами, той поза скобками громадянства» [26, с. 160]. А пресовий орган ПУН – газета «Розбудова нації» писала, що такі факти, як декларація політичних партій ЗУЗ (Західноукраїнських земель – А.М.) є зайвим доказом не розуміння справжніх шляхів визволення з боку

тих чинників, які мають претензії вважати себе за провід нації. Вони ілюструють фатальну короткозорість представників відповідних партій і груп, хворобливу неміч їхньої волі, розрідженої умовами легалізму та звичкою приладнуватися до окупаційних режимів, або на них орієнтуватися, але ніколи чинно поборювати [27, с. 341].

Це призвело до розмежування у відносинах між УНДО та ОУН і політичної конфронтації між ними, що негативно позначилось на єдності визвольного руху та ускладнило боротьбу проти національного поневолення українців.

Висновки. У міжвоєнний період провідні політичні сили Галичини по-різному підходили до розв'язання національного питання, яке було одним із основних факторів для українського правосприйняття. Націоналісти пропагували насильницькі методи боротьби і підготовку до «перманентної національної революції», відмовляючись таким чином від ідеалів демократії на користь автократичних принципів побудови державності. Тоді як націонал-демократи відстоювали легально-правові форми. Ідеологічне протистояння двох найвпливовіших національно-державницьких партій безпосередньо впливало на еволюцію української політико-правової думки, проявом якої була гостра полеміка на сторінках українських часописів міжвоєнного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Турчак О.В. Ставлення українських політичних партій до Польської держави: перша половина 1920-х рр. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 10-1. Т. 1. С. 28–31. 2. Діло. 1925, 15 липня.
2. Діло. 1925, 15 липня.
3. Потіха О.Б. УНДО в суспільно-політичному житті Західної України першої половини 1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2011. 174 с.
4. Соляр І. УНДО І ПОЛЬЩА в 1928–1930 рр.: Пошук шляхів порозуміння. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 17/2008. С. 177–185.
5. Діло. 1928, 15 березня.
6. Данько М. Єдність і право нації. *Діло*. 1931. 4 серпня.
7. Діло. 1930. 21 листопада, 3 грудня.
8. Батьківщина. 1934, 14 лютого.
9. Паліїв Д. На ліквідацію обману. *Новий час*. 1933, 13 липня.
10. Паліїв Д. На чисті води. *Новий час*. 1933, 12 липня.
11. Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа. Львів, 1936. 43 с.

12. Громадський голос. Львів. 1935. 20 липня; 24 серпня.
13. Райківський І.Я. Українська соціал-демократична партія (1928–1939). Івано-Франківськ, 1995. 66 с.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 344 (Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів). Оп. 1. Спр. 117. Арк. 2.
15. Сціборський М. Соборність політики і психології — засада визволення. Самостійна думка, ч. 1, 1931.
16. Вассиян Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму. Розбудова нації. 1929. Ч. 3-4. С. 65–77.
17. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 445 с.
18. Донцов Д. Націоналізм. Лондон- Торонто. 1966. 363 с.
19. Калиняк Л. Політичні суперечності між УНДО та ОУН і поляризація українського руху в Польщі (1932–1935). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2012-2013. Випуск 13-14. С. 549–563.
20. Зайцев О.Ю. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930-ті рр.). *Сучасність*. 1994. № 2. С. 70–76.
21. Целевич В. Нарід, нація, держава. Вінниця, 1993. 110 с.
22. Державний архів Тернопільської області Ф. 3. Тернопільське повітове староство. 1921–1939 рр. оп.1. Спр. 4438. Матеріали про діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), 1934 р., 61 арк.
23. Державний архів Тернопільської області Ф.3. Тернопільське повітове староство. 1921–1939 рр. оп.1.. Спр. 1959. Місячні звіти воєводського управління про суспільно-політичну ситуацію, стан безпеки, революційний і націоналістичний рух у воєводстві. Т. 2, 1931-1932 р. 67 арк.
24. Діло. 1934, 7 січня.
25. Хвиля неспокою: про деякі нові спроби «революційної» активізації мас . Свобода. 1937. Ч. 19.
26. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк. 1976. 724 с.
27. «Саботаж» і «Пацифікація» в Західній Україні. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. За ред. Гунчака Т., Сольчаника Р. 1983. 381 с.
28. Ілин Л.М. Еволюція правосприйняття українців починаючи з середини ХІХ ст. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія : Право. 2016. № 1. С. 59–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_20161310.
29. Андрієвський Д. Розбудова нації. Національна думка. 1927. Ч. VII-VIII. С. 1–7.
30. Сціборський М. Шлях націоналізму. Державна нація. 1927. Ч. 2.
31. Липа Ю. Чорноморська доктрина. Краків. 1940. 4 с.
32. Вассиян Ю. Твори. Торонто, 1972. Т. I: Степовий Сфінкс: Суспільно-філософічні нариси. С. 114.

УДК 34 (3/9)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.6>

**ПОКАРАННЯ ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ –
ПРИХИЛЬНИКІВ ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ
СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ**

Мудриєвська Л.М.,

кандидат філософських наук,

кандидат юридичних наук,

доцент, завідувачка кафедри теорії держави і права,

конституційного права та державного управління,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,

ORCID: 0000-0003-2392-1657

Тороп М.О.,

аспірант кафедри теорії держави і права,

конституційного права та державного управління,

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ORCID: 0009-0001-2607-2518

Мудриєвська Л.М., Тороп М.О. Покарання як вид юридичної відповідальності в науковій спадщині українських науковців – прихильників позитивістської парадигми середини ХІХ – початку ХХ сторіччя.

Стаття присвячена дослідженню трактування сутності і природи покарання як складової юридичної відповідальності, що дозволяє ефективно реагувати на зміни в суспільних відносинах та забезпечувати принцип справедливості, необхідний для підтримання рівноваги в суспільстві та державі.

У статті розглядаються різні підходи до трактування природи покарання у працях правознавців – прихильників позитивістської парадигми права, що діяли в Україні в середині ХІХ — на початку ХХ століття. Сучасні дискусії зосереджуються на важливих аспектах юридичної відповідальності, особливо щодо її стабільності й динамізму в умовах глобальних викликів для існування людства. Юридична відповідальність і справедливість тісно пов'язані між собою, оскільки вона слугує інструментом для досягнення справедливості в будь-якій правовій системі.

Зміни суспільних цінностей суттєво впливають на сприйняття й роль покарання, як обоюдного процесу особа-суспільство. Покарання впливає не тільки на особу злочинця, а й на суспільство, яке потребує видимої реакції на порушення рівноваги і справедливості суспільного існування. Важливо зберігати баланс між стабільністю й динамізмом юридичної відповідальності: стабільність надає правовій системі надійності, тоді як динамізм

дозволяє адаптуватися до сучасних умов і потреб суспільства.

Аналізуючи різні погляди на сутність покарання, автори з'ясували, що відомих науковців – Л. Владимірова, О. Кістяківського, об'єднують кілька спільних поглядів. По-перше, вони не вважали юридичну відповідальність самостійним правовим інститутом, що притаманний окремим галузям права. По-друге, вони розглядали покарання в рамках кримінального права і розглядали природу відповідальності в залежності від багатьох факторів. Вони надали структуровану класифікацію покарань в залежності від специфічних факторів, що впливають на використання визначеного виду покарань. Вони виступали прибічниками гуманізації покарань і розглядали сам процес відбування покарання не стільки як страждання особи злочинця, скільки його перевиховання і соціалізації.

Ключові слова: покарання, смертна кара, кримінальна відповідальність, поліцейська відповідальність, юридична відповідальність, юридичний позитивізм, каральна система, проступки.

Mudryievskaya L.M., Torop M.O. Punishment as a type of legal responsibility in the scientific heritage of ukrainian scientists – supporters of the positivist paradigm of the mid-XIX – early XX century.

The article is devoted to the study of the interpretation of the essence and nature of punishment as a component of legal responsibility, which allows you to effectively respond to changes

in social relations and ensure the principle of justice, which is necessary to maintain balance in society and the state. The article examines different approaches to the interpretation of the nature of punishment in the writings of jurists - supporters of the positivist paradigm of law, who worked in Ukraine in the middle of the 19th and early 20th centuries. Modern discussions focus on important aspects of legal responsibility, especially regarding its stability and dynamism in the conditions of global challenges for the existence of humanity. Legal responsibility and justice are closely related because it serves as a tool to achieve justice in any legal system. Changes in social values significantly affect the perception and role of punishment as a mutual process between a person and society. Punishment affects not only the person of the criminal, but also society, which needs a visible reaction to the violation of the balance and justice of social existence. It is important to maintain a balance between stability and dynamism of legal responsibility: stability gives the legal system reliability, while dynamism allows it to adapt to modern conditions and needs of society. Analyzing different views on the essence of punishment, the authors found out that famous scientists - L. Vladimirov, O. Kistiakivskyi - share several common views. First, they did not consider legal responsibility to be an independent legal institution inherent in certain branches of law. Second, they considered punishment within the framework of criminal law and considered the nature of responsibility depending on many factors. They provided a structured classification of punishments depending on specific factors affecting the use of a certain type of punishment. They were supporters of the humanization of punishments and considered the very process of serving the punishment not so much as the suffering of the criminal personally, but as his re-education and socialization.

Key words: punishment, death penalty, criminal responsibility, police responsibility, legal responsibility, legal positivism, penal system, misdemeanors.

Постановка проблеми. Останні глобальні цивілізаційні зміни у світі спонукають до роздумів щодо відновлення основного принципу права – справедливості. Цей принцип можна також вважати фундаментальним у системі юридичної відповідальності, яка є результатом застосування негативної юридичної відповідальності. Не можна не погодитися з твердженням, що юридична відповідальність є однією з форм соціальної відповідальності, а отже, вона є динамічним правовим явищем, яке змінюється разом із соціальними відносинами. Але вона одночасно має і статичний стан, який проявляється в тому, що

вона є кінцевим етапом реалізації норми права та її порушення. І тут проявляється ще один важливий аспект юридичної відповідальності, що знаходиться в рамках її динамічного розвитку – процесуальний. Це все вказує на багатогранність цього, скоріш, суспільно-правового явища, яке відіграє якщо не первинну, то дуже значну роль в формуванні загальної правової культури, суспільної та індивідуальної правосвідомості. А також в реалізації найважливішого принципу суспільного життя – справедливості, яка виступає дороговказом для подальшого існування людства.

Тому зміни в цивілізаційних основах суспільної свідомості та сприйняття (або, навпаки, нерозуміння) невідворотності юридичної відповідальності вимагають постійного дослідження цього феномену.

Мета дослідження. Проаналізувати становлення сучасних підходів до розуміння сутності юридичної відповідальності (особливо кримінальної) в залежності від положень позитивістської юридичної парадигми в працях українських вчених наприкінці XIX – початку XX сторіччя.

Стан опрацювання проблематики. Серед українських науковців, які в своїх працях досліджують сутність юридичної відповідальності треба відзначити І.А. Безклубого, С.В. Бобровник, В.К. Грищука, А.М. Завального, М.І. Козюбру, Л.І. Каленіченко, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, Д.В. Слинька.

Але вони приділяють увагу дослідженню стану юридичної відповідальності в сучасному світі, з'ясуванню її сучасної сутності. Щодо історії становлення сучасних поглядів на сутність юридичної відповідальності, то комплексних досліджень, в яких би розглядалося відображення позитивістських поглядів відомих українських науковців середини XIX – початку XX сторіччя немає.

Виклад основного матеріалу. Серед науковців найбільш поширеними підходами до визначення юридичної відповідальності є її трактування як: міри (засобу, виду, форми) державного примусу; санкції, яка застосовується у випадку правопорушення; покарання; здатності суб'єкта, визнаного державою, відповідати за свої протиправні дії; осуду або негативної оцінки поведінки порушника; особливого правового стану; правовідносин, що виникають на основі правопорушення; виконання обов'язку за допомогою державного примусу; а також як обов'язку правопорушника нести негативні наслідки своїх дій [1, с. 132].

Багато з цих підходів сформувалось ще в XIX як серед західно-європейських дослідників, так і серед українських науковців.

Відомий заслужений професор кримінального права у Харківському університеті, засновник

перших курсів навчання журналістів Л.Є. Владимиров вважав, що державне покарання є протидія злочину, яке виражається в тому, що держава покладає на порушника закону, на злочинця, фізичне і моральне страждання, наперед, в законі, як загрозу, призначену за кожний злочин. Як бачимо, в цьому визначені об'єднано декілька підходів: і міра страждання, і покарання, і осуду або негативної оцінки поведінки порушника. Що підтверджує комплексність підходу до розуміння природи юридичної відповідальності.

Цікавим для дослідників історії права є і надана цим автором хронологічна схема становлення юридичної відповідальності в різні історичні періоди залежно від мети і характеру. Слід зауважити, прихильники позитивістської парадигми в юриспруденції дотримувались тієї точки зору, що юридична відповідальність дійсно залежить від галузі права, але, при цьому вважали, що вона виступає частиною і результатом реалізації норми права з порушенням. Тому не виділяли окремі види юридичної відповідальності або взагалі (крім кримінально-правової), або частково – поліцейська відповідальність, політична, кримінальна.

Це зауваження стосується і праць Л.Є. Владимірова, який навів свою класифікацію видів відповідальності саме на прикладі кримінальної відповідальності.

На першому етапі становлення кримінальна відповідальність не мала характеру державного покарання, а виступала актом приватної помсти; далі вона перетворювалась на систему композицій; після вона переходила в систему страшних кримінальних кар за принципом *jus talionis*; нарешті, покарання робиться відплатою винності, як оцінка внутрішньої та зовнішньої сторони винуватості злочинця.

Таким чином, поняття покарання, у своєму історичному розвитку, проходить три періоди: 1) період місця і композицій 2) період *jus talionis* і 3) період покарання, як всебічної оцінки вчиненого зла [2, с. 139].

Взагалі, на думку правознавця, кримінальна відповідальність - школа страждання злочинця: «Покарання, що має основною задачею відпрацювання відчуття відповідальності у окремої особи і цілого суспільства, повинно бути школою страждання. Воно повинно показати злочинцю, *ad oculos*, що вчинення зла в суспільстві тягне за собою лихо для особи, яка його вчинила. Ось чому, як би ми не схилилися перед вимогами гуманності, покарання повинно лякати і тюрми не повинні бути тими місцями, яких люди не тільки не лякаються, а, навпаки, намагаються потрапити до них, бо умови буцегарні кращі за умови їх постійного тяжкого життя.

По-друге, покарання повинно набути риси індивідуалізації, внаслідок якої воно повинно

бути розділено. Кращим в цьому випадку правознавець вважав покарання у вигляді позбавлення волі, яке може дробитися і реалізуватися саме індивідуально.

По-третє, покарання, як державна інституція, повинно моралізувати людину, підносити її морально. Воно повинно формувати у людини якості для співіснування з іншими і підготувати кожного до трудового життя.

В-четвертих, в самому покаранні повинно бути закладено можливість виправлення судової помилки, бо інакше зло залишається невинуватим і віковим закидом державі.

В-п'ятих, покарання повинно вражати інтереси тільки злочинця і не зачіпати інтересів осіб невинуватих.

В-шостих, каральні засоби повинні бути пристосовані до інтересів та умов держави [2, с. 142].

Крім визначення загальних рис покарання Л.Є. Владиміров надав також і характеристики каральної системи, тобто, охарактеризував системність підходу до розгляду покарання і каральної системи в єдності.

На думку науковця, каральна система повинна огорожувати суспільство від осіб, які своїми діями доказали, що вони небезпечні для суспільства. У випадках рецидиву пропонувалось застосовувати особливі засоби покарання.

Також він вважав, що каральна система повинна відрізнятися різноманітністю з метою встановлення каральної різниці між мотивами злочинів.

В-третьох, каральна система повинна мати кошти для надання впевненості суспільству в тому, що злочинець по закінченню відбування покарання буде і в подальшому знаходитись під кримінальною опікою, в сенсі не покарання, а запобігання вчинення злочину в подальшому [2, с. 143].

В кожен із згаданих періодів розвитку видів покарання, на думку Л.Є. Владимірова, застосовувалися різні жорстокі види кримінального покарання: в перший період – смертна кара, майнові покарання, вигнання, посилення, розграблення. У другий період – смертна кара, тілесні покарання, довічне ув'язнення, якщо не буде поручителя; майнові покарання. В третьому періоді найбільш розповсюджена смертна кара у різних видах, кари з тілесними ушкодженнями; з'являються каторжні роботи, позбавлення прав. З кінця XVIII сторіччя іде послаблення жорстокості покарань і починає формуватися сучасна система покарань.

Науковець присвятив свою увагу розгляду становлення кримінального покарання у вигляді смертної кари і відзначав, що людство протягом своєї історії відрізнялось великою жорстокістю, що відзначав і О.Ф. Кістяківський в своїй праці «Дослідження смертної кари».

Л.Є. Владимиров відзначав, що майже до кінця XVIII сторіччя смертна кара лютувала в Європі не тільки за тяжкі злочини, але і за ті діяння, що не мають великої важливості, а навіть мають значення простих поліцейських порушень.

З другої половини XVIII сторіччя гуманістичні ідеї, що мали своє трактування в працях видатних французьких вчених Ж.Ж. Руссо і Ш.Л. Монтеск'є, дали поштовх до послаблення покарань, і, навіть, скасування смертної кари. Першою в Європі смертна кара була скасована в 1786 р. в Тоскані, у Франції в 1832 р. була скасована смертна кара за політичні злочини.

З XIX сторіччя отримує розповсюдження застосування позбавлення волі за кримінальні злочини, що вважалося і науковцями, і практиками гуманізацією покарань (хоча це спірне питання).

Леонід Євстахійович Владимиров був прибічником застосування позбавлення волі. Він не вірив у виправлення всіх злочинців, але поєднання цього покарання з отриманням релігійної освіти в тюрмі, освоєнням якихось ремісничих навичок сприяє, на його думку, виправленню правопорушника і цю роботу потрібно продовжувати, не дивлячись ні на який спротив.

І взагалі, в поглядах Л.Є. Владимирова проявилось поєднання підходів до розуміння відповідальності, що притаманні юридичному позитивізму, і в той же час, він вважав, що і на моральному рівні злочинець сам розуміє вчинене і розуміє невідворотність покарання: «людина, яка вчинила злочин, сама, через свою віру в закон зла, передає себе правосуддю – для відкуплення провини [3, с. 24].

Видатний український дослідник кримінального права О.Ф. Кістяківський у своєму «Елементарному підручнику загального кримінального права» надав наступне визначення того, що можна вважати злочином: «Злочин є порушення закону, який встановлений для захисту безпеки і добробуту громадян, порушення юридично осудне, що вчинене шляхом зовнішнього, позитивного чи негативного діяння, що складається або з насильства, або з обману чи недбалості» [4, с. 42]. Злочин передбачає покарання. Тож науковець підкреслював, що основною метою покарання є самозбереження. Це самозбереження проявляється у захисті від шкоди, досягненні безпеки, відновленні втрат, спричинених злочином, а також у задоволенні почуття справедливості. Дослідження Кістяківського можна вважати досягненням, адже він розглядає покарання як суспільний інститут, а не лише як елемент правової системи. Цей підхід є більш комплексним, адже охоплює стан та дії всього суспільства, а не лише діяльність держави у боротьбі зі злочинністю.

Щодо класифікації злочинів, то вона доволі широка і чітко структурована. Критерії, що були

виділені науковцем, і тепер застосовуються в сучасній теорії кримінальної відповідальності: «В основі поділу лежить, як звичайно, якась із сторін злочину. Важливіший поділ, що має значення в чинному кримінальному праві, базуються на наступних істотних ознаках злочину: а) на суб'єкті; б) на об'єкті; в) на внутрішній його важливості; г) на способах вчинення переслідування» [4, с. 53].

За відношенням до суб'єкта злочини поділяються на загальні і особливі. Перші можуть бути вчинені будь яким представником суспільства, наприклад, крадіжка, вбивство, підпал. Особливі злочини вчиняються особами, що наділені визначеним соціальним статусом, які займають посаду. Це злочини, що вчиняються солдатами, духовними особами і т.д.

За об'єктом злочини поділяються на злочини проти держави, релігії, моралі, власності, життя, честі, гідності і т.д.

За внутрішньою важливістю, тобто за важливістю порушених прав, злочинному настрою виконавця, за об'ємом нанесеної шкоди, а разом з цим як результат всього переліченого – по величині покарання, злочини поділяються на безпосередньо злочини, проступки і поліцейські порушення. Тут викликає інтерес дослідників трьох членний поділ, а не двочленний – на злочини і проступки. За поясненнями О. Кістяківського, під поліцейським порушенням слід розуміти порушення правил, в той час, як злочин – це порушення прав. Учений з цим не погодився, вважаючи що намагання встановити філософську різницю між поліцейськими проступками і злочинами виявилися марними: «В теорії немає таких заборонених дій, які б під страхом покарання були б заборонені не заради охорони прав, а з іншого боку, відносна важливість і караність ні однієї протизаконної дії не може бути визначена без оцінки всієї сукупності означень, утворюючих злочинність» [4, с. 57].

За способом вчинення переслідування, злочини поділяються на кримінально-публічні і кримінально-приватні. Перші переслідуються крім скарг, поданих потерпілими, посадовими особами за своїм почином. Тобто, по відношенню до цих злочинів кримінальним позивачем виступає саме держава.

Переслідування кримінально-приватних злочинів не може бути розпочато без почину чи скарги постраждалого. Ні посадова особа, ні хтось сторонній не можуть порушити переслідування таких злочинів. Але тут науковець пропонує розрізняти ще два види злочинів: перший вид складають ті злочини, за якими переслідування не може бути розпочато без скарги потерпілого, чи його законних заступників, але подальше проведення справи виводиться з під впливу приватної волі. До таких злочинів на-

лежать зґвалтування, розбещення, викрадення жінки. Другий вид злочинів, за які переслідування не тільки починається, але і продовжується за бажанням потерпілого. Отже, тут примирення може зупинити справу на будь якій стадії. До цих злочинів належать різноманітні види образ, шлюбна зрада, сімейні крадіжки.

Тож треба відзначити своєрідність і системність поглядів О.Ф. Кістяківського щодо природи злочинів, їх класифікації, передбаченої обов'язкової відповідальності. При цьому, сам термін «юридична відповідальність» правознавцем не використовується. Ця риса притаманна всім прихильникам позитивістської парадигми, тому що відповідальність розглядається комплексно із злочином, як детерміністська система, в якій елементи не можуть існувати самостійно, без взаємозв'язку.

Висновки. Необхідно зазначити, що науковий внесок українських представників позитивістської правової парадигми середини XIX – початку XX століття в розуміння сутності та різновидів юридичної відповідальності суттєво сприяв формуванню сучасного погляду на це правове явище. Незважаючи на те, до якого саме напрямку позитивістської парадигми належали науковці, вони не розглядали юридичну відповідальність як окремий інститут права. Її трактували в межах реалізації права, як логічне продовження норми через застосування санкцій.

Покарання, на думку авторів, найбільш повно і ярко проявляється в рамках кримінальної відповідальності, виражаючи особисті страждання порушника або позбавлення його певних благ. Л.Є. Владимиров поєднав в своїх трактов-

ках сутності, природи покарання висновки, що притаманні юридичному позитивізму, і в той же час, він вважав, що і на моральному рівні злочинець сам розуміє вчинене і розуміє невідворотність покарання.

Дослідження О.Ф. Кістяківського можна вважати науковим досягненням, адже він розглядав покарання як суспільний інститут, а не лише як результат реалізації санкції норми права. Цей підхід є більш комплексним, адже охоплює стан та дії всього суспільства, а не лише діяльність держави у боротьбі зі злочинністю.

Тож треба відзначити, що наукова спадщина названих авторів створила підґрунтя для сучасного розуміння природи кримінального покарання як різновиду юридичної відповідальності, хоча комплексність їх підходу проявлялось більш в трактуванні відповідальності як кінцевого результату порушення норми права, а не дослідження різноманітних видів юридичної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Літвінцева, А.С. Правова природа юридичної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2016. Вип. 37. Т. 2. С. 130–134.
2. Владимиров Л. Е. Учебник уголовного права. Общая часть. Харьков. 1889.
3. Владимиров Л.Е. Закон зла. Харьков, 1892.
4. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Киев: Университетская типография. 1875. Том 1. Общая часть. 438 с.

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.7>

THE EVOLUTION OF SOCIAL STANDARDS AND GUARANTEES IN THE CONTEXT OF THE RULE OF LAW: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT IN UKRAINE

Nalyvaiko I.O.,

postgraduate student

Donetsk State University of Internal Affairs

ORCID: 0000-0003-1532-2996

Nalyvaiko I.O. The evolution of social standards and guarantees in the context of the rule of law: international experience and prospects for development in Ukraine.

The article is dedicated to the study of social standards and social guarantees in Ukraine, their evolution, current state, and prospects for development in the context of European integration processes. Social standards play an important role in ensuring social justice, equal opportunities, and a decent standard of living for citizens. They regulate basic social rights, including access to healthcare, education, pension provision, and social insurance. At the same time, social guarantees serve as mechanisms for the practical implementation of these standards, providing citizens with access to essential social goods and services. The article examines the evolution of social standards in an international context, starting from the mid-20th century when international organizations such as the UN and the ILO began actively implementing social norms that became the foundation for modern social protection standards. Special attention is given to the influence of European social standards, particularly the European Social Charter, on Ukraine's national legislation, and key aspects of the implementation of these standards in the national social protection system are analyzed. A particularly important topic is the issue of financing social standards and the effectiveness of their implementation in Ukraine. The problems of insufficient funding for social programs, the uneven distribution of social services between regions, corruption, and inefficient management of state resources are highlighted. Based on the analysis of the experience of European Union countries, solutions to these problems are proposed, including the introduction of digital technologies for monitoring and controlling the provision of social assistance, which can improve the targeting of social payments and reduce corruption risks. Pension system reform is another important component of the development of social standards in Ukraine. The

article provides a detailed analysis of the prospects for the implementation of a funded pension system, which will reduce the burden on the state budget and ensure a more efficient distribution of pension resources among citizens. The introduction of individual pension accounts and additional pension savings will help ensure the stability of the pension system in the long term. The article also highlights the role of international organizations and their influence on the development of social standards in Ukraine. The activities of organizations such as the European Union, the International Labour Organization, and others are analyzed, which, through their programs, contribute to the development of national social policies and the improvement of the level of social guarantees for the citizens of Ukraine. Special attention is paid to the harmonization of Ukrainian legislation with European social standards. The authors of the article emphasize that the implementation of European norms and standards in the field of social protection will promote Ukraine's further integration into the European community. This, in turn, will improve the standard of living for citizens, ensure the fair distribution of social benefits, and create a sustainable social protection system that meets the best European practices. The article concludes with recommendations for comprehensive reforms to Ukraine's social system aimed at improving social standards and guarantees, taking into account international experience and the realities of the Ukrainian economy. The recommendations focus on the further development of the pension system, improvement of targeted social assistance, and modernization of healthcare. The authors stress the importance of coordinated actions between state institutions, non-governmental organizations, and the private sector to ensure a high level of social protection and a decent quality of life for all Ukrainian citizens.

Key words: social standards, social guarantees, pension reform, European Social Charter, social protection, European integration, targeted social

assistance, healthcare, social program funding, international experience.

Наливайко І.О. Еволюція соціальних стандартів і гарантій у контексті верховенства права: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні.

Стаття присвячена дослідженню соціальних стандартів і соціальних гарантій в Україні, їх еволюції, сучасного стану та перспектив розвитку в контексті євроінтеграційних процесів. Важливу роль у забезпеченні соціальної справедливості, рівних можливостей, гідного рівня життя громадян відіграють соціальні стандарти. Вони регулюють основні соціальні права, включаючи доступ до охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення та соціального страхування. Водночас соціальні гарантії виступають механізмами практичної реалізації цих стандартів, забезпечуючи громадянам доступ до життєво необхідних соціальних благ і послуг. У статті розглядається еволюція соціальних стандартів у міжнародному контексті, починаючи з середини 20 століття, коли міжнародні організації, такі як ООН та МОП, почали активно впроваджувати соціальні норми, які стали основою сучасних стандартів соціального захисту. Особливу увагу приділено впливу європейських соціальних стандартів, зокрема Європейської соціальної хартії, на національне законодавство України та проаналізовано ключові аспекти впровадження цих стандартів у національну систему соціального захисту. Особливо важливою темою є питання фінансування соціальних стандартів та ефективності їх впровадження в Україні. Висвітлюються проблеми недостатнього фінансування соціальних програм, нерівномірного розподілу соціальних послуг між регіонами, корупції, неефективного управління державними ресурсами. На основі аналізу досвіду країн Європейського Союзу запропоновано шляхи вирішення цих проблем, зокрема впровадження цифрових технологій моніторингу та контролю надання соціальної допомоги, що може покращити адресність соціальних виплат та зменшити корупційні ризики. Ще однією важливою складовою розвитку соціальних стандартів в Україні є реформа пенсійної системи. У статті детально проаналізовано перспективи запровадження накопичувальної системи пенсійного забезпечення, яка зменшить навантаження на державний бюджет та забезпечить більш ефективний розподіл пенсійних ресурсів між громадянами. Запровадження індивідуальних пенсійних рахунків та додаткових пенсійних накопичень сприятиме забезпеченню стабільності пенсійної системи в довгостроковій перспективі. У статті також висвітлюється роль міжнародних організацій та їх вплив на розвиток соціальних стандартів в

Україні. Проаналізовано діяльність таких організацій, як Європейський Союз, Міжнародна організація праці та ін., які своїми програмами сприяють розвитку національної соціальної політики та підвищенню рівня соціальних гарантій громадян України. Особлива увага приділяється гармонізації українського законодавства з європейськими соціальними стандартами. Автори статті наголошують, що імплементація європейських норм і стандартів у сфері соціального захисту сприятиме подальшій інтеграції України до європейської спільноти. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню рівня життя громадян, забезпеченню справедливого розподілу соціальних виплат, створенню сталої системи соціального захисту, що відповідає кращим європейським практикам. На завершення статті подано рекомендації щодо комплексних реформ соціальної системи України, спрямованих на підвищення соціальних стандартів і гарантій з урахуванням світового досвіду та реалій української економіки. Рекомендації зосереджені на подальшому розвитку пенсійної системи, вдосконаленні адресної соціальної допомоги та модернізації охорони здоров'я. Автори наголошують на важливості скоординованих дій державних інституцій, неурядових організацій та приватного сектору для забезпечення високого рівня соціального захисту та гідної якості життя всіх громадян України.

Ключові слова: соціальні стандарти, соціальні гарантії, пенсійна реформа, Європейська соціальна хартія, соціальний захист, євроінтеграція, адресна соціальна допомога, охорона здоров'я, фінансування соціальних програм, міжнародний досвід.

Problem statement. Social standards and social guarantees are fundamental elements of the legal system in any state that seeks to ensure a decent standard of living for its citizens. They serve as instruments of social protection and mechanisms for ensuring equal opportunities for all members of society. In the modern context of the development of the rule of law, the issue of effectively implementing social standards and guarantees becomes particularly significant, as they influence the stability of the socio-economic development of a country. Social standards define the minimum living conditions guaranteed by the state, while social guarantees act as mechanisms for ensuring the practical implementation of these standards.

The aim of this article is to explore the evolution of social standards and social guarantees within the framework of the rule of law, analyze international experience, and examine the prospects for their development in Ukraine. The article is aimed at reviewing key legal acts that regulate social standards in Ukraine and assessing

their compliance with European standards. The author will also examine the problems of implementing social guarantees at the national level and propose possible ways to improve them in the context of international practice.

Many scholars, both in Ukraine and abroad, have contributed to the study of social standards and social guarantees.

Among the researchers who have made significant contributions to the development of this topic are: L. Alekseev, V. Boiko, H. Honcharenko, A. Doronin, S. Yegorov, M. Kovalchuk, O. Petrov, I. Smirnov, P. Tarasov, N. Fedorenko. Their works cover a wide range of issues related to social standards, guarantees, and the legal framework of social protection on both international and national levels.

This article will analyze the legal and institutional mechanisms regulating social standards and guarantees in Ukraine, considering current challenges and international experience.

An overview of the main material. Social standards and social guarantees are fundamental components of the social protection system in the state. They provide minimum living conditions for citizens, regardless of their social or economic status. Social standards define the minimum levels of income, social services, and other aspects that the state guarantees to its citizens to ensure a decent standard of living. These include minimum wages, pension provisions, minimum levels of healthcare and educational services, and other social payments necessary to maintain social stability.

Social standards are based on internationally recognized norms enshrined in documents from organizations such as the United Nations and the International Labour Organization. For example, the Universal Declaration of Human Rights of 1948 defines every person's right to social security and a standard of living adequate for health, education, and housing [1]. The International Labour Organization, through its conventions and recommendations, establishes minimum standards for working conditions, minimum wages, and social security [2].

At the same time, social guarantees are legal instruments that ensure the real possibility of implementing social standards in practice. Social guarantees are enshrined in legal acts of the state and provide specific obligations of the state to its citizens. For example, the Constitution of Ukraine guarantees the right to social protection, including pension provisions, unemployment insurance, and protection in the event of illness or disability [3].

Social guarantees aim to reduce social inequality and ensure access to essential social benefits for all population groups. At the legislative level, social standards and guarantees in Ukraine are

regulated by the Law of Ukraine "On State Social Standards and State Social Guarantees" [4], which defines the legal framework for the creation and implementation of social standards aimed at supporting a decent standard of living for citizens.

Therefore, social standards establish minimum requirements for ensuring social security, while social guarantees serve as mechanisms that allow these standards to be implemented.

Social standards, which serve as the foundation for the social protection of citizens, have deep roots in international law and policy. Their evolution began in the mid-20th century, when, under the influence of World War II and major social upheavals, many states concluded that social protection was an integral part of a rule-of-law state. This was reflected in key international documents, such as the Universal Declaration of Human Rights, which enshrined the right of everyone to social security [1].

Following the adoption of the Universal Declaration of Human Rights, the development of social standards gained additional momentum through the activities of international organizations, such as the International Labour Organization (ILO). The ILO adopted a number of conventions establishing minimum standards in the fields of labor and social security. One such important convention is Convention No. 102 "On Minimum Standards of Social Security," which defines social security standards in areas such as pensions, unemployment insurance, medical insurance, and other aspects of social support [2].

Another significant milestone in the evolution of social standards was the work of the Council of Europe, particularly the adoption of the European Social Charter in 1961. This document became a critical legal foundation for the development of social standards in Europe, establishing minimum requirements for the provision of citizens' social rights, including the right to health care, social security, social services, and other aspects of social protection [5].

In the context of European integration, Ukraine is also implementing social standards established by the European Union. In particular, the EU's Social Rights Strategy aims to ensure equal access to social services, protection from social risks such as poverty, illness, and unemployment, as well as the implementation of labor and social security standards [6].

International experience shows that the implementation of social standards heavily depends on political stability and a country's economic development. Countries like Sweden and Germany have successfully integrated social standards into their legal systems and economic models, ensuring a high quality of life for their citizens through well-developed social protection

systems. These models have become benchmarks for other countries seeking to improve their level of social security.

The evolution of social standards in the international context highlights the importance of global cooperation and the exchange of experiences to ensure social stability and justice. International organizations continue to actively work on improving social standards, enhancing their universality and accessibility for all citizens, regardless of nationality or economic conditions.

In turn, the international experience of forming and implementing social standards is crucial for the further development of social protection in Ukraine and the integration of its legal system into the European space.

Ukraine's national legislation in the field of social standards is based on the principles of a welfare state enshrined in the Constitution of Ukraine, and it regulates the legal mechanisms for ensuring citizens have access to minimum social standards and guarantees. This legislation provides the legal foundation for establishing and implementing the minimum social norms necessary for the dignified life of citizens, covering social protection, healthcare, education, pensions, employment, and other areas of social policy.

The Constitution of Ukraine is the primary legal document that establishes social standards. Article 46 of the Constitution guarantees citizens the right to social protection, including provision in cases of total, partial, or temporary disability, loss of a breadwinner, unemployment, old age, and other instances as prescribed by law [3]. The Constitution also guarantees the right to an adequate standard of living for every citizen, which includes the right to social security, healthcare, and education.

The Law of Ukraine "On State Social Standards and State Social Guarantees" is a key regulatory act that defines the legal framework for the creation and implementation of state social standards and guarantees. According to this law, social standards are defined as norms of consumption or provision, which form the basis for determining the volume and conditions of providing social services and guarantees. This law also regulates state policy in the field of social protection, including the establishment of minimum wages, pensions, child benefits, unemployment benefits, and other social payments [4].

Particularly important is the legal framework concerning the minimum wage. It is one of the key social standards and is guaranteed by the state for all working citizens. According to the Law of Ukraine "On Wages," the minimum wage is defined as the legally established minimum amount of pay for simple, unskilled labor, below which no payment can be made for the work performed by

an employee for a monthly or hourly norm of labor [7].

Another important aspect of social standards is pension provision. According to the Law of Ukraine "On Mandatory State Pension Insurance", the right to pension provision is guaranteed by the state to individuals who have reached retirement age or lost the ability to work for other reasons. Ukraine's pension system is based on solidarity principles and includes mandatory contributions to the Pension Fund of Ukraine [8].

Ukraine's legislation also provides for other social guarantees, such as assistance to low-income families, protection of persons with disabilities, child welfare benefits, and unemployment compensation. The Law of Ukraine "On State Assistance to Families with Children" ensures state support for families with children, including payments for childbirth, assistance to single mothers, and other forms of state support [9, p. 45].

As a result, Ukraine's national legislation in the field of social standards covers a wide range of regulatory acts governing the social protection of citizens, ensuring minimum conditions for a dignified life. Despite certain challenges in implementing these standards, Ukraine's legal framework provides the necessary conditions for their introduction and development.

The implementation of social standards in Ukraine faces several serious challenges related to economic, social, and institutional factors. Despite the relatively well-developed legislative framework for social standards, their practical implementation remains problematic due to limited financial resources, corruption, and ineffective management.

One of the key problems in implementing social standards is insufficient funding. The economic crises that have accompanied Ukraine in recent decades have significantly limited the state's ability to fully meet its social obligations. For example, funding for social programs and payments is often insufficient due to budget deficits and the need to optimize state expenditures. As noted in an analytical report by the Center for Economic Strategy, the lack of budget funds leads to social standards not meeting the real needs of the population, which in turn undermines trust in the state social protection system [10, p. 67].

Another significant issue is corruption and inefficient management of social programs. In Ukraine, a significant portion of social payments does not reach the final recipient due to corrupt schemes and misuse of funds. As noted in the Transparency International report, corruption in the social sector is one of the most widespread phenomena, significantly complicating the implementation of social standards. The lack of proper control over expenditures and the

distribution of social resources also leads to significant losses of state funds.

There is also the problem of uneven distribution of social services across different regions of Ukraine. This issue is particularly acute in remote rural areas, where access to social services such as healthcare, education, and social payments is limited. According to a study by the Institute of Demography and Social Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, regional disparities in access to social services remain one of the main problems of the state's social policy [11, p. 112].

Additionally, inflation and rising prices for essential goods negatively affect the implementation of social standards. The minimum wage, social payments, and pensions often do not meet the real needs of citizens due to the rapid increase in the cost of living. According to the State Statistics Service of Ukraine, inflation for essential goods significantly exceeds the growth rate of social payments, making them insufficient to ensure a decent standard of living [12, p. 150].

Another challenge for the implementation of social standards is the low level of citizen involvement in the process of forming social policy. In many cases, citizens lack the opportunity or resources to defend their social rights, especially when it comes to low-income groups. The absence of public oversight and participation in decision-making regarding social standards leads to citizens becoming alienated from state institutions and distrusting social policies [13, p. 75].

Thus, the main problems in the implementation of social standards in Ukraine are related to insufficient funding, corruption, regional disparities, inflationary processes, and the lack of public oversight. To effectively implement social standards, a comprehensive approach to solving these problems is necessary through increasing transparency, the effective use of state resources, and strengthening public oversight of social programs.

International experience in the field of social guarantees demonstrates the importance of a comprehensive approach to social protection, combining state, private, and public institutions. In many countries, such as Sweden, Germany, France, and other European Union states, social protection systems are based on the principles of justice, equality, and accessibility. These countries provide a high level of social guarantees, covering various aspects of citizens' lives, including healthcare, pension provision, social insurance, and unemployment support.

One of the most successful social protection models is the Swedish model. The Swedish social system is based on the principle of the "welfare state" and includes mandatory social insurance

that covers all citizens, providing support in cases of unemployment, disability, old age, or illness. The Swedish system is also characterized by a high level of income redistribution, which helps maintain social equality and minimize poverty levels [14, p. 248].

The German social protection model, known as the "social market economy", is an example of combining effective economic policy with high social standards. Germany operates a system of mandatory social insurance that covers health insurance, pension provision, unemployment insurance, and accident insurance. Social guarantees are funded by both employee and employer contributions, as well as state subsidies. This ensures a stable and high level of social protection for all segments of the population [15, p. 358–375].

France also has a well-developed system of social guarantees, providing citizens with wide access to social services, including healthcare, unemployment support, and a pension insurance system. The French model is based on the principles of universality and solidarity, where all citizens, regardless of their economic status, are entitled to social protection. This is achieved through a high level of taxation and government spending on social programs [16, p. 379].

The experience of the Nordic countries, where social protection systems combine high efficiency with broad population coverage, is also particularly noteworthy. In Denmark, for example, social guarantees are provided through a nationwide social insurance system that covers all key areas of social life: healthcare, education, pensions, and unemployment benefits. The system is based on the principles of social solidarity and state support, allowing for the minimization of social risks and ensuring equal opportunities for all citizens [17, p. 52–67].

In the United States, social protection is based on a public-private partnership. While key social programs such as Social Security, Medicare for the elderly, and Medicaid for low-income individuals are funded by the government, private companies and organizations play a significant role in the social protection system. This makes the system less universal compared to European countries, but it provides significant flexibility in choosing social services [18, p. 50].

The European Union also plays an important role in implementing pan-European social protection standards. In particular, the European Social Charter, signed by most EU member states, sets minimum standards for social security and workers' rights. Key elements include ensuring equal access to social services for all EU citizens and protecting against social risks such as unemployment, old age, and disability [5].

Accordingly, international experience highlights the importance of effective regulation of social protection systems based on the principles of fairness, solidarity, and accessibility. For Ukraine, this experience serves as a valuable guide in the process of reforming the national system of social guarantees and integrating into the European social space.

European standards in the field of social guarantees are based on the principles of social justice, equality, and human rights protection. They establish minimum requirements for social protection of citizens and ensure a high quality of life through access to essential social services, such as healthcare, education, pension provision, and social insurance. For Ukraine, the implementation of European social standards is one of the priority tasks on the path toward integration with the European Union and improving social protection for citizens.

The main document defining European social standards is the European Social Charter. It was signed in 1961 and has become an important tool for protecting the social rights of citizens in Council of Europe member states. The Charter sets minimum social standards in areas such as labor, healthcare, social security, and other social rights. Important principles enshrined in this document include the right to work, the right to social protection, the right to fair working conditions, and the right to protection from poverty and social exclusion [5].

Ukraine has made significant steps toward implementing European social standards into its national legislation. The ratification of the European Social Charter was an important step toward integration into the European legal field. The Charter obliges Ukraine to comply with established standards in the field of social protection, including ensuring equal access to social services for all citizens, regardless of their economic status. In practice, this means the implementation of state programs that guarantee minimum social payments and access to essential social services.

Another important document is the European Union's Social Rights Strategy, which aims to ensure equal access to social benefits and services for all EU citizens, as well as protection from social risks such as unemployment, old age, illness, and disability. The implementation of this strategy in Ukraine is an important step in harmonizing Ukrainian legislation with European standards. The strategy involves expanding social programs, increasing social payments, and ensuring social justice for all population groups [6].

Ukraine's legislative acts already contain significant provisions that correspond to European standards. In particular, the Law of Ukraine "On State Social Standards and State Social

Guarantees" defines the basic principles of citizens' social protection, establishes minimum social standards in the areas of wages, pensions, healthcare, and education. This law provides the legal framework for the introduction of social standards in Ukraine that comply with European requirements [4].

In the field of healthcare, a significant step toward implementing European standards was the adoption of the Law of Ukraine "On State Financial Guarantees of Medical Care for the Population". This law ensures citizens' access to free medical care, which is an important component of social guarantees in accordance with European norms. The law also provides for the funding of medical services from the state budget and ensures equal access to healthcare services for all citizens of Ukraine [19].

Regarding pension provision, in line with European standards, Ukraine operates a system of solidarity and funded pension provision. The Law of Ukraine "On Mandatory State Pension Insurance" regulates issues of citizens' pension provision, establishes mechanisms for pension accrual, and provides social guarantees for individuals of retirement age. The introduction of a funded pension insurance system aligns with European standards aimed at ensuring the financial stability of pension funds and protecting citizens' interests [8].

Thus, the implementation of European social standards into Ukrainian legislation is an important step toward integration with the European Union. Ukraine has already made significant progress in the field of social protection by implementing several legislative acts that comply with European standards. However, further improvement of the social guarantee system is necessary to ensure a high level of social protection and social justice for all Ukrainian citizens.

The prospects for the development of social standards in Ukraine are an important aspect in the context of European integration processes and the construction of a welfare state. To improve social standards and guarantees, reforms are needed that aim to update them in line with modern requirements and European standards. At the same time, it is important to take into account the economic capabilities of the state, the effectiveness of social program management, and the need to ensure equal access to social services for all segments of the population.

One of the main prospects for the development of social standards is the introduction of new approaches to social insurance and pension provision. Currently, the pension system in Ukraine is mixed and includes both solidarity and funded components. However, the implementation of the funded system remains at an early stage and requires further development to ensure the

financial stability of the pension system. The introduction of mechanisms such as individual pension accounts and additional pension savings will help reduce the burden on the state budget and increase the level of social protection for citizens in old age [8].

In addition, improving the social protection system for low-income segments of the population is a crucial direction for development. Currently, there are serious challenges related to the inefficiency of targeted assistance and insufficient support for vulnerable categories of citizens. Reforming this system should include not only increasing the amount of social payments but also enhancing the efficiency of their provision. For example, the introduction of digital technologies for monitoring and controlling the provision of social assistance could significantly improve its targeting and reduce corruption risks. The experience of EU countries shows that automation of processes in the field of social protection can reduce costs and improve the transparency of resource management [20, p. 98].

Special attention should be paid to healthcare, as access to medical services is one of the key social guarantees. The adoption of the Law of Ukraine "On State Financial Guarantees of Medical Care for the Population" was a significant step in reforming the healthcare system. The introduction of a new financing model for medical services based on the principle of "money follows the patient" ensures equal access to quality medical services for all citizens, regardless of their economic status. The further development of this system requires strengthening control over the quality of services provided, as well as expanding the list of free medical services that meet European standards [19].

An important step for the development of social standards is the harmonization of Ukrainian legislation with European norms, especially in the framework of the implementation of the European Social Charter. This will allow Ukraine to gradually align its social standards with European ones, ensuring better protection of citizens' rights and access to social benefits. In particular, there is a need to strengthen workers' rights, ensure equal opportunities for men and women in the workplace, and develop new mechanisms of social support for people with disabilities and other vulnerable categories of the population [5].

Another prospect is the expansion of social services for the population through active cooperation between the state, private enterprises, and non-governmental organizations. This will not only improve access to social services but also reduce the burden on state institutions. This approach is already successfully applied in EU countries, where non-governmental organizations and private companies are actively involved in

providing social services such as elderly care, rehabilitation, social insurance, and more [21, p. 476].

Conclusions. The development of social standards in Ukraine depends on the effectiveness of reforms aimed at increasing social justice and protecting citizens' rights. Key areas include pension reform, improving the targeted social assistance system, modernizing healthcare, and harmonizing Ukrainian legislation with European standards. Successful implementation of these measures will allow Ukraine to achieve a high level of social protection and ensure a decent standard of living for all citizens.

Ensuring social standards and guarantees is an important component of the functioning of a modern rule-of-law state and one of the key tasks of social policy. Ukraine, on its path toward European integration, is making significant efforts to improve the social system, but several problems remain relevant. Among them, it is worth highlighting the insufficient funding of social programs, unequal access to social services in different regions of the country, as well as issues with the efficiency of resource management and the fight against corruption.

To ensure the sustainable development of social standards and guarantees, comprehensive reforms are needed that should cover all major areas of social security. One of the main areas of reform is the introduction of a funded pension system, which will reduce the burden on the solidarity system and ensure a fairer distribution of financial resources. At the same time, modernizing healthcare and social assistance by increasing targeting and automating processes could significantly improve the efficiency of the social protection system.

European experience, in particular the implementation of the European Social Charter, is an important benchmark for the development of Ukraine's social standards system. The implementation of European standards will help improve social justice, ensure equal opportunities for all citizens, and strengthen the protection of the most vulnerable segments of the population. The principles of solidarity, equality, and accessibility, which form the foundation of the European social protection model, should become the cornerstone for the development of Ukraine's national social policy.

Another important direction is strengthening cooperation between the state, the private sector, and non-governmental organizations in providing social services. In the European Union countries, this approach has long proven to be an effective way to ensure access to social services at a high level while reducing the burden on the state budget. For Ukraine, this experience is valuable, as it will not only expand the range of services but

also improve their quality and accessibility for the population.

It is also important to continue reforming the social payment system, particularly through the introduction of new technologies for monitoring and controlling the distribution of social assistance. This will reduce corruption risks and improve the targeting of social payments, which is a key factor in ensuring social justice and equality. The experience of European Union countries shows that the automation of social processes promotes greater transparency and efficiency in the social protection system.

As a result, the development of social standards and guarantees in Ukraine requires coordinated actions at all levels – governmental, private, and public. The integration of European standards, the introduction of modern technologies for managing social processes, and strengthening the financial and administrative capacity of state institutions are key conditions for achieving a high level of social protection for Ukraine's citizens.

REFERENCES:

1. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrud. 1948 r. № 217 A (III). *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].
2. Mizhnarodna orhanizatsiia pratsi. Konventsiiia № 102: Pro minimalni normy sotsialnoho zabezpechennia: pryiniata 28 cherv. 1952 r. na 35-y sesii MOP. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text [in Ukrainian].
3. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 cherv. 1996 r. № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141 [in Ukrainian].
4. Pro derzhavni sotsialni standarty ta derzhavni sotsialni harantii: Zakon Ukrainy vid 5 zhovt. 2000 r. № 2017-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2000. № 48. St. 409 [in Ukrainian].
5. Yevropeiska sotsialna khartiia: ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 14 veresnia 2006 r. № 137-V. *Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text [in Ukrainian].
6. European Pillar of Social Rights. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/economy-works-people/jobs-growth-and-investment/european-pillar-social-rights_en [in English].
7. Pro oplatu pratsi: Zakon Ukrainy vid 24 berez. 1995 r. № 108/95-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1995. № 17. St. 121 [in Ukrainian].
8. Pro zahalnooboviazkove derzhavne pensiine strakhuvannia: Zakon Ukrainy vid 9 lyp. 2003 r. № 1058-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. № 49–51. St. 376 [in Ukrainian].
9. Tsentr ekonomichnoi stratehii. Problemy ta perspektyvy realizatsii sotsialnoi polityky v Ukraini. Kyiv: TsES, 2020. 45 s. [in Ukrainian].
10. Transparency International. Koruptsiia v sotsialnii sferi Ukrainy: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia. Kyiv: TI, 2019. 67 s. [in Ukrainian].
11. Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Sotsialna nerivnist v Ukraini: tendentsii ta vyklyky. Kyiv: IDSD NAN Ukrainy, 2019. 112 s. [in Ukrainian].
12. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. *Statystychnyi zbirnyk «Sotsialni vyplaty ta riven zhyttia»*. Kyiv: DSSU, 2021. 150 s. [in Ukrainian].
13. Suspilnyi monitorynh sotsialnoi polityky: perspektyvy ta vyklyky. Kyiv: Instytut sotsialnoi polityky, 2018. 75 s. [in Ukrainian].
14. Esping-Andersen, G. (1990). The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Polity Press, 248 p. [in English].
15. Leisering, L. (2011). The New Regulatory State: Regulating Pensions in Germany and the UK. *Social Policy & Administration*, 45(4), 358–375 [in English].
16. Palier, B. (2010). A Long Good Bye to Bismarck? The Politics of Welfare Reforms in Continental Europe. Amsterdam: Amsterdam University Press, 379 p. [in English].
17. Greve, B. (2007). The Nordic Welfare State: Characteristics, Achievements and Challenges. *Social Policy & Administration*, 41(1), 52–67 [in English].
18. Stremikis, D., Schoen, S., & Mirror, C. (2014). Mirror on the Wall: How the Performance of the U.S. Health Care System Compares Internationally. New York: The Commonwealth Fund, 50 p. [in English].
19. Pro derzhavni finansovi harantii medychnoho obsluhovuvannia naselennia: Zakon Ukrainy vid 19 zhovt. 2017 r. № 2168-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2018. № 5. St. 31 [in Ukrainian].
20. European Commission. Social Protection Systems in Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. 98 p. [in English].
21. Hemerijck, A. (2013). Changing Welfare States. Oxford: Oxford University Press, 476 p. [in English].

УДК [[340.12:342.241]:27](477)«11/13»

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.8>

ВПЛИВ ІДЕЙ ХРИСТИЯНСТВА НА МЕТУ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Олійник Ю. В.

доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-8675-8044
e-mail: yuriy.oliynyk@lnu.edu.ua

Олійник Ю.В. Вплив ідей християнства на мету кримінальних покарань в Галицько-Волинській державі.

У статті висвітлено вплив ідей християнства на формування мети кримінальних покарань в Галицько-Волинській державі. Розглянуто вплив християнських принципів справедливості, покаяння та милосердя на розвиток правової системи держави, а також на еволюцію кримінальних покарань. Зазначено, що християнство принесло нові моральні та правові цінності, які суттєво вплинули на суспільні відносини та правову систему Галицько-Волинської держави. Акцентовано, що християнські ідеї вплинули на розширення розуміння злочину не лише як приватного посягання, але й як порушення правопорядку та загрози безпеці суспільства.

Здійснено комплексний аналіз системи кримінальних покарань у Галицько-Волинській державі, яка включала штрафи, конфіскацію майна, публічне вибачення, фізичні покарання, вигнання з громади та, у виняткових випадках, смертну кару. Встановлено, що кримінальні покарання відігравали роль найбільш поширеного кримінально-правового заходу, який застосовувався Галицько-Волинською державою з метою протидії злочинності. Розглядається, в якій мірі ці кримінальні покарання відповідали християнським принципам та яку мету переслідували. У статті підкреслюється, що мета покарання з християнської точки зору наголошувала не лише на відплаті за злочин, але й на виправленні злочинця. Наголошено, що система покарань включала як каральні, так і виховні елементи, що відповідало християнським ідеям про милосердя та можливість покаяння.

У статті показано вплив низки європейських держав на правову систему Галицько-Волинської держави, та роль церкви у формуванні та реалізації кримінальних покарань.

Зроблено висновок, що вплив християнських цінностей на кримінальне право Галицько-Во-

линської держави був значним і всебічним. Це відобразилося у розширенні поняття злочину, різноманітності кримінальних покарань та їх відповідності принципам християнської моралі. Зазначено, що хоча в кримінальному праві існувала станова нерівність, християнські ідеї завдяки активній діяльності церкви сприяли гуманізації кримінальних покарань, поступовому розвитку уявлень про рівність перед законом. Загалом, стаття демонструє, як ідеї християнства вплинули на формування мети кримінальних покарань у Галицько-Волинській державі, підкреслюючи важливість морального виправлення злочинців, відновлення справедливості та підтримання суспільного порядку.

Ключові слова: християнство, злочин, кримінальні покарання, мета покарання, Галицько-Волинська держава.

Oliynyk Y.V. The influence of Christian ideas on the purpose of criminal punishments in the Galician-Volhynian state.

The article highlights the influence of Christian ideas on the formulation of the purpose of criminal punishments in the Galician-Volhynian state. The influence of Christian principles of justice, repentance and mercy on the development of the legal system of the state, as well as on the evolution of criminal punishments, is considered. It is noted that Christianity brought new moral and legal values, which significantly influenced social relations and the legal system of the Galician-Volhynian state. It is emphasized that Christian ideas influenced the expansion of the understanding of crime not only as a private encroachment, but also as a violation of law and order and a threat to the safety of society.

A comprehensive analysis of the system of criminal punishments in the Galician-Volhynian state was carried out, which included fines, confiscation of property, public apologies, physical punishments, expulsion from the community and,

in exceptional cases, the death penalty. It was established that criminal punishments played the role of the most common criminal law measure used by the Galician-Volhynian state to combat crime. It is considered to what extent these criminal punishments corresponded to Christian principles and what purpose they pursued. The article emphasizes that the purpose of punishment from a Christian point of view emphasized not only the retribution for the crime, but also the correction of the criminal. It was emphasized that the punishment system included both punitive and educational elements, which corresponded to Christian ideas about mercy and the possibility of repentance.

The article shows the influence of a number of European states on the legal system of the Galician-Volhynian state, and the role of the church in the formation and implementation of criminal punishments.

It was concluded that the influence of Christian values on the criminal law of the Galician-Volhynian state was significant and comprehensive. This was reflected in the expansion of the concept of crime, the variety of criminal punishments and their compliance with the principles of Christian morality. It is noted that although there was gender inequality in criminal law, Christian ideas, thanks to the active activity of the church, contributed to the humanization of criminal punishments and the gradual development of ideas about equality before the law. In general, the article demonstrates how the ideas of Christianity influenced the formation of the purpose of criminal punishments in the Galician-Volhynian state, emphasizing the importance of moral correction of criminals, restoration of justice and maintenance of social order.

Key words: Christianity, crime, criminal punishment, purpose of punishment, Galician-Volhynian state.

Постановка проблеми. Вивчення впливу ідей християнства на мету кримінальних покарань в Галицько-Волинській державі є актуальним і важливим напрямком досліджень у галузі історії держави і права України та політико-правових вчень. Християнство принесло нові моральні та правові цінності, які суттєво вплинули на суспільні відносини. Дослідження того, як саме ці ідеї інтегрувалися в правову систему Галицько-Волинської держави, дозволить зрозуміти специфіку еволюції її правової системи.

Метою статті є дослідження впливу ідей християнства на формування і розвиток мети кримінальних покарань в Галицько-Волинській державі. Завданнями статті є: виявити основні християнські ідеї, що впливали на систему кримінальних покарань; проаналізувати, як ці ідеї

інтегрувалися у правові норми та судову практику Галицько-Волинської держави; визначити, яким чином християнські принципи справедливості, покаюння та милосердя вплинули на мету кримінальних покарань; розглянути соціальні та моральні аспекти застосування кримінальних покарань у контексті станової нерівності; оцінити роль церкви у формуванні та реалізації кримінального права держави; дослідити вплив сусідніх традиційно католицьких європейських держав – Польщі, Чехії, Угорщини та ін.

Стан опрацювання проблематики. Держава, право та окремі аспекти політико-правових вчень Галицько-Волинської держави були предметом наукового дослідження в українській науковій літературі, серед таких науковців, як В.Д. Гончаренко, В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик, М.М. Кобилецький, І.Й. Бойко, О.М. Щодра, Л.М. Ілин та ін. Попри значний внесок сучасних науковців у вивченні Галицько-Волинської держави, необхідно звернути увагу на політико-правові ідеї Середньовіччя, зокрема ідеї християнства, які позитивно вплинули на правову систему Галицько-Волинської держави, а саме на еволюцію інституту кримінального покарання та визначення його мети.

Виклад основного матеріалу. Дослідження історії права завжди привертало увагу вчених, оскільки система права будь якої держави відображає сукупність чинних принципів і норм права, якій притаманні єдність, узгодженість, диференціація (поділ) і згурпованість норм у відносно самостійні структурні утворення (інститути, галузі та підгалузі права). Крім цього, система права також відображає культурні, соціальні та політичні аспекти розвитку суспільства. В структурі системи права важливе місце займає інститут права як відокремлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду. Інститут права є першим рівнем поєднання правових норм. Інститут права характеризується тим, що регулює певний вид суспільних відносин; є складовою частиною однієї або декількох галузей права; є логічно замкнутою, відокремленою сукупністю норм; функціонує автономно, відносно самостійно в межах галузі права, тобто регулює суспільні відносини незалежно від інших інститутів права.

У сучасних умовах російсько-української війни, росту злочинності особливу увагу привертає вивчення генези та еволюції інституту кримінального покарання, а також історичного досвіду правового регулювання призначення покарання за вчинення злочинів, який в різні історичні періоди змінювався під впливом, зокрема релігійних та політичних чинників. У цьому контексті, особливо цікавим є історико-правове дослідження впливу християнських ідей на

мету покарання у Галицько-Волинській державі (1199–1349 рр.).

Галицько-Волинська держава, як спадкоємниця і наступниця княжої Києво-Руської держави, стала важливим політичним і культурним центром, де християнство відігравало значну роль у формуванні суспільних норм та правових принципів. Вплив християнства на правову систему цієї держави проявлявся у різних аспектах, зокрема у визначенні мети та методів покарання. Важливо зазначити, що християнські ідеї, зокрема ті, що стосувалися милосердя, прощення та морального вдосконалення, суттєво вплинули на розвиток правових норм «помурних» середньовічних держав.

Як зазначає доктор філософських наук С.О. Черепанова, середні віки – доба зародження націй, активізації їхнього суспільного й культурного життя, становлення літератури національними мовами. У певному відношенні тоді створювалось духовне підґрунтя сучасної цивілізації. Згідно з науковими дослідженнями, середньовічний культурі притаманні значні духовні досягнення, глибина змісту і суперечності [1, с. 176]. Важливий чинник розвитку середньовічної культури становить релігія та її суспільний інститут – церква [1, с. 177]. Церква формувала моральні та етичні норми суспільства. Християнські цінності впливали на всі аспекти життя: сімейні відносини, правові норми, соціальну справедливість тощо. Церква також відігравала важливу роль у вирішенні конфліктів та збереженні миру. Церква мала значний політичний вплив, брала участь у важливих політичних подіях, коронаціях монархів, та навіть виступала арбітром у міждержавних спорах. Відомо, що однією з основних характеристик Середньовіччя при дослідженні політико-правових вчень є конкуренція церкви з світською владою за політичний вплив.

При цьому, як справедливо зазначає С.О. Черепанова, християнство у середньовічній Західній Європі визначало філософсько-ідеологічні засади нового суспільного ладу, постало його політичною доктриною, системою права і моральним вченням [1, с. 177]. Без сумніву, християнство вплинуло на розвиток права у середньовічній Європі. Церковне (канонічне) право регулювало низку аспектів життя, включаючи шлюб, сімейні відносини, спадкування та моральну поведінку. Воно існувало поряд зі світським правом, часто доповнюючи його, будучи його важливим джерелом. Канонічні суди мали юрисдикцію у справах, що стосувалися духовенства та релігійних питань, а також могли розглядати справи вірян за певних обставин.

В контексті політичних вчень епох Раннього християнства і Середньовіччя християнство виходило з ідеї свободи і рівності людей, заклика-

ло до вияву доброї волі, взаємного прощення, любові й справедливості незалежно від звань, станів, титулів, багатства і віку [2]. За твердженням дослідника Т.Г. Андрусика, конкретизуючи поняття свободи і рівності, в християнстві присутній ще один надзвичайно важливий для юридичної сфери принцип еквіваленту («рівним за рівне») [3, с. 51]. У цьому контексті принцип еквіваленту в християнстві можна розглядати як етичний імператив, який вимагає, щоб законодавство і судочинство забезпечували рівність і справедливість для всіх громадян. Вважаємо, що принцип «рівним за рівне» в християнстві не лише моральне настановлення, але й основа для формування справедливого правового середовища, де права і обов'язки кожної людини визнаються на рівних засадах.

За твердженнями доктора філософських наук О.Б. Сінькевич, в історії Галицько-Волинської держави у зв'язку з певними історичними обставинами релігійному питанню належала особлива роль, що позначалося на подальшому розвитку культури західноукраїнських земель. Західноукраїнські землі, які межували з традиційно католицькими державами – Польщею, Чехією, Угорщиною, – мали тісні контакти з Західною церквою. У багатьох містах Галицько-Волинської держави поряд з православними проживали «латиняни», існували «лядські божиці» (католицькі храми) [4, с. 397–398]. Цей взаємний вплив проявлявся в архітектурі, мистецтві, книгодрукуванні, а також у судовій практиці та під час правового регулювання суспільних відносин. Наприклад, католицькі монастирі та храми ставали центрами освіти та культури, що впливало на місцеве населення та сприяло поширенню західноєвропейських ідей. Контакти з католицькими сусідами також впливали на політичну ситуацію в регіоні. Часто західноукраїнські князі укладали союзи з католицькими державами, що відображалось на політичних і релігійних відносинах. Усе це свідчить про те, що Галицько-Волинська держава була важливим мостом між східною і західною християнськими традиціями, що сприяло інтеграції тогочасної України до передових європейських держав, а також позитивно впливало на багатогранний розвиток Галицько-Волинської держави.

Значний вплив на гуманізацію кримінальних покарань здійснювали католицькі місіонери, які проводили активну проповідницьку діяльність на українських землях. Окремою Буллою 1232 р. Папа Григорій IX затвердив кількох «єпископів без постійної кафедри» із ченців-домініканців, які повинні були вивчити можливість створення католицького єпископату на руських землях. Домініканці стали посередниками у тривалих і складних переговорах Папи з князем Данилом, що мали на меті створення

коаліції європейських держав [4, с. 398]. Європейські правителі на чолі з папським престолом вважали галицько-волинських Романовичів законними правонаступниками володарів Русі та сюзеренами руських земель. Правовим підтвердженням цього стала коронація князя Данила Романовича у 1253 р. папським послом у Дорогичині. Папа Інокентій IV титулював галицько-волинського правителя «світлішим королем Русі» [5, с. 4–13]. А це піднесло Галицько-Волинську державу на рівень передових європейських держав.

Уявлення про право, законодавство, створений різними гілками християнства (протестантством, католицизмом, православ'ям), мав як спільні, так і специфічні для кожної конфесії риси та особливості. Наявність останніх, на думку Д. О. Вовка, пояснюється як внутрішньо релігійними особливостями зазначених конфесій (наприклад, ставленням до цінності світського права та його складових, рівнем розвитку правової доктрини, канонічного права та ін.), так і історичними умовами становлення тієї чи іншої християнської церкви. При цьому, Д.О. Вовк справедливо звертає увагу на те, що конфесійну специфіку не варто гіперболізувати, адже вплив християнства на право у своїй основі має єдиний для всіх церков текст – Біблію, від якої відштовхується вся християнська правова доктрина, спільні канони (зокрема, ті, що містяться у постановках Вселенських соборів), аналогічну логіку розвитку (від синкретизму державно-правових явищ і християнської релігії до секуляризації держави і права) тощо [6, с. 29–30].

В основі правового регулювання суспільних відносин у Галицько-Волинській державі були джерела права Київської Русі, які відповідали її соціально-економічному розвитку, тому не було необхідності створювати нове законодавство [7, с. 262–263]. Отже, система права Галицько-Волинської держави мало чим відрізнялася від правових систем інших князівств періоду територіальної роздробленості. Норми Руської Правди, тільки дещо змінені, продовжували діяти. Галицько-волинські князі видавали, безперечно, і власні акти. Але втрата політичної незалежності була головною причиною того, що основні законодавчі пам'ятки Галицько-Волинської держави, які повністю розкривали б систему її права, до нас, на жаль, не дійшли [8, с. 84]. Крім цього, І.Й. Бойко зазначає, що значну увагу у джерелах права Галицько-Волинської держави було присвячено регулюванню кримінально-правових відносин. Кримінальне право Галицько-Волинської держави як сукупність джерел руського права, які містили кримінально-правові норми середньовічного періоду, розвивалося на засадах станової нерівності [7, с. 267]. Особливістю суспільного ладу

Галицько-Волинської держави було те, що тут утворилася численна група боярства, в руках якої зосередилися майже всі земельні володіння. Найважливішу роль серед правлячої верхівки відігравало старе галицьке боярство – «мужі галицькі». Іншу групу панівної верхівки становили служиві урядовці. До панівної верстви належала і велика церковна знать. Основну масу сільського населення становили вільні і залежні селяни – вони однаково іменувалися смердами. Рабства у державі не існувало, але були так звані холопи і челядь – безправні, особисто залежні від пана люди [8, с. 79–81]. Кримінальне право Галицько-Волинської держави, як і багатьох інших середньовічних держав, базувалося на становій нерівності. Це означало, що покарання за одні й ті самі злочини могли бути різними для представників різних соціальних станів. З одного боку, така нерівність могла суперечити християнським принципам рівності перед Богом. З іншого боку, середньовічне християнство, в контексті протистояння з світською владою за верховність, визнавало ієрархічну структуру суспільства, в якій кожен стан мав свої обов'язки і права. Навіть в умовах станової нерівності християнські ідеї впливали на становлення м'якших форм покарання, такі як прощення або зменшення строку покарання за умов щирого каяття. Також слід зазначити, що у сфері караності Церква – принаймні до XIII століття – уникала кровопролиття. На практиці, у серйозних справах, наприклад, у випадку єресі, богохульників, які не бажали відмовлятися від своїх поглядів, передавали на суд світським судам, які нерідко засуджували єретиків до смертної кари, зокрема, через спалення на вогнищі [9, с. 69].

У Галицько-Волинській державі сформувалося кримінальне право в напрямі глибшого розуміння злочину, який сприймався не тільки як приватне посягання на інтереси людини чи родини, а й як порушення правопорядку та загроза безпеці суспільства. Вважалося, що злочин наносить «образу» князю та його авторитету, адже ставить його в ситуацію невиконання обов'язку щодо збереження порядку в державі, яка його на це уповноважила [7, с. 267]. Політико-правові ідеї християнства мали значний вплив на цю еволюцію, підкреслюючи моральну складову злочину, необхідність відновлення справедливості та підтримання порядку в суспільстві. Злочин розглядався не тільки як порушення світського закону, але й як моральний і духовний гріх, що вимагало відповідного покарання та покаяння.

У контексті висвітлення впливу ідей християнства на мету кримінальних покарань в Галицько-Волинській державі цікавими є погляди Аврелія Августина (354–430), який зазначав,

що держава передбачає покарання за первородний гріх, бо є системою панування одних людей над іншими, воно призначене не для досягнення людьми щастя і блага, а тільки для виживання в цьому світі. Справедлива держава – християнська держава [10, с. 7]. Аврелій Августин вважав, що держава виникла внаслідок первородного гріха. Гріхопадіння Адама та Єви призвело до того, що людська природа стала гріховною, і для того, щоб підтримувати порядок та уникати хаосу, необхідно було створити систему управління та покарання. Тобто, сама держава та її закони є наслідком людської гріховності і служать як інструмент для контролю цієї гріховності. Таким чином, вплив ідей християнства на мету покарання полягає в тому, що держава і покарання розглядаються не просто як світські інструменти управління, але як необхідні засоби для контролю гріховної природи людини і водночас як можливість для морального виправлення та досягнення духовного блага. Отже, концепція Аврелія Августина підкреслює, що справжня справедливість можлива лише у державі, де закони базуються на християнських моральних принципах.

З вище викладеного випливає, що мета покарання – це кінцевий результат, якого бажає досягнути держава в ході застосування судом до особи такого особливого заходу державного примусу, яким є кримінальне покарання [11, с. 192]. Мета покарання як результат може включати кілька ключових реалізацій, а саме: відплату (рефлексія); застереження (попередження); виправлення (ресоціалізація); захист суспільства; відновлення справедливості (реституція). Ці реалізації можуть мати різне співвідношення в конкретних правових системах і залежати від типу злочину та обставин справи. До прикладу сьогодні держава з демократичною формою правління, призначаючи кримінальне покарання, прагне досягти балансу між цими цілями, забезпечуючи, як справедливе покарання винного, так і захист інтересів суспільства.

Необхідно зазначити, що питання про віднесення кари до цілей кримінального покарання ще з давніх часів лишається одним з найбільш спірним. Його вивченням займалися представники багатьох галузей знань – теологи, філософи, соціологи, правники, психологи [12, с. 42]. Дискусії щодо цього питання відображають різноманітність підходів до розуміння мети покарання та ролі кари в правовій системі. Теологічний підхід розглядає кару як божественну справедливість, де покарання злочинця є проявом морального порядку, встановленого Богом. У християнстві, наприклад, кара може бути пов'язана з концепцією гріха і спокути. Філософський підхід розглядає кару в контексті моральної відповідальності та справедливості. Іммануїл Кант, напри-

клад, стверджував, що покарання повинне бути відповіддю на моральне порушення і повинно відповідати принципу відплати – злочинець повинен отримати те, на що заслуговує. Соціологічний підхід розглядає кару як механізм соціального контролю, що забезпечує підтримання соціального порядку і запобігання злочинам. Правовий підхід розглядає кару з точки зору її ефективності в досягненні цілей кримінального права, таких як виправлення, превенція, відплата і захист суспільства. Психологічний підхід розглядає вплив кари на індивідуальну поведінку злочинців, її здатність змінювати поведінкові ознаки та сприяти реабілітації. З огляду на різноманітність підходів і аспектів, віднесення кари до цілей кримінального покарання залишається складним і багатогранним питанням, що викликає численні дебати серед дослідників. Незважаючи на це, кара продовжує відігравати важливу роль в системах кримінального права багатьох країн, хоча і в різних формах та з різним акцентом на її аспекти і цілі.

Крім цього, представники теологічних теорій про цілі покарання базувалися на постулатах Старого завіту (Второзаконня Х1Х, 21) – відплати за зло, залякування за правилами таліона «око за око, зуб за зуб» [12, с. 43]. Принцип «око за око, зуб за зуб» підкреслює ідею, що покарання має бути рівнозначним завданій шкоди. У Середньовіччі, зокрема і у Галицько-Волинській державі, це забезпечувало справедливість і пропорційність в покаранні, де винний отримував рівнозначне покарання за свої дії. Покарання, яке передбачає сувору і пропорційну відплату, служило також засобом залякування, щоб запобігти майбутнім злочинам. Віра в неминучість та суворість покарання мала стримувати потенційних злочинців від вчинення злочинів. Теологічний підхід також підкреслює, що покарання є способом підтримання морального порядку, встановленого Богом, де злочини розглядаються не лише як порушення суспільних норм, але і як гріхи, що порушують божественний закон. Важливою складовою теологічної теорії є забезпечення справедливості для потерпілих і суспільства в цілому. Отже, згідно теологічної теорії покарання мало на меті відновити порушену справедливість і відшкодувати шкоду завдану злочином.

Український історик В.З. Ухач зазначає, що однією з характерних рис кримінального права відносин в Галицько-Волинській державі була система покарань, де головною метою покарання було відшкодування збитків потерпілому та його родичам та поповнення державної скарбниці, а також – відплата [13, с. 67]. Християнство, зокрема через Новий Завіт, підкреслює важливість справедливості та милосердя. Ідея відшкодування збитків потерпілому та його

родичам відповідає християнському принципу відновлення справедливості. Це виявляється в багатьох біблійних текстах, де проголошується важливість відшкодування шкоди наприклад, в Євангеліє від Луки 19:8, де Закхей обіцяє повернути вчетверо більше тим, кого він обікрив [14].

При цьому, Галицько-Волинська держава, як і багато інших середньовічних християнських держав, визнавала важливість підтримання економічної стабільності та благополуччя держави. Цей аспект системи покарань може бути частково мотивований прагненням забезпечити державу необхідними ресурсами, що також знаходить відображення в релігійних ідеях про підтримання громадського добра та допомоги бідним і нужденним.

У Галицько-Волинській державі нормами кримінального права були передбачені такі види покарань за злочин: за майнові – штраф (складався з віри та головщини), конфіскація майна («потік та розграбування»), за особисті немайнові – публічне вибачення, примусове відшкодування боргу, фізичні покарання, вигнання з громади, у виняткових випадках – смертна кара. У Галицько-Волинському літописі сказано, що це покарання застосовували щодо представників привілейованих станів. Проте немає сумніву, що такі ж покарання мали місце і щодо феодално залежного населення [15, с. 55].

Отже, можна вважати, що мета покарання з християнської точки зору в Галицько-Волинської держави, наголошувала на тому, що покарання має служити не лише відплаті за злочин, але й виправленню злочинця. Основні принципи включали християнські чесноти милосердя та покаяння. Таким чином, система покарань повинна була включати як каральні, так і виховні елементи серед, яких можна виділити такі.

Штрафи та конфіскація майна. Згідно з християнськими ідеями, такі покарання мали не лише компенсаторний характер, але й сприяли відновленню справедливості та суспільного порядку. Вони також давали злочинцю можливість усвідомити свою провини, покаятись і виправитись, відшкодовуючи завдану шкоду.

Публічне вибачення та примусове відшкодування боргу. Публічне вибачення відображало християнську ідею покаяння і примирення. Це покарання мало на меті не лише публічне визнання вини, але й відновлення морального порядку. Примусове відшкодування боргу відповідало принципу справедливості і було спрямоване на те, щоб виправити матеріальну шкоду, завдану потерпілому, що також підтримувало моральний порядок.

Фізичні покарання та вигнання з громади. Фізичні покарання і вигнання з громади служили як засобом відплати, так і виправлення.

Вигнання з громади, зокрема, відображало ідею очищення суспільства від злочинця, що мав негативний вплив на інших. Вигнання мало також релігійний аспект: грішника виганяли з спільноти, щоб він мав можливість покаятися і виправити своє життя.

Смертна кара. Смертна кара застосовувалася у виняткових випадках і відображала крайній захід захисту суспільного порядку та авторитету влади. Середньовічна християнська ідея прощення і милосердя вимагала, щоб смертна кара застосовувалася лише у випадках, коли інші покарання були недостатніми для відновлення справедливості і захисту суспільства. Поряд з цим, необхідно зазначити, що християнство творило новий порядок любові та прощення у світі, де смертна кара була звичним явищем, і Христові вірні іноді навіть відмовлялися сповіщати про отриману шкоду, щоб злочинець міг уникнути смертної кари [16].

Висновки. Дослідження впливу ідей християнства на мету покарання в Галицько-Волинській державі дозволяє зробити низку важливих висновків щодо формування і розвитку правових норм цієї середньовічної Української держави. Вплив християнських цінностей і моральних принципів на кримінальне право був значним і всебічним, що відобразилося у багатьох аспектах правозастосовної практики.

По-перше, християнські ідеї про справедливість, милосердя і покаяння суттєво вплинули на мету покарання. Покарання у Галицько-Волинській державі мали не лише каральний, але й виховний характер, спрямований на виправлення злочинця і його моральне оновлення. Це відповідало загальним християнським уявленням про необхідність каюття і прощення.

По-друге, розширення поняття злочину в контексті суспільного порядку та авторитету влади було значним кроком у розвитку правової системи держави. Злочин розглядався не лише як приватне посягання, але й як загроза суспільній безпеці та порушення божественного порядку, який відображався через державну владу. Це зміцнювало авторитет князя та його обов'язок підтримувати порядок у державі.

По-третє, система покарань включала широкий спектр заходів – від штрафів і конфіскації майна до фізичних покарань і смертної кари. Всі ці види покарань мали своє обґрунтування з точки зору християнської моралі: відновлення справедливості, виправлення злочинця, захист суспільного порядку і попередження майбутніх злочинів. Особливої уваги заслуговує публічне вибачення та примусове відшкодування збитків, які мали на меті відновлення соціальної гармонії та примирення.

По-четверте, хоча в кримінальному праві існувала станова нерівність, християнські ідеї

сприяли поступовому розвитку уявлень про рівність перед законом і необхідність справедливо-го покарання незалежно від соціального статусу. Це вплинуло на загальну еволюцію правової системи та її адаптацію до нових соціальних реалій.

Таким чином, ідеї християнства позитивно вплинули на формування мети кримінальних покарань в Галицько-Волинській державі, підкреслюючи важливість морального виправлення злочинців, відновлення справедливості та підтримання суспільного і божественного порядку. Цей вплив відобразився у різноманітності покарань та їх відповідності принципам християнської моралі, що стало визначальним для правової культури Галицько-Волинської держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Черепанова С.О. Культура Західноєвропейського Середньовіччя. *Лекції з історії світової та вітчизняної культури* : навч. посіб. / ред.: А.В. Яртись, В.П. Мельник. 2-ге вид. Львів, 2005. С. 176.
2. Політологія : підруч. для студентів ВНЗ / А. Колодій та ін. ; ред. А. Колодій. Київ : Ельга-Н, Ніка-Центр, 2007. 584 с. URL: http://megalib.com.ua/content/8518_Politchni_vchennya_epoh_Rannogo_hristiyanstva_i_Serednovichchya.html (дата звернення: 03.11.2024).
3. Андрусак Т.Г. Історія політичних та правових вчень: навч. посіб. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 220 с.
4. Сінькевич О.Б. Культура Галицько-Волинської Русі. *Лекції з історії світової та вітчизняної культури* : навч. посіб. / ред.: А.В. Яртись, В.П. Мельник. 2-ге вид. Львів, 2005. С. 397-398.
5. Жишкович В.І., Щодра О.М. Галицько-Волинська держава: від князівства до королівства Русі. *Русь-Україна від княжої доби до епохи Ренесансу* : Науково-мист. посіб. серії «Художня культура України». Львів, 2016. Кн. 5. С. 4-13.
6. Вовк Д.О. Вплив християнства на право держав європейської цивілізації: концептуальні засади осмислення. *Загальні проблеми правової науки*. 2012. № 1(68). С. 25-34.
7. Бойко І.Й. Інститут покарання у джерелах права Галицько-Волинської держави (1199-1349 рр.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. № 69. С. 261-269.
8. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 624 с.
9. Kamacewicz W. Instytucja kary śmierci od starożytności po średniowiecze – wybrane kraje i kodyfikacje. *Kortowski Przegląd Prawniczy*. 2017. № 2. S. 67-72.
10. Ковальов Д.В. Вплив філософії Аврелія Августина на сучасність. 2014. С. 1-11. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalov_Denys/Vplyv_filosofii_Avrellia_Avhustyna_na_suchasnist.pdf (дата звернення: 05.11.2024).
11. Габлей Н.Г. Поняття та мета покарання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 190-197.
12. Гуторова Н.О. Кара як мета кримінального покарання. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 42-46.
13. Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). Тернопіль: Вектор, 2011. 378 с.
14. Біблія. Євангеліє від Луки. *Wordproject: The Holy Bible International – in the major languages of the world*. URL: <https://www.wordproject.org/bibles/uk/42/19.htm#0> (дата звернення: 06.11.2024).
15. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX-XX) : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013, 408 с.
16. Семенова В. Смертна кара: юрисдикція людська чи Божа? *Verbum*. URL: <https://www.verbum.com.ua/12/2018/death-penalty/humans-or-gods-jurisdiction> (дата звернення: 05.11.2024).

УДК 340.0

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.9>

МІСЦЕ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНІЙ НОРМОТВОРЧОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Осауленко В.Т.,*здобувач третього освітньо-наукового рівня «Доктор філософії»**Приватного вищого навчального закладу**«Європейський університет»*

ORCID: 0009-0001-9985-9442

Осауленко В.Т. Місце держави в сучасній нормотворчості: теоретико-правовий аспект.

У змісті статті автором розкрито актуальність наукового пізнання питань місця та ролі держави в сучасній нормотворчості, характеризуючи як особливості самого механізму сучасної нормотворчості, так і специфіку трансформації сучасних держав. Відзначено, що участь держави в правоутворенні в сучасних умовах правової розбудови в Україні є предметом багатьох дискусій та обговорень зі сторони представників юридичної доктрини.

Відзначено, що сьогодні доктринальна розробка питань місця держави в системі суб'єктів нормотворчості набуває все більше багатоаспектного виміру. Справа в тому, що дослідниками сьогодні вже не ставиться принципове питання про належність держави до суб'єктів нормотворчості, а досліджуються широкий спектр питань функціонування держави в сфері нормотворчості під впливом різноманітних факторів розвитку правової системи. Тому проблематика місця держави отримує більш ширший та плюралістичний характер, представлена в юридичній науці різними підходами та напрямками характеристики держави, до яких можливо віднести наступні: 1) інтернаціоналізація права та державний суверенітет; 2) розширення суб'єктного складу нормотворчості; 3) посилення теоретичних досліджень інститутів публічної влади, що є суб'єктами нормотворчості; 4) набувають поширення наукові дослідження процесу цифровізації нормотворчості; 5) всі частіше в юридичній науці піднімаються питання правового плюралізму; 6) активізуються дослідження впливу суспільних запитів та потреб на нормотворчу діяльність, особливо діяльність суб'єктів публічної влади.

Підсумовано, що у сучасній системі нормотворчості держава відіграє центральну роль як головний суб'єкт, що формує та впроваджує правові норми. Ця роль обумовлена тим, що держава має легітимну владу створювати, затверджувати та контролювати виконання правових

приписів. Державна нормотворчість здійснюється через органи законодавчої влади, які приймають закони, а також через органи виконавчої та судової влади, що можуть ухвалювати підзаконні акти, інтерпретувати правові норми тощо. Крім того, держава виступає в ролі координатора між різними суб'єктами правотворчості, забезпечуючи єдність та узгодженість правових норм. Завдяки цьому можна уникати правових конфліктів, ефективніше регулювати соціальні, економічні та політичні процеси. Однак, поряд із державними інституціями, дедалі більшого значення набувають наддержавні (міжнародні) організації, громадські об'єднання та приватні суб'єкти, які також впливають на формування правових норм, особливо в питаннях прав людини, екологічного права, економічної інтеграції тощо. Така взаємодія є важливим елементом глобалізації права та забезпечує універсальність правових стандартів, але саме держава залишається головним гарантом впровадження та дотримання норм національного права.

Ключові слова: правотворчість, нормотворчість, держава, публічна влада, суб'єкти державної влади.

Osaulenko V.T. The place of the state in modern rule-making: theoretical and legal aspect.

In the content of the article, the author revealed the relevance of scientific knowledge of the issues of the place and role of the state in modern rule-making, characterizing both the features of the mechanism of modern rule-making and the specifics of the transformation of modern states. It was noted that the state's participation in law-making in the modern conditions of legal development in Ukraine is the subject of many discussions and debates on the part of representatives of legal doctrine.

It was noted that today the doctrinal development of the issues of the state's place in the system of law-making subjects is acquiring an increasingly multifaceted dimension. The fact is that researchers today no longer ask the fundamental

question of the state's belonging to the subjects of rule-making, but investigate a wide range of issues of the functioning of the state in the sphere of rule-making under the influence of various factors of the development of the legal system. Therefore, the issue of the place of the state acquires a broader and pluralistic character, represented in legal science by various approaches and directions of state characteristics, which include the following: 1) internationalization of law and state sovereignty; 2) expansion of the subject structure of rule-making; 3) strengthening of theoretical studies of institutions of public power, which are subjects of rule-making; 4) scientific studies of the process of digitalization of rule-making are becoming widespread; 5) questions of legal pluralism are increasingly being raised in legal science; 6) research on the influence of public requests and needs on rule-making activity, especially the activity of public authorities, is being intensified.

It is concluded that in the modern system of rule-making, the state plays a central role as the main subject that forms and implements legal norms. This role is due to the fact that the state has the legitimate power to create, approve and monitor the implementation of legal prescriptions. State rule-making is carried out through legislative bodies, which adopt laws, as well as through executive and judicial bodies, which can adopt by-laws, interpret legal norms, etc. In addition, the state acts as a coordinator between various law-making subjects, ensuring the unity and coherence of legal norms. Thanks to this, legal conflicts can be avoided, social, economic and political processes can be more effectively regulated. However, along with state institutions, supranational (international) organizations, public associations and private entities are becoming increasingly important, which also influence the formation of legal norms, especially in matters of human rights, environmental law, economic integration, etc. Such interaction is an important element of the globalization of law and ensures the universality of legal standards, but it is the state that remains the main guarantor of the implementation and compliance with the norms of national law.

Key words: law-making, rule-making, state, public power, subjects of state power.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження місця держави в системі суб'єктів нормотворчості насамперед зумовлена поточною трансформацією ролі держави в умовах глобалізації. Глобалізація, економічна інтеграція, розвиток міжнародних організацій та наддержавних інституцій впливають на суверенітет держав у сфері нормотворчості. Наукові ж дослідження дають змогу зрозуміти, як держава адаптується до сучасних умов, в яких міжнародні норми ча-

сто превалюють над національними.

Крім того, актуальність тематики цього наукового дослідження доводиться підвищенням ролі недержавних суб'єктів в механізмі сучасного нормотворення. Окрім держави, у нормотворчості активно беруть участь так звані недержавні держави, наприклад, громадські організації, корпорації, наукові установи та навіть приватні особи. Це зумовлює необхідність вивчення ролі держави у співпраці з такими суб'єктами для створення комплексної і збалансованої правової системи. Крім того, зміни у суспільних запитах та очікуваннях так само потребують аналізу особливостей функціонування держави в системі суб'єктів нормотворчості. Громадяни все більше очікують, що держава забезпечуватиме захист прав людини, соціальну справедливість, економічну стабільність, що впливає на зміст і напрям нормотворчої діяльності. Проведення цього наукового дослідження потенційно сприятиме виявленню того, як держава адаптує законодавство до нових викликів та інтересів суспільства. Актуальність тематики цієї наукової роботи також зумовлена поточними процесами цифровізації функціонування держави та її інституцій. Активізація розвитку технологій створює нові виклики для правового регулювання, такі як захист персональних даних, регулювання штучного інтелекту, боротьба з кіберзлочинністю. Це вимагає активної участі держави у створенні нових норм, які враховують технологічні зміни та їх вплив на суспільство.

Таким чином, вивчення місця держави у системі суб'єктів нормотворчості є важливим для розуміння механізмів формування правових норм, їх узгодженості з інтересами суспільства та їхньої відповідності сучасним глобальним викликам.

Стан наукової розробки теми наукової роботи. В юридичній науці питання місця держави в системі суб'єктів нормотворчості становили предмет наукового пошуку як представників теорії права, так і фахівців юридичної практики. Зокрема питання місця, ролі та значення держави як суб'єкта нормотворчості було розкрито в працях таких вчених як С. Бобровник, Т. Дідич Ж. Дзейко, М. Козюбра, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, З. Порорелова, С. Погребняк, Ю. Тодика, В. Шаповал, С. Шевчук та інші. Окремі питання місця держави в системі суб'єктів нормотворчості вивчались в роботах і представників галузевих юридичних наук – Д.М. Белова, З.А. Загинеї-Заболотенко, С.Я. Фурси та ін. Проте вивчення питань місця держави в системі суб'єктів саме сучасної нормотворчості переважно залишилось поза увагою вчених.

Мета дослідження. З урахуванням вищезазначеного, метою цієї наукової роботи стане

аналіз питань місця держави в системі суб'єктів нормотворчості, визначення її ролі в сучасному механізмі нормотворення в Україні.

Основна частина. Дослідження місця держави в системі суб'єктів нормотворчості має тривалу історію та охоплює роботи багатьох вчених із різних правових шкіл та країн. Ось деякі з ключових дослідників та напрямків їхніх досліджень. Г. Кельзен у змісті обґрунтованої ним теорії «чистого права» підкреслює роль держави як центрального суб'єкта у нормотворчості. На думку Г. Кельзена, саме держава створює, контролює і забезпечує реалізацію правових норм, що складає єдину ієрархічну систему норм, де верховенство має так звана основна норма [1]. В свою чергу, німецький соціолог М. Вебер, обґрунтовуючи поняття легітимності державної влади та підходів до нормотворчості, визначає роль бюрократії у створенні і впровадженні правових норм, що стало підґрунтям для подальшого дослідження сучасної державної нормотворчості [2]. Дж. Остін у змісті обґрунтованої ним теорії правового позитивізму трактує закон як наказ суверена, що підкріплюється загрозою покарання [3]. Його ідеї значною мірою сприяли розумінню ролі держави як єдиного законодавця та гаранта нормотворчого процесу. Варто згадати і погляди М. Фуко, який досліджував державну владу через призму біополітики і поняття дисциплінарних інститутів, які регулюють поведінку людини. М. Фуко аналізував, як держава встановлює норми, які сприяють контролю та дисциплінуванню суспільства, що доповнює дослідження ролі держави у нормотворчості з точки зору соціальної регуляції [4]. Італійський філософ Н. Боббіо зосереджував увагу на демократії, правовій державі та верховенстві права. Він розглядав роль держави в механізмі нормотворення як гаранта прав і свобод, що є базовими для демократичного суспільства. Н. Боббіо приділяв увагу важливості правового плюралізму та участі громадськості у нормотворчості [5]. В свою чергу, американський юрист Брюс Аккерман розробив теорію конституційного моменту, що пояснює періоди, коли держава може здійснювати глибокі зміни у правовій системі. Він аналізує вплив конституційних реформ на нормотворчість і взаємодію різних суб'єктів права в цьому процесі [6].

Таким чином, дослідники різних країн розглядають місце держави у нормотворчості з позицій як класичного, так і сучасного права, включаючи міждисциплінарний підхід і нові глобальні виклики. Кожен із цих вчених зробив внесок у розуміння ролі держави як центрального суб'єкта, але разом з тим і як частини ширшої правової системи.

Сучасний стан наукового дослідження місця держави в системі суб'єктів нормотворчості

характеризується міждисциплінарним підходом, загальністю дослідницьких тем та активним обговоренням трансформацій ролі держави. Важливе значення мають погляди і українських вчених-правників, які приділяють також увагу місцю держави в нормотворчості, враховуючи специфіку української правової системи, виклики, пов'язані з євроінтеграцією, та вплив міжнародних правових норм. Основні аспекти досліджень українських науковців щодо місця держави в правотворчості наступні.

По-перше, підтримка верховенства права і правової держави. Багато українських дослідників, таких як М. Козюбра та Ю. Тодика, наголошують на необхідності зміцнення принципів верховенства права і правової держави. Держава розглядається як основний суб'єкт, який забезпечує стабільність і ефективність правової системи, водночас має обмежувати свою діяльність принципами верховенства права і прав людини [7, с. 267–270; 8, с. 34–44].

По-друге, посилення демократизму нормотворчості та розширення участі громадськості у нормотворчості, що в свою чергу зумовлює необхідність трансформації ролі держави в механізмі нормотворчості. Зокрема, І. Кресіна досліджує важливість залучення інститутів громадянського суспільства до правотворчого процесу. Це включає проведення консультацій, громадських слухань та електронного врядування. В свою чергу держава розглядається як координатор, який створює умови для участі громадян та врахування їхніх інтересів у процесі розробки нормативних актів [9, с. 378–379].

По-третє, посилення участі держави в процесах інтеграції до міжнародного та європейського правового простору. Зокрема В. Шаповал звертає увагу на необхідність адаптації українського законодавства до європейських і міжнародних стандартів [10], де ключова роль відводиться державі. Держава в цьому випадку є основним суб'єктом, який імплементує міжнародні норми та регулює правові відносини з урахуванням міжнародного права, а також виконує зобов'язання в межах євроінтеграції.

По-четверте, в юридичній науці все більше акцентується увага на посиленні ролі держави у захисті прав людини та свобод. Такі науковці як Т. Дідич та В. Косович, вважають, що держава повинна бути основним гарантом прав і свобод громадян. Держава зобов'язана створювати правові норми, які забезпечують ефективний захист прав людини відповідно до міжнародних стандартів, включаючи Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод [11; 12].

По-п'яте, вітчизняними вченими акцентується також увага на подальшій цифровізації та застосуванні нових технологій в сфері нормотворчості. Наприклад, О. Ющик досліджує

вплив цифрових технологій на нормотворчість. Він аналізує, як держава адаптує правову систему до нових технологічних викликів, таких як захист персональних даних, регулювання цифрової економіки та розвиток електронного уряду [13].

По-шосте, звертається увага на посилення правового плюралізму та трансформацію місця держави в багаторівневій правовій системі. У зв'язку з цим держава розглядається як суб'єкт, який має координувати різні джерела права (національні, міжнародні, звичаєві) та забезпечувати їх узгодженість. В умовах глобалізації та євроінтеграції держава виступає як інтегратор національного права в ширший міжнародний правовий контекст [14].

Таким чином, українські вчені визнають державу ключовим суб'єктом у нормотворчому процесі, але наголошують на необхідності забезпечення демократичності, прозорості, відповідності міжнародним стандартам і дотримання правової державності. Вони відзначають, що держава повинна дотримуватись принципу верховенства права, забезпечувати захист прав людини та модернізувати правову систему відповідно до сучасних викликів.

Варто відзначити, що сьогодні доктринальна розробка питань місця держави в системі суб'єктів нормотворчості набуває все більше багатоаспектного виміру. Справа в тому, що дослідниками сьогодні вже не ставиться принципове питання про належність держави до суб'єктів нормотворчості, а досліджуються широкі спектр питань функціонування держави в сфері нормотворчості під впливом різноманітних факторів розвитку правової системи. Тому проблематика місця держави отримує більш ширший та плюралістичний характер, представлена в юридичній науці різними підходами та напрямками характеристики держави, до яких можливо віднести наступні:

1) інтернаціоналізація права та державний суверенітет. У сучасних дослідженнях важливе місце посідає питання суверенітету держави в умовах глобалізації та міжнародної інтеграції. Дослідники вивчають, як держава адаптує свої законодавчі механізми до вимог наднаціональних організацій, таких як Європейський Союз або ООН, а також до міжнародних правових стандартів;

2) розширення суб'єктного складу нормотворчості. У наукових працях усе більше уваги приділяється недержавним суб'єктам нормотворчості: міжнародним організаціям, інституціям громадянського суспільства, приватним компаніям. Це викликано зростаючим впливом таких суб'єктів на формування норм, особливо у сферах прав людини, екологічного права та цифрових технологій;

3) посилення теоретичних досліджень інститутів публічної влади, що є суб'єктами нормотворчості. Дослідження акцентують увагу на інституційному розвитку органів влади та їх ролі у нормотворчості. Особлива увага приділяється взаємодії між гілками влади (законодавчою, виконавчою, судовою) та вдосконаленню процедур нормотворчості;

4) набувають поширення наукові дослідження процесу цифровізації. З розвитком інформаційних технологій дослідники аналізують, як цифровізація впливає на державну нормотворчість, зокрема, на її прозорість, оперативність, доступність для громадян, а також на роль держави в регулюванні нових сфер, таких як штучний інтелект, кібербезпека і цифрова економіка;

5) всі частіше в юридичній науці піднімаються питання правового плюралізму. Сучасні дослідження також стосуються правового плюралізму, коли в одній правовій системі можуть співіснувати кілька джерел норм (національні, міжнародні, релігійні, звичаєві тощо). У такому контексті державна влада має забезпечувати узгодженість цих норм та уникати юридичних конфліктів;

6) активізуються дослідження впливу суспільних запитів та потреб на нормотворчу діяльність, особливо на діяльність суб'єктів публічної влади. Науковці аналізують роль держави у створенні законів, які відповідають очікуванням суспільства щодо соціальної справедливості, захисту прав людини, екологічної безпеки та ін. Держава дедалі більше враховує громадські запити через консультації, громадські обговорення, електронні петиції в процесі нормотворчості.

Отже, сучасний стан наукових досліджень показує складний і багатоаспектний характер ролі держави у нормотворчості, що визначає її місце в системі суб'єктів нормотворчості. Ці дослідження допомагають зрозуміти, як держави реагують на виклики глобалізації, цифровізації, зростання впливу недержавних суб'єктів, а також як вони модернізують свої правові системи, щоб відповідати новим реаліям.

Висновки. У сучасній системі нормотворчості держава відіграє центральну роль як головний суб'єкт, що формує та впроваджує правові норми. Ця роль обумовлена тим, що держава має легітимну владу створювати, затверджувати та контролювати виконання правових приписів. Державна нормотворчість здійснюється через органи законодавчої влади, які приймають закони, а також через органи виконавчої та судової влади, що можуть ухвалювати підзаконні акти, інтерпретувати правові норми тощо. Крім того, держава виступає в ролі координатора між різними суб'єктами правотворчості, забезпечуючи

єдність та узгодженість правових норм. Завдяки цьому можна уникати правових конфліктів, ефективніше регулювати соціальні, економічні та політичні процеси.

Однак, поряд із державними інституціями, дедалі більшого значення набувають наддержавні (міжнародні) організації, громадські об'єднання та приватні суб'єкти, які також впливають на формування правових норм, особливо в питаннях прав людини, екологічного права, економічної інтеграції тощо. Така взаємодія є важливим елементом глобалізації права та забезпечує універсальність правових стандартів, але саме держава залишається головним гарантом впровадження та дотримання норм національного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кельзен Г. Чисте Правознавство. З додатком: Проблема справедливості / Переклад з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
2. Вебер М. Господарство і суспільство / пер. з нім. М. Кушнір. Київ : Всесвіт, 2013. 1112 с.
3. Campbell E.M. John Austin and Jurisprudence in Nineteenth-Century England, 1959. 365 p.
4. Фуко М. Наглядати й карати / пер. з фр. Петра Тарашука. Київ: Комубук, 2020. 287 с.
5. Lasswell H., Lerner D., Rothwell C.E. The Comparative Study of Elites. Stanford: Stanford University Press, 1952. 72 p.
6. Ackerman Bruce (2004) The Emergency Constitution. The Yale Law Journal, 113, 1029-30.
7. Козюбра Н.И. Верховенство права – основополагающий принцип правовой и политической систем Украины. Правовая система Украины: история, состояние и перспективы: в 5 т. Т. 1: Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под общ. ред. М.В. Цвика, А.В. Петришина. Харьков : Право, 2011. 896 с.
8. Тодика Ю. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 1(32). Х.: Право, 2003. С. 34–44.
9. Кресіна І.О. Держава і громадянське суспільство: проблеми взаємодії. Держава і право. *Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 62. С. 378–383.
10. Шаповал В. Основи конституціоналізму (нариси з історії, теорії і практики). Київ : Центр політико-правових реформ, 2021. 116 с.
11. Дідич Т.О. Участь держави в утворенні права: теоретико-правові аспекти. Актуальні питання державотворення в Україні : матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. в 2-х т. (м. Київ, 19 травня 2017 р.). Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. Т. 1. С. 23–25.
12. Косович В.М. Удосконалення нормативно-правових актів України: техніко-технологічні аспекти : монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 568 с.
13. Ющик О. Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2004. 519 с.
14. Шапран Ю.В. Законотворчість і політичний плюралізм: теоретико-правові та практичні аспекти взаємодії : дис. ... д-ра філ. за спец.: 081 Право. Київ, 2022. 256 с.

УДК 340.132:341

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.10>

ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ ДЛЯ УКРАЇНИ: НЕВИВЧЕНІ УРОКИ БУДАПЕШТСЬКОГО МЕМОРАНДУМУ

Радовецька Л.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0001-9013-8246
e-mail: Lradovetska@ukr.net*

Радовецька Л.В. Гарантії безпеки для України: невивчені уроки Будапештського меморандуму.

В контексті розв'язаної РФ війни в Україні питання національної безпеки та державної безпеки набули неабияких масштабів гостроти, актуалізували доцільність як переосмислення чинних безпекових документів, так і складених підходів до питань нормативно-правового забезпечення безпеки, стали поштовхом до започаткування нових процесів, пов'язаних з пошуком нових, більш дієвих та ефективних гарантій безпеки для України. У пропонованій статті порушується актуальна проблема в сучасній науці і практиці, зокрема теорії права і права національної безпеки, міжнародного права, міжнародних відносин – новим нормативним гарантіям безпеки. На прикладі Будапештського меморандуму, чинного документу про гарантії безпеки, укладеного в 1994 році у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, аналізується його правова природа, акцентується увага щодо хибності віднесення його до такого джерела права як-от нормативно-правовий договір, виокремлюються його ознаки саме як акту «м'якого права», уточняється його місце з-поміж інших джерел права в національній правовій системі України як політичного документу, допоміжного джерела права, що має властивості за певних умов проникати в основні джерела права, сприяючи основним джерелам права у правовому регулюванні безпекових питань. У постановчому плані обґрунтовується ефективність такого роду документів у регулюванні питань національної безпеки, зокрема їх здатності протидіяти реальним загрозам в контексті права на безпеку. Автор, аналізуючи складені підходи до розуміння гарантій безпеки робить спробу осмислити потреби, можливості та доцільність пошуку оптимальних гарантій безпеки, а також потенційних загроз, які можуть виникнути у зв'язку з неправильним розумінням ролі і

місця актів «м'якого права» з-поміж інших джерел права. У зв'язку з цим виділяються аспекти питань як правового, так неправового спрямування та деталізуються й аналізуються насамперед правові питання. Пропонуються варіанти вирішення пов'язаних з безпековими гарантіями правових проблем, як і перспективи їх розвитку.

Ключові слова: акт «м'якого права», гарантії безпеки, політичні документи, забезпечення національної (державної) безпеки, джерело права, право на безпеку, безпековий контент.

Radovetska L.V. Guarantees of security for Ukraine: unlearned lessons of the Budapest Memorandum.

In the context of the war unleashed by the Russian Federation in Ukraine, the issues of national security and state security have acquired a remarkable scale of acuteness, actualized the expediency of both rethinking the current security documents and complex approaches to the issues of regulatory and legal security provision, became an impetus for the initiation of new processes related to the search for some new, more effective and efficient security guarantees for Ukraine. The proposed article raises an urgent problem in modern science and practice, in particular, the theory of law and the law of national security, international law, international relations – new regulatory security guarantees. Using the example of the Budapest Memorandum, a valid document on security guarantees, signed in 1994 in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, its legal nature is analyzed, attention is focused on the fallacy of attributing it to such a source of law as normative and legal contract, its features are singled out precisely as an act of «soft law», its place among other sources of law in the national legal system of Ukraine as a political document is specified, is classified as an auxiliary source of law, which has properties under certain

conditions to penetrate into the main sources of law, contributing to the main law sources in the security issues legal regulation. The author states the problem of the necessity to substantiate the effectiveness of such documents in national security issues regulation, in particular their ability to counter real threats in the context of the right to security. Analyzing complex approaches to the understanding of security guarantees, the author tries to understand the needs, possibilities and expediency of the search for optimal security guarantees, as well as potential threats that may arise due to a misunderstanding of the role and place of acts of «soft law» among other sources of law. In this regard, aspects of both legal and non-legal issues are highlighted, and legal issues are first of all detailed and analyzed. Options for solving legal problems related to security guarantees are offered, as well as prospects for their development.

Key words: «soft law» act, security guarantees, political documents, national (state) security, ensuring national (state) security, source of law, the right to security, security content.

Постановка проблеми. XXI століття має значні шанси стати століттям України. Це стало реальним швидше не завдяки тим безпековим загрозам для України, які поставили її на межу існування як держави (пов'язані з суверенітетом, територіальною цілісністю, непорушністю та недоторканістю державних кордонів), а насамперед всупереч агресивній, експансіоністській, шовіністичній політиці РФ, яка у 2014 р. призвела спочатку до анексії Криму, розв'язанню в подальшому гібридної війни, безпосередньо і опосередковано сприяла створенню протиправних «ЛНР» та «ДНР». У 2022 р. вона набула форм відкритої військової агресії, що створило низку екзистенційних проблеми не тільки для України, однак для всього європейського континенту. Це підірвало встановлену у XX ст. Постдамсько-Ялтинську систему міжнародного правопорядку, яка ґрунтувалася на усталеній системі цінностей і прав, закріплених в низці міжнародно-правових документів як нормативної складової системи гарантій мирного безпечного співіснування держав.

Нормативну основу національних гарантій безпеки для України як держави, що тяжіє до романо-германської сім'ї правових систем, де основним джерелом права є нормативно правові акти, становлять: Конституція України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони та підзаконні нормативно-правові акти. Сукупність цих документів, об'єднаних предметом правово-

го регулювання – а саме сукупністю правових відносин у сфері безпеки і є тією національною системою джерел права, які унормовують питання безпеки. З-поміж цих джерел національного права на особливу увагу заслуговує документ, вже сама назва якого свідчить про його особливе місце з-поміж всіх інших документів безпекового спрямування. Це документ під назвою «Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» (англ. Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons), роль і місце якого в національній системі джерел права доцільно більш ретельно дослідити.

Стан опрацювання цієї проблеми. Аналіз літератури з окресленої проблеми свідчить про те, що питання джерел права знайшли своє наукове осмислення в різнопланових за своїм змістом і спрямованістю наукових дослідженнях. Зокрема, окремі правові аспекти безпекових гарантій досліджували О.Ф. Белов, В. Василевський, В.П. Горбулін, В.Ф. Настюк, І.О. Романюк, та інші вітчизняні вчені. Питання джерел права висвітлені в роботах таких учених-теоретиків як-от: М.І. Козюбри, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришина, С.П. Погребняка, П.М. Рабіновича, О. Б. Тополевського, О.В. Цельєва. Власне проблемам актів «м'якого права» присвячені роботи як загальнотеоретичного спрямування, так і дослідження в межах галузевих правових наук. Тут можна відзначити праці І.Є. Григоренка, П.О. Грималюка, Н.В. Гришиної, І.С. Демченка, О.В. Кирилюка, Є. Смичка, К.В. Смирнової, І.В. Шалінської та деяких інших вітчизняних вчених. Питання «м'якого права» (англ. «soft law») отримали своє наукове обґрунтування і в зарубіжних наукових публікаціях. Зокрема в цьому контексті слід відмітити роботи Р.Л. Андорно, М.А. Бойле, Б. Бріссона, С. Далі, Е. Дезіле, Дж.Дж. Кіртон, Ф. Максима, Т. Файарно, Д.У. Фернандес-Бермейо, О. Шефана, С. Хету, та деяких інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Осмислення ж власно юридичної природи Будапештського меморандуму не знайшло свого належного місця ні в науці міжнародного права, як відсутні такі дослідження і в теорії права. В цьому контексті слід згадати про роздуми публіцистичного характеру під назвою «Гарантії безпеки чи Будапештський меморандум – 2?», кандидата політичних наук М.З. Капітоненка у журналі IPG¹; дослідження політологічного спрямування, зроблене у 2015 р. І. Лососсовським «Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: до-

¹ Див.: <https://www.iir.edu.ua/news/harantiyi-bezpeky-chy-budapeshtskyy-memorandum-2>.

говір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами»¹; статтю історико-публіцистичного спрямування В. Вовка «Будапештський меморандум: «добровільне» здавання ядерної зброї, «гарантії безпеки», війна»², деякі інші.

Тож **цілями даної статті** авторка ставить:

- визначити ознаки Будапештського меморандуму як юридичного документу та джерела права;
- встановити його місце і роль в системі джерел права національної правової системи України;
- виокремити його властивості і можливості як безпекової гарантії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загарбницька війна, яку веде російська федерація в Україні з 2014 р., з лютого 2022 р. переросла у бойові дії високої інтенсивності, змушує мислителів, наукову спільноту, політиків комплексно переосмислювати складені підходи до питань безпеки й оборони, як і міжнародного права. «Гарантії безпеки для України» – це питання, над яким сьогодні розмірковують світові лідери, воно знаходиться в центрі уваги українського політичного істеблішменту, громадських активістів і кожної пересічної людини, яка вболіває за сьогоднішню та майбутню нашої країни.

Так, саме до країн-підписантів Будапештського меморандуму апелювали у своїх зверненнях колишні президенти України³, неодноразово чинний Президент Володимир Зеленський, зокрема й напередодні повномасштабного вторгнення у 2022 р., оскільки існуючі безпекові гарантії були надані Україні у зв'язку з підписанням нею та лідерами чотирьох країн світу як-от: США, російської федерації, Великої Британії та України у 1994 році в м. Будапешт Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Цей документ більш відомий за своєю короткою назвою «Будапештський меморандум» (англ. мовою Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, дослівний переклад якого: Меморандум про безпекові *запевнення* (не гарантії – авт.) у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї). Згідно з нього, Україна зобов'язувалася приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 р., знищила весь свій ядерний потенціал (на 1994 рік він був третім у світі) і отримала т. зв. «гарантії безпеки» від країн-підписантів цього документу. Вони поля-

гали в *запевненнях* «поважати суверенітет і територіальну цілісність України та не застосовувати ядерну зброю проти України» [1]. Україна виконала свої зобов'язання в повному обсязі. Проте одна з країн-підписантів, а саме російська федерація стала тією стороною, яка порушила взяті на себе зобов'язання взяті за цим документом і розв'язала несправедливу, нічим не спровоковану війну проти Української держави та українського народу.

Тож чому не спрацював Будапештський меморандум? Чому сьогодні, майже три десятки років після його підписання, на десятому році розв'язаної в т.ч. гібридної війни рф проти України, на третьому році повномасштабного вторгнення, військової агресії політичні лідери різних європейських країн, інтелектуальна еліта, громадські активісти знову і знову замислюються у пошуку нових гарантії безпеки для України в межах інших угод, механізмів та документів? Ці питання хоч і знаходяться в площині політичної діяльності, однак наука, як видається може і повинна запропонувати перспективні варіанти їх вирішення, і доцільним при цьому є провести насамперед детальний науковий аналіз цього безпекового документу з урахуванням умов й обставин його підписання.

Відомості про Будапештський меморандум можна знайти насамперед в довідниковій літературі та літературі енциклопедичного характеру. І. Лососсовський відносить Будапештський меморандум до такого джерела права як нормативний (нормативно-правовий) договір, називаючи його повноцінним юридично зобов'язальним міжнародним договором, обов'язковим для неухильного виконання всіма його сторонами [2]. А.Ю. Мартинов в однойменній статті Енциклопедії історії України називає його «дипломатичним документом про формальні гарантії безпеки України у зв'язку з її приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї». Зазначає про відповідальність держав-підписантів за безпеку, захист територіальної цілісності і національного суверенітету та про бажання політичного керівництва укласти у 1994 р. документ, який би у морально-політичному, а не міжнародно-правовому сенсі був компенсацією за відмову від ядерної зброї [3; с. 71]. На власно політичній природі документу наголошує також В.І. Головченко в однойменній статті дипломатичного словника, визначаючи його як політичний документ, у якому фіксувались зобов'язання ядерних держав щодо надання безпеки України відповід-

¹ Див.: http://ufpa.org.ua/sites/default/files/knyga_3_0.pdf.

² Див.: Будапештський меморандум: «добровільне» здавання ядерної зброї, «гарантії безпеки», війна - Український тиждень (tyzhden.ua).

³ Див.: <https://kuchma.org.ua/kuchma/activities/22389>.

но до загально-визнаних міжнародного права принципів [4].

Такий бріф-аналіз літератури довідково-енциклопедичного характеру дозволяє зробити наступні проміжні висновки про те, що думки щодо класифікації Будапештського меморандуму, яке тягне за собою встановлення власної його природи, розбігаються, оскільки:

1) частина авторів визначає його як міжнародну угоду (найбільш поширений вид нормативного договору), якій характерні зв'язку з цим відповідні ознаки, насамперед ознака обов'язковості;

2) інші ж розуміють його як дипломатичний документ морально-політичного змісту з формальними гарантіями безпеки.

З огляду на відсутні в науковій літературі ґрунтовні теоретичні розробки, здійснимо аналіз цього безпекового документа з позиції загальнотеоретичної правової науки, оскільки поняття, ознаки та особливості джерел права, яким є нормативний (нормативно-правовий) договір, є насамперед предметом її досліджень.

До ознак нормативного договору зазвичай відносять: узгодженість, добровільність, наявність норм права, публічно-правовий характер, може містити не тільки норми, а й принципи права, є обов'язковим для виконання не тільки суб'єктами, які уклали цей договір [5; с. 158]. Договір як загальноправова категорія – форма права, пов'язаний з вивченням системи правових норм, що визначають зміст прав та обов'язків персонально невизначеного кола суб'єктів [6; с. 14]. Як засіб правового регулювання нормативного характеру визначається нормативно-правовий договір С.П. Погребняком встановлюючи норми права – правила поведінки загального характеру, які характеризуються неперсоніфікованістю (відсутністю вказівки на конкретного адресата, що дає нормам можливість адресуватися не одній якійсь особі, а відразу багатьом, поіменно не названим) і невичерпністю (можливістю їх багаторазової реалізації) [7; с. 17].

Самобутніми ознаками нормативного (нормативно-правового) договору як джерела права Л.І. Богачова називає такі ознаки як-от: 1) є результатом узгодженої волі сторін договору; 2) встановлює, змінює чи скасовує норми права; 3) змістом нормативно-правового договору є взаємні права і обов'язки сторін, порядок їх реалізації, а також відповідальність за невиконання або неналежне виконання добровільно взятих на себе зобов'язань; 4) він укладається й набуває чинності відповідно до встановленої процедури (ратифікація, затвердження,

узгодження, колективні переговори тощо); 5) юридична сила нормативно-правового договору залежить від правового статусу суб'єктів, що його укладають; е) виконання нормативно-правового договору гарантується державою, у т. ч. застосуванням заходів примусового характеру. В системі джерел права нормативно-правовий договір посідає окреме місце, відрізняється власним предметом регулювання й особливим функціональним призначенням [8; с. 9-10].

Цей перелік перерахованих ознак нормативно-правового договору, як видається, є майже вичерпним. Доповнити його можна лише згадкою про наявність юридичних механізмів та гарантій його забезпечення (виконання), що полягають, в т.ч. у можливості оскарження стороною в судовому порядку у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням добровільно взятих на себе зобов'язань.

Аналіз Будапештського меморандуму з виокремленням ознак нормативного договору дозволяє поставити під сумнів твердження про віднесення цього безпекового документа до міжнародного нормативного договору, хоча він і справді «маскується» під це джерело права. Такими камуфлюючими його ознаками є ознаки узгодженості, добровільності, наявності норм права, держави-підписанти – сторони¹, тощо. Підтвердженням сказаному є низка його властивостей, які можна поділити умовно на формальні та змістові.

До формальних, зокрема, віднесемо:

1) його назву – меморандум (не угода, договір чи конвенція)⁴

2) відсутність процедури ратифікації (що є обов'язковою для всіх міжнародно-правових договорів відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів [9]);

3) процедури встановлення автентичності;

4) відсутність обов'язковості його виконання (попри назву, в якій застосовано термін «гарантії безпеки»), – остання підтверджується сумною сьогоднішньою українською реальністю.

Безпековий контент, (змістовий) можна виокремити шляхом аналізу безпосередньо тексту меморандуму і вони пов'язуються із відсутністю в тексті документу:

по-перше, реальних безпекових гарантій (невідкладне скликання Радбезу ООН у випадку ядерного удару по Україні не можна віднести до таких); також сюди опосередковано можна віднести розбіжності у формулюваннях в англійському тексті та українському;

по-друге, у викладенні тексту як таких прав і обов'язків, порядку їх реалізації, відповідальності за невиконання або неналежне виконання добровільно взятих на себе зобов'язань;

¹ зокрема підписантами були президенти країн – їхні політичні лідери, які уповноважені представляти свої держави як суб'єктів міжнародного публічного права в міжнародних відносинах.

по-третє, реальних потенційних механізмів забезпечення, зокрема й процедур примусу за недотримання вимог Будапештського меморандуму.

Таке прискіплює теоретичне препарування цього безпекового документу, дозволило не лише поставити під сумнів його належність до нормативного договору, а й загалом замислитись про його юридичну природу. Аналізуючи його ознаки і властивості, авторка дійшла до висновку, що він, по суті, є іншим джерелом права, а саме актом «м'якого» права – квазі-правовим інструментом, фактично документом морально-політичного змісту, дотримання якого безпосередньо залежить від волі суб'єкта, його готовності чи неготовності виконувати свої зобов'язання, взяті за ним. Характерною особливістю цього джерела права є те, що на відміну від інших джерел права – актів «твердого права», вони не містять жорстких механізмів свого виконання.

В загальній теорії права під редакцією відомого вченого-теоретика права М.І. Козюбри, саме на відсутності ознаки *обов'язковості* робиться акцент при визначенні такого джерела права як «м'яке право», що не має обов'язкової юридичної сили, оскільки відсутні юридичні механізми примусу щодо виконання цих правових актів [5; с. 168-169].

Теоретики виділяють й інші ознаки актів «м'якого права», які очевидно властиві Будапештському меморандуму. До прикладу в дослідженні І.В. Шалінської, присвяченому безпосередньо актам «м'якого права» та їх місцю в системі джерел права України, авторка зазначає, що під актами «м'якого права» слід розуміти один із різновидів джерел права, що мають рекомендаційний характер та складаються із правових норм, які не містять обов'язкових до виконання приписів, а встановлюють можливість певної поведінки, загальні принципи або рекомендовані стандарти у тій чи іншій сфері суспільних відносин. Її наукова позиція зводиться до того, що реальний зміст актів «м'якого права» розкривається в межах підходу, за яким вони наділені юридичною силою, але водночас не є обов'язковими до виконання, у зв'язку з чим відграють допоміжну, рекомендаційну роль з-поміж інших джерел права [10; с. 13-14]. Підсумовуючи, можна виокремити такі властивості акту «м'якого права» – Будапештського меморандуму, зокрема: політичний документ, має дипломатичний характер, не містить реальних гарантій свого забезпечення (попри свою «пафосну» назву), хоча, виходячи з ознак актів «м'якого права», і не повинен їх містити.

Тож чи може акт «м'якого права», який не має обов'язкової юридичної сили, містити норми рекомендаційного характеру, виконує допоміж-

ну функцію в правовому регулюванні, виступає допоміжним джерелом права в правозастосуванні в міжнародному публічному праві, в національних правових системах окремих країн, виконує функцію «передправа», бути ефективною гарантією безпеки для України?

Для більш глибокого розуміння політичних процесів, що передували прийняттю Будапештського меморандуму, як і особливостей ведення переговорів з цього питання, розбору причин, умов, обставин, процесу і наслідків прийняття Будапештського меморандуму, слід відзначити статтю доктора історичних наук П.П. Гай-Нижника «Будапештський меморандум: передумови і наслідки (не)гарантії національної безпеки України». Це вельми ґрунтовне дослідження історико-політичного спрямування, а в контексті даної статті, заслуговує на увагу кілька моментів як-от:

1) висновок про те, що цей документ не є міжнародним договором, відповідно не має юридично зобов'язуючої сили, який так і не набув статусу угоди [11; с. 47; с. 44];

2) на остаточний зміст і форму безпекового документу безпосередньо впливала російська федерація. Він зокрема, зазначає, що «узгоджений текст» практично ідентичний до «Заяви про гарантії безпеки», яку півтори роки до того пропонувала російська федерація. У підсумку було отримано варіант, який був подібним до кремлівських проектів і який залюбки сприйняли усі ядерні велетні політичного Олімпу, умивши руки й уникнувши юридично-політичної, проте не історичної, відповідальності [11; с. 43, с. 44];

3) згадка про дискусії про те, що під час перемовин щодо остаточного тексту меморандуму у 1994 р., використовувалися поняття «забезпечення безпеки», однак не «гарантії», що, в остаточному підсумку, «мало доленосну вагу для держави Україна та її національної безпеки» [11; с. 43, с. 44].

З огляду на вищезазначене, контент (зміст), форма документу, обставини його прийняття частково пояснюють головну проблему Будапештського меморандуму, а саме *москвоцентричність*. А тому остання теза заслуговує, як видається, на особливу увагу, і потребує додаткового розгляду в цій статті в контексті розуміння поняття «гарантії безпеки», «забезпечення безпеки», їх співвідношення. Це видається доречним з огляду на повну назву документу, що також спонукає до цього, як і перспектив роздумів щодо можливих альтернативних гарантій безпеки для України.

«Забезпечення безпеки» – це складне збірне поняття, для розкриття змісту якого використовуються різні підходи, зокрема: системний, суб'єктний, функціональний, діяльнісний. Однак найбільш оптимальним видається засто-

сування діяльнісного підходу [12; с. 40-41; 13; с. 323-324].

Забезпечення безпеки – це сукупність діяльності із забезпечення, засобів забезпечення й суб'єктів забезпечення, що полягає в наданні допомоги суб'єктам для досягнення поставлених цілей. Засоби забезпечення утворюють сукупність матеріальних, духовних, фінансових, правових, організаційних і технічних засобів, необхідних для здійснення діяльності із забезпечення».

Поняття гарантій в юридичній літературі обґрунтовувалося переважно в межах розуміння поняття «законності», під яким слід розуміти комплексне явище, що проявляється у трьох взаємопов'язаних компонентах – принципі, методі та режимі існування держави [14; с. 265-266]. В контексті ж розуміння безпеки як складного міждисциплінарного поняття, то найбільш доцільно розглядати його відносно певного правового режиму, який існує в державі, з подальшим виокремленням його суто юридичних складових.

В контексті зазначеного підходу, розуміння гарантій безпеки слід зводити до: *спеціальних юридичних гарантій та спеціальних організаційних гарантій*, останні, відповідно до складених традицій в юридичній науці прийнято розглядати в межах осмислення поняття «законності» (правозаконності) [14; с. 289-291].

Так, спеціальними юридичними гарантіями охоплюється існування низки засобів безпечного існування, зокрема засоби виявлення, запобігання, припинення, профілактики правопорушень, засоби відновлення порушених прав, засоби контролю і нагляду за реалізацією нормативно-правових актів, *юридична відповідальність*, процесуально-правове забезпечення, правосуддя тощо. До спеціально-організаційних же гарантій відносять: ефективну діяльність органів правопорядку, наявність ефективних державних спеціальних безпекових інституцій, органів щодо контролю за діяльністю спеціальних безпекових органів, ефективну діяльність інститутів громадянського суспільства і т. ін. [14; с. 292].

Очевидно, що гарантії безпеки є складовою більш широкого поняття – «національна (державна) безпека». Національна ж безпека сутнісно є певним режимом, тобто сукупністю умов, реально існуючих або необхідних для функціонування чи існування чогось (нації чи держави) або ж сукупністю правил, заходів норм для досягнення встановленої мети. В такому ракурсі узагальнений зміст безпеки та її забезпечення (національної чи державної) може інтерпретуватися як *створення системи гарантій безпечного існування держави (нації), безпосередньо безпечне функціонування держави (нації) та*

подолання загроз безпечному існуванню держави (нації) [15; с. 51].

Тобто, гарантії в контексті безпеки – це насамперед низка заходів, реально існуючих або необхідних для оптимального розвитку і функціонування держави (нації), тобто створення таких умов, які були б достатніми та ефективними для її безпосереднього існування, насамперед Української держави. Система гарантій безпечного існування держави передбачає, зокрема, й створення низки нормативних гарантій, як і діяльність щодо протидії загрозам. Тож відповідь на питання, чи містить Будапештський меморандум такі нормативні гарантії і в суто теоретичному аспекті бути такою нормативною гарантією, очевидно, що ні. Ні зміст документу, ні його форма, попри його назву не містять ніяких гарантій безпеки, втім, і не повинні містити з огляду на його політико-правову природу. В системі джерел права акти «м'якого» права займають своє чільне місце як додаткове джерело права, виконуючи функцію «передправа». Так, будучи насамперед політичними документами, вони сприяють основним джерелам права в правовому регулюванні, а також за певних умов можуть проникати в основні джерела права.

Іншим актуальним та нагальним питанням в контексті роздумів про Будапештський меморандум, як і активну роботу над пошуком нових безпекових гарантій для України політичним керівництвом держави, є питання закріплення права на безпеку та його відповідних нормативних гарантій. Такі гарантії очевидно, що мають бути формалізовані (закріплені) у відповідних джерелах права.

Так, право на безпеку відносять до природних прав людини у сфері державної безпеки, які суб'єкти державної безпеки (насамперед відповідні компетентні державні органи – *авт.*) зобов'язані забезпечити, відносяться: право на життя і здоров'я, честь і гідність, *право на безпеку* [16; с. 47], причому ці природні права відносяться до категорії позитивних прав, тобто таких, які мусять бути захищені, забезпечені державою, держава є відповідальною перед громадянами за їх гарантування, а тому вона повинна мати відповідні реальні дієві механізми такого забезпечення.

Висновок. Українська держава сьогодні, на тридцять третьому році свого існування, продовжує здавати один із екзистенційних іспитів у своєму існуванні – екзамені на здатність українців розбудовувати свою власну державу, зокрема і в кордонах на 24 серпня 1991 року, коли було прийнято Акт незалежності України та проголошено створення Української держави – нового суб'єкта міжнародного права.

За тридцять три роки незалежності Україна в безпековому плані змінила свій статус на «без'я-

дерну» державу, закріпила це в своїй військовій доктрині, підписала документ про гарантії безпеки – Будапештський меморандум, приєднавшись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. За двадцять років по тому частину її території було анексовано, на східній частині розпочалися військові дії, які у 2022 році набули масштабів широкомасштабного вторгнення, поширившись на південну та північні кордони. На сьогодні майже одна п'ята суверенної української території окупована, вздовж східних і південних кордонів України ведуться військові дії високої інтенсивності, а на всій території України введено військовий стан. Міжнародне співтовариство розмірковує над пошуком можливих гарантій безпеки для України.

На момент завершення роботи над цією статтею між Україною та 28 країнами світу укладено договори про співробітництво у сфері безпеки з Україною, які, фактично, представляють собою зобов'язання держав про надання військової допомоги Україні. Більшість країн, які підписали ці договори – це насамперед країни-члени НАТО (25 підписали, водночас Албанія, Болгарія, Північна Македонія, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Чорногорія поки ні). Крім країн-членів НАТО такі договори підписано також Японією, Ірландією, та Європейським Союзом. З текстами цих документів можна ознайомитися на офіційному ресурсі Президента України. Робота з підписання таких документів з іншими країнами світу продовжується й очікуються нові угоди.

Втім, попри їх назву – угоди – вони, фактично, є актами «м'якого» права, політичними документами, квазі-інструментами, які необов'язкові для виконання підписантами. Роль таких актів у правовому регулюванні питань безпеки, як і в забезпеченні світового правопорядку є малодослідженою, практика їх реалізації безпосередньо залежить від політичної волі суб'єктів та їх готовності чи неготовності виконувати взяті на себе зобов'язання, тому здатність їх протидіяти реальним безпековим загрозам на пряму залежить від політичної волі суб'єктів, їх військової та економічної міцності та готовності протистояти реальним загрозам. Тому чому саме такий документ отримала Україна в результаті приєднання до «класичного» джерела права – Договору про нерозповсюдження ядерної зброї шляхом знищення її ядерного потенціалу – це питання на кшталт «бути чи не бути» для українців та Української держави, як і відкритого та вкрай гострого питання про надання реальних безпекових гарантій для України з боку міжнародного співтовариства та усвідомленості політичним керівництвом країни ефективності такого роду документів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Memorandum on security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.
2. Ігор Лососовський. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами. Монографія. К. : Українська асоціація зовнішньої політики, 2015. 124 с.
3. Мартинов А.Ю. Будапештський меморандум 1994 / Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2021. С. 71–72. 773 с. ISBN 978-966-00-1858-7.
4. Головченко В.І. Меморандум про гарантії безпеки України 1994 року. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / ред. кол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К. : Знання України, 2004. Т. 2 : М–Я. 812 с.
5. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с.
6. Пархоменко Н.М. Договір у системі права України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Н.М. Пархоменко; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 1998. 202 с.
7. Договір як універсальна правова конструкція: [монографія] / [А.П. Гетьман, В.І. Борисова, О.П. Євсєєв та ін.]; за ред. А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. Х. : Право, 2012. 432 с.
8. Богачова Л.І. Нормативно-правовий договір як джерело національного та європейського права. *Право і суспільство*. № 6-2, 2015. С. 8–13.
9. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969. Набрання чинності для України міжнародного договору від 13.06.1986. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#n117.
10. Шалінська І.В. Акти «м'якого права» у системі джерел права. Автореферат дисс. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2015, 20 с.
11. Гай-Нижник П.П. Будапештський меморандум: передумови і наслідки (не)гарантії національної безпеки України. *Суспільно-політичні процеси*. 3(13). 2019. С. 3–68. URL: https://hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/2019doc_memorandum.pdf.

12. Радовецька Л.В. Теоретико-правова конструкція забезпечення державної безпеки. *Вісник Запорізького національного університету* № 1 (II), 2015. С. 37–44.
13. Тихомиров О.О., Радовецька Л.В. Методологія юридичних досліджень сфери безпеки. *Методологія в праві : монографія / [І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.] ; за заг. ред. І. Безклубого. К. : Грамота, 2017. 658 с. С. 317–328.*
14. Теорія держави і права: навч. посіб. для підг. фахівців інформ. безпеки [О.О. Тихомиров, М.М. Мікуліна, Ю.А. Іванов та ін.] ; за заг. ред. Л.М. Стрельбицької. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. 332 с.
15. Радовецька Л.В. Суб'єкти забезпечення державної безпеки України: теоретико-правові аспекти : монографія. Київ : Національна академія СБУ, 2017. 208 с.
16. Романюк І.О. Адміністративно-правові гарантії прав особи при забезпеченні державної безпеки в Україні : моногр. Київ : Нац. акад. СБУ, 2018. 176 с.

РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.951:351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.11>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗАВДАНЬ ТА ФУНКЦІЙ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Бисага Ю.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8797-5665*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Фрідманський Р.М.,

*кандидат юридичних наук, професор,
заступник декана юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-4213-8449*

Бисага Ю.М., Бєлова М.В., Фрідманський Р.М. Концептуальні засади визначення завдань та функцій правоохоронних органів в системі державної влади: теоретико-правовий вимір.

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз завдань та функцій правоохоронних органів України крізь призму доктринальних досліджень. Проаналізовано наукові підходи до визначення системи завдань правоохоронних органів та їх функціонального призначення в механізмі держави. Особлива увага приділена проблемі відсутності єдиного нормативного визначення поняття «правоохоронні органи» та чітких критеріїв віднесення державних органів до категорії правоохоронних.

Досліджено різні наукові класифікації завдань правоохоронних органів, зокрема підходи В. Білоуса, В. Дяченка, О. Музичука, І. Марочкіна та В. Афанасьєва. На основі їх аналізу визначено, що основними завданнями правоохоронних органів є: захист конституційних прав і свобод гро-

мадян, охорона конституційного ладу, протидія злочинності, захист економічних інтересів держави та вдосконалення правоохоронної діяльності. Обґрунтовано доцільність диференціації завдань правоохоронних органів на першочергові, що потребують виконання виключно професійними працівниками, та другорядні, які можуть бути делеговані громадським формуванням.

У статті проаналізовано специфіку взаємозв'язку правоохоронної та судової діяльності, зокрема в історичному контексті. Акцентовано увагу на необхідності чіткого розмежування функцій правосуддя та правоохоронної діяльності в сучасній правовій державі. Встановлено, що формування завдань правоохоронних органів обумовлюється низкою об'єктивних факторів, зокрема потребами населення, рівнем розвитку суспільства, економічними можливостями держави та професійним рівнем державних службовців.

Визначено, що основні завдання правоохоронної системи держави являють собою фунда-

ментальні цілі в організації та діяльності правоохоронних органів, спрямовані на забезпечення безпеки та захисту конституційних прав і свобод громадян, захист законних інтересів держави та суспільства, збереження державного суверенітету та територіальної цілісності, створення ефективних механізмів відновлення порушених прав і свобод.

Ключові слова: держава, правоохоронні органи, функції поліції, функції правоохоронних органів, правоохоронна діяльність, захист прав і свобод.

Bysaga Y.M., Bielova M.V., Fridmansky R.M. Conceptual principles of defining tasks and functions of law enforcement bodies in the system of state power: theoretical and legal dimension.

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the tasks and functions of law enforcement agencies of Ukraine through the prism of doctrinal research. Scientific approaches to defining the system of tasks of law enforcement agencies and their functional purpose in the state mechanism are analyzed. Special attention is paid to the problem of the lack of a single normative definition of the term «law enforcement agencies» and clear criteria for assigning state agencies to the category of law enforcement agencies.

Various scientific classifications of the tasks of law enforcement agencies were studied, in particular the approaches of V. Belousa, V. Dyachenko, O. Muzychuka, I. Marochkina and V. Afanasyev. Based on their analysis, it was determined that the main tasks of law enforcement agencies are: protection of the constitutional rights and freedoms of citizens, protection of the constitutional order, combating crime, protection of the economic interests of the state and improvement of law enforcement activities. The expediency of differentiating the tasks of law enforcement bodies into primary ones that need to be performed exclusively by professional workers, and secondary ones that can be delegated to public formations is substantiated.

The article analyzes the specifics of the relationship between law enforcement and judicial activities, particularly in the historical context. Attention is focused on the need for a clear distinction between the functions of justice and law enforcement in a modern legal state. It has been established that the formation of the tasks of law enforcement agencies is determined by a number of objective factors, in particular, the needs of the population, the level of development of society, the economic capabilities of the state, and the professional level of civil servants.

It was determined that the main tasks of the law enforcement system of the state are fundamental

goals in the organization and activities of law enforcement agencies, aimed at ensuring the security and protection of the constitutional rights and freedoms of citizens, protecting the legitimate interests of the state and society, preserving state sovereignty and territorial integrity, creating effective mechanisms for restoring violated rights and freedoms.

Key words: state, law enforcement agencies, police functions, law enforcement agencies, law enforcement activities, protection of rights and freedoms.

Постановка питання. В умовах розбудови України як демократичної, правової держави особливої актуальності набуває питання ефективного функціонування правоохоронних органів. Їхня діяльність є ключовим елементом у механізмі забезпечення прав і свобод людини та громадянина, підтримання правопорядку та законності в державі. Водночас, динамічні зміни у суспільних відносинах, поява нових форм протиправної поведінки та викликів національній безпеці вимагають переосмислення традиційних підходів до розуміння завдань та функцій правоохоронних органів в механізмі держави.

Доктринальне дослідження завдань та функцій правоохоронних органів має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє виявити проблемні аспекти в їхній діяльності та запропонувати шляхи вдосконалення чинного законодавства. Особливої уваги потребує питання розмежування компетенції різних правоохоронних органів, уникнення дублювання їхніх функцій та забезпечення ефективної взаємодії між ними. Це зумовлює необхідність комплексного теоретико-правового аналізу сутності та змісту завдань і функцій правоохоронних органів у контексті сучасних викликів.

У вітчизняній правовій науці існують різні підходи до визначення системи завдань та функцій правоохоронних органів, що свідчить про складність та багатоаспектність цієї проблематики. Відсутність єдиного розуміння цих базових категорій створює певні труднощі у правозастосовній практиці та знижує ефективність діяльності правоохоронної системи в цілому. Тому глибоке теоретичне осмислення завдань та функцій правоохоронних органів є необхідною передумовою для вдосконалення правового регулювання їхньої діяльності та підвищення ефективності виконання покладених на них обов'язків.

Огляд наукових джерел. Теоретичним підґрунтям дослідження завдань та функцій правоохоронних органів стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, загальнотеоретичні аспекти функціонування правоохоронних органів досліджували О. Бан-

дурка, Ю. Битяк, Д. Белов, В. Галуцько, О. Тюріна, В. Тацій. Значний внесок у розробку питань правового статусу правоохоронних органів зробили М. Мельник, М. Хавронюк, В. Маляренко, Ю. Грошевий.

Окремі аспекти завдань та функцій правоохоронних органів були предметом наукових досліджень таких вчених, як А. Куліш, який детально проаналізував організаційно-правові засади функціонування правоохоронної системи України, та О. Музичук, який зосередив увагу на питаннях контролю за діяльністю правоохоронних органів. Важливе значення мають праці І. Зозулі, присвячені реформуванню системи правоохоронних органів, та дослідження Н.Золотарьової щодо адміністративної діяльності правоохоронних органів.

Серед сучасних досліджень заслуговують на увагу роботи В. Сокурєнка, який розглядає питання модернізації системи правоохоронних органів в умовах євроінтеграції, та О. Резніка, який досліджує адміністративно-правові засади діяльності правоохоронних органів. Значний науковий інтерес становлять праці С. Гусарова та О. Проневича, присвячені порівняльно-правовому аналізу організації та діяльності правоохоронних органів у різних країнах світу.

Метою дослідження є комплексний теоретико-правовий аналіз завдань та функцій правоохоронних органів, виявлення проблемних аспектів їх реалізації та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання діяльності правоохоронних органів в Україні.

Виклад матеріалу дослідження. У контексті сучасних демократичних трансформацій в Україні, її євроінтеграційного курсу та започаткованих реформ у правоохоронній сфері, ключового значення набуває ефективна реалізація правоохоронної функції держави. Широкий спектр діяльності органів правопорядку, різноманітність їхніх завдань та функціональних обов'язків вимагає чіткого нормативно-правового регулювання та формування дієвого механізму міжвідомчої взаємодії як базового елементу системи управління правоохоронною діяльністю [1, с. 73]. Комплексний теоретико-правовий аналіз та глибоке наукове дослідження функціонального призначення і основних завдань правоохоронної системи створить підґрунтя для впровадження якісних та ефективних змін у практичній діяльності органів правопорядку.

У правоохоронній сфері спостерігається природний симбіоз державних і суспільних інтересів, оскільки забезпечення правопорядку є не лише фундаментальною функцією держави, але й необхідною умовою стабільного розвитку суспільства. Реалізація правоохоронної функції закріплена на конституційному рівні як обов'язок

держави та її інституцій. При цьому всі функції, які виконують правоохоронні органи, перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодоповнюють одна одну, формуючи цілісну систему правоохоронної діяльності [2, с. 89].

Функціонування правоохоронних органів України характеризується багатовекторністю діяльності. Кожен з цих органів діє в межах чітко визначених законодавством повноважень та сфери відповідальності, розвиваючи власний напрямок правоохоронної діяльності. Водночас, їх об'єднує спільність базових завдань та цілей.

Пріоритетними завданнями правоохоронних органів виступають забезпечення законності та правопорядку, гарантування прав і свобод людини, протидія злочинності, а також превентивна діяльність щодо правопорушень. Важливо підкреслити, що реалізація цих завдань здійснюється виключно на законних підставах спеціально підготовленими працівниками правоохоронних органів. Крім того, до кола допоміжних завдань правоохоронних органів належать: обробка та розгляд заяв про правопорушення, самостійне виявлення протиправних діянь, превенція потенційної шкоди, дотримання процесуальних вимог при виконанні службових обов'язків та неухильне забезпечення законності [3, с. 224].

Ключовим призначенням правоохоронних органів є також забезпечення відновлення порушених прав, що передбачає комплекс юридичних заходів, спрямованих на притягнення до відповідальності осіб (як фізичних, так і юридичних), які своїми протиправними діями спричинили збитки чи інші негативні наслідки. Законодавство України встановлює механізми компенсації моральної та матеріальної шкоди, включаючи відшкодування за неправомірні дії самих правоохоронних органів. При цьому характерними рисами правоохоронної діяльності є її публічність, багатоаспектність та підзвітність суспільству [2, с. 90].

Категорія «завдання» означає цілі, досягнення яких бажано до визначеного моменту часу у межах періоду, на який розраховано управлінське рішення [12, с. 63]. Таким чином, завдання вказують на безпосередню ціль (мету) системи правоохоронних органів, які підлягають кількісній характеристиці.

За визначенням І. Марочкіна та В. Афанасьєва, фундаментальним призначенням правоохоронної системи є забезпечення надійного захисту та оперативного відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів як окремої особи, так і суспільства в цілому. Крім того, до ключових завдань належить охорона матеріальних і духовних цінностей, а також захист конституційних засад держави, її суверенітету та територіальної цілісності [10, с. 22].

На думку О. Музичука, доцільно диференціювати завдання суб'єктів правоохоронної системи на дві основні категорії: 1) першочергові правоохоронні завдання, які потребують виконання виключно професійними працівниками правоохоронних органів з відповідною кваліфікацією та освітою. До них належать: проведення оперативно-розшукової діяльності; розслідування кримінальних справ; боротьба з організованою та економічною злочинністю; охорона стратегічних об'єктів; виконання судових вироків; 2) другорядні завдання, які можуть бути делеговані спеціальним громадським формуванням: патрулювання населених пунктів; охорона об'єктів та контрольно-пропускний режим; забезпечення порядку під час масових заходів; супровід та охорона цінних вантажів; особиста охорона громадян; розшук зниклих осіб; проведення страхових розслідувань; збір доказів у справах різних категорій; аналіз економічної інформації. Така диференціація дозволить оптимізувати роботу професійних правоохоронців, зосередивши їх зусилля на розкритті тяжких та резонансних злочинів, делегувавши частину функцій громадським формуванням [9].

За класифікацією В. Білоуса, система правоохоронних органів зосереджена на виконанні п'яти основоположних завдань:

по-перше, це забезпечення захисту конституційних прав та свобод громадян, що є пріоритетним напрямком правоохоронної діяльності демократичної держави;

по-друге, забезпечення охорони та стабільності конституційного ладу, що є фундаментальною умовою державної безпеки;

по-третє, здійснення системної протидії злочинності у всіх її проявах, що включає як превентивну діяльність, так і безпосередню боротьбу зі злочинними проявами;

по-четверте, захист законних інтересів національних виробників, що є важливим елементом економічної безпеки держави;

по-п'яте, постійне вдосконалення системи правоохоронної діяльності через підвищення як кількісних, так і якісних показників роботи правоохоронних органів [11, с. 40].

В той же час, за визначенням В. Дяченка, основні завдання правоохоронної системи охоплюють комплексний захист трьох ключових сфер:

по-перше, це забезпечення ефективного захисту та оперативного відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів особи. Цей напрямок передбачає невідкладне реагування на порушення та створення механізмів для швидкого поновлення справедливості;

по-друге, забезпечення охорони матеріальних та духовних цінностей суспільства, що є важливим елементом підтримання соціальної стабільності та розвитку;

по-третє, гарантування захисту фундаментальних основ державності – конституційного ладу, суверенітету та територіальної цілісності України, що є базовою умовою існування незалежної держави [4, с. 7].

На наш погляд, різноманітність наукових підходів зумовлена тим, що у сучасному законодавстві України, попри часте використання терміну «правоохоронні органи», відсутнє його єдине нормативне визначення. Детальний аналіз чинної нормативно-правової бази виявляє низку недоліків у правовому регулюванні діяльності правоохоронних органів, зокрема наявність правових колізій, прогалин та неточностей, що породжує як теоретичні, так і практичні проблеми. Особливо гострим залишається питання дефініції поняття «правоохоронні органи», яке в Основному Законі України згадується лише одноразово – у частині 3 статті 17. Суттєвим недоліком є також відсутність законодавчо закріплених критеріїв, за якими можна було б чітко ідентифікувати належність певного органу до категорії правоохоронних.

Основні завдання правоохоронних органів не знайшли свого належного відображення та детального розкриття ні в нормативно-правових актах, ні в юридичній літературі, де частіше акцентується увага на функціональному призначенні правоохоронних структур. Такий підхід викликає обґрунтовані заперечення, оскільки в демократичному суспільстві громадяни повинні мати чітке розуміння завдань, що покладені на правоохоронні органи, що сприятиме не лише прозорості їх діяльності, але й забезпечить можливість активної участі громадськості у реалізації цих завдань.

Конституційне законодавство України ґрунтується на принципі еволюційного розвитку держави, що передбачає досягнення суспільного консенсусу та виключає революційні потрясіння. Фундаментальним принципом такого розвитку є визнання прав і свобод людини найвищою соціальною цінністю, а їх захист – безумовним обов'язком держави та всіх її інституцій.

У випадках, коли порушення прав і свобод громадян супроводжується порушенням конкретних правових норм, що передбачають відповідальність за злочини чи інші правопорушення, обов'язок щодо припинення протиправних дій та відновлення порушених прав покладається безпосередньо на правоохоронні органи. Ці органи, як професійно відокремлена група державних інституцій, реалізують три основні завдання:

- 1) відновлення порушеного права;
- 2) притягнення правопорушника до відповідальності;
- 3) одночасне виконання обох вищезазначених завдань.

Вибір конкретного завдання визначається актуальними суспільними потребами та характером правопорушення [7, с. 43].

Виконання завдань правоохоронними органами безпосередньо пов'язане з реалізацією державної правової політики. Виділення правової політики як окремого напрямку державної діяльності свідчить про її особливу роль у регулюванні суспільних відносин та формуванні бажаних параметрів функціонування суспільства. Такий цілеспрямований вплив забезпечує ефективне правозастосування у різних сферах правової охорони - від кримінально-правової до еколого-правової, гарантуючи захист прав особистості в умовах справедливого суспільного устрою [5, с. 145].

Правова політика є специфічною сферою державної діяльності, яка поєднує правозахисні, регулятивні та правозастосовні компоненти, забезпечуючи фактичну і юридичну рівність усіх соціальних груп та окремих громадян перед законом. Саме тому судова гілка влади, а не правоохоронні органи, набуває особливого самостійного статусу в системі державної діяльності, що підтверджується її закріпленням в конституціях як окремого, цілісного інституту державної влади [8, с. 15].

Через механізм правосуддя реалізуються особливі державні функції, які за своєю природою та метою відрізняються від правоохоронної діяльності. Історичний досвід радянського періоду демонструє, коли суд виконував правоохоронну функцію держави паралельно з прокуратурою, МВС, КДБ та певними громадськими організаціями (адвокатурою, товариськими судами тощо), які разом формували єдину систему охорони правопорядку. В межах цієї системи судові функції розглядалися лише як структурні елементи загальної функції охорони правопорядку. Більше того, відбувалося необґрунтоване розширення повноважень правоохоронних органів за рахунок надання їм судових функцій, що проявлялося у створенні квазісудових органів - товариських судів, судів офіцерської честі тощо [1, с. 121].

Об'єднання функцій правосуддя із загальнодержавною правоохоронною функцією мало подвійний негативний ефект. З одного боку, це призводило до втрати судовою владою своєї специфіки та унікальності порівняно з іншими правоохоронними органами (прокуратурою, міліцією тощо). З іншого боку, на суди покладалися невластиві їм правоохоронні функції. У сучасній правовій державі такий підхід є неприйнятним з огляду на принцип незалежності судової влади та правозастосовний, а не правоохоронний характер судової діяльності. Адже сутність правосуддя як особливої форми державної діяльності розкривається саме через його специфічні функції.

Висновки. З наведеного аналізу можна зробити висновок, що завдання правоохоронних органів мають певний політичний характер, але в управлінському вимірі, що встановлює обмеження на використання правоохоронного ресурсу в політичних цілях. Важливо відзначити, що формування функцій правоохоронних органів безпосередньо пов'язане з історичними викликами суспільного розвитку та визначається низкою об'єктивних факторів:

1. потребами та інтересами населення;
2. рівнем морального та культурного розвитку суспільства;
3. економічними можливостями держави;
4. професійним рівнем державних службовців та інституцій.

Підсумовуючи, можна також визначити, що основні завдання правоохоронної системи держави являють собою фундаментальні цілі в організації та діяльності правоохоронних органів, спрямовані на:

- забезпечення безпеки та захисту конституційних прав і свобод громадян;
- захист законних інтересів держави та суспільства;
- збереження державного суверенітету та територіальної цілісності;
- створення ефективних механізмів відновлення порушених прав і свобод.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
2. Гриценко В.Г. Завдання правоохоронної системи України. *Форум права*. 2014. № 4. С. 89-92.
3. Бисага Ю.М., Белова М.В., Фрідманський Р.М., Функції поліції: міжнародний досвід налагодження взаємодії з громадянами та шляхи його адаптації в Україні. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 85. Ч. 2. С. 223-228.
4. Дяченко В.І. Система правоохоронних органів : *навч. посіб.* Київ : КНЕУ, 2003. 320 с.
5. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права : *підручник*. Київ : Кондор, 2006. 477 с.
6. Ківалов С.В. Адміністративне право України : *навч. посібн.* Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». 6-е вид. Одеса : Фенікс, 2012. 399 с.
7. Мельник М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність : *навч. посіб.* К. : Атіка, 2002. 576 с.
8. Мищенко С.Н. Перспективы и возможности суда в восстановительном право-

- судии Украины. *Відновне правосуддя в Україні*. 2005. № 3. С. 15–18.
9. Музичук О. Суб'єкти та об'єкти правоохоронної системи. URL: http://pidmchniki.com/1580011945048/pravo/subyekti_obyekti_pravoohoronnoyi_si_stemi.
 10. Організація судових та правоохоронних органів : *навч. посібник для студентів юрид. спеціальностей вищих навч. закладів освіти* / І.Є. Марочкін, В.В. Афанасьєв, В.С. Бабкова та ін. ; за ред. І.Є. Марочкіна, Н.В. Сібільової, О.М. Толочка. Харків : Право, 2000. 272 с.
 11. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : *навч. посіб.* / В.С. Ковальський, В.Т. Білоус, С.Е. Демський та ін. ; відп. ред. Я. Кондратьєв. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 320 с.
 12. Шестак Л.В. Адміністративне право : *навч. посіб.* Чернігів : ЧДПГЧТП, 2011. 254 с.
 13. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм: *монографія*. К.: Четверта хвиля. 2010. 240 с.
 14. Белов Д.М., Швед І.І., Бєлова М.В. Правоохоронна функція держави: роль та місце органів прокуратури. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 13–20.
 15. Бисага Ю.М., Бєлова М.В., Фрідманський Р.М. Правоохоронні органи в механізмі функціонування державної влади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Випуск № 5. 2024. С. 69–75.

УДК 327.5:364.442(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.12>

ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ПОСТРАЖДАЛИХ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Вородин С.В.,

аспірант Київського університету права

НАН України

ORCID: 0009-0007-0959-2451

Вородин С.В. Захист прав і свобод постраждалих в умовах збройної агресії РФ: сучасні виклики правового регулювання.

На сьогодні існує чимало міжнародних організацій, які контролюють дотримання цих прав і свобод та сприяють їх захисту, зокрема суди та трибунали. Основою механізму захисту прав і свобод людини та громадянина є правові принципи, норми, а також умови та вимоги до діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб і громадян. Усі ці елементи разом забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод громадян. В Україні механізм захисту прав реалізується через діяльність Комітету Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин, а також інших комітетів Верховної Ради, які займаються забезпеченням і захистом прав людини. Після початку збройної агресії росії та її повномасштабного вторгнення на території України була запроваджена дія воєнного стану який триває і зараз. В умовах воєнного стану захист прав людини стає особливо складним. Конституція України та інші нормативно-правові акти допускають можливість обмеження окремих прав громадян. Однак такі обмеження повинні бути обґрунтованими, тимчасовими та обмеженими в обсязі, застосовуватися відповідно до принципів демократії та правової держави з метою захисту суспільних інтересів, підтримання громадського порядку і безпеки, а також прав і свобод інших громадян. Важливо, щоб ці обмеження відповідали міжнародним стандартам і правам людини.

Можна виділити три основні проблемні питання у сфері захисту прав постраждалого населення в умовах повномасштабної збройної агресії проти України:

Евакуація. З 24 лютого 2022 року на різних рівнях почали впроваджувати заходи для евакуації населення з регіонів, де існує високий ризик для життя та здоров'я громадян. Проте ці заходи відрізняються за своїм характером та організацією.

Реалізація прав ВПО. Довгий час реалізація державної політики у сфері внутрішнього пере-

міщення не спиралася на достатню інформацію про кількість внутрішньо переміщених осіб, їхній соціально-демографічний портрет та оцінку їхніх потреб.

Житло. Незважаючи на реагування місцевої влади на масове вимушене переміщення, та забезпечення розміщення людей у різних форматах (у навчальних закладах, гуртожитках, тощо), слід відзначити, що в подальшому умови залишаються неналежними, немає належного інформування з боку центральної влади щодо наявних місць для розміщення, тощо.

Ключові слова: захист прав та свобод, збройна агресія РФ, забезпечення прав і свобод, реалізація прав ВПО, механізм захисту прав і свобод, захист прав людини.

Vorodin S.V. Protection of rights and freedoms of victims in the conditions of armed aggression of the Russian Federation: modern challenges of legal regulation.

Today, there are many international organizations that monitor the observance of these rights and freedoms and contribute to their protection, in particular courts and tribunals. The basis of the mechanism for protecting the rights and freedoms of man and citizen are legal principles, norms, as well as conditions and requirements for the activities of authorities, local governments, their officials and citizens. All these elements together ensure the observance, implementation and protection of the rights and freedoms of citizens. In Ukraine, the mechanism for protecting rights is implemented through the activities of the Verkhovna Rada Committee on Human Rights, National Minorities and Interethnic Relations, as well as other committees of the Verkhovna Rada that are engaged in ensuring and protecting human rights. After the beginning of Russia's armed aggression and its full-scale invasion of Ukraine, martial law was introduced, which continues now. Under martial law, the protection of human rights becomes especially difficult. The Constitution of Ukraine and other normative legal acts allow the possibility of restricting certain rights of citizens. However, such restrictions should be

justified, temporary and limited in scope, applied in accordance with the principles of democracy and the rule of law in order to protect public interests, maintain public order and security, as well as the rights and freedoms of other citizens. It is important that these restrictions comply with international standards and human rights.

There are three main problematic issues in the field of protection of rights affected population in conditions of full-scale armed aggression against Ukraine:

Evacuation. Since February 24, 2022, measures have been introduced at various levels to evacuate the population from regions where there is a high risk to the life and health of citizens. However, these events differ in nature and organization.

Realization of the rights of internally displaced persons. For a long time, the implementation of the state policy in the field of internal displacement did not rely on sufficient information about the number of internally displaced persons, their socio-demographic portrait and assessment of their needs.

Housing. Despite the response of local authorities to mass forced displacement, and ensuring the placement of people in various formats (in educational institutions, dormitories, etc.), it should be noted that in the future the conditions remain inadequate, there is no proper information from the central authorities about the available places for placement, etc.

Key words: protection of rights and freedoms, armed aggression of the Russian Federation, ensuring of rights and freedoms, internally displaced persons, mechanism of protection of rights and freedoms, protection of human rights.

Постановка проблеми. У зв'язку із повномасштабним вторгненням рф в Україну 2022–2024 ріки стали роками наймасовішого внутрішнього переміщення в Європі після Другої світової війни. За даними Мінсоцполітики, станом на 16.01.2023 в Україні офіційно зареєстровано 4 851 119 ВПО, більше 6 мільйонів українців вимушені були шукати прихисток за кордоном. Значна кількість населення була депортована чи примусово переміщена, або залишилося проживати на тимчасово окупованих територіях або в районах проведення бойових дій. У цій безпрецедентно складній ситуації постає ключове та фундаментальне значення питання захисту прав та свобод постраждалих осіб від збройної агресії, яку безпідставно розв'язала рф проти України та її народу.

Мета полягає у дослідженні наявного статусу захисту прав та свобод осіб постраждалих внаслідок збройної агресії рф, аналіз досягнень в цьому питанні, здобутків, а також сучасних викликів на шляху правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Увагу захисту прав та свобод постраждалих від збройної агресії рф: приділяли С.Д. Вальчук, О.В. Скрипнюк, А.М. Колодій, І.Ф. Корж, Р.В. Кравчук, Д.А. Мазан, та інші, проте, на сьогодні, питання захисту прав та свобод постраждалих від збройної агресії рф, є настільки нагальною, що дана проблематика потребує постійного вивчення й удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Питання прав і свобод людини та громадянина є невід'ємною складовою проблематики фактичного становища особистості в суспільстві та державі. Сьогодні основні права і свободи людини перестали бути виключно справою внутрішньої юрисдикції держав, а стали глобальним питанням, що турбує все міжнародне співтовариство. Коли національний механізм не здатний забезпечити реалізацію прав і свобод людини, міжнародне право дозволяє використовувати міжнародні механізми для гарантування і захисту цих прав. Ефективність і наявність таких міжнародних механізмів є критично важливою для дотримання міжнародних стандартів у сфері прав і свобод людини.

Після збройної агресії росії та її повномасштабного вторгнення на територію України питання забезпечення міжнародної безпеки стало одним із ключових викликів сьогодення. Як незалежна, правова та соціальна держава, Україна виявляє особливу зацікавленість у захисті прав і свобод людини. На сьогодні існує чимало міжнародних організацій, які контролюють дотримання цих прав і свобод та сприяють їх захисту, зокрема суди та трибунали. Вони поділяються на універсальні, що функціонують під егідою ООН, та регіональні (європейські, американські, африканські, азійські тощо).

До міжнародно-правових засобів, призначених для забезпечення і захисту основних прав людини, належать:

- міжнародно-правові акти, що містять правила діяльності, визначають права та обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також міжнародні документи, які зазвичай не містять норм і правил поведінки та безпосередньо не формулюють права і обов'язки (наприклад, декларації, заяви, меморандуми);
- міжнародні органи, що здійснюють нагляд і контроль за дотриманням основних прав людини (комісії, комітети), а також ті, що займаються їх захистом (суди, трибунали) [1, с. 14–15].

Серед міжнародних органів, діяльність яких спрямована на захист прав людини, виділяють наступні категорії:

- Міжнародні органи, що діють у межах угод з прав людини: ці органи складаються з

незалежних експертів або представників урядів і видають загальні рекомендації.

- Міжнародні несудові органи, що контролюють дотримання угод щодо прав людини: вони складаються з експертів і приймають конкретні рекомендації, обов'язковість яких ґрунтується на моральному авторитеті цих органів.

- Міжнародні юрисдикційні органи, як судового, так і несудового характеру, що захищають права людини, видають обов'язкові рішення та можуть забезпечити їх виконання [2, с. 2].

Законодавство України передбачає можливість запровадження воєнного стану у випадку загрози національній безпеці або територіальній цілісності країни. Під час воєнного стану деякі права і свободи громадян можуть бути обмежені для забезпечення оборони та безпеки держави. Однак ці обмеження не стосуються всіх прав громадян. Відповідно до статті 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», указ Президента про запровадження воєнного стану містить перелік конституційних прав і свобод людини, які тимчасово обмежуються, а також термін дії цих обмежень [3].

Отже, запровадження особливого правового режиму, зокрема воєнного стану, може становити загрозу для основних прав і свобод людини. Однак слід підкреслити, що українське законодавство містить механізми та гарантії захисту прав людини навіть за таких обставин. Крім того, термін дії обмежень не може перевищувати тривалість надзвичайного або воєнного стану. Це означає, що після його завершення всі конституційні права і свободи мають бути повністю відновлені.

Варто зазначити, що 16 вересня 2022 року росія остаточно вийшла з Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що стало наслідком її виключення з Ради Європи. У зв'язку з цим Європейський суд з прав людини втратив юрисдикцію над росією, і розгляд тисяч скарг проти неї, включно зі скаргами, поданими Україною, опинився під загрозою. За словами правозахисника з Центру громадянських свобод Володимира Яворського, росія заявляє, що вийшла з Конвенції ще в березні, і тому більше не несе жодних зобов'язань. Він також наголошує, що ЄСПЛ, за своїми процедурами, не може винести рішення без участі росії, а для розгляду справи обов'язкова присутність судді від цієї країни. Залишається сподіватися, що суд усе ж розгляне ці справи, і його рішення зможуть бути використані як докази в інших судах та інституціях, що відіграє важливу роль у розгляді справ у Міжнародному суді ООН, міжнародних арбітражах та розслідуваннях міжнародних злочинів [4].

Основою механізму захисту прав і свобод людини та громадянина є правові принципи, нор-

ми (юридичні гарантії), а також умови та вимоги до діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб і громадян. Усі ці елементи разом забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав та свобод громадян. Вважається, що це система взаємопов'язаних конституційних норм, які закріплюють основні права та свободи громадян і встановлюють гарантії їх реалізації, а також система органів державної влади, місцевого самоврядування та інших державних інституцій, які забезпечують, охороняють і захищають ці права та свободи [5, с. 4].

Механізм захисту прав людини як правове явище являє собою систему, оскільки включає в себе низку складових, таких як право на захист, форми та способи захисту прав, а також процес і порядок звернення до відповідних органів, установ та організацій. Ця система характеризується діалектичною взаємозалежністю між її частинами, де кожен елемент має своє місце та виконує визначену функцію. Механізм захисту прав повинен бути цілісним та логічно-узгодженим процесом. Його суть полягає в послідовних діях людини, спрямованих на відновлення стану, який існував до порушення її прав.

У сучасній теорії прав людини права поділяють на абсолютні та відносні, зокрема за критерієм можливості чи неможливості їх обмеження. Абсолютними вважаються ті права, які не можна обмежити за жодних умов [6, с. 81]. Це положення чітко реалізується в Україні у сфері захисту прав людини. Згідно зі статтею 64 Основного Закону країни, права людини «не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України». Ця норма підкреслює, що обмеження прав людини повинні бути обґрунтовані виключно Конституцією України.

В Україні механізм захисту прав реалізується через діяльність Комітету Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнародних відносин, а також інших комітетів Верховної Ради, які займаються забезпеченням і захистом прав людини. Серед ключових інституцій також є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Генеральна прокуратура України, інститут адвокатури (система надання правової допомоги), Міністерство внутрішніх справ України (у частині розвитку внутрішнього контролю за дотриманням прав людини), Міністерство юстиції України та інші центральні органи виконавчої влади.

В умовах воєнного стану захист прав людини стає особливо складним. Конституція України та інші нормативно-правові акти допускають можливість обмеження окремих прав громадян. Однак такі обмеження повинні бути обґрунтованими, тимчасовими та обмеженими в обсязі, застосовуватися відповідно до принципів де-

мократії та правової держави з метою захисту суспільних інтересів, підтримання громадського порядку і безпеки, а також прав і свобод інших громадян. Важливо, щоб ці обмеження відповідали міжнародним стандартам і правам людини. Завдяки принципу верховенства права, а також діючим Конвенції та рішенням Європейського суду з прав людини, наразі існує усталена практика визначення правомірності та виправданості обмеження прав і свобод людини.

Далі представлено основні проблемні питання у сфері захисту прав постраждалого населення в умовах повномасштабної збройної агресії проти України.

1) Евакуація

З 24 лютого 2022 року на різних рівнях почали впроваджувати заходи для евакуації населення з регіонів, де існує високий ризик для життя та здоров'я громадян. Проте ці заходи відрізняються за своїм характером та організацією. На даний момент відсутня цілісна система евакуації цивільного населення з зон бойових дій та прилеглих територій. Основними проблемами є:

- невизначеність узгодженого механізму евакуації на національному, міжрегіональному та місцевому рівнях. Через це евакуація здійснюється без координації між громадськими організаціями, місцевою владою та центральними органами влади.
- відсутність затверджених та доступних для громадськості стратегій евакуації для конкретних областей та громад, включно з евакуацією державних і комунальних закладів. Це особливо стосується закладів закритого типу, дитячих будинків та інтернатів, які залишаються у вразливому становищі.
- відсутня система оцінки стану здоров'я евакуйованих осіб, що ускладнює їх подальше розміщення та перенаправлення до відповідних закладів.
- державна підтримка та взаємодія з громадськими організаціями у допомозі людям з інвалідністю та маломобільним особам, включно з відновленням документів та наданням соціальних послуг, залишається недостатньою.
- не існує централізованої системи збору та оновлення інформації про місця для тимчасового та довгострокового перебування евакуйованих осіб, особливо для людей з інвалідністю та маломобільних груп населення [7].

Зокрема, занепокоєння викликають заяви про те, що евакуація є обов'язковим проявом «проукраїнської позиції». Це може мати негативні наслідки, якщо не надається повна інформація про безпечні шляхи евакуації, умови подальшого розміщення та допомогу, яку готові надати держава, міжнародні організації та волонтери. 29 липня 2022 року Мінреінтеграції оголосило про створення Координаційного шта-

бу для організації евакуації у Донецькій області та про введення обов'язкової евакуації мешканців цього регіону. Проте, станом на 1 серпня 2022 року, оприлюднений алгоритм евакуації все ще не містить достатньої інформації про порядок роботи координаційного штабу та механізми взаємодії з ним [7].

Нижче наведені шляхи вирішення відповідальними за які можуть виступати МВС, МЗС, Мінсоцполітики, МОЗ, Мінцифри, Обласні та Київська міська військові адміністрації.

- Створення координаційного центру з питань евакуації цивільного населення для об'єднання ресурсів держави, громад та громадських організацій.
- Розробка механізмів евакуації, включаючи обов'язкове переміщення, з подальшим донесенням інформації до громадськості.
- Формування системи збору та оновлення інформації про місця тимчасового й довгострокового перебування евакуйованих, яка враховувала б їхній стан здоров'я та інші необхідні критерії.
- Відкриття нових спеціалізованих закладів для розміщення осіб з інвалідністю та маломобільних осіб, а також сприяння цьому процесу.
- Запровадження системи супроводу для окремих категорій евакуйованих.
- Забезпечення належного інформування про евакуацію, зокрема щодо безпечних коридорів і маршрутів, подальшого розміщення та надання допомоги.

2) Реалізація прав ВПО

Довгий час реалізація державної політики у сфері внутрішнього переміщення не спиралася на достатню інформацію про кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО), їхній соціально-демографічний портрет та оцінку їхніх потреб. Це було зумовлено, зокрема, дискримінаційною політикою щодо осіб, які проживають на тимчасово окупованій території. З початком широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України та суттєвим зростанням кількості ВПО питання адекватного обліку та вивчення їхніх потреб у приймальних громадах і на загальнонаціональному рівні стало значно більш актуальним. Проте важко стверджувати, що відбулися суттєві зміни у задоволенні потреб ВПО; можна зазначити таке:

- відсутність відповідних статистичних даних щодо ВПО. Автоматичному врахуванню до статистики підлягають всі особи, зареєстровані до 24 лютого 2022 року;
- відсутність прозорої методології оцінки потреб призводить до того, що потреби оцінюються за принципом презумпції на підставі «статусів», що створює додаткові корупційні ризики та простір для зловживань різними видами допомоги;

- відсутність можливості оновлення потреб, визначених під час отримання довідки ВПО, у застосунку «Дія» та належного механізму реагування на них;

- відсутність чітко визначених потреб на місцевому рівні призводить до непропорційного та хаотичного реагування на ці потреби, що ускладнює формування запиту на довгострокову перспективу та залучення необхідних обсягів фінансування [7].

Шляхами вирішення цієї проблеми керуючись відповідальними органами, а саме Мінреінтеграції, Мінсоцполітики, Мінгромад, Мінцифри, Обласні та Київська міська військові адміністрації можна виділити наступні:

- впровадження механізму оцінки потреб внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з метою їх подальшого задоволення.

- систематичне проведення оцінки потреб і надання інформації про результати місцевій владі, міжнародним партнерам та іншим зацікавленим сторонам для формування довгострокових рішень та реалізації програм.

- збір і поширення інформації про актуальну кількість ВПО в різних громадах та окремих населених пунктах.

- створення електронного кабінету ВПО в додатку «Дія» для можливості внесення та/або оновлення інформації та/або документів для отримання послуг, а також для відстеження їхнього статусу.

3) Житло

Незважаючи на реагування місцевої влади на масове вимушене переміщення, спричинене широкомасштабною агресією РФ, та забезпечення розміщення людей у різних форматах (у навчальних закладах, гуртожитках, санаторіях, таборах, приватних квартирах, будинках у сільській місцевості тощо), слід відзначити, що в подальшому:

- умови проживання у багатьох місцях компактного поселення залишаються неналежними, а кількість місць для поселення внутрішньо переміщених осіб (ВПО) є недостатньою.

- не проведена оцінка наявного житла державної та комунальної власності (рекреаційні об'єкти, санаторії тощо), а також об'єктів у громадах, які потенційно можуть бути залучені для забезпечення житлових прав ВПО (шляхом передачі у власність громади після визнання відумерлими, реконструкції, проведення ремонтних робіт тощо).

- немає належного інформування з боку центральної влади щодо наявних місць для розміщення, оскільки відбувається лише загальне інформування про кількість доступних місць без зазначення конкретних адрес та інших деталей.

- спостерігається подальше усунення центральної влади від координації процесів, пов'язаних із розміщенням [7].

Тому, одним із шляхів вирішення цієї проблеми є створення єдиної інформаційної бази даних про доступні місця розміщення, їх оперативне оновлення та надання інформації в узагальненому форматі. З міркувань безпеки така база повинна бути закритою та доступною лише для уповноважених органів влади, без відкритого доступу для громадськості. Крім того, необхідно забезпечити координацію процесів розміщення на центральному рівні та вжити заходів для формування довгострокових рішень у сфері забезпечення житлових прав за участю громадськості та міжнародних організацій.

Висновки. Захист прав і свобод людини в умовах збройної агресії РФ проти України та загострення міжнародної безпеки є пріоритетним питанням як на національному, так і на міжнародному рівні. В Україні, попри складну ситуацію, забезпечено низку механізмів захисту прав і свобод навіть у період воєнного стану, при цьому обмеження прав можливе лише за умови дотримання міжнародних стандартів.

Аналіз існуючих правових механізмів вказує на необхідність посилення та вдосконалення заходів, спрямованих на евакуацію населення з небезпечних регіонів, реалізацію прав внутрішньо переміщених осіб, а також забезпечення їх належними умовами проживання. Це вимагає координації між державними органами, місцевою владою та громадськими організаціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. Посібник. Вид. 9-те, зі змінами. Львів: Край, 2022.
2. Антонович М. Міжнародна система захисту прав людини: крізь призму України. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149240005.pdf>.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII: станом на 31 груд. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
4. Росія вже не у ЄСПЛ. Що буде зі справами України проти РФ. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62926473>.
5. Сидорчук Ю.М. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2023. Вип. 682.
6. Кучук А.М. Теорія держави і права. Частина 1. Теорія держави: навчально-методичний посібник. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 112 с.
7. Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ». URL: <https://www.vplyv.org.ua/archives/6763>.

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.13>

ДЕЯКІ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПРАВА ЛЮДИНИ НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ В УКРАЇНІ

Голуб В.К.,

аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства

юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

адвокат

ORCID: 0009-0001-0327-992X

e-mail: Golubvk@ukr.net

Голуб В.К. Деякі історико-правові аспекти становлення і розвитку права людини на альтернативну (невійськову) службу в Україні.

У статті здійснюється загальна характеристика еволюційного етапу розвитку права людини на альтернативну (невійськову) службу впливаючого з історико-правових джерел.

Відзначається, що основу становлення та розвитку права людини на альтернативну (невійськову) службу в Україні стала трансформація суспільно-політичних поглядів щодо військової служби внаслідок релігійно-культурного розвитку населення та особистого самовдосконалення окремо взятої людини в дусі євангельських заповідей. З аналізу окремих історичних правових джерел також впливає, що принципово важливе значення серед різних верств населення яке проживало на історичних українських землях мало місце питання, щодо ставлення істинних християн до війни і відповідно служби у армії та прийняття участі у військових діях. Саме розвиток пацифістських ідей того часу, що були продуктом духовних шукань народів, які проживали у Центральній та Східній Європі, релігійне вчення яких, мало й українське коріння, і стало тим підґрунтям для відмови від військової служби.

Встановлено, що спочатку закони за доби Речі Посполитої, були направлені на переслідування та покарання християн які відмовлялися служити у війську внаслідок чого таких позбавляли не тільки дворянських звань, права володіння їхнім помістям, але й піддавали значним тюремним ув'язненням. Саме тому, тогочасні ідеологи християнських течій пропонували особам які з огляду на їхні релігійні переконання відмовлялись брати до рук зброю та служити на військовій службі, так би мовити подвійні, компромісні варіанти поведінки для пристосування до існуючої дійсності. Оскільки задля уникнення не тільки покарання такої особи, але й матері-

ального та морального зубожіння його родини, радили, проходити таку службу та брати участь у битвах, але при цьому нікого не убивати. Також такі ідеологи запевняли, що якщо, захищаючи себе, така особа когось уб'є, втому числі представників інших нехристиянських релігій, то це вважалося невеликим гріхом, що не закриває шляхів до спасіння.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що поштовхом до глибоких духовних змін та як наслідку зародженню гуманістичного, пацифістського світогляду не тільки на землях сучасної України, але й на землях Центральної та Західної Європи, було важке життя в умовах нескінченних середньовічних воєн і насильств, знущань над моральною гідністю людини. Стверджується, що першими хто на українських землях заявив про своє право на відмову від військової служби у зв'язку з релігійними переконаннями, були представники одного з найпоширеніших напрямків в християнській релігії, а саме протестанти. Однак різні течії протестантизму по-різному реалізовували своє право на відмову від військової служби з релігійних міркувань. Такі як унітарії, анабаптисти, штундисти, відмовлялись не тільки від військової служби, але взагалі від будь якої її заміни на іншу цивільну службу в державних органах, в результаті чого піддавались різного виду переслідувань та покарань. Натомість баптисти, меноніти, погоджувались і проходили цивільну службу різного характеру взамін військової, що знайшло законодавчу підтримку у представників державної влади. З 1880 по 1917 р. в Україні існував прямий аналог сучасної альтернативної (невійськової) служби.

Ключові слова: альтернативна (невійськова) служба, право на заміну від виконання військової служби на альтернативну цивільну службу, аналог сучасної альтернативної (невійськової) служби.

Holub V.K. Some historical and legal aspects of the formation and development of the human right to alternative (non-military) service in Ukraine.

The article provides a general characterization of the evolutionary stage of development of the human right to alternative (non-military) service based on historical and legal sources.

It is noted that the basis for the establishment and development of the human right to alternative (non-military) service in Ukraine was the transformation of socio-political views on military service as a result of the religious and cultural development of the population and personal self-improvement of an individual in the spirit of the Gospel commandments. The analysis of certain historical legal sources also shows that the question of the attitude of true Christians to war and, accordingly, to military service and participation in hostilities was of fundamental importance among various segments of the population living on the historical Ukrainian lands. It was the development of pacifist ideas of that time, which were the product of the spiritual quest of the peoples living in Central and Eastern Europe, whose religious teachings also had Ukrainian roots, that became the basis for the refusal of military service.

It is established that initially, the laws of the Polish-Lithuanian Commonwealth were aimed at persecuting and punishing Christians who refused to serve in the army, as a result of which they were deprived not only of noble titles and the right to own their estates, but also subjected to significant imprisonment. That is why the ideologues of the Christian movements of the time offered those who refused to take up arms and serve in the military because of their religious beliefs, so to speak, dual, compromise options for behavior to adapt to the existing reality. In order to avoid not only punishment for such a person, but also material and moral impoverishment of his family, they advised him to serve and participate in battles, but not to kill anyone. Such ideologues also assured that if, in defense of themselves, such a person killed someone, including representatives of other non-Christian religions, it was considered a minor sin that did not close the path to salvation.

Based on the results of the study, it is concluded that the impetus for deep spiritual changes and, as a result, the emergence of a humanistic, pacifist worldview not only in the lands of modern Ukraine but also in the lands of Central and Western Europe was the difficult life in the conditions of endless medieval wars and violence, mockery of the moral dignity of man. It is argued that the first people in the Ukrainian lands to declare their right to conscientious objection were representatives of one of the most widespread trends in the Christian religion, namely Protestants. However, different

streams of Protestantism exercised their right to conscientious objection in different ways. Such as Unitarians, Anabaptists, and Stundists refused not only military service, but any replacement of it with other civilian service in state bodies, and as a result were subjected to various types of persecution and punishment. Instead, Baptists and Mennonites agreed to and performed civilian service of various kinds in lieu of military service, which was supported by the state authorities. From 1880 to 1917, Ukraine had a direct analog of the modern alternative (non-military) service.

Key words: alternative (non-military) service, the right to be replaced by alternative civilian service, an analog of modern alternative (non-military) service.

Постановка проблеми. У разі, якщо переконання людини суперечить несення військової служби, то право людини на заміну військової служби альтернативною, цивільною, є складовою фундаментальних цінностей, що виражають інтереси, від яких індивід не може відмовитися, а тому сповідання інших поглядів і переконань не можуть бути підставою для неповаги до неї. Тому дослідження історичних та правових джерел встановлення та розвитку цього права має важливе значення для розуміння його ролі та важності для суспільства в сучасних умовах, де відбулась значна гуманізація цього права на відміну від перших часів його реалізації.

Саме тому **метою статті є** дослідження питання щодо специфіки ролі та місця права людини на заміну військової служби альтернативною, цивільною в історичному механізмі захисту прав людини. Основними **завданнями** автор ставить перед собою: розкрити деякі етапи виникнення та розвитку цього права саме на українських землях з огляду на історичні та правові джерела щодо підкреслення його значущості, не втрату актуальності та подальшого вдосконалення задля утвердження, забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина з боку держави.

Стан опрацювання проблематики. Нині в українському конституційному праві взагалі відсутні дисертаційні, та надто мало спеціальних досліджень присвячених праву людини, громадянина на альтернативну (невійськову) службу. Проте з окремими аспектами цієї проблематики можна ознайомитися у працях таких дослідників, як В. Беда, Ю. Битяк, В. Братковського, Є. Григоренка, І. Митрофанова, Я. Фокіна, Є. Ярмола та ін.

Виклад основного матеріалу. Перші спогади щодо відмови від військової служби на історичних землях сучасної України прослідковуються починаючи з 16 століття. Саме в цей час, спостерігався інтенсивний приток шляхти в громади унітаріїв, що спричинило трансфор-

мацію суспільно-політичних поглядів [1]. З науково-дослідницької літератури вбачається, що корені цієї течії, тобто унітаріїв (чи антитринітаріїв) були в країнах Західної Європи, втім вона сформувалася та розвинулася саме в Речі Посполитій. До середини XVII ст. землі цієї держави залишалися основною базою руху унітаріїв, проте помітну роль щодо розвитку цієї релігійної течії відігравали також українські землі, які на той час входили до складу Речі Посполитої. Таким чином, унітаризм став продуктом релігійно-культурного розвитку не стільки західноєвропейських народів, скільки продуктом духовних шукань народів Центральної і навіть Східної Європи, релігійне вчення якого, мало й українське коріння [2, с. 52].

У 70-80-х рр. 16 століття більшість унітаріїв вимагало відмовитися від військової служби та володіння маєтками. І все ж, тодішні провідні ідеологи унітаризму Григорій Павло із Бжезін (1526–1591 рр.) та Марцін Чеховіц (1532–1613 рр.) змушені були переосмислити деякі соціально-радикальні гасла унітаріїв та виробити філософсько-етичне вчення, де заперечення існуючого ладу підмінялось закликами до особистого самовдосконалення в дусі євангельських заповідей [3].

Особливим предметом дискусій серед унітаріїв кінця XVI ст. стало питання про ставлення істинних християн до війни. Воно мало принципово важливе значення як для міщан, так і для шляхтичів, що належали до унітаріїв. Оскільки під час воєнних дій пригноблені верстви населення повинні були платити більш високі, ніж у мирний час, податки. Тому радикально налаштовані унітарії, виражаючи інтереси цих прошарків, займали відверто пацифістську позицію [4, с. 85–87].

Однак внаслідок свого соціального походження, таку позицію не могли займати шляхетські прихильники унітаризму. Відповідно до законів Речі Посполитої, шляхтич, який відмовлявся захищати вітчизну, брати участь у посполитому рушенні, позбавлявся дворянського звання та права на володіння помістям. У даному випадку, вважав Ф.Социн, який був ідейним лідером унітаріїв, із двох бід варто вибрати менше. Якщо шляхтич-християнин відмовиться брати участь у військових діях, він буде покараний владою. Це може привести до зубожіння його родини, що в свою чергу приведе до морального падіння її членів. Християнин, вважав Ф.Социн, має право брати участь у битвах, але не повинен убивати. Якщо, захищаючи себе, він когось уб'є, то це розглядалося як легкий гріх. При цьому вважалося, що турки й татари гірше християн, тому вбивство представників цих народностей не вважалося великим гріхом [5, с. 77–85; 6].

Помітно поступаючись шляхтичам, Ф.Социн все ж продовжував займати критичну позицію щодо держави. Саме це пов'язувало його з радикальними ідеологами. Соціальне вчення Ф. Социна, внаслідок своєї подвійності, компромісності, не закривало шляхів до воскресіння радикальних суспільно-політичних ідеалів і тому еволюціонувало до подальшого пристосування до існуючої дійсності. Таке вчення, особливо моменти, пов'язані з питаннями війни, в цілому влаштовувало шляхтичів – унітаріїв з України, котрим часто доводилося воювати проти турків й татар [2, с. 85]. «Аріанська шляхта Волинського та Київського воєводств, – відзначає польський дослідник Я. Тазбір, із радістю прийняла заяву Социна..., що боротьба, спрямована на захист вітчизни, не належить до самих важких гріхів» [7, с. 283].

На думку Ф. Социна, істинний християнин може мати приватну власність, гроші, віддавати їх у борг тощо. Він відмовився від абсолютизації принципу непротивлення злу насильством. Віруючий має право захищати себе, навіть користуватися зброєю для відпору нападника, але при цьому ні в якому разі не вбивати. Врешті-решт Ф. Социн виступив також за підпорядкування державній владі. Християнин, відповідно до його вчення, «не має права боротися з владою, навіть якщо вона насаджує несправедливу релігію; скоріше він повинен прийняти смерть, ніж бунтувати» [8, с. 66].

Гуманістичну лінію у теологічних і соціально-етичних поглядах розвивав Мартін Чехович (1532–1613), діяч протестантського руху в Люблінщині, Берестейщині та Підляшші. Представник лівого крила антитринітаризму, він висунув радикальніші соціальні погляди, яким надавав форму есхатологічного вчення. У творі «Християнські бесіди» (1575) заперечення Чеховичем насильства, відмова від досягнення справедливого суспільства шляхом війни, вбивства ближнього. Мислитель вважав, що істинні віруючі ведуть війну зі «світом зла», але війну християнську, тобто моральну. Без етичної основи у взаємовідносинах не може бути щастя. Зброя християнина – віра, надія, любов, скромність, терпіння, істина, справедливість, мир та інші християнські чесноти. Відтак, в умовах нескінченних середньовічних воєн і насильств, знущань над моральною гідністю людини такі погляди сприяли глибоким духовним змінам, зародженню гуманістичного світогляду [9, с. 108].

Баптисти, на відміну від анабаптистів, були більш активною групою в соціальному відношенні. Біблійні анабаптисти були суворими пацифістами, вони заперечували будь-яку участь у військовій службі, вони наполягали, щоб члени їх церков не брали участі в громадському управлінні суспільством, відмовлялися прийма-

ти присягу, яка завжди супроводжувалася клятвою. Їх послідовниками, хоч і не таким и суворими, стали братські меноніти, які були надзвичайно впливовими в російсько-українському баптизмі [2, с. 278].

Традиційна баптистська точку зору щодо цих питань достатньо повно висвітлена в гамбурзькому сповіданні і в віровченнях, складених на його основі. В гамбурзькому сповіданні є навіть цілий розділ (XIII) «Про громадський порядок» у якому йдеться про можливість звільнення від військової служби: Ми вважаємо, що вживання клятви заборонено християнам, але що благого-вінне призивання нашого Бога як свідка істини, що законно вимагається і дається, є тільки молитва в незвичайній формі. Ми віримо, що уряд і при Новому Заповіті не даремно носить меча, має право і обов'язок по Божому закону карати тих, хто чинить зло, і використовувати меча на захист громадян, а тому ми вважаємо себе зобов'язаними, коли того вимагає від нас уряд, нести військову службу, однак, ми віримо, що ніякого спонукання не повинно використовуватися до тих, які із глибоких велінь совісті, просять звільнити їх від несення служби зі зброєю. Ми не бачимо перешкод з боку нашої віри приймати на себе урядові посади» [10, с. 459–470].

Анабаптистів через їх вимоги свободи совісті та невизнання військової повинності, а отже й держави, постійно переслідували та знищували. У чистому вигляді вони практично перестали існувати, якщо не рахувати близьких до них амішей з Пенсільванії. Але анабаптизм дав життя багатьом сучасним вільним церквам, серед яких у перш у чергу треба назвати прямих послідовників анабаптистів – менонітів, названих так згідно з іменем їх керівника Менно Сімонса (1496–1561 рр.), колишнього католицького священика з Німеччини. Меноніти зберегли свою традицію та погляди до цього часу та становлять досить поширену у Північній та Південній Америці і Німеччині групу християн, відому своїм соціальним служінням та пацифізмом. На Україні у XIX ст. були досить відомі групи німецьких менонітів, але за роки радянської влади частина з них виїхала за кордон, частина загинула у сталінських концтаборах або була переселена до Казахстану та інших безлюдних районів країни, а інші практично злились з українськими баптистами [2, с. 285].

Слід також зазначити, що в Україні за часів царату проводився явний дискримінаційний підхід до нетрадиційних християнських течій. В тому числі щодо визнання та надання представникам одних християнських організацій права на заміну військової служби цивільною (альтернативною) службою, а інших у позбавленні такого права. Так, 4 липня 1894 р. було затверджено відповідне Положення Комітету Міністрів,

на підставі якого 3 вересня того ж року вийшов Циркуляр Міністерства внутрішніх справ про визнання штунди особливо шкідливою сектою та про заборону зібрань штунди. Секта «штундистів» вже у законодавчому порядку спеціальним законоположенням була проголошена особливо шкідливою, тому її зібрання тягли за собою кримінальну відповідальність. Тобто віруючі позбавлялись прав, наданих усім розкольникам Законом 1883 року. Циркуляр, розвиваючи Положення, визнавав штунду «однією з найбільш небезпечних та шкідливих у церковному та державному відношенні». Циркуляр перераховував ознаки, які кваліфікували штундизм: «... послідовники секти штунд, заперечують усі церковні обряди та таїнства, не тільки не визнають ніякої влади та постають проти присяги та військової служби..., але й проповідують соціалістичні принципи, як, наприклад, загальну рівність, розподіл майна й т.п., ... вчення їх підриває у корені основні положення православної віри та російської народності...» Фактично, це був перший нормативний акт, присвячений безпосередньо російсько-українському баптизму, який мав відкрито каральний характер. Мабуть єдиними, хто безумовно, вітав його появу, були ієрархи панівної державної церкви та співчуваючі їм особи. [2, с. 341–342].

Ознаки штундизму, перераховані у Циркулярі, зіграли у подальшому з ініціаторами появи цього нормативного акту злий жарт, бо вони зобов'язували суд виявляти наявність «ознак злочину» у звинувачених. Це призвело до того, що, починаючи з 1897 р., суди, спочатку в поодиноких випадках, а потім все частіше, починають виносити виправдувальні вироки штундистам, які йменували себе «баптистами». Такі вироки можна пояснити тим, що у більшості випадків неможливо було довести приналежність звинувачених до секти «штундистів», тобто виявити в їх ученні усі «ознаки штундизму», перераховані в офіційному акті. Цьому сприяли й касаційні рішення Правлячого Сенату, який, визнаючи існування російського баптизму, вказав, що даний Закон переслідує саме штунду, а не баптизм, та що російський баптизм не може бути ототожнений зі штундизмом [11, с. 65–66.]. Така позиція Сенату, вищої судової влади в Росії, прямо суперечила погляду міністерств внутрішніх справ та юстиції, які у своїх циркулярах роз'яснювали, що російських баптистів не потрібно змішувати з німецькими баптистами, що на російських баптистів, яких слід іменувати «штундистами», не поширюються права на відправлення духовних треб, надані Законом 1879 року. Російсько-українські віруючі у більшості випадків іменували себе баптистами, а не штундистами. Саме це викликало обвинувачення з боку зацікавлених осіб, які намагалися довести, що таким чином

послідовники нової віри намагаються обійти Закон 1894 року. Однак, звертаючись до міністра внутрішніх справ з проханням захистити їх від переслідувань за молитовні зібрання, російсько-українські віруючі практично не згадували про Закон 1879 року, прохаючи лише про надання їм прав, передбачених для усіх розкольників Законом 1883 року [2, с. 342-343]. В тому числі права не служити на військовій службі, але без надання альтернативи служити у цивільній сфері.

У листопаді 1890 р. Єлисаветградський справник у донесенні Херсонському губернатору повідомляв про соціально-політичний характер штундизму, який базується на «намаганні штундистів-ватажків... виводити з релігійних принципів... хибні соціально-політичні висновки, які підривають в основі суспільний та державний лад». Як приклад він вказує на те, що з «їх віровчення випливає, що земля повинна бути роздана порівну, що вести війну та вбивати ворога суперечить вченню Євангелія, у зв'язку з чим потрібно старатися уникати вступу до військової служби, що влада у своїх інтересах забрала більш у частину землі та багатств у збиток простому люду...» [12, с. 418]. Неважко помітити, що більшість цих висновків належить до тих настроїв, які були характерні для усього селянства тієї доби незалежно від віросповідання [2, с. 355]. А у звіті обер-прокурора Св. Синоду за 1894-1895 рр. можна знайти повідомлення про те, що у Павловках Харківської губернії 45 віруючих відмовились приймати присягу на вірнопідданство Государю Імператору, «твердячи одне: «присягати не повинно»...» [13, с. 221]. Ще одне обвинувачення, яке постійно висловлювалося на адресу євангельських християн-баптистів у цей період, було звинувачення у відсутності патріотизму, у пронімецьких настроях та у сприянні німцям у завоюванні півдня Росії. Це пов'язувалось з нібито відмовою віруючих сплачувати податі [14; 15]. З другого боку, бажання бачити у новому русі переважання соціально-економічних положень над релігійними вело до симпатії до цього руху з боку ліберальної інтелігенції [16, с.143.]. Причому ця інтелігенція, виступаючи за припинення утисків віруючих, вбачала в останніх не ворогів, але кращих друзів суспільного порядку [17, с. 168.]

З кінця дев'яностих років XIX століття на євангельський рух почало справляти вплив і толстовство, яке також було прив'язане до соціально-економічних ідей. Треба відзначити, що уся ця пропаганда все ж таки мала деякий вплив на певну частину євангельсько-баптистського братства. Більше схильним до такого впливу виявився саме младоштундизм [18, с. 64].

Разом з тим, керівники ініціативної групи, Всесоюзної Ради Євангельських християн та

баптистів, категорично висловлювались проти військової присяги [19, с. 7, 8, 11].

В свою чергу, анабаптисти також послідовно проводили принцип спасіння власною вірою. У соціальному плані анабаптисти проповідували рівність людей, негативно ставилися до існуючих державних інститутів, участі у воєнних діях, тому відмовлялися займати державні посади, служити в армії тощо [20, с. 90-91]. Одним з найбільших центрів анабаптизму стало місто Мюнстер у Нижньорейнській області. Прихильникам цієї течії вдалося захопити тут владу й утримувати її протягом 14 місяців (1533-1534 рр.). Після розгрому Мюнстерської комуні анабаптисти змушені були покинути Німеччину. Окремі їхні групи опинилися на українських етнічних територіях та польсько-українських землях, що межують. Так, 1535 р. група анабаптистів поселилась у містечку Крашніку на Люблінщині, а друга неподалік — на Волині у м. Володимирі. Варто зазначити, що ще за часів Київської Русі у Володимирі існувала німецька колонія. Тому не виключено, що анабаптисти сподівалися отримати тут підтримку з боку своїх одноплемінників [8, с. 12].

Однак повернення радянської влади принесло з собою й повернення утисків віруючих. Практично усе керівництво Всеукраїнського союзу було заарештовано. Заарештовувались також й просто активні члени євангельсько-баптистських громад. Це викликало цікавий феномен у свідомості українських віруючих: хоча про німців говориться як про окупантів, проте відзначається, що вони дали віруючим волю; водночас про радянську армію говориться як про «наших», тобто віруючі ідентифікують себе саме з радянською владою, але відзначається, що повернення «наших» принесло з собою нові утиски. «Прийшли німці, дали свободу, прийшли наш і, молитовні будинки закрили, братів заарештували», — цю фразу можна часто почути від віруючих старшого покоління. Багато хто з керівництва Всеукраїнського союзу з подякою пригадують невідому сестру з Дніпропетровської громади, яка працювала у місцевій в'язниці секретаркою (або медичним працівником), і якій вдалось зробити так, що більшу частину свого десятирічного строку віруючі відбували саме в цій в'язниці. Звичайно, що умови у в'язниці відрізнялись від умов у сибірських концтаборах, але тут, в Україні, ув'язнені мали з боку місцевих віруючих допомогу, як матеріальну, так й моральну. Нерідко місцева віруюча молодь збиралась під стінами в'язниці та співала для своїх заарештованих братів [22, с. 222].

Також повернення Радянської влади принесло з собою й мобілізацію до лав радянської армії. Дехто з віруючих притримувався послідовних пацифістських поглядів, нерідкими були

розстріли за відмову служити в армії. Багато віруючих, не відмовляючись служити в армії, заявляли про свої релігійні погляди та відмову від зброї. Це закінчувалось направленням їх до складу медсанбатів, частин зв'язку, служб тилу, були й випадки позбавлення їх волі або навіть розстрілу. Але були й віруючі, які проходили службу безпосередньо в діючій армії [2, с. 384-385].

У контексті нашого дослідження приділимо увагу ще одному християнському напрямку, представники якого отримали право на заміну військової служби (альтернативною) цивільною службою. Так, меноніти є представниками однієї з гілок протестантизму, що заперечує участь у війні. Тобто, одним з головних постулатів менонітів, крім традиційної для більшості протестантів безумної довіри до Біблії, була їх особлива соціальна позиція, яка серед іншого, полягала у не визнанні військової присяги і особливу військову службу, що робило їх ворогами не тільки панівної церкви, але й держави. Це і стало основними причинами багаторічних поневірянь менонітів по світу. Боронивши свої ідеї та принципи, меноніти шукали землю, де б вони могли спокійно працювати та вірувати так, як вони того хотіли [22].

Перші німецькі колоністи прибули в Україну на запрошення Катерини II. 1785 р. імператриця запросила іноземних колоністів, здебільшого німців, для освоєння південних земель, які відійшли до Росії внаслідок війн з Туреччиною. Колоністам надавались значні пільги у розмірі земельного наділу (який в десятки раз переважав розмір наділу українського селянина) та в оподаткуванні. Крім того, меноніти отримали звільнення від військової служби. Серед німців-колоністів, які в цей період заселяли південні землі України, були католики, лютерани, реформати та меноніти. Такий склад переселенців визначався тим, що спонукою для переселення були в першу чергу економічні, а не релігійні причини. Хоча слід зазначити, що звільнення менонітів від військової служби було для них досить суттєвою пільгою, бо на своїй батьківщині вони часто терпіли переслідування з боку влади за відмову від військової служби [2, с. 296].

Наприкінці XVIII ст. багато хто з них за пропозицією Катерини II емігрували з Пруссії до Російської імперії. Меноніти заселили землі Катеринославської губернії в районі острова Хортиця на нижньому Дніпрі, в Таврійській губернії на річці Молочній, (нинішні Мелітопольський і Бердянський райони), Катеринославській губернії (нинішня Дніпропетровська область) [23]. Вони були звільнені від військової повинності без заміни її будь-якою іншою. Оскільки, більшість менонітів через релігійні переконан-

ня відмовляються від військової та державної служби, не дають клятв. Тобто, щоб заохотити переселенців освоювати незаселені степи Півдня, Катерина II надала їм чимало пільг, в тому числі вічну свободу від рекрутської повинності. У свою чергу меноніти повинні були надавати квартири і підводи для військ, що проходили через їх поселення, тримати в справності дороги і мости [24].

Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 17 травня 1880 р. визначав порядок залучення менонітів до відбування обов'язкової служби. Огляд і прийом на службу проводився спільно з їхніми однолітками і з застосуванням тих правил, які були встановлені для призову і прийому інших новобранців, але прийняті на службу меноніти не передавалися в розпорядження повітових військових начальників, а залишалися у веденні державних установ з військової повинності, на яких покладався обов'язок з відправлення менонітів у призначені місця служби [25].

З 1880 р. після військової реформи Олександра II призовники меноніти прямували в лісове відомство, як у мирний, так і у воєнний час. Їхня цивільна служба тривала 6 років. Частина призовників добровільно обирала службу у військових госпіталях. У Російсько-японську та Першу світову війни меноніти надавали допомогу пораненим солдатам у складі персоналу госпіталів і медичних поїздів [26, с. 2]. У період Громадянської війни право на звільнення від обов'язку брати в руки зброю було надано набагато ширшому колу осіб, не обмеженому однією конфесією [27, с. 3].

Слід також зауважити, що на момент початку світового збройного конфлікту менонітськими конгрегаціями був накопичений значний адміністративний та соціальний досвід організації та проходження альтернативної військової служби в лісництвах царської Росії. Так, впродовж останньої чверті XIX століття громадами менонітів було створено в низці лісництв Півдня України розгалужену соціально-побутову та господарську інфраструктуру, необхідну для нормального функціонування особового складу: збудовано власним коштом приміщення казарм, будинки економів й відповідні господарчі споруди, включаючи льохи, артезіанські криниці, хліви, стайні, завезено сільськогосподарський реманент, тяглову та велику рогату худобу, тощо [28, с. 91-94; 29, с. 4]. На початок війни альтернативну службу в 8 лісництвах царської Росії проходило 1204 особи [29, с. 2, 87].

Воєнні події Першої світової війни призвели до якісної зміни формату та характеру альтернативної служби менонітів в лісництвах царської Росії, спричинивши суттєве поширення граничного ареалу служби колоністів-резервістів та

новобранців на всю територію імперії. Період з липня 1914 по січень 1915 року став часом спонтанного пошуку царськими чиновниками та менонітськими конгрегаціями адаптованої для умов військового конфлікту нової форми організації альтернативної служби, яка була втілена в мобільних бригадах шляховиків-ремонтників, лісників-вартових та лісорубів, які оптимально відповідали поточним потребам Лісового департаменту та Генерального штабу країни. Лісова служба в даний період суттєво вплинула на формування нового соціального досвіду, який був набутий спільнотою в критичних умовах світового військового конфлікту, примусивши її носіїв порушити традиційний консервативний ізоляціонізм менонітських громад відкривши себе світові [30, с. 122].

Висновки. Отже, на українських землях у складі Російської імперії, до ухвалення нинішнього закону про альтернативну (невійськову) службу, порядок заміни військової служби цивільною встановлювався – за царя Олександра II. Проте правом на альтернативну (невійськову) службу могли скористатися тільки баптисти та християни-меноніти. Для всіх інших вірян християнських конфесій таке право не гарантувалось і не забезпечувалось. Разом з тим, не дивлячись на те, що з 1880 по 1917 роки, в Україні існував прямий аналог сучасної альтернативної (невійськової) служби, однак застосування такого права не враховувало поєднання інтересів різних людей, соціальних груп населення, а також національностей, а відтак виключало можливість його реалізації членами будь-яких інших релігійних організацій, що свідчило про явний дискримінаційний підхід і грубе порушення прав людини з боку тодішньої царської влади, що в наслідок призводило до загострення соціальних конфліктів в країні.

Таким чином, аналіз історичного досвіду становлення і розвитку права людини на альтернативну (невійськову) службу, а також нормативної бази у сфері надання громадянину права на відмову від несення військової служби за переконаннями, осмислення негативних і позитивних сторін підходів для реалізації цього права, представляє інтерес для подальшого розвитку й удосконалення конституційно-правового механізму реалізації права громадянами України на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Humanizm i reformacja w Polsce. Lwow, 1927. S. 4222
2. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. Редкол: А. Колодний (голова) та ін. К.: Світ Знань. Т. 5. Протестантизм в Україні. За ред. П. Яроцького. 2002. 424 с.

3. Дмитриев М.В. Идеологическая эволюция арианизма в Речи Посполитой в 70-е годы XVI ст. Общество и государство в древности и средние века. М., 1984. С. 114–130.
4. Epitome colloquii Racoviae habiti anno 1601 / Ed. L. Szczucki, J. Tazbir / Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych. Warszawa, 1966. № 5. S. 85–102.
5. Socini F. Explicationis primae partis primi capituli Johannis. Opera omnia. T. I. P. 77–85.
6. Socini F. De auctoritate Sacrae Scripturae. Opera omnia. Irenopoli. 1656.
7. Sandii C. Bibliotheca antitrinitariorum / praefatione et indice nominum instruxit Lech Szczucki. Varsoviae : Panstwowe Wydawn. Naukowe, 1967. xvi, 316 p.
8. Kot S. Ideologia polityczna i społeczna braci polskich zwanych arianami, Warszawa, 1932. 157 s.
9. Literatura ariańska w Polsce XVI wieku : antologia / oprac., wstęp i przypisy Lech Szczucki i Janusz Tazbir. Warszawa, 1959. 664 s.
10. История баптизма: Сборник Вып. 1. Сост. С.В. Санников. Публикация: Одесса ОБС «Богомыслие». 1996. 491 с.
11. Мельгунов С. Церковь и государство в России. К вопросу о свободе совести. М., 1907. 194 с.
12. Материалы для истории религиозно-рационалистического движения на Юге России во второй половине XIX-го столетия / Еп. Алексей, ректор Казан. духов. акад. Казань : Центр. тип., 1908. 690 с.
13. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 годы. СПб., 1898. 279 с.
14. Кальнев М.А. Немцы и штундобаптизм: по поводу найденного протокола одной из конференции штундистов, состоявшейся 21-23 мая 1882 г. в немецкой колонии Рикенау, Таврической губернии [сочинение]. М.: Университетская типография. 1897. 48 с.
15. Маргаритов С. История русских рационалистических и мистических сект. Симферополь: Таврическая губернская типография. 1910. 228 с.
16. Харламов И.Н. Штундисты. Русская мысль. 1885. № 10. С. 143–158.
17. Абрамов Я.В. К вопросу о веротерпимости. Отечественные записки. 1882. № 1-2. 175 с.
18. Братский вестник. 1966. № 6. 76 с.
19. Крючков Г.К. Главное достояние пробуждения. Две церкви. Вестник Истины. 1986. № 3-4. 76 с.

20. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. Львів, 1995. 350 с.
21. Домашовець Г. Нарис історії української євангельсько-баптистської церкви. Ірвінгтон-Торонто. 1967. 596 с.
22. Хто ж такі меноніти та яким чином вони опинились у Запоріжжі? URL:<https://discover.ua/inspiration/hto-zh-taki-menoniti-ta-yakim-chinom-voni-opinilis-u-zaporizhzi> (останній перегляд: 20.10.2024).
23. Марочко В.І. Меноніти в Україні. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Menonity_v_Ukraini (останній перегляд: 20.10.2024).
24. Меноніти: німецька діаспора на півдні України. Релігієзнавчі студії. URL:https://risu.ua/menoniti-nimecka-diaspora-na-pivdni-ukrajini_n80732 (останній перегляд: 20.10.2024).
25. Сборник циркуляров Министерства внутренних дел по вопросам воинской и военно-конской повинности, 1874–1900 гг. СПб.: Упр-ние по делам о воин. повинности Мин-ва внутр. дел, 1901. – XXXIX, 499, [2] с.
26. Friedenstimme. 1914. № 62. 435 s.
27. Friedenstimme. 1914. № 65. 356 s.
28. Берестень Ю.В. Организация и становление альтернативной службы меннонитов в лесничествах царской России во второй половине XIX начале XX веков. Вопросы германской истории. Сборник научных статей. Днепропетровск: Издавництво Дніпропетровського університету. 2000. С. 80–99.
29. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации Юга Украины). Очерк. Пг., 1916. 207 с.
30. Берестень Ю.В. Альтернативна служба менонітів у лісництвах царської Росії на початку Першої світової війни (липень 1914 – січень 1915 року). *Наукові праці. Історичного факультету Запорізького нац. ун-ту*. 2011. Вип. 31. С. 117–122.
31. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. № 1. 2021. С. 21–26.

УДК 342 : 336.22

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.13>

СУБ'ЄКТИ ВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОBOB'ЯЗКУ СПЛАЧУВАТИ ПОДАТКИ І ЗБОРИ

Греца С.М.,

докторка юридичних наук, доцентка,
професорка кафедри конституційного права та
порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
ORCID: 0000-0002-9174-7454

Греца Я.В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
ORCID: 0000-0002-7643-3502

Греца С.М., Греца Я.В. Суб'єкти виконання конституційного обов'язку сплачувати податки і збори.

Вказується, у контексті триваючої збройної агресії російської федерації проти України, поряд із зовнішньою допомогою, критично важливою є консолідація внутрішнього потенціалу країни – як людського, так і матеріально-технічного та фінансового. Це необхідно для забезпечення обороноздатності держави та досягнення перемоги. В цих умовах першочергового значення набуває ефективне наповнення бюджетів усіх рівнів через систему податків і зборів. Своєчасне та повне виконання податкових зобов'язань громадянами забезпечує державу необхідними фінансовими ресурсами. Важливість цього обов'язку підкреслюється його закріпленням на рівні Основного закону держави. Проте чинне формулювання статті 76 Конституції України має певні недоліки, зокрема щодо регламентації обов'язку подання податкових декларацій та визначення кола осіб, на яких поширюється ця вимога.

Стаття присвячена визначенню суб'єктного складу виконання конституційного обов'язку сплачувати податки і збори. Наголошено, що для належного виконання податкового обов'язку держава має створити нормативно-правовий механізм, який визначатиме порядок сплати податків та їх розмір. Норма ст. 67 Конституції України, що встановлює відповідний обов'язок, міститься у розділі, присвяченому правам та обов'язкам людини і громадянина, в той же час податковий обов'язок розповсюджується на ширше коло суб'єктів. Висновується, що податковий обов'язок для всіх інших платників податків, зокрема юридичних осіб та їх структурних підрозділів, встановлений не на рівні Конститу-

ції України, а на рівні закону, а саме Податкового кодексу України, що у свою чергу, не позбавляє його значущості та імперативності виконання. Проведено аналіз норми частини 2 статті 67 Конституції України, зроблено висновок, що за її змістом встановлено обов'язок декларування доходів для всіх громадян. Наголошено на недосконалоості вказаної правової норми, оскільки, з одного боку, вона при буквальному тлумаченні встановлює обов'язок подавати декларації тільки для громадян, отже не поширюється на осіб без громадянства, які можуть бути резидентами України, отримувати доходи і мати обов'язок сплачувати податки. З другого боку, встановлення загального обов'язку декларування доходів для всіх без винятку громадян є також не виправданим стосовно тих доходів, які отримуються виключно від податкових агентів. Проаналізовано світовий досвід запровадження загального декларування доходів. Обґрунтовано недоцільність запровадження загального декларування в Україні на даному етапі. Наголошено на участі у виконанні податкового обов'язку не тільки платників податків, а й інших суб'єктів податкових правовідносин, зокрема, податкових агентів. Обумовлено, що історія законодавства зарубіжних держав свідчить про те, що стягування податку податковим агентом було розроблено з метою вирішення проблеми ухилення платників податків від сплати податку. У деяких визначених законом випадках, особою, відповідальною за визначення податкових зобов'язань, є податковий орган (наприклад, при нарахуванні земельного податку фізичним особам). Висновується, що механізм забезпечення виконання податкового обов'язку за суб'єктним складом повинен передбачати засоби впливу не тільки на платників податків, а й на податкових

агентів чи податкові органи, які за законом можуть бути відповідальними за нарахування податкових платежів.

Ключові слова: податок, податковий обов'язок, податкова декларація, платник податків, податковий агент, податковий орган.

Hretsa S.M., Hretsa Ya.V. Subjects of the fulfillment of the constitutional obligation to pay taxes and fees.

It is indicated that in the context of the ongoing armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, along with external aid, the consolidation of the country's internal potential - both human, material, technical and financial - is critically important. This is necessary to ensure the defense capability of the state and achieve victory. In these conditions, effective filling of budgets of all levels through the system of taxes and fees becomes of primary importance. Timely and full fulfillment of tax obligations by citizens provides the state with the necessary financial resources. The importance of this obligation is emphasized by its consolidation at the level of the Basic Law of the state. However, the current wording of Article 76 of the Constitution of Ukraine has certain shortcomings, in particular regarding the regulation of the obligation to submit tax declarations and the definition of the circle of persons to whom this requirement applies.

The article is devoted to the determination of the subject composition of the fulfillment of the constitutional obligation to pay taxes and fees. It was emphasized that to fulfill the tax obligation properly, the state should create a normative legal mechanism to determine the procedure for paying taxes and their amount. The norm of Art. 67 of the Constitution of Ukraine, which establishes the corresponding duty, is contained in the section devoted to the rights and duties of a person and a citizen. At the same time, the tax duty extends to a broader range of subjects. It is concluded that the tax obligation for all other taxpayers, in particular legal entities and their structural subdivisions, is established not at the level of the Constitution of Ukraine but at the level of the law, namely the Tax Code of Ukraine, which, in turn, does not deprive it of its significance and imperativeness implementation. An analysis of the norm of Part 2 of Article 67 of the Constitution of Ukraine was carried out, and it was concluded that its content establishes the obligation to declare income for all citizens. The imperfection of the specified legal norm is emphasized since, on the one hand, when interpreted literally, it establishes the obligation to submit declarations only for citizens. Therefore it does not apply to stateless persons who can be residents of Ukraine, receive income, and have the obligation to pay taxes. On the other

hand, establishing a general obligation to declare income for all citizens without exception is also not justified in relation to those incomes received exclusively from tax agents. The global experience of the introduction of a general declaration of income is analyzed. The impracticality of introducing a general declaration in Ukraine at this stage is substantiated. The participation of not only taxpayers, but also other subjects of tax legal relations, particularly tax agents, is emphasized in fulfilling tax obligations. It is stipulated that the history of the legislation of foreign countries shows that tax collection by a tax agent was developed to solve the problem of tax evasion by taxpayers. In some cases defined by law, the person responsible for determining tax liabilities is the tax authority (for example, when charging land tax to individuals). It is concluded that the mechanism for ensuring the fulfillment of the tax obligation by subject composition should provide for means of influence not only on taxpayers but also on tax agents or tax authorities, who may be responsible for calculating tax payments by law.

Key words: tax, tax liability, tax declaration, taxpayer, tax agent, tax authority.

Постановка проблеми. В сучасних умовах, коли Україна переживає військову збройну агресію з боку російської федерації, крім зовнішньої підтримки необхідна мобілізація внутрішніх людських, технічних та фінансових ресурсів, щоб забезпечити спроможність держави дати відсіч ворогові та перемогти. Тому особливого значення набуває забезпечення повного та своєчасного надходження податків і зборів до бюджетів всіх рівнів, належне виконання податкового обов'язку, що забезпечує мобілізацію коштів для потреб держави. Його значущість завжди була на високому рівні, адже обов'язок сплачувати податки і збори закріплений на конституційному рівні. Разом з тим, чинна норма ст.76 Конституції України, особливо в частині встановлення обов'язку подавати податкові декларації, за своєю суттю не є досконалою, зокрема в частині визначення суб'єктів його виконання.

Стан дослідження. Проблеми визначення суб'єктного складу правовідносин при виконанні податкового обов'язку досліджувались у працях О.О. Ємельянової, І.Я. Олендера, Д.М. Стародуба, Г.М. Стріяшко, В.І. Теремецького та інших, однак існує необхідність більш ґрунтовно дослідити рівень конституційного закріплення податкового обов'язку щодо ширшого кола суб'єктів податкових відносин.

Метою даної статті є розкриття кола суб'єктів виконання конституційного обов'язку по сплаті податків і зборів, оцінка доцільності запровадження загального декларування доходів,

а також визначення ролі інших, крім платників податків, суб'єктів, що забезпечують виконання податкового обов'язку.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 67 Конституції України: «Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» [1]. З вказаної норми основного закону випливає, що держава має створити нормативно-правовий механізм, який визначатиме порядок сплати податків та їх розмір.

Для розуміння сутності конституційного обов'язку сплачувати податки і збори важливим є аспект визначення кола суб'єктів, на яких він поширюється. Аналізуючи правове регулювання в Україні, О.О. Ємельянова звертає увагу на те, що ст. 67 Конституції України міститься у розділі, присвяченому правам та обов'язкам людини і громадянина, в той же час податковий обов'язок розповсюджується на більш широке коло осіб та включає, окрім фізичних осіб, також юридичних осіб та їх відокремлені підрозділи [2, с. 77]. У свій час Конституційний Суд України у рішенні від 09.02.1999 року по справі № 1-7/99 наголошував, що розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» закріплені конституційні права, свободи і обов'язки, насамперед, людини і громадянина та їх гарантії. Про це свідчить як назва цього розділу, так і системний аналіз змісту його статей та частини другої статті 3 Конституції України [3].

Безумовно, ця обставина не може спонукати нас до висновку, що обов'язок сплачувати податки і збори не поширюється на юридичних осіб. Деякі науковці роблять спробу обґрунтувати можливість поширення конституційної норми, яка встановлює обов'язок сплачувати податки, на інших платників податків. Зокрема І.Я. Олендер наголошує на неможливості та недоцільності закріплення в Конституції України усього суб'єктного складу податкових відносин – для цього є податкове законодавство. По-друге, формулювання «кожен», яке застосовано у ст. 67 Конституції України, однаково можна застосовувати і до людини, і до іншого суб'єкта правовідносин. Розташування ст. 67 Конституції України в розділі, присвяченому правам і обов'язкам громадянина, не є перепорою для її поширення на суб'єктів правовідносин, що є юридичними особами. По-третє, юридичні особи утворюються особами фізичними і без дій останніх формалізуватися як окремий суб'єкт правовідносин вони не можуть. По-четверте, навряд чи доцільно було б у Конституції формувати окремий підрозділ, що вміщував би основні права юридичних осіб – такого немає в жодній країні світу [4, с. 129].

Вказані доводи є цілком слушними, однак, на нашу думку, спроба поширити безпосередньо

норми ст. 67 Конституції України на платників податків – юридичних осіб не видається необхідною. Визначення вказаного конституційного обов'язку як обов'язку в першу чергу людини і громадянина не означає, що нормами податкового законодавства України не може бути закріплений обов'язок сплати податків всіма іншими платниками, в тому числі юридичними особами. Це кореспондується із нормою пункту 1 частини 2 статті 92 Конституції України, яка встановлює, що виключно законами України, зокрема, встановлюється система оподаткування, податки і збори. Таким чином парламент наділений конституційними повноваженнями встановлювати податки і збори на рівні закону, що, власне, і реалізовано в нормах Податкового кодексу України. Тому ми можемо прийти до висновку, що обов'язок сплачувати податки і збори на конституційному рівні встановлений для людини та громадянина, в той же час податковий обов'язок для всіх інших платників податків, зокрема юридичних осіб, встановлений не на рівні Конституції України, а на рівні закону, а саме Податкового кодексу України, що у свою чергу, не позбавляє його значущості та імперативності виконання.

Крім цього, для розуміння змісту конституційного обов'язку сплати податків і зборів необхідно наголосити, що крім власне основного обов'язку сплатити податки і збори Конституція України більш широко розкриває його сутність, зокрема встановлює обов'язок подавати податкові декларації. Аналіз норми частини 2 статті 67 Конституції України дає можливість зробити висновок, що за її змістом встановлено обов'язок декларування доходів для всіх громадян. Фактично можна стверджувати, що цією нормою запроваджено обов'язок загального декларування доходів, адже конституційна норма не містить жодних винятків. На наше переконання, вказана норма Основного Закону є недосконалою, оскільки, з одного боку, встановлює обов'язок подавати декларації тільки для громадян, отже не поширюється на осіб без громадянства, які можуть бути резидентами України, отримувати доходи і мати обов'язок сплачувати податки. З другого боку, встановлення загального обов'язку декларування доходів для всіх без винятку громадян є також не виправданим стосовно тих доходів, які отримуються виключно від податкових агентів. На наше переконання, запровадження загального декларування доходів в Україні на даному етапі не є доцільним, адже суттєво ускладнить адміністрування податку на доходи фізичних осіб у зв'язку із необхідністю додаткової обробки та камеральної перевірки значного обсягу декларацій, а, крім того, покладе на фізичних осіб додаткові обов'язки. Разом з тим, при отриманні доходів

від податкового агента, останній самостійно надає податковим органам достатній обсяг інформації щодо суми виплачених доходів та розміру утриманих податків, тому дублювання такої інформації у деклараціях, які повинні будуть подавати безпосередньо фізичні особи – платники податків не вбачається за необхідне. Більше того, значна частина фізичних осіб в Україні не має достатнього рівня знань, досвіду, навичок та технічних можливостей для самостійного заповнення та подання податкових декларацій, тому як результат від них можна очікувати або ігнорування обов'язку чи його неналежне виконання з помилками чи порушеннями, що може потягнути застосування штрафних санкцій, або необхідність використання послуг податкових консультантів, що потягне додаткові витрати на оплату їх послуг.

Якщо аналізувати світовий досвід запровадження загального декларування доходів, за твердженням Д.М. Стародуба, загальне декларування громадян застосовується в багатьох країнах світу, зокрема в США, Німеччині, Франції, Швейцарії, Італії, Данії, Фінляндії, Швеції, Австралії, Новій Зеландії, Сінгапурі, Чилі. Усі ці країни мають свої підходи до вирішення питання отримання та перевірки податкових декларацій від майже всього населення. Тут можливе й обмеження кола осіб, які обов'язково подають декларацію, певними майновими рамками чи за видом доходів (що є доволі складно) або шляхом реалізації науково-технічного прогресу в оподаткуванні (електронні сервіси, попередньо заповнені декларації тощо). На думку вказаного автора, декларування доходів фізичних осіб – це не лише простий елемент податкового обов'язку людини перед державним утворенням, а й місце, де виражається мотив платника податку платити чи не платити податок. Порахувавши всі свої доходи та визначивши розмір податку, людина усвідомлює ціну держави для себе, своєї сім'ї та оцінює якість отриманого нею блага порівняно зі сплаченими або задекларованими податками. Тут же держава бачить динаміку сплати людиною податків, може зрозуміти, чи добре вона піклується про того, хто надав їй право існувати. З точки зору держави, звісно, такого може й не бути, проте оцінка вартості держави для людини стимулює громадянську активність у тому, щоб зробити державу, державою для людей. Загальнообов'язкове декларування звільнить таку волю людини, зробивши з неї справжнього члена суспільства, який усвідомлює свою потрібність. Опір загальнообов'язковому декларуванню та створення різних штучних перешкод у цьому зайвий раз доводить, наскільки держава опирається вільному громадянину, наскільки вона боїться дати відповідь на запитан-

ня, чи потрібна вона людині, чи потрібне людині її громадянство, чи забезпечене воно реально [5, с. 149-150]. Можна частково погодитися з тим, що декларування доходів певною мірою стимулює громадську активність суспільства, але запропонований автором підхід є доволі спрощеним. Насправді, рівень довіри людей до держави в аспекті якості виконання державою соціальних функцій та справедливого розподілу суспільних благ залежить далеко не тільки від декларування доходів, це значно глибша і складніша категорія.

Розкриваючи зміст податкового обов'язку, необхідно наголосити на одній важливій деталі. І законодавче визначення цього терміну, і позиції більшості науковців не враховують важливу участь у виконанні податкового обов'язку не тільки платників податків, а й інших суб'єктів податкових правовідносин, зокрема, податкових агентів. Зокрема, при сплаті податку на доходи фізичних осіб саме на податкових агентів закон покладає обов'язок нараховувати, утримувати та сплачувати податок до бюджету від імені та за рахунок платника податку з доходів, що виплачуються такому платнику, вести податковий облік, подавати податкову звітність контролюючим органам та нести відповідальність за порушення його норм. Таким чином, слід врахувати, що виконання податкового обов'язку забезпечується як безпосередньо платниками податків, так і податковими агентами у випадках, передбачених законом.

Саме обчислення, утримання податків з доходів, що нараховуються платникові податків, і перерахування їх до бюджетів і є головним обов'язком податкового агента. Такий обов'язок виникає у податкового агента тільки за реальної можливості утримати «чужий податок» і перерахувати його до бюджету, тобто лише за наявності у податкового агента відповідного джерела у вигляді грошових коштів платників податків, які знаходяться в його розпорядженні. Обчислення, утримання та перерахування податків за рахунок платника податків зусиллями податкового агента у джерела виплат доходів є одним з передбачених законом способів виконання податкового зобов'язання платника податків без його фактичної участі [6, с. 745].

Участь податкових агентів у виконанні обов'язку по сплаті податків характерна і для країн ЄС. Аналіз податкового законодавства зарубіжних країн дозволяє стверджувати про існування різних підходів до визначення статусу податкового агента. Так, існують країни, у яких податкових агентів: а) розглядають як самостійних суб'єктів, зазначаючи, що вони мають такі ж права, як і платники податків; б) ототожнюють із податковими представниками; в) такий інститут законодавства відсутній [7, ст. 164].

Крім того слід врахувати, що у деяких визначених законом випадках, особою, відповідальною за визначення податкових зобов'язань, є податковий орган (наприклад, при нарахуванні земельного податку фізичним особам), а платник податків зобов'язаний сплатити податок на підставі надісланого йому повідомлення. У такій ситуації належне виконання податкового обов'язку залежить не тільки від платника податку, а й від дій податкового органу, пов'язаних із правильним визначенням розміру відповідного податкового зобов'язання та своєчасного надіслання платнику податкового повідомлення.

Висновок. З наведеного можна зробити висновок, що механізм забезпечення виконання податкового обов'язку за суб'єктним складом повинен передбачати засоби впливу не тільки на платників податків, а й на податкових агентів чи податкові органи, які за законом можуть бути відповідальними за нарахування податкових платежів.

Обов'язок сплачувати податки і збори на конституційному рівні встановлений для людини та громадянина, в той же час податковий обов'язок для всіх інших платників податків, зокрема юридичних осіб, встановлений не на рівні Конституції України, а на рівні закону, а саме Податкового кодексу України, що у свою чергу, не позбавляє його значущості та імперативності виконання.

Запровадження загального декларування доходів в Україні на даному етапі не є доцільним, адже суттєво ускладнить адміністрування податку на доходи фізичних осіб у зв'язку із необхідністю додаткової обробки та камеральної перевірки значного обсягу декларацій, а, крім того, покладе на фізичних осіб додаткові обов'язки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254. *Відом. Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Ємельянова О.О. Податковий обов'язок як центральна категорія податкового права та наслідки його невиконання. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016, № 2. С. 74–83.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99#Text>.
4. Олендер І.Я. Правове регулювання виконання податкового обов'язку в режимі усунення подвійного оподаткування. Дис... докт. юрид.наук. Запоріжжя, 2020. 436 с.
5. Стародуб Д.М. Правове регулювання доходів фізичних осіб: порівняльна характеристика України та країн СНД. Дис... канд.юрид.наук. Ірпінь, 2017. 207 с.
6. Теремецький В.І. Класифікація суб'єктів податкових правовідносин. *Форум права*. 2011. № 4. С. 741–748.
7. Стріяшко Г.М. Податкові агенти як суб'єкти податкового права. Дис... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2017. 203 с.

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.15>

КОНСТИТУЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ

Гудима Н.С.,
аспірантка*Інституту права імені Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом
ORCID: 0009-0003-5621-784X***Гудима Н.С. Конституційні підходи до соціальних прав та обов'язків.**

Вказується, права людини є важливим моральним параметром в організації діяльності економічної системи. Стандарти та правила у царині прав людини визначають базу, на якій мають вирішуватися економічні проблеми, не зводячи їх лише до економічного розрахунку.

У статті проаналізовано три основні системи соціального забезпечення у світі, які здійснюються різними способами, сумісними з різними культурами, домінуючими ідеологіями та здатністю до оподаткування. Соціальні права в міжнародних угодах можуть мати юридичну або моральну силу для країн. У моністичних правових системах міжнародні договори автоматично будуть інкорпоровані у національне законодавство при ратифікації, тоді як дуалістичні системи вимагають трансформації договору у внутрішнє право через законодавство. Конституція України не розглядає права соціального забезпечення так, як громадянські та політичні прав. Право на соціальне забезпечення покладає обов'язок на державу щодо визначення і фактичного забезпечення принаймні мінімальних соціальних стандартів, а право на соціальний захист здійснюється без огляду на мінімальні потреби. Термінологічні дискусії щодо змісту термінів «соціальне забезпечення» чи «соціальний захист» потребують уточнення змісту використаного в Конституції України поняття, а не способу його здійснення. Замість обох термінів автор пропонує використовувати поняття «соціальні гарантії», який прямо вказує на зобов'язання уряду забезпечити національний мінімум достатності, нижче якого нікому не дозволено впасти. Еволюція понять має пряме відношення до оподаткування. Гарантія права на соціальне забезпечення визначає джерело ресурсів для їх забезпечення. В Американській конвенції права та обов'язки деталізовані. Натомість Загальна декларація прав людини обмежується вказівкою на те, що кожен має обов'язки перед суспільством. Права та обов'язки взаємопов'язані так само, як усі права людини, які є неподільні, взаємозалежні та взаємопов'язані. Обов'язок

сплатити податок на основі платоспроможності та відповідно до верховенства права не заперечує будь-які права, підтверджені Загальною декларацією, та дозволяє гарантувати права на соціальне забезпечення.

Ключові слова: права людини, обов'язок сплати податку, міжнародні конвенції, конституція, соціальне забезпечення, гарантії.

Gudyma N.S. Constitutional approaches to social rights and obligations.

It is indicated that human rights are an important moral parameter in the organization of the activity of the economic system. Standards and rules in the field of human rights determine the basis on which economic problems should be solved, without reducing them to economic calculation only.

The article analyzes the three main social security systems in the world, which are implemented in different ways, compatible with different cultures, dominant ideologies and taxing capacity. Social rights in international agreements can have legal or moral force for countries. In monistic legal systems, international treaties will automatically be incorporated into national law upon ratification, while dualistic systems require the transformation of the treaty into domestic law through legislation. The Constitution of Ukraine does not consider social security rights in the same way as civil and political rights. The right to social security imposes an obligation on the state to define and actually provide at least minimum social standards, and the right to social protection is implemented without regard to minimum needs. Terminological discussions regarding the content of the terms "social security" or "social protection" require clarification of the content of the concept used in the Constitution of Ukraine, rather than the method of its implementation. Instead of both terms, the author proposes to use the concept of "social guarantees", which directly indicates the obligation of the government to ensure a national minimum of sufficiency, below which no one is allowed to fall. The evolution of concepts is directly related to taxation. The guarantee of the right to

social security determines the source of resources for their provision. In the American Convention, rights and duties are detailed. In contrast, the Universal Declaration of Human Rights is limited to indicating that everyone has duties to society. Rights and duties are interconnected, just like all human rights, which are indivisible, interdependent and interrelated. The obligation to pay tax on the basis of ability to pay and in accordance with the rule of law does not deny any rights confirmed by the Universal Declaration, and allows for the guarantee of rights to social security.

Key words: human rights, obligation to pay tax, international conventions, constitution, social security, guarantees.

Постановка проблеми. Права людини є важливим моральним параметром в організації діяльності економічної системи. Стандарти та правила у царині прав людини визначають базу, на якій мають вирішуватися економічні проблеми, не зводячи їх лише до економічного розрахунку. Незважаючи на очевидний зв'язок, існує аналітична, академічна та політична дистанція між двома напрямками, що означає брак розуміння та байдужість багатьох професіоналів в обох сферах. Ця дистанція зумовлена методологічними проблемами, які відділяють права людини від ортодоксального підходу до економіки. Економіка та права людини не мають спільного підходу і економічна логіка має проблеми з включенням цих прав, за винятком права власності.

Захист і просування всіх прав потребує державних витрат. Водночас кошти для задоволення громадянських і політичних прав, «виділяються як само собою зрозумілі і в певному сенсі стають невидимими під час аналізу вартості прав» [1]. Натомість права на соціальне забезпечення представлені як парадигма вимог громадян. Відповідно до статті 2(1) Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (I.C.E.S.C.R.) «кожна держава, що є стороною цього Пакту, зобов'язується вжити заходів до виділення максимум своїх наявних ресурсів з метою досягнення поступової повної реалізації прав, визнаних в цьому пакті» [2]. Міжнародний пакт про цивільні та політичні права (I.C.C.P.R.) не включає подібні ресурсні положення [2]. Крім того, у суді уряди можуть посилалися на відсутність коштів для задоволення претензій щодо соціального забезпечення, але навряд чи вони будуть наводити подібні аргументи, якщо йдеться про громадянські та політичні права.

Наприклад, Конституційний Суд України у низці рішень [3] сформулював правові позиції стосовно такого елементу права й справедливості, як принцип пропорційності між соціальним

захистом громадян та фінансовими можливостями держави, між інтересами кожної особи та держави. Така правова позиція дозволяє встановлювати соціальні стандарти без огляду на мінімальні потреби, обумовлюючи встановлені стандарти відсутністю коштів. При цьому не потрібно давати обґрунтування того, що були використані всі доступні засоби для забезпечення належних соціальних стандартів. З моменту відновлення незалежності України постійно спостерігався рівень тіньової економіки 30–50%, який красномовно засвідчує, що уряд не використовує всі доступні засоби для забезпечення реальних соціальних стандартів.

До того ж на окремі категорії працівників (суддів, військовослужбовців, працівників правоохоронних органів тощо), на думку Конституційного Суду України, принцип пропорційності не поширюється [4]. Для цих категорій соціальні стандарти не пов'язуються з наявністю чи відсутністю коштів у держави, а отже, беззаперечно підлягають державному забезпеченню. Подібна конституційна ідеологія розподілу видатків на соціальне забезпечення громадян порушує принципи справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами. Належне матеріальне, побутове та соціальне забезпечення суддів, недоречно обґрунтовувати можливим зниженням рівня їх незалежності. Розмір належного матеріального забезпечення суддів не є об'єктивним критерієм їх незалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних засад соціального захисту населення, його змісту та структури присвячено значну кількість наукових праць авторів, серед них: Бондар М.І., Горбань І.О., Клименко А.Л., Руженський М.М., Слюсаренко К.В., Смирнова І.І., Стельмашук Ю.І., Устинов С.О., Утвенко В.В. та багато інших. Проте всі ці результати ґрунтуються на відокремлених дослідженнях соціального захисту та соціальної безпеки населення, не враховуючи аналіз джерел формування коштів на соціальне забезпечення.

Основна мета цієї статті полягає в тому, щоб пов'язати претензії щодо добробуту як загальні права людини та обов'язок сплачувати податки як основний засіб забезпечення прав.

Виклад основного матеріалу. Френсіс Каслз виділяє три основні системи соціального забезпечення в економічно розвинутих країнах – «залишкова», «інституційна» та «структурна» моделі [5]. «Залишкова модель характеризує надання допомоги тим, хто не може внаслідок соціально легітимних причин отримувати мінімуму для існування за рахунок власної праці та не в змозі утримувати себе попередніми заощадженнями» [6]. Це, по суті, є ліберальна модель соціального забезпечення [7]. Інституційна модель у

країнах континентальної Європи, таких як Франція, Німеччина та Італії, гарантує «національний мінімум достатності, нижче якого нікому не дозволено впасти» [6]. Структурна модель у Скандинавії виводить доходи з-під впливу ринку, а трансферти призначені не стільки для подолання бідності, скільки для забезпечення задовільного і гідного рівня життя для всіх членів соціальної спільноти [6], що ідентифікує «ліберальну державу добробуту», «соціальну державу добробуту Бісмарка» та «соціал-демократичну державу добробуту» [8].

Ця категоризація вказує на те, що добробут може забезпечуватися різними способами, сумісними з різними культурами, домінантними ідеологіями та здатністю до оподаткування, яке має фінансувати добробут. Незважаючи на те, що широке соціальне забезпечення стає вкоріненим очікуванням громадян, чинна Конституція України не розглядає права соціального забезпечення так, як громадянські та політичні права. Крім цього, вживається дуже невдалий термін «соціальний захист», який можна тлумачити так, що хтось посягає на соціальні права громадян, а хтось інший має їх захищати. Хоча реалії в Україні такі, що термін «соціальний захист» більш відповідає фактичному стану справ. Адже навіть занижені «соціальні стандарти», встановлені урядом, ним же і не виконуються. У результаті фізична неспроможність сплати комунальних послуг (сплату яких фактичний соціальний стандарт навіть не передбачає) змушує уряд «вишукувати засоби» для надання субсидій для оплати комунальних послуг майже для половини домогосподарств країни.

З іншого боку, коли йдеться про соціальне забезпечення, на уряд покладається обов'язок. Коли ж йдеться про соціальний захист, то мається на увазі благодійність з боку уряду (держави). Тому термінологічні дискусії щодо термінів «соціальний захист» чи «соціальне забезпечення» в українському законодавстві не мають сенсу [9] доти, поки не буде з'ясовано, що саме мається на увазі – «зобов'язання» чи «благодійність».

У випадку зобов'язань мають встановлюватися і фактично виконуватися реальні соціальні стандарти, які забезпечують достатній мінімум для життя, яке відповідає людській гідності. У цьому випадку правильний термін «соціальне забезпечення». Якщо уряд опікується лише благодійністю, більш правильним буде термін «соціальний захист». Замість обох термінів автор пропонує вживати новий термін «соціальні гарантії», який поєднує суть обох термінів – і «забезпечення» і «захист».

Чому така еволюція понять має значення для оподаткування? Якщо права на соціальне забезпечення (соціальні гарантії) прямо гарантують-

ся конституцією, вони повинні фінансуватися за рахунок оподаткування [10].

Включення прогресивних соціальних прав у Конституцію СРСР 1936 р. можна розглядати як ключовий крок до утвердження соціальних прав як права людини [11]. Конституція підтвердила право на працю одночасно з обов'язком на працю, право на відпочинок, який забезпечувався скороченням робочого дня до семи години для переважної більшості працівників, установленням щорічних відпусток зі збереженням заробітної плати робітників і службовців та забезпеченням широкої мережі санаторіїв, будинків відпочинку та клубів.

Слід зазначити, що права не були виражені як абстрактні принципи; скоріше документ детально пояснює, як будуть права задоволені в рамках соціалістичної системи. Право на освіту (ст. 121), наприклад, забезпечується загальною, обов'язковою початковою освітою; освіта, включаючи вищу, є безоплатною; передбачена система державних стипендій для переважної більшості студентів в університетах та коледжах; навчання у школах ведуться рідною мовою, а в організаціях на заводах, радгоспах, машино-тракторних станціях і колгоспах здійснюється професійно-технічна та агрономічна підготовка для трудящих.

У преамбулі до Американської декларації мовиться: «всі люди народжуються вільними та рівними, у гідності та правах, і, будучи наділені від природи розумом і совістю, вони повинні поводитися один з одним як брати» [12]. Майже аналогічне формулювання використовується у статті 1 Загальної декларації «[всі] люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти назустріч один одному в дусі братерства» [13]. Обґрунтування у Декларації прав на повагу до рівної людської гідності визнає що «[без] мінімальних прав на трудове життя, захисту здоров'я та системи освіти, і без гарантії адекватного рівня життя, що витікає з людської гідності, гарантуючи «набір для виживання», який встановлює мінімальні стандарти існування і захисту, загальна картина прав людини буде неповною, втрачаючи важливі аспекти захисту для найбільш нужденних, зокрема маргіналізованих і знедолених осіб і груп людей» [14]. «Свобода думки не має сенсу для голодуєчої людини».

Незважаючи на моральну силу Американської і Загальної декларацій, передбачалося, що, будучи юридично обов'язковими пактами, складеними мовою міжнародного права, вони будуть необхідні для трансформації моральних тверджень Декларацій в закон [12]. У Загальній декларації це було досягнуто через розділення на дві (ICC.C.P.R. і I.C.E.S.C.R.), а для Амери-

канської декларації – через єдиний інструмент – Американську конвенцію [15]. США ратифікували I.C.C.P.R., але не ратифікували ні I.C.E.S.C.R., ні Американську конвенцію, які підтверджують права на соціальне забезпечення.

Згідно зі звітом, підготовленим для Європейського парламенту у 2000 році, підходи тодішніх членів Європейського Союзу до прав на соціальне забезпечення можна було широко розрізнити як ліберальну, південноєвропейську та помірковану моделі [16, 17]. Великобританія є прикладом парадигми ліберального підходу, який віддає перевагу ринковим рішенням [18]. Південні країни, включаючи Італію, Грецію, Іспанію та Португалію, як правило, включають широкі права на соціальне забезпечення, які прагнуть ... охопити всі сфери життя та забезпечити як максимально комплексний захист громадянина у своїх конституціях ... [але] такі права рідко підлягають виконанню. У деяких випадках конституції навіть не передбачають можливість подання скарг до Конституційного суду. Індивідуальне право розглядається як вказівка державі ініціювати заходи, які дозволяють громадянину здійснювати відповідне право [19]. Конституції інших країн поєднують у собі ліберальні тенденції з визначенням прав, чи то як індивідуальні права, чи як цілі держави, чи як положення політики.

Звіт Європейського парламенту попереджає про небезпеку невідповідності між заявами про права та можливістю громадян вимагати прав на практиці [19]. Важливо не те, що написано в конституційному документі, а те, що відчувають люди. В ідеалі вони мають збігатися. У скандинавських країнах, наприклад, «завжди існував міжпартійний консенсус щодо необхідності соціальних гарантій у системі ринкової економіки», але також сильні культурні очікування, що люди працюватимуть [20]. «Конституції штатів давно вимагали активного державного втручання в соціальне та економічне життя та виявили широкий спектр ситуацій, у яких уряд не тільки уповноважений, але й фактично зобов'язаний втручатися». На відміну від активної соціальної ролі деяких штатів США, деякі посилання на соціальні права, включені в конституції німецьких земель, «практично не підлягають виконанню, оскільки Федеральний Уряд узяв майже повну відповідальність за соціальні питання» [19]. Поняття «економічний прожитковий мінімум» (Existenzminimum) є добре встановленим у судовому розгляді Федеральним конституційним судом Німеччини (F.C.C.) [21]. Existenzminimum «включає засоби для життя, яке відповідає людській гідності». Хоча Основний Закон не згадує про право на соціальне забезпечення або соціально-економічні права загалом, законодавча влада має обов'язок забезпечити цей мінімум» [22].

Соціальні права в міжнародних угодах можуть мати юридичну або моральну силу для країн, незважаючи на пропуск прямої згадки про добробут у національних конституціях. У моністичних правових системах міжнародні договори автоматично будуть інкорпоровані у національне законодавство при ратифікації, тоді як дуалістичні системи вимагають трансформації договору у внутрішнє право через законодавство. Країни Північної Європи, майже всі держави Британської Співдружності наслідують дуалістичний підхід до договорів. Моністичні держави включають Францію, Німеччину, Мексику, Україну та США [23].

Американська декларація розподіляє обов'язки між різними акторами. Особа повинна «вести себе по відношенню до інших так, щоб кожен і кожна змогли повністю сформувати та розвинути свою особистість» [16]. Кожна людина повинна: «допомагати, підтримувати, виховувати та захищати своїх неповнолітніх дітей, а обов'язок дітей – шанувати їхніх батьків, завжди допомагати, підтримувати та захищати їх, коли вони цього потребують» (ст. 30); «здобути принаймні початкову освіту» (ст. 31); «голосувати на всенародних виборах країни, громадянином якої він є, коли він за законом здатний це зробити» (ст. 32); «підкорятися закону та виконувати інші законні накази влади своєї країни та влади країни, в якій він може перебувати» (ст. 33); «співпрацювати з державою та громадами щодо соціального забезпечення та добробуту відповідно до його здібностей і наявних обставин» (ст. 35); «сплачувати встановлені законом податки на утримання населенням послуг» (ст. 36); «працювати, наскільки це дозволяють його здібності та можливості, щоб отримати засоби до існування або забезпечити вигоду громаді» (ст. 37); «утримуватися від участі в політичній діяльності, яка, згідно із законом, зарезервована виключно для громадян держави, в якій він є іноземцем» (ст. 38). Кожна дієздатна особа повинна «нести будь-яку цивільну та військову службу, яку вимагає країна для свого захисту та збереження, а у випадку публічного лиха, надавати такі послуги, які можуть бути в його владі» (ст. 34). Так само обов'язок обіймати будь-яку державну посаду, до якої він може бути обраний всенародним голосуванням у державі, громадянином якої він є» (ст. 34).

На відміну від Американської декларації, стаття 29(1) Загальної декларації людських прав стверджує: «Кожен має обов'язки перед суспільством, в якому можливий вільний розвиток його особистості» [14]. Обидві декларації визнають рівність людської гідності та її фундаментальну цінність, однак кардинально розходяться у питаннях взаємних обмежень.

По суті, широке твердження, викладене в

статті 29, визнає, що права та обов'язки багато в чому взаємопов'язані так само, як усі права людини є неподільні, взаємозалежні та взаємопов'язані. Лише обов'язок сплатити податок, на основі платоспроможності та відповідно до верховенства права, був одним із таких обов'язків, який не заперечує будь-які права, підтверджені Загальною декларацією, та дозволяє задоволення права на соціальне забезпечення.

Висновки. Державна гарантія будь-якого права потребує коштів, які незмінно походять від податків. Задоволення прав на добробут потребує значних податкових надходжень. Загальна декларація підтверджує взаємність прав і обов'язків у найширшому плані. Обов'язок сплачувати податки відповідно до платоспроможності і верховенства права є невід'ємною складовою утвердження всіх прав, але особливо прав на соціальне забезпечення. Цей обов'язок не просто встановлений законом, він властивий конституційному порядку країни. Оскільки добробут чітко визначається як фундаментальний обов'язок уряду, фінансування соціального забезпечення через оподаткування також слід розглядати як конституційний обов'язок. У федеральних штатах, зокрема в США, права на соціальне забезпечення можуть бути гарантовані субнаціональними конституціями. Цей факт може означати, що податки мають сплачуватися в основному на субнаціональному рівні, але, на практиці, нижчі рівні управління можуть виконувати свої зобов'язання лише за рахунок грантів від федерального уряду. Хоча відображення прав на соціальне забезпечення як обов'язок може бути неочевидним у тексті національної конституції, сплачувати податки в рамках загальної схеми прав і обов'язків людини можна знайти. Інші великі англосов'єтські країни – Канада, Нова Зеландія та Великобританія, які прийняли хартії прав на основі І.С.С.Р., разом з тим пов'язані численними міжнародними зобов'язаннями, найбільш очевидними з яких є Загальна декларація та І.С.Е.С.С.Р. Ці держави повинні виконувати свої міжнародні обіцянки щодо соціального забезпечення; їхні громадяни однаково зобов'язані фінансувати ці зобов'язання. Обов'язок сплатити податок на основі платоспроможності та відповідно до верховенства права не заперечує будь-які права, підтверджені Загальною декларацією, та дозволяє задоволення права на соціальне забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Andrew Byrnes, Second-Class Rights Yet Again? *Economic, Social and Cultural Rights in the Report of the National Human Rights Consultation*, 33 U.N.S.W.L.J. 193, 200 (2010).
2. G.A. Res. 2200 (XXI) A, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Dec. 16, 1966).
3. Рішення Конституційного суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 (v015p710-04); від 24 березня 2005 року № 2-рп/2005 (v002p710-05); від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007 (v005p710-07).
4. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. і Ткачука П.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08#Text>.
5. Francis G. Castles, The working class and welfare: reflections on the political development of the welfare state in Australia and New Zealand, 1890–1990 (1985).
6. J. E. Hansan, English Poor Laws: Historical Precedents of Tax Supported Relief for the Poor, VA. Commonwealth Univ. *Social Welfare history project* (2011).
7. Colleen Henry, Children and the Welfare State: The Need for a Child Centered Analysis, 47. *J. Socio. & Soc. Welfare*, 157, 162 (2020).
8. Gøsta Esping-Andersen, The three worlds of welfare capitalism 21–28 (1990).
9. Боднарчук О.Г. Теоретична сутність понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення»: окремі дискусійні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 96–99. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/22>
10. S.C. Tahk, The New Welfare Rights, 83 *Brook. L. Rev.* 875, 923–24 (2018).
11. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text.
12. Inter-Am. Comm'n on H.R., American Declaration of the Rights and Duties of Man, Bogota, Colombia, May 2, 1948.
13. Universal Declaration of Human Rights, G.A. Res. 217 (III) A, U.N. Doc. A/RES/217 (III) (Dec. 10, 1948).
14. Eibe Riedel et. al., The development of economic, social, and cultural rights in international law: contemporary issues and challenges 6 (2014).
15. Organization of American States (OAS), American Convention on Human Rights, "Pact of San Jose, Costa Rica", O.A.S.T.S. No. 32 (Jan. 22, 1969).
16. Courtney Jung et al., Economic and Social Rights in National Constitutions, 62 *Am. J. Comp. L.* 1043 (2014).
17. The Right to Social Security in the Constitutions of the World: Broadening the

- moral and legal space for social justice. ILO Global Study, Volume 1: Europe, I.L.O. (2016) [perma.cc/E9Z7-5RS7].
18. Colm O' Cinneide, The European Social Charter and the UK: Why it Matters, 29 King L.J. 275, 275 (2018)
 19. Mark Eric Butt, Julia Kübert and Christiane Anne Schultz. Fundamental Social Rights in Europe. European Parliament. WP L-2929. Luxembourg, 1999.
 20. Martin Seeleib-Kaiser, Welfare State Transformations in Comparative Perspective: Shifting Boundaries of 'Public' and 'Private' Social Policy?, in welfare state transformations: comparative perspectives 1, 4 (Martin Seeleib-Kaiser ed. 2008).
 21. Claudia Bittner, Casenote, Human Dignity as a Matter of Legislative Consistency in an Ideal World. The Fundamental Right to Guarantee a Subsistence Minimum in the German Federal Constitutional Court's Judgment of 9 February 2010, 12 GER. L. J. 1941, 1942 (2011).
 22. Ingrid Leijten, The German Right to an Existenzminimum, Human Dignity, and the Possibility of Minimum Core Socioeconomic Rights Protection, 16 GER. L.J. 23, 27 (2015).
 23. David L. Sloss, Domestic Application of Treaties, in the oxford guide to treaties 355, 356 (Duncan B. Hollis ed., 2d ed. 2020).

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.16>

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ПРОГРАМ ТА ПРОЄКТІВ У ПОСИЛЕННІ СПРОМОЖНОСТІ РОЗВИТКУ МІЖТЕРИТОРІАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Гурчумелія У.І.,

*аспірант кафедри конституційного права**та порівняльного правознавства**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,**заступник начальника управління з питань**організаційного забезпечення діяльності ради,**міжнародних та регіональних зв'язків**виконавчого апарату Закарпатської обласної ради*

ORCID: 0000-0002-4571-7844

Гурчумелія У.І. Роль міжнародних програм та проєктів у посиленні спроможності розвитку міжтериторіального співробітництва.

Дослідження динаміки розвитку європейських інтеграційних процесів протягом крайніх років свідчать про те, що Україна стала їх активним учасником, і при цьому одну із провідних ролей відіграє наявність спільних кордонів із країнами, які вже є членами ЄС. Попри те, що сьогодні соціальні та економічні умови в державі є надзвичайно складними, що спричинено російською військовою агресією, серед ефективних напрямків вирішення спільних проблем розвитку та зміцнення взаємовигідних зв'язків між сусідніми країнами є міжнародна територіальна співпраця на регіональному рівні, місцевому, а також на рівні окремих інституцій і громадських організацій. Така співпраця, у більшості випадків, набуває форми спільних міжнародних проєктів із залученням міжнародної технічної допомоги.

У рамках дослідження опрацьовано питання реалізації політики згуртованості ЄС за різними рівнями класифікації територіального поділу країн для статистики (NUTS). На сучасному етапі політика згуртованості ЄС підтримала значні покращення інфраструктури, зміцнила інновації та розвиток потенціалу, людський капітал, державні послуги. Безліч проєктів, що фінансуються за допомогою політики згуртованості, починаючи від охорони здоров'я до транспорту та енергетики, спрямовані не тільки на тривале і стабільне зростання в менш розвинених регіонах, але і сприяють сталому розвитку на рівні країн-членів ЄС.

Водночас розкрито проблематику впровадження ефективних форм міжрегіонального і транскордонного співробітництва України з країнами Європейського Союзу, проаналізовано

стан реалізації спільних грантових проєктів в рамках програм Interreg на прикладі співпраці Закарпатської області з громадами та муніципалітетами Республіки Польща. При цьому, детально проаналізовано актуальні проблемні питання, котрі перешкоджають підвищенню ефективності транскордонної співпраці на місцевому рівні, зокрема у контексті інституційного та ресурсного забезпечення, нормативно-правового та інформаційного. За підсумками проведеного дослідження окреслено основні перспективні напрямки подальшого розвитку міжтериторіального співробітництва в Україні та встановлено, що таке співробітництво на місцевому рівні є базовим елементом для побудови на його основі міжнародного територіального співробітництва.

Ключові слова: політика згуртованості, територіальний поділ країн, міжнародна програма, регіон, місцева громада, грантовий проєкт, міжнародна технічна допомога, міжнародне територіальне співробітництво.

Gurchumeliia U.I. The role of international programs and projects in strengthening the capacity for the development of interterritorial cooperation.

Research into the dynamics of the development of European integration processes over the past few years shows that Ukraine has become an active participant in them, and one of the leading roles is played by the presence of common borders with countries that are already EU members. Despite the fact that today the social and economic conditions in the state are extremely difficult, which is caused by Russian military aggression, among the effective directions for solving common development problems and strengthening mutually beneficial ties between neighboring countries is international territorial cooperation at the regional level, local, as well as at the level

of individual institutions and public organizations. Such cooperation, in most cases, takes the form of joint international projects involving international technical assistance.

The study examines the issue of implementing the EU cohesion policy at different levels of the classification of the territorial division of countries for statistics (NUTS). To date, EU cohesion policy has supported significant improvements in infrastructure, strengthened innovation and capacity building, human capital, public services. A wide range of projects funded through cohesion policy, from health to transport and energy, aim not only at long-term and sustainable growth in less developed regions, but also contribute to sustainable development at the level of EU Member States.

At the same time, the issues of implementing effective forms of interregional and cross-border cooperation of Ukraine with the countries of the European Union were revealed, the state of implementation of joint grant projects within the framework of the Interreg programs was analyzed using the example of cooperation between the Transcarpathian region and communities and municipalities of the Republic of Poland. At the same time, the current problematic issues that hinder the increase in the effectiveness of cross-border cooperation at the local level were analyzed in detail, in particular in the context of institutional and resource support, regulatory and informational. Based on the results of the study, the main promising directions for the further development of interterritorial cooperation in Ukraine were outlined and it was established that such cooperation at the local level is a basic element for building international territorial cooperation on its basis.

Key words: cohesion policy, territorial division of countries, international program, region, local community, grant project, international technical assistance, international territorial cooperation.

Постановка проблеми. В умовах посиленої необхідності виконання вимог Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС, відповідності критеріям кандидата у члени Європейського Союзу є вкрай важливими та актуальними, на сьогоднішній день, реалізація різних міжнародних проєктів. Проєкти транскордонного співробітництва можуть стати рушійною силою для наших громад у забезпеченні сталого розвитку.

З огляду на це, особливої актуальності дослідження міжтериторіальної співпраці шляхом реалізації транскордонних ініціатив набуло прийняття Верховною Радою України Закону України «Про міжнародне територіальне співробітництво України» (далі – Закон), яким в числі іншого передбачено здійснення заходів щодо

вдосконалення участі місцевого самоврядування у міжтериторіальному та транскордонному співробітництві [1, ст. 213].

Завдяки цим законодавчим змінам з'явилися сприятливі умови для активізації процесу утворення міжтериторіальних об'єднань з муніципалітетами та регіонами іноземних держав. У перспективі, налагодження різносторонніх міжнародних відносин між громадами сприятиме покращенню фахової підготовки працівників органів місцевого самоврядування та їх участі у програмах ЄС. Такі можливості дозволять посилити фінансове наповнення місцевих бюджетів через залучення додаткових коштів для розвитку своїх громад та територій.

Стан опрацювання проблематики свідчить про те, що наукові дослідження стосовно міжнародного територіального і транскордонного співробітництва, правових основ та практичних інструментів його здійснення відображено у багатьох працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Зокрема, Артьомова І., Гакмана С., Барабаш О., Долішнього М., Лазура Я., Лендєл М., Мікули Н., Фетько Ю. Значну зацікавленість до проблематики вивчення та аналізу правових основ міжтериторіального і транскордонного співробітництва приділено такими вченими як Віллерс Д., Долез Б., Еберхардт П., Лабауле Н., Леврат Н., Пернталер П., Ратті Р., Федан Р.

Разом з тим, у контексті загострення уваги європейської спільноти до безпекових питань на зовнішніх кордонах ЄС з одночасним посиленням євроінтеграційних процесів в Україні, питання дослідження та аналізу міжтериторіального співробітництва, яке на місцевому рівні втілюється через реалізацію спільних програм і проєктів, на сьогодні залишається надзвичайно актуальним.

Мета дослідження полягає у аналізі та оцінці впливу європейської політики сусідства на розвиток міжтериторіального і транскордонного співробітництва місцевих громад та визначення ролі міжнародних проєктів у посиленні їх спроможності.

Виклад основного матеріалу. Сучасні зміни, які відбулись у сфері правового регулювання відносин та застосування різних інструментів у міжнародному територіальному співробітництві між громадами та інституціями шляхом прийняття Закону України «Про міжнародне територіальне співробітництво України» створюють додаткові можливості для розвитку такого співробітництва, одночасно запроваджуючи механізм координації та узгодження дій його учасників (суб'єктів). Зокрема, Закон передбачає можливість надання державної підтримки розвитку міжнародного територіального співробітництва, використовуючи такі фінансові інструменти Дер-

жавного бюджету України, як програми підтримки Державної стратегії регіонального розвитку та Державний фонд регіонального розвитку. В той же час, Законом передбачено погодження проектів угод центральними органами виконавчої влади, чого немає, до прикладу, на сьогодні стосовно укладення угод за участі органів місцевого самоврядування. Так, за участі місцевих громад України укладено близько 2 тис. угод з міжнародними партнерами, з яких понад 30 відс. – з воєводствами, повітами або гмінами Республіки Польща, текст яких базується в основному на положеннях Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями та додаткових протоколах до неї [2, с. 200, 3, с. 207, 4, ст. 1728]

Станом на сьогодні договірно-правова база між Республікою Польща та Україною включає 156 міжнародних договірно-правових документів. На національному рівні для українсько-польського співробітництва основою є Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, укладений 18 травня 1992 року [5, с. 597]. В той же час, між суб'єктами адміністративно-територіального устрою Республіки Польща та України та налічується понад 500 двосторонніх домовленостей.

Таким чином, постає питання щодо того, за яким розподілом і принципами здійснюється транскордонна співпраця країн-членів Європейського Союзу із країнами, котрі розташовані на зовнішніх кордонах, і до котрих також належить і Україна.

Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями, про яку ми вже згадували вище, та додаткові протоколи до неї, Віденська декларація глав держав і урядів-членів Ради Європи від 9 жовтня 1993 р. становлять правову основу для розвитку транскордонного і міжтериторіального співробітництва [6].

Задля регулювання всіх процесів та оцінювання ефективності функціонування того чи іншого інструменту міжнародної територіальної співпраці було розроблено географічну номенклатуру, яка поділяє економічну територію Європейського Союзу на регіони за трьома рівнями. Цей принцип поділу базується на переході від більших до менших територіальних одиниць та має назву NUTS (від франц. *Nomenclature des Unités territoriales statistiques*). Зазначена система є основною класифікацією регіональних даних у ЄС та ґрунтується на Регламенті (ЄС) № 1059/2003 Європейського Парламенту та Ради від 26 травня 2003 року про встановлення загальної класифікації територіальних одиниць для статистики (NUTS), який регулярно оновлюється [7].

Зазначимо, що у кожній державі ЄС окрему територіальну одиницю можна класифікувати за кількома рівнями NUTS – ієрархічною системою для поділу економічної території ЄС з метою збору, розвитку та гармонізації європейської регіональної статистики, соціально-економічного аналізу регіонів, формування регіональної політики ЄС. Зокрема, рівень NUTS 1 включає основні соціально-економічні регіони, NUTS 2 – базові регіони для застосування регіональної політики, NUTS 3 – невеликі області для конкретного аналізу. Наведемо кілька прикладів такого розподілу, зокрема, для Німеччини на рівні NUTS 1 виділяють «Länder», Франції – «Régions», Бельгії – «Gewesten/Régions». В той же час, на рівні NUTS 2 виділяють для Італії «Regioni», Польщі – «Województwa», Іспанії – «Comunidades Autónomas», Бельгії – «Provincies/Provinces», Австрії – «Länder». На рівні NUTS 3 для Чеської Республіки виділяють «Kraje», Бельгії – «Arrondissementen/Arrondissements», Хорватії – «Županije», Італії – «Provincie», для Угорщини «Megyék», для Румунії «Județe», для Словаччини «Kraje».

З моменту найбільшого розширення ЄС у 2004 році серед прав і обов'язків, які нові учасники отримали з повним членством їм вдалося інтегрувати механізми політики згуртованості та досягти економічного і соціального прогресу. Поряд з іншими інструментами фінансування ЄС за останні 20 років політика згуртованості ЄС досягла значного успіху в її місії, дала нові можливості, процвітання і кращу якість життя, сприяла успішній інтеграції країн у єдиний ринок.

Співробітництво, яке реалізується за кількома рівнями: транскордонний (Interreg A), транснаціональний (Interreg B), міжрегіональний (Interreg C), співпраця зовнішніх регіонів (Interreg D) має назву Interreg і є міжнародним територіальним співробітництвом, яке призначено для подолання перешкод на кордонах та сприяння економічному і соціальному розвитку [8]. Таке співробітництво реалізується шляхом спільних дій у сфері безпеки, культури і освіти, екології, медицини, розвитку прикордонної, транспортної і дорожньої інфраструктури. На сьогодні програми співпраці ЄС охоплюють 184 регіони з 260 мільйонами людей у 33 країнах і розташовані вздовж зовнішніх кордонів ЄС. Європейське транскордонне співробітництво – Interreg A передбачає співпрацю між регіонами NUTS 3 принаймні двох різних держав-членів, які лежать безпосередньо на кордонах або прилеглих до них. Така співпраця у першу чергу має завдання вирішити спільні проблеми прикордонних регіонів з використанням їх потенціалу зростання, одночасно посилюючи процес співпраці з метою загального гармонійного розвитку ЄС.

Міжнародна територіальна співпраця у форматі Interreg на початку 90-х років з'явилася як громадська ініціатива задля розвитку транскордонного співробітництва з бюджетом 1 млрд євро, а вже потім переросла на транснаціональний та міжрегіональний рівень. Сучасна форма міжнародної територіальної співпраці між державами-членами ЄС у теперішній формі було започатковано в рамках Європейської політики сусідства та партнерства (ENPI CBC) у період 2007–2013 років з метою підтримки добросусідських відносин і поступової економічної інтеграції країн-учасниць. Завдяки цьому інструменту Україна також отримала можливість фінансування з фондів ЄС у рамках програм «Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна», «Румунія – Україна», «Польща – Білорусь – Україна». У наступному періоді 2014–2020 років ці програми були профінансовані у рамках Європейського інструменту сусідства (ENI CBC).

З метою наголошення на зовнішньому вимірі політики згуртованості ЄС та щоб показати, наскільки близькі між собою європейські країни та їх партнери, нові програми співпраці у 2021–2027 роках отримали назву Interreg NEXT. Сьогодні їх бюджет становить майже 10 млрд євро, що свідчить про позитивні зміни завдяки посиленому міжтериторіальному співробітництву. Програми Interreg NEXT стали унікальним механізмом співпраці завдяки спільній відповідальності країн-учасниць, що підтримується рівноправним партнерством, спільно визначеними пріоритетами, місцевими діями, які залучають принаймні одного партнера з кожного боку кордону та збалансованим бюджетом програми.

Однак, після початку російської військової агресії проти України та введення обмежувальних заходів з боку ЄС Європейська Комісія (далі – ЄК) зупинила співпрацю з Білоруссю, трансформувавши партнерство у двостороннє в рамках програми «Польща – Україна» та збільшивши суму фінансування цієї програми до 180 млн. євро. Прийняття таких рішень з боку європейських партнерів вкотре засвідчило про підтримку добросусідських відносин з Україною та цивілізованого підходу до співпраці та співіснування сусідніх країн.

Натомість, повномасштабне російське вторгнення на українські землі вкотре нагадало світу про те, як важливо мати поруч себе добрих сусідів, а не ворогів, а завдяки політиці згуртування формувати стійку довіру один до одного вздовж багатьох кордонів. При цьому елементом єднання можуть бути різні фактори, чи то вирішення загальних проблем, наприклад ризиків щодо запобігання та реагування на надзвичайні ситуації, чи більш специфічних, зокрема щодо використання периферійними регіонами спільного ресурсного потенціалу для власного

економічного розвитку. Якщо говорити про сучасні умови, то сталому розвитку та добросусідським відносинам між державами-членами ЄС, країнами розширення і сусідніми країнами, а також між регіонами ЄС на периферії та країнами, з якими вони межують, сприяє зовнішній вимір територіального співробітництва.

Зокрема, програми зовнішньої співпраці ЄС спрямовані на досягнення цілей трьох політик: політики згуртування, політики розширення та політики сусідства. Вирішення соціально-економічних проблем віддалених і менш розвинених територій шляхом зміцнення спроможності регіональних і місцевих органів влади та створення мереж аполітичної співпраці між місцевими зацікавленими сторонами є їх спільною метою. Міжтериторіальне співробітництво базується на повноцінному партнерстві між державами-членами ЄС і країнами, що межують з ними з метою зміцнення зв'язків, створення зони процвітання і стабільності. Таке співробітництво відіграє особливу роль у зовнішній політиці ЄС як частина Глобальної стратегії ЄС та цілей ЄС щодо більш розумної, екологічної, більш зв'язаної, більш соціальної Європи, а також задоволення регіональних потреб щодо ефективного управління та безпеки кордонів. У вимірі співпраці, спрямованої на захист глобально важливої природної спадщини, залученню громадянського суспільства та молоді до процесу впровадження та прийняття рішень, особлива увага приділяється «зеленому» та цифровому підходу.

Програми співпраці ЄС на 2021–2027 роки регулюються Регламентом (ЄС) 2021/1059 Європейського Парламенту та Ради від 24 червня 2021 року про спеціальні положення щодо цілей Європейського територіального співробітництва (Interreg), що підтримується Європейським фондом регіонального розвитку та інструментами зовнішнього фінансування [8]. На період 2021–2027 років 73 програми транскордонного співробітництва, що включають в себе 49 внутрішніх програм і 24 зовнішні (10 IPA та 14 NEXT) та програми PEACE +, із загальним бюджетом 6,7 мільярдів євро, спрямовані на активізацію транскордонної співпраці між сусідніми країнами та їх регіонами.

З Європейського фонду регіонального розвитку (ЄФРР), Інструменту сусідства, розвитку та міжнародного співробітництва (NDICI) період 2021–2027 років для реалізації на програм співпраці Interreg NEXT передбачено 1,1 мільярда євро. Водночас вони повинні співфінансуватися державами-учасницями програм, які представлені у спільній структурі кожної із програм, яка має назву Моніторинговий комітет, що контролює виконання програми та досягнення її цілей, отримання певних результатів з дотриманням визначених індикаторів.

З метою забезпечення раціонального використання ресурсів і впливу на регіональний розвиток управління політикою згуртування ЄС здійснюється на основі кількох ключових принципів: підтримці держав-членів на регіональному, національному та європейському рівнях із залученням ЄК тільки тоді, коли її втручання буде найбільш ефективним; спрямування фінансових ресурсів переважно на найменш розвинені регіони, які мають найбільшу потребу в підтримці; виділення ресурсів згідно із середньостроковими національними планами розвитку, забезпечуючи стабільність і послідовність у впровадженні політики; сприяння партнерству та зміцнення спільної відповідальності, при цьому використовуючи кошти ЄС тільки як доповнення, не замінюючи власні структурні видатки країн-членів; тісна співпраця між ЄК, державами-членами, суб'єктами приватного сектору та місцевими органами влади з метою покращення цілеспрямованості та інноваційності проектів; покладення основної відповідальності за реалізацію та моніторинг політики згуртування на держав-членів, приділяючи особливу увагу підвищенню ефективності та стимулюючи успішні програми розвитку.

Більш тісну координацію між основними програмами ЄС та програмами Interreg для періоду 2021–2027 забезпечує концепція так званого вбудовування. Це розширює сферу основних регіональних програм і програм Interreg для координації дій з точки зору транскордонного виміру, відіграє важливу роль у пом'якшенні перешкод на кордоні та зміцненні духу співпраці.

Міжнародні грантові проекти у програмах Interreg NEXT підтримуються в регіонах Європи – як у членах ЄС, так і в державах, що не є членами ЄС. Більшість з них зосереджені навколо внутрішніх кордонів ЄС і місцевих громад, які там розташовані, при чому відносно невеликі за бюджетом проекти дають конкретні результати: покращення послуг у сфері охорони здоров'я, освіти, створення нових робочих місць, модернізація транспортної інфраструктури, розвиток відновлювальної енергетики.

Міжнародне територіальне співробітництво між українськими громадами та муніципалітетами різних країн існує вже тривалий час і базується на конституційних засадах статті 18 Основного Закону України [9]. До прикладу, з метою розвитку добросусідських відносин між Закарпатською областю та воєводствами Республіки Польща на регіональному рівні укладено: Угоду між Закарпатською обласною державною адміністрацією України та Підкарпатським воєводством Республіки Польща про транскордонне співробітництво (21 червня 2002 року), Лист про наміри між Закарпатською обласною

державною адміністрацією та Підкарпатським воєводством Республіки Польща (14 вересня 2018 року), Угоду про економічну мережу регіонів Тримор'я (17 травня 2023 року), Угоду про міжрегіональне співробітництво між Закарпатською обласною державною адміністрацією – Закарпатською обласною військовою адміністрацією України, Закарпатською обласною радою України та Люблінським воєводством Республіки Польща (13 лютого 2024 року) [10].

В той же час, з метою налагодження співпраці вишів щодо обміну досвідом між студентами і викладачами, розвитку наукового співробітництва та реалізації міжнародних проектів, партнерські договірні відносини мають Університет Марії Кюрі-Склодовської у Любліні, Католицький університет ім. Іоана Павла II у Любліні, Жешівська політехніка та Ужгородський національний університет, Академія культури і мистецтв Закарпатської обласної ради, Закарпатська академія мистецтв та ін.

Місцеві громади Закарпатської області мають 22 партнерські угоди з польськими громадами, з яких 9 угод укладено із громадами Люблінського воєводства, 12 угод із громадами з Підкарпатського воєводства та 1 угода із гміною Суwalkи Підляського воєводства. При цьому зауважимо, що на початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, якраз найбільше гуманітарної допомоги надійшло завдяки такому міжмуніципальному та міжрегіональному співробітництву.

Загалом, транскордонна територія, котра поєднує Закарпаття і Польщу наділена високим природно-ресурсним потенціалом і важливим геополітичним розташуванням, самобутньою історією і культурою, туристичною привабливістю.

У рамках програми транскордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства на 2014–2020 роки «Польща – Україна» (далі – Програма) у Закарпатській області успішно реалізовано 1 великий інфраструктурний проект з бюджетом для Закарпаття у 4,8 млн. євро. Цей проект під назвою «Зменшення ризику епідемії туберкульозу на прикордонних територіях України і Польщі шляхом будівництва туберкульозної лікарні на 100 ліжок в Закарпатській області та впровадження інноваційних методів моніторингу, профілактики і лікування туберкульозу», ідея якого виникла ще у 2015 році, став надзвичайно актуальним у період пандемії та необхідністю боротьби з її негативними наслідками.

У рамках цього ж програмного періоду у області впроваджено 5 звичайних проектів загальною сумою для Закарпатської області близько 1,6 млн євро та 10 мікро проектів на суму для Закарпаття понад 600 тис. євро. При цьому, в рамках Програми було додатково профінансо-

вано проекти, націлені на боротьбу з Covid-19. Саме таке дофінансування отримав проект «Підвищення рівня доступу до медичних послуг у містах Кросно та Ужгород» за участі Ужгородської міської ради у партнерстві із містом Кросно.

Зважаючи на пріоритети, за якими були реалізовані проекти, спектр їх є дуже широким: від проектів з будівництва пішохідних переходів та паркетів на вулицях Ужгорода (проект «SUMCITYNET: міста за покращення доступності і кліматично-сталу міську мобільність»), боротьби з лісовим пожежами (проект «Спільний захист людей та навколишнього середовища шляхом створення українсько-польської системи попередження надзвичайних ситуацій та відповідальності у Карпатському регіоні») до проектів із збереження спільної культурно-історичної спадщини у сфері театрального мистецтва та літератури (проект «Nemar Heritage» – Інтерактивний молодіжний театр як інструмент збереження і промоція спільної польсько-української культурної спадщини), організації промоторів для блогерів і будівництва амфітеатру у с. Колочава (проект «Світ Карпатських Розетт – заходи із збереження унікальності культури Карпат»), розвитку астротуризму та створення освітнього маршруту у транскордонному парку темного неба (проект «Карпатське зоряне небо»).

Попри те, що більшість із перерахованих проектів не є великими ні за бюджетними вкладеннями, ні за масштабністю їх реалізації, однак вони є надзвичайно цінними з точки зору взаємної проникності культур і традицій, спільної партнерської роботи по обидва боки кордону заради солідарної відповідальності за досягнуті успіхи та невдачі, здобуття навиків навчатись та розуміти один одного, поділитись власним досвідом і набути нові знання, стати надійними партнерами заради взаємного сталого розвитку майбутніх поколінь. У цьому і є весь сенс політики згуртованості та добросусідства великої європейської спільноти, спрямованої на всіляку підтримку євроінтеграційних прагнень України.

Закладена основа міжтериторіальної співпраці в рамках спільних програм і проектів у минулому, сьогодні може трансформуватись у нові ідеї та проекти вже спираючись на поточну ситуацію в Україні. Зокрема, співпраця у таких сферах як охорона здоров'я, екологія та зміна клімату, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, безпека кордону та розвиток дорожньої інфраструктури і міжнародних сполучень сприятиме розвитку регіонів і підвищить спроможність не тільки місцевих громад, а й всієї держави у протистоянні економічній та гуманітарній кризі, що виникла внаслідок російської збройної агресії. Зважаючи на це, Європейська Комісія продовжує вивчати способи викори-

стання бюджету, передбаченого для програм Interreg, з метою посилення заходів з допомоги Україні та її народу.

Висновки. За останні 20 років політика згуртованості ЄС значною мірою сприяла усуненню нерівностей між прикордонними регіонами та їх інтеграції до ЄС через європейську територіальну співпрацю і програми Interreg. Сотні спільних проектів і партнерств допомогли подолати спадщину минулого і побудувати довіру і солідарність через кордони.

Країни, що приєдналися до ЄС, скористалися транснаціональними міжнародними ініціативами, такими як програми Балтійського моря, Центральної Європи або Дунайського регіону, що у свою чергу допомогло їм поліпшити соціально-економічний розвиток і конкурентоспроможність шляхом надання доступу до мереж і партнерських відносин. Прогрес, досягнутий країнами A10 за останні 20 років, говорить про необхідність політики згуртованості, котра з часом повинна була адаптуватися, щоб залишатися ефективною. Частково це було зроблено шляхом стратегічного переходу від фінансування базової інфраструктури до фінансування інновацій, покращення якості інститутів та збільшення зелених інвестицій.

Незважаючи на те, що майбутнє транскордонне співробітництво на зовнішніх кордонах ЄС будується на принципах територіального співробітництва між державами-членами ЄС, співпраця з країнами-партнерами є унікальним виміром зі своїми особливостями. Програми Interreg NEXT зобов'язані сприяти розвитку транскордонних і транснаціональних територій, які вони охоплюють, а також співпраці між людьми, регіональними та місцевими владами по обидва боки кордону.

Попри ефективність впроваджуваних програм та відчутне та посилення спроможності громад міст та регіонів все ж є ряд перешкод, які можливо вирішити шляхом внесення змін до законів, покращити певні адміністративні процедури та сприяти подальшому розвитку існуючої договірно-правової бази. Зокрема, підготовка двосторонніх документів у сфері торговельно-економічного та енергетичного співробітництва, прикордонної співпраці, транспорту, екології, культурно-гуманітарного співробітництва, молодіжної політики та військово-технічної співпраці тощо.

Ефективним інструментом українсько-польської співпраці на місцевому рівні залишається програма транскордонного співробітництва «Польща – Україна» на період 2021–2027 років. Вона спрямована на прикордонні регіони Польщі та України і охоплює одиниці рівня NUTS 3 з польського боку (Мазовецьке (лише Остроленцький і Седлецький субрегіони), Під-

ляське, Люблінське і Підкарпатське воєводства) та області в Україні (Львівська, Волинська, Закарпатська, Рівненська, Івано-Франківська і Тернопільська області). На сучасному етапі для регіонів обох країн відкриваються нові грантові можливості щодо спільної участі у проєктах, посилюючи інституційну спроможність громад та розвиток міжлюдських контактів. Разом з тим, стратегічною ціллю програми є забезпечення основ партнерства між ЄС і Україною із дотриманням верховенства права, збереженням спільних цінностей демократії і поваги до прав людини і основоположних свобод.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про міжнародне територіальне співробітництво України : Закон України від 24 квітня 2024 р. № 3668-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-20#Text> (дата звернення: 28.10.2024).
2. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями : підписана у м. Мадрид 21 травня 1980 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106#Text (дата звернення: 28.10.2024).
3. Протокол № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, який стосується міжтериторіального співробітництва : підписаний у м. Страсбург 5 травня 1998 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_520#Text (дата звернення: 28.10.2024).
4. Протокол № 3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями стосовно об'єднань євро-регіонального співробітництва (ОЕС) : підписаний у м. Утрехт 16 листопада 2009 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon.nau.ua/doc/?code=994_947 (дата звернення: 28.10.2024).
5. Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво : підписаний у м. Варшава 18 травня 1992 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_172#Text (дата звернення: 02.11.2024).
6. Віденська декларація глав держав та урядів країн членів Ради Європи: прийнята і проголошена на Конференції Ради Європи на найвищому рівні від 9 жовтня 1993 р. *База даних Інформаційного агентства «ЛІГА:ЗАКОН»*. URL: https://ips.ligazakon.net/document/mu93378?ed=1993_10_09 (дата звернення: 03.11.2024).
7. Regulation (EC) No 1059/2003 of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 on the establishment of a common classification of territorial units for statistics (NUTS). *EU database «EUR Lex»*. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2003/1059/oj> (дата звернення: 05.11.2024).
8. Regulation (EU) 2021/1059 of the European Parliament and of the Council of 24 June 2021 on specific provisions for the European territorial cooperation goal (Interreg) supported by the European Regional Development Fund and external financing instruments. *EU database «EUR Lex»*. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2021/1059/oj> (дата звернення: 05.11.2024).
9. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Інформаційні матеріали Закарпатської обласної ради. *Закарпатська обласна рада: веб-сайт*. URL: <https://zakarpat-rada.gov.ua> (дата звернення: 09.11.2024).

УДК 342.5+342.7+342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.17>

**ДЕНОНСАЦІЯ УГОДИ ПРО ГАРАНТІЇ ПРАВ ГРОМАДЯН
ДЕРЖАВ – УЧАСНИЦЬ СНД У ГАЛУЗІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ТА РОЛЬ ПРИНЦИПІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ, РІВНОСТІ,
ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ, ЛЕГІТИМНИХ ОЧІКУВАНЬ
В МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНТРОЛЮ НАД ВИКОРИСТАННЯМ ВЛАДИ
ДЕРЖАВОЮ ТА ЗАХИСТУ ЛЮДИНИ ВІД СВАВІЛЬНИХ ДІЙ ДЕРЖАВИ**

Дешко Л.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Дешко Л.М. Денонсація угоди про гарантії прав громадян держав - учасниць СНД у галузі пенсійного забезпечення та роль принципів справедливості, рівності, правової визначеності, легітимних очікувань в механізмі забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій держави.

В науковій статті охарактеризовано роль принципу верховенства права в механізмі забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій держави у галузі пенсійного забезпечення.

Встановлено, що денонсуючи Угоду про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення держава вірно оцінила, що громадянами України, які у період з 13 березня 1992 р. по 23 грудня 2023 р. працювали в державах-учасниках СНД, не буде реалізовано принцип легітимних очікувань – зарахування набутого закордоном страхового стажу при визначенні права на пенсію за віком. Такі громадяни України не зможуть досягнути прогнозованого результату внаслідок зміни правової основи у такі строки, що не є розумними та обґрунтованими.

Забезпечити принцип легітимних очікувань Україна намагалась шляхом внесення змін і доповнень до законодавства України щодо періодів трудової діяльності за межами України, які зараховуються до страхового стажу. Водночас, низка пропозицій, спрямованих на дотримання принципів справедливості, правової визначеності, легітимних очікувань не була прийнята. Наразі норми Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та не поодинокі практика їх застосування територіальними органами Пенсійного Фонду України мають ознаки не сумісності з принципом верховенства права, нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

венства права, нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Проаналізовано правові позиції Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України.

Акцентується увага на не сумісній з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод практиці застосування територіальними органами Пенсійного Фонду України норм п. 1 ст. 24⁻¹ та п. 1 ст. 26⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Пропонується в ст. 26⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» закріпити норми права, відповідно до яких в разі відсутності необхідного страхового стажу, передбаченого частинами першою–третьою статті 26 цього Закону, для визначення права на призначення пенсії за віком включаються періоди роботи особи з 13 березня 1992 р. по 24 грудня 2023 р. у Вірменії, Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані (за наявності) у календарному обчисленні.

Ключові слова: пенсія за віком, верховенство права, захист прав людини, свавільні дії держави, гарантії прав громадян в галузі пенсійного забезпечення, держава, Пенсійний Фонд України, Європейський суд з прав людини, норма права, якість закону, Конституційний Суд України, міжнародна угода, денонсація, втручання у майнове право громадян України, трискладовий тест, передбачено законом, легітимна мета, пропорційність.

Deshko L.M. Denunciation of the agreement on the guarantee of the rights of citizens of CIS member states in the field of pension provision and the role of the principles of justice, equality, legal certainty, legitimate

expectations in the mechanism of ensuring control over the use of power by the state and protecting people from arbitrary actions of the state.

The scientific article describes the role of the principle of the rule of law in the mechanism of ensuring control over the use of power by the state and protecting people from arbitrary actions of the state in the field of pension provision.

It was established that, denouncing the Agreement on Guarantees of the Rights of Citizens of the Commonwealth of Independent States in the field of pension provision, the state correctly assessed that citizens of Ukraine who worked in the CIS member states between March 13, 1992 and December 23, 2023, did not the principle of legitimate expectations will be implemented - the inclusion of insurance experience acquired abroad when determining the right to an old-age pension. Such citizens of Ukraine will not be able to achieve the predicted result due to the change of the legal basis in such terms, which are not reasonable and justified.

Ukraine tried to ensure the principle of legitimate expectations by making changes and additions to the legislation of Ukraine regarding the periods of work outside Ukraine, which are included in the insurance length of service. At the same time, a number of proposals aimed at compliance with the principles of justice, legal certainty, and legitimate expectations were not accepted. Currently, the norms of the Law of Ukraine «On Mandatory State Pension Insurance» and the frequent practice of their application by the territorial bodies of the Pension Fund of Ukraine have signs of incompatibility with the principle of the rule of law and the norms of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The legal positions of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine are analyzed.

Attention is focused on the practice of application by the territorial bodies of the Pension Fund of Ukraine of the norms of p. 1 Art. 24-1 and p. 1 Art. 26-1 of the Law of Ukraine «On mandatory state pension insurance». Offered in Art. 26-1 of the Law of Ukraine «On Mandatory State Pension Insurance» to establish legal norms, according to which, in the absence of the necessary insurance experience provided for in parts one – three of Article 26 of this Law, the periods of work of a person are included for determining the right to the appointment of an old-age pension since March 13, 1992 until December 24, 2023 in Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan (if available) in calendar calculation.

Key words: old-age pension, rule of law, protection of human rights, arbitrary actions of

the state, guarantees of citizens' rights in the field of pension provision, state, Pension Fund of Ukraine, European Court of Human Rights, rule of law, quality of law, Constitutional Court of Ukraine, international agreement, denunciation, interference with property rights of citizens of Ukraine, three-fold test, provided by law, legitimate purpose, proportionality.

Постановка проблеми. Україна денонсувала Угоду про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення від 13 березня 1992 р., яка серед іншого передбачала зарахування страхового стажу, набутого в державі-учасниці СНД, до страхового стажу особи при виході її на пенсію. Угода припинила дію 23 грудня 2023 р. [1]. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про гарантії прав громадян в галузі пенсійного забезпечення від 14 грудня 1995 р. [2] припинила дію 23 грудня 2023 р. На сьогодні чинними є двосторонні угоди в галузі пенсійного забезпечення, укладені з Азербайджанською Республікою, Республікою Грузія, Республікою Молдова, але немає угод, укладених, наприклад, з Узбекистаном, Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном.

До страхового стажу осіб зараховуються періоди роботи на території країн Співдружності Незалежних Держав по 31 грудня 1991 року. Щодо періоду 13 березня 1992 р. – 24 грудня 2023 р. набуває системного характеру практика, коли громадянам України, які звертаються щодо призначення пенсії в Україні за віком, територіальні органи Пенсійного Фонду України не зараховують до страхового стажу страховий стаж, набутий у Вірменії, Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані в цей період [3], мотивуючи відмову тим, що з цими державами Україна не уклала відповідну міжнародну угоду. Також територіальні органи Пенсійного Фонду України фактично застосовують зворотну силу закону щодо періоду 13 березня 1992 р. – 23 грудня 2023 р.

Складається ситуація, коли громадянам України, які досягли віку 60-ти років, мали легітимні очікування щодо пенсії, звертаються з 24 грудня 2023 р. до територіального управління Пенсійного Фонду України щодо призначення пенсії за віком – територіальні управління Пенсійного Фонду України відмовляють у її призначенні, зазначаючи у рішенні, що набутий, наприклад, в Узбекистані страховий стаж не зараховуються до страхового стажу, а відтак не вистачає встановленої Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [4] кількості років страхового стажу для призначення пенсії за віком. Кожна ситуація громадянина України, якому відмовляють в призначенні

пенсії, індивідуальна – комусь не вистачає 2-х місяців до, наприклад, 30-ти років страхового стажу (законодавство України передбачає можливість «докупити» страховий стаж), а комусь 5 і більше років – в цьому разі «купівля» страхового стажу, якого не вистачає, стає надмірним тягарем для громадянина України.

Таке втручання у майнове право громадян України, гарантоване ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод актуалізувало питання чи не порушується принцип верховенства права, яким пронизані всі статті Конвенції, та ролі принципів справедливості, рівності, правової визначеності, легітимних очікувань в механізмі забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій держави.

Мета цієї статті – охарактеризувати роль принципів справедливості, рівності, правової визначеності, легітимних очікувань в механізмі забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій держави у галузі пенсійного забезпечення, розробити пропозиції щодо напрямів вдосконалення Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Стан опрацювання проблематики. Втручання держави в права людини, принципу верховенства права, його ролі в механізмі забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій держави присвячено науковій праці Ю. Барабаша, Д. Белова, Ю. Бисаги, Б. Бондаренка, О. Васильченко, В. Волкова, В. Заборовського, З. Кравцової, О. Кудрявцевої, О. Москалюка, О. Лютюк, С. Різника, О. Сінькевич, О. Совгірі, Т. Слінько, Є. Черняк та інших вчених.

Розвиток суспільних відносин та чинники, які на них впливають – європейська інтеграція України, збройна агресія росії щодо України та роль Білорусі у війні, розвиток практики Європейського суду з прав людини, денонсація міжнародних договорів в галузі пенсійного забезпечення спонукають до науково-практичних досліджень та широкої наукової дискусії з питання гарантій прав особи на пенсію за віком при денонсації міжнародних угод у галузі пенсійного забезпечення та ролі принципів справедливості, рівності, правової визначеності, легітимних очікувань в механізмі забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій держави.

Виклад основного матеріалу. В 1992 році було укладено Угоду про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення. Відповідно до цієї угоди страховий стаж, набутий громадянином за межами України – в державі-учасниці СНД – зараховувався до страхового

стажу громадянина України призначенні пенсії за віком.

Відповідно до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсійний вік і право на призначення пенсії за віком визначається у залежності від набутого особою відповідного страхового стажу і становить 60, 63 і 65 років [4]. У 60 років вийти на пенсію можуть ті, хто має відповідний стаж, а саме: 2023 року – від 30 років стажу, 2024 року – від 31 року стажу, 2025 року – від 32 років стажу, 2026 року – від 33 років стажу, 2027 року – від 34 років стажу, 2028 року – від 35 років стажу [4].

Відповідно, маючи страховий стаж, набутий в державі-учасниці СНД в період з 13 березня 1992 р., громадяни України, які планували вийти на пенсію в 2023 році, 2024 році мали легітимні очікування, що цей стаж їм буде зараховано до загального страхового стажу і їм вистачить страхового стажу для призначення пенсії за віком. Водночас, низка осіб, які подавали заяви про призначення пенсії за віком з 24 грудня 2022 р. і по сьогодні отримали відмови в призначення пенсій з мотивацією, що оскільки Угода про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення від 13 березня 1992 р. припинила дію 23 грудня 2023 р., а іншої міжнародної угоди в галузі пенсійного забезпечення з зарубіжною державою немає, то їм не зарахували термін їх роботи в державі-учасниці СНД і відповідно страховий стаж, набутий в цій державі, і як наслідок лише того страхового стажу, який вони набули в Україні, їм не достатньо для виходу на пенсію за віком [3].

Відповідно, відбулось втручання державної влади у мирне володіння майном оскільки поняттям «майно» відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини охоплюється і певні інші права та інтереси, що складають активи, наприклад, пенсія.

Поняття «майно» та право на пенсію за віком

Європейський суд з прав людини в своїх рішеннях неодноразово зазначав, що поняття «майно» в першій частині статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5] має автономне значення, яке не обмежується правом власності на фізичні речі та є незалежним від формальної класифікації в національному законодавстві [6]. Певні інші права та інтереси, що складають активи, наприклад, борги, можуть також вважатися «майновими правами» і, відповідно, «майном» у розумінні цього положення (§22 рішення у справі «Сук проти України» (Заява № 10972/05) [6]. Відтак, «пенсія» також охоплюється поняттям «майно» в розумінні ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції.

У громадян України, які з 13 березня 1992 р. по 23 грудня 2023 р. працювали в державах-учасниках СНД, було право на інтерес, який по суті захищається статтею 1 Протоколу 1 до Конвенції. Міжнародна угода про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення відповідно до ст. 9 Конституції України була частиною національного законодавства України [7]. Таким чином, законодавство України містило положення, які призводили до висновку про щонайменше законне сподівання громадянина України отримати пенсію за віком з огляду на сукупний страховий стаж, який він набув в державі-учасниці СНД (наприклад, в Узбекистані), та в Україні.

Втручання органу державної влади у мирне володіння майном: практика Європейського суду з прав людини

Громадяни України, маючи законне сподівання щодо отримання пенсії за віком, яка, таким чином, є «майном» у значенні статті 1 Першого протоколу до Конвенції, зазнали втручання органу державної влади у мирне володіння майном.

В справі «Шебалдіна проти України» Європейський суд з прав людини повторив, що принцип верховенства права є одним з основоположних принципів демократичного суспільства, закладений в усіх статтях Конвенції і «перша та найважливіша вимога статті 1 Першого протоколу до Конвенції полягає в тому, що будь-яке втручання органу державної влади у мирне володіння майном має бути законним. Щодо «закону» стаття 1 Першого протоколу до Конвенції вимагає, щоб захід, який оскаржується, ґрунтувався на належним чином доступних і достатньо точних положеннях національного законодавства», а інші питання (наприклад, забезпечення справедливого балансу між вимогами загального суспільного інтересу і вимогами захисту основоположних прав особи) «стає актуальним лише після того, як буде встановлено, що зазначене втручання задовольнило вимогу законності і не було свавільним» (§19) [8].

Принцип законного втручання органу влади у мирне володіння майном означає, що застосовні положення національного законодавства є достатньо доступними, чіткими та передбачуваними у їх застосуванні (§108-109 рішення у справі «Бейелер проти Італії») [9].

Припинення участі України в Угоді про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення не було прогнозованим, а тому громадяни України не могли це передбачити та регулювати свою поведінку відповідним чином. Не укладання міжнародних договорів між Україною і Узбекистаном, Казахстаном, Киргиз-

станом, Таджикистаном, Туркменістаном тримає громадян України в невизначеності.

Намагання дотриматись трискладового тесту при втручанні в право мирного володіння майном було зроблено Україною при вдосконаленні Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Так, при розробці проекту закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання обчислення страхового стажу та пенсійного забезпечення» (законопроект за реєстр. № 9453) вносились пропозиції зі збереження раніше існуючих гарантій в сфері пенсійного забезпечення, які були передбачені Угодою про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення, зокрема, зараховувати страховий стаж громадян, отриманий в державах-учасниках СНД (окрім Білорусі і Росії) до моменту денонсації Україною вище зазначеної міжнародної угоди (13 березня 1992 р. – 23 грудня 2023 р.), до страхового стажу громадян. Ці пропозиції не були підтримані.

25 квітня 2024 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання обчислення страхового стажу та пенсійного забезпечення» [10]. Згідно з ним було доповнено Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» нормами щодо включення періодів роботи особи в інших державах до страхового стажу для визначення права на призначення пенсії за віком.

Так, з 25 квітня 2024 року згідно з п. 1 ст. 24⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» зараховуються до страхового стажу періоди трудової діяльності за межами України, у тому числі на пільгових умовах, особам, які проживають в Україні, якщо це передбачено цим Законом або міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [4] (до 25 квітня 2024 р. таких норм в цьому законі не було). Тобто, зарахування страхового стажу, набутого громадянином за кордоном, здійснюється, якщо це передбачено: 1) Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»; або 2) міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Тобто, в п. 1 ст. 24⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» немає такої вимоги, щоб зарахування страхового стажу, набутого громадянином України за кордоном, відбувалось виключно якщо це передбачено міжнародною угодою з зарубіжною країною. Навпроти, з норм п. 1 ст. 24⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» випливає, що таке зара-

хування може здійснюватись і якщо воно передбачено тільки Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Відповідно до п. 1 ст. 26¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» у разі відсутності необхідного страхового стажу, передбаченого частинами першою - третьою статті 26 цього Закону, для визначення права на призначення пенсії за віком включаються періоди роботи особи в іншій державі (за наявності) у календарному обчисленні, за умови зарахування таких періодів роботи до страхового стажу (стажу роботи) згідно із законодавством відповідної держави [4] (до 25 квітня 2024 р. таких норм в цьому законі не було). Порядок підтвердження та зарахування таких періодів роботи до страхового стажу (стажу роботи) встановлюється Кабінетом Міністрів України [4].

Тобто, норми пункту першого цієї статті регулюють суспільні відносини, які виникають при визначенні права на призначення пенсії за віком і застосовуються за умови, що без врахування страхового стажу (стажу роботи) за кордоном, громадянину України не вистачає страхового стажу для призначення пенсії за віком. Також нормами цього підпункту не передбачено, що має бути укладено міжнародний договір між Україною та зарубіжною державою. В законодавстві України є заборони лише щодо врахування страхового стажу, набутого громадянином в росії чи Білорусі.

В §52 рішення у справі «Korecky v. Slovakia» Європейський суд з прав людини узагальнив висновок про належне правове підґрунтя для виникнення в особи легітимного очікування у такий спосіб: якщо суть вимоги особи пов'язана з майновим правом, особа, якій воно надане, може вважатися такою, що має «легітимне очікування», якщо для такого права у національному законодавстві існує достатнє підґрунтя [11]. Таким достатнім підґрунтям є норми п. 1 ст. 24¹ та п. 1 ст. 26¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Поняття «якість закону» охоплює такі характеристики відповідного акта законодавства як чіткість, точність, недовозначність, зрозумілість, узгодженість, доступність, виконуваність, передбачуваність і послідовність [11]. Ці характеристики стосуються як положень будь-якого акта (норм права, які у ньому містяться), так і взаємозв'язку такого акта з іншими актами законодавства такої ж юридичної сили [11]. При цьому норми права, що не відповідають критерію «якості закону» (зокрема, не відповідають принципу передбачуваності або передбачають можливість різного тлумачення та правозастосування), суперечать і такому елементу принципу верховенства права як заборона свавілля,

а застосування таких норм може призвести до порушення конституційних прав особи та неможливості адекватного захисту від необмеженого втручання суб'єктів владних повноважень у права такої особи [11].

Ба більше, в рішенні у справі «Скордіно проти Італії» Європейський суд з прав людини визнає, що хоча тлумачення та застосування національного законодавства є прерогативою національних органів, тим не менш Європейський суд з прав людини зобов'язаний переконатися в тому, що спосіб, в який тлумачиться і застосовується національне законодавство, призводить до наслідків, сумісних з принципами Конвенції з точки зору тлумачення їх у світлі практики Суду (§190, §191) [12].

На практиці щодо застосування норм п. 1 ст. 24¹ та п. 1 ст. 26¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» виникають постійні суперечки. Так, не поодинокі територіальні органи Пенсійного Фонду України з 24 грудня 2023 р. і по сьогодні відмовляють громадянам України, які звернулись щодо призначення пенсії за віком, в зарахуванні страхового стажу, набутого громадянином України в зарубіжній державі, наприклад, Узбекистані, до страхового стажу з мотиву, що Угода про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення вже не діє, а іншу міжнародну угоду у сфері пенсійного забезпечення з Узбекистаном Україна не уклала, а відтак без врахування набутого в Узбекистані страхового стажу громадянину України не вистачає страхового стажу для призначення пенсії за віком. На запитання громадян України, які отримали відмову в призначенні пенсії за віком, працівники територіальних управлінь Пенсійного Фонду України не поодинокі зазначають, що і для застосування п. 1 ст. 26¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» необхідна наявність міжнародної угоди між Україною та іншою державою [3].

Бачиться, що таке тлумачення норм п. 1 ст. 26¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» територіальними управліннями Пенсійного Фонду України та формування такої практики застосування цього закону є не сумісними з принципом верховенства права та є порушенням ст. 8, ст. 46 Конституції України, ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Відтак, територіальне управління Пенсійного Фонду України у разі відсутності необхідного страхового стажу, передбаченого частинами першою - третьою ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», для визначення права на призначення

пенсії за віком зобов'язане включити періоди роботи особи в іншій державі (за наявності) у календарному обчисленні, за умови зарахування таких періодів роботи до страхового стажу (стажу роботи) згідно із законодавством відповідної держави.

Окрім того, що втручання держави в право на мирне володіння майном має бути законним, Європейський суд з прав людини неодноразово повторював в своїх рішеннях, що будь-яке втручання державних органів в це право «повинно переслідувати легітимну мету «в інтересах суспільства». Будь-яке втручання також повинно бути пропорційним по відношенню до переслідуваної мети [13]. Іншими словами, має бути забезпечено «справедливий баланс» між загальними інтересами суспільства та обов'язком захисту основоположних прав конкретної особи [13]. Необхідного балансу не буде досягнуто, якщо на відповідну особу або осіб буде покладено особистий та надмірний тягар (§79, §82 рішення у справі «Колишній Король Греції та інші проти Греції») [13].

Судова практика Конституційного Суду України

Відповідно до ст. 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституційний Суд України, розвиваючи практику застосування ст. 8 Конституції України, зазначає, що верховенство права слід розуміти, зокрема, як механізм забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій держави [14]. Верховенство права як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права необхідно розглядати, зокрема, у контексті таких основоположних його складових: принцип законності, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду [14].

Верховенство права означає, що органи державної влади обмежені у своїх діях заздалегідь регламентованими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити заходи, що будуть застосовані в конкретних правовідносинах, і, відповідно, суб'єкт правозастосування може передбачати й планувати свої дії та розраховувати на очікуваний результат [14].

Отже, територіальні управління Пенсійного Фонду України обмежені в своїх діях нормами п. 1 ст. 24⁻¹ та п. 1 ст. 26⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а відтак ознаки свавільних дій має таке тлумачення змісту норм права, яке висуває додаткові умови, які не зазначені в них, як-то: зарахування територіальними органами Пенсійного Фонду України періодів трудової діяльності за межами України до страхового стажу громадянам України, які проживають в Україні, якщо це передбачено виключно міжнародною угодою з

іншою державою і не зарахування, якщо це передбачено законом України, або не включення громадянину України, який проживає в Україні, періодів його роботи в іншій державі у календарному обчисленні при тому, що такі періоди роботи включаються до страхового стажу (стажу роботи) згідно із законодавством відповідної держави, через те, що з цією зарубіжною країною не укладено міжнародну угоду.

У Рішенні Конституційного Суду України від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 йдеться, що кожна особа залежно від обставин повинна мати можливість орієнтуватися в тому, яка саме норма права застосовується у певному випадку, та мати чітке розуміння щодо настання конкретних юридичних наслідків у відповідних правовідносинах з огляду на розумну та передбачувану стабільність норм права [15]. Тому, кожен громадянин України, який у період з 13 березня 1992 р. по 23 грудня 2023 р. працював в державах-учасницях СНД, повинен мати можливість орієнтуватися в тому, яка саме норма права застосовується у його випадку, мати чітке розуміння щодо настання конкретних юридичних наслідків у пенсійних правовідносинах з огляду на вимогу розумності та передбачуваної стабільності норм права України.

Також в своєму рішенні від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 Конституційний Суд України виходить з того, що «принцип юридичної визначеності як складова конституційного принципу верховенства права є сукупністю вимог до організації та функціонування системи права, процесів правотворчості та правозастосування у спосіб, який забезпечував би стабільність юридичного становища індивіда. Зазначеного можна досягти лише шляхом законодавчого закріплення якісних, зрозумілих норм» (абзац 3 пп. 3.3 п. 3 мотивувальної частини Рішення) [16].

В рішенні від 20 червня 2019 року № 6-р/2019 Конституційний Суд України зазначив, що юридичну визначеність необхідно розуміти через такі її складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (законні очікування) [14]. Таким чином, юридична визначеність передбачає, що законодавець повинен прагнути до чіткості та зрозумілості у викладенні норм права [14]. Кожна особа відповідно до конкретних обставин має орієнтуватися в тому, яка саме норма права застосовується у певному випадку, та мати чітке розуміння щодо настання конкретних правових наслідків у відповідних правовідносинах з огляду на розумну та передбачувану стабільність норм права [14].

Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі (абзац 2 пп. 5.4 п. 5 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005) [17].

З Рішення Конституційного Суду України від 08 червня 2016 р. № 1-2/2016 випливає, що хоча принцип правової визначеності не виключає визнання за органом державної влади певних дискреційних повноважень у прийнятті рішень, тим не менш в такому випадку в державі має існувати такий механізм запобігання зловживанню ними, який би забезпечував, з одного боку, захист особи від свавільного втручання органів державної влади у її право на пенсію за віком, а з другого – була можливість у громадянина України передбачати дії територіальних органів Пенсійного Фонду України [18].

В Рішенні Конституційного Суду України від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 йдеться, що юридичну визначеність слід розуміти через такі її складові елементи: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (легітимні очікування) [15]. Громадяни України, які мають страховий стаж в державах-учасницях СНД, відповідно розраховували на таку стабільність законодавства України, частиною якого була вже згадувана вище міжнародна угода, в такій чутливій сфері, як пенсійне забезпечення, як і передбачали наслідки застосування норм національного права, що полягали в тому, що їм зарахують здобутий за кордоном страховий стаж.

Висновки.

1. Денонсуючи Угоду про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення держава вірно оцінила, що громадянами України, які у період з 13 березня 1992 р. по 23 грудня 2023 р. працювали в державах-учасницях СНД, не буде реалізовано принцип легітимних очікувань – врахування їм набутого закордоном страхового стажу при визначенні права на пенсію за віком. Такі громадяни України не зможуть досягнути прогнозованого результату внаслідок зміни правової основи у такі строки, що не є розумними та обґрунтованими.

Забезпечити принцип легітимних очікувань Україна намагалась шляхом внесення змін і доповнень до законодавства України щодо періодів трудової діяльності за межами України, які

зараховуються до страхового стажу. Водночас, норми Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та не поодинокі практика їх застосування територіальними органами Пенсійного Фонду України мають ознаки не сумісності з принципом верховенства права, а відтак і принципами справедливості, легітимних очікувань тощо.

2. Громадяни України, маючи законне сподівання щодо отримання пенсії за віком, яка, таким чином, є «майном» у значенні статті 1 Першого протоколу до Конвенції, зазнали і продовжують зазнавати втручання органу державної влади у мирне володіння майном через припинення участі України в Угоді про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення, яке не було прогнозованим. Громадяни України не могли це передбачити та регулювати свою поведінку відповідним чином.

З 25 квітня 2024 р. зарахування страхового стажу, набутого громадянином за кордоном, здійснюється, якщо це передбачено: 1) Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»; або 2) міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. В п. 1 ст. 24⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» немає такої вимоги, щоб зарахування страхового стажу, набутого громадянином України за кордоном, відбувалось виключно якщо це передбачено міжнародною угодою з зарубіжною країною. Навпроти, з норм п. 1 ст. 24⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» випливає, що таке зарахування може здійснюватись і якщо воно передбачено тільки Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Норми п. 1 ст. 26⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» регулюють суспільні відносини, які виникають при визначенні права на призначення пенсії за віком і застосовуються за умови, що без врахування страхового стажу (стажу роботи) за кордоном, громадянину України не вистачає страхового стажу для призначення пенсії за віком. Також нормами цього підпункту не передбачено, що має бути укладено міжнародний договір між Україною та зарубіжною державою. В законодавстві України є заборони лише щодо врахування страхового стажу, набутого громадянином в росії чи Білорусі.

3. Пропонується в ст. 26⁻¹ Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» закріпити норми права, відповідно до яких в разі відсутності необхідного страхового стажу, передбаченого частинами першою - третьою статті 26 цього Закону, для ви-

значення права на призначення пенсії за віком включаються періоди роботи особи з 13 березня 1992 р. по 24 грудня 2023 р. у Вірменії, Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані (за наявності) у календарному обчисленні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про вихід з Угоди про гарантії прав громадян держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі пенсійного забезпечення: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2022 р. № 1328. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1328-2022-%D0%BF#Text>.
2. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про гарантії прав громадян в галузі пенсійного забезпечення від 14 грудня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112_678#Text.
3. Рішення про відмову у призначенні пенсії Головного Управління Пенсійного фонду України в Чернігівській області про від 28 жовтня 2024 р. № 262440025826; Рішення про відмову у призначенні пенсії Головного Управління Пенсійного фонду України в Волинській області від 02 жовтня 2024 р. № 262440025826.
4. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 9 липня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сук проти України» від 10 березня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_715#Text.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шебалдіна проти України» від 18 червня 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f34#Text.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бейелер проти Італії». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}).
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання обчислення страхового стажу та пенсійного забезпечення: Закон України від 25 квітня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-IX#Text>.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Kopecky v. Slovakia». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:\[%22Kopecky%D1%83%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22Kopecky%D1%83%22]}).
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Скордіно проти Італії» від 29 березня 2006 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925>.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Колишній Король Греції та інші проти Греції» від 10 червня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_007#Text.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України „Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів” від 20 червня 2019 року № 6-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text>.
15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III „Прикінцеві положення” Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення” від 2 березня 2015 року № 213-VIII від 23 січня 2020 року № 1-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text>.
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України „Про запобігання корупції”, пункту 2 розділу II „Прикінцеві положення” Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб” від 6 червня 2019 року № 3-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19#Text>.
17. Рішення Конституційного Суду України Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) поло-

жень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>.

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої, абзаців

першого, другого, четвертого, шостого частини п'ятої статті 141 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та положень пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» (справа про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці) від 08 червня 2016 р. № 1-2/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-16#Text>.

УДК 342.56:347.963(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.18>

ПРОБЛЕМА ІНСТИТУЦІЙНОГО ПОЗИЦІОНУВАННЯ ПРОКУРАТУРИ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ

Деяк І.М.,

здобувач юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Деяк І.М. Проблема інституційного позиціонування прокуратури в контексті конституційного принципу поділу влади.

Вказується, в умовах становлення України як держави, що базується на принципах демократії та верховенства права, надзвичайно важливим є забезпечення результативної роботи всіх ланок державного механізму, зокрема прокуратури як його невід'ємної складової. Коректне позиціонування прокуратури в структурі державних інституцій має визначальне значення для організації влади в цілому, адже це безпосередньо впливає як на якість виконання прокуратурою покладених на неї завдань, так і на збалансоване функціонування системи стримувань і противаг.

У статті досліджується проблема визначення місця прокуратури в системі органів державної влади України. Проаналізовано наукові підходи до розуміння правової природи правоохоронних органів та їх позиціонування в державному механізмі. Висвітлено дискусію щодо виділення правоохоронних органів як самостійної складової державного механізму та можливості розширення конституційної моделі поділу влади.

Особлива увага приділяється тенденції пересмислення традиційної концепції поділу влади та виокремлення контрольної влади як четвертої гілки. Обґрунтовано необхідність формування самостійної контрольної-наглядової гілки влади та проаналізовано пропозиції щодо включення до структури Основного закону України спеціального розділу про державний контроль.

Детально розглянуто основні підходи до визначення місця прокуратури в системі державної влади: як частини законодавчої, виконавчої, судової гілок влади або президентської вертикалі. Проаналізовано зарубіжний досвід організації прокуратури та виділено п'ять основних моделей її функціонування в різних країнах. Досліджено міжнародні стандарти щодо ролі прокуратури, зокрема Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи.

На основі проведеного аналізу зроблено висновки про необхідність реформування статусу прокуратури в Україні з урахуванням як міжнародних стандартів, так і національних особливостей – історичних традицій, правової культу-

ри, соціально-економічних та політичних реалій. Наголошено на важливості комплексного підходу до вирішення питання інтеграції прокуратури в систему поділу державної влади.

Ключові слова: прокуратура, система державної влади, поділ влади, контрольна-наглядова влада, правоохоронні органи.

Deyak I.M. The problem of institutional positioning of the prosecutor's office in the context of the constitutional principle of separation of powers.

It is indicated that in the conditions of the formation of Ukraine as a state based on the principles of democracy and the rule of law, it is extremely important to ensure the effective work of all links of the state mechanism, in particular the prosecutor's office as its integral component. The correct positioning of the prosecutor's office in the structure of state institutions is of decisive importance for the organization of power as a whole, because it directly affects both the quality of the prosecutor's office's performance of the tasks assigned to it and the balanced functioning of the system of checks and balances.

The article examines the problem of determining the place of the prosecutor's office in the system of state authorities of Ukraine. Scientific approaches to understanding the legal nature of law enforcement agencies and their positioning in the state mechanism are analyzed. The discussion on the allocation of law enforcement agencies as an independent component of the state mechanism and the possibility of expanding the constitutional model of the separation of powers is highlighted.

Particular attention is paid to the trend of rethinking the traditional concept of the separation of powers and the separation of the control authority as the fourth branch. The need for the formation of an independent control and supervisory branch of power is substantiated and proposals for including a special section on state control in the structure of the Fundamental Law of Ukraine are analyzed.

The main approaches to determining the place of the prosecutor's office in the system of state power are considered in detail: as part of the

legislative, executive, judicial branches of power or the presidential vertical. Foreign experience in organizing the prosecutor's office is analyzed and five main models of its functioning in different countries are identified. International standards on the role of the prosecutor's office are studied, in particular the Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe.

Based on the analysis, a conclusion is drawn about the need to reform the status of the prosecutor's office in Ukraine, taking into account both international standards and national characteristics – historical traditions, legal culture, socio-economic and political realities. The importance of a comprehensive approach to resolving the issue of integrating the prosecutor's office into the system of separation of state power is emphasized.

Key words: prosecutor's office, system of state power, separation of powers, control and supervisory authority, law enforcement agencies.

Постановка проблеми. У процесі розбудови України як демократичної, правової держави особливої актуальності набуває питання ефективного функціонування системи органів державної влади, серед яких важливе місце посідає прокуратура. Визначення місця прокуратури в системі державних органів є одним із ключових питань організації державної влади, оскільки від цього залежить ефективність здійснення прокуратурою своїх функцій та реалізація принципу стримувань і противаг.

В умовах реформування правоохоронної системи України та євроінтеграційних процесів відбувається трансформація ролі прокуратури, переосмислення її функцій та повноважень. Це зумовлює необхідність теоретичного переосмислення місця прокуратури в системі поділу влади та її взаємодії з іншими державними органами. Особливої уваги потребує аналіз міжнародних стандартів організації та діяльності прокуратури та їх імплементація в національне законодавство.

Дослідження місця прокуратури серед інших органів державної влади має важливе теоретичне та практичне значення для вдосконалення правового статусу прокуратури, оптимізації її функцій та повноважень, а також забезпечення ефективної взаємодії з іншими державними органами. Це питання набуває особливої актуальності в контексті конституційної реформи та необхідності приведення організації та діяльності прокуратури у відповідність до європейських стандартів.

Огляд наукових джерел. Теоретичним підґрунтям дослідження місця прокуратури в системі органів державної влади стали праці відомих вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, загальнотеоретичні аспекти організації

та діяльності прокуратури досліджували В. Долежан, Ю. Грошевий, М. Косюта, М. Руденко, В. Сухонос. Значний внесок у розробку питань конституційно-правового статусу прокуратури зробили Л. Грицаєнко, В. Тацій, Ю. Полянський.

Окремі аспекти визначення місця прокуратури в системі поділу влади були предметом наукових досліджень О. Михайленка, який зосередив увагу на функціональному призначенні прокуратури, та О. Толочка, який досліджував європейські стандарти організації прокуратури. Важливе значення мають праці І. Марочкина щодо проблем реформування прокуратури та М. Якимчука стосовно організаційно-правових основ діяльності прокуратури.

Серед сучасних досліджень заслуговують на увагу роботи В. Малюги щодо принципів організації та діяльності прокуратури, О. Литвака стосовно функцій прокуратури на сучасному етапі, та Є. Поповича щодо управлінських відносин у системі органів прокуратури.

Метою дослідження є комплексний теоретико-правовий аналіз місця прокуратури в системі органів державної влади, визначення особливостей її взаємодії з іншими державними органами та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового статусу прокуратури в Україні.

Виклад матеріалу дослідження. У контексті визначення місця прокуратури в системі органів державної влади необхідно насамперед проаналізувати позиціонування правоохоронних органів у державному механізмі загалом. Дослідження наукової літератури свідчить про відсутність єдиного підходу до розуміння правової природи правоохоронних органів на сучасному етапі розвитку української державності. В науковій спільноті сформувалися дві основні позиції: представники першої розглядають правоохоронні органи як окрему структуру, що забезпечує функціонування органів державної влади та існує поза системою виконавчої влади; прихильники другої позиції, керуючись принципом чіткості юридичних конструкцій, відносять правоохоронні органи до виконавчої гілки влади або вважають їх складовою як виконавчої, так і частково судової влади [1, с. 105].

Слушною є позиція І. Бондаренко, яка наголошує, що відповідно до конституційного принципу поділу влади, правоохоронні органи можуть належати до різних гілок влади. Характерно, що в нормативно-правових актах часто використовується формулювання «судові та правоохоронні органи», що підкреслює особливий статус судів як органів правосуддя. Варто також зазначити, що правоохоронна діяльність характеризується суттєвою неоднорідністю за своїм змістом та функціональним призначенням [2, с. 20].

Специфічні характеристики правоохоронних органів дають підстави окремим науковцям виділяти їх як самостійну складову державного механізму, що існує паралельно з традиційним поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову. Зокрема, авторський колектив під керівництвом М. Кельмана у своєму підручнику з теорії держави та права пропонує класифікацію державного апарату, де правоохоронні органи виокремлюються як особлива категорія органів, що забезпечують стабільність державно-правового впливу та охорону суспільних відносин, маючи у своєму розпорядженні організаційний та матеріальний апарат примусу (збройні сили, міліція, служба безпеки, пенітенціарні установи). При цьому науковці поділяють правоохоронні органи на державні та недержавні [3, с. 122]. Н. Пелих висуває пропозицію щодо розширення конституційної моделі поділу влади в Україні шляхом доповнення статті 6 Конституції України трьома додатковими гілками влади: президентською (включаючи Президента України та його представника в АРК), контрольно-наглядовою (до якої належатимуть прокуратура, контрольно-ревізійна служба, Рахункова палата та Уповноважений ВРУ з прав людини), правоохоронною (яка об'єднає органи, що за своїм основним функціональним призначенням здійснюють правоохоронну діяльність) [4, с. 69].

На думку С. Россохи, у контексті конституційного регулювання ключовим завданням є обмеження державної влади задля захисту прав і свобод людини, що закріплено у статті 3 Конституції України. При цьому Основний закон встановлює загальні принципи обмеження державної влади через положення частини 2 статті 19, яка зобов'язує органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, визначений Конституцією та законами України. Враховуючи особливий характер повноважень правоохоронних органів щодо застосування примусових заходів, науковець, підтримуючи позицію І. Горшеневої, наголошує на необхідності закріплення основ їхнього правового статусу безпосередньо в Конституції України. Такий підхід забезпечив би додаткові гарантії обмеження повноважень органів правопорядку та посилив би спрямованість їхньої діяльності на захист конституційних прав і свобод громадян [5, с. 121]. Тобто, на рівні Конституції України, доцільно було б закріпити основні завдання правоохоронних органів, які полягають, зокрема, у захисті конституційних прав і свобод людини та громадянина [1, с. 106].

Відзначимо, в сучасній державно-правовій науці спостерігається переосмислення традиційної концепції поділу влади на три гілки. Ця теоретична трансформація відображає тенденцію до виді-

лення контрольної влади як четвертої, самостійної гілки, що має рівнозначний статус із законодавчою, виконавчою та судовою владою. При цьому важливо підкреслити, що йдеться не про просте виокремлення контрольних органів в межах існуючих «класичних» гілок влади, а про формування повноцінної, самостійної гілки влади з власними функціями та повноваженнями [6, с. 193].

Процес визнання контрольної влади як самостійної гілки все ще перебуває на стадії становлення: у багатьох державах ця тенденція існує лише на рівні теоретичних пошуків. Виокремлення контрольної влади в окрему гілку обумовлено об'єктивними факторами. По-перше, реалізація народного суверенітету передбачає не лише участь народу через представників у законотворчості, виконанні законів та здійсненні правосуддя, але й у контролі за цими процесами. По-друге, необхідність формування самостійної контрольно-наглядової гілки влади зумовлена двома основними чинниками: недостатньою ефективністю парламентського контролю за діяльністю виконавчих органів та глави держави (в країнах, де президент не очолює виконавчу владу), потребою встановлення контролю за діяльністю самих представницьких органів, які значною мірою залежать від впливу політичних партій [7, с. 90]. Відсутність ефективних механізмів контролю за реалізацією делегованих повноважень призводить до втрати суспільством реального впливу на своїх представників у владі. При цьому контрольні органи, які підпорядковані певній гілці влади, об'єктивно не можуть здійснювати незалежний контроль за діяльністю органів, яким вони підпорядковані.

Виокремлення контрольної влади як самостійної та рівноправної гілки забезпечує можливість здійснення всеохоплюючого контролю від імені народу за діяльністю всього державного апарату. Особливого значення в цьому контексті набуває судовий контроль. У розвинених демократіях найбільш повно ознаки контрольної влади втілюють незалежні органи конституційної юрисдикції, які здійснюють конституційне правосуддя та функціонують автономно від законодавчої та виконавчої гілок влади. Саме ці органи найбільш повно відображають сутність та основні атрибути контрольної влади [9, с. 225]. Органи конституційної юрисдикції представляють найвищу форму спеціалізованого контролю, характеризуючись особливим предметом контрольної діяльності та реалізуючи свої функції через специфічний механізм захисту конституції. Можна погодитися з позицією, що саме існування органів конституційної юрисдикції забезпечує максимальну ефективність системи стримувань і противаг, оскільки вони виконують ключову функцію в цьому механізмі державної влади [10, с. 187].

В рамках вищевикладеного матеріалу, варто було б звернути увагу до висловленої пропозиції (В. Тацій [11, с. 10], Р. Мартинюк [10, с. 188] та ін.) щодо включення до структури Основного закону України розділу "Охорона Конституції. Державний контроль". Розділ має охоплювати аналіз організації та функціонування ключових контрольно-наглядових інституцій держави, які забезпечують дотримання конституційних норм:

1. Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції, що здійснює конституційний контроль та забезпечує верховенство Конституції;

2. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – інституція, що реалізує парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини;

3. Рахункова палата – орган, який від імені Верховної Ради України здійснює контроль за забезпеченням конституційних засад фінансово-економічної безпеки держави;

4. Прокуратура України – система органів, що забезпечують конституційну законність у діяльності органів державної влади.

В контексті судово-правової реформи активізувалася дискусія щодо обсягу функцій та повноважень прокуратури, її статусу та місця в системі державної влади. Як зазначає В. Логоша, повноваження прокурора, які мають важливе значення для зміцнення законності та правового захисту громадян, зазнають періодичних суттєвих змін. У процесі реформування інституту прокуратури в Україні можна виділити два основні етапи: 1) етап перехідного періоду; 2) етап політичної і правової стабілізації, який триває в даний час. При цьому, кожному з цих етапів притаманна своя модель прокуратури, що відповідає об'єктивним потребам суспільства у забезпеченні законності, підтриманні правопорядку та протидії злочинності [12, с. 478].

У науковому середовищі та серед практичних працівників прокуратури триває тривала дискусія щодо визначення місця прокуратури в системі державної влади. Як зазначає науковець, основні позиції в цій дискусії можна звести до чотирьох основних підходів:

1. Віднесення прокуратури до законодавчої гілки влади, зважаючи на її наглядові функції за дотриманням законів;

2. Інтеграція прокуратури до системи виконавчої влади як органу, що забезпечує реалізацію законів;

3. Включення прокуратури до президентської вертикалі;

4. Позиціонування прокуратури як складової судової влади [12, с. 479].

Розглядаючи питання місця прокуратури в системі державної влади, варто звернути увагу на позицію про те, що прокурорський нагляд

є продовження законодавчої функції держави. На підтвердження такої позиції можна апелювати до класичної тези Ш. Монтеск'є про те, що в демократичній державі влада не лише має право, але й зобов'язана контролювати виконання прийнятих нею законів. Таким уповноваженим повіреним влади є прокурор, який не є самостійним владним органом, а діє за її дорученням та під контролем. Тобто прокуратура діє від імені вищого органу державної влади і це, на думку окремих вчених, має бути закріплено в Конституції та організаційно оформлено.

В науковому середовищі існує позиція щодо необхідності включення прокуратури до судової гілки влади, тобто повернення її до історичних витоків. Відзначимо, ця концепція має історичне підґрунтя: під час судової реформи 1864 року прокуратура функціонувала як ієрархічно організована система державного управління, де посадові особи діяли одноосібно, представляючи публічні інтереси та виступаючи органами уряду переважно у судовій сфері. В цей період основною функцією прокуратури було кримінальне переслідування за публічні злочини.

Тенденція включення прокуратури до судової гілки влади знаходила відображення і в законотворчій діяльності. Показовим прикладом є проект Конституції України, представлений для всенародного обговорення згідно з постановою Верховної Ради від 1 червня 1992 року, де положення про прокуратуру були включені до глави 21 «Судова влада». Проте в подальшому законодавець відмовився від такого підходу до визначення місця прокуратури в системі державної влади [13, с. 23].

Існує також підхід щодо підпорядкування прокуратури президентській владі, який обґрунтовується схожістю наглядових функцій прокуратури з функціями Президента та можливістю сприяння прокуратури у реалізації президентських повноважень. Проте така концепція викликає суттєві застереження, оскільки може призвести до порушення принципу розподілу влади через надмірну концентрацію контрольно-наглядових повноважень у руках глави держави. Додатковим аргументом проти такого підходу є невизначеність конституційно-правового статусу самого Президента в системі розподілу державної влади.

Показово, що питання віднесення прокуратури до виконавчої гілки влади практично не є предметом наукових дискусій. Така однастайність науковців є цілком обґрунтованою, оскільки підпорядкування прокуратури як виконавчій, так і судовій владі могло б порушити існуючу систему стримувань і противаг у державному механізмі.

Історично в різних державах сформувалися відмінні моделі організації прокуратури, які ва-

ріюються від органу з обмеженими функціями (здійснення кримінального переслідування та підтримання державного обвинувачення в суді) до інституції з широкими наглядовими повноваженнями щодо контролю за дотриманням та застосуванням законів у всіх сферах суспільного життя [14, с. 87].

На основі аналізу зарубіжного досвіду щодо місця прокуратури в державному механізмі, В. Логоша пропонує класифікацію країн за п'ятьма основними моделями:

1. Прокуратура як складова Міністерства юстиції - може функціонувати при судах або входити до суддівського корпусу (магістратури). Така модель діє в Польщі, США, Франції, Бельгії, Нідерландах, Данії, ФРН, Японії.

2. Прокуратура як частина судової системи - функціонує при судах або має адміністративну автономію в межах судової влади (Албанія, Іспанія, Італія, Ірландія).

3. Прокуратура як незалежна система адміністративних органів - підзвітна парламенту або главі держави (Бразилія, Португалія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія).

4. Прокуратура як орган, підконтрольний вищим державно-партійним органам - характерна для соціалістичних країн (В'єтнам, КНР, КНДР, Куба).

5. Країни без інституту прокуратури або її прямого аналога (Ватикан, Катар, Кувейт, Велика Британія, Ірландія) [12, с. 479].

В Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про роль прокуратури в системі кримінального судочинства» визнається легітимність різних моделей організації прокуратури у демократичному суспільстві. Документ передбачає можливість функціонування прокуратури як:

- частини судової влади (за умови законодавчого визначення меж її незалежності)
- складової виконавчої влади або уряду (за умови забезпечення незалежності прокурорів та прозорості їхньої діяльності).

Однак, як слушно зазначає В. Логоша, при формуванні української моделі прокуратури необхідно враховувати не лише міжнародні стандарти, але й: історичні традиції, правову культуру, національний менталітет, реальний стан соціально-економічного та політичного розвитку держави. Особливо важливо усвідомлювати, що механічне перенесення окремих інститутів із зарубіжних правових систем може виявитися неефективним в українських реаліях, оскільки кожен такий інститут є елементом цілісного механізму, сформованого в інших суспільно-політичних умовах [12, с. 480].

Як випливає з аналізу, прокуратура в державному механізмі України зберігає статус відокремленої та самостійної системи органів з широкими повноваженнями. Така модель, успадко-

вана від радянської системи, де не визнавалась теорія поділу влади, не відповідає сучасним державно-правовим реаліям України.

Стаття 6 Конституції України встановлює чіткий поділ державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову. А. Лапкін обґрунтовано наголошує, що кожен державний орган чи система органів, особливо така важлива інституція як прокуратура, повинна бути інтегрована в одну з конституційно визначених гілок влади. Збереження статусу прокуратури як відокремленої системи органів суперечить принципу поділу влади та потребує переосмислення її місця в системі органів державної влади України [16, с. 165].

Парламентська Асамблея Ради Європи у своїх резолюціях щодо України неодноразово критикувала невизначений статус прокуратури, характеризуючи її як «вільний електрон» у державному механізмі, та наполягала на необхідності її інтеграції або до виконавчої, або до судової гілки влади. Проте Ю. Полянський пропонує альтернативний погляд на цю проблему. На його думку: сучасне становище прокуратури як автономної правоохоронної системи об'єктивно відображає її особливий статус, така модель не суперечить теоретичному розумінню принципу поділу влади, можливим є компромісний варіант щодо інтеграції прокуратури до однієї з класичних гілок державної влади [17, с. 137].

Висновки. В результаті проведеного дослідження встановлено, що питання визначення місця прокуратури в системі органів державної влади залишається дискусійним як у науковій доктрині, так і в практиці державотворення. В науковому середовищі сформувалося чотири основні підходи до вирішення цього питання: віднесення прокуратури до законодавчої влади (з огляду на наглядові функції), включення до системи виконавчої влади, підпорядкування президентській вертикалі або інтеграція до судової гілки влади.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить про існування різних моделей організації прокуратури: як складової міністерства юстиції, частини судової системи, незалежної системи адміністративних органів, органу підконтрольного вищим державним органам, або взагалі відсутність такого інституту. При цьому міжнародні стандарти, зокрема Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи, визнають можливість функціонування прокуратури як у складі судової, так і виконавчої влади за умови забезпечення її незалежності та прозорості діяльності.

В Україні прокуратура зберігає статус відокремленої та самостійної системи органів з широкими повноваженнями, що не відповідає сучасним вимогам принципу поділу влади та викликає критику з боку європейських інституцій.

Вирішення цієї проблеми потребує комплексного підходу з урахуванням як міжнародних стандартів, так і національних особливостей - історичних традицій, правової культури, соціально-економічних та політичних реалій України. При цьому механічне перенесення зарубіжних моделей організації прокуратури без врахування цих факторів може виявитися неефективним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Россоха С.В. Правоохоронні органи держави в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Дис... канд. юрид. наук зі спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право*. Харківський національний університет внутрішніх справ, Харків, 2016. 212 с.
2. Бондаренко І. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи: поняття та ознаки. *Право України*. 2003. № 4. С. 18–21.
3. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Холма Н.М. Загальна теорія держави і права: *Підручник*. Львів: Новий Світ. 2000, 2004. 584 с
4. Пелих Н.А. Конституційні засади діяльності міліції України: *Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02*. Національна академія внутрішніх справ України. К., 2002. 194 с
5. Горшенева І.А. Поліція в механізмі сучасної держави: *Дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01*. 2002. 237 с.
6. Белов Д.М., Швед І.І., Белова М.В. Реалізація органами прокуратури правоохоронної функції держави: механізм забезпечення конституційної безпеки. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 74(6). Ч. 2. 2022. С. 192–195.
7. Белов Д.М., Швед І.І. Місце прокуратури серед органів державної влади: концептуальні підходи. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75(1). Ч. 1. 2023. С. 88–95.
8. Придачук О.А., Белов Д.М. Місце та роль судової влади в системі органів державної влади: реалізація принципу народовладдя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2023. С. 535–541.
9. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. Х.: Консум, 2002. 511 с.
10. Мартинюк Р. Конституційний Суд України в системі стримувань і противаг. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2008. Випуск 39. С. 186–192.
11. Тацій В. Поняття та система правоохоронних органів: у контексті системних змін до Конституції України. *Науковий вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого*. Випуск 4 (71). С. 3–17.
12. Логоша В.В. Місце прокуратури в системі органів державної влади. *Форум права*. 2011. № 3. С. 478–485.
13. Бортун М. Прокуратура в системі органів державної влади. *Віче*. 2008. № 10. С. 22–25.
14. Сухонос В. Щодо Концепції реформування прокуратури України. *Право України*. 2004. № 1. С. 86–90.
15. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Верховна Рада України; Закон від 02.06.2016 № 1401-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1401-19/paran161#n161>.
16. Лапкін А. Прокуратура в системі судової влади. *Право України*. 2015. № 9. С. 164–171.
17. Полянський Ю.Є. Основні проблеми формування прокурорської системи України. *Конституційні аспекти судової реформи: матеріали наук.-практ. конф. (26-27 червня 2008 р.)*. Х., 2008. С. 136–140.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.19>

ПРАВО ПЕРЕДАВАТИ НА НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМБРІОНИ, ОТРИМАНІ ШЛЯХОМ ЕКСТРАКОРПОРАЛЬНОГО ЗАПЛІДНЕННЯ: СТАНДАРТИ РАДИ ЄВРОПИ В СФЕРІ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ

Кудрявцева О.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри конституційного права

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-5875-9146

Кудрявцева О.М. Право передавати на наукові дослідження ембріони, отримані шляхом екстракорпорального запліднення: стандарти Ради Європи в сфері репродуктивних прав.

В статті виділяються стандарти Ради Європи щодо права передавати на наукові дослідження ембріони, отримані шляхом екстракорпорального запліднення. Акцентується увага на тому, що відповідно до резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи до держав висувається вимога ставитися з повагою до людського ембріону чи плоду. Ця повага є співмірною з людською гідністю.

Виділено такі стандарти Ради Європи щодо права передавати на наукові дослідження ембріони, отримані шляхом екстракорпорального запліднення: 1) в законодавстві держави-члена Ради Європи має бути закріплено принцип поваги до людського ембріону чи/та плоду; 2) використання матеріалів і тканин людського ембріону та плоду повинно бути суворо обмеженим і регульованим законодавством держави; 3) легітимна мета, яка дозволяє використання людського ембріону чи плоду, має полягати лише в досягненні терапевтичного, діагностичного, профілактичного ефекту якщо іншого засобу/засобів не існує; 4) у промисловому контексті використання людських ембріонів і плодів має бути обмежене законодавством держави; 5) законодавство держави має визначати умови, за яких допускається вилучення і використання з метою діагностики чи терапії людських ембріонів і плодів; 6) заборонено будь-яке створення людських ембріонів шляхом штучного запліднення з метою проведення досліджень під час їхнього життя або після смерті; 7) заборонено дослідження на життєздатних людських ембріонах, експерименти на живих людських ембріонах, незалежно від того, чи є вони життєздатними; 8) в кожній державі мають бути визначені підстави об'єктивних біологічних критеріїв нежиттєздатності людських ембріонів та плодів.

Передача та використання людського ембріологічного матеріалу можливі за таких умов: 1) надання вільної письмової згоди батьків-донорів; 2) відсутність комерційного аспекту.

Заборонами щодо передачі і використання людського ембріологічного матеріалу є такі: 1) заборона купівлі-продажу ембріонів чи плодів, їх частин батьками-донорами або іншими особами; 2) заборона імпорту чи експорту людського ембріологічного матеріалу; 3) заборона передачі та використання людського ембріологічного матеріалу для виготовлення небезпечної та нищівної біологічної зброї; 4) заборона збору знищувати людські ембріони для отримання стовбурових клітин якщо є можливість їх отримати з тканин та рідин людей будь-якого віку.

Ключові слова: репродуктивні права особи, людська гідність, європейські стандарти, ембріон, плід, людина, права людини, заборона, дозвіл, обмеження, співробітництво, донор, держава, етичні норми, наукове дослідження, досліді, Рада Європи.

Kudryavtseva O.M. The right to transfer for scientific research embryos obtained by in vitro fertilization: standards of the Council of Europe in the field of reproductive rights.

The article highlights the standards of the Council of Europe regarding the right to transfer embryos obtained through in vitro fertilization for scientific research. Attention is focused on the fact that, in accordance with the resolutions of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, states are required to treat the human embryo or fetus with respect. This respect is commensurate with human dignity.

The following standards of the Council of Europe regarding the right to transfer embryos obtained through in vitro fertilization for scientific research are highlighted: 1) the principle of respect for the human embryo and/or fetus must be enshrined in the legislation of a member state of the Council of Europe; 2) the use of materials

and tissues of a human embryo and fetus must be strictly limited and regulated by state legislation; 3) the legitimate purpose that allows the use of a human embryo or fetus should be only to achieve a therapeutic, diagnostic, prophylactic effect if no other means/means exist; 4) in the industrial context, the use of human embryos and fetuses must be limited by state legislation; 5) state legislation must determine the conditions under which the extraction and use for the purpose of diagnosis or therapy of human embryos and fetuses is allowed; 6) any creation of human embryos by artificial insemination for the purpose of conducting research during their life or after death is prohibited; 7) research on viable human embryos, experiments on live human embryos, regardless of whether they are viable; 8) the grounds of objective biological criteria for the non-viability of human embryos and fetuses must be determined in each state.

The transfer and use of human embryological material is possible under the following conditions: 1) free written consent of the donor parents; 2) lack of a commercial aspect.

Prohibitions regarding the transfer and use of human embryological material are as follows: 1) prohibition of the purchase and sale of embryos or fetuses, their parts by donor parents or other persons; 2) prohibition of import or export of human embryological material; 3) prohibition of the transfer and use of human embryological material for the production of dangerous and destructive biological weapons; 4) prohibition of the collection to destroy human embryos to obtain stem cells if it is possible to obtain them from tissues and fluids of people of any age.

Key words: reproductive rights of a person, human dignity, European standards, embryo, fetus, person, human rights, prohibition, permission, restrictions, cooperation, donor, state, ethical norms, scientific research, experiments, Council of Europe.

Постановка проблеми. Науково-технічний прогрес у сфері охорони здоров'я актуалізував питання права особи передавати на наукові дослідження ембріони, отримані шляхом екстракорпорального запліднення адже не поодинокі поки йде лікування донори або змінюють своє рішення стати батьками, або ембріони до їх імплантації жінці гинуть, чи в результаті скринінгу ембріонів встановлюється, що вони мають певні генетичні захворювання і як наслідок вони або не підлягають імплантації жінці і мають бути знищені, або донори не надають свою згоду на імплантацію ембріонів з виявленими захворюваннями. Складність цього питання з юридичної точки зору полягає в тому, що юридичний захист відповідно до європейських стандартів на-

дається людині, а не ембріону чи плоду. На сьогодні юридичний статус людського ембріону та плоду залишається не визначеним, а правове регулювання використання мертвих ембріонів та плоду в наукових дослідженнях в різних державах-членах Ради Європи суттєво різняться.

При цьому, до Європейського суду з прав людини надходять індивідуальні заяви, в яких заявники підіймають питання чи є сумісними норми національного законодавства, які забороняють скринінг ембріонів, використання людських ембріонів і плодів у цілях діагностики, терапії, наукових досліджень, з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (наприклад, рішення у справі «Коста та Паван проти Італії», «Недеску проти Румунії», «Парілло проти Італії» та ін.). Вразі визнання таких норм національного права не сумісними з нормами Конвенції, держава має внести зміни до свого національного законодавства, практики його застосування, вжити інші заходи загального характеру на виконання рішення Європейського суду з прав людини, а також вжити заходи індивідуального характеру. Для інших держав-учасниць Ради Європи таке рішення є також джерелом права і їх національне законодавство має відповідати правовим позиціям Суду. Щоб не спричиняти порушень норм Конвенції держава має враховувати при розробці національного законодавства європейські стандарти, а також при зміні практики Європейського суду з прав людини – оперативно вносити зміни до свого чинного законодавства та практики його застосування, проводити навчання осіб, які здійснюють правозастосування.

Вище викладене свідчить про актуальність обраної теми дослідження, її теоретичну і практичну необхідність.

Мета цієї статті – виділити та охарактеризувати європейські стандарти права передавати на наукові дослідження ембріони, отримані шляхом екстракорпорального запліднення.

Стан опрацювання проблематики. В юридичній науці питання європейських стандартів застосування новітніх технологій в сфері охорони здоров'я досліджували вчені Ю. Бисага, С. Булеца, Л. Дешко, В. Заборовський, М. Менджул, І. Сенюта, С. Стеценко та інші [1–10]. Водночас, розвиток суспільних відносин в цій сфері та практики Європейського суду з прав людини, відсутність однастайності серед держав-учасниць Ради Європи щодо використання людських ембріонів і плодів у цілях діагностики, терапії, наукових досліджень, промислового використання і торгівлі свідчать про актуальність обраної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Рекомендації № 1046 (1986) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо використання люд-

ських ембріонів і плодів у цілях діагностики, терапії, наукових досліджень, промислового використання і торгівлі [11] беручи до уваги розмаїття етичних позицій стосовно питання використання ембріона або плода або їх тканин та враховуючи конфлікт, що виникає між цінностями, а також враховуючи, що за будь-яких обставин з людськими ембріонами і плодами слід поводитися з повагою, з якою належить ставитися до людської гідності, і що використання їх матеріалів і тканин повинно бути суворо обмеженим і регульованим у цілях, що є очевидно терапевтичними і для досягнення яких не існує інших засобів Парламентська Асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ) рекомендувала Комітету Міністрів звернутися із закликом до урядів держав-членів обмежити використання (у промисловому контексті) людських ембріонів і плодів, а також отриманих з них матеріалів і тканин, цілями, які є суворо терапевтичними і для досягнення яких не існує інших засобів, прийняти правила, що їм відповідають і які б, серед іншого, визначали умови, за яких допускається вилучення і використання з метою діагностики чи терапії; заборонити будь-яке створення людських ембріонів шляхом штучного запліднення з метою проведення досліджень під час їхнього життя або після смерті; заборонити все, що може вважатися як небажане використання або відхилення від цих методів, включаючи: дослідження на життєздатних людських ембріонах; експерименти на живих людських ембріонах, незалежно від того, чи є вони життєздатними [11].

Згідно з рекомендацією № 1100 (1989) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо використання людських ембріонів та плодів в наукових дослідженнях під “життєздатними” ембріонами розуміють ембріони, які позбавлені біологічних характеристик, що, ймовірно, не дозволяють їх розвиток [12]. Нежиттєздатність людських ембріонів та плодів визначається в кожній державі-члені Ради Європи виключно на підставі об’єктивних біологічних критеріїв з огляду на виявлені у ембріона дефекти.

В цій рекомендації йдеться, що дослідження на живих ембріонах повинні бути заборонені, зокрема: якщо ембріон є життєздатним; якщо існує можливість використання тваринної моделі; якщо це не передбачено в рамках проектів, що були належним чином представлені до та схвалені відповідним науковим органом чи органом охорони здоров’я або, на підставі делегованих повноважень, відповідним національним багатодисциплінарним комітетом; якщо здійснюється не в часових межах, визначених згаданими вище органами [12].

Передача людського ембріологічного матеріалу дозволяється виключно для наукових досліджень в діагностичних, профілактичних або те-

рапевтичних цілях. При цьому, умисне створення та/або підтримання в живому стані ембріонів або плодів – *in vitro* чи *in utero* – навіть з метою наукових досліджень – заборонено. Заборонено і створення чи підтримання в живому стані ембріонів або плодів для отримання генетичного матеріалу, клітин, тканин або органів.

Відповідно до цієї Рекомендації передача та використання людського ембріологічного матеріалу можливі за таких умов: 1) надання вільної письмової згоди батьків-донорів; 2) відсутність комерційного аспекту; 3) заборона купівлі-продажу ембріонів чи плодів, їх частин батьками-донорами або іншими особами; 4) заборона імпорту чи експорту людського ембріологічного матеріалу; 5) заборонено передачу та використання людського ембріологічного матеріалу для виготовлення небезпечної та нищівної біологічної зброї.

Відповідно до Рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи № 934 (1982) та 1046 (1986) є такі умови дозволу проведення досліджень життєздатних ембріонів *in vitro*: 1) наявність прикладних цілей діагностичного характеру, профілактичних, терапевтичних; 2) не здійснюється втручання в непатологічний генетичний набір ембріонів [12; 13].

Згідно з Конвенцією Ради Європи про права людини та біомедицину (Ов’єдська Конвенція) 4 квітня 1997 р. інтереси та добробут окремої людини превалюють над виключними інтересами суспільства чи науки (ст. 2) [14]. Питання дозволити чи заборонити дослідження на ембріонах відноситься до сфери розсуду держави. Вразі, якщо національне законодавство держави дозволяє дослідження на ембріонах *in vitro*, воно повинно: 1) забезпечити належний захист ембріона; 2) містити заборону вирощування людських ембріонів для цілей дослідження;

Серед держав-учасниць Ради Європи є широкий консенсус щодо необхідності захисту ембріона *in vitro*. Проте, щодо визначення статусу ембріона в національному законодавстві держав-учасниць Ради Європи і в суспільствах цих країн є суттєві розбіжності. Це вимагає систематичної роботи з виопрацювання спільних підходів щодо умов застосування процедур, які передбачають вирощування та використання ембріонів *in vitro*.

Згідно з Резолюцією № 1352 (2003) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо досліджень стовбурових клітин людини стовбурові клітини людини не обмежуються ембріональними джерелами [15]. Оскільки вони можуть бути отримані з тканин та рідин людей будь-якого віку, то немає необхідності для їх збору знищувати людські ембріони.

Оскільки знищення людини в дослідницьких цілях є порушенням права на життя всіх людей

і суперечить моральній забороні на будь-яку інструменталізацію людей ПАРЕ закликала держави-члени: «сприяти проведенню наукових досліджень стовбурових клітин тією мірою, якою вони поважають життя людини у всіх станах її розвитку; заохочувати наукові методи, які не є соціально та етично суперечливими, з метою сприяння використанню плюрипотентності клітин і розробки нових методів регенеративної медицини; підписати та ратифікувати Ов'єдську Конвенцію з тим, щоб ввести в дію заборону вирощування людських ембріонів для досліджень; сприяти спільним європейським програмам базових досліджень у галузі стовбурових клітин дорослих; забезпечити, щоб у країнах, де це дозволено, будь-які дослідження над стовбуровими клітинами, що передбачають знищення людських ембріонів, були належним чином дозволені та контролювалися відповідними національними органами; поважати рішення країн не брати участь у міжнародних програмах досліджень, які суперечать етичним цінностям, закріпленим у національному законодавстві, та не очікувати від таких країн прямого чи непрямого внеску в такі дослідження; надавати пріоритет етичним аспектам досліджень над суто утилітарними та фінансовими аспектами; сприяти створенню органів, у рамках яких науковці та представники громадянського суспільства можуть обговорювати різні типи проектів досліджень над стовбуровими клітинами людини з метою посилення прозорості та демократичної підзвітності» [15].

В Резолюції "Етика в науці та техніці" № 1934 (2013) Парламентської Асамблеї Ради Європи йдеться, що необхідним є додатково спільно оцінити з точки зору етики – на національному, надрегіональному та глобальному рівнях – завдання і цілі, які переслідують наука і техніка, використовувані ними інструменти й методи, їх можливі наслідки та побічні ефекти, а також загальну систему норм і поведінки, в рамках яких вони функціонують [16].

ПАРЕ запропонувала Європейському Союзу і ЮНЕСКО співпрацювати з Радою Європи з метою зміцнення загальноєвропейських механізмів дотримання етичних норм у науково-технічній сфері і з цією метою: створити європейські та регіональні платформи для регулярного обміну досвідом та найкращими практиками роботи, які охоплюють всі галузі науки і техніки; розробити і періодично переглядати набір основоположних етичних принципів, які повинні застосовуватися в усіх сферах науки і техніки; підготувати додаткові рекомендації з тим, щоб допомогти державам-членам гармонізувати свої етичні норми та процедури моніторингу, спираючись на позитивний вплив етичних вимог» [17].

Зумовлено це тим, що науково-технічний прогрес в сфері охорони здоров'я неможливо

зупинити. І хоча серед держав-учасниць Ради Європи та інших держав світу є широкий консенсус щодо необхідності захисту ембріона *in vitro*, тим не менш етичні вимоги в них суттєво відрізняються, в тому числі і щодо людського плоду. Дуже різними є держави і щодо їх досягнень в сфері науки і техніки, етичних підходів щодо досліджень ембріонів, отриманих шляхом екстракорпорального запліднення. Навіть, наприклад, щодо визначення статусу ембріона в національному законодавстві держав-учасниць Ради Європи і в суспільствах цих країн є суттєві розбіжності. Це вимагає систематичної роботи з виопрацювання спільних підходів щодо умов застосування процедур, які передбачають вирощування та використання ембріонів *in vitro*, а також етичних правил.

Висновки. Як держава має ставитися з повагою до людської гідності, так існує вимога до держави ставитися з повагою і до людського ембріона та плоду. З людськими ембріонами і плодами слід поводитися з повагою, яка повністю співмірна з людською гідністю.

Виділено стандарти Ради Європи щодо права передавати на наукові дослідження ембріони, отримані шляхом екстракорпорального запліднення: 1) в законодавстві держави-члена Ради Європи має бути закріплено принцип поваги до людського ембріону чи/та плоду; 2) використання матеріалів і тканин людського ембріону та плоду повинно бути суворо обмеженим і регульованим законодавством держави; 3) легітимна мета, яка дозволяє використання людського ембріону чи плоду має полягати лише в досягненні терапевтичного, діагностичного, профілактичного ефекту якщо іншого засобу/засобів не існує; 4) у промисловому контексті використання людських ембріонів і плодів має бути обмежене законодавством держави; 5) законодавство держави має визначати умови, за яких допускається вилучення і використання з метою діагностики чи терапії людських ембріонів і плодів; 6) заборонено будь-яке створення людських ембріонів шляхом штучного запліднення з метою проведення досліджень під час їхнього життя або після смерті; 7) заборонено дослідження на життєздатних людських ембріонах, експерименти на живих людських ембріонах, незалежно від того, чи є вони життєздатними; 8) в кожній державі мають бути визначені підстави об'єктивних біологічних критеріїв нежиттєздатності людських ембріонів та плодів.

Передача та використання людського ембріологічного матеріалу можливі за таких умов: надання вільної письмової згоди батьків-донорів; відсутність комерційного аспекту.

Заборонами щодо передачі і використання людського ембріологічного матеріалу є такі: заборона купівлі-продажу ембріонів чи плодів,

їх частин батьками-донорами або іншими особами; заборона імпорту чи експорту людського ембріологічного матеріалу; заборона передачі та використання людського ембріологічного матеріалу для виготовлення небезпечної та нищівної біологічної зброї; заборона збору знищувати людські ембріони для отримання стовбурових клітин якщо є можливість їх отримати з тканин та рідин людей будь-якого віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Deshko, L., Udovenko, Z., Bulycheva, N., Galagan, V., Bulychev, A. Provision of the right to non-interference with privacy during muster process with the participation of doctor (forensic expert). *Georgian medical news*. 2021. № 310. P. 186–192.
2. Buletsa S., Deshko L., Zaborovskyy V. The peculiarities of changing health care system in Ukraine. *Medicine and Law*. 2019. Vol. 38. № 3. P. 427–442.
3. Deshko L. Patenting of medicinal products: the experience of implementation of the flexible provisions of the TRIPS-plus Agreement by foreign countries and the fundamental patent reform in Ukraine. *Georgian Medical News*. 2018. № 9. P. 161–164.
4. Buletsa S., Deshko L. Comprehensive Reforms of the Health Care System in Different Regions of the World. *Medicine and Law*. 2018. Vol. 37. No. 4. P. 683–700.
5. Deshko L., Ivasyn O., Gurzhii T., Novikova T., Radyshevska O. Patenting of medicines in Ukraine through the prism of the Association Agreement with the EU and the TRIPS Agreement: improvement of medical and administrative law. *Georgian Medical News*. 2019. № 3 (288). P. 154–158.
6. Deshko L., Bysaga Y., Bysaga Y. Public procurement in the healthcare sector: adaptation of the administrative legislation of Ukraine to the EU legislation. *Georgian Medical News*. 2019. № 6 (291). P. 126–130.
7. Ventskivska, I.B., Deshko, L.M., Lotiuk, O.S., Vasylchenko, O.P., Narytnyk, T.T. Mandatory vaccination of medical personnel against COVID-19: european standards of its introduction. *Reproductive Endocrinology*. 2022. № 65. P. 108–112.
8. Deshko L., Boiko V. Striking a balance: the interplay of CJEU rulings and international human rights obligation with national constitutional identities. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. № 80. С. 124–129.
9. Медичне право: підручник / за заг. ред. д-ра юрид.наук, проф. С.Б. Булеци; д-ра юрид. наук., доц. М.В. Менджул. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 720 с.
10. Deshko L., Bysaga Y., Vasylchenko O., Nechyporuk A., Pifko O., Berch V. Medicines: technology transfer to production, cession of ownership rights for registration certificates and transfer of production in conditions of modern challenges to international and national security. *Georgian Medical News*. 2020. № 10. P. 180–184.
11. Рекомендація № 1046 (1986) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо використання людських ембріонів і плодів у цілях діагностики, терапії, наукових досліджень, промислового використання і торгівлі від 24 вересня 1986 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158187___158187.
12. Рекомендація № 1100 (1989) Парламентської Асамблеї Ради Європи. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/documents>.
13. Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи № 934 (1982). URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/documents>.
14. Конвенція Ради Європи про права людини та біомедицину (Ов'єдська Конвенція) від 4 квітня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334.
15. Рекомендація № 1352 (2003) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо досліджень стовбурових клітин людини. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetu-ministriv-radi-evropi>.
16. Резолюція № 1934 (2013) Парламентської Асамблеї Ради Європи "Етика в науці та техніці". URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/documents>.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.20>

НАРОДНА ЗАКОНОДАВЧА ІНІЦІАТИВА: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Кузьменко О.В.,*кандидат педагогічних наук, доцент,**доцент кафедри права**Національного технічного університету**«Харківський політехнічний інститут»*

ORCID: 0000-0001-8870-3285

Перевалова Л.В.,*кандидатка філософських наук, доцентка,**професорка кафедри права**Національного технічного університету**«Харківський політехнічний інститут»*

ORCID: 0000-0001-5182-2838

Гаряєва Г.М.,*доцентка кафедри права**Національного технічного університету**«Харківський політехнічний інститут»*

ORCID: 0000-0002-4061-1987

Кузьменко О.В., Перевалова Л.В., Гаряєва Г.М. Народна законодавча ініціатива: зарубіжний досвід і перспективи запровадження в Україні.

У статті з'ясовано історичні аспекти і нинішні особливості конституційного регулювання народної законодавчої ініціативи в зарубіжних країнах; проаналізовано спроби запровадження народної законодавчої ініціативи до прийняття Конституції України у 1996 році; з'ясовано недоліки спроби конституційного регулювання народної законодавчої ініціативи шляхом подання законопроекту про внесення змін до Конституції України у 2019 р. і висловлено власні пропозиції щодо подальших змін. Зроблено висновок, щодо існування таких різновидів народної ініціативи, як: народна ініціатива щодо проведення референдуму, народна законодавча ініціатива, народна конституційна ініціатива, місцева ініціатива. Можна виокремити такі ознаки народної законодавчої ініціативи, виходячи із аналізу зарубіжного досвіду конституціоналізації відповідного інституту: 1) Вона є факультативним інструментом поряд із традиційними суб'єктами, як-то Уряд, депутати, Президент тощо; 2) Конституції вказують на мінімальну кількість громадян (в основному, це виборці), які мають право на відповідну народну законодавчу ініціативу; 3) Конституції, як правило, обумовлюють здійснення народної законодавчої ініціативи правилами, що встановлені в спеціальному законі. Народна законодавча ініціатива поступається

за значенням, до прикладу, такому інституту безпосередньої демократії як референдум. Водночас поширення народної законодавчої ініціативи в світі робить її досить традиційним елементом конституційного дизайну і свідчить про повагу до народно суверенітету, демократії і прав людини. В Україні в період розробки проекту Конституції існував досить прогресивний варіант народної законодавчої ініціативи, від якої, конституційна комісія в подальшому відмовилася. Застереження з боку КСУ, висловлене ним у висновку від 13 листопада 2019 року № 5-в/2019, на наш погляд, є досить суттєвим і кількість голосів виборців, яка має бути подана на підтримку відповідного законопроекту, має бути прямо визначена в самій Конституції. Саме тому варто розробити і подати після завершення воєнного стану новий законопроект про внесення змін до Конституції України з метою унормування народної законодавчої ініціативи.

Ключові слова: правотворчість; конституція; народна законодавча ініціатива; законодавча влада; демократія; безпосереднє народовладдя.

Kuzmenko O.V., Perevalova L.V, Gariaieva G.M. Popular legislative initiative: foreign experience and prospects of implementation in Ukraine

The article clarifies the historical aspects and current features of the constitutional regulation

of the people's legislative initiative in foreign countries; attempts to introduce a popular legislative initiative before the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 were analyzed; the shortcomings of the attempt to constitutionally regulate the people's legislative initiative by submitting a draft law on amendments to the Constitution of Ukraine in 2019 have been clarified, and their own proposals for further changes have been expressed. A conclusion was made regarding the existence of such types of people's initiative as: people's initiative on holding a referendum, people's legislative initiative, people's constitutional initiative, local initiative. The following features of the people's legislative initiative can be distinguished, based on the analysis of the foreign experience of the constitutionalization of the relevant institution: 1) It is an optional instrument along with traditional subjects, such as the Government, deputies, the President, etc.; 2) Constitutions indicate the minimum number of citizens (mainly voters) who have the right to the relevant popular legislative initiative; 3) Constitutions, as a rule, stipulate the implementation of a popular legislative initiative by the rules established in a special law. The popular legislative initiative is inferior in importance, for example, to such an institution of direct democracy as a referendum. At the same time, the spread of the popular legislative initiative in the world makes it a fairly traditional element of constitutional design and demonstrates respect for popular sovereignty, democracy, and human rights. In Ukraine, during the drafting of the draft Constitution, there was a rather progressive version of the people's legislative initiative, which the constitutional commission subsequently rejected. In our opinion, the caveat expressed by the CCU in its opinion No. 5-в/2019 dated November 13, 2019 is quite significant, and the number of voters' votes that must be submitted in support of the relevant draft law must be directly defined in the Constitution itself. That is why it is worth developing and submitting after the end of martial law a new draft law on amendments to the Constitution of Ukraine with the aim of normalizing the people's legislative initiative.

Key words: law-making; constitution; people's legislative initiative; legislature; democracy; direct people's power.

Постановка проблеми. Незважаючи на введений з 24 лютого 2022 року в нашій країні режим воєнного стану, за якого обмежуються певні конституційні права, базові демократичні цінності і принципи не втрачають актуальності навіть сьогодні. Більше того, їх збереження в умовах війни, і подальше впровадження після її завершення, є запорукою подальшого посту-

пу України, робитиме перспективи членства в ЄС набагато ближчими. Одним із таким проявів народовладдя і демократії є наявність широких можливостей участі громадян у правотворчості. В Україні, на жаль, народ (групи виборців) не визначені як окремий суб'єкт законодавчої ініціативи. Натомість таке регулювання є широко розповсюдженим у країнах-членах ЄС. Саме тому аналіз такого досвіду і перспективи його впровадження є вкрай актуальним для нашої країни.

Стан опрацювання проблематики. До наукових досліджень, присвячених зарубіжній практиці і вітчизняним спробам унормування народної законодавчої ініціативи можна віднести праці А. Іванової [1], А.Л. Крутько [2], В.Л. Федоренка [3], С.В. Чабура [4], В.М. Шаповала [5; 6], П.П. Шляхтуна [7], О.В. Чернецької [8], О.І. Ющика [9] та багатьох інших.

Метою статті є з'ясування історичних аспектів і нинішніх особливостей конституційного регулювання народної законодавчої ініціативи в зарубіжних країнах; аналіз спроб запровадження народної законодавчої ініціативи до прийняття Конституції України у 1996 році; з'ясування недоліків спроби конституційного регулювання народної законодавчої ініціативи шляхом подання законопроекту про внесення змін до Конституції України у 2019 р. і висловлення власних пропозицій щодо подальших змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. В літературі доволі виділяють народну правотворчу ініціативу або народну законодавчу ініціативу. Разом вони є частиною більш широкого поняття – народної ініціативи.

В.Л. Федоренко у Великій юридичній енциклопедії визначає народну ініціативу (лат. *Initium*; фр. *Initiative* – початок) як конституційну форму безпосередньої демократії, зміст якої полягає в ініціюванні проведення референдумів на вимогу встановленої кількості громадян, або ініціюванні законодавчо встановленої кількості громадян, або ініціюванні законодавчо унормованою кількістю громадян законопроекту, обов'язкового до розгляду парламентом, чи ініціюванні жителями територіальної громади (комуни, гміни тощо) рішення, що підлягає обов'язковому розгляду місцевих легіслатур [3, с. 506]. Як справедливо зазначає С.В. Чабур, народна ініціатива є родовим поняттям, а всі інші її види є похідними стосовно неї [4, с. 89]. Не варто забувати і про народну конституційну ініціативу [7, с. 273], яка цілком може бути кваліфікована як різновид народної ініціативи [3, с. 508].

О.В. Чернецька визначає народну правотворчу ініціативу як право встановленої кількості (частини) виборців вносити проект закону на розгляд представницького органу. Вчена зазначає, що вперше даний інститут виник в окремих

штатах Сполучених Штатів Америки у XIX ст., а надалі він отримав поширення в країнах Європи [8, с. 219].

В.Л. Федоренко вказує, що «у кінці XIX ст. – на початку XX ст. народні законодавчі ініціативи, як результат розширення політичних прав громадян і реакція на неефективність законодавчої діяльності тогочасних парламентів, отримали поширення в 15 державах світу (зокрема, а Австрії, Латвії, Литві, Ліхтенштейні).» [3, с. 507].

П.П. Шляхтун визначає народну законодавчу ініціативу як право певної частини виборців запропонувати проєкт закону, що підлягає обов'язковому розгляду парламентом; останній може прийняти запропонований законопроєкт, унести поправки до нього або взагалі відхилити його. На думку вченого, народна законодавча ініціатива є інститутом безпосередньої демократії і може використовуватися як засіб політичного маніпулювання, тиску на парламент; вважається малоефективним засобом демократії і на практиці застосовується рідко [7, с. 272-273]. В.Л. Федоренко також стверджує, що народна законодавча ініціатива залишається мало поширеною на практиці і наводить приклад Італії, в якій з 1947 року за народною ініціативою було прийнято лише один закон [3, с. 508]. Із останньою тезою, в цілому, можна погодитися, тим більше про це свідчить статистика. Звичайно, народна законодавча ініціатива поступається за значенням, до прикладу, такому інституту безпосередньої демократії як референдум. Водночас поширення народної законодавчої ініціативи в світі робить її досить традиційним елементом конституційного дизайну і свідчить про повагу до народно суверенітету, демократії і прав людини.

В.М. Шаповал досить детально аналізує здійснення законодавчої ініціативи різними суб'єктами в порівняльному аспекті [6, с. 255–257], зазначаючи що особливістю парламентаризму в частині країн світу виступає законодавча народна ініціатива [6, с. 257].

Якщо звернутися до досвіду зарубіжних країн, то побачимо досить широке поширення інституту народної законодавчої ініціативи. Так, відповідно до ч. 2 ст. 71 Конституції Італії народ здійснює законодавчу ініціативу шляхом внесення від імені не менше ніж п'яти тисяч виборців законопроєкту, складеного у формі статей [10, с. 40]. Відповідно до ч. 3 ст. 87 Конституції Королівства Іспанії органічний закон визначає умови і способи здійснення народом ініціативи за поданням законодавчих пропозицій. У будь-якому випадку має бути зібрано не менше 50 000 завірених підписів. Така ініціатива не може мати місця з питань, що стосуються органічних законів, питань, пов'язаних

з оподаткуванням, міжнародних відносин і права помилування [11, с. 120]. Відповідно до ч. 1 ст. 167 Конституції Португальської республіки законодавча ініціатива й ініціатива проведення референдуму входять до компетенції депутатів, парламентських груп і Уряду, зазначена ініціатива належить також, згідно з приписами закону, групам громадян, що володіють виборчими правами, при цьому законодавча ініціатива в тому, що стосується автономних асамблей, входить до компетенції відповідних обласних законодавчих асамблей [12, с. 255].

Відповідно до ч. 2 ст. 184 Конституції Республіки Польща законодавча ініціатива належить групі не менш ніж 100 000 громадян, які мають право обирати до Сейму. Порядок реалізації такого права визначається законом [13, с. 184].

Відповідно до ч. 1 ст. 107 Конституції Республіки Сербії право законодавчої ініціативи, право подання нормативних актів та інших видів актів має кожен депутат, Уряд, збори автономних провінцій або щонайменше 30 000 виборців [14, с. 66]. Відповідно до ст. 79 Конституції Республіки Косово відповідно до вимог закону Президент Республіки Косово в рамках своїх повноважень, Уряд, депутати Асамблеї і принаймні 10 (десять) громадян мають право виступити із законодавчою ініціативою [15, с. 154]. Відповідно до ч. 1 ст. 81 Конституції Республіки Албанія право пропонувати закони мають Рада міністрів, кожен депутат, а також 20 000 виборців [16, с. 230].

Відповідно до ч. 1 ст. 73 Конституції Румунії законодавча ініціатива належить Уряду, депутатам, сенаторам, а також не менше ніж 250 000 громадян, які мають право голосу [17, с. 94]. Відповідно до ст. 68 Конституції Литовської Республіки право законодавчої ініціативи у Сеймі належить членам Сейму, Президентів Республіки та Уряду. Право законодавчої ініціативи мають також громадяни Литовської Республіки. 50 тисяч громадян, що володіють виборчим правом, можуть внести в Сейм проєкт закону, який підлягає розгляду Сеймом в обов'язковому порядку [17, с. 57].

Відповідно до ст. 88 Конституції Республіки Словенія право законодавчої ініціативи має Уряд і кожен депутат. Законопроєкт також може бути внесений групою виборців чисельністю не менше 5000 [19, с. 45]. Відповідно до ст. 71 Конституції Республіки Північна Македонія право законодавчої ініціативи має кожен депутат в Зборах, Уряд Республіки Македонія або група виборців чисельністю не менше 10 тисяч людей [20, с. 122].

Досить детальний порівняльний аналіз конституцій зарубіжних країн станом на 2017 рік провела А.Л. Крутько у своєму дисертаційному дослідженні [2]. Із наведених прикладів можна

виокремити такі ознаки народної законодавчої ініціативи: 1) Вона є факультативним інструментом поряд із традиційними суб'єктами, як-то Уряд, депутати, Президент тощо; 2) Конституції вказують на мінімальну кількість громадян (в основному, це виборці), які мають право на відповідну народну законодавчу ініціативу; 3) Конституції, як правило, обумовлюють здійснення народної законодавчої ініціативи правилами, що встановлені в спеціальному законі.

Відповідно до ст. 93 Конституції України до суб'єктів законодавчої ініціативи належать Президент України, народні депутати України та Кабінет Міністрів України [21]. Тобто народна законодавча ініціатива в нашій країні не знайшла свого відображення.

Разом із цим історично, якщо звернутися до періоду конституційного проектування, то у Концепції нової Конституції України (схвалена Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року) [22] передбачалося право народу на ініціативу референдуму і законодавчу ініціативу (розділ II Права людини і громадянина). Відповідно ж до ст. 157 проекту Конституції від 1 липня 1992 р., винесеного Верховною Радою України на всенародне обговорення (Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 року № 2525-XII «Про проект нової Конституції України» [23]) передбачалася наступна редакція норми «Народ здійснює законодавчу ініціативу шляхом внесення до Національних Зборів відповідного законопроекту, який розглядається у пріоритетному порядку. Законопроект вноситься від імені не менше 300 тисяч виборців. Законопроект про зміни та доповнення Конституції вноситься від імені не менше 2 мільйонів виборців. Порядок здійснення законодавчої ініціативи народу регулюється законом.».

Як бачимо, в цьому проекті існував досить прогресивний варіант народної законодавчої ініціативи, від якої, конституційна комісія в подальшому відмовилася. Більше того цей інститут також встановлювала Конституція УНР (1918 р.): «законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів... безпосередньо виборцями-громадянами Республіки, в числі не менш 100 тисяч, писаними заявами, potwierдженими через громади і поданими Судові, що по провірці їх правильности передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів» (пункт «е» ст. 39) [24].

С.В. Чабур аналізує проект закону «Про правотворчу ініціативу» від 30.12.2013 р. № 3847 [4, с. 91–95]. При цьому вчений вказує на зауваження Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, яке пропонує відхилити проект, оскільки він не узгоджується із приписами Основного Закону України (йдеться власне про ідею запровадження в рам-

ках Регламенту права законодавчої ініціативи для осіб, які не є суб'єктами права законодавчої ініціативи) [4, с. 94]. Вчений частково погоджується із цим, вказуючи на той факт, який власне і ми вже бачили на прикладі зарубіжного і вітчизняного досвіду, що така ініціатива має бути закріплена саме в Конституції. З іншого боку, вчений посилається на ст. 5, 69, 72 Конституції України, позиції Конституційного Суду України, а також поширення практики ініціювання та підписання петицій до органів державної влади [4, с. 94–95]. На наш погляд, все ж, всі ці аргументи не можуть бути самостійною підставою для запровадження народної законодавчої ініціативи поза конституційним регулюванням.

Чи має право народна законодавча ініціатива на своє існування і чи доцільне її впровадження в Україні? На наш погляд, так. Тим більше, про це свідчить законопроект Президента про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) реєстр. № 1015 від 29.08.2019 [25].

Конституційний Суд України (ділі – КСУ) визнав його таким, що відповідає ст. 157 і 158 у своєму висновку у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 13 листопада 2019 року № 5-в/2019 [26]. Разом із тим КСУ вказав на ряд т.з. «застережень» [27], тобто недоліків законопроекту, які не впливають на відповідність його ст. 157 і 158 Конституції України, проте є достатньо важливими.

Такими застереженнями, на думку КСУ, є:

«Відповідно до частини другої статті 5 Конституції України народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, тому його не може бути визначено суб'єктом законодавчої ініціативи без встановлення в Конституції України відповідної кількості громадян України, які мають право голосу, для здійснення законодавчої ініціативи запропоноване Законопроектом положення унеможлиблює реалізацію такої ініціативи» (абз. 4. п. 3.1.1 мотивувальної частини висновку);

«...Конституційний Суд України вказує на те, що звуження (обмеження) законом України реалізації права законодавчої ініціативи у Верховній Раді України, зокрема, народними депутатами України може призвести до обмеження їх прав щодо вільного волевиявлення та безперешкодного здійснення своїх повноважень в інтересах усіх громадян України і, як наслідок, – до обмеження прав і свобод людини і громадянина» (абз. 3. п. 3.1.2 мотивувальної частини висновку);

«Запропоноване Законопроектом положення, за яким „закон приймається відповідно до вимог законодавчої процедури, визначеної Конституцією України та законами України“ не може змінювати встановлені Конституцією України процесуальні вимоги розгляду, ухвалення або набрання чинності нормативними актами (конституційну процедуру розгляду законопроектів)» (абз. 1. п. 3.1.3 мотивувальної частини висновку).

Висновки. Існують такі різновиди народної ініціативи, а саме: народна ініціатива щодо проведення референдуму, народна законодавча ініціатива, народна конституційна ініціатива, місцева ініціатива. Можна виокремити такі ознаки народної законодавчої ініціативи, виходячи із аналізу зарубіжного досвіду конституціоналізації відповідного інституту: 1) Вона є факультативним інструментом поряд із традиційними суб'єктами, як-то Уряд, депутати, Президент тощо; 2) Конституції вказують на мінімальну кількість громадян (в основному, це виборці), які мають право на відповідну народну законодавчу ініціативу; 3) Конституції, як правило, обумовлюють здійснення народної законодавчої ініціативи правилами, що встановлені в спеціальному законі. В Україні в період розробки проекту Конституції існував досить прогресивний варіант народної законодавчої ініціативи, від якої, конституційна комісія в подальшому відмовилася. Застереження з боку КСУ, висловлене ним у висновку від 13 листопада 2019 року № 5-в/2019, на наш погляд, є досить суттєвим і кількість голосів виборців, яка має бути подана на підтримку відповідного законопроекту, має бути прямо визначена в самій Конституції. Саме тому варто розробити і подати після завершення воєнного стану новий законопроект про внесення змін до Конституції України з метою унормування народної законодавчої ініціативи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Іванова А. Право законодавчої ініціативи народу в контексті законопроекту № 1015 і сучасних дискусій. *Український часопис конституційного права*. 2019. № 2. С. 26–35.
- Крутько А.Л. Народна законодавча ініціатива: теоретико-правовий аспект: Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2017. 248 с.
- Федоренко В.Л. Народна ініціатива. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4: Конституційне право / Редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін. Харків: Право, 2024. С. 506–509.
- Чабур С.В. Функціонування механізму правотворчості. Одеса: Фенікс, 2019. 214 с.
- Шаповал В.М. Народна ініціатива. Юридична енциклопедія: в 6-ти томах / Голова редкол. Ю.С. Шемшученко. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 4. С. 48.
- Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 480 с.
- Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
- Мала енциклопедія конституційного права / За заг. рел. проф. Ю.Л. Бошицького; Київський університет права НАН України. Київ: Кондор-Видавництво, 2012. 462 с.
- Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу. Київ: Парлам. вид-во, 2004. 519 с.
- Конституція Італійської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021, С. 19–73.
- Конституція Королівства Іспанії. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021, С. 86–163.
- Конституція Португальської Республіки. *Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка*. Київ: ОВК, 2021. С. 165–319.
- Конституція Республіки Польща. *Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Республіка Польща*. Київ: ОВК, 2021. С. 151–231.
- Конституція Республіки Сербія. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 19–116.
- Конституція Республіки Косово. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022. С. 118–202.
- Конституція Республіки Албанія. *Конституції країн світу: Республіка Сербія, Республіка Косово, Республіка Албанія, Чорногорія*. Київ: ОВК, 2022 С. 203–270.
- Конституція Румунії. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія*. Київ: ОВК, 2021. С. 69–121.
- Конституція Литовської Республіки. *Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка*. Київ: ОВК, 2022. С. 35–100.
- Конституція Республіки Словенія. *Конституції країн світу: Республіка Словенія,*

- Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія*. Київ: ОВК, 2021. С. 19–71.
20. Конституція Республіки Північна Македонія. *Конституції країн світу: Республіка Словенія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія*. Київ: ОВК, 2021, С. 99–162.
21. Конституція України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
22. Концепція нової Конституції України (Схвалена Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-12#Text>.
23. Постанова Верховної Ради України від 1 липня 1992 року № 2525-XII «Про проект нової Конституції України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text>.
24. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>.
25. Проект Закону про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) від 1015 від 29.08.2019 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254.
26. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) вимогам статей 157 і 158 Конституції України 13 листопада 2019 року № 5-в/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005v710-19#Text>.
27. Берченко Г.В. Застереження Конституційного Суду України як елемент процедури внесення змін до Конституції України. *Актуальні проблеми політики*. 2020. № 66. С. 118–123.

УДК 353.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.21>

ВПЛИВ РЕЗУЛЬТАТІВ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Курилас В.В.,

аспірант кафедри конституційного права
та галузевих дисциплінНавчально-науковий інститут права
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0009-0377-198X

Курилас В.В. Вплив результатів реформи децентралізації на функціонування та діяльність органів місцевого самоврядування в умовах дії воєнного стану в Україні.

Стаття присвячена дослідженню впливу реформи децентралізації на діяльність органів місцевого самоврядування в умовах дії воєнного стану. Децентралізація є однією з найрезультативніших реформ, які були проведені в Україні. Під впливом цієї реформи органи місцевого самоврядування отримали більшу автономію, нові можливості, спроможність та відповідальність, що відобразилося на їхній діяльності та взаємодії з громадянами.

Необхідність аналізу вказаної теми пояснюється актуальним питанням, що пов'язане з особливостями діяльності органів місцевого самоврядування забезпечення стійкості та розвитку територій і громад в Україні, під час воєнного стану, взаємодії з органами державної влади, громадськістю та військовими адміністраціями. Зокрема під час воєнного стану можна спостерігати яскраві приклади успішності реформи децентралізації.

Спроможність та здатність органів місцевого самоврядування та безпосередньо територіальних громад, стали ключовими в захисті державності, виконанні значної частки гуманітарних завдань, підтримки Збройних сил України та територіальної оборони. Модернізація системи управління прискорює процеси, змінює підходи до прийняття рішень, впроваджує використання нових форм і методів комунікації та взаємодії з населенням, забезпечує посилення прозорості в діяльності владних інституцій та відкритості влади, залучення громадян до процесів прийняття рішень.

У статті розглянуто теоретичні аспекти впливу реформи децентралізації на діяльність органів місцевого самоврядування, проаналізовано

сучасну ситуацію в Україні, визначено специфічні проблеми діяльності органів місцевого самоврядування в умовах дії воєнного стану.

Сформульовано висновки про те, що реформа децентралізації в Україні надала значні можливості для підвищення спроможності місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого значення. Під час воєнного стану місцеве самоврядування показало себе, як ефективний механізм управління та реагування. Передача повноважень на місцевий рівень сприяє подальшій демократизації суспільства, оскільки створює умови для розвитку всього державного простору на основі посилення ролі територіальних громад та посилює стійкість в подоланні викликів війни, забезпечення безупинного вдосконалення відповідних процесів діяльності органів публічного управління регіонального та місцевого рівня.

Ключові слова: децентралізація, повноваження, місцеве самоврядування, органи державної влади, воєнний стан, територіальні громади.

Kurylas V. Influence of the decentralization reform results on the functioning and activity of local government under martial law in Ukraine.

The article is devoted to the study of the impact of the decentralization reform on the activities of local governments under martial law. Decentralization is one of the most effective reforms that have been implemented in Ukraine. Under the influence of this reform, local governments have gained greater autonomy, new opportunities, capacity and responsibility, which has affected their activities and interaction with citizens.

The need to analyze this topic is explained by the urgent issue related to the peculiarities of local government activities in ensuring the

sustainability and development of territories and communities in Ukraine, during martial law, and interaction with public authorities, the public and military administrations. In particular, during martial law, one can observe vivid examples of the success of the decentralization reform.

The capacity and capability of local governments and territorial communities themselves have become key in protecting statehood, performing a significant share of humanitarian tasks, supporting the Armed Forces of Ukraine and territorial defense. The modernization of the governance system accelerates processes, changes approaches to decision-making, introduces the use of new forms and methods of communication and interaction with the population, ensures increased transparency in the activities of government institutions and openness of the authorities, and involves citizens in decision-making processes.

The article examines the theoretical aspects of the impact of the decentralization reform on the activities of local self-government bodies, analyzes the current situation in Ukraine, and identifies specific problems of local government under martial law.

The author concludes that the decentralization reform in Ukraine has provided significant opportunities for enhancing the capacity of local government to independently address local issues. During martial law, local government proved to be an effective mechanism of management and response. The transfer of powers to the local level contributes to the further democratization of society, as it creates conditions for the development of the entire state space based on strengthening the role of territorial communities and enhances resilience in overcoming the challenges of war, ensuring continuous improvement of the relevant processes of the public administration bodies at the regional and local levels.

Key words: decentralization, powers, local government, public authorities, martial law, territorial communities.

Постановка проблеми. Реформа децентралізації влади стала однією з найбільш успішних реформ в Україні, спрямованих на модернізацію публічного адміністрування та підвищення ефективності органів місцевого самоврядування, підтвердженням цього є і висновок Європейської Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі від 17 червня 2022 року, де також зазначено, що саме ця реформа отримала визнання як одна з найбільш впливових та результативних [3].

Реформа децентралізації призвела до значних змін в організації та діяльності місцевої публічної влади, розподілу між ними повноважень. Окрім власне підвищення ефективності

управління, такий підхід сприяє більшій залученості громадян до управління суспільними справами, розподілу відповідальності за стан справ у державі.

Під впливом цієї реформи органи місцевого самоврядування отримали більшу автономію, нові можливості та відповідальність, що відобразилося на їхній діяльності та взаємодії з громадянами. Війна в Україні, утворення обласних та районних військових адміністрацій, а також військових адміністрацій населених пунктів сповільнили подальший розвиток органів місцевого самоврядування, однак не зупинили цей процес. Саме в цьому аспекті реформа децентралізації вплинула на функціонування та діяльність місцевого самоврядування. Зокрема під час воєнного стану можна спостерігати яскраві приклади успішності реформи децентралізації.

Стан опрацювання проблематики. Проблема реформування місцевого самоврядування в Україні є у центрі уваги багатьох дослідників, зокрема О. Шевченко, Є. Дуліби, В. Романова, Я. Жаліло, О. Батанова, П. Любченко, О. Колодія, В. Борденюка, О. Дроботи, О. Лазора, М. Корнієнко та інші. За останні роки Україні було оприлюднено чимало наукових досліджень в реалізації реформи децентралізації: «Децентралізація публічної влади в правовій теорії та державотворчій практиці» (Ременяк, 2019), Децентралізаційна модель демократичного врядування в умовах глобалізації (Колодій, 2020), Механізми забезпечення місцевого розвитку в умовах впровадження реформи децентралізації в Україні (Негода, 2021), «Теоретико-методологічні засади функціонування органів державної влади в умовах децентралізації» (Сачко, 2021), «Світові практики децентралізації влади: порівняльний аналіз» (Пономарьов, 2021).

Метою статті є проведення аналізу впливу результатів реформи децентралізації на функціонування та діяльність органів місцевого самоврядування в умовах дії воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Варто почати з того, що публічна влада здійснюється не лише в інтересах держави, але і для задоволення потреб суспільства, що загалом становить публічний інтерес. Цей публічний інтерес, по суті, є сукупністю приватних інтересів [1, с. 23], що представляють різні соціальні групи та громадян.

Відповідно до ч. 1 Закону України № 280/97-ВР від 21.05.1997 «Про місцеве самоврядування в Україні» місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових

осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [2]. Звідси випливає, що ефективне публічне адміністрування територіальних громад важливе не лише для забезпечення функціонування держави, але й для забезпечення задоволення потреб та інтересів громад.

Оцінка впливу реформи децентралізації на результати діяльності органів місцевого самоврядування до лютого 2022 року може допомогти з розумінням факторів успіху, які лежатимуть в основі результатів їх розвитку в процесі відновлення [3].

Загальновідомо, що індикатором сталого місцевого розвитку є стан реалізації принципів місцевого самоврядування [4], до яких належать народовладдя, законність, гласність, колегіальність, поєднання місцевих і державних інтересів, виборність, правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами; підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб; державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування; судовий захист прав місцевого самоврядування [5].

Зауважимо, що зазначені принципи реалізовані в положеннях чинного законодавства. Зокрема, принцип народовладдя, що передбачає визнання народу країни джерелом влади, реалізований українським законодавством у ст. 5 Конституції України. Принцип законності є основою верховенства права і правової керованості у суспільстві. Саме стаття 19 Конституції України та пункт 3 статті 24 Закону України № 280/97-ВР від 21.05.1997 «Про місцеве самоврядування в Україні» зобов'язує органи місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. В свою чергу, територіальна громада в будь-який час може достроково припинити повноваження органів і посадових осіб місцевого самоврядування, якщо вони порушують чинне законодавство України, обмежують права і свободи населення, не забезпечують належне здійснення наданих їм Конституцією та законом повноважень.

Впровадження реформи децентралізації в Україні призвело до того, що територіальні громади перетворилися з об'єктів на суб'єктів публічного адміністрування. Зокрема, було посилено адміністративний та фінансовий потенціал об'єднаних територіальних громад, а їх керівникам – надано додаткові повноваження безпосередньо підтримувати розвиток своїх місцевих громад. Фінансова децентралізація підвищила зацікавленість органів місцевого самоврядування у збільшенні надходжень до власних бюджетів, пошуку резервів їх наповнення, покращення

ефективності адміністрування податків і зборів і призвело до збільшення власних доходів загального фонду місцевих бюджетів у 6 разів – з 68.6 млрд. грн. у 2014 року до 441.9 млрд грн. у 2023 році, при цьому якщо у 2016 році частка власних доходів об'єднаних територіальних громад (загальний фонд) становила 2,2%, а на початок 2022 року – 24,4% [6]. Протягом 2017–2022 років частка місцевих бюджетів у доходах зведеного бюджету України (без трансфертів) залишалася відносно стабільною, коливаючись між 22,3% та 24,4%. Проте помітним є значне зниження надходжень через повномасштабне вторгнення до 17,3% на початок 2023 року [6].

Отже фінансова децентралізація забезпечила передачу фінансових ресурсів від центральних органів влади до органів місцевого самоврядування та створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для забезпечення здійснення органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень.

Слід звернути увагу і на той факт, що окрім нових податкових надходжень, територіальні громади отримали доступ до потужних державних інвестиційних ресурсів – державного фонду регіонального розвитку, субвенцій на соціально-економічний розвиток територій, розбудову інфраструктури територіальних громад тощо, що вимагало від посадових осіб органів місцевого самоврядування нових навичок, знань та кардинально вищої кваліфікації у сфері довгострокового планування та проектування регіонального та місцевого розвитку [7].

Поряд з формуванням спроможних громад відбувалася децентралізація у сфері освіти, охорони здоров'я, архітектурно-будівельного контролю, надання адміністративних послуг, соціальної та молодіжної політики, земельних послуг [8]. Це секторальні реформи, які, водночас, є складовими окремих галузевих реформ. Секторальні реформи відображають реальний стан передачі повноважень у тій чи іншій сфері й перебувають на різних етапах упровадження. Зокрема, у сфері освіти відбулась передача закладів загальної середньої освіти у власність й управління територіальним громадам; завершено формування мережі опорних шкіл; проведена оптимізація шкільної мережі; впроваджена реформа «Нова українська школа» зі створенням нового освітнього простору, тощо; у сфері охорони здоров'я – завершено реформування первинного рівня надання населенню медичної допомоги, впроваджена програма медичних гарантій на рівні вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги. Охоплення послугами сільської місцевості та розвиток місцевої туристичної галузі передбачені подальшим реформуванням культурної сфери. Створення ефективної системи надання базових адміністративних по-

слуг та, зокрема, послуг соціального захисту з дотриманням принципу їх максимальної доступності через інструмент Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) та інші.

Упродовж імплементації реформи децентралізації зазнали змін підходи регіонального розвитку на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях [9, с. 64]. Наприклад, із прийняттям Закону України № 2389-IX від 09 липня 2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» у Законі України № 156-VIII від 05.02. 2015 «Про засади державної регіональної політики» було закріплено такі поняття, як «місцева програма розвитку», а також «проект місцевого розвитку», а також надано повноваження органам місцевого самоврядування щодо розробки та затвердження стратегій розвитку територіальних громад, планів заходів з реалізації стратегій розвитку територіальних громад, програм їх економічного і соціального розвитку, а також планів відновлення та розвитку територіальних громад [10]. Зокрема, відповідно до статті 16 Закону України від 05.02. 2015 № 156-VIII «Про засади державної регіональної політики» сільські, селищні, міські, районні ради наділені повноваженнями щодо забезпечення підготовки пропозицій щодо врахування інтересів відповідних районів, територіальних громад під час розроблення проекту Державної стратегії регіонального розвитку України та плану заходів з її реалізації, регіональних стратегій розвитку та планів заходів з їх реалізації, а також регіональних програм розвитку і проектів регіонального розвитку, спрямованих на розвиток регіонів та функціональних типів територій.

На нашу думку, реформа децентралізації отримала значні здобутки, які суттєво впливають на процеси регіонального і місцевого розвитку, що в свою чергу має вплив на економічний розвиток країни в цілому.

Варто звернути увагу на той факт, що якщо у редакції Закону України від 05.02.2015 № 156-VIII «Про засади державної регіональної політики» було закріплено право вибору сільських, селищних та міських рад розробляти чи не розробляти стратегії розвитку міст, селищ та сіл, то уже з прийняттям Закону України від 09 липня 2022 року № 2389-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» у Законі України від 05.02.2015 № 156-VIII «Про засади державної регіональної політики» це положення було закріплено як обов'язок. Зокрема, у ч. 2 статті 16 зазначено, що міські, селищні, сільські ради затверджують стратегії розвитку територіальних громад протягом 12 місяців з дня затверджен-

ня відповідної регіональної стратегії розвитку на відповідний період, а також забезпечують їх фінансування та реалізацію (пп. 1 п. 2 статті 16), затверджують плани відновлення та розвитку територіальних громад (пп. 3 п. 2 статті 16). Районні ради, у свою чергу, затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних районів, а також беруть участь в обговоренні стратегії розвитку територіальних громад у частині міжмуніципального співробітництва в межах району [11]. З метою вироблення єдиного підходу до порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад Міністерством розвитку громад та територій України було затверджено відповідний порядок [12].

Територіально-орієнтований підхід дозволив здійснювати планування розвитку територіальної громади на основі детального вивчення та аналізу можливостей та обмежень для різних населених пунктів та територій територіальних громад, які повинні були мати максимальний позитивний вплив на розвиток громади, а також покращення економічної, бюджетної, соціальної, екологічної, демографічної, безпекової ситуації в окремих населених пунктах та територіях територіальної громади [13].

Реформа децентралізації відкрила значні перспективи для забезпечення спроможності місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого життя, зокрема, підвищення ролі громадян, їхнього впливу на процес прийняття і втілення рішень щодо забезпечення умов соціального та економічного розвитку суспільства [14, с. 45]. Адже діалог між громадянами й представниками влади, обраними на місцевому рівні, є суттєвим для місцевої демократії, оскільки зміцнює законність демократичних місцевих інститутів та ефективність їхньої дій [15].

Сьогодні формами участі жителів територіальної громади у місцевому самоврядуванні є: місцеві вибори, загальні збори громадян територіальної громади за місцевим проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання, звернення громадян до органів і посадових осіб місцевого самоврядування, громадська експертиза, консультації з громадськістю, участь у роботі громадських рад та наглядових рад комунальних підприємств, участь у створенні і діяльності органів самоорганізації населення; електронна форма участі у місцевому самоврядуванні; громадський бюджет тощо. Форми участі передбачають залучення громадян до процесу управління громадою, а головне – вони закріплюються законодавчо, механізми та процедури їх реалізації чітко визначені, а результати мають правові наслідки.

Відзначимо, що активізація участі громадськості у місцевому самоврядуванні є важливою умовою для підвищення ефективності та прозорості діяльності органів місцевого самоврядування та може визначатися з урахуванням конкретних умов та потреб кожної громади як у мирний час, так і під час воєнного стану.

Із введенням воєнного стану в Україні з-поміж важливих питань, що виникли, було питання забезпечення функціонування місцевого самоврядування у період дії воєнного стану. Із прийняттям Закону України від 12.05.2022 № 2259-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної влади та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» в Україні передбачено розширення повноваження сільський, селищний, міських голів територіальної громади, а також створення військових адміністрацій населених пунктів [16]. Звичайно, військові адміністрації населених пунктів могли утворюватися не в кожній територіальних громаді, а лише у тих територіальних громадах, у яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи та їх голови не здійснювали покладені на них законодавством повноваження (у тому числі внаслідок фактичного саморозпуску або самоусунення від виконання своїх повноважень, або їх фактичного невиконання, або припинення їх повноважень згідно із законом) [17, с. 159].

До того ж, протягом дії воєнного стану простежувалися різні обставини, коли органи місцевого самоврядування були неспроможні вирішувати питання місцевого значення в межах законів України або керівний склад органів місцевого самоврядування залишили територію громади, окремих представників органів місцевого самоврядування викрадали і вивозили, деякі голови громад та депутати місцевих органів самоврядування стали державними зрадниками [18, с. 49]. Наприклад, відповідно до постанови Верховної Ради України від 23.08.2023 № 3340-IX «Про здійснення начальниками військових адміністрацій населених пунктів у Василівському, Мелітопольському та Пологи́вському районах Запорізької області повноважень, передбачених частиною другою статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» начальники сільських, селищних та міських військових адміністрацій у Василівському, Мелітопольському та Пологи́вському районах Запорізької області наділені були повноваження здійснювати повноваження відповідних сільських, селищних, міських рад, їх виконавчих комітетів, відповідних сільських, селищних, міського голів; затверджувати тимчасові структури виконавчих органів відповідних сільських, селищних, міської рад (для працівників, посади яких не включені до тимчасових штатних розписів, оголошується простій

або здійснюється їх переведення на рівнозначну чи нижчу посаду) [19].

Національне законодавство пристосувалось до викликів війни та є предметом подальшого вивчення. Однак потребує і подальшого вдосконалення правого регулювання відповідних процесів діяльності органів публічного управління регіонального та місцевого рівня.

Таким чином, із введенням воєнного стану в Україні та утворенням обласних та районних військових адміністрацій, а в окремих місцевостях військових адміністрацій населених пунктів, питання організації діяльності органів місцевого самоврядування набуло своєї актуальності. [20, с. 47]. Саме органи місцевого самоврядування стали базовою ланкою забезпечення стійкості тилу й соціальної стабільності, а стійкість територіальних громад, що опинились у тимчасовій окупації після 24 лютого 2022 року, дала змогу прискорити процес стабілізації після де окупації [21].

На початковому етапі широкомасштабної російської агресії територіальні громади узяли на себе підтримку Збройних сил України та частину їхніх функцій, забезпечення життєдіяльності громади (часто в умовах бойових дій), сприяли евакуації та розміщенню населення у відносно безпечних громадах, сприяли релокації підприємств, а також підтриманню стабільності в суспільстві в цілому [22, с. 56].

На нашу думку, це підтверджує, що децентралізація – найважливіша із проведених в Україні реформ, що посилює стійкість країни до викликів у особливий період. Як наслідок, спроможність та здатність органів місцевого самоврядування та безпосередньо територіальних громад, стали ключовими в захисті державності, виконанні значної частки гуманітарних завдань, підтримки Збройних сил України та територіальної оборони.

Впровадження реформи децентралізації створило підґрунтя для функціонування органів місцевого самоврядування під час дії воєнного стану, посиливши їх роль в здійсненні публічного адміністрування на місцях. Реформа децентралізації надала можливість населеним пунктам згурповано справлятися з проблемами, які як ніколи гостро постали перед державою та суспільством в цілому, зокрема: міграція населення, продовольче забезпечення, відновлення інфраструктури тощо [23, с. 397], а також зберегти свою функціональність і керованість, здатність здійснювати ефективне публічне адміністрування на місцевому рівні у співпраці з військовими адміністраціями [24, с. 54]. До того ж, відповідно до всеукраїнського опитування громадської думки «Омнібус», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології упродовж 30 вересня – 13 жовтня 2023 року, довіра

до органів місцевого самоврядування у період з травня 2022 року до жовтня 2023 року не змінилася і становила 50%, поряд з цим як довіра до органів виконавчої влади знизилася з 74% до 39%. Хоча існує тенденція формування образу місцевої влади як не дуже відповідальної в умовах повномасштабної війни, що пов'язане з неефективною витратою місцевих бюджетів [25].

Можемо сказати, що сьогодні, в умовах реформи децентралізації, відбувається зміна та переосмислення ролі держави та її функцій, як органу управління. Модернізація системи управління прискорює процеси, змінює підходи до прийняття рішень, впроваджує використання нових форм і методів комунікації та взаємодії з населенням, забезпечує посилення прозорості в діяльності владних інституцій та відкритості влади, залучення громадян до процесів прийняття рішень.

Висновки. Отже, підсумовуючи ми можемо стверджувати:

- реформа децентралізації створила належні матеріальні, фінансові та організаційні умови для забезпечення здійснення органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень; посилила спроможність та здатність органів місцевого самоврядування та безпосередньо територіальних громад, в захисті державності, виконанні значної частки гуманітарних завдань, підтримки Збройних сил України та територіальної оборони; сприяє демократизації суспільства, оскільки створює умови для розвитку всього державного простору; посилює участь громадськості у місцевому самоврядуванні, що є важливою умовою для підвищення ефективності та прозорості діяльності органів місцевого самоврядування;

- місцеве самоврядування показало себе, як ефективний механізм управління та реагування під час воєнного стану;

- необхідне вдосконалення відповідних процесів діяльності органів публічного управління регіонального та місцевого рівня. Модернізація системи управління, що за своєю суттю підтверджує спрямованість України на шляху до вступу до Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР (зі змінами та доповненнями). Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.10.2024).

3. Сайт: EU neighbourseast. Ukraine Report. URL: <https://euneighbourseast.eu/uk/enlargement> (дата звернення: 05.10.2024).
4. Голик Ю.Ю. Підзвітність органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: теоретико-правові аспекти. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 5 С. 17–22 DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.2>.
5. Конституція України від 28 Червня 1996 року (зі змінами та доповненнями). Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.10.2024).
6. Аналіз місцевих бюджетів за 2023 рік. Децентралізація: офіційний веб-сайт: URL: <https://decentralization.ua/news/17747> (дата звернення: 05.10.2024).
7. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.10.2024).
8. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування Міністерства розвитку громад та територій України. URL: <https://decentralization.ua/uploads/library/file/477/10.10.2019.pdf> (дата звернення: 05.10.2024).
9. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні : наук. доп. / [Шевченко О.В., Романова В.В., Жаліло Я.А. та ін.] ; за наук. ред. д-ра екон. наук Я.А. Жаліло. – Київ : НІСД, 2020. – 153 с.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій: Закон України від 09 липня 2022 року № 2389-IX.
11. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19/ed20240101#Text> (дата звернення: 05.10.2024).
12. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад: наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 21.12.2022 № 265. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/>

- show/v0265914-22#п6 (дата звернення: 05.10.2024).
13. Планування розвитку територіальних громад. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування / Г. Васильченко, І. Парасюк, Н. Єременко / Асоціація міст України. К., ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 256 с.
 14. Колодій О.М. Вплив децентралізації на зміцнення ролі органів місцевого самоврядування в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Державне управління. 2018. № 6. Том 29(68). С. 42–46.
 15. Рекомендація Rec (2019) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» від 06 грудня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_739#Text (дата звернення: 05.10.2024).
 16. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 05.10.2024).
 17. Чудик Н.О. Вертикаль влади в умовах воєнного стану Російсько-українська війна: право, безпека, світ : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 29-30 квітня 2022 р., Тернопіль : ЗУНУ, 2022. С. 156–160.
 18. Дуліба Є.В. Особливості організації діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування під час воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4 (32) С. 46–55 DOI: 10.35774/app2022.04.046.
 19. Про здійснення начальниками військових адміністрацій населених пунктів у Василівському, Мелітопольському та Пологівському районах Запорізької області повноважень, передбачених частиною другою статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»: постанова Верховної Ради України від 23 серпня 2023 року № 3340-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3340-IX#Text> (дата звернення: 05.10.2024).
 20. Дуліба Є.В. Особливості організації діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування під час воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4 (32) С. 46–55 DOI: 10.35774/app2022.04.046
 21. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналіт. доп. / [В.Г. Потапенко, В.О. Баранник, Н.В. Бахур та ін.] ; за ред. В.Г. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 54 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02> URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-01/ad-stiykist-gromad_1_gotove_0.pdf (дата звернення: 05.10.2024).
 22. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналіт. доп. / [В.Г. Потапенко, В.О. Баранник, Н.В. Бахур та ін.] ; за ред. В.Г. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 54 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02>.
 23. Мороз В.О. Повноваження органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану в Україні: законодавче регулювання та проблеми реалізації. *Юридичний електронний журнал*. 2023. № 4, с. 396–398. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/97>.
 24. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналіт. доп. / [В.Г. Потапенко, В.О. Баранник, Н.В. Бахур та ін.] ; за ред. В.Г. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 54 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02>.
 25. Динаміка сприйняття напрямку справ в Україні та довіри до окремих інституцій між травнем 2022 року та жовтнем 2023 року. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1321&page=1> (дата звернення: 05.10.2024).

УДК 342.36:342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.22>

ДО ПИТАННЯ СУЧАСНОГО РОЗУМІННЯ УЗУРПАЦІЇ ВЛАДИ (КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Марцеляк О.В.,*доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри конституційного права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0000-0001-6686-0255

Марцеляк О.В. До питання сучасного розуміння узурпації влади (конституційно-правовий аспект).

Вказується, поглиблений аналіз державотворчих процесів цілого ряду країн, особливо держав, які виникли на теренах колишнього радянського союзу, засвідчує, що окремі з них незважаючи на задекларовані на рівні національних конституцій демократичні засади державного і суспільного розвитку проявляють тенденції або уже навіть практично реалізують конкретні кроки до узурпації влади. При цьому зазначимо, що зовні державне будівництво (розвиток конституційної доктрини та практики державотворення цих країн) відбувається в цілому до вироблених міжнародною спільнотою шляхів демократичного розвитку і в рамках приписів Основного закону цих країн.

В статті досліджується правова природа узурпації влади. Звертається увага, що сьогодні у світі все частіше мають місце прояви незаконного захоплення влади, особливо це характерно для держав, які виникли на теренах колишнього радянського союзу. При цьому зовні державне будівництво цих країн відбувається в цілому до вироблених міжнародною спільнотою шляхів демократичного розвитку і в рамках приписів їх Основного закону. Це переконливо підтверджує, що ХХІ ст. характеризується виробленням нових форм узурпації влади і на прикладі Росії акцентується увага на таких формах. Робиться висновок, що узурпація влади в цій країні характеризується тим, що інститут президента втратив ознаки демократично сформованого органу державної влади. Глава держави зосередив у себе повноваження, що засвідчують явне присвоєння ним владних функцій інших органів влади, перевищення повноважень, зловживання владою, припинення конституційно створених інститутів, органів і легітимно призначених осіб, порушення цілого ряду законодавства, яке регламентує статус, функції, компетенцію, форми та способи діяльності вищих органів влади, встановлення жорсткого контролю та використання інших важелів впливу на діяльність орга-

нів влади федерації та її суб'єктів. Це супроводжується політичною корупцією, використанням різного роду підкупу представників влади і державних службовців, змовою В. Путіна з представниками інших гілок влади, фракціями парламенту, що маскується під виглядом політичного суперництва. Таким чином різноплановий характер узурпації влади в Росії на конституційному рівні проявився у масових порушеннях встановлених Основним законом країни прав і свобод людини і громадянина, трансформації встановлених конституцією форми правління, політичного режиму, державного устрою.

Ключові слова: Конституція, влада, захоплення влади, узурпація влади, права людини, вибори, органи влади, конституційна реформа.

Martselyak O.V. With regards to the issue of power usurpation current comprehension (constitutional and legal aspect).

It is indicated that an in-depth analysis of the state-building processes of a number of countries, especially the states that arose on the territory of the former Soviet Union, proves that some of them, despite the democratic principles of state and social development declared at the level of national constitutions, show tendencies or even practically implement concrete steps towards usurpation of power. At the same time, we should note that outwardly, state building (the development of the constitutional doctrine and state-building practice of these countries) takes place in general according to the ways of democratic development developed by the international community and within the framework of the provisions of the Basic Law of these countries.

The article examines the legal nature of power usurpation. Attention is drawn to the fact that the crime of illegal seizure of power is increasingly occurring in the world today, especially for the states that emerged on the territory of the former Soviet Union. At the same time, the state development of these countries nominally originates in accordance to the democratic steps acceptable by the international community and

within the framework of the prescriptions of their Fundamental Law. This convincingly confirms that the 21st century is characterized by the development of new forms of power usurpation, and on the example of Russia, attention is focused on such forms. It is concluded that the usurpation of power in this country is characterized by the fact that the institution of the president has lost the features of a democratically formed body of state power. The head of the state has concentrated powers oneself, which clearly indicates his attempt to appropriate the other authorities power functions, excess of powers, abuse of power, termination of constitutionally created institutions, bodies and legitimately appointed persons, violation of a whole range of legislation that regulates the status, functions, competence, forms and methods of activity of higher authorities, establishment of strict control and use of other levers of influence on the federation and its subjects authorities activities. This is accompanied by political corruption, the use of various types of bribery for government officials and civil servants, V. Putin's collusion with representatives of other governmental branches, parliamentary factions, which is disguised as political rivalry. Thus, the multifaceted nature of the usurpation of power in Russia at the constitutional level manifested itself in massive violations of the rights and freedoms of individuals established by the Fundamental Law of the country, transformation of the form of government, political regime, and state system established by the constitution.

Key words: Constitution, power, seizure of power, usurpation of power, human rights, elections, authorities, constitutional reform.

Постановка проблеми. Поглиблений аналіз державотворчих процесів цілого ряду країн, особливо держав, які виникли на теренах колишнього радянського союзу, засвідчує, що окремі з них незважаючи на задекларовані на рівні національних конституцій демократичні засади державного і суспільного розвитку проявляють тенденції або уже навіть практично реалізують конкретні кроки до узурпації влади. При цьому зазначимо, що зовні державне будівництво (розвиток конституційної доктрини та практики державотворення цих країн) відбувається в цілому до вироблених міжнародною спільнотою шляхів демократичного розвитку і в рамках приписів Основного закону цих країн. Це переконливо підтверджує, що ХХІ ст. характеризується виробленням нових форм узурпації влади, а відповідно з боку громадськості і наукової спільноти має бути підвищена увага до цього феномену.

Стан дослідження. Проблема узурпації влади, її наслідки для державного будівництва

здебільшого перебували у полі зору вітчизняних науковців, які розглядали це питання переважно в рамках загальної площини кримінально-правової охорони основ національної безпеки України (М.І. Бажанов, В.І. Борисов, В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.А. Мисливий, М.І. Мельник, В.П. Тихий, М.І. Хавронюк та інші). В аспекті конституційного права феномен узурпації влади майже не досліджувався за винятком окремих робіт, наприклад, робота В. Мойсика «Конституційність як предмет конституційного контролю і правосуддя». Тому й існує потреба в аналізі цієї проблематики саме через призму конституційного права.

Мета статті. У фокусі такої уваги має бути не тільки питання наскільки загальноприйняте розуміння узурпації влади реалізується на практиці національного державного будівництва окремих країн, а й які «нововведення» сьогодні характерні у цій сфері, як це проявляється у процесах правотворення і державотворення, як законодавча, виконавча та судова влади й політичні еліти сприяють узурпації влади, як відбувається нехтування принципами верховенства права, людиноцентризму, неефективно здійснюється конституційний судовий контроль за цими порушеннями. Усе це виступає елементами формування авторитарних режимів, виробленням такого механізму публічної влади та правової системи, де немає місця громадянському суспільству, політичній та ідеологічній багатоманітності, нехтуються інтереси меншості і т. ін. Отже, не претендуючи на розгляд у рамках цієї статті всіх особливостей політико-правового феномену узурпації влади, ми будемо намагатися розкрити його конституційно-правові аспекти, зокрема, як завдяки конституційним процесам суспільство і держава можуть «дрейфувати» до авторитаризму; якими конституційними ризиками не слід нехтувати, щоб не допустити узурпації влади в країні; які напрями конституційно-правового регулювання питань конституційності державотворчих процесів та політичної діяльності в країні мають здійснюватися тільки на основі конституції й відповідних законів, якими закладені міжнародні стандарти державного управління; чому вироблена світовою спільнотою конституційна модель спрямованості діяльності держави, головним обов'язком якої є утвердження і забезпечення прав і свобод людини, не можуть бути порушені чи обмежені.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що в літературі і науковій, і словниковій, термін узурпація трактується майже однаково. Так, В. Мойсик щодо поняття узурпації пише: «(від лат. *usurpatio* – заволодіння, незаконне захоплення, зловживання) використовується, зокрема, для позначення неконституційності захоплення влади певним посадовцем чи гру-

пою посадовців у немонархічній державі, перевищення своїх або привласнення собі чужих повноважень» [1, с. 78]. В.А. Мисливий зазначає, що узурпація влади «(від лат. *usurpatio* – «заволодіння») означає захоплення (утримання) влади насильницьким шляхом, вчинене з порушенням закону, або незаконне привласнення владних повноважень, чи захоплення влади з використанням хитрощів» [2, с. 223].

В Юридичному науково-практичному словнику-довіднику відносно характеристики цього феномену зазначається: «Узурпація влади (анг. *usurpation of authority*) – насильницьке незаконне захоплення влади або її привласнення будь-якою особою або групою осіб, а також привласнення собі чужих владних повноважень. Узурпувати можна і легітимно сформовану владу, якщо нею зловживати, тобто використовувати з протизаконною метою на шкоду суспільству і державі, перевищувати владні повноваження» [3, с. 426].

В Юридичній енциклопедії стверджується, що «узурпація державної влади (лат. використання, незаконне захоплення, зловживання) – насильницьке захоплення державної влади або її присвоєння будь-якою партією, організацією, держ. органом чи посадовою особою, яким така влада або певний обсяг влад. повноважень за конституцією і законами не належать. Може мати місце в результаті державного перевороту чи військового перевороту тощо». [4, с. 467].

У Політологічному словнику узурпація влади визначається як «(*usurpation of power*, від лат. *usurpatio*) – протизаконне захоплення, незаконна дія, привласнення чужих прав на владу (на володіння нею і використання)» [5, с. 716].

Вище зазначені підходи до розуміння узурпації влади приводять нас до загального висновку, що це може відбуватися шляхом протиправного (неконституційного) захоплення влади, що може здійснюватися завдяки:

- збройному заколоту, в результаті державного перевороту чи в результаті військової змови;
- присвоєння чужих владних повноважень шляхом перевищення повноважень чи привласнення собі чужих повноважень;
- зловживання владою, тобто використання її з протизаконною метою на шкоду суспільству і державі;
- розпуску конституційно створених органів і легітимно призначених осіб при відсутності на те законних повноважень, з застосуванням чи погрозою застосування сили замість обрання чи призначення у порядку, визначеному конституцією або законом.

Таким чином узурпація влади може являти собою як насильницькі дії, які є очевидними своєю суспільною небезпечністю та протиправністю

(збройний заколот, державний перевороту, військова змова), так і ненасильницькі, які відбуваються завдяки виробленню відповідної стратегії цілком легітимними представниками окремих гілок влади стосовно захопленню державної влади (присвоєння чужих владних повноважень шляхом перевищення повноважень чи привласнення собі чужих повноважень; зловживання владою; розпуск конституційно створених органів і легітимно призначених осіб при відсутності на те законних повноважень тощо).

Суб'єктами узурпації влади можуть виступати будь-які особи або група осіб, партії, громадські організації, громадські діячі, очільники військових структур, лідери сепаратистських рухів, керівники терористичних угруповань, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, яким влада або певний обсяг владних повноважень за конституцією і законами не належать.

На окремі з цих аспектів звертає увагу й Конституційний Суд України. Так, вітчизняний орган конституційного контролю у справі про здійснення влади народом дійшов висновку, що узурпація державної влади означає неконституційне або незаконне її захоплення органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями тощо. Гарантією недопущення узурпації державної влади є, зокрема, закріплені Конституцією України принципи здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (частина перша статті 6) та положення, згідно з яким органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (частина друга статті 19) [6].

Таким чином, ми бачимо, що Конституційний Суд України, як це від нього і вимагається, підійшов до розкриття явища узурпації влади доволі ґрунтовно, виробивши в цьому питанні свій доктринальний підхід, який був закладений ще у його Рішеннях: від 10 квітня 2003 року № 7-рп/2003, в якому проголошується, що відповідно до Конституції України повноваження Президента України вичерпно визначені Конституцією України, а це унеможливорює прийняття законів, які встановлювали б інші його повноваження (права та обов'язки)» [7]; від 25 грудня 2003 року № 22-рп/2003, де Конституційний Суд України визначає: «За Конституцією України Президент України як глава держави і гарант державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина наділений функцією забезпечення державної незалежності, національної безпеки і правонаступництва

держави. Його повноваження закріплені лише на конституційному рівні (статті 102, 106 Конституції України)» [8]; від 7 квітня 2004 року № 9-рп/2004, де закріплено, що за Конституцією України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, органи якої здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. Всі органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Повноваження Верховної Ради України, як і повноваження Президента України, визначаються Конституцією України [9], (що потім було продубльовано і в рішенні від 17 грудня 2009 року № 32-рп/2009 [10]).

Надалі у Рішенні у справі про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг від 13 червня 2019 року № 5-р/2019 Конституційний Суд України зазначив, що утворення будь-якого органу державної влади можливе лише суб'єктами та в порядку, передбаченими Конституцією України [11]. А у Рішенні Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України „Про призначення А. Ситника Директором Національного антикорупційного бюро України“ від 28 серпня 2020 року № 9-р/20201 Конституційний Суд України зазначив, що видавши вищезазначений Указ Президент України вийшов за межі своїх повноважень, які мають легітимний вичерпний перелік, визначений Конституцією України, та порушив встановлене частиною четвертою її статті 5 обмеження щодо (здійснення) державної влади [12].

Отже, ми бачимо, що у рішеннях національного органу конституційного контролю отримали своє визнання ті дії органів державної влади, які несуть ризики узурпації влади і до числа таких віднесено:

- однобічне (незбалансоване) розширення компетенції Президента України шляхом наділення його невластивими повноваженнями, що суперечить засадничим положенням Конституції України;

- незбалансований поділ влади (збалансований поділ влади є основним засобом та неодмінною умовою запобігання концентрації влади, а отже, є інструментом проти зловживань нею задля адекватної реалізації прав і свобод людини і громадянина);

- нездійснення ефективного судочинства щодо актів Президента України та Верховної Ради України з питань призначення чи звільнення посадових осіб, що означає розгляд справ щодо конституційності зазначених актів у формі

конституційного судочинства, а щодо їх законності – судами загальної юрисдикції.

Водночас зазначимо, що як свідчить практика державотворення Росії, є і інші складові, які сприяють узурпації влади. До числа таких слід віднести:

- відсутність конституційно-правового механізму чи неефективне його спрацювання щодо обмеження перешкоджання надмірному зосередженню влади в одних руках, що має наслідком встановлення режиму особистої влади, не обмеженого жодними правовими противагами, коли відбувається фактична монополія на владу чи то з боку однієї особи, чи досить обмеженої групи осіб з відповідними наслідками зловживання такою владою. При цьому зазначимо, що на прикладі Росії можемо стверджувати, що таке зосередження влади доволі часто відбувається в руках неконституційних органів, які дублюють чи підміняють собою конституційні інституції. Частина таких неконституційних владних утворень формалізована, наприклад апарат адміністрації президента чи рада безпеки Росії, а частина існує як би «поза політикою» – на кшталт вузького кола приближених до президента осіб;

- проголошений, але не підкріплений балансом владних прерогатив принцип поділу влади, нівелізація системи стримувань і противаг, що сприяє формуванню системи політичного моноцентризму і перетворенню органів законодавчої та судової влади з окремих незалежних гілок влади в додаток панівної адміністрації, як правило глави держави. Так, в тій же Росії, розширення президентських повноважень і звуження повноважень інших гілок влади відбувалося як завдяки самим указам глави держави, так і федеральним законам і актам Конституційного суду, в тому числі через тлумачення ним Основного закону Росії;

- фіктивність проголошених конституцією цінностей, відірваність правозастосовної практики від Основного закону країни, відхилення такої практики від проголошених конституцією базових засад державотворення і правотворення, їх паралельне існування. В першу чергу порушуються такі важливі конституційні принципи як поділ влади, верховенство права, змінюваність влади, політичний, економічний, ідеологічний плюралізм тощо. В цьому аспекті важливо наголосити про дисфункціональність конституційного контролю, коли орган конституційного судочинства або ж самоусувається від здійснення своїх повноважень, вирішення важливих питань державного будівництва, дотримання приписів конституції суб'єктами владних повноважень або ж приймає рішення на користь «панівної» верхівки влади, захищає її інтереси і таким чином, головне призначення цієї інститу-

ції – неухильне дотримання приписів Основного закону – стає фікцією;

- грубі порушення прав і свобод людини, при цьому це стосується як особистих (громадянських) прав і свобод, так і соціальних, економічних, політичних (право на життя, на честь і гідність, на свободу і особисту недоторканність, на невтручання в особисте життя, збиратися мирно без зброї, на власність, на справедливе соціальне забезпечення, на працю, на відпочинок, на охорону здоров'я тощо);

- ліквідація опозиції, знищення інститутів громадянського суспільства (політичні партії, громадські організації), взяття під контроль засобів масової інформації, внаслідок чого відсутній ефективний механізм громадського контролю за владою;

- прийняття недемократичного законодавства про референдум з метою імітування народовладдя і виборчого законодавства, яке обмежує демократичність виборів і гарантує перемогу на виборах правлячій партії, коли саме формування представницьких органів публічної влади стає об'єктом для маніпуляції;

- тривала незмінюваність політичної еліти, що частіше всього відбувається завдяки внесенню відповідних змін до конституції.

Хочемо відзначити, що названі нами складові узурпації влади найбільш яскраво проявилися в Росії, коли у 2000 році до влади прийшов В. Путін. Саме в цей час відбувається повномасштабний наступ на засади конституційного ладу країни, розширення повноважень глави держави через вироблення нової моделі федерального устрою Росії, схеми взаємовідносин президент – парламент – уряд – суди, запровадження політичного режиму, що ґрунтувався на переформатуванні проголошених основним законом мети, завдань, форм і методів внутрішньої і зовнішньої політики.

Зокрема, узурпація влади у сфері федерального устрою країни відбувалася шляхом трансформації конституційних принципів державного устрою Росії через:

- перехід федерального законодавства від рамкового до всеохоплюючого та уніфікованого законодавчого регулювання;

- зміну співвідношення повноважень щодо предметів спільного ведення на користь федерації;

- скорочення переліку предметів залишкового ведення суб'єктів та обсягу їх регулювання;

- створення цілого ряду позаконституційних механізмів федерального втручання та позаконституційних державних органів його здійснення;

- фактичну відмову органу конституційного контролю від використання для вирішення

конфлікту між центром і суб'єктами федерації спеціально передбаченого конституцією способу – спору про компетенцію.

Вироблення нової моделі взаємовідносин президент – парламент – уряд – суди здійснювалося завдяки впровадженню та реалізації поза конституційних форм впливу на демократичні інститути – референдум та вибори – та опосередковано на російський парламентаризм, зміні порядку створення та реєстрації політичних партій, що різко звузило право громадян на об'єднання, розширенню повноважень президента з метою утримання контролю за урядом і судами.

Окремо варто зупинитися на порушеннях прав людини в часи правління В. Путіна. У цей період почалося запровадження антиконституційної практики кримінально-правового переслідування громадян з корисливою та політичною метою. Ця практика досить швидко набула характеру масових кримінально-правових репресій, особливо після чергових парламентських виборів 2011 року і обрання В. Путіна на третій термін весною 2012 року, коли різко зросла громадська активність громадян. В цей час були посилені санкції за участь громадян у публічних заходах та обмежено право громадян збиратися мирно й без зброї, ще більше почали обмежуватися свобода слова і дискусії у засобах масової інформації та інтернеті, змінилося трактування забороненої політичної діяльності, з'явилося поняття іноземного агента, поняття «небажаних іноземних організацій», «антиросійська пропаганда» (якою визнається будь-яка критика влади). Все це було багаторазово посилено ще більш одіозним трактуванням положень законодавчих нововведень у підзаконних актах правоохоронних органів та практикою їх застосування.

Не можна залишити поза увагою і неконституційність аншлюсу Росією Автономної Республіки Крим, яке відбулося з грубими порушеннями конституційного законодавства. Більше того, було порушено ч. 4 ст. 15 Конституції та поставлено під сумнів пріоритет міжнародного права в російській правовій системі.

Вершиною узурпації влади В. Путіним стала конституційна реформа 2020 року, яка незважаючи на те, що охоплювала різні аспекти конституційного будівництва, була спрямована на подальше впровадження недемократичного політичного режиму, що має ґрунтуватися на переформатуванні проголошених Основним законом завдань, форм і методів внутрішньої і зовнішньої політики країни, і переслідувала головну мету – це продовження перебування при владі В. Путіна через обнуління термінів його перебування на посаді президента.

Таким чином в результаті постійної модернізації конституційного законодавства Росії від-

булася практично повна ерозія конституційно-правового поля Росії завдяки чому інститут президенства опинився поза межами системи поділу влади, що призвело до того, що В. Путін як глава держави – одноосібний державний орган з невеликим апаратом, який забезпечує його діяльність – дуже швидко перетворився на самостійну гілку влади, яка постійно розширяла свої конституційні повноваження на шкоду решті гілок влади, фактично нівелізуючи їх. По суті, було ліквідовано на лише систему стримувань і противаг, а самі гілки влади, чим у Росії створено умови для монополізації політичного та економічного життя суспільства, посилено вплив президентської влади та необмежені можливості контролю за всіма сферами функціонування держави і суспільства.

Звідси можемо зробити **висновок**, що узурпація влади в Росії характеризується тим, що інститут президента втратив ознаки демократично сформованого органу державної влади. В. Путін зосередив у себе повноваження, що засвідчують явне присвоєння ним владних функцій інших органів влади, перевищення повноважень, зловживання владою, припинення конституційно створених інститутів, органів і легітимно призначених осіб, порушення цілого ряду законодавства, яке регламентує статус, функції, компетенцію, форми та способи діяльності вищих органів влади, встановлення жорсткого контролю та використання інших важелів впливу на діяльність як національних, так і федеративних органів публічної влади. Це супроводжується політичною корупцією, використанням різного роду підкупу представників влади і державних службовців, змовою В. Путіна з представниками інших гілок влади, фракціями парламенту, що маскується під виглядом політичного суперництва.

Різноплановий характер узурпації влади в Росії В. Путіним на конституційному рівні проявився у нівелізації Конституції як Основного закону держави і суспільства та ядра правової системи й:

- у масових порушеннях визначених Основним законом країни прав і свобод людини і громадянина;
- у трансформації встановленої конституцією форми правління;
- у зміні встановленого конституцією державного устрою;
- у запровадженні недемократичного політичного режиму, що ґрунтується на перформатуванні проголошених основним законом мети, завдань, форм і методів внутрішньої і зовнішньої політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мойсик В. Конституційність як предмет конституційного контролю і правосуддя.

Вісник Конституційного Суду України. 2021. № 5. С. 74–81.

2. Мисливий В.А. Кримінальна відповідальність за узурпацію влади. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 220–225.
3. Юридический научно-практический словарь-справочник (основные термины и понятия) / Скакун О.Ф., Бондаренко Д.А. / Под общ. ред. профессора Скакун О.Ф. Харьков: Эспада, 2007. 488 с.
4. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] /ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6: Т-Я. 768 с.
5. Головатий М. Узурпація влади / Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. /За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. К.: МАУП, 2005. 792 с.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text>.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 17, частини другої статті 27 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про гарантії діяльності народного депутата України) від 10 квітня 2003 року № 7-рп/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-03#Text>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) від 25 грудня 2003 року № 22-рп/2003 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-03#n23>.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень підпункту «а» пункту 2 статті 5, статті 8, абзаців першого,

другого пункту 2 статті 23 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», указів Президента України «Про Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю» та «Про підвищення ефективності діяльності Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю» (справа про Координаційний комітет) від 7 квітня 2004 року № 9-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-04#Text>.

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, шостої статті 127, частини п'ятої статті 128 Закону України «Про судоустрій України», указів Президента України «Про Державну судову адміністрацію України», «Про Положення про Державну судову адміністрацію України» від 17 грудня 2009 року № 32-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v032p710-09#Text>.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46

народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 1, пункту 2 частини першої статті 4, частини першої, абзаців першого, другого частини другої статті 5, абзаців другого, третього, четвертого, п'ятого, тридцять дев'ятого, сорокового частини третьої, частини шостої статті 8 Закону України «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг» (справа про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг) від 13 червня 2019 року № 5-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-19#Text>.

12. Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України „Про призначення А. Ситника Директором Національного антикорупційного бюро України” від 28 серпня 2020 року № 9-п/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-20#Text>.

УДК 340.1:342.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.23>

ПРАВО НА ЖИТТЯ ТА ПРАВО НА ГІДНУ СМЕРТЬ: ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Панкевич О.З.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри загально-правових дисциплін**Інституту права,**Львівський державний університет внутрішніх справ**ORCID: 0000-0002-6636-1330***Афтанасів В.М.,***здобувачка вищої освіти 3 курсу**Інституту права,**Львівський державний університет внутрішніх справ**ORCID: 0009-0004-2702-494X*

Панкевич О.З., Афтанасів В.М. Право на життя та право на гідну смерть: деякі міркування у контексті російсько-української війни.

В умовах повномасштабної російсько-української війни проблеми, пов'язані із різними аспектами реалізації права на життя та гідну смерть, набувають особливої гостроти. Конституційні гарантії недоторканності життя людини та її гідності стикаються з жорстокими воєнними реаліями, коли фундаментальне право на життя масово порушується. Однією з найскладніших етичних та юридичних дилем сучасності постає проблема евтаназії військовослужбовців, як гуманний, хоча й суперечливий метод полегшення страждань тяжко поранених чи безнадійно хворих. Війна стала «каталізатором» для дослідження теми гідної смерті, особливо в умовах, коли медичні ресурси обмежені, а фізичні та психологічні страждання військових досягають критичних меж.

Аналіз сучасних реалій виявляє парадоксальну ситуацію: з одного боку, правове визнання життя людини як найвищої цінності посилилося, що знайшло своє відображення в численних міжнародних та національних актах. З іншого боку, спостерігається тенденція до знецінення людського життя в повсякденному житті. Яскравим прикладом цього може слугувати зростаюча увага суспільства до дискусій про право на смерть та евтаназію, що свідчить про складні суспільно-етичні виклики сучасності.

Ця стаття пропонує комплексний аналіз феномену евтаназії, зосереджений насамперед на міжнародному досвіді її регулювання. Розглядаються різні аспекти евтаназії, зокрема в контексті російсько-української війни, визначаючи основні умови, за яких можливе застосування

такого неоднозначного та дискусійного виду медичної допомоги.

Також відзначено, що термін «евтаназія» сьогодні набуває широкого розголосу, виходячи за межі професійних дискусій медиків, юристів та політиків. Термінопоняття активно використовується в розмовах пересічних громадян, що свідчить про зростаючу зацікавленість суспільства щодо даної проблеми.

Здійснено аналіз різнопланових позицій та обґрунтувань вітчизняних і зарубіжних науковців щодо можливості реалізації евтаназії. Виявлено, що проблема такого виду добровільної смерті є багатогранною і вимагає комплексного підходу, а для її вирішення необхідно враховувати не лише медичні, але й етичні, релігійні, юридичні та соціальні аспекти.

Окрему увагу приділено аналізу прецедентної практики та правових позицій Європейського суду з прав людини і міжнародних документів, що стосуються захисту права на життя та гідності людини. Зазначено, що правове регулювання проблем, пов'язаних з правом на «милосердну смерть», є різноманітним та залежить від національного законодавства держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Ключові слова: права людини, евтаназія, російсько-українська війна, право на життя, право на смерть, гідність людини, медична допомога.

Pankevych O.Z., Aftanasiv V.M. The right to life and the right to die with dignity: some thoughts in the context of the Russian-Ukrainian war.

In the context of the full-scale Russian-Ukrainian war, problems related to various aspects of the right to life and a decent death are

becoming particularly acute. The constitutional guarantees of the inviolability of human life and dignity are faced with the brutal realities of war, when the fundamental right to life is violated on a massive scale. One of the most difficult ethical and legal dilemmas of our time is the problem of euthanasia of military personnel as a humane, albeit controversial, method of alleviating the suffering of the seriously wounded or terminally ill. The war has become a catalyst for research on the topic of a dignified death, especially in conditions when medical resources are limited and the physical and psychological suffering of the military reaches critical limits.

An analysis of current realities reveals a paradoxical situation: on the one hand, the legal recognition of human life as the highest value has increased, which is reflected in numerous international and national acts. On the other hand, there is a tendency to devalue human life in everyday life. A striking example of this is the growing public attention to discussions about the right to die and euthanasia, which is indicative of the complex social and ethical challenges of our time.

This article offers a comprehensive analysis of the phenomenon of euthanasia, focusing primarily on the international experience of its regulation. The article examines various aspects of euthanasia, in particular in the context of the Russian-Ukrainian war, identifying the main conditions under which such an ambiguous and controversial type of medical care is possible.

It is also noted that the term "euthanasia" is now gaining wide publicity, going beyond the professional discussions of doctors, lawyers and politicians. The term is actively used in the conversations of ordinary citizens, which indicates the growing interest of society in this issue.

The author analyses the diverse positions and justifications of domestic and foreign scholars regarding the possibility of implementing euthanasia. It is found that the problem of this type of voluntary death is multifaceted and requires a comprehensive approach, and its solution should take into account not only medical but also ethical, religious, legal and social aspects.

Particular attention is paid to the analysis of case law and legal positions of the European Court of Human Rights and international instruments relating to the protection of the right to life and human dignity. It is noted that the legal regulation of issues related to the right to a "merciful death" is diverse and depends on the national legislation of the States parties to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Key words: human rights, euthanasia, Russian-Ukrainian war, right to life, right to death, human dignity, medical care.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної російсько-української війни проблеми, пов'язані із різними аспектами реалізації права на життя та гідну смерть, набувають особливої гостроти. Конституційні гарантії недоторканності життя людини та її гідності стикаються з жорстокими воєнними реаліями, коли фундаментальне право на життя масово порушується. Актуалізується низка складних питань щодо визначення можливих меж захисту життя в умовах бойових дій, права на відмову від лікування, евтаназію та інших аспектів.

Однією з найскладніших етичних та юридичних дилем сучасності постає проблема евтаназії військових, як гуманний, хоча й суперечливий метод полегшення страждань тяжко поранених чи безнадійно хворих. Війна стала «каталізатором» для дослідження теми гідної смерті, особливо в умовах, коли медичні ресурси обмежені, а фізичні та психологічні страждання військових досягають критичних меж.

Сьогодні, незважаючи на заборону евтаназії в національному законодавстві України, практика її застосування, хоч і латентно, гадаємо, існує. Це підкреслює актуальність дискусії щодо можливої легалізації такого виду «медичної допомоги».

Стан опрацювання. Наукове співтовариство вже тривалий час досліджує питання евтаназії, проте однозначної відповіді на нього досі немає. Різним аспектам означеної проблематики присвячували свої наукові розвідки такі дослідники, як В. Акопов, В. Ворона, М. Громовчук, М. Малєїна, А. Малиновський, І. Сенюта, С. Стеценко, Я. Триньова та інші. Множинність думок та відсутність консенсусу свідчать про складність та багатогранність проблеми гідної смерті, яка очевидно потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Метою статті є вивчення феномену евтаназії, аналіз міжнародного досвіду її регулювання та виокремлення основних умов, із дотриманням яких можливе застосування такого виду медичної допомоги, зокрема щодо військових та цивільних осіб, які стали жертвами російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Науковий прогрес останніх десятиліть дозволив не лише продовжити життя людини, але й поставив під сумнів традиційні уявлення про смерть. Відтак, з'явилася необхідність розширити спектр прав людини, включивши до нього право на «гідну смерть» (або евтаназію) [1, с. 10].

Поняття «право на смерть» звучить суперечливо на тлі традиційного розуміння людських прав, де право на життя завжди було фундаментальним. Якщо смерть не піддається особистому контролю, то виникає питання: чи може існувати «право померти»? Адже *право* на життя не передбачає *обов'язку* жити...

Видається можливим припустити, що якщо людина має право на життя, то вона може мати і право на смерть. Однак, це створює внутрішній конфлікт із основним завданням законодавства – захистом життя. Тому зваженого наукового обговорення потребує не проблема «права на смерть» як такого, а саме права людини на «гідну смерть» як позбавлення від болю та нестерпних страждань.

При цьому, наприклад, професор М.І. Ковальов детально аналізує поняття самогубства і стверджує, що не завжди самогубство є дійсним вираженням волі людини, оскільки на це рішення можуть впливати зовнішні фактори. Таким чином, варто зазначити, що право людини на евтаназію не є тотожним поняттю «самогубства» [2, с. 32].

Питання евтаназії є одним з найскладніших і найбільш суперечливих у сучасній біоетиці. Воно викликає жваві дискусії в наукових, медичних, релігійних і філософських колах. На наш погляд, складність цієї проблематики полягає в тому, що вона торкається фундаментальних людських цінностей, таких як право на життя, якість життя, гідність людини та свобода вибору. З одного боку, евтаназія розглядається як акт милосердя, що дозволяє полегшити страждання невиліковно хворих людей. З іншого боку, – викликає побоювання щодо можливості зловживань, дегуманізації суспільства та підризу довіри до медиків.

Еволюція поняття «евтаназії» від часів Ф. Бекона до наших днів відображає складність відповідних процесів, що відбуваються на перетині медицини, філософії та права. Неоднозначність тлумачень цього термінопоняття є наслідком змін у суспільних уявленнях про життя, смерть і роль медицини. Ф. Бекон у своїй праці *Advancement of Learning* розглядав евтаназію як акт гуманності, спрямований на полегшення страждань невиліковно хворих: «роль лікаря полягає не лише у боротьбі зі смертю, але й у супроводі людини в її останні миті...» [3, с. 164]. На нашу думку, повернення до гуманістичних витоків цього поняття дозволить знову розглядати евтаназію саме як акт милосердя, а не як інструмент насильства.

Сьогодні ж воно охоплює не тільки широкий спектр медичних маніпуляцій, що мають на меті припинити життя пацієнта, але й комплекс заходів, спрямованих на забезпечення психологічної та соціальної підтримки людини наприкінці життя.

Сучасні дослідники виділяють різні види евтаназії. Зокрема, В. Ворона виокремлює активну евтаназію, що передбачає свідоме втручання медика в процес життя хворого, наприклад, призначення ліків, що призводять до летального результату за згодою пацієнта. Ін-

шим видом «гідної смерті» дослідниця вважає пасивну евтаназію, яка полягає у припиненні підтримуючої терапії за бажанням пацієнта та недотриманні лікарських маніпуляцій. Остання, зазвичай, розглядається як менш проблематична з точки зору міжнародного права [4, с. 19].

Міжнародне право містить низку документів, присвячених захисту права на життя та гідності людини. Серед них: Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини та інші міжнародні угоди. Доречно тут згадати Декларацію про евтаназію 1987 року, прийняту 39-ю Всесвітньою Медичною Асамблеєю в Мадриді, яка наголошує: «Евтаназія як акт навмисного позбавлення життя пацієнта на його прохання або на прохання його близьких є неприпустимою, у тому числі й у формі пасивної евтаназії. Лікар зобов'язаний полегшити страждання вмираючому всіма доступними та легальними методами» [5].

Щодо міжнародної практики застосування евтаназії, то історія її легалізації розпочалася в США на початку XX століття. Перші законопроекти, які дозволяли б прискорити смерть пацієнтів з невиліковними захворюваннями, були запропоновані в штатах Огайо та Айова. Хоча ці ініціативи не знайшли підтримки на федеральному рівні, згодом деякі штати, такі як Каліфорнія та Орегон, ухвалили закони, які дозволяють евтаназію за певних умов. Інші штати, зокрема, Індіана, надають можливість складання документів, в яких юридично висвітлено відмову пацієнта від штучного підтримання життя [6, с. 78].

Професор Девід Л. Перрі у своєму дослідженні щодо можливості застосування евтаназії військовослужбовців зазначає, що хоча й евтаназія є незаконною в більшості країн, вона може бути виправданою в деяких випадках, зокрема: коли хвороба або травма людини є невиліковною, тобто будь-яке лікування, що підтримує життя, є марним; коли важкохворого чи пораненого теоретично можна врятувати, але потрібні медичні ресурси недоступні або вкрай дефіцитні (особливо на полі бою); щоб запобігти або припинити нестерпні страждання військового, коли седативні та знеболювальні засоби недоступні, або у випадку, якщо введення людини в стан седації задля зменшення болю буде безглуздом і не кращим, ніж сама смерть [7, с. 121].

У Женевській конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 року (ч. 1 та ч. 2 ст. 12) зазначено: «Особовий склад збройних сил та інші особи ..., які є пораненими або хворими, повинні користуватися повагою та захистом за будь-яких обставин. (...) Суворо за-

бороняються будь-які замахы на їхнє життя чи будь-яке насилля над їхньою особистістю; зокрема, їх заборонено вбивати або знищувати, піддавати тортурам чи біологічним дослідям, залишати умисно без медичної допомоги та обслуговування або умисно створювати умови для їхнього зараження чи інфікування» [8]. Зважаючи на вищевикладене, можна констатувати, що «гуманне поводження» виключає можливість проведення евтаназії.

Питання легалізації останньої активно обговорюється в багатьох країнах, зокрема, у Великій Британії, Греції, Італії та Іспанії. Такі держави, як Грузія, Данія, Молдова та Польща обрали альтернативний підхід, передбачаючи пом'якшення покарання за вбивство, скоєне з жалю.

У зарубіжній юридичній доктрині існує кілька підходів до правового регулювання евтаназії та самогубства, асистованого лікарем. Найпоширенішими з них вважаються: криміналізація з пом'якшенням відповідальності, що передбачає впровадження в кримінальний кодекс окремого складу злочину з пом'якшеним покаранням для осіб, які вбили іншу людину за її проханням; легалізація евтаназії або самогубства, асистованого лікарем за певних умов, але з одночасним встановленням відповідальності за порушення встановлених процедур, що свідчитиме про прагнення збалансувати право індивіда на гідну смерть та необхідність захисту від зловживань; криміналізація без пом'якшення: включення евтаназії та самогубства, асистованого лікарем до загального складу вбивств без пом'якшуючих обставин [9, с. 14].

Європейський суд з прав людини (далі - ЄСПЛ) неодноразово розглядав питання права на евтаназію. У справі «Ламберт та інші проти Франції» він наголосив на тому, що держави мають право на власний розсуд регулювати питання евтаназії, але з чітким дотриманням положень статті 2 Європейської конвенції з прав людини. Суд також зазначив, що заборона евтаназії не завжди суперечить праву на життя, оскільки захист життя є одним із основних обов'язків держави [10, с. 371].

Загалом Суд у своїх обґрунтуваннях розрізняє активну евтаназію (припинення життя за проханням пацієнта) та пасивну евтаназію (припинення лікування та відмова від підтримуючої терапії).

Зазначимо, що у справах, пов'язаних з евтаназією, заявники насамперед посилаються на порушення права на життя та права на повагу до приватного життя [11]. Так, у справі «Прітті проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ чітко зазначив, що право на життя, гарантоване Європейською конвенцією з прав людини, не включає право на допомогу у вчиненні самогубства. Суд наголосив на тому, що держави не зобов'я-

зані сприяти евтаназії, як праву на добровільну смерть [12].

Прикладом справ щодо пасивної евтаназії, тобто свідомої відмови від лікування пацієнтом, може бути справа «Кох проти Німеччини», яка стосувалася відмови національних судів розглянути позов чоловіка, чия дружина страждала від цілковитого паралічу. Заявник просив надати дружині смертельну дозу препарату для здійснення евтаназії. ЄСПЛ визнав, що відмова національних судів розглянути позов порушила право заявника на повагу до приватного життя, гарантоване Європейською конвенцією з прав людини. Суд також підкреслив, що відмова в розгляді справи обмежила право чоловіка на захист своїх інтересів та інтересів дружини. Зважаючи на вищевикладене, ЄСПЛ вважає, що національні суди повинні розглянути позов щодо оскарження рішення національного закладу охорони здоров'я про відмову у видачі летальної дози препарату [10, с. 372].

Отже, у цілому позиція ЄСПЛ полягає у тому, що право на життя не можна тлумачити як протилежне йому «право на смерть». Хоча Суд не висловлює однозначної позиції щодо евтаназії, він зазначає, що у випадку її легалізації держава повинна чітко визначити умови здійснення та контроль за дотриманням встановлених національним та міжнародним законодавством стандартів.

Своєю чергою українське законодавство встановлює чітку позицію щодо евтаназії: вона заборонена в будь-якій формі. Медичні працівники зобов'язані надавати медичну допомогу, спрямовану на збереження життя пацієнта, навіть у безнадійних випадках (ст. 52 Основ законодавства про охорону здоров'я України) [13]. Цивільний кодекс України також підтверджує недоторканність права на життя і забороняє будь-які дії, спрямовані на його припинення (ч. 2, 4 ст. 281 ЦК України) [14].

Дослідниця А.О. Шпачук у своїх працях звертає увагу на відсутність визначення термінів «активна» та «пасивна» евтаназія в українському законодавстві, що породжує низку питань, зокрема, щодо правової оцінки ситуацій, коли пацієнт самостійно приймає рішення про відключення апарату штучного підтримання життя. Законодавство не містить чіткої відповіді на це питання, залишаючи прогалину в регулюванні подібних ситуацій. Незважаючи на відсутність прямих дій медичних працівників у таких випадках, питання про можливість кваліфікації цих дій як пасивної евтаназії залишається відкритим. Важливо зазначити, що вимога отримання дозволу від медичного працівника на відключення апарату суперечила б конституційному праву людини на самостійне розпорядження своїм життям [15].

16.10.2018 року в Києві у військовому госпіталі помер військовослужбовець зі Львова Ю. Циганко, в якого почали відмовляти внутрішні органи, і він сам попросив відключити себе від апарату штучного дихання. Загиблий три роки боровся за життя, оскільки був важкопоранений у 2015 році та переніс близько сорока операцій. Цей випадок підтверджує необхідність обговорення легалізації евтаназії в умовах війни, оскільки для військових з важкими пораненнями та нестерпним болем евтаназія може бути єдиним можливим методом полегшити їхні страждання [16].

Сучасна медицина та біоетика надають нові аргументи на користь можливої легалізації права на гідну смерть, розглядаючи її як невід'ємну частину права людини на самовизначення. В даному контексті хочемо зазначити, що право на самовизначення є одним з фундаментальних прав людини, а тому вважаємо, що військовий, який віддав своє здоров'я за країну, має особливе право на такий вибір.

Опоненти легалізації евтаназії в Україні часто висловлюють скептицизм щодо можливості впровадження такого інституту в національне законодавство, аргументуючи це тим, що поняття «право на смерть» суперечить фундаментальному праву на життя і не відповідає загальноприйнятим моральним нормам. Окрім того, вони вважають, що легалізація евтаназії не зможе попередити самогубства, оскільки особи, які вирішили покінчити з життям, зроблять це незалежно від наявності або відсутності такого права в законодавстві [16]. О. Довбуш пропонує модель обмеженої евтаназії, яка має здійснюватися із дотриманням етичних норм та принципів медичної практики. Інші науковці зазначають, що абсолютна заборона евтаназії може порушувати конституційне право людини на гідність [17, с. 41]. На нашу думку, евтаназія може стати більш прийнятною альтернативою самогубству, адже вона передбачає право померти під медичним наглядом, і є проявом людської гідності та автономії.

У цьому контексті вважаємо доцільним виокремити основні умови, при дотриманні яких можлива в перспективі реалізація евтаназії військовослужбовців та цивільних осіб, що стали жертвами війни: пацієнт повинен мати невиліковне захворювання чи травму, що супроводжується нестерпними стражданнями та болем; хворий має бути повною мірою поінформований щодо свого діагнозу, прогнозів медиків та наслідків проведення евтаназії; рішення про припинення життя має бути добровільним, свідомим та без будь-якого тиску зі сторони оточення чи медичних працівників; медики повинні констатувати неможливість одужання пацієнта шляхом залучення комісії незалежних медичних експер-

тів; бажання хворого піти з життя має бути зафіксованим у письмовій формі ним, або ж особою, що уповноважена діяти від його імені.

Висновки. Проблема евтаназії є надзвичайно складною і вимагає зваженого підходу, який повинен враховувати як інтереси конкретного індивіда, так і суспільні цінності.

Повномасштабна російсько-українська війна значно змінила ставлення нашого суспільства до евтаназії. Тисячі українців, які отримали важкі поранення та втратили кінцівки, щодня борються за життя. Для людей, які опинилися у безвихідній ситуації у зв'язку із важкими захворюваннями чи травмами, і не мають шансів на одужання, питання гідної смерті постає особливо болючим і актуальним, особливо, якщо вони самі висловлюють відповідне бажання.

На нашу думку, альтернативою евтаназії може бути розвиток паліативної допомоги, що дозволяє полегшити страждання пацієнтів, забезпечити їм гідну якість життя та підтримку рідних.

Отже, перед прийняттям будь-яких рішень необхідно провести широку суспільну дискусію, залучити фахових експертів у галузі медицини, права та етики, а також реалізувати надійний механізм контролю за дотриманням встановлених міжнародних стандартів в окресленій царині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Афтanasів В.М. Евтаназія: до питання легалізації в Україні. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: збірник тез доповідей учасників VIII Всеукраїнського круглого столу (Львів, 08.12.2022 р.). Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 10–13.
2. Запороженко А.О. «Евтаназія» та «право померти легко та гідно» квітенсенція термінів та їх співвідношення. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 3 (6). 2014. С. 26–36.
3. Ткаченко Т.В., Колеснікова М.В. Теоретико-правові аспекти евтаназії на сучасному етапі розвитку України. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). Ч. 1 № 2. С. 164–170.
4. Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики: автореф. ... дис. д-ра юридичних наук. Спец. 12.00.02. Київ, 2010. 32 с.
5. Декларація про евтаназію, прийнята на 39-му пленумі Всесвітньою Медичною Асамблеєю 1987 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

6. Швая С.В., Рудик А.Р. Евтаназія: міжнародний досвід легалізації вбивства милосердя. *Мистецтво наукової думки*. Випуск 7. 2019. С. 77–81.
7. Perry D.L. Battlefield Euthanasia: Should Mercy-Killings Be Allowed? *The US Army War College Quarterly: Parameters*. Art. 13. N. 4. 2014. P. 119–134.
8. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text.
9. Триньова Я.О. Теоретичні засади та практика реалізації принципів біоетики в кримінальному праві України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Спец. 12.00.08. Київ, 2021. 42 с.
10. Олексієнко А.В., Чебукіна Д.О. Проблема застосування евтаназії крізь призму практики ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 369–372.
11. Панкевич О.З. Право на приватність: деякі сучасні тенденції в практиці Страсбурзького суду. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 1. С. 23–30.
12. Judgment in the Case of «Pretty v. The United Kingdom» (Application no. 2346/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448>.
13. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
15. Громовчук М.В. Евтаназія в Україні: питання реалізації конституційного права людини. *Український часопис конституційного права*. 2021. Вип. 2. URL: <https://www.constjournal.com/pub/2-2021/evtanaziia-ukraini-pytannia-realizatsii-konstytutsiinoho-prava-liudyny>.
16. Котенко Т. Перший випадок евтаназії в Україні? У київському госпіталі військовий відмовився боротись за життя. URL: <https://glavcom.ua/amp/news/pershiy-vipadok-evtanaziji-v-ukrajini-u-kijivskomu-gospitali-viyskoviy-bilshe-nemig-borotis-za-zhittya--536586.html>.
17. Кохановська О.В. Право на життя. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України*: у 2 т. 3-є вид. / за ред. Дзери О.В., Кузнєцової Н.С., Луця В.В. К.: Юрінком Інтер, 2008. 832 с.
18. Подковенко Т.О., Созанська Т.І. Евтаназія в Україні: правові аспекти легалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 1. 2017. С. 41–45.

УДК 341.1/8: 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.24>

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Пирога І.С.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,**ORCID: 0000-0002-2798-7795***Белов Д.М.,***доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,**ORCID: 0000-0002-7168-9488*

Пирога І.С., Белов Д.М. Конституціоналізація міжнародного права: теоретико-правовий аналіз.

Вказується, що у сучасних умовах глобалізації та європейської інтеграції особливої актуальності набуває дослідження взаємодії конституційного та міжнародного права. Конституційне право, будучи фундаментальною галуззю національного права, все більше зазнає впливу міжнародно-правових норм та стандартів, що зумовлює необхідність переосмислення традиційних підходів до розуміння його місця в системі права.

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз процесу конституціоналізації міжнародного права та формування міжнародного конституційного права як самостійної підгалузі. Досліджено основні тенденції трансформації міжнародного права в умовах глобалізації, зокрема: підвищення ролі недержавних акторів, переосмислення концепції державного суверенітету, поглиблення взаємодії міжнародного і національного права, формування ієрархічної структури міжнародно-правових норм.

Проаналізовано концепцію спільних цінностей світового співтовариства як фундаментальну основу конституціоналізації міжнародного права. Особливу увагу приділено правам людини як складовій міжнародного конституційного права та їх субсидіарній функції щодо національних правових систем. Розглянуто феномен транснаціонального конституціоналізму та його вплив на формування нового глобального правового порядку.

Досліджено проблему трансформації суб'єк-

тного складу міжнародного права та переходу від традиційної теорії суверенітету до багаторівневого конституціоналізму. Обґрунтовано необхідність розробки нової методології дослідження міжнародного правопорядку, що поєднає підходи конституційного, адміністративного та міжнародного права.

На основі проведеного аналізу аргументовано можливість виокремлення міжнародного конституційного права як самостійної підгалузі міжнародного права з огляду на однорідність правового регулювання та формування специфічної методології. Особливу увагу приділено актуальності конституційно-правового виміру міжнародної співпраці у протидії агресії, тероризму та геноциду в контексті російської агресії проти України.

Ключові слова: конституціоналізація міжнародного права, міжнародне конституційне право, глобальний конституціоналізм, права людини, державний суверенітет, транснаціональний конституціоналізм, міжнародний правопорядок.

Pyroha I.S., Byelov D.M. Constitutionalization of international law: theoretical and legal analysis.

It is indicated that in the modern conditions of globalization and European integration, the study of the interaction of constitutional and international law acquires special relevance. Constitutional law, being a fundamental branch of national law, is increasingly influenced by international legal norms and standards, which makes it necessary to rethink traditional approaches to understanding its place in the legal system.

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the process of constitutionalization of international law and the formation of international constitutional law as an independent subfield. The main trends of the transformation of international law in the conditions of globalization are studied, in particular: increasing the role of non-state actors, rethinking the concept of state sovereignty, deepening the interaction of international and national law, forming a hierarchical structure of international legal norms.

The concept of common values of the world community as a fundamental basis of the constitutionalization of international law is analyzed. Special attention is paid to human rights as a component of international constitutional law and their subsidiary function in relation to national legal systems. The phenomenon of transnational constitutionalism and its influence on the formation of a new global legal order are considered.

The problem of the transformation of the subject composition of international law and the transition from the traditional theory of sovereignty to multi-level constitutionalism is studied. The need to develop a new methodology for the study of the international legal order, which combines the approaches of constitutional, administrative and international law, is substantiated.

On the basis of the conducted analysis, the possibility of distinguishing international constitutional law as an independent sub-branch of international law is argued, given the uniformity of legal regulation and the formation of a specific methodology. Particular attention is paid to the relevance of the constitutional and legal dimension of international cooperation in countering aggression, terrorism and genocide in the context of russian aggression against Ukraine.

Key words: constitutionalization of international law, international constitutional law, global constitutionalism, human rights, state sovereignty, transnational constitutionalism, international legal order.

Постановка питання. У сучасних умовах глобалізації та європейської інтеграції особливої актуальності набуває дослідження взаємодії конституційного та міжнародного права. Конституційне право, будучи фундаментальною галуззю національного права, все більше зазнає впливу міжнародно-правових норм та стандартів, що зумовлює необхідність переосмислення традиційних підходів до розуміння його місця в системі права.

Процеси конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права стають визначальними тенденціями сучасного правового розвитку. Це проявляється

у зростанні ролі міжнародних договорів у національному праві, імплементації міжнародних стандартів прав людини, розвитку наднаціональних механізмів захисту конституційних цінностей та принципів. Особливого значення набуває питання співвідношення норм конституційного та міжнародного права, визначення їх ієрархії та механізмів взаємодії.

В умовах формування глобального конституціоналізму актуалізується потреба теоретичного осмислення трансформації конституційного права під впливом міжнародно-правових норм. Це передбачає дослідження як доктринальних підходів до розуміння місця конституційного права в системі міжнародного права, так і практичних аспектів їх взаємодії на національному та міжнародному рівнях.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичним підґрунтям дослідження взаємодії конституційного та міжнародного права стали праці провідних вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, загальнотеоретичні аспекти співвідношення міжнародного та національного права досліджували М. Баймуратов, О. Зайчук, М. Козюбра, В. Опришко, П. Рабінович. Значний внесок у розробку питань конституціоналізації міжнародного права зробили Ю. Волошин, В. Денисов, А. Селіванов.

Окремі аспекти впливу міжнародного права на конституційне право були предметом наукових досліджень О. Марцеляка, який зосередив увагу на імплементації міжнародних стандартів прав людини, та М. Савчина, який досліджував питання конституційного правосуддя в контексті міжнародного права. Важливе значення мають праці В. Шаповала щодо взаємодії конституційного та міжнародного права в умовах глобалізації.

Серед сучасних зарубіжних досліджень заслуговують на увагу роботи А. Петерса щодо глобального конституціоналізму, Ж.-П. Жаке стосовно конституціоналізації міжнародного права, та К. Томушата щодо впливу міжнародного права на національні конституційні системи.

Метою дослідження є комплексний теоретико-правовий аналіз місця конституційного права в системі міжнародного права, виявлення основних форм їх взаємодії та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів імплементації міжнародно-правових норм у конституційне право України.

Виклад матеріалу дослідження. У сучасних умовах глобальних трансформацій спостерігається суттєва модифікація системи міжнародного права, що проявляється у кількох ключових тенденціях: підвищення ролі та впливу недержавних акторів на міжнародній арені, переосмислення концепції державного сувере-

нітету та його співвідношення з інтересами міжнародної спільноти, поглиблення процесів взаємопроникнення міжнародного і національного права, зростання впливу рішень міжнародних інституцій на внутрішньодержавні правові системи, а також формування новітніх механізмів правотворчості та правореалізації, що поєднують традиційні міжнародно-правові інструменти з транснаціональними соціальними процесами за участю недержавних суб'єктів [1, 2].

В умовах сучасного розвитку міжнародного права простежується чітка тенденція до його конституціоналізації, що проявляється у формуванні особливого наднаціонального конституційного правопорядку. Це відображається у декількох ключових аспектах: поява в міжнародному праві норм конституційного характеру, спрямованих на обмеження державної влади заради захисту прав людини; становлення чіткої ієрархічної структури міжнародно-правових норм; визнання державами пріоритетності окремих міжнародних норм над національним законодавством; створення системи міжнародних органів на основі конституційних принципів верховенства права та розподілу функцій, що особливо помітно у сфері міжнародного правосуддя; зростання незалежності міжнародного права від державного суверенітету; формування універсальних правових цінностей, спільних для більшості країн світу.

На сучасному етапі розвитку міжнародного права постає фундаментальне питання щодо достатності рівня його конституціоналізації для виокремлення міжнародного конституційного права як самостійної підгалузі, а також щодо однорідності правового регулювання в процесі такої конституціоналізації. Вирішення цих проблем має особливе значення для України в контексті формування ефективних відповідей на глобальні виклики сучасності. Для всебічного дослідження цих питань необхідно здійснити комплексний аналіз трьох ключових аспектів: по-перше, дослідити загальноновизнані цінності міжнародної спільноти як фундаментальну основу становлення міжнародного конституційного права; по-друге, переосмислити статус суб'єктів міжнародного права крізь призму концепції суверенітету; по-третє, проаналізувати специфіку міжнародної нормотворчості в контексті формування міжнародного конституційного права.

В процесі конституціоналізації міжнародного права та консолідації фрагментованої міжнародної правової системи ключову роль відіграє концепція спільних цінностей світового співтовариства. Ця концепція дозволяє органічно поєднати принцип універсальності, необхідний для формування єдиної міжнародної правової системи, з принципом плюралізму сучасних правових систем. Однак визначення змісту цих спільних

цінностей та публічних інтересів міжнародної спільноти, а також встановлення їхніх джерел - етичних чи суто правових норм, заснованих на принципі верховенства права, залишається складним та багатоаспектним питанням, що потребує ґрунтовного дослідження [3, 4]. Як загальні цінності пропонується розглядати цінності індивіда (і далі прав людини), і громадські інтереси [5].

Права людини розглядаються як складова міжнародного конституційного права завдяки їх субсидіарній функції щодо національних правових систем, дозволяючи заповнювати прогалини у випадках неналежної реалізації конституційних прав на національному рівні. Хоча імплементація договорів про права людини стала каталізатором конституціоналізації міжнародного права, важливо враховувати специфіку їх взаємодії з внутрішньодержавним правом. В процесі національної імплементації права людини набувають специфічного змістовного наповнення, що породжує необхідність визначення їх «сутнісного мінімуму» та формує концепцію «юридичної спільності» як здатності права генерувати універсальні нормативні значення [6].

У сучасному світі концепція міжнародного права виходить за межі традиційних відносин між державами та міжнародними організаціями. Процес конституціоналізації міжнародного права є значно ширшим за просте перенесення конституційних цінностей з національного на міжнародний рівень. Феномен транснаціонального конституціоналізму, що активно досліджується з 2000-х років, відображає формування нового глобального правового порядку з властивими йому підсистемами, особливими суб'єктами та процесами. Цей порядок характеризується динамічною взаємодією міжнародної та національних правових систем, залучаючи широке коло учасників - від держав та міжнародних організацій до неурядових організацій, індивідів та транснаціональних корпорацій - у процесі правотворчості, інтерпретації та імплементації правових норм як на міжнародному, так і на національному рівнях [7, 8]. Вони ґрунтуються на тій ідеї, що міжнародне право не можна розглядати в ізоляції від внутрішньодержавного.

В умовах глобалізації та ускладнення суспільних відносин класичні концепції монізму та дуалізму вже не можуть повноцінно пояснити взаємодію міжнародного та національного права. Натомість багаторівневий конституціоналізм пропонує новий підхід, який виходить за межі окремих держав і спрямований на захист інтересів як глобальної спільноти, так і окремих індивідів. У сучасному світі ефективний конституційний захист прав людини та забезпечення безпеки особи можливі лише за умови міжнародної співпраці держав, що актуалізує питання

оптимального розподілу повноважень між різними рівнями багаторівневої системи конституціоналізму.

Питання виокремлення міжнародного конституційного права тісно пов'язане з проблемою визначення суб'єктного складу міжнародних правовідносин. Традиційна теорія суверенітету, яка визнає суб'єктами міжнародного права виключно держави (що відображено у Віденській Конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.), ускладнює процес формування міжнародного конституційного права. Хоча такий підхід підкреслює незалежність держав на міжнародній арені та їх провідну роль у міжнародній нормотворчості, він не відповідає сучасним реаліям глобалізованого світу, де міжнародна спільнота характеризується складною соціальною структурою та активною участю недержавних акторів у міжнародних відносинах [1, с. 117, 148]. Крім того, сучасне міжнародне співтовариство характеризується постійною динамікою, обумовленою різноманітними соціальними, економічними, політичними та історичними трансформаціями. Поряд з державами, все більшу роль у міжнародних відносинах відіграють недержавні суб'єкти, серед яких можна виділити народи, релігійні та расові спільноти, транснаціональні корпорації та індивідів. Всі ці актори активно взаємодіють між собою, з державами та міжнародними організаціями у процесах прийняття та реалізації рішень на наднаціональному рівні.

В умовах сьогодення міжнародне співтовариство та держави формують складну систему взаємовідносин на міжнародній арені, де вони можуть як співпрацювати, так і конфліктувати, перебуваючи у стані взаємозалежності. Така взаємодія має симбіотичний характер, що відображає неможливість повноцінного функціонування одного без іншого в сучасній системі міжнародних правовідносин [10].

Формування нових теорій щодо суб'єктного складу міжнародного права, які виступають альтернативою традиційній концепції державного суверенітету, створює теоретичне підґрунтя для становлення міжнародного конституційного права. Ці теоретичні розробки є відображенням об'єктивного процесу ускладнення міжнародних відносин та слугують каталізатором формування нових підгалузей міжнародного права, що краще відповідають сучасним реаліям міжнародного правопорядку.

Питання існування міжнародного права є дискусійним, оскільки воно формується не волею окремої суверенної держави, а через консенсус множини держав. Сучасна міжнародна нормотворчість все частіше здійснюється органами міжнародних організацій за процедурами, подібними до парламентських. Хоча формально міжнародні норми приймаються за згодою дер-

жав-учасниць, фактично на цей процес впливає широке коло суб'єктів – від неурядових організацій і транснаціональних корпорацій до окремих індивідів, які представляють альтернативні позиції. Це призводить до того, що держави втрачають абсолютний контроль над процесами прийняття та імплементації міжнародних актів, що яскраво демонструє приклад Протоколу 11 до Європейської конвенції з прав людини [11]. Під впливом неурядових організацій приєднання держав до Конвенції є неприпустимим без гарантування права на подання скарг.

У системі міжнародного правосуддя також спостерігається тенденція до розширення участі недержавних суб'єктів. Органи з вирішення міжнародних спорів часто формуються з незалежних експертів, які діють не як представники конкретних держав, а як неупереджені фахівці. Більше того, рішення цих органів можуть містити нормативні положення, що фактично перетворює їх на джерело міжнародного права.

На конституціоналізацію міжнародного права вказує формування ієрархічної структури міжнародно-правових норм. У цій системі особливий статус мають норми вищої юридичної сили, які включають декілька категорій: по-перше, положення Статуту ООН як основоположного документа сучасного міжнародного правопорядку; по-друге, імперативні норми загального міжнародного права (*jus cogens*) та зобов'язання перед міжнародним співтовариством в цілому (*erga omnes*); по-третє, норми, що закріплюють основоположні права людини або відображають колективні інтереси міжнародних спільнот [12, 13, 14]. Концепція ієрархії норм має фундаментальне значення, оскільки дозволяє розглядати міжнародне право як цілісну систему з формальною конституційною структурою. В контексті парадигми міжнародного конституційного права наявність такої ієрархії свідчить про складну структурованість міжнародного права, де певні норми набувають особливого статусу, аналогічного до конституційних норм у національному праві. Водночас важливо усвідомлювати, що верховенство таких норм не має абсолютного характеру – це стосується як їхнього місця в системі міжнародного права, так і їхнього пріоритету при імплементації в національні правові системи.

Трансформаційні процеси у сфері конституціоналізації міжнародного права зумовили необхідність розробки нових методологічних підходів як до дослідження міжнародного правопорядку, так і до здійснення міжнародно-правового регулювання. В умовах фрагментації глобального правового порядку та потреби гармонізації різних правових систем традиційні методи інституційного права виявляються недостатніми. Вирішення цієї методологічної проблеми вбачається

у комплексному поєднанні підходів конституційного, адміністративного та міжнародного права, що дозволить створити більш ефективний інструментарій для аналізу та регулювання сучасних міжнародних правовідносин [15], а також конституційний інтерпретаційний метод – метод дефрагментації [16].

Конституціоналізація міжнародного права є безперечною реальністю сучасного світового правопорядку, хоча цей процес стикається з низкою перешкод: прагнення держав зберегти суверенітет, різноманіття правових систем, потреба збереження національної правової специфіки та обмежена демократична легітимність міжнародної нормотворчості.

Проте процес конституціоналізації продовжує посилюватися, що проявляється у кількох ключових тенденціях:

- перенесення конституційних принципів на міжнародний рівень;
- наближення міжнародної нормотворчості до парламентських процедур;
- розширення сфер регулювання міжнародного права;
- формування ієрархічної структури міжнародно-правових норм.

З огляду на однорідність правового регулювання в процесі конституціоналізації та формування специфічної методології дослідження міжнародного правопорядку, можна стверджувати про формування конституційного міжнародного права як окремої галузі. Конституційні норми не просто присутні в різних підгалузях міжнародного права (право міжнародних договорів, право зовнішніх зносин, право міжнародних організацій, міжнародне гуманітарне право), а утворюють цілісну однорідну систему, що може розглядатися як самостійна підгалузь міжнародного права.

У контексті російської агресії проти України особливої актуальності набуває конституційно-правовий вимір участі нашої держави в міжнародних зусиллях щодо протидії агресії, тероризму та геноциду українського народу. Фундаментальними засадами такої міжнародної співпраці виступають принципи захисту прав людини, заборони застосування сили чи погрози силою, поваги до територіальної цілісності держав, демократії та прозорості. Дотримання цих принципів набуває конституційного значення в системі міжнародного права, формуючи правові межі протидії міжнародним злочинам та забезпечення міжнародної безпеки.

Висновки. Таким чином:

1. Конституціоналізація міжнародного права є об'єктивним процесом сучасного світового розвитку, що характеризується формуванням особливого наднаціонального конституційного правопорядку. Цей процес проявляється у поя-

ві норм конституційного характеру, становленні ієрархічної структури міжнародно-правових норм, визнанні пріоритетності окремих міжнародних норм та формуванні універсальних правових цінностей.

2. В основі конституціоналізації міжнародного права лежить концепція спільних цінностей світового співтовариства, яка дозволяє поєднати принцип універсальності з принципом плюралізму правових систем. Особливе місце в цій системі цінностей займають права людини, які виконують субсидіарну функцію щодо національних правових систем.

3. Трансформація суб'єктного складу міжнародного права характеризується зростанням ролі недержавних акторів (неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, індивідів) у міжнародних відносинах, що призводить до переосмислення традиційної теорії державного суверенітету.

4. Класичні концепції монізму та дуалізму поступаються місцем багаторівневому конституціоналізму, який краще відповідає сучасним реаліям взаємодії міжнародного та національного права. Це вимагає розробки нових методологічних підходів, що поєднують інструментарій конституційного, адміністративного та міжнародного права.

5. На сучасному етапі можна говорити про формування міжнародного конституційного права як самостійної підгалузі міжнародного права, що характеризується однорідністю правового регулювання та специфічною методологією. Це підтверджується наявністю конституційних норм не лише в окремих підгалузях міжнародного права, але й формуванням цілісної системи таких норм.

6. В умовах російської агресії проти України особливого значення набуває конституційно-правовий вимір міжнародної співпраці у протидії агресії, тероризму та геноциду. Принципи захисту прав людини, територіальної цілісності, заборони застосування сили набувають конституційного значення в системі міжнародного права.

СПИСОК ВИКОРСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. McCorquodale R. Beyond State Sovereignty: the International Legal System and Non-State Participants. *International Law: Revista Colombiana de Derecho Internacional*. Bogota (Colombia). No. 8. 2006. P. 103–160.
2. Bianchi A. Globalization of Human Rights: the Role of non-state Actors. *Global Law without a State*. Ed. by G. Teubner. Dartmouth, 1997. P. 179–212.
3. Scheyli M. Konstitutionelle Gemeinwohlorientierung im Völkerrecht: Grundlagen völkerrechtlicher Konstitutionalisierung sm

- Beispiel des Schutzes der globalen Umwelt. Berlin: Duncker & Humblot, 2008. 383 p.
4. Spijkers O. What's Running the World: Global Values, International Law, and the United Nations. *Interdisciplinary Journal of Human Rights Law*. 2009-2010. No. 4. P. 67-87.
 5. Peter S. Public Interest and Common Good in International Law. Basel, Switzerland: Helbing Lichenhahn, 2012. 221 p.
 6. Cover R. M. Foreword: Nomos and Narrative. The Supreme Court 1982 Term. *Harvard Law Review*. 1983/84. No. 4. P. 4-68.
 7. Pernice I. The Global Dimension of Multilevel Constitutionalism: A Legal Response to the Challenges of Globalisation. *Völkerrecht als Weltordnung: Festschrift für Christian Tomuschat*. Ed. by P.-M. Dupuy, B. Fassbender, M. Shaw, and K.-P. Sommermann. Kehl, Germany: Engel, 2006. P. 973-1005.
 8. Cottier T. Multilayered Governance, Pluralism, and Moral Conflict. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 2009. No. 16. P. 647-679.
 9. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU69K01>.
 10. Byers M., Nolte G. United States Hegemony and the Foundations of International Law. Cambridge University Press, 2003. 550 p.
 11. Протокол N 11, який передбачає перебування контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основних свобод людини № 994_536 від 11.05.1994. м. Страсбург. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_536#Text.
 12. Fassbender B. The United Nations Charter as the Constitution of the International Community. Leiden, the Netherlands, and Boston: Martinus Nijhoff, 2009. 216 p.
 13. Kirchner S. Relative Normativity and the Constitutional Dimension of International Law: a Place for Values in the International Legal System? *German Law Journal*. 2004. No. 5. P. 47-64.
 14. Cassese A. A Plea for a Global Community Grounded in a Core of Human Rights. 2012. URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199691661.003.0011>.
 15. The Exercise of Public Authority by International Institutions. Advancing International Law. / Eds. von Bogdandy, A. Wolfrum, R., von Bernstorff, J., Dann, P., Goldmann, M. Heidelberg, Springer, 2010. 1008 p.
 16. Aaken A. Defragmentation of Public International Law through Interpretation: A Methodological Proposal. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 2009. No. 16. P. 483-512.
 17. Рогач О.Я., Белов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 23-31.
 18. Белов Д.М., Белова М.В. Сучасний конституціоналізм України в умовах європеїзації вітчизняного права. *Аналітично-порівняльне право*. № 5. 2022. С. 34-39.
 19. Белов Д.М., Марцеляк М.О. Прогресивістський конституціоналізм Михайла Драгоманова. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 74(6). 2022. С. 55-59.
 20. Белов Д., Громовчук М., Правовий простір держави: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46-50.
 21. Белов Д.М., Основний закон України – історія, сучасність та перспективи. Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 22 червня 2021 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. 268 с.
 22. Белов Д.М. Правовий простір держави: окремі доктринальні засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46-50.
 23. Пирога І.С., Белов Д.М., Дербак В.І. Конституційне право у системі міжнародного права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75(1). Ч. 3. 2023. С. 185-190.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.25>

РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: ВПЛИВ НА ПРАКТИКУ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВУ ДОКТРИНУ В УКРАЇНІ

Сінкевич О.В.,*доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри конституційного права**Навчально-наукового інституту права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0000-0003-1700-9768

Мельник І.-І.,*аспірантка Навчально-наукового інституту права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0009-0000-9205-9090

Сінкевич О.В., Мельник І.-І. Репродуктивні права людини у практиці Європейського суду з прав людини: вплив на практику правозастосування та конституційно-правову доктрину в Україні.

Стаття присвячена питанням репродуктивних прав людини у рішеннях Європейського суду з прав людини та їх впливу на практику правозастосування та конституційно-правову доктрину в Україні. Наголошено, що важливим елементом системи основних прав людини є особисті репродуктивні права. Істотний вплив на систему регулювання та здійснення репродуктивних прав має судова практика, у тому числі практика Європейського суду з прав людини. Пріоритетним напрямком розвитку українського законодавства є дослідження можливостей використання судової практики у відносинах охорони та захисту репродуктивних прав. Головним при цьому є питання щодо меж регулюючого впливу прецедентних приписів у частині регулювання відносин щодо репродуктивних прав, відображених в рішеннях Європейського суду з прав людини. Зазначено, що можливість звернення до згаданої практики стає звичною правовою практикою з боку учасників судочинства та адміністративних процедур. Водночас, виникає проблема застосування судової практики у відносинах, які самостійного правового регулювання в Україні не мають через відсутність окремого нормативно-правового акту у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій. Підкреслено, що такий національний нормативно-правовий акт має відповідати принципам, сформульованим у прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини, які стосуються репродуктивних прав.

Сучасна правозастосовна практика діяльності Європейського суду з прав людини свідчить про використання ним напрацьованої власної методології тлумачення та інтерпретації, в основі якої лежить метод консенсусу (правового узгодження), тобто поєднання інтерпретації міжнародних актів та угод із практикою держав-членів (національною правовою системою). При цьому важливим є також використання аналізу конституційних інтерпретацій, відображених у національній правовій системі. На рівні конституційно-правової доктрини стає важливим формування теоретичних підходів до розуміння інтерпретаційних механізмів застосування прецедентного права Європейського суду з прав людини на прикладі сфери репродуктивних прав.

Ключові слова: репродуктивні права, основні права людини, прецеденти, судова практика Європейського суду з прав людини, тлумачення, інтерпретаційні механізми, європейський консенсус.

Sinkevych O.V., Melnyk I.-I. Human reproductive rights in the practice of the European Court of Human Rights: impact on law enforcement practice and constitutional legal doctrine in Ukraine.

The article is devoted to the issues of reproductive human rights in the decisions of the European Court of Human Rights and their impact on the practice of law enforcement and constitutional-legal doctrine in Ukraine. It emphasizes that personal reproductive rights are an important element of the system of fundamental human rights. Judicial practice, including the practice of the European Court of Human Rights,

has a significant impact on the regulation and implementation of reproductive rights. A priority area for the development of Ukrainian legislation is the study of the possibilities of using judicial practice in the field of protection and safeguarding reproductive rights. A key issue in this regard is the scope of the regulating influence of precedential rulings concerning reproductive rights, as reflected in the decisions of the European Court of Human Rights. It is noted that referring to this practice is becoming a common legal practice among participants in judicial and administrative procedures. At the same time, a problem arises in applying judicial practice to relationships that are not independently regulated by law in Ukraine due to the absence of a separate legal act governing assisted reproductive technologies. It is emphasized that such a national legal act should adhere to the principles outlined in the precedential decisions of the European Court of Human Rights related to reproductive rights.

The current law enforcement practice of the European Court of Human Rights demonstrates its use of a well-developed methodology for interpretation based on the consensus (legal harmonization) method, i.e., combining the interpretation of international acts and agreements with the practice of member states' national legal systems.

At the same time, the analysis of constitutional interpretations reflected in national legal systems is also important. At the level of constitutional-legal doctrine, it becomes important to form theoretical approaches to understanding the interpretative mechanisms for applying the precedent law of the European Court of Human Rights, specifically in the area of reproductive rights.

Key words: reproductive rights, basic human rights, precedents, European Court of Human Rights, jurisprudence, interpretation, interpretative mechanisms, European consensus.

Постановка проблеми. Основні права людини є конституційною базою сучасної правової та соціально-орієнтованої держави. Основні права людини четвертого покоління є фундаментальними підвалинами європейської концепції держави у сучасну епоху. У згаданих правах людини втілюються загальні цінності людської гідності, свободи, рівності та моральності, відображені у багаточисельних актах ЄС. Водночас, права людини – це не тільки ознаки демократичного державно-правового устрою, це категорія етично-моральна, що конкретизує поняття порядності, добра, загального блага, гідності, честі, справедливості щодо політики та політичної влади.

Важливим елементом системи сучасних прав людини і громадянина виступають репродук-

тивні права та сфера застосування допоміжних методів подолання безпліддя і реалізації права людини на материнство та права на батьківство.

Конституційно-правові гарантії захисту репродуктивно-генетичних прав додають стійкості всій системі їх правового регулювання. Репродуктивні права людини мають, з одного боку, природно-правову природу, яка характеризується ознаками невідчужуваності, невід'ємності, суб'єктивності та вродженості, а з іншого – позитивно-правову природу, яка передбачає обов'язок втручання держави у визначення юридичних кордонів репродуктивно-генетичних прав людини, встановлення для них видів та меж правового регулювання, нормативних підстав для обмеження, а також правових механізмів їх забезпечення, охорони та захисту.

Водночас, механізм законодавчого забезпечення права людини на охорону репродуктивного здоров'я та порядок застосування допоміжних репродуктивних методів потребує постійного удосконалення. Вагомим елементом впливу на правову сферу відіграє судова практика Європейського Суду з прав людини. Рішення ЄСПЛ у відповідних категоріях справ слугують орієнтиром правозастосування як у країнах членах-ЄС, так і в Україні.

Мета дослідження – це комплексний аналіз впливу на практику правозастосування та конституційно-правову доктрину судових рішень ЄСПЛ у сфері захисту репродуктивних прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження правового регулювання охорони репродуктивного здоров'я та репродуктивно-генетичних прав привертала увагу багатьох сучасних науковців як на теренах України, так і за її межами. Важливий внесок у доктрину репродуктивно-генетичних прав зробили такі вітчизняні автори: С.О. Болдіжар [1], Г.В. Анікіна [2], Т.І. Длугопольська [3], В.А. Ватрас [4], Р.Ю. Гревцова [5], Т.В. Курило [6], О.О. Пунда [7], В.І. Чечерський [8], Р.О. Стефанчук [9], Т.Н. Харатян [10] та багато інших. Проблема правового забезпечення та захисту репродуктивно-генетичних прав залишається мало дослідженою з позицій конституційно-правової теорії.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних природних прав кожної людини є право на продовження роду, яке взаємопов'язано з правом на репродуктивне здоров'я. На рівні нормативно-правових вимог сучасне правове поле ЄС містить багаточисельні приписи, які органічно доповнює практика ЄСПЛ.

Так, Хартія основоположних прав Європейського Союзу наголошує, що при застосуванні досягнень медицини і біології необхідно особливо дотримуватися таких вимог: добровільної і належним чином оформленої згоди зацікавленої

особи відповідно до правил, встановлених законом; заборони застосування евгеніки, особливо її частини, що має на меті селекцію людей; заборони використання людського тіла і його частин як джерела прибутку; заборони відтворення людини за допомогою клонування (п.п. 1-2 ст. 3) [11].

Директива 2004/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 31.03.2004 року *про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, заготівлі, перевірки, обробки, консервації, зберігання та розподілу людських клітин і тканин* встановлює стандарти якості та безпечності людських тканин і клітин для забезпечення високого рівня охорони здоров'я людей [12], а Регламент (Євросоюзу) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 р. *про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних та про вільне переміщення таких даних* (також відомий у науковій літературі як: «Загальний регламент про захист даних» або «General Data Protection Regulation – GDPR») серед іншого встановлює особливості обігу персональних даних людини у медичній сфері [13].

Водночас, головним нормативно-правовим «орієнтиром» регламентування репродуктивних прав людини виступають положення *Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* (Європейська конвенція з прав людини) [14]. Справи, щодо яких ЄСПЛ ухвалив рішення, стосувалися таких аспектів, як дозвіл на законний аборт, дарування ембріону та наукові дослідження маніпуляції з ним, домашні пологи, розмноження шляхом медичного втручання, запобіжні заходи охорони здоров'я новонародженої дитини, внутрішньоутробні медичні тести, операції по стерилізації, примусова стерилізація жінок, сурогатне материнство, ненароджена дитина та право на життя.

Питання, пов'язані із захистом репродуктивних прав охоплюються різними статтями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, зокрема: ст. 2 (право на життя); ст. 3 (заборона катування); ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя); ст. 14 (заборона дискримінації); ст. 1 (захист власності) Протоколу № 1 [15].

Прецедентна практика ЄСПЛ нині фактично є елементом національної правової системи, оскільки сама Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод дає ЄСПЛ право тлумачити положення Конституції України, а національні судові органи починають дедалі більше посилатися на його судові рішення при вирішенні питань у межах національної судової юрисдикції. «Необхідність забезпечення прямої дії норм Конвенції, в якій закріплено права людини та основні свободи, практично полягала не тільки у визнанні їх природно-правового

характеру, тобто такими, які не надаються державою, а є «невідчужуваними» та «непорушними». Йшлося про встановлення нових стандартів правосуддя при тлумаченні тих норм Конвенції, які з огляду на специфіку юридичної природи прав людини не можуть бути сформульовані абсолютно чітко, не потребують додаткового та конкретизуючого тлумачення, оскільки існують у вигляді «відкритого тексту» з метою вирішення майбутніх проблем. Цій меті максимально прислужилося створене Європейським судом з прав людини прецедентне право, яке надає правам людини необхідної конкретизації, визначає їхню юридичну природу, універсалізує їх розуміння і надає чіткості та ясності розуміння тексту Конвенції», – наголошує С. Шевчук [16].

Підкреслимо, що в останні роки питання допоміжних репродуктивних технологій та сурогатного материнства стали предметом розгляду ЄСПЛ у багатьох справах. Серед яких – справа «С.Х. та інші проти Австрії» [17], «Кнехт проти Румунії» [18], «Парилло проти Італії» [19], «Надеску проти Румунії» [20], «Еванс проти Сполученого Королівства» [21], «Діксон проти Сполученого Королівства» [22], «Менессон проти Франції» [23], «Лабассе проти Франції» [24], «Карін Лаборі та інші проти Франції» [25], «Д. та інші проти Бельгії» [26], «Парадісо та Кампанеллі проти Італії» [27].

Найбільш поширеними є звернення до ЄСПЛ щодо питання забезпечення захисту у випадках порушення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої «Кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції» [14]. Так, у контексті порушення положення цієї статті було прийнято рішення ЄСПЛ у справах «С. Х. та інші (S.X. and Others) проти Австрії» [17] та «Коста і Паван» (Costa and Pavan) проти Італії» [28].

Зокрема, у справі «С Х та інші (S.X and Others) проти Австрії» четверо заявників – це дві подружні пари, в кожній з яких виникли проблеми щодо штучного запліднення. В першого подружжя (перший та другий заявник) склалася ситуація, коли можна було використати яйцеклітину дружини і сперму донора, але разом з тим в силу захворювання цієї жінки можливо було провести лише *in vitro* запліднення, проте згідно з чинним законодавством можна було провести лише *in vivo* запліднення донорською спермою. В другій парі була протилежна ситуація – організм жінки не виробляв яйцеклітин і потрібно було проводити імплантацію ембріона, зачатого від сперми її чоловіка та донорської яйцеклітини [17]. Однак за законодавством Австрії таку процедуру здійснити було неможливо. Заявники скаржилися на порушення ст. 8 в сукупності

зі ст. 14 Конвенції, оскільки, незважаючи на важливість права на створення сім'ї та права на відтворення, держава не встановила належних умов для його регулювання. ЄСПЛ у своєму рішенні наголосив, що в обох випадках мало місце порушення ст. 14 Конвенції, оскільки різниця у правовому регулюванні зазначених ситуацій була необґрунтованою та непропорційною.

У справі «Коста і Паван» (Costa and Pavan) проти Італії» заявниками була італійська пара, обидва з партнерів в якій є здоровими носіями генетичного захворювання кістозний фіброз, що стало причиною переривання другої вагітності заявниці, а її перша дитина стала носієм захворювання. Заявниця хотіла уникнути передачі своєї хвороби другій майбутній дитині [28]. Однак, за законодавством Італії, використання технології штучного запліднення і передімплантаційної генетичної діагностики, що дозволяє зробити генетичний аналіз ембріона перш, ніж він буде використаний для ініціації вагітності, можливо тільки для безплідних або нездатних до дітородіння пар, або для пар, в яких чоловік страждає вірусними захворюваннями, що передаються статевим шляхом. Посилаючись на ст. 8, заявники поскаржилися на те, що єдиною можливістю у них залишається природне зачаття, а потім переривання вагітності в разі позитивного аналізу плода на дане захворювання. Суд визнав, що бажання заявників зачати дитину, яка не страждає зазначеним генетичним захворюванням, знаходиться в сфері дії статті 8 як одна з форм вираження їх приватного і сімейного життя. Законодавча заборона є законним засобом обмеження, метою якого є захист моралі, а також прав і свобод інших осіб. При цьому суд вирішив, що повна заборона передімплантаційної генетичної діагностики є невідповідною мірою [29].

Стає очевидним, що широка «палітра» предметів судового розгляду та суспільних відносин, які охоплені згаданими вище рішеннями ЄСПЛ, вимагає перед національною правозастосовною практикою та науковою доктриною сформулювати уніфіковане тлумачення ролі та значення закріплених у цих рішеннях прецедентів. Це питання переплітається з ідеями прямого застосування норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод через механізми прямої дії Конституції України.

Як наголошує О.Д. Моткова, реалізація юридичної властивості прямої дії норм Конституції України не має на меті виключно подолання прогалин у галузевому законодавстві України; гарантує безпосередню реалізацію таких норм при їх дотриманні, виконанні, використанні та застосуванні суб'єктами відповідних правовідносин; реалізується безумовно та не потребує певних на те умов, що відрізняє її від анало-

гії закону та аналогії права. Норми Конституції України та норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод співвідносяться за структурою, формою дії та особливостями застосування, що дозволяє визначити концептуальні особливості формування механізму реалізації та застосування положень Конституції України як норм прямої дії. Центальною при цьому виступає ідея щодо однотипного застосування норм Конституції України та Конвенції про захист прав і основоположних свобод на етапах реалізації права людини та його захисту через аналогічну природу і правову будову їх норм. Норми Конституції України, з огляду на їх юридичні властивості, можуть застосовуватись аналогічно до того, як Європейський суд застосовує положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [30, с. 165-166].

Важливим при цьому стає також опрацювання на науково-теоретичному рівні ролі європейського правового консенсусу. Європейський консенсус - це поняття, яке використовується виключно в контексті практики Європейського суду з прав людини. Це концепція, яка використовується Судом, і впливає з еволюційного характеру тлумачення Європейської конвенції про права людини. Як неодноразово заявлялося ЄСПЛ, Конвенція є «живим» інструментом для держав-членів, в яких вона застосовується. Європейський консенсус відображає загальні стандарти і тлумачення прав людини, які сформульовані в рішеннях та практиці ЄСПЛ. Ці стандарти не завжди зводяться до конкретних положень Європейської конвенції з прав людини, але вони допомагають узгодити різні права та інтереси в сучасному багатокультурному і багаторівневому європейському суспільстві.

Європейський консенсус знаходить своє відображення на двох рівнях. По-перше, його можна визначити на рівні правил, під якими мають на увазі конкретні імплементаційні заходи, які вживаються для реалізації правового принципу в конкретній системі. По-друге, консенсус може діяти на рівні власне принципів, під якими мають на увазі ті загальні концепції, які лежать в основі національних правових стандартів [31, с. 13].

Очевидно, що знання стандартів, розроблених Європейським судом з прав людини, розуміння процесу і механізмів інтерпретації, використання задля їх встановлення, має вирішальне значення для їх правильного застосування на національному рівні, особливо з урахуванням того, що національні суди відіграють важливу роль у процесі інтерпретації. Використання консенсусу на європейському рівні як методу аргументації рішень Суду є необхідним і впливає з необхідності легітимності висновків, яких він доходить у випадках, переданих для аналізу суду. Крім того

у тих випадках, коли такі прояви, як невідповідність законодавства вимогам Конвенції, відсутні, ЄСПЛ вирішує справу з урахуванням положень національного законодавства.

Таким чином з позицій техніко-юридичного конструювання має місце часткове не співпадіння між розташуванням репродуктивних прав у конституційному та галузевому законодавстві, що впливає і на сферу практичного здійснення своїх прав учасниками правовідносин у сфері застосування репродуктивних технологій.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо, що важливим елементом системи основних прав людини є особисті репродуктивних прав. Істотний вплив на систему регулювання та здійснення репродуктивних прав має судова практика, у тому числі практика Європейського Суду з прав людини. Пріоритетним напрямком розвитку українського законодавства є дослідження сфери використання подібної практики у відносинах охорони та захисту репродуктивних прав. Головним при цьому є питання меж поширення науково-теоретичних положень та нормативно-правових приписів у частині регулювання відносин у сфері репродуктивних прав, відображених у рішеннях ЄСПЛ, на сферу вітчизняного правозастосування. Підкреслимо, що багаточисельні морально-етичні, релігійні та правові проблеми застосування репродуктивних прав взагалі, й сурогатного материнства зокрема, досі не дозволяють сформувати у законодавстві багатьох держав єдиного підходу до використання цих репродуктивних засобів та способів реалізації відповідних прав.

На правозастосовному рівні можливість звернення до рішень ЄСПЛ не викликає жодних питань та стає звичною практикою з боку учасників судочинства та застосування адміністративних процедур. Водночас виникає проблема застосування судової практики у відносинах, які самостійного правового регулювання в Україні не мають через відсутність окремого нормативно-правового акту у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій. Такий національний нормативно-правовий акт має відповідати принципам тлумачення, сформульованим у прецедентних рішеннях ЄСПЛ щодо регламентування репродуктивних прав.

Сучасна правозастосовна практика діяльності ЄСПЛ свідчить про використання ЄСПЛ напрацьованої ним власної методології інтерпретації, в основі якої лежить метод консенсусу (правового узгодження), тобто поєднання інтерпретації міжнародних актів та угод із практикою держав-членів (національною правовою системою). Отже важливим на доктринальному рівні стає формування теоретичних підходів до розуміння інтерпретаційних механізмів застосування прецедентного права ЄСПЛ.

Ефективна реалізація потенціалу судової практики ЄСПЛ при вирішенні національними судами та адміністративними органами спорів, пов'язаних з здійсненням репродуктивних прав, повинна знайти своє відображення на рівні перспективного національного законодавства, що дозволяє запропонувати включити до нього окрему правову норму такого змісту: «Стаття – Врахування судової практики Європейського Суду з прав людини при вирішенні судом спорів, пов'язаних із здійсненням репродуктивних прав «При вирішенні спорів, пов'язаних з здійсненням репродуктивних прав, суд або орган публічного управління за заявою заінтересованої сторони може врахувати положення судової практики Європейського Суду з прав людини, якщо вони не суперечать вимогам цього Закону, інших законів та моральним засадам суспільства».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Болдіжар С.О. Сурогатне материнство: співвідношення медичної та правової визначеності. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право*. 2019. Т. 1. Вип. 58. С. 196–199.
2. Анікіна Г.В. Поняття та ознаки цивільних правовідносин, пов'язаних зі смертю фізичної особи. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. (дата звернення 10.12.2023 р.)
3. Длугопольська Т.І. Правова природа репродуктивних прав фізичних осіб. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 2. С. 103–107.
4. Ватрас В.А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики: монографія. Хмельницький : Видавництво ТОВ «Поліграфіст-3», 2020. 824 с.
5. Гревцова Р.Ю. Актуальні проблеми правового регулювання охорони громадського здоров'я в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 1 (11). С. 195–208.
6. Курило Т.В. Особливості правового регулювання репродуктивних прав фізичної особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 66–68.
7. Пунда О.О. Адміністративно-правова охорона особистих немайнових прав : монографія. Ірпінь-Хмельницький, ФОП Стрихар А.М., 2017. 542 с.
8. Чечерський В.І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження: монографія. Херсон : Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.
9. Стефанчук Р.О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального*

- управління та права. 2003. № 1-2 (9-10). С. 66–73.
10. Харатян Т.Н. Забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: зарубіжний досвід та перспективні напрямки його удосконалення в Україні. *Право і суспільство*. 2018. № 1. URL <http://pravoisuspilstvo.org.ua/index.php/archiv?id=110> (дата звернення 09.12.2023 р.)
 11. Хартія основоположних прав Європейського Союзу URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ:C:2007:303:TOC>. (дата звернення: 12.10.2023).
 12. Директива 2004/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, заготівлі, перевірки, обробки, консервації, зберігання та розподілу людських клітин і тканин від 31.03.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-04#Text (дата звернення: 12.10.2023).
 13. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <http://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679&from=ENm> (дата звернення: 12.10.2023).
 14. Європейська конвенція з прав людини з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 1, 14 та 15 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr (дата звернення: 12.10.2023).
 15. Європейський суд з прав людини оприлюднив перелік та фабули рішень у справах, пов'язаних з репродуктивними правами. URL: <https://www.echr.com.ua/reproduktivni-prava-praktika-yespl-perelik-sprav> (дата звернення: 12.10.2023).
 16. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIIdx=416>. (дата звернення: 12.10.2023).
 17. Case of S.H. and Others v. Austria, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-107325%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-107325%22]}) (дата звернення: 2.10.2023).
 18. Case of Knecht v. Romania, [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-113291%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-113291%22]}) (дата звернення: 2.10.2023).
 19. «Паррілло проти Італії» [Parrillo v. Italy]. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-163029&filename=CASE%20OF%20PARRILLO%20v.%20ITALY%20-%20%205BUkrainian%20Translation%5D%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf&_ogEvent=False (дата звернення: 2.10.2023).
 20. Case of Nedescu v. Romania (Application № 70035/10): Judgment European Court of Human Rights, 16 January 2018. URL: <https://www.juridice.ro/wp-content/uploads/2018/01/CASE-OF-NEDESCU-v.-ROMANIA.pdf> (дата звернення: 2.10.2023).
 21. Case of Evans v. The United Kingdom (Application № 6339/05): Judgment European Court of Human Rights, 10 April 2007. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-80046%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-80046%22]}) (дата звернення: 2.10.2023).
 22. Case of Dickson v. The United Kingdom (Application № 44362/04): Judgment European Court of Human Rights, 4 December 2007 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-83788%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-83788%22]}) (дата звернення: 2.10.2023).
 23. Case of Mennesson v. France (Application № 65192/11): Judgment European Court of Human Rights, 26 June 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145389>. (дата звернення: 2.10.2023).
 24. Case of Labassee v. France (Application № 65941/11): Judgment European Court of Human Rights, 26 June 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145378> (дата звернення: 2.10.2023).
 25. Case of Laborie v. France (Application № 44024/13): Judgment European Court of Human Rights, 16 January 2015. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-151104> (дата звернення: 2.10.2023).
 26. Case of D. and others v. Belgium (Application № 29176/13): Judgment European Court of Human Rights, 8 July 2014. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155182> (дата звернення: 2.10.2023).
 27. Case of Paradiso and Campanelli v. Italy (Application № 25358/12): Judgment European Court of Human Rights, 24 January 2017 URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:\[%2225358/12%22\],%22itemid%22:\[%22001-170359%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2225358/12%22],%22itemid%22:[%22001-170359%22]}) (дата звернення: 2.10.2023).

28. Постанова ЄСПЛ у справі «Коста і Паван» (Costa and Pavan) проти Італії». URL: <http://base.garant.ru/70369402> (дата звернення: 2.10.2023).
29. Логвінова М.В. Діяльність Європейського суду з прав людини в сфері захисту сімейних прав та охоронюваних законом інтересів у контексті правозастосовчої практики України. *Правові позиції Європейського суду з прав людини у правозастосовчій практиці України*: збірник наукових праць викладачів кафедри судочинства. За ред. М.К. Галянтича. Івано-Франківськ: ПНУ імені В. Стефаника, В.П. Супрун, 2017. С. 93–132.
30. Моткова О.Д. Прямая дія норм Конституції України у сферах реалізації та захисту прав людини: питання теорії та практик. Дис. на здобуття наукового ступеня к. ю. н. 12.00.02. Інститут законодавства Верховної Ради України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2019. 196 с. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15119> (дата звернення: 2.10.2023)
31. Kanstantsin Dzehtsiarou. *European Consensus and the Legitimacy of the European Court of Human Rights*. Cambridge University Press. 2015. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/european-consensus-and-the-legitimacy-of-the-european-court-of-human-rights/E4515C5EAD3CB47DE2D7852B713446C9>. (дата звернення: 2.10.2023).

УДК 354.61:342.72/73

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.26>

КОНФЛІКТ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ЦЕНТРУ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ З ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ

Тимофєєв В.П.,

старший викладач кафедри ТСП

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-6805-8933

Наточій А.Д.,

старший викладач кафедри ТСП

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-4227-5251

Тимофєєв В.П. Наточій А.Д. Конфлікт територіального центру комплектування та соціальної підтримки з цивільним населенням.

У сучасному світі конфлікти між територіальними центрами комплектування та цивільним населенням стають все більш актуальними та значущими. Ця тема охоплює широкий спектр питань, пов'язаних з взаємодією військових структур та громадянського суспільства, а також з проблемами соціальної підтримки та інтеграції військовослужбовців у мирне життя.

В статті досліджено особливості та сутність конфлікту цивільного населення з Територіальним центром комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП). Дана тема досліджує питання щодо незаконного затримання або викрадення людини працівниками ТЦК та СП в умовах воєнного стану, питання порушення конституційних прав громадян. Основні причини конфліктів між цивільним населенням та ТЦК та СП включають недостатню інформованість населення про процедури та права, неефективну комунікацію між військовими структурами та громадянами, а також проблеми в організації та наданні соціальної підтримки. Конфлікти можуть виникати через несправедливість у розподілі ресурсів, бюрократичні перешкоди та відсутність прозорості у діяльності ТЦК та СП. Непорозуміння виникають через різні причини, включаючи недостатню комунікацію між військовими та цивільними організаціями, порушення чинного законодавства України, недоліки в соціальній політиці, а також відсутність адекватних механізмів підтримки та реабілітації. У дослідженні розглядаються основні причини та наслідки таких конфліктів, а також можливі шляхи їх вирішення. Особлива увага приділяється ролі держави та громадських організацій у забезпеченні соціальної підтримки Збройним силам України.

Сутність таких конфліктів полягає у протистоянні інтересів цивільного населення та військових структур, що може призвести до зниження довіри до державних інститутів, посилення соціальної напруженості та погіршення якості життя громадян. Конфлікти також можуть впливати на моральний стан не тільки військовослужбовців, але й всього суспільства, що потребує особливої уваги та підтримки в період воєнного стану.

Ключові слова: Територіальний центр комплектування та соціальної підтримки (ТЦК), мобілізація, воєнний стан, цивільне населення.

Tymofeiev V.P., Natociy A.D. Conflict between the territorial center for recruitment and social support and the civilian population.

In today's world, conflicts between territorial recruitment centers and civilians are becoming increasingly relevant and significant. This topic covers a wide range of issues related to the interaction of military structures and civil society, as well as the problems of social support and integration of military personnel into civilian life.

The article examines the peculiarities and essence of the conflict between the civilian population and the Territorial Center for Recruitment and Social Support (hereinafter – TCR and SP). This topic examines the issue of illegal detention or abduction of a person by the employees of the TCR and SP under martial law, and the issue of violation of the constitutional rights of citizens. The main causes of conflicts between the civilian population and the TCR and SP include insufficient awareness of procedures and rights, ineffective communication between military structures and citizens, as well as problems in the organization and provision of social support. Conflicts can arise due to inequitable distribution of resources, bureaucratic obstacles and lack of transparency in the activities of the TCC and SP. Misunderstandings arise for a variety of reasons,

including insufficient communication between military and civilian organizations, violations of current Ukrainian legislation, shortcomings in social policy, and the lack of adequate support and rehabilitation mechanisms. The study examines the main causes and consequences of such conflicts, as well as possible ways to resolve them. Particular attention is paid to the role of the state and civil society organizations in providing social support to the Armed Forces of Ukraine.

The essence of such conflicts lies in the confrontation between the interests of the civilian population and military structures, which can lead to a decrease in trust in state institutions, increased social tension and a deterioration in the quality of life of citizens. Conflicts can also affect the morale of not only military personnel but also the entire society, which requires special attention and support during martial law.

Key words: Territorial center for recruitment and social support (TCR and SP), mobilization, martial law, civilian population.

Постановка проблеми. З початку повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію нашої держави громадяни України зіткнулися з посиленими мобілізаційними заходами, що здійснюються з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту - на організацію і штати воєнного часу. В цьому контексті важливо розмежовувати поняття загальної та примусової мобілізації, розуміння поняття порушення конституційних прав громадян працівниками ТЦК та СП та правоохоронними органами, вирішення питання кримінальної відповідальності, до якої необхідно притягувати представників влади за неправомірне ставлення до громадян України а також забезпечення нормального функціонування суспільства та збереження стабільності й довіри до владних структур в період воєнного стану.

Мета дослідження. Аналіз проблеми затримань чоловіків віком від 18 до 60 років працівниками ТЦК та СП разом з представниками правоохоронних органів, висвітлення нагальних проблем під час мобілізації, з'ясування причин виникнення конфліктів між цивільним населенням та представниками ТЦК та СП.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з російським вторгненням на територію нашої держави та введенням воєнного стану, особливої актуальності набула проблема насильницьких та незаконних затримань працівниками ТЦК та СП та поліцейськими громадян України на ву-

лицях. Важливо визначити причини затримань чоловіків, адже дивлячись на масштаби загрози зі сторони російської федерації, розв'язання цього питання зможе полегшити вирішення проблеми посилення обороноздатності нашої держави.

Відповідно до положень статті 1 Закону «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» № 3543-XII мобілізація – це комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано [1].

Проте в сучасному законодавстві існують певні підстави, згідно яких призову на військову службу під час мобілізації підлягають не всі військовозобов'язані особи. Відповідно до положень статті 23 Закону «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» визначено коло осіб, які не підлягають призову на військову службу під час мобілізації.

Розглянемо декілька підстав для права набуття відстрочки від призову:

- заброньовані на період мобілізації та на воєнний час за органами державної влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, а також за підприємствами, установами і організаціями в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

- визнані в установленому порядку особами з інвалідністю або відповідно до висновку військово-лікарської комісії тимчасово непридатними до військової служби за станом здоров'я на термін до шести місяців (з наступним проходженням військово-лікарської комісії);

- жінки та чоловіки, на утриманні яких перебувають троє і більше дітей віком до 18 років;

- жінки та чоловіки, які самостійно виховують дитину (дітей) віком до 18 років;

- жінки та чоловіки, опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі, які виховують дитину з інвалідністю віком до 18 років;

- усиновителі, опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі, на утриманні яких перебувають діти-сироти або діти, позбавлені батьківського піклування, віком до 18 років;

- зайняті постійним доглядом за хворою дружиною (чоловіком), дитиною, а також батьками своїми чи дружини (чоловіка), які за висновком медико-соціальної експертної комісії чи лікарсько-консультативної комісії закладу охорони здоров'я потребують постійного догляду;

– народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, та інші [1].

Згідно з Положенням про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки – це орган військового управління, що забезпечують виконання законодавства з питань військового обов'язку і військової служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації [2]. Із 24 лютого 2022 року, функції ТЦК та СП значно розширились: мобілізація, комплектування, соціальна підтримка, інформаційна робота, співпраця з іншими органами.

Однак у процесі виконання цієї місії виникає велика кількість конфліктів із цивільним населенням. Так, під час виконання завдань, покладених на представників влади, вони порушують конституційні права громадян, що стосуються питань мобілізації. Так, у лютому цього року під Броварами представники ТЦК зупинили водія-далекобійника, змусили його вийти з авто та побили. Дружина та донька чоловіка, які опинилися свідками цього інциденту, стверджують, що його силоміць хотіли мобілізувати. За словами Вероніки, поки її батька били, поруч стояв і поліцейський і нічого не зробив. «Поки мого тата били, поки в мами забирали телефон та видаляли все що можливо тільки, працівник поліції, який приїхав до цього, стояв в стороні, руки в кишенях. Він дивився на всю цю ситуацію та ніяк не реагував. Так само як ТЦК, стояли та просто дивились, як на їхніх очах ледве не вбивають людей...». Сім'я підтримує ЗСУ, тато дівчини взяв повістку та добровільно розписався в ній, але ж за її словами якщо всі чоловіки підуть на війну, хто буде допомагати тим, хто потребує допомоги. «Я чудово розумію, що хлопців треба змінювати, але ж не таким чином! Я не кажу, що всі, хто стоїть на постах та дають повістки – погані, ні! Я кажу про даних осіб, які займалися цим злочином, та про тих осіб, які стояли у стороні та ніяк не діяли», – зазначає донька постраждалого [2].

До найактуальніших порушень, які допускаються представниками ТЦК та СП під час проведення мобілізаційних заходів можна віднести наступні:

– силові затримання громадян на вулиці: зазначено, що підставою затримання є лише щодо осіб, які вчинили правопорушення, повноваження затримувати, застосовувати силові прийоми мають виключно працівники поліції;

– ігнорування існуючих підстав для відстрочки у військовозобов'язаних: зазначено, що потрібно самостійно проаналізувати наявні документи про відстрочку, або з допомогою юриста зробити правовий аналіз ситуації;

– легковажне ставлення до стану здоров'я військовозобов'язаних: паралельно із проход-

женням медичної комісії медичної комісії при ТЦК та СП, пройти перевірку стану здоров'я в іншому приватному чи комунальному закладі охорони здоров'я [3].

Ще один з прикладів порушення законодавства ТЦК та СП щодо цивільного населення, у Івано-Франківській області 30 серпня правоохоронці та працівники ТЦК затримали водія туристичного автобуса із Полтавщини, де перебували 50 людей. Це сталося у місті Яремче. Чоловік, з яким це сталося, був другим водієм автобуса. «Водій зупинився неподалік заправки. Поки люди відійшли поїсти, у туалет, під'їхала поліція разом із працівниками Надвірнянського районного ТЦК. Водія із документами, ключами від автобуса та грошиками на пальне посадили в автомобіль та забрали. Усі люди залишились на вулиці. Виїзд у Полтаву мав бути завтра вранці. Із водієм їхав його 14-річний син, який залишився зараз один, бо тата забрали. Дитина намагалась додзвонитись до батька, він йому тільки сказав, що він у Франківську в лікарні проходить ВЛК», – розповіла Суспільному Юлія [4].

Після того як, в соціальних мережах поширились відео з територіальних центрів про побиття цивільного населення, а саме чоловіків яких примусово та безпідставно доставляли до них, працівники почали незаконно забирати мобільні телефони у чоловіків, щоб в них не було змоги розповсюдити всі знущання та порушення їхніх прав та свобод.

Поведінка працівників ТЦК та СП є настільки жорстокою, що одного дня соціальні мережі облетіла чергова новина про те, що зранку 7 червня у Баранівці близько пів сотні місцевих жителів прийшли під приміщення другого відділу Звягельського районного територіального центру комплектації та соціальної підтримки. Люди вимагають справедливого розслідування справи 32-річного Сергія Ковальчука, який помер після відвідування РТЦК та СП [5].

Визначені статтею 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [1] права осіб щодо відстрочки від призову під час мобілізації дуже часто зазнають порушень із боку працівників ТЦК та СП. Таке порушення виражається нехтуванням працівниками ТЦК та СП положенням вищенаведеної статті та фактичним призовом всіх громадян України на військову службу, без урахування фундаментальних обставин, які надають право особам на відстрочку від призову.

З урахуванням таких порушень, особи опиняються в складній правовій ситуації, яка зумовлена наступним:

1. Відмова від призову на військову службу містить склад кримінального правопорушення передбаченого ст. 336 КК України, відтак навіть при наявності підстав для відстрочки особа не

має права на відмову у виконанні наказу працівника ТЦК та СП, щодо її призову.

2. Оскарження рішення ТЦК та СП, щодо призову на військову службу, потребує значного проміжку часу, у зв'язку із чим, в разі оскарження відповідного рішення, до поки воно не буде скасоване за рішенням адміністративного суду, його виконувати все таки доведеться.

3. Законодавцем внесено зміни до КАС України, шляхом доповнення новим пунктом ч. 3 ст. 151 Кодексу адміністративного судочинства України, яким встановлено, що не допускається забезпечення позову шляхом зупинення наказу або розпорядження командира (начальника), відданого військовослужбовцю в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці. Тобто не можливо оскаржити рішення із одночасним залишенням особи за місцем її проживання [6].

Враховуючи вказане вище, особа, яка отримує наказ про мобілізацію, хоча станом на день проходження ВЛК зумовленої отриманням повістки про явку до ТЦК та СП та має право на відстрочку від призову в межах ст. 23 ЗУ «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», фактично зазнає суттєвого порушення своїх прав визначених законом та законодавчо обмежується в праві на оскарження протиправних дій. Отже громадянин України, якого незаконно призвали на військову службу, в силу діючого законодавства, зобов'язаний виконувати незаконний наказ командира ТЦК та СП, а в подальшому і наказ командира військової частини, виконуючи бойові завдання та ризикуючи своїм життям і здоров'ям.

Так, уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець висловився наступним чином: «Я напряду показав, що ТЦК – це є військові підрозділи. Згідно з нашою Конституцією, військові підрозділи не можуть брати участь в обмеженні прав громадян України, навіть якщо юридично у нас введений воєнний статус. Це пряма норма нашої Конституції». Також Лубінець підкреслив, що є окрема конвенція ООН, яка ратифікована, в нас є окреме законодавство, яке ратифіковане. Пояснення, яке я чув на засіданні комітету, що у нас дуже багато громадян України скористались незаконним правом і десь через корупційну складову отримали довідку про те, що вони інваліди третьої групи. Насправді вони не мають права цим займатися. Я сказав, це ж питання не до законодавства, – наголосив омбудсмен. За його словами, це потрібно вирішувати в інший спосіб, так як не можна порушувати міжнародні зобов'язання України [7].

З початку повномасштабного вторгнення в Україну в 2022 році, весь народ згуртувався та усіма силами намагався здолати ворога. Було дуже багато добровольців, великий відсоток

чоловіків покидали свої родини та йшли захищати нашу державу. На жаль, у 2024 році такої ми вже не спостерігаємо, порівняно з 2022 роком добровольців стало набагато менше. На це вплинуло багато факторів, одними з них є: до військових почали відноситися як до живого щита, багато командирів не думають за збереження свого особового складу; військові після поранення отримують до 600 грн. на місяць, цієї суми взагалі не вистачає на реабілітацію після поранення; багато випадків, що обіцяні виплати не доходять до військових.

Зараз багато випадків та званих «СЗЧ» – коли військовослужбовець самовільно покинув частину. Причинами цього є тиск самої ситуації на фронті, чоловіки та татусі сумують за своїми близькими та не витримують відстані між ними, мало кваліфікованих командирів. «З одного боку, розумієш, бо важкі умови, втома, хочеться бути із сім'єю; з іншого, ти в будь-якому разі підставляєш колектив», – ділиться знайомий військовослужбовець, аеророзвідник. Наступного дня після того, як він поїхав у відпустку, його побратим не повернувся зі своєї. Тим часом людей не вистачає [8].

На жаль, ми можемо спостерігати за тим як люди наживаються на гуманітарній допомозі нашим військовим та внутрішньо переміщеним особам. Багато випадків в яких гуманітарна допомога не доходить до військових, люди її продають. «За результатами розслідування ТСК у Полтаві були виявлені численні факти розкрадання гуманітарної допомоги, яка прибула на адресу Полтавської міської ради, вже маємо результати роботи, винні встановлені!» [9].

Останні два роки можна спостерігати за тим, що насильно мобілізовані особи не мають належної мотивації захищати державний суверенітет та її незалежність, що часто призводить до значних ризиків на полі бою, включаючи безглузді втрати. Для ефективної військової служби та захисту держави необхідно створити реальні стимули морального та матеріального характеру. Такі стимули та мотивація повинні не лише надихати на добровільну службу, але й відповідати межах законодавства з метою забезпечення довіри до військової системи в цілому та гарантувати соціальну підтримку військових. Крім того, важливо звернути особливу увагу на розвиток професійної армії, де головним мотиватором повинен бути не примус, а патріотичне виховання, підтримка з боку держави та гідні умови служби. Так, в першу чергу необхідно повернути доплати військовим належного розміру, забезпечувати їх матеріально: формою, якісним обладнанням, зручним спорядженням, їжею, надавати правову та матеріальну допомогу сім'ям, які втратили через військові дії своїх захисників, тощо. У такий спосіб можна не тільки підвищити

бойову ефективність, але й мінімізувати небезпеку даремних втрат, адже добре підготовлені та мотивовані військові стають справжньою опорою для країни.

Окрім цього, представники ТЦК та СП ведуть дуже нахабне та зневажливе спілкування з цивільним населенням, обмежуючи цим права та свободи людини. Чомусь останнім часом працівники ТЦК та СП вважають себе на ланку вище за цивільне населення та вважають, що це їм дає право на таке жорстоке поводження з людьми.

Грошове забезпечення виступає базисом матеріального забезпечення військовослужбовців, оскільки воно «дозволяє посилити матеріальну зацікавленість у досягненні високих показників бойової підготовки, а недооцінка достатнього рівня грошового забезпечення військовослужбовців веде до негативних явищ у житті ЗСУ в цілому» [10, с. 198].

Необхідно врахувати, що стаття 9 Конституції України регламентує, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [11]. З боку працівників ТЦК та СП часто доводиться спостерігати незаконне примусове затримання з направленням до своєї установи. Крім національного законодавства порушуються норми міжнародного права, наприклад, в ст. 4 Європейській Конвенції з прав людини зазначено, що нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані [12].

Основним у характеристиці прав і свобод людини та громадянина визнається те, що вони мають бути під захистом держави. Тобто, права і свободи гарантуються державою і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін чи доповнень не допускається звуження змісту та обсягу вже існуючих.

Розглядаючи особливості захисту прав людини в умовах воєнного стану, в першу чергу, варто з'ясувати, що ж слід розуміти під цим станом. У юридичній літературі та законодавстві України надається достатньо широкий перелік визначень цього явища. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тим-часове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [13].

Згідно з ч. 2 статті 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та статті 64 Конституції України [11; 13], в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції. Ця конституційна норма є бланкетною, вона містить перелік статей Конституції, у яких закріплено ті права і свободи людини, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану. В умовах воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені наступні права і свободи, передбачені Основним законом: рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом; право на громадянство та на зміну громадянства; право на життя; право на повагу до гідності; право на свободу та особисту недоторканність; право надсилати індивідуальні чи колективні письмові звернення та на обґрунтовану відповідь на них; право на житло; на рівні права і обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівність прав дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним; право на судовий захист прав і свобод людини і громадянина; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди та інші [14].

Висновки. Було досліджено особливості та сутність конфлікту цивільного населення з ТЦК та СП під час проведення мобілізації, питання незаконного позбавлення волі представниками влади в умовах воєнного стану.

Для вирішення цієї проблеми слід впровадити наступне:

1) притягати працівників ТЦК та СП до відповідальності, визначеної законодавством України та міжнародно-правовими актами, які ратифікувала Україна за незаконні дії у відношенні до громадян нашої держави;

2) передивитися алгоритм проведення мобілізаційних заходів, впроваджуючи патріотизм та любов до своєї держави як основну ідею та мотивацію приєднуватися до лав Збройних сил України тільки за власним бажанням;

3) мотивувати та підтримувати психологічно та матеріально мобілізованих громадян України, адже, на нашу думку, відповідне грошове забезпечення військовослужбовців є одним з найважливіших елементів їх матеріального становища та мотивації на службі. Грошове забезпечення військовослужбовців має відповідати сучасним реаліям, забезпечувати стабільність, його розміри мають відображати рівень фізичного і морального навантаження, враховувати ризики й створювати належні матеріальні умови для життя військовослужбовців та членів їх сімей.

Гідне грошове забезпечення військовослужбовців неможливе без фундаментального нормативно-правового забезпечення, яке не лише містить відповідні соціальні права, а й забезпечує соціальні гарантії їх реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" від 28 червня 2023 року № 3161-IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/T354300?an=1&ed=2023_06_28 (Дата звернення - 24.09.2024).
2. Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. № 154. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF#Text> (Дата звернення - 24.09.2024).
3. Новий скандал з ТЦК: під Києвом далекобіяника жорстко побили на очах у дружини - всі деталі. URL: <https://tsn.ua/exclusive/noviy-skandal-z-tck-pid-kiyevom-dalekobiynika-zhorstoko-pobili-na-ochah-u-druzhini-vsi-detali-2507899.html> (Дата звернення: 24.09.2024).
4. Які порушення допускають ТЦК та СП під час проведення мобілізації? URL: <https://consultant.net.ua/consultant-article/1425> (Дата звернення: 24.09.2024).
5. Стаття: Жителі Баранівки на Житомирщині знову прийшли під ТЦК: вимагають справедливого розслідування справи про побиття чоловіка. URL: <http://surl.li/xa1qmw> (Дата звернення - 01.10.2024).
6. Стаття: Автобус із туристами з Полтави залишився без водія, бо його забрали в Яремчі працівники ТЦК. Суспільне Полтава. URL: <http://surl.li/evmhcs> (Дата звернення 01.10.2024).
7. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 25.09. 2024).
8. Стаття: В Україні активно обговорюють проблему СЗЧ і необхідність демобілізації. Що кажуть військові і чи є реакція від держави. URL: https://lb.ua/society/2024/10/02/637560_ukraini_aktivno_obgovoryuyut.html (Дата звернення - 06.10.2024).
9. Стаття: Парламентська ТСК: встановлені особи, які розкрадали гуманітарну допомогу у Полтавській міськраді. Полтавщина. URL: <https://poltava.to/news/70774> (Дата звернення - 06.10.2024).
10. Стаття: «Порушує норми української Конституції», - омбудсмен про мобілізаційний закон. URL: https://lb.ua/pravo/2024/01/17/594192_porushuie_normi_ukrainskoi.html (Дата звернення - 06.10.2024).
11. Ляпін М.В., Чимишенко С.М. Роль грошового забезпечення в системі матеріального забезпечення військовослужбовців. Сучасні проблеми розбудови Збройних Сил України: матеріали Всеукр. наук. практ. конф. (м. Київ, 26 квіт. 2013 р.). Київ: ВІКНУ, 2013. С. 197-198.
12. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (Дата звернення - 20.09.2024).
13. Європейська Конвенція з прав людини: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n525 (Дата звернення - 23.09.2024).
14. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 10.11.2015 № 766-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (Дата звернення - 25.09.2024).

УДК 342.72/.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.27>

КООРДИНАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ОРГАНУ

Чечерський В.І.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
ВНЗ «Національна академія управління»,
начальник відділу Спеціалізованої екологічної прокуратури
Офісу Генерального прокурора,
Почесний працівник прокуратури
ORCID: 0000-0002-4269-1247

Чечерський В.І. Координаційна діяльність у сфері протидії злочинності як функція державного органу.

У науковій публікації досліджується проблематика доцільності закріплення функції координації протидії злочинності за прокуратурою чи за іншим державним органом, зокрема, Міністерством внутрішніх справ України або поліцією.

Констатується, що в умовах негативних тенденцій до зростання рівня злочинності, суворої регламентації та розмежування підслідності правоохоронних органів і зосередження їх зусиль на протидії збройній агресії, особливого значення набуває координація роботи для запобігання, виявлення та протидії кримінальним правопорушенням.

У статті акцентовано увагу на тому, що на сьогодні ця функція закріплена за прокуратурою, проте чинна її законодавча регламентація є недосконалою. Як наслідок, існують протилежні думки щодо доцільності закріплення координації протидії злочинності саме за органами прокуратури.

Це пов'язано з тим, що до цього часу починаючи з 2014 року остаточно не вирішено питання про роль та місце прокуратури в системі органів державної влади.

Аналізуючи норми законодавства, робиться висновок, що координаційну діяльність прокуратури можна розглядати як окрему функцію прокуратури, яка, однак, пов'язана із організацією досудового розслідування у широкому контексті цього значення.

Наголошується на тому, що при визначенні органу, на який має бути покладено основну консолідуючу роль, повинен бути дотриманий принцип рівності суб'єктів координаційної діяльності.

Обґрунтовано, чому саме до суб'єктів координації протидії злочинності слід включати не лише правоохоронні, але й інші державні органи.

Зроблено висновок, що для того, щоб відігравати ключову консолідуючу роль у координаційній діяльності у цій сфері державний орган повинен відповідати таким вимогам: 1) бути постійно діючим; 2) здійснювати правозастосовну діяльність у цій сфері; 3) мати розгалужену систему, що охоплює всі рівні; 4) бути рівним учасником правовідносин разом з іншими суб'єктами координаційної діяльності; 5) бути уповноваженим на протидію злочинності у всіх сферах, незалежно від підслідності; 6) мати достатні повноваження щоб забезпечити контроль за виконанням скоординованих заходів.

Тому на теперішній час відсутня інша альтернатива, відповідно до якої координаційну діяльність з протидії злочинності можна було б передати іншому органу ніж прокуратурі. Проте інші державні органи, або утворені при них спеціальні органи, у тому числі при Міністерстві внутрішніх справ України, можуть виконувати допоміжні, консультативні, дорадчі функції у сфері координації протидії злочинності, які, однак, не можуть підмінити загальну ключову координуючу роль прокуратури.

Ключові слова: координаційна діяльність, поліція, прокуратура, протидія злочинності, функції прокуратури, функції поліції, держава.

Chechersky V.I. Coordination activities in the field of anti-crime as a function of a state authority.

The scientific publication examines the issue of the expediency of consolidating the crime prevention coordination function under the prosecutor's office or another state body, in particular the Ministry of Internal Affairs of Ukraine or the police.

It is noted that in the conditions of negative trends towards the growth of the level of crime, strict regulation and delimitation of the responsibility of law enforcement agencies and the concentration of their efforts on countering

armed aggression, the coordination of work to prevent, detect and counter criminal offenses is of particular importance.

The article focuses on the fact that today this function is assigned to the prosecutor's office, but its current legislative regulation is not perfect. As a result, there are opposing opinions regarding the expediency of consolidating the coordination of countering crime by the prosecutor's office.

This is due to the fact that, since 2014, the issue of the role and place of the prosecutor's office in the system of state authorities has not been finally resolved.

Analyzing the norms of the legislation, it is concluded that the coordination activity of the prosecutor's office can be considered as a separate function of the prosecutor's office, which, however, is related to the organization of the pre-trial investigation in the broad context of this meaning.

It is emphasized that when determining the body that should be entrusted with the main consolidating role, the principle of equality of subjects of coordination activity should be maintained.

It is justified why not only law enforcement, but also other state bodies should be included in the subjects of crime prevention coordination.

It was concluded that in order to play a key consolidating role in coordination activities in this area, the state body must meet the following requirements: 1) be permanently active; 2) to carry out law enforcement activities in this area; 3) have an extensive system covering all levels; 4) to be an equal participant in legal relations alongside with other subjects of coordination activity; 5) be authorized to counter crime in all spheres, regardless of jurisdiction; 6) have sufficient authority to ensure control over the implementation of coordination measures.

Therefore, at present, there is no other alternative, according to which the coordination activity in countering crime could be transferred to another body than the prosecutor's office. However, other state bodies, or special bodies formed under them, including those under the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, may perform auxiliary, consultative, and advisory functions in the field of crime prevention coordination, which, however, cannot replace the overall key coordinating role of the prosecutor's office.

Key words: coordination activities, police, prosecutor's office, crime prevention, functions of the prosecutor's office, functions of the police, state.

Постановка проблеми. У Верховній Раді України 28.08.2024 зареєстровано законопроект № 11532, поданий Кабінетом Міністрів України «Про внесення змін до Закону України «Про

організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» щодо утворення Міжвідомчої координаційної комісії у сфері боротьби з організованою злочинністю (Національного координатора) [1].

Вказаний проект розроблено на виконання Стратегії боротьби з організованою злочинністю, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.09.2020 № 1126-р [2].

Відповідно до пояснювальної записки передбачено створення міжвідомчої комісії – координаційного органу (Національного координатора) очолювати який повинен Міністр внутрішніх справ України, а сам орган безпосередньо буде утворено при цьому Міністерстві.

Згадана Комісія має бути утворена як консультативно-дорадчий орган з метою здійснення організаційного забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, а також для забезпечення ефективного функціонування механізмів координації, взаємодії, моніторингу та звітності в зазначеній сфері.

Відтак знову піднімаються питання важливості і доцільності закріплення координаційної функції протидії злочинності, у тому числі організованої на законодавчому рівні, а також уповноваження на цю діяльність одного з державних органів, у цьому випадку – наділити деякими повноваженнями Міністерство внутрішніх справ України.

Аналіз останніх досліджень. Питанню координаційної діяльності у сфері протидії злочинності науковці приділяють значну увагу, особливо в умовах мінливості національного законодавства. Останнім часом до дослідження цієї тематики долучалися Бабкова В., Войтенко А., Ковалів М., Лапкін А., Столітній А. та інші. Проте здебільшого координаційна діяльність ними розглядалася через призму ролі та повноважень прокуратури, що викликає необхідність додатково дослідження цієї тематики саме з погляду доцільності передачі цієї функції іншому державному органу.

Актуальність теми. В умовах поновлення негативних тенденцій до зростання рівня злочинності, суворої регламентації та розмежування підслідності правоохоронних органів і зосередження їх зусиль на протидії збройній агресії, мораторію на проведення контрольних заходів державними органами важливого значення набуває координація роботи для запобігання, виявлення та протидії кримінальним правопорушенням. Разом з тим, законодавством координаційна діяльність достатньо не врегульована, що викликає не лише дискусії стосовно її суб'єктів, але й того органу, що повинен перейняти на себе роль основного координатора. Відтак у сучасних умовах координаційна діяль-

ність у сфері протидії злочинності потребує переосмислення з метою удосконалення її правового регулювання.

Метою статті є визначити державний орган, який з урахуванням основних ознак координаційної діяльності у протидії злочинності повинен виконувати ключову координуючу роль у цій сфері, а також місце у ній Міністерства внутрішніх справ України, поліції та прокуратури.

Виклад основного матеріалу. Поняття координаційної діяльності розкрито через її завдання у Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, затвердженому наказом Генерального прокурора від 08.02.2021 № 28 [3]. Раніше Координаційним комітетом по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України координацію було визначено як: «спрямовані на зміцнення законності та правопорядку спільне розроблення та практична реалізація узгоджених заходів зі своєчасного виявлення, розкриття, припинення та попередження злочинів і корупційних діянь, усунення причин та умов, які сприяють їхньому вчиненню» [4].

Разом з тим, до цього часу не сформовано єдиної позиції щодо визначення державного органу, який повинен консолідувати зусилля уповноважених суб'єктів у протидії злочинності, місця та ролі у них відповідних правоохоронних органів, у тому числі поліції та прокуратури.

Як зазначалося вище деякими повноваженнями у цій сфері пропонується наділити Міністерство внутрішніх справ України.

Проте на сьогодні ця функція покладена на органи прокуратури усіх рівнів. Доречно пригадати, що ще у 2000 році Указом Президента України «Про вдосконалення координаційної діяльності правоохоронних органів по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю» діяльність по координації боротьби зі злочинністю було покладено на прокурорів [5].

У цьому контексті зупинимося на суті координаційної діяльності. Чи можна її визначити як функцію, а якщо так, то чи є вона окремою функцією або складовою іншої функції.

У ст. 131-1 Конституції України передбачено як окрему функцію прокуратури «організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку» [6].

Підтримуємо думку тих науковців, які звертають увагу на недосконалість цієї норми [7, с. 214; 8].

Як функцію прокуратури розглядають координуючу діяльність Бортун М. [9] Бурбика М. [10], Лапкін А.В. [7], Ковалів М.В. [11], Гарбовський Л.А. і Долгий О.А. [12] та інші.

Погодимося з Ковалів М.В., що координуючу діяльність не доречно поєднувати з наглядовою діяльністю, оскільки вони є різними за своєю природою, у тому числі мають відмінні завдання і мету [11, с. 230].

Вважаємо, що законодавча конструкція регламентації координаційної діяльності не є вдаючою.

І все ж питання стосується не лише положень ст. 131-1 Конституції України, які до цього часу не отримали достатнього наукового чи законодавчого розвитку. Так, немає єдиного поняття «орган правопорядку», як до речі і поняття «правоохоронний орган», з визначенням їх конкретного переліку. Ще більш дискусійними є норми про «організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням», тобто тут мається на увазі у конкретному кримінальному провадженні, де головна роль відводиться процесуальному керівнику, чи у цілому, де ця роль зміщується від процесуального керівника до керівника прокуратури, прокуратури. А норма «вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження» взагалі може довільно трактуватися зважаючи на те, як виписано цю функцію у ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» [13].

Та що найголовніше з 2014 року до цього часу у державі не вироблено єдиного підходу щодо місця та ролі прокуратури. З однієї сторони її бачать лише як публічного обвинувача з окремими повноваженнями щодо захисту держави у інших сферах. З іншої – саме прокурору дорікають за незадовільну протидію корупції, несвоєчасне реагування на стан протиправності, недостатню боротьбу з організованою злочинністю тощо. При цьому такий неоднаковий підхід до ролі та місця прокуратури як на вищих щабелях влади, так і в очікуваннях суспільства і породжує той стан невизначеності, який не дозволяє остаточно сфокусувати увагу прокурорів на виконанні покладених завдань, визначити вичерпний перелік реальних функцій прокуратури з урахуванням конституційних приписів та законодавчої регламентації.

У зв'язку з цим підтримуємо позицію, що положення ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» потребують удосконалення та приведення у відповідність до Конституції України з метою забезпечення принципу правової визначеності.

Водночас зважаючи на ч. 2 ст. 25 цього Закону координуючу діяльність прокуратури можна розглядати як окрему функцію прокуратури, яка, однак, пов'язана із організацією досудового розслідування у широкому контексті цього значення.

Тому варто розглянути питання доцільності та можливості передачі цієї координуючої ролі від прокуратури до інших державних органів,

зокрема Міністерства внутрішніх справ України, поліції.

По-перше, з метою вирішення поставленого завдання варто звернутися до фундаментальних основ координаційної діяльності – її принципів.

Одним з них є принцип рівності та відсутності ієрархічної підпорядкованості її суб'єктів. У Порядку незалежність і рівність суб'єктів координаційної діяльності у визначенні проблем у сфері протидії кримінальним правопорушенням, ініціюванні, розробці, узгодженні та реалізації заходів, спрямованих на їх вирішення визначено однією з основних засад координації [3]. На важливості цього принципу наголошують Бабкова В. [8], Войтенко А. [14, с. 4002], Новосад Ю.О. [15, с. 117] та ін.

І це має важливе значення, оскільки наявність взаємовідносин підлеглості між органами нівелює мету цієї діяльності – координацію роботи. Орган вищого рівня вправі спрямувати діяльність органу нижчого рівня наявними у нього способами та засобами, у тому числі, наприклад, плануванням роботи або погодженням такого планування, направлення обов'язкових до виконання доручень тощо.

Координаційна діяльність як раз і полягає у тому, що жоден із її суб'єктів не вправі надати імперативні вказівки іншому, а тому для досягнення позитивного результату необхідно консолідувати роботу з метою досягнення спільного результату у протидії злочинності. Координаційна діяльність може бути у будь-якій сфері людської діяльності проте у протидії злочинності вона має свою специфіку, що вимагає особливого підходу.

Серед іншого йдеться про особливість суб'єктів. Здебільшого це спеціально уповноважені державні органи з правоохоронними функціями. У ч. 2 статті 25 Закону України «Про прокуратуру» так і передбачено: «координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності» [13]. Проте у правозастосуванні ця норма зазнала певної деформації, оскільки не завжди досягнути позитивного результату у запобіганні та протидії злочинності можливо лише за скоординованих дій правоохоронних органів.

Наприклад, при вивченні стану забезпечення законності та протидії кримінальним правопорушенням у сфері охорони і збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду було встановлено, що причинами вчинення кримінальних правопорушень є недосконалість нормативно-правових актів у цій сфері, незавершеність формування деяких державних реєстрів.

Відтак вжити вичерпних заходів для протидії злочинності на цьому напрямі, усуненню її причин без залучення компетентних державних органів, які наділені необхідними повноважен-

нями в удосконаленні законодавства, не буде комплексним рішенням і не усуне причин протиправних дій.

Саме тому слід законодавчо розширити перелік державних органів, які можуть залучатися до координації у боротьбі із кримінальною протиправністю не обмежуючись виключно правоохоронними органами.

По-друге, для того щоб відповісти на питання який саме державний орган повинен виконувати координуючу функцію треба виокремити ознаки, яким він має відповідати.

Тим більше, що ця проблематика неодноразово піднімалася на різних рівнях, а також у науковому середовищі та має протилежні погляди. В одних випадках вважають, що координаційну функцію повинна здійснювати саме прокуратура [10; 15 та ін]. У інших зазначено, що Генеральний прокурор не повинен перетворюватися в суб'єкта політичного процесу, а для підготовки назрілих змін до Кримінального, Кримінального процесуального тощо законодавства цілком достатньо співпраці на рівні Офісу Генерального прокурора з Міністерством юстиції України та профільним парламентським комітетом [16, с. 38; 17, с. 122].

Нагадаємо, що Рекомендаціями Рес (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя, які ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 724 засіданні заступників міністрів 6 жовтня 2000 року, передбачено, що прокурори окрім іншого, здійснюють національну політику щодо злочинності, пристосовуючи її за необхідності до відповідних реалій на місцях і в регіонах. При цьому прокурори не повинні втручатися в компетенцію органів виконавчої влади.

Вважаємо, що з метою якісного забезпечення координаційної діяльності такий державний орган повинен відповідати наступним вимогам.

1. Бути постійно діючим.

Злочинність не є тимчасовим, а перманентним і динамічним явищем, яке до того ж безперервно видозмінюється та удосконалюється, відтак координація у її подоланні також повинна бути постійною.

2. Здійснювати правозастосовну діяльність у сфері протидії злочинності.

Особливість координуючої ролі потребує сприйняття проблем, які пов'язані зі станом злочинності безпосередньо, а не через опосередковане отримання інформації чи статистичних даних від інших органів.

3. Мати розгалужену систему, яка охоплює всі рівні з врахуванням територіального устрою України (центрального, обласного (регіонального), місцевого (районного, окружного). Вказане пов'язане з тим, що координаційна діяльність

повинна враховувати як загальнонаціональні тенденції, так і специфіку стану злочинності на регіональному рівні.

4. Такий державний орган не може бути у підпорядкуванні в іншого учасника координаційної діяльності. Всі учасники координації мають мати однаковий правовий статус та рівні права з урахуванням принципу рівності суб'єктів координаційної діяльності.

5. Охоплювати у своїй практичній діяльності усі сфери протидії злочинності, а не лише окремі його напрямки, наприклад протидію службовим кримінальним правопорушенням.

6. Бути здатним забезпечити контроль за повнотою та якістю виконання скоординованих заходів. При цьому не варто цю ознаку розглядати через призму керівник-підлеглий, оскільки учасники координації не вправі давати вказівки іншим учасникам координаційної діяльності. Радше це здатність осмислити та проаналізувати результати виконання узгоджених заходів і вклад у цей результат відповідного органу. Вказана ознака тісно пов'язана з попередньою, оскільки не можливо надати оцінку повноті виконаних заходів не будучи компетентним у відповідній сфері.

На наш погляд на теперішній час єдиним державним органом, якому притаманна уся сукупність цих ознак є прокуратура, а не поліція, Міністерство внутрішніх справ України чи інший орган правопорядку, правоохоронний орган.

Разом з тим інші державні органи можуть бути уповноважені на здійснення дорадчих, консультативних функцій у сфері координації протидії злочинності, які, проте, не повинні підміняти прокуратуру.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

1. Координаційна діяльність є одним з найважливіших елементів у складному механізмі протидії злочинності, яка не повинна обмежуватися координацією виключно правоохоронних органів, а до її участі можуть залучатися інші уповноважені державні органи.

2. Для того, щоб відігравати ключову роль у координаційній діяльності у сфері протидії злочинності державний орган повинен відповідати таким вимогам: 1) бути постійно діючим; 2) здійснювати правозастосовну діяльність у цій сфері; 3) мати розгалужену систему, що охоплює всі рівні; 4) бути рівним учасником правовідносин разом з іншими суб'єктами координаційної діяльності; 5) бути уповноваженим на протидію злочинності у всіх сферах, незалежно від підслідності; 6) мати достатні повноваження щоб забезпечити контроль за виконанням скоординованих заходів.

3. З урахуванням компетенції та повноважень державних органів на сьогодні відсутня

інша альтернатива, відповідно до якої ключову роль у координаційній діяльності з протидії злочинності можна було б передати іншому органу ніж прокуратурі.

4. Інші державні органи, або спеціально утворені при них органи, у тому числі при Міністерстві внутрішніх справ України, можуть виконувати допоміжні, консультативні, дорадчі функції у сфері координації протидії злочинності, які, однак, не здатні підмінити загальну ключову координуючу роль прокуратури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» щодо утворення Міжвідомчої координаційної комісії у сфері боротьби з організованою злочинністю (Національного координатора): проєкт Закону. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44806> (дата звернення: 16.10.2024).
2. Про схвалення Стратегії боротьби з організованою злочинністю: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.09.2020 № 1126-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 27.10.2024).
3. Про затвердження Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності: Наказ Офісу Генерального прокурора від 08.02.2021 № 28. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0028905-21#Text> (дата звернення 27.10.2024).
4. Печенкін І. Координація діяльності з протидії злочинності та корупції як один із пріоритетних напрямів роботи прокурора. *Віче*. 2015. № 2. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/4546>.
5. Про вдосконалення координації діяльності правоохоронних органів по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю: Указ Президента України від 12.02.2000 № 229/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229/2000#Text> (дата звернення 20.10.2024).
6. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 03.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.10.2024).
7. Лапкін А.В. Проблеми формулювання функції прокуратури, визначеної пунктом 2 статті 131-1 Конституції України. *Forum Prava*. 2017. № 5. С. 213–218. URL: <http://www.forumprava.pp.ua/files/213-218-2017-5-----33-.pdf>.

8. Бабкова В.С. Принципи координаційної діяльності прокуратури у сфері протидії злочинності та корупції. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3708/1/Babkova.pdf>.
9. Бортун М. Координаційна діяльність прокурора відповідно до положень статті 25 Закону України «Про прокуратуру». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 1 (53). С. 21–26.
10. Бурбика М. Сутність та особливості координаційної діяльності органів прокуратури у сфері протидії злочинності. *Forum Prava*. 2011. № 4. С. 43–48.
11. Ковалів М.В. Координаційна діяльність прокуратури. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 228–232. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/40.pdf>.
12. Гарбовський Л.А., Долгий О.А. Координаційна діяльність прокурора у правоохоронній сфері України: безпековий, організаційно-управлінський та кримінальний процесуальний аспекти. *The scientific heritage*. 2021. № 75. С. 43–49.
13. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18> (дата звернення 23.10.2024).
14. Войтенко А. Особливості координаційної діяльності органів прокуратури України у сфері протидії злочинності та корупції. *Trajectoriâ Nauki = Path of Science*. 2021. Vol. 7. № 5. Р. 4001–4010.
15. Новосад Ю.О. Про зміст координаційної діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання злочинам. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2016. № 41. Том 2. С. 116–120.
16. Оцінка державної політики у сфері реформування прокуратури України протягом 2014-2023 років / ред. М. Хавронюк, Є. Крапивін, Д. Писаренко, 2023. 200 с. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/Otsinka-reformuvannya-prokuratury-2014-2023.pdf>.
17. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році. А. Боровик та ін. Київ. 2024. 524 с.

УДК 342.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.28>

ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ СУДАМИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ ШЛЯХОМ КОНФОРМНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНІВ

Шеремета С.А.,

*аспірант кафедри конституційного права України**Національного юридичного університету**імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0009-0008-5400-9840

Шеремета С.А. Застосування Конституції України судами при здійсненні правосуддя шляхом конформного тлумачення законів.

У статті з'ясовано природу конформного тлумачення законодавства в узгодженому з конституцією значенні; встановлено витoki конформного тлумачення в порівняльній перспективі; зроблено порівняння особливостей реалізації конформного тлумачення, що може здійснюватися як Конституційним Судом України, так і судами загальної юрисдикції. Зроблено висновок, що Конформне (узгоджене) з Конституцією тлумачення є однією з форм застосування Конституції судами при здійсненні правосуддя. Конформне тлумачення генетично пов'язане з втіленням у доктрині німецького права і знаходить своє відображення в ідеї про те, що закон не можна визнати неконституційним, якщо існує узгоджений із конституцією варіант його прочитання (тлумачення, інтерпретації). Конформне тлумачення в контексті досвіду ФРН також тісно пов'язане із ідеєю горизонтального ефекту прав людини, а також т.з. "Drittwirkung". Таке тлумачення іноді може бути дискусійним з точки зору суддівського активізму, якщо варіант тлумачення, який обирається, не є консенсусним і конкурує із легітимністю законодавчої влади. На жаль, воно також може стати причиною конфліктів між різними судами (наприклад, між конституційним і верховним). Адже часто конформне тлумачення здійснюють саме конституційні суди. Водночас конформне тлумачення є одним із важливих способів уникнення прогалин. В українському варіанті конформне тлумачення можна пов'язати як з практикою Конституційного Суду України, так і судів загальної юрисдикції. Щодо Конституційного Суду, то базисом є ч. 3 ст. 89 Закону «Про Конституційний Суд України» («Якщо Суд, розглядаючи справу за конституційною скаргою, визнав закон України (його положення) таким, що відповідає Конституції України, але одночасно виявив, що суд застосував закон України (його положення), витлумачивши його у спосіб,

що не відповідає Конституції України, то Конституційний Суд вказує на це у резолютивній частині рішення»). Проте ця стаття ніколи прямо не застосовувалася. Цілком логічним виглядає та обставина, що конформне тлумачення має здійснювати не лише Конституційний Суд України, а, первинно, суди загальної юрисдикції. Суди загальної юрисдикції мають широкі можливості застосовувати норми Конституції при вирішенні справ і тлумаченні поточного законодавства.

Ключові слова: верховенство права; конституція; конституційні принципи; тлумачення; правосуддя; судочинство; юстиція; Конституційний Суд України; інтерпретація; судова влада.

Sheremeta S.A. Application of the Constitution of Ukraine by courts in the administration of justice through conform interpretation of laws.

The article clarifies the nature of the conformal interpretation of legislation in the meaning agreed with the constitution; establishes the origins of conformal interpretation in a comparative perspective; compares the features of the implementation of conformal interpretation, which can be carried out both by the Constitutional Court of Ukraine and by courts of general jurisdiction. It is concluded that the interpretation conformal (agreed) with the Constitution is one of the forms of application of the Constitution by courts in the administration of justice. Conformal interpretation is genetically related to the embodiment in the doctrine of German law and is reflected in the idea that a law cannot be recognized as unconstitutional if there is a variant of its reading (interpretation, interpretation) agreed with the constitution. Conformal interpretation in the context of the experience of Germany is also closely related to the idea of the horizontal effect of human rights, as well as the so-called «Drittwirkung». Such an interpretation can sometimes be debatable from the point of view of judicial activism, if the interpretation option chosen is not consensual and

competes with the legitimacy of the legislative branch. Unfortunately, it can also cause conflicts between different courts (for example, between the constitutional and supreme courts). After all, often it is the constitutional courts that carry out conformist interpretation. At the same time, conformist interpretation is one of the important ways to avoid gaps. In the Ukrainian version, conformist interpretation can be associated with both the practice of the Constitutional Court of Ukraine and courts of general jurisdiction. As for the Constitutional Court, the basis is Part 3 of Art. 89 of the Law "On the Constitutional Court of Ukraine" ("If the Court, considering a case on a constitutional complaint, recognized the law of Ukraine (its provisions) as being in accordance with the Constitution of Ukraine, but at the same time found that the court applied the law of Ukraine (its provisions), interpreting it in a manner that does not comply with the Constitution of Ukraine, then the Constitutional Court shall indicate this in the operative part of the decision"). However, this article has never been directly applied. It seems quite logical that conform interpretation should be carried out not only by the Constitutional Court of Ukraine, but primarily by courts of general jurisdiction. Courts of general jurisdiction have broad opportunities to apply the norms of the Constitution when deciding cases and interpreting current legislation.

Key words: rule of law; constitution; constitutional principles; interpretation; justice; judicial proceedings; Constitutional Court of Ukraine; judicial power.

Постановка проблеми. Питання тлумачення правових норм є важливим протягом існування юриспруденції як науки і юридичної практик. З виникненням писаних конституцій постало питання про механізми забезпечення їх верховенства і перевірки відповідності конституції актів поточного законодавства. Однак не завжди визнання акта неконституційним є найкращим варіантом. Суди мають багато можливостей в тлумаченні, що дозволяє застосовувати конституційні принципи, узгоджувати зміст законодавства і конституції. Ці інструменти є досить поширені в західній юриспруденції, існує і вітчизняний досвід із цього питання. Саме тому важливим є дослідження теорії конформного (узгодженого) з Конституцією тлумачення як в порівняльній перспективі, так і в контексті теорії і практики в Україні.

Стан опрацювання проблематики. До наукових досліджень, присвячених конформному тлумаченню можна віднести праці Г.В. Берченка [1], Р.В. Марчука [2], М.В. Савчина [2; 3; 4; 5], С.В. Різника [6], С.В. Шевчука [7] та багатьох інших.

Метою статті є з'ясування природи конформного тлумачення законодавства в узгодженому з конституцією значенні; встановлення витоків конформного тлумачення в порівняльній перспективі; порівняння особливостей реалізації конформного тлумачення, що може здійснюватися як Конституційним Судом України, так і судами загальної юрисдикції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми вважаємо здійснення конформного (узгодженого) з Конституцією тлумачення однією з форм застосування Конституції судами при здійсненні правосуддя [8].

У німецькомовній літературі конституційно конформне тлумачення називають також «*Dieverfassungskonforme Auslegung*» (тлумачення, яке веде до сумісності з Конституцією). Е. Соколов, С. Роснер та Р. Мельник виходячи з німецької доктрини зазначають, що якщо результати тлумачення виходять за межі конформного з конституцією розуміння (змісту), то така норма є неконституційною. Якщо положення закону не можуть бути витлумачені як конформні з конституцією, то прийняти і на його підставі правові акти також є неконституційними [9, с. 33].

Конформне тлумачення законів у світлі конституційних положень можна яскраво продемонструвати на прикладі практики ФКС ФРН. Так, у справі «*BVerfGE 7, 198 - Lüth*» ФКС визначив, що цивільно-правовий термін «Загальні закони» слід тлумачити у світлі особливої важливості фундаментального права на свободу вираження поглядів для вільної демократичної держави. Проблема полягала в тому, що при встановленні співвідношення між основними правами та приватним правом у випадку основного права на свободу вираження поглядів (ст. 5 Основного Закону). Це фундаментальне право, як і у Веймарській конституції (ст. 118), гарантується лише Основним законом у межах «загальних законів» (ст. 5, п. 2). Тлумачення положень законодавства «у світлі» (нім. – «*im Lichte*») положень Основного закону (конституції) і є конформним тлумаченням.

М.В. Савчин також наводить приклади із практики Конституційного Суду Чеської республіки (зокрема, рішення від 26.03.1996 р.), де він визнав «принцип пріоритету конституційного конформного тлумачення перед визнанням нечинним закону» [3, с. 111].

Як зазначає М.В. Савчин, наслідком застосування методу конституційно конформного тлумачення є таке: «якщо можлива інтерпретація закону у відповідності до конституції, то він підлягає визнанню нечинним; він служить основним засобом конкретизації конституції, хоча залишається у даному

випадку нез'ясованим проблеми розмежування функцій конституційної та загальної судової юстиції» [4, с. 237]. Так само С.В. Шевчук зазначає, що «згідно зі способом конституційно-конформістського тлумачення, закон не можна визнати нечинним, якщо його можна тлумачити як такий, що відповідає конституції» [7, с. 39].

Загальна ідея полягає в тому, що тягар доказування лежить на тих, хто оскаржує чинність закону, який вийшов з демократичного політичного процесу. Є три доктрини, які підтримують цю презумпцію. Одна із них звучить таким чином: там, де існує більше одного правдоподібного способу кваліфікації закону, Суд, як правило, обирає той, що підтримує дію закону [10, р. 102].

При цьому М.В. Савчин вказує і на суттєву проблему – таке тлумачення є дискусійним з точки зору суддівського активізму і воно має базуватися на засадах поділу влади і не може містити втручання в сферу законодавця [5, с. 235].

Дійсно, таке тлумачення іноді може бути дискусійним з точки зору суддівського активізму, якщо варіант тлумачення, який обирається, не є консенсусним і конкурує із легітимністю законодавчої влади. На жаль, воно також може стати причиною конфліктів між різними судами (наприклад, між конституційним і верховним). Адже часто конформне тлумачення здійснюють саме конституційні суди. Водночас конформне тлумачення є одним із важливих способів уникнення прогалин. В українському варіанті конформне тлумачення можна пов'язати як з практикою Конституційного Суду України, так і судів загальної юрисдикції.

Цікавим є те, що можливість конформного тлумачення законів по відношенню до Конституції прямо закріплена в положенні Закону «Про Конституційний Суд України» (ч. 3 ст. 89): «Якщо Суд, розглядаючи справу за конституційною скаргою, визнав закон України (його положення) таким, що відповідає Конституції України, але одночасно виявив, що суд застосував закон України (його положення), витлумачивши його у спосіб, що не відповідає Конституції України, то Конституційний Суд вказує на це у резолютивній частині рішення». На цю норму звертають увагу Г.В. Берченко і Є.В. Ткаченко як приклад інструментів суддівського активізму, які КСУ має проявляти при розгляді скарг [11, с. 106].

Як вказує А.М. Івановська, взаємодія між КСУ і судами загальної юрисдикції проявляється в тому, що, здійснюючи конституційний контроль, КСУ враховує зміст, який надається тому чи іншому акту, що є предметом розгляду, а також практику судів загальної юрисдикції [12, с. 415]. Зазначимо, що формально таке

врахування, як ми побачили із відповідної статті закону, можливе експліцитно стовно розгляду конституційних скарг, проте логічно припустити, що воно має використовуватися і в інших справах.

Г.В. Берченко звертає на позицію із цього приводу Венеційської комісії в доповіді Венеційської комісії від 17 грудня 2010 р. CDL-AD(2010)039rev, а саме у п. 163–166 доповіді «Study On Individual Access To Constitutional Justice» (де Венеційська комісія якраз обґрунтовує конформне тлумачення). Також дослідник вказує на те, що, на жаль, до сих пір КСУ жодного разу не застосовував це положення напряду (з винятком непрямого використання у Рішенні Другого Сенату КСУ у справі за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 4 вересня 2019 року № 6-р(II)/2019) [13, с. 185–186]. В більш оновленому вигляді цей підхід знайшов своє відображення у Доповіді CDL-AD(2021)001-е.

Конформне тлумачення в контексті досвіду ФРН також тісно пов'язане із ідеєю горизонтального ефекту прав людини, а також т.з. «Drittwirkung». Цей аспект стосується вже діяльності загальних судів і цікавий нам передусім. Цілком логічним виглядає та обставина, що конформне тлумачення має здійснювати не лише КСУ, а, первинно, суди загальної юрисдикції.

Як вказує М.В. Савчин «як правило, загальний суд може застосувати положення Конституції як норми прямої дії разі, коли положення звичайного закону викликають множинне тлумачення і суд, застосовуючи загальні принципи права, добудовує норму права лише в тому аспекті, яка відповідає Конституції, а інші її значення відкидає. При цьому суд має мати на увазі про дієвість та ефективність захисту прав людини у ході такого правозастосування.» [5, с. 252]. Тим самим, як бачимо, вчений підтримує розуміння такого застосування законодавства у конформний до конституції спосіб саме як прояв прямої дії норм конституції.

Як зазначає В. Данішевська, «у процесі тлумачення законів як КСУ, так і судам слід прагнути такого тлумачення, щоб витлумачені закони відповідали Конституції України, якщо таке тлумачення є можливим. Це є запорукою стабільності, сталості законодавства і довіри до нього з боку суспільства. Лише у разі неможливості такого тлумачення КСУ і судам варто робити висновки про невідповідність закону Конституції України.» [14, с. 62–63].

В.П. Колісник наводить ряд практичних прикладів, коли можливе здійснення такого конформного тлумачення (не використовуючи

цей термін напряду, але, вочевидь, маючи його на увазі). Так, вчений цілком обґрунтовано звертається до положень ст. 19 Конституції. На його думку. У випадках, коли правомочності особи в поточному законодавстві визначені недостатньо повно й не зовсім зрозуміло, суд чи інший орган держави, розглядаючи юридичний спір або звернення особи, має виходити із загально дозвільного принципу, який набув втілення у ч. 1 ст. 19 Конституції, і який слід розуміти так, що особа має право «робити все, що не заборонено у встановленому порядку». А от оцінюючи правомірність рішень, дій чи бездіяльності органів державної влад й органів місцевого самоврядування, суд має виходити з того, що ці органи мають здійснювати лише ті повноваження, що визначені законом, тобто йдеться про вимогу ч. другої ст. 6 та ч. 2 ст. 19, якими суд обов'язково має керуватися в таких випадках, використовувати їх та посилається на них. Вчений також вказує на важливість у кримінальному судочинстві ч. 2 ст. 61 та ч. 1 ст. 63 (про індивідуальний характер юридичної відповідальності, а також про право відмовитися давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів) [15, с. 881-882]. О.Г. Мучник так само як норми прямої дії наводить приклад ч. 1 ст. 63, вказуючи що ця норма не потребує додаткового регулювання з боку інших законів; а також, що вона є прикладом найбільш ефективних і вдалих норм, спрямованих на захист людини, особливо на фоні тоталітарного минулого [16, с. 184].

На наш погляд, наведений приклад щодо ст. 61 Конституції України може бути актуальним для притягнення до будь-якого виду юридичної відповідності, а не лише до кримінальної. Крім того, ми би додали дуже поширений у судовій практиці принцип Конституції, який полягає у забороні двічі притягувати до одного й того ж виду відповідальності за одне й те саме правопорушення (ч. 1 ст. 61 Конституції України). Звичайно, наведені приклади не є вичерпними і практично у будь-яких конституційних положеннях ми можемо знайти таке їх практичне втілення, коли вони допомагають суду тлумачити і застосовувати законодавство.

Висновки. Конформне (узгоджене) з Конституцією тлумачення є однією з форм застосування Конституції судами при здійсненні правосуддя. Конформне тлумачення генетично пов'язане з втіленням у доктрині німецького права і знаходить своє відображення в ідеї про те, що закон не можна визнати неконституційним, якщо існує узгоджений із конституцією варіант його прочитання (тлумачення, інтерпретації). Конформне тлумачення в контексті досвіду ФРН також тісно пов'язане із ідеєю горизонтального

ефекту прав людини, а також т.з. "Drittwirkung". Таке тлумачення іноді може бути дискусійним з точки зору суддівського активізму, якщо варіант тлумачення, який обирається, не є консенсусним і конкурує із легітимністю законодавчої влади. На жаль, воно також може стати причиною конфліктів між різними судами (наприклад, між конституційним і верховним). Адже часто конформне тлумачення здійснюють саме конституційні суди. Водночас конформне тлумачення є одним із важливих способів уникнення прогалин. В українському варіанті конформне тлумачення можна пов'язати як з практикою Конституційного Суду України, так і судів загальної юрисдикції. Щодо Конституційного Суду, то базисом є ч. 3 ст. 89 Закону «Про Конституційний Суд України», проте ця стаття ніколи прямо не застосовувалася. Суди ж загальної юрисдикції мають широкі можливості застосовувати норми Конституції при вирішенні справ і тлумаченні поточного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берченко Г.В. Конформне (узгоджене з Конституцією) тлумачення законів Конституційним Судом України. Сучасні конституційні доктрини: проблеми формування та застосування в юрисдикційній практиці. *Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (11 червня 2021 року) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2021. С. 132–134.
2. Савчин М.В., Марчук Р.В. Конформне тлумачення Конституції та забезпечення єдності правової системи в діяльності Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 11. С. 44–52.
3. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с.
4. Савчин М. Конституційна юстиція та забезпечення конституційного порядку: 2005–2020. Ужгород: Вид-во РІК-У, 2020. 384 с.
5. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
6. Різник С.В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.
7. Шевчук С.В. Способи тлумачення Конституції: порівняльний досвід. Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми: зб. наук. праць членів

- Т-ва конст. права з нагоди 10-ї річниці Конституції України, Конст. Суду України та самого Т-ва. Київ : Купріянова, 2007. С. 33–57.
8. Шеремета С. Застосування Конституції України судами: основні форми. *Права людини та демократія як фундаментальні основи українського конституціоналізму: зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф.: XVI Тодиківські читання (24 листоп. 2023 р., м. Харків) / редкол.: А.П. Гетьман (голова) та ін. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого.* Харків : Право, 2023. С. 259–260.
 9. Німецька методика права: навчальний посібник / Е. Соколов, С. Роснер, Р. Мельник. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 136 с.
 10. Kommers D.P. Germany: Balancing Rights and Duties. In: *Goldsworthy J. Interpreting constitutions. A Comparative Study Edited by Oxford University Press Inc., New York, 2007.* Рр. 161–214.
 11. Берченко Г., Ткаченко Є. Право на звернення з індивідуальною конституційною скаргою в Україні: теоретико-практичні аспекти. *Право України.* 2018. № 12. С. 92–113.
 12. Івановська А.М. Конституційний контроль: теорія і практика реалізації. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. 558 с.
 13. Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці: навч. посіб. Для підготовки студентів магістратури вищої освіти другого (магістер.) рівня вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. 081 «Право» / Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин, Г.В. Берченко; за заг. ред. проф. Т.М. Слінько, доц. Л.І. Летнянчина; М-во освіти і науки України Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2023. 368 с.
 14. Данішевська В. Ключові засади та підходи до вирішення конфліктів тлумачення законів. Взаємні здобутки Європейської Комісії «За демократію через право» і органів конституційної юстиції та проблеми тлумачення у конституційному судочинстві [Текст] : зб. матеріалів і тез міжнар. онлайн-конф., 25 черв. 2010 р. / Конституц. Суд України, Європ. коміс. «За демократію через право» (Венец. коміс.), ОБСЄ. – Київ : ВАІТЕ, 2020. С. 59–63.
 15. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4: Конституційне право / Редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін. Харків: Право, 2024. 1072 с.
 16. Мучник А.Г. Комментарий к Конституции Украины. 2-е изд., исправ. и доп. Киев: Парламентское издательство, 2003. Кн. 1. 400 с.

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.29>

ПОЄДНАННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ФОРМАЛІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ПРАВОСУДДЯ

Адаскалиця К.К.,*аспірант юридичного факультету**Університету «КРОК»,*

ORCID: 0000-0003-2716-9343

e-mail: AdaskalytsiaKK@krok.edu.ua

Михальчук І.І.,*доцент кафедри кібербезпеки та захисту інформації**Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

ORCID: 0000-0002-1802-7653

e-mail: inna.mykhalchuk@knu.ua

Адаскалиця К.К., Михальчук І.І. Поєднання діджиталізації цивільного процесу та формалізації цивільних процесуальних норм в Україні в контексті сучасних тенденцій розвитку правосуддя.

Вказується, стрімкий розвиток інформаційних технологій та їх запровадження у всіх сферах суспільного життя обумовлює необхідність їх використання і в цивільному судочинстві. Діджиталізація цивільного судочинства має ряд переваг, що дозволяють покращити якісні та кількісні показники у досягненні завдань цивільного судочинства. Проте поряд з перевагами діджиталізація має і певні обмеження, врахування яких є необхідним для коректної формалізації відповідних норм права, що регулюють діджиталізовані судові процедури. Таким чином, для належного запровадження таких процедур необхідно визначити правила формалізації відповідних норм права.

Стаття присвячена розгляду процесу діджиталізації цивільного судочинства, його впливу на ефективність правосуддя та особливостям формалізації правових норм, які регулюють діджиталізовані судові процедури. Впровадження інформаційних технологій у судочинство сприяє підвищенню доступності правосуддя, забезпеченню своєчасного розгляду справ і зменшенню впливу людського фактору на процес прийняття рішень.

Основна увага в роботі зосереджена на тому, як діджиталізація дозволяє досягати кількісних і якісних показників судочинства, спрощуючи певні процедурні питання. Автоматизовані процеду-

ри, як-от використання Єдиного державного реєстру судових рішень і електронного суду, забезпечують прозорість і передбачуваність судових рішень. Це важливо для правової визначеності, оскільки сторони можуть точніше прогнозувати наслідки своїх дій.

Проте, незважаючи на численні переваги, процес діджиталізації має і певні обмеження. Автоматизація не може замінити судовий розсуд у питаннях, що потребують оцінки доказів і ухвалення остаточних рішень. У таких випадках роль судді залишається незамінною. Окрім того, важливо враховувати ризики, пов'язані з кібербезпекою, оскільки зберігання і передача цифрових даних повинні бути захищеними від можливих загроз.

У статті також зазначено, що подальший розвиток технологій призведе до збільшення рівня діджиталізації судочинства. Це обумовлює потребу обґрунтованого підходу до формалізації правових норм, що регулюють такі процедури.

Ключові слова: діджиталізація, формалізація, юридична техніка, цивільний процес, судочинство, норма права, правова визначеність, європейський суд з прав людини, кібербезпека.

Adaskalytsia K.K., Mykhalchuk I.I. The combination of digitalization of civil procedure and formalization of civil procedural norms in Ukraine in the context of modern trends in the development of justice.

It is indicated that the rapid development of information technologies and their introduction in

all spheres of social life determines the need for their use in civil proceedings as well. Digitization of civil proceedings has a number of advantages that allow to improve qualitative and quantitative indicators in achieving the tasks of civil proceedings. However, along with the advantages, digitalization also has certain limitations, the consideration of which is necessary for the correct formalization of the relevant legal norms regulating digitalized court procedures. Thus, for the proper implementation of such procedures, it is necessary to define the rules of formalization of the relevant legal norms.

The article is devoted to the examination of the process of digitalization in civil justice, its impact on the efficiency of justice, and the specific features of formalizing legal norms that regulate digitized judicial procedures. The introduction of information technologies into the judicial process contributes to improving access to justice, ensuring timely case consideration, and reducing the influence of human error in decision-making processes.

The main focus of the paper is on how digitalization allows for the achievement of both quantitative and qualitative improvements in the judicial process by simplifying certain procedural matters. Automated procedures, such as the use of the Unified State Register of Court Decisions and the e-Court system, ensure transparency and predictability in judicial decisions. This is crucial for legal certainty, as parties can more accurately anticipate the consequences of their actions.

However, despite the numerous advantages, the digitalization process also has certain limitations. Automation cannot replace judicial discretion in cases requiring the assessment of evidence and the final adjudication. In such instances, the judge's role remains irreplaceable. Moreover, it is essential to consider cybersecurity risks, as the storage and transmission of digital data must be safeguarded against potential threats.

The article also notes that further technological development will increase the level of digitalization in the judiciary. This necessitates a well-grounded approach to the formalization of legal norms that govern such procedures.

Key words: digitalization, formalization, legal technique, civil procedure, judiciary, legal norm, legal certainty, European Court of Human Rights, cyber security.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та їх запровадження у всіх сферах суспільного життя обумовлює необхідність їх використання і в цивільному судочинстві. Діджиталізація цивільного судочинства має ряд переваг, що дозволяють покращити якісні та кількісні показники у досягненні за-

вдань цивільного судочинства. Проте поряд з перевагами діджиталізація має і певні обмеження, врахування яких є необхідним для коректної формалізації відповідних норм права, що регулюють діджиталізовані судові процедури. Таким чином, для належного запровадження таких процедур необхідно визначити правила формалізації відповідних норм права.

Мета дослідження. Визначити правила формалізації цивільних процесуальних норм права що регламентують діджиталізовані судові процедури.

Попередні дослідження. Різним аспектам досліджуваної проблеми присвятили свою увагу низка вітчизняних науковців, зокрема: Андронов І.В., Атаманова Н.В., Владикін О.Н., Борщенко В.В., Герус Б.І., Ющенко О.О., Сидоренко Н.О., Канюка Н., Кармаза О.О., Моїсєнко Д.М., Шпак М.В., Марущак А.В., Міхровська М.С., Письменна О.П., Петрик В.В., Тимошенко Ю.

Виклад основного матеріалу. Діджиталізація виробничих процесів є закономірним результатом технічного прогресу, еволюції суспільства та беззаперечним благом для більшості напрямків економічної діяльності. У цивільному судочинстві імплементація інформаційних технологій також має пріоритетне значення. Це обумовлено численними перевагами використання інформаційних технологій під час здійснення судових процедур, зокрема: зручність, швидкість, безпечність, ощадливість, зниження ризику помилок внаслідок людського фактору та ін. Основними ж перевагами діджиталізації в контексті цивільного судочинства можна розглядати її здатність покращити показники доступу до правосуддя, дотримання строків розгляду справ та усталеності судової практики. Використання Єдиного державного реєстру судових рішень значно поліпшує орієнтованість суб'єктів права в питаннях правозастосування та дозволяє з більшою певністю передбачати наслідки своїх дій, що є важливим для забезпечення принципу правової визначеності. Сервіси порталів "Судова влада" та "Електронний суд" поліпшують доступність правосуддя, упереджують дискримінацію та корупційні ризики.

Розвиток технічного прогресу триває, і, відповідно, застосування його здобутків у відправленні правосуддя буде й надалі збільшуватися. У цьому контексті набуває актуальності відповідь на питання про особливості юридичної техніки формалізації цивільних процесуальних норм, які регулюють діджиталізовані судові процедури.

Доречність розгляду порушеного питання саме під таким кутом зору обумовлюється тим, що таким нормам властиві особливості формалізації та інтерпретації, що обумовлені особливою природою діджиталізованих судових процедур.

У звичному розумінні судовий процес істотною мірою пов'язаний з категоріями судової дискреції та інтерпретації процесуальних норм, проте в рамках діджиталізованих процесів судова дискреція втрачає свою роль, а процесуальні норми інтерпретуються автоматизовано. У свою чергу, автоматизовано інтерпретуватися можуть лише норми, що мають високий рівень чіткості й не потребують судового розсуду.

Далі ми розглянемо, яким чином діджиталізація здатна поліпшувати досягнення завдань цивільного судочинства та визначимо ключові правила, дотримання яких є необхідним при формалізації цивільних процесуальних норм, що регламентують такі процедури.

Для розкриття порушеного нами питання нам необхідно звернутись до природи юридичної техніки формалізації та діджиталізації.

Формалізацію в праві можна розглядати у різних значеннях та під різним кутом зору: (1) як складову юридичної техніки, яка включає сукупність правил (вимог) надання формального виразу правовим нормам та актам; (2) як комплекс процедур надання нормам та актам права формального виразу; та (3) як сукупність характеристик норм та правових актів, що розкривають їхню відповідність правилам юридичної техніки формалізації. Оскільки глибоке розкриття поняття формалізації в праві не є метою цієї роботи, ми розглянемо лише декілька доробків науковців, які наочно ілюструють широту поглядів щодо цього питання.

Радейко Р.І., досліджуючи особливості формалізації права як стадії правотворчого процесу, зазначає: *"У правотворчому процесі закріплення правових норм у джерелах права супроводжується їх формалізацією"* [1, с. 82].

Манько Д.Г. у своєму дослідженні, присвяченому технологіям формалізації права, ілюструє різні сторони розуміння цієї категорії. Він зазначає, що науковці виділяють три види наукової формалізації: дескриптивну, математичну та логічну. Розглядаючи ці види формалізації у правовій площині, автор висуває припущення, що *"формалізація є процедурою наділення права певною формою, вираження ідей та бажаної моделі у конкретній, загальнообов'язковій конструкції"* [2, с. 19]. Продовжуючи дослідження, автор розглядає формалізацію в праві як певну процедуру з визначеною метою – впорядкування суспільних відносин загальнообов'язковим способом, що виражено у формальних символах. Завершуючи, автор дає визначення: *"формалізація права – це заснована на високому рівні правової культури професійна інтелектуальна діяльність компетентного суб'єкта, пов'язана з використанням технологій творіння, впорядкування, тлумачення та обслуговування правових актів за допомогою певних юридико-технічних засобів"* [2, с. 21].

Вживання деякими науковцями терміну "формалізація" також вказує на розуміння його як результату згаданих вище видів діяльності – формальної визначеності права. Для прикладу пропонуємо цитату Байбака А.Г.: *"Формалізація (визначеність) правових норм державою має особливе як теоретичне, так і практичне значення й вимагає належного рівня концептуалізації"* [3, с. 10]. З цього прикладу ми бачимо, що автор використовує термін "формалізація" як синонім терміну "визначеність".

Також формалізацію в праві можна розглядати і як однойменний метод логіки, основним завданням якого є досягнення математичної однозначності суджень для побудови логічної структури міркування та уникнення обмежень природної мови [4].

Отже, "формалізація" є терміном, який може мати різне значення в контексті права. Тому, для потреби вірного розуміння матеріалу цього дослідження читачем, ми визначимося з тим, у якому значенні ми будемо його використовувати.

Ми розглядатимемо формалізацію як складову юридичної техніки, яка включає сукупність правил (вимог) надання формального виразу правовим нормам та актам.

Стосовно терміну "діджиталізація" можна відзначити, що вітчизняні науковці вказують на його запозичення з англійської мови [5, с. 12; 6, с. 19]. Тому, оминаючи різноманітні тлумачення цього терміну у вітчизняній літературі, ми звернемося відразу до англomовного джерела. Так, Оксфордський словник визначає термін діджиталізація як: *"процес перетворення даних у цифрову форму, яку можна легко прочитати та обробити комп'ютером"* (авторський переклад з англійської) [7]. Кембриджський словник визначає діджиталізацію схожим чином: *"переведення інформації в цифрову форму (форму ряду чисел 0 і 1), щоб вона могла використовуватися комп'ютерами та іншим електронним обладнанням"* (авторський переклад з англійської) [8].

Тобто, в розумінні терміну "діджиталізація" центральним є перетворення інформації у форму, придатну для опрацювання комп'ютерами.

Тепер нам необхідно з'ясувати, який вплив діджиталізація відіграє в контексті цивільного судочинства. Звернемося до напрацювань вітчизняних вчених.

Андронов І.В., досліджуючи питання транспарентності судової влади в умовах діджиталізації цивільного судочинства, зазначає, що *"перспективним завданням є поступова автоматизація процесів, які можуть бути здійснені без втручання судді, що дасть йому можливість сконцентруватися на вирішенні складних питань"*. Далі автор описує діджиталізовану модель наказного провадження як послідовність

питань електронної програми та відповідей користувача (потенційного учасника цивільного процесу). Автор додатково описує опції, які зможуть поліпшити користування програмою, такі як підказки та пояснення, а також опції, які можуть поліпшити роботу судді, такі як електронний формуляр. Одночасно автор не применшує важливості судової дискреції, оскільки в пропонуваній моделі питання оцінки доказів та ухвалення остаточного рішення залишає за суддею [9].

Кармаза О.О. у своєму дослідженні, присвяченому питанню діджиталізації судового процесу (на прикладі цивільного процесу України), вказує на необхідність вдосконалення цивільного процесуального законодавства України з метою забезпечення доступності правосуддя, зокрема шляхом цифровізації. Автор звертає увагу на переваги дистанційного режиму правосуддя, яке стало можливим завдяки діджиталізації цивільного процесу, особливо в світлі викликів, спричинених пандемією COVID-19 та збройною агресією Росії [10, с. 25, 26].

Розглянемо ще одну думку щодо діджиталізації в контексті цивільного судочинства. Шпак М.В., розкриваючи проблему надання правової допомоги у цивільному процесі в сучасних умовах електронізації та діджиталізації цивільних процесуальних правовідносин, вказує на покращення можливостей надання правової допомоги з розширенням використання цифрових технологій. Автор зазначає, що доступність інформації, забезпечена засобами діджиталізації, зокрема Єдиним реєстром адвокатів України, сприятливо впливає на становище осіб, які потребують правової допомоги [11, с. 71, 72, 75].

У цьому контексті вважаємо за необхідне зробити певне уточнення. Вище нами проілюстровано, що формалізація в праві пов'язана з такою категорією, як "формальна визначеність". У свою чергу, науковці розглядають формальну визначеність права як складову більш широкої категорії правової визначеності [12, с. 191]. Прецедентна практика ЄСПЛ розтлумачує вимоги, дотримання яких свідчить про забезпеченість правової визначеності в правових положеннях. Таке тлумачення ми можемо віднайти, зокрема, у справі *Steel and others v. the United Kingdom*. У цій справі ЄСПЛ зазначає: "Конвенція вимагає, щоб усе право, чи то писане, чи неписане, було достатньо чітким, щоб дозволити громадянинові, за належною порадою, передбачати певні наслідки певних дій" [13, § 54].

У продовження думки звернемо увагу на ще одну позицію ЄСПЛ, де, розглядаючи деякі аспекти формалізації правових положень, вказується і на необхідність ролі судді в процесі судочинства. У справі *S.W. v. The United Kingdom* ЄСПЛ зазначає: "Яким би чітко не було сформу-

льоване правове положення, у будь-якій правовій системі, включаючи кримінальне право, є неминучий елемент судового тлумачення. Завжди існуватиме потреба в з'ясуванні сумнівних моментів і в адаптації до мінливих обставин" [14, § 35].

Отже, ми бачимо, що науковці розглядають діджиталізацію як інструмент поліпшення організаційних питань, пов'язаних з відправленням правосуддя, і одночасно не применшують ролі судді та адвоката в цьому процесі. Останнє також підкріплене процитованими позиціями ЄСПЛ.

Таким чином, ми можемо провести умовну лінію розмежування між процесуальними питаннями, які вже є діджиталізованими або мають перспективу такими стати, та питаннями, які потребують особистої участі судді та адвоката. Процесуальні питання, які потребують оцінювальних суджень, наприклад оцінки доказів, їх належності та допустимості, все ще потребують участі відповідних фахівців, тому не можуть бути замінені інструментами діджиталізації.

Щодо процедур, які можуть бути діджиталізованими, нам необхідно знайти відповідь на питання про те, чи потребує цей процес особливого підходу у формалізації цивільних процесуальних норм, що їх регламентують. Для відповіді на це питання нам необхідно глибше зануритись у природу діджиталізації цивільного процесу.

Діджиталізація цивільного процесу є не тільки правовим явищем, власне, як і сам цивільний процес. Зокрема, цивільне судочинство можна розглядати і в економічній, і в технічній площинах. В економічній площині цивільний процес є виробництвом з визначеними завданнями, витратами та продуктом.

Марчіано А., Мелькарне А., Джовані Б. присвятили увагу дослідженню питання економічного значення судових установ, їх результативності та належному способу їх вимірювання. Автори, розглядаючи погляди інших науковців та економічну теорію Адама Сміта, підкреслюють важливу роль судочинства в функціонуванні та розвитку економіки. Автори зазначають, що право має і економічний вимір, оскільки справляє реальний вплив на економіку, та наводять приклади такого впливу. В економічній площині автори розглядають судочинство як виробничий процес, який "по суті стосується оптимального використання ресурсів для досягнення заданого результату" [15, с. 81–83, 85, 86].

Отже, ми бачимо, що судочинство може бути розглянуто як економічна діяльність, яка має свої завдання та мету. В цьому руслі вона вимірюється співвідношенням корисних кінцевих результатів до витрачених ресурсів [16]. У нашому випадку такими результатами можна розглядати досягнення завдань цивільного су-

дочинства, визначених у ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України. Виробничі ресурси ж можемо розглядати традиційні для економічних процесів: матеріальні та людські ресурси (праця і підприємницькі здібності).

Діджиталізація в цьому контексті є процесом вдосконалення судочинства як виробничого процесу з метою збільшення кількості корисних кінцевих результатів за однакових або менших витрат.

З визначення завдань цивільного судочинства, яке містить ЦПК, ми можемо розглядати кількість розглянутих цивільних справ як кількісний показник результату, а справедливість, неупередженість та своєчасність – як якісний.

Серед завдань цивільного судочинства найбільшого полегшення отримує завдання своєчасності, тому що діджиталізовані судові процедури значно пришвидшують процеси збору, передачі та обробки даних.

Завдання справедливості та неупередженості також полегшуються за рахунок прозорості та доступності інформації, яка забезпечується діджиталізацією. Прикладом може слугувати портал "Судова влада", який надає можливість зацікавленим особам дізнатись про перебіг розгляду справ, а також ознайомитись із рішеннями у подібних справах.

Борщенко В.В., досліджуючи питання інформаційних технологій у судочинстві, зазначає, що їх використання має пріоритетне значення для ефективності судочинства і що вони *"можуть забезпечити безперервний доступ до суду, коли неможливо працювати у звичному режимі, з чим стикнулись українські суди останнім часом"*. Автор також звертає увагу на висновок Консультаційної ради європейських суддів, що рекомендує і надалі впроваджувати електронний документообіг, а також ділитись власними міркуваннями щодо використання інформаційних технологій, що, на його думку, сприяють *"оптимізації фінансування судової гілки влади та економії бюджетних коштів"*.

На завершення автор розглядає і недоліки, до яких відносить питання дотримання правил кібербезпеки, та виражає судження, що актуальним є її розвиток з урахуванням особливостей судової гілки влади [17].

В цьому контексті варто зауважити наступне. Недостатня захищеність інформаційних систем судових установ може призвести до витоку конфіденційних даних, маніпуляцій із судовими рішеннями та підризу довіри громадян до правосуддя. У зв'язку з цим виникає необхідність постійного вдосконалення та адаптації кібербезпечових заходів у судовій системі – впровадження сучасних технологій захисту, постійний моніторинг загроз, регулярне навчання персоналу з питань кібербезпеки та розробка ефек-

тивних протоколів реагування на можливі інциденти. Успішна реалізація цих заходів дозволить забезпечити стабільність і надійність судових процедур, що, своєю чергою, сприятиме підвищенню довіри суспільства до судової системи.

Окрім зазначеного, є необхідність міжвідомчої співпраці у сфері кібербезпеки. Для цього необхідно залучати спеціалізовані державні та приватні структури, які мають досвід і ресурси для ефективного захисту інформаційних систем. Така співпраця дозволить створити цілісну систему захисту, яка зможе оперативно реагувати на нові виклики та загрози.

Зрештою, розвиток кібербезпеки у судовій системі є не лише технічним, а й стратегічним питанням, що потребує системного підходу та регулювання на всіх рівнях законодавства, зокрема на рівні формалізації норм права. Врахування особливостей судової гілки влади при впровадженні заходів кібербезпеки дозволить забезпечити ефективний захист прав і свобод громадян, а також гарантуватиме справедливість і неупередженість судових рішень.

Отже, ми можемо дійти до наступних **висновків**. Діджиталізація в цивільному судочинстві є явищем поліпшення його як виробничого процесу, оскільки сприяє досягненню кількісних та якісних його показників. Визначаючи численні переваги, не варто нехтувати обмеженнями діджиталізації цивільного судочинства, до яких можна віднести: неможливість діджиталізації положень, що передбачають необхідність судового розсуду, та необхідність дотримання правил кібербезпеки (безпечний збір, обробка, передача та зберігання даних).

Таким чином, розглядаючи розглядатимемо формалізацію як складову юридичної техніки, яка включає сукупність правил (вимог) надання формального виразу правовим нормам та актам, ми можемо виокремити 3 правила формалізації цивільних процесуальних норм, що регламентують діджиталізовані судові процедури:

1. **Чіткість визначення правил проведення діджиталізованих судових процедур.** В цьому контексті необхідно враховувати, що такі процедури не можуть бути пов'язані з судовим розсудом, який повинен залишатися компетенцією суду і не може бути автоматизованим.

2. **Реальність проведення тих чи інших судових процедур у діджиталізованій спосіб.** В цьому контексті важливо врахувати технічні обмеження сучасного стану розвитку інформаційних технологій і наявність реальних можливостей здійснювати певні судові процедури в діджиталізований спосіб.

3. **Дотримання правил кібербезпеки.** В цьому контексті необхідно враховувати правила кібербезпеки, пов'язані зі збором, обробкою, передачею та збереженням даних при формалі-

зації конкретних норм цивільного процесуального права, що регламентують діджиталізовані судові процедури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Радейко Р.І. Особливості формалізації права як стадії правотворчого процесу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 801. С. 81-82.
2. Манько Д.Г. Технології формалізації права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 18-21.
3. Байбак А.Г. Автореферат. Визначеність як властивість права. автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.01. Харків, 2021, 36 с.
4. Йолон П. Формалізація. Філософський енциклопедичний словник. В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 686. 742 с.
5. Сидоренко Н.О. Діджиталізація: електронні адміністративні послуги. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. № 4, 2021. С. 11-15.
6. Манько Д.Г. Діджиталізація правового регулювання: технологічні алгоритми й електронні документи. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2020. № 1 (67), том 1. С. 18-23.
7. URL: <https://www.oxfordlearners-dictionaries.com/definition/english/digitization#:~:text=%5Buncountable%5D,and%20processed%20by%20a%20computer>.
8. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/digitize?q=digitizationhttps://esu.com.ua/article-18769>.
9. Андронов І.В. Транспарентність судової влади в умовах діджиталізації цивільного судочинства. *Нове українське право*. Вип. 3, 2021. С. 127-133.
10. Кармаза О.О. До питання діджиталізації судового процесу (на прикладі цивільного процесу України). *Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал)*. 2023. Вип. 1(1), с. 23-29.
11. Шпак М.В. Надання правової допомоги у цивільному процесі в сучасних умовах електронізації та діджиталізації цивільних процесуальних правовідносин. *Вісник мариупольського державного університету*. Серія: право, 2022, Вип. 23-024, с. 71-79.
12. Панкратова В. Історичні витоки принципу правової визначеності. *Підприємництво, господарство і право*. № 1, 2017. С. 187-192.
13. Steel and others v. the United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58240>.
14. S.W. v. The United Kingdom. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57965>.
15. Alain Marciano Mre, Alessandro Melcarne, Giovanni B. Ramello, The economic importance of judicial institutions, their performance and the proper way to measure them. *Journal of Institutional Economics* (2019), 15: 1, Pp. 81-98.
16. Економічна ефективність. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-18769>.
17. Борщенко В.В. Інформаційні технології в судочинстві: сучасний стан та перспективи. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Правознавство. Том 26. Випуск 1 (38). 2024, с. 7-11.

УДК 34.042.1: 351.74:343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.30>

ПЛАНУВАННЯ З НАДАННЯ ДОПОМОГИ СІМ'ЯМ, У ЯКИХ ІСНУЄ РИЗИК ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ (ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ)

Бесага І.В.,*доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри адміністративного права**та адміністративного процесу
факультету № 3 ІПФПНП,**Львівський державний університет внутрішніх справ**ORCID: 0000-0002-2736-4985**e-mail: animespirit12@ukr.net*

Бесага І.В. Планування з надання допомоги сім'ям, у яких існує ризик порушення прав дитини (досвід Німеччини)

Актуальність дослідження полягає у вивченні механізмів планування допомоги, які застосовуються в системі захисту дітей Німеччини. Планування допомоги є ключовим інструментом, що використовується службами у справах дітей та молоді (Югентампом) для підтримки дітей, молоді та їхніх сімей. Його значення особливо актуалізується у контексті протидії домашньому насильству, а також у перспективі вдосконалення українського законодавства у цій сфері на основі широкого німецького досвіду.

Метою статті є висвітлення правової природи планування допомоги у Німеччині, особливо щодо механізмів роботи з прийомними сім'ями, коли біологічні батьки повністю чи частково обмежуються у здійсненні батьківських прав. Розглядаються обставини, коли дитина передається під опіку через загрозу її фізичному, психічному або емоційному благополуччю з боку біологічних батьків. Вказане дозволяє висвітлити процедуру підтримки дітей з моменту виникнення реальних загроз їхньому добробуту з боку біологічних батьків чи інших осіб чи обставин, які не можуть бути чи свідомо не усуваються батьками.

Методологія дослідження включає аналіз нормативних актів Німеччини, зокрема Цивільного кодексу та Книги VIII Кодексу соціального забезпечення, що регламентують захист дітей. Описано процедуру планування допомоги, її етапи та механізми, які забезпечують участь всіх зацікавлених сторін у процесі ухвалення рішень на основі індивідуального підходу.

Основні висновки підкреслюють, що планування допомоги є складним, але ефективним інструментом державної підтримки, який забезпечує захист дітей від загроз з боку сімейного оточення. Воно передбачає індивідуальний підхід,

залучення всіх сторін, професійну підтримку та регулярний моніторинг. Планування допомоги є центральним інструментом підтримки дітей і молоді, який також сприяє збереженню громадського порядку та безпеки. Німецький досвід планування допомоги має важливе значення для гармонізації української законодавчої бази у сфері соціального захисту дітей та молоді, а також запобігання і протидії домашньому насильству. Це процедура, що передбачає активну участь батьків, дітей та спеціалістів і спрямована на адаптацію допомоги до потреб дитини для забезпечення її розвитку і захисту.

Ключові слова: планування допомоги, захист прав дитини, соціальна підтримка сімей, прийомні сім'ї, домашнє насильство, німецьке законодавство.

Besaha I.V. Planning assistance for families at risk of child rights violations (German experience)

The relevance of this study lies in examining the assistance planning mechanisms applied within the German child protection system. Assistance planning is a key tool used by the Youth Welfare Office (Jugendamt) to support children, youth, and their families. Its significance is particularly highlighted in the context of combating domestic violence, as well as in enhancing Ukrainian legislation in this area based on Germany's extensive experience.

The article aims to elucidate the legal nature of assistance planning in Germany, focusing particularly on mechanisms for working with foster families when biological parents are fully or partially restricted in their parental rights. The study considers situations in which a child is placed under guardianship due to threats to their physical, mental, or emotional well-being from biological parents. This approach helps illuminate the support procedures for children from the

moment real threats to their welfare arise from their biological parents or from other persons or circumstances that parents cannot or will not address.

The research methodology includes analyzing German legal acts, particularly the Civil Code and Book VIII of the Social Code, which regulate child protection. The article describes the assistance planning procedure, its stages, and mechanisms that ensure the involvement of all stakeholders in the decision-making process based on an individual approach.

The main findings underscore that assistance planning is a complex but effective tool of state support, ensuring child protection against threats from the family environment. It involves an individualized approach, engagement of all parties, professional support, and regular monitoring. Assistance planning serves as a central instrument for supporting children and youth, also contributing to public order and safety. Germany's experience in assistance planning is valuable for harmonizing Ukraine's legislative framework in the field of social protection for children and youth, as well as for preventing and combating domestic violence. This procedure entails active involvement of parents, children, and specialists, aimed at tailoring assistance to meet the child's needs, ensuring their development and protection.

Key words: assistance planning, child rights protection, social family support, foster families, domestic violence, German legislation.

Постановка проблеми. Українське сімейне законодавство є суворішим, ніж німецьке, щодо можливості державного втручання у батьківські права, проте німецький Югентамт (служба у справах дітей та молоді, яка також може виступати органом опіки та піклування, нім. Jugendamt) має значно ширші повноваження. Він може приймати рішення про місце проживання, освіту та медичне забезпечення дитини, а також ініціювати вилучення дитини з сім'ї у критичних ситуаціях без судового рішення. У Німеччині захист дитини пріоритетний над правами батьків, що дозволяє діяти на випередження. В Україні ж органи опіки мають обмежені повноваження, а втручання здійснюється лише в крайніх випадках, що може затягувати час реагування на загрози для дитини.

Планування допомоги є одним з найбільш дієвих механізмів, який використовується службою у справах дітей та молоді для підтримки дітей, молоді та їхніх сімей. Він спрямований на захист благополуччя дитини та забезпечення її потреб. Ця процедура охоплює всі етапи – від початкового звернення до надання допомоги – і здійснюється на основі індивідуального плану допомоги, який регулярно переглядається. Пла-

нування допомоги не лише дозволяє захистити права та інтереси дитини з мінімальним втручанням держави у життя сім'ї, воно також є широко застосовуваною державною послугою соціальної підтримки, яка надається на безповоротній основі. Вказане дозволяє гармонізувати наслідки державного впливу на приватно-правову сферу з одночасним забезпеченням громадського порядку і безпеки (превентивний захід у боротьбі з домашнім насильством). З огляду на наведене, висвітлення механізмів надання послуг сім'ям у Німеччині, є актуальним для українського наукового простору та законодавства у контексті удосконалення нормативно-правового регулювання запобігання і протидії домашньому насильству.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження прав дітей у системі соціального захисту активно розробляються в Німеччині. Зокрема, К. Бернзен (C. Bernzen) аналізує правові основи соціального захисту, а Й. Демські (J. Demski), С. Патрина (S. Patrin), С. Піс (S. Pies) і К. Шраппер (C. Schrappner) вивчають участь сімей у плануванні допомоги. Практики догляду в прийомних сім'ях висвітлюють М. Діуані (M. Diouani) та Е. Хелмінг (E. Helming), тоді як психологічні аспекти прийомного виховання досліджує Е.-М. Гро (E.-M. Groh). Соціально-педагогічний супровід дітей у прийомних родинах вивчають Ф. Фрюштель (F. Früchtel), В. Будде (W. Budde) та Е. Ханчі (E. Hanchi).

Метою статті обрано висвітлення правової природи планування допомоги у Німеччині, особливо у контексті специфіки механізмів роботи з прийомними сім'ями, у які передається дитина для здійснення піклування до моменту усунення загроз для її фізичного, психічного чи емоційного добробуту з боку біологічних батьків, або якщо такі не здатні усунути загрози самотійно.

Виклад основного матеріалу. При тлумаченні та застосуванні ст. 1666 Цивільного кодексу Німеччини (надалі також – ЦК Німеччини) [1] слід враховувати особливий конституційний захист інституту сім'ї, закріплений у статті 6 Основного закону Німеччини, яка гарантує батькам право на виховання та піклування. Держава визнає це право як природне і не втручається, за винятком випадків, коли існує загроза для добробуту дитини. Якщо поведінка батьків або їхні обставини ставлять під загрозу фізичне, психічне чи емоційне благополуччя дитини, держава має право втрутитися та, залежно від рівня загрози, за рішенням сімейного суду вжити примусових заходів від зобов'язання батьків скористатися державними допомогамі, такими як послуги дитячої та молодіжної допомоги та охорони здоров'я, аж до обмеження чи позбавлення їх батьківських прав. Такий захід застосовується пропорційно до рівня загрози.

Позбавлення батьківських прав включає втрату права приймати рішення щодо виховання, освіти, медичного забезпечення дитини та місця її проживання. У такому разі суд призначає опікуна або передає право опіки службі у справах дітей та молоді, яка захищає інтереси дитини та може розмістити таку в прийомній сім'ї чи відповідній установі для забезпечення її безпеки та розвитку.

Орган опіки та піклування, якщо його призначено опікуном, повинен діяти в інтересах дитини та, наскільки це можливо, враховувати її побажання. Він також здійснює нагляд за умовами перебування дитини в прийомній сім'ї та організовує процес планування допомоги, в рамках якого оцінюється ситуація дитини та ухвалюються рішення щодо її майбутнього. Відповідальність за надання послуг, починаючи з реклами та відбору прийомних батьків, консультацій та супроводу дитини і її родини, аж до нагляду за умовами опіки, покладається на орган опіки та піклування.

Шмід Х. зазначає, що відповідно до ч. 2 статті 6 Основного закону Німеччини, ч. 1 та 3 статті 1, ч. 3 статті 8а та стаття 36 Книги VIII Кодексу соціального захисту (надалі також – КСЗ VIII) [2] завдання допомоги дітям та молоді полягає у підтримці батьків у вихованні їхніх дітей з метою допомогти їм стати відповідальними особистостями. Водночас, служба допомоги дітям та молоді повинна захищати дітей від будь-яких загроз їхньому благополуччю та, у разі необхідності, втручатися в батьківські права. Планування допомоги є центральним інструментом державного втручання при загрозі благополуччю дитини. Процес надання допомоги здійснюється спільно дитиною, батьками та державою, при цьому враховуються права всіх суб'єктів на участь. Виконання заходів з планування допомоги, включаючи створення плану допомоги, що документує цей процес, базується на конституційних принципах державної діяльності, які стосуються напруженого співвідношення між добробутом дитини та правом батьків [3, с. 477-478].

Мелані Оехлер розглядає процедуру планування допомоги як центральний інструмент у системі дитячої та молодіжної допомоги, який виконує кілька важливих функцій. Ця процедура забезпечує не лише професійну допомогу, але й слугує легітимації дій органів влади та витрат у соціальній сфері. Процедура планування допомоги включає участь усіх зацікавлених сторін і націлена на забезпечення індивідуального підходу до кожної ситуації, що підкреслює її значення для забезпечення якості надання допомоги [4, с. 111].

Основою для проведення процедури планування допомоги є ситуація, в якій дитина або підліток не може отримати необхідну підтрим-

ку від своєї родини, і тому потрібна допомога з боку служби у справах дітей і молоді. Це може бути, наприклад, у випадках, коли дитину потрібно влаштувати в прийомну сім'ю або спеціалізований заклад, або коли існує загроза добробуту дитини [5, с. 9–11]. Процедура планування допомоги відповідно до Кодексу соціального забезпечення здійснюється, коли дитина або підліток потребує підтримки, допомоги чи захисту, які надаються системою дитячої та молодіжної допомоги. Ця процедура є обов'язковою, якщо допомога надається на тривалий період або якщо необхідна зміна характеру чи обсягу вже наданої допомоги.

Між опікуном і прийомною особою виникають цивільно-правові відносини. Це означає, що опікун передає прийомній особі повноваження для виконання батьківських обов'язків. Письмові заяви учасників (наприклад, біологічних батьків, прийомних осіб) щодо передачі або виконання завдань регулюються в плані допомоги [6, с. 49].

Прийомні особи зобов'язані співпрацювати з службою у справах дітей і молоді та брати участь у створенні та перевірці плану допомоги (ч. 2 ст. 36 КСЗ VIII). Вони повинні надати відповідальному спеціалісту (медику, педагогу тощо) доступ до дитини. Прийомні особи зобов'язані інформувати Югентамт про суттєві події, які стосуються добробуту дитини, щоб мати можливість своєчасно реагувати на можливі ситуації загрози. Це охоплює тривалі зміни в особистих обставинах, а також зміни в родині та партнерських відносинах.

Прийомні батьки мають право на консультацію та підтримку з боку управління у справах молоді згідно з ч. 2 ст. 37 КСЗ VIII. Вони також зобов'язані співпрацювати з управлінням у справах молоді та брати участь у створенні та перевірці плану допомоги відповідно до ч. 2 ст. 36 КСЗ VIII. Цей обов'язок поширюється на всіх пов'язаних з дитиною осіб згідно з ст. 33 КСЗ VIII. У межах опікунських відносин регулярна співпраця під час обговорення плану допомоги є важливою для організації та продовження надання допомоги [7, с. 4].

Як і у всіх довгострокових формах допомоги в процесі виховання, основою допомоги дітям та молоді у формі повного догляду є обов'язок управління у справах молоді складати план допомоги та регулярно його оновлювати (ст. 36 КСЗ VIII). Правила процедури сприяють підвищенню якості надання допомоги. План допомоги містить висновки щодо виховних потреб, виду допомоги та необхідних заходів (ч. 2 ст. 36 КСЗ VIII). Увесь процес має бути задокументований.

Процедура складання плану допомоги відповідно до КСЗ VIII має проводитися регулярно, щоб забезпечити постійний моніторинг та адап-

тацію допомоги до потреб дитини або підлітка. Перший план допомоги необхідно скласти негайно після встановлення потреби в допомозі. Після первинного складання план має регулярно переглядатися. Зазвичай перегляд здійснюється кожні шість місяців, якщо інші терміни не передбачені через особливі потреби дитини або підлітка (ч. 2 ст. 36 та ч. 2 ст. 37 КСЗ VIII).

Планування допомоги є адміністративною процедурою, яку координує Загальна соціальна служба і яка застосовується щоразу, коли виявлено індивідуальну потребу в допомозі згідно з ст.ст. 28–35, 35а та 41 КСЗ VIII. Предметом і метою планування допомоги є ухвалення рішення про те, чи існує право на допомогу та які види допомоги є доцільними та необхідними для забезпечення виховання та розвитку дитини або підлітка відповідно до їх інтересів (ч. 1 ст. 27 КСЗ VIII). Планування допомоги також часто використовується при наданні допомоги за ст.ст. 13, 19 та 20 КСЗ VIII [8, с. 253–254].

Процедура планування допомоги є ключовим елементом у соціально-педагогічній роботі в межах допомоги у вихованні. Це процес розробки, обґрунтування та узгодження допомоги, який вимагає співпраці всіх учасників процесу допомоги. Ця процедура, вперше запроваджена Законом про допомогу дітям та молоді 1990 року, є важливим кроком у розвитку якості правового регулювання у сфері допомоги дітям та молоді та відображає зміну парадигми від адміністрації примусового втручання до орієнтації на соціальне обслуговування [9, с. 16–17].

Процедура планування допомоги згідно з статтею 36 КСЗ VIII, є центральним елементом співпраці в системі підтримки для прийомних дітей. Це спільний процес планування допомоги, в якому беруть участь усі залучені сторони з чітко визначеними цілями та часовими рамками. Основою процедури є перевірка, конкретизація та узгодження соціально-правових вимог на отримання допомоги. Оскільки матеріальне визначення цих вимог є неможливим, процедура зосереджується на активній участі батьків, дітей та співпраці декількох фахівців. Процедура також спрямована на узгодження різних точок зору учасників, щоб прийняти зважені рішення в найкращих інтересах дитини. Водночас професійні діагнози, особливо у контексті захисту дітей, залишаються важливими. Планування допомоги є динамічним процесом, який потребує регулярного перегляду та продовження наданої допомоги, а також можливих інновацій завдяки співпраці. Зрештою, контроль за наданням допомоги здійснюється у тристоронніх відносинах між громадянами, які мають право на допомогу, державним органом, який її надає, та надавачами послуг, які зазвичай є недержавними структурами [8, с. 252; 10, с. 122].

Планування допомоги на практиці складається з чотирьох основних етапів. Спочатку встановлюється контакт із отримувачами допомоги, проводиться консультування, і випадок соціальної потреби детально вивчається службою у справах дітей та молоді. На другому етапі подається заява, визначається потреба в допомозі, проводяться бесіди для кращого розуміння ситуації. Третій етап передбачає спостереження за поточним процесом надання допомоги та коригування цілей і форм допомоги відповідно до нововиявлених потреб. На заключному етапі оцінюється і підсумовується ефективність процесу надання допомоги [11, с. 19–20].

Розуміння ситуації та соціально-педагогічна діагностика спрямовані на комплексний підхід до розгляду випадку, включаючи всі аспекти, зокрема не лише проблеми, а й сильні сторони та можливості отримувачів допомоги. Для збору та структурування інформації застосовуються різні методи, такі як генограми, карти мереж і ресурсів, а також анкети. Впроваджуються також такі концепти, як групові конференції сімей, що сприяють розвитку навичок отримувачів допомоги та активізують їхні соціальні мережі. Під час консультацій з надання допомоги важливо використовувати ефективні методи комунікації та модерації. Після завершення процесу допомоги рекомендується провести оцінювання, щоб зрозуміти, наскільки успішним був цей процес. Таким чином, процес планування допомоги є складним, охоплює залучення всіх зацікавлених сторін та індивідуальний підхід до потреб отримувачів допомоги. Важливими аспектами є постійна підтримка, оцінка результатів, фокус на ресурсах і врахування психологічного стану, що сприяє ефективнішому вирішенню проблем.

План допомоги використовується як інструмент для забезпечення врахування всіх аспектів процесу надання допомоги – від встановлення потреби до його завершення, щоб жоден з учасників не був залишений поза увагою. Принципи, встановлені в КСЗ VIII, такі як залучення, співпраця, взаємодія та партнерство, реалізуються під час створення і виконання плану допомоги. Ці принципи спрямовані на забезпечення координованих і ефективних дій всіх залучених сторін, включаючи приватні та державні молодіжні служби, які мають співпрацювати для досягнення спільних цілей.

Висновки. Українське сімейне законодавство є суворішим щодо можливості державного втручання у батьківські права порівняно з німецьким. Проте, німецький Югентамт (служба у справах дітей та молоді) має значно ширші повноваження, які дозволяють йому приймати рішення про місце проживання, освіту та медичне забезпечення дитини, а також ініціювати вилучення дитини з сім'ї у критичних ситуаціях без

судового рішення. Пріоритетність захисту дитини над правами батьків у Німеччині дозволяє ефективно діяти на випередження. Планування допомоги є одним із найдієвіших механізмів, які використовує Югентамт для підтримки дітей, підлітків та їхніх сімей. Ця процедура охоплює всі етапи – від початкового звернення до безпосереднього надання допомоги, реалізуючись на основі індивідуального плану, що регулярно переглядається. Такий підхід дозволяє захистити права дитини з мінімальним втручанням у життя сім'ї та є широко застосовуваною державною послугою соціальної підтримки, що надається на безповоротній основі. Це дозволяє гармонізувати державний вплив на приватно-правову сферу, забезпечуючи громадський порядок і безпеку, що є превентивним заходом у боротьбі з домашнім насильством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: <http://surl.li/osoegf> (дата звернення: 16.10.2024).
2. Sozialgesetzbuch. Achtes Buch (VIII). Kinder- und Jugendhilfe. URL: <http://surl.li/ldmdst> (дата звернення: 16.10.2024).
3. Schmid H. Auf welchen rechtlichen Grundlagen erfolgt die Hilfeplanung gemäß § 36 SGB VIII? *Handbuch Kindeswohlgefährdung nach § 1666 BGB und Allgemeiner Sozialer Dienst (ASD)* / H. Kindler u.a. (Hrsg.). München: Deutsches Jugendinstitut e.V., 2006.
4. Oechler M. Das Hilfeplanverfahren bei den erzieherischen Hilfen. *Dienstleistungsqualität in der Sozialen Arbeit* / VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009. S. 111–151. DOI: 10.1007/978-3-531-91603-3_5.
5. Pies S., Schrappner C. Standards der Hilfeplanung nach § 36 SGB VIII – eine Zwischenbilanz. *Dialog der Konzepte: Hilfeplanung nach § 36 SGB VIII und in angrenzenden Hilfen. Dokumentation eines ExpertInnengesprächs vom 17. Bis 18. Oktober 2005.* / C. Neuberger (Hrsg.). München: Deutsches Jugendinstitut e.V., 2006. S. 7–37.
6. Küfner M., Schönecker L. Die Entscheidung für die Unterbringung eines Kindes in einer Pflegefamilie. *Pflegekinderhilfe : Handbuch* / Kindler H. u.a. (Hrsg.). München: Deutsches Jugendinstitut e.V., 2010. S. 48–99.
7. Empfehlung zur Ausgestaltung der Hilfe zur Erziehung in einer anderen Familie – § 33 SGB VIII (Vollzeitpflege) / Sächsisches Landesjugendamt. Beschluss 11/2007 LJHA.
8. Macsenaere M., Esser K., Knab E., Hiller S. *Handbuch der Hilfen zur Erziehung*. Ettenheim, 2023.
9. Hollweg C., Kieslinger D. Hilfeplanung inklusiv gedacht: Ansätze, Perspektiven, Konzepte. 1., verb. Aufl. Waiblingen, 2021.
10. Helming E., Sandmeir G., Kindler H., Blüml H. Strukturelle Aspekte der Pflegekinderhilfe. *Handbuch Pflegekinderhilfe*. München: Deutsches Jugendinstitut e.V., 2010. S. 102–127.
11. Schwabe M. Methoden der Hilfeplanung. Zielentwicklung, Moderation und Aus handlung. Weinheim & Basel: 2019. URL: <https://www.beltz.de/fileadmin/beltz/leseproben/978-3-7799-6006-5.pdf>. (дата звернення: 22.10.2024).

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.31>

СУТНІСТЬ І ПРАВОВЕ ПІДҐРУНТЯ ОБОВ'ЯЗКОВОСТІ ПРАВОВИХ ВИСНОВКІВ ВЕРХОВНОГО СУДУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Василина Н.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-5417-5074*

Шикір Д.О.,

*аспірант 2-го року навчання
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-0683-5772*

Василина Н.В., Шикір Д.О. Сутність і правове підґрунтя обов'язковості правових висновків Верховного Суду у цивільному судочинстві.

Стаття розглядає питання забезпечення єдності правозастосування через обов'язковість правових висновків Верховного Суду України, що є особливо актуальним у контексті реформування судової системи. У вступній частині наголошується на важливості стабільності судової практики як ключового елемента правової визначеності та верховенства права в правовій державі. Авторами пропонується аналіз ролі Верховного Суду, визначеної Конституцією та Законом України «Про судоустрій і статус суддів» у редакції 2016 року. Закріплення статусу Верховного Суду як єдиного суду касаційної інстанції забезпечує можливість формування єдиної судової практики, зокрема вказівки, що містяться в постанові суду касаційної інстанції, визнаються обов'язковими для суду першої та апеляційної інстанцій під час нового розгляду справи, що у свою чергу, забезпечує передбачуваність судових рішень.

Окрім правових аспектів, у статті розглянуто теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з обов'язковістю правових висновків. Авторами відзначаються переваги єдності правозастосування. Водночас, робиться акцент на певних ризиках щодо обмеження дискреції суду, що може позначитися на праві тлумачити закон відповідно до обставин справи. Важливим аспектом є досвід країн, де забезпечення єдності судової практики досягається різними методами, як, наприклад, прецедентна практика у Великій Британії або нормативне тлумачення в країнах

континентального права. Україна намагається знайти власний підхід, який би забезпечував правову визначеність і водночас дозволяв гнучкість у правозастосуванні.

У результаті дослідження авторами пропонується шляхи вдосконалення законодавчого регулювання обов'язковості правових висновків через аналіз їхнього впливу на судову практику та досвід європейських країн. Обговорюються переваги й недоліки обов'язковості правових висновків, зокрема їхня роль у зміцненні правопорядку та забезпеченні рівності перед законом. Важливим є також розгляд засобів, що дозволяють Верховному Суду коригувати свої правові висновки відповідно до нових обставин, що підвищує ефективність правової системи та довіру громадян до правосуддя. Стаття завершується висновками про необхідність підтримки єдності правозастосування як основи стабільності правової системи та подальшого вдосконалення інституційної незалежності судів для забезпечення справедливого правосуддя.

Ключові слова: правові висновки, Верховний Суд, правова визначеність, судової практика, цивільне судочинство, судової реформа, незалежність суддів.

Vasylyna N.V., Shykir D.O. The essence and legal basis of the binding nature of legal conclusions of the Supreme Court in civil proceedings.

The article addresses the imperative of ensuring consistency in legal application through the mandatory legal conclusions of the Supreme Court of Ukraine, a significant aspect in light of ongoing judicial reform. The introductory section highlights

the importance of judicial practice stability as a cornerstone of legal certainty and the rule of law in a democratic state. The author examines the Supreme Court's enhanced role following the 2016 amendments to the Constitution and the Law on the Judiciary and the Status of Judges, which positioned the Supreme Court as the sole cassation instance. This has allowed the Supreme Court to establish binding legal conclusions for lower courts, aiding in the elimination of legal inconsistencies and fostering predictability in judicial decisions.

In addition to legal aspects, the article explores theoretical and practical challenges associated with the binding nature of legal conclusions. The author notes the advantages of a unified approach in legal application while also addressing potential risks to judicial independence, which could limit judges' ability to interpret the law according to the case's unique circumstances. An important facet is the comparative analysis of other countries' experiences in ensuring uniform judicial practice, such as precedent-based decisions in the United Kingdom or normative interpretation in continental law systems. Ukraine is striving to identify an optimal approach that achieves legal certainty while allowing flexibility in judicial practice.

Through the research, the author proposes ways to improve the legislative regulation of binding legal conclusions by analyzing their impact on judicial practice and drawing on the experience of European nations. The benefits and drawbacks of mandatory legal conclusions are discussed, particularly their role in reinforcing legal order and ensuring equality before the law. The analysis also includes mechanisms allowing the Supreme Court to adjust its legal positions in response to new circumstances, enhancing the legal system's efficiency and public trust in justice. The article concludes with recommendations emphasizing the need for unity in legal application as the foundation for legal system stability and the further enhancement of institutional independence within the judiciary to uphold fair justice.

Key words: Legal conclusions, Supreme Court, legal certainty, judicial practice, civil proceedings, judicial reform, judicial independence.

Постановка проблеми. Тема обов'язковості правових висновків є однією з ключових у правовій системі, оскільки безпосередньо впливає на єдність судової практики та функціонування судової системи загалом. Верховний Суд, як касаційна інстанція, формує правові висновки з питань застосування норм права, що забезпечує однакове їх трактування та застосування судами. Однак актуальним залишається питання меж обов'язковості цих висновків, можливості їх подальшого розвитку чи коригування в

контексті динаміки правових відносин і реальних обставин конкретних справ.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців, які досліджували питання обов'язковості правових висновків Верховного Суду, варто відзначити внесок таких авторів, як Берназюк О.О., який аналізував роль правового висновку у забезпеченні принципу законності, Квятковська Б.І., яка висвітлювала теоретичні аспекти судового прецеденту, а також Рябченко Ю.Ю., який досліджував судову правотворчість як інструмент забезпечення верховенства права. Їхні праці надають фундаментальне розуміння важливості правових висновків для забезпечення єдності судової практики та стабільності правової системи.

Однак слід зазначити, що ними не розглядалися деякі аспекти, які є актуальними в умовах сьогодення, а саме: межі обов'язковості правових висновків Верховного Суду, можливість їх розвитку та коригування в умовах змінних правових відносин та реальних обставин конкретних справ. Саме ці питання залишаються недостатньо дослідженими в сучасній правовій літературі і становлять предмет детального аналізу в цій статті.

Мета дослідження. цієї статті полягає в аналізі сутності правових висновків Верховного Суду, дослідженні їх обов'язковості та правового підґрунтя для судів, а також у визначенні впливу цих висновків на правозастосовну практику в Україні. У процесі дослідження розглядаються основні правові підстави обов'язковості правових висновків, визначені законодавством України, судовою практикою та міжнародними стандартами, зокрема рекомендаціями Ради Європи.

Завданням статті є аналіз норм права, що встановлюють обов'язковість правових висновків для судової системи України, розгляд ролі цих висновків як засобу забезпечення правової визначеності та стабільності судової практики, визначення проблемних аспектів їх обов'язковості та взаємозв'язку із судовою discreцією, а також окреслення перспектив удосконалення законодавства для ефективного застосування правових висновків з метою зміцнення правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Аналіз норм законодавства, що встановлюють обов'язковість правових висновків для судової системи України, є важливим для розуміння принципів функціонування правової системи, особливо в аспекті забезпечення єдності судової практики та однакового застосування правових норм. В Україні обов'язковість правових висновків Верховного Суду закріплена в кількох ключових законодавчих актах, включаючи Закон України «Про судоустрій і статус суддів», а також про-

цесуальних кодексах. Зокрема, згідно з статтею 13 Закону України «Про судоустрій і статус судів», висновки щодо застосування норм права, викладені у постановях Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановях Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права [1].

У цьому контексті його висновки щодо застосування правових норм є обов'язковими для державних органів, а також повинні враховуватись іншими судами при застосуванні відповідних норм права. При цьому суди мають право відступити від правового висновку Верховного Суду за умови надання відповідного аргументованого обґрунтування свого рішення, що дозволяє врахувати специфіку кожної конкретної справи та забезпечити гнучкість судової системи [1].

Також, відповідно до ч. 4 ст. 263 Цивільного процесуального кодексу України (далі ЦПК України), при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановях Верховного Суду [3].

Згідно з ч. 1 ст. 417 ЦПК України, вказівки, що містяться в постанові суду касаційної інстанції, є обов'язковими для суду першої та апеляційної інстанцій під час нового розгляду справи [3].

З огляду на вищезазначене, суди зобов'язані враховувати правові висновки Верховного Суду при виборі та застосуванні норм права до конкретних правовідносин, а також дотримуватись вказівок суду касаційної інстанції під час повторного розгляду справи. Це забезпечує єдність судової практики та передбачуваність судових рішень, що є важливим для правової стабільності та довіри до судової системи.

Важливим аспектом цієї теми є розуміння відмінності між «висновком» і «правовою позицією» Верховного Суду. На жаль, у законодавстві чітких визначень цих термінів немає, що створює певні труднощі у розмежуванні їх сутності. Як правило, правова позиція, сформульована у постановях Верховного Суду, є детальним обґрунтуванням застосування певної норми права, а висновок – це коротке узагальнення цієї позиції [2, с. 39]. Така структура є важливою для практикуючих правників, адже повне розуміння правової позиції дозволяє правильно застосовувати норму в конкретних правовідносинах та досягти найбільш ефективного і обґрунтованого захисту інтересів клієнта. Використання правових висновків Верховного Суду у практиці забезпечує правникам можливість орієнтувати-

ся на стабільну судову практику, що підвищує ефективність правозастосування та забезпечує передбачуваність судових рішень.

Обов'язковість правових висновків Верховного Суду для інших судів зберігається також і в процесуальних кодексах України, зокрема, у Господарському, Цивільному та Кодексі адміністративного судочинства. Наприклад, у частині 5 статті 411 Цивільного процесуального кодексу України зазначено, що висновки касаційної інстанції є обов'язковими для судів першої та апеляційної інстанцій під час нового розгляду справи [3]. Це положення сприяє забезпеченню стабільності судової практики, а також усуває правову невизначеність у розгляді подібних справ, що, в свою чергу, підвищує довіру до судової системи та знижує ризик виникнення суперечностей при ухваленні рішення, між судами.

Роль правових висновків, сформульованих Верховним Судом, є однією з ключових складових забезпечення правової визначеності та стабільності судової практики в Україні [4, с. 52]. Це зумовлено тим, що правова визначеність є фундаментальною умовою верховенства права, а також необхідною передумовою для прогнозованості судових рішень. Громадяни, адвокати та судові органи очікують, що судова практика буде стабільною та послідовною, що дозволяє забезпечити передбачуваність застосування норм права і сприяє довірі до судової системи.

Принцип правової визначеності передбачає, що закони та правові акти мають бути ясними, доступними та передбачуваними для розуміння громадянами. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) неодноразово зазначав важливість цього принципу у своїх рішеннях. Наприклад, у справі «Олександр Волков проти України» ЄСПЛ підкреслив, що наявність чіткої та послідовної судової практики сприяє передбачуваності закону [5], а в рішенні у справі «Веренцов проти України» Суд зауважив, що судові органи зобов'язані послідовно інтерпретувати загальні положення законів, розсіюючи будь-які сумніви щодо їхнього змісту [6].

Для правозастосування важлива стабільність правових висновків, сформованих Верховним Судом. Проте це не означає, що судова практика не може бути змінена в разі об'єктивної вимоги часу. Так, в окремих випадках зміна правового висновку може бути необхідною, щоб відповідати новим суспільним відносинам або змінам у правовому середовищі. Верховний Суд, наприклад, у справах, які мають широкий суспільний резонанс, іноді ухвалює рішення, які можуть змінити попередню практику, але робить це обґрунтовано, з метою забезпечення справедливості та належного правозастосування.

Крім того, відсутність єдиної судової практики щодо певного питання може бути показни-

ком наявності недоліків у самому законодавстві. У таких випадках законодавець має реагувати, вдосконалюючи правові норми. Питання правової визначеності та передбачуваності стають особливо актуальними у випадках, коли мова йде про можливість ретроспективної зміни судової практики. Цей аспект демонструє складність ухвалення рішення Верховним Судом, коли треба вибрати між зміною практики задля розвитку права і стабільністю практики та уникнення негативних наслідків для вже існуючих правовідносин.

Правові висновки Верховного Суду відіграють значну роль у забезпеченні довгострокової послідовності судових рішень [7, с. 65]. Це, своєю чергою, сприяє підвищенню довіри громадян і правозастосовчих органів до судової системи, оскільки забезпечує однаковий підхід до подібних правовідносин. Така послідовність є важливою не тільки для захисту прав і свобод громадян, а й для належного функціонування правової держави.

Правові висновки Верховного Суду, по суті, виконують функцію інструменту, який спрямований на подолання можливих суперечностей між судами. Це особливо важливо в умовах швидких змін у законодавстві, коли одні й ті ж положення закону можуть трактуватися судами по-різному. Використання правових висновків Верховного Суду дозволяє звести до мінімуму правову невизначеність та уникнути ситуацій, коли одні й ті ж факти та обставини призводять до різних судових рішень [8, с. 124].

Розглядаючи питання обов'язковості правових висновків, слід також звернути увагу на міжнародний досвід, адже принцип обов'язковості судових прецедентів (у тому числі й правових висновків вищих судів) є невід'ємною частиною правових систем багатьох країн. Наприклад, у правових системах англо-саксонської традиції судові прецеденти є обов'язковими для судів нижчих інстанцій, і це значно впливає на уніфікацію правозастосування. У країнах континентальної Європи, зокрема у Франції та Німеччині, також існують механізми забезпечення послідовності судової практики через інститути судового контролю та обов'язкових правових висновків касаційних судів. Ці правові висновки відіграють важливу роль у забезпеченні однакового застосування законодавства, а також у розвитку права через судову практику, що дає можливість адаптувати законодавство до конкретних випадків [7, с. 54].

Застосування правових висновків у судових системах різних країн свідчить про те, що обов'язковість правових висновків не є виключно українським явищем, а має міжнародне підґрунтя. Сучасні тенденції розвитку правової системи України також свідчать про прагнення

до уніфікації правозастосування та посилення ролі судового прецеденту в забезпеченні правової стабільності. У зв'язку з цим, законодавець передбачив у нормах процесуальних кодексів обов'язок судів враховувати висновки Верховного Суду при вирішенні подібних справ. Цей підхід сприяє збалансованому розвитку судової практики, забезпечуючи, що аналогічні справи вирішуватимуться однаково, що своєю чергою зміцнює принцип правової визначеності [8, с. 59].

Слід зазначити, що правові висновки також сприяють вдосконаленню законодавства. У процесі застосування правових висновків судова практика виявляє можливі прогалини, суперечності та недоліки чинного законодавства, що потребують виправлення або уточнення. Згодом ці проблеми можуть бути враховані законодавцем, що сприяє гармонізації національної правової системи з реальними потребами суспільства. Відомі випадки, коли зміни в законодавстві були запроваджені саме на основі узагальненої судової практики, яка відобразила тенденції та вимоги правозастосування [9, с. 119].

Ми погоджуємось з позицією Сахнюк В.В. щодо того, що обов'язковість правових висновків відіграє ключову роль у забезпеченні єдності правозастосування та зворотного зв'язку між судовою і законодавчою владою, що сприяє розвитку правової системи [9, с. 120]. Водночас, слід наголосити на тому, що обов'язковість правових висновків не тільки гарантує стабільність і передбачуваність судових рішень, але й допомагає забезпечити баланс між правом на доступ до правосуддя та розумними строками розгляду справ. Дотримання правових висновків Великої Палати Верховного Суду дозволяє судам орієнтуватися на усталені правові підходи, що значно зменшує необхідність у повторному аналізі вже вирішених питань і сприяє пришвидшенню судового процесу. Таким чином, обов'язковість правових висновків не лише забезпечує єдність судової практики, але й робить правосуддя більш доступним та ефективним для громадян, підвищуючи довіру суспільства до судової системи та сприяючи справедливості – ключовій меті правової держави.

Водночас, важливо зазначити, що, незважаючи на обов'язковість врахування правових висновків, Верховний Суд зберігає можливість перегляду своїх висновків зокрема, коли це є необхідним для вирішення виключної правової проблеми. Такий підхід забезпечує гнучкість судової системи, що дозволяє їй адаптуватися до соціальних змін і нових правових викликів.

Європейський суд з прав людини також підтримує таку позицію, визнаючи, що абсолютна незмінність судової практики може призводити до застою правової системи і, як наслідок, пору-

шення принципу правової визначеності в умовах зміни правовідносин. Саме тому ретельний і обґрунтований перегляд правових висновків іноді необхідний, адже це дозволяє Верховному Суду реагувати на нові виклики та проблеми.

Ми погоджуємось з позицією Шафарчука В., що правові висновки Верховного Суду не лише виконують роль стандартизатора судової практики, але й служать важливим механізмом для вдосконалення та конкретизації законодавства [10, с. 41]. Верховний Суд, формулюючи правовий висновок щодо застосування певної норми, часто роз'яснює її застосування в різних обставинах, що дозволяє іншим судам уникати помилок або двозначностей у подібних справах.

Водночас, слід наголосити на тому, що правові висновки Верховного Суду є не лише засобом підвищення стабільності судової практики, але й важливим елементом для підтримання принципу правової визначеності. Це сприяє формуванню єдиної правозастосовної позиції в масштабах країни, що є основою для ефективного правосуддя та дієвого захисту прав громадян, що є невід'ємною частиною побудови правової держави.

Обов'язковість правових висновків Верховного Суду для інших судів і суб'єктів правозастосування створює певні виклики щодо судової дискреції. З одного боку, обов'язковість таких висновків є інструментом забезпечення єдності судової практики, правової визначеності та стабільності, що сприяє передбачуваності правозастосування, особливо в умовах швидких змін у законодавстві, а з іншого, така обов'язковість ставить перед судами завдання керуватися рішеннями, що не завжди можуть відображати особливості конкретної цивільної справи, потенційно обмежуючи простір для вільної інтерпретації законів.

Проблема обов'язковості висновків Верховного Суду полягає також у тому, що судді нижчих інстанцій опиняються в положенні, коли вони повинні слідувати вже усталеній судовій практиці, навіть якщо мають інше бачення щодо тлумачення норм права.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях визначає, що обов'язковість правових висновків повинна обмежуватися лише певними загальними положеннями, що стосуються однакового застосування норм права [13]. Ми погоджуємось з позицією Ясинка, що такий підхід є компромісним рішенням між потребою в єдності судової практики і свободою судового розсуду, оскільки він дозволяє судам вільно інтерпретувати конкретні обставини справ, спираючись на загальні рамки, визначені правовими висновками Верховного Суду [15, с. 99]. Водночас, слід наголосити на тому, що така свобода розсуду повинна бути обґрунтованою та відповідати принципам

правової справедливості, щоб уникати надмірного відступу від усталеної судової практики.

При цьому, важливим є встановлення чітких критеріїв, коли суди мають право на відступ від правових висновків Верховного Суду. У цивільній юрисдикції, відповідно до статті 263 ЦПК України, при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановках Верховного Суду. Тобто, суд має право а не обов'язок щодо врахування висновків, що дозволяє йому відступити від усталених правових висновків, якщо суддя обґрунтовано доведе, що попередній висновок не відповідає обставинам конкретної справи або принципам правової справедливості. Такий підхід дозволяє зберегти баланс між стабільністю судової практики та свободою судового розсуду, залишаючи суддям можливість діяти неупереджено та об'єктивно.

Так, наприклад, рішенням Великої Палати Верховного Суду (ВП ВС) у справі № 755/10947/17 було визначено, що оскарження дій нотаріуса, який здійснив державну реєстрацію права власності на іпотечне майно за банком, має розглядатися в цивільному, а не адміністративному порядку, оскільки спір стосується права цивільного.

ВП ВС відступила від раніше викладених правових висновків ВСУ, зазначивши, що у справах про оскарження державної реєстрації права власності, яка здійснюється на підставі іпотечного договору, наявний цивільно-правовий спір, а не публічно-правовий. Таке розмежування юрисдикції забезпечує належний розгляд спорів щодо права власності, що виникають через порушення прав позивачів на майно. Зокрема, ВП ВС уточнила, що дії приватного нотаріуса у цьому випадку мають розглядатися у порядку цивільного судочинства, як це передбачено ч. 1 ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК), оскільки спори щодо реєстрації майна є похідними від основного питання права власності.

Крім того, ВП ВС надала важливе роз'яснення щодо пріоритетності правових позицій, відступивши від низки постанов ВСУ та наголосивши, що суди під час розгляду аналогічних справ повинні враховувати останню правову позицію ВП ВС. Це рішення стало важливим для єдності судової практики, особливо в умовах наявності колізій у правових позиціях ВСУ [14].

Отже, обов'язковість висновків Верховного Суду і судової дискреції повинні співіснувати на основі зваженого підходу, де обов'язковість обмежується необхідністю забезпечення єдності правозастосування, але не перешкоджає свободі судового розсуду у вирішенні справ, що мають індивідуальні особливості.

Перспективи удосконалення законодавства для підвищення ефективності застосування правових висновків Верховного Суду мають на меті зміцнення правосуддя та підвищення якості судової системи. Сьогодні правові висновки відіграють вирішальну роль у забезпеченні єдності судової практики та підвищенні правової визначеності, але для їх ефективного застосування важливо вдосконалити нормативну базу, яка регулює порядок формування та врахування цих висновків судами.

Одним із головних напрямів удосконалення є чітке законодавче визначення статусу правових висновків Верховного Суду та меж їх обов'язковості. Сьогодні вони є обов'язковими для органів влади та повинні враховуватися судами при вирішенні подібних справ. Проте недостатньо визначені підстави для можливого відступу від них можуть призвести до формування нестабільності судової практики або до надмірного обмеження свободи судового розсуду [15, с. 297]. Вдосконалення законодавства могло б включати чіткі критерії, за яких суди нижчих інстанцій мають право відступати від усталеної практики Верховного Суду, зокрема у разі, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що правовий висновок вимагає перегляду з метою захисту принципів справедливості та розумності.

Перспективною ініціативою також є інтеграція сучасних технологій для автоматичного аналізу та моніторингу судової практики з метою виявлення відхилень від правових висновків. Це може включати використання технологій штучного інтелекту, що дозволять аналізувати значний масив даних і сигналізувати про відхилення або суперечливі рішення, що не суперечать правовим висновкам Верховного Суду. Впровадження таких технологій сприятиме підвищенню рівня правової визначеності та уніфікації судової практики.

Отже, комплексний підхід до вдосконалення законодавства може значно підвищити ефективність застосування правових висновків Верховного Суду, забезпечити правову визначеність, прозорість судової практики та зміцнити основи справедливого правосуддя.

Загалом, обов'язковість правових висновків вищих судових інстанцій є невід'ємною складовою функціонування правової системи, яка забезпечує не лише стабільність та передбачуваність судових рішень, але й сприяє підвищенню якості судочинства та довіри громадян до судової системи. Єдність правозастосування, яку забезпечують правові висновки, позитивно впливає на рівень правової культури суспільства та сприяє ефективній адаптації правової системи до змін і викликів сучасного суспільства.

Висновки. Правові висновки мають ключове значення для функціонування правосуддя, за-

безпечуючи єдність та передбачуваність правозастосування.

По-перше, обов'язковість правових висновків сприяє зменшенню правової невизначеності та забезпечує однаковість у тлумаченні норм права, що є важливим як для суддів, так і для учасників судового процесу. Тлумачення правових норм, сформульоване у правових висновках Верховного Суду, дозволяє нижчим судовим інстанціям орієнтуватися на них і, таким чином, уникати суперечностей у судових рішеннях.

По-друге, закріплення обов'язковості правових висновків підтримує принцип верховенства права, який вимагає чіткого і послідовного правозастосування. Правові висновки найвищих судових інстанцій виступають інструментом підвищення ефективності та справедливості судової системи, оскільки дозволяють забезпечити захист прав громадян і дотримання законності в системі цивільного судочинства. Правові висновки також є важливими для формування довіри до судової системи, оскільки вони дозволяють прогнозувати можливі судові рішення та зменшують процесуальні зловживання.

По-третє, важливо відзначити, що правові висновки мають зберігати гнучкість, аби суди мали можливість відступати від попередніх правових висновків за умов, коли виникають нові суспільні обставини або змінюється законодавство. Це забезпечує динамічний розвиток правової системи та дає можливість відповідати на сучасні виклики, адаптуючи судову практику до нових умов.

Таким чином, обов'язковість правових висновків слугує не лише інструментом формування послідовної судової практики, а й підвищує якість судочинства, сприяє справедливості та відкритості правосуддя. Врахування правових висновків – це запорука стабільності правової системи, яка водночас має залишатися гнучкою і здатною адаптуватися до змін, щоб продовжувати бути ефективним засобом захисту прав і свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545.
2. Берназюк О.О. Роль правового висновку Верховного Суду у забезпеченні принципу законності. *Журнал «Конституційно-правові академічні студії»*. 2022. № 1. С. 37–45. URL: <https://doi.org/10.24144/2663-5399.2022.1.04>.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 40-41, 42, ст. 492.

4. Квятковська Б.І. Судовий прецедент: деякі теоретичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. № 21. С. 52–55.
5. Європейський суд з прав людини. Справа «Олександр Волков проти України» (Заява № 21722/11): Рішення від 09 січня 2013 р.; остаточне від 27 травня 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947.
6. Європейський суд з прав людини. Справа «Веренцов проти України» (Заява № 20372/11): Рішення від 11 квітня 2013 р.; остаточне від 11 липня 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945.
7. Ільков В. Судове рішення як джерело права в адміністративному судочинстві України. *Jurnalul Juridic național: Teorie și Practică*. 2019. No 4. С. 65–67.
8. Константий О. «Вторинні» джерела права адміністративного судочинства України. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. No 5(39). С. 59–62.
9. Сахнюк В.В. Роль та місце судового прецеденту у системі джерел національного права. *Молодий вчений*. 2017. № 5.1 (45.1). С. 119–122.
10. Шафарчук В. Судовий прецедент в Україні. *Юридична Газета*. 2013. № 35. С. 41. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/sudoviy-precedent-v-ukrayini.html> (дата звернення: 22.08.2023).
11. Рябченко Ю.Ю. Судова правотворчість як спосіб забезпечення верховенства права. *Право і суспільство*. 2022. № 1. С. 62–68.
12. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 151-2 Конституції України: Рішення Конституційного Суду України від 2 грудня 2019 року № 11-п/2019, Справа № 1-182/2019(4165/19). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-19#top>.
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі за позовом фізичної особи, іпотекодавця, щодо оскарження дій приватного нотаріуса, яким здійснено державну реєстрацію права власності на іпотечне майно за банком, на підставі іпотечного договору: постанова Верховного Суду від 30 січня 2019 року, справа № 755/10947/17, провадження № 14-435цс18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
15. Ясинок Д.М. Уніфікація процесуального законодавства у сфері судової правотворчості та її меж. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 98–102.

УДК347.66

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.32>

СПАДКОВІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Горпинич Л.І.,*здобувач кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Академії праці, соціальних відносин та туризму*

Горпинич Л.І. Спадкові відносини в умовах воєнного стану: особливості правового регулювання.

В статті проаналізовано особливості правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану. Визначено, що дослідження проблематики спадкування обумовлено потребою подальшого вдосконалення механізму реалізації та захисту прав та інтересів людини, зокрема права власності, в умовах ринкової економіки в демократичній, правовій державі. В умовах воєнного стану в Україні дане питання набуває надзвичайно важливого значення з причин виникнення значних перешкод в реалізації права на прийняття спадщини.

В процесі дослідження встановлено, що запровадження особливого правового режиму, у тому числі, воєнного стану, завжди виступає підставою обмеження основних прав і свобод людини і громадянина, зокрема стосовно реалізації майнових прав, наприклад, спадкування. З'ясовано, що в період воєнного стану до законодавства України були внесені відповідні зміни для упорядкування спадкових відносин. Виявлено, що місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, а якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна.

Встановлено, що для прийняття спадщини визначено термін шість місяців, але у разі якщо особа померла під час воєнного стану і державна реєстрація смерті проведена пізніше, ніж через один місяць після її смерті, строки для прийняття спадщини обчислюються не з моменту фактичної смерті, а з моменту реєстрації смерті державними органами. Якщо людина померла на тимчасово окупованих територіях, чи в якомусь іншому місті, спадкоємці звертаються до нотаріуса і не можуть обґрунтувати дату смерті, то таким особам термін вираховується з моменту внесення факту смерті до Державного реєстру актів цивільного стану громадян.

Визначено, що введення в Україні правового режиму воєнного стану потребувало внесення

відповідних змін до національного законодавства, зокрема щодо спадкових відносин, для утвердження і забезпечення прав і свобод людини в нових реаліях. Внесені зміни надають можливість у найкращий спосіб забезпечити захист прав спадкоємців.

Ключові слова: спадкові відносини, воєнний стан, правове регулювання, спадкування, спадщина, місце відкриття спадщини, прийняття спадщини.

Horpynych L.I. Inheritance relations under martial law: peculiarities of legal regulation.

The article analyzes the peculiarities of legal regulation of inheritance relations in the conditions of martial law. It was determined that the study of inheritance problems is due to the need for further improvement of the mechanism of implementation and protection of human rights and interests, in particular property rights, in the conditions of a market economy in a democratic, legal state. In the conditions of martial law in Ukraine, this issue becomes extremely important due to the occurrence of significant obstacles in the implementation of the right to inherit.

In the process of research, it was established that the introduction of a special legal regime, including martial law, always acts as a basis for limiting the basic rights and freedoms of a person and a citizen, in particular, in relation to the realization of property rights, for example, inheritance. It was found that during the period of martial law, appropriate changes were made to the legislation of Ukraine to regulate inheritance relations. It was found that the place of opening of inheritance is the last place of residence of the testator, and if the place of residence of the testator is unknown, the place of opening of inheritance is the location of immovable property or its main part, and in the absence of immovable property - the location of the main part of movable property.

It has been established that a six-month deadline is set for accepting inheritance, but if a person died during martial law and the state registration of death was carried out later than one

month after his death, the time limit for accepting inheritance is calculated not from the moment of actual death, but from the moment registration of death by state authorities. If a person died in the temporarily occupied territories or in some other city, the heirs turn to a notary public and cannot substantiate the date of death, then for such persons the term is calculated from the moment the fact of death is entered in the State Register of civil status acts of citizens.

It was determined that the introduction of the legal regime of martial law in Ukraine required the introduction of appropriate changes to the national legislation, in particular regarding inheritance relations, in order to establish and ensure human rights and freedoms in the new realities. The introduced changes provide an opportunity to protect the rights of heirs in the best possible way.

Key words: inheritance relations, martial law, legal regulation, inheritance, inheritance, place of opening of inheritance, acceptance of inheritance.

Постановка проблеми. Дослідження проблематики спадкування обумовлено потребою подальшого вдосконалення механізму реалізації та захисту прав та інтересів людини, зокрема права власності в умовах ринкової економіки в демократичній, правовій державі. В умовах воєнного стану в Україні [1] дане питання набуває надзвичайно важливого значення з причин виникнення значних перешкод в реалізації права на прийняття спадщини. Виходячи з положення ч. 2 ст. 3 Конституції України про те, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2], держава у мовах воєнного стану зобов'язана створити новий або надати зміни до чинного механізму реалізації прав та інтересів спадкоємців. Комплексний аналіз питань правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану та пошук шляхів його вдосконалення викликає підвищений науковий та практичний інтерес як у науковців, так і суспільства.

Мета дослідження полягає у встановленні особливостей правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану на основі аналізу нормативно-правових актів, наукових джерел та результатів правозастосовної практики.

Стан опрацювання проблематики. Загалом питання правового регулювання спадкових відносин знайшли широке відображення в працях В.В. Васильченка, А.В. Гончарової, І.В. Жилінкової, Ю.О. Заїки, О.Є. Кухарева, О.І. Неліна, О.П. Печеного, З.В. Ромовської, Є.О. Рябокони, І.В. Спасибо-Фатєєвої, С.Я. Фурси та ін. Дослідження правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану не було предметом дослідження серед правників. В нагоді

може стати досвід регулювання спадкових правовідносин в період війни 1941–1945 рр., однак все таки слід враховувати різний рівень урегульованості відносин, сьогоденний демократичний характер українського суспільства, вплив ідеології на упорядкування питань. Наразі, уже в умовах воєнного стану вказана проблематика розглянута в статтях таких правознавців, як: О.П. Печеного про війну як фактор впливу на спадкові правовідносини [3], О.О. Кармази про необхідність модифікації спадкових прав в умовах дії воєнного стану та євроінтеграційних процесів [4], О.Є. Кухарева щодо актуальних аспектів здійснення спадкоємцями права на прийняття спадщини в умовах воєнного стану [5], І.І. Голубенка про особливості порядку отримання спадщини в умовах воєнного стану [6].

Виклад основного матеріалу. Спадкові відносини як один із видів цивільно-правових відносин виникають на підставі норм підгалузі спадкового права в силу смерті фізичної особи (спадкодавця) та, як правило, волевиявлення його учасників, яким між останніми встановлюється комплекс прав та обов'язків з приводу переходу до них тих прав та обов'язків, які не припиняються зі смертю спадкодавця [7, с. 37]. Введення в Україні правового режиму воєнного стану, тобто «особливого правового режиму, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [1] мало значний вплив на все українське суспільство. Варто погодитися з думкою О.П. Печеного, що «військові дії здійснюють вплив на все суспільство, всі його регулятори, включаючи й правову сферу в цілому, і спадкування як її складову» [3].

Як свідчить зарубіжний досвід, запровадження особливого правового режиму, у тому числі, воєнного стану, завжди виступає підставою обмеження основних прав і свобод людини і громадянина, зокрема стосовно реалізації майнових прав, наприклад, спадкування. Так, практика Європейського суду з прав людини щодо розгляду справ про порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (04.11.1950 р.) (Європейська конвенція

прав людини) [8] постійно наголошує на необхідності врахування справедливого балансу інтересів, який має бути досягнутий між конкуруючими інтересами особи та громадськості в цілому (Gaskin проти Сполученого Королівства [9]).

Загалом, спадкові правовідносини врегулює значний перелік нормативно-правових актів. Передусім, основою спадкового законодавства є Конституція України, яка «має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» (ч. 2 ст. 8 Конституції). Безпосередньо упорядковує спадкові відносини книга 6 Спадкове право ЦК України, водночас, важливо зауважити, що й інші норми ЦК України також регулюють ці відносини.

Джерелами спадкового права є спеціальні закони, які регламентують відносини в процесі здійснення права на спадкування, а саме: Закони України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року, «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2006 року, «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року, «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 року та ін. Крім того, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, також є частиною національного законодавства України, відповідно, Конвенція про колізії законів, які стосуються форми заповітів від 5 жовтня 1961 року, Конвенція про запровадження системи реєстрації заповітів від 16 травня 1972 року та ін. Важливим регулятором досліджуваних відносин є підзаконні нормативно-правові акти. Однак, звернемося до нормативних актів, завдяки яким були внесені зміни до законодавства України про спадкування в період воєнного стану.

Як уже зазначалося, введення воєнного стану змінило ритм життя країни. Актуалізувалися питання, які завжди викликали підвищений інтерес – власності, виконання зобов'язань, юридичної відповідальності, відшкодування збитків тощо. Питання упорядкування спадкових відносин входить до переліку надзвичайно важливих для суспільства в умовах воєнного стану, особливо щодо місця відкриття спадщини та строків для прийняття спадщини. Кабінет Міністрів України 28.02.2022 року прийняв Постанову «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» № 164 [10], відповідно Міністерство юстиції України видало наказ «Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів у сфері нотаріату» від 11.03.2022 № 1118/5 [11], які враховували особливості (заборони) вчинення нотаріальних дій, зокрема щодо посвідчення заповіту військовослужбовців Збройних

Сил, інших військових формувань, а також працівників правоохоронних (спеціальних) органів, командиром цих формувань (органів) або іншою уповноваженою таким командиром особою з подальшим надсиланням таких заповітів через Генеральний штаб Збройних Сил, Міністерство оборони, відповідний правоохоронний (спеціальний) або інший орган до Міністерства юстиції або його територіального органу для забезпечення їх реєстрації нотаріусами Спадковому реєстрі [10].

Крім того, положення Постанов Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» від 28.02.2022 року № 164 та «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо нотаріату та державної реєстрації в умовах воєнного стану» від 24 червня 2022 року № 719 [12] змінили строки прийняття спадщини – перебіг строку для прийняття спадщини або відмови від її прийняття зупиняється на час дії воєнного стану, але не більше ніж на чотири місяці, тобто в умовах воєнного стану в Україні діє правило десяти місяців на прийняття спадщини чи відмови від неї. Свідцтво про право на спадщину видається спадкоємцям після закінчення строку для прийняття спадщини.

Однак, в подальшому в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 676/47/21 (провадження № 61-8014св22) на основі узагальнень судової практики було зазначено, що п. 3 постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» від 28.02.2022 року № 164 суперечить статтям 1270, 1272 ЦК України. Відповідно визначено, що Основним актом цивільного законодавства України є ЦК України, актами цивільного законодавства є також інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК України. Актами цивільного законодавства України є також постанови Кабінету Міністрів України. Якщо постанова Кабінету Міністрів України суперечить положенням ЦК України або іншому закону, застосовуються відповідні положення ЦК України або іншого закону [13].

Як наслідок, за результатами дискусії серед правників, з урахуванням позиції Верховного Суду та результатів правозастосовної практики були прийняті Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» від 8 листопада 2023 року № 3449-IX [14] та Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» від 8 листопада 2023 року № 3450-IX [15]. Змін зазнали також Закони України «Про нотаріат» 2 вересня

1993 року, «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 12 липня 2001 року, «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17 лютого 2011 року, «Про безоплатну правничу допомогу» від 2 червня 2011 року, «Про судовий збір» від 8 липня 2011 року, «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року, «Про виконавче провадження» від 2 червня 2006 року.

Чинні закони встановили, що місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, а якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна. Якщо спадкодавець мав останнє місце проживання на території іноземної держави, місце відкриття спадщини визначається відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2006 року (ст. 1221 ЦК).

Крім того визначено, що з 30 січня 2024 року для прийняття спадщини визначено термін шість місяців, але у разі якщо особа померла під час воєнного стану і державна реєстрація смерті проведена пізніше, ніж через один місяць після її смерті, строки для прийняття спадщини обчислюються не з моменту фактичної смерті, а з моменту реєстрації смерті державними органами. Якщо людина померла на тимчасово окупованих територіях, чи в якомусь іншому місті спадкоємці звертаються до нотаріуса і не можуть обґрунтувати дату смерті, то таким особам термін вираховується з моменту внесення факту смерті до Державного реєстру актів цивільного стану громадян. За попереднім законодавством – разі пропуску шестимісячного строку особа не може оформити спадщину і єдиним виходом із ситуації лишався суд.

Важливим є прийняття Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23 лютого 2023 року, яким запроваджено надання компенсації за окремі категорії пошкоджених та знищених об'єктів нерухомого майна, визначено способи надання компенсації, врегульовано механізм подання та розгляду заяви про надання компенсації, визначено джерела фінансування компенсації; встановлено основні положення щодо обліку осіб, які мають право на отримання компенсації та її на-

дання; передбачено створення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України як єдину державну інформаційно-комунікаційну систему, призначену для збирання, накопичення, обліку, обробки, зберігання та захисту інформації (документів) про рухоме та нерухоме майно, пошкоджене та знищене внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, осіб, майно яких пошкоджено або знищено, матеріальну шкоду (у тому числі збитки), завдану внаслідок пошкодження та знищення такого майна, компенсацію за пошкодження та знищення такого майна, фінансування відновлення пошкодженого та знищеного майна, а також іншої інформації (документів), визначеної цим Законом [16]. Разом з тим, дія зазначеного Закону не поширюється в частині надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна на об'єкти нерухомого майна, що на день введення воєнного стану в Україні, знаходилися на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України, визначеній відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року.

Висновки. Таким чином, введення в Україні правового режиму воєнного стану потребувало внесення відповідних змін до національного законодавства, зокрема щодо спадкових відносин, для утвердження і забезпечення прав і свобод людини в нових реаліях. Внесені зміни упорядкували місце відкриття спадщини та строки для прийняття спадщини в умовах воєнного стану, що надає можливість у найкращий спосіб забезпечити захист прав спадкоємців. Відповідно, маємо надію на подальше вдосконалення механізму реалізації та захисту прав та інтересів людини, зокрема учасників спадкових відносин, в умовах ринкової економіки в демократичній, правовій державі як в період воєнного стану, так і в мирний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022, затверджений Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення 12.10.2024).
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомо-

- сті Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Печений О.П. Війна як фактор впливу на спадкові правовідносини. *Юридичний вісник України*. 2022. № 12–15. 25 березня – 29 квітня 2022. С. 18–19.
 4. Кармаза О.О. Модифікація спадкових прав в умовах дії воєнного стану та євроінтеграційних процесів. *Південно-український правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 1. С. 136–141.
 5. Кухарев О.Є. Актуальні аспекти здійснення спадкоємцями права на прийняття спадщини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 222–225. URL: http://lsej.org.ua/11_2022/50.pdf.
 6. Голубенко І.І.. Особливості порядку отримання спадщини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 125–129. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/26.pdf.
 7. Заїка Ю.О., Рябоконь Є.О. Спадкове право: навч. посіб. / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконь. Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
 8. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (04.11.1950 р.) (Європейська конвенція прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 12.10.2024).
 9. Рішення Європейського суду з прав людини щодо доступу до інформації / І.Є. Розкладай та ін. ; за ред. Т.С. Шевченко. Київ : Інститут Медіа Права, 2014. С. 103–106.
 10. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 року № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.10.2024).
 11. Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів у сфері нотаріату: Наказ Міністерства юстиції України від 11.03.2022 № 1118/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-2022-%D0%BF#n31> (дата звернення 12.10.2024).
 12. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо нотаріату та державної реєстрації в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2022 року № 719. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.10.2024).
 13. Крат В. Окремі питання розгляду справ у спорах, що виникають в сфері спадкування. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_spadkyv_10_03_2023.pdf.
 14. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 8 листопада 2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023 № 96, ст. 388.
 15. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 8 листопада 2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 96, ст. 389.
 16. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 60, ст. 191.

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.33>

ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СУДУ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Жукевич І.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри права та публічного управління**Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»*

ORCID: 0000-0001-7332-1014

e-mail: zhiv123@ukr.net

Жукевич І.В. Дискреційні повноваження суду щодо застосування судового контролю за виконанням судових рішень у цивільних справах.

Встановлено, що під поняттям дискреційних повноважень суду щодо застосування судового контролю за виконанням судових рішень у цивільних справах слід розуміти такі повноваження, коли у межах, які визначені законом, суд, який виніс рішення у цивільній справі, яке підлягає виконанню, має можливість самостійно (на власний розсуд) вибирати один з декількох варіантів конкретного правомірного рішення стосовно діяльності державного чи приватного виконавця на якого таке виконання покладено, з приводу його дій чи бездіяльності, на підставі скарги поданої стороною виконавчого провадження. У свою чергу, сторони виконавчого провадження мають право звернутися до суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи приватного виконавця під час виконання судового рішення, порушено їхні права чи свободи. Це надає можливість втручатися на власний розсуд (суддівський розсуд) у межі повноважень державного виконавця чи приватного виконавця. Скарга розглядається у десятиденний строк у судовому засіданні за участю стягувача, боржника і державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, рішення, дія чи бездіяльність яких оскаржуються. Проте, застосовуючи суддівський розсуд при застосуванні тієї чи іншої норми права під час здійснення судового контролю, суддя повинен орієнтуватися на досягнення мети та завдань цивільного судочинства, а також і виконавчого провадження. Дискреційні повноваження не повинні використовуватися свавільно, а суд повинен контролювати рішення, прийняті на підставі реалізації дискреційних повноважень, максимально ефективно. При цьому, повноваження судді мають виконувати як завдання, поставлені перед кон-

кретним судом (суддею) під час здійснення правосуддя (правильні і своєчасні розгляд та вирішення справ, справедливий судовий розгляд справ незалежним та неупередженим судом), так і завдання, поставлені вітчизняним законодавцем перед всією судовою владою (здійснення правосуддя), а також завдання міжнародного рівня (гарантування і виконання принципу доступності правосуддя та принципу справедливого судового розгляду).

Ключові слова: судовий контроль, «дискреція», дискреційні повноваження, цивільне судочинство, виконання судового рішення.

Zhukevych I.V. The discretionary powers of the court regarding the application of judicial control over the execution of court decisions in civil cases.

It was established that the concept of discretionary powers of the court regarding the application of judicial control over the execution of court decisions in civil cases should be understood as such powers when, within the limits defined by law, the court that issued a decision in a civil case that is subject to execution has the opportunity independently (on own discretion) to choose one of several options for a specific lawful decision regarding the activities of the public or private executor to whom such execution is entrusted, regarding his actions or inaction, on the basis of a complaint filed by a party to the enforcement proceedings. In turn, the parties to enforcement proceedings have the right to appeal to the court with a complaint if they believe that their rights or freedoms have been violated by the decision, action or inaction of the state executive or private executive during the execution of the court decision. This provides an opportunity to intervene at one's own discretion (judicial discretion) within the limits of the powers of the state executor or private executor. The complaint is considered within a ten-day period in a court session with the participation of the debt collector, the debtor

and the state executor or other official of the state executive service body or private executor whose decision, action or inaction is contested. However, when applying judicial discretion when applying this or that rule of law during judicial control, the judge must focus on achieving the goals and objectives of civil proceedings, as well as executive proceedings. Discretionary powers should not be used arbitrarily, and the court should control the decisions made on the basis of the exercise of discretionary powers as effectively as possible. At the same time, the powers of a judge must fulfill both the tasks set before a specific court (judge) during the administration of justice (correct and timely consideration and resolution of cases, fair judicial consideration of cases by an independent and impartial court), and the tasks set by the domestic legislator before the entire judiciary by the authorities (execution of justice), as well as tasks of the international level (guaranteeing and implementing the principle of access to justice and the principle of fair trial).

Key words: judicial control, «discretion», discretionary powers, civil proceedings, execution of a court decision.

Постановка проблеми. Низький рівень виконання судових рішень в Україні негативно впливає на довіру до судової влади та реалізації принципу верховенства права, який закладений в Конституції України. З огляду на це та з метою забезпечення права особи на ефективний судовий захист в цивільному судочинстві існує інститут судового контролю за виконанням судового рішення. Безпосередній вплив на здійснення судового контролю має суддівський розсуд.

Мета дослідження – розглянути питання дискреційних повноважень суду щодо застосування судового контролю за виконанням судових рішень у цивільних справах.

Стан опрацювання проблематики. Суддівський розсуд (дискреція) є предметом значної кількості наукових досліджень представників різних галузей науки, серед яких і представники науки цивільного права та процесу: В.С. Гопанчук, М.Д. Савенко, А.В. Петровський та ін. Втім, у доктрині цивільного процесуального права відсутні наукові розробки, які були б спеціально присвячені питанню дискреційних повноважень суду щодо застосування судового контролю за виконанням судових рішень у цивільних справах.

Виклад основного матеріалу. Слово «дискреція» має французьке походження. Історія його використання сягає 1705 року. На сьогодні це поняття має багато визначень. Одне з таких наведено у тлумачному словнику, де воно визначається, як вирішення посадовою особою або державним органом якого-небудь питання

за власним розсудом [1]. Інше нам пропонує М. Савенко, визначаючи суддівський розсуд у цивільному процесі як «інтелектуально-вольову діяльність, спрямовану на законне, об'єктивне, неупереджене і справедливе вирішення спірних питань, що виникають у судочинстві або є предметом розгляду у випадках, дозволених або неврегульованих законом; супроводжується внутрішнім процесом мислення, спрямованим на вибір оптимального варіанту розв'язання спірного правового питання, пошук необхідної правової норми, її розуміння та інтерпретацію, справедливе вирішення спору; здійснюється на різних стадіях судочинства незалежно від його виду – конституційного, адміністративного, цивільного господарського, кримінального у випадках, дозволених або неврегульованих законом» [2, с. 75-76].

На нормативному рівні дискреційні повноваження визначаються наказом Міністерства юстиції № 1380/5 від 23.06.2010 року, відповідно до якого дискреційні повноваження визначаються як сукупність прав та обов'язків органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що надають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і змісту правлінського рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів управлінських рішень, передбачених нормативно-правовим актом, проектом нормативно-правового акта [3].

Певні напрацювання з цього приводу має і судова практика. Так, у судовій практиці сформовано позицію щодо поняття дискреційних повноважень, під якими слід розуміти такі повноваження, коли у межах, які визначені законом, адміністративний орган має можливість самостійно (на власний розсуд) вибирати один з кількох варіантів конкретного правомірного рішення. Дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти, чи не діяти, а якщо діяти, то у виборі варіанту рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі [4].

Відповідно до ст. 447 Цивільного процесуального кодексу України, сторони виконавчого провадження мають право звернутися до суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення, ухваленого відповідно до цього Кодексу, порушено їхні права чи свободи [5]. Це дає підстави говорити про наявність дискреційних повноважень суду і можливість втручатися на власний розсуд (суддівський розсуд) у межі повноважень дер-

жавного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця. При цьому, законодавство України встановлює дискреційні повноваження суду, який ухвалив судові рішення в цивільній справі, щодо застосування судового контролю виконання судового рішення, спрямованих на захист цивільних прав. Хоча і пряма вказівка у положеннях Цивільного процесуального кодексу України на це відсутня.

Скаргу може бути подано до суду:

а) у десятиденний строк з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення її права або свободи;

б) у триденний строк з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення її права, у разі оскарження постанови про відкладення провадження виконавчих дій [5].

Скарга розглядається у десятиденний строк у судовому засіданні за участю стягувача, боржника і державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, рішення, дія чи бездіяльність яких оскаржуються. Неявка стягувача, боржника, державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця, які належним чином повідомлені про дату, час і місце розгляду скарги, не перешкоджають її розгляду. Якщо суд встановить, що особа, рішення, дія чи бездіяльність якої оскаржуються, звільнена з посади (не здійснює відповідну діяльність), він залучає до участі в справі посадову особу, до компетенції якої належить вирішення питання про усунення порушення права чи свободи заявника [5].

За результатами розгляду скарги суд постановляє ухвалу. У разі встановлення обґрунтованості скарги суд визнає оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність неправомірними і зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу органу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника). Якщо оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність були прийняті або вчинені відповідно до закону, в межах повноважень державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби, приватного виконавця і право заявника не було порушено, суд постановляє ухвалу про відмову в задоволенні скарги [5].

Фактично, межами судового розсуду (судової дискреції) є об'єктивні та суб'єктивні критерії правомірності прийнятого дискреційного рішення. До об'єктивних критеріїв (меж) судового розсуду (тобто тих, які мають об'єктивний зовнішній вияв) належать зокрема правові норми, узагальнення судової практики, рішення вищих судових інстанцій, позовні вимоги сторін, положення договору між сторонами. Пере-

лік суб'єктивних меж судового розсуду (тобто тих, які не мають чіткої зовнішньої об'єктивності) є набагато ширшим порівняно із попереднім списком. Так, до суб'єктивних меж судової дискреції можна зарахувати принципи права та критерії справедливості, відображені у правосвідомості судді; концепцію праворозуміння, притаманну судді, котрий розглядає справу; розуміння суддею власної ролі у правовій системі, соціального та політичного ефекту ухваленого ним рішення; самі суспільні відносини, які необхідно врегулювати шляхом ухвалення судового рішення; тенденції судової практики з певних категорій спорів; загальний зміст законодавства щодо певного питання, його суть та спрямованість; ступінь обґрунтованості кожного з можливих варіантів рішення тощо. Суб'єктивні межі судового розсуду вказують на те, що кінцевий результат здійснення судом своїх дискреційних повноважень (тобто дискреційне рішення) значною мірою залежить від правосвідомості судді, оскільки саме вона визначає сприйняття суддею наявності дискреційних повноважень, способів та меж їхньої реалізації [6].

У доктрині цивільного права дискреційні повноваження судді прийнято класифікувати шляхом виділення двох форм:

1) обмежена дискреція (форма, за якої суддя на власний розсуд вибирає один з декількох законних варіантів рішень, передбачених правовим актом);

2) повна дискреція (форма, яка надає судді можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст рішення, яке ним приймається) [7, с. 3].

Однак у будь-якому разі дискреційні повноваження не повинні використовуватися свавільно, а суд повинен контролювати рішення, прийняті на підставі реалізації дискреційних повноважень, максимально ефективно [8]. Кожен з суддів повинен розуміти, що від рівня їх професійної правосвідомості прямо чи опосередковано залежить не лише якість роботи яку вони здійснюють, але й загальне враження суспільства про правосуддя загалом в державі. Професійна свідомість являє собою форму суспільної свідомості а також є сукупністю основних соціальних вимог, ідеалів, уявлень, звернених до конкретної професії та покликаних регулювати професійні відносини людей і співвідносити вузькопрофесійні вимоги з суспільними установками. Професійна правосвідомість суддів - це особливий вид суспільної свідомості, який відображає ставлення до права суддів як представників окремої професійної групи та включає в себе сукупність правових знань, ідей та уявлень [9].

Важливо, що повноваження судді мають виконувати як завдання, поставлені перед кон-

кретним судом (суддею) під час здійснення правосуддя (правильні і своєчасні розгляд та вирішення справ, справедливий судовий розгляд справ незалежним та неупередженим судом), так і завдання, поставлені вітчизняним законодавцем перед всією судовою владою (здійснення правосуддя), а також завдання міжнародного рівня (гарантування і виконання принципу доступності правосуддя та принципу справедливого судового розгляду, що закріплені у ст. 6 Європейської Конвенції [10]).

Застосовуючи суддівський розсуд при застосуванні тої чи іншої норми права під час здійснення судового контролю, суддя повинен орієнтуватися на досягнення мети та завдань цивільного судочинства, а також і виконавчого провадження. Нагадаємо, що відповідно до ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України [5] завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Тобто обраний в результаті розсуду певний варіант, повинен бути спрямований на ефективний захист порушених прав особи та відповідаючи завданням цивільного судочинства повинен бути справедливий та неупереджений. Що стосується завдання виконавчого провадження, то чітка вказівка у Законі України «Про виконавче провадження» [11] на це відсутня. Втім, з аналізу положень цього закону, можна зробити висновок, що до мети та завдань виконавчого провадження у межах цивільного судочинства можна віднести ефективне виконання судових рішень у цивільних справах. Водночас повинен суддя при застосуванні розсуду орієнтуватися і на поведінку учасників правовідносин, а саме на відповідність їх дій меті та завданням вираженим у праві.

Висновки. Таким чином, шляхом впровадження судового контролю за виконанням судових рішень у цивільних справах законодавець передбачає можливість втручання суддівської дискреції у межі повноважень державного виконавця чи приватного виконавця стосовно виконання судових рішень у цивільних справах. Реалізуючи такі дискреційні повноваження суддя (суд) може вибирати один з декількох варіантів конкретного правомірного рішення, з метою оцінки діяльності виконавців, у разі подання відповідної скарги до суду. Дискреційне повноваження може полягати у виборі діяти, чи не діяти, а якщо діяти, то у виборі варіанту рішення чи дії серед варіантів, що прямо або опосередковано закріплені у законі.

Зрештою, питання дискреційних повноважень суду щодо застосування судового контролю за виконанням судових рішень у цивільних справах потребує подальшого наукового аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник української мови Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua>.
2. Савенко М.Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі. Наукові записки. Т. 26. Юридичні науки; [редкол.: Козюбра М.І., Ромовська З.В., Буроменський М.В. та ін.; упоряд.: Козюбра М.І., Александрова Н.В.]. Київ: КМ Академія, 2004. С. 75–78.
3. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи: Наказ Міністерства юстиції України від 24.04.2017 року № 1395/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1395323-17#n8>.
4. Рішення № 103417330, 18.02.2022, Київський окружний адміністративний суд. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/103417330>.
5. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15>.
6. Мельник Г.П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової дійсності. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5938/Melnyk_Sudovyi_rozsud_dyskretsiia_yak_yavyshche.pdf?sequence=1&isAllowed=1.
7. Білостоцький О.В. Дискреційні повноваження судді: проблеми теорії та практики: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» зі спеціальності 081 «Право» / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2023. 243 с.
8. CASE OF HASAN AND CHAUSH v. BULGARIA. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/#%22ite mid%22:\[%22001-58921%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/#%22ite mid%22:[%22001-58921%22]).
9. Гопанчук В. С., Петровський А. В. Роль суду у визначенні цивільно-правових норм, що містять темпоральні оціночні поняття. *Наукові перспективи*. 2023. № 11(41). URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11\(41\)-799-811](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11(41)-799-811).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
11. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 року № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1404-19>.

УДК 347.5 : 614 (4-6 ЕС)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.34>

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ СТРАХУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В ДЕЯКИХ КРАЇНАХ ЄС: В ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Забуга Ю.Ю.,

кандидатка юридичних наук,

старша наукова співробітниця

лабораторії дослідження проблем національної безпеки
у сфері громадського здоров'я

НДІ ВПЗ ім. академіка В.В. Сташиса НАПрН України

Забуга Ю.Ю. Особливості інституту страхування професійної відповідальності медичних працівників в деяких країнах ЄС: в пошуках оптимальної правової моделі для України.

Громадське здоров'я, як один із складових елементів національної безпеки, передусім визначається захищеністю населення від поширення епідемій на території певної держави. Видається, що про його стан може свідчити і те, наскільки населення захищено від протиправних та несумлінних дій або бездіяльності медичних працівників. Останні під час виконання своїх професійних обов'язків із надання медичної допомоги можуть надати неякісну медичну послугу або навіть спричинити шкоду здоров'ю пацієнту чи позбавити його життя, що може потягнути за собою їх цивільно-правову та/або кримінальну відповідальність. Навіть у випадку притягнення медичного працівника до кримінально-правової відповідальності у нього або у медичного закладу, працівником якого він є, залишається обов'язок відшкодувати матеріальні збитки пацієнту за шкоду, завдану його здоров'ю. Аналіз же судової практики як у цивільних, так і кримінальних справах, свідчить про те, що на сьогодні є маловірогідним отримання такого відшкодування з боку медичного працівника навіть у судовому порядку. Для того, щоб змінити цю ситуацію, потрібно на законодавчому рівні закріпити інститут професійної відповідальності медичних працівників. У червні 2024 р. у першому читанні Верховною Радою України за основу було прийнято проект Закону України про самоврядування у сфері охорони здоров'я від 25.12.2023 р. (реєстр. № 10372), яким передбачається створення інституту страхування цивільної відповідальності представників медичних та фармацевтичних професій. Саме тому сьогодні важливе значення набуває пошук оптимальної правової моделі такого інституту. При цьому за основу може бути взято законодавство окремих країн ЄС (Литовської

Республіки, Латвійської Республіки та Федеративної Республіки Німеччина), яке регламентує інститут страхування професійної відповідальності медичних працівників. Тож у цій статті на підставі порівняння окремих положень цих законів буде здійснено виявлення всіх недоліків та переваг даного інституту.

Ключові слова: громадське здоров'я, національна безпека, медичні працівники, страхування професійної відповідальності, цивільна відповідальність, кримінальна відповідальність, матеріальна шкода.

Zabuga Y.Y. Peculiarities of the institute of professional liability insurance of medical workers in some EU countries: in search of an optimal legal model for Ukraine.

Public health, as one of the constituent elements of national security, is primarily determined by the protection of the population from the spread of epidemics on the territory of a certain state. It seems that its state can also be evidenced by the extent to which the population is protected from illegal and unscrupulous actions or inaction of medical workers. The latter, while performing their professional duties to provide medical care, may provide substandard medical services or even harm a patient's health or take his or her life, which may entail their civil and/or criminal liability. Even if a medical worker is held criminally liable, he or the medical institution of which he is an employee is still obliged to compensate material damage to the patient for the harm to his health. Analysis of judicial practice both in civil and criminal cases shows that today it is unlikely to obtain such compensation from a medical worker even in court. In order to change this situation, it is necessary to legislate the institute of professional liability of medical workers. In June 2024 in the first reading the Verkhovna Rada of Ukraine adopted as a basis the Draft Law of Ukraine on self-government in the field of health care dated 25.12.2023 (reg. No. 10372), which provides for the establishment

of the institute of civil liability insurance for representatives of medical and pharmaceutical professions. That is why today the search for the optimal legal model of such an institute is of great importance. In this case, the legislation of individual EU countries (the Republic of Lithuania, the Republic of Latvia and the Federal Republic of Germany) regulating the institute of professional liability insurance for medical professionals can be taken as a basis. Therefore, in this article on the basis of comparison of individual provisions of these laws will be realized the identification of all the disadvantages and advantages of this institute.

Key words: public health, national security, medical workers, professional liability insurance, civil liability, criminal liability, material damage.

Постановка проблеми. Складовою частиною національної безпеки України є громадське здоров'я. Про це свідчить тлумачення понять "національна безпека України" та "національні інтереси України", визначення яких міститься у пп. 9 та 10 ч. 1 ст. 1 Закону України "Про національну безпеку України" [1]. Видається, що одним із показників стану громадського здоров'я є захищеність населення від непрофесійних або недбалих дій медичних працівників, які під час виконання своїх професійних обов'язків можуть надати неякісну медичну послугу або навіть спричинити шкоду здоров'ю пацієнту чи позбавити його життя. Такі ж наслідки можуть настати і від кримінально-протиправної бездіяльності медичних працівників. В залежності від того, яка за ступенем тяжкості шкода здоров'ю була спричинена пацієнту під час надання медичних послуг, для медичного працівника може наставати цивільно-правова, а в окремих випадках – і кримінальна відповідальність за ст.ст. 134, 138, 139, 140, 141, 143 та 144 КК України. Останнє, що важливо, не виключає можливості притягнення медичних працівників і до цивільно-правової відповідальності. Аналіз цивільних справ, в яких йшлося про відшкодування пацієнтам матеріальних та (або) моральних збитків, завданими недбалим виконанням медичними працівниками професійних обов'язків, засвідчив, що у таких випадках позивачам-пацієнтам доволі важко відшкодувати матеріальну та моральну шкоду навіть у судовому порядку [2]. Та й самі випадки задоволення позовних вимог пацієнтів є вкрай поодинокими. Така ж ситуація спостерігається і у тих надзвичайно рідкісних випадках, коли медичного працівника визнають винним у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 139 та 140 КК України. Тож для того, щоб захистити майнові інтереси медичного закладу або самого медичного працівника, який під час виконання своїх професійних обов'язків,

спричиняє шкоду здоров'ю пацієнту, а також забезпечити право пацієнтів на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої під час недбалого та (або) неякісного надання медичної допомоги, в багатьох розвинених країнах світу не одне десятиліття успішно функціонує інститут обов'язкового страхування професійної відповідальності медичного працівника. Він закріплений на законодавчому рівні в низці країн ЄС та світу, проте в Україні подібний закон донині відсутній.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є аналіз законодавства, яке регламентує обов'язкове страхування професійної відповідальності медичних працівників, у таких країнах ЄС, Литовська Республіка, Латвійська Республіка та Федеративна Республіка Німеччина (далі – ФРН) задля визначення потенційно оптимальної правової моделі для України.

Стан опрацювання проблематики. Варто відзначити, що в більшості країн світу інститут страхування професійної відповідальності було запроваджено багато років тому, тож зазвичай іноземні науковці проводять дослідження, які спрямовані на пошук шляхів вирішення проблем, які існують в межах інституту страхування цивільно-правової відповідальності всередині конкретної країни [3; 4]. Так, у статті "Professional liability insurance and medical error disclosure" швейцарськими вченими було проведено опитування респондентів у сфері охорони здоров'я, що дозволило констатувати проблему незадоволеності деяких швейцарських лікарень у послугах, що надають страхові компанії із страхуванні відповідальності лікарів та визначити шляхи подальшого вирішення цієї проблеми з урахуванням світових тенденцій до підвищення гнучкості та забезпечення інформованості щодо медичної помилки [5]. В Україні ж питання страхування професійної відповідальності медичних працівників також є досить актуальним і перебуває в колі наукових інтересів таких дослідників, як С.Б. Булецу, Н.С. Василевська, Н.В. Вороніна, І.В. Горіславська, І.М. Дрозд, Р.В. Олійник, Р.А. Майданик, С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, О.Г. Рогова, В.О. Токарева, О.А. Файер та інших вчених. Разом із тим, аналіз праць вказаних науковців свідчить про те, що вони переважно констатують необхідність впровадження інституту професійної відповідальності медичних працівників в Україні шляхом пропозиції щодо внесення відповідних змін у законодавство про охорону здоров'я. Головні дискусії ведуться навколо того, чи потрібно впроваджувати систему відповідальності за наявності вини чи без неї (шведська модель страхування цивільно-правової відповідальності медичного працівника). Питання ж про те, як має виглядати правова модель такого інституту, який безсумнівно не-

обхідно впроваджувати в Україні, залишається відкритим.

Виклад основного матеріалу. Чинний Закон України “Про страхування” від 18.11.2021 р. № 1909-IX не передбачає обов’язку для державного, комунального чи приватного закладу охорони здоров’я або медичного працівника, який надає медичні послуги як ФОП, страхувати цивільно-правову відповідальність медичних працівників за шкоду, завдану пацієнтам [6]. Це обумовлено тим, що згаданий закон взагалі не поділяє страхування на обов’язкове та добровільне. Відсутня норма, яка б встановлювала такий обов’язок, і в українському законодавстві у сфері охорони здоров’я. Саме тому наразі загаданий вид страхування є добровільним і здійснюються лише окремими приватними закладами охорони здоров’я щодо медичних працівників, які виконують вкрай ризиковану роботу (зокрема, йдеться про хірургів, нейрохірургів, анестезіологів, стоматологів, акушерів-гінекологів, стоматологів-ортопедів), а також за власною ініціативою окремими медичними працівниками, які здійснюють господарську діяльність відповідно до ліцензії на здійснення медичної практики, тобто діють як ФОП.

Спроби запровадити інститут страхування цивільно-правової відповідальності медичних працівників в Україні здійснювались неодноразово. До останніх спроб варто віднести реєстрацію 31.01.2024 р. у Верховній Раді України (далі – ВРУ) проекту Закону про внесення змін до Закону України “Про страхування” та деяких інших законодавчих актів України щодо обов’язкового страхування відповідальності медичних працівників № 10452. Проте вже 03.09.2024 р. цей законопроект було знято з розгляду через недосконалість окремих його положень. Сприяло цьому й те, що 06.06.2024 р. в першому читанні ВРУ за основу було прийнято проект Закону України про самоврядування у сфері охорони здоров’я від 25.12.2023 р. (реєстр. № 10372) [7]. До його новел, які є цікавими в межах цього дослідження, слід віднести дві пропозиції: 1) закріпити на законодавчому рівні поняття “лікарська помилка”; 2) запровадити інститут страхування цивільно-правової відповідальності медичних та фармацевтичних професій. Передусім у законопроекті пропонується внесення змін до ст. 4 чинного Закону України “Про страхування”, згідно з якими положення ч. 1 цієї статті мають бути доповнені п. 19 наступного змісту: “клас 19 – страхування цивільно-правової відповідальності представників медичних та фармацевтичних професій”. Також, у ст. 17 проекту Закону України про самоврядування у сфері охорони здоров’я від 25.12.2023 р. (реєстр. № 10372), яка має назву “Вища Рада палати”, зазначено, що саме цей колегіальний орган

має сприяти впровадженню системи страхування професійної відповідальності представників медичних та фармацевтичних професій. В першому читанні було запропоновано доповнити текст законопроекту від 25.12.2023 р. (реєстр. № 10372) ст. 14-2 “Професійне самоврядування медичних та фармацевтичних професій”, де серед основних завдань діяльності професійного самоврядування медичних та фармацевтичних професій була названа “підтримка розвитку страхування цивільної відповідальності представників медичних та фармацевтичних професій” (п. 13 ч. 2 ст. 14-2) [8]. Тож аналіз цих та ін. положень цього законопроекту (зокрема, ст. 7, ч. 2 ст. 8, ч. 5 ст. 11, ч. 6 ст. 17) дає підстави зробити такі висновки:

1. Вочевидь, на сьогодні в Україні поки що йдеться про збереження добровільного страхування цивільно-правової відповідальності медичних та фармацевтичних працівників, проте мають бути створені умови для збільшення кількості випадків такого страхування. Оскільки наразі в Україні діє система страхування за наявності вини медичного/фармацевтичного працівника, то вочевидь планується залишити саме цю систему, про що свідчить прагнення закріпити на законодавчому рівні поняття лікарської помилки, зміст якої доволі по-різному тлумачиться серед науковців [9]. Якщо ж йдеться про запровадження обов’язкового страхування професійної відповідальності медичних та фармацевтичних працівників, то постає питання, чому ця умова (наявність страхування) не визнана як підстава для отримання свідоцтва про право на провадження діяльності у сфері охорони здоров’я (ч. 2 та 3 ст. 8 законопроекту)?

2. Вказаний законопроект, прийнятий за основу в першому читанні, лише запроваджує підстави для подальшого впровадження інституту професійної цивільно-правової відповідальності медичних/фармацевтичних працівників.

Багато важливих питань при цьому залишаються відкритими, зокрема:

1) хто має виступати страховиком? Це має бути приватні страхові компанії, які вже діють на території України, до яких можуть бути висунуті додаткові вимоги для здійснення даного виду страхування, чи це має бути Фонд, який створений самими медичними закладами?

2) в якому розмірі медичні/фармацевтичні працівники або заклади охорони здоров’я, в яких останні працюють за цивільно-правовим чи трудовим договором, мають здійснювати страхові внески?

3) чи має залишатись система страхування цивільно-правової відповідальності медичного працівника за наявності вини, відповідно до якої страхова виплата (страхове відшкодування) пацієнтові здійснюється лише тоді, коли

вина медичного працівника у заподіянні шкоди пацієнтові доведена в судовому порядку, чи варто запровадити т. зв. систему страхування "без вини"? А відповідно, і що треба визнавати страховим випадком для відшкодування шкоди пацієнтові?

Видається, що задля пошуку виважених відповідей на поставлені запитання варто звернутися до досвіду зарубіжних країн, в яких запровадження інституту обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності медичних та фармацевтичних працівників було здійснено раніше, а тому його положення мали б пройти випробування часом. Для порівняння за основу було взяте законодавство таких країн ЄС, як Литовська Республіка, Латвійська Республіка та Федеративна Республіка Німеччина (далі – ФРН). При цьому критеріями для порівняння даного інституту виступають такі поняття, як "страхувальник", "страховик", "страховий випадок", "страховий премія (страховий платіж, страховий внесок)", " страхова виплата (страхове відшкодування)", які вживаються у тому значенні, в якому вони використовуються в чинному Законі України "Про страхування" від 18.11.2021 р. № 1909-IX (пп. 68, 66, 59, 53 та 50 ч. 1 ст. 1 даного Закону відповідно) [6].

У Литовській Республіці особливості страхування цивільно-правової відповідальності медичних працівників регламентується Законом Литовської Республіки "Про права пацієнтів та відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю" від 03.10.1996 р. № I-1562 із останніми змінами в ред. від 01.08.2024 р. (далі – Закону Литовської Республіки від 03.10.1996 р.) [10]. **Страхувальником** виступають заклади охорони здоров'я як ті, що входять до національної системи охорони здоров'я Литви, так і ті, що не входять до неї, але акредитовані для здійснення нагляду за особистим здоров'ям (далі – установи з нагляду за здоров'ям). Відповідно до ч. 1 та 4 ст. 16 Закону Литовської Республіки від 03.10.1996 р. вони *зобов'язані страхувати* свою цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну пацієнтам *законними діями* лікарів або працівників, що здійснюють догляд за хворими. Цікавим є той факт, що установи з нагляду за здоров'ям, які не застрахували своїєї цивільної відповідальності за шкоду, заподіяну пацієнтам, позбавляються права здійснювати нагляд за особистим здоров'ям (ч. 5 ст. 16 Закону Литовської Республіки від 03.10.1996 р.).

Страховиком у випадку страхування цивільно-правової відповідальності лікарів або працівників, що здійснюють догляд за хворими, які:

а) працюють в установах з нагляду за особистим здоров'ям Литовської національної системи здоров'я – виступає Державна лікарняна каса,

яка для цієї мети формує самостійний Фонд страхування цивільної відповідальності установ з нагляду за особистим здоров'ям за шкоду, заподіяну пацієнтам;

б) працюють в установах з нагляду за здоров'ям, що не належать до Литовської національної системи здоров'я – виступає або страхове підприємство, яке має право здійснювати страхування загальної цивільно-правової відповідальності відповідно до законодавства Литовської Республіки або Державна лікарняна каса, з якою укладається відповідний договір.

Страховий платіж закладів національної системи охорони здоров'я Литви диференціюється залежно від того, чи надають вони стаціонарну допомогу пацієнтам, чи ні. У випадку, якщо заклад охорони здоров'я надає таку допомогу, то вони перераховують 0,2% від розрахункового фонду заробітної плати лікарів і середнього медичного персоналу, якщо ні – то лише 0,1% від такого розрахункового фонду (ч. 1 ст. 16 Закону ЛР від 03.10.1996 р.) у Фонд страхування цивільної відповідальності установ з нагляду за особистим здоров'ям за шкоду, заподіяну пацієнтам, Державної лікарняної каси або у страхове підприємство. При цьому, якщо страховиком виступає страхове підприємство, то страхові платежі, як власні і розмір страхових виплат, порядок їх виплати та ін. умови страхування визначаються в договорах страхування.

Відповідно до ст. 18 Закону, **страховим випадком** є заподіяння шкоди пацієнтам, яку було завдано лікарем або працівником, який працює в закладі нагляду за здоров'ям, який уклав відповідно до вимог цього Закону договір страхування з Державною лікарняною касою. **Страхові виплати (страхові відшкодування)** виплачуються за рішенням комісії відповідно до затверджених Урядом порядком і розмірами, однак у розмірі не більше ніж 15 мінімальних місячних окладів. Шкода відшкодовується відповідно до розміру мінімального місячного окладу, що діяв на день подання до комісії клопотання про відшкодування заподіяної шкоди.

Примітним є той факт, що 20.12.2019 р. Наказом МОЗ Литовської Республіки було скасовано низку попередніх наказів, які регламентували порядок обов'язкового страхування цивільної відповідальності закладів охорони здоров'я за шкоду, заподіяну пацієнтам, роботу комісії з визначення шкоди, заподіяної здоров'ю пацієнтів, а також визначення мінімальних страхових сум цивільної відповідальності закладів охорони здоров'я [11]. Це зумовлювалось тим, що система страхування професійної відповідальності "за наявності вини", яка діяла в Литовській Республіці до зазначених змін була визнана неефективною. На підтвердження цього наво-

дилися статистичні дані, які свідчили про те, що загальна сума страхових внесків, яка наприклад у 2017 р. становила 1,3 млн євро, суттєво перевищувала загальну суму компенсацій, яка становила трохи менше 130 тис. євро у тому ж році. Така цифра була пов'язана із тим, що лише у 35 випадках вдалось довести *вину* медичного працівника у заподіянні шкоди пацієнтові [12].

У Латвійській Республіці 25.10.2013 р. шляхом внесення змін до Закону Латвійської Республіки про права пацієнтів за прикладом шведсько-датської моделі був створений Фонд медичного ризику. Його загальні принципи діяльності були визначені у ст. 17 Закону Латвійської Республіки про права пацієнтів (в ред. від 28.06.2024 р.). Так, у ч. 1 цієї статті даного Закону зазначено, що фонди Фонду медичного ризику складаються з виплат медичного ризику та коштів фонду, стягнутих у регресному порядку. Порядок створення, накопичення та управління фондом медичного ризику визначається Кабінетом Міністрів [13]. Фонд медичного ризику є одночасно специфічним страховим інститутом і засобом захисту прав пацієнтів [14]. Із його впровадженням та створенням правових рамок його регулювання втратив чинність Порядок обов'язкового страхування цивільної відповідальності практикуючого лікаря, затверджених Постановою Кабінету Міністрів Латвійської Республіки № 177 від 12.05.1998 р. [16].

Страховиком виступає Фонд медичного ризику, основні принципи функціонування якого визначаються Правилами діяльності фонду медичного ризику, затверджених Постановою Кабінету Міністрів Латвійської Республіки від 05.11.2013 р. № 1268 [15]. Відповідно до п. 2 цієї постанови функціонування Фонду медичного ризику забезпечують такі установи, як:

1) Інспекція охорони здоров'я, яка проводить експертизу, складає висновок і визначає розмір шкоди у відсотках, а також оцінює зв'язок медичних витрат із пом'якшенням або усуненням наслідків заподіяної пацієнтові шкоди та ухвалює рішення про виплату компенсації або про відмову в її виплаті;

2) Національна служба охорони здоров'я, яка управляє Фондом медичного ризику та виплачує компенсації з Фонду медичного ризику [15].

Страхувальниками відповідно до законодавства є медичні працівники, які працюють у медичному закладі або самі медичні заклади.

Страхові платежі (страхові внески) визначені у п. 20 Правил діяльності фонду медичного ризику. Відповідно до його положень, медичний заклад щоквартально здійснює платежі до Фонду медичного ризику в розмірі однієї чверті річної суми платежу за ризик шляхом зарахування відповідної суми на видатковий рахунок відповідної підпрограми основного бюджету,

відкритий у Державному казначействі, у строк, зазначений у рахунку. Ризиковий платіж також може бути виплачений одним платежем [15]. У пп. 24–26 цих Правил передбачені формули розрахунку для страхових внесків, а саме: (а) середньої плати за ризик на одного лікаря, (б) розмір ризику за кількістю місць роботи практикуючих лікарів за фахом у всіх медичних закладах, (в) щорічний платіж за ризик для медичних працівників, які працюють у медичному закладі.

Страховим випадком відповідно до ст. 16 Закону Латвійської Республіки про права пацієнтів виступає: а) шкода життю або здоров'ю пацієнту, заподіяної медичним персоналом, який працює в медичному закладі, своїми діями або бездіяльністю, або спричинена обставинами під час лікування; б) моральна шкода, завдана пацієнтові; в) право на відшкодування витрат, пов'язаних з лікуванням, якщо лікування було необхідним для запобігання або зменшення несприятливих наслідків шкоди життю чи здоров'ю пацієнта, заподіяної медичною особою або обставинами під час лікування [13].

Страхові виплати (страхові відшкодування) визначаються Інспекцією охорони здоров'я. При прийнятті рішення про виплату компенсації розмір компенсації, що підлягає виплаті за шкоду, розраховується інспекцією за формулою, визначеною у п. 13 Правил діяльності фонду медичного ризику. При цьому у п. 12 цих правил наданий перелік випадків, коли Інспекція охорони здоров'я може відмовити пацієнтові (заявнику) у виплаті компенсації. Правил діяльності фонду медичного ризику).

Науковці зазначають, що запровадження Фонду медичного ризику свідчить про те, що у моделі цивільно-правової відповідальності медичних працівників цивільно-правові принципи замінюються принципами адміністративного процесу. Так, основа роль у процесі відшкодування шкоди пацієнту відведена Інспекції охорони здоров'я, яка наділена компетенціями проводити експертизу, а також визначати розмір збитку у відсотках. При цьому виключається можливість впливу на прийняття позитивного рішення про страхове відшкодування з боку пацієнтів, оскільки Інспекція має право витребувати лише медичні документи пацієнта, при цьому контакту між пацієнтом і працівником інспекції не відбувається, а отже і виключається корупційна складова [14].

У ФРН **страхувальниками** виступають медичні працівники, які практикують в державних чи приватних медичних закладах, а також ті, які надають медичні послуги самостійно на підставі ліцензії. Обов'язок для вказаної категорії осіб страхувати свою професійну відповідальність закріплений у § 21 Типового професійного кодексу поведінки для лікарів, які практикують

у Німеччині ((Muster-)Berufsordnung für die in Deutschland tätigen Ärztinnen und Ärzte або т.зв. MBO). Відповідно до його положень жінки-лікарки та лікарі-чоловіки зобов'язані належним чином застрахувати себе від відповідальності в рамках своєї професійної діяльності [17]. **Страховиком** відповідно до § 113 Закону про договір страхування (Gesetz über den Versicherungsvertrag (Versicherungsvertragsgesetz або VVG) у випадку обов'язкового страхування виступає страхова компанія, уповноважена вести діяльність у Німеччині. При цьому, відповідно до § 113 вказаного Закону страховик зобов'язаний підтвердити страхувальнику наявність обов'язкового страхування із зазначенням страхової суми та правової підстави, на якій ґрунтується страхове зобов'язання, а також суттєві ключові моменти змісту договору та засвідчити, що укладене страхування відповідальності відповідає вимогам, що відповідають нормам, передбаченим відповідним обов'язковим страхуванням відповідальності [18]. Згідно з § 114 Закону про договір страхування ФРН мінімальна страхова сума за обов'язковим страхуванням, якщо інше не встановлено законом, становить 250 000 євро за один страховий випадок і один мільйон євро за всі страхові випадки в страховому році [18].

Положення щодо обов'язкового страхування професійної відповідальності для лікаря-стоматолога, який працює за контрактом (тобто спеціальні правила страхування професійної відповідальності медичних працівників) визначено і у § 95e «Страхування професійної відповідальності» П'ятої Книги «Обов'язкове медичне страхування» Соціального кодексу (Sozialgesetzbuch або SGB) [19]. У такому випадку **страхувальником виступає** «лікар, який працює за договором, зобов'язаний адекватно застрахувати себе від ризиків відповідальності, що виникають у зв'язку з його професійною діяльністю. При цьому, для таких лікарів встановлена законом мінімальна страхова сума повинна відповідати ринковій мінімальній страховій сумі зі страхування (стоматологічної) медичної та психотерапевтичної професійної відповідальності. Встановлена законом мінімальна **страхова сума** становить 3 мільйони євро за тілесні ушкодження та матеріальну шкоду за кожним страховим випадком. Обмеження виплати страховика за всю шкоду, заподіяну протягом одного року, величиною, меншою за двократну мінімальну страхову суму, не допускається. Примітним є той факт, що мінімальна страхова сума для професійних асоціацій, медичних центрів, роботодавців та уповноважених лікарів становить 5 млн. євро за тілесні ушкодження та матеріальний збиток за кожним страховим випадком. Виплати страховика за всю шкоду, заподіяну протягом одного року, не можуть бути обмежені більш ніж трикратною мінімальною страховою сумою.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки:

1. У світі система обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності медичного працівника розглядається як один із ефективних механізмів, з одного боку, захисту майнових інтересів медичного закладу або самого медичного працівника, який під час виконання своїх професійних обов'язків, спричиняє шкоду здоров'ю пацієнту, а з іншого – забезпечення права пацієнтів на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої під час недбалого та (або) неякісного надання медичної допомоги.

2. На сьогодні в Україні страхування цивільно-правової відповідальності медичних працівників здійснюється на добровільних засадах лише окремими приватними закладами охорони здоров'я або медичними працівниками, які працюють як ФОП. Разом із тим, окремої норми, яка б визначала даний вид страхування як обов'язкове для медичного чи фармацевтичного працівника, чинне законодавство про охорону здоров'я не містить.

3. Запровадження системи обов'язкового страхування професійної відповідальності медичного/фармацевтичного працівника є лише «справою часу», про що свідчить аналіз положень проекту Закону України про самоврядування у сфері охорони здоров'я від 25.12.2023 р. (реєстр. № 10372), прийнятого ВРУ у червні 2024 р. за основу в першому читанні.

4. Вказаний законопроект на сьогодні лише створює правові засади для подальшого нормативного закріплення даного інституту в Україні. До того ж, на сьогодні не можна зробити однозначну відповідь на питання, чи передбачається запровадження обов'язку для медичного/фармацевтичного працівника застрахувати свою цивільно-правову відповідальність перед пацієнтом чи має залишитись добровільне страхування для згаданих осіб.

5. Для України доцільним залишається пошук оптимальної правової моделі інституту страхування цивільно-правової відповідальності медичних та фармацевтичних працівників. Із цієї метою було проаналізовано законодавство у сфері охорони здоров'я трьох країн ЄС (Литовської Республіки, Латвійської Республіки та ФРН), де цей інститут функціонує тривалий час. Порівнянню зазнавали такі

6. Відповідний аналіз показав, що у Латвійській Республіці із 2013 р. замість правової моделі страхування професійної відповідальності медичних працівників «за наявності вини» була запроваджена правова модель такого страхування «без вини», оскільки був створений Фонд медичного ризику. У Литовській Республіці із 2019 р. також намагались узаконити систему професійної відповідальності медичних праців-

ників “без вини” через те, що система страхування за “наявності вини” себе не виправдала. На сьогодні там створений і функціонує Фонд страхування цивільної відповідальності установ з нагляду за особистим здоров’ям за шкоду, заподіяну пацієнтам, створений Державною лікарняною касою. В Німеччині же інститут страхування професійної відповідальності медичних працівників функціонує доволі давно, і в цілому, законодавство у сфері страхування є доволі прогресивним.

7. Україні потрібно було б скористатися досвідом таких країн, як Латвійська Республіка та Литовська Республіка, який засвідчив про неефективність функціонування системи професійної відповідальності медичного працівника тільки у випадку доведення його вини у судовому порядку, у зв’язку з чим ці країни були вимушені запровадити «шведську модель» професійної відповідальності медичних працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19> (дата звернення: 11.11.2024).
2. Забуга Ю.Ю. Проблемні питання цивільно-правової відповідальності медичних працівників в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 23-24. С. 123-124
3. Nguyen Thi Bao Anh. Medical malpractice liability insurance: Comparision of Vietnam to some European countries. *CTU Journal of Innovation and Sustainable Development*, 2020. Vol. 12, No. 3. Pp. 73–79. DOI: 10.22144/ctu.jen.2020.026.
4. Çelik C, Ata U, Kamalak M. Türkiye’de Tıbbi Kötü Uygulamaya İlişkin Zorunlu Mali Sorumluluk Sigortasının Geleceği, Teminat Adeti ve Hekim Sayısı Karşılaştırması. *Osmangazi Tıp Dergisi*, 2021; 43(6):705-8. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/otd/issue/64957/950369> (дата звернення: 11.11.2024).
5. Stuart McLennana, David Shawa, Agnes Leua, Bernice Elgera. Professional liability insurance and medical error disclosure. *Swiss Medical Weekend*, 2015. Vol. 145. № 2728. Pp. 1–5. DOI:10.4414/smw.2015.14164.
6. Про страхування: Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text> (дата звернення: 11.11.2024).
7. Проект Закону про самоврядування в сфері охорони здоров’я в Україні 10372 від 25.12.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43447> (дата звернення: 11.11.2024).
8. Про прийняття за основу проекту Закону України про самоврядування в сфері охорони здоров’я в Україні : Постанова Верховної Ради України від 06.06.2024 № 3790-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3790-20> (дата звернення: 11.11.2024).
9. Gornostay A., Ivantsova A., Mykhailichenko T. Medical error and liability for it in some post-soviet countries (Belarus, Kazakhstan, Moldova, Ukraine. *Wiadomosci lekarskie*. 2019. Tom LXXII, nr. 5 cz. I, pp. 877-822.
10. Lietuvos Respublikos pacientų teisių ir žalos sveikatai atlyginimo įstatymas. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.31932?jfwid=-14ke1xympp> (дата звернення: 11.11.2024).
11. Dėl kai kurių Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro įsakymų pripažinimo netekusiais galios : Įsakymas Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministras. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/2baa28d1232711eab86ff95170e24944?jfwid=n3s6338ft> (дата звернення: 11.11.2024).
12. Полякова Д.С. Литва устанавливає режим ответственности «без вины» для медработников. URL: www.umj.com.ua/uk/novyna-136051-litva-ustanavlivaet-rezhim-otvetstvennosti-bez-viny-dlya-medrabotnikov (дата звернення: 11.11.2024).
13. Pacientu tiesību likums: Saeima. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=203008> (дата звернення: 11.11.2024).
14. Aldis Liepiņš A., Vētra J. Transformācijas process ārstniecības personu civiltiesiskās atbildības regulējumā. Rīgas Stradiņa universitāte. URL: <https://www.rsu.lv/zinatniskie-raksti/transformacijas-process-arstniecibas-personu-civiltiesiskas-atbildibas> (дата звернення: 11.11.2024).
15. Ārstniecības riska fonda darbības noteikumi: Ministru kabineta noteikumi Nr. 1268. URL: <https://likumi.lv/ta/id/262102-arstniecibas-riska-fonda-darbibas-noteikumi> (дата звернення: 11.11.2024).
16. Prakses ārsta civiltiesiskās atbildības obligātās apdrošināšanas kārtība: Ministru kabineta noteikumi Nr. 177. URL: <https://likumi.lv/ta/id/48117-prakses-arsta-civiltiesiskas-atbildibas-obligatas-apdrosinanas-kartiba> (дата звернення: 11.11.2024).

17. Muster-Berufsordnung für die in Deutschland tätigen Ärztinnen und Ärzte. URL: https://www.bundesaerztekammer.de/file-admin/user_upload/BAEK/Themen/Recht/Musterberufsordnung-AE_09.05.2024.pdf (дата звернення: 11.11.2024).
18. Gesetz über den Versicherungsvertrag. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/devvg_2008/index.html#BJNR263110007BJNE011400000 (дата звернення: 11.11.2024).
19. Sozialgesetzbuch. Fünftes Buch (V). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_5 (дата звернення: 11.11.2024).

UDC 347.44

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.35>

THE LEGAL CHARACTERISTICS OF THE CONTRACT CONCLUDED AS A RESULT OF PUBLIC PROCUREMENT

Zaiats O.S.

*Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Civil-Legal Disciplines
of the Institute of Law of
Lviv State University of Internal Affairs
ORCID: 0000-0003-2872-5567*

Zaiats O.S. The legal characteristics of the contract concluded as a result of public procurement.

The relations in the field of procurement of goods, works and services for budgetary funds to meet the needs of enterprises, institutions and organizations in goods, works and services are one of the forms of cooperation between the state and subjects of economic activity. The use of public procurement involves certain procedures and mechanisms set out in the Law of Ukraine 'On Public Procurement' and a number of bylaws. For example, the specifics of public procurement of goods, works and services for customers provided for by the Law of Ukraine 'On Public Procurement' for the period of martial law in Ukraine and within 90 days from the date of its termination or cancellation are regulated by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1178 dated 12.10.2022. The procurement agreement is the instrument and form that ensures the implementation of the regulation of relations in connection with the procurement of goods, works and services for budgetary funds. In this regard, the detailed theoretical analysis of the legal nature of this contract and its characterization have become urgent tasks of the national legal science.

The essential terms of the procurement contract shall not differ from the content of the tender offer of the winner of the procurement procedure / simplified procurement or the agreed price of the participant's offer in case of negotiation procedure, and shall not be changed after its signing until the parties have fulfilled their obligations in full, except in cases determined by law. The procurement agreement is a civil law, consensual, fixed-term, paid transaction by its legal nature and is bilateral. The procurement contract cannot be classified as a particular classification group of contracts (for the transfer of property, for the performance of works, for the provision of services, etc.) Depending on the subject matter, the respective procurement contract will be regarded as belonging to a particular group of

contracts. At the same time, when determining the thresholds (criteria) for the application of certain public procurement procedures, it is necessary to proceed from the conceptual framework of the Law of Ukraine 'On Public Procurement' (for example, lease will be treated as a service, however, the essential terms will be determined based on the legal regulation of this particular type of property transfer agreement).

Key words: contract, procurement contract, goods, works, services, budget funds, public procurement.

Заяць О.С. Правова характеристика договору, укладеного за результатами публічних закупівель.

Відносини у сфері закупівлі товарів, робіт та послуг за бюджетні кошти задля забезпечення потреби підприємств, установ та організацій в товарах, роботах та послугах є однією із форм співробітництва між державою та суб'єктами господарювання. Застосування публічних закупівель передбачає певні процедури та механізми, що визначені Законом України «Про публічні закупівлі» та низкою підзаконних нормативно-правових актів. Так, особливості здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування регламентовано Постановою Кабінету Міністрів України № 1178 від 12.10.2022. Інструментарієм і формою, який забезпечує імплементацію регулювання відносин у зв'язку із закупівлею товарів, робіт та послуг за бюджетні кошти є договір про закупівлю. У зв'язку з цим детальний теоретичний аналіз правової природи цього договору та здійснення його характеристики є актуальними завданнями вітчизняної правової науки.

Істотні умови договору про закупівлю не повинні відрізнятися від змісту тендерної пропозиції переможця процедури закупівлі / спрощеної

закупівлі або узгодженої ціни пропозиції учасника у разі застосування переговорної процедури, а також не можуть змінюватися після його підписання до виконання зобов'язань сторонами в повному обсязі крім випадків, визначених законом. Договір про закупівлю за своєю правовою природою є цивільно-правовим, консенсуальним, строковим, оплатним правочином і має двосторонній характер. Договір про закупівлю не може бути віднесено до якоїсь конкретної класифікаційної групи договорів (про передачу майна у власність, про виконання робіт, про надання послуг тощо). Залежно від предмета, відповідний договір про закупівлю й буде розцінюватися як той, що належить до тої чи іншої групи договорів. При цьому, при визначенні порогових показників (критеріїв) для застосування тих чи інших процедур публічних закупівель потрібно виходити із поняттєвого апарату саме Закону України «Про публічні закупівлі» (наприклад, оренда трактуватиметься як послуга, однак, істотні умови визначатимуться виходячи із правового регулювання саме цього виду договорів про передачу майна у користування).

Ключові слова: договір, договір про закупівлю, товари, роботи, послуги, бюджетні кошти, публічні закупівлі.

The statement of problem. The relations in the field of procurement of goods, works and services for budgetary funds to meet the needs of enterprises, institutions and organizations in goods, works and services are one of the forms of cooperation between the state and subjects of economic activity. The use of public procurement involves certain procedures and mechanisms set out in the Law of Ukraine 'On Public Procurement' [1] and a number of bylaws. For example, the specifics of public procurement of goods, works and services for customers provided for by the Law of Ukraine 'On Public Procurement' for the period of martial law in Ukraine and within 90 days from the date of its termination or cancellation are regulated by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1178 dated 12.10.2022 [2]. The procurement agreement is the instrument and form that ensures the implementation of the regulation of relations in connection with the procurement of goods, works and services for budgetary funds. In this regard, the detailed theoretical analysis of the legal nature of this contract and its characterization have become urgent tasks of the national legal science.

The analysis of scientific publications. The problems of legal regulation of the procurement contract have been analysed to varying degrees by many scholars, including M. Vovk, V. Kossak, O. Fefelov, R. Shyshka, V. Shcherbyna, Yu. Yurkevych and others. At the same time,

taking into account the role and importance of the institution of public procurement in Ukraine, there is a need for the further study of this issue.

The purpose of this article is to provide a legal description of the contract concluded as a result of public procurement.

The summary of the main material. The system of state protection of economic competition that has developed in Ukraine provides, in particular, for the detection and suppression of unlawful actions that cause or may cause distortion of competition as a result of actions of the subjects of economic activity (unfair competition) or state bodies [3, p. 82]. According to the clause 6 of part 1 of Article 1 of the Law of Ukraine 'On Public Procurement' of 25.12.2015, a procurement contract is an economic contract concluded between the customer and the participant based on the results of the procurement procedure/simplified procurement and provides for the paid provision of services, performance of works or purchase of goods. At the same time, it supports the conclusion that the concepts of 'goods', 'works' and 'services' in civil law and Ukrainian public procurement legislation are different in content. In particular, the meaning of the terms used in the Law of Ukraine 'On Public Procurement' should be determined solely by the purpose of this law and can not be the subject to an extended interpretation by extending it to the other areas of regulation of public relations [4, p. 276].

As we can see, the definition of a procurement contract comes down to its definition as an economic contract. As V. Shcherbyna has pointed out, the term 'economic contract' was introduced into Ukrainian law by the Arbitration Procedure Code of Ukraine (now called the Economic Procedure Code), which regulates the procedure for consideration and resolution of economic disputes. Thus, the categories of 'contract' and 'economic contract' are correlated as general and special. As a special category of economic legislation and law of Ukraine, an economic contract has a certain legal basis [5, p. 298]. According to the part 1 of Article 181 of the Economic Code of Ukraine, economic contract is concluded in accordance with the procedure established by the Civil Code of Ukraine [6], taking into account the specifics provided for by the Economic Code [7]. The above provision has given grounds to conclude that a procurement contract, as an economic contract, is by its legal nature a civil contract with a special feature of the subject composition, since its parties may be subjects of economic activity (economic organisations and individual entrepreneurs) and/or non-economic entities with the status of a legal entity.

Classically, when determining the legal nature of any contract, it is customary to determine

its consensual or real nature, payment or gratuitousness, term or indefinite duration, unilateral or impartiality.

At the same time, R. Shyshka stated that the need for real and consensual contracts had disappeared due to the institutions and forms of contract enforcement [8, p. 68]. However, according to the other authors, the issue of determining the moment of conclusion of a contract, which is the basis for characterising contracts as consensual or real, should not be underestimated [9, p. 69].

Therefore, taking into account the peculiarities of concluding contracts based on the results of public procurement, we support the view that such contracts are consensual, paid, fixed-term (however, the procurement contract may be extended for a period sufficient to conduct a procurement procedure/simplified procurement at the beginning of the next year in an amount not exceeding 20 per cent of the amount specified in the initial procurement contract concluded in the previous year, if the expenditures for this purpose are approved in accordance with the established procedure) and bilateral.

According to the Article 41 of the Law of Ukraine 'On Public Procurement', the procurement contract shall be concluded in accordance with the provisions of the Civil and Economic Codes of Ukraine, taking into account the established peculiarities. Thus, the winner of the procurement procedure/simplified procurement, when concluding the procurement contract, must provide: relevant information on the right to sign the procurement contract; a copy of a licence or permit (if any) for a certain type of economic activity, if obtaining a permit or licence for such activity is provided for by law and if this was specified in the tender documentation/announcement of a simplified procurement or required by the customer during the negotiation. At the same time, it is prohibited to conclude procurement contracts that provide for payment by the customer for goods, works and services before/without procurement procedures/simplified procurement, except in cases specified by law [1].

The essential terms of the procurement contract shall not differ from the content of the tender offer / offer based on the results of the electronic auction (including the price per unit of goods) of the winner of the procurement procedure / simplified procurement or the agreed price of the participant's offer in case of application of the negotiation procedure, except for cases of determining the monetary equivalent of the obligation in foreign currency and/or cases of recalculation of the price based on the results of the electronic auction towards reduction of the price of the tender offer / offer of the participant without reducing the volume. The essential terms of the procurement

contract shall not be changed after its signing until the parties have fulfilled their obligations in full, except in cases specified by the Law of Ukraine 'On Public Procurement', for example, in case of reduction of the procurement volume, in particular, taking into account the actual amount of the customer's expenses [1]. In particular, the Ministry of Economy of Ukraine, in connection with the peculiarities of public procurement for the period of martial law, clarified that there is a list of cases of changing the essential terms of the contract, including the right to change the price per unit of goods in the procurement contract in proportion to the fluctuation of the price of such goods on the market, subject to documentary evidence of such fluctuation, etc. At the same time, according to the legal position set out in the resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court of 24.01.2024 which is relevant in this regard it is stipulated that in any case the price per unit of goods cannot be increased by more than 10% of the price of goods determined by the parties in the contract based on the results of the procurement procedure, regardless of the number and timing of price changes during the term of the contract. In other words, during the term of the procurement contract, the parties may repeatedly change the price of the goods upwards, subject to the conditions set out in the Article 652 of the Civil Code of Ukraine and paragraph 2 of part 5 of the Article 41 of the Law of Ukraine 'On Public Procurement', but the total increase in such price shall not exceed 10 % of the price of the goods determined by the parties when concluding the contract based on the results of the procurement procedure [11]. At the same time, O. Fefelov rightly focused on the reduction of the timeframe for consideration of complaints by the panel of the Antimonopoly Committee of Ukraine and that it currently ranges from 7 to 12 business days [12].

It is generally agreed that the procurement contract should be based on the draft of this contract (as part of the tender documentation and the offer) and contain similar terms and conditions. However, this does not deny that the terms of the draft may be subject to editing at the time of contract conclusion, especially when errors (misprints) in the draft are obvious. The Law of Ukraine 'On Public Procurement' requires that the terms of the procurement contract do not differ from the content of the tender proposal, and its essential terms do not change after signing (with certain exceptions). The terms of the procurement contract must not go beyond the tender proposal in its essence. Insignificant differences between the terms of the procurement contract and its draft, which in their content do not define new contractual obligations, do not narrow or, conversely, do not expand the contractual

obligations of the parties arising from the tender offers and tender documentation, and do not contradict the latter, cannot lead to the nullity of the procurement contract [13, p. 85-86].

Conclusions. Summing up the above, it should be noted that a procurement contract by its legal nature is a civil law, consensual, fixed-term, paid transaction and is bilateral in nature. The procurement contract cannot be classified as a particular classification group of contracts (for the transfer of property, for the performance of works, for the provision of services, etc.) Depending on the subject matter, the respective procurement contract will be regarded as belonging to a particular group of contracts. At the same time, when determining the thresholds (criteria) for the application of certain public procurement procedures, it is necessary to proceed from the conceptual framework of the Law of Ukraine 'On Public Procurement' (for example, lease will be treated as a service, but the essential terms will be determined based on the legal regulation of this type of property transfer contract).

REFERENCES:

1. On public procurement: Law of Ukraine No. 922-VIII of 25.12.2015. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19/conv#Text> (date of access: 14.10.2024).
2. On Approval of the Peculiarities of Public Procurement of Goods, Works and Services for Customers Provided for by the Law of Ukraine 'On Public Procurement' for the Period of the Legal Regime of Martial Law in Ukraine and within 90 days from the date of its termination or cancellation: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1178 of 12.10.2022. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-%D0%BF/conv#Text> (date of access: 14.10.2024).
3. Kossak V.M., Yurkevych Yu.M. Legal protection of economic competition: a textbook. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, 2013. 314 p.
4. Zaiats O.S., Vovk M.Z. The concepts of «goods», «works» and «services» in civil law and public procurement legislation of Ukraine. *Scientific perspectives. Series: Law*. 2023. № 3 (33). P. 271–278.
5. Shcherbyna V.S. Economic law: textbook / V.S. Shcherbyna. 6th edition, revised and supplemented. K. : Yurinkom Inter, 2013. 640 p.
6. Civil Code of Ukraine No. 435-IV of 16.01.2003. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (date of access: 14.10.2024).
7. Economic Code of Ukraine No. 436-IV of 16.01.2003. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/conv#Text> (date of access: 14.10.2024).
8. Shyshka R. B. Characteristics of contracts: for questioning. *Actual problems of private law: contract as a legal form of regulation of private relations*: materials of the scientific and practical conference dedicated to the 95th anniversary of the birth of Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the USSR V.P. Maslov (Kharkiv, 17 February 2017). Kharkiv: Law. 2017. P. 66–71.
9. Yurkevych Y.M. Contractual forms of associations of individuals and legal entities in the civil law of Ukraine: diss... Doctor of Legal Sciences: 12.00.03. Lviv, 2017. 437 p.
10. On the peculiarities of public procurement for the period of martial law and within 90 days from the date of its termination or cancellation: Explanation of the Ministry of Economy of Ukraine No. 3323-04/70997-06 of 20.10.2022. URL: <https://infobox.prozorro.org/articles/roz-yasnennya-shchodo-osoblivostey-zdiysnennya-publichnyh-zakupivel-na-period-diji-pravovogo-rezhimu-voyennogo-stanu-vidmertu> (date of access: 14.10.2024).
11. Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 922/2321/22 of 24.01.2024. *Unified State Register of Court Decisions*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116670838> (date of access: 14.10.2024).
12. Fefelov O. Peculiarities of public procurement during the war: what to pay attention to. *Legal newspaper online*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/antimonopolne-konkurentne-pravo/osoblivosti-zdiysnennya-publichnyh-zakupivel-pid-chas-viyni-na-shcho-zvernuti-uvagu.html> (date of access: 14.10.2024).
13. Digest of the Supreme Court's case law on resolving disputes in the field of public procurement (decisions entered into the USRCD from 2019 to April 2024). 131 p. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daidgest_publ_zakypivli.pdf (date of access: 14.10.2024).

УДК 347.19

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.36>

ФЕНОМЕН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ У ЧИННОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Зеліско А.В.,

докторка юридичних наук,

професорка,

провідний науковий співробітник,

Науково-дослідний інститут приватного права

і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака

НАПрН України

ORCID: 0000-0002-1899-407X

Зеліско А.В. Феномен сільськогосподарських кооперативів у чинному законодавстві України: цивільно-правові аспекти.

У статті розглядається проблема правового регулювання сільськогосподарських кооперативів, що сформувалася в силу прийняття нового законодавчого акта «Про сільськогосподарську кооперацію». Автор розглядає вказану проблему у площині відсутності системності правового регулювання кооперативів та наголошує на тому, що сільськогосподарські кооперативи відповідно до чинного законодавства є відмінними від інших кооперативів, що функціонують в Україні.

Сформована автором теза про відмінність сільськогосподарських кооперативів заснована на особливих їх правових характеристиках: правовий режим майна, особливості управління та особливості об'єкта права власності членів сільськогосподарського кооперативу. У статті критикується вказівка спеціального акта, згідно із якою на сільськогосподарські кооперативи не поширюється дія норм Закону України «Про кооперацію».

Автором наголошується на тому, що така ситуація суперечить логіці правового регулювання кооперативів. За законами юридичної техніки, Закон «Про кооперацію» є загальним щодо новоприйнятого нормативного акта. Відповідно, останній має ґрунтуватись на їх положеннях і їм відповідати, так як покликаний регулювати лише кооперативи у сфері сільськогосподарської діяльності. Попри це, норми даного Закону за своїм змістовим навантаженням виглядають так, ніби означених загальних щодо нього нормативних актів не існує.

У статті базовим є твердження, що чинне законодавство встановлює кардинальні зміни статусу сільськогосподарських кооперативів. Зокрема, законодавець відмовляється від конструкції пайового фонду, замінюючи його статутним капіталом. Як наслідок, відбувається

технічна заміна об'єкта права власності члена кооперативу з пая на частку у статутному капіталі. Аналогічний механізм трансформації стосується і запроваджених патронажних дивідендів, якими є частина фінансового результату (прибутку) сільськогосподарського кооперативу, що діє з метою одержання прибутку. Викладений автором аналіз чинного законодавства став основою для висновку, що є нова спеціальна форма кооперативу – кардинально відмінна від існуючих видів кооперативів.

Ключові слова: юридична особа, вид юридичної особи, організаційно-правова форма юридичної особи, кооператив, виробничий кооператив, сільськогосподарський кооператив, обслуговуючий кооператив, споживчий кооператив, підприємницьке товариство, непідприємницьке товариство, членські відносини.

Zelisko A.V. The phenomenon of agricultural cooperatives in the current legislation of Ukraine: civil law aspects.

The article deals with the problem of legal regulation of agricultural cooperatives which has arisen due to the adoption of the new legislative act "On Agricultural Cooperation". The author examines this problem in terms of the lack of systematic legal regulation of cooperatives and emphasises that agricultural cooperatives under current legislation are different from other cooperatives operating in Ukraine.

The author's thesis on the distinctiveness of agricultural cooperatives is based on their special legal characteristics: the legal regime of property, specific features of management and specific features of the object of property rights of members of an agricultural cooperative. The article criticises the indication of a special act according to which agricultural cooperatives are not subject to the provisions of the Law of Ukraine "On Cooperation".

The author emphasises that this situation contradicts the logic of legal regulation of cooperatives. According to the laws of legal technique, the Law 'On Cooperation' is general in relation to the newly adopted regulatory act. Accordingly, the latter should be based on and comply with their provisions, as it is intended to regulate only cooperatives in the field of agricultural activities. Nevertheless, the provisions of this Law, in terms of their content, look as if the above-mentioned general regulations do not exist.

The article is based on the assertion that the current legislation establishes fundamental changes in the status of agricultural cooperatives. In particular, the legislator abandons the structure of a mutual fund, replacing it with the authorised capital. As a result, the object of ownership of a cooperative member is technically replaced from a share to a share in the authorised capital. A similar transformation mechanism applies to the introduced patronage dividends, which are a part of the financial result (profit) of an agricultural cooperative operating for profit. The author's analysis of the current legislation has led to the conclusion that there is a new special form of cooperative which is fundamentally different from the existing types of cooperatives.

Key words: legal entity, type of legal entity, legal form of legal entity, cooperative, production cooperative, agricultural cooperative, service cooperative, consumer cooperative, business company, non-entrepreneurial company, membership relations.

Постановка проблеми. Законодавство в Україні уже тривалий час знаходяться в перманентному стані трансформації, який має здатність затихати чи активізовуватися час від часу. Проте останні два роки ми є свідками ґрунтового посилення змін у нормативних актах, при чому змін, які є масштабними і концептуальними для правового мислення як науковців, так і практиків.

У руслі задекларованих та реалізовуваних на сьогодні процесів рекодифікації набувають особливої актуальності питання систематизації цивільного законодавства в усіх його напрямках. Традиційно, одним із болючих питань у цьому сенсі є систематизація юридичних осіб приватного права. І, можна беззаперечно стверджувати, що перші місця у рейтингу непослідовності законодавчого регулювання займають кооперативи. Попри загальну визнаність цього факту, ситуація щодо вирішення цього питання не відзначалася впродовж останніх років тенденцією до вирішення. Таким чином, підняті у статті питання є актуальними та затребуваними для науки і практики.

Означена актуальність зростає також і в силу подальшої активації євроінтеграційних проце-

сів, які запускають у дію додаткові процеси приведення національного законодавства у відповідність до стандартів ЄС. Підписання 2020 році Угоди між Урядом України та Європейською Комісією про фінансування заходу «Підтримка ЄС для розвитку сільського господарства та малих фермерських господарств в Україні» визначило стратегічну ціль перед вітчизняним законодавцем щодо покращеного та прозорого управління сільськогосподарськими ресурсами, включаючи землю, що забезпечує належне середовище для сталого розвитку сільських територій, орієнтованих на малі та середні фермерські господарства і малі та середні підприємства, які є добре інтегрованими в консолідовані ланцюги створення цінності. Така ціль відповідно до п. 3.2.2. Угоди передбачає в якості шляхів її досягнення, у тому числі, допомогу в розробці нормативно-правових актів та стандартів ефективності для стимулювання створення конкурентного середовища та участі приватного сектору у наданні послуг, пов'язаних з землею [1].

Мета дослідження. Метою статті є комплексний аналіз чинного законодавства України з метою виявлення суті і місця конструкції сільськогосподарських кооперативів в системі юридичних осіб приватного права та формування подальших шляхів її систематизації та уніфікації регулювання кооперативів у цій системі.

Стан опрацювання проблематики. Юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин була предметом досліджень таких відомих учених, як: Т.В. Боднар, Д.В. Боброва, В.І. Борисова, С.М. Братусь, Є.В. Вавилин, В.А. Васильєва, О.М. Вінник, М.К. Галянтич, Н.С. Глусь, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.В. Жилінкова, Ю.М. Жорнокуй, Д.В. Задихайло, О.І. Зозуляк, І.С. Канзафарова, О.Р. Кібенко, В.М. Коссак, О.В. Кохановська, В.В. Кочин, В.М. Кравчук, О.Д. Крупчан, Н.С. Кузнецова, І.М. Кучеренко, І.В. Лукач, В.В. Луць, Р.А. Майданик, В.М. Махінчук, Л.С. Нецька, В.Д. Примак, І.Б. Саракун, І.А. Селіванова, В.І. Семчик, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, Н.І. Титова, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, Я.М. Шевченко, Ю.С. Шемшученко, С.І. Шимон, Р.Б. Шишка, В.С. Щербина, О.В. Щербина, Ю.М. Юркевич, В.З. Янчук, В.Л. Яроцький та ін. Спеціалізовані дослідження кооперативів проводили у своїх працях І.М. Кучеренко, Р.В. Мавліханова, В.З. Янчук та ін. Однак тема залишається актуальною в силу активних процесів законодавчої трансформації у нашої державі.

Виклад основного матеріалу.

Історичні аспекти формування основи правового регулювання сільськогосподарських кооперативів в Україні.

Отримавши свій початок у 90-х роках із прийняттям Законів України «Про споживчу коо-

перацію» (1992 р.) та «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997 р.), які були прийняті за умов відсутності доктринальних системних напрацювань щодо кооперативів як автономних юридичних осіб приватного права, ситуація щодо проблемності регулювання кооперативів у подальшому лише поглиблювалася.

Подальша розробка та прийняття ЦК України та Закону України «Про кооперацію» відбувалася в унісон у часі – впродовж 2003 року. Попри це, як свідчить аналіз положень цих кодифікованих актів, вони не зовсім узгоджені між собою. Спеціальний Закон, фактично, не сприйняв однозначно запроваджену ЦК України концепцію розподілу кооперативів на підприємницькі товариства та непідприємницькі. У статті 6 Закону «Про кооперацію» зазначено, що відповідно до завдань та характеру діяльності кооперативи поділяються на такі типи: виробничі, обслуговуючі та споживчі. За напрямками діяльності кооперативи можуть бути сільськогосподарськими, житлово-будівельними, садово-городніми, гаражними, торговельно-закупівельними, транспортними, освітніми, туристичними, медичними тощо [2]. Норми Закону передбачають положення про те, що кооператив може створюватися з метою отримання прибутку або ж без неї. Водночас, диференціації статусу членів підприємницьких чи непідприємницьких кооперативів у нормах даного акту не спостерігається. Більше того, виокремлення у Законі типів кооперативів і видів їх за напрямками діяльності призводить до невизначеності організаційно-правової форми останніх і того, як саме вони вписуються у запропоновані три типи кооперативів. Та й саме вживання терміну «тип» кооперативу викликає одразу роздуми щодо його змісту і співвідношення його з поняттям організаційно-правової форми. А чинне законодавство, на жаль, не містить однозначних підходів щодо вирішення цього питання.

ЦК України у своїх нормах передбачає лише опосередковану вказівку на те, що виробничі кооперативи належать до підприємницьких товариств (і передбачає, фактично, спеціальні норми щодо їх статусу), а споживчі та обслуговуючі кооперативи до непідприємницьких товариств [3]. І норми даного кодифікованого акту дають можливість зробити висновок, що члени перших будуть мати право на отримання частини прибутку, а члени других – ні. Це, здавалось би доволі чітке правило нівелюється нормами Закону «Про кооперацію», у яких важко віднайти таку однозначну чітку лінію щодо розподілу майнових прав членів обидвох видів кооперативів. І проблемність цього питання іще поглиблювалася на фоні уже прийнятих раніше Законів «Про споживчу кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію», норми яких

не лише не були приведені технічно у відповідність до прийнятих у 2003 актів, а й, де факто, суперечили їм. Найбільш яскраво це проявлялося і продовжує проявлятися на прикладі норм Закону України «Про споживчу кооперацію», ст. 5 якого надає членам споживчих товариств право на отримання прибутку [4].

Попри надзвичайно активну діяльність законодавця, означена ситуація не була виправлена і не спостерігалось якихось системних стратегічних дій у цьому напрямі.

І ось, у 2020 році відбувся, здавалось би, ґрунтовний крок щодо змін у цій сфері – був прийнятий Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» у абсолютно новій редакції із відповідними наступними змінами від липня 2021 року. Прийняття цього акту спричинило, як видається, остаточний колапс у сфері регулювання кооперативних юридичних осіб. Виходячи із елементарних догм юридичної техніки, ЦК України та Закон «Про кооперацію» є загальними щодо новоприйнятого нормативного акта нормами. Відповідно, останній має ґрунтуватись на їх положеннях і їм відповідати, так як покликаний регулювати лише кооперативи у сфері сільськогосподарської діяльності. Попри це, норми даного Закону за своїм змістовим навантаженням виглядають так, ніби означених загальних щодо нього нормативних актів не існує.

Місце сільськогосподарських кооперативів в системі юридичних осіб приватного права.

Запровадження сільськогосподарських кооперативів у правовій площині відбулося шляхом прийняття у липні 2020 року Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та внесенням змін до норм ЦК України, зокрема ч. 1 ст. 84, згідно із якими до підприємницьких товариств включені, окрім господарських, «виробничі кооперативи чи сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють з метою одержання прибутку» [3]. Оминаючи питання щодо доцільності включення до цього переліку кооперативних об'єднань (позаяк це питання потребує окремої уваги) і виходячи із буквального тлумачення норми статті 84 ЦК України, можливим є зробити висновок, що сільськогосподарські кооперативи подані як окрема форма підприємницького товариства, рівноцінна і відмінна від виробничих кооперативів.

Звернення до спеціального Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» посилює такий висновок, адже у його нормах установлюються кардинальні зміни статусу кооперативів. Зокрема, законодавець відмовляється від конструкції пайового фонду, замінюючи його статутним капіталом. Як наслідок, відбувається технічна заміна об'єкта права власності члена

кооперативу з паю на частку у статутному капіталі. У ст. 22 Закону ідеться про те, що частка кожного члена сільськогосподарського кооперативу формується за рахунок його вкладу та додаткових вкладів у разі їх внесення. Також у нормах цієї статті зазначається і про персоніфікацію такої частки за кожним членом кооперативу [5]. Якщо проаналізувати цю норму із положеннями Закону України «Про кооперацію», то можна стверджувати, що сам механізм обчислення об'єкта права власності члена кооперативу залишився той самий – відбулася лише термінологічна новація. Зміст залишився статичний. Виникає питання про сенс таких новацій.

Аналогічний механізм трансформації стосується і запроваджених патронажних дивідендів, якими є частина фінансового результату (прибутку) сільськогосподарського кооперативу, що діє з метою одержання прибутку, що залишається після сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, передбачених законом, визначена за результатами фінансового року і розподілена у порядку, визначеному Правилами внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського кооперативу (ст. 26 Закону) [5]. Якщо проаналізувати наступні положення цієї статті, то такі патронажні дивіденди виплачуються за результатами особистої трудової участі чи користування послугами кооперативу. Такі патронажні дивіденди технічно замінюють собою кооперативні виплати, установлені у Законі України «Про кооперацію». Однак, Закон «Про сільськогосподарську кооперацію» зазначає, що патронажні дивіденди характерні лише для тих кооперативів, які діють з метою одержання прибутку. Кооперативні ж виплати характерні для усіх видів кооперативів, як підприємницьких, так і не підприємницьких. Крім того, ст. 26 Закону «Про сільськогосподарську кооперацію» суперечить сама собі: встановлюється, що такі патронажні дивіденди є лише в кооперативах, які мають на меті отримання прибутку, але обраховуються вони залежно від обсягу користування послугами кооперативу. Останнє ж характерне для споживчих і обслуговуючих кооперативів, які віднесені ЦК України до непідприємницьких товариств.

Окрім того, попри свою термінологічну інноваційність, Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», подекуди, використовує терміни, які не застосовуються уже в новоприйнятих нормативних актах. Наприклад, термін «спостережна рада» натомість «наглядова рада». Звичайно, що останній аспект суто технічний і не заслуговує на увагу як концептуальний, але він «відтіняє» проблеми із цілісністю регулювання сільськогосподарських кооперативів у аналізованому Законі і відповідністю його чинному законодавству загалом.

Викладений аналіз ЦК України, який визначає сільськогосподарські кооперативи як рівноцінні із виробничими і відмінні від них, посилений нормами Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» роблять можливою тезу про те, що є нова спеціальна форма кооперативу – кардинально відмінна від існуючих видів кооперативів. І проблема її невідповідності цілому ряду існуючих нормативних актів щодо кооперативів уже піднімалася нами у попередніх працях.

Однак, подальше ознайомлення із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» призводить до підняття іще однієї суттєвої проблеми. Його норми установлюють різновиди сільськогосподарського кооперативу, базуючись уже на забутому у всіх інших нормах Закону України «Про кооперацію», яким передбачається три форми кооперативу: виробничі, споживчі і обслуговуючі. Опосередковано такий поділ підтримує і ЦК України, у якому у ст. 85, 86 виробничі віднесені до підприємницьких, а споживчі і обслуговуючі до непідприємницьких.

Зокрема, у ч. 3 ст. 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» установлюється, що сільськогосподарський кооператив може здійснювати діяльність з метою одержання прибутку або без мети одержання прибутку. А у ч. 4 цієї ж статті деталізується, що сільськогосподарський кооператив, що здійснює діяльність без мети одержання прибутку, є неприбутковою організацією у разі, якщо його діяльність відповідає сукупності таких ознак, поміж яких те, що кооператив не здійснює виробництва сільськогосподарської продукції і надає послуги виключно своїм членам [5].

Якщо виходити із зазначених положень, то ми маємо справу не з окремою формою кооперативу, а з новим запровадженням у законодавство родовим поняттям, яке включає в себе різні різновиди кооперативу. Такі поняття у своїх працях І.М. Кучеренко називала системоутворюючими [6, с. 223]. Кваліфікуючою ознакою для такого родового поняття є спеціальний суб'єктний склад засновників/членів кооперативу – фізичні та/або юридичні особи, які є виробниками сільськогосподарської продукції і, відповідно, сфера їх діяльності, пов'язана із використанням земельних ділянок для виробництва своєї продукції. А створюватися такий кооператив може як підприємницький, так і непідприємницький, метою якого є обслуговування своїх членів. Якщо виходити із таких висновків, сформованих на підставі аналізу норм Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», то останні створюють резонанс із нормою ст. 84 ЦК України, за якою сільськогосподарські кооперативи відмінні від виробничих і є окре-

мою спеціальною організаційно-правовою формою підприємницьких товариств.

Постає нагальна потреба приведення у відповідність норм ЦК України, Закону України «Про кооперацію», «Про споживчу кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію». Оскільки на даний час ці акти існують у різних концептуальних площинах регулювання кооперативних юридичних осіб. За таких умов ефективна і успішна діяльність останніх вбачається неможливою априорі. І стратегічні напрями у сфері рекодифікації не зможуть дати належного результату без системної чистки та впорядкування спеціальних по відношенню до ЦК України нормативних актів.

Висновки. Таким чином, законодавчий дисонанс проходить, де-факто, у двох площинах. По-перше, Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» і ЦК України створюються умови для існування нової форми підприємницького товариства, якісно відмінної від традиційних кооперативів (про чому ця відмінність лише термінологічна, а не змістова). А по-друге, норми того ж Закону «Про сільськогосподарську кооперацію» визначають сільськогосподарські кооперативи як родові поняття, здатне на практиці проявлятися і вигляді підприємницького чи непідприємницького кооперативу.

Імовірні лінії щодо гармонізації цієї ситуації проходять у напрямі необхідності обрання законодавцем єдиного вектору щодо регулювання статусу кооперативів – шляхом обрання чи то нового підходу із введенням в дію статутного капіталу та конструкції дивідендів для кооперативів чи то збереженням традиційного у всьому світі для кооперативів пайового капіталу та кооперативних виплат. А наступним кроком, очевидно, має бути «вписання» родової категорії сільськогосподарського кооперативу в систему юридичних осіб приватного права. Видається, що поняття сільськогосподарського кооперативу має ознаки родового за рахунок можливості створення його у формі виробничого, споживчого чи обслуговуючого кооперативу. Водночас, по відношенню до поняття «кооператив»,

поняття «сільськогосподарського кооперативу» є спеціальним в силу спеціального суб'єктного складу – виробників сільськогосподарської продукції та спеціальної сфери діяльності.

Відповідно, поняття сільськогосподарського кооперативу набуває ознак проміжної системоутворюючої форми в системі юридичних осіб приватного права. Ієрархічно, система таких родових категорій виглядатиме наступним чином: «кооператив» – «сільськогосподарський кооператив» і різновиди сільськогосподарського кооперативу – виробничі, споживчі і обслуговуючі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода між Урядом України та Європейською Комісією про фінансування заходу «Підтримка ЄС для розвитку сільського господарства та малих фермерських господарств в Україні» 28.01.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-20#Text.
2. Про кооперацію : Закон України від 10 липня 2003 року № 1087-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 5. Ст. 35.
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Про споживчу кооперацію : Закон України Закон від 10.04.1992 № 2265-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2265-12> (дата звернення 23.01.2024).
5. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21 липня 2020 року № 819-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2020. № 52, ст. 497. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#n333>.
6. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. 328 с.

УДК 347.77

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.37>

ЗАХИСТ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Комарницька І.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-4314-877X*

Буцяк М.М.,

*студентка 4-го курсу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Комарницька І.І., Буцяк М.М. Захист прав інтелектуальної власності під час воєнного стану.

Стаття присвячена захисту прав інтелектуальної власності в умовах воєнного стану, введеного у зв'язку з агресією Російської Федерації. Зазначено, що навіть у найскладніших періодах інтелектуальна власність залишається стратегічно важливою для розвитку країни. Варто зазначити, що захист прав інтелектуальної власності стає надзвичайно важливим завданням, яке вимагає ретельного аналізу та ефективних заходів. Вказано, що запобігання порушенням та забезпечення стабільності в цій сфері має велике значення для збереження економічного потенціалу країни. Умови воєнного стану стали часом збільшення ризику для інтелектуальної власності через низку факторів, таких як збільшення кількості конфліктів, непередбачуваність політичної ситуації та зміни в управлінні.

У статті наголошується, що Укрпатент, який виконує повноваження Національного органу інтелектуальної власності у сфері інтелектуальної власності, продовжує працювати на сьогодні у складних умовах. Водночас він забезпечує виконання необхідних функцій та безперервну роботу державної системи правової охорони інтелектуальної власності. Необхідно відзначити, що з 8 листопада 2022 року Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ) здійснює функції Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ). Діяльність УКРНОІВІ має вирішальне значення для стимулювання інновацій та розвитку в країні, особливо в складних умовах воєнного стану. До його функцій включають: реєстрацію прав ІВ (патентів, авторських прав, та товарних знаків), ведення державних реєстрів, супровід роботи

колегіальних органів, міжнародне співробітництво, інформаційну та видавничу діяльність, надання послуг та консультацій, а також атестацію патентних повірених.

Встановлено, що в Україні під час воєнного стану, законодавча діяльність у сфері інтелектуальної власності продовжується та здійснюється активізація процесів євроінтеграції у галузі інтелектуальної власності шляхом вдосконалення нормативно-правового поля відповідно до міжнародних норм та стандартів. Це свідчить про здатність країни забезпечувати функціонування та розвиток правової системи навіть у надскладних умовах. Також у статті розглядаються останні зміни в законодавстві, що стосуються інтелектуальної власності у контексті воєнного стану, це свідчить про тривалу та відповідальну законодавчу діяльність в цій сфері, навіть у найважчі часи для країни.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, воєнний стан, Укрпатент, Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій, Національний орган інтелектуальної власності, євроінтеграція.

Komarnytska I.I., Butsiak M.M. Protection of intellectual property rights during martial law.

The article is devoted to the protection of intellectual property rights under martial law imposed in connection with the aggression of the Russian Federation. The author notes that even in the most difficult periods, intellectual property remains strategically important for the development of a country. It is worth noting that the protection of intellectual property rights is becoming an extremely important task which requires careful analysis and effective measures.

It is indicated that preventing violations and ensuring stability in this area is of great importance for preserving the country's economic potential. Martial law has become a time of increased risk to intellectual property due to a number of factors, such as an increase in the number of conflicts, unpredictability of the political situation and changes in governance.

The article emphasises that Ukrpatent, which performs the powers of the National Intellectual Property Authority in the field of intellectual property, continues to work in difficult conditions. At the same time, it ensures the necessary functions and continuous operation of the state system of intellectual property legal protection. It is interesting to note that starting from 8 November 2022, the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation has been performing the functions of the National Intellectual Property Authority. The activities of the Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation are crucial for stimulating innovation and development in the country, especially in the difficult conditions of martial law. Its functions include registration of IP rights (patents, copyrights, and trademarks), maintenance of state registers, support of collegial bodies, international cooperation, information and publishing activities, provision of services and consultations, and certification of patent attorneys.

It is established that in Ukraine, during martial law, the legislative activity in the field of intellectual property continues and the processes of European integration in the field of intellectual property are being intensified by improving the regulatory framework in accordance with international norms and standards. This demonstrates the country's ability to ensure the functioning and development of the legal system even in extremely difficult conditions. The article also examines the latest changes in the legislation relating to intellectual property in the context of martial law, which demonstrates the continued and responsible legislative activity in this area, even in the most difficult times for the country.

Key words: intellectual property law, martial law, Ukrpatent, Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovations, National Intellectual Property Authority, European integration.

Постановка проблеми. В сучасних умовах глобалізації та інновацій без інституту інтелектуальної власності важко уявити економічні відносини. Інтелектуальна власність є основою теперішнього економічного розвитку кожної країни, а реалізація права особи на вільний розвиток своєї індивідуальності, що виражається через втілення унікальності свого внутрішнього світу в результатах творчості, є фунда-

ментальним і основним правом людини. Одним із багатьох основоположних завдань держави є забезпечення свободи творчості, гарантування та захист прав на результати інтелектуальної та творчої діяльності. З моменту проголошення незалежності Україна створила відповідну систему законодавства, яка регулює питання інтелектуальної власності. Ця законодавча база гарантує власникам інтелектуальної власності можливість безперешкодно реалізовувати свої права та отримувати підтримку від державних органів, уповноважених у цій сфері, як у повсякденній діяльності, так і у випадку звернення до суду. На сьогодні в Україні, в умовах особливих обставин, пов'язаних зі збройним вторгненням Російської Федерації, дослідження захисту прав інтелектуальної власності, набуває особливого значення.

Мета дослідження полягає у вивченні та аналізі захисту прав інтелектуальної власності під час воєнного стану.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питанню правового регулювання захисту права інтелектуальної власності були присвячені праці багатьох дослідників, серед яких важливе місце займають роботи: Кронда О., Зосименко О., Борисенко В., Барбашин С., Шикір Д., Дмитришин В.

Проте, функціонування системи прав інтелектуальної власності в умовах воєнного стану викликає численні суперечності та неоднозначності, які потребують подальшого дослідження й ретельного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Конституція України гарантує кожному свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Відповідно до абзацу 1 ст. 54 Конституції України кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом [1].

З початком повномасштабної війни Указом Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року було введено воєнний стан як необхідний захід для забезпечення обороноздатності України, захисту безпеки населення та інтересів держави. Відповідно до ч. 3 цього Указу у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для

забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2].

З моменту оприлюднення Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 було оптимізовано роботу органів державної влади, місцевого самоврядування та відповідних державних підприємств і установ, включаючи бізнес-структури. На сьогодні, Державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності» (Укрпатент), що виконує повноваження Національного органу інтелектуальної власності в сфері державної реєстрації авторських прав і договорів, що стосуються прав автора на твір, охорони прав на торговельні марки, промислові зразки, винаходи, корисні моделі та географічні зазначення, продовжує працювати у складних умовах, забезпечуючи необхідні функції та безперервну роботу державної системи правової охорони інтелектуальної власності. [3]. З метою забезпечення безперебійної роботи механізму правового захисту інтелектуальної власності 4 березня 2022 року на офіційному веб-сайті Укрпатенту було оприлюднено інформацію про режим роботи Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності в умовах воєнного стану. Повідомлялося, що через значну загрозу життю та здоров'ю громадян країни розгляд заперечень, у тому числі шляхом проведення відеоконференцій, призупиняється на невизначений час. Усі клопотання учасників процесу розглядалися лише у письмовому вигляді на основі наданих матеріалів. [4].

З 8 листопада 2022 року державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» (УКРНОІВІ) виконує функції Національного органу інтелектуальної власності (НОІВ), відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2022 року № 943-р «Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності». Цей крок став кульмінацією реформи державної системи інтелектуальної власності, яка розпочалася ще у 2016 році. Значна частина змін пов'язана з гармонізацією українського законодавства з європейським, оскільки 23 червня 2022 року Україна офіційно отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі. Український офіс інтелектуальної власності буде працювати за принципом «єдиного вікна», аналогічно до європейських установ. Також була представлена концепція Національного хабу інтелектуальної власності та інновацій, який об'єднуватиме численні функції, такі як подання заявок на реєстрацію об'єктів інтелектуальної власності, проведення експертиз, реєстрація передачі прав,

організація конкурсів для стартапів, програми підтримки підприємців та інноваторів. Хаб буде сприяти співпраці авторів, креаторів і винахідників з бізнесом, юристами та інвесторами [5].

УКРНОІВІ займається реєстрацією прав інтелектуальної власності, включаючи патенти, авторські права, та товарні знаки. Вони також ведуть державні реєстри у цій сфері для зберігання відомостей про зареєстровані об'єкти. УКРНОІВ забезпечує супровід роботи колегіальних органів, таких як Апеляційна палата, Комісія «Україна» та Наглядова рада. Ще одним напрямком їх діяльності є міжнародне співробітництво, спрямоване на обмін досвідом та співпрацю з іншими країнами. УКРНОІВ також займається інформаційною та видавничою діяльністю, публікуючи матеріали з інтелектуальної власності. Крім того, вони надають послуги та консультації у цій сфері для клієнтів. Не останнім напрямком діяльності УКРНОІВ є атестація патентних повірених, яка спрямована на підготовку та ведення Реєстру.

ІР-офіс планує запустити повноцінний Центр медіації. Створення повноцінного Центру медіації є важливим кроком для Інтелектуальної Власності в Україні. Цей новий інструмент відкриває додаткові можливості для вирішення конфліктів та спорів, які можуть виникати у сфері інтелектуальної власності. У розвинених економіках світу, медіація вже успішно використовується для вирішення подібних питань. Її запровадження в Україні дозволить краще захищати права креаторів, винахідників та бізнесу, сприяючи швидкому та ефективному вирішенню різноманітних конфліктів. Центр медіації стане важливим інструментом для підтримки і розвитку інноваційної сфери в Україні, сприяючи створенню сприятливої та дружньої для бізнесу та творчих особистостей середовища [6].

Під час воєнного стану надзвичайно важливо створити правові механізми для захисту інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності та запобігти втраті цих прав протягом дії воєнного стану. Держава має обов'язок мінімізувати вплив негативних факторів та наслідків воєнного стану на громадян України [7].

З метою захисту прав власників інтелектуальної власності у складний період воєнного стану в Україні було прийнято Закон України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введенного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України». Основною метою цього закону стало недопущення втрати прав на інтелектуальну власність протягом воєнного стану, коли можуть бути обмежені права та свободи громадян, а також запроваджені певні обмеження для юридичних осіб. Закон передбачає зупинення строків на виконання низки дій, що

пов'язані з інтелектуальною власністю, такі як подання заперечень проти заявки або дії щодо міжнародної реєстрації в Україні, поновлення прострочених строків, оскарження рішення ІР-офісу в суді або в апеляційній палаті, подання заяви про визнання прав на винахід недійсними, а також сплата мита [8].

Необхідно зазначити, що фізичні та юридичні особи можуть подавати документи (заяви, клопотання, заперечення, відповіді тощо), які вимагаються спеціальними законами України у сфері інтелектуальної власності та іншими підзаконними актами, протягом 90 днів з дня скасування воєнного стану, без необхідності сплати збору за продовження, подовження чи поновлення відповідних строків. [9].

Ця норма є надзвичайно важливою, бо можливість подання документів, вимоги до яких встановлені спеціальними законами України у сфері інтелектуальної власності та іншими підзаконними актами, під час воєнного стану в багатьох регіонах України є обмеженою або взагалі неможливою. Додатково, позитивним аспектом Закону є те, що всі свідоцтва на торговельні марки, термін дії яких закінчується під час воєнного стану, вважаються продовженими за умови подання відповідної заяви протягом 90 днів після завершення або скасування воєнного стану [10].

Хоча прийняття цього Закону стало важливим кроком для захисту прав власників інтелектуальної власності в умовах воєнного стану, він все ж таки має ряд недоліків, які потребують виправлення, наприклад: він не передбачає процедури відновлення прав у післявоєнний період; не врегульовує конфлікт пріоритетів; не визначає правові наслідки включення патентних документів до рівня техніки заявки, права на які були втрачені під час воєнного стану; не встановлює порядок вирішення конфліктів між відновленими та чинними правами, включаючи розгляд заперечень Національним органом інтелектуальної власності, позовів у судах, заяв Антимонопольним комітетом, а також митними і правоохоронними органами. Крім того, він не вирішує питання, пов'язані з представництвом інтересів довірителів, чиї повірені через обставини воєнного стану не можуть виконувати відповідні дії [11].

Також він не гарантує достатнього захисту майнових прав інтелектуальної власності, строк дії яких спливає в день введення воєнного стану або в період дії воєнного стану в Україні, оскільки навіть якщо строк дії таких майнових прав спливає в цей період, вони залишаються чинними до дня, наступного за днем припинення або скасування воєнного стану. Одного дня з дня, наступного за днем припинення або скасування воєнного стану, недостатньо для продовження строку чинності майнових прав інтелектуальної

власності, що може призвести до втрати або несанкціонованого використання майнових прав інтелектуальної власності третіми особами [10].

1 січня 2023 року знаменувалося важливою подією для сфери інтелектуальної власності в Україні – набув чинності новий Закон України № 2811-IX «Про авторське право і суміжні права». Цей закон став результатом ґрунтовної роботи, спрямованої на:

1. Гармонізацію українського законодавства з європейськими нормами у цій сфері. Це стало ключовим кроком на шляху виконання зобов'язань України за Угодою про асоціацію з ЄС.

2. Введення нових, сучасних положень, яких до цього не було в українському законодавстві. Це дозволило краще відповісти на актуальні потреби авторів та правовласників контенту в цифрову епоху.

3. Уточнення існуючої термінології для забезпечення чіткості та однозначного трактування норм закону.

4. Виключення застарілих норм, які втратили свою актуальність в сучасних умовах [5].

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що попри складну ситуацію в Україні під час воєнного стану продовжується законодавча діяльність у сфері інтелектуальної власності. Важливим нормативно-правовим актом у сфері захисту прав інтелектуальної власності під час воєнного стану є Закон «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України». Прийняття цього Закону забезпечує вирішення серйозних проблем такого роду, які б виникали щодо строків вчинення дій, пов'язаних з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, строків процедури набуття таких прав щодо об'єктів інтелектуальної власності, строків подання заперечень проти заявки або дії міжнародної реєстрації в Україні, строки оскарження рішення Національного органу інтелектуальної власності України за заявкою у судовому порядку або до Апеляційної палати, строки подання заяви про визнання прав на винахід недійсними, строки, протягом яких можливе поновлення пропущених строків. Тому, незважаючи на певні недоліки, вважаємо, що ухвалення цього закону є позитивним рішенням, спрямованим на забезпечення захисту прав інтелектуальної власності та мінімізацію негативних наслідків запровадження воєнного стану в нашій країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022/ Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 11.05.2024).
3. Кронда О.Ю., Зосименко О.М. Інтелектуальна власність в Україні в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 104–108.
4. Повідомлення про діяльність Апеляційної палати Національного органу інтелектуальної власності в умовах воєнного стану. *Державна система правової охорони інтелектуальної власності*. URL: <https://ukrpatent.org/uk/articles/povidomlennya-ar-032022> (дата звернення: 11.05.2024).
5. Борисенко В. Що змінилося в регулюванні права інтелектуальної власності під час війни? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/223120_shcho-zmnilosya-v-regulyuvann-prava-ntelektualno-vlasnost-pd-chas-vyni (дата звернення: 24.05.2024).
6. Про УКРНОІВІ. *Державна система правової охорони інтелектуальної власності*. URL: <https://ukrpatent.org/uk/articles/UKRNOIVI-about> (дата звернення: 18.05.2024).
7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності у період дії воєнного стану». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1250506> (дата звернення: 18.05.2024).
8. Барбашин С. Аспекти захисту інтелектуальної власності в Україні під час війни. URL: <https://unba.org.ua/publications/9042-aspekti-zahistu-intelektual-noi-vlasnosti-v-ukraini-pid-chas-vijni.html> (дата звернення: 18.05.2024).
9. Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 01.04.2023 р. № 2174-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-20#Text> (дата звернення: 18.05.2024).
10. Шикір Д.О. Аналіз Закону України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» в контексті захисту прав інтелектуальної власності в умовах війни. *Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів прав інтелектуальної власності* : матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Київ, 26 квітня 2022 р. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. С. 219–223.
11. Дмитришин В.С. Особливості набуття та захисту прав інтелектуальної власності в умовах військової агресії. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття*: у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 17 червня 2022 р. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 741–745.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Комарницька І.І.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу,
Національний університет «Львівська політехніка»,
Навчально-науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти
ORCID: 0000-0003-4314-877X

Комарницька І.І. Цифровізація та інформаційні технології у професійній діяльності адвоката в сучасних умовах.

Стаття присвячена аналізу застосування нових технічних інструментів та комплексних підходів щодо цифровізації адвокатської діяльності за для задоволення потреб клієнтів в правовій допомозі, що дозволяє забезпечити більш якісний рівень юридичного бізнесу. Цифровізація адвокатури, дистанційність у комунікації з колегами та клієнтами викликало попит щодо покращення навиків адвокатів в роботі із різноманітними інформаційними платформами у адвокатів та представників юридичного бізнесу. Адвокат розглядається як особа, що використовує, споживає та аналізує у подальшому законодавчу інформацію за для захисту законних прав й інтересів клієнтів не як кінцевий споживач. Визначено проблеми у цифровому забезпеченні правової допомоги в сучасній Україні в умовах воєнного стану, такі як: неможливість проведення оф-лайн зустрічей із клієнтами; формування електронних доказів за для фіксації злочинів чи правопорушень та підтвердження понесеної шкоди, завданої юридичним або фізичним особам, паперовий документообіг. Цифровізація адвокатської діяльності як основний шлях подолання проблем захисної діяльності. Розвиток інформаційних технологій протягом останнього часу та сучасні реалії спричинили досить швидке впровадження інформаційних технологій та сервісів в сферу адвокатської діяльності та інші правничі сфери. Отже процес цифровізації адвокатської діяльності сприймається, як явище позитивне, адже може забезпечити рівень ефективного захисту прав й законних інтересів юридичних й фізичних осіб, що проживають чи перебувають на території України в умовах воєнного стану.

Встановлено, що застосування науково-технічних здобутків вимагає наявності певних знань, вмінь й навичок. Обґрунтовано, що недостатність технічного забезпечення може створи-

ти перешкоду у належному виконанні адвокатом доручень клієнтів. Підкреслено необхідність забезпечити адвокатам власну он-лайн безпеку та кібербезпеку своїх клієнтів, помічників та стажистів задля запобігання ситуаціям з розголошення адвокатської таємниці, завдання шкоди іншим адвокатам, таких, як авторитет або репутація або загалом інституту адвокатури. Зазначено, що одним з аспектів проблем адвокатської діяльності є дилема використання чи не використання ліцензійного програмного забезпечення.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, воєнний стан, Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, професійний обов'язок адвоката; інформаційні платформи, інформаційні технології, цифровізація.

Komarnytska I.I. Digitization and information technologies in the professional activity of a lawyer in modern conditions.

The article is devoted to the analysis of the application of new technical tools and complex approaches to the digitization of advocacy activities to meet the needs of clients in legal assistance, which allows to ensure a higher quality level of legal business. Digitization of the legal profession, remoteness in communication with colleagues and clients has caused a demand for improving the skills of lawyers in working with various information platforms among lawyers and representatives of the legal business. A lawyer is considered as a person who uses, consumes and further analyzes legal information for the protection of legal rights and interests of clients, not as an end consumer. Problems in the digital provision of legal aid in modern Ukraine under martial law conditions have been identified, such as: the impossibility of offline meetings with clients; generation of electronic evidence for the recording of crimes or offenses and confirmation of damage caused to legal entities or individuals, paper document circulation. Digitization of advocacy as the main way to overcome the problems of defense activity. The

development of information technologies in recent times and modern realities have caused a rather rapid introduction of information technologies and services in the field of advocacy and other legal areas. Therefore, the process of digitization of the legal profession is perceived as a positive phenomenon, because it can ensure the level of effective protection of the rights and legitimate interests of legal entities and individuals living or staying on the territory of Ukraine under martial law.

It has been established that the application of scientific and technical achievements requires the presence of certain knowledge, abilities and skills. It is substantiated that the lack of technical support can create an obstacle in the lawyer's proper execution of client assignments. The need to provide lawyers with their own online security and cyber security of their clients, assistants and interns is emphasized in order to prevent situations of disclosing attorney secrets, harming other lawyers, such as the authority or reputation or the institution of advocacy in general. It is noted that one of the aspects of the problems of advocacy is the dilemma of using or not using licensed software.

Key words: lawyer, advocacy, martial law, Unified judicial information and telecommunication system, professional duty of a lawyer; information platforms, information technologies, digitization.

Постановка проблеми. Тенденція цифрових технологій та цифровізації загалом, стає на сьогодні дуже поширеною. Особливий динамізм використання цифрових технологій почав спостерігатися після пандемії COVID-19. На сьогодні гібридна війна що відбувається на території України зумовила трансформацію суспільства у бік цифрових технологій. З викликами, що утворились в даних умовах зіткнулися усі інституції Української держави та суспільства, у тому числі і складова правової інституції – адвокатура.

Адвокатура в даний час функціонує у надскладних умовах режиму воєнного стану. Адже, інтервенція держави-агресора призвела до великих людських та матеріальних втрат, окупації частини території держави, що зумовило складну соціально-економічну та правову ситуацію й вплинуло на психологічний стан населення.

Успішність адвокатської діяльності під час війни залежить від усвідомлення найбільш затребуваних сфер, готовності швидко змінити чи розширити профіль адвокатської допомоги, запропонувати високий стандарт надання послуг.

Метою статті є дослідження процесу цифровізації у вітчизняній адвокатурі та перспектив розвитку цифрової адвокатської діяльності. Реалізація визначеної мети передбачає аналіз та рішення низки завдань, одним з яких є визна-

чення проблем у забезпеченні належної якості адвокатської правової допомоги.

Стан опрацювання цієї проблематики.

Аспекти цифровізації адвокатської діяльності знайшли своє висвітлення у працях таких українських науковців та практиків як: Н. Бакаянова, П. Бадзелюк, В. Заборовський, О. Коваль, А. Кубаєнко, Л. Остафійчук, О. Храпенко та ін.

Виклад основного матеріалу. Дистанційність, що є вимушеної дистанційної роботи з клієнтами та колегами змусили багатьох адвокатів використовувати різноманітні інформаційні платформи, такі як: Zoom, Microsoft Teams, Google Meet, Join.Me [1]. Використання таких платформ в адвокатській діяльності виявило проблему щодо забезпечення конфіденційності та збереження адвокатської таємниці. Отже, виявився новий виклик – швидке опанування сучасних інформаційних здобутків у сфері юриспруденції для збереження існуючого рівня представництва адвокатури [2].

Поява сучасних нових технологій та інформаційних засобів призвела до значної кількості інновацій в адвокатській діяльності. Серед них можна виокремити:

1) електронний обмін даними та електронну документацію;

2) використання популярних соціальних мереж, що може стати корисним у діяльності адвоката для залучення нових клієнтів і для взаємодії із колегами;

3) використання штучного інтелекту з метою аналізу досить великої кількості інформації й підготовки документів;

4) використання відео конференцій. Відео конференції стали на сьогодні популярним засобом щодо взаємодії з клієнтами й іншими адвокатами);

5) використання віртуальних технологій для підготовки до судових засідань та взаємодії з клієнтами;

6) використання інтернет-бібліотек та баз даних щодо пошуку потрібної інформації та розроблення стратегії ведення справи.

Можна виокремити три рівні запровадження цифрових технологій у адвокатську діяльність:

1) автоматизація адвокатської діяльності: створення IT-сервісів, які дадуть можливість автоматизувати процеси щодо надання кваліфікованої адвокатської допомоги, та дає можливість полегшити адвокатську діяльність, а громадянам, яким потрібна адвокатська консультація, ця консультація стає доступнішою, тому, що ці технології спрямовані на створення довідково-інформаційних систем права, систем аналізу судової практики, юридичних ботів;

2) цифровізація адвокатської діяльності, передбачає побудову та розвиток цифрової інфраструктури та інформаційного середовища для

супроводу судових процесів, які забезпечують організацію діяльності адвоката у реалізації їх повноважень;

3) інформатизація щодо діяльності органів адвокатського самоврядування, та органів НААУ, що означає побудову та розвиток правової інфраструктури для спрощеної роботи адвоката.

Висвітлення виділених напрямків дає поштовх для розуміння проблем, що можуть бути пов'язані з цифровізацією в адвокатській діяльності. У першу чергу потрібно приділити увагу такому чиннику, як необхідність належного рівня комп'ютерної освіти.

Однією із проблем постає потреба належного технічного забезпечення. Адже, використання адвокатами науково-технічного прогресу, участь у судових засіданнях он-лайн, використання електронних баз даних, спілкування з клієнтами на дистанції вимагає швидкого та стабільного Інтернету.

Також комплексною є група проблем організаційного характеру. Окрім того, не можна забувати про небезпеки такі, як шкідливе програмне забезпечення (віруси), також можливі атаки із боку хакерів, тощо.

Цікавим є також морально-етичний блок існуючих проблем. Варто відзначити, що правила поведінки адвокатів в мережі Інтернет врегульовані в правилах адвокатської етики. Як приклад проблем морально-етичного блоку можна розглянути ситуацію як використання чи невикористання ліцензійного програмного забезпечення адвокатами.

Так, перед українською адвокатурою поставили проблеми, такі як: доступ до інформації, відключень електропостачання, фіксації вчинених державою-агресором злочинів тощо.

Окрім того, швидкий розвиток інформаційних технологій вимагає від адвоката покращення навичок у використанні інформаційних технологій. Адже, застосування технічних можливостей щодо задоволення потреб клієнтів в правовій допомозі дає можливість забезпечити більш якісний рівень юридичної допомоги.

Важливість цифрованих технологій у діяльності адвоката обумовлена тим, що одержання правової підтримки здійснюється застосуванням інформаційного комплексу пошукових, правових, комунікативних і аналітичних заходів.

В умовах воєнних дій виникає низка проблем у діяльності адвоката, у тому числі:

1) неможливість оф-лайн зустрічей із клієнтами;

2) паперового документообігу засобами поштового зв'язку;

3) необхідністю швидкого формування електронних доказів за для фіксації злочинів або правопорушень й підтвердженні понесеної май-

нової шкоди, що була завдана юридичним чи фізичним особам.

Однак, існує низка проблем, що виникає у наслідок використання адвокатом досягнень технічного прогресу. У даному мові йде про такі проблеми як:

1. Ризик порушення адвокатської таємниці, що, з одного боку, пов'язаний із необережністю або неухважністю адвоката, який може надіслати матеріали на неправильну електронну пошту. З іншого боку, може бути навмисне вторгнення у діяльність адвоката задля викрадення відомостей з використанням кібератак. Проблема незручного чи неможливого паперового документообігу, має вирішуватись за допомогою електронних кабінетів адвокатів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі (ЄСІТС) або модулях окремих підсистем, що може забезпечити обмін документами. Це полегшує роботу адвокатів з урахуванням їхньої завантаженості, і, як наслідок, може впливати на ефективність захисту осіб, які потребують юридичних послуг адвоката.

2. Використання інформаційних технологій знижує комунікації адвоката з довірцем та може впливати ефективність адвокатської роботи. Проблеми конфіденційності спілкування з клієнтом за допомогою веб-сервісів адвокат не може гарантувати конфіденційність такого спілкування.

21 липня 2023 року набрав чинності Закон від 29.06.2023 № 3200-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремої підсистеми (модулі), що забезпечує обмін документами». Отже, було зобов'язано адвокатів, зареєструвати свої електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі чи її окремій підсистемі (модулі), яка має забезпечити обмін документами в обов'язковому порядку. Інші особи реєструють свої електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що має забезпечити обмін документами, в добровільному порядку [4].

Проблемним є також питання правильного й оперативного формування електронних доказів – графічних зображень, планів, фотографій, відео- та звукозаписів, що відображають сліди правопорушень чи злочинів й докази понесеної матеріальної шкоди, які можуть бути в подальшому втрачені.

Відповідно до норм українського законодавства, електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи такі як: текстові

документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі які можуть зберігатися на портативних пристроях: картах пам'яті, мобільних телефонах тощо, серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі у тому числі в мережі Інтернет.

Згідно з приписами Закону «Про електронні довірчі послуги» використання електронного підпису, дозволяє забезпечити електронну ідентифікацію підписувача і гарантує достовірність підписаних даних, а також має презумпцію відповідності особистому підпису (ст.ст. 14, 18, 23). Водночас, відсутність кваліфікованого електронного підпису викликає сумніви у достовірності даних в електронній формі [5].

Додатком, що дає можливість вирішити проблему фіксування правової інформації є додаток «EyeWitness to Atrocities», який допомагає фіксувати фото- та відеодокази злочинів.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що цифровізація розвиває сферу права, даючи їй нові форми та джерела. Такий процес полягає у:

- посиленні управління інформаційними системами для більшої залучення адвокатів у наданні послуг «електронного правосуддя», участі у розробці Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи ЄСІТС шляхом надання пропозицій, технічному втіленню та запровадженню всіх необхідних функцій;

- розширенні можливостей доступу до державних реєстрів та баз даних при здійсненні адвокатської діяльності;

- створенні он-лайн бібліотеки новітньої юридичної літератури та можливості її замовлення через «особистий кабінет» адвоката на офіційному веб-сайті НААУ [6].

Трансформація адвокатської діяльності передбачає у свою чергу пошук, відбір та вироблення підходів, що забезпечуватимуть формування даних, що належать до відповідної галузі, у цифровий формат.

Цифрову трансформацію адвокатської діяльності можна представити як політику й процеси, що включають інформатизацію, цифровізацію, автоматизацію та функцій, що пов'язані із здійсненням адвокатом своєї діяльності, функціонуванням адвокатської корпорації, і дають можливість забезпечити новий рівень надання кваліфікованої правничої допомоги та управління органами адвокатської корпорації та ін. Перевагами даної цифрової трансформації адвокатської діяльності: зниження навантаження адвокатів; спрощення процедур подання запитів й судової документації; зниження фінансових витрат у випадках он-лайн консультування та ін.

Висновки. Отже, слід констатувати, що розвиток цифровізації протягом останнього часу спричинили швидке впровадження інформаційних ресурсів та сервісів в усі сфери життєдіяльності, і вітчизняна адвокатська діяльність не стала винятком.

Так, набуло розповсюдження проведення судових засідань за допомогою технічних засобів, фіксування злочинів перейшло у цифрову площу, почалось впровадження електронного документообігу тощо. Така цифровізація юриспруденції зумовлена необхідністю забезпечення ефективного захисту прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які проживають або перебувають на території України.

Таким чином, можна зробити висновок про значущість та важливість цифровізації діяльності адвоката, оскільки вона істотно впливає та полегшує діяльність адвокатських утворень без втрати якості наданих юридичних послуг. Йдеться про зниження тимчасового навантаження в розрізі процесуальної діяльності адвоката, забезпечення централізованого доступу до багатьох служб та сервісів, існування яких є важливим для оперативного виконання адвокатом своїх завдань, оптимізації процесу подання адвокатських запитів до органів влади та матеріалів до суду. У такому разі можна говорити про позитивні майбутні перспективи щодо ефективної роботи адвокатів, що є вкрай важливим у питанні забезпечення прав довіритель та надання доступу до правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Блажівська Н. Цифрова трансформація судочинства: міжнародний досвід та висновки для України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Cifrova_transformacia.pdf.
2. Завадський А.А. Інформаційна та кібербезпека адвокатської діяльності: теоретичні та практичні аспекти (досвід США). *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 321–323. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/35837/1/ИНФОРМАЦИЙНА%20ТА%20КИБЕРБЕЗПЕКА.pdf>.
3. Кравченко М.О. Сучасні виклики в адвокатській діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 541–545. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/132> (дата звернення 01.10.2024).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформацій-

- но-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами». Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3200-20#Text> (дата звернення 30.09.2024).
5. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>. (дата звернення 30.09.2024).
6. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Рішення Вищої ради правосуддя. Положення від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> (дата звернення 01.10.2024).

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.39>

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД

Котвяковський Ю.О.,*кандидат юридичних наук, доцент,**завідувач кафедри правосуддя та філософії**Сумського національного аграрного університету*

ORCID: 0000-0003-4684-4623

Ободєєва К.Ю.,*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти**за спеціальністю 081 «Право»,**Сумський національний аграрний університет*

Котвяковський Ю.О., Ободєєва К.Ю. Принципи цивільного судочинства в Стародавньому Римі: історико-правовий огляд.

В статті авторами розкрито генезу принципів національного цивільного судочинства, на основі аналізу римського права. Відзначено, що принципи цивільного судочинства Стародавнього Риму заклали основу для більшості сучасних правових систем у всьому світі. Римська правова традиція з її складними структурами та переконливою філософією є важливим джерелом знань не лише для науковців та здобувачів вищої освіти, а й практикуючих юристів. Принципи цивільного процесу в Стародавньому Римі впливають з комплексного розуміння того, як функціонувала правова система. В основі цих принципів лежить складна система, покликана підтримувати правосуддя, сприяти справедливості та забезпечувати доступ до суду для всіх громадян. У Стародавньому Римі судочинство регулювалося набором принципів, які були відомі насамперед зі звичаєвої практики, а згодом були кодифіковані в таких джерелах права, як «Corpus Juris Civilis». Ці принципи мали на меті збалансувати терези правосуддя серед конкуруючих інтересів різних зацікавлених сторін, включаючи окремих учасників судового процесу, державу та суспільство в цілому. Кожен принцип функціонував не лише як правило, але й як відображення ширших суспільних цінностей, що охоплюють поняття справедливості, підзвітності та доброчесності судового процесу. У статті авторами досліджено принцип верховенства права, принцип диспозитивності, принцип змагальності, принцип публічності, принцип гласності, принцип справедливості.

На підставі критичного аналізу представлених в юридичній науці поглядів вчених, авторами підсумовано, що саме римський цивільний процес став фундаментом формування прин-

ципів цивільного процесу багатьох сучасних правових систем, які дають безцінне уявлення про природу правосуддя, формалізм і роль тлумачення права. Римське право залишається важливою темою в юридичних дослідженнях, надаючи фундаментальні знання про еволюцію правових інститутів і процедур. Воно дозволяє сучасним юристам зрозуміти причини багатьох сучасних правових інновацій. Оскільки правові системи продовжують розвиватися, принципи цивільного судочинства, що походять із Стародавнього Риму, безсумнівно, впливатимуть на поточні дискусії про справедливість, рівність і верховенство права.

Ключові слова: принцип цивільного процесу, римське право, судочинство, рецепція римського права, принцип верховенства права та верховенства закону, принцип гласності, принцип змагальності, принцип диспозитивності, принцип публічності.

Kotvaykovskiy Y.O., Obodyeva K.Y. The principles of civil proceedings in Ancient Rome: a historical and legal review.

In the article, the authors analyze the genesis of the principles of national civil procedure based on the analysis of Roman law. It is noted that the principles of civil procedure of Ancient Rome laid the foundation for most modern legal systems around the world. The Roman legal tradition, with its complex structures and convincing philosophy, is an important source of knowledge not only for scholars and higher education students, but also for practicing lawyers. The principles of civil procedure in ancient Rome stem from a comprehensive understanding of how the legal system functioned. At the heart of these principles is a complex system designed to uphold justice, promote fairness, and ensure access to the courts for all citizens. In ancient Rome, judicial

proceedings were governed by a set of principles that were known primarily from customary practice and later codified in sources of law such as the *Corpus Juris Civilis*. These principles were intended to balance the scales of justice among the competing interests of various stakeholders, including individual litigants, the state, and society as a whole. Each principle functioned not only as a rule, but also as a reflection of broader societal values encompassing the concepts of fairness, accountability and integrity of the judicial process. In this article, the authors analyze the rule of law, the principle of dispositivity, the principle of competition, the principle of publicity, the principle of transparency, and the principle of justice.

Based on a critical analysis of the views of scholars presented in legal science, the authors conclude that it was the Roman civil procedure that became the foundation for the formation of the principles of civil procedure of many modern legal systems, which provide invaluable insights into the nature of justice, formalism and the role of law interpretation. Roman law remains an important topic in legal research, providing fundamental knowledge about the evolution of legal institutions and procedures. It allows modern lawyers to understand the reasons for many modern legal innovations. As legal systems continue to evolve, the principles of civil justice originating in ancient Rome will undoubtedly influence current discussions about justice, equality, and the rule of law.

Key words: principle of civil procedure, Roman law, legal proceedings, reception of Roman law, principle of the rule of law and law, principle of publicity, principle of adversariality, principle of dispositivity, principle of publicity.

Постановка проблеми. Принципи цивільного судочинства Стародавнього Риму заклали основу для більшості сучасних правових систем у всьому світі. Римська правова традиція з її складними структурами та переконливою філософією є важливим джерелом знань не лише для науковців та здобувачів вищої освіти, а й практикуючих юристів. Принципи цивільного процесу в Стародавньому Римі впливають з комплексного розуміння того, як функціонувала правова система. В основі цих принципів лежить складна система, покликана підтримувати правосуддя, сприяти справедливості та забезпечувати доступ до суду для всіх громадян. У Стародавньому Римі судочинство регулювалося набором принципів, які були відомі насамперед зі звичаєвої практики, а згодом були кодифіковані в таких текстах, як «*Corpus Juris Civilis*» («Корпус цивільних законів»). Ці принципи мали на меті збалансувати терези правосуддя серед конкуруючих інтересів різних зацікавле-

них сторін, включаючи окремих учасників судового процесу, державу та суспільство в цілому. Кожен принцип функціонував не лише як правило, але й як відображення ширших суспільних цінностей, що охоплюють поняття справедливості, підзвітності та доброчесності судового процесу. Розуміння взаємодії цих принципів є важливим для розуміння розвитку цивільного процесу в Римі та за його межами.

Ця стаття має на меті дослідити римську правову систему, її подальшу еволюцію, ключові принципи цивільного судочинства та вплив, який вона має на сучасні правові системи.

Стан опрацювання проблематики. Окреслені питання були у фокусі дослідження істориків, вчених-романістів, вчених-цивілістів та практикуючих юристів, зокрема Л. Баранової, В. Борисової, Р. Калюжного, Ю. Котвяковського, А. Олійник, Г. Пастушка, О. Підпригори, Є. Харитоновна, Н. Шелевер, І. Ярошенко, М. Ясинка та інших.

Виклад основного матеріалу. Фундамент римського права можна простежити в Законах XII таблиць, створених у 5 столітті до нашої ери. Ці закони мали на меті створити письмовий правовий кодекс, на який можна було б посилалися у всіх правових спорах, зменшуючи таким чином кількість свавільних судових рішень. Закони XII таблиць представляли собою значний перехід від усних традицій до більш формалізованої правової бази, гарантуючи, що всі громадяни, незалежно від соціального статусу, мали доступ до однакових правових стандартів. Ця кодифікація не лише допомагала вирішувати суперечки, але й слугувала засобом просвіти населення щодо їхніх прав та обов'язків.

З розвитком суспільства ускладнювалася і правова система Стародавнього Риму. Римляни розробили всеосяжний звід законів, який включав як приватне, так і публічне право, демонструючи помітний баланс між особистими правами та державною владою. Еволюція римського права також відображала мінливу динаміку суспільства, включаючи розширення Римської імперії, що вимагало адаптації законів для управління різними групами населення і культурами. Ця адаптивність дозволила римському праву інкорпорувати елементи з різних завойованих територій, збагативши свої правові традиції та практики.

Римські юристи цивільний процес не виділяють як окрему галузь права, а поєднували цивільне право та судочинство в одне ціле [9, с. 280].

Спочатку цивільний процес у Стародавньому Римі базувався на жорсткому формалізмі, відомому як *legis actiones* та в науковій літературі отримав назву легісакційного процесу. Характерними рисами цього процесу були жорсткий

формалізм і урочистість. Він являв собою складний обряд, що складався з дій ритуального характеру. Усі слова і жести сторін у спорі повинні були точно відповідати встановленим законом приписам і мали вирішальне значення. Будь-який відступ від встановлених законом фраз означав поразку у справі [3, с. 59].

Процедура *legis actiones* характеризувалася зосередженістю на словесних формулах і конкретних фразах, які необхідно було виголошувати в суді, що покладало значний тягар на учасників судового процесу. Процес був не лише складним для пересічного громадянина, але й надавав перевагу тим, хто мав юридичну освіту, що призводило до створення системи, яка часто позбавляла менш освічених людей можливості ефективно орієнтуватися в правовому полі. Крім того, опора на усну традицію означала, що точність судового розгляду значною мірою залежала від пам'яті та красномовства сторін, що вносило елемент невизначеності в результати справ.

У II столітті до н.е. виникла формулярна система як більш гнучка альтернатива *legis actiones* та отримала назву процес по формулі або формулярний процес. За цієї системи претор видавав формулу, яка окреслила питання, що підлягають вирішенню, дозволяючи більшу свободу тлумачення. Як зазначає Р. Калужний, основною характеристикою формулярного процесу була неформальність, оскільки сторони вже у довільній манері висловлювали свої претензії перед претором. Претор, вислухавши і зрозумівши юридичну сутність спору, давав правову кваліфікацію сутності спору і складав коротку записку (формулу) в кінці першої фази. Формулу в присутності свідків претор передавав позивачеві, а позивач – відповідачеві. Якщо відповідач приймав формулу, то встановлювалося засвідчення спору, а також наставляв обов'язок відповідача дати свідчення суддям [1, с. 27].

Ця значна зміна стала поворотним моментом в історії римського права, сприяючи більш справедливому процесу вирішення спорів і заохочуючи покладання на розум, а не на просту формальність. Формулярна система не лише впорядковувала судочинство, але й сприяла розвитку правових принципів, які можна було адаптувати до складності окремих справ. Як наслідок, роль преторів ставала дедалі важливішою; вони були не лише арбітрами закону, але й охоронцями справедливості, на яких покладалося завдання забезпечувати чесність і справедливість судового процесу. Ця еволюція заклала основу для більш досконалої правової бази, де можна було враховувати нюанси кожної справи, що в кінцевому підсумку привело до більш збалансованого підходу до цивільного права в Римі.

У післякласичний період утворюється єдиний процес, який зберіг свою назву як екстраординарний, тобто надзвичайний порядок, який містив спрощену процедуру розгляду справ – за одну стадію, на відміну від двох попередніх, що визначалося як безумовна перевага. Нововведеннями були офіційний виклик відповідача до суду і допущення оскарження судового рішення. Таким чином, в зазначений період вводиться апеляція, як можливість оскарження рішення судді до вищої інстанції. Право на апеляцію мали не лише сторони судового процесу, а й інші зацікавлені сторони.

«В екстраординарному процесі, як зауважують О. Підпригора та Є. Харитонов, зберігся і дістав подальшого розвитку принцип змагальності, однак був обмежений принцип публічності. Вперше було запроваджено мито на покриття судових витрат» [5, с. 125].

Отже, принципи цивільного процесу в Стародавньому Римі сформувалися на основі правових норм і звичаїв, що діяли в тогочасному суспільстві, а римський цивільний процес став основою для багатьох сучасних правових систем, і його принципи все ще відіграють важливу роль у правозастосуванні сьогодні.

Відповідно до статті 2 Цивільного процесуального кодексу України, основними засадами (принципами) цивільного судочинства є: 1) верховенство права; 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судові рішення [7]. Досліджуючи окреслене питання, констатуємо, що більшість принципів національного цивільного процесуального законодавства були рецепційовані з цивільного процесу Стародавнього Риму, а щодо окремих принципів був закладений фундамент для їх реалізації в майбутньому.

Як свідчить сучасний теоретичний і практичний досвід, найбільш продуктивним для розуміння верховенства права є тлумачення верховенства права «як певної суми щільно переплечених між собою принципів, котрі разом творять ядро доктрини конституціоналізму, а відтак є необхідним для будь-якого... демократичного суспільного устрою» [2]. *Принцип верховенства права* в Стародавньому Римі не був нормативно

закріплений, але одним із ключових принципів римського права є «*imperium legis*», що позначає імперативність закону, де рішення суддів не може суперечити закону. Таким чином, можемо припустити дію принципу верховенства закону. Судові рішення спиралися на встановлені закони, а не на довільні судження, що сприяло зміцненню почуття стабільності та довіри до правової системи. Громадяни могли не лише вимагати відшкодування, але й розуміти закони, що регулюють їхні спори. Така передбачуваність зменшувала побоювання щодо примхливого правління та закладає основу для сучасних демократичних ідеалів. Крім того, імперативність закону заохочувала повагу до правових процедур, оскільки римляни розуміли, що відхилення від встановлених норм призведе до непослідовності та несправедливості. Отже, для суддів, адвокатів та учасників судових процесів стало вкрай важливим суворе дотримання правових норм під час судових розглядів.

Принцип диспозитивності відігравав значну роль у цивільному процесі Стародавнього Риму, дозволяючи сторонам формувати свій спір. Цей принцип підкреслював автономію сторін у контролі над перебігом судового процесу, включаючи можливість укладати угоди, врегульовувати суперечки або визначати специфіку питань, що розглядаються. Більше того, диспозитивність сприяла розвитку культури співпраці у правових спорах. Замість того, щоб зіштовхнути сторони одна проти одної, фокус зміщувався в бік пошуку мирних рішень. Цей принцип не лише прискорював судочинство, а й зменшував навантаження на судову систему, підтримуючи суспільну злагоду. У сучасному цивільному процесуальному законодавстві «принцип диспозитивності якраз і покликаний забезпечити юридичну визначеність у спірних правовідносинах, при чому для обох сторін спору, як зазначають науковці М. Ясинок та Ю. Котвяковський, якщо один із учасників справи свідомо не використовує своє право на подання касаційної скарги (навіть якщо судові рішення не відповідає вимогам законності і обґрунтованості і існують передбачені законом підстави до його касаційного перегляду), то він таким чином добровільно і усвідомлено погоджується із тими правами та обов'язками, які визначив для нього суд. Його ж опонент в такому випадку також має право розраховувати на стабільність визначених рішенням суду положень відносно його прав та обов'язків» [10, с. 452].

Описуючі легісакційний, формулярний та екстраординарний процеси в Стародавньому Римі, необхідно звернути увагу на формування, розвиток та вдосконалення змагальної моделі судочинства, який передбачений і чинним ЦПК України [6, с. 52]. *Змагальність як принцип цивільного судочинства* підкреслювала зма-

гальний характер судочинства у Стародавньому Римі. Цей принцип передбачав, що кожна сторона повинна активно відстоювати свою позицію, гарантуючи, що всі аргументи, докази та перспективи будуть представлені перед судом. Змагальна структура була життєво важливою для досягнення всебічного правосуддя, оскільки вона дозволяла судді заслухати обидві сторони перед винесенням вердикту. Очікувалося, що кожна сторона старанно підготується і розробить стратегію для ефективного представлення своїх аргументів, що підкреслює важливість підготовки.

Цей принцип не лише розширив можливості учасників судового процесу, але й сприяв формуванню уявлення про те, що істина може з'явитися через зіткнення конкуруючих наративів. Роль судді змінилася на роль неупередженого арбітра, в обов'язки якого входило забезпечення обом сторонам рівних можливостей для представлення своїх аргументів.

Принцип публічності забезпечував прозорість цивільного судочинства в Стародавньому Римі. Відкриті судові процеси означали, що громадяни могли спостерігати за судовим процесом, апелювати до колективного рішення громади та зміцнювати суспільні норми щодо справедливості та чесності. Але вже зміна формулярного процесу на екстраординарний ознаменувала суттєві зміни, розгляд справ утратив публічний характер і відбувався у закритому приміщенні у присутності лише сторін і особливо поважних осіб, які мали право бути присутніми при цьому. Якщо позивач не з'явився на розгляд справи, провадження припинялося. У випадку неявки відповідача справа розглядалася заочно. Інститут заочного рішення, створений римськими юристами, зберігся до нашого часу. Заочне рішення відоме сучасному процесуальному законодавству багатьох країн. В українському цивільному процесі даний інститут запроваджений Цивільним процесуальним кодексом 2004 року [9, с. 287].

Необхідно також підкреслити, що в Стародавньому Римі починається фіксування процесу, тобто все що відбувалося в суді заносилося до судового протоколу, а отже формується *принцип гласності процесу*. Усне та письмове провадження були фундаментальними компонентами римського цивільного процесу. Хоча усні аргументи, як правило, представляли учасники судового процесу або їхні адвокати, письмова документація була не менш важливою. Так, усне провадження дозволяло негайно обговорювати та з'ясовувати питання, а письмові докази забезпечували постійний запис позовних вимог та заперечень.

Ця подвійність забезпечила комплексний підхід до правосуддя, збалансувавши потребу в

негайному вирішенні конфлікту з необхідністю документування судового процесу для подальшого використання. Усний компонент сприяв створенню динамічної атмосфери в залі судових засідань, де юридичні представники могли безпосередньо взаємодіяти з суддями, тоді як письмовий аспект забезпечував збереження всіх аргументів для нащадків. Таке поєднання не лише сприяло прозорості, але й дозволило більш ретельному вивченню фактів, оскільки судді могли повертатися до письмових записів при розгляді складних справ.

Для римлян *принцип справедливості* та його роль у бутті права були іманентно даними, виходячи з основних світоглядних настанов римсько-античної людності. Римське право з часів свого виникнення прагнуло справедливості, тому той, хто не переслідував цю мету в своїй діяльності, не міг бути юристом. Римські юристи говорили про справедливість як про начало рівності всіх у сфері права і перед законом» [4, с. 33-34]. Справедливість була наскрізною темою, яка пронизувала принципи цивільного судочинства в Стародавньому Римі. Цей принцип диктував, що результати повинні бути справедливими і ґрунтуватися на чесному дослідженні фактів. Справедливість розглядалася не просто як результат судового процесу, а як невід'ємна частина процесуальних засад.

Від римських магістратів і суддів очікувалося, що вони активно здійснюватимуть правосуддя, гарантуючи, що їхні рішення відображатимуть справедливість, а не просто дотримуватимуться букви закону. Ця прихильність до правосуддя по суті означала, що судді повинні були бути проникливими інтерпретаторами як права, так і справедливості.

Як слушно зауважує Н. Шелевер, справедливість – це моральне і правове явище. Це особлива якість права. Мета правосуддя одна – винесення справедливого судового рішення, дотримання основних прав і свобод людини і громадянина. Претори вимагали здійснення судочинства у відповідності до принципу справедливості. Прогалини у законодавстві заповнювалися також на підставі принципу справедливості [8, с. 152].

Вплив римського цивільного процесу особливо помітний у розвитку європейської традиції цивільного права. Багато сучасних правових систем, особливо в Європі, побудовані на принципах, які беруть свій початок у римському праві.

Римські вчені-юристи допомогли консолідувати правову думку в кодифіковані системи, які і сьогодні слугують основою для законодавства в різних країнах. Процес кодифікації, який серйозно розпочався з *Corpus Juris Civilis* за часів імператора Юстиніана, створив всеосяжну правову базу, яка наголошувала на ясності та до-

ступності. Такий підхід заклав основу для систематичної організації права, що є відмінною рисою сучасних правових кодексів у таких країнах, як Франція, Німеччина та Італія. Ретельна класифікація правових принципів і акцент на письмових законах забезпечили те, що спадщина римського права залишається невід'ємною частиною правового ландшафту Європи.

Висновки. Спадщина римського цивільного процесу є глибокою і продовжує формувати сучасні правові рамки. Принципи, встановлені в Стародавньому Римі, дають безцінне уявлення про природу правосуддя, формалізм і роль тлумачення права. Сьогодні студенти-правники та юристи-практики постійно звертаються до римських правових концепцій, застосовуючи їх у сучасному контексті для вирішення складних правових питань.

Римське право залишається важливою темою в юридичних дослідженнях, надаючи фундаментальні знання про еволюцію правових інститутів і процедур. Воно дозволяє сучасним юристам зрозуміти причини багатьох сучасних правових інновацій. Оскільки правові системи продовжують розвиватися, принципи цивільного судочинства, що походять із Стародавнього Риму, безсумнівно, впливатимуть на поточні дискусії про справедливість, рівність і верховенство права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. Київ: Істина, 2005. 144 с.
2. Олійник А. Верховенство права як засада цивільного судочинства. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Verhovenstvo_prava_zasada_sud.pdf (дата звернення: 21.09.2024).
3. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.
4. Пастушок Г.І. Значення основоположних цінностей римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. Вип. 8. С. 31–37.
5. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
6. Суховерхий О.О., Мамницький В.Ю. вплив змагальності та деяких інших принципів за римським правом на розвиток моделі цивільного судочинства України та судової практики на сучасному

- етапі: історико-правовий аспект. *Юридичний електронний журнал*. 2024. № 1. С. 59–65.
7. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 21.09.2024).
 8. Шелевер Н.В. Принцип справедливості в римському праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 148–153.
 9. Ярошенко І.С. Актуальні питання римського цивільного процесу. *Правове регулювання економіки*. 2012. № 11-12. С. 278–290.
 10. Ясинок М.М., Котвяковський Ю.О. Правова парадигма принципу верховенства права у касаційному провадженні в цивільному судочинстві. *Наукові перспективи*. 2022. № 6(24). С. 445–454.

УДК: 347.132.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.40>

ЕЛЕКТРОННИЙ ДОГОВІР

Кройтор В.А.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
факультету № 6,**Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1849-5721*

Кройтор В.А. Електронний договір.

У статті проаналізовано питання щодо актуальності застосування для правового регулювання суспільних відносин електронних договорів. Зазначена тематика присвячена електронному документообігу, перевагам та недолікам їх застосування.

Період пандемії, що з'явився на території України, потім введення в Україні воєнного стану, що спричинено військовою агресією РФ, стали визначальним фактором для поширення такого способу укладання договорів як електронний цифровий підпис. Ризики, що виникають при зазначеному способі укладання договору, продовжують існувати, однак у зв'язку з цифровими тенденціями, що відбуваються у світі, варто очікувати подальшого правового розвитку питання, що розглядається.

З набранням чинності ЦК України 2003 року, основне призначення договору як юридичного факту поступилося місцем призначенню договору насамперед як регулятора цивільних відносин, який відсуває на другий план інше його застосування. Нині в доктрині цивільного процесуального права договір оцінюється нарівні з іншими джерелами права.

Важливим моментом для українського ринку інтернет-торгівлі стало прийняття Верховною Радою Закону України «Про електронну комерцію», який набув чинності 30.09.2015 р. Цей закон врегулював низку аспектів, пов'язаних з договорами у сфері онлайн торгівлі, деталізувавши, окрім іншого, процес підписання електронних договорів.

Як наслідок серед найбільш ефективних засобів встановлення та врегулювання відносин між суб'єктами опинився електронний договір, якій укладається в режимі он-лайн, за допомогою цифрових технологій, та створює взаємне зобов'язання між двома сторонами, що підлягає виконанню відповідно до положень договору. Можливість укладання договору в електронній формі встановлено у абз. 2 ч. 2 ст. 639 ЦК України, що передбачає правило прирівнювання договору, укладеного за допомогою інформацій-

но-комунікаційних систем, до письмовій формі. Електронні договори поєднують у собі формальності традиційного договору та елементи цифрового документообігу та розрахунків.

В роботі зазначається, що нині можливо зробити висновок про те, що електронний договір є найбільш ефективний засіб встановлення та врегулювання відносин між суб'єктами цивільного права.

Отримані результати дослідження мають науково-практичне значення, зокрема вони можуть використані у науковій, правозастосовній практиці як у сфері медичного права, так і доктринальних дослідження електронних договорів.

Ключові слова: правовідносини, суб'єкти цивільного права, правочин, договір, електронний договір, цифровий, форма договору, електронна форма, укладення договору, інформаційно-комунікаційні системи.

Kroitor V.A. Electronic contract.

The issue of the relevance of using electronic contracts for legal regulation of social relations has been analyzed in the article. The specified topic is focused on electronic document management. advantages and disadvantages of its application.

The pandemic period that used to be on the territory of Ukraine, then the introduction of the martial law in Ukraine caused by the military aggression of the Russian Federation became a determining factor for spreading such a method of concluding contracts as an electronic digital signature. The risks arising from the mentioned method of contracts' conclusion still exist, however, it is worth expecting further legal development of the researched issue in relation to the digital tendencies taking place in the world.

The main purpose of a contract as a legal fact, with the entry into force of the Civil Code of Ukraine of 2003, gave way to the purpose of a contract primarily as a regulator of civil relations, which shoves its other application into the shadow. The contract is currently evaluated like other sources of law within the doctrine of civil procedural law.

An important issue for the Ukrainian online trade market was the adoption of the Law of Ukraine "On Electronic Commerce" by the Verkhovna Rada, which entered into force on September 30, 2015. This Law regulated a number of aspects related to contracts in the field of online trade by specifying, along with other things, the process of signing electronic contracts.

As a result, an electronic contract is among the most effective means of establishing and regulating relations between the subjects. It is concluded online by using digital technologies and creates a mutual obligation between two parties, which is subject to execution in accordance with the contract's provisions. The possibility of concluding a contract in electronic form is established in paragraph 2, Part 2 of the Art. 639 of the Civil Code of Ukraine, which provides for the rule of equating a contract concluded with the help of information and communication systems to a written form. Electronic contracts combine the formalities of a traditional contract and elements of digital document management and calculations.

The author of the paper has noted that it is possible to currently conclude that an electronic contract is the most effective mean of establishing and regulating relations between civil law subjects.

The obtained research results have scientific and practical significance, in particular they can be used in scientific, legal precedents both in the field of medical law and doctrinal research of electronic contracts.

Key words: legal relations, civil law subjects, deed, contract, electronic contract, digital, form of a contract, electronic form, conclusion of a contract, information and communication systems.

Постановка проблеми та її актуальність.

В Україні внаслідок пандемії COVID-19 відбулося розширення правовідносин у кіберпросторі. Ця ситуація посилилась внаслідок війни, коли забезпечити та зберегти динаміку правовідношення між його учасниками стало можливо лише через спілкування в Інтернеті. Як наслідок серед найбільш ефективних засобів встановлення та врегулювання відносин між суб'єктами опинився електронний договір, якій укладається в режимі он-лайн, за допомогою цифрових технологій, та створює взаємне зобов'язання між двома сторонами, що підлягає виконанню відповідно до положень договору. Можливість укладання договору в електронній формі встановлено у абз. 2 ч. 2 ст. 639 ЦК України, що передбачає правило прирівнювання договору, укладеного за допомогою інформаційно-комунікаційних систем, до письмовій формі[1]. Електронні договори поєднують у собі формальності традиційного договору та елементи цифрового документообігу та розрахунків.

Поширеними договорами у світовій юридичній та торговій практиці є договори:

1) «Clickwrap agreement» – користувач Інтернету погоджується на договір простим обранням команди «Я приймаю», що і вважається моментом укладання договору;

2) «угоди Browsewrap» – це повідомлення, які з'являються в мобільних програмах або на веб-сайтах. Умови угоди викладені в положеннях та умовах, де зазначено, що користувач погоджується з умовами використання програми або веб-сайту;

3) «угоди Scrollwrap» за такими угодами користувач – майбутній контрагент за договором, перш ніж обрати команду «Я приймаю», повинен прокрутити вниз до положень та умов [2].

Поштовхом для поширення у світі саме електронний міжнародний торгівлі стало прийняття 30 червня 2000 р. Закону США про електронні підписи в глобальній і національній торгівлі, 15 U.S.C. §7001, який встановив правила щодо дійсності для електронних записів та підписів для транзакцій у міждержавній чи зовнішній торгівлі [3].

В Україні активне застосування електронних договорів стало можливим завдяки своєчасному прийняттю у 2003 р. Законів України «Про електронний цифровий підпис» [4], «Про електронні документи та електронний документообіг» [5]. Саме це створило підґрунтя для введення цифрових технологій у юриспруденцію. На сьогодні, сфера вжиття електронних правочинів є достатньо широкою. Особливості цього договору потребують окремого обговорення на рівні юридичної науки.

Стан опрацювання проблеми. Правова природа, особливості електронних правочинів є предметом жвавої наукової дискусії. Вона базується на фундаментальних працях в сфері договірного права наступних вчених: О.А. Беяневич, А.С. Довгерта, Н.С. Кузнєцової, В.С. Мілаш, В.В. Луця, І.В. Спасибо-Фатєєвої ін.

В наукових роботах, що спеціально присвячені проблематиці електронних договорів вчені ведуть наукову дискусію з приводу дієвості впровадження електронної форми договору, як особливої письмової форми договору, особливостей заключення електронних договорів, особливостей захисту прав та інтересів у випадку виникнення спорів тощо.

Так, К.В. Єфремова вказує, «оскільки використання можливостей мережі Інтернет як під час укладання, так і виконання договорів впливає на різні аспекти договірних відносин, що «обтяжуються» одним або декількома «електронними елементами» [6].

В.С. Мілаш доводить свою позицію, що електронна форма правочину не є різновидом письмової форми, а електронний договір за своїми

правовими наслідками не завжди прирівнюється до договору, укладеного у письмовій форм [7, с. 39]. Наведена позиція підкреслює наявність дискусії у царині цивільного права щодо юридичних характеристик електронних правочинів. Щодо цього, І.П. Грибачова зазначає, що роздруківка електронного листування не може вважатись електронним документом в розумінні ч. 1 ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», при цьому логін та пароль, смс-код вказаний на сайті прирівнюється до цифрового підпису [8, с. 123]. Ця наукова думка також потребує додаткової аргументації, зокрема щодо альтернативних варіантів цифрового підпису.

На особливості електронного договору звертає увагу О.С. Кізлова. Так, у порядку укладання цього вид договору і оферта, і акцепт направляються сторонами електронного договору в електронній формі [9, с. 88]. Дійсно, для електронного договору властиві характеристики відмінні від письмової форми договору.

О.І. Білоусов правильно вказує на те, що на сьогодні немає єдиного підходу у різних країнах світу, щодо його укладення, тому є нагальна потреба в удосконаленні чинного законодавства в зазначеній сфері з урахуванням сучасних тенденцій та міжнародного досвіду [10, с. 83].

Аналізуючи стан дослідження електронних правочинів, варто підкреслити, що незважаючи на певну кількість наукових робіт у цьому напрямі, в теорії та практиці виникає значна кількість спірних питань, які потребують свого подальшого дослідження. Це підкреслює нагальність та доцільність вивчення всіх аспектів електронних договорів.

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей електронного договору.

Виклад основного матеріалу. Визначення електронного правочину та електронного договору закріплено у п. 5, п. 7 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про електронну комерцію». Так, електронний договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та оформлена в електронній формі; електронний правочин – це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснена з використанням інформаційно-комунікаційних систем [11]. Аналізуючи ці терміни, можна виявити, що вони мають доктринальне співвідношення як загального та спеціального, що цілком природно для правової природи цих категорій.

Особливість електронних договорів полягає у порядку укладення, що передбачає використання інформаційно-комунікаційних систем. Ця інформаційна сутність правочину зводиться до фіксації волевиявлення сторін на якомусь

носії інформації у вигляді чітко визначеного законодавцем виду інформаційного матеріалу (документи, листи і телеграми) [13, с. 6]. При цьому, правочин, укладений в мережі Інтернет є дійсним, якщо відповідає вимогам Цивільного кодексу України щодо дійсності правочинів (ст. 203 ЦК) [3, с. 123]. Згідно з вимогами чинного законодавства України зараз в мережі Інтернет неможливо укласти цивільно-правові договори, щодо яких законом встановлена вимога їх нотаріального посвідчення [14, с. 92].

Особливість електронних договорів, визначено ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», та полягає в тому, що:

1) укладення електронного договору відбувається в інформаційно-комунікаційній системі суб'єкта електронної комерції;

2) оферта та акцепт відбувається за допомогою технічних засобів;

3) є обов'язкова ідентифікація контрагентів цього договору в інформаційно-комунікаційній системі;

4) цей договір оформляється у довільній формі;

5) місцем укладення електронного договору є місцезнаходження юридичної особи або місце фактичного проживання фізичної особи, яка є продавцем (виконавцем, постачальником) товарів, робіт, послуг;

6) договір вважається укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти такий договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції в порядку, визначеному частиною шостою цієї статті;

7) укладається і виконується в порядку, передбаченому Цивільним та Господарським кодексами України, а також іншими актами законодавства;

8) існують особливості щодо підтвердження вчинення електронного правочину [11].

Наведені положення мають загальний характер, водночас можуть додаватися і спеціальні вимоги щодо окремих видів електронних правочинів [12]. Їх особливість, як правило, полягає у порядку укладення, що передбачає використання інформаційно-комунікаційних систем.

Вважається, що Закон «Про електронну комерцію», врегулював процес укладення електронних договорів на принципово новому рівні [10, с. 81]. У Цивільному кодексу України, закон використовує концепції оферти та акцепту, оскільки електронний договір, насамперед, є договором. Відповідно до закону України «Про електронну комерцію», «електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаний у визначеному цим законом порядку, вважається таким, що за правовими наслідками прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі (п. 12 ст. 11 за-

кону)». Відповідно до абз. другий ч. 2 ст. 639 ЦК України передбачає, що «договір, який укладений за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем, «вважається укладеним у письмовій формі». У ст. 10-11 Закону сказано «про порядок укладення електронних договорів у сфері електронної комерції» [11].

Електронний договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків і оформлена в електронній формі (пункт 5 частини 1 статті 3 Закону України «Про електронну комерцію. Електронний договір, крім визначених Цивільним кодексом України [1] істотних умов для відповідного виду договору, може містити додаткову інформацію про порядок (технологію) укладення договору, можливість та порядок внесення змін до умов договору, спосіб та порядок прийняття пропозиції укласти електронний договір (акцепту) та інші відомості.

Електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаний у порядку, визначеному статтею 12 Закону України «Про електронну комерцію» [11], вважається таким, що за правовими наслідками прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі [4].

Договір укладається шляхом надання пропозиції іншій стороні (оферти) однією стороною та її прийняття (акцепту) другою стороною. Це може бути надсилання у відповідь електронного повідомлення. Також можливий варіант заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття такої пропозиції в електронній формі [10, с. 82].

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про електронну комерцію» правочин може бути підписаний шляхом накладення [11]: – електронного підпису або електронного цифрового підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис», за умови використання засобу електронного цифрового підпису усіма сторонами електронного правочину; – електронного підпису одноразовим ідентифікатором (дані в електронній формі у вигляді алфавітно-цифрової послідовності, що додаються до інших електронних даних особою, яка прийняла пропозицію (оферту) укласти електронний договір, та надсилаються іншій стороні цього договору); – аналога власноручного підпису (факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, іншого аналога власноручного підпису) за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідних аналогів власноручних підписів [4].

Зазначені особливості електронних договорів дозволяють зробити висновок про те, що електронні договори мають безпосередню прив'язку

до цифрової платформи здійснення електронних правочинів, а тому правочин, що укладено, без врахування вимог законодавства щодо спеціалізованої інформаційно-комунікаційної системи, повинні вважатися недійсними.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє запропонувати наступні висновки. Електронний правочин та електронний договір мають доктринальне співвідношення як загального та спеціального, що цілком природно для правової природи цих категорій.

Особливість електронних договорів полягає у порядку укладення, що передбачає використання інформаційно-комунікаційних систем. Наголошено, що електронні договори мають безпосередню прив'язку до цифрової платформи здійснення електронних правочинів, а тому правочин, що укладено, без врахування вимог законодавства щодо спеціалізованої інформаційно-комунікаційної системи, повинні вважатися недійсними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.11.2024).
2. Electronic Contract. URL: <https://www.evisort.com/glossary/what-is-an-electronic-contract> (дата звернення: 27.11.2024).
3. The Electronic Signatures in Global and National Commerce Act, 15 U.S.C. §7001. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=granuleid:USC-prelim-title15-chapter96&saved=%7CZ3JhbnVsZWlkOIVTQy1wcmVsaw0tdGI0bGUxNS1zZWNoaw9uNzAwMQ==%7C%7C%7C0%7Cfalse%7Cprelim&edition=prelim> (дата звернення: 27.11.2024).
4. Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22 травня 2003 р. № 852-IV (Закон втратив чинність на підставі Закону № 2155-VIII від 05.10.2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15#top> (дата звернення: 27.11.2024).
5. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 27.11.2024).
6. Правове регулювання відносин у мережі Інтернет: монографія. За ред. С.В. Глібка, К.В. Єфремової. Х. : Право, 2016. 360 с.
7. Мілаш В.С. Електронні договори як права основа електронної комерції (торгівлі) в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 1 (43). С. 33–41.
8. Грибачова І.П., Соколенко О.П. Електронні правочини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 121–

123. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/26> (дата звернення: 27.11.2024).
9. Кізлова О.С. Електронний договір як правовий спосіб електронної комерції. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. Учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, 19-20 трав. 2017 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2017. С. 85–88.
10. Білоусов О.І. Електронний договір – дієвий регулятор суспільних відносин. *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 79–84.
11. Про електронну комерцію : Закон України від 3 вересня 2015 р. № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#top> (дата звернення: 27.11.2024).
12. Кройтор В.А. Електронний договір про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2. С. 42–52. DOI <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.04>.
13. Баранов О.А. До проблеми електронних правочинів. *Правова інформатика*. 2010. № 4(28). С. 3–8.
14. Панін С.В. До проблеми укладення в мережі інтернет цивільно-правових договорів, що потребують нотаріального посвідчення чи державної реєстрації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5(20). С. 88–93.

УДК 341.944

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.41>

ІНСТИТУТ НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СИСТЕМІ ПРАВА ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Лугина Є.Ю.,

ЗВО 3-го курсу,

Національний університет «Чернігівська політехніка»

Кочина О.С.,

кандидат юридичних наук, доцент,

Національний університет «Чернігівська політехніка»

Лугина Є.Ю., Кочина О.С. Інститут недоговірних зобов'язань в європейській системі права.

Зазначено, що недоговірні зобов'язання належать до сфери регулювання національного та міжнародного права. Підкреслюється, що більша частина норм цивільного законодавства в європейських країнах присвячена підставам та умовам виникнення саме зобов'язальних правовідносин. Недоговірні зобов'язання описуються як група зобов'язальних правовідносин. Автори спостерігають, що попри різноманітність, недоговірні зобов'язання недостатньо регламентовані на міжнародному рівні та мало досліджені у науковому колі. Актуальною виступає мета наукового дослідження, що полягає в аналізі норм міжнародного приватного права в Європі та принципів, які регулюють сферу недоговірних зобов'язань, характеристиці основних способів вирішення колізій в міжнародному законодавстві європейських країн та встановленні значення процесу уніфікації норм міжнародного приватного права на рівні законодавства ЄС. Встановлено, що недоговірні зобов'язання вирізняються від договірних тим, що передбачити всі підстави їх виникнення неможливо, адже вони виникають без угоди чи договору між особами, що в них вступають. Підкреслено той, факт, що недоговірні зобов'язання вважаються найдавнішим видом правовідносин, закріпленим у законі, адже однією із підстав їх виникнення є делікти. У сучасних правових нормах розрізняють два види недоговірних зобов'язань: деліктні зобов'язання та квазиделікти. Наведено перелік підстав виникнення недоговірних зобов'язань, що регламентовані в законодавстві зарубіжних країн та України. Увагу авторів зосереджено на проблемі колізій норм міжнародного права щодо регулювання недоговірних зобов'язань, яка виникає внаслідок того, що інститут недоговірних зобов'язань із плином століть розвивався в кожній країні індивідуально відповідно до її право-

вих звичаїв та суспільних норм. Здійснено характеристику основних прив'язок або формул прикріплення, що допомагають на основі певних юридичних підстав визначити поширення права тієї чи іншої держави на врегулювання суспільних відносин за наявності певних колізій. Акцентовано на тому, що саме відсутність єдиного порядку вирішення колізій щодо недоговірних зобов'язань в міжнародному праві стала причиною процесу уніфікації міжнародних норм у цій сфері, але в Європі цей процес запустився відносно нещодавно, та зазнав кілька невдач. Зроблено висновок, що на сьогодні немає чіткої уніфікованої системи правових норм, що регулюють недоговірні зобов'язання, на відміну від договірних. Було розглянуто такі важливі документи, як: DCFR, Регламент ЄС № 864/2007 щодо права, яке застосовується до недоговірних зобов'язань (Регламент «Рим II») та Принципи європейського деліктного права, сформовані Європейською групою деліктного права.

Ключові слова: цивільне право, недоговірні зобов'язання, делікти, міжнародне приватне право, колізійні прив'язки.

Luhyna E., Kochyna O. Institute of non-contractual obligations in the European legal system.

It is noted that non-contractual obligations belong to the sphere of regulation of national and international law. It is emphasized that most of the norms of civil legislation in European countries are devoted to the grounds and conditions for the emergence of binding legal relations. Non-contractual obligations are described as a group of legal obligations. The authors observe that, despite the diversity, non-contractual obligations are not sufficiently regulated at the international level and little researched in the scientific community. The goal of the scientific research is relevant, which consists in the analysis of the norms of private international law in Europe and

the principles that regulate the sphere of non-contractual obligations, the characteristics of the main methods of conflict resolution in the international legislation of European countries, and the establishment of the significance of the process of unification of the norms of private international law at the level of EU legislation. It has been established that non-contractual obligations are distinguished from contractual obligations by the fact that it is impossible to predict all the reasons for their occurrence, because they arise without an agreement or contract between the parties entering into them. The fact that non-contractual obligations are considered to be the oldest type of legal relationship enshrined in law is emphasized, because one of the reasons for their occurrence is torts. In modern legal regulations, two types of non-contractual obligations are distinguished: delict obligations and quasi-delicts. The list of grounds for the occurrence of non-contractual obligations, which are regulated in the legislation of foreign countries and Ukraine, is given. The authors' attention is focused on the problem of conflicts of norms of international law regarding the regulation of non-contractual obligations, which arises as a result of the fact that the institution of non-contractual obligations has developed over the centuries in each country individually in accordance with its legal customs and social norms. A characterization of the main bindings or attachment formulas was carried out, which help, on the basis of certain legal grounds, to determine the extent of the right of one or another state to regulate social relations in the presence of certain conflicts. It is emphasized that the lack of a single procedure for resolving conflicts regarding non-negotiable obligations in international law caused the process of unification of international norms in this area, but in Europe this process started relatively recently, and suffered several failures. It was concluded that today there is no clear unified system of legal norms regulating non-contractual obligations, unlike contractual ones. Such important documents as: DCFR, EU Regulation No. 864/2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II Regulation) and Principles of European Tort Law formed by the European Tort Law Group were considered.

Key words: civil law, non-contractual obligations, torts, private international law, conflict of laws.

Постановка проблеми. Зобов'язальні правовідносини є важливою сферою регулювання національного та міжнародного права. Їх виникнення зумовлене різними факторами, а сторони цих відносин набувають відповідних прав та обов'язків. Серед усіх норм, що містяться в цивільному законодавстві більшості держав Єв-

ропи, основну частину займають саме ті, що встановлюють підстави та умови виникнення зобов'язань. Як окремий вид цих правових відносин визнаються недоговірні зобов'язання, які зокрема включають зобов'язання із завдання шкоди. Ця велика група правовідносин є значно різноманітнішою за договірні зобов'язання. Але правове регулювання цих правовідносин залишається недосконалим навіть на міжнародному рівні. До того ж наукові дослідження у цій сфері також не є дуже поширеними.

Мета дослідження. Здійснити аналіз норм європейського приватного права, зокрема принципів, які регулюють сферу недоговірних зобов'язань, охарактеризувати основні способи вирішення колізій в міжнародному законодавстві європейських країн та встановити значення процесу уніфікації норм міжнародного приватного права щодо недоговірних зобов'язань на рівні законодавства ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Попри помітно невелику увагу у науковому колі до недоговірних зобов'язань в міжнародному праві, цій темі присвячували свої дослідження: Я.В. Барвенко, А.С. Довгерт, В.І. Кисіль, К.В. Мануїлова, К.І. Спасова, І.О. Трощенко, О.Ю. Цибульська. Хоч колізії у міжнародному праві є популярною темою досліджень, колізійне врегулювання недоговірних зобов'язань розглядається невеликою кількістю науковців. Однак, дана тема є актуальною, адже сьогодні спостерігається процес зближення законодавства ЄС та України. Комплексне дослідження недоговірних зобов'язань в європейському праві дозволить розкрити теоретичні та практичні аспекти даної проблеми.

Виклад основного матеріалу. У сучасній системі права більшості країн Європи сформувався принцип поділу зобов'язальних правовідносин на основі підстави їх виникнення на дві основні групи. Перша – договірні зобов'язальні відносини. Підставою виникнення зобов'язань в даному випадку виступає договір, в якому виражається воля його сторін. Перелік, умови та порядок таких договорів часто закріплюється в цивільному законодавстві. Договір або угода є основною підставою виникнення права однієї особи вимагати виконання зобов'язання, та виникнення зустрічного обов'язку іншої сторони це зобов'язання реалізувати. Друга група зобов'язань – недоговірні.

Цей вид зобов'язальних правовідносин вирізняється тим, що передбачити всі підстави їх виникнення неможливо, адже вони виникають без угоди чи договору між особами. Саме цей вид зобов'язань вчені називають найдавнішим, що був закріплений у законі, адже однією із підстав їх виникнення є делікти – завдання шкоди, що породжує обов'язок її відшкодувати. Інститут

недоговірних зобов'язань був відомий ще в праві Стародавнього Риму. Тогочасні законодавці розрізняли такі недоговірні зобов'язання як деліктні (зобов'язання через завдання шкоди), квазіделіктні (наприклад зобов'язання відшкодування шкоди, завданої іншою особою) та квазідоговірні (зобов'язання з ведення справ іншої особи без її доручення) [1, с. 7]. Першою згадкою про недоговірні відносини служить Закон XII таблиць, створений приблизно у 451-450 р. до н.е. Саме в ньому вже визнавалися такі види деліктів, як образа, крадіжка, майнова шкода, обман кредиторів та ін. Сьогодні ж ми можемо підтвердити, що такі ж делікти відображені в цивільному праві більшості країн Європи.

Однак не зважаючи на те, що генеза недоговірних зобов'язань торкається стародавніх часів, в сучасному праві не було вироблено єдиного поняття, яке б слугувало для визначення цього виду зобов'язальних правовідносин. Оцінюючи сучасне законодавство у цій сфері цивільних відносин, можна виділити спільну рису, яка дозволяє виокремити недоговірні зобов'язання як окрему систему зобов'язальних відносин. Цією рисою, як вже згадувалося вище, є відсутність договору між сторонами, який би свідчив про будь-яку домовленість між ними. Відсутність договору у цих зобов'язаннях означає, що їх виникнення зумовлене односторонніми правочинами, як-от, завдання шкоди, оголошення конкурсу тощо [2, с. 210]. На основі таких знань про недоговірні зобов'язання, можна зробити висновок, що це правовідносини, які виникають на основі правомірних або неправомірних односторонніх діянь особи, які вимагають узгодження волі між сторонами, що полягає у праві однієї особи вимагати виконання певних обов'язків від іншої.

Через різноманітність односторонніх правочинів, через які можуть виникати зобов'язання, недоговірні зобов'язання поділяють на такі, що виникають із завдання шкоди неправомірними діями (деліктні зобов'язання), та такі, які виникають із правомірних дій (квазіделікти) [1, с. 7]. У Європі кожна країна встановлює власні юридичні факти, що слугують виникненню недоговірних зобов'язань. Окрім деліктів, які найбільше вирізняються через наявність шкоди, передбачають такі підстави: безпідставне збагачення (*condictio sine causa*), ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*), *culpa in contrahendo* (в перекладі – помилка в договорі, тобто переддоговірна відповідальність) і т.д. Ці підстави закріплені в цивільному законодавстві України. Особливими підставами недоговірних зобов'язань наділено законодавство окремих європейських країн, наприклад у Великій Британії регулюється питання дифамації, тобто поширення неправдивої інформації, що шкодить

честі та гідності людини, а у Австрії – недобросовісна конкуренція. В Україні своєю чергою Цивільний кодекс містить положення про публічну обіцянку винагороди, рятування життя та здоров'я особи, створення загрози життю, здоров'ю або майну тощо [3].

Внаслідок того, що інститут недоговірних зобов'язань із плином століть розвивався в кожній країні індивідуально відповідно до її правових звичаїв та суспільних норм, сьогодні актуальною є проблема колізій недоговірних зобов'язань, коли вони включають іноземний елемент. Розбіжності у законодавчому регулюванні викликають такі випадки, коли важко визначити за правом якої держави буде вирішуватися порядок виконання зобов'язань. Прикладами таких ситуацій є завдання шкоди іноземцем на території іншої держави, рятування судом майна іншої держави тощо. У подібних випадках країни змушені застосовувати принципи міжнародного приватного права щодо вирішення колізій між правом держав, або так звані прив'язки. Прив'язки або формули прикріплення як інститут міжнародного права допомагають на основі певних юридичних підстав визначити поширення права тієї чи іншої держави на врегулювання суспільних відносин за наявності певних колізій.

Найбільшого поширення на рівні національного та міжнародного права набуло застосування прив'язки до місця вчинення правопорушення. Цей принцип загальновідомий у своєму латинському формулюванні як *lex loci delicti commissi*. Це правило виникло на розумінні того, що делікт пов'язаний з соціально-економічними, правовими умовами, яких він відбувся. У цьому принципі виражаються внутрішні зв'язки делікту із правопорядком, який діє на місці його вчинення. *Lex loci delicti commissi* застосовується не тільки в правових системах Європи, але навіть ефективно застосовується в латиноамериканських країнах. Проте навіть попри нескладний зміст, дане правило застосовується неоднаково, а саме розрізняють: повне дотримання, кумулятивне застосування з іншими принципами, виняткове застосування [4, с. 461].

Даний принцип не можна вважати універсальним, зокрема через те, що існують випадки, коли відсилатися до місцевого закону неможливо. Наприклад, коли шкода була завдана у відкритому морі, повітряному просторі тощо. Тому поряд з цим принципом в міжнародному праві діють також певні альтернативи.

Lex loci delicti commissi може поступитися принципу «найбільш тісного зв'язку», оскільки сутність другого полягає в тому, що обставини виникнення зобов'язання тісно пов'язані з іншою країною, аніж тією, де відбувся делікт.

Також замість прив'язки до місця вчинення делікту застосовують принцип *lex voluntatis*, яким передбачається можливість сторін самостійно визначати право якої держави вони бажають застосувати для врегулювання обов'язку виконати зобов'язання. У деяких країнах (Німеччина, Італія, Туніс, Естонія, Венесуела) даний принцип наділяє саме потерпілу особу можливістю обирати відповідно до якого законодавства вона може вимагати виконання зобов'язання. Водночас у законодавстві інших держав (Швейцарії, Австрії, Грузії, Вірменії) така можливість надається обом сторонам зобов'язальних правовідносин.

Не менш відомим є принцип *lex fori* або «закон суду». Він полягає у тому, що при вирішенні недовірних зобов'язань суд керується лише нормами тієї держави, в якій він діє. Часто даний принцип застосовується у разі перевищення відповідальності, передбаченої законом суду, іноземним правом. Такий принцип був закріплений у Законі України «Про міжнародне приватне право» [5, с. 59].

Підсумовуючи вище викладене, необхідно зазначити, що згадані нами колізійні принципи не становлять вичерпного переліку колізійних методів врегулювання недовірних зобов'язань, що регламентовані в законодавстві різних європейських держав. Зважаючи на багатоманітність підстав виникнення недовірних зобов'язань, у законах закріплюється відповідний ряд методів їх регулювання, що є досить великим. Так, на міжнародному рівні щодо колізій правових норм застосовують принципи *lex domicilii* (закон місця проживання особи), *lex rei sitae* (закон місцезнаходження речі), *lex loci contractus* (закон місця вчинення договору), *lex loci solutionis* (закон місця виконання зобов'язання), *lex venditoris* (закон країни-продавця) та багато інших.

Відсутність єдиного порядку вирішення колізій щодо недовірних зобов'язань в міжнародному праві стала причиною процесу уніфікації міжнародних норм у цій сфері. Саме уніфікація мала б посприяти більшості проблем, що стосуються недовірних зобов'язань з іноземним елементом. Однак в Європі цей процес запустився відносно нещодавно, та зазнав кілька невдач. Сьогодні складно робити висновок про наявність уніфікованої системи правових норм, що регулюють недовірні зобов'язання, на відміну від договірних. Однак певні важливі кроки в цьому напрямку було зроблено.

Передусім уніфікація переважно торкнулася саме колізійного права. Колізійні методи вирішення недовірних зобов'язань було розподілено за галузевою ознакою. Так, ті принципи, які вже згадувалися вище, в сучасній системі європейського права класифіковано на три гру-

пи: загальні, тобто такі, що застосовується не лише для врегулювання недовірних відносин, а для міжнародного приватного права загалом, ними є принципи *lex loci delicti commissi*, *lex loci contractus*, *lex fori* та ін.; друга група – транспортні прив'язки, що стосуються місця відправлення вантажу, права країни транзиту тощо; третю групу становлять принципи, що стосуються окремих видів перевезень, наприклад морських чи залізничних [4, с. 462-463].

Уніфікація принципів міжнародного приватного права в частині недовірних зобов'язань підтверджується ухваленням певних нормативних актів, що сприяють їх реалізації. Такими актами є Проєкт загальної довідникової схеми, що включає принципи, поняття та модельні норми європейського приватного права (далі – DCFR). У його розробці брали участь вчені країн Європейського Союзу і складається він з трьох частин. Переважна більшість норм цього документу стосується договірних зобов'язань. Але певна частина уваги його авторів була приділена недовірним зобов'язанням, оскільки згадуються такі випадки, як безпідставне збагачення, завдання шкоди іншій особі, вчинення дій в інтересах іншої особи без її доручення. Також базові положення про зобов'язання частини третьої DCFR, які включають загальні модельні правила та поняття, сприяють гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами [6, с. 179-180].

Іншим важливим актом у праві ЄС є Регламент ЄС № 864/2007 щодо права, яке застосовується до недовірних зобов'язань (Регламент «Рим II») (далі – Регламент). Саме з ухваленням Регламенту вдалося здійснити великий прорив в уніфікації норм, що стосуються колізійного регулювання недовірних зобов'язань. Даний акт був прийнятий у 2007 році, та набув чинності у 2009 році. Його дія поширюється на всі держави-членів ЄС. Виняток становить Данія, яка згідно з Протоколом «Про позицію Данії» не є стороною цього міжнародного акту. Серед особливостей Регламенту виділяють такі: Регламент є актом прямої дії, має універсальний характер, охоплює широку сферу відносин, адже включає широке коло підстав виникнення недовірних зобов'язань, не обмежуючись лише цивільним правом. У Регламенті основним колізійним принципом визнано *lex voluntatis*, і разом з тим запропоновані гнучкі механізми врегулювання спорів, які поділяються на загальні й спеціальні. У загальному порядку передбачається порядок застосування принципів *lex voluntatis*, *lex loci damni*, *lex loci delicti commissi*. Винятки, де дані принципи не застосовуються, а натомість застосовуються спеціальні, становить спеціальний механізм колізійного регулювання [1, с. 9-10]. При цьому Регламент не містить визна-

чення недоговірних зобов'язань, попри те, що в ньому враховано чимало попередніх норм їх регулювання.

Також сучасному розвитку права ЄС притаманна уніфікація матеріальних норм недоговірних зобов'язань. Прикладом є Принципи європейського деліктного права, сформовані Європейською групою деліктного права. Принципи включають підстави виникнення деліктних зобов'язань, загальні підстави відповідальності за завдання шкоди, підстави звільнення від відповідальності та способи судового захисту. Дана уніфікація є частиною великого процесу створення єдиного цивільного кодексу ЄС [7, с. 534].

Наголошуючи на міжнародному регулюванні недоговірних зобов'язань в міжнародному приватному праві, частково згадувалися також норми цивільного законодавства України. Це обґрунтовується тим, що Україна прагне стати членом ЄС, що вимагає від неї гармонізації національного законодавства з правом ЄС. Цивільний кодекс України є основним національним джерелом цивільно-правових норм. Але визнаючи особливості цивільних правовідносин, що включають іноземні елементи, законодавством було прийнято Закон України «Про міжнародне приватне право». Сфера регулювання цього закону тісно пов'язана зі співпрацею з іншими країнами. Оскільки інтеграція України в Європу насамперед залежить і від стану правового регулювання міжнародних відносин нормами національного законодавства, пріоритетним завданням має бути поліпшення законодавства, усунення прогалин та колізій.

Висновки. Таким чином, недоговірні зобов'язання є одним із найдавніших інститутів цивільного права. Вони характеризуються широким колом підстав виникнення зобов'язань, зокрема таку групу, як делікти. Недоговірні зобов'язання слід розуміти як правовідносини, які виникають на основі правомірних або неправомірних односторонніх діянь особи, які вимагають узгодження волі між сторонами, що полягає у праві однієї особи вимагати виконання певних обов'язків від іншої. Сьогодні цей вид зобов'язань хоч і є предметом регулювання міжнародного приватного права, але попри розбіжності в національному законодавстві країн Європи, немає досконалого порядку вирішення правовідносин, що виникають із недоговірних підстав. Але позитивною тенденцією в праві ЄС є уніфікація норм колізійного регулювання та матеріальних правових норм. Наразі роль найбільш важливого нормативного акту відіграє Регламент «Рим II». Від подальшого процесу вдоско-

налення міжнародного законодавства у сфері приватних правовідносин залежить загальний розвиток права ЄС, тому в рамках необхідних для цього заходів наша держава має переглянути імплементацію норм Регламенту «Рим II» та здійснити кроки у її поліпшенні, щоб тим самим забезпечити більш гармонійний перехід до європейської системи права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Трощенко І.О. Уніфікація колізійних норм у сфері недоговірних зобов'язань в Європейському Союзі та законодавство України: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ: 2019. 22 С.
2. Трощенко І.О. Стан правового регулювання недоговірних зобов'язань у міжнародному приватному та цивільному праві України. *Правове регулювання економіки*. 2019. № 18. С. 208–216.
3. Міжнародне приватне право. Особлива частина: підручник / за ред. Довгерт А.С., Кисіля В.І. Київ: Алерта, 2013. URL: https://pidru4niki.com/1584072056767/pravo/mizhnarodne_privatne_pravo_osobliva_chastina (дата звернення: 25.10.2024).
4. Мануїлова К.В. Деякі колізійні питання зобов'язань із заподіяння шкоди у міжнародному приватному праві. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського: матер. третьої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.)*. 2012. С. 460–463.
5. Барвенко Я.В. Дія принципу «Lex fori» в міжнародному приватному праві. 2021. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1a67fbfd-19d8-4974-bfe4-a32e3e1b84c9/content> (дата звернення: 25.10.2024).
6. Цибульська О.Ю. стандарти Європейського Союзу (DCRF) в сфері регулювання недоговірних зобов'язань та проблеми їх гармонізації в спадковому праві України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Випуск 74. С. 177–180.
7. Спасова К.І. Законодавство ЄС в сфері недоговірних зобов'язань. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*. 2016. С. 533–534.

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.42>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ЯК ПІДПРИЄМЦЯ В УКРАЇНІ

Михальнюк О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права ННІ права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7685-131X*

Михальнюк О.В. Правовий статус фізичної особи як підприємця в Україні

У статті розглядаються нові теоретичні та практичні підходи до розуміння поняття та правового статусу фізичної особи як підприємця в цивільному законодавстві України.

Значну увагу приділено питанням реєстрації ФОП онлайн в автоматичному режимі. Чинний ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» передбачає нові сучасні можливості для державної реєстрації ФОП – в режимі реального часу без участі державного реєстратора, що мінімізує строки її проведення.

На підставі аналізу статті 25-1 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» зроблено висновок про те, що на сьогодні державна реєстрація ФОП може проводитися в режимі реального часу без участі державного реєстратора з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг Програмним забезпеченням Єдиного державного реєстру. В першу чергу встановлюється відсутність у Єдиному державному реєстрі відомостей про таку фізичну особу – підприємця. За відсутності таких відомостей програмне забезпечення Єдиного державного реєстру забезпечує проведення державної реєстрації. Для проведення державної реєстрації фізична особа використовує засоби електронної ідентифікації з високим рівнем довіри.

Обстоюється позиція, що фізична особа, яка реалізувала своє конституційне право на підприємницьку діяльність, після проходження відповідних реєстраційних та інших передбачених законодавством процедур за жодних умов не втрачає і не змінює свого статусу фізичної особи, якого вона набула з моменту народження, а лише набуває до нього нової ознаки – підприємця. При цьому правовий статус ФОП сам по собі не впливає на будь-які правомочності фізичної особи, зумовлені її цивільною право- і дієздатністю, та не обмежує їх.

Доведено, що з моменту державної реєстрації ФОП фізична особа фактично перебуває у

двох правових статусах – як фізична особа та як ФОП. При цьому наявність статусу підприємця не свідчить про те, що така особа виступає як підприємець у всіх правовідносинах або ж що всі подальші правовідносини за участю цієї особи мають ознаки підприємницьких, адже фізична особа продовжує діяти як учасник цивільних відносин, зокрема, укладаючи правочини для забезпечення власних (особистих) потреб.

Ключові слова: фізична особа, юридична особа, фізична особа –підприємець, підприємництво, індивідуальний підприємець, здійснення підприємницької діяльності.

Mykhaliuk O.V. The legal status of an individual as an entrepreneur in Ukraine

The article examines new theoretical and practical approaches to understanding the concept and legal status of an individual as an entrepreneur in Ukraine's civil law. Significant attention is paid to the issues of online registration of individual entrepreneurs (IE) in automatic mode. The current Law of Ukraine «On State Registration of Legal Entities, Individual Entrepreneurs, and Public Formations» provides new modern possibilities for real-time state registration of IE without the involvement of a state registrar, minimizing the time required for the process.

Based on the analysis of Article 25-1 of the Law of Ukraine «On State Registration of Legal Entities, Individual Entrepreneurs, and Public Formations,» it is concluded that today the state registration of IE can be carried out in real time without the participation of a state registrar using the Unified State Web Portal of Electronic Services and the software of the Unified State Register. First, it is verified that there is no information about the individual entrepreneur in the Unified State Register. If such information is absent, the software of the Unified State Register ensures the state registration. For state registration, the individual uses electronic identification tools with a high level of trust.

It is argued that an individual who has exercised their constitutional right to engage in entrepreneurial activity, after undergoing the

appropriate registration and other procedures provided by law, does not lose or change their status as an individual, which they acquired from birth. Instead, they acquire a new characteristic – that of an entrepreneur. The legal status of an individual entrepreneur (IE) itself does not affect any legal capacity of the individual, which is determined by their civil legal capacity, nor does it limit it.

It is proven that from the moment of state registration as an IE, the individual effectively holds two legal statuses: as an individual and as an IE. The presence of entrepreneurial status does not imply that the individual acts as an entrepreneur in all legal relations or that all subsequent legal relations involving this person are entrepreneurial in nature, as the individual continues to act as a participant in civil relations, for example, entering into transactions to meet their personal needs.

Key words: individual, legal entity, individual entrepreneur, entrepreneurship, sole proprietor, business activity.

Постановка проблеми. Кожна фізична особа має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (стаття 42 Конституції України). Це право також закріплено й у статті 50 ЦК України, у якій передбачено, що право на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Однак при цьому в цивільному законодавстві України немає визначення фізичної особи-підприємця як суб'єкта цивільного права, а лише визначено його права, обов'язки та відповідальність. Така саме ситуація склалася й у ГК України.

В науці цивільного права найбільш часто використовується розподіл суб'єктів права на фізичних осіб і юридичних осіб [1, с. 81]. Громадяни (фізичні особи) є природними суб'єктами права, вони виникли й існують незалежно від належності до певних форм політичних товариств. На противагу цій категорії суб'єктів виступають юридичні особи (організації), які є штучними суб'єктами й можуть існувати тільки там, де існує право. Це підтверджується також і моментом виникнення цих двох категорій суб'єктів і моментом припинення їхньої правоздатності. Фізична особа – підприємець не відноситься до жодної з вказаних категорій суб'єктів, що викликає ряд труднощів як теоретичного так і практичного характеру, та з нашої точки зору потребує нагального вирішення.

Мета дослідження. Метою даної статті є науковий аналіз загальних положень законодавства України з метою визначення поняття та правового статусу фізичної особи - підприємця як суб'єкта цивільного права.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичну основу нашого дослідження становлять

наукові праці таких науковців, як В.І. Борисова, О.В. Дзера, В.І. Жилінкова, О.Ю. Заїка, І.В. Спасько-Фатєєва, Р.А. Майданик, О.В. Михальнюк, Н.С. Кузнецова, Є.О. Харитонов, З.В. Ромовська, Р.О. Халфіна та інші.

Виклад основного матеріалу. Згідно із ст. 42 Конституції України кожен має право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом. Ст. 42 ГК України передбачено, що підприємницькою є самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Фізичні особи вправі здійснювати підприємницьку діяльність як із створенням, так і без створення юридичної особи. Фізична особа, яка на законних підставах займається підприємництвом без створення юридичної особи, набуває статусу фізичної особи – підприємця. Для позначення її правового статусу вживаються також терміни «підприємець», «приватний підприємець», «індивідуальний підприємець» [3, с. 256; 4, с. 312].

Для того, щоб фізична особа могла займатися підприємництвом, вона повинна мати повноту дієздатність в повному обсязі, що пов'язано із необхідністю вчинення юридичних дій та можливістю нести цивільно-правову відповідальність у передбачених законом чи договором випадках.

Цивільна правоздатність, на базі якої виникає підприємницька правоздатність, ч. 2 ст. 24 Конституції України визнається за всіма людьми незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Як впливає із ст. 50 ЦК України дієздатність фізичної особи як підприємця пов'язана з двома умовами: а) набуття (надання) повної цивільної дієздатності фізичною особою, що бажає займатися підприємництвом; б) державна реєстрація фізичної особи як підприємця [2, с. 388].

Згідно із ст. 34 ЦК України повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття). Фізична особа може набутти повної цивільної дієздатності і до досягнення вказаного віку у разі реєстрації шлюбу: повна цивільна дієздатність виникає автоматично з моменту його реєстрації. Ст. 35 ЦК України передбачено також можливість надання повної цивільної дієздатності фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. У цьому випадку необхідним є рішення органу опіки і піклування або суду. Крім того, фізична особа, яка досягла 16 років, може бути зареєстрована як підприє-

мець за письмовою згодою на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування і набуває повної цивільної дієздатності з моменту державної реєстрації як підприємця. Саме з моменту набуття (надання) повної цивільної дієздатності фізичні особи реалізують надане їм конституційне право на зайняття підприємницькою діяльністю, яке здійснюють самостійно.

Ще однією обов'язковою умовою зайняття підприємництвом фізичною особою є державна реєстрація, що прямо передбачено ч. 2 ст. 50 ЦК України. Державна реєстрація фізичної особи – підприємця – це засвідчення факту набуття фізичної особи статусу підприємця або припинення нею такого статусу. Здійснення підприємницької діяльності без реєстрації тягне адміністративну відповідальність за ст. 164 КпАП України.

Порядок проведення державної реєстрації передбачений ст. 58 ГК України та ЗУ "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань".

Державна реєстрація здійснюється державним реєстратором у виконавчих органах сільських, селищних та міських рад, Київській та Севастопольській міських, районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністраціях або нотаріусом на підставі документів, поданих в паперовій або електронній формі. Державна реєстрація фізичних осіб – підприємців на підставі документів, поданих в електронній формі, проводиться незалежно від їх місця знаходження.

Реєстрація здійснюється за спрощеною процедурою на підставі заяви фізичної особи про державну реєстрацію та без сплати адміністративного збору. У заяві може зазначатися прохання про реєстрацію такої особи платником податку на додану вартість та/або обрання спрощеної системи оподаткування або інформація про набуття особою статусу електронного резидента (е-резидента). Для неповнолітньої особи, яка досягла 16-ти років і має бажання займатися підприємницькою діяльністю, до заяви додається нотаріально засвідчена письмова згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника чи органу опіки та піклування.

Державна реєстрація може також проводитися в автоматичному режимі без участі державного реєстратора з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг. Для проведення державної реєстрації фізична особа використовує засоби електронної ідентифікації з високим рівнем довіри. Під час проведення державної реєстрації відповідно до статті 25-1 ЗУ "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань" в режимі реального часу програмним

забезпеченням Єдиного державного реєстру встановлюється відсутність у Єдиному державному реєстрі відомостей про таку фізичну особу – підприємця. За відсутності таких відомостей програмне забезпечення Єдиного державного реєстру забезпечує проведення державної реєстрації. У разі наявності відповідних відомостей у Єдиному державному реєстрі фізична особа інформується про це.

Розгляд документів, поданих для державної реєстрації та проведення інших реєстраційних дій, здійснюється протягом 24 годин після їх надходження та проведення реєстраційних дій, крім вихідних та святкових днів. За результатами державної реєстрації здійснюється формування та оприлюднення на порталі електронних сервісів або з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг виписки, результатів надання адміністративних послуг у сфері державної реєстрації. За бажанням заявника може бути надано виписку з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (далі – Єдиний державний реєстр) у паперовій формі за результатами проведеної реєстраційної дії (у разі подання заяви про державну реєстрацію у паперовій формі). Виписка з Єдиного державного реєстру у паперовій формі надається з проставленням підпису та печатки державного реєстратора.

Відповідно до ст.ст. 10 та 11 ЗУ "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань" відомості про фізичну особу – підприємця включаються до Єдиного державного реєстру і є відкритими і загальнодоступними, за винятком реєстраційних номерів облікових карток платників податків та паспортних даних. Відомості, що містяться в Єдиному державному реєстрі, використовуються для ідентифікації фізичної особи – підприємця, у тому числі під час провадження господарської діяльності та відкриття рахунків у банках та інших фінансових установах. Документи та відомості, внесені до Єдиного державного реєстру, вважаються достовірними і можуть бути використані у спорі з третьою особою.

У державній реєстрації може бути *відмовлено* лише у випадках некомплектності документів, поданих державному реєстратору, неповноти відомостей, що вказані у заяві про реєстрацію, або встановлення під час проведення реєстраційних дій інших підстав для відмови у проведенні державної реєстрації, передбачених ч. 2 ст. 28 ЗУ "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань". Рішення про відмову у державній реєстрації фізичної особи як підприємця, інші дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єкта державної реєстрації можуть бути

оскаржені до Міністерства юстиції України, його територіальних органів або до суду.

Фізична особа - підприємець позбавляється статусу підприємця з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності цією фізичною особою.

Відтак фізична особа-підприємець (ФОП) – це юридичний статус фізичної особи, який засвідчує право цієї особи на заняття самостійною, ініціативною, систематичною, на власний ризик господарською діяльністю з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Такий висновок Велика Палата Верховного Суду зробила в постановках від 13 березня 2018 року у справі № 306/2004/15-ц (провадження № 14-39цс18), від 15 травня 2019 року у справі № 904/10132/17 (провадження № 12-43гс19), від 02 жовтня 2019 року у справі № 263/2359/19 (провадження № 14-467цс19), від 25 лютого 2020 року у справі № 916/385/19 (провадження № 12-167гс19) та інших.

Фізична особа, яка реалізувала своє конституційне право на підприємницьку діяльність, після проходження відповідних реєстраційних та інших передбачених законодавством процедур за жодних умов не втрачає і не змінює свого статусу фізичної особи, якого вона набула з моменту народження, а лише набуває до нього нової ознаки - підприємця. При цьому правовий статус ФОП сам по собі не впливає на будь-які правомочності фізичної особи, зумовлені її цивільною право- і дієздатністю, та не обмежує їх.

Таким чином, з моменту державної реєстрації ФОП фізична особа фактично перебуває у двох правових статусах – як фізична особа та як ФОП. При цьому наявність статусу підприємця не свідчить про те, що така особа виступає як підприємець у всіх правовідносинах або ж що всі подальші правовідносини за участю цієї особи мають ознаки підприємницьких, адже фізична особа продовжує діяти як учасник цивільних відносин, зокрема, укладаючи правочини для забезпечення власних потреб, придбаваючи нерухоме та рухоме майно тощо (див. висновки Великої Палати Верховного Суду, сформульовані, зокрема, у постановках від 14 березня 2018 року у справі № 2-7615/10 (провадження № 14-17цс18), від 05 червня 2018 року у справі № 522/7909/16-ц (провадження № 14-150цс18) та ін) [5].

Підхід Великої Палати Верховного Суду щодо співвідношення понять фізичної особи та ФОП і їх правового статусу є усталеним, що підтверджено, зокрема, у постановках від 20 вересня 2018 року у справі № 751/3840/15-ц (провадження № 14-280цс18); від 24 квітня 2018 року у справі № 303/5186/15-ц (провадження № 14-86цс18); від 15 травня 2019 року у справі № 904/10132/17 (провадження № 12-

43гс19); від 21 вересня 2019 року у справі № 922/4239/16 (провадження № 12-102гс19); від 03 липня 2019 року у справі № 916/1261/18 (провадження № 12-37гс19); від 09 жовтня 2019 року у справі № 209/1721/14-ц (провадження № 14-418цс19).

До прикладу, у справі № 756/42/20 від 17.01.2024 р. Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду було встановлено, що «між ФОП ОСОБА_2 (постачальник) та ОСОБА_1 (замовник) укладено договір поставки товару та виконання робіт від 13 березня 2018 року № 1303/18.

Відповідно до умов пунктів 1.1, 1.2 договору постачальник зобов'язується: виготовити та поставити у власність замовника вироби, далі – товар, виконати роботи по монтажу товару на об'єкті замовника, замовник у порядку та на умовах, визначених цим договором, зобов'язується прийняти і оплатити товар та належним чином виконані роботи.

Згідно з актом приймання-передачі коштів по договору № 1303/18 поставки товару та виконання робіт від 13 березня 2018 року Замовник передав, а ФОП прийняв грошові кошти у розмірі 526 933,00 грн, що становить 70 % від вартості виготовлення та поставки товару та 100 % від вартості робіт.

15 травня 2018 року Замовник направив поштою ФОП (Постачальнику) вимогу, у якій вказав, що 09 травня 2018 року постачальником було доставлено товар за адресою його установи та розпочаті монтажні роботи. 11 травня 2018 року при огляді товару були виявлені його невідповідності умовам договору, прийняття товару було призупинено. 18 червня 2019 року при обстеженні товару замовником виявлено розрив товару по шву, про що Замовником в присутності технічного директора ТОВ «Зоопарк «12 місяців» та завідувача господарством ТОВ «Зоопарк «12 місяців» складено акт № 1 обстеження та виявлення недоліків товару до договору № 1303/18.

Після усунення виявлених 11 травня 2018 року дефектів товар не відповідає умовам пунктів 1.5, 4.4 договору в частині придатності для належного і безпечного застосування за цільовим призначенням, тому, на думку Позивача, відповідач зобов'язаний повернути йому грошові кошти, сплачені за товар, у розмірі 526 933,00 грн на підставі пункту 10 угоди та пункту 1 частини другої статті 678 ЦК України.

У зв'язку з наведеними порушеннями Замовник звернувся до Оболонського районного суду м. Києва з позовом та просив стягнути з ФОП на його користь:

526 933,00 грн, сплачених за товар,

225 000,00 грн неустойки згідно з умовами договору,

50 000,00 грн компенсації моральної шкоди.

Велика Палата Верховного Суду неодноразово зазначала, що наявність статусу підприємця не свідчить про те, що з моменту державної реєстрації фізичної особи-підприємця така особа виступає як підприємець у всіх правовідносинах (див. висновки, сформульовані у постановках від 14 березня 2018 року у справі № 2-7615/10, від 5 червня 2018 року у справі № 522/7909/16-ц, від 20 червня 2018 року у справі № 216/181/16-ц, від 15 травня 2019 року у справі № 331/5054/15-ц). Так само фізична особа, вчиняючи правочин від власного імені, може діяти з метою здійснення господарської (зокрема підприємницької) за змістом діяльності. Тому *для визначення юрисдикції суду слід брати до уваги те, чи були пов'язані придбання позивачем атракціону та його експлуатація з господарською, зокрема підприємницькою, діяльністю.*

Встановивши, що сторони спору уклали договір, який за назвою є договором поставки, суди не дослідили питання про те, у суді якої юрисдикції слід вирішувати спір замовника з поставальником, враховуючи, зокрема, зміст цього договору, місце встановлення атракціону та характер його експлуатації. Також суди встановили, що відповідач змонтував атракціон за місцем, яке сторони визначили у договорі поставки як «об'єкт замовника» (АДРЕСА_2); проте суди не звернули увагу на те, що адреса цього місця не співпадає з адресою місцезнаходження позивача (не є його особистою адресою).

У зв'язку з наведеним судові рішення судів попередніх інстанцій підлягають скасуванню з переданням справи на новий розгляд до суду першої інстанції для встановлення і оцінки зазначених обставин в контексті визначення того, до якого виду юрисдикції (загальної чи господарської) належить розгляд зазначеного спору» [6].

До того ж, варто зазначити, що на сьогодні ч. 3 ст. 50 ЦК України також передбачено, що у разі, якщо договори були укладені до моменту державної реєстрації, але в процесі здійснення фізичною особою підприємницької діяльності, підстав для визнання їх недійсними з цієї підстави в судовому порядку немає. Їх можна визнати недійсними на інших правових підставах за ст. 203 ЦК України.

Висновки. Здійснене дослідження права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності в цивільному праві України є підставою для формулювання наступних загальних висновків:

1. На сучасному етапі в Україні варто констатувати значні зміни у підходах щодо розуміння правового статусу фізичної особи, що здійснює конституційне право на підприємництво, в

тому числі за рахунок розширення сфери реєстрації ФОП онлайн в автоматичному режимі та мінімізації строків її проведення. Чинний ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» передбачає нові сучасні можливості для державної реєстрації ФОП – в режимі реального часу без участі державного реєстратора з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг.

2. Як впливає із ст. 50 ЦК України дієздатність фізичної особи як підприємця пов'язана з двома умовами: а) набуття (надання) повної цивільної дієздатності фізичною особою, що бажає займатися підприємництвом; б) державна реєстрація фізичної особи як підприємця.

3. На сьогодні державна реєстрація ФОП може проводитися в режимі реального часу без участі державного реєстратора з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг відповідно до статті 25-1 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань». Програмним забезпеченням Єдиного державного реєстру встановлюється відсутність у Єдиному державному реєстрі відомостей про таку фізичну особу – підприємця. За відсутності таких відомостей програмне забезпечення Єдиного державного реєстру забезпечує проведення державної реєстрації. Для проведення державної реєстрації фізична особа використовує засоби електронної ідентифікації з високим рівнем довіри.

4. Фізична особа, яка реалізувала своє конституційне право на підприємницьку діяльність, після проходження відповідних реєстраційних та інших передбачених законодавством процедур за жодних умов не втрачає і не змінює свого статусу фізичної особи, якого вона набула з моменту народження, а лише набуває до нього нової ознаки – підприємця. При цьому правовий статус ФОП сам по собі не впливає на будь-які правомочності фізичної особи, зумовлені її цивільною право- і дієздатністю, та не обмежує їх.

5. З моменту державної реєстрації ФОП фізична особа фактично перебуває у двох правових статусах – як фізична особа та як ФОП. При цьому наявність статусу підприємця не свідчить про те, що така особа виступає як підприємець у всіх правовідносинах або ж що всі подальші правовідносини за участю цієї особи мають ознаки підприємницьких, адже фізична особа продовжує діяти як учасник цивільних відносин, зокрема, укладаючи правочини для забезпечення власних (особистих) потреб.

6. Подальші дослідження в галузі правового регулювання участі фізичної особи у правовідносинах як підприємця мають бути спрямовані на теоретичне обґрунтування розмежування

особистого майна фізичної особи та майна ФОП, що використовується у підприємницькій діяльності, питання управління майном ФОП, а також особливостей цивільно-правової відповідальності та припинення підприємницької діяльності, в тому числі і шляхом банкрутства ФОП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воротинцева І.В. Щодо визначення поняття ФОП як суб'єкта цивільного права. *Юридичний вісник*. 2020. № 1, с. 80–84.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред.: О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. К.: «Юрінком Інтер», Т. 1. 5-те вид., перероб. і доп. 2013. 832 с.
3. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: «Істина», 2004. 928 с.
4. Цивільне право України: Загальна частина. *Підручник*. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. К.: «Юрінком Інтер», 2017. 976 с.
5. ВС КГС, справа № 916/403/21 від 28.07.2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98645614>.
6. ВС КГС, справа № 756/42/20 від 17.01.2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117043429>.

УДК: 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.43>

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ У ДОГОВОРАХ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

Панченко С.В.,*доктор філософії з права,**керуючий партнер**Адвокатського бюро «Панченко та партнери»,**викладач кафедри морського та господарського права**Національного університету кораблебудування**імені адмірала Макарова*

ORCID: 0000-0001-8257-0661

Панченко С.В. Особливості здійснення цивільних прав учасників у договорах купівлі-продажу.

Статтю присвячено визначенню основних особливостей здійснення цивільних прав учасників у договорах купівлі-продажу. Центральними у договірних зобов'язаннях з купівлі-продажу є суб'єктивні цивільні права з передання майна у власність, головною ознакою яких є перехід права власності від однієї особи (продавця) до іншої (покупця). Вказано, що здійснення права власності та здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях тісно переплітаються, однак не є тотожними.

Принципами здійснення прав учасниками у договірних зобов'язаннях купівлі-продажу є принципи верховенства права, законності, вільного волевиявлення, принцип свободи, принцип рівності умов здійснення права власності, свободи підприємницької діяльності, принцип непорушності права власності.

У договірних зобов'язаннях купівлі-продажу виділено суб'єктивні права двох видів, а саме права, які є результатом укладення такого договору – наприклад, право власності, та цивільні права, які учасники здійснюють у при динаміці договірного зобов'язання купівлі-продажу. Від характеру суб'єктивного права також залежить і той факт, чи буде це право здійснюватися однією певною дією, або ж буде передбачати здійснення повторних дій.

Вказано, що здійснити права у договорі купівлі-продажу можна лише шляхом вчинення активних дій, адже утримання від їх вчинення у такому договорі є неможливим. Такі активні дії у договорі купівлі-продажу полягають у одночасному відчуженні права власності у продавця та виникнення права власності у покупця.

Доведено, що момент здійснення права власності залежить від моменту здійснення прав за договором купівлі-продажу, а саме залежно від моменту укладення договору (реальний чи

консенсуальний), від форми договору – усна, проста письмова або електронна, нотаріально-го посвідчення договору, а також залежно від державної реєстрації права власності на нерухоме майно.

Проаналізовано, що межі здійснення цивільних прав у договірному зобов'язанні купівлі-продажу слід розглядати у його динаміці (укладення, виконання та припинення). У договорі купівлі-продажу учасники можуть захистити своє право шляхом самозахисту через застосування відповідних заходів оперативного впливу.

Ключові слова: договір купівлі-продажу, право власності, принципи здійснення цивільних прав, межі здійснення цивільних прав, динаміка договірного зобов'язання, самозахист, заходи оперативного впливу.

Panchenko S. V. Features of civil rights execution of participants in sale and purchase agreements.

The article is devoted to the defining the main features of the exercise of the civil rights of the participants in sales contracts. Central to the contractual obligations of purchase and sale are subjective civil rights to transfer property into ownership, the main feature of which is the transfer of ownership from one person (seller) to another (buyer). It is indicated that the exercise of ownership rights and the exercise of civil rights in contractual obligations are closely intertwined, however, are not identical.

The principles of the exercise of rights by participants in contractual obligations of purchase and sale are the principles of the rule of law, legality, free expression of will, the principle of freedom, the principle of equality of conditions for the exercise of property rights, freedom of entrepreneurial activity, and the principle of inviolability of property rights.

Two types of subjective rights are distinguished in the contractual purchase and sale obligations,

namely, the rights that result from the conclusion of such a contract - for example, the right of ownership, and civil rights that the participants execute in the dynamics of the contractual purchase and sale obligation. The nature of the subjective right also depends on the fact whether this right will be exercised by one specific action, or will involve the implementation of repeated actions.

It is indicated that the rights in the sales contract can be executed only by taking active actions, because it is impossible to refrain from doing them in such a contract. Such active actions in the contract of sale consist in the simultaneous alienation of the right of ownership from the seller and the emergence of the right of ownership from the buyer.

It has been proven that the moment of realization of the right of ownership depends on the moment of realization of the rights under the contract of sale, namely depending on the moment of conclusion of the contract (real or consensual), on the form of the contract - oral, simple written or electronic, notarization of the contract, as well as depending on state registration of ownership of real estate.

It has been analysed that the limits of the exercise of civil rights in the contractual obligation of purchase and sale should be considered in its dynamics (conclusion, execution and termination). In the contract of sale, the participants can protect their right through self-defense through the use of appropriate measures of operational influence.

Key words: sale and purchase agreement, property rights, principles of execution of civil rights, limits of execution of civil rights, dynamics of contractual obligation, self-defense, measures of operational influence.

Постановка проблеми. Договір купівлі-продажу посідає визначальне місце у системі договірних зобов'язань із передання майна у власність. Дослідження такого договору з різних ракурсів ставало предметом наукових досліджень настільки часто, що важко знайти недосліджену сферу у даному розрізі. Однак акценту саме на здійсненні прав у таких договірних зобов'язаннях досі не було зроблено. Наявність великих фундаментальних праць про договірне право, різновиди договірних зобов'язань, та окремо – договірних зобов'язань про передання майна у власність, не робить дану тему закритою, а усі проблеми вирішеними, а навпаки – потребує більш акцентованого підходу до вивчення вузьких на перший погляд тем. На нашу думку, здійснення цивільних прав у договорах купівлі-продажу є такою.

Мета дослідження полягає у дослідженні особливостей здійснення цивільних прав учасників у договорах купівлі-продажу.

Стан опрацювання проблематики. Базовим дослідженням у даній темі є дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук О.С. Яворської на тему «Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти» (2011). Ґрунтовним дослідженням у сфері здійснення цивільних прав є монографія О.О. Кота «Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики» (2017). Дотичною до теми здійснення цивільних прав учасників у договірних правовідносинах є дисертація Т.В. Боднар «Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект)» (2005).

Що стосується способів захисту прав у договорі купівлі-продажу, то слід вказати дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук С.В. Заверухи на тему «Цивільно-правова відповідальність за договором купівлі-продажу» (2015), в якій дослідженні такі проблемні питання як застосування майнової неустойки, стягненням штрафу і пені, пені та процентів за користування чужими грошовими коштами, обчисленням розміру збитків при порушенні договору купівлі-продажу тощо. У монографічній дисертаційній праці Р.В. Гринько на тему «Заходи оперативного впливу у зобов'язальних правовідносинах» (2015) досліджено самозахист цивільних прав та інтересів, який застосовується в усіх випадках застосування самостійно особою засобів протидії від порушень і протиправних порушень, які класифіковані на договірні та недоговірні, де проявом договірних способів самозахисту є застосування заходів оперативного впливу. Актуальним у питанні самозахисту є дисертаційне дослідження Ю.В. Мартинюка «Захист суб'єктивних цивільних прав у договірних зобов'язаннях» (2023).

У даній сфері дослідження не слід применшувати вказані наукові здобутки, які є фундаментальними та цілісними. Втім наука завжди перебуває у своєму розвитку, зокрема, у такому важливому аспекті як здійснення цивільних прав, а особливо – у договорах купівлі-продажу, дослідження якого буде завжди актуальним.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивне право завжди належить уповноваженій особі, яка має певний матеріальний, духовний, сімейний та інший інтерес, а у можливості задоволення цього інтересу і полягає соціальна цінність суб'єктивного права [1, с. 344]. Саме наявність інтересу мотивує особу вчиняти певні дії для їх задоволення. У зобов'язаннях з передання майна у власність одна сторона (кредитор) має інтерес задовольнити свої потреби через відчуження приватної власності, а інша сторона (боржник) задовольняє свій майновий інтерес шляхом набуття права власності. Суб'єктивне цивільне право можна охарактеризувати через такі оз-

наки як гарантована законом свобода, конкретність (це право конкретного суб'єкта), завжди є правом на якусь цінність – матеріальну або духовну [2, с. 233-234]. Суб'єктивні права при здійсненні договірних зобов'язань можна класифікувати на такі групи: 1) суб'єктивні цивільні права з передання майна у власність (наприклад, у договорах купівлі-продажу, дарування, довічного утримання особа має право передати майно у власність іншій стороні); 2) суб'єктивні цивільні права з передання майна у користування (наприклад, наймодавець має право передати майно у володіння та користування за плату на певний строк за договором найму); 3) суб'єктивні цивільні права щодо виконання робіт та надання послуг (наприклад, замовник має право дати завдання підряднику виконати певний вид роботи за договором підряду).

Правом власності цивільне законодавство України визначає право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (ч. 1 ст. 316 ЦК України) [3]. Цікавим є той факт, що здійснення права власності за ст. 319 ЦК України та здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях тісно переплітаються. Р.О. Стефанчук здійснення суб'єктивного цивільного права розуміє як усі можливі види поведінки носія відповідного суб'єктивного цивільного права, що спрямовані як на реалізацію окремих повноважень, що складають зміст цього права, так і здійснення даного права у цілому, що може відбуватись у визначеній законодавством формі [4, с. 114]. Так, здійснення права власності передбачає відповідний перелік правил такого здійснення у кожній частині однойменної статті 319 ЦК України. Змістом права власності як суб'єктивного права є відповідні правомочності – володіння, користування, розпорядження власником своїм майном 1) на власний розсуд, 2) з правом вчиняти будь-які дії, які не суперечать закону, 3) відповідно до моральних засад суспільства (ч.ч. 1, 2 ст. 319 ЦК України) [3].

Загальний аналіз статті 319 ЦК України, яка встановлює правила здійснення права власності, показує, що їх можна вважати принципами здійснення цивільних суб'єктивних прав. Вище цитована стаття 316 ЦК України про визначення права власності вже містить у собі один з ключових принципів не лише зобов'язальних правовідносин, а й взагалі – цивільних, яким є принцип вільного волевиявлення та принцип верховенства права та законності (мається на увазі, що право власності здійснюється «відповідно до закону за своєю волею»). Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав (ч. 3 ст. 319 ЦК України), що можна назвати принципом рівності здійснення права власності. Власник не може використовувати

право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі (ч. 5 ст. 319 ЦК України), що є аналогом меж здійснення цивільних прав. Слід також додати, що право власності забезпечується принципом невтручання держави у здійснення власником права власності (ч. 6 ст. 319 ЦК України), принципом непорушності права власності (ч. 1 ст. 321 ЦК України), принципом свободи підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 320 ЦК України) тощо. Загалом, зобов'язання із договору купівлі-продажу мають виконуватися за принципом реального виконання, який принцип традиційно конкретизується у поняття «договірна дисципліна», дотримання якої означає необхідність точного і своєчасного виконання сторонами договору всіх своїх обов'язків відповідно до умов їх домовленості і вимог законодавства [5, с. 324].

Дане дослідження базується на такій підставі набуття права власності як договір. Адже не дарма законодавець встановлює, що одним із способів набуття права власності є правочини (ч. 1 ст. 328 ЦК України) [3]. Взагалі, правочини, які спрямовані на перенесення права власності з однієї особи на іншу, є тією правовою формою, яка опосередковує процес обігу [6, с. 83]. Такими правочинами є договори купівлі-продажу, якими є роздрібна купівля-продаж, поставка, контракція сільськогосподарської продукції, постачання енергетичними ресурсами та іншими ресурсами через приєднану мережу, договори міни, дарування, ренти, довічного утримання. Не дарма О.С. Яворська пише, що купівля-продаж, міна, дарування, контракція сільськогосподарської продукції, поставка спрямовані на встановлення абсолютного права власності у набувача [6, с. 70-71]. С.В. Заверуха влучно зазначає, що договір купівлі-продажу належить до традиційних інститутів цивільного права і є найбільш поширеним договором у цивільному обороті, адже не випадково положення, що визначають відносини, пов'язані з купівлею-продажем, відкривають розділ III ЦК України, який присвячений окремим видам зобов'язань [7, с. 13]. Дійсно, у зобов'язанні, що виникає з договору купівлі-продажу, сторони пов'язані великою кількістю взаємних прав та обов'язків, тому на виконання своїх обов'язків за договором купівлі-продажу, як і за багатьма іншими договорами, сторони мають здійснити низку дій, які поглинаються єдиним поняттям зобов'язання (Н.Ю. Голубєва) [8, с. 23].

Цивільне законодавство красномовно визначає договір купівлі-продажу через дію як підставу виконання такого договірного зобов'язання – одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або

зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму (ч. 1 ст. 655 ЦК України) [3]. Це означає, що здійснити права за договором купівлі-продажу через утримання від дій є неможливим. Вчинення активних дій у договорі купівлі-продажу означає відчуження права власності у продавця (втрата правового зв'язку з майном) та одночасне виникнення права власності у іншої особи – покупця.

Від характеру суб'єктивного права залежить і той факт, чи буде це право здійснюватися однією певною дією, або ж буде передбачати здійснення повторних дій. У договорах купівлі-продажу за загальним правилом передача майна здійснюється одноразовою дією, наприклад, на відміну від договору ренти, за яким одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти взамін цього зобов'язується *періодично* виплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або в іншій формі (ч. 1 ст. 731 ЦК України) [3].

Здійснення права власності у договорі купівлі-продажу залежить від моменту укладення договору – реальний такий договір чи консенсуальний. За загальним правилом право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 334 ЦК України) [3]. Прикладом реального договору купівлі-продажу є такий різновид роздрібної купівлі-продажу як продаж товарів з використанням автоматів, який є укладеним з моменту вчинення покупцем дій, необхідних для одержання товару (ч. 2 ст. 703 ЦК України) [3]. За консенсуальним договором передання майна здійснюється на стадії виконання договору, адже набуття права власності у набувача є результатом виконання договірних обов'язків з передання майна у власність контрагентом за договором, тоді як за реальним договором передання майна вчиняється на стадії укладення договору [6, с. 102]. Вказане зумовлене динамікою договірних зобов'язань, про що буде йти мова далі.

Слід також навести приклад, що покупець стає власником товару, переданого йому за договором найму-продажу, з моменту оплати товару, якщо інше не встановлено договором (ч. 2 ст. 705 ЦК України) [3]. Вказане означає, що момент виникнення права власності за договором купівлі-продажу може виникати не лише з моменту досягнення згоди щодо усіх істотних умов договору або передачі майна, а й з моменту його оплати (це залежить від різновиду договору купівлі-продажу).

Нотаріальному посвідченню підлягають договори купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна

(ст. 657 ЦК України) [3]. Логічно, що нотаріально посвідчені договори завжди є консенсуальними [6, с. 72]. За ч. 3 ст. 334 ЦК України право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним [3]. У той же час, права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону (ч. 4 ст. 334 ЦК України) [3]. Таким чином, логічним виникає питання – право власності на нерухоме майно виникає у момент нотаріального посвідчення договору чи державної реєстрації права на таке майно? Все таки слід погодитись з думкою С.В. Заверухи, який пише, що право власності на майно, передане у межах нотаріально посвідченого договору (земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна), у покупця виникає не з моменту нотаріального посвідчення, а з дня державної реєстрації прав покупця на нерухоме майно згідно з ч. 4 ст. 334 ЦК України [7, с. 14]. Тому у даному випадку можливість здійснювати своє право власності за договором купівлі-продажу припиняється з моменту укладення договору – у продавця (оскільки з цього моменту він не може вільно здійснювати це право), а у покупця – з моменту державної реєстрації права на таке нерухоме майно. Зрозуміло, що між нотаріальним посвідченням та державною реєстрацією права можуть бути часові проміжки (наприклад, покупець зажадав скористатися адміністративною послугою, а не додатковою послугою нотаріуса щодо державної реєстрації), що означає певний перехідний статус права власності у такий період.

Зрозуміло, що й укладення попереднього договору-купівлі продажу не зумовить здійснення цивільних прав у такому договірному зобов'язанні. Це чітко проявляє судову практику, яка вказує, що попередній договір купівлі-продажу не може вважатися самостійною підставою для переходу права власності, адже за попереднім договором виникає лише двостороннє зобов'язання сторін укласти основний договір у майбутньому, позаяк, укладенням попереднього договору лише обумовлюються наступні дії його сторін, а не відбувається фактичне вибуття із власності продавця предмету продажу, а покупець не набуває право власності на це майно з укладенням попереднього договору (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 травня 2019 року у справі № 344/8030/16-ц) [9]. У такому випадку учасники будуть здійснювати права лише щодо укладення основного до-

говору купівлі-продажу, а не здійснювати права вже в існуючому договорі.

Слід наголосити, що цивільні права у договірних зобов'язаннях купівлі-продажу є двох видів 1) права, які є результатом укладення такого договору – наприклад, право власності, та 2) цивільні права, які учасники здійснюють у при динаміці договірному зобов'язання купівлі-продажу. Очевидно, що право власності є статичним і приходить «у рух» вже на етапі виконання договірному зобов'язання, у той час як інші цивільні права у договірних зобов'язаннях купівлі-продажу здійснюються протягом усього процесу його динамічного розвитку.

Усе вказане вище зумовлене динамікою договірному зобов'язання, адже не дарма Є.О. Харитонов визначає цивільно-правове зобов'язання як цивільне правовідношення, учасники якого мають права та/або обов'язки, спрямовані на опосередкування динаміки цивільних відносин: передачу майна, виконання роботи, надання послуг, сплату грошей тощо [10, с. 394]. В.В. Луць пише, що договір впливає на динаміку цивільних правовідносин, а саме породжує, змінює або припиняє їх [11, с. 15]. Що стосується договорів про відчуження майна, то О.С. Яворська вказує, що договір як підстава набуття права власності полягає у багатофункціональному характері механізму забезпечення динаміки абсолютного правовідношення, як правило за волею сторін, що призводить у договорах про відчуження майна до припинення права власності у відчужувача і виникнення права власності у набувача та забезпечує трансформацію абсолютного правовідношення у зобов'язальне з наступним виникненням нового абсолютного правовідношення [6, с. 8].

У зв'язку із вказаним слід вказати, що межі здійснення цивільних прав у договорі купівлі-продажу можна розглядати залежно від динаміки такого зобов'язання: 1) межі здійснення цивільних прав при укладенні договору купівлі-продажу, які можна прослідкувати у ч. 2 ст. 822 ЦК України, за якою «у разі продажу житла, яке було предметом договору найму, наймач має переважне перед іншими особами право на його придбання» [3]; 2) межі здійснення цивільних прав при виконанні договору купівлі-продажу – ч. 2 ст. 702 ЦК України «договір купівлі-продажу товару за зразком є виконаним з моменту доставки товару у місце, встановлене договором, а якщо місце передання товару не встановлене договором, – з моменту доставки товару за місцем проживання фізичної особи-покупця або місцезнаходженням юридичної особи-покупця, якщо інше не встановлено договором або законом» [3]; 3) межі здійснення цивільних прав при зміні договору купівлі-продажу – якщо покупець прийняв більшу кількість

товару, ніж це встановлено договором купівлі-продажу, він зобов'язаний оплатити додатково прийнятий товар за ціною, встановленою для товару, прийнятого відповідно до договору, якщо інша ціна не встановлена за домовленістю сторін (ч. 3 ст. 670 ЦК України) [3]; 4) межі здійснення цивільних прав при припиненні договору купівлі-продажу – ч. 2 ст. 701 ЦК України «якщо покупець не з'явився або не вчинив інших необхідних дій для прийняття товару у встановлений строк, вважається, що покупець відмовився від договору, якщо інше не встановлено договором» [3].

Видається можливим також виділити *строкові межі здійснення цивільних прав у договорі купівлі-продажу*, прикладом чого може слугувати ч. 4 ст. 706 ЦК України, де «покупець має право повністю оплатити товар у будь-який час у межах встановленого договором періоду розстрочення його оплати» [3].

Оскільки договір купівлі-продажу належить до двосторонніх договорів, то як продавець, так і покупець, які виступають у ролі кредитора, наділяються не лише правом вимоги, а й повноваженням на захист. Невиконання сторонами покладених на них обов'язків законом і договором спричиняє настання негативних майнових наслідків для винного контрагента у вигляді застосування заходів цивільно-правової відповідальності [7, с. 26]. Слід звернути увагу, що захист цивільних прав у договорах купівлі-продажу містить у собі найбільш чіткі способи самозахисту, які можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства (абз. 2 ч. 2 ст. 19 ЦК України) [3]. Одним із різновидів способів самозахисту при порушенні договірному зобов'язання є заходи оперативного впливу, які Р.В. Гринько характеризує як можливість їх реалізації відповідно до закону та договору у разі порушення суб'єктивного права або реальної загрози такого порушення без звернення до суду в односторонньому порядку [12, с. 161].

Можна навести такі заходи оперативного впливу при порушенні договору купівлі-продажу: а) право покупця вимагати передання кількості товару, якої не вистачає, або відмовитися від переданого товару та його оплати, а якщо він оплачений, – вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми (ч. 1 ст. 670 ЦК України); б) право покупця у разі порушення вимог щодо асортименту товару: 1) прийняти частину товару, що відповідає умовам договору, і відмовитися від решти товару; 2) відмовитися від усього товару; 3) вимагати заміни частини товару, що не відповідає асортименту, товаром в асортименті, який встановлено договором; 4) прийняти весь товар (ч. 2 ст. 672 ЦК України); в) право покупця у разі передачі йому то-

вару неналежної якості вимагати від продавця за своїм вибором: 1) пропорційного зменшення ціни; 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк; 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару (ч. 1 ст. 678 ЦК України) тощо. Даний перелік можна доповнити ще такими статтями як ст.ст. 680, 681-1, 684, ч. 4 ст. 690 ЦК України, якими також передбачені заходи оперативного впливу при порушенні договору купівлі-продажу. Таким чином, здійснення права на самозахист цивільних прав у договорі купівлі-продажу є однією з форм аномального розвитку договірних зобов'язань, яка посідає надважливу роль у системі здійснення цивільних прав учасниками у договірних зобов'язаннях.

Отже, особливості здійснення цивільних прав учасників у договорі купівлі-продажу полягає у ексклюзивних суб'єктивних правах, які притаманні тільки цьому виду зобов'язання, принципам, межах та способах захисту.

Висновки. Підсумовуючи усе вище вказане, видається можливим вказати такі особливості здійснення цивільних прав учасників у договорі купівлі-продажу: 1) до змісту договірних зобов'язань купівлі-продажу входять суб'єктивні цивільні права та відповідні обов'язки щодо передавання майна у власність, головною ознакою яких є перехід права власності від однієї особи (продавця) до іншої (покупця); 2) визначальним суб'єктивним правом у таких зобов'язаннях є право власності, яке включає в себе такі правомочності як володіння, користування та розпорядження; 3) центральною правомочністю у договорі купівлі-продажу є розпорядження власністю шляхом її відчуження; 4) у договорі купівлі-продажу необхідно розрізняти право власності та права, які учасники здійснюють у зв'язку із динамікою договірних зобов'язань; 5) принципи здійснення права власності тісно переплітаються з принципами здійснення прав учасниками у договірних зобов'язаннях, адже у переважній більшості випадків є ідентичними, як от: принцип верховенства права, законності та вільного волевиявлення (ч. 1 ст. 316 ЦК України), принцип свободи дій, які не суперечать закону (який можна розглядати як принцип-межу) (ч. 2 ст. 319 ЦК України), принцип здійснення права власності відповідно до моральних засад суспільства (абз. 2 ч. 2 ст. 319 ЦК України), принцип рівності умов здійснення права власності (ч. 3 ст. 319 ЦК України), принцип невтручання держави у здійснення права власності доки таке здійснення не буде порушувати вимоги закону (ч.ч. 6, 7 ст. 319 ЦК України), принцип свободи підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 320 ЦК України), принцип непорушності права власності (ч. 1 ст. 321 ЦК України) тощо; усі вказані принципи об'єднуються у принципи виконання

зобов'язань – належного та реального виконання; 6) договір купівлі-продажу є визначальним у системі договірних зобов'язань із передавання майна у власність, адже є безпосередньою формою цивільного обороту; 7) здійснити права у договорі купівлі-продажу можна лише шляхом вчинення активних дій (передати майно, прийняти та оплатити його); 8) відчуження права власності на певний об'єкт є одноразовою дією (на відміну від права користування чужим майном у разі його найму (оренди), яке може бути здійснене безліч разів); 9) момент здійснення права власності (у продавця – розпорядження, у покупця – володіння) залежить від моменту здійснення прав за договором купівлі-продажу, а саме з моменту укладення договору (реальний чи консенсуальний), залежно від форми договору – усна, проста письмова або електронна, а також нотаріального посвідчення договору, а також державної реєстрації права власності на нерухоме майно; 10) для здійснення цивільних прав у договорі купівлі-продажу не притаманні іншим договірним зобов'язанням, які найкраще проявляються у динаміці такого зобов'язання; 11) межами здійснення цивільних прав у договірному зобов'язанні купівлі-продажу у його динаміці є межі здійснення цивільних прав при його укладенні, виконанні, зміні та припиненні; 12) у договорі купівлі-продажу чи не найкраще проявляється така форма захисту цивільних прав як самозахист шляхом застосування відповідних заходів оперативного впливу (право вимагати зменшення ціни, безоплатного усунення недоліків, заміни товару тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
2. Цивільне право України: підручник. У двох книгах. Книга 1 / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 864 с.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Стефанчук Р.О. Цивільна правоздатність та дієздатність як необхідні передумови здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3-4 (19–20). С. 114–123.
5. Гринько С.Д., Заверуха С.В. Особливості механізму виконання зобов'язання з договору купівлі-продажу. *Право і суспільство*. Вип. 1. 2024. Т. 2. С. 322–330.
6. Яворська О.С. Договірні зобов'язання про передавання майна у власність: цивіль-

- но-правові аспекти: дис... доктора юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 454 с.
7. Заверуха С.В. Цивільно-правова відповідальність за договором купівлі-продажу: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 217 с.
 8. Голубєва Н.Ю. До питання про складне за змістом зобов'язання. *Часопис цивілістики*. Вип. 16. 2014. С. 19–25.
 9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 травня 2019 року у справі № 344/8030/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82264307>.
 10. Харитонов Є.О. Цивільне право України : підручник. Є.О. Харитонов, О.В. Старцев. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Істина, 2007. 816 с.
 11. Луць В.В. Контракти в підприємницькій діяльності: навч. пос. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 576 с.
 12. Гринько Р.В. Заходи оперативного впливу та способи самозахисту: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. Вип 9-2. Т. 1. 2014. С. 159–162.

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Парасюк М.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права і процесу

Інституту права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

Парасюк М.В. Електронні докази у контексті принципів цивільного процесуального права.

У статті розглядаються електронні докази у контексті принципів цивільного процесуального права. Метою є формування концептуальної бази використання інформаційних технологій у цивільному процесі щодо принципів цивільного процесу в їх системному розумінні, при якому враховуватиметься взаємозв'язок і вплив зміни одного на зміну іншого. Це забезпечить раціональне застосування інформаційних технологій, зберігаючи основні засади цивільного судочинства. Об'єктом є правовідносини, що виникають між судом і іншими учасниками процесу, пов'язані з реалізацією принципів цивільного судочинства при використанні інформаційних технологій щодо вирішення цивільних справ. Предмет склали цивільні процесуальні правовідносини у контексті реалізації принципів цивільного процесуального права при використанні інформаційних технологій у цивілістичному процесі. Адаптація цивільного процесу до використання інформаційних технологій проявляється у наявності програмних та рамкових положень, які існують на державному та міжнародному рівні у відповідності до нормативної бази європейської інтеграції України. Вказано, що електронний доказ не повинен обов'язковою ознакою бути оформлений у документарному вигляді. Електронні докази повинні бути виділені як самостійний вид доказів з огляду на їх специфічні риси. Критерії допустимості електронних доказів повинні бути визначені щодо специфіки у відповідності до існуючих критерії доказів. Позитивним прикладом регулювання електронних доказів є Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо механізмів онлайн вирішення спорів у цивільному та адміністративному судочинстві, прийняті у 2019 році, які встановлюють правові норми щодо електронних доказів і забезпечують найбільш оптимальну версію використання у площині цивільного процесу. Розглянуто валив принципів змагальності, диспозитивності, гласності, незалежності, доступності

щодо електронних доказів. Зазначено, що враховуючи системний характер принципів цивільного процесу, крім названих вище, деякої трансформації будуть піддаватися й інші принципи.

Ключові слова: інформаційні технології, змагальність, диспозитивність, доступність, критерії доказів, незалежність, суд.

Parasyuk M.V. Electronic evidence in the context of the principles of civil procedural law.

The article examines electronic evidence in the context of the principles of civil procedural law. The goal is the formation of a conceptual basis for the use of information technologies in civil proceedings in relation to the principles of civil proceedings in their systemic understanding, which will take into account the interrelationship and impact of one change on another change. This will ensure the rational use of information technologies, preserving the basic principles of civil justice. The object is the legal relations that arise between the court and other participants in the process, related to the implementation of the principles of civil justice when using information technologies to resolve civil cases. The subject was civil procedural legal relations in the context of implementing the principles of civil procedural law when using information technologies in the civil process. The adaptation of the civil process to the use of information technologies is manifested in the presence of program and framework provisions that exist at the state and international level in accordance with the regulatory framework of the European integration of Ukraine. It is indicated that the electronic proof should not necessarily be issued in documentary form. Electronic evidence should be distinguished as an independent type of evidence due to its specific features. The criteria for the admissibility of electronic evidence must be determined in terms of specificity in accordance with the existing evidence criteria. A positive example of the regulation of electronic evidence is the Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on online dispute

resolution mechanisms in civil and administrative proceedings, adopted in 2019, which establish legal norms regarding electronic evidence and ensure the most optimal version of use in the civil process. The principles of competitiveness, dispositive, transparency, independence, and availability of electronic evidence were considered. It is noted that, taking into account the systemic nature of the principles of the civil process, in addition to the ones mentioned above, other principles would undergo some transformation.

Key words: information technologies, competition, dispositive, availability, evidence criteria, independence, court.

Постановка проблеми. Сфера впливу комп'ютерної техніки не оминула і цивільне процесуальне право. Саме ступенем її впливу на цивільне процесуальне право обумовлено актуальність теми дослідження. По-перше, один із аспектів розвитку доказової діяльності ґрунтується на введенні нових видів доказів у рамках цивільного судочинства. Очевидно, що у формуванні даних доказів неабияку роль відіграють сучасні джерела інформації. Тому в плані теорії та практики інтерес представляє питання про можливість використання цих носіїв як допустимим джерел у всіх видах юрисдикції. Прагнення відобразити тенденцію сьогодення змушує законодавця розширювати перелік засобів доказування.

Мета дослідження полягає у вивченні електронних доказів у контексті принципів цивільного процесуального права.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням електронних доказів в цивільному судочинстві займалися: О.Ю. Гусева, А.Ю. Каламайко, О.М. Лазько, Н.В. Мисник, Н.О. Пронь, Ю.С. Павлова, С.А. Чванкіна, С.О. Чорний, А.С. Штефан та інші вчені. Розвиток інформаційних технологій вимагає проведення наукових досліджень з метою підвищення ефективності цивільного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Масштабна війна в Україні дає змогу, а місцями і змушує учасників судового процесу на вільних від збройних конфліктів територіях по-новому оцінити можливості, що надає підсистема «Електронний суд», яка є складовою частиною Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Законодавче закріплення електронних доказів як засобів доказування є своєчасним прогресивним кроком, особливо в тих умовах, в яких Україна перебуває вже тривалий час [1, с. 93].

Серед завдань реформування правосуддя можна виділити: створення екосистеми цифрового судочинства; використання цифрових платформ роботи з даними; підвищення ефек-

тивності судової системи, посилення доступу до правосуддя; перехід до системи, яка забезпечує постійний доступ до правосуддя; відкритість та гласність судочинства; оптимізація способу доступу до інформації про діяльність судів.

Адаптація цивільного процесу, що відбувається зараз, до використання інформаційних технологій виявляється в наявності програмних і рамкових положень, які існують на державному та на міжнародному рівні.

Рада Європи у 2019 році ухвалює Керівні принципи використання електронних доказів у цивільному та адміністративному судочинстві [2]. Цей документ містить визначення електронного доказу та метаданих як інформацію, що дозволяє встановити джерело та простежити історію доказу, включаючи дату та час, та встановлює регулювання їх збору, вилучення, передачі, зберігання, архівування, значущості та достовірності, не відносить електронні докази до якогось іншого виду доказів, прирівнюючи їхню юридичну силу з письмовими доказами, встановлюючи критерії, необхідні для використання електронних доказів у цивільному судочинстві.

Принципи, що належать до доказів: право бути вислуханим, диспозитивність та рівність – тут проявляються у повному обсязі. Змагальність відбиває також і власний подальший розвиток.

Проблемою для вчених, які проводять дослідження електронних доказів, стало поняття «електронного документа» у законі «Про електронні документи та електронний документообіг» [3]. Велика кількість досліджень змішують дані поняття, намагаючись аналізувати електронний доказ як електронний документ.

Не повинно викликати суперечок те положення, що вимоги до «матеріального оформлення» електронних документів мають бути встановлені, такі вимоги містяться у великому блоці під назвою «електронні документи». У той самий час цей блок не можна плутати безпосередньо з електронним документом як електронним доказом.

Нормативне визначення «електронних доказів» закріплене у частині 1 статті 100 Цивільного процесуального кодексу України в якому передбачено, що «електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, включаючи, електронні документи (текстовий документ, графічне зображення, плани, фотографії, відео- та звукозапис), веб-сайти (веб-сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних [4, с. 65].

На нашу думку, електронний документ не є синонімом електронного доказу. Електронні докази є ширшим поняттям, що включає елек-

тронні документи, але не обмежуючись ним. Електронний документ є одним із видів електронних доказів, який, відповідно, має власні риси та власні вимоги за критеріями допустимості. Втім, це не заважає існувати й різночитанням у визначенні самих електронних доказів. Деякі автори йдуть ще далі і запитують, чи взагалі є електронний доказ таким, щоправда, у термінах електронного документа. Теза про необхідність роздрукування електронного документа для власноручного чи нотаріального посвідчення має місце, тільки він відноситься саме до електронного документа, а не до електронного доказу [5, с. 144].

Концептуальною основою використання інформаційних технологій є вдосконалення доказового права, у тому числі шляхом виділення електронних доказів як окремий вид. Мета адаптації цивільного процесу до інформаційних технологій полягає в тому, щоб максимально подолати розрив у розвитку цих двох явищ, зробити цю адаптацію універсальною для подальшого прогнозованого технологічного розвитку. Принципово важливим буде не актуальна, а саме перспективна можливість розвитку технологій. Як мінімум, вже зараз можуть виникати питання щодо того, як оформити інформацію про належність NFT (унікального виду криптографічних токенів, який не може бути обмінаний або заміщений іншим тією чи іншою особою).

Існуючі технології передбачають не лише якийсь статичний набір інформації, яка розглядатиметься як доказ, а й динамічну інформацію.

На сьогоднішній момент неможливо навіть припустити обсяг і спрямованість спорів, які можуть виникати у зв'язку з подібними дослідженнями, тим більше доказами, які повинні використовуватися для вирішення цих спорів.

Є. Рязанцев зазначає, що нормативно-правове регулювання електронних доказів є синонімом із поняттям цивільно-процесуальним регулюванням електронних доказів та базується на двох основних способах застосування дозволі та зобов'язанні. Не менш важливим фактом є поступова інтеграція національного законодавства України до європейської правової сім'ї, а значить і поняття та процеси пов'язані з електронними доказами теж будуть розгалужуватись [6, с. 31].

Існує досвід США щодо моделювання віртуальної реальності, щоправда, у галузі кримінального процесу. Тому дотримуємося думки, згідно з якою концептуальна основа полягає в тому, що електронні докази мають стати самостійним видом доказів, у тому числі, щоб мати можливість вирішувати суперечки, пов'язані з інформаційними технологіями, у незвичній для сучасного стану розвитку доказового права формі.

Електронна інформація, що має доказове значення має специфічні риси. Вчені розглядають критерії електронних доказів і метаданих як супутні явища, проте не уподібнюють електронні докази електронному документу.

Найбільший інтерес має підхід, що розкриває «широке значення» електронних доказів, який практично ідентичний Керівним принципам Ради Європи 2019 року. Даний підхід є найбільш виправданим, оскільки максимально широко охоплює будь-які електронні докази, які можуть бути представлені в процес з урахуванням нинішнього та перспективного розвитку технічної складової. Широке використання електронних доказів призведе до втрати сенсу принципу безпосередності та необхідності існування принципу «електронної безпосередності».

Досі не вироблено єдиної думки щодо правової природи та сутності електронних доказів. Нинішній виток наукової дискусії властивий домінуванням позиції, згідно з якою електронні докази, в силу специфіки, можуть об'єднувати всі існуючі види доказів. Продовжувати тему щодо видів електронних доказів варто, мабуть, з думки про початкову спірність позиції, за якою необхідно визначити перелік електронних доказів.

Багато вчених пропонують виділити окремі види електронних доказів. Деякі пропонують включити до нього інформацію із сайтів публічних органів; електронні повідомлення; SMS та повідомлення з месенджерів; аудіо- та відеозапис, цифрове фотозображення. Інші додають до них інформацію, що зберігається на блокчейн. Треті вказують на види електронних доказів, вироблені у судовій практиці: документи, отримані за допомогою електронного зв'язку, та за допомогою Інтернету; електронні документи та зразки документів, підписані електронним підписом; аудіо та відео на електронних носіях.

Спірність цієї позиції криється відразу у двох вимірах: вона не враховує можливості виникнення нових технологій, відповідно, швидко втратить актуальність; вона продиктована прикладним характером досліджень, не враховує різноманіття форм використання електронних доказів у доказовій діяльності та загалом у судовому процесі. Велика кількість досліджень конкретних видів електронних доказів проходить знову таки під ухилом їх миттєвого застосування.

Крім того, дослідження проводяться в основному на технологіях, які вже зараз не викликають величезної кількості питань, будь то, наприклад, електронний документ, аудіо запис чи листування по e-mail або інформація з Інтернет-сайтів. Цей перелік необхідно залишити відкритим.

Збереження закритого переліку засобів доведення змусить правозастосовника співвідносити

кожний електронний доказ із уже наявними. Питання допустимості знову занурює у область, що вже висвітлюється, яка розглядає допустимість електронного документа із застосуванням електронного підпису та нотаріального засвідчення або експертного висновку.

Як основний результат з цієї проблематики варто зазначити те, що широка палітра інформаційних технологій, які можуть бути використані як засіб доведення, не дозволяє встановити будь-які універсальні критерії допустимості всіх інформаційних технологій. Тому критерії допустимості повинні бути визначені стосовно кожної конкретної технології. Інакше кажучи, необхідно створення єдиної теорії оцінки електронних доказів.

Підсумком досліджень прикладного характеру є констатація факту пропуску в законодавстві, який не дозволяє судам об'єктивно розглянути справу, оскільки суди або взагалі не долучають такі докази, або припиняють їхню силу. Робиться висновок про те, що рішення суду не повинно ґрунтуватися виключно на електронних доказах.

Наведені вище фактичні проблеми розгляду спорів із застосуванням електронних доказів призводять до кумулятивного порушення реалізації принципів: диспозитивності – у реалізації процесуальних прав за поданням доказів, що обґрунтовують свою позицію; рівності – оскільки суд може не прийняти електронний доказ в одному випадку, але ухвалити в іншому; справедливості – оскільки поза врахуванням електронного доказу суд може ухвалити неправильне рішення; змагальності відразу у двох проявах – з огляду на незрозумілу перспективу розподілу тягаря доказування через відсутність можливості подати доказ у неелектронному вигляді, порушення права бути вислуханим через відмови судом від долучення електронного доказу.

Постає питання визначення критеріїв допустимості електронних доказів, яке увінчується відсутністю технічних компетенцій. Крім цього, позиція поділяється знову на цьому етапі: необхідність встановлення самостійних критеріїв допустимості конкурує з позицією, що критерії вже сформульовані в судовій практиці, які знову більш властиві електронним документам. На сьогодні у теорії цивільного процесу, не зважаючи на законодавче визначення, існує невизначеність у розумінні термінології електронного доказу, його природи, видів, критеріїв їхньої допустимості.

Можна констатувати, що всі перелічені аспекти перебувають у невизначеності щодо правового регулювання при випереджаючому характері правозастосовної практики, проте намічаються деякі тенденції у регулюванні: широке

розуміння електронних доказів; їхня особлива природа, яка не дозволяє зарахувати до вже існуючого виду доказів, оскільки в перспективі не всі електронні докази можуть бути представлені в документарній формі; перелік видів електронних доказів має бути відкритим; критерії їхньої допустимості повинні бути визначені під їх специфіку.

Як концептуальну основу варто зазначити, що положення Керівних принципів Ради Європи 2019 року, як нам здається, цілком відповідають цим тенденціям, у зв'язку з чим пропонується провести реформування вітчизняного законодавства, щоб воно відповідало цьому документу у ключі до питань використання електронних доказів (п. 6–9), їх збору, вилучення та передачі (п. 10–16), зберігання та забезпечення їх збереження (п. 25–27), архівування (п. 28–30).

Об'єднуючий характер інформаційних технологій, так чи інакше, призводить до необхідності уніфікації законодавства з метою полегшення міжнародного співробітництва у цьому шляху [7]. З урахуванням цих положень, якщо всі висловлені раніше моменти, які негативно впливають на цілу низку принципів цивільного процесу, будуть вирішені, то їх реалізація, що відповідає сучасному стану суспільства, буде забезпечена. Залишається лише одне питання – незалежність суддів.

Зважаючи на відсутність технічних навичок, суддя та сторони будуть змушені звертатися за допомогою до технічного фахівця, щоб він допоміг суду витлумачити фактичний зміст електронного доказу. У той же час, вже існуючі правові статуси експерта та фахівця якраз і повинні, в силу свого призначення, виконувати цю функцію. Відступ від принципу незалежності суддів у його абсолютному вираженні не порушуватиме сучасних тенденцій оптимізації цивільного судочинства.

Проте варто враховувати інший ризик – схильність суддів беззастережно довіряти експертним висновкам. Як альтернативна можливість концептуальної основи, що зачіпає принцип незалежності суддів у контексті електронних доказів, зазначений у Керівних принципах Ради Європи 2019 року «засвідчувальний центр» може послужити якщо не універсальним, то тимчасовим інструментом для забезпечення перевірки автентичності електронних доказів, а також забезпечення інформаційної безпеки [8].

Поступове здобуття юристами технічних знань дозволить змінити цю схильність суддів у питанні тлумачення електронних доказів, що вплине на зміцнення принципу незалежності суддів. Але варто розуміти, що оволодіння технічними навичками, які дозволяють самостійно «залізити» в код і перевірити зміст електронного документа, не відбудеться миттєво. Водно-

час ігнорування будь-якої із запропонованих вище тез закономірно призводить до порушення низки принципів. Верховний Суд зазначає, що електронні докази повинні оцінюватися так само, як і інші види доказів, зокрема, щодо їх прийнятності, автентичності, точності та цілісності. Обробка електронних доказів не повинна бути невідповідною для сторін або надавати несправедливу вигоду одній із них [9].

Висновки. Принцип незалежності суддів, обмежуючись у реалізації через незрозумілий для судді доказ, при тому, що він не звертатиметься до допомоги фахівця в будь-якому процесуальному статусі, неминує призвести до того, що суддя просто не прийматиме електронні докази.

Актуальний стан регулювання електронних доказів у цивільному процесі негативно впливає на принцип диспозитивності. Як зазначалося вище, відсутність власного регулювання критеріїв допустимості електронних доказів може призвести до неможливості чи недоцільності подання до суду електронних доказів.

Відповідно, негативний ефект має принцип змагальності. У більш точному вираженні можна навіть говорити про порушення права бути вислуханим через відмову судом до прийняття електронних доказів. Крім того, відсутність чітких критеріїв та відносна неможливість прогнозування, які докази будуть прийняті та враховані в процесі, не лише порушує принцип змагальності, а й принцип рівності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кондрат'єва Л.А. Електронні докази в цивільному судочинстві в період воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 90–93.
2. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо механізмів онлайн вирішення спорів у цивільному та адміністративному судочинстві. URL: [https://rm.coe.int/online-dispute-resolution-](https://rm.coe.int/online-dispute-resolution-in-civil-and-administrative-court-proceeding/1680a41583)

[in-civil-and-administrative-court-proceeding/1680a41583](https://rm.coe.int/online-dispute-resolution-in-civil-and-administrative-court-proceeding/1680a41583).

3. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/851-15>.
4. Васильєва-Шаламова Ж.В., Ковальчук І.А. Електронні докази в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 64–68.
5. Сафонова Т.Р., Моїсеєнко Д.М. Електронні докази як засіб доказування в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія право*. 2022. Випуск 71. С. 141–145.
6. Рязанцев Є. В. Нормативно-правове регулювання електронних доказів у цивільному судочинстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Том 35 (74). № 2. С. 26–32.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2801-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-20#n2>.
8. Yesimov, S., & Borovikova, V. (2023). Methodological foundations of information security research. *Social and Legal Studios*. 2023. № 6 (1). Р. 49–55.
9. Постанова ВС від 03 серпня 2022 року у справі № 910/5408/21. URL: reyestr.court.gov.ua/Review/106078971?fbclid=IwAR13a76bK3YJ5dF_Qu8QqxiDpP9KX5tMsySu49uOnQFd1-BAuEploanKcgs.

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗІВ ТА ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ПРИМУСОВЕ ВИСЕЛЕННЯ

Стеценко А.А.,

аспірант кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ,
адвокат

Стеценко А.А. Особливості доказів та доказування у справах про примусове виселення.

Стаття присвячена проблемі визначення особливостей доказів та доказування у справах про примусове виселення.

Автор у статті зазначає, що право на житло спрямоване на забезпечення права на достатній рівень проживання людини. Водночас воно має безпосередній зв'язок з фундаментальними правами людини, такими як право на життя, недоторканність приватного життя, охорона здоров'я та ін. Внаслідок цього позбавлення житла ставить під загрозу як життя людини, його нормальний соціальний розвиток, так і можливість мати сім'ю, працевлаштовуватися. Саме це посилює соціальну нерівність, породжує соціальні конфлікти, утворює підґрунтя для маргіналізації суспільства та створює умови для можливого фактичного обмеження прав дитини, жінок, інших гендерів. Гарантією реалізації права на житло є встановлений частиною третьою статті 47 Конституції України виключно судовий порядок виселення.

За результатами проведеного дослідження зроблено наступні висновки. Так, автор вважає, що до основних особливостей доказів та доказування у справах про виселення можна віднести таке: справи про виселення розглядаються виключно в порядку цивільного судочинства, оскільки в них хоча б однією зі сторін є фізична особа; слід погодитись із позицією В.І. Бобрика про те, що до загального предмета доказування у справах про виселення входять обставини, що свідчать про незаконність проживання або втрату права на проживання відповідача в конкретному житлі, а також про порушення відповідачем прав та/або інтересів позивача, а щодо особливостей доказів та доказування про виселення маємо зазначити, що вони обумовлені особливостями конкретної цивільної справи; для цивільних справ про виселення є характерним використання таких засобів доказування: письмові докази, електронні докази та показання свідків.

Ключові слова: житло, цивільне процесуальне законодавство України, цивільне проце-

суальне право України, цивільний процес, цивільне судочинство, докази, засоби доказування, предмет доказування, докази в справах про виселення, засоби доказування у справах про виселення.

Stetsenko A.A. Specific features of evidence and proving within forced eviction cases.

The article is focused on the problem of determining the specific features of evidence and proving within forced eviction cases.

The author of the article has specified that the right to housing is aimed at ensuring the right to a sufficient level of human habitation. At the same time, it has a direct relationship with fundamental human rights, such as the right to life, inviolability of private life, health care, etc. As a result, deprivation of housing endangers a person's life, his or her normal social development, as well as the opportunity to have a family and get a job. It intensifies social inequality, generates social conflicts, forms the basis for the marginalization of society and creates conditions for the possible actual restriction of the rights of children, women and other genders. The exclusively judicial procedure of eviction is the guarantee for the realization of the right to housing, which is established by Part 3 of the Art. 47 of the Constitution of Ukraine.

The following conclusions were made on the basis of the results of the conducted research. Thus, the author believes that the main specific features of evidence and proving within eviction cases should include the following: eviction cases are exclusively heard within civil proceedings, since an individual is at least one of the parties; we should agree with the point of view expressed by V.I. Bobryk that the general subject matter of proving in eviction cases includes circumstances testifying the illegal residence or loss of the defendant's right to reside in a specific dwelling, as well as the violation of the plaintiff's rights and / or interests by the defendant; and we should note that specific features of evidence and proving of eviction are determined by the specifics of a

certain civil case; the following means of evidence are typical for civil eviction cases: written evidence, electronic evidence and witness statements.

Key words: housing, civil procedural legislation of Ukraine, civil procedural law of Ukraine, civil proceedings, civil judiciary, evidence, means of proving, subject matter of proving, evidence within eviction cases, means of proving in eviction cases.

Постановка проблеми та її актуальність.

Житло є одним із засобів реалізації права на достатній життєвий рівень [1, с. 53]. Відповідно сучасне розуміння житлових прав ґрунтується на визнанні цього права як невід'ємної частини прав людини, а отже, відповідним чином потребує захисту [2, с. 157]. Варто погодитися, що право на житло спрямоване на забезпечення права на достатній рівень проживання людини. Водночас воно має безпосередній зв'язок з фундаментальними правами людини, такими як право на життя, недоторканність приватного життя, охорону здоров'я та ін. Внаслідок цього позбавлення житла ставить під загрозу як життя людини, його нормальний соціальний розвиток, так і можливість мати сім'ю, працевлаштовуватися. Саме це посилює соціальну нерівність, породжує соціальні конфлікти, утворює підґрунтя для маргіналізації суспільства та створює умови для можливого фактичного обмеження прав дитини, жінок, інших гендерів.

Гарантією реалізації права на житло є встановлений частиною третьою статті 47 Конституції України виключно судовий порядок виселення. Як правильно зазначає В.І. Бобрик, конституційна гарантія, передбачена в частині третій статті 47 Конституції України, передбачає виключно судовий порядок виселення. Це означає, що в Україні не існує й не може існувати адміністративної процедури виселення чи позбавлення житла, у т. ч. й виселення за санкцією прокурора осіб, які самоправно зайняли жиле приміщення або проживають у будинках, що загрожують обвалом, як це передбачено в частині першій статті 109 Житлового кодексу України. Також виселення не може бути реалізоване в порядку самозахисту цивільних прав, оскільки відповідні дії будуть не лише прямим порушенням статті 47 Конституції України, а й утворюватимуть склад кримінального правопорушення, передбаченого статтею 162 Кримінального кодексу України [3, с. 320]. Вчений слушно зазначає, що в судовій практиці цивільні справи про виселення не є численними. Проте вони мають виключне значення для їх учасників, оскільки стосуються їх базових інтересів, особливо для відповідачів. При їх вирішенні суди стикаються з багатьма недоліками матеріального та процесуального права [3, с. 320]. Однією з актуальних

проблем, що потребує детального наукового дослідження, є визначення особливостей доказів та доказування у справах про виселення.

Стан опрацювання проблеми. Дослідження наукової літератури, присвяченої доказам та доказуванню у цивільних справах, свідчить, що загальним питанням присвячено низку наукових праць. Серед них заслуговують на увагу праці таких учених, як О.О. Грабовська [4], О.О. Коваленко [5], В.А. Кройтор [6–11], О.С. Погребняк [11], О.І. Сліпченко [12–14], Я.М. Садикова [15], Т.В. Степаненко [16], Т.С. Супрун [17–19], В.І. Тertiшніков [20], Р.В. Тertiшніков [21], С.Я. Фурса [22–23], Т.В. Цюра [24], А.С. Штефан [25–26], О.О. Штефан [27–28], М.Й. Штефан [29], М.М. Ясинок [30] та ін. Ці вчені провели ґрунтовні наукові дослідження загальних проблем визначення сутності та змісту цієї категорії, її значення в механізмі доказової діяльності.

Дослідження наукової літератури, присвяченої особливостям розгляду справ про виселення, свідчить, що цим питанням присвячено низку наукових праць. Серед них заслуговують на увагу праці учених О.Є. Аврамової [1], В.І. Бобрика [3], В.В. Породько [31] та інших. Проте наразі відсутні наукові праці, які б висвітлювали саме особливості доказів та доказування у справах про виселення.

Метою статті є виокремлення особливостей доказів та доказування у справах про виселення.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначає В.А. Кройтор, звернення до суду як реалізація судового порядку захисту житлових прав у межах юрисдикційної форми захисту є найбільш ефективним [32, с. 137]. Справи про виселення розглядаються виключно в порядку цивільного судочинства, оскільки в них хоча б однією зі сторін є фізична особа. Разом з тим, у практиці судів загальної юрисдикції та господарських судів трапляються справи про виселення юридичних осіб з нежитлових приміщень [31].

Справи про виселення є збірним (комплексним) утворенням, що об'єднує різні за правовою природою та змістом справи, зокрема: справи про усунення перешкод у користуванні житловим об'єктом нерухомого майна шляхом виселення, справи про виселення з різного роду соціального житла (житла, віднесеного до загального житлового фонду державної чи комунальної власності, службового житла, гуртожитку тощо) з наданням або ненаданням іншого житлового приміщення, справи про виселення з житла, що перебуває в аварійному стані або у стані, непридатному для проживання людей, справи про виселення у зв'язку зі зверненням стягнення на предмет іпотеки [3, с. 321]. При цьому слід мати на увазі, що деякі спірні питання дотично пов'язані з місцем проживання й не

належать до компетенції цивільних суддів. Так, як впливає з висновків Великої Палати Верховного Суду, юрисдикція загальних судів не поширюється на спори щодо користування приміщеннями культових споруд (монастирів) – келіями, у т. ч. щодо виселення з них. Це пов'язано з тим, що законодавець у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» надав релігійним організаціям в Україні право автономно здійснювати свою діяльність, визначати напрями цієї діяльності, утворювати у своєму складі необхідні органи для провадження діяльності і, зокрема, вирішувати відповідні спори у разі їх виникнення відокремлено від держави. Звільнення відповідачки з монашого стану не перетворює спір про користування келією у цивільно-правовий [33].

Відповідно до ч. 3 ст. 12 ЦПК України, кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи й на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, крім випадків, установлених цим Кодексом. Таке доведення здійснюється винятково на підставі поданих до суду доказів, отриманих з відповідних засобів доказування, що виступають визначеним ЦПК України інструментом доказової діяльності учасників справи. Відповідна доказова діяльність (доказування) спрямовується на пізнання певних обставин, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи та підлягають установленню під час ухвалення судового рішення (ч. 2 ст. 77 ЦПК України). Практично предмет доказування – факти, які необхідно встановити для вирішення справи. Тлумачення вказаних статей дозволяє зробити висновок, що ЦПК України наголошує на необхідності встановлення в ході судового розгляду по кожній цивільній справі певних обставин – предмета доказування. Правильне визначення предмета доказування має велике значення для цивільного судочинства, забезпечує його законність, оперативність [9, с. 92].

Предмет доказування – специфічна категорія, яка окреслює коло фактів матеріально-правового значення, що належать встановленню для вирішення цивільної справи по суті, тобто тільки для вирішення питання про права й обов'язки сторін. Саме таке поняття предмета доказування дозволяє суду правильно здійснити підготовку справи до судового розгляду, вчиняти інші дії, спрямовані на забезпечення всебічного й повного дослідження обставин цивільної справи. Коло обставин, на які сторони посилаються як на підстави своїх вимог і заперечень, або на які вказують інші особи, може бути різноманітним, а предмет доказування у конкретній цивільній справі достатньо визначений. На його склад указує норма матеріального права, яку слід

застосувати в даному конкретному випадку [с. 190].

Щодо визначення предмета доказування в справах про виселення, можна підтримати позицію В.І. Бобрика про те, що до предмета доказування у справах про виселення входять обставини, що свідчать про незаконність проживання або втрату права на проживання відповідача в конкретному житлі, а також про порушення відповідачем прав та/або інтересів позивача [3, с. 323]. Оцінюючи важливість установлення першої обставини справи «незаконність проживання або втрату права на проживання відповідача в конкретному житлі», слід мати на увазі те, що відповідачі проживають у спірному приміщенні на законних підставах. Це положення можна продемонструвати відповідним прикладом із судової практики. Так, Верховний Суд у складі колегії суддів першої судової палати касаційного цивільного суду у своїй постанові від 28 грудня 2022 року (справа № 752/2545/21, провадження № 61-7437св22) зазначив: «...при вирішенні справи про виселення особи чи визнання такою, що втратила право користування, що по суті буде мати наслідком виселення, суд повинен провести оцінку на предмет того, чи є втручання у право особи на повагу до її житла не лише законним, а й необхідним у демократичному суспільстві. Інакше кажучи, виселення особи має відповідати нагальній суспільній необхідності, зокрема бути співрозмірним із переслідуваною законною метою.

Заявляючи вимогу про виселення відповідачів зі спірної квартири, ОСОБА_1 вказувала, що відповідачі живуть у ній без будь-яких законних підстав, не будучи ні власниками, ні наймачами цього житлового приміщення.

Заперечуючи проти виселення, відповідачі посилались на законність користування спірною квартирою, виходячи із договору оренди, укладеного 20 грудня 2019 року строком на 3 роки, за яким це житло використовується орендарем ОСОБА_5 виключно для проживання орендаря та членів її сім'ї: ОСОБА_2, ОСОБА_5, ОСОБА_6, ОСОБА_7.

Відповідно до статті 810 ЦК України за договором найму (оренди) житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання в ньому на певний строк за плату. Підстави, умови, порядок укладення та припинення договору найму житла, що є об'єктом права державної або комунальної власності, встановлюються законом. До договору найму житла, крім найму житла, що є об'єктом права державної або комунальної власності, застосовуються положення цього Кодексу, якщо інше не встановлено законом.

Установивши, що відповідачі вселилися у спірну квартиру на законних підставах і тривалий час проживали в цьому житлі, суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про відсутність підстав для задоволення позовних вимог ОСОБА_1 про виселення відповідачів.

Згідно зі статтею 814 ЦК України у разі зміни власника житла, переданого у найм, до нового власника переходять права та обов'язки наймодавця.

Відмовляючи в задоволенні позову ОСОБА_1, апеляційний суд обґрунтовано виходив з того, що позивачка як нова власниця спірного житла набула прав та обов'язків наймодавця за договором оренди, укладеним попереднім власником цього майна ОСОБА_3 з ОСОБА_5, та повинна їх виконувати до закінчення строку дії договору (19 грудня 2022 року) або до моменту його припинення з будь-яких інших підстав.

Враховуючи те, що станом на час звернення позивачки до суду відповідачі не втратили право проживання у придбаній позивачкою квартирі, а сам по собі факт набуття ОСОБА_1 права власності на це житло, обтяжене правом користування ним відповідачами, не може бути підставою для позбавлення їх права на житло, передбаченого статтею 8 Конвенції, апеляційний суд дійшов правильного висновку про те, що відповідачі не можуть бути виселені зі спірної квартири з підстав, зазначених у позові» [35].

Обставини справи встановлюються судом на підставі відповідних доказів. Згідно зі ст. 76 ЦПК України доказами є будь-які дані, на підставі яких суд установлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги та заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: письмовими, речовими й електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків.

Характеризуючи особливості доказів і доказування про виселення, маємо зазначити, що вони обумовленні особливостями конкретної цивільної справи. Так, у справах про виселення дитини обов'язковим доказом є письмовий висновок органу опіки та піклування щодо розв'язання спору, який подає цей орган до суду на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи (частини четверта та п'ята статті 19 СК України). Висновок органу опіки та піклування є документом, який подається для прийняття відповідного рішення судом, тобто він є доказом у цивільній справі, який підлягає оцінці в сукупності з іншими доказами. Суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрун-

тованим, суперечить інтересам дитини. Письмовий висновок органу опіки та піклування щодо розв'язання спору виконує допоміжну функцію при вирішенні спорів, які стосуються прав та інтересів дітей, і спрямований передусім на отримання максимальної інформації щодо обставин, які мають значення для вирішення конкретного спору, оскільки орган опіки та піклування має повноваження встановлювати відомості, одержані в результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні тощо [3, с. 323]. Оцінюючи факт відсутності письмового висновку органу опіки щодо розв'язання спору у справі № 559/1215/19, Верховний Суд у постанові від 12 жовтня 2022 року визнав це порушенням, яке не призвело до неправильного вирішення справи, оскільки у справі, що переглядається, судами встановлено факт самовільного вселення відповідачів до спірного житлового приміщення, а тому висновок щодо розв'язання спору потребуватиме правової оцінки наслідків самовільного вселення, що належить до повноважень суду [36]. Тому брак такого висновку є порушенням норм процесуального права, що може не впливати на правильне вирішення спору по суті [3, с. 323].

Так, у справі за заочним рішенням Дергачівського районного суду Харківської області від 11.05.2012 р. за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про усунення перешкод у користуванні жилим будинком шляхом виселення, позивач на обґрунтування позовних вимог посилався на те, що: «на підставі та відповідно до умов договору про задоволення вимог іпотекодержателя, посвідченого 17.03.2006 р. приватним нотаріусом Харківського міського нотаріального округу ОСОБА_3 та зареєстрованого за реєстровим № 485, вона набула право власності на жилий будинок АДРЕСА_1. 16.02.2010 р. вона зареєструвала в КП «БТІ» Дергачівського району право власності на вищевказаний будинок, але в будинку продовжує проживати відповідач, а також у будинок періодично заїжджають та мешкають там невідомі їй особи. Вважає, що проживання в належному їй на праві власності жилому будинку сторонньої особи перешкоджає їй користуватись і вільно розпоряджатись належним їй майном, що призводить до порушення її права приватної власності. Просить усунути перешкоди в користуванні належним їй на праві власності будинком АДРЕСА_1 шляхом виселення відповідача та всіх осіб, які проживають у будинку». Відповідно в судовому засіданні досліджувався насамперед письмовий доказ – договір про задоволення вимог іпотекодержателя, посвідчений 17.03.2006 р. приватним нотаріусом Харківського міського нотаріального округу ОСОБА_3 та зареєстрований за реєстровим № 485 [37].

В останні роки учасники цієї категорії цивільних справ все частіше подають до суду електронні докази, переважно у вигляді фотографій, відео- та звукозаписів. Доказова діяльність з цим видом доказів має здійснюватися з дотриманням вимог, установлених у статтях 100, 101 ЦПК України [3, с. 323].

Показаннями свідків можуть підтверджуватись ті факти, які складно чи неможливо підтвердити за допомогою письмових або електронних доказів, зокрема, відмову наймача звільнити займане приміщення тощо [3, с. 323]. Так, у справі, яка була розглянута Марганецьким міським судом Дніпропетровської області за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про виселення позивачка обґрунтовувала свої вимоги тим, що їй на праві власності належить житловий будинок за АДРЕСА_1, а відповідач, її онук ОСОБА_2, систематично порушує правила співжиття, ігнорує, ображає, ніде не працює, у позивачки в будинку зникають гроші, добровільно виселитися відповідач з будинку не бажає, порушуючи таким чином права позивачки як власника. Посилаючись на зазначені обставини, ОСОБА_1 просила виселити відповідача з будинку з підстав, передбачених ст. 116 Житлового кодексу України. У судовому засіданні свідок ОСОБА_3 пояснила, що відповідач не наркоман та не зловживає спиртними напоями, але зі слів позивачки свідок знає, що відповідач виносив з дому метал і продавав. Також свідок ОСОБА_4 у судовому засіданні пояснила, що відповідач нормальний, тихий, добрий, спокійний, не грубіян але зі слів позивача знає, що відповідач повітягував із сараю труби та вкрав у позивачки гроші [38].

Висновки. З огляду на викладене вище, до основних особливостей доказів та доказування у справах про виселення можна віднести таке: справи про виселення розглядаються виключно в порядку цивільного судочинства, оскільки в них хоча б однією зі сторін є фізична особа; слід погодитись із позицією В. І. Бобрика про те, що до загального предмета доказування у справах про виселення входять обставини, що свідчать про незаконність проживання або втрату права на проживання відповідача в конкретному житлі, а також про порушення відповідачем прав та/або інтересів позивача, а щодо особливостей доказів та доказування про виселення маємо зазначити, що вони обумовленні особливостями конкретної цивільної справи; для цивільних справ про виселення є характерним використання таких засобів доказування: письмові докази, електронні докази та показання свідків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аврамова О.Є. Право на житло: цивільно-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету.*

- Серія : Юридичні науки. 2017. Вип. 6. Т. 1. С. 52–55.
2. Гальянтич М.К., Тилик Т.М. Поняття житлових прав. *Приватне право і підприємництво.* 2018. Вип. 18. С. 157–161.
3. Бобрик В.І. Процесуальні особливості судового розгляду цивільних справ про виселення. *Правові новели. Науковий юридичний журнал.* 2024. № 22. С. 320–328.
4. Грабовська О.О. Зміст предмета доказування у цивільному судочинстві. *Jurnalul juridic national: teorie și practică.* 2015. № 6. С. 38–41.
5. Коваленко О.О. Зміст предмета доказування у цивільному судочинстві (цивільному процесі). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2018. Випуск 3. Том 1. С. 8–102.
6. Кройтор В.А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 1. С. 113–117.
7. Кройтор В.А. Проблеми визначення предмета доказування в сучасному цивільному судочинстві України. *Право і суспільство.* 2023. № 1. С. 68–76.
8. Кройтор В.А. Розподіл обов'язків з доказування у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Право і суспільство.* 2023. № 4. С. 92–101.
9. Кройтор В.А. Проблеми визначення предмета доказування в справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2023. № 63. С. 92–96.
10. Кройтор В.А., Сліпченко О. І. Розподіл обов'язків з доказування у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. *Порівняльно-аналітичне правознавство.* 2023. № 1. С. 171–179.
11. Погребняк С.П., Кройтор В.А. Судовий захист законних інтересів фізичних осіб при примусовому наданні медичної допомоги : монографія. Харків : НікаНова, 2012. 278 с.
12. Сліпченко О.І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2010. 22 с.
13. Сліпченко О.І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2010. 22 с.

14. Сліпченко О.І., Кройтор В.А. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2012. 244 с.
15. Цивільний процес : навч. посіб. / В.А. Кройтор, Я.М. Садикова ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Суми, 2020. 372 с.
16. Цивільний процес : навч. посіб. / [О.Г. Бортнік, О.Л. Зайцев, В.А. Кройтор та ін.] ; за заг. ред. проф. В.А. Кройтора ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с.
17. Супрун Т.С. Докази та доказування у справах про встановлення та оспорування батьківства (материнства) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2017. 236 с.
18. Супрун Т.С. Докази та доказування у справах про встановлення та оспорування батьківства (материнства) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2017. 18 с.
19. Супрун Т.С. Поняття предмета доказування у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2016. № 5. С. 190–198. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_5_33.pdf.
20. Тertiшніков В.І. Цивільний процес України : наук.-практ. посіб. Вид. 5-те, доп. і перероб. Харків : Юрайт, 2013. 424 с.
21. Тertiшніков Р.В. Доказування і докази в судочинстві України : наук.-практ. посіб. Харків : ФІНН, 2009. 88 с.
22. Фурса С.Я. Окреме провадження в цивільному процесі України : навч. посіб. Київ : Поліграфічний центр КНУ, 1999. 309 с.
23. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. Київ : Вид. Фурса С.Я. ; КНТ, 2005. 256 с. (Серія: Процесуальні науки).
24. Цюра Т. Загальні проблеми діяльності суду при дослідженні та оцінці доказів. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 11. С. 49–52.
25. Штефан А.С. Вчення про механізм доказування в цивільному судочинстві : монографія. НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ. Київ : Інтерсервіс, 2018. 392 с.
26. Штефан А.С. Механізм доказування: теорія і практика у цивільному судочинстві : монографія. НДІ інтелектуальної власності НАПрНУ. Київ : Інтерсервіс, 2021. 444 с.
27. Штефан О.О. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 368 с.
28. Штефан О.О. Цивільний процесуальний захист суб'єктивного авторського права: теорія, законодавство, судова практика : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2017. 544 с.
29. Штефан М.Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, перероб. та доповн. Київ : Ін Юре, 2001. 694 с.
30. Цивільний процес. Підручник [за заг. ред. д. ю. н., доцента М.М. Ясинка]. Київ : Алерта, 2014. 744 с.
31. Породько В.В. Підстави виселення зі службового житла в контексті висновків Великої палати Верховного Суду. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 39–43.
32. Кройтор В.А. Система цивільно-правових засобів захисту житлових прав. *Право і безпека*. 2016. № 1 (60). С. 135–140.
33. Постанова Верховного Суду від 17 серпня 2022 р. у справі № 607/15017/20-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106204809>.
34. Цивільне процесуальне право України : підруч. для юрид. вузів і фак. / В.В. Комаров, В.І. Тertiшніков, Є.Г. Пушкар та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 1999. 592 с.
35. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів першої судової палати касаційного цивільного суду від 28 грудня 2022 р. у справі № 752/2545/21. Проведення № 61-7437св22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108262221>.
36. Постанова Верховного Суду від 12 жовтня 2022 р. у справі № 559/1215/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106868297>.
37. Заочне рішення Дергачівського районного суду Харківської області від 11.05.2012 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/24030869>.
38. Рішення Марганецького міського суду Дніпропетровської області від 27 березня 2013 р. у справі № 0424/2999/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41351863>.

УДК 347.95

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.46>

СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ «ВІДКРИТІСТЬ», «ГЛАСНІСТЬ» І «ПУБЛІЧНІСТЬ» ПРИ РОЗКРИТТІ ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ ГЛАСНОСТІ ТА ВІДКРИТОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Тімонов А.І.,

аспірант кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ,
адвокат

Тімонов А.І. Співвідношення категорій «відкритість», «гласність» та «публічність» при розкритті змісту принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України.

У статті обґрунтовується актуальність і необхідність подальшого поглибленого наукового дослідження змісту та значення принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України. Автором розглянута проблема співвідношення категорій «відкритість», «гласність» і «публічність» при розкритті змісту принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України. Наголошено, що зміни, які відбулися за останні роки в економіці, політиці, праві України, впливають на розвиток доктрини правових принципів, зокрема й на розвиток теорії принципів цивільного процесуального права.

У праці обстоюється теза про те, що наразі вказану засаду варто розглядати як дві основні вимоги до суду, що й має позначатись і в назві цього принципу – принцип гласності та відкритості в цивільному судочинстві України. Цей висновок, як уже зазначалося, зокрема підтверджується й оновленим цивільним процесуальним законодавством.

Зважаючи на національне цивільне процесуальне законодавство, положення міжнародно-правових актів, практику ЄСПЛ, можна дійти висновку, що змістовні положення принципу гласності та відкритості цивільного судочинства мають сприяти завданням судочинства, безпосередньо справедливому судовому розгляду, забезпечення якого є одним з основоположних принципів демократичного суспільства у значенні Конвенції (п. 56 рішення ЄСПЛ від 10 грудня 2009 р. у справі «Шагін проти України», п. 79 рішення ЄСПЛ від 4 грудня 2008 р. у справі «Белашев проти Росії»). Обов'язковою складовою принципу гласності та відкритості цивільного судочинства є його відкритість, оскільки відмова національних органів повідомити заявникові про дату та час слухання в цій справі розглядалася як порушення гласності судового

розгляду (п. 40 рішення ЄСПЛ від 8 листопада 2005 р. у справі «Стрижак проти України»).

У статті доведено, що реалізація принципу гласності та відкритості цивільного судочинства відбувається, з одного боку, досягненням завдань і мети цивільного судочинства, а з іншого – реалізацією права на справедливий судовий розгляд та одну з його складових – права на доступ до правосуддя.

Ключові слова: право на доступ до правосуддя, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, принцип гласності та відкритості в цивільному судочинстві України, рішення Європейського суду з прав людини, принципи цивільного судочинства, цивільне судочинство, гласність, публічність, відкритість.

Timonov A.I. Correlation of categories of “transparency”, “visibility” and “publicity” when revealing the content of the principle of publicity and transparency in civil judiciary of Ukraine.

The author of the article has substantiated the relevance and necessity of further in-depth scientific research of the content and significance of the principle of publicity and transparency in civil judiciary of Ukraine. The author has studied the problem of correlation of the categories of “transparency”, “visibility” and “publicity” when revealing the content of the principle of publicity and transparency in civil judiciary of Ukraine. It has been emphasized that the changes that had recently taken place in the economy, politics and law of Ukraine affect the development of the doctrine of legal principles, in particular, the development of the theory of principles of civil procedural law.

The author of this work argues the thesis that the specified basis should be currently considered as two main requirements for the court, which has to be indicated in the title of this principle – the principle of publicity and transparency in civil legal proceedings of Ukraine. This conclusion, as it has been already noted, is particularly confirmed by the updated civil procedural legislation.

Taking into account the national civil procedural legislation, the provisions of international legal acts, the ECHR case-law, one can make a conclusion that the substantive provisions of the principle of publicity and transparency of civil legal proceedings should contribute to the tasks of the judiciary, directly to a fair trial, whose guaranteeing is one of the fundamental principles of a democratic society in terms of the Convention (paragraph 56 of the ECHR judgment of 10 December 2009 in the case of "Shagin v. Ukraine", paragraph 79 of the ECHR judgment of 4 December 2008 in the case of "Belashev v. Russia"). A mandatory component of the principle of publicity and transparency of civil legal proceedings is its openness, since the refusal of the national authorities to inform the applicant about the date and time of the hearing in this case was considered as a violation of publicity of the trial (paragraph 40 of the ECHR judgment of 8 November 2005 in the case of "Strizhak against Ukraine").

The author of the article has proved that the implementation of the principle of publicity and transparency of civil judiciary takes place, on the one hand, by achieving the tasks and purpose of civil legal proceedings, and on the other, by implementing the right to a fair trial and one of its components – the right to access to justice.

Key words: the right to access to justice, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950, the principle of publicity and transparency within civil legal proceedings of Ukraine, the judgment of the European Court of Human Rights, principles of civil legal proceedings, civil judiciary, visibility, publicity, transparency.

Постановка проблеми та її актуальність.

Проблема принципів активно досліджується у доктрині цивільного процесуального права. Так, М.М. Ясинок принципи цивільного судочинства визначає як загальні, основні положення, які закріплені в нормах права й діють у межах цивільної процесуальної форми, регламентуючи при цьому повноваження, процесуальну діяльність суду та інших учасників процесу, їхнє процесуально-правове становище [36, с. 5, 8]. Н.Ю. Сакарою під принципами цивільного судочинства пропонується розуміти «нормативно закріплені вимоги, що відбивають цінності цивільного процесуального права, відтворюють стандарти справедливого судочинства та визначають порядок його здійснення, які пред'являються до суду та інших учасників судового процесу, що носять загальний, стабільний та імперативний характер, виконуючи регулятивну й інтерпретаційну функції щодо звичайних норм цивільного процесуального права» [26, с. 87].

У працях науковців зокрема досліджується проблематика визначення поняття (ознак поняття) та змісту принципів цивільного процесуального права. О.В. Рожнов звертає увагу на наявність ознак принципів цивільного судочинства, до яких віднесено зміст принципів, тобто систему основоположних ідей судочинства, їхню нормативну природу, дієвість і пріоритетність, які можна порівняти зі звичайними нормами права; закріпленість у нормах цивільного процесуального законодавства; пов'язаність із цивільним процесом тощо. У результаті сформульовано визначення принципів цивільного судочинства як таких, що являють собою систему правових вимог, завдяки яким забезпечується своєчасність розгляду й вирішення цивільних справ шляхом найбільш повного й раціонального використання процесуальних засобів, спрямованих на швидке й правильне вирішення цивільних справ [25, с. 5, 12].

Серед останніх досліджень проблеми принципів у доктрині цивільного процесуального права слід виділити ґрунтовне монографічне дослідження В.А. Кройтора «Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики» (2020 р.) [12] та його дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук [15; 16]. Вчений надає наступне визначення поняття принципів цивільного судочинства (беручи за основу виокремлені суттєві ознаки поняття принципів цивільного судочинства та наявні доктринальні підходи до їх розуміння), під якими слід розуміти вихідні, основоположні засади, які є об'єктивними за змістом і суб'єктивними за формою втілення, виражають найбільш загальний характер правових вимог, що ставляться до суду й учасників цивільного процесу, є універсальними, оскільки впливають на всі цивільно-процесуальні норми, потребують урахування під час кожного правозастосування, мають імперативний характер, бо відхилення від них неприпустиме, і визначають процес формування, функціонування та розвитку всієї галузі цивільного процесуального права [15, с. 7].

Привертає увагу, що майже всі дослідники зауважують, що зміни, які відбулися за останні роки в економіці, політиці, праві України, впливають на розвиток доктрини правових принципів, зокрема й на розвиток теорії принципів цивільного процесуального права. У міру розвитку суспільних відносин і галузі права певною мірою змінюються їх склад, зміст, сфера застосування, гарантії реалізації, що потребує відповідного наукового дослідження. Як влучно зауважила дослідниця проблеми принципів цивільного процесуального права О.О. Штефан, семантичне значення цього терміна вказує на соціальні зміни в суспільстві у процесі його розвитку, стан

законодавства у відповідний історичний період, що впливає на характер і здійснення судочинства стосовно розгляду та вирішення цивільних справ. Тому визначення принципів цивільного процесуального права перебуває в постійному розвитку [35, с. 5-6]. Зазначене повною мірою стосується й одного з основних принципів цивільного процесуального права – принципу гласності й відкритості цивільного судочинства.

Особливої гостроти набуває проблематика принципу гласності та відкритості цивільного судочинства у процесі здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану, який введено на території нашої країни в результаті військової агресії РФ проти України з 24 лютого 2022 року.

Вважаю, що питання визначення змісту принципів цивільного процесуального права загалом і принципу гласності та відкритості цивільного судочинства в ході здійснення правосуддя зокрема, не втрачають своєї актуальності та потребують ще більшої уваги науковців і практиків. Окремого дослідження потребує проблема співвідношення категорій «відкритість», «гласність» і «публічність» при розкритті змісту принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України.

Стан опрацювання проблеми. Окремі питання, присвячені розкриттю значення принципу гласності та відкритості цивільного судочинства, в сучасній доктрині цивільного процесуального права досліджували: І.О. Ізарова [3], В.В. Комаров [17], В.В. Король [5], В.А. Кройтор [6–16], Ж.М. Мельник-Томенко [18], А.Г. Серветник [27], В.І. Тертишніков [29–31], Ю.А. Турлова [32, с. 195–198], М.Й. Штефан [34], О.О. Штефан [35] та інші. Аналіз наявних досліджень свідчить про неоднозначність підходів до розуміння значення принципу гласності та відкритості цивільного судочинства та, як наслідок, про неоднозначність бачення реалізації його окремих аспектів у процесі здійснення цивільного судочинства в Україні.

Мета статті. Зважаючи на зазначене, варто проаналізувати наявні в цивільній процесуальній доктрині підходи до визначення співвідношення категорій «відкритість», «гласність» і «публічність» при розкритті змісту принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві України.

Виклад основного матеріалу. Принцип гласності та відкритості цивільного судочинства є конституційним і міжгалузевим принципом цивільного процесуального права, який має нормативне закріплення як на національному, так і на міжнародному рівнях правового регулювання.

На національному рівні ст. 129 Конституції України закріплений як засада судочинства

принцип гласності судового процесу та його повне фіксування технічними засобами [4]. У чинному процесуальному законодавстві зазначений принцип закріплено в переліку основних засад (принципів) цивільного судочинства. Безпосередньо він закріплений у п. 3 ч. 3 ст. 2 ЦПК України [33]. Крім того, сутність принципу гласності та відкритості цивільного судочинства розкривається у ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII [21], а також у статтях 7 та 8 ЦПК України [33].

У доктрині цивільного процесуального права існує певна дискусія щодо складових принципу гласності та відкритості в цивільному судочинстві. Розглядаючи співвідношення цих понять, доцільно звернутися до тлумачних словників української мови. Слово «гласність» є абстрактним іменником слова «гласний», що означає «доступний для широкої громадськості; відкритий, публічний» [28, с. 80; 1, с. 244]. Своєю чергою, слово «відкритість» – це властивість і стан за таким значенням слова «відкритий», як: а) прямий, відвертий, щирий (про вдачу, погляд і т. ін. або людину з такою вдачею); б) неприхований, нетаємний; явний; в) зовнішній; наземний тощо [1, с. 172]. Неважко звернути увагу на те, що зміст цих слів підтверджує їх лінгвістичну близькість.

Неспинна дискусія щодо сутності принципу гласності, викликана зокрема змістом ч. 1 ст. 7 ЦПК України, відповідно до якої гласність судового процесу визначається як усний і відкритий розгляд справ у судах. Так, одні науковці розглядають відкритість як елемент принципу гласності. М.Й. Штефан вважав, що закріплене в ЦПК України визначення змісту принципу гласності як відкритого розгляду справ у суді, не є повним. Гласність означає також відкритість усіх матеріалів справи для осіб, які беруть участь у справі, їхнє право ознайомлюватися з ними, обов'язкове їх інформування про час і місце судового засідання та про виконання окремих процесуальних дій. Гласність судового розгляду полягає також у праві публікувати звіти й повідомлення про судові процеси у пресі, інформувати про них по радіо, телебаченню та з використанням інших засобів масової інформації, обговорювати матеріали справи в трудовому колективі тощо. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної чи письмової інформації щодо результатів розгляду справи [34, с. 40]. В.А. Кройтор вважає, що відкритість є однією з форм реалізації гласності судочинства [13, с. 421].

У сучасній цивільній процесуальній доктрині існує тенденція до розширеного тлумачення змісту принципу гласності та відкритості цивільного судочинства. Так, В.В. Комаров гласність судочинства

чинства розглядає у трьох аспектах: як обов'язок суду забезпечити гласність судочинства; як право сторін на гласний розгляд справи; право бажаючих (публіки) бути присутніми у відкритих судових засіданнях, розповсюджувати та отримувати інформацію про діяльність суду [22, с. 61]. О.О. Штефан вважає, що принцип гласності та відкритості цивільного судочинства має три складові: 1) гласність; 2) відкритість; 3) повне фіксування технічними засобами судового процесу задля досягнення мети цивільного судочинства – ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [35, с. 6]. Відповідно, вчена вважає, що цей принцип має й позначатись як принцип гласності та відкритості судового процесу та його повне фіксування технічними засобами в цивільному судочинстві.

Ж.М. Мельник-Томенко зазначає, що принципи гласності та відкритості мають розглядатися як окремі засади судочинства, що, у тому числі, підтверджується їх нормативною фіксацією в окремих статтях кодексу [18].

О.А. Мілієнко, своєю чергою, висловила припущення про недоцільність подвійних або потрійних назв відповідного принципу («гласність і відкритість», «гласність і доступність», «гласність і прозорість», «гласність і публічність»). Вчена на підставі аналізу відповідних норм КАС України, доктринальних досліджень щодо змісту принципу гласності, аналізу кодифікованих процесуальних актів (ГПК України, ЦПК України, КАС України, КПК України) та їх історичних попередників щодо тлумачення змісту принципів гласності та відкритості дійшла висновку, що «... найбільш оптимальною є назва "гласність"» [19, с. 4]. Разом з тим, О.А. Мілієнко, узагальнивши наявні доктринальні джерела, в яких досліджуються засади гласності та відкритості, формулює дефініцію цих принципів під терміном «принцип гласності та відкритості адміністративного процесу», що суперечить висловленій нею ж тезі. Так, на переконання вченої, – це один з базових принципів, на якому ґрунтуються норми адміністративного процесуального законодавства, реалізація якого забезпечується проведенням відкритого та усного судового розгляду адміністративної справи, винятком з якого є встановлені відповідним законодавством випадки. При цьому, як окремо наголошує вчена, дотримання принципу гласності та відкритості адміністративного процесу передбачає здійснення судом певних дій, які можна розділити на окремі етапи. Кожна здійснена судом дія з реалізації цього принципу має наслідком можливість для учасників судового розгляду та громадськості скористатись (активні дії; реалізація прав) чи не скористатись (пасивна поведінка щодо реалізації

своїх прав, або, іншими словами, «нереалізація наданих прав») [20, с. 71-72].

Вважаю, що **виходячи з назви й змісту ст. 7 «Гласність судового процесу» та ст. 8 «Відкритість інформації щодо справи» ЦПК України, зміст принципу гласності цивільного судочинства становлять дві основні правові вимоги, звернені прямо до суду, щодо необхідності забезпечення гласності та відкритості судового процесу, які претендують і на зазначені у визначенні назви самого принципу – принцип гласності й відкритості цивільного судочинства.**

Така позиція знайшла підтримку у цілої низки вчених-процесуалістів. Так, у комплексі та єдності змісту двох складових (відкритості та гласності) розглядає цей принцип і М.В. Джафарова, на думку якої ознаками вказаного принципу є те, що: 1) він характеризує сутність і соціальний зміст права, являє собою одну з вихідних засад процесу формування, розвитку та функціонування конкретних правових норм і діяльності, що здійснюється на їх основі; 2) ґрунтується на конституційному праві доступу до інформації щодо здійснення правосуддя (розгляду адміністративних справ) та, відповідно, забезпечує його реалізацію; 3) отримав своє текстуальне та нормативне закріплення високого рівня узагальнення; дістав не лише певне конституційне закріплення (визнання необхідності), а й загальні умови та гарантії його реалізації як сформульованої вимоги до суду; 4) його здійснення є формою реалізації громадського контролю, дієвим засобом формування громадської думки про адміністративне судочинство, перевірки соціальної сутності права і, як наслідок, підвищення соціально-політичної активності громадян і зміцнення авторитету адміністративного суду та правосуддя в цілому; 5) він є дієвим засобом виховання правової, моральної та політичної культури громадян; 6) з його допомогою реалізуються завдання адміністративного судочинства; 7) він виступає гарантією законності при розгляді адміністративних справ судами [2, с. 103].

У цивільній процесуальній доктрині поряд з категорією «гласність» дослідники як синоніми використовують «відкритість» і «публічність». В.А. Кройтор, виходячи зі змісту ст. 7 ЦПК України, вважає, що зміст принципу гласності цивільного судочинства становлять правові вимоги, звернені прямо до суду (процесуальний зміст принципу гласності) і положення, які закріплюють права громадян, що виникають у зв'язку з проведенням відкритого судового розгляду (публічність) [13, с. 421]. Вважаю за можливе погодитись із такою позицією вченого.

Важливо зупинитись і на питанні значення принципу гласності та відкритості цивільного

судочинства. Вважаю за можливе підтримати позицію авторів, які зазначають, що гласність судового процесу в цілому є похідною від принципу незалежності суду та рівності сторін у судочинстві, забезпечує «прозорість» судочинства, тобто судовий процес стає «прозорим» за умов визнання пріоритету прав людини і громадянина, а суспільство зацікавлене в незалежному суді та рівності сторін, і тому лише в умовах гласності судова незалежність і рівність сторін стають гарантованими; натомість гласність судочинства, яка також є необхідним елементом правосудної діяльності органів судової влади та умовою реалізації права на судовий захист інтересів суспільства у справедливому правосудді, проявляється в таких трьох аспектах: обов'язок суду забезпечити гласність судочинства; право сторін на гласний розгляд справи; право бажаючих бути присутніми у відкритих судових засіданнях, поширювати та отримувати інформацію про діяльність суду [17, с. 45].

Висновки. У підсумку викладеного зауважимо, що в цілому підтримуючи окремі висловлені вище тези з приводу доктринального тлумачення змісту принципу гласності та відкритості (саме як засади судочинства) та їх співвідношення між собою, відзначаю, що наразі вказану засаду варто розглядати як дві основні вимоги до суду, що й має позначатись і в назві цього принципу. Цей висновок, як уже зазначалося, зокрема підтверджується й оновленим цивільним процесуальним законодавством.

Зважаючи на національне цивільне процесуальне законодавство, положення міжнародно-правових актів, практику ЄСПЛ, можна дійти висновку, що змістовні положення принципу гласності та відкритості цивільного судочинства мають сприяти завданням судочинства, безпосередньо справедливому судовому розгляду, забезпечення якого є одним з основоположних принципів демократичного суспільства у значенні Конвенції (п. 56 рішення ЄСПЛ від 10 грудня 2009 р. у справі «Шагін проти України») [24].

Обов'язковою складовою принципу гласності та відкритості цивільного судочинства є його відкритість, оскільки відмова національних органів повідомити заявникові про дату та час слухання в цій справі розглядалася як порушення гласності судового розгляду (п. 40 рішення ЄСПЛ від 8 листопада 2005 р. у справі «Стрижак проти України») [23].

Таким чином, виходячи з назви й змісту ст. 7 «Гласність судового процесу» та ст. 8 «Відкритість інформації щодо справи» ЦПК України, зміст принципу гласності цивільного судочинства становлять дві основні правові вимоги, звернені прямо до суду, щодо необхідності забезпечення гласності та відкритості судового процесу, які претендують і на зазначені у визначенні назви

самого принципу – принцип гласності й відкритості цивільного судочинства.

Реалізація принципу гласності та відкритості цивільного судочинства, є, з одного боку, досягненням завдань і мети цивільного судочинства, а з іншого – реалізацією права на справедливий судовий розгляд та одну з його складових – права на доступ до правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
2. Джафарова М.В. Зміст та процесуальне значення принципу гласності та відкритості адміністративного судочинства України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Вип. 1. Т. 2. Херсон, 2014. С. 99–104.
3. Ізарова І.О. Закритий судовий розгляд справ в порядку цивільного судочинства: практика Європейського Суду. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 295–299.
4. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 24.08.2023).
5. Король В.В. Фіксування судового засідання за допомогою технічних засобів як складова засади гласності і відкритості кримінального провадження. *Наше право*. 2015. № 4. С. 104–110.
6. Кройтор В.А. Гласність як одна з основних засад цивільного судочинства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2008. № 2. С. 64–66.
7. Кройтор В.А. Дія принципу поєднання гласності та можливості її обмеження в цивільному судочинстві при розгляді справ про усиновлення дітей. *Приватне та публічне право*. 2017. № 3. С. 49–53.
8. Кройтор В.А. Засади публічності в римському цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 4. С. 68–71.
9. Кройтор В.А. Зміст принципу гласності цивільного судочинства: процесуальний аспект. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. № 25. С. 354–360.
10. Кройтор В.А. Підстави та загальний порядок здійснення розгляду цивільної справи у закритому судовому засіданні. *Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского*. Серія: Юридические науки. 2007. Т. 20 (59), № 1. С. 88–93.

11. Кройтор В.А. Принцип усності в цивільному судочинстві. *Право і безпека*. 2009. № 2. С. 144–151.
12. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.
13. Кройтор В.А. Процесуальний зміст принципу гласності цивільного судочинства. *Форум права*. 2011. № 3. С. 419–427. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 24.12.2023).
14. Кройтор В.А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 42. С. 15–23.
15. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства : автореф. ... дис. д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 40 с.
16. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 600 с.
17. Курс цивільного процесу : підруч. / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
18. Мельник-Томенко Ж.М. Принципи гласності судового процесу і відкритості інформації щодо справи: правова природа та наукові підходи до її визнання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Том 3. Випуск 1(16). С. 161–166. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1-3_2017/34.pdf (дата звернення: 12.09.2024).
19. Мілієнко О.А. Принципи гласності та відкритості в адміністративному судочинстві України: теорія, досвід реалізації та адаптації до європейських стандартів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 : адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запоріжжя, 2016. 18 с.
20. Мілієнко О.А. Принципи гласності та відкритості в адміністративному судочинстві України: теорія, досвід реалізації та адаптації до європейських стандартів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2016. 254 с.
21. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 24.01.2024).
22. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, В.В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. В.В. Комарова. Харків : Харків юридичний, 2008. 928 с.
23. Рішення Європейського суду з прав людини від 08.11.2005 р. у справі «Стрижак проти України». URL: http://zaNon2.rada.gov.ua/laws/show/980_441 (дата доступу: 05.12.2023).
24. Рішення Європейського суду з прав людини від 10.12.2009 р. у справі «Шагін проти України». URL: http://zaNon3.rada.gov.ua/laws/show/974_612 (дата доступу: 05.12.2023).
25. Рожнов О.В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 20 с.
26. Сакара Н.Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 77–89.
27. Серветник А.Г. Співвідношення принципів відкритості, гласності та публічності цивільного судочинства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. № 12. Том 2. С. 58–61.
28. Словник української мови : в 11 т. Т. 2 : Г–Ж / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; редкол. : І.К. Білодід (голова) та ін. ; уклали : А.П. Білоштан та ін. ; ред. : П.П. Доценко, Л.А. Юрчук. Київ : Наукова думка, 1971. 550 с.
29. Тертишніков В.І. Поняття та значення принципів цивільного процесуального права. *Цивільне процесуальне право України* : підруч. для юрид. вузів і ф-тів / В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, Є.Г. Пушкар та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 1999. 592 с.
30. Тертишніков В.І. Принципи цивільно-процесуального права : текст лекції. Харків : Юрид. ін-т, 1991. 20 с.
31. Тертишніков В.І. Цивільний процес (лекції) : навч.-практ. посіб. Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2011. 230 с.
32. Турлова Ю.А. Принцип гласності в оновленому процесуальному законодавстві України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 195–198.
33. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–42. Ст. 492.
34. Штефан М.Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. 696 с.

35. Штефан О. Принцип гласності та відкритості судового процесу і його повне фіксування технічними засобами в цивільному судочинстві України. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 2. С. 5–14.
36. Ясинок М.М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 23 с.

ВПЛИВ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА НА ВМОТИВОВАНІСТЬ СУДОВОГО РІШЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Шкаровський Д.О.,

аспірант Харківського національного університету

внутрішніх справ,

адвокат

Шкаровський Д.О. Вплив принципів цивільного судочинства на вмотивованість судового рішення у цивільному судочинстві.

У статті розглядається проблема наявності впливу принципів цивільного судочинства на вмотивованість судового рішення в цивільному судочинстві. Зазначена правова проблема залишається актуальною, оскільки питання обов'язковості наведення мотивів у судовому рішенні під час здійснення правосуддя в цивільному судочинстві не вирішене повністю.

Проаналізовано історично сформований взаємозв'язок між принципами цивільного судочинства та необхідністю наведення мотивів у судовому рішенні. Зроблено висновок, що принципи цивільного судочинства історично за своєю правовою природою є динамічними та постійно еволюціонують, внаслідок чого їх правова основа постійно змінюється. При цьому вмотивованість судового рішення, попри відсутність законодавчого закріплення, залишається невіддільною складовою законного судового рішення.

Здійснено порівняння принципів цивільного судочинства з мотивуванням судового рішення – як обов'язковою складовою будь-якого рішення в цивільному судочинстві. Наочно продемонстровано вплив принципів судового судочинства на еволюційну природу наявності мотивів у судових рішеннях і встановлення їх обов'язковості. У статті проаналізовано та висвітлено механізм впливу принципів цивільного судочинства на вмотивованість судового рішення та отриманих наслідків. Більш того, проаналізовано безпосередню взаємодію верховенства права як теоретично-практичної категорії та основоположного принципу правовладдя із вмотивованістю судового рішення – як невід'ємного елементу справедливого та законного судового рішення в цивільному судочинстві. Зроблено висновок про те, що верховенство права як принцип цивільного судочинства вже закладений у вимозі вмотивованості судового рішення та є його складовою.

Досліджено низку праць, в яких науковці розкривають зміст принципів цивільного судочин-

ства та визначають їх роль під час здійснення ефективного правосуддя в цивільному судочинстві. Проте автор звертає увагу на недостатню розкритість у працях дослідників питання вмотивованості судового рішення як його обов'язкової складової в умовах відсутності нормативного закріплення в цивільному процесуальному законодавстві України. У статті зазначається, що напрацювання, в яких розглядається взаємодія принципів цивільного судочинства із вмотивованістю судового рішення, є поодинокими та не відбивають всю суть існуючої правової проблеми.

При цьому у праці детально висвітлено здійснення сучасного впливу принципів цивільного судочинства на мотивування судового рішення. Зокрема, підтримано думки науковців щодо неможливості реалізації судового рішення як без належного мотивування, так і без дотримання принципів цивільного процесу. Так, автор зробив висновок про те, що кожний принцип цивільного судочинства є невіддільною складовою вмотивованості судового рішення. Вказане не тільки пояснює існуючий взаємозв'язок між застосуванням принципів цивільного судочинства та ефективним здійсненням правосуддя, а й демонструє досягнення завдань цивільного судочинства.

Ключові слова: принципи цивільного судочинства, мотивування, вмотивованість судового рішення, цивільне судочинство, верховенство права, виконання рішення суду, змагальність судового процесу, гласність, розумність строків.

Shkarovskyi D.O. Influence of civil legal proceedings' principles on judgement's justification within civil judiciary.

The author of the article studies the problem of the influence of civil legal proceedings' principles on a judgement's justification within civil judiciary. The specified legal problem remains relevant, since the issue of the obligation to provide reasons in a judgement during the administration of justice within civil legal proceedings is not fully resolved.

The historically formed relationship between the principles of civil legal proceedings and the need to provide reasons in a judgement has been analyzed. It has been concluded that the principles of civil legal proceedings are historically dynamic by their legal nature and are constantly evolving, as a result their legal basis is constantly being changed. At the same time, a judgement's justification remains an integral component of a legal court decision, despite the lack of legislative consolidation.

The author has carried out a comparison of the principles of civil legal proceedings with a judgement's justification as a mandatory component of any decision within civil judiciary. The influence of the principles of judicial proceedings on the evolutionary nature of motives in court decisions and establishment of their bindingness has been clearly demonstrated. The author of the article has analyzed and highlighted the mechanism of influence of the principles of civil legal proceedings on a judgement's justification and the resulting consequences. Moreover, the author has analyzed the direct interaction of the rule of law as a theoretical and practical category and the fundamental principle of the rule of law with a judgement's justification as an integral element of a fair and legal court decision within civil judiciary. It has been concluded that the rule of law as a principle of civil legal proceedings had been already incorporated in the requirement of a judgement's justification and is its component.

A number of works have been studied where scholars reveal the content of the principles of civil legal proceedings and determine their role in the implementation of effective justice within civil judiciary. However, the author draws attention that the issues of a judgement's justification as its mandatory component in terms of the absence of regulatory consolidation in civil procedural legislation of Ukraine are insufficiently revealed in the works of researchers. It has been noted in the article that the studies, which consider the interaction of the principles of civil legal proceedings with a judgement's justification are very rare and do not reflect the entire essence of the existing legal problem.

At the same time, this paper has illustrated in details the modern influence of the principles of civil legal proceedings on a judgement's justification. In particular, we support the opinions of scholars regarding the impossibility of implementing a judgement both without proper justification and without observing the principles of civil proceedings. Thus, the author has concluded that every principle of civil legal proceedings is an integral component of a judgement's justification. The specified both explains the existing relationship between the application of the principles of civil

legal proceedings and the effective administration of justice and demonstrates the achievement of the tasks of civil judiciary.

Key words: principles of civil legal proceedings, motivation, judgement's justification, civil judiciary, rule of law, execution of court decisions, adversarial principle of court proceedings, publicity, reasonableness of terms.

Постановка проблеми. Питання вмотивованості судового рішення в цивільному судочинстві залишається частково невизначеним і суперечливим у юридичній науковій спільноті. Оцінка впливу принципів цивільного судочинства на вмотивованість судових рішень під час здійснення правосуддя є ще більш невизначеним питанням.

Невід'ємність вмотивованості судового рішення безпосередньо пов'язана з правом на справедливий суд, закріпленим ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) [1]. Важливою складовою досліджуваного питання є встановлення наявності впливу принципів цивільного судочинства у значенні загальноправової категорії на вмотивованість судового рішення. Позиції науковців у цьому різняться. Так, В.В. Городовенко виокремлює вмотивованість судових рішень в окрему категорію «процедурних принципів» судової влади [2, с. 13]. В.А. Кройтор дотримується іншої думки та стверджує про існування аксіоми цивільного судочинства: «рішення суду має бути мотивованим» [3, с. 213]. При цьому заслуговує на увагу висновок вченого про те, що «сутність аксіом цивільного процесуального права пояснюється перевіркою певних правил поведінки учасників цивільного процесу насамперед у ході багатовікової правозастосовної практики. Під час визначення поняття правових аксіом є обов'язковою вказівка на необхідність закріплення таких аксіом у відповідних правових нормах. Аксіомами в цивільному процесуальному праві слід вважати такі історично виокремлені прості (звичні, самоочевидні) юридичні істини, які в результаті багатовікової практики їх застосування встановлюють правила поведінки суду та учасників цивільного процесу, відбивають соціальну сутність права, закріплену в нормах цивільного процесуального права та, відповідно, регулюють відносини, що складаються в період і в результаті здійснення правосуддя по цивільних справах» [4, с. 165-166].

Відсутність усталеності та однозначності в позиціях у межах наукової спільноти щодо наявності взаємозв'язку принципами цивільного судочинства та вимогою вмотивованості судового рішення, підвищує актуальність досліджуваного питання. Необхідність вирішення правової проблеми в частині співвідношення необхідності

мотивування рішення суду з існуючими принципами цивільного процесу зумовлена також розвитком національного та міжнародного процесуального законодавства. Зважаючи на виклики, які постають перед Україною в частині забезпечення права на справедливий суд і здійснення якісного та ефективного правосуддя в цивільному судочинстві, дослідження питання вмотивованості судового рішення та її взаємодії з принципами цивільного судочинства є важливим та актуальним.

Досягнення консенсусу в юридичній науковій спільноті та вирішення розглянутої проблеми підвищить якість цивільного процесуального законодавства та його тлумачення з правової точки зору.

Мета дослідження. Встановлення наявності впливу принципів цивільного судочинства на вмотивованість судового рішення при здійсненні правосуддя в цивільному судочинстві.

Стан опрацювання проблематики. Проаналізована юридична література та наукові напрацювання вчених, які досліджували питання вмотивованості судових рішень і принципів цивільного процесу в системі цивільного судочинства. Серед них можна виокремити праці: В.А. Кройтора, В.В. Городовенка, О.В. Гетманцева, В.В. Комарова та інших. Дослідження та праці вказаних науковців беззаперечно є фундаментальним правовим надбанням для розвитку теоретично-практичного виміру цивільного судочинства. При цьому, незважаючи на ґрунтовний вклад зазначених дослідників, питання впливу принципів цивільного судочинства на вмотивованість судового рішення залишається невирішеним. Зважаючи на це, поставлене питання потребує додаткового аналізу з використанням напрацювань науковців і подальшого розвитку їх ідей для формулювання кінцевих висновків з метою остаточного вирішення досліджуваного питання.

Виклад основного матеріалу. Дослідження взаємозв'язку принципів цивільного судочинства та вимоги вмотивованості судового рішення є наріжним каменем на шляху до розуміння та тлумачення права на справедливий суд у контексті конвенційних норм.

О. Калачова у своїй роботі зауважує, що: «Особливої уваги заслуговує такий елемент права на справедливий судовий розгляд, як вмотивованість судових рішень, оскільки Конвенція текстуально не регламентує вимоги зазначати в рішеннях суду відповідні підстави та мотиви, ґрунтуючись на яких національна судова установа дійшла висновків у конкретному спорі. Указана вимога інтерпретована в рішеннях Європейського суду» [5, с. 79].

Існування вимоги вмотивованості поза межами нормативного закріплення не означає від-

сутність формального впливу. Так, для висвітлення вимоги вмотивованості судового рішення в цивільному судочинстві, доцільно посилатися на основоположні ідеї (принципи та аксіоми цивільного судочинства), які характеризують саму сутність цивільного процесу.

Принципи права визначають сутність самих відносин та їх соціальну спрямованість, галузеві особливості правового регулювання, що сприяє однорідності розуміння сенсу правових норм, в їх єдиному правозастосуванні. Крім цього, принципи права використовуються при усуненні прогалин у праві [6, с. 13]. Цивільне судочинство розкривається через принципи права та втілюється в них. Застосування основоположних ідей зумовлює можливість здійснювати якісне правосуддя, приймаючи обґрунтовані та вмотивовані судові рішення. Принципи цивільного судочинства безпосередньо закріплені у ЦПК України, зокрема, у статті 2 [7]. Законодавець визначив перелік із 12 невіддільних засад, які характеризують процедуру цивільного судочинства та виступають взірцевими орієнтирами під час здійснення правосуддя. При цьому встановлений перелік основоположних засад не є вичерпним. Серед них: верховенство права, повага до честі та гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, гласність і відкритість судового процесу, змагальність сторін, диспозитивність, пропорційність, обов'язковість судового рішення, забезпечення права на апеляційний перегляд, забезпечення права на касаційне оскарження, розумність строків, неприпустимість зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат. Усі ці принципи безумовно пов'язані з вимогами, які висуваються до судового рішення, у тому числі і з вимогою вмотивованості.

Варто акцентувати на тому, що «вмотивованість судового рішення» та принципи цивільного судочинства належать до близьких, але різних правових категорій. Зокрема, вмотивованість судового рішення є однією з аксіом цивільного судочинства [8, с. 129-130]. У правовій доктрині наразі існує певна невизначеність щодо співвідношення аксіом і принципів цивільного судочинства. Однак однозначною є думка щодо їх взаємопов'язаності та взаємного впливу. Як слушно зазначає О.В. Гетманцев, якість права, його розвиненість, а також можливість виконувати не тільки загальні, а й конкретні завдання, що стоять перед суспільством на певному етапі його розвитку, безпосередньо залежать від того, наскільки в його змісті втілені аксіоми, як добре та повно вони відображені нормами права [9, с. 53].

З цього випливає, що незакріплення законодавцем положення щодо вмотивованості судового рішення в цивільному процесі не нівелює його

вплив на розвиток цивільного судочинства. Навпаки, можемо стверджувати, що принципи цивільного судочинства, які за своєю природою є динамічними, еволюційно формувались разом з аксіомами цивільного судочинства. З цього логічно випливає наявність тісного взаємозв'язку між принципами цивільного судочинства та необхідністю наведення мотивів у судових рішеннях.

При цьому не можна не погодитись із В.А. Кройтором у тому, що принципи та аксіоми цивільного судочинства різні за своєю правовою природою. У своїй монографії В.А. Кройтор зазначає, що «аксіома» – це більш широке й абстрактне поняття, що охоплює як сформульовані вченими-юристами фундаментальні ідеї та ідеали, що відображають досягнення правової думки та практичного досвіду, так і відокремлені у вигляді відносно самостійних елементів вихідні нормативно-керівні начала (імперативні вимоги тощо), що визначають загальну спрямованість, якість і ефективність правового регулювання суспільних відносин [3, с. 208]. Розвиваючи зазначену ідею в напрямі розгалуженості взаємопов'язаності мотивування судового рішення та принципів цивільного судочинства, можна зробити висновок про первинність формування аксіомних положень та їх вплив на розвиток основних засад у розрізі цивільного судочинства.

Проте відповідь на питання щодо впливу основоположних ідей на вмотивованість судового рішення як одну з аксіом цивільного судочинства є складною та потребує глибинного аналізу та дослідження процесу формування правових норм. Зосередження на аспекті впливу принципів цивільного права на формування та усталення аксіом є фактором, який дає відповідь на поставлене питання.

Верховенство права, як правова категорія правовладдя, виступає основним регулятором під час прийняття судового рішення. Верховенство права можна розглядати як пріоритетність у суспільстві насамперед прав і свобод людини [3, с. 372]. Одним з елементів верховенства права є правова визначеність, яка дозволяє правовій нормі бути передбачуваною, а судовому рішення – належно якісним. Ясність і точність закону є визначальними ознаками юридичної визначеності, які унеможливають застосування двозначного тлумачення нормативних положень, та, у свою чергу, створюють передумови для ухвалення справедливого законного рішення. У Висновку Консультативної ради європейських суддів № 11 від 18.12.2008 р. зазначено, що вмотивованість судового рішення є невід'ємною складовою судового рішення. При цьому якість судового рішення залежить головним чином від якості його вмотивованості [10].

Простежується чіткий зв'язок, у якому здійснюється вплив правової визначеності як еле-

менту верховенства права на вимогу вмотивованості судового рішення під час здійснення правосуддя в цивільному судочинстві.

Варто зазначити, що верховенство права – теоретично-практична категорія, яка забезпечує панування нормативно-правового критерію та контролює дотримання вимог, які необхідні для прийняття законного, неупередженого та справедливого рішення. Якщо аналізувати глибше, то можна дійти висновку, що верховенство права як принцип цивільного судочинства уже закладений у вимозі вмотивованості судового рішення, адже право має бути передбачуваним, мотивованим і достатньо точним, щоб гарантувати дотримання прав і свобод учасників судового процесу. Визнаючи повноваження судді тлумачити право, слід пам'ятати також і про обов'язок судді сприяти принципу правової визначеності. Адже правова визначеність гарантує передбачуваність змісту та застосування правових норм, сприяючи тим самим забезпеченню високої якості функціонування судової системи. Недарма дотримання принципу правової визначеності зумовлює реальність виконання рішення суду [11, с. 59].

Таким чином, саме верховенство права є тією провідною засадою, яка встановлює високий стандарт для мотивування судового рішення та здійснює контроль за його дотриманням під час вирішення судами цивільних справ.

Продовжуючи ідею забезпечення прав і свобод учасників цивільного процесу, суди, ухвалюючи рішення, мають наводити мотиви неупереджено та стримано, не обмежуючи право учасників розуміти, чому прийнято відповідне рішення. Важливим аспектом для дотримання справедливого та неупередженого судового розгляду є дотримання гласності та відкритості судового процесу з його повним фіксуванням технічними засобами. В.А. Кройтор правильно стверджує, що публічний характер правосуддя забезпечує його відкритість і сприяє контролю з боку суспільства, має й ту особливість, що стимулює суддю контролювати свою поведінку, додержувати норм закону, відігравати належну судді роль [12, с. 354–360]. Якщо розглянути це питання з декількох сторін, то можна виокремити ключові елементи, які дозволяють судам більш якісно мотивувати свої рішення. Серед них – забезпечення неупередженості під час розгляду та наявність належного мотивування безпосередньо під час прийняття рішення.

Саме принцип гласності та відкритості судового розгляду є стримувальним фактором, який не дозволяє судам ухвалювати необґрунтовані та невмотивовані рішення. Можливість кожної особи перевірити здійснення належного правосуддя в цивільному судочинстві створює передумови для його ефективного здійснення та

сприяє недопущенню ухвалення судами наперед несправедливих рішень без належної аргументації.

Ще одним стримувальним фактором є встановлена обов'язковість прийнятих рішень. Цей принцип гарантує дотримання основної мети кожного прийнятого рішення – ефективного захисту порушених прав, інтересів і свобод кожної особи, яка звернулася до суду. Сутність принципу обов'язковості рішень суду визначається як нормативне положення про обов'язковість підпорядкування дій усіх суб'єктів права волі держави в особі державного судового органу [13, с. 177].

Крім цього, обов'язковість рішення фактично створює всі підстави для його мотивування. Адже рішення, яке набрало законної сили та спрямоване на реалізацію завдань цивільного судочинства, має містити достатньо підстав для розуміння учасниками процесу мотивів його ухвалення. У рішенні Мореїра Ферейра проти Португалії (№ 2) Європейський суд з прав людини зазначив, що «відповідно до усталеної судової практики, котра віддзеркалює принцип, пов'язаний з належним відправленням правосуддя, судові рішення повинні повно відображати мотиви, на яких вони ґрунтуються» [14].

Таким чином, принцип обов'язковості прийняття рішення створює підстави для здійснення належного правосуддя, яке полягає у прийнятті судами законних, обґрунтованих і головне – мотивованих рішень з метою забезпечення та відновлення порушених прав учасників цивільного процесу.

Крім проаналізованих принципів цивільного судочинства, не менш важливим є принцип дотримання розумних строків. Здійснення правосуддя не може існувати поза межами часового виміру. Суди приймають рішення в межах граничних строків, установлених законодавством, та обов'язково наводять мотиви щодо підстав прийняття рішення саме у визначений строк. У разі прийняття рішення поза межами строку – наведення судом причин, які б пояснювали відсутність можливості ухвалити рішення раніше, є безумовною ознакою вмотивованості такого рішення. При цьому і здійснення мотивування рішення має бути наведене в конкретний строк, який відповідатиме об'єктивній можливості для його застосування. Слушною є ідея Т.А. Цувіної щодо взаємодії доступності правосуддя та ефективності цивільного судочинства завдяки реалізації окремих складових права на суд, зокрема, розумності строків судового розгляду та доступу до суду [15, с. 993]. Дотримання раціонального підходу судами під час мотивування рішень є своєрідним ключем до забезпечення дотримання процедури ефективності здійснення правосуддя в цивільному судочинстві.

Вмотивованість судового рішення є містком між рішенням законно реальним і законно можливим. Саме дотримання вимоги вмотивованості дозволяє учасникам цивільного процесу добиватися бажаних та можливих для них рішень шляхом їх перегляду судом вищої інстанції. У справі Гірвісаарі проти Фінляндії Європейський суд з прав людини встановив, що «лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватися публічний контроль здійснення правосуддя» [16]. Рішення, прийняте без належного мотивування або за його відсутності, створює правові підстави для його скасування під час перегляду судом апеляційної чи касаційної інстанції. Відсутність мотивованої позиції суду унеможлиблює здійснення справедливого правосуддя, що, як наслідок, підриває довіру громадян до судових інституцій та судової системи в цілому.

Таким чином, саме наявність у судовому рішенні належного мотивування дозволяє особі реалізувати своє право та ефективний правовий захист, за умови встановлення судом підстав для прийняття зваженого рішення.

Право на ефективний правовий захист є невіддільною складовою реалізації принципу змагальності. Керуючись цим принципом, сторонам цивільного судочинства надається можливість повною мірою реалізувати як закріплені процесуальні права, так і основоположні засади цивільного судочинства. Змагальність процесу не тільки вимагає від суду прийняття законного, обґрунтованого рішення, а й доведення до сторін його мотивів. Погоджуємось із думкою, що оптимальне змагальне судочинство полягає в тому, що засади змагальності мають бути в певних випадках доповнені принципом суддівського керівництва [17, с. 99].

Вмотивованість як одна з вимог для судового рішення тісно пов'язана з можливістю зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу та, зокрема, судом. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами обмежує суд у змістовному обсязі під час мотивування судового рішення. Так, підстави та докази, на які посилається суд, мають мати реальну вагу та бути достатніми для прийняття обґрунтованого рішення. При цьому змістовний обсяг наведених мотивів не має бути перебільшеним і неоднозначним. Під час мотивування свого рішення суд має посилатися на конкретні мотиви, які він покладає в основу свого рішення, та не допускати як надмірної, так і стислої аргументації. Неналежне мотивування судового рішення призводить до ситуації, коли суд приймає рішення майже «наосліп», виходячи за межі своєї дискреції. У такому випадку втрачається не тільки вмотивованість судового рішення, а й його законність та обґрунтованість. Не-

дотримання вказаних вимог під час прийняття рішень створює можливості для здійснення «вибіркового правосуддя», яке будується на широкій дискреції та нівелює сутність дотримання процесуальних прав під час ухвалення рішення.

Варто зауважити, що необхідність мотивування судового рішення є обставиною, яка зумовлює передумови його ухвалення. Проблема полягає в обранні правильного підходу для визначення достатніх мотивів і підстав, які наведені в рішенні. Враховуючи раціональну дискрецію судів під час ухвалення рішення, застосування вибіркової аргументації можливе лише за умов належного мотивування доводів, які покладаються у суть рішення. Прийняття рішень поза межами належної вмотивованості є підставою для скасування даного рішення під час подальшого перегляду справи в суді вищої інстанції.

Висновки. Досліджуючи питання впливу принципів цивільного судочинства на вмотивованість судового рішення в цивільному судочинстві, можна дійти висновку про існування тісного взаємозв'язку між цими правовими категоріями. Вмотивованість як обов'язкова вимога судового рішення не існує поза межами правового простору та пов'язана з принципами цивільного судочинства. Кожний принцип цивільного судочинства є невіддільною складовою вмотивованості судового рішення, певним чинником, який установлює обмеження та не допускає використання неналежного або надмірного мотивування судами під час здійснення правосуддя. Важливість застосування принципів цивільного судочинства під час прийняття судового рішення важко переоцінити, і саме тому їх дотримання під час мотивування рішення дозволяє прийняти зважене справедливе рішення та досягти завдань цивільного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 23.09.2024).
2. Городовенко В.В. Принципи судової влади : монографія. Харків : Право, 2012. 448 с.
3. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків, 2020. 672 с.
4. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 600 с.
5. Калачова О. Вмотивованість судових рішень як гарантія захисту прав і основоположних свобод людини. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 78–84.
6. Цивільне право України : навч. посіб. : у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. В.А. Кройтора, О.Є. Кухарева, М.О. Ткалича. Запоріжжя, 2016. 384 с.
7. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 23.09.2024).
8. Курс цивільного процесу : підруч. / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
9. Гетманцев О.В. Співвідношення аксіом і принципів в цивільному процесі України. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Вип. 200: Правознавство. Чернівці : ЧДУ, 2003. С. 51–55.
10. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/vism_11_2008.pdf (дата звернення: 24.09.2024).
11. Шиманович О.М. Вимоги, що пред'являються до судового рішення в цивільному процесуальному законодавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2009, № 11. С. 56–60.
12. Кройтор В.А. Зміст принципу гласності цивільного судочинства: процесуальний аспект. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Харків. 2004. № 25. С. 354–360.
13. Кройтор В.А. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 175–178.
14. MOREIRA FERREIRA v. PORTUGAL (No. 2), 11.07.2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-175646> (дата звернення: 21.09.2024).
15. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві: *Форум права*. 2012. № 4. С. 990–999.
16. HIRVISAARI v. FINLAND, 27.09.2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-59682> (дата звернення: 21.09.2024 р.).
17. Кройтор В.А. Проблеми доступності цивільного судочинства в Україні у зв'язку з реальним закріпленням принципу змагальності. *Право і безпека*. 2004. № 3.1. С. 98–101.

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.168

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.48>

УЧАСТЬ НЕЗАЛЕЖНОГО ЧЛЕНА НАГЛЯДОВОЇ РАДИ (РАДИ ДИРЕКТОРІВ) В КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ : ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Блаженко Т.,

здобувач НН Юридичного інституту
Прикарпатського національного університету
ім. В. Стефаника

Блаженко Т. Участь незалежного члена наглядової ради (ради директорів) в корпоративному управлінні: порівняльно-правове дослідження.

В статті аналізується інститут незалежного члена (незалежного невиконавчого директора) наглядової ради (ради директорів) акціонерного товариства в США, Великобританії та Китаї.

Робиться висновок про те, що корпоративне право Великобританії не містить чітких критеріїв диференціації невиконавчих від виконавчих директорів. Тому незалежні невиконавчі директори мають ті самі обов'язки та несуть юридичну відповідальність, що й виконавчі члени ради правління. На них поширюються обов'язки директорів, які містяться в Законі про компанії. Британське законодавство підкреслює *незалежність* невиконавчого директора від компанії та її керівництва, а не *залежність* невиконавчого директора від акціонерів.

В статті систематизується сукупність правових актів, які є джерелами правового регулювання інституту незалежного невиконавчого директора ради директорів в США, а саме: 1) стандарти лістингу фондових бірж (Нью-Йоркська фондова біржа, і Nasdaq); 2) нормативні акти Комісії з цінних паперів і бірж (*Securities and Exchange Commission*); 3) закони штату, де зареєстроване АТ.

Приділяється увага правовому регулюванню в Китаї. Авторка відзначає, що існуюча система регулювання правового становища незалежного директора фактично не виконує тих функцій, які покладені на незалежного директора. Система корпоративного управління Китаю повинна бути спрямована на обмеження влади менеджменту та кращий захист інтересів міноритарних акціонерів. Однак його роль не виконується належним чином, оскільки китайські компанії, зареєстровані на біржі, зазвичай контролюються одним мажоритарним акціонером.

Автор робить висновок в світовій практиці поширилися два типи незалежних директорів: американський, у відповідності з яким в корпоративному праві в імперативному порядку закріплюється посада незалежного директора; англійський, у відповідності з яким норми стосовно незалежного директора носять рекомендаційний характер з урахуванням принципу «дотримуйся або поясни».

Підсумовується, що в праві досліджуваних країн відсутні єдині критерії поняття незалежності, так само як і перелік вимог, що ставляться до незалежних виконавчих директорів. Таким чином, незалежність незалежного директора залишається суб'єктивною категорією, а критерії оцінки формуються, виходячи з соціально-економічних умов країни.

Ключові слова: незалежний директор, посадові особи, акціонерне товариство, рада директорів, наглядова рада, корпоративне право, корпоративне управління.

Blazhenko T. Participation of an independent member of the supervisory board (board of directors) in corporate governance: comparative legal research.

The article analyzes the institution of an independent member (independent non-executive director) of the supervisory board (board of directors) of a joint-stock company in the USA, Great Britain and China.

It is concluded that UK corporate law does not contain clear criteria for differentiating non-executive from executive directors. Therefore, independent non-executive directors have the same duties and are legally liable as executive board members. They are subject to the duties of directors contained in the Companies Act. British law emphasizes the non-executive director's independence from the company and

its management, rather than the non-executive director's dependence on the shareholders.

The article systematizes a set of legal acts that are the sources of legal regulation of the US independent directors, namely: 1) listing standards of stock exchanges (New York Stock Exchange and Nasdaq); 2) regulatory acts of the Securities and Exchange Commission; 3) laws of the state where stock corporation is registered.

Attention is paid to legal regulation in China. The author notes that the existing system of regulating the legal status of an independent director actually does not fulfill the functions assigned to an independent director. Chinese corporate governance system should be aimed at limiting the power of management and better protecting the interests of minority shareholders. However, its role is not adequately fulfilled because Chinese listed companies are usually controlled by a single majority shareholder.

The author concludes that two types of independent directors have spread in world practice: the American one, in accordance with which the position of an independent director is established in a mandatory manner in corporate law; English, according to which the norms regarding the independent director are of a recommendatory nature, taking into account the principle «comply or explain».

It is concluded that there are no single criteria for the concept of independence in the law of the studied countries, as well as a list of requirements for independent executive directors. Thus, the independence of an independent director remains a subjective category, and the evaluation criteria are formed based on the socio-economic conditions of the country.

Key words: independent director, officials, joint-stock company, board of directors, supervisory board, corporate law, corporate governance.

Постановки проблеми. Інститут незалежного члена (незалежного невиконавчого директора) наглядової ради (ради директорів) є достатньо новим для українського корпоративного права. Однак в практиці корпоративного управління вітчизняних акціонерних товариств він уже відіграє важливу роль. Втім правовий статус незалежного члена (незалежного невиконавчого директора) наглядової ради (ради директорів) належного правового осмислення поки-що не отримав. В цьому контексті важливо здійснити порівняльно-правову характеристику, проаналізувати правовий досвід участі незалежного невиконавчого директора в корпоративному управлінні іноземних країн.

Мета дослідження. Тому завданням даного дослідження є здійснити порівняльно-право-

вий аналіз участі незалежного члена наглядової ради в корпоративному управлінні акціонерними товариствами за кордоном на основі права вибраних країн.

Стан опрацювання проблематики. Окремі його аспекти досліджувались такими вченими як О.М. Вінник, Ю.М. Жорнокуй, А.В. Зеліско, О.Р. Кібенко, А. Кохан, О.В. Кологойда, О.Р. Ковалишин, В.І. Кравець, О.П. Паплик, О.А. Черненко та іншими. Поряд з тим, варто відзначити, що комплексного дослідження участі незалежного члена (невиконавчого директора) наглядової ради (ради директорів) в праві зарубіжних країн не здійснювалося.

Виклад основного матеріалу. Згідно звіту Організації економічного співробітництва та розвитку відсоток незалежних директорів серед членів рад директорів у британських та американських компаніях становила відповідно 34% та 62%. Найбільша частка незалежних директорів у США залишається і посьогодні. Тому безумовно правовий досвід США є доречним для аналізу. Вивчення британського права цікаве тим, що воно слугує джерелом запозичення правових інститутів значною кількістю країн-членів ЄС, характеризується високим рівнем ефективності правового регулювання. Крім того, доречним є вивчення досвіду Китаю. Китай є країною з економікою, що найбільш динамічно розвивається, з перспективою посісти перше місце. Великі державні АТ відіграють суттєву роль у формуванні ВВП держави. Тому її модель корпоративного управління, зокрема, в частині імплементації інституту незалежних невиконавчих директорів, також вартує уваги.

Великобританія. Практика призначення незалежних членів ради директорів у Великій Британії бере свій початок з Кодексу Кедбері (1992 р). В діючому на сьогодні Кодексі корпоративного управління Великобританії [1] (2018 р.), який замінив собою Кодекс Кедбері, рекомендується, щоб принаймні половину правління становили невиконавчі директори, яких рада вважає незалежними. На відміну від Правил лістингу NYSE, Кодекс корпоративного управління Великобританії діє за принципом «виконуй або поясни» («*comply or explain*»). Згідно з Правилами лістингу Великобританії [2], річний фінансовий звіт АТ повинен містити заяву про те, чи виконала компанія, що зареєстрована на біржі, усі положення Кодексу, а у разі невідповідності зазначити причини відхилення від положень Правил. Незважаючи на добровільність положень Кодексу, компанії рідко ігнорують його стандарти [3, с. 23].

Слід відзначити, що корпоративне право Великобританії не містить чітких критеріїв диференціації невиконавчих від виконавчих директорів. Тому незалежні невиконавчі директори

мають ті самі обов'язки та несуть юридичну відповідальність, що й виконавчі члени ради правління. На них поширюються обов'язки директорів, які містяться в Законі про компанії (2006 р.). Ст. 250 Закону визначає «директора» як будь-яку особу, яка займає посаду директора, незалежно від імені. Відповідно до закону будь-яка особа може бути директором, не маючи такого звання.

Відповідно до п. «g» розділу 2 Кодексу Рада директорів повинна включати поєднання виконавчих і невиконавчих (і, зокрема, незалежних невиконавчих) директорів, щоб жодна особа чи невелика група осіб не домінувала в процесі прийняття рішень радою. При цьому невиконавчі директори повинні мати достатньо часу для виконання своїх обов'язків в раді. Вони повинні забезпечувати конструктивні завдання, стратегічне управління, поради спеціалістів і зобов'язувати правління компанії до звітування (п. «h»).

На етапі підготовки Комітет Кедбері прямо відхилив пропозицію про те, що «акціонери мають брати більшу участь у призначенні директорів через формування комітетів акціонерів на користь процедури їх вибору членами правління. А роль акціонерів повинна зводитися до схвалення/несхвалення вибору ради правління. Кодекс підкреслює незалежність невиконавчого директора від компанії та її керівництва, а не залежність невиконавчого директора від акціонерів [4, с. 10-11].

Рада директорів зобов'язана зазначити у річному звіті кожного невиконавчого директора, якого вона вважає незалежним. До обставин, які можуть зашкодити або можуть здатися такими, що шкодять незалежності невиконавчого директора, відносяться факти того, чи директор:

- є або був працівником компанії або групи, до якої входить дана компанія, протягом останніх п'яти років;
- має або протягом останніх трьох років мав істотні ділові відносини з компанією, безпосередньо або як партнер, акціонер, директор або вища посадова особа органу, який має такі відносини з компанією;
- отримував або отримує додаткову винагороду від компанії, окрім гонорару директора, бере участь у опціоні на акції компанії чи системі оплати праці, пов'язаній з результатами, або є учасником схеми пенсійного забезпечення від компанії;
- має тісні родинні зв'язки з будь-яким із радників, директорів або вищих посадових осіб компанії;
- має значні зв'язки з іншими директорами через участь в інших компаніях або органах;
- представляє акціонера із значним пакетом акцій; або

- пропрацював у правлінні понад дев'ять років з дати першого призначення (п. 10).

Разом з тим міститься застереження про те, що якщо будь-яка з цих або інших відповідних обставин має місце, і правління, незважаючи на це, вважає, що невиконавчий директор є незалежним, необхідно надати обґрунтування такого твердження. Строк повноважень не повинен перевищувати шести років. Будь-який термін, що більше даного строку, ретельно перевіряється [5, с. 127].

У кодексі зазначається, що процедура призначення нових директорів до ради має бути формалізована та прозора. Кандидатів на посаду незалежних невиконавчих директорів пропонує комітет з призначень та подає на розгляд раді директорів.

Принаймні половину правління, за винятком голови, мають складати невиконавчі директори, які, на думку ради, вважаються незалежними. Правління має призначити одного з незалежних невиконавчих директорів до числа старших директорів з метою участі у прийнятті усіх ключових рішень. Останній виступає свого роду посередником між головою правління та іншими директорами і акціонерами (п. 13). Невиконавчі директори відіграють ключову роль у призначенні та звільненні виконавчих директорів. Вони контролюють та ініціюють притягнення до відповідальності чи правління в цілому.

Для забезпечення їх незалежності на чолі зі старшим незалежним директором невиконавчі директори повинні збиратися без присутності голови принаймні раз на рік, щоб оцінити роботу голови, а також в інших випадках, якщо це необхідно. Крім того, голова має проводити зустрічі з невиконавчими директорами без присутності виконавчих директорів.

Важливе значення незалежні директори відіграють у комітеті з призначень (*nomination committee*), який забезпечує процедуру призначення, розробляє систему правил кар'єрного просування, переміщення з посади на посаду в складі ради. Більшість членів комітету мають становити незалежні невиконавчі директори. Голова правління не повинен очолювати комітет, коли вирішується питання про призначення його наступника (п. 17).

Крім того, невиконавчі незалежні директори відіграють важливу роль у комітеті аудиту (*audit committee*) та комітеті з винагород (*remuneration committee*). Відповідно до п. 24 Кодексу корпоративного управління рада директорів має створити аудиторський комітет із незалежних невиконавчих директорів, мінімальний склад якого становить троє або у випадку невеликих компаній двоє осіб. При цьому голова правління не може бути його членом. Аналогічні положення діють щодо кількісного складу комітету з винагород (п. 32).

Іноді в британських компаніях може утворюватися також комітет з ризиків (*board risk committee*), до повноважень якого відноситься управління ризиками та системою внутрішнього контролю компанії. Даний комітет, як правило, формується також з незалежних невиконавчих директорів (п. 25).

США. Правове регулювання США варте уваги не лише тим, що частка незалежних директорів у цій правовій системі є найвищою, але й через те, що досліджуваний правовий інститут походить саме з цієї системи права. Існує кілька джерел стандартів, які регулюють незалежність директора: 1) стандарти лістингу фондової біржі (Нью-Йоркська фондова біржа, і Nasdaq); 2) нормативні акти Комісії з цінних паперів і бірж (*Securities and Exchange Commission, SEC*); 3) закони штату, де зареєстроване АТ.

Норми SEC і правила фондової біржі регулюють і застосовуються під час процедури обрання (призначення) та звільнення незалежних директорів до ключових комітетів. Законодавство конкретного штату регулює участь незалежного директора уже в процесі корпоративного управління та частіше має значення у випадку виникнення корпоративних спорів, коли розглядаються питання прихованих мотивів, порушення принципу лояльності або конфлікт інтересів. Найчастіше ці справи розглядаються в судах штату Делавер, де зареєстровано більше двох третин компаній зі списку Fortune 500 [6].

Як правилами Нью-Йоркської фондової біржі, так і правилами Nasdaq вимагається, щоб у радах компаній, зареєстрованих на біржі, була більшість незалежних директорів. При цьому кожна біржа користується відносною свободою встановлення критеріїв незалежності. Незалежні директори не можуть обіймати керівні посади в компанії, її материнських або дочірніх структурах, а колишні керівники не вважаються незалежними протягом трьох років після закінчення строку їх повноважень. Частина правил регулює питання незалежності від фінансової діяльності компанії. Наприклад, директор не вважається незалежним, якщо він або його сім'я отримали від компанії компенсацію на суму понад 120 000 доларів США за будь-який 12-місячний період протягом попередніх трьох років.

Китай. Досвід Китаю є цікавим перш за все тим, що система корпоративного управління в китайських компаніях традиційно є дворівневою. Тобто, поряд з радою директорів є ще також наглядова рада. Крім того, характерною особливістю структури корпоративної власності в Китаї є те, що 90% АТ, зареєстрованих на біржі, – державні підприємства. Держава прямо чи опосередковано (через юридичних осіб або контрольованих державою інституційних інвесторів) володіє близько 65% акцій [7, с. 349]. А

максимізація прибутку компанії є одним з базових принципів корпоративного права.

У 1997 р. незалежні директори вперше були введені в китайські компанії, зареєстровані на біржі [1]. А у 2001 р. головний регулятор китайських ринків капіталу, Комісія з регулювання цінних паперів (*China Securities Regulatory Commission*), випустила «Рекомендації (керівні принципи) щодо призначення незалежного директора в компаніях, зареєстрованих на біржі» (*Guidelines for Establishing Independent Director System in Listed Firms*). Метою запровадження нових правил було створення системи практик управління для зареєстрованих на біржі фірм.

Відповідно до Керівних принципів, щоб кваліфікуватись як «незалежна», особа повинна відповідати таким умовам: а) ні особа, ні її родичі (включаючи другого з подружжя, батьків, дітей, братів і сестер, тестя, зятів, невістки, другого з подружжя братів і сестер та брати і сестри подружжя) не працюють на зареєстровану на біржі компанію або її дочірні компанії, б) фізична особа прямо чи опосередковано не володіє більше ніж 1% акцій зареєстрованої на біржі фірми, в) ані фізична особа, ані її близькі родичі (включаючи подружжя, батьків і дітей) не входять до 10 найбільших акціонерів компанії, в) ні фізична особа, ні її близькі родичі не працюють в компанії, яка володіє більше ніж 5% акцій фірми, зареєстрованої на біржі, і (е) ні фізична особа, ні її близькі родичі не працюють в одному з найбільших 5 акціонерів компанії [9, с. 147-148].

Незалежні директори зобов'язані брати участь у комітетах з винагород, аудиту та призначення, для схвалення значних правочинів з пов'язаними особами. Також вони можуть пропонувати низку ініціатив раді директорів, як-от скликання проміжних зборів акціонерів, призначення або звільнення аудиторської фірми та скликання зборів ради директорів.

Незалежні директори зобов'язані бути добросовісними (*good faith*) та виконувати свої обов'язки з належною сумлінністю (*diligence*) перед компанією та всіма акціонерами. Попри те приділяється особлива увага інтересам малих і середніх акціонерів і зазначається, що на незалежних директорів не можуть впливати мажоритарні акціонери, контролюючи особи (§ 1(2)).

На практиці, хоча Закон про компанії передбачає, що акціонер, який володіє понад 5% випущених акцій компанії, зареєстрованої на біржі, має право висувати кандидатів у незалежні директори, однак в переважній більшості випадків дрібні акціонери рідко реалізують цю правову можливість [10]. Існуюча система незалежного директора фактично не працює і «виглядає як ваза для прикрас» [11]. Система корпоративного управління Китаю повинна бути спрямова-

на на обмеження влади менеджменту та кращий захист інтересів міноритарних акціонерів. Однак його роль не виконується належним чином, оскільки китайські компанії, зареєстровані на біржі, зазвичай контролюються одним мажоритарним акціонером.

Однак наявне і протилежне дослідження, результати якого демонструють, що ефективність АТ підвищується, оскільки загальний рівень впливу держави зменшується [12, с. 428-429].

Висновки. Таким чином, в світовій практиці поширилися два типи незалежних директорів: американський, у відповідності з яким в корпоративному праві в імперативному порядку закріплюється посада незалежного директора; англійський, у відповідності з яким норми стосовно незалежного директора носять рекомендаційний характер з урахуванням принципу «дотримуйся або поясни».

В праві досліджуваних країн відсутні єдині критерії поняття незалежності, так само як і перелік вимог, що ставляться до незалежних виконавчих директорів. Таким чином, незалежність незалежного директора залишається суб'єктивною категорією, а критерії оцінки формуються, виходячи з соціально-економічних умов країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. UK Corporate Governance Code. URL: https://media.frc.org.uk/documents/UK_Corporate_Governance_Code_2024_a2hmQmY.pdf.
2. UK Listing Rules. URL: <https://www.iasplus.com/en-gb/resources/other-regulatory/market-rules/listing-rules>.
3. Klaus J. Hopt, Patrick C. Leyens, The Structure of the Board of Directors: Boards and Governance Strategies in the US, the UK and Germany. *Law Working Paper*. №567/2021. 2023. 52 p.
4. Paul Davies, Board Structure in the UK and Germany: Convergence or Continuing Divergence? University of Oxford, *European Corporate Governance Institute*, 24 p.
5. Razak M., Adam Y.C., Mahali M. Quest for Independent Directors: Special Reference to their Legal Position in the United Kingdom. *Pertanika Journal of Social Science And Humanities*. 25. P. 121–132.
6. Shana A. Elberg, Joseph O. Larkin, Lisa Laukitis, Maxim Mayer-Cesiano, Caroline S. Kim, What Exactly Is an Independent Director? *Skadden Publication*, February 25, 2022.
7. Bhabra, H.S., T. Liu and D. Tirtiroglu, 2008. Capital structure choice in a nascent market: Evidence from listed firms in China. *Financial Management*. 37(2). P. 341–364.
8. Lau, Alex Kun Luen, Jin Jiang, An overview of the independent director system in China. *Company Lawyer*. Vol. 34. Issue 10. 2013. Pp. 321–326.
9. Harjeet S. Bhabra, Tiemei Li, Independent directors and corporate performance: evidence from listed firms in China. *Corporate Ownership & Control*. Volume 8. Issue 3. 2011. P. 145–169.
10. Haizheng Zhang, Rebecca Parry, Xiaoyu Cheng, The Exploration of Independent Director System in China: Problems and Solutions, Nottingham State University, 2016.
11. Yihan Wu, Bin Dong. The value of independent directors: Evidence from China, *Emerging Markets Review*, Volume 49, December 2021.
12. Chen G., Firth M., Gao D., Rui O. Ownership structure, corporate governance, and fraud: evidence from China. *Journal of Corporate Finance*, Vol. 12(3). 2006. Pp. 424–448.

ТРАНСФОРМАЦІЇ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОНТЕРСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Вашкович В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Бисага Ю.Ю.,

*аспірант третього року навчання
кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Петруня О.А.,

*аспірант третього року навчання
кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Вашкович В.В., Бисага Ю.Ю., Петруня О.А. Трансформації у правовому регулюванні діяльності волонтерських організацій.

У статті досліджено трансформації, що відбулися у XX та XXI століттях у правовому регулюванні діяльності волонтерських організацій, з'ясовано, що важливо для розуміння сучасних процесів, які відбуваються в умовах повномасштабної війни та глобальних цифровізаційних процесів. Виявлено, що суттєві зміни у XX столітті у правовому регулюванні діяльності громадського сектору, пов'язані із Жовтневою революцією, у 1917 році були внесені суттєві зміни до законодавства та спочатку впроваджено явочний порядок створення громадських організацій, а згодом його замінено на судовий.

Обґрунтовано, що для розвитку волонтерського руху та громадських об'єднань важливе значення мало передбачення свободи союзів III Універсалом Української Центральної Ради від 7(20) листопада 1917 р., а згодом таке право передбачала Конституція Української Народної Республіки («Статут про державний устрій, права і вільності УНР») від 29 квітня 1918 р. На жаль, норми Конституції УРСР 1919 р. повторювали положення Конституції СРСР 1918 р., і у статті 26 обмежено передбачали право на створення об'єднань. Поряд із законодавчими заборонами на практик відбувається масове зариття рухів та об'єднань.

Проголошення незалежності України стало новим етапом розвитку законодавства, що регулювало правовий статус громадських організацій, волонтерських рухів. Важливим наступним етапом для розвитку волонтерських гро-

мадських організацій в Україні стало визнання на конституційному рівні права на об'єднання. 22 березня 2012 року був прийнятий новий Закон України «Про громадські об'єднання», який замінив Закон України «Про об'єднання громадян». Крім того, у 2011 році було прийнято спеціальний законодавчий акт – Закон України «Про волонтерську діяльність», що передбачає волонтерську діяльність як форму благодійної, а право на залучення волонтерів надається сім організаціям, які віднесені до Реєстру неприбуткових установ та організацій.

Доведено, що повномасштабній війні передувало очищення правової системи України від радянських тоталітарних норм, які обмежували діяльність громадських волонтерських організацій. У той же час, зростанню волонтерської активності сприяла окупація АРК, а також частини Донецької та Луганської областей України, а згодом повномасштабна війна в Україні. Подальші трансформації у правовому регулюванні будуть пов'язані із глобальною цифровізацією.

Ключові слова: правові трансформації, волонтерська діяльність, громадські організації, правові норми.

Vashkovich V.V., Bysaga Yu.Yu., Petrunia O.A. Transformations in the legal regulation of the activities of volunteer organizations.

The article examines the transformations that took place in the 20th and 21st centuries in the legal regulation of the activities of volunteer organizations, and finds out what is important for understanding modern processes that take place in conditions of full-scale war and global digitalization processes. It was revealed that

significant changes in the 20th century in the legal regulation of public sector activities were associated with the October Revolution. In 1917, significant changes were made to the legislation and the appearance procedure for the termination of public organizations was first introduced, and later it was replaced by a judicial one.

It is substantiated that for the development of the volunteer movement and public associations, the provision of freedom of unions by the III Universal of the Ukrainian Central Rada of November 7(20), 1917, and later such a right was provided for by the Constitution of the Ukrainian People's Republic («Statute on the State System, Rights and freedom of the Ukrainian People's Republic») dated April 29, 1918. Unfortunately, the norms of the Constitution of the Ukrainian SSR of 1919 repeated the provisions of the Constitution of the USSR of 1918, and Article 26 limited the right to form associations. Along with legislative bans on the practice, mass burial of movements and associations is taking place.

The declaration of Ukraine's independence became a new stage in the development of legislation regulating the legal status of public organizations and volunteer movements. The recognition of the right to association at the constitutional level was an important next stage for the development of volunteer public organizations in Ukraine. On March 22, 2012, a new Law of Ukraine «On Public Associations» was adopted, which replaced the Law of Ukraine «On Associations of Citizens». In addition, in 2011, a special legislative act was adopted - the Law of Ukraine «On Volunteering», which provides for volunteering as a form of charity, and the right to attract volunteers is granted to these organizations, which are included in the Register of non-profit institutions and organizations.

It has been proven that the full-scale war was preceded by the cleansing of the legal system of Ukraine from Soviet totalitarian norms that limited the activities of public volunteer organizations. At the same time, the growth of volunteer activity was facilitated by the occupation of the ARC, as well as parts of the Donetsk and Luhansk regions of Ukraine, and later by the full-scale war in Ukraine. Further transformations in legal regulation will be associated with global digitalization.

Key words: legal transformations, volunteering, public organizations, legal norms.

Постановка проблеми. З'ясувати трансформації, що відбулися у XX та XXI століттях у правовому регулюванні діяльності волонтерських організацій, важливо для розуміння сучасних процесів, які відбуваються в умовах повномасштабної війни та глобальних цифровізаційних процесів. Крім того, важливо побачити

наскільки національне законодавство очистилося від радянських впливів, що мали тривалий вплив на всю правову систему, а не тільки регулювання господарської діяльності волонтерських організацій.

Стан опрацювання. Окремі аспекти діяльності громадських організацій досліджувала М.В. Менджул, релігійних організацій – О.В. Білаш, а дослідженню саме волонтерської діяльності присвячено праці В.В. Вашкович, В.Л. Голуб, Г.М. Закалик, Ю.В. Кривенко, Т.Л. Лях, В.С. Сірко, Н.М. Шувар та інших вчених. При цьому у аспекті сучасних ризиків та викликів досліджень проведено не достатньо.

Метою статті є системний аналіз трансформацій, що відбулися у XX та XXI століттях у правовому регулюванні діяльності волонтерських організацій.

Виклад основного матеріалу. Суттєві зміни у XX столітті у правовому регулюванні діяльності громадського сектору, пов'язані із Жовтневою революцією, коли 12 квітня 1917 р. було видано постанову «Про товариства і союзи», яка надала право кожному організовувати товариства та союзи, єдине обмеження, їх мета не повинна суперечити кримінальному законодавству, тобто запроваджено було явочний порядок створення організацій. 19 липня 1917 р. були внесені суттєві зміни та явочний порядок створення громадських організацій замінено було на судовий.

Для розвитку волонтерського руху та громадських об'єднань важливе значення мало передбачення свободи союзів III Універсалом Української Центральної Ради від 7(20) листопада 1917 р., а згодом таке право передбачала Конституція Української Народної Республіки («Статут про державний устрій, права і вільності УНР») від 29 квітня 1918 р. (ст. 17) [1, с. 11]. Стаття 16 Конституції СРСР (1918 р.) вже обмежено гарантувала право на свободу об'єднань – для робітників та селян, інші категорії населення не були вказані. У 1918 році було затверджено Декрет про обов'язкову реєстрацію товариств, а якщо якесь волонтерське громадське об'єднання не було зареєстровано, то воно підлягало закриттю, а їх майно мало бути передано на баланс державних інституцій.

На жаль, норми Конституції УРСР 1919 р. повторювали положення Конституції СРСР 1918 р., і у статті 26 обмежено передбачали право на створення об'єднань [2]. Аналогічні норми містила також Конституція УРСР 1929 р. (в ст. 11) [3].

Поряд із законодавчими заборонами на практик відбувається масове зариття рухів та об'єднань. Так, 20–30-ті роки XX ст. характеризуються масовим закриттям громадських організацій, створенням тих, що поділяють комуністичну

ідеологію, (було засновано «Ленінську комуністичну спілку молоді України», дитячі організації «Юних комуністів», «Юнацьку трудову армію», піонерські організації, численні жіночі, наукові, спортивні та інші організації). У цей період створення та діяльність волонтерських та інших громадських організацій регламентувалася положенням «Про добровільні товариства та їх союзи» від 10 липня 1932 р., положенням «Про виробничу та комерційну діяльність і лотерейну роботу добровільних товариств» від 27 вересня 1933 р. Загальна тенденція цього періоду – жорсткий держаний контроль та необхідність доведення для реєстрації товариства, що воно буде здійснювати діяльність узгоджено із комуністичними цілями.

Конституція УРСР 1937 р. у статті 106 передбачала право для громадян на об'єднання в громадські організації, а також був визначений перелік таких організацій («професійні спілки, кооперативні об'єднання, молодіжні організації, спортивні та оборонні організації, культурні, технічні та наукові товариства»). Хоч волонтерські організації не були окремо виділені, їх діяльність не заперечувалася, але мала бути у тому напрямку, який був визначений правовою нормою.

Територія Закарпаття у 1939–1944 роках були у складі Угорщини і так само відбувалися процеси по обмеженню діяльності, закриттю громадських організацій, наприклад 3 лютого 1940 р. було закрито товариство «Просвіта», а приміщення передано Угорсько-русинській спілці, тимчасово діяльність продовжили: Католицький Дівочий Клуб (більше 100 членів), Народна Кухня Ізраелітів (370 членів), Жіноча Ортодоксальна Ізраелітська Спілка (221 член), Жіноча Ізраелітська Спілка «Серетет» (200 членів), Ужгородський реформатський гурток (70 членів), Скаутський загін «Чудо-Олень» (70 членів) та ін. Обмеженість громадських волонтерських рухів на Закарпатті у цей період зумовлений був складною процедурою їх легалізації [4, с. 23–25].

Зміни у правовому статусі та діяльності волонтерських громадських організацій, пов'язаний із статтею 49 Конституції УРСР (1978 р.), що надало право громадянам об'єднуватися у громадські організації, які сприяли задоволенню їх інтересів [5].

Важливим для розвитку волонтерських громадських організацій було ухвалення 9 жовтня 1990 р. Закону СРСР «Про громадські об'єднання», що передбачав вільне волевиявлення громадян, які мають намір об'єднатися довкола спільних інтересів. При цьому не було обмежень для переліку об'єднань, ними могли бути політичні партії, рухи, професійні спілки, жіночі організації, молодіжні та дитячі організації, на-

укові, фізкультурно-спортивні та інші об'єднання. Відродження громадського плюралізму наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. сприяло виникненню волонтерських організацій та рухів в Україні.

Проголошення незалежності України стало новим етапом розвитку законодавства, що регулювало правовий статус громадських організацій, волонтерських рухів. Закон України «Про об'єднання громадян» було прийнято 16 червня 1992 року [6]. Важливим наступним етапом для розвитку волонтерських громадських організацій в Україні стало визнання на конституційному рівні права на об'єднання (ст. 36 Конституції України) [7]. 22 березня 2012 року був прийнятий новий Закон України «Про громадські об'єднання», який замінив Закон України «Про об'єднання громадян» [8]. Крім того, особливості окремих волонтерських організацій регулюють інші нормативні акти – Закони України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 р. [9], «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р. [10], «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р. [11], «Про жертви нацистських переслідувань» від 23 березня 2000 р. та інші.

Станом на перше червня 2020 року в Україні згідно офіційних статистичних даних було зареєстровано 90 159 громадських організацій, 1779 громадських спілок, 26 452 релігійних організацій, 28 648 профспілок, об'єднань профспілок, 317 творчих спілок, 19401 благодійних організацій [12]. За даними Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2023 року в Україні було зареєстровано 99 556 громадських організацій, 28 757 професійних спілок, 27 091 релігійна організація, 26 846 благодійних організацій, 2212 асоціацій громадських об'єднань. Таким чином, наразі спостерігається суттєве зростання різних організацій, у тому числі волонтерських.

Ще у 2011 році було прийнято спеціальний законодавчий акт – Закон України «Про волонтерську діяльність», що передбачає волонтерську діяльність як форму благодійної, а право на залучення волонтерів надається сім організаціям, які віднесені до Реєстру неприбуткових установ та організацій [13].

В Україні діяльність доволі активно впроваджують такі організації: «Асоціація юридичних клінік України», «Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем», Всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України», Всеукраїнське об'єднання профспілок «Федерація професійних спілок України», «Всеукраїнська Асоціація комп'ютерних клубів», Всеукраїнська організація «Якість життя», «Інститут республіка», «Лабораторія законодавчих ініціатив», Український

центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, Українська гельсінська спілка, ГО «Карпатська Агенція Прав Людини «ВЕСТЕД» та багато ін.

Після початку повномасштабної війни чимало організацій скорегували та змінили свою діяльність, залучили волонтерів для максимально ефективною відповіді на ризики війни, значні потоки внутрішньо переміщених осіб. Такою стала і ГО «Університетський центр соціальної та правової підтримки», що була заснована для забезпечення діяльності «Центру правової підтримки осіб постраждалих внаслідок військового вторгнення», який був заснований спільно Національною Академією правових наук України та юридичним факультетом Ужгородського національного університету для вирішення викликів та проблем пов'язаних із захистом прав жертв війни. Головною метою організації є здійснення та захист прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема соціально-економічних, правових, екологічних та інших інтересів. На разі організація налагодили взаємодію з Юридичною клінікою Ужгородського національного університету, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями різних форм власності, встановила партнерські зв'язки із волонтерськими та благодійними організаціями Закарпаття.

Під егідою Центру правової підтримки осіб постраждалих внаслідок військового вторгнення:

- регулярно проводяться семінари та інші заходи, спрямовані на забезпечення прав та законних інтересів осіб в умовах воєнного стану, здійснюється підготовка експертами пропозицій щодо змін чи вдосконалення законодавства, розробляються практичні рекомендації з найбільш актуальних питань в умовах воєнного стану, зокрема: особливостей військового законодавства, регулювання трудових відносин, основних змін в митному законодавстві та податковому законодавстві, проблемних аспектів цільового використання гуманітарної допомоги та правових наслідків її нецільового використання, особливості медичного законодавства, здійснення правосуддя; роз'яснення статусу громадян України, що вимушено покинули територію України; правове регулювання релокації бізнесу тощо.

- центром забезпечено надання правових консультацій особам, які постраждали внаслідок військової агресії: надання письмових науково-правових висновків на запити юридичних осіб, постраждалих внаслідок військової агресії; надання правової допомоги військовослужбовцям та членам їх родин, внутрішньо переміщеним особам. За участі працівників Центру видано посібник волонтера.

З Національною Академією правових наук України налагоджена співпраця в рамках підтримки діяльності «Центру правової підтримки осіб постраждалих внаслідок військового вторгнення». Проведено спільно 10 вебінарів з метою поширення інформації про актуальні зміни у законодавстві під час війни, круглий стіл та конференцію.

Висновки. Таким чином, повномасштабній війні передувало очищення правової системи України від радянських тоталітарних норм, які обмежували діяльність громадських волонтерських організацій. У той же час, зростанню волонтерської активності сприяла окупація АРК, а також частини Донецької та Луганської областей України, а згодом повномасштабна війна в Україні. Експерти зауважують, що саме волонтерська активність та діяльність унеможливила захоплення Києва та сприяла збереженню незалежності України. Враховуючи міжнародну волонтерську та гуманітарну діяльність, можна дійти висновку, що національні волонтерські рухи під загрозою ризиків війни та масштабних міграційних потоків, заняли чільне місце серед європейських та міжнародних організацій. Подальші трансформації у правовому регулюванні будуть пов'язані із глобальною цифровізацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Менджул М.В. Цивільно-правовий статус громадських організацій: монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2010. 210 с.
2. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text> (дата звернення: 17.10.2024 р.)
3. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки, 1929 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html> (дата звернення: 17.10.2024 р.)
4. Мазурок І.О. Правовий статус партій та громадських організацій на Підкарпатті у 1939–1944 рр. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 8. Ужгород : Ліра, 2007. С. 23–24.
5. Конституція (Основний Закон) України від 20.04.1978 № 888-IX. *Відомості Верховної Ради УРСР* від 11.07.1978. 1978 р., № 18, стаття 268.
6. Про об'єднання громадян : Закон України № 2460-XII від 16 червня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 504.
7. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30, стаття 141.

8. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013 р., № 1, стор. 2, стаття 1.
9. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України № 281-XIV від 1 грудня 1998. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 1. Ст. 2.
10. Про професійних творчих працівників та творчі спілки : Закон України № 554/97-ВР від 7 жовтня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 52. Ст. 312.
11. Про захист прав споживачів : Закон України № 1023-XII від 12 травня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 30. Ст. 379.
12. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.org/uk/edrpoу/ukr/EDRPU_2020/ks_opfg/ks_opfg_0620.htm (дата звернення: 17.10.2024 р.).
13. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 17.10.2024 р.).
14. Лазур Я.В. Забезпечення прав і свобод громадян України у сфері публічного управління: адміністративно-правовий механізм: монографія. К.: Четверта хвиля. 2010. 240 с.

УДК 347.77:347.951:346.2(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.50>

ЗАХИСТ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ГОСПОДАРСЬКИХ СУДАХ УКРАЇНИ: ЕФЕКТИВНІ СТРАТЕГІЇ ДЛЯ БІЗНЕСУ

Возняковська К.А.,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри цивільного, господарського права

та приватноправових дисциплін

Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0002-0351-7107

Возняковська К.А. Захист права інтелектуальної власності в господарських судах України: ефективні стратегії для бізнесу.

Захист права інтелектуальної власності стає все більш актуальним питанням для сучасного бізнесу, особливо в умовах глобалізації та швидкого розвитку інформаційних технологій. В Україні цей аспект набуває особливої значущості в контексті процесів євроінтеграції та необхідності приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів. Значимість цього питання зростає в умовах інтеграції української економіки у світовий ринок та потреби забезпечення правової охорони інноваційних розробок.

Однак, на шляху до ефективного захисту інтелектуальної власності існують суттєві перешкоди. Однією з найбільших проблем є недосконалість правової системи, низький рівень правової культури, а також недостатня обізнаність підприємців щодо своїх прав та механізмів їх захисту. Це створює сприятливе середовище для порушень прав інтелектуальної власності, що, у свою чергу, негативно впливає на розвиток інноваційних процесів, бізнесу та економіки в цілому.

Зростання кількості судових спорів, пов'язаних з порушенням прав інтелектуальної власності, свідчить про необхідність пошуку нових підходів та ефективних стратегій для захисту інтересів правовласників. Одним з найбільших викликів є те, що, попри нагальну потребу, так і не запущено спеціалізований судовий орган, який брав би на себе функцію розгляду справ, що стосуються інтелектуальної власності. Це створює додаткові труднощі у розв'язанні конфліктів, що виникають через порушення таких прав, і затягує процес правосуддя. Потрібно створити такі механізми, які б забезпечували оперативність, доступність і ефективність судового захисту прав інтелектуальної власності, зокрема, через розвиток спеціалізованих судових

органів та підвищення кваліфікації суддів і адвокатів у цій галузі.

Додатково, важливим є вдосконалення правових механізмів, які забезпечують міжнародне співробітництво в сфері інтелектуальної власності. Це дозволить не лише ефективно захищати національні інтереси, а й сприятиме інтеграції України в міжнародні торгові структури, що є необхідним кроком для економічного розвитку країни.

Ключові слова: інтелектуальна власність, господарські суди, стратегія захисту, національне законодавство, європейські стандарти, бізнес, Вищий суд з питань інтелектуальної власності, IP суд, господарське судочинство.

Vozniakovska K.A. Protection of intellectual property rights by the commercial courts of Ukraine: effective strategies for enterprises.

The protection of intellectual property (IP) has become a critically important issue for modern enterprises, particularly in light of globalization and the rapid advancement of information technologies. For Ukraine, this concern is especially urgent as the country undergoes European integration, which necessitates harmonizing its national legal framework with European standards. The growing importance of intellectual property in a digitalized, interconnected global economy underscores the need for comprehensive and effective protection mechanisms.

However, challenges persist in Ukraine due to imperfections in the legal system, a low level of legal culture, and insufficient awareness among entrepreneurs regarding their rights and available legal remedies. These obstacles significantly hinder the effective protection of intellectual property. Moreover, the increasing frequency of court disputes related to intellectual property rights violations highlights the inadequacy of existing protection mechanisms and the need for more efficient strategies.

The protection of intellectual property is not merely an issue of legal compliance; it plays a vital role in fostering innovation and stimulating economic growth. A robust IP protection system enhances a country's investment climate by providing security and predictability for foreign investors. This, in turn, promotes technological advancement, the commercialization of ideas, and the overall economic development of the country.

Thus, exploring effective strategies for intellectual property protection in Ukraine's commercial courts has become an urgent and highly relevant task. This research requires a comprehensive approach, taking into account both national legal norms and international standards. By studying the legal framework and judicial practices surrounding IP protection, it is possible to identify gaps, propose reforms, and create a more efficient system that safeguards the interests of IP holders while aligning with global best practices.

Key words: intellectual property, commercial courts, protection strategy, national legislation, european standards, business, the High Court of Intellectual Property, commercial proceedings, IP court.

Постановка проблеми Захист права інтелектуальної власності є однією з ключових умов успішного функціонування сучасного бізнесу. У сучасних умовах розвитку ринкової економіки та інтеграції України до європейського правового простору актуальність проблеми захисту інтелектуальної власності значно зросла. Недосконалість правової системи, низький рівень правової культури, відсутність ефективних механізмів захисту прав інтелектуальної власності призводять до значних втрат для підприємств, знижують інвестиційну привабливість країни та гальмують інноваційний розвиток. У зв'язку з цим, виникає необхідність дослідження ефективних стратегій захисту інтелектуальної власності в господарських судах України, що забезпечить належний рівень захисту прав власників та сприятиме розвитку економіки.

Метою дослідження є аналіз ефективних стратегій захисту інтелектуальної власності в господарських судах України, вивчення національного та європейського законодавства, визначення проблем та розробка рекомендацій щодо їх вирішення. Досягнення цієї мети потребує комплексного підходу, що включає вивчення теоретичних основ захисту інтелектуальної власності, аналіз практики господарських судів, а також дослідження досвіду європейських країн у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Тема захисту права інтелектуальної власності в Україні активно досліджується провідними українськими вченими, зокрема, Г. Андрощук, В. Гриш-

ко, О. Дорошенко, А. Максименко, А. Кодинець, О. Орлюк, О. Хартінова. Науковці працюють над вдосконаленням нормативно-правової бази, гармонізацією українського законодавства з європейськими стандартами, оптимізацією роботи судових органів, впровадженням сучасних технологій для захисту прав інтелектуальної власності та ідентифікації порушень.

Виклад основного матеріалу. Захист прав інтелектуальної власності в господарських судах України базується на нормах національного законодавства, зокрема Конституції України [1], Цивільного кодексу України [2], Господарського кодексу України [3], Закону України «Про авторське право і суміжні права» [4], Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [5], Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [6], Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [7]. Важливу роль у процесі захисту права інтелектуальної власності відіграють також міжнародні угоди та європейські стандарти, зокрема Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) [8], Директива Європейського Парламенту та Ради ЄС 2004/48/ЄС про забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності [9].

Впізнаваність на ринку - ознака успішного бізнесу. Відомі компанії з багаторічним досвідом та високою репутацією часто стикаються із порушенням права інтелектуальної власності. Компанії – “ноунейми” вирішують збагатитись шляхом використання аналогічних або схожих комерційних найменувань та/або торгових марок при продажі товарів або наданні послуг. Ризик того, що споживач сплутає оригінальний товар з копією надзвичайно високий. Враховуючи те, що ноунейми грішать на якість – це призводить до краху ділової репутації законного власника інтелектуальних прав [10].

Для ефективного захисту права інтелектуальної власності підприємствам необхідно використовувати комплексний підхід, що включає превентивні заходи, оперативне реагування на порушення, активну участь у судових процесах та взаємодію з правоохоронними органами. Важливими елементами захисту є також розробка внутрішніх політик та процедур, що сприятимуть запобіганню порушенням прав інтелектуальної власності, а також постійне підвищення кваліфікації працівників у сфері інтелектуальної власності.

Превентивні заходи включають реєстрацію об'єктів інтелектуальної власності, укладання ліцензійних договорів, розробку внутрішніх політик щодо використання інтелектуальної власності, моніторинг ринку на предмет виявлення можливих порушень та регулярне проведення аудиту інтелектуальної власності. Оперативне

реагування на порушення передбачає швидке виявлення порушень, збір доказової бази, підготовку та подання позовних заяв до господарських судів, а також активну взаємодію з правоохоронними органами для притягнення порушників до відповідальності.

В останні роки в Україні послідовно створюються умови для належного судового захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності суб'єктами підприємницької діяльності. Судова практика свідчить, що визначальна роль у забезпеченні такого захисту належить господарським судам, адже значна кількість спорів щодо захисту прав інтелектуальної власності в процесі своєї діяльності виникають між суб'єктами господарювання [11, с. 525].

Активна участь у судових процесах включає підготовку до судових засідань, представлення інтересів підприємства в суді, участь у переговорах щодо врегулювання спорів, а також контроль за виконанням судових рішень. Важливим аспектом є також взаємодія з іншими підприємствами, громадськими організаціями та асоціаціями, що сприяє обміну досвідом та розробці спільних стратегій захисту інтелектуальної власності.

Використання європейських стандартів та міжнародних угод у процесі захисту інтелектуальної власності сприяє підвищенню ефективності захисту, забезпеченню справедливості під час судових процесів, а також зміцненню довіри до правової системи України з боку іноземних інвесторів. Зокрема, Директива 2004/48/ЄС встановлює високі стандарти захисту інтелектуальної власності, що включають ефективні, пропорційні та стримуючі заходи, процедури та засоби правового захисту, які повинні бути доступні для власників прав інтелектуальної власності [9].

Для підвищення ефективності захисту інтелектуальної власності в господарських судах України необхідно удосконалювати національне законодавство, зокрема гармонізувати його з європейськими стандартами, підвищувати кваліфікацію суддів та інших учасників судового процесу, а також забезпечувати належний контроль за виконанням судових рішень. Важливим аспектом є також активне використання альтернативних методів вирішення спорів, зокрема медіації та арбітражу, що сприяє швидкому та ефективному врегулюванню конфліктів.

І. Колос зазначила, що рівень судового захисту наряду залежить і від якості матеріального права: «Деякі проблеми, які виникають на практиці у сфері захисту інтелектуальної власності, мають бути належно врегульовані на законодавчому рівні. Водночас Верховний Суд, надаючи правові висновки щодо застосування норм права (як матеріальних, так і процесуальних), позбавлений можливостей заповнити прогалини

законодавства. Тому без співпраці із законодавчою гілкою влади та з представниками профільного середовища ми не зможемо досягнути того рівня якості судового захисту, який є бажаним для всіх учасників правовідносин» [12].

Розробка ефективних стратегій захисту інтелектуальної власності вимагає комплексного підходу, що включає превентивні заходи, оперативне реагування на порушення, активну участь у судових процесах, використання європейських стандартів та міжнародних угод, а також взаємодію з правоохоронними органами та іншими підприємствами. Забезпечення високого рівня захисту інтелектуальної власності сприяє розвитку економіки, підвищенню інвестиційної привабливості країни та зміцненню довіри до правової системи України.

Варто також звернути увагу і на те, що в Господарському процесуальному кодексі України (ст. 20) законодавцем наведено чіткий перелік справ, які віднесені до юрисдикції спеціалізованого судового органу – Вищого суду з питань інтелектуальної власності, який був формально створений ще у 2017 році, проте, так і не запущений. Зокрема, в кінці 2024 року Європейська Комісія у своєму звіті підкреслила вагомий досягнення України в реалізації ключових моментів, необхідних для наближення до повноправного членства в Європейському Союзі і зазначила, що запуск Вищого суду з питань інтелектуальної власності (IP-суд) – є одним з важливих кроків в цьому напрямку, проте згаданий орган так і не почав функціонувати [13].

Суддя Верховного Суду, секретар судової палати для розгляду справ щодо захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством Касаційного господарського суду у складі ВС Ігор Бенедисюк зазначає, що існує також негайна необхідність швидкого завершення конкурсу з добору суддів і ухвалення законопроекту про Вищий суд з питань інтелектуальної власності. Також, суддя звернув увагу на важливі заходи, що реалізуються профільною палатою Касаційного господарського суду Верховного Суду для підвищення кваліфікації суддів, які спеціалізуються в галузі інтелектуальної власності [14].

Висновок. Отже, захист права інтелектуальної власності в господарських судах України є критичним фактором для розвитку бізнесу та економіки країни. На основі аналізу існуючих матеріалів і практики можна дійти висновку, що правова база щодо захисту інтелектуальної власності в Україні є досить розвиненою, однак вимагає постійного оновлення та вдосконалення, щоб відповідати міжнародним стандартам і практикам. Це створить належні умови для захисту прав підприємств та сприятиме залученню іноземних інвестицій.

Судова практика відіграє вирішальну роль у створенні ефективної системи захисту інтелектуальної власності. Важливо, щоб господарські суди України мали достатній рівень спеціалізації та кваліфікації для ефективного розгляду справ, пов'язаних з інтелектуальною власністю. Це включає наявність суддів, які добре розуміють специфіку інтелектуальної власності та мають відповідний досвід.

Ефективними стратегіями захисту права інтелектуальної власності для бізнесу є активне використання правових механізмів, таких як патентування, реєстрація торговельних марок і авторських прав. Підприємства також повинні здійснювати постійний моніторинг ринку на предмет порушень їхніх прав інтелектуальної власності, що дозволить вчасно виявляти порушення та реагувати на них.

Своєчасне звернення до суду у разі виявлення порушень є важливим аспектом захисту інтелектуальної власності. Судові рішення, що встановлюють факти порушень і накладають санкції на порушників, сприяють формуванню прецедентної практики та запобіганню майбутнім порушенням. Крім того, ефективне судове провадження може забезпечити відновлення порушених прав та відшкодування збитків.

Для підвищення ефективності захисту інтелектуальної власності необхідно також вдосконалювати процесуальні аспекти судочинства. Це включає спрощення процедур розгляду справ, скорочення строків провадження та зменшення адміністративних витрат, пов'язаних з поданням позовів і веденням справ. Такі заходи сприятимуть оперативному вирішенню спорів та зниженню навантаження на судову систему. Комплексний підхід до захисту інтелектуальної власності, включаючи вдосконалення законодавства, підвищення кваліфікації суддів, запуск Вищого суду з питань інтелектуальної власності, активне використання правових механізмів та вдосконалення процесуальних аспектів, є ключовими факторами для забезпечення ефективного захисту прав інтелектуальної власності в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.
- Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
- Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
- Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20>.
- Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12>.
- Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12>.
- Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07.06.1996 № 236/96-BP. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80>.
- Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності: міжнародний договір від 15.04.1994 № 981_018 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018.
- Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights. Official Journal of the European Union. 195, 2.6.2004, p. 16–25 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004L0048R%2801%29>.
- Захист прав інтелектуальної власності: актуальна судова практика. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/225642_zakhist-prav-ntelektualno-vlasnost-aktualna-sudova-praktika.
- Бахур О.В. Розвиток судової спеціалізації у сфері захисту прав інтелектуальної власності в Україні. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 525–529.
- Колос І. Підходи до поновлення та продовження процесуальних строків в умовах воєнного стану. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1291781>.
- Звіт щодо прогресу України на шляху до Європейського Союзу за 2024 рік URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2024_en?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2YAJS1rv0zYvTfeaEIMTKpAs7RssrCzkKynbRO_bv091yHCswdLgVqeDU_aem_dODMQFWOxOyI7Pj6-7cX4A.
- Перспективи реформування у сфері інтелектуальної власності в Україні: суддя ВС долучився до міжнародного обговорення. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1690363>.

УДК 346.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.51>

ДОСУДОВИЙ ПОРЯДОК ВРЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРІВ

Гут С.Ф.,

*аспірант кафедри конституційного права та правосуддя,**Одеський національний університет імені І.І. Мечникова*

ORCID: 0000-0002-8175-8870

Гут С.Ф. Досудовий порядок врегулювання господарських спорів.

Стаття присвячена інституту досудового порядку врегулювання спорів як різновиду примирення сторін господарського спору. Досліджується питання віднесення такого порядку до стадій господарського судового процесу. Доводиться, що досудовий (претензійний) порядок врегулювання спору доречно визнати факультативною стадією господарського судового процесу, оскільки він впливає на формування доказової бази та вибір форми провадження. Зроблено висновок, що за своєю сутністю даний інститут в Україні доцільно називати «позасудовий (претензійний) порядок врегулювання спору», оскільки основний напрям його застосування – намагання вирішити конфлікт без звернення до суду, однак документи, листування між суб'єктами господарювання, що виникають в процесі врегулювання спору, в подальшому можуть стати доказами у господарській справі.

Зроблено висновок про недоцільність встановлення (розширення) переліку спорів, по яких застосування такого порядку є обов'язковим. Розширення переліку призведе до невідправданого обмеження права доступу до суду та надасть можливості для зловживань суб'єктами господарювання своїми правами. Одночасно застосування сторонами спору такого порядку призводить до формування доказової бази, яка в подальшому в процесі надається суду і оцінюється ним поряд з іншими доказами по справі. Лише дотримання всіх вимог, встановлених ст. 222 Господарського кодексу України, надає суду можливість визнати листування між сторонами досудовим порядком врегулювання спору і застосувати негативні наслідки до сторони, яка порушує порядок, встановлений законом.

Запропоновано закріпити в процесуальному законі обов'язок суду щодо детального роз'яснення сторонам спору наслідків укладення мирової угоди в ході розгляду спорів у випадках, якщо вони до звернення до суду намагалися врегулювати спір шляхом застосування досудового (претензійного) порядку врегулювання спорів.

При цьому строк, який надається законодавцем для відповіді на претензію, пропонується значно зменшити, оскільки господарські відносини є динамічними та потребують оперативного вирішення.

Ключові слова: теорія процесуального права, примирення, судочинство, процес, захист прав, право на захист, обмеження права доступу до суду, докази, врегулювання спору.

Gut S.F. Pre-trial procedure for settlement of economic disputes.

The article is devoted to the institution of pre-trial dispute settlement as a type of reconciliation of the parties to the dispute. The question of assigning such an order to the stages of the judicial process is being investigated. It is proven that the pre-trial (claim) dispute settlement procedure should be recognized as an optional stage of the economic court process, because it affects the formation of the evidence base and the choice of the form of proceedings. It was concluded that, by its nature, this institute in Ukraine should be called «out-of-court (claim) procedure for dispute settlement», since the main direction of its application is an attempt to resolve a conflict without going to court, however, documents, correspondence between counterparties arising in the process of dispute settlement may later become evidence in the case. It was concluded that it is inexpedient to establish (expand) the list of disputes for which the application of such a procedure is mandatory. Such expansion will lead to an unjustified restriction of the right of access to the court and will provide opportunities for business entities to abuse their rights. At the same time, the application of such procedure by the parties to the dispute leads to the formation of an evidentiary base, which later in the process is submitted to the court and evaluated by it along with other evidence in the case. Only compliance with all the requirements established by Article 222 of the Economic Code of Ukraine gives the court the opportunity to recognize correspondence between the parties as a pre-trial dispute settlement procedure and to apply negative consequences to the party that violates the procedure established

by law. It is proposed to enshrine in the procedural law the duty of the court to explain in detail to the parties to the dispute the consequences of concluding a settlement agreement during the review of disputes in cases where they tried to settle the dispute by applying the pre-trial (claims) dispute settlement procedure before applying to the court. At the same time, the term given by the legislator to respond to the claim is proposed to be significantly reduced, as economic relations are dynamic and require prompt resolution.

Key words: theory of procedural law, conciliation, judiciary, process, protection of rights, right to defense, limitation of the right of access to the court, evidence, settlement of the dispute.

Постановка проблеми. Досудовий порядок врегулювання спорів є важливим інститутом, який досліджується вже багато років. Зокрема, постійно точаться дискусії щодо доцільності встановлення певних категорій справ, які можуть бути встановлені як обов'язкові для досудового порядку врегулювання спорів. Однак загальновідомо, що виключно у випадку, якщо сторони вирішили і закріпили в договорі, що спори між ними мають спочатку бути вирішені в досудовому (претензійному) порядку, а лише потім вони вправі звертатися до суду, то тільки в такому випадку обов'язково використовується досудовий порядок врегулювання спорів. Тим не менш, слід визнати, що досудовий порядок врегулювання спору є важливою складовою примирних процедур, особливо в господарському судочинстві, де контрагенти часто хочуть зберегти довготривалі ділові відносини між собою і тому не звертаються одразу до суду, а намагаються спочатку вирішити спір шляхом листування, переговорів та інших примирних процедур. Тому досудове регулювання спорів можна визнати особливістю господарських відносин в економічній (господарській, підприємницькій) сфері, у зв'язку з чим дослідження даного питання видається актуальним і своєчасним.

Мета статті – дослідження особливостей застосування досудового (претензійного) порядку врегулювання спору в господарському судочинстві.

Стан опрацювання проблематики. Важливі аспекти досудового (претензійного) порядку врегулювання спору висвітлюються такими українськими ученими як Я. Прокопенко, І. Балюк, О. Хрімлі, В. Рєзнікова, В. Горевий, Т. Степанова, однак дане питання залишається актуальним дотепер.

Виклад основного матеріалу. Доречним видається почати з дослідження питання, чи можна вважати досудове врегулювання спору стадією судового процесу.

Стадія – це відносно самостійний етап діяльності, що здійснюється в певній специфічній процесуально-процедурній формі і характеризується особливими завданнями, специфічним колом учасників такої діяльності та підсумковим актом.

Особливе завдання досудового врегулювання спору в тому, що сторони намагаються без звернення до суду вирішити свою проблему шляхом застосування різних видів примирних процедур (переговорів, листування, медіації та інших способів), але без звернення до органів правосуддя. Якщо застосування таких примирних процедур на досудовій стадії не буде ефективним, то сторони можуть перейти на наступну стадію і відкрити провадження в органах правосуддя. В такому випадку справа перейде на наступну стадію. Так, за аналогією з досудовим розслідуванням в кримінальному провадженні, яке не здійснюється в суді, але має велике значення для вирішення кримінальної справи по суті, оскільки на цьому етапі збирається доказова база і формуються правові позиції, на нашу думку, досудове врегулювання господарського спору має вважатися факультативною стадією господарського судового процесу.

У зв'язку з цим слушним видається висновок Родіної А.С. та Шарая А.А., що «надсилання претензії одній зі сторін можна розглядати у різних контекстах. У одному випадку це може бути дійсним намаганням сторони досягнути компромісу, у іншому, лише етапом збирання доказів перед підготовкою позовної заяви» [1, с. 476].

Дійсно, відсутність відповіді на претензію враховується судом при вирішенні справи, а листування сторін щодо бажання укласти, змінити та розірвати господарський договір обов'язкового додається до матеріалів справи та досліджується судом. І незважаючи на те, що закон не зобов'язує сторони здійснити досудове врегулювання спору, культура ділового спілкування часто спонукає сторони здійснювати дії для налагодження контакту між ними та вирішення конфлікту.

Як правильно акцентує увагу І.І. Какуріна, «ділове спілкування на відміну від його інших видів має свої особливості, а саме: наявність певного офіційного статусу об'єктів; спрямованість на встановлення взаємовигідних контактів та підтримку зв'язків між представниками взаємозацікавлених організацій; ... передбачуваність ділових контактів, які попередньо плануються, визначається їх мета, зміст і можливі наслідки; конструктивність характеру взаємовідносин, їх спрямування на розв'язання конкретних завдань, досягнення певної мети, як правило, не виходячи за рамки певного кола; взаємоузгодженість рішень, домовленість та подальша організація взаємодії партнерів; ... без-

посередня діяльність, якою зайняті люди, а не проблеми, що бентежать їх внутрішній світ» [2, с. 8].

Всі ці особливості, як ми можемо бачити, властиві в першу чергу відносинам в сфері господарського обігу, оскільки сталі ділові стосунки, бажання отримання прибутку та інші складові, які властиві підприємницькій діяльності, спонукають сторін до ділового спілкування навіть у випадках, коли виникає конфлікт між ними щодо неналежного виконання умов договору або внесення змін до умов договору. Навіть розриваючи господарський договір, суб'єкти господарювання не можуть бути впевнені, що в подальшому їх інтерес не приведе їх до нового договору з тим самим контрагентом, тому намагаються зберегти гарні стосунки.

Х. Марич та І. Дерюгін слушно зауважують, що «чинне законодавство чітко не розмежовує категорій «досудове» та «позасудове» врегулювання спору» [3, с. 161].

Позасудова процедура робить акцент на тому, що звернення до суду після застосування такої процедури не обов'язкове. Досудова процедура вказує на те, що вона *обов'язково* (курсив наш – С.Г.) має бути застосована до звернення до суду. Якщо аналізувати сучасне вітчизняне законодавство, то ми бачимо вказівку на обов'язковість досудового врегулювання спору тільки у випадку, коли сторони самі в договорі закріпили це. Тому, на нашу думку, обґрунтованим видається перейменування даного інституту в «позасудовий порядок врегулювання спору».

Зазвичай заявник направляє контрагенту претензію лише у випадку, коли намагається вирішити спір мирним шляхом, без звернення до суду. І лише у випадку, якщо інша сторона ігнорує вимоги заявника або сперечається з ним щодо необхідності сплати таких сум, то заявник йде до суду. Тобто, основним спонуканням заявнику скористатися даним інститутом є можливість прийти до спільної позиції і добровільно виконати умови договору. Зазвичай, якщо сторона розуміє, що умови договору виконані не будуть, то вона одразу звертається до господарського суду. Таким чином, можна зробити висновок, що за своєю сутністю на сьогодні даний інститут доречніше називати «позасудовий (претензійний) порядок врегулювання спору».

Слід також дослідити, чи можна вважати стадією судового процесу етап, в назві якого присутнє слово «досудове». Однак аналогічне за назвою «досудове розслідування» є важливим етапом розгляду справи, який визнається і закріплюється Кримінальним процесуальним кодексом України. Більш того, ефективно здійснення стадії досудового розслідування є важливим етапом для належного розгляду справи по

суті та винесення обґрунтованого й об'єктивного рішення у кримінальному провадженні.

Безперечно, не можна ставити знак рівності між досудовим врегулюванням господарського спору та досудовим розслідуванням, оскільки вони мають різний зміст (зокрема, стадія досудового розслідування спрямована на максимальний збір доказів у справі, в той час як досудове врегулювання спору спрямоване на намагання врегулювати спір без звернення до суду) та різні можливі наслідки (зокрема, досудове (претензійне) врегулювання спорів не впливає на процес розгляду справи в суді, хоча самі по собі намагання сторін вирішити справу шляхом застосування примирних процедур, безперечно, вітається судами та долучається до справи в якості доказів).

Вважаємо, що досудовий (претензійний) порядок врегулювання спору доречно визнати факultatивною стадією господарського судового процесу, оскільки вона присутня не у будь-якій справі, однак від її наявності часто залежить хід та результат розгляду справи в суді. Наприклад, визнана претензія по грошових вимогах може стати підставою для обрання наказної форми провадження для розгляду такої справи. Таким чином, наявність даної стадії та її наповнення має важливий вплив на строки та процедуру розгляду господарської справи.

Листування в ході намагання укласти, внести зміни та розірвати господарський договір є також важливою складовою бази доказування, яку досліджує суддя в ході розгляду справи. Тому слід визнати це важливою стадією формування доказового матеріалу і, одночасно, намаганням вирішити спір без звернення до суду.

У зв'язку з цим, логічним видається перенесення змісту ст. 222 Господарського кодексу України до ст. 19 Господарського процесуального кодексу України. На даний час вказана стаття виглядає декларативно, безмістовно, оскільки фактично є бланкетною нормою і не несе змістовного навантаження. Якщо процедура, вимоги до змісту претензії, строки та інші складові, які містяться в ст. 222 Господарського кодексу України, будуть перенесені до Господарського процесуального кодексу, це логічно підтвердить статус даного інституту як стадії господарського судового процесу; з іншого боку, судді буде простіше аналізувати дотримання процедури досудового (або позасудового) врегулювання спорів в ході розгляду справи, якщо ці положення міститимуться в Господарському процесуальному кодексі України.

На нашу думку, стадія досудового врегулювання спорів є своєрідним «лакмусовим папірцем», на який має звертати увагу суддя в ході розгляду справи. Навіть якщо сторони шляхом листування, направлення претензій та відпо-

відей на претензії намагалися вирішити спірне питання, не звертаючись до суду, але не змогли згоди і звернулися до суду для врегулювання свого спору, то вказане є позитивною характеристикою конкретного спору. І в таких спорах, на нашу думку, необхідно рекомендувати суду більше уваги приділяти можливостям подальшого врегулювання спору за участю судді або шляхом мирової угоди, роз'яснюючи, в тому числі і позитивні наслідки закінчення справи таким шляхом (у вигляді повернення половини судового збору), і залишення позитивних бізнес-стосунків між сторонами на майбутнє, і можливість досягти мирової угоди на стадіях переглядів судових актів та виконання судового акта.

Вважаємо, що будь-який спір, який добровільно врегульований сторонами, є кращим закінченням проблемних відносин, ніж вирішення спору через примусове рішення судового органу. В господарській сфері вказане набуває ще більшої актуальності, оскільки сторони зазвичай знаходяться в сталих довготривалих відносинах і ці відносини вони мають підтримувати без примусової сили держави. Руйнація бізнес-відносин в кінцевому наслідку призведе і до погіршення економічного стану всієї держави, що не можна підтримати.

Деякі вчені пропонують впровадити обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору по певних або по всіх категоріях господарських спорів. В ході судової реформи 2016 року статтю 124 Конституції України було доповнено частиною, яка передбачає, що «законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору» [4].

Однак, на нашу думку, обрання способу захисту – право особи. Крім того, в історії господарського права і процесу наявний період, коли контрагенти зловживали необхідністю потенційного позивача спочатку звернутися до них з претензією та чекати відповіді протягом місяця. Фактично це ставало сигналом для недобросовісного контрагента і, користуючись цим місячним строком на відповідь, він міг здійснити заходи щодо переводу грошей та майна з метою неможливості в подальшому навіть при отриманні позитивного рішення по справі виконати таке рішення.

І хоча вказана норма в Конституції України з'явилася ще влітку 2016 року, дотепер не прийнято жодного акта, який би закріпив обов'язковість досудового порядку урегулювання окремих категорій спорів.

Крім того, на нашу думку, розширення переліку призведе до невиправданого обмеження права доступу до суду та надасть можливість для зловживань суб'єктами господарювання своїми правами. Одночасно застосування сторо-

нами спору такого порядку призводить до формування доказової бази, яка в подальшому в процесі надається суду і оцінюється ним поряд з іншими доказами по справі. Лише дотримання всіх вимог, встановлених ст. 222 Господарського кодексу України, надає суду можливість визнати листування між сторонами досудовим порядком врегулювання спору і застосувати негативні наслідки до сторони, яка порушує порядок, встановлений законом.

Одночасно, аналізуючи положення щодо здійснення досудового порядку врегулювання спорів, що містяться в ст. 222 Господарського кодексу України, доречно зауважити, що деякі з цих положень потребують вдосконалення. Зокрема, мова йде про частину шосту означеної статті, яка встановлює, що «претензія розглядається в місячний строк з дня її одержання, якщо інший строк не встановлено цим Кодексом або іншими законодавчими актами» [5]. І цей строк не враховує поштового пересилання, що може збільшити строк на отримання відповіді в 1,5-2 рази.

Однак місячне очікування – надто довготривалий термін для отримання відповіді з питання, про яке іншій стороні не треба занурюватися та розбиратися «з нуля», оскільки стан взаємовідносин між контрагентами зазвичай лежить на поверхні і про всі його тонкощі відомо обом сторонам.

Господарським відносинам властива динамічність та оперативність. Господарський процесуальний кодекс України встановлює найкоротші строки порівняно з іншими процесуальними кодексами для оскарження судових актів. Дуже часто господарські суди обирають в якості форм вирішення справ спрощене позовне та наказне провадження, справи часто розглядаються в письмовому провадженні, що підтверджує особливість господарських відносин – динамізм – і необхідність оперативного вирішення спору, оскільки тривалий розгляд справи може призводити до негативних наслідків для учасників господарського обігу та навіть доводити їх до банкрутства.

Фактично досудове врегулювання спорів має превентивний характер, його мета – «нагадати» іншій стороні про невиконані, недовиконані або неналежним чином виконані зобов'язання за договором. Тому надання законодавцем такого значного строку на підготовку відповіді або поновлення порушених прав видається невиправданим. Вважаємо більш адекватним 10-денний строк. Доречно зауважити, що частіше за все в претензіях сторони зменшують законодавчо встановлений максимум до тижня або 10 днів, більші строки в листуванні практично не зустрічаються. Вказаного строку цілком достатньо для обґрунтування власної позиції у відповіді на

претензію або виконання вимог, викладених в претензії. При цьому, якщо заявник не вказує строк для відповіді, то він дорівнює одному місяцю.

Вважаємо, що зменшення строку на відповідь укріплюватиме суспільний господарський порядок, оскільки для сучасного господарського обігу властива жвавість та змінюваність. І по закінченні часу може взагалі зникнути необхідність в виконанні умов договору (наприклад, поставці певної продукції або заміні на товар належної якості тощо).

Висновки. Досудовий (претензійний) порядок врегулювання спору доречно визнати факультативною стадією господарського судового процесу. Зроблено висновок, що за своєю сутністю даний інститут в Україні доцільно називати «позасудовий (претензійний) порядок врегулювання спору», оскільки основний напрям його застосування – намагання вирішити конфлікт без звернення до суду.

При цьому строк, який надається законодавцем для відповіді на претензію, пропонується значно зменшити (з одного місяця до 10 днів), оскільки господарські відносини є динамічними та потребують оперативного вирішення.

Зроблено висновок про недоцільність розширення переліку спорів, по яких застосування претензійного порядку врегулювання спору є обов'язковим, оскільки вказане може призвести до невиправданого обмеження права доступу до суду та надасть можливості для зловживань.

Обґрунтовується доцільність перенесення положень про процедуру претензійного врегу-

лювання спору з Господарського кодексу України до Господарського процесуального кодексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Родіна А.С., Шарая А.А. Претензія як вид досудового врегулювання спорів між приватними особами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 474–477. URL: http://lsey.org.ua/10_2022/117.pdf.
2. Етика ділового спілкування: конспект лекцій для студентів I курсу всіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укл. І.І. Какуріна. Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ, 2015. 96 с. URL: https://udhtu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/08/metod_3157.pdf.
3. Марич Х., Дерюгін І. Досудове та позасудове врегулювання спорів у господарському процесі України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 157–163. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/jan/29733/251.pdf>.
4. Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>.
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.

ЩОДО ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСУДДЯ ТА ПЕРСПЕКТИВ ДЛЯ СФЕРИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Згама А.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
Міжнародний гуманітарний університет*

Згама А.О. Щодо цифрової трансформації правосуддя та перспектив для сфери господарювання.

Стаття присвячена аналізу впливу цифрової трансформації та технологій на судову систему. Виділено термінологічну базу, яку складають поняття, як-от цифровізація, діджиталізація та цифрова трансформація, що, зокрема, охоплюють перехід інформації у цифровий формат, використання нових інструментів для оптимізації судових процесів та комплексні зміни в системі правосуддя. Установлено, що діджиталізація передбачає інтеграцію технологій на рівні автоматизації судових послуг, як електронне подання документів та електронні судові слухання, тоді як цифрова трансформація охоплює зміну самої організації правосуддя. Підкреслено важливість цифрової трансформації як комплексного перетворення всієї судової системи із залученням новітніх технологій, що створює основу для електронного судочинства та підвищує доступність правосуддя.

Зроблено висновок, що розвиток судочинства в Україні може здійснюватися не лише через цифровізацію, діджиталізацію судових процесів, але й через створення нових моделей судових процесів (зокрема, використання онлайн судів). Онлайн суд спрямований на інноваційне перетворення судового середовища, де цифрові технології є не лише інструментом автоматизації, але і зміною самого підходу до надання судових послуг та вирішення спорів. Проаналізовано іноземний досвід у цій сфері, зокрема, функціонування онлайн судів у таких країнах, як Велика Британія та Канада у питанні розгляду нескладних справ, зменшення навантаження на судову систему й спрощення процедур для громадян. Обґрунтовано доцільність застосування онлайн судів для вирішення малозначних спорів та нескладних справ у сфері господарювання.

Окремо розглядається роль штучного інтелекту, який надає нові можливості для підтримки суддів у рутинних завданнях, однак водночас викликає етичні та безпекові ризики, такі як необ'єктивність алгоритмів та загроза конфі-

денційності.

Аргументовано, що для успішного впровадження цифрових інновацій у правосуддя необхідно розвивати інфраструктуру, стандарти етичного використання штучного інтелекту та забезпечувати високий рівень кібербезпеки для збереження конфіденційності судової інформації.

Ключові слова: цифрова трансформація, діджиталізація, правосуддя, електронне судочинство, судова система, онлайн суди, малозначні спори, сфера господарювання, інформаційні технології.

Zghama A.O. On digital transformation of justice and prospects for the economic sector.

The article focuses on analyzing the impact of digital transformation and technology on the judicial system. It highlights a terminological foundation that includes concepts such as digitization, digitalization, and digital transformation, which cover the transition of information into digital formats, the use of new tools for optimizing judicial processes, and comprehensive changes within the justice system. It establishes that digitalization involves the integration of technology at the level of automating judicial services, such as electronic document submission and electronic court hearings, whereas digital transformation encompasses the restructuring of justice itself. The importance of digital transformation is emphasized as a comprehensive reorganization of the entire judicial system through the adoption of advanced technology, laying the groundwork for electronic justice and enhancing access to justice.

The conclusion drawn is that the development of the judiciary in Ukraine can proceed not only through the digitalization of judicial processes but also through the creation of new models for judicial processes, including the use of online courts. The online court model aims at an innovative transformation of the judicial environment, where digital technologies serve not merely as tools for automation but as drivers of a paradigm shift in delivering judicial services and resolving disputes.

The article analyzes international experience in this area, specifically the operation of online courts in countries such as the United Kingdom and Canada for handling simple cases, reducing the burden on the judicial system, and simplifying procedures for citizens. The appropriateness of using online courts for resolving minor disputes and straightforward economic cases is substantiated.

The role of artificial intelligence is considered separately, providing new opportunities to support judges in routine tasks, while also raising ethical and security risks, such as algorithmic bias and privacy threats.

The argument is made that for the successful implementation of digital innovations in the justice system, it is necessary to develop infrastructure, establish standards for the ethical use of artificial intelligence, and ensure high levels of cybersecurity to protect the confidentiality of judicial information.

Key words: digital transformation, digitalization, justice, electronic judiciary, Judicial system, online courts, minor disputes, economic sector, information technology.

Постановка проблеми. Сучасний світ переживає період величезних змін у зв'язку з широкомасштабним розвитком інформаційних технологій. У цьому контексті судова система також не залишається осторонь інноваційних зрушень. Наразі цифрова трансформація виявляється надзвичайно актуальною, враховуючи її потенціал у покращенні доступності правосуддя, збільшення ефективності судових процесів та забезпечення більшої прозорості у правовій системі.

Сфера інформаційних технологій відіграє важливу роль у забезпеченні правосуддя, оскільки інтеграція ІТ-рішень допомагає підвищити ефективність судових процесів, прозорість і доступ до правової інформації. Водночас дана сфера представлена різноманітною термінологією, яка відображає різні аспекти ІТ-процесів та інновацій у судовій системі, зокрема, цифровізація, оцифровування, діджиталізація, цифрова трансформація, електронне судочинство тощо, що потребує визначення можливих напрямів ефективної інтеграції інформаційних технологій у судочинстві.

Метою дослідження є аналіз ключових аспектів інтеграції інформаційних технологій у сферу правосуддя, визначення основних напрямів розвитку та стандартизації ІТ-процесів у судовій системі, а також розробка у цьому контексті пропозицій щодо вдосконалення доступності правосуддя з урахуванням міжнародного досвіду та сучасних викликів цифрової епохи.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти використання інформаційних техноло-

гій досліджувалися у правовій сфері в рамках загальнотеоретичних підходів (зокрема, такими вченими як Н.В. Атаманова, Д.Г. Манько, М.С. Міхровська, О.В. Пасечник), безпосередньо у судочинстві (Н.О. Риженко, О.В. Скочиляс-Павлів, О.О. Храпенко, Т.А. Цувіна, С.В. Щербак та ін.), неодноразово була прикута увага до цих питань з боку суддівського корпусу (Я.О. Берназюк, Н.Є. Блажівська, О.Р. Кібенко). Незважаючи на наявність досліджень з окресленої проблематики, актуальність цього питання не може бути применшене через потребу у виробленні наукового підходу, зорієнтованого на системному аналізі, міждисциплінарних зв'язках та практичній апробації нових технологій, що дозволяє поступово сформувати методологічну та правову базу для подальшого розвитку якісно нового цифрового судочинства.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній літературі намітилися тенденція щодо всеохоплюючої «цифрової» термінології і як результат – відсутність розуміння процесів, що відбуваються під впливом цифрових технологій, що є негативним не лише для загальної юриспруденції, але й галузевих осередків.

Оскільки дослідження даної термінології не є безпосередньо предметом цієї наукової роботи, підтримуємо позицію професора Д.Г. Манька щодо доцільності розмежування насамперед таких понять, як цифровізація, діджиталізація, цифрова трансформація. На думку автора цифровізація (оцифрування) – це зміна якості існування певної інформації, яка отримує вираз або у тотальній зміні статусу (але не змісту) даних – від аналогових до цифрових, або первинному створенні даних у цифровому форматі. У свою чергу діджиталізація охоплює дії, процеси та результати пов'язані із зазначеною трансформацією, або первинним створенням даних у цифровому середовищі. Діджиталізація, це, перш за все, upgrade, оновлення, комп'ютерний програмний продукт, або пристрій, або виведена на інтернет сайт послуга (функція), яку/кий слід/можливо використовувати для забезпечення такої трансформації. Відтак, як пише автор, діджиталізація, це, у тому числі, наповнення певного середовища можливостями (потенціалом) використання технологічних пристроїв і безумовно оцифрування необхідної інформації. Під цифровою трансформацією слід розуміти глобальний процес, головною метою якого є цифровізація, що досягається завдяки якісним змінам інструментів досягнення (діджиталізацію) та способам трансляції даних – створенню контенту у цифровому середовищі [1, с. 32-33].

Аналогічно інтеграція інформаційних технологій у сферу правосуддя може реалізовуватися різними шляхами. Спробуємо визначити основні аспекти ІТ-процесів та інновацій у судовій сис-

темі. Так, оскільки цифровізацією є процес перекладу інформації у цифрову форму, зокрема документів та даних, що дозволяє спростити їх обробку та зберігання, то відповідно у судовій системі це може включати оцифрування архівів або перетворення паперових справ у цифровий формат.

Діджиталізація судових процесів – це процес впровадження та використання цифрових технологій та електронних засобів для автоматизації та оптимізації різних етапів судових процесів, що включає перехід від традиційних паперових процедур до електронних форматів, використання веб-платформ для подання документів та проведення судових слухань в онлайн-режимі, електронний обмін інформацією між судовими установами та учасниками процесу, а також використання інших цифрових інструментів для полегшення судочинства. Діджиталізація спрямована на покращення ефективності, доступності та прозорості судових послуг, а також на сприяння інновацій у судовій системі.

Разом з тим, цифрова трансформація – комплексне перетворення усієї судової системи з використанням новітніх технологій, що передбачає не лише запровадження цифрових інструментів, а й зміну підходів до організації правосуддя, вдосконалення процесів та підвищення доступності правосуддя для громадян. У свою чергу, важливим елементом цифрової трансформації правосуддя є електронне судочинство, ідея якого спрямована на покращення доступу до правосуддя, ефективності судового процесу та зменшення бюрократії. При цьому електронне судочинство може відбуватися різними шляхами, такими як: електронне подання документів, коли зміст традиційного паперового оформлення судових документів, учасники процесу можуть подавати їх електронним шляхом через веб-платформи або спеціальні системи; електронні судові слухання, що можуть відбутися з використанням відеоконференційних технологій; електронний обмін інформацією між різними судовими інстанціями, учасниками справи тощо; електронний моніторинг справ, що передбачає існування системи для відстеження стану справи, її руху та рішень в електронному форматі; електронний доступ до судової інформації (доступ громадськості до судових рішень, рішень і документів через онлайн-платформи).

Основними нормативними актами програмного характеру, які стосуються організації діяльності електронного суду на першому етапі (2015–2020 роки) в Україні, є «Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки». Цей документ був прийнятий відповідно до плану, ухваленого XI з'їздом суддів України від 22.02.2013 року. Додатково, значущим актом була «Концепція електронного суду Укра-

їни 2012–2020», яку розроблено Державним підприємством «Інформаційні судові системи». Зазначений документ визначав основні напрями впровадження електронного судочинства та слугував важливим референсом для розвитку відповідних ініціатив. У планах щодо реформування судової системи важливе місце також займає «Стратегія розвитку системи правосуддя на 2021–2023 роки», в рамках якої передбачено подальше впровадження електронного судочинства в Україні. Цей документ закладає стратегічний фундамент для подальших заходів та розвитку системи електронного юстиціарного обслуговування.

Позитивний досвід запровадження онлайн судів відмічений у Австралії, Великій Британії, Канаді, Китаї, Сінгапурі, США. Причому прийнято виокремлювати онлайн суди першого та другого покоління. Так, онлайн суди першого покоління мали на меті розгляд нескладних спорів з використанням письмової електронної комунікації шляхом незначної обробки даних й алгоритмізацією процесів [2, с. 189]. Ці суди вирізнялися перенесенням комунікації в онлайн простір з проведенням онлайн судових засідань або без їх проведення, на основі виключно електронної комунікації [3, с. 68].

Водночас на сучасному етапі все більшого поширення набувають онлайн суди другого покоління, які розробляють нові процеси, підґрунтям яких є унікальні якості цифрових технологій, використовуючи нові інструменти та залучаючи нових осіб до виконання нових завдань [2, с. 167].

Наразі онлайн суд має бути спрямований на створення нового діджитального середовища для розв'язання спорів і вважається значним зрушенням в парадигмі судочинства порівняно з традиційними методами, включаючи електронний суд. Він визначається не лише автоматизацією наявних судових процесів, але і створенням інноваційного дигітального середовища для вирішення справ, де участь суду та судді може здійснюватися виключно в онлайн-режимі, особливо на фінальній стадії розгляду справи.

Перехід суду на розгляд справи у електронній формі без формування паперової справи та без підписання паперового рішення, дистанційність або письмовий розгляд справи без судового засідання, неодмінно призведуть до зміни форми процесу, тобто необхідності формування нової моделі електронного правосуддя, що має супроводжуватися й корінним оновленням процесуального законодавства [4, с. 240].

Дійсно, відмінність полягає в тому, що онлайн суд ставить своїм завданням не тільки перетворення існуючих процесів в електронний формат, але і створення альтернативного підходу до вирішення справ, де основний акцент ро-

битися на використанні цифрових технологій та онлайн-платформ для ведення судових слухань та винесення рішень.

Наприклад, у Канадській провінції Британська Колумбія існує перший онлайн трибунал щодо розгляду незначної складності справ – Civil Resolution Tribunal [5]. Процес розгляду справи в цьому онлайн суді включає 4 основних етапи й направлений насамперед на можливість досягнення домовленостей щодо врегулювання суперечок шляхом переговорів на будь-якому етапі.

Велика Британія також активно використовує практику подання позовів у мережі Інтернет. Зокрема, HM Courts & Tribunals Service Internet розглядає позовні вимоги про стягнення коштів до 100 000 фунтів стерлінгів. При цьому позов не може бути проти держави чи дитини або особи, що перебуває під захистом [6].

Загалом британська модель сучасного онлайн суду побудована наступним чином: 1) уникнення спору (dispute avoidance), чому відповідає перший, інформаційний етап; 2) стримування спору (dispute containment), на що спрямований другий, фасилітативний етап, під час якого сторони намагаються врегулювати спір шляхом прямих переговорів або консенсуальних процедур із залученням третьої нейтральної сторони, зокрема, медіації, консiliaції тощо; 3) вирішення спору (dispute resolution), що відбувається в змагальному судовому процесі [7, с. 17-18; 3, с. 70-71]. Вважаємо, що ця модель онлайн судів і є прийнятною в частині позитивного досвіду для України.

Ученими-правознавцями наголошується на важливості саме другого етапу. Зокрема В.Я. Петруненко вказує, що цей етап допомагає зменшити навантаження на суди від великої кількості судових спорів та, що найголовніше, є обов'язковим. Водночас важливо змінити культуру вирішення суперечок у суспільстві, спонукати людей не до безапеляційної боротьби проти опонента, а до досягнення компромісу [8, с. 199].

Справедливо відмічає суддя Верховного Суду О. Кібенко, що йдеться про «суд у смартфоні», все дуже просто та user-friendly, допомога адвоката не потрібна, знання права та процесу не потрібні, все робить програма на базі алгоритмів. Мета – швидкий та зручний розгляд спорів, суд, який працює 24/7, без судових засідань і необхідності фізичної присутності в будь-якому місці [9].

Зазначимо, особливо актуальним буде застосування онлайн судів для вирішення малозначних спорів та нескладних справ у сфері господарювання. До такого схвального висновку дійшов Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) [10], який разом з Британським

інститутом міжнародного та порівняльного права виступив з ініціативою впровадження пілотних проєктів у цьому напрямі. Розпочата у 2021 році, ця ініціатива свідчить про стратегічний погляд на використання технологій у судочинстві. Незважаючи на тимчасові труднощі, пов'язані із сучасними викликами, такими як війна, завершення роботи над технічним завданням є кроком, який позначає наступний етап розвитку проєкту. Технічне завдання є ключовим етапом, оскільки визначає архітектуру системи, функціональні можливості та технічні вимоги до реалізації.

Разом з тим не можемо оминати питання використання штучного інтелекту в судочинстві, з яким по суті починається ера онлайн судів третього покоління. Так, Пекінський інтернет-суд у червні 2019 року запустив онлайн-центр судочинства з «першим у своєму роді у світі» віртуальним суддею з штучним інтелектом, який допомагатиме суддям завершувати основну роботу, що періодично повторюється, включаючи прийом позовної заяви, і таким чином дозволить зосередитися на судовому розгляді [11, с. 93-94].

У грудні 2018 року Європейська комісія з ефективності правосуддя затвердила «Етичну хартію про використання штучного інтелекту в судових системах та їх середовищі». У продовження цього міжнародно-правового акта у свою чергу 02.12.2020 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні».

Впровадження штучного інтелекту у судочинство може призвести до значних переваг, але в той же час вносить ризики та виклики, які варто уважно розглядати, серед них: недостатній контроль, необ'єктивність алгоритмів, безпека даних і конфіденційність, технічні проблеми, і зрештою невизначеність відповідальності за ухвалені судові рішення та навіть відмова від прав людини.

Дійсно, штучний інтелект може спотворювати реальні обставини та формулювати неіснуючі факти. Як приклад, в одній із судових справ «Роберто Мата проти колумбійської авіакомпанії Avianca» ChatGPT фактично «створив» судові прецеденти, обґрунтувавши висновки шляхом посилань аж на шість фальшивих судових рішень з фальшивими цитатами [12].

Саме з метою запобігання порушенням права людини з боку штучного інтелекту (зокрема, права на справедливий суд й індивідуальне визначення) 13 березня 2024 року Європейський парламент ухвалив Закон про штучний інтелект [13], тим самим створивши правове підґрунтя для забезпечення етичного та відповідального застосування штучного інтелекту, з урахуванням потенційних ризиків та викликів, пов'язаних з його використанням.

Тому говорити про повну заміну судді штучним інтелектом поки зарано, хоча тенденція використання останнього для допомоги вирішення правових спорів має місце. Навіть існує термін «штучний юридичний інтелект» – система, що здатна надавати експертні юридичні консультації або приймати юридичні рішення [14, с. 1122].

Таким чином, цифрова трансформація в судочинстві дозволяє впроваджувати передові технології, такі як штучний інтелект, блокчейн та великі дані, для автоматизації рутинних завдань, оптимізації рішень та покращення доступу до юридичних послуг. Впровадження електронного судочинства, онлайн-платформ для розгляду справ та електронних систем управління документами стає важливим кроком у створенні цифрового середовища для судового процесу. З практичної точки зору, важливо розвивати інфраструктуру та створювати чіткі регуляторні рамки, щоб забезпечити ефективне та безпечне впровадження цифрових технологій. Привертаючи увагу до визначення стандартів етичного використання штучного інтелекту в судочинстві, можна підвищити довіру до цих інноваційних застосувань.

Висновки. Розвиток судочинства в Україні може здійснюватися як через цифровізацію, діджиталізацію судових процесів, так і через створення нових моделей судових процесів (зокрема, використання онлайн судів для вирішення малозначних справ, справ незначної складності). Онлайн суд спрямований на інноваційне перетворення судового середовища, де цифрові технології є не лише інструментом автоматизації, але і зміною самого підходу до надання судових послуг та вирішення спорів.

Отже, цифрова трансформація правосуддя є необхідною та невідворотною тенденцією, яка вимагає уважного та балансованого підходу. Якщо вдало врахувати всі ризики та виклики, ця трансформація може стати ключовим кроком до створення сучасної, ефективної та справедливої судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Манько Д.Г. Цифровізація та цифрове середовище: щодо співвідношення понять. *Цифровий розвиток України: проблеми та перспективи* : матеріали доповідей учасників круглого столу (м. Одеса, 22 березня 2024 р.) [Електронне видання] / уклад.: Д.Г. Манько, Я.О. Тицька, А.О. Згама ; Міжнар. гуман. ун-т. Одеса : Фенікс, 2024. 57 с.. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/91274484-f67f-416b-bebe-542d51d328ab/content>.
2. Rabinovich-Einy, O., Katsh, E. (2017). The New New Courts. *American University Law*

- Review*. Vol. 67 (1). P. 165–215. URL: <https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2209&context=aulr>.
3. Цувіна Т.А. Онлайн суди та онлайн вирішення спорів у контексті міжнародного стандарту доступності правосуддя: міжнародний досвід. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 62–79.
4. Щербак С.В., Кожевнікова А.В. Електронізація судочинства: сучасний стан та орієнтири розвитку електронного суду в Україні у світлі цивільного процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 238–242. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/57.pdf.
5. Civil Resolution Tribunal. URL: <https://civilresolutionbc.ca>.
6. Money Claim Online (MCOL) user guide for claimants. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/money-claim-online-user-guide>.
7. Online Dispute Resolution Advisory Group (2015). Online Dispute Resolution for Low Value Civil Claims: Report. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2015/02/Online-Dispute-Resolution-Final-Web-Version1.pdf>.
8. Петруненко Я.В. Послуги посередництва у розв'язанні господарських спорів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 194–200. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/33.pdf>.
9. Кібенко О. Майбутнє онлайн-судів в Україні: оцифровування наявних процесів чи цифрова трансформація правосуддя? *Юридична газета*. 17.03.2023. № 1-2 (759-760). URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/maybutne-onlaynsudiv-v-ukrayini-ocifrovuvannya-nayavnih-procesiv-chi-cifrova-transformaciya-pravosud.html>.
10. From digitisation to digital transformation: A case for online courts in commercial disputes? Draft Discussion Paper. October 2020. URL: <https://app.glueup.com/resources/protected/organization/1136/event/27964/99358ddf-99c4-4026-b5c7-21c882fddfbf.pdf>.
11. Електронне судочинство: міжнародний досвід : монографія [Електронне видання] / Н.Ю. Голубєва. Одеса : Фенікс, 2020. 204 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14039> DOI: 10.32837.
12. Here's What Happens When Your Lawyer Uses ChatGPT. *The New York Times*. May 27, 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/05/27/nyregion/avianca-airline-lawsuit-chatgpt.html>.

13. Artificial Intelligence Act: MEPs adopt landmark law. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240308IPR19015/artificial-intelligence-act-meps-adopt-landmark-law>.
14. Sourdin, T. (2018). Judge v. Robot: Artificial Intelligence and Judicial Decision-Making. *University of New South Wales Law Journal*, 41 (4), 1114–1133.

УДК 346.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.53>

УЧАСНИКИ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАДАННЯ ПОСЛУГ ЗАРЯДЖАННЯ ЕЛЕКТРОМОБІЛІВ

Марасін О.В.,

аспірант

Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень

імені В.К. Макутова

Національної академії наук України»

ORCID: 0009-0003-7579-5178

Марасін О.В. Учасники відносин у сфері надання послуг заряджання електромобілів.

Урбанізація спричиняє негативні зміни екологічного стану міста. Одним з істотних джерел викидів у атмосферне повітря CO₂ є саме автомобільний транспорт, без якого сучасне місто не може розвиватись. Для подолання негативного впливу на стан екології у межах сучасного мегаполіса використовується концепція «Smart City» (розумне місто). Розвиток використання електромобілів для транспортного забезпечення сучасного розумного міста може бути визначено як окрему складову на рівні з іншими факторами розумної мобільності. Проведений аналіз компетенції органів у сфері розвитку інфраструктури електромобільного транспорту у напрямку дозволяє дійти висновку, що такими органами, які мають відповідні організаційно-господарські повноваження для реалізації концепції «Smart City» розумне місто у практичній площині на загальнодержавному рівні є Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України; на центральному рівні – органи, діяльність яких прямо чи опосередковано спрямована на розвиток електромобільного транспорту, зокрема Мінінфраструктури, Укртрансбезпека, Мінцифри, Національна рада з відновлення України від наслідків війни, а на місцевому рівні – державні адміністрації, органи місцевого самоврядування тощо. Послуги з заряджання електромобілів у розумному місті «Smart City» можуть надаватись суб'єктами господарювання – юридичними особами або фізичними особами-підприємцями. Такі послуги не є постачанням електроенергії, а навпаки є споживанням електроенергії, а тому для їх надання не потрібна ліцензія. Недоліком є відсутність у КВЕД коду для такої господарської діяльності як послуга із зарядки електромобілів. Також надання послуг зарядки електромобілів можуть здійснюватися негосподарюючими суб'єктами. Іншими учасниками відносин у сфері надання послуг із заряджання електромобілів є суб'єк-

ти господарювання, які забезпечують діяльність операторів ЕЗС. Важливим учасником відносин з надання послуг заряджання електромобілів є споживач. Перспективним напрямом подальших досліджень є розкриття правового забезпечення господарської діяльності операторів станцій заряджання електромобілів.

Ключові слова: smart-city, сталий розвиток, електромобільна інфраструктура, послуги заряджання електромобілів, організаційно-господарські повноваження.

Marasin O.V. Participants of relations in the field of provision of electric vehicle charging services.

Urbanization causes negative changes in the ecological state of the city. One of the significant sources of CO₂ emissions into the atmosphere is road transport, without which a modern city cannot develop. To overcome the negative impact on the state of ecology within the boundaries of a modern metropolis, the concept of «Smart City» is used. The development of the use of electric vehicles for transportation in a modern smart city can be defined as a separate component on a par with other factors of smart mobility. The conducted analysis of the competence of bodies in the field of development of the infrastructure of electric mobile transport in the direction allows us to come to the conclusion that the bodies that have the appropriate organizational and economic powers to implement the concept of «Smart City» at the practical level at the national level are the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, President of Ukraine; at the central level - bodies whose activities are directly or indirectly aimed at the development of electric transport, in particular the Ministry of Infrastructure of Ukraine, Ukrtransbezpeka, the Ministry of Digital Transformation, The National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, and at the local level – state administrations, local self-government bodies, etc. Electric vehicle charging services in

the «Smart City» can be provided by business entities - legal entities or individual entrepreneurs. Such services are not electricity supply, but rather electricity consumption, and therefore no licence is required to provide them. A disadvantage is the absence of a code in the NACE for such economic activities as electric vehicle charging services. Also, the provision of electric vehicle charging services can be carried out by non-management entities, such as condominiums. Other participants in relations in the field of providing electric vehicle charging services are business entities that provide the activities of electric vehicle operators. An important participant in relations for the provision of electric vehicle charging services is the consumer. A promising direction for further research is the disclosure of the legal support for the economic activity of operators of electric vehicle charging stations.

Key words: smart-city, sustainable development, electric vehicle infrastructure, electric vehicle charging services, organizational and economic powers.

Постановка проблеми. Урбанізація стала сучасним трендом розвитку населених пунктів, але поряд з позитивними наслідками, головним з яких є розвиток економіки, вона спричиняє і негативні: такі, як погіршення екологічного стану міста. Тому урбанізація є складним явищем з подвійним ефектом. Яскравим прикладом існування двох сторін однієї медалі розвитку міста є автомобільний транспорт. Сучасний мегаполіс не може існувати та розвиватись без нього, але він є також одним з істотних джерел викидів CO₂ у атмосферне повітря, що призводить до виникнення парникового ефекту. Численні повені, що відбулись протягом 2024 року у багатьох містах Європи, свідчать про те, що населені пункти піддаються драматичним наслідкам зміни клімату, спричинених парниковим ефектом. Недавні Кліматичними цілями Європейського Союзу серед іншого встановлено мету досягнення на теренах Європи кліматичної нейтральності, а також скорочення викидів парникових газів на 90% до 2040 року.

Отже, головне питання яке постає для розвитку сучасного міста: чи можна зберегти позитивний вплив урбанізації та подолати або хоча б істотно зменшити вплив негативних факторів на екологію міста? Відповіддю на це питання стала концепція «Smart City» (розумне місто), яка на протязі останніх років у всьому світі застосовується для забезпечення сталого розвитку населених пунктів і подолання негативного впливу на екологію тощо. Одним із напрямків забезпечення зниження негативного впливу на екологію у межах міста є широке запровадження електромобільного транспорту, що є можли-

вим тільки за умови створення надійної системи станцій заряджання електромобілів у межах населеного пункту. Тому окреслення кола учасників правовідносин у сфері надання послуг заряджання електромобілів є необхідним як з теоретичних, так і практичних міркувань.

Стан опрацювання проблеми. Питання правового забезпечення сталого розвитку розкрили А.Г. Бобкова, Т.С. Гудіма, Р.А. Джабраїлов, В.А. Устименко та О.В. Шаповалова. Проблеми правового забезпечення впровадження концепції «Smart City» у практичну площину дослідили І.В. Діордіця, Я.В. Журавель, Д.Д. Задихайло, В.Г. Олюха, Я.В. Смольська. Правове регулювання транспортної системи України розглянули у своїх працях О.В. Клепікова, Е.М. Деркач. Загальні положення щодо суб'єктів організаційно-господарських відносин розкрили у своїх працях І.М. Кравець, О.П. Подцерковний, В.С. Щербина.

Проте питання щодо визначення кола учасників відносин у сфері надання послуг заряджання електромобілів, а також визначення кола суб'єктів організаційно-господарських повноважень у цій сфері, що необхідно для практичного запровадження концепції «Smart City» (розумне місто), до цього часу у наукових працях вітчизняних вчених не розглядались.

Метою статті є визначення кола учасників правовідносин у сфері надання послуг заряджання електромобілів у межах «Smart City» (розумне місто).

Виклад основного матеріалу. Враховуючи обраний Україною курс на європейську інтеграцію необхідним є запровадження державної політики сталого розвитку населених пунктів. Концепція «Smart City» (розумне місто) активно запроваджується у країнах ЄС як інструмент сталого розвитку міста який дозволить вирішити не тільки соціальні, але і екологічні проблеми. Одним з напрямків у якому має розвиватись розумне місто – розумна мобільність. Вітчизняні вчені І.В. Діордіця та Я.В. Журавель визначили розумний транспорт як один із напрямків розвитку розумного міста, але вважають що до нього відноситься «підвищення ефективності мережі, а також підвищення безпеки транспортних засобів і людей та скорочення часу в дорозі.» [5, с. 101]. Тобто вони таку складову як екологічність транспорту не відносять до категорії розумний транспорт. Аналогічну позицію займає Р.В. Севастьянов, який вважає, що розумний транспорт «передбачає створення системи інтелектуальних транспортних і логістичних систем, які забезпечують моніторинг і управління трафіком, дозволяють контролювати оплату дорожніх зборів, реагувати на надзвичайні ситуації, керувати світлофорами. В рамках даного напрямку зазвичай також розглядаються інтелектуальне

паркування і сервіс оповіщення на зупинках громадського транспорту» [5, с. 172].

З наведеними підходами повністю погодитись не можна, адже транспортна система розумного міста має враховувати не тільки ті напрямки розвитку які вони вказали, але і екологічні аспекти. Недаремно у науковій літературі наголошується на такій складовій розвитку сучасного розумного міста «Smart City» як екологічність в цілому. «Говорячи про екологічний показник концепції, можна виокремити кілька чинників, які впливають на ступінь розумності міста за цим критерієм: низький рівень шкідливих викидів або взагалі їхня відсутність від промислової діяльності, «зеленість» міста (велика кількість насаджень), незначні/низькі викиди в атмосферу вуглекислого газу від транспортних засобів тощо.» [3, с.3 6].

Погоджуючись з вищенаведеним, необхідно додати, що розвиток використання електромобілів для транспортного забезпечення сучасного розумного міста може бути визначено як окрему складову на рівні з іншими факторами розумної мобільності. Цей підхід важливий не тільки з теоретичних міркувань, але і з практичних, оскільки за такого підходу у програмах розвитку розумного міста «Smart City» буде забезпечена належна увага до розвитку електромобільної інфраструктури та поширення використання електромобілів у межах розумного міста. Загальновідомо, що одним з факторів, який істотно впливає на підвищення рівня використання електромобільного транспорту є можливість швидко та безперешкодно зарядити електромобіль. Тому розвиток інфраструктури зарядки електромобілів є одним з головних завдань як для розвитку використання електромобілів, так і для запровадження концепції розумного міста в цілому. Варто зазначити, що станції заряджання електромобілів мають бути інтегровані у єдину інфраструктурну систему автомобільного транспорту міста та країни, що можливо забезпечити на основі використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, штучного інтелекту тощо.

Аналіз положень ст.1 Закону України «Про автомобільний транспорт» № 2344-III від 05.04.2001 року дає підстави для висновку про те, що електророзрядні станції відносяться до інфраструктури автомобільного транспорту, адже електромобільний транспорт є його видом, а відтак і частиною транспортної системи країни.

Термін «система» давньогрецького походження (від гр. «systema», «συστήμα» як «ціле, складене з частин», «сполучення») та розглядається як єдність, множина елементів, пов'язаних між собою, утворюючи визначену цілісність. Про систему говорять у випадку, коли потрібно охарактеризувати об'єкт як дещо ціле, складене

з частин – елементів системи, кожен з яких також може бути охарактеризований як окремий об'єкт [7; 1]. Виходячи з такого підходу, інфраструктура для заряджання електромобілів може бути складовою не тільки транспортної системи країни, але і транспортної системи міста. Тому її розвиток має забезпечуватись як державними органами, так і органами місцевого самоврядування.

О.В. Клепікова справедливо наголошує, що роль державних органів в організації транспортної системи залежить від характеру їх компетенції, який визначається відповідно до ознаки галузевого спрямування, що є фундаментальною та виконує системоутворюючу роль в організації галузевих господарських систем [3, с. 14]. Спираючись на зазначений підхід можна окреслити нижченаведену структуру державних органів та органів місцевого самоврядування, які мають повноваження у сфері розвитку зарядних станцій електромобілів (ЕЗС).

На загальнодержавному рівні повноваження щодо розвитку транспорту, в тому числі електромобільного, покладені на Верховну Раду України, Кабінет Міністрів України, Президента України. Згідно зі ст. 85 Конституції України, до повноважень Верховної Ради України, зокрема належить прийняття законів, затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики тощо. Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 92 Конституції України, виключно законами України визначаються засади використання транспорту. Виходячи із чого, саме на Верховну Раду України як законодавчий орган покладені повноваження щодо прийняття дієвих законів у сфері використання електромобільного транспорту в Україні та створення нормативних основ для розвитку інфраструктури електромобільного транспорту.

На Кабінет Міністрів України, як на вищий орган у системі органів виконавчої влади згідно ст. 116 Конституції України покладені обов'язки щодо розроблення і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України. Відповідно до ч. 1 ст. 21 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» № 794-VII від 27 лютого 2014 року, Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які забезпечують проведення державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, виконання Конституції та законів України, актів Президента України, додержання прав і свобод людини та громадянина. Наприклад, Планом заходів із реалізації Національної

транспортної стратегії України на період до 2030 року (затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.04.2021 № 321-р) задекларовано законодавче стимулювання виробництва електромобілів в Україні; створення національної мережі швидкісних електрозарядних станцій; розроблення нормативної бази щодо розвитку інфраструктури стосовно виробництва та експлуатації електромобілів, гібридів.

Мінінфраструктури є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, що забезпечує формування та реалізує державну політику, зокрема у сфері автомобільного транспорту. Серед завдань Мінінфраструктури у сфері автомобільного транспорту, а відтак і електромобільного транспорту є: забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері автомобільного транспорту, розвитку транспортної інфраструктури. Державна служба України з безпеки на транспорті (Укртрансбезпека) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра з відновлення України – Міністра розвитку громад, територій та інфраструктури і який реалізує державну політику з питань безпеки на наземному транспорті. Основними завданнями Укртрансбезпеки є: здійснення державного нагляду (контролю) за безпекою на автомобільному, міському електричному, залізничному транспорті, надання у передбачених законом випадках адміністративних послуг у сфері автомобільного, міського електричного, залізничного транспорту.

Стосовно розвитку інфраструктури електромобільного транспорту на місцевому рівні, то, згідно зі ст. 119 Конституції України, місцеві державні адміністрації забезпечують як виконання законів та актів органів виконавчої влади, так і державних і регіональних програм, забезпечують законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян. Відповідно до ст. 16 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» № 586-XIV від 9 квітня 1999 року, місцеві державні адміністрації в межах, визначених Конституцією і законами України, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за додержанням громадської безпеки і порядку, правил технічної експлуатації транспорту та дорожнього руху. За приписами п. 5 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» № 586-XIV від 9 квітня 1999 року, місцева державна адміністрація здійснює управління автомобільними дорогами загального користування місцевого значення в межах адміністративно-територіальної одиниці.

Відповідно до ч. 3 ст. 21 Закону України «Про автомобільний транспорт» № 2344-III від

05.04.2001 року, органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень за погодженням з відповідним підрозділом Національної поліції приймають рішення про організацію місць зберігання транспортних засобів на відповідній території (з урахуванням забезпечення їх станціями зарядки електромобілів) та здійснюють контроль за діяльністю таких місць зберігання транспортних засобів відповідно до законодавства. Пунктом 4.12 ДБН В.2.3-15:2007 «Автостоянки і гаражі для легкових автомобілів» (зі змінами та доповненнями) передбачено, що на автостоянках, гаражах (паркінгах) повинно бути передбачено не менше ніж 5% машиномісць від загальної кількості для паркування електромобілів. Такі машиномісця в надземних автостоянках, гаражах (паркінгах) можуть обладнуватися зарядними станціями для електромобілів. У підземних гаражах (паркінгах) машиномісця для паркування електромобілів дозволяється обладнувати зарядними станціями тільки на першому підземному поверсі.

Органи місцевого самоврядування затверджують відповідні програми розвитку електрозарядної інфраструктури у відповідній місцевості. Наприклад, рішення Криворізької міської ради від 23.02.2024 року № 2547 затверджено Програму розвитку електрозарядної інфраструктури в Криворізькій міській територіальній громаді на 2024, 2025 роки. Згідно вказаної програми однією з найвагоміших перешкод у виборі електричного транспорту серед інших є обмежена інфраструктура ЕЗС.

Окрім вказаного та враховуючий той факт, що електромобілі являються екологічним видом транспорту, котрі не випускають шкідливі вихлопи/гази в повітря, на місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування покладено ряд повноважень щодо вирішення екологічних питань, котрі в тому числі пов'язані зі збільшенням використання електромобілів. Так згідно зі ст. 15 Закону України «Про навколишнє природне середовище» № 1264-XII від 25.06.1991 року, місцеві ради несуть відповідальність за стан навколишнього природного середовища на своїй території і в межах своєї компетенції: забезпечують реалізацію екологічної політики України, екологічних прав громадян, затверджують з урахуванням екологічних вимог проекти планування і забудови населених пунктів, їх генеральні плани та схеми промислових вузлів, затверджують місцеві екологічні програми. За приписами ст. 21 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» № 586-XIV від 09.04.1999 року, місцева державна адміністрація розробляє, подає на затвердження відповідної ради та забезпечує виконання регіональних екологічних програм, звітує перед відповідною радою про їх виконання, вносить до

відповідних органів пропозиції щодо державних екологічних програм.

До органів зі спеціальним статусом, які опосередковано регулюють питання розвитку інфраструктури електромобільного транспорту, можна віднести Міністерство цифрової трансформації України, Національну раду з відновлення України від наслідків війни.

Постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856 затверджено Положення про Міністерство цифрової трансформації України, відповідно до якого Міністерство цифрової трансформації України (Мінцифри) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Мінцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики, зокрема у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації. Мінцифри активно працює над цифровізацією транспортної галузі. Це і рішення з автоматизації процесів, і створення нових цифрових сервісів для бізнесу та громадян, розроблення різних мобільних додатків для водіїв електромобілів тощо.

Указом Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022 затверджено Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни. Відповідно до вказаного Положення, вказана Рада є консультативно-дорадчим органом при Президентові України. Серед основних завдань Ради є розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, який, зокрема, передбачатиме відновлення і розбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури, підготовка стратегічних ініціатив, проектів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди.

Безпосередньо господарську діяльність з надання послуг із зарядки електромобілів можуть здійснювати суб'єкти господарювання – юридичні особи або фізичні особи підприємці. Така діяльність не ліцензується та може запроваджуватись тими суб'єктами господарювання, які перебувають на єдиному податку і відносяться до другої або третьої групи. Закон України «Про деякі питання використання транспортних засобів, оснащених електричними двигунами, та внесення змін до деяких законів України щодо подолання паливної залежності і розвитку електрозарядної інфраструктури та електричних транспортних засобів» № 2956-IX від

24.02.2023 року внесено позитивні зміни, в тому числі щодо статусу діяльності з надання послуг із заряджання систем акумулювання електроенергії (акумуляторних батарей) електромобілів за допомогою електрозарядних станцій – така діяльність є споживанням електроенергії, а не її постачанням. Відповідні зміни внесені і до ч. 5 ст. 58 Закону «Про ринок електричної енергії» № 2019-VIII від 13.04.2017 року. Відтак, з 23.03.2023 року надання послуг із зарядки електромобілів не є постачанням електроенергії, а тому не потребує ліцензування. Такий підхід законодавця треба вітати.

В той же час, існують і певні недоліки. Так, класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010, затверджена наказом Держспоживстандарту № 457 від 11.10.2010 року не містить такого виду господарської діяльності як послуги із зарядки електромобілів. На практиці вихід знайдено наступний: вказується вид діяльності з кодом 45.20 «Технічне обслуговування та ремонт автотранспортних засобів», оскільки він є найближчим до послуг заряджання електромобілів. Проте такий підхід є вимушеним кроком, який обумовлений саме відсутністю відповідного КВЕД.

Також надання послуг зарядки електромобілів може здійснюватися негосподарючими суб'єктами. Наприклад, ОСББ має право встановлювати станції зарядки електромобілів на прибудинкових територіях як власними силами, так і на основі договору з суб'єктами господарювання. В першому випадку, така діяльність не буде господарською, адже судова практика проводить чітку позицію щодо діяльності ОСББ, яка спрямована на забезпечення функціонування ОСББ і є діяльністю негосподарюючих суб'єктів, що спрямована на створення і підтримання необхідних матеріально-технічних умов їх функціонування. Тому всі кошти, отримані від такої діяльності, мають спрямовуватись на виконання функцій ОСББ.

Іншими учасниками відносин у сфері надання послуг із заряджання електромобілів є суб'єкти господарювання, які забезпечують вказану діяльність. В першу чергу, це енергопостачальні організації. У випадку, якщо оператор ЕЗС використовує сонячні панелі для отримання електричної енергії, яку в подальшому використовуватиме для підзарядки електромобілів, то тут важливим є підприємства які забезпечують монтаж і подальшу експлуатацію сонячних панелей. Цифровізація діяльності підприємств, які надають послуги заряджання електромобілів є умовою їх належного розвитку, зокрема шляхом створення цифрової платформи на основі якої будуть об'єднуватись ЕЗС та споживачі у єдину мережу. Отже, одним із важливих контрагентів для забезпечення діяльності операторів ЕЗС є

суб'єкти господарювання, які надають послуги у цифровій сфері. Варто зазначити, що такі послуги можуть бути частиною загального проекту створення розумного міста «Smart City». Також важливим учасником відносин з надання послуг заряджання електромобілів є споживач. При цьому необхідно виходити з розширеного тлумачення цього терміну, оскільки заряджання електромобілів може здійснюватися як суб'єктами господарювання, так і пересічними особами, які використовують електромобілі у особистих цілях. Дотримання прав споживачів також є умовою розвитку «Smart City». Як справедливо вказується науковцями «тільки захищений та впевнений споживач здатен створити умови для сталого розвитку підприємства навіть у несприятливих умовах» [4, с. 265].

Висновки. Концепція «Smart City» (розумне місто) є інструментом забезпечення сталого розвитку міста, який дозволить вирішити не тільки соціальні, але і екологічні проблеми. Розвиток використання електромобілів для транспортного забезпечення сучасного розумного міста може бути визначено як окрему складову на рівні з іншими факторами розумної мобільності.

Проведений аналіз компетенції органів у сфері розвитку інфраструктури електромобільного транспорту у напрямку дозволяє дійти висновку, що такими органами, які мають відповідні організаційно-господарські повноваження для реалізації концепції «Smart City» розумне місто у практичній площині на загальнодержавному рівні є Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України; на центральному рівні – органи, діяльність яких прямо чи опосередковано спрямована на розвиток електромобільного транспорту, зокрема Мінінфраструктури, Укртрансбезпека, Мінцифри, Національна рада з відновлення України від наслідків війни, а на місцевому рівні – державні адміністрації, органи місцевого самоврядування тощо.

Послуги з заряджання електромобілів у розумному місті «Smart City» можуть надаватись суб'єктами господарювання – юридичними особами або фізичними особами-підприємцями. Такі послуги не є постачанням електроенергії, а навпаки є споживанням електроенергії, а тому для їх надання не потрібна ліцензія. Недоліком є відсутність у КВЕД коду для такої господарської діяльності як послуга із зарядки електромобілів. Також надання послуг зарядки електромобілів

може здійснюватися негосподарюючими суб'єктами, такими як ОСББ. При цьому вони не здійснюють господарську діяльність, а експлуатують ЕЗС переважно для забезпечення потреб своїх мешканців. Іншими учасниками відносин у сфері надання послуг із заряджання електромобілів є суб'єкти господарювання, які забезпечують діяльність операторів ЕЗС. Важливим учасником відносин з надання послуг заряджання електромобілів є споживач.

Перспективним напрямом подальших досліджень є розкриття правового забезпечення господарської діяльності операторів станцій заряджання електромобілів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адамик О.В. Розмежування понять «автоматизовані», «комп'ютерні» та «інформаційні» системи бухгалтерського обліку: трансформація елементів методу. *Економічний аналіз*. 2016. Том 26. № 1. С. 163–169.
2. Діордіця І.В., Журавель Я.В. Інноваційність концепту «Smart City» та юридичні механізми забезпечення його кібербезпеки в умовах реформування територіальних громад в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 1. 2023. С. 99–105.
3. Клепікова О.В. Теоретичні проблеми правової організації транспортної системи України. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. доктора юридичних наук за спец. 12.00.04. Київ. 2020. С. 14–36.
4. Олюха В.Г., Лига А.І. Господарсько-правові аспекти захисту прав споживачів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 264–268.
5. Севастьянов Р.В. Актуальні проблеми розвитку «Розумних міст» (Smart City). *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. № 2. С. 170–175.
6. Смольська Я.В., Задихайло Д.Д. Концепція «Smart-city» та нормотворчі завдання щодо її реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2023. С. 225–228.
7. Тарнавська Т.В. Генеза поняття «система»: історичний огляд. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2011. № 6 (47). С. 129–139.

УДК 346.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.54>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ДЛЯ РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ ТРАНЗИТНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ КРАЇНИ

Maricio O.B.,
аспірант

Марісіо О.В. Соціально-економічні засади для розвитку автомобільної інфраструктури України з урахуванням транзитних можливостей країни.

В статті проведений аналіз основних засад та проблем соціально-економічного розвитку та нормативно-правового регулювання автомобільної інфраструктури України. Наведено основні напрямки, визначені державою, для забезпечення розвитку автомобільної інфраструктури та збільшення транзитних можливостей. Розглянуто окремі досягнення щодо покращення транспортної інфраструктури в передвоєнний період. Надано аналіз нормативно-правового регулювання питання розвитку автомобільної інфраструктури. При цьому досліджено законодавство та Національну транспортну стратегію з питань розвитку автомобільної інфраструктури, розширення транзитних можливостей, підвищення якості логістичних та транспортних послуг, задоволення соціальних потреб населення, покращення інвестиційного мікроклімату не лише в транспортній галузі, а і в аграрній, промисловій та інших сферах бізнес-середовища. Також наголошується на тому, що значний вплив на розвиток автомобільної інфраструктури та транзитні можливості України має війна, а тому має особливе значення швидке та ефективне вирішення викликів, проблем та завдань, які поставлені перед державою для забезпечення євроінтеграції, розвитку ринку логістичних послуг, наповнення бюджетів усіх рівнів, задоволення соціальних потреб населення.

Робиться висновок, що потребує подальшого удосконалення Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року у напрямку закріплення конкретних процедур, підстав, порядку і строків проведення реформування електромобільної інфраструктури, з огляду на зростання з кожним роком, незважаючи на воєнний стан, кількості власників екомобілів.

Відтак, на підставі аналізу норм правових актів, а також чинного законодавства, державних програм, з огляду на статистичні дані офіційних органів державної влади, сформовано висновки щодо нагальної необхідності підготовки окремого документа на державному рівні стосовно

розвитку електромобільної сфери. Для ефективності такого документа, запропоновано взяти за основу досвід сформований на місцях, оскільки програми розвитку електромобільної галузі є в кожному обласному центрі, великих міста України, особливої уваги заслуговує програма столиці, яка враховую міжнародний досвід, й, кожного року змінюється відповідно до потреб власників екомобілів.

Ключові слова: соціально-економічні засади, нормативно-правовий акт, законодавче регулювання, автомобільна інфраструктура, сталий розвиток, транспортна система, транзитні можливості.

Marisio O.V. Socio-economic foundations for the development of Ukrainian road infrastructure with regard to the country's transit capabilities.

The article analyses the main principles and problems of socio-economic development and legal regulation of the automotive infrastructure of Ukraine. The main directions determined by the state to ensure the development of road infrastructure and increase transit opportunities are presented. Some achievements in improving the transport infrastructure in the pre-war period are considered. The author analyses the legal and regulatory framework for the development of road infrastructure. The author examines the legislation and the National Transport Strategy on the development of road infrastructure, expansion of transit opportunities, improvement of the quality of logistics and transport services, satisfaction of social needs of the population, and improvement of the investment climate not only in the transport sector, but also in the agricultural, industrial and other areas of the business environment. It is also noted that the war has had a significant impact on the development of Ukraine's road infrastructure and transit capabilities, and therefore it is of particular importance to quickly and effectively address the challenges, problems and tasks facing the state to ensure European integration, develop the logistics services market, fill budgets at all levels, and meet the social needs of the population.

The author concludes that the National

Transport Strategy of Ukraine for the period up to 2030 needs to be further improved in the direction of establishing specific procedures, grounds, procedure and timing for reforming the electric vehicle infrastructure, given the growing number of eco-vehicle owners every year, despite the martial law.

Therefore, based on the analysis of legal acts, as well as current legislation, government programmes, and statistical data from official government bodies, the author draws conclusions about the urgent need to prepare a separate document at the state level on the development of the electric vehicle sector. To ensure the effectiveness of such a document, it is proposed to take as a basis the experience gained locally, since there are programmes for the development of the electric vehicle industry in every regional centre and major city of Ukraine, with special attention being paid to the programme of the capital, which takes into account international experience and changes every year in accordance with the needs of eco-mobility owners.

Key words: socio-economic foundations, regulatory act, legislative regulation, automotive infrastructure, sustainable development, transport system, transit opportunities.

Постановка проблеми. Необхідними умовами для соціального та економічного розвитку будь-якої держави є побудова ефективної, розвиненої, доступної транспортної інфраструктури в цілому та електротранспорту, зокрема.

У цьому зв'язку звернемо увагу на програми стимулювання розвитку електротранспорту в Україні, зміст пояснювальних записок до законодавчих ініціатив. В цих документах прослідковується спільна мета, а саме, повна зміна в Україні до 2030 всього міського громадського транспорту на електричний у тому числі зі створенням для цього відповідної інфраструктури.

Водночас для України розвиток автомобільної інфраструктури, у тому числі електротранспорту, неможливий без урахування транзитних можливостей країни та ефективного реформування з урахуванням сталого світового досвіду та правових норм Євросоюзу, зокрема, всієї правової та соціально-економічної системи транспортної галузі.

В Україні нормативно-правовими актами різного рівня визначено автомобільну інфраструктуру як складову транспортної галузі.

Наразі в Україні відсутній законодавчий акт, в якому були б об'єднані і систематизовані правові норми чинних законів у сфері транспорту [1, с. 44].

Таким чином, основні засади, що стосуються правового регулювання автомобільної інфраструктури, електромобілів містяться в різних

законах та підзаконних нормативно-правових актах, програмах, що створює певні проблеми та незручності.

Наразі в Україні лише на місцевих рівнях наявні програми розвитку електрозарядної інфраструктури, фінансування яких здійснюється за рахунок коштів локальних бюджетів. Використання коштів з державного бюджету на вказаний напрямок не передбачалось й не передбачено.

На даний час основним документом розвитку транспорту є Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 430-р «Drive Ukraine 2030» [2] (далі – Стратегія), яка визначає пріоритети комплексного формування транспортної політики та ефективного державного управління, основні напрями розвитку транспортної галузі на період до 2030 року. Вказаний документ передбачає: 1) від 50% - частка електрокарів у продажі автомобілів; 2) на 100% громадський транспорт електричний; 3) два заводи з виробництва електрокарів і батарей.

Зважаючи, що метою Стратегії є створення інтегрованого до світової транспортної мережі безпечно функціонуючого та ефективного транспортного комплексу України, відповідно, широкое використання та розширення виробництва електротранспорту, на нашу думку, буде одним із ключових елементів соціально-економічного розвитку країни.

Також важливо наголосити, що наявність затвердженого урядом плану заходів з реалізації Стратегії сприяла ефективній підтримці органами місцевого самоврядування популяризації електротранспорту шляхом прийняття локальних актів, спрямованих на стимулювання впровадження екологічного транспорту.

В той же час, питання регулювання транспортної інфраструктури відображено і в міжнародних документах, ратифікованих у встановленому порядку Україною: Угоді про асоціацію, Рамковій конвенції ООН про зміну клімату, ратифікованій Законом України від 29 жовтня 1996 р. № 435/96-ВР, Паризькій угоді, ратифікованій Законом України від 14 липня 2016 р. № 1469-VIII [3], резолюції Генеральної Асамблеї ООН 25 вересня 2015 р. № 70/1 "Перетворення нашого світу: Порядок денний розвитку у галузі сталого розвитку на період до 2030 року".

Виходячи із воєнного стану в Україні та активної політики держави в напрямку євроінтеграції, актуальною є також соціально-економічна, нормативно-правова проблематика розвитку автомобільної інфраструктури, у тому числі, електромобілів, з урахуванням всіх викликів сьогодення, незважаючи на великий транзитний потенціал нашої держави. Про подолання

наслідків війни в транспортній сфері йдеться в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2024 р. № 940) [4].

Стан опрацювання проблематики. Питання засад для розвитку електромобільної інфраструктури в цілому та автомобільної, зокрема, впорядкування регуляторної бази та розширення мережі зарядних станцій неодноразово були предметом досліджень з метою забезпечення ефективного функціонування та напрацювання концепцій сталого розвитку галузі, що вбачається із праць В. Богомолі, О. Дейнеки, В. Диканя, І. Дмитрієва, О. Євсєєвої, В. Ільчука, І. Зайцевої, О. Зоріної, Л. Калініченко, О. Кірдіної, О. Криворучко, В. Компанієць, М. Міщенко, Є. Малицької, О. Никифорука, В. Овчиннікової, Ю. Пашенка, Л. Позднякової, Є. Сича, І. Токмакової, В. Третяка, І. Чорнобровки, В. Шинкаренка, В. Яновської тощо.

В той же час, враховуючи виклики сьогодення, транзитні можливості України, приведення законодавства України у відповідність із європейським у рамках Євроінтеграції, необхідним є детальний та ґрунтовний аналіз соціально-економічних засад та нормативно-правового регулювання розвитку автомобільної інфраструктури України з напрацюванням швидких та ефективних механізмів розвитку галузі, підвищення її економічного потенціалу, напрацювання дієвих інвестиційних механізмів та складових у цій перспективній та важливій для всієї економіки галузі, а також спрямування її на вирішення важливих соціальних, в тому числі інклюзивних, проблем, серед іншого, створення національної мережі швидкісних зарядних станцій та станцій вздовж доріг міжнародного значення.

Мета статті полягає в аналізі і систематизації соціально-економічних та нормативно-правових засад розвитку автомобільного транспорту України для визначення основних проблем та шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Автомобільний транспорт в Україні на даний час став одним із ключових у галузі як пасажирських, так і вантажних перевезень, враховуючи фактичну відсутність повітряного транспорту, знищення портової інфраструктури, блокування та небезпеки для морських перевезень. Саме тому розвиток електротранспорту – питання національної безпеки й енергонезалежності України.

Зіставивши статистичні дані офіційних органів державної влади, а також провідних автомобільних організацій слідує, що станом на 1 березня 2023 року в Україні зареєстровано 49 753 електромобілі. Реєстрації в Україні електромобілів (нових і старих) у січні 2024 року зросли

у 2,8 раза порівняно з тим самим місяцем 2023 року – більш ніж до 3,5 тис. од., зокрема частка нових зросла до 24% із 23%.

Тож, від розвитку транспортної інфраструктури та послуг залежить розвиток логістичних послуг, належний рівень переміщення вантажів та пасажиропотоків, якісь життя громадян, продовольча безпека, економічне зростання промислової, аграрної та транспортної галузей економіки.

З цих причин транспорт, у тому числі, електромобільний, є однією з ключових сфер співпраці між ЄС та Україною, й відповідно до статті 368 Угоди про асоціацію основною метою такої співпраці є сприяння реструктуризації та оновленню транспортного сектору України і поступовій гармонізації діючих стандартів та політики з існуючими в ЄС [7].

Верховною Радою України 12.04.2017 прийнято Закон України «Про ратифікацію Фінансової угоди (Проект «Міський громадський транспорт в Україні») між Україною та Європейським інвестиційним банком», який передбачав залучення коштів в обсязі 200 млн євро на реалізацію до 14 травня 2023 року під проектів з розвитку міського пасажирського транспорту в містах України, а реалізація зазначеного проекту спрямовувалася на покращення якості надання населенню послуг з перевезення, забезпечення стабільного функціонування і подальшого розвитку міського пасажирського транспорту; покращення екологічного стану у містах.

До Проекту «Міський громадський транспорт України» було включено підпроекти 11 міст України: Києва, Харкова, Луцька, Одеси, Львова, Запоріжжя, Суми, Івано-Франківська, Миколаєва, Тернополя, Чернігова [5].

Станом на січень 2020 року Європейським інвестиційним банком погоджено виділення коштів на реалізацію 13 підпроектів міст Харкова, Львова, Чернігова, Сум, Києва, Луцька, Одеси, Тернополя та Запоріжжя в обсязі 176,2 млн євро. Також було Укладено 11 Угод про передачу коштів позики між Мінфіном, Мінінфраструктури, міськими радами та комунальними підприємствами обсягом 159,36 млн євро [5].

У цей же час, державою було визначено основні соціально-економічні засади розвитку автомобільної інфраструктури України з урахуванням транзитних можливостей та їх суттєвого збільшення в Національній транспортній стратегії України на період до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 430-р. [2].

Тобто, наведені ініціативи уряду щодо підтримки розвитку транспорту, зокрема, електромобілів шляхом надання різних пільг та створення програм, призвело до їх зростання серед українських водіїв, що робить використання електромобілів ще зручнішим та доступнішим.

З метою розвитку автомобільної інфраструктури Національною транспортною стратегією України на період до 2030 року передбачено:

використання високотехнологічних та ергономічних транспортних засобів, принципів мультимодальності;

використання паливно-економічних та екологічних транспортних засобів, застосування альтернативних видів палива, "зелених" видів транспорту, пріоритетність потреб охорони навколишнього природного середовища та збереження цінних природоохоронних територій під час розвитку транспортної інфраструктури;

забезпечення транспортної доступності для населення, високої мобільності трудових ресурсів, збільшення дальності та скорочення часу поїздки пасажирів у мегаполісах;

забезпечення розвитку транспортної інфраструктури відповідно до стандартів ЄС, зокрема удосконалення функціонування пунктів пропуску через державний кордон;

впровадження сервісів електронного надання адміністративних послуг в транспортній галузі;

підвищення ефективності внутрішніх логістичних операцій вантажного транспорту через усунення існуючих перешкод та вдосконалення відповідної інфраструктури, а також її поєднання з міжнародною та Транс'європейською транспортною мережею (TEN-T);

забезпечення розвитку пріоритетної мережі автомобільних шляхів, а саме:

1) забезпечення коротко-, середньо- та довгострокового планування розвитку автомобільних шляхів;

2) введення європейських стандартів проектування, розроблення та обслуговування автомобільних доріг, підвищення рівня якості автодорожнього покриття та обґрунтованість вибору його типу, зокрема шляхом поступового відновлення експлуатаційних характеристик дорожньої мережі;

3) розбудова мережі пунктів дорожнього сервісу для забезпечення проведення перевірки дотримання вимог режимів праці та відпочинку водіїв відповідно до Європейської угоди щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення (ЄУТР) (Закон України від 7 вересня 2005 р. № 2819-IV), та регламентів;

4) впровадження довгострокових контрактів з експлуатаційного утримання автомобільних доріг на основі їх роботи та кінцевих результатів;

створення конкурентного середовища та сприятливого бізнес-клімату на ринку надання транспортних послуг, зокрема розширення переліку послуг, що надаються підприємствами транспортної галузі;

забезпечення створення рівних та прозорих умов (на ринку) надання транспортних послуг, а саме:

1) прийняття нормативно-правових актів щодо лібералізації транспортного ринку та недискримінаційної відкритої конкуренції відповідно до законодавства ЄС;

2) забезпечення розвитку автомобільного транспорту, а саме:

- поступова лібералізація міжнародних автомобільних вантажних перевезень;

- запровадження нового підходу до ліцензування автомобільних перевізників з передбаченням, зокрема, вимог щодо ділової репутації, фінансової спроможності, професійної компетентності персоналу та забезпечення процедури доступу до ринку автомобільних перевезень відповідно до законодавства ЄС;

запровадження механізму стимулювання поетапної модернізації та розвитку транспортної інфраструктури, оновлення транспортних засобів для потреб галузі, зокрема удосконалення системи управління розвитком транспортної інфраструктури та виконання плану розвитку транспортної мережі на основі національної транспортної моделі;

удосконалення на законодавчому рівні механізму використання державно-приватного партнерства під час реалізації проектів з розбудови транспортної інфраструктури;

впровадження вимог Хартії Якості міжнародних автомобільних вантажних перевезень у системі багатосторонньої квоти Європейської Комісії Міністрів транспорту, прийнятої міністрами транспорту країн - членів Міжнародного транспортного форуму 28 травня 2015 р. у м. Лейпцигу;

перехід до планового та стабільного фінансування будівництва та утримання автомобільних доріг у середньо- та довгостроковій перспективі;

удосконалення законодавства щодо вироблення спрощеного механізму вилучення та викупу земельних ділянок для розвитку транспортної інфраструктури, передачі земель в концесію для будівництва автомобільних доріг та оформлення підприємствам та організаціям транспорту земельних ділянок у користування;

удосконалення законодавства та економічного механізму сприяння локалізації кращих інноваційних технологій будівництва транспортної інфраструктури, виробництва та оновлення рухомого складу на базі вітчизняних підприємств, зокрема стимулювання розвитку їх зовнішньоекономічної діяльності шляхом встановлення митних пільг;

забезпечення ефективного використання коштів та запобігання корупції під час реалізації проектів розвитку транспортної галузі, а саме:

1) впровадження довгострокового фінансового планування реалізації інфраструктурних проектів в транспортній галузі відповідно до стратегічних пріоритетів, строку реалізації та життєвого циклу об'єктів транспорту з пріоритизацією проектів, що пов'язані з мережею TEN-T;

2) створення уніфікованої (єдиної) системи координації, планування, залучення та моніторингу міжнародної допомоги для ефективного розподілу інвестицій за пріоритетами розвитку транспортної галузі;

3) надання права громадськості на здійснення контролю за якістю виконання робіт та цільовим використанням коштів;

4) розроблення та впровадження механізму заохочення та компенсації інвестицій в стратегічні інвестиційні та інноваційні проекти;

5) розроблення механізму залучення та локалізації кращих світових технологій в транспортну галузь та галузь транспортного будівництва;

6) забезпечення комплексного інноваційного розвитку транспорту, зокрема шляхом реалізації державної стратегії (цільового підходу) інноваційної діяльності і розвитку та інвестиційних проектів у транспортній галузі, передбачивши при цьому можливе створення Інноваційного фонду транспорту, та взаємозв'язок цілей і ресурсів за допомогою відповідних планів та програм діяльності і розвитку: автомобільних доріг, автомобільного транспорту; цифрових транспортних коридорів та електронної логістики; оновлення міського транспорту з переважним переходом на електротранспорт;

7) створення умов для впровадження інтегрованих інформаційних систем для пасажирів та вантажовласників, а саме:

- стимулювання впровадження інноваційних технологій (смарт-інфраструктури та смарт-мобільності) та інтелектуальних транспортних систем;

- підвищення пропускної спроможності дорожньої мережі шляхом впровадження інтелектуальних транспортних систем;

- впровадження систем автоматизованого контролю збереження вантажів під час транспортування всіма видами транспорту;

- удосконалення державної системи управління безпекою на транспорті відповідно до міжнародних стандартів та зміцнення інституціональної спроможності органів виконавчої влади, що прямо або опосередковано здійснюють регулювання ринку транспортних послуг та заходи державного нагляду (контролю) за безпекою на транспорті;

- приведення нормативно-правових актів у сфері безпеки у відповідність з регламентами та директивами ЄС стосовно врахування вимог щодо безпечної експлуатації інфраструктури та рухомого складу;

- запровадження стратегічного планування надання транспортних послуг в містах та прилеглих до міст територій як складової частини їх стратегічного планування розвитку, в тому числі з урахуванням забезпечення ефективного та зручного приміського сполучення між об'єктами транспорту (аеропорти, залізничні вокзали, морські та річкові порти, автовокзали тощо);

- виділення у містах окремих смуг руху для перевезення пасажирів [2].

Водночас, виходячи із державних програм розвитку транспортної інфраструктури, зокрема, для електромобілів, слід відзначити, що залишає бажати кращого в частині розширення мережі зарядних станцій та покращенні якості їх обслуговування та доступності для користувачів.

Вирішенням вказаного питання в Україні частково займаються організації, які сприяють розвитку інфраструктури для електромобілів. Наприклад, компанія Go To-U формує міжнародну партнерську платформу зарядних станцій для електромобілів і спеціальний додаток To-U, де користувачі бачать, чи доступна та чи інша станція, і можуть зарезервувати її на потрібний час. Платформа Go To-U складається із двох частин: мобільного додатка для кінцевого користувача й операційної системи, якою користується бізнес, щоб керувати цим процесом [15, с. 118].

Крім того, в рамках реалізації покращення автомобільної інфраструктури у березні 2020 року була ініційована Президентом України Володимиром Зеленським урядова програма «Велике будівництво».

Завдяки Національній програмі «Велике будівництво» станом на грудень 2021 року за два роки в Україні вдалося оновити й побудувати понад 14 тис. км автомобільних доріг, Укравтодор відновив понад 350 штучних споруд, загалом разом з місцевою владою відбудовано понад 600 мостів [6].

У рамках вказаної Програми на 2022 рік також планувалася модернізація міжнародних пунктів пропуску, з метою збільшення пропускної спроможності завдяки електронній черзі, а на подальшу розбудову й ремонт доріг було закладено понад 140 млрд грн. за рахунок залучення не лише коштів міжнародних організацій, а й бізнесу, планувалася реалізація першого концесійного автобану Краківець–Броди–Львів–Рівне, що мало дати додатковий поштовх для розвитку інфраструктури, туристичного й транзитного потенціалу України.

Також важливий і розвиток зручної інфраструктури, за допомогою якої власник електромобіля матиме змогу без проблем зарядити автомобіль. За даними маркетингового агентства IRS Group, у вересні 2020 р. в Україні налічу-

валося 8529 пунктів електрозарядних станцій. Протягом року їх кількість збільшилася більш ніж на половину [16].

Однак, з поширенням російської військової агресії на значну територію України у 2022 році велику кількість інфраструктурних проєктів у рамках Програми «Велике будівництво» не вдалося реалізувати, а значна частина автомобільної транспортної інфраструктури або була повністю знищена, або пошкоджена.

Вказане зумовлює необхідність коригування державних планів і програм з метою вирішення першочергових заходів та проблем, що виникають в сфері розвитку автомобільної інфраструктури, зокрема, електротранспорту.

Висновок. Підсумовуючи вище вказане, можна зробити висновок, що Україна чітко окреслила основні соціально-економічні та політико-правові засади розвитку автомобільної інфраструктури з урахуванням транзитних можливостей не лише на даний час, а й у майбутньому, незважаючи на виклики та проблеми, пов'язані з війною.

Однак, на жаль, війна та часткове знищення автомобільної інфраструктури призвели до того, що Україна стрімко втрачає свої позиції транзитера та стає неконкурентоспроможною на міжнародному ринку транспортних послуг. Водночас недостатність обсягів та темпів розбудови автомобільної інфраструктури, її руйнування призводить до зростання вартості доставки товарів, зниження пасажиропотоків, що негативно позначається на економічних процесах та соціальному середовищі в державі.

Тривала відсутність належної та ефективної політики держави щодо розбудови транзитного потенціалу України, її широкої та доступної автомобільної інфраструктури призвела до неможливості належного розвитку галузі, достатньої інтеграції у світову та європейську логістичні системи, і як наслідок, до значних втрат на макро- та мікроекономічному рівнях.

Разом з тим, на сьогоднішній день, спостерігається певний прогрес у розвитку інфраструктури для зарядки електрокарів. З'являються нові зарядні станції, які дозволяють водіям електромобілів подорожувати більш комфортно та безперебійно. Аналіз ринку електромобілів, показав, що за останні три роки ринок має стійку динаміку зростання. В 2024 році українці частіше купували нові електромобілі в порівнянні з 2023 роком. Не зважаючи на відключення світла, у 20224 році, попит на електрокари зростає.

Тому найшвидша та повна реалізація Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року, а також відновлення знищених та пошкоджених війною інфраструктурних об'єктів сприятиме наближенню України до ЄС, оскільки вона стосується запровадження Угоди про асо-

ціацію та створення умов, які сприятимуть поступовій інтеграції України у внутрішній ринок ЄС, підвищенню якості надання транспортних послуг, забезпеченню створення рівних умов для надання транспортних послуг, розширенню транзитних можливостей України, інноваційному розвитку транспортної галузі, залученню в Україну глобальних інвестиційних проєктів, а відтак і збільшення надходжень до бюджетів усіх рівнів, збільшення кількості високооплачуваних робочих місць, розвиток туризму, вирішення інших соціальних питань та проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Деркач Е.М. Концептуальні засади господарсько-правового регулювання транспортної діяльності: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. 376 с.
2. Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 430-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 15.10.2023).
3. Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14 липня 2016 року № 1469-VIII.: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 17.11.2024).
4. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 17.09.2024).
5. Інфраструктурні проєкти в галузях автомобільного та міського транспорту. URL: <https://mtu.gov.ua/content/potochni-infrastrukturni-proekti.html> (дата звернення: 12.11.2020).
6. Володимир Зеленський: За два роки в межах програми «Велике будівництво» оновлено й побудовано понад 40% основної мережі доріг України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-za-dva-roki-v-mezhah-programi-velike-bud-72245> (дата звернення: 09.10.2024).
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/conv#n1435 (дата звернення: 12.11.2020).
8. Про автомобільний транспорт: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2344-III. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 15.07.2020).
9. Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 № 232/94-ВР. / Верховна

- Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 11.11.2023).
10. Концепція Державної цільової економічної програми розвитку автомобільних доріг загального користування державного значення на 2018-2022 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 р. № 34-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 23.01.2019).
 11. Про затвердження переліку автомобільних доріг загального користування державного значення: постанова Кабінету Міністрів України від 30.січня 2019 року № 55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2019-%D0%BF> (дата звернення 26.11.2019).
 12. Шиба О.А. Аналіз ринку транспортної інфраструктури країн-членів Європейського Союзу. Актуальні питання менеджменту та маркетингу (м. Одеса, 17-18 березня 2017 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 11–14.
 13. Шиба О.А. Взаємозв'язок розвитку транспортної інфраструктури та економічного зростання. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2016. № 39. С. 286–296.
 14. Про затвердження переліку автомобільних доріг загального користування державного значення: постанова Кабінету Міністрів України від 30.січня 2019 року № 55. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2019-%D0%BF> (дата звернення 26.11.2019).
 15. Про автомобільні дороги: Закон України від 08.09.2005 № 2862-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 11.09.2022).
 16. Терлецька В.О. Сан і динаміка розвитку ринку автомобілів з електричним двигуном в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія "Проблеми економіки та управління". 2022. 2 (10). С. 112–122.
 17. Розвиток інфраструктури для електромобілів. URL: <https://eu4business.org.ua/success-stories/developingthe-infrastructure-for-electric-cars>.

УДК 346.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.55>

ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ «SMART CITY» В УКРАЇНІ

Олюха В.Г.,

доктор юридичних наук, професор,

провідний науковий співробітник

ДУ «Інститут економіко-правових досліджень

імені В.К. Макутова НАН України»

ORCID: 0000-0002-3339-1154

Олюха В.Г. Правові основи реалізації концепції «Smart City» в Україні.

Стаття присвячена розгляду правових основ концепції «Smart City» (розумне місто). Зроблені висновки, що воно є інноваційним інструментом забезпечення сталого розвитку міст та їх повоєнного відновлення. Її складові можуть визначатись залежно від стану розвитку держави, а також соціально-економічних, культурних, історичних особливостей конкретного населеного пункту. Незважаючи на важливість цієї концепції для розвитку населених пунктів відповідно до політики ЄС, в Україні концепція розумного міста «Smart City» на рівні Закону не врегульована. Підзаконний нормативно-правовий акт Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 № 67-р., має фрагментарний та декларативний характер, оскільки в ньому відсутні вказівки на конкретні строки, заходи, ресурси, необхідні для реального втілення в життя окреслених ним напрямів, а також показників, необхідних для оцінки досягнутих результатів. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР не містить норм, які б безпосередньо визначали повноваження органів місцевого самоврядування щодо запровадження концепції розумного міста у практичну площину, що потребує внесення до нього відповідних змін. Разом з тим, в сучасних умовах для практичної реалізації концепції розумного міста можна спиратись на загальні положення вказаного нормативно-правового акту. Первинним актом, який має прийматись на місцевому рівні для практичної розбудови розумного міста має бути міський концептуальний проєкт реалізації «Smart City». Він має враховувати нагальні проблеми розвитку міста, доцільні для реалізації проєкту цифрові технології, та джерела його фінансування. Значна увага у цьому проєкті має бути приділена комунальному сектору економіки та розвитку комунальної інфраструктури. Можливим заходом для оптимізації цього процесу може бути створення кластеру

до складу якого можуть входити підприємства комунального сектору, приватний бізнес, ОСББ, науково-дослідні установи. До затвердження концептуального проєкту реалізації концепції розумного міста «Smart City» має пройти обговорення з територіальною громадою міста, громадськими організаціями, бізнес середовищем та за наслідками обговорення у кінцевому варіанті слухні зауваження мають бути враховані.

Ключові слова: smart-city, сталий розвиток, організаційно-господарські повноваження, комунальний сектор економіки, органи місцевого самоврядування.

Oliukha V.H. Legal basis for the implementation of the «Smart City» concept in Ukraine.

The article is devoted to the legal framework of the 'Smart City' concept. The author concludes that it is an innovative tool for ensuring sustainable urban development and post-war recovery. Its components may be determined depending on the state of development of the State, as well as socio-economic, cultural and historical features of a particular locality. Despite the importance of this concept for the development of human settlements in line with EU policy, the concept of a smart city is not regulated by law in Ukraine. The subordinate legal act of the Concept for the Development of the Digital Economy and Society of Ukraine for 2018–2020, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on 17 January 2018, No. 67-p, is fragmentary and declarative, as it does not specify the specific timeframes, measures, resources necessary for the actual implementation of the areas outlined in it, as well as the indicators necessary to assess the results achieved. The Law of Ukraine 'On Local Self-Government in Ukraine' of 21.05.1997 No. 280/97-BP does not contain provisions that would directly define the powers of local self-government bodies to implement the smart city concept in practice, which requires appropriate amendments. At the same time, in modern conditions, the general provisions of the said legal act can be relied upon

for the practical implementation of the smart city concept. The primary act that should be adopted at the local level for the practical development of a smart city should be a city conceptual project for the implementation of Smart City. It should take into account the urgent problems of city development, the digital technologies appropriate for the project, and the sources of its funding. This project should pay considerable attention to the municipal sector of the economy and the development of municipal infrastructure. A possible measure to optimise this process could be the creation of a cluster that could include utility companies, private businesses, condominiums, and research institutions. Prior to the approval of the conceptual project for the implementation of the Smart City concept, the city's territorial community, NGOs, and the business environment should be discussed, and the final version should take into account the reasonable comments.

Key words: smart-city, sustainable development, organizational and economic powers, communal sector of the economy, local self-government bodies.

Постановка проблеми. Сучасні європейські міста є центрами соціально-економічного розвитку, але одночасно урбанізація породжує і певні екологічні проблеми як місцевого рівня – значні викиди газів, забруднення повітря, води та ґрунту, так і планетарного масштабу – парниковий ефект. В той же час, практично три чверті громадян ЄС живуть у містах і спостерігається стійка тенденція до зростання кількості людей які мешкатимуть у них і в подальші десятиріччя [1, с. 6]. Відтак, у найближчий перспективі темпи урбанізації будуть зростати. Своєю чергою це обумовлює необхідність пошуку нової парадигми розвитку міст. У ЄС прийнято Європейську Зелену Угоду (EU Green Deal) однією з цілей якої визначено поступове зменшення викидів парникових газів і до кінця 2050 року заплановано створити в ЄС вуглецево-нейтральний простір. Одним з напрямків реалізації цієї амбітної цілі є розвиток європейських міст на умовах сталості. Сучасний технологічний розвиток суспільства і зокрема цифровізація, надають додаткові можливості для запровадження такої інноваційної моделі управління та розвитку міст на умовах сталості як концепція «Smart City» (розумне місто).

Проведення нашої державою політики, спрямованою на розвиток міст в Україні як розумних має відбуватись з огляду на обраний євроінтеграційний курс, а також і з урахуванням економічного фактору. Одним із основних донорів фінансових коштів для повоєнного відновлення України буде ЄС. Згідно з Комюніке Єврокомісії до Європейського Парламенту, Європейської

Ради, Європейського Економічного та соціального комітету та Комітету регіонів «Допомога та відновлення України» від 18.05.2022 року, однією з умов надання фінансової допомоги нашій країні є дотримання політики розвитку ЄС.

В Україні практична реалізація концепції «Smart City» відбувається переважно великими містами, але в перспективі цю концепцію мають реалізувати більшість населених пунктів. Органами місцевого самоврядування концепція розумного міста може реалізовуватись на практиці з використанням їх організаційно-господарських повноважень. Проблемою запровадження концепції розумних міст у нашій країні є відсутність належного законодавчого забезпечення цього процесу. Тому важливим є регулювання, яке здійснюється на рівні міст шляхом прийняття відповідних актів на місцевому рівні. Одним із таких основних системоутворюючих актів органів місцевого самоврядування для успішного впровадження концепції розумного міста на практиці може бути використано міський концептуальний проєкт реалізації «Smart City» (розумного міста).

Стан опрацювання проблеми. Питання реалізації концепції «Smart City» (розумного міста) з позицій правової науки розкрили у своїх наукових працях І.В. Діордіця, Я.В. Журавель, Д.Д. Задихайло, А.В. Піскуровська, Я.В. Смольська. З позицій економічної науки проблеми становлення «Smart City» (розумного міста) в нашій країні розглянули А.О. Андрієнко, Л.В. Богун, В.Г. Поліщук, О.Р. Рибчинська, Р.В. Севастьянов. Проте їх наукові праці були присвячені розгляду загальних понять концепції «Smart City», сучасним технологіям розумного міста та кібербезпеці, визначенню законодавчих актів, які необхідно прийняти для правового регулювання розумного міста. В той же час, акти, які необхідно прийняти на місцевому рівні для розвитку міст як розумних до цього часу у наукових працях вітчизняних вчених не розглядались.

Метою статті є дослідження правових основ, необхідних для забезпечення реалізації розвитку міст України як розумних («Smart City») і зокрема міської концепції реалізації «Smart City».

Виклад основного матеріалу. В Україні концепція розумного міста «Smart City» на рівні Закону не врегульована. Окремі загальні питання щодо розумного міста окреслені у розділі «життєдіяльність міст» Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 № 67-р. Позитивним моментом цього підзаконного нормативно-правового акту є те, що хоча б фрагментарно ним визначаються окремі ініціативи, необхідні для активізації та масштабування концепції розумного міста. Зокрема наголошено на

необхідності створення національної «дорожньої карти» та фреймворку цифрової трансформації міст, а також національної платформи з каталогом рішень щодо концепції розумного міста, яка б відображала результати проектування, розроблення та імплементації відповідних проєктів, підтримки державою запровадження інновацій, стандартів ЄС щодо міського управління та цифрової економіки.

Такі заходи можна вважати непрямою державною підтримкою, реалізація яких дозволила б великій кількості українських міст втілити в життя концепцію розумного міста. Також доцільним є визначена концепцією необхідність гармонізації політик і законодавства з вимогами ЄС та впровадження міжнародних стандартів управління смарт-сіті на кшталт ISO-37120, ISO-37101.

Недоліком цього підзаконного нормативно-правового акту, як можна побачити з назви, є його дія на короткий період часу, що вже минув. Також в ньому не містилось вказівки на конкретні строки, заходи та ресурси, необхідні для реального втілення в життя окреслених ним напрямів, а також маркерів досягнутих результатів. Декларативний характер цього підзаконного акту не дозволив перевести реалізацію окреслених ним доречних заходів у практичну площину.

В основі запровадження концепції «Smart City», які надають технічне підґрунтя, лежить «поява нових інтернет-технологій, що сприяють хмарним послугам, інтернет речей (IoT), призначені для користувача реальні інтерфейси, використання смарт-телефонів і смарт-лічильників, мереж датчиків, і більш точна передача даних на основі семантичної мережі, нові шляхи до колективних дій і вирішення спільних завдань» [2, с. 778]. Тому цифрові технології певним чином уніфікують процеси реалізації концепції «Smart City» у всьому світі, адже існує загальна технічна мета – створення єдиного міського цифрового простору, який поєднає аналогові та цифрові об'єкти у єдину систему.

В той же час, існує безліч різних концепцій розумного міста і його складових. Їх повний аналіз не є метою цього дослідження, а тому зупинимось на двох поглядах щодо складових розумного міста, запропонованих вітчизняними вченими. І.В. Діорідця та Я.В. Журавель визначили як можливі елементи архітектури розумного міста наступні: 1) розумне урядування; 2) розумна охорона здоров'я; 3) розумна енергетика; 4) розумний транспорт; 5) розумна будівля; 6) розумне водопостачання [3, с. 101-102]. Інша група вчених вважає важливими для реалізації концепції розумного міста інші напрямки: 1) розумне середовище; 2) розумне управління; 3) розумна мобільність; 4) розумна

економіка; 5) розумні люди; 6) розумне життя [4, с. 395]. Не важко побачити, що лише певні елементи складових розумного міста у цих двох поглядах збігаються, але це свідчить про різні концептуальні підходи які обидва цілком ймовірно можуть бути реалізовані на практиці. Хоча, безумовно, всі напрямки розвитку розумного міста мають призводити до його розвитку на умовах сталості, адже розумність міста без врахування цього фактору не є розумним.

Німецький дослідник Йонас Фрайст-Хельд визначив, що в різних державах щодо реалізації концепції «розумне місто» існують різні підходи. «Єдиного рецепту створення «розумного міста» не існує. Підходи сильно різняться залежно від ідеологічних переконань чи фінансової, кадрової та політичної спроможності діяти» [5]. Тут необхідно додати, що не тільки між різними країнами можуть запроваджуватись різні підходи до механізмів створення розумного міста. В межах однієї країни також доцільно для ефективності реалізації концепції розумного міста застосовувати диференційовані підходи, які мають враховувати географічне розташування, ступінь економічного розвитку, інфраструктуру, кількість населення, розмір міста та інші подібні фактори. Неможливо для маленького провінціального міста та промислового мегаполісу використати однакові проєкти та загальні способи реалізації. В умовах українських реалій також мають враховуватись фактори безпеки, впливу військових дій на стан міста. Відтак, кожне місто має застосовувати власну концепцію «Smart City».

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР (далі Закон) не містить норм, які б визначали безпосередньо повноваження органів місцевого самоврядування щодо запровадження концепції розумного міста у практичну площину. На необхідності внесення змін до цього Закону за наслідками проведеного дослідження нормотворчих завдань щодо реалізації концепції «Smart City» цілком доречно вказують Д.Д. Задихайло та Я.В. Смольська [6, с. 227]. Дійсно, окреслення повноважень органів місцевого самоврядування щодо розвитку міста на засадах розумності дозволить проводити більш активну реалізацію концепції «Smart City», що буде особливо актуально у зв'язку з завданнями повоєнного відновлення населених пунктів країни.

Разом з тим, в сучасних умовах можна спиратись на загальні положення вказаного Закону, адже сутність місцевого самоврядування відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону полягає у здатності органів місцевого самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Указом Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» № 722/2019 від

30 вересня 2019 року було визначено завдання сталого розвитку міст та інших населених пунктів. Розвиток міста на засадах сталості може забезпечити реалізація концепції «Smart City», що актуалізує завдання практичної реалізації цієї концепції.

З прийняття якого ж нормативного акту доцільно на міському рівні розпочати практичне втілення цієї концепції? Бачиться, що первинним актом має бути міський концептуальний проєкт реалізації «Smart City» (розумного міста). Для його складання необхідно розуміти нагальні проблеми розвитку міста. Тому цей міський концептуальний проєкт має складатись з урахуванням вже існуючих документів щодо розвитку населеного пункту, таких як комплексний план просторового розвитку території територіальної громади та програма комплексного відновлення території територіальної громади, генеральний план населеного пункту, план зонування території, детальний план території, землепорядна документація. Також мають бути враховані положення Статуту міста. Це дозволить застосувати комплексний підхід при розробці концептуального проєкту реалізації «Smart City» та узгодити його положення з уже існуючими документами, що окреслюють розвиток міста.

Також мають бути враховані історичні та національно-культурні традиції, які існують в місті, демографічна, соціально-економічна ситуація в місті, зокрема стан розвитку бізнесу та розвиненість комунального сектору економіки (наявність підприємств, установ та організацій, що перебувають у комунальній власності), стан розвитку інфраструктури, в тому числі транспортної, інформаційно-комунікаційної, рівень та стійкість інтернет-з'єднання у межах міста, а також екологічний стан міста. Не в останню чергу має бути врахований освітній рівень містян, в тому числі і стан цифрової грамотності населення міста, наявність закладів вищої освіти та науково-дослідних інститутів.

Визначення найбільш раціональних проєктів на основі окреслення необхідних для реалізації концепції «Smart City» (розумне місто) цифрових технологій є важливим аспектом створення міського концептуального проєкту реалізації «Smart City».

Також необхідно визначити можливі напрями фінансування цього проєкту. Бачиться, що необхідно забезпечити залучення грошових коштів міста, приватного сектору, містян та грантових коштів. Для цього концептуальний проєкт має передбачати можливі заходи та розміри залучення вказаних фінансових коштів.

У ЄС для розвитку «Smart City» використовуються такий інноваційний засіб як кластер, який є географічним зосередженням взаємопов'язаних фірм, спеціалізованих постачальників, постачаль-

ників послуг, фірм у суміжних галузях та пов'язаних установ (університетів, агентств стандартів та торговельних асоціацій) у певних сферах, які конкурують, але також співпрацюють [7, с. 38]. Тут треба додати, що в умовах українських реалій учасниками такого кластеру можуть бути ОСББ. Хоча діяльність ОСББ є діяльністю негосподарюючих суб'єктів, що спрямована на створення і підтримання необхідних матеріально-технічних умов їх функціонування, але у реалізації концепції «розумний будинок», яка може бути складовою розумного міста, в першу чергу, мають бути зацікавлені мешканці будинків. Тому запровадження розумного користування водними та енергетичними ресурсами, їх ощадливе споживання, запровадження використання «зеленої» енергетики можливе таким суб'єктом як ОСББ з урахуванням інтересів мешканців будинку.

Бачиться, що в цьому стратегічному документі особлива увага має бути приділена саме комунальному сектору економіки. Базову основу комунального сектору економіки становить комунальна власність, а права суб'єкта комунальної власності від імені та в інтересах територіальних громад здійснюють відповідні ради. Тобто, у органів місцевого самоврядування є вся сукупність повноважень щодо розвитку об'єктів комунальної власності і в тому числі комунальної інфраструктури. Остання погребує особливої уваги з огляду на необхідність її оновлення, а також з огляду на те, що вона є базою для запровадження різних напрямків розбудови розумного міста. Враховуючи, що переважна кількість закладів охорони здоров'я та закладів освіти перебувають у комунальній власності, то розумна охорона здоров'я і розумна освіта, як складові розумного міста також мають знайти першочергове відображення у міському концептуальному проєкті реалізації «Smart City».

Також розвиток комунальних підприємств як розумних підприємств є першочерговим для створення розумного міста, оскільки місцева влада наділена сукупністю організаційно-господарських повноважень щодо них. Відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону, відносини органів місцевого самоврядування з підприємствами, установами та організаціями, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, будуються на засадах їх підпорядкованості, підзвітності та підконтрольності органам місцевого самоврядування.

У своєму дисертаційному дослідженні І.В. Труш довів, що комунальні підприємства є основною ланкою комунального сектору економіки, що здійснює свою господарську діяльність на базі об'єктів комунальної власності [8, с. 4]. Тому саме щодо комунальних підприємств мають в першу чергу відбуватись заходи з забезпечення їх «розумності».

З огляду на викладене, запровадження таких напрямків розумного міста як охорона здоров'я, розумна енергетика, розумний транспорт, розумне водопостачання, розумна економіка (у контексті розвитку комунального сектору економіки), розумна освіта доцільно в першу чергу проводити саме на основі комунальної власності та комунальних підприємств, а тому це має бути враховано у концептуальному документі міста з розвитку концепції «Smart City» (розумне місто).

К.В. Полякова у дисертаційному дослідженні обґрунтувала висновок про те, «що правовий режим здійснення господарської компетенції органами місцевого самоврядування у відносинах, побудованих на засадах рівності, має визначатися крізь призму принципу «дозволено все, що прямо не заборонено законом» [9, с. 3]. Згідно з ч. 1 ст. 18 Закону, відносини органів місцевого самоврядування з підприємствами, установами та організаціями, що не перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, будуються на договірній і податковій основі та на засадах підконтрольності у межах повноважень, наданих органам місцевого самоврядування законом. З огляду на це, органи місцевого самоврядування у концептуальному документі щодо створення розумного міста мають визначити порядок залучення підприємств приватного сектору до участі у створенні розумного міста.

До затвердження концептуального проєкту реалізації концепції розумного міста «Smart City» має пройти її обговорення з територіальною громадою міста, громадськими організаціями, бізнес середовищем міста. Отримані зауваження та пропозиції під час цього обговорення мають знайти своє відображення у кінцевому варіанті цього стратегічного документу перед його затвердженням у визначеному законодавством порядку.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє прийти зробити висновки про наступне:

1. Концепція «Smart City» (розумне місто) є інноваційним інструментом забезпечення сталого розвитку міст та їх повоєнного відновлення. Її складові можуть визначатись залежно від стану розвитку держави, а також соціально-економічних, культурних, історичних особливостей конкретного населеного пункту.

2. Незважаючи на важливість цієї концепції для розвитку населених пунктів відповідно до політики ЄС, в Україні концепція розумного міста «Smart City» на рівні Закону не врегульована. Підзаконний нормативно-правовий акт Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 № 67-р. має фрагментарний

та декларативний характер, оскільки в ньому відсутні вказівки на конкретні строки, заходи, ресурси, необхідні для реального втілення в життя окреслених ним напрямів, а також показників, необхідних для оцінки досягнутих результатів.

3. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР не містить норм, які б безпосередньо визначали повноваження органів місцевого самоврядування щодо запровадження концепції розумного міста у практичну площину, що потребує внесення до нього відповідних змін. Разом з тим, в сучасних умовах для практичної реалізації концепції розумного міста можна спиратись на загальні положення вказаного нормативно-правового акту.

4. Первинним актом, який має прийматись на місцевому рівні для практичної розбудови розумного міста має бути міський концептуальний проєкт реалізації «Smart City». Він має враховувати нагальні проблеми розвитку міста, доцільні для реалізації проєкту цифрові технології, та джерела його фінансування. Значна увага у цьому проєкті має бути приділена комунальному сектору економіки та розвитку комунальної інфраструктури. Можливим заходом для оптимізації цього процесу може бути створення кластеру до складу якого можуть входити підприємства комунального сектору, приватний бізнес, ОСББ, науково-дослідні установи. До затвердження концептуального проєкту реалізації концепції розумного міста «Smart City» має пройти обговорення з територіальною громадою міста, громадськими організаціями, бізнес середовищем та за наслідками обговорення у кінцевому варіанті слухні зауваження мають бути враховані.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення порядку проведення обговорення з територіальною громадою реалізації концепції розумного міста «Smart City».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European Court of Auditors. Smart cities. Tangible solutions, but fragmentation challenges their wider adoption. *Special Report*. 2023. № 24. 55 p.
2. Поліщук В.Г., Богун Л.В. Активізація сталого розвитку міст на основі сучасних технологій у системі smart city. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. Випуск 8. 2015. С. 776–780.
3. Діордіця І.В., Журавель Я.В. Інноваційність концепту «Smart City» та юридичні механізми забезпечення його кібербезпеки в умовах реформування територіальних громад в Україні. *Актуальні проблеми*

- вітчизняної юриспруденції. № 1. 2023. С. 99–105.
4. Halyna Kryshthal, Viktoriia Tomakh, Tetiana Ivanova, Volodymyr Metelytsia, Maryna Yermolaieva, Yevhen Panin. Eco-innovation transformation urban infrastructure of Ukraine on the way to post-war reconstruction. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. Volume 2 (55). 2024. P. 391–408.
 5. Jonas Freist-Held. Die intelligente Stadt: Nachhaltig, inklusiv, demokratisch? Deutsche Gesellschaft für die Vereinten Nationen e. V. 31.10.2019. URL: <https://dgvn.de/meldung/die-intelligente-stadt-nachhaltig-inklusive-demokratisch>.
 6. Смольська Я.В., Задихайло Д.Д. Концепція «Smart-city» та нормотворчі завдання щодо її реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2023. С. 225–228. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2023/55.pdf.
 7. Davit Alaverdyan, Filip Kučera, Martin Horák. Implementation of the Smart City Concept in the EU: Importance of Cluster Initiatives and Best Practice Cases. *International Journal of Entrepreneurial Knowledge*. 6(1). P. 30–51.
 8. Труш І.В. Господарсько-правове забезпечення діяльності комунальних підприємств. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. доктора юридичних наук за спец. 12.00.04. Донецьк. 2013. 31 с.
 9. Полякова К.В. Господарська компетенція органів місцевого самоврядування. Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. кандидата юридичних наук за спец. 12.00.04. Київ. 2019. 16 с.

УДК 352

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.56>

ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК СУБ'ЄКТА ПРАВА

Піддубна В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності інновацій
Національного університету імені Я. Мудрого*

Піддубна В. Деякі правові аспекти територіальної громади як суб'єкта права.

Вказується, у системі цивільно-правових відносин територіальні громади виступають рівноправними суб'єктами поряд з іншими учасниками. Однак сучасна правова доктрина та чинне законодавство характеризуються відсутністю уніфікованого розуміння юридичного статусу територіальних громад. Крім того, залишаються недостатньо дослідженими питання їх правосуб'єктності та особливості механізмів реалізації їхньої участі в цивільних правовідносинах.

В статті автором досліджуються територіальні громади як суб'єкти права. Автором розглядаються підходи до правової природи територіальної громади, в статті аналізується поняття територіальної громади, теорії походження, ознаки. В статті досліджується правове положення муніципалітетів в Німеччині як юридичних осіб публічного права, останні відносяться до публічних корпорацій які здійснюють діяльність на підставі членства, обов'язково встановлюється державний нагляд за діяльністю таких корпорацій. Автором аналізуються питання володіння німецькими муніципалітетами законодавчим, адміністративним, кадровим суверенітетом. В статті аналізуються ознаки територіальної громади як юридичної особи: організаційна єдність, наявність майна, цивільно-правова відповідальність, виступ в обігу від свого імені. Автором аналізується судово-практична ситуація щодо питання правосуб'єктності територіальної громади. Так, територіальна громада є суб'єктом цивільних правовідносин, який бере участь у цих правовідносинах нарівні з фізичними особами, юридичними особами та державою. При цьому визнання за територіальною громадою правосуб'єктності в силу прямої норми ЦК України викликає необхідність одержання такого статусу через державну реєстрацію в якості юридичної особи публічного права. Автором розглядається правова форма участі територіальної громади в цивільних відносинах. Так, аналізуючи діюче законодавство територіальні громади можуть створювати юридичні особи публічного права,

зокрема створення комунальних підприємств, спільних комунальних підприємств, навчальних закладів. В статті приділяється увага аналізу судової практики щодо відповідальності органу місцевого самоврядування за діяльність створених комунальних підприємств. Автором розглядаються питання форм управління комунальною власністю, в статті окреслені правові проблеми пов'язані з визначенням правового режиму майна комунального підприємства, характеристика об'єктів права комунальної власності.

Ключові слова: територіальна громада, орган місцевого самоврядування, юридична особа публічного права, комунальне підприємство

Piddubna V. Some legal aspects of the territorial community as a subject of law.

It is indicated that in the system of civil legal relations, territorial communities act as equal subjects along with other participants. However, modern legal doctrine and current legislation are characterized by the lack of a unified understanding of the legal status of territorial communities. In addition, the issues of their legal personality and the peculiarities of the mechanisms for implementing their participation in civil legal relations remain insufficiently studied.

In the article, the author examines territorial communities as subjects of law. The author considers approaches to the legal nature of the territorial community, the article analyzes the concept of the territorial community, theories of origin and signs. The article examines the legal status of municipalities in Germany as legal entities under public law, the latter belong to public corporations operating on the basis of membership, state supervision of the activities of such corporations must be established. The author analyzes the issues of possession of legislative, administrative, personnel sovereignty by German municipalities. The article analyzes the characteristics of a territorial community as a legal entity: organizational unity, the presence of property, civil liability, and circulation on its own behalf. The article analyzes judicial

practice regarding the issue of legal personality of a territorial community. Thus, the territorial community is a subject of civil legal relations, which participates in these legal relations on an equal basis with natural persons, legal entities and the state. At the same time, the recognition of legal capacity by a territorial community by virtue of a direct norm of the Central Committee of Ukraine excludes the need to obtain such status through state registration as a legal entity under public law. The author considers the legal form of participation of the territorial community in civil relations. Thus, analyzing the current legislation, territorial communities can create legal entities under public law, in particular, the creation of communal enterprises, joint communal enterprises, educational institutions. The article pays attention to the analysis of judicial practice regarding the responsibility of the local self-government body for the activities of established communal enterprises. The author considers the issues of forms of management of communal property, the article outlines the legal problems associated with the definition of the legal regime of the property of a communal enterprise, the characteristics of objects of communal property law.

Key words: territorial community, local self-government body, legal entity under public law, communal enterprise.

Постановка проблеми. Територіальні громади діють у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. На сьогодні ні в доктрині ні в законодавстві немає єдиного підходу до правового статусу, питань правосуб'єктності територіальної громади, а також не досліджені правові форми участі територіальної громади в цивільних правовідносинах.

Стан дослідження. Питанням правового статусу, правосуб'єктності територіальної громади присвятили свої наукові праці такі вчені, як Спасибо-Фатєєва І.В., Борисова В.І., Первомайський О.О., Батанов О.В., Баймуратов М.О., Ананьєва Є.А. і інші.

Мета статті. Дослідження правового статусу територіальної громади як юридичної особи публічного права.

Виклад основного матеріалу. Згідно з проектом рекодифікації Цивільного кодексу України територіальні громади віднесені до юридичних осіб публічного права. Питання наділення статусом юридичної особи публічного права територіальних громад, держави а також інших суб'єктів публічного права є дискусійним в доктрині права. Так на думку Ю. Ключковского, концепція юридичної особи виникла і сформувалася у сфері цивільного права й адаптована для характеристики правоздатності та дієздат-

ності відповідного суб'єкта стосовно майнових і підприємницьких повноважень. Поза сферою цивільного права поняття "юридична особа" не несе додаткового змістовного навантаження, а отже не може послідовно використовуватися для правової характеристики суб'єкта публічних правовідносин [1]. Іншу позицію щодо визначення правового статусу територіальної громади займає Ананьєва Є.А., яка вказує про те, що територіальна громада має всі ознаки юридичної особи: організаційну єдність, майнову відокремленість, можливість виступати від свого імені в цивільному обігу, бути позивачем і відповідачем в суді. Територіальна громада, в тому числі і об'єднана є публічною юридичною особою, що утворена в результаті реорганізації сільських, селищних, міських рад, обраних територіальними громадами, що об'єдналися шляхом їх приєднання до юридичної особи: сільської, селищної, міської ради, розміщеної в адміністративному центрі об'єднаної територіальної громади [2].

Правове положення територіальних громад як учасників цивільних відносин врегульовано в Конституції України, Цивільному Кодексі, Законі України "Про місцеве самоврядування". Як вказується в юридичній літературі, територіальні громади є первинним колективним суб'єктом місцевого самоврядування, що має право і реалізує здатність на самодіяльність шляхом реалізації наданої компетенції щодо самостійного вирішення питань місцевого значення на підставі власної матеріально-технічної бази, на самоорганізацію за допомогою форм безпосередньої і представницької демократії та на саморегулювання шляхом прийняття локальних нормативно-правових актів в межах Конституції і законів України. Отже, виходячи з ознак правосуб'єктності та конституційних засад місцевого самоврядування, можливо визначити територіальну громаду як правоздатного суб'єкта права, тобто учасника правовідносин [3]. На думку Первомайського О.О., з точки зору вчення цивільного права про осіб, територіальна громада є ні чим іншим як юридичною особою. Головним критерієм поділу осіб у цивільному праві є належність або неналежність до людей. Виходячи з цього, приходимо до висновку, що поняття юридичної особи, тобто відмінної від людини особи, охоплює будь-які прояви штучного суб'єкта права [4].

Згідно зі ст. 1 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" під територіальною громадою розуміють жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр [5]. В юридич-

ній літературі виділяють декілька теорій походження місцевого самоврядування: теорія вільної громади, господарська, державницька теорії [6]. Аналізуючи положення діючого законодавства, можна вказати про ознаки територіальних громад, зокрема: територіальна, інтегративна, інтелектуальна, майнова, фінансова, самоврядна [7]. Подібними ознаками наділяються муніципалітети в Німеччині. Так, в Німеччині муніципалітети відносяться до корпорацій публічного права. Під корпорацією публічного права розуміють юридичну особу публічного права, яка створюється шляхом членства та є суб'єктом права через акт суверенітету та виконує державні завдання. Ознаками корпорації публічного права є акт суверенітету, наявність членства і державний нагляд. Правове положення муніципалітету регулюється нормами муніципального права яке визначає організаційну структуру муніципалітетів, повітів і районів, муніципальних асоціацій, крім цього щодо діяльності муніципалітетів діють муніципальні правила, закон про муніципальне співробітництво і інші [8]. Муніципалітети здійснюють територіальний суверенітет щодо жителів та компаній на території муніципалітету. Жителі і компанії муніципалітету повинні сплачувати податки та внески згідно зі статутом муніципалітету. Муніципалітети володіють законодавчим, адміністративним, кадровим суверенітетом. Законодавчий суверенітет муніципалітетів виражається у виданні статутів або правил. Адміністративний суверенітет дає можливість муніципалітетам виконувати адміністративні дії для реалізації законів, постанов і статутів. Фінансовий суверенітет дозволяє муніципалітетам стягувати податки, збори, внески необхідні для виконання публічних завдань. Кадровий суверенітет муніципалітетів виражається в праві відбирати, наймати і звільняти власний персонал (державних службовців), разом з тим це право підлягає певним законодавчим обмеженням. Різні типи місцевих органів влади структуровані не ієрархічно а функціонально. Публічні завдання які виконують муніципалітети поділяються на обов'язкові і добровільні. До обов'язкових завдань муніципалітетів належать такі: забезпечення впорядкованого адміністрування, економічного управління фінансами, водопостачання, очищення стічних вод, вуличне освітлення, прибирання снігу, утримання міських доріг і інші. Добровільними обов'язками муніципалітетів можуть бути турбота про людей похилого віку, забезпечення економічного соціального і культурного добробуту жителів муніципалітетів. Муніципалітети, як і інші юридичні особи публічного права можуть діяти лише через свої органи. До останніх належать такі: місцева рада та її комітети, перший міський голова, в окрузі: районна рада, комітети, які є органа-

ми муніципалітету і статусу юридичної особи не мають [9]. Як впливає з аналізу доктринальних і законодавчих положень Німеччини, муніципалітети визнаються юридичними особами публічного права, здійснюють діяльність в організаційно-правовій формі корпорації яка має членство, мають правоздатність і дієздатність, несуть відповідальність за дії державних службовців, виступають в суді в якості позивачів і відповідачів.

В юридичній літературі вказується про те, що територіальній громаді як суб'єкту права притаманні ознаки юридичної особи: організаційна єдність (територіальна громада є єдиним цілим, має органи управління – органи місцевого самоврядування, найменування територіальної громади містить вказівку на її адміністративно-територіальну приналежність); наявність права на майно (згідно зі ст. 142 Конституції України матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси); самостійна відповідальність територіальної громади за своїми зобов'язаннями (за завдані збитки внаслідок невиконання зобов'язань, що випливають із правочинів, або завдану шкоду громадою, органом місцевого самоврядування чи їхніми посадовими особами); право бути позивачем і відповідачем в суді в цивільних відносинах (в разі надання громаді статусу юридичної особи на неї мають бути поширені права щодо звернення до суду за захистом своїх прав) [10, с. 172]. Згідно зі ст. 16 Закону України "Про місцеве самоврядування" органи місцевого самоврядування наділяються статусом юридичної особи. Територіальні громади не мають статусу юридичної особи і на сьогодні в юридичній літературі з приводу цього питання є позиція про те, що доцільно територіальну громаду наділити статусом юридичної особи публічного права і одночасно позбавити такого статусу орган місцевого самоврядування. Так, на думку Майданика Р.А., немає значення учасником яких цивільних, публічно-правових відносин є громада, вона є юридичною особою публічного права. Ось це розуміння єдиного суб'єкта – дуже важливе, оскільки дає можливість зрозуміти комплексність правосуб'єктності [11]. Подібну позицію щодо наділення територіальної громади статусом юридичної особи займає Ровинська К.І., яка вказує про, що територіальна громада розглядається в законодавстві як єдина особа. Нарешті, будь-який учасник цивільних правовідносин, відмінний від фізичної особи, традиційно у світовій юриспруденції розглядається як штучна, або інакше юридична особа. Разом з тим, в судовій практиці стосовно визнання за територіальною громадою статусу юридичної особи публічного права існує

інша позиція. Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 362/2592/17 розглянув позов селищного голови Дослідницької селищної громади до Васильківської районної державної адміністрації про те, що на загальних зборах жителів смт Дослідницьке Васильківського району було прийнято рішення про утворення Дослідницької селищної територіальної громади та було затверджено її статут. Однак в районній держадміністрації відмовили в її реєстрації як юридичної особи публічного права. Розглянувши матеріали справи, Верховний суд вказав про те, що правосуб'єктність територіальної громади не передбачає набуття статусу юридичної особи. Так, згідно з ч. 1 ст. 169 ЦКУ територіальні громади діють у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками відносин. Таким чином, територіальна громада є суб'єктом цивільних правовідносин, який бере участь у цих правовідносинах нарівні з фізичними особами, юридичними особами та державою. При цьому визнання за територіальною громадою правоздатності в силу прямої норми ЦК України виключає необхідність одержання такого статусу через державну реєстрацію в якості юридичної особи публічного права. Територіальна громада не є юридичною особою. Натомість вона сама може створювати юридичні особи публічного права. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, тобто спеціально-дозвільного принципу [12].

Згідно зі ст. 169 ЦК України територіальні громади можуть створювати юридичні особи публічного права (комунальні підприємства, спільні комунальні підприємства, навчальні заклади) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом. Згідно зі ст. 62 ГКУ підприємство є юридичною особою, тобто визнається суб'єктом права, натомість в ЦКУ підприємство є об'єктом права (ст. 191 ЦКУ). Комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку. Майно комунального унітарного підприємства перебуває в комунальній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або на праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство) (ст. 78 ГКУ). В зв'язку з цим виникає питання чи несе орган місцевого самоврядування відповідальність за боргами комунального підприємства? Так, в справі № 923/22/19 від 18.02.2019 яка розглядалася Господарським судом за позовом

ПАТ "Приватбанк" звернувся до сільської ради про стягнення заборгованості за кредитним договором. В обґрунтування позовних вимог позивач вказав про те, що між ПАТ "Приватбанк" і комунальним підприємством був укладений кредитний договір, але підприємство не виконало зобов'язання з повернення суми кредиту і процентів за його користування. Розглянувши матеріали справи, суд вказав про те, що сільська рада мала певні контрольні функції за створенням нею підприємством щодо призначення керівника та використання майна, але остання не приймала рішень по вилученню у комунального підприємства майна, не впливала на укладення договору з позивачем, або на прийняття рішень підприємства по невиконанню умов кредитного договору. При цьому позивачем не було доведено обставини, за яких сільська рада якимось чином втручалася у господарську діяльність комунального підприємства, що мало б наслідком неможливість виконання договірних зобов'язань та фактичну неплатоспроможність. В рішенні по цій справі суд прийшов до висновку, що у відповідача відсутня субсидіарна відповідальність за зобов'язаннями створеного ним комунального підприємства перед позивачем, а тому позовні вимоги є необґрунтованими та задоволенню не підлягають [13]. Разом з тим, згідно зі ч. 5 ст. 24 ГКУ органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за наслідки діяльності суб'єктів господарювання, що належать до комунального сектора економіки, на підставі, у межах і порядку, визначених законом. Так, в справі № 5023/4388/12 від 04.09.2018 р., яка розглядалася Великою Палатою Верховного суду за касаційною скаргою Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування до комунального підприємства про визнання банкрутом. В обґрунтування позовної заяви було вказано про те, міська рада прийняла завідомо нераціональне рішення щодо вилучення активів підприємства відповідача та передала ці активи третім особам, результатом цього вилучення активів стало різке погіршення фінансового стану комунального підприємства та неспроможність здійснювати статутну діяльність, що призвело до виникнення заборгованості. За таких обставин місцевий господарський суд дійшов висновку про те, що міська рада згідно з нормами діючого законодавства несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника, оскільки у підприємства відсутні грошові кошти для проведення розрахунків, а виявлене ліквідатором майно перебувало в оперативному управлінні та не може бути включене до складу ліквідаційної маси банкрута [14]. В результаті розгляду касаційної скарги Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування була залишена в силі ухвала місцевого

господарського суду щодо стягнення з міської ради заборгованості у повному обсязі.

Як вказується в юридичній літературі на сьогодні не вирішеними залишаються багато правових проблем пов'язаних з правовим статусом територіальних громад і органів місцевого самоврядування у відносинах комунальної власності, взаємодія органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади в сфері управління комунальною власністю, відсутня характеристика об'єктів комунальної власності. На думку Бондаренко І.О., комунальна власність відноситься до різновиду публічної власності, кваліфікуючим критерієм є задоволення публічного інтересу територіальної громади, об'єкти комунальної власності мають цільове призначення. Згідно зі ст. 143 Конституції України територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що у комунальній власності, разом з тим, діючим законодавством не встановлено порядку та механізмів для безпосередньої реалізації територіальною громадою повноважень суб'єкта права комунальної власності. Аналізуючи норми Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" можна вказати про те, що правовим механізмом прийняття територіальною громадою рішень щодо управління комунальною власністю є місцевий референдум. Крім цього, члени територіальної громади самостійно не є носіями права комунальної власності. Участь фізичних осіб в управлінні об'єктами комунальної власності відбувається через місцеві ініціативи, громадські слухання, анкетування, опитування [15]. Як впливає з вищенаведеного, територіальна громада як суб'єкт права безпосередньо не управляє майном яке знаходиться в комунальній власності, від імені територіальної громади ці повноваження здійснюють органи місцевого самоврядування і місцеві ради.

Висновок: територіальна громада має всі ознаки юридичної особи: організаційну єдність, майнову відокремленість, можливість виступати від свого імені в цивільному обігу, бути позивачем і відповідачем в суді. Муніципалітети в Німеччині визнаються юридичними особами публічного права, здійснюють діяльність в організаційно-правовій формі корпорації яка має членство, мають правоздатність і дієздатність, несуть відповідальність за дії державних службовців, виступають в суді в якості позивачів і відповідачів. На сьогодні доцільно територіальну громаду наділити статусом юридичної особи публічного права і одночасно позбавити такого статусу орган місцевого самоврядування. Територіальна громада як суб'єкт права безпосередньо не управляє майном яке знаходиться в комунальній власності, від імені територіальної

громади ці повноваження здійснюють органи місцевого самоврядування і місцеві ради.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ключковський Ю. Категорія "юридична особа" з точки зору публічного права. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2023-4/pdfs/1-yurii-kliuchkovskiy-katehoriia-yurydychna-osoba-tochky-zoru-publichnoho-prava.pdf>.
2. Ананьева Є.А. Об'єднана територіальна громада як суб'єкт фінансових правовідносин. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc43/15.pdf>.
3. Ровинська К.І. Правосуб'єктність територіальної громади: теоретико-правовий аспект. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Nvamu_upravl_2013_3_48.
4. Первомайський О.О. Окремі питання участі територіальних громад у цивільних правовідносинах. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Unzap_2002_2_23.
5. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Остапенко О.Г., Барановська Т.М. Територіальні громади як первинний суб'єкт місцевого самоврядування та реалізації муніципальної політики. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2015/9.pdf.
7. Ярошенко І.В. Сутність і види територіальної громади: аналіз теоретичних аспектів. URL: https://mail.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2021-7_0-pages-134_145.pdf.
8. Körperschaft des öffentlichen Rechts (Deutschland). URL: [https://de.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6rperschaft_des_%C3%B6ffentlichen_Rechts_\(Deutschland\)](https://de.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6rperschaft_des_%C3%B6ffentlichen_Rechts_(Deutschland)).
9. Rechtliche Grundlagen kommunaler Selbstverwaltung. URL: <https://www.hss.de/download/publications/Kommunal-politischer-Leitfaden-Selbstverwaltung-BD1.pdf>.
10. Громада як юридична особа публічного права: Україна в контексті європейського і світового досвіду : монографія / О.М. Бориславська, А.П. Заєць, О.В. Іль-

- ницький, В.С. Куйбіда, Р.А. Майданик. За заг. ред. А.П. Зайця. Передмова І.Б. Коліушка., – Київ, ЦППР, ТОВ «Франко Пак», 2024. 494 с.
11. Обговорення Концепції статусу громади як юридичної особи. URL: <https://pravo.org.ua/vidbulosya-obgovorennya-kontseptsiyi-statusu-gromady-yak-yurydychnoyi-osoby/>.
 12. Постанова ВСУ у справі № 362/2592/17 від 07.10.2020 р. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/92051593>.
 13. Рішення Господарського суду Херсонської області у справі № 923/22/19 від 18.02.2019. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79867382>.
 14. Постанова ВП ВС від 04.09.2018 у справі № 5023/4388/12. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/76381567>.
 15. Бондаренко І.О. Комунальна власність як матеріальна основа місцевого самоврядування в Україні. автореф. дис. к.ю.н., спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/aeac7e5d-2e90-4ea0-90b1-221bd19c06b3/content>.

УДК 346.22

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.57>

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN THE FIELD OF CYBERSECURITY

Sieriebriak S.V.,

*Doctor of Law, Associate Professor of the**Department of Public and Private Law**Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*

ORCID: 0000-0001-7207-594X

Sieriebriak S.V. Public-private partnership in the field of cybersecurity.

The article provides a comprehensive analysis of the legal framework for public-private partnership relations in Ukraine. The author considers the main conceptual approaches to understanding the concept of "public-private partnership", which allows clarifying its legal nature as a form of cooperation between public authorities and private entities to solve socially important tasks. Particular attention is paid to the historical and legal grounds for the emergence of public-private partnership, which is the result of a long process of evolution of relations between the State and private entities in the context of jointly addressing key socio-economic issues.

The author identifies a number of problematic aspects which complicate the effective implementation of public-private partnership mechanisms in economic relations in Ukraine. In particular, these include imperfections in the legal framework, insufficient transparency of the procedures for concluding public-private partnership agreements, limited financial resources and low level of trust between public authorities and private partners. The article proposes ways to improve domestic legislation, in particular, to clarify the procedural support for the implementation of public-private partnership projects, increase transparency, and introduce clear mechanisms for monitoring the fulfillment of the terms of such agreements. The author analyzes in detail the peculiarities of legal regulation of public-private partnership in the field of cybersecurity in Ukraine. It is shown that domestic practice is still at the stage of formation, which requires the introduction of a systematic approach to the development and implementation of relevant projects. The relevance of this area in the context of ensuring Ukraine's cybersecurity and integration into the European and international cyber defense system is determined.

Specific recommendations for improving current legislation are proposed, in particular, to strengthen legal guarantees for partnership participants, develop mechanisms to encourage

the private sector to participate in public-private partnership projects in the field of cybersecurity, and implement best practices in cyber risk management.

Thus, the article not only summarizes the current state of development of public-private partnerships in Ukraine, but also identifies priorities for its improvement, especially in the field of cybersecurity, which is a key component of national security in the face of current challenges.

Key words: public-private partnership, legal support, economic relations, digitalization, information and communication technologies, cyber defense.

Серебряк С.В. Державно-приватне партнерство у сфері забезпечення кібербезпеки.

У статті здійснено комплексний аналіз правового забезпечення відносин у сфері державно-приватного партнерства в Україні. Розглянуто основні концептуальні підходи до розуміння поняття «державно-приватне партнерство», що дозволяє уточнити його правову природу як форми співпраці державних органів та приватних суб'єктів для вирішення суспільно важливих завдань. Особливу увагу приділено історико-правовим підставам виникнення державно-приватного партнерства, яке є результатом тривалого процесу еволюції відносин між державою та приватними структурами в контексті спільного вирішення ключових соціально-економічних проблем.

Виділено низку проблемних аспектів, що ускладнюють ефективне впровадження механізмів державно-приватного партнерства у господарські відносини в Україні: недосконалість нормативно-правової бази, недостатній рівень прозорості процедур укладення договорів державно-приватного партнерства, обмеженість фінансових ресурсів та низький рівень довіри між державними органами і приватними партнерами.

Детально проаналізовано особливості правового регулювання державно-приватного партнерства у сфері кібербезпеки в Україні. Показано, що вітчизняна практика поки що перебуває

на етапі становлення, що потребує запровадження системного підходу до розробки та реалізації відповідних проєктів. Визначено актуальність даного напрямку в контексті забезпечення кібербезпеки України та інтеграції до європейської та міжнародної системи кіберзахисту.

Запропоновано конкретні рекомендації для удосконалення чинного законодавства, зокрема стосовно посилення правових гарантій учасників партнерства, розробки механізмів стимулювання приватного сектора до участі в проєктах державно-приватного партнерства у сфері кібербезпеки та впровадження передових практик управління кіберризиками.

Таким чином, стаття не лише узагальнює поточний стан розвитку державно-приватного партнерства в Україні, а й визначає пріоритети для його вдосконалення, особливо у сфері кібербезпеки, яка є ключовою складовою національної безпеки в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: державно-приватне партнерство, правове забезпечення, господарські відносини, цифровізація, інформаційно-комунікаційні технології, кіберзахист.

Problem statement. As in all other countries oriented to a democratic model of development, only a part of the national critical information infrastructure in Ukraine is under direct control of the state (in terms of ownership and administrative and legal influence). A significant segment of it – in the energy, chemical, transportation, ICT, banking, utilities, etc. sectors – is privately owned and otherwise controlled. At the same time, both Ukrainian and international experience shows that:

1) non-state cybersecurity facilities are usually the most vulnerable to cyberattacks;

2) full protection of such facilities requires joint efforts of the private and public sectors and systematic interaction between them;

3) broad public-private partnerships in the field of cybersecurity, not limited to national critical information infrastructure, are mutually beneficial and contribute to the optimization of sectoral state policy and strengthening of national security (subject to adequate institutional and legal regulation, of course).

The aim of the study. The purpose of this article is to define the basic principles of legal regulation of public-private partnership in the field of cybersecurity, and to propose proposals for developing effective mechanisms of legal regulation.

State of the art of the issue. The challenges of our time, such as international aggression, terrorism and the spread of economic crises, make it clear that ensuring national security is a matter not only for the state, but also for every citizen.

Joint problem-solving with the private sector in the field of security and defense of Ukraine, attraction of private investments in the implementation of state projects, attraction of private innovations, improvement of the scientific and technical base of the public sector, fulfillment of state defense orders by non-governmental organizations – all this gave impetus to the development and scientific substantiation of public-private partnership in the defense industry of Ukraine.

Certain aspects of public-private partnership both in general and in the security sector of Ukraine have been the subject of scientific research in the works of Markieieva O.D., Rozvadovsky B.L., Mashchenko M.A., Simak S.V., Petrova I.P., Sirant M.M., Kruglov V.V. and others. However, there is still no effective mechanism for ensuring cooperation between the state and the private sector at both the international and national levels, although certain steps are being taken.

Summary of the main material. The critical need to expand public-private partnerships in the field of cybersecurity in today's globalized society is explained by a set of objective factors. Experts identify several primary reasons for strengthening cooperation between government agencies and the private sector:

1) the deepening privatization process in various segments of critical infrastructure, which is observed both in Ukraine and internationally, leads to a situation where state institutions are unable to provide comprehensive protection of key information assets on their own;

2) intensive accumulation and dissemination of electronic data that are of strategic importance for the smooth operation of both private companies and government agencies;

3) the growing dependence of national and international infrastructures on information and telecommunication networks, which are highly vulnerable to cyber threats;

4) increased interconnectedness and integration of computer systems, which creates risks of chain reactions: damage to one network may adversely affect the functioning of other infrastructure elements;

5) limited financial and technical resources of small and medium-sized enterprises, which cannot provide an adequate level of cyber protection on their own and therefore need support either from government agencies or large corporations capable of providing appropriate information resources protection services.

Thus, building a partnership between the state and the private sector in the field of cybersecurity is becoming not just a desirable but an extremely necessary step to reduce cyber risks and ensure the resilience of information infrastructure at the national and global levels.

That is why various forms of public-private partnerships in the field of cybersecurity are now considered one of the main tools for building effective cybersecurity systems and are widely used in international practice. Ideally, this allows them to be combined in the formation of a national cybersecurity system.

The historical trend towards greater participation of the private sector in the life of the state emerged in the late 70s of the twentieth century in Western countries, which was associated with the global economic crisis of that time [1].

Neoliberal theory suggests that one of the effective methods of overcoming the existing crisis is to radically reduce bureaucracy and transfer certain state powers to private actors, or at least to introduce models of partnerships between the public and private sectors. The first public-private partnership projects were mainly aimed at developing urban infrastructure, implementing environmental programs, as well as healthcare and education. Later, with the expansion of the range of industries to which the public-private partnership mechanism is applied, some researchers began to point out that the essence of this concept may be blurred. Public-private partnership is increasingly being used as a universal term to refer to a variety of new or little-known forms of interaction between the state and private entities, which, according to some experts, leads to the loss of a clear meaningful meaning of this legal institution [2].

Currently, in Ukraine, as well as in the EU member states, public-private partnership is the highest form of interaction (cooperation) between the state and society, characterized by the attraction and exchange of resources provided by the non-governmental sector in order to increase innovation and efficiency in the public sector, as well as the development of certain areas.

Turning to the issue of models of public-private partnership in the security sector of Ukraine, it should be noted that public-private partnership in the security and defense sector of Ukraine is not provided for at the legislative level. According to the Law of Ukraine "On Public-Private Partnerships", public-private partnerships can be implemented in the following areas of the most important public life: production, transportation and supply of natural gas; construction and/or operation of roads, railways, bridges, ports; healthcare; mechanical engineering; water collection, treatment and distribution; tourism, recreation, recreation, culture and sports and others (Article 4) [3].

That is, only in areas that promote the public interest. Considering the provisions of Part 2 of the said Article, which indicates that by the decision of the state partner, public-private partnerships

may be implemented in other areas of activity, except for those that are allowed to be carried out exclusively by state-owned enterprises [4], public-private partnerships can also function effectively in other areas that fall within the category of "public interest". An analysis of the legal doctrine [5, p. 107-108; 6, p. 63-64], current legislation of Ukraine, and the practice of the Supreme Court makes it possible to specify that:

1) the public interest is a certain set of private interests recognized by the State or its authorized administrative-territorial unit;

2) the public interest includes the interest of social communities, groups and society;

3) the category of "public interest" includes the state interest, the interest of adjacent territorial communities, the interest of a territorial community and public interests;

4) the subject of public interest is the good that is necessary for the full functioning of society.

The Law of Ukraine "On the Basic Principles of Ensuring Cybersecurity of Ukraine" not only enshrines public-private interaction and cooperation with civil society in the field of cybersecurity as one of the principles of cybersecurity in Ukraine, but also provides a list of ways to ensure public-private interaction: a) involvement of volunteer organizations; b) exchange of information between government agencies and the private sector; c) involvement of the private sector in the development of regulations; d) public control, etc. Similar provisions are enshrined in the Law of Ukraine "On Critical Infrastructure" [8].

The foregoing gives grounds to conclude that a) state security is a benefit that is necessary for the proper functioning of society and each individual; 2) the sphere of security and defense of the state contributes to the public interest, which necessitates proper interaction between the private and public sectors and the implementation of public-private partnerships; 3) the security sphere, within which public-private partnerships are implemented, is a rather broad concept, and includes cybersecurity, public safety, protection of critical infrastructure etc.

An important feature of public-private partnership in the security sector of Ukraine is the types (models) of its implementation. In general, the world practice includes many classifications of public-private partnership models. For example, in the United States of America, a set of public-private partnership models is quite common, which are divided, depending on the purpose of functioning, into: 1) partnerships that implement priority projects in the field of infrastructure (tender procedure); 2) partnerships that provide expertise to a private partner (for the implementation of large programs); 3) partnerships aimed at attracting new technologies; 4) partnerships aimed

at attracting financial resources; 5) partnerships aimed at managing public-private partnerships [9].

The introduction of public-private partnership mechanisms in the field of state security, an area in which the state has traditionally maintained its monopoly role, is particularly controversial. However, such a monopoly has never been absolute: at different stages of historical development, precedents of specific forms of public-private cooperation in the field of national security can be traced. This phenomenon was especially noticeable in the context of naval operations, when privateers were granted "privateer certificates" to conduct combat operations under the state flag. The modern analog of this practice is reflected in the activities of private military companies, which today occupy an increasingly significant niche in the security system, including the performance of various security and military tasks in conflict zones.

From a theoretical point of view, one of the most difficult issues arising from the expansion of public-private partnerships is the definition of criteria that allow for a clear distinction between a "true" public-private partnership and other forms of cooperation between the state and the private sector. The concept of public-private partnerships is based on two key principles that define the necessary conditions for its creation: neither party to the partnership can achieve a certain goal on its own without the participation of the other party; the partnership is based on a financial agreement that makes cooperation mutually beneficial for both parties.

These conditions provide the structural basis for public-private partnerships as a form of integration of resources and competencies of the state and the private sector to solve socially important problems. Stephen Linder characterizes it as follows: "the purpose of public-private partnerships is to exploit synergies in the joint innovative use of resources and application of management knowledge to optimally achieve the goals of all parties involved, if these goals could not be achieved without the involvement of these parties" [10].

In addition, he rightly notes that in the framework of public-private partnerships, both parties must change the nature of their thinking to ensure the success of the partnership - public-private partnership entities are forced to think and act like their partners, i.e., public participants must think and act like entrepreneurs, including how business must consider the public interest, and expect to be more accountable to the public [11].

At the same time, the cybersecurity sphere has certain unique problems that are still poorly

understood and do not have universal "recipes" for solutions (moreover, they may not exist at all). The American researcher M. Carr draws attention [12] to the fact that even in the United States, where public-private partnerships have been defined as the cornerstone of the national cybersecurity system for almost 15 years, the parties have not been able to determine the parameters, nature and scope of such cooperation (moreover, the US Government Accountability Office report "Report on Critical Infrastructure Protection: Current Cyber Sector Specific Planning Approach Needs Reassessment" (2009) revealed a significant number of problems in the efforts of the US government to create a public-private partnership in the field of cybersecurity).

The effectiveness of public-private partnerships in the field of cybersecurity is largely related to how cybersecurity is defined in general and to what extent state cybersecurity and individual cybersecurity are correlated. In many cases, the rule "what is good for the security of the state is good for the security of the individual" does not work, and this is especially true in cybersecurity issues. In addition, there is almost always a lack of coordination in these relationships, which affects the very nature of PPPs. In this regard, Larry Clinton [13] aptly notes that "a partnership between citizens, or business, or government, can be much more complicated than expected. Lack of coordination about the roles of the partners, their responsibilities and expectations can lead to problems, even if the partners seem to have common goals. Communicating potential differences can also be problematic, even if the partners are sincere in their desire to succeed." Therefore, in his opinion, for effective public-private partnerships, the rational and meaningful management of these relationships may be even more important than the nature of these relationships (or their coverage of the entire set of cybersecurity areas).

An important component of strengthening the state's cybersecurity capabilities is the establishment of a constructive dialogue in the format of public-private partnership. The international experience gained convincingly proves that it is impossible to build effective and reliable cyber defense without comprehensive interaction between the state and the private sector. Public-private partnerships involve a form of cooperation that achieves goals and objectives that will contribute to national security, economic development and the construction of a secure cyber environment for all citizens. In other words, the public-private partnership model can be described as a dynamic interaction between public and private institutions that jointly perform functions to ensure security in cyberspace.

The experience of the United States in this area is interesting. A positive example of modern models of parity interaction between the public and private sectors in the field of cybersecurity is the creation of an automated cyber threat tracking program based on the US Department of Homeland Security, which allows for automated information exchange between the public and private sectors. Similar examples exist in European countries (the UK, the Netherlands). Also, in the United States, a non-profit research center "TechAmerica Foundation" was created to provide forecast support for the activities of government agencies and the private sector in the field of cybersecurity, which brings together specialists and experts from 1200 companies to determine the estimated annual funding for cyber defense, with the focus of activities constantly providing for a significant increase in spending based on potential and real cyber threats.

Also in the United States, a non-profit organization successfully operates as a private institute "SANS" (SysAdmin, Audit, Network and Security) [14], which is engaged in research, training and certification in the field of computer security. Today, SANS is one of the largest certification centers in this field, where, in addition to traditional training, experimental activities are carried out. In order to increase the audience of students, various formats are used - online training, scientific and practical events, conferences, etc. Every year, 12 thousand people around the world take a course at SANS. From time to time, this institution organizes competitions between its instructors and searches for new trainers.

Ukraine demonstrates positive experience in public-private partnerships in cybersecurity. Both the non-governmental sector in Ukraine and government agencies demonstrate significant potential for the formation of a full-fledged public-private partnership platform in the field of cybersecurity on a national scale. For example, it is on the basis of public-private partnership that work is underway to create a powerful cybersecurity center in Ukraine on the basis of the State Concern "Ukroboronprom". In addition to representatives of the National Security and Defense Council, the Ministry of Defense, the Security Service of Ukraine, the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine, the Cyber Police Department, NATO experts, consultants from the Turkish state-owned company HAVELSAN and specialists from NTUU "KPI", the project involves the non-profit organization "Ukrainian Academy of Cybersecurity" [15] and the Ukrainian team of "white" hackers DCUA (one of the strongest in the world) [16]. The Cyber Guard project of the state concern Ukroboronprom was implemented in partnership with private companies to protect

private and public institutions of Ukraine from cyberattacks [17].

Conclusions. Thus, based on the generalization of the achievements of foreign experience of public-private partnership in the field of cybersecurity, the following components can be distinguished: its main goal is to build a constructive dialogue and fruitful cooperation, real trust between the private sector and public institutions; encouraging cooperation between public and private organizations in the early stages of the research and innovation process. Public-private investments are actively channeled into research programs to develop tools and prototypes to strengthen cyber defense and its components. Promising joint activities in the field of cybersecurity include: engaging startups and scientists to conduct computer and technical expertise; developing and implementing modern software to detect and prevent cyber threats at early stages; continuous monitoring of cyberspace; training of industry specialists, development and promotion of online educational platforms, etc.

REFERENCES:

1. Cavelti Myriam Dunn, Suter Manuel. Public-Private Partnerships are no silver bullet: An expanded governance model for Critical Infrastructure Protection. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*. December, 2009. Vol. 2, Is. 4. P. 179–187.
2. Linder S. Coming to terms with the Public-Private Partnership – A grammar of multiple meanings. *Public-Private Policy Partnerships* / P. Vaillancourt Rosenau (Ed.). The MIT Press, Cambridge MA, 2000. P. 19–36.
3. On public-private partnership: Law of Ukraine of 01.07.2010 № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>.
4. Chernadchuk V.D. The state and prospects of development of budgetary relations in Ukraine: monograph. Sumy: University book, 2008. 456 c.
5. Legal regulation of public revenues. Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. *Legal Sciences*. 2005. № 64-65. C. 71–73.
6. On the basic principles of ensuring cybersecurity of Ukraine: Law of Ukraine of 05.10.2017 No. 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.
7. On Critical Infrastructure: Law of Ukraine of 16.11.2021 No. 1882-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>.

8. Simak S.V. World experience in organizing public-private partnerships. Scientific works. Scientific and methodical journal. Petro Mohyla Black Sea State University. Series "Public Administration". Issue 223/201. Volume 235. C. 88–94.
9. Linder S., Vaillancourt P. Rosenau, Mapping the terrain of the Public-Private Policy Partnership. Public-Private Policy.
10. Partnerships / P. Vaillancourt Rosenau (Ed.). The MIT Press, Cambridge, MA, 2000. P. 1–19.
11. Linder, S.H. Coming to Terms with the Public-Private Partnership: A Grammar of Multiple Meanings. *American Behavioral Scientist*. 1999. № 43(1). P. 35–51. DOI: 10.1177/00027649921955146.
12. Madeline Carr. Public-private partnerships in national cyber-security strategies. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/ia/INTA92_1_03_Carr.pdf.
13. Clinton Larry. A Relationship on the Rocks: Industry-Government Partnership for Cyber Defense. *Journal of Strategic Security*. 2011. Vol. 4, № 2. P. 97–112.
14. The SANS (SysAdmin, Audit, Network and Security). URL: <https://www.sans.org/about>.
15. Ukrainian Academy of Cyber Security. <http://www.uacs.kiev.ua>.
16. A single center for cybersecurity will be created in Ukraine with the support of NATO URL: <https://goo.gl/4NL8TX>.
17. Project of the state concern "Ukroboronprom" in partnership with private companies. URL: <https://cyberguard.com.ua>.

УДК 346.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.58>

ВПЛИВ САМОРЕГУЛІВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ІНШИХ ОБ'ЄДНАНЬ БІЗНЕСУ НА РОЗВИТОК ВІДПОВІДАЛЬНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ

Сошников А.О.,*кандидат юридичних наук,**старший науковий співробітник,**Державна установа «Інститут економіко-правових**досліджень імені В.К. Макутова**Національної академії наук України»,**ORCID: 0000-0003-4998-9713,**e-mail: antonsoshnykov@gmail.com*

Сошников А.О. Вплив саморегулівних організацій та інших об'єднань бізнесу на розвиток відповідального господарювання.

Останнім часом український бізнес демонструє готовність до подальшого об'єднання (як галузевого, так і міжгалузевого), здійснюючі відповідні практичні кроки в цьому напрямку. Це обумовлено насамперед різними зовнішніми викликами та загрозами, що постають перед вітчизняним бізнесом, а також переосмисленням бізнесом своєї ролі у суспільстві. Стає більш розповсюдженою діяльність саморегулівних організацій та інших об'єднань за професійним (галузевим) спрямуванням.

В статті розглянуто вплив саморегулівних організацій та інших бізнес-об'єднань на діяльність, як окремих суб'єктів господарювання, так і на розвиток та становлення відповідального бізнес-середовища.

В статті проаналізовано різновиди саморегулювання; цілі та завдання саморегулівних організацій та інших об'єднань бізнесу; останні законодавчі ініціативи щодо правового забезпечення діяльності саморегулівних організацій в Україні, а також зарубіжний досвід законодавчого регулювання саморегулювання (на прикладі, Республіки Казахстан, де було прийнято відповідний закон «Про саморегулювання»).

В результаті дослідження було встановлено, що відсутність єдиного законодавчого акту (єдиної правової рамки) заважає становленню інституту саморегулювання, а також стримує розвиток бізнесу на засадах соціально відповідального господарювання.

Відзначено, що порівнюючи з делегованим саморегулюванням, саме добровільне саморегулювання свідчить про зрілість компаній, які готові об'єднуватися та брати на себе додаткові зобов'язання.

Встановлено, що саморегулівні організації та інші об'єднання бізнесу досить суттєво впливають на бізнес. Надана класифікація цього впливу.

Визначено, що ефективні саморегулівні організації чи інші об'єднання бізнесу за своєю природою повинні надалі стати реальними провайдерами змін, які зокрема і сприяють поширенню в Україні концепції соціально відповідального господарювання на різних рівнях.

Обґрунтовано пропозиції для запобігання використанню недобросовісними суб'єктами господарювання участі у саморегулівних організаціях чи іншому бізнес-об'єднанні.

Ключові слова: суб'єкти господарювання, сталий розвиток, сталість, відповідальне господарювання, соціально відповідальна поведінка, саморегулювання, саморегулівні організації, об'єднання бізнесу.

Soshnykov A.O. The impact of self-regulatory organisations and other business associations on the development of responsible business.

Recently, Ukrainian business has demonstrated a willingness to further unite (both sectoral and cross-sectoral) and has taken appropriate practical steps in this direction. This is primarily due to various external challenges and threats faced by domestic business, as well as business rethinking its role in society. The activities of self-regulatory organisations and other associations in the professional (sectoral) field are becoming more widespread.

The article examines the impact of self-regulatory organisations and other business associations on the activities of individual business entities, as well as on the development and establishment of a responsible business environment.

The article analyses the types of self-regulation; goals and objectives of self-regulatory organisations and other business associations; recent legislative initiatives to ensure legal support for the activities of self-regulatory organisations in Ukraine, as well as foreign experience of legislative

regulation of self-regulation (for example, the Republic of Kazakhstan, where the relevant law 'On Self-Regulation' was adopted).

The study found that the absence of a single legislative act (unified legal framework) hinders the establishment of the self-regulatory institution and restrains the development of business on the basis of socially responsible management.

It is noted that, compared to delegated self-regulation, it is voluntary self-regulation that indicates the maturity of companies that are ready to unite and take on additional obligations.

It is established that self-regulatory organisations and other business associations have a significant impact on business. A classification of this impact is provided.

It is determined that effective self-regulatory organisations or other business associations, by their very nature, should continue to become real agents of change, which, in particular, contribute to the spread of the concept of socially responsible business in Ukraine at various levels.

The author substantiates proposals for preventing dishonest business entities from using their participation in self-regulatory organisations or other business associations.

Key words: business entities, sustainable development, sustainability, responsible business, socially responsible behaviour, self-regulation, self-regulatory organisations, business associations.

Постановка проблеми. Останні роки український бізнес демонструє готовність до подальшого об'єднання (як галузевого, так і міжгалузевого), здійснюючі відповідні практичні кроки. Це обумовлено насамперед різними зовнішніми викликами та загрозами, що постають перед вітчизняним бізнесом, а також переосмисленням бізнесом своєї ролі у суспільстві. Стає більш розповсюдженою діяльність саморегулювальних організацій та інших об'єднань за професійним (галузевим) спрямуванням. Своєю чергою, наявність саморегулювальних та самоврядних організацій та їх ефективне функціонування напряму пов'язано з рівнем демократичного розвитку суспільства й розбудови правової держави. Відсутність реального впливу цих організацій на суспільні процеси є однією основних причин низького соціально-економічного розвитку України [1]. Також саморегулювальні організації та інші об'єднання бізнесу можуть мати досить суттєвий вплив на перетворення, як в самому бізнес-середовищі (учасники, якого будуть надалі дотримуватися засад відповідального господарювання, що також напряму пов'язано з реалізацією концепції сталого розвитку), так і зміни суспільстві. Ці всі фактори зумовлюється актуальність цього дослідження.

Стан опрацювання. Саморегулювальні організації та інші об'єднання бізнесу були предметом

чисельних наукових досліджень. Зокрема, наступні вчені присвячували свої праці вивченню даного інституту: О. Бакалінська, І. Білокінна, Ж. Гарбар, О. Гончаренко, О. Залетов, В. Кочин, В. Левченко, В. Махінчук, Є. Поліщук, Т. Сердюк, С. Січко, О. Сухих Н. Філатова та інші. Частина дослідників розглядають діяльність саморегулювальних організацій через призму концепції корпоративної соціальної відповідальності, наприклад, О. Гончаренко та інші. Безумовно, внесок цих авторів є значним для сучасної правової науки, однак роль саморегулювальних організацій та інших об'єднань у розвитку соціально відповідального господарювання потребує додаткового вивчення.

Мета статті – дослідити вплив саморегулювальних організацій та інших бізнес-об'єднань як на діяльність окремих суб'єктів господарювання, так і на розвиток та становлення відповідального бізнес-середовища.

Виклад основного матеріалу. Засади для розвитку саморегулювання в Україні були закладені ще при прийнятті Господарського кодексу України (2003 рік). Так, статтею 5 було встановлено, що правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів [2].

10 травня 2018 року Урядом України було схвалено Концепція реформування інституту саморегулювання в Україні. Було визнано однією із пріоритетних реформ у сфері розвитку підприємництва в Україні саме створення системної й цілісної правової основи, що і забезпечить ефективне функціонування саморегулювальних організацій. Окремо відзначимо, що реалізація цієї Концепції була спрямована: на створення дієвих інструментів для організації взаємодії між суб'єктами господарської та/або професійної діяльності у певній сфері на засадах саморегулювання; поліпшення якості товарів (робіт, послуг) на ринках, де буде впроваджено саморегулювання, підвищити відповідальність виробників таких товарів (робіт, послуг) перед споживачем; забезпечення одержання конкурентних переваг на вітчизняному та міжнародному ринку для суб'єктів господарської та професійної діяльності; покращення інвестиційної привабливості, ділового клімату та конкурентоспроможності держави [3]. Отже, саморегулювання розглядається державою як інститут, який покликаний позитивно впливати на різні суспільні відносини. Водночас відзначимо, що Концепція реформування інституту саморегулювання в Україні все ж таки ґрунтується більше на класичній концепції введення бізнесу і не повністю враховує вже нові загальноєв-

ропейські тенденції щодо переосмислення ролі бізнесу, зокрема і соціальної складової його діяльності.

Досить комплексне визначення саморегулюванню дає В. Кочин, який підкреслює, що воно «є способом упорядкування суспільних відносин між юридично рівними суб'єктами на основі самостійного визначення їх взаємних прав та обов'язків, що формується у відповідному правочині або шляхом створення норм та правил поведінки спеціально створеними організаціями (регуляторами), які визнаються та використовуються їх учасниками (членами)» [4]. Відзначимо, що в доктрині, так і в законодавстві презюмується, що бізнес без будь-якого примусу приймає рішення про входження до тієї чи іншої саморегулювальної організації, чи бізнес-об'єднання та визначає формат своєї участі у її діяльності, тим самим реалізується принцип самостійності (або добровільності).

Визначення саморегулювальних організацій дано на законодавчому рівні, наприклад, у сфері архітектурної діяльності. Так, відповідно до статті 1 Закону України «Про архітектурну діяльність» від 20 травня 1999 року № 687-XIV передбачено, що це неприбуткові добровільні об'єднання фізичних та юридичних осіб за відповідним напрямом підприємницької чи професійної діяльності, які в установленому порядку набули відповідного статусу [5]. Тобто важливою характеристикою, яка відрізняє саморегулювальну організацію від будь-якого іншого об'єднання професійного чи іншого спрямування є набуття спеціального статусу, який встановлюється актами законодавства (зокрема, делеговане саморегулювання).

Наразі, науковці виділяють наступні форми саморегулювання через взаємодію з державним регулюванням: добровільне та делеговане регулювання. Основна їх різниця, що при делегованому саморегулюванні держава передає саморегулювальним організаціям окремі функції, але одночасно встановлює спеціальні вимоги до них. Своєю чергою, добровільне саморегулювання здійснюється суб'єктами підприємницької та професійної діяльності за власної ініціативи [6] і не пов'язано з виконанням законодавчих вимог [1]. До останніх відносяться різні об'єднання за своєю формою, як-то: Конфедерація будівельників України, Асоціація правників України, Незалежна асоціація банків України, Асоціація міжнародників перевізників України та інші.

В Україні в окремих сферах закладений саме підхід делегованого саморегулювання. Саморегулювання, через створення саморегулювальних організацій, на законодавчому рівні передбачено у багатьох сферах, наприклад, діяльність арбітражних керуючих, страхова діяльність, професійна діяльність на ринку цінних паперів, архі-

тектурна діяльність, оціночна діяльність тощо. Так, наприклад Порядком делегування повноважень саморегулювальним організаціям у сфері архітектурної діяльності, затверджений Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України 13 жовтня 2014 року № 282 визначено процедуру делегування саморегулювальним організаціям у сфері архітектурної діяльності повноважень, визначених законом, а також здійснення контролю за реалізацією делегованих повноважень [7].

Відповідно до положень Концепції реформування інституту саморегулювання в Україні саморегулювання можливе не лише в тих сферах, щодо яких законодавством прямо передбачено обов'язковість/можливість утворення саморегулювальних організацій, а і в інших сферах господарської та професійної діяльності, що, з одного боку, може бути зумовлено попитом на таку форму регулювання у самих суб'єктів господарювання, з іншого, – спроможністю саморегулювальних організацій більш ефективно забезпечити здійснення функцій з регулювання у відповідних сферах [3]. Саме добровільне саморегулювання може свідчити про зрілість компаній, які готові об'єднуватися та брати на себе додаткові зобов'язання, таке об'єднання створює умови для подальшого становлення соціально-відповідального бізнес-середовища.

Саморегулювання, порівнюючи з державним регулюванням, зменшує витрачання бюджетних коштів, посилює контроль за збереженням балансу інтересів професійної спільноти та інтересів суспільства, дозволяє посилити конкуренцію всередині професійної спільноти, мінімізує корупційні ризики тощо [8]. Інші дослідники підкреслюють, що саморегулювальні організації дозволяють забезпечити ефективне регулювання та контроль за їх учасниками. Водночас даний контроль, як за обсягом, так і якістю є більш жорстким і ефективним порівняно з тим же державним регулюванням [9], а іноді й більш справедливим. Якщо авторський підхід щодо дієвості контролю саморегулювальних організацій у більшості підтримується дослідниками, особливо вченими-господарниками, то щодо більш жорсткого контролю (порівнюючи з державним регулюванням) є досить дискусійним серед науковців. Хоча і потрібно погодитись, що якщо мова йде про саморегулювальні організації, які демонструють свою інституційну спроможність, то вони можуть більш суттєво вплинути на недоброчесного суб'єкта господарювання або компанію-порушника, в умовах коли існує реальна зацікавленість в очищенні ринку. Також потрібно пам'ятати, що саморегулювальні організації та інші об'єднання бізнесу можуть публічно засудити дії чи бездіяльність таких компаній, закликати інші

компанії (зокрема, і контрагентів) та кінцевих споживачів утриматись від взаємодії з компаніями-порушниками. Останнє може мати місце тільки, коли в бізнес-середовищі та суспільстві дослухаються до позиції цих саморегулівних чи бізнес-інституцій, а це можливо у разі, коли бізнес-спільнота сповідує цінності, а суспільство досить розвинуте. Т. Сердюк аналізуючи досвід діяльності саморегулювання в розвинених країнах підкреслює, що завдяки саме ньому формується система корпоративної відповідальності співтовариств підприємців і професійних співтовариств [6]. В Україні такі тенденції також можна прослідковувати серед вітчизняних компаній, хоча безумовно це більше виключення, ніж усталена практика.

Важливим при розгляді ролі та значення, як саморегулівних організацій, так і інших об'єднань бізнесу є аналіз мети та завдань їх створення та діяльності. З початку звернемось до зарубіжного досвіду, де вже прийнято цілісне законодавство у сфері саморегулювання. Так, в Республіці Казахстан основними цілями саморегулювання, в контексті створення та діяльності саморегулівних організацій визначено: підвищення якості та конкурентоспроможності вітчизняних товарів (робіт, послуг); підвищення конкурентоспроможності вітчизняних галузей економіки; посилення відповідальності учасників ринку перед споживачами; організація ефективної взаємодії суб'єктів саморегулювання з регулюючими державними органами (стаття 4 Закону Республіки Казахстан «Про саморегулювання») [10].

Вже тривалий час українські дослідники обґрунтовують доцільність прийняття спеціального комплексного законодавства і в Україні, зокрема Закону України «Про саморегулівні організації» [8; 11; 12], який би й дозволив визначити загальну рамку відповідного регулювання. Даний підхід також підтримують представники експертного середовища та практики [13]. Однією з останніх спроб прийняття галузевого законодавства був внесений 04 лютого 2022 року проєкт закону про саморегулівні організації № 7025. Так, законодавцями було запропоновано наступну мету діяльності саморегулівної організації – забезпечення професійного чи галузевого самоврядування, розробки та встановлення спільних стандартів і правил, реалізації завдань та захисту прав і законних інтересів її членів, підвищення їх професійного рівня та рівня якості виробленої продукції, виконання робіт, надання послуг [14]. Однією з засадничих пропонувалось проголосити саме самоврядність. А серед основних завдань саморегулівної організації пропонувалось визначити: розробку та встановлення єдиних стандартів і правил, контроль за їх дотриман-

ням членами саморегулівної організації; розгляд скарг на дії членів саморегулівної організації та прийняття за наслідками такого розгляду визначених законом рішень, встановлення порядку розгляду таких скарг; підвищення якості надання послуг та вироблення продукції, виконання робіт членами саморегулівної організації [14]. Наразі, єдиний законодавчий акт так і не прийнято, окремі норми містяться в чисельних законодавчих актів галузевого спрямування, що безумовно заважає розвитку інституту саморегулювання і що призводить до стримування розвитку бізнесу на засадах соціально відповідального господарювання.

Експерти Офісу ефективного регулювання (BRDO) у Зеленій книзі «Саморегулювання в Україні» наголошують, що діяльність саморегулівних організацій направлена не тільки на задоволенні інтересів своїх членів, але і споживачів товарів (робіт, послуг тощо) [15].

Аналогічну позицію займають також представники наукової спільноти. О. Бакалінська зазначає, що метою саморегулівних організацій є підтримка конкурентних засад розвитку економіки в Україні, розвиток і захист економічної конкуренції, просування ідей добросовісності, розумності та справедливості в усіх сферах суспільного життя [16]. Своєю чергою, Т. Сердюк виокремлює наступні основні цілі: попередження заподіяння шкоди суспільству; посилення відповідальності підприємців перед споживачами; дебюрократизація, ослаблення адміністративного тиску; зниження бюджетних витрат; інформаційна обізнаність споживачів; участь в законотворенні; захист інтересів підприємців перед державою; взаємопідтримка і допомога членам організації; зниження корупційної ємності галузі; підвищення якості продукції, послуг, робіт [6]. О. Гончаренко підкреслює, що саморегулювання дозволяє підвищити відповідальність у певній сфері, рівень надання послуг, якості товарів та сприяє подальшому уникненню проявів недобросовісності, нечесності у підприємницькій діяльності [17]. В. Махінчук підтримує відповідний концепт відзначає, що саме через саморегулювання досягаються конкурентні переваги, завдяки демонстрації дотримання більш високим стандартам [18, с. 180]. Серед перелічених цілей діяльності саморегулівних організацій потрібно звернути увагу на підвищення якості продукції, послуг, робіт та попередження заподіяння шкоди суспільству. Підвищення якості продукції, виконання робіт, надання послуг досягається через встановлення додаткових кваліфікаційних вимог до окремих фахівців; посилення вимог до якості сировини, виробничих та інших процесів, устаткування, задіяного у виробництві тощо. Від покращення якісних характеристик продукту виграє, в першу чер-

гу, кінцевий споживач, який отримує покращений сервіс чи підвищеної якості товар; бізнес, який використовуючи правильну бізнес-модель збільшує свій прибуток (здобуває конкурентні переваги), через збільшення реалізації товарів, робіт та послуг, а також держава, яка менше застосовує свій інструментарій (перевірки, обмеження тощо), чим фактично економить публічні кошти. Також досить важливим є не тільки зменшення шкоди суспільству при здійсненні окремих видів господарської діяльності, але і попередження заподіяння такої шкоди. Насамперед йде мова про шкоду для екології.

У 2017 році в національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» підготовленої Міністерством економічного розвитку і торгівлі України при науковому супроводі академіка-секретаря Відділення економіки Національної академії наук України Е.Лібановою визнано, що неефективна господарська діяльність призводить до підвищення техногенного навантаження на екологічну систему країни, а отже, до поступового знищення навколишнього природного середовища [19]. Т. Гудіма поділяючи дане занепокоєння підкреслює, що на сьогодні одним із найголовніших завдань є перехід з екологічно небезпечного до сталого розвитку [20].

За оцінкою І. Білокіної, в аграрній сфері діяльність саморегулювальних організацій також направлена на захист навколишнього середовища [21]. Погоджуючись з даною позицією, необхідно підходити ще більш широко. Діяльність саморегулювальних організацій, як і інших об'єднань бізнесу пов'язана зі всіма компонентами концепції сталого розвитку (екологічними, економічними та соціальними [22]). Передусім, саморегулювальні організації та інші об'єднання бізнесу можуть сприяти досягнення цілей 8 «Гідна праця та економічне зростання», 12 «Відповідальне споживання та виробництво», 13 «Пом'якшення наслідків зміни клімату» проголошуючи відповідні політики, яких будуть дотримуватись суб'єкти господарювання.

В межах діяльності саморегулювальних організацій та інших об'єднань бізнесу приймаються стандарти, правила професійної поведінки, етичні кодекси та інші акти, які розповсюджуються на діяльність членів саморегулювальних організацій та інших об'єднань бізнесу і саме вони визначають загальну траєкторію для ведення бізнесу. За умови належного впровадження саморегулювання, саморегулювальні організації та інші об'єднання бізнесу можуть забезпечити розробку ефективних правил, а загальне їх дотримання, своєчасне внесення змін і доповнень до них враховуючі нові реалії сьогодення, призведе до гнучкого та більш ефективного забезпечення виконання цих правил [23]. Дослідники підкреслюють, що при розробці правил профе-

сійної етики в окремих сферах чи галузях можуть бути використані принципи та правила корпоративної соціальної відповідальності [24]. Своєю чергою, на нашу думку, вони не тільки можуть, а і повинні обов'язково враховувати засади відповідального господарювання та сталого розвитку, що повинно бути закріплено на законодавчому рівні. О. Гончаренко однією з перших зроблено спробу проаналізувати корпоративну соціальну відповідальність через етичні кодекси, які справедливо можна вважати важливим елементом саморегулювання на рівні конкретного суб'єкта господарювання, так і галузі, коли вони приймаються на рівні саморегулювальної організації чи іншого об'єднання бізнесу. Одночасно, вона зауважує, що оскільки сучасна економіка пов'язана з глобальним переміщенням товарів та послуг, тому компанії приділяють достатню увагу розробці та просуванню етичних засад та формування на їх основі певного збірника – етичного кодексу. Слушно підкреслюючи, що для бізнес-спільноти виникнення етичного кодексу пов'язано із просування та реалізацією концепції корпоративної соціальної відповідальності [25].

Окремі дослідники виділяють також і негативні сторони діяльності саморегулювальних організацій та інших бізнес-об'єднань. Так, Н. Філатова, наводить наступні негативні сторони: корисливі дії, які спрямовані на роботу переважно в інтересах своїх членів, нехтуючи при цьому інтересами третіх осіб, які є споживачами послуг членів цієї організації [26]. О. Сухіх також допускає, що існує загроза, що в окремих випадках саморегулювальна організація може перетворитися в лобістську організацію [27]. Такі занепокоєння мають своє підґрунтя, оскільки не завжди бізнес має свої усталені традиції та розділяє відповідні цінності. Побудова відповідального бізнес-середовища займає досить тривалий час. Значну роль у цьому виконують інституції громадського суспільства, які забезпечують посилений громадський контроль та кінцеві споживачі, які приймають рішення придбати конкретний товар, сервіс в цієї компанії чи іншій.

Як вже підкреслювалось, одним з завдань діяльності саморегулювальних організацій та інших об'єднань бізнесу, як раз повинно стати надання додаткового сервісу чи захист для кінцевих споживачів, в розрізі відповідальної поведінки. Даної позиції дотримуються інші дослідники. Так, О. Гончаренко підкреслює, «що у разі саморегулювання суб'єкти господарювання добровільно визначають певні обов'язки для себе перед споживачами» [28]. Мова саме про додаткові зобов'язання. Підтримуючі відповідний підхід, також варто говорити, що компанії, які входять до саморегулювальних організацій та інших об'єднань бізнесу висувають додаткові вимоги та до своїх

контрагентів (в ланцюжку постачання), які можуть не входити до цих саморегульованих організацій та інших об'єднань бізнесу. Ці додаткові вимоги до партнерів дозволяють розширювати коло учасників, які будуть впроваджувати практики соціально відповідального господарювання. Своєю чергою, при дієвому саморегулюванні компанії беруть на себе додаткові зобов'язання і перед своїми контрагентами, насамперед не зашкодити діловій репутації останніх через здійснення своєї господарської діяльності.

Також саморегульовані організації можуть створювати додаткові обмеження новим компаніям, які тільки планують вийти на відповідний ринок [1] і не завжди спроможні або мають бажання відповідати вимогам. Частина компаній сприймають, що саморегульовані організації та інші об'єднання бізнесу обмежують господарську діяльність компанії, іноді встановлюючи надвисокі вимоги. Потрібно з цим погодитись, але визнаючи, що у більшості ці обмеження мають саме позитивний характер, але не всі компанії зацікавлені або спроможні у виконанні підвищених вимог. Саморегульовані організації та інші об'єднання бізнесу, як раз і повинні знаходити баланс між можливостями бізнесу та суспільними інтересами.

Однак саморегулювання може бути також використано недоброчесними суб'єктами господарювання для прикриття своєї недоброчесної поведінки, а іноді й незаконної діяльності. Наприклад, компанія може вступити в саморегульовану організацію чи інше об'єднання бізнесу, наче демонструючи повагу до високих стандартів, проголошених саморегульованою організацією чи іншим об'єднанням бізнесу, прикриваючи цим своїм недоброчесну поведінку. Завдання доброчесної саморегульованої організації створити ефективні запобіжники для перевірки (на етапі вступу) та моніторингу (на етапі вже членства), через встановлення посиленних вимог до членства.

Висновки. Отже, в результаті дослідження було розглянуто вплив саморегульованих організацій та інших бізнес-об'єднань на діяльність, як окремих суб'єктів господарювання, а також на розвиток та становлення відповідального бізнес-середовища.

Констатовано, що відсутність єдиного законодавчого акту (єдиної правової рамки) заважає розвитку інституту саморегулювання, а також стримує розвиток бізнесу на засадах соціально відповідального господарювання.

Встановлено, що порівнюючи з делегованим саморегулюванням, саме добровільне саморегулювання свідчить про зрілість компаній, які готові об'єднуватися та брати на себе додаткові зобов'язання, що і створює умови для подальшого становлення соціально відповідального бізнес-середовища.

Відзначено, що саморегульовані організації та інші об'єднання бізнесу досить суттєво впливають на бізнес. Цей вплив можна класифікувати за наступними рівнями: локальному (направлений на конкретного суб'єкта господарювання, який входить до саморегульованої організації чи іншого об'єднання бізнесу); галузевому (направлений на всю сферу чи галузь, в якій діє саморегульована організація чи інше об'єднання); міжгалузевому (як на різні галузі чи сфери, так і на компанії, які представлені в інших галузях та сферах). Окремо необхідно розрізняти, що вплив може бути як прямий (наприклад, направлений на компанії, які є учасниками саморегульованої організації чи іншого об'єднання), так і опосередкований (наприклад, коли здійснюється вплив на компанії з відповідної галузі, але які безпосередньо не входять до організації чи об'єднання).

Аргументовано, що ефективні (дієві) саморегульовані організації чи інші об'єднання бізнесу за своєю природою повинні надалі стати реальними провайдером змін, які зокрема і сприяють поширенню в Україні концепції соціально відповідального господарювання на різних рівнях (стимулюють конкретних суб'єктів господарювання до соціально відповідальної поведінки, впливають на перетворення в окремих галузях та сферах, так і на все бізнес-середовище).

Обґрунтовано, що для запобігання використання недоброчесними суб'єктами господарювання участі у саморегульованій організації чи іншому об'єднанні для прикриття своєї недоброчесної поведінки, а іноді й незаконної діяльності, ці організації та об'єднання повинні запровадити ефективні запобіжники для перевірки компаній (на етапі вступу) та моніторингу (на етапі вже діючого членства) через встановлення посиленних вимог до членства.

В подальших дослідженнях може розглянуто легальні форми впливу бізнесу на державні політики та ухвалення рішень органами влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Залетов О.М. Сутність та принципи саморегулювання на страховому ринку. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2013. № 2. С. 235–239. URL: <http://ven.ztu.edu.ua/article/view/33125>.
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
3. Про схвалення Концепції реформування інституту саморегулювання в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 р. № 308-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2018-%D1%80#Text>.

4. Кочин В. Поняття та ознаки саморегулювання у цивільному праві України. *Юридична Україна*. 2014. № 10. С. 52–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2014_10_11.
5. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20 травня 1999 року № 687-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text>.
6. Сердюк Т.В. Саморегулювання в Україні: переваги та недоліки в сучасних економічних умовах. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*: збірник наукових праць. 2012. № 9. С. 41–46. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8340/cerd%20samoreg.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
7. Про затвердження Порядку делегування повноважень саморегулювним організаціям у сфері архітектурної діяльності: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України 13.10.2014 № 282. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1369-14#Text>.
8. Січко С.М. Самооргулівні організації як необхідний елемент функціонування фінансового ринку. *Гроші, Фінанси і кредит*. 2017. № 18. С. 490–496. URL: <http://www.global-national.in.ua/archive/18-2017/93.pdf>.
9. Гарбар Ж.В., Гарбар В.А. Саморегулівні організації в системі функціонування фінансового ринку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 15. Ч. 1. С. 76–79. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/15_1_2017ua/19.pdf.
10. Өзін-өзі реттеу туралы: Қазақстан Республикасының Заңы. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36239119#activate_doc=2.
11. Гончаренко О.М. Саморегулівні організації: проблематика делегування повноважень, нагляду та контролю. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 156–163. URL: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2019.19.33>.
12. Гарбар Ж.В. Діяльність саморегулівних організацій на фінансовому ринку України. Сталий розвиток підприємств, регіонів, країн : міжнародна наук. конференція, 5–7 листопада 2012 р.: матеріали. Дніпропетровськ, 2012. Т. 2. С. 195–197. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/168413402.pdf>.
13. Сморегулівні організації – це крок вперед до «розумного регулювання». URL: https://sk.ua/wpcontent/uploads/sk_files/andriy_zablockiy__samoregulivni_organizaciyi__ce_krok_vpered_do_rozumnogo_regulyuvannya_1.pdf.
14. Проект Закону про саморегулівні організації. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38927>.
15. Зелена книга «Саморегулювання в Україні». URL: https://cdn.regulation.gov.ua/b8/48/e7/73/regulation.gov.ua_%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96_12.07.18.pdf.
16. Бакалінська О.О. Правові проблеми розвитку саморегулювання в сфері добросовісної конкуренції. *Право і суспільство*. 2014. № 2. С. 63–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2014_2_13.
17. Гончаренко О. Конституційні засади саморегулювання господарської діяльності. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 84. С. 28–36. URL: <https://journals.knute.edu.ua/foreign-trade/article/view/521/454>.
18. Махінчук В.М. Приватноправове регулювання підприємницьких відносин в Україні. К.: Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
19. Цілі сталого розвитку: Україна: національна доповідь, 2017. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/202006/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf.
20. Гудіма Т.С. Господарсько-правове забезпечення реалізації грошово-кредитної політики держави на засадах сталого розвитку: монографія. Київ: ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України». 2020. 336 с. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/68/%d0%9c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%b3%d1%80%d0%b0%d1%84%d1%96%d1%8f_%d0%93%d1%83%d0%b4%d1%96%d0%bc%d0%b0_2020.pdf?sequence=3&isAllowed=y.
21. Білокінна І.Д. Саморегулівні організації у розвитку аграрного сектору на засадах «зеленої економіки». *Modern Economics*. 2018. № 10 (2018). С. 6–11. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V10\(2018\)-01](https://doi.org/10.31521/modecon.V10(2018)-01).
22. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А., Малолітнева В.К., Гудіма Т.С. Концептуальні аспекти формування правової моделі сталого розвитку України. *Економіка та право*. 2021. № 4. С. 3–17. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/economiclaw/article/view/6386/5701>.

23. Поліщук Є.А., Левченко В.П. Саморегулівні організації як складова концепції розвитку небанківських фінансових установ. *Стратегія економічного розвитку України*: зб. наук. пр. 2014. № 35. С. 187–195. URL: <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/29119>.
24. Правила професійної етики та корпоративної соціальної відповідальності як інструменти саморегулювання корпорацій. URL: <https://coordynata.com.ua/pravila-profesijnoi-etiki-ta-korporativnoi-socialnoi-vidpovidalnosti-ak-instrumenti-samoreguluvanna-korporacij>.
25. Гончаренко О.М. Саморегулювання цифрової економіки в умовах правового режиму воєнного стану: кодекси етики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 83(1). С. 292–297. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.43>.
26. Філатова Н.Ю. Феномен саморегулювання в контексті становлення інституту саморегулівних організацій в Україні. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1. Т. 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/62388>.
27. Сухіх О.А. Саморегулівні організації та їх роль у регулюванні фінансового ринку. Сучасні проблеми розвитку підприємств харчової промисловості: теорія та практика: програма і матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених і студентів, 13-14 листопада 2014 р. К.: НУХТ, 2014. С. 222–223. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/handle/123456789/22834>.
28. Гончаренко О. Саморегулювання та співрегулювання господарської діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 62–66. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/9/13.pdf>.

УДК 346.62

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.59>

ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧА ВІРТУАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Черних О.С.,*аспірант Державної установи**«Інститут економіко-правових досліджень**імені В.К. Мамутова НАН України»,**адвокат*

ORCID: 0000-0002-5904-1734

Черних О.С. Правова концепція захисту прав споживача віртуальних послуг.

Стаття розглядає правові аспекти захисту прав споживачів віртуальних активів (ВА) в Україні. Стрімкий розвиток криптовалют і блокчейн-технологій підкреслює необхідність розробки законодавства, яке буде гармонізовано з успішним досвідом ЄС та Великої Британії. Українське законодавство, зокрема закон «Про віртуальні активи», ще перебуває на стадії розробки, тому важливо інтегрувати міжнародні практики, такі як Регламент ринків криптоактивів ЄС, який забезпечує високий рівень захисту споживачів. Захист прав споживачів має стати ключовим елементом нового законодавства, оскільки користувачі віртуальних активів стикаються з ризиками шахрайства, фінансових пірамід та ігрової залежності. Ключовим аспектом регулювання є необхідність чіткого розмежування криптоактивів, що функціонують як фінансові інструменти, від тих, що мають характеристики азартних ігор. Вивчення міжнародного досвіду в сфері регулювання віртуальних активів, наразі, майже ігнорує інститути захисту прав споживачів, в той же час, коли ринок віртуальних активів, найбільше потерпає від шахрайства, викрадення активів, діяльності нелегальних казино, фінансових пірамід, що завдають шкоди суб'єктам ринку і призводять до багатомільярдних збитків. Важливість виокремлення концепції захисту прав споживачів віртуальних активів в Україні, пов'язана також з негативним досвідом в регулювання трьох великих банківських криз, які торкнулися усього населення України. Використання міжнародного досвіду допоможе захистити інтереси споживачів та сприятиме розвитку стабільного й прозорого ринку криптовалют в Україні. Окрему увагу в статті присвячено виокремленню механізмів державного регулювання азартних ігор і дослідження цього питання в розрізі регулювання інвестиційних пропозицій фізичним особам від суб'єктів крипторинку. Існуючі законопроекти і загальна тенденція розвитку регулювання віртуальних акти-

вів в Україні, без належного суворого регулювання захисту прав споживачів може призвести до фінансових криз і зловживань на ринках, що призведе до негативних наслідків в економіці.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, блокчейн, споживачі, захист прав, регулювання, фінансові інструменти, законодавство, ризики, криптоактиви, азартні ігри, ринок, фінансові піраміди.

Chernykh O.S. The legal concept of the rights of consumers of virtual services protection.

The article explores the legal aspects of consumer protection in the context of virtual assets (VAs) in Ukraine. The rapid growth of cryptocurrencies and blockchain technologies highlights the need for legislation aligned with the positive experiences of the EU and the UK. Ukrainian legislation, particularly the «Law on Virtual Assets,» is still under development, making it essential to integrate international best practices, such as the EU's Markets in Crypto-Assets Regulation, which ensures high consumer protection standards. Safeguarding consumer rights should be a cornerstone of the new legislation, as virtual asset users face risks such as fraud, financial pyramids, and gambling addiction. A key regulatory challenge is the need to clearly differentiate between crypto-assets functioning as financial instruments and those with characteristics akin to gambling. The study of international experience in the field of regulation of virtual assets, currently, almost ignores institutions for the protection of consumer rights, at the same time, when the market of virtual assets suffers the most from fraud, theft of assets, activities of illegal casinos, financial pyramids that harm market subjects and lead to multibillion dollar losses. The importance of highlighting the concept of protecting the rights of consumers of virtual assets in Ukraine is also connected with the negative experience in the regulation of three major banking crises that affected the entire population

of Ukraine. Leveraging international experience will help protect consumers' interests and foster the development of a stable and transparent cryptocurrency market in Ukraine. Particular attention in the article is devoted to distinguishing the mechanisms of state regulation of gambling and the study of this issue in the context of the regulation of investment offers to individuals from crypto market subjects. The existing draft laws and the general trend of development of the regulation of virtual assets in Ukraine, without proper strict regulation of consumer rights protection, may lead to financial crises and abuses in the markets, which will lead to negative consequences in the economy.

Key words: virtual assets, cryptocurrency, blockchain, consumers, consumer protection, regulation, financial instruments, legislation, risks, crypto-assets, gambling, market, financial pyramids.

Постановка проблеми. Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР) 16 червня 2023 року [1] презентовано зміни до такого, що ще не вступив в силу станом на 10 жовтня 2024 року чинності Закону України «Про віртуальні активи», що базуються на Регламенті Європейського Союзу ринків криптоактивів [2] (далі Регламент) який оприлюднений 09 червня 2023 року, я який в свою чергу встановлює правове регулювання криптоактивів, що фактично прирівнює їх до фінансових інструментів.

Для України це важливо, тому що саме цей регламент взятий за основу для розробки змін презентованих НКЦПФР.

Враховуючи, що один з найбільших фінансових центрів світу – Велика Британія, 19 червня 2023 року отримала проголосований в першому читання Financial Services and Markets Bill (FSMB) – Закон «Про фінансові послуги та ринки», яким змінюється регулювання питання криптовалют, ми маємо можливість імплементувати до Українського законодавства найкращі світові правові інститути [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженнями правового регулювання правовідносин з віртуальними активами займаються українські вчені Подцерковний О.П., Могил Л.С. [4] Гудіма Т., Устименко В., Джабраїлов Р. [5], Кулик О. [6], Вебер М.В. [7], а також іноземні Саммонс Лони [8], А.Б. Ядав та Д. Прашант [9] А. МакФерсон, Б. Юксел Ріплі, Л. Карей [10], при цьому велика роль приділяється дослідженням правової природи віртуальних активів, а права спеціальних суб'єктів, а саме споживачів віртуальних активів, з особливостями і ризиками притаманними в існуючих правовідносинах, уваги приділяється недостатньо.

Виклад основного матеріалу. В результаті вивчення стану досліджень питання захисту прав споживачів віртуальних активів, встановлено, що увага вчених юристів і державних регуляторів все більше привертається до питань особливостей регулювання цих специфічних правовідносин. Виходячи з всесвітнього дослідження очікувань від регулювання DRSI (цифрова регуляторна та наглядова інфраструктура) крипторинків, яке проведено Кембриджським центром альтернативних фінансів Джадж бізнес школи Кембриджського Університету для Світового банку: «Дві найпопулярніші функції, для яких респонденти наразі діють DRSI, це захист прав споживачів і нагляд, відповідно 42% і 31%. Мабуть, не дивно, що це дві головні функції, враховуючи передбачувані нові виклики та загострені існуючі проблеми у нагляді за фінансовими ринками, а також вимірюванні та визначенні пріоритетів споживчих ризиків» [11, с. 51].

Зазначене підтверджує, що 128 фінансових органів зі 106 юрисдикцій, що брали участь в дослідженні впевнені, що захист прав споживачів і нагляд є основою правового регулювання ринків, при цьому визнаючи зростаючі споживчі ризики.

Необхідно звернути увагу на триваючу глобальну дискусію щодо правового регулювання різних типів криптоактивів, оскільки різні юрисдикції застосовують до них відмінні підходи. Українським законодавцям варто врахувати ці різні регуляторні підходи під час розробки власного законодавства. Важливий аспект дискусії полягає в тому, чи слід регулювати криптоактиви за аналогією з принципами фінансового ринку, чи застосовувати підходи, подібні до тих, що використовуються в регулюванні азартних ігор.

Ця дискусія відображає невизначеність щодо того, як найкраще класифікувати та регулювати криптоактиви, оскільки вони часто перебувають на межі між фінансовими інструментами та спекулятивними або гральними активами. Різні юрисдикції можуть надавати пріоритет управлінню ризиками та захисту інвесторів, використовуючи або регулювання аналогічне з регулюванням фінансових ринків, або механізми, спрямовані на регулювання ризиків, пов'язаних з азартними іграми. Означена проблематика вибору режиму регулювання матиме значний вплив на Україну під час формування її підходу до регулювання криптоактивів.

Проблематика обрання методу правового регулювання криптоактивів в розрізі різних рівнів споживчих ризиків полягає саме в виявленні, класифікації та відокремленні різних методів правового регулювання для різних криптоактивів.

Загальна класифікація віртуальних активів запропонована в Регламенті, і підтримана НК-

ЦПФР в пропонуваніх змінах до Закону України «Про віртуальні активи» полягає в трьох типах криптоактивів:

- токени електронних грошей,
- токени пов'язані з активами,
- інші криптоактиви (криптоактиви що не пов'язані з активами та токенами електронних грошей).

При цьому відокремлення правового режиму криптоактивів від фінансових інструментів, що регулюються відповідно до Директиви 2009/110/ЄС не виключає фактичне прирівняння їх до фінансових інструментів.

В розрізі Регламенту, про це свідчить етапність процедури випуску криптоактивів та термінологія, що застосовується в процесі емісії. Так визначення «емітент криптоактиву», «публічна пропозиція криптоактиву» в комплексі з вимогами аналогічними до кредитних установ та установ електронних грошей, підтверджує що Європейська правова доктрина за характеристиками та способом правого регулювання отожднює фінансові інструменти та криптоактиви.

Український законодавець продовжує активно розвивати нормативно-правову базу у сфері регулювання віртуальних активів. У межах цього процесу Кабінет Міністрів України надав відповідне доручення щодо вдосконалення законодавства, і на виконання цього доручення, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) працює над розробкою змін до Закону України «Про віртуальні активи» з метою його адаптації до сучасних вимог ринку цифрових активів.

Слід звернути увагу, що стаття 2 зазначеного Регламенту ЄС визначає, що він не застосовується до криптоактивів, що підпадають під дію правового режиму: фінансових інструментів, як визначено в пункті (15) частини 1 статті 4 Директиви 2014/65/ЄС; електронних грошей, як визначено в пункті (2) статті 2 Директиви 2009/110/ЄС, за винятком випадків, коли вони кваліфікуються як токени електронних грошей відповідно до цього Регламенту; депозитів, як визначено в пункті (3) частини 1 статті 2 Директиви 2014/49/ЄС Європейського Парламенту та Ради [12]; структуровані депозити, як визначено в пункті (43) частини 1 статті 4 Директиви 2014/65/ЄС; сек'юритизації, як визначено в пункті (1) статті 2 Регламенту (ЄС) 2017/2402 Європейського Парламенту та Ради. [13]

В той же час, зберігаючи спеціальне правове регулювання для визначених категорій криптоактивів, Регламент за загальним правилом п.55. Преамбули Регламенту встановлює, що Послуги з використання криптовалютних активів слід вважати «фінансовими послугами», як це визначено в Директиві 2002/65/ЄС Європейського парламенту та Ради [14].

Тож, чи можливо на підставі аналізу Регламенту стверджувати, що криптоактиви є сучасним різновидом фінансових інструментів, чи принаймні певні вид криптоактивів, чи навпаки, усі криптоактиви, і які методи правового регулювання слід обрати Українському законодавцю?

Виходячі з аналізу Європейського законодавства та досліджень виходить, що криптоактиви є такими ж самими фінансовими інструментами, просто побудованими на технології розподіленого реєстру (блокчейн).

Британська правова думка, після Brexit маючи певну автономію від нормотворчості ЄС є більш скептичною, з точки зору правового регулювання для забезпечення мети захисту прав споживачів фінансових послуг та виконання фінансовими активами функції забезпечення економічного зростання, яке спекулятивним криптоактивам не властиві.

Британські законодавці та науковці обговорюють питання застосування до частини криптоактивів правового режиму регулювання азартних ігор, бо частина віртуальних активів не спрямована на економічний розвиток і не має у своїй функції фінансування чи забезпечення фінансування економічного сталого розвитку.

На думку Чарльза Ренделла, колишнього голови Управління з питань фінансової поведінки Великої Британії (FCA), під час обговорення в Парламентському комітеті Палати громад 10 травня 2023 року: «Соціальна мета регульованих фінансових ринків полягає в тому, щоб сприяти економічному зростанню шляхом спрямування заощаджень людей на продуктивні бізнес підприємства. Випуск і торгівля спекулятивними криптоактивами не служить такій соціальній меті». Продовжуючи виступ Чарльз Ренделл додає «Спекулятивна криптовалюта — це чиста і проста азартна гра. Її слід регулювати та оподатковувати як таку, стягуючи збори для підтримки боргових консультацій та послуг з лікування залежностей, на які вона підвищуватиме попит. Якщо випуск і торгівля спекулятивними криптовалютами натомість розглядатимуться як фінансові послуги, що надасть «ореолу» регулювання фінансових послуг, то неминуче підуть збільшення втрат споживачів і вимоги компенсації, надані платниками податків або платниками збору за фінансові послуги» [15].

Таким чином визначаючи предметом правового регулювання криптовалюту, а метою регулювання не лише державний нагляд за дотриманням ліцензійних умов, а й захист прав споживачів для економічного зростання та подолання негативних наслідків від спекулятивних угод на ринках криптоактивів, британські експерти пропонують відокремити частину криптоактивів для їх регулювання, як інструментів азартних ігор.

В той самий час криптоактиви, які за Євро-

пейською класифікацією є токенами електронних грошей, зокрема такі як «стейблкоїни», що прив'язані до певної національної валюти (фіатних грошей), частиною британських експертів розглядаються так само, як фінансові інструменти, а криптоактиви з високою волатильністю (суто спекулятивні) розглядаються виключно як механізм здешевлення, пришвидшення та спрощення фінансових транзакцій, при цьому не маючи реальної вартості і зв'язку з реальним фінансовим сектором.

Менша ризикованість токенів електронних грошей (віртуальних активів, прив'язаних до інших об'єктів, зокрема грошей) дозволяє їх використовувати саме для економічних функцій «сприяти економічному зростанню шляхом спрямування заощаджень людей на продуктивні бізнес підприємства», як визначив Чарлз Рендалл.

Професор Біл Бучанан OBE (Единбурзький Напіер Університет) відокремлюючи важливість саме розвитку токенизованих віртуальних активів державних банків (CBDC – криптовалюти центрального банку), зазначає: «Разом з цим, немає реального зв'язку між «крипто» та центральними банками. Використання стейблкоїнів забезпечило певний прогрес, але вони не можуть по-справжньому замінити силу фіатної валюти — і зазвичай вони не є приватними у своєму використанні. Але метод надання токенизованого розрахункового активу для цифрової валюти центрального банку (CBDC) може дати відповідь.» [16].

Підвищена увага до токенів електронних грошей (в тому числі стейблкоїнів та CBDC) продиктована ринковою конкуренцією, необхідністю конкурентоспроможності державних фінансових інструментів. 22 листопада 2022 року в Казначейському комітеті Палати громад Сполученого Королівства, Ян Тейлор, виконавчий директор торгівельної асоціації CryptoUK доповів: «Основним випадком використання стейблкоїнів було зменшення волатильності в торговому просторі, що має сенс. Люди торгували крипто-монетами з високою волатильністю та могли обмінювати свої крипто-активи на стейблкоїн, підтримувати вартість і не хвилюватися про її коливання. ... У багатьох випадках ці загальнодоступні блокчейни здійснюють розрахунки за транзакції за лічені секунди, тому продавець може отримати квитанцію про продаж товарів і послуг у режимі реального часу, а потім використовувати її для оплати інших товарів і послуг, які йому можуть знадобитися. вести свій бізнес..» [17], що підтверджує необхідність розвитку державних криптоактивів, які мають внутрішню вартість і сприяють розвитку економіки, по спрямовують фінансові потоки на «продуктивні бізнес підприємства».

Протилежну думку висловлює ASTRAEA Group (провідна юридична компанія Англії в галузі крипторегулювання): «У тій мірі, в якій це правда, ці характеристики пропонують цінність. Ці характеристики можуть бути новими порівняно з характеристиками активів, які традиційно вважаються такими, що мають внутрішню цінність (такими як державна валюта, акції та товари), але це не означає, що їхня вартість не існує або не є «внутрішньою» [18].

Таким чином, звертаючи увагу, що на відміну від азартних ігор споживач оцінює ризики і що в криптоактивах можуть існувати не традиційні цінності, що складають їх вартість і які ще потребують дослідження.

Іноземними юристами вже сформоване розуміння різної правової природи різних віртуальних активів. І дискусія щодо режиму правового регулювання, високо ризикових віртуальних активів триває.

Критерієм поділу віртуальних активів (криптоактивів) в такому випадку, на ті до яких слід застосувати правила правового регулювання, подібного до азартних ігор, може бути – реальна вартість, тобто можливість оцінити цей актив об'єктивно.

Висновки. Захист прав споживачів ринку криптоактивів в першу чергу і полягає в тому, що визначити які криптоактиви є врегульованими, і тому пріоритет саме захисту прав споживачів має бути вирішальним для обрання методів правового регулювання криптоактивів Україною. Саме це і має слугувати кінцевою метою «Створення продуктивних і справедливих ринків. Для цього потрібні надійні та ефективні інститути, які створюють можливості для розвитку та сприяють підприємництву в добре функціонуючій ринковій економіці.» [19]

Таким чином, виходячи з міжнародного досвіду регулювання, слід визначити можливі дискусійні аспекти правового забезпечення віртуальних активів в Україні в контексті захисту прав споживачів:

- можливість науково обґрунтованого відокремлення незабезпечених, спекулятивних віртуальних активів для застосування спеціального режиму правового регулювання, аналогічного з регулюванням азартних ігор,
- необхідність введення визначення «внутрішньої цінності/вартості» криптоактиву та розробки критеріїв наявності внутрішньої цінності/вартості,
- необхідність чіткого відокремлення віртуальних активів, що працюють для розвитку економіки від тих, що лише «використовують ореол легальності» і не мають в свій суті економічних механізмів, а використовують лише технологію розподіленого реєстру (блокчейн) для процесів схожих з азартними іграми,

- необхідність різного правового регулювання захисту прав споживачів послуг для віртуальних активів, що мають фінансове природу та тих що мають за мету азартні ігри, включаючи окрему розробку механізмів соціального захисту споживачів фінансових віртуальних активів (криптоактивів) на кшталт системи гарантування вкладів фізичних осіб.

В цьому аспекті важливим є виокремлення спеціального режиму правового регулювання прав споживачів віртуальних послуг, з урахуванням ризиків та впливу на економіку через недостатнє правове регулювання, що призводить до збільшення фінансових «пірамід», випадків «ігрової залежності, тощо.

Визначення найбільш застосованого для України режиму правового регулювання захисту прав споживачів віртуальних активів має забезпечити інвестиційну привабливість ринку віртуальних активів в Україні та конкурентоспроможність України як міжнародної юрисдикції при виборі учасниками ринку віртуальних активів місця ведення господарської діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віртуальні активи в законі: В Україні представлений довгоочікуваний документ для запуску ринку. Офіційна сторінка Національної комісії з регулювання ринків цінних паперів та фондового ринку. Новини. 14.06.2023 року. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/virtualni-aktyvy-v-zakoni-v-ukraini-predstavlenyi-dovhoochikuvanyi-dokument-dlia-zapusku-rynku/> (Дата звернення 02.10.2024).
2. Regulation of the European Parliament and of the Council on Markets in Crypto-assets, and amending Directive (EU) 2019/1937. EUR-LEX офіційний сайт Європейського союзу URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0593> (Дата звернення 02.10.2024).
3. UK Crypto, Stablecoin Laws Approved by Parliament's Upper House. Camomile Shumba. CoinDesk. 19.06.2023 року. URL: <https://www.coindesk.com/cdn.ampproject.org/c/s/www.coindesk.com/policy/2023/06/19/uk-crypto-stablecoin-laws-approved-by-parliaments-upper-house/?outputType=amp> (Дата звернення 02.10.2024).
4. Подцерковний О.П., Могил Л.С. Щодо потреб застосування теорії правової фікції для визначення поняття «криптовалюта». *Економіка та право*. 2023. № 1. С. 11–23.
5. Гудіма Т., Устименко В., Джабраїлов Р. і Черних О. 2022. Особливості правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні: де-факто vs де-юре. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 5, 46 (Жов 2022), 137–148. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcapt.5.46.2022.3844>.
6. Кулик О.І. Правове регулювання проведення азартних ігор з використанням віртуальних активів. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*. 14 (2023): 43–49.
7. Вебер М.В. Модернізація законодавства України у сфері регулювання віртуальних активів. *Право України*. 2023. № 3. С. 4–12. DOI: 10.37332/2309-1533.2023.3.4.
8. Sammons, Loni. «Protecting Consumers in an Age of Amazon: Amending the Hague Service Convention to Meet the Needs of the Virtual Consumer.» *Ohio St. Bus. LJ* 15 (2021): 296.
9. Yadav, Akshay Baburao, and Prashant Desai. «Protecting privacy in the digital marketplace: A comparative study of legal mechanisms for consumer rights in the metaverse.» *Journal of Data Protection & Privacy* 6.4 (2024): 355–374.
10. Macpherson, A., Yüksel Ripley, B., & Carey, L. (2024, Aug). Mapping the Legal Landscape for Cryptoassets in Scotland. University of Aberdeen: School of Law. URL: <https://www.abdn.ac.uk/law/blog/mapping-the-legal-landscape-for-crypto-assets-in-scotland> (Дата звернення 02.10.2024).
11. The 3rd Global Fintech Regulator Survey. Cambridge Centre for Alternative Finance. URL: <https://www.jbs.cam.ac.uk/wp-content/uploads/2022/11/2022-ccaf-third-global-fintech-regulator-survey.pdf> (Дата звернення 02.10.2024).
12. Директива 2014/49/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16 квітня 2014 року про схеми гарантування вкладів (ОВ L 173, 12.6.2014).
13. Регламент (ЄС) 2017/2402 Європейського Парламенту та Ради від 12 грудня 2017 року, що встановлює загальні рамки для сек'юритизації та створює конкретні рамки для простої, прозорої та стандартизованої сек'юритизації, а також вносить зміни до Директив 2009/65/ЄС, 2009/138/ЄС та 2011/61/ЄС та Регламенти (ЄС) № 1060/2009 та (ЄС) № 648/2012 (ОВ L 347, 28.12.2017).
14. Директива 2002/65/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 вересня 2002 р. щодо дистанційного маркетингу споживчих фінансових послуг та внесення змін до Директиви Ради 90/619/ЄЕС та Директив 97/7/ЄС та 98/27/ЄС (ОJ L 271, 9.10.2002).

15. Казначейський Комітет Палати Громад. П'ятнадцятий звіт сесії 2022-2023. Регулювання Кripto. 10 травня 2023 року. URL: <https://committees.parliament.uk/publications/39945/documents/194832/default/> (Дата звернення 02.10.2024).
16. Tokenization and The Future of Money: Improving the old, Enabling the new. Bill Buchanan OBE URL: <https://medium.com/asecuritysite-when-bob-met-alice/tokenization-and-the-future-of-money-improving-the-old-enabling-the-new-e72b8eca45> (Дата звернення 02.10.2024).
17. Казначейський Комітет Палати Громад. 14 листопада 2022 року. Усні докази: індустрія криптоактивів, НС 615 URL: <https://committees.parliament.uk/oralevidence/11549/html> (Дата звернення 02.10.2024).
18. Crypto roulette. ASTRAEA. City A.M. 24 травня 2023 року. URL: <https://www.cityam.com/crypto-roulette/?amp=1> (Дата звернення 02.10.2024).
19. Правові засади досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю: монографія / під заг. ред. В.А. Устименка. Київ : НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2018. Стор. 114. URL: http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2019/01/zasadi_block_144str_70ekz.pdf (Дата звернення 02.10.2024).

УДК 346.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.60>

ПОНЯТТЯ КРЕДИТОРА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО (НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ)

Ярмоленко О.С.,*кандидат юридичних наук,
докторант Донецького державного університету
внутрішніх справ*

Ярмоленко О.С. Поняття кредитора у справі про банкрутство (неплатоспроможність).

У статті досліджено поняття та види кредиторів у справі про банкрутство (неплатоспроможність). Звертається увага, що в умовах економічної нестабільності, що викликана воєнним станом в Україні, кількість справ про банкрутство збільшується. Багато суб'єктів господарювання опинилося у стані неспроможності сплати свої заборгованості і, як наслідок, неможливості здійснення подальшої господарської діяльності. Тому більш важливим є чітке визначення статусу кредиторів, особливо в умовах прагнення України перевантажити економіку в складних умовах та залучити інвестиції на відбудову.

Підкреслено, кредитор має одну із основних позицій при розгляді справи про банкрутство (неплатоспроможність). Від визначення його правового статусу, прав та обов'язків, а також можливості використовувати їх залежить досягнення основної мети банкрутства – задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи.

Проаналізовано поняття кредитора за законодавством та думки вчених стосовно правового статусу кредитора. Виділено та розглянуто категорії кредиторів, визначено їх особливості та повноваження залежно від категорії. Запропоновано внесення змін до законодавства стосовно визначення привілейованих кредиторів як таких, чиї вимоги не потребують судового визнання і можуть бути задоволені протягом всієї процедури банкрутства.

Підтримана точка зору, що правовий статус кредитора як учасника справи про банкрутство має комплексний характер і включає матеріальну і процесуальну складові. Матеріальні відносини між боржником і кредитором у праві неспроможності обов'язково повинні трансформуватись у процесуальні, інакше після порушення провадження у справі про банкрутство матеріальні відносини не зможуть бути реалізовані.

Доведено, що кредитор набуває процесуального статусу учасника не після винесення судом ухвали про визнання його вимог, оскільки тоді

зникає легітимна основа вчинення кредитором процесуальних дій, а з моменту отримання судом заяви кредитора з вимогами до боржника, яка подається особою на підставі законодавства.

Зазначено, що враховуючи нові економічні реалії, важливо переглянути черговість задоволення вимог кредиторів, особливо у контексті руйнувань та втрат, спричинених війною. Наголошено на необхідності запровадження більш прозорих механізмів взаємодії між боржником та кредиторами, включно з цифровими інструментами для моніторингу справ про банкрутство.

Ключові слова: банкрутство, господарський процес, кредитор, господарський суд, неплатоспроможність, заборгованість.

Iarmolenko O. S. The concept of a creditor in a case of bankruptcy (insolvency).

The article examines the concepts and types of creditors in the case of bankruptcy (insolvency). Attention is drawn to the fact that in the conditions of economic instability caused by the state of war in Ukraine, the number of bankruptcy cases is increasing. Many economic entities found themselves in a state of inability to pay their debts and, as a result, the impossibility of carrying out further economic activities. Therefore, it is more important to clearly define the status of creditors, especially in the conditions of Ukraine's desire to overload the economy in difficult conditions and attract investments for reconstruction.

It is emphasized that the creditor has one of the main positions when considering a bankruptcy (insolvency) case. The achievement of the main goal of bankruptcy depends on the determination of its legal status, rights and obligations, as well as the ability to use them – the satisfaction of creditors' demands, as well as the restoration of the solvency of an individual.

The concept of a creditor according to legislation and the opinions of scientists regarding the legal status of a creditor are analyzed. The categories of creditors were identified and considered, their features and powers were determined depending on the category. Amendments to the legislation

regarding the definition of privileged creditors as those whose claims do not require judicial recognition and can be satisfied throughout the bankruptcy procedure are proposed.

The opinion is supported that the legal status of the creditor as a participant in the bankruptcy case is complex and includes material and procedural components. The material relations between the debtor and the creditor in insolvency law must necessarily be transformed into procedural ones, otherwise, after the initiation of bankruptcy proceedings, the material relations will not be able to be realized.

It has been proven that the creditor acquires the procedural status of a participant not after the court issues a decision on the recognition of his claims, since then the legitimate basis for the creditor to take procedural actions disappears, but from the moment the court receives the creditor's statement with requirements to the debtor, which is submitted by a person on the basis of legislation.

It is noted that, taking into account the new economic realities, it is important to review the order of satisfaction of creditors' demands, especially in the context of the destruction and losses caused by the war. The need to introduce more transparent mechanisms of interaction between the debtor and creditors, including digital tools for monitoring bankruptcy cases, was emphasized.

Key words: bankruptcy, economic process, creditor, economic court, insolvency, debt.

Постановка проблеми. Банкрутство за законодавством визначається як інститут, який реалізується лише через судовий процес, де основну роль, крім господарського суду грають сторони процесу, а саме боржник та кредитор. Розуміння, хто саме є кредитором, важливе для справедливого розподілу активів боржника та захисту прав усіх учасників процесу.

В умовах економічної нестабільності, що викликана воєнним станом в Україні, кількість справ про банкрутство збільшується. Багато суб'єктів господарювання опинилося у стані неспроможності сплати свої заборгованості і, як наслідок, неможливості здійснення подальшої господарської діяльності. Окрім того, у значної кількості суб'єктів господарювання було знищено майно повністю або зазнало часткового чи повного руйнування. Вони були вимушені здійснити релокацію бізнесу, а окрім іншого, і пристосовуватися до роботи в умовах тривалої відсутності електропостачання [1, с. 334–337].

Усі ці процеси свідчать про те, що станом на сьогодні надзвичайно актуальним є виокремлення питань пов'язаних з банкрутством, особливо стосовно безпосередніх учасників процесу, оскільки нинішні буремні часи сприяють тому,

що багато суб'єктів господарювання перебувають на межі банкрутства. Тому більш важливим є чітке визначення статусу кредиторів, особливо в умовах прагнення України перевантажити економіку в складних умовах та залучити інвестиції на відбудову.

В судовому процесі важливо розуміти, як закон визначає кредиторів, їх пріоритети та права на активи боржника, щоб протягом судового процесу кредитор мав можливість використовувати всі надані законодавством можливості не порушуючи права та інтереси інших учасників процесу. У сучасних справах про банкрутство, кредитори відносяться до різних категорій, що іноді призводить до правових конфліктів. Дослідження поняття кредитора допомагає краще орієнтуватися у пріоритетах задоволення вимог та вирішення таких конфліктів. Крім того, прагнення України гармонізувати національне законодавство до європейської правової системи, також викликає необхідність дослідження поняття кредитора.

Таким чином, поняття кредитора у справах про банкрутство (неплатоспроможність) є актуальним через його центральну роль в процесі банкрутства, забезпечення справедливого розподілу активів боржника та загального впливу на економіку та правозастосовну практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу статті становлять праці таких вчених, як О.А. Беляневич, А.А. Бутирський, І.А. Бутирська, Л.І. Грабован, В.В. Джунь, Ю.В. Кабенюк, Л.М. Ніколенко, О.П. Подцерковний, Б.М. Поляков, Р.Б. Поляков, Т.В. Степанова, М.І. Тітов та ін. Разом із тим актуальним залишається визначення поняття кредитору, особливо в умовах євроінтеграційних процесів в Україні.

Метою статті є дослідження поняття кредитора у справі про банкрутство (неплатоспроможність), визначення особливостей в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Кредитор має одну із основних позицій при розгляді справи про банкрутство (неплатоспроможність). Від визначення його правового статусу, прав та обов'язків, а також можливості використовувати їх залежить досягнення основної мети банкрутства – задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи.

Л.І. Грабован підкреслює, що у розвинутих країнах світу в законодавстві про неспроможність переважає така ідеологія банкрутства, коли винуватцем фінансових проблем визначається боржник, а тому вважається несправедливим перекладати на добросовісних осіб – кредиторів – тягар майнових втрат, виникаючих при таких проблемах. Виходячи із цього основною метою відповідних правил визнається

не врятування боржника, а забезпечення майнових інтересів кредиторів шляхом максимального задоволення їх вимог. При цьому основні засоби, що використовуються, – це розпорядчі процедури та ліквідація боржника, що провадяться оперативно. Захист інтересів кредиторів здійснюється шляхом ліквідації або продажу бізнесу, доки його вартість не зменшилась. Реабілітаційні процедури при цьому вводяться тільки за ініціативою кредиторів або у межах, що не суперечать їх інтересам [2].

Кодекс України з процедур банкрутства (далі – КУЗПБ) визначає кредитора як юридичну або фізичну особу, а також контролюючий орган, уповноважений відповідно до Податкового кодексу України здійснювати заходи щодо забезпечення погашення податкового боргу та недоїмки зі сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у межах своїх повноважень, та інші державні органи, які мають вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника, а також адміністратор за випуском облігацій, який відповідно до Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, які мають підтверджені у встановленому порядку документами вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника [3].

І.А. Бутирська зазначає, що правовий статус кредитора як учасника справи про банкрутство носить переважно комплексний характер, і обов'язково включає в себе і матеріальну, і процесуальну складові. Матеріальні відносини між боржником і кредитором у праві неспроможності обов'язково повинні трансформуватись у процесуальні, інакше після порушення провадження у справі про банкрутство матеріальні відносини не зможуть бути реалізовані [4, с. 105].

О.А. Латинін також визначає кредитора з точки зору матеріального і процесуального права. З точки зору матеріального права, кредитор у справі про банкрутство – це фізична або юридична особа, органи державної влади з відповідними вимогами до боржника. З позиції процесуального права – це особи, що мають відповідний обсяг господарської процесуальної правоздатності для набуття статусу сторони в провадженні у справі про банкрутство [5, с. 10].

КУЗПБ виокремлює наступні категорії кредиторів:

1) конкурсні кредитори – кредитори за вимогами до боржника, що виникли до відкриття провадження у справі про банкрутство і виконання яких не забезпечено заставою майна боржника.

Конкурсні кредитори мають найбільше повноважень в процесі банкрутства, оскільки вони голосують на зборах кредиторів щодо таких важливих питань, як схвалення плану санації

боржника та схвалення внесення змін до нього, а також звернення до господарського суду з клопотанням про введення наступної процедури у справі про банкрутство. Конкурсні кредитори за вимогами, що виникли до дня відкриття провадження у справі про банкрутство, зобов'язані подати до господарського суду письмові заяви з вимогами до боржника, а також документи, що їх підтверджують, протягом 30 днів з дня офіційного оприлюднення оголошення про відкриття провадження у справі про банкрутство. У рамках провадження у справі про банкрутство вимога повинна бути зареєстрована в списку банкрутів.

2) забезпечені кредитори – кредитори, вимоги яких до боржника або іншої особи забезпечені заставою майна боржника. Забезпечені кредитори зобов'язані подати заяву з грошовими вимогами до боржника під час провадження у справі про банкрутство в частині вимог, що є незабезпеченими, або за умови відмови від забезпечення. Вони можуть повністю або частково відмовитися від забезпечення. Якщо вартості застави недостатньо для покриття всієї вимоги, кредитор повинен розглядатися як забезпечений лише в частині вартості предмета застави. Залишок вимог вважається незабезпеченим. Вони мають особливі права при схваленні плану реструктуризації боргів та зміни до нього. Він вважається схваленим, якщо його підтримали всі забезпечені кредитори та не менше 50 відсотків конкурсних кредиторів.

3) поточні кредитори – кредитори за вимогами до боржника, що виникли після відкриття провадження у справі про банкрутство [3]. Подання заяви з поточними кредиторськими вимогами аналогічне поданню заяви з конкурсними вимогами, відмінність лише полягає у тому, що заяву слід спочатку надсилати не розпоряднику майна боржника, а вже ліквідатору банкрута. До визнання боржника банкрутом спори боржника з кредиторами, які мають поточні вимоги до боржника, вирішуються в межах справи про банкрутство шляхом їх розгляду у позовному провадженні господарським судом. Також поточні кредиторські вимоги розглядаються з аналогічним застосуванням до таких вимог підвищеного стандарту доказування. Заявляти поточні кредиторські вимоги варто до моменту здійснення розподілу ліквідатором банкрута коштів від продажу ліквідаційної маси, оскільки подання заяви з поточними кредиторськими вимогами не є підставою для перерозподілу між кредиторами зазначених коштів [6]. Заяви з вимогами поточних кредиторів розглядаються господарським судом у порядку черговості їх надходження. За результатами розгляду зазначених заяв господарський суд своєю ухвалою визнає чи відхиляє (повністю або частко-

во) вимоги таких кредиторів. Вимоги поточних кредиторів погашаються в порядку черговості, визначеної ст. 64 КУЗПБ. Якщо кредитор заявив вимоги після здійснення розрахунків з іншими кредиторами, сплачені таким кредиторам кошти поверненню не підлягають.

Б.М. Поляков, проводить поділ кредиторів залежно від участі у справі про банкрутство на конкурсних (яких, своєю чергою, поділяє на ініціюючих, вимушених та привілейованих) та неконкурсних (до яких належать поточні, заставні, речові та інші). Конкурсні кредитори є одними з основних учасників провадження у справі про банкрутство, вони активно впливають на всю процедуру банкрутства і часто приймають доленосні рішення стосовно боржника. Ініціюючі – це ті кредитори, які безпосередньо порушують провадження у справі про банкрутство. Вимушені – це кредитори, які звернулися до господарського суду протягом тридцяти днів від дня офіційного оприлюднення оголошення про порушення провадження у справі про банкрутство. Привілейовані – це такі кредитори, на вимоги яких не поширюється мораторій [7, с. 77–86]. І.А. Бутирська також визначає привілейовані кредитори як такі, на вимоги яких не поширюється мораторій [8, с. 129]. Натомість О.А. Латинін зазначає, що привілейовані кредитори – кредитори, вимоги яких не потребують визнання судом і можуть задовольнятися протягом всієї процедури банкрутства [9, с. 24].

Тому пропонується доповнити КУЗПБ нормою з визначенням привілейованих кредиторів як кредиторів за вимогами до боржника, що виникли до відкриття провадження у справі про банкрутство, які не потребують визнання судом і можуть задовольнятися протягом всієї процедури банкрутства.

Але слід підкреслити, що згідно законодавству сторонами у справі про банкрутство (неплатоспроможність) визнаються конкурсні кредитори (голова комітету кредиторів), забезпечені кредитори, боржник (банкрут) [3].

Касаційний господарський суд Верховного Суду у постанові від 16.07.2020 р. у справі № 910/4475/19 визначив, що лише після вчинення всіх передбачених законом дій та прийняття судом відповідної ухвали про повне або часткове визнання його вимог кредитор набуває статусу учасника провадження у справі про банкрутство та повну процесуальну дієздатність (здатність особисто здійснювати процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді). Проте кредитори мають право на оскарження відповідних ухвал у справі про банкрутство як особи, які не брали участі у справі з моменту подання такими кредиторами лише заяв з вимогами до боржника [10]. Верховний Суд постановою від 22.07.2020 р. у справі № 904/4681/19

зазначені правові висновки деталізував і підкреслив, що право на апеляційне оскарження судових рішень місцевого господарського суду мають учасники справи про банкрутство та інші, окрім кредиторів, юридичні особи, а також державні та інші органи, зокрема контролюючі органи, які не є учасниками справи, однак лише в тому разі, якщо оскаржуване судове рішення безпосередньо вирішує питання про їхні права та обов'язки [11].

У науковому висновку поважні вчені підкреслюють, що набуття процесуального статусу учасника справи про банкрутство або господарської справи може відбуватись як ухваленням відповідного процесуального документа (ухвали), так і явочним (заявочним) порядком, коли певна особа бере участь у судовому засіданні після відповідної перевірки документів, що підтверджують повноваження особи (представника особи) як учасника [12].

Частина 2 ст. 47 КУЗПБ зазначає, що господарський суд у попередньому засіданні розглядає всі вимоги кредиторів, що надійшли протягом строку, передбаченого ч. 1 ст. 45 КУЗПБ, у тому числі щодо яких були заперечення боржника або розпорядника майна. КУЗПБ встановлює порядок вступу у справу кредитора та набуття ним статусу учасника справи про банкрутство, яка починається з подання до суду заяви кредитора з майновими вимогами до боржника і закінчується визнанням або відхиленням повністю чи частково вимог кредитора. Причому важливим є те, що суд визнає саме його вимогу, а не легалізує його статус як кредитора. Після визнання кредитор наділяється процесуальними правами учасника справи, які передбачені не тільки КУЗПБ, а й Господарським процесуальним кодексом України, наприклад, брати участь у засіданнях суду, знайомитись з матеріалами справи, подавати суду заяви і клопотання тощо. Специфічні права, якими наділяється кредитор як учасник справи на стадії розгляду його вимог та проведення попереднього засідання, надаються кредитору з метою захисту його інтересів на цій стадії – він має право (та обов'язок) не лише підтверджувати розмір своїх вимог, а й заперечувати перед судом проти вимог інших кредиторів [12].

Отже, слід погодитися, що кредитор набуває процесуального статусу учасника не після винесення судом ухвали про визнання його вимог, оскільки тоді зникає легітимна основа вчинення кредитором процесуальних дій, а з моменту отримання судом заяви кредитора з вимогами до боржника, яка подається особою на підставі ч. 1 ст. 45 КУЗПБ.

Висновки. На підставі зробленого аналізу наголошено на необхідності подальшої гармонізації національного законодавства України з

європейськими стандартами, з метою визначення статусу та повноважень різних категорій кредиторів у процедурах банкрутства. Крім того, пропонується внести зміни до КУзПБ стосовно деталізації правового статусу привілейованих кредиторів; оновлення підходів до черговості вимог кредиторів, особливо у контексті руйнувань та втрат, спричинених війною, а також запровадити більш прозорі механізми взаємодії між боржником та кредиторами, включно з цифровими інструментами для моніторингу справ про банкрутство. Реалізація цих пропозицій сприятиме підвищенню ефективності процедур банкрутства в Україні та зміцненню економічної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ніколенко Л.М. Особливості здійснення господарської діяльності в умовах воєнного стану: *Приватно-правові та публічно-правові відносини: проблеми теорії та практики в умовах воєнної агресії*: збірник матеріалів II Міжнар. наук. конф. (м. Кропивницький, 07 жовтня 2022 року). Кропивницький, 2022. С. 334–337.
2. Грабован Л.І. Правовий статус кредиторів у Кодексі України з процедур банкрутства. *Судова влада України. Господарський суд Одеської області*. URL: <https://od.arbitr.gov.ua/sud5017/pres-centr/news/831057>.
3. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.
4. Бутирська І.А. Правовий статус учасників справи про банкрутство: Монографія. Чернівці: Технодрук, 2017. 184 с.
5. Латинін О.А. Правове регулювання захисту прав кредиторів у справі про неспроможність (банкрутство): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Харків. 2012. 20 с.
6. Оцоколич В. Ризик оголошення неплатоспроможності боржника. Як мінімізувати його для кредитора? *Liga Zakon*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/230650_rizik-ogoloshennya-neplatospromozhnost-borzhnika-yak-mnmzuvati-yogo-dlya-kreditora.
7. Поляков Б.М. Класифікація кредиторів боржника у процедурі банкрутства. *Санация та банкрутство*. 2004. № 1. С. 77–86.
8. Бутирська І.А. Кредитори як учасники провадження у справі про банкрутство. *Судова апеляція*. 2013. № 1 (30). С. 127–133.
9. Латинін О.А. Класифікація кредиторів у справах про банкрутство. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. Вип. 15. Ч. 2. С. 22–27.
10. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 16 липня 2020 р. у справі № 910/4475/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90743553>.
11. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22 липня 2020 р. у справі № 904/4681/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90540484>.
12. Беляневич В.Е., Беляневич О.А. Науковий висновок щодо ретроспективного оскарження ухвали про відкриття провадження у справі про банкрутство, кредитором у справі, який на момент оскаржуваного судового рішення не є учасником справи про банкрутство, а набуває такого статусу після постановлення ухвали про визнання його грошових вимог до боржника. *Координата*. URL: <https://coordinata.com.ua/naukovij-visnovok>.

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349-2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.61>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.

Анатійчук В.В.,*кандидат юридичних наук, асистент,**асистент кафедри приватного права**юридичного факультету**Чернівецького національного університету**імені Юрія Федьковича,*

ORCID: 0000-0002-8036-4351

Анатійчук В.В. Трансформація трудових відносин в умовах цифровізації.

У статті проаналізовано загальнотеоретичні аспекти трансформації трудових правовідносин з огляду на розвиток інформаційних технологій. Ринок праці та зайнятість зазнають значних змін, обумовлених різними чинниками, якими характеризується глобальна економіка. Зокрема, прогрес у технологіях, поява нестандартних форм зайнятості, демографічні зрушення, стрімка урбанізація, дефіцит ресурсів, зміна клімату, війни, епідемії різного роду, впливають на всі сфери життя і прискорюють процеси трансформації суспільних відносин у сфері праці,

Цифровізація економіки, виробництва зміщує свої акценти в інтернет середовище, де успіх виконання роботи залежить від цифрового капіталу.

Констатується, що трансформація трудової діяльності означає зміни у соціально-трудових відносинах, де сучасні технології формують цифровий ринок праці, цифрову зайнятість, цифрове робоче місце. Сектор Гіг-економіки формує нові моделі роботи, що характеризуються довго і коротко тривалістю, договірним характером умов праці.

Цифровізація потягнула за собою кардинальну трансформацію трудових відносин, змінюючи характер трудових відносин, зміну комунікації між працівником і роботодавцем, забезпечення конфіденційності інформації, появи нових форм зайнятості з використанням програмних платформ. Все це принесло значні зміни до трудового законодавства щодо дистанційної, надомної праці, введення електронного документообігу тощо.

Стверджується про необхідність реформування, забезпечення гнучкості трудового законодавства та оптимального узгодження інтересів

сів працівника та роботодавця у трудових відносинах.

Зауважується, що цифровізація значною мірою змінила організацію праці на підприємствах, установах, організаціях. Процес праці сьогодні функціонує і управляється в дистанційному режимі, що не може не відобразитися як на статусі фахівця так і його функціональних обов'язках. Істотні зміни відбуваються також у частині трудової міграції.

Фундаментальним завданням є розробка концептуальних основ розвитку нестандартних трудових відносин. Необхідно розробити нові підходи до підготовки кадрів та виходу їх на ринок праці в умовах цифрової економіки.

Ключові слова: цифровізація, працівники, роботодавці, ринок праці, зайнятість, умови праці, компетенції, функціональні обов'язки.

Anatiychuk VV. Transformation of labor relations in conditions of digitalization.

The article analyzes the general theoretical aspects of the transformation of labor relations in view of the development of information technologies. The labor market and employment are undergoing significant changes due to various factors that characterize the global economy.

In particular, progress in technologies, the emergence of non-standard forms of employment, demographic shifts, rapid urbanization, scarcity of resources, climate change, wars, epidemics of various kinds affect all spheres of life and accelerate the processes of transformation of social relations in the sphere of work,

Digitization of the economy and production shifts its emphasis to the Internet environment, where the success of work depends on digital capital.

It is noted that the transformation of labor activity means changes in social and labor

relations, where modern technologies form a digital labor market, digital employment, and a digital workplace. The gig economy sector is forming new work models characterized by long and short duration, contractual nature of working conditions. Digitalization entailed a radical transformation of labor relations, changing the nature of labor relations, changing communication between the employee and the employer, ensuring the confidentiality of information, and the emergence of new forms of employment using software platforms. All this brought significant changes to the labor legislation regarding remote work, home work, the introduction of electronic document management, etc.

It is asserted about the need for reform, ensuring the flexibility of labor legislation and optimal coordination of the interests of the employee and the employer in labor relations.

It is noted that digitalization has significantly changed the organization of work at enterprises, institutions, and organizations. Today, the work process functions and is managed in a remote mode, which cannot fail to reflect both the status of the specialist and his functional duties. Significant changes are also taking place in the area of labor migration.

The fundamental task is the development of conceptual foundations for the development of non-standard labor relations.

It is necessary to develop new approaches to the training of personnel and their entry into the labor market in the conditions of the digital economy.

Key words: digitalization, employees, employer, labor market, employment, working conditions, competencies, functional duties.

Постановка проблеми. Для трудового права як галузі, що постійно розвивається, є характерним процес еволюціонування, який можна прирівняти до парадигмального процесу, що опосередкований двома факторами: перманентним для якого є характерним соціально значущі потреби суб'єктів трудового права і темпоральним, в який закладено тип економіки. Нова еволюція трудового права закладає в основу нової його парадигми розширення сфери дії трудового права та розуміння трудових відносин як відносин, в основі яких лежить трудова діяльність, що здійснюється фізичною особою особисто з метою задоволення соціально значущих потреб і підтримання своєї життєдіяльності, у будь-якій формі, під управлінням, контролем, підпорядкуванням суб'єкту, що надає роботу (наймачеві), в інтересах якого здійснюється праця.

Розвиток цифрової економіки та розширення цифрового простору включає в його поле все більше коло суспільних відносин, пов'язаних з

працею та, одночасно, впливає на їх трансформацію. Відповідно, є потреба у пошуку нових, оптимальних моделей регулювання суспільних відносин у сфері праці саме у цифровому середовищі, що потребує ретельного дослідження та розробки необхідних механізмів управління.

Мета дослідження полягає у розкритті впливу цифрового середовища на відносини у сфері праці, що піддаються, у зв'язку з цим, трансформаційним процесам.

Аналіз наукових публікацій. Проблемам розширення цифрового простору та трансформації суспільних відносин, пов'язаних з працею приділялася значна увага вітчизняних науковців, де поряд з висвітленням питання реформування трудових відносин, піддавалися дослідженню проблеми ринку праці, розвиток нестандартних форм зайнятості в умовах впливу цифрових технологій. Серед вчених-трудо-виків можна вказати праці С.В. Вишневецької, Л.П. Гаращенко, О.Г. Середи, Н.Д. Гетьманцевої, Д.І. Сірохи, О.І. Процевського, А.М. Юшко, О.В. Тищенко, С.М. Черноус, О.М. Ярошенка та інших вчених. Подальший розвиток Гіг-економічних процесів, інноваційних технологій змінює як характер, зміст трудових відносин так і ринок праці та відкриває нові можливості для наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Історично склалося так, що трудове право як галузь права, відображає в цілому соціальне його призначення, визначає його місію в суспільстві. З огляду на дану обставину в коло відносин, що підпадають під сферу регулюючого впливу норм трудового права повинні підпадати саме ті відносини, які відображають «процес розкриття трудової діяльності людини, її різні сторони і сфери в яких протікає така діяльність»; та зрозуміти як функціонує така діяльність під впливом права і як вона сама впливає на право, розкриваючи його сутність. Такою сутністю для трудового права є праця людини, вона і визначає природу правового регулювання [9, с. 62-63]. Адже з правом на працю пов'язане право на достойне життя людини, без права на працю всі інші права втрачають будь-який сенс. Щодо місця права на працю в житті кожної людини свідчить вся історія людства, що підтверджує міжнародне і національне законодавство [18, с. 4-5].

Нова соціально-економічна модель Гіг-економіки, як спільного використання трудових ресурсів та професійних навичок, характеризується поширенням нових видів приватної зайнятості та короткострокових трудових контрактів, які прийшли на зміну довгострокових трудових відносин із роботодавцем на основі штатного працевлаштування, від трудових відносин до платформних відносин, де працівник може одночасно поєднувати відразу кілька посад у різних

компаніях, розташованих у будь-якій точці світу за допомогою цифрових сервісів [5, с. 1373].

Ринок праці та зайнятість зазнають значних змін, обумовлених різними чинниками, якими характеризується глобальна економіка. Зокрема, прогрес у технологіях, поява нестандартних форм зайнятості, демографічні зрушення, стрімка урбанізація, дефіцит ресурсів, зміна клімату, війни, епідемії різного роду, впливають на всі сфери життя і прискорюють процеси трансформації суспільних відносин у сфері праці. Слід зауважити, що зайнятість може передбачати як ринкові відносини, що стосуються процесу, правил і умов, за якими підприємства, установи, організації наймають працівників так і управлінські відносини – повноважень і підпорядкування, що регулюють поведінку працівників і які виникають у працівників після того, як вони уклали трудовий договір (контракт) і, таким чином, погодилися підкорятися дисциплінарній владі роботодавця, локальним актам підприємства, установи, організації.

Ринкові відносини породжують самозайнятість, або альтернативну самозайнятість, які розглядаються як суто ринкові, а не управлінські відносини, причому самозайняті особи розглядаються як рівна сторона з тими, з ким вони уклали контракт та передбачає залучення працівників за потребою, для виконання певного завдання чи частини роботи контрактних робітників, незалежних підрядників, робітників «за викликом», робітників онлайн-платформ, тимчасових робітників, фрілансерів та незалежних працівників, гіг-працівників [3, с. 132], crowd-працівників, які можуть бути різної кваліфікації та досвіду, характеризуватися гнучким графіком, можливістю працювати з будь-якої точки світу, де є доступ до мережі Інтернет, поєднувати кілька робіт (проектів), відповідно, розширювати свої можливості для розвитку та професійного саморозвитку [3, с. 133]. Вважається, що самозайняті особи працюють поза трудовими відносинами і не підкоряються управлінській владі роботодавця, оскільки вони укладають угоди про надання послуг зі своїми клієнтами, які регулюються контрактами [6, с. 485-486]. Однак, у деяких галузях промисловості використовується посередництво із праці між працівниками та клієнтами, які породжують триадні відносини між сторонами. Ці посередники з праці використовують відсутність інформації у фірм про підрядників, а у підрядників – про вакансії. Посередники, як правило, знаходять робочі місця для працівників, відраховують податки із заробітної плати та час від часу надають медичне страхування в обмін на комісію в розмірі 30–40% від зарплати працівників. Проте, це не передбачає постійних відносин підпорядкування [4, с. 21]. Разом з тим, поява на платфор-

мах самозайнятих працівників також розглядається як «фальшива самозайнятість», де така практика використовується роботодавцями для зменшення податкових зобов'язань або відповідальності роботодавців. Це часто призводить до ситуації, коли працівники стикаються з відсутністю контролю за робочим часом, непостачанням обладнання чи матеріалів тощо [2, с. 139].

Сучасні цифрові технології збільшують свою присутність майже у всіх сферах. Вони здатні замінювати людину, як потенційного працівника, не тільки при виконанні фізичної роботи, операцій, а й у інтелектуальній праці: у банк Інгу, логістиці, охороні здоров'я, страхуванні тощо. Для сучасного етапу є характерним поширення дистанційної праці, на основі онлайн-платформ, що породжує, у свою чергу, певні проблеми пов'язані із технічними аспектами правової організації праці так із захистом їх трудових прав. Законодавець реагує на ці проблеми шляхом адаптації норм трудового законодавства до нових форм зайнятості, наприклад, запроваджуючи до КЗПП України норми, присвячені дистанційній і надомній праці, спрощеного режиму робочого часу тощо.

Цифровізація економіки, виробництва зміщує свої акценти в інтернет середовище, де успіх виконання роботи залежить від цифрового капіталу. А це означає, що право приватної власності роботодавця на засоби виробництва перестають мати вирішальне значення. Цифровізація економіки переводить фокус уваги в інтернет-середовище, де успіх залежить від цифрового капіталу – тобто сукупності доступу користувачів до цифрових технологій та вміння застосовувати їх у професійних та особистих цілях [1, с. 67].

Спеціальні знання і компетенції працівника та інформаційно-комунікаційні технології дозволяють створювати інтелектуальні продукти, не виходячи з дому, бути не залежним від роботодавця і не прив'язаним до робочого місця. Створюються умови для того, щоб оплачувався не сам процес праці, а результати праці. Оплату результатів праці працівник визначає самостійно, враховуючи особисті витрати, організацію свого робочого місця, амортизацію власних основних засобів, змінні витрати; освіта, навчання, підвищення рівня кваліфікації, де все це потребує відповідних витрат.

Трансформація трудової діяльності означає зміни у соціально-трудових відносинах, де сучасні технології формують цифровий ринок праці, цифрову зайнятість, цифрове робоче місце. Сектор Гіг-економіки формує нові моделі роботи, що характеризуються довго і коротко тривалістю, договірним характером умов праці, (якщо інше не передбачено законодавством). Права приватної власності на засоби виробництва роботодавця перестають

мати вирішальне значення, оскільки він втрачає монополію на засоби виробництва, які стають доступними самим працівникам, які мають доступ до цифрових технологій та вміння застосовувати їх у професійних та особистих цілях, іншими словами наділені цифровою компетентністю (цифровим капіталом). В сучасних умовах саме цифрова компетентність є однією з головних компетенцій сучасного працівника, від якої залежить можливість отримати знання та удосконалити не тільки свої професійні навички, а й набуті їх у інших сферах життєдіяльності. Слід підкреслити, що на сучасному етапі господарювання в Україні на ринку праці діють різношерсті процеси, одні з яких зумовлюють дефіцит робочої сили, зменшення чисельності населення внаслідок її міграції, що зумовлена військовою агресією росії проти України, а інші – скороченням рівня зайнятості як результату впровадження цифрових технологій у різні сфери життєдіяльності суспільства.

Кодекс законів про працю України, який був прийнятий 10 грудня 1971 р. неодноразово доповнювався, однак, загальні положення, основні засади КЗпП України практично залишилися незмінними. Незмінними за своєю суттю залишилися трудові відносини, ознаки яких, стали свого роду аксіомою, оскільки одночасно заклали фундамент самостійності галузі «трудове право» і відокремили трудові відносини від інших відносин сфери цивільного права.

В умовах цифрової трансформації постає питання, чи розвивається трудове законодавство відповідно до завдань, поставлених у ст. 1 КЗпП України: «Кодекс законів про працю України регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя працівників, зміцненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини». Звісно, що ці завдання потребують суттєвого оновлення, оскільки проблеми, що виникають та загострюються в період цифрових технологій, вимагають нових рішень як у визначенні завдань так і забезпеченні генеральної мети КЗпП України. Якщо звернутися до проекту Трудового кодексу України, то його метою є «встановлення державних гарантій трудових прав і свобод громадян, створення належних, безпечних і здорових умов праці, забезпечення захисту прав та інтересів працівників і роботодавців» (ст. 1 Проекту) [17]. Необхідно зауважити, що ст. 1 Проекту Трудового кодексу України підкреслює соціальний акцент трудового права в цілому, який впливає із самої суті соціальної держави (ст.ст. 1, 3 Консти-

туції України). Мова йде про державні гарантії трудових прав та свобод громадян. Держава бере на себе зобов'язання забезпечити свободу праці, заборонити дискримінацію та примусову працю [14; 13] та створює певні механізми забезпечення цих зобов'язань.

Трудові відносини у предметі трудового права займають визначальне місце, оскільки відносини, що безпосередньо пов'язані з трудовими, є своєрідною інфраструктурою власне трудових відносин, забезпечуючи їх працевлаштування, організацію і управління підприємства, установи, організації, порядок (процедуру) прийняття локальних актів, професійного розвитку працівників, юрисдикційного захисту у разі порушення їх трудових прав і інтересів, що і згуртовує відносини у єдину систему - галузь права. Без трудових відносин всі інші, безпосередньо з ним пов'язані відносини втрачають сенс. Відповідно, захист прав та інтересів працівника, а відтак і роботодавця повинна бути тією метою, яка поставлена у КЗпП України. Адже у ринковій економіці захист роботодавця як суб'єкта трудових відносин є необхідним, нарівні з працівником, оскільки в результатах його роботи не менше, ніж він сам, зацікавлена держава. Водночас, в науці трудового права, у судовій практиці (актах вищих судових органів) червоною ниткою проходить лінія захисту слабшої сторони – працівника. Часто вчені зауважують, що у трудових відносинах одна із сторін - працівник є слабкішою, залежною стороною, відповідно можна констатувати, що баланс інтересів може бути забезпечений тільки з урахуванням специфіки суб'єктів трудового відношення. Оскільки науковий прогрес, що викликаний цифровізацією є результатом цілеспрямованої поведінки людей, то і відповідним є те, що і трудове законодавство повинно рухатися до мети і завдань, визначених трудовим правом в цілому.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р «Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року» передбачено, що «Стратегія успішного розвитку національних економічних систем держав-лідерів останніми роками тісно пов'язана з лідерством у дослідженнях і розробках, появою нових знань, розвитком високотехнологічного виробництва і створенням масових інноваційних продуктів. Розвиток інноваційного потенціалу - це не тільки шлях динамічного розвитку та успіху, а і засіб забезпечення безпеки та суверенітету держави, її конкурентоспроможності у сучасному світі» [16].

Цифровізація потягнула за собою кардинальну трансформацію трудових відносин, змінюючи характер трудових відносин, зміну комунікації між працівником і роботодавцем, забезпечення

конфіденційності інформації, появи нових форм зайнятості з використанням програмних платформ. Все це принесло значні зміни до трудового законодавства щодо дистанційної, надомної праці, введення електронного документообігу тощо.

В юридичній літературі піднімається питання про майбутнє класичних трудових правовідносин, оскільки цифровізація права вимагає глибокого осмислення і формування, у зв'язку з цим, нового ефективного механізму реалізації прав і законних інтересів працівників і роботодавців, збереження існуючих і запровадження нових гарантій, що завжди стояло і буде стояти на порядку денному [7].

Деякі вчені вважають, що комп'ютерні технології змінили не тільки характер передачі інформації, умови праці, а й у значною мірою сам спосіб життя людей, проте це не означає, розмивання і розщеплення класичних трудових правовідносин, а означає набуття ними нових ознак, які раніше не були типовими для них.

Еволюція трудового договору в контексті прав і гарантій людини (працівника) у процесі їх реалізації у сфері праці виступає не лише відображенням економічних, культурних, історичних умов розвитку держави і системи права, що склалися, а й фактором, що зумовлює тенденції у розвитку соціально-трудова правовідносин. Трудове право переживе ще одну промислову революцію, про що неодноразово зауважується на сторінках наукової літератури.

Сьогодні необхідно говорити про реформування, забезпечення гнучкості трудового законодавства та оптимального узгодження інтересів працівника та роботодавця у трудових відносинах. Звичайно, потрібно прагнути до економічних змін, нових її форм, яких вимагає життя, і, що важливо, поєднувати їх з тими, які ще не вичерпали себе. Як показує історія, самостійність трудових відносин, що виникли на основі трудового договору, відмінних від цивільних, показали, що трудовий договір має своїм предметом цінність особливого роду – здатність людини до праці, яка за своєю суттю невіддільна від особистості цієї людини [10, с. 124]. Відповідно, потрібно і починати з праці, визначивши її поняття з правової точки зору, ознаки, властивості, специфіку у нових економічних стандартах та на основі вказаного запропонувати нову модель її функціонування в умовах цифрової ери. Це дасть змогу правильно визначати природу трудових відносин, в основі яких закладена праця та скорегувати правовий статус сторін як працівника так і роботодавця.

Сучасні технології змінюють організацію виробництва, способи здійснення трудової функції, процес взаємодії між працівниками та роботодавцями. Звісно, що проблеми постійно виникали і будуть виникати, проте трудовому

законодавству під силу їх вирішувати. Законодавець і судова практика стоять на позиції гарантій трудових прав і свобод громадян та захисту прав та інтересів працівників та роботодавців як стратегічної мети і завдань трудового права. А це, у свою чергу, покладало і покладає на соціальну державу обов'язок забезпечувати людиноцентристський підхід до сьогодишнього і майбутнього трудового права як галузі.

Людино-орієнтований підхід до майбутнього сфери праці, як зауважує І.С. Сахарук, передбачає не лише забезпечення повної й продуктивної зайнятості та просування прав працівників, але й новітні напрями, зокрема: а) підвищення конкурентоспроможності працівників на ринку праці шляхом змін у системі освіти з урахуванням еволюції праці, в тому числі впровадження концепції навчання протягом життя; сприяння переходу від освіти та навчання до роботи (що особливо актуально для молоді); б) створення можливостей для досягнення кращого балансу між роботою та життям (work-life balance), дозволяючи працівникам та роботодавцям домовлятися про рішення, що враховують їхні потреби (включаючи робочий час); в) забезпечення різних форм організації роботи (зокрема, визначено необхідність використання потенціалу технологічного прогресу для зростання продуктивності праці, зокрема застосування гнучкої, дистанційної зайнятості); г) просування переходу від неформальної до формальної економіки (зокрема, з метою мінімізації нерегламентованої та тіньової зайнятості); ґ) впровадження заходів, що забезпечують належну конфіденційність та захист персональних даних працівника; д) реальна протидія насильству та домаганням у сфері праці; е) необхідність регламентації праці у сферах, що стосується цифрової трансформації роботи, включаючи роботу на платформах [20, с. 89].

При розробці законопроектів в сфері трудових відносин необхідно пам'ятати, що більша частина нашого населення – це робітники, а не роботодавці, тому жодна реформа не може проводитися з лейтмотивом потенційного або реального звуження фундаментальних прав людини, якими є трудові та профспілкові права. Реформа трудового законодавства повинна базуватись на дотриманні основних принципів трудового права (свобода праці й зайнятості, заборона примусової праці та дискримінації в праці; право на працю, захист від безробіття, допомога у працевлаштуванні та матеріальна підтримка безробітних; рівноправність у праці й зайнятості, тощо), залученні сторін соціального діалогу до обговорення та узгодження законопроектів, відповідність передовим світовим та європейським практикам і стандартам в сфері трудового законодавства [8, с. 11].

Міжнародна організація праці теж віддає пріоритет трудовим правовідносинам у їх сталому розумінні. У Доповіді Глобальної комісії з питань майбутнього сфери праці у січні 2019 р. наголошується на тому, що МОП слід звернути особливу увагу на необхідність поширення захисту трудових прав працюючих незалежно від форми трудової діяльності, включаючи неформальну зайнятість, самозайнятих осіб та працюючих через онлайн-платформи.. Міжнародна організація праці прийняла у 2006 р. Рекомендацію № 198 «Щодо трудових відносин», в якій закріплено, що «національна політика повинна, як мінімум, передбачати заходи, спрямовані на боротьбу з замаскованими трудовими відносинами оскільки це позбавляє працівників належного захисту» [19]. Важливим є те, що у п. 9 Рекомендації вказується найважливіший принцип визначення факту наявності трудових відносин: пріоритет фактів, а не формальностей. Цей принцип є направляючим при кваліфікації відносин в якості трудових у більшості країн світу.

Як свідчить історія трудового права, економічно залежний від роботодавця працівник, праця якого через це є несамостійною, потребує захисту трудових прав та гарантій їх реалізації. Яка б трансформація не відбувалася у сфері праці в результаті інформаційно-комунікаційних технологій, захисна функція трудового права має бути збережена, про що неодноразово наголошувалося в юридичній літературі вітчизняними вченими [9; 21].

Соціальна-економічна сфера в Україні завжди потребувала державної підтримки з огляду на невисокі темпи розвитку економіки і супутні проблеми низької оплати праці, невчасного перегляду розміру мінімальної заробітної плати, її невідповідності сучасним економічним потребам працівників. Для населення праця виступає основним джерелом доходів, тому безперешкодна реалізація особою конституційного права на працю і отримання захисту цього права у разі його порушення є надзвичайно важливим для гарантування достатнього життєвого рівня для себе і своєї сім'ї, проголошеного у статті 48 Конституції України. Саме тому однією з найважливіших функцій трудового права була і залишається функція забезпечення захисту трудових прав працівників, зауважує у своєму дослідженні М.П. Глущенко [11, с. 17]. Захисна функція трудового права передбачає забезпечення належних, безпечних та здорових умов праці, закріплення порядку вирішення індивідуальних та колективних трудових спорів, встановлення спеціальних правових засобів і форм захисту трудових прав і законних інтересів, тобто вона спрямована на підтримку суб'єктів трудових відносин.

Розвиток цивілізації завжди супроводжується технологічними революціями в основі яких

закладені інформаційні революції, що створюють відповідні умови для переходу суспільства на новий рівень розвитку соціально-економічних відносин, особливо у сфері праці, де зміни у цій сфері проявляються у різноманітних іпостасях.

Як зауважувалося раніше, цифровізація економіки спрямовує працівника до необхідності отримання нових знань – відповідних компетенцій, навіть тих, які не є властиві для професії працівника. Застосування автоматизованих інформаційних технологій, викликають потребу у володінні тими навичками що тривалий час вважалися компетенцією працівників IT-індустрії. Але інновації в сфері інформаційно-комунікаційних технологій простежується як у професійній діяльності кожного працюючого так і в повсякденному його житті. Відповідно, відбудеться певна трансформація у професійній оцінці працівників, оскільки напрямки таких змін можна побачити у вимогах щодо наявності певних знань, умінь та навичок застосування інформаційно-комунікаційних технологій у конкретній предметній галузі. Мова йде не просто про збільшення швидкості виконання працівником поточних операцій, а й про зміну технології праці, тобто про трансформацію набору методів та засобів, за допомогою яких виконується той чи інший вид роботи. У цих умовах значно зростає роль професійної адаптації: здатності працівника відповідати новим вимогам, новим процесам, видам робіт, реалізовувати теоретичні знання на практичні навички, аналізувати позитивну і негативну динаміку розвитку бізнес-процесів організації.

Оскільки економіка тісно пов'язана з працею, суттєвих змін потрібно вбачати у відносинах зайнятості. І це вже спостерігається на ринку праці України.

Необхідно оцінити можливості працездатного населення, розробити державну систему перепідготовки кадрів для різних галузей промисловості та сфер діяльності, переглянути систему професійних стандартів за галузями, державні освітні стандарти для різних рівнів освіти в країні для отримання нових компетенцій. Окрім того, складовою економічних процесів є внутрішньовиробничі трудові відносини, тобто професійне середовище у межах якої працівник реалізує свої професійні компетенції. Традиційні процеси організації виробництва, розподілу матеріальних благ та ресурсів, нормування праці, стимулювання та мотивації працівників, контролю та координації на всіх ділянках виробничого циклу та в рамках усіх функціональних напрямків діяльності підприємства, установи, організації удосконалюються не лише кількісно, а й якісно завдяки прогресу цифрових технологій. Проте слід також зауважити на тому, що «коли права власності розподілені се-

ред багатьох дрібних власників, а ринки капіталу недорозвинені, створюється середовище, де менеджери та профспілкові лідери можуть вступати у взаємовигідні корупційні відносини» [12, с. 218]. У контексті трудових відносин ця форма корупції проявляється через різні схеми взаємної вигоди між керівниками підприємств і лідерами профспілок, що негативно позначається на правах працівників та загальній продуктивності компаній [12, с. 219]. Ендогенна корупція має вкрай негативні наслідки як для функціонування трудових відносин, так і для дотримання прав працівників, ... оскільки часто призводить до того, що призначення на посади та просування по службі здійснюються на основі особистих зав'язків, хабарів або інших корупційних практик, а не на основі заслуг чи кваліфікації працівників. Це підриває принципи справедливості та рівності у трудових відносинах [12, с. 218].

Для довгострокового зниження рівня ендогенної корупції необхідно інвестувати в розвиток людського капіталу, що передбачає навчання нової бізнес-еліти та впровадження найкращих світових практик управління та прозорості. Це дозволить створити умови для стійкого економічного зростання та справедливих трудових відносин [12, с. 219].

Де б не виконувалася робота, якого характеру вона б не набувала, праця економічно залежного суб'єкта (а таким є майже кожен, що виконує роботу, чи надає послуги), все ж таки матиме ознаки, характерні для трудового договору: особистий характер, визначену роботу (трудова функція), дія за вказівкою та на користь роботодавця за обумовлену винагороду. Не включити такий договір у сферу трудового законодавства означає позбавити слабшого суб'єкта – працівника захисту.

Сфера трудового права розширюється, шляхом диференціації, до неї включаються категорії працівників, які близькі за своїм економічним та соціальним становищем, правовим статусом до найманих працівників. Трудове право та законодавство набуває різного роду специфікацій та розвивається шляхом диференціації і цей факт не вимагає доказів. Тому необхідно доповнити КЗпП України розділом «Особливості регулювання праці окремих категорій працівників, яка б відображала специфіку трудових відносин певних категорій працівників: дистанційну, надомну працю, державних службовців, працівників медичної, спортивної, культурної сфери. Адже всі вони виконують роботу, відповідно до набутих професійних (фахових) компетенцій. Тому починати потрібно з праці (роботи) – чи то фізичної, чи розумової (інтелектуальної) досліджувати її правову природу, властивості (ознаки), незалежно від місця її виконання.

Диференціацію можна характеризувати по-різному: як спеціальну норму, як особливість методу трудового права, проте, на наше переконання, головне призначення її полягає у тому, що вона є основним шляхом розвитку трудового права та трудового законодавства. А це говорить насамперед про розширення сфери регулювання трудового законодавства та поширення захисної функції трудового права не лише на працівників як суб'єктів трудового права, а й на інші категорії працюючих, захищаючи та стимулюючи їхню трудову діяльність.

Висновки. Модернізувати трудове право потрібно відповідно до його мети і завдань, з подальшим збереженням фундаментальних засад доктрини трудового права. Не дивлячись на чисельні реформи в сфері соціально-економічних відносин, основним фактором для трудового права будуть виступати соціально значущі потреби, що є незмінними для працівника – основного виробника матеріальних благ. Праця, як і раніше, залишається основним способом отримання засобів для існування для більшості працездатного населення. І саме «дія людини, спрямована на задоволення цих потреб, призводить до виникнення певних зв'язків та відносин» та створює необхідну основу для повноцінної адаптації трудового права до нових умов.

Цифровізація значною мірою змінила організацію праці на підприємствах, установах, організаціях. Процес праці сьогодні функціонує і управляється в дистанційному режимі, що не може не відобразитися як на статусі фахівця так і його функціональних обов'язках. Істотні зміни відбуваються також у частині трудової міграції.

Фундаментальним завданням є розробка концептуальних основ розвитку нестандартних трудових відносин. Необхідно розробити нові підходи до підготовки кадрів та виходу їх на ринок праці в умовах цифрової економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bourdieu, P. The forms of capital. The sociology of economic life. Routledge, 2018. P. 78–92. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780429962882_A35112133/preview-9780429962882_A35112133.pdf.
2. Englert, S., Woodcock, J. and Cant, C. (2020) 'Digital Workerism: Technology, Platforms, and the Circulation of Workers' Struggles', TripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society, 18, 132–145. URL: <https://www.triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/1133>.
3. Maffie, M.D. (2020) 'The Role of Digital Communities in Organizing Gig Workers', Industrial Relations: A Journal of

- Economy and Society, 59, 123–149. URL: <https://metadataetc.org/gigontology/pdf/Maffie%20-%202020%20-%20The%20Role%20of%20Digital%20Communities%20in%20Organizing%20Gig%20.pdf>.
4. Morgan, G. and Pulignano, V. (2020) 'Solidarity at Work: Concepts', Levels and Challenges', Work, Employment and Society, 34, 18–34. URL: https://research-information.bris.ac.uk/ws/portalfiles/portal/210076713/Final_version_Solidarity_at_work_.pdf
 5. *Ocio-Economic Review*, Volume 19, Issue 4, October 2021, Pages 1369–1396. URL: <https://doi.org/10.1093/ser/mwab016>.
 6. Panteli, N., Rapti, A. and Scholarios, D. (2020) 'If He Just Knew Who We Were': Microworkers' Emerging Bonds of Attachment in a Fragmented Employment Relationship', Work, Employment and Society, 34, 476–494. URL: <https://doi.org/10.1177/0950017019897872>.
 7. Бурак В.Я. Правовий механізм захисту трудових прав та законних інтересів працівників : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2021. 440 с.
 8. Внучко С., Скорик М.. Стандарти регулювання трудових відносин: правові норми ЄС та України. К., 2021. 63 с. URL: <https://kgsi.org.ua/sites/default/files/projects/standarti-regulyuvannya-trudovikhfin.pdf>.
 9. Гетьманцева Н.Д. Правове регулювання трудових відносин в сучасних умовах господарювання. дис ... докт. юрид. наук: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ, 2016. 481 с. Соціально-трудові права і виклики цифровізації: монографія / кол. авт.; за ред. Я.В. Сімутіної, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. 348 с.
 10. Гетьманцева Особливості правового регулювання трудових відносин: монографія. Чернівці: Технодрук, 2015. 592 с.
 11. Глущенко М.П. Захист трудових прав і законних інтересів працівників в умовах поширення нестандартної зайнятості. дис. ... на здобуття ступеня доктора філософії : 081 «Право» (08 – Право). Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України, Київ, 2024. 215 с.
 12. Костогриз Я.О Вплив ендогенної корупції на трудові відносини. *Юридичний науковий електронний журнал* 2024. № 7. С. 217–219. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2024/56.pdf.
 13. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків від 8 вересня 2005 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
 14. Про зайнятість населення від 5 липня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.
 15. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 р. № 1667-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>.
 16. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 р: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text>.
 17. Проект Трудового кодексу України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/nt4655?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01.
 18. Процевський О.І. Методологічні засади трудового права: монографія. Х.: ХНАДУ, 2014. 260 с.
 19. Рекомендація МОП щодо трудових відносин № 198 URL: <https://www.ilo.org/uk/resource/rekomendatsiya-mop-2006-r-no-198>.
 20. Сахарук І. С. Ключові вектори розвитку трудового законодавства у контексті Декларації століття МОП про майбутнє праці. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України № 20 (2019). С. 87–95. URL: https://prc.com.ua/wp-content/uploads/2021/01/vprc_2019_20_13.pdf.
 21. Соціально-трудові права і виклики цифровізації: монографія / кол. авт.; за ред. Я.В. Сімутіної, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. 348 с.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.62>

ПРАВИЛА ДРЕС-КОДУ ТА ДИСКРИМІНАЦІЯ ПРАЦІВНИКІВ

Боднарук М.І.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-7386-465X***Бурка А.В.,***доктор філософії, доцентка,
доцентка кафедри приватного права,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-8038-2958*

Боднарук М.І., Бурка А.В. Правила дрес-коду та дискримінація працівників.

У статті зазначено, що дрес-код та уніформа – це поняття, які часто використовуються на практиці як синоніми, проте насправді вони не тотожні. Уніформа – це однакове вбрання, виготовлене спеціально для працівників певного підприємства, установи, організації, їх структурних підрозділів. На відмінно від уніформи, дрес-код – це вимога щодо дотримання певних вказівок, які стосуються зовнішнього вигляду працівників, насамперед, одягу. Іншими словами, дрес-код – це перелік правил і вказівок щодо одягу, який дозволено або заборонено носити. Основною метою впровадження дрес-коду для працівників – є забезпечення професійного та згуртованого зовнішнього вигляду, який відповідає іміджу та цінностям компанії.

Автори статті звертають увагу на те, що в базовому для трудових відносин нормативному акті – Кодексі законів про працю України відсутні такі поняття як «дрес-код» чи «уніформа», так само як і відсутні положення щодо обов'язкового характеру правил дрес-коду для працівника, оскільки його запровадження є правом роботодавця.

У статті наголошується на тому, що на практиці можуть виникнути випадки, коли встановлений дрес-код порушуватиме права працівників, а саме буде дискримінаційним, хоча довести факт того, що встановлений дрес-код є дискримінаційним буває досить складно, оскільки у багатьох випадках він є цілком законним.

Розробляючи дрес-код на робочому місці, роботодавець повинні віддавати перевагу інклюзивності та гендерній нейтральності, щоб уникнути дискримінації. Впровадження релігійно нейтральних дрес-кодів може бути об'єктивним

лише у випадку дотримання ряду умов, на яких наголошує ЄСПЛ у своєму рішенні від 15 липня 2021 року.

Зроблено висновок, що відсутність законодавчо визначених вимог щодо дрес-коду, а саме загальних критеріїв, ознак, які повинні бути враховані у випадку його запровадження для працівників будь-якого підприємства, установи, організації, з однієї сторони надає роботодавцю свободу дій, а з іншої – може призвести до порушення трудових прав працівників, а саме їх дискримінації за гендерною, релігійною ознаками, станом здоров'я чи інвалідністю. Незважаючи на стрімкий розвиток суспільства у напрямку рівноправності, пропаганди толерантності до працівників незалежно від їх раси, статі, кольору шкіри, віку, релігії, дрес-код, як би це дивно не звучало, може стати тим наріжним каменем спотикання, де рівність трудових прав працівників може бути не врахована чи врахована частково.

Ключові слова: дрес-код, уніформа, працівник, роботодавець, дискримінація, трудові відносини.

Bodnaruk M.I., Burka A.V. Dress code rules and employee discrimination.

The article notes that dress code and uniform are concepts that are often used in practice as synonyms, but in fact they are not identical. A uniform is a uniform outfit made specifically for employees of a particular enterprise, institution, organization, and their structural units. Unlike uniforms, a dress code is a requirement to follow certain guidelines regarding the appearance of employees, primarily clothing. In other words, a dress code is a list of rules and guidelines regarding the clothing that is allowed or prohibited to be

worn. The main purpose of introducing a dress code for employees is to ensure a professional and cohesive appearance that is consistent with the company's image and values.

The authors of the article point out that the Labor Code of Ukraine, the basic regulatory act for labor relations, does not contain such concepts as "dress code" or "uniform", and there are no provisions on the mandatory nature of the dress code rules for employees, since its introduction is the right of the employer.

The article emphasizes that in practice, there may be cases when the established dress code will violate the rights of employees, namely, will be discriminatory, although it can be quite difficult to prove that the established dress code is discriminatory, since in many cases it is quite legal.

When developing a workplace dress code, employers should prioritize inclusiveness and gender neutrality to avoid discrimination. The introduction of religiously neutral dress codes can only be objective if a number of conditions are met, as emphasized by the European Court of Human Rights in its judgment of July 15, 2021.

The author concludes that the absence of legally defined requirements for a dress code, namely, general criteria and features which should be taken into account in case of its introduction for employees of any enterprise, institution or organization, on the one hand, gives the employer freedom of action, and on the other hand, may lead to violation of employees' labor rights, namely, their discrimination on the basis of gender, religion, health status or disability. Despite the rapid development of society in the direction of equality, promotion of tolerance to employees regardless of their race, gender, skin color, age, religion, the dress code, no matter how strange it may sound, may become the cornerstone of stumbling blocks where the equality of labor rights of employees may not be taken into account or partially taken into account.

Key words: dress code, uniform, employee, employer, discrimination, labor relations.

Постановка проблеми. Дрес-код та уніформа – ці поняття часто використовуються на практиці як синоніми, проте насправді вони не тотожні. Уніформа – це однакове вбрання, виготовлене спеціально для працівників певного підприємства, установи, організації, їх структурних підрозділів. Вона набагато більш структурована та офіційна, ніж дрес-код, служить для забезпечення безпеки чи для ідентифікації працівників (мова йде про робочу/промислову уніформу, яку впроваджують для працівників сфери обслуговування, заводів, фабрик, шахт). Однакова форма одягу або однострій також характерні

і для працівників залізничного транспорту, прикордонної служби, поліцейських, пожежників та інших державних органів. Вимоги щодо їх одягу часто затверджуються на урядовому рівні чи на рівні профільних міністерств. До прикладу, в Україні вимоги щодо форменого одягу для окремих категорій працівників затверджені: 1) постановою Кабінету Міністрів України від 11 грудня 1996 року № 1508 «Про знаки розрізнення і формений одяг працівників залізничного транспорту»; 2) постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 року № 165 «Про затвердження опису та зразків форменого одягу посадових осіб Державної митної служби, норм забезпечення форменим одягом і строків його носіння»; 3) наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 серпня 2017 року № 718 «Про затвердження Правил носіння однострою поліцейських»; 4) рішенням Ради суддів України від 16 травня 2003 року – затверджено опис, ескіз та зразок мантий для суддів загальної юрисдикції, а також зразок нагрудного знаку.

На відмінно від уніформи, дрес-код – це вимога щодо дотримання певних вказівок, які стосуються зовнішнього вигляду працівників, насамперед, одягу. Дрес-код визначає прийнятні кольори, відповідну довжину та характеристики речей, які заборонені чи навпаки дозволені. Іншими словами, дрес-код – це перелік правил і вказівок щодо одягу, який дозволено або заборонено носити.

Основною метою впровадження дрес-коду для працівників – є забезпечення професійного та згуртованого зовнішнього вигляду, який відповідає іміджу та цінностям компанії. У певних галузях, як-от охорона здоров'я чи виробництво, дрес-коди також виконують функціональну роль у забезпеченні безпеки та гігієни працівників (вимога до закритого взуття або заборона відкритого одягу).

В Україні окремі вимоги щодо зовнішнього вигляду працівників, зокрема і дрес-коду затверджені: наказом Державної міграційної служби України від 05 листопада 2012 року № 263 «Про затвердження рекомендацій щодо зовнішнього вигляду (дрес-коду) працівників Державної міграційної служби України», а саме, зазначено наступне: «діловому вбранню державного службовця притаманні традиційні забарвлення, які можна назвати класичними: синього і сірого кольорів. Чорний колір доречно під час урочистих та жалобних заходів. Основні вимоги до одягу – акуратність, стриманість і охайність. Костюм повинен бути завжди добре випрасуваний, сорочка, блуза – свіжою, взуття – начищене і без збитих підборів. Одяг повинен відповідати місцю, часу і характеру діяльності державного службовця» [1]; у правилах адвокатської етики, затверджених з'їздом адвокатів України від 09

червня 2017 року передбачено, що: «при здійсненні професійної діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватись загальноприйнятих норм ділового етикету, в тому числі щодо зовнішнього вигляду» [2]; у рішенні Ради суддів України від 06 лютого 2009 року № 33 «Про затвердження Правил поведінки працівника суду», у пункті 3.6 вказано наступне: «працівник апарату суду повинен бути охайним, дотримуватись ділового стилю в одязі, носити на видному місці бейдж із зазначенням прізвища, імені, по батькові та посади [3]; у Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів, затвердженого Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27 квітня 2017 року, наголошується на тому, що: «публічний характер діяльності прокурора та перебування під постійною увагою з боку суспільства покладає на нього особливі вимоги щодо відповідного зовнішнього вигляду. Прокурор під час виконання службових обов'язків має дотримуватись ділового стилю одягу, який вирізняється офіційністю, стриманістю та акуратністю» [4]; у наказі Національного агентства України з питань державної служби від 05 серпня 2016 року № 158 «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування», у пункті 6 зазначено: «одяг державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування повинен бути офіційно-ділового стилю і відповідати загальноприйнятим вимогам пристойності» [5]; у наказі Міністерства внутрішніх справ України від 16 листопада 2018 року № 932 «Про затвердження Правил етичної поведінки працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій, територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління» визначено, що: «одяг працівників ДСНС має бути офіційно-ділового стилю і відповідати загальноприйнятим вимогам пристойності» (пункт 8) [6].

Мета дослідження: здійснити порівняльно-правовий аналіз стану нормативного регулювання питань впровадження дрес-коду як права роботодавця в контексті заборони дискримінації працівників за гендерною, релігійною ознаками, станом здоров'я та інвалідністю.

Стан опрацювання проблематики. Питання дрес-коду, уніформи та проявів дискримінації працівників, у зв'язку із їх впровадженням не знайшло свого відображення в науці трудового права, а тому існує необхідність здійснити правове дослідження цього питання.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що в базовому для трудових відносин нормативному акті – Кодексі законів про працю України (далі КЗпП України) відсутні такі поняття як «дрес-код» чи «уніформа», так само як і відсутні положення щодо обов'язкового

характеру правил дрес-коду для працівника. Статтею 163 КЗпП України передбачено лише «видачу спеціального одягу та інших засобів індивідуального захисту на безоплатній основі для працівників на роботах із шкідливими та небезпечними умовами праці, а також роботах, пов'язаних із забрудненням або здійснюваних у несприятливих температурних умовах». А стаття 164 КЗпП України передбачає право працівника на «компенсаційні виплати за невиданий спеціальний одяг і спеціальне взуття» [7]. Положення аналогічного змісту також закріплені і у статі 8 Закону України «Про охорону праці». Доречно припустити, що у цьому випадку мова йде все ж таки про уніформу, а не дрес-код, оскільки видача спеціального одягу передбачає, що він буде однаковий для всіх працівників відповідного підприємства/структурного підрозділу.

Разом з тим, національне законодавство і не забороняє роботодавцю запроваджувати дрес-код. Останній має право впроваджувати дрес-код для працівників на конкретному підприємстві, закріпивши ці вимоги у внутрішніх документах, наприклад, у правилах внутрішнього трудового розпорядку компанії, або в окремому положенні щодо форми одягу. Важливо, щоб такі правила були сформульовані чітко та зрозуміло. У такому випадку потрібно ознайомити працівника із існуючими вимогами, після чого обов'язок щодо дотримання форми одягу стане частиною його трудових обов'язків. Працівники також мають бути вчасно повідомлені про будь-які зміни в політиці щодо дрес-коду. Разом з тим, правила дрес-коду повинні враховувати специфіку роботи, гендерні відмінності, потреби осіб з інвалідністю чи певними видами захворювань, релігійні переконання тощо, для того, щоб впроваджений дрес-код не був дискримінаційним. Наприклад, роботодавець має право заборонити вільний/широкий одяг, якщо існує небезпека того, що останній може потрапити в механізми, або роботодавець має право вимагати, щоб працівники прибрали волосся, якщо вони працюють з їжею.

На практиці довести факт того, що встановлений дрес-код є дискримінаційним, буває досить складно, оскільки у багатьох випадках він є цілком законним. Проте вимога законності не буде дотримана, якщо роботодавець вимагатиме носити відповідну форму одягу, коли вона не потрібна для роботи або є небезпечною. Також впроваджений дрес-код не може базуватися на нормах про «жіночність» і «чоловічість».

Якщо проаналізувати досвід США, то численні роботодавці зіткнулися з судовими позовами через політику, що вимагає різної довжини волосся для статей, і судові рішення часто суперечать один одному. Незважаючи на те, що

жодного федерального законодавства ще не прийнято з цього питання, багато штатів (Каліфорнія, Колорадо, Іллінойс, Меріленд, Массачусетс, Мічиган, Невада, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Нью-Йорк, Техас, Вірджинія та Вашингтон) прийняли власні закони, спрямовані на запобігання дискримінації за текстурою волосся та «захисними зачісками» на робочих місцях і в школах, оскільки чорношкірі люди, особливо чорношкірі жінки та дівчата, частіше зазнають дискримінації через своє волосся, ніж представники інших рас. Наприклад, згідно з такими законами, темношкіру жінку не можна звільнити з роботи за те, що вона носила спеціальну зачіску, а чорношкірому чоловікові не можна відмовити в співбесіді через те, що він має афро [8].

На багатьох робочих місцях можна помітити, що чоловіки та жінки мають незначні відмінності в тому, що вимагає їхній дрес-код. Це може здатися дискримінацією за статтю, але не завжди визнається нею. Для того, щоб дрес-код вважався гендерною дискримінацією, він повинен покласти важчий тягар на одну стать, ніж на іншу. Це означає, що хоча незначні відмінності в дрес-кодах можуть існувати, одна стаття не може бути піддана суворішій політиці, яка спричиняє труднощі, а інша – ні. Наприклад, вимагання від жінок носіння високих підборів або макіяжу при відсутності відповідних вимог до чоловіків є яскравим прикладом дискримінації за ознакою статі. Подібним чином політика дрес-коду, яка не враховує потреби в одязі трансгендерних або небінарних працівників, також може бути дискримінаційною [9].

Розробляючи дрес-код на робочому місці, роботодавці повинні віддавати перевагу інклюзивності та гендерній нейтральності, щоб уникнути дискримінації. Регулярний перегляд і оновлення правил дрес-коду є надзвичайно важливими, оскільки суспільні норми та правові стандарти розвиваються. Такий підхід не тільки зменшує правові ризики, але й сприяє формуванню позитивної та інклюзивної культури на робочому місці, поваги до особистості та прав усіх працівників. Тому роботодавці повинні ретельно продумати зміст будь-якого дрес-коду, включно з такими питаннями: 1) які причини/підстави запровадження дрес-коду?; 2) чи поширюється політика дрес-коду на всіх працівників однаково?; 3) чи є/можуть бути небезпечні наслідки для здоров'я та безпеки працівників? [10].

Впровадження дрес-коду також може призвести і до релігійної дискримінації. Різні релігії мають різні правила щодо того, який одяг і догляд підходять для них. Мова йде про окремі види одягу, головні убори, татуювання, прикраси, пірсинг, а також про довжину волосся та волосся на обличчі.

Регулювання довжини волосся, про яке йшлося вже вище, також може спричинити релігійну дискримінацію, якщо роботодавець не враховує певні релігійні особливості. Наприклад, чоловіки-сикхи не стрижуться. Подібним чином деякі ортодоксальні євреї не стрижуть і не голять окремі ділянки на голові, створюючи кучері [11]. За загальним правилом роботодавець не може змусити своїх співробітниць носити штани, якщо їхні релігійні переконання вимагають від них носити спідниці (хіджаб). Також роботодавець не може заборонити працівнику носити релігійний головний убір (наприклад кіпу, тюрбан). Разом з тим, в останні роки за кордоном в окремих сферах діяльності все частіше впроваджується політика нейтрального дрес-коду (нейтрального по відношенню до релігії). В цьому аспекті доцільним буде проаналізувати одне із рішень Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ).

15 липня 2021 року ЄСПЛ у двох справах у Німеччині постановив, що нейтральний дрес-код на робочому місці не є ні прямою, ні непрямою дискримінацією на основі релігії чи переконань. Суд встановив деякі умови для цих нейтральних дрес-кодів, зокрема зобов'язання роботодавця довести, що політика нейтралітету відповідає «справжній потребі». Ця справжня потреба може бути як потребою в нейтральному ставленні до клієнтів, так і потребою уникати соціальних конфліктів на робочому місці.

У своєму рішенні Європейський суд послався на попередню прецедентну практику, в якій Суд уже постановив, що політика нейтралітету не є прямою дискримінацією, якщо така політика без винятку застосовується до всіх проявів політичних, філософських чи релігійних переконань і поширюється на всіх працівників організації таким же чином, зобов'язуючи їх загалом одягатися нейтрально [12].

Крім того, у своєму рішенні ЄСПЛ наголосив, що бажання роботодавця продемонструвати нейтралітет щодо клієнтів можна вважати законною метою, якщо для досягнення цієї мети роботодавець залучає лише працівників, які мають контакти з клієнтами. Також було зроблено уточнення, що простого бажання роботодавця дотримуватися політики нейтралітету недостатньо для об'єктивного виправдання непрямой відмінності на основі релігії чи переконань. Обґрунтування може бути об'єктивним лише у випадку дотримання трьох умов: 1) справжня потреба: має бути «справжня потреба» з боку роботодавця, яку він повинен підтвердити; 2) відповідний дрес-код: дрес-код має бути «відповідним», щоб забезпечити належне застосування політики нейтралітету. Іншими словами, політика має здійснюватися ефективно, узгоджено та систематично; 3) пропорційність: дрес-код не

повинен виходити за межі суворо необхідного відносно згубних наслідків, яких роботодавець намагається уникнути через дрес-код [13].

Висновки. Відсутність законодавчо визначених вимог щодо дрес-коду, а саме загальних критеріїв, ознак, які повинні бути враховані у випадку його запровадження для працівників будь-якого підприємства, установи, організації, з однієї сторони, надає роботодавцю свободу дій, а з іншої – може призвести до порушення трудових прав працівників, а саме їх дискримінації за гендерною, релігійною ознаками, станом здоров'я чи інвалідністю. Незважаючи на стрімкий розвиток суспільства у напрямку рівноправності, пропаганди толерантності до працівників незалежно від їх раси, статі, кольору шкіри, віку, релігії, дрес-код, як би це дивно не звучало, може стати тим наріжним каменем спотикання, де рівність трудових прав працівників може бути не врахована чи врахована частково. Насамперед, це відбувається через панування в суспільстві тих чи інших стереотипів та прогалів у нормативному регулюванні (варто зазначити, що така ситуація характерна не лише для України). Станом на сьогодні роботодавці у випадку запровадження дрес-коду зобов'язані максимально враховувати існуючі у національному законодавстві вимоги щодо заборони дискримінації у сфері праці незалежно від раси, кольору шкіри, релігійних переконань, статі, віку, стану здоров'я, інвалідності, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації. Правила дрес-коду насамперед повинні покладати однакові/рівнозначні обмеження на працівників, незалежно від їх гендерної чи релігійної приналежності, але разом з тим і враховувати певні особливості, що зумовлені станом здоров'я працівників. Також вони мають бути прописані чітко, структуровано, періодично переглядатися, виходячи із постійного розвитку суспільства та нормативної бази.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про затвердження рекомендацій щодо зовнішнього вигляду (дрес-коду) працівників Державної міграційної служби України: наказ Державної міграційної служби України від 05.11.2012 р. № 263 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0263839-12#Text> (дата звернення: 28.10.2024).
2. Правила адвокатської етики: затверджені з'їздом адвокатів України від 09.06.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17?find=1&text=%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%96%D0%B9+%D0%B2%D0%B8%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4#w1_1 (дата звернення: 31.10.2024).
3. Про затвердження Правил поведінки працівника суду: Рішення Ради суддів України від 06.02.2009 р. № 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr033414-09#Text> (дата звернення: 01.11.2024).
4. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів: затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.04.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text> (дата звернення: 27.10.2024).
5. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08. 2016 року № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text> (дата звернення: 25.10.2024).
6. Про затвердження Правил етичної поведінки працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій, територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 16.11.2018 р. № 932 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1376-18#Text> (дата звернення: 01.11.2024).
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08/conv#n1571> (дата звернення: 10.11.2024).
8. Workplace Dress Codes and Gender Discrimination: Balancing Professionalism and Equality : веб-сайт. URL: <https://lipskylowe.com/workplace-dress-codes/> (дата звернення: 30.10.2024).
9. Implementing a Dress Code in Your Workplace. *Legal Considerations. FindLaw* : веб-сайт. URL: <https://www.findlaw.com/legalblogs/uncategorized/implementing-a-dress-code-in-your-workplace-legal-considerations> (дата звернення: 23.10.2024).
10. Workplace Dress Codes and Gender Discrimination: Balancing Professionalism and Equality. *Hempsons LLP* : веб-сайт. URL: <https://www.hempsons.co.uk/not-wear-dress-codes-risk-discrimination/?cn-reloaded=1> (дата звернення: 02.11.2024).
11. What Is A Discriminatory Workplace Dress Code? : веб-сайт. URL: <https://www.bkllawyers.com/blog/2021/november/what-is-a-discriminatory-workplace-dress-code-> (дата звернення: 24.10.2024).
12. New headscarf ruling from the European Court of Justice gives guidance on neutral

dress codes. *Ius Laboris* : веб-сайт.
URL: <https://iuslaboris.com/insights/new-headscarf-ruling-from-the-european-court-of-justice-gives-guidance-on-neutral-dress-codes/> (дата звернення: 01.11.2024).

13. Справа IX проти WABE eV та MH Müller Handels GmbH проти MJ. *Court of Justice of the European Communities* : веб-сайт
URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/EUECJ/2021/C80418.html> (дата звернення: 01.11.2024).

УДК 349.22:004

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.63>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ІТ-ПРАЦІВНИКІВ

Вознюк В.С.,*студентка факультету прокуратури**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0009-0008-4837-9933

e-mail: v.s.voznyuk@nlu.edu.ua

Вознюк В.С. Правове регулювання праці ІТ-працівників.

Дана стаття спрямована на дослідження регулювання праці ІТ-працівників в контексті трудового законодавства. Особливо зосереджено увагу на питаннях, пов'язаних із дистанційною роботою, гнучким графіком та умовами, які характерні в цій сфері. Багато аспектів присвячено аналізу трудового договору, особливо в умовах зростаючого попиту на ІТ-спеціалістів та нових форм зайнятості. Питання гнучкого графіку роботи для ІТ-працівників є одним з найважливіших, оскільки така сфера праці потребує більш адаптованих умов спрямованих на забезпечення балансу між професійними обов'язками та особистим життям. Наявність можливостей для дистанційної роботи або гнучким графіком вимагає певних змін у трудовому законодавстві. Важливо визначити не тільки права та обов'язки сторін трудових правовідносин, але й умови для належного захисту таких прав, зокрема у питаннях охорони праці, конфіденційності інформації, соціальних гарантій, а також відповідальності за порушення трудових обов'язків. Більшість ІТ-працівників надають перевагу цивільно-правовим договорам, оскільки в деяких аспектах вони надають більше переваг та гнучкості порівняно з трудовим законодавством. Проте необхідно детально аналізувати обидва договори та розуміти, що така форма співпраці може призвести до соціальної незахищеності працівників, оскільки вони не мають тих прав, які передбачені трудовим законодавством. Багато працівників обирають гіг-контракти, що пропонують нові можливості, але також мають свої обмеження, особливо щодо соціальних гарантій та відсутності гарантованої оплати праці. ІТ-сфера пов'язана з інтелектуальною власністю, комерційною таємницею та іншою конфіденційною інформацією, що вимагає відповідного правового регулювання. Для забезпечення захисту конфіденційності важливо визначити права і обов'язки працівників у трудовому договорі, а також у внутрішньому трудовому порядку. Недотримання умов конфіденційності може призвести до юридичних наслідків та не-

гативної репутації працівника і роботодавця. Також важливий аспект - це охорона праці, особливо при дистанційній роботі. Питання охорони праці в умовах дистанційної роботи є недостатньо врегульованим у трудовому законодавстві, тому роботодавцям необхідно проводити відповідні інструктажі, особливо в умовах воєнного стану. В Україні ІТ-сектор продовжує бути важливим для економіки, забезпечуючи близько 5% ВВП, але в умовах війни експорт ІТ-послуг зменшився. Процес євроінтеграції сприятиме розвитку ІТ-сектору, а також змінить правову та економічну ситуацію, яка безпосередньо вплине на умови праці, права та обов'язки ІТ-спеціалістів в Україні. Вступ України в ЄС створює нові можливості для ІТ-працівників, такі як: кар'єрне зростання, вдосконалення своїх навичок та доступу до європейських ринків праці. Однак, цей процес також вимагає значних змін в національному законодавстві, щоб адаптуватись до європейських стандартів.

Ключові слова: ІТ-сфера, гіг-контракти, цивільно-правові договори, трудове законодавство, трудові правовідносини, трудовий договір, соціальні гарантії, євроінтеграція.

Voznyuk V.S. Legal regulation of IT employees.

This article is aimed at studying the labour regulation of IT workers in the context of labour law. Particular attention is paid to issues related to remote work, flexible working and conditions that are typical in this area. Many aspects are devoted to the analysis of the employment contract, especially in the context of the growing demand for IT specialists and new forms of employment. The issue of flexible working hours for IT employees is one of the most important, as this area of work requires more adapted conditions aimed at ensuring a balance between professional duties and personal life. The availability of opportunities for remote work or flexible working requires certain changes in labour legislation. It is important to define not only the rights and obligations of the parties to labour relations, but also the conditions for the proper protection of such rights, in particular

in terms of occupational health and safety, confidentiality of information, social guarantees, and liability for breach of employment duties. Most IT employees prefer civil law contracts, as they offer more benefits and flexibility than labour law in some aspects. However, it is necessary to analyse both contracts in detail and understand that this form of cooperation can lead to social insecurity for employees, as they do not have the rights provided for by labour law. Many employees choose gig contracts, which offer new opportunities but also have their limitations, especially social guarantees and the lack of guaranteed salary. The IT sector involves intellectual property, trade secrets and other confidential information, which requires appropriate legal regulation. To ensure the protection of confidentiality, it is important to define the rights and obligations of employees in the employment contract and internal labour regulations. Failure to comply with confidentiality terms can lead to legal consequences and a negative reputation for the employee and the employer. Another important aspect is occupational health and safety, especially when working remotely. The issue of labour protection in the context of remote work is not sufficiently regulated in labour legislation, so employers need to conduct appropriate briefings, especially in the context of martial law. In Ukraine, the IT sector continues to be important for the economy, contributing about 5% of GDP, but exports of IT services have declined during the war. The process of European integration will contribute to the development of the IT sector, as well as change the legal and economic situation, which will directly affect the working conditions, rights and obligations of IT professionals in Ukraine. Ukraine's accession to the EU creates new opportunities for IT workers, such as career growth, improving their skills and access to European labour markets. However, this process also requires significant changes in national legislation to adapt to European standards.

Key words: IT sector, gig contracts, civil law contracts, labour legislation, labour relations, employment contract, social guarantees, European integration.

Постановка проблеми. Сучасний ринок праці демонструє попит на IT-сферу, у зв'язку з тим, виникає тенденція серед роботодавців на IT-спеціалістів. Суттєво впроваджуються інші форми зайнятості, що передбачають проектні моделі співпраці, віддалену роботу, що ставить роботодавця у невизначене положення, оскільки трудове законодавство не адаптовано під вимоги сучасного світу. Основна проблематика сконцентрована у відсутності чіткого механізму відносин, що регулюють IT-сферу, оскільки більшість працівників надають перевагу цивіль-

но-правовим договорам, що становлять неналежний захист працівникам, а саме відсутність соціальних гарантій, що характерні для трудових правовідносин. Дана ситуація спричиняє ризики для працівників, особливо в умовах війни, коли соціальний захист та фінансова стабільність є першочерговим пріоритетом.

Серед роботодавців склалась тенденція ігнорувати виконання законодавчих зобов'язань, шляхом обходу укладання трудового договору, цивільно-правовим договором. Наслідки цього можуть бути штрафні санкції для роботодавців, збільшення трудових спорів, негативні судові прецеденти, які тягнуть за собою загрозу для працівників та порушують принцип верховенства права та справедливості. Результати негативно відзначаються на ринку праці, зокрема на економічній ситуації в країні, коли економіка України потребує стабільності та ефективності. Відсутність прозорості у трудових правовідносинах, способи обходження закону, зумовлюють перепону для українського трудового законодавства на шляху до євроінтеграції, що створює додаткові труднощі.

У ході дослідження було проаналізовано: законодавчу базу, яка є основою для IT-працівників, вивчено відмінність трудового договору від цивільно-правового, досліджено КЗпП, ЦКУ, судову практику та відповідні нормативно-правові акти.

Метою даної статті є комплексний аналіз проблем правового регулювання праці в IT-сфері України. Основну увагу приділено виявленню недоліків існуючого трудового законодавства та норм, що регулюють трудові правовідносини, а також запропоновано рекомендації щодо вдосконалення правової бази, що забезпечує соціальні гарантії та фінансову стабільність для IT-фахівців.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах IT-сектор відіграє надзвичайно важливу роль в суспільстві. Він має значний вплив на різні сфери діяльності. Кожного дня на світовому ринку з'являються нові технології, вдосконалюється штучний інтелект, який масово використовується в різних сферах, з'являються нові виклики в інформаційному просторі. Повсякденне життя важко уявити без різних девайсів, оскільки насамперед вони дають змогу підтримувати зв'язок з іншими людьми. Також їх щодня використовують у роботі, навчанні, для саморозвитку, покупок в інтернет-просторі та в багатьох інших сферах. В таких досягненнях ключову роль відіграють працівники, які працюють в IT-компаніях. З великою швидкістю з'являються нові професії в цій сфері, наприклад, HR-менеджери, які допомагають з підбором персоналу, розробкою стратегій управління персоналом та іншими процесами. Контент-менедже-

ри – професіонали, які створюють та управляють контентом для веб-сайтів, медіа платформ, соціальних мереж. SMM-менеджер є спеціалістом, який керує просуванням компанії в інформаційному просторі. Фрілансери та інфлюенсери також стали невід'ємною частиною цієї галузі, залучаючи аудиторію та створюючи контент віддалено.

Однак разом із перевагами з'являються нові виклики та ризики, які стосуються безпеки інформації, конфіденційності даних та етичного використання нових технологій. Зміни в інформаційному середовищі викликають зростання попиту на спеціалістів, які вміють не лише керувати технологічними процесами, але й розуміти складні питання кібербезпеки, законодавства та етики у цифровій сфері. Одним із таких викликів є проблема захисту даних. Оскільки все більше інформації зберігається в цифровому форматі, зростає ризик витоку конфіденційної інформації або її зловживання. Це ставить питання про те, як забезпечити безпечне зберігання та обробку персональних даних в умовах глобальної цифровізації. Ще одним важливим аспектом розвитку IT є зміна характеру роботи. З появою нових технологій змінюються вимоги до працівників. Багато професій, які були популярні ще десять років тому поступово зникають, поступаючись місцем новим. Українська IT-галузь зараз дуже важлива для економіки країни, даючи близько 5% до ВВП. Один працівник IT створює та підтримує до трьох робочих місць у різних сферах. Навіть у перший рік війни, у 2022 році, IT-сектор продовжував зростати, і країна отримувала від цього більше грошей, переважно через експорт IT-послуг. Проте, на жаль, у серпні в 2024 році обсяг IT-експорту знизився на 7%, що є на 38 мільйонів доларів менше ніж у липні минулого року і це є найменшим показником від повномасштабного вторгнення. CEO Львівського IT Кластера – Степан Веселовський зазначив, що скорочення обсягів експорту IT-послуг продовжується та за його оцінками на кінець 2024 року очікується падіння щонайменше на 4% у порівнянні з 2023 роком. Якщо ж порівнювати перші півріччя 2022 та 2024 років, то видно зниження обсягів експорту на 14,3% або на 535 мільйонів доларів. Така статистика свідчить про те, що український IT-сектор зазнає певного падіння в умовах тривалої війни, проте він все ще залишається важливим джерелом доходів для економіки. Незважаючи на це, IT-сектор все одно займає більше 40% у всьому експорті послуг і понад 10% у загальному експорті країни [1].

Зниження доходів від експорту вплинуло на ринок праці. Кожного четвертого IT-працівника звільнили або йому не продовжили контракт. В Асоціації IT Ukraine пояснили, чому доходи від експорту в IT-індустрії почали падати. По-пер-

ше, це пов'язано з труднощами в роботі на міжнародному ринку, адже працівники не можуть короткостроково виїжджати за кордон. По-друге, через дуже маленький відсоток заброньованих IT-фахівців. Зараз лише 2% працівників IT мають бронювання, що дуже мало, оскільки 75% працівників у цій галузі – це чоловіки. Для компаній важливо, щоб вони могли обіцяти клієнтам виконання роботи вчасно. Тому в 2024 році питання бронювання працівників залишається дуже важливим для IT-компаній. Також важливо, щоб такі працівники могли виїжджати у короткострокові відрядження за кордон, оскільки це допомагає зберегти вже існуючі контракти та знайти нових клієнтів. Без такої можливості компаніям важче конкурувати на міжнародному ринку [2].

Важливим питанням є правове регулювання праці IT-працівників, оскільки ця сфера має певні особливості, які виходять за межі традиційних трудових відносин. Досить часто роботодавці нехтують законодавством, приймаючи працівників на неофіційній основі. Тобто, в такій сфері як IT, багато працівників неофіційно працюють, не укладають трудовий договір та не сплачують податки. Багато працівників працюють за цивільно-правовим договором, тому потрібно відрізнити його від трудового. Трудовий договір передбачає угоду між роботодавцем та найманим працівником. Перш за все, за трудовим договором необхідним є виконання роботи, яка передбачена в цьому договорі. В свою чергу, роботодавець зобов'язаний створити належні та безпечні умови праці, виплачувати заробітну плату, яка зазначена в договорі і дотримуватись КЗпП та інші закони, які регулюють питання праці. Працівник має багато трудових гарантій, таких як можливість брати лікарняний, оплачувати відпустки, нормований робочий час, оплата праці не менше двічі на місяць, тощо. За цивільно-правовим договором немає такого поняття як працівник та роботодавець, сторони можна охарактеризувати як виконавець, який повинен виконати певну роботу та замовник, який приймає та оплачує цю роботу. В такому разі не передбачені гарантії як в трудовому договорі. Тобто замовник не зобов'язаний оплачувати лікарняні, відпустки, забезпечувати належними умовами праці. Виконавець самостійно організовує всю роботу. Щодо оплати праці, то тут немає такого як в трудовому законодавстві, сторони самі визначають термін та розмір винагороди [3]. Відрізняється предмет договору, у трудовому це сам процес праці, без досягнення кінцевого результату, а у цивільно - правовому предметом договору є виконання робіт, які спрямовані на кінцевий результат роботи. Наприклад, якщо у IT-працівника завдання полягає в тому, щоб розробити веб-сайт, то мова буде йти

про цивільно - правовий договір, оскільки розроблення такого сайту буде кінцевим результатом його роботи. Якщо ІТ-працівник виконує свої обов'язки у цій сфері на постійній основі, то це свідчить про трудовий договір. Слід зазначити про таку категорію договорів, як гіг-контракти. Такі контракти відносяться до категорії цивільно-правових договорів, вони є переважно новими та досить зручними для ІТ-працівників. Дані договори регулюються ЗУ №1667-ІХ «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», за цими договорами резидент Дія Сіті як замовник може замовити послугу у гіг-спеціаліста, забезпечити гарантіями та належними умовами для виконання роботи [4]. Гіг-контракти мають досить схожі ознаки з трудовим договором, оскільки вони також передбачають соціальні гарантії для працівників, встановлюють максимум 40 годин на тиждень робочого часу та дозволяють брати щорічні відпустки. Необхідно враховувати, що у гіг-контрактів в порівнянні з трудовими договорами відсутній гарантований мінімальний дохід, обмежений соціальний захист та виникає необхідність планувати робоче навантаження самостійно. Варто зауважити, що відповідно до ч. 3 ст. 3 КЗпП дія цього Кодексу не поширюється на відносини між гіг-спеціалістами та резидентами Дія Сіті, тобто такі контракти будуть регулюватись тільки ЗУ № 1667-ІХ «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [5].

Іноді сторонам вигідніше укласти цивільно-правовий договір, оскільки замовник не піклується про соціальні грантії та інші пільги, які передбачені трудовим законодавством. Деякі замовники не сплачують внески до фондів соціального страхування, податки, що дає можливість замовнику економити кошти, а виконавцю отримувати більшу винагороду. Але ж необхідно розуміти, що це суперечить законодавству і усвідомлювати не тільки переваги, але й обмеження, які встановлюються цивільно-правовим договором. Головна проблема полягає в тому, що при укладанні ЦПД між сторонами відсутні ознаки трудових відносин, такі як : підпорядкованість, робочий графік, чітко визначене місце роботи, тощо. Якщо ж ці ознаки є насправді, то державні органи можуть розглядати цей договір як трудовий. Це може спричинити негативні наслідки, замовника зобов'язують сплатити всі необхідні податки та збори, а також можуть накласти штрафні санкції, що негативно відобразиться на репутації компанії .

За трудовим договором роботодавець не лише забезпечує умови для виконання обов'язків, але й бере на себе відповідальність за соціальне забезпечення працівника. Трудовий договір має триваючий характер і передбачає особисте виконання обов'язків працівником,

що створює прозорі та стійкі умови для ефективної роботи. Він стає надійним бар'єром, що захищає права працівника, забезпечує належні умови праці та встановлює чіткі межі для захисту його інтересів. Укладення трудового договору є ключовим фактором для гарантування якості та стабільності виконання завдань, адже він передбачає відповідальність обох сторін за дотримання умов праці та надає працівнику можливість відстоювати свої права в разі їх порушення.

Трудові правовідносини формуються на договірній основі, передбачають особистий характер виконання праці та мають на меті забезпечення балансу інтересів сторін. Основою виникнення трудових правовідносин є укладення трудового договору, що передбачено статтею 21 КзпП [6]. Трудовий договір виступає гарантом для правовідносин між працівником та роботодавцем. Він закріплює взаємні права та обов'язки сторін, гарантований розмір заробітної плати, соціальні гарантії та інші важливі аспекти. На жаль, в деяких аспектах трудове законодавство не відповідає новим реаліям, оскільки більша частина норм права не змінювалась ще з радянських часів, тому це може породжувати проблеми в регулюванні трудових правовідносин. З кожним днем все більш актуальним стає питання дистанційної роботи, особливо це почалось з моменту пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Внаслідок цього, більшість ІТ - компаній перейшли на дистанційний формат роботи. Така форма роботи є набагато зручнішою, адже працівники отримують більше можливостей для відпочинку та відновлення, що сприяє кращому психологічному самопочуттю. Також, це є можливістю кар'єрного зростання для ІТ-працівників, оскільки вони можуть працювати в різних компаніях на міжнародному рівні. З прийняттям Закону України від 04.02.2021 № 1213-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу» в Україні було запроваджено нові норми, що регулюють дві важливі форми організації праці: дистанційну та надомну [7]. Такі дві форми роботи передбачають можливість працівника працювати поза робочим місцем, а відмінністю між ними є те, що при надомній роботі працівник зобов'язується працювати на фіксованому робочому місці, а при дистанційній роботі працівник може виконувати свої обов'язки в будь-якому місці. Також, відмінним є те, що при надомній роботі працівник повинен дотримуватися правил внутрішнього трудового розпорядку та виконувати свої обов'язки в конкретний часовий проміжок, що чітко визначений у відповідній компанії. При

дистанційній роботі працівник може на свій розсуд планувати графік роботи, дотримуючись законодавчу норму, тобто 40 годин на тиждень.

Діяльність ІТ-працівників часто пов'язана з використанням технічних пристроїв, зокрема комп'ютерів та різноманітного обладнання, правила користування яких повинно бути чітко дотримано. Дистанційний формат ускладнює проведення традиційних інструктажів, що зазвичай відбуваються на робочому місці. В такому випадку інструктажі проводяться дистанційно у відеоконференції. Відповідно до ст. 14 ЗУ «Про охорону праці» при дистанційній роботі працівник самостійно несе відповідальність за умови праці. Звичайно, що роботодавець повинен систематично проводити інструктажі та перевірку знань з охорони праці, але вся відповідальність покладається на працівника. Єдине за що роботодавець несе відповідальність у такому випадку, то це тільки за належний стан обладнання, яке було передано працівнику. Також, враховуючи реалії сьогодення, роботодавцю слід розробити окрему інструкцію з охорони праці дій працівника під час оголошення повітряної тривоги [8]. Враховуючи те, що майже весь час ІТ-працівники працюють за комп'ютерами, доцільним було б проведення попередніх та періодичних медичних оглядів для підтримання їхнього здоров'я. Перш за все, в ІТ-працівників погіршується зір, що обумовлено постійною роботою з моніторами та досить часто виникають проблеми з опорно-руховим апаратом через тривале сидіння за комп'ютером. Багато ІТ-працівників страждають через психологічні розлади, особливо якщо працюють дистанційно. Зменшення соціальної взаємодії, комунікації з іншими людьми може призвести до розвитку стресу або почуття ізоляції. Тому періодичне спілкування з співробітниками навіть у віддаленому форматі буде значною перевагою для ІТ-працівників. Важливим є запровадження регулярних перерв для відпочинку, але це повинно призначатись для кожного працівника окремо, відповідно до висновку лікаря. Такі регулярні перерви можуть показатись не вигідними для роботодавця, але з іншого боку це забезпечує стабільність компанії, оскільки специфіка роботи в ІТ-сфері передбачає багато ризиків зі здоров'ям. Існує низка нормативно-правових актів, наприклад Вимоги щодо безпеки та захисту здоров'я працівників під час роботи з екранними пристроями від 14.02.2018 р. № 207 або Державні санітарні правила і норми з візуальними дисплейними терміналами електронно-обчислювальних машин, які були затверджені постановою Головного державного санітарного лікаря України від 10.12.1998 р. № 7. Проте такі правила є загальними та не враховують всю специфіку роботи ІТ-працівників, тому існує потреба у розробці

комплексних нормативно правових актів саме для ІТ-працівників [9, с. 334].

Слід розглянути діяльність ІТ-працівників в контексті нефіксованого та гнучкого робочого часу, адже це дозволяє працівникам адаптувати графік роботи до власних потреб. Відповідно до ЗУ № 2421-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом», запроваджується новий вид трудового договору з нефіксованим робочим часом та завдяки ньому працівники, зокрема у сфері ІТ, можуть виконувати роботу за нерегулярним графіком. Тобто відмінністю такого трудового договору між звичайним є те, що працівник виконує свої обов'язки тільки у разі необхідності цього, коли існує реальна потреба в їхній роботі, наприклад створити певний проект. Незважаючи на гнучкість такого договору, працівники мають такі ж самі основні соціальні гарантії, як і в інших формах договору. Протягом одного місяця працівник повинен відпрацювати не менше 32 годин, договір з нефіксованим робочим часом може зазначати дні та години, коли працівник обов'язково повинен виходити на роботу. Працівник, який понад 12 місяців відпрацював за договором із нефіксованим робочим часом, може звернутись до роботодавця, щоб укласти строковий або безстроковий трудовий договір [10].

Актуальним для ІТ-працівників є питання щодо гнучкого режиму роботи, оскільки це можливість поєднувати роботу з особистими справами, при цьому підвищує мотивацію та сприяє кращій концентрації на роботі. Кодекс законів про працю передбачає лише організацію робочого часу через правила внутрішнього розпорядку або колективні договори. Оскільки таке регулювання можливе через внутрішні документи, то це може надавати роботодавцям і працівникам певну свободу, але також має містити відповідальність за узгодження оптимальних умов для обох сторін. Методичні рекомендації щодо встановлення гнучкого режиму робочого часу від 04.10.2006 р. № 359 деталізують основні питання гнучкого режиму, що допомагає налаштувати робочий процес. Є три складові гнучкого робочого часу: фіксований час, який гарантує обов'язкову присутність працівника на робочому місці для виконання своїх обов'язків; змінний час - забезпечує гнучкість, оскільки працівник сам вирішує коли йому починати та закінчувати свої обов'язки; а також час перерви на відпочинок та харчування, що становить від 30 хвилин до 2 годин. Незважаючи на такий режим роботи, працівники повинні дотримуватись обов'язку працювати 40 годин на тиждень [11].

Важливим аспектом для ІТ-працівників є питання конфіденційності, оскільки вони часто ма-

ють доступ до такої інформації як особисті дані користувачів компанії, винаходи, різні коди доступу, тощо. Серед сторін трудових відносин є достатньо поширеною практика укладення угоди про нерозголошення конфіденційної інформації. На жаль, така угода не закріплена трудовим законодавством, але її активно використовують в межах трудових відносин. Відповідно до ЗУ «Про інформацію», існують певні обмеження, які не можуть бути приховані за допомогою угоди про нерозголошення. Насамперед, такі положення спрямовані на захист суспільних інтересів та прозорість, що важливо для екологічної інформації, якості харчових продуктів, порушення прав людини, а також документи, які пов'язані з фінансовими питаннями компанії. Тобто, така інформація віднесена до переліку, який не може становити конфіденційну інформацію [12]. У трудових відносинах домовленість про нерозголошення конфіденційної інформації може бути оформлена декількома способами, тому роботодавець є вільним у виборі який варіант йому найбільше підійде. Така домовленість може бути зафіксована у вигляді окремої угоди про нерозголошення конфіденційної або бути окремим розділом в трудовому договорі. Також роботодавець може прийняти локальний акт компанії, що є ефективним способом забезпечити, щоб усі працівники були ознайомлені з вимогами конфіденційності та несли відповідність у разі недотримання таких вимог [13]. У разі порушення угоди про нерозголошення конфіденційної інформації працівник буде нести дисциплінарну відповідність у вигляді догани або звільнення. Кодекс законів про працю не передбачає прямої норми щодо звільнення за порушення такої угоди, але на практиці роботодавці використовують п. 3 ст. 40 КЗпП. Тобто, якщо відбулось систематичне порушення працівником своїх обов'язків і до нього вже застосовувались дисциплінарні стягнення, то роботодавець має право звільнити працівника, але саме роботодавець повинен довести факт порушення такої угоди. Якщо не буде доведено, що працівник порушив таку угоду, то відповідно він не може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності. Наприклад, у постанові ВС у справі № 752/5775/16-ц суд зазначив, що акт службового розслідування без інших доказів не може підтвердити порушення працівником умов угоди. Тобто це наголошує на тому, що роботодавцю потрібно мати належні докази, які підтвердять факт порушення конфіденційності, щоб випити відшкодування збитків від працівника [14].

Протягом останніх років Україна активно працює над реформами та змінами законодавства відповідно до стандартів ЄС. Статус кандидата на членство в ЄС і підписання угоди про асоціацію відкривають для України великі

перспективи. Євроінтеграція має на меті обмін досвідом, стандартизації ринків та підвищення конкурентоспроможності, і це є можливістю ІТ-сектору виходити на новий європейський рівень. На думку заступника міністра цифрової трансформації з питань розвитку ІТ Олександра Борнякова, Україна вступаючи в ЄС отримує багато переваг. Такі переваги проявляються, насамперед, у звільненні від митних зборів і усуненні торговельних бар'єрів, що дозволить значно знизити витрати на експорт та імпорту товарів, стабілізуючи економіку держави. Крім того, виникає можливість отримання грантів і участь в європейських тендерах, що мотивує ІТ-працівників на розвиток нових технологій. Співпраця з іноземними компаніями дозволить розширити можливості для професійного розвитку та вдосконаленню навичок. Також необхідне вдосконалення питання захисту інтелектуальної власності відповідно до міжнародних норм. Вступ до ЄС створить сприятливі умови до розвитку дата-центрів в Україні, що дозволить залучати світових лідерів, таких як Netflix, Google, Amazon Web Services, тощо. Це сприятиме створенню нових робочих місць, зростанню економіки в Україні та розвитку ІТ-сектора в цілому. Інтеграція України в єдиний цифровий ринок ЄС з кожним кроком розвивається. Україна приєдналась до програми ЄС «Цифрова Європа» до 2027, яка передбачає фінансування проектів у таких напрямках, як: високопродуктивний комп'ютинг, цифрові навички, штучний інтелект, дані і хмарні послуги, а також використання цифрових технологій в економіці та суспільстві [15].

Висновок. Отже, адаптація трудового законодавства до реалій сьогодення та потреб ІТ-сфери є досить важливим кроком у напрямку євроінтеграції України. Використовуючи трудові договори, ІТ-працівники отримують належний правовий захист своїх прав, чітко врегульовані обов'язки та забезпечені соціальні гарантії з фіксованою заробітною платою. Відповідно, це створює стабільні та безпечні умови праці, які сприятимуть довгостроковому співробітництву працівників. Тому вагомим кроком є впровадження необхідних реформ для приведення українського законодавства у відповідність до європейських стандартів, що відкриває великі можливості для ІТ-працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Експорт ІТ-послуг у серпні впав до найнижчого рівня з початку повномасштабного вторгнення. Mind.ua. URL: <https://mind.ua/news/20279571-eksport-it-poslug-u-serpni-vpav-do-najnizhchogorivnya-z-pochatku-povnomasshtabnogovtorgnennya>.

2. Занепад чи тимчасова криза: що відбувається в українській IT. BBC News Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cndn8z34lkpo>.
3. Чим відрізняється трудовий договір від цивільно-правового. Державна служба України з питань праці. Юрліга. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/206170_chim-vdrznyatsya-trudoviy-dogovr-vd-tsivlno-pravovogo-derzhprats.
4. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 01.01.2023 № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>.
5. Кодекс законів про працю України: Закон України від 27.09.2024 № 322-08. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
6. Кодекс законів про працю України: Закон України від 27.09.2024 № 322-08. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу: Закон України від 04.02.2021 № 1213-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text>.
8. Охорона праці при дистанційній роботі. КАДРОВИК.UA. URL: <https://www.kadrovik.ua/novyny/ohorona-pratsi-pry-dystantsijnij-roboti>.
9. Ковальчук Д.Р, Кундій А.Ю Правове регулювання трудових відносин IT-працівників в Україні. Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». С. 332–337.
10. Петришак А., Казак К. Трудовий договір з нефіксованим робочим часом: від А до Я. ЛІГА:ЗАКОН. URL: https://buh.ligazakon.net/aktualno/12838_trudoviy-dogovr-z-nefiksanim-robochim-chasom-vd-a-do-ya.
11. Гнучкий режим робочого часу: як встановити. KADROLAND. URL: <https://kadroland.com/news/1223-gnuckii-rezim-robocogo-casu-yak-vstanoviti>.
12. Про інформацію: Закон України від 27.07.2023 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
13. Угоди про неконкуренцію та конфіденційність: чи працюють вони в Україні? GoLaw. URL: <https://golaw.ua/ua/insights/publication/ugodi-pro-nekonkurencziyu-ta-konfidencijnist-chi-praczuuyut-voni-v-ukrayini/>
14. Постанова Верховного Суду від 28.02.2019 у справі № 752/5775/16-ц, № 61-28904св18. ЛІГА:ЗАКОН. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/C007475?an=73>.
15. Ефект цифрової синергії: які перспективи для розвитку IT-сектору та стартап-індустрії відкриває очікуваний вступ України до ЄС. Forbes Україна. URL: <https://forbes.ua/innovations/efekt-tsifrovoi-sinergii-yaki-perspektivi-dlya-rozvitku-it-sektoru-ta-startap-industrii-vidkrivae-ochikuvaniy-vstup-ukraini-does-29082023-15636>.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.64>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Гарасимків Л. І.

*аспірантка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Гарасимків Л.І. Міжнародно-правове забезпечення принципу ґендерної рівності у трудових правовідносинах.

Однією із комплексних проблем, яка інтегрує в собі елементи всіх сфер життєдіяльності суспільства – політичної, соціальної, економічної, культурної та безпосередньо впливає на їх розвиток, є подолання дискримінації за будь-якою ознакою, забезпечення принципу ґендерної рівності та розробка ефективного механізму його реалізації. У нашій державі на сьогодні, як свідчать міжнародні та національні рейтинги, офіційна статистика України, спостерігається низький рівень забезпечення принципу ґендерної рівності. Відтак, забезпечення рівності жінок і чоловіків, у тому числі й у трудових правовідносинах є одним із головних питань становлення сучасної демократичної, соціальної правової Української держави. Мета статті – проаналізувати міжнародно-правове забезпечення принципу ґендерної рівності у трудових правовідносинах. Зазначено, що положення щодо забезпечення ґендерної рівності мають місце в багатьох міжнародних документах, утвердження якої стало одним із ключових завдань у діяльності ООН, низки інших міжнародних інституцій, які відіграли в сукупності кожен свою важливу роль у становленні загальних норм міжнародного права щодо забезпечення принципу ґендерної рівності як взагалі, так і у трудових відносинах зокрема. Саме норми їх документів і містять у собі міжнародно-правові стандарти, які регулюють питання забезпечення ґендерної рівності, та є прикладом належної реалізації та захисту трудових прав жінок і чоловіків, а також показником ефективних для нашої країни методів реалізації цих правових норм. Наголошено, що міжнародно-правові документи дають змогу зрозуміти суть, зміст, структуру та важливість ґендерної рівності як ключової складової прав людини, умови сталого розвитку, миру та безпеки на планеті, та які необхідно наслідувати всім державам під час формування внутрішнього законодавства. Відтак Україна, ратифікувавши основні міжнародні документи стосовно забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків

і жінок, визначила для себе забезпечення ґендерної рівності як важливу складову подальшого розвитку та як один із пріоритетів державної політики.

Ключові слова: міжнародні організації, міжнародно-правові документи, трудові правовідносини, принцип ґендерної рівності, працівник, роботодавець.

Harasymkiv L.I. International legal support of the principle of gender equality in labor relations.

One of the complex problems that integrates the elements of all spheres of society's life – political, social, economic, cultural and directly affects their development – is overcoming discrimination on any grounds, ensuring the principle of gender equality and developing an effective mechanism for its implementation. In our country today, as evidenced by international and national ratings, official statistics of Ukraine, there is a low level of ensuring the principle of gender equality. Therefore, ensuring the equality of women and men, including in labor relations, is one of the main issues of the formation of a modern democratic, social legal Ukrainian state. The purpose of the article is to analyze the international legal support of the principle of gender equality in labor relations. It is noted that the provisions on ensuring gender equality are contained in many international documents, the approval of which has become one of the key tasks in the activities of the UN, a number of other international institutions, which collectively each played an important role in the establishment of general norms of international law on ensuring the principle of gender equality both in general and in labor relations in particular. It is the norms of their documents that contain international legal standards that regulate the issue of ensuring gender equality, and are an example of the proper implementation and protection of the labor rights of women and men, as well as an indicator of effective methods of implementing these legal norms for our country. It is emphasized that international legal documents make it possible to

understand the essence, content, structure and importance of gender equality as a key component of human rights, conditions for sustainable development, peace and security on the planet, and which must be followed by all states during the formation of domestic legislation. Therefore, Ukraine, having ratified the main international documents regarding the provision of equal rights and opportunities for men and women, determined for itself the provision of gender equality as an important component of further development and as one of the priorities of state policy.

Key words: international organizations, international legal documents, labor relations, the principle of gender equality, employee, employer.

Постановка проблеми. Сучасний етап становлення демократичної держави і громадянського суспільства в Україні характеризується багатовекторністю, складністю різних процесів та вимагає вирішення низки суспільно-політичних і соціально-економічних проблем. Однією із таких комплексних проблем, яка інтегрує в собі елементи всіх сфер життєдіяльності суспільства – політичної, соціальної, економічної, культурної та безпосередньо впливає на їх розвиток, є подолання дискримінації за будь-якою ознакою, забезпечення принципу гендерної рівності та розробка ефективного механізму його реалізації. Проблематика дослідження гендерної рівності має важливе теоретичне й практичне значення та актуалізується кризою сучасної демократії. Демократія виступає ефективним механізмом для досягнення гендерної рівності, а принцип гендерної рівності, у свою чергу, є важливою умовою розвитку демократії. У нашій державі на сьогодні, як свідчать міжнародні та національні рейтинги, офіційна статистика України, спостерігається низький рівень забезпечення принципу гендерної рівності. Відтак забезпечення рівності жінок і чоловіків, у тому числі й у трудових правовідносинах є одним із головних питань становлення сучасної демократичної, соціальної правової Української держави.

Стан опрацювання. Питання рівності прав і можливостей у трудових відносинах були предметом наукового пошуку в роботах таких учених, як В. Андріїв, М. Бару, В. Буряк, Н. Вапнярчук, Н. Гетьманцева, Л. Грузінова, І. Дмитрієва, В. Жернаков, Т. Занфірова, З. Козак, В. Короткін, Г. Митрицька, П. Пилипенко, В. Прокопенко, О. Процевський, О. Ярошенко та ін.

Мета статті – проаналізувати міжнародно-правове забезпечення гендерної рівності у трудових правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Положення щодо забезпечення гендерної рівності у сфері праці мають місце в багатьох міжнародних документах, утвердження якої наприкінці XX ст.

стало одним із ключових завдань у діяльності Організації Об'єднаних Націй, низки інших міжнародних інституцій. Так, уперше принцип гендерної рівності, забезпечення якого є умовою належного розвитку соціуму, було зафіксовано саме в Статуті Організації Об'єднаних Націй [1]. Одним із основних завдань згідно Статуту є утвердження віри «в основні права людини, в гідність та цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй» та «ніяких обмежень по відношенню прав чоловіків і жінок брати участь в будь-якій якості та на рівних умовах в її (ООН) головних та допоміжних органах».

До важливих міжнародних нормативно-правових актів, які регулюють питання забезпечення гендерної рівності доцільно віднести Загальну декларацію прав людини (1948), яка отримала досить широке визнання та стала показником для наявних нормативно-правових актів з регулювання прав людини та фундаментом для інших міжнародних і національних актів, у тому числі й конституцій. Так, у ст. 2 йдеться про те що: «Кожній людині надаються всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану». У свою чергу, статті 23–25 Декларації регулюють права людини, які можна віднести до соціально-економічних, і визначають правові засади майбутнього правового забезпечення введення в життя цих прав. Точніше, «право на працю спрямоване не лише на легітимацію людської праці, а й на реалізацію інших прав, пов'язаних із трудовою діяльністю, в тому числі на справедливий й сприятливий умови праці, з відповідною їй оплатною, яка дозволить задовольнити всі потреби для існування на гідному рівні» [2].

Розширюють права визначені Загальною декларацією прав людини та в сукупності з нею утворюють «Міжнародний біль про права людини», прийняті 16 грудня 1966 року Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які регулюють різні сфери суспільних відносин, проте є єдиними у своїй меті щодо забезпечення рівних прав й є основою для внутрішніх законодавчих систем та задають напрям для всієї подальшої діяльності в цій сфері, а також слугують фундаментом для багатьох інших міжнародних документів. Так, відповідно до ст. 3 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права «Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими в цьому Пакті». Згідно ст. 26 «Всі

люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні будь-яка дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини» [3]. У свою чергу, в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права у ст. 2 міститься зобов'язання держав-учасниць гарантувати, що права, проголошені в ньому, будуть здійснюватися без будь-якої дискримінації щодо статі (і інших ознак) особи, а в ст. 3 закріплено, що «Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в цьому Пакті». У свою чергу, ст. 7 деталізує й надає правової визначеності праву на справедливі і сприятливі умови праці, а саме: справедливую зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю [4]. Відтак закріплено ще один визнаний світовою спільнотою стандарт рівноправності статей – рівність у царині трудових відносин.

Окрім того, не менш важливою в регулюванні гендерної рівності в трудових відносинах та в суспільному житті загалом стала Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок від 07.11.1967, згідно якої «повноцінний розвиток країни, добробут усього світу і справи миру вимагають максимальної участі жінок нарівні з чоловіками в усіх сферах», у зв'язку з чим необхідно «забезпечити в законодавстві й на практиці загальне визнання принципу рівноправності чоловіків і жінок», а «дискримінація щодо жінок, яка призводить до заперечення або обмеження їх рівноправності з чоловіками, є несправедливою в своїй основі й являє собою злочин проти людської гідності» [5]. Декларація стала основою для підготовки й укладення в 1979 році Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, у ст. 4 якої вказано що «вжиття державами-сторонами тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками та жінками, не вважається, як це визначено цією Конвенцією, дискримінаційним, проте воно ні в якому разі не повинно тягнути за собою збереження нерівноправних або диференційованих стандартів; ці заходи повинні бути скасовані, коли будуть досягнуті цілі рівних можливостей і рівноправних відносин. Вжиття державами –

сторонами спеціальних заходів, спрямованих на охорону материнства, включаючи заходи, що містяться в цій Конвенції, не вважається дискримінаційними» [6].

У 2015 році Генеральна асамблея ООН приймає підсумковий документ «Перетворення нашого світу: Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року», який ставить за мету «забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчат» за допомогою розширення прав і можливостей жінок у відповідних сферах суспільного життя [7].

Водночас незважаючи на активну діяльність ООН жінки перебували в нерівному положенні та, як і раніше, піддавалися дискримінації. Це обумовило створення спеціалізованих міжнародних органів та прийняття спеціальних міжнародних актів, основною метою яких є досягнення рівноправності жінок. Так, першою спеціалізованою установою ООН стала Міжнародна організація праці, до завдань якої належать «розробка міжнародних трудових норм, у вигляді конвенцій і рекомендацій, що визначають і стандартизують основні трудові права: свободу асоціації, право на об'єднання, ведення колективних переговорів, забезпечення гендерної рівності у трудових правовідносинах тощо». Зокрема, основними напрямками діяльності МОП було визначено: «сприяння введенню в життя основоположних принципів та прав у трудовій сфері, надання більшого кола можливостей для працівників та гарантування отримання гідної заробітної плати, підвищення ефективності соціального захисту для всіх верств населення, а також зміцнення трипартизму та соціального діалогу» [8].

До основних конвенцій МОП, які врегульовують питання гендерної рівності, зокрема, слід віднести такі: № 100 «Про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» (1951); № 111 «Про дискримінацію в галузі праці та занять» (1958); № 122 «Про політику у галузі зайнятості» (1964); № 156 «Про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками» (1981) тощо.

Так, відповідно до ст. 2 Конвенції МОП № 100 про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності [9] «кожен член Організації за допомогою засобів, що узгоджуються з існуючими методами встановлення ставок винагороди, заохочує та, у міру відповідності таким методам, забезпечує застосування принципу рівної винагороди чоловіків і жінок за працю рівної цінності до всіх працівників». У статті 1 Конвенції МОП № 111 «Про дискримінацію в галузі праці та зайнятості» під дискримінацією у сфері праці розуміється «будь-яке розрізнення,

недопущення або перевага за різними ознаками, в тому числі й за ознакою статі, які призводять до знищення або порушення рівності можливостей у галузі праці та зайнятості» [10].

Наступною не менш важливою є Конвенція МОП № 122 про політику в галузі зайнятості, згідно із ч. 2 ст. 1 якої «Активна політика МОП має на меті забезпечувати, щоб була робота для всіх, хто готовий стати до роботи й шукає роботу; така робота була якомога продуктивнішою; була свобода вибору зайнятості й найширші можливості для кожного працівника здобути підготовку та використовувати свої навички й здібності для виконання роботи, до якої він придатний, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних поглядів, іноземного походження чи соціального походження» [11].

Також значимою для становлення гендерних відносин є Конвенція МОП № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками, відповідно до ст. 4 якої «Для встановлення дійсної рівності ставлення й можливостей для трудящих чоловіків і жінок уживаються всі заходи, що відповідають національним умовам і можливостям, для того щоб трудящі із сімейними обов'язками могли здійснювати своє право на вільний вибір роботи; брались до уваги їхні потреби щодо умов зайнятості й соціального забезпечення» [12]. Окрім того, згідно зі ст. 6, «уповноважені органи влади кожної країни вживають відповідних заходів для заохочення розвитку інформації та освіти, що сприяють ширшому розумінню громадськістю принципу рівного ставлення і рівних можливостей для трудящих чоловіків і жінок і проблем трудящих із сімейними обов'язками, а також для заохочення громадської думки, що сприяє вирішенню цих проблем».

Важливу роль у становленні гендерної рівності відіграв також Європейський Союз. Так, міжнародні документи ЄС спрямовані на забезпечення гендерної рівності в суспільних відносинах, у тому числі трудових як одного з своїх фундаментальних завдань. Також увагу приділено питанням дискримінації, точніше її запобіганню; забезпеченню рівноправ'я чоловіків і жінок у всіх сферах, у тому числі в області працевлаштування, роботи та винагороди за працю. Зокрема, основними документи, які зафіксували в собі принцип гендерної рівності є Договір про заснування ЄС (1957), Хартія основних прав Європейського Союзу (2000), Європейська соціальна хартія (переглянута) (1999) Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки та ін.

Так, у ст. 3 Договору про заснування ЄС вказані стандарти рівності чоловіків і жінок: це рівність чоловіків і жінок щодо можливостей на ринку праці (у питаннях зайнятості та професій-

ної діяльності) та поводження з ними на роботі і принцип рівної оплати для чоловіків і жінок за рівну або рівноцінну працю [13].

Відповідно до статей 21, 23 Хартії основних прав Європейського Союзу забороняється дискримінація будь-якого виду, в тому числі, по ознакам статі. Рівноправ'я чоловіків і жінок має бути забезпечено в усіх областях, в тому числі в області працевлаштування, роботи та винагороди за працю [14].

Згідно із п. 20 ст. 1 Європейської соціальної хартії (переглянута) «усі працівники мають право на рівні можливості та рівне ставлення до них у вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі». Окрім того, згідно із п. 3 ст. 4 «з метою забезпечення ефективного здійснення права на справедливий винагороду Сторони зобов'язуються визнати право працюючих чоловіків і жінок на рівну винагороду за працю рівної цінності» Також стаття 27 Хартії спрямована на соціальний захист працівників із сімейними обов'язками з метою надання їм можливості виконувати свої трудові функції на рівні з іншими працівниками. Зокрема, у даній нормі встановлені чіткі обов'язки, які повинні виконувати держави-учасниці для досягнення цієї мети [15].

Досить важливим документом у сфері забезпечення гендерної рівності є Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки [16], яка розпочинається такими словами: «Досягнення гендерної рівності є ключовим елементом у реалізації місії Ради Європи, суть якої – захищати права людини, підтримувати демократію та забезпечувати принцип верховенства права». У Стратегії визнається важливість подолання наявних гендерних розривів у зайнятості, оплаті праці, бідності, пенсійному забезпеченні та незбалансованому розподілі обов'язків по дому та догляду між жінками та чоловіками, які є основними чинниками економічної незалежності жінок, що є передумовою для забезпечення гендерної рівності та рівноправності в суспільних відносинах.

Висновки. Підводячи підсумок зазначимо, що всі вищезазначені міжнародні організації відіграли в сукупності кожен свою важливу роль у становленні загальних норм міжнародного права щодо забезпечення гендерної рівності як взагалі, так і у трудових відносинах зокрема. Саме норми їх документів і містять у собі міжнародно-правові стандарти, які регулюють питання забезпечення гендерної рівності, та є прикладом належної реалізації та захисту трудових прав жінок і чоловіків, а також для держав показником ефективних методів реалізації цих правових норм. Зокрема, міжнародно-правові документи дають змогу зрозуміти суть, зміст, структуру та важливість гендерної рівно-

сті як ключової складової прав людини, умови сталого розвитку, миру та безпеки на планеті, та які необхідно наслідувати всім державам під час формування внутрішнього законодавства. Відтак Україна, ратифікувавши основні міжнародні документи стосовно забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок, визначила для себе забезпечення гендерної рівності як важливу складову подальшого розвитку та як один із пріоритетів державної політики. При цьому згідно ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України»; ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_010.
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 2.
3. Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Міжнародний пакт ООН про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
5. Декларація ООН про ліквідацію дискримінації щодо жінок від 07.11.1967. URL: https://docs.dtkr.ua/doc/995_386.
6. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
7. Цілі сталого розвитку 2016–2030. *United Nations in Ukraine*. URL: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.
8. Міжнародна організація праці. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2609-labour>.
9. Конвенція МОП № 100 про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності від 29.06.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002.
10. Конвенція МОП № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять від 25.06.1958. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text.
11. Конвенція МОП № 122 про політику в галузі зайнятості від 09.07.1964. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_062#Text.
12. Конвенція МОП № 156 про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками від 23.06.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_010#Text.
13. Договір про заснування Європейської Спільноти від 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text.
14. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
15. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 51. Ст. 2096.
16. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4#:~:text=СТРАТЕГІЧНІ%20ЦІЛІ,-35.&text=Основну%20увагу%20впродовж%2020>.

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.65>

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ: СПЕЦІАЛЬНА НАКОПИЧУВАНА ПРОГРАМА, ЛІЗИНГ, ІПОТЕКА

Карпова О.О.,*підполковник юстиції,**старший офіцер юридичної служби**Західного територіального управління**Національної гвардії України*

Карпова О.О. Теоретико-правові аспекти запровадження нових механізмів забезпечення житлом військовослужбовців, членів їх сімей: спеціальна накопичувальна програма, лізинг, іпотека.

Одним із важливих елементів національної безпеки та оборони країни є військовослужбовці. Соціальний, правовий захист та матеріальне забезпечення, сприятливі умови для реалізації їх конституційних прав є пріоритетними завданнями для держави.

Забезпечення військовослужбовців житловим приміщенням є одним із ключових аспектів соціального захисту. Стан забезпечення військовослужбовців житлом не лише відображає ставлення суспільства до своїх захисників, а й має важливе стратегічне значення для забезпечення бойової готовності та морально-психологічного клімату у Збройних Силах України, Національній гвардії України та інших силах оборони.

На законодавчому та організаційному рівнях система забезпечення житлом військовослужбовців в Україні залишається неефективною та такою, що містить значні корупційні ризики. Кардинальних змін потребують джерела чинного законодавства, які упорядковують право військових на житло.

Радянське законодавство становить основу чинного житлового законодавства, є застарілим і не відповідає наявним ні політичним, ні соціально-економічним умовам, і потребує кардинальних змін. Всебічний аналіз різних періодів розвитку вітчизняного житлового законодавства надає можливість визначити ті обставини та причини, які дадуть змогу усунути недоліки правового регулювання житлових відносин та віднайти шляхи вдосконалення сучасного житлового законодавства шляхом запровадження нових механізмів житлового забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей.

У зв'язку з цим, важливо здійснити дослідження обставин і чинників, що впливають на правові аспекти впровадження нових алгоритмів забезпечення житлом військовослужбовців.

Такий аналіз дозволить розкрити проблеми і недоліки запровадження нових механізмів забезпечення житлом зазначеної категорії осіб та визначити шляхи їх подальшого розвитку.

Розглянуто питання реалізації програми доступної іпотеки «ЄОселя» для військовослужбовців. Здійснено аналіз іпотечного житлового кредитування, що полягає в наданні довгострокового банківського кредиту на придбання чи будівництво житлової нерухомості, де заставою є нерухоме майно. Вивчено вимоги до кандидатів на отримання пільгового іпотечного кредиту. Досліджено проблемні питання що виникають в процесі реалізації іпотеки.

Ключові слова: забезпечення житлом військовослужбовців, іпотека, нерухоме майно, банківський кредит, позичальник, кредитний договір.

Karpova O.O. Theoretical and legal aspects of introducing new mechanisms for providing housing to military personnel and their families: special savings program, leasing, mortgage.

One of the key elements of national security and defense of the state in the state is the military personnel. Social and legal protection, material support, and favorable conditions for the realization of their constitutional rights are priority tasks for the state.

Providing housing for military personnel is one of the key aspects of social protection. The state of housing provision for military personnel not only reflects society's attitude toward its defenders but also holds strategic importance for ensuring combat readiness and the moral-psychological climate within the Armed Forces of Ukraine, the National Guard of Ukraine, and other defense forces.

At the legislative and organizational levels, the system of housing provision for military personnel in Ukraine remains ineffective and contains significant corruption risks. The sources of current legislation regulating the right of

military personnel in Ukraine remains ineffective and contains significant corruption risks. The sources of corruption risks. The sources of current legislation regulating the right of military personnel to housing require radical changes.

Soviet legislation forms the current housing laws, is outdated, and does not correspond to the present political or socio-economic conditions requiring radical changes. A comprehensive analysis of various periods in the development of domestic housing legislation provides an opportunity to identify the circumstances and reasons that will help eliminate the shortcomings in the legal regulation of housing relations and find ways to improve modern housing relations and find ways to improve modern housing legislation by introducing new mechanisms for housing legislation by introducing new mechanisms for housing provisions for housing provision for military personnel and their families.

In this regard, it is important to conduct research on the circumstances and factors that influence the legal aspects of implementing new algorithms for housing provision for military personnel. Such an analysis will reveal the problems and shortcomings in the implementation of new housing provision mechanisms for a significant category of individuals and identify ways for their further development.

The issue of implementing the «eOselya» affordable mortgage program for military personnel is considered. An analysis of mortgage housing loans has been conducted, focusing on the provision of long-term bank loans for the purchase or construction of residential real estate, where the collateral is the property itself. The requirements for candidates to obtain a preferential mortgage loan have been studied. Problematic issues arising in the process of mortgage implementation have been explored.

Key words: housing provision for military personnel, mortgage, real estate, bank loan, borrower, loan agreement.

Постановка проблеми: Минулого року Уряд започаткував реалізацію програми доступної іпотеки «єОселя». Основна суть іпотечно-го житлового кредитування полягає в наданні довгострокового банківського кредиту на придбання чи будівництво житлової нерухомості, де заставою є нерухоме майно. Процентна ставка за таким типом кредитування є найменшою в порівнянні з іншими видами кредитів. На даний час іпотечний кредит під 3% річних зможуть отримати військовослужбовці Збройних Сил за контрактом, СБУ, Служби зовнішньої розвідки, Головного управління розвідки Міноборони, Національної гвардії, Держприкордонслужби, Управління державної охорони, Держспецзв'яз-

ку, Держтрансслужби, військові прокурори Офісу Генерального прокурора, особи рядового і начальницького складу ДСНС, співробітники Служби судової охорони, особи начальницького складу управління спеціальних операцій Національного антикорупційного бюро, поліцейські та члени їх сімей. Кредити, які видаються на пільгових умовах, повинні відповідати таким вимогам:

- процентна ставка для окремих категорій осіб становить 3 відсотки річних (для всіх інших осіб 7 відсотків).
- умовами кредитного договору може бути передбачено застосування штрафних санкцій за кредитом у разі невиконання або порушення позичальником умов кредитного договору та/або договору іпотеки;
- відповідно до порядку погашення кредиту та відсотків за ним ануїтет або погашення основного боргу здійснюється рівними частинами і нарахування процентів щомісяця;
- максимальний строк кредиту – 240 місяців (20 років);
- мінімальний перший (початковий) внесок сплачує позичальник у розмірі не менш як 20 відсотків вартості предмета іпотеки;
- розрахунок суми кредиту;
- комісії за надання та/або обслуговування кредиту сукупно за весь строк дії кредитного договору повинні становити не більш як 0,5 відсотка суми наданого кредиту.

Для отримання пільгового іпотечного кредиту кандидат має:

- бути громадянином України;
- досягнути 18 років на момент, коли підписує кредитний договір, але при цьому вік кандидата на дату повного виконання зобов'язань за кредитним договором не повинен перевищувати 70 років;
- самостійно та з членами його сім'ї (у разі, якщо вони виступають поручителями за кредитним договором) бути платоспроможними та мати можливість здійснювати платежі з погашення та обслуговування кредиту;
- у своїй власності та власності членів його сім'ї має бути менше ніж 52,5 кв. метра загальної площі житлової нерухомості для сім'ї з однієї особи (одинокі особа) та додатково 21 кв. метр – на кожного наступного члена сім'ї (не враховується нерухомість, що розташована в районі проведення воєнних (бойових) дій або на території, яка перебуває в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні);
- він та члени його сім'ї не мають діючих договорів, вже укладених за цими умовами пільгового кредитування;
- не належати до осіб, стосовно яких застосовано спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи відповідно до Закону України

«Про санкції», або відповідно до Закону України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)».

Наголошую, що предмет іпотеки має бути розташований на території України. Виняток становить нерухомість, яка розташована в районі проведення воєнних (бойових) дій або ж на території, яка є тимчасово окупована, оточена (блокована).

Важливо, що житло, яке є предметом іпотеки, обов'язково підлягає страхуванню позичальником від ризиків випадкового знищення або ж випадкового пошкодження на повну оціночну вартість. За бажанням позичальника предмет іпотеки може бути додатково застрахований від ризиків пошкодження житла внаслідок воєнних дій; при цьому страховий тариф за договором страхування предмета іпотеки не повинен перевищувати 0,25 відсотка на рік вартості предмета іпотеки, погодженої кредитором, а у разі страхування додаткових ризиків пошкодження житла внаслідок воєнних дій – 1 відсоток на рік вартості предмета іпотеки, погодженої кредитором. Крім цього, позичальник несе витрати пов'язані з оформленням права власності на житло (під час придбання), страхуванням предмета іпотеки, оцінкою вартості предмета іпотеки суб'єктом оціночної діяльності та послугами нотаріуса.

Отже, вищезазначені умови передбачають наявність у позичальника, враховуючи усі вище перелічені послуги не менше як **30 відсотків вартості предмета іпотеки, що є значною сумою**.

Сьогодні є два основних ризики, що пов'язані з іпотечним кредитуванням, і обидва є дуже високими.

Перший з них пов'язаний з самими позичальниками. Доходи населення після початку вторгнення значно знизилися. Багато з них втратили можливість сплачувати за раніше виданими кредитами. Портфелі проблемних заборгованостей в банках значно виросли. Суми початкових внесків можуть виявитись не по кишені багатьом військовослужбовцям.

Наприклад, вартість нового житла в Києві складає близько 1700 доларів за квадратний метр, відповідно, квартира площею 50 квадратних метрів коштує 85 тисяч доларів, що за нинішнім курсом – близько 3,5 мільйона гривень. Таким чином, початковий внесок за нею складе 1 мільйон 50 тисяч гривень. Чи багато знайдеться військових, здатних внести такі кошти?

Другий ризик пов'язаний з воєнними діями. Сьогодні практично кожен об'єкт в будь-якому регіоні країни може в будь-який момент бути зруйнований. Іноземні страхові компанії відмов-

ляються перестраховувати ризики, пов'язані з українською власністю.

У деяких випадках місцева влада компенсує позичальникам відсотки за кредитами. У серпні 2023 року в рамках «Оселі» запустили чотири регіональні програми: у Закарпатській, Миколаївській, Чернівецькій областях та в Кропивницькому. У кожному регіоні свої особливості. Закарпатська обласна військова адміністрація компенсує відсоткову ставку військовим Збройних сил України, які служать за контрактом. Миколаївська обласна військова адміністрація частково відшкодовує виплати за іпотекою військовим, які перебували в полоні. Чернівецька військова адміністрація компенсує частину відсоткової ставки за іпотечними кредитами військовим, силовикам, ветеранам війни, внутрішньо переміщеним особам. Кропивницька міська рада компенсує місцевим мешканцям виплату відсотків за кредитом під 3% річних.

У 2024 році подібну програму запустили у Львівській області. Там кадрові військовослужбовці, правоохоронці, ветерани війни та учасники бойових дій можуть отримати кредит на придбання житла під 0%. Ставку 3% компенсують коштом обласного бюджету. Ці умови доступні місцевим клієнтам Приватбанку та Ощадбанку.

Подібні двосторонні угоди Приватбанк підписав з Криворізькою міськрадою та Одеською військовою адміністрацією. У Кривому Розі 3% компенсуватимуть кадровим військовослужбовцям, правоохоронцям, медикам, вчителям, науковцям та науково-педагогічним працівникам. В Одесі – лише військовослужбовцям.

Висновки. Програма пільгового іпотечно-го кредитування «Оселі» користується високим рівнем попиту серед населення. Від початку дії програми кредити вже отримали 6 916 родин. У планах Уряду в 2024 році видати у 2025 році – 23 тисячі житлових кредитів на загальну суму 56,6 млрд грн. Задля цього Мінекономіки разом з «Укрфінжитлом» та банками-партнерами працюють над тим, щоб зробити програму «Оселі» максимально доступною для широкого кола громадян, розширивши можливості для кредитування об'єктів нерухомості. Відсьогодні, позичальники вже можуть купувати не тільки квартири в багатоквартирних будинках, а й приватні будинки або таунхауси.

Також була збільшена гранична норма надання кредиту за програмою «Оселі» при купівлі будинків. Нормативна площа житлового будинку, на придбання якого надається кредит, має становити для сім'ї з однієї особи (одинокі особа) не більш як 62,5 кв. метра загальної площі та додатково 21 кв. метр – на кожного наступного члена сім'ї. Тобто родина із трьох людей може отримати кредит на купівлю будинку площею до 104,5 кв. метрів.

Крім того, було приведено до реалій ринку граничну вартість квадратного метра у тому чи іншому населеному пункті. Так, зменшено граничну вартість житла для міст Київ, Дніпро, Львів, Одеса та Харків. Коефіцієнт відношення до опосередкованої вартості будівництва одного квадратного метра змінено з 2,5 до 2. В той же час, було збільшено з 1 до 1,75 коефіцієнт для населених пунктів, що мають населення менше 100 тисяч. Це підвищує соціальну спрямованість програми.

Потрібно розглядати альтернативні підходи забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житлом для постійного проживання, **найбільш ефективним з яких є запуск програми пільгового іпотечного кредитування**. Натомість за наявності того самого обсягу фінансування завдяки такій програмі можна забезпечити житлом в рази більшу кількість військовослужбовців та їхніх сімей. Крім ефективності з погляду витрати ресурсів, цей підхід ще й забезпечить впровадження принципу спільної відповідальності, коли пільгову іпотеку будуть брати насамперед ті військовослужбовці, які справді потребують житла.

Вирішення питання житлового забезпечення для осіб, які наразі перебувають у черзі (після припинення її поповнення), потребує комплексного підходу з метою забезпечення дотримання їхніх прав (пільгове кредитування, компенсації тощо).

Слід забезпечити поступовий відхід від політики будівництва та закупівлі житла до політики самостійного фінансування житлового питання військовослужбовцями (ветеранами військової служби) за підтримки держави та з інших джерел у межах законодавства.

Основними джерелами забезпечення постійним житлом мають бути:

грошова компенсація військовослужбовцям та членам їхніх сімей за належне для отримання жиле приміщення;

державні програми іпотечного кредитування;

державні програми з фінансового лізингу;

державні та інші не заборонені законодавством програми, зокрема кредитні;

нові механізми забезпечення житлом, зокрема за пайової участі військовослужбовців;

інші джерела незаборонені законодавством.

В питаннях службового житла необхідно відійти від практики його приватизації, оскільки це призводить до зменшення загальної площі фондів службового житла і є неефективним з огляду на витрати ресурсів держави.

Водночас необхідно провести загальний аудит фондів службового житла, що особливо актуально після початку повномасштабного вторгнення російської федерації у лютому 2022 року, внаслідок чого низка фондів була знищена чи зруйнована, а частина опинилась на тимчасово окупованих територіях.

Слід розробити та впровадити комплекс заходів, що сприятимуть вирішувати питання тимчасового житлового забезпечення для військовослужбовців через унормування, роз'яснення і підняття до ринкового рівня компенсації за вином житла.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Комплексна програма підтримки ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України та деяких інших категорій осіб. URL: https://city-adm.lviv.ua/lmrdownloads/2023/12/%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA_%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8.pdf.
2. Деякі питання забезпечення приватним акціонерним товариством «Українська фінансова житлова компанія»: постановою Кабінету Міністрів України від 02 серпня 2022 року № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2022-%D0%BF#Text>.
3. Уряд удосконалив механізм забезпечення житлом на умовах доступного іпотечного кредитування для ветеранів війни та членів загиблих Захисників. – Газета «Урядовий кур'єр» від 06 липня 2024 року.
4. Два роки «ЄОселі»: що змінилося в програмі та які нові умови пропонують українцям. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/10/3/720124>.

ПОНЯТТЯ І СУТЬ КАТЕГОРІЇ «ІНТЕРЕС» У ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Малєнко О.В.,

асистент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
e-mail: o.malenco@gmail.com

Малєнко О.В. Поняття та суть категорії «інтерес» у загальнотеоретичному аспекті.

У статті розкривається суть категорії «інтерес» у загальнотеоретичному розумінні. Зауважується, що в праві інтерес є рушійною силою будь-яких відносин та без наявного інтересу не можуть виникнути правовідносини, а зміна чи зникнення інтересу можуть стати причиною зміни чи припинення цих правовідносин.

Узагальнюються результати досліджень категорії інтерес у психології, соціології та економічній теорії. Вказується, що у соціології визначають інтерес як усвідомлення потреб людини, що виступає регулятором соціальної поведінки, у психології під інтересом розуміють певний психічний стан людини, натомість, у економічній теорії інтерес визнається не психологічним явищем, а - формою потреби в задоволенні матеріальних, об'єктивних потреб.

Констатується, що часто інтерес визначається через потребу. Розглядається співвідношення понять потреба та інтерес. Інтерес включає в себе не просто усвідомлення тієї чи іншої потреби, а й необхідність вибору суб'єктом своєї поведінки.

Досліджуються концепції природи інтересу, а саме, суб'єктивна концепція, об'єктивна концепція та концепція подвійної сутності природи інтересу. Згідно суб'єктивного розуміння інтересу, інтерес є наслідком психічного відношення особи до своїх потреб, а тому інтерес прирівнюється до мотивів поведінки суб'єкта, тобто є явищем, яке не може бути врегульовано правом. Відповідно до об'єктивної природи інтересу, останній визначається як об'єктивна необхідність людини в певних речах, цінностях чи умовах, важливих для її життя. В свою чергу, теорія єдності об'єктивного та суб'єктивного начал у природі інтересу полягає у тому, що з однієї сторони, існує об'єктивна потреба, яка не залежить від свідомості, а з іншої – ці об'єктивні зовнішні фактори суспільного життя проходячи через свідомість людини набувають форми інтересу.

Доводиться, що інтерес є діалектичним поєднанням об'єктивного та суб'єктивного начал.

Об'єктивність інтересу полягає у тому, що об'єктивно існують суб'єкт та його зовнішнє середовище, як й об'єктивно існує зв'язок суб'єкта із зовнішнім середовищем, а суб'єктивність інтересу полягає у тому, потреби мають індивідуальний характер, і в результаті усвідомлення суб'єктом потреби та прагнення її задовольнити суб'єкт приступає до здійснення діяльності відповідно до інтересу, який виник у нього.

Ключові слова: інтерес, законний інтерес, потреба, права, людина, суб'єкт.

Malienko O.V. The concept and essence of the category «interest» in a general theoretical aspect.

The article reveals the essence of the category «interest» in the general theoretical sense. It is noted that in law, interest is the driving force of any relationship, and without an existing interest, legal relations cannot arise, and a change or disappearance of interest can cause a change or termination of these legal relations.

The results of research in the category of interest in psychology, sociology and economic theory are summarized. It is indicated that in sociology, interest is defined as an awareness of human needs that acts as a regulator of social behavior, in psychology, interest is understood as a certain mental state of a person, on the other hand, in economic theory, interest is recognized not as a psychological phenomenon, but as a form of need to satisfy material, objective needs.

It is noted that interest is often determined by need. The relationship between the concepts of need and interest is considered. Interest includes not just the awareness of one or another need, but also the need for the subject to choose his behavior.

Concepts of the nature of interest are explored, namely, the subjective concept, the objective concept, and the dual essence concept of the nature of interest. According to the subjective understanding of interest, interest is a consequence of a person's mental attitude to his needs, and therefore interest is equated with the motives of the subject's behavior, that is, it is a phenomenon

that cannot be regulated by law. According to the objective nature of interest, the latter is defined as the objective necessity of a person in certain things, values or conditions important for his life. In turn, the theory of the unity of objective and subjective principles in the nature of interest is that, on the one hand, there is an objective need that does not depend on consciousness, and on the other hand, these objective external factors of social life passing through the human consciousness acquire the form of interest.

It is proved that interest is a dialectical combination of objective and subjective principles. The objectivity of interest consists in the fact that the subject and its external environment objectively exist, as well as the connection between the subject and the external environment objectively exists, and the subjectivity of interest consists in the fact that needs have an individual character, and as a result of the subject's awareness of the need and desire to satisfy it, the subject begins to carry out activities in accordance with the interest that arose in him.

Key words: interest, legitimate interest, need, rights, person, subject.

Постановка проблеми. Категорія інтересу є предметом дослідження багатьох наук, як от філософії, соціології, психології, економічної теорії, й звісно, правознавства. Кожна з цих наук вивчає феномен інтересу зі своєї позиції та через призму свого предмету та методу та намагається по своєму розкрити зміст та ознаки даної категорії. З огляду на те, що галузева специфіка інтересу, так чи інакше, опосередковується загальнонауковим підходом до означеної категорії, є очевидним і той факт, що неможливо досліджувати категорію інтересу у трудовому праві без врахування позицій різних галузевих наук.

Так як ні наука, ні законодавець не дають єдиної відповіді на питання, що таке «інтерес», «законний інтерес», відповідно, є за необхідне розібратися у самій сутності даної категорії. Відповідно, з метою пізнання природи та сутності інтересу у трудовому праві, варто розкривати даний феномен через поняття інтересу загалом, у загальнотеоретичному аспекті.

Стан опрацювання. Розробкою проблеми інтересу в праві займалися такі вчені, як С. Алексєєв, О. Вінник, І. Венедиктова, О. Чепис, О. Скакун та ін. У сучасній науці трудового права, категорії «інтерес» приділено недостатньо уваги. Разом із тим, вчені у свої працях зосереджували увагу на окремих аспектах дослідження даної категорії, зокрема: Н.Д. Гетьманцева досліджувала питання інтересу в правовому регулюванні трудових відносин, Л.О. Золотухін та Буряк В.Я. – правовий механізм захисту та

законних інтересів працівників, О.О. Коваленко – питання балансу інтересів сторін в умовах побудови новітнього Трудового кодексу України. Водночас, для того, щоб розкрити суть категорії «інтерес» з позиції трудового права, необхідно дослідити правову природу та суть даної категорії у загальнотеоретичному аспекті, а також розкрити співвідношення цієї категорії з іншими категоріями.

Метою статті є дослідження поняття і суті категорії «інтерес» у загальнотеоретичному розумінні.

Виклад основного матеріалу. Інтерес є рушійною силою діяльності людей, адже зацікавлена у чомусь людина за певних умов діє саме у потрібному напрямку. Інтерес в праві, в тому числі і в трудовому, є рушійною силою будь-яких відносин. Так, без наявного інтересу не можуть виникнути трудові правовідносини, а зміна чи зникнення інтересу можуть стати причиною зміни чи припинення цих правовідносин.

В правовій доктрині дискусія про правову природу інтересу базується на вивченні процесів його виникнення, реалізації, охорони та захисту.

Соціологи визначають інтерес [лат. interest – мати важливе значення] як усвідомлення потреб людини й при цьому, підкреслюють, що інтерес має об'єктивно-суб'єктивну природу і разом із потребами становить основу ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу та виступає одним із регуляторів соціальної поведінки [1, с. 129].

Економісти розглядають економічний інтерес як категорію, яка відображає об'єктивно зумовлені матеріальні потреби людей [2, с. 151]. Зокрема, вони вказують, що економічний інтерес – це реальний, зумовлений відносинами власності та принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій щодо задоволення динамічних систем індивідуальних потреб. Інтерес виникає, коли задоволення потреби усвідомлюється як конкретна мета (максимізація прибутку, привласнення товару, користування або володіння певним товаром тощо) [3, с. 33].

Вчені-психологи під інтересом розуміють форму прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності й цим сприяє орієнтуванню, ознайомленню з новими фактами, – кращому відображенню дійсності [4, с. 183]. Водночас, дослідники цієї сфери вказують на те, що основою для виникнення інтересу є потреба [5, с. 300].

Як бачимо, досить часто інтерес визначається через потребу.

В загальному розумінні потреба – це необхідність у комусь чи у чомусь. В науці потребу визначають як ідеальний внутрішній мотив людини, що спонукає її до економічної діяльності

з метою забезпечення власного добробуту та добробуту членів сім'ї [6, с. 17]. Таким чином, саме потреби суб'єкта є вихідним спонуканням до діяльності.

Одні вчені не вбачають різниці між потребами та інтересами, ототожнюючи ці поняття. Інші вчені пов'язують ці дві категорії таким чином, що інтерес заснований на потребі [7, с. 140], або, що інтерес є похідним від потреби [8, с. 13-14]. Наприклад, В. Муляр вказує на те, що потреби як спонукальна сила активності особистості впливають на неї не прямо, а опосередковано, через призму інтересів [7, с. 140]. Водночас, В.Ф. Сіренко вважає, що потреба і інтерес мають одну підставу, але потреба виступає як життєво необхідна функція суб'єкта, а інтерес включає в себе дану необхідність не безпосередньо, а як необхідність задоволення потреби суб'єкта [9, с. 27].

В свою чергу, І. Венедіктова вказує на спільне та відмінне між потребою та інтересом. Якщо потреби обумовлюються матеріальними та духовними продуктами, то інтереси визначаються місцем соціального суб'єкта в системі економічних відносин. Це породжує і відмінність їх функцій. Потреби виступають як джерело активності та внутрішньої спонукальної сили діяльності. Функція інтересів полягає у визначеності на пряму та характеру зміни об'єктивного світу. Функція потреб – у цілеспрямованості інтересів. Потреби характеризують людину з точки зору її нужди, а інтереси становлять зміст її волі. А звідси автор робить висновок про те, що інтереси містять у собі не лише потреби, а й шляхи їх задоволення [10, с. 131].

В контексті наведеного співвідношення категорій «потреба» та «інтерес», варто звернути увагу на соціальний характер останньої. Інтерес має суспільний, соціальний характер. Так, лише щодо людини говорять про існування інтересу, а щодо інших живих істот говорять про потреби. Дійсно, так як людина є соціальною істотою, то саме людині притаманні інтереси. Більше того, задля задоволення своїх потреб людина використовує працю, яка, в свою чергу, характеризується соціальною організацією. Такої ж думки й В.Ф. Сіренко, який вважає, що тільки у людському суспільстві може існувати інтерес, адже тварини не усвідомлюють відношення між ними [9, с. 30].

На нашу думку, інтереси виникають на підставі: а) усвідомлення індивідами своїх потреб, б) взаємовідносин таких індивідів у суспільстві. Адже, усвідомлення потреби носить соціальний характер і властиве саме людині, як істоті раціональній. Саме інтерес відображає практичне ставлення людини до умов свого існування та розвитку, й далі спрямовує поведінку людини на обрання чи створення умов для задоволення своїх потреб.

Водночас, погоджуючись із тим, що основою інтересу, безперечно, є потреба, вважаємо, що інтерес – це не просто усвідомлена соціальним суб'єктом потреба. Адже, усвідомлення якогось явища не може перетворити це явище на інше явище. Усвідомлена та осмислена суб'єктом потреба залишається саме потребою. В свою чергу об'єктивність потреби означає, що така потреба має необхідний характер. Тобто, інтерес включає в себе не просто усвідомлення тієї чи іншої потреби, а й необхідність вибору суб'єктом своєї поведінки. А звідси, «інтерес» слід розглядати через потребу та необхідність. Таким чином, потреба є основою інтересу, а інтерес є засобом її задоволення.

Разом із тим, у науковій літературі є дискусійним питання про те, якою є категорія інтересу: суб'єктивною, об'єктивною або має подвійну сутність. Так, виокремлюють такі концепції природи інтересу: а) інтерес є виключно суб'єктивним явищем, б) інтерес є об'єктивним явищем, в) інтерес – це єдність об'єктивного та суб'єктивного. Окрім цього, деякі вчені виокремлюють й концепцію, згідно якої визнаються існуючими два ряди інтересів – об'єктивні й суб'єктивні як принципово різні і не зводяться один до одного [11, с. 57].

Так, суб'єктивне розуміння інтересу є характерним для послідовників психологічної школи права. Інтерес розглядається суто як суб'єктивний феномен, а звідси, якщо суб'єкт не усвідомлює інтерес, то немає підстав говорити про сам інтерес. Більше того, вказується, що поза свідомістю суб'єкта, яким є особа, колектив чи суспільство, не може бути інтересу [11, с. 57]. Разом із тим, прихильники цієї теорії інтересу вважають, що інтерес у праві не є самостійним об'єктом реалізації та охорони, адже безпосередньо інтерес не може бути реалізовано, а єдиним можливим способом його реалізації є реалізація через суб'єктивні права та обов'язки, де інтереси є тільки психологічним спонукальним фактором діяльності людей, який не піддається правовому регулюванню. А звідси, так як інтерес є наслідком психічного відношення особи до своїх потреб, то інтерес прирівнюється до мотивів поведінки суб'єкта, тобто є явищем, яке не може бути врегульовано правом. А тому, розглядаючи інтерес як суб'єктивне явище, дослідники взагалі не вважають необхідним включати його у сферу правової регламентації [11, с. 57].

В свою чергу, прихильники об'єктивної природи інтересу вказують на існування інтересу поза людською волею, вважаючи, що зміст інтересу не змінюється в залежності від того, чи думає суб'єкт про свій інтерес, а сам інтерес є реальною причиною дій індивідів та соціальних груп [12, с. 52]. Так як на формування інтересів впливають саме об'єктивні обставини, тобто

матеріальні умови життя суб'єкта та його становища у системі суспільних явищ, то такі соціальні інтереси є об'єктивними. А звідси, інтерес визначається як об'єктивна необхідність людини в певних речах, цінностях чи умовах, важливих для її життя, тобто є об'єктивною потребою суб'єкта в економічному, політичному чи культурному розумінні [13, с. 30].

В рамках даного підходу вчені роблять акцент на інтересах, які закріплені в законодавстві. Адже, саме в такому випадку інтерес може стати об'єктом правової охорони та бути включеним в сферу правового регулювання. Більше того, аналіз законодавства України свідчить про те, що правові норми містять конструкцію «права та законні інтереси». Тобто, соціальні інтереси, які не суперечать загальним засадам права, визнаються законними, тобто такими, що спираються на закон та підлягають охороні держави. Це підтверджує ту обставину, що законодавство використовує інтерес як об'єктивне явище.

Утім, така теорія має певні слабкі місця. Адже, наявність закріплених законодавцем типових потреб, які можуть складати інтерес та визнані останнім законними, не виключає появи у суб'єкта інших, характерних лише для нього, потреб та, як наслідок, інтересів. Й, на нашу думку, відсутність закріплених в законі таких інтересів, які виникли з індивідуальних потреб, не призводить до відсутності захисту таких інтересів.

Дослідники, які критикують об'єктивне трактування інтересу, вказують на наступне: якщо суб'єкту невідомий його інтерес і суб'єкт не усвідомлює такий об'єктивно даний йому інтерес, тоді суб'єкт може діяти всупереч цьому інтересу. Без пізнання суб'єкт й не буде знати свого інтересу. Однак, це не означає, що людина взагалі не залежить від умов буття, адже вона як реалізує об'єктивні соціальні інтереси, так й формує нові. Таким чином, інтерес виступає результатом взаємодії соціального суб'єкта з об'єктами зі сфери його буття [11, с. 60]. А відтак, об'єктивна теорія інтересу у праві не може дати відповіді на деякі питання щодо природи інтересу.

Чимала кількість дослідників підтримує теорію змішаної природи інтересу, тобто розглядають інтерес як об'єктивно-суб'єктивну категорію. На їхню думку, інтерес є єдністю об'єктивного та суб'єктивного начал, яка полягає у тому, що з однієї сторони, існує об'єктивна потреба, яка не залежить від свідомості, а з іншої – ці об'єктивні зовнішні фактори суспільного життя проходячи через свідомість людини набувають форми інтересу. Щодо даного підходу до розуміння категорії інтерес, О.І. Чепис вказує, що таке діалектичне розуміння інтересу дає можливість вірно зрозуміти деякі аспекти прояву

інтересу в діяльності суб'єкта, однак формально-логічний метод пізнання виключає подвійне визначення наукового поняття [14, с. 202]. Утім, так як діяльність людини поєднує в собі об'єктивні умови буття та людські якості людини, групи людей, суспільства, то цілком логічним видається використовувати діалектичний метод пізнання категорії інтерес.

З огляду на наведені положення, на нашу думку, розуміння інтересу як єдності об'єктивного та суб'єктивного факторів має вагоме практичне значення. Вважаємо, що в основі виникнення інтересу у суб'єкта лежить суб'єктивна оцінка об'єктивних умов його існування, яка породжує в ньому відчуття нестачі певного соціального блага, яке може бути ним отримано чи досягнуто шляхом суспільної взаємодії, що й визначає подальшу поведінку суб'єкта щодо такого набуття. Одні й ті ж зовнішні умови у різних суб'єктів породжують різне відношення до необхідності набуття об'єкта потреби. Наприклад, один й той самий рівень щомісячного доходу змусить одного суб'єкта шукати більш високооплачувану роботу, а іншого – буде влаштовувати, що свідчить про різні потреби, які формуються походженням, вихованням, освітою, самооцінкою, наявним та бажаним положенням у суспільстві та іншими факторами об'єктивного та суб'єктивного характеру, які й сформували такі потреби. Отже, об'єктивність інтересу полягає у тому, що об'єктивно існують суб'єкт та його зовнішнє середовище, як й об'єктивно існує зв'язок суб'єкта із зовнішнім середовищем, в межах якого суб'єкт здійснює свою діяльність. Суб'єктивність інтересу полягає у тому, потреби мають індивідуальний характер, і в результаті усвідомлення суб'єктом потреби та прагнення її задовольнити суб'єкт приступає до здійснення діяльності відповідно до інтересу, який виник у нього. Тобто, інтерес змістовно виникає в момент усвідомлення суб'єктом прагнення задовольнити потребу та вибору своєї поведінки задля її задоволення.

Висновки. Таким чином, інтерес в праві є чинником, який обумовлює виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Інтерес – це усвідомлене ставлення суб'єкта до об'єкта своєї потреби, яке виражається у спрямованості суб'єкта досягнути конкретне соціальне благо шляхом діяльності у суспільних відносинах. А звідси, змістом інтересу є потреба соціального характеру, об'єктом інтересу є певне соціальне благо, а суспільні відносини є формою існування інтересу. Інтерес є діалектичним поєднанням об'єктивного та суб'єктивного начал, а саме – поєднанням об'єктивних життєвих обставин та суб'єктивного цілеспрямованого прагнення задовольнити потребу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соціологія: словник термінів і понять. К. : Кондор, 2006. 372 с.
2. Тлумачний словник економіста. К. : Центр учбової літератури, 2009. 264 с.
3. Панкова І. Економічні інтереси в стимулюванні розвитку регіонів України: проблеми та механізми регулювання. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету*. Серія: Економічні науки. 2019. Вип. 55. С. 31–40.
4. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
5. Івашев Є. Антропологія як підґрунтя аксіології права: людські потреби – інтереси – цінності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 61. С. 298–305.
6. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 3. К. : Академія, 2002. 952 с.
7. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) : [Монографія]. Житомир: ЖІТІ, 1997. 214 с.
8. Коноваленко Н.В. Потреби та інтереси громадянина України як складова державотворчих процесів сучасного суспільства. Дис... канд. філос. наук: 09.00.03. АПН України, Інститут вищої освіти. К., 2007. 218 с.
9. Сіренко В.Ф. Інтереси і влада: [Монографія]. К. : Оріяни, 2006. 536 с.
10. Венедіктова І. Методологічні підходи до співвідношення понять «інтерес» і «потреба» при визначенні юридичної категорії охоронюваний законом інтерес». *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3. С. 129–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2011_3_12.
11. Чепис О.І. Об'єктивне та суб'єктивне в категорії «інтерес». Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 66. С. 56–65.
12. Сивий Р.Б. Приватне (цивільне) право в системі права України: Монографія. Київ: КВІЦ. 2006. 214 с.
13. Сіренко В.Ф. Інтереси і влада: монографія. К.: Оріяни, 2006. 536 с.
14. Чепис О.І. Інтерес як правова категорія: сутність та роль у правовому регулюванні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Випуск 8. 2007. С. 202–205.

УДК 349.227

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.67>

АКТУАЛЬНІ ЗМІНИ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Міщук І.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
та галузевих дисциплін**Навчально-наукового інституту права,
Національний університет водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-1491-161X***Киричук Б.С.,***здобувач вищої освіти 5-ого року навчання
Навчально-наукового інституту права,
Національний університет водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-0898-0504*

Міщук І.В., Киричук Б.С. Актуальні зміни трудового законодавства України в умовах правового режиму воєнного стану.

У статті наведено результати наукових досліджень щодо комплексного аналізу механізму забезпечення права на працю в умовах дії правового режиму воєнного стану. Досліджено окремі найважливіші аспекти організації трудових відносин з врахуванням сучасних умов право- й державотворення України й змін в трудовому законодавстві, які мали місце станом на 25.10.2024.

Встановлено, що 15.03.2022 Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який було закріплено ключові моменти в зміні особливостей укладення і розірвання трудового договору в умовах воєнного стану, особливостей переведення та зміни істотних умов праці в умовах воєнного часу, особливостей встановлення та обліку часу роботи та часу відпочинку, особливостей обміну документами, організації кадрового діловодства та архівного зберігання кадрових документів у роботодавця, а також стосовно ряду інших не менш важливих питань. Зазначено, що вищезгаданий Закон України визначає не лише особливості організації трудових відносин працівників усіх підприємств, установ, організацій в Україні незалежно від форми власності, виду діяльності і галузевої належності, але й особливості проходження державної служби й служби в органах місцевого самоврядування.

Під час проведення наукового дослідження авторами статті звернено увагу на пробле-

ми процесуального характеру, які, ймовірно, виникнуть у практичній діяльності працівників та їхніх роботодавців. Зокрема, наголошено на тому, що укладення трудового договору в усній формі, а також впровадження механізму повідомлення про зміну істотних умов праці безпосередньо перед їх застосуванням може призвести до зловживань зі сторони роботодавця і, закономірно, збільшення кількості трудових спорів.

Авторами статті також розглянуто такі питання ведення трудової політики під час воєнного стану, як актуальні форми організації роботи працівників (традиційний очний, дистанційний та надомний режим роботи), скасування заборони про невстановлення випробування для певних категорій осіб, а також можливості призупинення трудового договору й укладення договору з новими працівниками на тимчасовій основі (строкові трудові договори).

Ключові слова: трудове право України; правовий режим воєнного стану; трудові відносини; права роботодавців та працівників; укладання, розірвання і призупинення трудового договору; випробування; тривалість робочого часу.

Mishchuk I.V., Kyrychuk B.S. Current changes in labor legislation of Ukraine under the legal regime of martial law.

The article presents the results of scientific research on a comprehensive analysis of the mechanism of ensuring the right to work under the legal regime of martial law. The author investigates some of the most important aspects

of labor relations with due regard for the current conditions of law and state building in Ukraine and changes in labor legislation which took place as of 25.10.2024.

The article establishes that on 15.03.2022, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law of Ukraine 'On the Organisation of Labor Relations under Martial Law', which set out the key points in changing the peculiarities of concluding and terminating an employment contract under martial law, the peculiarities of transferring and changing essential working conditions under martial law. A study was conducted on the peculiarities of establishing and recording working hours and rest periods, peculiarities of document exchange, organization of personnel records and archival storage of personnel documents at the employer, as well as on a number of other equally important issues. It is noted that the aforementioned Law of Ukraine defines not only the peculiarities of organization of labor relations of employees of all enterprises, institutions, organizations in Ukraine, regardless of the form of ownership, type of activity and industry, but also the peculiarities of civil service and service in local self-government bodies.

In the course of their research, the authors of the article draw attention to the procedural issues, which are likely to arise in the practical activities of employees and their employers. In particular, it is noted that the conclusion of an employment agreement in writing, as well as the introduction of a mechanism for notifying changes in essential working conditions immediately before their application, may lead to abuse by the employer and, naturally, increase the number of labor disputes.

The authors of the article also consider such issues of labor policy during martial law as the current forms of organization of employees' work (traditional full-time, remote and home-based work), cancellation of the prohibition on non-institution of probation for certain categories of persons. The author also considers the possibility of suspending an employment contract and concluding an agreement with new employees on a temporary basis (fixed-term employment contracts).

Key words: labor law of Ukraine; legal regime of martial law; labor relations; rights of employers and employees; conclusion, termination and suspension of an employment contract; probation; working hours.

Постановка проблеми. Динамічні перетворення, які сьогодні можна спостерігати в політичному, соціальному й економічному житті нашої країни зумовлюють гостру необхідність у формуванні високоосвіченого громадянсько-

го суспільства, здатного забезпечити основоположні права й свободи, незважаючи на виклики правового режиму воєнного стану. Нова фаза військових дій в Україні, яка розпочалася 24.02.2022, продовжила збройну агресію Російської Федерації на теренах нашої держави та, безсумнівно, значно погіршила соціальне становище осіб, які були змушені покинути власні оселі в пошуках безпечного місця проживання. Закономірно, що сфера трудових відносин не стала винятком у розрізі такого питання. Так, станом на 1 квітня 2024 року Державна служба зайнятості офіційно зареєструвала 137 тисяч безробітних осіб, з них більшість (72,5%) – жінки у віці 35-40 років, які або були змушені змінити місце проживання, або втратили роботу через припинення діяльності підприємства, установи чи організації. Звичайно, – і з цим погоджуються представники Державної служби зайнятості – реальний показник безробіття в Україні далекий від офіційних статистичних даних. Це зумовлюється тим, що нині в Україні, ймовірно, проживає 2,8 млн працездатних людей, які не мають постійного місця роботи [1]. Водночас і ці дані – своєрідне досягнення, адже наприкінці 2022 року мовилося про майже 5 млн безробітних [4]. Водночас, парадоксальність ситуації, яка склалася сьогодні, розкривається в тому, що в трудовій сфері з'явився ще один виклик: незважаючи на високий рівень безробіття серед населення України, великим підприємствам, державним установам і представникам «малого» бізнесу не вистачає кваліфікованих робочих ресурсів, готових відновлювати економіку України. Тим часом сучасні суворі процесуальні правила бронювання змушують роботодавців все частіше вдаватися до «чорного працевлаштування людей». Ці та інші не менш важливі питання, пов'язані з організацією сфери зайнятості в Україні під час правового режиму воєнного стану, зумовлюють актуальність і значущість результатів проведеного нами дослідження.

Мета роботи – здійснення комплексного аналізу правових норм чинного трудового законодавства України, а також висвітлення ключових змін, які були прийняті вітчизняним законодавцем з моменту проголошення на всій території України правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. На сучасному етапі державотворення України права й свободи людини, механізми їх забезпечення, реалізації та захисту, зокрема у сфері зайнятості, продовжують бути одним із найактуальніших питань у розрізі вітчизняної юриспруденції. Теоретичну й практичну основу дослідження актуальних змін трудового законодавства України під час воєнного стану становлять праці таких вчених, як О. Валецької, А. Закачуріної, Я. Кра-

суліної, М. Наньєвої, О. Панькової, Н. Прокопчук, Я. Удодової, А. Селіванова, І. Софінської, А. Ткачук, І. Цирюлик та А. Шаповала.

Виклад основного матеріалу. Варто погодитися з позицією О. Панькової та Я. Красуліної про те, що об'єктивні виклики воєнного стану вплинули на всі без винятку сфери життя звичайного українця, зокрема й на сферу трудових відносин. Тимчасове обмеження базових соціально-економічних прав людини, беззаперечно, є цілком обґрунтованим і виваженим кроком в умовах мілітарного впливу, який не викликає заперечень. Водночас в істинно демократичній державі масштаби й тривалість обмеження таких прав повинні бути чітко обґрунтовані й тим самим відповідати принципу пропорційності [6, с. 129].

Спроби актуалізувати й систематизувати більшість ключових змін у трудовому законодавстві України були реалізовані законодавцем у межах Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022. Особливістю Закону є те, що він несе в собі комбінований правовий вплив, оскільки стосується не лише організації зайнятості в межах вітчизняних й іноземних підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, виду діяльності й галузевої належності, але й особливостей проходження в умовах воєнного стану державної служби й служби в органах місцевого самоврядування [8].

Важливо згадати, що трудовий договір – це угода між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а власне роботодавець зобов'язується виплачувати працівнику заробітну плату й забезпечувати належні умови праці, необхідні для виконання певного виду робіт і які передбачені законодавством про працю, колективним договором й угодою сторін (за ст. 21 Кодексу законів про працю України) [2]. За загальним правилом, трудовий договір укладається в письмовій формі, що чітко визначено ст. 24 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України). Також у зазначеній статті вказано основні випадки, коли дотримання письмової форми договору є обов'язковою вимогою (зокрема, при організованому наборі працівників, при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я, при укладенні контракту, при укладенні трудового договору про дистанційну роботу або про надомну роботу тощо) [2]. Водночас статтею 2 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 передбачено, що на період воєнного стану сторони (працівник і роботодавець) наділяються правом за власною згодою

визначати форму трудового договору, що дає підстави стверджувати, що договір може бути укладений не лише в традиційній письмовій формі, але й в усній. Ми підтримуємо позицію Н. Прокопчук про те, що швидкі зміни в трудовому законодавстві України й непередбачуваність розвитку соціально-економічної ситуації в державі об'єктивно вказують на необхідність укладення подібних договорів саме в письмовій формі, незважаючи на дозвіл, санкціонований законодавцем. Зокрема, рекомендується на період воєнного стану дотримуватися письмової форми договору при використанні спрощеного режиму регулювання трудових відносин, а також при укладенні договору з нефіксованим робочим часом [9, с. 225].

Крім того, важливо відзначити, що в період дії правового режиму воєнного стану норми ч. 3 ст. 32 КЗпП України та інших законів України в частині повідомлення працівника про зміну істотних умов праці не пізніше ніж за два місяці не застосовуються. Наразі роботодавець, окрім того, що не зобов'язаний дотримуватись загальноновизначених строків (попередження може бути здійснене безпосередньо перед зміною істотних умов праці), також може повідомити працівника про своє управлінське рішення в будь-який із доступних способів [8]. Ми погоджуємося з твердженням М. Наньєвої, що впровадження подібного механізму повідомлення про зміну істотних умов праці може призвести до зловживань зі сторони роботодавця і, закономірно, збільшення кількості трудових спорів [5, с. 236].

Також відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 роботодавець має право перевести працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором без його згоди (крім переведення на роботу в іншу місцевість, на території якої тривають активні бойові дії), якщо така робота не протипоказана працівникові за станом здоров'я і якщо йдеться лише про роботу для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій. У такому випадку оплата праці роботодавцем повинна бути забезпечена не нижче середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи [8]. Аналізуючи питання умов праці, також зазначимо, що починаючи з періоду, коли були введені карантинні обмеження, пов'язані зі стрімким поширенням COVID-19, усе ще особливо актуальними залишаються дистанційна та надомна форми організації роботи. Різниця між цими поняттями розкривається в тому, що дистанційний працівник забезпечує виконання трудових обов'язків у будь-якому місці за власним вибором, але при цьому повинен бути на постійному зв'язку з роботодавцем за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Натомість надомний праців-

ник виконує роботу за місцем проживання або в інших визначених ним місцях поза приміщеннями роботодавця, однак має закріплену за ним робочу зону й відповідні технічні засоби.

Ще одним із нововведень законодавця стало право роботодавця дозволяти встановлення випробування для всіх працівників, незважаючи на їхню належність до певної функціональної категорії. Нагадаємо, що відповідно до ч. 3 ст. 26 КЗпП України, випробування не встановлюється при прийнятті на роботу для осіб, які не досягли вісімнадцяти років, молодих робітників після закінчення професійних навчально-виховних закладів, осіб, звільнених у запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби осіб з інвалідністю тощо [2]. Нині за ч. 2 ст. 2 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 дана умова про обов'язковість невинищення випробування не застосовується [8].

Наступним не менш актуальним питанням в сучасних умовах право- й державотворення стало призупинення і розірвання трудового договору. Так, з метою спрощення регулювання трудових відносин на період воєнного стану законодавцем було введено нове поняття, якого немає в КЗпП України – призупинення дії трудового договору. Як зазначається в ч. 1 ст. 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022, призупинення дії трудового договору – це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором. Іншими словами, головною умовою для призупинення дії такого договору є абсолютна неможливість виконання працівником відповідної роботи, а також неможливість роботодавця надати роботу для виконання. Фактично, стаття визначає, що вчинення подібних юридичних дій не тягне за собою припинення трудових відносин, а також не тягне виконання інших обов'язків, передбачених трудовим договором. Ініціатором такого призупинення може стати як працівник, так і власне роботодавець. Водночас, як рекомендується в Міністерстві економіки України, з метою усунення правової невизначеності, яка стала доволі частим явищем в умовах воєнного стану, сторонам рекомендується повідомляти один одного про призупинення трудового договору завчасно в письмовому вигляді або принаймні в електронній формі з використанням сучасних технічних засобів комунікації. У наказі про призупинення договору обов'язково повинна бути вказана інформація про причини призупинення

дії трудового договору, деталізація обставин, за яких сторони не можуть виконувати професійні обов'язки, а також інформація про самих працівників, з якими призупиняються трудові відносини. Відшкодування заробітної плати, гарантійних і компенсаційних виплат працівникам за час вимушеного призупинення дії трудового договору в повному обсязі покладається на Російську Федерацію як державу, що здійснює збройну агресію проти України [3].

Також Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 визначено, що з метою оперативного заміщення тимчасово відсутнього працівника, а також для усунення кадрового дефіциту та браку робочої сили, у тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, що були змушені евакуюватися в більш безпечні регіони, через тимчасову втрату працездатності або через відсутність інформації про місцезнаходження працівника, роботодавець наділяється правом укладати з новоприбулими працівниками так звані строкові трудові договори на період заміщення тимчасово відсутньої особи [8].

Новелою трудового законодавства України також стала можливість роботодавця під час дії правового режиму воєнного стану розірвати трудовий договір з працівником не дотримуючись заборони вчиняти такі дії у період його тимчасової непрацездатності, а також у період перебування працівника у відпустці (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), що до 2022 року було нормативно встановлено статтею 43 КЗпП України. Також для звільнення за ініціативою роботодавця на період дії воєнного стану не потребується згода профспілкового органу (крім звільнення працівників, які обрані власне до профспілкових органів). Що ж стосується самого працівника, то за його ініціативою трудовий договір може бути розірваний у строк, зазначений у його заяві, якщо підприємство, установа, організація розташовані в районі ведення активних бойових дій і це безпосередньо загрожує життю і здоров'ю працівника [8].

До слова, 01.07.2022 до КЗпП України було внесено ряд змін, якими законодавець розширив підстави для звільнення працівника: крім «традиційних» пунктів про укладення угоди сторін, закінчення строку трудового договору, відмови від зміни істотних умов праці і набрання законної сили вироку суду про засудження працівника до позбавлення волі, було закріплено такі підстави, як смерть роботодавця чи працівника (фізичної особи) або набрання законної сили рішенням суду про визнання такої фізичної особи безвісно відсутньою чи про оголошення її померлою, відсутність працівника на роботі та

інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль. Додатковою підставою для звільнення також визнано неможливість забезпечення працівника роботою, визначеною умовами трудового договору, через знищення або відсутність виробничих, організаційних та технічних умов, а також через відсутність необхідних засобів виробництва, що було втрачено внаслідок активних бойових дій [2].

Сфера організації діловодства також зазнала змін внаслідок об'єктивних викликів правового режиму воєнного стану. Відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022, на період дії воєнного стану порядок організації діловодства з питань трудових відносин, оформлення і ведення трудових книжок та архівного зберігання відповідних документів у районах активних бойових дій визначається роботодавцем самостійно, за умови забезпечення ведення достовірного обліку виконуваної працівником роботи та обліку витрат на оплату праці. Також у період дії воєнного стану сторони трудового договору можуть домовитися про альтернативні способи створення, пересилання і зберігання наказів (розпоряджень) роботодавця, повідомлень та інших документів з питань трудових відносин та про будь-який інший доступний спосіб електронної комунікації, який обрано за згодою між роботодавцем та працівником [8].

Щодо змін, які відбулися у сфері робочого часу й часу відпочинку, законодавцем було передбачено збільшення нормальної тривалості робочого часу з 40 до 60 годин на тиждень. Водночас у липні 2022 року було внесено уточнення, за яким вищезгадана новела стосується саме працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури, зокрема в оборонній сфері [7]. Окрім загальної тривалості робочого часу, були збільшені й нормативи скороченої тривалості робочого часу до 50 годин. Для неповнолітніх тривалість робочого часу в період правового режиму воєнного стану не має перевищувати нормальну тривалість робочого часу для окремих категорій працівників – тобто або до 36 годин на тиждень у віці 16-18 років або до 24 годин на тиждень для працівників у віці від 14 до 16 років. Також на розсуд роботодавця дозволяється на період воєнного стану встановлювати шестиденний робочий тиждень без спеціального погодження цього рішення, зокрема без погодження з первинною профспілковою організацією [2].

Висновки. Таким чином, проведення комплексного аналізу об'єкта дослідження засвідчило, що під час дії правового режиму воєнного стану до трудового законодавства України законодавцем було введено ряд суттєвих змін, не притаманних трудовим відносинам мирного

часу. Не викликає заперечень той факт, що запровадження новел у трудовому законодавстві було викликане об'єктивними викликами мілітарного впливу збройної агресії проти України і головна їхня мета – забезпечення ефективного захисту прав та інтересів роботодавця і самого працівника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безробіття під час війни: вакансії є, однак бракує кваліфікованих трудових ресурсів. Львівський обласний центр зайнятості : веб-сайт. URL: <https://lviv.dcz.gov.ua/publikaciya/bezrobittya-pid-chas-viyny-vakansiyi-ye-pracyuvaty-nikomu> (дата звернення: 25.10.2024).
2. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50 (дата звернення: 25.10.2024).
3. Коментар Мінекономіки до Закону України від 15 березня 2022 р. № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». *Міністерство економіки України* : веб-сайт. URL: <http://surl.li/tbkesd> (дата звернення: 25.10.2024).
4. Мільйони українців втратили роботу через війну. *Економічна правда* : веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/12/8/694732> (дата звернення: 25.10.2024).
5. Наньєва М.І. Актуальні зміни трудового законодавства під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 235–238.
6. Панькова О.В., Красуліна Я.Г. Основні зміни в трудовому законодавстві України в умовах мілітарного впливу: контекст захищеності прав працюючих. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти*. 2023. Том 1. С. 128–135.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин : Закон України від 01 лип. 2022 р. № 2352-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 58. (дата звернення: 25.10.2024).
8. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15 бер. 2022 р. № 2136-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 31 (дата звернення: 25.10.2024).
9. Прокопчук Н.Р. Зміни в трудовому законодавстві під час воєнного стану. Особливості регулювання трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 224–227.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.68>

АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ТА СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЩОДО ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТА СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАЦІВНИКІВ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ У КРАЇНАХ ЄС: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Теличко О.А.,*кандидатка юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри права,**Державний університет економіки і технологій
ORCID: 0000-0003-2536-7442***Рекурн В.А.,***кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права,**Державний університет економіки і технологій
ORCID: 0000-0002-2636-9426*

Теличко О.А., Рекурн В.А. Аналіз законодавства та судової практики щодо правового статусу та соціальних гарантій працівників цифрових платформ у країнах ЄС: виклики та перспективи.

У сучасному світі швидкий розвиток цифрових технологій і гіг-економіки призвів до появи нових форм зайнятості, які суттєво змінюють традиційні трудові відносини. Економіка платформ, що базується на короткострокових контрактах і фрілансерській роботі, стала важливим елементом ринку праці, пропонуючи нові можливості для працівників, але, водночас, ставлячи перед ними численні виклики.

Правовий статус працівників платформ залишається невизначеним у багатьох країнах. Платформи часто класифікують своїх працівників як «незалежних підрядників», «економічно залежних незалежних працівників» або «самозайнятих осіб», що дозволяє їм уникати зобов'язань, пов'язаних із трудовим законодавством. Це призводить до правових прогалин, які ставлять під загрозу соціальний захист працівників цифрових платформ.

Різні підходи до правового статусу та соціальних гарантій працівників у різних країнах створюють додаткові складності у регуляції. Проблема правової класифікації працівників цифрових платформ залишається невирішеною, що впливає на їх трудові права та соціальне забезпечення. Автори розглядають виклики, які виникають у зв'язку з новими формами зайнятості, що витісняють традиційні трудові відносини. Основна увага приділяється правовій невизначеності статусу гіг-воркерів, їх соціальному захисту та відсутності єдиного підходу до регулювання цієї сфери в різних країнах ЄС.

Стаття аналізує законодавчі ініціативи та судову практику у Франції, Німеччині, Австрії та Іспанії, де правовий статус працівників платформ варіюється від найманих працівників до самозайнятих осіб. Особливу увагу приділено нещодавнім рішенням судів, які впливають на класифікацію працівників платформ та їхні соціальні права.

Дослідження виявляє суттєві розбіжності в національному законодавстві та судовій практиці різних країн ЄС, що свідчить про необхідність розробки єдиного європейського підходу до регулювання нових форм праці. Автори підкреслюють необхідність адаптації національного законодавства до нових реалій ринку праці, у світлі нової Директиви ЄС (The EU Platform Work Directive, 2024), яка має на меті забезпечити правильну класифікацію статусу зайнятості та захист прав гіг-воркерів.

Ключові слова: гіг-економіка, платформна зайнятість, працівники цифрових платформ, гіг-воркери, правовий статус, соціальні гарантії, ЄС.

Telichko O.A., Rekun V.A. Analysis of legislation and judicial practice regarding the legal status and social guarantees of employees of digital platforms in EU countries: challenges and perspectives.

In today's world, the rapid development of digital technologies and the gig economy has led to the emergence of new forms of employment that significantly change traditional labor relations. The platform economy, based on short-term contracts and freelance work, has become an important element of the labor market, offering new opportunities for workers, but at the same time presenting them with numerous challenges.

The legal status of platform workers remains uncertain in many countries. Platforms often classify their workers as «independent contractors», «economically dependent independent workers» or «self-employed», which allows them to avoid obligations related to labor laws. This leads to legal gaps that jeopardize the social protection of workers on digital platforms.

Different approaches to the legal status and social guarantees of workers in different countries create additional complexities in regulation. The issue of legal classification of digital platform workers remains unresolved, affecting their labor rights and social security. The authors consider the challenges that arise in connection with new forms of employment that displace traditional labor relations. The main attention is paid to the legal uncertainty of the status of gig workers, their social protection and the lack of a unified approach to the regulation of this sphere in different EU countries.

The article analyzes legislative initiatives and case law in France, Germany, Austria and Spain, where the legal status of platform workers varies from employed to self-employed. Particular attention is paid to recent court decisions that affect the classification of platform workers and their social rights.

The study reveals significant differences in the national legislation and judicial practice of different EU countries, which indicates the need to develop a unified European approach to the regulation of new forms of work. The authors emphasize the need to adapt national legislation to the new realities of the labor market, in light of the new EU Directive (Directive of the European Parliament and of the Council on improving working conditions in platform work), which aims to ensure the correct classification of employment status and the protection of the rights of gig workers.

Key words: gig economy, platform employment, employees of digital platforms, gig workers, legal status, social guarantees, EU.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток цифрових технологій та економіки платформ призвели до виникнення нових форм праці. Нові види зайнятості активно витісняють традиційні трудові відносини, ставлячи перед світовим суспільством і державами нові виклики, що вимагає переосмислення концептуальних положень як трудового права, так і права соціального забезпечення.

Завдяки бурхливому розвитку цифрових технологій та сучасній гіг-економіці виникла інноваційна категорія працівників – працівники цифрових платформ або гіг-воркери. Поява гіг-воркерів стала одним з найактуальніших питань на ринку праці в Європейському Союзі

тому що, разом із перевагами безпрецедентної гнучкості для працівників та економічної ефективності для економіки, така форма зайнятості породила низку викликів, пов'язаних із визначенням статусу, правами працівників та їх соціальним захистом (починаючи від проблем безпеки робочих місць, невизначеного доходу та низької оплати праці, ризиків звільнення, низьких винагород, ненадійних умов праці без соціального страхування та пенсії, закінчуючи необхідністю розробки нюансованої нормативної бази для забезпечення справедливого ставлення та захисту працівників цифрових платформ). Через особливий характер гіг-праці, її складно вписати в існуюче законодавство про зайнятість, а значна гнучкість у поєднанні з широкою географічною розпорошеністю працівників на цифрових платформах ускладнює дотримання чинного трудового законодавства. Через особливості гнучкої зайнятості більшість таких працівників не мають фіксованої винагороди та пільг, а їхні трудові права та інтереси різною мірою порушуються через відсутність відповідних гарантій на підприємствах-наймачах. Отже, основна проблема полягає у визначенні правового статусу працівників цифрових платформ, від чого, беззаперечно, залежать їхні соціальні гарантії та захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Актуальність вивчення феномена правового статусу працівників цифрових платформ відбито у численних наукових працях зарубіжних учених. Фахівці у галузі права: А. Bertolini, М. Borkert, F. Ferrari, Ch. Gerber, М. Graham, М. Gruber-Risak, I. Hjorth, М. Krzywdzinski, V. Lehdonvirta, J. Schor, S. Vallas та багато інших обговорюють проблемний юридичний статус працівників цифрових платформ, а також способи його інтеграції до системи трудових та соціальних гарантій. При цьому єдиного чи схожого підходу як у науковому співтоваристві, так і на міжнародному політичному рівні на даний момент не існує, що створює додаткові труднощі для регулювання сфери праці на цифровій платформі. Також проблема розмежування існуючих категорій зайнятості на цифровій платформі (платформний зайнятий, самозайнятий, найманий працівник) є предметом не лише наукового вивчення у низці країн, а й законодавчих та судових спорів.

Метою статті є аналіз існуючих тенденцій, викликів та перспектив щодо визначення правового статусу працівників цифрових платформ у країнах Європейського Союзу та розгляд різних підходів до регулювання їх соціальних гарантій та захисту.

Виклад основного матеріалу. Гіг-економіка, економіка платформ або економіка вільного заробітку, яка характеризується короткостроковими контрактами та фрілансерською

роботою – це новий тип трудових відносин, що базується на цифровій платформі, яка суттєво змінила традиційні моделі працевлаштування. У цьому новому типі економіки працівники більше не працюють у постійних трудових відносинах з компанією, а скоріше як незалежні особи з гнучкістю в організації конкретних завдань чи роботи у певний час [1, р. 112]. Серцем гіг-економіки є трикутна або «тріадна» конфігурація акторів, що складається з платформ, працівників і споживачів. Кожна «сторона» цього трикутника є істотною: споживачі створюють потреби в послугах, платформи забезпечують технологічну інфраструктуру, а працівники вкладають свою працю для виконання завдань [2, р. 222].

Ще кілька років тому короткострокові контракти або позаштатні роботи вважалися лише частиною гіг-економіки, але, наразі, її концепція має ширші наслідки, не обмежуючись лише короткостроковими контрактами на транспортування чи доставку їжі, а й охоплюючи усі професії в цифровому або віддаленому режимі роботи. S. Vallas та J. Schor вважають, що гіг-праця є частиною роботи на платформі, яка поділяється на чотири основні типи: 1) висококваліфіковані працівники та незалежні підприємники; 2) хмарні консультанти та фрілансери; 3) гіг-працівники (доставка їжі, роботи з ремонту та догляду); 4) повністю онлайн-завдання, які потребують невеликої підготовки та досвіду [3]. M. Graham, I. Hjorth та V. Lehdonvirta, у свою чергу, наголошують на тому, що будь-які види професій, від вигулювачів собак до IT/бізнес-консультантів і юристів, можуть бути найняті як гіг-працівники [4].

Отже, гіг-економіка демонструє перехід від традиційних структур зайнятості, пропонуючи людям свободу брати участь у короткостроковій, орієнтованій на певні завдання роботі в різних галузях. Завдяки цифровим платформам ця еволюція моделей праці переосмислила стосунки роботодавця-працівника, коли співробітники користуються автономією у виборі, коли, де та скільки працювати. Завдяки гнучкості усе більше людей віддають перевагу гіг-праці, яка відрізняється від традиційних трудових відносин та на якій працівники можуть працювати незалежно від робочого дозволу/візи чи географічного розташування, завдяки меншій дискримінації (релігійної, етнічної приналежності чи наявності у людини інвалідності) і меншій професійній сегрегації. Загалом це дає більше можливостей для заробітку та зберігає баланс між роботою та особистим життям [4]. У свою чергу, роботодавці можуть отримати вигоду, отримавши доступ до кваліфікованих кадрів і найнявши людей за менші гроші, оскільки їм не потрібно забезпечувати їх навчанням чи необхідним обладнанням.

Проте негативною стороною такої праці є те, що трудові відносини, засновані на цифрових платформах, все ще розмиті та складні, – низька оплата, невизначений дохід, ризик звільнення, ненадійні умови праці без соціального страхування та пенсії [5, р. 588]. Але, у першу чергу, правова невизначеність стосується класифікації працівників цифрових платформ, а саме статусу їх зайнятості. Цифрові платформи, зазвичай, намагаються уникати класифікації своїх працівників як «найманих працівників» з точки зору трудової термінології та визначають їх як «незалежних підприємців» або «самозайнятих осіб», що має значні наслідки для трудових прав, податкових зобов'язань і соціальних гарантій [6, р. 569].

Більшість країн Європейського Союзу ведуть активну роботу у сфері розробки спеціальних правових норм, що сприяють регулюванню платформної економіки та закріпленню правового статусу працівника цифрових платформ. Однак, існує ціла низка не вирішених питань, які ускладнені наступними факторами: відносна нечіткість терміну «працівник цифрової платформи»; відмінність трудового законодавства різних країн всередині ЄС; відсутність єдиного підходу до регулювання цифрової економіки та правового статусу працівників. Існуюче трудове законодавство не завжди охоплює нові форми зайнятості, що призводить до правових прогалин та нестачі захисту для працівників платформ. Також нерідко трудові відносини «маскуються» під самозайнятість, аби обійти регулювання праці та соціального забезпечення чи податкові зобов'язання, які можуть бути покладені виключно на роботодавців, що сприяє виникненню неформальної зайнятості, а у ряді випадків – і перенесенні відносин із правового поля до неформального сектору економіки.

Різні країни ЄС в даний час неоднаково підходять до визначення правового статусу осіб, які працюють за допомогою платформ, регулювання їх зайнятості та соціальних гарантій, що вимагає більш детального розгляду існуючих практик. Також, через відсутність адекватного специфіці платформної економіки законодавства, суперечності, що виникають між зайнятими і платформами, стають предметом судових справ.

Франція. Початкова законодавча база в основному базувалася на Трудовому кодексі, який не передбачав конкретних положень для працівників цифрових платформ. Ця відсутність конкретності призвела до різного тлумачення прав і обов'язків сторін, створюючи тим самим правову невизначеність.

Закон від 8 серпня 2016 року (відомий як «закон Ель-Хомрі») ввів положення до Трудового кодексу [7] для «працівників, які використо-

вують платформу електронного підключення». Згідно ст. L7341-1: «Працівники, які використовують електронну контактну платформу – це самозайняті, що використовують для здійснення своєї професійної діяльності одну або кілька електронних контактних платформ». Також Закон передбачає, що положення, викладені в Розділі IV закону, застосовуються до самозайнятих працівників, які тепер можуть користуватися певними правами, які зазвичай зберігаються для працівників, які мають статус найманих працівників. Таким чином, коли «платформа визначає характеристики наданої послуги або проданого товару та встановлює його ціну, вона несе соціальну відповідальність перед відповідними працівниками». Але надані права є мінімальними: право на доступ до безперервного професійного навчання, право на підтвердження набутого досвіду, право створювати профспілки, право на страйки та право на колективні дії на захист своїх інтересів (колективні права) [8].

Отже, згідно із Законом Ель-Хомрі, платформа несе «соціальну відповідальність» перед самозайнятим працівником платформи «за умови, що саме платформа визначає порядок надання послуг та встановлює ціну послуги чи наданих товарів». Передбачається, що платформи самі встановлюють та дотримуються умов надання послуг без державного нагляду чи юридичних санкцій.

Серед останніх ініціатив Франції щодо посилення соціального діалогу у світі цифрових платформ – наказ № 2021-484 від 21 квітня 2021 року, який дозволяє самозайнятим працівникам на певних платформах (зокрема, водіям VTC і кур'єрам) призначати своїх представників з 2022 року на національних виборах. Він також створив Управління соціальних відносин платформ зайнятості (ARPE), державну установу, відповідальну за регулювання соціальних відносин між платформами та незалежними працівниками [9, р. 7].

У той же час французькі суди розглядали численні спори, які стосувалися, зокрема, статусу працівників платформ. У 2018 році Касаційний суд Франції визнав відносини працівників Take Eat Easy (платформа з доставки їжі) трудовими [10]. Суд виходив з того факту, що існують певні критерії визнання відносин трудовими відносинами, наприклад те, що робота повинна виконуватися в інтересах роботодавця-платформи; за працівниками мала стежити платформа (система геолокації на велосипедах, розрахунок відстані в кілометрах тощо); платформа мала виплачувати працівникам винагороду та притягувати їх до відповідальності (схема нарахування плати). У березні 2020 р. Касаційний суд Франції визнав статус самозайнятого водія Uber «фіктивним», а самого водія – працівником у рамках трудо-

вого законодавства, вказавши, що відносини між водієм та платформою засновані на принципі підпорядкованості водія платформі [11]. Це рішення ґрунтується на статті L8221-6 Кодексу законів про працю (Code du travail), яка визначає найм як поняття підпорядкованості. Однак у справі CA Lyon, ch. Soc. B від 15 січня 2021 р. № 19/08056 Апеляційний суд Ліона визнав водія Uber самозайнятим та не знайшов достатніх підстав для кваліфікації відносин як трудових. Суд зазначив, що тільки водій вирішує підключитися до додатка Uber чи ні, тобто має повну свободу не приєднуватися та працювати за межами цієї системи маючи повну незалежність [9, р. 48].

Нещодавні судові рішення мають серйозні наслідки для працівників цифрових платформ. По-перше, перекваліфікація в найманих працівників, як у випадку з Касаційним судом від 4 березня 2020 року, відкриває двері для низки соціальних прав, що включають оплачувану відпустку, право на пенсію, медичне страхування, сімейні виплати та допомогу по безробіттю. Крім того, перекваліфікація дозволяє працівникам скористатися захистом від несправедливого звільнення відповідно до статті L1232-1 Кодексу законів про працю. Цифрові платформи, як потенційні роботодавці, також мають юридичні зобов'язання, зокрема щодо здоров'я та безпеки на роботі.

Отже, питання про те, чи слід вважати працівників цифрової платформи найманими працівниками чи самозайнятими працівниками, є серцевиною багатьох суперечок у Франції, про що свідчить боротьба за правовий статус платформників між законодавцем і суддями.

Німеччина. У Німеччині залежно від структури відносин із платформою особа може виступати як найманий працівник або як самозайнята особа [12]. Але, зазвичай, працівники платформ у Німеччині вважаються самозайнятими особами, які, як правило, не охоплені колективними формами соціального забезпечення.

Щодо самозайнятих працівників платформи Федеральним міністерством праці та соціальних відносин Німеччини у 2020 р. було випущено листа, у якому наголошується на необхідності дій щодо їх захисту через нетрадиційні трудові відносини, які, як правило, більш жорсткі по відношенню до працівника, а також через монополізації платформ свого становища на ринку. Міністерство розглядає можливість забезпечення справедливої роботи в платформній економіці, беручи до уваги контрольну роль компаній-платформ, а також відповідальність платформ та очевидну необхідність застосування базових захисних положень трудового законодавства для самозайнятих робочих платформ. Це стосується, наприклад, положень про продовження виплати заробітної плати у разі хво-

роби, охорони материнства та відпустки. Цей проєкт соціального регулювання «Справедлива робота в платформній економіці» розглядається як можливий законодавчий акт, який покладе край соціальному демпінгу та спотворенню конкуренції на цифровому ринку та в платформній економіці [13]. Мета документа – гарантувати, що самозайняті особи, які пропонують послуги через онлайн-платформи, отримають базові соціальні гарантії та захист трудових прав. Міністерство розглядає такі питання: інтегрування працівників компаній-платформ до державної пенсійної схеми за участю таких компаній у відрахуваннях; розширення страхування від нещасних випадків; надання працівникам можливості організовувати та приєднуватися до трудових угод з платформою; запровадження тягаря доведення компаніями-платформами того, що працюючи з ними є самозайнятими особами, а не працівниками; запровадження мінімального періоду для повідомлення у разі звільнення та припинення трудових відносин з ініціативи платформи [14].

Німецька система трудового законодавства не містить зведення трудових норм у кодексі або одному нормативному акті, який можна вважати основним. Насправді кожен аспект трудових відносин (робочий час, відпустка, колективні переговори, істотні елементи трудового договору) регулюється окремим нормативним актом. Наприклад, робочий час регулюється *Arbeitszeitgesetz* 1994 р.; система відпусток регулюється *Bundesurlaubsgesetz*, прийнятим у січні 1963 року; *Kündigungsschutzgesetz* (Закон про захист від звільнення) від серпня 1951 року передбачає відповідні гарантії проти звільнення; елементи, які повинні бути включені в трудовий договір, регулюються *Gesetz über den Nachweis der für ein Arbeitsverhältnis geltenden wesentlichen Bedingungen*, прийнятим у липні 1995 р., який можна розуміти як закон, що передбачає підтвердження істотних умов, які застосовуються до трудових відносин [15, р. 15-16]. Для визначення так званої залежної зайнятості у Німеччині основним критерієм є наявність «прямого зобов'язання слідувати інструкціям (*Weisungsgebundenheit*), яке дозволяє роботодавцю визначати робочий час і зміст роботи» [16, р. 24], яке досить суворо тлумачиться у цій країні.

У квітні 2017 року у *Bürgerliches Gesetzbuch* (BGB, Цивільний кодекс Німеччини) було введено статтю §611a, яка регулює трудовий договір як окремий договір, що має свої особливості, такі як наявність зовнішньої детермінації щодо інструкцій, яких має виконувати працівник, а також наявність особистої залежності. Важливий аспект, який з'являється в кінці §611a, стосується визнання того, що цей трудовий договір

виконується, якщо наявні фактичні характеристики, згадані в нормативному тексті, навіть якщо в назві, наданій контрактному документу, зазначено, що це інший тип договору.

1 грудня 2020 року Федеральний суд із трудових спорів Німеччини виніс історичне рішення, вперше перекласифікувавши незалежного працівника платформи як найманого працівника. Правова основа для визнання Судом трудових відносин між працівником і цифровою платформою ґрунтувалася на розумінні того, що фактичні вимоги трудових відносин були присутні, незалежно від формальностей найму. В якості центральної нормативної бази використовувалася стаття §611a BGB, згідно з якою трудовий договір укладається, коли послуга виконується за зовнішніми визначеннями, контролем роботодавця і з особистою залежністю [17, р. 308]. Якщо такі обставини присутні, то незалежно від назви, наданої контрактному документу, укладається трудовий договір. Магістрати *Bundesarbeitsgericht* дійшли висновку, що у поєднанні з докладним описом завдань та фіксованими термінами їх виконання подібні правила поставили позивача у залежність від платформи, і, отже, виникли трудові відносини [18].

Трудові договори жорстко регулюються трудовим законодавством Німеччини та встановлюють суворі трудові обов'язки та права як для працівників, так і для роботодавців, що, у свою чергу, дозволяє працівникам бути краще захищеними [19, р. 4]. Статус найманого працівника автоматично дає працівнику низку трудових прав, зокрема: законодавство про мінімальну заробітну плату, захист здоров'я та безпеки, оплату по вагітності та пологах, оплату за хворобою, законодавство про робочий час, відпустки, захист від несправедливого звільнення, права колективного представництва тощо [19, р. 2].

Отже, наразі у Німеччині немає чітких і універсальних критеріїв, що дозволяють однозначно визначити, чи є працівник платформи найманим працівником чи самозайнятим. Правовий статус працівників цифрових платформ залишається невизначеним і може змінюватися в залежності від результатів законодавчих ініціатив та судових процесів. Судова практика, у свою чергу, тяжіє до визнання трудовими відносинами між платформами та зайнятими через них.

Австрія. У Австрії платформи використовують різні правові статуси, коли укладають контракти зі своїми працівниками – іноді їх розглядають як найманих працівників, але частіше вони вважаються самозайнятими. Можна обережно стверджувати, що працівники платформ, які надають послуги, пов'язані з розміщенням, такі як кур'єрські послуги (доставка їжі, поїздки на таксі), та інтегровані в організаційні процеси компанії, можуть вважатися співробіт-

никами [20, р. 4]. Проте працівники платформ, що надають цифрові послуги онлайн, як правило, не вважаються працівниками відповідно до австрійського законодавства – принаймні, якщо виходити з переважаючого (традиційного) розуміння [21, р. 221]. Тим не менше, оскільки вони в основному самі надають свої послуги і не мають підприємницької організації, вони можуть бути застраховані як особи, подібні до працівників. У цьому випадку, якщо вони відповідають встановленому пороговому значенню доходу, вони підлягатимуть обов'язковому страхуванню (у тому числі від безробіття), а партнер за контрактом (зазвичай платформа) нестиме відповідальність за адміністративні обов'язки, пов'язані з реєстрацією в органах соціального страхування та сплатою внесків. Проте повний спектр захисту працівників, як-от оплачувана щорічна відпустка, лікарняний, страхування від колективних переговорів (включаючи мінімальну заробітну плату) і представництво працівників на робочому місці, доступні лише для тих, хто працює за трудовим договором [22].

Отже, у законодавстві Австрії немає спеціальних правил для працівників платформи, а їх статус у відповідності із трудовим і правом соціального забезпечення повинен визначатися в кожному конкретному випадку у відповідності із загальними принципами. Також, на відміну від багатьох європейських країн, у Австрії в даний час немає відповідного прецедентного права щодо статусу зайнятості працівників платформи, незважаючи на те, що їхній правовий статус не завжди є дуже очевидним.

Іспанія. В Іспанії між самозайнятими та найманими працівниками є «економічно залежні незалежні працівники» (TRADE). Цей новий статус стосується працівників, які здійснюють економічну чи професійну діяльність з метою отримання прибутку звичним, особистим, прямим і переважно від імені фізичної чи юридичної особи (званої клієнтом), від якої вони економічно залежні. Статус базується на існуванні ланки економічної залежності, яка дає TRADE право на певні гарантії для працівників, такі як свобода асоціацій і захист від нещасних випадків на виробництві/професійних захворювань.

Іспанія – одна з країн із найвищим рівнем судового розгляду спорів про класифікацію працівників платформ і водночас соціально орієнтованим урядом. Юридичні органи – діючі на національному, регіональному чи місцевому рівнях – часто були закликані прийняти рішення щодо статусу та, відповідно, доступу до соціального захисту працівників платформи. За останні роки в цій країні було винесено десятки судових постанов, і в більшості випадків працівників платформ класифікували як найманих працівників. Найзначнішою є справа Верховно-

го суду Іспанії № 805/2020 від 25.09.2020 щодо платформи Glovo [23]. У цій справі Верховний суд дійшов висновку, що відносини між Glovo та її кур'єрами (працівниками TRADE) мають трудовий характер. Суд вважав початковий статус кур'єра фіктивним внаслідок того, що: свобода встановлювати графік залежала від замовлень; у разі відхилення замовлення кур'єр карався рейтинговою системою; Glovo виконує функції керування, визначаючи місце розташування водія за допомогою GPS; Glovo визначала, як повинна виконуватись кожна послуга, та надавала кредитну картку для виконання замовлень; у підписаних контрактах зазначені причини припинення надання послуг, запрошених третіми особами; Glovo володіє діловою інформацією і, отже, приймає бізнес-рішення; Glovo безпосередньо отримує кошти за виконану роботу, а потім повертає їх своїм підрядникам. Також у лютому 2020 р. Верховний суд Каталонії визначив, що кур'єри Glovo є офіційними співробітниками, навіть якщо вони не мають фіксованого графіка роботи, заздалегідь визначених правил відпустки і так далі [24].

Після рішення Верховного суду в 2020 році іспанська держава вирішила вжити заходів для покращення умов праці кур'єрів. З 12 серпня 2021 р. в Іспанії платформна зайнятість регулюється на законодавчому рівні згідно Королівського декрету 9/2021 (Riders' Law), який запровадив презумпцію трудових відносин для людей, які «розповсюджують будь-які споживчі товари або надають послуги» для компанії, яка організує роботу «через цифрову платформу». Згідно із «Riders' Law» [25] працівники платформ доставки визнані найманими працівниками [26, р. 160]. Слід зазначити, що Закон юридично зобов'язує платформи підприємств робити внески за працівників і вони отримують повний соціальний захист [9, р. 7-8], а також інформувати працівників про особливості їхніх трудових відносин, оскільки їх робота тісно пов'язана з роботою штучного інтелекту, який допомагає налагодити алгоритм взаємодії платформи та водія доставки.

Хоча експерти з трудового законодавства та профспілки як на національному, так і на міжнародному рівнях схвалювали це законодавство, воно зіткнулося з сильним опором з боку певних організацій райдерів у союзі з компаніями-платформами, які виступали за збереження свого статусу самозайнятості [27, р. 355].

Можна зробити висновок, що сфера застосування закону «Riders' Law» вийшла дещо стислою, тому що він був спрямований лише на працівників платформ доставки та не враховував різноманітність платформної роботи, що призвело до подальшої фрагментації зайнятості та мінімізувало її загальний вплив.

Отже, робота на платформі призводить до глибоких змін у світі праці з серйозними наслідками на всіх рівнях: умови праці, розмиті межі між працівниками та самозайнятими, нове управління персоналом із використанням алгоритмів, які замінюють людський контакт тощо. Ця трансформація відбулася швидко завдяки бурхливому розвитку технологій і поширенню використання нових програм, але це не супроводжувалося адекватними та послідовними змінами у трудовому законодавстві, що часто залишало працівників без соціального забезпечення та у так званих «сірих зонах».

24 квітня 2024 року Європейський парламент прийняв текст нової Директиви про умови праці працівників платформ (Directive of the European Parliament and of the Council on improving working conditions in platform work) [28]. Директива, в першу чергу, має на меті забезпечити правильну класифікацію статусу зайнятості працівників платформ, служить для розмежування самозайнятості та зайнятості та спрямована на те, щоб законний статус зайнятості працівників платформ відображав їхні фактичні умови праці. Вона вимагатиме від держав-членів запровадити юридичну презумпцію, згідно з якою, якщо факти вказують на наявність контролю та керівництва, платформа є «роботодавцем». Директива більше не визначає критерії для визначення статусу зайнятості, і окремі держави-члени зможуть вирішувати, що означає «контроль» і «керування» в цьому контексті. Якщо платформа хоче спростувати цю презумпцію, їй доведеться довести, що договірні відносини не були відносинами найму. Особи, які працюють через платформу, яка за законом вважається роботодавцем, користуватимуться трудовим і соціальним захистом, пов'язаним із статусом «робітник» [29].

Після публікації Директиви в Офіційному журналі ЄС країни-члени матимуть два роки, щоб прийняти закони, правила та адміністративні положення, необхідні для її імплементації у національне законодавство. На нашу думку, до розробки спеціального законодавчого поля вбудовування в чинні законодавчі норми майже в усіх країнах означатиме вибір між двома полюсами: зрівняння платформної зайнятості із зайнятістю по найму та розповсюдження всіх передбачених для найманих працівників гарантій на платформних працівників або працевлаштування у форматі самозайнятості з обмеженим доступом до соціальних гарантій.

Висновки. На основі аналізу визначення та регулювання правового статусу та соціальних гарантій працівників цифрових платформ у країнах Європейського Союзу, можна відзначити наступне:

1. Гіг-економіка і працівники цифрових платформ уособлюють собою зміни в трудових відно-

синах і правовому регулюванні в умовах цифрової економіки, що швидко розвивається. Ці категорії створюють виклики для традиційного розуміння трудового права та вимагають нового підходу до деєлопменту соціальних гарантій для працівників. Правовий статус працівників цифрових платформ є критично важливим для забезпечення їх прав та надання адекватного соціального забезпечення в умовах нової реальності зайнятості.

2. Сучасний міжнародний досвід показує, що ключовою проблемою у сфері платформної зайнятості є правильна правова кваліфікація статусу зайнятого. Результати дослідження підходів різних юрисдикцій до вирішення зазначеної проблеми дозволяють зробити висновок, що платформні зайняті можуть охоплюватися як категорією «найманий співробітник», так і категорією «самозайнятий». Країни ЄС мають різні підходи до регулювання правового статусу працівників платформ. Наприклад, у Франції та Іспанії спостерігається тенденція до визнання працівників платформ як найманих працівників, тоді як у Німеччині та Австрії статус часто залишається невизначеним, що призводить до відсутності адекватного соціального захисту та обмеження їхніх прав.

3. Така невизначеність обумовлює судове втручання у процедуру визначення правового статусу платформних зайнятих, що спостерігається у різних юрисдикціях. Судові рішення в різних країнах відіграють важливу роль у формуванні правового статусу працівників платформ. У в різних країнах питання правового статусу працівників цифрових платформ вирішується по-різному, і суди ніколи не виносять ідентичних рішень щодо працівників платформ, наприклад розглядаючи одні відносини як трудові, а інші – ні (наприклад, рішення Касаційного суду Франції та Верховного суду Іспанії підтверджують трудовий статус працівників цифрових платформ). Така ситуація, на нашу думку, є закономірним наслідком дефіциту регулювання: платформна економіка забезпечує зайнятість, яку можна розглядати як певний проміжний формат між найманою працею та підприємництвом, однак у більшості країн світу відповідні поняття відсутні в нормативному полі. У відносинах між платформами та їх партнерами практично у будь-якій країні світу можна знайти ті чи інші риси, властиві класичним трудовим відносинам. Не маючи можливості спертися на інше нормативне регулювання, крім існуючого щодо найманої зайнятості та підприємництва, суди змушені обирати між двома цими категоріями, а тому нерідко визнають відносини платформ та їхніх партнерів найманою працею з метою захисту базових прав зайнятих.

4. Прийняття нової Директиви про умови праці працівників платформ є важливим кро-

ком у напрямку забезпечення правового статусу гіг-воркерів. Вона передбачає юридичну презумпцію, що платформи є роботодавцями, якщо факти вказують на контроль і керівництво. Отже, країни-члени ЄС повинні планомірно працювати над створенням єдиного законодавства, яке б регулювало правовий статус працівників платформ, забезпечуючи їм соціальні гарантії, аналогічні тим, що мають наймані працівники. У свою чергу, незважаючи на позитивні зміни, існує ризик, що нові законодавчі ініціативи можуть охопити не всі аспекти гіг-економіки. Наприклад, законодавство може бути адаптоване лише для певних категорій працівників, залишаючи інших без належного захисту. Це підкреслює необхідність комплексного підходу до регулювання, який би враховував специфіку різних форм зайнятості в економіці платформ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Xie X. A study of the Relationship between Corporate Compliance and the Loyalty of Gig Practitioners. *Takeaway Platform Enterprises as an Example. Highlights in Business, Economics and Management (2nd International Conference on Company Management, Accounting and Marketing)*. CMAM, 2024. Vol. 37. 582 p. Pp. 112–117. DOI: <https://doi.org/10.54097/gdthz775>.
2. Benoit S., Baker T.L., Bolton R.N., Gruber T., Kandampully J. A triadic framework for collaborative consumption (CC): motives, activities, and resources & capabilities of actors. *Journal of Business Research*. 2017. Vol. 79. Pp. 219–227.
3. Vallas S., Schor J.B. 2020. What do platforms do? Understanding the Gig Economy. *Annual Review of Sociology*. 2020. Volume 46. Pp. 273–294. URL: <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev-soc-121919-054857>.
4. Graham M., Hjorth I., Lehdonvirta V. Digital labour and development: impacts of global digital labour platforms and the gig economy on worker livelihoods. *European Review of Labour and Research*. 2017. № 23(2). Pp. 135–162. DOI: 10.1177/1024258916687250.
5. Hardy T., McCrystal Sh. The importance of competition and consumer law in regulating gig work and beyond. *Journal of Industrial Relations*. 2022. Vol. 65. Issue 5. Pp. 785–800.
6. Snider L. Enabling Exploitation: Law in the Gig Economy. *Critical Criminology*. 2018. Vol. 26. Pp. 563–577. DOI: 10.1007/s10612-018-9416-9.
7. Code du travail. *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050.
8. Loi № 2016-1088 du 8 août 2016 relative au travail, à la modernisation du dialogue social et à la sécurisation des parcours professionnels. *Legifrance*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000032983213>.
9. Travailleurs des plateformes: quel statut pour quelle protection sociale? EUROGIP-169/F. *EUROGIP*. Mars 2022. 67 p.
10. Cour de cassation, civile, Chambre sociale, 28 novembre 2018, 17–20.079, Publié au bulletin. *Legifrance*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000037787075>.
11. Uber. 4 mars 2020. Cour de cassation. Pourvoi № 19–13.316. *Legifrance*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000042025162?isSuggest=true>.
12. Arbeitsrechtliche Regelungen für die Plattformarbeit in Estland, Finnland und dem Vereinigten Königreich. *Deutscher Bundestag*. Wissenschaftliche Dienste. WD6-3000-007/21. 18. März 2021. URL: <https://www.bundestag.de/resource/blob/840392/3bb3f9762417e316f46ed35d3d870225/WD-6-007-21-pdf>.
13. Eckpunkte des BMAS Faire Arbeit in der Plattformökonomie. Bundesministerium für Arbeit und Soziales. 2020. URL: https://www.denkfabrikbmas.de/fileadmin/Downloads/eckpunkte-faire-plattformarbeit_1_.pdf.
14. Eurogip GERMANY: Ministry of Labour wants to regulate the platform economy. 2020. URL: <https://eurogip.fr/en/germany-ministry-of-labour-wants-to-regulate-the-platform-economy>.
15. Bruna da P. M. Work by digital platforms in Germany: an analysis on the labour market and the decision 9 AZR 102/20 of the Federal Labour Court (Bundesarbeitsgericht). *Labor and Human Development Law Journal*. 2022. Vol. 5. Pp. 1–29. DOI: <https://doi.org/10.33239/rjtdh.v5.121>.
16. Krzywdzinski M., Gerber Ch. Varieties of platform work: Platforms and social inequality in Germany and the United States (Weizenbaum Series, 7). Berlin: Weizenbaum Institute for the Networked Society: The German Internet Institute, 2020. 36 p. URL: <https://doi.org/10.34669/wi.ws/7>.
17. Kurt S. Schutz und Verantwortung in der digitalen und globalen Arbeitswelt: Die Stellung des Menschen im Arbeitsschutzsystem auf dem Weg zur (Un)

- Abhängigkeit 4.0. Baden-Baden: Nomos, 2020. 524 p.
18. Bundesarbeitsgericht. Pressemitteilung № 43/20. Arbeitnehmereigenschaft von Crowdworkern. 2020. URL: <http://juris.bundesarbeitsgericht.de/cgi-bin/rechtsprechung/document.py?Gericht=bag&Art=pm&nr=24710>.
 19. Ferrari F., Bertolini A., Borkert M., Graham M. The German platform economy: Strict regulations but unfair standards? *Digital Geography and Society*. 2024. Volume 6. Pp. 1–7. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.diggeo.2024.100084>.
 20. Griesser M., Gruber-Risak M., Plank L. Arbeiten in der österreichischen Plattformwirtschaft: Ergebnisse der ersten österreichischen Fairwork-Studie und arbeitsrechtliche Einschätzungen. *Das Recht der Arbeit*. 2023. № 1. Pp. 3–19.
 21. Gruber-Risak M. FahrerInnen von Transportplattformen als überlassene Arbeitskräfte. *Das Recht der Arbeit*. 2021. № 3. Pp. 204–208.
 22. Fairwork Austria Ratings 2022: Labour Standards in the Platform Economy. *Fairwork*. 2022. URL: <https://fair.work/wp-content/uploads/sites/17/2022/05/Fairwork-Austria-Report-2022.pdf>.
 23. STS 2924/2020 – ECLI:ES:TS:2020:2924. Tribunal Supremo. *Saladelo Social*. 25.09.2020. URL: <https://www.poderjudicial.es/search/AN/openDocument/05986cd385feff03/20201001>.
 24. Sentencia SOCIAL Nº 1034/2020. Tribunal Superior de Justicia de Cataluña, Sala de lo Social. Sección 1, Rec 5613/2019 de 21 de Febrero de 2020. *Iberley.es*. URL: <https://www.iberley.es/jurisprudencia/sentencia-social-n-1034-2020-tsj-cataluna-sala-social-sec-1-rec-5613-2019-21-02-2020-48307526>.
 25. Riders' law. *Platform Economy Database*. Dublin, 2021. URL: <https://apps.eurofound.europa.eu/platformeconomydb/riders-law-105142>.
 26. Rahman RA., Hajdú J., Prabowo V.N. Digital Labour Platformer's Legal Status and Decent Working Conditions: European Union and Indonesian Perspective. *Volksgeist Jurnal Ilmu Hukum dan Konstitusi*. 2024. Vol. VII. Issue 1. Pp. 157–175. DOI: 10.24090/volksgeist.v7i1.10366.
 27. Fernández-Trujillo Moares F., Betancor Nuez G. The mobilisation of food delivery gig economy workers (riders). *Capital & Class*. 2023. № 47(3). Pp. 353–359.
 28. Directive of the European Parliament and of the Council on improving working conditions in platform work. 2021/0414(COD). *European Union*. Brussels, 2 October 2024. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/20240419IPR20584/parliament-adopts-platform-work-directive>.
 29. Weatherhead A., Jamieson Ch. A step forward for platform workers in the EU. *Uk employment hub*. May 23, 2024. URL: <https://www.ukemploymenthub.com/a-step-forward-for-platform-workers-in-the-eu/#page=1>.

РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.69>

СУБ'ЄКТИВНІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ І РЕАЛІЗАЦІЇ

Балюк Г.І.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри екологічного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Власенко Ю.Л.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри екологічного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Ковальчук Т.Г.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри екологічного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Балюк Г.І., Власенко Ю.Л., Ковальчук Т.Г. Суб'єктивні екологічні права громадян України: правові проблеми змісту і реалізації.

Стаття присвячена дослідженню правової природи суб'єктивних екологічних прав громадян України та визначенню основних правових проблем їх змісту та реалізації. У статті визначено, що екологічні права є як складовою в системі міжнародних прав людини та конституційних прав громадян, так і самостійним видом прав. Водночас екологічні права є спеціальним різновидом цивільних прав, тому їх захист забезпечується на основі цивільного законодавства, якщо інші правила не встановлені в екологічному законодавстві. Авторами зроблено висновки про те, що чинне екологічне законодавство України, декларуючи окремі види екологічних прав, залишає поза увагою питання про їх зміст. Крім того, коло суб'єктів, які є носіями екологічних прав, встановлюється в законодавстві довільно. У статті визначено, що для того щоб довести порушення суб'єктивного права необхідно точно знати, які правові можливості передбачає дане право, і, в якій формі проявилось його порушен-

ня. Проблеми, протиріччя і колізії законодавства щодо зазначеного питання, на нашу думку, паралізують розвиток правовідносин щодо реалізації та захисту суб'єктивних екологічних прав. Закріплення в законодавстві кола суб'єктів екологічних прав і змісту зазначених прав є необхідною передумовою виникнення відповідних правовідносин. Крім того, законодавче поняття «екологічна безпека» потребує уточнення і може бути викладено в наступній редакції: «екологічна безпека – це стан навколишнього середовища, який відповідає нормативам його якості, вимогам ресурсоемності, естетичного багатства і видового різноманіття, забезпечує усталене функціонування природних екосистем, природних і природно-антропогенних об'єктів з метою збереження життя і здоров'я людини, а також задоволення її потреб у використанні навколишнього середовища як природного середовища життєдіяльності». На думку авторів статті, зміст права що розглядається складається з наступних повноважень його суб'єктів: по-перше, право вимагати забезпечення такого стану навколишнього середовища, який буде сприятливим для здоров'я і життєдіяльності лю-

дини; по-друге, правомочність користуватися природним середовищем як природним середовищем життєдіяльності людини.

Ключові слова: екологічне право, суб'єктивні екологічні права, правовідносини, законодавство, захист прав, екологічна безпека, навколишнє природне середовище.

Balyuk G.I., Vlasenko Y.L., Kovalchuk T.G.
Subjective environmental rights of citizens of Ukraine: legal problems of content and implementation.

The article is devoted to the study of the legal nature of the subjective environmental rights of Ukrainian citizens and the definition of the main legal problems of their content and implementation. The article defines that environmental rights are a special type of civil rights, therefore their protection is ensured on the basis of civil legislation, if other rules are not established in environmental legislation. The authors concluded that the current environmental legislation of Ukraine, while declaring certain types of environmental rights, ignores the issue of their content. In addition, the circle of subjects who are the bearers of environmental rights is established arbitrarily in the legislation. The article defines that in order to prove a violation of a subjective right, it is necessary to know exactly what legal possibilities this right provides, and in what form its violation manifested itself.

In our opinion, the problems of contradictions and conflicts of legislation regarding the mentioned issue paralyze the development of legal relations regarding the implementation and protection of subjective environmental rights. Enshrining in legislation the range of subjects of environmental rights and the content of these rights is a necessary prerequisite for the emergence of relevant legal relations. In addition, the legislative concept of «ecological safety» needs to be clarified and can be stated in the following version: «ecological safety is a state of the environment that meets the standards of its quality, the requirements of resource intensity, aesthetic richness and species diversity, ensures the stable functioning of natural ecosystems, natural and natural and anthropogenic objects with the aim of preserving human life and health, as well as meeting his needs in using the environment as a natural environment for life.» According to the authors of the article, the content of the right under consideration consists of the following powers of its subjects: first, the right to demand the provision of such an environmental condition that will be favorable for human health and life; secondly, the right to use the natural environment as a natural environment for human activity.

Key words: environmental law, environmental law, subjective environmental rights, legal

relations, legislation, protection of rights, environmental safety, natural environment.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу головним завданням, яке ставили перед собою держави було зміцнення та розвиток економіки будь-якими, у тому числі, екологічно небезпечними методами. Процеси людського розвитку, індустріалізації, глобалізації продовжувалися до того часу, поки у другій половині ХХ століття держави не зіткнулися з проблемою обмеженості природних ресурсів, вичерпуваності багатьох з них, та, як наслідок, – неможливості збереження у довготривалій перспективі темпів економічного зростання. Загострення екологічної ситуації поступово набуло масштабів планетарної кризи, що охопила різноманітні аспекти людського життя. Ця криза обумовлена наступними чинниками: швидке вичерпання природних ресурсів; екологічна криза; несприятлива демографічна ситуація; злидні і голод в багатьох регіонах світу; постійні конфлікти в суспільстві; війни з використанням зброї масового знищення; небезпека міжнародного тероризму тощо.

У зв'язку з цим, постали актуальні питання щодо забезпечення екологічних прав громадян. Актуальна проблема сьогодення – проблема прав людини і громадянина має свою драматичну історію, початок якій поклали «Декларація про права людини і громадянина», завойована і прийнята французькою буржуазною революцією та «Білль про права людини», який став основою американської конституції. У середині ХХ століття (1948 р.) Організація Об'єднаних Націй майже одногосно прийняла «Загальну декларацію прав людини», яка стала сучасним політичним маніфестом соціального устрою суспільства. Вона визначила першорядну цінність людини та її невід'ємних прав. Як головні підвалини функціонування сучасного суспільства у Декларації були чітко сформульовані наступні права людини: право на свободу совісті; релігійна свобода (бути віруючим чи невіруючим); право на свободу слова та його розповсюдження; право на свободу спілкування (участь у зборах, культурне використання часу); право на недоторканність особи (її юридичний захист, недоторканність життя, листування); право на політичну діяльність (брати чи не брати в ній участь); право обирати та бути обраним у представницькі органи влади; право на захист інтересів нації, національних меншин; заборона пропаганди расизму, войовничого націоналізму і шовінізму, а також інших людиноненависницьких політичних доктрин [1, с. 20].

Особлива роль у формуванні прав людини і громадянина належить Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод (1950 р.). Питання про екологічні права людини і громадянина у національному та міжнародному праві тісно пов'язані з правом на життя та охорону здоров'я населення. Зокрема, у Декларації прав людини – першому міжнародно-правовому документі, що проголосив, основні права та свободи людини – було виділено право на життя, але прямо нічого не говорилося про екологічні права. На початку 70-х років минулого століття перший принцип Стокгольмської декларації ООН з навколишнього середовища (1972 р.) проголосив, що людина має основне право на сприятливі умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дає змогу вести гідне благополучне життя.

Пізніше більш повно екологічні права людини були відображені в Орхуській Конвенції ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, схвалений на Нараді міністрів охорони навколишнього середовища в м. Орхус (Данія) у червні 1998 р. і ратифікований Верховною Радою України.

На сьогодні надзвичайно гостро постали питання про закріплення і реалізацію суб'єктивних прав громадян як на національному, так і на міжнародному рівнях, зокрема йдеться про суб'єктивні екологічні права громадян. Екологічні права є як складовою в системі міжнародних прав людини та конституційних прав громадян (ст.ст. 50, 13, 14 Конституції України), так і самостійним видом прав (Орхуська Конвенція, Розділ 2 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» тощо). Водночас екологічні права є спеціальним різновидом цивільних прав, тому їх захист, на нашу думку, забезпечується на основі цивільного законодавства, якщо інші правила не встановлені в екологічному законодавстві. Спеціальні правила захисту суб'єктивних прав, передбачені екологічним законодавством, застосовуються лише в тому випадку, якщо порушене суб'єктивне право носить екологічний характер.

Ефективність захисту суб'єктивних прав значною мірою залежить від ступеня вираженості змісту екологічних прав в нормах права. Однак, чинне вітчизняне екологічне законодавство, декларуючи окремі види екологічних прав, залишає поза увагою питання про їх зміст. Коло суб'єктів, які є носіями екологічних прав, встановлюється в законодавстві довільно. Проблеми, протиріччя і колізії законодавства щодо зазначеного питання, на нашу думку, паралізують розвиток правовідносин щодо реалізації та захисту суб'єктивних екологічних прав. Закріплення в законодавстві кола суб'єктів екологічних прав і змісту зазначених прав є необхідною передумовою виникнення відповідних правовідносин. Ще однією проблемою є те, що чинне вітчизняне

законодавство в цілому і право в сфері охорони навколишнього природного середовища поза концепцією сталого розвитку не регулювало і не регулює права і інтереси майбутніх поколінь. Оскільки концепція усталеного розвитку орієнтована на врахування та забезпечення прав і інтересів майбутніх поколінь, при законодавчому регулюванні екологічних відносин важливо, на нашу думку, закріпити положення про те, що майбутнім поколінням належать охоронювані законом інтереси в екологічному праві.

Метою статті є дослідження правової природи суб'єктивних екологічних прав громадян України, а також визначення основних правових проблем їх змісту та реалізації.

Стан опрацювання проблематики. Окремі правові проблеми визначення змісту та реалізації суб'єктивних екологічних прав досліджували такі вчені як: Г.В. Анісімова, В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, О.В. Бевз, Ю.Л. Власенко, А.П. Гетьман, С.Г. Грицкевич, Н.В. Ільків, Н.Р. Кобецька, Т.Г. Ковальчук, В.В. Костицький, М.В. Краснова, Н.Р. Малишева, Е.В. Позняк, К.А. Рябець, А.А. Слєпченко, Т.А. Шараєвська, Ю.С. Шемшученко, О.А. Шомпол, М.В. Шульга та інші.

Виклад основного матеріалу. Чинне екологічне законодавство відносить до суб'єктів екологічних прав лише громадян, громадські і інші некомерційні громадські організації, які здійснюють діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища. Комерційні організації і держава суб'єктами екологічних прав згідно Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» не являються.

Правильність такого підходу підтримується рядом вчених, які займаються дослідженням даної проблеми. Зокрема, одні з них вважають, що суб'єктами екологічних прав необхідно вважати лише громадян і громадські організації.

Держава і підприємницький сектор в екологічних відносинах, на їх думку, протистоять інтересам громадян і громадських організацій.

Стосовно суб'єктів підприємницької діяльності, то відсутність у названих суб'єктів екологічних правомочностей не викликає сумніву. Господарючі суб'єкти наділені правами в сфері природокористування, які мають економічний характер, оскільки спрямовані на отримання прибутку. Екологічні права, на відміну від права природокористування, мають позаекономічний характер, оскільки об'єктом даних прав виступає навколишнє середовище як природне середовище життєдіяльності людини.

В спеціальній юридичній науковій літературі справедливо відзначаються протиріччя між правами індивіда, різноманітних груп і спільностей, в результаті чого задовольняються права однієї людини на безпечне навколишнє середовище, що нерідко тягне за собою колізії з аналогічними

ми правами інших осіб, а також правами майбутніх поколінь.

Однак, якщо екологічні права громадян і некомерційних організацій хоча б проголошуються в законодавстві, то екологічні права майбутніх поколінь в чинному законодавстві не встановлюються. Законодавець не визначає міру участі даного суб'єкта в правових відносинах, тобто їх правоздатність і дієздатність. За таких умов відсутні необхідні передумови виникнення суб'єктивного права.

Отже, на нашу думку, необхідно також визначити правове становище майбутніх поколінь в структурі екологічних правовідносин. В Декларації Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовищем і розвиток 1992 року задоволення потреб майбутніх поколінь названо в числі цілей правового регулювання відносин в сфері охорони навколишнього природного середовища [2]. В Преамбулі Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено, що цей Закон визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь [3].

Вважаємо варто зазначити про те, що в нормативно-правових актах України останнім часом набуває поширення словосполучення «майбутні покоління». Хоча його законодавче визначення відсутнє.

Так, в розпорядженні Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 року № 907-р, яким затверджена Стратегія енергетичної безпеки, закріплюючи стратегічну ціль 8: розвиток науково-технічного, інноваційного та освітнього потенціалу України для потреб енергетичного сектору, міститься положення про те, що «пріоритетним завданням для досягнення даної цілі 8 є задоволення потреб нинішнього та майбутніх поколінь із забезпечення використання новітніх енергетичних технологій» [4].

Закон України від 6 вересня 2022 року № 2573-IX «Про систему громадського здоров'я», фіксує визначення про те, що «фактори середовища життєдіяльності» – будь-які біологічні (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо), хімічні (органічні і неорганічні, природні (у тому числі кліматичні) та синтетичні), фізичні (шум, вібрація, ультразвук, інфразвук, теплове, іонізуюче, неіонізуюче та інші види випромінювання), соціальні (харчування, водопостачання, умови побуту, праці, відпочинку, навчання, виховання тощо) та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь (п. 42 ч. 1 ст. 1) [5]. Також в Законі визначено, що «шкідливий вплив на здоров'я людини» – вплив факторів середовища

життєдіяльності, що створює загрозу здоров'ю, життю або працездатності людини чи здоров'ю майбутніх поколінь (п. 43 ч. 1 ст. 1).

Крім того, іншим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4.11.2022 року № 992-р, яким затверджена Концепція загальнодержавної цільової екологічної програми поводження з радіоактивними відходами, зазначено, що основним результатом виконання програми стане убезпечення нинішніх та майбутніх поколінь, підвищення рівня захисту життя, здоров'я персоналу, населення та захисту навколишнього природного середовища від впливу іонізуючого випромінювання, удосконалення системи поводження з радіоактивними відходами, зниження рівня соціально-психологічної напруги, пов'язаної з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, недопущення вчинення актів тероризму та створення сприятливих умов для продовження використання ядерної енергії для виробництва електричної енергії з метою підвищення рівня життя населення (очікування результатів виконання програми, визначення її ефективності). До того ж, можна звернутися і до наказу Державної інспекції ядерного регулювання України від 9 січня 2024 № 15 «Вимоги безпеки комплексу комфаймента та об'єкта Укриття», згідно з положеннями якого основними принципами безпеки комплексу комфаймента та об'єкта Укриття є зменшення тягаря на майбутні покоління (абз. 3 п/ 10) [6].

Цікавим також видається і розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 р. яким затверджені Стратегія продовольчої безпеки України на період до 2027 року та Операційний план заходів з її реалізації, згідно з якою надійне забезпечення населення країни та збереження ресурсних можливостей для досягнення такої цілі майбутніми поколіннями має стратегічне значення, оскільки від цього залежить не лише продовольча, а і національна безпека України. (Опис проблем, які зумовили прийняття Стратегії, і нормативно-правових актів, що діють в сфері забезпечення продовольчої безпеки України) [7].

Національний план дій з відновлювальної енергетики, згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2024 р № 761-р, фіксує висновок про те, що «перед Україною, як і перед іншими державами світу, зважаючи на глобальні зміни клімату, забруднення навколишнього природного середовища та зменшення біорізноманіття, актуальним постало питання сталого розвитку – що дає змогу задовольнити потреби сучасного покоління без шкоди для майбутніх поколінь» [8].

Зауважимо, відсутність необхідних передумов виникнення суб'єктивного права надає даним нормам характеру декларації, яка позбав-

лена реального змісту. Однак, вважаємо, що оскільки концепція усталеного розвитку орієнтована на врахування та забезпечення правових інтересів майбутніх поколінь, у законодавчому регулюванні екологічних відносин важливо закріпити положення про те, що майбутнім поколінням належать охоронювані законом інтереси в екологічному праві. Адже цивільна правоздатність визнається невіддільною від самого існування людини.

Питання про зміст екологічних прав – це, перш за все, питання про межі охоронюваного екологічного інтересу. Екологічний інтерес забезпечується на стільки на скільки всі ці інтереси визнаються в якості об'єкта охорони на основі об'єктивного права [9, с. 13.].

Для забезпечення ефективної охорони екологічних прав в законодавстві повинні бути чітко визначені межі екологічного інтересу, який охороняється державою. Однак, чинне законодавство, як правило, декларує певний вид прав, але не розкриває його зміст. Тому зміст екологічних прав встановлюється, на нашу думку, як правило, на базі наукового тлумачення норм права [10, с. 12].

Відомо, що всі екологічні права класифікуються на два види: загальні та спеціальні. Загальні права сформульовані в Конституції України і Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища». Спеціальні права закріплюються в законодавстві, що регулює використання і охорону окремих видів природних ресурсів і природних об'єктів.

Ядро всієї системи екологічних прав становить право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Це право закріплено в ст. 50 Конституції України та ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Закріплення в Конституції України прав людини і громадянина не означає розподіл даних суб'єктів і визнання людини в якості самостійного суб'єкта права. Юридичну основу виникнення суб'єктивних прав і їх здійснення складає правосуб'єктність особи. Володіти правосуб'єктністю можуть лише такі особи, які визнаються в якості суб'єктів права у відповідності з Цивільним кодексом України (тобто ті, що мають цивільні права і несуть обов'язки). Правосуб'єктність людини виникає в момент її народження і припиняється зі смертю.

Суб'єкт правовідношення – це юридичне поняття. Суб'єкт права не одне й те саме, що людина – це лише одна її властивість, яка створюється об'єктивним правом. Поняття «правоздатність громадян» в екологічних правовідносинах базується на загальному понятті цивільної правоздатності.

Оскільки суб'єктивні права людини і громадянина визнаються в рівній мірі за всіма гро-

мадянами, можна говорити про обмеження кола суб'єктів екологічних прав в законодавстві, яке закріплює лише права громадян на безпечне навколишнє середовище.

В спеціальній юридичній науковій літературі були висловлені різні думки про зміст зазначеного права. Зокрема, була висловлена думка, що внутрішньою ознакою цього права слід вважати спрямованість екологічного інтересу, який захищається. Права і інтереси можна визнати екологічними тільки в тому випадку, якщо збереження якості навколишнього природного середовища і його об'єктів це кінцева його мета.

Категорія інтересу в науці (від лат. *«interest»* – мати значення) є однією із базових, яка характеризує активне відношення людини до оточуючого її світу. Ціннісний характер інтересу проявляється у відношенні людини до оточуючого її світу, іншими словами, категорія інтересу відображає відношення людини до тих явищ, які мають для останньої відповідне значення. При цьому не всі предмети, що мають властивість задовольняти інтереси суб'єкта, включається ним до структури його інтересів. Так, наприклад, для одних суб'єктів задоволення потреби в безпечному навколишньому середовищі обмежується територією його проживання, а для інших цією межею є планета Земля. Досліджуючи питання про законний інтерес, маємо нагадати про те, що в Україні, в одній з перших серед держав колишнього радянського союзу, в правовому полі було дано визначення поняття «охоронюваний законом інтерес» (законний інтерес) в Рішенні Конституційного Суду України в справі за Конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільно-процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12. 2004 рік № 18-рп/2004. Конституційний Суд України, виходячи зі змісту Конституційного подання, здійснив інтерпретацію поняття «інтерес» лише у вузькому розумінні цього слова [11]. Тобто, Конституційний Суд України розтлумачив термін інтерес як такий, що перебуває виключно у логічно-смысловому зв'язку із суб'єктивними правами, але прямо ними не опосередковується, тобто виходить за межі останніх.

Конституційний Суд України при тлумаченні категорії інтерес виходив з того, що інтерес може бути як охоронюваний законом, правоохоронюваним, законним, так і незаконним, тобто таким, що не захищається ні законом, ні правом, не повинен задовольнятися чи забезпечуватися ними, оскільки такий інтерес, спрямований на ущемлення прав і свобод інших фізичних та юридичних осіб, обмежує захищені Конституцією та законами України інтереси суспільства, держави чи «всіх співвітчизників», або не від-

повідает Конституції чи законам України, загально-визнаним принципам права.

Цивільне вітчизняне законодавство (глава 9 Цивільного кодексу України) відносить, зокрема, державу до числа учасників цивільно-правових відносин. Згідно з чинним вітчизняним законодавством держава виступає у відносинах, які регулюються цивільним законодавством на рівних засадах з іншими учасниками цих відносин – громадянами та юридичними особами.

Сама по собі можливість заявлення позовних вимог про компенсацію екологічної шкоди на користь держави означає законодавче визнання суб'єктивного екологічного права, що належить державі. Реалізація зазначеного права багато в чому визначається станом правового регулювання даних відносин.

Для того, щоб довести порушення суб'єктивного права, необхідно точно знати, які правові можливості передбачає дане право, і, в якій формі проявилось його порушення. В правозастосовчій практиці при розгляді спорів, які пов'язані з відшкодуванням екологічної шкоди державі, питання про порушення суб'єктивного права, як правило, не розглядається. Однак, порушення суб'єктивного права являється ознакою протиправності діяння і підлягає доказуванню.

Питання про ознаки протиправності діяння, яке спричинило заподіяння екологічної шкоди, вимагає свого вирішення, оскільки в екологічному праві не будь-яке заподіяння шкоди розглядається як протиправне. В екологічному законодавстві передбачені випадки, коли заподіяння екологічної шкоди визнається правомірним. До таких випадків, зокрема, відноситься заподіяння екологічної шкоди в межах встановлених нормативів та інших обмежень. Якщо правомірність діяння в зазначеному випадку не викликає сумніву, то питання про правові наслідки вчинення такого діяння залишається відкритим.

Згідно з чинним цивільним законодавством України, шкода, яка заподіяна правомірними діями, підлягає відшкодуванню у випадках, передбачених законом. Таким чином у випадках, коли законом допускається заподіяння певної шкоди для виникнення зобов'язання по відшкодуванню шкоди необхідно, щоб в законі містилась пряма вказівка про покладення зобов'язання компенсації такої шкоди, на певну особу. Зокрема, не встановлюються правові наслідки заподіяння шкоди завданої правомірною діяльністю. Це означає, що шкода навколишньому середовищу, яка завдана господарською та іншою діяльністю, що здійснюється з дотриманням екологічних нормативів, відшкодуванню не підлягає. Такий підхід законодавця, на нашу думку, не може вважатися правильним. Адже господарська діяльність в багатьох випадках

викликає наслідки, які неможливо врахувати при розробці екологічного обґрунтування господарського проекту, тобто, при встановленні екологічних нормативів для конкретного природокористувача. Однак, оскільки джерелом, яке заподіює вплив в питаннях, які нами розглядаються, є діяльність природокористувача, видається невиправданим звільнення суб'єкта господарської діяльності від відповідальності за заподіяння екологічної шкоди.

Збереження якості навколишнього середовища є лише засобом досягнення другого результату – забезпечення життя і здоров'я громадян. Законний інтерес, який при цьому захищається, на нашу думку, не може розглядатися як екологічний і прирівнюватися до нього [12, с. 23].

Підхід до дослідження суб'єктивних цивільних прав з позиції комплексної оцінки різноманітних сторін життєдіяльності людини (ст. 293 Цивільного кодексу України) висловлювався і раніше в спеціальній юридичній літературі стосовно характеристики інших суб'єктивних прав, зокрема, йдеться про категорію «особисте життя громадян» як багатогранне поняття, яке відображає різноманітні аспекти індивідуальної життєдіяльності людини. При цьому можна розглядати особисте життя громадян як самостійний об'єкт цивільно-правової та еколого-правової охорони, що характеризується рядом аспектів, до яких відноситься: по-перше – суто особистісна сторона, яка робить особисте життя громадян самобутнім і неповторним; по-друге – побутова сторона, яка виражається в укладі повсякденного життя особи; по-третє – майнова сторона, оскільки порядок і характер користування відповідними благами визначаються самим громадянином; по-четверте – оздоровча сторона [13, с. 122].

На нашу думку, такий підхід може служити основою для виділення особливої категорії екологічних прав, а саме комплексних міжгалузевих прав: конституційного (ст. 50 Конституції України), екологічного (ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»), цивільного (ст. 293 Цивільного кодексу України) соціального, медичного (Закон України «Про систему громадського здоров'я» тощо), охоронювана державою можливість самому задовольняти майнові та немайнові інтереси в різноманітних сферах своєї життєдіяльності.

В юридичній науковій літературі поняття «екологічна безпека» інколи пропонують розглядати через функції природи по відношенню до людини, під якими розуміють потреби людини, які задовольняються за рахунок природи – екологічні, економічні, естетичні, рекреаційні, наукові і культурні. В ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного сере-

довища» поняття «екологічна безпека» визначено як «такий стан навколишнього середовища при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для життя і здоров'я людей» [3].

На нашу думку, «стан навколишнього природного середовища» у даному разі визначається як стан, який характеризується фізичними, хімічними, біологічними та іншими показниками або їх сукупністю, однак, із самого визначення не можна зробити висновок, чи враховується в цьому випадку поряд з якісними параметрами кількісні показники, які характеризують стан навколишнього природного середовища (наприклад, кількісний склад природних ресурсів на визначеній території, її відповідність потребам населення у використанні даних ресурсів, чисельний склад диких тварин на визначеній території, які впливають на стан екологічної системи в цілому тощо). Крім того, згідно з наведеним визначенням, характеристика стану навколишнього середовища орієнтована на виявлення показників усталеного функціонування природних екологічних систем, природних та природно-антропогенних об'єктів.

В юридичній науковій літературі висловлена думка, що право на екологічно безпечне довкілля нерозривно пов'язано з правом людини на життя, оскільки останнє безсумнівно пов'язане з якістю навколишнього середовища, в якому проживає людина. Таким чином, тривалість життя людей не повинна скорочуватися із-за ігнорування екологічних вимог.

Нам видається, що відповідно до завдання збереження життя людини повинна будуватися вся система критеріїв екологічно безпечного довкілля. Завдання забезпечення усталеного функціонування природних екологічних систем має підлеглий характер по відношенню до названої вище цілі – збереження життя людини.

Крім того, такий показник як усталеність екологічної системи природних та природно-антропогенних об'єктів не можна вважати єдиним критерієм екологічно безпечного довкілля. Враховуючи багатофункціональне значення природного середовища для людини, в якості таких критеріїв виділяють також – стандарти і нормативи чистоти, незабрудненості навколишнього середовища, його ресурсоємності (невиснажливості), видового різноманіття та естетичного багатства.

Узагальнюючи сказане, вважаємо, що законодавчо визначене поняття «екологічна безпека» потребує уточнення і може бути викладено в наступній редакції: «екологічна безпека – це стан навколишнього середовища, який відповідає нормативам його якості, вимогам ресурсоємності, естетичного багатства і видового різноманіття, забезпечує усталене функціонуван-

ня природних екосистем, природних і природно-антропогенних об'єктів з метою збереження життя і здоров'я людини, а також задоволення її потреб у використанні навколишнього середовища як природного середовища її життєдіяльності».

З врахуванням названих критеріїв екологічно безпечного навколишнього природного середовища як об'єкта суб'єктивного права необхідно визначити зміст даного права. На нашу думку, зміст права, що розглядається, складається з наступних повноважень його суб'єктів: 1) право вимагати забезпечення такого стану навколишнього середовища, який буде сприятливим для здоров'я і життєдіяльності людини; 2) правомочність користуватися природним середовищем як природним середовищем життєдіяльності людини.

Однією з гарантій реалізації прав громадян є право громадян на вільне місце проживання (ст. 33 Конституції України [14]). Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» визначає, що «вільний вибір місця проживання чи перебування» – це право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, на вибір адміністративно-територіальної одиниці, де вони хочуть проживати чи перебувати» (п. 2 ст. 3) [15].

В правовій науці спірним є питання про межі екологічного інтересу, який в даному випадку захищається та утворює зміст даного права. Відомо, що сприятливість, можливість проживання і поняття комфорту середовища перебування індивідуальні і залежать від віку, статі, раси інших факторів. Деякі вчені вважають, що в ідеалі варто було б визнати, що правомочність на використання екологічно безпечного довкілля людини повинна бути розрахована на конкретну, а не середньостатистичну людину. Отже, єдиними для всіх суб'єктів екологічних правовідносин є показники якості навколишнього середовища. До таких показників відносяться: перша група – це містобудівні нормативи – будівельні норми, норми і правила (ст. 16 Закону України «Про основи містобудування» [16]), в якій визначено, що будівельні норми, норми і правила встановлюють комплекс якісних та кількісних показників і вимог, які регламентують розробку і реалізацію містобудівної документації, проектів конкретних об'єктів з урахуванням соціальних, природно-кліматичних, гідрогеологічних, екологічних та інших умов і спрямовані на забезпечення формування повноцінного життєвого середовища та якнайкращих умов життєдіяльності людини [17, с. 24].

Друга група показників – санітарні норми, правила (Закон України «Про систему громад-

ського здоров'я» від 06.09.2022 року [5], наказ МОЗ України «Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів» від 19.06.1996 року № 173 [18], наказ МОЗ України «Про затвердження Державних санітарних норм та правил утримання територій населених місць» від 17.03.2011 № 145 [19]).

Закон України «Про систему громадського здоров'я» виділяє два види санітарних норм: державні медико-санітарні нормативи (санітарні нормативи) та державні медико-санітарні правила (санітарні регламенти) (п.п. 4 та 5 п. 1 ст. 1 Закону). Так, державні медико-санітарні нормативи (санітарні нормативи) – це обов'язкові до виконання параметри безпечності середовища життєдіяльності людини та епідемічного благополуччя, затверджені центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, які є науково обґрунтованими на основі відповідних досліджень та аналізу ризику згідно з вимогами безпеки для життя і здоров'я людини за медичними критеріями та виражені у припустимому максимальному або мінімальному, кількісному та (або) якісному значенні показники, що характеризують фактор середовища життєдіяльності, а також стан здоров'я населення за критеріями захворюваності, поширеності хвороб, фізичного розвитку, імунітету тощо, включаючи гранично допустимі концентрації, допустимі дози, максимальні рівні впливу, максимальні межі залишків, максимальні рівні вмісту, допустимі добові дози, рівні включень, часові обмеження щодо використання продукції або доступу працівників та/або населення на об'єкти після застосування небезпечних факторів, епідеміологічні показники, протиепідемічні нормативи, недотримання яких може призвести до шкідливого впливу на здоров'я людини (п.п. 4 п. 1 ст. 1 Закону); державні медико-санітарні правила (санітарні регламенти) – обов'язкові для виконання заходи та вимоги, необхідні для забезпечення державних медико-санітарних нормативів, недотримання яких створює загрозу здоров'ю і життю людини та майбутніх поколінь, а також загрозу виникнення і поширення інфекційних та масових неінфекційних хвороб (отруєнь) серед населення [5]. Державні медико-санітарні правила включають державні санітарні норми та правила, санітарно-гігієнічні та санітарно-протиепідемічні правила і норми, санітарно-епідеміологічні правила і норми, протиепідемічні правила і норми, гігієнічні та протиепідемічні правила і норми, державні санітарні регламенти та затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я (п.п. 5 п. 1 ст. 1 Закону) [5].

Третя група показників – нормативи допустимого впливу на навколишнє середовище і нормативи якості навколишнього середовища (ст. 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Таким чином, якщо комфортний стан середовища перебування для окремої людини не підпадає під загальновідоме визначення «безпечне довкілля», то закон гарантує захист даної правомочності тільки у встановлених законом межах.

Виняток із загального правила складає спеціальне регулювання захисту права на екологічно безпечне довкілля, яке порушене внаслідок катастроф та аварій.

Висновки.

1. Авторами зроблено висновок про те, що чинне екологічне законодавство України, декларує окремі види екологічних прав, залишає поза увагою питання про їх зміст. Крім того, коло суб'єктів, які є носіями екологічних прав, встановлюється в законодавстві довільно.

2. Враховуючи, що концепція усталеного розвитку орієнтована на забезпечення прав і інтересів майбутніх поколінь, при законодавчому регулюванні екологічних відносин важливо закріпити положення про те, що майбутнім поколінням належать охоронювані законом інтереси в екологічному праві.

3. Також зроблено висновок про те, що для доведення порушеного суб'єктивного права необхідно точно знати, які правові можливості передбачає дане право і в якій формі проявилось його порушення;

4. Зроблено висновок, що в законодавстві не встановлюються правові наслідки заподіяння шкоди завданої правомірною діяльністю. Це означає, що шкода навколишньому середовищу, яка завдана господарською та іншою діяльністю, що здійснюється з дотриманням екологічних нормативів відшкодуванню не підлягає, що на думку авторів, не може вважатися правильним;

5. Авторами статті пропонується уточнення законодавчого регулювання поняття «екологічна безпека», а саме: «екологічна безпека – це стан навколишнього середовища, який відповідає нормативам його якості, вимогам ресурсоємності, естетичного багатства і видового різноманіття, забезпечує усталене функціонування природних екосистем, природних і природно-антропогенних об'єктів з метою збереження життя і здоров'я людини, а також задоволення її потреб у використанні навколишнього середовища як природного середовища її життєдіяльності».

6. З урахуванням названих критеріїв екологічно безпечного навколишнього природного середовища як об'єкта суб'єктивного права, визначено зміст даного права, що складається з

наступних повноважень його суб'єктів: 1) право вимагати забезпечення такого стану навколишнього середовища, який буде сприятливим для здоров'я і життєдіяльності людини; 2) правомочність користуватися природним середовищем як природним середовищем життєдіяльності людини.

7. Однією із гарантій реалізації прав громадян є право громадян на вільне місце проживання, межі екологічного інтересу якого захищаються та включаються у зміст права на екологічну безпеку. Відомо, що сприятливість, можливість проживання і поняття комфорту середовища перебування індивідуальні і залежать від віку, статі, раси, інших факторів, тому автори статті роблять висновок, що правомочність на використання екологічно безпечного довкілля людини може бути розрахована на конкретну, а не середньостатистичну людину, тоді як єдиними для всіх суб'єктів екологічних правовідносин є показники якості навколишнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Павлова О.В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадянськості: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.06. Харків, 2017. 21 с.
2. Декларація Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовище і розвиток 1992 року *Офіційний веб-сайт Організації Об'єднаних Націй*. URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992> (дата звернення: 07.11.2024).
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 07.11.2024).
4. Стратегія енергетичної безпеки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 04 серпня 2021 року № 907-р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/907-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 07.11.2024).
5. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06 вересня 2022 року № 2573-IX. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20> (дата звернення: 07.11.2024).
6. Концепція загальнодержавної цільової екологічної програми поводження з радіоактивними відходами: розпорядження Кабінету Міністрів України від 04 листопада 2022 року № 992-р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 07.11.2024).
7. Стратегія продовольчої безпеки України на період до 2027 року та затвердження Оперативного плану заходів з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 року № 684-р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 07.11.2024).
8. Національний план дій з відновлювальної енергетики на період до 2030 року та плану заходів з його виконання: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2024 р № 761-р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2024-%D1%80> (дата звернення: 07.11.2024).
9. Медведев К.В. Екологічні права громадян: гарантії їх судового захисту: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.06. Київ, 2012. 19 с.
10. Цюкало Ю.В. Принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.03. Київ. 2013. 22 с.
11. Рішення Конституційного Суду України в справі за Конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільно-процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01 грудня 2004 року № 18-рп/ 2004 *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v018p710-04> (дата звернення: 07.11.2024).
12. Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г., Позняк Е.В. Людина – альфа і омега в екологічному праві. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана; МОН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, каф. екол. права, каф. права Європ. Союзу, Рада молодих вчених. Харків: Право, 2022, 390 с. С. 18–24.
13. Дмитренко Г.А., Солодков В.Т. Оздоровлення нації в об'єктивні науки: науково-публіцистичне видання. Київ. ДКС-Центр. 2018. 244 с.
14. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Офіційний веб-*

- сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2024).
15. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 року № 1382-IV. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15> (дата звернення: 07.11.2024).
16. Про основи містобудування: Закон України від 16 листопада 1992 року № 2780-XII. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12> (дата звернення: 07.11.2024).
17. Венедиктова І.В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.03. Київ. 2013. 43 с.
18. Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів: наказ Міністерство охорони здоров'я України від 19 червня 1996 року № 173. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0379-96> (дата звернення: 07.11.2024).
19. Про затвердження Державних санітарних норм та правил утримання територій населених місць: наказ Міністерство охорони здоров'я України від 17 березня 2011 року № 145. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0457-11> (дата звернення: 07.11.2024).

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.70>

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ЗЕМЕЛЬНИХ СУДІВ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЗАХИСТУ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ

Борищак В.О.,*студентка IV курсу**факультету прокуратури,**Національний юридичний університет**імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0009-0009-5376-0111

Ігнатенко І.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри земельного та аграрного права,**Національний юридичний університет**імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0000-0003-0398-989X

Борищак В.О., Ігнатенко І.В. Деякі питання створення спеціалізованих земельних судів для забезпечення ефективного захисту земельних прав.

Здійснено спробу правового осмислення створення спеціалізованих земельних судів з метою більш ефективного захисту земельних прав фізичних та юридичних осіб. У статті розглядаються питання, пов'язані з міжнародним досвідом у сфері судового захисту земельних прав та вирішення земельних спорів. Аналізується зарубіжне законодавство щодо функціонування спеціалізованих органів у цій сфері. Зокрема, досліджено загальну характеристику: Земельного Суду Шотландії, Массачусетського Земельного Суду та Квінслендського Земельного Суду. Спеціалізовані судові органи, що займаються розглядом земельних спорів, демонструють свою ефективність. Досвід таких судів може бути використаний при реформуванні судової системи України, зокрема з метою створення спеціалізованих судів для розгляду земельних спорів.

Наявність спеціального судового органу, який би розглядав спори, що виникають у сфері земельних правовідносин, сприяло більш ефективному та якісному розгляду таких спорів. Оскільки земельні спори характеризуються високою складністю та комплексністю, їх вирішення вимагає глибоких знань щодо значного масиву земельного законодавства, а також особливої компетентності судді, якому потрібні ще знання в екологічній, технічній, землевпорядній сфері тощо.

Крім того, повномасштабне вторгнення Росії істотно вплинуло на земельно-правові відносини в Україні. У післявоєнний час очікується значне зростання кількості земельних спорів,

що пов'язано із відновленням прав на земельні ділянки, відшкодуванням збитків, відновленням правовстановлюючої документації фізичними та юридичними особами, тощо. Перевантаження судів загальної юрисдикції може призвести до швидкого, але не достатньо виваженого винесення рішень, що у свою чергу спричинить юридичні помилки та невдоволення серед учасників спорів. Тому створення спеціалізованих судів, які займатимуться виключно земельними питаннями, могло б допомогти ефективніше розподілити навантаження та забезпечити якісний розгляд земельних спорів.

Ключові слова: земельні спори, право власності на земельні ділянки, землекористування, захист права власності на землю, використання земель, охорона земель, земельні правовідносини, приватні юридичні особи, правовий режим земель.

Boryshchak V.O., Ignatenko I.V. Some issues of establishing specialized land courts to ensure effective protection of land rights.

An attempt was made to legalize the creation of specialized land courts in order to more effectively protect the land rights of individuals and legal entities. The article deals with issues related to international experience in the field of judicial protection of land rights and the resolution of land disputes. Foreign legislation on the functioning of specialized bodies in this area is analyzed. In particular, the general characteristics of: the Land Court of Scotland, the Massachusetts Land Court and the Queensland Land Court were investigated. Specialized judicial bodies dealing with consideration of land disputes demonstrate their effectiveness. The experience of such courts

can be used in reforming the judicial system of Ukraine, in particular with the aim of creating specialized courts for consideration of land disputes.

The presence of a special judicial body that would consider disputes arising in the field of land legal relations contributed to a more efficient and qualitative consideration of such disputes. Since land disputes are characterized by high complexity and complexity, their resolution requires in-depth knowledge of a significant array of land legislation, the interpretation of these norms in the context of the socio-political and environmental situation in the country, as well as the special competence of a judge, who also needs knowledge in environmental, technical, land management sphere, etc.

In addition, the full-scale invasion of Russia significantly affected land and legal relations in Ukraine. In the post-war period, a significant increase in the number of land disputes is expected, which is associated with the restoration of rights to land plots, compensation for damages, restoration of legal documentation by individuals and legal entities, etc. Overcrowding of courts of general jurisdiction can lead to rapid but insufficiently balanced decisions, which in turn will cause legal errors and dissatisfaction among litigants. Therefore, the creation of specialized courts that will deal exclusively with land issues could help distribute the burden more effectively and ensure quality consideration of land disputes.

Key words: land disputes, land ownership, land use, protection of land ownership, land use, land protection, land legal relations, private legal entities, land legal regime.

Постановка проблеми. Судова система України стикається зі зростаючою складністю завдань через швидкий розвиток земельного законодавства та збільшення кількості спорів у цій сфері. Сьогодні земельне, природоресурсне та екологічне законодавство має значний масив нормативно-правових актів, які мають свою специфіку і, як правило, складні для розуміння правозастосовниками. Крім того, вирішення земельних спорів відбувається в межах відносин, які врегульовані нормами земельного, цивільного, екологічного та інших галузей права права. Основу цього особливого виду правовідносин складають певні розбіжності суб'єктів, які проявляються у процесі виникнення, реалізації, зміни чи припинення земельних прав, їх охорони або захисту у зв'язку з порушенням, оспоруванням чи невизнанням цих прав та законних інтересів власників земельних ділянок, землекористувачів, в тому числі орендарів, та інших суб'єктів земельних правовідносин [1]. Розгляд таких спорів як окремої категорії в судовій системі може створити ефективний механізм захи-

сту земельних прав і підвищити якість правосуддя. Міжнародний досвід спеціалізованих судів, які займаються земельними й екологічними справами, доводить їх ефективність. Такий підхід давно й успішно застосовується в багатьох країнах, що може бути корисним орієнтиром для вдосконалення судової системи України.

Метою статті є аналіз міжнародного досвіду створення земельних судів та оцінка можливості їх впровадження в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження зарубіжного досвіду щодо вдосконалення земельного законодавства перебувають у полі зору вітчизняних науковців, таких як О. Бондар, В. Гуревський, І. Каракаш, Т. Коваленко, Л. Лейба, А. Мартин, А. Мірошниченко, В. Носік, Д. Федчишин, М. Шульга та ін.

Виклад основного матеріалу. Багато країн світу зіштовхуються з необхідністю створення спеціалізованих судових органів – земельних судів. Ці суди спеціалізуються на вирішенні спорів, що стосуються права власності на землю, оренди, управління земельними ресурсами, а також вирішення спорів між державою, юридичними особами та громадянами. Досвід різних країн у створенні та функціонуванні земельних судів значно відрізняється, що обумовлено особливостями правових систем, земельним законодавством та історичними умовами. Вивчення цього досвіду може надати для України приклад в контексті реформування її земельного законодавства та судової системи.

Наприклад, враховуючи особливості правової системи Великої Британії, її досвід у регулюванні відносин, що стосуються земельних відносин, у тому числі щодо зближення з іншими правовими системами, є дуже корисним для України, законодавство якої має не меншу специфіку і знаходиться на етапі реформування та розвитку [2]. Так, в Шотландії функціонує Земельний Суд (The Scottish Land Court). Він має повноваження вирішувати низку спорів, у тому числі спори між орендодавцями та орендарями у сільському господарстві та землеробстві. Незважаючи на те, що суд має назву Шотландський Земельний Суд, проте він не має універсальної юрисдикції для розгляду абсолютно всіх спорів, пов'язаних із землею. Зокрема, суд не має жодної юрисдикції розглядати спори щодо право власності на землю або спори між власниками суміжної землі щодо меж (які розглядаються звичайними судами). Крім того, він має повноваження розглядати спори між фермерами, але крім спорів щодо правонаступництва, розподілу загальних пасовищ та вилучення сільськогосподарських угідь.

Діяльність Суду регулюється Законом про Земельний Суд Шотландії 1993 року [3]. Суд має голову, який має статус судді Сесійного Суду, та заступника голови, який є юристом. Інші

два члени Суду не є юристами, проте ці члени обираються за їхній досвід у галузі сільського господарства та здатність розглядати справи належним чином.

В свою чергу, Земельний Суд штату Массачусетс (The Massachusetts Land Court) розглядає широкий спектр справ, що стосуються нерухомості та землекористування, і контролює систему реєстрації прав власності на нерухоме майно.

За задумом, місія Земельного Суду полягає в тому, щоб забезпечити доступний простір, де застосовуються спеціалізовані експертизи для вирішення спорів, пов'язаних із власністю, забудовою та використанням нерухомого майна. Сім суддів Земельного суду переважно справи, які стосуються: (а) спорів про право власності на землю, сервітути; (б) поділу, виділу земельних ділянок, встановлення меж земельних ділянок, міста, району; (в) дії щодо забезпечення виконання договорів купівлі-продажу нерухомості; (г) викупу нерухомості, обтяженої податковими заставами; (д) володіння, користування, розпорядження земельними ділянками; тощо. Земельний суд також має повноваження у сфері здійснення реєстрації прав на нерухоме майно. Однак Земельному суду заборонено вирішувати справи щодо вилучення, викупу земельних ділянок у зв'язку з суспільною необхідністю, оскільки це є виключною компетенцією Верховного Суду штату [4].

Особливістю Земельного суду є також те, що окрім суддів, у цьому органі працюють ще інженери, геодезисти, спеціалісти з нерухомості, судовий адміністратор, реєстратор земель, ревізори та асистенти, які допомагають суду якісно, кваліфіковано відправляти судочинство.

Земельний Суд у Квінсленді (Land Court of Queensland) – це спеціалізований судовий трибунал і судова інстанція, створена відповідно до Закону про Земельний Суд 2000 року. Суд слухає та вирішує справи, пов'язані із землею та природними ресурсами. Зокрема, Суд: (а) розглядає скарги щодо оцінки земель; (б) визначає вимоги про компенсацію за відновлення земельної ділянки; (в) дає рекомендації та заслуховує заперечення щодо надання прав на видобуток корисних копалин та природоохоронним органам для ресурсних проектів; (г) визначає компенсацію за претензії щодо видобутку корисних копалин та оренду, а також визначає компенсацію та умови доступу до землі для видобутку корисних копалин та іншої діяльності з природними ресурсами; (д) розглядає скарги на дії органів місцевого самоврядування; (е) займається питаннями землі та культурної спадщини корінних народів [5].

Процедури Земельного Суду регулюються Законом про земельний суд 2000 року, Регламентом Земельного Суду 2022 року та різними

практичними вказівками. Уніфіковані правила цивільного судочинства 1999 року також можуть застосовуватися, якщо вищевказане нормативно-правове регулювання діяльності Земельного Суду не охоплює цю сферу [6]. Земельний Суд складається з голови та інших членів. На відміну від суддів, які мають довічні повноваження, члени Земельного Суду призначаються на 15 років. Зазвичай справа розглядається в тому районі, де розташована земля, яка є предметом спору. Земельний Суд, як і в Шотландії, працює з мінімальними формальностями. Суворі правила доказування не застосовуються, і Земельний Суд діє відповідно до справедливості, чистої совісті та суттєвих обставин справи.

Слід зазначити, що спеціалізовані суди з розгляду земельних спорів діють у таких країнах, як Данія, Мальта, Фінляндія, Франція, а також у земельних трибуналах Шотландії, Північної Ірландії та Уельсу. Земельні суди також функціонують у Королівстві Тонга, Палау, Новій Зеландії, на Маршаллових Островах, у Тувалу, Папуа – Новій Гвінеї, Домініканській Республіці, а також в окремих штатах США та Австралії.

На сьогодні функціонує близько 20 юрисдикційних органів, які вирішують земельні спори, зокрема між орендодавцями та орендарями земельних ділянок у контексті їх господарської діяльності. Вони також займаються питаннями, пов'язаними з державними установами, які контролюють екологічні аспекти, та муніципальними органами щодо виділення земель, узгодження меж ділянок, ведення господарства на цих землях, а також межування сусідніх ділянок. Додатково, ці органи виконують функції, які не є традиційними для судової системи, такі як реєстрація, ведення кадастрів та видача різних інструкцій з управління землеустроєм.

Вивчення міжнародного досвіду створення земельних судів показує, що їх функціонування значно підвищує ефективність вирішення земельних спорів. Спеціалізовані земельні суди допомагають зменшити навантаження на загальні суди, забезпечуючи швидший та якісніший розгляд справ, пов'язаних із земельними питаннями. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню рівня правової визначеності та захисту прав власності, що є важливим фактором для залучення інвестицій та розвитку аграрного сектора [7].

Потрібно погодитися з висловленою точкою зору Лейби Л.В., що з урахуванням вивчення судової практики вирішення земельних спорів та позитивного історичного досвіду їх розв'язання (зокрема, земельно-судовими комісіями), а також сучасного досвіду вирішення аналогічних спорів в ряді зарубіжних країн наводяться аргументи створення спеціалізованих земельних судів в Україні. Їх функціонування, розв'язання

правових та організаційних проблем діяльності сприятиме не лише суттєвому розвантаженню судів загальної юрисдикції, а й ефективності роботи багатьох державних інституцій щодо забезпечення захисту законних прав та інтересів суб'єктів земельних правовідносин [8].

В літературі, акцентують увагу і на проблемі з множинністю юрисдикцій у контексті вирішення земельних спорів. Наразі ж спори у сфері земельних відносин, які є єдиними за предметом, розподілені між різними юрисдикціями: публічно-правові аспекти (наприклад, оскарження рішень державних та місцевих органів) розглядаються адміністративними судами, а питання, пов'язані з правом власності на земельні ділянки та договірними зобов'язаннями, віднесені до цивільної та господарської юрисдикції. Такий поділ компетенції призводить до неоднакової судової практики та конфліктів між юрисдикціями, що ускладнює можливість комплексного вирішення земельного спору в межах однієї справи. Для вирішення цієї проблеми пропонують створити спеціалізовані земельні суди. Однак зазначають, що більш доцільним підходом може бути передача таких справ до господарських судів, які мають напрацьовану організаційно-технічну базу, демонструють високу ефективність, дотримуються процесуальних строків і забезпечують стабільність судових рішень [9, с. 36].

Звертається увага також на необхідність залучення до складу судів, що розглядають земельні спори, «фахівців-консультантів» – спеціалістів у сфері певних земельних відносин у залежності від предмета спору (наприклад, у сфері межування й кадастрового обліку земельних ділянок). Безпосереднє включення незалежних «фахівців-консультантів» до складу суду забезпечить учасникам розгляду грамотне і швидке прочитання спеціальних «земельних» документів, сприятиме формуванню правильної позиції суду по справі, винесенню законного й обґрунтованого рішення. Запропонований автором порядок формування складу суду відповідає зарубіжному досвіду (Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Швеція, Королівство Данія) й викликаний проблемами розгляду земельних спорів на сучасному етапі [11].

В Україні відбуваються масові звернення до суду за захистом земельних прав. Суд розглядає велику кількість спорів, що свідчить про наявність значної кількості невирішених правових конфліктів та необхідність забезпечення захисту прав і свобод громадян. Так, у 2022 році у судах першої інстанції, що розглядають справи в порядку адміністративного судочинства серед 329 070 позовів на розгляді перебували 4057 справи з приводу регулювання землеустрою, державної експертизи землепорядної документації (1,2%); 10 заяв щодо примусового відчу-

ження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності (0,003%) та до 287 позовів з приводу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (у тому числі прав на земельні ділянки) (0,09%). Таким чином, у порядку адміністративного судочинства загальна частка земельних спорів становить близько 1,3%. До судів першої інстанції, що розглядають справи в порядку господарського судочинства надійшло 51 760 позовів, з яких 2464 – земельні спори, що становить 4,7% від загальної кількості. Велика кількість позовних заяв стосується таких питань як невиконання або неналежне виконання зобов'язань, що виникають з оренди (29%); про усунення порушення прав власника (8%); про припинення права користування на земельну ділянку (7,4%) та ін. До судів першої інстанції, що розглядають справи у порядку цивільного судочинства отримано 331 666 позовних заяв, серед яких близько 2,1% становлять земельні спори (7094). Значна частина поданих позовів стосується визнання права власності на земельну ділянку (22,4%); земельні спори що виникають з договорів оренди (19,3%); щодо усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою (11%) та ін. [12].

У 2023 році у судах першої інстанції, що розглядають справи в порядку адміністративного судочинства на розгляді перебувало 505 947 позовних заяв, з яких 2191 стосуються землеустрою, державної експертизи землепорядної документації (0,43%); 6 – примусового відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна (0,001%) та до 472 позовів з приводу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (у тому числі прав на земельні ділянки) (0,09%). Таким чином, у порядку адміністративного судочинства загальна частка земельних спорів становить близько 0,5%. У судах першої інстанції, що розглядають справи у порядку господарського судочинства надійшло 74 405 позовних заяв, серед яких 3598 пов'язаних із земельними відносинами, що становить 4,8% від загальної кількості. У звітному періоді у судах першої інстанції, що розглядають справи у порядку цивільного судочинства на розгляді перебували 542 802 позовів, з яких 11 438 – спори, що виникають із земельних відносин (2,1%) [13].

Крім того, повномасштабне вторгнення Росії істотно вплинуло на земельно-правові відносини в Україні. У післявоєнний час очікується значне зростання кількості земельних спорів, зокрема: (а) з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб; (б) відновленням прав на земельні ділянки фізичними та юридичними особами; (в)

між орендарями та орендодавцями земель; (г) межові спори у межах території територіальних громад; (д) щодо обмежень у використанні земель та земельних сервітутів; (е) щодо додержання громадянами правил добросусідства, оскільки відбулося велике переміщення населення в межах території України; (ж) пов'язаних із безоплатною передачею земельних ділянок у власність учасникам бойових дій; (з) стосовно оформлення права власності на земельні частки (паї), яке громадяни не змогли оформити у визначений законодавством період – до початку 2025 року та ін.

Отже, відбуватиметься перевантаження судів загальної юрисдикції, що може призвести до не достатньо виваженого винесення рішень, що у свою чергу спричинить юридичні помилки та невдоволення серед учасників спорів. Тому створення спеціалізованих судів, які займатимуться виключно земельними питаннями, могло б допомогти ефективніше розподілити навантаження та забезпечити якісний розгляд земельних спорів.

Висновок. Наявність спеціального судового органу, що розглядає спори, які виникають у сфері земельних відносин, сприяло більш ефективному та якісному розгляду земельних спорів. Адже їх специфіка часом криється не лише у величезній кількості нормативної бази, яку слід застосовувати, а й особливої компетентності судді, якому часом недостатньо знати цю правову базу, але потрібні знання в екологічній, технічній, землепорядній сфері тощо. Отже, слід врахувати досвід Земельних Судів Шотландії та штату Массачусетс і залучати до складу земельних судів для розгляду спорів не лише юристів як суддів, а й практиків, людей з багаторічним досвідом роботи в екологічній, земельній, будівельній сфері, яка пов'язана безпосередньо із судовою юрисдикцією.

Впровадження спеціалізованих земельних судів в Україні є необхідним, бо це надасть змогу покращити якість і ефективність розгляду земельних спорів, адаптувати національне законодавство до міжнародних стандартів, а також зменшити навантаження на загальні суди, що дозволить швидше розглядати земельні спори. Це особливо важливо в умовах післявоєнного відновлення, коли кількість таких справ, ймовірно, зросте.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шульга М.В., Ігнатенко І.В., Федчишин Д.В. Законодавчі новели щодо ви-

рішення земельних спорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 1 (42). С. 75–81.

2. Ігнатенко І.В., Федчишин Д.В. Аналіз закордонного досвіду щодо особливостей використання земель (на прикладі Великої Британії та Канади). *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. 2024. № 1. С. 276–279.
3. Scottish Land Court Act 1993: Act. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1993/44/contents>.
4. Land Court. *Mass.gov*. URL: <https://www.mass.gov/orgs/land-court>.
5. Land Court. *Queensland Courts*. URL: <https://www.courts.qld.gov.au/courts/land-court>.
6. About the Land Court. *Queensland Courts*. URL: <https://www.courts.qld.gov.au/courts/land-court/about-the-land-court>.
7. Ігнатенко І.В., Федчишин Д.В. Земельна інвестиційна політика: правові проблеми. *Jurisprudence under martial law: conceptual dimension: Scientific monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. С. 88–108.
8. Лейба Л.В. Правове регулювання вирішення земельних спорів: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2005. 19 с.
9. Подцерковний О., Будурова Г. Щодо потреб запровадження спеціалізації господарських судів у земельних та інвестиційних спорах. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. № 5 (52). С. 36–41.
10. Fedchyshyn D., Ignatenko I., Shulga M., Danilik D. Legal problems of rational use and protection of agricultural land in Ukraine. *Justicia*. 2022. Vol. 27. № 41. Р. 43–52.
11. Арсенюк А.О. Процесуально-процедурний порядок судового розгляду земельних спорів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2016. 20 с.
12. Судова статистика. 2022 рік. Судова влада України: веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022.
13. Судова статистика. 2023 рік. Судова влада України: веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023.

УДК 349.412

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.71>

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИСТОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Заєць О.І.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри земельного та аграрного права,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-7969-2465

Заєць О.І. Вдосконалення правового статусу особистого селянського господарства в Україні в умовах воєнного стану та євроінтеграції.

Статтю присвячено аналізу наукового матеріалу та нормативно-правової бази стосовно правового статусу особистих селянських господарств (ОСГ) в Україні в умовах війни та євроінтеграції. ОСГ виникли до проголошення незалежної України. Але мета запровадження такої форми індивідуального господарювання поряд з переважаючими колективними формами господарювання на землі в радянський період суттєво відрізнялася від завдань, які стоять перед ОСГ зараз. За даними Київської школи економіки на 2021 рік 41,5% продукції виробляли фізичних осіб – домогосподарств. Вони домінують у тваринництві, у виробництві картоплі, овочів тощо. Думається, аналогічна тенденція зберігається і зараз, в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів в нашій державі і є серйозним підґрунтям для забезпечення продовольчої безпеки в нашій державі в умовах війни. Тому подальше дослідження і вдосконалення правового статусу ОСГ видається доцільним. Тим більше що офіційна статистика доводить стійку тенденцію до скорочення їх кількості. ОСГ – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. Тому в світлі євроінтеграції і найсучасніших досліджень європейського законодавства ОСГ цілком вписується в сучасну європейську аграрну систему виробництва. Найближчими завданнями щодо вдосконалення правового статусу ОСГ є перегляд підходів до правового режиму земель господарства та вдосконалення механізму їх держав-

ної підтримки з подальшим переходом на європейську модель такої підтримки для невеликих товаровиробників. Зокрема, правовий режим земельних ділянок для ведення ОСГ має носити комплексний характер. Державна фінансова підтримка ОСГ має бути на одному рівні з іншими виробниками сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: особисте селянське господарство; сімейне фермерське господарство; воєнний стан; європейська інтеграція; державна підтримка сільського господарства; земельна ділянка сільськогосподарського призначення; зміна цільового призначення; сільський зелений туризм.

Zaiets O.I. Improvement of the legal status of the Personal peasant households in Ukraine in the conditions of martial law and European integration.

The article is devoted to the analysis of scientific material and the legal framework regarding the legal status of Personal peasant households (PPH) in Ukraine in the conditions of war and European integration. But the goal of introducing such a form of individual management along with the prevailing collective forms of land management in the Soviet period was significantly different from the tasks facing the PPH now. According to the Kyiv School of Economics, by 2021, 41.5% of products were produced by individuals - households. They dominate in animal husbandry, in the production of potatoes, vegetables, etc. It seems that a similar trend persists even now, in the conditions of martial law and European integration processes in our country and is a serious basis for ensuring food security in our country in conditions of war. Therefore, further research and improvement of legal status of PPH seems expedient. Official statistics prove a steady tendency to reduce their number. PPH is an economic activity that is carried out without creating legal entity by natural person individually or by persons who are in family or family relations and live together, in order to satisfy personal needs through the production, processing

and consumption of agricultural products, the sale of their surpluses and the provision of services using the property of personal peasant household, including in the field of rural green tourism. Therefore, in the light of European integration and the most modern studies of European legislation, PPH fits perfectly into the modern European agrarian production system. The immediate tasks for improving the legal status of PPH are the review of approaches to the legal regime of their lands and the improvement of the mechanism of their state support with the subsequent transition to the European model of such support for small commodity producers. The legal regime of land plots for PPH should be comprehensive with permission to build manor house and hotel type residential buildings. State financial support of PPH should be on the same level as of the other producers of agricultural products.

Key words: personal peasant household; family farm; martial law; European integration; state support for agriculture; agricultural plot of land; change of destination; rural green tourism.

Постановка проблеми. Виникнення і розвиток особистих селянських (колишніх підсобних) господарств бере свій початок ще у часи задовго до проголошення незалежної Української держави. Але причина і мета запровадження такої форми індивідуального господарювання на землях сільськогосподарського призначення поряд з переважаючими колективними формами господарювання на землі в радянський період суттєво відрізнялася від завдань і цілей, які стоять перед особистими селянськими господарствами зараз. За даними Київської школи економіки на 2021 рік малі фермери та сільгоспвиробники виробляли понад 50% валового випуску всієї сільськогосподарської продукції, включно із 9% продукції фермерських господарств (зареєстрованих сільгоспвиробників) та із 41,5% продукції фізичних осіб – домогосподарств (так званих одноосібників). Іншу половину продукції виробляли корпоративні господарства, включаючи агрохолдинги. Домогосподарства домінують у тваринництві, виробляючи, наприклад, 78% молока, 74% яловичини та телятини, 35% свинини, 17% курятини. Домогосподарства також домінують у виробництві картоплі – 99%, овочів – 89%, біля 20% соняшникового насіння, 25% зернових [1, с. 4]. Думається, аналогічна тенденція зберігається і зараз, в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів в нашій державі і є серйозним економічним підґрунтям для забезпечення продовольчої безпеки в нашій державі в умовах війни. Тому подальше дослідження і вдосконалення правового статусу, зокрема, особистих селянських господарств (далі – ОСГ) в таких умовах видається актуальним і

доцільним. Тим більше що офіційні статистичні дані доводять повільну, але стійку тенденцію до скорочення кількості таких господарств та їх земель. За даними Державної служби статистики України, в 2018 р. налічувалося 3,9 млн особистих селянських господарств, які мали у своєму розпорядженні 2,5 млн га сільськогосподарських угідь (у середньому по 0,64 га на одне господарство населення), що дало змогу сконцентрувати в них 98,1% загального виробництва картоплі, 85,6% – овочів, 78,4% – фруктів, 72,6% – молока. Станом на 1 січня 2024 року кількість ОСГ скоротилась до 3,8453 млн. Щодо кількості земель у цих господарствах, то показних не має сталої тенденції до зменшення чи збільшення, очевидно, в силу того, що працює ринок земель і до початку війни землі цього виду цільового призначення активно приватизувалися.

Мета дослідження. Тому метою даного дослідження є аналіз наукового та статистичного матеріалу, а також нормативно-правової бази стосовно правового статусу особистих селянських господарств в Україні в умовах війни та євроінтеграції, а також порівняльно-правовий аналіз правового статусу подібних господарств в Європі. В свою чергу це дасть можливість виокремити напрямки його вдосконалення з метою успішної євроінтеграції українського аграрного сектору в майбутньому.

Стан опрацювання проблематики. Питанням правового статусу особистих селянських господарств та, зокрема, правовому режиму їх земель в Україні приділено чимало уваги в сучасній юридичній науці такими вченими як Т.Є. Харитонova, А.М. Мірошніченко, П.Ф. Кулинич, Т.О. Коваленко, В.В. Носік, С.І. Марченко, В.І. Лебідь та іншими. В той же час, стрімкі зміни суспільних відносин в умовах війни та Євроінтеграційних процесів вимагають швидкого реагування з боку юридичної науки, законодавця та владних органів щодо вдосконалення правового регулювання у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Нагадаємо, що особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму (ст. 1 Закону України від 15.05.2003 р. “Про ОСГ”). Тому в світлі євроінтеграційних процесів і найсучасніших досліджень європейського законодавства ОСГ цілком вписується в сучасну європейську

аграрну систему виробництва. Адже “залежно від правового статусу, організаційно-правової форми та типу управління виділяють три різні групи ферм в ЄС: 1) *напівнатуральні ферми, які здебільшого вирощують продукцію для споживання фермерами та їх сім'ями*; 2) малі та середні ферми, які є сімейним бізнесом; 3) великі аграрні компанії, які мають організаційно-правову форму корпоративного підприємства або створили кооперативи” [2, с. 347].

Вченими виділено ряд функцій, які виконують ОСГ в сучасних умовах: отримання за рахунок високої якості робіт більшої кількості та вищої якості продукції з одиниці площі або голови продуктивної худоби; більш оперативна реалізація малими партіями свіжої продукції, що швидко псується; введення в користування і підвищення якості земельних ділянок, які не можуть використовуватись у великому виробництві; можливість більш повного використання в інтересах суспільства трудових ресурсів, не зайнятих у суспільному виробництві; вироблення продукції, яку неможливо або економічно недоцільно за існуючими технологіями вирощувати в умовах великого виробництва (наприклад, *топінамбур*). Поряд з економічним значенням виділяють і соціальну роль ОСГ: формування господарського ощадного ставлення до землі та природи загалом; трудове виховання та професійна орієнтація молоді; формування професійних якостей сучасного підприємця, а саме: ініціативність, діловитість, самостійність, навички економічного і дбайливого ведення господарства; збереження національних традицій землеробства і ведення сільського господарства, збереження сільського укладу життя [3, с. 285-286].

Спробуємо окреслити сучасні правові виклики, з якими пов'язане функціонування ОСГ.

1. Одним з обов'язків ОСГ відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України “Про ОСГ” є забезпечувати використання земельної ділянки за цільовим призначенням. Зміст цільового призначення саме цього виду земель сільськогосподарського призначення фактично визначено в процитованій вище ст. 1 Закону України від 15.05.2003 “Про ОСГ” – “... з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму”. Таким чином, практика сформулировала підхід, що на ділянках для ОСГ можливе тільки будівництво або існування господарських будівель і споруд. Натомість, будівництво житлових будинків вважається не можливим (хоча й прямо не заборонено) виходячи з тлумачення цього виду цільового призначення. Для порів-

няння, для фермерських господарств у Законі України “Про фермерське господарство” прямо передбачено право облаштувати житло, в тому числі фермерську садибу. На наше переконання, таке неписане обмеження права ОСГ на житлове будівництво знецінює природу цього виду господарювання: громадяни як правило займаються особистим селянським господарством безпосередньо і постійно проживаючи на цій же земельній ділянці. Тим більше що Закон України “Про ОСГ” (ст. 6) до майна, яке використовується для ведення ОСГ, відносить земельні ділянки, жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'ї, багаторічні насадження, вироблена сільськогосподарська продукція, продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства в установленому законодавством порядку.

Будівництво житла на ділянках для ОСГ потребує зміни цільового призначення ділянки або її частини. Зміна цільового призначення зараз передбачена ст. 20, п. 23 Перехідних положень ЗКУ, ст. 24 Закону України “Про регулювання містобудівної діяльності”, Класифікатором видів функціонального призначення територій та їх співвідношення з видами цільового призначення земельних ділянок (Постанова КМУ від 28 липня 2021 р. № 821). Так, відповідно до ч. 4 ст. 24 Закону України “Про регулювання містобудівної діяльності” зміна цільового призначення земельної ділянки допускається виключно за умови дотримання правил співвідношення між новим видом цільового призначення земельної ділянки та видом функціонального призначення території, визначеного відповідною містобудівною документацією на місцевому рівні. Якщо звернутися до вищезазначеного Класифікатора, то такі види цільового і функціонального призначення не співвідносяться. А це означає, що в майбутньому це буде взагалі неможливо.

Якщо подивитися на цю проблему в ретроспективі, то відповідно до ЗК УРСР 1970 р. присадибна земельна ділянка надавалася для будівництва житлового будинку, господарських будівель, під город, сад та на інші потреби. До присадибної ділянки входить вся площа, в тому числі і зайнята будівлями (ст. 63). Відповідно до ст. 77 робітники, службовці та інші громадяни, які проживають у сільській місцевості, використовують надані їм присадибні земельні ділянки для будівництва жилих будинків та господарських будівель, а також ведення *особистого підсобного господарства*. Тому видається незрозумілим таке обмеження прав особистих селянських господарств в сучасних умовах, коли всі обмеженні прав, в тому числі на землю, мають

бути розумними, демократичними та обґрунтованими.

Лист Держгеокадастру від 02/2021 “Про державну реєстрацію земельних ділянок, переданих у приватну власність згідно з Декретом Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок» пояснив, що поняттю «присадибна земельна ділянка» за Земельним кодексом України РСР 1970 року відповідає одразу кілька цільових призначень, визначених чинним законодавством, зокрема, цільове призначення «для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна земельна ділянка)» (код 02.01) та «земельна ділянка для ведення особистого селянського господарства» (код 01.03). Отже, у випадку формування за рахунок присадибної земельної ділянки, наданої колгоспному двору під час дії Земельного кодексу Української РСР 1970 року, присадибної земельної ділянки та земельної ділянки для ведення особистого селянського господарства (в розумінні чинного Земельного кодексу України) цільове призначення земельної ділянки не змінюється, і потреби у розробці проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки немає [4]. На наше переконання, сучасне земельне законодавство тільки ускладнило правове регулювання ділянок для ОСГ. В протилежному випадку Держгеокадастру України не довелося б давати подібних роз’яснень.

2. Вище окреслена проблема також стосується здійснення на земельних ділянках для ОСГ зеленого туризму. Адже питання будівництва на них житла для приймання туристів також залишається відкритим. “Для розвитку сільського зеленого туризму в Україні є всі необхідні передумови: унікальна історико-етнографічна спадщина українських сіл, багаті рекреаційні ресурси, екологічна чистота сільської місцевості, відносно вільний сільський житловий фонд для прийому туристів та наявність вільних трудових ресурсів для їх обслуговування, доступна ціна за відпочинок тощо. Сільський туризм може бути надзвичайно важливим економічним фактором розвитку та стабільності для сільських регіонів, особливо тих, де нераціонально та неможливо розвивати сільське господарство або інші види діяльності, наприклад, в гірській місцевості Карпат” [3]. Навіть в умовах війни сільський зелений туризм розвивається і, незважаючи, на наявність певного нормативного регулювання, потребує прийняття нарешті спеціального закону, який в тому числі передбачив би механізм державної підтримки, аналогічно до європейських країн, такого важливого для нашої держави напрямку діяльності ОСГ.

3. Стосовно державної підтримки ОСГ Закон України “Про державну підтримку сільського господарства України” передбачає, що веден-

ня Державного аграрного реєстру здійснюється шляхом: використання інформації Державного аграрного реєстру ... для адміністрування заявок виробників сільськогосподарської продукції на отримання державної підтримки. А виробниками сільськогосподарської продукції є в тому числі фізичні особи (у тому числі домогосподарства, фізичні особи, які здійснюють діяльність, пов’язану з веденням особистого селянського господарства, ... які займаються сільськогосподарською діяльністю). Отже, ОСГ долучені до державної підтримки, але на сайті реєстру для них зазначено, що вони можуть зареєструватися в ДАР як фізична особа. Однак, як попереджає сайт ДАР, дія більшості державних програм підтримки поширюється лише на суб’єктів, зареєстрованих у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Для порівняння в цьому ключі візьмемо законодавство Хорватії про сімейні аграрні господарства (*obiteljska poljoprivredna gospodarstva*), які за статусом містять ознаки ОСГ і сімейних фермерських господарств. Вони вперше отримали повне правове регулювання з прийняттям Закону про сімейні аграрні господарства від 2018 р. з метою визначення їх організаційної форми, яка б була визнана та прийнята на ринку та підвищила конкурентоспроможність цих господарств. Особливо це було важливо для реалізації принципу безпеки харчових продуктів і збереження природних сільськогосподарських ресурсів. Закон мав закласти основу для структурних змін у функціонуванні сімейних аграрних господарств, спростити правила ведення сільськогосподарської та будь-якої пов’язаної з нею діяльності, для усунення адміністративних, бюрократичних і фіскальних бар’єрів і встановлення ефективної системи їх розвитку. І звичайно ж, цей Закон повністю відповідає Спільній аграрній політиці ЄС. Особлива цільова група, про яку йдеться в Законі, – це сімейні аграрні господарства з молодшими власниками, яких треба заохочувати та спрямовувати у правильному напрямку для здійснення своєї підприємницької діяльності в сільському господарстві. Адже тільки 10% господарств очолюють господарі молодше 40 років. Для Хорватії ця форма господарювання є стратегічно важливою, бо вона складає 95,5% від усієї кількості аграрних товаровиробників країни. Цікаво, що майже 70% цих господарств працюють на землях менше 5 га. [5]

Сільськогосподарська діяльність сімейних агрогосподарств здійснюється на основі використання власних або орендованих сільськогосподарських виробничих фондів і на праці, знаннях та уміннях членів сім’ї, перелік яких в Законі достатньо широкий. Ці господарства, не набуваючи статусу юридичної особи, їхні власники та учасники реєструються в публічному Реє-

стрі сімейних аграрних господарств, який веде Агентство сільського господарства, рибальства та розвитку села Хорватії. З моменту реєстрації господарства голова та члени господарства отримують право на особисте та медичне страхування, а також багато інших майнових та організаційних гарантій для їх успішного функціонування. І це саме те, що варто запозичити для наших ОСГ.

Висновки. Аналіз наукової і статистичної літератури дає підстави стверджувати, що ОСГ продовжують відігравати вагомий роль у вирішенні продовольчої проблеми України і світу, збереження і розвитку сільського укладу життя і українських землеробських традицій, зокрема і в умовах війни. Залишаючись достатньо незарегульованим, що особливо важливо в умовах воєнного стану, правовий статус ОСГ все ж потребує вдосконалення. Зокрема, по-перше, правовий режим земельних ділянок для ведення ОСГ має носити комплексний характер. Враховуючи відносно невеликі обсяги виробництва сільгосппродукції або надання послуг, зокрема і у сфері зеленого туризму, на земельних ділянках з цим цільовим призначенням має бути нормативно дозволено будівництво не тільки господарських будівель і споруд, пов'язаних з веденням безпосередньо сільського господарства, а також житлових будинків садибного та готельного типу. По-друге, державна фінансова підтримка ОСГ має бути на одному рівні з іншими виробниками сільськогосподарської продукції зважаючи на вагомий вклад цих господарств у валове виробництво останньої. У більш довгостроковій перспективі метою має стати європейський рівень державної підтримки ОСГ, зокрема, право на

особисте та медичне страхування, різного роду дотації, а також багато інших майнових та організаційних гарантій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нів'євський О., Яворський П., Донченко О. Малі фермери та домогосподарства в сільському господарстві та сільській економіці: оцінка їх ролі та заходи з підтримки їх сталого розвитку. <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/07/Smallholders-KSE.pdf> (дата звернення – 11.11.2024 р.).
2. Саркісова Т.Б. Поняття “фермер” за законодавством ЄС та його імплементація у законодавство України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 344–348.
3. Аграрне право України. Навч. посібник / за ред. Т.Є. Харитонові, І.І. Каракаша. Одеса: Юрид. літ., 2017. 436 с.
4. Лист Держгеокадастру 02/2021 “Про державну реєстрацію земельних ділянок, переданих у приватну власність згідно з Декретом Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок”. <https://land.gov.ua> (дата звернення – 11.11.2024 р.).
5. Tatjana Josipovic: Acquisition of Agricultural Land by Foreigners and Family Agricultural Holdings in Croatia – Recent Developments. *Journal of Agricultural and Environmental Law*. ISSN 1788-6171, 2021, Vol. XVI, № 30, pp. 100–122. <https://doi.org/10.21029/JAEL.2021.30.100>.

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.72>

ДО ПИТАННЯ БЕЗОПЛАТНОГО НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ ЮРИДИЧНИМИ ОСОБАМИ

Костяшкін І.О.,*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри трудового, земельного
та господарського права**Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова*

ORCID: 0000-0002-8476-9583

Заверуха С.В.,*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового, земельного
та господарського права**Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова*

ORCID: 0009-0009-8898-0536

Костяшкін І.О., Заверуха С.В. До питання безоплатного набуття права власності на землю юридичними особами.

В статті підняті проблеми правового забезпечення безоплатного набуття права власності на землю юридичними особами. Враховуючи трансформаційні процеси відносин власності на землю в Україні звертається увага на необхідність вдосконалення правового механізму передачі земель у власність юридичних осіб поряд з приватизаційними процедурами, які врегульовані для громадян України. В історичній ретроспективі розкрито недоліки правового регулювання в сфері передачі земель у колективну власність юридичних осіб, звернуто увагу на відсутність спеціального регулювання процедури передачі земель земельних ділянок житлово-будівельним (житловим) та гаражно-будівельним кооперативам. Обґрунтовується необхідність законодавчої визначеності передачі у приватну власність земельних ділянок під багатоквартирними будинками, а також належних до них будівель, споруд та прибудинкової території.

Особлива увага приділена дослідженню питання суб'єктного складу права власності на земельні ділянки під багатоквартирними будинками. Враховуючи суб'єктний склад учасників ОСББ, мету його створення, та порядок прийняття рішень, матеріали судової практики, а також відсутність протягом тривалого часу порядку передачі прибудинкової території у спільну сумісну власність співвласників багатоквартирного будинку пропонується визнати ОСББ як формального суб'єкта права власності в процесі приватизації земельної ділянки під багатоквар-

тирним будинком, а також належними до них будівлями, спорудами та прибудинковою територією.

За результатами проведеного дослідження, з урахуванням положення ст. 14 Конституції України, пропонується доповнити положення глави 6; 19 Земельного кодексу України, процедурами безоплатної передачі земельних ділянок житлово-будівельних (житлових) і гаражно-будівельних кооперативів, багатоквартирних будинків, з визначенням суб'єктно-об'єктного складу, підготовки необхідної проектної чи технічної документації, строків можливого розгляду та критеріїв прийняття рішень уповноваженим органом.

Ключові слова: безоплатне набуття, право власності, земельна ділянка, юридичні особи, прибудинкова територія.

Kostyashkin I., Zaverukha S. On the free acquisition of land ownership by legal entities.

This article addresses issues related to the legal framework for the free acquisition of land ownership by legal entities. Considering the transformational processes in land ownership relations in Ukraine, attention is drawn to the need for an improved legal mechanism for transferring land to the ownership of legal entities, alongside the privatization procedures regulated for Ukrainian citizens. A historical analysis highlights deficiencies in the legal regulation of transferring land into the collective ownership of legal entities and notes the absence of specific regulations for transferring land plots to housing construction and garage-building cooperatives. The necessity for clear

legal provisions on transferring land plots under multi-apartment buildings into private ownership, including associated buildings, structures, and adjacent territories, is substantiated.

Special attention is given to the subject composition of ownership rights over land plots under multi-apartment buildings. Considering the membership composition of condominium associations, their purpose, decision-making procedures, judicial practice, and the prolonged absence of a procedure for transferring adjacent territories into the co-ownership of multi-apartment building co-owners, it is proposed to formally recognise condominium associations as holders of ownership rights in the privatisation process of land plots beneath multi-apartment buildings, along with their related buildings, structures, and adjoining territories.

Based on the research findings, and taking into account Article 14 of the Constitution of Ukraine, it is recommended to amend Chapters 6 and 19 of the Land Code of Ukraine by incorporating procedures for the free transfer of land plots to housing construction (residential) and garage-building cooperatives, as well as multi-apartment buildings, defining the subject-object composition, preparation requirements for necessary design or technical documentation, potential timeframes for consideration, and criteria for decision-making by the authorised body.

Key words: free acquisition, ownership, land plot, legal entities, adjacent territory.

Постановка проблеми. Земельна реформа в Україні з початку її проголошення спрямована на перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну власність, громадян та юридичних осіб. Конституція України визначила землі об'єктом права власності Українського народу, для інших суб'єктів Основний закон гарантує набуття і реалізацію такого права виключно відповідно до закону [1].

Відтак законодавство має забезпечити доступ громадян та юридичних осіб до землі у спосіб, що передбачає можливість її використання на різних правових титулах. Держава має гарантувати такі законодавчі механізми, які передбачають процедуру набуття земельної ділянки у власність для потреб як економічного характеру, так і забезпечення умов життєдіяльності[2].

Стан опрацювання проблематики. Аналіз діючого земельного кодексу засвідчує наявність спеціальних приватизаційних процедур, що передбачають доступ до права власності на землю громадян. Натомість у чинному земельному законодавстві немає спеціальних норм, які б розкривали процедури безоплатної передачі земель у власність юридичних осіб. У науці земельного права України такі вчені, як В.І. Ан-

дрейцев, А.П. Гетьман, В.В. Носік, М.В. Шульга, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошніченко, І.І. Каракаш, М.О. Ковальчук та інші, досліджуючи проблеми здійснення прав на землю, зазначали об'єктивну потребу у розкритті юридичної природи права доступу до використання землі на тому чи іншому правовому титулі. Дослідження права власності на землю у контексті забезпечення балансу суспільних і приватних інтересів у використанні і охороні землі зумовлює до необхідності розкриття юридичної сутності механізму набуття і реалізації прав на земельні ділянки відповідно до ч. 2 ст. 14 Конституції України, за якою юридичні особи нарівні з громадянами і державою набувають і реалізують право власності на землю виключно відповідно до закону.

Мета дослідження. Відтак пропонується дослідження буде спрямовано на розкриття особливостей безоплатного набуття прав на землю юридичними особами та визначення пропозицій щодо вдосконалення земельного законодавства у відповідному напрямку.

Виклад основного матеріалу. Керуючись принципом «соціальної справедливості» або «соціальної рівності», державою з початку проведення земельної реформи взято курс на «соціалізацію» земель через процедури безоплатної передачі земель у приватну власність громадян у межах норм безоплатної приватизації та передачі земель у колективну власність членів сільськогосподарських підприємств з метою реалізації права кожного на земельну ділянку. Однак, якщо правові процедури безоплатної передачі земель у власність громадян детально регламентовані у Земельному кодексі України (далі – ЗК України) [3] то випадки можливої передачі земель у власність юридичних осіб хоч і згадуються законодавцем, однак, не знаходять своєї належної регламентації.

Законодавче забезпечення реалізації права громадян і юридичних осіб до використання земельних ділянок здійснювалось в Україні поступово в міру трансформації державної власності на землю від повної заборони права власності на землю до законодавчого закріплення широкої палітри суб'єктивних прав на використання землі за різним цільовим призначенням. Зокрема, у період з 1990 року до 13 березня 1992 року у ЗК України [4] та інших законодавчих актах не було закріплено можливості громадян і юридичних осіб набувати у приватну власність земельні ділянки, а це означало, що за законом право доступу до використання землі на такому правовому титулі було заборонено. З прийняттям нової редакції ЗК України від 13 березня 1992 року в Україні було започатковано нову епоху у забезпеченні права доступу до використання землі на праві власності, оскільки за Законом України «Про форми власності на землю» від

30 січня 1992 року [5] та ЗК України в редакції 1992 року допускалось використання землі на праві колективної, приватної і державної власності з визначенням об'єктів, суб'єктів, підстав умов і порядку набуття та реалізації таких прав. Зокрема, правом доступу до набуття земельних ділянок у приватну власність були наділені громадяни України, які отримали такі ділянки для ведення особистого підсобного господарства, будівництва і обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного і гаражного будівництва, у межах норм, установлених ЗК України.

Важливою процедурою, що мала забезпечити безоплатний доступ до права власності на землю юридичних осіб, стала передача земель у колективну власність сільськогосподарських підприємств. Під час скасування в 1992 р. монополії державної власності на землю майже всі придатні для ведення сільськогосподарського виробництва землі знаходились у користуванні колективних сільськогосподарських підприємств (КСГП), що утворювались на базі колишніх колгоспів і радгоспів.

За таких умов земельна реформа передбачала передачу земель у колективну власність КСГП і деяких інших сільськогосподарських утворень. Було проведено роздержавлення земель сільськогосподарського призначення, за винятком тих, які залишалися в резервному фонді, шляхом їх передачі з державної власності у власність КСГП. Однак право колективної власності лише формально передбачало трансформацію державної власності, будучи обмеженим в частині оборотоздатності відповідних ділянок. Особливість колективної власності полягала в тому, що розпорядження нею згідно з законом могло здійснюватись лише за рішенням загальних зборів колективу співвласників, а в разі виходу з сільськогосподарських підприємств кожен член такого підприємства мав право одержати свою частку землі в натурі (на місцевості). Тобто, фактично йшлося про право спільної сумісної власності, що і стало в подальшому підставою трансформації колективної власності у приватну та комунальну.

Законодавчої визначеності на сьогодні потребує порядок безоплатної передачі земельних ділянок житлово-будівельним (житловим) та гаражно-будівельним кооперативам для житлового і гаражного будівництва. ЗК України регулюючи правовий режим земель житлової та громадської забудови передбачає, що житлово-будівельним (житловим) та гаражно-будівельним кооперативам за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування земельні ділянки для житлового і гаражного будівництва передаються безоплатно у власність або надаються в оренду у розмірі, який вста-

новлюється відповідно до затвердженої містобудівної документації. Однак, відповідна процедура в нормах Глави 19 ЗК України відсутня, що породжує локальне правове регулювання у відповідній сфері. Як наслідок процедура приватизації земельних ділянок житлово-будівельним (житловим) та гаражно-будівельним кооперативам може значно відрізнятись в залежності від територіальної громади де така процедура реалізується. Враховуючи положення ст. 14 Конституції України, за яким право власності на землю набувається і реалізується юридичними особами виключно відповідно до закону, відсутність належного правового регулювання приватизаційних правовідносин зумовлює необхідність доповнення положень Глави 6; 19 ЗК України. Зокрема, конкретизації потребує об'єктний склад таких правовідносин, порядок розгляду відповідних клопотань, підстави прийняття позитивного рішення або відмови у його прийнятті, вимоги до відповідної технічної документації, тощо.

Ще більшої уваги вимагає правове забезпечення власності на земельні ділянки, на яких розташовані багатоквартирні будинки, а також належні до них будівлі, споруди та прибудинкова територія, що перебувають у спільній сумісній власності власників квартир та нежитлових приміщень.

ЗК України (ч. 2 ст. 42) передбачає безоплатну передачу у власність співвласникам багатоквартирного будинку земельних ділянок, на яких розміщено багатоквартирні будинки, а також належної до них прибудинкової території. Розмір прибудинкової ділянки визначається з врахуванням параметрів і характеристик багатопверхівки, меж сусідніх будинків і площі всього мікрорайону. При цьому законодавець свідомо делегує свої повноваження щодо визначення порядку передачі земельної ділянки Кабінету Міністрів України. Враховуючи цитоване вище положення Конституції України досить сумнівною виглядає можливість відповідної нормотворчості Кабінетом Міністрів України. Адже відповідно ч. 2 ст. 78 ЗК України право власності на землю набувається та реалізується на підставі Конституції України, цього Кодексу, а також інших законів, що видаються відповідно до них.

Використовуючи аналогію, можемо згадати визнання неконституційною постанови Кабінету Міністрів України що врегульовувала порядок проведення земельних аукціонів в Україні. Проаналізувавши конституційні положення, Конституційний Суд України, зокрема, приходить до висновку, що правовий режим власності, порядок і умови набуття та припинення права власності, а також права володіння, користування та розпорядження майном (землею) визначаються

законом [6]. Необхідність врегулювання права власності, в тому числі і на землю, на рівні законів підтверджується і правовими позиціями Конституційного Суду України, згідно з якими «правовий режим власності, порядок і умови набуття та припинення права власності, а також права володіння, користування та розпорядження майном визначаються законами» (абзац другого пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 13 грудня 2000 року № 14-рп/2000); «виключно законами України встановлюється правовий режим власності, в основі якого – конституційні положення, конкретизовані в законах, які можуть містити й певні особливості правового режиму тих чи інших форм власності» (абзац другого підпункту 3.4 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 20 червня 2007 року № 5-рп/2007).

Як наслідок, маємо відсутність підзаконного регулювання відповідної сфери правовідносин впродовж багатьох років. А відповідно законодавчої визначеності потребують усі вище перераховані положення щодо процедури безоплатної передачі земельних ділянок на яких розміщено багатоквартирні будинки, а також належної до них прибудинкової території.

Однак, особливе занепокоєння викликає виникає певна невизначеність щодо суб'єктного складу власності на земельну ділянку, на якій розміщено багатоквартирний житловий будинок та прибудинкову територію.

У 2015 році прийнято Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» за яким спільне майно багатоквартирного будинку, включаючи права на земельні ділянки, на яких розташовані багатоквартирні будинки та прибудинкова територія, належать співвласникам на праві спільної сумісної власності [7]. Відповідні зміни знайшли своє відображення і в ст. 42 ЗК України. Якщо, попередня редакція вказаної норми визначала набуття права власності на прибудинкову територію за об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків (далі – ОСББ), то уже в новій редакції, «земельні ділянки під багатоквартирними будинками, а також належні до них будівлі та споруди, а також прибудинкова територія, передаються безоплатно у власність або в постійне користування співвласникам багатоквартирного будинку в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України». У свою чергу, «співвласники визначають порядок використання земельних ділянок, на яких розташовані багатоквартирні будинки та прибудинкові території».

ОСББ або інші обслуговуючі організації виступали суб'єктом прав на земельну ділянку прибудинкової території до прийняття відповідних законодавчих змін, що було врегульовано

як на рівні ЗК України, Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку», підзаконних нормативних актів[8]. Аналогічний підхід зберігається в судовій практиці і після прийняття відповідних змін Зокрема, розглядаючи у порядку письмового провадження касаційну скаргу ОСОБА_4 на рішення Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької області від 26 травня 2017 року та ухвалу Апеляційного суду Донецької області від 12 липня 2017 року Верховний суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду, бере до уваги законодавчі положення, що земельні ділянки, на яких розташовані багатоквартирні будинки, а також належні до них будівлі, споруди та прибудинкова територія, що перебувають у спільній сумісній власності власників квартир та нежитлових приміщень у будинку, передаються безоплатно у власність або в постійне користування співвласникам багатоквартирного будинку в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Порядок використання земельних ділянок, на яких розташовані багатоквартирні будинки, а також належні до них будівлі, споруди та прибудинкові території, визначається співвласниками. При цьому, приходять до дещо суперечливих висновків, констатуючи, що із аналізу цільового призначення земельних ділянок, на яких розташовані багатоквартирні жилі будинки, та норми статті 42 ЗК України випливає, що в разі приватизації громадянами квартир у такому будинку земельна ділянка як така, що входить до житлового комплексу, може передаватися безоплатно у власність або надаватися у користування лише об'єднанню співвласників будинку, створеному відповідно до Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» (справа № 263/68/17) [9].

Ще більш категоричною у цій частині є позиція Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду, який задоволів касаційну скаргу Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку «Успенська 17» на постанову Одеського апеляційного адміністративного суду у справі № 522/15253/16-а за позовом ОСОБА_1, ОСОБА_2 до Одеської міської ради, про визнання протиправним та скасування рішення. У постанові Верховного Суду 17 червня 2020 року, зокрема, зазначається, що системний аналіз норм права дає змогу дійти висновку, що ОСББ як юридична особа, має право звернутися до уповноважених органів із клопотанням про надання дозволу на виготовлення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки для обслуговування багатоквартирного будинку, а відповідний орган зобов'язаний прийняти відповідне рішення про надання або про відмову у наданні такого дозволу.

Аналогічна позиція викладена у постанові Верховного Суду від 17.04.2019 у справі № 461/8315/17. У свою чергу звернення громадян щодо визнання протиправним вирішення Львівською міською радою питання приватизації чи передачі у користування земельної ділянки для ОСББ «На Війтівській» до прийняття Кабінетом Міністрів України відповідного положення про передачу земельних ділянок у власність або постійне користування співвласникам багатоквартирного будинку не знайшло свого позитивного вирішення в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17 квітня 2019 року по справі справа № 461/8315/17 [10].

Відповідно до Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (далі - об'єднання) - юридична особа, створена власниками квартир та/або нежитлових приміщень багатоквартирного будинку для сприяння використанню їхнього власного майна та управління, утримання і використання спільного майна. Відповідно діяльність ОСББ спрямована на забезпечення збереження та використання спільного майна співвласників багатоквартирного будинку, більше того рішення про створення чи припинення діяльності ОСББ також приймають відповідні співвласники, однак, передача земельної ділянки у власність ОСББ передбачає наявність юридичної особи, як суб'єкта права власності, що фактично було змінено. Відтак, законодавчої визначеності потребує питання передачі у приватну власність земельних ділянок під багатоквартирними будинками, а також належних до них будівель, споруди та прибудинкової території. Враховуючи суб'єктний склад учасників ОСББ, мету його створення, та порядок прийняття рішень, матеріали судової практики, а також відсутність протягом тривалого часу порядку передачі прибудинкової території у спільну сумісну власність співвласників багатоквартирного будинку видається за можливим визнати ОСББ як формального суб'єкта права власності в процесі приватизації земельної ділянки під багатоквартирним будинком, а також належними до них будівлями, спорудами та прибудинковою територією. Адже керівним органом та розпорядником майном ОСББ є безпосередньо загальні збори співвласників багатоквартирного будинку та відповідної земельної ділянки.

Висновки. Підводячи підсумки є усі підстави стверджувати про необхідність законодавчого регулювання на рівні глави 6; 19 ЗК України, процедури безоплатної передачі земельних ділянок житлово-будівельних (житлових) і гаражно-буді-

вельних кооперативів, багатоквартирних будинків, з визначенням суб'єктно-об'єктного складу, підготовки необхідної проектної чи технічної документації, строків можливого розгляду та критеріїв прийняття рішень уповноваженим органом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Бондар О.Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.06. – Київ, 2005. – С. 187.
3. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-ІП. *Офіційний вісник України*. 2001. № 46. Ст. 2038.
4. Земельний кодекс України від 18.12.1990 № 561-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 98.
5. Про форми власності на землю : Закон України від 30.01.1992 № 2073-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 18. Ст. 225.
6. Рішення Конституційного суду у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення у 2008 році земельних аукціонів» (справа про земельні аукціони) від 11 листопада 2008 року № 25-рп/2008.
7. Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку: Закон України від 14 травня 2015 р. № 417-VIII. *ОВУ*. 2015. № 46. Ст. 1452.
8. Щодо правил визначення прибудинкової території та розташування на ній будівель іншого призначення: роз'яснення Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства від 01 жовтня 2006 року. № n0150667-06. *Інформаційний бюлетень Держжитлокомунгоспу України*. 2006. № 10.
9. Рішення Жовтневого районного суду Маріуполя від 26 травня 2017 р. в справі № 263/68/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66758251>.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17 квітня 2019 року, справа № 461/8315/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81241382>.

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.73>

АГРОЕНЕРГЕТИЧНІ ВІДНОСИНИ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Курман Т.В.,

докторка юридичних наук, професорка,

завідувачка кафедри земельного та аграрного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-0632-2487

Курман Т.В. Агроенергетичні відносини: актуальні проблеми правового забезпечення.

Статтю присвячено дослідженню проблемних питань правового забезпечення агроенергетичних відносин в умовах воєнного стану та опрацюванню пропозицій щодо вдосконалення механізму їх правового регулювання. Акцентовується увага на необхідності збереження і реалізації потужного аграрного потенціалу України та протидії загрозам і втратам воєнного стану, зокрема в енергетичній сфері, протидії кліматичним змінам що, в свою чергу, зумовлює доцільність дослідження юридичної природи, змісту, проблем та новел правового забезпечення агроенергетичних відносин.

Визначено ознаки агроенергетичних відносин: самостійний вид аграрних правовідносин; складна аграрно-правова категорія, що охоплює широке коло відносин: виробничих з вирощування енергетичних сільськогосподарських культур та здійснення інших видів сільськогосподарської діяльності, внаслідок яких продукується біомаса; відносин з її переробки на біопаливо та його реалізації; біотехнологічних відносин із забезпечення безвідходного сільгоспвиробництва; науково-дослідних відносин у сфері альтернативної енергетики; агропротекційних відносин у сфері стимулювання виробництва біопалива; регуляторних відносин; агроекологічних відносин та ін. Підкреслюється, що вказані відносини мають нормативний характер; спрямовані на забезпечення ефективного розвитку основних галузей аграрного виробництва; характеризуються спеціальним суб'єктним складом, публічно-приватним характером їх регулювання, динамічністю, обумовленою перманентними законодавчими змінами та ін. Акцентовується увага на необхідності комплексного й ефективного спеціального врегулювання агроенергетичних відносин.

Досліджено стан сучасного правового забезпечення агроенергетичних відносин, проаналізовано новели й визначено проблеми їх законодавчого регулювання. Доводиться, що удосконалення законодавства у сфері агроенергетич-

них відносин сприятиме збереженню і реалізації потенціалу агросфери, подоланню енергетичної залежності й забезпеченню національної безпеки нашої держави, сталому соціально-економічному розвитку, протидії кліматичним змінам, інтеграції до європейського простору, належному функціонуванню агробізнесу і сталому розвитку агросфери.

Ключові слова: агросфера, агроенергетичні правовідносини, альтернативна енергетика, альтернативні джерела енергії, біомаса, біопаливо, сталий розвиток.

Kurman T.V. Agro-energy relations: current issues of legal support.

The article is devoted to the study of problematic issues of legal support of agro-energy relations under martial law and elaboration of proposals for improving the mechanism of their legal regulation. The author emphasizes the need to preserve and realize the powerful agricultural potential of Ukraine and to counteract the threats and losses of martial law, in particular in the energy sector, and to counteract climate change, which, in turn, makes it expedient to study the legal nature, content, problems and novelties of legal support for agro-energy relations.

The author identifies the following features of agro-energy relations: an independent type of agrarian legal relations; a complex agrarian legal category covering a wide range of relations: production relations for growing energy crops and carrying out other types of agricultural activities which result in biomass production; relations for its processing into biofuels and their sale; biotechnological relations for ensuring waste-free agricultural production; research relations in the field of alternative energy; agro-protective relations in the field of stimulating biofuel production; regulatory relations; agro-ecological relations, etc. It is emphasized that these relations are of a regulatory nature; aimed at ensuring the effective development of the main branches of agricultural production; characterized by a special subject composition, public-private nature of their

regulation, dynamism due to permanent legislative changes, etc. The author emphasizes the need for comprehensive and effective special regulation of agro-energy relations.

The article examines the current state of legal support for agro-energy relations, analyzes novelties and identifies the problems of their legislative regulation. It is proved that improvement of legislation in the field of agro-energy relations will contribute to preservation and realization of the potential of the agrosphere, overcoming energy dependence and ensuring national security of our country, sustainable socio-economic development, combating climate change, integration into the European space, proper functioning of agribusiness and sustainable development of the agrosphere.

Key words: agrosphera, agro-energy legal relations, alternative energy, alternative energy sources, biomass, biofuels, sustainable development.

Постановка проблеми. Потужний потенціал агросфери забезпечує Україні статус одного зі світових лідерів у виробництві сільськогосподарської продукції й водночас надає широкі можливості для його реалізації в агроенергетичній сфері. Енергетичні потреби як нашої держави, так і світу в цілому щорічно зростають. Особливо відчутною проблема енергетичного забезпечення стала під час війни, серйозно загрожуючи національній безпеці України. Світовий досвід засвідчує перспективність розвитку альтернативної енергетики як ефективного способу вирішення проблеми енергетичної залежності. І потенціал національної агросфери в цьому сенсі має неабияке значення, зокрема, щодо виробництва біологічно відновлювальної речовини (біомаси) рослинного і тваринного походження з метою подальшого виготовлення з неї біопалива. Адже, за підрахунками вчених, переробка біомаси з 10-ти млн га сільськогосподарських земель здатна повною мірою зняти проблему імпорту нафтопродуктів для нашої держави, а 80% бензину і дизельного палива, що використовуються в Україні, можуть бути замінені біопаливом [1, с. 9]. Загалом протягом 2010–2022 р.р. генерація електроенергії біоенергією збільшилася майже вдвічі – з 11,69 до 20,92 ТВт-год. При цьому до 2015 р. біоенергія була другою за генерацією після гідроенергетики, а після 2015 р., поступившись вітровій енергетиці, біоенергія стабільно посідає третє місце [2, с. 413].

Тож для України, яка на сьогодні перебуває у надскладних умовах воєнного стану, вкрай актуалізувалися питання належного правового забезпечення агроенергетичних відносин. Необхідність збереження і реалізації потужного

аграрного потенціалу нашої держави, забезпечення сталого соціально-економічного розвитку, протидії загрозам воєнного стану і кліматичним змінам, зокрема, і в енергетичній сфері, вимагають належного наукового опрацювання проблематики агроенергетичних відносин як складової предмета сучасного аграрного права, а також вдосконалення існуючого механізму їх правового регулювання.

Стан опрацювання. Питання правового унормування відносин у сфері альтернативної енергетики досліджували у своїх роботах такі вчені, як: О.В. Гафурова, Х.А. Григор'єва, С.А. Оболенська, Е.Ю. Рибнікова, С.М. Романко, Ю.М. Рудь, О.М. Савельєва, Т.Є. Харитонова, І.Є. Чумаченко та ін. Однак проблематика агроенергетичних відносин з урахуванням умов воєнного стану та новітніх змін у законодавстві предметом окремого дослідження не була, а отже, потребує подальшого опрацювання.

Метою статті є аналіз чинного законодавства щодо унормування агроенергетичних відносин, визначення їх юридичної природи, проблем і прогалин у їх регулюванні, а також опрацювання пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Необхідність реалізації цілей сталого розвитку й запобігання зміні клімату вимагає вжиття заходів, спрямованих на декарбонізацію економіки і розвиток альтернативної енергетики. Це, в свою чергу, актуалізує питання розвитку агроенергетичних відносин. Агроенергетичні відносини є складовою предмета сучасного аграрного права й виступають одним із самостійних видів аграрних правовідносин. За твердженням В.Ю. Уркевича, аграрні правовідносини являють собою врегульований нормами аграрного й інших галузей права комплекс суспільних відносин, що виникають між сільськогосподарськими товаровиробниками (суб'єктами аграрного господарювання), з одного боку, та іншими видами господарюючих суб'єктів, членами сільськогосподарських підприємств і їх найманими працівниками, органами державної влади й місцевого самоврядування, з іншого боку, з приводу конкретних об'єктів (майна, земель, праці тощо) на підставі певних юридичних фактів і надають їх учасникам взаємозумовлені права й обов'язки у сфері сільськогосподарської та пов'язаної з нею діяльності [3, с. 80].

Агроенергетичні відносини, як відносини з переробки біомаси і виробництва біопалива, є аграрними й формують предмет аграрного права як сукупності суспільних відносин, що складаються в процесі виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції. Законодавче визначення поняття «біомаса» закріплено у ст. 1 Закону України від 14 січня 2000 р. «Про

альтернативні види палива». Це невикопна біологічно відновлювана речовина органічного походження, здатна до біологічного розкладу, у вигляді продуктів, відходів та залишків лісового та сільського господарства (рослинництва і тваринництва), рибного господарства і технологічно пов'язаних з ними галузей промисловості, а також складова промислових або побутових відходів, здатна до біологічного розкладу. Біомаса, що продукується в результаті виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, безумовно, належить до сільськогосподарської продукції. Це знаходить підтвердження у п. 2.15 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [4], де закріплено, що до сільськогосподарської продукції (товарів) також належать відходи, отримані при виробництві сільськогосподарської продукції (товарів), визначених у групах 1-24 УКТ ЗЕД згідно із Законом України «Про Митний тариф України», а саме: органічні добрива (гній, перегній, птишиний послід, а також полова, бадилля тощо), суміші органічних та мінеральних добрив, у яких частка органічних добрив становить більше 50 відсотків від загальної ваги таких сумішей, а також усе біологічне паливо та енергія, отримані при переробці та утилізації сільськогосподарської продукції (товарів) та їх відходів (біогаз, біодизель, етанол, тверде біопаливо, у виробництві якого була використана сільськогосподарська продукція (її відходи) в розмірі більше 50 відсотків від усієї використаної продукції, електрична енергія, пар, гаряча вода тощо).

До того ж, агроенергетичні відносини, безумовно, слід вважати складною аграрно-правовою категорією, адже вони охоплюють доволі широке коло відносин. Так, О.М. Савельєва, визначаючи вказані відносини як біоенергетичні, диференціює їх на наступні види: виробничі і тісно пов'язані з ними за участю сільськогосподарських товаровиробників; у сфері контролю і нагляду за діяльністю суб'єктів сільськогосподарської біоенергетичної діяльності; відносини щодо формування і реалізації державної аграрної політики; щодо підготовки спеціалістів й проведення наукових досліджень для відповідної галузі сільгоспвиробництва; у сфері міжнародного співробітництва в цій царині; інформаційно-дорадчі відносини та ін. [5, с. 146].

Як вбачається, агроенергетичні відносини дійсно охоплюють комплекс відносин: насамперед, виробничих з вирощування енергетичних сільськогосподарських культур та здійснення інших видів сільськогосподарської діяльності, внаслідок яких продукується біомаса – сировина для виготовлення твердого, рідкого й газового палива; відносин з переробки біомаси на біопаливо та його реалізації; біотехнологічних

відносини із забезпечення безвідходного сільгоспвиробництва (переробки відходів і залишків аграрного виробництва); науково-дослідних відносин у сфері альтернативної енергетики; агропротекційних відносин у сфері стимулювання виробництва біопалива; регуляторних відносин; агроекологічних відносин та ін. Слід також враховувати, що вказані відносини мають нормативний характер; спрямовані на забезпечення ефективного розвитку основних галузей аграрного виробництва; для них характерний спеціальний суб'єктний склад, адже дані відносини виникають, змінюються та припиняються за участі сільськогосподарських товаровиробників; публічно-приватний характер їх регулювання; їм притаманна динамічність, обумовлена перманентними законодавчими змінами, та ін. Як наслідок, дані відносини вимагають комплексного й адекватного спеціального врегулювання. Виходячи із сучасних тенденцій державної аграрної політики, превалюючим її напрямом є забезпечення сталого розвитку агросфери, спрямованість на зміцнення аграрного виробництва, гарантування енергетичної безпеки держави в контексті адаптації як до глобальних викликів, що на сьогодні постали перед світом, так і до викликів воєнного стану, які наразі доводиться долати Україні.

На сьогодні однією з актуальних тенденцій, що знаходять відбиття зокрема й в регулюванні агроенергетичних відносин, є посилення євроінтеграційних процесів і відповідно необхідності адаптації чинного законодавства до вимог права ЄС. Статтею 338 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, з іншої, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 року [6] передбачено взаємне співробітництво в енергетичній сфері, що серед іншого, включає розвиток та підтримку відновлювальної енергетики з урахуванням принципів економічної доцільності та охорони довкілля, а також альтернативних видів палива, стале виробництво біопалива і співробітництво у сфері нормативно-правових питань, сертифікації та стандартизації тощо.

Стратегією сталого розвитку «Україна-2020», схваленою Указом Президента України від 12 січня 2015 р., до цілей державної політики у сфері енергонезалежності, зокрема, віднесено і реалізацію проектів з використання альтернативних джерел енергії [7]. Енергія біомаси та газу з органічних відходів відповідно до ст. 1 Закону України від 20 лютого 2003 р. «Про альтернативні джерела енергії» належить саме до таких джерел енергії.

Забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх Указом Президента України 30 вересня 2019 р. «Про Цілі сталого розвитку України на період

до 2030 року» проголошено однією із ЦСР, досягнення якої наша держава ставить за мету до 2030 року. Проте, на сьогодні, на жаль, це вбачається навряд чи досяжним. Водночас, як наголошується у спеціальній літературі, нагальним завданням держави має стати формування дієвого правового механізму забезпечення сталого розвитку агросфери, зокрема й задля моніторингу і протидії наявним і прогнозованим загрозам, в тому числі й глобального характеру, у сфері продовольчої, екологічної та енергетичної безпеки [8, с. 33].

З метою переходу до нової моделі функціонування енергетичного сектору, досягнення максимального рівня кліматичної нейтральності, забезпечення розвитку альтернативних джерел енергії, нових продуктів та інноваційних рішень в енергетичному секторі розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 р. було схвалено Енергетичну стратегію України на період до 2050 року [9]. Це в черговий раз доводить актуальність розвитку агроенергетичних відносин і необхідність впровадження ефективного правового механізму їх регулювання. Слід підкреслити, що вказана Енергетична стратегія повною мірою відображає цілі Європейського зеленого курсу (Green Deal) і ґрунтується на принципах комплексного підходу до формування державної політики і створення умов для сталого розвитку економіки, в тому числі й агросфери.

Водночас вказаним розпорядженням було скасовано Енергетичну стратегію України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність». В свою чергу, її прийняття зумовило втрату чинності Енергетичної стратегії України на період до 2030 року. Насправді, такі систематичні зміни векторів і основ стратегічного розвитку не сприяють стабільності і сталості правового регулювання. Державна політика, зокрема й в енергетичній сфері, має бути більш виваженою, науково обґрунтованою, стабільною і послідовною. Особливо з огляду на так звану «програмність» законодавства у сфері альтернативної енергетики, зокрема, й у сфері агроенергетичних відносин. Дійсно, прийняття різного роду енергетичних програм і стратегій протягом останніх років стало неодмінним атрибутом правотворчості у цій сфері. Однак, слід погодитися з думкою Х.А. Григор'євої щодо суттєвих вад такого підходу, адже відбувається заміщення регуляторного забезпечення програмною нормотворчістю, яка не вимагає особливих зусиль, ресурсів і, головне, не передбачає відповідальності за невиконання [1, с. 415].

Так само гостро постає і питання щодо реалізації політики протекціонізму у сфері агроенергетичних відносин. Війна, цілком зрозуміло, справляє негативний вплив на дану сферу,

адже спостерігається неухильне згортання фінансування заходів державної підтримки альтернативної енергетики, це стосується, наприклад, виплат за «зеленим» тарифом на період дії воєнного стану.

Окремі норми щодо підтримки розвитку агроенергетичних відносин містять й деякі акти аграрного законодавства. Згідно зі ст. 17².5. Закону України «Про державну підтримку сільськогосподарства України» державна підтримка передбачає компенсацію та відшкодування за рахунок коштів державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам вартості збудованих у сільській місцевості соціально-побутових об'єктів (житлові будинки, гуртожитки, дитячі садки та ясла, школи, медичні пункти), інженерно-технічних комунікацій (в тому числі, альтернативних видів тепло- та енергопостачання) за умови, що вони забезпечують діяльність цих соціально-побутових об'єктів. При цьому збудовані сільськогосподарськими товаровиробниками соціально-побутові об'єкти та інженерно-технічні комунікації, на які вони отримали компенсацію, не можуть бути продані (реалізовані, передані в заставу або будь-яким іншим чином відчужені) і використовуються виключно за призначенням. Порядок використання бюджетних коштів визначається Урядом України й, безперечно, залежить від обсягів бюджетного фінансування.

Враховуючи недосконалість законодавства у сфері регулювання агроенергетичних відносин, у спеціальній літературі висловлюється пропозиція необхідності спеціального законодавчого регулювання у сфері виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками шляхом прийняття спеціального Закону України «Про виробництво біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками» [10, с. 6]. Вказана думка вбачається слушною, адже ефективність правового регулювання можна забезпечити лише за умови врахування специфіки регульованих відносин, в даному випадку агроенергетичних. Окрім того, в цілому законодавству у сфері розвитку альтернативної енергетики, зокрема і в агросфері, бракує системності, що також не сприяє розвитку агроенергетичних відносин. Звертає на себе увагу й брак належного і системного правового регулювання державної і грантової підтримки агробізнесу у сфері виробництва біомаси і біопалива, зокрема в умовах воєнного стану. Прийняті законодавцем нашвидкуруч законодавчі новели, на жаль, не формують науково обґрунтованого й системного підходу, не повною мірою враховують потреби євроінтеграційних перетворень, необхідність стратегічних реформ у напрямку забезпечення кліматичної нейтральності і стійкості сільського господарства, протидії негативним для аграрно-

го виробництва кліматичним змінам, повоєнному відновленню й сталому розвитку агросфери.

Як вбачається, підтримка використання біопалива найближчими роками має стати пріоритетним напрямом державної політики. Адже використання біопалива внутрішнього виробництва допоможе зменшити викиди CO₂, підвищити стійкість внутрішнього ринку та значно зменшити залежність від імпорту викопного палива. Біогаз (біометан) також можна реалізовувати на зовнішньому ринку за допомогою наявної газової інфраструктури та систем опалення. Слід погодитися з дослідниками, що країнам Центральної, а також Східної Європи бракує фінансових механізмів і проектів для виробництва біометану та інших видів біопалива, незважаючи на їх величезний потенціал [11].

Висновки. Таким чином, надзвичайно актуальною на сьогодні є проблема формування цілісного і дієвого механізму правового забезпечення агроенергетичних відносин, усунення прогалин і колізій в їх регулюванні, опрацюванні шляхів подолання існуючих проблем в енергетичній сфері, а також законодавчого стимулювання розвитку виробництва альтернативних видів палива, зокрема біопалива, шляхом відповідної державної підтримки аграрних товаровиробників. Це, в свою чергу, сприятиме збереженню і реалізації потенціалу агросфери, подоланню енергетичної залежності й забезпеченню національної безпеки нашої держави, сталому соціально-економічному розвитку, протидії кліматичним змінам, інтеграції до європейського простору, належному функціонуванню агробізнесу і сталому розвитку агросфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Альтернативна енергетика: шляхи законодавчого стимулювання: колект. моногр. / за заг. ред. Т.Є. Харитонової, Х.А. Григор'євої. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 520 с.
2. Когут-Ференс О., Рибчук Р. Дослідження розвитку ринку альтернативної енергетики в країнах Центральної Європи. *Журнал європейської економіки*. 2023. Т. 22. № 3. С. 406–420. URL: <https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1674> (дата звернення: 30.10.2024).
3. Уркевич В.Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: моногр. Харків: Харків юридичний, 2007. 496 с.
4. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
5. Савельєва О.М. Правове регулювання відносин в агросфері: моногр. / за заг. ред. М.В. Шульги. Харків: Друкарня Мадрид, 2017. 208 с.
6. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
7. Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10> (дата звернення: 30.10.2024).
8. Курман Т.В. Аграрне право і законодавство України: синергетичні засади й перспективи розвитку в умовах глобальних загроз. *Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку*: колект. моногр. / за ред. д.ю.н., проф. А.П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. С. 10–37.
9. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року: розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#n6> (дата звернення: 30.10.2024).
10. Оболенська С.А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: автор. дис. ... к.ю.н., 12.00.06. Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2017. 20 с.
11. Beyer S., Molnar G. Accelerating energy diversification in Central and Eastern Europe. *International Energy Agency*. 2022, Sep 14. URL: <https://www.iea.org/commentaries/accelerating-energy-diversification-in-central-and-eastern-europe> (дата звернення: 30.10.2024).

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.74>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХОДІВ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

Покальчук М.Ю.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого***Марачук А.В.,***студент IV курсу
факультету прокуратури
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого***Шулепова О.О.,***студентка IV курсу
факультету прокуратури
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого*

Покальчук М.Ю., Марачук А.В., Шулепова О.О. Правове забезпечення заходів повоєнного відновлення земельних ресурсів України.

У статті авторами здійснено аналіз правового забезпечення заходів повоєнного відновлення земельних ресурсів України. Підкреслено, що дана тема в сучасних умовах триваючої повномасштабної війни є надзвичайно актуальною, особливо зважаючи на ті обставини, що значні площі земельних угідь є деградованими, непридатними для використання, замінованими або взагалі знаходяться в окупації.

Авторами зазначено, що одним з найважливіших завдань сучасного земельного законодавства є розробка та подальше законодавче закріплення правових методів регулювання земельних відносин у сфері відновлення. Передумовою для цього є велика кількість площ українських земель близьких до критичного стану. Родючі ґрунти в Україні визнаються одним з найважливіших природних ресурсів та національним багатством. Воєнні дії чинять найбільш руйнівний вплив саме на найродючіші шари земельного покриву. Через це наша країна зазнає численних втрат передусім в економічній сфері, оскільки на території України зосереджена майже третина світових чорноземів. Природне відновлення цих шарів ґрунту є вкрай повільним та може займати десятки, а то й сотні років.

Все це означає, що уже зараз постає необхідність у розробці та законодавчому регламентуванні національних стратегій, спрямованих на

прискорене відновлення ґрунтів після завершення бойових дій на території України. А також застосування на практиці розроблених методів і заходів відновлення земель на територіях, на яких це є можливим через відсутність бойових дій.

Авторами визначено, що підходи щодо відновлення та рекультивації пошкоджених війною земельних ресурсів має бути комплексним та включати законодавчі, екологічні, економічні та соціальні аспекти. Прогресивною ідеєю видається залучення міжнародної допомоги (вона може полягати у різних заходах: надання технологій та сучасного обладнання; проведення тренінгів та навчання вітчизняних фахівців; надання різноманітних методик, розроблених у галузі відновлення земельних ресурсів; залученні інвесторів для фінансування різних відновних проектів тощо).

Автори роблять висновок, що удосконалення законодавчої бази у сфері регулювання відновлення земель є невід'ємною передумовою для початку процесу рекультивації українських земель після воєнних дій.

Ключові слова: земельні відносини, відновлення земель, правове регулювання, суб'єкти земельних правовідносин.

Pokalchuk M.Yu., Marachuk A.V., Shulepova O.O. Legal support for post-war reconstruction measures of land resources of Ukraine.

In the article, the authors provided a description of the legal regulation of approaches, methods and

measures of post-war recovery of land resources of Ukraine. It is emphasized that this topic is extremely relevant in the current conditions of the ongoing full-scale war, especially considering the circumstances that significant areas of land are degraded, unsuitable for use, mined, or are generally under occupation.

The authors stated that one of the most important tasks of modern land legislation is the development and further legislative consolidation of legal methods of regulating land relations in the field of restoration. A prerequisite for this is a large number of Ukrainian land areas close to a critical condition. Fertile soils in Ukraine are recognized as one of the most important natural resources and national wealth. Military actions have the most destructive effect precisely on the most fertile layers of the land cover. Because of this, our country suffers numerous losses, primarily in the economic sphere, since almost a third of the world's chernozems are concentrated on the territory of Ukraine. Natural recovery of these soil layers is extremely slow and may take tens or even hundreds of years.

All this means that there is already a need for the development and legislative regulation of national strategies aimed at the accelerated restoration of soils after the end of hostilities on the territory of Ukraine. As well as the practical application of the developed methods and measures of land restoration in the territories where this is possible due to the absence of hostilities.

The authors determined that approaches to restoration and reclamation of war-damaged land resources should be comprehensive and include legislative, ecological, economic and social aspects. A progressive idea seems to be the involvement of international aid (it can consist of various measures: provision of technologies and modern equipment; training and education of domestic specialists; provision of various methods developed in the field of land resource restoration; attraction of investors to finance various restoration projects, etc.).

The authors conclude that the improvement of the legislative framework in the field of regulation of land restoration is an essential prerequisite for starting the process of reclamation of Ukrainian lands after hostilities.

Key words: land relations, land restoration, legal regulation, subjects of land relations.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна на території нашої країни кожного дня чинить безпрецедентно шкідливий вплив на українське довкілля, зокрема, спричиняючи серйозну деградацію земельних ресурсів. Через воєнні дії існує ризик порушення родючого поверхневого шару ґрунтів близько на 34% те-

риторії України (забруднення різними небезпечними речовинами та нафтопродуктами, механічні пошкодження ґрунтів через застосування мін та інших боєприпасів тощо) [1, с. 240]. До розгортання бойових дій українські ґрунти потерпали від деградації через неефективне ведення екстенсивного сільського господарства та численних порушень норм природоохоронного законодавства. На даний час основною та поки що, на жаль, безперервною причиною пошкодження та знищення українських земель є збройна агресія Російської Федерації.

Важливість законодавчого врегулювання заходів та методів відновлення та рекультиватії земель після війни обумовлюється тим, що бойові дії не просто порушують цілісність родючого ґрунтового покриву, а й можуть поставити під загрозу продовольчу безпеку, здоров'я населення та економічний розвиток України.

Земля є одним з основних національних багатств нашої країни, адже у довоєнні часи Україна входила до п'ятірки найбільших експортерів зерна в світі та експортувала більше 75% відсотків вирощених в країні зернових (бо потреби внутрішнього ринку є набагато меншими). Якщо розглядати структуру експорту, то наша країна забезпечувала 10% світового ринку пшениці, 14% кукурудзи та 47% соняшникової олії [1, с. 240].

Проте з початком повномасштабного вторгнення аграрний сектор зазнав значних збитків через серйозні пошкодження не тільки ґрунтів, а й масові втрати врожаю через воєнні дії. Державна екологічна інспекція провела приблизний підрахунок збитків завданих лише в перші чотири місяці повномасштабного вторгнення – вони сягнули 80,5 млрд. гривень. Проте бойові дії все ще тривають, а тому ця цифра постійно тільки збільшується, тож завдана шкода українським земельним ресурсам є надзвичайно великою [1, с. 240].

Після закінчення війни, довкілля та, зокрема, й ґрунти перебуватимуть у стані довготривалого відновлення, адже в залежності від природно-кліматичних умов для відновлення 1 квадратного сантиметра ґрунту необхідно від декількох десятків до декількох сотень років.

Деградація земель була викликом для України ще до воєнних часів, адже площі деградованих і малопродуктивних земель становила від 10 до 15 млн. гектарів; втрати органічних речовин з ґрунтів сягали 20-30%; локально виявлялось забруднення важкими металами, хімічними сполуками, радіонуклідами; а деякі території потерпали від опустелювання або заболочування [1, с. 242].

Проте з початком війни на території України вона отримала новий виклик – це широкомасштабна та стрімка деградація земель внаслідок

бойових дій. Тому надзвичайно важливим видається удосконалення наявного правового механізму для запуску процесів відновлення українських ґрунтів та подальшого обрахунку та відшкодування завданої довкіллю шкоди.

Мета дослідження. Питання ефективного відновлення українських земель, які постраждали внаслідок ведення воєнних є предметом численних дискусій науковців. Задля пошуку вирішення проблем пов'язаних з рекультивацією земель першочерговою є консолідація зусиль органів державної влади, громадськості, міжнародних організацій, що надасть змогу ефективно використати внесок кожного суб'єкта у відновлення ґрунтів. Тому, метою цього дослідження є характеристика правового регулювання відновлення земельних ресурсів України, які знищені або пошкоджені внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Стаття спрямована на пошук та подальше законодавче закріплення правових підходів, методів і заходів повоєнного відновлення земельних ресурсів України.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження публікацій вітчизняних науковців та аналіз чинних нормативно-правових актів дає змогу констатувати, що розробка ефективної стратегії повоєнного відновлення земельних ресурсів України є надзвичайно актуальною темою. Серед авторів, які досліджували шляхи відновлення родючості ґрунтів, зменшення негативного впливу на довкілля, сприяння ефективному природокористуванню варто відзначити таких, як: Наумчук В.В., Місінкевич Л.Л., Лісова Т.В., Потіп М.М., Краснова М.В., Єрмоленко В.М., Місінкевич А.Л., Гетьман А.П. та інші. Всі ці доктринальні напрацювання свідчать про існування реальної необхідності внесення змін до чинного українського законодавства задля його адаптації до викликів повоєнного відновлення земельних ресурсів України.

Виклад основного матеріалу. Земельні ресурси є не відтворюваними (їх неможливо створити як природний об'єкт), проте вони є відновлювальними (відбувається усунення погіршень якісного стану та відновлюється нормальне функціонування відповідно до цільового використання) ґрунтів [2, с. 140].

У доктрині земельного права науковцями сформульовано поняття «відновлення земель», яке полягає у системі законодавчо визначених заходів, які спрямовані на повернення землям їх первісного якісного та функціонального стану, погіршеного через дію антропогенних або природних чинників [3, с. 250].

З цього поняття можна визначити характерні ознаки відновлення земельних ресурсів: 1) законодавчо регламентована система заходів; 2) основна мета застосування визначених заходів – повернення ґрунтам первісного якісного та

функціонального стану; 3) основними способами є рекультивації, меліорація та консервація.

Варто відзначити, що проблема деградації ґрунтів є міжнародною, а не лише українською, адже близько 25% ґрунтів планети є деградованими. Ще до воєнних часів експерти Національної аграрної академії наук України наголошували на порушенні норм земельного й екологічного законодавства та відсутності сталої стратегії землекористування. Все це спричинило рівень розораності земель в нашій країні близько 54% (а в деяких регіонах і більше 70%), для порівняння, в країнах ЄС такий показник коливається в межах 30-35%. У 2021 році науковці НААН підрахували розмір економічних збитків від деградації земельних ресурсів в Україні, який становив 40 млрд. гривень на рік [4].

Повномасштабне вторгнення на територію України завдало безпрецедентної шкоди довкіллю, зокрема й земельним ресурсам, причинами цьому є: заміновані території, випалені землі, знищена бойова техніка та боєприпаси, вирви від обстрілів, зсуви та пошкодження ґрунту тощо. Ще на початку воєнних дій на території України Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України підрахували суму завданих довкіллю збитків – це 3,3 млрд. гривень [5, с. 152]. Проте повномасштабна війна все ще триває, кожного дня лише примножуючи розмір завданих збитків. А тому надзвичайно важливим є розроблення законодавчих положень у сфері відновлення земельних ресурсів вже зараз, щоб застосовувати їх на практиці одразу при завершенні бойових дій на тій чи іншій території нашої країни.

Передумовою розробки та подальшого впровадження ефективного відновлення земель є такі заходи організаційно-правового характеру, як: 1) стандартизація й нормування у сфері охорони земель; 2) проведення моніторингу стану ґрунтів; 3) здійснення контролю за використанням земель; 4) планування та прогнозування землекористування; 5) економічне стимулювання раціонального використання й охорони земель; 6) здійснення землеустрою тощо [6, с. 241].

Зважаючи на це, нормативною базою відновлення земель мають стати законодавчо закріплені нормативи та стандарти щодо якісного стану земель та допустимого антропогенного навантаження на ґрунти. Щодо прикладів таких уніфікованих вимог можна відзначити такі: 1) допустимий рівень забруднення ґрунтів; 2) гранично допустима концентрація важких металів; 3) загальний якісний стан ґрунту; 4) оцінка придатності земель для вирощування різних сільськогосподарських культур; 5) оцінка негативного впливу виробничої діяльності на погіршення якості земель; 6) розрахунок розмі-

ру збитків через погіршення родючості ґрунтів тощо [6, с. 258].

У чинному земельному законодавстві окреслено лише загальні положення щодо охорони землі, без будь-яких конкретних вказівок на практичну реалізацію таких норм. У статті 162 Земельного кодексу України міститься загальне визначення поняття «охорона земель», що являє собою систему правових, організаційних, економічних та інших заходів, що спрямовані на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення [7].

Для розроблення дієвого законодавчого регулювання охорони та відновлення земельних ресурсів варто проаналізувати, які саме негативні наслідки було завдано бойовими діями українським ґрунтам.

Експерти Центру екологічних ініціатив «Екодія» виділяють такі види впливу на земельні ресурси: 1) механічний вплив – порушення та руйнування структур ґрунту внаслідок пересування військової техніки та вирв від бомбардувань, загибель флори та фауни, яка призводить до порушення рівноваги ґрунтової екосистеми; 2) хімічний вплив – засмічення земель важкими металами, перевищення змісту якого може бути виявлено у продуктах харчування, вирощених на таких забруднених територіях; 3) фізичний вплив – зміна фізичних параметрів ґрунту через різні шляхи впливу: радіаційний, тепловий, вібраційний тощо [4].

В цей час активно обговорюється створення компенсаційного механізму відшкодування шкоди та збитків, завданих збройною агресією Російської Федерації проти України. Такий механізм повинен мати міжнародний характер, що дасть змогу притягнути до відповідальності цілу країну та застосувати до неї процедуру виплати збитків, завданих українському довіллі. Складовими такого компенсаційного механізму є: міжнародний реєстр збитків, компенсаційна комісія та компенсаційний фонд. Однак, щоб ці процедури були дієвими, надзвичайно необхідною є допустима доказова база (фіксація та документування та фіксація злочинів проти довіллі та розроблення методик обчислення збитків, що підлягають відшкодуванню). Щодо Міжнародного Реєстру збитків, то варто відзначити, що 17 травня 2023 року на саміті Ради Європи у Рейк'явіку Європейський Союз та 43 країни підписали Угоду про створення Реєстру

збитків, завданих агресією РФ проти України (розташовується у Гаазі (Нідерланди). Основною метою цього Реєстру є збір та облік доказів щодо шкоди, заподіяною збройною агресією Російською Федерацією [3, с. 250].

На національному рівні вже розроблено декілька методик щодо відшкодування збитків навколишньому природному середовищу, серед яких можна відзначити такі: Методика визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженої наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України 18 травня 2022 року № 295 [8] та Методика визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану, затвердженої наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України 04 квітня 2022 року № 167 [9]. Відповідно до яких визначено показники, за якими оцінюється шкода від пошкодження та/або знищення земельних ресурсів: 1) вартість рекультивації земель порушених через будівництво фортифікаційних споруд та проведення бойових дій; 2) збитки, завдані власникам земельних ділянок сільськогосподарського призначення; 3) будівництва та відновлення меліоративних систем; 4) кошти на очищення ґрунтів від небезпечних хімічних речовин та сполук важких металів; 5) розмір шкоди, завданої ґрунтам внаслідок засмічення відходами, сторонніми предметами тощо.

Проте деякі науковці зазначають, що ці державні методики не є досконалими, адже вони враховують лише безпосередньо завдані збитки, залишаючи поза увагою концепцію екосистемних послуг. Вона полягає у тому, що необхідним є також врахування втрат показників родючості ґрунтів, забезпечення відновлення біорізноманіття та інші підтримуючі та регулюючі функції ґрунтової екосистеми. Основою для імплементації у національне законодавство комплексного підходу до відновлення земельних ресурсів можуть стати такі нормативно-правові акти, як: програма ООН з навколишнього середовища (UNEP), Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1976 року та Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. Норми цих актів спрямовані на безпосередню охорону навколишнього середовища під час міжнародних збройних конфліктів, адже містять заборону застосування таких методів та засобів ведення війни, які мають на меті або завдають широкої, довгочасної та широкої шкоди довіллі. Така шкода може поста-

вити під загрозу життя та здоров'я населення території проведення бойових дій [3, с. 250].

Після аналізу чинного земельного законодавства, можна зазначити, що проведення такого способу відновлення земель, як рекультивация, містить багато не врегульованих правових аспектів. Науковці наголошують на важливості розроблення та прийняття Закону України «Про проведення рекультивации на забруднених, пошкоджених та деградованих землях України», яким було б закріплено норми щодо швидкої процедури рекультивации земель, постраждалих внаслідок бойових дій; щодо термінів проведення рекультивации, щодо зняття та перенесення родючого шару ґрунту та термінів такого зняття тощо [10, с. 32].

Експерти центру «Екодія» визначили декілька технологій рекультивации земель, які можливо та доречно застосувати в Україні. Проте вони зазначають, щоб ці проведені заходи були максимально результативними та економічно ефективними, важливо провести аналіз наслідків бойових дій для українських ґрунтів. Фахівці центру «Екодія» розробили власну методику такої оцінки (яку можна покласти в законодавчу основу майбутніх нормативно-правових актів у сфері відновлення земельних ресурсів), яка полягає у: 1) ідентифікації землі, пошкодженої бойовими діями; 2) ідентифікації факторів впливу (наприклад, переміщення техніки); 3) визначення типу впливу (наприклад, механічний); 4) оцінка рівня забруднення ґрунтів (наприклад, оцінка засміченості ділянок частинами військової техніки). На основі проведення такого дослідження вже можна буде обирати оптимальний варіант для рекультивации [11].

Фахівці центру «Екодія» зазначають, що не менш важливим у виборі правильної методики рекультивации є кумулятивна оцінка пошкоджених земель. Відповідно до такої оцінки визначається категорія придатності земельних ділянок до використання. Таких категорій експерти виділяють чотири: 1) безумовно придатні (пошкодження до 10% площі ділянки); 2) придатні (пошкодження до 10–25% площі ділянки); 3) мало придатні (пошкодження до 25–50% площі ділянки); 4) умовно придатні (пошкодження до 50–75% площі ділянки); не придатні (пошкодження до 75–100% площі ділянки). Кожна з категорій таких ділянок має свій спосіб використання серед наведених: 1) ведення сільського господарства та вирощування будь-яких культур; 2) вирощування різних культур за умови контролю за якістю продукції; 3) використання під технічні культури (не продукти харчування), пасовища, сінокоси; 4) вилучення із сільськогосподарського використання; 5) консервація [11].

Проте застосування інновацій та сучасних технологій для відновлення ґрунтів є надзвичай-

но вартісним, а тому питання щодо відшкодування завданої шкоди є надзвичайно актуальним. Наприклад, експерти «Екодія» підрахували вартість технологій очищення ґрунту, які необхідно буде застосувати в Україні. Такими технологіями є землеробство, стабілізація, фітосанація, компостування, хімічне вилуговування (промивання), термічна десорбція, хімічна екстракція, хімічне окислення відновлення, захоронення тощо. Вартість застосування будь-якої з зазначених технологій за 1 гектар земельної площі коливається від 150 до 250 000 доларів США. Вартість залежить від глибини пошкоджень, застосування обладнання у відповідності до рельєфу територій, різновиди реагентів, вартість аналітичних та лабораторних досліджень [11].

Надзвичайно доцільним видається звернутися до іноземного досвіду післявоєнного використання та відновлення ландшафтів (зокрема й ґрунтів) та запозичити практичні надбання іноземних країн у сфері відновлення земельних ресурсів.

Наслідки воєнних дій у вигляді пошкодження та знищення ґрунтового покриву відомі й іншим країнам, серед яких Югославія, у якій відбулося зупинення сільськогосподарського виробництва через забруднення землі внаслідок воєнних дій на території площею 2,5 млн. гектарів; Руанда, де 3,5% території країни було забруднено нерозірваними боєприпасами (900 тис. м²); Судан, в якому внаслідок бойових дій було знищено 2/3 лісу, що призвело до розширення межі пустелі на 50–200 км [12, с. 252].

Для оцінки впливу воєнних дій на великі території країни надзвичайно доцільним видається використання супутникових знімків. Така процедура була проведена на півночі Лівану, де внаслідок поєднання супутникових зображень земної поверхні та біофізичних, соціально економічних та інших даних було проведено оцінку деградації ґрунтів країни [12, с. 255].

Також варто звернути увагу на використання наслідків воєнних дій без відновлення початкового стану земель. Наприклад, кратери, залишені американськими бомбардувальниками у В'єтнамі використовували як розплідники для риби; покинута (демилітаризована) територія між Північною та Південною Кореєю перетворилась на резерв біорізноманіття; на базі повітряних сил США Beale Air Force Base було проведення відновлення земель шляхом вилучення 17 тис. тонн забрудненого верхнього шару ґрунту з метою видалення свинцю та інших важких металів [12, с. 280].

Іноді надзвичайно дієвим є так зване «сукцесійне відновлення», яке полягає у переведенні земельних ділянок до складу природно-заповідного фонду та надання їм можливості самостійно відновитися природним шляхом. Прикладом

такого відновлення може бути Меморіальний парк Ньюфаундленду у Франції. Територія цього парку відновилась за століття після Першої світової війни, проте заглиблення від розриву снарядів та сліди оборонних траншей тут все ще залишилися. Однак, суцесійне відновлення не є панацеєю для повного відновлення земельних ресурсів, наприклад, ґрунти на полях у Вердені (Франція) так і не відновили свої властивості. Тому визнані непридатними для людської діяльності, на них заборонена сільськогосподарська діяльність. Ця територія є заповідником та називається «Червоною зоною», яка є недоступною для відвідування людиною [13].

Першочерговим кроком до відновлення ґрунтів є проведення їх розмінування, адже використання ділянки, яка загрожує життю та здоров'ю людей є неможливою.

На початку 2024 року експертами визначено, що потенційно замінованими вважаються 156 мільйонів гектарів українських земель. Така кількість є надзвичайно великою, проте лише за перше півріччя 2024 року вдалося розмінувати то повернути до використання понад 156 тис. гектарів сільськогосподарських земель. Лідером у розмінуванні є Херсонська область – 146 тисяч гектарів, в інших областях результати є скромнішими, наприклад, у Миколаївській – 8,3 тис. гектарів, в Харківській – 11,3 тис. гектарів [13].

Наразі виділяють такі види розмінування: гуманітарне, оперативне та бойове. Варто зупинитися на характеристиці гуманітарного розмінування, кінцевим етапом якого є передача земельних ділянок користувачу з наданням гарантій безпеки та якості. Така процедура є вартісною (3-4 тисячі доларів США за 1 м²), однак на сьогоднішній день діє волонтерський проект Military. feodal.online, на якому можна залишити заявку на безкоштовне гуманітарне розмінування [12, с. 257].

Надзвичайно важливими є питання оподаткування земельних ділянок, які підлягають відновленню, рекультивації або навіть консервації. Зміни в оподаткуванні у зв'язку з введенням воєнного стану набули чинності ще 17 березня 2022 року та видаються достатньо дієвими. Відповідно до цих змін скасовано нарахування та сплату плати за землю за земельні ділянки, що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії; земельні ділянки, що розташовані на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації; земельні ділянки, визначені обласними військовими адміністраціями як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди. Також відповідно до положення 1.2 статті 283 Податкового кодексу України не підлягають оподаткуванню земельним податком землі сільськогосподарських угідь, що

перебувають у тимчасовій консервації або у стадії сільськогосподарського освоєння [14, с. 36]. Всі ці зміни значно зменшують податкове навантаження на власників та користувачів земельних ділянок, які й так потерпають від наслідків воєнних дій на території України.

Багато науковців обстоюють ту позицію, що проведення відновлення земельних ресурсів України у післявоєнний період має відбуватися на основі «Загальнодержавної програми охорони та відновлення земель в Україні у післявоєнний період». Така думка видається достатньо обґрунтованою, адже така програма буде містити детально регламентований план щодо способів та заходів, які будуть використовуватися для відновлення ґрунтів; механізми залучення інвесторів, міжнародних організацій, закордонних науковців; джерел залучення фінансування та інноваційних технологій; терміни проведення рекультивації та консервації земель; визначення цільового призначення відновлених земель; визначення відповідальних суб'єктів за виконання таких відновлювальних робіт (розмежування повноважень державних органів влади та незалежних міжнародних експертів) [10, с. 30].

Все це є важливим, адже на цей час це питання так і залишається не врегульованим ні на законодавчому рівні, ні на рівні підзаконних актів.

Висновки. Вплив воєнних дій на довкілля важко переоцінити, адже часто суспільство акцентує увагу на наслідки в короткостроковій перспективі (руйнування інфраструктури, знищення житлового фонду, загибель людей, пошкодження промислових об'єктів тощо). Проте, не варто оминати увагою негативні наслідки для довкілля, зокрема для ґрунтів, на відновлення яких можуть знадобитися десятки років.

Очевидно, що відновлення земельних ресурсів після закінчення бойових дій має бути комплексним та поєднувати економічні, соціальні, екологічні аспекти. А для їх дієвого застосування та успішного поєднання між собою першочерговим є розроблення та прийняття законодавчої бази, яка стане основою правового регулювання цих процесів.

Пошкодження ґрунтів внаслідок воєнних дій (фізичне руйнування, хімічне та біологічне забруднення тощо) значно знижують агарний потенціал постраждалих територій, є причиною стійких та довготривалих негативних екологічних змін, завдають численних економічних збитків.

Важливим аспектом у цьому питанні є наявність фінансування для впровадження усіх заходів із відновлення постраждалих ґрунтів України. Максимально ефективно застосувати доступні методи відновлення та досягти поставлених цілей можна завдяки залученню не лише коштів державних та місцевих бюджетів, а

й міжнародних джерел фінансової підтримки та створення різних партнерств.

У зв'язку з цим, надзвичайно актуальним видається започаткування процесу впровадження нових законодавчих актів, які б враховували воєнні виклики, та були спрямовані на управління земельними ресурсами в післявоєнний період.

Обґрунтованими та доречними видаються наступні пропозиції до чинного законодавства: а) щодо розробки та затвердження «Загальнодержавної програми охорони та відновлення земель України в післявоєнний період». Цей акт може стати основою для більш детальної регламентації відносин у сфері відновлення земель. Система заходів у сфері охорони земель, що визначена Законом України «Про охорону земель», не є повною та ефективною і не відповідає потребам сьогодення; б) на рівні підзаконного акту розглядаємо закріплення процедури «Проведення рекультивації на забруднених, пошкоджених та деградованих землях України» задля удосконалення правового механізму здійснення рекультивації пошкоджених земель; в) внесення змін до податкового законодавства, задля зменшення обтяжень, та звільнення від сплати податку на земельні ділянки, які підлягають рекультивації тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наумчук В.В. Стратегії відновлення та рекультивації земель після воєнних конфліктів. *Актуальні проблеми економіки*. № 7 (277), 2024. С. 239–248.
2. Лісова Т.В. Відновлення земель: окремі теоретичні питання. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. № 1 (1), 2018. С. 138–141.
3. Грузенський В.В. Проблеми та перспективи правового регулювання відновлення земель і ґрунтів України, що постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5, 2024. С. 249–251.
4. Врятувати українську землю. *Економічна правда*: веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/11/700021>.
5. Потіп М.М. Протидія забрудненню та засміченню земельних ресурсів: правові аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7, 2023. С. 151–157.
6. Лісова Т.В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми : монографія. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.
7. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4, ст. 27.
8. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України 18 травня 2022 року № 295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0586-22#Text>.
9. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану. Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України 04 квітня 2022 року № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text>.
10. Місінкевич Л.Л., Місінкевич А.Л. Правові проблеми охорони та відновлення земель під час дії воєнного стану в Україні. *Університетські наукові записки*. № 5-6 (89-90), 2022. С. 27–34.
11. Чи можна вилікувати ґрунт від війни – відповіді на найпоширеніші питання. *KURKUL*: веб-сайт. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/1423-chi-mojna-vilikuvati-grunt-vid-viyni--vidpovid-na-nauposhirenishi-zapitannya>.
12. Захист і відновлення екологічної рівноваги та забезпечення самовідновлення екосистем / за ред. Чайки Т.О. Полтава: ПП «Астроя», 2023. 308 с.
13. Що буде з українськими ґрунтами після війни? *Рубрика*: веб-сайт. URL: <https://rubryka.com/article/vidnovlennya-gruntiv-pislya-vijny>.
14. Камінський В.Ф., Ткаченко М.А., Коломієць Л.П. Методичні рекомендації щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення, порушених внаслідок воєнних дій. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 84 с.

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.75>

ПРАВО НА ДОСТУП ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Солодан К.В.,

доктор філософії (з права),
асистент кафедри публічного права,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-2872-5332

Паламарчук А.І.,

асистент кафедри публічного права,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0001-6342-5175

Солодан К.В., Паламарчук А.І. Право на доступ до екологічної інформації в Україні в умовах правового режиму воєнного стану.

Статтю присвячено дослідженню правового регулювання забезпечення права на доступ до екологічної інформації в умовах правового режиму воєнного стану на основі аналізу міжнародних та національних нормативно-правових актів.

Наголошено на особливому негативному впливі воєнних дій на стан навколишнього природного середовища. Вказано на необхідність фіксації зазначених негативних наслідків та належного інформування про них громадськості. Автори констатують проблему, що полягає в одночасній необхідності захисту національної безпеки та права громадян на екологічну інформацію. Вказано, що національне законодавство закріплює не лише право громадян на доступ до екологічної інформації, а й прямо закріплює кореспондуючий йому обов'язок уповноважених суб'єктів здійснювати екологічне інформаційне забезпечення. Проаналізовано Орхуську конвенцію та закріплену нею можливість відмови у доступі до екологічної інформації з метою державної оборони чи забезпечення державної безпеки.

Приділено увагу міжнародному досвіду в сфері забезпечення доступу до інформації про стан навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів.

Зроблено висновок про те, що право на доступ до екологічної інформації є складовою частиною права на безпечне довкілля, є базовим правом кожної людини, що гарантується як національним, так і міжнародним правом. Проте, в умовах правового режиму воєнного стану, стратегічна інформація, яка може включати

екологічні дані, може використовуватися противником. Це вимагає обережного підходу до того, яка інформація може бути надана громадськості, і як забезпечити безпеку, не обмежуючи права на екологічну прозорість. Хоча діючий Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» не передбачає конкретно визначеного обмеження права на екологічну інформацію в особливий період, держава постає перед необхідністю балансувати між необхідністю забезпечувати національну безпеку та екологічні права людини, збереженням довкілля та ефективністю дій, спрямованих на зменшення негативних наслідків війни для навколишнього природного середовища.

Ключові слова: екологічна інформація, право на екологічну інформацію, екологічні права, воєнний стан, конституційні права.

Solodan K., Palamarchuk A. The right to access to environmental information in Ukraine under the conditions of the legal regime of martial law.

The article is devoted to the study of legal regulation of the right to access to environmental information under the legal regime of martial law based on the analysis of international and national legal acts.

The authors emphasise the particular negative impact of military operations on the condition of the environment. The authors point out the need to record these negative consequences and properly inform the public about them. The authors state the problem of the simultaneous need to protect national security and the right of citizens to environmental information. It is noted that national legislation not only enshrines the right of citizens to have access to environmental

information, but also directly establishes the corresponding obligation of authorised entities to provide environmental information. The article analyses the Aarhus Convention and the possibility of denying access to environmental information for the purposes of national defence or state security.

Attention is paid to international experience in ensuring access to information on the condition of the environment during armed conflicts.

The authors conclude that the right to access to environmental information is an integral part of the right to a safe environment and is a basic right of every person guaranteed by both national and international law. However, under the legal regime of martial law, strategic information, which may include environmental data, can be used by the enemy. This requires a cautious approach to what information can be made available to the public and how to ensure security without limiting the right to environmental transparency. Although the current Decree of the President of Ukraine 'On the Implementation of Martial Law in Ukraine' does not provide for any specific restrictions on the right to environmental information during a special period, the state faces the need to balance the necessity to ensure national security and environmental human rights, preserve the environment and take effective actions to reduce the negative environmental impact of the war.

Key words: environmental information, right to environmental information, environmental rights, martial law, constitutional rights.

Постановка проблеми. Доступ до екологічної інформації є важливим аспектом екологічної безпеки та сталого розвитку кожної держави. Право на екологічну інформацію гарантує кожному можливість отримувати інформацію про стан довкілля, екологічні ризики та заходи, що вживаються для захисту навколишнього природного середовища. Особливо негативно на стан довкілля впливають військові конфлікти, оскільки їх прямими наслідками є забруднення повітря і водних ресурсів, деградація земель та руйнування природних екосистем тощо. В умовах правового режиму воєнного стану, який було запроваджено у Україні 24 лютого 2022 року, важливо не лише фіксувати зазначені негативні наслідки, але й забезпечити відкритий доступ до екологічної інформації, аби кожен мав можливість захисту права на безпечне довкілля в цілому. Одним із викликів, спричинених особливостями правового режиму воєнного стану є необхідність обмежувати доступ до значного обсягу інформації з метою забезпечення національної безпеки. На тлі активних бойових дій та зростаючої загрози для довкілля через руйнування інфраструктури, забруднення територій, питання надання громадянам та міжнародним

організаціям інформації про стан навколишнього природного середовища стає особливо актуальним. Основною проблемою є одночасна необхідність захисту національної безпеки та права громадян на екологічну інформацію. Це актуалізує питання щодо забезпечення права на доступ до екологічної інформації в умовах правового режиму воєнного стану.

Метою дослідження є аналіз особливостей доступу до екологічної інформації в умовах воєнного стану, а також дослідження правових, етичних і практичних аспектів цього питання. У рамках статті розглянуто виклики, що постають перед державними органами, громадськістю та міжнародними організаціями в забезпеченні прозорості екологічної інформації під час військових дій. Особлива увага приділяється пошуку балансу між необхідністю захисту національної безпеки та дотриманням екологічних прав громадян, а також аналізу міжнародних стандартів і кращих практик у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Тема доступу до екологічної інформації в умовах кризових ситуацій, зокрема військових конфліктів, досліджувалась як українськими, так і зарубіжними науковцями. Українські дослідники звертають особливу увагу на виклики, з якими стикається країна через російську військову агресію, та розглядають вплив бойових дій на екологічну ситуацію. Зокрема, в роботі У.В. Антонюк проаналізовано особливості доступу до екологічної інформації в Україні в умовах воєнного стану, визначено гарантії доступу громадян до інформації про стан довкілля, раціональне природо-користування і забезпечення екологічної безпеки у середовищі військової агресії в Україні [4].

Вчені наголошують, що недостатність даних або їх навмисне приховування може призвести до значного погіршення екологічної ситуації, зокрема, у сферах охорони водних ресурсів, ґрунтів та повітря. Серед зарубіжних досліджень варто відзначити роботи Мері Робінсон, яка у книзі «Climate Justice» [3] порушує питання про необхідність екологічної прозорості навіть у кризових ситуаціях, і акцентує на важливості міжнародної співпраці у зборі та поширенні екологічної інформації. Дж. Остін у своїх дослідженнях [1] також звертає увагу на взаємозв'язок між військовими конфліктами і екологічною безпекою, підкреслюючи важливість міжнародних стандартів і угод, таких як Орхуська конвенція, яка захищає право громадян на доступ до екологічної інформації навіть у кризових ситуаціях. Проте поставлена проблематика залишається недостатньо висвітленою в юридичній літературі.

Виклад основного матеріалу. Військові конфлікти, зокрема в Україні, мають значний негативний вплив на довкілля, що підкреслює

важливість доступу до екологічної інформації в таких умовах. Основні аспекти цієї проблеми можна розділити на кілька ключових напрямків: правові основи доступу до інформації, практичні труднощі в забезпеченні цього доступу та міжнародний досвід і рекомендації.

Правові основи доступу до інформації, в тому числі екологічної, за законодавством України визначено Законами України «Про інформацію» [7], «Про доступ до публічної інформації» [6], «Про охорону навколишнього природного середовища» [8]. Так, «кожний громадянин України має право на вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом» [8]. При цьому законодавство [8] визначає екологічну інформацію як будь-яку інформацію в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи іншій матеріальній формі про стан навколишнього природного середовища чи його об'єктів та рівні їх забруднення, біологічне різноманіття та його компоненти, будь-які фактори, які впливають на стан довкілля чи здоров'я людей тощо. Важливо зазначити, що крім права на доступ до такої інформації, законодавство передбачає й обов'язок уповноважених суб'єктів здійснювати екологічне інформаційне забезпечення [8].

Для боротьби із збройною агресією російської федерації проти України розпорядникам екологічної інформації довелося обмежити доступ до певних документів та баз даних, що містять важливі відомості [12].

При цьому, відповідно до положень Орхуської конвенції держави зобов'язані забезпечувати громадянам доступ до екологічної інформації, навіть у кризових ситуаціях. Проте, зазначений документ передбачає можливість відмови у запиті про надання екологічної інформації, якщо її оприлюднення може негативно вплинути на національну оборону або державну безпеку [10].

За законодавством України [6], для обмеження доступу до публічної інформації, необхідна сукупність умов: 1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; 2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам; 3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні [12].

Крім того, Конституція України [11] та Закон України «Про правовий режим воєнного стану»

[9] передбачає можливість обмеження окремих прав людини під час такого особливого правового режиму, серед яких і право на вільний доступ до екологічної інформації, що передбачене ст.50 Основного Закону [11]. Проте, як влучно зазначив А.Ю. Буцмак, «відповідно до Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 (затверджено Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» реєстр. № 2102-IX від 24.02.2022) у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися лише конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України» [5], а тому на сьогодні відсутні законодавчі норми, які б обмежували права на звернення і на доступ та поширення інформації про стан довкілля [5].

Таким чином, можемо говорити про своєрідну «дилему» між захистом стратегічної інформації та екологічною прозорістю. В місцях ведення активних бойових дій або на окупованих територіях збирання та поширення екологічної інформації стає надзвичайно складним. Екологічна безпека стає критичним фактором, оскільки бойові дії можуть призводити до серйозних екологічних катастроф, таких як забруднення води, повітря, руйнування екосистем та інфраструктури. Важливість доступу до екологічної інформації полягає в тому, що це дає громадськості можливість оцінювати реальний стан довкілля, брати участь у прийнятті рішень і вимагати заходів для пом'якшення екологічних наслідків війни [1]. Зруйновані об'єкти інфраструктури, забруднені водні ресурси, пошкодження ґрунтів і лісових масивів – усе це потребує постійного моніторингу. Однак через ризики для життя та безпеку часто бракує доступу до точних даних. Крім того, в умовах воєнних дій може спостерігатися тенденція до замовчування або викривлення інформації, що пов'язано зі стратегією військових дій та інформаційної боротьби. З одного боку, деякі екологічні об'єкти можуть мати стратегічне значення, тому інформація про них може бути закритою. З іншого боку, без своєчасного доступу до екологічних даних громадськість не може адекватно оцінити реальні загрози здоров'ю та довкіллю, що може спричинити довготривалі негативні наслідки для екосистем. Тому необхідна розробка механізмів, що дозволять забезпечити належний рівень прозорості екологічної інформації, не підриваючи безпеки держави, та залучення міжнародної спільноти для моніторингу і захисту довкілля в кризових умовах [1].

Міжнародний досвід показує, що навіть під час військових конфліктів забезпечення досту-

пу до екологічної інформації є важливою умовою для збереження довкілля. Наприклад, після конфліктів у Сирії та Іраку міжнародні організації активно працювали над оцінкою екологічних збитків і фіксацією даних про забруднення та руйнування. Цей досвід показує важливість незалежного екологічного моніторингу та прозорості для ефективного відновлення після завершення військових дій. У міжнародній практиці доступ до екологічної інформації під час військових конфліктів регулюється низкою міжнародних угод та стандартів, які спрямовані на захист прав людини на здорове довкілля та забезпечення прозорості в умовах кризових ситуацій [2].

Орхуська конвенція є одним із ключових міжнародних документів, що гарантує право громадян на доступ до екологічної інформації. Хоча вона була розроблена в мирний час, її положення стосуються також періодів військових конфліктів. Конвенція зобов'язує держави-учасниці, в тому числі Україну, надавати громадськості екологічну інформацію, що є у їхньому розпорядженні. Однак під час війни з'являються виклики щодо виконання цих зобов'язань через загрози національній безпеці, пошкодження інфраструктури та обмежений доступ до окупованих територій [10]. У багатьох випадках міжнародні організації відіграють важливу роль у забезпеченні доступу до екологічної інформації під час військових конфліктів. Вони проводять моніторинг екологічних наслідків бойових дій, забезпечують технічну підтримку місцевим органам влади та допомагають у відновленні екосистем після конфліктів. Наприклад, після війни в Іраку ООН та інші міжнародні організації здійснювали оцінку збитків для довкілля та надавали доступ до цих даних громадськості [3]. В Україні новітнім способом фіксації екологічних правопорушень під час війни (і одночасно джерелом екологічної інформації) є ресурси EcoZagroza та SaveEcoBot, що дають можливість повідомити про забруднення водних ресурсів сторонніми речовинами або предметами (до прикладу, умісне або через воєнні дії скидання чи виливання забруднюючих речовин до озер, річок чи інших об'єктів); засмічення територій предметами військового устаткування, біологічні залишки (поодинокі розміщення та/або скупчення снарядів, ракет тощо); знищення чи ушкодження промислових об'єктів (влучання снарядів, руйнування та пожежі на підприємствах); ураження об'єктів радіаційної небезпеки (влучання боєприпасів чи інший вплив на джерела іонізуючого випромінювання та ядерні установи); нанесення шкоди ґрунтам та рослинності на природних ділянках і землях сільськогосподарського значення (зрушення, знищення верхнього шару ґрунтів за рахунок вибухів снарядів,

руху важкої техніки) тощо [13].

Міжнародний досвід також показує, що після завершення військових конфліктів ключову роль відіграють стандарти відновлення екології та фіксації екологічних збитків. У випадку з Іраком і Сирією після бойових дій міжнародні екологічні організації активно займалися відновленням природних ресурсів, моніторингом забруднень та очищенням територій від токсичних речовин. Такі програми сприяли відновленню довкілля та наданню доступу до інформації про екологічний стан постраждалих територій [2].

Висновки. Право на доступ до екологічної інформації є складовою частиною права на безпечне довкілля, є базовим правом кожної людини, що гарантується як національним, так і міжнародним правом. Проте, в умовах правового режиму воєнного стану, стратегічна інформація, яка може включати екологічні дані, може використовуватися противником. Це вимагає обережного підходу до того, яка інформація може бути надана громадськості, і як забезпечити безпеку, не обмежуючи права на екологічну прозорість. Хоча діючий Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» не передбачає конкретно визначеного обмеження права на екологічну інформацію в особливий період, держава постає перед необхідністю балансувати між необхідністю забезпечувати національну безпеку та екологічні права людини, збереженням довкілля та ефективністю дій, спрямованих на зменшення негативних наслідків війни для навколишнього природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Austin J, Bruch C. The Environmental Consequences of War : Legal, Economic, and Scientific Perspectives. Cambridge University Press; 2000. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/environmental-consequences-of-war/068D68636BBB3051D96C233C1FDF0CD>.
2. Knox, John H. The Human Right to a Healthy Environment and the Role of International Law. American Journal of International Law. 2018. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/human-right-to-a-healthy-environment/4C9CA4D9C85E738DA524EFAC5D37D3A5>.
3. Robinson M. Climate Justice: Hope, Resilience, and the Fight for a Sustainable Future. Bloomsbury Publishing, 2018. 162 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Climate_Justice.html?id=ZEFLswEACAAJ&redir_esc=y.
4. Антонюк У.В. Право на екологічну інформацію в Україні в умовах воєнного стану: окремі аспекти. Scientific research

- in the modern world. Proceedings of the 4th International scientific and practical conference. Editor Komarytsky M.L. Canada, Toronto: Perfect Publishing. 2023. Pp. 614–617. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/SCIENTIFIC-RESEARCH-IN-THE-MODERN-WORLD-9-11.02.2023.pdf>.
5. Буцмак А.Ю. Обмеження права на екологічну інформацію. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 78: частина 1, 2023. С. 345–350. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/56022/1/286452-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81% d1%82%20%d1%81% d 1 % 8 2 % d 0 % b 0 % d 1 % 8 2 % d 1 % 8 2 %d1%96-660874-1-10-20230828.pdf>.
 6. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
 7. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#n128>.
 8. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#n611>.
 9. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
 10. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) від 25.06.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_015/conv.
 11. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4329>.
 12. Новицька Н.Б., Новицький А.М. Доступ до екологічної інформації в умовах воєнного стану. *Науково-практичний журнал «Екологічне право»*. Випуск 1-2, 2022. С. 50–54. URL: <http://ecolaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2022/1-2/9.pdf>.
 13. Солодан К.В. Право на безпечне довкілля в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11, 2023. С. 289–291. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/68.pdf.

УДК 349.6:314.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.76>

ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ МІГРАЦІЇ ВНАСЛІДОК ПІДРИВУ КАХОВСЬКОЇ ГЕС

Томозов А.В.,*здобувач ступеня доктора філософії,
відділ проблем аграрного, земельного, екологічного
та космічного права,**Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України*

ORCID: 0009-0000-9611-5715

e-mail: antin.tomozov@gmail.com

Томозов А.В. Правове врегулювання екологічної міграції внаслідок підриву Каховської ГЕС.

Російська збройна агресія закономірно призвела до збільшення надзвичайних ситуацій в Україні, як техногенного, так і природного характеру. Надзвичайних масштабів набула катастрофа, спричинена знищенням 6 червня 2023 р. російськими військами греблі Каховської гідроелектростанції (Каховська катастрофа). Прорив греблі спричинив затоплення 620 кв. км території в чотирьох областях – Херсонській, Миколаївській, Дніпропетровській та Запорізькій, що безпосередньо вплинуло на життя 100 тис. осіб. Було завдано значної шкоди житлу, інфраструктурі, навколишньому середовищу та об'єктам культури. Крім того, було порушено енергопостачання, постачання питної води, зрошення сільськогосподарських угідь та роботу річкового транспорту. У цьому дослідженні аналізується нормативно-правова база, яка дозволила в стислі терміни доволі успішно протидіяти наслідкам підриву греблі Каховської ГЕС та розв'язувати проблеми евакуації і переміщення постраждалого населення, висвітлюється досвід України щодо подолання наслідків таких глобальних техногенних катастроф, як Каховська. З'ясовано, що підриву греблі Каховської ГЕС було кваліфіковано як надзвичайну ситуацію державного рівня. Міграція, спричинена цієї подією, була переважно внутрішньою, носила вимушений характер та відбувалася у вигляді евакуації в обмежений часовий проміжок. Сьогодні існують програми та стратегії щодо повернення мігрантів (внутрішньо переміщених осіб) у місця їхнього походження і відновлення в повному обсязі безпечної життєдіяльності на затоплених територіях, тобто розглядається можливість, що ця міграція буде тимчасовою. Але російська агресія поки стає на заваді реалізації таких планів. Врегулювання екологічної міграції, до якої призвело руйнування Каховської ГЕС, здійснювалося згідно з правовими нормами щодо попе-

редження надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків. Завдяки оперативному реагуванню з боку держави на надзвичайну ситуацію та злагодженій співпраці державних органів і громадськості вдалося мінімізувати кількість жертв серед населення затоплених територій. Українське законодавство щодо регулювання вимушеного внутрішнього переміщення відповідає всім нормам міжнародного законодавства, здійснюється з дотримання прав людини, є людиноцентричним, враховує особливі потреби осіб, гендерні, вікові фактори тощо. Держава бере на себе забезпечення всіх потреб переміщених осіб, розв'язання їхніх соціальних проблем, матеріальну підтримку.

Ключові слова: техногенна катастрофа, російська агресія, Каховська ГЕС, законодавство, екологічна міграція, внутрішнє переміщення, внутрішньо переміщені особи, правове врегулювання, права людини.

Tomozov A.V. Legal regulation of environmental migration due to the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Station.

The Russian armed aggression has predictably led to an increase in emergencies in Ukraine, both of a technological and natural nature. The disaster triggered by the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant dam by Russian forces on 6 June 2023 (known as the Kakhovka catastrophe) reached an unprecedented scale. The dam breach caused significant damage, flooding an area of 620 square kilometres across four regions – Kherson, Mykolaiv, Dnipropetrovsk, and Zaporizhzhia – directly affecting the lives of 100,000 people. Substantial damage was inflicted on housing, infrastructure, the environment, and cultural sites. Additionally, power supply, drinking water provision, agricultural land irrigation, and river transport operations were disrupted.

This study analyses the regulatory framework that enabled a relatively effective response to

mitigate the consequences of the Kakhovka dam breach, address evacuation and relocation challenges for the affected population, and reflects on Ukraine's experience in managing the aftermath of global-scale technological catastrophes such as this. It has been determined that the destruction of the Kakhovka HPP dam has been classified by the state as a national-level emergency. Migration caused by this event was largely internal, compelled, and took the form of evacuation within a limited time frame. Currently, programmes and strategies are in place aimed at returning migrants (internally displaced persons) to their places of origin and fully restoring safe living conditions in the flooded areas, with the expectation that this migration may be temporary. However, Russian aggression remains an obstacle to the realisation of such plans.

The management of ecological migration resulting from the destruction of the Kakhovka HPP dam has been conducted in accordance with legal standards for emergency prevention and dealing with the consequences. Thanks to the state's prompt response to the emergency and coordinated cooperation between state authorities and civil society, the number of casualties in the flooded regions was minimised. Ukrainian legislation on regulating forced internal displacement aligns with all international legal norms, is human-centred, and considers human rights, special needs, gender, and age factors. The state assumes responsibility for meeting all the needs of displaced persons, addressing their social challenges, and providing material support.

Key words: technogenic disaster, russian aggression, Kakhovka Hydroelectric Power Station, legislation, environmental migration, internal displacement, internally displaced persons, legal regulation, human rights.

Постановка проблеми. Російська збройна агресія закономірно призвела до збільшення надзвичайних ситуацій в Україні, як техногенного, так і природного характеру: у 2023 р. загальна кількість надзвичайних ситуацій збільшилася порівняно з попереднім роком на 65,2 %, при цьому техногенних – на 45,5 %, а природних – в 2 рази [1, с. 1].

Серед катастроф, які сталися 2022-2023 рр. та матимуть негативні наслідки для екосистеми регіону та поставлять під загрозу безпечну життєдіяльність місцевих мешканців, слід відзначити такі:

- у грудні 2022 р. російськими окупантами почалося нищення екосистеми Азовського моря через проведення технічних робіт на річці Кальчик, що його наповнює: розбір мінідамби, яка захищала річку від заболочення, засипання річища у кількох місцях, що призвело до

зменшення наповнювання моря прісною водою, збільшення його солоності, а отже знищення його природної екосистеми – масової загибелі дельфінів та водоростей, аномального нашестя медуз;

- у вересні 2022 р. у Запорізькій області окупанти почали руйнування берегів найбільшої в північно-західному Надазов'ї річки Молочна, яка також впадає у басейн Азовського моря: як результат – замулення річища Молочної, її води стали білого кольору, вкрилися білою піною та набули різкого неприємного запаху, що, імовірно, стало наслідком потрапляння стоків через прорив каналізації;

- окупований у 2022 р. острів Джарилгач російськими з'єднали з материковою частиною піщаним насипом, що поставило під загрозу екосистему затоки та острова, який входить до переліку 22 найбільш важливих та унікальних водно-болотних угідь планети, а масштабна пожежа у серпні 2022 р. знищила всю заповідну зону природного парку на території понад 1500 га [2].

Надзвичайних масштабів набула катастрофа, спричинена знищенням 6 червня 2023 р. російськими військами греблі Каховської гідроелектростанції (Каховська катастрофа). В «Інформаційно-аналітичній довідці про надзвичайні ситуації в Україні у 2023 році», підготовленій Державною службою України з надзвичайних ситуацій, повідомляється, що на території Херсонської, Миколаївської та Дніпропетровської областей 6 червня 2023 р. о 2 год. 50 хв. через підлив Російською Федерацією греблі Каховської гідроелектростанції стався неконтрольований витік води та зафіксовано підняття її рівня в річках Дніпро та Інгулець. За інформацією Херсонського обласного центру з гідрометеорології, рівень води піднявся до 5,67 мБс. Площа затоплених територій у створі Каховського гідровузла та м. Херсон складала 600 кв. км, зокрема 46 населених пунктів (близько 58,5 тис. громадян), з них 14 – на тимчасово окупованій території. Внаслідок катастрофи загинуло 32 особи, постраждало 28 та 39 вважаються безвісти зниклими. Було порушено умови життєдіяльності понад 42 тис. осіб. На 29 серпня 2023 р. «завдання з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації техногенного характеру державного рівня» було повністю виконано. Евакуйовано було 2 тис. 783 особи (зокрема 6309 дітей та 80 маломобільних осіб), врятовано 716 осіб (зокрема 30 дітей та 40 маломобільних осіб) [1, с. 5–6].

За інформацією ООН, прорив греблі Каховської ГЕС спричинив затоплення 620 кв. км території в чотирьох областях – Херсонській, Миколаївській, Дніпропетровській та Запорізькій, що безпосередньо вплинуло на життя 100 тис. осіб. Було завдано значної шкоди житлу, інфраструктурі, навколишньому середовищу та

об'єктам культури, таким як історичні будівлі, музеї та культові споруди. Крім того, було порушено енергопостачання, постачання питної води, зрошення сільськогосподарських угідь та роботу річкового транспорту [3].

Врегулювання наслідків цієї катастрофи потребувало від українського уряду надзвичайних зусиль та відповідної правової бази. Цей досвід може бути корисним для інших країн світу через постійне зростання ризиків техногенних аварій через глобальні кліматичні зміни та воєнні конфлікти.

Мета дослідження – висвітлення досвіду України щодо подолання наслідків глобальних техногенних аварій (на прикладі Каховської катастрофи), а також врегулювання екологічної міграції. **Головне завдання:** проаналізувати нормативно-правову базу, яка дозволила в стислі терміни доволі успішно протидіяти наслідкам підриву греблі Каховської ГЕС та розв'язувати проблеми евакуації та переміщення постраждалого населення.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Дослідження Каховської катастрофи та її наслідків ще тільки починають набирати обертів. Значну роль у приверненні уваги до цієї безпрецедентної техногенної аварії, що сталася в результаті воєнного злочину та принесла величезні матеріальні й екологічні збитки Україні, її населенню, а також світовій екосистемі, відіграє активна позиція політиків, міжнародних організацій, недержавних інституцій, громадських діячів (Європейського парламенту, Генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга, шведської екологічної активістки Грети Тунберг та ін.) [4–6]. Перші підсумки викладено в статтях, інтерв'ю та експертних оцінках екологів, біологів, гідрогеологів та інших науковців [7–10]. Але ґрунтовне вивчення всіх складових – екологічної, соціальної, правової, політичної – ще попереду.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до *«Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їхніми рівнями»* (затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 24 березня 2004 р. № 368) ця подія класифікується як надзвичайна ситуація техногенного характеру державного рівня [11].

Реагування на надзвичайну ситуацію та ліквідація її наслідків здійснювалася відповідно до положень розділу VI *«Кодексу цивільного захисту України»* [12] та *«Положення про єдину державну систему цивільного захисту»* [13] (затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 9 січня 2014 р. № 11).

Відповідно до статей 75–76 *«Кодексу цивільного захисту України»* Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 червня 2023 р. № 497-р

призначено керівником робіт з ліквідації наслідків підриву Каховської ГЕС Міністра внутрішніх справ та зобов'язано його, поміж іншого, утворити штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, до складу якого включити представників Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури, Міністерства енергетики, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства соціальної політики, Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Державного агентства водних ресурсів, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Національної поліції, Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Херсонської обласної військової адміністрації, інших зацікавлених органів державної влади та представника Офісу Президента України [14].

Згідно з пунктом 2 розділу I та пунктом 2 розділу II *«Положення про штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та Видів оперативно-технічної і звітної документації штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації»* (затверджено Наказом Міністерства внутрішніх справ України 26 грудня 2014 р. № 1406, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 16 січня 2015 р. за № 47/26492) штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації «утворюється для безпосередньої організації і координації аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації» її наслідків і є «робочим органом керівника робіт з ліквідації наслідків». Основними функціями штабу є: визначення зони надзвичайної ситуації та зони можливого ураження, місць перебування людей та їхньої кількості, надання їм необхідної допомоги та порятунку, збереження майна; зосередження та оцінка інформації про обстановку в зоні надзвичайної ситуації, підготовка прогнозу щодо масштабів та наслідків події; визначення основних напрямів ліквідації наслідків лиха, напрацювання оперативних планів та стратегій ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та підготовка до їх реалізації; відповідно до напрацьованого плану локалізації і ліквідації наслідків аварії визначення складу і кількості необхідних сил цивільного захисту, термінів їхнього залучення; підготовка та візування розпоряджень керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, доведення їх до виконавців, створення безпечних умов для постраждалих та їх реєстрація [15].

Організація роботи штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та забезпечення його готовності здійснюється відповідно до Наказу Державної служби України з надзвичайних ситуацій (з основної діяльності) від 16 березня 2015 р. № 49 [16].

Евакуація населення розпочалася 6 червня 2023 р. після оприлюднення оголошення керів-

ника Херсонської ОВА в засобах масової інформації та мережі Інтернет і проводилася відповідно до «Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій» (затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841) [17].

Українською громадською організацією «Truth Hounds» (TH) та неприбутковою організацією зі США «Project Expedite Justice» (PEJ)¹, підготовлено звіт «Затоплено війною: Дослідження руйнування Каховської греблі та його наслідки для екосистеми, аграріїв, цивільного життя та міжнародного правосуддя» [18].

Зокрема, у звіті наголошується, що через поступове підвищення рівня води та значні зусилля української влади, а також громад кількість постраждалих була відносно невеликою [18, с. 115].

У звіті також визначаються наслідки катастрофи, які безпосередньо впливають на життєдіяльність і благополуччя населення, та перспективи повернення переміщених осіб до колишніх місць проживання:

1. Руйнування житла: загальна площа затоплення становить приблизно 8 588 175 кв. м; найбільшої шкоди зазнала житлова забудова – площа затоплення 5 874 448 кв. м, з якої приватна становить 70 % (4 107 206 кв. м); освітні та медичні заклади (133 928 і 45 302 кв. м відповідно); всього затоплено 60 509 житлових та нежитлових споруд [18, с. 129];

2. Водні ресурси: зниження рівня підземних вод, забруднення, потенційні довгострокові впливи на запаси питної води [18, с. 132];

3. Втрати біорізноманіття: нищення водних середовищ, масова загибель рослин та тварин, потенційне знищення природоохоронних територій та довгострокові наслідки для екосистем регіону [18, с. 184–198];

4. Здоров'я ґрунтів: посилення вітрової ерозії, потенційне засолення ґрунтів нижче за течією і ризики для сільськогосподарської продуктивності та здоров'я людей через забруднення ґрунтів [18, с. 134–137].

За таких умов повернення мігрантів до місць походження буде вимагати від держави та всіх зацікавлених сторін величезних зусиль і фінансових витрат, а тому потребує напрацювання планів і стратегій дій. В іншому випадку міграція може перетворитися на довготривалу чи, навіть, постійну.

Урядом України спільно з Організацією Об'єднаних Націй з метою визначення розміру шкоди та збитків, завданих внаслідок руйнування гре-

блі, підготовлено звіт «Оцінка потреб після катастрофи на греблі Каховської ГЕС (PDNA)» [19]. У звіті проблема відновлення територій щільно пов'язана з можливістю повернення переміщених осіб до місць свого попереднього проживання. Експертами визначено три етапи відновлення:

I. Нагальне/короткострокове (2023-2024).

Основними цілями відновлення у короткостроковій перспективі є: забезпечення повернення переміщених осіб; відновлення основних видів економічної діяльності; забезпечення захисту найбільш уразливих категорій населення; впровадження заходів для запобігання заподіяння подальшої шкоди екологічним і культурним активам. Для досягнення мети стратегічно важливими є такі заходи з відновлення:

1. Відновлення постачання електроенергії та газу в житлових районах, на об'єктах критичної інфраструктури (охорони здоров'я, освіти, водопостачання, водовідведення); муніципальних послуг та комунальної інфраструктури і в ключових галузях економіки (сільському господарстві, промисловості і торгівлі);

2. Забезпечення короткострокової оренди житла для повернення переміщеного населення та тимчасового житла, за потреби, для підтримки відновлення економічної діяльності;

3. Надання фінансової, технічної та логістичної підтримки для відновлення виробничого сектора, зокрема сільського господарства, рибальства, аквакультури, судноплавства, металургійної промисловості та інших критичних підгалузей; культурним і креативним індустріям. Зосередження на економічній діяльності, яка сприятиме середньостроковому відновленню, а також тій, що має найбільший мультиплікаційний ефект, прискорить загальне відновлення;

4. Відновлення муніципальних, соціальних і медичних послуг у житлових районах у поєднанні з поверненням населення; надання пріоритетності категоріям, які є уразливими через вік, стать, проблеми з фізичним і психічним здоров'ям;

5. Вжиття невідкладних заходів для забезпечення охорони здоров'я та безпеки, зокрема очищення системи водопостачання та середовища безпосереднього проживання людей, знесення небезпечних споруд та видалення відходів руйнування, вибухових матеріалів та хімічних забруднювачів. Пріоритетним є забезпечення безпеки і гігієни в закладах охорони здоров'я та освіти;

6. Вжиття невідкладних заходів для стабілізації культурних активів, які перебувають під

¹ Організація працює над забезпеченням відповідальності за злочини, скоєні під час російської агресії, підтримує жертв, допомагаючи документувати злочини та завдану шкоду разом з експертами.

загрозою обвалу, руйнування або подальшого пошкодження, проведення обстеження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини на місцях і рятувальних операцій щодо пошкоджених об'єктів та об'єктів, що знаходяться під загрозою.

Крім перерахованих вище пріоритетів, також важливо розпочати проведення детальної оцінки, планування, навчання та розбудову спроможності для забезпечення середньострокового відновлення. Не менш важливим є розмінування сільськогосподарських угідь та природоохоронних територій, модернізація інфраструктури Каховського шлюзу, реконструкція портових споруд, пристаней і суден. Загальний обсяг інвестицій, передбачених на цьому етапі, становить 1,8 млрд дол. США [19, с. 97].

II. Середньострокове (2025–2030).

Перший етап діяльності закладає основу для другого, найважливішого етапу відновлення. Планується, що більшість інвестицій у відбудову та відновлення буде здійснено в середньостроковій перспективі, і лише в кількох секторах передбачається довгострокова діяльність з відновлення. Основними напрямками відновлення на цьому етапі є:

1. Житло: відбудова, ремонт або модернізація понад 37 тис. будинків, які постраждали від повені;

2. Енергетика: відновлення постачання електроенергії або шляхом відбудови ГЕС, або шляхом встановлення систем відновлюваної енергетики, еквівалентної або більшої потужності; відновлення та вдосконалення електро- і газових мереж для забезпечення відповідності високим стандартам ефективності та стійкості; налагодження безпечної та стабільної роботи систем охолодження Запорізької АЕС;

3. Виробничі сектори: відновлення сільськогосподарського виробництва, адаптованого через застосування альтернативних методів зрошення до мінливого клімату; відновлення логістичної та іншої допоміжної інфраструктури в усіх виробничих секторах, зокрема сільському господарстві, рибальстві, аквакультурі, судноплавстві, металургійній та інших галузях промисловості, а також торгівлі;

4. Інфраструктура та послуги: побудова надійної, ефективної та сталої системи водопостачання та водовідведення для всього постраждалого регіону, відбудова інфраструктури муніципального обслуговування, відновлення та покращення послуг відповідно до високих стандартів стійкості та стабільності;

5. Охорона здоров'я й освіта: відбудова всіх закладів охорони здоров'я та освіти, відновлення та покращення послуг;

6. Охорона довкілля: звільнення природоохоронних територій і лісових угідь від вибухо-

небезпечних матеріалів та відходів, створення сприятливих умов для відновлення природного середовища з процвітаючим біорізноманіттям;

7. Культура: відновлення культурних активів, відродження відповідних індустрій, захист матеріальної та нематеріальної культурної спадщини.

Загальний обсяг інвестицій на цьому етапі може становити 2,2 млрд дол. США [19, с. 97–98].

III. Довгострокове (до 2033 р.).

Пріоритетні напрями: енергетика й культура. Відбудова Каховської ГЕС чи побудова іншого альтернативного джерела енергії та розширення інфраструктури розподілу електричної енергії є довгостроковим проектом. У галузі культури довгострокові інвестиції передбачено з метою оцінки завданої шкоди, документування і порятунку археологічних артефактів; реконструкції та реставрації культурних пам'яток; включення компонентів сектору культури до генеральних планів постраждалих територій; надання всебічної підтримки тощо.

Загальний обсяг інвестицій оцінюється в 982 млн дол. США [19, с. 98].

У звіті акцентується увага на тому, що більшість переміщених осіб є молодими людьми. Тому успішне виконання кожного етапу відновлення після катастрофи на Каховській ГЕС створить соціальні та економічні підстави для повернення вимушених екологічних мігрантів до своїх місць проживання та подальшого економічного відновлення регіону [19, с. 72]. Проте з огляду на триваючу війну ця успішність наряду залежить від загальної ситуації в країні і навряд чи повернення екологічних мігрантів до своїх домів можливо за таких умов.

На відміну від Чорнобильської катастрофи, розв'язання проблем, викликаних підливом Каховської ГЕС, зокрема евакуація населення, відбувалося відповідно до вже існуючих правових норм з попередження надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків. Після переміщення потерпілих від повені на безпечні території, вони набули статусу внутрішньо переміщених осіб. Дотримання прав, свобод та законних інтересів таких осіб гарантується Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII від 20 жовтня 2014 р. [20].

Цей закон було розроблено та ухвалено у відповідності до «Керівних принципів Організації Об'єднаних Націй з питань внутрішнього переміщення всередині країни» (документ ООН E/CN.4/1998/53/Add/2 F), ратифікованих Україною 17 квітня 1998 р. [21].

«Керівні принципи» спрямовані на забезпечення особливих потреб внутрішньо переміщених осіб у всьому світі. У них визначено права

та гарантії, необхідні для захисту осіб від примусового переміщення, надання їм захисту та допомоги під час переміщення, а також під час повернення чи переселення та реінтеграції [22].

Уряд України підтримав «Керівні принципи» на Всесвітньому Саміті 2005 р., а також підтвердив їх застосування до поточної кризи переміщення в Україні [21].

За «Керівними принципами», «внутрішньо переміщеними особами вважаються особи або групи осіб, які були змушені покинути свої будинки або місця постійного проживання, зокрема в результаті або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушень прав людини, стихійних або антропогенних лих і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон» [22, с. 7].

«Керівні принципи» складаються з п'яти блоків принципів:

1. Загальні принципи: гарантії дотримання прав та свобод внутрішньо переміщених осіб; обов'язок та відповідальність держави за надання захисту та гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам, які перебувають під її юрисдикцією; заборона дискримінації за будь-якою ознакою при застосуванні принципів; декларування особливого ставлення до жінок, дітей, осіб похилого віку, осіб з обмеженими можливостями;

2. Принципи, що стосуються захисту від переміщення: державні органи та міжнародні організації вживають усіх заходів для уникнення ситуацій, які можуть допустити переміщення; заборона на свавільне переміщення або тривалістю більше, ніж існують відповідні обставини, або з порушенням прав та свобод людини; вживання спеціальних заходів під час переміщень внаслідок збройних конфліктів чи стихійних лих тощо;

3. Принципи, які стосуються захисту під час переміщення: захист від навмисного позбавлення життя чи викрадення, нападів чи інших актів насильства по відношенню до внутрішньо переміщених осіб, які не беруть участі або припинили участь у воєнних діях; забезпечення права на повагу до людської гідності, а також на фізичну, психічну й моральну недоторканість, свободу пересування, сімейне життя; догляд за пораненими та хворими тощо.

4. Принципи, що стосуються гуманітарної допомоги: надання гуманітарної допомоги без дискримінації; гарантії недоторканості осіб, які доставляють гуманітарну допомогу, та їхнього вантажу; покладення на органи влади обов'язків і відповідальності за надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам.

5. Принципи, що стосуються повернення і реінтеграції: покладання на органи державної влади обов'язків щодо створення умов для без-

печного повернення, допомоги у поверненні та відновленні майна; забезпечення особам, які повернулися, права брати всебічну рівноправну участь у веденні державних справ на всіх рівнях і рівного доступу до державної служби [22].

Згідно зі статтями Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [23].

Україна вживає всіх можливих заходів, передбачених Конституцією та її законами, ратифікованими державою міжнародними договорами, для запобігання виникненню передумов вимушеного внутрішнього переміщення осіб, захисту та дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), створення умов для добровільного повернення таких осіб до місця походження або інтеграції на нових місцях проживання в Україні.

Факт внутрішнього переміщення підтверджується довідкою про взяття на облік, що діє безстроково, крім випадків, передбачених статтею 12 цього Закону. Кожна дитина, зокрема така, що прибула без супроводження батьків чи інших законних представників, отримує довідку про взяття на облік [23].

Законом гарантується право ВПО на отримання документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, або документів, що посвідчують особу та підтверджують її спеціальний статус. Оформлення таких документів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), за місцем проживання особи (Стаття 6) [23].

Держава гарантує право зареєстрованого ВПО на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту. Зареєстровані як ВПО громадяни пенсійного віку, особи з інвалідністю, діти-інваліди та інші особи, які перебувають у складних життєвих обставинах, мають право на отримання соціальних послуг відповідно до законодавства України за місцем реєстрації фактичного місця проживання. Особи, які знаходяться на обліку як ВПО, мають право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування (Стаття 7) [23].

Всі переміщені особи мають право на реалізацію свого виборчого права, зокрема у виборах Президента України, народних депутатів України, місцевих виборах та референдумах шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси (Стаття 8) [23].

ВПО може розраховувати на сприяння органів державної та місцевої виконавчої влади, а також суб'єктів приватного права у пошуку членів родини, з якими втрачено зв'язок внаслідок внутрішнього переміщення; отримання інформації про долю та місцезнаходження зниклих членів родини та близьких родичів; безпечні умови для життя і здоров'я; достовірну інформацію про наявність загрози для життя та здоров'я на території її покинутого місця проживання, а також місця її тимчасового поселення, стану інфраструктури, довкілля; забезпечення її прав і свобод; створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання; забезпечення органами державної та місцевої виконавчої влади, а також суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік (для багатодітних сімей, осіб з інвалідністю, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено); на сприяння у переміщенні її рухомого майна; сприяння у поверненні на попереднє місце проживання; забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством; надання необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я; влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади; отримання соціальних та адміністративних послуг за місцем перебування; проведення державної реєстрації актів цивільного стану, внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання за місцем перебування; безкоштовний проїзд для добровільного повернення до свого покинутого постійного місця проживання у всіх видах громадського транспорту у разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення; отримання гуманітарної та благодійної допомоги; інші права, визначені Конституцією та законами України [23].

Але ВПО має і певні обов'язки: дотримуватися Конституції та законів України, інших актів законодавства; повідомляти про зміну місця проживання відповідний структурний підрозділ з питань соціального захисту населення за новим місцем проживання протягом 10 днів з дня прибуття до нового місця проживання; відшкодувати фактичні витрати, понесені державним та місцевими бюджетами, у разі подання завідомо неправдивих відомостей для отримання довідки про взяття на облік [23].

ВПО користується тими ж правами і свободами відповідно до Конституції, законів та міжнародних договорів України, як і інші громадяни України, що постійно проживають в Україні. Дискримінація за статусом під час реалізації ними будь-яких прав і свобод є забороненою (Стаття 14) [23].

Низка підзаконних актів регулює питання нарахування соціальних виплат, цільової підтримки, забезпечення житлом. Зокрема, для отримання освіти надаються такі пільги: повна або часткова оплата навчання за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; пільгові довгострокові кредити для здобуття освіти; соціальна стипендія; безкоштовне забезпечення підручниками; безкоштовний доступ до мережі Інтернет, систем баз даних у державних і комунальних навчальних закладах; безкоштовне проживання в гуртожитку. Ці види допомоги гарантуються такими нормативно-правовими актами:

Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 р. № 1045 *«Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) закладів фахової передвищої та вищої освіти»*;

Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 р. № 975 *«Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти»*;

Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 332 *«Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам»*;

Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2023 р. № 709 *«Деякі питання підтримки внутрішньо переміщених осіб»* [24–27].

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 червня 2023 р. № 626 *«Деякі питання надання матеріальної грошової допомоги постраждалому населенню внаслідок підриву Російською Федерацією греблі Каховської гідроелектростанції»* (із змінами) затверджено *«Порядок надання одноразової матеріальної грошової допомоги»*: кожному постраждалому з підтоплених регіонів Херсонської та Миколаївської областей виплачується 5 тис. грн. за рахунок коштів резервного фонду держбюджету. Постраждалими визнаються ті особи, які на момент виникнення надзвичайної ситуації: проживали/були зареєстровані/задекларовані у населених пунктах, що розташовані в районах підтоплень Миколаївської та Херсонської областей (перелік населених пунктів, що розташовані в районах підтоплень, разом із переліком вулиць та адрес (за можливістю) затверджується Миколаївською та Херсонською обласними військовими адміністраціями); перемістилися після 6 червня 2023 р. з тимчасово окупованих територій Миколаїв-

ської та Херсонської областей, які розташовані в районах підтоплення зазначених регіонів [28].

Громадяни, майно яких було пошкоджено внаслідок підриву греблі на Каховській ГЕС, також отримали право на державні компенсації в рамках механізму «ЄВідновлення» [29].

Висновки. Підрив греблі Каховської ГЕС був кваліфікований як надзвичайна ситуація державного рівня. Міграція, спричинена цієї подією, була переважно внутрішньою, в межах України. Ця міграція носила вимушений характер та відбувалася у вигляді евакуації в обмежений часовий проміжок. Сьогодні існують програми та стратегії щодо повернення мігрантів (внутрішньо переміщених осіб) в місця їхнього походження та відновлення в повному обсязі безпечної життєдіяльності на затоплених територіях, тобто розглядається можливість, що ця міграція буде тимчасовою. Але російська агресія поки стає на заваді реалізації таких планів.

Врегулювання екологічної міграції, до якої призвело руйнування Каховської ГЕС, здійснювалося згідно з правовими нормами щодо попередження надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків. Це значно покращило ситуацію. Завдяки оперативному реагуванню з боку держави на надзвичайну ситуацію та злагодженості співпраці державних органів і громадськості вдалося мінімізувати кількість жертв серед населення затоплених територій.

Українське законодавство з регулювання вимушеного внутрішнього переміщення відповідає всім нормам міжнародного законодавства, здійснюється з дотримання прав людини, є людиноцентричним, враховує особливі потреби осіб, гендерні, вікові фактори тощо. Держава бере на себе забезпечення всіх потреб переміщених осіб, розв'язання їхніх соціальних проблем, матеріальну підтримку.

Але, треба зазначити, що існує проблема хронічного недофінансування державних програм підтримки переселенців. Станом на середину 2024 р. відсутня чітка відповідь на питання, з яких фінансових джерел будуть компенсуватися втрати житла переселенців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Інформаційно-аналітична довідка про надзвичайні ситуації в Україні у 2023 році. *Державна служба України з надзвичайних ситуацій*. 7 с. URL: <https://dsns.gov.ua/upload/2/0/2/2/3/2/1/2023-rik.pdf>.
2. Белоусова К. Екоцид на українських землях: 5 найбільших катастроф 2023 року. *Екополітика*. 4 січня 2024. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/ekocid-na-ukrainskih-zemlyah-5-najbilshih-katastrof-2023-roku>.

3. Руйнування греблі Каховської ГЕС завдало Україні збитків на 14 мільярдів доларів США: звіт Уряду України та ООН. *Організація Об'єднаних Націй. Україна*. 17 жовтня 2023. URL: <https://ukraine.un.org/uk/249742>.
4. Європарламент засудив російський злочин на Каховській ГЕС. 14 червня 2023. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3722949-evroparlament-zasudiv-rosijskij-zlocin-na-kahovskij-ges.html>.
5. Гичко М. В НАТО прокоментували підрив дамби Каховської ГЕС. 6 червня 2023. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/war/v-nato-prokomentuvali-pidriv-dambi-kahovskoji-ges-12283737.html>.
6. Свиридчук Ю. Грета Тунберг закликала притягти РФ до відповідальності за катастрофу на Каховській ГЕС. 9 червня 2023. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspiilne.media/501802-greta-tunberg-zaklikala-pritagti-rf-do-vidpovidalnosti-zakatastrofu-na-kahovskij-ges>.
7. Афанасьєв С. Про екологічні наслідки руйнування греблі Каховської ГЕС. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 11. С. 71–80.
8. Стародубцев В., Гайченко В., Ладика М. Руйнування Каховської ГЕС – техногенна, екологічна і соціальна катастрофа. *Національний університет біоресурсів та природокористування України*. 8 червня 2023. URL: <https://nubip.edu.ua/node/129255>.
9. Кисельова М. Незворотні зміни. Як знищення греблі Каховської ГЕС нашкодить українській екології. 10 червня 2023. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65858913>.
10. Собенко Н. Проблеми з водозабезпеченням, екологією, інфекції, втрати рідкісних тварин: еколог про наслідки підриву Каховської ГЕС. 6 червня 2023. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspiilne.media/498772-problemi-z-vodozabezpecennam-ekologieu-infekcii-vtrati-ridkisnih-tvarin-ekolog-pro-naslidki-pidrivu-kahovskoi-ges>.
11. Порядок класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. Від 24.03.2004. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/5390215>.
12. Кодекс цивільного захисту України. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 21.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#n1065>.

13. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 17.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/11-2014-%D0%BF#n159>.
14. Про призначення керівника робіт з ліквідації наслідків підриву Російською Федерацією греблі Каховської гідроелектростанції. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Від 06.06.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2023-%D1%80#Text>.
15. Про затвердження Положення про штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та Видів оперативно-технічної і звітної документації штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Прийняття від 26.12.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0047-15#Text>.
16. Про організацію роботи штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та забезпечення його готовності. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Прийняття від 16.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0149388-15#Text>.
17. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 17.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#Text>.
18. Затоплено війною: Дослідження руйнування Каховської греблі та його наслідки для екосистеми, аграріїв, цивільного життя та міжнародного правосуддя. [Б. м., б. р.]. 336 с. *Truth Hounds*. URL: <https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2024/06/zatopleno-vijnoyu-doslidzhennya-rujnuvannya-kahovskoyi-grebli-ta-jogo-naslidky-dlya-ekosystemy-agrariyiv-cyvilnogo-zhyttya-ta-mizhnarodnogo-pravosuddya.pdf>.
19. Оцінка потреб після катастрофи (PDNA): Катастрофа на Каховській ГЕС: 2023 року, Україна. Київ: Організація Об'єднаних Націй, Україна. Жовтень 2023. 102 с.
20. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 30.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.
21. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. Омбудсмен України. *Ombudsman of Ukraine*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/kerivni-principi-oon-z-pitan-vnutrishnogo-peremishchennya-vseredini-krayini>.
22. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення. 26 с. *Агентство ООН у справах біженців (UNHCR)*. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf>.
23. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 30.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.
24. Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) закладів фахової передвищої та вищої освіти. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 25.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-2016-%D0%BF#Text>.
25. Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2016-%D0%BF#Text>.
26. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 25.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text>.
27. Деякі питання підтримки внутрішньо переміщених осіб. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 01.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-2023-%D0%BF#Text>.
28. Деякі питання надання матеріальної грошової допомоги постраждалому населенню внаслідок підриву Російською Федерацією греблі Каховської гідроелектростанції. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Редакція від 15.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/626-2023-%D0%BF#Text>.
29. Постраждалі від підриву Каховської ГЕС отримають одноразову грошову допомогу від держави. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. Від 24.03.2004. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/postrazhdali-vid-pidryvu-kakhovskoi-hes-otrymaiut-odnorazovu-hroshovu-dopomohu-vid-derzhavy>.

УДК: 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.77>

АТОМНІ СТАНЦІЇ В УКРАЇНІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Філіппова А.Ю.,

*студентка 4 курсу, факультету прокуратури**Національного юридичного університету**імені Ярослава Мудрого*

Філіппова А.Ю. Атомні станції в Україні: міжнародно-правове забезпечення ядерної безпеки в умовах війни.

Статтю присвячено дослідженню міжнародно-правового забезпечення ядерної безпеки в умовах війни в Україні на прикладі атомних електростанцій. Акцентується увага на тому, що розпочавши повномасштабне вторгнення на територію нашої держави росія поставила увесь світ перед загрозою ядерної війни. Її дії показали недосконалість та прогалини у міжнародно-правовій базі з охорони ядерних установок, яка не передбачала їх захисту у випадках терористичних атак, диверсій та збройних конфліктів. У статті висвітлена загальна хронологія подій, що відбувалися на Чорнобильській та Запорізькій АЕС після початку повномасштабного вторгнення. Окреслюється небезпечні дії країни-агресора та їх можливі наслідки. З'ясовано, що в умовах збройного конфлікту атомні електростанції, згідно з міжнародним гуманітарним правом, підлягають особливому правовому захисту, що передбачає їх захищений статус і заборону будь-яких нападів на них Систематизовано та досліджено ключові міжнародно-правові документи з питань ядерної безпеки, визначено їх роль і значення для правового регулювання у сфері ядерної безпеки. Зазначені документи здебільшого зосереджуються на питаннях внутрішньої технічної безпеки ядерних об'єктів, тоді як їхні положення щодо загального забезпечення ядерної безпеки не охоплюють дієвих механізмів міжнародного регулювання та відповідальності, особливо у контексті збройних конфліктів, воєнних дій чи окупації. Також було досліджено реакцію міжнародної спільноти на кризові події, пов'язані з атомними електростанціями в Україні, а також ключові міжнародно-правові акти, ухвалені з метою посилення ядерної безпеки в умовах збройного конфлікту. Зокрема, проаналізовано резолюцію МАГАТЕ «Наслідки ситуації в Україні щодо безпеки, безпеки та гарантій», яка підкреслює важливість дотримання стандартів ядерної безпеки та встановлює засади захисту ядерної інфраструк-

тури в умовах війни. Особливу увагу приділено концепції «Сім незамінних стовпів ядерної безпеки», що була запропонована МАГАТЕ для забезпечення захищеності ядерних об'єктів та попередження інцидентів, які можуть спричинити катастрофічні наслідки. Дослідження акцентує на тому, що міжнародні механізми регулювання ядерної безпеки в умовах конфлікту залишаються обмеженими, що зумовлює потребу в подальшому посиленні міжнародно-правових стандартів та розробці більш ефективних інструментів для запобігання ризикам, пов'язаним із ядерною інфраструктурою в зоні бойових дій.

Ситуація на українських АЕС продемонструвала суттєві прогалини в міжнародній системі забезпечення ядерної безпеки, зокрема відсутність належного міжнародно-правового регулювання для захисту ядерних об'єктів у зоні військових конфліктів. Результатом дослідження став висновок про те, що досвід України має дати поштовх до переосмислення та удосконалення міжнародно-правової база щодо забезпечення ядерної безпеки, зокрема, шляхом розробки нових дієвих механізмів захисту ядерних установок, відповідальності за порушення правил, а також ефективного впливу на порушників.

Ключові слова: АЕС, ядерна безпека, міжнародно-правове регулювання, ядерні установки, екологічна безпека, екологічний ризик, правові механізми захисту ядерних об'єктів.

Filippova A.Yu. Nuclear plants in Ukraine: international legal provision of nuclear safety in conditions of war.

The article is devoted to the study of international legal provision of nuclear safety in the conditions of war in Ukraine using the example of nuclear power plants. Attention is drawn to the fact that by launching a full-scale invasion of the territory of our country, Russia threatened the entire world with a nuclear war. Her actions showed imperfections and gaps in the international legal framework for the protection of nuclear installations, which did not provide for their protection in cases of terrorist

attacks, sabotage and armed conflicts. The article highlights the general chronology of events that took place at the Chernobyl and Zaporizhia NPPs after the start of the full-scale invasion. The dangerous actions of the aggressor country and their possible consequences are outlined. It was found that in the conditions of an armed conflict, nuclear power plants, according to international humanitarian law, are subject to special legal protection, which provides for their protected status and the prohibition of any attacks on them. Key international legal documents on nuclear safety were systematized and researched, determined their role and significance for legal regulation in the field of nuclear safety. These documents mostly focus on issues of internal technical security of nuclear facilities, while their provisions on the general provision of nuclear security do not cover effective mechanisms of international regulation and responsibility, especially in the context of armed conflicts, hostilities or occupation. The reaction of the international community to the crisis events related to nuclear power plants in Ukraine, as well as the key international legal acts adopted to strengthen nuclear security in the context of armed conflict, were also investigated. In particular, the IAEA resolution "Implications of the situation in Ukraine regarding safety, security and guarantees" was analyzed, which emphasizes the importance of observing nuclear safety standards and establishes the principles of protecting nuclear infrastructure in wartime. Special attention is paid to the concept of "Seven indispensable pillars of nuclear safety", which was proposed by the IAEA to ensure the security of nuclear facilities and prevent incidents that could cause catastrophic consequences. The study emphasizes that the international mechanisms for regulating nuclear safety in conflict conditions remain limited, which necessitates the further strengthening of international legal standards and the development of more effective tools to prevent risks associated with nuclear infrastructure in the war zone.

The situation at Ukrainian nuclear power plants demonstrated significant gaps in the international system of ensuring nuclear safety, in particular, the lack of proper international legal regulation for the protection of nuclear facilities in the zone of military conflicts. The result of the study was the conclusion that the experience of Ukraine should give impetus to the rethinking and improvement of the international legal framework for ensuring nuclear safety, in particular, by developing new effective mechanisms for the protection of nuclear installations, responsibility for violation of rules, as well as effective influence on violators.

Key words: nuclear power plant, nuclear safety, international legal regulation, nuclear

installations, environmental safety, environmental risk, legal mechanisms for the protection of nuclear facilities.

Постановка проблеми. Ядерні розробки та дослідження несуть не лише небезпеку, у вигляді ядерної зброї, а й користь – атомну енергетику. Незважаючи на світові тенденції до переходу на альтернативні джерела енергії, ядерні енергетичні установки на сьогодні залишаються важливим джерелом енергії. Зокрема, в Україні атомні електростанції (далі – АЕС), виробляють 50% всієї електроенергії [11]. Поруч з цим, існує невелика ймовірність аварій на станціях, які можуть спричинити небезпечні та серйозні наслідки для навколишнього середовища. Яскравим прикладом такої аварії є Чорнобильська катастрофа, що стала найбільшою екологічною катастрофою сучасності. Здавалося б, світ засвоїв цей страшний урок та вжив усіх можливих заходів для того, аби це більше ніколи не повторилося. Проте російська федерація, зазіхнувши на територіальну цілісність України, почавши найбільший та найнебезпечніший військовий конфлікт ХХІ століття, показала всьому світу протилежне. Розпочавши повномасштабне вторгнення на територію нашої держави 24 лютого 2022 року, вона поставила увесь світ перед загрозою ядерної війни. Не зумівши здійснити свій план «узяти Київ за 3 дні», країна-агресор почала погрожувати застосуванням ядерної зброї. На щастя, ці погрози залишаються лише погрозами, проте до ядерного тероризму вона все ж таки вдається. Захоплення Чорнобильської атомної електростанції, постійні військові дії та провокації біля об'єктів атомної енергетики України, зокрема Запорізької атомної електростанції, ставлять у ядерну небезпеку не тільки Україну, а і увесь світ включаючи саму російську федерацію. Такі дії росії показали недосконалість та прогалини у міжнародно-правовій базі з охорони ядерних установок, яка не передбачала їх захисту у випадках терористичних атак, диверсій та збройних конфліктів.

Мета статті – дослідження наслідків ядерного тероризму російської федерації в Україні та аналіз міжнародного законодавства про ядерну безпеку.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню основних питань окресленої проблематики присвячували свої праці такі вчені як: Матвійчук А.О., Балюк Г.І., Курандо М.С., Крупка Ю.М., Стрельбицька Л.М., Стрельбицький М.П., Плачкова С.Г., Пахолюк Ю.П., Шемшученко Ю.С. та інші.

Виклад основного матеріалу. За роки своєї незалежності Україна створила потужну інфраструктуру атомної енергетики, яка є найбільшим джерелом енергії в нашій країні. До вій-

ни ця інфраструктура включала чотири атомні електростанції з 15 реакторами, що мали потужність 13 835 МВт: Запорізька АЕС (м. Енергодар, Запорізька обл.), Рівненська АЕС (м. Вараш, Рівненська обл.), Хмельницька АЕС (м. Нетішин, Хмельницька обл.), Південно-Українська АЕС (м. Южноукраїнськ, Миколаївська обл.). Після запуску шостого енергоблоку Запорізької АЕС у жовтні 1995 р., вона стала найбільшою атомною електростанцією у Європі. Ці чотири АЕС забезпечували понад 50% загального споживання електроенергії. Експлуатуються АЕС Національною атомною енергогенеруючою компанією «Енергоатом» [11].

Крім діючих АЕС, до потенційно вразливих ядерних об'єктів належить також зупинена Чорнобильська АЕС, де знаходиться відпрацьоване ядерне паливо та установка «Джерело нейтронів Харківського фізико-технічного інституту», яка має статус, як і атомні станції в Україні – статус ядерного агента.

Очевидно, що АЕС стали об'єктами збройних нападів з огляду на те, що забезпечення безперервного енергопостачання є надзвичайно важливим для функціонування держави в цілому.

Попри те, що Чорнобильська АЕС не функціонує, для країни-агресора ця територія становила значний інтерес. На початку наступу російські війська, зайшовши на територію України з Білорусі, за кілька годин 24 лютого 2022 року захопили весь комплекс станції [3].

Російські війська, пошкоджуючи лінії електропередач, декілька разів знеструмлювали станцію, що позначалося на роботі охолоджуючих систем відпрацьованого ядерного палива. Енергоатом попереджав, що тривале знеструмлення сховища, на якому зберігається 20000 відпрацьованих паливних збірок, може призвести до їх перегрівання та випаровування радіоактивних речовин, які можуть забруднити як Україну та країни Європи, так і білорусь із рф [20]. Як повідомляла влада, 22 березня 2022 р. в результат воєнних дій була знищена лабораторія, що переробляла радіоактивні відходи [7]. Було викрадено та пошкоджено 133 джерела іонізуючого випромінювання, що можна порівняти з 700 кг радіоактивних відходів із наявністю бета та гамма випромінювання, які можуть становити смертельну небезпеку при неконтрольованому поводженню з ними.

Небезпеку створювали і численні сезонні пожежі навколо території станції, які заважали гасити російські війська [7]. Через високу концентрацію радіації у трав'янистих рослинах, деревах і верхньому шарі ґрунту, спричинені пожежі підіймали радіоактивні часточки у повітря разом з димом. Загалом, пожежі в лісах Чорнобильської зони зумовлені змінами клімату, адже зими стали сухішими, а літа – спекотнішими та

посушливішими, що у свою чергу підвищує ризик виникнення та інтенсивність пожеж. Але цього разу пожежі відбулись під час окупації. А одним із серйозних та небезпечних наслідків стало те, що українським пожежникам не давали належним чином гасити пожежі [14].

Не можна залишити без уваги відданість та жертвність співробітників Чорнобиля. Більше ніж 200 співробітників 25 днів безперервно продовжували працювати на станції. Як влучно зазначав Рафаель Гроссі, директор міжнародного агентства з атомної енергії (далі – МАГАТЕ), – «Співробітники Чорнобиля заслуговують на нашу повну повагу та захоплення за те, що вони працювали в цих надзвичайно важких умовах», «Вони були там надто довго» [7].

Зона Чорнобильської АЕС перебувала під окупацією російських військ 5 тижнів, до 31 березня 2022 р. Попри всі події, що відбувалися на цій території, збройні сутички, обстріли, вибухи, що могли призвести до пошкодження реакторів, систем охолодження та зберігання ядерних матеріалів, ядерної аварії за час окупації не сталося. Однак російські збройні сили, перебуваючи у Зоні відчуження, спричинили підйом забрудненого ґрунту та пилу, рухаючись по забороненим для пересування маршрутами, чим зумовили погіршення радіаційної ситуації у зоні відчуження, що й було зафіксовано постами автоматизованої системи радіаційного контролю.

На початку березня 2022 р. російська федерація захопила найбільшу АЕС у Європі – Запорізьку. Атомна станція піддавалась обстрілам російських військ, в результаті чого адміністрація, навчальний центр і лабораторні корпуси зазнали пошкоджень [10]. Задля уникнення потенційно небезпечних боїв у районі електростанції, відповідальні підрозділи Національної гвардії змушені були відступити [2]. Після чого російські війська розгорнули командний пункт та завезли на станцію військову техніку та озброєння. Зокрема, як повідомляли The Wall Street Journal, в комплексі АЕС було розгорнуто важку самохідну реактивну систему залпового вогню БМ-30 «Смерч» [15].

Незабаром після окупації управління Запорізькою АЕС взяли на себе представники «Росатом», які чинили тиск на працівників станції для співпраці з ними [2]. А восени 2022 р. президент країни-агресора оголосив Запорізьку АЕС «федеральною власністю» росії. Проте АЕС продовжила працювати та надавати дані, зокрема і з систем віддаленого моніторингу до МАГАТЕ [15].

З березня 2022 р. ситуація на Запорізькій АЕС залишається небезпечною, фіксуються численні порушення стандартів ядерної безпеки. Росія навіть вдається до того, що використовує станцію як щит, склад зброї та прикриття за-

пуску атак. А також, як засіб шантажу, неодноразово погрожуючи підірвати станцію. Зокрема, про замінування усіх важливих об'єктів ЗАЕС та готовність виконати найжорстокіший наказ, відкрито заявляв начальник військ радіаційної, хімічної та біологічного захисту РФ генерал-майор Валерій Васильєв, який командує гарнізоном ЗАЕС [23].

Зосередимо увагу саме на порушеннях безпеки. З початку окупації Запорізька АЕС пережила дев'ять повних знеструмлень, а це чи не найголовніший чинник, який в подальшому створює загрозу ядерній та радіаційній безпеці. Усі шість реакторів атомної станції були зупинені у вересні 2022 р., у зв'язку з постійним погіршенням умов безпеки. З того ж часу станція не забезпечує себе енергією та потребує її ззовні. В першу чергу, енергія потрібна для роботи системи охолодження активної зони реакторів та ядерного палива в басейнах його витримки. Внаслідок обстрілів в кінці вересня 2022 р. Запорізька АЕС вперше була знеструмлена і з того часу постійно перебувала під загрозою блекауту. Лише за 2022 р. станція пережила 4 таких загрози, та ще три повних знеструмлень у 2023 р. Взимку 2024 р. станція знову опинилася на межі, внаслідок чергових обстрілів з боку російських військ. Черговий акт ядерного тероризму було здійснено у жовтні 2024 року, окупанти атакували магістральну підстанцію та знеструмила одну з ліній живлення. В таких умовах, за повного знеструмлення, станція переходить на живлення від дизель-генераторів, тому подальша її доля залежить від кількості палива, якщо його немає – генератори зупиняються на 10 днів. Як зазначав голова правління Енергоатома Петро Котін: «Кожна така ситуація є надзвичайно небезпечною для ядерної та радіаційної безпеки всього континенту. Станція у ці години переходить на живлення від дизель-генераторів – і щоразу починається зворотний відлік, який може завершитись катастрофою» [13].

Серйозно підвищив рівень небезпеки підрив Каховської ГЕС. Прорив Каховської дамби призвів до падіння рівня води у водосховищі, яке є основним джерелом води для охолодження АЕС. Проте, за звітами Енергоатому, рівень води у охолоджувальних ставках був достатнім та стабільним для підтримання станції, та не створив для неї загрози [21].

На засіданні Ради керівників МАГАТЕ 2-3 березня 2022 р. Генеральний директор окреслив «Сім незамінних стовпів ядерної безпеки». Вони базуються на сучасних стандартах ядерної безпеки, серед них: необхідно підтримувати фізичну цілісність усіх ядерних об'єктів: реакторів, паливних басейнів, сховищ радіоактивних відходів; усі системи захисту та безпеки, а також обладнання мають бути повністю функціональ-

ними в будь-який час; персонал, залучений до експлуатації, повинен бути в змозі виконувати свої відповідні обов'язки з безпеки та охорони, а також мати спроможність приймати рішення без надмірного тиску; для всіх ядерних майданчиків має бути забезпечене надійне електропостачання від мережі за межами майданчика; повинні існувати безперебійні логістичні ланцюжки поставок і транспортування до та з об'єктів; повинні існувати ефективні системи радіаційного моніторингу на об'єкті та за його межами, а також заходи готовності та реагування на надзвичайні ситуації; насамкінець, має бути надійний зв'язок із регулятором та іншими залученими сторонами [4].

Генеральний директор МАГАТЕ Рафаель Маріано Гроссі під час відкриття засідання Ради керуючих 4 березня у Відні заявив, що ситуація на окупованій Росією Запорізькій атомній електростанції залишається дуже нестабільною, оскільки шість з семи визначених Агентством стовпів ядерної та фізичної безпеки повністю або частково скомпрометовані. Згодом у висновках, опублікованих у звітах МАГАТЕ йшлося про порушення усіх семи принципів ядерної безпеки [8, 9].

Варто зауважити, через пошкодження об'єктів енергетичної інфраструктури, що призводило до відключення від мережі, обстріли прилеглих територій, у ризикованій ситуації опинилися й інші АЕС України.

Державна агенція з управління зоною відчуження окреслила можливі наслідки аварії на Запорізькій АЕС, відображені на офіційних ресурсах Енергоатому. Для оцінки потенційних наслідків катастрофи на ЗАЕС фахівці орієнтувалися на наслідки аварії 1986 року на ЧАЕС. На 4-му реакторі ЧАЕС було 2 дві тисячі паливних збірок, на ЗАЕС у шести реакторах й у сховищі відпрацьованого ядерного палива міститься до 18 тис. паливних збірок (у 9-10 разів більше). Тож, наслідки аварії на ЗАЕС можуть бути вдесятеро потужніші, ніж у 1986-му на ЧАЕС. У випадку катастрофи, потенційна зона відчуження може охоплювати до 30 тис. км², у порівнянні це буде дорівнювати 10 Чорнобильським зонам відчуження. Потенційна площа забрудненої території – до 2 млн км², поширення на території України, країн Європи, білорусії та росії залежатиме від вітру. Поруч з цим, наслідком аварії буде викид радіоактивного цезію-137 у кількостях, небезпечних для здоров'я людей, ґрунтів, водойм. Здебільшого ураження зазнає Україна, а також її країни-сусіди [17].

Враховуючи викладені ризики та загрози ядерній безпеці не тільки України, а й всього світу, слід проаналізувати міжнародно-правову регламентацію ядерної безпеки на предмет її забезпечення в контексті воєнних дій.

Досліджувану проблематику спочатку слід розглянути у контексті міжнародного гуманітарного права (далі – МГП). Йдеться про статус АЕС в умовах збройного конфлікту, який характеризує дозвіл чи на заборону нападу на такі об'єкти, відповідно до норм МГП.

Згідно зі статтею 56 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій цивільні ядерні об'єкти (та їх оточення) не можуть бути атаковані, навіть якщо вони визначені як військові цілі. Такі станції не можуть бути захоплені, якщо атака може вивільнити небезпечні сили і, таким чином, піддати цивільне населення серйозним втратам, зокрема, через радіацію. Цей спеціальний захист може бути знято, у випадку, коли АЕС забезпечує постачання електроенергії для регулярної, значної та прямої підтримки військових операцій, і якщо така атака є єдиним можливим способом припинити таку підтримку. Також, стаття 56 забороняє і напади у відповідь на такі об'єкти. Навіть у контексті принципу пропорційності в рамках права на індивідуальну або колективну самооборону такі дії не допускаються. Йдеться про випадок, за якого одна держава напала на АЕС іншої держави. За таких умов напад на електростанцію не може бути законною підставою для відплати, якщо атакована держава здійснює подібні дії [5].

Стаття 15 Додаткового протоколу II забороняє всі атаки на атомні електростанції, якщо такі атаки можуть вивільнити небезпечні сили, спричинивши серйозні втрати серед цивільного населення, навіть якщо вони вважаються законними військовими цілями [6].

Слід зазначити, що відповідно до звичаєвого МГП АЕС можуть визнаватись цивільними спорудами, тобто такими, на які не можна нападати під час збройного конфлікту. Що у свою чергу визначає обов'язок усіх держав дотримуватися цього принципу, незалежно від того, чи вони ратифікували зазначені Додаткові протоколи до Женевських конвенцій чи ні [3]. Тож, АЕС України мають захищений статус відповідно до норм МГП. Однозначне визначення АЕС як нелегітимних об'єктів вкотре підтверджує відсутність реально діючих механізмів ядерної безпеки та застосування примусу щодо атакуючих сил в цілях припинення загрозливих дій.

Загалом налічується понад 500 багатосторонніх угод, що поставити собі за мету нормативне закріплення заборони використання зброї масового ураження, забезпечення раціонального природокористування, захист та ґрунтовну охорону довкілля від наслідків військових дій. До їх числа належать універсальні договори та конвенції завданням яких є запобігання негативному впливу зброї та іонізуючої радіації на навколишнє середовище. Серед них: Конвенція про захист від радіації 1960 р., Віденська кон-

венція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р., Договір про заборону випробування ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою 1963 р., Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., Конвенція про заборону воєнного чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р. За положеннями Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу 1980 р. держави-учасниці зобов'язалися не застосовувати відповідні засоби впливу на природне середовище з метою запобігти непередбачуваним і широкомасштабним екологічним наслідкам такого застосування.

Основним первинним документом у питанні забезпечення ядерної безпеки є підписаний у 1968 р. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Цим договором встановлювалось право держав на мирний розвиток ядерної енергії з гарантіями нерозповсюдження ядерного матеріалу. Поруч з цим закріплено статус п'яти ядерних держав, що володіють ядерною зброєю: Велика Британія, США, Китай, СРСР та Франція. У 1995 р. цей договір було безстроково продовжено.

До первинних документів у цій сфері також слід віднести Конвенцію про оперативне сповіщення про ядерну аварію 1986 р., Конвенцію про допомогу у разі ядерної аварії чи радіаційної аварійної ситуації 1986 р., Віденську конвенцію про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р. Конвенцію про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами 1997 р., Конвенцію про додаткову компенсацію за ядерну шкоду 1997 р.

Серед міжнародно-правових актів Організації Об'єднаних Націй у сфері регламентації ядерної безпеки чільне місце належить Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок 1993 р., яка була доповнена поправкою у 2005 р. через посилення терористичних загроз. Внаслідок доповнення у Конвенції з'явилося поняття «диверсія», що означає будь-яку навмисну дію проти ядерної установки або ядерного матеріалу під час їхнього використання, зберігання або перевезення, яка може безпосередньо чи опосередковано створити небезпеку для здоров'я та безпеки персоналу, населення або навколишнього середовища через радіаційне опромінення чи викид радіоактивних речовин [19].

Також слід згадати Міжнародну конвенцію про боротьбу з актами ядерного тероризму, ухвалену резолюцією 59/290 Генеральної Асамблеї ООН 13 квітня 2005 р. У ст. 4 Конвенції є пряме посилання на виняток, що Конвенція не застосовується до діяльності збройних сил під час збройного конфлікту, яка визначається та регулюється міжнародним гуманітарним правом,

а також до діяльності, яку здійснюють збройні сили держави під час виконання своїх офіційних обов'язків, оскільки вони регулюються нормами міжнародного права [16].

Важливо відзначити і Договір про заборону ядерної зброї, який зовсім нещодавно набрав чинності, а саме 22 січня 2021 р. Але цей документ не підтримали жодна з дев'яти держав, які, як вважається, мають ядерну зброю.

Конвенція про ядерну безпеку 1996 р. визначила своєю метою забезпечення безпеки ядерних установок та зменшення можливостей ядерних аварій, зокрема, і за допомогою розширення міжнародної співпраці [1]. Конвенція включає велике коло аспектів ядерної безпеки, починаючи від конструкції, експлуатації, розрахунків безпеки, технічного обслуговування та відновлення ядерних установок. Але вона не адаптована до викликів сьогодення, зокрема, не передбачає забезпечення безпеки у разі збройного нападу.

Важливим міжнародним документом є Об'єднана Конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами. Відповідно до положень Конвенції держави-учасниці повинні створити та підтримувати законодавчу та регулюючу базу забезпечення безпеки використання ядерної енергії [18].

Рада ЄС/Євроатом мають директиви, що стосуються безпеки саме використання ядерної енергії. Серед них: № 117/2006 про нагляд та контроль за перевезеннями радіоактивних відходів (РАВ) і відпрацьованого палива (ВЯП); № 70/2011 про запровадження рамок Співтовариства для відповідального та безпечного управління ВЯП та РАВ; № 59/2013 про встановлення основних норм безпеки для захисту від загроз, зумовлених впливом іонізуючого випромінювання; № 87/2014 про встановлення рамок Співтовариства для ядерної безпеки ядерних установок [22].

Перелічені міжнародно-правові документи зосереджені насамперед на внутрішній технічній безпеці електростанцій, вони хоч і визначають загальні положення забезпечення ядерної безпеки, однак, не містять ефективних механізмів регулювання та відповідальності. Регламентація її забезпечення з точки зору міжнародного конфлікту, воєнних дій, окупації відсутня.

У світовій історії є приклад ефективного вирішення цієї проблеми – двосторонній договір. Одним з них є Угода про заборону нападу на ядерні установки та об'єкти 1988 р. між Індією та Пакистаном, яка повністю та прямо забороняє нападати на ядерні об'єкти одна одної.

Важливу роль у формуванні, реалізації та дотриманні ядерної безпеки займає міжнародна спільна. Саме вона в особі міжнародних організацій та уря-

дів країн, виразила свою однозначну і чітку позицію стосовно порушення стандартів ядерної безпеки та засудила дії країни-агресора [2].

На Раду Безпеки ООН покладено «головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки», але вона зіткнулася з проблемою реагування та дії, у відповідь на війну в Україні. Це пов'язано з тим, що РФ як постійний член Ради, має право вето, яке вона використовувала під час прийняття резолюції щодо засудження нападу на Україну. Проте Охоронна Рада скликала позачергову сесію Генеральної Асамблеї для вирішення цієї проблеми. Статут ООН дозволяє такі дії щодо для розгляду питань міжнародного миру і безпеки, коли Рада Безпеки не може діяти через відсутність одностайності серед п'яти постійних членів [12].

Генеральна Асамблея ООН у Резолюції ES-11/1 від 2 березня 2022 року вимагала вивести військові сили з території України зокрема. Однак, ні ця резолюція, ні прийняті після неї, не стосувалися питань ядерної безпеки України та світу чи відповідальності РФ в цьому контексті.

Набагато конкретніше діє МАГАТЕ – провідна міжурядова світова організація, міжнародний центр співробітництва в ядерній галузі. Зокрема, було прийнято різні постанови, що пов'язані з ядерною безпекою в Україні, серед них резолюції під назвою «Наслідки ситуації в Україні щодо безпеки, безпеки та гарантій» [12]. Як згадувалось попередньо, Генеральним директором МАГАТЕ було визначено «Сім незамінних стовпів ядерної безпеки». За час війни організація здійснила більше десятка місій до України, а для забезпечення ядерної безпеки на окупованій Запорізькій АЕС на її території розміщено постійні моніторингові місії. Подібні є й на інших АЕС України задля отримання достовірної інформації щодо безпекового стану. МАГАТЕ закликала створити «зону безпеки» навколо станції, що наразі не реалізовано.

Ядерна безпека та радіаційний захист навколишнього середовища були, є і будуть завжди на часі. Однак, війна в Україні привернула увагу до питання ядерної безпеки атомних електростанцій в умовах війни, загалом плив війни на ядерну безпеку, та майбутнє атомної енергетики в Україні. Основною концепцією безпеки АЕС є поглиблений захист. Зазвичай вона реалізується у п'яти рівнях, що передбачають різне обладнання та процедур для захисту. За умови, що один рівень не може впоратись з небезпекою, починає працювати наступний. Такий поглиблений захист передбачався при проектуванні та будівництві АЕС. Він передбачав захист від великої кількості небезпечних та надзвичайних ситуацій, як зовнішніх, так і внутрішніх. Проте, ніхто не передбачав потреби в захисті АЕС від військових атак.

Стандарти безпеки МАГАТЕ включають в себе три основних документа: Основи безпеки, Вимоги безпеки та Посібники з безпеки. В них зосереджені основні принципи забезпечення ядерної безпеки, вказівки та правила. Зокрема, ядерна безпека, радіаційна безпека, транспортна безпека, відходи безпека та загальні правила безпеки. Нормативна база стандартів налічує велику кількість документів: Specific Safety Requirements № SSR-2/1 (rev.1) «Safety of Nuclear Power Plants: design», Specific Safety Guide № SSG-64 «Protection against Internal Hazards in the Design Nuclear Power Plants», Specific Safety Guide № SSG-68 «Design of Nuclear Installations Against External Events Excluding Earthquakes», Specific Safety Guide № SSG-53 «Design of the Reactor Containment and Associated Systems of Nuclear Power Plants». Аналізуючи зміст цих документів можна зробити висновок, що стандарти безпеки не передбачали захист АЕС від військових боєприпасів, ракет, бомб та ін.

Автори статті «Ensuring Nuclear Safety in Ukraine in Conditions of War» звертають увагу на стандарти захисту АЕС від зовнішніх впливів, які передбачають захист від таких подій як: сильні вітри, біологічні явища, вулканізм, зовнішні пожежі, вибухи. І зокрема зазначають, що згадування в деяких документах терміну «ракета», передбачає його використання в загальному значенні як рухомий об'єкт, та не передбачає військові ракети та ін. [12].

Слід зазначити, що не лише прямі атаки можуть завдати шкоди, а й ті події, що мають опосередкований вплив. Прикладом у цьому випадку є бойові дії поблизу станцій, які можуть спричинити пошкодження чи руйнування важливих об'єктів життєзабезпечення станції та порушити їх нормальну роботу або ж унеможливити її. Саме така ситуація спостерігається на Запорізькій АЕС, про яку йшлося попередньо.

З наведеного слідує, що на міжнародному рівні відсутня належна регламентація забезпечення безпеки та захисту ядерних об'єктів від воєнних атак. Досвід України має дати поштовх міжнародній спільноті переосмислити питання ядерної безпеки як на національних, так і на міжнародному рівні.

Висновки. Повномасштабне вторгнення росії в Україну, зокрема, окупація двох українських АЕС, на сьогодні є найбільшою світовою проблемою забезпечення ядерної безпеки. Війна в Україні висунула на перший план важливі питання щодо безпеки та захисту атомних електростанцій в умовах збройного конфлікту. Як показало дослідження, існуючі міжнародні документи щодо захисту ядерних установок не містять ефективних механізмів регулювання та забезпечення ядерної безпеки в умовах війни. Небезпечна ситуація на

АЕС України виявила вразливі місця у міжнародній системі ядерної безпеки, адже на сьогодні, ні згадані міжнародні документи, ні світова спільнота не здатні попередити та забезпечити їх безпеку від військового нападу. Враховуючи катастрофічні наслідки ядерних аварій, міжнародно-правова база щодо забезпечення ядерної безпеки потребує удосконалення шляхом розробки нових дієвих механізмів захисту ядерних установок, відповідальності за порушення правил, а також ефективного впливу на порушників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Convention on Nuclear Safety. IAEA. URL: INFCIRC/449 – Convention on Nuclear Safety (дата звернення: 01.11.2024).
2. Dolzikova D. and Watling J. Dangerous targets: Civilian nuclear infrastructure and the war in Ukraine. Preliminary lessons for safety and security in war zones – Special report, 28 April 2023. London: Royal United Services Institute for Defence and Security Studies.
3. Fedchenko I. Nuclear security during armed conflict: Lessons from Ukraine. 2023. SIPRI research policy paper. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/202303/rpp_2303_ukraine_intl_security_0.pdf (дата звернення: 29.10.2024).
4. IAEA Director General Grossi's Initiative to Travel to Ukraine. IAEA International Atomic Energy Agency. URL: <https://www.iaea.org/newscenter/pressreleases/iaea-director-general-grossis-initiative-to-travel-to-ukraine> (дата звернення: 17.10.2024).
5. International Committee of the Red Cross, Humanitarian Law Databases (1977a) Protocol additional to the Geneva conventions of 12 August 1949, and relating to the protection of victims of international armed conflicts (Protocol Additional I) of 8 June 1977. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977> (дата звернення: 22.10.2024).
6. International Committee of the Red Cross, Humanitarian Law Databases (1977b) Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol Additional II) of 8 June 1977. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/apii-1977> (дата звернення: 22.10.2024).
7. Meier O., Zagorski A., Perkovich G. The Russian War in Ukraine and the Impact on Nuclear Security. Arms Control today. 3. 2022. URL: April 2022 | Arms Control Association.

8. Nuclear Safety, Security and Safeguards in Ukraine. 2nd Summary Report by the Director General 28 April – 5 September 2022, IAEA, Vienna 2022. URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/22/09/ukraine2ndsummaryreport_sept2022.pdf (дата звернення: 25.10.2024).
9. Nuclear Safety, Security and Safeguards in Ukraine: Summary Report by the Director General, 24 February – 28 April 2022, IAEA, Vienna 2022. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/22/04/ukraine-report.pdf> (дата звернення: 17.10.2024).
10. Przybylak J. Nuclear power plants in war zones: Lessons learned from the war in Ukraine. Security & defence quarterly. 2023. URL: Nuclear power plants in war zones: Lessons learned from the war in Ukraine (securityanddefence.pl) (дата звернення: 07.10.2024).
11. Sala, D., Bashynska, I., Pavlova, O., Pavlov, K., Chorna, N., & Chorny, R. Investment and innovation activity of renewable energy sources in the electric power industry in the south-eastern region of Ukraine. 2023. Energies, 16(5), 2363.
12. Vladyslav Teremetskyi, Yevheniia Duliba, Alla Kiryk, Anna Sukharieva, Pavlo Gorinov and Viktor Vasylenko. Ensuring Nuclear Safety in Ukraine in Conditions of War. Archives des sciences. 2024. P. 45–50.
13. Два роки окупації Запорізької АЕС – вісім повних блекаутів. Енергоатом. URL: <https://energoatom.com.ua/ua/post/1587> (дата звернення: 25.10.2024).
14. Дослідження у Чорнобильській зоні відчуження. Greenpeace Німеччина. URL: <https://storymaps.arcgis.com/stories/e873a304fc014f39b2a09f506aa91270> (дата звернення: 10.10.2024).
15. Запорізька АЕС: захоплення окупантами, ядерний тероризм. Департамент комунікації МВС України. URL: <https://mvs.gov.ua/news/zaporizka-aes-zaxoplennia-okupantami-iadernii-terorizm#>: (дата звернення: 20.10.2024).
16. Міжнародна конвенція про боротьбу з атаками ядерного тероризму. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d68 (дата звернення: 01.10.2024).
17. Можливі наслідки аварії на Запорізькій АЕС. Енергоатом. URL: <https://old.energoatom.com.ua/protection/pro-2010232.html> (дата звернення: 02.10.2024).
18. Об'єднана конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_335#Text (дата звернення: 17.10.2024).
19. Поправка до Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/951_013#Text (дата звернення: 07.10.2024).
20. Продовольча та екологічна безпека України в умовах воєнного стану: колективна монографія / за науковою редакцією академіка НААН О.І. Дребот. Київ: Видавництво НУБІП України, 2022. 266 с.
21. Рівень води у ставку-охолоджувачі ЗАЕС стабільний. Енергоатом. URL: <https://energoatom.com.ua/ua/post/1621> (дата звернення: 27.10.2024).
22. Ядерне законодавство України: гармонізація з міжнародними стандартами. URL: <https://www.uation.org/2021/03/01/yadernye-zakonodavstvo-ukrayini-garmonizatsiya-z-mizhnarodnimi-standartami.html> (дата звернення: 02.10.2024).
23. Ядерний тероризм в дії: рашисти заявили про готовність підірвати заміновану ЗАЕС. Енергоатом. URL: <https://energoatom.com.ua/ua/post/1224> (дата звернення: 02.10.2024).

УДК 349.422

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.78>

ПІСЛЯВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: ПРАВОВІ ПЕРСПЕКТИВИ, ЗЕМЕЛЬНІ СПОРИ ТА ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА

Харитонова Т.Є.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-7998-5089

Григор'єва Х.А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-7659-2178

Харитонова Т.Є., Григор'єва Х.А. Післявоєнне відновлення сільськогосподарських земель: правові перспективи, земельні спори та державна підтримка.

Відновлення сільськогосподарських земель є динамічним та комплексним явищем, побудованим на тісній взаємодії хімічних, фізичних та біологічних процесів, що прискорюються та скеровуються за допомогою цілеспрямованих організаційно-правових заходів. Оскільки уже протягом майже трьох років земля використовується як простір для воєнних заходів, вона страждає від цілої низки негативних факторів, що здійснюють потужний синергетичний ефект: ґрунти забруднюються різноманітними речовинами; землі засмічуються вибухонебезпечними предметами та іншим воєнним сміттям; ландшафт змінюється через зведення фортифікаційних споруд, риття окопів, внаслідок ударів, обстрілів тощо. Післявоєнне відновлення таких сільськогосподарських земель має власні суттєві особливості, пов'язані із техногенним пошкодженням порушень, потенційною небезпечністю виявлених забруднень та високою вартістю проведення відновлюваних робіт. При цьому відповідні заходи відновлення лежать у площині не лише приватних інтересів конкретних землевласників та землекористувачів – вони є сферою цілком визначених суспільних інтересів.

Юридичне питання післявоєнного відновлення сільськогосподарських земель розглянуто в трьох взаємопов'язаних аспектах: 1) у *теоретичному аспекті* – визначено ознаки самостійності розмінування як окремого різновиду основних заходів відновлення земель та запропоновано відобразити цю особливість у законодавстві, чим підкреслити та посилити інтеграцію земельного, аграрного, екологічного законодавства та законодавства про протимінну діяльність; 2)

у *практичному аспекті* – окреслено потенційні підстави для виникнення спорів у сфері післявоєнного відновлення земель та встановлено зв'язок між ступенем диспозитивності законодавчого забезпечення та вірогідністю компромісного вирішення таких спорів у порядку медіації; 3) у *протекційному аспекті* – виявлено та охарактеризовано сучасні механізми державної підтримки відновлення земель, що найбільше постраждали в результаті ведення бойових дій (надання податкових пільг, дотацій, часткової компенсації витрат на розмінування). Зроблено висновок про необхідність розробки системного спеціального законодавчого забезпечення відносин із післявоєнного відновлення сільськогосподарських земель із урахуванням указаних аспектів цієї багаторівневої проблеми.

Ключові слова: відновлення земель, землі сільськогосподарського призначення, земельні спори, медіація, розмінування, державна підтримка, земельні правовідносини, земельне законодавство.

Kharytonova T.E., Hryhorieva K.A. Post-war restoration of agricultural land: legal perspectives, land disputes and state support.

The restoration of agricultural land is a dynamic and complex phenomenon, built on the close interaction of chemical, physical and biological processes, which are accelerated and directed with the help of purposeful organizational and legal measures. Since the land has been used as a space for military operations for almost three years now, it suffers from a number of negative factors that have a powerful synergistic effect: the soil is polluted by various substances; lands are littered with explosive objects and other war debris; the landscape changes due to the construction of fortifications, digging trenches, as a result of

strikes, shelling, etc. The post-war restoration of such agricultural lands has its own significant features related to the man-made origin of the violations, the potential danger of the detected pollution and the high cost of restoration works. At the same time, the relevant restoration measures lie in the plane of not only the private interests of specific landowners and land users – they are the sphere of well-defined public interests.

The legal issue of the post-war restoration of agricultural lands is considered in three interrelated aspects: 1) in the theoretical aspect – the signs of the independence of demining as a separate type of the main measures of land restoration are determined and it is proposed to reflect this feature in the legislation, in order to emphasize and strengthen the integration of land, agrarian, and environmental legislation and legislation on mine action; 2) in a practical aspect, the potential grounds for the emergence of disputes in the field of post-war land restoration are outlined and the connection between the degree of dispositiveness of the legislative provision and the probability of a compromise solution of such disputes in the mediation procedure is established; 3) in the protective aspect – modern mechanisms of state support for the restoration of lands most affected by hostilities (provision of tax benefits, subsidies, partial compensation for demining costs) were identified and characterized. It was concluded that there is a need to develop a systemic special legislative support for relations with the post-war restoration of agricultural land, taking into account the specified aspects of this multi-level problem.

Key words: land restoration, agricultural land, land disputes, mediation, demining, state support, land legal relations, land legislation.

Постановка проблеми. Відновлення сільськогосподарських земель – поняття багатоаспектне і міждисциплінарне. Воно описує динамічне та комплексне явище, побудоване на тісній взаємодії хімічних, фізичних та біологічних процесів, що прискорюються та скеровуються за допомогою цілеспрямованих організаційно-правових заходів. Унаслідок інтенсивної господарської діяльності, негативних кліматичних змін, кризових явищ в екосистемах, техногенних забруднень тощо землі швидко втрачають свої цінні властивості, набуті в результаті багатовікового еволюційного процесу. Ситуацію різко погіршують такі масштабні потрясіння як ведення воєнних дій. Оскільки земля використовується як простір для воєнних заходів, вона страждає від цілої низки негативних факторів, що здійснюють потужний синергетичний ефект: ґрунти забруднюються різноманітними речовинами; землі засмічуються вибухонебезпечними предметами та іншим воєнним сміттям; ланд-

шафт змінюється через зведення фортифікаційних споруд, риття окопів, внаслідок ударів, обстрілів тощо.

Післявоєнне відновлення таких сільськогосподарських земель має власні суттєві особливості, пов'язані із техногенною природою впливу, потенційною небезпечністю виявлених забруднень та високою вартістю проведення відновлюваних робіт. При цьому відповідні заходи відновлення лежать у площині не лише приватних інтересів конкретних землевласників та землекористувачів – вони є сферою цілком визначених суспільних інтересів (наприклад, у збереженні стабільного аграрного виробництва, у підтриманні продовольчої безпеки населення, у гарантуванні екологічної безпеки продукції тощо). У зв'язку з цим надзвичайно актуальним є питання щодо законодавчого забезпечення післявоєнного відновлення сільськогосподарських земель із урахуванням об'єктивних особливостей цього процесу.

Аналіз сучасного стану досліджень. Проблемами правового забезпечення відновлення земель у мирний, воєнний та післявоєнний час займалися багато визнаних учених, серед яких слід назвати Н.С. Гавриш [1], М.А. Дейнегу [2], О.В. Донець [3], В.М. Єрмоленка [4], Г.С. Корнієнко [5], П.Ф. Кулинич [6], Т.В. Курман [7], А.Л. Місінкевич [8], Т.С. Новак [9], В.В. Носіка [10], С.В. Шарапову [11], М.В. Шульгу [12] тощо. Найбільш фундаментально ця проблематика розкрита в докторській дисертації Т.В. Лісової на тему «Теоретичні проблеми правового забезпечення відновлення земель» (2021). На основі цієї важливої роботи протягом 2022–2024 років було сформовано низку ґрунтовних напрацювань щодо особливостей відновлення сільськогосподарських земель у післявоєнних умовах. Це дозволяє стверджувати про поступове створення певного теоретико-методологічного фундаменту для належного правового забезпечення цих процесів, однак він потребує подальшого удосконалення. Зокрема, малодослідженим залишається питання щодо особливостей земельних спорів даної категорії та протекційного супроводу відновлювальних процесів.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є виявлення правових перспектив забезпечення післявоєнного відновлення сільськогосподарських земель у контексті запобігання виникненню земельних спорів або їх вирішення, а також формування державної підтримки відновлювальних заходів.

Виклад основного матеріалу. Окреслена нами проблематика не є однорідною, у зв'язку з чим дане дослідження буде побудоване з трьох блоків: а) щодо теоретико-правових перспектив перегляду законодавчого забезпечення відновлення земель з огляду на воєнні обставини; б)

щодо особливостей земельно-правових спорів нової категорії, яка з'явиться паралельно із подальшим розвитком земельно-відновлюваних відносин; в) щодо правових механізмів державної підтримки процесів післявоєнного відновлення сільськогосподарських земель. Обрана структура дослідження дозволить розкрити теоретичну, практичну та протекційну складові комплексної проблеми відновлення сільськогосподарських угідь у поствоєнних умовах.

Теоретико-правові питання. Опираючись на дослідження Т.В. Лісової, відновлення земель розуміється як «законодавчо забезпечена система заходів, спрямованих на повернення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультивації, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель та інших заходів, передбачених законодавством» [13]. До основних заходів відновлення земель учена відносить рекультивацію, консервацію та меліорацію. Проте, аналізуючи об'єктивну ситуацію, що склалася наразі в Україні, необхідно визнати, що відновлення земель виходить за рамки класичного розуміння, запропонованого доктриною та цілком прийнятним за звичайних невоєнних обставин. Потреба спочатку розмінувати значні території (і лише після цього здійснювати наступні заходи відновлення) ускладнює вітчизняні реалії ведення сільського господарства та зумовлює необхідність перегляду традиційних методологічних засад у цій частині.

Зокрема, доцільним може бути передбачення у законодавстві окремого різновиду відновлення земель – протимінного обстеження та розмінування. Така пропозиція обґрунтовується наступними аргументами.

По-перше, очікувана масштабність таких заходів у післявоєнних умовах вимагає особливого правового забезпечення окреслених відносин. Мова йде не про швидку операцію на обмеженій ділянці території. Як зазначається у відкритих аналітичних джерелах, станом на початок 2024 року в Україні потенційно замінованими були 174 тис. кв. км земель, що складає близько третини території нашої держави. Понад 512 тис. га сільськогосподарських угідь підлягають першочерговому обстеженню та, за потреби, очищенню і розмінуванню [14]. Тобто, планомірне обстеження та розмінування стане одним із найбільш поширених заходів відновлення земель в Україні на найближче десятиріччя. Звичайно, високий ступінь затребуваності таких заходів вимагає розробки належного законодавчого забезпечення відповідної діяльності.

По-друге, характерною є неможливість однозначно ідентифікувати розмінування як один із відомих наразі різновидів відновлення земель. Дійсно, при більш ретельному аналізі стає очевидним, що протимінне обстеження сільськогосподарських земель та їх розмінування не можна порівнювати із класичною рекультивацією через значні відмінності за інтенсивністю, небезпечністю та механічним характером проведення. Рекультивація як відновлення попереднього стану земельної ділянки проводиться, наприклад, у випадках некритичного забруднення або засмічення території, у разі необхідності відновити рельєф, змінений внаслідок проведених робіт, тощо. Тобто поняття рекультивації та розмінування є подібними за своєю метою – очищення земельної ділянки та відновлення її попереднього стану. Однак відмінності між ними зумовлені особливим характером протимінної діяльності, врегульованої спеціальним Законом України «Про протимінну діяльність в Україні» від 06.12.2018 року.

Так само поняття консервації земель також не може поглинути собою розмінування, оскільки мета і спосіб їх проведення абсолютно різні. «Псевдоконсерваційні» заходи можна простежити на етапі до проведення протимінного обстеження, коли земельні ділянки є небезпечними для використання в господарській діяльності, і через це вони фактично виключені з активного обробітку. Однак, звичайно, такий режим тимчасового «карантину» відрізняється від класичної консервації, позаяк остання має власний нормативно закріплений порядок оформлення та проведення (постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку консервації земель» від 19 січня 2022 року № 35).

Меліорація як третій виділений вид основних заходів відновлення земель передбачає «комплекс гідротехнічних, культуротехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних, інших меліоративних заходів, що здійснюються з метою регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь» (Закон України «Про меліорацію земель» від 14.01.2000 року). Меліоративні заходи визначають цілеспрямований вплив на земельну ділянку з метою, передусім, збереження або підвищення її показників родючості. Для розмінування таке завдання є побічним, а не основним.

Таким чином, можна простежити, що серед доктринально виділених основних заходів відновлення земель немає жодного, який би повноцінно охопив відносини щодо протимінного обстеження та розмінування сільськогосподарських земель. Унаслідок цього законодавство

про протимінну діяльність не має належної інтеграції із сучасним земельним законодавством. У зв'язку з цим пропонується виділити на законодавчому рівні новий різновид відновлення земель, що пов'язаний із післявоєнним розмінуванням, та розробити належне правове забезпечення відповідних відносин із урахуванням земельно-правової, аграрно-правової та еколого-правової специфіки.

Земельні спори. Проблеми відновлення сільськогосподарських земель найяскравіше проявляються у спірних ситуаціях. Вітчизняна юридична доктрина приділяє значну увагу питанням земельно-правових спорів. Зокрема, одним із універсальних визначень земельного спору є дефініція, сформульована Л.В. Лейбою, в якій земельний спір розуміється як особливий вид правових відносин (різновид конфлікту), в основі яких знаходяться розбіжності суб'єктів, що проявляються в процесі виникнення, реалізації, зміни або припинення земельних прав, їх охорони (захисту) у зв'язку з порушенням прав законних інтересів (чи їх визнанням) власників земельних ділянок, землекористувачів, у тому числі й орендарів земельних ділянок та інших суб'єктів земельних правовідносин [15].

На нашу думку, цілком вірогідним може стати поширення спірних ситуацій щодо юридичної долі найбільш постраждалих земельних ділянок, відновлення яких не може обмежуватися лише розмінуванням, а потім рекультивацією та меліорацією. Наприклад, особливо сильно деградовані території доцільно після очищення від воєнних залишків піддати консервації з метою поглибленого і тривалого відновлення. Доцільність такого заходу може викликати питання у законних землекористувачів, що прагнуть продовжити обробіток таких земель (зокрема, орієнтуючись на пріоритетну та підвищену державну підтримку).

Між землевласниками та землекористувачами потенційно можуть виникати спори щодо понесення витрат на післявоєнне відновлення земель. Зокрема, питання може бути інтерпретоване так: чи лежить на комусь із них (власникові та користувачеві) юридичний обов'язок відновлювати земельну ділянку в післявоєнних обставинах, або ж вони мають поділити понесені витрати за взаємною домовленістю. Додатковим продовженням окресленого питання може бути спірна ситуація щодо виникнення певних додаткових прав: чи дає понесення необхідних витрат на відновлення сільськогосподарських земель підстави для змін у правах та обов'язках сторін земельних договорів.

Не менш важливим та досить болючим може стати питання щодо імперативності післявоєнного відновлення земель. Наприклад, у випадку небажання або неможливості через фінансові

чи інші обставини здійснювати такі заходи певні земельні ділянки можуть залишатися із поствоєнним забрудненням та засміченням. Це створюватиме відстрочену потенційну небезпеку для людей та довкілля. У зв'язку з цим постає питання про те, чи нестиме відповідальність такий землеволоділець за бездіяльність щодо відновлення своїх земель.

Усі ці та інші питання мають знайти своє належне законодавче регулювання з урахуванням складних обставин воєнного та післявоєнного часу. Слід зазначити, що залежно від обраного ступеню імперативності, який буде закладений в основу такого майбутнього регулювання, залежатиме в значній мірі вирішення спірних ситуацій. Зокрема, домінування імперативних вказівок суттєво звужує потенційне застосування альтернативних способів вирішення спорів; тоді як ухил у диспозитивність – розширить можливості позасудового вирішення спорів щодо відновлення земель. Як було встановлено нами у попередніх дослідженнях, «найбільший потенціал до ефективного вирішення в рамках медіації мають ті земельні спори, в яких переважає приватноправова складова. Реальну медіабельність публічно-правових земельних спорів суттєво знижує синергетична дія кількох складних аспектів, а саме: загроза порушення антикорупційного законодавства та вимушена деформація основоположних принципів медіації (добровільності, конфіденційності, самовизначення) в силу участі в процедурі органу державної влади або органу місцевого самоврядування» [16].

Державна підтримка. Надзвичайно важливою є протекційна складова комплексного забезпечення післявоєнних земельно-відновлювальних заходів. З одного боку, це пояснюється високою вартістю робіт із розмінування, які важким тягарем лягають на вітчизняний агробізнес, що і так переживає чергову кризу. З другого боку, державна підтримка здатна простимулювати відновлювальні заходи, тим самим прискоривши очищення земель та повернення продуктивних угідь в активний обробіток. Крім цього державна підтримка завжди виконує не менш важливу сигнальну функцію, адже дає імпульс економіці, вказуючи на дійсно актуальні та суспільно затребувані проекти. Зокрема, зацікавленість держави, що проявляється шляхом надання підтримки, вказує сільськогосподарським товаровиробникам на активну позицію публічного управління щодо якнайшвидшого відновлення нормальної роботи вітчизняного агробізнесу.

Аналіз сучасного агропротекційного законодавства демонструє уже деякі зроблені кроки, які переслідують мету не лише фінансово підтримати виробників у складний воєнний час і зберегти їх функціонування в несприятливих

умовах, але й стимулювати їхнє якнайшвидше безпечне повернення до звичайного режиму землеробства на територіях, що прямо постраждали від ведення бойових дій. Серед таких агропротекційних механізмів слід виокремити деякі, що прямо пов'язані із відновленням сільськогосподарських земель:

1) *тимчасове звільнення від плати за землю та єдиного податку четвертої групи.* Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15 березня 2022 року запровадив першу серйозну пільгу, яка полягала у тому, що сільськогосподарські товаровиробники тимчасово звільняються від плати за землю (земельного податку та орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності) за земельні ділянки (земельні частки (паї), що розташовані на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями, та перебувають у власності або користуванні, у тому числі на умовах оренди, фізичних або юридичних осіб, а також за земельні ділянки (земельні частки (паї), визначені обласними військовими адміністраціями як засмічені вибухонебезпечними предметами та/або на яких наявні фортифікаційні споруди [17]. Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно» від 11.04.2023 року [18] було звільнено сільськогосподарських товаровиробників від обов'язку сплачувати єдиний податок четвертої групи, оскільки він органічно прив'язаний саме до використання земельних ділянок.

Запроваджуючи податково-правові пільги, законодавець намагається додатково та неголо-слівно продемонструвати розуміння конкретних проблем тих аграріїв, земельні ділянки яких через розміщення у визначених місцях не можуть оброблятися;

2) *окрема бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь* сільськогосподарського призначення для провадження сільськогосподарської діяльності на територіях, на яких завершено ведення бойових дій, та на територіях, тимчасову окупацію яких завершено (у розмірі 8 тис грн на 1 га) [19]. Для порівняння: аналог цієї субсидії, що розраховується для усіх інших сільськогосподарських угідь, становить у два рази меншу суму. У такий спосіб нормотворець стимулює якнайшвидше відновлення сільськогосподарських земель у регіонах, найбільш постраждалих від безпосереднього ведення воєнних дій;

3) *часткове відшкодування витрат на розмінування.* Усвідомлюючи критичну проблему, пов'язану із засміченням сільськогосподарських земель, нормотворець розробив спеціальний агропротекційний механізм, спрямований на прискорення процесу розмінування сільськогосподарських земель та полегшення для аграріїв фінансового тягара таких робіт. Законом України «Про державний бюджет України на 2024 рік» було виділено 3 млрд грн на фінансування заходів із розмінування територій [20]. Використання цих бюджетних коштів вимагало додаткового нормативно-правового забезпечення, яке втілювалося в постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення» від 12 березня 2024 р. № 284 [21]. Лаконічно суть передбаченого урядом механізму можна звести до такого: держава оплачує 80% вартості розмінування сільськогосподарських земель, що здійснюється за ініціативою сільськогосподарського товаровиробника.

Важливо, що розмежування агропротекційних процедур проводиться залежно від моменту проведення розмінування: до та після 15 квітня 2024 року. При цьому залежно від періоду розмінування встановлюються певні відмінності в процедурі подання заявок на компенсацію та порядку виплати суми підтримки. Зокрема, звернення за компенсацією робіт, проведених раніше, відбувається просто шляхом подання пакету підтверджуючих документів на встановлену електронну адресу. Натомість державна підтримка розмінування, яке проводиться після 15 квітня 2024 року, відбувається за допомогою функціоналу Державного аграрного реєстру, за активної участі спеціальних суб'єктів та проходження процедури публічних закупівель.

Аналізуючи указаний урядовий акт, можна виявити, що назва та зміст агропротекційного заходу не співпадають повною мірою: а) щодо розмінування земельних ділянок у період до 15.04.2024 року правовий механізм підтримки є суто компенсаційним (виробник самостійно замовив та оплатив роботи з розмінування власних ділянок, а потім держава, виходячи з розгляду підтверджуючих документів, виплачує цьому виробнику суму в розмірі 80% понесених ним витрат); б) щодо розмінування земельних ділянок у період після 15.04.2024 року можна констатувати відсутність компенсаційних ознак, адже: сільськогосподарський товаровиробник оплачує лише 20% суми, при цьому бюджетні кошти у розмірі 80% вартості виплачуються не виробнику, а оператору протимінної діяльності. На наш погляд, запропонована агропротекційна

конструкція більш схожа на співфінансування.

Можна спостерігати деякі особливості в окресленому колі адресатів підтримки. По-перше, отримати підтримку мають право «сільськогосподарські товаровиробники», під якими розуміються «юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми або фізичні особи – підприємці, які виробляють товарну сільськогосподарську продукцію на земельних ділянках сільськогосподарського призначення, які перебувають у їх власності та/або у користуванні». Таким чином, аналізована урядова постанова використовує популярний юридичний термін «сільськогосподарський товаровиробник», але надає йому специфічне змістовне наповнення. По-друге, право на підтримку отримують лише ті особи, яких за аналогією з законодавством ЄС можна назвати «активними» виробниками: вони ведуть товарну діяльність, тобто вирощують сільськогосподарську продукцію на продаж. Це означає, що багато дотичних суб'єктів залишаються поза підтримкою. Наприклад, власник земельної ділянки сільськогосподарського призначення, який не є товаровиробником (обробляє її для власних споживчих цілей або ж не обробляє її зовсім, передаючи таку ділянку в користування), не має права на підтримку за механізмом компенсації витрат на гуманітарне розмінування. Як цілком слушно зауважують Т.С. Новак і В.В. Шовкун, «поза увагою залишились виробники сільськогосподарської продукції, що не мають статусу юридичної особи чи фізичної особи – підприємця». Підтримуємо пропозицію учених щодо напрацювання порядку компенсації гуманітарного розмінування земель сільськогосподарського призначення особистих селянських господарств, врахувавши особливості правового статусу таких суб'єктів [22].

Невід'ємними учасниками аналізованої агропротекційної конструкції також виступають: Центр гуманітарного розмінування, Центр протимінної діяльності, уповноважені банки, сертифіковані оператори протимінної діяльності. Особливі функції нормотворець покладає на Центр гуманітарного розмінування, який виступає розпорядником бюджетних коштів, перевіряє заявки сільськогосподарських товаровиробників, здійснює публічну закупівлю робіт з розмінування, укладає договори з операторами протимінної діяльності, представляючи інтереси виробника, тощо. В обраному банку сільськогосподарський товаровиробник відкриває рахунок, на який вносить свої 20% вартості робіт за договором, що укладений Центром гуманітарного розмінування із сертифікованим оператором протимінної діяльності в результаті проведення процедур публічних закупівель. Після цього на даний банківський рахунок надходять бюджетні кошти у розмірі 80% договірної вартості. Як

тільки уся сума наявна на вказаному рахунку та зарезервована, оператор починає роботи з розмінування. Після завершення та остаточного прийняття робіт оператор отримує призначену плату, що зберігалася на банківському рахунку.

Висновки. Юридичне питання післявоєнного відновлення сільськогосподарських земель розглянуто в трьох взаємопов'язаних аспектах: 1) у *теоретичному аспекті* – визначено ознаки самостійності розмінування як окремого різновиду основних заходів відновлення земель та запропоновано відобразити цю особливість у законодавстві, чим підкреслити та посилити інтеграцію земельного, аграрного, екологічного законодавства та законодавства про протимінну діяльність; 2) у *практичному аспекті* – окреслено потенційні підстави для виникнення спорів у сфері післявоєнного відновлення земель та встановлено зв'язок між ступенем диспозитивності законодавчого забезпечення та вірогідністю компромісного вирішення таких спорів у порядку медіації; 3) у *протекційному аспекті* – виявлено та охарактеризовано сучасні механізми державної підтримки відновлення земель, що найбільше постраждали в результаті ведення бойових дій (надання податкових пільг, дотацій, часткової компенсації витрат на розмінування). Зроблено висновок про необхідність розробки системного спеціального законодавчого забезпечення відносин із післявоєнного відновлення сільськогосподарських земель із урахуванням указаних аспектів цієї багаторівневої проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гавриш Н.С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2018. 437 с.
2. Дейнега М.А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2012. 19 с.
3. Донець О.В. Еколого-правові засади та безпекова складова повоєнного відновлення ґрунтів в Україні. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз*: матеріали круглого столу (Харків, 12 травня 2023 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2023. С. 192–197.
4. Єрмоленко В.М., Курило В.І. Правове забезпечення охорони та раціонального використання земельних ресурсів: навч. посіб. Київ: Магістр-XXI ст., 2007. 248 с.
5. Корнієнко Г.С. Проблемні питання концепції нової аграрної політики як складової повоєнного відновлення України. *Агробізнес і сталий розвиток: стратегія стійкості і відродження*: збірка матеріалів та тез доповідей учасників панельної

- дискусії VIII Харківського Міжнар. юрид. форуму (Харків, 27 вересня 2024 р.) / за ред. Т.В. Курман, Ю.Ю. Бакай. Харків, 2024. С. 65–68.
6. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.
 7. Курман Т.В. Сталий розвиток і агробізнес: правові форми взаємодії на шляху повоєнного відродження агросфери. *Агробізнес і сталий розвиток: стратегія стійкості і відродження*: збірка матеріалів та тез доповідей учасників панельної дискусії VIII Харківського Міжнарод. юрид. форуму (Харків, 27 вересня 2024 р.) / за ред. Т.В. Курман, Ю.Ю. Бакай. Харків, 2024. С. 96–101.
 8. Місінкевич А.Л. Правове забезпечення рекультивациі земель в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2014. 17 с.
 9. Новак Т.С. До питання правового забезпечення розмінування земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. кругл. столу (Хмельницький, 31 травня 2024 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 41–43.
 10. Носік В.В. Правовий режим землі в умовах війни: охороняти, обороняти, приватизувати чи продавати? *Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. кругл. столу (Хмельницький, 31 травня 2024 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 43–45.
 11. Шарапова С.В. Правові засади охорони, збереження та відновлення земель. *Агробізнес в умовах агроєкоциду: сучасні виклики, проблеми відповідальності та уроки сталості*: збірка матеріалів та тез доповідей учасників панельної дискусії VII Харківського міжнар. юрид. форуму (Харків, 29 вересня 2023 р.) / за ред. Т.В. Курман, В.П. Станіславського. Харків: Юрайт, 2023. С. 183–187.
 12. Шульга М.В., Шульга А.М. Актуальні правові проблеми охорони земель в Україні. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. 2023. Вип. 37. С. 130–144.
 13. Лісова Т.В. Теоретичні проблеми правового забезпечення відновлення земель: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2021. 40 с.
 14. На розмінованих землях України вже можна виростити 1 млн т зерна. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/245689.html (дата звернення: 01.10.2024 року)
 15. Лейба Л.В. Правове регулювання вирішення земельних спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2005. 19 с.
 16. Харитоновна Т.Є., Григор'єва Х.А. Медіабельність земельних спорів на прикладі спорів щодо відновлення сільськогосподарських земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2024. Вип. 70. С. 62–66.
 17. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 63.
 18. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно: Закон України від 11.04.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 68. Ст. 237.
 19. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 16.08.2022 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 182.
 20. Про Державний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09.11.2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. №№ 97–100. Ст. 393.
 21. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення: постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2024 р. № 284. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 56.
 22. Новак Т.С., Шовкун В.В. Визначення шкоди, завданої землі, внаслідок збройної агресії та бойових дій: правові питання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 276–281.

УДК [349.42:338.43]:004

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.79>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ У СФЕРІ АГРОБІЗНЕСУ¹

Черваньова Д.А.,*студентка 4 курсу факультету юстиції,**Національний юридичний університет**імені Ярослава Мудрого*

Черваньова Д.А. Проблеми правового регулювання діджиталізації у сфері агробізнесу.

Цифрова трансформація агропромислового комплексу є ключовим етапом модернізації сільського господарства, що сприяє підвищенню ефективності та стійкості галузі в умовах технологічних змін. Незважаючи на стрімкий розвиток аграрних відносин у сфері цифровізації, їх правове регулювання залишається недостатнім та недосконалим. Процес трансформації аграрних відносин у сфері цифровізації можна умовно поділити на кілька етапів. Перший етап включає впровадження цифрових технологій у виробничі процеси агропідприємств, таких як автоматизація обліку, моніторинг земельних угідь, використання дронів для аналізу полів і погодних умов. Другий етап передбачає оптимізацію управлінських процесів через інтеграцію комплексних систем управління, що охоплюють всі етапи виробництва. Третій етап стосується розвитку цифрових ринків, коли агропідприємства активно використовують платформи для продажу та закупівлі продукції. Завершальний етап це створення єдиного цифрового середовища для взаємодії всіх учасників агропромислового комплексу. Цифровізація аграрного сектору має важливе значення для забезпечення продовольчої безпеки, зниження витрат та поліпшення якості продукції. Впровадження таких технологій, як мобільні додатки для агрономів і механізаторів, електронні товарно-транспортні накладні та програмне забезпечення для автоматизації бухгалтерії, підвищує ефективність сільськогосподарської діяльності. Водночас правова регламентація використання цифрових технологій, зокрема електронних підписів, є необхідною для забезпечення юридичної значимості електронних документів.

Важливим кроком у розвитку цифровізації в аграрному секторі економіки є участь України у програмі ЄС «Цифрова Європа», що дає можливість інтегрувати передові цифрові техно-

логії та отримати фінансування для інновацій. Одним з основних інструментів запровадження цифрових технологій в удосконалення аграрних відносин є створення Державного аграрного реєстру, який покликаний сприяти прозорому розподілу державної підтримки серед сільськогосподарських товаровиробників. Незважаючи на значні досягнення у сфері інформаційних технологій, аграрії стикаються з проблемами, такими як недостатня поінформованість про можливості цифровізації, відсутність фінансування для впровадження ІТ-рішень і недостатня підготовка кадрів. Такі фактори стримують розвиток цифрових технологій у сільському господарстві, що є загрозою для конкурентоспроможності українського агробізнесу на міжнародних ринках.

Ключові слова: діджиталізація, аграрна політика, цифровізація, агробізнес, інноваційні аграрні відносини, аграрні відносини, державний аграрний реєстр.

Chervanova D.A. Problems of legal regulation of digitization in the field of agribusiness.

The digital transformation of the agro-industrial complex is a key stage in the modernization of agriculture, which contributes to increasing the efficiency and sustainability of the industry in the face of technological changes. The transformation process can be conditionally divided into several stages. The first stage includes the implementation of digital technologies in the production processes of agricultural enterprises, such as accounting automation, land monitoring, and the use of drones to analyze fields and weather conditions. The second stage involves the optimization of management processes through the integration of complex management systems covering all stages of production. The third stage concerns the development of digital markets, when agricultural enterprises actively use platforms for selling and purchasing products. The final stage is the creation

¹ Науковий керівник: Корнієнко Г. С., доцентка, докторка юридичних наук, професорка кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

of a single digital environment for the interaction of all participants of the agro-industrial complex. Digitization of the agricultural sector is important for ensuring food security, reducing costs and improving product quality. The introduction of such technologies as mobile applications for agronomists and mechanics, electronic goods and transport invoices and accounting automation software increases the efficiency of agricultural activities. At the same time, legal regulation of the use of digital technologies, in particular electronic signatures, is necessary to ensure the legal significance of electronic documents.

An important step in the development of digitalization is the participation of Ukraine in the EU program «Digital Europe», which provides an opportunity to integrate advanced digital technologies and receive funding for innovations. One of the main tools is the State Agrarian Register, which contributes to the transparent distribution of state support among farmers. Despite significant achievements, farmers face problems such as insufficient awareness of the possibilities of digitalization, lack of funding for the implementation of IT solutions, and insufficient training of personnel. Such factors restrain the development of digital technologies in agriculture, which is a threat to the competitiveness of Ukrainian agricultural enterprises in international markets.

Key words: digitalization, agrarian policy, digitalization, agribusiness, innovative agrarian relations, agrarian relations, state agrarian register.

Постановка проблеми. З 2014 року аграрний сектор став ключовим «гравцем» у забезпеченні стабільного зовнішньоекономічного балансу України. Вклад агросектору в економіку країни є значним, оскільки він не лише забезпечує експорт, але й сприяє економічному зростанню загалом. Однак, щоб утримувати цю провідну позицію, аграрна сфера потребує постійного вдосконалення й розвитку, що включає активне впровадження інноваційних рішень. Застосування інновацій стає основною умовою для підвищення ефективності та конкурентоздатності агросфери на міжнародному рівні. Інноваційний розвиток аграрного сектору напряму залежить від належної правової основи, що забезпечить нормативну підтримку для інноваційних процесів. Правове регулювання має забезпечити чіткі правила й гарантії для впровадження нових технологій, полегшуючи інвестування в інноваційні проекти. На жаль, існуючі правові норми ще не створили ґрунтовної концептуальної бази, яка б охоплювала всі аспекти інноваційного розвитку агросфери. Спроби комплексної розробки правової моделі виявилися недостатньо результа-

тивними: наразі відсутня всеохоплююча концепція, яка б об'єднала ключові правові аспекти та задовольнила потреби сектору.

Мета цього дослідження полягає у всебічному аналізі сучасної аграрної політики, зокрема її інноваційних та цифрових аспектів у сфері агробізнесу. В умовах глобалізації, коли країни активно шукають нові ринки та прагнуть посилити свої позиції на світовій арені, цифровізація стає ключовим інструментом для підвищення ефективності аграрного сектору. Тому дослідження фокусується на виявленні актуальних напрямів аграрної політики, які сприятимуть становленню та розвитку сучасного агробізнесу. Для досягнення поставленої мети були визначені наступні завдання. По-перше, необхідно надати детальну характеристику сучасної аграрної політики, також важливим завданням є визначення ключових векторів цифровізації агроекспорту, та формулювання певних висновків та пропозицій щодо подальшої діджиталізації агробізнесу.

Стан опрацювання проблематики. Проблема цифровізації розвитку агросфери вже довгий час привертає увагу українських науковців, які розглядають цю сферу як ключову для економічного, соціального та екологічного розвитку країни. Дослідження таких науковців, як Т.В. Курман, В.М. Єрмоленко, Г.С. Корнієнко, М.В. Руденко, Я.О. Сидоров та інших, охоплюють широкий спектр питань, що стосуються сталого розвитку агросфери. Зокрема, Т.В. Курман підкреслює, що розвиток інноваційних технологій у сільському господарстві не лише підвищує конкурентоспроможність української продукції, але й сприяє стабілізації екосистем та формуванню агроекологічного іміджу держави. На її думку, необхідно, щоб держава створила дієвий механізм, який забезпечуватиме сталий інноваційний розвиток агросфери, що потребує впровадження комплексу масштабних, взаємопов'язаних заходів організаційного, правового, економічного та соціального характеру, спрямованих на досягнення сталого розвитку аграрного сектору, який ґрунтуватиметься на інноваціях та екологічній безпеці [1, с. 47]. Вагомий внесок у дослідження інновацій в агросфері зробив і В.М. Єрмоленко, який запропонував класифікацію інновацій за різними напрямками, кожен з яких сприяє підвищенню ефективності та екологічної стабільності аграрного виробництва. Його класифікація охоплює такі типи інновацій: біологічні, технічні, технологічні, хімічні, економічні, соціальні, інновації в менеджменті, маркетингові [2, с. 28]. Отже, існуюча наукова література з питань діджиталізації агробізнесу створює певну теоретичну основу, але водночас вона породжує численні питання, що потребують подальшого дослідження. Такий напрямок

є надзвичайно важливим, адже аграрний сектор завжди був основою економіки, і його модернізація через цифрові технології може стати вирішальним фактором для підвищення ефективності виробництва та стійкості галузі в умовах глобалізаційних та екологічних викликів.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація агропромислового комплексу є важливою складовою стратегії модернізації сільськогосподарства, що забезпечує зростання ефективності та стійкості галузі в умовах швидко змінюваного технологічного середовища, і цей процес складається з кількох етапів, кожен з яких є ключовим для забезпечення комплексного розвитку аграрного сектора.

Перший етап стосується впровадження цифрових технологій. На цьому етапі агропромислові підприємства починають інтегрувати сучасні цифрові технології у свої виробничі процеси, що може включати використання програмного забезпечення для автоматизації обліку, збору даних про стан земельних угідь, моніторинг погодних умов, а також застосування дронів для аналізу полів і моніторингу врожайності. Другий етап включає оптимізацію виробництва та управління. На цьому етапі агропідприємства переходять до інтеграції комплексних систем управління, які об'єднують усі аспекти виробничих процесів: від постачання ресурсів до збуту готової продукції. Третій етап – розвиток цифрових ринків – коли агропідприємства починають активно використовувати цифрові платформи для продажу, закупівлі та обміну сільськогосподарською продукцією. Відкриття електронних майданчиків, онлайн-ринків та маркетплейсів дає змогу виробникам безпосередньо взаємодіяти з покупцями, скорочуючи проміжні ланки і витрати. І останній етап визначає розвиток цифрової екосистеми, він передбачає створення єдиного цифрового середовища для всіх учасників агропромислового комплексу, включаючи фермерів, агрогосподарства, постачальників, споживачів і інвесторів. Важливою складовою цього етапу є створення онлайн-платформ для обміну інформацією, науковими розробками, новими технологіями та інноваціями.

В умовах глобалізації та технологічного прогресу особливо важливим є забезпечення стабільного та ресурсозберігаючого сільськогосподарського виробництва, яке має здатність не лише задовольняти поточні потреби, але й забезпечувати продовольчу безпеку у майбутньому. Для цього необхідна не лише модернізація технічного оснащення, але й чітка правова регламентація діяльності аграрних підприємств. Зокрема, важливу роль у цьому процесі відіграє інтеграція цифрових технологій, що сприяють автоматизації та оптимізації різних аспектів агробізнесу. Впровадження мобільних додат-

ків, таких як електронна товарно-транспортна накладна (ТТН) чи програми для механізаторів і агрономів, як-от «Мобільний агроном», вже активно використовуються для підвищення ефективності сільськогосподарської діяльності. Програми обліку, зокрема на базі 1С, допомагають відслідковувати рух техніки, автоматизувати процеси бухгалтерії та належно фіксувати господарські операції, що є важливими для сучасних умов, зокрема в контексті епідемічної ситуації та необхідності віддаленого моніторингу. Водночас, важливою складовою цих технологій є правова регламентація їх використання, зокрема забезпечення юридичної значимості електронних документів [3, с. 28].

У цьому контексті, питання застосування електронних підписів у сільському господарстві набуває особливої важливості. Відповідно до ст. 6 Закону України від 22 травня 2003 р. «Про електронні документи та електронний документообіг», електронний підпис є основним інструментом для ідентифікації автора документа і засвідчення його юридичної значимості. Законодавча база також регулює використання удосконалених та кваліфікованих електронних підписів через «Закон України про електронні довірчі послуги», що дозволяє створювати правовідносини на договірних засадах. Однак, попри наявність загальних норм, існує потреба в більш детальній правовій регламентації специфічних аспектів використання мобільних програм і електронних підписів у аграрній сфері. Зокрема, необхідно визначити конкретні умови, за яких електронна ТТН може мати юридичну силу, а також встановити правила для її підписання електронним цифровим підписом, що дозволить забезпечити належний облік і контроль за сільськогосподарською діяльністю.

Одним із ключових кроків у напрямку розвитку цифровізації в Україні стало визначення Кабінетом Міністрів України Офісу сприяння підприємництву та експорту як національного контактного пункту для програми Європейського Союзу «Цифрова Європа» на 2021–2027 роки, яке має на меті не лише сприяти впровадженню цифрової політики ЄС в Україні, але й забезпечити інформаційну та методичну підтримку потенційним учасникам програми DigitalEurope протягом її тривалості. Крім того, воно відкриває можливість для активної співпраці з мережею контактних пунктів у країнах ЄС, що дозволить Україні не тільки отримати досвід і технології з першоджерела, а й активно долучатися до розробки та реалізації спільних проєктів [4, с. 128].

Програма «DigitalEurope» є надзвичайно важливим етапом у цифровій трансформації європейських держав, орієнтуючись на розвиток передових цифрових навичок, інтеграцію інно-

ваційних цифрових технологій у бізнес-процеси, створення потужної цифрової інфраструктури, а також підвищення доступності цифрових послуг як для громадян, так і для державних установ. В Україні суб'єкти господарювання отримують унікальну можливість брати участь у численних конкурсах програми до 2027 року, що відкриває доступ до фінансування для втілення інноваційних рішень, і така можливість дає бізнесу нові перспективи для зростання та модернізації, що є важливим аспектом для розвитку економіки країни в умовах глобалізації та цифрової революції.

Варто додати, що ще однією важливою складовою цифровізації є створення Державного аграрного реєстру Міністерством аграрної політики та продовольства України. Реєстр представляє собою цифрову платформу, яка сприяє ефективному та прозорому розподілу державної підтримки серед фермерів. Завдяки автоматизованій системі, що інтегрує дані з різних державних реєстрів, сільськогосподарські виробники мають можливість отримати доступ до персоналізованих електронних кабінетів, які надають актуальну інформацію про господарську діяльність фермерів у реальному часі, включаючи дані з реєстрів юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців, Державного земельного кадастру, реєстру речових прав на нерухоме майно та Єдиного державного реєстру тварин. Цифрові кабінети агровиробників дають їм доступ до різноманітних програм підтримки, можливість подавати онлайн-заявки, а також бути в курсі нових програм та можливостей для розвитку своїх підприємств. Важливо відзначити, що реєстрація та участь у цих програмах є безкоштовною для фермерів, що робить цей механізм доступним для широкого кола користувачів [5, с. 252]. Реалізація цього проєкту здійснюється в рамках імплементації Закону України за підтримки Європейського Союзу та Світового банку, що дозволяє значно розширити функціональність Державного аграрного реєстру та вдосконалити механізми державної підтримки сільськогосподарських виробників.

Упродовж останніх кількох років вітчизняний аграрний ринок демонструє значні досягнення в напрямку цифровізації, що є важливим етапом у розвитку сучасної економіки. Одним з основних документів, що визначає пріоритети та завдання для аграрного сектору України, є Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року, схвалена 10.07.2019 року [6]. Стратегія закладає певні основи для трансформації аграрної галузі через інтеграцію новітніх технологій, які, в свою чергу, повинні стати ключовим рушієм економічного зростання в країні. Цифровізація в аграрному секторі охоплює широкий спектр технологічних іннова-

цій, спрямованих на вдосконалення виробничих і управлінських процесів, а також на диверсифікацію діяльності підприємств. Важливими елементами цієї трансформації є автоматизація виробництва, використання аналітичних даних для прийняття рішень, інтеграція Інтернету речей (IoT) та штучного інтелекту (AI), що дозволяють значно підвищити ефективність аграрного виробництва, знизити витрати, поліпшити якість продукції та адаптуватися до швидко змінюваного ринкового середовища.

Загалом можна виокремити чотири основні галузі, де впровадження таких технологій проявляється найбільш помітно і є безперечно корисним для розвитку галузі. Перша галузь це розробка насіннєвого фонду. Сучасні технології, зокрема використання новітніх засобів вимірювання, дозволяють значно підвищити точність оцінки якості насіння та ефективності його використання, що дасть змогу аграріям проводити більш детальний аналіз та здійснювати точний підбір найкращих сортів для конкретних умов вирощування, що в кінцевому підсумку призводить до збільшення врожайності та зменшення витрат на насіння. Друга важлива сфера це точне землеробство. За допомогою GPS-систем, супутникових знімків та спеціалізованих датчиків, фермери можуть ретельно моніторити та управляти всіма етапами вирощування рослин з урахуванням змін у факторах довкілля, що включає моніторинг стану ґрунту, рівня вологості, температури, а також інших умов, які можуть впливати на ріст рослин. Такі технології дозволяють значно оптимізувати витрати на ресурси, зменшуючи використання добрив, пестицидів та води, що не лише підвищує продуктивність, а й робить сільське господарство більш сталим та екологічним. Третя галузь це моніторинг якості сільськогосподарської продукції. Завдяки впровадженню датчиків та аналітичних систем, можна ефективно стежити за станом продукції під час зберігання та транспортування. Виявлення таких проблем, як поява шкідників, хвороб або псування харчових продуктів, на ранніх етапах дозволяє уникнути значних втрат і покращити якість кінцевої продукції. Впровадження цифрових рішень у галузі управління виробничими ланцюгами та логістикою дає можливість оптимізувати рух товарів від виробника до споживача. Системи для управління ланцюгами постачання дозволяють відслідковувати товар на кожному етапі транспортування та зберігання, покращуючи контроль над витратами та мінімізуючи можливі ризики, пов'язані з порушеннями в процесах доставки [7, с. 125].

У 2020 році в Україні розпочалися перші кроки до цифровізації сільськогосподарської сфери. Однією з важливих подій цього року стало прийняття Закону України «Про національну

інфраструктуру геопросторових даних». Закон створив можливість отримувати доступ до даних про об'єкти нерухомості, зокрема земельні ділянки та природні ресурси, через створення єдиного порталу, і це був важливий крок до централізованої обробки та доступу до геопросторової інформації, яка є надзвичайно важливою для сільського господарства, зокрема для планування використання земельних ресурсів і моніторингу природних умов. У рамках цієї ж ініціативи було передбачено відкриття даних Державного земельного кадастру, що дозволило забезпечити прозорість та доступність інформації щодо земельних ділянок та прав на них.

Наприкінці 2020 року було прийнято ще один важливий закон – «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Державного аграрного реєстру та удосконалення державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції», що став основою для створення нормативної бази, яка регулює функціонування Державного аграрного реєстру. Реєстр є важливим інструментом для збирання та обробки даних про виробників сільськогосподарської продукції та сільськогосподарську діяльність, яку вони здійснюють. Крім того, реєстр дає можливість автоматизовано збирати, обліковувати та надавати інформацію про учасників агропромислового комплексу. Затвердження Постанови Кабінету Міністрів України від 2 червня 2021 року «Про функціонування державного аграрного реєстру» стало наступним кроком у реалізації цієї ініціативи. Постанова встановила Порядок ведення та адміністрування Державного аграрного реєстру, що визначив правові та організаційні засади для ефективного функціонування реєстру. Завдяки цьому документу створено єдину державну автоматизовану інформаційну систему для збору, обробки та надання даних про сільськогосподарських виробників. Завдяки Державному аграрному реєстру значно підвищується прозорість та ефективність державної підтримки аграріїв. Він дозволяє автоматизувати процеси адміністрування допомоги, а також сприяє розподілу державних коштів серед агровиробників на основі чітких і доступних даних. Окрім того, реєстр надає аграріям зручні електронні сервіси, які дозволяють відображати інформацію про земельні ділянки, орендні правовідносини, а також реєстрацію тварин, що значно полегшує доступ до необхідної інформації та взаємодію з державними органами.

Слід зазначити, що з метою удосконалення відносин у сфері ведення Державного аграрного реєстру був прийнятий 19.09.2024 р. 3980-IX Закон України «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»», який набуде чинності 18.01.2025 р [8]. Законом передбачено створення підсистем реєстру для

перетворення ДАР на реєстр виробників сільськогосподарської продукції, а також впровадження моніторингу використання державної підтримки і грантів у сільському господарстві. Прийняття спеціального закону повинно сприяти приведенню положень щодо функціонування ДАР у відповідність до вимог закону України «Про публічні електронні реєстри» та забезпечити його взаємодію з іншими інформаційно-комунікаційними системами, електронно-інформаційними ресурсами, кадастрами та системами.

Вагомим кроком у напрямі агроекспорту стало підписання 20 березня 2023 року між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії Угоди про цифрову торгівлю [9]. Документ має на меті створення правового поля для розвитку цифрових торговельних відносин. Його впровадження сприяє формуванню сприятливого середовища для розвитку цифрової торгівлі, що є ключовим фактором для конкурентоспроможності національної економіки на глобальному рівні. Значний внесок у цифровізацію аграрного сектору зроблено через реалізацію експериментального проєкту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу. У 2023 році критерії включення до переліку верифікованих експортерів були розширені згідно з Порядком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2023 р. № 1132 [10]. Метою цього проєкту стало забезпечення законності, мінімізація корупційних ризиків і спрощення експортних процедур, що, зокрема, сприяє створенню умов для уникнення зловживань під час експорту та посиленню контролю за платіжним балансом країни [11, с. 414]. Можна вважати, що цифровізація експортних відносин є важливим напрямом сучасної державної політики, оскільки вона забезпечує інтеграцію інноваційних технологій у виробничі й торговельні процеси, сприяє підвищенню прозорості та мінімізації бюрократичних перешкод. Такі ініціативи не лише сприяють розвитку національної економіки, а й допомагають Україні адаптуватися до сучасних викликів глобалізації та інтегруватися у світовий цифровий простір, тому важливо державі розробити якісну окрему національну програму щодо цифровізації агробізнесу, особливо беручи до уваги питання агроекспорту.

Проте, незважаючи на великий потенціал цифрових технологій у сільському господарстві, існує і ряд перешкод, які стримують їх повний розвиток. Однією з головних проблем є недостатня поінформованість суб'єктів агробізнесу про можливості, які відкриває цифровізація. Багато сільськогосподарських організацій не мають достатніх фінансових ресурсів для інвестування в ІТ-технології, консалтинг, аналіз даних або оновлення технологічної бази. Також відсутність спеціалізованих державних проєктів для під-

тримки аграріїв, спрямованих на придбання необхідних ІТ-продуктів і послуг, значно гальмує процес модернізації, що створює ризик втрати конкурентоспроможності українських аграріїв на міжнародних ринках, оскільки відсутність інвестицій у цифровізацію робить підприємства менш гнучкими та здатними швидко адаптуватися до змін. Водночас, державне фінансування у сфері інформатизації часто не відноситься до заходів державної підтримки, що спотворює ринкові умови і не дає змогу аграріям отримувати належну допомогу у впровадженні інновацій. Додатковою проблемою є відсутність чіткої концепції розвитку цифрової трансформації серед вітчизняних підприємств, зокрема в аграрній галузі. Низка підприємств продовжує використовувати застарілі бізнес-процеси та технології, що веде до низьких показників продуктивності праці та високої собівартості сільськогосподарської продукції [12, с. 37]. Водночас, брак сучасних засобів механізації та автоматизації в багатьох агропідприємствах лише посилює ці проблеми. Не менш важливою є й проблема підготовки кваліфікованих кадрів для цифрової трансформації. В Україні бракує навчальних програм, що готують фахівців, здатних працювати з сучасними аграрними технологіями.

Загалом можна виділити декілька головних інструментів, які важливо починати опановувати агропідприємствам прямо зараз. По-перше, це блокчейн-технології, які забезпечують повну прозорість і відкритість процесу виробництва та постачання продукції. Завдяки таким технологіям споживач отримує доступ до достовірної інформації про походження, виробництво, обробку та транспортування аграрної продукції, що не тільки забезпечує довіру споживачів, але й дозволяє ефективно контролювати якість та екологічність продукції, знижуючи ризики підробок і несанкціонованого використання шкідливих хімікатів. Не менш важливими є супутникові системи глобальної навігації (GNSS), що сприяють підвищенню точності та ефективності аграрних робіт. За допомогою супутникових технологій можна здійснювати точний моніторинг стану ґрунтів, контролювати рівень вологості та інші параметри, що безпосередньо впливають на врожайність, що дозволить оптимізувати використання ресурсів, таких як вода, добрива і засоби захисту рослин, що є важливим аспектом для збереження екології та зниження витрат. Але і важливо щоб держава своїми діями та рішеннями стимулювала агробізнес до більшої цифровізації у своїх процесах діяльності.

Висновки. Цифрові технології займають дедалі важливіше місце в сільському господарстві, адже їхнє впровадження є необхідною умовою для підвищення ефективності та конкурентоспроможності агробізнесу в умовах сучасних

економічних і екологічних викликів. Сьогодні цифровізація відкриває нові горизонти для розвитку аграрного сектору, зокрема через автоматизацію процесів, використання великих даних і впровадження інноваційних інструментів для управління виробництвом. Найбільше переваг цифрові технології приносять у чотирьох ключових напрямках: генна модифікація насіння, точне землеробство, моніторинг якості продукції та управління виробничими ланцюгами. Використання сільськогосподарських датчиків, дронів, GPS-систем та інших передових інструментів забезпечує безпрецедентний рівень контролю на всіх етапах виробництва, що дозволяє аграріям оптимізувати не лише використання ресурсів, а й зменшити витрати, що є важливим фактором для підвищення рентабельності. Таким чином, цифрові технології мають потужний потенціал для розвитку аграрного сектору, знижуючи ризики та відкриваючи нові можливості для підвищення ефективності та якості сільськогосподарської продукції. Вони сприяють сталому розвитку сільського господарства, дозволяючи не лише збільшити обсяги виробництва, а й дотримуватися екологічних стандартів і забезпечувати безпеку продуктів для кінцевих споживачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Курман Т. Теоретико-правові проблеми сталого інноваційного розвитку агросфери. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери* : зб. матеріалів науково-практ. конф., м. Харків, 20 листоп. 2020 р. С. 43–47.
2. Єрмоленко В. Сучасний стан нормативного забезпечення інноваційного розвитку агросфери. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери* : зб. матеріалів науково-практ. конф., м. Харків, 20 листоп. 2020 р. С. 20–29.
3. Купчення Л.І. Окремі питання правової регламентації програмного забезпечення в агросфері. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери* : зб. матеріалів науково-практ. конф., м. Харків, 20 листоп. 2020 р. С. 186–189.
4. Руденко М. Вплив цифровізації на розвиток агросфери. *Сталий розвиток сільськогосподарства: глобальні зміни та національні особливості досягнення* : матеріали міжнар. наук. практ. конф., м. Біла Церква, 28 трав. 2019 р. С. 127–129.
5. Сидоров Я. Цифровізація агросфери як напрям державної політики розвитку інноваційної моделі сільського господарства. *Актуальні правові проблеми інноваційного розвитку агросфери* : зб. матеріалів науково-практ. конф., м. Харків, 20 листоп. 2020 р. С. 250–254.

6. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 10.07.2019 № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-p> (дата звернення: 09.11.2024).
7. Шабатура Т.С. Перспективи розвитку аграрного сектору України в контексті цифрових технологій. *Приазовський економічний вісник. Електронний науковий журнал*. 2019. Вип. 3 (14). С. 123–128.
8. Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» : Закон України від 19.09.2024 № 3980-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3980-20> (дата звернення: 18.11.2024).
9. Угода про цифрову торгівлю між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії: Угода Україна від 20.03.2023: станом на 24 квіт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/826_001-23#Text (дата звернення: 18.11.2024).
10. Про реалізацію експериментального проекту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2023 № 1132: станом на 1 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1132-2023-p#Text> (дата звернення: 18.11.2024).
11. Корнієнко Г. Аграрна політика у сфері інновацій та цифровізації агроекспорту: правові засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 412–417.
12. Свиноус І.В., Гаврик О.Ю., Ткаченко К.В., Микитюк Д.М., Семисал А.В. Сучасний стан та проблеми впровадження цифрових технологій в практику діяльності сільськогосподарських підприємств. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 15-16. С. 35–39.

РОЗДІЛ VII. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.80>

ОЦІНКА ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ВПЛИВУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ

Акулов Ю.В.,

доктор філософії у галузі «Право»

ORCID: 0000-0002-6710-140X

Акулов Ю.В. Оцінка економічного та соціального впливу цифровізації в Україні: комплексний аналіз.

У статті здійснено комплексний аналіз економічних та соціальних критеріїв ефективності цифровізації в Україні. Особлива увага приділена дослідженню взаємозв'язку між інвестиційною привабливістю цифрового сектору та подоланням цифрового розриву в суспільстві. Проаналізовано емпіричні дані щодо економічної ефективності цифрових трансформацій, включаючи економію бюджетних коштів завдяки впровадженню цифрових платформ та зростання експорту IT-послуг.

На основі аналізу статистичних даних виявлено значні регіональні та соціальні диспропорції у доступі до цифрових послуг. Встановлено, що рівень проникнення інтернету у сільській місцевості (45,8%) суттєво відстає від показників міських територій (78,3%), що створює ризики поглиблення соціально-економічного розшарування суспільства.

Досліджено феномен дуальності цифрової трансформації в Україні, який проявляється у паралельному існуванні прогресивних (розвиток IT-сектору, впровадження електронних послуг) та регресивних (цифровий розрив, нерівномірність розвитку) тенденцій. Виявлено парадоксальну ситуацію, коли високі показники розвитку IT-сектору співіснують із значними внутрішніми диспропорціями у цифровому розвитку регіонів.

Проаналізовано суспільне сприйняття цифрових інновацій в умовах воєнного стану та виявлено зростання довіри до державних цифрових сервісів, про що свідчить залучення понад 20 мільйонів користувачів до платформи «Дія». Водночас встановлено наявність занепокоєнь щодо питань кібербезпеки та захисту персональних даних.

Обґрунтовано необхідність трансформації підходів до оцінки ефективності цифровізації з акцентом на якісні параметри використання цифрових послуг та розвиток цифрових компетенцій населення. Запропоновано концептуальні засади вдосконалення державної політики цифровізації, спрямовані на забезпечення цифрової інклюзії та подолання регіональних диспропорцій.

Наукова новизна дослідження полягає у розробці комплексного підходу до оцінки ефективності цифровізації, який інтегрує економічні та соціальні критерії. Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання для вдосконалення державної політики цифрової трансформації в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів.

Ключові слова: цифрова економіка, соціально-економічні критерії, цифрова трансформація, цифрові компетенції, державна політика цифровізації.

Akulov Yu.V. Assessment of the economic and social impact of digitalization in Ukraine: a comprehensive analysis.

This article provides a thorough analysis of the economic and social criteria for evaluating the effectiveness of digitalization in Ukraine. It particularly focuses on the relationship between the investment attractiveness of the digital sector and bridging the digital divide in society. Empirical data on the economic efficiency of digital transformations are analysed, including budget savings from the implementation of digital platforms and the growth of IT service exports.

The analysis of statistical data reveals significant regional and social disparities in access to digital services. It establishes that the level of internet penetration in rural areas (45.8%) lags considerably behind that of urban areas (78.3%),

posing risks of deepening socio-economic stratification in society.

The phenomenon of duality in digital transformation in Ukraine is explored, characterized by the simultaneous existence of progressive trends (development of the IT sector, implementation of electronic services) and regressive trends (digital divide, uneven development). A paradoxical situation is identified, where high indicators of IT sector development coexist with significant internal disparities in regional digital progress.

The public perception of digital innovations amid martial law is analysed, highlighting increased trust in government digital services, as evidenced by over 20 million users engaging with the "Diia" platform. However, concerns regarding cybersecurity and personal data protection are also noted.

The study emphasizes the need to transform approaches to evaluating the effectiveness of digitalization, focusing on qualitative parameters of digital service usage and the development of citizens' digital competencies. Conceptual foundations for improving state digitalization policy aimed at ensuring digital inclusion and overcoming regional disparities are proposed.

The scientific novelty of the research lies in developing a comprehensive approach to assessing digitalization effectiveness that integrates economic and social criteria. The practical significance of the findings pertains to their potential use in enhancing state digital transformation policy during martial law and in the context of Euro integration processes.

Key words: digital economy, socio-economic criteria, digital transformation, digital competencies, state digitalization policy.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація в Україні є актуальним процесом, який вимагає комплексного підходу до забезпечення економічної ефективності, та соціальної справедливості. В умовах глобалізації та швидких технологічних змін важливо визначити, яким чином економічні критерії, такі як ефективність використання ресурсів, інвестиційна привабливість сектора та конкурентоспроможність на міжнародному ринку, впливають на розвиток цифрової економіки. Одночасно, соціальні критерії, зокрема доступність цифрових послуг і подолання цифрового розриву, формують суспільне сприйняття інновацій.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі економічних та соціальних критеріїв ефективності цифровізації в Україні, визначенні ключових детермінант цифрової трансформації та розробці науково-практичних рекомендацій щодо подолання цифрових розривів в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження впливу цифровізації на економічний та соціальний розвиток України активно вивчається такими науковцями, як С.В. Коляденко та В.І. Ляшенко (теоретико-методологічні засади), С.М. Веретюк та О.В. Данніков (економічний вплив), О.Ю. Гусєва та В.В. Апалькова (соціальні аспекти), В.С. Куйбіда та О.В. Власюк (державна політика), О.В. Пищуліна та Т.О. Гінкул (міжнародний досвід), О.В. Структурін та Н.П. Мешко (галузеві аспекти), проте існує потреба у подальшому комплексному дослідженні довгострокових соціальних наслідків, взаємозв'язку економічних та соціальних ефектів, розробці методик кількісної оцінки впливу та механізмів управління ризиками цифрової трансформації.

Виклад основного матеріалу. Особливу увагу, на нашу думку, слід приділити економічним критеріям, які характеризують ресурсну ефективність та інвестиційну привабливість цифрових ініціатив. Аналіз економічних критеріїв ефективності державної політики у сфері цифровізації в Україні демонструє особливу специфіку, зумовлену як внутрішніми факторами розвитку, так і зовнішніми викликами, включаючи воєнний стан та євроінтеграційні процеси. У своєму дослідженні Л. Га вказує, що цифрові державні послуги позитивно впливають на ефективне використання ресурсів у державному секторі в 24 європейських країнах. Спочатку з підвищенням рівня цифрової трансформації продуктивність ресурсів зростає; однак ця залежність стає нелінійною, демонструючи зниження після досягнення певного порогу. Дослідження наголошує на необхідності урядів розробити стратегію цифрової трансформації відповідно до соціально-економічних факторів і управління ресурсами. Хоча цифровізація може сприяти економічному зростанню та моніторингу навколишнього середовища, вона також створює етичні та суспільні ризики, якщо її не регулювати належним чином. Політики повинні розглянути політику стимулювання для просування технологій, які дають кращі екологічні результати [1, с. 838].

В контексті ефективності використання ресурсів слід відзначити, що Україна демонструє високий потенціал оптимізації державних витрат через цифровізацію. Впровадження системи ProZorro забезпечило економію понад 200 млрд грн бюджетних коштів з моменту запуску. Платформа Дія суттєво знизил адміністративні витрати на надання державних послуг.

Дослідження О. Калініна підкреслює критичний зв'язок між цифровізацією та інвестиційною привабливістю в європейському контексті. Він визначає цифровізацію як ключову рушійну силу для підвищення конкурентоспроможності

та стимулювання слаборозвинених секторів. Спостережуване зростання цифрових навичок і використання Інтернету в кількох країнах Європейського Союзу відображає позитивну тенденцію, підкреслюючи необхідність сприяння цифровим інвестиціям, особливо в менш розвинених регіонах. Однак такі проблеми, як старіння населення та невідповідність у впровадженні технологій, заважають прогресу. Вчений наголошує, що постійний моніторинг і стратегічні інвестиції в цифрову інфраструктуру є важливими для сприяння зростанню та стійкості цифрової економіки [2, с. 80].

Інвестиційна привабливість цифрового сектору України демонструє позитивну динаміку, незважаючи на воєнний стан. ІТ-сектор залишається одним з небагатьох, що продовжує зростати навіть в умовах війни. У 2023 році експорт ІТ-послуг склав 7,3 млрд доларів США, що на 18% більше порівняно з попереднім роком [3]. Водночас, існують суттєві виклики для інвесторів, пов'язані з воєнними ризиками та необхідністю додаткових витрат на кібербезпеку. Розвиток цифрової економіки в Україні характеризується нерівномірністю та секторальними диспропорціями. Конкуренентоспроможність України на міжнародному цифровому ринку має дуальний характер. З одного боку, країна має потужний людський капітал у ІТ-сфері (понад 220 тисяч ІТ-спеціалістів) та входить до топ-20 країн за експортом ІТ-послуг [4]. З іншого боку, за індексом мережевої готовності (Network Readiness Index) Україна посідає лише 43-тє місце серед 134 країн, що свідчить про недостатній розвиток цифрової інфраструктури [5].

Особливого значення набуває розвиток цифрової економіки в контексті відбудови України. Згідно з Національною економічною стратегією-2030, цифрова трансформація визначена як один з пріоритетних напрямів післявоєнного відновлення. Планується створення цифрових індустріальних парків, розвиток штучного інтелекту та впровадження технологій блокчейн у державному секторі.

Ключовими викликами для підвищення економічної ефективності цифровізації в Україні залишаються:

1. обмежений доступ до фінансування цифрових проєктів;
2. недостатній рівень цифрових компетенцій у традиційних секторах економіки;
3. регіональні диспропорції у розвитку цифрової інфраструктури;
4. необхідність значних інвестицій у кібербезпеку.

Водночас, Україна має значний потенціал для підвищення економічної ефективності цифровізації через:

1. розвиток державно-приватного партнерства у цифрових проєктах;

2. залучення міжнародної технічної допомоги для цифрової трансформації;
3. використання потенціалу ІТ-сектору для цифровізації традиційних галузей;
4. інтеграцію до європейського цифрового ринку.

Таким чином, економічні критерії ефективності державної політики у сфері цифровізації в Україні демонструють неоднорідну динаміку, що вимагає диференційованого підходу до регулювання різних секторів цифрової економіки та врахування специфічних викликів воєнного часу при формуванні державної політики.

Аналіз соціальних критеріїв ефективності цифровізації в Україні вимагає комплексного підходу, зосередженого на доступності цифрових послуг, цифровій інклюзії та розвитку компетенцій населення. Згідно з щорічним звітом Global Digital Overview, на початок 2023 року кількість людей, які користуються інтернетом, досягла 5,16 мільярда, що становить приблизно 64% світового населення. Серед міського населення цей показник досягає 78,3%, тоді як у сільських районах він становить лише 45,8%. Протягом минулого року приріст користувачів інтернету склав лише 2%, або 98 мільйонів осіб, що свідчить про значне уповільнення в порівнянні з попередніми роками, коли спостерігалися рекордні темпи зростання у 2010-х [6].

Ірландська компанія Surfshark оприлюднила рейтинг Digital Quality of Life Index 2023, в якому Україна зайняла перше місце серед країн з низьким рівнем ВВП у Європі. Рейтинг охоплює 121 країну, що представляє 92% населення світу, та оцінює їх за п'ятьма основними критеріями: доступність і якість інтернету, розвиток електронної інфраструктури, кібербезпека та електронне урядування. В Україні ці показники посприяли досягненню 46 місця у загальному заліку, а в Європі лідирує Франція, яка займає перше місце за доступністю інтернету [7].

На січень 2024 року в Україні було 29,64 мільйонів інтернет-користувачів. Рівень проникнення інтернету залишився на колишній позначці – 79,2%. За даними DataReportal, на початок року в Україні було 24,3 мільйонів активних користувачів соціальних мереж (приблизно 64,9% від загальної чисельності населення). Соцмережами користувалися 21,18 мільйона українців віком від 18 років і старше, тобто 69,3% всього дорослого населення. Загалом, 82% усіх користувачів інтернету використовували хоча б одну платформу соціальних мереж. 52,9% користувачів соцмереж становили жінки, 47,1% – чоловіки [8].

Станом на початок 2024 року, в Україні функціонує понад 30 цифрових послуг через застосунок «Дія», які використовують більше 20 мільйонів громадян [9]. Це свідчить не лише про

технологічну готовність населення, але й про високий рівень довіри до цифрових державних сервісів, що є критично важливим фактором для подальшої цифрової трансформації публічного управління.

Водночас, виявлені диспропорції між міським (78,3%) та сільським (45,8%) населенням у доступі до інтернету вказують на серйозну проблему цифрової нерівності, яка може призвести до поглиблення соціально-економічного розриву між різними регіонами країни. Це створює ризики формування «цифрового розшарування» суспільства та вимагає розробки спеціальних програм цифрової інклюзії.

Системний аналіз наведених показників дозволяє стверджувати, що Україна знаходиться на переломному етапі цифрової трансформації. З одного боку, створено базову інфраструктуру та досягнуто критичної маси користувачів цифрових послуг. З іншого боку, подальший прогрес вимагає вирішення складних структурних проблем, зокрема:

1. подолання регіональних диспропорцій у доступі до цифрової інфраструктури;
2. розробки таргетованих програм цифрової освіти для різних соціальних груп;
3. створення механізмів стимулювання цифрової інклюзії в сільській місцевості.

Особливого значення набуває необхідність переходу від кількісних показників охоплення населення цифровими послугами до якісних показників їх використання. Це передбачає розвиток не лише базових цифрових навичок, але й формування культури цифрового громадянства, включаючи розуміння питань кібербезпеки, захисту персональних даних та критичного сприйняття інформації в цифровому просторі. Для вирішення цих проблем Міністерство цифрової трансформації реалізує національний проект «Дія.Цифрова освіта», який включає навчання цифровим навичкам для понад 6 мільйонів українців. Це включає створення освітніх серіалів з цифрової грамотності та відкриття офлайн-хабів для навчання.

Таким чином, подальший розвиток цифрової грамотності населення України повинен базуватися на комплексному підході, що поєднує технологічні, освітні та соціальні аспекти, з особливим фокусом на забезпеченні інклюзивності цифрової трансформації та подоланні існуючих цифрових розривів.

Щодо ролі суспільного сприйняття інновацій у реалізації політики цифровізації, варто відзначити дослідження, проведене P. Thi Huong і N. Lam Duc. Їх аналіз, в якому взяли участь 248 учасників з різних секторів, підтвердив більшість очікуваних припущень у запропонованій концептуальній моделі. Вони виявили, що сприятливі умови, політика, соціальний вплив і

знання позитивно та суттєво вплинули на впровадження цифрової трансформації. Однак фактор обізнаності не вплинув на впровадження цифрової трансформації. Загалом на модель припадає 52,5% дисперсії даних [10, с. 460].

Щодо особливостей українського досвіду, то суспільне сприйняття інновацій під час воєнного стану демонструє значний позитивний зрушення, зокрема у підтримці цифровізації державних послуг. Водночас, наростають занепокоєння з приводу захисту персональних даних та кібербезпеки. Темпи цифровізації значно прискорилися, зокрема через впровадження нових технологій та покращення електронних сервісів, що робить їх більш доступними для населення. Цей процес супроводжується активною участю громадян у навчанні цифрових навичок, що допомагає подолати існуючі бар'єри. Загалом соціальні критерії цифровізації в Україні свідчать про позитивні зміни, проте для подолання залишкових викликів, пов'язаних з цифровим розривом та інклюзією, необхідні системні зусилля з боку держави та суспільства.

Висновки. Проведене дослідження економічних та соціальних критеріїв ефективності цифровізації в Україні виявило складну діалектику взаємозв'язків між технологічним прогресом та соціально-економічним розвитком. Дуальний характер цифрової трансформації проявляється у паралельному існуванні прогресивних та регресивних тенденцій. З одного боку, спостерігається значний прогрес у розвитку цифрових послуг, про що свідчить успіх платформи «Дія» та економія понад 200 млрд грн завдяки системі ProZorro. З іншого боку, поглиблюється цифровий розрив між міським та сільським населенням, що створює ризики соціальної дезінтеграції.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що Україна, маючи потужний IT-сектор та входячи до топ-20 країн за експортом IT-послуг, демонструє суттєві внутрішні диспропорції у цифровому розвитку. Це вказує на необхідність переосмислення державної політики цифровізації з акцентом на забезпечення цифрової інклюзії та подолання регіональних диспропорцій.

Особливого значення набуває трансформація підходів до оцінки ефективності цифровізації – від кількісних показників охоплення до якісних параметрів використання цифрових послуг. Формування культури цифрового громадянства та розвиток цифрових компетенцій стають критичними факторами успіху цифрової трансформації в умовах постійного ускладнення технологічного ландшафту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. На L.T. Socioeconomic and resource efficiency impacts of digital public

- services. *Environ Sci Pollut Res*. 2022. № 29. P. 83839–83859. URL: <https://doi.org/10.1007/s11356-022-21408-2>.
2. Kalinin O. Investment Security in the Development of the Digital Economy. *Economics Ecology Socium*. 2024. № 8. P. 73–84.
 3. Тарасовський Ю. Експорт українських IT-послуг у 2023 році скоротився до \$6,7 млрд після рекорду у \$7,3 млрд у 2022-му. *Forbes* : вебсайт. URL: <https://forbes.ua/news/eksport-ukrainskikh-it-poslug-u-2023-rotsi-skorotivsya-do-67-mlrd-pislya-rekordu-u-73-mlrd-u-2022-mu-01022024-18917>.
 4. IT на експорт. Які країни найбільше цінують українських спеціалістів і платять великі з/п. *РБК Україна* : вебсайт. URL: <https://www.rbc.ua/rus/stylar/it-eksport-ki-krayini-naybilshe-tsinuyut-1703496151.html>.
 5. Network Readiness Index 2023. *Benchmarking the Future of the Network Economy* : website. URL: <https://networkreadinessindex.org>.
 6. Даниленко Ю., Миронович В. Скільки українців не мають доступу до інтернету і коли ми подолаємо цифровий розрив. *SPEKA* : вебсайт. URL: <https://speka.media/skilki-ukrayinciv-dosi-ne-mayut-dostupu-do-internetu-i-shho-robiti-z-cifrovim-rozrivom-plg4x9>.
 7. Шевченко Л. Україна лідирує у рейтингу цифрової якості життя серед країн з невисоким ВВП у Європі. *Liga Net SPEKA* : вебсайт. URL: <https://tech.liga.net/ua/other/novosti/ukraina-lidyruie-u-reitynhutsyfrovoyi-yakosti-zhyttia-sered-krain-z-nevysokym-vvp-u-yevropi>.
 8. Як повномасштабна війна відобразилася на кількості інтернет-користувачів в Україні. *Слово і діло* : вебсайт. URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/04/15/infografika/suspilstvo/yak-povnomasshtabna-vijna-vidobrazylasya-kilkosti-internet-korystuvachiv-ukrayini#:~:text=%D0%9D%D0%B0%20%D1%81%D1%96%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%8C%202024%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%20%D0%B2,%25%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%87%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F).
 9. Будуємо цифрову державу: у Дії — 20 мільйонів користувачів. *Дія* : вебсайт. URL: <https://diia.gov.ua/news/buduyemo-cifrovu-derzhavu-u-diyi-20-miljoniv-koristuvachiv>.
 10. Pham Thi Ню, Nguyen Lam D. The perceptions of prospective digital transformation adopters: An extended diffusion of innovations theory. *TEM Journal*. 2023. № 12(1). P. 459–469. URL: <https://doi.org/10.18421/TEM121-56>. ISSN 2217-8309.

УДК 35.975(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.81>

«ДІЯ» ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Бліхар М.М.,*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри адміністративного
та інформаційного права,
Національний університет «Львівська політехніка»***Мельник Ю.С.,***здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»*

Бліхар М.М., Мельник Ю.С. «Дія» як інструмент розвитку інформаційної сфери в Україні: правове регулювання в умовах воєнного стану.

Вказується, станом на сьогодні, інформація, як складний феномен, відіграє важливу роль у нашому буденному житті. У сучасних реаліях інформаційна сфера – це не тільки середовище обігу інформації, але й сприятливий простір для реалізації прав, свобод та інтересів людини.

У статті обґрунтовано, що правовий режим воєнного стану в Україні потребує особливого підходу до законодавчого регулювання інформаційної сфери з метою забезпечення національної безпеки. Використання застосунок «Дія» у складних умовах має ключове значення для координації дій управлінських структур, військових підрозділів та інших суб'єктів, діяльність яких сприяє зміцненню обороноздатності держави. Правове регулювання досліджуваного явища повинне передбачати чіткі процедури, відповідальність та обмеження з метою запобігання порушення інформаційних прав і основоположних свобод людини та громадянина. Відтак, констатується доцільність врахування того, що з метою прискорення діджиталізації Україна також повинна активно співпрацювати з міжнародними експертами та орієнтуватися на досвід цифрових країн. Тільки тоді «Дія» стане справді потужним інструментом розвитку інформаційної сфери України. Для захисту національних інтересів необхідно зважати на всі ризики, які виникають в процесі цифрової трансформації. Чимало питань, пов'язаних з наданням електронних послуг, потребують детального вивчення та пошуку шляхів вирішення. Врешті решт, з кожним днем Україна, як демократична, соціальна та правова держава, прагне бути на крок ближче до цілковитого задоволення важливих

потреб своїх громадян, включаючи інформаційні. Навіть під час дії правового режиму воєнного стану, коли інформація стала психологічною зброєю, органи державної влади продовжують працювати над ідеєю утвердження діджитал-суспільства. Очевидним є той факт, що будь-яке інформаційне явище чи процес потребує чіткого законодавчого регулювання. Саме тому, виникнення Порталу «Дія», як інструменту надання електронних послуг, викликало не тільки радість, але й збентеження серед мас. Зважаючи на це, питання правового підґрунтя розвитку вказаного веб-порталу залишається актуальним, особливо в умовах війни.

Ключові слова: застосунок «Дія», інформаційна сфера, інформаційна безпека, правове регулювання, правовий режим воєнного стану, держава.

Blikhar M.M., Melnyk Yu.S. «Diia» as a tool for the development of the information sphere in Ukraine: legal regulation in the conditions of martial law.

It is indicated that, as of today, information, as a complex phenomenon, plays an important role in our everyday life. In modern realities, the information sphere is not only an environment for the circulation of information, but also a favorable space for the realization of human rights, freedoms and interests.

The article substantiates that the legal regime of martial law in Ukraine requires a special approach to the legislative regulation of the information sphere in order to ensure national security. The use of the «Diia» application in difficult conditions is of key importance for coordinating the actions of management structures, military units and other entities whose activities contribute to strengthening the state's defence capabilities. The

legal regulation of the studied phenomenon should provide for clear procedures, responsibilities and restrictions in order to prevent the violation of informational rights and fundamental freedoms of a person and a citizen. Therefore, the expediency of taking into account the fact that in order to speed up digitalization, Ukraine should also actively cooperate with international experts and focus on the experience of digital countries. Only then «Diia» will become a truly powerful tool for the development of the information sphere of Ukraine. To protect national interests, it is necessary to take into account all the risks that arise in the process of digital transformation. Many issues related to the provision of electronic services require detailed study and the search for solutions. After all, every day Ukraine, as a democratic, social and legal state, strives to be one step closer to fully satisfying the important needs of its citizens, including informational ones. Even during the legal regime of martial law, when information has become a psychological weapon, state authorities continue to work on the idea of establishing a digital society. It is obvious that any informational phenomenon or process needs clear legislative regulation. That is why the emergence of the Diia Portal as a tool for providing electronic services caused not only joy, but also confusion among the masses. Considering this, the question of the legal basis for the development of the specified web portal remains relevant, especially in the conditions of war.

Key words: «Diia» application, information sphere, information security, legal regulation, legal regime of martial law, state.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні, інформація, як складний феномен, відіграє важливу роль у нашому буденному житті. У сучасних реаліях інформаційна сфера – це не тільки середовище обігу інформації, але й сприятливий простір для реалізації прав, свобод та інтересів людини. Стрімкий науковий прогрес, активне використання інноваційних технологій і, врешті-решт, утвердження постіндустріального суспільства стали підґрунтям виникнення нових і нових інформаційних ресурсів. Однак, маючи динамічний характер, будь-який інформаційний процес не завжди є потрібним та корисним, а навпаки – може загрожувати безпеці конкретної особи, країни або ж цілого світового товариства.

Розвиток інформаційної сфери в Україні, на основі прозорості, доступності та актуальності, як і в інших пострадянських державах, розпочався лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. За роки незалежності в нашій державі почали існувати зовсім нові правовідносини – інформаційні. Власне, основою виникнення

інформаційного права, як галузі, є право кожного, закріплене у статті 34 Конституції України, на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [1, с. 12]. Наразі, держава, її органи та посадові особи виступають головним гарантом конституційного права на інформацію, повна реалізація якого можлива лише в умовах демократизму та верховенства права.

Як правило, послаблення демократії завжди починається з обмеження вільного вираження власних думок. При цьому, негативним чинником, який впливає на стан забезпечення права на інформацію, є низька правосвідомість, а також інформаційно-правова культура громадян, посадових і службових осіб [2, с. 339]. Саме тому у 2019 році Міністерство цифрової трансформації запустило бренд цифрової держави. Після багатьох суперечок «нового» і «старого» покоління серед чиновників, з метою реалізації права кожного на доступ до електронних публічних послуг та інших послуг, звернення до органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій (зокрема відповідно до Закону України «Про звернення громадян»), благодійної (волонтерської) діяльності, отримання інформації з національних електронних інформаційних ресурсів, інших інформаційно-комунікаційних систем, яка необхідна для надання послуг, а також для проведення моніторингу та оцінки якості послуг у деяких випадках, все ж таки було створено Портал «Дія» [3]. Така модернізація інформаційної сфери була вкрай потрібна задля налагодження взаємовідносин між громадянами та державою, щоб все було швидко, зручно та просто.

У цьому контексті **метою наукової розвідки** є дослідження засад правового регулювання застосування «Дія» як інструменту розвитку інформаційної сфери в Україні в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Чимало проблемних питань використання застосування «Дія» в Україні на сучасного етапі її становлення як держави були предметом аналізу науковців. Серед них такі, як: Міхровська М.С., Романенко Е.О., Тарасюк С.М., Тімашов В.О., Чиж І.С., Шемшученко Ю.С. та ін. Проте ще досі залишаються недостатньо вивченими питання, що стосуються саме правового регулювання застосування «Дія» як інструменту розвитку інформаційної сфери в Україні в умовах воєнного стану. Відтак тема, обрана для дослідження у пропонованій статті є актуальною.

Виклад основного матеріалу. Зрозуміло, що «Дія» створювалась у відповідності з принципом ефективності, так як основною метою її запуску було вдосконалення механізму надання державних послуг задля комфорту людей. Від цього і походить назва Порталу, що в цілому звучить «Держава і я». Однак, не менш важливою є правова основа функціонування, оскільки ми говоримо не лише про веб-портал, але й про мобільний застосунок. Основним нормативно-правовим актом, що регулює питання, які пов'язані із метою, завданням та суб'єктами Порталу «Дія», є Положення про Єдиний державний веб-портал електронних послуг, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1137. Звичайно, важливе значення мають також інші законодавчі акти, наприклад Закони України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про електронні документи та електронний документообіг» тощо. Власне, створення нормативно-правової бази та впровадження різноманітних застосунків, вебсайтів і програм зміцнює інформаційний суверенітет держави та дозволяє швидше досягати стратегічних цілей.

Починаючи з 24 лютого 2022 року, в Україні введено особливий правовий режим – воєнний стан. Згідно із ЗУ «Про правовий режим воєнного стану», такий режим вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності [4]. Зрозуміло, що повномасштабне вторгнення росії в Україну стосується також інформаційної сфери, яка у XXI столітті є рушійною силою розвитку демократичного суспільства. До прикладу, соціальні

мережі в умовах гібридної війни перетворилися на своєрідне емоційне поле битви. Адже це ще один фронт, на якому відбувається боротьба. В умовах сьогодення постає питання: чи залишається використання «Дії» актуальним під час воєнного стану? Варто розпочати з того, що Портал «Дія» та мобільний застосунок «Дія» є частинами одного сервісу, але мають деякі відмінності у функціональності та доступі до послуг. Так, обидва дозволяють скористатися державними сервісами, проте мобільний застосунок має більше можливостей, до прикладу використання GPS для визначення місцезнаходження користувача. Крім цього, Портал «Дія», як і інші сайти, можна відвідати через веб-браузер на будь-якому пристрої з доступом до мережі Інтернет. Тобто, зважаючи на численні обстріли нашої країни з боку ворога, наслідками яких є відключення електрики, ураження комунікаційних мереж, недоступність інтернет-сервісів, використання Порталу «Дія» в таких випадках стає неможливим. Натомість, мобільний застосунок «Дія» доступний лише для гаджетів, які мають операційну систему iOS або Android. Загалом, вебпортал включає в себе ширший спектр послуг, а мобільний додаток слугує зберіганню важливих електронних документів, що посвідчують особу чи її статус.

Тому, очевидним виявляється, що робота як застосунку, так і вебпорталу залежить від рівня доступу населення до мережі Інтернет та від ступеня розвиненості інформаційно-комунікаційних технологій. Результати аналізу багатовимірного індексу оцифрування в Україні за період з 2017 р. по 2022 р. (рис. 1) доводять, що в країні достатньо низькі значення аналізованого показника, особливо у 2017 р. – 0,22.

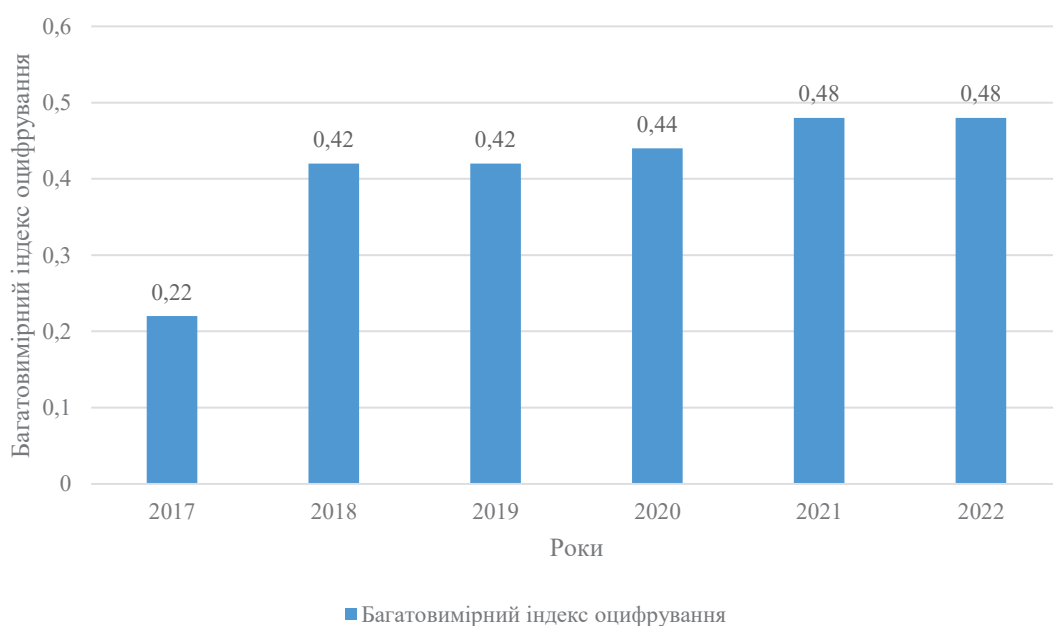


Рис. 1. Стан та динаміка зміни багатовимірного індексу оцифрування в Україні у 2017–2022 рр., млн. дол. США, %. Розраховано за: [5–10]

Така ситуація свідчить про те, що в Україні присутні вагомі проблеми у сфері цифровізації економіки, внаслідок чого спроможність забезпечити достатній рівень використання сучасних інформаційних комунікацій є достатньо низькою на фоні обмежених можливостей доступу населення до комп'ютерних послуг, комунікаційної інфраструктури та штучного інтелекту.

Як відомо, внаслідок ворожих дій чимало приватного майна було пошкоджено і саме «Дія» надала можливість подання онлайн-заявки на фінансову допомогу, враховуючи становище внутрішньо переміщених осіб. На початку 2022 року в мобільному застосунку також з'явилася нова послуга є-Захист. З її допомогою українці можуть дізнатися про базові правила кібербезпеки та в яких реєстрах є інформація про них [11]. Мова йде про захист персональних даних, адже безпека громадян України зараз – це безпека цілої держави. «Дія» – це також один із засобів допомоги малому та середньому бізнесу, що є не менш важливим у такий складний час. На жаль, підприємництво нашої країни глибоко постраждало з моменту збройної агресії росії проти України: території стали окуповані, працівники були позбавлені робочих місць, фінансування бізнесу скоротилось, а роботодавці втратили надію на подальший розвиток власної справи.

З одного боку, усі переваги є зрозумілими та очевидними, але з іншого, слід наголосити і на недоліках запуску Порталу «Дія». По-перше, хоч в Україні на законодавчому рівні наявне Положення Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, однак відсутні правила використання мобільного застосунку та, відповідно, механізм контролю за дотриманням цих правил. По-друге, очевидним є той факт, що далеко не всі громадяни України мають доступ до «Дії». Йдеться про людей похилого віку, які не володіють сучасними смартфонами, або ж недієздатних осіб, які не до кінця розуміють, як правильно користуватися електронними послугами. По-третє, під час використання додатку можливе перехоплення персональних даних. Деякі експерти у галузі кібербезпеки вважають, що «Дія» недостатньо добре захищена і не може на 100% гарантувати надійне зберігання е-документів, інші – що витік даних неможливий, тому цей факт залишається неоднозначним.

Однак, варто констатувати поступове та стабільне зростання частки населення, яке одержує доступ до електронних послуг, що підтверджується результатами досліджень обсягів комп'ютерних послуг, наданих в Україні та часткою їх експорту у ВВП країни впродовж 2015–2022 рр. (рис. 2).

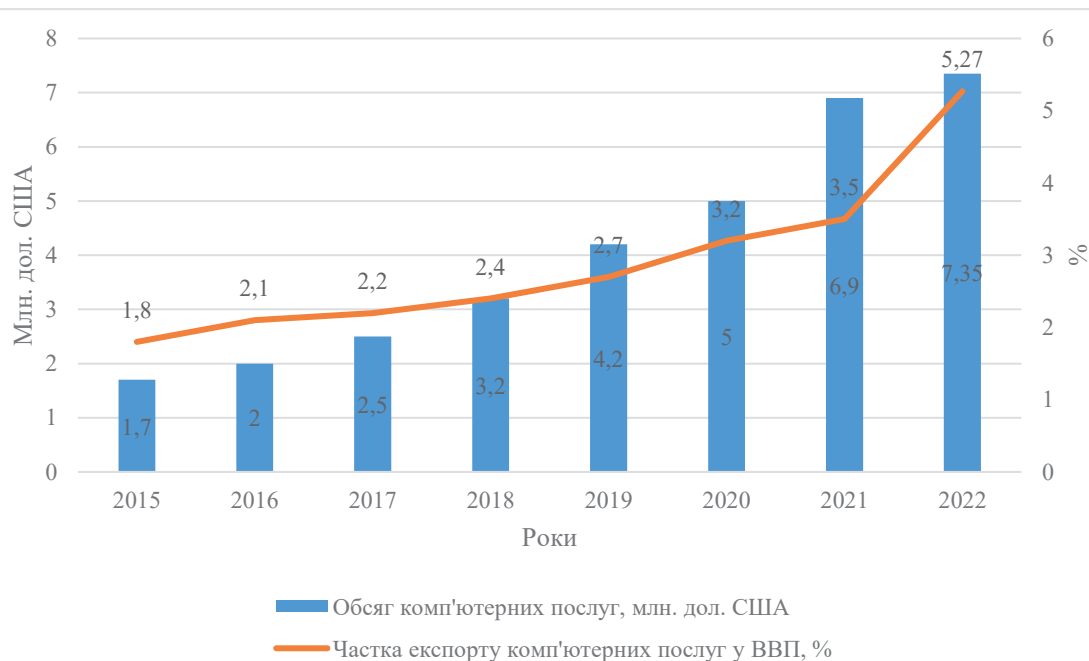


Рис. 2. Стан та динаміка зміни обсягів комп'ютерних послуг та частки експорту комп'ютерних послуг у ВВП в Україні у 2015–2022 рр., млн. дол. США, %.

Розраховано за: [12]

Як засвідчують результати проведених досліджень в Україні впродовж 2015–2022 р. спостерігається позитивний зростаючий тренд щодо обсягів наданих комп'ютерних послуг із 1,70 млн. дол. США у 2015 р. до 7,35 млн. дол. США у 2022 р. (темп зростання 26,8%), збільшення яких зафіксовано у 4,32 раза, що обумовлено значним попитом на цифрові послуги навіть в період запровадження спеціального правового режиму воєнного стану. Водночас, зростання цифрових трендів та стратегій цифровізації в умовах сучасності під впливом існуючих викликів і небезпек показники експорту інформаційно-комп'ютерних послуг також мають тенденцію до зростання із 1,80% у 2015 р. до 5,27% у 2022 р.

Ще одним цікавим, актуальним і доволі болючим постає питання проведення виборів в Україні, враховуючи нинішню ситуацію. Одні стверджують, що це абсолютно недоцільно та неможливо, а інші – що саме голосування за допомогою «Дії» може вирішити дану проблему. Враховуючи всі «за» і «проти», можна впевнено сказати, що провести прозорі, прямі та чесні вибори в Україні наразі неможливо. Так як багато наших громадян перебувають на окупованих територіях, в тому числі військовослужбовці, які знаходяться в зоні активних бойових дій, використати український мобільний застосунок їм не вийде.

Беззаперечним є той факт, що цифрове урядування повністю перекреслює концепцію «управління заради управління» й переходить у площину «управління для задоволення потреб громадян» [13, с. 275]. Цей стратегічний напрям розвитку держави спрямований на забезпечення не лише доступності, але й прозорості діяльності державних органів, що вкрай важливо у воєнний період. Залучення громадськості до процесу управління за допомогою електронних інструментів, таких як петиції чи платформи для обговорення законопроектів, сприяє підвищенню рівня довіри до державних і соціальних інститутів. Цифрова держава – це не тільки про оптимізацію роботи урядовців, але й про зменшення бюрократичних бар'єрів і трансформування інформаційної сфери. Якщо ми хочемо створити потужний український інтелектуальний ринок високих технологій, то включення питання про ІТ-розвиток України в п'ятірку головних пріоритетних напрямків державної політики є першочерговим завданням на цьому шляху [14]. Адже якісна інформаційна політика є основою захисту інформаційної безпеки всієї держави.

Висновки. Інформаційна сфера в Україні розвивається навіть в умовах воєнного стану. За останні роки Україна здійснила справжній прорив у діджиталізації. Створення веб-порталу «Дія» мало величезний вплив на цифровізацію

державних послуг. Регулярні оновлення «Дії» як інструменту розвитку інформаційної сфери в Україні свідчить про важливість цього інноваційного рішення для модернізації процедури надання державних послуг. Аналіз правового регулювання функціонування веб-порталу та мобільного застосунку дозволяє зрозуміти, що для забезпечення їх ефективної роботи необхідне вдосконалення законодавчої бази. Зараз особливої уваги потребує питання захисту персональних даних громадян, забезпечення кібербезпеки та вирішення кризових ситуацій.

В контексті ризиків, пов'язаних з війною, Портал, а тим більше мобільний додаток, не може виконувати свої функції як належить. «Дія» справді має потенціал стати вагомोю частинкою у процесі перетворення паперового хаосу на цифрові рішення. Для цього необхідно продовжувати роботу з покращення її технічних та правових характеристик з урахуванням специфічних викликів, що ставляться перед державою сьогодні. «Дія» значно розширила свої можливості під час війни, запустивши послуги із надання допомоги переселенцям, компенсацію за пошкоджене майно та фінансову допомогу підприємцям і працівникам із регіонів, де проходили бойові дії.

На жаль, чимало інформаційних правовідносин в Україні, які виникли доволі нещодавно, залишаються нерегульованими та потребують законодавчого регламентування. Низький рівень інформаційно-правової культури, що зумовлений стереотипами про надійність паперової документації, має неабиякий вплив на правосвідомість в цілому. Незважаючи на це, Україна стала першою країною у світі, яка запустила електронні документи, і саме цим нам варто пишатися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Шемшученко Ю.С., Чиж І.С. Правове забезпечення інформаційної діяльності в Україні. Київ: Юридична думка, 2006. 384 с.
3. Питання Єдиного державного веб-порталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг: Постанова Кабінету міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#n15>.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

5. DiGiX 2017 Update: A Multidimensional Index of Digitization. Noelia Cámara. URL: <https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2017.pdf>.
6. DiGiX 2018 Update: A Multidimensional Index of Digitization. Noelia Cámara. URL: <https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2019.pdf>.
7. DiGiX 2019 Update: A Multidimensional Index of Digitization. Noelia Cámara. URL: <https://www.bbvaresearch.com/en/publicaciones/digix-2019-tracking-digital-evolution>.
8. DiGiX 2020 Update: A Multidimensional Index of Digitization. Noelia Cámara. URL: <https://www.bbvaresearch.com/en/publicaciones/digix-2020-update-a-multidimensional-index-of-digitization>.
9. DiGiX 2021 Update: A Multidimensional Index of Digitization. Noelia Cámara. URL: <https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2021/pdf>.
10. DiGiX 2022 Update: A Multidimensional Index of Digitization. Noelia Cámara. URL: <https://www.bbvaresearch.com/wp-content/uploads/2022.pdf>.
11. «Дія». URL: <https://plan2.diia.gov.ua>.
12. Платіжний баланс у 2015-2023 рр. Національний Банк України. URL: https://bank.gov.ua/files/ES/State_y.pdf.
13. Міхровська М.С. Цифрове урядування як новий рівень взаємодії держави та суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 272–275. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/70/>
14. Сучасний стан та необхідність реформування інформаційного законодавства. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_9249/

УДК 330.34: 371

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.82>

ПРАВОВІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Бліхар М.М.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри адміністративного
та інформаційного права,**Національний університет «Львівська політехніка»*

Матвієнко Я.В.,

*здобувачка вищої освіти 3 курсу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»***Бліхар М.М., Матвієнко Я.В. Правові тенденції сучасного розвитку освіти в Україні.**

Вказується, освіта будь-якої країни є відображенням найголовніших її цивілізаційно-культурних ознак та особливостей, забезпечує поєднання національних традицій з релевантними інноваціями – як виробленими всередині неї, так і запозиченими ззовні. Основним завданням національної системи освіти є всебічний розвиток людини, як особистості й найбільшої цінності суспільства.

Адміністративно-правове регулювання в галузі освіти в Україні є ключовим аспектом загального правового регулювання в цій царині. У сучасних умовах адміністративно-правове регулювання у сфері освіти стикається з різноманітними викликами, серед яких швидкі технологічні зміни, соціокультурні й економічні трансформації, що вимагає постійного удосконалення правових механізмів та врахування позитивних і негативних аспектів і тенденцій розвитку освітньої галузі. Постійне оновлення й адаптація правових норм і механізмів адміністративного регулювання є ключовими для забезпечення ефективної сучасної освітньої системи, яка відповідає потребам суспільства і сприяє сталому розвитку країни. Головна мета цього регулювання – забезпечити формування й реалізацію ефективної державної освітньої політики для прогресивного розвитку особистості, суспільства, нації й держави, а також захисту національних інтересів України. На основі вищезазначеного, стверджується, що адміністративно-правове регулювання являє собою цілеспрямований вплив на суспільні відносини у сфері діяльності органів державної влади. Цей вплив здійснюється за допомогою методів та заходів владно-розпорядчого характеру, визначених у нормах адміністративного права. Відзначається, що кожна країна має власну модель управління

та фінансування освіти, з притаманними їй перевагами та недоліками. Модель України наразі знаходиться в процесі реформування, шукаючи баланс між централізованим та децентралізованим підходами. Досвід європейських країн може стати цінним джерелом знань та прикладів для розробки ефективної стратегії управління освітою, яка відповідатиме потребам та особливостям нашої країни. Обґрунтовано, що система освіти має відкритий характер, що означає можливість вільного вибору напрямку навчання відповідно до індивідуальних здібностей та інтересів громадян.

Ключові слова: освіта, правові тенденції, адміністративно-правове регулювання, євроінтеграція, правові відносини.

Blikhar M.M., Matviienko Ia.V. Legal trends of modern education development in Ukraine.

It is indicated that the education of any country is a reflection of its most important civilizational and cultural features and characteristics, provides a combination of national traditions with relevant innovations - both developed within it and borrowed from outside. The main task of the national education system is the comprehensive development of a person as an individual and the greatest value of society.

Administrative and legal regulation in the field of education in Ukraine is a key aspect of general legal regulation in this area. In modern conditions, administrative and legal regulation in the field of education faces a variety of challenges, including rapid technological changes, socio-cultural and economic transformations, which require constant improvement of legal mechanisms and consideration of positive and negative aspects and trends in the development of the educational sector. Constant updating and adaptation of legal norms and mechanisms of administrative

regulation are key to ensuring an effective modern education system that meets the needs of society and contributes to the sustainable development of the country. The main goal of this regulation is to ensure the formation and implementation of an effective state educational policy for the progressive development of the individual, society, nation and state, as well as the protection of the national interests of Ukraine. On the basis of the above, it is claimed that administrative and legal regulation represents a purposeful influence on social relations in the sphere of activity of state authorities. This influence is carried out with the help of methods and measures of a power-administrative nature, defined in the norms of administrative law. It is noted that each country has its own model of education management and financing, with its own advantages and disadvantages. Ukraine's model is currently in the process of reforming, seeking a balance between centralized and decentralized approaches. The experience of European countries can become a valuable source of knowledge and examples for the development of an effective education management strategy that will meet the needs and characteristics of our country. It is substantiated that the education system has an open nature, which means the possibility of freely choosing the direction of study in accordance with the individual abilities and interests of citizens.

Key words: education, legal trends, administrative and legal regulation, European integration, legal relations.

Постановка проблеми. Освіта будь-якої країни є відображенням найголовніших її цивілізаційно-культурних ознак та особливостей, забезпечує поєднання національних традицій з релевантними інноваціями – як виробленими всередині неї, так і запозиченими ззовні. Основним завданням національної системи освіти є всебічний розвиток людини, як особистості й найбільшої цінності суспільства. Це означає розвиток її талантів, інтелектуальних і фізичних здібностей, а також формування моральних цінностей. Держава гарантує кожній особі вільний розвиток особистості. Крім того, вона «забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам» [1].

Держава забезпечує доступ до освіти шляхом розвитку різноманітної мережі навчальних закладів, які мають різні форми власності, зокрема державну й комунальну, доступ до наукових

установ і закладів післядипломної освіти. Система освіти має відкритий характер, що означає можливість вільного вибору напрямку навчання відповідно до індивідуальних здібностей та інтересів громадян. Навчання може здійснюватися в різних формах, враховуючи очну (денну), вечірню, заочну (дистанційну), а також можливість проходження екстернату й педагогічного патронажу. Освітній процес, який забезпечує держава, має бути спрямований на:

- формування усвідомленої особистості, яка відчуває свою належність до українського народу й сучасної європейської цивілізації;
- збереження й поглиблення українських культурно-історичних традицій, виховання поваги до національних цінностей, української мови, а також до історії й культури всіх корінних народів і національних меншин, що проживають в Україні;
- виховання громадянина з демократичним світоглядом, який поважає громадянські права і свободи, шанує традиції, культуру і віросповідання;
- формування сучасного світогляду в дітей і молоді, розвиток їхніх творчих здібностей і навичок самостійного навчання й дослідження;
- підготовка кваліфікованих фахівців, здатних до творчої праці і професійного зростання;
- створення умов для розвитку обдарованих дітей і молоді;
- підтримка дітей та молоді з особливими потребами;
- стимулювання інтересу молоді до здорового способу життя, розвиток дитячого і юнацького спорту, туризму;
- етичне й естетичне виховання.

Освітній процес в Україні ґрунтується на таких засадах: доступність освітніх послуг для всіх громадян, незалежно від їхнього статусу чи соціального походження; забезпечення рівних умов для розвитку здібностей і талантів кожної особи; гуманізм, демократія і підтримка загальнолюдських цінностей у навчальному процесі; зв'язок зі світовою й національною історією, культурою і традиціями; незалежність освіти від політичних, громадських і релігійних впливів; науково-орієнтований і світський характер освіти; інтеграція з науковими й виробничими сферами; гнучкість і відкритість системи освіти до змін; єдність системи освіти й безперервність навчального процесу. З огляду на це **мета дослідження** полягає у вивченні правових тенденцій сучасного розвитку освіти в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Деякі дискурсивні положення, що були здійснені в межах дослідження обраної теми, відображені у публікаціях як вітчизняними так і зарубіжними науковцями все ж таки підтверджуються актуальність обраної тематики. Серед таких вчених:

Галунько В., Городецька І., Матвійчук А., Харитонова О., Федорова К. та ін. Проте, попри наявність чималої кількості досліджень задекларованої проблеми, все ж таки необхідно констатувати відсутність чіткого системного аналізу саме правових тенденцій сучасного розвитку освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Державне управління і громадське самоврядування в освіті взаємодіють задля забезпечення ефективного функціонування освітньої системи. Освітня сфера є складним інститутом, що регулюється нормами різних галузей права. Проте основне правове регулювання в освіті зазвичай здійснюється нормами адміністративного права.

Адміністративно-правове регулювання, будучи невід'ємною складовою загальної системи правового регулювання, характеризується значною варіативністю у тлумаченні його сутності та принципів. Наприклад, В.Ю. Петрова та А.А. Семенов визначають його як виконавчо-розпорядчу діяльність державних організацій, наділених державно-владними повноваженнями, спрямовану на стабілізацію суспільних відносин шляхом прийняття нормативно-правових актів та забезпечення їх виконання [5, с. 122]. На думку В.І. Теремецького, адміністративно-правове регулювання являє собою цілеспрямований вплив державних правових норм, що слугують інструментами для реалізації прав та законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави у суспільних відносинах. Цей вплив спрямований на встановлення та підтримання правопорядку, а також на охорону та розвиток в інтересах суспільства і держави [6, с. 61]. О.І. Харитонова зауважує, що адміністративно-правове регулювання суспільних відносин – це встановлення державою певних правил поведінки, пов'язаних з виконанням органами виконавчої влади та місцевого самоврядування публічно-владних повноважень у сфері господарювання [7, с. 76]. Вчена наголошує, що адміністративно-правові норми, що регулюють певні суспільні відносини, належать до категорії юридичних правил поведінки, які володіють загальними ознаками, характерними для всіх правових норм. При цьому вони мають свою специфіку, яка не суперечить загальним принципам права та не змінює структуру, притаманну будь-якій правовій нормі [8, с. 21]. В.В. Галунько та О.М. Єщук розуміють адміністративно-правове регулювання як цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави [9]. В.О. Заросило, І.О. Ієрусалімова, І.О. Ієрусалімов, П.М. Павлик, Ж.В. Удовенко,

С.Ю. Любімова вказують на те, що адміністративно-правове регулювання відрізняється від інших видів правового регулювання тим, що воно ґрунтується на нормах адміністративного права. Ці норми мають особливий об'єкт впливу – суспільні відносини, які регулюються адміністративним правом. Крім того, адміністративно-правові норми часто визначають порядок застосування норм інших галузей права, що робить їх важливим інструментом правового регулювання [10, с. 102-103].

Той факт, що відносини у сфері освіти регулюються адміністративним правом, підтверджує нерозривний зв'язок між державою і її громадянами в процесі здобуття освіти. Цей зв'язок проявляється у формуванні й реалізації нормативно-правових актів, що регулюють освітню діяльність, у добровільності здобуття вищої освіти одночасно з обов'язковим здобуттям середньої освіти та у впровадженні загальнонаціональних освітніх програм. Базовим законодавчим актом у сфері освіти є Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року, який «регулює суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права, а також визначає компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері освіти» [2].

Водночас, з огляду на різноманітність освітніх відносин, на законодавчому рівні прийнято низку спеціальних актів у сфері освіти. Зокрема, дошкільна освіта регулюється Законом України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 року, загальна середня освіта – Законом України «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 року, професійно-технічна освіта – Законом України «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 року, а вища освіта – Законом України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року. До слова, останній Закон «встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу з закладами вищої освіти, на принципах автономії закладів вищої освіти, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях» [3].

Окрім законів, сферу освіти регулюють також інші нормативно-правові акти: укази Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, а також накази Міністерства освіти України. Ці акти встановлюю-

ють основні напрями розвитку й реформування освіти, визначають правовий статус суб'єктів освітньої діяльності і детально регулюють відносини у цій сфері. Державна освітня політика часто відображається в концепціях, доктринах, програмах і стратегіях, які затверджуються нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України. «Сьогодні освітній процес у нашій державі відбувається під звуки сирен, часто – під звуки обстрілів. Дехто взагалі втратив можливість навчатися. Війна, вимушена міграція, з одного боку, і глобалізація та євроінтеграція, з іншого, – усе це вимагає змін у підходах до освіти і науки» [11]. Система управління освітою потребує модернізації, що передбачає оновлення підходів, методів та моделей. У цьому контексті корисно проаналізувати досвід розвинених країн, де система освіти вже досягла високого рівня. З метою кращого розуміння функціонування освітніх систем в Європі, на нашу думку, варто дослідити досвід таких країн, як Норвегія, Іспанія та Велика Британія.

Система освіти Норвегії, що ґрунтується на трьох фундаментальних принципах: демократії, рівності та доступності, здобула світове визнання. Держава гарантує всім громадянам право на якісну освіту, незалежно від їхнього походження чи місця проживання. Ці принципи реалізуються завдяки чітко структурованій системі управління, що поєднує централізований контроль з децентралізованим прийняттям рішень. Одним із ключових аспектів норвезької моделі є децентралізація повноважень. Муніципалітети та шкільні ради наділені значною автономією у вирішенні питань, пов'язаних з організацією навчального процесу та розподілом ресурсів. Такий підхід дає змогу враховувати особливості та потреби конкретних місцевих громад та шкіл, роблячи систему більш гнучкою та адаптивною до мінливих умов. Управління освітою в Норвегії здійснюється на трьох рівнях: центральний, регіональний та муніципальний. Центральний рівень представлено Норвезьким парламентом, урядом та Міністерством освіти та досліджень, що визначають стратегію та загальні рамки освітньої системи, охоплюючи всі етапи, від дошкільної до вищої освіти. На цьому рівні розробляється національна освітня політика, що ґрунтується на чинному законодавстві. Регіональний рівень представляють регіональні органи влади, що відповідають за нагляд та підтримку старших шкіл, забезпечуючи їхні потреби та ресурси. Муніципальний рівень утворюють муніципалітети, які беруть на себе відповідальність за заклади дошкільної освіти, початкові та середні школи на своїй території. Вони забезпечують фінансування, організовують роботу шкіл та гарантують їхнє функціонування. Варто зазначити, що середня освіта в Норвегії переваж-

но представлена державними школами (близько 93%). Шкільна система поділена на три етапи: початкова школа (Barneskole, 6-13 років), середня школа (Ungdomsskole, 13-16 років) та старша школа (Videregående skole, 16-19 років). Ця чітка структура управління та розподіл повноважень забезпечує ефективне функціонування освітньої системи Норвегії, гарантуючи якісну освіту для всіх громадян на всіх рівнях [12]. Збалансована система управління освітою в Норвегії, що поєднує централізоване регулювання з децентралізованим прийняттям рішень, забезпечує її високу ефективність та здатність відповідати потребам суспільства.

Іспанія гарантує державний характер освіти, відповідно до La Ley Orgánica de Educación (Головний закон освіти). Освіта розглядається як найважливіший громадський обов'язок і повинна бути доступною для всіх. Базова освіта поділяється на початкову та середню і триває 10 років. Головний закон освіти також визначає організацію дошкільної, середньої, вищої та освіти для дорослих [13]. La Ley Orgánica de Educación окреслює аспекти функціонування навчальних закладів, підкреслюючи важливість їхньої ефективності та автономії. В законі чітко визначені повноваження шкільних рад і педагогів, а також заохочується активна участь учнів та батьків у навчальному процесі. Загалом, система освіти Іспанії спрямована на всебічний розвиток особистості, виховання цінностей, критичного мислення, роблячи акцент на набутті компетенцій, необхідних для подальшого навчання, працевлаштування та формування активної громадянської позиції.

У Великій Британії діє ринкова модель управління шкільною освітою з 1988 року. Держава виділяє кошти на навчальні заклади за формулою, що враховує кількість учнів та їхні потреби. Школи отримують більше коштів за учнів з низькими показниками успішності та/або з особливими потребами. Батьки й учні мають право обирати школу, що стимулює заклади до покращення якості освіти та розширення спектра послуг. Система освіти складається з державного та приватного секторів. Варто зазначити, що в країні переважає державний сектор, де значний вплив мають місцеві органи влади. Держава регулює процес освіти за допомогою фінансування, оподаткування та законодавства. Управління системою на центральному рівні здійснюють два відомства: Департамент освіти та Департамент у справах бізнесу, інновацій і навичок. Департамент освіти, відповідно до своїх повноважень, здійснює стратегічний контроль та визначає основні цілі та методи їх досягнення. Департамент у справах бізнесу, інновацій і навичок, в свою чергу, має широкі повноваження в сфері економічного зростання та відповідає за

деякі аспекти освітньої сфери [14]. В Британії паралельно існують державні (State Schools) та приватні (Independent Schools) школи. Система ґрунтується на конкуренції між закладами, де фінансування залежить від кількості учнів.

Освітні системи країн Європейського Союзу, попри спільні цілі та прагнення, зберігають свою унікальність.

Зауважимо, що євроінтеграційні прагнення України, підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, приєднання до Болонського процесу свідчать про те, що і правове регулювання освітнього процесу в Україні спрямовується на консолідацію з європейською правовою системою в галузі освіти. Болонська декларація є міжнародним актом про узгодження вимог, критеріїв і стандартів національних систем вищої освіти. Болонська декларація, до якої Україна приєдналася 2005 року, має на меті консолідацію Європейського простору вищої освіти. Для створення й поширення європейської системи вищої освіти у світі були визначені такі основні цілі:

- встановлення загальної системи порівнянних рівнів освіти;
- впровадження двох основних циклів вищої освіти;
- створення системи кредитів;
- підтримка мобільності студентів, викладачів, дослідників й адміністративного персоналу;
- забезпечення європейської співпраці для покращення якості освіти;
- просування європейських стандартів вищої освіти, зокрема в розробці освітніх програм, міжінституційному співробітництві, мобільності, інтегрованості освітніх програм і досліджень.

У декларації визначено завдання щодо підвищення міжнародної конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти, досягнення більшої сумісності й порівнянності між системами вищої освіти.

Україна є учасницею Конвенції ЮНЕСКО з подолання дискримінації в освіті від 14 грудня 1960 року. Згідно зі ст. 1 цієї Конвенції, під дискримінацією розуміється позбавлення будь-якої особи чи групи осіб доступу до освіти; обмеження будь-якої особи чи групи осіб освітою нижчого рівня; створення або підтримка окремих освітніх систем або закладів для осіб чи груп осіб; створення у сфері освіти будь-якій особі або групі осіб умов, несумісних з гідністю людини [4].

Висновки. Дослідивши адміністративно-правове регулювання державної політики у сфері освіти України, ми сформулювали його поняття як систему адміністративно-правових засобів, методів і форм, спрямованих на цілеспрямований вплив на державну освітню політику. Ме-

тою такого впливу є формування й реалізація освітньої політики з урахуванням потреб ефективного розвитку особистості, суспільства, нації й держави, а також забезпечення національних інтересів України й інтеграції освітньої галузі в міжнародний освітній і науковий простір.

Україна активно працює над євроінтеграцією у сфері освіти задля адаптації до європейських стандартів і набуття конкурентоспроможності на міжнародному рівні. Впровадження європейських підходів до освіти сприяє створенню сучасної і якісної системи освіти, розвитку міжнародних партнерств і мобільності, а також підвищенню рівня знань і навичок українських громадян. Зусилля України в напрямку євроінтеграції у сфері освіти є важливим кроком на шляху до вдосконалення освітньої системи, її адміністративно-правового регулювання й забезпечення розвитку країни відповідно до європейських стандартів і цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
3. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
4. Конвенція з подолання дискримінації в освіті: міжнар. док. від 14.12.1960 / ЮНЕСКО. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text.
5. Матвійчук А. Визначення адміністративно-правового регулювання у сфері забезпечення регуляторної політики. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 18. С. 121–124.
6. Городецька І.А. Сутність адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу. *Форум права*. 2016. № 1. С. 60–66.
7. Харитонova О.І. Сутнісні ознаки адміністративного права як галузі публічного права. У кн.: Виконавча влада і адміністративне право; за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Ін-Юре, 2002. С. 76–83.
8. Федорова К.І. Адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності в Україні: дис... канд. наук: 12.00.07. Київ, 2008. 209 с.

9. Галунько В.В., Ещук О.М. Поняття та зміст адміністративно-правового регулювання. *Actual problems of corruption prevention and counteraction*. 2011. URL: <http://www.law-property.in.ua>.
10. Любімова С.Ю. Адміністративні процедури у сфері господарської діяльності: монографія. Харків: НікаНова, 2014. 456 с.
11. Візія майбутнього освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Viziya.maybutnoho.osvity.i.nauky.Ukrayiny/12.07.2023/Viziya.maybutnoho.osvity.i.nauky.Ukrayiny-12.07.2023-2.1.pdf>.
12. Максименко О. Децентралізація в освіті європейських країн: досвід Норвегії. *Український педагогічний журнал*. 2021. № 4. С. 77–87.
13. Юрченко М. Розвиток шкільної освіти в Іспанії. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2010. № 3-4. С. 138–146.
14. Белова В.В. Система управління середньою освітою в Англії: дис. ... канд. Пед. наук: 13.00.01. Київ, 2021. 238 с.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.83>

МОБІЛІЗАЦІЙНА ПІДГОТОВКА ТА МОБІЛІЗАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТИ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ

Бойко Б.В.,

*аспірант кафедри адміністративного,
кримінального права і процесу Інституту права
Закладу вищої освіти «Міжнародний університет бізнесу і права»
ORCID: 0009-0002-2058-8406*

Бойко Б.В. Мобілізаційна підготовка та мобілізація та як об'єкти публічного адміністрування: теоретико-правові питання.

У статті, на підставі узагальненого аналізу енциклопедично-словникової літератури, ретроспективного та нині діючого законодавства, окремих думок вчених-правників з цього приводу окреслено ознаки та сформульовано поняття мобілізаційної підготовки та мобілізації як об'єктів публічного адміністрування.

Зокрема запропоновано доктринальне визначення мобілізаційної підготовки як об'єкту публічного адміністрування в широкому розумінні, згідно якого – це суспільні відносини, що виникають у процесі закономірного застосування у мирний час уповноваженими суб'єктами із ієрархічно вибудованою системою управління сукупності послідовних заходів, що мають комплексний та багатовекторний характер і які здійснюються на підставі загальних та спеціальних правових принципів з метою підготовки національної економіки, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, ЗСУ, інших військових формувань, а також інших суб'єктів до своєчасного й організованого проведення мобілізації та задоволення потреб оборони держави і захисту її території від можливої агресії, забезпечення життєдіяльності населення в особливий період. У вузькому ж значенні мобілізаційна підготовка виступає безпосереднім об'єктом публічного адміністрування як процесуальна діяльність уповноважених суб'єктів.

Встановлено, що мобілізація як об'єкт публічного адміністрування у широкому розумінні – це суспільні відносини, що виникають в умовах особливого періоду у процесі реалізації уповноваженими суб'єктами на підставі загальних, спеціальних правових принципів та з дотриманням розрахункових потреб заходів та інструментів, комплексного та планомірного характеру, що здійснюються з метою переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, уста-

нов і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а ЗСУ, інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Натомість у вузькому значенні мобілізація виступає безпосереднім об'єктом публічного адміністрування як процес реалізації уповноваженими суб'єктами заходів та інструментів, комплексного та планомірного характеру, спрямованих на досягнення конкретного характеру.

Ключові слова: Збройні Сили України, категорія, мобілізація, мобілізаційна підготовка, об'єкт, поняття, публічне адміністрування.

Boyko B.V. Mobilization training and mobilization as objects of public administration: theoretical and legal issues.

The article, on the basis of a generalized analysis of encyclopedic and dictionary literature, retrospective and current legislation, individual opinions of legal scholars on this matter, outlines the features and formulates the concepts of mobilization training and mobilization as objects of public administration.

In particular, a doctrinal definition of mobilization preparation as an object of public administration in the broad sense is proposed, according to which it is social relations that arise in the process of lawful application in peacetime by authorized subjects with a hierarchically structured management system of a set of consecutive measures that have a complex and multi-vector nature and which are carried out on the basis of general and special legal principles in order to prepare the national economy, state authorities, local self-government bodies, the Armed Forces, other military formations, as well as other subjects for timely and organized mobilization and meeting the needs of state defense and defense its territory from possible aggression, ensuring the livelihood of the population in a special period. In the narrow sense, mobilization training is a direct object of public administration as a procedural activity of authorized subjects.

It was established that mobilization as an object of public administration in the broad sense is social relations that arise in the conditions of a special period in the process of implementation by authorized subjects on the basis of general, special legal principles and in compliance with the estimated needs of measures and tools, a complex and planned of a nature carried out with the aim of transferring the national economy, the activities of state authorities, other state bodies, local self-government bodies, enterprises, institutions and organizations to functioning in the conditions of a special period, and the Armed Forces, other military formations, civil defense forces - to the organization and states wartime. Instead, in a narrow sense, mobilization acts as a direct object of public administration as a process of implementation by authorized subjects of measures and tools of a complex and planned nature, aimed at achieving a specific nature.

Key words: Armed Forces of Ukraine, category, mobilization, mobilization training, object, concept, public administration.

Постановка проблеми. В умовах довготривалої війни з росією й особливо у період широкомасштабного вторгнення правові та організаційні аспекти мобілізації та мобілізаційної підготовки набули особливого значення, яке не обмежилося актуальністю наукового пошуку у цій сфері, а стали життєво важливими факторами існування держави загалом.

Враховуючи численну кількість проблем, які виникли під час оголошення загальної мобілізації в Україні, які у тому числі виявили непідготовленість майже усіх державних інституцій до планомірного процесу застосування комплексних мобілізаційних заходів, необхідності оперативного розгортання військ та засобів, окреслили явні прогалини у потенціалі мобілізаційних потужностей та відсутності адекватних механізмів використання існуючого ресурсу, істотно зросла необхідність наукового осмислення адміністративно-правових аспектів мобілізації та мобілізаційної підготовки як об'єктів публічного адміністрування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремими аспектами публічного адміністрування у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації займалися В.Б. Авер'янов, В.Л. Бабиш, О.О. Бандурка, К.В. Барсуков, Ю.П. Битяк, В.Ю. Богданович, В.О. Заросило, В.Л. Зьолка, Я.І. Євськова, М.Ф. Єжеев, В.А. Іванченко, О.М. Капля, В.К. Колпаков, І.М. Коропатнік, О.В. Кузьменко, В.Я. Настюк, О.В. Нестеренко, К.О. Нікулін, В.Й. Пашинський, А.М. Подоляка, А.П. Поляков, О.Ю. Савинець, І.Ю. Свидастосовний, О.П. Снігер'єв, В.Г. Сокурєнко, Д.В. Талалай, В.М. Телем, О.Д. Терещук, В.А. Тимошенко, В.В. Тополь-

ницький, В.С. Цимбалюк, В.Г. Чорна, І.М. Шопіна, В.В. Шульгін, О.Н. Яриш.

Метою цієї статті є окреслення ознак та формулювання визначень мобілізації та мобілізаційної підготовки як об'єктів публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу. Починаючи дослідження мобілізаційної підготовки та мобілізації як об'єктів публічного адміністрування, слід одразу підкреслити явну відмінність двох категорій, які ми хоча й будемо аналізувати у нерозривній єдності, проте поряд із цим наголосимо на їх самостійності як окремих об'єктів впливу з боку публічної адміністрації. Така відмінність полягає в умовах застосування передбачених змістом обох категорій відповідних заходів, а саме те, що мобілізаційна підготовка стосується механізмів, що реалізуються у мирний час, а мобілізація – у воєнний.

Етимологія та зміст слова «мобілізація» визначена у тлумачних словниках української мови та у словниках слів іншомовного походження. Відповідно до вказаних енциклопедично-словникових видань, слово «мобілізація» (франц. *mobilisation*, від лат. *mobilis* – рухомий) вживається у кількох значеннях: 1) зосередження сил, засобів для досягнення певної мети; 2) переведення збройних сил держави на організацію і склад воєнного часу; 3) переведення промисловості, транспорту та ін. галузей економіки на воєнний стан. 4) залучення населення або певних галузей народного господарства до виконання якихось завдань; 5) призов військовозобов'язаних на службу в діючу армію у зв'язку із запровадженням воєнного стану; 6) у переносному значенні: залучення кого-небудь для виконання якогось важливого завдання; приведення чого-небудь до активного стану, що забезпечує виконання якогось важливого завдання, масового заходу [1, с. 682; 2, с. 479]. У науках політичного циклу, поняття мобілізації, як правило, вживається як комплекс заходів, спрямованих на переведення державної інфраструктури та військових сил країни у військовий стан у зв'язку з надзвичайними умовами всередині країни або ж за її межами [3, с. 460].

Цілком очевидно, що словосполучення «мобілізаційна підготовка» містить у собі похідний від слова «мобілізація» прикметник та іменник «підготовка» який буквально означає: 1) дію за значенням підготувати; інтенсивний обстріл, бомбардування і т. ін. позицій противника перед наступом; 2) запас знань, навичок, досвід і т. ін., набутий у процесі навчання, практичної діяльності [1, с. 952].

«Великий енциклопедичний юридичний словник» та «Велика юридична енциклопедія» наводять визначення мобілізаційної підготовки як комплексу заходів, що проводяться в мирний

час для завчасної підготовки економіки, органів державної влади і місцевого самоврядування, населення та Збройних Сил, території держави до забезпечення збройного захисту від збройного нападу, діяльності [4, с. 60]. «Великий юридичний словник» представляє такий варіант визначення мобілізаційної підготовки як складової частини підготовки генералів та офіцерів, а також підготовки органів управління частин, сил флоту і воєнних комісаріатів до організованого проведення мобілізаційного розгортання [5, с. 325].

У правовій науці вказане питання є малодослідженим. Лише в окремих працях розкривається окремі його аспекти. Так, доволі суперечливі думки висловлює Я.І. Євсюкова, яка вважає, що «загальними рисами мобілізаційної підготовки та мобілізації є те, що вони нерозривно пов'язані з режимом воєнного стану, а їх першочергова мета – підготовка національної економіки до задоволення потреб оборони держави і захисту її території при введенні зазначеного надзвичайного режиму. Мобілізаційна підготовка та мобілізація також є невід'ємними складовими службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку, оскільки виникають за надзвичайних умов та в особливий період, а також пов'язані зі специфічною діяльністю збройних сил, інших військових формувань та правоохоронних органів в умовах потенційної або реальної загрози національній безпеці держави» [6, с. 105]. Як нами підкреслювалися вище, вказані категорії хоча і є тісно пов'язаними між собою, проте мають різні умови та підстави застосування їх механізмів.

На думку В.А. Іванченка, мобілізаційна підготовка – це складова частина системи планових та завчасних загальнодержавних організаційних, політичних, економічних, фінансових, соціальних, правових заходів оборони держави, котрі здійснюються в мирний час (за винятком здійснення часткової мобілізації, коли заходи з мобілізаційної підготовки здійснюються разом з частковою мобілізацією) з метою: по-перше, підготовки національної економіки, суб'єктів публічної адміністрації до функціонування в умовах особливого періоду; по-друге, підготовки до воєнного часу Збройних Сил України, інших законних військових формувань, а також правоохоронних органів до виконання власних обов'язків в умовах військового стану; по-третє, підготовки до збройного захисту від можливої агресії; по-четверте, методологічного розроблення та навчання населення повноцінно функціонувати в особливий період; по-п'яте, проведення комплексних навчань з мобілізаційного розгортання і виконання мобілізаційних планів; по-шосте, міжнародного співробітництва в галузі мобілізаційної підготовки [4, с. 67].

У свою чергу, у баченні дослідника, мобілізація – це комплексне та системне явище розроблених, підготовлених та запроваджених держаних заходів щодо оборони держави в особливий період з метою: по-перше, підготовки національної економіки, суб'єктів публічної адміністрації до функціонування в умовах особливого періоду; по-друге, підготовки до воєнного часу ЗСУ, інших законних військових формувань, а також правоохоронних органів до виконання власних обов'язків в умовах військового стану; по-третє, утримання страхового фонду документації на озброєння і військову техніку, цивільну продукцію, об'єкти, які є національним надбанням; по-четверте, призов громадян за вже існуючими мобілізаційними списками з військово-обліковими спеціальностями для комплектування Збройних сил, інших військ, військових формувань у період мобілізації; по-п'яте, впровадження системних форм та заходів, що дадуть можливість забезпечити життєдіяльності населення в особливий період [7, с. 12].

У свою чергу, на думку Д.В. Талалая, для поняття мобілізації характерні такі загальні риси: – комплексність; – тимчасовість; – торкається всіх сфер народного господарства; – завчасність та плановість заходів; – централізованість керівництва; – комплексність та погодженість; – наявність загрози, як правило воєнного характеру; – регулюється виключно правовими нормами; – відбувається посилення ролі та розширення повноважень військових формувань, до компетенції яких входить реалізація заходів мобілізації; – цільове призначення – мінімізація наслідків та спрямованість заходів на усунення загрози. До специфічних рис даного поняття, на думку вченого, можна віднести такі: – процедура введення; – масштабність здійснюваних мобілізаційних заходів; – територіальні межі здійснення заходів з мобілізації; – зміст мобілізаційних заходів; – перелік суб'єктів, що забезпечують реалізацію заходів мобілізації; – обсяг компетенції суб'єктів, що забезпечують реалізацію заходів мобілізації; – особливі підстави оголошення (внутрішні та зовнішні загрози). На переконання Д.В. Талалая, під поняттям «мобілізація» слід розуміти – комплекс загальнодержавних заходів, які здійснюються уповноваженим суб'єктами у відповідності до чинного законодавства, в межах своєї компетенції, які здійснюються з метою планового та всебічного забезпеченого переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, не залежно від форми власності, на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, перелік, яких визначений законом, сил

цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу, для вирішення завдань, викликаних потребами усунення внутрішніх та зовнішніх загроз [8, с. 866].

Відзначимо, що деякими дослідниками вказане формулювання дефініції Д.В. Талалає було піддано критиці. Так, на думку О.Ю. Савинець, в цьому визначенні поняття мобілізації недоцільним є акцентування уваги автором на необхідності здійснення мобілізаційних заходів суб'єктами саме у відповідності до чинного законодавства та в межах своєї компетенції, оскільки сама необхідність цього визначається частиною 2 ст. 19 Конституції України, в якій зазначено, що органи державної влади й органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України [9, с. 31-32]. Вбачається, що така критика виглядає вельми недоречною, оскільки обставини та практика мобілізації людського ресурсу в умовах повномасштабного вторгнення власне й демонструють численні та систематичні випадки грубого порушення чинного законодавства у цій сфері з боку уповноважених суб'єктів.

Сама ж О.Ю. Савинець на підставі аналізу законодавчих положень резюмує, що під мобілізацією розуміється комплекс заходів, спрямованих на переведення національної економіки та вказаних у визначенні органів на функціонування в умовах особливого періоду, а ЗСУ й інших військових формувань – на організацію та штати воєнного часу. У свою чергу, мобілізаційна підготовка, як видно з її законодавчого визначення, здійснюється, на відміну від мобілізації, в мирний час і призначається для забезпечення своєчасного й організованого проведення мобілізації, задоволення потреб оборони держави і захисту її території від можливої агресії, забезпечення життєдіяльності населення в особливий період. При цьому вчена-адміністративіст, підкреслює, що мобілізація та мобілізаційна підготовка є поняттями взаємопов'язаними, про що свідчить і те, що відповідно до закону їх принципи збігаються [9, с. 34].

В.Ю. Богданович, М.Ф. Єжєєв та І.Ю. Свидастосовний переконують, що мобілізація в Україні це комплекс заходів, здійснюваних у державі з метою планомірного переведення органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, органів і сил Цивільної оборони України, сфер національної економіки, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а ЗСУ, інших військових формувань на організацію і штати воєнного часу [10, с. 211].

Що стосується законодавства, то у діючій нині редакції Закону України «Про мобілізацій-

ну підготовку та мобілізацію» передбачено, що мобілізаційна підготовка – це комплекс організаційних, політичних, економічних, фінансових, соціальних, правових та інших заходів, які здійснюються в мирний час з метою підготовки національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та Державної спеціальної служби транспорту, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій до своєчасного й організованого проведення мобілізації та задоволення потреб оборони держави і захисту її території від можливої агресії, забезпечення життєдіяльності населення в особливий період [11].

У свою чергу, мобілізація – це комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано [11].

Слід підкреслити, що у діючому вітчизняному законодавстві термін «мобілізація» вживається не тільки у контексті дії правового режиму воєнного стану. У Законі України від 16 березня 2000 року «Про правовий режим надзвичайного стану» у ст. 17 закріплено, що у разі введення надзвичайного стану з причин виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення, також може здійснюватися мобілізація та використання ресурсів підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, для відвернення небезпеки та ліквідації надзвичайних ситуацій з обов'язковою компенсацією понесених втрат. Крім того, з метою ліквідації особливо тяжких надзвичайних ситуацій у мирний час може здійснюватися цільова мобілізація, обсяги і строк проведення якої визначаються в Указі Президента України про введення надзвичайного стану [12]. Варто зауважити, що при цьому зміст вказаного терміну згаданим Законом не розкривається, що дає підстави для його довільного тлумачення та проведення аналогій із відповідним інститутом, що діє в умовах воєнного стану.

Для правильного визначення змісту категорій, що становлять конкретний предмет цього дослідження, важливим є з'ясування суті поняття «об'єкт публічного адміністрування», оскільки як слушно вказується на сторінках адміністративно-правової літератури, публічне адміністрування є складним видом діяльності як у зовнішньому, так і у внутрішньому вимірі, що у свою чергу зумовлено тим, що воно здійснюється за допомогою численних засобів, які тягнуть різні юридичні наслідки для об'єктів адміністративного впливу [13, с. 43], які часто ще називаються об'єктами публічного адміністрування.

Слово «об'єкт» походить від латинського *objectus* (*obicere*) зі значенням «кинути, поставити перед чи проти», від *ob* – і *jacere* – «кинути». Як таке, це корінь для кількох важливих слів, які використовуються для отримання значення, таких як об'єктивувати (матеріалізувати), об'єктивний (посилання на майбутнє) і об'єктивізм (філософська доктрина, згідно з якою знання базується на об'єктивній реальності) [14]. «Об'єкт» – явище, предмет, особа, на які спрямована певна діяльність, увага і т. ін.; предмет наукового дослідження, спеціальної зацікавленості, компетенції; предмет, що розглядається з метою його використання за призначенням, вивчення; матеріальний предмет пізнання і практичного впливу з боку людини; будь-який предмет думки, дослідження, художнього відображення тощо; другорядний член речення, додаток; певна одиниця (споруда, підприємство, ділянка місцевості і т. ін.) господарського значення; явище, на яке спрямовується дія права [2, с. 547; 1, с. 803]

У підручниках з державного управління вказується, що основними об'єктами державного управління за європейським підходом слід вважати підпорядковані органи виконавчої влади, сектори державного управління, галузі промисловості, державні установи, організації і підприємства, підвідомчі органам виконавчої влади. Відповідно, об'єктами державного управління є система, на яку спрямовується владний вплив суб'єктів управління. Безпосередніми об'єктами, на які справляє вплив той чи інший конкретний суб'єкт, є підпорядковані йому сектори (галузі) державного управління. За більш широкого, американського, підходу об'єктами державного управління є все суспільство та будь-які його сфери, галузі, відносини [15, с. 28].

У свою чергу, як описано німецьким дослідником С. Деттербеком, об'єкт адміністративного впливу у контексті адміністративного права, включає:

1. Суб'єкти адміністративного впливу: Це можуть бути фізичні особи (громадяни) або юридичні особи (організації, підприємства), які підпадають під регулювання адміністративних органів.

2. Дії або бездіяльність: Конкретні дії або бездіяльність, які можуть бути предметом адміністративного впливу. Це можуть бути порушення законів, правил або нормативних актів, які вимагають втручання адміністративних органів.

3. Правові наслідки: Адміністративний вплив може включати різні правові наслідки, такі як накладення штрафів, видача дозволів, ліцензій або інших адміністративних актів [16, с. 4-5].

Проте, на нашу думку, у контексті цілеспрямованого впливу публічної адміністрації доцільно вести мову про загальний та безпосередній об'єкти такого впливу. Це може підтверджуватися у тому числі наступним. По-перше, публічне адміністрування спрямоване на забезпечення публічного інтересу, який включає охорону здоров'я, безпеки, екології та інших аспектів, які стосуються всього суспільства. Це означає, що об'єктом адміністрування є саме суспільні відносини, які потребують владного впливу для досягнення загального суспільного блага.

По-друге, публічне адміністрування здійснює вплив на поведінку фізичних та юридичних осіб у суспільстві. Це включає у тому числі видачу дозволів, ліцензій, контроль за дотриманням законів та нормативних актів, що врешті решт впливає на динаміку суспільних відносин в цілому. У даному випадку та чи інша дія (бездіяльність) або певний суб'єкт таких правовідносин виступають безпосередніми об'єктами публічного адміністрування, а упорядкування певних суспільних відносин в цілому – є, так би мовити, кінцевою метою такого впливу й відповідно – загальним його об'єктом.

По третє, публічне адміністрування забезпечує взаємодію між державними органами та громадянами або організаціями. Ця взаємодія завжди відбувається у формі суспільних відносин, оскільки вона спрямована на упорядкування та управління суспільними процесами.

По-четверте, дії та рішення органів публічного адміністрування, які у свою чергу можуть виступати безпосередніми об'єктами впливу, мають правові наслідки, які впливають на суспільні відносини, будучи підставами їх виникнення, зміни та припинення.

По-п'яте, однією з основних функцій публічного адміністрування є забезпечення суспільного порядку та стабільності. Це включає упорядкування за допомогою певних інструментів суспільних відносин між різними суб'єктами права для підтримання гармонії та запобігання конфліктам у суспільстві.

Таким чином, можна дійти логічного висновку, що загальним об'єктом публічного адміністрування завжди виступають певні суспільні відносини, а безпосередніми об'єктами можуть виступати – суб'єкти правовідносин, діяльність, процеси, явища, сфери, галузі тощо.

Висновки. Відштовхуючись від вказаного, на підставі узагальненого аналізу енциклопедично-словникової літератури, ретроспективного та нині діючого законодавства, окремих думок вчених-правників з цього приводу, окреслимо ознаки мобілізаційної підготовки як об'єкту публічного адміністрування. Серед вказаних рис варто вказати:

- передбачає застосування сукупності закономірних послідовних заходів, спрямованих на досягнення конкретного результату (тобто в основі – процесуальний характер діяльності держави та уповноважених нею суб'єктів);
- здійснюється на підставі загальних та спеціальних правових принципів;
- комплексний та багатовекторний характер;
- здійснюється з метою підготовки національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, ЗСУ, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та Державної спеціальної служби транспорту, сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій до своєчасного й організованого проведення мобілізації та задоволення потреб оборони держави і захисту її території від можливої агресії, забезпечення життєдіяльності населення в особливий період;
- період здійснення – мирний час;
- реалізується уповноваженими суб'єктами із ієрархічно вибудованою системою управління, яка є складовою частиною загальної системи управління державою;
- реалізується за допомогою заходів та інструментів, передбачених законодавством України.

Таким чином, можна запропонувати доктринальне визначення мобілізаційної підготовки як об'єкту публічного адміністрування в широкому розумінні, згідно якого – це суспільні відносини, що виникають у процесі закономірного застосування у мирний час уповноваженими суб'єктами із ієрархічно вибудованою системою управління сукупності послідовних заходів, що мають комплексний та багатовекторний характер і які здійснюються на підставі загальних та спеціальних правових принципів з метою підготовки національної економіки, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, ЗСУ, інших військових формувань, а також інших суб'єктів до своєчасного й організованого проведення мобілізації та задоволення потреб оборони дер-

жави і захисту її території від можливої агресії, забезпечення життєдіяльності населення в особливий період.

У вузькому ж значенні мобілізаційна підготовка виступає безпосереднім об'єктом публічного адміністрування як процесуальна діяльність уповноважених суб'єктів.

У свою чергу, мобілізація як об'єкт публічного адміністрування характеризується такими ознаками:

- здійснюється на підставі загальних та спеціальних правових принципів;
- комплексний та планомірний характер, тобто передбачає застосування сукупності послідовних заходів;
- здійснюється з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а ЗСУ, інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу.
- реалізується в умовах особливого періоду функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, сил оборони і сил безпеки, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України;
- здійснюється в порядку, передбаченому мобілізаційним планом, що визначає зміст, обсяги, виконавців, порядок і строки здійснення заходів щодо мобілізаційного розгортання ЗСУ, інших військових формувань, сил цивільного захисту, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій тощо;
- здійснюється на підставі та з дотриманням розрахункових потреб держави на особливий період, об'єктивно та обґрунтовано сформованих в натуральному і вартісному обчисленні;
- реалізується уповноваженими суб'єктами із ієрархічно вибудованою системою управління, яка є складовою частиною загальної системи управління державою;
- реалізується за допомогою заходів та інструментів, передбачених законодавством України.

Отже, мобілізація як об'єкт публічного адміністрування у широкому розумінні – це суспільні відносини, що виникають в умовах особливого

періоду у процесі реалізації уповноваженими суб'єктами на підставі загальних, спеціальних правових принципів та з дотриманням розрахункових потреб заходів та інструментів, комплексного та планомірного характеру, що здійснюються з метою переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а ЗСУ, інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу.

Натомість у вузькому значенні мобілізація виступає безпосереднім об'єктом публічного адміністрування як процес реалізації уповноваженими суб'єктами заходів та інструментів, комплексного та планомірного характеру, спрямованих на досягнення конкретного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голова ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь, 2001. 1440 с.
2. Словник іншомовних слів дає коротке пояснення слів і термінів іншомовного походження. Ред. О.С. Мельничук. Київ: Голвна редакція УРЕ. 1974. 775 с.
3. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). П50 та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
4. Іванченко В.А. Адміністративно-правове регулювання мобілізації в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 229 с.
5. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка / редкол.: В.П. Горбатенко, В.Б. Авер'янов. Київ: Юрид. думка, 2007. 990 с.
6. Євсюкова Я.І. Мобілізаційна підготовка та мобілізація: українська та зарубіжна модель. *Форум права*. 2010. № 1. С. 100–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
7. Іванченко В.А. Адміністративно-правове регулювання мобілізації в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ, 2019. 19 с.
8. Талалай Д.В. Поняття мобілізації: загальнотеоретичний аналіз. *Форум права*. 2011. № 2. С. 864–867. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
9. Савинець О.Ю. Адміністративно-правове забезпечення мобілізації Збройних Сил України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 256 с.
10. Богданович В.Ю., Єжеев М.Ф., Свида І.Ю. Основи державного управління забезпе-
- ченням обороноздатності України: теорія і практика. Львів: ЛІСВ, 2008. 300 с.
11. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
12. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>.
13. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. Київ: Ваїте, 2014. 376 с.
14. Об'єкт (філософія). Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
15. Ковбасюк Ю.В. Державне управління. Том 1. Навчальний посібник. К.; Дніпропетровськ : НАДУ, 2012. 564 с.
16. Detterbeck S. Allgemeines Verwaltungsrecht mit Verwaltungsprozessrecht. 4. Auflage. Verlag C.H. Beck, München, 2006. S. 3–8.

УДК 351.74 : 342.922

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.84>

ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВІДМОВУ В НАДАННІ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Бублейник В.А.,*кандидат юридичних наук,
докторант Класичного приватного Університету,***Легеца Є.О.,***доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів
ORCID: 0000-0001-9134-8499*

Бублейник В.А., Легеца Є.О. Особливості притягнення до відповідальності за відмову в наданні публічних послуг в Україні.

Наукова стаття присвячена висвітленню особливостей притягнення до відповідальності за відмову в наданні публічних послуг в Україні. Адміністративна відповідальність за відмову в наданні публічних послуг – це застосування до осіб, які порушили не тільки процедуру надання та отримання певного адміністративно-правового акта, а й порядок поведінки з об'єктом підвищеної небезпеки тощо, адміністративних стягнень, що тягнуть за собою негативні наслідки для цих осіб і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах, встановлених нормами адміністративного законодавства.

Із цього визначення можна зробити висновки, що адміністративна відповідальність за правопорушення – відмову в наданні публічних послуг – поділяється на: порушення порядку надання публічних послуг; порушення порядку отримання публічних послуг; порушення процедури поведінки з об'єктами підвищеної небезпеки, які є об'єктом публічних послуг.

Наголошено, що адміністративна відповідальність і механізм застосування адміністративних стягнень за вчинення правопорушень за відмову в наданні публічних послуг регулюються поряд із Кодексом України про адміністративні правопорушення й іншими нормативно-правовими актами. Більшість із них є підзаконними та мають відомчу спрямованість, що ускладнює процедуру їх реалізації. Суб'єктом адміністративного правопорушення, яке полягає в порушенні надання публічних послуг, може бути тільки посадова особа. Посадові особи підлягають адміністративній відповідальності не стільки за порушення певних правил власними діями, скільки за нерозпорядливість, незабезпечення виконання цих правил іншими особами, зо-

крема підлеглими. У зв'язку із цим в літературі пропонувалось внести зміни до законодавства, виключивши адміністративну відповідальність посадових осіб у разі прямого наказу (розпорядження) безпосереднього або вищестоящего керівника без ознак суперечності закону і якщо посадовою особою були вжиті всі можливі заходи до недопущення порушення встановлених правил, хоча в таких випадках можна говорити про відсутність вини посадової особи. Адміністративне правопорушення, вчинене посадовою особою, одночасно є й дисциплінарним проступком, оскільки при цьому порушуються правила, забезпечення виконання яких належить до її службових обов'язків. Наявність ідеальної сукупності в цьому разі визнається більшістю вчених-адміністративістів.

Ключові слова: звернення фізичних осіб, контроль, послуга, публічна послуга, оскарження, притягнення до відповідальності публічних службовців, суб'єкт публічної адміністрації.

Bubleynyk V.A. Leheza Ye.O. Peculiarities of liability for refusal to provide public services in Ukraine.

The scientific article is dedicated to highlighting the peculiarities of bringing to justice the refusal to provide public services in Ukraine. Administrative liability for refusal to provide public services is the application to persons who have violated not only the procedure of submission and receipt of a certain administrative legal act, but also the procedure of handling the object of high risk, etc., administrative penalties, which entail negative consequences for these persons and are imposed by authorized bodies or officials on the grounds established by the norms of administrative legislation.

From this definition we can conclude that the administrative liability for the offense - refusal to provide public services – is divided into: violation

of the order of rendering public services; violation of the procedure for obtaining public services; violation of the procedure of handling high-risk objects that are the object of public services.

It is emphasized that the administrative responsibility and the mechanism of application of administrative penalties for committing offenses for refusal to provide public services are regulated along with the Code of Ukraine on Administrative Offenses and other normative legal acts. Most of them are by-laws and have departmental orientation, which complicates the process of their implementation. Only an official may be the subject of an administrative offense involving a breach of public service. Officials are subject to administrative responsibility not so much for the violation of certain rules by their own actions, but for the irregularity, failure to enforce these rules by other persons, in particular subordinates. In this regard, the literature proposed to amend the legislation, eliminating the administrative responsibility of officials in the case of direct orders (orders) of the immediate or superior manager without signs of contradiction of the law and if the official took all possible measures to prevent violation of established rules, although in such cases it is possible to speak about absence of guilt of the official. An administrative offense committed by an official is also a disciplinary misdemeanor, since it violates the rules which ensure the performance of his duties. In this case, the presence of the ideal population is recognized by the majority of administrative scientists.

Key words: appeal of individuals, control, service, public service, appeals, prosecution of public servants, subject of public administration.

Постановка проблеми. Адміністративні правопорушення у сфері надання публічних послуг суб'єктами публічної адміністрації характеризуються рядом ознак, які прийнято поділяти на матеріальні і формально-юридичні. Адміністративний проступок з надання публічних послуг – це, насамперед, діяння, поведінка, вчинок людини (посадової особи, громадянина тощо), дія або бездіяльність, що відбиває ставлення суб'єкта до реальної дійсності, інших суб'єктів, держави (суспільства).

Метою даної статті є висвітлення особливостям притягнення до відповідальності за відмову в наданні публічних послуг в Україні. Для досягнення вищевказаної мети, нами поставлені наступні **завдання**: проаналізувати особливості відповідальності за відмову в наданні публічних послуг; визначити шляхи відповідальності за відмову в наданні публічних послуг.

Стан опрацювання проблематики. Нині, завдяки науковим працям В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва, Ю.П. Битяка, І.В. Дроздової,

В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, Є.О. Легези, С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Г.М. Писаренка, Я.О. Пономарьова, В.П. Тимощука та інших науковців, досліджено ряд особливостей діяльності органів публічної влади з надання адміністративних послуг населенню. Зокрема, В.П. Тимошук у посібнику «Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України» в главі третій детально розглянув адміністративну процедуру у зарубіжних країнах [1]. Але у наукових дослідженнях питання вивчення відповідальності за відмову в наданні публічних послуг не вивчалися.

Виклад основного матеріалу. О.І. Остапенко в монографії «Адміністративна деліктологія» висловлює міркування, що законодавче визначення адміністративного делікту виділяє одну ознаку – протиправність; суспільну небезпеку і шкідливість він відносить до додаткових ознак [7, с. 169].

Ю.П. Битяк і В.В. Зуй визнають підставою адміністративного проступку наявність у нього трьох ознак: протиправності, винності, адміністративної караності, де остання не завжди має значення застосування покарання. Реалізація адміністративного стягнення є лише його властивістю [1].

Адміністративним правопорушенням у сфері надання дозвільних послуг може бути тільки винне діяння, тобто свідомий, вольовий акт протиправної поведінки, вчинений умисно або необережно. Дані види вини притаманні адміністративним правопорушенням з матеріальними складами. Що ж до адміністративних правопорушень з формальним складом, то цікавою, на наш погляд, видається думка Д.М. Лук'янця, який стверджує, що видом вини даних порушень є намір та необачність. І визначає їх таким чином: намір має місце тоді, коли особа усвідомлювала характер (або зміст) вчинюваного протиправного діяння і бажала його вчинення. Необачність має місце, коли особа не бажала вчинення протиправного діяння, але вчинила його за умов, коли могла і повинна була уникнути його вчинення [6, с. 6].

Отже, адміністративним правопорушенням за відмову в наданні публічних послуг визнається протиправне, винне діяння (бездіяльність), яке завдає шкоди суспільним відносинам і за яке законодавством передбачено особливий вид державного примусу – адміністративну відповідальність.

Суб'єктом адміністративного правопорушення, яке полягає в порушенні надання публічних послуг, може бути тільки посадова особа. Посадові особи підлягають адміністративній відповідальності не стільки за порушення певних правил власними діями, скільки за нерозпоряд-

ливість, незабезпечення виконання цих правил іншими особами, зокрема підлеглими. У зв'язку із цим в літературі пропонувалось внести зміни до законодавства, виключивши адміністративну відповідальність посадових осіб у разі прямого наказу (розпорядження) безпосереднього або вищестоящего керівника без ознак суперечності закону і якщо посадовою особою були вжиті всі можливі заходи до недопущення порушення встановлених правил [2, с. 133], хоча в таких випадках можна говорити про відсутність вини посадової особи. Адміністративне правопорушення, вчинене посадовою особою, одночасно є й дисциплінарним проступком, оскільки при цьому порушуються правила, забезпечення виконання яких належить до її службових обов'язків. Наявність ідеальної сукупності в цьому разі визнається більшістю вчених-адміністративістів.

Сьогодні йде дискусія щодо притягнення до адміністративної відповідальності юридичних осіб за відмову в наданні публічних послуг, що, на жаль, не вирішено на законодавчому рівні [10].

С. В. Лихачов, розглядаючи питання адміністративної відповідальності за порушення правил дозвільної діяльності, вважає, що настає адміністративна відповідальність як у разі вчинення адміністративного проступку фізичною особою, так і відповідальність в адміністративному порядку, якщо має місце застосування фінансових санкцій до юридичних осіб або обмеження легітимності окремого виду діяльності (наприклад, призупинення дії документа дозвільного характеру) [5, с. 134].

В.І. Сіверін у дослідженні «Адміністративно-правові засади надання дозвільних послуг суб'єктами публічної адміністрації» пропонує удосконалення законодавства щодо адміністративної відповідальності юридичних осіб у сфері надання дозвільних послуг здійснити трьома шляхами. Перший – прийняти загальний закон про адміністративну відповідальність підприємств, установ, організацій у сфері дозвільної діяльності незалежно від форм власності, у якому визначити обов'язкові ознаки складу адміністративного правопорушення, види стягнень, порядок їх застосування й виконання, відшкодування шкоди, вчиненої правопорушенням. Другий шлях – кодифікувати всі склади правопорушень, де передбачена відповідальність юридичних осіб, в єдиному Кодексі України про адміністративні правопорушення, який регулював би відповідальність фізичних і юридичних осіб. При цьому в нормах його Загальної частини й у розділі про провадження у справах про адміністративні правопорушення врахувати специфічні правові особливості юридичної особи як суб'єкта адміністративної відповідальності у тому числі й у сфері дозвільної діяльності. Третій шлях – розробити і прийняти Кодекс про

адміністративну відповідальність (адміністративні правопорушення) юридичних осіб як самостійний кодифікований акт [8, с. 169].

Об'єктивну сторону адміністративного правопорушення за відмову в наданні публічних послуг можна визначити як сукупність зовнішніх ознак проступку, які визначають акт зовнішньої поведінки правопорушника. Об'єктивна сторона дає характеристику суспільної шкідливості проступку, його спрямованості. Вона містить ряд ознак, які прийнято поділяти на головні та факультативні. До головних належить протиправне діяння двох видів – дія та бездіяльність. Діяння (дія чи бездіяльність) є обов'язковою ознакою складу правопорушення, і дуже важливо, щоб воно відбувалося в умовах свободи волі людини. Всяке насильство (фізичне, психічне), стихійні лиха, техногенні катастрофи й інші подібні юридичні факти, що позбавляють фізичну особу можливості діяти відповідно до своєї волі або спонукають вчиняти всупереч своїй волі, є обставинами, що повинні розцінюватися як такі, що виключають антигромадську спрямованість і протиправність діяння, а отже, і його караність [9].

Т.О. Коломоєць та Г.Ю. Гулевська зазначають, що адміністративно-правова дія – це протиправна, активна, свідомо і вольова поведінка особи, яка завдає і може створити реальну можливість завдання шкоди об'єкту, що охороняється нормами адміністративного права [4, с. 85]. Дія – це сукупність усвідомлених, вольових рухів тіла з метою завдання або погрози завдання шкоди юридичним відносинам, які охороняються нормами адміністративного права та передбачають адміністративну відповідальність [3, с. 135]. Більшість адміністративних проступків, пов'язаних з наданням публічних послуг, можуть бути вчинені шляхом як дії, так і бездіяльності. Деякі з них можуть бути вчинені тільки шляхом дії (провадження господарської діяльності без відповідних дозвільних документів – стаття 164 Кодексу України про адміністративні правопорушення), інші – тільки шляхом бездіяльності (несвоєчасне повідомлення дозвільним органом суб'єкта господарювання про прийняття рішення – стаття 166-10 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення за відмову в наданні публічних послуг характеризується внутрішнім психічним ставленням осудного дієздатного суб'єкта до вчиненого ним адміністративного правопорушення. Адміністративна відповідальність без встановлення вини не є властивістю сучасного адміністративного права.

Отже, адміністративна відповідальність за відмову в наданні публічних послуг – це застосування до осіб, які порушили не тільки процедуру надання та отримання певного адміні-

стративно-правового акта, а й порядок поведінки з об'єктом підвищеної небезпеки тощо, адміністративних стягнень, що тягнуть за собою негативні наслідки для цих осіб і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах, встановлених нормами адміністративного законодавства [11].

Із цього визначення можна зробити висновок, що адміністративна відповідальність за правопорушення – відмову в наданні публічних послуг – поділяється на: порушення порядку надання публічних послуг; порушення порядку отримання публічних послуг; порушення процедури поведінки з об'єктами підвищеної небезпеки, які є об'єктом публічних послуг [12].

Висновки. Отже, підсумовуючи, слід наголосити, що адміністративна відповідальність і механізм застосування адміністративних стягнень за вчинення правопорушень за відмову в наданні публічних послуг регулюються поряд із Кодексом України про адміністративні правопорушення й іншими нормативно-правовими актами. Більшість із них є підзаконними та мають відомчу спрямованість, що ускладнює процедуру їх реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Битяк Ю.П. Адміністративне право України : конспект лекцій. Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1996. 160 с.
2. Забалуева М.Ф. Административная ответственность должностных лиц аппарата государственного управления : дис... канд. юрид. наук : 12.00.02. М., 1987. 184 с.
3. Коваль Л.В. Адміністративне право : курс лекцій. К. : Вентурі, 1996. 208 с.
4. Коломоєць Т.О., Гулевської Г.Ю. Адміністративне право України. Навчальний посібник. К.: Істина, 2007. 231 с.
5. Лихачов С.В. Дозвільне провадження в адміністративному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Х, 2001. 177 с.
6. Лук'янець Д.М. Вина як суб'єктивна підстава адміністративної відповідальності та проблеми її визначення. *Адвокат*. 2004. № 7. С. 3–6.
7. Остапенко О.І. Адміністративна деліктологія. Львів : Львівський інститут внутрішніх справ при Укр. акад. внутр. справ, 1995. 312 с.
8. Сіверін В.І. Адміністративно-правові засади надання дозвільних послуг суб'єктами публічної адміністрації. автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. ХНУВС. Х., 2010. 18 с.
9. Leheza, Yevhen. Pisotska, Karina. Dubenko, Oleksandr. Dakhno, Oleksandr. Sotskyi, Artur. 2022. the essence of the principles of ukrainian law in modern jurisprudence. *revista jurídica portugalense*, december, 342–363. DOI: [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(32\)2022.ic-15](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(32)2022.ic-15).
10. Leheza, Yevhen, Nalyvaiko, Larysa Sachko, Oleksandr Shcherbyna, Victor. Chepik-Trehubenko. Olha (2022). Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani Revista De Derecho*, 11(2), 55–79. <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312>.
11. Zadyraka, Nataliia. Leheza, Yevhen. Bykovskyi, Mykola. Zheliezniak, Yevhenii. Leheza, Yulia. 2023. Correlation of Legal Concepts of Administrative Procedure and Administrative Liability in the Sphere of Urban Planning. *Jurnal cita hukum indonesian law journal*. Vol. 11, No. 1, pp. 33–44. DOI: <https://doi.org/10.15408/jch.v11i1.31784>.
12. Volobuieva, Olena. Leheza, Yevhen. Pervii, Vita. Plokhuta, Yevhenii. Pichko, Roman. 2023. Criminal and Administrative Legal Characteristics of Offenses in The Field of Countering Drug Trafficking: Insights from Ukraine. *Yustisia*. Vol. 12, No 3. 262–277. DOI: <https://doi.org/10.20961/yustisia.v12i3.79443>.

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ТА ПРОПАГАНДА ЯК ІНСТРУМЕНТИ ВЕДЕННЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Варга Т.М.,

*аспірантка кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства*

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Варга Т.М. Дезінформація та пропаганда як інструменти ведення гібридної війни росії проти України.

Стаття присвячена дослідженню технологій ведення гібридної війни росії проти України. Україна фактично знаходиться у стані гібридної війни з боку Росії, оскільки постійно є об'єктом інформаційної агресії, пропаганди та тиску в усіх сферах суспільних відносин. Війна росії проти України вимагає встановлення її причин, оскільки це потребує реагування з боку держави, а отже – комплексу заходів з протидії російської агресії. Водночас необхідним є не лише протидія самій агресії, але й запобігання її поширенню всередині держави, проти якої таку агресію було застосовано. Росія намагається використовувати різні елементи антидемократичних заходів: залякування, тиск через політичні уподобання, а також політику Українського уряду. Встановлено, що гібридна війна росії проти України ведеться із використанням різноманітних тактик боротьби, в тому числі із застосуванням інформаційних і медійних технологій. У сучасному інформаційному суспільстві стрімко зростають можливості мас-медіа, посилюється їх вплив на свідомість і підсвідомість людини. З'ясовано, що однією з найбільш гострих проблем сьогодення є маніпулювання масовою свідомістю. Сучасна людина живе в мегаінформаційному просторі і не може уникнути впливу засобів масової комунікації, насамперед телебачення та інтернету. Сьогодні, в умовах повномасштабної війни, важливо розуміти актуальні цілі та особливості антиукраїнської маніпулятивної пропаганди, що застосовується в російському медіа-просторі. З'ясовано, що використання маніпулятивних засобів у пропаганді значно підсилює вплив на розвиток як індивідуальних поглядів, так і суспільства. На тлі воєнної агресії роль пропаганди зростає настільки, що людина під її впливом втрачає здатність аналізувати інформацію і сприймає всі факти тільки під кутом зору, сформованим пропагандою. Усвідомлюючи те, що певні матеріали чинять вплив на свідомість та поведінку людини, українське суспільство певною мірою зробило значний крок для свого

майбутнього й майбутнього своєї країни. Велику роль у цьому відіграли як різні дослідники у цій галузі, так і самі засоби масової інформації.

Ключові слова: дезінформація, пропаганда, вплив на свідомість, права людини, гібридна війна, російська агресія.

Varga T.M. Disinformation and propaganda as tools for waging Russia's hybrid war against Ukraine.

The article is devoted to the study of technologies for waging Russia's hybrid war against Ukraine. Ukraine is actually in a state of hybrid war from Russia, as it is constantly the object of information aggression, propaganda and pressure in all spheres of public relations. Russia's war against Ukraine requires establishing its causes, as this requires a response from the state, and therefore a set of measures to counter Russian aggression. At the same time, it is necessary not only to counteract the aggression itself, but also to prevent its spread within the state against which such aggression was used. Russia is trying to use various elements of anti-democratic measures: intimidation, pressure due to political preferences, as well as the policy of the Ukrainian government. It has been established that Russia's hybrid war against Ukraine is being waged using various tactics of struggle, including the use of information and media technologies. In the modern information society, the capabilities of the mass media are rapidly grow, their influence on the consciousness and subconsciousness of a person is increasing. It has been found that one of the most acute problems of today is the manipulation of mass consciousness. Modern man lives in a mega-information space and cannot avoid the influence of mass communication media, primarily television and the Internet. Today, in the conditions of a full-scale war, it is important to understand the current goals and features of anti-Ukrainian manipulative propaganda used in the Russian media space. It has been found that the use of manipulative means in propaganda significantly increases the impact on the development of both individual views and society. Against the background of military aggression,

the role of propaganda increases so much that a person under its influence loses the ability to analyze information and perceives all facts only from the perspective formed by propaganda. Realizing that certain materials have an impact on human consciousness and behavior, Ukrainian society has to some extent taken a significant step for its future and the future of its country. Various researchers in this field, as well as the mass media themselves, played a major role in this.

Key words: disinformation, propaganda, influence on consciousness, human rights, hybrid war, Russian aggression.

Постановка проблеми. Інформаційна війна проти України стала справжнім викликом і поставила під загрозу існування державності. Провідними інструментами цієї гібридної війни є пропаганда, маніпуляції, фейки, підміна понять, залякування, психологічний тиск, репресії. Реальним наслідком став геноцид українського народу, терор цивільного населення, примусова депортація мешканців окупованих територій до регіонів РФ, руйнація та нищення українських міст, культурних пам'яток, критичної інфраструктури. Російська пропаганда подає Україну як «штучно створену псевдодержаву», «тимчасово відірвану частину російської території», історія якої – спільна з російською, а населення – частина російського народу, що мріє про «звільнення», возз'єднання і потерпає від влади «нацистів і бандерівців». Відтак українська державність як тимчасове утворення рано чи пізно має поступитися місцем об'єднанню різних частин «Великої Русі», за потреби – військовою силою [1].

Мета статті – дослідження технологій ведення гібридної війни та з'ясування провідних її інструментів, застосовуваних росією проти України.

Стан опрацювання проблематики. Проблема дезінформації та пропаганди існує вже багато років. Була написана велика кількість статей і праць, у яких мова йшла про вплив інформації на людину та суспільство загалом. Дослідженням пропаганди та контрпропаганди займалися такі науковці, як: В. Гапій, Ю. Горбань, В. Горбулін, Ж. Денисюк, В. Зеленін, Н. Кононенко, У. Коруц, О. Мильченко, Л. Нагорна, Б. Парахоський, Г. Почепцов, О. Розумний, О. Стяжкіна, Г. Яворська та інші, які вивчали це питання більш широко, в контексті формування інформаційної політики, інформаційних гібридних війн, маніпулятивних технологій.

Виклад основного матеріалу. Пропаганда як інструмент впливу широко використовується під час воєнних дій. Вона великою мірою формує у суспільстві сприйняття подій. Поняття «пропаганда» є досить багатогранним, але

в останні роки воно найчастіше застосовується поряд з поняттям «інформація». На відміну від об'єктивного подавання інформації, пропаганда подає її вибірково, щоб спонукати до певних узагальнень, або використовує емоційно заряджені повідомлення, щоб спровокувати скоріше емоційну, ніж раціональну реакцію на наведену інформацію. Оскільки у пропагандиста є конкретна мета, і, щоб досягти її, пропагандист навмисно відбирає факти, аргументи і символи та подає їх так, щоб досягти найбільшого ефекту [2]. Пропагандистські повідомлення, які постійно транслиуються російськими засобами комунікації, передусім розраховані на населення РФ, жителів Півдня і Сходу України, а також усіх, хто споживає російський інформаційний продукт. Внаслідок російської пропаганди формується негативне ставлення до українців, налаштування жителів окупованих територій проти української влади, української армії, навіювання думки про історичну приналежність Криму до РФ тощо; у підсумку – зростання рейтингу російського президента всередині росії [3]. Найбільшу небезпеку в аспекті інформаційної агресії становить маніпулювання. Застосування маніпулювання в мас-медіа робить небезпечним будь-який вплив, оскільки його наслідки можуть бути непередбачуваними. Прихований характер маніпулювання може виражатись як у приховуванні істинних намірів, так і у приховуванні інформації (повному або частковому замовчуванні, викривленні, вибіркості, підтасовуванні фактів). Маніпулювання застосовується і у створенні так званих фейкових новин. Термін «фейк» (англ. fake – підробка) не має єдиного, чітко визначеного тлумачення. Фейком вважають або навмисне поширення дезінформації в соціальних медіа і традиційних ЗМІ, так і загалом неправдиву інформацію (частково неправдиву, поєднання правдивої і неправдивої інформації тощо). Фейкове повідомлення зазвичай побудоване таким чином, щоб зацікавити, привернути увагу, тому воно дуже швидко поширюється. Крім того, фейкові новини зазвичай спрямовані на емоційне сприйняття [4].

Пропаганда стала одним із методів інформаційної агресії проти України, і вона, як і інші методи, застосовується з використанням маніпулятивних технологій. Основним структурним елементом у цій війні стають симулякри – образи того, чого не існує в реальності. Прикладами таких симулякрів є: «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розіп'яті хлопчики», використання Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів – замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту тими «інформаційними фантомами», які потрібні агресору [5]. Особливо глибокий психологічний вплив

на людину справляє телебачення. На жаль, психологія телеглядача своєрідна: чужий погляд він сприймає за власний. Реальні факти, які використовуються для створення телевізійного міфа, – це єдина правда, але вона так вправно міфологізується, що подібний новостворений міф глядач сприймає за правду. Зокрема, при створенні сюжетів журналісти беруть реальний факт, але настільки його «обробляють» у певному пропагандистсько-ідеологічному напрямі, що виходить класичний міф, але підміна – не єдиний прийом для створення міфа [3]. Сьогодні з розвитком технологій та з розширенням медіапростору форми пропаганди стають досконалішими, проте головне завдання пропаганди – не подати інформацію, а перебудувати її сприйняття так, як це вигідно комунікатору. «Серед арсеналу інструментів гібридної війни агресор застосовує такі способи впливу: психологічний тиск, погрози, залякування, приниження, почуття провини; інформаційні атаки; економічну блокаду; прогресуючу політичну й соціальну ізоляцію; культурну агресію – руйнування об'єктів культури: мови, мистецтва, науки, політики, пам'яток, символів віри; воєнні дії та ін. На початок ХХ століття німецький історик Ганс Дельбрюк довів, що існує дві основні форми ведення війни – стратегія знищення і стратегія виснаження супротивника. Однак те, що Дельбрюк відносив безпосередньо до бою на полі битви, починаючи із другої половини ХХ століття, перейшло й у матеріально-віртуальний світ. Війна в сучасному розумінні – це стратегія знищення і виснаження супротивника як у бою, так і в інформаційному середовищі. Мало здобути перемогу на полі битви, – це тільки ситуативна перемога над незначною частиною психологічного простору. Важливо здобути перемогу в інформаційній війні – зруйнувати значущість світу історичних ідей, у якому психологічна жертва зберігає маркери власної ідентифікації, і з яким позиціонує свою присутність у світі. Актуальність кровопролитних боїв відійшла на другий план [6, с. 47]. У 2014–2019 рр. така інформаційна війна велася найбільш агресивно і фактично формувала необхідне пропагандистське підґрунтя для виправдання військової агресії росії проти України.

Експерт з інформаційної політики та комунікаційних технологій Георгій Почепцов у своїй статті «Інформація без зв'язку з реальністю» писав: «Нині ми часто стикаємося з ситуацією, коли інформація на першому місці, а реальність – на другому. Це фейки і дезінформація, чутки й конспірологія. Інформацією без зв'язку з реальністю наповнюють також нескінченні потоки, де інформація і реальність не перетинаються або перетинаються зрідка. Ми живемо у світі чужої інформації, оскільки своїми очима можемо по-

бачити тільки децицію дійсності. Про решту нам розповідають і показують інші. А в них завжди інші пріоритети» [7].

Дезінформація, яку проводила росія з початку російсько-української війни 2014 року, мала на меті показати причетність української сторони до серйозних порушень прав російськомовних громадян. Тому у січні 2022 року російська влада поширювала неправдиву інформацію з метою навмисного обману, використовуючи питання для роз'єднаності між західними країнами на підтримку України, для створення правдоподібного заперечення грубих порушень прав людини, здійснених російськими окупантами з метою *casus belli* для подальшого вторгнення в Україну. Росія розповсюдила фейк, що українські спецназівці, навчені Британією, планують «серію терактів» на Донбасі, щоб використовувати їх як прикриття для операцій під фальшивим прапором [8]. Мета їх нібито провокації – звинувати Росію в атаках під «фальшивим прапором» для підготовки агресії проти України та створити паніку серед місцевих жителів. Кремль розгортає свою гру в дезінформацію за допомогою подібних заяв на тлі зростання геополітичної напруженості між Москвою та Заходом. Згідно з оглядом медіа-контенту POLITICO, лише за 10 днів була поширена інформація, що «Сполучені Штати розглядають можливість застосування хімічної зброї в східноєвропейській країні»; «У першу годину Олімпійських ігор планується проведення військової операції Збройних Сил України з вирішення проблем ЛДНР В'єтнамським шляхом»; «НАТО готується атакувати Росію під час майбутніх зимових Олімпійських ігор» [9]. Мета Москви полягає в тому, щоб використати конфліктні питання для сприяння розколу між західними країнами щодо їхньої підтримки України; протистояти претензіям НАТО проти Москви і створити правдоподібне заперечення потенційних зв'язків, включаючи можливе використання хімічної зброї. Росія не новачок у дезінформації про Україну. Підтримувані кремлем ЗМІ поширюють постійний потік звинувачень у тому, що Києвом керують неонацисти; що НАТО або занадто слабка, щоб захистити країну, або занадто агресивна у своїй військовій позиції; і що громадяни Заходу не бачать сенсу захищати Україну.

Режим путіна веде масштабну пропаганду не лише через свої державні ЗМІ, а й через так звані «багатомовні міжнародні медіа», які пишуть так, як подобається кремлю, та поширюють проросійські наративи та дезінформацію. Найбільш агресивні та радикальні з них вихваляють росію та путіна, виправдовуючи російську воєнну агресію проти України, закликають до припинення підтримки України та поширюють кремлівські фейки. Практично у всіх таких

проросійських ресурсів є стандартний набір тем – позитивне висвітлення росії, виправдання її повномасштабного вторгнення та війни проти України, використання пропаганди та фейків кремлівських медіа – про «нацистів в Україні», «бомбардування Донбасу», «самозахист перед розширенням НАТО на схід». Більшість з них твердять, що перемога РФ неминуча, а Україна зазнає поразки. З іншого боку, такі сайти регулярно критикують Захід, США, ЄС. Таким чином, у Європі діє ціла мережа проросійських та антизахідних ЗМІ, що виступають в ролі російських агентів впливу та намагаються впливати на думки європейців. Такі медіа часто називають себе вільними та незалежними, а інформацію, що вони подають – «альтернативною», намагаючись виправдати своє право на «іншу інформацію», яка часто є дезінформацією. Однак ця удавана альтернативність завжди зводиться до демонізації ЄС, США і НАТО та висунення їм альтернативи – режиму путіна, який розпочав найбільшу в Європі війну з часів Другої світової та веде відкриту інформаційну війну проти Європи [10].

Таким чином, росія здійснює гібридні атаки проти Заходу, використовуючи вразливі місця західних демократій. Кремль не влаштовує той світовий порядок, який склався на початку ХХІ століття, тому він і прагне зруйнувати його, занурити у суцільний хаос, намагаючись переформатувати систему міжнародних стосунків на більш вигідних умовах для власного глобалістського проєкту.

Російська пропаганда активно розвивалася на території України упродовж тривалого часу. Було нав'язано безліч міфів, у які, на жаль, досі ще вірить певна частина громадян: «українці та росіяни – братній народ», «Україна – держава, котра не відбулася», «в Україні триває громадянська війна», «в Україні порушують права російськомовних» тощо. Агресор продовжує атакувати Україну, застосовуючи головний засіб – маніпуляцію масовою свідомістю з використанням штучно відтворених міфів та фейків. Найголовнішими поширювачами фейків є самі люди. Їх долучають до процесу поширення, підкидаючи їм гарячу інформацію. 1 листопада 2024 року пропагандистське джерело поширило інформацію про те, що 15 жовтня 2024 року росія завдала прицільного удару по нібито місцю дислокації «найманців» НАТО в Миколаєві. Втім, це – неправда. Насправді внаслідок російського ракетного удару цього дня російські війська обстріляли Миколаїв. Унаслідок атаки ракетами С-300 було пошкоджено цивільні об'єкти – приватні житлові будинки, інфраструктурний об'єкт, ресторанний комплекс та ін. Через обстріли постраждали цивільні жителі – загинула жінка, 16 людей отримали поранення [11]. Прокрем-

лівська дезінформаційна машина використовує добре відому тактику розповсюдження фейків. Достовірність ніколи не була її сильною стороною. Найбільшу силу впливу має не сама інформація, а інформація + емоції. Формулою фейку є «неправдива інформація + емоції». А емоції спонукають людей до дії. Володимир Ткач зауважує: «Гібридна війна РФ проти України довела, що інформація є інструментом перекодування у відповідних електоральних групах нових смислів. Так, російські фахівці з маніпуляції свідомістю використали Революцію гідності, назвавши її «антиконституційним заколотом фашистської хунти», учасників АТО – «карателями» тощо. Використання такої лексики вивело дискурс з раціональної площини в емоційну, позбавляючи її, таким чином, альтернативної оцінки. Так, російська пропаганда намагалася дегуманізувати противника, тобто позбавити людських якостей, що мало на меті усунути психологічні бар'єри росіян перед вбивством представника колишнього братського народу. Проте, тривалий вплив дегуманізації українського народу сприяв широкій дегуманізаційній трансформації пострадянського суспільства, що спричинило фашизацію частини російського суспільства, накопичення заряду ненависті [12, с. 103].

Дослідники-консультанти міжнародної організації Центру з питань захисту цивільного населення в умовах конфлікту (Center for Civilians in Conflict (CIVIC)) проводили опитування цивільних, які перебували на окупованих територіях, а також аналізували дописи у соціальних мережах з метою виявлення прикладів дезінформації [13]. У своєму звіті дослідники навели приклади неправдивої інформації, яку поширювали російські військові на окупованих територіях та насаджували страх, зокрема про те, що українські солдати будуть бомбити, ґвалтувати, вбивати та ув'язнювати цивільних осіб, коли повернуть окуповану територію під свій контроль. Використовуючи дезінформацію та пропаганду, вони переконували українців переїхати до Росії, а своїх дітей відправити до російських таборів для відпочинку. Російська влада ніколи не збиралася віддавати назад дітей, натомість накачувала їх російською пропагандою. Вони також намагалися вселити українцям на окупованих територіях страх, що після потрапляння на підконтрольну Україні територію їм доведеться примусово пройти через каральні та жорстокі процеси фільтрації. Ця інформація наражала на небезпеку і призвела до загибелі багатьох людей, які вирішили не виїжджати, а залишитися. Метою дезінформації було здійснення психологічного впливу на цивільні особи, що позначилось на їхньому емоційному стані, викликаючи почуття гніву, відчуття незахищеності, стрес або тривогу, постійну настороженість, паніку і

розпач. У соціальних мережах у дописах, поширюваних проросійськими суб'єктами, широко використовуються образливі висловлювання щодо українських жінок, викликаючи у суспільстві ненависть, зневагу, огиду та упередженість. Так вони намагаються дискредитувати випадки сексуального насильства над українськими жінками під час російського вторгнення.

Використання дезінформації не є новим, але в останні роки її вплив став значнішим. Сьогодні дезінформація – одна із найголовніших загроз не лише для національної безпеки окремих держав, але й для усього демократичного світу, європейських цінностей та міжнародної безпеки. Цю тактику особливо ефективно використовує російський агресор у гібридній війні проти України, сіючи розбрат та маніпулювання громадською думкою. Про це, а також про боротьбу з дезінформацією ішлося під час конференції «Об'єднання медіаспільнот в епоху дезінформації» від 8 березня 2023 березня, організованої Європейським Союзом у Сараєво до роковин від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. За інформацією Укрінформ, головний редактор проєкту StopFake Євген Федченко зазначив на конференції наступне: «Дезінформація, або те, що росія називає журналістикою, не тільки допомагає вбивати, але й безпосередньо вбиває людей. Кожен наратив, який проштовхує росія, веде до дегуманізації та делегітимізації України, роблячи агресію прийнятною з російської точки зору» [14]. Далі він підкреслив, що російська дезінформація проти України була не одноразовим чи випадковим явищем, а тривалим процесом – це розповіді, де окремі фрагменти фейкових новин переплітаються в наративи, що залишаються в пам'яті людей. Щоб вистояти перед дезінформацією та маніпуляціями, яку вміло застосовують та розповсюджують російські ЗМІ, громадяни повинні фільтрувати інформацію, аналізувати, звертати увагу на джерела інформації, власників медіа. А держава так само повинна проводити необхідну інформаційну політику швидкого реагування, застосовуючи сучасні технології, зокрема – штучний інтелект.

Міжнародним гуманітарним правом використання дезінформації або пропаганди сторонами конфлікту під час війни не заборонено. Дозволяється використовувати недостовірну інформацію лише з метою призвести противника до помилки чи спонукати його діяти необачно, застосовуючи «воєнні хитрощі». Однак дезінформація може становити порушення міжнародного права, якщо вона поширюється особою, яка безпосередньо бере участь у бойових діях, і порушує захисні норми. Міжнародне гуманітарне право забороняє «акти насильства чи загрози насильства, що мають головною ме-

тою тероризувати цивільне населення». Міжнародне право прав людини деякими своїми положеннями передбачає захист від зловмих інформаційних операцій, наприклад, стаття 20 Міжнародного пакту про політичні і громадянські права забороняє «будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства» [15]. Однак, з моменту розробки цих норм практика використання інформаційних операцій суттєво змінилася. Сьогодні цивільне населення частіше стає об'єктом дезінформації та інших видів зловмих інформаційних операцій, ніж збройні сили супротивника. Тому держави та міжнародні організації повинні зосередитися на посиленні законодавства, яке б забезпечувало захист від тих видів шкідливої дезінформації, які пов'язані з росією. Це має слугувати попередженням і прикладом для урядів інших країн. Один із лідерів українського громадянського суспільства застеріг Європу: «Російський вплив може знищити ці країни навіть без війни. Росіяни воюють проти основних прав людини, проти прав ЛГБТК, проти прав жінок, проти основ демократії. Вони сіють недовіру між людьми. ...Це руйнівний вплив країни, яка знає, що коли Європа слабка, з нею можна домовлятися», – а також додав: «Ви повинні боротися з російською дезінформацією, коли вона лише з'являється, а не тоді, коли вона вже стала невід'ємною частиною вашого медіа-простору (цитата за [13]). Тому не менш важливим є притягнути інформаційних злочинців, які організовують дезінформаційні кампанії, до відповідальності, щоб запобігти повторенню цих злочинів у майбутньому.

Висновки. Незважаючи на такий перелік негативних наслідків дезінформації, навряд чи країною-агресором було отримано бажаний результат, хоча росія частково вплинула на свідомість українців, посіявши серед деяких паніку, сумніви й конфлікти. Проте досягти повної дестабілізації та зневіри не вдалося завдяки науковцям, дослідникам, медіа й різним організаціям, що все частіше підіймають тему медіаграмотності та розвінчують російські фейки та міфи. Важливу роль у цьому зіграли саме українські медіа. Працівники медіа не лише створюють матеріали, але й поширюють наукові статті, дисертації, самостійно знаходять експертів у цій галузі, організовують конференції і трактують усе це зрозумілою мовою. Перевага полягає в тому, що вони, подаючи інформацію, намагаються передати найголовніше, часто залишаючи посилання на повний матеріал або дослідження для бажаних. Тому на сьогодні ситуація в Україні з питанням дезінформації краща, аніж до початку повномасштабного вторгнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Русский мир». URL: <https://vue.gov.ua>.
2. Ожеван М.А, Шевченко О.В. Війна інформаційна. *Українська дипломатична енциклопедія* / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України. 2004. 760 с.
3. Гапій В.Е. Пропаганда як інструмент впливу на підсвідомість людини в сучасній Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 1. С. 636–641.
4. Посмітна В.В. Особливості антиукраїнської маніпулятивної пропаганди в сучасних умовах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2023. № 59. Том 3. С. 35–39.
5. Горбулін В.В. Гібридна війна як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. К.: НІСД, 2014.
6. Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. 412 с.
7. Георгій Почепцов. Інформація без зв'язку з реальністю. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/140852/2018-09-08-informatsiya-bez-zvyazku-z-realnistyu>.
8. Ukraine planning 'false flag' Donbass incident – militia, 19 Jan, 2022. URL: https://www-rt-com.translate.google.com/russia/546554-donbas-false-flag-ukraine/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc.
9. Україна готує збройну провокацію на Донбасі під час Олімпіади. URL: <https://news-front.info/2022/01/14/ukraina-gotovit-vooruzhennuyu-provokatsiyu-v-donbasse-vo-vremya-olimpiady-dmitriy-solomnikov>.
10. Мережа європейських ЗМІ, яка стає інструментом російської інформаційної війни — дослідження InformNapalm та Insight. URL: <https://spravdi.gov.ua/merezha-yevropejskyh-zmi-yaka-staye-instrumentom-rosijskoyi-informacijnoyi-vijny-doslidzhennya-informnapalm-ta-insight>.
11. Дезінформація, що Росія влучила по місцю дислокації «найманців» НАТО. URL: <https://disinfo.detector.media/index.php/post/dezinformatsiia-shcho-rosiia-vluchyla-po-mistsiu-dyslokatsii-naimantsiv-nato>.
12. Ткач В.Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1 (38). С. 99–109.
13. Коли слова стали зброєю: безпрецедентні ризики для цивільного населення через поширення дезінформації в Україні. URL: https://civiliansinconflict.org/wp-content/uploads/2023/11/When-Words-Become-Weapons_UKR.pdf.
14. Загроза дезінформації: нинішній стан. URL: <https://truthfulreporting.org/importantly/zagroza-dezinformaciyi-nynishnij-stand>.
15. Міжнародний пакт про політичні і громадянські права № 995_043 від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.86>

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ТАРИФОУТВОРЕННЯ ВАНТАЖНИХ ЗАЛІЗНИЧНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ

Воронятніков О.О.,*доктор юридичних наук,**професор кафедри публічного та міжнародного права**Київського національного економічного університету**імені Вадима Гетьмана*

ORCID: 0000-0002-3761-698X

e-mail: voronyatnikov@gmail.com

Воронятніков О.О. Державна політика щодо тарифоутворення вантажних залізничних перевезень.

У статті розглядається актуальна проблема державної політики щодо тарифоутворення вантажних залізничних перевезень в Україні, яка має суттєвий вплив на економічний розвиток країни та конкурентоспроможність вітчизняної промисловості. Поточний стан вантажних залізничних перевезень в Україні характеризується низкою проблем, серед яких – застаріла інфраструктура, недостатнє фінансування, а також питання тарифної політики. В умовах постійної економічної нестабільності важливим є баланс між потребами вантажовідправників, вимогами ринку та інтересами держави, що має регулювати тарифи таким чином, щоб забезпечити економічну доцільність і конкурентоспроможність залізничних перевезень.

Адміністративно-правове забезпечення тарифоутворення у сфері вантажних перевезень в Україні ґрунтується на нормативно-правових актах, що регулюють діяльність державних органів та суб'єктів господарювання в галузі транспорту. Центральне місце серед цих актів займає законодавство, яке визначає механізми регулювання тарифів та відповідальність за їх дотримання.

Вплив держави на регулювання тарифів у сфері вантажних залізничних перевезень є важливим інструментом для забезпечення стабільності ринку. Державні органи мають вплив на рівень тарифів через розробку та впровадження стратегій і політик, що сприяють розвитку цієї галузі, а також через визначення та коригування механізмів тарифоутворення, що дозволяє враховувати економічну ситуацію в країні. Встановлення адекватних тарифів забезпечує не лише прибутковість залізничних перевезень, але й справедливі умови для всіх учасників ринку. Крім того, ефективна державна політика в цій сфері дозволяє залучати інвестиції в інфраструктуру та покращувати конкурентоспромож-

ність українських товарів на міжнародних ринках.

Таким чином, питання державної політики в сфері тарифоутворення вантажних залізничних перевезень є надзвичайно важливим для сталого розвитку транспортного сектору та економіки країни в цілому. Стаття пропонує аналіз поточного стану цієї сфери, вивчає основні проблеми та тенденції, а також оцінює роль держави в оптимізації тарифної політики та її вплив на ефективність вантажоперевезень в Україні.

Ключові слова: державна політика, адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правове забезпечення, тарифоутворення, вантажні залізничні перевезення.

Voroniatnikov O.O. State policy regarding tariff formation of freight railway transportation.

The article examines the current issue of state policy regarding freight railway tariff formation in Ukraine, which has a significant impact on the country's economic development and the competitiveness of domestic industry. The current state of freight railway transportation in Ukraine is characterized by a number of problems, including outdated infrastructure, insufficient funding, and tariff policy issues. In the context of ongoing economic instability, it is crucial to balance the needs of shippers, market requirements, and the interests of the state, which must regulate tariffs in a way that ensures the economic viability and competitiveness of railway transportation.

The administrative and legal framework for tariff formation in the field of freight transportation in Ukraine is based on regulatory legal acts that govern the activities of state bodies and economic entities in the transport sector. Central to these acts is legislation that defines the mechanisms for regulating tariffs and the responsibility for their compliance.

The state's influence on tariff regulation in the field of freight railway transportation is an

important tool for ensuring market stability. State bodies influence the level of tariffs through the development and implementation of strategies and policies that promote the growth of this sector, as well as through the definition and adjustment of tariff formation mechanisms, which allow for the consideration of the country's economic situation. The establishment of appropriate tariffs ensures not only the profitability of railway transportation but also fair conditions for all market participants. Furthermore, effective state policy in this area allows for attracting investment in infrastructure and improving the competitiveness of Ukrainian goods on international markets.

Thus, the issue of state policy in the field of freight railway tariff formation is extremely important for the sustainable development of the transport sector and the country's economy as a whole. The article provides an analysis of the current state of this sector, explores the main problems and trends, and assesses the role of the state in optimizing tariff policy and its impact on the effectiveness of freight transportation in Ukraine.

Key words: state policy, administrative and legal regulation, administrative and legal support, tariff formation, freight rail transportation.

Постановка проблеми. Затяжна економічна криза, зміни в розподілі ринків збуту, повномасштабна збройна агресія росії проти України та і загалом активні бойові дії на території нашої держави, постійне реформування залізничної галузі не сприяли суттєвим змінам в питаннях державного управління системою тарифного регулювання залізничних перевезень. Сучасні адміністративно-правові засади регулювання тарифів поділяють їх на ті, які регулюються державою, та на вільні тарифи щодо яких АТ «Укрзалізниця» самостійно встановлює вартість послуг.

Дослідження та формулювання поняття «державна політика щодо тарифоутворення вантажних залізничних перевезень» має вагоме теоретичне і практичне значення, дозволить виокремити його з-поміж інших напрямів державної політики та уникнути понятійної невизначеності.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження поняття державна політика та конкретизація сутності державної політики у сфері тарифоутворення вантажних залізничних перевезень.

Стан опрацювання проблеми. Дослідження різних аспектів тарифного регулювання вантажних залізничних перевезень, переважно економічних, знайшли відображення в працях Бараша Ю., Галушко О., Кострюкова С., Іванова С., Міщенко М., Потапова М., Рудакова О., Савицької Т., Стасюк О., Чернової Н. та інших вче-

них. Проте, дослідженню юридичного аспекту даного питання присвячено недостатньо уваги.

Виклад основного матеріалу. Умовою забезпечення економічного зростання країни, окрім іншого, є ефективне функціонування всього транспортного комплексу, в якому залізничному транспорту належить провідна роль. За функціональними особливостями залізничний транспорт поділяється на вантажний та пасажирський. В контексті досліджуваної теми зосередимо свою увагу на функціонуванні вантажного залізничного транспорту, та перш за все визначимо сутність державної політики.

Загалом питанню дослідження поняття, характеристик та ознак державної політики присвячено досить багато праць науковців як в Україні, так і за її межами. Аналіз поняття «державна політика» сьогодні є досить дискусійним, так як все більше набуває саме практичного значення, що пов'язано з активними процесами реформування багатьох галузей в Україні.

На думку В. Тертичка державна політика – це відносно стабільна, організована й цілеспрямована діяльність/бездіяльність державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства [1]. Н. Камінська зазначає, що державна політика є важливим компонентом життєдіяльності суспільства, має велику кількість вимірів і характеристик, формує відповідну систему та механізми соціально орієнтованої публічної влади [2]. О. Дем'янчук поняття державна політика розуміє як наміри уряду вжити певних заходів загального характеру задля розв'язання певних значних державних завдань, тобто, для реалізації державної влади [3]. Також цікавою є думка В. Цветкова, який одним із перших здійснював аналіз державної політики в українській юридичній науці та стверджував, що вона є специфічною формою політико-управлінської діяльності держави, яка має свої закономірності, складну внутрішню структуру та відіграє важливу роль у формуванні та розвитку суспільних відносин [4].

О. Кучеренко, який зробив систематизацію різних підходів до розуміння державної політики вважає, що в сучасній суспільно-політичній думці переважають три головні концепції державної політики, а саме:

1) плюралістична (акцентує увагу на процесі формування та здійснення державної політики в сучасному демократичному суспільстві як мультирівневої конкуренції між впливовими суспільно-політичними групами та об'єднаннями);

2) суспільного вибору (розглядає соціально-політично орієнтованого індивіда як основного носія соціальної активності, а тому на здійснення державної політики значною мірою

впливають політичні та державні діячі вищих щаблів управління, що діють на основі вибору раціонального соціального інтересу);

3) детерміністська (становлення та функціонування державної політики визначаються економічними відносинами та відповідним способом виробництва).

Ці концепції, на думку О. Кучеренко, дають можливість визначення певної логіки виявлення необхідних умов для розробки концептуальних засад формування та здійснення державної політики в Україні [5].

У свою чергу, В. Романов, Т. Брус, О. Рудік, наводять своє бачення теоретичних моделей державної політики:

- субстантивна державна політика, яка безпосередньо розподіляє серед людей вигоди і витрати;

- процедурна державна політика, що містить законотворчу діяльність;

- розподільна державна політика, за допомогою якої розподіляються вигоди і витрати між цілими сегментами суспільства;

- регулятивна державна політика, відмінність її від розподільчої полягає в тому, що тут виникають обмеження щодо тих, кому будуть надані вигоди, а кому ні;

- саморегулятивна державна політика – це політика, в якій обмеження або навпаки надання послуг та вигод контролюються самими групами, що регулюються;

- перерозподільна державна політика включає заходи щодо перерозподілу ресурсів серед широких верств населення;

- матеріальна державна політика може надавати матеріальні ресурси або владу, а може і накладати додаткові витрати;

- символічна державна політика відноситься більшою мірою не до людей, а до загальнолюдських цінностей;

- державна політика щодо розподілу колективних (неподільних) благ не може передбачати надання цих благ тільки для однієї особи – їх отримують усі;

- державна політика щодо перерозподілу приватних благ спрямована на створення та перерозподіл благ і можуть бути придбані на ринку або надані урядом [6].

Цікавим також є аналіз та визначення поняття державної політики В. Андріяш, яка в результаті свого дослідження зробила висновок, що державна політика – це оптимальний синтез об'єктивних тенденцій суспільного розвитку і суб'єктивних суджень людей про власні інтереси в суспільстві. Державна політика дистанціюється від політики конкретних політичних сил, навіть тих які мають більшість у представницьких органах влади. По-перше, тому що необхідно, щоб державна політика представляла й інтереси

меншості, інакше будуть виникати труднощі при її реалізації. По-друге, державна політика повинна бути досить стійкою, стабільною, мати історичну перспективу. По-третє, державна політика повинна виступати, об'єднуючою силою, і бути спрямованою на позитивний розвиток суспільства. Державна політика є важливим компонентом життєдіяльності суспільства, маючи велику кількість вимірів і характеристик, вона формує відповідну систему та механізми соціально орієнтованого державного управління, тому що спрямована на поліпшення якості життя громадян та гарантування соціальної стабільності [7].

На рівні законодавчого закріплення поняття державна політика теж зустрічається в багатьох нормативно-правових актах. Наприклад, в Законі України «Про засади державної регіональної політики» зазначено, що державна регіональна політика – система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб для забезпечення високого рівня якості життя людей на всій території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності [8].

Крім того, в Указі Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» також є непоодинокі згадки про «державну політику»: «Міністерство є головним (повідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади в забезпеченні впровадження державної політики у визначеній сфері діяльності. Міністр як член Кабінету Міністрів України особисто відповідає за розроблення і реалізацію державної політики...»; «Державний комітет (державна служба) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один із віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. Державний комітет (державна служба) вносить пропозиції щодо формування державної політики відповідним членам Кабінету Міністрів України...»; «Для забезпечення реалізації державної політики в особливо важливих сферах діяльності та державного управління ними у складі окремих центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом у межах коштів, передбачених на їх утримання, можуть бути утворені відповідні департаменти (служби)» тощо [9].

Підсумовуючи наведене вище можна зробити висновок, що державна політика – це практична діяльність державних органів, переважно органів виконавчої влади та публічного управління, спрямована на реалізацію конкретних завдань у відповідній сфері суспільних відносин.

Щодо вантажного залізничного транспорту то доцільно зазначити, що він є частиною виробничої

інфраструктури. Не виробляючи безпосередньо матеріальної продукції, він входить до галузі матеріального виробництва на рівні з видобувною, переробною промисловістю і сільським господарством. Жодна з основних галузей матеріального виробництва не здатна функціонувати без транспортного забезпечення. Логічно, що продукт тільки тоді готовий до споживання, коли він доставлений до споживача. Вантажний залізничний транспорт є важливою частиною функціонування сфери державного та приватного виробництва, оскільки він здійснює доставку сировини, паливно-енергетичних ресурсів, комплектуючих, устаткування тощо, а також доставляє готовий продукт до споживача. Таким чином, у процесі виробництва готової продукції вартість транспортування істотно впливає на її собівартість, та як наслідок на кінцеву ціну для споживачів.

Тарифи на перевезення вантажів залізничним транспортом є основою для визначення розміру плати за такі перевезення. Існує чіткий розподіл тарифів на державні регульовані тарифи та вільні тарифи. Тарифи, які формують державні органи, регулюються Збірником тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги та Коефіцієнтів, що застосовуються до Збірника тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги.

Державні регульовані тарифи встановлюються на:

внутрішні та міжнародні (експорт та імпорт) вантажні перевезення, що здійснюються на лініях широкої та європейської колій загальної мережі залізниць України;

охорону та супроводження вантажів, що підлягають обов'язковій охороні силами відомчої воєнізованої охорони на залізничному транспорті;

користування вагонами і контейнерами перевізника;

роботи і послуги, пов'язані з перевезенням вантажів, перелік яких наведено у відповідному розділі зазначеного Збірника тарифів.

Тарифи та збори за перевезення вантажів лініями, що будуються і відкриті для тимчасової експлуатації, затверджуються власником або центральним органом виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної регіональної політики у сфері будівництва, архітектури та містобудування [10].

Також, згідно з частиною першою статті 9 Закону України «Про залізничний транспорт» встановлення тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України здійснюється на підставі бюджетної, цінової та тарифної політики у порядку, що визначає Кабінет Міністрів України [11].

Разом з цим, з метою стабілізації фінансово-економічного стану підприємств залізничного транспорту загального користування і забезпечення прозорості державної тарифної політики, Кабінетом Міністрів України нормативно закріплено положення щодо проведення щорічної індексації тарифів на перевезення вантажів у межах України до початку нового фінансового року [12].

Висновки. Проаналізувавши національне законодавство, наукові роботи інших вчених, та провівши власні дослідження можна зробити такі висновки.

Станом на сьогодні залишається актуальною проблема непрозорості державного тарифного регулювання та не ефективність залізничних вантажних перевезень. Значний вплив на це мають високий рівень зносу залізничної інфраструктури (колії, рухомий склад, вагони, вантажні локомотиви тощо) та значне податкове навантаження на всіх етапах тарифоутворення.

Здійснюючи вагомий вплив на встановлення тарифів щодо вантажних залізничних перевезень можна стверджувати, що державні органи реалізують державну бюджетну, цінову та тарифну політику.

Державна політика щодо тарифоутворення вантажних залізничних перевезень – це практична діяльність державних органів в межах їх компетенції, визначеної відповідними нормативно-правовими актами, спрямована на формування державних регульованих тарифів щодо внутрішніх та міжнародних вантажних перевезень залізничним транспортом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні: *монографія*. К.: Основи, 2002. 750 с.
2. Камінська Н.В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз: *навчальний посібник*. К: КНТ, 2010. 232 с.
3. Дем'янчук О.П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду. *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. К., 2000. Т. 18: Політичні науки. С. 31–36.
4. Цветков В.В. Демократія. Управління. Бюрократія : *монографія*. Київ, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
5. Кучеренко О. Державна політика: аналіз сучасних політологічних концепцій. Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні : *Мат. наук.-практ. конф.* К. : Вид-во УАДУ, 1997. С. 279–281.

6. Романов В.Є. Державна політика: аналіз та механізми її впровадження. Дніпропетр. : ДРІДУ НАДУ, 2003. 72 с.
7. Андріяш В.І. Державна політика: концептуальні аспекти визначення. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 9, 2013. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=626>.
8. Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII «Про засади державної регіональної політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text>.
9. Указ Президента України від 15.12.1999 № 1572/99 «Про систему центральних органів виконавчої влади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1572/99#Text>.
10. Наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 26.03.2009 № 317 «Про затвердження Збірника тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги та Коефіцієнтів, що застосовуються до Збірника тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0340-09#Text>.
11. Закон України від 04.07.1996 № 273/96-ВР «Про залізничний транспорт України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2009 № 1392 «Про забезпечення прозорості державної тарифної політики щодо перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2009-%D0%BF#Text>.

УДК 341.215.4:314.15(4-6ЄС)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.87>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Герич А.Й.,

кандидат юридичних наук, доцент,

юридичний факультет,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Герич А.Й. Правове регулювання міграційного контролю в Європейському Союзі: еволюція та виклики сьогодення.

Вказується, міграційна політика Європейського Союзу пройшла довгий шлях еволюції від окремих національних підходів до формування єдиної комплексної системи управління міграційними потоками. Створення Шенгенської зони та запровадження спільних стандартів прикордонного контролю заклали фундамент для подальшого розвитку міграційного законодавства ЄС, яке сьогодні охоплює широкий спектр питань – від надання притулку до протидії нелегальній міграції.

У статті досліджується еволюція правового регулювання міграційного контролю в Європейському Союзі від його заснування до сучасності, з особливим акцентом на зміни, спричинені російським вторгненням в Україну. Проаналізовано п'ять основних етапів розвитку міграційного законодавства ЄС та їхні характерні особливості.

Детально розглянуто перший етап, який характеризувався відсутністю системного підходу до міграційного регулювання, та другий етап, ключовою подією якого стало прийняття Регламенту 1612/68. Досліджено значення цього документу для встановлення принципу недискримінації працівників та права на возз'єднання сімей. Проаналізовано важливі судові рішення, які сформували практику застосування Регламенту та вплинули на подальший розвиток міграційного законодавства.

Особливу увагу приділено третьому етапу, коли відбулася трансформація міграційних питань з економічної площини в політичну сферу. Висвітлено роль Спеціальної групи з питань імміграції (Треві) та значення Шенгенської угоди у формуванні єдиної міграційної політики ЄС. Проаналізовано четвертий етап, що розпочався у 2010-х роках та характеризувався появою нових викликів для міграційної політики ЄС, зокрема кризою 2014-2015 років.

Детально досліджено сучасний етап правового регулювання міграційного контролю, що розпочався після російського вторгнення в

Україну. Проаналізовано безпрецедентне застосування Директиви про тимчасовий захист та впровадження комплексу заходів для підтримки українських біженців. Визначено ключові зміни в правовому регулюванні, включаючи операційні заходи на кордонах, фінансову підтримку, координацію між державами-членами та інтеграційні заходи.

На основі проведеного дослідження зроблено висновок про здатність ЄС адаптувати свої правові механізми до нових викликів та про можливість використання досвіду реагування на українську кризу як моделі для подальшого розвитку міграційної політики ЄС.

Ключові слова: міграційний контроль, Європейський Союз, правове регулювання, тимчасовий захист, українські біженці.

Gerych A.Y. Legal regulation of migration control in the European Union: evolution and current challenges.

It is indicated that the migration policy of the European Union has come a long way of evolution from individual national approaches to the formation of a single comprehensive system for managing migration flows. The creation of the Schengen area and the introduction of common border control standards laid the foundation for the further development of EU migration legislation, which today covers a wide range of issues – from granting asylum to combating illegal migration.

The article examines the evolution of legal regulation of migration control in the European Union from its foundation to the present day, with a special emphasis on the changes caused by the Russian invasion of Ukraine. Five main stages of the development of EU migration legislation and their characteristic features are analyzed.

The first stage, which was characterized by the lack of a systematic approach to migration regulation, and the second stage, the key event of which was the adoption of Regulation 1612/68, are considered in detail. The significance of this document for establishing the principle of non-discrimination of workers and the right to family

reunification is examined. Important court decisions that shaped the practice of applying the Regulation and influenced the further development of migration legislation are analyzed.

Particular attention is paid to the third stage, when migration issues were transformed from the economic sphere into the political sphere. The role of the Special Group on Immigration (TREVI) and the importance of the Schengen Agreement in the formation of a common EU migration policy are highlighted. The fourth stage, which began in the 2010s and was characterized by the emergence of new challenges for the EU migration policy, in particular the crisis of 2014-2015, is analyzed.

The modern stage of legal regulation of migration control, which began after the Russian invasion of Ukraine, is examined in detail. The unprecedented application of the Directive on Temporary Protection and the implementation of a set of measures to support Ukrainian refugees are analyzed. Key changes in legal regulation are identified, including operational measures at the borders, financial support, coordination between Member States and integration measures.

Based on the research conducted, a conclusion was drawn about the EU's ability to adapt its legal mechanisms to new challenges and about the possibility of using the experience of responding to the Ukrainian crisis as a model for the further development of the EU's migration policy.

Key words: migration control, European Union, legal regulation, temporary protection, Ukrainian refugees.

Постановка проблеми. Міграційна політика Європейського Союзу пройшла довгий шлях еволюції від окремих національних підходів до формування єдиної комплексної системи управління міграційними потоками. Створення Шенгенської зони та запровадження спільних стандартів прикордонного контролю заклали фундамент для подальшого розвитку міграційного законодавства ЄС, яке сьогодні охоплює широкий спектр питань - від надання притулку до протидії нелегальній міграції.

Безпрецедентна міграційна криза 2015-2016 років виявила суттєві недоліки в існуючій системі та спонукала до її реформування. Однак справжнім випробуванням для міграційної політики ЄС стала масова міграція українців внаслідок російського вторгнення в 2022 році. Вперше в історії ЄС було активовано механізм тимчасового захисту, що дозволив оперативно надати допомогу мільйонам біженців з України та продемонстрував здатність європейських інституцій до швидкої адаптації правових механізмів у кризових ситуаціях.

У контексті сучасних викликів особливої актуальності набуває аналіз ефективності існуючих

правових механізмів міграційного контролю та пошук шляхів їх удосконалення. Досвід управління міграційними потоками з України став каталізатором для переосмислення підходів до регулювання вимушеної міграції та захисту прав біженців у межах ЄС, що зумовлює необхідність детального дослідження цієї проблематики.

Розвиток європейської інтеграції характеризується формуванням системи міграційного контролю, що відображено в правових актах ЄС. Ця система переважно має рестриктивний характер, спрямований на регулювання та обмеження міграційних потоків. Водночас, зміст та спрямованість міграційного законодавства ЄС не є статичними - вони еволюціонують під впливом соціальних, економічних та політичних чинників, відображаючи як внутрішні трансформації Союзу, так і реакцію на зовнішні виклики сучасності.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням правового регулювання міграційного контролю в ЄС займалися численні вітчизняні та зарубіжні науковці. Серед українських дослідників варто відзначити праці О. Малиновської, яка досліджувала міграційну політику ЄС та її вплив на Україну, С. Мосьондза, який аналізував адміністративно-правові засади міграційної політики, та Ю. Римаренка, що вивчав міжнародно-правові механізми регулювання міграції. Серед зарубіжних авторів вагомий внесок зробили С. Каслз, який досліджував глобальні міграційні тренди, А. Геддес, що спеціалізується на політиці ЄС щодо міграції та притулку, та К. Хайльброннер, який аналізував правові аспекти європейської міграційної системи.

Особливої уваги заслуговують дослідження останніх років, присвячені реакції ЄС на міграційну кризу 2015-2016 років та масовий приплив біженців з України після 2022 року. У цьому контексті важливими є роботи П. Пірса щодо трансформації міграційної політики ЄС в кризових умовах та Е. Тілман, яка досліджувала імплементацію Директиви про тимчасовий захист.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі правового регулювання міграційного контролю в Європейському Союзі, виявленні основних тенденцій його еволюції та визначенні ключових викликів на сучасному етапі. Для досягнення мети передбачається дослідити історичний розвиток міграційного законодавства ЄС, проаналізувати сучасну систему правових механізмів контролю за міграцією, оцінити ефективність їх застосування в умовах нових міграційних викликів та розробити рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання міграційного контролю в ЄС.

Виклад основного матеріалу. Еволюція правового регулювання міграційного контролю

лю в ЄС пройшла чотири основні етапи розвитку. Перший етап (від заснування ЄС до кінця 1960-х) характеризувався відсутністю системного підходу до міграційного регулювання через низьку актуальність цих питань. Протягом другого етапу (кінець 1960-х – 1970-ті) фокус зосереджувався на соціально-економічних аспектах міграції. Третій етап (1980-ті – 2000-ні) відзначився трансформацією міграційних питань з економічної площини у політичну сферу. Четвертий етап, що розпочався у 2010-х роках, характеризується появою нових викликів для міграційної політики ЄС, які потребують адаптації існуючих правових механізмів. І, нарешті, сучасний етап – зміни правового регулювання міграційного контролю в Європейському Союзі після вторгнення РФ на територію України. Розглянемо їх більш детально.

1. Еволюція правового регулювання міграційного контролю в Європейському співтоваристві мала поетапний характер. На початковому етапі формування Співтовариства міграційне регулювання не було пріоритетним напрямом – ні питання вільного переміщення осіб в межах внутрішнього ринку, ні міграція громадян третіх країн не розглядалися як значущі.

2. Другий етап розпочався з ухваленням Регламенту ЄЕС № 1612/68 «Про свободу пересування працівників в рамках співтовариства» [1] у 1968 році. Цей документ став відповіддю на зростаюче занепокоєння європейських держав щодо збільшення кількості іммігрантів. Це ознаменувало перехід від ліберальної міграційної політики до більш рестриктивного підходу з посиленням контролем на національному рівні [2, с. 757]. Попри запровадження обмежувальних заходів щодо міграції, європейські країни продовжували потребувати трудових мігрантів для заповнення дефіциту дешевої та мобільної робочої сили. Провідні держави, зокрема Франція, Німеччина та Нідерланди, навіть проводили політику активного залучення працівників-мігрантів. Регламент 1612/68 був покликаний збалансувати ці протилежні тенденції – з одного боку, впроваджуючи контрольовані обмеження, а з іншого – створюючи механізми для стимулювання трудової мобільності в межах Європейського співтовариства.

Регламент 1612/68 встановив фундаментальний принцип недискримінації працівників з держав-членів ЄС. Документ гарантував громадянам будь-якої держави-члена право працевлаштування в інших країнах Співтовариства на рівних умовах з місцевими громадянами – як щодо доступу до роботи, так і стосовно умов праці та її оплати. Свобода пересування була визначена як базове право працівників та їхніх сімей. Для практичної реалізації цього принципу Регламент зобов'язав держави-члени забезпе-

чити фактичну та юридичну рівність у всіх питаннях працевлаштування та житла для громадян інших країн-членів.

Важливим нововведенням Регламенту стало закріплення права працівників на возз'єднання сімей під час працевлаштування за кордоном. Це положення базувалося на розумінні необхідності забезпечити повноцінну інтеграцію не лише самого працівника, але й членів його родини в країні перебування [3, с. 128]. Регламент 1612/68 встановив комплексний підхід до інтеграції трудових мігрантів та їхніх сімей. Члени сім'ї працівника, незалежно від громадянства, отримали право на проживання та працевлаштування в країні перебування працівника. Більше того, Регламент передбачав рівний доступ дітей працівників-мігрантів до освіти всіх рівнів на тих самих умовах, що й для місцевих громадян. Держави-члени були зобов'язані не лише гарантувати це право, але й активно сприяти освітній інтеграції дітей мігрантів, створюючи для цього оптимальні умови.

В той же час, держава-член може тимчасово призупинити вільний рух іноземних працівників до держави. Якщо держава-член зазнає або передбачить порушення на її ринку праці, «які можуть серйозно загрожувати рівню життя або рівню зайнятості в певному регіоні чи професії» [1], країна має обов'язок інформувати Комісію та інших учасників-держав про відповідні обставини. Комісія, зі свого боку, зобов'язана опрацювати отриману інформацію та представити свої висновки. При цьому, згідно з регламентом, держави-учасниці не мають права запроваджувати законодавчі, нормативні чи адміністративні заходи, які б створювали зайві вимоги або невідправдані обмеження щодо трудових мігрантів та членів їхніх родин.

У досліджуваній період на перший план вийшло завдання подолання дискримінації за національною ознакою в рамках Співтовариства. Втім, протиріччя між антидискримінаційною політикою ЄС та обмежувальними заходами окремих країн-членів були постійним явищем. Це пояснюється тим, що процес скасування обмежень щодо вільного переміщення працівників у межах Співтовариства відбувався поступово, а не одномоментно.

Так, наприклад, права, закріплені Регламентом, стали предметом розгляду в Європейському суді справедливості. Так, у справі *Commission v. French Republic* [4] 1986 року визначено, що Французький кодекс охорони здоров'я зобов'язував лікарів та стоматологів реєструватися у відповідному реєстрі. Однак, можна було зареєструватися лише в одному місці – за місцем роботи. Крім того, Французький кодекс забороняв лікарям реєструватися в іншій державі після реєстрації у Французькому медичному товаристві.

Доцільність таких обмежень обґрунтовувалася урядом Франції необхідністю дотримувалися етичних зобов'язань Франції практикуючими лікарями. Комісія ж стояла на позиції, що це не є переконливою причиною загальних заборон, які могли б виправдати таке порушення принципу недискримінації та рівного ставлення.

У цій справі Суд ЄС визнав важливість дотримання етичних норм у медичній галузі, на чому наполягав французький уряд. Однак, Суд постановив, що вимоги щодо реєстрації порушують принцип недискримінації, невиправдано обмежуючи свободу пересування та право на рівне ставлення до працівників. Рішення ґрунтувалося на статті 3 Регламенту, яка встановлює принцип рівного ставлення та забороняє державам-членам впроваджувати законодавчі, нормативні чи адміністративні заходи, що «створюють перешкоди для працевлаштування іноземців або висувають до них вимоги, які не застосовуються до власних громадян» [1]. Згідно з цією статтею, також заборонено ухвалювати закони, постанови або впроваджувати адміністративні практики, які, попри формально однакове застосування до всіх, фактично спрямовані на те, щоб перешкоджати громадянам інших держав-членів отримувати запропоновану роботу, або ж призводять до такого результату.

Регламент не давав чіткої відповіді на питання, чи поширюються на членів сім'ї трудового мігранта (подружжя та дітей) такі ж правила доступу до професійної діяльності, як і для громадян країни перебування. Це питання було згодом роз'яснене Європейським судом у справі *Gill v. Regierungspresident* [5] теж у 1986 році.

Справа стосувалася лікаря з Кіпру, який, перебуваючи у шлюбі з британською громадянкою, звернувся за отриманням безстрокової ліцензії на медичну практику в Німеччині. Незважаючи на те, що заявник виконав усі необхідні вимоги для отримання ліцензії, йому було відмовлено. За чинним на той час німецьким законодавством, право на отримання постійної ліцензії (за умови відповідності іншим критеріям) мали лише німецькі громадяни, громадяни інших країн-членів ЄС та особи без громадянства. Громадянам третіх країн могли надавати тільки тимчасовий дозвіл, і це рішення належало до компетенції відповідного органу влади.

У своєму рішенні суд постановив, що оскільки основні інституції ЄС (Рада, Комісія та Європейський суд) мають завдання сприяти повній інтеграції трудових мігрантів та їхніх сімей у країні перебування, то члени подружжя працівників повинні мати такі ж права доступу до професійної діяльності, як і громадяни приймаючої країни, незважаючи на вид роботи. Таким чином, спираючись на статтю 3 Регламенту, позивач мав право подавати заяву на отримання

постійної ліцензії для здійснення медичної практики в Німеччині.

Ще одне положення регламенту, яке потребувало роз'яснення суду, стосувалося визначення терміну «соціальна перевага». Це було пов'язано з тим, що стаття 7 Регламенту гарантувала працівникам-громадянам однієї країни-члена, які працюють в іншій країні-члені, «такі ж соціальні та податкові переваги, як і місцевим працівникам». Європейський суд роз'яснив, що поняття «соціальні переваги» включає всі пільги, які зазвичай надаються місцевим працівникам виключно на підставі факту їхнього проживання на території країни [6; 7].

3. На третьому етапі, який виокремлюється в цій статті, міграційні питання перемістилися з економічно-соціальної площини (де вони стосувалися конкурентних відносин, соціального захисту працівників та об'єднання родин задля створення єдиного ринку товарів і праці) до політичної сфери.

Міграційне питання набуло політичного забарвлення значною мірою через те, що система надання притулку все частіше використовувалася як спосіб економічної міграції. Притулок перетворився на альтернативний канал для економічної імміграції до країн ЄС, що призвело до його асоціації з нелегальною міграцією. Це підтверджується і на офіційному веб-сайті Єврокомісії, де серед завдань системи Eurodac зазначено можливість для правоохоронних органів країн-членів зіставляти відбитки пальців з кримінальних справ з тими, що зберігаються в базі даних EURODAC [8], з метою запобігання, виявлення та розслідування серйозних злочинів та тероризму та при суворо контрольованих обставинах та конкретних гарантіях.

Характерною рисою цього періоду стало налагодження співробітництва між європейськими державами через Спеціальну групу з питань імміграції (Треві) та Шенгенську групу, а також взаємодія з профільними структурами, зокрема поліцейськими органами. Назва Спеціальної групи з питань імміграції «Треві» походить від аббревіатури «terrorism, radicalism, extremism and international violence» (Trevi) [9, с. 2].

Хоча діяльність цієї групи не була безпосередньо частиною євроінтеграційних процесів, вона суттєво вплинула на формування міграційної політики країн ЄС. Група «Треві», заснована у 1976 році дванадцятьма країнами ЄС, мала на меті протидію тероризму та координацію правоохоронних органів. Її діяльність базувалася на міждержавній співпраці та включала взаємодію з головними органами Співтовариства - Європейською Комісією та Європейським Парламентом. Структура «Треві» складалася з трьох рівнів:

1. Міністерський рівень (зустрічі міністрів внутрішніх справ країн-учасниць);

2. Рівень вищих посадовців організації «Треві»;

3. Рівень робочих груп, куди входили представники міністерств внутрішніх справ, поліції та служб безпеки.

Відзначимо, група досягла значних результатів: налагодила ефективну взаємодію між поліцейськими, митними та міграційними службами країн Співтовариства; розробила проект Європейської інформаційної системи (ЄІС); створила Європейський підрозділ розслідування з питань наркотиків (який став прообразом Європолу).

У грудні 1991 року в Маастрихті було прийнято рішення про створення наступника «Треві» – Європолу, який був також закріплений у Маастрихтському договорі.

У цей же період було підписано Шенгенську угоду (1985), яка забезпечила вільне перетинання кордонів між країнами-учасницями та скасувала прикордонний контроль.

Згідно з Маастрихтським договором (1993), питання міграції, притулку та біженців увійшли до Третього стовпа ЄС, який охоплював сферу правосуддя та внутрішніх справ. Однак у 90-х роках міжурядовий підхід Третього стовпа викликав незадоволення, що призвело до пропозицій перенести міграційні питання до першого стовпа. Зрештою, за Амстердамським договором (1999) положення Третього стовпа щодо імміграції, притулку та біженців були переведені під юрисдикцію Співтовариства (комунітаризовані) [2, с. 756].

4. Четвертий етап еволюції правового регулювання міграційного контролю в Європейському Співтоваристві бере початок у 2010-х роках. Він характеризується появою нових викликів та визнанням того, що адміністративні можливості країн-членів ЄС виявилися недостатніми для їх подолання.

Масовий і неконтрольований наплив біженців до південноєвропейських країн під час міграційної кризи 2014-2015 років змусив розробити план термінових і рішучих заходів для запобігання людським трагедіям у Середземному морі. [10]. Так, накреслені питання, які мають бути вирішені у найближчому майбутньому: 1) завершення спільної європейської системи притулку; 2) спільне управління європейським кордоном; 3) формування нової моделі легальної міграції.

Враховуючи провали міграційної політики 2014-2015 років, Єврокомісія у квітні 2016 року ініціювала обговорення комплексного реформування системи притулку та міграційної політики. Основними напрямками реформи визначено:

– розробку надійної та справедливої системи визначення відповідальної країни-члена за розгляд заяв про притулок. Це потребує адаптації загальноєвропейської системи притулку до масового напливу шукачів притулку та біженців через визначені пункти в'їзду, а також забезпе-

чення солідарності та справедливого розподілу обов'язків між країнами-членами;

– вдосконалення системи «Eurodac» – централізованої бази даних ЄС, яка містить відбитки пальців усіх заявників притулку, незалежно від їхнього місцезнаходження в ЄС та країни, що надає притулок;

– гармонізацію системи притулку для забезпечення однакового ставлення до шукачів притулку в усьому ЄС та зменшення необґрунтованої міграції. Для цього Комісія пропонує запровадити новий Регламент із єдиною процедурою надання притулку в ЄС замість чинної Директиви;

– протидію несанкціонованому переміщенню осіб всередині ЄС, щоб запобігти зловживанням системою притулку та встановити санкції за неправомірні переміщення між країнами-членами [11].

5. І, нарешті, в загальних рисах охарактеризуємо правове регулювання міграційного контролю в Європейському Союзі після вторгнення РФ на територію України.

Російське вторгнення в Україну спричинило найбільшу міграційну кризу в Європі з часів Другої світової війни, що зумовило необхідність термінового реагування з боку ЄС та впровадження нових правових механізмів міграційного контролю. При цьому, ключовими змінами в правовому регулюванні, як ми бачимо є:

1. Активація Директиви про тимчасовий захист: вперше в історії ЄС застосував Директиву 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, надано право українцям проживати, працювати та навчатися в ЄС протягом початкового періоду в один рік з можливістю продовження, забезпечено доступ до медичної допомоги, освіти та соціально-го забезпечення

2. Операційні заходи на кордонах: посилено присутність агентства Frontex на зовнішніх кордонах ЄС; спрощено процедури прикордонного контролю для громадян України; впроваджено спеціальні коридори солідарності для гуманітарної допомоги.

3. Фінансова підтримка: обілізовано кошти з фондів CARE (Cohesion's Action mfor Refugees in Europe); надано додаткове фінансування програмам підтримки біженців; виділено ресурси на адаптацію інфраструктури прийому біженців.

4. Координація та інформаційний обмін: створено Платформу солідарності для координації дій між державами-членами; запроваджено єдину систему реєстрації осіб, які отримали тимчасовий захист; посилено механізми обміну інформацією між національними міграційними службами.

5. Інтеграційні заходи: розроблено спеціальні програми інтеграції українських біженців; спрощено процедури визнання професійних кваліфікацій; забезпечено мовну підтримку та професійне навчання.

На наш погляд, досвід реагування на українську кризу може стати моделлю для майбутнього розвитку міграційної політики ЄС, демонструючи можливість швидкої та ефективної мобілізації ресурсів та координації дій у надзвичайних ситуаціях.

Висновок. Правове регулювання міграційного контролю в Європейському Союзі пройшло тривалу еволюцію від розрізнених національних підходів до комплексної загальноєвропейської системи. Початковий етап характеризувався відсутністю систематичного регулювання, другий етап ознаменувався прийняттям важливого Регламенту 1612/68, який встановив принцип недискримінації та права на возз'єднання сімей. Третій етап відзначився переходом міграційних питань у політичну площину та створенням важливих інституційних механізмів, таких як група «Треві» та Шенгенська система. Четвертий етап, що розпочався у 2010-х роках, був спрямований на подолання нових викликів та адаптацію існуючих механізмів до зростаючих міграційних потоків. Міграційна криза 2014-2015 років виявила недоліки в системі та призвела до ініціатив з реформування політики притулку, вдосконалення системи Eurodac та гармонізації міграційних процедур у всіх країнах-членах ЄС. Сучасний етап, спричинений російським вторгненням в Україну, демонструє здатність ЄС до швидкої адаптації правових механізмів у кризових ситуаціях. Вперше було активовано Директиву про тимчасовий захист, впроваджено комплексні заходи підтримки біженців, включаючи фінансову допомогу, спрощення процедур прикордонного контролю та створення інтеграційних програм. Цей досвід може стати моделлю для подальшого розвитку міграційної політики ЄС, особливо щодо реагування на масштабні міграційні кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation 1612/68. On freedom of movement for workers within the Community. *Official Journal of the European Communities*. No L 257. 2 19.10.68.
2. Huysmans J. The European Union and the Securitization of Migration. *Journal of Common Market Studies*. December 2000. Vol. 38, No. 5, pp. 751–777.
3. Fuster L. Jaime. Council Regulation 1612/68: A Significant Step in Promoting the Right of Freedom of Movement within the EEC. *Boston College International and Comparative Law Review*. Volume 11. Issue 1 Article 7. 127–136.
4. Commission of the European Communities v French Republic. Case 96/85. Judgment of the Court of 30 April 1986.
5. Emir Gul v. Regierungspräsident Dusseldorf. Case 131/85. Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 7 May 1986.
6. Vera Hoeckx v Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, Kalmthout. Case 249/83. Judgment of the Court (Second Chamber) of 27 March 1985.
7. Kenneth Scrivner and Carol Cole v Centre public d'aide sociale de Chastre. Case 122/84. Judgment of the Court (Second Chamber) of 27 March 1985.
8. Identification of applicants (EURODAC). https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/asylum/identification-of-applicants_en.
9. Bunyan T. Trevi, Europol and the European state. *Statewatching the new Europe*. 1993. <https://www.statewatch.org/news/handbook-trevi.pdf>
10. European Agenda on Migration: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 13.5.2015.COM(2015) 240. URL: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf.
11. Towards a Reform of the Common European Asylum System and Enhancing Legal Avenues to Europe: Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. Brussels, 6.4.2016. COM(2016) 197.
12. Рогач О.Я., Белов Д.М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 70(2). 2022. С. 136–141.
13. Белов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 72(4). 2022. С. 226–231.

УДК 342.951:351

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.88>**ВОЄННИЙ СТАН ЯК ЧИННИК ЗРОСТАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ****Гришко В.І.,***кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін,
Національний університет водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0001-7512-0005***Лисий В.І.,***здобувач 4 курсу
Навчально-наукового інституту права,
Національний університет водного господарства
та природокористування***Гришко В.І., Лисий В.І. Воєнний стан як чинник зростання корупції в Україні.**

Визначається проблема зростання корупції в Україні в умовах воєнного стану, який був введений через повномасштабне вторгнення Російської Федерації у 2022 році. Автори аналізують, як впровадження цього режиму, націленого на забезпечення національної безпеки, посилює ризики корупційних зловживань через зростання повноважень державних органів, економічні труднощі та обмежений громадський контроль. Основну увагу приділено наступним сферам: політичній, судовій, військовій і медичній, оскільки вони мають значний вплив на українське суспільство та обороноздатність країни.

Спочатку аналізу піддається політичний аспект проблеми. Автори зазначають, що через під час воєнного стану, громадськість стикнулася з проблемами можливості контролю за діяльністю політичних лідерів, а через відсутність виборів під час воєнного стану політики можуть використовувати для своєї користі. Під час такого критичного періоду в історії нашої держави це веде до зниження прозорості процесів ухвалення рішень, що підриває довіру суспільства до представників влади та інституцій загалом.

Далі досліджується сфера правосуддя, яка в умовах воєнного стану стикається із збільшенням випадків корупції у сфері правосуддя. Автори на прикладі корупційного скандалу з колишнім головою Верховного суду Князева наголошують про недопустимість корупції в судовій системі, а також про важливість змін у чинному кримінальному законодавстві.

Проблеми у військовій та медичній сферах повинні розглядатися комплексно. Зокрема, корупційні схеми у військовій галузі виникають під час закупівель, логістики, мобілізаційних

процесів, а також у роботі військово-лікарських комісій (ВЛК). Недоліки у роботі ВЛК дозволяють певним особам уникати служби, тоді як інші потрапляють на фронт, незважаючи на серйозні проблеми зі здоров'ям. Це ставить під загрозу не лише життя військовослужбовців, але й загальну ефективність оборони.

Для протидії та запобігання розвитку корупційних ризиків автори пропонують комплекс заходів. Пропонується створення тимчасових органів громадського нагляду у взаємодії з міжнародними партнерами (залучення їхніх представників), які разом здійснювали б моніторинг рішень уряду та Верховної Ради. Наголошується, що незалежний нагляд посилить прозорість дій влади і підвищить довіру з боку громадян та міжнародних партнерів. Крім того, автори рекомендують застосовувати фінансові санкції проти політичних партій та установ, що опинилися в корупційних скандалах, що стане стримуючим фактором.

У статті робиться висновок, що подолання корупції в умовах війни є ключовим для збереження національної єдності та ефективності використання ресурсів. Це дозволить підвищити підзвітність державних інституцій та допоможе Україні впоратися із сучасними викликами.

Ключові слова: воєнний стан, корупційні проблеми, національна безпека, кримінальна відповідальність, громадський контроль.

Grishko V.I., Lysy V.I. Martial law as a factor in the growth of corruption in Ukraine.

The problem of the growth of corruption in Ukraine under martial law, which was introduced due to the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022, is identified. The authors analyze how the implementation of this regime,

aimed at ensuring national security, increases the risks of corruption abuses due to the growth of the powers of state bodies, economic difficulties and limited public control. The main attention is paid to the following areas: political, justice, military and medical, as they have a significant impact on Ukrainian society and the country's defense capability.

First, the political aspect of the problem is analyzed. The authors note that during martial law, the public faced problems with the ability to control the activities of political leaders, and due to the lack of elections during martial law, politicians can use it for their own benefit. During such a critical period in the history of our state, this leads to a decrease in the transparency of decision-making processes, which undermines public trust in government representatives and institutions in general.

Next, the judicial system is examined, which under martial law is faced with an increase in cases of corruption in the justice sector. Using the example of the corruption scandal involving the former chairman of the Supreme Court Knyazev, the authors emphasize the inadmissibility of corruption in the judicial sector, as well as the importance of changes in the current criminal legislation.

Problems in the military and medical sectors should be considered comprehensively. In particular, corruption schemes in the military sector arise during procurement, logistics, mobilization processes, as well as in the work of military medical commissions (MMCs). Deficiencies in the work of MMCs allow certain individuals to avoid service, while others end up at the front, despite serious health problems. This threatens not only the lives of servicemen, but also the overall effectiveness of defense.

The authors propose a set of measures to counteract and prevent the development of corruption risks. It is proposed to create temporary public oversight bodies in cooperation with international partners (involving their representatives), which would jointly monitor the decisions of the government and the Verkhovna Rada. It is emphasized that independent oversight will enhance the transparency of government actions and increase trust on the part of citizens and international partners. In addition, the authors recommend applying financial sanctions against political parties and institutions involved in corruption scandals, which will become a deterrent.

The article concludes that overcoming corruption in wartime is key to preserving national unity and the efficiency of resource use. This will increase the accountability of state institutions and help Ukraine cope with modern challenges.

Key words: martial law, corruption problems, national security, criminal liability, public control.

Постановка проблеми. В Україні, яка вже понад десятиліття переживає період війни, питання корупції стало однією з найважливіших проблем суспільного та політичного життя. Війна на сході країни, повномасштабне вторгнення з боку Російської Федерації та численні виклики національної безпеки створюють складні умови для функціонування державних інститутів і управлінських механізмів, які забезпечують функціонування демократії в нашій державі. Воєнний стан, запроваджений в умовах екстремальних загроз, хоча і має на меті забезпечення національної безпеки, водночас з недосконалими механізмами боротьби з корупцією створює сприятливе підґрунтя для її розширення.

Дослідження теми «Воєнний стан як чинник зростання корупції в Україні» визначається декількома факторами. По-перше, воєнний стан часто супроводжується значним розширенням повноважень державних органів, що може призвести до зловживань та зменшення прозорості їхньої діяльності. По-друге, економічні труднощі, пов'язані з війною, підвищують ризики корупційних проявів, оскільки ресурси та фінансові потоки, пов'язані з обороною і відновленням, стають об'єктами численних спроб маніпуляцій і привласнень. По-третє, у умовах нестабільності і відсутності ефективного контролю з боку громадськості зростає ймовірність несанкціонованих дій, які можуть підривати довіру до державних інституцій.

Дослідження цього питання є вкрай важливим для розуміння механізмів корупції в умовах кризових ситуацій і розробки ефективних стратегій боротьби з цим явищем. Аналіз впливу воєнного стану на корупційні процеси дозволить краще оцінити чинники, що сприяють росту корупції, і виявити шляхи для покращення державного управління та посилення антикорупційних заходів в Україні.

Звісно, ми вважаємо, що введення воєнного стану на території нашої держави є обґрунтованим та вкрай необхідним під час повномасштабного вторгнення, однак, на жаль, досить велика кількість громадян намагається використати цей правовий режим для задоволення власних бажань та досягнення своїх цілей, породжуючи цим ще більше корупційних проблем. У свою чергу це впливає на роботу державних установ, створюючи можливості для зловживань та послаблення контролю за дотриманням законодавства. Така ситуація є загрозою для прав та інтересів законослухняних громадян, а також ефективності функціонування всієї правової системи нашої країни. Тому вивчення цього питання є надважливим для розуміння причин

корупції в умовах воєнного стану та розробки заходів щодо її попередження та протидії.

Стан опрацювання проблематики. Корупційні проблеми під час воєнного стану є відносно новою темою для української наукової спільноти, проте з самого початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації вони активно досліджуються та аналізуються. Науковці та практики звертають увагу на збільшення корупційних ризиків у період такої кризової ситуації, коли ускладнюється контроль громадськості за процесами в державі, а система стримувань і противаг неповноцінна. У наукових роботах розглядаються питання зловживань владою в умовах воєнного стану, включно з обмеженням виборчих прав, скороченням громадського контролю та збільшенням повноважень для представників державної влади.

Актуальність питання підсилюється значенням міжнародної підтримки України, яка частково залежить від успіхів держави у боротьбі з корупцією. У сучасних дослідженнях надаються рекомендації щодо посилення антикорупційного законодавства та впровадження додаткових заходів громадського і міжнародного контролю, що сприятиме збереженню довіри суспільства та підтримки міжнародних партнерів у воєнний час.

Дослідженням корупційних проблем під час воєнного стану в Україні та застосуванням законодавства щодо них у своїх працях займалися такі науковці як Жилка М.П., Лещенко О.Ю., Кіблик Д.В., Дем'янчук Ю.В., Сидоренко В.В. та інші.

Мета дослідження – дослідити питання, пов'язані з негативним впливом правового режиму воєнного стану на зростання корупції в Україні, а також виявити основні причини та можливі шляхи боротьби з корупційними проявами в умовах воєнного часу.

Виклад основного матеріалу. Для більш кращого розуміння воєнного стану як правового режиму нам потрібно звернутися до чинного законодавства, а відтак відповідно до Закону України “Про правовий режим воєнного стану”: “Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.”[1] З цього визначення ми розуміємо, що основною метою воєнного стану має бути забезпечення стабільності нашої держави та її національної безпеки, однак бажаний ефект був створений лише на початку війни 2022 року, після чого в Україні розгорілося велика кількість корупційних скандалів, що негативно впливають на єдність українського суспільства. На нашу думку, корупційні проблеми під час воєнного стану найбільше виникають у наступних сферах: військовій, медичній, політичній та правосуддя, що є тісно взаємопов'язаними між собою, особливо в цей період. На підтвердження цього твердження за основу ми взяли дослідження Київського міжнародного інституту соціології “Динаміка довіри окремим інституціям у 2021-2023 роках” (таблиця 1) [2].

Інституція	Захід 2022	Захід 2023	Центр 2022	Центр 2023	Південь 2022	Південь 2023	Схід 2022	Схід 2023
Президент України	85	58	86	68	84	60	78	54
Верховна Рада України	34	13	40	17	34	15	25	13
Уряд України	50	22	55	29	50	27	49	26
Головнокомандувач В. Залужний	---	90	---	90	---	83	---	90
Збройні сили України	98	98	97	97	95	92	94	96
СБУ	62	56	63	63	67	52	52	58
Національна поліція	57	42	60	44	61	38	52	41
Суди	26	14	28	10	24	15	16	12
Прокурори	22	10	24	7	19	10	14	14
Церква	54	50	40	37	38	32	42	24
Українські ЗМІ	61	26	58	31	55	31	47	21
Волонтери	86	86	82	85	87	79	82	88

Таблиця 1. Довіра інституціям у регіональному вимірі

На наш погляд, факторами, які вплинули на це є:

– Неможливість проведення виборів в Україні, що в свою чергу породжує відчуття безкарності та безмежної влади як у депутатів Верховної Ради України, так і депутатів нижчих ланок управління. Яскравим прикладом цього є 18 липня 2024 року, коли народні депутати проголосували у першому читанні за законопроект № 11340, що фактично надавав можливість підозрюваному чи обвинуваченому у вчиненні корупційного злочину частково відшкодувати завдані збитки державі та уникнути відповідальності за скоєні злочини [3] (взагалі це можна охарактеризувати як узаконений “відкат” державі). Також не потрібно забувати і про кримінальні провадження щодо депутатів ВРУ: Шуфрич, Рабінович, Деркач, Тищенко та один з останніх Дмитрук Артем. Все це нищить не лише довіру нашого суспільства до ВРУ як законодавчого центру української демократії, а й гальмує підтримку України з боку наших міжнародних партнерів. Для вирішення питання недовіри до судової системи та ефективного контролю за політичною відповідальністю варто розглянути кілька ключових механізмів, які можуть сприяти підвищенню прозорості та відповідальності в період воєнного стану.

1. Створення тимчасового органу громадського нагляду: Одним з ефективних кроків може стати створення незалежного органу, який на час воєнного стану буде виконувати функції громадського нагляду за діяльністю Верховної Ради та уряду. До складу цього органу можуть увійти представники громадськості, обрані через відкриті конкурси. Такий орган міг би здійснювати моніторинг рішень, аналізувати корупційні ризики та доповідати про їх виявлення, що допоможе посилити прозорість діяльності парламенту. Не можемо не погодитися, з В.А. Абдулаєвим про те, що “зміцнити роль громадянського суспільства у процесах запобігання та протидії корупції сприятиме активне використання таких форм комунікації між органами публічної влади і громадськими організаціями, як: обопільне здійснення антикорупційного моніторингу; у межах державної антикорупційної політики активне впровадження в життя програм дослідницького, аналітично-аналізуючого, роз’яснювально-просвітницького характеру; забезпечення з боку органів публічної влади відкритості та доступності інформації для широких верств населення про стану, рівень, обсяги корупції та здійсненні відповідні антикорупційні заходи тощо” [3].

Також варто залучити міжнародних партнерів до формування цього органу або до участі в процесах моніторингу, щоб забезпечити високий рівень довіри з боку як українського суспільства, так і міжнародної спільноти. Це може допомогти партнерам переконатися у прозорості та чесності рішень, прийнятих під час війни.

2. Відповідальність за політичні рішення: Одним з механізмів підвищення відповідальності політич-

них партій може бути запровадження фінансової відповідальності за невиконання антикорупційних та інших ключових зобов’язань. Наприклад, якщо політична партія чи її представники ухвалюють рішення, що йдуть врозріз із принципами прозорості або призводять до корупційних скандалів, держава може зменшити державне фінансування цієї партії. Така система штрафів стимулюватиме політичні сили до більш відповідальної поведінки та мінімізує ризики корупції в їхніх діях.

3. Міжнародний контроль: Для забезпечення більшої прозорості та підзвітності державних органів міжнародним партнерам залучати представників наших міжнародних партнерів для аудиту та контролю рішень, які мають важливе значення для країни. Це може бути спільна комісія з міжнародних експертів, що проводитиме моніторинг діяльності парламенту та уряду, гарантуючи відповідність міжнародним стандартам.

Таким чином, комплексний підхід до реформування системи під час війни, зокрема створення тимчасових органів нагляду, відповідальність політичних партій, посилення антикорупційного законодавства та залучення міжнародних партнерів, може значно підвищити довіру суспільства до політичних інституцій в Україні.

– Проблема довіри до судової системи України є постійною і тягнеться ще з часів становлення державності. З початком війни це питання набуло ще більшої гостроти, оскільки в умовах кризи люди очікують швидкого та справедливого правосуддя. Однак, на практиці бачимо зовсім іншу картину: судові процеси тягнуться роками, рішення не завжди виконуються, а ключові фігуранти корупційних справ уникають відповідальності, залишаючи країну. Така ситуація значно підриває суспільну довіру до судової системи та викликає сумніви у її здатності забезпечити справедливість і законність.

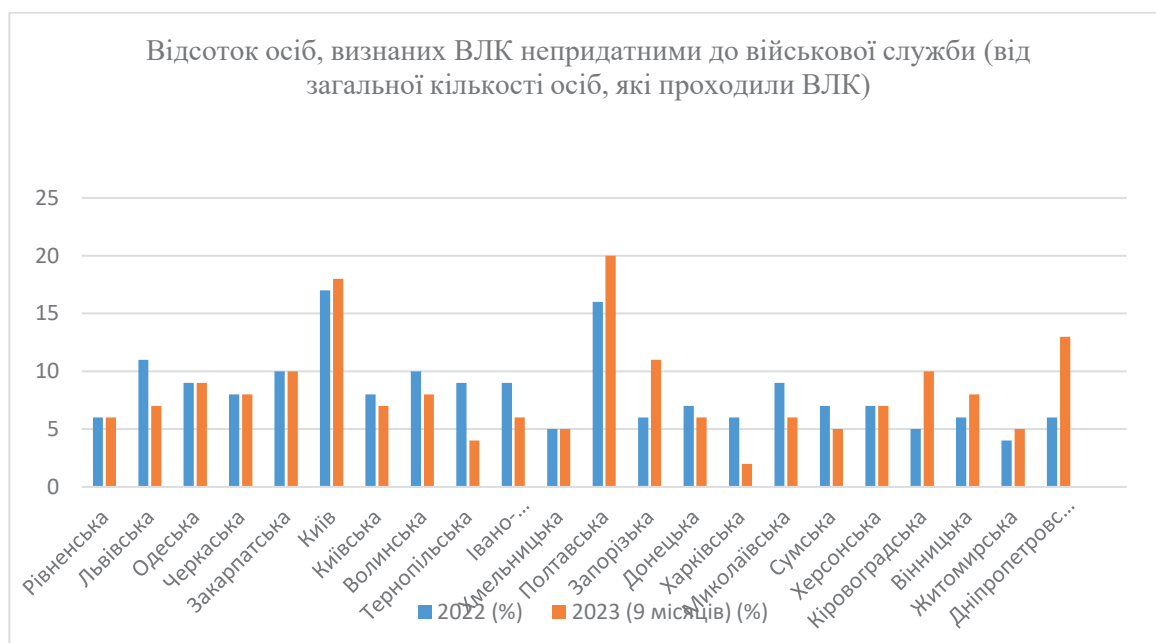
Особливо це відчутно в боротьбі з корупцією, де, попри постійні заяви про рішучість дій, конкретні результати залишають бажати кращого. Численні резонансні справи, пов’язані з корупційними злочинами, часто закінчуються тим, що фігуранти залишаються безкарними або ж отримують мінімальні покарання. Це створює враження, що судова система не спроможна ефективно функціонувати в умовах, коли суспільство вимагає прозорості та справедливості більше, ніж будь-коли. Прикладом корупції на найвищому рівні під час війни стала справа ексголови Верховного Суду Князева, який за версією слідства “перебував у змові з нотаріусом Кирилом Горбуровим та адвокатом Олегом Горещьким організував схему з одержання хабарів за ухвалення потрібних судових рішень, зокрема на користь олігарха Жеваго. За це вже ексголови Верховного Суду загрожує до 12 років в’язниці.” [4]. Розгляд справи триває вже близько року, однак ні резонансність справи, ані важливість цієї для справи не лише для української судової системи, а й для

наших міжнародних партнерів, не дають помітного просування. Навпаки ми бачимо протилежне, оскільки 31 січня 2024 Князев вийшов під заставу у 18 млн. грн (хоча йому інкримінують отримання хабаря у розмірі 2,7 млн\$, що за курсом НБУ на той момент становило близько 101 млн грн.) [4]. На нашу думку, інститут застави у таких справах є неефективним та законодавчо застарілим, оскільки, дає змогу підозрюваному вийти на волю та й ще залишити з собою частину коштів. Звісно, КПК передбачає, що “у виключних випадках, якщо слідчий суддя, суд встановить, що застава у зазначених межах не здатна забезпечити виконання особою, що підозрюється, обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, покладених на неї обов’язків, застава може бути призначена у розмірі, який перевищує вісімдесят чи триста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.” (ч. 5 ст. 182 КПК України) [5]. Однак законодавець не врахував можливості використання зменшення застави корупціонерами для власної вигоди, відтак на початку Князеву було потрібно внести заставу у 107 млн, що значно більше ніж остаточна застава в 18 млн. Ми вважаємо, що у таких справах потрібно змінювати підхід та законодавчо закріплювати норму про те, що застава не може бути меншою аніж сума отриманої неправомірної вигоди, а під час воєнного стану заборонити взагалі встановлювати розмір застави для запобігання можливим ризикам втечі або переховування від органів досудового слідства. Ми переконані, що це не має стосуватися лише конкретного інституту державної влади в Україні. Також можливо ввести поняття в ККУ поняття репутаційних збитків державі, її органам влади, що має на меті посилення відповідальності, наприклад за ту ж саму корупцію посадових осіб, яка буде враховувати посаду, важливість її для тієї чи

іншої ланки системи влади та міжнародного сприйняття України як демократичної держави.

– Корупція в медичній та військовій сферах під час дії воєнного стану набуває особливої гостроти у контексті мобілізації, роботи військово-лікарських комісій (ВЛК), а також виїзду за кордон. Ці аспекти є критично важливими для забезпечення ефективної оборони країни, проте водночас є одними з найбільш вразливих до корупційних схем, що ставить під загрозу обороноздатність та соціальну стабільність. Корупція в одній із цих сфер неминуче впливає на інші: зловживання у ВЛК послаблює обороноздатність країни, незаконний виїзд військово-визволенних знижує кількість мобілізованих, а корупційні схеми в медичних установах загрожують здоров’ю як військових, так і цивільних. Тому корупцію в цих секторах слід аналізувати комплексно, з урахуванням їхнього впливу на загальну оборонну стратегію країни та соціальну стабільність під час воєнного стану.

Однією з ключових ланок обороноздатності та стабільності є робота військово-лікарських комісій (ВЛК), оскільки вони визначають придатність громадян до служби, встановлюють стан здоров’я військовослужбовців. Корупція у ВЛК дозволяє окремим особам уникати військової служби, тоді як інші, можливо навіть непридатні, опиняються на фронті через недоліки у процедурі перевірок. Це ставить під загрозу життя і здоров’я військових та знижує загальну ефективність армії. Крім того, корумповані рішення у ВЛК підривають довіру до військової медицини та створюють нерівність між різними верствами населення. Національне агентство з питань запобігання корупції провело дослідження, в якому проаналізувало відсоток осіб, визнаних ВЛК непридатними до військової служби. (таблиця 2) [6].



Таблиця 2

Саме НАЗК зазначає, що «Виявлено суттєву відмінність частки осіб, непридатних до військової служби, у м. Києві та Полтавській області порівняно із середнім показником по Україні. Зокрема, у 2022 році у м. Києві цей показник перевищував середнє значення (8%) на 9 п.п., а в Полтавській області – на 8 п.п. За 9 місяців 2023 року в м. Києві цей показник перевищив середнє значення (7%) на 11 п.п., а в Полтавській області – на 13 п.п.» [6]. Ми вважаємо, що однією з найбільших проблем, яка навпаки мала б забезпечувати попередження вчинення таких злочинів, є занадто м'яка санкція, які встановлені Кримінальним Кодексом України, а саме ст. 358 КК України, за ч. 1 якої передбачено покарання «Підроблення посвідчення або іншого офіційного документа, який видається чи посвідчується підприємством, установою, організацією, громадянином-підприємцем, нотаріусом, державним реєстратором, суб'єктом державної реєстрації прав, особою, яка уповноважена на виконання функцій держави щодо реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, державним виконавцем, приватним виконавцем, аудитором чи іншою особою, яка має право видавати чи посвідчувати такі документи, і який надає права або звільняє від обов'язків, з метою використання його підроблювачем чи іншою особою або збут такого документа, а також виготовлення підроблених печаток, штампів чи бланків підприємств, установ чи організацій незалежно від форми власності, інших офіційних печаток, штампів чи бланків з тією самою метою або їх збут – штрафом до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або пробачінням наглядом на строк до двох років, або обмеженням волі на той самий строк» [7]. Хоча стаття і зазнавала змін під час дії воєнного стану, але вона не може забезпечити своєї превентивної функції повною мірою, оскільки для цього на даний час законодавець повинен зрозуміти, що потрібно враховувати важливість ВЛК для обороноздатності країни, її мобілізаційного та ротаційних ресурсів. Тому санкція з урахуванням сьогодення повинна в собі містити розуміння підриву довіри до державних інституцій, зниження мобілізаційного ресурсу України та мати набагато жорстокішу санкцію з можливістю конфіскації майна та тривалішим терміном ув'язнення.

Висновки. Загалом боротьба з корупцією в Україні в умовах воєнного стану є надзвичайно важливою з кількох причин, що впливають як на внутрішню ситуацію в країні, так і на її міжнародне становище. У період війни, коли держава стикається з численними викликами, корупція стає одним із ключових факторів, що підривають стабільність і ефективність функці-

онування всіх суспільних інститутів. По-перше, корупція значно послаблює обороноздатність країни. Кожен нечесно витрачений ресурс, кожна незаконно укладена угода або неправильно спрямовані кошти зменшують можливості Збройних Сил України та інших силових структур забезпечити належний рівень безпеки та оборони. Це призводить до серйозних та болючих наслідків, включаючи загибель військових, втрату територій та стратегічних позицій. По-друге, під час воєнного стану критично важливою є довіра громадян до влади. Корупція руйнує цю довіру, породжуючи розчарування та зневіру в здатності держави захистити своїх громадян та забезпечити їхні основні потреби. В умовах війни, коли згуртованість суспільства є запорукою опору агресору, подолання корупції стає необхідним для збереження національної єдності. По-третє, ефективна боротьба з корупцією є важливою для забезпечення прозорого і справедливого розподілу ресурсів. Війна створює величезні потреби в додаткових фінансових та матеріальних ресурсах для забезпечення обороноздатності, надання гуманітарної допомоги постраждалим та відбудови інфраструктури. Корупція зменшує доступність цих ресурсів, що ускладнює вирішення нагальних проблем та підвищує ризики соціального напруження. Крім того, антикорупційні заходи сприяють зміцненню міжнародної підтримки України. Західні партнери та міжнародні організації уважно стежать за реформами, що проводяться в Україні, і часто ставлять питання боротьби з корупцією на чільне місце у своїх вимогах щодо надання допомоги. Прозорість і відповідальність влади є ключовими умовами для отримання фінансової та військової підтримки, а також для полегшення інтеграції України в європейські та світові структури.

Отже, боротьба з корупцією в Україні в умовах воєнного стану є не просто питанням внутрішньої політики, а важливим елементом національної безпеки, соціальної стабільності та міжнародної репутації країни. Успішна антикорупційна політика допоможе Україні не лише вистояти в умовах війни, а й закласти міцний фундамент для повоєнного відновлення, економічного зростання та інтеграції в європейську спільноту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 11.11.2024).
2. Прес-релізи та звіти. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2023 роках. Київський міжнародний інститут соціоло-

- гії : веб-сайт, 2023. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1&fbclid=IwAR0KeeDBMO51g5cbQKWeXcFZS1ZOatmRAIUhjzJuQtuLD_y4B-6D6RXqkR (дата звернення: 11.11.2024).
3. Абдуллаєв В.А. Роль громадянського суспільства у запобіганні і протидії корупції. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2021. № 3. С. 5–13. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/15.pdf (дата звернення: 11.11.2024).
 4. Справа Князева. Що змінилося за рік? *Transparency International Ukraine – Знизити рівень корупції* : веб-сайт, 2024. URL: <https://ti-ukraine.org/news/sprava-knyazeva-shho-zminylosya-za-rik> (дата звернення: 11.11.2024).
 5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI: станом на 7 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 11.11.2024).
 6. НАЗК звертає увагу Міноборони на проаналізовані статистичні дані діяльності ВЛК ТЦК та СП. НАЗК. *Національне агентство з питань запобігання корупції* : веб-сайт, 2024. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/nazk-zvertae-uvagu-minoborony-na-proanalizovani-statystychni-dani-diyalnosti-vlk-ttsk-ta-sp/> (дата звернення: 11.11.2024).
 7. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 11.11.2024).

UDC 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.89>

THE TARIFF REGULATION OF RAILWAY FREIGHT TRANSPORTATION IN EU

Gurzhii A.V.,

*Candidate of Juridical Sciences, Docent,
Docent of the Department of Administrative,
Financial and Information Law
of the State University of Trade and Economics
ORCID: 0000-0001-5757-592X*

Timashov V.O.,

*Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor of Administrative, Financial and Information Law
of the State University of Trade and Economics
ORCID: 0000-0001-8368-8856*

Veselov M.Yu.,

*Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor of the Department of State-Legal Disciplines
and Safety of Life Activities
of the Donetsk State University of Internal Affairs
ORCID: 0000-0002-3963-2764*

Gurzhii A.V., Timashov V.O., Veselov M. Yu. The tariff regulation of railway freight transportation in EU.

The article examines the provisions of the EU legislation on the tariff regulation of rail freight transportation, as well as the prospects of their implementation in the domestic system of industry regulation.

It is emphasized that the implementation of European rules of tariff regulation on railway transport is an important factor in the development of a competitive environment in the market of transport services, as well as a necessary prerequisite for the attraction of internal and external investments in the development of the railway industry. Such adaptation is extremely important for reducing transport costs, improving the quality of services and the overall efficiency of rail freight transportation.

The key provisions of the Directive of the European Parliament and the Council of Europe of 21.11.2012 № 2001/14/EU "Creation of a single European railway space", which defines the rules for collecting fees for the use of railway infrastructure by freight transport operators, are highlighted. It is emphasized that the Directive envisages the separation of infrastructure management and transport operations to prevent conflicts of interest and stimulate fair competition among market operators. It also defines railway companies' rights to access infrastructure and establishes transparent pricing mechanisms.

The article examines the European experience of creating independent regulatory bodies authorized to monitor market practices, monitor compliance with safety standards, and ensure fair pricing mechanisms.

It was concluded that the implementation of the provisions of the EU legislation on the tariff regulation of rail freight transportation will ensure a significant increase in the competitiveness of domestic rail transport by improving the access of national carriers to the European transport infrastructure, optimizing logistics on rail transport, ensuring transparency and reasonableness of pricing, creating equal conditions for national railway operators.

The importance of the consistent implementation of the provisions of the EU legislation on the tariff regulation of rail freight transportation in the context of the Europeanization of domestic legislation on rail transport and the regulatory approximation provided for by the Association Agreement between Ukraine and the EU is emphasized.

Key words: tariff regulation, railway transport, railway transportation of goods, transportation.

Гуржій А.В., Тімашов В.О., Веселов М.Ю. Тарифне регулювання вантажних залізничних перевезень в ЄС.

У статті розглядаються положення законодавства ЄС про тарифне регулювання залізничних перевезень вантажів, а також перспективи

їх імплементації у вітчизняну систему галузевого регулювання.

Наголошується, що імплементація європейських правил тарифного регулювання на залізничному транспорті є важливим чинником розвитку конкурентного середовища на ринку транспортних послуг, а також необхідною передумовою залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій у розбудову залізничної галузі. Така адаптація є вкрай важливою для зниження транспортних витрат, підвищення якості послуг і загальної ефективності залізничних перевезень вантажів.

Охарактеризовано ключові положення Директиви Європейського Парламенту і Ради Європи від 21.11.2012р. №2001/14/ЄС "Створення єдиного європейського залізничного простору", якими визначаються правила стягнення плати за користування залізничною інфраструктурою операторами вантажних перевезень. Підкреслено, що Директива передбачає розділення управління інфраструктурою та транспортними операціями для запобігання конфлікту інтересів і стимулювання справедливої конкуренції серед операторів ринку. Вона також визначає права залізничних компаній на доступ до інфраструктури та встановлює прозорі механізми ціноутворення.

У статті розглядається європейський досвід створення незалежних регуляторних органів, уповноважених здійснювати моніторинг моніторинг ринкових практик, контролювати дотримання стандартів безпеки та забезпечувати справедливі механізми ціноутворення.

Зроблено висновок про те, що імплементація положень законодавства ЄС про тарифне регулювання залізничних перевезень вантажів забезпечить суттєве підвищення конкурентоспроможності вітчизняного залізничного транспорту шляхом поліпшення доступу національних перевізників до європейської транспортної інфраструктури, оптимізації логістики на залізничному транспорті, забезпечення прозорості та обґрунтованості ціноутворення, створення рівних умов для національних операторів ринку.

Підкреслюється важливість послідовної імплементації положень законодавства ЄС про тарифне регулювання залізничних перевезень вантажів у контексті європеїзації вітчизняного законодавства про залізничний транспорт та регуляторного наближення, передбаченого Угодою про асоціацію між Україною та ЄС.

Ключові слова: тарифне регулювання, залізничний транспорт, залізничні перевезення, перевезення вантажів.

Problem Statement. The importance of implementing European Union legislation regarding the regulatory framework for railway freight

transport within Ukrainian law is multifaceted and critical for the country's contemporary socio-economic development. As Ukraine continues to navigate its post-conflict recovery and seeks deeper integration with European markets, aligning its railway regulations with EU standards becomes imperative for several key reasons.

Implementing EU regulatory frameworks will create a more competitive environment in Ukraine's railway sector. By establishing clear rules for market access, including rights for operators to utilize infrastructure on a non-discriminatory basis, Ukraine can encourage both domestic and foreign investment in its railway system. This increased competition is essential for driving down costs, improving service quality, and ultimately enhancing the overall efficiency of freight transport. In a globalized economy, a competitive railway system is vital for attracting businesses that rely on efficient logistics and transportation networks.

A modernized regulatory framework that aligns with EU standards will facilitate smoother cross-border freight transport. Given Ukraine's strategic geographical position as a transit country between Europe and Asia, enhancing its railway infrastructure and regulatory environment is crucial for maximizing trade opportunities. By simplifying customs procedures and ensuring interoperability with EU rail networks, Ukraine can become a key player in regional logistics, thus boosting its economic growth.

The implementation of EU regulations emphasizes sustainability in transport operations, which is increasingly important in today's environmentally conscious world. By adopting practices that internalize external costs associated with railway operations (such as environmental impacts and noise pollution) Ukraine can promote greener transport solutions. This alignment not only supports global sustainability goals but also positions Ukraine favorably within the European framework of sustainable development.

As Ukraine modernizes its railway sector in line with EU legislation, there will be significant opportunities to invest in innovative and environmentally friendly technologies. This transition not only enhances operational efficiency but also contributes to reducing the carbon footprint of the transportation sector. By fostering an environment conducive to technological advancements, Ukraine can attract investments that support sustainable development while improving the overall quality of its railway services.

The aim of the article is to analyze the provisions of EU legislation on the tariff regulation of rail freight transportation and outline the prospects for their implementation in the national legislation of Ukraine.

State of scientific research on problematic.

Legal and organizational aspects of freight rail transport have been extensively covered in the scholarly works of O. Deineka, L. Pozdniakova, A. Nesterenko, M. Kovaliv, V. Matvienko and others [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. However, the issue of tariff regulation for such transport under EU legislation has not received adequate attention from domestic scholars.

Main material. Today, the main act of the EU on tariff regulation is the Directive 2012/34/EU of the European Parliament and of the Council of 21 November 2012 establishing a single European railway area [7]. This Directive consolidates earlier regulations to enhance competition, efficiency, and create a consistent legal framework for the railway sector across the European Union. It was introduced to address the limitations of previous directives, particularly those from Council Directive 91/440/EEC, Directive 95/18/EC, and Directive 2001/14/EC.

The main goals of the directive include integrating railways into the broader EU transport market to promote sustainable mobility and improve competitiveness against other transport modes. It emphasizes the importance of separating infrastructure management from transport operations to prevent conflicts of interest and encourage fair competition among railway operators. Additionally, it requires that railway undertakings operate independently to foster innovation and improve service quality.

The Directive includes several key provisions regarding infrastructure management. Infrastructure managers are required to manage traffic and maintenance planning impartially, ensuring that all operators have equal access. It also establishes rights for railway companies to access infrastructure and services, along with transparent pricing mechanisms for using this infrastructure. In terms of licensing and regulation, the directive introduces a framework for railway operators. It sets specific criteria for obtaining licenses to ensure that only qualified operators can provide services within the EU.

Member States must also establish independent regulatory bodies to oversee compliance with the Directive's provisions, ensuring fair competition and transparency in the market. According to it, charges imposed on railway operators must reflect the costs associated with using infrastructure while promoting transparency and non-discrimination. Additionally, a structured process for allocating railway infrastructure capacity is mandated to enable efficient use of resources and minimize congestion.

The Directive has significantly influenced national rail systems: by promoting competition and improving service quality across Europe;

by creating a more integrated railway area, it enhanced connectivity within the EU while supporting sustainable transport objectives; by fostering competition, ensuring fair access to infrastructure, and establishing clear regulatory frameworks, it created grounds for a more efficient and user-friendly railway system that meets contemporary transport needs.

In particular promote a competitive and efficient railway sector by ensuring that infrastructure managers set charges based on the costs directly incurred by train services. Below is a detailed description of the provisions concerning these charges.

Charges for using railway infrastructure should reflect the costs that are directly incurred as a result of operating train services. This principle is crucial for ensuring that railway undertakings can access infrastructure in a fair and non-discriminatory manner. These charges should not exceed the actual costs incurred, thereby preventing overcharging and promoting transparency in pricing.

Infrastructure managers are required to calculate direct costs according to specific methodologies outlined in Commission Implementing Regulation (EU) 2015/909 "On the modalities for the calculation of the cost that is directly incurred as a result of operating the train service" [9]. This Regulation provides detailed guidelines on how to determine these costs, including:

Cost Categories: Certain cost categories are excluded from being included in the calculation of infrastructure charges. For instance, costs associated with funds that do not require repayment cannot be factored into the charges.

Modulation of Charges: Average direct unit costs can be adjusted based on various parameters, including vehicle type, operational characteristics, and specific infrastructure features. This allows for a more tailored approach to charging that reflects actual usage and operational realities.

Traffic Diversions: If an infrastructure manager initiates traffic diversions, these should not lead to increased charges for the operators involved. This provision is intended to ensure that operators are not penalized financially for necessary operational changes [9].

Under Directive 2012/34/EU, the calculation of infrastructure charges for the use of railway infrastructure is governed by specific principles and methodologies aimed at ensuring transparency, fairness, and efficiency. These charges should reflect the costs directly incurred as a result of operating train services.

The Directive defines "direct costs" as those costs that are directly incurred from operating a train service. This includes costs associated with train operations on the infrastructure, such

as maintenance and management of the railway network [8].

The costs are generally based on marginal costs, which represent the additional cost incurred when an extra unit of traffic is added to the network. This approach is intended to promote optimal use of infrastructure capacity by encouraging railway undertakings to operate more efficiently.

Infrastructure managers have to set the charges using the infrastructure at the costs directly incurred by the train service. Commission Implementing Regulation (EU) 2015/909 "On the modalities for the calculation of the cost that is directly incurred as a result of operating the train service" provides cost categories that are not eligible [9]. In particular, when infrastructure managers receive funds, they do not have to pay back, they are not allowed to include any costs derived from such payments into their infrastructure charges. Average direct unit costs can be modulated on the basis of vehicle, operational and infrastructure parameters. Traffic diversions at the instigation of the infrastructure manager should not increase charges. Alternatively, to calculating average unit costs and modulating them, infrastructure managers may use cost modeling in accordance with best available international practice. Regulatory bodies may determine and apply a simplified control of direct costs if their values remain below certain thresholds [10].

Member States are required to establish a charging framework that allows infrastructure managers to set charges based on the established principles. This framework should be transparent and non-discriminatory, ensuring that similar services incur equivalent charges. National infrastructure managers must detail their charging methodologies in a network statement, which serves as a public document outlining how charges are calculated and applied.

Regulatory bodies in each EU member state are responsible for monitoring compliance with these charging principles. They can verify whether the infrastructure manager's calculations align with the established methodologies and ensure that charges do not exceed direct costs.

At the same time, the Directive allows for additional charges that reflect the scarcity of capacity during peak times or periods of congestion. This means that if demand exceeds available capacity, infrastructure managers can levy higher charges to manage usage effectively [8].

Infrastructure charges may also be adjusted to account for environmental impacts caused by train operations. This differentiation aims to incentivize operators to reduce negative environmental effects.

Member States may permit mark-ups on base charges if the market can bear them, allowing

infrastructure managers to recover fixed costs while maintaining competitiveness in the rail market.

To ensure compliance with these charging principles, regulatory bodies in each member state have the authority to monitor and oversee the calculation and application of infrastructure charges. They can determine whether simplified controls on direct costs can be applied if those costs remain below certain thresholds. This oversight is essential for maintaining fairness and transparency in the charging process.

The Directive also addresses external costs related to railway operations. It encourages member states to consider these externalities when establishing infrastructure charges. By internalizing external costs, such as environmental impacts, the directive aims to create a more sustainable railway system. Furthermore, it allows for discounts on infrastructure charges when they relate to actual administrative cost savings or when they promote efficient use of infrastructure [8].

Another important aspect of the directive is the provision for noise-differentiated infrastructure charges. These charges are designed to address noise pollution from rail traffic by imposing higher fees on noisier trains while providing incentives for quieter operations. This approach not only aims to mitigate environmental impacts but also encourages railway undertakings to invest in quieter technologies.

The Directive recognizes that capacity allocation incurs costs for infrastructure managers, which must be accounted for in the charging scheme. Railway undertakings are expected to pay for these allocation costs, ensuring that all aspects of infrastructure use are financially sustainable [8].

In general, the Directive establishes a comprehensive framework for levying charges on railway infrastructure usage within the EU. By focusing on direct costs, promoting transparency, and allowing for adjustments based on operational realities, it seeks to create a competitive environment in the railway sector. The inclusion of provisions related to external costs, noise differentiation, and capacity allocation further enhances its effectiveness in promoting sustainable railway operations while ensuring fair access for all operators.

In conclusion, the implementation of EU legislation concerning the regulatory framework for railway freight transport is vital for modern Ukraine. It offers significant opportunities to enhance economic competitiveness through improved market access and increased trade opportunities while promoting sustainable development through environmentally responsible practices.

A critical aspect of aligning with EU standards involves the establishment of independent regulatory bodies to oversee compliance with new regulations. For Ukraine, creating such institutions is essential for ensuring transparency and accountability within the railway sector. These bodies will have the authority to monitor market practices, enforce safety standards, and ensure fair pricing mechanisms. Strengthening regulatory frameworks will enhance public trust in the railway system and encourage greater participation from private operators.

Implementing EU regulations will also necessitate adherence to stringent safety and quality standards in railway operations. This focus on safety is particularly important for Ukraine as it seeks to rebuild its infrastructure and restore public confidence in rail transport. By aligning with EU norms, Ukraine can enhance the reliability of its freight services, which is crucial for both domestic consumers and international partners. Additionally, establishing independent regulatory bodies will strengthen oversight and ensure adherence to safety and quality standards.

As Ukraine continues its journey towards European integration, aligning its railway regulations with EU standards will be essential for building a resilient, efficient, and sustainable transport system that meets contemporary demands and supports long-term economic growth.

REFERENCES:

1. Theoretical and applied bases of reforming the railway transport of Ukraine: monograph / O. Zits, G. Eitutis, O. Kryvopysyn, I. Fedorko, V. Osovyk, et al. Nizhyn: Aspect-Polygraph Publishing House, 2016. P. 160–171.
2. General trends and factors of influence on the volume of freight traffic in modern conditions / R. Vepriksy, G. Eitutis, S. Artemieva. *Bulletin of Economics of Transport and Industry*. 2017. № 60. P. 78–86.
3. Kovaliv M.V. Legal and organisational principles of ensuring the safety of goods on the railway transport of Ukraine: Monograph. Lviv: LIVS, 2003. 179 p.
4. Deineka O., Pozdniakova L., Nesterenko A. Public administration and administration of railway transport of Ukraine. State Building. 2018. № 1. P. 1–9.
5. Matvienko V. Mechanism of state management of the railway industry development in Ukraine: PhD in Public Administration: 25.00.02. Mariupol, 2017. 256 p.
6. Kramchaninova, M.D., Kasatkina, M.V., Masalova, T.V.. Current state, problems and prospects of development of freight railway transport in Ukraine. *Problems and prospects of economy and management*. 2021. № 3 15). P. 63–70.
7. Tymokha D. State regulation of railway transport: PhD thesis ... Candidate of Sciences in Public Administration: 25.00.02. Kharkiv, 2007. 20 p.
8. Directive 2012/34/EU of the European Parliament and of the Council of 21 November 2012 establishing a single European railway area. *Official Journal*. 2012. L 343. P. 32–77.
9. Regulation (EU) 2015/909 "On the modalities for the calculation of the cost that is directly incurred as a result of operating the train service". *Official Journal*. 2015. L 148. P. 17–22.
10. Infrastructure charges. Modalities to calculate direct costs. *An official website of the European Union*. URL: https://transport.ec.europa.eu/transport-modes/rail/infrastructure/infrastructure-charges_en.

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.90>

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ ЗА ЧАСІВ ЛИТОВСЬКОГО ТА АВСТРІЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ

Дешевий О.А.,

аспірант

Київського міжнародного університету (Україна),

адвокат Адвокатського об'єднання «ЛІГАЛ ВЕРІТІ»

ORCID: 0009-0006-8311-3714

Дешевий О.А. Генеза становлення та розвитку адвокатської діяльності на українських територіях за часів литовського та австрійського панування.

Статтю присвячено дослідженню становлення та розвитку адвокатської діяльності на українських територіях за часів литовського та австрійського панування. Встановлено, що за часів входження українських земель до Великого князівства Литовського діючи на її території норми права не лише впорядкували судовий процес, а й надали діяльності прокуратора трудового характеру, трансформували її у професію. Із розвитком міського самоврядування, зокрема магдебурзького права, прокураторська діяльність починає набувати формалізованих рамок, а із запровадженням Литовських статутів правовий статус прокураторів отримав свого закріплення на рівні найвищих правових актів. Попри певні недоліки, інститут судового заступництва міцно вкоренився в судовому процесі та став невід'ємним елементом демократизації судової системи на українських територіях у XIV–XVI ст.

У період перебування українських територій під управлінням австрійських монархів адвокатська діяльність на ній регулювалася відповідно до австрійського законодавства, забезпечуючи собою чітку нормативно-правову основу функціонування інституту адвокатури. Австрійські правові акти визначали умови вступу до адвокатури, обов'язки адвокатів та притягнення їх до відповідальності, сприяючи формуванню високих стандартів щодо особи адвоката. Жорсткий відбір претендентів не лише забезпечував надання адвокатами якісних послуг, а й сприяв посиленню в суспільстві авторитету адвокатури, підвищував довіру до неї як до інституту, що виконує особливу соціальну функцію, відстоюючи права та інтереси громадян. Як наслідок, адвокатура того часу поступово завойовувала суспільне визнання, стаючи важливим чинником правового життя країни і значущою суспільною силою.

Встановлено, що протягом XIX ст. роль адвоката вийшла за рамки традиційного заступництва в суді: адвокати надавали юридичні консультації, сприяли врегулюванню правових правочинів, роз'яснювали громадянам їхні права та можливості в контексті чинного законодавства. Таким робом, адвокати сприяли поширенню правових знань і формуванню правосвідомості в суспільстві. Адвокатська діяльність за часів австрійського панування стала фундаментом для дотримання прав і свобод українців – підданих Імперії, зміцнила на українських територіях рівень суспільної довіри до правових інституцій.

Ключові слова: адвокатська діяльність, адвокатура, судове заступництво, захисник, прокуратор, адвокат, Київська Русь, Велике князівство Литовське, Австрія, Австро-Угорщина.

Deshevyi O.A. The genesis of the establishment and development of the legal profession in the Ukrainian territories during the Lithuanian and Austrian Rule.

The article is devoted to the study of the formation and development of the legal profession in the Ukrainian territories during the period of Lithuanian and Austrian rule. It is established that when Ukrainian lands became part of the Grand Duchy of Lithuania, the legal norms in force on its territory not only streamlined the judicial process, but also gave the prosecutor's activity a labor character, transforming it into a profession. With the development of municipal self-government, in particular Magdeburg law, prosecutorial activity began to acquire a formalized framework, and with the introduction of the Lithuanian statutes, the legal status of prosecutors was enshrined in the highest legal acts. Despite certain shortcomings, the institution of judicial intercession was firmly rooted in the judicial process and became an integral element of the democratization of the judicial system in the Ukrainian territories in the fourteenth and sixteenth centuries.

During the period when the Ukrainian territories were under the rule of the Austrian monarchs, the legal profession was regulated in accordance with Austrian law, providing a clear regulatory framework for the functioning of the Bar. Austrian legal acts defined the conditions for admission to the bar, the duties of attorneys and their liability, contributing to the formation of high standards for the personality of an attorney. The rigorous selection of applicants not only ensured that attorneys provided quality services, but also contributed to strengthening the authority of the bar in society, increasing confidence in it as an institution that performs a special social function, defending the rights and interests of citizens. As a result, the Bar of that time gradually gained public recognition, becoming an important factor in the legal life of the country and a significant social force.

It is established that during the nineteenth century, the role of an attorney-at-law went beyond the traditional advocacy in court: attorneys-at-law provided legal advice, facilitated the settlement of legal transactions, and explained to citizens their rights and opportunities in the context of current legislation. In this way, lawyers contributed to the dissemination of legal knowledge and the formation of legal awareness in society. During the Austrian rule, the practice of law became the foundation for the observance of the rights and freedoms of Ukrainians, subjects of the Empire, and strengthened the level of public trust in legal institutions in the Ukrainian territories.

Key words: advocacy, advocacy, judicial advocacy, defense counsel, prosecutor, attorney, Kievan Rus, Grand Duchy of Lithuania, Austria, Austria-Hungary.

Постановка проблеми. Адвокатура на сьогодні являє собою досить складну систему, як за характером виконуваних завдань, формами та видами утворюючих її елементів, так і за особливостями правового регулювання. Глибоке розуміння правових засад організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні неможливе без розкриття історії появи інституту адвокатури.

Історичне дослідження адвокатської діяльності є важливим інструментом для аналізу її динаміки. Саме історичний контекст дає змогу як найповніше оцінити стан сьогоденної адвокатури та виробити ефективні шляхи розв'язання супутніх їй проблем. Без розуміння історичної канви неможливо адекватно зрозуміти, як саме формувалась практика захисту прав, свобод та інтересів довірителя в судовому процесі та як вона змінюватиметься в найближчому майбутньому. Отже, ретельне вивчення розвитку адвокатської діяльності в різні історичні періоди

допомагає не тільки висвітлити її еволюцію, а й дає змогу дослідникові побудувати точніші прогнози щодо її майбутнього.

Особливу значущість для України має аналіз історії адвокатської діяльності на її території. Це зумовлено низкою чинників. По-перше, багато елементів, характерних для адвокатської практики XVIII–XX ст., продовжують зберігатися в сучасній українській адвокатурі. Система цінностей, професійні принципи та підходи, що склалися в минулому, значною мірою впливають на сьогоденну діяльність адвокатів, продовжують формувати образ юриста-адвоката в очах суспільства.

По-друге, з урахуванням адвокатської монополії, адвокат на сьогодні став головною дійовою особою в судовій системі. Зокрема конституційна норма, що закріплює виключне право адвоката на представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення, значно посилює його роль, зробивши адвоката у судових процесах основним посередником між державою та клієнтом. Покладені на адвоката права та обов'язки, зумовлені його професійною кваліфікацією та довірливим ставленням з боку громадян, зумовлюють дедалі більшу увагу до адвокатської діяльності, як з боку держави, так і з боку суспільства.

По-третє, останніми роками в профільній літературі спостерігається тривожна тенденція, що обстоює необхідність розширення кола осіб, які мають право бути представниками в суді. Дедалі частіше обговорюється можливість надання зазначеного права не тільки адвокатам, а й іншим категоріям юристів, які не мають відповідного статусу. Тенденція викликає серйозну заклопотаність серед професіоналів у галузі права, оскільки її практична реалізація призведе до ослаблення стандартів правової допомоги та підризу авторитету інституту адвокатури. Розумінню помилковості представництва інтересів у суді особами без статусу адвоката, також сприятиме аналіз становлення та розвитку адвокатської діяльності на українських територіях.

Загалом знання основних історичних і сучасних тенденцій розвитку адвокатської діяльності є необхідною умовою для оцінки досягнутих українською адвокатурою успіхів, виявлення проблем адвокатської діяльності та окреслення шляхів їх розв'язання. Розуміння минулих помилок і здобутків дає змогу адекватно реагувати на сучасні виклики та розвивати адвокатуру відповідно до вимог часу, забезпечуючи її високий соціальний і правовий статус у системі правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Історико-правові підвалини становлення української адвокатури завжди були предметом наукових дискусій і залишаються такими на сьогодні.

ні, коли в профільній літературі дедалі частіше звучать пропозиції щодо необхідності реформування інституту адвокатури. У працях сучасних українських вчених становленню та розвитку адвокатської діяльності присвячено чимало уваги. Проте найбільшу увагу цьому питанню приділили: М.М. Бедрій, А.Ю. Бойчук, С.І. Борисенко, Д.П. Ващук, М.В. Голодник, М.В. Никифорак, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, В.О. Святоцька, О.В. Щербицький та ін.

Метою статті є аналіз становлення, розвитку та організаційного оформлення адвокатської діяльності на українських територіях за часів литовського та австрійського панування.

Виклад основних положень. Адвокатура, як самостійний інститут громадянського суспільства, має довгу й тернисту історію, тісно пов'язану з розвитком системи правосуддя. Еволюційний розвиток адвокатури відображає трансформацію самої правової системи, у межах якої здійснювалася адвокатська діяльність. Шлях становлення вітчизняної адвокатської діяльності можна охарактеризувати як багатоступеневий, де кожен історичний період робив свій унікальний внесок.

Під час формування ранньої державності, в період Київської Русі (IX–XIII ст.), судовий процес ще не був пов'язаний з професійним правозаступництвом, що стало характерним для подальших історичних епох. Основним принципом того часу був принцип особистої явки сторін, коли учасники розгляду особисто представляли свої інтереси перед князівським судом. Однак уже в цей час існували певні форми захисту, хоча й не пов'язані з формалізованою адвокатською діяльністю. Представники громади (рідні та друзі сторін), а також свідки, такі як «послухи» (свідки обвинувачуваного) і «видоки» (свідки тих чи інших спірних фактів), виконували функції свого роду захисників у суді. Судочинство в період Київської Русі характеризувалося пануванням звичаєвого права, яке фактично домінувало над писаним законом. Що стосується існуючих правових актів, то вони не згадували про представництво сторін у суді, що свідчить про відсутність формалізованих процедур судового заступництва.

З розвитком державних утворень, до яких увійшли українські території після розпаду Київської Русі, почали формуватись основні елементи кваліфікованої правової допомоги. До середини XIV ст., коли українські землі, через історичні події, стають частиною Великого князівства Литовського в правовому полі сформувався прошарок осіб – спеціальних представників, які мали право надавати іншим особам допомогу під час розгляду справ. У цей період відбуваються найважливіші зміни в судочинстві, і одна зі значущих віх в історії української адвокатури

– впровадження магдебурзького права в містах, насамперед, містах-центрах колишніх удільних князівств (Львів – 1356 р., Галич – 1367 р., Белз – 1377 р., Тереховля – 1389 р., Луцьк – 143 р. та ін.). Магдебурзьке право, яке було запозичене в західноєвропейських країнах, надавало містам певні правові привілеї, звільняло їх від юрисдикції урядової адміністрації, що провокувало створення в містах більш організованого та інституціоналізованого правосуддя.

Надання містам права на створення своєї системи органів управління та суду було, безсумнівно, визнанням за ними певної суспільної сили, що відіграє важливу роль у житті держави. Судовий процес у містах, що функціонували на основі магдебурзького права, базувався на низці ключових принципів, серед яких особливе місце приділялося усності, гласності та змагальності. Принципи сформували особливу правову культуру, що забезпечувала прозорість судових процедур і рівність усіх учасників процесу перед судом. Принцип усності передбачав, що розгляд справ відбувається усно, у формі живого обговорення. Наведений підхід сприяв гнучкості та оперативності в розгляді справ. Гласність гарантувала, що розгляд справ був відкритим і доступним для громадськості, тим самим посилювалася довіра до правосуддя. Принцип змагальності створював правове середовище, в якому кожна сторона мала змогу активно захищати свої інтереси. У рамках реалізації усності, гласності та змагальності процесу для захисту інтересів сторін почали залучати спеціальних представників – прокураторів, які володіли певною правовою кваліфікацією.

Прокуратор – був судовим захисником, який призначався юридичним актом за згодою довірителя, без участі протилежної сторони. Термін «procurator» вказує на те, що мета цього інституту була подібною до того, як встановлювалось опікунство (cura). Ще у VI ст. стає звичаєм призначати замість себе вести справи або укладати угоди на час своєї відсутності прокураторів, яким надавались загальні повноваження. Пізніше прокураторів почали призначати для ведення окремих справ. Таких випадків було настільки багато, що з'явилась особлива професія – прокуратор. Прокуратори крім ведення процесів, отримали право вести інші справи і укладати юридичні угоди. Прокуратор за часи дії магдебурзького права мав право представляти особу не лише в суді, але і в адміністративно-муніципальних органах [1, с. 79]. Функції та обов'язки прокураторів дедалі розвивалися й уточнювалися, а самі вони ставали більш затребуваними. Магдебурзьке право регулювало питання пов'язані з: вимогами до осіб, які бажали займатися прокураторством; оплатою праці прокураторів; відповідальністю прокура-

торів тощо. Історичні документи вказують на те, що прокуратори набули значного авторитету та поваги серед населення, а довіра до них поступово зростала. Важливим моментом є те, що прокуратор був не просто стороннім спостерігачем чи формальним посередником, а й активним учасником судового процесу, чия участь була спрямована на встановлення справедливості. Він виконував функції не тільки представника сторони, а й свого роду гарантував, що судовий процес відбуватиметься відповідно до норм права. В окремих випадках прокураторам доручали займатися конкретними справами, зокрема через їхню здатність вносити ясність у складні юридичні питання та забезпечувати правовий захист інтересів сторін. Ця тенденція прогресувала в контексті загального розвитку тогочасної правової системи. Призначення прокураторів для «загальної користі» суспільства свідчило про зростання розуміння важливості професійної правничої допомоги, а також про визнання того, що судовий процес має бути усним, гласним та змагальним. Поступово особи, наділені статусом прокураторів, піднялись на вищі щаблі соціальної ієрархії.

Отже, магдебурзьке право стало основою для формування інституту судового заступництва, а прокуратори, як його представники, стали родоначальниками професії адвоката. Слід пояснити, що інститут судового заступництва на сьогодні відомий як інститут судового представництва. Але використовувати словосполучення «судове представництво» в історичному контексті видається не зовсім коректним, оскільки під «представництвом» в цей період розуміли суто заміну особи в процесі іншою особою.

Подальший розвиток інституту судового заступництва ми пов'язуємо з прийняттям Першого Статуту Великого князівства Литовського. Литовські статuti (у редакціях 1529 р., 1566 р. та 1588 р.) стали не тільки основним джерелом права Великого князівства Литовського, а й справили довготривалий і глибокий вплив на формування правової системи на українських територіях, що входили до складу Князівства. Цей вплив тривав аж до XIX ст.: на території Київської, Подільської та Волинської губерній норми Литовських статутів діяли до 1840 року, а на окремих територіях Лівобережної України, спільно із законодавством Російської Імперії, до 1843 року.

Впровадження в правове поле Князівства положень, які стосувалися судового заступництва, зумовлювалось об'єктивною необхідністю, що виникла в міру розвитку суспільних відносин та подальшої еволюції правової системи на початок XVI ст. З ускладненням юридичних норм, які упорядковували поведінку людей в судовому процесі, їх застосування потребувало дедалі

більш специфічних знань. Це створювало відповідні труднощі для самостійного відстоювання особами своїх інтересів. У цих умовах потреба в особах, обізнаних у кримінальному та цивільному судочинстві, стала нагальною необхідністю для забезпечення здійснення правосуддя. Поява професійних правозаступників, що володіють глибокими знаннями в юриспруденції, стала важливою соціальною функцією, спрямованою на захист прав та інтересів осіб. Правозаступники не тільки орієнтувалися в тонкощах закону, а й представляли інтереси позивачів у судах, допомагаючи їм долати правові та процесуальні бар'єри. Інститут правозаступництва тим самим сприяв розвитку правової культури та забезпеченню справедливого судочинства, відіграючи ключову роль у становленні правової системи як засобу захисту прав та свобод усіх членів суспільства.

Статут ВКЛ 1529 року можна розглядати як одне з перших комплексних зведень законів, у якому детально регламентувалися засади суспільного і державного ладу, порядок утворення, склад і повноваження державних і судових установ, привілейоване становище шляхти, обмеження прав селян тощо. Статут містив норми як публічного, так і приватного права: державного, адміністративного, кримінального, цивільного, судово-процесуального тощо. В аспекті нашого дослідження варто зупинитися на нормах Розділу 6 «О судьях», присвячених судовому заступництву. Зокрема, в арт. 8 «О заступенье в суда речи одному за другого» [2, с. 75] згадується можливість заміщення однієї особи іншою, що свідчить про наявність в процесі суб'єкта, який міг представляти інтереси відсутньої особи. Арт. 9 «О прокураторы» [2, с. 76] вводив в процес особу прокуратора, по аналогії з магдебурзьким правом. Аналіз окремих положень Розділу 6 свідчить про те, що прокуратором вважалася особа, яка професійно представляла в суді інтереси інших осіб. Прокуратором заборонялося бути особам, які не мали осілості. Ця норма і дає підставу говорити про прокуратора як про фахівця, для якого заступництво стало професією. Ввівши вимогу осілості законодавець фактично вимагав від прокуратора відповідати за свої дії всім належним йому майном. Існувала й інша відмінність між прокуратором і особою, що заміщала собою іншу особу. Якщо послугами останньої користувалися родичі, хворі та немічні люди, а сама особа призначалась серед родичів відсутньої сторони, то прокуратором міг бути тільки професіонал, послуги якого могли собі дозволити заможні шляхтичі. Диференціація відображала соціальні та економічні особливості свого часу.

Починаючи з Першого Статуту Великого князівства Литовського, повноваження прокуратора

почали затверджуватись на судовому засіданні за обов'язкової присутності на ньому відповідача, який усно мав підтвердити, що він передає ведення своєї справи прокуратору. У разі ж хвороби відповідача та його неможливості особисто засвідчити в суді повноваження прокуратора останній повинен був надати суду поручний лист, затверджений печаткою. Наведена вимога фактично стала першою правовою вимогою, яка зафіксувала статус прокуратора в письмовій формі. Нововведення посилює захист інтересів сторін процесу, унеможливаючи зловживання прокураторами довіреною їм владою.

У Другому Статуті ВКЛ 1566 року інститут судового заступництва набуває більш деталізованого та юридично оформленого закріплення, що відображено в статтях 31-37 Розділу 4 «О судьяхъ и о судѣхъ и о выбиранью судей въ повѣтъѣ» [3]. Їхній аналіз дає змогу виявити важливі аспекти розвитку судового заступництва в межах даного історичного періоду. Так, особа, яка заміщує, позначається терміном «умоцований» (замісник). Умоцований починає виступати суто уповноваженим представником відповідача, а прокуратор – професійним заступником. Не менш важливим є положення, викладене в арт. 32 «О злеценью речи и отдаванью моцы инымъ за себе у права мовити», а саме: «установи тежъ, ижъ кгда бы хто за позовы або на которомъ року припаломъ не могъ на правѣ быти, такъ за хворобою яко и за иными нѣкоторыми причынами и потребами своими; тогды прокуратора або умоцованого своего можетъ у мѣсто себе у права мѣти» [3]. Як бачимо, в статті втілено право особи, яка за станом здоров'я, через вік або з інших поважних причин не могла особисто бути присутньою в суді, призначати довірену особу для представлення своїх інтересів.

Отже, у системі права Великого князівства Литовського отримують закріплення заходи, що дають особам змогу розраховувати на справедливе правосуддя незалежно від їхніх фізичних чи інших обмежень. Водночас арт. 33 «Хтобы самъ не могъ, або не умѣлъ у права мовити» [3] уточнює, що у випадках, коли особа не володіє необхідними знаннями та навичками, суд зобов'язується надати їй прокуратора, здатного грамотно і якісно відстояти її інтереси. Норма свідчить про те, що «прокураторство» до середини XVI ст. стає повноцінною професійною діяльністю, пов'язаною із забезпеченням надання правової допомоги населенню. Призначення прокуратора з числа осіб, рекомендованих судом, підкреслює відповідальність Князівства за правовий захист свої підданих. Арт. 34 «О прокураторохъ, якіе мають быти и якихъ тежъ судъ маєтъ приймвати» [3] закріплює норми, присвячені вимогам, яким мав відповідати про-

куратор. У них перелічено його професійні та людські якості. Арт. 35 «О каранье фальшывыхъ и подступныхъ прокураторовъ, и къ тому ижъ волно сторонѣ прокуратора своего у права подперети, и самому мовити, и другого прокуратора на его мѣстце установити» [3] передбачає диференційовану відповідальність залежно від статусу прокуратора. Так, за неправильне ведення справи, зраду інтересів сторони тощо, прокуратор, який належав до соціального стану шляхти, втрачав честь («честь тратить»), прокуратор, який не належав – життя («горло тратить»). Підrobка поручних листів каралася смертю незалежно від соціального стану прокуратора (арт. 36). Таким робом, Другий Статут Великого князівства Литовського не тільки закріпив можливість юридичного заступництва в суді, а й наділив цю діяльність ознаками професіоналізму та компетентності. Це свідчить про зростання вимог до рівня кваліфікації прокураторів, а також про глибше розуміння правових потреб суспільства, що є важливою віхою у становленні та розвитку адвокатської діяльності на українських територіях.

Третій Статут ВКЛ 1588 року, по праву вважається дослідниками найбільш систематизованим зібранням законів свого часу, що заклав фундамент комплексної організації правосуддя та порядку судового захисту. Статут став значним кроком у розвитку правової системи Князівства, а також у забезпеченні прав підданих на судове заступництво. Розділі 4 «О судьяхъ и о судехъ» присвятив судовому заступництву статті 55-61, що свідчить про дедалі більшу увагу законодавця до питань правового захисту та регулювання професійної діяльності у сфері права. Арт. 56 «О злеценью речи и о данью моцы инымъ за себя у права мовити» [4] встановлював вимогу наявності у прокуратора та умоцованого поручного листа, із зазначенням обсягу і меж їхніх повноважень у судовій справі. У арт. 58 «О прокураторо[ро]хъ: якіе особи и где не мають ими быти» [4], як і в арт. 34 ВКЛ 1566 року викладено вимоги до кваліфікації та особистісних якостей прокуратора, які мали відповідати високим професійним стандартам. Статут заборонив членам судових врядів займатися прокураторською діяльністю у своїх судових повітах, уточнивши, що на інші суди це обмеження не поширюється. Прокураторами не могли бути судді, підсудки, писарі, а також духовні особи. Це положення є суттєвим, бо вказує на зміцнення уявлення про прокураторів, на відміну від умоцованих, як про особливу групу осіб – професіоналів. Одним із найбільш прогресивних положень Статуту ВКЛ 1588 року є арт. 57 «Хто бы самъ не могъ або не умѣлъ у права мовити и о приданью прокуратора людямъ убогимъ» [4], що є логічним продовженням арт. 33 ВКЛ 1566

року, в якому комплексно прописуються умови надання послуг прокураторів соціально-незахищеним категоріям підданих Князівства. У ній йдеться про те, що вдови, сироти або люди убогі (такі, що перебувають у скруті), які не мають змоги найняти представника, можуть звернутися до влади, і ті зобов'язані надати їм прокуратора на безоплатній основі. Прокуратор не мав права відмовитися від захисту такої особи під загрозою заборони займатися правозаступництвом. Артикул свідчить про соціально-орієнтований підхід Князівства до правосуддя, підкреслюючи прагнення забезпечити рівність сторін у суді та доступність правового захисту для всіх верств населення. Обов'язок влади надавати прокуратора для незаможних фактично зародила на українських територіях інститут безоплатної правової допомоги.

Отже, Литовські статuti не лише впорядкували судовий процес на українських землях, а й надали діяльності прокуратора трудового характеру, трансформували її у професію. Із розвитком міського самоврядування, зокрема магдебурзького права, прокураторська діяльність починає набувати формалізованих рамок, а із запровадженням Литовських статутів правовий статус прокураторів отримав свого закріплення на рівні найвищих правових актів. Попри певні недоліки, інститут судового заступництва міцно вкоренився в судовому процесі та став невід'ємним елементом демократизації судової системи на українських територіях у XIV–XVI ст. У міру розвитку правових і соціальних інституцій інститут судового заступництва продовжив змінюватися, що зрештою призвело до формування професійної правничої діяльності в сучасному її розумінні.

В період існування Речі Посполитої – держави, яка була утворена між Королівством Польським та Великим князівством Литовським після підписання Люблінської унії в 1569 році, на її території продовжили діяти Статuti ВКЛ. Прокуратори захищали інтереси клієнтів у кримінальних та цивільних процесах протягом усього періоду існування Речі Посполитої [5, с. 11]. У 70-х роках XVIII ст. Річ Посполита втрачає контроль над українськими територіями. Їх ділять між собою Російська Імперія і Ерцгерцогство Австрія. Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичину загарбала Австрія, а у 1774 р. за Кючук-Кайнарджійським миром, укладеним між Росією і Туреччиною, вона захопила Буковину. Ще у першій половині XVI ст. (1526 р.) Австрія поширила владу на Угорщину, в складі якої перебувало Закарпаття. Отже, у другій половині XVIII ст. усі західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської монархії [6, с. 134-135]. В Австрії до XVIII ст. адвокатська діяльність перебувала під жорстким державним контролем.

Адвокати відігравали важливу роль у судовій системі, але вони діяли радше як адміністративні помічники при судах, ніж як незалежні захисники прав. Призначення адвокатів проводилося представниками судової влади.

Загальні засади організації адвокатської діяльності отримали своє правове закріплення в австрійському правовому полі к середині XVII ст. 27 березня 1638 року було видано перше Положення адвокатів – основний правовий акт, який регулював діяльність адвокатів у Нижній Австрії, а 1648 року – друге Положення адвокатів. До кінця XVIII ст. в Австрії на основі ерцгерцогських Указів склалася жорстка регламентація прийому в адвокатуру. Було визначено, що, по-перше, на адвокатському іспиті повинен бути присутнім не один, а не менше трьох викладачів, по-друге, до екзамену не допускалися особи без юридичної освіти, по-третє, наявність у претендента не менше одного року стажування у адвоката та одного року судової практики, по-четверте, до адвокатури не повинен допускатися той, хто не був прийнятий до ради докторів факультету. Ба більше, було запроваджено обмеження на кількість адвокатів [5, с. 11]. Існування кількох положень і безлічі указів вносили серйозну плутанину в організацію адвокатської діяльності.

Ситуація кардинально змінилася в останнє десятиліття правління Йосифа II, який, продовжуючи почин своєї матері Марії-Терезії, прагнув закінчити розпочату нею комплексну судову реформу. До кінця XVIII ст. Йосиф II завершив модернізацію судової системи. Імператор реформував судоустрій, спрощуючи судові процедури і роблячи правосуддя доступнішим для всіх верств населення. Реформи поклали початок формуванню адвокатури як інституту із соціальною значущістю. Закінчилася реформа ухваленням Загального судового регламенту (Allgemeine Gerichtsordnung, AGO) від 01.05.1781 року, згідно з яким для набуття права на заняття адвокатською діяльністю претенденту необхідно було мати докторський ступінь зі спадкового університету, пройти трирічну практику та здати іспит в Апеляційному суді.

Наступні Судові укази зняли обмеження на кількість адвокатів, допустили до професії іудеїв, скасували вимоги наявності докторського ступеня для набуття права на заняття адвокатською діяльністю тощо. Однак після смерті Йосифа II лібералізація адвокатури рядом правових актів була поставлена під сумнів. Так, 1800 року Судовим указом реанімували вимогу про наявність у претендентів докторського ступеня, а в 1818 році знов обмежили кількість адвокатів у найважливіших судах країни. Адвокатура в наведений історичний період була тісно пов'язана з судом, їх розглядали разом як два необ-

хідні відділи єдиного судового порядку. Допущені до виконання адвокатських обов'язків особи отримували цісарське призначення. Так було до 1820 року, коли призначення адвокатів було передане вищим земельним судам, тобто локалізоване [7, с. 143]. Загалом відхід від лібералізації адвокатури насамперед у питаннях організації адвокатської діяльності простежується в австрійському правовому полі аж до «Весни народів», що прокотилася Європою.

Револьюційні події 1848-1849 рр. принесли народам, що проживали на території Австрії, значні зміни в галузі кримінального судочинства. Головні з них – запровадження суду присяжних і реформа кримінального процесу. У 1849 році було ухвалено першу в історії країни Конституцію. Зміни в правовій системі вимагали реформування інституту адвокатури. Так, Верховний суд у Висновку від 19.07.1848 року висловився за безумовну лібералізацію адвокатури, хоча вищий нагляд і дисциплінарна влада над адвокатурою мали залишитися за Апеляційним судом. Процедура реформування адвокатури закінчилась прийняттям Тимчасового положення про адвокатів від 16.08.1849 року (Rechtsanwaltsordnung, RAO). Документ став важливим правовим актом, який визначив на два десятиліття правовий статус, обов'язки та права адвокатів. Тимчасове положення встановило стандарти та вимоги до професійної кваліфікації адвокатів, а також врегулювало порядок відбору претендентів. Від претендентів на заняття адвокатською діяльністю вимагали: австрійське підданство; незаплямовану репутацію; вищу юридичну освіту, здобуту на австрійських юридичних факультетах; ступінь доктора права; проходження іспиту; за наявності у претендента ступеня доктора права – проходження трирічної практики в суді або прокуратурі, за відсутності ступеня – проходження п'ятирічної практики.

Саме Тимчасове положення про адвокатів дало дозвіл на створення незалежних (автономних) адвокатських палат, тим самим закріпивши юридичну природу організації адвокатури, як корпорації публічного права. На палати покладалося розв'язання безлічі питань, пов'язаних із забезпеченням інтересів професії: обрання посадових осіб палати (президента, заступника президента, членів комітету, голови дисциплінарної ради, дисциплінарних радників та екзаменаційних комісарів); фінансове управління; внесення законодавчих пропозицій тощо. До компетенції палат входили також розгляд апеляцій тимчасово відсторонених або увільнених від обов'язків адвокатів, призначення ревізорів адвокатської діяльності, нагляд за дотриманням честі та гідності установи. Думка палати мала враховуватись при вирішенні питання про до-

пуск до адвокатської діяльності, але, як з'ясувалося після набрання положенням чинності, адвокати так і не отримали вирішального впливу на призначення майбутніх адвокатів. Це право залишалось за Міністерством юстиції [8, с. 241-242]. Дисциплінарний нагляд за адвокатською діяльністю покладался на Апеляційний суд. До його компетенції входило звільнення адвокатів, застосування штрафних санкцій, оголошення доган і т. ін. Правда, при застосуванні заходів адміністративного покарання Апеляційний суд повинен був враховувати думку палати адвокатів стосовно кожної конкретної справи [9, с. 107].

Попри позитивні нововведення, після придрушення Березневої буржуазно-демократичної революції 1848 року в Імперії розпочався період неоабсолютизму, при якому суттєво погіршився стан правозахисної діяльності. В 1853 році було скасовано систему суду присяжних та обмежено право на оскарження. Зміни супроводжувалися не тільки правовими, а й соціальними заходами, спрямованими на придушення адвокатського співтовариства. Жорсткі заходи з боку уряду не могли залишитися без відповіді: розгорнувся широкий рух за відновлення автономії та свободи адвокатської діяльності. Рух охопив адвокатів, які відстоювали своє право на незалежність і професійну значущість. Особлива роль у цьому русі належала й українським адвокатам, які докладали значних зусиль у відстоюванні прав і свобод українського народу. Підсумком тривалої боротьби за права адвокатури стало ухвалення у 1868 році нового Положення про адвокатів, яке закріпило оновлені стандарти та забезпечило стабільні умови для правозахисної діяльності. Положення стало значущим кроком на шляху відновлення незалежності та авторитету адвокатури. Так, якщо з 1848 року адвокатів призначав міністр юстиції, то з ухваленням Положення 1868 року, повноваження по призначенню адвокатів були делеговані палатам. Це значно посилило самоврядування та автономію адвокатури. Адвокатам почало належати виключно право на ведення справ у цивільних судах. Вони отримали право виступати перед усіма судами Австрії і бути професійними представниками сторін у всіх судових і позасудових публічних і приватних справах [10, с. 19]. Змінилися і вимоги до претендентів. Було встановлено, що претендент має пройти семирічну юридичну практику (навчання). Складання іспиту на адвоката та здобуття ступеня доктора права не були обов'язковими і могли бути замінені наявністю у претендента п'ятирічного досвіду роботи судовим радником. Тепер адвокат ставав представником вільної незалежної професії. Він не був зобов'язаний надавати всю інформацію цивільному суду; він міг не доводити справу до

кінця, а розірвати контракт; він мав право змінювати свій офіс, передати ведення дорученої йому справи іншому адвокату або відбуваючому у нього практику кандидату (відповідаючи, правда, перед клієнтом за дії свого заступника); йому не треба було ні в кого просити відпустку, а тільки потурбуватися про відпускні гарантії; були скасовані заборони на попередню угоду й отримання авансу. Внаслідок цього адвокати отримали змогу вільно укладати угоди з клієнтами в межах, визначених цивільним законодавством про договір заробітної плати [8, с. 245].

Із введенням Дисциплінарного статуту від 01.04.1872 року дисциплінарні повноваження, що спочатку належали судам, були остаточно передані адвокатським палатам. Однак Австрійське цивільне уложення 1811 року, як і раніше, дозволяло судам накладати на адвоката штраф за проступки, вчинені під час слухання справи. Цікавим є той факт, що створення незалежних адвокатських палат дало адвокатам можливість уникнути нагляду і дисциплінарної влади Апеляційного суду, якому вони раніше організаційно підпорядковувалися. Дисциплінарний статут передбачав створення при кожній палаті адвокатів Дисциплінарної ради, яку обирали всі адвокати палати строком на три роки. Дисциплінарне провадження щодо адвоката починалося з попереднього розслідування. Дисциплінарний статут містив закритий перелік дисциплінарних стягнень для адвокатів: догана, штраф до 300 крон (пізніше до 600 крон), тимчасове відсторонення від посади на строк до одного року (для претендентів – подовження терміну практики на такий самий строк) і виключення зі списку адвокатів. У виключеного була можливість подати заявку на повторне включення до списку через три роки [11, с. 130-131]. Справи палат адвокатів велися президентом, його заступниками і комітетом як виборними посадовими особами з урахуванням рішень, ухвалених членами палати на пленарних засіданнях. Загалом тією мірою, якою питання, віднесені Конституцією до компетенції уряду, передавались для виконання палатам адвокатів (наприклад, дисциплінарна юрисдикція), вони діяли як органи влади.

Висновок. Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що, палати адвокатів представляли собою корпорації на основі публічного права, які створювались місцевими адвокатами. Перша палата – Віденська була заснована в 1859 році. На українських територіях першою палатою адвокатів стала – Львівська, заснована в 1863 році. У 1868 році була заснована Буковинська палата адвокатів, а до 1890 року палати адвокатів були створені в усіх великих містах, розташованих на українських територіях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Палати адвокатів на українських територіях відіграли важливу роль

у підтримці професійних стандартів та етичних норм, захищали своїх членів від переслідувань, необґрунтованих обмежень і посягань, забезпечили правничу допомогу для всіх, хто її потребував, кооперувалися з урядом та іншими державними інституціями для досягнення цілей правосуддя та суспільного інтересу. Національно-державні ідеали, що сформувалися в українських правників у процесі їхньої участі в суспільному житті та адвокатській практиці, чітко відбилися на їхній політичній діяльності. Обґрунтування сутності понять «держава», «нація», «народ», «національне самовизначення» завжди належали до концептуальних питань науково-публіцистичної діяльності українських адвокатів, які доклали значних зусиль у боротьбі за права і свободи українського народу в період його підданства Австрії та Австро-Угорщині [10, с. 19].

Отже, у період перебування українських територій під управлінням австрійських монархів адвокатська діяльність на ній регулювалася відповідно до австрійського законодавства, забезпечуючи собою чітку нормативно-правову основу функціонування інституту адвокатури. Австрійські правові акти визначали умови вступу до адвокатури, обов'язки адвокатів та притягнення їх до відповідальності, сприяючи формуванню високих стандартів щодо особи адвоката. Жорсткий відбір претендентів не лише забезпечував надання адвокатами якісних послуг, а й сприяв посиленню в суспільстві авторитету адвокатури, підвищував довіру до неї як до інституту, що виконує особливу соціальну функцію, відстоюючи права та інтереси громадян. Як наслідок, адвокатура того часу поступово завойовувала суспільне визнання, стаючи важливим чинником правового життя країни і значущою суспільною силою.

Адвокатура сприяла розвитку громадянського суспільства. Інститут зміцнив засади законності та правопорядку, створив умови для більш усвідомленої взаємодії громадян із імперською правовою системою. Роль адвоката виходила далеко за рамки традиційного заступництва в суді: адвокати надавали юридичні консультації, сприяли врегулюванню правових правочинів, роз'яснювали громадянам їхні права та можливості в контексті чинного законодавства. Таким чином, адвокати сприяли поширенню правових знань і формуванню правосвідомості в суспільстві. Загалом адвокатська діяльність за часів австрійського панування стала фундаментом для дотримання прав і свобод українців – підданих Імперії, зміцнила на українських територіях рівень суспільної довіри до правових інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Святоцька В.О. Інститут адвокатури України: становлення та розвиток: дис. ... канд. наук: 12.00.01. Львів, 2010. 191 с.

2. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Мн., 1960. 254 с.
3. Другий Статут Великого князівства Литовського 1566 року. URL: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm> (дата звернення: 10.11.2024).
4. Третій Статут Великого князівства Литовського 1588 року. URL: <http://starbel.by/statut/statut1588.htm> (дата звернення: 10.11.2024).
5. Голодняк М.В. Генеза розвитку інституту адвокатури на українських територіях в середньовіччі та за часи імперій. *Економіка, фінанси, право*, 2023. № 2. С. 10–16.
6. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. Львів: Світ, 1996. 289 с.
7. Gumplowicz L. Das österreichische Staatsrecht (Verrfassungs – und Verwaltungsrecht). Ein Lehr – und Handbuch. Wien, 1907. 684 s.
8. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01. Чернівці, 2004. 419 с.
9. Kuebl F., Ströher D. Geschichte der österreichischen Advokatur. Wien: Österreichischer Rechtsanwaltskammertag, 1981. 220 s.
10. Бойчук А.Ю. Інститут адвокатури на західноукраїнських землях другої половини XIX – початку XX століття (на матеріалах Галичини): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 20 с.
11. Głowackyj I. Z historii Izby Adwokackiej we Lwowie. *Palestra*, 2006. Tom 51. Numer 11-12. S. 130–132.
12. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168 – 179.
13. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
14. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
15. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна), 2024. С. 64–70.
16. Чепель О.В., Габрелян А.Ю. Адвокат свідка: проблематика правового статусу. *Science of XXI century: development, main theories and achievements: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (January 26, 2024)*. Helsinki, Republic of Finland: International Center of Scientific Research, 2024. С. 131–136.

УДК: 342.9. 341.232:341.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.91>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ПОДАТКОВИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Єсімов С.С.,*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Єсімов С.С. Міжнародно-правові засади протидії податковим правопорушенням.

У статті комплексно та системно розглядаються міжнародно-правові засади протидії податковій злочинності на підставі чинного законодавства та законодавства Європейського Союзу. Актуальність проведення наукового дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення інструментів попередження порушення законодавства про податки та збори, що враховують міжгалузеві зв'язки податкового та інших галузей законодавства. Об'єктом дослідження були суспільні відносини, що складаються під час реалізації норм, що передбачають протидію податковим злочинам. Предмет дослідження становили міжнародні правові акти, норми українського та європейського податкового законодавства, що регулюють охорону податкових відносин. Методологічну основу роботи поряд із загальнонауковими діалектичним та матеріалістичним методами вивчення соціальних явищ, складають приватно-наукові методи пізнання: формально-юридичний та формально-логічний; статистичний та системно-аналітичний; порівняльно-правовий. Основу сучасних засад протидії податковій злочинності утворює міжнародне та національне податкове законодавство, що поєднує регулювання публічно-правових та приватноправових відносин у податковій сфері, відображає тенденцію проникнення приватного інтересу та диспозитивних засад правового регулювання у податкову сферу. Зазначено, що у системі правових регуляторів протидії податковій злочинності діють спеціальні інститути правового регулювання, регулятори податкових правовідносин, пов'язаних із встановленням та стягненням податків, більш абстрактні та менш визначені, ніж норми податкового права, основоположні елементи єдиної системи форм податкового права, пов'язаних із встановленням податків, наділені загальнообов'язковістю та мають об'єктивний характер змісту. Вказано на послаблення на існуючому етапі розвитку податкових правовідносин ролі її детермінантів, що виражаються в конфліктності природи даних правовідносин, економічних і політичних

причин ухилення від сплати податків, проблем податкової культури, тяжкості оподаткування, складності та нестабільності законодавства про податки та збори.

Ключові слова: податки та збори, податкове законодавство, міжнародні норми, норми ЄС, оподаткування транскордонної діяльності.

Yesimov S.S. International legal principles of combating tax offenses.

The article examines the international legal principles of combating tax crime based on current legislation and the legislation of the European Union in a comprehensive and systemic aspect. The urgency of conducting scientific research is determined by the need to improve tools for preventing violations of tax and levy legislation, which take into account the inter-branch connections of tax and other branches of legislation. The object of the study was the social relations that develop during the implementation of the norms that provide for combating tax crimes. The subject of the study was international legal acts, norms of Ukrainian and European tax legislation regulating the protection of tax relations. The methodological basis of the work, along with general scientific dialectical and materialistic methods of studying social phenomena, are made up of private scientific methods of cognition: formal-legal and formal-logical; statistical and system-analytical; comparative legal. International and national tax legislation, which combines the regulation of public law and private law relations in the tax sphere, reflects the tendency of private interest and dispositive principles of legal regulation to penetrate into the tax sphere. It is noted that in the system of legal regulators for combating tax crime there are special institutions of legal regulation, regulators of tax relations related to the establishment and collection of taxes, which are more abstract and less defined than the norms of tax law, the fundamental elements of a unified system of tax law forms, related to the establishment of taxes, endowed with general obligation and having an objective nature of the content. The weakening

of the role of its determinants at the current stage of the development of tax legal relations is indicated, which is expressed in the conflicting nature of these legal relations, economic and political reasons for tax evasion, problems of tax culture, the severity of taxation, the complexity and instability of legislation on taxes and fees.

Key words: taxes and fees, tax legislation, international norms, EU norms, taxation of cross-border activities.

Постановка проблеми. Нестабільність світової економіки, застосування економічних санкцій, які все частіше використовуються з метою політичного тиску, а також формування цифрової економіки вимагають від держави та суспільства не лише мобілізації внутрішніх економічних резервів, а й вказують на необхідність вироблення заходів запобігання суспільно небезпечним посяганням на податкові відносини з метою забезпечення виконання податкового обов'язку на користь соціальної справедливості та консолідації суспільства. В даний час пошук внутрішніх резервів завершився збільшенням ставок деяких податків, що є недостатнім. Існуючі правові засоби боротьби з податковою злочинністю неодноразово ставилися під сумнів у наукових дослідженнях та пропонувалися різні варіанти вдосконалення законодавства.

Метою дослідження є міжнародно-правові засади протидії податковим правопорушенням.

Стан опрацювання проблематики. Питаннями протидії податковій злочинності та іншими податковими правопорушеннями займалися вчені: М.Д. Андрущенко, О.М. Бандурка, С.О. Баранов, Л.К. Воронова, Н.О. Гуторова, О.О. Дудоров, Т.Є. Кагановська, О.А. Крамаренко, О.О. Мельник, В.О. Навроцький, С.М. Попова, Л.А. Савченко, В.Я. Тацій та інші. В умовах цифрової трансформації дослідження протидії податковим правопорушенням набуває актуальності у зв'язку з застосування інформаційно-комунікаційних технологій у сфері оподаткування.

Виклад основного матеріалу. Заходи протидії ухиленню та мінімізації оподаткування є ключовими складниками реалізації вітчизняної податкової реформи [1, с. 21]. Концептуальні основи протидії ухилення від оподаткування GAAR (General Anti-Avoidance Rules) вироблені близько ста років тому і імplementовані в національне законодавство багатьох країн або відбито в судових доктринах [2, с. 328]. Ці правила спрямовані на розмежування обґрунтованої оптимізації податкового обов'язку від дій, пов'язаних із зловживанням цим правом.

В іноземних джерелах, присвячених правилам GAAR та судовим доктринам протидії ухиленню від оподаткування в Німеччині, Великій Британії та Європейському Союзу, стверджується, що

застосування судами правил GAAR у Німеччині можна відстежити з 1919 року. Спочатку прецедентне право створило відповідну судову норму, яка надалі розвивалася. При розгляді серії правочинів без будь-якої комерційної мети, крім ухилення від сплати податків, а також при виявленні правочинів без намірів створити відповідні їм правові наслідки суди розглядали їх на основі дійсного результату правочинів.

Основними концептуальними підходами для розмежування обґрунтованих дій оподаткованої особи від незаконних є доктрини «ділової мети», «пріоритету суті угоди над її формою», дослідження «угоди за кроками», правило «втягнутої руки», «зривання корпоративної вуалі».

У науковій літературі багато уваги приділяється дотриманню принципу верховенства права при застосуванні цих доктрин. Дискусії ведуться з приводу невизначеності, яку вони вносять, залишаючи надто широкий розсуд фіскальним органам та судам щодо оцінки результатів економічної діяльності. Проте обґрунтованими є думки дослідників, які вважають, що з боротьби з ухиленням від податкового обов'язку потрібен не формальний підхід до закону, а звернення до його змісту та соціальної цінності.

У зв'язку з цим, цікавить підхід різних держав до покладання тягаря доказування. За даними британської аудиторської компанії Ernst&Yong, на платника податків покладено тягар доведення – в Ірландії, Швеції; на податковий орган – у Бельгії, Італії, Нідерландах, Франції; тягар доказування є спільним обов'язком – у Великій Британії, Німеччині, Польщі, Туреччині, Швейцарії.

Найбільш ефективними та використовуваними методами розмежування обґрунтованих дій платника податків від недобросовісних дій були підходи, встановленими правилами GAAR: оцінка значимих визначення податкової обов'язки угод з погляду пріоритету суті цих господарських операцій з їхньої формою; виявлення ділової мети угоди; розкриття фактичних корпоративних відносин між взаємозалежними особами

За відсутності закріплених на законодавчому рівні юридичних критеріїв розмежування правомірних та неправомірних дій щодо податкової оптимізації правова невизначеність тривалий час долалася з урахуванням актів судового тлумачення. Надалі законодавець слідував шляхом нормативного визначення ознак несумлінності. Дані правила надали повноваження та процедури, реалізуючи які, при виявленні фактів застосування неринкових цін у угодах між взаємозалежними суб'єктами, податкові органи отримали право накласти на осіб податковий обов'язок, аналогічний до того, який був би при здійсненні

економічних операцій незалежними учасниками за ринковими цінами.

Податковий кодекс України (далі – ПК України) встановлює заборону на зменшення платником податків суми податку, що підлягає сплаті, шляхом спотворення відомостей про факти господарського життя та про об'єкти оподаткування [3]. Відповідно до ПК України зменшення податкової бази або суми податку, що підлягає сплаті, припустимо, якщо метою вчинення правочину не є несплата та (або) залік (повернення) суми податку.

Ця підстава фактично реалізує в законі судову доктрину «ділової мети», яка забороняє платнику податків зменшувати податок шляхом здійснення операції, єдиною метою якої є скорочення податкового навантаження. Іншою умовою законного зменшення податкового обов'язку в ПК України встановлено вимогу про те, щоб зобов'язання за правочином виконувалося саме тією особою, яка є стороною договору, укладеного з платником податків, або особою, якій згідно із законом чи договором передано зобов'язання щодо виконання правочину. Дотримання цього критерію вимагає наявності фактичних результатів проведеної господарської операції та здійснення зазначених операцій саме тією особою, яка їх виконала згідно з оформленими документами. Це положення закріплює судову доктрину «пріоритету суті угоди», змушуючи враховувати з метою оподаткування результати господарських операцій [4].

Прагнення вдосконалення законодавства обґрунтовано, проте заклопопотаність неспроможності описати все різноманіття схем зловживання правової системою недобросовісними платниками податків. Такий підхід дотримується Європейським судом з прав людини.

У даний час принципи GAAR, вироблені близько століття тому, є недостатніми для протидії ухилянню від сплати податків. При формуванні внутрішньодержавних норм неможливо до кінця врахувати наслідки впливу правил інших країн, оскільки їх поєднання залежить від волі господарюючого суб'єкта, що здійснює вибір юрисдикції на основі свободи підприємництва. Якщо двосторонні договори можуть сприяти дотриманню фіскальних інтересів країн-учасниць, то якщо йдеться про компанії, які здійснюють діяльність у трьох і більше юрисдикціях, виникає необхідність у загальних для більшості держав підходах до вирішення питань розмивання бази оподаткування з метою ухилення від оподаткування.

У сфері оподаткування Організацію Економічного Співробітництва та Розвитку (далі – ОЕСР) досліджує негативні ефекти агресивної податкової конкуренції між окремими країнами, включаючи практику створення офшорних і ін-

ших спеціальних зон. Країни ОЕСР та держави G20 у 2015 р. ухвалили план дій BEPS (Base Erosion and Profit Shifting), що складається з 15 пунктів (Action), для вирішення проблеми навмисного розмивання бази оподаткування з метою зменшення оподаткованого прибутку [5]. Результатом реалізації проекту BEPS має стати суттєве оновлення міжнародних податкових правил. План BEPS передбачає внесення країнами-учасницями проекту, до якого приєдналося 140 юрисдикцій, змін до національного законодавства та практики, до податкових угод про уникнення подвійного оподаткування.

Проблемою № 1 (Action 1) позначено цифрову економіку, яка вимагає створення правил визначення територіальної юрисдикції щодо отримуваних доходів. Цифрова економіка, є результатом перетворюючого процесу, викликаного інформаційно-комунікаційними технологіями, включає роздрібну торгівлю, фінансові послуги, освіту, засоби масової інформації та інші бізнес-проекти, тобто є абсолютно новою та мало врегульованою сферою суспільних відносин [6, с. 306-307].

Багаторічну роботу над проблемою територіальної юрисдикції щодо отримуваних доходів від цифрової економічної діяльності, в ході якої країни-учасники проекту BEPS зближували позиції, виробляючи узгоджену думку, загалом завершено. Діяльність спеціально створеної рамкової групи була сфокусована на розробці пропозицій, спрямованих на перегляд існуючих правил розподілу прибутку і правил взаємозв'язку, щоб надати більше податкових прав країні, в якій знаходяться покупці та/або користувачі.

Станом на 2022 рік 134 країни та юрисдикції, в тому числі Україна, приєдналися до нового двокомпонентного плану щодо реформування міжнародних податкових правил та забезпечення того, щоб багатонаціональні підприємства сплачували справедливую частку податків у «країні ринку» незалежно від того, де фактично вони працюють. Наслідки запропонованих рішень торкаються фундаментальних аспектів існуючої раніше міжнародної податкової архітектури.

Action 2 проекту BEPS передбачає заходи щодо протидії гібридним угодам про невідповідність, які використовуються у несумлінному податковому плануванні. Гібридними угодами про невідповідність визнаються такі, за яких створюються умови для подвійного уникнення оподаткування. Такі феномени виникають, коли, виходячи з національного законодавства та угоди про уникнення подвійного оподаткування в країні отримання доходу, податку на нього не передбачено, а в країні податкового резидентства такий податок хоча й передбачений, проте

не підлягає стягненню, оскільки отриманий дохід перебуває поза юрисдикцією.

За такого правового регулювання дохід від діяльності переміщується в «податкову гавань» та реалізується подвійне уникнення оподаткування. На думку ОЕСР, гібридні механізми, крім їхнього впливу на податкові надходження, надають загальний негативний вплив на конкуренцію, прозорість та справедливість.

Робота в рамках Action 3 та Action 4 завершена, її результатами є рекомендації щодо ефективних правил оподаткування доходів від діяльності контрольованих іноземних компаній та рекомендації щодо обмеження розмивання бази оподаткування за рахунок витрат з виплати відсотків за кредити та витрат на інші фінансові виплати.

Заходи Action 5 спрямовані на виявлення податкових режимів, які є шкідливими або непрозорими для інших юрисдикцій. Відомості про несумлінні практики включаються до оглядів та доповідей.

Action 6 визначає аспекти податкової політики, які повинні враховуватися під час укладання податкової угоди. За останні десятиліття двосторонні податкові договори, укладені майже кожною юрисдикцією у світі, служили для запобігання подвійному оподаткуванню та усуненню перешкод для транскордонної торгівлі товарами та послугами, переміщення капіталу, технологій та людей. Однак ця широка мережа податкових угод призвела до зловживань, пов'язаних із можливістю отримати непрямий доступ до переваг податкового договору між двома юрисдикціями для осіб, які не є резидентом. Це підриває податковий суверенітет.

Як зазначено в пунктах 22 і 23 підсумкової доповіді Action 6, юрисдикції дійшли згоди включити до податкових договорів положення про те, що їх спільний намір полягає виключно в усуненні подвійного оподаткування без створення можливостей для ухилення від сплати податків. У рамках Action 7 представлені зміни до поняття постійного представництва у Типовій податковій конвенції ОЕСР. Заходи Action 8-10 були спрямовані на розробку Посібника з трансфертного ціноутворення щодо фінансових операцій, яке було опубліковано у лютому 2020 року. У ході Action 11 створено методологію «Вимірювання та моніторинг» для збору та аналізу даних про економічні та податкові наслідки поведінки, пов'язаної з ухиленням від сплати податків, та про вплив заходів, запропонованих у рамках проекту BEPS.

Action 12 містить рекомендації щодо розробки правил, що вимагають від платників податків та консультантів розкриття механізмів податкового планування. Ці рекомендації зобов'язують знайти баланс між необхідністю отримання

ранньої інформації про агресивні схеми податкового планування та вимогою, щоб розкриття податкового планування було здійснено та дозволяло уникнути надмірного тягаря дотримання вимог для платників податків.

Відповідно до Action 13 всі великі багатонаціональні підприємства (МНП) повинні підготувати звіт по кожній країні (CbC) зі зведеними даними про глобальний розподіл доходів, прибуток, сплачені податки та економічну діяльність між податковими юрисдикціями, в яких вони працюють. Зазначений звіт (CbC) передається податковим адміністраціям у цих юрисдикціях для використання у трансфертному ціноутворенні та оцінки ризиків розмивання бази оподаткування.

Action 14 передбачає правила, спрямовані на покращення вирішення спорів, пов'язаних із податками між юрисдикціями. Action 15 пропонує конкретні рішення щодо усунення лазівок у двосторонніх міжнародних податкових угодах.

Вивчення «Багатосторонньої конвенції щодо виконання заходів, що стосуються податкових угод, з метою протидії розмиванню податкової бази та висновку прибутку з-під оподаткування», укладений у м. Парижі 24 листопада 2016 р., показує, що в ній знайшли відображення багато понять та термінів, конкретні правові механізми вирішення проблем застосування гібридних схем зниження податкового навантаження, питань штучного уникнення статусу постійного представництва та вдосконалення процедури вирішення спорів [7].

Європейський Союз активно здійснює власні заходи щодо боротьби з ухиленням від податкового обов'язку та заходи щодо вдосконалення архітектури управління оподаткуванням. Стратегію податкової політики було визначено у документі від 23 травня 2001 р. «Податкова політика у Європейському Союзі – пріоритети на майбутні роки» (COM (2001) 260) [8]. У ній зазначено, що немає потреби у повному узгодженні податкових систем країн-членів за умови, що вони поважають правила ЄС. Держави-члени можуть вільно обирати податкові системи, які вони вважають найбільш підходящими. Проте будь-яка пропозиція у податковій сфері має враховувати принципи субсидіарності та пропорційності. Ця вимога обумовлена тим, що компетенція окремих держав-членів не може забезпечити ефективне рішення на рівні Європейського Союзу.

Наприклад, всеосяжна боротьба зі зловживаннями вимагає вдосконалення правил про гібридні невідповідності, щоб компанії не використовували особливості національного законодавства для запобігання оподаткуванню.

Європейська комісія контролює, щоб державна допомога, що надається країнам ЄС, не використовувалася для надання податкової пе-

реваги перед конкурентами. Суд Європейського Союзу оцінює відповідність внутрішнього законодавства країн законам Європейського Союзу. Потрібно, щоб країни ЄС вносили зміни до свого податкового законодавства.

У програмі Fiscalis 2020 Європейська комісія виступає регулятором для країн ЄС в адмініструванні їхніх податкових систем. Європейським Союзом досягнуто значних успіхів у реалізації стандарту автоматичного обміну інформацією про фінансові звіти, а також щодо застосування міжнародних правил корпоративного оподаткування [9]. ЄС прагне розширення правового регулювання в даній сфері, укладаючи договори із зацікавленими партнерами, які не входять до ЄС (Андорра, Ліхтенштейн, Монако, Сан-Марино, Швейцарія, асоційовані території Великої Британії та Нідерландів за межами ЄС).

Україна увійшла до складу Європейської організації податкових адміністрацій (ІОТА), членами якої є 44 податкові юрисдикції [10]. ІОТА та сім інших регіональних податкових мереж, таких як АТАФ, АТАІС, САТА, СІАТ, СОТА, СРЕДАФ, WАТАF, підписали угоду про наміри сформувати всеосяжну мережу співробітництва (Мережа податкових організацій).

Після офіційного запуску цього проекту він доповнюватиме робочі потоки АДДІС податкової ініціативи (АТІ) з мобілізації внутрішніх доходів і з технічної точки зору об'єднуватиме наявні послуги, продукти та інформацію, що стосуються податкових адміністрацій, та використовуватиме переваги синергії.

Висновки. Груповим об'єктом податкових правопорушень визначено сукупність відносин, що охороняються законом, що виникають при здійсненні державою фінансової діяльності, спрямованої на формування доходної частини бюджетної системи за рахунок податків, зборів. Ефективна протидія порушенням законодавства України про податки та збори неможлива без об'єднання зусиль з міжнародних організацій, що діють на основі невтручання у внутрішні справи держав-учасниць. Удосконалення законодавства у сфері протидії податковій злочинності необхідно здійснювати з урахуванням міжнародного досвіду боротьби з податковими злочинами та рекомендацій Європейського Союзу з дотриманням пріоритету інтересів та поваги інтересів інших держав. У зв'язку з цим є доцільним подальше розширення кількості міжнародних угод, що регулюють питання оподаткування суб'єктів економічної діяльності, які здійснюють на території двох і більше держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Давидов М.С. Міжнародний досвід державного регулювання в сфері запобігання ухиленню від сплати податків. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2023. № 3 (38). С. 21–27.
2. Качковський А.С. Презумпція (не) винуватості платника податків в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 326–328.
3. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
4. Крат В. Значення договору в приватному праві. Верховний Суд. 16 грудня 2023 року. URL. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_znachen_dogov_pr_pravo.pdf.
5. БЕПС. Міністерство фінансів України. URL. <https://mof.gov.ua/uk/beps-440>.
6. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
7. Про ратифікацію Багатосторонньої конвенції про виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування: Закон України від 28.02.2019 р. № 2692-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2692-19#Text>.
8. COM (2001) 260: Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the Economic and Social Committee Tax policy in the European Union – Priorities for the years ahead. <https://eur-lex.europa.eu/procedure/EN/164839>.
9. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу для співробітництва в галузі оподаткування «Fiscalis»: Закон України від 29.06.2023 р. № 3177-IX. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3177-20#n5>.
10. Співробітництво України з ІОТА. Державна податкова служба України. URL. <https://tax.gov.ua/diyalnist-/mijnarodne-/iota>.

УДК 351.74 : 378

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.92>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Завістовський О.Д.,*старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпровського державного університету внутрішніх справ*

ORCID: 0000-0002-0126-5102

Король К.С.,*викладачка кафедри тактико-спеціальної підготовки
Дніпровського державного університету внутрішніх справ*

ORCID: 0000-0002-7084-460X

Завістовський О.Д., Король К.С. Актуальні проблеми професійної підготовки поліцейських в умовах воєнного стану.

У статті розглянуті важливі проблемні питання необхідності корегування сучасних освітніх програм фахової підготовки поліцейських до виконання завдань в умовах бойових дій. Розглядаються шляхи вдосконалення професійної підготовки, серед яких акцентується увага на необхідності затвердження стратегії підготовки поліцейських кадрів, серед основних завдань якої буде необхідність підготовки поліцейських, готових до служби в умовах, максимально наближених до бойових, у населених пунктах, які наближені до лінії бойового зіткнення та на деокупованих територіях. Наголошується, що освітні програми підготовки поліцейських у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання повинні передбачати набуття у майбутніх поліцейських навичок тактичної медицини в умовах бойових дій, поведіння при артилерійських обстрілах, в рамках тактико-спеціальної підготовки поведіння із військовополоненими і при контакті із диверсійно-розвідувальною ворожою групою тощо, взагалі оволодіння навиками роботи в екстремальних умовах. Зауважено, що освітні програми підготовки поліцейських розроблялися й вдосконалювалися у мирний час й у період збройного конфлікту та повномасштабної агресії росіян потребують суттєвого корегування у бік підготовки до служби в поліції у відповідних умовах.

Окремий наголос у статті стосується необхідності активного впровадження моделювання на навчальних полігонах тощо для поліцейських екстремальних ситуацій, що можуть виникнути внаслідок бойових дій – артилерійські обстріли та алгоритм дій поліцейського в таких умовах, надання домедичної допомоги мирним громадянам у випадку отримання мінно-вибухових травм тощо. Також доцільним є моделювання

ситуацій поведіння із військовополоненими, контакту з диверсійно-розвідувальними ворожими групами. Наголошені зміни необхідні, оскільки поліцейські, які служать у населених пунктах, які близькі до зони бойового зіткнення або відстань від неї дозволяє росіянам застосовувати ствольну чи реактивну артилерію, зіштовхуються із безліччю проблем, які нетипові для служби в поліції у мирний час.

Ключові слова: Воєнний стан, професійна підготовка, тактична медицина, дії поліцейського при обстрілах, освітні програми, мінно-вибухові травми.

Zavistovskyi O.D., Korol K.S. Actual problems of police training in the conditions of the state of martial law.

The article deals with the important problematic issues of the need to adjust modern educational programs for training police officers for combat conditions. Ways of improving such training are considered, among which attention is focused on the need to approve a strategy for the training of police personnel, among the main tasks of which will be the need to train policemen who are ready to serve in conditions as close as possible to combat, in settlements that are close to the line of combat confrontation, on de-occupied territories. It is emphasized that educational programs for the training of police officers in institutions of higher education with specific training conditions should provide for the acquisition by police officers of tactical medicine skills in combat conditions, handling during artillery fire, as part of tactical special training for dealing with prisoners of war or skills in extreme conditions of contact with subversives. – reconnaissance enemy group, etc. It was noted that the educational programs for the training of police officers were developed and improved in peacetime and during the period of armed conflict and full-scale aggression of the

Russians, and need significant adjustment in the direction of training for police service under appropriate conditions.

A separate emphasis in the article concerns the need for active implementation of simulations on training grounds, etc., for extreme police situations that may arise as a result of hostilities – artillery fire and the algorithm of actions of a police officer in such conditions, providing first aid to civilians in case of mine-explosive injuries, etc. It is also expedient to model situations of treatment of prisoners of war, contact with sabotage and reconnaissance enemy groups. The highlighted changes are necessary because police officers who serve in settlements that are close to the combat zone or at a distance from it that allows the Russians to use barrel or rocket artillery, face a variety of problems that are not typical for police service in peacetime.

Key words: Martial law, tactical medicine, actions of a police officer during shelling, educational programs, mine and explosive injuries.

Постановка проблеми. В сучасних умовах можна стверджувати, що не сам факт воєнного стану як особливого правового режиму, а бойові дії і війна з російським агресором та її наслідки мають фундаментальний вплив на суспільне і державне життя в Україні. Навіть після завершення активних бойових дій фактори війни ще десятиліттями матимуть свій залишковий вплив. Територія України залишиться (і є зараз) самою замінованою країною у світі, де випадково будуть ще багато років (враховуючи, що ще знаходяться артилерійські снаряди чи бомби часів Другої світової) вбивчі знахідки; у населення «на руках» через війну залишиться величезна купа вогнепальної зброї (автоматичної, гранат тощо); війна залишить свій травматичний слід на мільйонах українців (слухною, до речі, є теза, якщо раніше ветерани жили у мирному цивільному суспільстві, то тепер цивільні люди будуть жити у суспільстві ветеранів). Названі фактори треба враховувати в майбутньому під час здійснення підготовки поліцейських (первинної професійної, підготовки поліцейських у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, а саме в рамках проходження тактико-спеціальної, медичної, психологічної підготовки тощо).

Водночас, в наш час екстремальні умови в діяльності поліції (якщо розглядати це як «процес взаємодії поліцейського з екстремальними ситуаціями, які в свою чергу характеризуються як неочікувані, раптово виникаючі небезпечні обставини, особливість яких, полягає у невідомості, складності прийняття рішення, гострої конфліктності, стресовим станом та несуть загрозу життю і здоров'ю поліцейського»

[1, с. 113], й серед ситуацій екстремальних виділяють й воєнного характеру) внаслідок бойових дій значно ускладнилися й стали набагато небезпечнішими за часи до повномасштабного вторгнення росіян (хоча, знову ж таки, ті умови були небезпечнішими за часи до АТО/ООС). Життєва необхідність виникла у актуальній та якісній підготовці поліцейських щодо алгоритму його дій в умовах артилерійських обстрілів або ракетно-бомбових ударів як на прифронтовій зоні, так і у умовному глибокому «мирному» тилу, й алгоритм дій як по відношенню до самого поліцейського (дії щодо мінімізації можливої шкоди своєму життю), так і щодо цивільного населення, яке знаходиться у епіцентрі обстрілів (щоб врятувати інших). Особливої уваги треба приділяти домедичній підготовці чи тактичній медицині поліцейських, особливо враховуючи специфіку надання цієї допомоги при мінно-вибухових пораненнях тощо. Ще одним специфічним і унікальним досвідом діяльності поліцейських в умовах воєнного стану і активних бойових дій стала «взаємодія» із російськими військовополоненими, відповідно, виникає потреба у підготовці до спілкування із ними тощо. Іншу проблему, яку ми згадаємо, можна сформулювати як необхідність у приділенні уваги під час підготовки поліцейських в рамках тактико-спеціальної підготовки щодо алгоритмів спілкування із ветеранами війни (не для кого не секрет, що усі жахи війни залишають свій травмуючий відбиток, що у кожного проявляється по-різному), оскільки вони потребуватимуть (і вже потребують) особливого до себе ставлення внаслідок впливу усього того, через що ці люди пройшли.

Метою статті є встановлення шляхів покращення професійної підготовки поліцейських та їх готовності до виконання службових обов'язків за умов дії правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми професійної підготовки працівників правоохоронних органів висвітлювалися у працях М. Ануфрієва, О. Комісарова, В. Бабенка, Е. Єрьоменка, С. Бутова, Г. Васильєва, І. Закорка, В. Плїска, Б. Шаповалова та інших. Проблематику підготовки поліцейських в умовах воєнного стану було висвітлено у працях наступних дослідників: Ю. Барабаша, Т. Дрозда, В. Поливанюка, В. Покайчука, Т. Вайди, С. Засунька, Д. Тініна, О. Завістовського, І. Кириленка, О. Комісарова, М. Кучерявенка, К. Пасинчука, Х. Ярмака та інших [2–9].

Викладення основного матеріалу. Першим аспектом, який вважаємо за доцільне торкнутися в даному дослідженні, є актуальні питання нормативно-правового регулювання сфери фахової підготовки поліцейських. Відповідно до аналізу чинних нормативно-правових актів,

норми щодо вимог до поліцейських відображені в Законі України «Про Національну поліцію». Так, ст. 49 містить вимоги до кандидатів на службу в поліції, а у ст. 72 вказано, що професійне навчання поліцейських може складатися з таких елементів, як первинна професійна підготовка, підготовка в закладах вищої освіти (в Законі, зауважимо, використовується термін вищі навчальні заклади, що суперечить термінології Законів України «Про освіту» та «Про вищу освіту») із специфічними умовами навчання; післядипломної освіти та службової підготовки [10]. При цьому норми Закону деталізуються у наступних підзаконних актах: у Положенні про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції 2016 р.; Положенні про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України 2016 р. та в інших актах. Загалом, можна говорити про певні позитивні зрушення в питанні нормативно-правової бази щодо підготовки поліцейських, наприклад, вказуючи на затвердження Змін до Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських. У вказаних змінах йде максимальний акцент на необхідність підготовки та оцінки готовності поліцейських (особливо важливо, курсантів) до служби в екстремальних умовах, здійснення психологічного добору поліцейських до підрозділів, які беруть участь у відсічі і стримуванні збройної агресії російської федерації на території України, забезпеченні публічної безпеки і порядку на деокупованих територіях [11]. Водночас, на сьогодні, необхідно затвердити стратегію підготовки поліцейських кадрів, серед завдань якої визначити необхідність підготовки у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання курсантів, які зможуть нести службу в умовах, максимально наближених до бойових, у населених пунктах, які наближені до лінії бойового зіткнення, на деокупованих територіях. І у плані реалізації такої стратегії визначити необхідність змін до освітніх програм та компонентів цих програм, які б таку підготовку забезпечували. Це стосується домедичної, психологічної, тактико-спеціальної підготовки тощо.

Зазначене вище завдання в умовах сьогодення актуальне, оскільки для працівників поліції, які діють в умовах воєнного стану та збройного конфлікту, додалося багато важливих і небезпечних для життя і здоров'я завдань, що стосуються забезпечення правопорядку та допомоги громадянам. Так, наприклад, поліцейські можуть доправляти гуманітарну допомогу у населені пункти, що знаходяться на лінії бойового

зіткнення, громадянам, які потребують допомоги внаслідок обставин активних бойових дій. Поліцейські регулярно фіксують воєнні злочини росіян, виконують в умовах відсічі повномасштабної агресії росіян загальні та спеціальні завдання правоохоронного й захисного характеру [12, с. 247]. Враховуючи обставини, під час підготовки поліцейських варто багато уваги приділяти тому, щоб поліцейські отримували практичні навички щодо надання домедичної допомоги при мінно-вибухових пораненнях, оскільки росіяни регулярно вчиняють воєнні злочини, обстрілюючи зі ствольної та реактивної артилерії житлові квартали населених пунктів, а зведені загони поліції часто ставали першими до прибуття медиків, хто взаємодіяв із пораненими від снарядів громадянами.

Майже усі освітні програми підготовки поліцейських були розроблені й відточувалися та видозмінювалися в умовах мирного життя. Але внаслідок повномасштабної збройної агресії в Законі України «Про Національну поліцію» додалися норми про права поліцейських перевіряти документи особи (вимагати в особи пред'явлення нею документів) у випадку, якщо особа володіє зовнішніми ознаками, схожими на зовнішні ознаки особи, яка самовільно залишила місце для утримання військовополонених, також поліцейські отримали право зупиняти транспортний засіб, якщо є наявна інформація, яка свідчить про те, що водій або пасажир транспортного засобу є особою, яка самовільно залишила місце для утримання військовополонених. Поліцейські в умовах воєнного стану також можуть конвоювати в тому числі й військовополонених.

І. Голопич зауважує, що курсантів варто ознайомлювати із інструкцією щодо поводження з військовополоненими, вивчати алгоритми спілкування з ними, а з метою закріплення необхідних навичок використовувати серед методів навчання ситуативні завдання, які курсанти будуть виконувати під час заняття. Дослідник наводить конкретне завдання: «Змодельуйте ситуацію: Ви захопили військовополоненого. Після того як ви здійснили обшук (вилучили у нього боєприпаси, документи й особисті речі) Вам необхідно заповнити стандартну анкету «форма DD-2745» за якою з ним далі будуть працювати офіцери розвідки/контррозвідки. В анкеті обов'язково вказуються місце та обставини полону, а також підрозділ, який виконав затримання та первинний обшук. Бланк анкети має три майже однакові частини, на які розривається після заповнення: розділи А, В та С. Дотримуючись правил професійної етики, проведіть опитування військовополоненого й заповніть анкету. Які види запитань Ви будете використовувати? Сформулюйте й запишіть запитання до військовополонених відповідно до даних, які

Ви маєте заповнити в анкеті» [13, с. 178]. Зауважимо, що у конкретній задачі поліцейські, ймовірно, самі знешкодили військового країни агресора. До речі, також під час змін у освітніх програмах поліцейських має враховуватися той фактор, що поліцейські будуть зустрічатися в екстремальних умовах не лише з озброєними правопорушниками, але й професійними російськими військовими (які або «заблукали» й вийшли на підконтрольні Україні території, що для поліцейських буде набагато краще, аніж зустрітися із високопрофесійною елітною диверсійно-розвідувальною групою росіян).

В контексті усього зазначеного вважаємо за доцільне ввести у освіті програми підготовки поліцейських такий компонент, як тактична медицина. Загалом, тактичну медицину можна охарактеризувати як навички надання догоспітальної допомоги в умовах бойової обстановки, коли головним завданням є стабілізувати стан пораненого й врятувати життя людини, також це передбачає набуття навичок з евакуації поранених з місця бойових дій. В рамках впровадження нових компонентів освітніх програм підготовки поліцейських варто здійснювати поєднання таких дисциплін, як вогнева підготовка, тактико-спеціальна підготовка із засвоєнням навичок тактичної медицини. В комплексі поліцейський має бути готовий в бойових умовах протистояти (вогнева відсіч) озброєним представникам регулярних військ росіян (як вже зазначалося, наприклад, у випадку зустрічі із диверсійно-розвідувальною групою або якщо натрапити на групу російських військових, які збилися із власних координат тощо), у випадках обстрілів тощо, а також готовий до надання раненим в умовах бойових дій домедичної допомоги [14, с. 154]. Важко переоцінити важливість набуття поліцейськими таких навичок, оскільки саме вони беруть також участь в евакуації цивільних громадян із зон бойових дій, лінії бойового зіткнення.

Висновки. Здійснивши дане дослідження, можемо підвести підсумок та виділити наступні висновки:

1) Нормативно-правова база, що стосується підготовки поліцейських потребує значного доопрацювання в контексті адаптації підзаконних актів до умов збройного конфлікту та фактично повномасштабної війни з усіма її наслідками. Необхідно розробити й втілити в життя стратегію підготовки поліцейських кадрів, де одним із ключових завдань буде підготовка у закладах вищої освіти із специфічними умовами курсантів, які зможуть нести службу в умовах, максимально наближених до бойових, у населених пунктах, які наближені до лінії бойового зіткнення, на деокупованих територіях. А у плані реалізації такої стратегії варто встановити необ-

хідність змін до освітніх програм та компонентів освітніх програм, які б таку підготовку забезпечували. Це стосується медичної (наприклад, тактична медицина як компонент освітньої програми)), психологічної, тактично-спеціальної підготовки тощо;

2) Освітні програми підготовки поліцейських у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання повинні передбачати набуття у поліцейських навичок тактичної медицини в умовах бойових дій, поводження при артилерійських обстрілах, в рамках тактико-спеціальної підготовки поводження із військовополоненими або навички у екстремальних умовах контакту із диверсійно-розвідувальною ворожою групою тощо. Освітні програми підготовки поліцейських розроблялися й вдосконалювалися у мирний час й у період збройного конфлікту та повномасштабної агресії росіян потребують суттєвого корегування у бік підготовки до служби в поліції у відповідних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шевченко Т.В. Екстремальні умови під час виконання повноважень поліцейськими та їх вплив на забезпечення особистої безпеки поліцейського. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 6. С. 110–114. URL: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.6.17>.
2. Zavistovskyi, O.D. (2023). Implementation of information technologies in the professional training of future police officers in higher educational institutions of education. *Publishing House "Baltija Publishing"*. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/290/7922/16752-1>.
3. Pokaichuk, V.Y., Tinin, D.G., & Zavistovskyi, O.D. (2024). Features of service and combat activities of educational institutions with specific learning conditions of the mia system in consolidated forms with the state border service of Ukraine in the controlled border district ogo's martial state regime: current. *Publishing House "Baltija Publishing"*. URL: <file:///C:/Users/Asus/OneDrive/Documents/%D0%9D%D0%90%D0%A3%D0%9A%D0%90/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%98%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%98/1.%20%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F/2.%20%D0%94%D0%94%D0%A3%D0%92%D0%A1%20-%202024/479-Chapter%20Manuscript-26797-1-10-20240705.pdf>.

4. Boltivets, S., Dikhtiarenko, Z., Zavi-stovskyi, O., & Rebryna, A. (2022). Strengthening the mental health of Combat Horting athletes (school and student youth, cadets) in conditions of armed and informational aggression (experimental work). *Ensuring Standards of Quality of Life in a Turbulent World. Monograph. Opole: The Academy of Applied Sciences–Academy of Management and Administration in Opole*, 568–582.
5. Шаповалов Б.Б., Завістовський О.Д. Інформаційно-аналітичне забезпечення формування готовності правоохоронців до дій в екстремальних ситуаціях (на прикладі поліцейського хортингу). Міжнародна науково-практична конференція. Застосування інформаційних технологій у підготовці та діяльності сил охорони правопорядку – Збірник тез доповідей (м. Харків, 15 березня 2021 р.). Харків. 2021. С. 79-80.
6. Поливанюк В.Д., Бодирев Д.А., Завістовський О.Д. Правові та методичні основи організації вогневої та фізичної підготовки працівників територіальних органів Національної поліції України. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал, 2021. Спеціальний випуск, № 2 (116). С. 672–676. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/9032>.
7. Тінін, Д., & Завістовський, О. (2024). Питання вдосконалення мовлення під час фахової підготовки поліцейських в умовах воєнного стану. *Матеріали конференцій МЦНД*, (19.01.2024; Кривий Ріг, Україна), 236–238. URL: <https://archive.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/975>.
8. Завістовський, О.Д. Шляхи покращення системи професійної підготовки правоохоронців до дій в екстремальних ситуаціях. In *The III International Scientific and Practical Conference «Theories, methods and practices of the latest technologies»*, November 07–09, Tokyo, Japan. 387 p. (p. 126). URL: <https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5624/1/166852046996524.pdf#page=127>.
9. Завістовський О.Д., Король К.С. (2023). Використання соціальних мереж під час проведення відбору кандидатів для проходження служби в підрозділах поліції України. *Матеріали конференцій МЦНД*, (24.11.2023; Вінниця), С. 232–234. URL: <https://archive.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/836/848>.
10. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n1123>.
11. Зміни до Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських: Затв. Наказом Міністерства внутрішніх справ України 15 червня 2023 року № 393. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0912-23#Text>.
12. Ковбаса В.М., Кусько Р.В., Дрозд Т.В. Діяльність Національної поліції в умовах воєнного стану: окремі проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022, № 6. С. 245–248.
13. Голопич І.М. Підготовка майбутніх поліцейських до професійного спілкування з військовополоненими. Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр./ МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фіз. підготовки ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків: ХНУВС, 2022. С. 177-178.
14. Топчій А.О., Найда В.О. Тактична медицина в системі підготовки правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр./ МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фіз. підготовки ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 153–154.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.93>

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СПЕЦІАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ: ЯК ЗМІЦНИТИ МОТИВАЦІЮ ТА ВПЕВНЕНІСТЬ

Кириченко А.В.,*викладач кафедри спеціальної фізичної підготовки
Дніпровського державного університету внутрішніх справ***Петренко С.П.,***старший викладач кафедри спеціальної фізичної підготовки
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
капітан поліції***Васецька А.В.,***курсантка другого курсу
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ*

Кириченко А.В., Петренко С.П., Васецька А.В. Психологічні аспекти спеціальної фізичної підготовки: як зміцнити мотивацію та впевненість.

У статті досліджено психологічні аспекти спеціальної фізичної підготовки, зокрема методи зміцнення мотивації та впевненості у співробітників правоохоронних органів та інших силових структур. Розглянуто сучасні підходи до розвитку особистої мотивації в рамках фізичної підготовки, яка є критично важливою для виконання службових обов'язків. Підвищення рівня фізичної готовності нерозривно пов'язане з психологічними факторами, такими як впевненість у власних силах, стресостійкість та здатність справлятися з психологічними навантаженнями.

Основну увагу приділено розгляду ефективних методів формування стійкої мотивації та самоконтролю, таких як постановка досяжних цілей, використання позитивного підкріплення та навчання через симуляцію реальних сценаріїв. Також вивчено роль групової підтримки та взаємодії в команді у підвищенні рівня впевненості. Показано, що формування мотивації та впевненості є важливим елементом спеціальної фізичної підготовки, яка повинна забезпечувати співробітників необхідними ресурсами для успішного виконання завдань в умовах високого ризику.

Додатково висвітлюються рекомендації з розвитку психологічної стійкості та самодисципліни, які сприяють підвищенню загальної ефективності та зниженню ризиків під час виконання службових обов'язків.

Спеціальна фізична підготовка (СФП) відіграє ключову роль у досягненні високих спор-

тивних результатів, підтримці фізичного стану військових, рятувальників та інших професій, які потребують високого рівня фізичної витривалості та сили. Проте, окрім фізичної складової, не менш важливими є психологічні аспекти, що впливають на ефективність підготовки.

Мотивація є одним із найважливіших психологічних чинників у СФП. Вона визначає бажання індивіда займатися, долати труднощі і досягати поставлених цілей. Для зміцнення мотивації важливо формувати чіткі цілі, які розподіляються на короткострокові та довгострокові етапи; використовувати позитивне підкріплення та підтримувати зворотний зв'язок між зусиллями та результатами; створювати різноманітність у тренуваннях, щоб уникнути одноманітності і втоми; залучати до роботи над психічною стійкістю, яка допомагає долати психологічні бар'єри.

Слід зазначити, що впевненість у своїх силах є ще одним важливим фактором, що допомагає досягати високих результатів у СФП. Вона розвивається через поступове підвищення рівня складності вправ, що дозволяє учасникам відчувати прогрес; використання методів візуалізації, коли спортсмен або військовий уявляє успішне виконання завдань; підтримку з боку тренера та колег, що створює позитивне середовище для зростання; роботу з психологом або тренером для подолання страхів і тривоги, що можуть знижувати впевненість.

Отже, інтеграція психологічних методик у спеціальну фізичну підготовку дозволяє не лише підвищити фізичні показники, але й зміцнити мотивацію та впевненість, що сприяє досягненню поставлених завдань на більш високому рівні.

Ключові слова: спеціальна фізична підготовка, мотивація, психологічні аспекти, впевненість, інтеграція.

Kyrychenko A. V., Petrenko S.P., Vassetska A.V. Psychological aspects of special physical training: how to strengthen motivation and confidence.

The article examines the psychological aspects of special physical training, including methods of strengthening motivation and confidence among law enforcement officers and other law enforcement agencies. Modern approaches to the development of personal motivation within the framework of physical training, which is critically important for the performance of official duties, are considered. Increasing the level of physical fitness is inextricably linked to psychological factors, such as self-confidence, stress resistance, and the ability to cope with psychological stress.

The focus is on effective methods of building sustainable motivation and self-control, such as setting achievable goals, using positive reinforcement, and learning through simulation of real scenarios. The role of group support and team interaction in increasing the level of confidence was also studied. It is shown that the formation of motivation and confidence is an important element of special physical training, which should provide employees with the necessary resources for successful performance of tasks in high-risk conditions.

Recommendations for the development of psychological stability and self-discipline, which contribute to increasing overall efficiency and reducing risks during the performance of official duties, are additionally highlighted.

Special physical training (SFP) plays a key role in achieving high sports results, maintaining the physical condition of soldiers, rescuers and other professions that require a high level of physical endurance and strength. However, in addition to the physical component, psychological aspects affecting the effectiveness of training are no less important.

Motivation is one of the most important psychological factors in SFP. It determines the individual's desire to work, overcome difficulties and achieve set goals. To strengthen motivation, it is important to form clear goals that are divided into short-term and long-term stages; use positive reinforcement and maintain feedback between effort and results; create variety in training to avoid monotony and fatigue; engage in work on mental stability, which helps to overcome psychological barriers.

It should be noted that confidence in one's own abilities is another important factor that helps to achieve high results in SFP. It develops

due to a gradual increase in the level of difficulty of exercises, which allows participants to feel progress; the use of visualization methods, when an athlete or military person imagines the successful completion of tasks; support from the coach and colleagues, which creates a positive environment for growth; working with a psychologist or coach to overcome fears and anxieties that can lower confidence.

Therefore, the integration of psychological methods into special physical training allows not only to increase physical performance, but also to strengthen motivation and confidence, which contributes to the achievement of set tasks at a higher level.

Key words: special physical training, motivation, psychological aspects, confidence, integration.

Постановка проблеми: Спеціальна фізична підготовка (СФП) є важливим елементом у професійній діяльності військовослужбовців, спортсменів, рятувальників, правоохоронців та інших категорій, які потребують високої фізичної і психологічної готовності до екстремальних умов. Проте, попри важливість фізичної складової, психологічні чинники, зокрема мотивація та впевненість, відіграють не менш значну роль у досягненні успіху в СФП. Проблематика даної тематики полягає в тому, що недостатня увага до психологічної підготовки може призвести до зниження результативності, втрати мотивації та виникнення психологічного виснаження. У сучасному підході до підготовки акцент робиться на розвитку саме цих аспектів, щоб забезпечити не лише фізичну витривалість, але й психологічну стійкість. У зв'язку з цим постає питання комплексної взаємодії фізичних та психологічних аспектів підготовки, що дозволяє не лише вдосконалювати фізичні показники, але й вирішувати проблеми мотивації та впевненості, які є важливими для виконання завдань у напружених та екстремальних умовах.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Дослідження психологічних проблемних аспектів спеціальної фізичної підготовки здійснювали у своїх працях: Петрушин Д.В., Анісімов Д.О., Волков М.С., Порохнявий А.В.

Автори ставлять собі за **мету** розглянути психологічні аспекти спеціальної фізичної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Спеціальна фізична підготовка (СФП) є невід'ємною частиною тренувального процесу для спортсменів, оскільки вона дозволяє розвивати фізичні якості, необхідні для досягнення високих спортивних результатів. Проте в сучасному спорті вже недостатньо зосереджуватися лише на фізичній

складовій. Психологічні аспекти, такі як мотивація і впевненість, відіграють критичну роль у підготовці та виступах спортсменів. Фізична підготовка у ЗВО МВС України має на меті забезпечити збереження здоров'я, творчої активності, різносторонній розвиток фізичних вмінь, професійних якостей і навичок курсантів, необхідних для виконання службових завдань. Заняття з дисципліни спеціальна фізична підготовка мають на меті виконання наступних освітніх завдань: забезпечення та формування індивідуальних необхідних рухових знань, вмінь, і навичок, доведення їх до необхідного рівня ефективності [1, с. 123].

На думку Калюжного А.В. спеціальна фізична підготовка в закладах вищої освіти з специфічними умовами навчання, являє собою структуровану систему педагогічних способів і засобів процесу навчання поліцейських, тактиці самозахисту при виконанні ними професійно-службових завдань, під час якої застосовується загальноприйнята методика, що включає до себе вивчення та виконання восьми специфічних завдань, а саме: опанування стійок, переміщень, дистанцій; застосування заходів поліцейського примусу (фізичної сили,) супроводження при співпраці або при пасивному спротиві; застосування фізичної сили; поверхнева перевірка та надягання кайданків; застосування спеціальних засобів (гумового кийка); захист від нападу правопорушника [2, с. 80].

Психологія відіграє ключову роль у спортивній підготовці, оскільки емоційний стан і ментальна стійкість спортсмена можуть суттєво впливати на його результати. Психологічні фактори, такі як мотивація, впевненість у своїх силах, управління стресом і концентрація, безпосередньо пов'язані з фізичною продуктивністю [3, с. 242].

Слід зазначити, що мотивація є рушійною силою, яка спонукає спортсменів до досягнення цілей і подолання труднощів. Вона може бути як внутрішньою, так і зовнішньою, і кожен спортсмен реагує на різні мотиви по-своєму. У той же час, впевненість у власних силах здатна суттєво вплинути на результативність, оскільки вона допомагає спортсменам залишатися спокійними і зосередженими під час змагань. Внутрішня мотивація, зосереджена на особистому розвитку та задоволенні від тренувань, може бути більш стійкою порівняно з зовнішньою, яка залежить від нагород чи визнання. Тренери можуть використовувати різні методи для підвищення мотивації, такі як встановлення SMART-цілей і надання позитивного підкріплення [4, с. 90]. Зовнішня мотивація, натомість, виникає з оточення спортсмена і може включати фінансові нагороди, медалі, визнання від тренерів і фанатів, а також тиск з боку родини. Хоча зовнішня мо-

тивація може бути ефективною у короткостроковій перспективі, вона часто менш стабільна. Спортсмени, які покладаються на зовнішні фактори, можуть втратити інтерес до спорту, якщо нагороди або визнання не підтверджуються.

Впевненість у своїх силах є ще одним важливим аспектом. Спортсмени, які вірять у свої можливості, здатні краще справлятися з тиском і викликами. Підвищення впевненості можна досягти через позитивну саморозмову, візуалізацію успіху та підтримку з боку тренерів і команди.

Управління стресом також є критично важливим. Спортсмени часто стикаються з тиском змагань, і здатність зберігати спокій під час виступів може суттєво вплинути на їхні результати. Техніки релаксації, медитація та дихальні вправи можуть допомогти знизити рівень стресу та покращити зосередженість.

На нашу думку, психологічна підготовка фахівців правоохоронних органів має на меті формування їхньої психологічної стійкості до стресових ситуацій, навичок ефективної комунікації та співпраці з колегами та громадою, а також розвитку вмінь та навичок прийняття рішень в умовах невизначеності та тиску. Одним із основних методів психологічної підготовки фахівців правоохоронних органів є тренування на підвищення рівня фізичної та психологічної стійкості. Це може включати тренування з метою збільшення рівня витривалості, зосередженості, рішучості та самодисципліни. Також, важливою частиною психологічної підготовки є навчання технікам релаксації та медитації, що допомагають фахівцям заспокоїти свою психіку та підтримувати емоційну стійкість в стресових ситуаціях. Крім того, психологічна підготовка може включати тренування на розвиток ментальної стійкості, що допомагає спортсменам справлятися з невдачами та труднощами. Сучасні методи, такі як ментальне тренування і консультації з психологами, стають все більш популярними в спортивному світі.

Для підвищення мотивації важливими є кілька методів. Встановлення чітких, досяжних цілей значно підвищує мотивацію. Цілі повинні бути специфічними, вимірювальними, досяжними, актуальними та обмеженими в часі. Позитивне підкріплення, як-от нагороди за досягнення цілей, може підтримувати мотивацію, будь то похвала, призи чи прості радощі після важкого тренування. Візуалізація успіху допомагає спортсменам підвищити впевненість у своїх силах і зосередитися на цілях [5, с. 524].

Створення підтримуючого середовища також є важливим аспектом. Підтримка з боку тренерів, родини та команди може суттєво вплинути на мотивацію, створюючи позитивну атмосферу, де спортсмен відчуває підтримку та розуміння.

Спортсмени можуть стикатися з різними викликами, які знижують їхню мотивацію, такими як стрес, травми, невдачі чи конкуренція. Вміння справлятися з цими ситуаціями, використовуючи різні психологічні техніки, такі як управління стресом, техніки релаксації та психологічна рефлексія, є критично важливим для підтримки мотивації та досягнення успіху в спорті.

Впевненість у своїх силах є одним із ключових аспектів успішної спортивної діяльності. Вона визначає, наскільки спортсмен вірить у свої можливості досягти поставлених цілей і подолати труднощі, які виникають на шляху. Впевненість може суттєво впливати на продуктивність, оскільки спортсмени, які мають високу впевненість, зазвичай здатні краще справлятися з тиском під час змагань, залишатися спокійними в критичних ситуаціях і проявляти більшу рішучість.

Впевненість формується на основі досвіду, успіхів та підготовки. Коли спортсмен досягає певних успіхів у тренуваннях чи змаганнях, це зміцнює його віру у власні сили. Важливими елементами, які сприяють розвитку впевненості, є також підтримка з боку тренерів, команди та близьких, які допомагають спортсмену бачити свої досягнення та потенціал.

Окрім цього, впевненість можна підвищити за допомогою технік візуалізації, де спортсмен уявляє свої успішні виступи, що допомагає зміцнити ментальну стійкість. Позитивна самоінтерпретація, або формулювання думок про себе у позитивному ключі, також є важливою стратегією для підвищення впевненості. Коли спортсмен переконує себе у своїх можливостях, він стає менш вразливим до страху невдачі та стресу.

Проте, варто зазначити, що впевненість може бути і досить крихкою. Невдачі, травми або надмірний тиск можуть призвести до зниження впевненості, що, в свою чергу, може негативно вплинути на спортивні результати. Тому важливо навчитися справлятися з труднощами і використовувати їх як можливість для зростання [6, с. 47].

Психологічні тренування в спорті є важливою складовою підготовки, що допомагає спортсменам розвивати ментальну стійкість, впевненість і мотивацію. Ці тренування орієнтовані на формування навичок, які дозволяють спортсменам краще справлятися з тиском, стресом і емоційними викликами, що виникають під час змагань та тренувань.

Однією з основних цілей психологічних тренувань є розвиток самоусвідомлення. Спортсмени вчаться розуміти свої емоції, думки та реакції, що допомагає їм контролювати свій стан у стресових ситуаціях. Це може включати ведення журналу, де спортсмен записує свої думки, емоції та прогрес.

Візуалізація є ще однією потужною технікою, яка використовується в психологічних трену-

ваннях. Спортсмени уявляють себе в ситуаціях змагань, представляючи успішні дії та результати. Ця практика допомагає підвищити впевненість, оскільки спортсмен стає знайомим із емоціями та фізичними відчуттями, які можуть виникнути під час реального змагання [4].

Також важливими є техніки релаксації, такі як дихальні вправи та медитація. Вони допомагають знижувати рівень стресу та тривоги, що, в свою чергу, покращує концентрацію та фокусування під час виступів. Регулярна практика релаксаційних технік може призвести до підвищення загальної ментальної стійкості.

Крім того, психологічні тренування включають розвиток позитивного мислення. Спортсмени навчаються формулювати позитивні афірмації і переставляти негативні думки на конструктивні. Це дозволяє їм зосередитися на своїх сильних сторонах і досягненнях, що є особливо важливим під час складних моментів.

Висновки. Практичні рекомендації для тренерів та спортсменів:

1. Встановлення чітких цілей. Тренери повинні допомагати спортсменам формулювати SMART-цілі: специфічні, вимірювальні, досяжні, актуальні та обмежені в часі. Це дозволить спортсменам зосередитися на конкретних досягненнях і відстежувати свій прогрес.

2. Розвиток ментальної стійкості. Тренери можуть впроваджувати техніки, які допомагають спортсменам справлятися зі стресом і невдачами. Наприклад, використання сценаріїв складних ситуацій під час тренувань дозволяє спортсменам практикувати свої реакції в безпечному середовищі.

3. Використання візуалізації. Рекомендуйте спортсменам регулярно практикувати візуалізацію успіху. Це може бути уявлення про виконання технічних елементів або проходження змагань. Важливо, щоб візуалізація була детальною і реалістичною.

4. Позитивна самоінтерпретація. Заохочуйте спортсменів використовувати позитивні афірмації. Вони можуть створити особисті фрази, які підвищують їхню впевненість, наприклад: «Я готовий до змагань» або «Я можу це зробити».

5. Техніки релаксації. Включайте в програму тренувань техніки дихання та медитації для зниження рівня стресу. Це може бути коротка сесія перед тренуванням або змаганням, яка допоможе спортсменам зосередитися.

6. Створення підтримуючого середовища. Тренери повинні сприяти атмосфері, де спортсмен відчуває підтримку і довіру. Важливо бути доступними для спілкування і готовими вислухати проблеми спортсменів.

7. Аналіз і рефлексія. Регулярно проводьте сесії з аналізу результатів. Допоможіть спортсменам рефлектувати над їхніми виступами: що

спрацювало, а що потребує покращення. Це сприяє розвитку критичного мислення

8. Навчання управлінню емоціями. Допомогайте спортсменам усвідомлювати свої емоції та вчити їх управлінню стресом під час змагань. Це може включати різні стратегії, такі як усвідомленість і техніки зменшення тривожності.

9. Співпраця з психологами. Не бійтеся залучати фахівців у галузі спортивної психології для проведення семінарів або індивідуальних консультацій. Професіонали можуть надати цінні інструменти та техніки, які покращать ментальну підготовку.

10. Підтримка здорового балансу. Заохочуйте спортсменів підтримувати баланс між спортом, навчанням та особистим життям. Це допоможе уникнути вигорання та зберегти інтерес до тренувань [5].

На нашу думку, дотримання цих рекомендацій може суттєво поліпшити психологічну підготовку спортсменів, сприяючи їхньому успіху та загальному благополуччю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ануфрієв М.І., Бутов С.Є. Основи спеціальної фізичної підготовки працівників органів внутрішніх справ : навч. посіб. / за заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва, Є.М. Моїсеєва. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2014. 338 с.
2. Калюжний М.Г. & Кожуховський А.В. (2021). Визначення специфічних чинників спеціальної фізичної підготовки курсантів ЗВО МВС України. Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 3-4 груд. 2021 р.). – Київ, 2021. С. 78–81.
3. Зінченко Д.А. & Дерунов М.І. (2023). Психологічна підготовка фахівців правоохоронних органів України в умовах воєнного стану. Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану: зб. наук. пр. конф. (м. Харків, 26 трав. 2023 р.). Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 242–244.
4. Бондаренко В.В., Пронтенко К.В., Пронтенко В.В. Методика підготовки майбутніх правоохоронців до протиборства із супротивником, озброєним ножом. *Юридична психологія та педагогіка*. 2021. № 1 (13). С. 81–91.
5. Бондаренко В.В. Професійна підготовка працівників патрульної поліції : зміст і перспективні напрями : монографія. Київ : ФОП Кандиба Т.П., 2023. 524 с.
6. Бутов С.Є., Решко С.М., Співак В.М. Попередження травм на заняттях з фізичної підготовки : навч. посіб. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 48 с.

УДК 351.82

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.94>

НАЦІОНАЛЬНІ ІНІЦІАТИВИ ЩОДО БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ

Когут В.М.,

*кандидат технічних наук, старший науковий співробітник
відділу організації наукової роботи,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
ORCID: 0009-0000-3286-9016*

Когут В.М. Національні ініціативи щодо безпеки дорожнього руху та їх імплементація.

Актуальність теми обумовлена зростаючою кількістю дорожньо-транспортних пригод та необхідністю підвищення рівня безпеки на дорогах. Національні ініціативи з безпеки дорожнього руху є важливою складовою державної політики, спрямованої на зниження аварійності та збереження людських життів. Ефективна імплементація цих заходів дозволяє суттєво поліпшити ситуацію на дорогах та сприяти сталому розвитку транспортної інфраструктури.

Стаття присвячена аналізу національних ініціатив у сфері безпеки дорожнього руху в Україні та їх імплементації в контексті європейських стандартів. Основною метою дослідження є визначення ключових напрямів та механізмів підвищення рівня безпеки дорожнього руху, шляхом адаптації європейського досвіду. Особлива увага приділяється аналізу нормативно-правових актів, які регулюють безпеку дорожнього руху, таких як Закон України «Про дорожній рух» і постанови Кабінету Міністрів України, а також рекомендаціям щодо їх вдосконалення.

Національні ініціативи, які імплементуються в Україні, розглядаються в контексті міжнародного співробітництва та впровадження європейських стандартів. Стаття також досліджує питання впливу новітніх технологій та інформаційних систем на покращення безпеки, як-от використання GPS та автоматизованих систем збору даних про дорожні ситуації.

Особлива увага приділена ролі національних спостережних органів, які займаються моніторингом дорожньо-транспортних пригод та розробкою стратегій покращення безпеки дорожнього руху. Проаналізовано досвід країн Європейського Союзу щодо створення та функціонування таких органів, зокрема Франції, Німеччини та Італії, та надано рекомендації щодо адаптації цих моделей в Україні.

Висновки статті підкреслюють важливість комплексного підходу до підвищення безпеки на дорогах, що включає спільні зусилля держави,

громадськості та міжнародних партнерів, а також інтеграцію передових технологій. Результати дослідження можуть бути корисними для формування нових національних стратегій у сфері безпеки дорожнього руху та підвищення ефективності існуючих заходів.

Ключові слова. безпека дорожнього руху, національні ініціативи, європейські стандарти, дорожньо-транспортні пригоди, моніторинг, новітні технології, міжнародне співробітництво.

Kogut V.M. National initiatives on road safety and their implementation.

The relevance of the topic is driven by the increasing number of road traffic accidents and the need to improve road safety. National road safety initiatives are an important component of state policy aimed at reducing accidents and saving lives. The effective implementation of these measures can significantly improve road conditions and contribute to the sustainable development of transport infrastructure.

The article is dedicated to the analysis of national initiatives in the field of road safety in Ukraine and their implementation in the context of European standards. The main objective of the research is to identify key areas and mechanisms for improving road safety by adapting European experience. Special attention is given to the analysis of legal acts regulating road safety, such as the Law of Ukraine «On Road Traffic» and resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, as well as recommendations for their improvement.

The national initiatives being implemented in Ukraine are examined in the context of international cooperation and the adoption of European standards. The article also explores the impact of new technologies and information systems on enhancing safety, such as the use of GPS and automated systems for collecting data on road conditions.

Particular attention is paid to the role of national monitoring bodies responsible for overseeing road accidents and developing strategies to improve road safety. The experience of European Union

countries, specifically France, Germany, and Italy, regarding the creation and functioning of such bodies is analyzed, and recommendations for adapting these models in Ukraine are provided.

The article concludes by emphasizing the importance of a comprehensive approach to improving road safety, which includes the joint efforts of the state, the public, and international partners, as well as the integration of advanced technologies. The research findings can be useful for shaping new national road safety strategies and enhancing the effectiveness of existing measures.

Key words. Road traffic safety, national initiatives, European standards, road traffic accidents, monitoring, modern technologies, international cooperation.

Постановка проблеми. Актуальність теми безпеки дорожнього руху є однією з центральних проблем як в Україні, так і в Європі. Щороку кількість дорожньо-транспортних пригод залишається високою, що зумовлює необхідність створення та впровадження ефективних національних ініціатив з підвищення безпеки на дорогах. В Україні основними нормативно-правовими актами, що регулюють цю сферу, є Закони України «Про дорожній рух» та «Про національну поліцію», а також ряд постанов Кабінету Міністрів, які визначають стратегічні напрями у забезпеченні безпеки дорожнього руху [1, с. 153].

В Європейському Союзі існують стандарти безпеки, що значно знизили рівень смертності на дорогах завдяки впровадженню суворих вимог до інфраструктури, контролю швидкісного режиму та кампаній, спрямованих на підвищення свідомості учасників дорожнього руху. Національні ініціативи, які імплементуються в Україні, значною мірою базуються на європейському досвіді, адаптованому до українських реалій. Такий підхід дозволяє вирішувати питання безпеки на рівні системної координації з європейськими практиками.

Національні ініціативи відіграють вирішальну роль у покращенні ситуації на дорогах України, оскільки вони спрямовані на зниження кількості дорожньо-транспортних пригод і підвищення рівня безпеки дорожнього руху. Відповідно до Закону України «Про дорожній рух», основною метою державної політики у цій сфері є забезпечення безпеки учасників дорожнього руху, що передбачає реалізацію комплексних заходів.

Ключові аспекти національних ініціатив включають розробку і впровадження нових нормативно-правових актів, які адаптують європейські стандарти безпеки до українських умов. Наукові публікації, такі як статті про актуальні проблеми адміністративно-деліктного права, підкреслюють необхідність удосконалення зако-

нодавства для ефективної боротьби з правопорушеннями у сфері дорожнього руху [2, с. 525].

Імплементация таких ініціатив створює умови для підвищення відповідальності учасників дорожнього руху та формує культуру безпечного водіння, що, в свою чергу, має позитивний вплив на зменшення аварійності на дорогах [3].

Отже, **метою** дослідження є визначення основних напрямів і механізмів покращення безпеки на дорогах шляхом використання європейського досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз наукових джерел засвідчує, що в Україні активізовано наукові дослідження щодо підвищення безпеки дорожнього руху, з акцентом на адаптацію європейського досвіду та використання новітніх технологій. Наприклад, Колодяжний М.Г. досліджує стратегії безпеки в Україні, підкреслюючи необхідність впровадження сучасних методів управління дорожнім рухом та координації з міжнародними стандартами [1, с. 153]. Водночас, Чернобук В.В. вказує на проблеми адміністративного права, які потребують вдосконалення для ефективнішого регулювання безпеки дорожнього руху [2]. Новіков О.В., у свою чергу, акцентує увагу на ролі цифрових інструментів у моніторингу дорожніх умов, а також розглядає ефективність таких інструментів у запобіганні ДТП [3]. Аналіз цих та інших наукових джерел підтверджує, що для підвищення безпеки дорожнього руху в Україні необхідно враховувати європейські стандарти, вдосконалювати правове регулювання та використовувати сучасні технології.

Виклад основного матеріалу. Національні ініціативи визначаються як систематичні заходи держави, спрямовані на досягнення конкретних цілей у соціально-економічній, екологічній, правовій та інших сферах. Вони можуть включати розробку нових законодавчих актів, програм і проєктів, що відображають стратегічні пріоритети розвитку країни.

Ключові аспекти національних ініціатив охоплюють: національні ініціативи повинні мати чітко визначені цілі, які відповідають національним потребам і пріоритетам. Наприклад, законодавство України в сфері дорожнього руху ставить перед собою мету зниження аварійності на дорогах; ініціативи повинні охоплювати різні аспекти життя суспільства, інтегруючи правові, економічні та соціальні чинники. Це включає залучення громадськості, фахівців і міжнародних партнерів для реалізації програм; ефективна реалізація національних ініціатив потребує чіткої організації і співпраці між різними державними структурами, а також контролю за виконанням. Національні ініціативи є важливими інструментами для забезпечення стабільного розвитку держави та підвищення рівня життя населення,

їх реалізація має ґрунтуватися на законодавчій базі і наукових дослідженнях.

Роль національних ініціатив у сфері безпеки дорожнього руху полягає у створенні ефективних механізмів для зниження аварійності та покращення умов для всіх учасників дорожнього руху. В Україні національні стратегії безпеки дорожнього руху активно імплементуються відповідно до європейських норм та стандартів, що є важливим кроком на шляху до інтеграції в європейський простір. Українське законодавство щодо безпеки дорожнього руху, зокрема нові нормативно-правові акти, розробляється з урахуванням рекомендацій ЄС. Це включає запровадження нових технологій у дорожньому русі, таких як підсвічування розмітки, що підвищує видимість та безпеку [4]. Національні ініціативи реалізуються в рамках співпраці з міжнародними організаціями, такими як ООН, які допомагають у формулюванні стратегій безпеки та оцінюванні їх ефективності. Інтеграція європейських норм у національні стратегії безпеки дорожнього руху сприяє формуванню комплексного підходу до управління дорожнім рухом та зниження ризиків для учасників [5, с. 57]. Таким чином, взаємозв'язок між національними стратегіями і європейськими нормами є важливим елементом для досягнення високих стандартів безпеки дорожнього руху в Україні.

Національні спостережні органи в країнах Європейського Союзу (ЄС) виконують ключову роль у забезпеченні безпеки дорожнього руху через моніторинг та аналіз даних про аварійність. Основні функції цих органів включають: спостережні органи збирають дані про дорожні події, включаючи аварії, що дозволяє виявити тенденції та проблемні області на дорогах; на основі зібраних даних, органи формують рекомендації для покращення безпеки дорожнього руху. Ці рекомендації можуть стосуватися змін у законодавстві, інфраструктурних проєктів або навчальних програм для водіїв; важливою частиною діяльності спостережних органів є співпраця з Європейською комісією та іншими міжнародними структурами для впровадження стандартів безпеки.

Національні спостережні органи відіграють важливу роль у моніторингу дорожньої безпеки, оскільки їх діяльність забезпечує безперервний контроль за ситуацією на дорогах. Вони формують базу для прийняття обґрунтованих рішень та розробки ефективних політик у сфері безпеки дорожнього руху, що, в свою чергу, сприяє зниженню аварійності та підвищенню рівня безпеки для всіх учасників дорожнього руху.

Національні спостережні органи в країнах ЄС мають різноманітні моделі функціонування, що відображає специфіку національних підходів до забезпечення безпеки дорожнього руху. По-

рівняльний аналіз показує, що існує кілька основних моделей. Наприклад, у Франції функціонує Національна асоціація безпеки дорожнього руху (Sécurité Routière) [6], яка відповідає за моніторинг і розробку політик на національному рівні. Ця організація активно співпрацює з місцевими органами для реалізації програм безпеки. У Німеччині безпека дорожнього руху регулюється на федеральному рівні, але імплементація політик відбувається через земельні уряди [7]. Це дозволяє адаптувати програми до регіональних потреб. У Італії спостережні органи мають централізовану координацію, але місцеві органи також мають значні повноваження у реалізації програм, що дозволяє враховувати регіональні особливості [8, с. 678].

Прикладами успішних практик можуть слугувати програма «Безпечні дороги», що включає кампанії з підвищення обізнаності та заходи з контролю швидкості, показала значне зниження кількості дорожньо-транспортних пригод, а також модель «Vision Zero», що передбачає нульову смертність на дорогах, включає комплексний підхід до проектування доріг і безпеки транспорту, завдяки чому країна досягла одного з найнижчих рівнів смертності в ДТП в Європі.

Ці моделі та приклади успішних практик можуть слугувати орієнтиром для України у створенні ефективної системи національних спостережних органів.

Створення ефективних національних спостережних органів в Україні вимагає врахування досвіду Європейського Союзу у сфері безпеки дорожнього руху. Аналіз документів та стратегій, що стосуються цієї теми, вказує на кілька ключових аспектів. Рекомендації ЄС підкреслюють необхідність інтеграції національних спостережних органів в ширшу систему управління дорожнім рухом, що включає моніторинг, аналіз і звітність про стан безпеки дорожнього руху. Документи ЄС пропонують впровадження системи оцінки ризиків, що дозволяє виявляти основні проблеми у сфері безпеки дорожнього руху і визначати пріоритети для втручання. Важливим елементом є налагодження співпраці між різними національними, регіональними та місцевими органами, а також з міжнародними структурами для обміну даними і досвідом. Рекомендовано розробити та впровадити сучасні інформаційні системи для моніторингу і аналізу даних про дорожньо-транспортні пригоди, що дозволить оперативно реагувати на зміни у ситуації на дорогах [9]. Успішна імплементація цих рекомендацій може стати основою для створення ефективних національних спостережних органів в Україні, що сприятиме покращенню безпеки дорожнього руху.

Адаптація європейського досвіду створення національних спостережних органів є ключовим

аспектом для покращення безпеки дорожнього руху в Україні. Для успішної імплементації необхідно врахувати наступні елементи. Україні слід оновити нормативно-правові акти, зокрема законодавство про дорожній рух, щоб воно відповідало стандартам ЄС. Це може включати інтеграцію положень Директиви ЄС щодо безпеки дорожнього руху, що регулює функції національних органів. Для забезпечення ефективного функціонування спостережних органів важливо налагодити співпрацю між різними державними установами, такими як Міністерство внутрішніх справ, Міністерство інфраструктури та місцеві органи влади. Це дозволить створити єдину інформаційну базу, яка враховуватиме дані про дорожні пригоди та ризики. Інтеграція новітніх інформаційних технологій і систем моніторингу, які використовуються в країнах ЄС, дозволить оперативно збирати та аналізувати дані. Наприклад, системи GPS та автоматизовані системи збору даних про дорожні ситуації можуть значно підвищити ефективність моніторингу. Забезпечення відповідної підготовки спеціалістів, які будуть займатися управлінням спостережними органами, є важливим елементом. Обмін досвідом з європейськими колегами та участь у міжнародних програмах можуть сприяти покращенню кваліфікації українських фахівців [8, с. 677]. Імплементація цих пропозицій дозволить Україні створити дієву систему національних спостережних органів, що відповідає європейським стандартам та вимогам.

Аналіз існуючих законодавчих актів в Україні виявляє кілька значних недоліків, які створюють перешкоди для ефективної імплементації національних ініціатив. Серед основних проблем можна виділити наступні. Багато існуючих нормативних актів не відповідають директивам ЄС, що ускладнює інтеграцію міжнародних норм у національну правову систему. Це стосується, зокрема, законодавства про безпеку дорожнього руху, яке потребує перегляду для відповідності європейським вимогам. Відсутність чіткої координації між міністерствами та відомствами створює прогалини у реалізації ініціатив. Наприклад, законодавство може бути ухвалене, але його реалізації заважають різні відомства, які мають різні пріоритети та стратегії. Часті зміни в законодавстві та неузгодженість актів створюють додаткові труднощі для реалізації національних ініціатив. Це підриває довіру до державних інститутів і призводить до затримок у впровадженні нових норм. Багато ініціатив потребують значних фінансових і людських ресурсів, які часто не забезпечуються державою. Це впливає на якість виконання законодавства та знижує ефективність спостережних органів. Отже, для подолання цих бар'єрів Україні необхідно здійснити системні зміни в законодавстві,

забезпечити ефективну координацію між державними органами, стабілізувати правову базу і забезпечити належні ресурси для реалізації національних ініціатив.

Ефективна імплементація національних ініціатив у сфері адміністративного права в Україні значно залежить від доступності фінансування та ресурсів. Оцінка потреб у фінансуванні та ресурсах для роботи спостережних органів вказує на кілька ключових аспектів. Багато спостережних органів стикаються з браком фінансових ресурсів, що обмежує їх можливості у виконанні покладених на них завдань. Це особливо актуально в умовах воєнного стану, коли пріоритети бюджету можуть бути спрямовані на інші, більш нагальні потреби [10]. Для ефективної роботи спостережних органів потрібно не лише фінансування, але й доступ до кваліфікованих кадрів, сучасних технологій та інфраструктури. Відсутність таких ресурсів ускладнює виконання обов'язків та впливає на якість контролю за імплементацією законодавства [8, с. 681]. Важливим аспектом є необхідність забезпечення прозорості використання бюджетних коштів для спостережних органів. Це дозволить зміцнити довіру до державних інститутів та підвищити ефективність реалізації національних ініціатив [11]. Загалом, для покращення ефективності роботи спостережних органів в Україні потрібно забезпечити стабільне та адекватне фінансування, а також інвестувати в розвиток людських і технологічних ресурсів.

Висновки. Національні ініціативи відіграють ключову роль у покращенні безпеки дорожнього руху в Україні. Їх реалізація сприяє зниженню рівня аварійності, підвищенню свідомості населення щодо правил дорожнього руху, а також впровадженню нових технологій і методик управління транспортними потоками.

По-перше, системний підхід до імплементації національних ініціатив дозволяє зосередити зусилля на основних проблемах безпеки дорожнього руху, таких як недостатня інфраструктура, необізнаність водіїв і пішоходів, а також недоліки в контролі за дотриманням правил.

По-друге, спільні зусилля держави, громадських організацій та міжнародних партнерів забезпечують комплексний підхід до вирішення проблем, що виникають у сфері дорожнього руху. Це включає навчальні програми, проведення кампаній з підвищення обізнаності та розробку нових законодавчих актів, що регулюють безпеку на дорогах.

Таким чином, ефективна імплементація національних ініціатив не лише сприяє покращенню безпеки дорожнього руху, але й сприяє загальному розвитку суспільства, формуючи культуру безпеки серед усіх учасників дорожнього руху.

Вивчення національних ініціатив та їх імпле-

ментації в Україні відкриває кілька важливих напрямків для подальших досліджень, а саме: необхідно дослідити, як різні національні ініціативи впливають на безпеку дорожнього руху, зокрема через кількісні та якісні показники. Це дозволить оцінити, які програми працюють найкраще, а які потребують доопрацювання; порівняння українських ініціатив з міжнародними практиками може дати цінні insights для поліпшення національної політики в сфері безпеки дорожнього руху; важливим аспектом є дослідження фінансування та ресурсних обмежень, які можуть впливати на імплементацію національних ініціатив. Аналіз способів забезпечення стабільного фінансування стане ключем до їх успіху; вивчення сприйняття населення щодо ініціатив, а також їхнього впливу на поведінку учасників дорожнього руху може сприяти більш ефективному формуванню програм з безпеки; дослідження новітніх технологій та їх використання в системах управління дорожнім рухом відкриває перспективи для покращення безпеки. Ці напрямки можуть суттєво вплинути на подальший розвиток національних ініціатив, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню рівня безпеки дорожнього руху в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодязний М.Г. Стратегія убезпечення дорожнього руху в Україні. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 1 (31). С. 153–166. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.1.12>.
2. Чернобук В.В. Актуальні проблеми адміністративно-деліктного права України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 524–527. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.91>.
3. Новіков О.В. Діджитал-інструменти у сфері безпеки дорожнього руху та їх роль у запобіганні дорожньо-транспортним пригодам. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 126. <https://doi.org/10.5281/zenodo.13840233>.
4. Інновації безпеки дорожнього руху (дослідження і розробки добавок для люмінесцентної дорожньої розмітки). URL: <https://nidi.org.ua/ua/innovaciyi-bezpeki-doroghnyogo-ruhu-doslidghennya-i-rozrobka-dobavok-dlya-lyuminescentnoyi-doroghnyoyi-rozmitki>.
5. Гусаров С.М. Роль і вплив державних органів на безпеку дорожнього руху в Україні. *Європейські перспективи*. 2017. № 1. С. 54–63. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/51736def-0b27-4bdf-8258-112a7b59b660>.
6. Sécurité Routière. URL: <https://www.securite-routiere.gouv.fr>.
7. Правила ПДР у Німеччині. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/3288/traffic-rules-in-germany-everything-you-need-to-know-and-how-to-protect-yourself-from-waste-in-the-event-of-an-accident>.
8. Діп І.Ю. Процес імплементації acquis ЄС у національне законодавство України. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 676–682. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.119>.
9. Супровідна записка до проекту Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про дорожній рух” щодо основних засад державної політики із забезпечення безпеки дорожнього руху. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=50985&pf35401=311402>.
10. Імплементація законодавства ЄС і виклики воєнного стану: Микола Потоцький про правову роботу IP офісу. URL: <https://nipo.gov.ua/implementatsiia-zakonodavstva-ies-i-vyklyky-voiennoho-stanu-mykola-pototskyj-pro-pravovu-robotu-ir-ofisu>.
11. Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 847. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/847-2014-%D1%80#Text>.

УДК: 336.2:004

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.95>

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОПОДАТКУВАННЯ ІТ-КОМПАНІЙ

Костиріна М.С.,*здобувачка вищої освіти**Державного податкового університету*

ORCID: 0009-0007-1239-8537

Зарудня К.А.,*здобувачка вищої освіти**Державного податкового університету*

ORCID: 0009-0001-0423-8556

Мельник О.П.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри фінансового та податкового права**Державного податкового університету*

ORCID: 0000-0001-8946-1337

Костиріна М.С., Зарудня К.А., Мельник О.П. Правовий режим оподаткування ІТ-компаній.

У ході дослідження визначається, що цифрова трансформація має охопити всі сфери життєдіяльності більшості країн протягом найближчих років. Це пов'язано з розвитком інноваційно-інформаційного суспільства, в якому цифрова економіка стане основним компонентом. Звернута увага на визначення сутності «інформаційних технологій». Відзначено, що ІТ-сфера поєднує приватно-правові та публічно-правові відносини, що відображає її складний характер у сучасній правовій системі. Наголошено, що у свою чергу, це сприятиме ефективному функціонуванню суб'єктів господарювання в сфері інформаційних технологій, допомагаючи уникнути негативних наслідків, що можуть виникнути через недоліки правового регулювання. ІТ – це одна з провідних індустрій української економіки на цей час, обсяги якої зростають кожного року. Наведена статистика діяльності, що показує, що ІТ-сектор є однією з небагатьох галузей національної економіки, яка може швидше реагувати на різкі зміни в зовнішньому середовищі України. Окреслено основні системи оподаткування суб'єктів господарювання ІТ-сектора та ставки податків. Увагу зосереджено на правовому режимі Дія Сіті, резидентами якого можуть стати ІТ сектор.

Відзначено, що президентство в Дія Сіті має забезпечити не лише вигідні та гнучкі умови для ведення бізнесу, включаючи залучення українських ІТ-фахівців, але й вигідне оподаткування. Виокремлено, що Дія Сіті разом з гіг-контрактами мають зменшити практику оформлення пра-

цівників, як фізичних осіб-підприємців. Компаніям, які оберуть режим Дія Сіті пропонується практично аналогічне оподаткування у відносинах з працівниками та посилений контроль за останніми. Висвітлені переваги і недоліки гіг-контрактів для українського ІТ. При цьому, зазначено, що ефективне правове регулювання, що враховує особливості воєнного часу, є критично важливим для забезпечення стабільної роботи компаній-резидентів Дія Сіті. У підсумку виокремлено, що правовий режим Дія Сіті, запроваджений для стимулювання цифрової економіки в Україні, став важливим інструментом регуляції ІТ-сектора з моменту свого запуску в 2022 році. Подальший розвиток правового режиму Дія Сіті має бути спрямований на підтримку стабільності ІТ-сектора, забезпечення збереження кваліфікованих кадрів в Україні, а також створення умов для досягнення найскорішого миру й відновлення економіки після війни.

Ключові слова: система оподаткування, податки, інформаційні технології, ІТ-сфера, Дія Сіті.

Kostyrina M.S., Zarudnia K.A., Melnyk O.P. Taxation regime for IT companies.

The study defines that digital transformation must encompass all spheres of life in most countries within the next few years. This is linked to the development of an innovative information society, where the digital economy will become the main component. Attention is drawn to the definition of «information technologies». It is noted that the IT sector combines private law and public law relations, reflecting its complex nature in the modern legal system. It is emphasized

that this, in turn, will contribute to the effective functioning of business entities in the information technology sector, helping to avoid negative consequences that may arise from deficiencies in legal regulation. IT is one of the leading industries in the Ukrainian economy at present, with its volumes growing each year. Statistics show that the IT sector is one of the few industries in the national economy that can respond more quickly to sharp changes in Ukraine's external environment. The main taxation systems for business entities in the IT sector and tax rates are outlined. Attention is focused on the legal regime of Diia City, where IT sector entities can become residents.

It is noted that the Diia City regime should provide not only favorable and flexible conditions for doing business, including attracting Ukrainian IT specialists, but also advantageous taxation. It is emphasized that Diia City, together with gig contracts, is designed to reduce the practice of registering employees as individual entrepreneurs. Companies that opt for the Diia City regime are offered nearly identical taxation in relation to employees and enhanced control over them. The advantages and disadvantages of gig contracts for the Ukrainian IT sector are discussed. At the same time, it is pointed out that effective legal regulation, taking into account the peculiarities of wartime, is critically important for ensuring the stable operation of Diia City resident companies. In conclusion, it is emphasized that the legal regime of Diia City, introduced to stimulate the digital economy in Ukraine, has become an important tool for regulating the IT sector since its launch in 2022. The further development of the Diia City legal regime should aim at supporting the stability of the IT sector, ensuring the retention of skilled personnel in Ukraine, as well as creating conditions for achieving a swift peace and the recovery of the economy after the war.

Key words: taxation system, taxes, information technologies, IT sector, Diia City.

Постановка проблеми. Україна спрямувала свої зусилля на інтеграцію технологічних інновацій у всі сфери економічної діяльності, що, окрім іншого, знайшло своє відображення в прийнятій Стратегії розвитку інноваційної діяльності до 2030 року та деяких інших нормативно-правових актах [1]. Міністерство цифрової трансформації України, будучи основним інструментом у розробці та впровадженні державної політики в галузях цифровізації, розвитку цифрової економіки, інновацій та технологій, а також електронної комерції та IT-індустрії, активно виконує свою роль у цьому процесі. Усі ці ініціативи в цілому сприяють активному розвитку IT-галузі та збільшенню кількості підприємств у цій сфері. Очікується, що цифрова трансформація охопить

всі сфери життєдіяльності більшості країн протягом найближчих років. Це пов'язано з розвитком інноваційно-інформаційного суспільства, в якому цифрова економіка стане основним компонентом. Цифрова трансформація передбачає впровадження новітніх інформаційних технологій, що, в свою чергу, призведе до значних змін у суспільних відносинах, підвищуючи якість послуг і ефективність праці [3, с. 68].

Важливо розглядати IT-сферу як комплекс взаємопов'язаних суспільно-правових відносин між бізнесом, державою та суспільством, що вимагає постійного правового регулювання через швидкі зміни, зокрема в умовах війни. Публічно-правове регулювання повинно відповідати актуальній ситуації в країні. Хоча IT-сфера ніколи не була пріоритетною, її внесок у розвиток діджиталізованої країни став значним. Для подальшого розвитку цієї галузі необхідна увага з боку держави, зокрема в удосконаленні податкової політики. Сприятлива податкова атмосфера стимулюватиме IT-бізнес залишатися в Україні та залучати інвестиції.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення особливостей правових норм оподаткування IT-компаній в умовах сучасної практики.

Аналіз наукових джерел з тематики дослідження. Огляд та дослідження наукової літератури показує, що правове регулювання сфери надання IT-послуг є предметом дискусій багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Окремі напрями досліджень, пов'язані з процесом оподаткування IT-послуг, відображено в працях Н.А. Мамонтової, М.О. Татарина, В.А. Слюсаренко, М.Д. Заріцького, О.С. Заріцької та інших.

Виклад основного матеріалу. Задля розуміння поняття IT та IT-сфери, доцільно звернутися до визначення, запропонованого І.Б. Шевчук. На її думку, «інформаційні технології» об'єднують методи, засоби та системи, що використовуються для створення, збору, передачі, обробки, зберігання та поширення інформаційних ресурсів, а також для розробки інструментів, які формують інформаційну індустрію. Оскільки термін «інформаційні технології» охоплює всі сфери діяльності, де інформація перетворюється на дані, знання та програмні продукти, можна стверджувати, що IT є невід'ємною частиною сучасності. Таким чином, IT варто розглядати як ефективний інструмент для забезпечення прогресивного функціонування економіки та бізнесу [2, с. 95]. Так, відносини в IT-сфері характеризуються комплексністю, охоплюючи як публічно-правові, так і приватно-правові суспільні відносини. У свою чергу, публічно-правові відносини в IT-сфері включають оподаткування, адміністративну, податкову, цивільну та трудову відповідальність за шкоду, завдану

правопорушеннями в цій галузі. Важливо усвідомлювати, що ці відносини регулюються лише нормами законодавства і не можуть бути змінені або припинені за згодою сторін [4, с. 26].

Останнє десятиліття стало справжнім бумом розвитку ІТ-сфери на території України. ІТ – це одна з провідних індустрій української економіки на цей час, обсяги якої зростають кожного року. За статистичними даними в останні 6 років частка експорту комп'ютерних послуг з 1,8% зросла до 3,5% у ВВП. Тобто, якщо розглянути всі послуги, які Україна експортує на зовнішній ринок, 40% з них – це будуть ІТ. При цьому, 2% зайнятого населення країни працює в даній сфері [3, с. 70]. Н.А. Мамонтова та М.О. Татарин підтримують думку та відзначають, що в останні роки ІТ-сфера все більше розвивається та займає помітнішу нішу в структурі експорту країни й зростає її частка у ВВП. Тому постає важливе питання – оподаткування бізнесу в наведеній сфері, при цьому, податковий тягар не має спонукати громадян у пошуках способів ухилення від сплати податків, особливо що стосується їх доходу та прибутків від ведення бізнесу [2, с. 96].

ІТ-індустрія є критично важливою для України, особливо в умовах військової агресії з боку росії та загальної економічної та політичної кризи. Завдяки швидкому розвитку цього сектора вона може підтримувати вітчизняну економіку, забезпечуючи функціонування багатьох суміжних галузей. ІТ-індустрія також суттєво впливає на загальний ВВП країни і забезпечує значні надходження податків до державного бюджету.

У лютому 2024 року обсяг ІТ-експорту України зріс на 2% – до \$518 млн. Економіці це принесло на \$10 млн більше у порівнянні з січнем. Водночас цей показник на 5,3% або ж \$29 млн менший у порівнянні з лютим 2023 року. За підсумками 2023 року експорт українських ІТ-послуг скоротився на 8,4% – до \$6,7 млрд в порівнянні з рекордними \$7,3 млрд у 2022 році. Частка ІТ у ВВП України складає 4,9%, а внесок ІТ-галузі до валової доданої вартості (ВДВ) сягає \$5,5 млрд. Минулого року загальна кількість фахівців у 50 найбільших ІТ-компаніях України скоротилася на 10 656 людей, або ж на 11,5% і станом на січень 2024-го становила 81 750 осіб, йдеться у дослідженні компанії DOU. За друге півріччя кількість скоротилася на 4600 осіб, або на 5,3% [7].

Досвід показує, що ІТ-сектор є однією з небагатьох галузей національної економіки, яка може швидше реагувати на різкі зміни в зовнішньому середовищі України. Це стало можливим завдяки дистанційному формату роботи ІТ-бізнесу та відносно простому переміщенню працівників з небезпечних регіонів. Підприємці та ринок поступово адаптувалися до нових реалій

і обмежень останніх років, таких як карантин, безпека та валютні коливання [5, с. 19].

На первинному етапі розвитку бізнесу важливо розглянути всі можливі варіанти функціонування компанії в Україні. Тому для початку варто обрати оптимальну форму суб'єкта господарювання. У випадку ІТ-сфери можна розглянути два варіанти – юридична особа або фізична особа-підприємець [2, с. 96].

Відповідно до статей 291 та 293 Податкового кодексу України [8], суб'єкт господарювання ІТ-сфери обирає систему оподаткування в залежності від масштабів діяльності, контрагентів та інших критеріїв. Не має ніяких обмежень на загальній системі оподаткування ні по обороту, кількості найманих працівників, видах діяльності, тому ця система більш характерна для юридичних осіб даної сфери. На загальній системі платник податків буде сплачувати податок на доходи фізичних осіб (18 %) та військовий збір (1,5 %), єдиний соціальний внесок (22 %) – за найманих працівників; податок на додану вартість (20 %) при досягненні обороту більше 1 000 000 грн.

Що стосується спрощеної системи оподаткування, то ІТ-підприємці можуть обрати другу або третю групи.

При обранні 2 групи, такі підприємці сплачуватимуть єдиний податок у розмірі до 20 % мінімальної заробітної плати. При цьому, зможуть надавати послуги тільки фізичним особам або платникам єдиного податку. Та не зможуть працювати з іноземними компаніями.

Якщо обрати третю групу оподаткування, то ІТ-підприємці не матимуть обмежень по наданню послуг контрагентам, в тому числі нерезидентам. При цьому, єдиний податок становитиме 5 % доходу, або 3 % доходу при сплаті податку на додану вартість. Друга та третя група спрощеної системи оподаткування сплачує і єдиний соціальний внесок (22 % від мінімальної заробітної плати).

Прийняття Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [9] є одним із етапів створення нових можливостей ведення бізнесу в ІТ-індустрії в Україні. Даний Закон визначає правові засади набуття та втрати статусу резидента Дія Сіті. ІТ-компанія зможе обирати чи ставати їй резидентом Дія Сіті, чи залишатися на існуючій системі оподаткування.

Компаніям, які оберуть режим Дія Сіті пропонується практично аналогічне оподаткування у відносинах з працівниками та посилений контроль за останніми. ІТ-компаніям також «гарантується захист» від безпідставних перевірок органів контролю» [7, с. 458].

З введенням в дію норм Закону про Дія Сіті з'явився третій варіант – гіг-контракт. Оформлення відносин за гіг-контрактом дає можливість

проводити податкові відрахування так, начебто працівник є підприємцем на 3-й групі спрощеної системи оподаткування. Працівник за гіг-контрактом, у свою чергу, отримує ті самі «гарантії» за КЗпП України. Особливістю гіг-контракту є мікс положень характерних одночасно і для трудових, і для господарських правовідносин. Гіг-контракт формалізує і легалізує гібридні за своєю суттю відносини, які фактично існують і зараз – між працівниками та роботодавцями сфери ІТ [7, с. 459].

Щодо безпосередньо переваг і недоліків гіг-контрактів для українського ІТ, то слід зазначити «наступне»:

1) Переваги: на відміну від господарсько-правового та цивільно-правового договору, гіг-контракт і правила Закону [9] надають працівникам соціальні гарантії: право на лікарняний, відпустку, тощо; відрахування ЄСВ здійснюється роботодавцем та за кошти роботодавця, а не гіг-контрактером, як це було б у моделі з ФОП; гіг-спеціаліст, на відміну від ФОП, не зобов'язаний вести бухгалтерський облік та самостійно звітувати до податкової – за гіг-контрактом роботодавець виступає податковим агентом і самостійно проводить нарахування ПДФО та військового збору, а також подає у податкову звіти за всіх гіг-контрактерів; формально (практично ж, в залежності від ситуації на ринку праці), гіг-контрактер, так само як і роботодавець, має право диктувати свої умови та наполягати на їх закріпленні у гіг-контракті;

2) Недоліки: незважаючи на формальну «свободу договору» і за винятком позицій рівня «senior», наймані працівники навряд чи зможуть нав'язувати ІТ-роботодавцям свої умови гіг-контрактів, а відповідно з ними будуть укладатися типові контракти з переважно жорсткими умовами; гіг-контракти передбачають тісну інтеграцію NCA та NDA договорів та, теоретично, деякі обмеження свободи зміни роботодавця; на відміну від нинішньої моделі з ФОП із винагороди гіг-контрактера відраховується відсоток військового збору» [7, с. 459].

Також слід звернути увагу на особливі правила оподаткування резидентів Дія Сіті, зокрема:

– спеціальний податковий режим «Дія Сіті» передбачає податок на доходи фізичних осіб (5 %) та військовий збір (1,5 %), єдиний соціальний внесок (22 %). А також вони є платниками податку на додану вартість;

– так зване Корпоративне оподаткування, відповідно до якого залежно від фінансової стратегії компанії резиденти Дія Сіті можуть обирати чи платити податок на виведений капітал у розмірі 9%, чи податок на прибуток у розмірі 18%.

Ефективне правове регулювання, що враховує особливості воєнного часу, є критично

важливим для забезпечення стабільної роботи компаній-резидентів Дія Сіті. Актуалізація та адаптація правового режиму з урахуванням практики його застосування під час війни допоможуть уникнути правової невизначеності та неоднозначних тлумачень, які можуть створити ризики для бізнесу і вплинути на економічну стабільність. Це також сприятиме утриманню висококваліфікованих фахівців в ІТ-сфері.

Висновки. Суб'єкти господарювання ІТ-сфери для реалізації власної діяльності обирають загальну або спрощену систему оподаткування (2 та 3 групи). З метою підтримки їх діяльності та стимулювання цифрової економіки в Україні була впроваджена можливість стати резидентом Дія Сіті. Що стало важливим інструментом регуляції ІТ-сектора з моменту свого запуску в 2022 році. Проте виклики, пов'язані з воєнним станом, виявили певні недоліки в його законодавчому регулюванні.

Аналіз його функціонування в сучасних умовах показав необхідність адаптації до нових реалій, зокрема через зміни податкового законодавства.

Крім того, адаптація режиму Дія Сіті до воєнного часу вимагатиме посилення антикритеріїв резидентства, вдосконалення процедур його набуття та уточнення умов бронювання військово-зобов'язаних працівників в ІТ-секторі.

Загалом, подальший розвиток правового режиму Дія Сіті має бути спрямований на підтримку стабільності ІТ-сектора, забезпечення збереження кваліфікованих кадрів в Україні, а також створення умов для досягнення найскорішого миру й відновлення економіки після війни. Вочевидь, це особливо актуально в умовах сучасної війни, де перевага в технологіях є одним із ключових факторів успішної протидії військовій агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року: схвалено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text> (дата звернення 10.11.2024 р.).
2. Мамонтова Н.А., Татарин М.О. Оподаткування ІТ-сектору в Україні: особливості та сучасні тенденції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, серія «Економіка». 2024. № 32(60). С. 95–101.
3. Череп А.В., Воронкова В.Г., Череп О.Г. Цифрова трансформація суспільства як необхідна умова його інноваційного розвитку. *Право та інновації*. 2022. Вип. 2. С. 68–73.

4. Шевчук І.Б., Старух А.І., Васьків О.М. та ін. Інформаційні технології в бізнесі. Частина 1: Навчальний посібник. Львів: Видавництво ННБК «АТБ», 2020. 455 с.
5. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Сутність ІТ-права: пошук парадигми. *Право України*. 2018. № 1. С. 18–29.
6. Грін О.В., Петик М.І., Фецяк С.Б. Сучасні тенденції системи оподаткування ІТ-галузі в Україні. *Український економічний часопис*. 2023. Випуск 2. С. 17–21.
7. Заріцький М.Д., Заріцька О.С. Правовий режим Дія Сіті: переваги та недоліки. *Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення: матеріали Міжнародної конференції здобувачів вищої освіти / відповід. за вип. : проф. Семак Б.Б. – Львів : вид-во Львівського торговельно-економічного університету*, 2024. С. 457–460.
8. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 10.11.2024 р.).
9. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 01.01.2023 р. № 1667-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> (дата звернення 10.11.2024 р.).
10. Тарасовський Ю. Річний обсяг ІТ-експорту України у лютому скоротився на 5,3 %. *Forbes Ukraine*. URL: <https://forbes.ua/news/richniy-obsyag-it-eksportu-ukraini-u-lyutomu-skorotivsyana-53-29032024-20228> (дата звернення 10.11.2024 р.).

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.96>

ПРАВО ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Кувіла О.І.,

доктор філософії,

доцент кафедри юриспруденції

Чернівецького інституту

Міжнародного гуманітарного університету

Кувіла О.І. Право осіб з інвалідністю на безоплатну правничу допомогу як елемент доступу до правосуддя.

Стаття присвячена аналізу міжнародних та національних стандартів забезпечення права осіб з інвалідністю на безоплатну правничу допомогу. У ході дослідження з'ясовано суть права на доступ до суду відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року, а також практики Європейського суду з прав людини. Особливу увагу приділено становленню системи безоплатної правничої допомоги в Україні. Під час аналізу положень міжнародних договорів, які становлять частину національного законодавства, було досліджено поняття і значення принципів рівності та недискримінації, зважаючи на їх роль у забезпеченні прав осіб з інвалідністю.

У ході роботи досліджено право на доступ до суду у світлі статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Проаналізовано його складну структуру та комплексний характер, зумовлені широким трактуванням поняття доступності, яке включає, окрім правової регламентації, ефективні механізми практичної реалізації розглянутого права. Одним із таких дієвих механізмів є система безоплатної правничої допомоги. При тому, хоч обов'язок її встановлення прямо не випливає зі статті 6 Конвенції, більш ніж сорокарічна практика ЄСПЛ підтвердила, що відсутність в особи можливості скористатися відповідними видами послуг безкоштовно становить порушення її права на доступ до суду.

Проаналізовано нормативне закріплення права на безоплатну первинну та вторинну правничу допомогу в українському законодавстві. З'ясовано, що доступ осіб з інвалідністю до послуг первинної правничої допомоги безоплатно надається на загальних підставах. На противагу, задоволення заяви про надання вторинної правничої допомоги можливе лише за наявності визначених підстав. При цьому, для прийняття рішення про те, чи має особа з інвалідністю відповідне право, законодавець використовує фінансовий критерій - рівень доходу заявника.

Ключові слова: особа з інвалідністю, безоплатна правнича допомога, захист прав осіб з інвалідністю, доступ до правосуддя, принцип рівності, принцип недискримінації, складові права на доступ до суду.

Kuvila O.I. The right of persons with disabilities to free legal aid as an element of access to justice.

The article analyzes international and national standards for ensuring the right of persons with disabilities to free legal aid. The study clarifies the essence of the right of access to court under the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities of 2006, and the case law of the European Court of Human Rights. Special attention is paid to the development of the system of free legal aid in Ukraine. In analyzing the provisions of international treaties that are part of national legislation, the concept and meaning of the principles of equality and non-discrimination were investigated, taking into account their role in ensuring the rights of persons with disabilities.

The author examines the right of access to court in the light of Article 6 of the European Convention on Human Rights. The author analyzes its complex structure and comprehensive nature due to a broad interpretation of the concept of accessibility, which includes, in addition to legal regulation, effective mechanisms for practical

implementation of the right under consideration. One of these effective mechanisms is the system of free legal aid. Although the obligation to establish it does not directly follow from Article 6 of the Convention, more than forty years of ECtHR case law has confirmed that a person's inability to use the relevant types of services free of charge constitutes a violation of his or her right of access to court.

The author analyzes the regulatory framework for the right to free primary and secondary legal aid in Ukrainian legislation. It is found that persons with disabilities have access to primary legal aid services free of charge on a general basis. In contrast, an application for secondary legal aid may be granted only if certain grounds are met. At the same time, the legislator uses a financial criterion - the applicant's income - to decide whether a person with a disability has the relevant right.

The author analyzes the statistical information of free legal aid centers for 2023, which shows the importance of the system for persons with disabilities, who accounted for 12% of the total number of applicants in 2023. The use of the services of state lawyers in civil, administrative, and criminal proceedings demonstrates the significant role of the free legal aid system in the effective protection of the rights and interests of persons with disabilities, which has become an integral aspect of the right to access to justice.

Key words: person with a disability, free legal aid, protection of the rights of persons with disabilities, access to justice, principle of equality, principle of non-discrimination, components of the right of access to justice.

Постановка проблеми. Право на доступ до правосуддя є базовим елементом правової держави, який забезпечує громадянам можливість захисту своїх прав і свобод. Одним із ключових аспектів реалізації цього права є право на безоплатну правничу допомогу. Особливої цінності воно набуває для осіб з інвалідністю, які часто зіштовхуються з численними фізичними, інформаційними та соціальними бар'єрами, які перешкоджають ефективній реалізації ними своїх прав та свобод.

Необхідність захисту даної категорії осіб передбачає врахування специфічних потреб та обмежень, з якими вони стикаються у процесі звернення до державних органів чи посадових осіб. Адже часто неможливість реалізувати їхнє право на доступ до правосуддя пов'язано з низьким рівнем поінформованості, обмеженим доступом до послуг правничої допомоги через відсутність необхідної інфраструктури, транспорту, неналежний рівень підготовки фахівців, які надають відповідні послуги. З огляду на це,

зобов'язання держави щодо забезпечення права на доступ до суду включає як законодавче закріплення гарантій, так і створення матеріальних, соціальних, економічних умов для практичної їх реалізації. Важливим інструментом полегшення доступу до правосуддя осіб з інвалідністю стала система безоплатної правничої допомоги, яка покликана забезпечувати рівні можливості для захисту прав і свобод уразливих категорій населення без дискримінації.

Мета дослідження. Метою цієї статті є аналіз правових аспектів забезпечення права осіб з інвалідністю на безоплатну правову допомогу в Україні як важливого елементу доступу до правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Окремим питанням доступу до правосуддя та безоплатної правничої допомоги, проте без акцентування уваги на особах з інвалідністю, були присвячені дослідження І.Я. Ханюкової, О.О. Ханюкова, А.В. Богми, Д.В. Гончара, С.О. Кідалова, С.В. Вилкова, А.В. Коршенка, О.Г. Яновської, С.В. Оверчука та інших.

Виклад основного матеріалу. Стаття 3 Конвенції про права осіб з інвалідністю 2006 року, прийнятої в рамках Організації Об'єднаних Націй, проголошує, зокрема, такі принципи державної політики щодо забезпечення прав осіб з інвалідністю як недискримінація, рівність можливостей та доступність [1]. Саме вони є визначальними в регулюванні питань доступу до правосуддя, справедливого судового розгляду, встановлення механізмів ефективного правового захисту даної категорії громадян. Зокрема, рівності і недискримінації присвячена стаття 5 Конвенції, в якій гарантована власне рівність перед законом, спрямована на виховання толерантного суспільства, що поважає відмінності і дозволяє кожному брати повноцінну участь у його житті. Принцип недискримінації передбачає право будь-якої особи або групи осіб користуватися правами на рівні з усіма іншими без жодного винятку, обмеження або різниці. Основною недискримінації щодо осіб з інвалідністю виступають: повага до гідності осіб з інвалідністю, їх рівність перед законом, а також рівність їхніх прав, свобод та можливостей [2, с. 50]. Логічне продовження цієї норми можемо знайти у статтях 22 і 24 Конституції України, які встановлюють, що всі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах, мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом [3]. Незважаючи на те, що в зазначених положеннях немає прямої згадки про можливість доступу до безоплатної правової допомоги, очевидно, що саме вони становлять основу для подальшої розробки вузькогалузевого законодавства.

Окрему увагу звернемо на статтю 13 Конвенції під назвою «Доступ до правосуддя», яка

власне і встановлює мінімальні гарантії юридичного захисту осіб з інвалідністю. Більш детальний аналіз вказаної норми свідчить про те, що автори Конвенції мали за мету передбачити обов'язок держав-учасниць щодо забезпечення участі осіб з інвалідністю у всіх видах судових проваджень, дотримуючись разом з тим точності та лаконічності формулювань. Як результат – стаття 13 поділена на дві частини: із частини першої випливають зобов'язання щодо гарантування рівності і недискримінації, а також створення необхідних умов, зокрема й матеріальних, щодо належної участі осіб з інвалідністю у кримінальному провадженні; частина друга встановлює стандарти доступу даної категорії громадян до інших видів судового процесу [1].

Продовжуючи аналіз міжнародних актів, які гарантують право на звернення до суду та справедливий судовий розгляд, неможливо оминати увагою статтю 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [4]. Завдяки тлумаченням Європейського суду з прав людини ця норма, мабуть, найбільш повно на сьогодні відображає сутність права на доступ до суду та його гарантії. Адже найголовнішою метою використання того чи іншого засобу юридичного захисту ідеологи Конвенції та, у подальшому, ЄСПЛ, вбачали його реальність та ефективність. Це, звісно, не передбачає абсолютну впевненість особи у позитивному для неї результаті, проте означає гарантії дійсної можливості скористатися своїм суб'єктивним правом [5, с. 130]. Своєрідним продовженням вказаної норми можна вважати статтю 55 Основного Закону України, яка гарантує право кожного на звернення до суду, інших компетентних державних органів та посадових осіб для захисту порушених або невизнаних прав незалежно від раси, статі, етнічного чи національного походження, громадянства, мови, наявності фізичних чи розумових вад тощо [3].

Розглядаючи гарантії доступу осіб з інвалідністю до правосуддя, варто зазначити, що це право має комплексний характер, адже доступність означає не лише наявність матеріальних норм, що власне передбачають можливість звернення до суду. Воно охоплює широкий спектр принципів, процесуальних гарантій і процедурних норм, а також наявність необхідних умов, які дозволяють забезпечити ефективність регламентованого законодавством механізму. Звертаючись до практики Європейського суду з прав людини щодо тлумачення згаданої вище статті 6 ЄКПЛ, можемо зробити висновок, що можливість особи скористатися послугами безоплатної правничої допомоги під час звернення до суду або вже в ході судового провадження також є невід'ємною складовою права на доступ до правосуддя. Відсутність відповідних механізмів

становить практичні перешкоди в доступності оскарження, а отже – порушення процесуальних зобов'язань держави-учасниці Конвенції [6, с. 42].

Важливо розуміти, що право на безоплатну правову допомогу не має абсолютного характеру. Стаття 6 Конвенції надає державам досить широкі межі розсуду в питаннях нормативного закріплення умов, за наявності яких особа може скористатися відповідними послугами. ЄСПЛ оперує такими поняттями як «обґрунтоване занепокоєння щодо можливості особи оплатити професійну правничу допомогу» та «інтереси правосуддя». Відповідні формулювання знаходимо у висновку Комісії по справі «Грейнджер проти Сполученого Королівства» від 12 грудня 1988 року (заява № 11932/86). Так, спираючись на попередню практику Суду в даній категорії справ, Комісія зазначила, що фінансова неспроможність заявника оплатити професійну правничу допомогу не може бути єдиним критерієм для надання відповідних послуг на безоплатній основі. Друга умова, дотримання якої становить підставу для ухвалення такого рішення компетентним органом, – забезпечення інтересів правосуддя. Вона передбачає здійснення провадження таким чином, щоб жодна зі сторін не опинилася у невідповідному становищі щодо іншої, зважаючи на її скрутне матеріальне становище, інвалідність, погане володіння мовою, якою ведеться судовий розгляд тощо. Особливої ваги цей принцип набуває у провадженнях, де приватним особам протистоїть держава, представлена її компетентними органами чи посадовими особами (п. 47–50) [7]. Разом з тим, незважаючи на широку свободу розсуду держави в даній сфері, неможливість особи бути представленою в суді становить суттєве втручання у гарантоване Конвенцією право на справедливий судовий розгляд. Такого висновку ЄСПЛ дійшов ще 1979 року в рішенні по справі «Ейрі проти Ірландії (1)». Суд зазначив, що право на безоплатну правову допомогу прямо не впливає з частини першої статті 6 ЄКПЛ. Тим не менше, враховуючи неспроможність заявниці оплатити послуги професійного адвоката через її скрутне матеріальне становище, Суд дійшов висновку про те, що Ірландія не виконала свого зобов'язання та не забезпечила реальної можливості п. Ейрі постати перед компетентним органом з метою захисту своїх цивільних прав (п. 26–28) [8].

Аналізуючи положення українського законодавства у даній сфері, першочергово слід звернутися до норм Основного Закону. Так, стаття 59 Конституції України встановлює право осіб на професійну правничу допомогу, у тому числі й безоплатну, за дотримання відповідних умов [3]. З огляду на пряму дію норм Конституції, дане положення становить важливу гарантію

можливості скористатися ефективними засобами юридичного захисту кожним, хто перебуває під юрисдикцією нашої держави. Така допомога повинна бути реальною, доступною та нічим не обмеженою, що забезпечується наявністю мережі юридичних установ, які надають якісні та всебічні юридичні послуги [9, с. 54]. На основі статті 59 Основного Закону Верховна Рада 2 червня 2011 року прийняла Закон України «Про безоплатну правничу допомогу», завданням якого стала практична реалізація міжнародних стандартів у даній галузі та забезпечення виконання Україною взятих на себе зобов'язань за міжнародними договорами. У ньому вперше було закріплено поняття безоплатної правничої допомоги, яка визначається як «правнича допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел» [10]. Окрім цього, Законом встановлено гарантії, умови, підстави та порядок надання безоплатної правничої допомоги, систему органів, уповноважених надавати відповідні послуги, а також процедуру оскарження ухвалених ними рішень.

Саме з 2011 року в Україні розпочалася активна розбудова системи безоплатної правничої допомоги, тоді ж з'явилися такі поняття як «первинна» та «вторинна» правнича допомога. Розділ II Закону № 3460-VI присвячений безоплатній первинній правничій допомозі, що полягає в наданні правової інформації, консультацій та роз'яснень з правових питань, допомоги в складанні юридичних документів (крім процесуальних), а також допомоги в доступі до вторинної допомоги чи послуг медіації (частина друга статті 7) [10]. Даний вид допомоги надається на безоплатній основі кожному, хто перебуває під юрисдикцією України. Таким чином, усі особи з інвалідністю наділені правом на безоплатну первинну правничу допомогу на рівні з іншими та позбавлені необхідності аргументувати необхідність її надання.

На відміну від первинної, процедура надання безоплатної вторинної правничої допомоги є складнішою, оскільки зумовлена наявністю певних підстав та умов. Згідно з частиною другою статті 13 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» даний вид послуг полягає у складанні процесуальних документів, захисті та представництві в суді, інших державних органах, органах місцевого самоврядування тощо. Право на безоплатну вторинну правничу допомогу мають, серед інших, особи з інвалідністю, які отримують пенсію або державну соціальну допомогу ... у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для працездатної особи [10]. Фактично, з цитованої норми випливає, що для визначення наявності в конкретної особи з інвалідністю

права на безоплатну вторинну правничу допомогу застосовується не юридичний критерій (тобто, власне статус особи з інвалідністю), а фінансовий - рівень доходу заявника. Зокрема, у 2024 році таким правом могли скористатися особи з інвалідністю, якщо їх сумарний дохід не перевищував 6056 гривень [11]. Варто відзначити, що до серпня 2023 року вказана сума визначалась кратно до розміру *прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб*, проте після внесення змін до законодавства відповідний критерій було замінено на *прожитковий мінімум для працездатних осіб* [12, с. 13]. Це дало змогу розширити коло осіб з інвалідністю, котрі мають підстави для звернення до уповноважених органів щодо надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Згідно з Річним звітом системи безоплатної допомоги за 2023 рік, послуги вторинної правничої допомоги було надано більше 6,5 тисяч осіб з інвалідністю, що становить 12% від усіх задоволених заяв. Найбільше звернень стосувалися цивільного, кримінального процесу та адміністративного судочинства [12, с. 16].

Статистична інформація, представлена центрами з надання безоплатної правничої допомоги, свідчить про високий ступінь актуальності даних послуг серед осіб з інвалідністю. Разом з тим, потрібно враховувати, що частиною четвертою статті 14 ЗУ «Про безоплатну правничу допомогу» встановлено обмеження щодо кількості звернень даної категорії осіб щодо надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Так, відповідний вид юридичної допомоги може бути наданий особі з інвалідністю на безоплатній основі не більше шести разів протягом бюджетного періоду [10].

Висновки. Враховуючи викладене вище, можна підсумувати, що право на безоплатну правничу допомогу є важливою гарантією доступності правосуддя для осіб з інвалідністю. На жаль, через наявність певних фізичних або психічних вад, які зумовлюють повну або часткову втрату працездатності, вони становлять вразливу категорію населення, адже часто стикаються з численними фізичними, фінансовими та інформаційними бар'єрами, які ускладнюють їх доступ до професійних юридичних послуг. Це може призвести до того, що особа з інвалідністю або взагалі не зможе реалізувати своє право на доступ до суду, або ж опиниться у менш вигідному становищі порівняно з іншими учасниками процесу. Саме з метою захисту вразливих категорій громадян та забезпечення їх доступу до всіх необхідних послуг без дискримінації у 2011 році в Україні було запроваджено систему безоплатної правничої допомоги. Враховуючи положення міжнародних актів, які є складовою національного законодавства, практики Європейського суду з прав людини, можна стверджувати, що

функціонування даного механізму становить невід'ємну частину права на доступ до правосуддя осіб з інвалідністю, оскільки забезпечує рівні можливості для захисту їхніх прав та інтересів, сприяє їх максимальній інтеграції у соціальне і правове середовище та підвищенню рівня довіри до судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю. № 995_g71. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 10.11.2024 р.).
2. Ханюкова І.Я., Ханюков О.О. Огляд Українського законодавства щодо дотримання в Україні статей Конвенції ООН про права інвалідів: рівність та недискримінація і доступ до правосуддя. Український вісник медико-соціальної експертизи. 2020. № 2 (16). С. 49–55. URL: http://repo.dma.dp.ua/5498/1/ujmse_2015_2_13.pdf (дата звернення: 10.11.2024 р.).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/ed20200101#Text> (дата звернення: 10.11.2024 р.).
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. № 995_004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/ed20210801#Text (дата звернення: 10.11.2024 р.).
5. Пузирний В.Ф. Європейський стандарт (принцип) ефективного правового захисту в адміністративному судочинстві: досвід для України. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Т. 2. С. 127–131.
6. Віткаускас Д., Диков Г. Захист права на справедливий суд відповідно до Європейської конвенції з прав людини: посібник для юристів / 2-ге видання. Київ: Pronto Print, 2019. 190 с. URL: https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/06/spravedlyviy-sud-ECHR_UKR.pdf (дата звернення: 10.11.2024 р.).
7. Granger v. the United Kingdom: Report of the Commission. December 12, 1988. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-45433%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-45433%22]}) (дата звернення: 10.11.2024 р.).
8. Справа Ейрі (1): рішення Європейського суду з прав людини від 9 жовтня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_332#Text (дата звернення: 10.11.2024 р.).
9. Сидоренко Н.С., Анастасьєва Н.В. Право на безоплатну вторинну правову допомогу: основоположна задача публічного управління в контексті доступності правосуддя в Україні. *Scientific Collection «InterConf»*. 2024. № 200. С. 53–58. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/download/6184/6220> (дата звернення: 10.11.2024 р.).
10. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 10.11.2024 р.).
11. Про Державний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09.11.2023 № 3460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text> (дата звернення: 10.11.2024 р.).
12. Річний звіт системи безоплатної правничої допомоги за 2023 рік. URL: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/zvit-systemy-bpd-2023-2.pdf> (дата звернення: 10.11.2024 р.).

УДК 342.9:343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.97>

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ У КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Литвин Н.А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри службового та медичного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
ORCID: 0000-0003-4199-1413

Литвин Н.А. Адміністративні процедури у контексті протидії корупції в Україні.

Стаття присвячена аналізу ролі адміністративних процедур у протидії корупції, дослідженні їх впливу на зменшення корупційних ризиків та підвищення прозорості діяльності органів державної влади. Вказується на те, що адміністративні процедури є важливим інструментом у системі державного управління, оскільки вони визначають послідовність дій, які здійснюють органи влади при прийнятті рішень. Чітке і прозоре регулювання цих процедур дозволяє мінімізувати ризики корупції, запобігаючи зловживанню владою та маніпуляціям у процесі надання адміністративних послуг. Адміністративна процедура, з одного боку, забезпечує захист прав громадян, а з іншого – є інструментом контролю за діяльністю державних органів.

Акцентується увагу на тому, що наявність корупційних ризиків у процесі реалізації адміністративних процедур створює умови для зловживання службовими повноваженнями та ухилення від дотримання законодавства. Це, у свою чергу, серйозно підриває довіру громадян до інституцій влади, зменшує громадянську активність і знижує рівень легітимності державної влади. Корупція формує середовище, в якому панує безкарність, породжуючи недовіру до правової системи та створюючи перешкоди для забезпечення належного державного контролю й правопорядку. До основних механізмів протидії корупції віднесено забезпечення прозорості у прийнятті рішень; впровадження електронних систем для подання документів та моніторингу їх розгляду; скорочення дискреційних повноважень; встановлення відповідальності посадових осіб за порушення встановлених правил; моніторинг впровадження адміністративних процедур; забезпечення можливості оскарження адміністративних рішень.

Зроблено висновок про те, що адміністративні процедури є ефективним інструментом у протидії корупції, оскільки вони встановлюють чіткі правила гри для всіх учасників адміністратив-

ного процесу. Крім того, адміністративні процедури не лише регулюють взаємовідносини між державою та громадянами, але й слугують важливим інструментом забезпечення прозорості та доброчесності в державному управлінні.

Ключові слова: адміністративна процедура, реєстраційні дії, корупційні ризики, дискреція, дискреційні повноваження, органи державної влади, захист прав громадян, антикорупційні заходи, відповідальність посадових осіб, електронне урядування, цифровізація.

Lytvyn N.A. Administrative procedures in the context of combating corruption in Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the role of administrative procedures in combating corruption, the study of their impact on reducing corruption risks and increasing the transparency of the activities of state authorities. It is pointed out that administrative procedures are an important tool in the system of public administration, as they determine the sequence of actions performed by authorities when making decisions. Clear and transparent regulation of these procedures allows minimizing the risks of corruption, preventing abuse of power and manipulation in the process of providing administrative services. Administrative procedure, on the one hand, ensures the protection of citizens' rights, and on the other hand, it is a tool for monitoring the activities of state bodies.

Attention is drawn to the fact that the presence of corruption risks in the process of implementing administrative procedures creates conditions for abuse of official powers and evasion of compliance with legislation. This, in turn, seriously undermines citizens' trust in government institutions, reduces civic activity and lowers the level of legitimacy of state power. Corruption creates an environment in which impunity reigns, creating distrust in the legal system and creating obstacles to ensuring proper state control and law and order. The main anti-corruption mechanisms include ensuring transparency in decision-making; implementation

of electronic systems for submitting documents and monitoring their consideration; reduction of discretionary powers; establishing the responsibility of officials for violating established rules; monitoring the implementation of administrative procedures; ensuring the possibility of appealing administrative decisions.

It was concluded that administrative procedures are an effective tool in combating corruption, as they establish clear rules of the game for all participants in the administrative process. In addition, administrative procedures not only regulate the relationship between the state and citizens, but also serve as an important tool for ensuring transparency and integrity in public administration.

Key words: administrative procedure, registration actions, corruption risks, discretion, discretionary powers, state authorities, protection of citizens' rights, anti-corruption measures, responsibility of officials, electronic government, digitalization.

Постановка проблеми. Важливим кроком для України у зближенні з країнами Європейського Союзу та Організації економічного співробітництва і розвитку, де вже функціонує уніфікована адміністративна процедура для взаємодії громадян та бізнесу з державними органами, стало прийняття 16 листопада 2021 року Верховною Радою України Закону України «Про адміністративну процедуру» (далі – Закон). Цей Закон є важливим етапом на шляху до побудови сервісно-орієнтованої держави, де мінімізуються ризики корупції, зловживань чиновників та зайвих бюрократичних перешкод. Відтепер адміністративні процедури набувають чіткого алгоритму, що забезпечує оперативне та передбачуване виконання адміністративних дій і надання державних послуг. Таким чином, численні застарілі процедури, які сприяли непрозорості та незрозумілості для громадян, поступово відходять у минуле, а на їхньому місці запроваджуються прості й єдині правила, зрозумілі для всіх. Зокрема, тепер органи влади зобов'язані обґрунтовувати негативні рішення, і громадяни мають можливість скористатися адміністративним переглядом, що зменшує потребу в негайному судовому оскарженні.

Корупція є глобальною проблемою, що негативно впливає на всі сфери життя суспільства. Вона підриває економічний розвиток, порушує соціальну справедливість і спотворює демократичні інституції. Особливо гостро ця проблема стоїть у державах із перехідною економікою та слабкими правовими системами, де корупція може стати перешкодою на шляху до реформування державного управління, інтеграції в міжнародні організації та забезпечення верховенства права.

В Україні протидія корупції тривалий час залишається одним із ключових пріоритетів державної політики. Запровадження антикорупційних реформ та прийняття відповідного законодавства спрямовані на створення ефективної системи запобігання і протидії корупційним проявам. Втім, ефективність цих заходів великою мірою залежить від того, наскільки прозорими і регламентованими є адміністративні процедури у державних органах.

Адміністративні процедури є важливим інструментом у системі державного управління, оскільки вони визначають послідовність дій, які здійснюють органи влади при прийнятті рішень. Чітке і прозоре регулювання цих процедур дозволяє мінімізувати ризики корупції, запобігаючи зловживанню владою та маніпуляціям у процесі надання адміністративних послуг. Адміністративна процедура, з одного боку, забезпечує захист прав громадян, а з іншого – є інструментом контролю за діяльністю державних органів.

У сучасних умовах особливе значення мають такі принципи адміністративних процедур, як прозорість, підзвітність і відповідальність. Вони виступають фундаментом для побудови ефективної системи публічного адміністрування, що має протидіяти корупційним загрозам. Прозорі процедури знижують можливість особистих контактів між чиновниками та громадянами, що є однією з найчастіших причин виникнення корупційних дій.

Крім того, глобальні тенденції, пов'язані з впровадженням цифрових технологій, демонструють, що електронне урядування здатне значно підвищити ефективність адміністративних процедур і сприяти зниженню рівня корупції. Уряди країн, які впроваджують цифрові платформи для надання послуг та прийняття рішень, зменшують вплив людського фактора і забезпечують вищий рівень прозорості.

З огляду на зазначене питання визначення адміністративних процедур та їхнього впливу на зменшення корупційних ризиків є актуальним для наукових досліджень та потребує теоретичного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні роки тема адміністративних процедур та їхнього впливу на зменшення корупційних ризиків активно досліджується на міжнародному та національному рівнях. Вона охоплює питання підвищення прозорості публічної адміністрації, автоматизації державних послуг, вдосконалення законодавчого регулювання, а також дослідження ефективності антикорупційних ініціатив. Серед учених, які досліджували окремі аспекти цієї проблеми, доцільно виокремити праці Бевзенка В.М., Брателя С.Г., Білої В.Р., Галунька В.В., Дем'янчука Ю.В., Джафарової М.В., Ігоніна Р.В., Колпакова В.К., Кузьменко О.В.,

Мельника Р.С., Музичука Е.О., Тимощука В.П., Щиголя Ю.Ф. та ін.

Мета цієї статті полягає в аналізі ролі адміністративних процедур у протидії корупції, дослідженні їх впливу на зменшення корупційних ризиків та підвищення прозорості діяльності органів державної влади. Зокрема, стаття спрямована на вивчення механізмів, які забезпечують ефективність адміністративних процедур у протидії корупції, а також розгляд сучасних підходів, включаючи впровадження електронного урядування.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 2 Закону «адміністративна процедура – це визначений законом порядок розгляду та вирішення справи» [1], яка направлена на забезпечення прав громадян і юридичних осіб, а також на досягнення високої якості державного управління.

Проте, корупція суттєво спотворює цю мету, адже наявність корупційних ризиків у процесі реалізації адміністративних процедур створює умови для зловживання службовими повноваженнями та ухилення від дотримання законодавства. Це, у свою чергу, серйозно підриває довіру громадян до інституцій влади, зменшує громадянську активність і знижує рівень легітимності державної влади. Корупція формує середовище, в якому панує безкарність, породжуючи недовіру до правової системи та створюючи перешкоди для забезпечення належного державного контролю й правопорядку.

Корупційні прояви в публічному секторі не тільки підривають довіру до владних інституцій, але й значно ускладнюють ефективне впровадження адміністративних процедур. В умовах корупції адміністративні процедури, що мають на меті забезпечення прозорості, підзвітності та доступності державних послуг, часто спотворюються або ігноруються.

Замість того, щоб діяти в інтересах громадськості, публічні службовці можуть використовувати адміністративні механізми для особистої вигоди або на користь вузьких інтересів, що суперечить принципам неупередженості та законності. Внаслідок цього, такі важливі процедури, як державні закупівлі, реєстраційні дії, видача ліцензій та дозволів, перетворюються на інструменти отримання неправомірної вигоди, що веде до дискримінації, бюрократичних перешкод і загального ослаблення адміністративної ефективності.

Корупція також створює додаткові труднощі для громадян у доступі до адміністративних послуг. Замість того, щоб дотримуватися чітко встановлених процедур, громадяни часто змушені платити хабарі або шукати неформальні шляхи вирішення питань, що руйнує саму суть адміністративного управління як чесного та

прозорого процесу. Це підриває основну мету адміністративних процедур – забезпечення рівності та справедливості при реалізації прав та інтересів громадян у відносинах із державою.

Ефективне регулювання адміністративних процедур здатне мінімізувати корупційні ризики, оскільки формалізовані та прозорі процеси зменшують можливості для зловживання владою. У свою чергу, варто зазначити, що відповідно до рекомендацій Національного агентства з питань запобігання корупції, корупційним ризиком є імовірність вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, що негативно вплине на діяльність організації [2].

Відтак, одним з головних механізмів протидії корупції є *забезпечення прозорості у прийнятті рішень*. Чітко прописані правила адміністративних процедур дають можливість громадянам та підприємствам слідувати за процесом прийняття рішень і своєчасно реагувати на будь-які відхилення від законодавства. У цьому сенсі застосовує на увагу Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень (далі – Кодекс), ухвалений Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи, який визначив принципи участі громадськості у процесі прийняття рішень [3]. Зазначений Кодекс визначив загальні принципи, за якими повинні діяти неурядові організації та органи державної влади різних рівнів з метою сприяння встановленню конструктивних відносин. Так, серед таких принципів виокремлено принцип участі, тобто неурядові організації збирають та поширюють думки своїх членів, груп споживачів та зацікавлених громадян. Цей внесок має вирішальне значення для процесу прийняття політичних рішень, підвищуючи якість, розуміння і довгостроковий характер застосування політичної ініціативи. Попередньою умовою для дотримання цього принципу є вільний та доступний процес участі, який ґрунтується на узгоджених параметрах участі. У свою чергу, принцип довіри визначає, що відкрите та демократичне суспільство ґрунтується на чесній взаємодії між суб'єктами і різними секторами суспільства. Хоча неурядові організації та органи державної влади покликані відігравати різні ролі, спільна мета поліпшити життя людей може бути успішно досягнута лише у тому разі, якщо вона буде ґрунтуватися на довірі, що передбачає прозорість, повагу та взаємну надійність. Принцип підзвітності і прозорості передбачає, що діяльність в суспільних інтересах вимагає відкритості, відповідальності, ясності, підзвітності як від неурядових організацій, так і органів державної влади, із забезпеченням прозорості на всіх етапах. Принцип незалежності визначає, що неурядові організації повинні бути визнані вільними і незалежними органами щодо своїх цілей, рі-

шень і заходів. Вони мають право діяти незалежно і відстоювати позиції, що відрізняються від позицій органів влади, з якими вони можуть співпрацювати іншим способом.

Крім того, впровадження електронних систем для подання документів та моніторингу їх розгляду зменшує можливість корупційного впливу через особисті контакти або маніпуляції процесом. До того ж, запровадження адміністративних послуг в електронному форматі не лише сприяє зменшенню корупційних ризиків, але й забезпечує зручний та легкий доступ до цих послуг. Для того щоб громадяни та бізнес могли ознайомлюватися з інформацією про адміністративні послуги та отримувати їх онлайн, функціонує Єдиний державний портал адміністративних послуг. На порталі доступна інформація про понад 1000 адміністративних послуг, включно з нормативно-правовими актами, що регламентують їх надання, електронними формами заяв, іншими необхідними документами, а також відомостями про органи влади та центри надання послуг: їхні адреси, графіки роботи та посилання на сайти. Важливо, що Уряд цифровізує, насамперед, ті послуги, які найбільше потрібні населенню й бізнесу та мають високий антикорупційний потенціал. Таким чином, загальна адміністративна процедура з підтримкою електронних систем гарантуватиме кожному неупереджене розв'язання справ у розумні строки. Електронне урядування зменшує контакти між громадянами та державними службовцями, що є одним із найефективніших механізмів запобігання корупційним діям. Завдяки електронним платформам, адміністрування стає більш прозорим, знижуються можливості для зловживань, а також підвищується відповідальність публічних службовців, що в свою чергу сприяє зміцненню довіри громадян до державних інституцій.

Наступним позитивним аспектом адміністративних процедур у протидії корупційним ризикам є *скорочення дискреційних повноважень*. Дискреція не є довільною, вона завжди здійснюється відповідно до закону (права), оскільки згідно з ч. 2 ст. 19 Конституції України «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [4]. Разом з тим, дискреційні повноваження, які надають посадовим особам значну свободу вибору при прийнятті рішень, є одним із ключових джерел корупції. Чітке регулювання адміністративних процедур обмежує ці повноваження, встановлюючи конкретні правила, критерії та строки для прийняття рішень. Це, у свою чергу, забезпечує рівний підхід до всіх учасників адміністративного процесу, знижуючи можливості для зловживань і корупційних проявів.

Нормативно закріплені адміністративні процедури передбачають *відповідальність посадових осіб за порушення встановлених правил*, що має суттєвий вплив на зменшення корупційних ризиків. Це не лише сприяє підвищенню ефективності роботи органів державної влади, але й створює додаткові механізми контролю та запобігання зловживанням владою. Наявність чітко визначених санкцій за неналежне виконання обов'язків стимулює посадових осіб діяти відповідально і дотримуватися законодавства, що в свою чергу зміцнює довіру громадян до державних інституцій. Якщо посадова особа не виконує обов'язки, встановлені статутами, положеннями або правилами внутрішнього трудового розпорядку, затвердженими відповідним органом чи трудовим колективом підприємства, установи або організації, вона буде притягнута до відповідальності.

Ефективний *моніторинг впровадження адміністративних процедур* є ключовим фактором у протидії корупції, оскільки він дозволяє контролювати дотримання законодавства та оцінювати реальні результати антикорупційних заходів. Одним із основних інструментів моніторингу виступають державні аудиторські органи, такі як Рахункова палата та Державна аудиторська служба України. Вони здійснюють перевірки правильності та раціональності використання бюджетних коштів, оцінюють ефективність державних закупівель і контроль за виконанням публічних контрактів, що дозволяє виявляти порушення на ранніх етапах і впроваджувати зміни, які можуть мінімізувати корупційні ризики.

Крім того, згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2021 р. № 864 [5] питання організації моніторингу якості надання адміністративних послуг також доручено Міністерству цифрової трансформації в частині забезпечення інформаційної взаємодії між системою онлайн-моніторингу та оцінки якості послуг Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (далі – система моніторингу) і електронними інформаційними ресурсами суб'єктів моніторингу якості надання адміністративних послуг (далі – моніторинг) та органів, які беруть участь у проведенні моніторингу, зокрема шляхом підключення до системи моніторингу електронних інформаційних ресурсів, які використовуються центрами надання адміністративних послуг, безперебійної передачі до системи моніторингу даних, визначених відповідно до порядку інформаційної взаємодії, а також надання посадовим особам центрів доступу до зазначеної системи. Разом з тим, постійно відбувається поступове підключення електронних інформаційних ресурсів інших суб'єктів моніторингу та органів, які беруть участь у проведенні моніторингу, безперебійна передача до системи

моніторингу даних, визначених відповідно до порядку інформаційної взаємодії, а також надання доступу посадовим особам таких суб'єктів та органів до зазначеної системи.

Зазначимо, що крім контролю за дотриманням законодавства моніторинг впровадження адміністративних процедур дозволяє органам, які беруть участь у проведенні моніторингу, проводити роботу з виявлення проблем, які виникають у зв'язку із запровадженням моніторингу, розробити та вжити заходи з їх розв'язання, поширити досвід розв'язання таких проблем серед суб'єктів моніторингу.

Важливим кроком є також *забезпечення можливості оскарження адміністративних рішень*. Згідно ст. 18 Закону України «Про адміністративну процедуру» [1], особа має право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності адміністративного органу в порядку адміністративного оскарження відповідно до цього Закону та/або в судовому порядку, а адміністративний орган зобов'язаний повідомити особу про спосіб, порядок і строк оскарження адміністративного акта, який негативно впливає на право, свободу чи законний інтерес особи. Громадяни та юридичні особи повинні мати право на ефективний захист своїх прав через адміністративні суди або спеціальні органи. Оскарження повинно бути доступним, швидким і неупередженим, що зменшує ймовірність корупційних дій з боку посадовців.

Варто також зацентувати увагу і на тому, що мінімізація корупційних ризиків є необхідною для сприяння сталому розвитку та має важливе значення для досягнення Цілей сталого розвитку ООН [6], сприяння інклюзивному зростанню та побудови стійких суспільств, які надають пріоритет добробуту нинішнього та майбутніх поколінь. [7, с. 51-52]. У цьому аспекті цифрова трансформація є інноваційним принципом, який може суттєво сприяти реалізації завдань з мінімізації корупційних ризиків.

Багато країн світу успішно використовують адміністративні процедури для зменшення корупційних ризиків. Наприклад, країни Скандинавії, відомі своїм низьким рівнем корупції, застосовують прозорі й чітко регламентовані адміністративні процеси у всіх сферах державного управління. У Швеції та Норвегії впроваджені жорсткі механізми контролю за виконанням адміністративних процедур, що дозволяє швидко виявляти та реагувати на корупційні загрози.

Також варто згадати досвід Грузії, яка завдяки реформам у сфері державного управління та впровадженню адміністративних процедур значно знизила рівень корупції. Ключовими кроками були автоматизація процесів та скорочення особистих контактів громадян із представниками влади.

Висновки. Адміністративні процедури є ефективним інструментом у протидії корупції, оскільки вони встановлюють чіткі правила гри для всіх учасників адміністративного процесу. Вони сприяють зниженню можливостей для зловживань та забезпечують більшу прозорість і відповідальність у діяльності органів державної влади. Впровадження електронного урядування та скорочення дискреційних повноважень є ключовими кроками для зменшення корупційних ризиків, що особливо важливо для країн, які знаходяться на етапі демократичних реформ.

Таким чином, адміністративні процедури не лише регулюють взаємовідносини між державою та громадянами, але й слугують важливим інструментом забезпечення прозорості та доброчесності в державному управлінні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 22.10.2024).
2. Про вдосконалення процесу управління корупційними ризиками : наказ Нац. агентства з питань запобігання корупції від 28.12.2021 № 830/21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0219-22#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
3. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень. URL: <https://rm.coe.int/16802eeddb> (дата звернення: 24.10.2024).
4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
5. Питання організації моніторингу якості надання адміністративних послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2021 р. № 864. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
6. THE 17 GOALS. United Nations: website. URL: <https://sdgs.un.org/goals> (дата звернення: 19.10.2024).
7. Бондаренко О.С. Цифрова трансформація як принцип мінімізації корупційних ризиків. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 1(105). С. 49–60.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.98>

ОСНОВНІ КІБЕРЗАГРОЗИ В УМОВАХ ВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Мазур Я.П.,

*аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова*

Мазур Я.П. Основні кіберзагрози в умовах ведення інформаційної війни.

У статті розглянуті основні кіберзагрози в умовах ведення інформаційної війни, як наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку важливим національним інтересам держави. Основними видами кіберзагроз є кіберзлочинність, кібертероризм, кібершпигунство, кібервійна. Інформаційна війна має три основні цілі: контроль інформаційного простору та забезпечення захисту власної інформації від дій противника, використання контролю над інформаційним простором для здійснення інформаційних атак на противника, підвищення загальної ефективності інформаційних функцій. Представлено основні проблеми в інформаційному просторі, які потребують вирішення в сучасних умовах. Інформаційна війна стала одним із найнебезпечніших видів зброї, існують такі види інформаційної війни, як командна, розвідувальна, психологічна, економічна, електронна, знищення документів, кібервійна. Психологічний вплив, дезінформація, піар-компанії та спеціальні інформаційні операції є найважливішими для інформаційної війни.

Запропоновано авторське розуміння кібершпигунства: це злочинна діяльність, яка здійснюється шляхом таємного виявлення, пошуку, збору, викрадення та передачі інформації, що становить державну таємницю, іноземній державі, організації або їх представникам, якщо це так, вчинена іноземцем або особою без громадянства в кіберпросторі. Встановлено, що предметом кібершпигунства є зовнішня безпека України, її суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, обороноздатність, державна, економічна чи інформаційна безпека та кіберпростір в цілому. З об'єктивної сторони шпигунство виражається в передачі або збиранні відомостей, що становлять державну таємницю, з метою передачі їх іноземній державі, іноземній організації або їх представникам. Предметом цього злочину є відомості, що містять державну таємницю. Суб'єктивно кібершпигунство характеризується прямим умислом. Кібервійна

це комп'ютерне протистояння у просторі Інтернету. Інтернет давно перетворився на поле бою кібервійн. У статті досліджено сучасні ознаки поняття «кібервійна».

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційні відносини, захист інформації, кіберполіція, кіберзлочинність, кібертероризм, кібершпигунство, кібервійна, інформаційна безпека.

Mazur Ya.P. The main cyber threats in the conditions of information warfare.

The article examines the main cyber threats in the conditions of conducting information warfare, as existing and potentially possible phenomena and factors that pose a danger to important national interests of the state. The main types of cyber threats are cyber crime, cyber terrorism, cyber espionage, and cyber war. Information warfare has three main goals: control of the information space and protection of one's own information from the actions of the enemy, use of control over the information space to carry out information attacks on the enemy, and increase the overall efficiency of information functions. The main problems in the information space that need to be solved in modern conditions are presented. Information war has become one of the most dangerous types of weapons, there are such types of information war as command, intelligence, psychological, economic, electronic, document destruction, cyber war. Psychological influence, disinformation, PR companies and special information operations are the most important for information warfare.

The author's understanding of cyberespionage is proposed: it is a criminal activity carried out by covertly identifying, searching, collecting, stealing and transmitting information that constitutes a state secret to a foreign state, organization or their representatives, if so, committed by a foreigner or a stateless person in cyberspace. It has been established that the subject of cyberespionage is the external security of Ukraine, its sovereignty, territorial integrity and inviolability, defense capability, state, economic or informational security and cyberspace as a whole. On the

objective side, espionage is expressed in the transfer or collection of information constituting a state secret, with the aim of transferring it to a foreign state, a foreign organization or their representatives. The subject of this crime is information containing state secrets. Subjectively, cyberespionage is characterized by direct intent. Cyberwar is a computer confrontation in the space of the Internet. The Internet has long been transformed into a battlefield of cyberwars. The article examines modern features of the concept of "cyberwar".

Key words: information warfare, information relations, information protection, cyber police, cyber crime, cyber terrorism, cyber espionage, cyber war, information security.

Постановка проблеми. Інформаційні війни супроводжують всю історію людства. Перш за все, вони мали релігійно-ідеологічний характер, а в боротьбі з захисниками чужорідних поглядів використовувалися всі форми репресій. У далекому минулому інквізиція або репресивний апарат тоталітарних держав ХХ століття вів активну боротьбу з носіями чужих ідей. Кожен з нас асоціюється з терміном «інформаційна війна», тому що сьогодні, як ніколи, ми надто прив'язані до неї, у світі домінує інформація. Сьогодні інформаційна війна стала одним із найнебезпечніших видів зброї. Використання секретної інформації, поширення бруду, поширення неправдивої інформації та спроби ввести в оману з використанням інформації стали основою існування багатьох тоталітарних систем.

Після розвитку новітніх технологій вплив інформації на прогрес людства зріс у тисячі разів. Інформація має вплив на маси. Інформація, що є власністю держави, або інформація з обмеженим доступом має оброблятися в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах із застосуванням комплексної системи захисту інформації [8].

Завдяки поширенню інформації влада чи особа, відповідальна за процес, формує в суспільстві чи групі людей необхідну точку зору, громадську думку, хід взаємодоповнюючих логічних думок, вичерпну систему поглядів на ті чи інші питання.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення основних кіберзагроз в умовах ведення інформаційної війни.

Актуальність проблеми кіберзагрози в умовах ведення інформаційної війни зумовлена тим, що потенційно можливі явища і чинники, які створюють небезпеку важливим національним інтересам державі, зловмисна дія чинників спрямована на пошкодження, викрадення або таємне змінення даних. Необхідна комплексна система захисту інформації.

Комплексна система захисту інформації складається з захисту від несанкціонованих дій з інформацією, окремі положення правового регулювання відносин у сфері інформації відображено в указах та розпорядженнях Президента України, Постановах та розпорядженнях Кабінету Міністрів України, нормативних актах міністерств і відомств.

Стан опрацювання проблематики. Деякі аспекти проблемки кібернетичної безпеки та кібернетичних загроз у той чи інший спосіб досліджувались у наукових працях таких вітчизняних учених, як наукова школа В.А. Ліпкана І.В. Арістова, В.С. Цимбалюк та інші, проте питання правового регулювання кібербезпеки, зокрема формування ефективного механізму правового регулювання протидії загрозам у кібернетичній сфері, на сучасному етапі є абсолютно новим, що зумовлює потребу в його ґрунтовному дослідженні.

Інформаційна війна це комплексна цілісна стратегія, спрямована на надання належної важливості та цінності інформації в питаннях командування, контролю та управління.

Інформаційна війна це цілеспрямоване використання інформації та засобів масової комунікації для впливу на громадську думку, політику та поведінку груп та окремих осіб.

Логінова Н.І. вважає, що інформаційна війна – це протиборство між сторонами за допомогою поширення спеціально підготовлених даних і протидія однотипним зовнішнім впливам на себе.

Манжай О.В пише, що інформаційну війну найчастіше ведуть групи людей, які намагаються вплинути на міжнародну спільноту та змінити ситуацію на свою користь. З іншого боку, жертви упереджених звинувачень повинні прагнути довести протилежне. Тому інформаційні війни завжди призводять до фінансових втрат, зриву бізнес-процесів та інших негативних наслідків. Необхідно, щоб населення та підприємці усвідомлювали можливі загрози та розуміли, які заходи захисту необхідно вживати в тих чи інших випадках.

Норми інформаційного права, поступово зростають, мають диспозитивний характер, згідно з яким суб'єкт інформаційного права отримує право обирати свою поведінку в його межах або ситуації.

У ході інформаційної війни «влучання» досягаються не фізично, а безперешкодно. Злочинці намагаються «закріпити» у свідомості суспільства матеріал, щоб нав'язати своє бачення ситуації. Такий спосіб досягнення мети робить напад менш надійним, але не менш небезпечним і руйнівним. Інформаційна війна – це не відкрите протистояння сторін і не протистояння у звичному розумінні. Серед загроз – руйнуван-

ня єдиного інформаційного простору держави, маніпулювання суспільством, недостатня координація діяльності органів державної влади, слабкість системи освіти та виховання, незаконне використання спеціальних засобів впливу на суспільну свідомість. Основними видами кіберзагроз є кіберзлочинність, кібертероризм, кібершпигунство та кібервійна [5].

Цій проблемі присвятили свої праці такі українські вчені: В. Бурячок, А. Войціховський, О. Грицун, І. Забара, О. Мережко, Є. Скулиш. Із закордонних учених свої праці присвятили Ч. Данлеп, Р. Кларк, Н. Ладарєв, М. Лібицький, Л. Муравець, Б. Рабоін, Т. Рід, С. Гілдрет, Г. Шинкарецька, М. Шмідт та інші.

Ліпкан В.А стверджує, що кіберзлочин – це злочинна діяльність, спрямована на отримання інформації з баз даних, перехоплення інформації, знищення інформації шляхом розповсюдження вірусних програм, фішингових програм і злому з корисливих, політичних чи особистих мотивів. Кіберзлочинці, стають все більш витонченими, а сучасні системи реалізації кіберзахисту не встигають адаптуватися до нових обставин.

Виклад основного матеріалу. Майже кожен чув про кіберзлочинність, навіть стикався з нею. До кіберзлочинності належать різні види злочинів, вчинені з використанням комп'ютера та Інтернету. Основні типи кіберзлочинів включають розповсюдження шкідливого програмного забезпечення, викрадення номерів кредитних карток і банківських рахунків, злом паролів і порушення авторських прав. До кіберзлочинів в Україні належать порушення авторського права та суміжних прав, шахрайство, незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, а також обладнанням для їх виготовлення, ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних виробів, незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну чи банківську таємницю.

Закон України «Про інформацію» [1] регулює відносини щодо отримання та поширення інформації. Ст. 6 Закону України «Про інформацію» визначає зміст державної інформаційної політики, її головні напрями та способи.

Існування кіберзлочинності є досить серйозною проблемою з огляду на глобальне багатство інноваційних і технологічних ресурсів. Від цього страждають як фізичні, так і юридичні особи, а також об'єкти критичної інфраструктури та державні установи. Окрім пов'язаної прямої шкоди, кіберзлочинність є основною перешкодою для цифрової довіри та значно підриває переваги кіберпростору[11].

М.Ш. Магомедов вказує на необхідність створення відповідної міжнародної договірної бази. У більш вузькому значенні, на його думку, інформаційна війна складається з «інформаційних операцій, які здійснюються під час виникнення кризи чи конфлікту з метою досягнення або сприяння досягненню конкретних цілей проти конкретного противника» [14].

В останні роки в Україні спостерігається зростання кількості кібератак та їх негативних наслідків. Тому кількість злочинів у сфері інформаційних технологій постійно зростає. Огляд статистичних даних Генеральної прокуратури України свідчить, що станом на 31 грудня 2022 року за звітний період зареєстровано 3415 злочинів у сфері інформаційних технологій, у 2023 році кіберполіція виявила понад 3600 кіберзлочинів[8].

Департамент кіберполіції Національної поліції України є міжрегіональним територіальним органом Національної поліції, який входить до структури карного розшуку та відповідно до законодавства України забезпечує реалізацію державної політики у сфері протидії кіберзлочинності, організовує та проводить відповідно до законодавства оперативно-розшукову діяльність. Ухвалено Стратегію кібербезпеки України, Президент України підписав Указ від 28.01.2020 р. № 27/2020, про створення Національного координаційного центру кібербезпеки.

Одним зі шляхів протидії кіберзлочинності є прийняття на законодавчому рівні нормативно-правових актів, які регулюють відносини в інформаційній сфері. Зокрема, нормативно-правову базу у цій сфері складають: Конституція України, Кримінальний кодекс України, Закони України: «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про інформацію», «Про основи національної безпеки», Конвенції Ради Європи про комп'ютерні злочини та інших міжнародних договорів [4].

Кібертероризм виникає у сфері кібербезпеки. Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері – сукупність умов і факторів, що створюють загрозу важливим інтересам держави, суспільства та особи внаслідок можливості негативного інформаційного впливу на свідомість і поведінку громадян, а також як на інформаційні ресурси, так і на інформаційну інфраструктуру [11].

В.М. Фурашев стверджує, що кібертероризм є багатогранним явищем, багато в чому зумовленим неконтрольованим використанням глобальних мереж, недостатньою увагою держави, громадянського суспільства та спецслужб до цього сегменту інформаційного простору. Кібертероризм проявляється в атаках на комп'ютери, комп'ютерні програми та мережеву інформацію.

Ці напади спрямовані на створення в суспільстві атмосфери страху та безнадійності для реалізації цілей та інтересів суб'єктів терористичної діяльності. Тероризм у сфері комп'ютерних технологій має такі характеристики: анонімність, віддаленість злочинця, відносна дешевизна, відсутність необхідності використання вибухівки та терактів смертників, широке поширення інформації [3].

Аналіз наукової літератури свідчить, що більшість дослідників поділяють позицію про те, що інформаційний тероризм є видом терористичної діяльності, пов'язаної з досягненнями інформаційних технологій.

Лісовська Ю.П. стверджує, що одним із методів кібертероризму є політично мотивована атака на інформацію, що знаходиться під безпосереднім контролем суспільства, шляхом превентивного залякування. Другий спосіб кібертероризму – інформаційна атака на комп'ютерну інформацію, комп'ютерні системи, пристрої передачі даних та інші компоненти інформаційної інфраструктури, що здійснюється групами або окремими особами. Така атака дає можливість проникнути в систему, перехопити або придушити контроль над обміном інформацією в мережі та досягти інших руйнівних ефектів [4].

Рулов І.М. пише про рівні можливості кібертероризму, наприклад, про простий неструктурований кібертероризм, який має здатність здійснювати базові атаки на окремі інформаційні системи. Більш просунутий кібертероризм має здатність здійснювати більш складні атаки на численні системи або мережі, потенційно модифікуючи або створюючи основні інструменти злому, а організація має елементарну систему аналізу, управління та контролю. Існує також кібертероризм, при якому дії є складно скоординованими, які можуть призвести до масового руйнування інтегрованих неоднорідних систем захисту [11].

Кібершпигунство становить все більш серйозну загрозу для бізнесу в епоху цифрових технологій. Цей тип кіберзлочинності передбачає незаконне отримання конфіденційної або розвідвальної інформації за допомогою комп'ютерних технологій. Злочинці, які займаються кібершпигунством, можуть мати різні мотиви, зокрема економічну вигоду, політичні цілі або шантаж.

Під кібершпигунством розуміється передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам інформації з обмеженим доступом, що здійснюється в кіберпросторі [15].

Пропоную під кібершпигунством розуміти злочинну діяльність, яка здійснюється шляхом негласного виявлення, пошуку, збору, викрадення та передачі інформації, що становить державну таємницю, іноземній державі, іно-

земній організації або їх представникам, якщо ці дії здійснюються одним вчинені іноземцями або особою без громадянства з використанням кіберпростору.

З об'єктивної сторони шпигунство може проявлятися у двох формах – це передача відомостей, що становлять державну таємницю, іноземній державі, іноземній організації або їх представникам та збирання тієї самої інформації з метою передачі її іноземній державі, її організаціям або їх представникам. Закінченим шпигунство вважається з моменту початку збирання зазначених відомостей або з моменту їх передачі [7]. Ініціатива збору чи передачі відповідної інформації може належати як виконавцю, так і одержувачу шпигунства. Для кваліфікації злочину це не грає ролі.

Левченко О.В. визначає, що кібершпигунство характеризується прямим умислом, та якщо шпигунство вчинене шляхом незаконного втручання в роботу автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж, то необхідна додаткова кваліфікація за статтею 361 Кримінального кодексу України та шляхом викрадення, розтрата, вимагання або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовою особою своїм службовим становищем ст. 362 ККУ [12].

Останнім часом до кібершпигунства також відноситься аналіз поведінки користувачів соціальних мереж, таких як Facebook і Twitter, через спеціальні служби з метою виявлення екстремістської, терористичної чи антиурядової діяльності. Наприклад, програма Athena дозволяє агентам ЦРУ дистанційно змінювати налаштування операційної системи, вводити віруси, а потім завантажувати файли із заражених пристроїв. Athena працює на комп'ютерах з програмним забезпеченням Windows. Програму розробило ЦРУ спільно з американською компанією Siege Technologies, яка займається питаннями кібербезпеки [9].

Захист від кібершпигунства вимагає постійного моніторингу, оновлень безпеки та поінформованості про загрози. Ретельне планування та впровадження заходів безпеки допоможе захистити від кіберзлочинності та зберегти конфіденційність інформації.

Кібервійна насамперед спрямована на деградацію комп'ютерних систем та доступу до Інтернету державних установ, фінансових і бізнес-центрів, а також на створення безладу та хаосу в житті країн, які покладаються на Інтернет у повсякденному житті. Кібервійна може спрямовувати, спотворювати або порушувати потік інформації, щоб впливати на думку суспільство, державних чиновників чи військових. Міністерство оборони України працює над легальним визначенням терміну «кібервійна». Ре-

алізація цього кроку на законодавчому рівні є важливою для протидії кіберзагрозам.

Кібервійна, яку іноді називають цифровою війною, може включати атаки на: цивільну інфраструктуру, таку як електромережі або системи контролю руху; фінансові установи, такі як банки та кредитні спілки; військові об'єкти, підрядники та інші установи національної безпеки, окремі громадяни країни. Питання про застосовність до регулювання кібервійн норм чинного міжнародного права потребує окремих досліджень.

Мацюк В.Я. вважає, що існують такі види інформаційної війни, як управління командою, розвідка, психологічна, економічна, електронна війна, знищення документів та кібервійна. Для інформаційної війни найважливішими є психологічний вплив, дезінформація, піар-компанії та спеціальні інформаційні операції [7].

Інформаційні війни – це контентні війни, спрямовані на зміну свідомості мас, груп та індивідів, нав'язування ворогу своєї волі та перепрограмування його поведінки. Під час інформаційної війни відбувається боротьба за свідомість, цінності, переконання, моделі поведінки тощо. Вони виникли тисячі років тому, і Інтернет дав їм новий рівень інтенсивності, масштабу та ефективності. Об'єктами впливу інформаційних війн є різноманітні суб'єкти – від малих груп до конкретних народів і націй до населення держав. Засобами впливу є спеціально підготовлені смислові повідомлення у вигляді текстів, відео та аудіо матеріалів. Кібервійна – це дії однієї національної держави з проникнення в комп'ютери чи мережі іншої національної держави з метою досягнення конкретної мети завдання шкоди чи руйнування. Інформаційні війни та кібервійни це два типи воєн, які ведуться переважно через комп'ютерні мережі. Сьогодні Україна стоїть на межі загроз в інформаційному просторі та має вміння адекватно реагувати, щоб захиститися від них. Глобальні інформаційні мережі, які вийшли з-під контролю, стрімко розвиваються, щодня з'являються нові електронні ресурси, зокрема ЗМІ та вебсайт, удосконалюються засоби та методи донесення інформації та пропагандистських матеріалів до аудиторії, з'являються нові засоби масової інформації [7].

Основним засобом в кібервійні є спеціальний програмний код, який порушує роботу, скасовує робочий стан або дозволяє перехоплювати контроль над різними видами матеріальних об'єктів і мереж, обладнаних електронними системами управління [5]. Кібервійна має проблематичну та руйнівну дію в реальному світі [5].

Створити стовідсотковий захист інформації неможливо за жодних обставин, тому метою є досягнення не теоретично максимального рівня захисту, а скоріше мінімального, необхідного

за даних конкретних умов і з огляду на рівень можливої загрози. Правила забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 29.03.2006 № 373. Ефективна боротьба з інформаційною агресією вимагає розробки та впровадження комплексних стратегій. За відсутності цілісної політики, нормативної консолідації та чіткого уніфікованого поняттєвого апарату в кіберсфері, норм міжнародного права, кібервійни продовжують де стабілізувати комп'ютерні системи, створюють хаос і сіють хаос у житті країн.

Висновки. Інформаційна війна є невіддільною (частина/ознака) частиною ідеологічної боротьби. Такі війни безпосередньо не призводять до кровопролиття і руйнувань, втрат немає, ніхто не позбавлений їжі та даху над головою. Інформаційна війна включає дві істотні частини: вплив на інформаційні системи та вплив на суспільну та індивідуальну свідомість.

Основними видами кіберзагроз є кіберзлочинність, кібертероризм, кібершпигунство та кібервійна. Необхідно розглянути питання про створення інформаційного кодексу, який об'єднував би всі норми інформаційного права. Для комплексної боротьби потрібні спільні зусилля держави, громадян та міжнародної спільноти. Поняття кібервійни закріпити в нормах міжнародного права, також кібершпигунство, як злочин має бути законодавчо закріплений на міжнародному рівні, щоб уніфікувати чинних норм та об'єднати їх в єдине ціле. Україна потребує подальшого розвитку кібербезпеки, оскільки кіберзлочинці завжди принаймні на крок попереду тих механізмів, які використовують відповідні державні органи для боротьби з цим видом злочинності. Лише завдяки належному рівню кібербезпеки відбувається нормальне функціонування мереж і систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про інформацію: Закон України. № 2658-XII (2658-12) від 02.10.92. *ВВР*, 1992, № 48, ст. 651. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
2. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам: Закон 2137-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text>.
3. Левченко О.В., Охрімчук В.В. Особливості антиукраїнського інформаційного (кібер) впливу на Україну. *Захист інформації*. 2022. № 4. С. 156–163.

4. Ліпкан В.А. Національна безпека України : нормативно-правові аспекти забезпечення. Київ : Знання, 2003. 180 с.
5. Лісовська Ю.П. Кібербезпека: ризики та заходи: навч. посібник. К.: Видавничий дім «Кондор. 2019.
6. Лісовська Ю.П. Кібербезпека: ризики та заходи: навч. посібник. Київ.: Видавничий дім «Кондор. 2019. 80 с.
7. Логінова Н.І. Правовий захист інформації. Одеса : Фенікс, 2015. 264 с
8. Макаренко Є.А. Міжнародні інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози. Київ : Центр вільної преси, 2006. 916 с.
9. Манжай О.В. Правові заходи захисту інформації. Харків : Панов, 2020. 162 с.
10. Мацюк В.Я. Інформаційне суспільство – новий щабель суспільної формації. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 2. С. 102–106.
11. Рульов І.М. Співвідношення кібертероризму та кіберзлочину. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика, 2021. № 3. С. 178–185.
12. Чаплінська Ю. Кіберкультура та кібербезпека в умовах війни. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ, 2023.

УДК 347.73:336.22:341.24

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.99>

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ВИМОГ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Марущак О.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного права,
Пенітенціарна академія України
ORCID: 0000-0001-6153-9868*

Марущак О.А. Актуальні питання гармонізації податкового законодавства України до вимог Європейського Союзу.

У цій статті розглянуто основні напрями гармонізації податкового законодавства України у відповідність до стандартів Європейського Союзу, ключові заходи щодо оптимізації системи оподаткування України відповідно до європейських норм. Значну увагу приділено гармонізації податкової політики України з підходами, що застосовуються в країнах ЄС. У статті визначено головні принципи та цілі податкової політики Європейського Союзу. Автор аналізує пріоритетні напрями вдосконалення української податкової системи в контексті її адаптації до європейських стандартів.

Акцентовано увагу на тому, що пряме оподаткування в ЄС базується на узгодженні стандартів для оподаткування фізичних та юридичних осіб, особливо у контексті запобігання податковому ухиленню та вирішення питання подвійного оподаткування. Україна вже імплементувала деякі європейські та міжнародні стандарти, що сприяє стабілізації базових принципів оподаткування, створення цілісної податкової бази та поліпшення механізмів нарахування й збору податків.

Автор статті доходить висновку, що на сучасному етапі основні труднощі української податкової системи включають: переважання фіскальної функції податків над регулятивною; наявність численних нормативних актів з інших сфер права, що частково регулюють податкові відносини; недостатній рівень правових гарантій для всіх учасників податкових відносин.

Значну увагу приділено аналізу світового досвіду у сфері непрямого оподаткування, який демонструє ефективність акумулювання податкових надходжень для розвитку економіки, підтримки малозабезпечених верств населення, стимулювання науково-технічного прогресу та підвищення трудового потенціалу країни.

У статті запропоновано шляхи подолання викликів у сфері гармонізації податкового законодавства України та ЄС. Інтеграція до ЄС є пріоритетом зовнішньої політики України, а гармонізація законодавства – важливим кроком для цього процесу. Підвищення ефективності податкової системи сприяє не тільки фінансовій стабільності держави, але й активізації підприємницької діяльності.

Ключові слова: податки, податкове право, податкова система, податкова політика, оподаткування, адаптація, імплементація, юридична відповідальність, юридична особа, податкове правопорушення, фінансова відповідальність, відповідальність, реформи, європейська інтеграція, Європейський Союз.

Marushchak O.A. Topical issues of harmonization of tax legislation of Ukraine with the requirements of the European Union.

The article deals with the main directions of harmonization of Ukrainian tax legislation in accordance with the EU standards, key measures to optimize the taxation system of Ukraine in accordance with European norms. Considerable attention is paid to the harmonization of Ukraine's tax policy with the approaches used in the EU. The article identifies the main principles and objectives of the EU tax policy, analyses the priority areas for improving the Ukrainian tax system in the context of its adaptation to European standards.

The author emphasizes that direct taxation in the EU is based on harmonization of standards for taxation of individuals and legal entities, especially in the context of preventing tax evasion and resolving the issue of double taxation. Ukraine has already implemented some European and international standards, which helps to stabilize the basic principles of taxation, create a coherent tax base and improve the mechanisms of tax assessment and collection.

The author comes to the conclusion that at the present stage the main difficulties of the Ukrainian

tax system include: predominance of the fiscal function of taxes over the regulatory function; numerous regulations from other areas of law which partially regulate tax relations; insufficient level of legal guarantees for all participants of tax relations.

Considerable attention is paid to the analysis of international experience in the field of indirect taxation, which demonstrates the effectiveness of accumulating tax revenues for economic development, supporting low-income groups of the population, stimulating scientific and technological progress and increasing the country's labor potential.

The article suggests ways to overcome the challenges in harmonizing the tax legislation of Ukraine and the EU. Integration into the EU is a priority of Ukraine's foreign policy, and harmonization of legislation is an important step in this process. Improving the efficiency of the tax system contributes not only to the financial stability of the state, but also to the intensification of business activity.

Key words: taxes, tax law, tax system, tax policy, taxation, adaptation, implementation, legal responsibility, legal entity, tax offense, financial responsibility, responsibility, reforms, European integration, European Union.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку оподаткування є одним з ключових інструментів соціально-економічної політики України завдяки його застосуванню державою для ефективного розподілу прибутків, стимулюванню інвестиційної привабливості з метою забезпечення економічного зростання. З огляду на глобалізаційні процеси, що розгортаються у світі, все більшої актуальності набуває співпраця країн у податковій сфері для гармонізації норм податкового законодавства. Вітчизняна податкова система поки що має здебільшого фіскальний характер, що перешкоджає активному розвитку бізнесу. Для досягнення європейських стандартів, що закріплені в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі - Угода про асоціацію з ЄС) [1], необхідні зміни законодавства, що регулює суспільні відносини у сфері оподаткування.

Метою роботи є аналіз проблем гармонізації податкового законодавства України з вимогами Європейського Союзу (далі - ЄС) у сфері оподаткування та визначення оптимальних напрямів їх вирішення.

В Угоді про асоціацію з ЄС [1] передбачені напрями гармонізації податкового законодавства України з європейськими стандартами. Цей процес вимагає оновлення нормативно-право-

вої бази, яка регулює податкові відносини. Попри значну кількість досліджень, постійні зміни в економіці України та її податковому законодавстві потребують більш глибокого аналізу щодо напрямів гармонізації з європейськими вимогами.

Стан опрацювання проблематики. Важливими науковими доробками у сфері дослідження податкового законодавства, визначенні його недоліків та забезпеченні гармонізації з європейськими стандартами є роботи таких авторів, як С. Бей, Г. Білецька, М. Бортнікова, Н. Головай, С. Данілов, О. Долженков, О. Загнітко, О. Іванова, Ю. Корчев, Н. Прохорчук, Я. Пухальська, В. Юрченко, Ю. Чиркова та інші. Їхні доробки розкривають складнощі сучасного податкового регулювання та можливості його адаптації до вимог ЄС. Незважаючи на значну кількість досліджень, динамічний розвиток України потребує додаткового вивчення напрямів гармонізації податкової системи з європейськими стандартами, зокрема з урахуванням новітніх тенденцій у державному та податковому законодавстві.

Виклад основного матеріалу. Розвиток ринкової економіки України та процеси євроінтеграції потребують вдосконалення податкової системи. Хоча було проведено низку реформ, все ще існують проблеми, пов'язані з неефективністю системи, спричинені недоліками законодавства та застарілими підходами до оподаткування. Розробка ефективної податкової системи є нагальною потребою для України, що вимагає аналізу як чинної законодавчої бази, так і міжнародного досвіду у сфері оподаткування.

Згідно зі ст. 1 Конституції України, Україна визнається соціальною та правовою державою [2]. Відтак, податкова система повинна забезпечувати фінансування суспільних благ, перерозподіл внутрішнього валового продукту для задоволення потреб суспільства та виконання державних функцій. Основним шляхом до гармонізації законодавства є адаптація правових норм до європейських стандартів, що включає розробку нових нормативно-правових актів і забезпечення умов для їх належного впровадження, це складний процес, метою якого є однаковий вплив на суспільні відносини в Україні. Отже, процедуру гармонізації можна розглядати не лише як мету, але як і характеристики процесів та механізмів у правовій системі, спрямованих на зменшення розбіжностей і вирішення суперечностей у правових нормах [3].

Реформування податкової політики набуває особливої актуальності в умовах імплементації стандартів ЄС. Важливо виявити проблеми, пов'язані з гармонізацією податкової політики України, та визначити фактори, що впливають на її ефективність. Відповідне використання податкових інструментів сприятиме подоланню

фінансової кризи, економічному зростанню та розвитку бізнесу.

Євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, вимагають подальшої гармонізації податкового законодавства. В рамках Угоди про асоціацію з ЄС це сприяє формуванню політичної асоціації та економічної інтеграції, а також стимулює реформи для зміцнення демократичних інститутів. Гармонізація податкової політики України з європейськими стандартами стала обов'язковим кроком у контексті євроінтеграційних процесів. Вона сприяє політичній та економічній інтеграції України з ЄС, стимулює проведення системних реформ, зміцнює демократичні інститути та сприяє розвитку громадянського суспільства.

На думку С. Данілова головним способом гармонізації податкового законодавства України з нормами ЄС є адаптація – процес створення та ухвалення нормативно-правових актів, а також забезпечення умов для їх ефективного впровадження та застосування з метою поступового досягнення повної відповідності українського права європейському [4, с. 184]. Процес адаптації українського законодавства до норм міжнародних організацій здійснюється державними органами, які керуються основоположними принципами правотворчості, а також застосовують методи планування, координації та контролю. Адаптація є необхідним етапом інтеграційних змін, що передбачає поступове зближення національних правових норм з міжнародними стандартами. Вона відбувається послідовно, у кілька етапів, на кожному з яких досягається певний рівень відповідності з міжнародно-правовими нормами і стандартами [5, с. 77].

Процес наближення податкової системи України до стандартів ЄС потребує тривалих і послідовних реформ, що дозволить забезпечити сприятливі умови для співпраці з країнами ЄС та підвищити рівень інвестиційної привабливості держави. Обравши європейський вектор розвитку, Україна взяла на себе зобов'язання реформувати правові основи у різних сферах, зокрема у соціально-економічній та інституційній. Це вимагає системного підходу до управління податковою сферою.

На думку В. Юрченка, гармонізація податкової політики у ЄС передбачає оптимізацію оподаткування, підтримку високих соціальних стандартів та впровадження новітніх технологій самооподаткування. Загальні напрями розвитку податкових систем країн ЄС повинні слугувати орієнтиром для України, яка прагне інтегруватися у європейський простір. Україні необхідно активніше включатися у цей процес, а у тих сферах, що поки що не відповідають європейським стандартам, слід розробляти власну фіскальну політику [6, с. 87]. Пріоритетними за-

вданнями залишаються зменшення податкового тягаря, скорочення податкових зборів, впровадження інноваційних методів адміністрування, зменшення неекономічних пільг, підтримка підприємництва, а також формування податкової культури та позитивного ставлення бізнесу та населення до податкової політики держави.

Перетворення податкової системи України на таку, що відповідає європейським стандартам, повинно здійснюватися поступово і враховувати специфіку національної економіки. Хоча Податковий кодекс (далі – ПК) [7] України загалом узгоджується з європейськими нормами, цього недостатньо для забезпечення ефективності, адже існує багато факторів, що впливають на податкову політику. Серед головних проблем гармонізації – структура податкових ставок, різниця у ставках для різних секторів економіки, правила надання податкових пільг, а також питання адміністрування податків на національному та локальному рівнях, а іноді – суперечливі правові норми між податковим і суміжними секторами [8].

Незважаючи на активні зусилля щодо вдосконалення податкової системи України, залишається чимало проблем, які потребують глибшого аналізу. Більшість фахівців сходяться на думці, що податкове законодавство є однією з найбільш складних та нестабільних сфер у системі права. При цьому кожна зміна у законодавстві нерідко призводить до виникнення нових труднощів, що потребують вирішення [9].

Слід погодитися з думкою О. Іванової, яка зазначає, що результативність податкової політики визначається не лише розміром ставки конкретного податку чи збору, а й системою стимулів, які держава застосовує для забезпечення виконання платниками своїх податкових зобов'язань. Сучасна практика господарювання свідчить, що підприємства часто віддають перевагу діяльності в тіні, аніж прагненню здобути статус «зразкового платника податків». На її думку, це обумовлено наступними чинниками: розширення тіньової економіки, що ускладнює наповнення державного та місцевих бюджетів; надмірний податковий тиск на легально працюючі підприємства; дисбаланс у розвитку окремих секторів економіки, що супроводжується зростанням монополізації певних підприємств [10, с. 294].

Аналіз податкової системи країн ЄС дає підстави для наступних загальних висновків: податкова політика Європейського Союзу включає два основних компоненти – пряме оподаткування, що залишається у компетенції держав-членів, і непряме оподаткування, яке має вплив на єдиний ринок, для забезпечення вільного обігу товарів і послуг. Забезпечення стабільності податкової системи досягається

також внаслідок впровадження норм адміністративної співпраці.

На думку міжнародного ключового експерта з питань оподаткування Програми EU4PFM П. Маяускаса, щоб створити рівні умови для компаній у всіх країнах-членах ЄС встановлює спільні правила для непрямого оподаткування, зокрема для податку на додану вартість (далі – ПДВ) та акцизних зборів [11]. У рамках Угоди про асоціацію Україна взяла на себе зобов'язання адаптувати ПДВ і акцизну політику до європейських стандартів. Зокрема, завдяки проєкту EU4PFM був проведений аналіз відповідності українського законодавства директивам ЄС, і хоча вже досягнуто певної узгодженості, остаточні результати все ще очікуються.

Деякі вимоги ЄС, такі як створення мережі акцизних складів, перевищують рамки Угоди. Ці склади є ключовими для запобігання контрафактній продукції, хоча самі податкові ставки залишаються на розсуд держав.

Пряме оподаткування в ЄС базується на узгодженні стандартів для оподаткування фізичних та юридичних осіб, особливо у контексті запобігання податковому ухиленню та вирішення питання подвійного оподаткування. Україна вже імплементувала деякі європейські та міжнародні стандарти, що відповідають принципам Організації економічного співробітництва та розвитку, але подальші кроки потребують прийняття таких директив, як Директива про вирішення податкових спорів [11].

Членство в ЄС вимагає часткової інтеграції податкових органів для спільного обміну інформацією та контролю за виконанням податкових зобов'язань. Податкові органи країн-членів ЄС здійснюють тісну співпрацю для зниження рівня податкових зловживань. Важливим елементом цього процесу є створення автоматизованої системи обміну інформацією. Проєкт EU4PFM підтримує Україну в розробці нормативно-правової бази та ІТ-рішень для автоматичного обміну податковими даними [11].

Крім того, європейський підхід до регулювання податкових відносин має кілька ключових рис:

- ліберальні податкові умови для малого бізнесу;
- податкові пільги та знижки для прибуткових підприємств;
- тимчасове звільнення нових підприємств від податків на перші шість місяців діяльності;
- створення вільних економічних зон;
- наявність офшорних зон, які є одними з найбільших у світі;
- спрощення відносин з податковими органами завдяки електронному документообігу [8].

Поряд з тим, при наближенні української податкової політики до європейських стандартів

необхідно враховувати низку факторів, зокрема: загальний стан економіки; соціально-економічний курс уряду; структуру та ефективність державного управління; внутрішньополітичну стабільність; взаємини з сусідніми державами.

У процесі реформування важливу роль відіграють основоположні принципи податкового права, на яких ґрунтується розвиток і функціонування податкових норм. Ці принципи, закріплені в ПК України, служать орієнтирами для всього податкового законодавства та дозволяють уникати конфліктів між нормами. Згідно зі статтею 4 ПК, ключові принципи включають загальність і рівність оподаткування, невідворотність відповідальності, презумпцію правомірності рішень платників, фіскальну достатність, соціальну справедливість, економічність і стабільність оподаткування тощо [7].

На сучасному етапі основні труднощі української податкової системи включають: переважання фіскальної функції податків над регулятивною; наявність численних нормативних актів з інших сфер права, що частково регулюють податкові відносини; недостатній рівень правових гарантій для всіх учасників податкових відносин. Крім того, на сучасному етапі реалізації податкової політики України зберігаються суттєві проблеми, такі як: складність і непослідовність податкового законодавства, часті зміни у регулюванні, високий податковий тиск на платників, зниження ділової активності, конфлікти між податковими органами та бізнесом, а також значний рівень тіньової економіки. Орієнтація України на європейську інтеграцію вимагає не тільки адаптації законодавства до стандартів ЄС, але й глибшої гармонізації з європейськими практиками [8].

Для подолання викликів у сфері гармонізації податкового законодавства України та ЄС доцільно запропонувати наступні кроки:

- для повної реалізації вимог ЄС Україні необхідно внести зміни до національного законодавства, що включає обов'язки бізнесу з надання фінансової інформації, яка в майбутньому стане доступною для контролюючих органів інших країн-членів ЄС;

- для забезпечення належного впровадження норм ЄС необхідно розвивати адміністративний потенціал та ІТ-системи. Наприклад, Державна податкова служба України повинна підключитися до: CCN/CSI – захищеної мережі для обміну інформацією між податковими органами ЄС; VIES – системи обміну інформацією про податок на додану вартість (далі – ПДВ), що підтверджує ідентифікаційні номери платників ПДВ; E-commerce та OSS – платформи для спрощення ПДВ-реєстрації при транскордонних продажах; EMCS – системи контролю за переміщенням підакцизних товарів. Ці системи спри-

яють спрощенню обміну інформацією та покращенню контролю за рухом товарів, особливо у випадку акцизних зборів на тютюн, алкоголь та енергоресурси, а також підтримують співпрацю між країнами ЄС у сфері податкового адміністрування [11];

– нагальною є потреба у розробці уніфікованого податкового «словника», тобто створення єдиного стандарту термінів, що відповідає європейській термінології, та затвердження його відповідними державними органами;

– окремої уваги потребують питання щодо адаптації системи непрямого оподаткування – зокрема митних зборів, акцизів та ПДВ, відповідно до європейських норм;

– важливим напрямком нормотворення є удосконалення положень щодо адміністрування податків – впровадження прозорості системи контролю, оптимізація процедур розрахунку та звітності, а також спрощення умов для малого та середнього бізнесу. Як слушно зазначає О. Долженков: «покращення адміністрування податків і зборів має відбуватися паралельно з реформуванням податкової політики, що дозволить спростити процедури сплати податків і зборів; уникнути неоднозначного тлумачення законодавчих норм; забезпечити справедливість і підвищити ефективність податкової системи» [12, с. 90];

– з огляду на превалюючу роль персоналу в діяльності податкової системи потребують подальшого реформування підрозділи кадрового забезпечення, зокрема щодо вдосконалення процесу підготовки фахівців у сфері оподаткування з урахуванням європейських вимог та стандартів.

Висновки. Інтеграція до ЄС є пріоритетом зовнішньої політики України, а гармонізація законодавства – важливим кроком для цього процесу. Підвищення ефективності податкової системи сприяє не тільки фінансовій стабільності держави, але й активізації підприємницької діяльності. Важливим завданням є стабілізація податкової бази, щоб уникнути надмірної нестабільності у регулюванні.

За час повномасштабної вторгнення РФ на територію України, українська економіка адаптувалася до нових реалій. Офіс Президента разом із Кабінетом Міністрів України та профільними міністерствами докладали зусиль для зниження податкового тиску на бізнес, а також розробки радикальної податкової реформи. Запропонована урядом модель податкової системи передбачає зменшення ставок податку на прибуток, податку на доходи фізичних осіб і податку на додану вартість. У той же час важливим аспектом є посилення контролю за дотриманням норм податкового законодавства.

Сучасна податкова політика України, враховуючи виклики сьогодення, має залишатися гнуч-

кою та оперативно реагувати на непередбачувані соціально-економічні загрози. Основними пріоритетами розвитку податкової системи повинні стати зниження податкового навантаження, оптимізація структури податкових надходжень, удосконалення податкового адміністрування та формування чіткої державної стратегії.

Ефективність податкової політики забезпечить вирішення ключових завдань, які стоять перед державою, зокрема, покращення механізмів оподаткування та збільшення податкових надходжень до бюджету. Для досягнення цих цілей важливими факторами є постійний моніторинг необхідності змін у законодавстві з урахуванням економічної динаміки, дотримання базових принципів оподаткування та впровадження стимулів для платників податків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 (ратифіковано Законом № 1678-VII від 16.09.2014). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 14.11.2024).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.11.2024).
3. Загнітко О., Корчев Ю. Гармонізація законодавства України як умова членства в ЄС: прогрес і перспективи. *Юридична газета*. 01.12.2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/garmonizaciya-zakonodavstva-ukrayini-yak-umova-chlenstva-v-es-progres-i-perspektivi.html> (дата звернення: 14.11.2024).
4. Данілов С. Європейські стандарти у податкових правовідносинах. *Підприємництво, господарство і право*. 2024. № 6. С. 183–187. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/6/33.pdf> (дата звернення: 14.11.2024).
5. Головай Н., Бей С. Гармонізація податкової політики України в умовах євроінтеграції: виклики, можливості та перспективи. *EMPIRIO*. Том 1. 2024. № 2. С. 76–83. URL: <https://empirio.ukma.edu.ua/article/view/308320> (дата звернення: 14.11.2024).
6. Юрченко В.В. Сучасні тенденції розвитку та гармонізації податкових систем країн Європейського Союзу. Вектори для України. *Ефективна економіка : електронне наукове фахове видання*. 2013. № 12. С. 87–98.

7. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 14.11.2024).
8. Бортнікова М., Чиркова Ю. Проблеми гармонізації податкового законодавства України та ЄС». *Економіка та суспільство*. 2023. № 53. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2694/2608> (дата звернення: 14.11.2024).
9. Пухальська Я.В., Прохорчук Н.О. Основні недоліки податкової системи України. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/01/57.pdf> (дата звернення: 14.11.2024).
10. Іванова О.В. Напрями адаптації податкового законодавства України до законодавства ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 294–297. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2019/72.pdf (дата звернення: 14.11.2024).
11. Маяускас П. Податкові зміни, необхідні Україні для виконання вимог до держав-членів ЄС. URL: <https://eu4pfm.com.ua/interviews/statky-ukraintsiv-za-kordonom-stantut-prozorishymy-clone/?lang=uk> (дата звернення: 14.11.2024).
12. Долженков О.В. Удосконалення адміністрування податку з доходів фізичних осіб з метою підвищення привабливості операцій з інвестиційними активами в контексті розвитку фондового ринку в Україні. *Juris Europensis Scientia*. № 3. 2020. С. 89–93.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.100>

ПРОБЛЕМИ МИТНОГО ОФОРМЛЕННЯ ТОВАРІВ, ПРИЗНАЧЕНИХ ДЛЯ ПОДОЛАННЯ КРИТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ЕНЕРГЕТИЦІ УКРАЇНИ ЗІ ЗВІЛЬНЕННЯМ ВІД СПЛАТИ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ

Машика Ю.В.,

*в.о. заступника начальника відділу контролю класифікації товарів**управління контролю та адміністрування**МП Закарпатської митниці,**аспірант кафедри конституційного права**та порівняльного правознавства**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Машика Ю.В. Проблеми митного оформлення товарів, призначених для подолання критичної ситуації в енергетиці України зі звільненням від сплати митних платежів.

У статті проаналізовано проблеми митного оформлення товарів, призначених для подолання критичної ситуації в енергетиці України зі звільненням від сплати митних платежів. Досліджено поняття пільги, податкової пільги та ролі пільгового оподаткування товарів, які випускаються у вільний обіг на території України зі звільненням від сплати митних платежів. Критично оцінено якість нормотворчої діяльності органів державної влади у системі митно-правових відносин в умовах правового режиму воєнного стану. Наведено причини, які призводять до виникнення неточностей, правових прогалин та колізій у нормах митного законодавства. Проаналізовано три моменти, які визначили основні проблеми митного оформлення товарів, призначених для подолання критичної ситуації в енергетиці України зі звільненням від сплати митних платежів. У ході аналізу вказаних моментів наголошено на необхідності цільового підходу при формуванні пільгового режиму оподаткування для конкретної групи товарів та неприпустимість запровадження пільг нормативно-правовими актами, призначеними для інших цілей. На основі проведеного дослідження норм постанов Кабінету Міністрів України встановлено необхідність врахування нетарифних заходів регулювання до товарів, на які надаються пільги у вигляді звільнення від сплати митних платежів при розробці відповідних нормативно-правових актів, оскільки у ході митного оформлення вказаних товарів нетарифні заходи не дозволяють повною мірою реалізувати право на пільгове оподаткування. У ході дослідження запропоновано залучати працівників спеціалізованих підрозділів митних органів, відповідальних за контроль класифікації товарів до розробки нор-

мативно-правових актів, які запроваджують пільговий режим оподаткування для товарів із прив'язкою до коду товару згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (далі – УКТ ЗЕД). У якості альтернативи запропоновано при формуванні переліків товарів, на які повинна поширюватись податкова пільга не використовувати код товару згідно з УКТ ЗЕД, а натомість застосовувати виключно комерційну назву товару, що міститься у технічній інформації виробника (інструкціях, технічних паспортах, даних з офіційного сайту виробника, маркуванні виробника безпосередньо на товарі).

Ключові слова: пільга, податкова пільга, електроенергія, митне оформлення, класифікація товарів.

Mashyka Y.V. The problems of customs clearance of goods intended to overcome the critical situation in the energy industry of Ukraine with exemption from the customs payments.

The article analyzes the problems of customs clearance of goods intended to overcome the critical situation in the energy sector of Ukraine with exemption from customs payments. The concept of benefit, tax benefit and the role of preferential taxation of goods that are released into free circulation on the territory of Ukraine with exemption from customs payments are studied. The quality of the rule-making activity of state authorities in the system of customs and legal relations in the conditions of the legal regime of martial law is critically assessed. The reasons that lead to the emergence of inaccuracies, legal gaps and conflicts in the norms of customs legislation are given. Three points were analyzed that determined the main problems of customs clearance of goods intended to overcome the critical situation in the energy industry of Ukraine

with exemption from customs payments. In the course of the analysis of the indicated points, it was emphasized the need for a targeted approach when forming a preferential tax regime for a specific group of goods and the inadmissibility of introducing benefits by regulatory and legal acts intended for other purposes. On the basis of the conducted study of the regulations of the Cabinet of Ministers of Ukraine, it was established the need to take into account non-tariff regulatory measures for goods for which benefits are provided in the form of exemption from customs payments when developing relevant regulatory legal acts, since in the course of customs clearance of the specified goods, non-tariff measures do not fully allow exercise the right to preferential taxation. In the course of the study, it was proposed to involve employees of specialized divisions of customs authorities responsible for the control of the classification of goods in the development of normative legal acts, which introduce a preferential taxation regime for goods linked to the product code in accordance with the Ukrainian classification of goods. As an alternative, it is suggested that when forming the lists of goods to which the tax benefit should apply, not to use the product code according to the Ukrainian classification of goods, but instead to use only the commercial name of the product contained in the manufacturer's technical information (instructions, technical passports, data from the manufacturer's official website, manufacturer's marking directly on the product).

Key words: privilege, tax benefit, electricity, customs clearance, classification of goods.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російських військ на територію України мало надзвичайно серйозний вплив не лише на суспільне та військово-політичне становище, але й на економічну ситуацію в Україні, у тому числі на належне функціонування критичних для економіки інфраструктурних об'єктів, основними з яких є енергетичні. Всупереч усім міжнародним конвенціям, які стосуються правил ведення війни, окупаційні війська російської федерації відкрито застосували і продовжують застосовувати тактику масованого нанесення ударів ракетами та дронами по об'єктах енергетики України, що має на меті залякати населення, залишивши його без світла та тепла, а також зменшити або взагалі знищити електрогенеруючі можливості України, що безумовно матиме негативний вплив на її економіку, виробництво та військово-промисловий комплекс. В умовах дефіциту засобів протиповітряної оборони та переважання ворога у повітрі, останньому вдалося напередодні зими 2022-2023 років нанести критичні пошкодження енергетичній

інфраструктурі, тому перед вищими органами державної влади України постала гостра необхідність прийняття швидких оперативних рішень, які б дозволили якимось чином компенсувати дефіцит електроенергії. Як наслідок, було прийнято кілька нормативно-правових актів для вирішення цієї ситуації, суть яких полягала у наданні пільг у вигляді звільнення від сплати митних платежів для певних категорій товарів. Однак, під час здійснення митного оформлення деяких товарів виникали проблеми, які призводили до затримок і відмов у митному оформленні. Вказані проблеми були пов'язані з наявністю неточностей при формуванні переліків товарів, які підлягали звільненню від оподаткування при ввезенні та з правовими прогалинами у нормативно-правових актах.

Стан опрацювання. Проблематика митного оформлення товарів зі звільненням від сплати митних платежів була частково досліджена у працях таких вітчизняних вчених як Бережнюк І.Г., Бобрижна Г.В., Додін Є.В., Дорофєєва Л.М., Ківалов С.В., Комзюк В.Т., Кормич Б.А., Кунєв Ю.Д., Лялька А.Б., Науменко В.П., Пашко П.В., Пісний П.Я., Приймаченко Д.В., Ченцов В.В., Федотов О.П. та інші. Однак, дослідження практичних проблем митного оформлення товарів, призначених для подолання критичної ситуації в енергетиці України зі звільненням від сплати митних платежів в умовах правового режиму воєнного стану, масованих атак ворога на об'єкти енергетичної інфраструктури та дефіциту електроенергії для населення, підприємств та військово-промислового комплексу майже відсутні. Аналіз проблем митного оформлення вказаних вище товарів в умовах воєнного стану є дуже актуальним і потребує подальших досліджень, які дозволять уникати помилок при реалізації пільгового режиму оподаткування до товарів, які в певний момент стають критично важливими для життєдіяльності держави.

Метою даної роботи є дослідження основних проблем, які виникали під час митного оформлення товарів, призначених для подолання критичної ситуації в енергетиці України зі звільненням від сплати митних платежів, а також пошук шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Електроенергія є важливим елементом належного функціонування економіки держави та добробуту населення. Важко переоцінити роль електроенергії для держави, яка перебуває в умовах війни, оскільки стабільне постачання електроенергії для підприємств та домогосподарств дозволяє умовно підтримувати життєдіяльність держави. Опалення квартир і будинків, приготування їжі, живлення устаткування медичних закладів, інтернет та мобільний зв'язок, підтримка роботи оборонних об'єктів і підприємств критичної інф-

раструктури – усе це забезпечується належним функціонуванням енергетичної системи держави. Тому, абсолютно не є дивним, що ворог намагається знищити енергетичну систему України, яка є ключовим фактором для виживання будь якої держави в умовах ведення сучасної війни. Великим викликом для України стало створення механізму, який дозволив би населенню та підприємствам самотужки забезпечувати себе електроенергією за якомога менших витрат, а також необхідність швидкого відновлення тих енергетичних об'єктів, які були атаковані ворогом, але все ще могли бути відновлені. Найбільш підходящим варіантом стало запровадження системи пільгового оподаткування товарів, які б призначалися для таких цілей.

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови пільга – це повне або часткове звільнення від дотримання встановлених законом загальних правил, виконання яких-небудь обов'язків, а податкова пільга – часткове або повне звільнення фізичних і юридичних осіб від податків [1, с. 972]. Пунктами 30.1 та 30.2 статті 30 Податкового кодексу України (далі – ПКУ) передбачено, що податкова пільга являє собою передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності відповідних підстав, якими можуть бути певні особливості, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат [2]. Частиною 1 статті 281 Митного кодексу України (далі – МКУ) встановлено, що допускається встановлення тарифних пільг (тарифних преференцій) щодо ставок Митного тарифу України у вигляді звільнення від оподаткування ввезним митом, зниження ставок ввезного мита або встановлення тарифних квот відповідно до законодавства України та для ввезення товарів, що походять з держав, з якими укладено відповідні міжнародні договори, а статтею 282 МКУ передбачено випадки та умови звільнення від оподаткування митом, тобто надання податкової пільги [3].

Застосування пільгового оподаткування є інструментом, який широко застосовується у регулюванні різних економічних процесів держав, особливо у тих секторах, де потрібне стимулювання і розвиток. Пільги, які передбачають звільнення від оподаткування товарів при їх випуску у вільний обіг на території держави містяться у митному законодавстві України і доволі широко використовуються. Однак, особливістю запровадження пільгового оподаткування для іноземних товарів, які ввозяться на територію України є те, що крім регулювання економічних і

фінансових процесів у державі воно впливає на процедури, що здійснюються митними органами, оскільки вказані товари підлягають митному контролю та митному оформленню у визначеному митним законодавством порядку.

Таким чином, запровадження будь-яких режимів пільгового оподаткування для товарів, які випускаються у вільний обіг на території України потребує якісної нормотворчості, чітких визначень і формулювань, професійного галузевого підходу при встановленні пільг та відповідних механізмів контролю за правомірністю їх надання, оскільки будь-які помилки при формуванні критеріїв, правової форми чи способу надання таких пільг може призвести до різних форм зловживання пільгами, наприклад застосування звільнення від оподаткування до товарів, на які не повинна поширюватись відповідна податкова пільга.

Слід зауважити, що введення правового режиму воєнного стану в Україні негативно впливають на якість нормотворчої діяльності, оскільки більшу частину рішень органам державної влади та їх посадовим особам доводиться приймати ситуативно та у стислі терміни. Що стосується правового регулювання державної митної справи, то невдалі реформи митних органів України в останні роки призвели в тому числі до того, що митне законодавство переповнене великою кількістю несистематизованих нормативно-правових актів, які регулюють одні і ті ж відносини або взагалі суперечать один одному. Сукупність вище наведених факторів у контексті теми даного дослідження призвела до зниження якісного рівня нормативного регулювання у сфері оподаткування товарів, що ввозяться для вільного обігу на території України зі звільненням від сплати митних платежів.

У цьому аспекті погоджуємось з Т.В. Корневою та К.С. Рогозінніковою, які зауважили, що проблемою правового встановлення і реалізації податкових пільг в Україні, в тому числі в умовах воєнного стану, виступає негативна практика хаотичного безсистемного внесення змін в податкове законодавство та його регулювання чисельними підзаконними актами, які містять ряд розбіжностей і негативно впливають на виконання податкових зобов'язань суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності при переміщенні товарів через митний кордон України та роботу контролюючих митних органів [4, с. 132].

Таким чином, напередодні зими 2022-2023 років, перебуваючи в умовах правового режиму воєнного стану та успішних повітряних атак ворога на енергетичну інфраструктуру, в Україні виник дефіцит електроенергії, що мало наслідком відключення промислових і побутових споживачів від енергопостачання. Відповідно, виникла гостра необхідність у електрогенераторах,

зарядних станціях, акумуляторах, обігрівачах та інших товарах. Кабінет Міністрів України (далі – КМУ), діючи в рамках діяльності уряду по усуненню дефіциту на ринку таких товарів прийняв постанову від 9 листопада 2022 року № 1260, якою було звільнено від оподаткування податком на додану вартість та від сплати ввізного мита визначену групу товарів, які ввозяться на митну територію України та/або постачаються на митній території України. Серед іншого до таких товарів було віднесено електрогенераторні установки, що класифікуються у товарній позиції 8502 згідно з УКТ ЗЕД; трансформатори, що класифікуються у товарній позиції 8504 згідно з УКТ ЗЕД; літій-іонні акумулятори електричні, включаючи сепаратори для них, прямокутної (в тому числі квадратної) або будь-якої іншої форми, що класифікуються у товарній підкатегорії 8507600000 згідно з УКТ ЗЕД тощо [5].

Першим моментом, на який слід звернути увагу, є те, що вище наведений перелік товарів, які призначені для подолання критичної ситуації в енергетиці, доповнював Перелік товарів (у тому числі лікарських засобів, медичних виробів та/або медичного обладнання), необхідних для виконання заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню, локалізацію та ліквідацію спалахів, епідемій та пандемій гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, операції з ввезення яких на митну територію України та/або операції з постачання яких на митній території України звільняються від оподаткування податком на додану вартість та які звільняються від сплати ввізного мита, затверджений постановою КМУ від 20 березня 2020 року № 224 (далі – Перелік) [6].

Тобто, урядом України було вирішено звільнити від оподаткування товари, призначені для подолання критичної ситуації в енергетиці шляхом додання їх до переліку товарів, які звільнялись від оподаткування і призначені для подолання наслідків коронавірусу COVID-19. З однієї сторони, дане рішення уряду дозволило швидко ухвалити пільгове оподаткування для відповідної групи товарів, оскільки Перелік був сформований відповідно до пункту 71 підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення» ПКУ та пункту 9¹⁵ розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» МКУ, тобто не потрібно було вносити зміни до вказаних кодексів, що зайняло б багато часу. З іншої сторони, під час здійснення митних формальностей із застосуванням звільнення від оподаткування митом та податком на додану вартість вказаних товарів почали виникати проблеми із підтвердженням цільового використання генераторів, акумуляторів, електрообладнання для боротьби з коронавірусом COVID-19,

оскільки дані товари були прописані саме у цільовій постанові КМУ. Протягом кількох днів з початку дії пільгового режиму оподаткування митними органами України на різних рівнях були проведені консультації і обговорення, за результатами яких було встановлено, що хоча товари, призначені для подолання критичної ситуації в енергетиці, містяться у переліку товарів, призначених для подолання коронавірусу COVID-19, але підстав для витребування документів щодо цільового використання вказаних товарів у посадових осіб митних органів України немає, оскільки такі вимоги відсутні у нормативно-правовому акті. На нашу думку, звільнення від оподаткування товарів повинне закріплюватись окремим цільовим нормативно-правовим актом, навіть якщо потрібне внесення змін до МКУ та ПКУ, оскільки в іншому випадку уникнути плутанини при реалізації норм зазначених актів під час митного оформлення таких товарів не вдасться, як це мало місце в перші дні дії постанови КМУ від 9 листопада 2022 року № 1260.

Також в даному аспекті дослідження слід сказати про постанову КМУ від 29 листопада 2022 року № 1340 [7], якою теж було доповнено Перелік товарами, які важко було віднести до товарів, призначених для боротьби з коронавірусом COVID-19, наприклад пластмасові фітинги, двигуни внутрішнього згорання з іскровим запалюванням, шплінти, генератори змінного струму тощо. Однак, у постанові КМУ № 1340 уже було вказано, що Перелік доповнюється вказаними товарами з метою надання в умовах тривалого обмеження постачання електроенергії медичних послуг на належному рівні шляхом забезпечення закладів охорони здоров'я та населення обладнанням для сталого постачання (вироблення) електроенергії і вітчизняних виробників необхідними товарами для виробництва такого обладнання. Отже, ще одним шляхом виходу з ситуації, коли для звільнення від оподаткування певної категорії товарів застосовується нецільовий нормативно-правовий акт є належне текстове формулювання причин внесення змін до нього, яке дозволяє уникнути різного трактування його норм.

Другим моментом, на який слід звернути увагу досліджуючи проблеми митного оформлення товарів, призначених для подолання критичної ситуації в енергетиці України зі звільненням від сплати митних платежів, являється вимога надання документів про відповідність, передбачених технічними регламентами, дія яких поширюється на такі товари, та нанесення на товар знаку відповідності технічним регламентам згідно з правилами та умовами його нанесення, визначеними у таких технічних регламентах, або подання повідомлення Міненерго про введення в обіг таких товарів, стосовно яких не виконані

вимоги технічних регламентів, яка була передбачена постановою КМУ № 1260. Контроль за безпечністю товарів, які ввозяться на митну територію України – це важливе завдання митних органів, яке унеможлиблює ввезення на митну територію України несертифікованих товарів, які можуть бути небезпечними під час їх експлуатації. Однак, під час митного оформлення товарів, передбачених постановою КМУ 1260 зі звільненням від сплати митних платежів, особа, яка ввозила дані товари повинна була надати сертифікати відповідності, декларації відповідності або інші підтверджуючі документи або, якщо вказані товари не були сертифіковані, то необхідно було звернутися до Міністерства енергетики України для надання окремого дозволу на обіг таких пристроїв. Зрозуміло, що на більшу частину цих товарів таких документів не було, а процедура надання відповідного дозволу Міністерства енергетики могла затягнутися на тижні, а можливо й місяці. Все це призвело до величезних черг з нерозмитнених електрогенераторів, акумуляторів, електрообладнання у пунктах пропуску через державний кордон, оскільки здійснити митне оформлення таких товарів на підставі норм постанови КМУ № 1260 було неможливо. За результатами ситуації, що склалася у пунктах пропуску через державний кордон, урядом в екстреному порядку було прийнято рішення про відміну подання будь-яких дозвільних документів на товари, вказані у підрозділі «Інше» Переліку шляхом прийняття постанови КМУ від 16 листопада 2022 року № 1288, якою було внесено зміни до шести постанов уряду, що стосуються технічних регламентів на різні пристрої та обладнання [8]. Хоча дана проблема була вирішена у доволі короткі строки, однак помітним залишився факт неврахування урядом заходів нетарифного регулювання до товарів, на які поширювався пільговий режим оподаткування, що призвело до проблем у роботі митних органів під час митного оформлення вказаних товарів.

Третім моментом, який став перепорою на шляху належного здійснення митного оформлення товарів, призначених для подолання критичної ситуації в енергетиці України зі звільненням від сплати митних платежів, є питання ідентифікації товарів, щодо яких можна застосовувати звільнення від оподаткування. Конструкція усіх вище вказаних норм постанов КМУ базувалась на зазначенні назви товарів, до яких може застосовуватись звільнення від сплати митних платежів та кодів товарних позицій чи товарних підкатегорій згідно з УКТ ЗЕД. У ході митного оформлення посадові особи митних органів України виявляли, що коди товарів згідно з УКТ ЗЕД містили ширші діапазони товарів, які могли потрапити під звільнення від оподаткування, а

згідно назви товару – цей діапазон звужувався до одного виду товару відповідно до назви. Таким чином, одночасна прив'язка застосування звільнення від оподаткування товарів до назви та коду товару згідно УКТ ЗЕД призводила до виникнення проблем під час митного оформлення. Варто зазначити, що класифікація товару – це складна і вузькоспеціалізована діяльність митних органів, яка потребує спеціальних знань та навиків, однак на сьогодні в ній існують певні проблеми, пов'язані з можливістю одночасного віднесення товарів до двох чи більше товарних підкатегорій, складною і заплутаною товарною номенклатурою Митного тарифу України, неоднаковим застосуванням правил класифікації товарів, що у свою чергу створює можливості для маніпуляцій кодами товарів і відповідно сумами нарахувань митних платежів.

Одним з прикладів, що характеризує проблеми митного оформлення товарів, призначених для подолання критичної ситуації в енергетиці України зі звільненням від сплати митних платежів, які пов'язані саме з їх ідентифікацією є митне оформлення інверторів, які є важливим обладнанням у системах безперебійного, аварійного електроживлення, що перетворює постійний струм у змінний, і завдяки якому є можливість наприклад живити електромережу квартири чи будинку від акумуляторів або сонячних панелей. У постанові КМУ № 1260 назва «інвертори» була відсутня у Переліку, хоча товарна позиція 8504 згідно з УКТ ЗЕД, яка фігурувала у Переліку, охоплює серед іншого й інвертори. Як наслідок, митні органи відмовляли у митному оформленні інверторів із застосуванням пільги, оскільки їхньої назви не було у Переліку. Виправити цю ситуацію вдалося постановою КМУ № 1340, якою внесено зміни до Переліку, де замість назви «трансформатори (крім товарів цивільної авіації)» було вказано «трансформатори (крім товарів цивільної авіації), інвертори». Таким чином, на нашу думку, більш дієвим способом визначення товарів, на які повинна поширюватись пільга є застосування їх комерційної назви, що міститься у технічній інформації виробника (інструкції, технічному паспорті, даних з офіційного сайту виробника, маркування виробника безпосередньо на товарі і т.п.). Прив'язка надання податкової пільги на товар до коду згідно УКТ ЗЕД потребує додаткових спеціальних знань посадових осіб спеціалізованих підрозділів митних органів, яких на нашу думку, слід залучати до розробки відповідних нормативно-правових актів, якщо код товару згідно з УКТ ЗЕД впливає на застосування пільгового оподаткування до товарів.

Висновки. Неспровокована збройна агресія російської федерації наносить дуже великої шкоди державі Україна, у тому числі й енерге-

тиці. Захист енергетичних потужностей України став для нашої держави чи не найважливішим фактором оборони з самого початку повномасштабного вторгнення, адже знищення енергосистеми означало б відсутність можливостей для забезпечення населення, підприємств та військово-промислового комплексу базовими потребами. Хоча КМУ у кінці 2022 року було прийнято відповідні міри, які дозволили частково компенсувати дефіцит електроенергії, однак мали місце проблеми, які виникали під час митного оформлення і створювали перешкоди для належної реалізації своїх функцій митними органами України.

Дослідивши основні проблеми, які виникали під час митного оформлення товарів, призначених для подолання критичної ситуації в енергетиці України зі звільненням від сплати митних платежів, ми прийшли до висновку, що органам державної влади при розробці нормативно-правових актів, які передбачають реалізацію пільгового оподаткування товарів під час випуску їх у вільний обіг на митній території України важливо дотримуватись цільової спрямованості таких нормативно-правових актів. Також, при розробці вказаних вище нормативно-правових актів важливо враховувати не лише тарифні бар'єри, які стоять на шляху спрощення митного оформлення необхідних товарів, а й нетарифні, зокрема сертифікацію, квоти, ліцензування тощо. Крім того, якщо перелік товарів, на які повинна поширюватись податкова пільга під час митного оформлення, містить прив'язку до коду товару згідно з УКТ ЗЕД, то в обов'язковому порядку до розробки вказаного переліку слід залучати посадових осіб спеціалізованих підрозділів митних органів, відповідальних за контроль правильності класифікації товарів. З іншої сторони, на нашу думку, доцільною є відмова від прив'язки товару, на який має поширюватись податкова пільга, до коду товару згідно УКТ ЗЕД. У такому випадку слід застосовувати комерційні назви товарів, які можна встановити технічною інформацією виробника (інструкція, технічний паспорт, дані з офіційного сайту виробника, маркування виробника на товари і т.п.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 21.10.2024).
3. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення 21.10.2024).

[rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text) (дата звернення 21.10.2024).

4. Корнева Т.В., Рогозіннікова К.С. Податкові пільги: деякі проблеми при переміщенні товарів через митний кордон України під час воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2022. Вип. 5. С. 127–134.
5. Про внесення змін до переліку товарів (у тому числі лікарських засобів, медичних виробів та/або медичного обладнання), необхідних для виконання заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню, локалізацію та ліквідацію спалахів, епідемій та пандемій гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, операції з ввезення яких на митну територію України та/або операції з постачання яких на митній території України звільняються від оподаткування податком на додану вартість та які звільняються від сплати ввізного мита: постанова Кабінету Міністрів України від 09.11.2022 р. № 1260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1260-2022-%D0%BF/ed20221111#n2> (дата звернення 21.10.2024).
6. Про затвердження переліку товарів (у тому числі лікарських засобів, медичних виробів та/або медичного обладнання), необхідних для виконання заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню, локалізацію та ліквідацію спалахів, епідемій та пандемій гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, операції з ввезення яких на митну територію України та/або операції з постачання яких на митній території України звільняються від оподаткування податком на додану вартість та які звільняються від сплати ввізного мита: постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2020 р. № 224. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2020-%D0%BF/ed20230520#Text> (дата звернення 21.10.2024).
7. Про внесення змін до переліку товарів (у тому числі лікарських засобів, медичних виробів та/або медичного обладнання), необхідних для виконання заходів, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню, локалізацію та ліквідацію спалахів, епідемій та пандемій гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, операції з ввезення яких на митну територію України та/або операції з постачання яких на митній території України звільняються від оподаткування податком на додану вар-

- тість та які звільняються від сплати ввізного мита: постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2022 р. № 1340. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1340-2022-%D0%BF#n11> (дата звернення 21.10.2024).
8. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2022 р. № 1288. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1288-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 21.10.2024).
9. Лазур Я.В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.
10. Белов Д.М., Белова М.В., Палапа Б.Б. Соціальне підприємництво: поняття та ознаки. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75(1). Ч. 1. 2023. С. 149–155.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.101>

ОЦІНКА ГРОМАДСЬКІСТЮ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ ЯК ФОРМА ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ

Миронюк Р.В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права,
процесу та адміністративної діяльності,
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9620-5451

Кобко Є.В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри управління та адміністрування
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3121-0823

Миронюк Р.В., Кобко Є.В. Оцінка громадськістю ефективності діяльності правоохоронного органу як форма громадського контролю.

В статті досліджено найбільш ефективні способи та форми оцінки громадськістю ефективності діяльності правоохоронного органу як форми громадського контролю.

Здійснено аналіз зарубіжного досвіду визначення системи оцінювання ефективності діяльності правоохоронного органу. На підставі аналізу зарубіжного досвіду та вітчизняної практики оцінка громадськістю ефективності діяльності правоохоронного органу визначимо найбільш дієві показники такої діяльності, на яких має базуватись така оцінка: 1) показники ефективності організаційної роботи правоохоронного органу (раціональна структура органу, яка дає можливість вільного та рівного звернення громадян для отримання правоохоронної послуги, швидкість вжиття заходів, ступінь задоволеності заявників та потерпілих щодо реагування з боку працівників органу, рівень налагодженої взаємодії з іншим правоохоронним органом, який виконує дотичні функції, наприклад поліції і прокуратури); 2) показники стану публічної безпеки і порядку (вжиті заходи щодо запобігання вчиненню правопорушень та злочинів, наявність правоохоронців в публічних місцях, стан освітлення територій та забезпечення їх відеофіксацією, швидкість оперативного реагування на звернення громадян та прибуття представника правоохоронного органу на місце події); 3) стан злочинності (кількісно-якісні дані щодо зареєстрованих кримінальних та адміністративних правопорушень у межах території обслуговуван-

ня чи специфіки діяльності окремого підрозділу, відсоток їх викриття і розслідування, динаміка з попереднім періодом); 4) показники якості надання адміністративних послуг правоохоронним органом (наявність ЦНАПів, сервісних центрів, тактовність та толерантність їх співробітників, оперативність та повнота надання послуги) 4) показники професійного рівня персоналу правоохоронного органу (кількість фахівців в організаційній структурі органу, плинність кадрів, рівень професійної підготовки та перепідготовки, загальні навички, знання та дотримання вимог нормативних документів, уважність і доброзичливість у відносинах із громадянами й ін.; 5) оптимізація використання ресурсів (стан забезпечення правоохоронної діяльності за окремими показниками: транспортні та інформаційно-технічні засоби, спеціальні засоби, розмір грошового утримання певних категорій працівників, соціальні витрати); 6) загальний відсоток населення, задоволеного якістю роботи правоохоронного органу.

Ключові слова: громадський контроль, правоохоронні органи, діяльність правоохоронного органу, форми та методи оцінки громадськістю ефективності діяльності правоохоронного органу.

Myroniuk R.V., Kobko E.V. Public assessment of the efficiency of the law enforcement body as a form of public control.

The article examines the most effective methods and forms of public assessment of the effectiveness of the law enforcement agency as a form of public control.

An analysis of foreign experience in determining the system for assessing the effectiveness of law

enforcement agencies has been carried out. Based on the analysis of foreign experience and domestic practice of public assessment of the effectiveness of law enforcement agencies, we will determine the most effective indicators of such activities, on which such an assessment should be based: 1) indicators of the effectiveness of the organizational work of the law enforcement agency (rational structure of the agency, which allows citizens to freely and equally apply for law enforcement services, the speed of taking measures, the degree of satisfaction of applicants and victims with the response of agency employees, the level of established interaction with other law enforcement agencies that perform relevant functions, such as the police and the prosecutor's office); 2) indicators of the state of public safety and order (measures taken to prevent offenses and crimes, the presence of law enforcement officers in public places, the state of lighting of territories and their video recording, the speed of prompt response to citizens' appeals and the arrival of a law enforcement representative at the scene); 3) the state of crime (quantitative and qualitative data on registered criminal and administrative offenses within the service area or the specifics of the activities of a separate unit, the percentage of their detection and investigation, dynamics with the previous period); 4) indicators of the quality of administrative services provided by a law enforcement agency (availability of ASNs, service centers, tact and tolerance of their employees, efficiency and completeness of service provision) 4) indicators of the professional level of law enforcement agency personnel (number of specialists in the organizational structure of the agency, staff turnover, level of professional training and retraining, general skills, knowledge and compliance with the requirements of regulatory documents, attentiveness and friendliness in relations with citizens, etc.); 5) optimization of resource use (state of law enforcement activity by individual indicators: transport and information and technical means, special means, amount of financial support for certain categories of employees, social expenses); 6) the total percentage of the population satisfied with the quality of work of a law enforcement agency.

Key words: public control, law enforcement agencies, law enforcement agency activities, forms and methods of public assessment of the effectiveness of law enforcement agency activities.

Постановка проблеми. Нагальним питанням подальшого функціонування та розвитку нашої держави на засадах законності є забезпечення ефективної роботи правоохоронних органів, доброчесність їх діяльності, належна оплата праці їх працівників, постійне підвищен-

ня кваліфікації у тому числі шляхом вивчення міжнародної правоохоронної практики, забезпечення кар'єрного росту залежно від професійних навиків та особистого бажання працівника правоохоронного органу. Поряд із цим, не менш важливим є питання громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів, вжиття ефективних заходів юридичної відповідальності за порушення в їхній діяльності та встановлення ефективних та справедливих мір такої відповідальності.

Стан дослідження проблематики. Різноманітним аспектам функціонування громадського контролю присвячено праці В. Афанасьєва, А. Балкова, С. Денисюка, А. Крупник, С. Кушнір, Д. Лученка, Т. Наливайко та ін. Громадський контроль за діяльністю різних органів влади розглядали: О. Бондарчук, А. Буханевич, С. Братель, С. Вітвіцький, М. Віхляєв, Л. Гапоненко, В. Гаращук, С. Денисюк, Т. Коломоєць, С. Косінов, Д. Приймаченко, Г. Пришляк, І. Сквірський, О. Сушинський та інші. Важливі теоретичні і практичні аспекти щодо сутності, адміністративно-правового та наукового забезпечення громадського контролю за правоохоронною діяльністю (в тому числі поліцією) в Україні були запропоновані в роботах С.Ф. Денисюка, О.М. Музичука, Р.В. Миронюка та О.Д. Терещука [1; 2; 3; 4].

В цілому слід зазначити, що попри значну кількість наукових досліджень присвячених громадському контролю за діяльністю правоохоронних органів системного аналізу форм, засобів, способів, суб'єктів та процедури такого виду публічного контролю за їх діяльністю на теренах України в межах її новітньої правової доктрини здійснено не було, що й зумовлює необхідність його проведення.

Метою статті є визначення найбільш ефективних способів та форм оцінки громадськістю ефективності діяльності правоохоронного органу як форми громадського контролю. В межах мети передбачено вирішення таких **завдань**: визначення найбільш ефективних форм оцінки діяльності правоохоронних органів в Україні на основі аналізу міжнародних моделей оцінки діяльності поліції; систематизації найбільш дієвих критеріїв при оцінці ефективності діяльності Національної поліції України та їх реалізації.

Викладення основних положень статті. Незважаючи на значний прогрес у розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення, проблеми оцінки діяльності правоохоронних органів все ще залишаються актуальними. Однією з головних причин цього є складність і множинність факторів, що впливають на ефективність діяльності правоохоронних органів, які не завжди можуть бути точними та об'єктивно оціненими. Окрім цього, збір та аналіз інформа-

ції про діяльність правоохоронних органів може бути складним через недостатню доступність та якість даних. Також важливим чинником є необхідність розробки та впровадження спеціалізованих методик та підходів до оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів.

Нижче доцільно здійснити аналіз методик та підходів до оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів в роботах вітчизняних науковців та практиків. Одразу слід зауважити, що при оцінці діяльності ефективності діяльності правоохоронних органів слід враховувати, що існують дві форми такої оцінки – внутрішня (яка здійснюється самим же правоохоронним органом) та – зовнішня (яка здійснюється громадськістю).

Щодо першого виду оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів, то як вірно зазначає Кубаєнко А.В. «удосконалення аналітичного забезпечення оцінки та вимірювання ефективності функціонування правоохоронних органів передбачає впровадження новітніх технологій та методів аналізу, використання штучного інтелекту та машинного навчання для збору та обробки великих обсягів даних, а також покращення системи звітності та контролю за діяльністю правоохоронних органів. На його думку доцільним є розробка єдиного стандарту оцінки ефективності роботи правоохоронних органів, який враховуватиме не тільки кількісні показники, але й якість роботи органів, їх взаємодію з громадою та рівень довіри до них [5, с. 208].

Емпірична база оцінки та вимірювання ефективності функціонування правоохоронних органів надзвичайно широка, що обумовлено багатогранністю напрямків діяльності системи правоохоронних органів та способів її здійснення. У цій базі Кубаєнко А.В. виділяє три ключові блоки: інформаційно-статистичний блок, інформаційно-правовий блок та інформаційно-науковий блок. Інформаційно-статистичний блок охоплює дані статистики та відомості про результати оперативно-службової діяльності правоохоронних органів, зокрема дані про: систему збору та обробки статистичної інформації про злочинність, рівень розкриття кримінальних правопорушень, кількість затриманих, тощо; базу даних про кадри правоохоронних органів, яка містить інформацію про кількість працівників, їх рівень освіти, професійні навички тощо; систему моніторингу та аналізу громадської думки щодо роботи правоохоронних органів та рівня довіри громадян до них; інформаційні системи для аналізу ефективності застосування різних методів протидії злочинності, таких як запобігання кримінальним правопорушенням, попередження рецидиву, розкриття кримінальних правопорушень тощо; моделі та алгоритми аналізу даних, що дозво-

ляють зробити прогнози щодо розвитку злочинності та визначити найбільш ефективні методи боротьби з нею; систему моніторингу та аналізу роботи правоохоронних органів в реальному часі, що дозволяє оперативно реагувати на зміни в ситуації та коригувати стратегію діяльності органів правопорядку [5, с. 209]. Автор приходить до висновку, що «у сучасних умовах інформаційно-аналітичне забезпечення оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів передбачає збір та аналіз даних, це можуть бути відомості з різних джерел, таких як внутрішні бази даних правоохоронних органів, зовнішні джерела, включаючи засоби масової інформації, соціальні мережі, державні статистичні органи тощо. Аналітичний процес може включати різні методи аналізу даних, такі як статистичний аналіз, аналіз тексту, мережевий аналіз, машинне навчання тощо. Аналітичний процес допомагає знайти зв'язки, тенденції та закономірності в даних, які можуть бути корисні для виявлення проблем в діяльності правоохоронних органів та розроблення ефективних стратегій управління цією діяльністю» [5, с. 207].

Інші автори використовують більш широкий підхід до оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів, використовуючи способи двох форм контролю – внутрішнього і зовнішнього. Так, К.Л. Бугайчук, І.О. Святокум, В.В. Чумак досліджуючи закордонний досвід оцінки ефективності поліцейської діяльності та перспективи його використання в Україні, приходять до висновку про існування таких груп моделей оцінки діяльності поліції:

1. Моделі, які оцінюють власне діяльність поліції: а) юстиційні моделі, які є найбільш ранньою формою оцінки діяльності поліції та спрямовані, передусім, на виявлення та усунення правопорушень та інших зловживань серед працівників поліції; б) бюрократичні моделі, які об'єднуються в три основних групи: нормативні моделі полягають у визначенні певних нормативів для поліцейських підрозділів (наприклад, кількість поліцейських на 1000 осіб населення, організаційна структура, функції, стандарти набору, несення служби тощо), після чого підрозділи перевіряються на відповідність цим нормативам; шкальні моделі полягають у формуванні переліку показників діяльності поліції, кожен з яких оцінюється за встановленою шкалою балів (наприклад, від 0 до 2); в) управлінські моделі призначені для аналізу використання сил і засобів поліцейських підрозділів; г) психологічні моделі призначені для оцінки персоналу поліції, які включають: психологічні тести; оцінки персоналу керівництвом; д) економічні моделі оцінюють економічну вартість діяльності поліції та поділяються на: еволюційні моделі, які зосереджуються на зміні вартості поліцейської діяль-

ності в часі; е) програмні моделі зосереджені на розподілі економічних ресурсів між різними напрямками діяльності поліції.

2. Моделі, що вивчають результати роботи поліції: моделі, що базуються на вивченні громадської думки; моделі, що базуються на вивченні контролю дорожнього руху; моделі, що базуються на вивченні контролю за злочинністю [6, с. 21].

Небеська М.С. здійснивши аналіз критеріїв оцінки ефективності діяльності Національної поліції України приходить до висновку, що «найбільш дієвими індикаторами за якими здійснюється оцінка результатів їх роботи є: 1) громадська думка щодо ефективності поліції та порушення, яких припускаються поліцейські; 2) рівень злочинності – кількість повідомлень про злочини та рівень кримінальної віктимізації із поправкою на демографічні особливості громади; 3) рівень взаємодії громадян із поліцією – готовність громадян повідомляти поліцію про злочини та проблеми, не пов'язані зі злочинністю; 4) час реагування на повідомлення про протиправну діяльність – час, потрібний для реагування на екстрені та звичайні виклики; 5) рівень розкриття злочинів та правопорушень – відсоток повідомлень про злочини, які призвели до арешту підозрюваного» [7, с. 97].

На думку Охріменко І. «оцінка ефективності службової діяльності органів і підрозділів поліції України має передбачати систему кількісно-якісних параметрів, виходячи з характеристики їх властивостей, а саме: 1) показники призначення і безпосередньої первинної діяльності уповноважених суб'єктів: показники правозастосування (швидкість вжиття заходів); ступінь задоволеності заявників та потерпілих щодо реагування з боку працівників поліції; показники сумісності та взаємодії представників різних служб і підрозділів тощо; 2) показники стану публічної безпеки і порядку: кількісно-якісні дані щодо зареєстрованих кримінальних та адміністративних правопорушень у межах території обслуговування чи специфіки діяльності окремого підрозділу (за видами правопорушень на 1000 осіб населення); відсоток їх викриття і розслідування (деталізована кількість виявлених злочинів (за видами); превентивна діяльність (суспільне сприйняття загального рівня злочинності громадськістю); 3) показники надійності: характеристики результату поліцейської послуги (кількість скарг щодо якості обслуговування чи піклування), безвідмовність, збереженість (кількість скарг щодо дій працівників конкретних підрозділів поліції); інформування щодо прийнятих рішень або перебігу досудового розслідування; 4) показники професійного рівня персоналу поліцейської установи: кількість фахівців в організаційній структурі органу поліції, плінність кадрів серед поліцей-

ських; рівень професійної підготовки та перепідготовки (на 100 одиниць штатної чисельності територіального органу); загальні навички, знання та дотримання вимог нормативних документів, уважність і доброзичливість у відносинах із громадянами й ін.; 5) оптимізація використання ресурсів (стан забезпечення поліцейської діяльності за окремими показниками: транспортні та інформаційно-технічні засоби, розмір грошового утримання певних категорій працівників тощо); 6) загальний відсоток населення, задоволеного якістю роботи органів і підрозділів поліції (ступінь довіри населення до поліції)» [8, с. 144.]. На нашу думку, при оцінці ефективності діяльності Національної поліції України слід використовувати такі критерії: 1) стан запобігання злочинності, розкриття та розслідування злочинів; стан забезпечення порядку та безпеки; 2) ефективність надання поліцейських послуг населенню; 3) оцінка громадської думки про ефективність діяльності поліції.

Нижче на виконання задач дослідження в межах даної статті доцільно більш детально виокремити критерії оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів засобом оцінки громадської думки. Існує безліч методик опитування громадян щодо оцінки якості діяльності правоохоронних органів, та найбільше з них стосується діяльності найбільшого за чисельністю та найскладнішого за ступенем виконання завдань правоохоронного органу – Національної поліції. Багато було проведено і соціологічних опитувань громадської думки щодо оцінки ефективності діяльності поліції, але найбільш сучасне та найбільш повне опитування було проведено ще в довоєнний період (до повномасштабного вторгнення росії на територію України) у 2018 році Харківським інститутом соціальних досліджень та Харківською правозахисною групою [9, с. 23]. Цей звіт в повній мірі висвітлює основні показники задоволеності (невдоволення) громадськістю діяльністю Національної поліції України на той період розвитку нашої країни, наразі в період введення військового стану така діяльність не здійснюється, але сподіваємось що показники довіри громадян до діяльності поліції особливо, що стосується участі у забезпеченні безпекового середовища, надання допомоги постраждалим, долучення до розмінування та участі спецпідрозділів Національної поліції в бойових діях та інших напрямках тільки покращились.

Цікавими є підходи щодо вироблення критеріїв оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів в зарубіжних країнах, на які орієнтована Україна з урахуванням передових стандартів діяльності поліції і, що не менш важливим з урахуванням підтримки України у відбитті збройної агресії росії.

Так в США стандарти оцінки визначаються показниками дев'яти основних напрямів правоохоронної діяльності: 1) основні завдання підрозділу, взаємодія з іншими правоохоронними органами; 2) організація діяльності підрозділу, управління й адміністрування; 3) структура особового складу; 4) організація безпосередньої роботи з кадрами; 5) оперативна діяльність; 6) супровід і підтримка; 7) діяльність із забезпечення безпеки дорожнього руху; 8) діяльність з утримання арештованих та їх конвоювання; 9) допоміжні і технічні служби [10]. Оцінка діяльності департаменту поліції конкретного міста США (аналог нашого Головного управління Національної поліції в області) здійснюється всередині самого департаменту, хоча її результати надаються на розгляд органам місцевого самоврядування або спеціально створеним наглядовим радам. В якості прикладу, дослідники наводять приклад департаменту поліції міста Чикаго, де оцінка діяльності поліції здійснюється поліцейською комісією, яка складається з 9 мешканців міста, які призначаються мером за погодженням із міською радою. До її основних завдань належать: вирішення дисциплінарних справ щодо скарг на неправомірні дії поліції; проведення щомісячних громадських зустрічей з метою надання можливості членам громади поставити запитання та висловити зауваження і побажання комісії, керівнику поліції та керівнику незалежного органу із перевірки поліції; визначення кандидатури на посаду керівника поліції для призначення мером; затвердження правил діяльності поліцейського департаменту [4, с. 15]. При оцінці роботи поліцейських підрозділів у США увага звертається передусім на чотири показники: зниження рівня злочинності; кількість арештів та затримань; рівень розкриття (співвідношення між зафіксованими та розкритими злочинами); час реагування на виклики [11, с. 2]. Найбільш поширеними альтернативними джерелами інформації для оцінки діяльності поліції в США є: 1) дослідження громадської думки. Їх дані використовує приблизно третина місцевих департаментів поліції, проводячи їх щороку, зокрема для оцінки рівня латентної злочинності та оцінки громадською роботи поліції; 2) анкетування осіб, що мали контакти з поліцією. Інформація, отримана цим методом, як правило, більш точно відображає якість роботи поліції, та дозволяє більш детально оцінити окремі напрями діяльності поліції (напр., анкетування водіїв щодо роботи дорожньої поліції, анкетування потерпілих, у тому числі від окремих категорій злочинів тощо); 3) анкетування працівників поліції. Дана методика дозволяє оцінити стан моралі у підрозділі, виявити проблеми з управлінням, тощо; 4) пряме спостереження, передбачає дослідження спеціально

підготовленими спостерігачами окремих аспектів роботи поліції або її наслідків (наприклад, спостереження за контактами поліцейських з громадянами у повсякденних ситуаціях, станом законності у проблемних районах міста тощо). Даний метод вважається ефективним для незалежної оцінки роботи поліції, однак, враховуючи необхідність спеціальної підготовки персоналу, є достатньо затратним; 5) метод симуляцій, на відміну від попереднього методу, дослідники не є пасивними спостерігачами, а симулюють певні типові ситуації (напр., звернення до поліції із повідомленням про злочин). Разом з цим, даний метод залишається суперечливим, особливо йде мова про симуляції, що схиляють поліцейських до незаконних дій [12].

До прикладу, у Великобританії кожен підрозділ поліції складає щорічний план впровадження найвищої якості разом із поліцейським щорічним планом. Через п'ять років існування програми проводиться інспектування підрозділів у цьому ракурсі. Оцінка виконання індикаторів проводиться за правилами так званих «Чотирьох Сі», тобто чотирьох позицій оцінки, до яких належать: 1) виклик (складається з двох критеріїв виклику поліції: чому надається послуга і чому вона була надана у певний спосіб, а не в інший?); 2) порівняння (порівнюються індикатори ефективності служби, кількісні дані, результати досліджень і оглядів, інспекцій і самооцінки, показники інтерв'ювання тощо); 3) консультація (огляд скарг, інтерактиви з мережі, референдуми, аналіз потреб громадськості, зустрічі з громадянами, використання консультаційних документів й ін.); 4) змагання (змагання за якість послуг між найбільш широким спектром поліцейських підрозділів, включаючи громадські об'єднання, які виконують правоохоронні функції. Основне завдання – продемонструвати, що послуги, які надаються, є конкурентоспроможними) [13, с. 30].

В Канаді ефективність поліцейської діяльності оцінюється за такими параметрами: 1) відсоток канадців, які задоволені роботою поліції щодо створення безпечної держави та охорони прав громадян; 2) індекс «тяжкості» злочинних проявів (зокрема, аналізу піддаються всі кримінальні правопорушення, у тому числі у сфері безпеки дорожнього руху та протидії наркозлочинності); 3) загальний показник (рейтинг) злочинності в Канаді на 100 000 населення [14, с. 14].

Як і в США в Канаді на рівні канадських провінцій законодавчо визначено функціонування поліцейських комісій, які формуються у містах з метою здійснення нагляду за діяльністю муніципальної поліції. Так, Канадська асоціація поліцейських комісій визначає їх основні повноваження наступним чином: визначення адекватної

кількості персоналу; формування бюджету; нагляд за виконанням бюджету; оцінка діяльності поліції; призначення керівника поліції; надання допомоги у сфері трудових відносин; здійснення дисциплінарної практики; допомога у розробці політики підрозділу [15]. В якості прикладу дослідники наводять приклад діяльності поліцейської комісії міста Ванкувер, яка для оцінки діяльності місцевого департаменту поліції отримує щоквартальні звіти, які включають наступні індикатори: злочини проти власності; насильницькі злочини; рівень розкриття; час реагування на повідомлення; рівень ДТП та смертності на дорогах; рівень задоволеності громадян; рівень відхилення від бюджету [6, с. 24].

У Англії та Уельсі функція оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів покладено на державному рівні на Інспекцію у справах поліції, Інспекцію у справах прокуратури, Інспекцію у справах пробації та Інспекцію у справах в'язниць. Оцінку діяльності поліції на місцевому рівні з боку громадськості здійснює комісар з питань поліції та злочинності, який обирається населенням території, яку обслуговує відповідний поліцейський підрозділ. Завданням комісарів з питань поліції та злочинності є забезпечення ефективності діяльності відповідного поліцейського підрозділу [16]. Комісар визначає загальні напрями діяльності поліцейського підрозділу та контролює їх виконання, безпосереднє керівництво поліцейським підрозділом здійснює головний констебль, який є кадровим поліцейським. Комісар з питань поліції та злочинності щорічно подає звіт про діяльність поліцейського підрозділу, який включає, у тому числі, інформацію про стан досягнення визначених планом цілей та представляє його громадськості. Звіт про результати поліцейської діяльності та протидії злочинності визначає чотири основні цілі, які, у свою чергу, конкретизуються у ступені виконання конкретних завдань в межах цих цілей, зокрема: 1) формування довіри до поліції (взаємодія з місцевими громадами; забезпечення присутності поліцейських та їх доступності для громадян; 2) підтримка потерпілих (ефективне надання поліцейських послуг потерпілим; протидія насильству проти жінок та дівчат; протидія насильству в сім'ї; протидія злочинам на ґрунті ненависті); 3) підтримка безпеки у громадах (забезпечення виконання стратегічних вимог Міністерства внутрішніх справ; протидія негативним ефектам вживання алкоголю і наркотиків; протидія антисоціальній поведінці; покращення стану дорожньої безпеки; взаємодія з партнерами з метою покращення якості послуг, що надаються особам з розумовими проблемами (правопорушникам та потерпілим); 4) економічно доцільне надання поліцейських послуг (забезпечення високого співвідношення якості

і ціни поліцейських послуг; формування ефективної системи підзвітності та управління якістю. У звіті оцінюється ступінь досягнення кожного із завдань; окрім цього, вимірюються три ключові індикатори: громадська довіра, ступінь задоволеності потерпілих послугами поліції та зниження рівня злочинів з потерпілими (тобто, пограбування, зґвалтування, крадіжки тощо) [17].

У Франції оцінка ефективності діяльності правоохоронних органів (на прикладі поліції) здійснюється на основі оцінки досягнення 5 цілей, що визначаються 16 індикаторами, зокрема: 1) об'єктивна оцінка стану попередження злочинності (динаміка кількості умисних злочинів та правопорушень проти здоров'я та кількості потерпілих від них; динаміка кількості злочинів і правопорушень проти власності; 2) удосконалення діяльності служб, направлених на протидію правопорушенням (рівень розкриття (за видами злочинів), протидія каналам незаконного обігу наркотиків та незаконної імміграції, вартість вилучених кримінальних активів, використання поліцією технічних засобів та наукових знань, виконання поліцейськими завдань, не пов'язаних з їх безпосередніми функціональними обов'язками, виконання поліцейськими завдань за межами поліцейської дільниці; час реагування поліції у нічний час; 3) оптимізація використання мобільних сил (індекс використання мобільних сил на близьких відстанях, кількість днів, втрачених у зв'язку із задіянням мобільних сил на далекі відстані); 4) удосконалення протидії дорожньо-транспортним пригодам (кількість загиблих у дорожньо-транспортних пригодах, індекс ефективності застосування тесту на алкоголь та наркотиків, індекс ефективності контролю швидкісного режиму; 5) оптимізація використання ресурсів (рівень забезпеченості автотранспортом, оргтехнікою, спеціальними та технічними засобами) [18, с. 335]. Однак слід зауважити, що, по-перше така оцінка здійснюється на загальнодержавному рівні і більше відноситься до внутрішнього (державного) аудиту діяльності поліції, оскільки на місцевому рівні більше оцінюється ефективність діяльності жандармерії (муніципальної поліції) – громадський контроль; по-друге, метою такої оцінки є, в першу чергу, не визначення рівня задоволення населенням якістю надання поліцейських послуг, а визначення рівня планування витрат на діяльність поліції при формуванні державного бюджету.

В Польщі оцінка роботи поліції складається з оцінки кожного підрозділу, використовуються різні підходи й критерії, показники ефективності насамперед залежать від об'єктивної статистики щодо кількості злочинів та результатів опитування населення, які проводяться незалежними

соціологічними інститутами і впливають на розробку планів роботи поліції [19, с. 159].

Висновки. Аналіз зарубіжного досвіду визначення системи оцінювання ефективності діяльності правоохоронного органу (на прикладі поліції) дає можливість зробити ряд висновків: по-перше, в основу ключових критеріїв такої оцінки покладено такі показники – ефективність заходів щодо попередження злочинності, рівень (стан) злочинності, якість розслідування, якість надання адміністративних поліцейських послуг, рівень довіри населення до поліції; по-друге, така оцінка здійснюється на загальнодержавному рівні для вирішення питання фінансування діяльності поліції та реформування поліції, на місцевому рівні для визначення якості надання послуг та рівня довіри до поліції; по-третє, така оцінка здійснюється департаментами поліції (внутрішній аудит), незалежними експертними, як правило соціологічними службами на замовлення поліції (зовнішній контроль) так і активною громадськістю, як правило громадськими організаціями (громадський контроль); висновки зовнішнього, в тому числі громадського контролю за результатами оцінки діяльності поліції підлягають обов'язковому розгляду на засіданні Урядів країн з прийняттям рішення і офіційного його оприлюднення.

На підставі аналізу зарубіжного досвіду та вітчизняної практики оцінка громадськістю ефективності діяльності правоохоронного органу визначимо найбільш дієві показники такої діяльності, на яких має базуватись така оцінка: 1) показники ефективності організаційної роботи правоохоронного органу (раціональна структура органу, яка дає можливість вільного та рівного звернення громадян для отримання правоохоронної послуги, швидкість вжиття заходів, ступінь задоволеності заявників та потерпілих щодо реагування з боку працівників органу, рівень налагодженої взаємодії з іншим правоохоронним органом, який виконує дотичні функції, наприклад поліції і прокуратури); 2) показники стану публічної безпеки і порядку (вжиті заходи щодо запобігання вчиненню правопорушень та злочинів, наявність правоохоронців в публічних місцях, стан освітлення територій та забезпечення їх відеофіксацією, швидкість оперативного реагування на звернення громадян та прибуття представника ПО на місце події); 3) стан злочинності (кількісно-якісні дані щодо зареєстрованих кримінальних та адміністративних правопорушень у межах території обслуговування чи специфіки діяльності окремого підрозділу, відсоток їх викриття і розслідування, динаміка з попереднім періодом); 4) показники якості надання адміністративних послуг ПО (наявність ЦНАПів, сервісних центрів, тактовність та толерантність їх співробітників, оперативність

та повнота надання послуги) 4) показники професійного рівня персоналу ПО (кількість фахівців в організаційній структурі органу, плинність кадрів, рівень професійної підготовки та перепідготовки, загальні навички, знання та дотримання вимог нормативних документів, уважність і доброзичливість у відносинах із громадянами й ін.; 5) оптимізація використання ресурсів (стан забезпечення правоохоронної діяльності за окремими показниками: транспортні та інформаційно-технічні засоби, спеціальні засоби, розмір грошового утримання певних категорій працівників, соціальні витрати); 6) загальний відсоток населення, задоволеного якістю роботи ПО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Денисюк С.Ф. Громадський контроль як гарантія законності у адміністративній діяльності правоохоронних органів в Україні: *монографія*. Х. : Золота миля, 2010. 368 с.
2. Музичук О.М. Контроль за діяльністю правоохоронних органів в Україні: *монографія*. Харків, 2010. 630 с.
3. Терещук О.Д. Адміністративно-правові засади громадського контролю за правоохоронною діяльністю в Україні: *теорія і практика: монографія*. К.: ДП "Вид. дім "Персонал", 2018. 460 с.
4. Миронюк Р.В. Громадський контроль за діяльністю поліції: *монографія*. Дніпро: ДДУВС, 2020. 134 с.
5. Кубаєнко А.В. (2023). Інформаційно-аналітичне забезпечення оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів: погляд на проблему. *Київський часопис права*, (1), 202–208. URL: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.30>.
6. Закордонний досвід оцінки ефективності поліцейської діяльності та перспективи його використання в Україні : *наук.-метод. рек.* / К.Л. Бугайчук, І.О. Святокум, В.В. Чумак. Харків : Харк. нац. ун-т. внутр. справ, 2016. 52 с.
7. Небеська М.С. Оцінка ефективності діяльності Національної поліції України. *Держава та регіони Серія: Право*. 2019. № 4 (66). С. 92–97.
8. Охріменко І. Оцінка ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції України: погляд на проблему. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 139–144.
9. Кобзін Д., Щербань С., Коренева К., Черноусов А.. Оцінка діяльності Національної поліції України за допомогою опитування громадської думки (національний звіт). Харків, Харківський інститут соціальних досліджень (ХІСД). 2019. С. 52.

10. Осика І.М. Критерії оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів: досвід США і Великобританії. Національна громадська платформа «Реформуємо МВС: прозорість та відповідальність». URL: <http://police-reform.org/articles/index.php?do=print&id=1433232742> (дата звернення 20.11.2023).
11. Sparrow, Malcolm K. Measuring Performance in a Modern Police Organization // New Perspectives in Policing Bulletin. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice, National Institute of Justice, 2015. 40 p. URL: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/248476.pdf> (дата звернення 20.11.2023).
12. Maguire, E.R. Measuring the performance of law enforcement agencies: Part 2. / Edward R. Maguire // CALEA Update Magazine. 2004. № 84. URL: <http://www.calea.org/calea-updatemagazine/issue-84/measuring-performance-law-enforcementagencies-part-2-2-part-article> (дата звернення 20.11.2023).
13. Юнін О. Громадський контроль за діяльністю поліції: міжнародна практика та досвід окремих зарубіжних держав. Науковий вісник *Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Спеціальний випуск*. 2021. № 2. С. 25–30.
14. Лошицький М.В. Щодо досвіду поліцейської діяльності США, Великобританії та Канади. *Актуальні проблеми адміністративного права та адміністративного процесу в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 29 трав. 2015 р.). Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 11–14.
15. Canadian Police Board Views on the Use of Police Performance Metrics / John Kiedrowski, Michael Petrunik, Todd Macdonald, Ron Melchers. – Report No. 31, 2013. 76 p. URL: <http://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/plc-vwsprfrmnc-mtrcs/index-en.aspx> (дата звернення 20.11.2023).
16. Police Reform and Social Responsibility Act 2011. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/13/contents/enacted>.
17. Office of the Durham Police, Crime and Victims' Commissioner. Public Performance Report-Year-end-2015-2016. URL: <http://www.durham-pcc.gov.uk/Document-Library/Performance/2015-16/Public-Performance-Report-Year-end-2015-2016.pdf> (дата звернення 20.11.2023).
18. Roche, S. Performance Management in France: A Police or an Electoral Issue? / Sebastian Roche. *Policing*. 2008. Volume 2. № 3, p. 331–335.
19. Сердюк А.М. Щодо критеріїв ефективності діяльності поліції закордонних країн. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 3, Т. 2. С. 155–159.

УДК: 342.98:342.6(477:41)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.102>

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Михайловська Є.В.,*доктор філософії за спеціальністю 081 Право,
заступник завідувача кафедри АГПФЕБ, ННІ права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0001-6814-8843***Поліщук Д.В.,***студентка 3-го курсу, ННІ права,
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0005-1034-8400*

Михайловська Є.В., Поліщук Д.В. Порівняльно-правовий аспект розвитку інституту державної служби України та Великої Британії.

Статтю присвячено дослідженню інституту державної служби в Україні та Великій Британії, проведено порівняльно-правовий аналіз, який дозволяє виявити як спільні риси, так і суттєві відмінності в організації та функціонуванні державного апарату цих країн.

Особливу увагу приділено історичним і культурним чинникам, які вплинули на формування сучасної системи державної служби. В Україні інститут державної служби розглядається як важливий елемент адміністративного права та публічного управління, який забезпечує реалізацію державної політики, виконання завдань держави та захист прав громадян. Водночас система державної служби Великої Британії, відома як "Civil Service" (цивільна служба), демонструє приклад усталеної, прозорої та політично нейтральної моделі, яка стала орієнтиром для багатьох країн світу.

У роботі акцентується увага на необхідності реформування публічного управління в Україні з урахуванням світових тенденцій та британського досвіду, зокрема, досліджено концепції «доброго врядування» (Good Governance), «нового державного менеджменту» (New Public Management) і «політичних мереж» (Policy Networks), які є основою для реформ у розвинених демократичних країнах.

Аналізується значення кар'єрного росту державних службовців як ключового елемента забезпечення ефективності державного управління, наголошується на тому, що система кар'єрного росту в Україні перебуває на етапі вдосконалення, у той час як у Великій Британії вона має тривалі традиції прозорості, доброчесності та політичної нейтральності.

Окремо розглянуто роль етичних стандартів у формуванні професійної культури державної служби, представлено модель «етичної інфраструктури демократичної держави», яка спрямована на навчання етичній поведінці та контроль за дотриманням етичних норм державними службовцями.

Підкреслюється, що підвищення професіоналізму та етичності державних службовців є невід'ємними чинниками зміцнення довіри до державного апарату, забезпечення соціальної стабільності та сталого розвитку, а адаптація британських підходів до української реальності сприятиме створенню прозорої, ефективної та підзвітної системи державної служби, яка відповідатиме сучасним викликам і потребам суспільства.

Ключові слова: інститут державної служби в Україні, інститут цивільної (державної) служби у Великій Британії, державна служба, концепції «доброго врядування», «нового державного менеджменту», «політичних мереж», кар'єрний ріст державних службовців, модель «етичної інфраструктури демократичної держави».

Mykhailovska Ye.V., Polishchuk D.V. Comparative legal aspect of development of the civil service institution in Ukraine and Great Britain.

The article is devoted to the study of the civil service institution in Ukraine and the United Kingdom, and a comparative legal analysis is carried out which allows identifying both common features and significant differences in the organization and functioning of the state apparatus of these countries.

Particular attention is paid to the historical and cultural factors that influenced the formation of the modern civil service system. In Ukraine, the institution of civil service is considered to be an

important element of administrative law and public administration, which ensures the implementation of state policy, fulfillment of state tasks and protection of citizens' rights. At the same time, the civil service system of the United Kingdom, known as the 'Civil Service', demonstrates an example of a well-established, transparent and politically neutral model that has become a benchmark for many countries around the world.

The paper focuses on the need to reform public administration in Ukraine, taking into account global trends and British experience. In particular, the concepts of 'Good Governance', 'New Public Management' and 'Policy Networks', which are the basis for reforms in developed democracies, are explored.

The article analyses the importance of career development of civil servants as a key element of ensuring the effectiveness of public administration. It is emphasized that the career development system in Ukraine is in the process of improvement, while in the UK it has a long tradition of transparency, integrity and political neutrality.

The role of ethical standards in shaping the professional culture of the civil service is considered separately. The author presents a model of 'ethical infrastructure of a democratic state' aimed at teaching ethical behavior and monitoring compliance with ethical standards by civil servants.

It is emphasized that enhancing the professionalism and ethics of civil servants is an integral factor in strengthening trust in the state apparatus, ensuring social stability and sustainable development, and the adaptation of British approaches to the Ukrainian reality will contribute to the creation of a transparent, efficient and accountable civil service system that will meet the current challenges and needs of society.

Key words: civil service institution in Ukraine, civil service institution in the UK, civil service, concepts of «Good governance», «New public management», «Political networks», career development of civil servants, model of «ethical infrastructure of a democratic state».

Постановка проблеми. Інститут державної служби є центральним елементом системи публічного управління, що забезпечує стабільне функціонування державного апарату, реалізацію державної політики та захист прав і свобод громадян. Діяльність інституту державної служби спрямована на професіоналізацію управлінського апарату, підвищення рівня відповідальності державних службовців та забезпечення дотримання високих етичних стандартів роботи на державній службі.

В умовах реформування публічного управління Україна стикається з необхідністю модер-

нізації національної системи державної служби з урахуванням міжнародного досвіду. Особливу цінність у цьому контексті становить досвід Великої Британії, чий інститут цивільної (державної) служби визнано одним із найефективніших у світі. Унікальна модель інституту цивільної (державної) служби Великої Британії, заснована на принципах доброчесності, об'єктивності, політичної нейтральності та прозорості, яка стала взірцем для багатьох країн світу. Інституту цивільної (державної) служби Великої Британії може стати прикладом для вдосконалення національної системи державної служби в Україні, адаптація міжнародного досвіду дозволить покращити якість публічного управління, підвищити ефективність роботи державних органів та сприяти реформуванню системи публічного управління відповідно до сучасних викликів і міжнародних стандартів.

Стан опрацювання теми можна вважати задовільним, але існує ще багато аспектів для вивчення з врахуванням проблем реформування інституту державної служби в Україні. Науковці, а саме: В.Б. Авер'янов, Н.В. Галіцина, А.С. Карпунець, О.М. Штирьов, В.М. Якушик, та інші, досліджують окремі аспекти цієї невичерпної теми.

Мета статті полягає у проведенні порівняльного аналізу інституту державної служби в Україні та Великій Британії, виявленні їхніх спільних рис і відмінностей, а також у визначенні основних напрямів адаптації британського досвіду для підвищення рівнів професійності, етичності та ефективності державного управління в Україні.

Виклад основного матеріалу статті. Інститут державної служби в Україні та інститут цивільної (державної) служби у Великій Британії, має чимало спільних та відмінних рис. У Великій Британії інститут державної служби офіційно називається «**Civil Service**» (цивільна служба) - інститут цивільної служби. [1]. В обох країнах державні службовці виступають представниками держави та зобов'язані дотримуватися таких принципів, як законність, неупередженість і публічність. Водночас між цими системами існують значні відмінності, обумовлені історичними та культурними особливостями розвитку кожної з країн.

У вітчизняній історії державна служба розглядається як важливий інститут адміністративного права. Як зазначає В.Б. Авер'янов, система державної служби є однією з ключових форм суспільно корисної діяльності, яка полягає у виконанні державних завдань і функцій у межах компетенції органів державної влади. Державна служба виступає як організаційно-правове явище, що має унікальні характеристики та зміст. [2, 3], сприяє ефективному функціонуванню

державного апарату, реалізації суспільно корисної діяльності.

Щодо нормативного закріплення ключових понять, які характеризують інститут державної служби України, то у законі України «Про державну службу» [4] поняття «державної служби» інтерпретується як «публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави».

Правове регулювання державної служби в Україні здійснюється Конституцією України та іншими законами України. Для прикладу розглянемо основні конституційні положення, які безпосередньо розкривають соціальний характер державної служби.

У частині другій ст. 38 Конституції України проголошується, що громадяни користуються рівним правом допуску до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Це єдина стаття в Основному Законі де прямо згадується державна служба [5].

Статтею 8 визначається, що Конституція України має вищу юридичну силу і в Україні діє принцип верховенства права. Звідси випливає, що верховенство Конституції забезпечує єдність, узгодженість і стабільність всієї правової системи, її окремих елементів та інститутів, зокрема інституту державної служби. Цей принцип також передбачає, що: органи влади, посадові особи та громадяни мають дотримуватися Конституції та законів України, чинних в Україні міжнародно-правових норм; державні службовці виконують функції тільки в межах компетенції органу, де вони працюють, і в межах прав, закріплених за посадою; державні службовці віддані державі, а громадяни довіряють службовцям [5].

Конституція України забезпечує правову основу для функціонування інституту державної служби, закріплюючи рівне право громадян на доступ до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38). Принцип верховенства Конституції, визначений у ст. 8, гарантує узгодженість і стабільність правової системи, зокрема інституту державної служби. Це зобов'язує органи влади, посадових осіб та громадян дотримуватися Конституції, законів України та міжнародно-правових норм. Державні службовці повинні діяти в межах своєї компетенції, бути відданими державі, що є передумовою формування довіри громадян до інституту державної служби в Україні.

Одним із першочергових завдань, яке поставило перед українською державною службою в процесі трансформації було налагодження партнерства з суспільством. Узгодженість інтересів держави та громадян є основою національної стабільності та розвитку [2, с. 6]. Що сприяє підвищенню рівня довіри громадян до державних інституцій, підсилює ефективність реаліза-

ції державної політики та закладає основи для сталого розвитку. Налагоджене партнерство між державою та громадянами є фундаментом соціальної стабільності, яка, у свою чергу, стає ключовою умовою для забезпечення національної безпеки та процвітання.

У Великій Британії державна служба офіційно називається «Civil Service» (цивільна служба або громадянська служба). Законодавство країни, яке регулює цю сферу, не є систематизованим і включає численні джерела права, такі як парламентські статuti, акти короля в Раді, постанови та інструкції міністрів. Окремого комплексного закону про державних службовців у Великій Британії немає. Основні положення, що регулюють діяльність державних службовців, викладені у «Civil Service Code» (Кодекс цивільної служби), вперше прийнятому у 1995 році. Цей кодекс визначає ключові принципи роботи державних службовців, такі як доброчесність, політична нейтральність, об'єктивність і чесність. Він слугує керівним документом для функціонування системи цивільної служби у Великій Британії.

Термін «громадянська» або «цивільна служба» у Великій Британії має історичне походження та використовується для позначення державних службовців, які працюють у державних установах уряду. У британській правовій доктрині існує чіткий розподіл: міністри вважаються політичними «слугами» корони, оскільки вони відповідають за формування і реалізацію політики; військовослужбовці та співробітники поліції є військовими або оперативними «слугами» корони; цивільні службовці – це державні службовці, які працюють у міністерствах та інших урядових структурах, забезпечуючи адміністративну підтримку і реалізацію урядових рішень. [6, с. 1].

Британська система державної служби базується на чіткій організаційній структурі та історично сформованих принципах. Термін «цивільна служба» використовується для позначення державних службовців, які працюють у цивільних установах уряду та відповідають за адміністративну підтримку і реалізацію урядових рішень. До складу **Civil Service** не входять міністри, військовослужбовці, співробітники поліції, судді, працівники органів місцевого самоврядування, охорони здоров'я, освіти чи громадських організацій. Цей розподіл підкреслює політичну нейтральність і професіоналізм цивільної служби, що забезпечує ефективність її функціонування.

У сучасному суспільстві державна служба розглядається як багатогранний інституційний комплекс, що має різні назви в деяких країнах світу, охоплює адміністративно-правову, організаційну, культурну, економічну та соціальну

складові, а інститут державної служби є багатограним феноменом, який сформувався під впливом історичних змін і суспільних трансформацій.

Реформування публічного управління в розвинених демократичних країнах базується на сучасних концепціях, таких як: концепція «нового державного менеджменту» (New Public Management), концепція «політичних мереж» (Policy Networks), концепція «доброго врядування» (Good Governance) [2; 7; 8].

Концепція «нового державного менеджменту» (New Public Management) базується на моделі ринкового нагляду, зосереджується на ефективності, орієнтації на результати, конкуренції та клієнтоорієнтованості в наданні державних послуг, децентралізації, скороченні витрат, професіоналізмі, дисципліні та перетворенні громіздких бюрократичних структур на незалежні установи.

Концепція «політичних мереж» (Policy Networks) описує відносини між офіційними управлінськими структурами та громадськими бізнес-організаціями, орієнтована на децентралізацію влади, горизонтальні координації та спільне прийняття рішень.

Концепція «доброго врядування» (Good Governance) або «демократичного урядування» орієнтується на прозорість, підзвітність, участь громадян у прийнятті рішень, верховенство права та ефективність, наголошує на партнерстві між державою, бізнесом і громадянським суспільством для забезпечення сталого розвитку.

Сучасні концепції реформування публічного управління відображають прагнення розвинених країн до ефективного, підзвітного та орієнтованого на суспільні інтереси управління, що відповідає сучасним викликам і потребам суспільства [7].

Концепція реформування публічного управління в Україні. Орієнтація на концепцію «доброго врядування» (Good Governance), яка акцентує увагу на прозорості, підзвітності, ефективності та участі громадян у прийнятті рішень. Адаптація елементів «нового державного менеджменту» (New Public Management) таких як електронне урядування, покращення якості державних послуг. Акцент на децентралізації, що передбачає передачу повноважень органам місцевого самоврядування для підвищення ефективності управління. Сильний вплив євроінтеграційних процесів, що вимагають гармонізації законодавства з нормами ЄС. Впровадження електронного врядування (e-governance) для підвищення прозорості й доступності державних послуг. Значний акцент на боротьбі з корупцією через удосконалення механізмів підзвітності та прозорості. Серед проблем необхідно зазначити: політичну нестабільність; високий рівень

бюрократії та корупції, недостатню довіру громадян до органів публічного управління.

Концепція реформування публічного управління у Великій Британії. Орієнтація на трьох концепціях: концепції «доброго врядування» (Good Governance): зосередження на прозорості, ефективності та підзвітності в роботі уряду; концепції «нового державного менеджменту» (New Public Management): впровадження ринкових механізмів, конкурентності в наданні послуг; концепції «політичних мереж» (Policy Networks): залучення приватного сектору, громадянського суспільства та інших зацікавлених сторін до процесу управління. Історична сталість і поступовість реформування. Широке використання контрактного управління (outsourcing) і державно-приватного партнерства. Високий рівень автоматизації та цифровізації управлінських процесів через урядову цифрову службу (Government Digital Service, GDS). Серед проблем необхідно зазначити: збереження балансу між централізованим управлінням і регіональною автономією (особливо в контексті Шотландії та інших автономних регіонів); адаптація до умов після Brexit і нових викликів у міжнародному контексті.

Реформування публічного управління в Україні та Великій Британії базується на спільних концепціях, таких як концепція: «доброго врядування» (Good Governance), і концепція «нового державного менеджменту» (New Public Management). Однак у Великій Британії реформи мають історичну сталість і реалізуються в умовах високої довіри до державних інституцій. В Україні реформи є частиною трансформаційного процесу, спрямованого на подолання системних проблем, таких як корупція та низька ефективність державних структур. Україна може значною мірою скористатися британським досвідом для вдосконалення власної системи управління.

Система кар'єрного росту державних службовців є ключовим елементом забезпечення ефективності державного управління, що сприяє залученню та утриманню висококваліфікованих кадрів на державній службі, створює стимули для їхнього професійного розвитку та підвищення рівня продуктивності праці.

Системи кар'єрного росту в Україні та Великій Британії мають схожі риси: по-перше, кар'єрний ріст здійснюється шляхом просування по службі на вищі посади або ранги; по-друге, просування по службі здійснюється на конкурсній основі або на основі оцінки професійних компетенцій та досягнень державних службовців [9]. В обох країнах просування по службі базується на принципах конкурсного відбору та оцінки професійних компетенцій і досягнень державних службовців, що забезпечує прозорість процедур та сприяє розвитку професійності, підвищуючи ефективність роботи державної служби.

Однак існують і відмінності, зокрема, у Великій Британії більш усталена та незалежна система оцінювання завдяки довготривалим традиціям політичної нейтральності та прозорості. В Україні система кар'єрного росту знаходиться в процесі вдосконалення, оскільки деякі аспекти ще потребують підвищення рівня прозорості та зменшення впливу суб'єктивних факторів.

Використання досвіду Великої Британії щодо системи кар'єрного росту державних службовців може стати важливим кроком у вдосконаленні інституту української державної служби з кількох причин, серед яких: забезпечення прозорості та довіри; стимулювання професійного розвитку; підвищення ефективності; усунення суб'єктивізму; створення привабливих умов для фахівців; сприяння євроінтеграції.

Забезпечення прозорості та довіри, оскільки у Великій Британії система кар'єрного росту базується на принципах прозорості, доброчесності та політичної нейтральності. Адаптація цих підходів дозволить підвищити довіру громадян до державної служби в Україні.

Стимулювання професійного розвитку, британська система заохочує постійне вдосконалення компетенцій державних службовців через об'єктивні критерії оцінки. Впровадження схожих механізмів в Україні може сприяти професійному зростанню державних службовців та підвищенню якості управління.

Підвищення ефективності, орієнтація на результативність, що є ключовою характеристикою британської системи, допоможе Україні зосередитися на досягненні конкретних показників ефективності у роботі державного апарату.

Усунення суб'єктивізму, у Великій Британії існує довготривала традиція політичної нейтральності та незалежності в просуванні по службі. Використання цього досвіду допоможе Україні мінімізувати суб'єктивні фактори в системі кар'єрного росту.

Створення привабливих умов для фахівців, британська система кар'єрного росту мотивує до тривалого перебування на державній службі через чіткі та зрозумілі можливості розвитку, що може допомогти Україні залучати та утримувати висококваліфікованих фахівців.

Сприяння євроінтеграції, адаптація британських практик сприятиме приведенню української системи державної служби у відповідність до міжнародних стандартів, що важливо в контексті євроінтеграції.

Використання досвіду Великої Британії дозволить Україні створити більш ефективну, прозору та результативну систему кар'єрного росту державних службовців, що сприятиме підвищенню професійності державного апарату та зміцненню довіри громадян до органів публічного управління.

В.М. Якушик, зазначає, що реформи британської цивільної служби можуть слугувати важливим орієнтиром для України у створенні ефективної, професійної та підзвітної системи державного управління [10].

Важливим аспектом трансформації інституту державної служби в умовах налагодження зв'язку із суспільством є імперативне підвищення професіоналізму державних службовців. Професіоналізм передбачає не лише наявність теоретичних знань, а й практичного досвіду та навичок, необхідних для ефективного виконання службових обов'язків.

У світовій практиці сформувалася модель «етичної інфраструктури демократичної держави», яка спрямована на створення механізмів для етичного навчання державних службовців і здійснення контролю за їхньою діяльністю. О.М. Штирков, зазначає, що рівень етичності державних службовців значною мірою визначається їхньою моральною свідомістю та здатністю дотримуватися етичних принципів, заснованих на чесності [11]. Модель «етичної інфраструктури демократичної держави» є важливим інструментом для формування високих етичних стандартів серед державних службовців, яка забезпечує навчання етичній поведінці та контроль за дотриманням етичних норм, що є основою довіри громадян до державного апарату та підвищення ефективності державного управління.

Висновки. Аналіз інституту державної служби в Україні та Великій Британії свідчить про наявність як спільних рис, так і суттєвих відмінностей, зумовлених історичними, культурними та інституційними особливостями кожної країни. В Україні державна служба перебуває на етапі трансформації, спрямованої на вдосконалення системи управління, підвищення прозорості та ефективності, усунення суб'єктивізму та боротьбу з корупцією.

Досвід Великої Британії, яка демонструє приклад політично нейтральної, прозорої та професійної державної служби, є важливим орієнтиром для реформування українського державного апарату. Адаптація британських підходів, зокрема у сфері кар'єрного росту, може сприяти підвищенню професіоналізму, ефективності та довіри до державних інституцій в Україні.

Особливе значення у цьому процесі має впровадження моделі «етичної інфраструктури демократичної держави», яка забезпечує формування високих стандартів етичної поведінки державних службовців. Розвиток професійної та етичної культури державної служби є ключовим чинником у зміцненні соціальної стабільності, підвищенні ефективності державного управління та забезпеченні сталого розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіційний урядовий сайт Великої Британії. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/civil-service?lang=en>.
2. Карпунець А.С. Інститут державної служби в системі державного управління. *Науковий вісник Академії муніципального управління: зб. наук. пр. Серія: Управління*. 2016. URL: <https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2018/05/Institut-derzhavnoyi-sluzhbi-v-sistemi-derzhavnogo-upravlinnya.pdf>.
3. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Юридична думка, 2004. 584 с.
4. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII: станом на 10 лист. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
5. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 10 лист. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
6. Бахуринський М.В. Державний службовець у Великобританії. *Всеукр. студ. онл.-фор., присвячений 100-річчю державної служби в Україні (6 червня 2018 р.)*. Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2018. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/10/15.pdf>.
7. Михайловська Є.В. Адміністративно-правовий статус державного службовця системи державного управління сфери освіти і науки України: дис... д-ра філософії : 081. Суми, 2020. 203 с. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/80796>.
8. Галіцина Н.В. Принципи «Good Governance» і «Good Administration» в адміністративному праві. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 13. С. 101–110. URL: <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2020/13/14.pdf>.
9. Сміян А.В. Державна служба у Великобританії. *Матер. Всеукр. наук.-прак. конф. «Актуальні проблеми управління економікою та діяльністю підприємств»*. Житомир, 2018. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/10/117.pdf>.
10. Yakushik V. The British Civil Service Reform and Its Importance for Ukraine. Electronic resource. NATO Academic Fellowship Programme. URL: <https://www.nato.int/acad/fellow/96-98/yakushik.pdf>.
11. Штиршов О.М. Етична інфраструктура як механізм впливу на формування управлінської еліти. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Державне управління. 2010. Т. 130. Вип. 117. С. 82–85. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/govermgmt/2010/130-117-16.pdf>.

УДК 351.745»364»

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.103>

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Молокова А.Р.,*студентка 308 СПР групи,**3 курсу з підготовки здобувачів**ступеня вищої освіти бакалавра**за спеціальністю «Право»**Навчально-наукового інституту права та психології**Національної академії внутрішніх справ***Бухтіярова І.Г.,***кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри управління та адміністрування**Навчально-наукового інституту права та психології**Національної академії внутрішніх справ,**ORCID: 0000-0001-6348-9577**e-mail: irinabuhtiyarova@ukr.net*

Молокова А.Р., Бухтіярова І.Г. Особливості діяльності патрульної поліції в період воєнного стану.

У статті здійснюється ґрунтовний аналіз діючого законодавства щодо особливостей діяльності патрульної поліції в період воєнного стану. Для формулювання проблематики цього дослідження було обґрунтовано актуальність теми, стан її дослідження національною юридичною наукою.

Патрульна поліція – підрозділ Національної поліції України, що здійснює цілодобове патрулювання вулиць, а також першим реагує на виклики «гарячої лінії – 102», з метою забезпечення публічного порядку і безпеки, захисту прав громадян, безпеки дорожнього руху, забезпечує публічний порядок і безпеку в разі проведення масових заходів, залучається до ліквідації наслідків аварії, катастрофи, стихійного лиха.

Патрульна поліція працює в режимі nonstop (цілодобово та безперервно). Патрулювання здійснюється поліцейським екіпажем який складається з двох поліцейських на чітко визначених територіях також працює й піший патруль. Поліцейські підпорядковуються командирам взводів.

У сучасних умовах патрульна поліція не тільки виконує традиційні функції забезпечення громадського порядку, але й активно залучається до завдань, пов'язаних із забезпеченням функціонування військової адміністрації, охорони критичної інфраструктури, евакуації цивільного населення, підтримки громадської безпеки в умовах загрози ракетних обстрілів та інших військових дій.

Метою є доктринальне дослідження та визначення на основі аналізу діючого законодавства особливостей діяльності патрульної поліції в період воєнного стану.

Встановлено, що поліцейські у період воєнного стану виконують не лише правоохоронні функції, але й функції соціальної допомоги – організовують евакуацію, забезпечують порядок під час роздачі гуманітарної допомоги, підтримують громадян психологічно. Тому виникає потреба щодо формування у працівників патрульної служби нових навичок. Патрульні поліцейські потребують специфічної підготовки для роботи в умовах бойових дій, яка включає основи тактичної медицини, евакуацію поранених, уникнення мінних полів та інших воєнних загроз. Без такої підготовки їхні дії можуть бути менш ефективними, а ризики для життя та здоров'я – вищими.

Ключові слова: патрульна поліція, воєнний стан, охорона громадського порядку, правопорядок.

Molokova A.R., Bukhtiyarova I.G. Peculiarities of patrol police activity during martial law.

The article carries out a thorough analysis of the current legislation regarding the peculiarities of the patrol police during the period of martial law. To formulate the problems of this research, the relevance of the topic, the state of its research by the national legal science was substantiated.

The Patrol Police is a unit of the National Police of Ukraine that patrols the streets around the clock, and is also the first to respond to 102 calls,

in order to ensure public order and safety, protect the rights of citizens, road safety, ensures public order and safety in the event of mass events, is involved to eliminate the consequences of an accident, disaster, natural disaster.

The patrol police work in nonstop mode (round the clock and continuously). Patrolling is carried out by a police crew, which consists of two police officers, and a foot patrol also operates in clearly defined areas. Police officers report to platoon commanders.

In modern conditions, the patrol police not only perform the traditional functions of maintaining public order, but are also actively involved in tasks related to ensuring the functioning of the military administration, protecting critical infrastructure, evacuating the civilian population, supporting public safety in the face of the threat of missile attacks and other military actions.

The goal is a doctrinal study and determination, based on the analysis of the current legislation, of the peculiarities of the patrol police during the period of martial law.

It has been established that during martial law, police officers perform not only law enforcement functions, but also social assistance functions — they organize evacuation, ensure order during the distribution of humanitarian aid, and provide psychological support to citizens. Therefore, there is a need to develop new skills for patrol officers. Patrol officers require specific combat training that includes the basics of tactical medicine, evacuating the wounded, avoiding minefields and other military threats. Without such training, their actions may be less effective, and the risks to life and health may be higher.

Key words: patrol police, martial law, protection of public order, law and order.

Постановка проблеми. Актуальність теми обумовлена необхідністю забезпечення безпеки та правопорядку в умовах підвищеної загрози для державної безпеки та громадського порядку. Воєнний стан вимагає від патрульної поліції адаптації до нових викликів, зокрема зростання криміногенної ситуації, необхідності швидкого реагування на надзвичайні ситуації, і водночас дотримання прав і свобод громадян.

У сучасних умовах патрульна поліція не тільки виконує традиційні функції забезпечення громадського порядку, але й активно залучається до завдань, пов'язаних із забезпеченням функціонування військової адміністрації, охорони критичної інфраструктури, евакуації цивільного населення, підтримки громадської безпеки в умовах загрози ракетних обстрілів та інших військових дій.

Ця тема є важливою також з огляду на потребу в удосконаленні законодавчих і нормативних

аспектів діяльності патрульної поліції у надзвичайних умовах. Розуміння особливостей роботи патрульної поліції під час воєнного стану сприяє забезпеченню стабільності в суспільстві, захисту прав громадян і підтримці державного порядку в кризовий період.

Метою є доктринальне дослідження та визначення на основі аналізу діючого законодавства особливостей діяльності патрульної поліції в період воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти організації діяльності патрульної поліції у довоєнний період досліджувалися такими вченими як: О. Бандурка, І. Бухтіярова, В. Гаркуша, І. Зозуля, В. Гуславський, С. Гусаров, В. Жульов, М. Долгополова, В. Єгупенко, В. Колпаков, О. Кузьменко, Н. Матюхіна, В. Мисливий, В. Новіков, І. Пастух, М. Плучтир, О. Стрельченко, М. Співак та іншими. В той же час, означена проблематика в умовах сучасних викликів, пов'язаних із впровадженням воєнного стану, недостатньо досліджена. В умовах активної фази військових дій в Україні, роль патрульної поліції зазнала суттєвих змін, що вимагає нових підходів до її організації та виконання службових завдань. Актуальність та необхідність подальших досліджень зумовлені тим, що попередні наукові роботи, виконані у довоєнний період, не враховують специфіку діяльності патрульної поліції в умовах воєнного стану. Сучасні реалії диктують потребу у розробці нових стратегій, методів і підходів, що забезпечували б ефективне виконання функцій патрульної поліції в умовах загрози державній безпеці та вимогах підтримання правопорядку під час військових дій.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб розпочати дослідження особливостей організації діяльності патрульної поліції у період воєнного стану, необхідно спершу проаналізувати правове регулювання діяльності патрульної поліції України загалом. Такий підхід дозволить визначити основні принципи, повноваження та обмеження, встановлені чинним законодавством, і вже на цій основі дослідити, як ці норми трансформуються або доповнюються в умовах воєнного стану. Розуміння правових рамок допоможе також оцінити, наскільки патрульна поліція здатна оперативного адаптуватися до нових завдань і вимог, зумовлених особливостями військового періоду.

В першу чергу слід зазначити, що реформу правоохоронної системи України розпочато зі створення нової патрульної поліції, що передбачало докорінну зміну сформованих уявлень стосовно працівників тодішньої міліції.

За основу діяльності працівників патрульної служби прийнято концепцію «поліція та громада», що полягає у співпраці та взаємодії з на-

селенням, громадськими організаціями, іншими підрозділами правоохоронних органів, органами публічної влади з метою запобігання правопорушенням, гарантування безпеки, зниження рівня злочинності.

Правове регулювання діяльності патрульної поліції визначається сукупністю нормативно-правових актів, які регламентують вказану діяльність у всіх сферах по запобіганню правопорушенням, виявленню, здійсненню необхідних заходів для припинення правопорушень, притягнення винних до адміністративної та кримінальної відповідальності, розгляду звернень громадян, а також виявлення й усунення причин, що сприяють виникненню будь-яких правопорушень [12, с. 67].

Підґрунтям забезпечення безпеки дорожнього руху передусім необхідно розуміти низку нормативно-правових актів, затверджених на законодавчому рівні, які виступають у ролі юридичних регуляторів та формують національне законодавство з безпеки дорожнього руху.

Отже, у правовому регулюванні діяльності патрульної поліції в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху основоположну роль відіграють Конституція України [4], міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, закони України «Про Національну поліцію» [10]; «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху», «Про дорожній рух» [8], «Про Дисциплінарний Статут Національної поліції України», актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України.

Крім того, патрульна поліція у своїй діяльності керується актами Кабінету Міністрів України: «Про однострій поліцейських», «Про затвердження Положення про Національну поліцію» [6], «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України» та виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України.

Серед останніх можна зазначити: Положення про патрульну службу МВС, затверджене наказом МВС від 02.07.2015 № 796 [7]; Інструкцію про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, затверджена наказом МВС від 06.11.2015 № 1377; Інструкцію з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі, затверджена наказом МВС від 07.11.2015 № 1395 [9]; Інструкцію про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, нар-

котичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, затверджена спільним наказом МВС України та МОЗ України від 09.11.2015 № 1452/735, а також іншими нормативно-правовими актами [1, с. 56-58].

Також забезпечення безпеки дорожнього руху регламентується затвердженими Кабінетом Міністрів України Правилами дорожнього руху та Кодексом України про адміністративні правопорушення [3].

Ряд загальнообов'язкових правил у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, недодержання яких тягне застосування підрозділами патрульної поліції заходів адміністративного примусу, встановлюється також в указах Президента України та постановах і розпорядженнях Кабінету Міністрів України.

Отже, *правове регулювання діяльності патрульної поліції України у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху здійснюється численними нормативно-правовими актами, серед яких найважливіше місце відводиться Конституції України, Закону України «Про Національну поліцію» та Положення про патрульну службу МВС.*

В сукупності основних сил у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху слід, перш за все, акцентувати увагу на підрозділах патрульної служби поліції, оскільки вони є ядром всіх сил, що використовуються в забезпеченні правопорядку. Це підрозділ «першого контакту» у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху.

Патрульна поліція – підрозділ Національної поліції України, що здійснює цілодобове патрулювання вулиць, а також першим реагує на виклики 102, з метою забезпечення публічного порядку і безпеки, захисту прав громадян, безпеки дорожнього руху, забезпечує публічний порядок і безпеку в разі проведення масових заходів, залучається до ліквідації наслідків аварії, катастрофи, стихійного лиха [5, с. 73; 13].

Патрульна поліція працює в режимі nonstop (цілодобово та безперервно) двоє суток через двоє. Двоє робочих діб складаються з двох змін: денної – з 7.00 до 19.00 та нічної – з 19.00 до 7.00. Патрулювання здійснюється поліцейським екіпажем який складається з двох поліцейських на чітко визначених територіях також працює й піший патруль. Поліцейські підпорядковуються командирам взводів [12, с. 81-82].

Працівники патрульної служби Національної поліції мають єдиний формений одяг, жетони і відзнаки. Під час патрулювання поліцейським надається: гумовий кийок, газовий балончик, спеціальна кишеня, тактичний ліхтарик, кайданки, пістолет «Форт-17» (калібр 9 мм.), два магазину та інші прилади для виконання покладених на них завдань.

Працівник патрульної поліції має індивідуальний жетон із особистим номером та відеореєстратор, яка фіксує роботу правоохоронця. Крім того, поліцейський має GPS апаратуру, яка фіксує переміщення патрулів та дозволяє легше ними керувати [11, с. 11].

Вони мають право застосовувати заходи фізичного впливу, у тому числі прийоми рукопашного бою для забезпечення особистої безпеки або/та безпеки інших осіб, припинення правопорушення, затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом. Поліцейські патрульної служби уповноважені застосовувати спеціальні засоби для забезпечення публічної безпеки і порядку за умов проходження ним відповідної спеціальної підготовки та використовувати під час патрулювання службових собак або коней [13].

До основних завдань саме патрульної поліції на сьогодні керівництво МВС України відносить:

1) забезпечення публічного порядку і громадської безпеки; гарантування безпеки осіб, захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів; створення стану захищеності життєво важливих інтересів суспільства, сконцентрованих у його матеріальних і духовних цінностях, нормальних умов життєдіяльності людини, діяльності підприємств, установ, організацій;

2) запобігання кримінальним, адміністративним правопорушенням; попередження, виявлення та припинення кримінальних і адміністративних правопорушень, випадків насильства в сім'ї, а також виявлення причин і умов, що сприяють їх учиненню;

3) взаємодію із суспільством із метою запобігання правопорушенням, гарантування безпеки, зниження рівня злочинності, а також установа довірливих відносин між поліцією та населенням;

4) забезпечення дорожнього руху; організацію контролю за дотриманням законів, інших нормативно-правових актів із питань безпеки дорожнього руху [10].

Виходячи із наведеного, слід розуміти, що в умовах воєнного стану діяльність патрульної поліції України набуває нових, особливих аспектів, що пов'язані із підвищеним рівнем загрози громадській і державній безпеці. Патрульна поліція зберігає свої традиційні функції – забезпечення громадського порядку, безпеки дорожнього руху, реагування на правопорушення, але одночасно стикається з додатковими викликами, специфічними для періоду воєнного часу. Окремими ж ключовими особливостями та проблемами, з якими зіштовхуються патрульні, а також можливі шляхи їх вирішення.

Особливостями діяльності патрульної поліції під час воєнного стану:

1. Розширення завдань та функцій. У період воєнного стану патрульна поліція залучається до виконання завдань, які не є типовими для мирного часу. Зокрема, вона співпрацює з військовими адміністраціями, здійснює охорону критичної інфраструктури, забезпечує евакуацію цивільного населення, допомагає в організації обмежень руху в зоні бойових дій або на стратегічно важливих об'єктах.

2. Забезпечення безпеки під час повітряних тривог та обстрілів. Патрульні зобов'язані підтримувати громадський порядок навіть під час загрози ракетних ударів чи артилерійських обстрілів. Це включає як евакуацію громадян у безпечні зони, так і патрулювання для забезпечення дотримання комендантської години та обмеження пересування у небезпечних районах.

3. Збільшення навантаження на особовий склад. У зв'язку з високим рівнем загрози, поліцейські часто працюють в умовах перевантаження, що супроводжується моральним і фізичним виснаженням. Підвищення робочого навантаження та нестабільність умов можуть призвести до підвищеного рівня стресу і втоми.

4. Зміна системи реагування. В умовах воєнного стану час реагування на виклики змінюється через блокпости, обмеження на пересування, розширену зону патрулювання та перевірку документів. Усе це вимагає від патрульних поліцейських адаптивності та гнучкості в організації роботи.

5. Виконання спеціальних завдань у зоні бойових дій. У деяких випадках патрульна поліція працює в зонах, наближених до лінії фронту. Це вимагає додаткових заходів безпеки, включаючи забезпечення патрулів засобами індивідуального захисту, тактичними приладами та підготовкою для роботи в умовах бойових дій.

6. Додаткова робота із цивільним населенням. Поліцейські виконують не лише правоохоронні функції, але й функції соціальної допомоги — організовують евакуацію, забезпечують порядок під час роздачі гуманітарної допомоги, підтримують громадян психологічно [2].

У свою чергу, під час воєнного стану патрульна поліція стикається з низкою проблем, які ускладнюють її ефективну роботу.

По-перше, відчувається недостатнє матеріально-технічне забезпечення. У критичних умовах часто виявляється нестача ресурсів, таких як транспорт, паливо, засоби захисту, зокрема бронежилети, а також засоби першої допомоги. Це значно обмежує здатність патрульних виконувати завдання на високому рівні.

По-друге, існують проблеми зі зв'язком та координацією. Під час обстрілів або в зонах ак-

тивних бойових дій зв'язок часто переривається, що суттєво ускладнює координацію дій між підрозділами поліції та військовими формуваннями. Це може призводити до затримок у виконанні завдань та створювати додаткові ризики для патрульних.

Третьою важливою проблемою є високий рівень стресу та моральне виснаження особового складу. Постійна загроза життю, великі ризики та високий рівень відповідальності підвищують рівень стресу серед патрульних, що з часом може призводити до психологічного вигорання, зниження мотивації та ефективності роботи.

Нарешті, у ситуації воєнного часу виникає потреба в нових навичках. Патрульні поліцейські потребують специфічної підготовки для роботи в умовах бойових дій, яка включає основи тактичної медицини, евакуацію поранених, уникнення мінних полів та інших воєнних загроз. Без такої підготовки їхні дії можуть бути менш ефективними, а ризики для життя та здоров'я – вищими.

За вище наведеного, шляхами вирішення можливих проблем, які виникають у діяльності патрульної поліції в період воєнного стану є наступні:

1. Забезпечення поліцейських необхідним обладнанням, технікою та засобами захисту (зокрема, бронежилетами, шоломами) є пріоритетним завданням для підвищення безпеки патрулів.

2. Організація регулярної психологічної підтримки для патрульних, проведення тренінгів із подолання стресу, а також ротація особового складу дозволять уникнути вигорання та покращити ефективність роботи.

3. Забезпечення стабільного зв'язку та координації є важливим фактором для ефективної взаємодії з іншими підрозділами та забезпечення безпеки патрулів.

4. Поліцейські мають отримувати регулярні тренінги з тактичної медицини, навичок орієнтування на місцевості, роботи в умовах бойових дій, а також підготовку щодо комунікації з військовими підрозділами.

5. Під час воєнного стану особливо важлива скоординована робота поліції з військовими адміністраціями та громадськими організаціями для злагодженої роботи з населенням і запобігання паніці.

Висновки. Виходячи із наведеного, слід розуміти, що в умовах воєнного стану діяльність патрульної поліції України набуває нових, особливих аспектів, що пов'язані із підвищеним рівнем загрози громадській і державній безпеці. Під час воєнного стану патрульна поліція України виконує особливі завдання, що потребують високої мобільності, оперативності та підвищеної стійкості до стресових ситуацій.

Особливостями діяльності патрульної поліції під час воєнного стану є: розширення завдань та функцій; забезпечення безпеки під час повітряних тривог та обстрілів; збільшення навантаження на особовий склад; зміна системи реагування; виконання спеціальних завдань у зоні бойових дій; додаткова робота із цивільним населенням.

У ситуації воєнного часу виникає потреба в нових навичках. Патрульні поліцейські потребують специфічної підготовки для роботи в умовах бойових дій, яка включає основи тактичної медицини, евакуацію поранених, уникнення мінних полів та інших воєнних загроз. Без такої підготовки їхні дії можуть бути менш ефективними, а ризики для життя та здоров'я – вищими.

Вирішення зазначених проблем сприятиме підвищенню ефективності діяльності патрульної поліції та дозволить забезпечити належний рівень громадської безпеки й правопорядку в умовах підвищених загроз для держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративна діяльність органів поліції України : підручник за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В.В. Сокурєнка; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2017. 432 с.
2. Гусаров С.М. Сучасний стан побудови організаційної структури Національної поліції України. Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. наук.-практ. конф. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 32–37.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Пендюра М.М., Старицька О.О. Поліцейська деонтологія : навч. посіб. Київ: ФОП Маслаков, 2020. 276 с.
6. Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF>.
7. Положення про патрульну службу МВС: Наказ МВС України від 02 липня 2015 року № 796. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0777-15>.
8. Про дорожній рух: Закон України від 30 червня 1993 року № 3353-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text>.

9. Про затвердження Інструкції з оформлення поліцейськими матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані не в автоматичному режимі: Наказ МВС України від 07 листопада 2015 року № 1395. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-15>.
10. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
11. Регламентація порядку поведження працівників патрульної поліції з громадянами під час реалізації своїх повноважень у сфері безпеки дорожнього руху (методичні рекомендації). С.С. Вітвіцький, Д.А. Євдокимов, Є.О. Пилипенко, ДЮІ МВС України. Кривий Ріг. 2018. 28 с.
12. Ярмакі Х., Пилипів Р., Веселов М. Адміністративно-правове регулювання діяльності патрульної поліції щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні : монографія. Житомир, 2019. 240 с.
13. Стрельченко О.Г., Булик І.Л., Бухтіярова І.Г. Суб'єкти адміністративної відповідальності у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху за порушення правил зупинки, стоянки та паркування транспортних засобів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Випуск 1. 2023. С. 252–257. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-1-252-257>.

УДК: 342.9; 341.1/.8;

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.104>

АНАЛІЗ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИМІННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Поринос Є.О.,

*начальник науково-дослідного відділу
підготовки експериментально-бойових підрозділів
навчально-наукового випробувального полігону
високотехнологічного озброєння та військової техніки
ORCID: 0009-0001-7843-498X
e-mail: porinos0212@gmail.com*

Дмитрієнко О.А.,

*старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
підготовки експериментально-бойових підрозділів
навчально-наукового випробувального полігону
високотехнологічного озброєння та військової техніки
ORCID: 0009-0005-3997-670X
e-mail: Alabor73@gmail.com*

Богдан С.І.,

*науковий співробітник
науково-дослідного відділу
підготовки експериментально-бойових підрозділів
навчально-наукового випробувального полігону
високотехнологічного озброєння та військової техніки
ORCID: 0009-0004-5164-6466
e-mail: serbogdan74@gmail.com*

Поринос Є.О., Дмитрієнко О.А., Богдан С.І. Аналіз організаційно-правових аспектів регулювання протимінної діяльності в Україні.

Під час відбиття збройної агресії, перед Україною гостро повстало питання розмінування забруднених вибухонебезпечними предметами територій. У відповідності до міжнародних стандартів, розмінування територій включає в себе такі складові, як: вивчення ризиків, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами; знищення вибухових боєприпасів і речовин; заходи пропаганди по забороні застосування протипіхотних мін; розмінування й знешкодження вибухонебезпечних предметів; допомога особам, які постраждали внаслідок дії вибухових засобів.

Проведеним дослідженням вивчено сучасне вітчизняне законодавство, яке регулює протимінну діяльність, проаналізовано зарубіжне та міжнародне право, а також порядок сертифікації та випробування технічних засобів розмінування в Україні.

Визначено проблемні питання в практичному застосуванні нормативних актів щодо регламентації розмінування в Україні.

Під час дослідження даної тематики автори дійшли висновку, що проблематика розмінування носить глобальний характер. Україна посідає перше місце за площею мінного забруднення територій. Слід врахувати, що значна частина територій не може бути розчищена, зважаючи на активні бойові дії. За думкою експертів, знадобиться декілька десятиліть для максимально гарантованого розмінування. Прикладом довготривалого розмінування можуть бути вибухонебезпечні предмети, які не розірвались під час Другої світової війни і знаходяться в значних кількостях в землях України й дотепер.

Зважаючи на те, що діяльність з очищення територій України від вибухонебезпечних речовин та предметів має потребу в значних зусиллях органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, соціальних інститутів та міждержавних й міжнародних організацій. Від зарубіжних партнерів та міжнародних організацій Україна прагне отримати велику допомогу, складовими частинами якої є надання обладнання для розмінування, залучення зарубіжних фахівців, фінансування відповідного обладнання та заходів по медичній та соціальній реабілітації.

Для впровадження ефективного контролю держави за протимінною діяльністю в Україні, необхідно встановлення чітко визначених стандартів та регламентних норм, які забезпечують максимально ефективне управління в даній сфері.

Ключові слова: гуманітарне розмінування; протимінна діяльність; законодавче регулювання; міжнародне право; сертифікація техніки; випробування техніки; забруднена територія; мінне забруднення; стандартизація.

Porynos Ye.O., Dmytriienko O.A., Bogdan S.I. Analysis of organizational and legal aspects of mine action regulation in Ukraine.

During the repulse of armed aggression, the issue of demining territories contaminated with explosive objects arose acutely before Ukraine. In accordance with international standards, demining territories includes such components as: studying the risks associated with explosive objects; destruction of explosive ammunition and substances; propaganda measures to prohibit the use of anti-personnel mines; demining and disposal of explosive objects; assistance to persons injured as a result of explosive devices.

The conducted research studied modern domestic legislation that regulates mine action, analyzed foreign and international law, as well as the procedure for certification and testing of technical means of demining in Ukraine.

Problematic issues in the practical application of normative acts on the regulation of demining in Ukraine have been identified.

In the course of researching this topic, the authors came to the conclusion that the problem of demining is of a global nature. Ukraine ranks first in the area of mine-contaminated territories. It should be taken into account that a large part of the territories cannot be cleared, given the active hostilities. According to experts, it will take several decades for maximum guaranteed demining. An example of long-term demining can be explosive objects that did not explode during the Second World War and are still in significant quantities in the lands of Ukraine.

Taking into account the fact that the activity of cleaning the territories of Ukraine from explosive substances and objects requires significant efforts of state and local self-government bodies, public organizations, social institutes and interstate and international organizations. From foreign partners and international organizations, Ukraine strives to receive a lot of help, the components of which are the provision of demining equipment, the involvement of foreign specialists, the financing of appropriate equipment and measures for medical and social rehabilitation.

In order to implement effective state control over mine action in Ukraine, it is necessary to establish clearly defined standards and regulations that ensure the most effective management in this area.

Key words: humanitarian demining; anti-mine activity; legislative regulation; international law; equipment certification; testing of equipment; contaminated territory; mine pollution; standardization.

Збройна агресія проти України, яку розпочато в 2014 році, переросла в масштабну війну і має помітні тенденції до подальшого розгортання. В ході проведення військових дій агресор застосовує усі сучасні види озброєння, що спричиняє не лише людські жертви та руйнування, а й становить високу небезпеку для подальшого використання територій. Максимально ефективне розв'язання проблемних питань, пов'язаних з розмінуванням та очищенням забруднених вибухонебезпечними предметами територій, потребує залучення комплексу організаційних, технічних, правових та економічних заходів. Законодавець усвідомлює, що питання протимінної діяльності має носити високоорганізований характер та чітко визначене унормування координації залучених державних органів та органів місцевого самоврядування. Автори розглянули деякі аспекти зарубіжного організаційно-правового досвіду, проаналізували міжнародно-правові норми та здійснили аналіз ряду нормативних актів, які регулюють протимінну діяльність в Україні та гуманітарне розмінування.

Автори також дослідили правові засади здійснення науково-виробничої діяльності, яка пов'язана із розробкою, випробуванням, сертифікацією та виробництвом озброєння, військової і спеціальної техніки для розмінування.

Постановка проблеми. Останніми роками міжнародне співтовариство все глибше усвідомлює масштаби і гостроту проблем, породжуваних наземними мінами та вибухонебезпечними залишками війни, зокрема боєприпасами, що не вибухнули, поступово погоджуючись з тим, що йдеться про глобальну проблему, яка потребує узгоджених заходів у відповідь на міжнародному рівні. До того ж, ООН покликана зіграти ключову роль у формулюванні цих глобальних заходів у відповідь, а також у забезпеченні необхідної міжнародної підтримки і створенні відповідних координаційних механізмів [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведеним аналізом науково-фахової літератури щодо здійснення протимінної діяльності в Україні, показує, що, не зважаючи на актуальність проблеми в умовах воєнного сьогодення, дана тематика не носить системний та акцентований характер. Поодинокі наукові досліджен-

ня не забезпечують комплексного усвідомлення проблемних питань у сфері гуманітарного розмінування.

Метою статті є аналіз сучасного стану нормативно-правового регулювання протимінної діяльності та перспективи імплементації міжнародно-правового та організаційно-правового досвіду, в першу чергу держав-членів НАТО, з метою напрацювання нормотворчих пропозицій.

В ході роботи застосовано спеціальні та загальнонаукові методи наукового дослідження, а також методи синтезу, системного аналізу, методи накопичування фактів, порівняльно-правовий метод, емпіричний та інші.

Виклад основного матеріалу. Резолюція № 60/97 від 8 грудня 2005 року, ухвалена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, офіційно проголосила щороку відзначати 4 квітня Міжнародним днем просвіти з питань мінної небезпеки та допомоги у діяльності, яка пов'язана із розмінуванням. Резолюція закликає держави-учасниці, за підтримки ООН та відповідні міжнародні організації, здійснювати сприяння створенню і розвитку національного потенціалу, з метою виконання діяльності, яка пов'язана із розмінуванням в країнах, де міни та вибухонебезпечні рештки війни створюють надзвичайну загрозу здоров'ю, життю та безпеці цивільного населення, а також створюють перешкоджання соціально-економічному розвитку на місцевих та загальнодержавному рівнях [2].

Завершуючи третій рік війни, Україна стала країною із найбільшою кількістю замінованих та забруднених територій у світі, випередивши Сирію та Афганістан. Близько 25 000 квадратних кілометрів земель сільськогосподарського призначення мають високий ступінь ймовірності наявності мін та інших вибухонебезпечних залишків війни.

Бойові дії в Україні призвели до того, що значну площу територій забруднено мінами та боеприпасами, які є вибухонебезпечними, і це має суттєвий вплив на продуктивність сільськогосподарства і створює тенденції до продовольчої небезпеки, як в Україні, так і в інших країнах, що мають продуктову залежність від України. Враховуючи це, Програма розвитку ООН здійснює підтримку українському Уряду в усіх сферах гуманітарної протимінної діяльності, координує гуманітарні заходи та міжнародну гуманітарну й економічну підтримку протимінної діяльності [3].

Програма ПРООН із підвищення стійкості та відновлення здійснює консультування з питань підготовки й впровадження національних стратегій та стандартів, забезпечує сприяння безпечному поверненню, відновленню та відбудові шляхом надання технічної підтримки, експертної інформації та спеціалізованого тех-

нічного обладнання. Агенція застосовує інноваційні технології, серед яких: дистанційне зондування, супутникові фотоматеріали, можливості штучного інтелекту та машинне навчання для забезпечення швидкого та повного вивільнення земель, що призводить до зменшення кількості небезпечних територій та відновлення земель сільськогосподарського призначення [4].

Протягом останніх 30-ти років ПРООН, спільно з її партнерами здійснювали діяльність у більш як 50-ти країнах світу, допомагаючи з вирішенням проблем, пов'язаних з вибухонебезпечними предметами та наземними мінами. На прохання держав, які постраждали від мін, ПРООН сприяє розвитку національного потенціалу з метою повернення сільськогосподарських земель у безпечне та продуктивне використання. Крім того, ПРООН здійснює заходи щодо покращення невідкладної медичної допомоги, реабілітації, психічного здоров'я та психосоціальної підтримки, надаючи можливості для постраждалих від наземних мін на отримання соціальної та економічної підтримки [5].

Максимально ефективна реалізація завдань з комплексного вирішення проблемних питань в сфері очищення забруднених земель, можлива лише із застосуванням всеохоплюючого гуманітарного розмінування на базі міжнародного досвіду, що є вагомим складовою Національної стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024–2026 роках [6].

Враховуючи важливість питання, яке досліджується, держава приділяє посилену увагу унормуванню розмінування забруднених земель в Україні. На сьогодні основним діючим нормативним актом у даній сфері є Закон України "Про протимінну діяльність в Україні" (далі – Закон) [7]. У відповідності до якого: "в Україні діють нормативні документи у сфері протимінної діяльності (національні стандарти), що розробляються з урахуванням положень міжнародних стандартів протимінної діяльності та чинного законодавства і є обов'язковими в ході виконання заходів з протимінної діяльності" [7; 8].

Закон визначає наступні поняття:

- "розмінування (гуманітарне розмінування) – комплекс заходів, які проводяться операторами протимінної діяльності з метою ліквідації небезпек, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами, включаючи нетехнічне та технічне обстеження територій, складення карт, виявлення, знешкодження та (або) знищення вибухонебезпечних предметів, маркування, підготовку документації після розмінування, надання громадам інформації щодо протимінної діяльності та передачу очищеної території";

- "протимінна діяльність – заходи, що проводяться з метою забезпечення національної без-

пеки та спрямовані на зменшення соціального, економічного та екологічного впливу вибухонебезпечних предметів на життя та діяльність населення” [7].

У ст. 5 Закону визначено наступні складові протимінної діяльності.

1. Забезпечення належного та своєчасного інформування про небезпеку від вибухонебезпечних предметів та проходження навчання із попередження ризиків, що пов’язаним з ними;

2. Розмінування та гуманітарне розмінування (ці поняття не є тотожними, оскільки розмінування передбачає забезпечення безпеки військових операцій, а гуманітарне розмінування має на меті розмінування забруднених вибухонебезпечними речовинами та мінами територій);

3. Організацію та забезпечення надання допомоги особам, що постраждали внаслідок детонації вибухових речовин та предметів, а також здійснення заходів по їх фізичній, психологічній та соціальній реабілітації;

4. Організаційно-правові заходи щодо знищення боєприпасів, що непридатні для використання і зберігання, надлишок боєприпасів і боєприпасів, що підлягають знищенню відповідно до міжнародних зобов’язань;

5. Проведення агітаційно-просвітницької роботи щодо неприпустимості незастосування протипіхотних мін [7].

Технічним комітетом стандартизації «Стандартизація продукції оборонного призначення» розроблено Національний стандарт ДСТУ 8820:2023 “Протимінна діяльність. Процеси управління. Основні положення” [8].

Зазначений стандарт регламентує питання, які пов’язані з випробуванням та оцінюванням відповідності техніки для розмінування. Ним також встановлено регламенти підготовки фахового персоналу, впроваджено систему управління персоналом, здійснення процесу оцінки ризиків і обстеження, проведення розмінування і очищення визначених районів, де проводяться бойові дії [9]. До того ж, стандартом визначено систему ефективного управління інформацією щодо протимінної діяльності, а також для побудови дієвої системи оцінки відповідності у сфері протимінної діяльності визначає наступне:

1. Орган, що здійснює сертифікацію продукції, процесів та послуг протимінної діяльності у відповідності до норм ДСТУ ENISO/IEC 17065:2019. Оцінка відповідності. Вимоги до органів з сертифікації продукції, процесів та послуг [10];

2. Випробувальні лабораторії, які здійснюють оцінку відповідності технічного обладнання для розмінування, а також засобів індивідуального захисту фахівців з розмінування, іншого обладнання для застосування у протимінній діяльності згідно до норм ДСТУ ENISO/IEC 17025:2019 [10].

Розглядаючи питання щодо випробування та сертифікації техніки та обладнання не можна оминати правовідносини, які врегульовано Законом України “Про стандартизацію” [11], який визначає поняття національного стандарту та міждержавного регіонального стандарту.

Отже, згідно зазначеного Закону, національний стандарт – це стандарт, який прийнято національним органом стандартизації і він є доступним для широкого кола користувачів (п. 13 ч. 1 ст. 1). Що ж стосується міждержавного стандарту, то це регіональний стандарт, який передбачено Угодою про проведення узгодженої політики в сфері стандартизації, метрології і сертифікації, яку прийнято Міждержавною радою із стандартизації, метрології і сертифікації 13.03.1992 та ” (п. 7 ч. 1 ст. 1) [11].

Дане наукове дослідження – лише початок наукового пошуку щодо системного підходу в розумінні політики держави в сфері розмінування та гуманітарного розмінування. Як свідчить практика правозастосування цих норм, правова система України гостро потребує впровадження комплексного організаційно-правового підґрунтя протимінної діяльності, що має передбачати імплементацію міжнародних стандартів та нормативних актів. Організаційно-правова система має бути зорієнтована на систему стандартів в сфері протимінної діяльності, держав, які мають позитивний досвід даного виду діяльності.

Висновки. Проведеним аналізом автори дійшли висновку про те, що проблема розмінування воєнного характеру та забруднених територій має глобальний характер. Україна – не перша країна, що зіткнулась з даною проблематикою. Проте, тривалість військових дій на території нашої вітчизни, інтенсивність та комплексне застосування важкого озброєння країною агресором, виводить Україну на перше місце за масштабністю мінного забруднення територій.

Звичайно, що подальша робота по знешкодженню вибухонебезпечних предметів та речовин потребує значних зусиль з боку державних та соціальних інститутів.

З метою забезпечення безпеки фахівців, які здійснюють розмінування, потрібно здійснювати належне постачання відповідних технічних засобів, робототехніки та іншого обладнання, що сприятиме здійсненню дистанційного розмінування. Окрім безпеки фахівців, протимінна діяльність потребує відповідної техніки, що гарантуватиме стовідсоткове очищення територій.

Для ефективного контролю з боку держави необхідно встановлення чітких стандартів та регламентів, які дозволять максимально управляти таким складовими протимінної діяльності: виявлення вибухонебезпечних предметів та ре-

човин, дистанційне знешкодження, придбання та виробництво обладнання та техніки для розмінування, сертифікація та випробування техніки, облік замінованих та розмінованих територій, реабілітація жертв.

Подальші наукові дослідження в сфері правової регламентації протимінної діяльності в Україні, автори мають намір здійснювати в напрямку розробки пропозицій розвитку нормативно-правової бази та вдосконаленню технічних вимог до засобів розмінування та випробувальних лабораторій. Планується розглянути питання ефективності оцінки відповідності засобів протимінної діяльності до вимог органів сертифікації технічних засобів розмінування. Це дасть можливість забезпечення ефективності управління процесом протимінної діяльності, як в ході воєнних дій, так і післявоєнний період тривалого відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Guidance on the application of the International Mine Action Standards (IMAS). URL: https://www.mineactionstandards.org/fileadmin/user_upload/translations/IMAS_01.10_Guide_for_the_application_of_IMAS_Ed.2_Amendment_8_RU.pdf.
2. International Day for Mine Awareness and Assistance in Mine Action 4 April. URL: <https://www.un.org/en/observances/mine-awareness-day> (дата звернення: 10.11.2024).
3. Війна в Україні: як через два роки проект з розмінування дарує надію фермерам. URL: <https://ukraine.un.org/uk/265078> (дата звернення: 08.11.2024).
4. Україна презентує у Швейцарії арт-проект про вплив розмінування на життя українців та глобальну продовольчу безпеку URL: <https://ukraine.un.org/uk/281477> (дата звернення: 06.11.2024).
5. Як ПРООН підтримує протимінну діяльність. URL: <https://www.soulofsoil.com.ua/uk> (дата звернення: 10.11.2024).
6. Розпорядження Кабінету міністрів України від 28 червня 2024 р. № 616-р. Київ. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-natsionalnoi-stratehii-protyminnoi-diialnosti-na-period-do-2033-roku-ta-zatverdzhennia-t280624> (дата звернення: 12.11.2024).
7. Про протимінну діяльність в Україні: Закон України від 06.05.2023. № 2642-VIII. URL: <https://surl.li/ckdhu> (дата звернення: 12.11.2023).
8. ДСТУ 8820:2023. Протимінна діяльність. Процеси управління. Основні положення від 01.04.2023. Київ: ДП "УкрНДНЦ".
9. Плинокос Д.Д., Давиденко Л.М., Шабанов Д.М., Кукурян О.І. Правове регулювання протимінної діяльності: міжнародний досвід. *Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки*. 2023. Черкаси. Випуск 4(18). С. 89–96. DOI: 10.37701/dndivsovt.18.2023.13.
10. ДСТУ ENISO/IEC 17025:2019. Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій (EN ISO/IEC 17025:2017, IDT; ISO/IEC 17025:2017, IDT). Від 01.01.2021. Київ: ДП "УкрНДНЦ", 2023. 30 с.
11. Про стандартизацію. Закон України від 09.09.2022. № 2254-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
12. Про вихід з Угоди про проведення узгодженої політики в галузі стандартизації, метрології і сертифікації. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.05.2022. № 526-2022-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.11.2024).

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.105>

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

Різенко О.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри адміністративного**та інформаційного права,**Національний університет «Львівська політехніка»*

ORCID: 0009-0006-9525-1719

Різенко О.В. Європейські правові стандарти захисту персональних даних.

У статті розглядаються основні європейські нормативно-правові акти, що забезпечують захист персональних даних та конфіденційної інформації про особу. Адже, враховуючи євроінтеграційний напрямок розвитку України, важливим для нашої країни є досвід правового регулювання інституту персональних даних саме на європейському континенті. Наголошено, що стрімкий технологічний розвиток і глобалізація призводять до виникнення нових труднощів для захисту персональних даних: масштаби збирання та спільного використання персональних даних суттєво зросли; технології дозволяють як приватним компаніям, так і публічним органам користуватися персональними даними в безпрецедентних масштабах з метою реалізації своєї діяльності, а фізичні особи дедалі частіше надають доступ до персональної інформації для громадськості та в глобальному масштабі. Підкреслено, що захист персональних даних як одне з основоположних прав людини нині гарантується ефективним поєднанням різних правових інструментів ЄС, зокрема установчих договорів ЄС і Хартії ЄС, які є актами первинного права ЄС, а також актів вторинного права ЄС. Проаналізовано Конвенцію Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 28 січня 1981 року № 108 як перший міжнародний юридично зобов'язальний документ, який стосується виключно питань захисту персональних даних, у якій викладено ключові принципи обробки персональних даних, права особи у зв'язку з обробкою її персональних даних, базові норми щодо транскордонної передачі даних. Наголошено на важливості міжнародно-правових зобов'язань України, що впливають з УА та набуття статусу кандидата на членство в ЄС, що вкотре актуалізувало питання необхідності оновлення та впровадження у національне законодавство новітніх стандартів ЄС у сфері захисту персональних даних.

Результатом розробки спільного загальноєвропейського нормативного акта у сфері регулю-

вання обробки та захисту персональних даних стало прийняття Загального регламенту про захист персональних даних з метою адаптування правил захисту персональних даних до ери цифрових технологій, визначено головні змістовні новели цього правового акта. З'ясовано основні завдання Європейської ради із захисту персональних даних.

Ключові слова: конфіденційна інформація, інформаційна сфера, персональні дані, міжнародні стандарти, європейські правові стандарти, захист персональних даних, конвенція, директива.

Rizenko O.V. European legal standards of personal data protection.

The article considers the main European legal acts that ensure the protection of personal data and confidential information about a person. After all, taking into account the European integration direction of Ukraine's development, the experience of legal regulation of the institution of personal data on the European continent is important for our country. It was emphasized that the rapid technological development and globalization lead to the emergence of new difficulties for the protection of personal data: the scale of collection and sharing of personal data has increased significantly; technologies allow both private companies and public bodies to use personal data on an unprecedented scale in order to implement their activities and individuals are increasingly providing access to personal information to the public and on a global scale. It is emphasized that the protection of personal data as one of the fundamental human rights is currently guaranteed by an effective combination of various EU legal instruments, in particular the founding treaties of the EU and the EU Charter, which are acts of primary EU law, as well as acts of secondary EU law. The Council of Europe Convention «On the Protection of Individuals in Relation to Automated Processing of Personal Data» dated January 28, 1981 No. 108 was analyzed as the first international legally binding document that deals

exclusively with issues of personal data protection, which outlines the key principles of personal data processing, the rights of a person in connection with the processing of his personal data, basic norms regarding cross-border data transfer. The author emphasizes the importance of Ukraine's international legal obligations arising from the AA and the EU candidate status, which has once again raised the issue of the need to update and implement the latest EU standards in the field of personal data protection into national legislation. It is noted that rapid technological development and globalization lead to new challenges for personal data protection. The scale of collection and sharing of personal data has increased significantly. Technologies allow both private companies and public authorities to use personal data on an unprecedented scale to carry out their activities. Individuals are increasingly providing access to personal information to the public and on a global scale. The author emphasized the importance of Ukraine's international legal obligations arising from the AA and the acquisition of the EU candidate status, which once again raised the issue of the need to update and implement the latest EU standards in the field of personal data protection into national legislation.

The result of the development of a joint pan-European regulatory act in the field of regulating the processing and protection of personal data was the adoption of the General Regulation on the Protection of Personal Data with the aim of adapting the rules of personal data protection to the era of digital technologies, the main substantive novelties of this legal act were determined. The main tasks of the European Council for the Protection of Personal Data have been clarified.

Key words: confidential information, information sphere, personal data, international standards, European legal standards, protection of personal data, convention, directive.

Постановка проблеми. У сучасний період суспільство розвивається під впливом інтеграційних, глобалізаційних та інших процесів, до яких варто віднести інформаційний. В останнє десятиліття інформаційна сфера стала найважливішим чинником розвитку суспільства, а інформатизація всіх сфер суспільної діяльності є основним напрямом державної політики й імперативом розвитку суспільства [14, с. 76].

Останнім часом спостерігається невпинне розширення сфери застосування сучасних інформаційних технологій практично у всіх галузях, у тому числі у правовій сфері. Інформаційне право як комплексна галузь права і одночасно міжгалузева юридична наука є теоретичним та методологічним підґрунтям комплексного ефективного застосування інформаційних технологій

в юридичній діяльності, є правовим підґрунтям інформаційного суспільства XXI століття, яке сьогодні активно формується в рамках міжнародного співтовариства [15, с. 54].

В сучасний період у зв'язку з інтенсивним розвитком засобів збору, обробки, зберігання, передачі різних видів інформації, із глобальним наступом так званого віртуального простору, розвитком потужних мереж комунікаційних систем, які здійснюють трансграничні передачі відомостей, коли збільшуються можливості несанкціонованого доступу до інформації про особу, інших видів інформації, використання якої може спричинити шкоду, зокрема, законним інтересам конкретної людини, все більш актуальною стає проблема необхідності захисту конфіденційної інформації про фізичну особу – персональних даних [16, с. 71].

Персональні дані як найбільш чутлива, делікатна і важлива для людини інформація посідає особливе місце в суспільних інформаційних відносинах. Проблема захисту людини від зловживання інформаційною владою – це проблема захисту персональних даних, яка пронизує будь-які сфери діяльності людини, суспільства і держави. Виконання завдання щодо захисту персональних даних у відповідних процесах управління є найважливішим чинником вдосконалення всієї системи управління. Від розуміння важливості й необхідності ефективного захисту персональних даних залежить спокій та благополуччя як окремої людини, так і держави [2, с. 7].

Враховуючи євроінтеграційний напрямок розвитку України, важливим для нашої країни є досвід правового регулювання інституту персональних даних саме на європейському континенті [7, с. 58]. Адже забезпечення належного рівня захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів у цій сфері безпосередньо впливає як з Угоди про асоціацію, так і набуття Україною офіційного статусу кандидата на членство в ЄС [8, с. 138].

Метою статті є розгляд основних європейських нормативно-правових актів, що забезпечують захист персональних даних і встановлюють стандарти їх захисту для всіх країн-членів ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Окремі теоретичні та практичні аспекти захисту персональних даних, в тому числі й у праві Європейського Союзу, висвітлювалися у наукових напрацюваннях таких вітчизняних вчених, як В.М. Брижко, Ю.О. Коваленко, А.В. Пазюк, В.Г. Пилипчук, П.М. Сухорольський, В.Г. Ханановський, В.С. Цимбалюк та ін. Втім, у світлі постійного технічного розвитку засобів обробки та поширення персональних даних, що впливає

на оновлення нормативно-правового регулювання їх захисту, обумовлює подальші дослідження у згаданій сфері.

Виклад основного матеріалу. У праві ЄС право на захист персональних даних визнає як основоположне право. Захист персональних даних як одне з основоположних прав людини нині гарантується ефективним поєднанням різних правових інструментів ЄС, зокрема установчих договорів ЄС і Хартії ЄС, які є актами первинного права ЄС, а також актів вторинного права ЄС [8, с. 139].

Відповідно до законодавства ЄС, персональні дані можуть бути зібрані законно при дотриманні суворих вимог та для законної мети. Крім того, особи чи організації, що займаються збором та обробкою особистої інформації людей, повинні захистити її від зловживань і дотримуватися певних прав власників даних, які гарантовані законом ЄС [13, с. 46].

За законодавством більшості країн ЄС, персональні дані класифікуються за критерієм чутливості: а) дані загального характеру (П.І.Б., дата і місце народження, громадянство, стать, місце роботи, робочий телефон/факс/e-mail, місце проживання тощо); б) чутливі (англ. – *vulnerable personally identifiable information*), тобто дані, які за природою можуть порушити основні свободи і таємницю приватного життя (до таких належать відомості про стан здоров'я, етнічну належність, релігійні погляди, політичні переконання, власність, заробітну плату та інші джерела доходу, ідентифікаційні коди, біометричні записи, реквізити документів та платіжних карток, номерні знаки транспортних засобів, дактилоскопічні відбитки, зразки почерку, записи голосу, фото- та відеоматеріали, кредитна історія, інформація про судимість і ін.). Саме для чутливих персональних даних передбачено високий рівень захисту. Саме вони вважаються конфіденційними. І їх збирання, зберігання, використання та поширення без згоди суб'єкта забороняється законом й має наслідком юридичну відповідальність [4, с. 68].

Враховуючи поширення загроз несанкціонованої автоматизованої обробки та поширення персональних даних, які піддаються автоматизованій обробці, та зважаючи на доцільність поширення гарантій прав і основоположних свобод кожної людини, і зокрема, права на повагу до особистого життя, більшість європейських країн підписали Конвенцію Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 28 січня 1981 року № 108 (далі – Конвенція № 108) [9] – перший міжнародний юридично зобов'язальний документ (і залишається єдиним юридично зобов'язуючим міжнародним документом у сфері захисту персональних даних), який стосується виключно

питань захисту персональних даних, у якій викладено ключові принципи обробки персональних даних, права особи у зв'язку з обробкою її персональних даних, базові норми щодо транскордонної передачі даних.

Відповідно до ст. 2 Конвенції № 108 «персональні дані» означають будь-яку інформацію, яка стосується конкретно визначеної особи або особи, що може бути конкретно визначеною («суб'єкт даних») [9].

Конвенція 108 застосовується до будь-якого процесу обробки даних, що здійснюється як у приватному, так і у державному секторах, зокрема, до обробки персональних даних судовими і правоохоронними органами. Вона захищає особу від зловживань, які можуть виникати при збиранні та обробці персональних даних, її другим завданням є регулювання транскордонної передачі персональних даних. Що стосується збирання та обробки персональних даних, визначені в Конвенції принципи стосуються, зокрема, відкритого і законного збирання та автоматизованої обробки персональних даних, які зберігаються для визначених і законних цілей та не використовуються у спосіб, не сумісний із цими цілями, а також не зберігаються довше, ніж це необхідно. Вони також стосуються якості даних, зокрема, передбачають, що такі дані по винні бути адекватними, відповідними та не надмірними (пропорційними), а також точними [10, с. 17].

Також у Конвенції 108 закріплено за особою право знати про факт збереження про нього/неї інформації і про можливість, за необхідності, її корегування. Дія закладених у Конвенції обмежень щодо здійснення прав можлива лише за умови існування загрози для інтересів, які переважають (наприклад, інтереси безпеки та захисту держави) [10, с. 17].

У подальшому, а саме 8 листопада 2001 р., було прийнято Додатковий протокол до цього міжнародного договору, який деталізував положення Конвенції в частині, що стосується транскордонної передачі даних, та містив нові положення щодо необхідності створення Сторонами Конвенції наглядового органу, який би здійснював контроль за додержанням законодавства про захист персональних даних [5].

До міжнародно-правових керівних принципів захисту персональних даних належать, зокрема, законність отримання, обробки і використання інформації; конкретна мета збору; обмеженість строку зберігання, точність; захист від випадкового чи несанкціонованого знищення чи випадкової втрати, від несанкціонованого доступу до інформації; гласність; право доступу особи до персональної інформації; право перевірки і внесення змін у свої дані та ін. [16, с. 72].

Пізніше на рівні Європейського Союзу принципи Конвенції були конкретизовані у Директиві 95/46/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про захист осіб у зв'язку з обробкою персональних даних та вільним обігом цих даних» від 24.10.1995 [17]. Директива спрямована на захист прав і свобод людини у зв'язку з обробкою її персональних даних. Директива вимагає від держав-членів гарантувати право осіб на недоторканність приватного життя та забезпечити вільний потік особистих даних в рамках Співтовариства.

Попри те, що Директива 95/46/ЄС була одним з найпрогресивніших документів у сфері захисту персональних даних у світі, технологічний прогрес та зростання обсягів автоматизованої обробки персональних даних зумовили виникнення нових викликів та проблем у цій сфері, які потребували додаткової правової регламентації [1, с. 13].

Нині основним актом у сфері захисту персональних даних є Регламент Європейського Парламенту і Ради 2016/679 про захист фізичних осіб під час обробки персональних даних та їх вільного обігу та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних), що набув чинності 25 травня 2018 р., який виступає в якості *lex generalis* [8, с. 140].

Загальний регламент про захист даних (General Data Protection Regulation, GDPR) устанавлює норми щодо захисту фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і норми про вільний рух персональних даних, захищає фундаментальні права і свободи фізичних осіб, зокрема їхнє право на захист персональних даних, встановлює, що вільний рух персональних даних у всьому Союзі не повинно бути обмежено чи заборонено із причин, пов'язаних із захистом фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних [6].

Регламент закріплює принципи і норми щодо захисту фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням їхніх персональних даних, які передбачають, незалежно від їхнього громадянства або місця проживання, дотримання їхніх фундаментальних прав і свобод, зокрема їхнього права на захист персональних даних. Цей Регламент спрямовано на сприяння формуванню простору свободи, безпеки і правосуддя, економічного союзу, соціально-економічному прогресові, зміцненню та конвергенції економік у межах внутрішнього ринку, підтриманню добробуту фізичних осіб. Водночас, Регламент встановлює, що право на захист персональних даних не є абсолютним правом; воно повинне розглядатися в зв'язку з його функцією в суспільстві та бути збалансованим з іншими фундаментальними правами згідно з принципом пропорційності. У цьому Регламенті дотримано всі фундамен-

тальні права та свободи і принципи, визнані у Хартії, як це передбачено в Договорах, зокрема щодо поваги до приватного та сімейного життя, житла та спілкування, захисту персональних даних, свободи думки, совісті та віросповідання, свободи вияву поглядів та свободи інформації, свободи підприємництва, права на дієвий засіб правового захисту та справедливий суд, а також - культурного, релігійного та мовного різноманіття [6].

Говорячи про головні змістовні новели цього правового акта, якщо порівняти з Директивою ЄС, Регламент визначає правила гри для всіх учасників процесу захисту та обробки персональних даних – як суб'єктів, так і для володільців і розпорядників та контрольних органів у цій сфері. Зокрема, документ містить повний каталог прав суб'єктів персональних даних, які були раніше закріплені в Директиві та Хартії та розширює їхній зміст [1, с. 14]. Крім того, він встановив нові обов'язки, які вимагають від організацій забезпечити, щоб їхні системи за замовчуванням автоматично застосовували захист персональних даних; призначити за певних умов спеціаліста із захисту персональних даних; дотримуватися нового права щодо передачі даних; та дотримуватися принципу підзвітності. Відповідно до законодавства ЄС регламентні норми застосовуються безпосередньо, для цього немає необхідності імплементувати їх до національного законодавства. Таким чином, Загальний регламент захисту персональних даних передбачає єдиний набір правил захисту персональних даних для всіх держав – членів ЄС. Це створює єдині узгоджені правила захисту персональних даних для всього Європейського Союзу, встановлюючи простір юридичної визначеності, з якого мають користь як суб'єкти економічної діяльності, так і фізичні особи – суб'єкти персональних даних [11, с. 33-34].

В 2016 році одночасно із GDPR було прийнято Директиву (ЄС) 2016/681 Європейського Парламенту і Ради від 27.04.16 р. «Про використання даних записів реєстрації пасажирів (PNR) для профілактики, виявлення, розслідування і судового переслідування злочинів терористичного характеру і тяжкого злочину» [12].

Інші нормативно-правові акти ЄС, які можуть містити спеціальні правила щодо обробки даних у певних сферах чи обробки певних категорій даних, наприклад, Директива 2016/680 про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних компетентними органами з метою запобігання, розслідування, виявлення або переслідування кримінальних правопорушень або виконання кримінальних покарань та про вільне переміщення таких даних (так звана Директива про захист даних правоохоронними органами) чи Регламент 2018/1725 про захист фізичних

осіб стосовно обробки персональних даних інститутами, органами, службами та агентствами Союзу та про вільний рух таких даних, які, за конкретних обставин, розглядаються як *lex specialis* [8, с. 140].

Важливим суб'єктом у сфері захисту персональних даних є Європейська рада із захисту персональних даних (ЄРЗПД), заснована на підставі ст.68 GDPR [6]. Рада складається з голови одного наглядового органу кожної держави-члена та Європейського інспектора із захисту даних або їхніх відповідних представників.

Завдання Європейської ради із захисту персональних даних передбачені ст. 70 Регламенту і включають, зокрема, моніторинг правильного застосування регламенту, надання консультацій Комісії з будь-якого питання, пов'язаного з захистом персональних даних у Союзі, порад щодо відповідних питань, висновків, рекомендацій, окреслення найкращих практик і підходів щодо різноманітних питань, заохочує розроблення кодексів поведінки тощо [6].

Загальний Регламент про захист персональних даних передбачає право суб'єктів персональних даних подавати скаргу до контролюючого органу стосовно порушень Регламенту. Вони мають право на судовий захист та відшкодування. Останньою інстанцією для суб'єктів даних у сфері порушення законодавства про захист персональних даних є ЄСПЛ. Також за певних умов фізичні та юридичні особи мають право звернутись до Суду ЄС з позовом про скасування будь-яких рішень Європейської Ради з питань захисту персональних даних. На контролерів та операторів можуть бути накладені санкції за недотримання вимог Регламенту. Також вони несуть відповідальність за будь-яку матеріальну та не матеріальну шкоду, заподіяну внаслідок порушення. Штраф за порушення вимог Регламенту може сягати 20 млн. євро та накладатися контролюючими органами. У випадку порушення Регламенту підприємством розмір штрафу – до 4% загального річного світового обігу підприємства, залежно від того, яка сума є вищою [7, с. 56].

Аналіз міжнародно-правового регулювання захисту персональних даних свідчить, зокрема, про три основні його тенденції. По-перше, це декларування в актах загального характеру права на захист персональних даних як органічної частини фундаментальних прав людини; по-друге, закріплення в нормативних актах Європейського Союзу, Ради Європи, регіональних міжнародних організацій повноважень на регулювання відповідного права і, по-третє, включення юридичних норм щодо охорони конфіденційної інформації у міжнародні договори [3, 13].

Висновки. Отже, міжнародно-правові зобов'язання України, що впливають з УА та на-

буття статусу кандидата на членство в ЄС вкотре актуалізувало питання необхідності оновлення та впровадження у національне законодавство новітніх стандартів ЄС у сфері захисту персональних даних [8, с. 142].

Стрімкий технологічний розвиток і глобалізація призводять до виникнення нових труднощів для захисту персональних даних. Масштаби збирання та спільного використання персональних даних суттєво зросли. Технології дозволяють як приватним компаніям, так і публічним органам користуватися персональними даними в безпрецедентних масштабах з метою реалізації своєї діяльності. Фізичні особи дедалі частіше надають доступ до персональної інформації для громадськості та в глобальному масштабі [6].

Інноваційні зміни з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій ставлять перед державами все більші виклики у сфері захисту персональних даних. Результатом розробки спільного загальноєвропейського нормативного акта у сфері регулювання обробки та захисту персональних даних стало прийняття Загального регламенту про захист персональних даних з метою адаптування правил захисту персональних даних до ери цифрових технологій. Захищати права суб'єкта персональних даних є обов'язком кожної держави [7, с. 58].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бем М., Городиський В. Захист персональних даних: правове регулювання та практичні аспекти. Науково-практичний посібник. Рада Європи, 2021. 160 с. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploadedfiles/Handbook_Pers_Data_Protect_2021.pdf.
2. Брижко В.М. Організаційно-правові питання захисту персональних даних : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.07. НДЦ правової інформатики НАПрН України, Національна академія державної податкової служби. К., 2004. 22 с. С. 7.
3. Гевлич А., Селиванов В. Державна політика у сфері захисту персональних даних: міжнародно-правовий аспект. *Право України*. 2006. № 1. С. 9–15.
4. Гуржій Т.О. Правовий захист персональних даних : *монографія*. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 216 с. С. 68.
5. Додатковий Протокол до Конвенції № 108 Ради Європи "Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних" від 8 листопада 2001 року. Офіційний вісник України. 2011. 14 січ. № 1(58).
6. Загальний регламент про захист даних (GDPR) URL: <https://gdpr-text.com/uk>.

7. Кебус А.В. Кримінально-правовий захист персональних даних законодавства України відповідно та до держав Європейського Союзу. *Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал)*. 2023. № 2 (2). С. 52–60.
8. Коваленко Ю.О. Особливості захисту персональних даних у Європейському Союзі та їх вплив на процес євроінтеграційної політики України. *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 138–144.
9. Конвенція Ради Європи від 28 січня 1981 року № 108 "Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних" URL: <https://www.ippi.org.ua/konventsiya-radi-%D1%94vropi-vid-28-sichnya-1981-roku-%E2%84%96-108-%E2%80%9Cpro-zakhist-osib-u-zv%E2%80%99yazku-z-avtomatizovano>.
10. Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних. Агенція Європейського Союзу з питань основоположних прав та Рада Європи, 2014. 220 с. URL: <https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-handbook-data-protection-ukr.pdf>.
11. Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних. Агенція Європейського Союзу з питань основоположних прав та Рада Європи, 2018. 436 с. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-coe-edps-2018-handbook-data-protection_ukr.pdf.
12. Про використання даних записів реєстрації пасажирів (PNR) для профілактики, виявлення, розслідування і судового переслідування злочинів терористичного характеру і тяжкого злочину : Директива (ЄС) 2016/681 Європейського Парламенту і Ради від 27.04.16 р. (Директива PNR). URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/8_1.pdf.
13. Проценко В.А. Особливості механізмів захисту персональних даних в законодавстві ЄС . *Правова інформатика*. № 2(34)/2012. С. 45–50.
14. Северінова О.Б. Інформаційно-правовий простір: питання розиьку в умовах реформування. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 75–80
15. Хахановський В. Структура та завдання навчальної дисципліни «Інформаційне право». *Правова інформатика*. 2006. № 3 (11). С. 54–58.
16. Шарабурина О.О. Проблеми правового захисту персональних даних як відомостей з обмеженим доступом. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 4(16)2012. С. 71–74/
17. Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. URL: <http://www.eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX: 31995L0046:EN:NOT>.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.106>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ

Ростовська К.В.,

доктор юридичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

юридичного факультету

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ORCID: 0000-0002-6478-9114

e-mail: Karina.rostovskaya84@gmail.com

Ростовська К.В. Актуальні проблеми діяльності Державної служби зайнятості.

У статті висвітлюються актуальні питання діяльності Державної служби зайнятості в умовах війни та пропонуються шляхи їх вирішення. Зазначається, що проблематика діяльності Державної служби зайнятості України в сучасних умовах набуває особливого значення, з огляду на складний соціально-економічний стан держави, викликаний військовою агресією та відповідними економічними наслідками. Звертається увага на те, що різке скорочення робочих місць, зростання рівня безробіття, масове внутрішнє переміщення громадян і посилення соціальної нерівності створили безпрецедентні виклики для системи зайнятості. Робиться висновок, що це зумовлює необхідність дослідження та оптимізації діяльності Державної служби зайнятості як провідного органу, що несе відповідальність за реалізацію державної політики у сфері зайнятості населення та соціального захисту безробітних. У статті звертається увага на те, що Державна служба зайнятості України виділила кілька ключових напрямів розвитку, спрямованих на підвищення якості обслуговування громадян і підтримку ринку праці в умовах воєнного стану та економічної нестабільності. Серед основних пріоритетів – запровадження та вдосконалення активних програм зайнятості, цифровізація сервісів, розвиток мікрогрантових програм і підтримка проєкту «Армія відновлення», продовження реалізації урядового проєкту «Робота щодо надання грантів на створення або розвиток власної справи. У статті висвітлюються шляхи реалізації зазначених напрямів та робиться висновок про те, що успіхи служби зайнятості в забезпеченні підтримки зайнятості населення проявляються через реалізацію таких заходів, як програми для працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, короткострокове професійне навчання, надання мікрогрантів та розвиток компенсаційних ініціатив для роботодавців, які наймають ВПО та ветеранів війни. Обґрунтовується, що для підвищення ефективності

Державної служби зайнятості необхідно запровадити низку системних реформ. Серед них – спрощення процедур для отримувачів допомоги, розширення цифрових послуг, а також забезпечення доступу до професійного навчання для громадян, які постраждали від війни. Ці заходи дозволять значно підвищити рівень зайнятості в країні, забезпечити стабільність на ринку праці і сприяти сталому економічному відновленню після завершення війни.

Ключові слова: зайнятість населення, Державна служба зайнятості, компетенція Державної служби зайнятості, діяльність Державної служби зайнятості, безробіття, працевлаштування, соціальний захист, соціальне забезпечення, адміністративно-правовий статус Державної служби зайнятості.

Rostovskaya K.V. Actual problems of the State Employment Service.

The article highlights the current issues of the State Employment Service in wartime and suggests ways to solve them. It is noted that the problems of the State Employment Service of Ukraine in modern conditions are of particular importance, given the difficult socio-economic state of the country, caused by military aggression and the corresponding economic consequences. Attention is drawn to the fact that the sharp reduction of jobs, the growth of the unemployment rate, the massive internal displacement of citizens and the strengthening of social inequality have created unprecedented challenges for the employment system. It is concluded that this necessitates research and optimization of the State Employment Service as the leading body responsible for the implementation of state policy in the field of public employment and social protection of the unemployed. The article draws attention to the fact that the State Employment Service of Ukraine has identified several key areas of development aimed at improving the quality of service to citizens and supporting the labor market in conditions of martial law and economic instability. Among the main

priorities are the introduction and improvement of active employment programs, the digitalization of services, the development of micro-grant programs and support for the «Recovery Army» project, the continuation of the implementation of the government project «Work on the provision of grants for the creation or development of one's own business.» The article highlights the ways of implementing the mentioned directions and concludes that the success of the employment service in ensuring the support of employment of the population is manifested through the implementation of such measures as programs for the employment of internally displaced persons, short-term professional training, the provision of micro-grants and the development of compensation initiatives for employers who employ IDPs and war veterans. It is justified that in order to improve the efficiency of the State Employment Service, it is necessary to introduce a number of systemic reforms. These include simplifying procedures for aid recipients, expanding digital services, and ensuring access to vocational training for war-affected citizens. These measures will make it possible to significantly increase the level of employment in the country, ensure stability in the labor market and promote sustainable economic recovery after the end of the war.

Key words: population employment, State Employment Service, competence of the State Employment Service, activity of the State Employment Service, unemployment, employment, social protection, social security, administrative and legal status of the State Employment Service.

Постановка проблеми. Проблематика діяльності Державної служби зайнятості України в сучасних умовах набуває особливого значення, з огляду на складний соціально-економічний стан держави, викликаний військовою агресією та відповідними економічними наслідками. Різке скорочення робочих місць, зростання рівня безробіття, масове внутрішнє переміщення громадян і посилення соціальної нерівності створили безпрецедентні виклики для системи зайнятості. Це зумовлює необхідність дослідження та оптимізації діяльності Державної служби зайнятості як провідного органу, що несе відповідальність за реалізацію державної політики у сфері зайнятості населення та соціального захисту безробітних.

Основною проблемою є те, що Державна служба зайнятості, функціонуючи в умовах обмеженості фінансових і кадрових ресурсів, зіштовхується з об'єктивними труднощами у виконанні своїх завдань щодо підтримки громадян у працевлаштуванні, адаптації внутрішньо переміщених осіб та наданні допомоги у професійній перепідготовці. З огляду на зміни, які

відбулися на ринку праці та в соціальній сфері, сучасна правова база діяльності Державної служби зайнятості потребує модернізації, яка дозволить запровадити більш гнучкі механізми соціального захисту населення та стимулювання зайнятості.

Крім того, важливою є проблема забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб, які потребують спеціальних заходів підтримки для інтеграції в нових соціально-економічних умовах. Однак, чинне законодавство не в повній мірі відповідає новим викликам, що вимагає розробки комплексного підходу до вдосконалення правового регулювання цієї сфери. Це зумовлює необхідність глибокого наукового дослідження існуючих адміністративно-правових засад діяльності Державної служби зайнятості з метою розробки нових нормативних підходів до забезпечення ефективного функціонування служби в кризових умовах.

Таким чином, актуальність дослідження діяльності Державної служби зайнятості зумовлена потребою в оптимізації адміністративно-правового забезпечення її функцій для досягнення ефективного рівня соціального захисту населення та стабілізації ринку праці в умовах воєнного та поствоєнного періодів.

Стан опрацювання цієї проблематики. Підґрунтям для написання статті стали праці вчених, в яких прямо чи опосередковано висвітлювалася проблематика діяльності Державної служби зайнятості, зокрема це здобутки таких науковців, як В.М. Галицький, Н.О. Зе-зека, Н.І. Зінкевич, Т.Г. Козарь, Т.Г. Маркіна, В.П. Пастухов, В.М. Петюх, М.І. Пітюлич, І.В. Петренко, Н.В. Савченко та ін. Однак, не зважаючи на існування різноманітних наукових праць, присвячених проблемам зайнятості населення, безробіттю, в науці сьогодні залишаються недостатньо висвітленими питання, як стосуються сучасного стану функціонування Державної служби зайнятості в умовах війни.

Метою статті є з'ясування і висвітлення проблем діяльності Державної служби зайнятості в сучасних умовах військової агресії та окреслення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Після військової агресії, незважаючи на складні умови, спричинені триваючою війною, Державна служба зайнятості України продовжує виконувати свої основні функції, спрямовані на підтримку безробітних громадян і роботодавців. Робота служби включає реалізацію низки державних ініціатив, що мають на меті зниження безробіття та стимулювання зайнятості, а також надання традиційних послуг, таких як сприяння у працевлаштуванні, професійне навчання, видача ваучерів, організація громадських та суспільно корисних робіт тимчасового характеру.

Наприклад, у 2023 році Служба зайнятості значно удосконалила свої сервіси, зокрема, через автоматизацію процесів, впровадження нових послуг і програм, а також розвиток нових моделей обслуговування клієнтів. Завдяки цим ініціативам 661 тисяча громадян України отримала послуги служби зайнятості, а 295 тисяч безробітних осіб знайшли нові робочі місця. У 2024 році соціальні послуги отримало 532 тис. осіб [1].

За останні роки особлива увага Службою приділялася професійному навчанню, яке проходили 33 тисячі безробітних, серед них 19 тисяч осіб навчалися у центрах професійно-технічної освіти служби зайнятості. Ще 18 тисяч громадян скористалися ваучерами на навчання, переважно за спеціальностями, які відповідають актуальним потребам ринку праці, такими як психологія, соціальна робота, медицина, будівництво, а також за професіями: кухар, водій, електрогазозварник, кондитер та електромонтер з обслуговування електроустаткування [1].

Служба зайнятості також активно використовувала компенсаційні програми для роботодавців, у межах яких було працевлаштовано 20 тисяч осіб у 2023 році, а у 2024 році 12 тис. осіб, з яких 14 тисяч у 20203 році та 13 тис. у 2024 році, становили внутрішньо переміщені особи [2]. Роботодавці отримували компенсації за витрати на оплату праці цих працівників. Також значну увагу було приділено підтримці підприємницької діяльності: позитивні рішення щодо надання мікрогрантів і грантів на відкриття або розвиток бізнесу отримали 10 тисяч заявників, у тому числі 226 грантів надано за програмою підтримки ветеранів та їхніх подружжя [1].

У рамках урядової ініціативи «Армія відновлення» Державною службою зайнятості було організовано 74 тисячі направлень безробітних на суспільно корисні роботи. Безробітні громадяни були залучені до виконання завдань, які сприяють відновленню країни, включаючи ремонтні та відбудовчі роботи, фасування гуманітарної допомоги та відновлення житла, пошкодженого внаслідок бойових дій [1].

Загальний обсяг діяльності Державної служби зайнятості в Україні протягом року відображає її здатність адаптуватися до складних умов війни, розширювати сферу наданих послуг і активно підтримувати інтеграцію громадян до ринку праці та соціально-економічне відновлення держави.

Державна служба зайнятості України виділила кілька ключових напрямів розвитку, спрямованих на підвищення якості обслуговування громадян і підтримку ринку праці в умовах воєнного стану та економічної нестабільності. Серед основних пріоритетів – запровадження та вдосконалення активних програм зайнятості,

цифровізація сервісів, розвиток мікрогрантових програм і підтримка проекту «Армія відновлення», продовження реалізації урядового проекту «Робота щодо надання грантів на створення або розвиток власної справи [3].

Для реалізації цих напрямів у життя Державна служба зайнятості активно працює над інтеграцією ветеранів війни у ринок праці, пропонуючи для них короткотермінові курси професійного навчання в Центрах професійно-технічної освіти служби. Навчання відбувається за спеціальностями, що є затребуваними на ринку, зокрема в галузях будівництва, інформаційних технологій та соціальної роботи. Це допомагає ветеранам адаптуватися до цивільного життя, підвищуючи їхню конкурентоспроможність та можливості працевлаштування.

Щоб забезпечити зручність і доступність послуг, служба зайнятості впроваджує цифрові рішення. Через офіційний сайт та мобільні додатки громадяни можуть отримати інформацію про вакансії, зареєструватися як безробітні, отримувати консультації, а також скористатися онлайн-ресурсами для навчання та розвитку професійних навичок. Цифровізація зменшує бюрократичні бар'єри та пришвидшує процес обслуговування громадян. Як зазначається у стратегії Державної служби зайнятості на 2021–2024 роки Державна служба зайнятості буде перетворена на сучасний цифровий сервіс, який буде поєднувати інформаційні технології з розвитком людського капіталу, забезпеченням швидкого працевлаштування, легальної зайнятості населення та надання якісних послуг роботодавцям [4].

Наступним напрямком діяльності Державної служби зайнятості є надання мікрогрантів в рамках проекту «єРобота». Так, служба сприяє розвитку підприємництва шляхом надання мікрогрантів на створення або розширення бізнесу. Програма «Власна справа», зокрема, допомагає безробітним розпочати власний бізнес або вдосконалити вже існуючий. Такий підхід не лише сприяє самозайнятості, але й стимулює розвиток малого та середнього бізнесу, що є важливим для підтримки економіки під час війни

Попри очевидні переваги, стикається з низкою викликів та проблем у процесі реалізації.

Перш за все, складний процес подання документів та отримання мікрогрантів є перешкодою для багатьох учасників. Потенційні отримувачі мають підготувати деталізований бізнес-план, а також пройти перевірку кредитної історії, співбесіду з уповноваженими представниками банків та центрів зайнятості. Крім того, бізнес-план повинен передбачати детальне обґрунтування всіх витрат і надходжень на період до трьох років, що може бути викликом для нових підприємців, які не мають значного досвіду у плануванні фінансів на такий довгий період [5].

Також виклики виникають під час проходження співбесід та перевірок. В рамках процедури банк та центри зайнятості проводять додаткові перевірки щодо бізнес-плану та наявності ресурсів для власного внеску у проєкт. Така кількість перевірок може значно продовжити час розгляду заявок, що знижує ефективність та оперативність реалізації програми в умовах швидкої економічної перебудови, особливо в умовах війни [6].

Інша проблема пов'язана з недостатнім доступом до інформаційної підтримки, що ускладнює розуміння процесу подання заявок. Часто потенційні бенефіціари не мають чіткої інформації про критерії оцінки бізнес-планів та про те, які саме деталі необхідно врахувати, аби підвищити свої шанси на успіх. Цей фактор може призводити до зростання кількості відмов та недовіри до програми серед громадян. Таким чином, затримки в процесах фінансування та оцінки заявок стали помітними бар'єрами для потенційних підприємців.

Отже, хоча програма мікрогрантів є важливим інструментом підтримки підприємництва, її ефективність може бути підвищена шляхом спрощення процедур, зменшення адміністративного навантаження та забезпечення більшої прозорості в процесі оцінювання заявок.

Служба зайнятості активно залучає безробітних до тимчасових громадських і суспільно корисних робіт. Проєкт «Армія відновлення» включає виконання ремонтно-відновлювальних робіт на постраждалих об'єктах, розподіл гуманітарної допомоги, роботи з облаштування соціальної інфраструктури. Це не лише забезпечує безробітних тимчасовою зайнятістю, а й сприяє відбудові та підтримці країни в умовах воєнного стану.

Одним із напрямів діяльності Державної служби зайнятості у поточному році визначено, як «системну роботу з бізнесом – забезпечення кожному роботодавцю індивідуального підходу» [7].

Одним із головних механізмів підтримки роботодавців стала компенсаційна програма витрат на оплату праці внутрішньо переміщених осіб, що активно запроваджувалася службою починаючи з 2022 року [8]. Це допомогло багатьом підприємствам залучити додаткову робочу силу, водночас стимулюючи працевлаштування ВПО. Окрім цього, з початку війни було розроблено та впроваджено низку програм, спрямованих на підтримку малого та середнього бізнесу, у тому числі через мікрогранти на розвиток власної справи. Ці ініціативи допомогли посилити стійкість підприємств у складних економічних умовах та зберегти наявні робочі місця.

Попри значні успіхи, реалізація цих програм зіткнулася з певними викликами. По-перше,

нестача ресурсів і кадровий дефіцит у службі зайнятості обмежують можливості забезпечення повноцінного індивідуального підходу до кожного роботодавця. По-друге, швидкі зміни у ринку праці через війну та міграційні процеси призвели до появи нових вимог з боку підприємств щодо компетенцій працівників. В умовах економічної нестабільності Державна служба зайнятості намагається адаптуватися, автоматизуючи послуги для оптимізації процесів і доступу до сервісів для бізнесу через онлайн-платформи, наприклад, єдиний портал вакансій.

Ще однією важливою проблемою є необхідність подальшої цифровізації процесів надання послуг, що дозволило б покращити доступ до державних програм і мінімізувати бюрократичні перепони для громадян, особливо в регіонах, де присутні високі рівні безробіття та низька доступність традиційних сервісів. Водночас, недостатня кваліфікація деяких працівників служби зайнятості для роботи в нових умовах, таких як ведення онлайн-консультацій і дистанційне навчання, також вимагає термінового вирішення.

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, що аналіз проблем діяльності Державної служби зайнятості України підтверджує необхідність модернізації та адаптації її функцій в умовах соціально-економічних змін, зокрема, викликаних війною. Успіхи служби зайнятості в забезпеченні підтримки зайнятості населення проявляються через реалізацію таких заходів, як програми для працевлаштування внутрішньо переміщених осіб, короткострокове професійне навчання, надання мікрогрантів та розвиток компенсаційних ініціатив для роботодавців, які наймають ВПО та ветеранів війни.

Ураховуючи вищезазначене, для підвищення ефективності Державної служби зайнятості необхідно запровадити низку системних реформ. Серед них – спрощення процедур для отримувачів допомоги, розширення цифрових послуг, а також забезпечення доступу до професійного навчання для громадян, які постраждали від війни. Ці заходи дозволять значно підвищити рівень зайнятості в країні, забезпечити стабільність на ринку праці і сприяти сталому економічному відновленню після завершення війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державна служба зайнятості: основні здобутки 2023 року. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/derzhavna-sluzhba-zainiatosti-osnovni-zdobutky-2023-roku>.
2. Державний центр зайнятості. Аналітична та статистична інформація. URL: <https://old.dcz.gov.ua/analitics/67>.
3. Державна служба зайнятості: підведення підсумків та визначення пріоритетів.

- них завдань. URL: <https://ter.dcz.gov.ua/novyna/derzhavna-sluzhba-zaynyatosti-pidvedennya-pidsumkiv-ta-vyznachennya-priorytetnyh-zavdan>.
4. Озвучено ключові орієнтири Стратегії Державної служби зайнятості на 2021-2024 роки. URL: <https://old.dcz.gov.ua/publikaciya/ozvucheno-klyuchovi-oriyentyry-strategiyi-derzhavnoyi-sluzhby-zaynyatosti-na-2021-2024>.
 5. Мікрогранти для українців: чому рішення можуть прийматися довше? URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mikrohranty-dlia-ukraintsiv-chomu-rishennia-mozhut-priymatysia-dovshe>.
 6. Мікрогрант від держави для створення власного бізнесу. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua>.
 7. Державна служба зайнятості: підведення підсумків та визначення пріоритетних завдань. URL: <https://ter.dcz.gov.ua/novyna/derzhavna-sluzhba-zaynyatosti-pidvedennya-pidsumkiv-ta-vyznachennya-priorytetnyh-zavdan>.
 8. За працевлаштування ВПО передбачено компенсаційні виплати. URL: <https://rmva.gov.ua/news/1730445886>.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.107>

ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Сокурєнко О.А.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри права та правоохоронної діяльності**Центральноукраїнського державного університету**ім. В. Винниченка*

ORCID: 0000-0002-8169-3720

Сокурєнко О.А. Особливості внутрішньої адміністративно-правової організації пенсійного забезпечення в Україні.

Стаття присвячена дослідженню внутрішньої адміністративно-правової організації пенсійного забезпечення в Україні, що є актуальним питанням в умовах сучасних демографічних та економічних викликів.

У статті проаналізовано основні проблеми та шляхи вдосконалення пенсійної системи України. Зазначено, що швидке старіння населення та значна частка неформальної зайнятості ускладнюють фінансування пенсійного фонду, а тіньова економіка скорочує надходження.

Висвітлено особливості адміністрування пенсійної системи, роль децентралізації, впровадження електронних сервісів та заходів для підвищення соціальної захищеності. Зазначені зміни мають на меті лише підвищити ефективність функціонування пенсійної системи, але й зміцнити довіру громадян до її роботи, залучити працівників до офіційного ринку праці.

Визначено, що внутрішня адміністративно-правова організація пенсійного забезпечення в Україні встановлює ключові елементи для ефективного функціонування системи, зокрема структуру, функції та взаємодію органів, що займаються управлінням пенсійними ресурсами. Така організація забезпечує координацію між центральними та місцевими органами, що дозволяє оперативно реагувати на потреби громадян, ефективно розподіляти ресурси та впроваджувати контрольні механізми. Завдяки цій підтримці стає можливим прозоре адміністрування пенсійних виплат, оптимізація процесів управління та підтримка фінансової стійкості пенсійної системи в умовах економічних і демографічних викликів.

Також розглядається можливість адаптації міжнародного досвіду з оптимізації призначення пенсійної системи. Запропоновані рекомендації спрямовані на підвищення фінансової стійкості пенсійного фонду та забезпечення гідного рівня життя для людей похилого віку.

Зазначено, що реформи спрямовані на розширення електронного адміністрування, посилення соціального діалогу та залучення працівників до офіційного працевлаштування, що сприяє фінансовій стійкості пенсійної системи. У результаті впровадження цих заходів очікується підвищення рівня соціального захисту громадян похилого віку та забезпечення стабільності пенсійного фонду.

Зроблено висновок, що система внутрішньої адміністративно-правової організації потребує постійної адаптації до нових умов та обставин, що проявляється у впровадженні електронного адміністрування, прозорих контрольних механізмів, розширенні соціального діалогу та поступовій децентралізації. Іншими словами, внутрішня адміністративно-правова організація пенсійного забезпечення в Україні є основою для стабільної та ефективної роботи пенсійної системи.

Ключові слова: адміністративно-правова організація, пенсійне забезпечення, управління пенсійною системою, фінансова стійкість, адміністрування, електронні послуги, децентралізація, органи державної влади, реформування.

Sokurenko O.A. Features of the internal administrative and legal organization of pension provision in Ukraine.

The article is devoted to the study of the internal administrative and legal organization of pension provision in Ukraine, which is a relevant issue in the context of modern demographic and economic challenges.

The article analyzes the main problems and ways to improve the pension system of Ukraine. It is noted that the rapid aging of the population and a significant share of informal employment complicate the financing of the pension fund, and the shadow economy reduces revenues.

The features of pension system administration, the role of decentralization, the introduction of electronic services, and measures to increase social security are highlighted. These changes

are aimed not only at increasing the efficiency of the pension system, but also at strengthening citizens' trust in its work and attracting workers to the official labor market.

It is determined that the internal administrative and legal organization of pension provision in Ukraine establishes key elements for the effective functioning of the system, in particular the structure, functions and interaction of bodies involved in the management of pension resources. Such an organization ensures coordination between central and local bodies, which allows for a prompt response to the needs of citizens, effective allocation of resources and implementation of control mechanisms. Thanks to this support, transparent administration of pension payments becomes possible, optimization of management processes and support of the financial sustainability of the pension system in the face of economic and demographic challenges.

The possibility of adapting international experience in optimizing the purpose of the pension system is also being considered. The proposed recommendations are aimed at increasing the financial sustainability of the pension fund and ensuring a decent standard of living for the elderly.

It is noted that the reforms are aimed at expanding e-administration, strengthening social dialogue and involving workers in formal employment, which contributes to the financial sustainability of the pension system. As a result of the implementation of these measures, it is expected to increase the level of social protection of elderly citizens and ensure the stability of the pension fund.

It is concluded that the system of internal administrative and legal organization requires constant adaptation to new conditions and circumstances, which is manifested in the implementation of electronic administration, transparent control mechanisms, expansion of social dialogue and gradual decentralization. In other words, the internal administrative and legal organization of pension provision in Ukraine is the basis for the stable and effective operation of the pension system.

Key words: administrative and legal organization, pension provision, pension system management, financial sustainability, administration, electronic services, decentralization, state authorities, reform.

Постановка проблеми. Питання внутрішньої адміністративно-правової організації пенсійного забезпечення в Україні є надзвичайно актуальним у сучасних умовах. Це зумовлено кількома ключовими факторами, які вимагають негайного вирішення та уваги з боку держави, суспільства та наукової спільноти.

По-перше, демографічні зміни суттєво впливають на стан пенсійної системи. Україна, як і багато інших країн, стикається зі швидким старінням населення. Збільшення частки людей похилого віку та зменшення кількості працездатного населення створюють додаткове навантаження на систему пенсійного забезпечення. Це ставить перед державою завдання забезпечити фінансову стійкість пенсійного фонду та гідний рівень пенсій для громадян.

По-друге, економічні виклики, зокрема тіньова економіка та неформальна зайнятість, ускладнюють процес фінансування пенсійної системи. Багато працівників не сплачують внески до Пенсійного фонду через неофіційне працевлаштування, що зменшує доходи фонду та обмежує можливості для виплат пенсій. Це підкреслює необхідність реформування системи адміністрування та посилення контролю за сплатою внесків.

По-третє, соціальна захищеність населення є однією з основних функцій держави, і пенсійне забезпечення відіграє у цьому ключову роль. Гарантування гідного рівня життя для людей похилого віку є важливим завданням, що вимагає вдосконалення внутрішньої організації пенсійної системи. Особливу увагу слід приділяти прозорості та ефективності управління активами Пенсійного фонду, а також забезпеченню соціальної справедливості.

По-четверте, міжнародний досвід у сфері пенсійного забезпечення може стати важливим джерелом для вдосконалення української системи. Вивчення та адаптація кращих практик з інших країн сприятиме впровадженню нових підходів та технологій, що підвищить ефективність та стабільність пенсійної системи.

Нарешті, використання сучасних інформаційних технологій є невід'ємною частиною реформування пенсійного забезпечення. Автоматизація процесів адміністрування, впровадження електронних послуг для пенсіонерів та посилення захисту даних сприятимуть підвищенню якості обслуговування та скороченню витрат.

Стан наукової розробки теми наукової роботи. Дослідженням проблем внутрішньої адміністративно-правової організації пенсійного забезпечення приділено увагу в працях таких вчених-правників як: В. Андріїва, Н. Болотіної, С. Вавженчука, В. Венедіктова, С. Венедіктова, С. Вишновецької, М. Гончарова, Ю. Гришина, І. Жигалкіна, І. Зуб, Т. Занфірової, М. Іншина, С. Кобернюка, В. Костюка, Н. Мельничука, Г. Мірошніченко, А. Новикової, О. Обушенка, П. Пилипенка, С. Попова, О. Тищенко, І. Сазонець, І. Ткача, В. Щербина, І. Чапко та ін.

Метою статті є дослідження деяких аспектів внутрішньої адміністративно-правової організації пенсійного забезпечення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Проблеми пенсійного забезпечення у XXI ст. активно дискутуються різними науковцями та практиками як на рівні економіки, так і на рівні філософії, соціології, права тощо. Пенсійні виплати, що здійснюються державою є одним з важливих чинників, що визначає рівень життя населення та добробут найменш забезпечених його верств. Однією з сучасних тенденцій є те, що пенсійне забезпечення у багатьох країнах стало заручником політичної кон'юнктури і саме організація є ключовою в даному аспекті.

Термін «організація» використовується в декількох значеннях: по-перше, діяльність, результат діяльності, сфера діяльності; по-друге, деяке соціально-економічне утворення, орієнтоване на досягнення певної господарської, комерційної або некомерційної цілі [1].

Автори популярного американського підручника «Основи менеджменту» М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі зазначають: «Організація – це група людей, діяльність яких свідомо координується для досягнення загальної мети або цілей». Однією з ознак організації вони називають наявність принаймні двох осіб, які об'єднані загальною метою і вважають себе частиною однієї групи. Таким чином, організація пов'язана з групою осіб, діяльність яких свідомо координується для досягнення загальної мети [1].

У своєму навчальному посібнику М. Гончарова, Г. Мірошніченко визначили, що поняття «організація» в ширшому сенсі можна визначити: по-перше, як «внутрішню впорядкованість, узгодженість, взаємодію більш-менш диференційованих та автономних частин цілого, обумовлену її будовою»; по-друге, як «сукупність процесів або дій, що приводять до утворення та вдосконалення взаємозв'язку між частинами цілого»; по-третє, як «об'єднання людей, що спільно реалізують деяку програму або мету та діють на основі певних процедур і правил». Якщо перші два визначення взаємодоповнюють одне одного і характеризують організацію як універсальне явище, відображаючи деякий стан і процес, то останнє має вужчий, соціальний додаток стосовно людських організацій. Таким чином, у найзагальнішому випадку під організацією вони пропонують розуміти впорядкований стан елементів цілого та процес їх упорядкування в доцільну єдність [1].

Щодо внутрішньої організації пенсійного забезпечення, виходячи з вище зазначеного, можна зробити висновок, що дана організація охоплює структурні та функціональні аспекти, які визначають як система пенсійного забезпечення діє на практиці.

В свою чергу, адміністративно-правова організація полягає у виконавчій і розпорядчій діяльності системи суб'єктів, покликаних здійснювати на основі законів та інших правових актів прогнозування і координацію діяльності різних ланок

системи, облік і контроль за розпорядженням матеріальними та фінансовими ресурсами, кадрову роботу, застосування моральних і матеріальних стимулів, заходів дисциплінарного і адміністративного впливу [2].

Таким чином, внутрішньо-адміністративно-правова організація – це система правових норм, методів і процедур, що забезпечує функціонування адміністративного апарату в межах органів державної влади або інших публічних установ. Вона охоплює внутрішнє управління, організаційні структури та діяльність державних органів для забезпечення належного виконання їх функцій відповідно до чинного законодавства.

Внутрішня адміністративно-правова організація пенсійного забезпечення в Україні визначає структуру, функції та порядок взаємодії органів, які беруть участь в управлінні пенсійною системою. Ця організація спрямована на забезпечення ефективного надання пенсійних послуг громадянам та управління пенсійними ресурсами.

Внутрішня адміністративно-правова організація пенсійного забезпечення в Україні має кілька особливостей, які визначають її ефективність та функціонування.

Однією з особливостей є децентралізація управлінських процесів, оскільки організація пенсійного забезпечення включає не лише центральні органи, такі як Пенсійний фонд України, але й місцеві управління, які відповідають за виконання завдань на територіальному рівні. Це дозволяє більш оперативно реагувати на потреби громадян.

Звичайно, процес децентралізації стосується багатьох сфер, зокрема фінансової та бюджетної, децентралізації у сфері освіти та у сфері архітектурно-будівельного контролю, у сфері надання адміністративних послуг та земельних відносин. Проте важливим напрямом зазначених процесів є проведення моніторингу як перебігу загальних подій та результатів децентралізації, так і впливу їх на таку сферу як соціальна політика, зокрема пенсійне забезпечення. Процеси децентралізації стали викликом сформованій в Україні системі надання соціальних послуг. Гостро постали питання про те, як мають взаємодіяти учасники системи в нових умовах, як має бути розмежовано повноваження між різними рівнями територіальних організацій у наданні послуг, яким чином стимулювати розвиток ринку соціальних послуг [4, с. 5].

Перехід до централізованої системи управління – це, перш за все, наближення соціальних послуг до населення. Реформа передбачала, що виплата пенсій, субсидій, компенсації та інші послуги соціального захисту населення будуть надаватися на базовому рівні.

Міністерством соціальної політики України було розроблено схему, за якою буде модернізо-

вано діючу систему управління у сфері соціальної політики в рамках децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування [5].

В результаті сьогодні дана схема модернізації потребує вдосконалення. Але важливо, щоб був чіткий зв'язок: працюєш довше, маєш можливість отримати вищу пенсію.

Саме тому нагально важливими є заходи з децентралізації зайнятості, а також заохочення працівників працювати офіційно довше та сплачувати ЄСВ. Тому пенсійна реформа повинна сприяти відновленню довіри до системи, щоб залучити до формального ринку праці, а відповідно до сплати ЄСВ, тих осіб, хто працює неформально [8].

При цьому, зміни мають бути ширшими, оскільки на ринок праці варто залучити і тих 8 млн осіб, які перебувають за межами ринку праці.

Щоб виконати таке завдання нагально важливо виправити недоліки системи, серед яких її несправедливість, суперечливість та непрозорість [8].

При цьому адміністративно-правова організація пенсійного забезпечення має сприяти досягненню цієї мети з наступними ключовими аспектами:

1. Системність і інтеграція: Внутрішня організація пенсійного забезпечення включає різні елементи (законодавство, фінансування, адміністрування), які повинні працювати у тісній взаємодії. Це забезпечує комплексний підхід до управління пенсійними правами громадян.

2. Адаптивність до змін: У зв'язку з демографічними змінами та економічними викликами, система пенсійного забезпечення в Україні постійно адаптується, впроваджуючи нові моделі фінансування та управління, що вимагає гнучкості від адміністративних структур.

3. Прозорість і контроль: З метою запобігання зловживанням і забезпечення ефективного використання бюджетних коштів, існують механізми контролю та моніторингу, включаючи аудити та звітність. Це підвищує рівень довіри до системи.

4. Система електронного адміністрування: Впровадження електронних сервісів та інформаційних технологій полегшує процес отримання пенсійних виплат та покращує обслуговування громадян. Це також спрощує процедури подачі заяв та отримання інформації.

5. Соціальний діалог: Важливими є взаємодія з профспілками, асоціаціями пенсіонерів та іншими соціальними групами, що допомагає врахувати інтереси всіх учасників процесу.

6. Міжнародні стандарти: Україна намагається адаптувати свою систему пенсійного забезпечення до міжнародних стандартів, що передбачає співпрацю з міжнародними організаціями та впровадження кращих практик.

Ці особливості забезпечують ефективність внутрішньої адміністративно-правової організації пенсійного забезпечення та сприяють покращенню якості життя пенсіонерів в Україні.

Висновки. Отже, внутрішня адміністративно-правова організація пенсійного забезпечення в Україні є важливим інструментом для забезпечення стабільності та ефективності пенсійної системи, особливо в умовах демографічних та економічних викликів. Система потребує постійної адаптації до нових умов та обставин, що проявляється у впровадженні електронного адміністрування, прозорих контрольних механізмів, розширенні соціального діалогу та поступовій децентралізації. Такі заходи спрямовані на підвищення довіри до пенсійної системи, залучення працівників до офіційного працевлаштування та забезпечення фінансової стійкості Пенсійного фонду. Вивчення міжнародного досвіду й інтеграція кращих практик також сприяють ефективності функціонування системи. У результаті, ці аспекти спрямовані на підтримку гідного рівня життя громадян похилого віку та сталий розвиток соціального захисту в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Теорія організації: навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей / Державний вищий навчальний заклад "Українська академія банківської справи Національного банку України" ; [уклад.: М.Л. Гончарова, Г.О. Мірошніченко]. Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2015. 134 с.
2. Організаційно-правові засади державного управління. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/admin-pravo/495-butyak/10045--vii-21-s-1-.html> (Дата звернення 13.10.2024).
3. Пенсійне забезпечення в системі економічної безпеки держави: *монографія*. Львів : «Растр-7», 2020. 196 с.
4. Ємельяненко Л.М., Федулова Л.І. Децентралізація в сфері соціальної політики в регіонах України. *Економіка та держава*. № 4/2021. С. 4–11.
5. Як децентралізація влади позначиться на виплаті пенсій та субсидій. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/29705/yak-detsentralizatsiya-vladi-poznachitsya-na-viplati-pensiy-ta-subsidiy.html> (Дата звернення 26.10.2024).
6. Кравченко І.О. Організація діяльності пенсійного фонду України: *монографія*. Харків: Константа, 2017. 404 с.
7. Фещук В.В. Правове регулювання та організація пенсійного страхування в Україні: *Автореф. дис. ... канд. юрид. наук*: 12.00.07. К., 2010. 16 с.
8. Чому ми знову говоримо про пенсійну реформу? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/09/17/719408/> (Дата звернення 28.10.2024).

УДК 342.97 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.108>

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ: ПІДХОДИ ДО ВТІЛЕННЯ ПОНЯТТЯ В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Телліс С.О.,

доктор філософії з права

ORCID: 0000-0003-3090-3940

e-mail: tellis.serg@gmail.com

Телліс С.О. Конфлікт інтересів: підходи до втілення поняття в законодавство України.

Стаття продовжує науково-правовий дискурс навколо визначення поняття «конфлікт інтересів». Актуальність цієї теми зумовлена активним впровадженням концепції конфлікту інтересів в системи державного управління в країнах, що інтегруються в міжнародне співтовариство. На національному рівні механізми запобігання та врегулювання конфлікту інтересів розробляються шляхом виконання міжнародних договорів та прийняття методичних рекомендацій міжнародних організацій, які забезпечують організаційно-правову основу. Однак особливості державного управління та правових традицій впливають на те, як ця концепція застосовується в рамках існуючої політичної та правової системи країни. Незважаючи на те, що питання конфлікту інтересів досліджували багато вчених, підхід до концептуальної реалізації в національному законодавстві, на нашу думку, залишається недостатньо розробленим. Дискусійним залишається визначення поняття «конфлікт інтересів» та підходи до його застосування в законотворчій та правозастосовній діяльності. У цій статті розглядаються сучасні підходи в Україні до визначення поняття «конфлікт інтересів» та досліджуються сучасні стратегії створення правової бази для запобігання та врегулювання конфлікту інтересів; висвітлюється правозастосовний аспект проблеми. У статті стверджується, що в Україні інтеграція антикорупційного законодавства зі стандартами професійної етики в єдину правову систему має декларативний характер. Крім того, зазначається, що чинному законодавчому визначенню поняття «конфлікт інтересів» бракує точності, ясності та визначеності, необхідних для правових норм. Підсумовуючи, у статті підкреслюється, що чітке концептуальне розуміння поняття «конфлікт інтересів» є необхідним для формування національної політики, спрямованої на запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. У статті наголошується на важливості механізмів регулювання професійної поведінки посадових осіб, як істотного аспекту концепції конфлікту інтересів.

Ключові слова: конфлікт інтересів, корупція, публічна служба, професійна етика, антикорупційне законодавство.

Tellis S.O. Conflict of interest: approaches to the implementation of the definition in the legislation of Ukraine.

The article continues the scientific and legal discourse surrounding the definition of «conflict of interests». The relevance of this topic stems from the growing incorporation of the concept into public administration systems in countries integrating into the international community. At the national level, mechanisms for preventing and managing conflicts of interest are developed by implementing international treaties and adopting methodological recommendations from international organizations, which provide the organizational and legal framework. However, the specific features of state governance and legal traditions influence how the concept is applied within a country's existing political and legal system. While many scholars have explored the issue of conflicts of interest, the approach to its conceptual implementation within national legal frameworks, in our view, remains underdeveloped. The definition of «conflict of interests» and the approaches to its application in law-making and law-enforcement activities remain subjects of debate. This article examines current approaches to defining the definition of «conflict of interests» and explores modern strategies for creating a legal framework to address conflicts of interest in Ukraine. It also highlights the law-enforcement aspect of the issue. The article argues that the integration of anti-corruption laws with professional ethics standards into a unified legal system in Ukraine is largely declarative. Moreover, it is noted that the current legal definition of «conflict of interests» lacks the precision, clarity, and certainty required for legal norms. In conclusion, the article emphasizes that a clear conceptual understanding the definition of «conflict of interests» is essential for shaping national policies aimed at preventing and managing conflicts of interests. The article emphasizes the importance of mechanisms for regulating the professional behavior of officials as

an essential aspect of the concept of conflict of interests..

Key words: conflict of interest, corruption, public administration, professional ethics, anti-corruption legislation.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. В країнах, що інтегруються в міжнародне співтовариство, активно інкорпуються практики запобігання та врегулювання конфлікту інтересів в системі державного управління. На національних рівнях, формування організаційних і правових механізмів врегулювання конфлікту інтересів, відбуваються імплементацією міжнародних актів та прийняттям методичних рекомендацій міжнародних організацій за організаційно-правову основу. Водночас, відмінності державного управління і правових традицій, зумовлюють особливості втілення концепції у існуючу політико-правову модель держави. З цих настанов, першочерговою важливістю має концептуальне осмислення поняття «конфлікт інтересів».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики конфлікту інтересів присвячені праці таких науковців, як О.Г. Боднарчук, Т.Е. Василевська, В.В. Галунько, О.А. Голяшкіна, Д.В. Гудков, І.В. Діденко, Т.С. Курило, С.М. Мудрий, І.Д. Пастух, С.В. Рівчаченко, О.В. Токар-Остапенко та інших. Однак, на нашу думку, підхід до концептуального втілення в систему джерел національного права ще не повністю розроблено. Сутність поняття «конфлікт інтересів» та підходи для його втілення в законотворчій та правозастосовній діяльності, залишається предметом дискусії. Охопити весь обсяг літератури за визначеною проблемою в межах цієї статті неможливо, тож акцентовано увагу лише на дослідженнях, в яких зроблено спробу розкрити сутність поняття та містять підходи для його концептуальної реалізації в національному законодавстві.

Метою статті є з'ясувати загальні підходи до визначення поняття «конфлікт інтересів» та його втілення у законодавство України.

Виклад основного матеріалу. Законом України від 18.10.2006 № 251-V була ратифікована Конвенція ООН проти корупції, положеннями якої визначено, що кожна держава-учасниця прагне, згідно з основоположними принципами свого внутрішнього права, створювати, підтримувати й зміцнювати такі системи, які сприяють прозорості та запобігають виникненню конфлікту інтересів [1, ч. 4 ст. 7]. Декларований напрямок розвитку України на повноправне членство міжнародного (особливо європейського) співтовариства робить необхідним вивчення підходів до концептуального втілення поняття та відповідної законотворчої регламентації.

В досліджених роботах, науковці вкладають поняття «конфлікт інтересів» переважно у загальний зміст проблематики запобігання та протидії корупції. Генезис поняття співвідносять з розвитком законодавства та виданням нормативно-правових актів в сфері запобігання корупції, саме за цих настанов пропонується періодизація [2, с. 61–81; 3, с. 38–55].

Науковці зазначають формування поняття «конфлікт інтересів» як окремого сучасного правового інституту, але концептуальна реалізація пропонується у контексті визначення засобів забезпечення протидії корупції, переважно у системі адміністративно-правового регулювання.

Деякі науковці вбачають започаткування концепції конфлікту інтересів в системі державного управління ще за радянських часів та вказують на правові витоки з положень кримінального законодавства [4].

На нашу думку, таке розуміння звужує можливість пошуку підходів до концептуальної реалізації поняття «конфлікт інтересів» у національній правовій системі.

Науковці констатують відсутність єдиного підходу до визначення поняття «конфлікт інтересів» у вітчизняній науці та його доволі широке тлумачення [2, с. 93; 3, с. 25–26]. При розгляді ситуацій конфлікту інтересів вказують, що конфлікт інтересів: є проявом звичайних якостей людини як фізичної істоти, та не може бути виключений як об'єктивне явище штучними механізмами примусу або додатковими стимулами заохочення [5, с. 73]; мають на увазі внутрішньо-особистісний конфлікт, який спричинено перетином соціальних ролей людини [6, с. 231]; може виникати у результаті участі особи у різноманітних суспільних відносинах [3, с. 27].

Інакше кажучи, конфлікт інтересів це завжди ситуація, зміст якої складають різноманітні обставини, що визначають умови функціонування особи на певному етапі організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських дій і мають значення для обрання і реалізації оптимальних засобів здійснення управлінських функцій. Усвідомлення цього контексту дає розуміння різноманітності проблематики та спектру правового регулювання ситуацій довкола конфліктів інтересів. В свою чергу, виокремлення і класифікація типових ситуацій з різноманітністю можливих обставин, створюють різні дефініції концепту та продукують ще більше розмаїття їх систематизувань.

Визначення конфлікту інтересів виключно передумовою, причиною подальшого скоєння злочину або адміністративного правопорушення, на нашу думку, звужує сутність концепції.

Слушним, на нашу думку, є зауваження, що застосування поняття «конфлікт інтересів» тіль-

ки в контексті запобігання корупції призводить до практичних суперечок та є предметом наукових дискусій [7, с. 63].

Заслуговує уваги думка, що проблематика запобігання, виявлення та врегулювання конфлікту інтересів є питанням насамперед етичного характеру [6, с. 238], а конфлікт інтересів і корупція не тотожні [7, с. 9].

На нашу думку, дослідження ґенези поняття «конфлікт інтересів» в аспекті регулювання професійної поведінки посадової особи дозволяє вийти з контексту кримінального законодавства та розширити рамки пошуку підходів вирішення проблематики.

Цей аспект згадується у дослідженнях науковців але, з нашої точки зору, не набуває достатнього розвитку. В свою чергу, в дослідженнях, пов'язаних з проблематикою формування етики державних службовців, вбачається зчеплення принципів етики державної служби з визначенням ситуацій, у яких є ознаки проступку державних службовців.

Наприклад, відповідальність державних службовців було закріплено ще у 1720 році Генеральним регламентом. У згаданому акті робляться перші спроби визначення поняття та ознак дисциплінарного проступку держслужбовця. Характерна відсутність чіткого розподілу кримінальної і дисциплінарної відповідальності; встановлювалася кримінальна відповідальність за ці ж діяння, вчинені умисно. Цікавим, на нашу думку, є положення нормативно-правового Акта від 1848 р. «Уложення про покарання кримінальні та дисциплінарні», яке об'єднувало норми стосовно як кримінальної, так і дисциплінарної відповідальності державних службовців. Характерною особливістю є відсутність загального поняття дисциплінарного проступку і водночас занадто велика кількість їх складів [8, с. 10-11].

За радянських часів, за для посилення і зміцнення дисципліни в радянських органах і установах було видано Постанови ЦВК і РНК «Про дисциплінарні та адміністративні стягнення, які накладаються на членів виконавчих комітетів і службовців радянських установ» (1917 р.), «Про основи дисциплінарного законодавства Союзу РСР і союзних республік» (1929 р.), «Про затвердження положення про дисциплінарну відповідальність у порядку підлеглості» (1932 р.). Установлювалася дисциплінарна відповідальність за проступки які були несумісні з призначенням посадових осіб цих категорій та характером виконуваних ними службових обов'язків [8, с. 13-15].

На нашу думку, в вивченні підходів до втілення концепції конфлікту інтересів в існуючу політико-правову модель державного управління, першочергову роль мають дослідження

ґенези професійної етики, як способу регуляції поведінки посадової особи. На підтвердження цього припущення вказують витoki поняття «конфлікт інтересів» в країнах-засновниках концепції.

Дослідження стандартів професійної поведінки в державному секторі визначають витoki поняття конфлікту інтересів в США та Європі у кодексах поведінки державних службовців [10, с. 117]. Відзначають, що в структуру виконавчої гілки влади США входить незалежне агентство Управління службової етики в державних органах. Місія Управління полягає в здійсненні контролю на рівні виконавчої гілки влади щодо запобігання і врегулювання конфлікту інтересів в середовищі урядовців. В свою чергу, основним підґрунтям етичного врядування в Європі є досвід США [10, с. 120].

Ґрунтуючись на результатах порівняльного дослідження практики запобігання конфлікту інтересів у країнах ЄС, виокремлюють два існуючих підходу до розробки національних програм запобігання конфлікту інтересів: 1. Програми запобігання конфлікту інтересів є частиною політики для попередження та боротьби з корупцією; 2. Програми запобігання конфлікту інтересів є частиною етичних стандартів у державному секторі [11, с. 34].

Існує думка, що «При формуванні національної політики запобігання конфлікту інтересів Україна запровадила дуалістичний підхід: з одного боку, політика щодо врегулювання конфлікту інтересів розроблялася в межах стратегії запобігання та протидії корупції, а з другого – вона є складником політики гарантування й підвищення етичних стандартів професійної поведінки державних службовців. Цей підхід досить чітко відображений у вітчизняному законодавстві: одні нормативно-правові акти щодо врегулювання конфлікту інтересів є важливими засобами підтримання моральної чистоти державної служби, інші – частиною антикорупційного законодавства» [8, с. 24]. Поряд з цим констатується, що «Україна запровадила таку інституційну модель, відповідно до якої політика врегулювання конфлікту інтересів на державній службі розглядається переважно як складник загальної політики протидії корупції» [8, с. 36].

Закон України «Про запобігання корупції» № 1700-VII від 14 жовтня 2014 року є основним нормативно-правовим документом в законодавстві України, яким регулюються заходи запобігання й врегулювання конфлікту інтересів. [12]

Як констатують науковці, у національному правовому полі відсутнє легальне визначення поняття «конфлікт інтересів», а його зміст та структура розкривається крізь призму законодавчо визначених видів конфлікту інтересів – потенційного та реального [2, с. 109].

Дійсно, законодавець не спромігся запропонувати цілісну дефініцію зазначеного явища, окресливши лише деякі випадки за наявності яких, такий конфлікт буде мати місце. Крім того, не виглядає достатньо обґрунтованим понятійний апарат законодавчого визначення видів конфлікту інтересів.

Законодавець визначив потенційний конфлікт інтересів, як наявність у особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень [12, абзац 10 ч. 1 ст. 1]; реальний конфлікт інтересів, як суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень [12, абзац 14 ч. 1 ст. 1].

За вчинення дій чи прийняття рішень в умовах реального конфлікту інтересів, запроваджена адміністративна відповідальність [13, ч. 2 ст. 172-7]. Зауважимо, досягнення завдання адміністративного судочинства передбачає з'ясування судом всіх обставин прийняття (вчинення) рішення [14, ч. 2 ст. 2].

Керуючись наведеним, для кваліфікації рішення як такого, що прийняте в умовах реального конфлікту інтересів, необхідно встановити наявність порушення об'єктивності або неупередженості прийняття рішення.

Звернемося до законодавчого визначення змісту поняття «об'єктивність» та «неупередженість». Існуючи правові приписи Закону України «Про запобігання корупції» не містять визначення (критерії) поняття «об'єктивність». Поняття «неупередженість» визначено у контексті вимог до поведінки осіб у розділі «Правила етичної поведінки», а саме: «Особи, зазначені у пункті 1, підпункті «а» пункту 2 частини першої статті 3 цього Закону, діють неупереджено, незважаючи на приватні інтереси, особисте ставлення до будь-яких осіб, на свої політичні погляди, ідеологічні, релігійні або інші особисті погляди чи переконання» [12, ст. 41]. Слід звернути увагу на лінгвістичні особливості положення – назва статті 41 «Неупередженість», але не зрозуміло чи слід віднести до критеріїв неупередженості «незважаючи на приватні інтереси, особисте ставлення до будь-яких осіб, на свої політичні погляди, ідеологічні, релігійні або інші особисті погляди чи переконання». На нашу думку, положення статті не відповідає вимогам правової визначеності і ясності правової норми.

Припускаємо, що законодавець відніс ці питання до норм підзаконного акта, що затвер-

джує загальні правила професійної етики [12, ч. 2 ст. 37].

Звернемося до узагальненого зібрання професійно-етичних вимог щодо правил поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування затвердженого наказом від 05.08.2016 № 158 «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування» (далі – Правил) [15].

Значна кількість положень Правил закріплює вимоги морально-етичного змісту. Звернемо увагу, що до загальних обов'язків державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування додається вимога «добročесності», закріплена відповідним розділом «Добročесність». На нашу думку, деякі положення розділу не мають правової визначеності, наприклад «...зобов'язані виконувати свої посадові обов'язки якнайкраще, чесно і неупереджено...», «не надавати будь-яких переваг та не виявляти прихильності до окремих фізичних чи юридичних осіб, громадських, політичних, релігійних організацій» [15, п. 1 розділ III], а деякі положення не узгоджуються з положеннями Закону України «Про запобігання корупції». Наприклад, «Державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані (...), а також не допускати ухилення від прийняття рішень та відповідальності за свої дії (бездіяльність) та рішення». Водночас, особи, зазначені у пунктах 1, 2 частини першої статті 3 Закону «Про запобігання корупції», зобов'язані не вчиняти дій та не приймати рішень в умовах реального конфлікту інтересів [12, ч. 1 ст. 28], Крім того, деякі положення Правил є алогічними, наприклад у пункті 2 розділу 3, визначено як критерій добročесності «...спрямовувати свої дії на захист публічних інтересів...». Однак, державні службовці уповноважені на виконання функцій держави, а відтак при здійсненні професійної діяльності, вони зобов'язані керуватися виключно державними та суспільними інтересами.

Оцінюючи положення Правил в правозастосовному аспекті, констатуємо складність визначення «об'єктивність» та «неупередженість». Крім того, розкриваючи зміст поняття «конфлікт інтересів», законодавець не враховує положення правил етичної поведінки, наприклад поняття «добročесність».

Оцінюючи у сукупності положення Закону України «Про запобігання корупції» та Правил, законодавче визначення поняття «реальний конфлікт інтересів», не відповідає вимогам правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми, що дає доволі широке поле для самостійного визначення уповноваженою особою.

Проблема правозастосовного визначення поняття «об'єктивність» полягає в тому, що це не

правова, а морально-етична категорія, визначення якої буде загальним.

Науковці констатують, що абстрактний і нечіткий зміст поняття об'єктивності становить під сумнів можливість і доцільність його використання в судочинстві [17].

Оцінка відповідності поведінки особи значенням критеріям є досить складною, в країнах-засновниках концепції конфлікту інтересів існують спеціальні органи, які контролюють і оцінюють моральні вчинки: комісії та комітети з етики, корпоративні суди тощо [10, с. 119]. У свою чергу, з положень Правил вбачається, що оцінка відповідності поведінки особи покладається виключно на керівника органу [15, п. 3 розділ I]. Усвідомлюючи обсяг покладених обов'язків на посадову особу та ступень обґрунтованості одноосібного рішення, ставимося критично до навантаження керівника моніторинговими заходами за якістю дотримання працівниками установи правил етичної поведінки.

Закон України «Про запобігання корупції» є правовою основою для кодексів чи стандартів професійної етики [12, ч. 1 ст. 37]. В свою чергу, істотний сумнів, на наш погляд, викликає обґрунтованість включення в Закон України «Про запобігання корупції» правил етичної поведінки. Адже, завдяки закріпленню відповідних правил поведінки на рівні нормативно-правового акту, правила отримують загальнообов'язковий характер і стають правовими, а не етичними вимогами до поведінки певних осіб. Якщо етичні правила визначаються як правові вимоги, то у законі повинно бути чітко визначена юридична відповідальність за їх порушення і санкції, що застосовуватимуться до порушників. Загальна вказівка на можливість притягнення до відповідальності за порушення правил етичної поведінки є декларативним приписом.

Разом з тим, можливість врегулювання законом загальних вимог до правил етичної поведінки протирічить змісту приписів Модельного Кодексу поведінки державних службовців, затвердженого Рекомендаціями № R (2000) 10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, за якими, правила етики та поведінки державних службовців мають підзаконний характер [17, п. 1 ст. 28]. Відповідні засади етичної поведінки мають бути складовою статусних законів. До речі, низка норм професійної етики вже закріплена в чинному законодавстві України. Наприклад, Закон України «Про державну службу» визначає принципи професіоналізму, доброчесності, політичної неупередженості [17, ч. 1 ст. 4], засади дисциплінарної відповідальності [17, глава 2].

Підсумовуючи, можна зробити такі **висновки**. Важко погодитись з існуванням у національному праві дуалістичного підходу до вирі-

шення проблематики врегулювання конфлікту інтересів. На нашу думку, поєднання в єдину правову систему антикорупційного законодавства та правил професійної етики носить декларативний характер. Саме за цих обставин, існуюче законодавче визначення поняття «конфлікт інтересів» не відповідає вимогам правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми.

Задля формування засад національної політики запобігання та врегулювання конфлікту інтересів першочергову важливість має концептуальне осмислення поняття «конфлікт інтересів». На нашу думку, дослідження ґенези цього поняття в аспекті регулювання професійної поведінки посадової особи дозволяє знайти підходи до концептуального втілення в систему джерел національного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» № 251-V. Редакція від 28.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/251-16#Text> (дата звернення: 10.08.2024).
2. Пастух І.Д. Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у публічно-правових відносинах засобами адміністративного права. дис. ... докт. юрид. наук. спец.: 12.00.07. НАВС. Київ, 2021. 518 с.
3. Рівчаненко С.В. Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів як спосіб протидії корупції: дис.... канд. юрид. наук. спец. 12.00.07. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. 195 с.
4. Голяшкіна О.А. Еволюція інституту запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у системі публічної служби. *Вісник НАДУ*. Серія «Державне управління». 2020. № 1. С. 13–22.
5. Мудрий С.М. Конфлікт інтересів в корпоративних юридичних особах. *Dictum Factum*. 2023. № 1 (13). С. 61–76.
6. Олешко О.М. Уявний конфлікт інтересів на публічній службі. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023, № 9(15). С. 333–344.
7. Бусол О. Проблеми врегулювання конфлікту інтересів у законодавчій гілці влади. Актуальні проблеми запобігання та протидії корупції: тези I Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 28 жовтня 2021 року). Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2021. С. 62–64.
8. Токар-Остапенко О.В. Урегулювання конфлікту інтересів на державній службі: можливості застосування європейського досвіду в Україні : аналіт. доп. / О.В. Токар-Остапенко. К.: НІСД, 2013. 48 с.

9. Новак О.Д. Правові засади дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні: *монографія*; за заг. ред. В.В. Зуй. Х. : Право, 2015. 200 с.
10. Мошенський С.З., Нонік В.В., Сергієнко І.Г. Правовий механізм регулювання професійної етики в системі державного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 6. С. 116–121.
11. Політики і практики запобігання конфлікту інтересів у дев'яти країнах ЄС. Порівняльний аналіз. Документ SIGMA № 36. 45 с. URL: <http://www.sigmaweb.org/publications/39584967.pdf> (дата звернення: 25.08.2024).
12. Закон України «Про запобігання корупції» № 1700-VII. Редакція від 04.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 28.08.2024).
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення № 80731-X. Редакція від 23.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n1827> (дата звернення: 28.08.2024).
14. Кодекс адміністративного судочинства України № 2747-IV. Редакція від 21.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
15. Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 № 158 «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text> (дата звернення: 30.08.2024).
16. Стеценко Ю.В. До поняття об'єктивності в судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2014. Вип. 10-1(2). С. 118–120.
17. Рекомендація № R (2000) 10 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи щодо кодексів поведінки державних службовців (прийнята Комітетом міністрів на 106 сесії 11 травня 2000 року). URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/Rekomend_poved_DS.pdf (дата звернення: 30.08.2024).
18. Закон України «Про державну службу» № 889-VIII. Редакція від 30.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 30.08.2024).

УДК 342.553:342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.109>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ ЯК СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Токар А.М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права,
Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0001-7877-5613
e-mail: tokaram75@gmail.com

Гаврік Р.О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права,
Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0003-1557-0594
e-mail: gavrik.roman@gmail.com

Токар А.М., Гаврік Р.О. Адміністративно-правовий статус військових адміністрацій як суб'єктів публічної адміністрації.

В науковій статті авторський колектив провів наукове дослідження адміністративно-правового статусу військових адміністрацій як суб'єктів публічної адміністрації. У науковій статті вказано, щодо підходів до розуміння адміністративно-правового статусу військових адміністрацій, що склалися у адміністративно-правовій доктрині. Відповідно до першого підходу, військова адміністрація ототожнюється із відповідним місцевим органом виконавчої влади, на основі якого вона створюється, однак змінюється її адміністративно-правовий статус, зокрема відбуваються зміни у порядку призначення начальника такої адміністрації, формуванні її складу, у підпорядкуванні, а також відбувається істотне розширення повноважень такого органу державної влади через наділення його повноваженнями щодо забезпечення заходів правового режиму воєнного стану. Другий підхід до розуміння адміністративно-правового статусу військової адміністрації передбачає її розгляд як окремої системи місцевих органів публічної адміністрації поруч із такими системами як система місцевих органів виконавчої влади та система органів місцевого самоврядування; військові адміністрації мають як специфічні повноваження щодо запровадження заходів правового режиму воєнного стану, так і повноваження тих місцевих органів публічної адміністрації на заміну яких вона створюється – обласні та ра-

йонні військові адміністрації як правило виконують обов'язки місцевих державних адміністрацій, а військові адміністрації населених пунктів – також обов'язки органів місцевого самоврядування відповідних територіальних громад. Авторський колектив визначає, що особливостями адміністративно-правового статусу військових адміністрацій є: створення та ліквідація таких органів Президентом України за поданням відповідних обласних державних адміністрацій; залучення до їх складу не тільки працівників, а осіб, що проходять військову та правоохоронну публічну службу; здійснення фінансування залежно від того, які повноваження виконуються – відповідно до коштів державного та місцевого бюджетів; подвійність у підпорядкуванні – щодо виконання функцій оборонного характеру підпорядкування здійснюється Генеральному штабу Збройних Сил України, з інших питань – Кабінету Міністрів України та відповідній військовій адміністрації вищого рівня.

Ключові слова: публічна адміністрація; органи публічної адміністрації; органи місцевого самоврядування; місцеві державні адміністрації; військові адміністрації; адміністративно-правовий статус.

Tokar A.M., Havrik R.O. Administrative and legal status of military administrations as public administration entities.

In the scientific article, the authors conducted a scientific study of the administrative and legal status of military administrations as subjects

of public administration. The scientific article indicates the approaches to understanding the administrative and legal status of military administrations that have developed in the administrative and legal doctrine. According to the first approach, the military administration is identified with the relevant local executive body, on the basis of which it is created, however, its administrative and legal status changes, in particular, changes occur in the procedure for appointing the head of such an administration, the formation of its composition, in subordination, and there is also a significant expansion of the powers of such a state authority through the granting of its powers to ensure the measures of the legal regime of martial law. The second approach to understanding the administrative and legal status of the military administration involves considering it as a separate system of local public administration bodies alongside such systems as the system of local executive bodies and the system of local self-government bodies; military administrations have both specific powers to introduce measures of the legal regime of martial law, and the powers of those local bodies of public administration to replace which it is created - regional and district military administrations, as a rule, perform the duties of local state administrations, and military administrations of settlements - also the duties of local self-government bodies of the relevant territorial communities. The author team determines that the features of the administrative and legal status of military administrations are: the creation and liquidation of such bodies by the President of Ukraine upon the proposal of the relevant regional state administrations; the involvement of not only employees, but also persons undergoing military and law enforcement public service in their composition; financing depending on what powers are exercised - in accordance with the funds of the state and local budgets; duality in subordination - regarding the performance of functions of a defensive nature, subordination is carried out to the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, on other issues - to the Cabinet of Ministers of Ukraine and the relevant higher-level military administration.

Key words: public administration; public administration authorities; local self-government bodies; local state administrations; military administrations; administrative-legal status.

Постановка проблеми. У ході відбиття російсько-терористичної агресії в окремих районах Донецької та Луганської областей Україна протягом 2014–2022 років, а в подальшому – в період повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України у лютому 2022 році в державі виникла низка проблем у сфері

забезпечення неперервності реалізації виконавчої влади та забезпечення здійснення місцевого самоврядування. Однією з передумов виникнення низки проблем стало нездійснення органами місцевого самоврядування покладених на них Конституцією та законами України повноважень упродовж тривалого часу, зокрема внаслідок їх фактичного самоусунення від виконання своїх повноважень цих органів чи окремих службових осіб, неможливості виконання своїх обов'язків цими органами чи особами у зв'язку із веденням бойових дій на території відповідних територіальних громад, неможливості здійснення процедур та засідань, необхідних для реалізації відповідних повноважень. На жаль, Конституція України як Основний Закон нашої держави та діюче на 2014 рік законодавство України не давало можливості вирішити зазначене питання, тому враховуючи складність внесення змін до Конституції України, було обрано шлях щодо урегулювання питання адміністративно-правового статусу органів, які б могли взяти на себе обов'язки тих місцевих органів публічної адміністрації, які не могли виконувати свої обов'язку у зв'язку із обставинами, викликаними війною, через прийняття спочатку Закону України «Про військово-цивільні адміністрації», а надалі – через реалізацію положень законодавства про правовий режим воєнного стану. З одного боку, ці органи створювалися переважно на основі місцевих державних адміністрацій як місцевих органів виконавчої влади, з іншого – в окремих випадках перебирали на себе повноваження органів місцевого самоврядування, а також окремі повноваження оборонного характеру. Така складність визначення адміністративно-правового статусу військових адміністрацій зумовлює актуальність та необхідність їх наукового визначення та обґрунтування, зважаючи на неможливість однозначного віднесення їх до місцевих органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика адміністративно-правового статусу військових адміністрацій досліджувалася рядом науковців, таких як О.С. Арсентьева, В.В. Галунько, А.М. Івановська, І.Д. Казанчук, Д.О. Кузьменко, О.Ю. Лялюк, Я.І. Маслова, В.О. Мороз, В.Й. Пашинський, С.Ю. Обрусна, О.С. Шутова, Д.І. Хайрулліна, Я.В. Яковчук. Частина цих наукових досліджень стосувалася питання визначення адміністративно-правового статусу військово-цивільних адміністрацій, створених протягом Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних Сил в окремих районах Донецької та Луганської областей до повномасштабного вторгнення росії на територію України, інші – вже статусу військових адміністрацій, створених в контексті правового режи-

му воєнного стану протягом 2022–2024 років. В той же час, комплексного дослідження зазначеного питання проведено не було.

Метою статті є визначення адміністративно-правового статусу військових адміністрацій як суб'єктів публічної адміністрації.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус військових адміністрацій впливає із положення ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої, на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації. Ці органи створюються відповідно до указу Президента України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування [1].

Говорячи про місце військових адміністрацій у системі органів публічної адміністрації, їх адміністративно-правовий статус, то відповідне питання є дискусійним у адміністративно-правовій доктрині.

З одного боку, військова адміністрація визначається як тимчасовий державний орган, що характеризується особливостями утворення та припинення діяльності, особливостями наділених повноважень щодо запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану з одного боку і виконанням повноважень місцевих органів виконавчої влади, а у разі створення військової адміністрації населеного пункту – також повноважень відповідних органів місцевого самоврядування, особливостями підпорядкування – одночасно і Кабінету Міністрів України та відповідній військовій адміністрації вищого рівня як місцевий орган виконавчої влади, і Генеральному штабу Збройних Сил України з питань виконання повноважень оборонного характеру [2, с. 112–113]. Цієї думки притримуються Я.В. Яковчук [2, с. 112–113], В.Й. Пашинський [3, с. 161, 164], В.В. Галунько та І.Д. Казанчук [4, с. 206, 210], О.В. Рой [5, с. 443]. На думку останнього, військова адміністрація є спеціальним тимчасовим державним органом (суб'єкт владних повноважень), що здійснює публічно-владні управлінські функції, у тому числі на виконання делегованих повноважень та/або повноважень органів місцевого самоврядування, що діє на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією, законами України та міжнародними договорами, ратифікованими Україною, для практичного виконання завдань і функцій дер-

жави в межах визначеної адміністративно-територіальної одиниці під час дії правового режиму воєнного стану [5, с. 443]. Цим самим військова адміністрація по суті отожднюється із відповідним місцевим органом виконавчої влади, на основі якого вона створюється, однак змінюється її адміністративно-правовий статус, зокрема відбуваються зміни у порядку призначення начальника такої адміністрації, формуванні її складу, у підпорядкуванні, а також відбувається істотне розширення повноважень такого органу державної влади через наділення його повноваженнями щодо забезпечення заходів правового режиму воєнного стану.

Інший підхід до розуміння адміністративно-правового статусу військової адміністрації передбачає віднесення її до категорії специфічних місцевих органів публічної адміністрації. Військові адміністрації, так само як й інші місцеві органи публічної адміністрації здійснюють державну або місцеву публічну владу, надану їм Конституцією України та законами України або через делегування повноважень, поширюють її на певну адміністративно-територіальну одиницю або територіальну громаду щодо питань, які може бути вирішено в межах відповідного регіону (громади), складають декілька відносно самостійних систем органів публічної адміністрації, які мають особливе адміністративно-правове регулювання [6, с. 37]. Віднесення військової адміністрації до окремої системи місцевих органів публічної адміністрації є однією із специфічних рис її адміністративно-правового статусу [7, с. 82]. Військова адміністрація як місцевий орган публічної адміністрації є специфічним і нетиповим (з точки зору наявності повноважень, особливостей формування складу, в тому числі призначення начальника такої адміністрації), наділеним повноваженнями з управління адміністративно-територіальною одиницею, яка знаходиться в зоні бойових дій, покликаним координувати військовий та цивільний елементи адміністрації у вирішенні соціально-економічних проблем території, сприяти діяльності силових структур із відсічі збройній агресії російської федерації, має тимчасовий характер і припиняє своє існування після припинення основних факторів, що спричинили утворення військової адміністрації [8, с. 8]. Військова адміністрація у адміністративно-правовій доктрині розглядається як: «орган публічної адміністрації військово-цивільного характеру» [6, с. 37; 9, с. 94; 10, с. 49] або «орган військово-цивільного управління» [7, с. 82–83]. Представниками цього підходу у адміністративно-правовій доктрині є А.М. Івановська [6, с. 37], В.О. Мороз [7, с. 82–83], Д.О. Кузьменко [8, с. 8], С.Ю. Обрусна [9, с. 94], Т.С. Журавель [10, с. 49], а також певною мірою Я.І. Маслова [11, с. 216], хоча вона прямо

не зазначає, що військові адміністрації формують окрему систему місцевих органів публічної адміністрації, однак все ж відносить їх до суб'єктів публічного адміністрування. Отже, другий підхід до розуміння адміністративно-правового статусу військової адміністрації передбачає її розгляд як окремої системи місцевих органів публічної адміністрації поруч із такими системами як система місцевих органів виконавчої влади та система органів місцевого самоврядування; військові адміністрації мають як специфічні повноваження щодо запровадження заходів правового режиму воєнного стану, так і повноваження тих місцевих органів публічної адміністрації на заміну яких вона створюється – обласні та районні військові адміністрації як правило виконують обов'язки місцевих державних адміністрацій, а військові адміністрації населених пунктів – також обов'язки органів місцевого самоврядування відповідних територіальних громад. На думку В.О. Мороз завданням військових адміністрацій є забезпечення повноважень Президента України у сфері гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, тому науковець пропонує сформувати органи військово-цивільного управління на постійній основі як одноособові органи публічної адміністрації – голови військових адміністрацій [7, с. 171].

Говорячи про особливості адміністративно-правового статусу військових адміністрацій, можемо визначити наступне: такі органи військово-цивільного управління створюються та ліквідуються Президентом України за поданням відповідних обласних державних адміністрацій; передбачається залучення до їх складу не тільки працівників, а й військовослужбовців військових формувань, утворених відповідно до законів України, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, служби цивільного захисту, які відряджаються до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на відповідній публічній службі; фінансування військових адміністрацій здійснюється залежно від того, які повноваження виконуються – відповідно до коштів державного та місцевого бюджетів; подвійність у підпорядкуванні – щодо виконання функцій оборонного характеру підпорядковуються Генеральному штабу Збройних Сил України, з інших питань – Кабінету Міністрів України та відповідній військовій адміністрації вищого рівня.

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо визначити наступне. У адміністративно-правовій доктрині склалося два підходи щодо розуміння адміністративно-правового статусу військових адміністрацій.

Відповідно до першого підходу, військова адміністрація ототожнюється із відповідним місцевим органом виконавчої влади, на основі якого вона створюється, однак змінюється її адміністративно-правовий статус, зокрема відбуваються зміни у порядку призначення начальника такої адміністрації, формуванні її складу, у підпорядкуванні, а також відбувається істотне розширення повноважень такого органу державної влади через наділення його повноваженнями щодо забезпечення заходів правового режиму воєнного стану. Другий підхід до розуміння адміністративно-правового статусу військової адміністрації передбачає її розгляд як окремої системи місцевих органів публічної адміністрації поруч із такими системами як система місцевих органів виконавчої влади та система органів місцевого самоврядування; військові адміністрації мають як специфічні повноваження щодо запровадження заходів правового режиму воєнного стану, так і повноваження тих місцевих органів публічної адміністрації на заміну яких вона створюється – обласні та районні військові адміністрації як правило виконують обов'язки місцевих державних адміністрацій, а військові адміністрації населених пунктів – також обов'язки органів місцевого самоврядування відповідних територіальних громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
2. Яковчук Я. Обласні військові адміністрації як тимчасові органи державної влади. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4 (32). С. 109–116.
3. Адміністративне право та адміністративний процес в умовах воєнного стану в Україні: навчальний посібник : у 2-х томах. Том 1. Загальне адміністративне право. Особливе адміністративне право / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Гулак та ін.; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 622 с.
4. Галунько В., Стеценко С., Берлач А., Буханевич О., Ситников О. та ін. Г15 Адміністративне право та адміністративний процес України в умовах воєнного стану: колективна монографія / за заг. ред. В. Фелика, В. Курила. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 704 с.
5. Рой О.В. Військові адміністрації як суб'єкти владних повноважень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 441–446.

6. Івановська А.М., Гаврік Р.О. До питання про визначення адміністративно-правового статусу місцевих органів публічної адміністрації. *Економіка. Фінанси. Право*. 2024. № 4. С. 36–39.
7. Мороз В.О. Адміністративно-правові засади діяльності місцевих органів публічної адміністрації в Україні в умовах європейської інтеграції. Дис. ... докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2024. 206 с.
8. Кузьменко Д.О. Адміністративно-правове регулювання діяльності органів публічної адміністрації в зоні проведення Операції Об'єднаних Сил. автореф. дис. ... канд. юрид.наук. Спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Дніпро, 2020. 22 с.
9. Обрусна С.Ю., Іванова І.В., Панімаш Ю.В., Пасинчук К.М. Адміністративно-правовий статус органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру як суб'єктів публічного управління. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 78. Том 2. С. 90–95.
10. Журавель Т.С. Проблеми пошуку оптимальної моделі діяльності органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру. *Таврійський науковий вісник*. 2023. № 6. С. 46–53.
11. Маслова Я.І. Військово-цивільні адміністрації як суб'єкт публічного адміністрування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 213–216.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.110>

РЕЄСТРАЦІЙНА АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІЦІЇ ЯК ФОРМА КОНТРОЛЮ ЗА ОБІГОМ ЦИВІЛЬНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Хвостовцов С.О.,

ад'юнкта

Дніпровського державного університету внутрішніх справ

Хвостовцов С.О. Реєстраційна адміністративно-юрисдикційна діяльність поліції як форма контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї.

У статті висвітлено питання щодо реєстраційної діяльності поліції в сфері обігу зброї. Здійснено аналіз дотичних до предмету дослідження понять «реєстрація», «адміністративно-юрисдикційна діяльність», «обіг зброї», розкрито їх зміст.

Здійснено аналіз наявних наукових досліджень та норм законодавства, що регулюють реєстрацію цивільної вогнепальної зброї в Україні. Визначено поняття «реєстраційної адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї», виокремлено ознаки та характерні риси такої діяльності.

Установлено, що реєстраційна адміністративно-юрисдикційна діяльність поліції є невід'ємною частиною державного контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї. Ця діяльність спрямована на запобігання незаконному обігу зброї, зменшення кількості злочинів, пов'язаних із її використанням, та забезпечення безпеки громадян.

Визначено, що для забезпечення ефективності здійснення реєстраційних процедур в сфері обігу зброї важливим є формування теоретичної бази та нормативно-правового регулювання для якісного здійснення таких процедур. в нормативно-правових актах закріплений порядок реєстрації зброї, а також відповідних об'єктів, що знаходяться у власності юридичних осіб.

Встановлено, що головними цілями реєстрації є облік і контроль (збір і зберігання інформації для ведення обліку та контролю), засвідчення дійсності (підтвердження існування та легітимності об'єктів реєстрації), надання законного статусу (надання об'єкту реєстрації офіційного юридичного статусу).

Установлено, що діючим чинним законодавством врегульовано процес реєстрації (перереєстрації) цивільної вогнепальної зброї, проте аналізуючи законодавчі положення виявлено, що власне самого поняття реєстрація (перереєстрація) відсутнє у будь-якому законодавчому документі, що регулюють сферу обігу зброї.

Запропоновано власне авторське визначення поняття реєстраційної адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї як сукупності правових та практичних заходів, що здійснюються органами поліції з метою реєстрації (перереєстрації) цивільної вогнепальної зброї, її компонентів та боєприпасів з метою забезпечення безпеки громадян та попередження незаконного обігу зброї.

Ключові слова: зброя, обіг, реєстрація, реєстраційна діяльність, цивільна вогнепальна зброя, правове регулювання, контроль за обігом зброї.

Khvostovtsov S.O. Registration administrative and jurisdictional activity of the police as a form of control over the circulation of civilian firearms.

The article covers the issue of registration activities of the police in the field of arms circulation. An analysis of the concepts «registration», «administrative-jurisdictional activity», «weapons circulation» related to the subject of research was carried out, their content was revealed.

An analysis of available scientific research and legislative norms regulating the registration of civilian firearms in Ukraine was carried out. The concept of «registration administrative-jurisdictional activity of the police in the field of control over the circulation of civilian firearms» is defined, the signs and characteristics of such activity are highlighted.

It was established that the registration, administrative and jurisdictional activity of the police is an integral part of state control over the circulation of civilian firearms. This activity is aimed at preventing the illegal circulation of weapons, reducing the number of crimes related to their use, and ensuring the safety of citizens.

It was determined that in order to ensure the effectiveness of the implementation of registration procedures in the field of arms circulation, it is important to form a theoretical base and legal regulation for the qualitative implementation of such procedures. the procedure for registering

weapons, as well as relevant objects owned by legal entities, is fixed in regulatory acts.

It was established that the main purposes of registration are accounting and control (collection and storage of information for accounting and control), authentication (confirmation of the existence and legitimacy of objects of registration), provision of legal status (granting the object of registration official legal status).

It was established that the current legislation regulates the process of registration (re-registration) of civilian firearms, however, analyzing the legislative provisions, it was found that the very concept of registration (re-registration) is absent in any legislative document regulating the sphere of arms circulation.

The author's own definition of the concept of the registration administrative-jurisdictional activity of the police in the field of control over the circulation of civilian firearms is proposed as a set of legal and practical measures carried out by the police authorities for the purpose of registration (re-registration) of civilian firearms, their components and ammunition in order to ensure the safety of citizens and prevention of illegal arms circulation.

Key words: weapons, circulation, registration, registration activity, civilian firearms, legal regulation, control over the circulation of weapons.

Постановка проблеми. Статтею 2 Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що основними завданнями поліції є забезпечення публічної безпеки і порядку, охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидії злочинності та надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які потребують такої допомоги. В той же час, на сьогодні є певні види діяльності поліції, які безпосередньо не направлені на виконання її основних завдань, проте опосередковано виконуючи таку діяльність, поліцейські забезпечують захист прав громадян та суспільства нашої держави. Зокрема мова йде про реєстраційну діяльність поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї. Така діяльність не тільки забезпечує публічну безпеку і порядок, а й у деяких випадках здійснює гарантування особам їхніх конституційних прав – наприклад, право на життя і здоров'я тощо.

Крім того, реєстраційно-дозвільна діяльність поліції є важливим аспектом у забезпеченні законності, протидії корупції та прозорості. Адже для виконання того чи іншого завдання, що стоять перед Національною поліцією є чітка правова регламентація та належна реалізація. Реєстраційно-дозвільна адміністративно-юрисдикційна діяльність поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї є специфічною

діяльністю. Це обумовлено тим, що держава, як гарант безпеки, бере на себе відповідальність за регулювання такої діяльності.

Ефективність реєстраційної діяльності поліції в сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї, прямо залежить від наявності чіткого нормативно-правового регулювання.

Врегулювання правовідносин у цьому секторі – це складний процес, що вимагає не тільки організаційної діяльності, а й сформульованого теоретичного підґрунтя. Кожна правова норма повинна бути сформульована з урахуванням конкретних умов та цілей, аби забезпечити очікуваний результат і зробити реєстраційну діяльність дійсно ефективною.

Це засвідчує потребу та практичну можливість формування актуальної наукової думки стосовно реєстраційно-дозвільної адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї.

Аналіз останніх публікацій. Вивченням проблематики щодо сутності та поняття обігу цивільної вогнепальної зброї займалися багато вітчизняних науковців-адміністративістів: О.М. Бокій, В.А. Гуменюк, С.В. Діденко, Р.В. Миронюк, А.Т. Комзюк, А.Є. Фоменко, Д.С. Чуріков, Т.А. Шумейко та ін. Водночас, питання реєстраційної адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї серед науковців детально розглянуто не було.

Метою статті є визначення поняття «реєстраційної адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї», виокремлення ознак та характерних рис такої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Реєстраційна адміністративно-юрисдикційна діяльність поліції є невід'ємною частиною державного контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї. Ця діяльність спрямована на запобігання незаконному обігу зброї, зменшення кількості злочинів, пов'язаних із її використанням, та забезпечення безпеки громадян. Підрозділ Національної поліції, що виконує функції реєстраційної адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї є відділи контролю за обігом зброї Національної поліції України.

Досліджуючи питання реєстраційних процедур в сфері обігу зброї, О.А. Будь зазначає, що на ефективність здійснення реєстраційних, дозвільних, ліцензійних процедур впливають два взаємопов'язаних компоненти: 1) наявність розвинутої теоретичної бази процедурної діяльності, зокрема здійснення реєстраційних та дозвільно-ліцензійних процедур НП України; 2) вироблення комплексного підходу до правово-

го регулювання процедурної діяльності поліції. Причому успішність утілення останнього аспекту залежить від ґрунтовності змісту першого, інакше кажучи, якісне нормативне регулювання можливо забезпечити лише за умови розкриття сутності і значення реєстраційних та дозвільно-ліцензійних процедур у діяльності НП України [1, с. 141].

В рамках нашого дослідження важливим є аналіз теоретичної бази, законів та виявлення недоліків правового регулювання реєстраційної адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції як форми контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї.

Так, наказом Міністерства внутрішніх справ України від 21.08.1998 № 622 затверджена Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів [8]. Інструкцією також врегульовано реєстрацію (перереєстрацію) цивільної вогнепальної зброї, проте аналізуючи положення даної інструкції власне самого поняття реєстрація (перереєстрація) відсутнє.

Для розкриття сутності поняття реєстраційної адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї, з'ясуємо спочатку їх юридичну природу та ознаки.

Вищезазначена діяльність здійснюється уповноваженими підрозділами Національної поліції України в межах ідентичної (реєстраційної та дозвільно-ліцензійної) діяльності, яка по суті є видом адміністративних послуг, і, водночас окремим процесуальним провадженням. Реєстраційна діяльність характеризується певним правовим режимом, адже передбачає певні обмеження та контроль з боку держави.

Так, О. Бокій у своєму монографічному дослідженні адміністративно-правового режиму обігу зброї в Україні зазначає, що складовою частиною адміністративно-правового режиму обігу зброї є реєстрація, сутність якої полягає у визнанні державою правоздатності суб'єктів у відповідній сфері. Основою даного режиму є реалізація державного надзору, контролю, обліку, а також оформлення, зберігання та видачі необхідної документації. Взагалі інститут реєстрації є універсальним, адже він не належить лише до однієї галузі права, наприклад, до адміністративного, а є невід'ємною частиною практично у всіх сферах правовідносин. Режим реєстрації у структурі адміністративно-правового режиму

обігу зброї має подвійний характер. З одного боку, це фіксація та збереження певної інформації безпосередньо про зброю, її власника або об'єкт дозвільної системи, з іншого – це видача суб'єкту відповідної інформації про факт реєстрації. Такими суб'єктами можуть бути фізичні або юридичні особи (різної форми власності). Облік власників вогнепальної нарізної та гладкоствольної мисливської зброї, пневматичної, а також холодної зброї здійснюється у відповідній книзі. Проте реєструються не лише власники, а й сама зброя, що знаходиться у власності громадян [2, с. 105]. Облік власників зброї здійснюється в електронній формі засобами ЄРЗ (функціональній підсистемі «Єдиний реєстр зброї» єдиної інформаційної системи МВС) [5].

Зауважимо, що в нормативно-правових актах закріплений порядок реєстрації зброї, а також відповідних об'єктів, що знаходяться у власності юридичних осіб. Реєстрація господарської та підприємницької діяльності, пов'язаної з обігом зброї, тісно переплітається з видачою ліцензій на певний вид діяльності (продаж, виробництво, перевезення тощо). Цей процес легалізації є ключовим для підтримання громадської безпеки, оскільки дозволяє здійснювати таку діяльність виключно під контролем уповноваженого органу. Тобто реєстрація у відповідному органі є необхідною умовою для законної роботи в сфері обігу зброї.

У нормативно-правових актах, що регулюють реєстраційні процедури сфери обігу цивільної вогнепальної зброї наразі відсутнє, тому спробуємо віднайти поняття даної дефініції в інших документах та працях вчених.

Так, Кузніченко С.О. та Феделеш М.М. зазначають, що власне реєстрація спрямована на досягнення чотирьох цілей: 1) внесення інформації; 2) фіксації юридично значимих фактів або статусів та їх облік; 3) посвідчення зареєстрованих фактів або статусів; 4) контроль в тій області, в якій здійснюється реєстрація. Саме у цих чотирьох цілях нами спостерігається поліфункціональність реєстрації як різновиду спеціальної адміністративної процедури [3, с. 46].

Так, «Юридична енциклопедія» Шемшученко Ю.С. надає наступне визначення поняттю реєстрація – внесення до відповідних списків, реєстру або спеціальних книг чи журналів, окремих відомостей щодо будь-яких осіб, організацій, цінних паперів, майна або ін. матеріальних об'єктів, документів, нормативно-правових актів, особистих немайнових прав фізичних чи юридичних осіб та інше або письмовий запис чи фіксація ін. чином (напр., електронними засобами) певних фактів, подій та явищ з метою їх обліку і контролю, засвідчення дійсності та надання їм законного (легітимного) статусу. Здійснюється службовими особами відповідних ком-

петентних державних органів або ін. спеціально уповноваженими на те фізичними чи юридичними особами (реєстраторами) [6].

Отже, якщо коротко підсумувати, то дане поняття трактується як процес внесення інформації про осіб, організації, майно, документи та інші об'єкти до відповідних списків, реєстрів чи журналів. Головними цілями реєстрації є облік і контроль (збір і зберігання інформації для ведення обліку та контролю), засвідчення дійсності (підтвердження існування та легітимності об'єктів реєстрації), надання законного статусу (надання об'єкту реєстрації офіційного юридичного статусу).

У контексті нашого дослідження вищенаведені визначення не охоплюють всіх аспектів розглядуваного поняття, оскільки зосереджуються переважно на технічній стороні процесу. Хоча, безумовно, вони містять деякі важливі ознаки. У юридичній літературі та українському законодавстві існує кілька підходів до трактування поняття «реєстрація». В той же час, аналізуючи велику кількість нормативних документів, які регулюють реєстраційні правовідносини, визначення самого поняття «реєстрація» зустрічається досить рідко.

Так, згідно статті 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» термін «державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» визначається як офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно [7].

Шукане поняття складається з таких частин як «реєстрація», «адміністративно-юрисдикційна діяльність», «обіг зброї».

Для формування авторського поняття «реєстраційна адміністративно-юрисдикційна діяльність поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї» звернемося до визначення поняття науковця Безпалової О.І., для трактування поняття «адміністративно-юрисдикційна діяльність». Так, авторка зазначає, під адміністративно-юрисдикційною діяльністю поліції у вузькому сенсі слід розуміти врегульовану нормами адміністративного права підзаконну, виконавчо-розпорядчу діяльність органів та підрозділів поліції (їх посадових осіб), у рамках якої відбувається розгляд визначеної у КУПАП категорії справ про адміністративні правопорушення, за результатами чого у відповідній процесуальній формі приймаються рішення про застосування до правопорушників заходів адміністративного примусу, накладення адміністративних стягнень, застосування заходів впливу до неповнолітніх або про закриття справи [4, с. 81].

Висновки. Отже, реєстраційна адміністративно-юрисдикційна діяльність поліції у сфері контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї – це сукупність правових та практичних заходів, що здійснюються органами поліції з метою реєстрації (перереєстрації) цивільної вогнепальної зброї, її компонентів та боеприпасів з метою забезпечення безпеки громадян та попередження незаконного обігу зброї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Будь О.А. Поняття та значення реєстраційних та дозвольно-дозвоільних процедур у діяльності Національної поліції. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.12> (дата звернення – 10.08.2024).
2. Бокій О.М. Адміністративно-правовий режим обігу зброї в Україні : моногр. Одеса: ОДУВС. 2012 р. 244 с. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/57ae11f0-337b-4cba-ad61-b9d09599b0cd/content> (дата звернення – 10.08.2024).
3. Кузнichenko С.О. Визначення сутності поняття реєстрації як спеціальної адміністративної процедури. С.О. Кузнichenko, М.М. Феделеш. *Юридичний бюлетень: наук. журн. редкол.: О.Г. Предместніков та ін.* Одеса: ОДУВС, 2015. Вип. 1. (1). С. 40–47. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/1089> (дата звернення – 10.08.2024).
4. Безпалова О.І. Особливості адміністративно-юрисдикційної діяльності поліції. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття*. Харків, 2019. С. 79–82. URL: <https://pp-ss.pro/wp-content/uploads/2020/06/%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf> (дата звернення – 10.08.2024).
5. Про затвердження Положення про функціональну підсистему «Єдиний реєстр зброї» єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ : Наказ МВС України від 10.01.2022 № 2 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0090-22#Text> (дата звернення – 10.08.2024).
6. Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.. К. : «Укр. енцикл.», 1998. (неофіційна версія). URL: https://cyclop.com.ua/content/view/1290/58/1/12/#google_vignette (дата звернення – 10.08.2024).
7. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text> (дата звернення – 10.08.2024).

8. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів,

споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів: Наказ МВС України від 21.08.1998 № 622 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text> (дата звернення – 10.08.2024).

УДК:347.73:336:004.738.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.111>

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ПРИНЦИПІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОТУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Цукан С.В.,

*аспірант кафедри фундаментальної
юриспруденції та конституційного права
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0003-2306-5704*

Цукан С.В. Поняття та правова природа принципів державного регулювання обороту віртуальних активів.

Необхідною умовою системного розвитку та послідовного здійснення державного регулювання обороту віртуальних активів є побудова чіткого уявлення про його принципи, покладені в його основу. Враховуючи новизну, специфічність та коротку історію розвитку даної сфери суспільних відносин, дослідження аспектів щодо поняття та правової природи принципів державного регулювання обороту віртуальних активів набувають актуальності.

У статті досліджено термін «принцип» та його значення, з'ясовано, що дана категорія визначається трьома компонентами, які входять до її змісту. Вказано, що поняття принципи значно ширше за його законодавчий та нормативний вираз.

Встановлено, що в основу принципів закладені суспільні інтереси та потреби, які змінюються і формуються незалежно від волі законодавця. Основна роль у виявленні зазначених потреб належить юридичній практиці, що за своєю природою покликана оперативно та швидко реагувати на зміни, що відбуваються у галузі права.

Охарактеризовано такі елементи принципів права, як засада, ідея, положення, вимога та визначено, що хоча вони і використовуються як однорідні поняття для характеристики поняття принцип права, все ж таки мають термінологічні розбіжності, які є важливими, оскільки дають змогу підкреслити багатоаспектність та складність категорії принципи права.

Розглянуто різні підходи науковців до визначення поняття принципів права. Наведено авторське визначення принципів державного регулювання обороту віртуальних активів, під якими розуміються: норми-ідеї, вихідні положення, закріплені, в тому числі, в нормативно-правових актах, що визначають зміст і спрямованість державного регулювання обороту віртуальних активів та за якими відбувається цілеспрямований вплив на систему взаємовідносин між всіма

учасниками ринку віртуальних активів для підтримки їх рівноваги.

Досліджено правову природу принципів державного регулювання. Акцентовано увагу на тому, що за своєю правовою природою, на відміну від норм, принципи державного регулювання обороту віртуальних активів жорстко не фіксують зміст поведінки, а відтак здатні швидше реагувати на зміни суспільного життя.

Сформульовано висновок, про те, що включення дефініції поняття принципів державного регулювання обороту віртуальних активів та власне самих принципів у вітчизняну правову систему забезпечить побудову належного державного регулювання обороту віртуальних активів.

Ключові слова: поняття, принципи, принципи права, віртуальні активи, правова природа, принципи державного регулювання обороту віртуальних активів.

Tsukan S.V. Concept and legal nature of the principles of state regulation of virtual assets turnover.

A prerequisite for the systemic development and consistent implementation of the state regulation of the turnover of virtual assets is to build a clear understanding of its underlying principles. Given the novelty, specificity and short history of development of this area of public relations, the study of aspects related to the concept and legal nature of the principles of state regulation of the circulation of virtual assets is becoming increasingly relevant.

The article examines the term «principle» and its meaning, and finds out that this category is defined by three components which are part of its content. It is indicated that the concept of principle is much broader than its legislative and regulatory expression.

The author establishes that the principles are based on public interests and needs which change and are formed independently of the legislator's will. The main role in identifying these needs

belongs to legal practice, which by its very nature is designed to respond promptly and quickly to changes in the field of law.

The author characterizes such elements of legal principles as principle, idea, provision, requirement and determines that although they are used as homogeneous concepts to characterize the concept of legal principle, they still have terminological differences which are important as they allow emphasizing the multidimensionality and complexity of the category of legal principles.

The author considers various approaches of scholars to the definition of the concept of principles of law. The author's own definition of the principles of state regulation of virtual assets turnover is provided, which are understood as: norms-ideas, initial provisions enshrined, *inter alia*, in the legal acts which determine the content and direction of state regulation of virtual assets turnover and which have a targeted impact on the system of relations between all participants of the virtual assets market to maintain their balance.

The author examines the legal nature of the principles of state regulation. The author emphasizes that by their legal nature, unlike norms, the principles of state regulation of the turnover of virtual assets do not rigidly fix the content of behavior, and therefore are able to respond more quickly to changes in public life.

The author concludes that inclusion of the definition of the concept of the principles of state regulation of the circulation of virtual assets and the principles themselves in the national legal system will ensure the establishment of proper state regulation of the circulation of virtual assets.

Key words: concepts, principles, principles of law, virtual assets, legal nature, principles of state regulation of the turnover of virtual assets.

Постановка проблеми. Принципи права є одним із найважливіших елементів будь-якої правової системи. Від того, наскільки вони відображені в правових нормах і в правозастосовній діяльності, багато в чому залежить ефективність правового регулювання. Не винятком є і сфера віртуальних активів, стрімкий розвиток якої спонукає держави в усьому світі розробляти способи їх врегулювання, що спиратимуться на базові принципи.

Не дивлячись на масштабність обсягу фінансового ринку віртуальних активів, права фізичних та юридичних осіб у всьому світі належним чином не захищені, Україна не є винятком. Це, в першу чергу, спричинено браком регуляторних правових норм та основоположних принципів, нестача яких викликана дефіцитом наукових досліджень в галузі, насамперед через її новизну, специфічність та коротку історію розвитку. Саме тому дане питання потребує до-

даткового вивчення, зокрема, в контексті дослідження поняття та правової природи принципів державного регулювання обороту віртуальних активів.

Метою дослідження є формування авторського визначення поняття та дослідження правової природи принципів державного регулювання обороту віртуальних активів.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення принципів права постійно знаходиться у центрі правових досліджень науковців. Аналізу даного питання присвячені наукові праці таких вчених як: А. Колодій, М. Орзіх, В. Гойман, Ю. Шемшученко, В. Горшенєв, П. Рабінович, А. Васильєв, М. Цвік, О. Зайчук та інших. Проблематика принципів державного регулювання відображена у працях таких вітчизняних дослідників, як Н. Панчук, Д. Миргородський, К. Бліщук, Б. Данилишин, Л. Дідківська, В. Кириленко, О. Маслюківська, Ю. Орел, В. Підліснюк, І. Рудик, О. Стоян, Г. Третяк, О. Хорошко, В. Гриньова та інших.

В той же час, дослідження правової природи принципів державного регулювання обороту віртуальних активів та виокремлення їх поняття є фактично не вивченими питаннями. У зв'язку з цим, вони потребують додаткового розгляду та дослідження.

Виклад основного матеріалу. Необхідною умовою системного розвитку та послідовного здійснення державного регулювання обороту віртуальних активів є побудова чіткого уявлення про його принципи, покладені в його основу.

Принципи державного регулювання обороту віртуальних активів визначають зміст правових норм та задають концептуальні рамки правотворчої діяльності. Вони є основою для заповнення прогалів законодавства та вирішення адміністративних справ. Принципи, будучи фундаментальними положеннями, втілюють загальні вимоги суспільства до регуляторного впливу держави на сферу віртуальних активів.

Крім того, принципи державного регулювання обороту віртуальних активів мають також велике наукове значення, адже визначають напрямки розвитку не тільки галузі права, але і галузевої науки, яка завжди орієнтується на реалії правового регулювання та потреби юридичної практики. Тож, відповідно, обов'язково враховує їх закономірності, тенденції і принципи. Таким чином, можна справедливо стверджувати, що принципи державного регулювання обороту віртуальних активів здійснюють вагомий вплив на формування та розвиток правового регулювання сфери віртуальних активів, необхідного в даному контексті законодавства, нормотворчої діяльності та правозастосовної практики.

З давніх-давен принципи вважалися фундаментом, підвалиною будь-якої соціальної сис-

теми, в тому числі і правової, вимоги яких поширювалися на всі явища, що належали до цієї системи.

При характеристиці категорії принципу зазвичай звертається увага на те, що він становить ідею, вимогу, положення, стандарт, цінність і є не простим положенням, стандартом, цінністю, ідеєю, вимогою, а фундаментальним, основоположним, засадничим, вихідним, відправним. Як доречно зазначає С.В. Прийма, в основі кожного принципу знаходиться певна ідея, яка проходить крізь історію у своїх специфічних формах, обумовлених особливостями рівня цивілізації та буття людей. Науковець зауважує, що поняття «ідея» відображає генетичний аспект принципу та демонструє, що принципи є духовними, інтелектуальними засадами та надає принципам таких рис як універсальність, самодостатність, самоочевидність [1, с. 49].

Термін «принцип» походить від латинського «*principium*», що означає: основу якого-небудь приладу, пристрою; особливість, центральне пояснення, що є основою здійснення або створення чого-небудь; погляд на речі, внутрішнє переконання, що зумовлюють норми поведінки.

Деякі науковці наголошують, що поняття принципу значно ширше за його законодавчий та нормативний вираз та визначають три компоненти, які входять до змісту цього поняття: закріплення певних положень у чинному законодавстві; наявність деяких уявлень щодо сфери правосвідомості; реалізація принципів права щодо конкретного виду суспільних відносин. Дана концепція має наступну схему: принцип створюється як певна ідея у теорії, далі фіксується у системі правових норм і вже через них перетворюється та впроваджується у суспільні відносини. Даний процес може мати і зворотній вигляд: суспільні відносини закріплюються у нормах права, на основі яких зароджуються та формуються принципи. Відтак, схема перетворення у життя, здійснення принципів співпадає з механізмом створення та реалізації права [2, с. 22-23].

Важливо додати, що в основу принципів закладені суспільні інтереси та потреби, які змінюються і формуються незалежно від волі законодавця. Основна роль у виявленні зазначених потреб належить юридичній практиці, що за своєю природою покликана оперативно та швидко реагувати на зміни, що відбуваються у галузі права.

Як влучно зазначає А. Колодій, принципи права покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок системи і структури права, правових відносин і норм права, єдність інститутів, галузей і норм права. Вони характеризують сутність і зміст права в концентрованому вигляді та демонструють підвалини відображення у ньому

політичних, економічних і моральних відносин, виступають критеріями оцінки неправомірності чи правомірності дій соціальних суб'єктів, формують правову культуру та правове мислення [3].

Зважаючи на це, звернімося до таких складників принципів права, як засада, ідея, положення та вимога. Часто вони розглядаються та використовуються як синоніми. Але для правильного розуміння сутності такої дефініції, як принцип, варто більш детально розглянути елементи даного поняття. Так, під «ідеєю» розуміють форму духовно-пізнавального відображення певних закономірних відношень та зв'язків зовнішнього світу, спрямованих на його перетворення. Особливістю ідеї є її здатність виявляти всепідпорядковуючі, найсуттєвіші закони та риси об'єктивних процесів, а також створювати візрцевий, цілісний образ явища, предмета в пізнанні. Ознаками ідеї є: поєднання суб'єктивної мети її перетворення та об'єктивного знання про дійсність, а також розуміння її як результату інтелектуальної, пізнавальної діяльності особи, форми мислення, що характеризується узагальненням та опосередкованим відображенням такого мислення. Вимога – це умови, правила, обов'язкові для виконання; прохання, побажання, висловлене так, що не допускає правил, норми, заперечень, яким що-небудь або хто-небудь повинні підлягати. Положення розглядається як теза, думка, твердження, що лежить в основі чого-небудь. Засада – те головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь, основа чогось, головне положення, вихідне, основа світогляду.

Виходячи із тлумачення зазначених визначень понять, що стосуються принципу, слід зробити висновок, що хоча ідея, положення, вимога, засада і використовуються як однорідні поняття для характеристики поняття принцип права, все ж таки вони мають термінологічні розбіжності, які є важливими, оскільки дають змогу підкреслити багатоаспектність та складність категорії принципи права [4, с. 104].

Перед формуванням визначення поняття принципів державного регулювання обороту віртуальних активів та звертаючи увагу на те, що в правовій науці принципи розглядаються не лише як відносно самостійні елементи, але й як фундаментальні ідеали та ідеї, варто розглянути думки сучасних науковців щодо визначення поняття «принципи права».

Так, В.П. Грибанов розуміє принципи права як керівні положення права, основні засади, які виражають об'єктивні закономірності, потреби та тенденції суспільства, що мають загальнообов'язкове значення з огляду на їх юридичне закріплення та визначають сутність усієї системи, галузі чи інституту права [5].

Т.Н. Добровольська, вважає, що принцип є теоретичним узагальненням найбільш типового, що виражає і констатує закономірність, покладену в основу пізнання взагалі чи в основу будь-якої галузі знання [5].

Д.А. Ковачов стверджує, що принципи права – це основоположні засади, ідеї, що визначають сутність права, яка впливає з генеральних ідей свободи та справедливості [5].

Акцентуючи та звертаючи увагу на необхідності та важливості категорії «принципи права» для юридичної науки та власне самого права, простежується, що вчені мають різні підходи до визначення цього поняття.

В той же час, багато з них доходять однієї думки, що принципи права – це визначальні, вихідні ідеї, положення, установки, які складають організаційну та моральну основу виникнення, розвитку та функціонування права [6, с. 342].

Отже, під поняттям «принципи права» слід розуміти об'єктивно властиві праву вихідні ідеї, основні засади, що характеризуються загальною значущістю, вищою імперативністю, універсальністю і ставляться до учасників суспільних відносин з метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових та громадських інтересів.

Варто зазначити, що в чинному законодавстві України відсутнє визначення поняття принципів державного регулювання обороту віртуальних активів. Саме тому вважається за доцільне, навести авторське визначення принципів державного регулювання обороту віртуальних активів під якими слід розуміти: норми-ідеї, вихідні положення, закріплені, в тому числі, в нормативно-правових актах, що визначають зміст і спрямованість державного регулювання обороту віртуальних активів та за якими відбувається цілеспрямований вплив на систему взаємовідносин між всіма учасниками ринку віртуальних активів для підтримки їх рівноваги.

Досліджуючи правову природу принципів державного регулювання обороту віртуальних активів необхідно проаналізувати їх ознаки. Варто зауважити, що принципам державного регулювання обороту віртуальних активів притаманні ознаки, які характерні для права в цілому. Адже вони відображають сутність і природу права, його об'єктивні властивості та найбільш важливі риси.

Як стверджує Бахновська І.П., у принципах більш посиленій прояв знаходять ті ознаки, які притаманні нормам права, а саме загальний характер, категоричність, стабільність. Спеціальними ж їх ознаками, на підставі яких принципи виокремлюються в окрему правову категорію є їх первісний, установчий, вихідний характер, особлива імперативність, вища ієрархічність, універсальність, висока ступінь абстрактності. Розглянемо окремі ознаки принципів державного регулювання більш детально [7, с. 19].

Так, однією із головних ознак слід виокремити нормативність, під якою розуміється загально-обов'язковий характер їх вимог, який дозволяє їм виконувати функцію регулювання суспільних процесів, причому не лише опосередковано, через правові норми, але й самостійно. Особливий характер нормативності принципів державного регулювання обороту віртуальних активів проявляється і в тому, що вирішення конфліктів між принципами відбувається за іншим механізмом, ніж подолання колізій між нормами права. Це свідчить про їх більшу ґрунтовність та значущість по відношенню до норм. [4, с. 104].

Невід'ємною ознакою принципів державного регулювання є їх імперативність. Принципи наділені особливою беззаперечністю, їх дія не допускає будь-яких виключень. В той же час, норми права в ряді випадків допускають виключення з загального правила. Із даного аспекту, відповідність норм права самим принципам виступає як один із найважливіших критеріїв законності.

Фундаментальний характер. На основі принципів формуються норми та інститути права, в тому числі має формуватися система державного регулювання обороту віртуальних активів. Наприклад, якщо для цивільного процесу провідним принципом є незалежність суддів і підкорення їх закону, а для цивільного права – рівність сторін, то ці принципи в процесі правотворчості мають пронизувати всі норми даної галузі.

Об'єктивна зумовленість. Під якою слід розуміти відповідність принципів державного регулювання обороту віртуальних активів політичним, економічним, ідеологічним процесам, які відбуваються у суспільстві, а також характеру суспільних відносин [7, с. 19].

Принципи державного регулювання обороту віртуальних активів фіксують у своєму змісті суттєві й необхідні зв'язки, які наявні в праві і в суспільстві та дозволяють встановити такий порядок, що найбільшою мірою сприяє їх розвитку і зміцненню. Без принципів, які пронизують усю сферу державного регулювання віртуальних активів, не може бути узгодженості окремих її складових. Принципи забезпечать однакове та одноманітне формування норм права даної галузі, що перебуває на стадії розвитку та складатимуть її стрижень, об'єднуючи усі її елементи. Та відповідно відображатимуть зміст системи норм регулювання віртуальних активів, внесуть єдність у всю систему юридичних норм і нададуть єдність правовому регулюванню суспільних відносин.

У контексті дослідження правової природи принципів державного регулювання обороту віртуальних активів, варто також додати, що принцип, як соціально-правова та філософська

категорія, поєднує в собі об'єктивне знання про суб'єктивну мету та дійсність, спрямовану на її зміну. Ідея завжди продукується колективною або індивідуальною свідомістю та неможлива поза нею, завжди має цілеспрямований характер та ніколи не виникає стихійно. Її становлення, трансформація або розвиток здійснюються лише з волі суб'єкта. За певних обставин, як показує історія, офіційна доктрина може спростувати принцип, визнавши хибність закладених в ньому ідей або його побудови. Отже, якщо первинно закономірність незалежна від свідомості, то принцип є результатом перетворення суб'єктивного змісту свідомості в незалежну, самостійну від свідомості сутність.

Висновки. Отже, будучи невід'ємною складовою частиною правової системи, принципи державного регулювання обороту віртуальних активів від звичайних норм права відрізняються своєю стійкістю і стабільністю, ступенем узагальнення, абстракції, значимістю для всього процесу правового регулювання сфери цифрових активів, фундаментальністю.

За своєю правовою природою, на відміну від норм, принципи державного регулювання обороту віртуальних активів жорстко не фіксують зміст поведінки, а відтак вони здатні швидше реагувати на зміни суспільного життя. Саме тому тлумачення і застосування норм права у сфері віртуальних активів має відбуватися відповідно до принципів.

Роль принципів державного регулювання у різних сучасних правових системах неоднакова. Попри це, або фактично, або номінально, вони є одним з джерел права, і в тому числі в українській правовій системі. Включення дефініції поняття принципів державного регулювання обороту віртуальних активів та власне самих принципів у вітчизняну правову систему істотно змінює її зміст, по-новому ставить питання про ієрархію, взаємодію правових актів у відповідності з їх юридичною силою, забезпечує побудову належного державного регулювання обороту віртуальних активів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Прийма С.В. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 28. С. 46–55. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7489/1/Priyma_46.pdf.
2. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22–28. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63854/04-Zaychuk.pdf?sequence=1>.
3. Колодій А.М. Принципи права України. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
4. Говорун М. Правова природа принципу платності землекористування. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 103–108. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/9/20.pdf>.
5. Шатіло В.А. Загальнонаукові підходи до визначення принципів права та їх вплив на розвиток конституційного механізму державної влади. *Публічне право*. 2019. № 2. С. 9–14. URL: https://www.publichnepravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=84:pp-2019-34-01&catid=90&Itemid=483&lang=uk.
6. Юшина С.І. Принципи державного регулювання зовнішньої торгівлі: поняття та законодавче закріплення. *Правове регулювання економіки : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», Юридичний ф-т ; редкол.: В.Ф. Опришко (головн. ред.) [та ін.]*. Київ: КНЕУ, 2008. Вип. 8. С. 341–347. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee04e6b3-d918-4d6e-b887-ecb6bc52d91c/content>.
7. Бахновська І.П. Риси принципів права: теоретичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 18–22. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6554/1/90.pdf>.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.112>

НАВЧАННЯ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ МИТНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Черкунов О.В.,

кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0007-8880-6955

Черкунов О.В. Навчання та підвищення кваліфікації митними службовцями: виклики та перспективи.

У статті аналізуються основні проблеми та можливості, що постають перед митною службою в контексті професійної підготовки та підвищення кваліфікації її співробітників в процесі проходження служби в митних органах. В умовах глобалізації, швидкого розвитку технологій і постійних змін у міжнародних торгових практиках, якісна підготовка митних службовців стає надзвичайно важливою.

Перш за все, стаття розглядає виклики, з якими стикаються митні органи при організації навчання. Серед них – недостатня фінансова база, відсутність сучасних навчальних матеріалів і методик, а також потреба у адаптації навчальних програм до нових реалій. Зокрема, увага акцентується на важливості інтеграції нових технологій, таких як електронне навчання, яке дозволяє оперативно оновлювати навчальні матеріали та забезпечувати доступ до них для всіх працівників, незалежно від їх місцезнаходження.

Дослідження також аналізує сучасний процес організації навчання в митній службі та перспективи розвитку підвищення кваліфікації митних службовців. Висвітлюються можливості впровадження системи безперервної освіти, яка дозволила б митникам постійно вдосконалювати свої знання та навички. Особливу увагу приділено концепції компетентнісного підходу, що базується на формуванні специфічних митних компетенцій, які необхідні для ефективного виконання службових обов'язків.

Стаття містить рекомендації щодо вдосконалення існуючих навчальних програм і формувань нових підходів до підвищення кваліфікації митників.

Наголошується на необхідності виваженого підходу до розробки та імплементації матриці груп компетенцій та посад за відповідними рівнями: «Стратегічний», «Керівний», «Фаховий», затвердження типових профілів посад, розробки

переліку митних компетенцій для посад державної служби «Б» та «В», а також впровадження професійного стандарту «Інспектор митний» в навчальні програми вищих навчальних закладів України.

Результати дослідження можуть стати основою для подальших ініціатив у сфері професійного розвитку митних службовців, що позитивно вплине на ефективність їхньої роботи та покращення митних процесів в Україні.

Ключові слова: митна служба, публічна служба, митниця, державна служба, навчання, кваліфікація, митні компетенції, матриця компетенцій, інспектор митний.

Cherkunov O.V. Training and professional development of customs officials: challenges and perspectives.

The article analyzes the main problems and opportunities facing the customs service in the context of professional training and the qualification enhancement of its employees during their service in customs authorities. In the conditions of globalization, rapid technological development, and constant changes in international trade practices, the quality training of customs officials becomes extremely important.

First and foremost, the article addresses the challenges that customs authorities encounter in organizing training. Among these are insufficient financial resources, the lack of modern training materials and methodologies, as well as the need to adapt training programs to new realities. In particular, emphasis is placed on the importance of integrating new technologies, such as e-learning, which allows for the rapid updating of training materials and provides access to them for all employees, regardless of their location.

The research also analyzes the current process of organizing training within the customs service and the prospects for enhancing the qualifications of customs officials. It highlights the potential for implementing a continuous education system that would enable customs officers to constantly

improve their knowledge and skills. Special attention is given to the competency-based approach, which focuses on developing specific customs competencies necessary for the effective performance of official duties.

The article contains recommendations for improving existing training programs and developing new approaches to enhance the qualifications of customs officials. It emphasizes the need for a balanced approach to the development and implementation of a competency and job matrix at the corresponding levels: «Strategic,» «Management,» and «Professional,» the approval of typical job profiles, the development of a list of customs competencies for positions in state service «B» and «C,» as well as the introduction of the professional standard «Customs Inspector» into the curricula of higher education institutions in Ukraine.

The results of the research may serve as a foundation for further initiatives in the professional development of customs officials, positively impacting the effectiveness of their work and improving customs processes in Ukraine.

Key words: customs service, public service, customs, civil service, training, qualification, customs competencies, competency matrix, customs inspector.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації, швидкого технологічного прогресу та змінюваних міжнародних торгових практик, якісна підготовка митних службовців набуває особливого значення. Митні органи стикаються з численними викликами в процесі організації навчання та підвищення кваліфікації своїх співробітників. Серед основних проблем можна виділити недостатню фінансову базу, що обмежує можливості для реалізації сучасних навчальних програм, а також відсутність актуальних навчальних матеріалів і методик.

Отже, існує нагальна потреба у вдосконаленні навчальних програм, розробці нових підходів до підвищення кваліфікації митників та створенні матриці груп компетенцій і посад. Це дозволить не лише підвищити професійний рівень митних службовців, але й позитивно вплине на ефективність їхньої роботи та поліпшить митні процеси в Україні. Результати даного дослідження можуть слугувати основою для подальших ініціатив у цій сфері, сприяючи розвитку митної служби в цілому.

Стан опрацювання цієї проблематики викликало інтерес у багатьох науковців, серед яких можна виділити роботи Л.В. Деркача, Ю.М. Дьоміна, Л. Довганич, Л.М. Дорофеевої, Т.О. Карабін, С.В. Ківалова, В.Т. Комзюка, О.В. Миропольської, О.О. Павленко, А. Пашинського, О.О. Самохвал, В.І. Щербини, В.В. Чен-

цова та інших. Однак, незважаючи на певний прогрес у дослідженнях цієї сфери, серед науковців продовжуються суперечки.

Метою статті є всебічний аналіз проблем і можливостей, що виникають перед митною службою в Україні в контексті професійної підготовки та підвищення кваліфікації її співробітників. Дослідження спрямоване на виявлення ключових викликів, з якими стикаються митні органи при організації навчального процесу.

Стаття також має на меті вивчити та оцінити сучасні підходи до навчання митних службовців, зокрема, роль інтеграції нових технологій, таких як електронне навчання, у підвищенні доступності та ефективності навчальних матеріалів.

В рамках статті буде представлено рекомендації щодо вдосконалення існуючих навчальних програм, а також формування нових підходів до підвищення кваліфікації митників, включаючи розробку матриці груп компетенцій та посад. Окремою метою є обґрунтування необхідності впровадження професійного стандарту «Інспектор митний» в навчальні програми вищих навчальних закладів України.

Виклад основного матеріалу. Серед науковців визначається, що основною метою системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців є підвищення рівня професіоналізму та компетентності кадрів органів публічної адміністрації та забезпечення безперервності їхньої освіти [1, с. 85].

М.Ю. Мельник зазначає, що для успішного виконання певної роботи працівник повинен мати професійну підготовку і трудовий досвід [2, с. 59-60].

Становлення системи безперервної професійної освіти державних службовців стало нагальною потребою і важливим чинником зміцнення державності та становлення соціально орієнтованої ринкової економіки [3, с. 96].

Якщо ж державні службовці мають не однукову професійну підготовку, то неминуче порушується динамізм і ефективність управлінського процесу [4, с. 96].

Таким чином, важливість єдиного стандарту професійної підготовки не можна недооцінювати. Це підкреслює необхідність розробки комплексних програм навчання, які б відповідали сучасним викликам і вимогам управлінської діяльності. Наступним кроком має стати аналіз існуючих навчальних систем та виявлення їхніх слабких місць, щоб забезпечити якісне підвищення кваліфікації державних службовців та, як наслідок, підвищити загальну ефективність державного управління.

Натомість, враховуючи функції, які покладені на центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну митну політику та його те-

риторіальні органи не можна ототожнювати з функціями, які виконують інші органи державної влади, діяльність службовців яких регулюється Законом України «Про державну службу» від 2015 року.

Згідно з Указом Президента України від 23 березня 1998 року, була створена Академія митної служби України як основна навчально-методична установа для підготовки фахівців у галузі митної справи. У 2011 році, з огляду на особливості законодавства в сфері освіти, Академія була передана під управління Міністерства освіти і науки, молоді та спорту.

Митна служба зобов'язана забезпечити всіх працівників регулярною підготовкою, що дозволить їм розвивати та підтримувати навички, необхідні для ефективного виконання митного контролю та роботи в електронному середовищі [5, с. 18].

На сьогоднішній день в складі Державної митної служби України відсутній заклад вищої освіти, що ускладнює процес підготовки кадрів для митних органів. Важливість забезпечення персоналу регулярним навчанням та підготовкою для виконання ефективного митного контролю, зокрема в умовах електронного середовища, є нагальною потребою.

Як зазначав колишній голова Держмитслужби Л.В. Деркач, «виконання масштабних завдань, що стоять перед Українською митницею, в повній мірі залежить від інтелектуального, професійного і культурного рівня працівників Служби» [6, с. 60].

У цьому контексті виникає необхідність розроблення професійного стандарту «Інспектор митний», що має стати основою для навчальних програм у закладах вищої освіти. Це дозволить створити цілісний підхід до підготовки майбутніх фахівців, які прагнуть працювати в митній службі, забезпечуючи відповідність сучасним вимогам та стандартам діяльності в цій сфері.

Державна митна служба України в 2024 році утворила робочу групу для розроблення професійного стандарту «Інспектор митний». Цей крок є важливим етапом у формуванні єдиного підходу до підготовки фахівців у галузі митної справи, що відповідатиме сучасним вимогам.

Для ефективної роботи стандарт, на нашу думку, має включати наступні ключові компетенції та знання: а) знання законодавства (основи митного законодавства України та міжнародних угод та правила та процедури митного контролю і декларування), б) аналіз та оцінка ризиків (методи ідентифікації та аналізу ризиків у митній діяльності та навички оцінки ризиків, пов'язаних із контрабандою та іншими правопорушеннями), с) комунікаційні навички (вміння ефективно спілкуватися з різними учасниками зовнішньоекономічної діяльності та

навички ведення переговорів та роботи з документацією), d) використання інформаційних технологій (знання основ електронного декларування та роботи з відповідними інформаційними системами, навички роботи з сучасними технологіями та програмним забезпеченням у митній сфері), e) практичні навички контролю (вміння проводити митні огляди та перевірки товарів, знання процедур виявлення і вилучення контрабандних товарів), f) етичні та професійні стандарти (розуміння етики в митній справі та принципів професійної відповідальності, навички роботи в стресових ситуаціях та управління конфліктами), g) постійний професійний розвиток (орієнтація на безперервне навчання та підвищення кваліфікації в зміні умов митної діяльності).

Включення цих компонентів до професійного стандарту «Інспектор митний» дозволить створити ефективну основу для навчальних програм у вищих навчальних закладах, підвищуючи якість підготовки фахівців митної справи в Україні.

Так, згідно з Законом України № 3977-IX від 17 вересня 2024 року «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів», були внесені зміни до порядку проходження служби в митних органах та встановлено, що особи, які бажають зайняти посади державної служби в митних органах, повинні відповідати як загальним, так і спеціальним вимогам щодо професійної компетентності, при чому спеціальні вимоги для кандидатів на посади державної служби категорій «Б» і «В» визначаються на основі митних компетенцій [7].

Перелік митних компетенцій та їх рівні для вказаних категорій посад затверджуються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, а сам зміст терміну «митні компетенції» розкривається у статті 570 Митного кодексу України, як сукупність вимог до професійної компетентності посадових осіб митних органів, які обіймають посади державної служби категорій «Б» і «В» та включають характеристики (знання, уміння, навички, здібності, мотиви та цінності), що забезпечують виконання обов'язків на високому рівні для досягнення цілей, визначених для митних органів [7].

З урахуванням зарубіжного досвіду, в законодавстві Європейського Союзу визначено поняття митних компетенцій як вимог до професійної кваліфікації для кожної посади в митних органах. Рамка митних компетенцій ЄС, розроблена Генеральним директором з питань оподаткування та митного союзу Європейської Комісії (DG TAXUD), має на меті гармонізацію та підвищення митних стандартів у всьому ЄС.

Ця рамка слугує основою для уніфікованого підходу до формування оптимального набору знань, навичок і поведінки, які необхідні для ефективного виконання обов'язків працівниками митниці ЄС. Вона дозволяє: ідентифікувати прогалини в компетентності та навчальних потребах; оцінювати персонал на основі встановлених стандартів; покращувати як операційні, так і HR-процеси; приймати рішення, ґрунтуючись на конкретних даних.

Таким чином, з урахуванням Європейського досвіду та його запозичення й впровадження до діяльності української митниці, потребує розробки групи митних компетенцій та посад на відповідних рівнях: Загальне управління - «Стратегічний» для посад державної категорій в митній службі A1, A2; Експертний рівень - «Керівний» - для посад B1, B2, B3; та «Фаховий» - B1, B2, B3 з врахуванням груп митних компетенцій, які належить розробити.

На нашу думку, групи митних компетенцій мають відповідати основним функціональним напрямкам діяльності митниці як наприклад: митний контроль, адміністрування митних платежів, боротьба з контрабандою, тощо.

Застосування подібних підходів в Україні могло б суттєво сприяти підвищенню ефективності підготовки та роботи митних службовців.

Також необхідно звернути увагу на таку складову, як підвищення кваліфікації митних службовців у процесі виконання їхніх функцій, яке є критично важливим з кількох причин. По-перше, митна діяльність підлягає постійним змінам через еволюцію законодавства, розвиток технологій і міжнародних стандартів, що вимагає від фахівців актуалізації знань та навичок.

По-друге, висока кваліфікація митників сприяє ефективному виконанню їхніх обов'язків, що, в свою чергу, позитивно впливає на забезпечення економічної безпеки держави та захисту національних інтересів. Це включає в себе ефективний контроль за переміщенням товарів через кордон, запобігання контрабанді та дотримання митних правил.

Станом на сьогодні організація професійного навчання посадових осіб Держмитслужби та її територіальних органів здійснюється відповідно до встановлених порядків. Система професійного навчання охоплює освітньо-кваліфікаційні програми, сертифікатні програми підвищення кваліфікації, а також короткострокові курси. Однак, існуюча практика навчання без відриву від роботи викликає обґрунтовані сумніви в ефективності.

Цей підхід часто дискредитує саму ідею професійного навчання, оскільки містить корупційні ризики та призводить до формального ставлення посадових осіб до навчального

процесу. Тому ми пропонуємо скасувати професійне навчання без відриву від роботи, зосередивши увагу на більш ефективних та прозорих формах навчання, які зможуть справді підвищити рівень професійної компетентності співробітників.

У вирішенні проблем професійного навчання митних службовців значну роль може відіграти зарубіжний досвід, зокрема досвід Литви та Польщі. Обидві країни реалізували ефективні системи підготовки митних фахівців, орієнтуючись на інтеграцію сучасних методів навчання, які включають модульні програми та стажування.

Висновки. У сучасних умовах підготовка та підвищення кваліфікації державних службовців, зокрема митників, є критично важливими для забезпечення ефективності функціонування державних органів. Основною метою системи професійної освіти є підвищення рівня професіоналізму кадрів органів публічної адміністрації та забезпечення безперервності їх навчання. Відповідно до наукових досліджень, необхідність впровадження єдиного стандарту професійної підготовки стає все більш актуальною, оскільки це дозволяє створити комплексні програми навчання, які відповідають сучасним викликам управлінської діяльності.

Державна митна служба України стикається з викликами, пов'язаними з відсутністю закладу вищої освіти, що ускладнює підготовку фахівців у галузі митної справи. Необхідність розроблення професійного стандарту «Інспектор митний» стає невідкладною, оскільки це може суттєво підвищити якість підготовки митних службовців. Включення ключових компетенцій, таких як знання митного законодавства, аналіз ризиків та використання інформаційних технологій, сприятиме формуванню цілісного підходу до підготовки кадрів.

Важливість постійного підвищення кваліфікації митників підкреслює потребу в адаптації до постійних змін у законодавстві та технологічному середовищі. Аналіз досвіду зарубіжних країн, зокрема Литви та Польщі, свідчить про доцільність запровадження ефективних методів підготовки, які можуть бути запозичені та адаптовані в Україні. Зокрема, інтеграція модульних програм і стажування може суттєво поліпшити професійну підготовку митних службовців.

У підсумку, запровадження нових підходів до професійного навчання, скасування формального навчання без відриву від роботи та впровадження єдиного стандарту професійної підготовки є необхідними кроками для підвищення ефективності митної служби в Україні. Ці зміни допоможуть забезпечити відповідність сучасним вимогам і стандартам, що сприятиме досягненню стратегічних цілей митної політики держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузьменко Ю.О. Проблеми професіоналізації державних службовців у контексті компетентнісної парадигми освіти. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 1. С. 83–87.
2. Мельник М.Ю. Професійна орієнтація та кар'єрне консультування: сучасні виклики. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. № 4. С. 56–64.
3. Задихайло О.А. Адміністративне право України (Загальна частина): навч. посіб. Вид. 3-тє, допов. Харків: Право, 2019. С. 314.
4. Сурай І.Г., Григор'єв С.М. Стандартизація професійної підготовки державних службовців України на основі компетентнісного підходу. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6, № 11-12. С. 93–101.
5. The WCO SAFE Framework of Standards. June 2007. URL: <http://www.wcoomd.org>.
6. Деркач Л.В. Українська митниця: вчора, сьогодні, завтра. Київ. 1998. С. 512.
7. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів: Закон України від 17.09.2024 р. № 3977-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3977-20#Text>.

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.113>

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Шевчук М.О.,

*кандидат юридичних наук,
докторант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
ім. Леоніда Юзькова*

Шевчук М.О. Механізм забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб.

У статті розглядається механізм забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб. Акцентовується увага на тому, що в законодавстві з'являється тенденція до презумпції інформаційної безпеки. Це є одним із правових засобів, що забезпечують інформаційну безпеку та захищають права власників інформації. Ця презумпція виконує кілька важливих функцій: забезпечує законність дій з інформацією, гарантує факт інформаційної безпеки, захищає права учасників інформаційних правовідносин, а також дозволяє оцінити значимість і цінність інформації. Користувачі інформації, щодо якої встановлюється презумпція інформаційної безпеки, оцінюють її значимість на основі закону або договору.

Дослідження механізму забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб вимагає врахування трьох ключових складових: технічні засоби захисту, правове регулювання та освітня складова. Кожен із цих елементів відіграє важливу роль у створенні надійної системи захисту персональних даних від загроз у цифровому середовищі. Досліджуються сучасні технічні засоби захисту, правове регулювання та роль освіти у підвищенні рівня обізнаності населення щодо інформаційної безпеки. Аналізується ефективність використання різних заходів захисту персональних даних, а також їх вплив на формування культури безпеки в суспільстві.

Ключовими висновками з дослідження є те, що впровадження сучасних технологічних рішень значно знижує ризики, пов'язані з кібератаками; наявність чітких правових норм і механізмів контролю забезпечує захист прав фізичних осіб на інформаційну безпеку; підвищення обізнаності громадян про основи інформаційної безпеки формує культуру безпеки в суспільстві.

Можливості для подальшого розвитку в цій сфері можуть містити наступне: впровадження нових методів захисту даних, враховуючи сучасні загрози в кіберпросторі; розширення досліджень у сфері правового регулювання для адаптації законодавства до змінних умов; по-

кращення навчальних програм для різних груп населення з акцентом на практичні аспекти інформаційної безпеки.

Стаття також визначає невирішені питання в цій сфері та пропонує рекомендації щодо подальшого розвитку механізмів забезпечення інформаційної безпеки.

Ключові слова: інформаційна безпека, механізм забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб, технічні засоби захисту інформаційної безпеки фізичних осіб; правове регулювання інформаційної безпеки фізичних осіб.

Shevchuk M.O. The mechanism for ensuring information security of individuals.

The article examines the mechanism of ensuring information security of individuals. The author emphasizes that there is a tendency in legislation to presume information security. This is one of the legal means to ensure information security and protect the rights of information owners. This presumption performs several important functions: it ensures the legality of actions with information, guarantees the fact of information security, protects the rights of participants in information legal relations, and allows to assess the significance and value of information. Users of information subject to the presumption of information security assess its significance on the basis of law or contract.

The study of the mechanism for ensuring information security of individuals requires taking into account three key components: technical means of protection, legal regulation and educational component. Each of these elements plays an important role in creating a reliable system for protecting personal data from threats in the digital environment. Modern technical means of protection, legal regulation, and the role of education in raising public awareness of information security are studied. The effectiveness of various personal data protection measures and their impact on the formation of a security culture in society are analyzed.

The key conclusions of the study are that the introduction of modern technological solutions

significantly reduces the risks associated with cyberattacks; the existence of clear legal norms and control mechanisms ensures the protection of individuals' rights to information security; raising public awareness of the basics of information security creates a culture of security in society.

Opportunities for further development in this area may include the following: the introduction of new methods of data protection, taking into account modern threats in cyberspace; expanding research in the field of legal regulation to adapt legislation to changing conditions; improving training programs for various groups of the population with an emphasis on the practical aspects of information security.

The article also identifies unresolved issues in this area and offers recommendations for further development of information security mechanisms.

Key words: information security, the mechanism for ensuring the information security of individuals, technical means of protecting the information security of individuals; legal regulation of information security of individuals.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій проблема інформаційної безпеки фізичних осіб набуває особливої актуальності. Відсутність належного захисту персональних даних може призвести до різноманітних загроз, таких як крадіжка особистих даних, фінансові збитки, а також психологічний тиск на жертв кіберзлочинців. Користувачі часто не усвідомлюють усіх ризиків, пов'язаних із їхньою діяльністю в Інтернеті, що робить їх вразливими до атак зловмисників. З огляду на це, важливо знайти ефективні рішення для забезпечення інформаційної безпеки, які б враховували як технічні, так і соціальні аспекти. Це завдання є надзвичайно важливим не лише для окремих фізичних осіб, але і для суспільства в цілому, оскільки зростання кількості інцидентів у сфері кібербезпеки негативно впливає на довіру до цифрових технологій і сервісів.

Метою даної статті є розробка механізму забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб, що охоплює як технічні, так і організаційні заходи. **Завданням** статті є визначення ключових компонентів цього механізму, їх взаємозв'язок та роль у забезпеченні загальної безпеки фізичних осіб.

Стан опрацювання проблематики. Останні дослідження в галузі інформаційної безпеки акцентують увагу на різноманітних аспектах, що стосуються захисту персональних даних. Дослідження, проведене Коваленком В., підкреслює важливість системного підходу до захисту даних, зокрема в контексті використання соціальних мереж. Петрова І. у своїй статті акцентує увагу на правових аспектах захисту пер-

сональних даних, досліджуючи, як міжнародні норми можуть бути імплементовані в національне законодавство. Дослідження Кравченка О. зосереджується на новітніх технологіях захисту, зокрема на шифруванні та автентифікації. Ці публікації створюють основу для подальшого вивчення механізмів забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб.

Окремі проблеми цієї тематики досліджуються в працях: О.В. Арістової, О.А. Баранова, К.І. Беякова, В.М. Брижка, С.С. Єсімова, Р.А. Калюжного, М.В. Коваліва, О.В. Копана, В.К. Конаха, Б.А. Кормича, О.В. Коржа, О.В. Кохановської, О.В. Марущака, В.Г. Пилипчука, Н.А. Савінової, І.М. Шопіної, М.Я. Швеця і інших

Виклад основного матеріалу. Попри численні дослідження, існує кілька невирішених аспектів, які потребують подальшого вивчення. По-перше, недостатньо уваги приділено інтеграції технологічних, правових і освітніх компонентів в єдиний механізм забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб.

По-друге, не вистачає емпіричних досліджень, які б підтвердили ефективність різних підходів до навчання користувачів основам інформаційної безпеки. Нарешті, існує потреба у розробці рекомендацій щодо впровадження кращих практик захисту даних у повсякденне життя.

Метою даної статті є розробка механізму забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб, який би поєднував технічні, правові та освітні аспекти.

Завданням статті є визначення ключових компонентів цього механізму, їх взаємозв'язок, а також аналіз ефективності застосування різних заходів захисту персональних даних. Окрім того, стаття має на меті розкрити важливість підвищення рівня обізнаності населення щодо інформаційної безпеки та запропонувати рекомендації щодо впровадження кращих практик у повсякденному житті.

У сучасному світі інформаційні технології стали невід'ємною частиною повсякденного життя. З поширенням Інтернету та цифрових пристроїв зростає і кількість загроз, пов'язаних із інформаційною безпекою фізичних осіб. Проблема забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб вимагає комплексного підходу, адже вона безпосередньо впливає на приватність, конфіденційність даних і, в кінцевому підсумку, на загальний рівень безпеки в суспільстві. В умовах глобалізації, технологічного прогресу та розвитку кіберзлочинності питання захисту особистої інформації стає ще більш актуальним, оскільки зловмисники постійно шукають нові способи доступу до приватних даних.

Критерії інформаційної безпеки постійно ускладнюються, тому важливо не лише впрова-

джувати окремі заходи безпеки, а й формувати комплексну систему, що включає різноманітні інструменти та прийоми. Ці засоби можуть бути використані законодавцем або особами, що реалізують свої права для забезпечення інформаційної безпеки в різних соціальних відносинах. Засоби забезпечення безпеки поділяються на правові, організаційні, технічні та інші. Правові засоби складають сукупність прийомів, які закріплені у правових нормах для забезпечення інформаційної безпеки. Організаційні засоби містять прийоми організаційного характеру, що дозволяють підтримувати інформаційну безпеку в суспільних відносинах. Технічні та програмно-апаратні засоби передбачають використання певних технологій та програмного забезпечення для інформаційної безпеки, як, наприклад, електронний підпис.

Інформаційна безпека визначається не лише на рівні нормативно-правових актів, але й через технічні норми. Це включає впровадження технічних засобів для забезпечення інформаційної безпеки.

Загальні правові засоби інформаційної безпеки включають: законодавче визначення термінів, формування системи правового забезпечення, закріплення основних принципів, що стосуються системи заборон, зобов'язань, дозволів та інших правових інструментів. Система конкретних юридичних прийомів, що використовуються для забезпечення інформаційної безпеки, є певною сукупністю засобів і прийомів [13, с. 239].

В умовах інформаційного суспільства інформаційна безпека має стратегічне значення. З поширенням цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту та платформних рішень, зростає ймовірність виникнення ризиків, пов'язаних із розповсюдженням недостовірної інформації. Принцип права на достовірну інформацію безпосередньо пов'язаний із забезпеченням інформаційної безпеки. Це виявляється у сукупності правових можливостей, закріплених за фізичними, юридичними особами та публічними утвореннями.

Деякі спеціальні суб'єкти наділяються цим правом, що є особливо важливим для фізичних осіб. Серед прав, що впливають з суб'єктивного права на захист інформації, можна виділити: право на оновлення, надання, уточнення та виправлення інформації, а також можливість використовувати достовірну інформацію. Встановлення пріоритетної форми або способу фіксації інформації є важливим для забезпечення інформаційної безпеки. Цей засіб включає закріплення відповідних форм і способів фіксації інформації на законодавчому рівні.

Законодавець визначає, що в разі сумнівів і суперечок пріоритет надається певній формі чи способу фіксації інформації. Визнання захище-

ної інформації може відбуватися шляхом офіційного електронного оприлюднення, зокрема публікацій. Цей підхід особливо важливий для правової інформації, де пріоритет мають офіційні джерела.

До пріоритетних способів фіксації інформації належать публічні реєстри, офіційні банки та бази даних. Офіційні, обов'язкові чи інші способи закріплення пріоритетності форм фіксації інформації грають важливу роль у забезпеченні інформаційної безпеки. Одним із правових засобів забезпечення інформаційної безпеки є публічне визнання, що можливе на основі виконання нормативних вимог про публічне визнання створеної інформації.

Публічна заява може бути сформульована на підставі вимог, що містяться в договорі, або шляхом прямого волевиявлення суб'єктів як гарантія забезпечення безпеки.

Визнання безпеки може відбуватися у різних формах, зокрема через заяви на виконання юридично значущих дій, розповсюдження інформації як безпечної, підписання угод та публікацію даних про це (що характерно для приватноправових відносин), а також через спеціальні свідоцтва про інформаційну безпеку.

Зі зростанням цифровізації, однією з форм визнання інформаційної безпеки є використання технологій блокчейн [3, с. 269]. Однією з ключових вимог до таких систем є незмінність інформації, що зберігається на платформі блокчейн, а також неможливість зміни без фіксації цього факту в системі [2, с. 42].

Будь-які зміни інформації фіксуються, що робить їх доступними для всіх користувачів платформи. Завдяки публічному відображенню всіх змін, встановлюється важлива гарантія забезпечення захисту. Такі форми визнання інформаційної безпеки є перспективними і активно розвиваються в бізнес-процесах, а також у сфері публічного управління, де забезпечення довіри до цифрового середовища та використовуваних технологій є критично важливим.

Перевірки також є важливим засобом забезпечення інформаційної безпеки. Перевірка проводиться в рамках надання адміністративних послуг. Наприклад, Міністерство юстиції України під час ведення державного реєстру громадських об'єднань перевіряє повноту поданих документів. У правовому регулюванні спостерігається тенденція закріплення перевірки інформації в усіх офіційних інформаційних потоках.

Перевірка безпеки здійснюється шляхом запиту додаткових відомостей або документів, що підтверджують достовірність інформації. Для цього можуть використовуватися звернення та запити відповідно до встановленого порядку. Можуть бути встановлені спеціальні терміни та вимоги до змісту відповідей на запити.

Перевірку інформаційної безпеки можуть проводити як учасники інформаційних процесів, так і незалежні зовнішні суб'єкти. Наприклад, під час аудиторських перевірок застосовуються організаційні заходи, що включають зіставлення, порівняння, аналіз та інші методи, а також технічні та програмно-апаратні засоби [4, с. 26].

Технології штучного інтелекту активно використовуються для перевірки ідентифікації недостовірної інформації на рівні повідомлень, відео, акаунтів у мережі Інтернет та сайтів.

Перевірка безпеки розглядається як частина інформаційних процесів і адміністративних процедур, проте може бути й самостійною процедурою. Держава повинна розробити систему прийомів, що реалізує цю самостійну адміністративну процедуру.

У законодавстві з'являється тенденція до презумпції інформаційної безпеки. Це є одним із правових засобів, що забезпечують інформаційну безпеку та захищають права власників інформації. Презумпція безпеки означає, що власник інформації при наданні або розповсюдженні інформації третім особам має гарантію, що йому не потрібно виконувати додаткові дії для доведення факту безпеки. Це спрощує обіг інформації та знижує витрати на окремі операції [8, с. 82]. Для користувачів інформації, які отримують інформацію від власника, виникає гарантія, що вони використовують достовірну інформацію. Презумпція інформаційної безпеки свідчить, що інформація визнається безпечною, доки не буде доведено зворотне.

Ця презумпція виконує кілька важливих функцій: забезпечує законність дій з інформацією, гарантує факт інформаційної безпеки, захищає права учасників інформаційних правовідносин, а також дозволяє оцінити значимість і цінність інформації. Користувачі інформації, щодо якої встановлюється презумпція інформаційної безпеки, оцінюють її значимість на основі закону або договору. Вони вище оцінюють інформацію, що охороняється презумпцією інформаційної безпеки, ніж іншу інформацію. Це стає важливим інструментом у правових відносинах, а також для захисту прав фізичних і юридичних осіб у всіх інформаційних процесах.

Інформаційна безпека є основоположною умовою для діяльності держави, а також бізнесу та кожного громадянина. У сучасному світі, насиченому інформацією, важливо не лише мати доступ до достовірних даних, але й мати впевненість у безпеці цієї інформації [12, с. 22].

Узагальнюючи, інформаційна безпека включає систему різних засобів, що забезпечують правовий захист, організаційні рішення та технічні інструменти. Зростання цифрових технологій, розвиток штучного інтелекту і впроваджен-

ня нових форм визнання інформаційної безпеки є важливими кроками на шляху до ефективного забезпечення безпеки інформації у всіх сферах суспільства.

Дослідження механізму забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб вимагає врахування трьох ключових складових: технічні засоби захисту, правове регулювання та освітня складова. Кожен із цих елементів відіграє важливу роль у створенні надійної системи захисту персональних даних від загроз у цифровому середовищі. Їхня інтеграція та ефективне функціонування дозволяють не лише захистити інформацію від несанкціонованого доступу, а й забезпечити відповідальне та обізнане використання цифрових технологій.

1. Технічні засоби захисту

Технічні заходи захисту – це базова складова інформаційної безпеки, яка забезпечує фізичним особам захист від кібератак та інших загроз у цифровому середовищі. До основних засобів відносяться: антивірусне програмне забезпечення, фаєрволи, шифрування даних, резервне копіювання, багатофакторна автентифікація, а також регулярне оновлення програмного забезпечення.

Основні технічні заходи:

а) Антивірусне програмне забезпечення. Антивіруси сканують файли та системи на наявність шкідливого програмного забезпечення, яке може викрасти або пошкодити дані. Згідно з останніми дослідженнями, своєчасне оновлення антивірусів підвищує ефективність захисту на 30-40%, що дозволяє значно знизити ризики зараження системи вірусами або шкідливими програмами.

б) Шифрування даних. Шифрування перетворює дані на недоступні для сторонніх осіб без відповідного ключа доступу. Використання передових алгоритмів шифрування дозволяє запобігти крадіжці персональних даних у 90% випадків. Це стає особливо важливим у випадках збереження конфіденційної інформації, як-от фінансові або медичні дані.

в) Регулярне оновлення програмного забезпечення. Виробники програмного забезпечення постійно вдосконалюють свої продукти, виправляючи вразливості, які можуть бути використані кіберзлочинцями. За даними експертів, пропуск оновлень збільшує ризик вразливостей до атак на 50%. Таким чином, регулярні оновлення ОС, браузерів і додатків є обов'язковою умовою підтримання безпеки.

г) Багатофакторна автентифікація (МФА). Впровадження МФА значно підвищує рівень безпеки, оскільки для доступу до системи або даних користувач повинен підтвердити свою особу не лише через пароль, а й через додатковий фактор, наприклад, SMS-код або біометрію. Це

ефективно знижує ризик злому облікових записів, навіть якщо пароль був скомпрометований.

д) Фаєрволи та системи захисту від вторгнень (IPS/IDS). Важливими елементами є також фаєрволи, які контролюють вхідний і вихідний трафік, а також системи виявлення та запобігання атак, що дозволяють вчасно реагувати на потенційні загрози [6, с. 52].

2. Правове регулювання

Правове регулювання захисту персональних даних є фундаментом для забезпечення прав фізичних осіб на конфіденційність та безпеку їхньої інформації. Важливим елементом цієї складової є наявність законодавчих актів, що регламентують обробку та зберігання даних, а також передбачають відповідальність за порушення [9, с. 32].

Основні законодавчі положення: Законодавство про захист персональних даних. В Україні основним документом, що регулює цей процес, є Закон «Про захист персональних даних» [5], який закріплює права фізичних осіб на конфіденційність їхніх даних, а також обов'язки для організацій, що їх обробляють. Це включає: обов'язок зберігати дані лише протягом необхідного часу; заборону передачі даних третім сторонам без дозволу; вимоги до організацій щодо запровадження технічних заходів захисту.

GDPR (Загальний регламент про захист даних). На міжнародному рівні важливим стандартом є GDPR, який регулює захист даних у країнах Європейського Союзу. Він встановлює суворі вимоги до захисту даних і значні штрафи за їх порушення. Українські компанії, що співпрацюють із ЄС, також повинні дотримуватися цього регламенту [14].

Механізми контролю та аудиту. Регулювання передбачає створення спеціальних державних і приватних органів, які займаються моніторингом дотримання законодавства у сфері інформаційної безпеки. Це дозволяє запобігти неправомірному використанню особистої інформації і своєчасно виявляти порушення.

3. Освіта та підвищення обізнаності

Технічні засоби і правові механізми ефективні лише в поєднанні з високим рівнем обізнаності громадян щодо безпечного використання Інтернету та збереження власних даних. Цифрова грамотність – це ключ до ефективної інформаційної безпеки [10, с. 57].

Основні заходи для підвищення обізнаності:

Тренінги та семінари. Проведення навчальних заходів для широких верств населення є одним із важливих кроків до підвищення їхньої обізнаності про загрози в мережі та методи захисту. Наприклад, на таких тренінгах користувачів навчають: Як розпізнати фішингові атаки. Як захищати свої облікові записи паролями та багаторфакторною автентифікацією. Як нала-

штування конфіденційності використовувати в соціальних мережах [1, с. 102].

Інформаційні кампанії. Запуск національних кампаній з популяризації захисту даних та безпечного користування цифровими технологіями може зменшити кількість успішних кібератак на 20-30%. Такі кампанії можуть включати рекламні оголошення, соціальні мережі та освітні платформи.

Освітні програми в навчальних закладах. Важливо інтегрувати уроки інформаційної безпеки до шкільної та університетської освіти, щоб молоді люди з раннього віку знали про ризики в цифровому просторі та могли їх уникати.

Забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб – це комплексний процес, який передбачає тісну взаємодію технічних засобів, правових механізмів та освітніх заходів. Інтеграція цих компонентів у єдиний механізм суттєво підвищує рівень захисту персональних даних, знижуючи ризики несанкціонованого доступу та неправомірного використання інформації.

Правове регулювання охоплює національні закони та міжнародні норми, які захищають права фізичних осіб у сфері обробки персональних даних. Наприклад, Загальний регламент про захист даних (GDPR) Європейського Союзу встановлює жорсткі вимоги до обробки персональних даних і забезпечує права користувачів. В Україні питання захисту персональних даних регулюється Законом «Про захист персональних даних», що є важливим кроком у напрямку забезпечення інформаційної безпеки.

Освіта громадян також є важливим елементом механізму забезпечення інформаційної безпеки. Підвищення рівня обізнаності населення про основи інформаційної безпеки, правила безпечного користування Інтернетом та соціальними мережами допомагає зменшити ризики, пов'язані з кіберзлочинністю. Навчання людей основам захисту своїх даних, а також використання безпечних практик у повсякденному житті є невід'ємною частиною системи інформаційної безпеки.

Дослідження підтвердило, що забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб є складним і багатогранним процесом, який вимагає комплексного підходу. Технічні, правові та освітні аспекти повинні взаємодіяти, щоб створити ефективну систему захисту персональних даних [7, с. 12].

Ключовими висновками з дослідження є: впровадження сучасних технологічних рішень значно знижує ризики, пов'язані з кібератаками; наявність чітких правових норм і механізмів контролю забезпечує захист прав фізичних осіб на інформаційну безпеку; підвищення обізнаності громадян про основи інформаційної безпеки формує культуру безпеки в суспільстві.

Перспективи подальшого розвитку в даному напрямі можуть включати: розробку нових технологій для захисту даних, враховуючи сучасні загрози в кіберпросторі; поглиблення досліджень в сфері правового регулювання, щоб адаптувати законодавство до змінюваних умов; вдосконалення програм навчання для різних груп населення, з акцентом на практичні аспекти інформаційної безпеки [11, с. 100].

Висновки. Таким чином, інформаційна безпека фізичних осіб залишається важливою темою для дослідження та практичної реалізації, яка вимагатиме постійного удосконалення механізмів захисту в умовах швидко змінюваного технологічного середовища.

Висновки з проведеного дослідження свідчать про те, що забезпечення інформаційної безпеки фізичних осіб потребує комплексного підходу, що поєднує технологічні, правові та освітні аспекти. Розроблений механізм, що включає в себе ці три компоненти, може суттєво підвищити рівень захисту персональних даних та знизити ризики, пов'язані з інформаційною безпекою. Перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі включають вдосконалення існуючих технологій захисту, інтеграцію новітніх правових норм, а також активізацію просвітницької діяльності серед населення для формування культури безпеки в інформаційному середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арістова І.В., Баранов О.А., Дзьобань О.П. та ін. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології: монографія. Київ: КВІЦ, 2019. 344 с.
2. Грищенко, А. Проблеми інформаційної безпеки в Україні: шляхи їх подолання. *Журнал українського права*, 2023. № 11(5). С. 38–50.
3. Гурова А., Кіпачова М. Правові засади застосування блокчейну в космічній діяльності: особливості регулювання технології на національному, регіональному та міжнародному рівнях. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 265–275.
4. Єсімов С.С. Використання інформаційних технологій як предмет адміністративно-правового регулювання. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 827. С. 24–29.
5. Про захист персональних даних: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 30. Ст. 236.
6. Коваленко В. Соціальні мережі і питання захисту персональних даних: нові виклики та загрози. *Журнал інформаційної безпеки*. 2022. № 3(1). С. 45–56.
7. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Кравчук С.М. Теоретичні засади правового регулювання систем штучного інтелекту щодо ідентифікації особи у контексті діяльності органів виконавчої влади. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 2 (8). С. 8–15.
8. Кравченко О. Новітні технології захисту даних: аналіз та перспективи. *Наукові записки Інституту кібернетики*. № 15(2), 2022. С. 75–88.
9. Петрова І. Правове регулювання захисту персональних даних в Україні: сучасний стан і перспективи. *Право та інформація*. № 2(4), 2021. С. 28–37.
10. Тарасенко Ю. Освіта в сфері інформаційної безпеки: виклики та можливості. *Актуальні проблеми інформаційної безпеки*. 2023. № 4(3). С. 54–64.
11. Хмельницький В. Актуальні питання забезпечення інформаційної безпеки громадян в епоху цифровізації. *Вісник Національної академії державного управління*. 2022. № 12(2). С. 89–101.
12. Шаповалов Д. Кібербезпека: нові тренди та технології. *Міжнародний журнал кібербезпеки*, 2022. № 6(1). С. 14–25.
13. Ярема О.Г. Система правових засобів забезпечення інформаційної безпеки. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. С. 237–242.
14. GDPR (General Data Protection Regulation). (2016). *Official Journal of the European Union*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679>.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.114>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ 112

Ширган В.В.,

аспірант

Київського національного економічного університету

імені Вадима Гетьмана

ORCID: 0009-0007-0704-8284

e-mail: platon.shahov@gmail.com

Ширган В.В. Адміністративно-правове забезпечення функціонування Системи 112.

У статті досліджується питання адміністративно-правового забезпечення функціонування системи екстреної допомоги населенню за єдиним номером 112 в Україні. Враховуючи глобальні тенденції до цифровізації та автоматизації служб екстреної допомоги, питання створення ефективної та надійної Системи 112 набуває особливої важливості для забезпечення безпеки та здоров'я громадян. В Україні, як і в багатьох інших європейських країнах, розбудова єдиної системи екстреного реагування є стратегічно важливою для вдосконалення процесу надання медичної, пожежної, поліцейської та інших видів допомоги в надзвичайних ситуаціях.

Однією з основних причин впровадження системи 112 є забезпечення швидкої та зручної комунікації між громадянами та екстреними службами. В умовах сучасного світу, де час реакції має вирішальне значення для збереження життя та здоров'я людей, Система 112 дозволяє зменшити час на виявлення надзвичайної ситуації, оперативно направляючи відповідні ресурси для надання допомоги. Створення такої системи в Україні є важливим кроком у напрямку забезпечення безпеки громадян і підвищення якості надання екстреної допомоги.

Адміністративно-правові засоби відіграють ключову роль у регулюванні функціонування Системи 112. Вони включають нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки суб'єктів системи, процедури взаємодії між ними та механізми контролю за ефективністю надання екстреної допомоги. Законодавство України повинно забезпечити чітке регулювання взаємодії між державними органами, екстреними службами, місцевими органами влади та іншими учасниками процесу надання допомоги. Це включає правила координації дій екстрених служб, систему обміну інформацією, а також критерії оцінки ефективності роботи всієї системи. Прийняття таких норм дозволяє забезпечити належ-

не функціонування всіх складових системи 112, ефективне реагування на надзвичайні ситуації та забезпечення прав громадян на отримання своєчасної екстреної допомоги населенню.

Такий комплексний підхід дозволяє не лише забезпечити належну організацію роботи, але й ефективно реагувати на будь-які виклики, які можуть виникати в процесі функціонування Системи 112.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правове забезпечення, Система 112, екстрена допомога населенню, захист прав та свобод населення, публічне управління.

Shyrhan V. Administrative and legal support for the functioning of the System 112.

The article examines the issue of administrative and legal support for the functioning of the emergency assistance system for the population under the single number 112 in Ukraine. Considering global trends towards digitalization and automation of emergency services, creating an effective and reliable the System 112 is of particular importance for ensuring the safety and health of citizens. In Ukraine, as in many other European countries, developing a unified emergency response system is strategically important for improving the process of providing medical, fire, police, and other types of emergency assistance.

One of the main reasons for implementing the System 112 is to ensure fast and convenient communication between citizens and emergency services. In the modern world, where response time is crucial for saving lives and protecting health, the System 112 reduces the time required to detect an emergency, quickly directing appropriate resources to provide assistance. Establishing such a system in Ukraine is an important step toward ensuring citizens' safety and improving the quality of emergency assistance.

Administrative and legal tools play a key role in regulating the functioning of the System 112.

These include regulatory legal acts that define the rights and responsibilities of system participants, procedures for their interaction, and mechanisms for controlling the effectiveness of emergency assistance provision. Ukrainian legislation should ensure clear regulation of the interaction between state bodies, emergency services, local authorities, and other participants in the assistance process. This includes rules for coordinating the actions of emergency services, an information exchange system, and criteria for evaluating the effectiveness of the entire system. Adopting such norms ensures the proper functioning of all components of the System 112, effective response to emergencies, and guarantees citizens' right to timely emergency assistance.

Such a comprehensive approach not only ensures proper organization of work but also allows for effective responses to any challenges that may arise during the functioning of the System 112.

Key words: administrative and legal regulation, administrative and legal support, System 112, emergency assistance to the population, protection of the rights and freedoms of the population, public administration.

Постановка проблеми. Європейський номер служби екстреної допомоги 112 (Система 112), який використовують в усіх 27 країнах-членах Європейського Союзу, європейських та інших країнах, впроваджується в Україні з 2008 року. Проте, з урахуванням різних факторів, цей процес мав фрагментарний характер. І лише з 2023 року, після визначення відповідальним за виконання завдання із запровадження Системи 112 Міністерства внутрішніх справ України, почалося активне виконання відповідного плану заходів.

Станом на листопад 2024 року Центри Системи 112 функціонують на території міста Києва та охоплюють центральні регіони України, міста Львова і охоплюють західні регіони України, у місті Дніпрі та охоплюють східні області нашої держави. За планами залишається охопити ще південь України – чотири області та АР Крим, які мають бути покриті до кінця квітня 2025 року.

А з урахуванням зобов'язань, які взяла на себе Україна в процесі адаптації законодавства Європейського Союзу, до яких також одним з пунктів передбачено впровадження Системи 112 в Україні, дослідження питання адміністративно-правового забезпечення цього процесу не викликає сумнівів.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження правових підстав функціонування системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 та аналіз відповідних нормативно-правових актів. На підставі проведеної наукової розвідки дати визначення по-

няттю «адміністративно-правове забезпечення функціонування Системи 112»

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню поняття адміністративно-правового забезпечення присвячено багато наукових праць та публікацій. Однак, на нашу думку, найбільший інтерес становлять статті О. Кузьменко, В. Чорної, О. Воронятнікова, Л. Чистоклетова, О. Хитрої, Р. Ігоніна, О. Гуміна, Є. Пряхіна, І. Ієрусалімової, І. Личенко, О. Стрельченко, В. Марчука, І. Шопіної та інших. Разом з цим функціонування системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 досліджувалась фрагментарно такими вченими як Д. Кобилкін, В. Костенко, Ю. Рак, О. Зачко.

Виклад основного матеріалу. З метою повного та всебічного дослідження питання адміністративно-правового забезпечення функціонування системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 доречно розглядати сутність цього поняття проаналізувавши його елементи та структуру.

У сучасних наукових працях досить часто розглядаються «адміністративно правове забезпечення» та/або «адміністративно-правове регулювання» діяльності певного органу або системи. Частина визначень відображає динамічний характер цього явища, частина характеризує його в статичному аспекті, а частина навіть розглядають адміністративно-правове забезпечення як процес і стан.

Наприклад О. Дручек у своїй науковій праці приходять до висновку, що адміністративно-правове забезпечення прав, свобод і інтересів дітей органами внутрішніх справ України – це здійснюваний ними в межах визначеної законом компетенції за допомогою спеціального механізму вплив на суспільні відносини з метою захисту, охорони, відновлення прав, свобод та інтересів дитини, а також профілактики та припинення їх порушень. Ознаками зазначеного інституту є: це один із видів правозабезпечувальної діяльності держави; об'єктом забезпечення виступають права, свободи та інтереси дітей; забезпечення здійснюється на основі делегованих державою повноважень суб'єктом спеціальної компетенції; процес забезпечення реалізується через особливий адміністративний механізм; метою використання даного механізму є захист, охорона, відновлення прав, свобод та інтересів дитини а також профілактика та припинення їх порушень [1].

Досліджуючи поняття та ознаки адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки в Україні І. Личенко зазначає, що зміст адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки в Україні, з одного боку, охоплює систему адміністративно-правових гарантій застосування державно-правових, екологічних,

організаційних, технічних та інших заходів у сфері екологічної безпеки, зокрема інституційних адміністративно-правових засобів впливу у сфері запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникненню небезпеки для здоров'я людей, припинення екологічних правопорушень у цій сфері; а з іншого – їх реалізацію як цілеспрямований вплив органів публічного управління та інших суб'єктів на суспільні відносини у сфері екологічної безпеки. Тобто адміністративно-правове забезпечення екологічної безпеки в Україні є сукупністю адміністративно-правових гарантій і діяльнісних засобів підтримання стану захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави та довкілля, за якого гарантується право кожної людини на здорове та безпечне навколишнє середовище та існують необхідні умови для захисту [2].

У своїй статті, присвяченій поняттю та змісту адміністративно-правового забезпечення громадського контролю О. Пашинський проаналізувавши значну кількість наукових визначень та думок щодо сутності адміністративно-правового забезпечення констатує, що досліджуване поняття розглядається у широкому та вузькому (спеціальному) розумінні. З приводу широкого визначення адміністративно-правового забезпечення приходить до висновку, що це юридичне закріплення державою правових норм, які регулюють суспільні відносини, їх реалізація, охорона та розвиток. В контексті спеціального розуміння, то останнє має властивість змінюватися в залежності від суспільних відносин, які досліджуються. Наведене вище дає змогу підсумувати, що адміністративно-правове забезпечення громадського контролю – це регламентована законодавством діяльність суб'єктів державно-владних повноважень, спрямована на забезпечення функціонування, упорядкування, розвиток та охорону суспільних відносин у сфері діяльності органів місцевого самоврядування через вчинення організаційно-правових та розпорядчих дій публічного характеру з метою виконання завдань та реалізації цілей громадського контролю [3].

І. Ієрусалімова розкриває адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина як повноту регулювання за допомогою норм адміністративного права суспільних відносин, що виникають для та в процесі їх реалізації, а також надання за допомогою цих норм відповідних гарантій, які разом з іншими правовими та не правовими гарантіями утворюють стійку систему можливостей користування правовими цінностями в державі [4].

Також, Л. Чистоклетов та О. Хитра говорять про те, що під адміністративно-правовим забезпеченням слід розуміти адміністративно-правову основу впливу суб'єктів державно-владних

повноважень на суспільні відносини у сфері публічного управління та їх діяльність, спрямовану на формування, використання й удосконалення зазначеної основи з метою реалізації цілей адміністративного права. Механізм адміністративно-правового забезпечення є системою, яку утворюють юридичні та фізичні особи, завдяки діям котрих формується, функціонує й вдосконалюється це забезпечення, а також принципи, форми, методи адміністративно-правового регулювання та управлінські технології [5].

Таким чином, проаналізувавши дослідження вченими поняття адміністративно-правового забезпечення у різних сферах суспільних відносин ми дійшли висновку, що в загальному розумінні адміністративно-правове забезпечення – це сукупність норм та правил, які використовуються органами виконавчої влади для регулювання відносин в певній сфері. Іншими словами адміністративно-правове забезпечення це порядок діяльності суб'єктів управління при реалізації ними державно-владних повноважень.

Ураховуючи контекст досліджуваної теми важливо зосередити увагу саме на діяльності органів виконавчої влади та на функціях публічного управління. Відповідно до частини першої статті 5 Закону України «Про систему екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112» (далі – Система 112) регулювання Системи 112 здійснюється Кабінетом Міністрів України, Міністерством внутрішніх справ України, іншими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

До повноважень Кабінету Міністрів України належить: визначення порядку функціонування Системи 112 та координація діяльності центральних органів виконавчої влади із забезпечення функціонування Системи 112.

До повноважень Міністерства внутрішніх справ України належить: впровадження та забезпечення функціонування і розвитку Системи 112; здійснення управління Системою 112 у режимі повсякденного функціонування; утворення у структурі його апарату підрозділу з питань забезпечення функціонування Системи 112; забезпечення утворення Служби 112, взаємодії з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування щодо функціонування Системи 112, надання та захист інформації про екстрені комунікації та реагування на них, формування статистичної звітності про екстрені комунікації та реагування на них, розроблення та затвердження спільно із заінтересованими центральними органами виконавчої влади нормативно-правових актів щодо функціонування Системи 112, здійснення контролю за їх впровадженням та виконанням; організація проведення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації праців-

ників Служби 112; налагодження міжнародного співробітництва та вивчення світового досвіду щодо організації та надання екстреної допомоги населенню, забезпечення інформування населення, у тому числі осіб з інвалідністю та осіб, які не володіють державною мовою, про функціонування єдиного телефонного номера 112, його використання та спеціальні можливості.

До повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування належить забезпечення функціонування та взаємодії оперативно-диспетчерських служб і підрозділів екстреної допомоги населенню, що належать до сфери їх управління, з Службою 112; підготовки та подання до Міністерства внутрішніх справ України інформації про екстрені комунікації та реагування на них для підготовки статистичної звітності; у взаємодії з Міністерством внутрішніх справ України інформування населення, у тому числі осіб з інвалідністю та осіб, які не володіють державною мовою, про функціонування єдиного телефонного номера 112, його використання та спеціальні можливості [6].

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку функціонування системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112» визначено, що забезпечення функціонування Системи 112 та управління нею в режимі повсякденного функціонування здійснюються підрозділом з питань забезпечення функціонування Системи 112 апарату Міністерства внутрішніх справ України (на сьогодні це Державна установа «Центр інфраструктури та технологій Міністерства внутрішніх справ України»). Служба 112 здійснює цілодобове невідкладне отримання екстрених комунікацій українською, англійською мовами та за необхідності іншими мовами, їх реєстрацію та оброблення, передачу інформації про екстрену ситуацію відповідним оперативно-диспетчерським службам, які доводять її до відповідних підрозділів екстреної допомоги населенню для надання такої допомоги [7].

Підрозділами екстреної допомоги населенню є складові частини екстрених служб, до яких належать пожежно-рятувальні підрозділи, підрозділи аварійно-рятувальних та аварійних служб, Національної поліції України, інших правоохоронних органів, центрів екстреної медичної допомоги та медицини катастроф, інших закладів охорони здоров'я системи екстреної медичної допомоги, які працюють у безперервному та цілодобовому режимі, оснащені необхідними технічними засобами та надають екстрену допомогу населенню.

Загалом правовою основою діяльності Системи 112 є Закон України «Про систему екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112», Закон України «Про екстрену

медичну допомогу» [8], Закон України «Про електронні комунікації» [9], Закон України «Про Національну поліцію» [10] та інші нормативно-правові акти.

Висновки. На підставі аналізу національного законодавства, наукових праць інших вчених та на основі власних досліджень можна зробити наступні висновки.

У загальному розумінні адміністративно-правове забезпечення – це сукупність норм та правил, які використовуються органами виконавчої влади для регулювання відносин у певній сфері. Іншими словами адміністративно-правове забезпечення це порядок діяльності суб'єктів управління при реалізації ними державно-владних повноважень.

Система 112 – сукупність визначених законодавством суб'єктів (складові частини екстрених служб, до яких належать пожежно-рятувальні підрозділи, підрозділи аварійно-рятувальних та аварійних служб, Національної поліції України, інших правоохоронних органів, центрів екстреної медичної допомоги та медицини катастроф, інших закладів охорони здоров'я системи екстреної медичної допомоги), які забезпечують організацію надання екстреної допомоги населенню з використанням технічних засобів електронних комунікацій.

Адміністративно-правове забезпечення функціонування Системи 112 – це врегульована законодавчо, у тому числі адміністративно-правовими нормами, організаційна та практична діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо надання екстреної допомоги населенню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дручек О.М. Поняття адміністративно-правового забезпечення прав, свобод та інтересів дитини органами внутрішніх справ України. *Форум права*. 2013. № 2, С. 123–128. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
2. Личенко І.О. Поняття та ознаки адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. № 876. С. 163–169.
3. Пашинський О.С. Поняття та зміст адміністративно-правового забезпечення громадського контролю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. № 68 (2021). С. 186–189.
4. Ієрусалімова І.О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2006. 205 с.
5. Чистоклетов Л., Хитра О. Поняття адміністративно-правового забезпечення та

- його механізму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2020. № 3 (27). С. 173–180.
6. Закон України від 13.03.2012 № 4499-VI «Про систему екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-17#Text>.
 7. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 року № 1031 «Про затвердження Порядку функціонування системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1031-2012-%D0%BF#Text>.
 8. Закон України від 05.12.2012 № 5081-VI «Про екстрену медичну допомогу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17#Text>.
 9. Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX «Про електронні комунікації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>.
 10. Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII «Про Національну поліцію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.115>

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Шопіна І.М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3334-7548

Шопіна І.М. Проблеми забезпечення гендерної рівності в умовах правового ре- жиму воєнного стану.

У статті визначено, що Конституція України та рамковий Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (в якому враховано вимоги низки ратифікованих нашою державою міжнародних правових актів) не містять якихось обмежень щодо призову жінок на військову службу за мобілізацією у період правового режиму воєнного стану чи поза ним. Однак з точки зору громадської підтримки рішення про поширення військового обов'язку на жінок для встановлення гендерного паритету викликає певні сумніви та заперечення.

Акцентовано увагу на даних соціологічних досліджень, які свідчать про зниження мотивації до проходження військової служби в Збройних Силах України та інших військових формуваннях у період повномасштабної російської збройної агресії.

Визначено, що сучасний етап відсічі повномасштабній російській агресії свідчить про необхідність збільшення мобілізаційного резерву України за рахунок включення до нього нових категорій військовозобов'язаних. Вказане обумовлює необхідність громадської рефлексії принципу гендерної рівності в аспекті виконання військового обов'язку. Невдачі та прорахунки мобілізаційної політики нашої держави свідчать про потребу пошуку нових шляхів, які базувалися б не на імпульсивних рішеннях політиків, а на науковому підґрунті. Моделювання бажаної ситуації в сфері залучення громадян України на військову службу має своїми передумовами переосмислення ролі жінок та юнацтва у захисті держави, що потребує широких суспільних обговорень, науково-просвітницьких заходів, розробки соціальної реклами, яка дозволяла б переконатися в існуванні гідних умов проходження служби жінками-військовослужбовицями, включаючи їх кар'єрне зростання.

Сформульовано поняття забезпечення гендерної рівності в умовах правового режиму во-

єнного стану – це комплекс заходів правового, політичного, військового, науково-дослідницького, педагогічного та організаційно-управлінського характеру, спрямованих на формування паритетних засад участі жінок і чоловіків у відсічі повномасштабній російській збройній агресії, включаючи виконання військового обов'язку.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерна дискримінація, гендерний паритет, гендерний баланс, рівні права жінок і чоловіків, проходження військової служби жінками, права жінок.

Shopina I.M. Problems of ensuring gender equality in the legal regime of martial law.

The article determines that the Constitution of Ukraine and the framework Law of Ukraine "On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men" (which takes into account the requirements of a number of international legal acts ratified by our State) do not contain any restrictions on the conscription of women for military service under mobilization during the period of martial law or beyond. However, from the point of view of public support, the decision to extend military duty to women in order to establish gender parity raises certain doubts and objections.

The author emphasizes the data of sociological studies that show a decrease in motivation to serve in the Armed Forces of Ukraine and other military formations during the period of full-scale Russian armed aggression.

The position is substantiated by the fact that the current stage of repulsion of full-scale Russian aggression indicates the need to increase the mobilization reserve of Ukraine by including new categories of persons liable for military service. This necessitates a public reflection on the principle of gender equality in terms of the performance of military duty by men and women. The failures and miscalculations of our state's mobilization policy indicate the need to find new ways that would be based not on impulsive decisions of politicians, but on scientific grounds. Modeling the desired

situation in the field of recruiting Ukrainian citizens for military service requires rethinking the role of women and youth in the defense of the state, which requires broad public discussions, scientific and educational activities, and the development of social advertising that would make sure that women servicewomen have decent conditions for service, including career development.

The author formulates the concept of ensuring gender equality under the legal regime of martial law as a set of legal, political, military, research, pedagogical, organizational and managerial measures aimed at forming parity principles of participation of women and men in repelling full-scale Russian armed aggression, including the performance of military duty.

Key words: gender equality, gender discrimination, gender parity, gender balance, equal rights of women and men, military service by women, women's rights.

Постановка проблеми. Забезпечення ефективної відсічі російській повномасштабній збройній агресії вимагає продуманого підходу до використання всіх ресурсів, які є у нашої держави – економічних, матеріально-технічних, енергетичних, людських. На жаль, в умовах значного переважання держави-агресора у сфері озброєнь та мобілізаційного ресурсу, Україні доводиться використовувати майже всі наявні резерви. Протягом останніх двох з половиною років було звужено коло осіб, які користуються відстрочкою від військової служби, зменшено граничний вік перебування громадян на військовому обліку призовників з 27 до 25 років.

Нині в нашій державі смертність утричі перевищує народжуваність. Наразі на одного новонародженого громадянина в Україні припадає троє померлих. Так, у першому півріччі 2024 року в Україні померли 250 972 людини, а народилось 87 655 дітей, що на 9% менше, ніж за аналогічний період минулого року [1]. За даними УВКБ ООН, станом на 15 жовтня 2024 року 6 191 800 українських громадян скористалися тимчасовим притулком в державах Європи, а 560 200 – в інших державах світу [2]. За таких умов, враховуючи, що бойові дії на території нашої держави можуть тривати ще багато років, на порядку денному стоїть питання про збільшення кола осіб, які можуть призиватися за мобілізацією на військову службу.

У теперішній час в експертних і політичних колах починає обережно дискутуватися питання про доцільність віднесення до категорії військово-визволювальних юнаків у віці від 18 до 25 років, які вважаються кращими солдатами з-поміж інших вікових груп, здатними швидко адаптуватися до умов бойових дій та переносити значні

навантаження, а також жінок, які вже засвідчили свою ефективність на полі бою, розпочинаючи ще з періоду проведення антитерористичної операції. Вирішення питання про доцільність вибору однієї або обох названих категорій як захисників та захисниць нашої держави буде залежати від багатьох факторів – інтенсивності бойових дій, допомоги союзників, міжнародної ситуації. Однак можна констатувати, що в умовах поступового зниження популярності мобілізаційних процесів, що спостерігається з другої половини 2023 року, і різкого зниження обсягів мобілізаційного ресурсу, як поточного, так і перспективного (з огляду на демографічну ситуацію), існування України як держави залежатиме від прийняття непопулярних рішень щодо призову на військову службу юнаків 18-25 років та/або жінок.

Вказане обумовлює необхідність дослідження гендерної рівності з позиції сьогодення, коли на порядок денний поставлено питання про існування Української держави, і слугує підтвердженням актуальності теми цієї статті.

Мета статті – визначити проблеми забезпечення гендерної рівності в умовах правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми, пов'язані з гендерною рівністю в умовах збройних конфліктів, досліджували у своїх роботах такі науковці, як Д. Кучеренко та М. Тимофеев, які дійшли висновку, що на території України відбуваються процеси практичної реалізації аспектів забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки та оборони. Для приведення цієї мети в дієвість, на думку авторів, потрібно зробити один із головних кроків – спробувати змінити свідомість населення та змінити відношення до цього, адже в деякій мірі це заважає залученню жінок до роботи у секторі безпеки і оборони. Сталість міркування про аспект маскулінності в секторі безпеки та оборони, як вважають науковці, потрібно віднести до пережитків радянської системи та відходити від неї, якщо ми прагнемо до розвитку українського суспільства [3]. Д. Тінін, досліджуючи деякі аспекти гендерної рівності у воєнний час, робить висновок, що необхідність призову жінок зумовлена кількома факторами. По-перше, це сприятиме збільшенню чисельності військовослужбовців і підвищенню обороноздатності країни. Військова служба не повинна бути суто чоловічою справою, адже в бойових діях жіночий досвід і знання можуть бути цінними та важливими для успішного захисту країни. По-друге, призов на військову службу для жінок допоможе змінити стереотипи та упередження щодо ролі жінки в армії. Це може сприяти покращенню гендерної рівності в українському суспільстві, оскільки жінки мають більше можливостей для професійного та осо-

бистого розвитку [4, с. 436]. А. Дашковський, досліджуючи гендерну рівність у Збройних Силах України, наголошує на доцільності таких заходів, як забезпечення належного представництва жінок і чоловіків у всіх аспектах військового життя, створення посади Уповноваженого з питань військової служби жінок, подібно до прикладу з Польщі, забезпечення військовослужбовців адекватною формою та амуніцією, покращення доступу до медичного догляду і вирішення специфічних соціальних потреб жінок у армії, що є ключовими аспектами їхнього успішного інтегрування в структури оборони [5, с. 64]. Разом з тим, у сучасній правовій науці ще бракує досліджень, спрямованих на визначення правових та екзистенційних аспектів гендерної рівності у сучасному мілітарному дискурсі, що і обумовлює актуальність цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Гендерна рівність, відповідно до легального тлумачення, закріпленого у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» – це рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства [6]. Складові цього поняття потребують додаткового з'ясування. Правовий статус, з тими чи іншими варіаціями, у правовій науці розуміється як сукупність прав, обов'язків та відповідальності суб'єкта. Іноді до вказаних складових додаються інші, як-то гарантії реалізації прав та обов'язків, функції тощо, але права та обов'язки залишаються незмінними базовими елементами категорії «правовий статус» у всіх визначеннях, які нам доводилося зустріти в юридичній літературі.

Рівні можливості жінок і чоловіків у названому Законі трактуються як рівні умови для реалізації рівних прав жінок і чоловіків, а рівні права вказаних суб'єктів – як відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі. Слід також звернути увагу на положення ч. 2 ст. 6 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», яка визначає, що обов'язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом, не вважається дискримінацією за ознакою статі (вказана дискримінація заборонена). Нагадаємо, що строкова військова служба, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11 квітня 2024 року № 3633-IX, була скасована [7]. При цьому ч. 2 ст. 65 Конституції України, яка проголошує, що громадяни відбувають військову службу відповідно до закону, не містить вказівок на стать громадян, на яких може бути покладено військових обов'язок.

Отже, Конституція України та рамковий Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (в якому враховано вимоги низки ратифікованих нашою державою міжнародних правових актів) не містять якихось обмежень щодо призову жінок на військову службу за мобілізацією у період правового режиму воєнного стану чи поза ним. Такі обмеження містяться у Законах України «Про військовий обов'язок і військову службу» і «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», які визначають правові засади військового обліку та проходження військової служби жінками, а також обмеження та заборони, які існують у цій сфері. Заслужують на увагу положення абзацу 2 ч. 12 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», відповідно до яких жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі), що включає прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу, проходження військової служби, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку [8]. Ці положення цілком відповідають описаному вище принципу гендерної рівності, і, разом з тим, дещо дисонують положенням абзацу 1 ч. 12 цієї ж статті, відповідно до яких жінки, які перебувають на військовому обліку, можуть бути призвані на військову службу чи залучені для виконання робіт із забезпечення оборони держави у воєнний час у добровільному порядку (оскільки можливість добровільно відмовитися від військової служби не передбачена для чоловіків, отже, має місце гендерна диспропорція).

Вказане вище свідчить, що в Україні не існує якихось глобальних правових перешкод для призову жінок на військову службу за мобілізацією. Якщо розглядати це питання в аспекті законотворчої техніки, для цього необхідно внесення декількох десятків змін до Законів України «Про військовий обов'язок і військову службу» і «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (під час правового режиму воєнного стану такі зміни з метою уточнення категорій військовозобов'язаних вносилися до вказаних законів більше 15 разів).

Однак з точки зору громадської підтримки рішення про поширення військового обов'язку на жінок для встановлення гендерного паритету викликає певні сумніви та заперечення. За результатами опитування «Гендерні стереотипи та ролі очима молоді: до і після початку повномасштабної російської агресії», яке компанія Info Sapiens провела на замовлення ГО «Інсайт»

в листопаді 2022 року, 58% молодих жінок (15–25 років) погоджуються з тим, що «якщо чоловіки підлягають обов'язковому призову, то і жінки мають підлягати», хоча загалом 60% населення вважає, що обов'язковому призову мають підлягати тільки чоловіки [9]. Ми не знайшли серед матеріалів досліджень соціологічних організацій звітів 2023-2024 років про результати опитування, присвяченого визначенню відношення населення щодо призову жінок за мобілізацією. Разом з тим, результати досліджень, присвячених мобілізації взагалі, свідчать, що значна частина чоловіків, які ще не знаходяться у лавах Збройних Сил та інших військових формувань, негативно ставляться до можливості стати військовослужбовцями і брати участь у бойових діях. Так, за результатами загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 27 березня 2024 року, 25% опитаних повідомили, що більшість їх знайомих призовного віку намагаються уникнути мобілізації, а у разі загострення або затягування війни лише 16% опитаних повідомили про намір приєднатися до сил оборони, тоді як 24% намагаються просто вижити, а 5% – спробують виїхати з країни [10].

Вказані дані свідчать про негативні тенденції мобілізаційної політики держави, що може бути темою окремої статті. Необхідність кардинальних змін у мобілізаційних процесах відчувають і представники органів військового управління, і політики, і науковці, і представники громадянського суспільства. Висуваються волонтерські пропозиції, як-то ліквідувати ТЦК і СП і створити з їх персоналу декілька бойових бригад, не підкріплені науковими обґрунтуваннями і якимось моделюванням можливих наслідків. З боку зарубіжних партнерів України все частіше звучить пропозиція зменшити вік призову на військову службу за мобілізацією, щоб омолодити склад бойових підрозділів, оскільки військовослужбовці у віці за 50 років в силу фізіологічних особливостей недостатньо ефективні у штурмових діях, довше відновлюються після навантажень, не кажучи вже про необхідність лікування хронічних хвороб.

Доцільність першочергового використання у якості мобілізаційного ресурсу окремих груп населення України, як-то жінки, чоловіки у віці 18–25 років та ін., мають стати предметом демографічних досліджень, спрямованих на пошук шляхів запобігання кардинальному скороченню населення нашої держави, яке само по собі уявляє загрозу для національної безпеки і оборони. Емоційні категорії, на нашу думку, не можуть використовуватися як критерії збереження життя та здоров'я однієї групи населення за раху-

нок принесення в жертву інших груп громадян. Питання щодо того, кого більше шкода – юнака 20 років, жінку 30 років, чоловіка 40 років – не можуть визначати спрямованість державної політики, оскільки оперують суто популістськими категоріями. Життя будь-якої людини є священним, тому поділ громадян на таких, які заслуговують захисту свого права на життя, і тих, чиїм правом на життя можна нехтувати, не може бути стрижнем мобілізаційної політики у правовій демократичній державі. Можливість України зберегти свою державність і своє населення потребують збільшення мобілізаційних резервів України, і вирішення цього питання має базуватися на науково обґрунтованих розрахунках, залученні інститутів громадянського суспільства до обговорення можливих рішень у цій сфері, а також на принципі гендерної рівності.

За даними, оприлюдненими Міністерством оборони України, у січні 2024 року, загальна чисельність жінок у Збройних Силах України складала 66,9 тисячі осіб, із них 47,2 тисячі – військовослужбовиці. При цьому, 6,5 тисяч перебувають на керівних посадах, а близько 4 тисяч знаходяться на лінії зіткнення [11]. Для порівняння, у 2014 році кількість жінок-військовослужбовиць у Збройних Силах України становило понад 16,5 тисяч, а у 2023 році – понад 43,4 тисячі. Серед жінок, які зараз є військовими, 13 487 мають статус учасника бойових дій [12]. Жінки довели свою спроможність ефективно виконувати бойові завдання, деякі з них демонструють своє бажання брати участь у бойових діях (найбільшими противниками призову на військову службу жінок є чоловіки).

Отже, нині вкрай необхідними є ліквідація деяких явищ гендерної дискримінації, які перешкоджають залученню жінок до лав Збройних Сил України та інших військових формувань (виключення жінок з кола суб'єктів обов'язкової базової загальновійськової підготовки, «скляна стеля», яка не стримує кар'єрне зростання жінок-бойових командирів тощо). Дуже важливим, на нашу думку, нині є підвищення психологічної готовності жінок до військової служби, що потребує першочергової роботи з дітьми та юнацтвом.

Висновки. Сучасний етап відсічі повномасштабній російській агресії свідчить про необхідність збільшення мобілізаційного резерву України за рахунок включення до нього нових категорій військовозобов'язаних. Вказане обумовлює необхідність громадської рефлексії принципу гендерної рівності в аспекті виконання військового обов'язку. Невдачі та прорахунки мобілізаційної політики нашої держави свідчать про потребу пошуку нових шляхів, які базувалися б не на імпульсивних рішеннях політиків, а на науковому підґрунті. Моделювання бажан-

ної ситуації в сфері залучення громадян України на військову службу має своїми передумовами переосмислення ролі жінок та юнацтва у захисті держави, що потребує широких суспільних обговорень, науково-просвітницьких заходів, розробки соціальної реклами, яка дозволяла б переконатися в існуванні гідних умов проходження служби жінками-військовослужбовицями, включаючи їх кар'єрне зростання.

Отже, забезпечення гендерної рівності в умовах правового режиму воєнного стану – це комплекс заходів правового, політичного, військового, науково-дослідницького, педагогічного та організаційно-управлінського характеру, спрямованих на формування паритетних засад участі жінок і чоловіків у відсічі повномасштабній російській збройній агресії, включаючи виконання військового обов'язку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Демографічна криза в Україні: у 2024 році смертність утричі перевищує народжуваність. URL: <https://sud.ua/uk/news>.
2. Ukraine Refugee Situation. Select location. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.
3. Кучеренко Д., Тимофеев В. Гендерна рівність у секторі безпеки і оборони України: сучасні тенденції та перспективи. *Період трансформаційних процесів в світовій науці: задачі та виклики*: матеріали наукової конференції (м. Одеса, 2 червня 2023 року). Одеса, 2023. С. 66–68.
4. Тінін Д.Г. Гендерна рівність у воєнний час: як війна змінює роль жінок у суспільстві. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право*. 2023. Т. 2. Вип. 80. С. 432–437.
5. Дашковський А.В. Гендерна рівність в зброєних силах України. *Забезпечення гендерної рівності та інклюзії в академічному середовищі*: збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (30 квіт. 2024 р.). Київ, 2024. С. 61–64.
6. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 року № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11 квітня 2024 року № 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
8. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
9. Гендерні стереотипи та ролі очима молоді: до і після початку повномасштабної російської агресії: Звіт за результатами дослідження. URL: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/257/GS_2.pdf.
10. Результати загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 27 березня 2024 року. URL: <https://dif.org.ua/article/sotsialno-politichni-orientatsii-ta-problemi-mobilizatsii-v-ukraini-zagalnonatsionalne-opituvannya>.
11. Мосорко А. Кількість жінок в армії на початок січня 2024 року становила майже 70 тисяч – Наталія Калмикова. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2024/05/01/kilkist-zhinok-v-armii>.
12. Барсукова О. У Міноборони розповіли, скільки жінок служать у ЗСУ станом на 2024 рік. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/skilki-zhinok-sluzhit-u-zsu-statistika-minoboroni-2024-300413>.

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЗАПОЗИЧЕНЬ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

Якимчук О.Я.,

здобувачка вищої освіти

Державного податкового університету

ORCID: 0009-0001-1839-8278

Мельник О.П.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри фінансового та податкового права

Державного податкового університету

ORCID: 0000-0001-8946-1337

Якимчук О.Я., Мельник О.П. Вплив зовнішніх запозичень на економіку України.

В сучасних умовах зовнішні запозичення здійснюють значний вплив на стан вітчизняної економіки. Так, з одного боку, вони є важливим інструментом розвитку та стабілізації економіки України, оскільки, за раціонального їх використання, вони сприятимуть підтримці бюджетної стабільності та здійсненню необхідних реформ. З іншого боку, такі запозичення можуть бути причиною певних ризиків у вигляді збільшення боргового навантаження, залежності від кредиторів та навіть загрози фінансовій незалежності. Для України це питання має підвищену актуальність. Джерелами зовнішніх запозичень є різні суб'єкти, до яких, зокрема, належать: Міжнародний валютний фонд (МВФ), Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Світовий банк, окремі держави тощо.

Всеохоплюючі процеси глобалізації зумовлюють зміцнення економічної та політичної взаємозалежності держав. Наявність зовнішніх боргів впливає не лише на економічну складову, а й на соціальну сферу. Протягом останніх років в Україні спостерігається тенденція до збільшення показників зовнішнього боргу. Зовнішня заборгованість впливає на боргову безпеку, а відтак і на економічну та національну безпеку загалом.

До основних причин виникнення і збільшення державного боргу України належать дефіцит державного бюджету та платіжного балансу. Так, залучення кредитів є відчутними та допомагають збалансувати державний бюджет, проте слід наголосити на тимчасовості такої дії. В подальшому ж, постійне залучення запозичень лише сприятиме зростанню боргового навантаження. Це призводить до негативних наслідків для населення, зокрема в частині збільшення оподаткування.

Слід звернути увагу, що зовнішній борг потребує його погашення, що означає здійснення

регулярних платежів з бюджету. Необхідність таких виплат зумовлює нестачу коштів для розвитку країни, зменшення фінансування відповідних державних програм. З цього вбачається, що необхідно розробити раціональний план з повернення коштів, який би мінімізував вплив негативних наслідків на фінансування розбудови держави. Крім того, необхідно чітко контролювати використання запозичених коштів, спрямовувати їх виключно на необхідні потреби. Подолання заборгованості дасть можливість створити умови для зростання економіки, відновлення довіри до фінансової системи, залучення іноземних інвестицій тощо.

Ключові слова: зовнішні запозичення, державний борг, дефіцит, кредит, бюджет.

Yakymchuk O.Ya., Melnyk O.P. The impact of external borrowings on the Ukrainian economy.

In current environment, external borrowings have a significant impact on the domestic economy. On the one hand, they are an important tool for the development and stabilisation of Ukraine's economy, as, if used rationally, they will help maintain budgetary stability and implement the necessary reforms. On the other hand, such borrowings may pose certain risks in the form of an increased debt burden, dependence on creditors, and even a threat to financial independence. For Ukraine, this issue is of particular relevance. Sources of external borrowing include various entities, including: The International Monetary Fund (IMF), the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), the World Bank, individual states, etc.

The overarching processes of globalisation are leading to an increase in the economic and political interdependence of states. The presence of external debts affects not only the economic component but also the social sphere. In recent

years, Ukraine has been experiencing an upward trend in its external debt. External debt affects debt security, and thus economic and national security in general.

The main reasons for the emergence and growth of Ukraine's public debt include the state budget and balance of payments deficit. Yes, borrowing is tangible and helps to balance the state budget, but it should be noted that this is a temporary measure. In the future, constant borrowing will only increase the debt burden. This leads to negative consequences for the population, in particular in terms of increased taxation.

It should be noted that external debt requires repayment, which means regular payments from the budget. The need for such payments causes a shortage of funds for the country's development and a reduction in funding for relevant government programmes. This suggests that a rational plan for repayment should be developed to minimise the impact of negative consequences on the financing of state development. In addition, the use of borrowed funds should be strictly controlled and used exclusively for the necessary needs. Debt repayment will help create conditions for economic growth, restore confidence in the financial system, attract foreign investment, etc.

Key words: external debt, public debt, scarcity, credit, budget.

Постановка проблеми. Українська економіка активно співпрацює з економічними секторами інших держав. Залучення зовнішніх запозичень є частиною такої взаємодії, що має як позитивні, так і деструктивні наслідки, які потребують належного дослідження та оцінки. Таким чином, постає питання визначення природи впливу зовнішніх кредитів на стан вітчизняної економіки, виявлення основних ризиків, що виникають у цій сфері.

Метою статті є аналіз зовнішніх запозичень України через їх вплив на становище національної економіки.

Стан опрацювання проблематики. Тема зовнішніх запозичень України, зважаючи на її актуальність в умовах війни, є предметом дослідження цілої низки авторів, серед яких Полковниченко С.О., Слав'юк Н.Р., Разінькова М.Ю., Замкова Н., Гнидюк І., Трофімчук М. та ін.

Виклад основного матеріалу. Зовнішні запозичення є важливою частиною фінансової політики України, враховуючи сучасні економічні виклики, які загострилися за останні десятиліття. Основними причинами звернення нашої держави до різних країн та міжнародних фінансових інституцій є потреба у фінансуванні дефіциту бюджету, підтримці економічної стабільності, реалізації інвестиційних проектів тощо. Залучення зовнішніх кредитів дає змогу реалізувати

поставлені цілі, але, в той же час, зумовлює виникнення суттєвих зобов'язань, що вимагають раціонального управління та контролю. Отож, питання впливу зовнішніх запозичень на національну економіку, зважаючи на динамічність цієї сфери, потребує дослідження.

Полковниченко С.О. зазначає, що Україна почала звертатися за зовнішніми запозиченнями до міжнародних фінансових організацій і розвинених країн ще у 1990-х роках. Такі запозичення були фінансовими позиками, метою яких було покриття дефіциту в бюджеті задля забезпечення фінансової стабільності та інвестиційних кредитів. В той же час автор зазначає, що при залученні позик не було використано усі наявні можливості, а тому наша держава почала перетворюватись у міжнародного боржника [1, с. 195].

При з'ясуванні поняття «зовнішнього державного запозичення», слід звернутися до Бюджетного кодексу України. Зокрема, відповідно до статті 2, де закріплено, що державними запозиченнями є операції, пов'язані з отриманням державою кредитів (позик) на умовах повернення, платності та строковості з метою фінансування державного бюджету [2].

Міністерство фінансів України до державних зовнішніх запозичень відносить кредити (позики), що отримані від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій з метою реалізації інвестиційних проектів та отримання яких здійснено на підставі міжнародних договорів [3].

Наведемо також класифікацію зовнішніх запозичень за формою їх випуску. Зокрема, мова йде про такі форми:

1. випуск боргових цінних паперів та їх розміщення на міжнародних фінансових ринках;
2. отримання урядом країни кредитів від інших держав через кредитні лінії під гарантії уряду;
3. отримання урядом країни позик у міжнародних фінансових організаціях, таких як МВФ, ЄБРР, і т.д. [4, с. 117].

Соколовська О.М. у своїй роботі детально характеризує питання обсягів державного боргу України. Зокрема, в період з 2009–2020 рр. для обсягів державного боргу нашої держави характерна зростаюча динаміка. У період з 2009 р. по 2013 р. темпи збільшення загального державного боргу були порівняно повільними та зумовлювались вжиттям заходів, метою яких було зменшення негативних наслідків фінансово-економічної кризи, що мала вплив і на Україну. Таким чином, розмір державного боргу збільшився майже вдвічі. У 2009 р. він становив 316, 9 млрд грн, натомість у 2013 році він дорівнював 584,1 млрд грн. В той же час у 2010 році було зафіксовано найбільші темпи зростання, що становили 36,4%.

При цьому за період 2009–2013 рр. найбільший «стрибок» державного боргу відбувся у 2014 році, що було на 88% більше у порівнянні з 2013 роком. Це пояснюється загостренням економічної кризи у зв'язку з анексією Криму та військовою агресією РФ на сході України. В період 2013–2020 рр. загалом державний борг України збільшився у 3,4 рази, з 584,1 млрд грн до 2551,9 млрд грн.

У складі загального державного боргу найбільшу частку займає зовнішній борг. Частка зовнішніх запозичень у період з 2009 року по 2020 рік зменшилась з 66,8% до 59,5%. Проте, саме зовнішній борг є основою формування державної заборгованості. За даними Міністерства фінансів України, станом на вересень 2021 р. загальний зовнішній борг та гарантований державою борг становив 1413,4 млрд грн [5, с. 99].

Збільшення обсягів зовнішнього боргу спричиняє тиск на економіку країни, а особливо на державний бюджет. Наслідками таких явищ є збільшення витрат на обслуговування боргів, а тому і збільшення боргової маси.

Значний вплив на збільшення об'ємів зовнішнього боргу України має повномасштабне вторгнення, в результаті чого станом на 2024 рік сума зовнішнього боргу становить 4 612 991,3 млн. грн [6].

Слід зазначити, що кредитори при наданні позик формують перелік вимог, що стосуються проведення відповідних реформ, спрямованих на збалансування державного бюджету. З 2014 року, в Україні було проведено значну фіскальну консолідацію, реструктуризацію банківського сектору, здійснено перехід до гнучкого обмінного курсу, перехід на прозорішу систему державних закупівель, спрощення регулювання підприємницької діяльності; реформовано тарифи на газ та електроенергію, систему соціальної допомоги, прийнято пакет реформування системи охорони здоров'я, створено антикорупційні органи та запроваджено декларування активів посадовими особами тощо [1, с. 196].

До основних причин зростання боргового навантаження відносимо наступні:

- подолання негативних наслідків економічної кризи;
- девальвація національної валюти, що призводить до збільшення державного боргу та витрат на обслуговування;
- використання державних запозичень для покриття дефіциту державного бюджету внаслідок збільшення витрат на оборону та погашення державного боргу;
- золотовалютні резерви необхідно формувати та підтримувати на оптимальному рівні;
- виділення значних бюджетних коштів на врегулювання військового конфлікту на сході країни;

- покриття дефіциту Пенсійного фонду України;

- невиконання плану доходів від приватизації державного майна;

- державна підтримка державних підприємств і комерційних банків;

- виділення значних коштів на боротьбу з COVID-19 тощо [7, с. 130].

Слав'юк Н. зазначає, що лише за дотримання граничних розмірів зовнішніх державних запозичень може існувати позитивний вплив залучення іноземних фінансових ресурсів на конкурентоспроможність економіки країни [4, с. 43]. Також авторка наводить перелік основних індикаторів, які застосовуються міжнародними фінансовими інституціями для проведення оцінки рівня боргового навантаження. Зокрема, до таких належать:

- боргові показники, тобто строки погашення боргів, графіки погашення, чутливість до відсоткових ставок, частка заборгованості в іноземній валюті;

- індикатори, що базуються на відношенні до міжнародних резервів. Вони є дуже важливими, оскільки оцінюють можливість уникнення країною кризи ліквідності. Взаємозв'язок між резервами і короткостроковою заборгованістю є ключовим параметром оцінювання уразливості країн із певним, обмеженим доступом до ринку капіталів;

- індикатори фінансової стабільності – капіталізація фінансових інституцій, якість активів, прибутковість та ліквідність, темпи та якість зростання кредитів. Ці показники використовують для оцінки сили і слабкості фінансового сектора держави, для аналізу чутливості фінансової системи до ринкових ризиків, коливань відсоткових ставок і обмінних курсів [4, с. 50].

Як уже зазначалось, зовнішні запозичення можуть впливати на стан національної економіки як позитивно, так і негативно. За розумного використання зовнішні запозичення:

- сприяють залученню в країну додаткових фінансових ресурсів; примножують ресурси економічного розвитку країни;

- сприяють покращенню економічної ситуації та дають можливість країні владнати внутрішні кризові ситуації і запобігти впливу зовнішніх світових економічних явищ;

- сприяють досягненню фінансової стабілізації, збалансованого бюджету, створенню передумов для подальшого економічного зростання;

- сприяють розв'язанню проблем ринкового реформування: реструктуризації народного господарства, модернізації технологічного базису підприємств, розвитку експортного потенціалу, насиченню внутрішнього ринку товарами народного споживання;

- відкривають доступ до досягнень у науково-технічній сфері, сучасного управлінського досвіду;

– сприяють стабілізації економіки в період економічних спадів, оскільки перешкоджають різкому зменшенню сукупного попиту.

В той же час, існує немала кількість проявів негативного характеру, які виявляються у:

– збільшенні зобов'язань країни перед міжнародними кредиторами; виникненні зовнішнього державного боргу, проблемами з його обслуговуванням;

– появі диспропорцій відтворення суспільного продукту, оскільки розвиваються прибуткові галузі і затримується розвиток тих галузей, до яких іноземний кредит не залучається;

– мобілізації для виплати боргу значних фінансових ресурсів, що часто перевищують потенційні можливості країни-позичальника; посиленні податкового навантаження під час обслуговування зовнішнього державного боргу.

– витратах запозичень лише на погашення дефіциту державного бюджету, на фінансування поточних видатків держави і обслуговування раніше накопичених боргів може призвести до підризу стабільності валютної і банківської системи; розбалансуванні системи державних фінансів та боргової кризи;

– поширенні політичного та економічного впливу міжнародних економічних установ у країнах-позичальниках; підтримці в них вигідних країнам-кредиторам політичних та економічних режимів, маріонеткових урядів.

– посиленні залежності державних фінансів від коливань кон'юнктури на світових фондових і валютних ринках, підвищенні ризику виникнення кризи ліквідності;

– посиленні конкурентної боротьби країн за ринки збуту, джерела сировини, сфери вкладання капіталів [1, с. 195].

Разінькова М.Ю. зазначає, що в цілому, в економічній літературі існує гіпотеза, що залежність між зовнішнім державним боргом та економічним зростанням йде в протилежному напрямку [8, с. 163]. Так, наприклад, ряд дослідників Clements B., Pienkowski A. стверджують, що значний рівень зовнішньої заборгованості має дестимулюючий ефект на економіку країни, адже всі вільні ресурси будуть направлені на погашення такої заборгованості [9, с. 5; 10, с. 2].

Ситник Н.С. та Беднарчук В.В. при дослідженні питання особливостей бюджетного дефіциту зазначають, що для того щоб подолати дефіцит бюджету, Україна залучає кошти з-за кордону, здійснюючи зовнішні запозичення, оскільки внутрішніх коштів не вистачає. До основних кредиторів України належать міжнародні фінансові організації: Міжнародний валютний фонд, Європейський Союз, група Світового банку. Унаслідок використання кредитного методу подолання дефіциту бюджету в країні формується державний борг. Борг негативно впливає

на економіку, оскільки зменшує інвестиційну привабливість країни та стимулює зростання дефіциту бюджету [11, с. 216].

Існують різні боргові інструменти, що застосовуються для здійснення зовнішніх запозичень. При цьому Замкова Н. та Гнидюк І. зазначають, що в Україні надають перевагу борговим цінним паперам – облігаціям зовнішньої державної позики (ОЗДП) та кредитним угодам. Зокрема, у структурі зовнішньої заборгованості на кінець 2021 р. в Україні частка ОЗДП становила 48%, а кредитів від міжнародних фінансових організацій – 35.6% [12, с. 116].

Важливою складовою економічної політики усіх держав, включаючи країни ЄС, є управління державним боргом. Визначення рівня допустимого боргу належить до основних інструментів такого управління. За звичайних умов це відбувається відповідно до Пакту стабільності та зростання, який встановлює ліміт державного боргу на рівні 60% ВВП. Проте, у випадку виникнення економічних труднощів чи інших обставин держави можуть вдаватися до винятків [13, с. 27].

Трофімчук М. зазначає, що стосовно України можна сформувати ключову концепцію управління державним боргом. Цілями такої концепції буде задоволення потреб уряду у фінансуванні необхідних витрат та виконання зобов'язань за платежами за найменших витрат у середньо- та довгостроковій перспективі за розумного ступеня ризику. Зокрема, пропонується використання таких інструментів:

1. Координації грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики. Ефективне управління боргом вимагає ретельного планування бюджету. Держава має дотримуватися принципів фіскальної дисципліни, балансу бюджету та контролю над дефіцитом.

2. Оптимізації структури боргу та диверсифікація джерел фінансування. Держава має розглядати різні джерела фінансування (внутрішні та зовнішні, публічне та приватне фінансування, короткостроковий та довгостроковий борг), щоб забезпечити оптимальну структуру боргу, яка враховує витрати та ризики.

3. Рефінансуванні боргу – уряд може переглядати та перефінансовувати старі боргові інструменти з метою зниження витрат на обслуговування боргу. Це передбачає викуп раніше випущених боргових інструментів з високими відсотковими ставками і випуск нових, з меншою дохідністю.

4. Впровадженні програм реструктуризації запозичень. Це передбачає можливість переглянути умови своїх боргових зобов'язань, у т. ч. строки погашення та відсоткові ставки, з метою зменшення витрат на обслуговування боргу [14, с. 207-208].

Висновки. Вплив зовнішніх запозичень на економіку України є беззаперечним. Здійснення таких запозичень характеризується як позитивними, так і негативними наслідками. Протягом останніх років, зважаючи на анексію Криму, військову агресію на Сході, пандемію Covid-19, а з 2022 року – і повномасштабне вторгнення, Україна значно збільшила обсяг зовнішнього державного боргу. Станом на 2024 рік його сума досягла 4 612 991,3 млн. грн, що призводить до зростання витрат на обслуговування боргу, а також підвищує ризики залежності від міжнародних кредиторів, які, надаючи позики, встановлюють цілу низку зобов'язань. З метою зниження цих та інших ризиків необхідно розробляти та запроваджувати різні стратегії, які включатимуть координацію грошово-кредитної політики, оптимізацію структури боргу, рефінансування та реструктуризацію запозичень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Полковниченко С.О. Залучення зовнішніх державних запозичень та їх вплив на розвиток економіки України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 20. С. 194–199. URL: <http://global-national.in.ua/archive/20-2017/39.pdf> (дата звернення: 03.11.2024).
2. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
3. Державний борг та гарантований державою борг: веб-сайт. URL: https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg_osn_inf (дата звернення: 03.11.2024).
4. Слав'юк Н.Р. Зовнішні державні запозичення та економічний розвиток країни. Київ : НаУКМА, 2019. 172 .
5. Соколовська О.М. Вплив зовнішнього боргу на економічне зростання України. *Економіка і організація управління*. 2022. № 1. С. 97–106.
6. Державний борг та гарантований державою борг: URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/2024> (дата звернення: 03.11.2024).
7. Стойко О.Я., Шубенко І.А. Оцінка стану державного боргу України та напрями його оптимізації. *Проблеми економіки*. 2021. № 1 (47). С. 123–133.
8. Разінькова М.Ю. Зовнішній державний борг України в умовах війни. *Науковий погляд: економіка та управління*. № 3. 2023. С. 162–169.
9. Clements B. External Debt, Public Investment, and Growth in Low-Income Countries. International Monetary Fund, 2003. 249 p.
10. Pienkowski A. Debt limits and the structure of public debt. *Journal of Globalization and Development*. 2017. № 8(2). P. 1–21.
11. Ситник Н.С., Беднарчук В.В. Бюджетний дефіцит та його особливості. *Держава та регіони*. 2019 р. № 5. С. 212–216.
12. Замкова Н., Гнидюк І. Державний борг України за масштабної кризи. *Фінанси та банківська справа*. 2022. № 4. С. 110–121.
13. Петруха Н., Петруха С., Мякота М., Кругельницька Л., Тарасенко М. Управління державним боргом в країнах Європейського Союзу: уроки для України. *Інклюзія і суспільство*. 2023. № 1. С. 24–35.
14. Трофімчук М. Особливості управління державним боргом України в умовах війни. *Вісник економіки*. 2023. № 3. С. 198–211.

УДК 342.92

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.117>

ПОЗАСУДОВІ ФОРМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Ярош А.О.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін,
Національна академія Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-0291-7061

Мацелик Т.О.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0003-0354-4663

Ярош А.О., Мацелик Т.О. Позасудові форми врегулювання публічно-правових спорів: правове регулювання та напрями удосконалення.

Стаття присвячена позасудовим формам врегулювання публічно-правових спорів.

Підкреслено, що важливою складовою європейських стандартів адміністративного права є інститут захисту прав особи, що зазнає суттєвих трансформацій в останні роки, одним із дієвих серед яких є інститут позасудового вирішення публічно-правових спорів. Оновлення форм позасудового врегулювання публічно-правових спорів є наслідком уніфікації та гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, їх активне впровадження дасть можливість мінімізувати конфліктні правовідносини в публічній сфері, а належним чином прописані процедури сприятимуть оперативності та ефективності вирішення публічно-правових спорів у позасудовому порядку.

В роботі на основі аналізу норм чинного законодавства з'ясовано, що позасудовий порядок урегулювання публічно-правових спорів є не тільки альтернативою судовій формі захисту, але і самостійною, дієвою формою захисту прав, свобод та інтересів особи в публічно-правових відносинах.

Законодавством України визначено можливість досудового порядку вирішення адміністративного спору як альтернативного (рекомендованого), а не обов'язкового способу його вирішення, разом з тим в законодавстві існує сукупність нормативних актів, що окремо визначають види, форми та процедури його здійснення, однак системного урегулювання не здійснено.

Як форми позасудового врегулювання публічно-правових спорів в статті визначено адміністративне оскарження, медіацію, парламентський контроль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо.

Наголошено, що в межах адміністративно-правового регулювання процедура адміністративного оскарження передбачена КУпАП, що стосується відносин адміністративної відповідальності та два законодавчі акти дія яких розповсюджується на сферу прийняття адміністративних актів - Закон України «Про адміністративну процедуру» та рішень, дій (бездіяльності) у сфері управлінської діяльності - Закон України «Про звернення громадян».

Медіація в публічно-правовій сфері наразі регламентована Законом України «Про медіацію» та КАСУ, однак потребує додаткових напрацювань.

Ключові слова: позасудові форми врегулювання спорів, досудове врегулювання спору, адміністративна процедура, публічно правовий спір, дискреційні повноваження, медіації, адміністративне оскарження.

Yarosh A.O., Matselyk T.O. Extrajudicial forms of settlement of public law disputes: legal regulation and directions of improvement.

The article is devoted to extrajudicial forms of settlement of public law disputes.

It is emphasized that an important component of European standards of administrative law is the institution of protection of individual rights, which has undergone significant transformations in recent years, one of the effective ones being the institution of extrajudicial settlement of public law disputes.

Updating the forms of extrajudicial settlement of public law disputes is a consequence of the unification and harmonization of national legislation with European standards, their active implementation will make it possible to minimize conflicting legal relations in the public sphere, and properly prescribed procedures will contribute to the efficiency and effectiveness of extrajudicial

settlement of public law disputes. In the work, based on the analysis of the norms of the current legislation, it was found that the extrajudicial procedure for the settlement of public law disputes is not only an alternative to the judicial form of protection, but also an independent, effective form of protection of the rights, freedoms and interests of a person in public legal relations.

The legislation of Ukraine defines the possibility of a pre-trial procedure for resolving an administrative dispute as an alternative (recommended) and not a mandatory way of resolving it, at the same time, the legislation contains a set of normative acts that separately determine the types, forms and procedures of its implementation, but no systematic settlement has been implemented.

As forms of extrajudicial settlement of public law disputes, the article defines administrative appeal, mediation, parliamentary control of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for human rights, etc.

It is emphasized that the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» most fully regulates the procedure for pre-trial resolution of a public law dispute, the subject of which is the decision of a subject of authority in the form of an administrative act, but it does not regulate the procedure for challenging the actions and inactions of the subject of authority as a subject appeal.

Key words: extrajudicial forms of dispute settlement, pre-trial dispute settlement, administrative procedure, public law dispute, discretionary powers, mediation, administrative appeal.

Постановка проблеми. Воєнний стан в Україні спонукає публічну владу посилювати встановлені обмеження щодо функціонування суб'єктів громадянського суспільства, що здійснюється шляхом прийняття відповідних законодавчих актів, зокрема у сфері оподаткування та підзаконних актів, що стосуються резервування, бронювання тощо. Одночасно, держава не відмовляється від європейського шляху розвитку та здійснює чимало заходів для його наближення. Так, 30 жовтня Європейська Комісія презентувала Звіт у межах Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року, який містить, зокрема, інформацію про прогрес України на шляху до членства в ЄС [1].

Зокрема, схвальні відгуки отримали результати щодо публічної адміністрації в частині взаємодії між державою та громадянином і бізнесом. Згадуються ухвалені зміни до законодавства для гармонізації з Законом України «Про адміністративну процедуру». «Це рішення також створює єдину базу для прозорої та зрозумілої взаємодії між державою та громадянами. Важливо це

й у контексті реформування держуправління та впровадження європейських стандартів адміністративного права на нашому євроінтеграційному шляху». – зауважив Перший віцепікер [1].

Важливою складовою європейських стандартів адміністративного права є інститут захисту прав особи, що зазнає суттєвих трансформацій в останні роки, одним із дієвих серед яких є інститут позасудового вирішення публічно-правових спорів. Оновлення форм позасудового врегулювання публічно-правових спорів є наслідком уніфікації та гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, їх активне впровадження дасть можливість мінімізувати конфліктні правовідносини в публічній сфері, а належним чином прописані процедури сприятимуть оперативності та ефективності вирішення публічно-правових спорів у позасудовому порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам форм позасудового вирішення публічно-правових спорів приділяли увагу такі вчені-адміністративісти, як О. Беляневич, С. Білуга, А. Бортнікова, Н. Боженко, Т. Коломоєць, В. Колпаков, С. Корінний, О. Константиїта, Я. Лазур, Д. Лученко, Р. Миронюк, О. Сидельников, В. Тимошук, ін. Однак, зважаючи на суттєві зміни в адміністративному законодавстві за період воєнного стану вони неминуче потребують систематизації та наукового осмислення.

Мета дослідження полягає в тому щоб на основі комплексного аналізу чинного законодавства встановити види позасудових форм врегулювання публічно-правових спорів та сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо його подальшого удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Захист прав і свобод особи базується на принципі Верховенства права, який розкритий у положеннях ст. 3 Конституції України [2], ст. 40, що передбачає гарантії на звернення та ст. 55, яка закріплює право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Дотично на це вказує і норма ст. 5 Кодексу адміністративного судочинства України в якій закріплено, що «захист порушених прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду, може здійснюватися судом також в інший спосіб, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень» [3].

У Рекомендації № R(86) Комітету міністрів державам-членам Ради Європи від 16 вересня 1986 року стосовно заходів із недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суди пропонується сприяти примиренню сторін як поза судовою системою, так і до або

під час судового розгляду (передбачати, разом із відповідними стимулами, процедури примирення до судового провадження або інші способи врегулювання спорів поза рамками судового провадження), а також визначити органи поза судовою системою, до яких сторони зможуть звертатися для розв'язання позовних спорів на невеликі суми і в питаннях деяких конкретних галузей права [4].

Також, виходячи з аналізу викладених норм та практики Верховного Суду, досудове врегулювання спору – це вчинення сукупності дій, за допомогою яких юридичний конфлікт вирішується без звернення до суду шляхом досягнення угоди між сторонами або відмови однієї або обох сторін від взаємних претензій. Застосування або незастосування інституту досудового врегулювання спорів є виключним правом особи, за винятком встановлених у законі випадків [5].

Конституційний Суд України у Рішенні від 9 липня 2002 р. № 15-рп/2002 у справі щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів), аналізуючи конституційну норму та інші норми законодавства, зазначив такі важливі риси досудового порядку врегулювання спорів: кожна особа має право вільно обирати не заборонений законом засіб захисту прав і свобод, зокрема судовий захист; можливість використання суб'єктами правовідносин досудового врегулювання спорів може бути додатковим засобом правового захисту, який держава надає учасникам певних правовідносин, що не суперечить принципу здійснення правосуддя виключно судом; обрання певного засобу правового захисту, зокрема й досудового врегулювання спору, є правом, а не обов'язком особи, яка добровільно, враховуючи власні інтереси, його використовує; виходячи з необхідності підвищення рівня правового захисту держава може стимулювати вирішення правових спорів у межах досудових процедур, однак їх використання є правом, а не обов'язком особи, яка потребує такого захисту; встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист [6].

Слід також звернути увагу на правозастосовну практику тлумачення поняття «досудовий порядок вирішення спору», зокрема, у рішенні від 14 березня 2018 р. у справі № 826/11063/17 Київський апеляційний адміністративний суд зазначив, що під досудовим вирішенням спору слід розуміти врегулювання спірних питань між сторонами у позасудовому порядку (тобто будь-якому не судовому порядку) [7]. Викладена позиція узгоджується зі ст. 17 КАС України, де чітко визначені основні положення досудово-

го врегулювання спору, зокрема, якщо сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом [3].

Отже, позасудовий порядок урегулювання публічно-правових спорів є не тільки альтернативою судовій формі захисту, але і самостійною, дієвою формою захисту прав, свобод та інтересів особи в публічно-правових відносинах. З урахуванням вище значеного варто зробити висновок, що законодавством України визначено можливість досудового порядку вирішення адміністративного спору як альтернативного (рекомендованого), разом з тим в законодавстві існує сукупність нормативних актів, що окремо визначають види, форми та процедури його здійснення, однак системного урегулювання не здійснено.

Втім аналіз законодавства дає можливість констатувати, що в Україні існують законодавчі основи досудового порядку вирішення адміністративно-правових спорів, наведемо деякі приклади.

Як Конституцією України (частина 2 статті 55), так і Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» визначений такий важливий механізм позасудового захисту прав громадянина як парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України, який здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. [8]. Як вбачається із вказаного Закону, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має досить широкі повноваження із захисту прав і свобод людини й громадянина за допомогою звернення до органів публічної влади, однак реалізація функцій захисту обмежується в основному можливістю звернення до суду або вступу в судову справу на будь-якій стадії розгляду справи.

Главою 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення також закріплено процедуру оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення при якій перевіряється законність та обґрунтованість винесеної постанови, а також передбачено можливість прийняття одного з передбачених рішень [9].

Попри відсутність єдиного нормативного акту, який би регулював процедуру досудового порядку вирішення адміністративно-правових спорів, загальним законом, який частково регулює цю процедуру є Закон України «Про звернення громадян» [10], який в тому числі регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Відповідно до ст. 4

цього Закону «до рішень, дій (бездіяльності), які можуть бути оскаржені, належать такі у сфері управлінської діяльності, внаслідок яких: порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян); створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод; незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності» [10]. Сама ж процедура оскарження визначена в Розділі II Закону «Порядок розгляду звернень громадян» [10].

Найбільш сучасним нормативним актом, який частково унормовує процедуру досудового вирішення публічно-правового спору через процедуру оскарження є Закон України «Про адміністративну процедуру» [11]. Ним визначено процедуру вирішення адміністративних справ шляхом прийняття та виконання адміністративних актів, а розділ VI «Адміністративне оскарження» регламентує особливості оскарження прийнятого суб'єктом владних повноважень адміністративного акту в результаті адміністративної процедури, а саме: право на оскарження, суб'єкт розгляду скарги, форму та зміст скарги, порядок її подання та розгляду. Цей нормативний акт найбільш повно регламентує процедуру досудового вирішення публічно-правового спору, предметом якого є рішення суб'єкта владних повноважень у формі адміністративного акту, однак поза його увагою залишаються питання щодо оскарження дій та бездіяльності суб'єкта владних повноважень.

Таким чином, в межах адміністративно-правового регулювання позасудова процедура оскарження передбачена КУпАП, що стосується відносин адміністративної відповідальності та два законодавчі акти дія яких розповсюджуються на сферу прийняття адміністративних актів - Закон України «Про адміністративну процедуру» та рішення, дій (бездіяльності) у сфері управлінської діяльності Закон України «Про звернення громадян».

Та все ж, однією із сучасних форм досудового або позасудового вирішення публічно-правових спорів є медіація – позасудова процедура врегулювання конфлікту (спору), яка здійснюється за допомогою (посередництвом) медіатора, як спеціально підготовленої нейтральної, незалежної, неупередженої фізичної особи, яка проводить медіацію.

Медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів (п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію») [12]. Варто зауважити, що за кордоном позасудові способи вирішення публічно-право-

вих спорів, зокрема і медіація (посередництво) на сьогоднішній день є достатньо поширеними, на що вказує існування окремих міжнародних документів, які містять рекомендації щодо застосування таких способів. Такими, зокрема, є Рекомендації Рес (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами, а також Керівних принципів № 15 для кращого виконання Рекомендації щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами [13, с. 423–425, 442–448].

Більшість же авторів є прихильниками дуалістичної моделі існування медіаційної процедури врегулювання адміністративно-правових спорів, при якій медіація може здійснюватись як в порядку досудового провадження з залученням медіатора так і суддею-медіатором. Зокрема, Білуга С.С вважає, що «за своєю суттю медіація передбачає можливість вирішення публічно-правового спору за межами адміністративного судочинства, тому в перспективі має здійснюватись в досудовому порядку, однак вирішення адміністративного спору може здійснюватись шляхом проведення переговорів з метою прийняття компромісного рішення та задоволення інтересів сторін за допомогою судді-посередника (медіатора)» [14, с. 16]. Бортнікова А.Г. вказує на можливість проведення медіаційної процедури як в досудовому порядку з залученням сторонами або однією із сторін медіатора, як кваліфікованого правника здатного за допомогою проведення переговорів між сторонами конфлікту, керуючись правовими нормами досягти укладення договору про вирішення конфлікту, так і можливості застосування процедури примирення в межах судового адміністративного процесу, яка завершується укладенням, винесенням ухвали суддею про завершення провадження у справі з підстав досягнення примирення сторін спору [15, с. 206]. Дещо критично підходить до дієвості процедури медіації при вирішенні адміністративно-правових спорів Корінний С.О., який вважає, що «коли адміністративно-правовий спір не був вирішений в досудовому порядку, зокрема на підставі процедур визначених Законами «Про звернення громадян», або «Про адміністративну процедуру», процедура вирішення його в досудовому порядку за участі медіатора не має перспективи, оскільки сторони мали достатньо підстав та можливостей щоб досягти примирення, а відповідно такий спір може бути вирішений тільки в судовому порядку суддею-медіатором в межах судової процедури вирішення спору за участю судді» [16, с. 203]. Натомість, вважаємо за доцільне передбачити можливість позасудового

розгляду публічно-правового спору (при існуючій процедурі адміністративного оскарження) посадовою особою, що має сертифікат медіатора, що значно покращить результативність такої процедури, адже не всі публічно-правові спори є медіабельними у силу тих чи інших підстав, а спеціальні знання та досвід у вирішенні конфліктів сприятимуть їх вирішенню. Однак, якщо сторони дійшли згоди провести переговори з залученням медіатора після оскарження рішення в порядку адміністративного оскарження, це є гарним альтернативним кроком до вирішення цього спору в досудовому порядку.

Варто наголосити, що вже Законом України «Про медіацію» [12] внесено зміни до КАСУ, якими передбачено можливість примирення сторін адміністративного спору, зокрема шляхом проведення позасудового врегулювання спору шляхом медіації (ч. 5 ст. 47, ч. 3 ст. 58, п. 2 ч. 1 ст. 66, ч. 6 ст. 122, п. 2 ч. 2 ст. 180, п. 5 ч. 6 ст. 181, п. 4 ч. 1 ст. 236 КАСУ) [3]. Проте це питання було досить дискусійним тривалий час.

Разом із тим, порівняно із цивільним чи господарським судочинством застосування медіації в рамках адміністративного пов'язане із окремими додатковими ускладненнями, які зумовлені специфікою правової природи публічних правовідносин. Зокрема, у висновку Комітету Верховної Ради України з питань верховенства права та правосуддя ще до проєкту Закону України «Про медіацію» від 26.06.2013 р. № 2425а [17] зазначалось на неможливості застосування у сфері публічного владного управління змін до Кодексу адміністративного судочинства України, спрямованих на запровадження такої підстави для закриття провадження в адміністративній справі, як медіація, оскільки принципи медіації не узгоджуються з конституційними засадами організації та діяльності апарату публічної влади, який має владний статус, імперативність його волевиявлення для іншої сторони в медіаційному процесі на основі законодавства. З іншого боку, можливість застосування такого способу вирішення спору в рамках адміністративного судочинства впливає, передусім, з вказаних вище міжнародних та програмних документів.

Крім того, щодо позиції, викладеної у зазначеному вище висновку можна, як уявляється, відповісти слушною точкою зору (і ця позиція, як уявляється, більше відповідає міжнародному досвіду вирішення публічно-правових спорів) про те, що досягнення компромісу між органом публічної адміністрації та громадянином є одним із пріоритетів діяльності держави та органів місцевого самоврядування, виходячи з положень ст. 3 Конституції України, а також таких принципів державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, як служіння народу

України, гуманізму і соціальної справедливості, а також пріоритету прав людини і громадянина [2]. Таким чином, не вдаючись до детального дослідження правової природи методу регулювання публічно-правових відносин, юридичної сили актів органів державної влади та інших правових явищ, на які вказували автори зазначеного висновку Комітету Верховної Ради України, на той момент уявлялося, що застосування медіації можливе для вирішення тих публічно-правових спорів, де має місце застосування суб'єктами владних повноважень своїх дискреційних повноважень. Так, зокрема щодо сфери державної реєстрації прикладом таких випадків можна навести спори з приводу притягнення до адміністративної відповідальності, коли передбачені верхня та нижня межа адміністративної відповідальності, а розгляд відповідної категорії справ про адміністративне правопорушення не належить до юрисдикції судових органів (наприклад, ст.ст. 204–206 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [9].

З іншого боку, визнаючи справедливість доводів зазначеного висновку, доводиться стверджувати, що специфіка правових засад здійснення суб'єктами владних повноважень своїх функцій вимагає вироблення спеціальної процедури медіації у публічно-правових спорах, яка має бути регламентована нормативним актом не нижчим за закон

Висновки. В результаті аналізу чинного законодавства України встановлено, що позасудовий порядок урегулювання публічно-правових спорів є не тільки альтернативою судовій формі захисту, але і самостійною, дієвою формою захисту прав, свобод та інтересів особи в публічно-правових відносинах.

Законодавством України визначено можливість досудового порядку вирішення адміністративного спору як альтернативного (рекомендованого), а не обов'язкового способу його вирішення, разом з тим в законодавстві існує сукупність нормативних актів, що окремо визначають види, форми та процедури його здійснення, однак системного урегулювання не здійснено.

Як форми позасудового врегулювання публічно-правових спорів варто визначити адміністративне оскарження, медіацію, парламентський контроль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо.

В межах адміністративно-правового регулювання процедура адміністративного оскарження передбачена КУпАП, що стосується відносин адміністративної відповідальності та два законодавчі акти дія яких розповсюджується на сферу прийняття адміністративних актів - Закон України «Про адміністративну процедуру» та рішень, дій (бездіяльності) у сфері управлінської діяль-

ності – Закон України «Про звернення громадян».

Медіація в публічно-правовій сфері наразі регламентована Законом України «Про медіацію» та КАСУ, однак потребує додаткових напрацювань.

В царині позасудового вирішення публічно-правових спорів теоретичного осмислення та законодавчого унормування потребують ще питання як процедурного так і матеріального характеру, що можуть бути предметом подальшого наукового аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Україна демонструє неабияку стійкість і відданість європейському шляху, попри умови повномасштабного російського вторгнення. Звіт Єврокомісії в межах Пакета розширення ЄС-2024. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Tor-povyna/255290.html>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
3. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
4. Рекомендація № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах: Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи 16 вересня 1986 року. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_5.pdf (дата звернення: 03.11.2024).
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17 квітня 2020 р. у справі № 520/6589/19. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_kas_vp_vid_17_04_2020_roku_u_spravi_520_6589_19 (дата звернення: 03.11.2024).
6. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2002 року № 15-рп/2002 у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів). URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/KS02058.htm (дата звернення: 03.11.2024).
7. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 14 березня 2018 р. у справі № 826/11063/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72830512> (дата звернення: 03.11.2024).
8. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Законом України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1998. № 1, с. 21, ст. 5.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. *Відомості Верховної Ради*. 1984, додаток до № 51. Ст. 1122.
10. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
11. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 49. С. 13. Ст. 2675.
12. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 98. С. 15. Ст. 6340.
13. Міжнародні стандарти у сфері судочинства. К.: Істина, 2010. 488 с.
14. Білуга С.С. Досудове врегулювання адміністративно-правових спорів: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2015. 22 с.
15. Бортнікова А.Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2019. 286 с.
16. Корінний С.О. Впровадження медіації в адміністративний процес України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2019. 243 с.
17. Висновок Комітету Верховної Ради України з питань верховенства права та правосуддя від 20.11.2013 р. до проекту закону України «Про медіацію» від 26.06.2013 р. № 2425а. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47637.

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.118>

ЗАХИСТ УКРАЇНИ ВІД ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ТА БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ ЯК ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ ЗА ПРОЄКТОМ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Андрусак Г.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права і процесу

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Андрусак Г.М. Захист України від збройної агресії та бойовий імунітет як обставини, що виключають протиправність діяння за проектом Кримінального кодексу України.

У статті проаналізовано фактичні склади таких обставин, що виключають кримінальну протиправність/протиправність діяння, передбачених у чинному Кримінальному кодексу України (виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України – ст. 43-1) та в проекті Кримінального кодексу України (захист України від збройної агресії – ст. 2.9.3 і бойовий імунітет – ст. 2.9.11). На підставі аналізу наукової літератури виокремлено основні підходи науковців до формулювання обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, передбаченої ст. 43-1 Кримінального кодексу України та прослідковано шляхи їх усунення у тексті двох кореспондуючих обставин у статтях 2.9.3 та 2.9.11 проекту Кримінального кодексу України.

Зроблено висновок, що фактичний склад цих двох обставин, попри те, що вони мають однакову правову природу, оскільки випливають з обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, мають відмінний фактичний склад, є відмінними. Зокрема ці обставини істотно відрізняються як за первинними та вторинними фактами, так і за умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт. Констатовано, що такий підхід не можна вважати виправданим. Висновується, що цінність розуміння правової суті обставин, що виключають протиправність діяння, крізь призму їх фактичного складу якраз і полягає в тому, щоб розробити типову модель таких обставин, яка б включала однаковий за кількістю набір фактів та умов їх супроводжують з варіативною складовою окремих з них. При цьому варіативність

може мати місце стосовно умов, які супроводжують вторинний (основний) факт. Що стосується самих фактів – первинного (неосновного) та вторинного (основного), то їх зміст повинен бути однаковим як для захисту України від збройної агресії (ст. 2.9.3 проекту Кримінального кодексу України), так і для бойового імунітету (ст. 2.9.11 проекту Кримінального кодексу України).

Ключові слова: обставина, що виключає протиправність діяння; захист України від збройної агресії; бойовий імунітет; збройний конфлікт; військовослужбовець; кримінальна відповідальність; виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; фактичний склад; воєнний стан; проект Кримінального кодексу України.

Andrusiak H.M. Defence of Ukraine against armed aggression and combat immunity as circumstances excluding the unlawfulness of an act under the draft Criminal Code of Ukraine.

The article analyses the actual composition of the circumstances which exclude criminal unlawfulness/illegality of an act provided for in the current Criminal Code of Ukraine (performance of the duty to protect the Motherland, independence and territorial integrity of Ukraine - Article 43-1) and in the draft Criminal Code of Ukraine (protection of Ukraine from armed aggression - Article 2.9.3 and combat immunity - Article 2.9.11). Based on the analysis of scientific literature, the author identifies the main approaches of scholars to the formulation of the circumstance excluding criminal unlawfulness of an act under Article 43-1 of the Criminal Code of Ukraine and traces the ways to eliminate them in the text of two relevant circumstances in Articles 2.9.3 and 2.9.11 of the draft Criminal Code of Ukraine.

It is concluded that the factual composition of these two circumstances, despite the fact that they have the same legal nature, since they arise from the duty to defend the Motherland, independence and territorial integrity of Ukraine, have a different factual composition. In particular, these circumstances differ significantly both in terms of primary and secondary facts and in terms of the conditions accompanying the secondary (main) fact. It is stated that this approach cannot be considered justified. It is concluded that the value of understanding the legal essence of circumstances excluding the unlawfulness of an act through the prism of their factual composition is precisely to develop a typical model of such circumstances which would include the same number of facts and conditions accompanying them with a variable component of some of them. In this case, variability may occur in relation to the conditions accompanying the secondary (primary) fact. As for the facts themselves – primary (non-basic) and secondary (basic) – their content should be the same for both the defence of Ukraine against armed aggression (Article 2.9.3 of the draft Criminal Code of Ukraine) and combat immunity (Article 2.9.11 of the draft Criminal Code of Ukraine).

Key words: circumstance excluding the unlawfulness of an act; defense of Ukraine against armed aggression; combat immunity; armed conflict; serviceman; criminal liability; performance of duty to defend the Motherland, independence and territorial integrity of Ukraine; actual composition; martial law; draft Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Нормотворча діяльність у галузі права після введення в Україні воєнного стану переважно спрямована на створення норм для забезпечення максимальної кримінально-правової охорони життя та здоров'я людей, основ національної безпеки України, інших соціальних цінностей, які у першу чергу піддаються негативному впливу під час воєнного стану. З перших днів повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України громадяни нашої держави стали пліч-о-пліч у борні з ворогом. В багатьох випадках з метою захисту України в умовах збройної агресії держави-терориста поставало питання про кримінально-правову оцінку дій тих громадян нашої держави, які в процесі такого захисту спричиняли шкоду іншим соціальним цінностям. У зв'язку з цим, Кримінальний кодекс України (далі – КК) було доповнено новою обставиною, що виключає кримінальну протиправність діяння – виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 43-1) [1]. У проекті КК елементи

вказаної обставини передбачені в ст. 2.9.3 «Захист України від збройної агресії» та в ст. 2.9.11 «Бойовий імунітет» [2]. Відповідно важливого значення набуває вивчення не лише чинної норми, вміщеної у ст. 43-1 КК, а й проєктованої статті про вказану вище обставину, що виключає протиправність діяння.

Мета дослідження полягає у виявленні основних тенденцій динаміки нормотворчої діяльності в галузі кримінального права у воєнний час.

Стан опрацювання проблематики. У теорії кримінального права кримінально-правова характеристика виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння надавалася такими науковцями, як М.О. Акімов, І.А. Вертильська, А.А. Вознюк, В.І. Касинюк, О.О. Кваша, В.В. Кузнецов, Р.О. Мовчан, В.І. Осадчий, Н.П. Костюк, Д.С. Птащенко, М.В. Сийплокі, Ю.А. Пономаренко, М.І. Хавронюк, О.М. Шармар. Дослідження цієї обставини здійснювалося і в наших працях [3; 4].

Виклад основного матеріалу. Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України Ю.В. Баулін відносить до «нових видів правомірних діянь, якими заподіюється шкода правоохоронюваним інтересам, але які не визнаються кримінальними правопорушеннями». На думку цього науковця, ст. 43-1 КК «містить суперечні положення, зокрема, у частині 2 цієї статті передбачений не обов'язок, а право на захист зазначених цінностей, а у частині 4 без необхідності, з копіюванням положень про перевищення меж необхідної оборони і виправданого ризику (ст. ст. 36 та 42 КК), встановлюється обмеження у захисті Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» [5, с. 18].

Інші науковці, на кшталт Ю.В. Бауліна, критично ставляться до формулювання обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння в чинному КК, та намагаються відшукати в ньому недоліки. Критичні зауваження до формулювання ст. 43-1 КК можна звести до наступного.

1. Суперечність між вказівкою на обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, вказаний як узагальнююче найменування цієї обставини та на право кожної особи на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, що ускладнює встановлення кола тих осіб, які можуть бути суб'єктами вказаних правомірних дій [3, с. 76; 6, с. 4–6; 7, с. 28].

2. Передбачення в підставі обставини вказівку на конкретну країну країну-агресора (РФ або інша країна), а також зазначення на засто-

сування цієї країною збройної агресії [3, с. 76; 4, с. 102; 6, с. 6–8; 8, с. 322–323]. Ю.А. Пономаренко вважає такою підставою агресію будь-якої іноземної держави проти України [6, с. 9].

3. Частково помилкове визначення об'єкта правомірного спричинення шкоди у ст. 43-1 КК, в якій не конкретизовано, зокрема, «власника» правоохоронюваним інтересам, якому може спричинитися шкода [6, с. 12–13].

4. Закріплення можливість відсічі збройній агресії та стримування її шляхом бездіяльності. «Безумовно, це не так – у бездіяльності ні відсіч агресії, ні стримування її, полягати не можуть» [6, с. 13; 8, с. 322].

5. Співність вказівки на те, що дія особи з захисту України не повинна підпадати під ознаки порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» (ч. 1 ст. 43-1 КК). На думку Ю.А. Пономаренка, вимоги щодо законів і звичаїв війни міжнародними Конвенціями встановлюються виключно для комбатантів. «Підвищені вимоги щодо правил ведення війни можуть стосуватися лише спеціальних суб'єктів (комбатантів) і не можуть поширюватися на осіб, що не володіють цим статусом» [6, с. 13].

6. Недоречність зазначення на межі спричинення шкоди в ч. 4 ст. 43-1 КК. Як вказувалося вище, Ю.В. Баулін вважає, що в цій частині має місце без необхідності копіювання положень про перевищення меж необхідної оборони і виправданого ризику (ст.ст. 36 та 42 КК України) [5, с. 18]. Більш категоричним у своїх судженнях є Ю.А. Пономаренко. Він пише, що «ч. 4 ст. 43-1 КК побудована на колись відомому лозунгу «бий, але не до смерті» і становить собою конгломерат слів і словосполучень, насмиканих з інших статей розділу VIII Загальної частини КК, еkleктично поєднаних у текст, що не лише теоретично нечитабельний, але й практично не може бути застосований без порушення прав людини» [6, с. 18–19].

7. Неправильно визначене нормативне місце ст. 43-1 КК, яка б з урахуванням вимог нормотворчої техніки мала б розміщуватися після норми про необхідну оборону (ст. 36-1 КК) [4, с. 101].

Таким чином, як убачається з викладеного, норма про таку обставину, що виключає кримінальну протиправність діяння, як виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 43-1 КК) далека від досконалості. Проте її наявність є надзвичайно позитивним явищем, спрямованим на вдосконалення механізмів адекватного реагування держави на факти заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам з урахуванням того, що особа, яка фактично захищала свою

Батьківщину від агресії будь-якої держави, діяла правомірно, в межах закону.

У проєкті КК, як зазначалося вище, здійснюється диференціація правомірності спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам залежно від суб'єкта. Так, у ст. 2.9.3 містяться ознаки такої обставини, як захист України від збройної агресії, а в ст. 2.9.11 – ознаки бойового імунітету.

У ст. 2.9.3 проєкту КК передбачено, що кожна особа має право на захист України від збройної агресії будь-якими доступними їй засобами (ч. 1). Підставою спричинення шкоди є збройна агресія проти України (ч. 2). Правомірним визнається спричинення шкоди державі-агресору, її збройному формуванню, комбатанту або найманцю, представнику окупаційної адміністрації або іррегулярного незаконного збройного формування, створеного державою-агресором (ч. 3). Захист України від збройної агресії не може здійснюватися шляхом вчинення злочину проти людяності, злочину геноциду та воєнного злочину (ч. 4). Що стосується бойового імунітету (ст. 2.9.11), то правомірним є спричинення шкоди внаслідок діяння військовослужбовця, який на підставі отриманої інформації прийняв рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій) або здійснив таку операцію (бойові дії), необхідну для відсічі збройній агресії проти України чи ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту: 1) в умовах воєнного стану, збройної агресії, ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, 2) при плануванні, санкціонуванні або здійсненні воєнної операції (бойових дій), та 3) відповідно до своїх повноважень (ч. 1). Бойовий імунітет не застосовується у разі вчинення злочину проти людяності, злочину геноциду чи воєнного злочину (ч. 2) [2].

Тобто, як вбачається з викладених проєктованих норм, у проєкті КК має місце певне видозмінення фактів, які є складовими фактичного складу відповідних обставин, що виключають протиправність діяння, порівняно з фактичним складом обставини, передбаченої ст. 43-1 КК.

Проаналізувавши формулювання ст. 43-1 КК, доходимо висновку, що у ній міститься такий фактичний склад виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння особи: *первинні (неосновні) юридичні факти* – збройна агресія РФ або іншої країни та введення в Україну воєнного стану або початок збройного конфлікту; *вторинний (основний) юридичний факт* – дія або бездіяльність особи, що спричинили шкоду правоохоронюваним інтересам у вигляді шкоди життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, пошкодження чи знищення її майна, а також шкоди правоохоронюваним

інтересам (загалом). *Умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт* названо такі: 1) спрямованість діяння на відсіч та стримування збройної агресії РФ або агресії іншої країни; 2) відсутність ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 3) відповідність небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування; 4) необхідність для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації; 5) відсутність створення загрози для життя інших людей або загрози екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу.

Обставина, що виключає протиправність діяння згідно зі ст. 2.9.3 проекту КК має інший фактичний склад. Так, первинним (неосновним) фактом у цьому разі є збройна агресія проти України, а вторинним (основним) – спричинення будь-якої шкоди правоохоронюваним інтересам будь-якими доступними засобами. *Умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт* названо такі: 1) об'єкт спричинення шкоди – держава-агресор, її збройні формування, комбатант або найманець, представник окупаційної адміністрації або іррегулярного незаконного збройного формування, створеного державою-агресором; 2) відсутність у вчиненому ознак злочину проти людяності, злочину геноциду та воєнного злочину; 3) суб'єкт спричинення шкоди – кожна цивільна особа (такий висновок можна зробити, виходячи з кореспондуючої ознаки бойового імунітету – ст. 2.9.11 проекту КК).

Склад такої обставини, що виключає протиправність діяння, як бойовий імунітет (ст. 2.9.11), є дещо іншим, аніж склад такої обставини, що виключає протиправність діяння, як захист України від збройної агресії. *Первинний (неосновний) факт* у вказаній статті чітко не зазначений. Судячи з формулювання ст. 2.9.11 проекту КК, таким фактом є збройна агресія проти України або збройний конфлікт. Вторинним (основним) фактом, що включається законодавцем у фактичний склад бойового імунітету як обставини, що виключає протиправність діяння, є діяння військовослужбовця (прийняття рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій) або здійснення ним такої операції (бойових дій), необхідних для відсічі збройній агресії проти України чи ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту), що спричинило будь-яку шкоду, яка не обмежена розробниками проекту КК ні за формою, ні за змістом. *Умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт* названо такі: 1) передумова виникнення вторинної обставини – отримання військовослужбовцем відповідної інформації; 2)

умови, в яких відбувається спричинення шкоди – воєнний стан, збройна агресія, ліквідація (нейтралізація) збройного конфлікту; 3) обставини спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам – при плануванні, санкціонуванні або здійсненні воєнної операції (бойових дій); 4) суб'єкт спричинення шкоди – спеціальний (ним є військовослужбовець), який діє відповідно до своїх повноважень; 5) відсутність у вчиненому ознак злочину проти людяності, злочину геноциду та воєнного злочину; Бойовий імунітет не застосовується у разі вчинення злочину проти людяності.

Таким чином, фактичний склад двох обставин, що виключають протиправність діяння, передбачених у ст. 2.9.3 (захист України від збройної агресії) та 2.9.11 (бойовий імунітет) проекту КК, попри те, що мають однакову правову природу, оскільки впливають з обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, мають відмінний фактичний склад. Зокрема істотно відрізняються як за первинними та вторинними фактами, так і за умовами, що супроводжують вторинний (основний) факт. Такий підхід не можна вважати виправданим. На нашу думку, цінність розуміння правової суті обставин, що виключають протиправність діяння, крізь призму їх фактичного складу якраз і полягає в тому, щоб розробити типову модель таких обставин, яка б включала однаковий за кількістю набір фактів та умов їх супроводжують з варіативною складовою окремих з них. При цьому варіативність, на наш погляд, може мати місце стосовно умов, які супроводжують вторинний (основний) факт. Що стосується самих фактів – первинного (неосновного) та вторинного (основного), то їх зміст повинен бути однаковим як для захисту України від збройної агресії (ст. 2.9.3 проекту КК), так і для бойового імунітету (ст. 2.9.11 проекту КК).

Детальне дослідження фактичного складу вказаних обставин, що виключають протиправність діяння, потребує самостійного аналізу. В цій публікації зупинимося лише на загальних зауваженнях до змісту запропонованих розробниками проекту КК обставин.

Як зазначалося вище, первинні (неосновні) та вторинні (основні) факти у вказаних обставинах повинні збігатися (бути тотожними). Адже ці обставини мають однакову правову природу. Тому й особа, яка виконує свій обов'язок, передбачений Конституцією України, який полягає в захисті Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, незалежно від того, є вона військовослужбовцем чи цивільною особою, може реалізувати цей обов'язок за наявності однакових фактичних обставин. Наразі ж у проекті КК такі обставини різні.

Первинними фактами названо збройну агресію проти України (ст. 2.9.3) та збройну агресію проти України або збройний конфлікт (ст. 2.9.11). А вторинним – спричинення будь-якої шкоди правоохоронюваним інтересам будь-якими доступними засобами (ст. 2.9.3) та діяння військовослужбовця (прийняття рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій) або здійснення ним такої операції (бойових дій), необхідних для відсічі збройній агресії проти України чи ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту), що спричинило будь-яку шкоду, яка не обмежена ні за формою, ні за змістом (ст. 2.9.11). Незрозумілим при цьому вбачається розмежування для бойового імунітету розробниками проекту КК між збройною агресією та збройним конфліктом, що вимагає детального змістовного з'ясування. Однак навіть зараз вбачається, що таке розрізнення є недоцільним. Окрім того, у ст. 2.9.11 проекту КК первинний факт чітко не виписаний, на відміну від такого ж факту у ст. 2.9.3. У цій статті первинний (неосновний) факт обставини артикульований у ч. 2 цієї статті.

Надто складно виписано вторинний (основний) факт у ст. 2.9.11 проекту КК. На відміну від ст. 2.9.3 проекту КК, де чітко зазначено спричинення будь-якої шкоди правоохоронюваним інтересам, у ст. 2.9.11 йдеться про саме діяння військовослужбовця, а саме про прийняття рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій) або здійснення ним такої операції (бойових дій), необхідних для відсічі збройній агресії проти України чи ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту.

По-перше, чи може прийняття вказаного рішення військовослужбовцем саме по собі спричинити шкоду правоохоронюваним інтересам, без подальшої поведінки як самого військовослужбовця, який прийняв відповідне рішення та/або без поведінки інших військовослужбовців, які безпосередньо реалізують таке рішення, тобто здійснюють таку операцію (бойові дії)? Вважаємо, що ні. Під бойовий імунітет у розумінні кримінального законодавства повинна підпадати протиправна поведінка особи, яка безпосередньо спричиняє шкоду правоохоронюваним інтересам. Що стосується військовослужбовця, який прийняв рішення про здійснення воєнної операції (бойових дій), яке реалізували інші військовослужбовці, то його поведінка повинна оцінюватися крізь призму фактичного складу іншої обставини – виконання наказу або розпорядження.

По-друге, незрозумілим залишається формулювання, вжите розробниками проекту КК, про відсіч збройної агресії проти України, з одного боку, та про ліквідацію (нейтралізацію) збройного конфлікту, з іншого боку. Який зміст слід

вкласти в такі терміни, як «відсіч», «ліквідація» та «нейтралізація»? Чому розробники проекту КК уточнили термін «ліквідація», вживши в дужках термін «нейтралізація»?

Досить невдало у проекті КК передбачено передумову виникнення вторинної обставини бойового імунітету – отримання військовослужбовцем відповідної інформації. Невизначеним залишилося за такого формулювання, на підставі якої саме інформації військовослужбовець повинен прийняти рішення, виписане у ст. 2.9.11? Це повинна бути інформація з «компетентного» джерела чи будь-яка загальнодоступна інформація? Вочевидь при описанні цієї передумови розробники проекту КК допустилися помилки. Адже для оцінки дій військовослужбовця як правомірних має значення не отримана ним інформація, а сам юридичний факт початку збройної агресії проти України або збройного конфлікту. Інформація ж може мати фальсифікований зміст. Тому включати таку передумову у фактичний склад бойового імунітету не вбачається доцільним.

Висновки. Отже, з викладеного вище аналізу фактичного складу таких обставин, що виключають кримінальну протиправність/протиправність діяння, передбачених у чинному КК (виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України – ст. 43-1) та в проекті КК (захист України від збройної агресії – ст. 2.9.3 і бойовий імунітет – ст. 2.9.11) доходимо висновку, що у проекті КК усунуто певні неточності в описанні відповідних обставин. Водночас розробники проекту КК допустилися інших помилок, що можуть стати на заваді адекватному розумінню та застосуванню відповідних положень у разі прийняття відповідного проекту КК в остаточній редакції. Тому робота над формулюванням обставин, передбачених статтями 2.9.3 та 2.9.11 проекту КК повинна ще тривати, під час якої доцільно врахувати зауваження науковців, практиків, інших зацікавлених осіб, зокрема й наші ідеї, викладені в цій публікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2124-IX. URL: <http://surl.li/restu> (дата звернення: 02.11.2024).
2. Проект Кримінального кодексу України (текст станом на 25.02.2024). URL: <http://surl.li/rwhxx> (дата звернення: 02.11.2024).

3. Кваша О.О., Андрусяк Г.М. Дії, спрямовані на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації, у контексті природного права на необхідну оборону. *Альманах права*. Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Вип. 13. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2022. С. 73–79.
4. Андрусяк Г.М. Щодо проблем новели статті 43-1 КК України (Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України). Необхідна оборона. *Історико-правовий часопис*. 2023. № 1 (20). С. 99–103. URL: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-1/13> (дата звернення: 02.11.2024).
5. Баулін Ю.В. Відповіді проєкту КК на кримінально-правові виклики воєнного стану в Україні. Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи: мат-ли Круглого столу (м. Львів, 23 верес. 2022 р.) / упор. І.В. Гловюк, Н.Р. Лашук, В.В. Навроцька, І.Р. Серкевич, Н.І. Устрицька. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 17–20.
6. Пономаренко Ю.А. Новелізація положень КК щодо обставин, які виключають кримінальне правопорушення, в умовах воєнного стану. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1 (17). С. 1–23.
7. Шармар О.М. Виконання обов'язку щодо захисту вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1 (17). С. 24–35.
8. Кузнецов В.В., Сийпловіч М.В. Кримінально-правова характеристика виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2022. № 4. С. 320–325. URL: <http://surl.li/rwlkj>. (дата звернення: 02.11.2024).

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.119>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ З ПСИХІЧНИМИ ВІДХИЛЕННЯМИ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ ГУМАННОГО СТАВЛЕННЯ ТА ПОВАГИ ДО ЇХ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Василюк І.М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та фінансів
Луцького інституту розвитку людини
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
адвокат
ORCID: 0000-0002-7999-6212

Кушнірук Ю.П.,

асистент кафедри права та фінансів
Луцького інституту розвитку людини
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
адвокат

Василюк І.М., Кушнірук Ю.П. Забезпечення права засуджених з психічними відхиленнями у контексті принципу гуманного ставлення та поваги до їх людської гідності в умовах воєнного стану в Україні.

У даній роботі, з урахуванням положень ст. 20 Кримінального кодексу (КК) України, у якій визначено правовий статус осіб з обмеженою осудністю, а також на підставі конституційних засад та принципу забезпечення честі і гідності людини як найвищої соціальної цінності, визначено основні проблеми та розроблені науково обґрунтовані шляхи щодо удосконалення правового механізму з означених питань у сфері виконання покарань і пробації.

Зокрема, встановлено, що у чинному кримінально-виконавчому законодавстві України (ст. 2 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК)) відсутні будь-які норми, які стосувалися б реалізації вказаного вище права засудженими з психічними відхиленнями, що у подальшому виступає однією з детермінант, яка знижує рівень виправно-ресоціалізаційного впливу на зазначену категорію осіб та сприяє вчиненню ними нових злочинів у процесі виконання-відбування покарань.

При цьому звернута увага на той факт, що практично від 7% до 12% засуджених, які щорічно відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, мають ті чи інші психічні відхилення і є реально обмежено осудними, маючи у зв'язку з цим підвищений рівень суспільної небезпеки та віктимності (здатності стати жертвою протиправних посягань), що обумов-

лює необхідність по-новому підійти на законодавчому та правозастосовному рівнях до забезпечення принципу та права на гуманне ставлення і повагу їх людської гідності.

Констатовано, що серед пріоритетних критеріїв стану забезпечення прав людини в Україні, за якими оцінюється можливість вступу нашої держави в Європейський Союз та НАТО, є гарантування та дотримання у правозастосовній практиці такого принципу, як гуманне ставлення і повагу людської гідності будь-якої особи.

Враховуючи зазначене, у даній роботі доведено, що для вирішення на державному рівні даної проблематики варто ґрунтовно та всебічно з'ясувати зміст та сутність такої міжнародно визнаної правової категорії, як «принцип гуманізму та поваги до прав і свобод людини», що актуально в умовах воєнного стану в Україні.

Ключові слова: право на гуманне ставлення та повагу людської гідності; принципи права; засуджений; психічні відхилення; обмежена осудність; позбавлення волі; воєнний стан; забезпечення.

Vasyliuk I.M., Kushniruk Y.P. Ensuring the rights of convicts with mental disabilities in the context of the principle of humane treatment and respect for their human dignity under the conditions of marital state in Ukraine.

In this work, taking into account the provisions of Art. 20 of the Criminal Code (CC) of Ukraine, which defines the legal status of persons with limited sanity, as well as on the basis of constitutional

principles and the principle of ensuring the honor and dignity of a person as the highest social value, identifies the main problems and develops scientifically based ways to improve the legal mechanism from the specified issues in the field of execution of punishments and probation.

In particular, it was established that the current criminal and executive legislation of Ukraine (Article 2 of the Criminal and Executive Code (CPC)) does not contain any norms that would relate to the realization of the above-mentioned right by convicts with mental disorders, which in the future is one of the determinants, which reduces the level of correctional and resocialization influence on the specified category of persons and contributes to their committing new crimes in the process of execution and serving punishment.

At the same time, attention is drawn to the fact that practically from 7% to 12% of convicts, who annually serve a sentence of imprisonment for a certain period, have one or another mental deviations and are really limited in their judgment, having in this connection an increased the level of social danger and victimhood (the ability to become a victim of illegal encroachments), which necessitates a new approach to the legislative and law enforcement levels to ensure the principle and right to humane treatment and respect for their human dignity.

It was stated that among the priority criteria for the state of human rights in Ukraine, by which the possibility of our country's accession to the European Union and NATO is assessed, is the guarantee and observance in law enforcement practice of such a principle as humane treatment and respect for the human dignity of any person.

Taking into account the above, this work proves that in order to solve this issue at the state level, it is necessary to thoroughly and comprehensively clarify the content and essence of such an internationally recognized legal category as «the principle of humanism and respect for human rights and freedoms», which is relevant in the conditions of military state in Ukraine.

Key words: the right to humane treatment and respect for human dignity; principles of law; condemned; mental disorders; limited judgment; imprisonment; martial law; software.

Постановка проблеми. Як показує практика та вивчення наукової літератури, однією з детермінант, яка знижує рівень реалізації однойменного принципу та забезпечення права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності, що мають різноманітні психічні відхилення, але були визнані судами суб'єктами кримінальних правопорушень, є правові прогалини та колізії, які пов'язані з відсутністю у кримінально-виконав-

чому законодавстві України реальних правових гарантій з означених питань. Так, серед 61 установи виконання покарань (УВП) та 14 слідчих ізоляторів (СІЗО) і 10 УВП, що виконують функції СІЗО, не передбачено жодної колонії, у якій утримувались би особи, які мали психічні відхилення, та у судовому порядку були визнані обмежено осудними (ст. 20 КК) [1].

Більш того, серед визначених у ст.ст. 94–99 КВК дільниць виправних і виховних колоній не передбачено ті із них, в яких мали б відбувати покарання зазначені категорії засуджених.

В той самий час, за підрахунками учених серед 43 640 засуджених більше 7% складають особи, які мають ті чи інші психічні відхилення, та щодо яких у чинному законодавстві не зазначено жодних правових гарантій, спрямованих на повагу їх людської гідності і честі, як це передбачено у ст. 3 Конституції України [2, с. 7]. Як наслідок, вказані засуджені у процесі виконання-відбування покарань не тільки вчиняють повторні злочини (ст. 34 КК), але й стають об'єктами різноманітних посягань як з боку осіб, які тримаються у колоніях, так і персоналу УВП і СІЗО [3, с. 140–159].

Отже, в наявності складна теоретико-прикладна проблема, предметом якої є принцип гуманізму та поваги до прав і свобод людини, а також є право засуджених з психічними відхиленнями на його застосування, особливо з урахуванням правових реалій і практики воєнного стану в Україні [4].

Виходячи з цього, повне, точне і всебічне з'ясування змісту та соціально-правової природи та забезпечення зазначеного принципу права людини є актуальним завданням сьогодення на всіх рівнях, включаючи й науковий.

Саме тому, **метою** даної наукової статті є доведення необхідності забезпечення у сфері виконання покарань і пробації України вказаного вище принципу та права засуджених до позбавлення волі з психічними відхиленнями, а головним її **завданням** – визначення системоутворюючих ознак права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності, а також відповідного принципу його забезпечення.

Стан досліджень. Як показали результати вивчення доктринальних джерел, значний внесок у вивчення проблем, пов'язаних із з'ясуванням змісту принципу та забезпеченням права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення і повагу їх людської гідності, зробили такі науковці, як: К.А. Автухов, В.А. Бадіра, О.М. Бандурка, Є.Ю. Бараш, Б.М. Головкін, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, О.Г. Колб, В.Я. Конопельський, І.М. Копотун, В.А. Львовчкін, С.Ю. Лукашевич, В.О. Меркулова, П.П. Михайленко, О.І. Осауленко, М.С. Пузирьов, Г.О. Ра-

дов, В.М. Синьов, М.В. Романов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубніков, С.Я. Фаренюк, І.С. Яковець, О.Н. Ярмиш та ін.

Поряд з цим, якщо виходити із змісту існуючих у зв'язку з цим проблем, а також завдань, визначених у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках, то слід констатувати, що постановка питання щодо з'ясування змісту та сутності зазначеного принципу та права засуджених, які мають психічні відхилення, у сучасних умовах є необхідним елементом та засобом ефективного забезпечення реформ у вказаній галузі суспільної діяльності.

Виклад основних положень. Закріплення в КВК України (ч. 1 ст. 8) права засуджених на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності, у тому числі щодо осіб, які мають психічні відхилення та тримаються у місцях позбавлення волі, вимагає його відмежування від таких певною мірою схожих категорій, як принципи гуманізму та поваги до прав і свобод людини. Як видається, визначатися з таким співвідношенням слід розпочинати з загального розуміння основних понять, що стосуються даної проблематики [5, с. 37].

В тлумачних словниках поняття «принцип» (походить від лат. *prīncipium* – основа, початок) трактується як:

- 1) основне, вихідне положення теорії, вчення тощо, керівна ідея, основне правило діяльності;
- 2) внутрішнє переконання, погляд, що означає норму поведінки;
- 3) основа устрою, дії будь-якого механізму, приладу [6, с. 543].

Враховуючи зазначене, можна констатувати про тісний зв'язок між об'єктивно існуючими певними правилами, що мають основне, вихідне значення й такими суб'єктивними властивостями, як внутрішнє переконання, погляди. Тобто, якщо принципи сприймаються, вони повинні глибоко усвідомлюватися, детально засвоюватися та перетворюватися на професійні переконання. З точки зору філософії, у логічному сенсі принципи постають центральним поняттям, основою системи, узагальнення та поширення будь-якого положення на всі явища тієї галузі, з якої даний принцип було абстраговано [7, с. 77].

Отже, принципи права у загальному значенні – це основні ідеї, що лежать в основі побудови певного інституту права, зокрема, інститутів заохочення і стягнення, на яких має будуватися безпосередня діяльність адміністрації колонії по застосуванню вказаних заходів. Саме принципи, як доведено на науковому рівні, визначають таку діяльність, окреслюють її межі, а також вони ніби зсередини оцінюють здійснювані заходи, дозволяючи при цьому встановити, які

види дій є припустимими і найбільш ефективними, зокрема й у сфері виконання покарань і пробації України [8, с. 26].

В теорії права доведено, що принципи гуманізму та поваги до прав і свобод людини відносяться до категорії загальноправових, оскільки в тій або іншій формі є властивими всім галузям права та законодавства [9, с. 163-164].

Визначаючи особливості застосування принципу гуманізму у кримінально-виконавчій діяльності, деякі учені зробили висновок про те, що під цим принципом слід розуміти засновані на світоглядних положеннях людяності, поваги до гідності людини, основні засади, керівні ідеї, які визначають стратегію і напрями розвитку інститутів та норм цієї галузі права, законотворчу і правозастосовну діяльність, спрямовані на вирішення завдань кримінально-виконавчого права, обумовлені міжнародно-правовими актами з прав людини і поведження із правопорушниками, Конституцією України, в яких закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а також повагу до гідності засудженого.

У цілому погоджуючись з такою позицією, слід зауважити, що вказані керівні ідеї не просто закріплені (названі) в кримінально-виконавчому законодавстві, а знаходять своє відображення у різних його нормах, констатуючи при цьому, що гуманізм при виконанні покарання полягає у вимозі дотримання всіма учасниками правовідносин морально-етичних постулатів, що виражені у формі нормативних актів, з визнання людини найвищою цінністю, забезпеченню його прав і свобод, збереженню честі та гідності, вихованню особистості, а також застосуванню інших гуманних заходів правового характеру, достатніх для виправлення засудженого та попередження вчинення нових злочинів.

Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що, по-перше, принцип гуманізму має закріплюватися в певних законодавчих актах (інститутах, нормах, положеннях тощо), які регламентують правовий статус засуджених (ст. 7 КВК), включаючи й осіб з психічними відхиленнями, а також порядок виконання-відбування покарання, а, по-друге, цінним є не саме по собі закріплення принципу в законі, а відображення ідей, що містяться в ньому, в різноманітних правових джерелах, з урахуванням принципів міжнародного права.

При цьому варто мати на увазі, що за загальним підходом, незважаючи на свою значимість, принципи права та законодавства не втілюються в життя автоматично, стихійно. Більше того, само по собі закріплення принципу навіть на рівні закону не забезпечує його автоматичної та безумовної реалізації й дотримання. Тому для

забезпечення втілення усіх правових приписів, необхідні відповідні умови та визначений комплекс організаційних, політичних і юридичних заходів, які б забезпечували їх реалізацію, тобто певні юридичні гарантії.

У науці під юридичним гарантіями розуміють засоби, закріплені в нормах права, які передбачають у своїй сукупності правовий механізм, покликаний сприяти реалізації законів [10].

Як встановлено в ході даного дослідження, усе наведене повною мірою властиве й принципу поваги до прав і свобод людини, який у науці кримінально-виконавчого права тлумачиться доволі широко та, як правило, його сутність підміняється посиланням на різноманітні правові джерела. Зокрема, вчені переконані, що принцип поваги до прав і свобод людини тісно переплітається з принципом гуманізму і знаходить своє відображення у цілій низці норм Конституції України. Насамперед це стосується ст. 3 Конституції, яка проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Натомість, у ст. 55 Конституції України зазначено, що держава гарантує захист прав і свобод людини і громадянина судом, а у ст. 63 Основного закону визначено, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені судом, що досить важливо у контексті забезпечення принципу та права осіб з психічними відхиленнями, які відбувають покарання в УВП і СІЗО.

У цьому сенсі звертає на себе увагу той факт, що наведені норми Конституції України деталізуються у КВК. Зокрема ч. 1 ст. 7 даного Кодексу закріплено положення про те, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, а згідно ч. 2 ст. 7 КВК засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком встановлених обмежень. При цьому, зобов'язання України поважати права людини відображено також й у низці міжнародних угод і конвенцій, ратифікованих нашою державою (ст.ст. 1, 6 Загальної декларації прав людини; ст. 1 Європейської конвенції з прав людини; ст.ст. 1–6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; т. ін.), в тому числі в умовах воєнного стану (ст. 64 Конституції України).

Результати даного дослідження показують також, що у ряді інших випадків принцип поваги до прав людини визначається через категорію «повага», під якою розуміють таке правове положення, згідно з яким, адміністрація та пер-

сонал УВП і СІЗО, як спеціально уповноважені органи держави, які здійснюють покарання, зобов'язані ставитися з повагою до кожної засудженої особи під час відбування ними кримінальних покарань, особливо до тих засуджених, які мають психічні захворювання та відхилення. Такий підхід у науці ґрунтується на тому, що оскільки адміністрація та персонал УВП і СІЗО застосовують заходи державного примусу, вони повинні неухильно дотримуватися Конституції України (ч. 2 ст. 19), кримінально-виконавчого законодавства (ст. 2 КВК) та інших, включаючи міжнародні, документів із захисту прав людини, які визначають межі їх діяльності, гарантуючи таким чином засудженим з психічними відхиленнями право на повагу до їх гідності [11, с. 242].

Якщо узагальнити у цілому визначені на науковому рівні підходи, то у зміст принципу поваги до прав засуджених до позбавлення волі, які мають психічні відхилення, слід віднести наступні структурні елементи, а саме – це:

а) повага до прав людини через ідею про громадянина, який наділений певним комплексом прав, свобод та обов'язків;

б) повага до прав людини через повагу до закону, перш за все, до норм кримінально-виконавчого законодавства;

в) повага до прав людини через шанобливі, засновані на визнанні гідності один одного відносини у середовищі засуджених.

Саме тому, повагу до зазначеної категорії засуджених слід тлумачити не тільки як заборону на незаконне втручання персоналу УВП і СІЗО у сферу людської гідності, але й як їх обов'язок забезпечити за допомогою владних повноважень повагу вказаних осіб у сфері індивідуальної життєдіяльності та одночасно – захист від втручання зі сторони третіх осіб (ст.ст. 31–32 Конституції України). При цьому слід констатувати, що ключовим при такому підході, є посилання на визначення даного принципу через призму прав і свобод людини, закріплених у різних законодавчих актах, що є одною з вихідних юридичних гарантій його практичного втілення, а також необхідною правовою умовою забезпечення правового статусу засуджених до позбавлення волі, які мають психічні відхилення.

Як з цього приводу слушно зробив висновок П.М. Рабінович, право на повагу до гідності людини – це є законодавчо встановлена та гарантована державою сукупність норм, які дають кожній людині та суб'єкту правових відносин мати впевненість у своїй суспільній цінності та можливість усвідомлювати себе як особистість, а також поважати власні моральні принципи й етичні норми, а у випадках, коли виникають будь-які сумніви з цього приводу, вимагати, щоб вони були належним чином обґрунтовані [12, с. 152].

Взявши за основу вказаний науковий постулат, слід визнати, що лише так можна забезпечити існування необхідних юридичних гарантій реалізації вказаного права у сфері виконання покарань і пробації України щодо засуджених, які мають психічні відхилення, особливо в умовах воєнного стану в нашій державі.

Поряд з цим слід зауважити, що юридичні гарантії, незважаючи на певні відмінності у визначеннях, майже однаково розуміються у різних галузях наукових знань та у контексті предмета даного наукового дослідження мають тлумачитися, як:

1) закріплені в чинному законодавстві України засоби, що безпосередньо забезпечують правомірну реалізацію й охорону (захист) прав, обов'язків і законних інтересів засуджених з психічними відхиленнями, які тримаються в УВП та СІЗО;

2) умови, що зобов'язана створити держава (адміністрація УВП та СІЗО) для реалізації правових приписів щодо даної категорії засуджених;

3) система заходів, спрямованих на реалізацію приписів (за змістом);

4) передбачені Конституцією України та іншими законодавчими актами організаційні, а також засоби реалізації правових приписів (за формою), що стосуються забезпечення принципу та права засуджених з психічними відхиленнями на гуманне ставлення та повагу до їх людської гідності в умовах воєнного стану.

Без сумніву, при такому підході варто враховувати й інші, визначені на доктринальному рівні, загальні правові гарантії забезпечення вказаного вище принципу, а саме:

а) компетентність органів та установ виконання покарань, у яких тримаються засуджені з психічними відхиленнями (мова йде про наділення їх необхідними повноваженнями щодо розміщення цих осіб у спеціальних УВП або дільницях колоній);

б) встановлення юридичної відповідальності як посадових осіб системи виконання покарань, так і інших учасників кримінально-виконавчої діяльності (прокурорів, які здійснюють нагляд у цій галузі суспільних відносин; представників органів місцевого самоврядування; членів спостережних комісій т. ін.) за неналежне забезпечення принципу та права вказаної категорії засуджених на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності, враховуючи при цьому, що в умовах воєнного стану зазначене право обмеженню не підлягає (ст. 64 Конституції України);

в) встановлення конституційних принципів та основ процедурно-процесуального порядку захисту й відновлення порушених та обмежених прав цих засуджених, з урахуванням існуючих на сьогодні правових прогалин і колізій у кримінально-виконавчому законодавстві України.

Висновок. Таким чином, виходячи з отриманих результатів даного наукового дослідження та практики виконання-відбування покарань у місцях позбавлення волі, слід визнати, що без закріплення юридичних гарантій у чинному законодавстві України спеціальних правових засобів, у тому числі й тих, що стосуються забезпечення принципу та прав на гуманне ставлення і повагу людської гідності, досить складно досягнути визначеної на нормативно-правовому рівні мети і завдань кримінально-виконавчої діяльності (ст. 1 КВК), суб'єктами якої є персонал УВП і СІЗО та засуджені до позбавлення волі, які мають різноманітні психічні відхилення та у судовому порядку визнані як обмежено осудні особи.

Зазначений підхід обумовлений ще й тим, що серед пріоритетних критеріїв стану забезпечення прав людини в Україні, за якими оцінюється можливість вступу нашої держави в Європейський Союз та НАТО, є гарантування та дотримання у правозастосовній практиці такого принципу, як гуманне ставлення і повагу людської гідності будь-якої особи, що набуває актуальності в умовах воєнного стану щодо засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк та мають при цьому певні психічні розлади (відхилення, хвороби, стани тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України: станом на 01.07.2023 року. URL: <https://kvs.gov.ua/important-info/for-public>.
2. Кубрак Р.М., Лень В.В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених з психічними відхиленнями до позбавлення волі на певний строк: монографія. Дніпро: видавець Біла К. О., 2018. 272 с.
3. Богатирьов А.І. Антикриміногенний вплив на злочинність у місцях несвободи України: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 432 с.
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
5. Василюк І.М. Право засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності: дис....канд. юрид.наук: 12.00.08. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. 233 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.
7. Колб О.Г., Ремега В.В. Про деякі інституційні принципи кримінально-виконавчої діяльності персоналу органів та уста-

- нов виконання покарань України. *Kelm: Knowledge, Education, Law, Management*, 2017. № 2(18). С. 71–78.
8. Коваль О. Питання та основний зміст принципів права України. *Адвокат*. 2005. № 7. С. 25–29.
 9. Колб О., Литвин А. Про деякі принципи реалізації міжнародних стандартів у місцях позбавлення волі України. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез IX Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 30 травня 2020 року). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 163–164.
 10. Курс дистанційного навчання для працівників ОВС. URL: http://www.naiau.kiev.ua/tslc/pages/humanright/texts/04_01_u.htm.
 11. Гальцова О.В. Повага до гідності засудженої особи як складова принципу поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні і відбуванні покарань. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 241–244.
 12. Рабинович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навч. посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.

УДК 343.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.120>

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ

Вовченко Р.А.,*аспірант кафедри кримінології та інформаційних технологій
Національної академії внутрішніх справ
e-mail: kriminolog@ukr.net*

Вовченко Р.А. Іноземний досвід запобігання корупційним злочинам, що вчиняються поліцейськими.

У статті узагальнена іноземна практика реалізації державної політики (стратегії) запобігання корупційним кримінальним правопорушенням серед персоналу правоохоронних органів. Визначено, що питання дотримання законності у правоохоронній системі ряду іноземних країн є не менш важливим, ніж в Україні, дозволяючи глибше зрозуміти вітчизняну корупційну злочинність і правоохоронні проблеми, зокрема Національної поліції України, а також максимізувати заходи запобігання кримінальним правопорушенням серед особового складу.

Доведено, що факти зловживань співробітників правоохоронних відомств частіше трапляються в підрозділах, у яких відсутній належний контроль за діяльністю підлеглих з боку керівників та громадськості. Останніми роками в більшості європейських країн спостерігається тенденція до наближення (уніфікації) кримінологічних ініціатив, що пояснюється як міждержавною координацією заходів запобігання правопорушенням з ознаками корупції, так й активним обміном досвіду проведених заходів.

Зазначено, що в сучасному іноземному законодавстві поліцейська служба розглядається як специфічний вид державної служби. Поліцейські, як і інші державні службовці, зобов'язані дотримуватися суворо контрольованих дисциплінарно-етичних норм. Для цього в ряді країн були прийняті спеціальні зведені правила – етичні кодекси, кодекси честі поліцейських, стандарти поведінки, модельні правила тощо. Підкреслено, що важливу роль у запобіганні правопорушенням, пов'язаним з корупцією, скоєним поліцейськими в інших країнах, відіграють антикорупційні заходи організаційно-управлінського характеру.

До основних напрямів забезпечення захисту правоохоронної системи від вчинення корупційних злочинів в інших країнах належать такі: єдині правові стандарти запобігання протиправним діям в правоохоронних підрозділах і службах; посилення кримінальної відповідальності

працівників у разі вчинення корупційних злочинів; підвищення кваліфікації для працівників практичних підрозділів з питань корупції та поведінки в корупційно-зумовлених ситуаціях.

Ключові слова: корупція, корупційна злочинність, поліцейський, Національна поліція України, міжнародні засади, іноземний досвід, запобігання.

Vovchenko R.A. Foreign experience of preventing corruption crimes committed by the police.

The article summarizes the foreign practice of implementing the state policy (strategy) of preventing corruption criminal offenses among the personnel of law enforcement agencies. It was determined that the issue of legality in the law enforcement system of a number of foreign countries is no less important than in Ukraine, allowing a deeper understanding of domestic corruption crime and law enforcement problems, in particular of the National Police of Ukraine, as well as maximizing measures to prevent criminal offenses among personnel.

It has been proven that cases of abuse by employees of law enforcement agencies occur more often in units that lack proper control over the activities of subordinates by managers and the public. In recent years, in most European countries, there has been a trend towards convergence (unification) of criminological initiatives, which is explained both by the intergovernmental coordination of measures to prevent crimes with signs of corruption, and by the active exchange of experience of the measures taken.

It is noted that in modern foreign legislation, the police service is considered as a specific type of public service. Police officers, like other public servants, are required to adhere to strictly controlled disciplinary and ethical norms. For this, in a number of countries, special consolidated rules were adopted - ethical codes, codes of honor of police officers, standards of conduct, model rules, etc. It is emphasized that anti-corruption measures of an organizational and administrative nature play an important role in preventing crimes

related to corruption committed by police officers in other countries.

The main directions of ensuring the protection of the law enforcement system against the commission of corruption crimes in other countries include the following: uniform legal standards for the prevention of illegal actions in law enforcement units and services; strengthening the criminal liability of employees in case of committing corruption crimes; professional development for employees of practical units on issues of corruption and behavior in corruption-induced situations.

Key words: corruption, corruption crime, police officer, National Police of Ukraine, international principles, foreign experience, prevention.

Постановка проблеми. У контексті військової агресії проти України, створення терористичних угруповань та значного зростання кількості засобів ураження, спостерігається підвищення рівня кримінальних правопорушень, скоєних організованими групами та злочинними організаціями. Це включає використання вогнепальної зброї та вибухівки, а також неконкурентні методи у фінансово-господарській діяльності. Взаємозв'язок правоохоронних органів з корупцією та кримінальними елементами створює нові загрози і виклики, особливо на фоні активізації співпраці українського злочинного світу з організованими угрупованнями з інших країн.

Проблеми зміцнення правопорядку та запобігання кримінальним правопорушенням залишаються одними з найактуальніших у суспільстві. Не випадково, протягом своєї історії людство намагалося всіма можливими способами боротися з проявами, що суперечать загальноприйнятим нормам моралі, співіснування, громадської безпеки та порядку. З виникненням держави протидія злочинності та забезпечення дотримання громадянами встановлених норм поведінки стали одними з її основних функцій. Відтак, почали формуватися обов'язкові для виконання правові норми та приписи в різних сферах людських взаємин, а також визначалися дії, які вважалися суспільно небезпечними і засуджувалися громадськістю.

Сучасний етап розвитку державності в Україні відзначається значними змінами в соціальній, економічній та політичній сферах, а також формуванням національного законодавства. Ключовим моментом для поглиблення процесів створення правової держави та її подальшого цивілізованого розвитку є закріплення в Конституції України пріоритету прав і свобод людини, а також гарантій їх реалізації, охорони та захисту. Визначивши ці права як найвищу соціальну цінність, наша країна приєдналася до європейського та світового підходу до цієї проблеми, створивши відповідні умови для її вирішення в

усіх сферах взаємин між особою і суспільством, громадянином і державою.

Мета дослідження. Розкрити особливості та сутність іноземного досвіду запобігання корупційним злочинам, що вчиняються поліцейськими.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Питання міжнародних засад та іноземного досвіду запобігання корупційним злочинам, зокрема тим, що вчиняються поліцейськими, розглядалися такими вченими, як: В.В. Бардачов, А.О. Кладченко, Ю.О. Коваленко, М.Г. Колодзяний, С.Я. Коненко, А. Куліш, В.О. Луговий, В.О. Мартиненко, О.І. Ромців, С.Г. Стеценко, О.В. Ткаченко, В.В. Ярош та інші.

Виклад основного матеріалу. Захист прав і свобод людини державою реалізується через систему спеціалізованих правоохоронних органів, які мають повноваження охороняти регульовані правом суспільні відносини, забезпечувати правопорядок і внутрішню безпеку, а також вживати різноманітні заходи виховання, переконання та примусу щодо правопорушників. Для ефективного виконання своїх завдань цим органам необхідно радикально поліпшити свою діяльність, розробити та впровадити систему дієвих заходів, які гарантуватимуть дотримання і виконання нормативно-правових актів з боку державних органів та їхніх посадових осіб. У таких умовах особливо важливими стають питання активної протидії як свавілля безвладдя, так і зловживанням з боку влади, поглиблення демократії, гуманізму та зміцнення законності в правоохоронній діяльності. Основним інструментом роботи правозахисних структур, реалізації функцій, покладених на них державою, а також забезпечення внутрішньої та зовнішньої взаємодії для ефективної боротьби з антигромадськими проявами має стати закон. Це підкреслює його ключову роль у забезпеченні правопорядку і є важливою передумовою для формування громадянського суспільства та справжньої правової держави, до якої прагне Україна [1, с. 117-118].

Політика держав у сфері запобігання злочинності, зокрема в західних країнах, до середини ХХ століття була досить жорсткою і мала виражений каральний характер. Вона в основному базувалася на державній репресії та залякуванні громадян суворістю кримінальних покарань, серед яких переважали позбавлення волі, а також допускалися довічні ув'язнення і страти для винних. У той час профілактичні аспекти правоохоронної діяльності займали другорядне місце. Проте, починаючи з 70-х років ХХ століття, поступове пом'якшення правозастосовної практики в США та ряді європейських країн сприяло розвитку некаральних напрямів кримінологічної

профілактики, де особливу увагу було приділено стратегії зменшення можливостей для вчинення злочинів [2, с. 109-110].

Сьогодні аналіз міжнародного досвіду у боротьбі зі злочинністю показує, що в сучасних умовах злочинні прояви становлять реальну загрозу демократичному розвитку та національній безпеці більшості країн світу. Кримінальні елементи, маючи тісні міжрегіональні та міжнародні зв'язки, дедалі частіше намагаються встановити контроль над найбільш прибутковими секторами економіки. Як зазначає М.Г. Колодяжний, відсутність єдиної національної концепції запобігання кримінальним правопорушенням, а також неузгодженість загальнодержавних, регіональних і галузевих програм соціальної профілактики за відповідними напрямками, не сприяє ефективному запобіганню злочинності в країні. Така ситуація не відповідає проголошеним конституційним принципам соціальної, демократичної та правової держави, оскільки не враховує сучасні реалії. Боротьба зі злочинністю давно стала глобальною проблемою, яка має не лише національний, а й міжнародний, транснаціональний характер [3, с. 158-159].

Зважаючи на важливість захисту системи правоохоронних органів від корупції, на 71-й сесії Генеральної асамблеї Інтерполу, що відбулася у 2002 році в Камеруні, були затверджені Загальні стандарти боротьби з корупцією в поліцейських підрозділах і службах. Ці стандарти спрямовані на забезпечення чесності, непідкупності та етичної поведінки працівників поліції під час виконання їхніх обов'язків щодо охорони правопорядку. Вони також передбачають розробку в кожній країні-члені Інтерполу заходів, необхідних для запобігання, виявлення, покарання та ліквідації корупції в поліції, а також притягнення до відповідальності корумпованих поліцейських.

Іншим важливим міжнародним документом, що має антикорупційну спрямованість, є Декларація про державну службу, ухвалена Парламентською асамблеєю Ради Європи у 1979 році. У цьому документі викладено основні правила проходження державної служби. Встановлено чіткий порядок виконання наказів та надання розпоряджень від керівників підлеглим, а також етичні норми, яких повинні дотримуватися працівники державних установ різних країн. Зокрема, державний службовець зобов'язаний діяти чесно та неупереджено, зберігати почуття особистої гідності, уникати корупції та активно їй протидіяти. Він повинен виконувати вказівки, надані належним чином його вищим керівником, але має утримуватися від виконання наказів, якщо знає або повинен знати, що вони є незаконними. Жодні кримінальні чи адміністративні санкції не можуть бути застосовані до держав-

ного службовця, який відмовився виконати незаконний наказ. Державний службовець несе особисту відповідальність за свої дії, а також за незаконні дії або бездіяльність, вчинені за його вказівкою. Крім того, має бути можливість визначити керівника, який нестиме відповідальність за дії або бездіяльність конкретного працівника [6, с. 104-106].

У рамках іноземного досвіду запобігання кримінальним правопорушенням, вчиненим працівниками поліції, важливо акцентувати увагу на боротьбі з корупцією, яка є основним фактором, що сприяє правопорушенням у сфері службової діяльності. Також слід звернути увагу на оперативно-розшукову діяльність, спрямовану на запобігання та виявлення кримінальних правопорушень. Антикорупційні заходи в інших країнах, як правило, мають багато спільного. Це зумовлено як процесами інтеграції законодавства, так і активною міжурядовою координацією дій проти правопорушень, що містять корупційні елементи, а також обміном досвідом реалізації конкретних антикорупційних ініціатив. Це особливо стосується країн Європейського Союзу, хоча в кожній країні все ж існують свої специфічні особливості, враховуючи їх розвиток, правові традиції, ментальність та рівень активності громадян [5, с. 122-123].

Демократичні зміни, які наразі відбуваються в Україні, супроводжуються складними процесами реформування політичних, економічних і правових відносин. Сучасні тенденції розвитку правоохоронних органів свідчать про беззаперечний пріоритет людського фактору. Це означає, що поряд із вдосконаленням структури та технічною модернізацією правоохоронної системи, все більше уваги приділяється підвищенню якості кадрів, розвитку нових форм правоохоронної діяльності та управлінню цим процесом. Важливим аспектом є вдосконалення системи стимулювання та оцінки роботи співробітників, що є одним із ключових чинників, які спонукають працівників до ініціативи, самовдосконалення та професійного зростання. Тому робота з кадрами залишається одним з пріоритетних напрямків діяльності в системі кримінальної юстиції [4, с. 93-94].

Причини корупції в органах державної влади в різних країнах, як правило, мають схожі риси. Випадки корупції серед працівників правоохоронних органів частіше зустрічаються в тих підрозділах, де відсутній належний контроль за діяльністю підлеглих. На думку В.В.Бардачова, існує дві основні корупційні схеми. Перша з них організована за принципом «знизу-догори». У рамках цієї схеми нижчі за посадою службовці державних органів отримують неправомірну вигоду і діляться нею зі своїми керівниками, як безпосередньо, так і опосередковано, зо-

крема через систему купівлі посад [7, с. 170-171]. Крім того, така система передбачає, що керівник не втручається в діяльність підлеглих. Основою корупції в правоохоронних органах за цією схемою є наявність у службовців нижчого рівня владних і контролюючих повноважень над бізнесом, включаючи ті, що функціонують у нелегальний спосіб. Зазвичай вищі керівники не втручаються в діяльність своїх підлеглих. Друга схема полягає в тому, що корумпований керівник «купує» у своїх підлеглих мовчання, підтримку та сприяння. Такі керівники часто свідомо проявляють поблажливість до службових зловживань своїх підлеглих.

У випадку підозри щодо правоохоронця в скоєнні корупційних дій, Служба внутрішньої безпеки поліції Угорщини розпочинає перевірку джерел походження його фінансів або майна. Для цього створюються мобільні групи з працівників підрозділів безпеки державних органів, яким надано право проводити як планові, так і позапланові перевірки підрозділів поліції на всіх рівнях – місцевому, регіональному та центральному [3, с. 162-163].

У Словаччині низка наказів Міністерства внутрішніх справ та Президента поліції затверджує список видів діяльності, якими заборонено займатися працівникам правоохоронних органів. У Німеччині введено «Антикорупційний кодекс», який чітко визначає сфери діяльності працівників правоохоронних органів, що мають високі ризики корупції, а також описує ознаки корупційної поведінки і порядок дій у разі спокуси до скоєння корупційного діяння. Важливу роль у боротьбі з корупцією в Німеччині відіграє Федеральне кримінальне відомство, яке розробляє стратегії, тактики та методики боротьби з корупцією та організованою злочинністю, а також координує зусилля німецької поліції [8, с. 10-11].

Суворі заходи протидії корупції в правоохоронних органах США стали наслідком скандалів, у яких брали участь їхні працівники. Американські дослідники вважають, що одним із найбільших бар'єрів у боротьбі з корупцією є поширений «кодекс мовчання». Згідно з їхніми висновками, цей кодекс, який широко поширений у державному секторі, є серйозною перешкодою для викриття корупційних дій. Дослідження показали, що 75% державних службовців відмовляються свідчити в суді, якщо стануть свідками хабарництва з боку інших посадовців. Працівники державних органів США, визнані винними у злочинах і правопорушеннях, підлягають відповідальності згідно зі спеціальними кримінально-правовими нормами. Додатковими покараннями можуть бути позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, а також конфіскація майна. Якщо праців-

ник державного органу під час виконання своїх обов'язків вчиняє вимагання або намагається це зробити, йому загрожує штраф або тюремне ув'язнення на термін до трьох років, або обидва покарання разом.

У США була створена система боротьби з корупцією та контролю за нею серед поліцейських. Основна ідея полягає в тому, що правоохоронні органи приділяють особливу увагу кадровому забезпеченню. Для кандидатів на всі рівні служби встановлені високі моральні стандарти та суворі правила поведінки і дисципліни. Введено жорсткий відбір кандидатів, який включає перевірку на детекторі брехні. У Федеральному бюро розслідувань, де одним із ключових завдань є боротьба з корупцією, практикується регулярне переміщення співробітників між різними підрозділами, щоб зменшити ризик їхнього зрощування з місцевими органами влади та організованою злочинністю.

У США була розроблена система боротьби з корупцією та її контролю серед поліцейських. Основна концепція полягає в тому, що правоохоронні органи акцентують увагу на кадровому забезпеченні. Для кандидатів на всі рівні служби встановлені високі моральні стандарти та суворі правила поведінки і дисципліни. Запроваджено жорсткий відбір кандидатів, що включає перевірку на детекторі брехні. У Федеральному бюро розслідувань, де одним із пріоритетних завдань є боротьба з корупцією, практикується регулярне переміщення співробітників між різними підрозділами, щоб зменшити ризик їхнього зрощування з місцевими органами влади та організованою злочинністю.

Щодо механізмів запобігання корупційним правопорушенням, вчиненим поліцейськими в інших країнах, варто звернути увагу на досвід Польщі. Там існує спеціальний департамент, підпорядкований міністрові, який контролює діяльність поліцейських і має право на провокацію хабарів. Якщо поліцейського спіймають на злочині, його не лише звільнять, а й позбавлять пенсії. Проте, якщо він повідомить про спробу дати йому хабар, то отримає значну винагороду. Крім того, в Польщі активно здійснюється громадський контроль за роботою поліції. Високі зарплати поліцейських також позитивно впливають на ефективність їхньої роботи та зменшують ймовірність корупційних проявів.

На думку науковців, впровадження міжнародно-правових норм є одним із ключових факторів сучасного розвитку національних систем організації правоохоронної діяльності. Вплив міжнародного права на національні системи регулювання розшукової діяльності може здійснюватися через трансформацію національного законодавства відповідно до міжнародних вимог або шляхом безпосереднього застосування між-

народних правових норм. Прикладом першого підходу є численні зміни вітчизняного конституційного, кримінального та кримінально-процесуального законодавства, які спрямовані на забезпечення дотримання таких принципів, як захист невід'ємних прав і свобод людини під час розслідування кримінальних правопорушень, а також забезпечення судового контролю [9, с. 107–109].

Основним механізмом судового обмеження свавілля поліції є правило про недопустимість доказів, отриманих незаконним шляхом. При оцінці законності доказів, здобутих внаслідок арешту або обшуку, суд керується вимогами четвертої поправки до Конституції США. Ця поправка: «Право народу на недоторканність особи, житла, паперів і майна не може бути порушене необґрунтованими обшуками або арештами, а ордери на обшук або арешт не можуть видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою або урочистою заявою. Такі ордери повинні містити детальний опис місця обшуку, а також осіб і майна, що підлягають арешту».

Таким чином, в сучасному іноземному законодавстві поліцейська служба розглядається як специфічний вид державної служби. Поліцейські, як і інші державні службовці, зобов'язані дотримуватися суворо контрольованих дисциплінарно-етичних норм [10, с. 129]. Для цього в ряді країн були прийняті спеціальні зведені правила – етичні кодекси, кодекси честі поліцейських, стандарти поведінки, модельні правила тощо. Важливу роль у запобіганні правопорушенням, пов'язаним з корупцією, скоєним поліцейськими в інших країнах, відіграють антикорупційні заходи організаційно-управлінського характеру.

Висновки. В сучасному іноземному законодавстві поліцейська служба розглядається як специфічний вид державної служби. Поліцейські, як і інші державні службовці, зобов'язані дотримуватися суворо контрольованих дисциплінарно-етичних норм. Для цього в ряді країн були прийняті спеціальні зведені правила – етичні кодекси, кодекси честі поліцейських, стандарти поведінки, модельні правила тощо. Підкреслено, що важливу роль у запобіганні правопорушенням, пов'язаним з корупцією, скоєним поліцейськими в інших країнах, відіграють антикорупційні заходи організаційно-управлінського характеру.

До основних напрямів забезпечення захисту правоохоронної системи від вчинення корупційних злочинів в інших країнах належать такі: єдині правові стандарти запобігання протиправним діям в правоохоронних підрозділах і службах; посилення кримінальної відповідальності працівників у разі вчинення корупційних злочинів; підвищення кваліфікації для працівників

практичних підрозділів з питань корупції та поведінки в корупційно-зумовлених ситуаціях.

Отже, аналіз іноземного досвіду у боротьбі зі злочинністю показує, що в сучасних умовах злочинні прояви становлять реальну загрозу демократичному розвитку та національній безпеці більшості країн світу. Кримінальні елементи, маючи тісні міжрегіональні та міжнародні зв'язки, дедалі частіше намагаються встановити контроль над найбільш прибутковими секторами економіки. Основною метою реформування правоохоронного сектору є підвищення загальної ефективності роботи правоохоронної системи. Незважаючи на значний обсяг вжитих заходів і певні позитивні результати поліцейської реформи, практика свідчить про необхідність подальших змін. Одним із ключових аспектів реформування національного поліцейського відомства є орієнтація діяльності його структурних підрозділів на щоденне дотримання принципів законності, дисципліни, утвердження верховенства права та невідворотності відповідальності за корупційні злочини. Це підкреслює важливість використання досвіду інших країн, що дозволить розширити існуючі уявлення про вдосконалення адміністративно-правового механізму запобігання правопорушенням, пов'язаним з корупцією, вчинюваним поліцейськими, та знайти найбільш конструктивні рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ярош В.В. Кримінально-правові санкції за злочини у сфері службової діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2015. 223 с.
2. Коваленко Ю.О. Адміністративно-правовий механізм інформаційного забезпечення протидії корупції в правоохоронних органах України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2018. 255 с.
3. Колодяжний М.Г. Сучасний зарубіжний досвід громадського впливу на злочинність : монографія. Харків : Право, 2017. 252 с.
4. Стеценко С.Г., Ткаченко О.В. Корупція в органах внутрішніх справ: проблеми протидії: монографія. Київ: Алерта, КНТ, 2008. 168 с.
5. Ромців О.І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 225 с.
6. Луговий В.О. Адміністративно-правовий механізм запобігання правопорушенням, пов'язаним з корупцією, що вчиняються поліцейськими: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 279 с.
7. Бардачов В.В. Зарубіжний досвід запобігання злочинам, що вчиняють працівники

- поліції. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4. С. 168–175.
8. Коненко С.Я. Профілактика та боротьба з корупцією в Німеччини: (Із досвіду роботи землі Нижня Саксонія). Київ: Знання України, 2006. 16 с.
9. Кладченко А.О. Становлення та розвиток сучасного антикорупційного законодавства України: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 226 с.
10. Мартиненко В.О. Особливості кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем, що вчиняють державні службовці. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 3 (104). С. 118–132.

УДК 343.617

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.121>

ВПЛИВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ НА ПРОТИДІЮ ПОШИРЕННЮ ІНФЕКЦІЙНИХ ХВОРОБ

Гуторова Н.О.,

доктор юридичних наук, професор,

академік НАПрН України,

головний науковий співробітник

Науково-дослідного інституту

вивчення проблем злочинності

імені академіка Сташиса

Національної академії правових наук України

ORCID: 0000-0003-2485-0651

Гуторова Н.О. Вплив кримінально-правових засобів на протидію поширенню інфекційних хвороб.

Констатовано, що передбачені в Кримінальному кодексі України, а саме статтях 130 «Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» і 133 «Зараження венеричною хворобою» кримінально-правові засоби впливу на розповсюдження інфекційних хвороб є застарілими з огляду на розвиток медичної науки, неефективними, а їх застосування призводить у багатьох випадках до порушення прав людини.

Звернуто увагу на те, що нормативно-правові акти України у сфері охорони здоров'я, а також документи Всесвітньої організації з охорони здоров'я не містять понять «невиліковна хвороба» та «венерична хвороба». Зважаючи на це, застосування норм кримінального права, в яких використовується така термінологія, неможливе без порушення принципу законності.

На підставі вивчення наукових досліджень у сфері профілактики та лікування інфекційних захворювань, а також документів міжнародних організацій, які діють у цій сфері зроблено висновок, що ці засоби не лише не здатні позитивно впливати на протидію поширенню інфекційних хвороб, а й призводять до підвищення рівня захворюваності через небажання представників соціальних груп з високим ризиком інфікування ВІЛ проходити тестування і своєчасне антиретровірусну терапію. Крім того, люди, які мають проблеми зі здоров'ям, зовні схожі із захворюваннями, які переважно передаються статевим шляхом, уникають звернення до лікаря і, в багатьох випадках, займаються самолікуванням, у тому числі з безконтрольним використанням антимікробних препаратів. Наслідком такої поведінки, окрім поширення цих інфекційних захворювань, є ризик антимікробної резистентності, що є суттєвою загрозою для епідемічної безпеки.

Доведено, що декриміналізація в такий спосіб поставлення в небезпеку інфікування ВІЛ та зараження венеричною хворобою, а також усунення невідповідності кримінального закону законодавству в сфері охорони здоров'я сприятиме захисту прав людини та матиме позитивний вплив на епідемічну безпеку.

Ключові слова: зараження ВІЛ, зараження венеричною хворобою, ефективність кримінально-правового регулювання, кримінально-правові засоби, кримінальні правопорушення проти здоров'я.

Gutorova N.O. Impact of criminal law measures on combating the spread of infectious diseases.

It was established that criminal law measures to influence the spread of contagious diseases are ineffective. The provisions provided for in the Criminal Code of Ukraine, namely Articles 130, «Infection with the human immunodeficiency virus or another incurable infectious disease,» and 133, «Infection with a venereal disease,» are outdated due to the development of medical science. Such criminal law regulation hinders the effective treatment and prevention of HIV and other infectious diseases. In addition, in many cases, such criminal law measures lead to the violation of human rights.

Attention is drawn to the fact that Ukraine's normative legal acts in the field of health care and the World Health Organization documents do not lack the concepts of «incurable disease» and «venereal disease.» Considering this, applying criminal law norms in which such terminology is used is impossible without violating the principle of legality.

Based on the study of scientific research in the field of prevention and treatment of infectious diseases, as well as documents of international organizations operating in this area, it was

concluded that the said criminal law measures are not only unable to have a positive effect on combating the spread of infectious diseases but also lead to an increase in morbidity. The reason for this is the reluctance of representatives of social groups with a high risk of HIV infection to undergo testing and timely antiretroviral therapy. In addition, people with health problems that are outwardly similar to sexually transmitted diseases, in many cases, avoid contacting health workers and self-medicating, including the uncontrolled use of antimicrobial drugs.

The consequence of such behavior is the spread of these infectious diseases and the risk of developing resistance to antimicrobial drugs, which poses a significant threat to epidemic safety.

Decriminalization of exposure to the risk of HIV infection and infection with a venereal disease, as well as the elimination of inconsistencies between criminal law and legislation in the field of health care, will contribute to the protection of human rights and will have a positive impact on epidemic safety.

Key words: HIV infection, venereal disease infection, the effectiveness of criminal law regulation, criminal law means, criminal offenses against health.

Постановка проблеми. Ефективна протидія поширенню інфекційних хвороб є надзвичайно складним завданням держави, від успішного виконання якого залежать життя і здоров'я значної кількості населення. Особливо гострим це питання постає під час війни внаслідок неможливості через військові дії додержуватися протиепідемічних заходів, відсутності необхідної медичної допомоги для населення на окупованих територіях і в районах ведення бойових дій, перебування значної кількості населення під впливом стресу тощо.

Нажаль, усталеною практикою для вітчизняного політикуму є спроби вирішення гострих соціальних проблем, до яких без сумніву належить протидія поширенню інфекційних хвороб, за допомогою кримінального права. Чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК) в розділі II Особливої частини містить ст. 130 «Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» та ст. 133 «Зараження венеричною хворобою». Можна припустити, що метою встановлення зазначених кримінально-правових заборон була протидія поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб, а також венеричних хвороб.

19 червня 2023 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект № 9398 – «Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за заражен-

ня інфекційними хворобами або інфікування їх збудниками», яким, зокрема, пропонується виключити із КК ст. 130 КК «Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» і суттєво обмежити застосування ст. 133 КК «Зараження венеричною хворобою». Автори законопроекту також пропонують доповнити ст. 121 КК «Умисне тяжке тілесне ушкодження» таким його видом як зараження особливо небезпечною інфекційною хворобою або інфікування збудником особливо небезпечної інфекційної хвороби [1]. Відповідно до висновку Комітету з питань правоохоронної діяльності, який рекомендував Верховній Раді цей законопроект за результатами розгляду в першому читанні прийняти за основу, він сприятиме зменшенню ризиків розповсюдження ВІЛ/СНІДУ та інших інфекційних хвороб, а також надасть змогу ВІЛ-позитивним людям, людям, які хворіють на СНІД, або страждають на венеричні хвороби, зосередити свої зусилля саме на лікуванні та якості власного життя, а не боротьбі зі страхом бути покараними [2]. Водночас, Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України у висновку на розглядуваний документ зазначає, що декриміналізація поставлення в небезпеку інфікування ВІЛ може призвести до поширення цієї інфекції [3].

Таким чином, питання щодо необхідності і доцільності кримінально-правових засобів для протидії поширенню інфекційних хвороб є дискусійним, а тому потребує проведення наукових досліджень.

Стан опрацювання зазначеної проблематики показує, що при проведенні кримінально-правових досліджень відповідальності за зараження інфекційними хворобами вітчизняні науковці основну увагу переважно зосереджували на аналізі елементів складів відповідних правопорушень. Цим питанням присвячені праці В.Є. Михайлова [4], О.Л. Старко [5, 6], І.І. Мітрофанова [7] та інших. Крім того, в такому ж ракурсі ця проблематика розглядалась при дослідженні більш загальних питань відповідальності за злочини проти здоров'я особи.

К.Д. Янішевська, розглядаючи особливості кримінально-правової та кримінологічної характеристики зараження вірусом імунодефіциту людини або іншої невиліковної інфекційної хвороби, звертає увагу на досвід держав, які декриміналізували зараження вірусом імунодефіциту людини через неефективність таких правових засобів, але вважає, що для України це рішення є передчасним [8].

Водночас, в зарубіжній науковій літературі останніх років проведені дослідження питань кримінальної караності зараження інфекційними хворобами, за результатами яких було отримано висновок щодо необхідності декриміналізації

таких діянь, оскільки їх наявність в кримінальних законах негативно впливає на ефективність протидії їх розповсюдженню. Йдеться, зокрема, про наукові праці Cann, D., Harrison, S.E., & Qiao, S. [9], Mayer K.H., Sohn A., Kippax S., & Bras M. [10], Symington A., Chingore-Munazvo N., & Moroz S. [11] та інші.

Метою статті є з'ясування ефективності кримінально-правових засобів для протидії поширенню інфекційних хвороб.

Виклад основного матеріалу. Питання необхідності і доцільності встановлення в Україні кримінальної відповідальності за поставлення в небезпеку інфікування ВІЛ, а також інфікування цією чи іншою небезпечною інфекцією необхідно розглядати, перш за все, під кутом зору ефективності кримінально-правових засобів. Таку ефективність слід визначати як щодо захисту життя і здоров'я окремої людини, так і щодо протидії поширенню інфекційних хвороб у суспільстві в цілому. При вирішенні цього питання вирішальною має стати не «абстрактне» розуміння юристів щодо потреби або відсутності потреби у такому кримінально-правовому регулюванні, а досягнення сучасної медицини щодо лікування і профілактики інфекційних хвороб.

В аспекті впливу кримінально-правових засобів на поширення інфекційних хвороб слід проаналізувати вплив таких засобів, які застосовуються на підставі ст. 130 КК «Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» та ст. 133 КК «Зараження інфекційною хворобою».

Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби. Ст. 130 КК фактично містить три склади кримінальних правопорушень: 1) свідоме поставлення іншої особи в небезпеку зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини (ч. 1); 2) зараження з необережності іншої особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби особою, яка знала про те, що вона є носієм цього вірусу (ч. 2); 3) умисне зараження іншої особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини (ч. 4). Слід зауважити, що висновок щодо необережної форми вини діяння, передбаченого ч. 2 ст. 130 КК, ґрунтується на системному аналізі частин 2 і 4 ст. 130 КК, хоча ця ознака суб'єктивної сторони через брак законодавчої техніки не зазначений в законі.

Вивчення законодавства України у сфері охорони здоров'я, а також документів Всесвітньої організації з охорони здоров'я (ВООЗ) свідчить про те, що в нормативно-правових актах України і міжнародних документах поняття «не-

виліковна інфекційна хвороба» не використовується. Цілком природно, що в Україні відсутній нормативно-правовий акт, який би містив перелік невиліковних інфекційних хвороб, що виключає можливість застосування в цій частині ст. 130 КК відповідно до принципу законності [12, с. 159-160]. Тим не менш, аналіз Єдиного державного реєстру судових рішень [13] показує, що в ньому містяться 4 вироки, якими особи засуджені за ст. 130 КК за поставлення в небезпеку інфікування туберкульозом [14], що є очевидним порушенням принципу законності.

На відміну від зараження вірусом так званої «іншої невиліковної інфекційної хвороби», кримінальна відповідальність за поставлення іншої людини в небезпеку зараження ВІЛ, а також зараження цим вірусом з необережності або умисно передбачено ст. 130 КК. Витоки такого рішення знаходимо на початку 80-х років минулого сторіччя, коли було ідентифіковано цю смертоносну інфекцію, від якої на той час не існувало ефективної терапії, а тому передача такої інфекції фактично означала відкладену у часі смерть потерпілої людини [12, с. 150, 151]. На відміну від медичної науки, яка суттєво просунулася вперед у сфері профілактики і лікування ВІЛ/СНІДу, а також наукових знань щодо способів передачі інфекції, кримінальне право вирішує зазначені питання фактично на рівні, який був на момент криміналізації цього діяння.

Застарілість кримінально-правових підходів, їх невідповідність висновкам фахівців в галузі профілактики і лікування ВІЛ/СНІДу, має місце як в уяві щодо ефективності кримінальної відповідальності для протидії поширенню цієї інфекції, так і в її застосуванні щодо діянь, які не лише не призвели до передачі ВІЛ іншій людині, а й об'єктивно не могли призвести до таких наслідків. Такий висновок підтверджується, зокрема, заявою експертного консенсусу щодо використання науки про ВІЛ системою кримінального правосуддя, яку у липні 2018 року опублікували 20 авторитетних науковців у сфері лікування і профілактики ВІЛ/СНІДу, а у подальшому до неї приєдналися ще 71 вчений з різних частин світу [15], а також опублікованою в 2023 році заявою Референтної групи UNAIDS з ВІЛ і прав людини «Декриміналізація та кінець СНІДу: дотримуйся обіцянки, дотримуйся науки та дотримуйся прав людини» [16]. В цьому контексті слід також зазначити наукові праці, автори яких вимагають змінити застарілі й такі, що не відповідають досягненням сучасної медичної науки, підходи до криміналізації інфікування ВІЛ [9; 10; 11].

Так, експерти доводять, що на сучасному етапі розвитку медичної науки основним стримуючим фактором поширення ВІЛ є своєчасне виявлення інфекції і систематичне застосування антиретровірусної терапії, яка в переважній

більшості випадків призводить до стану вірусної супресії, за якого людина, яка живе з ВІЛ, вже не може її передати іншій людині внаслідок низького рівня вірусного навантаження. За таких умов криміналізація передачі ВІЛ, особливо поставлення в небезпеку інфікування іншої людини, яка через страх перед кримінальною відповідальністю призводить до небажання проходити тестування на ВІЛ значної кількості людей, особливо які належать до груп з високим ризиком інфікування, є суттєвою перешкодою на шляху зупинення поширення цієї інфекції. За таких умов криміналізація поставлення в небезпеку інфікування ВІЛ не лише не сприяє захисту права людини на здоров'я, а й створює додаткові ризики поширення інфекції.

Крім того, кричущим порушенням прав людини є кримінальна відповідальність за діяння, які не призвели і з об'єктивних причин не могли призвести до передачі ВІЛ іншій людині. Так, наприклад, аналіз 15 доступних в Єдиному державному реєстрі судових рішень вироків щодо поставлення в небезпеку інфікування ВІЛ (ч. 1 ст. 130 КК) показав, що 4 з них були винесені за такі діяння, як кусання і плювання. Експерти в галузі медичної науки стверджують, що такі діяння або взагалі не можуть призвести до передачі інфекції, або вірогідність її передачі наближається до нуля [15]. За таких умов очевидним є відсутність реальної небезпеки настання суспільно небезпечних наслідків у виді передачі ВІЛ іншій людині, а тому кримінальна відповідальність за ці діяння є грубим порушенням прав людей, які живуть з ВІЛ. Звертає на себе увагу й той факт, що в переважній більшості випадків особи, щодо яких були винесені обвинувальні вироків за поставлення в небезпеку зараження ВІЛ, не мали захисника, повністю визнавали вину і погоджувались на скорочений порядок дослідження доказів. Сторона обвинувачення і суд, у свою чергу, підходили формально до констатації небезпеки передачі ВІЛ, не досліджуючи реальності такої небезпеки.

Зараження венеричною хворобою передбачене ст. 133 КК. Відповідно до цієї статті злочином є зараження іншої особи венеричною хворобою особою, яка знала про наявність у неї цієї хвороби. Витоки такого законодавчого рішення можна знайти з одного боку, у ставленні до небезпечності таких хвороб як вкрай небезпечних і важко виліковних, яке існувало до відкриття антимікробних препаратів, з іншого – у прагненні радянського кримінального права забезпечити додержання «моральних устоїв радянської людини» всіма засобами, у тому числі, за допомогою кримінального права.

Хоча сучасна медична допомога при лікуванні переважної більшості хвороб, які раніше мали назву венеричних, полягає у одноразовому або

короткостроковий (до тижня) застосуванні антимікробних препаратів, українське кримінальне право продовжує вважати злочином зараження венеричної хвороби. Таке кримінально-правове регулювання, на жаль, має зворотній ефект – людина, яка має розлад здоров'я, який нагадує їй венеричну хворобу, всіляко уникає офіційного звернення за медичною допомогою, а намагається позбутися певних симптомів шляхом самолікування з використанням антимікробних препаратів. Як наслідок, окрім шкоди здоров'ю людини, сучасна медицина констатує зростання випадків резистентності до антимікробних препаратів, що призводить до неефективності сучасних методів лікування певних хвороб, створюючи суттєву небезпеку для життя і здоров'я людей [12, с. 160, 161].

Окрім сутнісних проблем криміналізації діяння, передбаченого ст. 133 КК, поза увагою вітчизняного кримінального права лишились зміни в класифікаторі хвороб, який взагалі не містить поняття венеричної хвороби. Певна частина цих хвороб зараз входить до групи «Інфекційні хвороби, що передаються переважно статевим шляхом (A50-A64)» [17]. Саме цим пояснюється відсутність у Єдиному державному реєстрі судових рішень починаючи з 2010 року вироків, винесених на підставі ст. 133 КК [13].

Висновки. Передбачені в ст. 130 «Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» і 133 КК «Зараження венеричною хворобою» кримінально-правові засоби впливу на розповсюдження інфекційних хвороб є застарілими з огляду на розвиток медичної науки, неефективними, а їх застосування призводить у багатьох випадках до порушення прав людини.

Ці засоби не лише не здатні позитивно впливати на протидію поширенню інфекційних хвороб, а й призводять до підвищення рівня захворюваності через небажання представників соціальних груп з високим ризиком інфікування ВІЛ проходити тестування і своєчасне антиретровірусну терапію. Крім того, люди, які мають проблеми зі здоров'ям, зовні схожі із захворюваннями, які переважно передаються статевим шляхом, уникають звернення до лікаря і, в багатьох випадках, займаються самолікуванням, у тому числі з безконтрольним використанням антимікробних препаратів. Наслідком такої поведінки, окрім поширення цих інфекційних захворювань, є ризик антимікробної резистентності, що є суттєвою загрозою для епідемічної безпеки.

З урахуванням викладеного, ст.ст. 130 і 133 КК слід виключити із КК, передбачивши в ст. 121 КК «Умисне тяжке тілесне ушкодження» такий його вид як зараження особливо небезпечною інфекційною хворобою або інфікування збудником особливо небезпечної інфекційної хвороби.

Декриміналізація в такий спосіб поставлення в небезпеку інфікування ВІЛ та зараження венеричною хворобою, а також усунення невідповідності кримінального закону законодавству в сфері охорони здоров'я сприятиме захисту прав людини та матиме позитивний вплив на епідемічну безпеку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за зараження інфекційними хворобами або інфікування їх збудниками. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42126>.
2. Комітет Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за зараження інфекційними хворобами або інфікування їх збудниками» (реєстр. № 9398 від 19.06.2023). URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/59b4dfff-ca3c-4aa1-afe2-3e7440c6b1c7>.
3. Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за зараження інфекційними хворобами або інфікування їх збудниками». URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/bb1f1cf9-ca3c-44a9-891b-d689cac4c410>.
4. Михайлов В.Є. Кримінальна відповідальність за зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби: соціальна обумовленість та склад злочину. Харків: Право, 2011. 248 с.
5. Старко О.Л. Суб'єктивні ознаки зараження венеричною хворобою. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 317–320. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.57>.
6. Старко О. Проблемні питання кримінальної відповідальності за ст. 130 Кримінального кодексу України. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 160–165.
7. Митрофанов І.І. Окремі питання реалізації кримінальної відповідальності за зараження венеричною хворобою. *Сучасні проблеми кримінально-правового забезпечення охорони особистих прав і свобод людини і громадянина : зб. матеріалів «круглого столу» (17-18 жовт. 2014 р., м. Суми)*. Харків: Золота миля, 2014. – С. 100–105.
8. Янішевська К.Д. Особливості кримінально-правової та кримінологічної характеристики зараження вірусом імунодефіциту людини або іншою невиліковною інфекційною хворобою. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 351–354. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/91>.
9. Cann, D., Harrison, S.E., Qiao, S. Historical and Current Trends in HIV Criminalization in South Carolina: Implications for the Southern HIV Epidemic. *AIDS and behavior*. 2019. № 23(Suppl 3). P. 233–241. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10461-019-02599-1>.
10. Mayer K.H., Sohn A., Kippax S., Bras M. Addressing HIV criminalization: science confronts ignorance and bias. *Journal of the International AIDS Society*. 2018. № 21(7). e25163. DOI: 10.1002/jia2.25163.
11. Symington, A., Chingore-Munazvo, N., & Moroz, S. When law and science part ways: the criminalization of breastfeeding by women living with HIV. *Therapeutic advances in infectious disease*. 2022. № 9, 20499361221122481. <https://doi.org/10.1177/20499361221122481/>
12. Правове забезпечення протидії біозагрозам в умовах протиепідемічних заходів як складова національної безпеки / за заг. ред. Н. О. Гуторової. – Харків: Право, 2024. – 270 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178411510>.
13. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.
14. Єдиний державний реєстр судових рішень. Вирок Червонозаводського районного суду м. Харкова від 24.09.2007. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/3763879#>.
15. Barré-Sinoussi F, Abdool Karim SS, Albert J, et al. Expert consensus statement on the science of HIV in the context of criminal law. *J Int AIDS Soc*. 2018;21(7):e25161. DOI: 10.1002/jia2.25161.
16. UNAIDS Reference Group on HIV and Human Rights (2023). Decriminalisation and the end of AIDS: keep the promise, follow the science, and fulfill human rights. *Sexual and reproductive health matters*, 31(1), 2194188. <https://doi.org/10.1080/26410397.2023.2194188>.
17. Національний класифікатор України. Класифікатор хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я НК 025:2021. URL: <https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/naczionalnyj-klassifikator-nk-025.pdf>.

ЮРИДИЧНІ ПІДСТАВИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Давидов Д.Г.,

викладач кафедри кримінального права та кримінології

ННГІ НА СБ України

ORCID: 0009-0006-6552-7163

e-mail: urch2905and@gmail.com

Давидов Д.Г. Юридичні підстави відповідальності за вчинення злочинів терористичної спрямованості: порівняльно-правовий аналіз.

У статті у порівняльно-правовому режимі розглянуто юридичні підстави відповідальності за вчинення злочинів терористичної спрямованості на прикладі України, США, Великобританії, Франції та Німеччини. Викладено порівняльно-правовий аналіз національних підходів до визначення та протидії злочинам терористичного характеру. Обґрунтовано важливість використання міжнародних норм та конвенцій у кримінальному законодавстві для протидії тероризму. Проаналізовано специфіку регулювання механізмів відповідальності за терористичні злочини у різних правових системах, акцентовано увагу на превентивних заходах та особливостях криміналізації цих діянь у відповідних юрисдикціях.

Сформульовано позицію про те, що американський досвід є важливим для наукового осмислення, оскільки федеральний КК США детально регламентує відповідальність за терористичні злочини, зокрема, розмежовуючи міжнародний і внутрішній тероризм, а також містить конкретні статті щодо фінансування тероризму, використання зброї масового ураження та актів тероризму в публічних місцях.

Аргументовано, що французький законодавець також демонструє серйозне ставлення до боротьби з тероризмом шляхом включення декількох заборон у своє кримінальне законодавство, що свідчить про інтеграцію міжнародних правових рекомендацій. Порівняно з цим, у Німеччині заборон проти терористичних злочинів значно менше, а британський законодавець взагалі використовує спеціальний закон – Акт про тероризм, а не Кримінальний кодекс.

Як висновок, наголошено на тому, що вивчення прогресивного міжнародного досвіду у сфері протидії тероризму є важливим для українських науковців, оскільки дозволяє оцінити ефективність підходів інших країн та вдосконалити національну стратегію боротьби з тероризмом.

Аналіз результатів діяльності правоохоронних органів і спеціальних служб зарубіжних країн спонукає до висновку про необхідність удосконалення положень програмних документів та кримінального законодавства України, а також розроблення нових методів боротьби з цим суспільно небезпечним явищем.

Окремо, ураховуючи євроінтеграційні прагнення України, наголошено на важливості адаптації національного антитерористичного законодавства, зокрема його кримінально-правової складової, до кращих європейських стандартів із метою забезпечення ефективної боротьби з тероризмом у контексті міжнародної співпраці.

Ключові слова: тероризм, кримінальна відповідальність, порівняльно-правовий метод, злочин, санкція, кримінальний закон, міжнародна конвенція.

Davydov D.G. Legal grounds for liability for committing crimes of terrorism: a comparative legal analysis.

In the research paper, in a comparative legal mode, the legal grounds of responsibility for committing crimes of a terrorist nature are considered, using the example of Ukraine, the USA, Great Britain, France and Germany. A comparative legal analysis of national approaches to defining and countering terrorist crimes is presented. The importance of using international norms and conventions in criminal legislation to combat terrorism is substantiated. The specifics of the regulation of the mechanisms of responsibility for terrorist crimes in various legal systems are analyzed, attention is focused on preventive measures and features of the criminalization of these acts in the relevant jurisdictions.

The position is formulated that the American experience is important for scientific understanding since the US federal Criminal Code regulates in detail responsibility for terrorist crimes, in particular, distinguishing between international and domestic terrorism, and also contains specific articles on the financing of terrorism, the use of

weapons of mass destruction, and acts of terrorism in public places.

It is argued that the French legislator also shows a serious attitude to the fight against terrorism by including several prohibitions in its criminal law, which shows the integration of international legal recommendations. Compared to this, in Germany there are significantly fewer prohibitions against terrorist crimes, and the British legislator generally uses a special law - the Terrorism Act, rather than the Criminal Code.

In conclusion, it is emphasized that the study of progressive international experience in the field of combating terrorism is important for Ukrainian scientists, as it allows them to evaluate the effectiveness of the approaches of other countries and to improve the national strategy for combating terrorism. Analysis of the results of the activities of law enforcement agencies and special services of foreign countries leads to the conclusion of the need to improve the provisions of program documents and criminal legislation of Ukraine, as well as to develop new methods of combating this socially dangerous phenomenon.

Separately, taking into account the European integration aspirations of Ukraine, the importance of adapting the national anti-terrorist legislation, in particular its criminal law component, to the best European standards in order to ensure an effective fight against terrorism in the context of international cooperation is emphasized.

Key words: terrorism, criminal responsibility, comparative legal method, crime, sanction, criminal law, international convention.

Постановка проблеми. Сьогодні тероризм, на жаль, став неминучою складовою суспільно-політичних процесів у глобальному масштабі і становить дедалі більшу загрозу громадській та національній безпеці. Очевидно, що ефективна боротьба з цим явищем неможлива без належного нормативно-правового забезпечення, передусім у галузі кримінального права. Останні міжнародні конвенції, присвячені проблемам боротьби з тероризмом, демонструють чітку тенденцію до розширення сфери кримінально-правової заборони щодо будь-яких терористичних проявів та встановлення спеціальних кримінально-правових орієнтирів у національних законодавствах [1, с. 203].

Окремо потрібно наголосити на теоретико-прикладному значенні порівняльно-правових досліджень у галузі кримінального права, частиною яких власне є і ця наукова стаття. У кримінально-правовій науці предметом порівняльного кримінального права пропонується визнавати сучасні кримінально-правові системи різних держав, загальні принципи і закономірності їх виникнення, становлення і розвитку.

Функціональне призначення методу порівняння під час здійснення кримінально-правових досліджень полягає у виявленні загального та особливого в розвитку національних правових систем, у виробленні унікальних підходів до визначення злочинності і караності діянь у різних державах [2, с. 261]. За результатами виявлення спільних та відмінних рис у кримінально-правовому регулюванні певних видів суспільно значущої поведінки в зарубіжних юрисдикціях, можна формулювати рекомендації, спрямовані на вдосконалення власного кримінального законодавства, а також практики його застосування. Це повною мірою стосується також компаративістського дослідження юридичних підстав відповідальності за тероризм в Україні та інших державах.

Очевидно, що запорукою результативного наукового дослідження є врахування наступних взаємопов'язаних компонентів: 1) визначення об'єкта дослідження; 2) проблемність стану об'єкта дослідження; 3) суворе додержання логічно послідовного шляху дослідження об'єкта в його проблемному стані; 4) обґрунтованість і доказовість результатів дослідження; 5) можливість безпосереднього або принаймні опосередкованого використання результатів дослідження на практиці. Ці елементи утворюють умовне ядро життєздатного компаративістського проєкту в галузі кримінального права, вони спрямовані на ідентифікацію конкретного переліку завдань наукового пізнання, на обережне використання дослідником свого аналітико-емпіричного інструментарію в процесі такого пізнання, врешті-решт на отримання конкретних, осяжних результатів від проведеного дослідження [3, с. 111].

У наступних рядках згаданий порівняльно-правовий метод буде застосовано до вивчення категорії злочинів терористичної спрямованості за зарубіжним законодавством.

Стан опрацювання проблематики. Питання кримінальної відповідальності за тероризм за законодавством зарубіжних країн досліджували зокрема В. Ємельянов, О. Книженко, В. Костенецький, М. Милевський, Ю. Лапутіна, Т. Лисько, О. Шульженко, Д. Побережний, О. Попович, деякі інші автори. Очевидно, що стабільно високий інтерес до порівняльно-правових досліджень у цьому напрямі висловлюють також європейські та американські автори.

Водночас ця стаття покликана у наскрізному порівняльному режимі дослідити підходи до кримінально-правової протидії злочинам терористичної спрямованості за законодавством України, США, Великобританії, Франції та ФРН. Тобто автором було обрано, на його погляд, найбільш актуальні для цілей компаративістського дослідження юрисдикції.

Метою цієї наукової роботи є здійснення, з метою пошуку шляхів удосконалення українського антитерористичного законодавства, компаративістського аналізу юридичних підстав відповідальності за вчинення злочинів терористичної спрямованості в деяких країнах світу.

Виклад основного матеріалу. Із самого початку варто стисло зазначити про міжнародно-правові підстави протидії злочинам терористичної спрямованості. Так, у преамбулі Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму (2017 р.) наголошено на тому, що терористичні злочини та злочини, викладені в цій Конвенції, незалежно від того, хто їх учинив, за жодних обставин не можуть виправдовуватись міркуваннями політичного, філософського, ідеологічного, расового, етнічного, релігійного або іншого подібного характеру. Там також нагадано про зобов'язання всіх Сторін запобігати таким злочинам та, якщо їх учинено, здійснювати переслідування і забезпечувати покарання винних, ураховуючи тяжкий характер таких злочинів [4].

На очевидній небезпеці та руйнівних наслідках тероризму також наголошено в преамбулі Міжнародної конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом. У цьому документі: висловлено глибоке занепокоєння ескалацією в усьому світі актів тероризму в усіх його формах і проявах: беззастережно засуджено як злочинні, та такі, що не мають виправдання, всі акти, методи і практику тероризму, де б і ким би вони не вчинялись, у т. ч. ті, які ставлять під загрозу дружні відносини між державами і народами та загрожують територіальній цілісності і безпеці держав [5].

Ці та інші міжнародно-правові акти в сфері протидії тероризму фактично стали важливими орієнтирами для національних законодавців під час запровадження у внутрішнє кримінальне законодавство норм про відповідальність за злочини терористичної спрямованості.

Очевидно, що в умовах запровадження воєнного стану на всій території України, ураховуючи повномасштабне вторгнення РФ в Україну, тимчасової окупації частини території України, виникає необхідність у посиленому юридичному захисті сфери громадської безпеки. Своєю чергою, кримінально-правовий захист сфери громадської безпеки, як важливої соціальної цінності в Україні та як відповідного родового об'єкту кримінального правопорушення, повинен здійснюватися, не останньою чергою, шляхом ухвалення та внесення змін з питань боротьби з тероризмом [6, с. 56].

Таким чином, актуальність питань протидії тероризму в нашій державі залишається високою. А з огляду на прагнення України інтегруватись у європейську та євроатлантичну спільноту вивчення досвіду розвинених країн Заходу в ча-

стині протидії тероризму є своєчасним і затребуваним правозастосовною практикою.

Зазначу про те, що в системі координат вітчизняного кримінального законодавства до категорії «злочин терористичної спрямованості» варто порадити із терористичним актом (ст. 258 КК України), віднести такі склади злочинів: втягнення у скоєння терористичного акту (ст. 258-1 КК України), публічні заклики до скоєння терористичного акту (ст. 258-2 КК України), створення терористичної групи або організації (ст. 258-3 КК України), сприяння скоєнню терористичного акту (ст. 258-4 КК України), фінансування тероризму (ст. 258-5 КК України), дії, що спрямовані на насильницьку зміну або повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ст. 109 КК України), посягання на життя державного або громадського діяча (ст. 112 КК України), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК України), напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 261 КК України), деякі інші посягання (залежно від авторських класифікацій та відповідного обґрунтування).

Далі проаналізую положення кримінального законодавства деяких країн «Великої сімки», присвячені підставам відповідальності за злочини терористичної спрямованості. Почну з релевантного американського досвіду.

Сполучені Штати Америки. На пильну увагу науковця заслуговує американський досвід протидії досліджуваній категорії злочинів. Сьогодні США фактично очолюють боротьбу з міжнародним тероризмом у світі, а тому нормативні підстави та практичні напрацювання цієї країни є важливими для наукового осмислення і перспективного запровадження.

Так, окрема глава 113В «Тероризм» у структурі федерального КК США (який, своєю чергою, є частиною Зібрання законів США – єдиного упорядкованого масиву федерального законодавства) регламентує юридичні підстави відповідальності за злочини терористичної діяльності в цій державі [7].

Вартий уваги параграф кодексу, присвячений визначенню спеціальної термінології в галузі протидії тероризму. Зокрема термін «міжнародний тероризм» позначає діяльність, яка: а) включає насильницькі дії або дії, небезпечні для життя людини, які є порушенням кримінального законодавства Сполучених Штатів або будь-якого штату, або які були би кримінальним порушенням, якщо б вони були вчинені в межах юрисдикції Сполучених Штатів або будь-якого штату; б) спрямована на залякування або примушування цивільного населення, вплив на політику уряду шляхом залякування чи примусу;

або вплив на поведінку уряду шляхом масового знищення, вбивства або викрадення; в) здійснюється в основному за межами територіальної юрисдикції Сполучених Штатів або виходять за межі національних кордонів з точки зору засобів, за допомогою яких вони досягаються, осіб, яких вони, як видається, мали на меті залякати чи примусити, або місця, в якому їх злочинці діють або шукають притулку.

Натомість термін «внутрішній тероризм» означає діяльність, яка: а) полягає в діях, небезпечних для життя людини, які є порушенням кримінального законодавства Сполучених Штатів або будь-якого штату; б) спрямована на залякування або примус цивільного населення; вплив на політику уряду шляхом залякування чи примусу, або вплив на поведінку уряду шляхом масового знищення, вбивства або викрадення; і в) виникають переважно в межах територіальної юрисдикції Сполучених Штатів.

Серед злочинів терористичної спрямованості, описаних у зазначеній главі КК США, потрібно виокремити такі: використання зброї масового ураження; вчинення актів тероризму за межами державних кордонів; фінансування тероризму; здійснення вибухів у місцях громадського користування, державних установ, систем громадського транспорту та об'єктів інфраструктури; застосування ракетних комплексів, призначених для ураження літальних апаратів; незаконні дії з радіологічними розсіювальними пристроями; вчинення актів тероризму, поєднаних з використанням ядерної зброї.

Показово, що американський законодавець у §2332 КК США виокремлює такий прояв тероризму, як вбивство або заподіяння тілесних ушкоджень громадянину США. Очевидно, що в такому випадку йдеться не про загальнокримінальні злочини, а саме про посягання на життя чи здоров'я американського громадянина як прояв тероризму проти США, тобто, з терористичною метою.

Важливо додати: у жовтні 2001 р., через місяць після сумнозвісних терактів 11 вересня, Конгрес США ухвалив «Патріотичний акт» (англ. – USA PATRIOT Act; повне найменування: *Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act of 2001*) – федеральний закон, який надав американському уряду та федеральним правоохоронним органам широкі повноваження в частині попередження діяльності, яка має ознаки терористичної, а також у частині стеження та інших форм моніторингу громадян та іноземців на предмет виявлення можливих дій, що утворюють підготовку або вчинення терористичних актів [8].

Так би мовити, превентивними регуляторними цілями Патріотичного акту виступають

зокрема такі: посилення заходів США щодо запобігання, виявлення та кримінального переслідування за міжнародне відмивання грошей і фінансування тероризму; здійснення спеціальних перевірок щодо терористичних загроз в іноземних юрисдикціях, моніторинг іноземних фінансових установ та видів міжнародних трансакцій або типів рахунків, які можуть бути використані в терористичних цілях; запровадження обов'язкової вимоги до всіх учасників індустрії фінансових послуг повідомляти про потенційне відмивання грошей; окремо наголошено на посиленні заходів щодо запобігання використанню фінансової системи США в особистих цілях корупційними іноземними чиновниками та на сприянні репатріації викрадених активів до країн, яким ці активи належать.

Свою чергою, безпосередньо кримінально-правовий блок Акта вводить або уточнює підстави кримінальної відповідальності за терористичні або пов'язані з тероризмом посягання, а також посилює покарання за них. Зокрема йдеться про приховування терористів – запроваджено новий склад злочину, який забороняє свідоме переховування осіб, які вчинили або збираються вчинити різноманітні терористичні злочини (зокрема знищення літаків; використання ядерної, хімічної чи біологічної зброї; застосування зброї масового ураження; знищення державного майна та публічних об'єктів; диверсії на ядерних об'єктах тощо). Також Актом було суттєво посилено максимальні покарання за окремі злочини, які можуть бути вчинені терористами, у т. ч. підпали, руйнування енергетичних об'єктів, матеріальна підтримка терористів і терористичних організацій, знищення чи пошкодження оборонних об'єктів і споруд.

Також Патріотичний акт визнає злочином терористичні атаки на системи громадського транспорту; криміналізує біотероризм; скасовує строки давності для певних терористичних злочинів і водночас суттєво подовжує їх для інших терористичних злочинів [9].

Рухаючись далі, доцільно дослідити кримінально-правовий досвід окремих європейських країн в частині визначення юридичних ознак та шляхів протидії злочинам терористичної спрямованості. Прагнучи приєднатись до Європейського Союзу у недалекому майбутньому, Україна, відповідно, повинна гармонізувати своє внутрішнє антитерористичне законодавство з рамковими європейськими актами в цій важливій сфері правового регулювання.

Німеччина. Ст. 129а КК ФРН 1998 р. є об'ємною за правовим змістом заборонаю, яка безпосередньо присвячена визначенню юридичних підстав відповідальності за створення терористичних організацій. У цій забороні зазначено про наступне. Той, хто створює організацію, чий

цілі або діяльність спрямовані на вчинення: а) вбивства за конкретних обтяжуючих обставин (ст. 211), або вбивства (ст. 212), або геноциду (ст. 6 Кодексу злочинів проти міжнародного права), або злочин проти людяності (ст. 7 Кодексу злочинів проти міжнародного права), або воєнний злочин (розділи 8, 9, 10, 11 або 12 Кодексу злочинів проти міжнародного права) або б) злочину проти особистої свободи згідно з розділом 239а або розділом 239b; в) або той, хто бере участь як член такої організації, карається позбавленням волі на строк від одного року до 10 років. Далі, той, хто: а) створює організацію, на досягнення якої спрямовані цілі або діяльність щодо заподіяння серйозної фізичної або психічної шкоди іншій особі, особливо тієї, яка визначена в розділі 226 КК ФРН, вчинення злочинів проти довкілля, вчинення озброєних та інших посягань; або б) хто бере участь як член такої організації, якщо один із зазначених злочинів має на меті серйозно залякати населення, незаконно примусити владу чи міжнародну організацію силою чи загрозою застосування сили, або знищити чи істотно пошкодити основні політичні, конституційні, економічні чи соціальні структури держави чи міжнародної організації, та яка, враховуючи характер або наслідки таких правопорушень, може завдати серйозної шкоди державі чи міжнародній організації, підлягатиме такому самому покаранню [10].

Окремо встановлено відповідальність та передбачено дещо менше покарання для осіб, які підтримують (сприяють діяльності) злочинну організацію.

У ст. 89с КК ФРН німецький законодавець закріпив автономний склад злочину «фінансування тероризму». У тексті заборони зазначено: особа, яка збирає, приймає або надає активи, усвідомлюючи те, що вони будуть використані іншою особою з метою вчинення вбивства за конкретних обтяжуючих обставин, простого вбивства, геноциду, злочину проти людяності, воєнного злочину, тілесних ушкоджень відповідно до розділу 224 або тілесні ушкодження, які завдають серйозної фізичної чи емоційної травми іншій особі, викрадення з метою вимагання або захоплення заручників, а також деяких інших правопорушень, підлягатиме покарання у виді позбавлення волі на строк від шести місяців до десяти років.

Показово, що в наступній частині цієї заборони законодавець ФРН зробив важливе застереження: відповідальність настає в тому випадку, якщо один із злочинів, описаних вище, має на меті серйозно залякати населення, незаконно примусити владу чи міжнародну організацію силою чи загрозою застосування сили до певних дій або знищити чи суттєво пошкодити основні політичні, конституційні, економічні чи соціаль-

ні структури держави або міжнародної організації і які, враховуючи характер або наслідки таких злочинів, можуть завдати серйозної шкоди державі або міжнародній організації.

В окремій частині цієї заборони зауважено, що вона застосовується також у тому разі, якщо правопорушення було вчинено за кордоном. Якщо правопорушення вчинено за межами держав-членів Європейського Союзу, це стосується лише тих випадків, коли правопорушник є громадянином Німеччини або іноземцем, який проживає в Німеччині, або злочин, який фінансується, було вчинено в Німеччині чи проти громадянина Німеччини [10]. Тобто тут чітко простежується міжюрисдикційна складова цього кримінально-правового припису.

Таким чином, у ст. 89с КК ФРН наголошено саме на терористичному характері відповідної суспільно небезпечної поведінки – ідеться про спеціальні «фінансові» способи пособництва не загальнокримінальним насильницьким злочинам, а саме серйозним посяганням терористичного характеру.

Франція. Статті 421-1–421-5 КК Франції описують склади злочинів терористичної спрямованості. Зокрема ст. 421-1 визначає, що наступні діяння є актами тероризму, якщо вони вчиняються умисно у зв'язку з індивідуальною чи колективною діяльністю, метою якої є серйозне порушення громадського порядку шляхом залякування чи терору: 1) умисне посягання на життя, умисне посягання на фізичну недоторканість осіб, викрадення та незаконне затримання, а також викрадення літаків, суден або інших транспортних засобів; 2) крадіжка, вимагання, знищення, псування та пошкодження, а також комп'ютерні злочини; 3) злочини, вчинені військовими організаціями та розпущеними політичними рухами; 4) виробництво або зберігання устаткування, небезпечних або вибухових пристроїв; 5) виробництво, продаж, імпорт або експорт вибухових речовин; придбання, зберігання, транспортування або незаконне носіння вибухових речовин або пристроїв, виготовлених з використанням таких вибухових речовин; 6) правопорушення, визначені спеціальними законами про заборону розроблення, виробництва, зберігання, купівля чи продаж біологічної, хімічної чи токсичної зброї; 7) злочини, пов'язані з відмиванням грошей; 8) окремі правопорушення в сфері інсайдерської торгівлі.

Далі, у ст. 421-2 французького КК визначено, що внесення в атмосферу, у землю, в ґрунт, в харчові продукти або їх інгредієнти або у води, в т.ч. у територіальні води, будь-якої речовини, яка може загрожувати здоров'ю людей або тварин або природному середовищу, є актом тероризму, якщо він вчиняється умисно у зв'язку з індивідуальною чи колективною діяльністю,

метою якої є серйозне порушення громадського порядку шляхом залякування чи терору.

Ст. 421-2-1, своєю чергою, визнає терористичним злочином також участь у будь-якій групі або асоціації, створеній з метою підготовки будь-якого з терористичних актів, передбачених попередніми статтями.

Терористичним актом також визнається фінансування терористичної організації шляхом надання, збирання або управління коштами, цінними паперами чи майном будь-якого виду, або шляхом надання консультацій з цією метою з наміром, щоб такі кошти, цінні папери чи майно були використані або усвідомлюючи, що вони призначені, повністю або частково, для вчинення будь-яких актів тероризму, перерахованих у цій главі, незалежно від того, чи були фактично вчинені такі акти (ст. 421-2-2 КК Франції).

Як бачимо, французький законодавець пропонує поширювальний підхід до визначення поняття «терористичний акт», безпосередньо визнаючи таким актом також діяння, які за своїм юридичним змістом лише сприяють (допомагають вчинити) акт тероризму, при цьому не реалізуючи об'єктивну сторону такого виду протиправної поведінки.

Нарешті, дещо «оригінальною» нормою французького КК в досліджуваній категорії злочинів є ст. 421-2-3. Її чітко визначена санкція передбачає покарання у виді 7 років позбавлення волі та штрафу у 100 000 євро за неможливість пояснити походження активів, що відповідають стилю життя особи, яка постійно перебуває в тісному контакті з особою або особами, які займаються одним або кількома видами діяльності, передбаченими вищезгаданими статтями [11].

Отже, французький законодавець також закріпив у національному кримінальному законі низку норм про злочини терористичної спрямованості, зміст яких суттєво відрізняється від українських заборон. При цьому наведені статті французького КК не мають офіційних назв, що є дещо незвичним підходом порівняно з іншими європейськими країнами та США, однак загалом відповідає структурі та юридичній техніці описання КК.

Як узагальнюють О. Шульженко та Д. Побережний, подолавши значний шлях свого розвитку, інтегруючись з іншими інститутами і нормами кримінального права на основі єдиних процесуальних гарантій законності, французька модель криміналізації злочинів, пов'язаних з терористичною діяльністю, має свої переваги і недоліки. До переваг можна віднести чітко визначений перелік кримінально караних діянь, які, за наявності необхідних підстав, можуть бути кваліфіковані як терористичні злочини. Водночас певним недоліком є те, що конкуруючи з за-

гальнокримінальними злочинами, які визначені в ст. 421-1 КК Франції, терористичні акти часом складно кваліфікувати на практиці, оскільки не завжди можна правильно визначити спрямованість умислу. Це може призвести до помилкової кваліфікації ті істотного посилення покарання за вчинення діяння, яке по суті терактом не є [12, с. 34-35].

Велика Британія. У Сполученому Королівстві діє один з найжорсткіших анти-терористичних законів у Європі. При цьому потрібно наголосити на відсутності в цій державі єдиного кодифікованого акта кримінального законодавства, який би регламентував підстави відповідальності за всі види злочинів – так, як це реалізовано в правових системах держав континентальної Європи. Відповідно британський Акт про тероризм (англ. – Terrorism Act) 2006 р. надає поліції та спецслужбам розширені повноваження для запобігання терактам. Водночас, у порівнянні з країнами ЄС, у Великій Британії застосовуються дещо інші стандарти, особливо після виходу з ЄС. Велика Британія зосереджується на превентивних заходах, включаючи програми, такі як «Prevent», спрямовані на запобігання радикалізації суспільних рухів, на недопущення антисоціальної поведінки, яка може призвести до тероризму [13].

Акт Великої Британії про тероризм, ухвалений законодавцем у відповідь на вибухи в Лондоні в липні 2005 р., є частиною антитерористичного законодавства Великої Британії, спрямованого на запобігання терористичній діяльності та криміналізацію різних форм підтримки та заохочення терористів. Відповідно до положень Акта терористичними злочинами визнаються: 1) заохочення або пропаганда тероризму, навіть у непрямих формах; розповсюдження публікацій, яка можуть підбурювати до терористичних актів; 2) підготовка терористичних актів – широка за змістом форма протиправної поведінки, яка охоплює такі дії, як придбання матеріалів, навчання або планування атак; 3) навчання терористичним методам – Акт передбачає кримінальну відповідальність за навчання тероризму, включаючи сприяння навчальним програмам поведінки зі зброєю чи іншим терористичним методами.

Акт про тероризм 2006 р. також дозволяє забороняти організації, які прославляють тероризм, надаючи Міністру внутрішніх справ Великобританії повноваження забороняти групи, які вважаються небезпечними або спонукають до насильства [14].

Тут доцільно зауважити про таке. За результатами власного дослідження зарубіжного досвіду у розслідуванні злочинів, пов'язаних із тероризмом, М. Мілевський доходить наступного висновку: системи антитерористичного законо-

давства в європейських країнах континентальної системи права можна представити у виді двох моделей: 1) комплексної – поєднання кримінально-правового і спеціально визначеного для протидії тероризму законодавства (Франція, Італія, Польща, Болгарія, Бельгія); 2) суто кримінально-правової – визначення ознак відповідних злочинів виключно в національних кримінальних законах (Австрія, Німеччина, Іспанія, Нідерланди, Португалія). Дослідник додає: у світі також виділяють «кримінологічну модель», за якої протидія тероризму відображена виключно в спеціалізованих законодавчих актах – Великобританія, Ізраїль, Японія, що зумовлено особливостями «правової сім'ї» [15, с. 138].

Мій аналіз вище підтвердив останню тезу науковця щодо Великобританії, хоча при цьому зауважу: на мій погляд, позначати такий «одноактний» підхід до регулювання відповідальності за «тероризм» як «кримінологічна модель» навряд чи правильно. Адже йдеться саме про кримінально-правове регулювання антитерористичної політики держави, а не про розроблення якихось кримінологічних моделей щодо протидії тероризму.

Проведений наскрізний аналіз нормативних підстав відповідальності за злочини терористичної спрямованості за законодавством деяких зарубіжних країн спонукає погодитись із висновком О. Попович про те, що кримінальне законодавство більшості країн передбачає кримінально-правові заходи боротьби з терористичними актами, проте в кожній країні запроваджуються власні національні підходи до протидії цьому явищу [16, с. 184]. Мій власний аналіз відповідних заборон в іноземних кримінальних законах підтверджує цю тезу.

Висновки. Проведене компаративістське дослідження спонукає узагальнити декілька положень.

Вивчення прогресивного досвіду інших країн у сфері протидії тероризму є важливим завданням для вітчизняних науковців-криміналістів. Аналіз результатів роботи зарубіжних законодавців, правоохоронних органів та спеціальних служб у цій сфері спонукає говорити про необхідність внесення змін і доповнень до державних концептуальних документів та профільного законодавства, а також розробляти рекомендації щодо впровадження нових методів протидії цьому небезпечному явищу.

Пріоритетним завданням для України є посилення співпраці з іншими країнами, передусім європейськими, у сфері протидії тероризму та забезпечення обміну інформацією та найкращими практиками між уповноваженими органами як на міжнародному, так і на національному рівнях.

Установлено, що «флагманський» американський досвід кримінально-правової протидії тероризму є важливим для наукового осмислен-

ня та запровадження в Україні. Із одного боку, федеральний КК США деталізовано регламентує відповідальність за терористичні злочини, розрізняючи міжнародний і внутрішній тероризм, а також включає конкретні статті щодо фінансування тероризму, використання зброї масового ураження та терактів у публічних місцях. Із іншого боку, після терактів 11 вересня 2002 р. у США було ухвалено «Патріотичний акт», який надав уряду додаткові широкі повноваження для попередження тероризму та посилив кримінальну відповідальність за терористичні дії.

Також було визначено, що у частково схожому до вітчизняного режимі кримінальний закон Франції присвятив юридичним підставам відповідальності за злочини терористичної спрямованості одразу декілька заборон. Це свідчить, із одного боку, про серйозність ставлення французького законодавця до загроз для суспільства, що створюють різні форми тероризму, а з іншого боку – про прагнення максимально ретельно інтегрувати міжнародно-правові рекомендації в цій частині у внутрішнє законодавство.

Натомість у ФРН «антитерористичних» заборон помітно менше, а у Великобританії юридичною підставою протидії тероризму взагалі виступає не Кримінальний кодекс, а спеціальний закон – Акт про тероризм.

Нарешті, із огляду на послідовні євроінтеграційні прагнення України, наша держава повинна адаптувати внутрішнє антитерористичне законодавство, у т. ч. його кримінальну складову, до чинних європейських стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лисько Т.Д., Шилова К.Р. Злочини терористичної спрямованості за КК України: кримінально-правовий аналіз. *Юридичний вісник*. 2023. № 2. С. 203–209.
2. Політова А.С. Використання порівняльного правознавства у кримінальному праві. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 жовт. 2014 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2014. С. 259–262.
3. Каменський Д.В. Методологічні особливості порівняльних кримінально-правових досліджень: здобутки української та американської доктрин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 44. С. 108–112. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.44.23>.
4. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712#Text (дата звернення: 8.11.2024).

5. Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_374#Text (дата звернення: 8.11.2024).
6. Єлаєв Ю.Л., Ємельянов Р.О. (2024). Деякі питання кримінально-правового дослідження злочинів терористичної спрямованості. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. № 1. С. 55–59.
7. 18 U.S. Code Chapter 113B – Terrorism. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-113B> (дата звернення: 8.11.2024).
8. Uniting and Strengthening America by providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism (Usa Patriot Act) Act of 2001. URL: <https://www.congress.gov/107/plaws/publ56/PLAW-107publ56.htm> (дата звернення: 8.11.2024).
9. The USA PATRIOT Act: Preserving Life and Liberty. *Department of Justice*. URL: https://www.justice.gov/archive/ll/what_is_the_patriot_act.pdf (дата: звернення: 8.11.2024).
10. German Criminal Code (Strafgesetzbuch). Published on November 13, 1998. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html (дата звернення: 8.11.2024).
11. Penal Code of France (Code pénal). Took effect on March 9, 1994. URL: https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/french_penal_code_33.pdf (дата звернення: 8.11.2024).
12. Шульженко О.В., Побережний Д.В. Кримінальна відповідальність за злочини, що пов'язані з терористичною діяльністю за законодавством Франції. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2017. № 2. С. 31–36.
13. Counter-extremism. URL: https://www.gov.uk/crime-justice-and-law/counter-extremism#guidance_and_regulation (дата звернення: 8.11.2024).
14. Terrorism Act 2006. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/11/introduction> (дата звернення: 8.11.2024).
15. Мілевський М. Зарубіжний досвід країн континентальної системи права у розслідуванні злочинів, пов'язаних із тероризмом. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6. С. 134–139.
16. Попович О. Терористичний акт у законодавстві України та зарубіжних країн (порівняльно-правовий підхід). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 181–185.

ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО У ПРЕЦЕДЕНТНІЙ ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНИХ ТРИБУНАЛІВ

Зейналов Алі Огли,
аспірант Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України

Зейналов Алі Огли. Гендерно зумовлене сексуальне насильство у прецедентній практиці міжнародних трибуналів.

У статті констатовано, що поняття сексуального насильства (як такого, що є гендерно зумовленим, так і такого, що не пов'язано зі встановленням цієї властивості) має вельми широкий прояв, який обґрунтовується у прецедентній практиці міжнародних трибуналів. Перелік таких актів сексуального насильства у судових рішеннях міжнародних трибуналів не повний, а приблизний і включає, зокрема, побиття, укуси, каліцтва чи інші пошкодження інтимної частини тіла, викликання в іншої особи передбачуваних побоювань або страху перед актами сексуального насильства, зокрема з використанням погроз сексуального характеру; примушування особи мастурбувати собі чи іншій особі; примушування особи бути свідком актів сексуального характеру; примусовий аборт; примусовий шлюб; примушування особи роздягатися частково або повністю та виконувати рухи, зокрема танцювальні рухи, вправи або марширування оголеним; огляд інтимних частин тіла іншої людини або виникнення менструальних циклів у жінок; поцілунки чи облизування тіла іншої людини, особливо його інтимної частини; дотики до іншої особи сексуальним способом, наприклад, дотики до інтимної частини тіла, зокрема інтимною частиною тіла, зброєю чи іншим предметом.

На підставі аналізу прецедентної практики міжнародних трибуналів зроблено висновок, що саме по собі поняття сексуального насильства є гендерно нейтральним, сексуальне насильство може включати як примушування до відповідної поведінки, зокрема, з самим з собою або з третьою особою, а також включати як фізичні, так і нефізичні сексуальні акти, а визначаючи наявність сексуального насильства, слід орієнтуватися на спричинення потерпілому сексуального приниження або погіршення його стану. Окрім того, сексуальне насильство розуміється у прецедентній практиці міжнародних трибуналів крізь призму відсутності згоди потерпілої особи.

Виокремлено такий матеріальний елемент сексуального насильства як складової воєнних злочинів або злочинів проти людяності, як по-

рівнювана ступінь тяжкості. Зокрема, акт сексуального насильства вважається воєнним злочином під час збройного конфлікту міжнародного характеру у разі, якщо він має таку ступінь тяжкості, яка співставна з серйозними порушеннями Женевських конвенцій, а саме з умисним вбивством, катуваннями або нелюдським поводженням тощо.

Ключові слова: сексуальне насильство, гендерно зумовлене сексуальне насильство, насильство, зґвалтування, примушування, погрози, воєнний злочин, злочин проти людяності, збройний конфлікт, міжнародний трибунал.

Zeynalov Ali Ogly. Gender-based sexual violence in the case law of international tribunals.

The article states that the concept of sexual violence (both gender-based and non-gender-based) has a very broad manifestation, which is substantiated by the case law of international tribunals. The list of such acts of sexual violence in the judgments of international tribunals is not complete but approximate and includes, in particular, beating, biting, mutilation or other damage to an intimate part of the body, causing another person to have foreseeable fears or fear of acts of sexual violence, in particular through the use of sexual threats; forcing a person to masturbate to himself or herself or another person; forcing a person to witness acts of a sexual nature; forced abortion; forced marriage; forcing a person to undress partially or completely and perform movements, including dancing, exercising or marching naked; examining another person's private parts or the occurrence of menstrual cycles in women; kissing or licking another person's body, especially an intimate part of it; touching another person in a sexual manner, such as touching an intimate part of the body, including an intimate part of the body, a weapon or other object.

Based on the analysis of the case law of international tribunals, the author concludes that the concept of sexual violence is gender-neutral in itself, sexual violence may include coercion to engage in appropriate behaviour, in particular, with oneself or with a third party, and may include

both physical and non-physical sexual acts, and in determining the existence of sexual violence, one should focus on the victim's sexual humiliation or deterioration. In addition, sexual violence is understood in the case law of international tribunals through the prism of the victim's lack of consent.

The author identifies such a material element of sexual violence as a component of war crimes or crimes against humanity as a comparable degree of severity. In particular, an act of sexual violence is considered a war crime during an armed conflict of an international nature if it has a degree of gravity comparable to serious violations of the Geneva Conventions, namely, intentional killing, torture or inhuman treatment, etc.

Key words: sexual violence, gender-based sexual violence, violence, rape, coercion, threats, war crime, crime against humanity, armed conflict, international tribunal.

Постановка проблеми. Важливою складовою правильного розуміння складів кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (розділ XX Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України), які можуть полягати в гендерно зумовленому сексуальному насильстві, займає з'ясування того, як розуміються відповідні діяння, окремі його складові у практиці міжнародних трибуналів. Адже саме вона покликана конкретизувати невизначені нормативні положення як відповідних міжнародних договорів, так і кримінально-правових норм в національному законодавстві. Тому й характеристика відповідної прецедентної практики є вкрай важливою та актуальною в сучасних умовах.

У чинному КК України сексуальне гендерно зумовлене насильство може бути проявом воєнних злочинів (ст. 438 КК України), а саме включатися в інше порушення законів та звичаїв війни, або формою злочинів проти людяності, вчинених у формі зґвалтування, сексуальної експлуатації, примушування до зайняття проституцією, примусової вагітності, примусової стерилізації або будь-яких інших форм сексуального насильства (п. 4 ч. 1 ст. 442-1 КК України).

Мета дослідження. Проаналізувати прецедентну практику міжнародних трибуналів стосовно розуміння сексуального гендерно зумовленого насильства.

Стан опрацювання проблематики. У теорії права проблема гендерно зумовленого насильства, вчиненого, зокрема, у сексуальній формі, стає все більш популярною для проведення відповідних досліджень. У цій царині виокремимо наукові праці таких вітчизняних науковців, як

Н.В. Аніщук, Ю.Б. Ірха, І.Г. Заворотько, Е.М. Кісілюк, Н.М. Оніщенко, О.С. Петрунова, А.С. Політова та інших, а також доробок зарубіжних дослідників, як-от Марія Еріксон, Рейчал Слатер, Стейсі Бенвейл, Інес Петерсон, Вольфган Шомбургта тощо. Водночас розгляд питання про гендерно зумовлене насильство сексуального характеру у прецедентній практиці міжнародних трибуналів залишилося малодослідженим.

Виклад основного матеріалу. З усіх міжнародних документів, які є джерелами міжнародного гуманітарного права, лише Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – РС) кваліфікує «будь-яку іншу форму сексуального насильства» як воєнний злочин або злочин проти людяності [1]. Елементи злочинів МКС роз'яснюють, як повинні бути встановлені елементи сексуального насильства відповідно до РС [2]. Так, матеріальними елементами відповідно до вказаних Елементів злочинів МКУ, є такі:

а) виконавець вчинив акт сексуального характеру проти одного або кількох осіб, або примусив вчинити акт сексуального характеру шляхом застосування сили або з використанням погрози силою або примушування, наприклад, викликаного страхом насильства, примушування, поміщення під варту, психологічний тиск або зловживання владою щодо такої особи або осіб, чи іншої особи, або шляхом примусового середовища, або неможливості використання такої особи чи таких осіб надати справжню.

б. Така поведінка характеризується ступенем тяжкості, яка порівнюється: і. Для злочинів проти людяності у формі сексуального насильства (ст. 7(1)(g)-6) – з іншими злочинами проти людяності у ст. 7(1)(g) Т=РС, а саме зі зґвалтуванням, сексуальним рабством, примусовою проституцією, примусовою вагітністю та примусовою стерилізацією (статті 7(1)(g)-6); ii. Для воєнних злочинів у формі сексуального насильства (ст. 8(2)(b)(xxii)-6), пов'язаного з міжнародними збройним конфліктом – з серйозним порушенням Женевських конвенцій; iii. Для воєнного злочину у формі сексуального насильства (ст. 8(2)(e)(vi)-6), пов'язаного зі збройним конфліктом неміжнародного характеру – з серйозним порушенням ст. 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій [2].

Міжнародні трибунали під час ухвалення рішень керуються нормами міжнародного звичаєвого права. Тим не менше, у прецедентній практиці конкретизуються елементи гендерно зумовленого насильства сексуального характеру.

Міжнародний трибунал по Руанді (далі – МТР) розробив матеріальні елементи сексуального насильства, яке кваліфікується як злочин проти людяності, а в справі Акайєсу встановив, що під актом сексуального насильства розуміється

а) будь-який акт сексуального характеру, який (b) вчиняється щодо особи за обставин, які мають насильницький характер [3].

В подальшому інші міжнародні трибунали розширили та конкретизували поняття сексуального насильства. Так, у справі Мілутиновича судова палата Міжнародного трибуналу по колишній Югославії (далі – МТКЮ) встановила, що сексуальні посягання становлять: (а) вчинення акта сексуального характеру стосовно іншої особи, включаючи вимоги до цієї особи вчинити таку дію; b) цей акт посягає на фізичну недоторканність потерпілого або є посяганням на його особисту гідність; c) потерпілий не надавав згоди на такий акт [4]. У рішенні у справі Квочка та інших Судова палата взяла за основу поняття акта сексуального насильства, встановленого в рішенні у справі Акайєсу. Водночас у цьому рішенні роз'яснено, що сексуальне насильство є поняттям з ширшим змістом порівняно зі зґвалтуванням та включає такі злочини, як сексуальне рабство та домагання, сексуальне каліцтво, примусовий шлюб та примусові аборти, а також злочини на гендерному ґрунті, які в Статуті МКС віднесено до воєнних злочинів [5]. Слід зазначити, що вказане рішення в апеляційному порядку не оскаржувалося.

Відповідно до прецедентної практики міжнародних трибуналів до актів сексуального насильства були включені:

- побиття, укуси, каліцтва чи інші пошкодження інтимної частини тіла (наприклад, рішення МТКЮ у справі Тедоровича щодо обвинувачення у вчиненні злочину проти людяності у формі переслідування [7]. Так, у цій справі Тедорович визнав себе винуватим у сексуальному насильстві за такі акти, як побиття потерпілого, удари ногами в область геніталій та наказ потерпілому вкусити статевий орган іншого чоловіка);

- викликання в іншої особи розумних побоювань або страху перед актами сексуального насильства, зокрема з використанням погроз сексуального характеру (наприклад, рішення МТКЮ у справі Квочка щодо злочину проти людяності у формі переслідування [5], яке виразилося у піддаванні жінок сексуальному залякуванню або насильству у таборі Омарска, наприклад, наближення до засудженої жінки в зоні прийому їжі, розщипування її сорочки, приставлення ножа до однієї з її грудей та погрози відрізати її. Апеляційна палата відмінила обвинувальний вирок Мирославу Квочка за переслідування за акти зґвалтування та сексуального насильства, оскільки, на думку Апеляційної палати, Судова палата помилилася, встановивши, що ці акти були вчинені у таборі Омарска, коли він працював там, а також відмінила обвинувальний вирок Зорану Зігічу за переслідування

за такі дії, встановивши, що не було встановлено фактів, які дозволяють зробити розумний висновок про те, що він брав активну участь у функціонуванні табору Омарска, а отже не міг бути притягнутий до відповідальності як учасник злочинної діяльності) [6];

- примушування будь-якої особи мастурбувати собі чи іншій особі (наприклад, рішення МТКЮ у справі Мартича, який був засуджений за злочин проти людяності у формі переслідування та катування, а також за воєнні злочини у вигляді катування [8], зокрема, за сексуальне насильство над затриманими за допомогою примушування до спільного орального сексу чи орального сексу з тюремною охороною, а також до взаємної мастурбації. Рішенням Апеляційної палати вказані злочини були підтверджені [9];

- примушування будь-якої особи бути свідком актів сексуального характеру (наприклад, рішення МТКЮ у справі Фурунджії, засудженого за воєнний злочин у вигляді катувань [10]. Зокрема за такі дії, як примушування потерпілого спостерігати за сексуальними нападами солдата на іншого потерпілого. В Апеляційному рішенні обвинувачення у вказаних діях сексуального характеру було підтверджено [11];

- примусовий аборт (наприклад, у рішенні у справі Квочка зазначено, що сексуальне насильство включає примусовий аборт) [5];

- примусовий шлюб (наприклад, у рішенні у справі Квочка зазначено, що сексуальне насильство включає примусовий шлюб) [5];

- примушування будь-якої особи роздягатися частково або повністю та виконувати рухи, зокрема танцювальні рухи, вправи або марширування оголеним (наприклад, рішення у справі Акайєсу за обвинуваченням у вчиненні злочину проти людяності у вигляді іншого нелюдського поводження та геноциду [3], відповідно до якого Жан Поль Акайєсу віддав наказ солдату роздягнути студентку та примусити її виконувати гімнастику оголеною у громадському дворі муніципального бюро перед натовпом, що становило сексуальне насильство. Апеляційна палата підтвердила вказане обвинувачення [12];

- огляд інтимних частин тіла іншої людини або виникнення менструальних циклів у жінок (наприклад, рішення МТКЮ у справі Квочка щодо злочину проти людяності у формі переслідування [5], яке виразилося, зокрема, в тому, що кожен обвинувачений примушував потерпілу показати, що в неї менструація. Як було зазначено вище, Апеляційна палата не підтвердила таке обвинувачення Мирославу Квочка та Зорану Зігічу [6];

- поцілунки чи облизування тіла іншої людини, особливо його інтимної частини (наприклад, рішення у справі Тадича [13]. Апеляційним рішенням у цій справі було відмінено виправду-

вальний вирок Тадичу та визнано винуватим в цих діях, а також у воєнних злочинах у вигляді катувань та умисного спричинення сильних страждань або серйозних психічних та тілесних ушкоджень [14];

– дотики до іншої особи сексуальним способом, наприклад, дотики до інтимної частини тіла, зокрема інтимною частиною тіла, зброєю чи іншим предметом (наприклад, в рішенні у справі Фурунджії, засудженого за воєнний злочин у вигляді катувань [10], йдеться, зокрема, про вчинення таких дій, як допит потерпілої, в той час як інший солдат тер ножом внутрішню поверхню її бедер та погрожував вирізати її інтимні частини тіла, якщо вона не скаже правду на допиті. Апеляційним рішенням указане обвинувачення було підтверджено [11]).

Окрім того, відповідно до міжнародної прецедентної практики акт сексуального насильства повинен характеризуватися такими ознаками:

1) відповідні дії можуть бути вчинені особою проти будь-якої іншої особи, незалежно від віку, статі чи гендеру і можуть включати одностатеві акти (в рішенні у справі проти Бемби встановлено, що поняття «проникнення» є гендерно нейтральним стосовно одностатевого проникнення, а також до виконавців і потерпілих як чоловіків та жінок [15]);

2) примушування до вчинення акта сексуального насильства може включати не лише примушування людини до вчинення такого акта стосовно виконавця чи разом з ним, але з самим з собою або третьою особою [16];

3) насильницькі акти сексуального характеру не обмежуються діями, пов'язаними з фізичним насильством, а включають як сексуальні фізичні, так і сексуальні нефізичні акти (наприклад, в рішенні у справі Бріма та інших Судова палата МКТЮ висновувала, що будь-яка інша форма сексуального насильства в контексті злочинів проти людяності є остаточною категорією сексуальних злочинів та може включати необмежену кількість актів. При цьому сексуальне насильство ширше, аніж зґвалтування, погодившись з рішенням Судової палати МКТЮ у справі Квочки та інших. Заборона, як підкреслюється далі, охоплює всі серйозні зловживання сексуального характеру, посягання на фізичну та моральну недоторканність людини за допомогою примушування, погрози насильством або залякування) [17];

4) визначаючи наявність сексуального насильства, слід орієнтуватися не на те, чи отримав сексуальне задоволення обвинувачений, а на спричинення потерпілому сексуального приниження або погіршення його стану (як фізичного, так і психічного) (наприклад, у рішенні в справі Мілутиновича Судова палата МКТЮ відзначила, що в контексті збройного конфлікту сексуальне

приниження та погіршення стану потерпілого є більш значущими факторами, аніж задоволення виконавця, і саме цей елемент надає конкретності правопорушенню [4]).

Звертаємо увагу й на те, що в прецедентній практиці міжнародних трибуналів здійснюється розуміння сексуального насильства також крізь призму відсутності згоди потерпілої особи. Проте відповідний підхід має місце в небагатьох відповідних рішеннях. Фактично лише в одному рішенні Апеляційної палати МТКЮ, а саме в рішенні у справі Дордевича, вказано, що відсутність згоди є матеріальним елементом воєнного злочину. Відсутність згоди може бути продемонстрована будь-якою формою примусу або погрози застосування насильства, зловживання владою або іншими формами насильства. Окрім того, відсутність згоди має місце у разі ув'язнення, особливо під час збройного конфлікту, оскільки відповідна згода фактично «спотворюється» [18].

Висновки. Отже, враховуючи викладене, поняття сексуального насильства як такого, що є гендерно зумовленим, так і такого, що не пов'язаний зі встановленням цієї властивості, має вельми широкий прояв, який обґрунтовується у прецедентній практиці міжнародних трибуналів. Водночас перелік таких актів сексуального насильства у судових рішеннях міжнародних трибуналів не повний, а приблизний і включає, зокрема, побиття, укуси, каліцтва чи інші пошкодження інтимної частини тіла, викликання в іншій особи передбачуваних побоювань або страху перед актами сексуального насильства, зокрема з використанням погроз сексуального характеру; примушування особи мастурбувати собі чи іншій особі; примушування особи бути свідком актів сексуального характеру; примусовий аборт; примусовий шлюб; примушування особи роздягатися частково або повністю та виконувати рухи, зокрема танцювальні рухи, вправи або марширування оголеним; огляд інтимних частин тіла іншої людини або виникнення менструальних циклів у жінок; поцілунки чи облизування тіла іншої людини, особливо його інтимної частини; дотики до іншої особи сексуальним способом, наприклад, дотики до інтимної частини тіла, зокрема інтимною частиною тіла, зброєю чи іншим предметом.

На підставі аналізу прецедентної практики міжнародних трибуналів зроблено висновок, що саме по собі поняття сексуального насильства є гендерно нейтральним, сексуальне насильство може включати як примушування до відповідної поведінки, зокрема, з самим з собою або з третьою особою, а також включати як фізичні, так і нефізичні сексуальні акти, а визначаючи наявність сексуального насильства, слід орієнтуватися на спричинення потерпілому сексуального

припинення або погіршення його стану. Окрім того, сексуальне насильство розуміється у прецедентній практиці міжнародних трибуналів крізь призму відсутності згоди потерпілої особи.

Виокремлено такий матеріальний елемент сексуального насильства як складової воєнних злочинів або злочинів проти людяності, як порівнювана ступінь тяжкості. Зокрема, акт сексуального насильства вважається воєнним злочином під час збройного конфлікту міжнародного характеру у разі, якщо він має таку ступінь тяжкості, яка співставна з серйозними порушеннями Женевських конвенцій, а саме з умисним вбивством, катуваннями або нелюдським поведінням тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: <http://surl.li/cbowh> (дата звернення: 07.11.2024).
2. Elements of Crimes. URL: <http://surl.li/rvawl> (дата звернення: 07.11.2024).
3. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu: International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR96-4-T) (Trial Judgement), Judgement of 2 September 1998. URL: <http://surl.li/przuzc> (дата звернення: 07.11.2024).
4. Prosecutor v. Milan Milutinovic et al.: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (IT-05-87-T) (Trial Judgement), Judgement of 26 February 2009. URL: <http://surl.li/nkjneo> (дата звернення: 07.11.2024).
5. Prosecutor v. Miroslav Kvočka et al.: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (IT-95-9/1-S) (Trial Judgement), Judgement of 2 November 2001. URL: <http://surl.li/krpkbh> (дата звернення: 07.11.2024).
6. Prosecutor v. Miroslav Kvočka et al.: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Appeal Judgement), (IT-98-30/1-A), Judgement of 28 February 2005. URL: <http://surl.li/madauw> (дата звернення: 07.11.2024).
7. Prosecutor v. Stevan Todorovic: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (IT-98-30/1-T) (Trial Judgement), Judgement of 31 July 2001. URL: <http://surl.li/surbvw> (дата звернення: 07.11.2024).
8. Prosecutor v. Milan Martić: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (IT-95-11-T) (Trial Judgement), Judgement of 12 June 2007. URL: <http://surl.li/bxgbeq> (дата звернення: 07.11.2024).
9. Prosecutor v. Milan Martić: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Appeal Judgement), (IT-95-11-A), Judgement of 8 October 2008. URL: <http://surl.li/qxinud> (дата звернення: 07.11.2024).
10. Prosecutor v. Anto Furundzija: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Appeal Judgement), (IT-95-17/1-T), Judgement of 10 December 1998. URL: <http://surl.li/ehbybz> (дата звернення: 07.11.2024).
11. The Prosecutor v. Anto Furundzija: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Appeal Judgement), (IT-95-17/1-A), Judgement of 21 July 2000. URL: <http://surl.li/chiu cz> (дата звернення: 07.11.2024).
12. Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu: International Criminal Tribunal for Rwanda (Appeal Judgement), (ICTR 96-4-A), Judgement of 1 June 2001. URL: <http://surl.li/qkktkp> (дата звернення: 07.11.2024).
13. Prosecutor DUSKO TADIĆ a/k/a/ «DULE»: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Trial Judgement), (IT-94-1-T), Judgement of 14 липня 1997. URL: <http://surl.li/ytammx> (дата звернення: 07.11.2024).
14. The Prosecutor DUSKO TADIĆ: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Appeal Judgement), (IT-94-1-A), Judgement of 15 July 1999. URL: <http://surl.li/svlpoe> (дата звернення: 07.11.2024).
15. The Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Trial Judgement), (ICC-01/05-01/08), Judgement of 21 March 2016. URL: <http://surl.li/xoenvv> (дата звернення: 07.11.2024).
16. The Prosecutor v. Zejnil Delalić: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Trial Judgement), (IT-96-21-T), Judgement of 16 November 1998. URL: <http://surl.li/asqvl i> (дата звернення: 07.11.2024).
17. The Prosecutor v. Alex Tamba BRIMA: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Trial Judgement), (SCSL-04-16-TT), Judgement of 20 June 2007. URL: <http://surl.li/fssuls> (дата звернення: 07.11.2024).
18. The Prosecutor VLASTIMIR Dordević: International Criminal Tribunal for Yugoslavia (Appeal Judgement), (IT-05-87/1-A), Judgement of 27 January 2014. URL: <http://surl.li/zttzsp> (дата звернення: 07.11.2024).

УДК 343.3/.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.124>

**СТВОРЕННЯ З МЕТОЮ ПРОТИПРАВНОГО ВИКОРИСТАННЯ,
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ АБО ЗБУТУ ШКІДЛИВИХ ПРОГРАМНИХ
ЧИ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ, А ТАКОЖ ЇХ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ АБО ЗБУТ
(СТАТТЯ 361¹ КК УКРАЇНИ):
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТА ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ**

Леськів С.Р.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
юридичного факультету
ЛНУ ім. Івана Франка
ORCID: 0000-0001-6079-2300

Леськів С.Р. Створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут (стаття 361¹ КК України): окремі аспекти та проблеми кримінально-правової кваліфікації.

Стаття присвячена аналізу окремих аспектів та проблем кримінально-правової кваліфікації правопорушень, передбачених статтею 361¹ Кримінального кодексу України, що передбачає кримінальну відповідальність за створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут. Автором проведено аналіз наявної судової практики та окреслено статистику на основі 166 вироків суду згідно з даними Єдиного державного реєстру судових рішень. За результатами такого дослідження було виявлено, що зі усього масиву вироків лише 4,22% є виправдувальними, водночас обвинувальні – 95,78% (з яких у 96,2% випадках особа визнала свою вину; 3,8% – особа, заперечила свою вину). Це наводить на сумніви відносно якості та повноти розгляду подібної категорії справ у суді. У роботі досліджується конструкція об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення та пропонується власне бачення щодо визначення окремих форм діяння, а саме: чи можна вважати передачею розміщення у відкритому або обмеженому доступі шкідливого програмного забезпечення; чи можна вважати розповсюдженням шкідливого програмного забезпечення, якщо доступ до нього здійснюється користувачем через введення IP адреси. Також акцентується увага на необхідності визначення єдиної методології ідентифікації шкідливого програмного забезпечення та формалізації окремих понять. Відсутність єдиного підходу до визначення термінів, таких як «шкідливе програмне забезпечення»

та «автоматизована система», ускладнює правозастосування і викликає неоднорідність судової практики. Особлива увага приділяється проблемі кваліфікації через інструменти ідентифікації шкідливого програмного забезпечення, зокрема з використанням ресурсу «VirusTotal», що може призводити до хибних висновків. Автор наголошується на необхідності формування єдиного та сталого підходу правозастосування судами. Також автором було акцентовано увагу на конкретних заходах, вжиття яких матиме наслідком покращення якості правозастосування норми, що міститься у статті 361¹ КК України та сприятиме формуванню єдиного підходу у судах до кваліфікації та притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили діяння, передбачене вищезазначеною статтею.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, електронно-обчислювальні машини (комп'ютери), кримінальна відповідальність, інформаційна (автоматизована) система, шкідливі програмні засоби.

Leskiv S.R. Creation for the purpose of illegal use, distribution or sale of harmful software or technical means, as well as their distribution or sale (Article 361¹ of the Criminal Code of Ukraine): certain aspects and problems of criminal-legal qualifications.

This article analyzes certain aspects and problems of the criminal legal qualification of offences under Article 361¹ of the Criminal Code of Ukraine, which provides for criminal liability for the creation with the purpose of unlawful use, distribution or sale of malicious software or hardware, as well as their distribution or sale. The author analyzes the existing case law and provides statistics based on 166 court verdicts according to the Unified State Register of Court Decisions. The results of this study revealed that only 4.22% of the total number of verdicts were acquittals, while

95.78% were guilty verdicts (of which 96.2% were plea bargains and 3.8% were denials). This raises doubts as to the quality and completeness of the consideration of this category of cases in court. The article examines the construction of the objective aspect of the criminal offence and offers the author's own vision of the definition of certain forms of action, namely: whether the placement of malicious software in open or restricted access can be considered as transfer; whether it can be considered as distribution of malicious software if access to it is provided by the user through entering an IP address. Attention is also drawn to the need to define a unified methodology for identifying malware and formalize certain concepts. The absence of a unified approach to the definition of terms such as "malware" and "automated system" complicates law enforcement and causes heterogeneity in judicial practice. Particular attention is paid to the problem of qualification through malware identification tools, in particular, using the VirusTotal resource, which may lead to erroneous conclusions. The author emphasizes the need for a unified and sustainable approach to law enforcement by the courts. The author also focuses on specific measures which will improve the quality of law enforcement of the provision contained in Article 361¹ of the Criminal Code of Ukraine and will contribute to the formation of a unified approach in the courts to the qualification and prosecution of persons who have committed an act under the above article.

Key words: criminal offense, electronic computing machines (computers), criminal liability, information (automated) system, malicious software.

Постановка проблеми. Стрімке впровадження IT-технологій у переважну більшість сфер суспільних відносин зумовило зростання кількості кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів) (далі – ЕОМ). Опіраючись на аналіз даних Єдиного державного реєстру судових рішень (далі – ЄДРСР) слід відмітити, що у більшості випадків суд приходить до висновку про доцільність ухвалення саме обвинувального вироку, а питома вага таких вироків базується на угоді з прокурором, при цьому, підходи до розуміння окремих понять є неоднозначними, що зумовлює інтерес до дослідження питання кваліфікації кримінально-протиправних діянь у сфері використання ЕОМ.

Мета дослідження. Метою цієї наукової статті є дослідження проблематики окремих аспектів кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361¹ Кримінального кодексу України (далі – КК України) [1] через призму судової практики.

Стан опрацювання проблематики. Питання проблематики кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері використання ЕОМ, автоматизованих систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку досліджувалося Д.С. Азаровим, Т.М. Луцьким, О.Ф. Пасекою та ін. Науковці відзначають високу латентність таких кримінальних правопорушень та недосконалість їх розслідування зі сторони правоохоронних органів [2, с. 14; 3, с. 121]. Слід також зазначити, що у вітчизняній правовій науці досі існують прогалини в дослідженні саме проблем кримінально-правової кваліфікації кримінальних правопорушень, передбачених ст. 361¹ КК України, оскільки, здебільшого, українські науковці у своїх дослідженнях зосереджують свою увагу на системному аналізі розділу XVI Особливої частини Кримінального кодексу України без урахування наявної судової практики та проблем, що виникають внаслідок правозастосування норм, що містяться у вищезгаданому розділі.

Попри наявність глибинних напрацювань щодо кримінальних правопорушень, передбачених розділом XVI Особливої частини Кримінального кодексу України, станом на сьогодні доцільно дослідити наявну судову практику з метою з'ясування окремих проблем кримінально-правової кваліфікації саме кримінальних правопорушень, передбачених ст. 361¹ КК України.

Виклад основного матеріалу. Шляхом прийняття Закону України (далі – ЗУ) «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» від 23 грудня 2004 року [4] Кримінальний кодекс України було доповнено статтею 361¹ «Створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут». Питання кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361¹ КК України становить значний не лише науковий, а й практичний інтерес. Аналіз релевантної судової практики свідчить про наявність неоднорідного тлумачення вказаної норми.

У процесі дослідження було проаналізовано судову практику на основі відкритих даних з Єдиного державного реєстру судових рішень, з огляду на яку виокремлено таку тенденцію, за весь період існування вказаної статті судом ухвалено 166 вироків, серед яких:

Виправдувальні вирок. Всього згідно з даними реєстру налічується 7 виправдувальних вироків суду (6 – набрало законної сили, 1 – по справі № 591/4800/17 відповідно до постанови колегії суддів Третьої судової палати Верховного Суду Касаційного кримінального суду від 15 травня 2024 року скасовано ухвалу Сумського

апеляційного суду від 19 жовтня 2023 року та призначено на новий розгляд у суді апеляційної інстанції. Станом на жовтень 2024 року справа досі розглядається в апеляційній інстанції). Аналізуючи виправдувальний вирок Галицького районного суду міста Львова по справі № 461/3281/21, останній дійшов до висновку про відсутність складу інкримінованого кримінального правопорушення з огляду на відсутність умислу на створення шкідливого програмного забезпечення з огляду на той факт, що обвинуваченим у рамках вказаного кримінального провадження був працівник НУ «Львівська політехніка», який згідно з матеріалами, розробив і використав у навчальних цілях. На думку суду, шкода інформаційним відносинам завдана не була. Зазначив, що для унеможливлення списування, програма під час роботи блокує доступ студентів до сторонніх програм та доступ до мережі Інтернет. Суд зазначає, саме ця властивість програми містить ознаки шкідливості програмного забезпечення, однак шкідливою, не зважаючи на це, не є. Відсутність розповсюдження аргументувалося метою використання виключно для перевірки знань студентів, вважаємо такий висновок сумнівним, з огляду на той факт, що розповсюдження суд ідентифікує як оплатну чи безоплатну передачу у будь-який спосіб зазначених засобів відносно широкому і невизначеному колу осіб (фізичних чи юридичних), навіть через систему Інтернет. Хоча далі, в тексті рішення є суперечність, в мотивувальній частині вироку, коли суд вказує на відсутність умислу щодо створення і розповсюдження, а вкінці спростовує взагалі факт розповсюдження, жодним належним та допустимим доказом не підтверджено ні наявності умислу у обвинуваченого на вчинення протиправного діяння, а саме, що обвинувачений чітко усвідомлював, що створювані та розповсюджені засоби спеціально призначені для несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем та комп'ютерних мереж, ні шкідливість програмного забезпечення, ні сам факт розповсюдження». Виправданню у зв'язку з відсутністю суб'єктивної сторони підлягала також особа у справі № 591/4800/17. З огляду на те, що програмне забезпечення було завантажено з мережі Інтернет, судом було встановлено відсутність такої ознаки складу як вина, одночасно наявність прямого умислу не була підтверджена іншими належними та допустимими доказами.

Обвинувальні вироки суду. Всього проаналізовано 158 обвинувальних вироків суду, з числа яких: 79 обвинувальних вироків суду, за матеріалами кримінального провадження яких обвинувачений визнав свою вину; 6 об-

винувальних вироків суду, за матеріалами кримінального провадження яких обвинувачений заперечив свою вину; 73 обвинувальних вироків (з затвердженням угоди обвинуваченого з прокурором).

Таким чином, якщо брати до уваги відсоткове співвідношення, то виправдувальні вироки становлять лише 4,22% зі всієї кількості ухвалених вироків (при розрахунку бралось до уваги 7 виправдувальних вироків, один з яких станом на момент публікації не набрав законної сили), одночасно ж обвинувальні – 95,78% (з яких у 96,2% випадках особа визнала свою вину; 3,8% – особа, заперечила свою вину). Така тенденція є доволі контраверсійною та викликає значний інтерес для подальшого наукового дослідження, оскільки остання може свідчити або ж про високий рівень підготовки органами досудового розслідування матеріалів до суду, що містять докази на підтвердження усіх елементів складу відповідного кримінального правопорушення, або ж про те, що суди надають поверхневу оцінку з огляду на недостатність спеціальних знань, що породжує «обвинувальний ухил» при розгляді відповідної категорії справ.

Щодо моменту закінчення кримінального правопорушення. За конструкцією об'єктивної сторони кримінальне правопорушення, передбачене ст. 361¹ КК України має формальний склад, тобто останнє вважається закінченим з моменту вчинення діяння. Такий висновок можна зробити, виходячи з буквального тлумачення диспозиції кримінально-правової норми, передбаченої ст. 361¹ КК України. У такому ж ключі висловився ККС ВС у постанові від 15.05.2024 у справі № 591/4800/17 [5], де зазначено, що настання суспільно-небезпечних наслідків у вигляді порушення нормальної роботи комп'ютера чи комп'ютерної мережі, а також знищення, пошкодження чи зміни комп'ютерної інформації, яка зберігається на комп'ютері, тощо, є закінченим з моменту передачі іншій особі хоча б однієї такої програми чи технічного пристрою. Втім, окремої уваги заслуговує уваги питання тлумачення поняття «передача», адже специфікою «комп'ютерних кримінальних правопорушень» є те, що така передача може відбуватися не традиційно шляхом надсилання чи вручення диску, флеш-накопичувача певній особі, а, наприклад, розміщення шкідливого програмного забезпечення на певний інтернет-ресурсах. Відтак, постають логічні питання:

Чи можна вважати передачею розміщення у відкритому або обмеженому доступі шкідливого програмного забезпечення? Вважаємо, що розповсюдження в контексті розміщення шкідливого програмного забезпечення в мережі Інтернет має місце за умови: а) розміщення у відкритому доступі, при якому будь-який користувач має

змогу знайти і завантажити відповідне програмне забезпечення без утруднення пошуку останнього; б) розміщення з обмеженим доступом (у випадку, якщо особа передає пароллю (ключ) доступу хоча б одній третій особі).

Як трактувати розміщення програмного забезпечення без пароля, за тієї умови, що знайти відповідне забезпечення зможе лише користувач, який має повний текст IP адреси? IP адреса складається з двох елементів, номера мережі та номера вузла, кількість символів та традиційно складається з чотирьох наборів цифр, однак їх кількість може варіюватися з огляду на тип такої адреси. Вважаємо, що у таких випадках факт розповсюдження матиме місце лише у випадку, якщо власник чи володілець такого програмного забезпечення надасть третій особі конкретну IP адресу для переходу, а за відсутності передачі такої адреси – останню можна позиціонувати як таку, що є з обмеженим доступом.

Щодо розповсюдження та збуту. Особливістю диспозиції кримінально-правової норми, що передбачена ч. 1 ст. 361¹ КК України, є те, що розповсюдження та збут у випадку створення шкідливих програмних чи технічних засобів виступає як мета, а також як самостійні форми діяння. Таким чином, вчинення збуту чи розповсюдження є закінченими з моменту передачі хоча б одній особі шкідливого програмного забезпечення чи технічного пристрою, а в контексті створення доказуванню підлягає наявність мети подальшого збуту чи розповсюдження, за відсутності мети особа не підлягає кримінальній відповідальності за створення шкідливого програмного чи технічного засобу. Такої ж позиції притримується ККС ВС у вищезгаданій постанові від 15 травня 2024 року у справі № 591/4800/17. Втім, не можемо погодитися з формулюванням висновку суду щодо такого «виправдання судом обвинуваченого у зв'язку з відсутністю в його діянні окремих елементів складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361¹ КК України, є неправильним застосуванням закону України про кримінальну відповідальність». Указані висновки можуть неоднозначно тлумачитися, адже як відомо, відсутність хоча б одного з елементів складу кримінального правопорушення зумовлює відсутність підстав для притягнення до кримінальної відповідальності. У постанові ВС колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 вересня 2021 року у справі № 570/2835/16-к [6] прийшов до висновку про наявність в діях особи складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361¹ КК України та констатував факт наявності втручання в роботу автоматизованої системи та нейтралізації її засобу інтелектуального захисту, в результаті чого було порушено порядок маршрутизації інформації в ній. Також, вказав,

що будь-яке використання чи розповсюдження програмного забезпечення без дозволу правовласника на безкоштовне його використання є незаконним.

Відсутність єдиного підходу до тлумачення термінології. На сьогодні відсутнє формалізоване визначення понять «шкідливе програмне забезпечення» «автоматизована система», що зумовлює неоднорідність та поверхневність тлумачення вказаних понять. Цей факт є серйозною проблемою, адже прямо впливає на можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи. На неправильності тлумачення поняття «автоматизована система» вказував ВС у своїй постанові, зазначивши, що автоматизованою системою є кілька (система) комп'ютерів, об'єднаних між собою у спільну автоматизовану систему. Натомість судами першої і апеляційної інстанції вказане поняття трактувалося, як окреме програмне забезпечення, яким особа скористалася без відповідного дозволу.

Шкідливість як ознака програмного чи технічного засобу. Досліджуючи питання ідентифікації шкідливого програмного забезпечення в контексті кримінально-правової кваліфікації з'ясовано, що з практики, програмне забезпечення в переважній кількості випадків ідентифікується як шкідливе за допомогою інтернет-ресурсу «Virus Total» (<https://www.virustotal.com>). Вважаємо такий механізм ідентифікації недосконалим та таким, що безпосередньо може вплинути на права та законні інтереси громадян. На сайті вказаного інтернет-ресурсу зазначено, що ця програма працює на основі 70 антивірусів-сканерів та служб-блокування доменів. Адміністратором вебсайту розміщена інформація щодо обмеження відповідальності (з указаною інформацією більш детально можна ознайомитися при переході на веб-сайт за адресою: <https://docs.virustotal.com/docs/contributors>) за помилковим спрацюванням, створені будь-якими ресурсами, які він використовує. Проблеми з хибними спрацюваннями слід вирішувати безпосередньо з компанією чи особою, яка стоїть за продуктом, який розглядається. Отже, за змістом вказаний інтернет-ресурс працює на основі антивірусів та фактично відображає звіт за результатами спрацювання антивірусів. Тому, вважаємо, що віднесення конкретного програмного забезпечення до категорії шкідливих повинне встановлюватися на основі усталеної методики та з огляду на обставини конкретного кримінального провадження.

У проєкті КК України (в редакції від 01.09.2024) автори формалізують поняття інформаційна система, несанкціоноване діяння щодо інформаційної системи, шкідливий програмний засіб, шкідливий технічний засіб, шкідливі дані (дані доступу) [7].

Висновки. Відтак, підсумовуючи вищевикладене, вважаємо, що: по-перше, станом на сьогодні наявна проблема у кваліфікації кримінального правопорушення, передбаченого ст. 361¹ КК України через відсутність єдиного підходу до розуміння понять, які вживаються у диспозиції вищезазначеної норми: «шкідливе програмне забезпечення», «автоматизована система», «розповсюдження»; по-друге, доцільно уніфікувати методологію визначення програмного забезпечення як шкідливого; по-третє, Верховному Суду слід зосередитися на формуванні єдиного та сталого підходу до правозастосування норм, передбачених ст. 361¹ КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 14.10.2024).
2. Азаров Д.С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінальноправове дослідження): [монографія]. К.: Атіка, 2007. 304 с.
3. Луцький Т.М., Пасєка О.Ф. Окремі проблемні аспекти кримінальної відповідальності та покарання за правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С.270-275. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2016_1_7.pdf (дата звернення: 14.10.2024).
4. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2289-15#Text> (дата звернення 14.10.2024).
5. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15.05.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119168551> (дата звернення 14.10.2024).
6. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27.09.2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100109379> (дата звернення 14.10.2024).
7. Контрольний текст проекту Кримінального кодексу України станом на 01.08.2024. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-standom-na-01-08-2024.pdf> (дата звернення 14.10.2024).

УДК [351.75:324:342.9](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.125>

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Ліщинська Ю.В.,*студентка,**Навчально-науковий інститут права,**психології та інноваційної освіти,**Національний університет «Львівська політехніка»***Добрянська І.І.,***студентка,**Навчально-науковий інститут права,**психології та інноваційної освіти,**Національний університет «Львівська політехніка»***Крижановський А.С.,***кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри міжнародного та кримінального права,**Навчально-науковий інститут права,**психології та інноваційної освіти,**Національний університет «Львівська політехніка»,**ORCID: 0000-0002-2432-5286*

Ліщинська Ю.В., Добрянська І.І., Крижановський А.С. Деякі питання щодо протидії домашньому насильству серед населення України в умовах правового режиму воєнного стану.

В умовах воєнного конфлікту між Україною та Російською Федерацією спостерігається зростання випадків домашнього насильства, що викликано низкою соціальних і психологічних факторів. Війна суттєво впливає на суспільну стабільність, підвищуючи рівень стресу, емоційного і психічного напруження серед населення, що, в свою чергу сприяє, ескалації насильства в родинах. Враховуючи ці обставини, питання протидії домашньому насильству набуває особливої актуальності. За чинним законодавством України за домашнє насильство передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність, однак існує необхідність оновлення та вдосконалення законодавчих норм, а також розробки нових механізмів профілактики та правового впливу для більш ефективної боротьби з цим явищем.

Результати дослідження свідчать про те, що динаміка вчинення домашнього насильства в умовах війни демонструє його поширення та зміни у формах і об'єктах насильства, що стосуються як жінок, так і чоловіків, дітей, а також родинних і близьких зв'язків. Ці зміни вимагають уваги як з боку держави, так і суспільства, адже домашнє насильство стає серйозною загрозою для со-

ціального здоров'я нації. Висновки дослідження підтверджують, що домашнє насильство є актом протиправної поведінки, що має тенденцію до зростання в Україні, а його характер зумовлений як індивідуальними факторами (психологічними, фізичними, економічними), так і загальними соціально-економічними умовами.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що в умовах війни виникають нові фактори, які сприяють вчиненню домашнього насильства. Це вимагає удосконалення існуючих механізмів протидії, посилення профілактичних заходів та розробки ефективних стратегій захисту жертв. Результати дослідження підтверджують необхідність активізації взаємодії між державними органами, правозахисними структурами та громадськими організаціями для боротьби з домашнім насильством, а також для забезпечення належного правового захисту постраждалих осіб у цей складний період.

Ключові слова: відповідальність, жертва, запобігання, кривдник, насильство, протидія.

Lishchynska Y.V., Dobryanska I.I., Kryzhanovskyi A.S. Some questions regarding countering domestic violence among the population of Ukraine under the legal regime of martial law.

In the context of the military conflict between Ukraine and the Russian Federation, there has been

an increase in cases of domestic violence, driven by a range of social and psychological factors. The war significantly impacts societal stability, raising stress levels, emotional, and psychological tension among the population, which, in turn, contributes to the escalation of violence within families. Given these circumstances, the issue of combating domestic violence has become particularly urgent. Under current Ukrainian legislation, domestic violence is subject to both administrative and criminal liability; however, there is a need for updates and improvements to the legislative framework, as well as the development of new mechanisms for prevention and legal intervention to more effectively address this issue.

The research results indicate that the dynamics of domestic violence in the context of war demonstrate its spread and changes in the forms and targets of violence, which affect women, men, children, as well as familial and close relationships. These changes require attention from both the state and society, as domestic violence poses a serious threat to the social health of the nation. The conclusions of the study confirm that domestic violence is an act of unlawful behavior, with a tendency to increase in Ukraine, and its nature is determined by both individual factors (psychological, physical, economic) and general sociolect-economic conditions.

The practical significance of the study lies in the fact that the war has introduced new factors that contribute to domestic violence. This calls for the improvement of existing counteraction mechanisms, the strengthening of preventive measures, and the development of effective strategies for protecting victims. The results of the study confirm the need to activate cooperation between state authorities, human rights organizations, and civil society groups in the fight against domestic violence, as well as to ensure adequate legal protection for victims during this difficult period.

Key words: liability, victim, prevention, abuser, violence, counteraction.

Постановка проблеми. Домашнє насильство в Україні є гострою соціальною проблемою, яка в умовах правового режиму воєнного стану, набуває нових масштабів та ознак. Війна, що триває в країні, не лише створює фізичну загрозу для цивільного населення, але й погіршує психологічний стан людей, що стає однією з основних причин зростання випадків насильства в родинях. Стрес, економічні труднощі, переміщення, руйнування звичних соціальних структур та втрата близьких — усе це стає каталізатором агресії в межах родини.

Незважаючи на наявність законодавчих ініціатив та норм, спрямованих на боротьбу з до-

машнім насильством, в умовах воєнного стану реалізація цих норм стикається з новими викликами. Перевантажені правоохоронні органи, обмежені ресурси для надання соціальної та психологічної допомоги потерпілим, а також зміни в соціальних умовах, зокрема масові переміщення населення, ускладнюють ефективне реагування на випадки насильства.

Метою дослідження є виявлення основних положень міжнародного та національного законодавства щодо протидії домашньому насильству, а також причин та умов вчинення в умовах військового конфлікту. Відповідно до поставленої мети завданням дослідження було вивчення загальних положень щодо протидії домашньому насильству в аспекті кримінального права. Для досягнення поставленої мети та завдань під час дослідження використовувалися загально-наукові (аналіз, синтез, діалектичний) та спеціальні методи (формально – логічний).

Стан опрацювання проблематики. Питання домашнього насильства в умовах воєнного стану, привернуло увагу багатьох українських науковців. Серед них Т. Бугаєць, К. Буряк, Я. Верещака, О. Гіда, Л. Гретченко, О. Джужа, П. Зеленьяк, М. Змисла, О. Ковальова, М. Корабель, К. Левченко, Т. Павленко, Д. Прутян та інші. Вони досліджували різні аспекти домашнього насильства в умовах війни, зокрема особливості проявів насильства в родинях, механізми реагування на такі випадки, а також проблеми міжвідомчої співпраці органів, що займаються протидією насильству. Окремо вчені звертали увагу на аналіз національного законодавства та необхідність впровадження європейських і міжнародних стандартів у сфері запобігання насильству в умовах воєнного стану.

Чимало дослідників також звертали увагу на необхідність удосконалення національного законодавства та інтеграції європейських і міжнародних стандартів у сфері захисту дітей від домашнього насильства, зокрема в умовах війни та надзвичайного стану. Їхні роботи мають важливе значення для практичного застосування заходів щодо підтримки дітей, які стали жертвами насильства в сім'ях, в умовах бойових дій і соціальної нестабільності. Враховуючи актуальність цього питання, такі дослідження є важливим кроком у пошуку ефективних шляхів боротьби з домашнім насильством в Україні в часи війни.

Виклад основного матеріалу. Домашнє насильство є проблемою вже давно, але раніше обговорення цієї теми не мало поширення у суспільстві.

Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» у п. 3 ч. 1 ст. 1 визначає домашнє насильство, як діяння (дії або бездіяльність)

фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [1].

Варто акцентувати увагу на тому, що закріплене у даному Законі положення щодо домашнього насильства відповідають міжнародним стандартам захисту прав, свобод людини і громадянина.

Статтю 126-1 Кримінального кодексу України вчинення домашнього насильства визначається як умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи [2].

Це означає, що домашнє насильство може мати вияв у чотирьох формах, які визначені Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Способи вчинення фізичного домашнього насильства мають широкий перелік, до них відносяться:

Ляпаси, удари ногами, штовхання, щипання, бичування, укуси та незаконне позбавлення волі, побиття, заподіяння різного ступеня фізичних ушкоджень, щодо особи, яка піддається насильству і може стати жертвою кримінального правопорушення.

Економічне насильство як спосіб вчинення домашнього насильства, вчиняються умисно і спрямоване на позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості ними користуватися, залишення без нагляду чи піклування, перешкоджання отриманню необхідного лікування чи реабілітаційних послуг, заборону працювати, а також заборони навчання.

Психологічне насильство як одна з форм домашнього насильства вчиняється шляхом словесних образ, погроз (у тому числі на адресу третіх осіб), приниження, переслідування, залякувань та інших дій спрямованих на стримання волі особи, здійснення контролю над репродуктивною сферою, з урахуванням того, що такі дії чи бездіяльність викликають потерпілого страх за своє життя і безпеку, а також безпеку третьої сторони, що призводить до емоційної незахищеності особи та неможливості захистити себе.

Широкий за переліком дій і способів сексуального насильства має відношення як до дорослої особи, так і до неповнолітніх. Сексуальне насильство, що вчиняється без згоди дорослого, і має примусовий статевий зв'язок із третьою особою в присутності дитини, а також інші порушення [1], які, на жаль, мають тенденцію до поширення.

Водночас, навіть у сім'ї, якщо фізичне насильство спричиняє тілесні ушкодження, це не лише домашнє насильство, а й фізична шкода. Дії фізичного характеру, які не призводять до тілесних ушкоджень, наприклад, ляпаси або штовхання, за своїми наслідками можуть призвести до адміністративної відповідальності, а в разі організованого насильства – до кримінальної відповідальності [4].

Зазначимо, що Роменський Г.І., досліджуючи проблеми насильства в сім'ї пропонує розуміти домашнє насильство, як «будь-які умисні дії одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як громадянина і завдають шкоду його фізичному, психологічному чи моральному здоров'ю, а також розвитку дитини» [3, с. 76].

Статистичні дані свідчать про те, що основними причинами домашнього насильства є: алкоголь (79%) і наркотики (68%). Саме їх вживання спонукає особу до вчинення домашнього насильства у розглянутих нами формах.

Серед причин домашнього насильства значний відсоток займає мовчання жертви, її психологічна та фінансова залежність від кривдника, а також наявність негативних похідних фактів та умов, пов'язаних з суспільною, трудовою та іншою діяльністю особи (наприклад, негативний стрес на роботі, що проявляється у формі булінгу та мобінгу).

Крім того, що насильство супроводжується такими наслідками, як страх, ізоляція, гнів, провина, сором і відчуття зради. Жертва насильства з тих чи інших причин, можуть брати на себе відповідальність за ситуацію, пов'язану з вчиненням насильства. Особа, що стала жертвою насильства може відчувати депресію, тривогу, розлади сну, низьку самооцінку, почуття самоприниження, тобто негативне сприйняття свого тіла (особливо у випадку фізичної травми, фізичного болю або фізичної хвороби), сенсорну дисоціацію, соціальну ізоляцію, проблеми у стосунках, саморуйнівну поведінку, таку як вживання наркотиків або спроби самогубства, сексуальні проблеми, почуття гніву, провини, розгубленість і панічні атаки. Обов'язковими ознаками домашнього насильства при винності особи є:

1) провина винної особи повинна виявлятися в умисній формі вчинення протиправних дій;

2) поведінка насильника має протиправний зміст, тобто суперечить нормам чинного законодавства);

3) поведінка зі сторони насильника призводить або може призвести до порушення прав членів сім'ї, посягання на їх особистість та статус громадянина;

4) особи, які потерпають від домашнього насильства, можуть бути лише членами сім'ї. Зазначимо, що дія Закону України «Про попередження домашньому насильству» не поширюється на сусідів; осіб, які розлучилися, але продовжують проживати разом; осіб, які є знайомими, але не перебувають у шлюбі; випадки, коли повнолітні діти та їхні батьки проживають окремо тощо).

Якщо домашнє насильство має системний характер, а додаткові заходи не забезпечують безпеку особи від насильства, то законодавець передбачив ряд обмежень. До них належить встановлений у судовому порядку захід для тимчасового обмеження прав або покладення обов'язків на особу, яка вчиняє насильство в сім'ї, з метою забезпечення безпеки потерпілого.

Крім того, відповідно до ст. 91-1 КК України суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство: 1) заборону перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства; 2) обмеження спілкування з дитиною у разі, якщо домашнє насильство вчинено стосовно дитини або в її присутності; 3) заборону наближатися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин; 4) заборону листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб; 5) направлення для проходження програми для кривдників або пробачійної програми [2].

Є поширені причини, чому жінки мовчать про насильство. Перша причина полягає в глибоко вкорінених культурних стереотипах, які стверджують, що «справжній чоловік» повинен контролювати жінку, а насильство вважається проявом такого контролю чи любові. Багато людей вважають, що проблеми в сім'ї слід вирішувати всередині, а не виносити їх на загальне.

По-друге, недостатня поінформованість про ресурси допомоги стає серйозною перепорою. Багато жінок просто не знають, куди можна звернутися за підтримкою, або вважають, що це не принесе результату.

Третя причина полягає в низькому рівні довіри громадян до соціальних служб і правоохоро-

нних органів, які повинні надавати допомогу жертвам насильства. Часто жінки бояться, що їхній випадок не буде розглянутий без прийняття по ньому рішення, а також, що їх звинуватять у тому, що сталося.

Нарешті, багато постраждалих не усвідомлюють, що зазнають насильства. Це може проявлятися в таких формах, як постійне приниження, контроль за їхніми діями, заборона на спілкування з друзями чи родиною. Ці ситуації можуть виглядати звичайними, але насправді за своїм змістом вони є проявами психологічного насильства.

Замовчування випадків домашнього насильства призводить до повторного вчинення насильства, досить часто ще в більш жорсткій формі. Через відчуття безкарності цикли стають усе коротшими – тобто акти насильства трапляються все частіше, стають усе більш агресивними та наносять більше шкоди постраждалим [4].

Згідно з статистикою до початку військового конфлікту між Російською Федерацією і Україною від домашнього насильства в нашій державі потерпало близько 1,8 мільйона жінок і була тенденція до зростання показників. Так, у 2021 році було зафіксовано на 56% більше звернень, ніж у 2020 році. Після 24 лютого 2022 року кількість офіційно зареєстрованих випадків зменшилася. За даними Національної поліції України в першому півріччі 2022 року звернень про домашнє насильство було на 27.5% менше, ніж у першому півріччі 2021 року. Водночас Офіс Генерального прокурора України зафіксував на 56% менше кримінальних проваджень у сфері домашнього насильства [5].

Зазначимо, що серед об'єктивних причин зниження показників статистики домашнього насильства на національному рівні у 2022 році, не в останню чергу має значення той факт, що багато жінок з дітьми виїхали за кордон через військову агресію Російської Федерації для захисту своєї особистої безпеки (4,9 мільйона лише в Європі, за даними УВКБ ООН). Проблемним за своїм змістом є той факт, що багато сімей в Україні розділені (через проживання в різних містах, селах і регіонах, а також наявність мобілізації, через зміну місця проживання. Крім того, багато українських жінок і дітей не шукають допомоги в новій громаді за місцем тимчасового проживання через страх чи інші причини.

Незважаючи на перепони у вигляді військових дій, обмеження фінансових та людських ресурсів, психологічного виснаження населення, ми можемо спостерігати ряд заходів зі сторони органів державної влади спрямованих на протидію та запобігання вчиненню домашнього насильства.

Так, ч. 5 ст. 6 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» пе-

редбачено, що в здійсненні заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, зокрема виявленні фактів домашнього насильства, наданні допомоги та захисту постраждалим особам, можуть брати участь підприємства, установи й організації незалежно від форми власності, громадські об'єднання та іноземні неурядові організації, фізичні особи – підприємці, які відповідають критеріям діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги, а також фізичні особи, які надають соціальні послуги, серед яких послуги патронату над дітьми [1].

Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП), а саме стаття 173-2 регулює випадки домашнього насильства, які підпадають під адміністративний характер правопорушення. Домашнє насильство згідно з цією статтею – це дії фізичного, психологічного або економічного характеру, які не мають великої суспільної небезпеки та можуть вирішуватися у рамках адміністративної відповідальності. Зазвичай такі випадки включають інциденти, які є одноразовими або незначними за своєю шкодою, проте завдають шкоду відносинам і психологічному здоров'ю осіб [5]. Дискусійним при цьому є питання, щодо визначення рівня суспільної безпеки та її тлумачення в адміністративному законодавстві.

У Кримінальному кодексі України домашнє насильство розглядається як кримінальне правопорушення. Стаття 126-1 визначає його як систематичне фізичне, психологічне або економічне насильство щодо близьких осіб. Під систематичністю розуміється повторюваність дій, що завдають значної шкоди фізичному або психологічному стану потерпілої особи, а також можуть призводити до порушення звичайного життя і викликати серйозні моральні або фізичні страждання. Важливою ознакою цієї статті є саме системність, яка підвищує рівень суспільної небезпеки та вимагає жорсткіших заходів покарання [2].

Стаття 173-2 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за вчинення домашнього насильства, яка включає кілька варіантів покарання залежно від ситуації: накладення штрафу, призначення громадських робіт або адміністративного арешту на строк до 15 діб. Ці санкції застосовуються до правопорушень, які не мають критичної небезпеки, але потребують адміністративного втручання. Такі санкції спрямовані на те, щоб швидко усунути наслідки та запобігти повторенню інциденту.

На відміну від адміністративно-деліктного підходу, стаття 126-1 ККУ передбачає кримінальну відповідальність за домашнє насильство. До покарань включають штраф, громадські роботи на строк до 240 годин, арешт на строк до шести місяців, обмеження волі на строк до п'яти

років або навіть позбавлення волі на строк до двох років. Як бачимо, законодавець при визначенні кримінального покарання приймає до уваги підвищену ступінь суспільної небезпеки, систематичний характер насильства, яке завдає глибокої шкоди фізичному або психологічному стану потерпілих.

Слід зазначити, що прийняття нового базового закону щодо запобігання та протидії домашньому насильству, внесення змін до КК України та КУпАП є рішучим кроком для зменшення випадків домашнього насильства. Однак, прийняті законодавчі зміни потребують роз'яснення та тлумачення.

Зокрема, це стосується ознак, за якими слід розмежовувати заходи адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення домашнього насильства. На нашу думку, домашнє насильство, передбачене ст. 126-1 КК України, слід відрізнити від насильства, передбачено ст. 173-2 КУпА, за такими ознаками:

1) систематичність вчинення фізичного, психологічного чи економічного насильства. Систематичність є кваліфікуючою ознакою кримінального караного домашнього насильства;

2) настання суспільно небезпечних наслідків. Адміністративна відповідальність настає, якщо домашнє насильство не спричинило: 1) тілесних ушкоджень, 2) не призвело до фізичних або психологічних страждань, 3) розладів здоров'я, 4) втрати працездатності, 5) емоційної залежності; 6) погіршення якості життя;

3) настання кримінальної відповідальності за вчинення сексуального насильства;

4) адміністративна відповідальність передбачена як за домашнє насильство, так і за насильство за ознакою статі ст. 39-1 КУпАП, яка передбачає, що у разі вчинення домашнього насильства чи насильства за ознакою статі суд під час вирішення питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення має право одночасно вирішити питання про направлення особи, яка вчинила домашнє насильство чи насильство за ознакою статі, на проходження програми для таких осіб [6].

Важливими складовими фіксації злочинів пов'язаних з домашнім насильством, є наявність слідів, що вказують на насильницький характер вчинених протиправних дій. До них належать: сліди боротьби на місці злочину (наприклад, перекинуті меблі, зламані меблі); тілесні ушкодження (наприклад, подряпини, кровотечі, синці, поранення (дрібні, поверхневі, проникаючі), розтягнення зв'язок, вивихи); пошкодження одягу потерпілого, сліди біологічного походження (кров, частина мозкової рідини, волосся тощо); ушкодження на тілі підозрюваного, які виглядають як сліди опору (сліди укусів, подряпини).

Криміналістична характеристика домашнього насильства передбачає вивчення особи, як потенційно підозрюваного. Статевий розподіл кількості осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, свідчить про суттєве домінування дорослих осіб чоловічої статі. Пік кримінальної активності осіб, які вчинили злочини, пов'язані з насильством в сім'ї, припадає на дві вікові категорії: 21–29 років та 30–39 років. За освітнім рівнем серед сімейних кривдників переважають особи з середньою освітою. Переважна більшість злочинців досліджуваної категорії (37%) були мешканцями міст; на другому місці – мешканці сіл чи присілків – 31,2%; на третьому – обласних центрів (20,5%); і на четвертому місці – селищ (11,3%) [6].

Розглянуті показники вчинення домашнього насильства свідчать що необхідність здійснення спеціальних заходів щодо протидії насильству в сім'ї, зокрема видавати негайну заборону на поведінку правопорушника, брати його на облік як загрозливого та проводити профілактичну роботу, не є першочерговими суб'єктами чинного законодавства щодо домашнє насилля. Уповноважені правоохоронні органи та суди законодавець розглядає як органи, на які покладено завдання запобігання та протидії домашньому насильству. Разом з тим, основним суб'єктом боротьби з насильством у сім'ї щодо застосування спеціальних заходів є органи виконавчої влади та місцевого самоврядування. Акутальним є залучення протидії домашньому насильству територіальних громад. Якщо розглядати зміни та нововведення, які відбулися останнім часом, то варто згадати мобільний застосунок, який був розроблений спеціально для повідомлення про випадки домашнього насильства.

Так, заступник міністра внутрішніх справ України Катерина Павліченко у своєму виступі зазначила, що згідно з опитуванням, проведеним Фондом народонаселення ООН в Україні, понад 73% респондентів вважають виклик поліції у випадку домашнього насильства більш ефективним. Складніше за все інше: 93% респондентів хотіли мати можливість викликати поліцію, не набираючи «102» [7].

Тому додатки створюються у вигляді звичайних програм. Щоб дізнатися імена постраждалих, необхідно зателефонувати на гарячу лінію 116/123 або написати особисте повідомлення на сторінці «Розірвати коло» у Facebook.

Правоохоронні органи мають приймати повідомлення не лише від осіб, які постраждали від актів домашнього насильства, але й від усіх громадян, що володіють інформацією про такі події. Це пов'язано з тим, що жертви домашнього насильства часто не можуть звернутися зі скаргою проти своїх образників, будь то родичі або партнери, з різних причин психологічного та/або фізичного змісту.

Ратифікація Стамбульської конвенції передбачає державне переслідування за вчинення насильства над людиною. Ця конвенція є одним з правових інститутів протидії насильству, що передбачає зміни в освітньому процесі, які є важливими і необхідними, оскільки саме в цьому віці у людини формується свідомість та особистість. Конвенція прямо вимагає від держави створення умов для захисту громадян як в межах країни, так і за її межами [8].

Необхідність виконання цієї вимоги, є важливою для України зокрема через військові дії, внаслідок яких багато жінок, виїхали з країни, часто з дітьми. Становище дітей у разі домашнього насильства є дуже складним, оскільки в Україні вони можуть мати можливість звернутися за допомогою або попросити допомогти старших знайомих, або розповісти родичам чи друзям, – але за кордоном такі можливості можуть бути обмежені.

Отже, існує потреба у створенні відповідних представництв за кордоном, діяльність яких повинна бути спрямована на запобігання і профілактики домашнього насильства. Також важливо розробити алгоритм реагування на такі випадки та способи інформування громадян про можливість отримання допомоги.

Таким чином, відповідальність за акти насильства, зокрема сексуальні, на цих територіях лягає на країну-агресора. Особливу увагу необхідно звертати на дотримання встановленого порядку фіксування (внесення до протоколу) інформації дитини у ситуаціях що виникають при вчиненні домашнього насильства.

Так, якщо домашнє насильство здійснювалося проти одного з подружжя, то в протоколі часто не згадується про наявність або відсутність дитини, особливо якщо вона була лише свідком вчинення насильства, а не безпосередньо постраждалою особою. В цьому ж напрямку необхідно звернути увагу і на судову систему та створення єдиного підходу у вирішенні справ.

Досить часто в протоколі не вказується вік дитини, що робить неможливим визначення була це малолітня, неповнолітня чи повнолітня особа. Необхідними змінами, які мають бути запроваджені до законодавства є і публічність обвинувачення у справах про вчинення домашнього насильства. Правоохоронні органи повинні приймати заяву про вчинення насильства не тільки від жертви, а від будь-якої особи, якій стали відомі про факти вчинення такого насильства.

Щодо розгляду у кримінальному провадженні справ про насильство в сім'ї слід зазначити, що: 1) Кримінальний кодекс України не має закріпленого офіційного тлумачення поняття «системність»; 2) обставиною, що обтяжує покарання, не прийнято вважати вчинення злочину в умовах воєнного стану (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК

України); 3) обмеження щодо зупинення кримінального провадження за злочини, пов'язані з насильством у сім'ї, у разі відмови від притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 7 ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України).

Потреба у наданні тимчасового притулку для жінок та їхніх дітей значно зросла, і майже всі тимчасові притулки, призначені для жертв ГОН, були передані переселенцям. Багато неспеціалізованих приміщень (школи, дитячі садки, стадіони тощо) переобладнані під тимчасові притулки, люди часто живуть на великій спільній території по декілька місяців, що призводить до конфліктів та домашнього насильства [8].

Під час військового конфлікту чоловіки повертаються з досвідом боротьби проти ворога психологічним, фізичним, а також різного роду пораненнями, травмами, що в окремих випадках стають умовами, які впливають на причини домашнього насильства. Учасники бойових дій часто стають агресивними і вважають, що вони мають більше влади над своїми матерями, дружинами і сестрами. Це призводить до нерівного розподілу влади в сім'ї, поглиблюючи причини домашнього та гендерно зумовленого насильства.

Жінки повертаються до своїх традиційних ролей по догляду за дітьми, людьми похилого віку та хворими, і їх все частіше оцінюють відповідно до тягаря, який вони несуть для своїх сімей. За повної відсутності спеціалізованих програм реабілітації та реінтеграції жінки змушені піклуватися про сім'ї учасників бойових дій, які зазнали психологічних і фізичних травм внаслідок збройного конфлікту.

Висновки. Науковим результатом дослідження тематики, присвяченої протидії домашньому насильству серед населення України в умовах дії правового режиму воєнного стану, варто вважати підхід колективу авторів статті щодо висвітлення, характеристики та визначень домашнього насильства як одного з різновидів протиправного посягання на права, свободи людини і громадянина.

З огляду на це можливо стверджувати, що:

1) існує тенденція до поширення домашнього насильства серед населення України на що негативно впливають причини об'єктивного і суб'єктивного змісту, серед яких є наявність військового конфлікту між Російською Федерацією та Україною;

2) домашнє насильство з урахуванням форм його негативного прояву впливає на фізичний, психологічний стан осіб, які потерпають від насильства;

3) потребує продовження інформаційної діяльності серед населення, щодо відповідальності осіб за вчинення протиправних дій пов'язаних з насильством до іншої особи у тих чи інших формах посягання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII : станом на 31 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 25.03.2024).
2. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.03.2024).
3. Роменський Г.І. Домашнє насильство та шляхи його подолання. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених*. 2004. Вип. 5. С. 74–78.
4. Домашнє насильство під час війни: як постраждалим отримати допомогу? – Ла Страда – Україна. Ла Страда – Україна. URL: <https://la-strada.org.ua/articles/domashnye-nasylstvo-pid-chas-vijny-yak-postrazhdalym-otrymaty-dopomogu.html> (дата звернення: 25.03.2024).
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 - 212-24): Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X: станом на 25 жовт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 25.03.2024).
6. Мінка Т.П. Розмежування адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення домашнього насильства. *Національний юридичний журнал*. 2019.
7. Літвінова І.Ф. Запобігання та протидія домашньому насильству в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. № 3. С. 215–220.
8. Слухаєнко Ю.М. Криміналістична характеристика домашнього насильства. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2020. № 3(91). С. 299–301.
9. В Україні з'явився мобільний додаток для порятунку від домашнього насильства. URL: https://zmina.info/news/v-ukrayini-zyavyvsyamyobilnyj-dodatok-dlya-poryatunku-vid-domashnogo-nasylstva/?fbclid=IwAR1_VoQv9BZA775QqoWVoVWXtmgh5nVeI_QSBAFF3vGxc3nG8yeYckkaW1A (дата звернення: 25.03.2024).

УДК 343.23

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.126>

ВІДМЕЖУВАННЯ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІД СУМІЖНИХ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ¹

Малетова О.С.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-2288-1393
e-mail: o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua

Глущенко А.О.,

студентка 3 курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0009-5189-2364
e-mail: anastasiya_gl@ukr.net

Малетова О.С., Глущенко А.О. Відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінальних правопорушень: питання теорії та практики.

Дослідження присвячено комплексному теоретико-правовому аналізу проблематики відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінальних правопорушень у контексті забезпечення національної безпеки України. Актуальність теми зумовлена необхідністю чіткої кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності в умовах збройної агресії та важливістю розмежування цього складу злочину від суміжних правопорушень для ефективної правозастосовчої практики.

У роботі здійснено ґрунтовний аналіз нормативно-правового регулювання відповідальності за колабораційну діяльність та встановлено специфічні ознаки цього складу злочину. Особливу увагу приділено компаративному дослідженню об'єктивних та суб'єктивних ознак складів злочинів, передбачених статтями 111, 111-1, 111-2, 436, 436-2 КК України.

На підставі системного аналізу визначено ключові критерії відмежування колабораційної діяльності від державної зради, пособництва державі-агресору та пропаганди війни. Встановлено, що основними диференціюючими ознаками виступають: специфіка суб'єктного складу, територіальна ознака, характер переданих матеріальних ресурсів, наявність публічності у діяннях, спрямованість умислу та мета діяльності.

Детально досліджено особливості об'єктивної сторони колабораційної діяльності в контексті публічності дій, передачі матеріальних ресурсів та здійснення інформаційної діяльності. Визначено специфіку суб'єктного складу досліджуваних кримінальних правопорушень та встановлено особливості їх територіальної прив'язки.

У роботі розкрито проблематику розмежування колабораційної діяльності у формі передачі матеріальних ресурсів та пособництва державі-агресору з урахуванням наявності або відсутності правомочностей володіння щодо переданих матеріальних ресурсів у суб'єкта злочину. Встановлено особливості кваліфікації політичної та інформаційної колабораційної діяльності.

Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів злочинів, що враховує всі елементи складу кримінального правопорушення та потребує системного тлумачення кримінально-правових норм у їх взаємозв'язку.

Ключові слова: колабораційна діяльність, державна зрада, пособництво державі-агресору, національна безпека, кримінально-правова кваліфікація.

Maletova O.S., Hlushchenko A.O. Distinguishing collaboration activities from related criminal offences: issues of theory and practice.

The study provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the issue of distinguishing

¹ Робота виконана в рамках проекту «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови: оптимальна модель протидії» (номер державної реєстрації 0124U000556).

collaborative activities from related criminal offences within the context of safeguarding Ukraine's national security. The relevance of this topic is driven by the necessity for precise criminal law classification of collaborationist activities under conditions of armed aggression and the importance of differentiating this offence from related criminal acts to enhance the effectiveness of legal enforcement.

This work conducts an in-depth analysis of the regulatory framework governing responsibility for collaborative activities, identifying specific characteristics of this type of offence. Special attention is devoted to a comparative examination of the objective and subjective elements of crimes defined in Articles 111, 111-1, 111-2, 436, and 436-2 of the Criminal Code of Ukraine.

Through systematic analysis, key criteria are identified to distinguish collaboration from acts of state treason, assistance to an aggressor state, and war propaganda. The primary differentiating features include the specifics of the subject composition, territorial scope, the nature of transferred material resources, the public nature of actions, the intent direction, and the purpose of the activities.

The study examines the objective aspects of collaboration, including the public nature of actions, the transfer of material resources, and informational activities. It also defines the subject composition of the examined criminal offences and their territorial attachment.

Issues surrounding the differentiation of collaborative activities in the form of material resource transfer and assistance to an aggressor state are explored, particularly in terms of ownership rights over transferred resources. The distinctive qualifications of political and informational collaboration are outlined.

A holistic approach to distinguishing collaborationist activities from related offences is substantiated, requiring a systematic interpretation of criminal law norms in connection with all elements of a criminal offence.

Key words: collaborative activities, state treason, assistance to an aggressor state, national security, criminal law classification.

Постановка проблеми. Національна безпека держави є фундаментальною основою її суверенітету та територіальної цілісності, особливо в умовах воєнного стану, коли зовнішні загрози набувають максимальної гостроти та потребують мобілізації всіх наявних ресурсів для їх подолання. Серед численних викликів, що постають перед державою у кризовий період, особливе місце посідає феномен колабораціонізму – явища, яке підриває основи національної безпеки зсередини та створює сприятливий ґрунт

для реалізації ворожих намірів агресора.

Стан опрацювання. Питання протидії колабораційній діяльності було предметом наукової інтереси багатьох вчених, наприклад: В. Вайди, Л. Кулика, Є. Письменського, О. Гончаренка, І. Бердник, М. Головка та інших. Водночас, особливості розмежування колабораційної діяльності від суміжних складів правопорушень досі лишається малодослідженим та дуже актуальним питанням.

Метою статті є аналіз розмежування колабораційної діяльності від суміжних складів правопорушень у чинному законодавстві та їх застосування у судовій практиці.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з ескалацією російсько-українського збройного конфлікту та через повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України питання колабораціонізму набуває особливого значення в контексті додаткового захисту національної безпеки. Злочинні дії, спрямовані проти основ державності, мають значний дестабілізуючий вплив на суспільство та потребують наукового аналізу з метою протидії та мінімізації ризиків повторення таких явищ у майбутньому.

Пропонуємо розпочати з визначення поняття колабораціонізму задля розуміння його сутності та розмежування з суміжними складами злочинів у подальшому. Виходячи з пояснювальної записки до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» можна дійти висновку, що колабораціонізм, як явище негативно впливає на національну безпеку України та становить безпосередню загрозу державному суверенітету, конституційному ладу, територіальній цілісності, та іншим національним інтересам держави, відповідно вчинення таких дій є підставою для застосування заходів юридичної відповідальності [1].

У науковому дискурсі термін «колабораціонізм» (від французького «collaboration» – співпраця, співробітництво) визначається як свідоме, добровільне та цілеспрямоване співпраця з ворожою стороною, що здійснюється в інтересах супротивника та на шкоду власній державі та її союзникам [2].

У контексті кримінально-правової кваліфікації, відповідно до статті 111-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [3], колабораційна діяльність структурно охоплює сім основних складів кримінальних правопорушень та один кваліфікований склад, що стосується частин 5-7 зазначеної статті, а також містить примітку.

Детальний юридичний аналіз складу цього кримінального правопорушення дозволяє виокремити наступні форми колабораційної діяльності:

1) публічне заперечення громадянином України факту збройної агресії проти України;

2) добровільне обіймання громадянином України посади, що не передбачає виконання організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій;

3) здійснення передачі матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням;

4) добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних органах влади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій;

5) організація та проведення заходів політичного характеру, а також здійснення інформаційної діяльності у взаємодії з державою-агресором;

6) добровільне обіймання громадянином України посади в неправомірно створених судових або правоохоронних органах [3].

Основним об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених статтею 111-1 Кримінального кодексу України, є основи національної безпеки України. Такі злочини становлять підвищену суспільну небезпеку, оскільки безпосередньо впливають на захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу.

У контексті диспозицій статті 111-1 КК України, держава-агресор визначається як країна,

що першою застосовує збройну силу проти іншої держави, вчиняючи акт агресії. Важливо зазначити, що статус держави-агресора може бути присвоєний як одній країні, так і групі держав, об'єднаних військовими угодами. Наразі законодавчо статус держави-агресора закріплено за Російською Федерацією, що підтверджено наступними нормативно-правовими актами: Постановою Верховної Ради України від 27.01.2015 № 129-VIII, Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022, та Законом України від 24.02.2022 № 2102-IX.

Законодавець диференційовано підходить до визначення суб'єкта в різних складах правопорушень статті 111-1 КК України. У більшості випадків суб'єктом може бути виключно громадянин України, але в окремих складах обмеження щодо громадянства відсутні. Суб'єктивна сторона характеризується наявністю прямого або непрямого умислу [4].

Критично важливим є чітке розмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінальних правопорушень для забезпечення законності та справедливості у кримінальному провадженні. Основними критеріями такого розмежування виступають: об'єкт злочинного посягання, об'єктивна сторона та характеристики суб'єкта. Особливої уваги заслуговує розмежування колабораційної діяльності та державної зради за наступними ознаками (рис. 1)

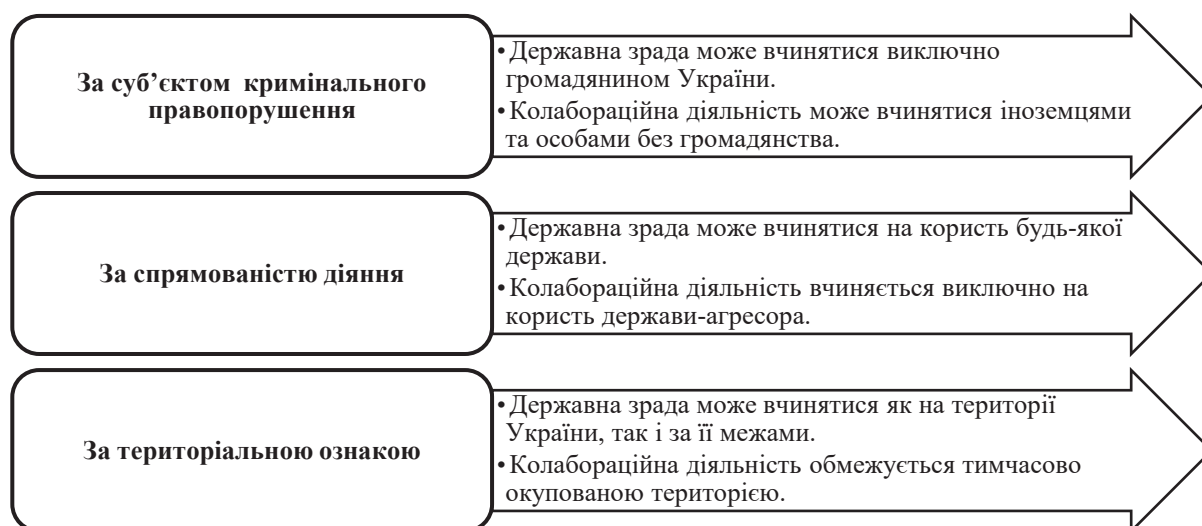


Рис. 1. Підстави розмежування колабораційної діяльності та державної зради, розроблено авторами на підставі [5, с. 16-17].

Законодавець у статті 111 КК України експліцитно визначає форми об'єктивації державної зради, серед яких: перехід на бік супротивника в умовах збройного конфлікту та надання асистенції іноземним державам, організаціям чи їх представникам у здійсненні підривної діяльності супроти України. Примітно, що частина 6 статті 111-1 КК України містить застереження щодо настання кримінальної відповідальності за реалізацію політичних заходів та інформаційної діяльності у колаборації з державою-агресором виключно за умови відсутності ознак державної зради [4].

Особливої складності набуває процес диференціації кримінальних правопорушень, передбачених частиною 1 статті 111-1 «Колабораційна діяльність» та статтею 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» КК України. Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 111-1 КК України, виступає комплекс елементів національної безпеки України, що охоплює множинність сфер: державну безпеку; інформаційну безпеку; економічну безпеку; науково-технологічну безпеку; військову безпеку.

Натомість, безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, визначених статтею 436-2 КК України, є система прав та гарантій, імplementованих міжнародним гуманітарним правом для забезпечення захисту: життя особи; здоров'я особи; фізичної недоторканості; статевої свободи особи в умовах збройного конфлікту.

При здійсненні компаративного аналізу об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, кваліфікованих за частиною 1 статті 111-1 та частинами 1-2 статті 436-2 КК України, виявляється конвергенція у вигляді спільної ознаки – заперечення факту збройної агресії російської федерації проти України.

Відповідно до статті 111-1 КК України, облігаторною ознакою об'єктивної сторони виступає реалізація публічних дій, що експліцитно виражається через категорії «публічне заперечення» та «публічні заклики». У примітці до статті надається легальна дефініція публічності як поширення закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб, зокрема через мережу Інтернет або засоби масової інформації. Контрастно, для статті 436-2 КК України здійснення публічних дій не є конститутивною ознакою складу кримінального правопорушення [6, с. 256].

Щодо суб'єкта кримінального правопорушення, то законодавець у ч. 1 ст. 111-1 КК України конкретизує його як громадянина України. Поряд із тим суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених ст. 436-2 КК України, – загаль-

ний, тобто будь-яка фізична (громадянин України, іноземець, апатрид, біпатрид, біженець), осудна особа, яка досягла 16 років.

Особливої уваги заслуговує встановлена законодавцем додаткова санкція за вчинення діяння, передбаченого ч. 1 ст. 111-1 КК України, у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років. Така санкція має яскраво виражений превентивний характер, оскільки обмежує професійну діяльність особи у майбутньому.

Що стосується покарання за ст. 436-2 КК України, а точніше звільнення особи від його відбування, існує правова позиція Верховного Суду від 28 вересня 2023 року у справі № 127/18004/22. У даній справі йде мова про засуджену, що публічно висловила свою позитивну реакцію щодо публікації, в якій очевидно міститься звеличення особистих та професійних якостей, вихваляння вчинків командувача дальньої авіації збройних сил рф генерал-лейтенанта в ході здійснення ним військових завдань.

Колегія суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду України звернула увагу на те, що засуджена вчинила низку дій перед тим, як висловила свою позитивну реакцію щодо «командуючого дальньою авіацією РФ», адже доступ до соціальної мережі «Однокласники» можливий лише після встановлення додаткових програм на власний мобільний телефон. Засуджена після цих послідовних дій для отримання доступу до відповідної мережі, пошуку публікацій саме проросійського характеру публічно висловила свою позицію щодо діючого військового рф в той час, коли має місце збройна агресія цієї держави проти України та із загальнодоступних джерел відомо, що вказаний генерал керував авіаційними бомбардуваннями Маріуполя. Засуджена зрозуміла суспільну небезпечність власних дій та щиро покалася, суди врахували під час вибору розміру й виду покарання, проте підстав для звільнення від відбування покарання в найменшому розмірі, суд не встановив [7].

Точне розмежування кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність» та ст. 436 «Пропаганда війни» КК України, є ключовим для об'єктивного аналізу доказової бази та правильного кваліфікації дій обвинуваченого, що, у свою чергу, забезпечує справедливе та законне ухвалення судового рішення.

При здійсненні компаративного аналізу об'єктивних сторін складів кримінальних правопорушень, передбачених частиною 1 статті 111-1 та статтею 436 КК України, виявляється конвергенція у формі публічних закликів як конститутивної ознаки складу злочину. Водночас, спостерігається істотна диференціація у

змістовному наповненні таких закликів та їх цільовій спрямованості.

У контексті частини 1 статті 436 КК України об'єктивна сторона охоплює публічні заклики до агресивної війни або ініціювання воєнного конфлікту, а також діяльність, пов'язану з виготовленням матеріалів, що містять такі заклики, за наявності мети їх подальшого розповсюдження або безпосереднє розповсюдження означених матеріалів.

Натомість, частина 1 статті 111-1 КК України характеризується більш широким спектром спрямованості публічних закликів, а саме: спонукання до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, її збройних формувань та/або окупаційної адміністрації, заохочення до співпраці з означеними суб'єктами, а також пропагування невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України [8, с. 159].

Особливої уваги заслуговує питання розмежування кримінального правопорушення, передбаченого частиною 3 статті 111-1 КК України, та пропаганди війни, криміналізованої статтею 436 КК України. При наявності спільної ознаки об'єктивної сторони у формі пропагандистської діяльності, дані склади злочину характеризуються суттєвими відмінностями в інших елементах кримінального правопорушення, що обумовлює необхідність їх чіткої диференціації при здійсненні кримінально-правової кваліфікації.

По-перше, місце здійснення пропаганди у закладах освіти є обов'язковим елементом колабораційної діяльності, не є важливим для визначення складу злочину тип і форма закладу освіти. В свою чергу, пропаганда війни може здійснюватися в будь-якому місці.

По-друге, суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК України є громадянин України, що прямо зазначено в тексті даної статті, а суб'єкт злочину, передбаченого ст. 436 КК України, не обмежується громадянами України, до них можуть долучитись іноземці, біпатриди, апатриди та біженці.

Існує також необхідність відмежування складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 6 ст. 111-1 КК України, від складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 111 КК, за ознаками об'єктивної сторони та суб'єкта.

Діяння суб'єкта у формі організації та проведення заходів політичного характеру, а також здійснення інформаційної діяльності, за умови відсутності ознак державної зради, підлягають кваліфікації за частиною 6 статті 111-1 КК України. Легальна дефініція заходів політичного характеру частково експлікована в пункті 2 Примітки до статті 111-1 КК України та охоплює з'їзди, збори, мітинги, походи, демонстрації, конференції та круглі столи.

Конститутивною ознакою означених складів кримінальних правопорушень виступає реалізація вказаних заходів у колаборації з державою-агресором та/або її окупаційною адміністрацією. Суттєвої диференціації зазнає суб'єктний склад: якщо частина 6 статті 111-1 КК України передбачає розширене коло суб'єктів (громадяни України, іноземці, апатриди, біпатриди, біженці), то частина 1 статті 111-1 КК України обмежує суб'єктний склад виключно громадянами України [8].

Розмежування складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 111-1 та 111-2 КК України, набуває особливої актуальності в контексті правозастосовчої практики. При наявності спільного родового об'єкта посягання – основ національної безпеки України – дані кримінальні правопорушення характеризуються специфічними особливостями складу та варіативністю форм участі у ворожих діях.

Територіальна та суб'єктна ознаки не виступають диференціюючими факторами, оскільки обидва склади злочину можуть бути реалізовані як на окупованих територіях, так і поза їх межами, причому суб'єктами можуть виступати як громадяни України, так і іноземці та особи без громадянства.

Частина 4 статті 111-1 КК України встановлює кримінальну відповідальність за передачу матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, а також за провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором чи незаконними органами влади. Принципово важливим є факт наявності правомочностей володіння або користування щодо переданих матеріальних ресурсів.

Контрастно, стаття 111-2 КК України криміналізує передачу ресурсів, які не перебувають у безпосередньому володінні суб'єкта та охоплює активні дії щодо збору, підготовки та передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації.

Таким чином, ключовим критерієм розмежування колабораційної діяльності у формі передачі матеріальних ресурсів та пособництва державі-агресору виступає наявність або відсутність правомочностей володіння щодо переданих матеріальних ресурсів у суб'єкта [9].

Висновки. На основі проведеного дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів кримінально-правової протидії колабораційній діяльності та розроблено рекомендації для правозастосовчої практики. Визначено перспективні напрями подальших наукових досліджень у сфері протидії колабораціонізму.

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні наукових знань про природу колабораційної діяльності та її відмежування від суміжних складів злочинів. Практичне значення дослідження виявляється у можливості використання його результатів для вдосконалення правозастосовчої практики та розробки методичних рекомендацій щодо кваліфікації відповідних кримінальних правопорушень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України від 03.03.2022. № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 13.11.2024).
2. Грабовський С.І. Колабораціонізм. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=4446 (дата звернення: 13.11.2024).
3. Кримінальний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26, ст. 131.
4. Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Криміналізація колабораціонізму в Україні. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6367/13403-1?inline=1> (дата звернення: 13.11.2024).
5. Пономарьова Т.І., Романов М.Ю. Особливості відмежування колабораційної діяльності від суміжних злочинів проти основ національної безпеки. *Протидія проявам тероризму та колабораціонізму в умовах війни: стан та перспективи*: матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Кропивницький, 24 листопада 2023 року). Донецький державний університет внутрішніх справ. Кропивницький. 2023. 106 с.
6. Голінка М.І. Стаття 111-1 КК України (колабораційна діяльність) та суміжні їй явища: проблеми законодавчого регулювання. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 36/2023. С. 251–258.
7. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 127/18004/22 від 28.09.2023 (дата набрання законної сили: 28.09.2023). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113967455> (дата звернення: 13.11.2024).
8. Берднік І.В., Головка М.Б. Основні орієнтири відмежування колабораційної діяльності від суміжних складів кримінальних правопорушень. *Нове українське право*. № 2. 2022. С. 156–162.
9. Колабораційна діяльність та пособництво державі-агресору: розмежування кримінальних правопорушень і доказова база. *Верховний Суд*. 2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/presidentr/news/1298517/> (дата звернення: 13.11.2024).

УДК 343.37

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.127>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ

Малетова О.С.,

доктор юридичних наук, доцент
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства,
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0002-2288-1393
e-mail: o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua

Тригуб О.М.,

студентка 2 курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0003-5672-9976
e-mail: ttt050117@gmail.com

Малетова О.С., Тригуб О.М. Кримінальна відповідальність за воєнні злочини.

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз інституту кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни в контексті сучасних викликів міжнародного гуманітарного права. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення механізмів притягнення до відповідальності за військові злочини в умовах сучасних збройних конфліктів та важливістю забезпечення ефективного правосуддя щодо воєнних злочинців.

Досліджено історичну генезу формування правової регламентації відповідальності за порушення законів та звичаїв війни, починаючи від Гаазьких конвенцій до сучасних міжнародно-правових актів. Особливу увагу приділено аналізу положень Женевських конвенцій 1949 року як фундаментальної основи сучасного міжнародного гуманітарного права у сфері захисту прав учасників збройних конфліктів.

На підставі системного аналізу визначено специфіку правового статусу різних категорій учасників збройних конфліктів (комбатантів, некомбатантів, цивільного населення, військовополонених) та особливості їх захисту нормами міжнародного гуманітарного права. Здійснено детальний аналіз складу злочину, передбаченого статтею 438 Кримінального кодексу України, з акцентом на проблематиці визначення контекстуальних елементів воєнних злочинів.

У роботі розкрито дискусійні аспекти доктринального тлумачення контекстуального елементу воєнних злочинів, проаналізовано різні наукові підходи до його природи та місця в системі елементів складу злочину. Обґрунтовано вза-

ємозв'язок контекстуальних обставин з об'єктивними та суб'єктивними ознаками військових злочинів.

Досліджено специфіку різних видів відповідальності за порушення законів та звичаїв війни, включаючи індивідуальну, колективну та державну відповідальність. Проаналізовано роль міжнародних судових інституцій у забезпеченні невідворотності покарання за воєнні злочини та проблеми їх ефективного функціонування.

На основі проведеного дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів притягнення до кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни та розроблено рекомендації для підвищення ефективності міжнародного правосуддя у цій сфері.

Ключові слова: воєнні злочини, міжнародне гуманітарне право, кримінальна відповідальність, закони та звичаї війни, Женевські конвенції.

Maletova O.S., Trigub O.M. Criminal liability for war crimes.

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of criminal liability for violations of the laws and customs of war, in light of contemporary challenges facing international humanitarian law. The relevance of this study arises from the need to enhance mechanisms of accountability for war crimes amidst modern armed conflicts and the importance of ensuring effective justice against war criminals.

The research delves into the historical development of legal regulation for liability concerning breaches of war laws and customs, starting from the Hague Conventions to

contemporary international legal instruments. Particular attention is given to the 1949 Geneva Conventions, which serve as a foundational pillar of modern international humanitarian law in protecting the rights of participants in armed conflicts.

Through systematic analysis, the article outlines the distinct legal status of various categories of armed conflict participants (combatants, non-combatants, civilians, and prisoners of war) and the nuances of their protection under international humanitarian law. A detailed examination of the elements of the crime defined in Article 438 of Ukraine's Criminal Code is conducted, with a specific focus on the contextual elements that characterize war crimes.

The article addresses contentious aspects of the doctrinal interpretation of the contextual element in war crimes, exploring various academic perspectives on its nature and its place within the elements of the crime. The relationship between contextual circumstances and the objective and subjective aspects of war crimes is substantiated.

The study also examines the specificities of different types of liability for violations of war laws and customs, including individual, collective, and state responsibility. It analyses the role of international judicial institutions in ensuring the inevitability of punishment for war crimes and highlights challenges in their effective operation.

Based on the research, the authors propose improvements to mechanisms for criminal accountability regarding violations of war laws and customs and develop recommendations aimed at enhancing the effectiveness of international justice in this domain.

Key words: war crimes, international humanitarian law, criminal liability, laws and customs of war, Geneva Conventions.

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність за порушення військових злочинів є багатограним викликом, що потребує комплексного вирішення. Необхідно не тільки визначати та класифікувати такі злочини, але й створювати дієві механізми для їх розслідування та покарання винних. Водночас важливо знайти баланс між захистом прав обвинувачених і забезпеченням справедливості для жертв. Це завдання вимагає подальшого дослідження та вдосконалення міжнародного гуманітарного права.

Стан опрацювання. Питання кримінальної відповідальності за військові злочини було предметом наукового інтересу багатьох вчених, зокрема Н. Антонюка, А. Вознюка, М. Мазура, В. Навроцького, М. Хавронюка та інших. Водночас стан опрацювання кримінальної відповідальності за військові злочини продовжує залишатися актуальною та складною проблемою.

Метою статті є аналіз кримінальної відповідальності за військові злочини. Також окрему увагу неюхідно приділити дослідженню історичного розвитку, структурних елементів складу злочину, а також специфіки правової кваліфікації цих правопорушень у контексті сучасних міжнародних стандартів.

Виклад основного матеріалу. Протягом усієї своєї історії людство постійно знаходилося у стані війни. Лише наприкінці XIX століття почалося формування правил ведення війни, як це було зафіксовано в Гаазьких конвенціях. Після Другої світової війни, яка показала небачений раніше масштаб бойових дій та їх катастрофічні наслідки для комбатантів і цивільних, були створені правила ведення збройних конфліктів. Це стало основою для Женевських конвенцій 1949 року, які формулюють норми, що забороняють подібні дії та встановлюють відповідальність за їх скоєння. У контексті повномасштабної російської агресії проти України особливу увагу привертає судовий розгляд кримінальних справ, пов'язаних зі злочинами, що підпадають під розділ XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України», зокрема державну зраду та колабораціонізм. Також значущі злочини з розділу XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» Особливої частини Кримінального кодексу України [1, с. 164].

Проаналізувавши Женевські та Гаазьку конвенції, можна дійти висновку, що закони та звичаї війни охоплюють правила ведення бойових дій, які забороняють застосування методів і засобів, що становлять загрозу масового знищення людей. Це стосується як комбатантів, так і цивільного населення. Принципи ведення війни орієнтовані на виснаження військової потужності супротивника при мінімальних людських жертвах і виключають використання зброї та методів, що можуть спричинити знищення людей та всього живого.

Закони та звичаї війни створені для захисту правового статусу різних категорій учасників збройних конфліктів. Це зокрема комбатанти, які активно беруть участь у бойових діях, здійснюючи наступальні чи оборонні операції. Некомбатанти, хоча і входять до складу збройних сил і надають їм підтримку, безпосередньо не залучені до військових дій. Окрім них, існує звичайне цивільне населення, яке, хоч і не бере участі у конфлікті, часто страждає від його наслідків, втрат життя та руйнування майна. Також у цю групу входять військовополонені – обидва комбатанти і некомбатанти, які потрапили у полон до ворожої сторони під час воєнних дій.

Кримінальна відповідальність за військові злочини є важливою складовою міжнародного права. Вона охоплює правові норми, що керують поведінкою держав і окремих осіб у періоди збройних конфліктів. Така відповідальність спрямована на захист прав людини та підтримку гуманітарних цінностей.

Кваліфікація кримінального правопорушення – це юридична оцінка суспільно-небезпечного діяння та визначення відповідної норми кримінального права, яка передбачає покарання за це діяння. Вона є важливим етапом у застосуванні кримінально-правової норми, який базується на складі кримінального правопорушення. Отже, для правильної кваліфікації необхідні ретельне розслідування фактичних обставин справи та існування відповідної кримінально-правової норми в законодавстві [2, с. 468].

Стаття 438 Кримінального кодексу України є основою для визначення факту скоєння воєнного злочину. Тому пропонується спочатку зосередити увагу на її аналізі. Формами об'єктивної сторони є: 1. Знущання над військовополоненими або цивільними особами, примусове переселення населення для виконання примусових робіт, викрадення національних цінностей на окупованій території, використання заборонених міжнародним правом способів ведення війни, а також інші порушення законів і звичаїв воєнного часу, які визнані міжнародними договорами обов'язковими для України, та видача наказів на такі дії караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років. 2. Подібні дії, якщо вони пов'язані з умисним вбивством, передбачають покарання у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або ж довічне ув'язнення [3].

У сучасній кримінально-правовій доктрині склад цього кримінального правопорушення залишається недостатньо дослідженим і вивченим. Хавронюк М. чітко вказує на основні вади та недоліки в існуючій розробці цієї проблематики. Навіть якщо з'являються окремі наукові дослідження з цього питання, вони зазвичай стосуються аналізу складу злочину, передбаченого ст. 438 КК України, або проблем кваліфікації та техніко-юридичного оформлення вироків [4].

Як зазначає Н.О. Антонюк, контекстуальний елемент воєнних злочинів складається з двох частин. По-перше, дії виконавця мали місце в контексті міжнародного збройного конфлікту. По-друге, він був обізнаний про фактичні обставини, що підтверджували існування цього конфлікту [5, с. 33]. На її думку, контекст скоєння правопорушення частково відображається через ознаки різних елементів складу кримінального злочину: обстановку, в якій була здійснена дія, що є характеристикою об'єктивної сторони, а також через суб'єкта, котрий належить до во-

рожої армії і усвідомлює факт збройного конфлікту. За словами авторки, контекстуальний елемент складу воєнних злочинів має квазіхарактер. Він хоч і входить до складу відповідних кримінальних правопорушень, але виявляється в усіх інших елементах складу, таких як об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона. Таким чином, на думку Н.О. Антонюк, контекстуальний елемент воєнних злочинів не є окремим самостійним елементом складу, а відображає характеристики інших об'єктивних та суб'єктивних ознак [5, с. 32].

Замість цього підходу, З.А. Загинець-Заболотенко та О.З. Гладун вважають, що немає сенсу виділяти контекстуальні обставини як окремий елемент у складі міжнародних злочинів, особливо у випадках військових злочинів (ст. 438 КК України). Науковці висунули наукову презумпцію, відповідно до якої контекстуальні обставини розглядаються як ознака об'єктивної сторони, тобто обстановки вчинення кримінального правопорушення. Це стосується ситуації збройного конфлікту, як міжнародного, так і неміжнародного характеру, а також зв'язку злочинного діяння з відповідним збройним конфліктом, як зазначено у статті 8 Елементів злочинів Міжнародного кримінального суду [6, с. 121].

Збройний конфлікт, незалежно від того, чи він має міжнародний або неміжнародний характер, представляє собою комплекс об'єктивних зовнішніх умов. До них належать час і місце вчинення злочину, де здійснюються суспільно небезпечні дії, як-от порушення військових злочинів. Пов'язаність цих порушень зі збройним конфліктом дає можливість класифікувати їх як воєнні злочини. Контекстуальні обставини є вирішальними для відокремлення воєнних злочинів від загальнокримінальних правопорушень, а також для розрізнення різних типів міжнародних злочинів. Ці обставини також спричиняють появу інших специфічних ознак, властивих воєнним злочинам. Зазвичай такі дії виконуються комбатантами або особами, які можуть віддавати накази; об'єктами посягання є особи або їхні права, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права; такі злочини завжди здійснюються умисно або з грубої необережності [7, с. 141-142].

Контекстуальні обставини воєнних злочинів, такі як збройний конфлікт міжнародного або неміжнародного характеру, не розглядаються окремо від об'єктивних та суб'єктивних елементів цих злочинів. Вони визначають інтерпретацію інших ознак воєнних злочинів у межах конкретного збройного конфлікту та охоплюють усі елементи складу злочину, передбаченого статтею 438 Кримінального кодексу. Як зазначалося раніше, постраждалим від порушення військових злочинів є особа, що перебуває під захистом

міжнародного гуманітарного права (МГП), і це має бути громадянин держави супротивника, з якою виник збройний конфлікт. Додатковий об'єкт порушення військових злочинів слід розуміти як порядок суспільних відносин, обумовлений нормами МГП та кримінальним законом, що спрямований на захист прав осіб, які перебувають під захистом МГП. Визначення суб'єктивної сторони порушень також повинно враховувати, чи усвідомлює особа контекстуальні обставини, чи передбачає їх та чи має намір вчинити злочинні дії, пов'язані з військовими злочинами, саме в умовах конкретного збройного конфлікту [7, с. 142].

Крім того, наявність контекстуальних обставин вимагає обов'язкового визначення спеціального суб'єкта військових злочинів – комбатантів. Цей термін уперше з'являється в Додатковому протоколі I, де зазначено, що він стосується осіб, які входять до складу збройних сил сторони, що бере участь у конфлікті, за винятком медичного персоналу та духовенства [8]. Комбатанти мають право безпосередньо брати участь у бойових діях, фактично отримуючи своєрідний дозвіл на застосування сили. Вони є членами збройних сил відповідної сторони, що бере участь у конфлікті, незалежно від того, чи є ці війська регулярними або нерегулярними, але за умови, що вони беруть активну участь у бойових діях [7, с. 142].

Також важливу роль відіграють аспекти відповідальності, що охоплюють індивідуальну, колективну та державну відповідальність за вчинені правопорушення. Індивідуальна відповідальність: особи, які скоїли серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, можуть бути притягнуті до індивідуальної відповідальності. Це стосується як військових, так і цивільних осіб, які порушили норми, наприклад, шляхом здійснення злочинів проти людства або воєнних злочинів [9, с. 216].

Колективна відповідальність: групи чи організації, які діють у конфліктних ситуаціях і порушують міжнародне гуманітарне право, можуть бути притягнуті до спільної відповідальності. Це стосується лідерів політичних партій, керівників міністерств, головнокомандувачів армій країн-агресорів, а також певних міжнародних організацій, причетних до порушень міжнародних норм. Така відповідальність може поширюватися на збройні угруповання, повстанців або інші структури, що причетні до цих порушень.

Держави зобов'язані дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права і несуть відповідальність за його порушення. Це відбувається, якщо вони не забезпечують захист прав цивільних осіб під час воєнних конфліктів або якщо надають допомогу чи підтримку сторонам, які порушують ці правила.

Щоб гарантувати підзвітність за порушення міжнародного гуманітарного права, було створено міжнародні суди та трибунали, включаючи Міжнародний кримінальний суд. Ці установи мають повноваження переслідувати і судити осіб, відповідальних за серйозні порушення [9, с. 217].

Однією з основних проблем у сфері кримінальної відповідальності за порушення законів і звичаїв війни є безкарність винних. Багато з тих, хто вчиняє воєнні злочини, уникають покарання через небажання держав брати участь у міжнародних судових процесах і відсутність дієвих механізмів для збирання доказів та захисту свідків. Ці обставини ускладнюють притягнення винних до відповідальності та знижують ефективність міжнародного гуманітарного права.

Висновки. У дослідженні встановлено, що ефективність кримінальної відповідальності за воєнні злочини безпосередньо залежить від чіткого визначення контекстуальних елементів воєнних злочинів та їхнього взаємозв'язку з іншими елементами складу злочину. Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до розуміння природи контекстуальних обставин воєнних злочинів, які проявляються через усі елементи їх складу та визначають специфіку їх інтерпретації в умовах конкретного збройного конфлікту.

Основною проблемою у сфері притягнення до відповідальності за воєнні злочини залишається недостатня ефективність механізмів міжнародного правосуддя та складність збору доказової бази. Запропоновано вдосконалення національного законодавства щодо відповідальності за воєнні злочини шляхом більш чіткої імплементації норм міжнародного гуманітарного права та врахування сучасної практики міжнародних судових інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Глушко А.М. Особливості кримінально-правової кваліфікації дій особи за порушення законів і звичаїв війни. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 164–167. URL: <http://surl.li/revbuh>.
2. Коломієць Н.В., Лугина Є.Ю. Проблемні аспекти кваліфікації воєнних злочинів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 466–470. URL: <http://surl.li/oaxadb>.
3. Кримінальний кодекс України: від 07.09.2024. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26, ст. 131. URL: <http://surl.li/qjqjzh> (дата звернення: 29.10.2024).
4. Хавронюк М.І. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв

- війни: двадцять запитань та відповідей. 2022. URL: <http://surl.li/tjpsiz> (дата звернення: 29.10.2024).
5. Антонюк Н.О. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст і необхідність встановлення. *Право України*. 2023. № 5. С. 30–38. URL: <http://surl.li/ewzdnn>.
 6. Загиней-Заболотенко З.А., Гладун О.З. Порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 Кримінального кодексу України): особливості кваліфікації з урахуванням контекстуальних обставин. *Право України*. 2023. № 5. С. 117–132. URL: <http://surl.li/tktpvj>.
 7. Шевчук А.В. Контекстуальні обставини як ознака складу порушення законів та звичаїв війни (стаття 438 Кримінального кодексу України). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. № 6 (53). С. 139–143. URL: <http://surl.li/tqxlit>.
 8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): міжнародний документ ООН від 8 червня 1977 року. URL: <http://surl.li/brsas> (дата звернення 13.10.2024).
 9. Маньгора В.В., Горобець Л.С., Забелін Г.Т. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права. *Інформація і право*. 2024. № 1 (48). С. 210–218. URL: <http://surl.li/whygtt>.

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ПЕРЕДБАЧЕНОЇ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ¹

Пацкан І.І.,

аспірант Київського університету права

НАН України

Пацкан І.І. Особливості кримінальної відповідальності, передбаченої за колабораційну діяльність.

Стаття досліджує особливості кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в Україні як один із ключових викликів для національної безпеки в умовах триваючої збройної агресії Російської Федерації. У роботі аналізується підґрунтя для запровадження відповідних норм законодавства, зокрема статті 111-1 Кримінального кодексу України (ККУ), та їх значення в боротьбі з колабораціонізмом. Окреслено проблематику, пов'язану із застосуванням даних норм, зокрема розмежуванням злочинних дій та поведінки, спрямованої на виживання громадян на тимчасово окупованих територіях (ТОТ).

У статті представлено огляд історичного контексту терміну «колабораціонізм» та його сучасного значення. Зазначено, що колабораційна діяльність охоплює різноманітні форми, такі як публічне заперечення агресії, співпраця з окупаційною владою, організація незаконних виборів чи референдумів, участь у пропагандистських заходах. Водночас наголошується на відсутності чіткого визначення цього терміну у ККУ, що ускладнює його практичне застосування.

Статистичні дані підтверджують актуальність проблеми: з моменту запровадження статті 111-1 зареєстровано понад 8 тисяч проваджень. Однак високий відсоток обвинувальних вироків і відсутність виправдальних рішень викликають занепокоєння щодо дотримання принципів справедливості та прав людини. У дослідженні розглянуто зауваження Управління Верховного комісара ООН з прав людини щодо недостатньої чіткості формулювань цієї статті, які можуть спричинити свавільне її застосування.

Автори пропонують удосконалити кримінальне законодавство шляхом:

1. Введення чіткого визначення колабораціонізму у ККУ.
2. Уточнення положень статті 111-1 відповідно до міжнародних стандартів.

3. Забезпечення правового розмежування між злочинами та діями, пов'язаними із виживанням.

4. Гармонізації законодавства України із нормами міжнародного гуманітарного права.

Зміни сприятимуть підвищенню ефективності боротьби з колабораціонізмом, одночасно забезпечуючи баланс між покаранням винних і захистом прав громадян на ТОТ.

Ключові слова: колабораційна діяльність, кримінальна відповідальність, Кримінальний кодекс України, міжнародне право, національна безпека, права людини.

Patskan I.I. Peculiarities of criminal liability provided for collaborative activities.

The article examines the peculiarities of criminal liability for collaboration activities in Ukraine as one of the key challenges to national security amidst the ongoing armed aggression of the Russian Federation. It analyzes the grounds for introducing relevant legislative norms, particularly Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine (CCU), and their significance in combating collaborationism. The study outlines issues associated with the application of these norms, especially in distinguishing criminal acts from behaviors aimed at survival by citizens in temporarily occupied territories (TOT).

The article provides a historical overview of the term "collaborationism" and its contemporary meaning. It emphasizes that collaboration activities encompass various forms, such as public denial of aggression, cooperation with occupation authorities, organizing unlawful elections or referenda, and participating in propaganda activities. However, the lack of a clear definition of this term in the CCU complicates its practical application.

Statistical data underscore the relevance of the issue: since the introduction of Article 111-1, over 8,000 cases have been registered. Nevertheless, the high conviction rate and absence of acquittals raise concerns about adherence to principles of

¹ Науковий керівник: Антонюк А.Б., к.ю.н., доцент, професор кафедри кримінального права та процесу, Київського університету права НАН України.

justice and human rights. The study also discusses observations by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, highlighting the insufficient clarity of the article's provisions, which may lead to arbitrary enforcement.

The authors propose improving criminal legislation through the following measures:

1. Introducing a clear definition of collaborationism into the CCU.
2. Clarifying the provisions of Article 111-1 in line with international standards.
3. Ensuring legal differentiation between criminal offenses and actions related to survival.
4. Harmonizing Ukrainian legislation with international humanitarian law.

These changes are expected to enhance the effectiveness of combating collaborationism while maintaining a balance between punishing offenders and protecting the rights of citizens in TOT.

Key words: collaboration activities, criminal liability, Criminal Code of Ukraine, international law, national security, human rights.

Постановка проблеми. З 20 лютого 2014 року Україна зазнає збройної агресії Російської Федерації, яка мала серйозні наслідки для країни. Ця агресія призвела до великої кількості людських втрат, окупації значних територій на півдні та сході нашої країни, суттєвих економічних збитків та ряду негативних факторів, які можна перераховувати довго. Однак навіть за таких обставин деякі громадяни України та юридичні особи сприяли агресивним діям Російської Федерації, підтримуючи збройні формування та окупаційні адміністрації, що може вважатись колабораціонізмом. Навіть зараз, деякі з цих осіб намагаються займати високі посади в державі та впливати на державну політику та інформаційний простір України, що є неприпустимим в умовах триваючої збройної агресії.

Колабораціонізм серйозно підриває національну безпеку України та становить пряму загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційному ладу та іншим національним інтересам країни. Тому особи, причетні до колабораціонізму, повинні нести відповідальність відповідно до закону. Крім того, вирішення постконфліктних питань неможливе без справедливості та обмеження прав тих, хто брав участь у колаборації. З такою метою Верховною Радою України було додано до Кримінального Кодексу України статтю про колабораційну діяльність. Однак дана стаття в юридичному колі крім вирішення вищенаведених проблем поставила ряд питань стосовно застосування даних норм до звичайних людей, які не мають на меті своїми діями завдати шкоди Україні, а просто намагаються вижити на тимчасово окупованих

територіях. Тобто постає питання як простим громадянам продовжувати жити на TOT не ставши при цьому злочинцями.

Аналіз останніх наукових досліджень.

Над проблемами удосконалення кримінально-правового законодавства України щодо колабораційної діяльності довгий час працюють законодавці, науковці, практики. З приводу кваліфікації цих правопорушень у юридичному середовищі ідуть спори щодо повноти законодавчих норм та відповідності їх міжнародним стандартам права. Але до цього часу не знайдено єдиного підходу до встановлення таких його ознак, щоб вони в повній мірі відповідали завданням боротьби з колабораційними явищами найбільш ефективним кримінально-правовим способом. Проблематикою колабораціонізму цікавилися такі вчені як: Кузнецов В.В., Сийплоскі М.В., Янішевська К.Д.

Мета. Дослідити сучасне законодавче закріплення колабораційної діяльності, його застосування на даному етапі. Співставити тлумачення колабораційної діяльності, яке прописав законодавець і можливість існування громадян України на TOT, яке б не суперечило Кримінальному Кодексу України. Узагальнити судову практику з кримінальних справ про колабораційну діяльність та запропонувати свій підхід до законодавчого визначення колабораційної діяльності у кримінальному.

Виклад матеріалу дослідження. Колабораціонізм (від французького *collaboration* – співробітництво) – виник в часи Другої світової війни. Вперше використав даний термін французький генерал Анрі Петен, який очолював так званий режим Віші та закликав французів до співпраці з нацистською Німеччиною. Термін швидко увійшов і до інших мов – та активно використовувався радянською пропагандою із виразно негативним забарвленням для опису співробітництва народів СРСР (або окремих його частин) із гітлерівською Німеччиною.

У широкому сенсі колабораціонізм – співпраця населення або громадян держави з ворогом в інтересах ворога-загарбника на шкоду самій державі чи її союзників і участь у переслідуванні патріотів країни, громадянином якої є колаборант. У роки Другої світової війни колабораціонізм був явищем розповсюдженим – і мав місце практично в кожній окупованій країні.

У вузькому змісті колабораціонізм – співробітництво французів із німецькою владою у період окупації Франції у ході Другої світової війни. Проте загальновідома не лише добровільна співпраця французів, – але і данців, норвежців, татар, білорусів, українців, росіян та інших народів – з німцями за умов окупації останніми їхніх країн.

Війна в Україні триває, починаючи від 2014 року. Що спричинило велику кількість людських

жертв, окупації значних територій, значних економічних втрат і ряду інших негативних наслідків. Весь цей час проти силовиків і суддів відкривали справи за державну зраду (ст. 111 Кримінального Кодексу України). Щодо мешканців, які, наприклад, допомагали росіянам із фейковими «референдумами» – за «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» (ст. 110 Кримінального Кодексу України). Також проти колаборантів застосовували статті про «захоплення державної влади» (ст. 110-2 Кримінального Кодексу України). Не кожен, хто так чи інакше допомагав ворогу, підпадав під ці визначення. Оскільки все це – важкі злочини, які потребують особливої уваги в доказах. У суспільстві вже з 2014-го наростає запит на покарання зрадників. Однак тільки після повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 року було введено в кримінальний Кодекс України відповідальність за колабораційну діяльність.

За перший рік її існування, до квітня 2023 включно, силовики зареєстрували майже 5,5 тисяч справ за колабораціонізм. Орієнтовно в 1,4 тисячі з них оголосили підозри.

Протягом 2022 року суди отримали 659 справ про колабораціонізм і розглянули майже половину – 308.

За перший рік 272 особи було визнано винними і жодної не виправдали. Пів сотні пішли на угоду зі слідством, визнавши свою провину. У зовсім незначній кількості випадків справи повертали прокурору на доопрацювання чи закривали.

У 2023 році суди розглянули 2724 справ – за статтею «колабораційна діяльність». Водночас з розглянутих справ засудили 793 колаборантів. Винуватість у колабораційній діяльності визнали підозрювані в 117 справах (4%). Загалом судді закрили 34 справи з 1386.

За інформацією Офісу Генпрокурора станом на червень 2024 року зареєстрували вже понад 8 тисяч проваджень щодо колабораціонізму [1]. Згідно з даними Судової влади, протягом 2023 року у судах першої інстанції перебували провадження щодо 2811 людей, звинувачених у колабораційній діяльності. При чому, на кінець звітнього періоду 1819 проваджень лишилися нерозглянуті. Протягом минулого року у 790 справах винесли вироки [2].

Виходячи з норм ст. 111-1 ККУ Колабораційна діяльність передбачає наступне: 1. Публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними

формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України; 2. Добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора; 3. Здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти; 4. Передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави; 5. Добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території; 6. Організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах; 7. Добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових

дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України; 8. Вчинення особами, зазначеними у частинах п'ятій - сьомій цієї статті, дій або прийняття рішень, що призвели до загибелі людей або настання інших тяжких наслідків [3].

Проаналізувавши зміст даної статті необхідно звернути увагу на основний недолік, те що в ній вказано тільки на форми колабораціонізму та його можливі прояви, однак ні в даній статті ні в Кримінальному Кодексі України в цілому не передбачено самого визначення колабораціонізму, що в свою чергу ускладнює можливість визначення межі між злочином та діями, які не підпадають під кримінальну відповідальність.

У своїй статті «Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення» науковці Кузнецов В.В. та Сийплікі М.В. висвітлюють особливості кримінальної відповідальності за вчинення колабораційної діяльності, в результаті проведеного дослідження пропонується ввести певні зміни в Кримінальний Кодекс України, зокрема: «виключити вказівку на «добровільність співпраці» в частинах 2, 5, 7 ст. 111-1 КК України» [4]. Однак з таким твердженням важко погодитись. Саме поняття Колабораціонізм (від франц. *collaboration* – співпраця, співробітництво) – усвідомлене, добровільне та зумисне співробітництво з ворогом у його інтересах і на шкоду своїй державі та її союзникам. Від так дана зміна зітре межу між діями явно виражених колаборантів, які свідомо, в окремих випадках з корисливих мотивів, пішли на співпрацю з окупантом, розуміючи яку шкоду вони завдають цілісності, єдності та суверенітету України та тими людьми, які неохоче вчиняли такі дії, часто під примусом, щоб просто могли існувати.

При введенні в законодавстві нових норм таких як відповідальність за колабораційну діяльність необхідно також враховувати, щоб такі зміни не суперечили нормам міжнародного права. Це питання також підняв Андрій Яковлев у своїй статті «Адвокати обвинувачених у колабораційній діяльності: що потрібно знати для захисту» [5]. Звернута увага, що складністю злочинів щодо колабораційної діяльності є те, що вони вчинюються в період воєнного стану, коли наша країна обороняється від ворога, який не тільки окупував частину нашої території, а і продовжує свої напади. Природньо, що в такій ситуації емоції загострюються, що породжує тиск на правову систему.

Однак правовій системі потрібно діяти неупереджено та враховувати всі нюанси співвідно-

шення норм Міжнародного гуманітарного права (надалі МГП), як *lex specialis* та національного кримінального закону, в цьому випадку ст. 111-1 КК України. Останній має відповідати нормам міжнародного права прав людини.

Положення ст. 111-1 Кримінального кодексу України передбачає достатньо суворе покарання. Управління Верховного Комісара ООН з прав людини (надалі – УВКПЛ) у своїй доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні (період з 1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р.) надало ряд критичних зауважень щодо суті положень і нормативного вираження ст. 111-1 КПК України.

Управління Верховного Комісара ООН з прав людини звертає увагу, що в ст. 111-1 КПК України не дотримано стандартів якості закону так аби виключити його свавільного застосування. Зокрема, УВКПЛ зазначає, що обмеження прав людини мають здійснювати з суворих умов. Одна з цих умов полягає в тому, що такі обмеження повинні бути передбачені законом, сформульованим з достатньою точністю, з тим, щоб особа могла регулювати свою поведінку (див. Комітет із прав людини, Зауваження загального порядку № 35, п. 22; Комітет із прав людини, Зауваження загального порядку № 34, п. 25; Європейський суд з прав людини, справа «Бейєлер проти Італії» [Велика палата], п. 109).

УВКПЛ звертає увагу на ще один важливий аспект нормативної техніки, нагадуючи, що усі елементи злочину повинні бути прямо і точно включені в правові визначення злочинів, що не дотримано в ст. 111-1 КПК України. Ця стаття передбачає кримінальну відповідальність за «провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором» або окупаційною владою, а сфера такої «взаємодії» не визначена, наголошує УВКПЛ.

Висновки. Підбиваючи підсумки хочеться сказати, що поняття колабораціонізму в умовах повномасштабної війни в Україні є дуже актуальним. Правильний підхід держави до даного питання забезпечить зменшення ризиків та негативних наслідків, які веде за собою співпраця громадян України з окупантами на тимчасово окупованих територіях. Водночас на мою думку необхідно запроваджувати ряд змін у кримінальне законодавство, що передбачає відповідальність за колабораційну діяльність. Зокрема необхідно конкретно висвітлити поняття колабораціонізму, ввівши його визначення у Кримінальний Кодекс України. Також важливим є приведення норм Кримінального Кодексу України про колабораційну діяльність до норм міжнародного права. Маючи необхідну законодавчу базу органи слідства та суд зможуть забезпечити об'єктивну та всебічну повноту розслідування таких злочинів, що своїм результатом матиме притягнення до відповідальності справді винних

в такому правопорушенні осіб та убезпечить суспільство від криміналізації життєдіяльності, у якій співпраця може бути умовою фізичного «виживання» на громадян на тимчасово окупованих територіях України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіс Генерального прокурора. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. URL: <https://www.gp.gov.ua>.
2. Судова влада України. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.
3. Кримінальний Кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
4. Кузнецов В.В. та Сийплові М.В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2022. Серія ПРАВО. Випуск 70. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.61>.
5. Яковлев А. Адвокати обвинувачених у колабораційній діяльності: що потрібно знати для захисту. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/advokaty-obvynuvachenykh-u-kolaboratsiyniy-diialnosti-shcho-potribno-znaty-dlia-zakhystu>.

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.129>

ПРАЦІВНИК МІЖНАРОДНОЇ ОБОРОННОЇ КОМПАНІЇ ЯК СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Попов Г.В.,

доктор юридичних наук,
доцент кафедри галузевого права та
загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
ORCID: 0000-0002-4928-2470

Попов Г.В. Працівник міжнародної оборонної компанії як суб'єкт кримінального правопорушення.

У статті зазначається, що сьогодні для нашої держави одним з важливих питань є можливість залучення до захисту суверенітету та відсічі збройної агресії працівників приватних військових (оборонних) компаній.

Актуальними також є підстави та порядок притягнення до відповідальності вказаних працівників у випадку наявності у їх діяннях складу кримінального правопорушення.

Автор вказує, що мета дослідження полягає у виокремленні характерних ознак працівника міжнародної оборонної компанії як суб'єкта кримінального правопорушення та формуванні пропозицій у цій сфері.

Відповідно до чинного законодавства проходження військової служби здійснюється: громадянами України – у добровільному порядку (за контрактом), за направленням або за призовом; іноземцями та особами без громадянства – у добровільному порядку (за контрактом) на посадах, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту та Національної гвардії України.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які проходять військову службу, є військовослужбовцями.

У статті зроблено висновок про те, що з огляду на специфіку діяльності міжнародних оборонних компаній, запропонований механізм правового регулювання їх функціонування, а також статус їх співробітників можливо констатувати, що останні на даний момент не вважаються спеціальним суб'єктом військових кримінальних правопорушень відповідальність за які передбачена розділом XIX КК України навіть за умови здійснення ними оборонних заходів.

Разом з тим, враховуючи сутність виконуваних завдань та характер правовідносин у під-

розділі (формуванні), а також статус працівників міжнародної оборонної компанії доцільно внести зміни до окремих положень діючої національної системи нормативно-правових актів. Так, зокрема, ч. 1 ст. 401 КК України доцільно викласти у наступній редакції: «Військовими кримінальними правопорушеннями визнаються передбачені цим розділом кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, працівниками міжнародної оборонної компанії, які беруть участь у обороні держави та відсічі збройної агресії (в умовах особливого періоду або воєнного стану), а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів».

Ключові слова: суб'єкт кримінального правопорушення, міжнародна оборонна компанія, військовослужбовець, військові правопорушення.

Popov G.V. The employee of an international defence company as a subject of a criminal offence.

The article notes that today the issue of involvement of employees of private defence companies in the defence of sovereignty and repulsion of armed aggression is also relevant for our country.

One of the most important issues is the grounds and procedure for bringing these employees to justice if their actions contain elements of a criminal offence.

The author points out that the purpose of the research is to identify the characteristic features of an employee of an international defence company as a subject of a criminal offence and to develop proposals in this area.

In accordance with the current legislation, military service is performed by: citizens of Ukraine – on a voluntary basis (under a contract), by assignment or by conscription; foreigners and stateless persons – on a voluntary basis (under a

contract) in positions to be filled by servicemen and officers of the Armed Forces of Ukraine, the State Special Transport Service and the National Guard of Ukraine.

Citizens of Ukraine, foreigners and stateless persons who perform military service are recognised as servicemen.

The article concludes that according to the specifics of activities of international defence companies, the proposed mechanism of legal regulation of their operation and the status of their employees, it is possible to state that the motioned employees are not currently recognised like a special subject of military criminal offences liable for which is provided in Section XIX of the Criminal Code of Ukraine, even if they carry out defence activities.

At the same time, taking into account the essence of the performed tasks and the nature of the legal relations in the unit (formation), as well as the status of the employees of the international defence company, it is advisable to make changes to certain provisions of the current national system of regulatory and legal acts. So, particularly, Part 1 of Art. 401 of the Criminal Code of Ukraine is expedient to be worded as follows: «Military criminal offenses shall be recognized as criminal offenses provided for in this section against the procedure established by law for carrying out or completing military service, committed by military personnel, employees of an international defence company, who participate in the defence of the state and the repulsion of armed aggression (under conditions of special period or state of war), as well as conscripts and reservists during assembly».

Key words: subject of a criminal offence, international defence company, serviceman, military offences.

Постановка проблеми. З давніх давен поруч із розвитком людства крокували суперечки між країнами з тих або інших питань. Однією з форм вирішення спорів, що час від часу виникали між народами, були війни та збройні конфлікти. Не секрет, що передумовами перемоги у таких конфліктах є чисельність війська та наявність у ньому вмотивованих, підготовлених та належним чином забезпечених військових. Історія та сучасність знає багато випадків, коли до оборони країни або ведення наступальних дій залучалися співробітники приватних військових (оборонних) компаній.

Сьогодні для нашої держави одним з важливих питань є можливість залучення до захисту суверенітету та відсічі збройної агресії працівників приватних військових (оборонних) компаній. Так, з метою визначення правового статусу та організаційно-правових засад діяльності між-

народних оборонних компаній, які створюються в Україні, беруть участь у здійсненні оборонних заходів та надають за межами території України оборонні послуги було підготовлено проєкт Закону України «Про міжнародні оборонні компанії» (далі – проєкт Закону № 11214) [1].

Одним з нагальних питань, серед іншого, є підстави та порядок притягнення до відповідальності вказаних працівників у випадку наявності у їх діяннях складу кримінального правопорушення.

Мета дослідження полягає у виокремленні характерних ознак працівника міжнародної оборонної компанії як суб'єкта кримінального правопорушення та формуванні пропозицій у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Окремі проблеми суб'єкта кримінального правопорушення неодноразово ставали предметом наукових розробок таких вчених як: Гладкий В.В., Дудоров О.О., Матвійчук В.К., Нечепоренко О.П., Панов М.І., Харь І.О., Шульга А.М. та інших.

Разом з тим, дослідження правового статусу працівника міжнародної оборонної компанії як суб'єкта кримінального правопорушення у національній науці поширеного характеру не набули.

Виклад основного матеріалу. У проєкті Закону № 11214 визначається, що міжнародна оборонна компанія – це створений та зареєстрований в Україні суб'єкт господарювання, який на підставі отриманої ліцензії здійснює в установленому цим Законом порядку надання за межами території України оборонних послуг, а також приймає участь у здійсненні оборонних заходів [1].

У проєкті Закону № 11214 оборонні заходи пропонується визначити як систему заходів, що здійснюються органами державної влади та органами військового управління України щодо підготовки до збройного захисту та захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту.

Вочевидь, «оборонні заходи» невід'ємно пов'язані з поняттям «оборона України» під якою розуміється система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту (ст. 1 Закону України «Про оборону України») [2].

Важливо підкреслити, що згідно з ст. 17 Конституції України оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності [3].

Також у ч.ч. 1, 2 ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України» закріплено, що Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладатиметься оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом [4].

Крім того, відповідно до п.п. 1, 9, 10, 16 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про Національну гвардію України» основними функціями Національної гвардії України є: захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом; участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав; участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника), припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності; участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану.

У ч. 5 цитованої вище статті Закону зазначається, що Національна гвардія України виконує покладені на неї завдання у взаємодії з правоохоронними органами, Збройними Силами України, Управлінням державної охорони України, іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, органами місцевого самоврядування, органами прокуратури, органами державної влади, громадськими об'єднаннями та релігійними організаціями, а також спільно з адміністрацією та режимними органами об'єктів, що охороняються, та населенням [5].

Необхідно підкреслити, що функції персоналу приватних військових та охоронних компаній та державних відомств безпеки та оборони можуть бути подібними, або доповнювати одна одну або перетинатись. Схожа природа їхніх функцій може спричинити неясність у розподілі ролей і відповідальності, адже приватні військові та охоронні компанії іноді використовують

повноваження та/або застосовують силу, які традиційно є прерогативою сил громадської безпеки та військових. Чіткість у визначенні функцій та відповідальності державних і приватних служб безпеки особливо важлива, коли йдеться про застосування сили, арешт і затримання [6, с. 21].

Слід зазначити, що у ст. 10 проєкту Закону № 11214 вказується: міжнародні оборонні компанії можуть бути залучені до участі в оборонних заходах шляхом спільної діяльності (взаємодії) із Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України, Збройними Силами України, Національною гвардією України, іншими військовими формуваннями України, а також Службою безпеки України та правоохоронними органами на підставі рішення Ради національної безпеки і оборони України.

Формами спільної діяльності (взаємодії) міжнародних оборонних компаній із суб'єктами, зазначеними у частині першій цієї статті, можуть бути:

- 1) виконання операторами міжнародних оборонних компаній окремих завдань, пов'язаних із захистом державного суверенітету та територіальної цілісності України;

- 2) проведення спільних нарад, консультацій, злагодження дій тощо;

- 3) спільне використання озброєння, військової техніки та спеціальних засобів під час виконання оборонних заходів [1].

Потрібно зауважити, що згідно чинного законодавства функціями Ради національної безпеки і оборони України є: 1) внесення пропозицій Президенту України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони; 2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час; 3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України [7].

Саме тому проєкт Закону № 11214 передбачає, що у разі введення на території України режиму воєнного стану, а також у разі необхідності захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України міжнародні оборонні компанії у повному складі (згідно їх штатних розписів) можуть бути у порядку мобілізації переведені за рішенням Ради національної безпеки і оборони України у пряме підпорядкування Генерального штабу Міністерства оборони України [1].

Отже, у цитованому вище проєкті закону вказується, що міжнародні оборонні компанії можуть бути залучені до завдань, пов'язаних із

захистом державного суверенітету та територіальної цілісності України у взаємодії з іншими суб'єктами, що беруть участь у оборонних заходах.

Важливо зазначити, що під час здійснення вказаних заходів може завдаватися шкода суспільним інтересам шляхом вчинення кримінальних правопорушень представниками міжнародних оборонних компаній. Так, велика кількість таких правопорушень, як непокоря, невиконання наказу, самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство тощо може суттєво знизити боєздатність підрозділу або в цілому обороноздатність держави під час протистояння збройній агресії.

За таких обставин залишається відкритим питання: чи будуть представники згаданих вище компаній спеціальним суб'єктом кримінальних правопорушень відповідальність за які передбачена розділом XIX Кримінального кодексу України (далі – КК України)?

Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 401 КК України військовими кримінальними правопорушеннями визнаються передбачені цим розділом кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів.

За відповідними статтями цього розділу несуть відповідальність військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом [8].

У ч. 9 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» зазначається, що військовослужбовці – це особи, які проходять військову службу [9].

Згідно з ч.ч. 1–3 ст. 2 згаданого вище Закону України військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби.

Проходження військової служби здійснюється:

– громадянами України – у добровільному порядку (за контрактом), за направленням або за призовом;

– іноземцями та особами без громадянства – у добровільному порядку (за контрактом) на посадах, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту та Національної гвардії України.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які проходять військову службу, є військовослужбовцями.

На думку Харитонova С. окрім ознак, що притаманні будь-якому суб'єкту кримінального правопорушення – фізична, осудна особа, яка досягла віку, з якого можливе настання кримінальної відповідальності, військовослужбовці наділені додатковими ознаками:

1) обов'язкові (конститутивні): державно-правова – громадянин України на всіх посадах; іноземець або особа без громадянства на посадах рядового, сержантського та старшинського складу Збройних Сил України; акмеологічна – особа віком від 16 до 65 років, яка придатна за станом психофізичного здоров'я нести (проходити) військову службу; правова (юридична) – залежно від категорій військовослужбовців – відсутність судимості взагалі чи не накладення протягом останнього року адміністративного стягнення за вчинення корупційного правопорушення або не засудження до позбавлення чи обмеження волі, у тому числі й зі звільненням від відбування покарання;

2) спеціальні (факультативні): начальник (командир); підлеглий; пілот, керівник польотів або особа, яка забезпечує польоти; особа, на яку покладені обов'язки з керування військовим кораблем; особа зі складу вартової (вахтової) служби або патрулювання; особа наряду з охорони державного кордону України; особа підрозділу бойового чергування (бойової служби); особа добового наряду; військова службова особа; військовополонений або той, хто піклується за військовополоненими [10].

Виходячи з наведеної діючої норми ст. 401 КК України та цитованих вище законів України, для визнання працівника міжнародної оборонної компанії спеціальним суб'єктом військового кримінального правопорушення вказаний працівник повинен мати статус військовослужбовця, а самій компанії необхідно мати статус військового формування, утвореного відповідно до закону України, яким, можливо, стане проект Закону № 11214.

Однак, необхідно зауважити, що діяльність міжнародних оборонних компаній не є державною службою особливого характеру, навіть за умови, що вона пов'язана з обороною нашої держави. Проте, враховуючи форми спільної діяльності (взаємодії) міжнародних оборонних компаній з суб'єктами визначеними у ст. 10 проекту

Закону та, зокрема, виконання ними завдань із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України, за умови ухвалення цитованого вище законопроекту Верховною Радою України та набрання ним законної сили, працівників зазначених вище компаній доцільно визнати спеціальними суб'єктами військових кримінальних правопорушень.

Висновки. З огляду на специфіку діяльності міжнародних оборонних компаній, запропонований механізм правового регулювання їх функціонування, а також статус їх працівників можливо констатувати, що останні на даний момент не вважаються спеціальним суб'єктом військових кримінальних правопорушень відповідальність за які передбачена розділом XIX КК України навіть за умови здійснення ними оборонних заходів.

Разом з тим, враховуючи сутність виконуваних завдань та характер правовідносин у підрозділі (формуванні), а також статус працівників міжнародної оборонної компанії доцільно внести зміни до окремих положень діючих національних нормативно-правових актів. Так, зокрема, ч. 1 ст. 401 КК України доцільно викласти у наступній редакції: «Військовими кримінальними правопорушеннями визнаються передбачені цим розділом кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, працівники міжнародної оборонної компанії, які беруть участь у обороні держави та відсічі збройної агресії (в умовах особливого періоду або воєнного стану), а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів».

Працівників міжнародної оборонної компанії також необхідно віднести до суб'єктів, які несуть відповідальність за відповідними статтями розділу XIX КК України, про що зазначити у ч. 2 ст. 401 КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Закону України «Про міжнародні оборонні компанії» від 26.04.2024 р. № 11214. URL: <https://itd.rada.gov.ua/>

- billInfo/Bills/pubFilezip/2337654 (дата звернення: 07.11.2024 р.).
2. Закон України «Про оборону України» від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 07.11.2024 р.).
3. Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.11.2024 р.).
4. Закон України «Про Збройні Сили України» від 06.12.1991 р. № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 07.11.2024 р.).
5. Закон України «Про Національну гвардію України» від 13.03.2014 р. № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text> (дата звернення: 07.11.2024 р.).
6. Посібник для держав з питань законодавчого регулювання приватних військових та охоронних компаній. Женева, DCAF. 2016. 60 с.
7. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.11.2024 р.).
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.11.2024 р.).
9. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 07.11.2024 р.).
10. Харитонов С. Специфіка військових кримінальних правопорушень, 2023. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/specifika-viiskovix-kriminalnix-pravoporusen-sergii-xaritonov> (дата звернення: 07.11.2024 р.).

КЛАСИФІКАЦІЯ СУЧАСНИХ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА

Сірець О.О.,

аспірант відділу кримінологічних досліджень,
Національно-дослідний інститут
вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
НАПрН України

Сірець О.О. Класифікація сучасних заходів запобігання злочинності у сфері житлового будівництва.

Дана стаття присвячена проблемі актуалізації заходів запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються у сфері житлового будівництва, а так само їх аналізу та систематизації, класифікації до окремих груп запобіжних по відношенню до злочинності заходів, застосовних у сфері житлового будівництва задля осучаснення раніше сформульованих дослідниками заходів запобігання кримінальним правопорушенням, що можуть бути застосовні і для сфери житлового будівництва, групування та наповнення «арсеналу» запобіжних заходів, що полегшить у подальшому формування тактик та стратегій із запобіжної діяльності щодо злочинності на ринку житлового будівництва як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях.

Дослідження значного обсягу літератури, що стосується як безпосередньо кримінологічних аспектів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва, так і дотичних до даної сфери галузей, надало можливість запропонувати групування загально-соціальних та спеціально кримінологічних запобіжних заходів за сімома ключовими напрямками: групи політичного, нормотворчого, соціально-економічного, організаційно-управлінського, освітньо-виховного, ідеологічного та доктринального запобігання. Крім того, у зв'язку з об'ємністю та багатогранністю сфери житлового будівництва, де кримінальні правопорушення вчиняють як компанії-забудовники, так і посадові або службові особи органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, організаційно-управлінську групу запобіжних заходів було запропоновано поділити на такі, що мають відношення до компаній-забудовників, та такі, що мають стосунок до держави в цілому та посадових і службових осіб (у тому числі й органів місцевого самоврядування) зокрема.

У той самий час, у якості підсумку, зазначено, що необхідними є пошук та пропонування

нових заходів, що будуть здатні суттєвим чином удосконалити наявний «арсенал» запобіжних заходів щодо злочинності на ринку житлового будівництва та підвищити ефективність діяльності із запобігання та протидії кримінальним правопорушенням у розглядуваній сфері.

Ключові слова: запобігання та протидія злочинності; заходи запобігання кримінальним правопорушенням; політична, нормотворча, соціально-економічна, організаційно-управлінська, освітньо-виховна, ідеологічна та доктринальна групи заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва.

Sirets O.O. Classification of modern crime prevention measures in the housing construction sector.

This article is devoted to the problem of updating measures for preventing criminal offenses in the field of housing construction, as well as their analysis and systematization. It classifies preventive measures related to crime into specific groups applicable in housing construction to modernize previously formulated prevention strategies by researchers, which can also be applied to this field. The grouping and enhancement of the «arsenal» of preventive measures will facilitate the future development of tactics and strategies for preventive activities against crime in the housing construction market at both regional and national levels.

The study of a significant body of literature related to both the criminological aspects of preventing criminal offenses in the field of housing construction and adjacent areas has made it possible to propose a grouping of general social and specialized criminological preventive measures across seven key areas: political, legislative, socio-economic, organizational and managerial, educational and cultural, ideological, and doctrinal prevention. Furthermore, due to the extensive and multifaceted nature of the housing construction sector, where criminal offenses are committed by both construction companies

and officials from government bodies or local authorities, the organizational and managerial group of preventive measures has been suggested to be divided into those applicable to construction companies and those relevant to the state as a whole, as well as to officials (including those from local governments) specifically.

At the same time, as a conclusion, it is noted that there is a need to search for and propose new measures that will significantly improve the existing «arsenal» of preventive measures against crime in the housing construction market and enhance the effectiveness of activities aimed at preventing and combating criminal offenses in this area.

Key words: prevention and counteraction of crime; measures to prevent criminal offenses; political, regulatory, socio-economic, organizational and managerial, educational and cultural, ideological and doctrinal group of measures for preventing criminal offenses in the field of housing construction.

Постановка проблеми. Незалежно від країни ринок житлового будівництва належить до однієї з найважливіших галузей господарської діяльності. Перш за все, житло є чи не найбільш ключових людською потребою. Крім того, для галузі житлового будівництва притаманними є значні обороти грошових коштів та у значних обсягах, що неабияк підвищує привабливість галузі для суспільства, зокрема й у питанні інвестиційної діяльності, а отже – і для злочинців.

Звідси ми стверджуємо, що проблематика діяльності із запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва була, є та у майбутньому надалі буде проблемою нагальною та завжди актуальною. А оскільки проблема пошуку заходів та формування «арсеналу» заходів із запобігання та протидії злочинності наразі є надзвичайно актуальною (наприклад, вітчизняними дослідниками нерідко робиться акцент на окремих заходах; так само окремі запобіжні заходи лише побічно згадуються у роботах дослідників-некримінологів), необхідними є виявлення якомога ширшого кола заходів із запобігання та протидії злочинності, зокрема й у сфері житлового будівництва із наступною їх систематизацією та групуванням задля спрощення та практичної орієнтації на їх застосування.

Мета дослідження. Виявлення, аналіз, систематизація та групування заходів запобігання злочинності у сфері житлового будівництва задля формування якнайширшого «арсеналу» таких заходів із метою полегшення та практичного орієнтування їх до застосування у розглядуваній галузі.

Стан опрацювання проблематики. Одним із найвагоміших та найрезультативніших

сучасних вітчизняних вчених-кримінологів, хто активно досліджував проблему запобігання та протидії злочинності (зокрема й у сфері житлового будівництва), був А.П. Закалюк. Також питанню запобіжної діяльності у розглядуваній нами сфері приділено увагу у дослідженнях А.В. Вавриша, побічно – у роботах О.М. Литвинова, Ю.В. Орлова, С. Шило та ін. Однак досліджень, у яких безпосередньо робилися б спроби із якнайширшої систематизації заходів запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва, нами виявлено не було.

Під час проведення дослідження застосовано традиційні загальнонаукові методи, такі як індукція та дедукція, аналіз та синтез; додатково було використано поширений у західних наукових колах метод вивчення та узагальнення попередніх наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. В результаті дослідження наукових результатів інших дослідників, а також на підставі власних умовиводів нами було згруповано всю сукупність важливих, на наше переконання, загально-соціальних та спеціально-кримінологічних засобів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва наступним чином: (1) політична, (2) нормотворча, (3) соціально-економічна, (4) організаційно-управлінська (5) освітньо-виховна, (6) ідеологічна та (7) доктринальна групи заходів запобігання. У свою чергу, в силу об'ємності та багатогранності сфери житлового будівництва, де кримінальні правопорушення вчиняються як компаніями-забудовниками, так і посадовими чи службовими особами органів державної влади або органів місцевого самоврядування, організаційно-управлінську групу запобіжних заходів пропонуємо поділити на такі, що стосуються компаній-забудовників, та такі, що стосуються держави в цілому та посадових і службових осіб (у тому числі й органів місцевого самоврядування) зокрема.

1. Політична група заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва. У межах даної групи заходів пропонуємо виокремити наступні: (1) зміцнення авторитету держави шляхом укріплення її інститутів одночасно з мінімізацією обмежень та стримувань щодо їх функціонування [1, с. 59–61, 88]; (2) створення при Президенті України Центру кримінологічних досліджень [2, с. 68]; (3) інституціоналізація політичної, а саме – партійної системи, максимальне залучення суспільства до політичних процесів у країні [3, с. 79–80]; (4) активізація патріотичного виховання, укріплення цінності української державності серед суспільства [1, с. 95]; (5) закріплення на державному рівні підходів до поєднання державного регулювання та вільноринкових елементів ринку житлового будівництва на підставі

закріплення принципу субсидіарності [4, с. 67; 5, с. 50; 6, с. 198]; (6) визначення та реалізація політики запобігання злочинності, у тому числі й на ринку житлового будівництва, на загальнодержавному рівні [7, с. 276; 8, с. 279-280].

2. *Нормотворча група заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва.* У межах даної групи заходів пропонуємо виокремити наступні: (1) вичерпна нормативно-правова регламентація суспільних відносин у сфері житлового будівництва [9, с. 151]; (2) виключення з КК України загального складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 364, з одночасним встановленням кримінальної відповідальності за ряд нових внесених посадових зловживань [2, с. 68-69]; (3) фіксація всіх без виключення відповідних санкцій на законодавчому рівні [2, с. 68]; (4) закріплення на законодавчому рівні категоричного обов'язку забудовників слідувати містобудівним умовам, а також відповідних, чітких санкцій за невиконання даного обов'язку [10, с. 348-349]; (5) формування системи ефективних правових антикорупційних запобіжників [11, с. 202]; (6) формування та удосконалення нормативно-правової бази з регулювання електронних земельних торгів [11, с. 203]; (7) визначення кола нормативно-правових актів, що мають входити до профільної нормативно-правової бази із запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва [8, с. 343]; (8) виведення засад формування вище згаданої профільної нормативно-правової бази із запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва [8, с. 345].

3. *Соціально-економічна група заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва.* У межах даної групи заходів пропонуємо виокремити наступні: (1) підвищення до конкурентного рівня заробітної платні посадових та службових осіб профільних органів державної влади та органів місцевого самоврядування [2, с. 66-67]; (2) спрощення системи реєстрації підприємств, а також фізичних осіб-підприємців (наприклад, за допомогою платформи «Дія») [2, с. 66-67]; (3) впровадження принципу «антропоцентризму» у реалізації будівельної діяльності [12, с. 4-5]; (4) стимулювання залучення коштів до ринку житлового будівництва з тих чи інших джерел [13, с. 61; 14, с. 114-117; 15, с. 161; 16, с. 27].

4. *Організаційно-управлінська група заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва, що стосується держави та її представників, а також представників органів місцевого самоврядування.* У межах даної групи заходів пропонуємо виокремити наступні: (1) повсюдне застосування принципів передбачуваності, відкритості відомчих систем,

прозорості політичної системи та збільшення довіри до неї [2, с. 67; 6, с. 205]; (2) реформування профільних контролюючих органів, зокрема принципів їх роботи [9, с. 155-157]; (3) впровадження заборони держслужбовцям протягом певного періоду часу після звільнення з держслужби займатися комерційною діяльністю [2, с. 68]; (4) закріплення меж вартості майна держслужбовців, за якою ті зобов'язані надавати інформацію про фінансові джерела його отримання, а також запровадження можливості конфіскації такого майна у випадку неспроможності доведення законності його придбання [2, с. 68-69; 17]; (5) посилення контролю за будівельною діяльністю та залученням коштів на будівництво [2, с. 68; 9, с. 153]; (6) розширення сфери фіксованих податків [2, с. 68]; (7) визначення переліку підстав для проведення органами контролю і нагляду перевірок суб'єктів господарювання [2, с. 68]; (8) запровадження системи безконтактного надання адміністративних послуг [11, с. 202-203]; (9) впровадження прозорості системи земельних торгів шляхом завчасної публікації відомостей про виставлені на торги земельні ділянки разом із обов'язковою публікацією у кожному конкретному випадку інформації про переможців торгів та суми коштів, сплаченої за відчуження таких земельних ділянок [11, с. 203]; (10) створення відкритого реєстру заяв зацікавлених осіб щодо отримання земельних ділянок у власність та користування разом із формуванням в його межах алгоритму черговості розгляду заяв [11, с. 212]; (11) зняття законодавчого обмеження відкритого доступу до «персональних даних» осіб-заявників щодо отримання земельних ділянок у власність та користування [11, с. 212]; (12) формування реєстру забудовників з відкритими та актуальними даними про них та їхню діяльність (зокрема і ведення у його складі реєстру «чорних» будівельних компаній) [9, с. 153; 18, с. 13; 19, с. 24-26; 20, с. 11-12; 21, с. 25-33].

5. *Організаційно-управлінська група заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва, що стосується представників компаній-збудовників.* У межах даної групи заходів пропонуємо виокремити наступні: (1) налагодження внутрішнього (стимулювання системи управління всередині компанії) та зовнішнього (стимулювання ефективності системи комунікації та взаємодії з партнерами) менеджменту компанії-збудовника [13, с. 61]; (2) формування ціннісно-орієнтаційного кодексу правил функціонування спільнот забудовників [22, с. 14-21]; (3) формування чіткої системи «порушення правил – невідворотність дисциплінарного покарання» [22, с. 93-95]; (4) впровадження прозорості та передбачуваності в організації робочого процесу [22, с. 120-127];

(5) впровадження системи формування організаційно-управлінських меж у діяльності компаній-забудовників (системи «червоних ліній») [4, с. 136; 22, с. 57–92]; (6) формування системи заохочень [22, с. 123–125]; (7) впровадження системи прозорості ведення господарської діяльності компаніями-забудовниками, зокрема, публічне висвітлення та винесення та винесення на публічне обговорення проектної документації об'єктів житлового будівництва [14, с. 113; 23, с. 137–148]; (8) налагодження більш тісної кооперації між суб'єктами суспільних відносин у сфері житлового будівництва [13, с. 6-7; 24, с. 68–77]; (9) створення будівельних кластерів житлового будівництва [25, с. 423-424].

6. *Освітньо-виховна група заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва.* У межах даної групи заходів пропонуємо виокремити наступні: (1) формування культури нетерпимості до корупції у будь-яких її проявах [2, с. 66]; (2) інформаційне забезпечення громадян; (3) інформаційна кампанія з пояснення в суспільстві принципу подвійності: «посадовець – на робочому місці, приватна особа – поза робочим місцем» [3, с. 70].

7. *Ідеологічна група заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва.* До даної групи включаємо наступні заходи: 1) забезпечення принципу невідворотності відповідальності на противагу принципу невідворотності покарання [26, с. 188–211]; 2) залучення інформаційних ресурсів у якості засобів запобігання та протидії злочинності у сфері житлового будівництва [26, с. 236]; 3) залучення суспільства в якості союзника у запобіганні та протидії злочинності у сфері житлового будівництва [26, с. 186–187].

8. *Доктринальна група заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері житлового будівництва.* До даної групи включаємо наступні заходи: 1) популяризація в суспільстві науки загалом та кримінології зокрема [7, с. 297–301]; 2) необхідність концептуалізації запобігання злочинності, у тому числі й корупції, на ринку житлового будівництва [27, с. 238–240].

Висновки. Проведене дослідження, яке мало на меті виявлення, аналіз, систематизація та групування заходів запобігання злочинності у сфері житлового будівництва, надало можливість запропонувати найкращий, на нашу думку, «арсенал» таких заходів, до того ж, орієнтованих на полегшення їх практичного орієнтування в правозастосовній практиці.

Однак, надзвичайно необхідним та важливим є подальший пошук нових запобіжних заходів з їх одночасною систематизацією, які мають удосконалити наявний комплекс кримінологічних запобіжних заходів щодо злочинності на рин-

ку житлового будівництва, а також підвищать ефективність діяльності із запобігання та протидії кримінальним правопорушенням у розглядуваній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фукуяма Френсіс. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. 2-ге вид. К.: Наш Формат, 2022. 608 с.
2. Корупція та відповідальність за корупційні дії: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. проф. К.М. Левківського. Львів: Астролябія, 2009. 160 с.
3. Гантінгтон Семюел. Політичний порядок у мінливих суспільствах / пер. з англ. Тарас Цимбад. К.: Наш формат, 2020. 448 с.
4. Гальчинський, Анатолій. Лібералізм: уроки для України: наук.-попул. есе / А.С. Гальчинський. – К.: Либідь, 2011. 288 с.
5. Попова В. Національна макросистема як природна одиниця розміру при розробленні концептуальних засад економічного націоналізму. *Економічний націоналізм та соціальна справедливість*. Збірник матеріалів Шостих Бандерівських читань. Київ, 1 лютого 2019 р. / Упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк, Б. Галайко, К. Денисом. К.: НАЦ «УССД», «Видавець Олег Філюк», 2019. С. 37–59.
6. Гордієнко М. Колізії української економіки в умовах недосконалої конкуренції. *Економічний націоналізм та соціальна справедливість*. Збірник матеріалів Шостих Бандерівських читань. Київ, 1 лютого 2019 р. / Упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк, Б. Галайко, К. Денисом. К.: НАЦ «УССД», «Видавець Олег Філюк», 2019. С. 194–205.
7. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с.
8. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
9. Вавриш А.В. Запобігання злочинам проти власності у сфері будівництва: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2018. 275 с.
10. Екологічне право: підручник / [А.П. Гетьман, Г.В. Анісімова, А.К. Соколова та ін.]; за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків : Право, 2019. 552 с.
11. Децентралізація влади в Україні та розвиток екологічних і природоресурсних пра-

- вовідносин: монографія / Н.Р. Малишева, П.Ф. Кулинич, В.І. Олещенко та ін.; відп. ред. Н.Р. Малишева. Харків: Право, 2019. 304 с.
12. Фесенко Т.Г., Мінаєв Д.М. Клієнтоцентризм в управлінні комунікаціями проєктів (на прикладі житлового будівництва). *Східно-Європейський журнал передових технологій*. 2014. 5/3 (71). С. 4–10.
 13. Сич О.С. Проблеми та перспективи розвитку ринку житлового будівництва в Україні. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2015. № 54 (1163). С. 59–62.
 14. Шевчук Т.В. Обґрунтування вибору надійних механізмів фінансування житлового будівництва та ефективності їхньої діяльності. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. № 3 (18). С. 113–117.
 15. Сальникова Т.В. Удосконалення механізму фінансового забезпечення житлового будівництва в Україні. *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії*. 2016. № 3 (39). С. 159–164.
 16. Горин В.П. Проблеми ефективності бюджетного стимулювання житлового будівництва в Україні. *Сталий розвиток економіки. Міжнародний науково-виробничий журнал*. 2015. № 2(27). С. 26–34.
 17. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#n4373>.
 18. Баланська О.І., Ємельянов О.Ю., Мельник В.М. Визначення критерію вибору інвестором найкращого забудовника житла з урахуванням чинника ризику. *Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realta domestiche*. 2021. Tomo 1. С. 13–15. DOI: 10.36074/logos-14.05.2021.v1.02.
 19. Баланська О.І., Ємельянов О.Ю., Мельник В.М. Система показників ретроспективного оцінювання ризикованості інвестування у житлове будівництво. *Scientific practice: modern and classical research methods*. 2021. Vol. 1. С. 24–27. DOI: 10.36074/logos-26.02.2021.v1.06.
 20. Баланська О.І., Ємельянов О.Ю., Мельник В.М. Послідовність планування ризиків інвестування у житлове будівництво. *Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences*. 2021. Vol. 1. С. 11–14. DOI: 10.36074/logos-19.03.2021.v1.02.
 21. Вербицька Г.Л., Пшик-Ковальська О.О. Удосконалення методу оцінювання ризиків житлового будівництва в умовах міжнародних економічних відносин. *Інституційний репозитарій Національного університету «Львівська Політехніка»*. URL: <http://ena.lp.edu.ua>. С. 25–33.
 22. Фіглузі Френк. Система ФБР. Кодекс досконалості наймогутнішого відомства США / пер. з англ. Олег Качала. К.: Наш Формат. 200 с.
 23. Титок В.В. Комплексний попередній аналіз інноваційно-інвестиційного проєкту в житловому будівництві. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. 2015. Вип. 33. С. 137–148.
 24. Титок В.В. Вплив інституційного забезпечення на доступність житлового будівництва. *Будівельне виробництво*. 2019. № 68. С. 68–77.
 25. Щербініна С.А., Криворученко А.В., Кісельов І.Р. Конкурентоспроможність будівельних підприємств як напрям підвищення економічної ефективності житлового будівництва. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Серія «Економіка»*. 2014. Випуск 1(65). С. 419–425.
 26. Литвинов О.М. Нариси з кримінології постмодерну. Харків: Право, 2019. 278 с.
 27. Шило С. Кримінологічні напрями запобігання корупції в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 237–242.

УДК 343.8:343.9: 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.131>

НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У КІБЕРПРОСТОРІ

Сперкач Н.А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0001-6579-126X
e-mail: natali.sperkach@gmail.com

Ковбасюк В.С.,

здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня
Державного податкового університету
ORCID: 0009-0000-0672-7241
e-mail: kovbasiukviktoriia@gmail.com

Сперкач Н.А., Ковбасюк В.С. Напрями запобігання кіберзлочинності та вдосконалення правового регулювання захисту прав людини у кіберпросторі.

Дослідження спрямоване на визначення основних проблем реалізації захисту прав людини у кіберпросторі та розробку сучасних і дієвих напрямів вдосконалення правового регулювання, щодо підвищення рівня захищеності користувачів в мережі Інтернет та зміцнення довіри громадян до цифрового середовища. Проаналізовано та запропоновано напрями запобігання кіберзлочинності, однією з найсерйозніших проблем сучасного кіберпростору, особливо в контексті постійних кібератак.

Особливу увагу приділено аналізу сучасних загроз і проблем, пов'язаних із порушенням прав людини у кіберпросторі в умовах постійних кібератак, що значно активізувалися після повномасштабного вторгнення РФ. Передусім, було проаналізовано основні національні та міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють захист прав людини у кіберпросторі. Виявлено, що наявна нормативно-правова база, якою керується Україна є дещо неактуальною в сучасних умовах, оскільки не повною мірою охоплює нові загрози, які виникають у процесі розвитку інформаційних технологій. Надано мотивовані пропозиції щодо внесення змін до чинного національного законодавства України, що стосуються вдосконалення механізмів захисту прав людини у кіберпросторі. Також порушено питання захисту персональних даних, зокрема, проаналізовано концепцію «права бути забутим», яка є особливо актуальною в умовах швидкого розповсюдження інформації в Інтернеті.

Окремо розглянуто проблеми захисту прав дітей у кіберпросторі, зокрема такі явища, як

кібербулінг, грумінг і надмірний вплив насильницького контенту. Акцентовано увагу на важливості запровадження спеціальних заходів захисту для дітей, зокрема, шляхом посилення контролю за доступом до небезпечних вебресурсів, а також активізації роботи з підвищення рівня обізнаності батьків і освітян щодо загроз у цифровому просторі. Також проаналізовано заходи юридичної відповідальності за кібербулінг у США та Канаді. Крім цього, у статті детально регламентовано та обґрунтовано доцільність розробки Стратегії інформаційної безпеки дітей у кіберпросторі та Стратегії цифрового громадянства. Наголошено на необхідності впровадження в Україні інституту майнової відповідальності за кібербулінг. Зроблено висновки про необхідність комплексного підходу до вдосконалення правового регулювання кіберпростору.

Ключові слова: кіберпростір, права людини, кіберзлочинність, кібербулінг, запобігання злочинності, кримінальна відповідальність, цифрове громадянство.

Sperkach N.A., Kovbasiuk V.S. The areas of cybercrime prevention and improvement of legal regulation of human rights protection in cyberspace.

The article is devoted at identifying the main problems of human rights protection in cyberspace and developing modern and effective ways to improve legal regulation, increase the level of protection of users on the Internet and strengthen public confidence in the digital environment.

The author analyzes and proposes ways to prevent cybercrime, one of the most serious problems of modern cyberspace, especially in the context of constant cyberattacks.

Particular attention is paid to the analysis of current threats and problems related to human rights violations in cyberspace in the context of constant cyberattacks, which have significantly intensified after the full-scale invasion of Russia. First of all, the authors analyzed the main national and international legal acts regulating the protection of human rights in cyberspace. It is found that the existing legal framework governing Ukraine is somewhat irrelevant in the current environment, as it does not fully cover new threats arising from the development of information technologies. Motivated proposals were made to amend the current national legislation of Ukraine to improve the mechanisms for protecting human rights in cyberspace. The authors also raised the issue of personal data protection, in particular, analyzed the concept of the «right to be forgotten», which is particularly relevant in the context of the rapid dissemination of information on the Internet.

The problems of protecting children's rights in cyberspace, including such phenomena as cyberbullying, grooming and excessive exposure to violent content, are separately considered. The article emphasizes the importance of introducing special protection measures for children, in particular, by strengthening control over access to dangerous web resources, as well as intensifying efforts to raise awareness of parents and educators about threats in the digital space. The authors also analyzed measures of legal liability for cyberbullying in the United States and Canada. In addition, the article regulates in detail and substantiates the feasibility of developing a Strategy for Information Security of Children in Cyberspace and a Strategy for Digital Citizenship. The authors emphasize the need to introduce the institution of property liability for cyberbullying in Ukraine. The article concludes that a comprehensive approach to improving the legal regulation of cyberspace is needed.

Key words: cyberspace, human rights, cybercrime, cyberbullying, crime prevention, criminal liability, digital citizenship.

Постановка проблеми. Захист прав людини у кіберпросторі сьогодні набуває надзвичайно важливого значення. Враховуючи те, що користувачем глобальної мережі Інтернет може бути будь-яка особа, особливу увагу слід звернути на ризики і загрози, які можуть бути причиною порушень прав людини в кіберпросторі. Адже разом зі зростанням важливості інтернету та цифрових технологій зросли й ризики, пов'язані з порушенням прав людини у кіберпросторі. З початком повномасштабного вторгнення РФ, кіберпростір став ще одним бойовим фронтом. Окрім широкомасштабних руйнувань та людських жертв, наша держава зіштовхнулася з безпрецедентною кількістю кібератак з боку РФ.

Постійні виклики та загрози потребують вчасного реагування органів державної влади, зокрема і на появу нових технологій та загроз, що виникають у глобальній мережі. Таким чином, усі ці фактори спричиняють потребу дослідження та встановлення конкретних механізмів щодо захисту прав людини у кіберпросторі та відповідності потребам користувачів. Тож, відсутність узгоджених підходів до захисту прав людини у кіберпросторі призводить до недостатньої ефективності існуючих механізмів та потребує детального дослідження та виокремлення напрямів його вдосконалення.

Мета дослідження полягає у вивченні сучасного стану захисту прав людини у кіберпросторі, визначенні основних проблем реалізації цього захисту та обґрунтуванні сучасних напрямів вдосконалення правового регулювання захисту прав людини у кіберпросторі.

Стан опрацювання проблематики. В українській правничій науці у сфері кіберзахисту, науковці зосереджуються здебільшого на проблематиці нормативно-правового регулювання кіберзахисту (Л.С. Гнатюк [1], В.В. Пахомов, І.В. Каріх, Д.А. Репін [12]). Деякі праці вітчизняних науковців присвячені окремим порушенням прав людини у кіберпросторі, зокрема, дослідження О.М. Лисенка [10], Я.Г. Худодея, Н.А. Загребельної [16]. У зарубіжній правовій доктрині, особливу увагу слід звернути на наукові праці щодо кіберзахисту осіб в глобальній мережі Інтернет таких науковців: Дж. Ауслуса [17] та К. Джайшанкара [18], які досить ґрунтовно досліджують концепцію права «бути забутим».

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі кіберпростір став невід'ємною частиною повсякденного життя людей. Інтернет та цифрові технології суттєво змінили спосіб комунікації, здійснення комерційних операцій, надання освітніх та адміністративних послуг. З кожним роком кількість користувачів інтернету зростає, а разом із цим збільшується обсяг даних, що передаються та зберігаються у цифровому форматі.

Так, відповідно до пункту 11 статті 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»: «кіберпростір – це середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних» [14].

Частиною другою статті 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права закріплено свободу вільного висловлювання і поширення думок та поглядів, а також пошуку та поширення інформації [11].

Відповідно до статті 34 Конституції України, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. У цій же статті закріплюється право на інформацію. Статтями 31 та 32 Конституції гарантується право «на приватність» [8].

Незважаючи на наявність міжнародних та національних нормативно-правових актів у сфері кіберзахисту, вважаємо, що реалізація захисту прав людини у кіберпросторі все ще є недосконалою, адже більшість документів не відповідають вимогам сучасного часу – вони не врегульовують деякі актуальні проблеми, із якими наразі зіштовхуються користувачі. Розглянемо основні з них.

Кіберзлочинність є однією з найсерйозніших проблем сучасного кіберпростору, особливо в контексті постійних кібератак РФ. За даними Департаменту кіберполіції у 2023 році було виявлено понад 3600 випадків кіберзлочинів¹, натомість у 2022 році таких кримінальних правопорушень було зареєстровано понад дві тисячі², а у 2021 році – всього 147 кіберінцидентів³. Як бачимо, з початком повномасштабного вторгнення, кіберзлочинність стрімко зростає, що вимагає посиленої уваги та **вдосконалення заходів для її стримування**.

Основоположним документом, який регламентує правові засади запобігання кіберзлочинам є Конвенція про кіберзлочинність. У Конвенції виокремлено 4 групи правопорушень у сфері кіберпростору [7]. Варто зазначити, що 28.01.2003 р. було підписано Додатковий протокол до даної Конвенції, й виокремлено ще одну, п'яту групу злочинів [2].

В.В. Пахомов, І.В. Каріх та Д.А. Репін наголошують, що зважаючи на те, що Конвенція про кіберзлочинність була створена в період, коли рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) був низьким і багато типів загроз у мережі ще не існували, то саме тому у Конвенції відсутні типові для сучасної кіберсфери дефініції, як до прикладу, «ботнети», «фішинг», «спам» та інші [12, с. 271].

Похідною від кіберзлочинності, та не менш серйозною є проблема *незаконного збору та використання персональних даних*. Це явище набуло широкого розмаху через комерціалізацію персональних даних, коли компанії збирають, обробляють і продають інформацію про користувачів без їх згоди. Наприклад, у нашій держа-

ві досить проблемною є ситуація із онлайн-казино, які часто використовують дані про своїх клієнтів для таргетованої реклами та інших комерційних цілей, що, безумовно, загрожує приватності користувачів⁴.

У Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, учасницею якої є Україна, наведено 8 основних принципів захисту даних. Особливу увагу слід зосередити на принципі 2 – персональні дані повинні бути зібрані та оброблені сумлінно, законно, точно, адекватно та не надмірно, *зберігатися лише для визначених цілей*, оновлюватися за потреби, і зберігатися лише протягом необхідного часу [6].

Діяльність з обробки персональних даних регулюється Законом України «Про захист персональних даних». Проте, як слушно зазначають Я.Г. Худолей та Н.А. Загребельна, в умовах воєнного стану, коли права громадян зазнають обмежень, ситуація у гіперсфері потребує розробки детального плану дій щодо захисту персональних даних [16, с. 77]. Передусім, слід визначити чіткі межі та повноваження осіб на всіх рівнях щодо обробки персональних даних, а також конкретизувати всі законні підстави передачі даних від їх власників до інших осіб.

На наше переконання, кожен, хто має доступ до персональних даних, повинен чітко розуміти свої обов'язки та обмеження. Необхідно регламентувати й розмежувати правила окремо для державних службовців, військових, правоохоронних органів та інших осіб, залучених до обробки персональних даних. Також доцільною буде розробка детальних інструкцій, які б визначали, коли і за яких обставин персональні дані можуть бути передані третім особам.

В контексті удосконалення правового регулювання, не можна оминати увагою Загальний регламент про захист даних (далі – GDPR). Як зазначає, С.Л. Гнатюк, основний акцент у Регламенті зроблено на наданні громадянам більшого контролю над використанням їхніх особистих даних, що досягається шляхом вдосконалення адміністративних процедур, розширення прав громадян і посилення контролю та відповідальності компаній-операторів у справах захисту та обробки персональних даних [1, с. 93].

Важливість даного документу, на нашу думку, полягає у тому, що Регламент розширює перелік прав осіб-власників персональних даних,

¹ За 2023 рік кіберполіція виявила понад 3600 кіберзлочинів. *Суспільне Новини*. URL: <https://suspiilne.media/673484-za-2023-rik-kiberpolicia-viavila-ponad-3600-kiberzlociniv/>.

² У 2022 році в Україні зареєстрували 2194 кіберінциденти – Держспецзв'язку. *Суспільне Новини*. URL: <https://suspiilne.media/397220-u-2022-roci-v-ukraini-zareestruvali-2194-kiberincidenti-derzspeczvezku/>.

³ "41 млн підозрілих подій та 147 кіберінцидентів", – річний звіт ДЦКЗ. *Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України*. URL: <https://cip.gov.ua/ua/news/321f4bf8>.

⁴ Див: Карті, гроші, витік даних. Чи можна робити ставку на анонімність в онлайн-казино? : Свідомі. URL: <https://svidomi.in.ua/page/karty-hroshi-vytik-danykh-chy-mozhna-robyty-stavku-na-anonimnist-v-onlain-kazyno> (дата звернення: 29.04.2024).

зокрема, закріплено «право бути забутим», що дозволяє громадянам легше видаляти свої дані з баз даних із заборобою подальшого їх використання без законних підстав (ст. 17) та «право на мобільність», що передбачає вільний доступ до власних персональних даних у будь-яких базах даних, а також спрощену процедуру передачі даних від одного постачальника послуг до іншого, що сприяє конкуренції серед постачальників послуг (ст. 20) [3]. Таким чином, положення Регламенту містять важливі норми щодо міцних та узгоджених засад захисту даних, які можна перейняти і для вдосконалення нашого законодавства, що стосується гарантування механізму належного збереження персональних даних.

Надзвичайно важливим в сучасних умовах, на наш погляд, є *регламентація «права бути забутим»*. На думку Джефа Ауслуса, «право бути забутим» – це право фізичних осіб на те, щоб їхні дані більше не оброблялися та видалялися, коли вони більше не потрібні для законних цілей [17]. К. Джайшанкар стверджує, що «право бути забутим» надає можливість вимагати видалення застарілої або неточної інформації про себе з онлайн-платформ з метою захисту своєї особистої автономії та пом'якшення потенційної шкоди [18].

У п. 6 ч. 2 ст. 8 Закону України «Про захист персональних даних» вказано, що суб'єкт персональних даних має право пред'являти вмотивовану вимогу щодо зміни або знищення своїх персональних даних будь-яким володільцем та розпорядником персональних даних, якщо ці дані обробляються незаконно чи є недостовірними» [13]. Тобто існує положення, яке передбачає вимогу про видалення суто через незаконний спосіб обробки або недостовірність, натомість немає вимоги про доцільність, тобто використання для конкретних цілей.

Тож, ми пропонуємо доповнити п. 6 ч. 2 ст. 8 Закону України «Про захист персональних даних» таким положенням: «пред'являти вмотивовану вимогу щодо зміни або знищення своїх персональних даних будь-яким володільцем та розпорядником персональних даних, якщо немає більше потреби в цих даних для цілей, для яких їх збирали чи іншим чином обробляли, або ці дані обробляються незаконно чи є недостовірними».

Переконані, що конкретизація «права на забуття» не тільки сприятиме гармонізації українського законодавства із міжнародними стандартами щодо захисту особистих даних, зокрема, згідно з вимогами Європейського Союзу, а й дозволить громадянам мати більший контроль над своєю особистою інформацією та захистити їхні приватні дані.

Також не можемо оминати увагою захист прав дітей у кіберпросторі. Адже сучасні діти,

незалежно від свого віку, формують свій світогляд, не обмежуючись лише родинним оточенням або взаємодією з ровесниками. Значний вплив на психіку дитини мають онлайн-ресурси та кіберпростір загалом [4, с. 12]. Аналіз контенту в Інтернеті, зокрема у соціальних мережах, свідчить про те, що деякі з основних тем, що привертають увагу, мають стосунок до насильства та жорстокості. Часто ця інформація надмірно деталізована, зокрема щодо методів скоєння правопорушень, що відбивається на формуванні уявлень про ці події у молодіжній аудиторії.

Лисенко О. М. найбільш поширеними порушенням прав дитини у кіберпросторі вважає кібербулінг, порнографію, насильство, грумінг, пропаганду расової ненависті, формування психічної залежності від онлайн-ігор та онлайн-шахрайство [10, с. 28]. Як на міжнародному, так і на національному рівнях існують правові механізми щодо запобігання деяким з цього переліку порушенням. Проте більшості з них не надано належної уваги, як наприклад, кібербулінгу, грумінгу, пропаганді расової та етнічної ненависті та іншим.

Нацкомісією з питань моралі (*наразі ліквідована*) 26.10.2011 було ухвалено Рішення «Щодо врегулювання питання безпеки дітей в Інтернеті та встановлення правил безпечного користування мережею Інтернет дітьми» та надано Рекомендації власникам веб-ресурсів, цільовою аудиторією яких є діти [15]. Проте, враховуючи постійні зміни у системі інформаційних та цифрових технологій, а також актуальні зміни у кіберпросторі, вважаємо, що з метою підвищення обізнаності дітей про безпеку в Інтернеті та соціальних мережах, а також нормативному врегулюванні питань захисту прав дитини у кіберпросторі, необхідно на законодавчому рівні розробити та прийняти нормативно-правовий документ, який би регламентував права і обов'язки дітей у кіберпросторі та захистив їх від низки вище згаданих порушень, а саме є доцільною буде розробка Стратегії інформаційної безпеки дітей у кіберпросторі.

Також, вважаємо доцільним, проаналізувати проект «Безпека дітей у кіберпросторі», запущений Департаментом безпеки дітей, філією Вищої ради у справах сім'ї в Шарджі (ОАЕ), який підвищує обізнаність дітей, батьків, педагогів та експертів про безпеку в Інтернеті. Для підлітків 10-18 років ініціатива «Амбасадори кібербезпеки» організовує семінари «рівний рівному». Молодших дітей навчають за допомогою збірки оповідань про безпечне користування Інтернетом [19].

У ст. 28 Конституції України вказано, що кожна людина має право на повагу до своєї гідності [8]. У національному законодавстві відсутнє визначення поняття «гідність», оскільки воно є

морально-етичною концепцією та водночас особистим немайновим правом. Зазвичай гідність розуміється як визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти [9, с. 64]. Тобто кожна особа – індивідуум, який заслуговує на повагу до своєї особистості.

Проте чи можливо захистити право на повагу до своєї гідності у кіберпросторі? Адже це питання, по суті, є нерегульованим в українському законодавстві. А інтернет «перенасичений» мовою ворожнечі – кібербулінгом, пропагандою насильства, різного роду нетерпимістю.

За даними Державної служби статистики України, у 2020 р. та 2021 р. від навмисного самоушкодження померли по 94 дитини, то за оперативними даними обласних військових адміністрацій, у 2022 році було здійснено 127 спроб самогубства серед дітей, а станом на 15 листопада 2023 року сталося 116 випадків дитячих суїцидів за неповний рік [22]. Серед основних причин суїцидів неповнолітніх часто називають кібербулінг. Кібер-булінг – залякування, яке відбувається з допомогою цифрових пристроїв, таких як мобільні телефони, комп'ютери та планшети [5]. Медіапростір все більше наповнюється історіями про цькування дітей та молоді через інтернет. І нерідко це призводить до страшних чи навіть фатальних наслідків. Разом з тим, проаналізувавши судову практику, можна побачити, що далі розголосу у ЗМІ чи Facebook справа, як правило, не заходить. Вважаємо, що у даному випадку, слід розглянути досвід правового регулювання цієї проблеми у англосаксонських державах.

Так, у Канаді за кібербулінг правопорушника можуть притягнути як до цивільної, так і до кримінальної відповідальності [21]. Цивільно-правова відповідальність застосовується у випадку наклепу або цькування. Важливо зазначити, що правопорушник несе відповідальність за будь-які наслідки, про які він міг обґрунтовано здогадуватися. Кримінальна відповідальність застосовується у випадку онлайн-переслідування, наклепу, спрямованого проти особи, яка має владні повноваження, і який може завдати серйозної шкоди її репутації, а також публікації інтимних зображень без згоди. У США, як і в Канаді за кібербулінг застосовується і цивільна, і кримінальна відповідальність [20]. У 44 штатах США кібербулінг визнаний злочином. У штатах, де кібербулінг не визнаний кримінально-карним діянням, у законодавстві штату все одно можуть вимагати від установ, наприклад, шкіл, впровадження заходів, спрямованих на запобігання кібербулінгу, або ж захищати жертв іншими способами, такими як письмова шкільна політика проти кібербулінгу та захист поза кампусом. В іншому випадку, правопорушники виплачують грошову компенсацію жертвам.

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження можемо зробити висновок, що у кіберпросторі порушується низка людських прав, серед основних – право на приватність, право на інформацію, право на повагу до своєї гідності та інші. Саме тому, постає *необхідність у комплексному підході до вдосконалення захисту прав людини у кіберпросторі.*

Важливо впроваджувати дійсно ефективні механізми запобігання порушень прав людини у кіберпросторі, як наприклад, *інститут майнової відповідальності за кібербулінг.* Однак, зазначимо, що для ефективного впровадження цього механізму, необхідно розробити дієві інструменти ідентифікації винних осіб, що часто є складним завданням через анонімність в інтернеті. На наше переконання, **варто вдосконалювати заходи для стримування та запобігання будь-яким проявам кіберзлочинності**, зокрема запобігання кібершахрайствам, кібертероризму тощо і загалом забезпечення належного рівня кібергігієни громадян у кіберпросторі. Обізнаність і освіта є ключовими в цьому аспекті. Ніхто не застрахований від загрози кібербулінгу, тому поінформованість породжує профілактику.

Також, вважаємо, що необхідно реалізовувати освітні ініціативи, спрямовані на підвищення рівня обізнаності користувачів про їхні права та способи захисту в інтернеті. Потрібно **розробити та активно реалізовувати і впроваджувати Стратегію цифрового громадянства.** Так, існують заходи безпеки, які повинні знати всі, хто використовує цифрові пристрої. Від скидання паролів до вимкнення обміну даними про місцезнаходження. Тобто кожна особа повинна розуміти необхідність збереження налаштувань свого облікового запису та захисту конфіденційності й особистої інформації, щоб запобігти можливим ризикам та загрозам в кіберпросторі.

Таким чином, вважаємо, що держава повинна бути зацікавлена у впровадженні ефективної інформаційної політики у сфері кіберзахисту прав людини. Переконані, що реалізація цих заходів сприятиме зниженню ризиків, пов'язаних із порушенням прав людини у кіберпросторі та створить умови для дійсно безпечного і захищеного використання ІКТ у повсякденному житті кожної людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гнатюк Л.С. Особливості захисту персональних даних в сучасному кіберпросторі: нормативно-правовий досвід ЄС. Проблеми захисту прав людини в інформаційному суспільстві : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 1 квіт. 2016 р. Київ, 2016. С. 88–96.
2. Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного

- характеру, вчинених через комп'ютерні системи (укр/рос) : Протокол Ради Європи від 28.01.2003 р.: станом на 21 лип. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_687#Text (дата звернення: 30.04.2024).
3. Загальний регламент про захист даних : Регламент Європ. Союзу від 27.04.2016 р. № 2016/679. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 29.04.2024).
 4. Ігнатушко І.Ю. Вплив інтернет-мережі на моральне та фізичне здоров'я дітей. *Вплив інтернет-мережі на психіку дітей та молоді – виклик сьогодення* : Матеріали Всеукр. круглого столу, м. Одеса, 27 берез. 2017 р. Одеса, 2017. С. 12–13.
 5. Кібербулінг – що це та як це зупинити?. *UNICEF*. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/cyberbullying> (дата звернення: 29.04.2024).
 6. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних : Конвенція Ради Європи від 28.01.1981 р.: станом на 6 лип. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text (дата звернення: 29.04.2024).
 7. Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23.11.2001 р.: станом на 7 верес. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 29.04.2024).
 8. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 01.04.2024).
 9. Конституція України. Науково-практичний коментар : станом на 20 трав. 2018 р. / Я.О. Берназюк та ін. Київ : Професіонал, 2018. 296 с.
 10. Лисенко О.М. Міжнародно-правове регулювання прав дитини в кіберпросторі. *Соціологія права*. 2016. № 3 (18). С. 25–30.
 11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 р. : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 29.04.2024).
 12. Пахомов В.В., Каріх І.В., Репін Д.А. Міжнародно-правове регулювання кіберпростору. *Молодий вчений*. 2021. № 4 (92). С. 269–272.
 13. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI : станом на 27 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 30.04.2024).
 14. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII: станом на 4 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 29.04.2024).
 15. Рекомендації власникам веб-ресурсів, цільовою аудиторією яких є діти : Рішення від 26.10.2011 р. № 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr017623-11#Text> (дата звернення: 29.04.2024).
 16. Худолей Я.Г., Загребельна Н.А. Захист персональних даних у період дії в Україні правового режиму воєнного стану: загальнотеоретичні аспекти. *Legal Bulletin*. 2023. С. 75–82.
 17. Ausloos J. The 'right to be forgotten'—worth remembering?. *Computer law & security review*. 2012. Vol. 28, no. 2. P. 143–152.
 18. Jaishankar K. Human Rights in Cyberspace and Its Impact in the Physical Space. *Indian Social Institute, Bengaluru*, 1 December 2023. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/human-rights-cyberspace-its-impact-physical-space-prof-jaishankar-w3ihc> (дата звернення: 30.04.2024).
 19. Child Safety in Cyberspace. Sharjah, United Arab Emirates. UNICEF for every child. Sharjah Child Friendly Office. URL: <https://www.childfriendlycities.org/child-safety-cyberspace> (дата звернення: 26.05.2024).
 20. Is Cyberbullying Illegal?. *The Law Dictionary*. URL: <https://thelawdictionary.org/article/punishment-for-cyberbullying/> (дата звернення: 26.05.2024).
 21. Legal Consequences of Cyberbullying. PREVNet. *Promoting Relationships & Eliminating Violence Network | PREVNet*. URL: <https://www.prevnet.ca/cyberbullying/legal-consequences-cyberbullying> (дата звернення: 29.05.2024).
 22. Моніторинг випадків суїцидів серед дітей. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини - Головна*. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/monitoring-vipadkiv-suyicidiv-sered-ditej (дата звернення: 29.04.2024).

УДК 343.241

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.132>

СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ

Федорович Н.А.,

доктор філософії в галузі права,

асистент кафедри кримінального права і кримінології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0000-0002-9161-9700

Федорович Н.А. Система кримінально-правового впливу.

У статті проаналізовано систему кримінально-правового впливу, а саме показано складові такої системи та зв'язки між ними. Обґрунтовується, що перший рівень кримінально-правового впливу полягає у виборі заходу кримінально-правового впливу, оскільки останній визначає особливості досудового розслідування та, за його наявності, судовий розгляд, а також, за необхідності у їх застосуванні, вибір засобів кримінально-правового впливу. Аргументовано, що заходами кримінально-правового впливу слід вважати кримінальну відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, заходи, які виключають кримінальну відповідальність. Натомість засобами кримінально-правового впливу названо покарання, звільнення від відбування покарання, призначеного судом, звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання, судимість, обмежувальні заходи, примусові заходи медичного характеру, примусове лікування, спеціальну конфіскацію, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, примусові заходи виховного характеру. Наявність кримінальної відповідальності зумовлює можливість вибору будь-якого засобу кримінально-правового впливу у разі існування відповідних підстав та умов. Заходи, які виключають кримінальну відповідальність, можуть бути самодостатніми і не потребувати застосування засобів кримінально-правового впливу, але за потреби суд може призначити спеціальну конфіскацію, примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру, вибір яких залежить від наявності відповідних підстав та умов. Звільнення від кримінальної відповідальності допускає застосування обмежувальних заходів та спеціальної конфіскації. Засоби кримінально-правового впливу по суті є результатом розгляду обставин справи в тих межах, які обумовлені вибраними заходами кримінально-правового впливу. Відповідно, засоби кримінально-правового впливу умовно відносимо до другого рівня кримінально-правового впливу. Вказане відображає пов'язаність

заходів та засобів кримінально-правового впливу і становить його систему.

Ключові слова: кримінально-правовий вплив, заходи кримінально-правового впливу, засоби кримінально-правового впливу, кримінальна відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, відсутність кримінальної відповідальності.

Fedorovych N.A. System of criminal-legal influence.

The article analyzes the criminal-legal-influence system, namely, the components of such a system and the connections between them are shown. It is substantiated that the first level of criminal law influence lies in the selection of the measure of criminal law influence, as this choice determines the specifics of pre-trial investigation and, if applicable, the court proceedings, as well as, where necessary, the selection of means of criminal law influence. It is reasoned that measures of criminal law influence should be considered as criminal liability, discharge from criminal liability, and measures that exclude criminal liability. Instead, punishment, exemption from serving the sentence imposed by the court, exemption from further serving the sentence imposed by the court, conviction, restrictive measures, compulsory medical measures, compulsory treatment, asset forfeiture, criminal law measures applied to legal entities, compulsory reformatory measures are called the means of criminal legal influence. The existence of criminal liability enables the possibility of choosing any means of criminal law influence if the appropriate grounds and conditions are present. Measures that exclude criminal liability may be self-sufficient and do not require the application of means of criminal law influence, but if necessary, the court may impose asset forfeiture, compulsory medical measures, or compulsory reformatory measures, the selection of which depends on the presence of relevant grounds and conditions. Discharge from criminal liability allows for the application of restrictive measures and asset forfeiture.

Means of criminal-legal influence are essentially the result of consideration of the circumstances of the case within the limits determined by the selected measures of criminal-legal influence. Accordingly, the means of criminal-legal influence are conditionally attributed to the second level of criminal-legal influence. The above reflects the connection of measures and means of criminal-legal influence and constitutes its system.

Key words: criminal-legal influence, measures of criminal-legal influence, means of criminal-legal influence, criminal responsibility, discharge from criminal liability, absence of criminal responsibility.

Постановка проблеми. Кримінально-правовий вплив можна беззастережно віднести до основних явищ кримінального права, однак поняття кримінально-правового впливу та його ознаки породжують дискусії, адже немає єдиного підходу до їх розуміння, а Кримінальний кодекс України (далі – КК України) [1] взагалі не оперує цим поняттям. Вказане зумовлює відсутність однакового бачення складових елементів системи кримінально-правового впливу. Адже очевидно, що кримінально-правовий вплив здійснюється за допомогою відповідних інструментів, і ці інструменти застосовуються не хаотично, вони певним чином пов'язані між собою. А відтак становлять собою систему кримінально-правового впливу, яку потрібно дослідити.

Мета дослідження. Визначити елементи кримінально-правового впливу та відобразити їх систему.

Стан опрацювання проблематики. У науці поняття кримінально-правового впливу не надто досліджене, його визначення може охоплювати різноманітну кількість явищ (А.А. Березовський [2], О.В. Ус [3] та інші). Натомість більша увага науковців прикута до заходів кримінально-правового впливу або їх ще називають заходами кримінально-правового характеру, кримінально-правовими заходами, кримінально-правовими наслідками діяння, становищем особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, правовими наслідками засудження особи, кримінально-правові засоби тощо [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12], які є інструментами кримінально-правового впливу. У процесі дослідження заходів кримінально-правового впливу низка вчених писали про їх класифікацію [8, с. 11–15; 9, с. 51–96; 10; 11; 12, с. 41–42; 13; 14, с. 237]. Однак помилково буде ототожнювати класифікацію заходів кримінально-правового впливу та систему кримінально-правового впливу, оскільки класифікація не розкриває повною мірою структуру кримінально-правового впливу та не показує зв'язки елементів системи кримінально-правового впливу між собою.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, до визначення кримінально-правового впливу підходять по-різному, відповідно й елементи кримінально-правового впливу можуть відрізнятися. У цій статті не розглядатиметься кримінально-правовий вплив у широкому значенні, тому ідеологія, кримінально-правова політика і тому подібне не визначатиметься як елементи кримінально-правового впливу. Розглянемо кримінально-правовий вплив у його зв'язку із заходами кримінально-правового впливу.

До системи кримінально-правового впливу включають: кримінальну відповідальність, заходи кримінально-правового впливу щодо фізичних осіб і заходи кримінально-правового впливу щодо юридичних осіб, хоча два останні елементи подають по-різному [11; 15, с. 85–86; 16, с. 183]. Варто звернути увагу, що кримінальну відповідальність і заходи кримінально-правового впливу пов'язують, але не ототожнюють [10; 17; 18; 19]. Перелік заходів кримінально-правового впливу є доволі різноманітний. До нього включають, зокрема, добровільну відмову при незакінченому кримінальному правопорушенні (ч. 1 ст. 17, ст. 31 КК України), обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння (Розділ VIII Загальної частини КК України), звільнення від кримінальної відповідальності (Розділ IX Загальної частини КК України та відповідні частини статей Особливої частини КК України), покарання (Розділ X Загальної частини КК України), звільнення від покарання та його відбування (Розділ XII Загальної частини КК України, ст.ст. 104–107 КК України), але для практичної зручності розглядатимемо це як три різні заходи – звільнення від призначення покарання; звільнення від відбування покарання, призначеного судом; звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання [20, с. 424], судимість (Розділ XIII Загальної частини КК України, ст. 108 КК України), обмежувальні заходи (Розділ XIII-1 Загальної частини КК України), примусові заходи медичного характеру (ст.ст. 92–95 КК України), примусове лікування (ст. 96 КК України), спеціальну конфіскацію (ст.ст. 96-1 – 96-2 КК України), заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (Розділ XIV-1 Загальної частини КК України), примусові заходи виховного характеру (ч. 1, 2 ст. 97, ст. 105 КК України). Також до заходів кримінально-правового впливу деколи включають і кримінально-процесуальні форми впливу на особу, однак вважаємо, що кримінально-правовий вплив може включати тільки ті способи впливу, які передбачені у КК України, бо Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) містить

кримінально-процесуальні заходи впливу, і змішувати їх разом із кримінально-правовими не потрібно. Відтак, визначившись із елементами кримінально-правового впливу, спробуємо сформулювати систему кримінально-правового впливу.

Як вже було сказано, кримінально-правовий вплив пов'язують з кримінальною відповідальністю, і саме кримінальну відповідальність варто назвати *заходом кримінально-правового впливу*. Адже як правильно зауважила Ю.М. Ковалик, поняття «*захід*» варто розуміти як сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь, і таке поняття тлумачиться ширше й охоплює «*засіб*» [21, с. 35-36]. Так, кримінальна відповідальність як захід кримінально-правового впливу реалізується зокрема за допомогою *засобів кримінально-правового впливу*. Класично вважається, що кримінальна відповідальність існує у трьох формах, які зображують так: 1) осуд особи, тобто визнання її винною у вчиненні кримінального правопорушення, поєднаний зі звільненням від призначення покарання; 2) осуд особи поєднаний зі звільненням від відбування покарання, призначеного судом, та судимістю (за винятком звільнення особи від відбування покарання у зв'язку з набранням чинності законом, що усуває караність діяння); 3) особа зазнає осуду, їй призначається покарання, яке вона відбуває, і у такої особи наявна судимість [22, с. 630-631; 23, с. 42-43; 24, с. 142-144; 25, с. 70-71]. Тобто кримінальна відповідальність реалізується за допомогою *засобів кримінально-правового впливу*, таких як покарання, звільнення від призначення покарання, звільнення від відбування покарання, призначеного судом, звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання та судимість. Зокрема М.І. Хавронюк називає їх заходами, пов'язаними із кримінальною відповідальністю [10, с. 7]. Осуд не вважаємо засобом кримінально-правового впливу, оскільки він лише констатує вчинене особою і не передбачений як самостійний засіб у КК України.

Кримінальна відповідальність не єдиний захід кримінально-правового впливу, адже у КК України наявні також так звані «антиподи кримінальної відповідальності». Можна констатувати, що кримінальний закон містить декілька заходів, які регламентують відсутність кримінальної відповідальності, або їх ще у науці називають «обставини та підстави, за яких особа не притягується до кримінальної відповідальності» і поділяють їх на дві групи: «обставини, що виключають саму злочинність діяння, внаслідок яких особа не підлягає кримінальній відповідальності» та «обставини, наявність яких дозволяє звільнити особу, що вчинила злочин, від кримінальної відповідальності» [26, с. 78-

80]. Погоджуємося з цим підходом, однак виводимо назви у зв'язку із розвинутою у цій статті концепцією і запропонуємо такі дві групи:

1) заходи, які виключають кримінальну відповідальність (малозначність діяння (ч. 2 ст. 11 КК України), готування до кримінального проступку або злочину, за який статтею Особливої частини КК України передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк до двох років або інше, більш м'яке покарання (ч. 2 ст. 14 КК України), добровільна відмова при незакінченому кримінальному правопорушенні (ст. 17, 31 КК України), вчинення діяння в стані неосудності (ч. 2 ст. 19 КК України), недосягнення особою віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. 22 КК України), обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння (Розділ VIII Загальної частини КК України), підстави, передбачені ч. 2 ст. 385, ч. 2 ст. 396 КК України);

2) звільнення від кримінальної відповідальності (Розділ IX Загальної частини КК України та відповідні частини статей Особливої частини КК України).

Вказані заходи ставимо на один рівень із кримінальною відповідальністю, оскільки лише заходи кримінально-правового впливу визначають рух кримінального провадження щодо відповідної особи. Так, згідно із ч. 2 ст. 283 КПК України, прокурор зобов'язаний у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з таких дій: 1) закрити кримінальне провадження; 2) звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; 3) звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру [27]. З урахуванням цього припису, а також заходів та засобів кримінально-правового впливу, ствердимо таке:

1. Заходи, які виключають кримінальну протиправність діяння, зумовлюють найчастіше закриття кримінального провадження, однак можливе звернення із клопотанням до суду у разі потреби у застосуванні таких засобів кримінально-правового впливу як примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного характеру чи спеціальна конфіскація. Звісно, за відсутності відповідних підстав та умов, жоден із засобів кримінально-правового впливу не буде призначений.

2. Для звільнення особи від кримінальної відповідальності прокурор може без проведення досудового розслідування у повному обсязі звернутися до суду з відповідним клопотанням (ч. 2 ст. 286 КПК України). Такий захід кримінально-правового впливу може не потребувати

застосування засобів кримінально-правового впливу, однак можливо призначити спеціальну конфіскацію або обмежувальний (-і) захід (-оди).

3. Якщо прокурор вважає, що особа має зазнати кримінальної відповідальності, то він звертається до суду з обвинувальним актом, і особи можуть бути призначені відповідні вищезгадані засоби кримінально-правового впливу, пов'язані із кримінальною відповідальністю. Однак потрібно зробити ремарку, що спеціальна конфіскація, обмежувальні заходи, примусове лікування, примусові заходи медичного характеру (відповідно до ч. 2 ст. 20 КК України, визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру, а також випадок, передбачений ч. 1 ст. 84 КК України) та примусові заходи виховного характеру (ст. 105 КК України) можуть бути застосовані за наявності кримінальної відповідальності. Варто зауважити, що заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб призначаються у зв'язку із кримінальною відповідальністю уповноваженої особи юридичної особи у випадках, передбачених ст. 96-3 КК України. Відповідно, у межах кримінальної відповідальності можливий вибір між усіма наявними засобами кримінально-правового впливу.

Відтак, розуміємо, що особливості досудового розслідування та судовий розгляд, за його наявності, будуть залежати від *заходів кримінально-правового впливу*. Саме заходи кримінально-правового впливу є реакцією держави на вчинене кримінальне правопорушення або ж на діяння, яке за ознаками схоже до кримінального правопорушення, передбаченого КК України (йдеться про діяння неосудних осіб; діяння осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність; діяння особи за наявності обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння). Заходи кримінально-правового впливу по своїй суті становлять перший рівень кримінально-правового впливу. На цьому регулювання суспільних відносин кримінальним правом може й завершитись, без необхідності застосовувати засоби кримінально-правового впливу.

За потреби у призначенні засобів кримінально-правового впливу, їх вибір залежить від відповідного заходу кримінально-правового впливу. У рішенні суду (вироку чи ухвалі) відображається, який із засобів кримінально-правового впливу буде застосований, але фактичне застосування відбувається після набрання відповідного рішення суду законної сили (покарання, звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання, обмежувальні заходи, примусові заходи медичного характеру, примусове лікування, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-право-

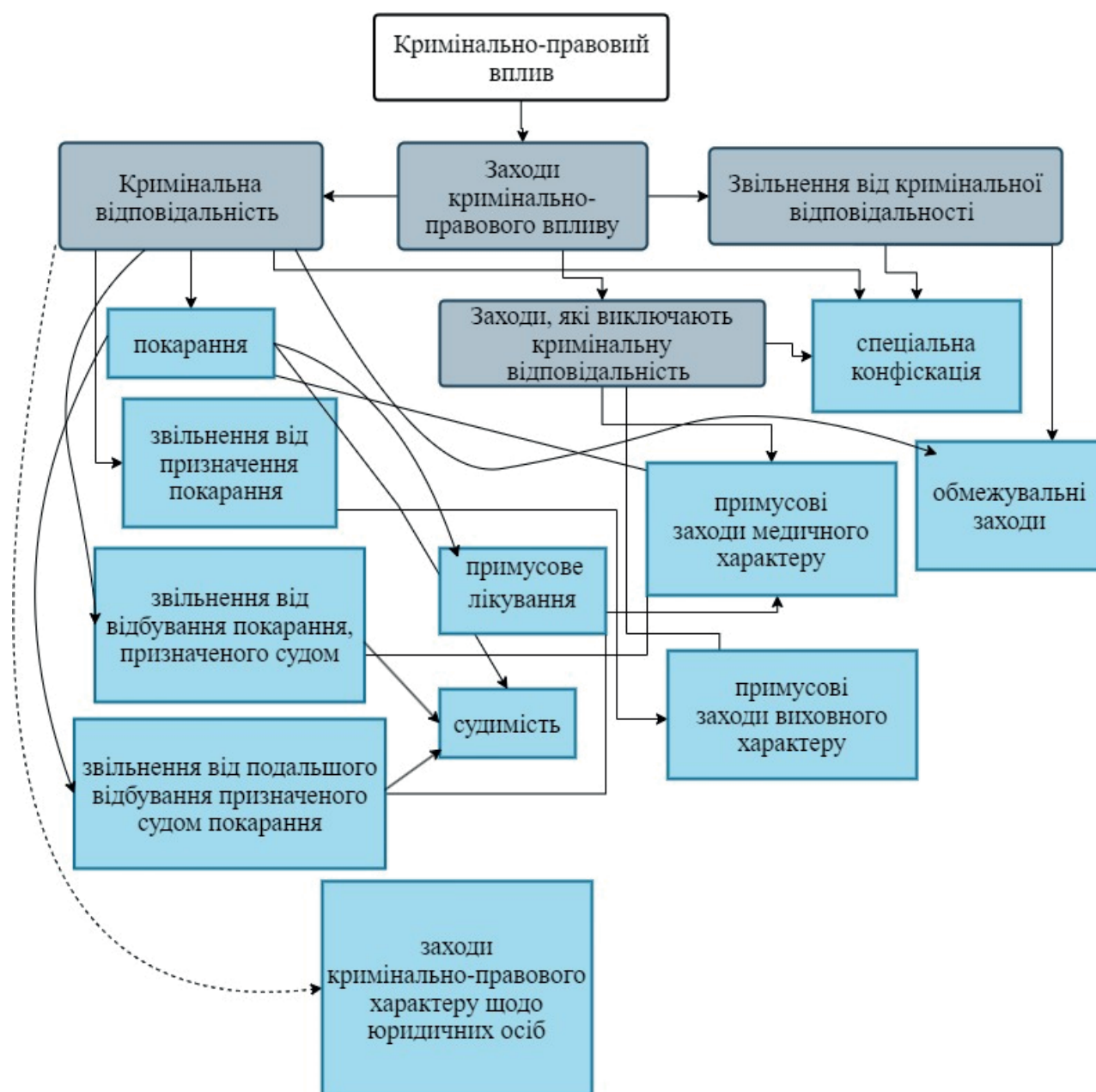
вого характеру щодо юридичних осіб, примусові заходи виховного характеру, судимість), рідше – одночасно з набранням рішення законної сили (звільнення від покарання, звільнення від відбування покарання, якщо йдеться про безумовні види звільнення). Засоби кримінально-правового впливу не зумовлюють специфіки кримінального провадження, а по суті є результатом розгляду обставин справи в тих межах, які обумовлені вибраними заходами кримінально-правового впливу. Відповідно, засоби кримінально-правового впливу умовно відносимо до другого рівня кримінально-правового впливу.

Ще одна відмінність заходів та засобів кримінально-правового впливу є те, що одночасно вибирати різні заходи кримінально-правового характеру не можливо. Наприклад, наявність заходів, які виключають кримінальну протиправність діяння, зумовлюють неможливість звільнити особу від кримінальної відповідальності чи навпаки – зазнати кримінальної відповідальності. Звісно, якщо до особи застосовано умовне звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 47 КК України, ч. 1 ст. 97 КК України), то за невиконання відповідних умов, кримінальна відповідальність настає, але, очевидно, що така наявність двох заходів кримінально-правового впливу не є одночасною.

Натомість можливе призначення декількох засобів кримінально-правового впливу одночасно (наприклад, покарання, не пов'язане з позбавленням волі, та обмежувальні заходи). Треба також зауважити, що є заходи кримінально-правового впливу, які не можливо призначити самостійно, тобто без призначення інших засобів кримінально-правового впливу. Це такі, як звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання, судимість, примусове лікування, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Останні із названих засобів умовно мають прив'язку до інших засобів кримінально-правового впливу, адже для їх застосування потрібно, щоб настала кримінальна відповідальність уповноваженої особи юридичної особи у випадках, передбачених ст. 96-3 КК України.

Отже, систему кримінально-правового впливу можливо зобразити таким чином (див. Схема).

Варто констатувати, що система кримінально-правового впливу доволі складна як зв'язками заходів та засобів кримінально-правового впливу, так і зв'язками засобів кримінально-правового впливу між собою. Пропоноване відображення системи кримінально-правового впливу може слугувати для подальших наукових доробок у дослідженні понять та ознак кримінально-правового впливу, заходів кримінально-правового впливу та засобів кримінально-правового впливу.



Схема

Висновки. На підставі вищевикладеного пропонуємо розглядати кримінально-правовий вплив через заходи та засоби кримінально-правового впливу. Заходами кримінально-правового впливу слід вважати кримінальну відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, заходи, які виключають кримінальну відповідальність. Вказані заходи умовно ставлять перший рівень кримінально-правового впливу, адже зумовлюють рух кримінального провадження і можуть бути самодостатніми у застосуванні. Захід кримінально-правового впливу обумовлює вибір засобів кримінально-правового впливу, якщо є потреба у їх застосуванні. До останніх відносяться

покарання, звільнення від призначення покарання, звільнення від відбування покарання, призначеного судом, звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання, судимість, обмежувальні заходи, примусові заходи медичного характеру, примусове лікування, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, примусові заходи виховного характеру. Засоби кримінально-правового впливу можна назвати другим рівнем кримінально-правового впливу. Вказане відображає пов'язаність заходів та засобів кримінально-правового впливу, що становить собою систему кримінально-правового впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 19.09.2024).
2. Березовський А.А. Кримінально-правовий вплив: проблеми визначення. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 4. С. 143–146.
3. Ус О.В. Кримінально-правовий вплив: сутність і зміст. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10-11 жовтня 2013. Харків. 2013. С. 213–217.
4. Вечерова С.М. Заходи кримінально-правового впливу на злочини: поняття, умови застосування та види. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2011. № 2. С. 124–126.
5. Драган О.В. Поняття та види заходів кримінально-правового впливу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. Випуск 2. Том 2. С. 71–74.
6. Козаченко О.В. Кримінально-правові заходи: культурно-антропологічний вимір : монографія. Миколаїв : Іліон, 2011. 504 с.
7. Митрофанов І.І. Механізм кримінально-правового регулювання : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О.В., 2019. 480 с.
8. Нікіфорова Т.І. Теорія і практика застосування заходів кримінально-правового характеру : навчальний посібник. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. 175 с.
9. Пономаренко Ю.А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с.
10. Хавронюк М.І. Заходи кримінально-правового впливу: які вони бувають? *Юридичний вісник України*. 2013. № 21 (934). С. 6-7.
11. Яремко Г.З. Система заходів кримінально-правового характеру. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7, № 4. С. 89–92.
12. Яценко А.М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : Ніка Нова, 2014. 387 с.
13. Павлова Т.О. Класифікація заходів кримінально-правового впливу з урахуванням ознак суб'єктів охоронних кримінально-правових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 141–144.
14. Сюсюкало З.М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 4. С. 234–241.
15. Андріанова Т.Ю., Пекар П.В. Система заходів кримінально-правового впливу за законодавством України. *Наше право*. 2017. № 3. С. 81–87.
16. Євдокімова О.В. Поняття та класифікація інших заходів кримінально-правового характеру. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 182–185.
17. Меркулова В.О. Заходи кримінально-правового характеру та кримінальна відповідальність: проблеми чинного законодавства. *Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 07 лютого 2014 року). Одеса. 2014. С. 26–29.
18. Ревтов О.В. Кримінальна відповідальність і заходи кримінально-правового характеру. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2014. № 18. С. 247–249.
19. Хавронюк М.І. Заходи кримінально-правового впливу і кримінальна відповідальність. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10–11 жовтня 2013 р.). Харків, 2013. С. 130–134.
20. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2015. 528 с.
21. Ковалик Ю.М. Обмежувальні заходи в кримінальному праві України : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 081. Львів, 2023. 246 с.
22. Баулін Ю.В. Кримінальна відповідальність: сутність, зміст та правова форма. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2(33)–3(34). С. 626–633.
23. Вознюк А.А. Кримінальне право України. Загальна частина : конспект лекцій / А.А. Вознюк ; вступне слово д.ю.н., проф. О.О. Дудорова. Київ : Нац. акад. внутр. справ. «Освіта України», 2016. 236 с.
24. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В.О. Навроцького. К. : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
25. Пономаренко Ю.А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 65–72.
26. Козак О.С. Звільнення від кримінальної відповідальності і виключення такої відпо-

відальності та звільнення від покарання: поняття відмежування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 31. С. 78–83.

27. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р.

№ 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 29.09.2024).

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.133>

ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА ОЗНАКА ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗА СТ. 114-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Ясиновський П.В.,

кандидат юридичних наук (доктор філософії),

адвокат, старший викладач

Полтавського університету економіки і торгівлі

ORCID: 0009-0006-8071-8478

Ясиновський П.В. Особливий період як обов'язкова ознака при кваліфікації за ст. 114-1 Кримінального кодексу України.

Стаття присвячена аналізу "особливого періоду" як обов'язкового елемента складу злочину, передбаченого статтею 114-1 Кримінального кодексу України. Ця ознака впливає на кваліфікацію злочинів, пов'язаних з перешкоджанням законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань.

В умовах постійних терористичних загроз та через події, які відбулись на території України, Законом України "Про внесення змін до Кримінального кодексу України" від 8 квітня 2014 року запроваджено кримінальну відповідальність за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань у особливий період (стаття 114-1 Кримінального кодексу України), яка стає все більш актуальною в теперішній час. Все частіше спостерігається використання терміну "особливий період" та "воєнний стан" на законодавчому рівні.

Важливо, що з моменту оголошення мобілізації Збройних Сил України та інші військові формування, які створені відповідно до закону, переходять до функціонування (щодо організації і штатів) за правилами воєнного часу. А в особливий період діяльність військових формувань пов'язана насамперед з виконанням їх завдань, передбачених законами України, у воєнний час. Крім того, в особливий період це може бути діяльність військових формувань по закінченню воєнних дій у частково відбудований період.

Проаналізована низка законодавчих, нормативно-правових актів та судових рішень щодо кримінальної відповідальності за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, в особливий період. Виявлено основні етапи "особливого періоду", які впливають на всі сфери суспільства, зокрема, на діяльність державних органів, підприємств та громадян, та передбачає особливий режим функціонування Збройних Сил України. Разом з тим, особливий період під час воєнно-

го стану може бути, як обставиною, що обтяжує покарання при вчиненні злочину.

Отже, при розгляді справ та обранні виду та міри покарання обвинуваченому, суди повинні враховувати період часу, обстановку, характер і ступінь тяжкості скоєних кримінальних правопорушень, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини покарання при вчиненні злочину та ін.

Ключові слова: об'єктивна сторона злочину, особливий період, комбінована ознака, час вчинення злочину, обстановка вчинення злочину, воєнний стан.

Yasynovskyi P.V. A special period as a mandatory feature for qualification under Art. 114-1 of the Criminal Code of Ukraine

The article is devoted to the analysis of the «special period» as a mandatory element of the crime provided for by Article 114-1 of the Criminal Code of Ukraine. This feature affects the qualification of crimes related to obstructing the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations.

In the conditions of constant terrorist threats and the events that took place on the territory of Ukraine, the Law of Ukraine «On Amendments to the Criminal Code of Ukraine» dated April 8, 2014 introduced criminal liability for obstructing the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations during a special period (Article 114-1 of the Criminal Code of Ukraine), which is becoming more and more relevant nowadays. The term «special period» and «martial law» are increasingly being used at the legislative level.

It is important that from the moment of the announcement of the mobilization of the Armed Forces of Ukraine and other military formations, which were created in accordance with the law, they start functioning (with regard to the organization and states) according to the rules of wartime. And in a special period, the activity of military formations is primarily related to the fulfillment of their tasks, stipulated by the laws of Ukraine, in wartime. In addition, in a special period, it can be

the activity of military formations after the end of hostilities in a partially reconstruction period.

A number of legislative, regulatory and legal acts and court decisions regarding criminal liability for obstructing the lawful activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations during a special period have been analyzed. The main stages of the «special period» have been identified, which affect all spheres of society, in particular, the activities of state bodies, enterprises and citizens, and provide for a special mode of functioning of the Armed Forces of Ukraine. At the same time, a special period during martial law can be a circumstance that aggravates the punishment for committing a crime.

Therefore, when considering cases and choosing the type and measure of punishment for the accused, the courts must take into account the time period, the situation, the nature and degree of severity of the committed criminal offenses, mitigating and aggravating circumstances of the punishment when the crime was committed, etc.

Key words: the objective side of the crime, a special period, a combined sign, the time of the crime, the circumstances of the crime, martial law.

Постановка проблеми. Для забезпечення дотримання законних прав і свобод осіб, підозрюваних, обвинувачених у скоєнні кримінальних правопорушень в умовах особливого періоду та воєнного стану, виникає нагальна потреба в чіткій та об'єктивній правовій кваліфікації їхніх дій. Адже саме правильне визначення початку та закінчення особливого періоду і воєнного стану є ключовим фактором для встановлення юридичної відповідальності та застосування відповідних норм кримінального права.

Метою та завданням статті є всебічний аналіз правового інституту «особливий період» в контексті кримінальної відповідальності за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України. Методологічну основу дослідження становить поєднання теоретичних та практичних підходів, у межах яких знайшли застосування загальнонаукові та спеціально-правові методи.

Стан опрацювання проблематики. Особливий період як ознака об'єктивної сторони злочинного перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань розглядались в роботах багатьох вчених. Слід зазначити, що дослідники по-різному встановлюють місце особливого періоду як об'єктивної ознаки в складі злочину, передбаченого зазначеною статтею, що негативно впливає на слідчо-судову практику. Таке різноманіття поглядів може бути умовою для не забезпечення законності під час розслідування цього злочину та порушення прав осіб, що підозрюються або обвинувачуються у його вчиненні, а також бути

підґрунтям для не притягнення до кримінальної відповідальності тих, хто вчинив цей злочин.

Виклад основного матеріалу. Термін «особливий період» визначається в ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [4], де зазначено, що «особливий період – період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, сил оборони і сил безпеки, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і час демобілізації після закінчення воєнних дій».

Крім того, визначення особливого періоду наведене в ст. 1 Закону України «Про оборону України» [5]. У цьому законі надається дещо відмінна дефініція особливого періоду – це «період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудований період після закінчення воєнних дій», тобто не вказуються суб'єкти, яких стосується цей період, особливості цього періоду і діяльності суб'єктів.

Аналіз наведених дефініцій дає підстави для твердження, що у першому випадку законодавець визначає зміст поняття «особливий» як час і обстановку, а також місце, на яке розповсюджується цей особливий період, а також здійснюється функціонування різних суб'єктів – це в цілому територія України та/або окремі її місцевості. У другому випадку (у законі про оборону України), акцентована увага лише на часі особливого періоду, його початковому та кінцевому моменті. Отже, спостерігається різний законодавчий підхід до опису особливого періоду в різних законодавчих актах. Це лише ускладнить тлумачення цієї ознаки, яку слід визначати, виходячи із положення Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Виходячи з наведених положень щодо особливого періоду в контексті розглядуваного злочину, можемо зазначити, що такий період: 1) впливає на різні суб'єкти та їх діяльність: громадян, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій; 2) визначає особливий порядок організації і штати військових формувань як у військовий час; 3) охоплює

період (а) проведення мобілізації (крім цільової), (б) введення воєнного стану, (в) частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

У ч. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» мобілізація визначена як комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано [4].

Порядок оголошення мобілізації визначає Президент України (ст. 11 вказаного закону). Такі та інші повноваження щодо особливого періоду (без використання цього терміну) передбачені в Конституції України. Так, у п. 20 ст. 106 Конституції України зазначено, що Президент України приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України [2].

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану») [6]. Порядок введення воєнного стану визначено ст. 5 цього закону та іншими законодавчими нормами.

Щодо частково відбудовного періоду після закінчення воєнних дій, то його визначення законодавство не містить. Це значно ускладнює встановлення об'єктивної сторони розглядуваного злочину і створює корупційний ризик.

Із наведених законодавчих дефініцій випливає, що особливий період можна назвати комбінованою ознакою (складеною) ознакою [1, с. 85, 86], яка одночасно є часом і обстановкою вчинення злочину, передбаченого розглядуваною статтею, а також, в окремих випадках (у

разі введення воєнного стану), – і місцем вчинення злочину.

Обґрунтованість визнання особливого періоду комбінованою ознакою (як час, обстановка і місце (у разі введення воєнного стану) вчинення злочину) підтверджується ще і тим, що в цей період військові формування функціонують в особливому режимі з додатковими завданнями, правами та обов'язками.

Щодо законної діяльності військових формувань в особливий період, то така діяльність характеризується низкою обставин, по-перше, строками військової служби в особливий період: ч. 8 ст. 23 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», де зазначено, що «у разі настання особливого періоду: 1) для військовослужбовців, у яких закінчився строк військової служби, встановлений цією статтею, крім військовослужбовців базової військової служби, військова служба продовжується понад встановлені строки: – на період проведення мобілізації, крім випадків, визначених пунктами «б», «в», «г», «ґ», «д», «е», «є», «ж», «з», «и» частини третьої статті 26 цього Закону; – до дня завершення виконання завдань в інтересах оборони України, безпосередньої участі у веденні воєнних (бойових) дій, у тому числі на території проведення антитерористичної операції, а також у районах здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії держави, що формально чи фактично є учасником воєнних дій проти України; – на період дії воєнного стану, крім випадків, визначених пунктами «б», «в», «г», «ґ», «д», «е», «є», «з», «и» частини третьої статті 26 цього Закону; 2) для військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, дія контракту продовжується понад встановлені строки: – на період проведення мобілізації, крім випадків, визначених пунктом 3 частини п'ятої статті 26 цього Закону; – до дня завершення виконання завдань в інтересах оборони України, безпосередньої участі у веденні воєнних (бойових) дій, у тому числі на території проведення антитерористичної операції, а також у районах здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії держави, що формально чи фактично є учасником воєнних дій проти України; – на період дії воєнного стану, крім випадків, визначених пунктом 3 частини п'ятої статті 26 цього Закону. В особливий період, крім періодів проведення мобілізації та дії воєнного стану, військова служба для військовослужбовців, строк контракту яких закінчився, може бути продовжена за новими контрактами на строки, визначені частиною четвертою цієї статті» [3].

Якщо військова служба певних осіб закінчи-

лась, то при вчиненні дій, які визнаються перешкоджанням і спрямовані на блокування транспорту з таким особами або надання їм недостовірної інформації щодо населених пунктів, розташування об'єктів та іншого або не виконання їх вимог щодо надання засобів пересування не є суспільно небезпечним діянням як ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 114-1 КК.

По-друге, визнавати діяльність військових формувань законною може лише у той час, коли військовослужбовці виконують обов'язки військової служби. Так, відповідно до ч. 4 ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військовослужбовці вважаються такими, що виконують обов'язки військової служби: 1) на території військової частини або в іншому місці роботи (занять) протягом робочого (навчального) часу, включаючи перерви, встановлені розпорядком (розкладом занять); 2) на шляху прямування на службу або зі служби, під час службових поїздок, повернення до місця служби; 3) поза військовою частиною, якщо перебування там відповідає обов'язкам військовослужбовця або його було направлено туди за наказом відповідного командира (начальника); 4) під час виконання державних обов'язків, у тому числі у випадках, якщо ці обов'язки не були пов'язані з військовою службою; 5) під час виконання обов'язку з урятування людського життя, охорони державної власності, підтримання військової дисципліни та охорони правопорядку [3]. Отже, перешкоджання законній діяльності військових формувань, наприклад, шляхом застосування фізичного або психічного насильства до військовослужбовців, блокування їх пересування чи їх підкуп тощо, має місце (щодо об'єктивної сторони розглядуваного злочину), якщо такі особи виконують обов'язки військової служби.

По-третє, в особливий період до виконання завдань залучаються резервісти і особи, які знаходяться в запасі. Розглянемо питання, чи перешкоджання їх діяльності охоплюється об'єктивною стороною злочину, передбаченого ст. 114-1 КК. Так, щодо військового обов'язку громадяни України поділяються, зокрема, на такі категорії: допризовники - особи, які підлягають взяттю на військовий облік; призовники - особи, які взяті на військовий облік; військовослужбовці - особи, які проходять військову службу; військовозобов'язані - особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави; резервісти - особи, які проходять службу у військовому резерві Збройних Сил України, інших військових формувань і призначені для їх комплектування у мирний час та в особливий період (ч. 9 ст. 1

Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»).

Відповідно до ч. 5 ст. 4 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» для доукомплектування Збройних Сил України та інших військових формувань військовослужбовцями на особливий період, а в разі прийняття у випадках та порядку, визначених законом, відповідного рішення Президента України - і в мирний час проводиться планомірна військова підготовка і забезпечується перебування в запасі та військовому резерві необхідної кількості військово навчених громадян.

Так, мобілізаційний людський резерв включає військовозобов'язаних, які призначені для комплектування військових частин, підрозділів територіальної оборони (посади, які не визначають боєздатність), а також військовозобов'язаних, які можуть бути залучені для комплектування навчальних центрів з метою поповнення некомплекту в особовому складі військових частин Збройних Сил, інших військових формувань, після відповідної підготовки (отримання відповідної військово-облікової спеціальності). Громадський резерв включає громадян, які не мають вікових та фізичних обмежень щодо призову на військову службу та можуть бути залучені для комплектування Збройних Сил та інших військових формувань в особливий період.

Аналіз наведених положень дозволяє зазначити, що зазначені резерви призначені для укомплектування військових формувань, причому резервісти не завжди визнаються такими, що проходять військову службу. Це має місце, якщо здійснено зарахування військовозобов'язаних і резервістів до особового складу військових формувань. У такому випадку їх законна діяльність в складі військових формувань охороняється ст. 114-1 КК.

Висновки. Опрацювання законодавства України дозволяє зазначити, що для кваліфікації злочину за ст. 114-1 КК України «особливий період» - це не просто певний відрізок часу, а комплексний юридичний конструкт. Він охоплює різні етапи, починаючи від мобілізації і закінчуючи частковою відбудовою, і передбачає особливий режим функціонування Збройних Сил України. Таким чином, при кваліфікації злочину слід враховувати не лише час вчинення, а й обставини, пов'язані з мобілізацією, воєнним станом та місцем вчинення злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Демидова Л.М. Кримінально-правова оцінка умов воєнного стану та періоду збройного конфлікту при кваліфікації державної зради. Харків: Питання боротьби зі злочинністю. 2014. Вип. 28. С. 84-87.

2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII: Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/page#Text>.
4. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII: Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3543-12/page>.
5. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII: Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII: Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.

УДК 343.322

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.134>

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СФЕРІ

Ясницька Т.Ю.,

ад'юнкта кафедри кримінального права і кримінології

факультету № 1 ІПФНП

Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0009-0000-3094-6268

Ясницька Т.Ю. Колабораційна діяльність в адміністративній сфері.

У статті розглядається проблема колабораційної діяльності в адміністративній сфері, зокрема, за ч.ч. 2, 5, 7 ст. 111-1 КК. Дослідження спрямоване на характеристику об'єктивної сторони цих правопорушень, аналіз судових рішень, окреслення проблем, що виникають при їх кваліфікації та формування рекомендацій щодо удосконалення ст. 111-1 КК.

Колабораційна діяльність у адміністративній сфері пов'язана з зайняттям особою посади у незаконних органах влади, які створені на тимчасово окупованих територіях. Важливим аспектом є встановлення функцій, які виконують особи на цих посадах, розмежуванні організаційно-розпорядчих і адміністративно-господарських функцій.

Проведено дослідження судової практики, яке ускладнюється внаслідок певних причин: 1) у вироках за ч. 2 та ч. 5 ст. 111-1 КК не завжди зазначається посада чи функції, які особа виконувала; 2) спрощений розгляд справ чи укладення угод (ч. 2 ст. 111-1 КК), розгляд справ заочно чи проголошення тільки резолютивної частини вироку (ч. 5 ст. 111-1 КК). Внаслідок цього неможливо з'ясувати всі обставини, які вплинули на прийняття рішення про визнання особу винуватою та винесення покарання. Крім того, практика показує, що до відповідальності притягуються особи, чия дії є малозначними і не завдають істотної шкоди державі. Зазначено, що неправильно притягувати до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 111-1 КК осіб, які по факту виконували функції із допомоги уразливим групам населення.

Встановлено, що правильною є практика зазначення у вироках суду інформацію про те, чи були у обвинуваченого підлегли та чи мав він можливість управляти майном.

У статті підкреслюється необхідність удосконалення законодавства для чіткого визначення функцій, які виконують особи на посадах у незаконних судових та правоохоронних органах. Через недосконалу побудову ч. 7 ст. 111-1 КК до кримінальної відповідальності може бути притягнений як водій так і суддя, які своїми ді-

ями несуть зовсім різний рівень суспільної небезпеки. Про це свідчить і судова практика. Запропоновано викласти ч. 7 ст. 111-1 КК у новій редакції, для вирішення окресленої проблеми.

Ключові слова: колабораційна діяльність, державна зрада, зайняття посади, службова особа, тимчасово окупована територія, судові та правоохоронні органи.

Yasnyska T.Y. Collaborative activity in the administrative sphere.

The article deals with the problem of collaboration in the administrative sphere, in particular, under Parts 2, 5, 7 of Article 111-1 of the Criminal Code. The study is aimed at characterising the objective side of these offences, analysing court decisions, outlining the problems arising in their qualification and formulating recommendations for improving Article 111-1 of the CC.

Collaborative activity in the administrative sphere is associated with a person holding a position in illegal authorities established in the temporarily occupied territories. An important aspect is the establishment of the functions performed by persons in these positions and the separation of organisational and administrative functions from administrative and economic functions.

The author conducted a study of court practice, which is complicated for a number of reasons: 1) verdicts under Part 2 and Part 5 of Art. 111-1 of the CC do not always indicate the position or functions performed by the person; 2) simplified consideration of cases or conclusion of agreements (Part 2 of Art. 111-1 of the CC), consideration of cases in absentia or pronouncement of only the operative part of the verdict (Part 5 of Art. 111-1 of the CC). As a result, it is impossible to find out all the circumstances that influenced the decision to find a person guilty and sentence him or her. In addition, practice shows that persons whose actions are insignificant and do not cause significant damage to the state are brought to justice. The author notes that it is incorrect to bring to criminal liability under Part 2 of Article 111-1 of the CC of Ukraine persons who actually performed the functions of assistance to vulnerable groups of the population.

It is established that it is correct to indicate in court verdicts whether the accused had subordinates and whether he or she had the ability to manage property.

The article emphasises the need to improve legislation to clearly define the functions performed by persons holding positions in illegal judicial and law enforcement bodies. Due to the imperfect wording of Part 7 of Article 111-1 of the CC, both a driver and a judge may be held criminally liable, and their actions pose a completely different level of public danger. This is also evidenced by the court practice. The author proposes to restate part 7 of Article 111-1 of the CC in a new wording to address the above problem.

Key words: collaboration, high treason, holding office, public official, temporarily occupied territory, judicial and law enforcement agencies.

Постановка проблеми. Станом на 01.11.2024 в Україні зареєстровано 8880 кримінальних правопорушень за фактом вчинення колабораційної діяльності [1]. Про деякі кримінальні правопорушення стає відомо після деокупації території, інші – розслідуються заочно, проте розуміємо, що ця кількість, на жаль, збільшується. Проте, чи всі люди, які опинилися в окупації, є колаборантами? Ні. Однак, через не зовсім вдалу побудову частин ст. 111-1 КК, її колізію з іншими нормами, маємо неоднаковий підхід до застосування норм на практиці. Так, у ч.ч. 2, 5, 7 КК передбачено колабораційну діяльність за зайняття посад, або обрання до незаконних органів влади. В усіх випадках кримінальні правопорушення є формальними, тобто закінченими з моменту, як особа зайняла чи була обрана до певного органу. Втім, для правильної кваліфікації слід розмежовувати, які саме функції повинна була виконувати особа та чим насправді вона займалась в окупації, враховувати можливість вчинення діянь під примусом, або ж заради виживання.

Голова Шевченківської громади Миколаївської області О. Пилипенко після деокупації м. Снігурівки 10.11.2022 зазначив, що багато літніх людей доводилося ховати у дворах під час окупації. Вони помирили через брак ліків та їжі. Магазини не завжди могли забезпечити продукцією і у людей не завжди були кошти купити необхідне [2]. Це підкреслює складність ситуації, в якій опинилися мешканці окупованих територій, та необхідність ретельного аналізу кожного випадку колабораційної діяльності.

Стан опрацювання. Дослідження колабораційної діяльності здійснювали Н. Антонюк, І. Бердник, М. Бондаренко, Ю. Василенко, І. Газдайка-Василишин, М. Голінка, О. Дудоров, З. Загиней-Заболотенко, О. Кваша, О. Козаченко, О. Кравчук, В. Кубальський, В. Кузнецов,

О. Марін, І. Медичкий, Р. Мовчан О. Мусиченко, А. Орлеан, О. Острогляд, Є. Письменський, Ю. Пономаренко, М. Рубашенко, М. Сийплові, Н. Симоненко, Н. Стефанів, М. Хавронюк, Н. Шульженко, І. Яковюк, А. Яценко та інші. Серед великої кількості наукових публікацій, лише окремі з них присвячені темі «посадового» колабораціонізму (З. Загиней-Заболотенко [3], Р. Мовчан [4]). Станом на сьогодні уже склалася певна судова практика щодо притягнення осіб до кримінальної відповідальності за ч. 2, 5, 7 ст. 111-1 КК, яку доцільно проаналізувати та співвіднести із сформованими у науці положеннями. Тому, проведення вказаного дослідження є вкрай актуальним.

Метою дослідження є: Здійснення характеристики об'єктивної сторони ч.ч. 2, 5, 7 ст. 111-1 КК, аналіз ухвал рішень суду за вказаними частинами ст. 111-1 КК для визначення проблем, які виникають при кваліфікації та формування пропозицій щодо удосконалення норми.

Виклад основного матеріалу. Колабораційна діяльність у адміністративній сфері (ч.ч. 2, 5, 7 ст. 111-1 КК) пов'язана із роботою особи у незаконних органах влади. Об'єктивна сторона у ч. 2 та у ч. 5 ст. 111-1 КК схожа між собою. Зокрема в обох випадках необхідно встановити: 1) що особа зайняла посаду у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора та 2) чи особа виконує/не виконує організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції. Для обох складів також є характерною ознака добровільності: особа добровільно обійняла посаду (ч. 2 та ч. 5 ст. 111-1 КК), добровільно була обрана (ч. 5 ст. 111-1 КК).

Незаконними органами влади є ті, які створені у порядку, не передбаченому законом, тобто всупереч Конституції та законів України. Так як російська федерація порушує норми Міжнародного гуманітарного права (зокрема і щодо окупації), змушені констатувати, що на тимчасово окупованій території законні (створені відповідно до нормативно-правових актів України) органи державної влади не здійснюють своєї діяльності. Робота не у органах влади, а на приватних підприємствах, установах і організаціях не тягне за собою кримінальної відповідальності за цими частинами статті.

Наступним етапом слід з'ясувати які функції є організаційно-розпорядчими, а які адміністративно-господарськими. Відповідне роз'яснення надано у Постанові пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 року № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво». Так, організаційно-розпорядчі обов'язки – це обов'язки по здійсненню керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи,

виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності. Такі функції виконують, зокрема, керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних, колективних чи приватних підприємств, установ і організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів (начальники цехів, завідувачі відділами, лабораторіями, кафедрами), їх заступники, особи, які керують ділянками робіт (майстри, виконроби, бригадири тощо) [5]. У цьому ж нормативно-правовому акті є і визначення адміністративно-господарських обов'язків – це обов'язки з управління або розпорядження державним, колективним чи приватним майном (установлення порядку його зберігання, переробки, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо). Такі повноваження в тому чи іншому обсязі є у начальників планово-господарських, постачальних, фінансових відділів і служб, завідувачих складами, магазинами, майстернями, ательє, їх заступників, керівників відділів підприємств, відомчих ревізорів та контролерів тощо [5].

Як слушно узагальнює Є. Письменський, зайняття посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій у незаконних органах влади – це обіймання такої посади в органах, що виконують функції влади та утворені всупереч передбаченому в Україні порядку, обов'язки за якою передбачають здійснення: 1) керівництва діяльністю інших осіб; 2) управління або розпорядження майном [6, с. 76]. Отже, якщо посада особи передбачає виконання таких функцій, а особа обійняла таку посаду чи була обрана на неї – її діяння слід кваліфікувати за ч. 5 ст. 111-1 КК.

Якщо особа не має виконувати функцій керівництва діяльністю інших осіб та не має управляти чи розпоряджатися майном, а виконує суто професійні, технічні функції [7], то її діяння слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 111-1 КК. Правильною, слід вважати практику, коли у вирокі встановлюється, що у особи не було інших осіб у підпорядкуванні [8; 9; 10]. Доцільно аналогічно зазначати про відсутність повноважень управляти майном при кваліфікації діянь особи за ч. 2 ст. 111-1 КК.

Важливо встановлювати посаду та функції, які має виконувати особа. З однієї сторони зрозуміло, що організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції виконують керівники та їх заступники, а з іншої – не слід прив'язуватися тільки до назви посади. Неможливо застосовувати українське законодавство для встановлення функцій, які особа має виконувати за певною посадою. Наприклад, особа може займати посаду «заступника начальника», а по факту буде виконувати охоронні функції,

що прописано у її посадовій інструкції. На даний час таких випадків нами не встановлено, але з огляду на те, що держава-агресор подає інформацію тільки у вигідному для неї світлі – таке цілком можна очікувати.

Проаналізувавши судові вирoki за ч. 2 ст. 111-1 КК бачимо, що до відповідальності притягують осіб, які обіймали посади спеціаліста, провідного спеціаліста, інженера з охорони праці, системного адміністратора, оператора набору даних, методиста, діловода, помічника начальника, водія, охоронця, комірника, «вуличного». Аналізуючи функції, які виконували ці особи на посаді то це ведення службової документації, прийом громадян тощо. Левова частка осіб надавала допомогу, особам, які цього потребують: вели списків осіб, які потребують допомоги та/або видавали фінансову, гуманітарну допомогу, медикаменти, брали участь у пошуку житла для переселенців.

Детальний аналіз вироків ускладнений через незазначення функцій, які особа виконувала [11; 12; 13], або ж конкретної посади [14]. Проблемним для аналізу є також винесення вироків за результатами спрощеного провадження, або на підставі угоди, що унеможлиблює з'ясування усіх деталей справи.

Під час кваліфікації діянь особи слід враховувати чи завдали діяння особи істотної шкоди державі, тобто чи є такі діяння малозначними в контексті ч. 2 ст. 111-1 КК чи ні. О. Марін слушно зазначає, що такі категорії працівників як кухар, сторож, водій та ін. навіть якщо працюють в незаконних органах влади не здатні своїми трудовими функціями спричинити істотного впливу на встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України, а отже такі діяння є малозначними [7]. Проте, бачимо відмінну ситуацію на практиці, адже до кримінальної відповідальності притягують осіб, діяння яких були малозначними.

Привертають увагу вирoki винесені Снігурівським міськрайонним судом Миколаївської області, Бобринецьким районним судом Кіровоградської області (територіальна підсудність справ Снігурівського районного суду Миколаївської області була змінена у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану Верховним Судом з 16.03.2022 до 31.03.2023 [15; 16]) та Казанківським районним судом Миколаївської області (кримінальне провадження було направлено з Снігурівського міськрайонного суду Миколаївської області до цього суду у зв'язку з відсутністю потрібної кількості суддів для розподілу справи [17]). Так, за період з 03.04.2023 до 02.10.2023 винесено 16 вироків за ч. 2 ст. 111-1 КК щодо жителів м. Снігурівка, які займали посади охоронців під час окупації. Вони працювали охоронцями у за-

кладах: дошкільної освіти – 7 осіб [18; 19; 20; 21; 22; 23; 24], школі – 3 особи [25; 26; 27], військово-цивільній адміністрації – 3 особи [28; 29; 30], будинку творчості дітей та юнацтва – 2 осіб [31; 32], дитячо-юнацькій спортивній школі – 1 [33]. У вирокі зазначено, що ці особи здійснювали чергування, з метою не допуску сторонніх осіб, у деяких вирокі також зазначено про виконання різного роду господарських робіт. Як бачимо, є формальний підхід до кваліфікації дій осіб, які проживали на окупованих територіях, адже очевидно, що охоронець дитячого садка чи школи не завдає своїми діями істотної шкоди державі, а отже такі дії є малозначними. На формальність і шаблонність цих справ вказує і описка яка присутня у 15 із 16 вироків (окрім Казанківського районного суду Миколаївської області [25]), де зазначено що особа зайняла посаду, не пов'язану з виконанням «... фінансово-господарських функцій», а не «адміністративно-господарських», як зазначено у диспозиції ч. 2 ст. 111-1 КК.

Малозначними повинні були бути визнані дії комірника, який підтримував належний стан приміщення та прибирав територію місцевого будинку культури, навіть попри те що цей будинок використовувався для агітаційних заходів окупантами [34]. Аналогічно, дії провідного інженера з охорони праці лісгоспу, який отримував та видавав гуманітарну допомогу [35]. На проблему відмежування колабораційної діяльності від малозначного дії також звертає увагу Є. Письменський. Науковець констатує, що навряд чи дії з поширення гуманітарної допомоги, продуктів харчування, медикаментів можуть призвести до заподіяння шкоди національним інтересам держави. Продовжуючи аналіз вироків, Є. Письменський зазначає, що суд повинен був кваліфікувати дії осіб, які надають допомогу уразливим групам населення, які перебувають в окупації, за ч. 2 ст. 11 КК [6, с. 121–123]. З цим слід беззаперечно погодитись.

Аналізуючи вирокі за ч. 5 ст. 111-1 КК, бачимо що притягнуто до відповідальності осіб, які обіймали посади голови, заступника, начальників та заступників відділів військової цивільної адміністрації, голови сільради тощо. Щодо функцій, які виконували ці особи, то переважно це керування підлеглими та управління ввіреним майном установи, що відповідає організаційно-розпорядчим та адміністративно-господарським функціям.

Під час винесення вироків за ч. 5 ст. 111-1 КК, суди переважно обмежуються проголошенням його резолютивної частини, користуючись таким правом в умовах воєнного стану відповідно до ч. 15 ст. 615 КПК. Тож у порівнянні з ч. 2 ст. 111-1 КК вироків суттєво менше. Крім того,

на відміну від ч. 2 ст. 111-1 КК може здійснюватися заочне кримінальне провадження, тож неможливо з'ясувати позицію, мотиви і мету обвинуваченого. В деяких випадках суд не з'ясовує функції, які особа виконувала [36].

Вчинення колабораційної діяльності у вигляді добровільного зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах. Під незаконними судовими та правоохоронними органами слід розуміти утворені всупереч українським законам установи, які повинні здійснювати правосуддя та правоохоронні функції на окупованих територіях. При цьому немає значення чи є точна відповідність всіх функцій чи завдань того чи іншого незаконного судового чи правоохоронного органу, створеного державою-агресором на тимчасово окупованих територіях [37, с. 55].

Ч. 7 ст. 111-1 КК передбачає відповідальність за зайняття особою будь-якої посади у такому незаконному органі, адже іншого не зазначено у диспозиції. У доктрині вже висловлювалась думка, що обіймання «допоміжних» посад (прибиральника службових приміщень або водія голови суду тощо) може визнаватися малозначним діям [38, с. 358]. Проте, як констатує Р. Мовчан «на практиці сформувався принципово інший підхід до вирішення розглядуваного питання», адже є вирокі де особа була водієм та виконувала суто технічні функції, однак її притягують до кримінальної відповідальності за ч. 7 ст. 111-1 КК [4, с. 131]. Сформувалася вже і практика Верховного Суду. Так, Верховний Суд у справі № 953/406/23 від 22.01.2024 зробив висновок, що «в нормативній конструкції ч. 7 ст. 111-1 КК України термін «працівник правоохоронного органу» не використовується... Тому дії засудженого, який перебував на посаді водія незаконно створеного на окупованій території правоохоронного органу й забезпечував його функціонування, правильно кваліфіковані за ч. 7 ст. 111-1 КК України» [39].

Аналогічно, дії особи-судді та особи-секретаря суду, які працюють у незаконному суді на окупованій території будуть кваліфіковані за ч. 7 ст. 111-1 КК. Зокрема, Н. Антонюк наголошує що у суді чітко розмежована компетенція між суддями та апаратом суду, який покликаний забезпечувати організаційну діяльність суду, тож в цій частині йдеться про зайняття не лише посади судді [40, с. 63]. Проте є і протилежна, більш прийнятна нам, думка М. Хавронюка. Автор зазначає, що зайняття посади помічника судді, судового розпорядника, іншої посади в апараті суду, прокуратури тощо, слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 111-1 КК як зайняття посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій [41].

Тож, слід погодитись із позицією Р. Мовчана, що відповідальність у ч. 7 ст. 111-1 КК має бути за зайняття посад у судових або правоохоронних органах, які пов'язані зі здійсненням функцій, притаманних судовим та правоохоронним органам, тобто посад суддів та працівників правоохоронних органів [4, с. 134].

У зв'язку з цим, вважаємо що ч. 7 ст. 111-1 КК слід викласти у наступній редакції: **«Добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної із виконанням судових чи правоохоронних функцій, у незаконних установах, які створені на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України»**.

Під добровільністю слід розуміти вчинення дій за власним бажанням, без будь-якого примусу. Незважаючи на те, що обов'язкова ознака добровільності передбачена тільки у ч. 2, 5 та 7 ст. 111-1 КК, вчинення «недобровільно» (під примусом) діянь, які передбачені у інших частинах ст. 111-1 КК, не можна вважати кримінально-протиправними. Тому, доцільно виключити вказівку на добровільність у ч.ч. 2, 5, 7 КК, про що ми писали раніше [42, с. 263-264].

Висновки: Колабораційна діяльність в адміністративній сфері є складним і багатогранним явищем, що потребує ретельного аналізу кожного випадку. Важливо враховувати не лише формальні ознаки, але й фактичні обставини, в яких опинилися особи, що проживали на окупованих територіях. Необхідно розмежовувати дії, які дійсно завдають шкоди державі, від тих, що є малозначними.

Аналіз судової практики показує, що часто до відповідальності притягуються особи, чії дії не завдають істотної шкоди державі. Це свідчить про необхідність удосконалення законодавства для чіткого визначення функцій, які виконують особи на тій чи іншій посаді, та врахування можливості вчинення діянь під примусом або з метою виживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф станом на 01.11.2024. *Офіс Генерального прокурора* : веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/> (дата звернення: 02.11.2024).

2. «Люди гинули без ліків та їжі, їх ховали у дворах». Як Миколаївщина переживала російську окупацію. Новини Приазов'я. 14.11.2022. *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-smert%CA%B9bez-likiv-yizhi-mykolayivshchyna/32128986.html> (дата звернення: 02.11.2024).
3. Загине́й-Заболо́тенко З.А. Добровільне зайняття громадянином України посади у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, а також в незаконних судових або правоохоронних органах як форми колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 318–321. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/70>.
4. Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за «посадовий» колабораціонізм: правотворчі та правозастосовні проблеми. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2024. № 2 Том 2. С. 126–142. DOI: <https://doi.org/10.33766/2786-9156.106.2.126-142>.
5. Про судову практику у справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text> (дата звернення: 02.11.2024).
6. Розслідування колабораційної діяльності : практ. посібник / Є.О. Письменський, С.В. Головкін, А.В. Коваленко, В.В. Коваленко. Київ : ВД Дакор, 2024. 260 с.
7. Марін О. Колабораційна діяльність: що є кримінально караним. *Academia.edu* : веб-сайт. URL : <https://bit.ly/3yq95sP> (дата звернення: 02.11.2024).
8. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 31.07.2023 року у справі № 766/2203/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112512676> (дата звернення: 02.11.2024).
9. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 03.03.2023 року у справі 522/1934/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109322491> (дата звернення: 02.11.2024).
10. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 10.05.2023 у справі № 521/11551/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110775836> (дата звернення: 02.11.2024).
11. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 13.12.2022 у справі № 521/18169/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107936257> (дата звернення: 02.11.2024).

12. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 11.12.2023 у справі № 766/11796/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115539001> (дата звернення: 02.11.2024).
13. Вирок Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 14.03.2024 року у справі № 172/338/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117644107> (дата звернення: 02.11.2024).
14. Вирок Червонозаводського районного суду м. Харкова від 29.01.2024 року у справі № 646/853/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116597059#> (дата звернення: 02.11.2024).
15. Про скасування розпорядження від 16.03.2022 року № 9/0/9-22, зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану (окремі суди Миколаївської та Харківської областей) : Розпорядження Верховного суду № 10/0/9-22 від 16.03.2022. *Верховний суд* : веб-сайт. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/war/Rozp_16_03_2022_10.pdf (дата звернення: 02.11.2024).
16. Про відновлення роботи Снігурівського та Березнегуватського районних судів Миколаївської області, територіальну підсудність судових справ яких змінено: Рішення Вищої ради правосуддя № 283/0/15-23 від 30.03.2023. *Верховний суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rozporjadjennya/283_30_03_2023.pdf (дата звернення: 02.11.2024).
17. Ухвала Миколаївського апеляційного суду від 20.04.2023 року у справі № 485/20/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110336042> (дата звернення: 02.11.2024).
18. Вирок Бобринецького районного суду Кіровоградської області від 03.04.2023 року у справі № 383/617/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109957216> (дата звернення: 02.11.2024).
19. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 04.05.2023 року у справі № 485/38/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110662141> (дата звернення: 02.11.2024).
20. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 05.05.2023 року у справі № 485/70/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110680795> (дата звернення: 02.11.2024).
21. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 08.05.2023 року у справі № 485/115/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110680791> (дата звернення: 02.11.2024).
22. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 16.05.2023 року у справі № 485/187/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110873906> (дата звернення: 02.11.2024).
23. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 23.05.2023 року у справі № 485/235/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111040658> (дата звернення: 02.11.2024).
24. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 05.06.2023 року у справі № 485/355/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111306526> (дата звернення: 02.11.2024).
25. Вирок Казанківського районного суду Миколаївської області від 28.04.2023 року у справі № 485/20/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110527834> (дата звернення: 02.11.2024).
26. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 13.06.2023 у справі № 485/428/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111505462> (дата звернення: 02.11.2024).
27. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 26.06.2023 року у справі № 485/480/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111767016> (дата звернення: 02.11.2024).
28. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 12.09.2023 у справі № 485/1112/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113373845> (дата звернення: 02.11.2024).
29. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 12.09.2023 року у справі № 485/1113/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113384730> (дата звернення: 02.11.2024).
30. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 02.10.2023 року у справі № 485/1214/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113848655> (дата звернення: 02.11.2024).
31. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 16.05.2023 року у справі № 485/188/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110864276> (дата звернення: 02.11.2024).
32. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 26.05.2023 року у справі № 485/273/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111111401> (дата звернення: 02.11.2024).
33. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 13.06.2023 року

- у справі № 485/427/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111509100> (дата звернення: 02.11.2024).
34. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 27.03.2023 року у справі № 202/4107/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117935292> (дата звернення: 02.11.2024).
35. Вирок Машівського районного суду Полтавської області від 21.03.2023 року у справі № 948/627/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109673900> (дата звернення: 02.11.2024).
36. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 28.02.2023 року у справі № 344/12096/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109341165> (дата звернення: 02.11.2024).
37. Колабораційна діяльність: загальні засади кримінально-правової кваліфікації : практич. посібник / О.О. Буряк, О.І. Букреєв, Д.О. Олейніков, М.В. Членов / за заг. ред. засл. юриста України А.З. Швеця. Харків: Право, 2022. 98 с.
38. Письменський Є.О., Мовчан Р.О. Новели кримінального законодавства України про колабораційну діяльність: дискусійні питання та спроба їх розв'язання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 356–360. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/79>.
39. Постанова ККС ВС у справі № 953/406/23 від 22.01.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116670763> (дата звернення: 02.11.2024).
40. Антонюк Н. Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 4 (37). С. 56–68. DOI: 10.37566/2707-6849-2021-4(37)-5.
41. Хавронюк М. Колаборанти з точки зору Кримінального кодексу. 20.04.2022. *Ракурс*: веб-сайт. URL: <https://racurs.ua/ua/b222-kolaboranti-z-tochki-zoru-kriminalnogo-kodeksu.html>.
42. Ясницька Т.Ю. Вказівка на добровільність у складі колабораційної діяльності. *Актуальні проблеми протидії злочинності та корупції*: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 17 лютого 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 261–264.

РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.135>

ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Дяченко Е.В.,

*аспірант Київського міжнародного університету,
адвокат, директор юридичної компанії «Праволекс»*

ORCID: 0009-0007-5211-1510

Дяченко Е.В. Застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в період дії воєнного стану.

Стаття присвячена дослідженню проблеми застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою з урахуванням змін до КПК України в умовах воєнного стану. В статті висвітлено, які саме зміни відбулися в Кримінальному процесуальному кодексі України щодо застосування запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою в умовах воєнного стану, а також зроблені висновки щодо ефективності цих змін та рекомендації щодо подальшого їх удосконалення.

Проаналізовано законодавчі зміни щодо «делегування» окремих повноважень слідчого судді керівнику органу прокуратури, що є винятком із загальних правил обрання запобіжних заходів, які встановлені національним законодавством. Встановлено, що законодавець відступив від окремих зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Європейською конвенцією з прав людини фактично делегувавши деякі повноваження слідчих суддів, суду керівникам органів прокуратури. Запропоновано: 1) внести зміни в ст. 615 КПК України: поміняти порядок продовження строку дії ухвали про тримання під вартою, на те, щоб керівники органів прокуратури мали право продовжувати строк дії ухвали слідчого судді про тримання під вартою виключно до осіб, котрі підозрюються за вчинення злочинів, передбачених Розділом I КК України, а також злочинів, вчинених на територіях введення бойових дій; 2) внести зміни до ст. 8 КПК України: надати право слідчому судді або суду оцінювати наявні ризики, визначені ст. 177 КПК України та право на власний розсуд,

який повинен ґрунтуватися на основах доведених ризиків, визначати вид того чи іншого запобіжного заходу для військовослужбовців.

Розглянуті в статті питання не вичерпують проблем КПК України в частині, що стосується порядку застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в період дії воєнного стану. Проте запропоновані зміни дозволять одразу привести вітчизняне законодавство, що стосується порядку застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в період дії воєнного стану у відповідність до європейських стандартів захисту прав людини у царині кримінального судочинства.

Ключові слова: тримання під вартою, воєнний стан, кримінальне провадження, запобіжний захід.

Diachenko E.V. Application of a preventive measure in the form of detention during the period of martial law.

The article is devoted to the study of the issues related to the application of a preventive measure in the form of detention with due regard for the amendments to the CPC of Ukraine under martial law. The article highlights what changes have occurred in the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the application of preventive measures in the form of detention under martial law, and also draws conclusions about the effectiveness of these changes and recommendations for their further improvement.

The author analyzes the legislative changes regarding the "delegation" of certain powers of the investigating judge to the head of the prosecutor's office, which is an exception to the general rules for choosing preventive measures established by

national legislation. The author establishes that the legislator has retreated from certain obligations under the International Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention on Human Rights by actually delegating some powers of investigating judges and the court to the heads of prosecution bodies. It is proposed to: 1) to amend Art. 615 of the CPC of Ukraine: to change the procedure for extending the term of validity of the detention order so that the heads of prosecutor's offices have the right to extend the term of validity of the investigating judge's detention order only for persons suspected of committing crimes under Section I of the Criminal Code of Ukraine, as well as crimes committed in the territories of military operations; 2) to amend Art. 8 of the CPC of Ukraine: to grant the investigating judge or court the right to assess the existing risks defined in Article 177 of the CPC of Ukraine and the right to determine the type of preventive measure for military personnel at their own discretion, which should be based on the basis of proof of these risks.

The issues discussed in this article do not exhaust the problems of the CPC of Ukraine in terms of the procedure for applying a preventive measure in the form of detention during martial law. However, the proposed amendments will immediately bring the national legislation on the procedure for applying a preventive measure in the form of detention during martial law in line with the European standards of human rights protection in the field of criminal justice.

Key words: detention, martial law, criminal proceedings, preventive measure.

Постановка проблеми. Під час дії правового режиму воєнного стану є гостра необхідність у належному забезпеченні виконання підозрюваним та обвинуваченим кримінальних процесуальних обов'язків, їхньої поведінки у перебігу кримінального провадження [1, с. 126]. В умовах воєнного стану правоохоронні органи, суди, органи системи правосуддя продовжують здійснювати свою діяльність, у тому числі розглядати питання щодо застосування (обрання, продовження зміни, скасування) запобіжних заходів в Україні. Через те питання щодо правового регулювання ізоляційних запобіжних заходів у період воєнного стану не втрачає своєї актуальності.

Окремі питання, процесуального порядку застосування тримання під вартою досліджувались в роботах: В.І. Борисова, О.В. Винокурова, Н.В. Глинської, Ю.М. Грошевого, А.Л. Даля, В.С. Зеленецького, Л.М. Лобойка, Т.О. Лоскутова, Г.В. Мудрецької, М.А. Погорецького, О.І. Тищенко, В.В. Топчія, Л.Д. Удалової, П.Л. Фріс, І.В. Черниченко, О.Г. Шило та ін. Однак через

повномасштабну війну низка питань щодо застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в період дії воєнного стану все ще потребують свого переосмислення.

Мета статті є правовий аналіз проблематики застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою з урахуванням змін до КПК України в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року Президентом України було видано Указ «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 [2], яким, починаючи з 05 години 30 хвилин, на всій території України було введено воєнний стан, строком на 30 діб. Відтоді його продовжували вже багато разів.

Слід нагадати, що внесення змін в Кримінальний процесуальний кодекс України щодо здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану розпочалося в 2014 році. Зокрема, Кодекс було доповнено Розділом IX-1, який має назву «Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції» [3]. Проте із введенням воєнного стану в Україні, законодавчі органи влади почали масово приймати відповідні закони та інші правові акти, направлені на перегляд правових норм та механізмів регулюючих суспільні відносини в Україні, з наміром привести їх у відповідність з вимогами сьогодення. Не стала виключенням і сфера кримінальних процесуальних відносин. З огляду на тему нашого дослідження відмітимо, що станом на початок 2024 року до Кримінального процесуального кодексу України було внесено більше двадцяти комплексних змін, які тією чи іншою вплинули на процедуру застосування (обрання, продовження, зміни, скасування) запобіжних заходів в Україні, як під час здійснення досудового розслідування, так і під час судового розгляду кримінального провадження. Ба більше, на розгляді в парламенті станом на сьогодні знаходиться декілька системних законопроектів про внесення змін до КПК України з метою удосконалення процедурних аспектів досудового розслідування та судового провадження в умовах воєнного стану.

Щодо застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до осіб, котрі підозрюються або обвинувачуються в окремих (спеціальних) статтях Кримінального кодексу України у період воєнного стану.

Відповідно до статті 176 Кримінального процесуального кодексу України, запобіжними заходами є: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою [4]. Водночас, найбільш м'яким запобіжним заходом є особисте зобов'язання, а найбільш суворим – тримання під вартою.

Водночас з цим, Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо обрання запобіжного заходу до військовослужбовців, які вчинили військові злочини під час дії воєнного стану» від 16.08.2022 р. № 2531-IX [5]; Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо закриття кримінального провадження у зв'язку з втратою чинності законом, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння» від 01.12.2022 р. № 2810-IX [6]; Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» від 14.04.2022 р. № 2198-IX [7] були внесені зміни до статті 176 Кримінального процесуального кодексу України щодо обрання запобіжних заходів підозрюваним або обвинуваченим особам за деякі категорії злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України.

Зокрема, частиною 6 статті 176 Кримінального процесуального кодексу України визначено, що під час дії воєнного стану до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109–114², 258–258⁵, 260, 261, 437–442 Кримінального кодексу України, за наявності ризиків, зазначених у статті 177 цього Кодексу, застосовується запобіжний захід, визначений пунктом 5 частини першої цієї статті [4]. Згідно частини 8 статті 176 Кримінального процесуального кодексу України, під час дії воєнного стану до військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 402–405, 407, 408, 429 Кримінального кодексу України, застосовується виключно запобіжний захід, визначений пунктом 5 частини першої цієї статті. Тобто, аналіз вищевказаних норм законодавства свідчить про те, що до осіб, які є підозрюваними або обвинуваченими у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109 (Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади), 110 (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України), 110-2 (Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України), 111 (Державна зрада), 111-1 (Колабораційна діяльність), 111-2 (Посібництво державі-агресору), 112 (Посягання на життя державного чи громадського діяча), 113 (Диверсія), 114 (Шпигунство), 114-1 (Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових

формувань), 114-2 (Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану), 402 (Непокора), 403 (Невиконання наказу), 404 (Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків), 405 (Погроза або насильство щодо начальника), 407 (Самовільне залишення військової частини або місця служби), 408 (Дезертирство), 429 (Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю) Кримінального кодексу України повинен застосовуватися виключно такий вид запобіжного заходу як тримання під вартою, без альтернативи вибору для слідчого судді, суду.

Також, під час дії воєнного стану слідчий суддя, суд при постановленні ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, враховуючи підстави та обставини, передбачені статтями 177 та 178 цього Кодексу, має право не визначити розмір застави у кримінальному провадженні щодо злочину, передбаченого статтями 109 (Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади), 110 (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України), 110-2 (Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України), 111 (Державна зрада), 111-1 (Колабораційна діяльність), 111-2 (Посібництво державі-агресору), 112 (Посягання на життя державного чи громадського діяча), 113 (Диверсія), 114 (Шпигунство), 114-1 (Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань), 114-2 (Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану), 258 (Терористичний акт), 258-1 (Втягнення у вчинення терористичного акту), 258-2 (Публічні заклики до вчинення терористичного акту), 258-3 (Створення терористичної групи чи терористичної організації), 258-4 (Сприяння вчиненню терористичного акту), 258-5 (Фінансування тероризму), 260 (Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань), 261 (Напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення), 402 (Непокора), 403 (Невиконання наказу), 404 (Опір начальникові або примушування його до пору-

шення службових обов'язків), 405 (Погроза або насильство щодо начальника), 407 (Самовільне залишення військової частини або місця служби), 408 (Дезертирство), 429 (Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю), 437 (Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни), 438 (Порушення законів та звичаїв війни), 439 (Застосування зброї масового знищення), 440 (Розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення), 441 (Екоцид), 442 (Геноцид) Кримінального кодексу України.

Отже, у період дії воєнного стану за злочини проти основ національної безпеки України, кримінальних правопорушень проти громадської безпеки, а також військових кримінальних правопорушень застосовується виключно запобіжний захід у вигляді тримання під вартою із правом не визначати заставу слідчим суддею, судом.

Особливості обрання, продовження, зміни, скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в період воєнного стану.

Як вище зазначалося, в Кримінальний процесуальний кодекс України було внесено ряд змін щодо проведення ефективного кримінального провадження в умовах воєнного стану. Перш за все, ці зміни стосуються початку досудового розслідування, процедури фіксування слідчих (процесуальних) дій, повноважень слідчого судді, повноважень керівника органів прокуратури, строків досудового розслідування, застосування запобіжних заходів, порядку закінчення досудового розслідування, можливості відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану, тощо. Крім того, було змінено й назву Розділу IX-1 Кодексу на «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану».

Перш за все, слід звернути увагу на вимоги статті 615 Кримінального кодексу України в редакції, що діяла до змін від 25.08.2022 року. Зокрема, норми даної статті, під час досудового розслідування, покладали на керівника органу прокуратури право самостійно, відповідною постановою, обирати до будь-якої особи запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, строком на 30 діб з правом продовження виключно у разі відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею своїх повноважень щодо застосування запобіжних заходів.

Станом на сьогодні, у зв'язку із відповідними змінами до Кодексу, такі повноваження в керівників органу прокуратури були забрані, а виключне право на застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування залишили слідчим суддям, а під час судового провадження – суду.

Водночас з цим, за керівниками органів прокуратури залишили повноваження щодо прийняття рішень про продовження до одного місяця строку дії ухвали слідчого судді про тримання під вартою чи постанови керівника органу прокуратури про тримання під вартою за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором. Таке продовження може відбуватися в межах строку досудового розслідування неодноразово. Якщо такі рішення були прийняті керівником відповідного органу прокуратури, то останній зобов'язаний невідкладно за першої можливості повідомити про це прокурора вищого рівня, а також суд, визначений у порядку, передбаченому законодавством, з наданням копій відповідних документів не пізніше 10 днів з дня повідомлення.

До того ж Кримінальним процесуальним кодексом України передбачена можливість дистанційної, із застосуванням доступних технічних засобів відеозв'язку, участі затриманої особи в судовому засіданні під час розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу. Таке право виникає лише у разі, якщо в умовах воєнного стану відсутня об'єктивна можливість доставити таку особу до слідчого судді, суду протягом сімдесяти двох годин.

Водночас, якщо затриману особу, протягом сімдесяти двох годин не доставили до слідчого судді або суду чи не забезпечили їй дистанційну участь в судовому засіданні по розгляду клопотання про обрання щодо неї запобіжного заходу, така особа підлягає негайному звільненню.

Також під час дії воєнного стану, у разі неможливості проведення підготовчого судового засідання, обраний відповідно до ухвали слідчого судді чи постанови керівника органу прокуратури запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, вважається продовженим до вирішення його у підготовчому судовому засіданні, але не більше ніж на два місяці.

У разі, якщо під час судового провадження закінчився строк дії ухвали суду про тримання під вартою і неможливо розглянути судом питання щодо продовження строку тримання під вартою, такий запобіжний захід вважається продовжений до його вирішення судом, але не більше ніж на два місяці.

Ба більше, Кримінальним процесуальним кодексом України як під час дії воєнного стану, так і під час його відсутності, визначений порядок скасування дії запобіжного заходу для військовополонених. Так, якщо до особи-військовополоненого застосовується процедура обміну і наявне відповідне рішення уповноваженого органу, то слідчий суддя, суд, за згодою із підозрюваним, обвинувачем, виносить ухвалу про скасування запобіжного заходу.

Особливої уваги також заслуговує частина 4 статті 615 Кримінального процесуального кодек-

су України, а саме порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності прокурора, слідчого, прийнятих або вчинених ним на виконання повноважень, наданих статтею 615 цього Кодексу в період досудового розслідування. Так, статтею 303 Кримінального процесуального кодексу України визначений перелік рішень, дій чи бездіяльності прокурора, дізнавача та слідчого, які можуть бути оскаржені на досудовому розслідуванні. Як вбачається із частини 4 статті 615 цього Кодексу, такий перелік, виключно в період дії воєнного стану, не є вичерпний. На досудовому розслідуванні, окрім рішень, дій чи бездіяльності, котрі визначені статтею 303 Кримінального процесуального кодексу України, також можуть бути оскаржені й інші рішення, дії чи бездіяльність, визначені статтею 615 цього Кодексу, в тому числі й щодо застосування (обрання, продовження, зміни, скасування) запобіжних заходів.

Скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора, як це визначено частиною 4 статті 615 Кримінального кодексу України, подаються до суду. Їх розгляд здійснює слідчий суддя того суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, а в разі неможливості з об'єктивних причин здійснювати відповідним судом правосуддя – найбільш територіально наближеного до нього суду, що може здійснювати правосуддя, або іншого суду, визначеного в порядку, передбаченому законодавством. До таких скарг застосовуються загальні строки, визначені статтею 304 Кримінального процесуального кодексу України.

Висновки. Отже, аналізуючи вищенаведені зміни кримінального процесуального законодавства України щодо застосування запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою у період дії воєнного стану, можна дійти висновків про те, що законодавець фактично делегував деякі повноваження слідчих суддів, суду керівникам органів прокуратури, що спричинило фактично до порушення балансу інтересів учасників кримінального провадження та ефективності самого кримінального провадження. Такими діями, держава фактично здійснила відступ від її окремих зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [8] та Європейською конвенцією з прав людини від 04.11.1950 р. [9], про що 28.02.2022 року Україна й повідомила Генерального секретаря Ради Європи та Генерального секретаря ООН.

Водночас, навіть в умовах воєнного стану, делегування повноважень судових органів України правоохоронним органам, на нашу думку, є неприпустимим. Нинішня редакція Кримінального процесуального кодексу України, як вище було зазначено, дозволяє керівнику органу прокуратури неодноразово продовжувати строк дії ухвали про тримання під вартою до одного

місяця в межах строку досудового розслідування. У зв'язку з тим, що як під час дії воєнного стану, так і в мирний час, правоохоронні органи, в тому числі й органи прокуратури, нерідко зловживають своїми процесуальними правами під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, вважаємо за необхідне внести зміни в статтю 615 Кримінального кодексу України, а саме змінити порядок продовження строку дії ухвали про тримання під вартою, на те, щоб керівники органів прокуратури мали право продовжувати строк дії ухвали слідчого судді про тримання під вартою виключно до осіб, котрі підозрюються за вчинення злочинів, передбачених Розділом I (Злочини проти основ національної безпеки України) Кримінального кодексу України, а також злочинів, вчинених на територіях введення бойових дій.

Також, на нашу думку, підлягають зміни в частину 8 статті 176 Кримінального процесуального кодексу України. Внівши зміни до даної норми, законодавець фактично прирівняв військові кримінальні правопорушення до злочинів проти основ національної безпеки України, кримінальних правопорушень проти громадської безпеки, а військовослужбовців (в тому числі й добровольців), котрі захищають Україну, і з тих чи інших причин, що в умовах інтенсивних бойових дій і з порушенням психіки, часто навіть не усвідомлюючи своїх протиправних дій, до державних зрадників, окупантів, що на нашу думку, є помилковою позицією, а тому частину 8 Кримінального процесуального кодексу України необхідно змінити та надати право слідчому судді або суду оцінювати наявні ризики, визначені статтею 177 цього Кодексу та право на власний розсуд, який повинен ґрунтуватися на основах доведеності цих ризиків, визначати вид того чи іншого запобіжного заходу для військовослужбовців. До того ж, в Кримінальному процесуальному кодексі України вже раніше існувала відповідна норма, котра передбачала, що запобіжні заходи у вигляді особистого зобов'язання, особистої поруки, домашнього арешту, застави не можуть бути застосовані до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109–114¹, 258–258⁵, 260, 261 Кримінального кодексу України. Водночас з цим, рішенням Конституційного Суду України від 25.06.2019 року [10] така норма була визнана неконституційною, а тому вважаємо, що чинна редакція частини 8 статті 176 Кримінального кодексу України є такими, що не відповідають Конституції України навіть в умовах воєнного стану.

Розглянуті питання не вичерпують проблем КПК України в частині, що стосується порядку застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в період дії воєнного стану.

Проте винесення їх на широке фахове обговорення видається досить плідним засобом напрацювання тих науково обґрунтованих позицій, які в подальшому мають створити належне підґрунтя для удосконалення чинного законодавства України і приведення його у відповідність до європейських стандартів захисту прав людини у царині кримінального судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лоскутов Т.О. Правова регламентація тримання під вартою в умовах воєнного стану. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. Івано-Франківськ: ЛДУВС, 2022. № 2 (98). С. 126–135.
2. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/_64/2022#Text (дата звернення: 14.11.2024).
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 12.08.2014 р. № 1631-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014. № 39. Ст. 2008.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88.
5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо обрання запобіжного заходу до військовослужбовців, які вчинили військові злочини під час дії воєнного стану: Закон України від 16.08.2022 р. № 2531-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2531-20#Text> (дата звернення: 14.11.2024).
6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо закриття кримінального провадження у зв'язку з втратою чинності законом, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння: Закон України від 01.12.2022 р. № 2810-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023. № 29. Ст. 108.
7. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки: Закон України від 14.04.2022 р. № 2198-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#Text> (дата звернення: 14.11.2024).
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 14.11.2024).
9. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 14.11.2024).
10. Рішення конституційного суду України у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чорнобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України від 25.06.2019 р. № 7-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text> (дата звернення: 14.11.2024).
11. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
12. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168–179.
13. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
14. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
15. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.

УДК 343.137

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.136>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВИКРИВАЧІВ КОРУПЦІЇ ЯК УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ОКРЕМІ ЗАКОНОДАВЧІ ПРОГАЛИНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Ковальчук О.Б.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-5547-1625
e-mail: olena.b.kovalchuk@lpnu.ua

Лебідь К.О.,

студентка IV курсу Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0008-1312-3540
e-mail: karyna.lebid.pv.2021@lpnu.ua

Ковальчук О.Б., Лебідь К.О. Правовий статус викривачів корупції як учасників кримінального провадження: окремі законодавчі прогалини та перспективи їх подолання.

У статті розглянуто проблемні питання правового регулювання статусу викривачів корупції як самостійних учасників кримінального провадження, виявлено основні термінологічні неузгодженості нормативно-правових актів щодо формування категорії «викривач», розмежовано правовий статус викривача корупції від статусу заявника, потерпілого та свідка, проаналізовано основні законодавчі прогалини і запропоновано шляхи вдосконалення національного законодавства з питань наділення викривача окремими процесуальними правами та обов'язками на різних стадіях кримінального процесу.

Враховуючи перспективи імплементації європейських стандартів запобігання корупції та необхідність ефективного функціонування інституту викривачів в Україні, пропонується: запровадити на законодавчому рівні єдине (уніфіковане) визначення викривача, зокрема під викривачем розглядати фізичну особу, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, вчинених іншою особою та не встановлювати перелік видів діяльності для набуття статусу викривача, оскільки прив'язування статусу викривача до конкретних видів діяльності

може створювати зайві перешкоди на практиці, коли постає питання про виконання особою цієї обов'язкової умови; розмежувати на законодавчому рівні правовий статус викривача від заявника, потерпілого та свідка; відокремити поняття «прав» викривачів від їх «гарантій»; забезпечити участь викривача у слідчих (процесуальних) діях на правах самостійного учасника кримінального провадження; запровадити винесення окремого процесуального рішення щодо визнання чи відмови у визнанні особи викривачем корупції; деталізувати та спростити процедуру виплати винагороди викривачу; забезпечити виплату винагороди за пропорційним методом із можливістю залучення до виплати, окрім держави, інших джерел коштів; запозичити досвід іноземних держав з питань встановлення окремих видів покарань за переслідування викривачів та з питань розробки спеціальних законів, що спрямовані на захист і підтримку викривачів корупції.

Ключові слова: правовий статус, корупція, викривач, кримінальне провадження, корупційне кримінальне правопорушення, законодавчі прогалини, реформування.

Kovalchuk O.B., Lebid K.O. The legal status of corruption whistleblowers as participants in criminal proceedings: certain legislative gaps and prospects for overcoming them.

The article examines the problematic issues of legal regulation of the status of corruption whistleblowers as independent participants

in criminal proceedings, reveals the main terminological inconsistencies of normative legal acts regarding the formation of the «whistleblower» category, distinguishes the legal status of a corruption whistleblower from the status of an applicant, victim and witness, analyzes the main legislative gaps and proposes ways of improving the national legislation on granting whistleblowers with separate procedural rights and obligations at various stages of the criminal process.

Taking into account the prospects for the implementation of European standards for the prevention of corruption and the need for the effective functioning of the institute of whistleblowers in Ukraine, it is proposed to: introduce at the legislative level a single (unified) definition of a whistleblower, in particular, a whistleblower should be considered a natural person who, in the presence of the belief that the information is reliable, reported possible facts corruption or corruption-related offenses committed by another person and not to establish a list of types of activities for acquiring whistleblower status, since tying the whistleblower status to specific types of activities may create unnecessary obstacles in practice when the question arises of a person's fulfillment of this mandatory conditions; distinguish at the legislative level the legal status of the whistleblower from the applicant, the victim and the witness; to separate the concept of «rights» of whistleblowers from their «guarantees»; to ensure the whistleblower's participation in investigative (procedural) actions as an independent participant in criminal proceedings; introduce a separate procedural decision regarding the recognition or refusal to recognize a person as a corruption whistleblower; to detail and simplify the procedure for paying the reward to the whistleblower; to ensure the payment of remuneration according to the proportional method with the possibility of involving other sources of funds, in addition to the state; to borrow the experience of foreign countries on issues of establishing certain types of punishments for prosecution of whistleblowers and on issues of developing special laws aimed at protecting and supporting corruption whistleblowers.

Key words: legal status, corruption, whistleblower, criminal proceedings, corruption criminal offense, legislative gaps, reformation.

Постановка проблеми. Корупція в державі є деструктивним явищем, яке завдає болючого удару по всіх сферах суспільного життя. Недовіра до органів влади, загроза демократії та національній безпеці, соціальна несправедливість, економічна нестабільність, зростання злочинності та дискредитація права як основного інструменту регулювання життя держави і

суспільства – все це є наслідком неефективної антикорупційної політики держави.

Зважаючи на те, що така політика на пряму залежить від участі в ній громадськості, вважаємо, що викривачі, діяльність яких спрямована на запобігання та протидію вказаному явищу, повинні бути належним чином захищені законодавством, наділені необхідними правами та юридичними гарантіями. Видається необхідним детально дослідити їх правовий статус саме в межах кримінального провадження, коли викривачі потребують максимального захисту від можливих переслідувань з боку осіб, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення.

Метою статті є дослідження правового статусу викривачів корупції в Україні як учасників кримінального провадження з метою виявлення законодавчих прогалин у його регулюванні та розробки пропозицій для їх усунення.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення питання інституту викривачів корупції в Україні перебуває у площині наукових досліджень багатьох вчених, зокрема, дослідженням окремих питань правового статусу викривачів у кримінальному провадженні, займалися: О.С. Бондаренко, К.Л. Бугайчук, І.В. Гловюк, В.В. Карелін, В.В. Комашко, С.О. Кравченко, О.П. Кучинська, В.В. Луцик, В.В. Михайленко, О.А. Моргунов, І.С. Огерук, Н.О. Прібиткова, К.Р. Резворович, А.А. Страшок, В.М. Трепак, А.Б. Фодчук, Ю.В. Циганюк та інші.

Виклад основного матеріалу. Корупція є негативним соціальним та економічним явищем, яке на сьогодні має місце майже у всіх сферах людського життя. Особливо гостро питання запобігання та боротьби з нею постає перед Україною саме в умовах воєнного стану, коли вчинення тих чи інших корупційних правопорушень не тільки породжує масове обурення серед громадян, а й підриває авторитет влади, свідчить про нездатність держави активно та ефективно протидіяти ворогу. Оскільки діяльність викривачів корупції є такою, що ставить під ризик безпеку останніх внаслідок застосування до них погрози, насильства та інших протиправних заходів впливу, вважаємо, що саме належне законодавче закріплення і розширення змісту їх прав та гарантій не тільки допоможе захистити їхні права, а й також сприятиме зростанню кількості повідомлень про корупційні правопорушення, притягненню до відповідальності винних осіб, та, як наслідок, покращенню загальної антикорупційної ситуації в країні.

У національному законодавстві України визначення поняття «викривач» закріплено у ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції», згідно з якою, викривачем є фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти ко-

рупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання [1]. Водночас Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) під викривачем розуміє фізичну особу, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, звернулася із заявою або повідомленням про корупційне кримінальне правопорушення до органу досудового розслідування [2]. Порівнявши ці два визначення, бачимо, що між ними є як спільне, так і відмінне. Так, щодо спільного, то варто відзначити, що як в Законі України «Про запобігання корупції», так і в КПК України передбачено, що інформація, яку надає викривач, має бути достовірною. Як зазначає Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) у своєму роз'ясненні № 2 від 12.06.2023 р. «Щодо правового статусу викривача» (далі – роз'яснення № 2), достовірність інформації – це її властивість встановлювати реальну наявність фактичних даних, що підтверджують можливе вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону, а також суб'єктивне сприйняття інформації такою, що відповідає дійсності та є правдивою [3].

У свою чергу, відмінність цих визначень полягає в тому, що: по-перше, якщо Закон України «Про запобігання корупції» визначає викривача як будь-яку фізичну особу, яка повідомила про можливі корупційні правопорушення, незалежно від того, куди саме вона звернулася зі своєю інформацією, то КПК України звужує це коло осіб, відносячи до викривачів лише тих, хто звернувся безпосередньо до органу досудового розслідування, зокрема до Національного антикорупційного бюро, Державного бюро розслідувань, органів Національної поліції України тощо; по-друге, якщо для Закону України «Про запобігання корупції» визначальним є саме джерело інформації щодо виявлення особою корупційного правопорушення (трудова, професійна, господарська, громадська, наукова діяльність тощо), то КПК України не містить жодних обов'язкових умов про перелік таких джерел взагалі [4, с. 152; 1; 2].

Крім того, дотепер невирішеним залишається питання щодо визнання особи викривачем у кримінальному провадженні у випадках, коли така особа повідомляє про вчинення не безпосередньо корупційних, а так званих пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень. Так, Законом України № 1576-IX від 29.06.2021 р.

було внесено ряд змін до Кримінального Кодексу України (далі – КК України), серед яких, власне, були ті, що пов'язані із введенням такого поняття як «правопорушення, пов'язане з корупцією». Так, в пп. «а» п. 2 ч. 1 цього ж Закону було внесено доповнення абзацом другим примітки ст. 45 КК України шляхом його викладу в такий спосіб, що передбачав визнання кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з корупцією, правопорушення, передбачені статтями 366-2, 366-3 КПК України» [5; 6]. Оскільки законодавець, серед іншого, не вважав за необхідне одночасно внести правки і до п. 16-2 ч. 1 ст. 3 КПК України, викривачем у кримінальному провадженні, вочевидь, не може бути особа, що повідомила про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з корупцією. Такий підхід, на наш погляд, жодним чином не виправдовує основну мету антикорупційної політики, яка спрямована на виявлення та запобігання корупції в усіх її формах та проявах. З огляду на це вважаємо за необхідне внести зміни і до КПК України шляхом трактування поняття викривача як особи, що повідомляє про вчинення не лише корупційних, а й пов'язаних із корупцією протиправних діянь.

Не зважаючи на те, що НАЗК у своєму роз'ясненні № 2 з приводу цього зазначає, що при встановленні, чи набула особа статусу викривача, слід застосовувати вимоги, які містяться не лише в п. 16-2 ч. 1 ст. 3 КПК України, але і в Законі України «Про запобігання корупції», вважаємо, що відмінності у визначенні поняття «викривач» в Законі та КПК України не просто породжують колізії в законодавстві, а й заважають сформувати єдиний (уніфікований) підхід до створення й функціонування належних і необхідних гарантій захисту прав викривачів корупції. Так, НАЗК надає певні роз'яснення з приводу проблеми наділення особи статусом викривача, однак так чи інакше на законодавчому рівні це питання залишається неврегульованим. Крім того, варто зауважити, що такі роз'яснення мають рекомендаційний характер, оскільки НАЗК, згідно з чинним законодавством, видає у межах своїх повноважень лише накази і доручення. З огляду на це, досить прогресивним у вирішенні цього питання, на наш погляд, може стати виконання заходів Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки, у якій, серед іншого, у очікуваному стратегічному результаті за п. 1.6.3.3 передбачається запровадження широкої дефініції «викривач» [3; 7].

При подальшому дослідженні правового статусу викривача хотіли б зосередити особливу увагу на структурі такого статусу. Класично, формуючи авторську дефініцію «правовий статус», дослідники в межах визначення його структури вдаються до застосування двох основних

підходів – широкого та вузького. Вузький підхід передбачає віднесення до структури правового статусу особи лише прав та обов'язків [8, с. 84], широкий – окрім прав та обов'язків, встановлює певні додаткові елементи, такі як відповідальність, правосуб'єктність, юридичні гарантії, тощо [9, с. 200; 10, с. 10]. У рамках свого дослідження ми поділяємо позицію А.Б. Фодчука щодо структури адміністративно-правового статусу викривачів корупції, яка включає права, обов'язки, гарантії та відповідальність. Як слушно зауважує автор, зазначених елементів цілком достатньо для того, аби надати статусну характеристику викривачам, тобто повністю визначити їхнє правове становище, сформувати певне загальне уявлення про юридичне оформлення їхніх основних прав [11, с. 110]. Саме тому, за аналогією, пропонуємо до характеристики кримінально-правового статусу викривача корупції застосовувати саме такий підхід.

Розглядаючи правовий статус викривачів корупції, першочергово варто з'ясувати, як саме цей правовий статус співвідноситься із статусом заявника, потерпілого та свідка в кримінальному провадженні. Так, відповідно до ч. 1 ст. 60 КПК України заявник – це фізична або юридична особа, яка звернулася із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення до органу державної влади, уповноваженого розпочати досудове розслідування, і не є потерпілим [2]. Як ми бачимо, на відміну від викривача, законодавець передбачає можливість надати такий статус не лише фізичним, а й юридичним особам. Крім того, в ч. 3 вищевказаної статті він наділяє заявника, який одночасно є викривачем, крім передбачених ч. 2 ст. 60 КПК України прав, додатковими правами, встановленими в Законі України «Про запобігання корупції».

Зокрема, заявник, що одночасно є викривачем, має право на: отримання інформації про стан та результати розгляду, перевірки та/або розслідування за фактом повідомлення ним інформації; повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону без зазначення відомостей про себе (анонімно); на винагороду у визначених законом випадках; на отримання психологічної допомоги; на відшкодування витрат у зв'язку із захистом своїх прав, витрат на адвоката у зв'язку із захистом своїх прав як викривача, витрат на судовий збір; на безоплатну правничу допомогу у зв'язку із захистом своїх прав; на конфіденційність, тощо [1].

Важливо зазначити, що законодавець вказує на те, що права і гарантії викривачів поширюються на близьких осіб викривача. Так, Закон України «Про запобігання корупції» до близь-

ких осіб викривача відносить членів його сім'ї, а також чоловіка, дружину, батька, матір, вітчима, мачуху, сина, дочку, пасинка, падчерку, рідного та двоюрідного братів, рідну та двоюрідну сестер, рідного брата та сестру дружини (чоловіка), племінника, племінницю, рідного дядька, рідну тітку, діда, бабу, прадіда, прабабу, внука, внучку, правнука, правнучку, зятя, невістку, тестя, тещу, свекра, свекруху, батька та матір дружини (чоловіка) сина (дочки), усиновлювача чи усиновленого, опікуна чи піклувальника, особу, яка перебуває під опікою або піклуванням викривача [1]. З одного боку, такий широкий перелік близьких осіб, на яких поширюється захист, на наш погляд, свідчить про системний та всеохоплюючий підхід законодавства до забезпечення безпеки викривачів корупції та їхніх родин, однак з іншого – залишається незрозумілим ототожнення в одній правовій нормі і «прав», і «гарантій захисту» викривачів. З цього приводу ми підтримуємо А.Б. Фодчука щодо необхідності диференційованого підходу до визначення вказаних понять. Так, слушною є думка, що права викривача корупції мають бути визначені виключно для осіб, які повідомляють про порушення антикорупційного законодавства, оскільки з їх допомогою особа має можливість набути і в подальшому реалізувати відповідний правовий статус; натомість сфера дії гарантій захисту викривачів, навпаки, має охоплювати як викривачів корупції, так і близьких їм осіб [11, с. 144]. Це цілком логічно, оскільки видається дещо дивним наділяти, до прикладу, близьких осіб викривача правом на отримання винагороди, чи правом доступу до інформації про стан та результати розгляду, перевірки та/або розслідування корупційного правопорушення тощо. Наслідком неналежного розмежування таких понять, на наш погляд, є порушення принципу правової визначеності (існує складність з'ясування змісту цієї норми права і можливість скористатися нею в повному обсязі).

Розмежовуючи статус потерпілого та викривача, варто погодитися із думкою В.В. Луцик та В.І. Головук, які підкреслюють, що правовий статус заявника та викривача не є постійним, а може трансформуватися із часом [12, с. 531]. Дійсно, особа, яка спочатку виступила як заявник або викривач, може набути статусу потерпілого, якщо в ході розслідування буде встановлено, що вона зазнала моральної, фізичної або майнової шкоди. Однак тоді видається логічним стверджувати, що викривач або заявник, що стали потерпілими, автоматично позбуваються свого попереднього статусу. Ми не погоджуємося з думкою вищезазначених науковців про те, що чинний КПК України передбачає окрему можливість поєднання одночасно двох процесуальних

статусів – викривача та потерпілого. Так, автори, акцентуючи свою увагу на тому, що згідно з ч. 1 ст. 120 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» адміністратор за випуском облігацій має виключне право виступати потерпілим у кримінальних провадженнях в інтересах власників облігацій, не взяли до уваги те, що згідно із п. 1. ч. 1 ст. 2 вищевказаного закону, адміністратор за випуском облігацій – це особа юридична [12, с. 531; 13], а не фізична, а отже, в даному випадку, вона може володіти одночасно лише одним правовим статусом – статусом потерпілого. Статус викривача як такого, ні КПК України, ні Законом України «Про запобігання корупції» для юридичної особи не передбачений. З цього приводу слушною є думка К.Р. Резворович, що юридична особа не може бути викривачем, оскільки позбавлена здатності формувати суб'єктивні переконання, необхідні для оцінки достовірності інформації. Авторка чітко аргументує свою позицію, зазначаючи, що юридична особа не може мати ніякого переконання хоча б з тієї причини, що вона не має свідомості як у людини, а є «штучним» юридичним утворенням, породженням законодавчої техніки, спеціально створеним суб'єктом публічного або приватного права [14, с. 135].

Щодо співвідношення правового статусу свідка та викривача у кримінальному провадженні, варто зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 65 КПК України, свідок – це фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань [2]. У своєму роз'ясненні № 2 НАЗК зазначає, що, якщо викривач є особою, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань, і при цьому не належить до осіб, визначених у ч. 2 ст. 65 КПК України, які не можуть бути допитані як свідки, він має такі права та обов'язки свідка, які передбачені ст. 66 КПК України [3]. Звідси випливає, що для виникнення у викривача одночасно правового статусу свідка, необхідно, щоб: по-перше, викривач володів відомостями, які мають значення для доказування в кримінальному провадженні (така умова, вочевидь, завжди реалізується); по-друге, викривач був особою, яка згідно із законом підлягає допиту як свідок.

Незважаючи на низку законопроектів, все ж на сьогоднішній день відсутній єдиний спеціальний законодавчий акт, який би регулював питання правового статусу викривачів корупції, зокрема, чітко й послідовно закріплював їхні права і обов'язки як учасників кримінального провадження. Вказані недоопрацювання законодавця, окрім того, що ускладнюють процесу-

альну взаємодію викривачів із правоохоронними органами, серед іншого, негативно впливають і на загальну ефективність боротьби з кримінальними корупційними правопорушеннями.

Варто погодитися із думкою В.В. Михайленко, яка зазначає, що відсутність у викривача жодних процесуальних обов'язків створює проблему в практичній реалізації ним свого власного статусу у кримінальному провадженні. Так, як слушно зауважує науковець, існує абсолютна прогалина щодо його обов'язкової участі у слідчих та інших процесуальних діях після внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) відомостей за його заявою чи повідомленням. Крім того, КПК України не лише не встановлює для викривача форму його участі в процесуальних діях (добровільну чи примусову), а взагалі залишає за межами правового регулювання саму можливість його залучення до них [15, с. 305].

Частково вирішити проблему неврегульованості участі викривача в кримінальному процесі намагалися В.В. Луцик та І.В. Гловюк, висунувши пропозицію про можливість залучення викривача до проведення негласних слідчих розшукових дій як конфідента на підставі ч. 1 ст. 275 КПК України [12, с. 531]. На наш погляд, така практика не зможе повною мірою забезпечити ефективність досудового розслідування та реалізувати весь потенціал викривача як джерела інформації, оскільки так чи інакше обмежує участь останнього у слідчих (розшукових) діях, інших процесуальних діях. Важливо, щоб викривач був не тільки джерелом інформації на етапі повідомлення про злочин, але й повноцінним, активним учасником подальшого процесу. Звичайно, така участь повинна ґрунтуватися на анонімності та забезпеченні належного правового захисту викривача від можливих переслідувань або тиску з боку осіб, причетних до вчинення правопорушення.

Окрім вищезазначеного, проблемою на сьогодні є також відсутність окремого процесуального рішення щодо визнання чи відмови у визнанні особи викривачем корупції. Так, ч. 9 ст. 214 КПК України встановлюється обов'язок слідчого, дізнавача протягом 24 годин з моменту внесення відповідних відомостей до ЄРДР у письмовій формі повідомити НАЗК про початок досудового розслідування за участю викривача. Передбачається, що копія зазначеного повідомлення НАЗК надається викривачу. Відповідно, постає питання про те, чи визнається невручення такого повідомлення особі відмовою у визнанні її уповноваженим суб'єктом викривачем як таким; чи може особа, що повідомила про вчинення корупційного правопорушення, оскаржити неповідомлення її про статус викривача на підставі п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України

як бездіяльність слідчого, дізнавача, що полягає у нездійсненні ними тих процесуальних дій, які вони зобов'язані вчинити у визначений КПК України строк [15, с. 304; 2]. Така прогалина в законодавстві, на наш погляд, дозволяє зробити висновок про те, що наразі належним чином не закріплено право особи, що повідомляє про вчинення корупційного правопорушення, на отримання інформації, бо ст. 53-6 Закону України «Про запобігання корупції» необґрунтовано це право як таке звужує.

Правовий статус викривача як учасника кримінального провадження передбачає його особливе право на отримання грошової винагороди. Вважаємо, що це право є одним із основних для викривача, а його забезпечення становить не лише приватний, а й публічний інтерес. Так, відповідно до ст. 53-7 Закону України «Про запобігання корупції» право на отримання грошової винагороди викривач має лише тоді, коли ним була повідомлена інформація про злочин, грошовий розмір предмета якого або завдані державі збитки від якого у 5 тис. і більше разів перевищують розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на час вчинення злочину. Розмір такої винагороди становить 10% від грошового розміру предмета корупційного злочину або розміру завданих державі збитків від злочину після ухвалення обвинувального вироку суду, і, водночас, не може перевищувати 3 тис. мінімальних заробітних плат, встановлених на час вчинення злочину [1]. Підтримуємо думку А.Б. Фодчук, який чітко виділяє певні недоліки вказаної норми, і зазначає, що: по-перше, використання в одній і тій же статті різних критеріїв визначення грошової суми є абсолютно необґрунтованим, ускладненим (в ч. 1 згадується про прожитковий мінімум для працездатних осіб, а в ч. 2 – про мінімальну заробітну плату); по-друге, не доречним є також і закріплення права викривача на отримання винагороди «після ухвалення обвинувального вироку суду», оскільки більш логічним видається застосування такого критерію, як «набрання вироком суду законної сили» [11, с. 90].

Багато питань постає з приводу того, як одночасно реалізуючи передбачене ст. 53-5 Закону України «Про запобігання корупції» право на конфіденційність, викривач може повною мірою реалізувати своє законне право на отримання грошової винагороди. Так, у своєму роз'ясненні № 4 від 24.02.2021 р. «Щодо забезпечення права викривача на конфіденційність та анонімність» НАЗК до конфіденційної інформації про викривача відносить відомості, які дають можливість ідентифікувати самого викривача, зокрема, такими є його прізвище, ім'я та по батькові [16]. Але виникає питання з приводу того, як Державна казначейська служба України мати-

ме змогу перерахувати винагороду викривачу, коли вирок суду, яким пропонується встановити той чи інший розмір винагороди, містить, до прикладу, псевдонім, або ж іншу змінену інформацію про викривача. Так, 26.02.2020 р. був зареєстрований проект Закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо питання про виплату винагороди викривачу)» № 3127, а вже 02.02.2021 р. його було знято з розгляду. Хоча проект вищевказаного Закону не був в подальшому розглянутий, на наш погляд, він містив досить слушне доповнення з приводу вказаної проблеми. Так, статтю 130-1 Закону України «Про запобігання корупції» пропонувалося доповнити новою частиною восьмою, яка, зокрема, передбачала, що у разі використання викривачем права на конфіденційність, суд, з одночасним ухваленням вироку, постановляє ухвалу про виплату викривачу винагороди, у якій вказуються його особисті дані. Ініціатори законопроекту вказували, що ухвала не повинна була приєднуватися до матеріалів справи, однак мала зберігатися в суді, який ухвалив таке рішення [17].

Хочемо підтримати також думку з приводу несправедливого та необ'єктивного підходу законодавця до порядку розподілу фінансової винагороди між кількома викривачами, які повідомили про один і той самий корупційний злочин (ч. 3 ст. 53-7 Закону України «Про запобігання корупції») [11, с. 129-130; 1]. Дійсно, визначаючи два основні критерії, на які посилається суд при визначенні конкретного розміру винагороди, що підлягає виплаті, а саме критеріїв «персональності» та «важливості» інформації, залишається незрозумілим, чому законодавець, до прикладу, вважає, що викривач, який повідомив більш важливу та достовірну інформацію, ніж інший викривач, може претендувати лише на рівну винагороду з цим викривачем тільки тому, що обидва викривачі формально повідомили про один і той самий злочин, хоча якісний та кількісний внесок кожного з них різняться. Слушним з цього приводу є запровадження відшкодування винагороди саме за пропорційним способом. Дійсно, співмірність винагороди з інформаційним внеском кожного викривача є більш юридично обґрунтованою, оскільки враховує індивідуальну участь кожної особи у розкритті того чи іншого корупційного правопорушення.

Проблемою на сьогодні щодо виплати винагороди викривачу є відсутність врегульованих процедур такої виплати. Так, реальне виконання існуючих на сьогодні в Україні позитивних судових рішень про виплату винагороди тривалий час було неможливим саме з цієї причини. Однак, хочемо звернути особливу увагу на те, що вже 04.10.2024 р. НАЗК здійснило першу ви-

плату викривачу корупції відповідно до рішення Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 09.11.2023 р. у справі № 991/2197/22 [18] та 18.10.2024 р. НАЗК провело другу виплату винагороди за повідомлення про корупцію на підставі рішення Вищого антикорупційного суду № 991/2288/21 від 02.10.2023 року [19]. Вважаємо, що це свідчить не тільки про перспективу вдосконалення законодавчо закріпленого порядку реалізації викривачами корупції права на отримання фінансової винагороди, а й про готовність держави навіть в умовах воєнного стану, попри законодавчі прогалини, спільними зусиллями органів державної влади таке право реалізовувати.

З цього приводу хотілося б зазначити, що в період збройної агресії РФ проти України доцільно було б запровадити норми, які б регулювали виплати викривачам не лише з джерел бюджетних, а й інших коштів. Так, показовим у цьому може стати досвід Сполучених Штатів Америки (далі – США) та Великобританії, у яких виплата винагороди викривачам може сплачуватися із коштів, отриманих від компаній, які порушують закон щодо запобігання корупції, або з коштів, що отримані в результаті розслідування порушень закону та виконання рішень суду у справах про порушення законодавства [20, с. 33].

Переважає більшість країн на законодавчому рівні регулює питання захисту осіб, які повідомляють про вчинення корупційних правопорушень, спеціальними законами. Канада та США, окрім спеціальних законів, розробили деякі норми в кримінальних кодексах щодо захисту викривачів від переслідування. Зокрема, за такі діяння можуть встановлюватися покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі [20, с. 18]. Вважаємо, що запозичення такої практики буде перспективним і для України, оскільки сприятиме створенню більш безпечного середовища для викривачів, і, в свою чергу, стимулюватиме осіб звертатися з повідомленням про корупційні правопорушення, забезпечить високий рівень довіри громадян до державних органів та органів правосуддя.

Висновки. Корупція є деструктивним явищем для кожної держави на шляху її демократизації. Боротьба з таким явищем може бути ефективною лише тоді, коли в ній, окрім державних органів влади, буде брати участь громадськість. Тією особливою ланкою громадськості виступає саме інститут викривачів, який станом на сьогодні виконує ключову роль у виявленні та припиненні корупційних діянь.

Належне законодавче визначення правового статусу викривача має винятково важливе значення для подальшої розробки заходів безпеки і гарантій захисту його прав на всіх етапах кримінального провадження. Чинне законодавство

України має ряд прогалин з приводу цієї проблеми, а саме: відсутність єдиного тлумачення на законодавчому рівні дефініції «викривач»; неналежне розмежування в національному законодавстві статусів викривачів із заявниками, потерпілими та свідками; неврегульованість питання щодо участі викривача у слідчих (процесуальних) діях; відсутність окремого процесуального рішення щодо визнання чи відмови у визнанні особи викривачем корупції; нерозмежування «прав» викривача від його «гарантій»; ускладненість деяких норм, зокрема з приводу реалізації права на отримання грошової винагороди, їх необ'єктивність тощо.

Вирішення цих та інших проблем можливе лише шляхом внесення законодавчих змін до чинних нормативно-правових актів, а також через запозичення досвіду іноземних держав, зокрема США та Великобританії. Саме ефективність державної антикорупційної політики, реформування векторів її розвитку та подальша розробка спеціальних законів, що регулюють правовий статус викривачів, особливо як учасників кримінального процесу, є важливим кроком на шляху євроінтеграції України, демонстрацією її політичної волі до проведення реальних реформ, ключовим фактором відновлення довіри громадян до державних інституцій та передумовою до консолідації демократичних засад та побудови правової держави.

Вважаємо, що під викривачем можна розглядати фізичну особу, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, вчинених іншою особою.

Видається недоцільним встановлювати перелік видів діяльності для набуття статусу викривача, оскільки прив'язування статусу викривача до конкретних видів діяльності може створювати зайві перешкоди на практиці, коли постає питання про виконання особою цієї обов'язкової умови. Адже, інформацію про корупційне правопорушення може отримати й випадковий свідок, який не буде пов'язаний із жодною із визначених законом сфер, проте, зможе надати критично важливу інформацію, що сприятиме розкриттю корупційного кримінального правопорушення. Так чи інакше останній виконує пріоритетне завдання для держави – сприяє виявленню, запобіганню та розслідуванню корупційних правопорушень, захисту публічних інтересів держави. А відтак не може йти мова про обмеження вказаною умовою його статусу як такого. Це суперечить основним засадам ефективності антикорупційної політики, а саме одній з таких, що полягає в залученні всіх громадян до виявлення та усунення корупційних ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
3. Щодо правового статусу викривача: Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 12.06.2023 р. № 2. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/vykryvachi-koruptsiyi/> (дата звернення: 12.11.2024).
4. Страшок А.А. Викривачі корупції та гарантії їх захисту за законодавством України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2023. № 5. С. 150–156.
5. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування: Закон України від 29.06.2021 р. № 1576-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-20#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
6. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
7. Про затвердження Порядку координації реалізації Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки та Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки: Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 14.07.2023 р. № 145/23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1242-23#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
8. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.
9. Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України, підручник. Харків: ШУВС 1998, 480 с.
10. Литвин О.В. Адміністративно-правове регулювання статусу державного службовця в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2009. 20 с.
11. Фодчук А. Б. Адміністративно-правові засади захисту осіб, які надають допомогу в протидії корупції: дис. ... д-ра філософії в галузі права 081. Київ, 2020. 276 с.
12. Луцик В.В., Гловюк І.В. Кримінально-процесуальний статус викривача: проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2021. № 10. С. 529–532.
13. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#n1974> (дата звернення: 12.11.2024).
14. Резворович К.Р. Аспекти цивільно-правової охорони прав та інтересів викривача. *Роль інституту викривачів у запобіганні та протидії корупції: матеріали круглого столу (Київ, 2 листопада 2018 р.). Редкол.: В. Черней, К. Ланчінскас, А. Фодчук та ін.* Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2018. С. 134–137.
15. Михайленко В.В. Викривач у кримінальному провадженні: прогалини процесуального статусу. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.). Редкол.: В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін.* Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2021. С. 302–305.
16. Щодо забезпечення права викривача на конфіденційність та анонімність: Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 24.02.2021 р. № 4. URL: <https://wiki.nazk.gov.ua/category/vykryvachi-koruptsiyi/> (дата звернення: 12.11.2024).
17. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо питання про виплату винагороди викривачу): проект Закону України від 26.02.2020 р. № 3127. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/1389> (дата звернення: 12.11.2024).
18. Вперше в історії України викривач корупції отримав винагороду. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/vpershev-istorii-ukrainy-vykryvach-koruptsii-otrymav-vynagorodu/> (дата звернення: 12.11.2024).
19. Винагорода за повідомлення про корупцію: ще один викривач отримав виплату. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/vynagoroda-za-povidomlennya-pro-koruptsiyu-sche-odyn-vykryvach-otrymav-vyplatu/> (дата звернення: 12.11.2024).
20. Ренкас А., Скоб О., Леончук О., Дідач В., Онікієнко О. Практичний посібник по роботі з викривачами для уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції. Київ, 2023. 146 с.

УДК [351.75:324:342.9](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.137>

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Крижановський А.С.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри міжнародного та кримінального права**Навчально-науковий Інституту права,**психології та інноваційної освіти,**Національний університет «Львівська політехніка»,*

ORCID: 0000-0002-2432-5286

Крижановський А.С. Місце та роль інформаційних технологій у криміналістиці.

У статті на підставі чинного законодавства розглядається місце та роль інформаційних технологій у криміналістиці. Предметом дослідження виступають закономірності, що стосуються природи та особливостей електронної інформації, формування методів, засобів та прийомів, що застосовуються в ході виявлення, фіксації (закріплення), дослідження, перевірки (співставлення), оцінки (переробки) електронної криміналістично значущої інформації на різних стадіях кримінального судочинства.

Метою роботи є формування науково-обґрунтованої концепції застосування інформаційних технологій та обороту цифрових даних у криміналістиці, що базується на закономірностях руху електронної криміналістично значущої інформації та її використання як доказ. Методологічну основу склали метод матеріалістичної діалектики, системний підхід до вивчення інформаційних технологій доведення з використанням сукупності загальнонаукових та приватно-наукових методів наукового пізнання: історичний, логічний, порівняльний, узагальнення та класифікації, аналізу та синтезу, дедукції та індукції, порівняльно-правовий, формально-юридичний та правового моделювання. Зазначено, що при використанні електронних джерел доказової інформації відбувається якісна зміна інформаційних процесів, що протікають у кримінальному судочинстві, причому частка таких змін все більш відчутна і збільшується з кожним роком.

Відповідно, в криміналістиці об'єктивно необхідно розвивати та вдосконалювати базові основи використання інформаційно-комунікаційних технологій, які дозволяють науково-обґрунтовано та тактично правильно застосовувати їх у процесі розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Встановлено, що інформаційні технології та обіг цифрових даних усувають суб'єктивний характер сприйняття інформації при її використанні у доведенні об-

ставин скоєння злочину. В умовах динамічного розвитку інформаційних технологій перетворення електронної криміналістичної інформації на доказ у процесі застосування названих технологій та обороту цифрових даних є актуальним науковим та концептуальним напрямом у криміналістиці.

Ключові слова: докази, кримінальні правопорушення, провадження, кримінальний процес, кримінальне судочинство, правова регламентація.

Kryzhanovskyi A.S. The place and role of information technologies in forensics.

The article examines the place and role of information technologies in criminology based on current legislation. The subject of the study is the regularities related to the nature and features of electronic information, the formation of methods, means and techniques used in the course of detection, fixation (consolidation), research, verification (comparison), and evaluation (processing) of electronic forensically significant information at various stages of criminal judiciary.

The purpose of the work is the formation of a scientifically based concept of the application of information technologies and the circulation of digital data in forensics, based on the patterns of the movement of electronic forensically significant information and its use as evidence. The methodological basis was the method of materialistic dialectics, a systematic approach to the study of information technologies of proof using a set of general scientific and private scientific methods of scientific knowledge: historical, logical, comparative, generalization and classification, analysis and synthesis, deduction and induction, comparative legal, formal legal and legal modeling. It is noted that when using electronic sources of evidentiary information, there is a qualitative change in the information processes taking place in criminal proceedings, and the share of such changes is more and more noticeable and increases every year.

Accordingly, in criminology, it is objectively necessary to develop and improve the foundations of the use of information and communication technologies, which allow them to be scientifically and tactically correctly applied in the process of investigation and trial of criminal proceedings. It has been established that information technologies and the circulation of digital data eliminate the subjective nature of the perception of information when it is used to prove the circumstances of a crime. In the conditions of the dynamic development of information technologies, the transformation of electronic forensic information into evidence in the process of applying these technologies and the circulation of digital data is an actual scientific and conceptual direction in forensics.

Key words: evidence, criminal offenses, proceedings, criminal process, criminal justice, legal regulations.

Постановка проблеми. Основною причиною необхідності правового регулювання використання інформаційних технологій у криміналістиці та кримінальному судочинстві є докладна регламентація нормами права всієї кримінально-процесуальної діяльності, внаслідок чого ця діяльність і носить чітко виражений правовий аспект. Тому застосування названих технологій у ході її здійснення базується на конкретній правовій основі, яка включила тактичні та методичні криміналістичні рекомендації. Доцільність регулювання використання подібних технологій у кримінальному судочинстві обумовлена особливостями механізму взаємодії матеріального та процесуального права. Перше та друге, належить до фундаментальних галузей права, без яких неспроможна існувати розвинена правова система. У цій системі матеріально правова норма кримінального закону реалізується у строго регламентованій кримінально-процесуальній формі, що має криміналістичний зміст.

Мета дослідження полягає у вивченні місця та ролі криміналістики у правовому регулюванні інформаційних технологій.

Стан опрацювання проблематики. Питання використання інформаційних технологій у криміналістиці досліджували науковці: Бірюков В.В., Бондар В.С., Лапта С.П., Малярова В.О., Степанюк Р.Л., Хахановський В.Г., Шалімов С.В. та інші. Розвиток інформаційних технологій вимагає проведення теоретико-правових досліджень у зазначеній галузі.

Виклад основного матеріалу. Відмінність криміналістики та кримінального процесу полягає не в тому, що ці науки розглядають різні відносини та різних суб'єктів, що у них беруть участь, а в тому, що відрізняються рівні їх спільності та суттєвості, методи їх регулювання

в одному випадку – нормативний, а в іншому – технологічний. Акумулявання правозастосовної практики, використання нових інформаційних технологій у криміналістиці призводить до появи, уточнення та конкретизації норм, що містяться в кримінально-процесуальному законі, нерідко спрямовує теорію доказів у прямий дотик із найбільш загальними проблемами криміналістики. Це стосується, наприклад, теорії ідентифікації, загальних питань трасології, загального вчення про версії скоєного злочину, загального вчення про методи виявлення, закріплення, дослідження, перевірки та оцінки доказів.

Без криміналістики неможливо повноцінно застосувати кримінально-процесуальну норму, досягти мети та вирішити завдання, що стоять перед кримінальним процесом, слід погодитись. Основне призначення кримінально-процесуального права полягає у захисті особи, суспільства та держави не тільки від злочинних посягань, а й необґрунтованого звинувачення шляхом встановлення оптимального порядку кримінального судочинства з метою забезпечити правильне застосування норм матеріального права. У зв'язку з чим зміни у кримінально-правовій сфері невідворотно мають спричинити модифікацію кримінально-процесуального закону.

Трансформації в матеріальному праві, зумовлені появою нових складів злочинів інформаційного характеру, вимагають для реалізації процесуальних форм, створених з урахуванням відповідних криміналістичних рекомендацій, розрахованих ефективно використання аналізованих технологій у криміналістиці та кримінальному судочинстві [1, с. 364].

Необхідність правової регламентації застосування обумовлена вирішенням проблеми впровадження вищерозглянутих технологій у слідчу та судову практику. На сьогодні склалася низка форм та методів впровадження, проте широкого використання даних технологій у кримінальному судочинстві поки що не відбувається. Значний потенціал таких технологій залишається незатребуваним. Головна причина полягає у недооцінці можливостей інформаційних технологій та ефективності використання у криміналістиці.

Криміналістичне забезпечення застосування таких технологій має бути побудовано таким чином, що стимулювало впровадження. Недостатньо ввести запропонований термін «інформаційні технології» до криміналістики, доцільно встановити такий порядок експлуатації, який оптимально сприяв би вирішенню завдань криміналістики та кримінального судочинства, а саме: своєчасне реагування криміналістичними та процесуальними засобами та методами на кожне повідомлення про злочин; всебічного, повного і об'єктивного дослідження обста-

вин кримінальної справи; залучення винного до кримінальної відповідальності та його справедливого покарання (звільнення невинного від кримінальної відповідальності, реабілітація кожного, хто необґрунтовано зазнав кримінального переслідування); забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального судочинства; з'ясування причин та умов скоєння злочинів, вжиття заходів для їх усунення; встановлення шкоди, заподіяної злочином, та вжиття заходів для її відшкодування; дотримання криміналістичних рекомендацій та певного порядку кримінального судочинства.

Криміналістика, як наука, що стоїть на передньому плані боротьби зі злочинністю, інтегрує практичну діяльність слідчих і судових органів, забезпечує єдино правильний порядок цієї діяльності, є унікальним засобом встановлення істини у кримінальній справі та вирішення наведених вище завдань [2, с. 8]. У зв'язку з чим доцільна детальна правова регламентація використання розглянутих технологій убезпечить від застосування невинуватених у правовому та моральному відношенні електронних пристроїв.

Необхідність правової регламентації застосування інформаційних технологій у криміналістиці та кримінальному процесі обумовлена: затребуваністю нормативно-правового регулювання суспільних відносин, що виникають при цьому; специфікою механізму взаємодії криміналістики, матеріального та процесуального права; проблемами впровадження інформаційних технологій у слідчу та судову практику; встановлення тактично та методично оптимального порядку використання; дотриманням конституційних прав і законних інтересів особи у кримінальному судочинстві.

Кримінально-процесуальні норми встановлюються лише законами, виражаються лише законами, на підставі чого регламентація використання аналізованих технологій має міститися у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК), а не в інших законах чи підзаконних актах [3].

Необхідно відзначити інші закони, що містять норми права, що впливають на правовідносини у сфері застосування інформаційних технологій у галузі кримінального судочинства. Це Кримінальний кодекс України інші закони, які закріплюють компетенцію державних органів на проведення розслідування та оперативно-розшукової діяльності, використання інформаційних технологій у цих галузях [4].

Умови визнання рівнозначності електронного підпису та власноручного підпису, особливості його використання встановлюються законом «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [5]. Сфера регулювання названого закону може бути успішно поширена на

кримінальне судочинство з урахуванням наявного досвіду у сфері цивільного процесу.

Режими звернення інформації у сфері кримінального судочинства визначаються Законами України: «Про державну таємницю», «Про захист персональних даних», «Про електронні комунікації», «Про інформацію» та інші містять поняття, які можуть бути потрібні при використанні таких технологій у сфері кримінального процесу [6–9].

Грунтуючись на нормативно-правовій базі застосування інформаційних технологій, уточнимо, яким вимогам має задовольняти правове регулювання використання даних технологій, що дозволяє використовувати у криміналістиці. Вимога достатності (повноти) впливає з аналізу наведених вище нормативно-правових актів. Повнота означає, що правова регламентація має охоплювати всі види технологій.

Криміналістична техніка та тактика застосування припускають методично виправдане та детальне регулювання спеціальними нормами кримінально-процесуального закону, а критерії допустимості такого використання мають бути закріплені у загальних нормах КПК. Повнота правового регулювання повинна враховувати нагальні потреби практики. Стрімкий процес розвитку та впровадження у суспільне виробництво електронних форм інформації, інформаційно-комунікаційних систем передачі даних, технологій зберігання та захисту інформації, її подання, надають помітний вплив на тактику та методику розслідування та судового розгляду.

В результаті, виникає проблема, в ході вирішення якої має здійснюватися постійне криміналістичне забезпечення, що дозволяє вносити адекватні зміни та доповнення до чинного кримінально-процесуального закону. Сьогодні без цього неможливо розраховувати на досягнення позитивних результатів протидії злочинності криміналістичними засобами. Закон не може бути «мертвим», він повинен бути динамічним, плідно враховувати всі нюанси дійсності, яка нас оточує. Однак це не означає, що вищезгадані зміни в КПК повинні охоплювати всі нюанси правового регулювання використання окремих видів електронних пристроїв і суспільні відносини, що виникають при цьому. Це нездійсненне завдання для законодавця.

Кримінально-процесуальний закон повинен мати стабільність, але не інертність, регламентувати питання застосування саме інформаційних технологій, а не окремих електронних пристроїв. Використання розглянутих технологій має здійснюватися відповідно до криміналістичних рекомендацій та чинного законодавства, відповідати моральним нормам, вимогам інформаційної безпеки [10].

Під час використання окремих технологій у криміналістиці та їх впровадженні у кримінальне судочинство спостерігається багато спільного, але є особливості. Загальне та приватне має знайти відображення у відповідних нормах права. Виконати це можливо шляхом поєднання загальних положень, що поширюють дію на всі інформаційні технології, але з обов'язковим уточненням залежно від стадій кримінального процесу і окремих видів цих технологій.

Важливим є відображення в чинному законодавстві співвідношення криміналістики та кримінального процесу при застосуванні досліджуваних технологій у кримінальному судочинстві. Детальне правове регулювання використання має здійснюватися виходячи з таких обставин: отримання при застосуванні інформаційних технологій електронної криміналістичної інформації, яка відповідно до кримінально-процесуального закону може набути допустимої форми доказу; регулярності використання та актуальності для вирішення завдань кримінального судочинства; складності документування факту без використання аналізованих технологій, що відповідають тактичним та методичним криміналістичним рекомендаціям; обмеження конституційних прав учасників кримінального судочинства; наявності розпорядження зобов'язуючого характеру застосування.

Правове регулювання використання подібних технологій у криміналістиці має відповідати наступним вимогам: законності, достатності, актуальності, практичності, перспективності, динамічності, етичності, безпеці та оптимальності правових розпоряджень.

Законність впливає з КПК України як одного з основних принципів кримінального судочинства. Достатність можливо також вивести з КПК, норми права мають містити інформаційні технології для можливості отримання криміналістичної інформації з метою подальшого формування доказів для вирішення кримінальної справи. Актуальність впливає із властивостей інформації. Практичність обумовлена використанням розглянутих технологій на практиці. Перспективність має враховувати досягнення науки у цій галузі. Динамічність мати властивість швидко реагувати на досягнення науки.

У КПК України не йдеться про конкретні типи технічних засобів, а регламентується застосування певних видів технологій. Подібний підхід до правового регулювання застосування технологій є виправданим, оскільки надає можливість практичним працівникам визначати застосування самостійно, використовуючи наявний арсенал техніко-криміналістичних і тактико-криміналістичних засобів. Чинну правову регламентацію використання інформаційних технологій у криміналістиці та кримінальному судочинстві важко визнати задовільною.

Деякі технічні засоби, що використовуються у кримінальному процесі, залежно від функціонального призначення, розмежовані: що містять криміналістичну інформацію про суттєві обставини кримінальної справи та є доказами у кримінальній справі; що використовуються для складання процесуальних документів; використовувані для слідчих дій з метою виявлення, закріплення, дослідження, перевірки та оцінки криміналістичної інформації, її відтворення на стадії судового слідства.

Враховуючи методологічну спрямованість, подібні види технологій можна виділити, виходячи із зазначеного критерію, у чинному кримінально-процесуальному законі: для отримання, передачі та зберігання криміналістичної інформації; при виборі способів сповіщення учасників кримінального процесу; для контролю виконання запобіжних заходів; при заяві клопотань у ході кримінального процесу та їх документування; у ході передачі адміністрацією місць утримання під вартою скарг підозрюваного, обвинуваченого, який утримується під вартою, прокурору чи суду; повідомлення інформації про злочин та її фіксацію; для документування та фіксації ходу та результатів слідчих дій; у ході отримання зразків для порівняльного дослідження у кримінальному процесі; для створення матеріалів, що ілюструють висновки експертів, інші дії учасників кримінального процесу; для розшуку підозрюваного, обвинуваченого, якщо його місцезнаходження невідоме; для виклику в судові засідання осіб, зазначених у ухвалі судді, у рамках підготовки до судового засідання; для дотримання принципу безпосередності і усності у процесі дослідження доказів у ході судового розгляду, дотримання гласності під час розгляду кримінального провадження; для протоколювання криміналістичної інформації у суді першої, другої інстанції; для оголошення показань учасників кримінального судочинства; при допиті свідка, який виключає візуальне спостереження іншими учасниками судового розгляду, за необхідності, зі зміною голосу; при складанні вироку чи іншого процесуального документа; при використанні систем відеоконференцзв'язку; при надсиланні сповіщень про звернення вироку до виконання; при направленні запитів щодо правової допомоги для процесуальних дій на території іноземної держави; для виклику учасників кримінального судочинства, які перебувають за межами України; для оформлення процесуальних бланків і рішень тощо.

Відсутня однозначність у питанні у тому, хто має право застосовувати технології. Криміналістика шляхом вивчення закономірностей виявлення, фіксації, дослідження, перевірки, оцінки криміналістичної інформації в електронній формі, розробляє теорії, концепції та практичні

рекомендації застосування розглянутих інформаційних технологій. У зв'язку з чим, подальшого уточнення потребує правова регламентація використання окремих технологій, наприклад, контролю деяких послуг зв'язку, форма, порядок отримання та подання інформації про з'єднання між абонентами та абонентськими пристроями, визначення місцезнаходження абонента під час сеансу зв'язку, обвинуваченого, підозрюваного, свідка або потерпілого на момент скоєння злочину.

Одні технології вже фізично застаріли (кінозйомка, аналогова фотозйомка) та практично не використовуються, інші технології (електронного спостереження, електронного підпису, окремі частини електронного протоколювання, комп'ютерного моделювання, GPS навігації та ін.) не регламентуються кримінально-процесуальним законом.

У криміналістичній техніці докладно перераховуються носії інформації, які можуть бути отримані в ході здійснення розслідування злочинів, проте не розкривається зміст актуальних термінів. Така неоднозначна ситуація може спричинити порушення законності, що викликає значні труднощі під час руху криміналістичної інформації та її використання у процесі доведення.

Технологічність – об'єктивна можливість та доцільність використання інформаційних технологій для вирішення завдань, що стоять перед криміналістикою у кримінальному судочинстві. Можна стверджувати, що технологічність повинна визначатися як властивість у системі принципів кримінального процесу.

Названий прояв виступає як властивість, якщо у відповідних правовідносинах, за своєю природою, він об'єктивний. Аналіз чинного кримінально-процесуального закону демонструє зумовленість ведення боротьби з існуючою злочинністю на технологічній основі, проте явно, інтегруючого виразу у КПК України не має. Пропонуємо доповнити КПК відповідною нормою права «Електронні інформаційні технології у кримінальному судочинстві».

Ця стаття дозволить закріпити якість технологічності кримінального судочинства на рівні закону, встановити правові підстави використання інформаційних технологій. Запропонована норма не єдиний крок у створенні правових засад застосування технологій, що розглядаються. Слід визнати логічність пропозицій деяких авторів щодо закріплення в КПК системи правових норм, що визначають умови та порядок їх використання у кримінальному судочинстві.

При скоєнні правопорушення залишатимуться електронні сліди, зумовлені появою у злочинців нових можливостей щодо скоєння злочинів в інформаційній сфері, а правоохоронні органи

– з їхнього розкриття. Така теза дозволяє говорити про важливу роль інформаційних технологій у криміналістиці у діяльності з розслідування злочинів, що підтверджується науковими дослідженнями криміналістів та публікаціями наукової літератури [11].

Завдяки використанню даних технологій з'явилася можливість дослідження криміналістичної інформації з моменту її виявлення до трансформації в «електронний доказ», зв'язків з технологією великих даних, цифровою інформацією, застосування космічної зйомки, квадрокоптерів з метою встановлення картини ретроспективної події злочину за багатьма епізодами кримінального провадження, меж вогнищ лісових пожеж, розливу нафтопродуктів та розміру завданих збитків.

Значну роль у криміналістиці відіграють різні види обліків, які за допомогою інформаційних технологій дозволяють отримувати криміналістичну інформацію в максимально короткі терміни, проводити інформаційно-аналітичну обробку даних відомостей з метою виявлення закономірностей під час скоєння серійних злочинів.

Інформаційні технології змінили тактику проведення окремих слідчих дій, дозволили проводити допит, очну ставку, упізнання шляхом використання систем відеоконференцзв'язку та різних електронних пристроїв та абонентських терміналів, що належать потерпілому чи злочинцю, для подальшого дослідження та оперативного криміналістичного чи процесуального використання, аналогічні дії виконуються щодо електронних носіїв інформації.

Висновки. Інформаційні технології та існуючий оборот цифрових даних у криміналістиці є тими об'єктивно існуючими факторами, які здатні усунути суб'єктивний характер сприйняття інформації при використанні у доведенні обставин скоєння злочину. Застосовуються такі види технологій як способи фіксації інформації в електронній формі: відеоспостереження, електронне спостереження, GPS навігація та радіолокація, комп'ютерне моделювання, захист і ідентифікація, автентифікація інформації, відеоконференцзв'язок. З урахуванням заміни аналогової інформації на цифрову, паперові носії у кримінальному судочинстві поступово замінюються електронними носіями інформації, а офіційний документ на законодавчому рівні визнано рівнозначним електронному. Використання цифрового коду подання електронної інформації є природним процесом удосконалення нових технологій, без яких неможливий подальший розвиток криміналістики. Ці зміни зумовили появу електронної криміналістики та переходу на цифровий код писемності кримінального судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
2. Шепітько В.Ю., Авдєєва Г.К., Коновалова В.О. та ін. Інноваційні методи, засоби та технології в криміналістиці та судовій експертизі: науково-практичний посібник. За ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2023. 116 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17>.
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14>.
5. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#n534>.
6. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. № 3855-XII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3855-12>.
7. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2297-17>.
8. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 р. № 1089-IX. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1089-20>.
9. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
10. Yesimov, S., & Borovikova, V. Methodological foundations of information security research. *Social and Legal Studios*. 2023. № 6 (1), 49–55.
11. Груша В.В., Сіренко О.В. Перспективи використання інформаційних технологій у криміналістичній діяльності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 5. С. 121–125.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.138>

ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ПРИ СКОЄННІ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Лазебний А.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0001-9812-6151
e-mail: a_lazebna15@ukr.net

Демчук М.В.,

здобувачка вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0003-4302-6764
e-mail: mdemchuk17@gmail.com

Лазебний А.М., Демчук М.В. Проблеми призначення експертизи при скоєнні екологічних злочинів.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних основ судової експертизи, зокрема судово-екологічної. Розглянуто поняття судово-екологічної експертизи та її особливості. Досліджено судову експертизу з точки зору чинного кримінально-процесуального законодавства. Проаналізовано чинне законодавство в контексті регулювання призначення та проведення судово-екологічної експертизи в умовах воєнного стану. Зосереджено увагу на меті судово-екологічної експертизи, а саме – встановленні причинно-наслідкового зв'язку між погіршенням здоров'я людини та забрудненням довкілля, спричиненим антропогенною діяльністю.

Ключові законодавчі акти, що регулюють проведення судово-екологічної експертизи, – це Закон України «Про судову експертизу», наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень», Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України). Ці нормативно-правові акти регламентують правові засади проведення судово-екологічної експертизи, визначаючи коло суб'єктів, їхні повноваження та обов'язки, а також порядок здійснення експертних досліджень.

Досліджено, які спеціальні знання використовуються в процесі проведення окремих слідчих дій та призначення судово-екологічної експертизи. Проаналізовано, яким чином ці знання застосовуються для розкриття та розслі-

дування злочинів, що завдають шкоди навколишньому середовищу. Зроблено висновок, що завдяки проведенню такого виду експертизи, – слідство та суд мають можливість отримати нову інформацію, яка має вирішальне значення для встановлення істини у справі, адже ці дані не можуть бути отримані за допомогою інших процесуальних дій.

Акцентовано увагу на можливості призначення судово-екологічної експертизи на різних стадіях кримінального провадження, що забезпечує всебічне та об'єктивне розслідування екологічних злочинів. На основі проведеного дослідження були зроблені висновки. Наголошено на тому, що у зв'язку з загостренням екологічної ситуації в Україні, через дію воєнного стану, постала необхідність посилити екологічний контроль, зокрема ще більше розвивати з різних точок науки, – екологічну судову експертизу.

Ключові слова: судово-екологічна експертиза, довкілля, досудове розслідування, слідчі дії, кримінальне правопорушення, воєнний стан.

Lazebnyi A.M., Demchuk M.V. Problems of appointment of expertise in the commission of environmental crimes.

The article is devoted to the study of the theoretical foundations of forensic expertise, in particular forensic-ecological. The concept of forensic environmental examination and its features are considered. Forensic examination from the point of view of current criminal procedural legislation has been studied. The current legislation in the context of regulating the appointment and conduct of forensic environmental expertise under martial law is analyzed. Attention is

focused on the purpose of forensic environmental examination, namely establishing a cause-and-effect relationship between the deterioration of human health and environmental pollution caused by anthropogenic activity.

The key legislative acts regulating the conduct of forensic environmental expertise are the Law of Ukraine «On Forensic Expertise», the Order of the Ministry of Justice of Ukraine «On Approving the Instructions on the Appointment and Conduct of Forensic Expertise and Expert Research and Scientific Methodological Recommendations on the Preparation and Appointment of Forensic Expertise examinations and expert studies», Criminal Procedural Code of Ukraine (hereinafter - CPC of Ukraine). These normative legal acts regulate the legal principles of conducting forensic environmental examination, defining the circle of subjects, their powers and duties, as well as the procedure for carrying out expert research.

It was investigated what special knowledge is used in the process of carrying out individual investigative actions and appointing a forensic environmental examination. It is analyzed how this knowledge is applied to the detection and investigation of crimes that harm the environment. It was concluded that thanks to this type of examination, the investigation and the court have the opportunity to obtain new information, which is of crucial importance for establishing the truth in the case, because these data cannot be obtained with the help of other procedural actions.

Attention is focused on the possibility of appointing forensic environmental expertise at various stages of criminal proceedings, which ensures a comprehensive and objective investigation of environmental crimes. It was emphasized that in connection with the worsening of the environmental situation in Ukraine, due to the effect of martial law, it became necessary to strengthen environmental control, in particular, to further develop from various points of science - environmental forensic examination.

Key words: forensic environmental examination, environment, pre-trial investigation, investigative actions, criminal offense, martial law.

Постановка проблеми. Погіршення політичної ситуації в Україні призвело до зростання нерозкритих екологічних злочинів. Причини цього – велике навантаження на правоохоронні органи, недостатня кваліфікація фахівців та проблеми з проведенням експертиз. Це ускладнює боротьбу з екологічними злочинами та призводить до подальшого погіршення екологічної ситуації. Наразі, чинне законодавство в сфері екологічної безпеки потребує вдосконалення, зокрема, щодо процедури призначення та проведення експертиз. З огляду на вищепере-

раховане, проблема призначення експертизи при скоєнні екологічних злочинів є надзвичайно актуальною темою на сьогоднішній день. Її вирішення має важливе значення для захисту довкілля, забезпечення справедливості та дотримання принципу верховенства права під час розслідування екологічних злочинів.

Метою дослідження є теоретичне дослідження засад проведення експертизи під час скоєння екологічних злочинів в умовах воєнного стану в кримінальному процесуальному законодавстві України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу сучасного стану та проблемних аспектів призначенню експертизи при скоєнні екологічних злочинів присвятили свої публікації такі науковці та юристи-практики, як Алябов Ю.В., Бордюгов Л.Г., Книженко Л.О., Лазебний А.М., Цимбалюк А.С., Шульга А.М., Щербаковський М.Г. та інші.

Виклад основного матеріалу. Екологічні злочини становлять серйозну загрозу як для довкілля, так і для національної безпеки. Ці кримінальні правопорушення спрямовані на незаконне використання природних ресурсів та завдають шкоди природному середовищу. В умовах воєнного стану, коли масштаби руйнування промислових об'єктів та природних екосистем набувають катастрофічних масштабів, питання своєчасного виявлення та розслідування екологічних злочинів стає надзвичайно актуальним. Успішне розкриття екологічних злочинів неможливе без проведення відповідної судової експертизи, – саме всебічне дослідження цього поняття є головною метою нашої роботи.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судово експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла - об'єктів, явищ і процесів, з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [1]. В свою чергу, судово-екологічна експертиза – це не лише констатація факту забруднення або пошкодження природного середовища, а й встановлення конкретних обставин, які призвели до таких наслідків, визначення ступеня шкоди, що завдана довкіллю, та ідентифікація джерела забруднення.

Нормативно-правове регулювання екологічної експертизи в Україні здійснюється Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», а саме у статтях 26–30, Законом України «Про екологічну експертизу» від 9 лютого 1995 року, «Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», яка затверджена наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998 р. (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 30.12.2004 р. за № 144/5) та іншими нормативно-правовими актами.

На думку, Бордюгова Л.Г., ознаками судово-екологічної експертизи є:

1. Судова експертиза є процесуально самостійною дією, а відповідальність судового експерта-еколога є індивідуальною;
2. Під час проведення експертизи використовуються спеціальні знання в галузі екології та деяких прикладних наук, суміжних з нею;
3. Експертиза проводиться особою, спеціально призначеною (прямо або опосередковано), слідчим чи судом – судовим експертом;
4. Результатом експертизи є висновок експерта, що набуває статус джерела доказу [2, с. 71].

Підставою призначення судово-екологічної експертизи є встановлена органом чи особою, що призначила експертизу, наявність потреби розв'язати питання з використанням спеціальних знань у галузі екології і проведення досліджень у формі експертизи. Варто наголосити, що експертизи в справах про екологічні злочини можуть бути призначені як на початку розслідування, так і протягом усього процесу, в залежності від виникнення нововиявлених обставин або необхідності уточнення вже отриманих даних.

Відповідно до статті 242 та 244 КПК України, у кримінальному провадженні експертиза призначається у випадках, коли для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Експертизу проводить експертна установа або експерт, якого залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту [3].

З точки зору характеру діяльності напрямів реалізації спеціальних знань у проведенні екологічної експертизи, можна навести наступні приклади: участь у підготовці та проведенні слідчих дій (наприклад, забір експериментальних зразків води); участь в аналізі матеріалів кримінального провадження та планування подальших дій (оцінка складних слідчих ситуацій, обговорення версій); проведення судових експертиз, у тому числі й судової екологічної експертизи; підготовка висновку спеціаліста; консультативна діяльність обізнаної особи, - можливості застосування спеціальних знань у розслідуванні екологічних злочинів є надзвичайно різноманітними [4, ст. 160].

Дослідження екологічних злочинів часто вимагає залучення експертів з різних галузей науки. Їхні спільні зусилля дозволяють провести детальний аналіз, встановити причини та наслідки екологічних правопорушень, а також оцінити масштаби завданої шкоди. Такий комплексний підхід гарантує об'єктивність і повноту розслідування. Спектр експертиз, що застосовуються в таких випадках, досить широкий і залежить від характеру екологічного порушення.

Причинами екологічних злочинів можуть бути як антропогенні фактори (діяльність людини), так і природні процеси.

Судово-екологічна експертиза є однією із найважливіших процесуальних форм, що дозволяє залучити спеціальні знання для розкриття екологічних злочинів. Завдяки проведенню такої експертизи слідство та суд отримують нову інформацію, яка має вирішальне значення для встановлення істини у справі, адже ці дані не можуть бути отримані за допомогою інших процесуальних дій.

Відповідно до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у трансграничному контексті, до екологічно небезпечних об'єктів і видів господарської діяльності відносять нафтохімічну, хімічну промисловість та коксохімічне виробництво, чорну і кольорову металургію, полігони термічної, хімічної переробки, утилізації і поховання нерадіоактивних (промислових, сільськогосподарських та ін.) відходів; санітарно-технічні спорудження й установки комунального призначення, об'єкти ядерно-паливного циклу, виробництво, збереження, транспортування і знищення боєприпасів, вибухових речовин і ракетного палива тощо [5].

При розслідуванні злочинів, пов'язаних із забрудненням водоймищ, ґрунту, атмосферного повітря, для з'ясування численних обставин можуть бути призначені наступні види експертиз: судово-екологічна, гідрологічна, судово-технічна, будівельно-технічна, технологічна, агротехнічна, ветеринарна, судовоїхтіологічна, хімічна, санітарно-гігієнічна, судово-медична, криміналістична та ін [6, ст. 263].

Судово-екологічна експертиза досліджує різноманітні об'єкти, зокрема, безпосередньо місце події, де виявлено ознаки забруднення або руйнування довкілля; зразки проб повітря, води, ґрунту та біологічних матеріалів, відібрані з місця події; технічних пристроїв, які могли бути використані для вчинення екологічного злочину. Також експерти можуть вивчати техніку, документацію та результати інших досліджень складених їх колегами, що пов'язані з екологічними злочинами.

У висновку, залежно від об'єкту дослідження, виду екологічних правопорушень, умов, обстановки, особи правопорушника, предмета посягання – експерт під час проведення судово-екологічної експертизи має можливість отримати наступну важливу інформацію про скоєний злочин з точки зору криміналістики:

1) дослідити характер та обсяг забруднення повітря, вод, ґрунту або загрози шкідливих наслідків;

2) проаналізувати стан технологічного процесу, механізмів та обладнання, що забезпечує екологічну безпеку;

3) виявити, зафіксувати, вилучити та дослідити сліди, що мають відношення до екологічного правопорушення: сліди особи (рук, ніг), предмети одягу, взуття, вид вогнепальної зброї, знаряддя (снасті, капкани та ін.), інструменти, вибухові пристрої, самостріли та ін.;

4) віднайти речовини, матеріали, предмети, що використовувались у злочинній діяльності, зберігання, переробка, використання яких спеціально регламентується кримінальним та екологічним законодавством (радіоактивні, вибухові, отруйні, сильнодіючі речовини та ін.); сліди у вигляді радіоактивних випромінювань, абсорбованих повітряним середовищем;

5) одержати відомості про розмір завданих флорі та фауні збитків;

6) виявити порушення у проектуванні, побудові та здачі в експлуатацію очисних споруд, в результаті чого настали негативні екологічні наслідки.

Як ми уже зазначали раніше, результатом судово-екологічної експертизи є спеціально оформлений документ – висновок експерта. Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень і зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи [2, ст. 73].

Судово-екологічна експертиза – одна з найважливіших процесуальних форм застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами завдання шкоди довкіллю. Дана процесуальна дія призначається не лише для встановлення меж антропогенного впливу (забруднення території, виснаження поверхневих чи підземних водоймищ, шкода тваринному та рослинному світу), але і його специфічних обставин, наслідків тощо.

Ефективне розслідування екологічних злочинів неможливе без використання сучасних наукових методів. Судово-екологічні експертизи є незамінним інструментом для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між діями правопорушника та шкодою, завданою довкіллю. Охарактеризувавши особливості розслідування екологічних злочинів, обґрунтувавши важливість судових експертиз, зокрема судово-екологічних, та використання спеціальних знань під час її проведення, варто висвітлити також і питання важливості вдосконалення механізмів щодо протидії злочинності у сфері екологічної безпеки, та щодо ефективнішого розкриття кримінальних правопорушень. Як зазначають у своїй роботі Пчеліна О.В. та Пчелін В.Б., щодо з'ясування та доказування наслідків злочинів проти довкілля та їх причинного зв'язку зі збройною агресією Росії, розмір завданих екосистемі України збитків є одним із пріоритетних

завдань органів досудового розслідування [8, с. 214], а відповідно й акцентування уваги щодо розкриття цих злочинів є обов'язковим завданням. Для ефективного розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля, необхідно на етапі початку досудового розслідування розробити детальний план слідчих дій, який передбачає висунення типових слідчих ситуацій, розроблення версій та визначення заходів щодо їх перевірки.

Ефективне розслідування екологічних злочинів вимагає злагодженої роботи слідчо-розшукової групи, які могли б включати фахівців різних профілів. Кожен член такої групи вносить свій внесок, забезпечуючи комплексний підхід до розслідування екологічних правопорушень, які потребують проведення численних експертиз та слідчих дій: проведенням огляду, допиту, слідчого експерименту, обшуку, провадження експертиз у кримінальних правопорушеннях проти довкілля тощо. Комплексний підхід до розслідування екологічних злочинів, який включає проведення судово-екологічних експертиз та використання спеціальних знань, дозволяє отримати повну картину злочину і забезпечує об'єктивність доказової бази.

На превеликий жаль, збройна агресія Росії проти України призводить до масового знищення, пошкодження та забруднення лісів, водойм, ґрунтів та інших природних об'єктів. Відповідно до даних офіційного ресурсу Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України «ЕкоЗагроза», станом на дев'яте серпня 2024 року, орієнтовні розрахунки збитків нараховані Державною екологічною інспекцією відповідно до затверджених методик, становлять: за атмосферне повітря – 780,25 млрд. грн, за земельні ресурси – 1,16 трлн. грн, за водні ресурси – 84,65 млрд [8]. На нашу думку, варто зазначити, що такі втрати є грубим порушенням норм Додаткового Протоколу Женевської конвенції, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, адже в цьому документі вказано, що забороняється застосування методів або засобів ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу.

Пожежі, отруєння ґрунтів та водних ресурсів, викиди хімікатів, загроза радіаційних аварій – це лише частина екологічної катастрофи, яку спричинила російська агресія. Наслідки цієї війни відчують не лише українці, а й весь світ. З огляду на таку плачевну ситуацію, спостерігається стрімке підвищення показників злочинності у сфері охорони природного середовища. Неефективність державних заходів у боротьбі з екологічними злочинами та масштаби екоциду в Україні вимагають об'єднання зусиль міжнарод-

ної спільноти для створення ефективного механізму захисту довкілля та притягнення винних до відповідальності.

Водночас, на державному рівні має бути забезпечене належне документування зазначених протиправних діянь, удосконалена методика розслідування, проведення експертних досліджень та визначення розміру шкоди.

Висновки. Отже, судово-екологічна експертиза є одним із засобів доказування екологічних злочинів у кримінальному праві. Вона дозволяє встановити факти порушення екологічного законодавства, визначити характер та обсяг заподіяної шкоди, а також ідентифікувати винних осіб. Зростання кількості екологічних правопорушень є наслідком загострення екологічної ситуації в Україні у зв'язку з дією воєнного стану та свідчить про необхідність посилення екологічного контролю.

Таким чином, кримінальні правопорушення, які виникають у сфері антропогенного або техногенного забруднення екології, обумовлюють доцільність ще більше розвивати з різних точок науки підвид судової експертизи – екологічної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 20.10.2024).
2. Бордюгов Л.Г. Поняття і процесуальна природа судово-екологічної експертизи. Форум права. 2009. № 1. С. 70–77. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09blgcee.pdf> (дата звернення: 23.10.2024).
3. Кримінально-процесуальний кодекс : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#Text> (дата звернення: 18.10.2024).
4. Лазебний А.М., Небесна О.Р., Коцюба О.А. Засади використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля. Ірпінський юридичний часопис, 4(13), 2023 р. С. 157–165.
5. Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті: Закон України від 25.02.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_272#Text (дата звернення: 23.10.2024).
6. Лазебний А.М., Смородінова М.В. Проблеми призначення та проведення екологічної експертизи. Ірпінський юридичний часопис, 2(15), 2024 р. С. 261–267.
7. Пчеліна О., Пчелін С. Особливості відкриття кримінального провадження щодо злочинів проти довкілля, пов'язаних зі збройною агресією росії. Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності: зб. матер. наук.-практ.конф. Кропивницький, 2023. С. 211–214.
8. ЕкоЗагроза: офіційний ресурс Міндовкілля. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/about> (дата звернення: 25.10.2024).

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.139>

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Лазебний А.М.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
кримінального права та процесу
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0006-0136-3251,
e-mail: a_lazebna15@ukr.net

Дубець А.В.,

студентка групи ПБ-21-1,
Державний податковий університет
ORCID: 009-0000-1734-9450,
e-mail: nastiadubets@gmail.com

Лазебний А.М., Дубець А.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти довкілля.

Стаття присвячена актуальній проблемі використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля. У статті досліджено необхідність та особливості застосування таких знань у процесі розкриття та розслідування злочинів, що завдають шкоди довкіллю.

У роботі проаналізовано сучасний стан проблеми, розглянуто різноманітні види екологічних злочинів та їх наслідки. Особлива увага приділено ролі судової експертизи та застосування сучасних технологій у процесі розслідування. Окрім того, проаналізовано можливості судових експертиз для встановлення істини при розслідуванні злочинів проти довкілля. Досліджено роботи науковців, які спрямовані на розроблення криміналістичних засобів та методів розслідування екологічних злочинів, які сприяли розвитку методики розслідування злочинів проти довкілля, удосконаленню їх криміналістичної характеристики, ролі спеціальних знань при розслідуванні таких злочинів. Акцентовано увагу на судових експертизах та їх видах, зокрема судово-екологічній. Завданням судово-екологічної експертизи є встановлення причинно-наслідкових зв'язків між станом здоров'я людини та його зміною та шкідливим впливом діяльності людини на навколишнє природне середовище, а також дослідження порушень правил екологічної безпеки. Необхідно застосувати експертизу з різних галузей науки, оскільки об'єкти дослідження у зазначених випадках надзвичайно різноманітні. Результати дослідження можуть бути використані для розробки нових законодавчих норм та вдосконалення

практики боротьби з екологічними злочинами в Україні та за її межами.

Таким чином, дослідження доводить, що ефективно застосування спеціальних знань у процесі розслідування екологічних злочинів є важливою складовою боротьби за охорону навколишнього середовища. Однак для досягнення максимальних результатів необхідно не лише вдосконалювати технічні засоби і методи, але й удосконалювати систему підготовки кадрів, нормативно-правове забезпечення, а також міжвідомчу взаємодію між різними суб'єктами правозастосування. Тільки комплексний підхід дозволить значно підвищити ефективність боротьби з екологічними злочинами та зберегти природні ресурси для майбутніх поколінь.

Ключові слова: екологічна безпека, судові експертизи, злочини проти довкілля, розслідування, сучасні технології.

Lazebnyi A.M., Dubets A.V. Use of special knowledge in the investigation of crimes against the environment.

The article is devoted to the actual problem of using special knowledge in the investigation of criminal offenses against the environment. The article examines the necessity and peculiarities of applying such knowledge in the process of uncovering and investigating crimes that harm the environment.

The paper analyzes the current state of the problem, considers various types of environmental crimes and their consequences. Special attention is paid to the role of forensic examination and the use of modern technologies in the investigation process. In addition, the possibilities of forensic examinations to establish the truth in the investigation of crimes against the environment

are analyzed. The work of scientists aimed at the development of forensic means and methods of investigation of environmental crimes, which contributed to the development of the methodology of investigation of crimes against the environment, improvement of their forensic characteristics, the role of special knowledge in the investigation of such crimes, was studied. Attention is focused on forensic examinations and their types, in particular forensic-ecological. The task of forensic environmental examination is to establish cause-and-effect relationships between the state of human health and its change and the harmful impact of human activity on the surrounding natural environment, as well as the study of violations of environmental safety rules. It is necessary to apply expertise from various fields of science, since the objects of research in the specified cases are extremely diverse. The results of the research can be used to develop new legislative norms and improve the practice of combating environmental crimes in Ukraine and beyond.

Thus, the study proves that the effective application of special knowledge in the process of investigating environmental crimes is an important component of the struggle for environmental protection. However, in order to achieve maximum results, it is necessary not only to improve technical means and methods, but also to improve the personnel training system, regulatory and legal support, as well as interdepartmental interaction between various law enforcement subjects. Only a comprehensive approach will allow to significantly increase the effectiveness of the fight against environmental crimes and preserve natural resources for future generations.

Key words: environmental safety, forensic examinations, crimes against the environment, investigations, modern technologies.

Постановка проблеми. Проблема розслідування злочинів проти довкілля є надзвичайно актуальною сьогодні в контексті глобальної екологічної кризи. Ефективність такого розслідування залежить від комплексного застосування спеціальних знань із різних наукових галузей. У свою чергу, зростання кількості злочинів проти довкілля спричиняє не лише матеріальні, а й моральних втрат для суспільства і держави, завдає незворотної шкоди природі і, на жаль, здоров'ю людей. Тому з цих та інших причин боротьба з екологічними злочинами не може залишатися поза нашою увагою і є актуальною проблемою дослідження даної теми.

Аналіз наукового дослідження. У своїх працях детально проаналізували проблеми розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля та використання відповідних знань,

підкреслюючи важливість міждисциплінарного підходу Г.А. Матусовський, І.В. Малишко, О.М. Бандурка, А.М. Лазебний.

Мета статті полягає в тому, щоб комплексно проаналізувати необхідність та особливості застосування спеціальних знань у процесі розслідування злочинів, що завдають шкоди довкіллю. Це передбачає не лише виявлення та фіксацію слідів злочину, але й встановлення причинно-наслідкових зв'язків між діями винного та настання негативних наслідків для довкілля.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабного вторгнення проблема екологічних злочинів проти навколишнього середовища стає все більш актуальною в сучасному світі. Руйнування промислових об'єктів, пожежі, забруднення ґрунту, води та повітря є лише частиною екологічних злочинів, які стали результатом війни.

Збільшення промислового виробництва, урбанізація та недбале ставлення до природних ресурсів призводять до деградації екосистем, забруднення навколишнього середовища та інших негативних наслідків. Ефективне розслідування цього виду злочинів вимагає використання спеціальних знань і сучасних технологій.

Кримінальні правопорушення проти довкілля – це дії або бездіяльність, які завдають значної шкоди природному середовищу та суспільству в цілому. Вони порушують екологічну рівновагу, забруднюють повітря, воду та ґрунти, знищують рослинний і тваринний світ.

Згідно із законодавством, злочини та інші правопорушення, спрямовані проти довкілля, зачіпають суспільні відносини у сфері захисту конституційного права громадян на безпечне природне середовище. Вони також стосуються охорони, раціонального використання, збереження і відновлення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання та усунення шкідливих наслідків діяльності людини для природи. Крім того, такі порушення впливають на збереження генетичного фонду живої природи, ландшафтів, інших природних комплексів і унікальних територій, а також на природні об'єкти, що мають історико-культурну цінність.

Спеціальні знання можуть значно наблизити суб'єкта до встановлення істини у кримінальному провадженні найбільш ефективним чином. Судова експертиза виступає найдієвішим інструментом для виконання слідчих завдань у справах, пов'язаних із злочинами проти довкілля. Найбільш поширеними видами експертиз при розслідуванні таких злочинів є: судово-хімічна, токсикологічна, радіологічна, технічна, технологічна, будівельно-технічна, агротехнічна, лісотехнічна, зоотехнічна, гідрометео-

рологічна, судово-медична, медико-санітарна, судово-ветеринарна та екологічна. Важливим аспектом всебічного експертного дослідження є належне виявлення, фіксація та вилучення слідів порушення норм екологічної безпеки. Зокрема, застосування спеціалізованих програмно-апаратних комплексів для пошуку та вилучення інформаційних об'єктів під час слідчих дій може значно покращити техніко-криміналістичне забезпечення розслідування екологічних злочинів [1, с. 505].

Ефективне розслідування злочинів проти довкілля неможливе без використання науково-технічних засобів, які сприяють якісному виявленню, вилученню та фіксації слідів, що згодом стають доказами в кримінальному провадженні. Сучасні техніко-криміналістичні засоби активно застосовуються під час усіх слідчих дій, таких як огляд місця події, допити, слідчі експерименти, обшуки та проведення експертиз. У розслідуванні екологічних злочинів найчастіше використовують ці засоби для пошуку матеріальних носіїв інформації про злочин, включаючи:

- знаряддя злочину (інструменти, легкозаймисті та агресивні рідини, розпилювачі тощо);
- мікрооб'єкти (частки лакофарбових покриттів, волокна тканини тощо);
- мікросліди (подряпини, нашарування металу);
- інформаційні сліди: відео- та аудіоматеріали, що зберігаються на носіях (жорсткі диски комп'ютерів, пам'ять портативних пристроїв, таких як ноутбуки, планшети, телефони, диктофони тощо);
- інформація у розподілених базах комп'ютерних мереж (сервери інтернет-провайдерів, державних і приватних мереж, телекомпаній тощо).

Особливістю техніко-криміналістичного забезпечення розслідування таких злочинів є те, що під час слідчих дій, зокрема при огляді місця події, спеціаліст не завжди може повністю вилучити всі носії інформації, точно оцінити їхню інформативну цінність або забезпечити збереження інформаційних слідів у максимальному обсязі. Аналіз кримінальних проваджень, пов'язаних зі злочинами проти довкілля, показує, що для ефективного інформаційного забезпечення розслідування необхідно шукати та вилучати такі джерела інформації:

- відеоматеріали з камер спостереження охоронних систем адміністративних і приватних будівель;
- записи з відеореєстраторів транспортних засобів приватних осіб;
- відеоматеріали, зняті операторами телеканалів під час офіційних заходів;
- відеозаписи з мобільних телефонів і планшетів, що зберігаються за місцем проживання

або роботи підозрюваних, їхніх родичів та інших членів злочинної групи;

- записи телефонних розмов осіб, причетних до злочину, а також дані про час дзвінків і місцезнаходження абонента, зафіксовані на серверах операторів мобільного зв'язку [2, с. 4].

Як вбачається з матеріалів судово-слідчої практики, спеціаліст найчастіше залучається слідчим у процесуальному порядку у формі використання спеціальних знань, а саме для участі у проведенні слідчих (розшукових) дій, переважно для проведення огляду місця події з метою встановлення механізму утворення слідів, отримання матеріалів для подальшої судово-екологічної експертизи. Водночас, як зазначає В.М. Махов, допомога спеціаліста не повинна обмежуватися лише проведенням слідчих дій, оскільки він може надавати допомогу у проведенні інших слідчих (розшукових) дій, а також негласних слідчих (розшукових) дій. Так, під час розслідування фактів незаконного видобутку природних ресурсів слідчі за участю спеціалістів та з використанням науково-технічних засобів проводять обшуки за місцем проживання підозрюваних з метою виявлення продуктів браконьєрства, незаконних рубок та інших слідів злочинної діяльності проти довкілля [3, с. 15].

Плануючи підготовче провадження щодо екологічних злочинів, варто зазначити, що воно є досить важливим, оскільки на цьому етапі вирішуються такі завдання: визначення ефективних шляхів розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля; забезпечення об'єктивності, повноти і всебічності дослідження всіх обставин злочину; своєчасне та ефективне застосування процесуальних, організаційно-технічних, техніко-криміналістичних заходів з урахуванням специфіки кожного провадження; забезпечення найбільш ефективного поєднання всіх можливостей органів досудового розслідування та оперативних підрозділів для виконання поставлених завдань; сприяння економії сил і засобів органів досудового розслідування, інших правоохоронних органів тощо.

Однією з основних проблем, що знижує ефективність розкриття, притягнення до відповідальності та запобігання екологічним злочинам, є недостатній рівень використання спеціальних знань під час підготовчого та судового провадження з метою визначення негативного впливу цих злочинів та їх наслідки для навколишнього середовища.

Як зазначалося, єдиною слідчою діяльністю, яка може бути проведена до внесення відомостей до ЄДРП (далі – ЄДРП), є огляд місця події. Огляд – це процесуальна дія, яка являє суцільне спостереження та дослідження предметів, які безпосередньо пов'язані зі вчиненням злочину,

під час цієї діяльності слідчий оглядає та фіксує дані, які мають безпосереднє значення для кримінального провадження, завданням огляду є виявлення слідів злочину та інші важливі предмети, які можуть мати відношення до справи. Залежно від мети, огляд може бути проведений щодо документів, приміщень, місцевості або речей. Огляд під час досудового розслідування здійснюється слідчим або прокурором або уповноваженими державними органами за наявності даних, що підтверджують важливість таких процесуальних дій [4, с. 22].

Коли слідчі безпосередньо досліджують місце події, вони повинні зосередитися на з'ясуванні ряду питань. Дані можуть не тільки скласти сукупність зібраних доказів, але й визначити напрямки розслідування, допомогти висунути версію та встановити поведінку інших слідчих дій або послідовності тактичних дій.

Розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля є дослідженням документів і повинно проводитися як окрема процесуальна дія з метою документування найважливіших ознак. У процесі здійснення відповідної слідчої дії необхідно проаналізувати загальний вигляд та стан документів, їх реквізити; встановити коло осіб, які мали право засвідчувати конкретні документи власним підписом та відтиском печатки агропідприємства; визначити їх цільове призначення [5 с. 77].

Важливу роль у розслідуванні злочинів проти довкілля передбачає допит свідків. Кримінально-процесуальне законодавство передбачає певні особливості проведення оперативно-розшукових (розшукових) заходів.

Згідно з ч. 1 ст. 224 КПК, кожен свідок заслуховується окремо без присутності інших свідків і відповідно до положень ч. 2 ст. 224 КПК, його попереджають про кримінальну відповідальність за відмову від надання показань та завідомо неправдиві показання. Судово-екологічна експертиза є різновидом процесуальної дії, суть якої полягає у проведенні спеціалізованих досліджень обставин і фактів екологічних подій, які порушують вимоги екологічного законодавства та призводять до загибелі людей, ушкодження здоров'я та великих матеріальних збитків, забруднення навколишнього середовища та інші тяжкі наслідки, здійснюється діячами інтелектуальної діяльності в галузі екології та окремих прикладних наук за дорученням слідчих органів або судів у встановленому законом порядку, які у формі висновку судово-медичного експерта можуть стати кримінальними, цивільними, доказами для встановлення істини в адміністративних чи господарських справах.

Тому, судово-екологічна експертиза може визначити важливі факти про злочини в екологічній сфері, виявити причинно-наслідкові

зв'язки між екологічними злочинами та негативними наслідками які настали в ході розслідування кримінальних правопорушень.

Варто зазначити, що судові експертизи екологічних правопорушень у рамках кримінального провадження можуть призначатися в міру необхідності на початковому та наступних етапах досудового розслідування та судового розгляду. Проте, приймаючи рішення про призначення експертизи, слідчий повинен чітко визначити обставини чи предмети справи, які потребують проведення експертизи, а також її предмет і завдання. Зважаючи на це, можна погодитись, що саме спеціалісту-екологу рекомендовано займатися цими питаннями [6].

Як правило, інциденти в розслідуванні екологічних злочинів відбуваються на великих територіях зі складним рельєфом і складними небезпечними умовами навколишнього середовища, пов'язаними з кримінальними правопорушеннями. У цьому випадку слідча задача може бути вирішена за допомогою методів квадрокоптера та аерофотозйомки при огляді місця події. Часто аерофотозйомку з квадрокоптера використовують під час техногенних катастроф чи надзвичайних ситуацій, щоб оцінити масштаби аварії, адже за такими знімками можна скласти загальне уявлення про ситуацію на місці події.

Як вважає науковець В.Л. Ортинський, успішне розкриття та розслідування екологічних кримінальних правопорушень часто залежить від правильного планування дій правоохоронних органів на ранній стадії розслідування, викладення типових слідчих ситуацій і версій та їх перевірки, оскільки кваліфіковані дії на цьому етапі можна визначити наявність наслідків злочинних порушень, а відповідно виявити та зафіксувати сліди злочину, інакше в подальшому буде важко проводити досудове розслідування та встановлювати осіб, які вчинили злочин.

О.В. Одерій зазначив, що взаємодія органів досудового розслідування з громадськістю є невід'ємною частиною організації та планування розслідування злочинів проти довкілля. Їхня участь у розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів, що загрожують довкіллю, здебільшого не має відношення до підготовки та проведення оперативно-розшукових (розшукових) заходів і в основному узагальнюється в таких формах:

- повідомлення органів досудового розслідування про вчинений злочин;
- створення громадських помічників державних установ, працівників правоохоронних органів [7, с. 556].

У боротьбу з екологічними злочинами внесли свій внесок різноманітні об'єднання громадян, політичні партії, вітчизняні та закордонні екологічні громадські організації, засоби масової

інформації. Вони взаємодіють з органами досудового розслідування та державними органами щодо запобігання екологічним злочинам, надають у цьому допомогу природоохоронним та правоохоронним органам, безпосередньо виявляють та усувають такі злочини [8, с. 255].

Дуже важливо відзначити, як військові дії в результаті повномасштабного вторгнення впливають на сучасне довкілля. На жаль, росіяни продовжують вчиняти злочинні дії, які завдають шкоди довкіллю України: знищують заповідники, викрадають тварин і вивозять їх на тимчасово окуповані території, знищують рідкісні види тварин і рослин. Особливо через детонацію боеприпасів, лісові пожежі, зруйновані будинки та промислові підприємства забруднюючі речовини потрапляють у повітря, ґрунт та водойми, завдаючи великої шкоди людям, тваринам і рослинам. Російські обстріли спричинили викиди забруднюючих речовин з України в повітря. Можна побачити, що військові дії не тільки збільшують ризики зміни клімату в Україні, але й збільшують ризики зміни клімату за її межами.

У статті, опублікованій цього річним журналом «Journal of Occupational Medicine and Toxicology», вчені зі Сполучених Штатів і України визначили шість факторів, що впливають на зростання забруднюючих речовин у повітрі. Це бомбардування, переміщення військової техніки, руйнування цивільних та інших будівель, лісові пожежі, пошкодження сховищ пального та промислових підприємств.

Загалом збитки від викидів забруднюючих речовин в атмосферу України станом на серпень 2024 року внаслідок збройної агресії Росії з початку вторгнення перевищили 32 мільйони гривень. Ця сума зростатиме, поки триватиме війна.

Війна триває, тому шкода, яку росіяни завдають довкіллю, зростає з кожним днем. Під час війни важливо фіксувати злочини окупантів. Це робить Держекоінспекція України та інші відомства на державному рівні, щоб росіяни взяли на себе відповідальність і відшкодували збитки.

Кожен громадянин повинен берегти довкілля, щоб зменшити загрозу навколишньому середовищу та зменшити кількість правопорушень проти довкілля [9, с. 211].

Висновок. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля є необхідною умовою для ефективного протистояння екологічним злочинам. Зростання антропогенного навантаження на довкілля, а особливо наслідки збройних конфліктів, підкреслюють актуальність цієї проблеми.

Судова експертиза, як один з основних інструментів розслідування, дозволяє отримати об'єктивні дані про характер та масштаби еко-

логічних правопорушень. Застосування сучасних технологій, таких як геоінформаційні системи, дрони та молекулярна генетика, значно розширює можливості слідчих органів.

Однак, ефективне розслідування екологічних злочинів вимагає не лише застосування спеціальних знань, а й комплексного підходу, який включає в себе міжнародне співробітництво, підвищення правової обізнаності населення та активну участь громадських організацій.

Незважаючи на існуючі проблеми, такі як недостатнє фінансування, брак кваліфікованих кадрів та складність доказування деяких видів екологічних злочинів, перспективи розвитку цієї галузі є позитивними. Посилення міжнародного співробітництва, вдосконалення національного законодавства та розвиток наукових досліджень сприятимуть більш ефективному протистоянню екологічним злочинам та збереженню природного середовища для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Одерій О.В. Аналіз стану та причин злочинності проти довкілля в Україні: комплексно-криміналістичний аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2013, № 2013. № 1 (65). С. 504–511.
2. Ортинський В. Особливості планування розслідування злочинів у сфері економіки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 861. С. 4–10.
3. Шепітько В.Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Судова експертиза*. 2014. № 1. С. 11–18.
4. Туровець Ю.М., Кравчук О.В. Проблеми використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти довкілля в умовах дії нового кримінального процесуального законодавства України. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 2 (22). С. 21–27.
5. Книженко С.О. Використання спеціальних знань в розслідуванні екологічних злочинів. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія: Право. Харків, 2006. № 735. Вип. 1. С. 75–80.
6. Макаруч В.Г. Нові напрями судово-експертної діяльності: судові експертизи екологічного спрямування. *Вісник ОНДІ-СЕ*. 2019. № 5. С. 114–119.
7. Криміналістика : підручник / Ю.П. Алєнін, Л.І. Аркуша, О.О. Подобний, В.В. Тищенко та ін. ; за ред. В.В. Тищенка. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2017. 556 с.

8. Садова Т.С. Щодо поняття воєнних злочинів проти довкілля в міжнародному кримінальному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 252–257.
9. Пчеліна О., Пчелін С. Особливості відкриття кримінального провадження щодо злочинів проти довкілля, пов'язаних зі збройною агресією росії. Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності : зб. матер. наук.-практ.конф. Кропивницький, 2023. С. 211–214.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.140>

ПРОБЛЕМА ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОНАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Лазебний А.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0001-9812-6151
e-mail: a_lazebna15@ukr.net

Інгульська Д.А.,

здобувачка вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0009-8390-0103
e-mail: dianaingulskaa@gmail.com

Лазебний А.М., Інгульська Д.А. Проблема призначення та виконання екологічної експертизи під час війни.

У цій статті аналізуються проблеми призначення та проведення екологічної експертизи в контексті воєнних дій, що є вкрай важливим в умовах сучасної реальності, коли збройні конфлікти чинять дедалі більший вплив на навколишнє середовище. Розглянуто вплив війни на екологічний стан регіону та труднощі, що виникають у процесі організації та проведення експертиз, спрямованих на оцінку цього впливу. Особлива увага приділяється правовим аспектам проведення дослідження, безпеці експертів та необхідності адаптації наявних методів до екстремальних умов бойових дій.

Особливу увагу приділено правовим аспектам екологічної оцінки у воєнний час. Зазначається, що в багатьох країнах, які пережили збройні конфлікти, законодавство не завжди передбачає чіткі процедури проведення подібних досліджень, що ускладнює їх реалізацію. Крім того, недосконала правова база може ускладнити визнання результатів досліджень як доказів у суді. Пропонується внести правки до законодавства, що регламентують деталі проведення екологічних досліджень у зонах конфліктів і забезпечують належний рівень правового захисту та підтримки експертів.

Не менш важливим є питання безпеки експертів, які проводять дослідження в контексті воєнних дій. Війна створює безліч ризиків для життя і здоров'я професіоналів. У цій статті розглядаються стратегії, які можуть бути реалізовані для захисту експертів, як-от надання спеціальної допомоги та використання сучасних технологій для дистанційного моніторингу

навколишнього середовища. Адаптація методів екологічної оцінки до екстремальних ситуацій – важливий крок до підвищення їхньої ефективності та надійності. У статті також звернено увагу на необхідність міжнародного співробітництва та координації зусиль при проведенні екологічних експертиз у зонах конфліктів. В умовах сучасної глобалізації екологічні проблеми, спричинені війною, часто виходять за межі національних кордонів і мають регіональні або навіть глобальні наслідки. Спільні дослідження, обмін даними і технологіями між державами та міжнародними організаціями можуть значно підвищити ефективність оцінок і знизити негативні екологічні наслідки збройних конфліктів. Також важливо розробити міжнародні стандарти та протоколи для гармонізації підходів до проведення таких оцінок і забезпечення їхньої об'єктивності та міжнародного визнання.

Ключові слова: екологічна експертиза, воєнні дії, екологічна безпека, екологічні злочини, правове регулювання, адаптація методів.

Lazebnyi A.M., Ingulska D.A. The problem of appointment and implementation of environmental expertise during the war.

This article discusses the issue of appointing and conducting environmental impact assessments in the context of military operations, which is extremely important in the modern world, where armed conflicts are increasingly affecting the environment. Analyzed how war affects the ecological state of the territories, as well as the difficulties encountered in organizing and conducting expert assessments aimed at assessing the environmental impact of military operations. The main issues discussed include legal issues

of conducting research, ensuring the safety of experts and the need to adapt existing methods and techniques to extreme conditions.

Particular attention is paid to the legal aspects of environmental assessment in wartime. It is noted that in many countries that have experienced armed conflicts, legislation does not always provide for clear procedures for conducting such studies, which complicates their implementation. In addition, an inadequate legal framework may complicate the recognition of research results as evidence in court. It is proposed to amend the legislation to regulate the details of environmental research in conflict zones and ensure an adequate level of legal protection and support for experts.

Equally important is the issue of the safety of experts conducting research in the context of military operations. War creates many risks to the life and health of professionals. This article discusses strategies that can be implemented to protect experts, such as providing special assistance and using modern technologies for remote environmental monitoring. Adapting environmental assessment methods to extreme situations is an important step towards increasing their effectiveness and reliability. The article also draws attention to the need for international cooperation and coordination of efforts in conducting environmental assessments in conflict zones. In today's globalized world, environmental problems caused by war often transcend national borders and have regional or even global implications. Joint research, data and technology sharing between states and international organizations can significantly improve the effectiveness of assessments and reduce the negative environmental impacts of armed conflict. It is also important to develop international standards and protocols to harmonize approaches to conducting such assessments and ensure their objectivity and international recognition.

Key words: environmental expertise, military operations, environmental safety, environmental crimes, legal regulation, adaptation of methods.

Постановка проблеми. Проведення екологічної експертизи під час війни є надзвичайно важливим питанням з огляду на зростаючу кількість збройних конфліктів, що мають серйозний вплив на екологічну ситуацію в постраждалих районах. Війна спричиняє масштабні руйнування довкілля, включно із забрудненням води, повітря і ґрунту, знищенням природних ресурсів і біорізноманіття. Однак організація та проведення екологічних експертиз у таких ситуаціях стикаються з низкою проблем, включно з правовою невизначеністю, небезпекою для фахівців, нестачею фінансування та технічними труднощами. Це ускладнює реєстрацію екологічних зло-

чинів та оцінку наслідків військових операцій, які, своєю чергою, загрожують навколишньому середовищу і здоров'ю населення в зонах конфліктів. Тому необхідно розробити нові підходи до екологічної оцінки, адаптовані до умов війни, а також правові та організаційні механізми, що сприятимуть ефективному виконанню роботи.

Мета дослідження. Проаналізувати питання, пов'язані з призначенням і проведенням екологічної експертизи у воєнний час, розробити рекомендації щодо підвищення її ефективності. Завдання цієї роботи – виявити основні труднощі та ризики, з якими стикаються фахівці, а також вивчити правові та методологічні аспекти цієї діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Питання оцінки стану довкілля під час війни, зокрема в Україні, є відносно новою темою в наукових дослідженнях. Проте вже проведено безліч досліджень, присвячених екологічним наслідкам війни та воєнних дій. З огляду на сучасні реалії, що склалися внаслідок війни в Україні, дослідження з екологічної експертизи, спрямовані на вивчення впливу воєнних дій на довкілля, мають велике значення. Заслугує на увагу В.В. Добровольський, який вивчив правові аспекти екологічної експертизи та можливі ризики для довкілля. Однак у сучасній літературі не приділяється достатньої уваги питанням, пов'язаним із безпосереднім проведенням екологічної експертизи у воєнний час.

Виклад основного матеріалу. Питання проведення екологічної експертизи під час війни є вкрай важливим у зв'язку зі складною ситуацією, в яку потрапляють навколишнє середовище і суспільство. Військові дії чинять значний вплив на екологічну обстановку, призводять до забруднення ґрунту, води та повітря, руйнування природних екосистем. Особливо це стосується районів, де ведуться активні бойові дії і руйнуються інфраструктурні об'єкти, зокрема хімічні, металургійні та енергетичні підприємства. Під час воєнного конфлікту шкода навколишньому середовищу може бути тривалою і незворотною, тому необхідно ретельно оцінити ситуацію і виробити рекомендації щодо відновлення екологічного балансу.

Багато територій, на яких проводять екологічну оцінку, розташовані в зонах бойових дій, що тривають, або в районах, які, хоча й були нещодавно звільнені, все ще становлять небезпеку через міни і боєприпаси, що не розірвалися. Це наражає фахівців на великий ризик, оскільки вони можуть зіткнутися з небезпеками під час роботи. Крім того, доступ у такі райони сильно обмежений. Це пов'язано з тим, що навіть після закінчення бойових дій ці райони не завжди вдається швидко розмінувати або безпечно проникнути туди фахівцям.

Ще одна проблема – технічні труднощі, пов'язані з проведенням екологічних оцінок. Зокрема, транспортування обладнання, необхідного для проведення аналізу, може бути ускладнене, а постачання матеріалів і ресурсів, необхідних для роботи експертів, можуть бути порушені. У деяких районах лабораторії можуть бути зруйновані або пошкоджені наявна інфраструктура, що ускладнює проведення оцінок у польових умовах. Ці труднощі вимагають застосування інноваційних підходів, таких як методи дистанційної екологічної оцінки з використанням безпілотників і супутникових знімків. Цей підхід дає змогу отримати попередні дані без необхідності фізичної присутності експертів на місці, але обмежений тим, що не завжди дає змогу провести точний хімічний аналіз або відібрати проби ґрунту та води для детального дослідження.

Ще одним важливим елементом проблеми є правове регулювання екологічних оцінок у воєнний час. Ані національне, ані міжнародне право не містить у чинному законодавстві чітких правил і процедур, які регулювали б процес проведення екологічних експертиз у воєнний час [2]. Це означає, що багато оцінок не можуть бути замовлені через відсутність правової бази або їхні результати не можуть бути визнані дійсними через відсутність відповідних нормативних документів. У деяких випадках рішення про проведення екологічних експертиз можуть ухвалювати органи місцевого самоврядування або інші відповідальні структури, але такі рішення часто не мають чіткої правової основи, що ускладнює використання результатів експертиз у судових розглядах, особливо при переслідуванні екологічних злочинів.

На міжнародному рівні питання про екологічні злочини під час війни поки що не має чіткого регулювання. Хоча існують міжнародні конвенції та договори, спрямовані на захист довкілля під час збройних конфліктів, як-от Женевські конвенції, вони не містять достатньо конкретних норм, що регулюють процес екологічної оцінки [3]. Низка країн, зокрема й Україна, намагалися привернути увагу міжнародної спільноти до проблеми руйнування довкілля під час війни та закликали до розроблення нових міжнародних стандартів у цій сфері. Однак на сьогодні не існує єдиного підходу до вирішення цієї проблеми, що значно ускладнює процес документування екологічних злочинів і проведення екологічних експертиз на міжнародному рівні.

Не менш важливим є питання фінансування екологічних оцінок у воєнний час. Під час збройних конфліктів держави часто спрямовують свої фінансові ресурси на оборону, гуманітарну допомогу, відновлення інфраструктури та підтримку постраждалого від війни населення. Екологічні питання, незважаючи на їхню важ-

ливість, часто відсуваються на другий план, що призводить до нестачі фінансування екологічних оцінок. У цьому контексті міжнародні організації, зокрема екологічні фонди, можуть відіграти важливу роль і надати фінансову підтримку екологічним оцінкам у зонах конфліктів. Співпраця з міжнародними партнерами може стати одним із рішень для забезпечення адекватної фінансової та технічної підтримки екологічних оцінок.

Також варто звернути увагу на питання адаптації методів екологічної оцінки до військових ситуацій. Традиційні підходи, які використовують у мирний час, не завжди ефективні у воєнний, оскільки екологічна ситуація складніша [4]. Необхідно розробити нові методи, що враховують специфіку військових операцій, наприклад, сучасні технології дистанційного моніторингу та методи експрес-аналізу даних, що дають змогу швидко оцінити екологічні ризики. Наприклад, можна використовувати мобільні лабораторії для швидкого переміщення між зонами бойових дій і проведення оцінок у польових умовах. Такі мобільні рішення значно полегшують роботу фахівців-екологів, оскільки знижують необхідність транспортування обладнання на великі відстані.

Таким чином, призначення та проведення екологічних експертиз під час війни стикається з низкою проблем, включно з правовими, технічними, фінансовими та організаційними аспектами. Для їхнього ефективного розв'язання необхідно адаптувати наявні методики до нової ситуації, розробити чіткі правові норми, що регулюють процес проведення оцінок у воєнний час, а також забезпечити адекватне фінансування і підтримку з боку міжнародного співтовариства.

Призначення та проведення екологічних оцінок у воєнний час – надзвичайно складне та багатогранне завдання, що потребує не лише технічних знань, а й юридичної, фінансової та організаційної підтримки. Одна з основних проблем, з якою стикаються фахівці – це фізичні небезпеки, пов'язані з перебуванням у зоні конфлікту, що ускладнює безпечне проведення аналізу в польових умовах. Зокрема, робота в районах, де зберігається мінна небезпека, суттєво обмежує доступ до місць проведення екологічних досліджень. У цих умовах вкрай важливо забезпечити безпеку фахівців і захистити їх від небезпечних умов роботи. Для цього необхідно залучати спеціалізовані команди, які можуть проводити розмінування та надавати надійну підтримку під час проведення досліджень.

Відсутність правового регулювання процесу проведення екологічних експертиз у воєнний час – ще одна серйозна проблема [4]. Нині ні на національному, ні на міжнародному рівні не існує конкретного механізму, який би визначав

порядок проведення екологічних оцінок у зонах воєнних дій. У результаті отримані результати часто не можуть бути використані як докази в судових розглядах за фактами екологічних злочинів. Для ефективного правового регулювання в цій сфері необхідно розробити спеціальне законодавство, що визначає конкретний зміст екологічних розслідувань у воєнний час, порядок їхнього призначення та використання їхніх результатів у міжнародних трибуналах. Особливу увагу слід приділити розробці нових міжнародних стандартів у сфері охорони довкілля під час воєнних конфліктів, оскільки існуючі міжнародні конвенції та угоди не враховують сучасні виклики, які постають перед екологічною безпекою в зонах конфліктів.

Ще одним важливим питанням є фінансування екологічних експертиз у воєнний час. У воєнний час державні ресурси здебільшого спрямовуються на потреби оборони, соціальну допомогу та відновлення зруйнованої інфраструктури [5]. Водночас питанням екології та безпеки часто не приділяється належної уваги, що ускладнює проведення експертних оцінок і досліджень. У цих умовах важливо знайти альтернативні джерела фінансування, наприклад, залучення міжнародної допомоги та співпрацю з неурядовими організаціями. Міжнародні фонди можуть стати важливим джерелом фінансування екологічних оцінок у зонах бойових дій, надаючи необхідне технічне обладнання та покриваючи витрати на роботу фахівців.

З огляду на технічні труднощі, що виникають під час проведення екологічних оцінок у зонах конфліктів, зростає потреба в нових технологіях і методологіях. Традиційні підходи, що використовуються в мирний час, не завжди ефективні під час і після бойових дій [6]. Наприклад, проведення повноцінного польового дослідження може бути ускладнене через ризик руйнування інфраструктури або переміщення технічного обладнання. У зв'язку з цим дедалі більше професіоналів використовують інноваційні методи дистанційного моніторингу, такі як безпілотники, супутникові знімки та мобільні лабораторії. Ці технології дають змогу отримувати дані про стан довкілля без загрози для життя фахівців і стали важливим інструментом для проведення екологічних досліджень у зонах конфліктів.

Висновки. Загалом підвищення ефективності екологічної експертизи у воєнний час потребує комплексного підходу, що передбачає адаптацію законодавства до умов воєнного часу, впровадження сучасних технологій моніторингу та оцінки стану довкілля, а також розширення співробітництва з міжнародними організаціями для надання фінансової та технічної підтримки. Такий підхід допоможе знизити екологічні ризики, спричинені війною, і забезпечити ефективне

відновлення екосистем після закінчення бойових дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Правова система України в умовах воєнного стану : збірник наукових праць / за загальною редакцією О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської, М.М. Хоменка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRTS_Pravova-systema-Ukrayiny.pdf (дата звернення: 15.10.2024).
2. Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану : матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана; МОН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. екол. права, Каф. права Європ. Союзу, Рада молодих вчених Харків : Право, 2022. 390 с. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/08.12.2022_eko.pdf. (дата звернення: 15.10.2024).
3. Актуальні питання протидії злочинності в умовах воєнного стану: збірник матеріалів Всеукраїнської науково – практичної конференції (в авторській редакції), (м. Кривий Ріг, 25 листопада 2022 року). Кривий Ріг, 2022. 276 с. URL: https://dnuvs.ukr.education/wpcontent/uploads/2023/05/zbirnyk_aktualni_pytannya_prottydyi_zlochynnosti.pdf. (дата звернення: 16.10.2024).
4. Інженерно-екологічна (екологічна) експертиза | Київський науково-дослідний інститут судових експертиз. *Київський науково-дослідний інститут судових експертиз*. URL: <https://kndise.gov.ua/inzhenerno-ekologichna/> (дата звернення: 17.10.2024).
5. Ринкова О.В. Види судово-екологічної експертизи та завдання, що вирішуються в ході її проведення. *Адвокат*. 2011. № 9 (132). URL: https://expertize-journal.org.ua/attachments/article/1103/adv_2011_9_6.pdf (дата звернення: 17.10.2024).
6. Судова експертиза в контексті відновлення України. III Всеукраїнський форум судових експертів: Матер. III всеукр. наук.-практ. конф. (9 червня 2023 р. м. Львів); за ред. д.т.н. М.О. Можаява / НДЦСЕ у сфері інформаційних технологій та інтелектуальної власності Мін'юсту. Київ: видавництво Ліра-К, 2023. – 268 с. URL: <https://intellect.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/sudova-ekspertyza-2023-druk.pdf>. (дата звернення: 17.10.2024).

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.141>

ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ П.П. 4¹, 5 Ч. 1 СТ. 284 КПК УКРАЇНИ ВЕРХОВНИМ СУДОМ ВІДНОСНО ЗАСУДЖЕНОГО, ЯКИЙ ПОМЕР ДО ЗАВЕРШЕННЯ КАСАЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Лазоренко Є.Ю.,

доктор філософії у галузі знань 081 Право (PhD),

прокурор відділу підтримання

публічного обвинувачення в суді

та забезпечення діяльності у сфері запобігання

та протидії корупції,

Чернігівська обласна прокуратура

ORCID: 0000-0002-5635-3521

Лазоренко Є.Ю. Питання застосування п.п. 4¹, 5 ч. 1 ст. 284 КПК України Верховним Судом відносно засудженого, який помер до завершення касаційного провадження.

Стаття присвячена аналізу проблем, які можуть виникнути на стадії перегляду Верховним Судом кримінальних проваджень у випадку одночасного існування двох юридичних фактів, які є підставами для закриття кримінального провадження: втрата чинності законом, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння (п. 4¹ ч. 1 ст. 284 КПК України) та смерть засудженого, але близькі родичі якого наполягають на реабілітації померлого (п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України).

Для досягнення мети цього дослідження, автор, використовуючи системний, узагальнюючий, порівняльний методи та метод аналізу, виокремив спільні та відмінні риси обох підстав для закриття кримінального провадження, передбачених п.п. 4¹, 5 ч. 1 ст. 284 КПК України. До спільних віднесено те, що вони за наслідками, які наступають для засудженого, є нереабілітуючими; пов'язані з настанням юридичного факту: 1) прийняття або внесення змін до закону України про кримінальну відповідальність та 2) настання смерті засудженого на стадії касаційного провадження. Відмінними ж автор визначив волевиявлення конкретної особи на реалізацію принципу презумпції невинуватості. Зокрема, для ухвалення судом рішення за п. 4¹ ч. 1 ст. 284 КПК України необхідна активна (вольова) поведінка засудженого, тоді як для застосування п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України достатньо пасивної (конклюдентної) поведінки близьких осіб померлого засудженого. Саме за рахунок наявності вказаної відмінності автор констатує, що Верховний Суд без згоди саме засудження не має права закривати провадження за п. 4¹ ч. 1 ст. 284 КПК України.

У статті також досліджено повноваження Верховного Суду щодо продовження судового розгляду провадження з метою реабілітації померлого засудженого. При цьому автором наголошено, що касаційний суд не може відмовити у розгляді заяви близьких осіб про реабілітацію померлого лише з підстав того, що діяння, за яке його було засуджено, законодавцем декриміналізовано. У зв'язку з чим були запропоновані відповідні зміни до КПК України.

Крім того, автором були досліджені наявні межі касаційного провадження, в рамках яких суд касаційної інстанції може проводити дослідження кримінального провадження та приймати рішення з метою реабілітації засудженого.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, декриміналізація, реабілітація, касаційний кримінальний суд, сприятливі наслідки, близькі родичі, невід'ємні процесуальні права.

Lazorenko E.Y. Issues of application of paragraphs 4¹, 5 of Part 1 of Article 284 of the Criminal Code of Ukraine by the Supreme Court in respect of a convict who died before the completion of cassation proceedings.

The article is devoted to the analysis of the problems which may arise at the stage of review by the Supreme Court of criminal proceedings in case of simultaneous existence of two legal facts which are the grounds for closing criminal proceedings: the expiration of the law which established the criminal unlawfulness of an act (clause 4¹, part 1, Article 284 of the Criminal Code of Ukraine) and the death of a convicted person, but whose close relatives insisted on the deceased's rehabilitation (clause 5, part 1, Article 284 of the CPC of Ukraine).

To achieve the purpose of this study, the author, using the systematic, generalising, comparative and analysis methods, has identified the common and distinctive features of both

grounds for closing criminal proceedings provided for in clauses 4¹, 5 of Part 1 of Article 284 of the Criminal Code of Ukraine. The common features include the fact that they are non-rehabilitating in terms of the consequences for the convicted person; they are related to the occurrence of a legal fact: 1) adoption or amendment of the law of Ukraine on criminal liability and 2) death of the convicted person at the stage of cassation proceedings. The author identifies the will of a particular person to implement the principle of presumption of innocence as distinctive. In particular, for the court to make a decision based on clause 4¹ of Part 1 of Article 284 of the Criminal Code of Ukraine, active (volitional) behaviour of the convict is required, while for the application of clauses 5 of Part 1 of Article 284 of the Criminal Code of Ukraine, passive (conclusive) behaviour of the deceased convict's close persons is sufficient. It is due to this difference that the author states that the Supreme Court has no right to close the proceedings based on clause 4¹ of Part 1 of Article 284 of the Criminal Code of Ukraine without the consent of the convicted person.

The article also examines the powers of the Supreme Court to continue the trial of proceedings aimed at rehabilitation of a deceased convict. The author emphasises that the cassation court cannot refuse to consider the application of the deceased's relatives for rehabilitation only on the grounds that the act for which he/she was convicted was decriminalised by the legislator. In this regard, the author proposes appropriate amendments to the Criminal Code of Ukraine.

In addition, the author examined the existing limits of cassation proceedings within which the cassation court may conduct a criminal investigation and make decisions with a view to rehabilitating a convicted person.

Key words: criminal procedure, criminal proceedings, decriminalisation, rehabilitation, criminal cassation court, favourable consequences, close family members, inalienable procedural rights.

Постановка проблеми. Кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство за останні п'ять років зазнало чималих змін, які неодмінно провокували у практичній площині низку проблем: правильне розуміння волі законодавця, тлумачення норми закону, впровадження її в конкретному провадженні.

З останніх таких змін – визначення мінімальної суми матеріальної шкоди, що відрізняє дрібне викрадення чужого майна (ст. 51 КУпАП) як склад адміністративного правопорушення, від кримінально караного діяння, відповідальність за яке передбачена у ст.ст. 185, 190, 191 КК України.

Органи досудового розслідування, процесуального керівництва, суди та установи виконання покарань, загалом всі, хто був дотичний до кримінального провадження (розкриття кримінального правопорушення, підтримання публічного обвинувачення, ухвалення кінцевого судового рішення та його виконання), щойно Закон України 3886-IX від 18.07.2024 [1] набрав чинності, почали його по-різному тлумачити з огляду на питання, які ставилися: до кого його слід застосовувати; на які кримінальні правопорушення він розповсюджується (за датою вчинення – до чи після прийняття вказаного Закону); яким чином змінювати / скасовувати кінцеве рішення з метою приведення вироку чи ухвали у відповідність до чинного законодавства тощо.

«Крапку» у цього роду дискусіях поставила об'єднана палата Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у постанові від 07.10.2024 (справа № 278/1566/21) [2], виклавши правовий висновок щодо застосування зворотної дії змін ст. 51 КУпАП до ст.ст. 185, 190, 191 КК України внаслідок набрання чинності Законом України № 3886-IX.

Не зважаючи на це, кримінальне провадження як багатогранне явище, яке залежить від сукупності певних факторів та обставин, створює підґрунтя для виникнення нових правових проблем, особливо в умовах правової невизначеності, як наслідок недосконалості кримінального процесуального законодавства.

Такою на сьогодні ми бачимо проблему у застосуванні п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України на стадії перегляду судових рішень в касаційному порядку у провадженнях, пов'язаних із декриміналізованими діями.

Мета дослідження. З огляду на вказане, метою цього дослідження є аналіз проблем пов'язаних із застосуванням альтернативних підстав для закриття кримінального провадження на стадії перегляду у касаційному порядку судового рішення за п. 4¹ (втрата чинності законом, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння) та п. 5 (смерть засудженого, але близькі родичі якого наполягають на реабілітації померлого) ч. 1 ст. 284 КПК України та напрацювання пропозицій щодо їх практичного вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Опрацюванням суміжних тем в Україні займалися такі науковці як І. Басиста, Н. Габлей, Ю. Дьомін, В. Завтур, О. Коваль, Х. Лепка, М. Михеєнко, В. Нор, Д. Письменний, О. Савенко, М. Стоянов, О. Торбас, М. Шумило та ін. – ними у різний час висвітлено свої погляди теоретичного та практичного застосування інституту реабілітації.

Грунтовні дослідження питань закриття кримінального провадження та реабілітації осіб, щодо яких розглядалися кримінальні прова-

дження, знайшли своє відображення у дисертаційних роботах: О. Капліної «Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України» [3], М. Мазур «Захист прав та законних інтересів реабілітованих у кримінальному процесі» [4], Х. Павич «Закриття кримінального провадження судом першої інстанції» [5], М. Остренка «Інститут реабілітації у кримінальному процесі» [6], К. Токаренко «Процесуальний порядок закриття кримінального провадження» [7].

Разом з тим означені наукові доробки не містять відповіді на те, що може зробити та яке рішення може прийняти Верховний Суд у кримінальному провадженні, де: А) законодавцем скасовано караність діяння, тобто відсутній склад кримінального правопорушення, доведення якого є обов'язком сторони обвинувачення (мова тут і далі буде стосуватися, прийнятого ВР України Закону України № 3886-IX, яким були декриміналізовані ст.ст. 185, 190, 191 КК України); та Б) до розгляду касаційної скарги по суті засуджений помер, а його близькі родичі, залучені у встановленому КПК України порядку, подали заяву про продовження судового розгляду з метою його реабілітації, тобто доведення, що: або в його діях немає складу кримінального правопорушення, або матеріали кримінального провадження не містять належних, допустимих та достатніх доказів, які поза розумним сумнівом доводять винуватість померлого.

Виклад основного матеріалу. Саме такий перелік питань може виникнути вже сьогодні під час розгляду чергового кримінального провадження касаційним судом в умовах, коли неукомплектованість судів всіх інстанцій призводить до тривалого розгляду кримінальних проваджень; законодавчі ініціативи укотре призводять до реформи кримінального та кримінального процесуального законодавства, у тому числі ті, що декриміналізують діяння; повномасштабна військова агресія є одним із чинників настання передчасної смерті будь-якої людини, що живе в Україні.

Для того аби визначити правильний, законний, а головне – найбільш сприятливий за наслідками для засудженого, спосіб вирішення Верховним Судом питання закриття кримінального провадження за наявності двох альтернативних підстав, передбачених п.п. 4¹, 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, необхідно для початку зрозуміти їх правову природу.

У теорії кримінального процесуального права всі підстави для закриття кримінального провадження, передбачені у ст. 284 КПК України, прийнято поділяти на два види: реабілітуючі та нереабілітуючі. До перших належать: відсутність події кримінального правопорушення, відсутність складу кримінального правопорушення та не доведення вини особи у вчиненні кримі-

нального правопорушення достатніми, допустимими та належними доказами (п.п. 1–3 ч. 1 ст. 284 КПК України) [8].

До другої групи належать всі інші підстави, включно із закриттям кримінального провадження у зв'язку з втратою чинності законом, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння, та у зв'язку з настанням смерті засудженого [8].

З таким поділом не погоджуються лише деякі науковці, зокрема Д. Письменний [9, с. 707] та К. Токаренко [7, с. 68, 89], які вважають, що у випадку відмови держави визнавати те чи інше діяння кримінально караним, то особа має фактично визнаватися невинуватою як і за п.п. 1–3 ч. 1 ст. 284 КПК України.

З огляду на це, явної переваги однієї підстави для закриття кримінального провадження над іншою, з погляду наслідків, що вони породжують для засудженого, не вбачається. У зв'язку з цим, необхідно розглянути обставини, за яких вони можуть бути застосовані.

Для ухвалення судом рішення про закриття кримінального провадження має настати юридичний факт, що не залежить від волі засудженого і який має формально-зобов'язальний характер: у випадку п. 4¹ ч. 1 ст. 284 КПК України – прийняття ВР України закону, яким вносяться зміни до закону України про кримінальну відповідальність, внаслідок чого декриміналізуються певні склади кримінальних правопорушень; у випадку ж п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України – настання смерті засудженого, що підтверджується відповідним документом (свідцтвом про смерть).

Чому ми говоримо про те, що вказані юридичні факти мають ще й формально-зобов'язальний характер? А тому, що формально так і закон про декриміналізацію, і свідцтво про смерть, дозволяють суду ухвалити своє рішення, але за обов'язкового дотримання умов, визначених КПК України.

Мова йде про реалізацію принципу презумпції невинуватості, який в залежності від підстави закриття також має різну правову природу і пов'язується з волею конкретної особи.

Так, для ухвалення судом рішення за п. 4¹ ч. 1 ст. 284 КПК України можливе *за активної (вольової) поведінки засудженого* – самостійно просить або особисто надає згоду на задоволення клопотання інших учасників провадження (прокурора або адвоката) закрити провадження за цією підставою (ч. 4 ст. 284 та глава 36¹ КПК України) [8]. Без позитивного волевиявлення саме засудженого, а не будь-кого від його імені, закриття провадження за вказаним пунктом неможливе.

У свою чергу, рішення на підставі п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України суд може ухвалити *за па-*

сивної (конклюдентної) поведінки близьких осіб померлого засудженого – встановивши дані про смерть засудженого, суд відкладає судові засідання не менше ніж на 10 днів і одночасно направляє на адресу одного з близьких родичів або члена сім'ї, коло яких визначено КПК України, та/або захиснику обвинуваченого копію клопотання прокурора про закриття кримінального провадження із роз'ясненням права заявити клопотання про непогодження із закриттям кримінального провадження (ч. 10 ст. 284 КПК України) [8]. Не отримавши згоди або заперечення, яке має бути викладено у виді заяви із наведенням прохання продовжити розгляд з метою реабілітації засудженого, суд закріє провадження.

За таких обставин, на наше переконання, якщо суд касаційної інстанції на стадії розгляду касаційної скарги, в якій ставиться питання про скасування попередніх судових рішень через допущені істотні порушення вимог КПК України та неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність, що призвело до безпідставного засудження, одночасно встановить два названих вище юридичних факти, що формально надають йому право ухвалити постанову про закриття кримінального провадження, він цього зробити за п. 4¹ ч. 1 ст. 284 КПК України без згоди засудженого не зможе, так само як і за п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України у випадку отримання судом заперечення близьких осіб, у зв'язку з чим має продовжувати розгляд провадження в загальному порядку за наявною необхідністю в реабілітації померлого засудженого.

Відкинувши можливість закриття Верховним Судом кримінального провадження на підставі п. 4¹ ч. 1 ст. 284 КПК України у зв'язку із смертю засудженого, існування самого факту втрати чинності законом, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння, створює проблеми у процесі проведення судового розгляду для реабілітації померлого засудженого, оскільки, як зазначає М. Остренко, реабілітація померлого – це можливість доведення невинуватості померлого в учиненні кримінального правопорушення шляхом продовження кримінального провадження щодо нього після його смерті, що здійснюється за ініціативи інших осіб [6 с. 86-87; 10, с. 242].

Кримінальне правопорушення має відповідну структуру, яка включає об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт та суб'єктивну сторону, але враховуючи те, що суб'єкт помер, для проведення подальшого судового розгляду з метою встановлення достатніх підстав для реабілітації достатнім буде наявність і трьох складових. Це, наприклад, узгоджується з поглядами деяких авторів [7, с. 99] щодо поняття складу кримінального

правопорушення. І навіть у такому разі у декриміналізованих діяннях відсутній безпосередній предмет посягання, а точніше, грошовий еквівалент, який відрізняє кримінальне каране діяння від адміністративного правопорушення.

У такому випадку, ми вважаємо, що забезпечення касаційним судом права померлої особи на реалізацію презумпції невинуватості, має оцінювати рішення попередніх інстанцій без врахування Закону України № 3886-IX, оскільки на час ймовірного вчинення кримінального правопорушення діяння визнавалось законом кримінально караним.

Тепер необхідно зупинитися на повноваженнях Верховного Суду у провадженнях, розгляд яких проводиться з метою реабілітації.

Аналіз положень КПК України свідчить про те, що процесуальний закон не містить взагалі норм, які б окреслювали хід та порядок розгляду провадження, а так само і переліку рішень, які б він мав би ухвалити. У свою чергу є загальні вимоги, які зводяться до того, що суд касаційної інстанції перевіряє правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального та процесуального права, правової оцінки обставин і не має права досліджувати докази, встановлювати та визнавати доведеними обставини, що не були встановлені в оскарженому судовому рішенні, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу (ч. 1 ст. 433 КПК України) [8].

Яким же чином, маючи такі вузькі межі перегляду провадження в касаційному порядку, Верховний Суд може забезпечити порядок реабілітації, встановлюючи для цього необхідні обставини? Залишається незрозумілим як суд права, яким є Верховний Суд, може, і чи може взагалі, перевіряти факти кримінального провадження аби констатувати, наприклад відсутність складу або події кримінального правопорушення?

Відповідь на це питання шукала і професорка І. Басиста, зазначаючи, що незгода з кваліфікацією, призначеним покаранням, самі собою не можуть свідчити про необхідність реабілітації померлого, а от наявність порушень вимог КПК, які можуть бути викладені у касаційній скарзі засудженого чи його захисника, то вони бувають різними, а окремі з них, очевидно, можуть свідчити і про наявність підстав для подальшої реабілітації [11, с. 217].

Зі сказаного вбачається, що єдиним можливим способом реабілітації померлого засудженого є оцінка доказів сторони обвинувачення на предмет їх допустимості та належності і якщо за результатами такої оцінки буде «відсіяно» ключові докази, то треба буде встановити достатність доказів, що залишились. Це, у свою чергу, приводить до висновку, що касаційний суд може скасувати вирок місцевого суду та ухвалу

апеляційного суду та закрити провадження на підставі п. 3 ч. 1 ст. 284 КПК України – за не встановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді і вичерпання можливості їх отримати. У випадку ж, коли докази відповідатимуть вимогам ст.ст. 84–89 КПК України, а суди попередніх інстанцій не допустили істотних порушень в їх оцінці, то Верховний Суд має констатувати законність оскаржуваних рішень з висновками щодо доведеності вини померлого засудженого, але виконуючи приписи ст. 440, п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України скасувати вирок та ухвалу та закрити провадження.

На наше переконання, такий обмежений набір повноважень суду касаційної інстанції не відповідатиме інтересам правосуддя, а також не забезпечить ухвалення найбільш сприятливого для померлого засудженого рішення, оскільки навіть при тому, що докази можуть бути належними та допустимими, вони можуть заперечуватись стороною захисту як такі, що не доводять склад або подію кримінального правопорушення. Зокрема, стороною захисту можуть робитися посилання на неповноту досудового або судового розгляду, які призвели до неотримання важливих доказів, які були встановлені лише після ухвалення оскаржуваних рішень (наприклад, встановлено, що потерпілим повідомлено неправдиву інформацію про викрадені речі: їх кількість, якість тощо; отримана захистом додаткова товарознавча експертиза спростовує експертизу, надану стороною обвинувачення; встановлено, що факту заволодіння майном взагалі не було, оскільки воно вибуло з володіння потерпілого з вини іншої особи тощо).

Положення ч. 1 ст. 433 КПК України містять заборону досліджувати нові докази та надавати їм оцінку, а так само переоцінювати раніше досліджені докази. У ч. 2 тієї ж статті міститься лише право Верховного Суду вийти за межі вимог касаційної скарги, а не за межі повноважень суду касаційної інстанції, якщо цим не погіршується право засудженого [8].

Видається абсурдними та економічно необґрунтованими положення КПК України, що суд, встановивши наявність обставин, які можуть свідчити про відсутність в діях померлого засудженого складу або події кримінального правопорушення, але яким не надано оцінку судами попередніх інстанцій, мав би скасовувати рішення направляти їх на новий судовий розгляд у судах першої чи апеляційної інстанції. На наше переконання, законодавець має доповнити положення глави 32 КПК України нормами, що уповноважують Верховний Суд здійснювати судовий розгляд провадження по суті як суд факту з метою реабілітації засудженого.

З огляду на те, що таких проваджень в суді касаційної інстанції буде не багато, то наван-

таження на суддів Верховного Суду суттєво не зміниться.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно вказати, що КПК України має певні прогалини, які обумовлені не стільки недосконалістю юридичної техніки, скільки неможливістю передбачити всі ймовірні події, які підпадатимуть під дію його положень.

Такими, як нами було наведено вище, може бути одночасне існування на стадії касаційного провадження декількох тотожних з точки зору наслідків для засудженого підстав для закриття кримінального провадження та скасування рішень судів першої та апеляційної інстанції: п. 4¹ та п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України.

З метою врегулювання такої конкуренції пропонуємо доповнити КПК України положеннями, які б визначали, що: «1. Верховний Суд, встановивши одночасно два юридичних факти: втрата чинності законом, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння та настання смерті засудженого, близькі родичі якого наполягають на реабілітації померлого, не може: а) закрити провадження на підставі п. 4¹ ч. 1 ст. 284 КПК України у випадку отримання згоди на це близьких родичів померлого засудженого; б) відмовити у продовженні розгляду провадження з метою реабілітації засудженого у зв'язку з наявністю підстави, передбаченої п. 4¹ ч. 1 ст. 284 КПК України. 2. Верховний Суд, отримавши від сторін провадження додаткові докази, які можуть свідчити про відсутність в діях померлого засудженого складу або події кримінального правопорушення, але яким не надано оцінку судами попередніх інстанцій, зобов'язаний провести судовий розгляд провадження по суті як суд факту з метою реабілітації засудженого та ухвалити рішення по суті касаційної скарги».

СПИСОК використаних джерел:

1. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та деяких інших законів України щодо посилення відповідальності за дрібне викрадення чужого майна та врегулювання деяких інших питань діяльності правоохоронних органів: Закон України від 18.07.2024. № 3886-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3886-20#n8> (дата звернення: 12.11.2024).
2. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 07.10.2024 у справі № 278/1566/21 (провадження № 51-2555кмо24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122302589> (дата звернення: 12.11.2024).
3. Капліна О.В. Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України : автореф.

- дис. кан. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1998. 19 с.
4. Мазур М.Р. Захист прав та законних інтересів реабілітованих у кримінальному процесі : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2011. 238 с.
 5. Павич Х.М. Закриття кримінального провадження судом першої інстанції : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2017. 291 с.
 6. Остренко М.В. Інститут реабілітації у кримінальному процесі : дис.. ...доктора філософії : 081. Київ, 2023. 270 с.
 7. Токаренко К.В. Процесуальний порядок закриття кримінального провадження : дис.. ...кан. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 209 с.
 8. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2537> (дата звернення 15.11.2024).
 9. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, ін.; за заг. ред.: В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. 768 с.
 10. Остренко М.В. Діючий порядок «реабілітації померлих» як елемент інституту реабілітації в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 239–246.
 11. Басиста І.В. Застосування положень ст. 440 КПК України і п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України у випадку смерті засудженого, виправданого до завершення розгляду касаційної скарги. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Випуск 68. С. 212–221.

УДК 343.123.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.142>

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА РІШЕННЯМ СЛІДЧОГО, ДІЗНАВАЧА ТА ПРОКУРОРА ЩОДО ЗУПИНЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: КРИТЕРІЇ ПРАВОМІРНОСТІ ТА ПРАКТИКА ОСКАРЖЕННЯ

Рогозіннікова К.С.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри правоохоронної діяльності та
спеціальних юридичних дисциплін

Навчально-наукового інституту права,

Національний університет водного господарства

та природокористування

ORCID: 0000-0003-2866-408X

Рогозіннікова К.С. Судовий контроль за рішенням слідчого, дізнавача та прокурора щодо зупинення досудового розслідування: критерії правомірності та практика оскарження.

У статті наведено результати наукових досліджень щодо комплексного аналізу механізму судового контролю слідчого судді за рішеннями слідчого, дізнавача та прокурора щодо зупинення досудового розслідування. Встановлено, що доволі часто у правозастосовній практиці розгляду кримінальних проваджень виникають ситуації, через які органи досудового розслідування об'єктивно не можуть безперервно й своєчасно проводити необхідні слідчі (розшукові) дії та приймати відповідні рішення для швидкого закінчення досудового розслідування. Йдеться, зокрема, про об'єктивно зумовлену необхідність зупинення досудового розслідування, чинність якої підтверджується винесенням постанови прокурора або постанови слідчого, дізнавача, погодженої з прокурором.

Під час проведення дослідження акцентовано увагу на процесуальних особливостях набуття особою статусу підозрюваного, а також на необхідності дотримання засади розумності строків проведення досудового розслідування. Зокрема, визначено, які негативні юридичні наслідки тягне за собою неправомірне затягування строків досудового розслідування на процес відновлення порушених прав та інтересів осіб і відшкодування шкоди цивільним позивачам. Для підтвердження авторської позиції наведено практику застосування статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод у рішенні по справі «Меріт проти України», прийнятого Європейським судом з прав людини 30 березня 2004.

Визначено, що під умовами зупинення досудового розслідування варто розуміти припи-

си кримінального процесуального закону, що зобов'язують уповноважену службову особу вчинити відповідні процесуальні дії та ухвалити процесуальні рішення або встановити наявність певних юридичних фактів до винесення постанови про зупинення досудового розслідування. Акцентовано увагу на необхідності неухильного дотримання приписів ч. 1 та 2 ст. 280 Кримінального процесуального кодексу України, у якій законодавцем визначено вичерпний перелік підстав для законного зупинення проведення досудового розслідування.

Авторами статті також визначено, що судовий контроль за прийняттям рішень слідчим і прокурором щодо зупинення досудового розслідування розкривається через можливість слідчого судді відновити процесуальні дії у розрізі кримінального провадження, що забезпечується скасуванням останнім постанови про зупинення досудового розслідування. Можливість оскаржити до слідчого судді рішення слідчого, дізнавача, прокурора про зупинення досудового розслідування забезпечується на підставі п. 2 ч. 1 ст. 303 Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: досудове розслідування; судовий контроль; слідчий суддя; рішення слідчого, дізнавача, прокурора; зупинення досудового розслідування; право на оскарження.

Rogozinnikova K.S. Judicial control over the decision of investigator, detective and prosecutor to suspend pre-trial investigation: criteria of legality and practice of appeal.

The article presents the results of scientific research on a comprehensive analysis of the mechanism of judicial control by an investigating judge over the decisions of an investigator, a coroner and a prosecutor to suspend a pre-trial

investigation. It is established that quite often in the law enforcement practice of criminal proceedings, situations arise which make it objectively impossible for pre-trial investigation authorities to continuously and timely carry out the necessary investigative (detective) actions and make appropriate decisions to complete the pre-trial investigation as soon as possible. In particular, we are talking about the objectively determined need to suspend the pre-trial investigation, the validity of which is confirmed by the prosecutor's decision or the decision of the investigator, detective, agreed with the prosecutor.

The study focuses on the procedural peculiarities of acquiring the status of a suspect, as well as on the need to comply with the principle of reasonableness of the pre-trial investigation. In particular, the author identifies the negative legal consequences of unlawful delay in the pre-trial investigation for the process of restoration of violated rights and interests of individuals and compensation for damages to civil plaintiffs. In support of the author's position, the author cites the practice of application of Article 6 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the judgment in the case of *Merit v. Ukraine*, adopted by the European Court of Human Rights on 30 March 2004.

It is determined that the conditions for suspension of the pre-trial investigation should be understood as the provisions of the criminal procedure law which oblige the authorised official to perform relevant procedural actions and make procedural decisions or establish the existence of certain legal facts before issuing a decision to suspend the pre-trial investigation. The author emphasises the need to strictly comply with the provisions of Parts 1 and 2 of Article 280 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, in which the legislator has defined an exhaustive list of grounds for the lawful suspension of a pre-trial investigation.

The authors of the article also determine that judicial control over the decision-making by the investigator and prosecutor to suspend the pre-trial investigation is revealed through the investigating judge's ability to resume procedural actions in the context of criminal proceedings, which is ensured by the latter's cancellation of the decision to suspend the pre-trial investigation. The opportunity to appeal to the investigating judge against the decision of the investigator, detective, or prosecutor to suspend the pre-trial investigation is provided by Article 303(1)(2) of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: pre-trial investigation; judicial control; investigating judge; decision of an investigator, coroner, prosecutor; suspension of pre-trial investigation; right to appeal.

Постановка проблеми. Європейський вектор розвитку України, проголошений на найвищому політико-правовому рівні, вимагає внесення змін до системи національного законодавства, у тому числі кримінального процесуального законодавства, а також удосконалення правозастосовних механізмів. З прийняттям в 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу України були зроблені суттєві кроки у реформуванні кримінально-правової сфери й гармонізації стандартів розгляду кримінального провадження з європейськими стандартами. Як наслідок, одним із основних завдань кримінального провадження на стадії проведення досудового розслідування було проголошено забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування обставин кримінального правопорушення. Водночас, нерідко на практиці виникають ситуації, через які органи досудового розслідування об'єктивно не можуть безперервно й своєчасно проводити необхідні слідчі (розшукові) дії та приймати відповідні рішення для швидкого закінчення досудового розслідування. У зв'язку з цим, у кримінальному процесі існує інститут зупинення досудового розслідування до моменту усунення відповідних перешкод у його провадженні.

На наше переконання, зупинення досудового розслідування – це вимушене припинення процесуальної діяльності органів досудового розслідування внаслідок появи обставин, що не дають змогу здійснити подальше провадження та закінчити досудове розслідування. Актуальність дослідження дії такого інституту в кримінальному процесуальному законодавстві України важко переоцінити, з огляду на сучасні умови право- й державотворення.

Мета роботи – здійснення комплексного аналізу правових норм чинного кримінального процесуального законодавства України, а також висвітлення ключових обставин у механізмі контролю слідчого судді за рішеннями слідчого, дізнавача та прокурора щодо зупинення досудового розслідування.

Стан опрацювання проблематики. На сучасному етапі державотворення України права й свободи людини, механізми їх забезпечення, реалізації та захисту, зокрема у сфері зайнятості, продовжують бути одним із найактуальніших питань у розрізі вітчизняної юриспруденції. Теоретичну й практичну основу дослідження механізму судового контролю за рішеннями слідчих, дізнавачів і прокурорів в системі правоохоронних органів України становлять праці таких вчених, як Н. Бобечка, А. Гаркуши, Н. Колот, В. Крицької, О. Лаврушина, Л. Лобойка, Т. Лоскутова, Т. Миронової, Є. Наливайко, С. Наливайка, О. Торбас, Л. Удалової та Н. Черняк.

Виклад основного матеріалу. Варто погодитися з позицією Н. Черняк та А. Гаркуши про те, що від дня остаточного ухвалення кримінального процесуального законодавства України минуло багато часу, однак деякі проблеми у сфері практичної реалізації основних положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) досі залишаються вкрай актуальними, зважаючи на сучасні реалії прав- й державотворення. Зокрема, йдеться про практичне втілення правових норм, пов'язаних із зупиненням кримінального провадження на стадії досудового розслідування, а також із судовим контролем у вказаній сфері [9, с. 138].

Так, як зазначає Н. Колот, судовий контроль у кримінальному провадженні, зокрема, у випадку прийняття слідчим, дізнавачем та прокурором рішення про зупинення досудового розслідування являє собою окремий напрям діяльності суду, який здійснюється під час досудового розслідування слідчим суддею, сутність якого полягає у контролі за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб при проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, проведенні інших процесуальних дій та прийнятті процесуальних рішень [2, с. 642]. Значення судового контролю полягає у тому, що завдяки діяльності слідчого судді забезпечуються невідкладним судовим захистом права, свободи та інтереси учасників кримінального провадження (у першу чергу – потерпілих), а також створюються належні умови для реалізації засади змагальності під час досудового розслідування. Правозахисний характер судового контролю зумовив необхідність закріплення загальної статті 206 КПК України, а також деталізованих положень у окремих статтях Кодексу.

Важливо згадати, що набуття особою статусу підозрюваного повинно відбуватися з моменту складення слідчим письмового повідомлення про підозру. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України, повідомлення про підозру складається наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення [3]. Саме за таких умов письмове повідомлення вважається офіційним процесуальним актом, що посвідчує конкретний юридичний факт: відповідна особа стає підозрюваною у вчиненні кримінального правопорушення. Важливо зазначити, що особа підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення вже з того дня, яким датований цей акт. Тому законодавець зазначає в ч. 1 ст. 278 КПК України, що згадане повідомлення має бути вручено в день його складення, оскільки саме з цього дня воно набирає законної сили [3]. Іншими словами, особа з цього дня, а не після вручення їй повідомлення чи

допиту, *de jure* стає підозрюваною - учасником кримінального провадження в іншому статусі та з іншими процесуальними правами та обов'язками, ніж вона була до цього (свідком).

За таких умов особливо важливою залишається необхідність дотримання засади розумності строків, передбаченої п. 21 ч. 1 ст. 7 і ст. 28 КПК України [3]. Безсумнівно, зупинення досудового розслідування пов'язане з перериванням обчислення строків, так чи інакше впливає на подовження тривалості провадження. Як зазначають Т. Миронова й О. Лаврушина, зупинення досудового розслідування складно назвати позитивним фактором, адже таке зупинення (навіть тимчасове й з об'єктивних обставин) тягне за собою настання негативних наслідків у першу чергу для особи потерпілого. Небажані юридичні наслідки в такому разі розкриваються в тому, що затягування розслідування значно ускладнює процес встановлення істини, а також відновлення порушених прав та інтересів осіб і відшкодування шкоди цивільним позивачам. Окремим наслідком виступає підвищення загрози безпеці учасників кримінального процесу, щодо яких після зупинення провадження можуть бути вчинені протиправні дії зі сторони осіб, які переховуються і місцезнаходження яких встановити неможливо. Як наслідок, це призводить до невизначеності в судових перспективах кримінального провадження. Залишення кримінального правопорушення нерозкритим, а особи зловмисника - без покарання, сприяє вчиненню нових кримінальних правопорушень і погіршенню криміногенної ситуації в країні [4, с. 126]. З огляду на вищезазначене, забезпечення слідчим суддею контролю за законністю прийняття рішень слідчим, дізнавачем і прокурором про зупинення досудового розслідування має неабияке значення для реалізації засади розумності строків та справедливого судового розгляду в цілому.

Цікаво, що аналогічної позиції дотримується у своїй практиці Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, у п. 72 рішення ЄСПЛ у справі «Меріт проти України» Суд стверджує про те, що відповідно до усталеної прецедентної практики, розумність тривалості кримінального провадження повинна визначатись у світлі відповідних обставин справи та з огляду на критерії, передбачені прецедентною практикою Суду, зокрема з огляду на складність справи й поведінку заявника. Також у рішенні зазначається, що стаття 6 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод передбачає, що кожна особа має право на справедливий і публічний розгляд її справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного харак-

теру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [6].

Кримінальне процесуальне законодавство України встановлює: законне зупинення досудового розслідування передбачає, що переривання кримінального провадження обумовлене об'єктивними причинами та не пов'язане з неналежним способом виконання своїх обов'язків суб'єктами, які уповноважені вести кримінальний процес [3]. Таке положення підтверджується і доктриною кримінального процесу: жодна із підстав законного зупинення досудового розслідування не залежить від слідчого, дізнавача й прокурора, оскільки при настанні випадків, зумовлених об'єктивними причинами, прокурор лише констатує неможливість подальшого здійснення кримінального провадження. Тимчасовий характер вищезгаданих підстав означає, що: 1) така підстава щодо неможливості подальшого кримінального провадження не буде існувати постійно, або 2) навіть за умови продовження існування даної підстави зі зміною зовнішніх обставин така підстава втратить своє значення для неможливості продовження кримінального провадження [7, с. 200].

Як зазначає Н. Бобечко, умови зупинення досудового розслідування – це приписи кримінального процесуального закону, що зобов'язують уповноважену службову особу вчинити відповідні процесуальні дії та ухвалити процесуальні рішення або встановити наявність певних юридичних фактів до винесення постанови про зупинення досудового розслідування [1, с. 26].

На важливості виконання умов зупинення досудового розслідування акцентується і в судовій практиці: для того щоб процесуальне рішення про зупинення досудового розслідування було законним та обґрунтованим, необхідно дотримуватись умов, зазначених у ч. 1 та 2 ст. 280 КПК України. Прийняття слідчим за погодженням за прокурором або прокурором рішення про зупинення досудового розслідування за всіма обставинами можливе лише за умови, що особа, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, набула процесуального статусу підозрюваного, тобто їй вручено повідомлення про підозру, в порядку, передбаченому ст. 278 КПК України. Умовою прийняття такого рішення є також виконання до зупинення досудового розслідування всіх необхідних та можливих слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Обов'язковою умовою зупинення досудового розслідування є проведення всіх дій, спрямованих на встановлення місцезнаходження підозрюваного [8].

Здійснивши аналіз статей чинного кримінального процесуального законодавства, вважаємо за необхідне здійснити класифікацію умов зупинення досудового розслідування на загальні

(ті, які характерні для всіх підстав) та спеціальні (ті, які стосуються однієї із вказаних у Кодексі підстав).

Так, під загальними умовами зупинення досудового розслідування варто розуміти встановлені кримінальним процесуальним законом приписи, що визначають конкретні процесуальні дії та рішення, які необхідно здійснити і прийняти уповноваженій службовій особі перед винесенням постанови про зупинення досудового розслідування, незалежно від підстави для прийняття цього рішення.

Як слушно зазначає Н. Бобечко, загальні умови стосуються будь-якої з підстав, вказаних у ч. 1 ст. 280 КПК, і охоплюють: доведеність події кримінального правопорушення; повідомлення особі про підозру; встановлення відсутності обставин, що тягнуть закриття кримінального провадження; виконання тих слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, проведення яких можливе за відсутності підозрюваного; вжиття заходів для збереження доказів; вжиття заходів для забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна, спеціальної конфіскації; прийняття рішення про зупинення досудового розслідування лише уповноваженою службовою особою; внесення відомостей про зупинення досудового розслідування до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР); направлення копії постанови про зупинення досудового розслідування стороні захисту, потерпілому та представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, з роз'ясненням права на її оскарження слідчому судді [1, с. 28].

На наше переконання, зупинення досудового розслідування без дотримання вищезгаданих критеріїв правомірності може спричинити чимало негативних наслідків у межах конкретного кримінального провадження, зокрема: втрату доказів після відновлення досудового розслідування, невстановлення кола свідків або їх зникнення (смерть, зміна місце роботи та/або проживання тощо). З огляду на це, загальні умови зупинення досудового розслідування повинні підлягати безумовному дотриманню в кожному з кримінальних проваджень, незалежно від процесуальної підстави для його зупинення.

Що ж стосується спеціальних підстав, то під ними пропонуємо розуміти приписи кримінального процесуального закону, що зобов'язують уповноважену службову особу вчинити конкретні процесуальні дії та ухвалити процесуальні рішення або встановити наявність певних юридичних фактів перед винесенням постанови про зупинення досудового розслідування, залежно від підстави для прийняття цього рішення.

У ч. 1 ст. 280 КПК України законодавець наво-

дить вичерпний перелік підстав, які теоретично можна іменувати спеціальними підставами для зупинення кримінального провадження. Розглянемо деякі з них. Зокрема, п. 1 ч. 1 ст. 280 КПК України передбачає, що постанова про зупинення досудового розслідування повинна бути винесена, якщо підозрюваний захворів на тяжку хворобу, яка перешкоджає його участі у кримінальному провадженні (за умови підтвердження цього відповідним медичним висновком). Як зазначає Н. Колот, ухваленню такого рішення прокурором передують ряд юридичних фактів: 1) встановлення наявності та характеру психічного розладу й тяжкості соматичного захворювання, що мають наслідком зупинення досудового розслідування за цією підставою; 2) вжиття заходів до лікування особи, яка занедужала психічним розладом чи тяжким соматичним захворюванням, якщо у цьому виникла необхідність; 3) вирішення питання про збереження, скасування або зміну запобіжного заходу, якщо такий раніше обирався щодо підозрюваного; 4) вжиття заходів піклування про неповнолітніх дітей та збереження майна підозрюваного [2, с. 644].

Наступна підстава для зупинення кримінального провадження передбачається п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України: оголошення підозрюваного в розшук [3]. Зокрема, згідно з Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні (далі – Інструкція), яка затверджена Наказом МВС України № 575 від 07.07.2017 року, встановлено, що в разі, якщо підозрюваний переховується від органів досудового розслідування з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його місцезнаходження невідоме, слідчий виносить постанову про зупинення досудового розслідування, яка погоджується прокурором. Якщо досудове розслідування не зупиняється, слідчий виносить окрему постанову про оголошення розшуку підозрюваного та вживає заходів з його розшуку. У день прийняття такого процесуального рішення слідчий доповідає про оголошення розшуку підозрюваного керівникові органу досудового розслідування для їх погодження та подальшого направлення керівникові територіального органу, підрозділу поліції або міжрегіонального територіального органу Національної поліції України або його територіального (відокремленого) підрозділу, який здійснює оперативне супроводження кримінального провадження або матеріали діяльності якого стали підставою для початку кримінального провадження, для організації розшуку підозрюваного [5].

Важливо зазначити, що відповідно до п. 2¹ ч. 1 ст. 280 КПК України, досудове розсліду-

вання може бути зупинене після повідомлення особі про підозру у разі, якщо слідчий суддя відмовив у задоволенні клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування [3]. У такому випадку відмові слідчого судді передують: 1) повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, стосовно якого кримінальний процесуальний закон встановив можливість здійснювати спеціальне досудове розслідування; 2) проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій з метою одержання доказів того, що підозрюваний переховується від слідства та суду; 3) оголошення підозрюваного у міжнародний розшук; 4) складання прокурором або слідчим за погодженням з прокурором клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування; 5) винесення слідчим суддею ухвали про відмову у задоволенні такого клопотання [1, с. 29].

Власне судовий контроль за прийняттям рішень слідчим і прокурором щодо зупинення досудового розслідування розкривається через можливість слідчого судді відновити процесуальні дії у розрізі кримінального провадження, що забезпечується скасуванням останнім постанови про зупинення досудового розслідування. Можливість потерпілим, його представником чи законним представником, підозрюваним, його захисником чи законним представником, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, оскаржити рішення слідчого, дізнавача, прокурора про зупинення досудового розслідування забезпечується на підставі п. 2 ч. 1 ст. 303 КПК України [3].

Висновки. Таким чином, умови зупинення досудового розслідування варто розглядати як невід’ємний елемент процесуальної форми цього кримінального процесуального інституту. Належне виконання згаданих умов забезпечує законність та обґрунтованість ухвалення рішення про зупинення досудового розслідування, ефективність дотримання прав і законних інтересів підозрюваного, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, цивільного позивача, а також дієвість кримінальної процесуальної діяльності після відновлення досудового розслідування. Правозахисний характер об’єкта дослідження розкривається в наявності механізму судового контролю за рішеннями слідчого, дізнавача й прокурора зі сторони слідчого судді.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що на відміну від загальних умов, до спеціальних умов зупинення досудового розслідування належить і встановлення наявності певних юридичних фактів. Актуальним напрямом дослідження означеної проблематики залишається поглиблення наукової розвідки та вивчення правозастосовного досвіду у сфері

судового контролю за дотриманням умов зупинення досудового розслідування стосовно інших підстав зупинення провадження, передбачених пп. 3–5 ч. 1 ст. 280 КПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бобечко Н.Р. Умови зупинення досудового розслідування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2023. Вип. 1. С. 26–30.
2. Колот Н.М. Забезпечення прокурором реалізації засади законності під час зупинення досудового розслідування. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 641–646.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : кодекс України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10 (дата звернення: 25.10.2024).
4. Миронова Т.М., Лаврушина О.С. Проблемні питання зупинення досудового розслідування. *Самміт приватних детективів: розгляд актуальних питань правотворення України* : зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. самміту, 30 лист. 2017 р. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 125–128.
5. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ МВС України від 07 лип. 2017 р. № 575. *Офіційний вісник України*. 2017. № 67 (дата звернення: 25.10.2024).
6. Справа «Меріт проти України»: рішення Європейського суду з прав людини щодо заяви № 66561/01 від 30 бер. 2004. *Верховна Рада України* : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110#Text (дата звернення: 25.10.2024).
7. Торбас О.О. Роль прокурора при оцінці критеріїв розумності строків досудового розслідування. *Юридичний бюлетень*. 2020. Випуск 12. С. 194–201.
8. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 29 грудня 2021 р. у справі № 344/20566/21 (провадження № 1-кс/344/7921/21). *Судова влада України* : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 25.10.2024).
9. Черняк Н.О., Гаркуша А.В. Зупинення досудового розслідування у зв'язку з оголошенням у розшук підозрюваного. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2018. № 23. С. 137–140.

УДК 343.148

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.143>

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Шнайдер К.Б.,

*аспірантка кафедри криміналістичного забезпечення**та судових експертиз ННІ № 2**Національної академії внутрішніх справ**ORCID: 0009-0006-8979-248X*

Шнайдер К.Б. Загальні засади використання спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель.

В статті обґрунтовано доцільність використання спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. Доведено актуальність дослідження нормативно-правового регулювання використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у цій сфері. Запропоновано власне визначення спеціальних знань як комплексу теоретичних знань та практичних навичок, набутих в результаті спеціалізованої освіти та професійної діяльності, які не є загальновідомими і використовуються для детального розслідування кримінальних правопорушень і вирішення завдань судочинства. Встановлено, що до кола спеціалістів як суб'єктів криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель на підзаконному нормативно-правовому рівні віднесено й інспекторів-криміналістів, старших інспекторів-криміналістів, техніків-криміналістів та працівників Експертної служби Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) у складі спеціалізованої пересувної лабораторії. Доведено наявність процесуальної та не процесуальної форм використання спеціальних знань для розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. З'ясовано, що спеціаліст як особа, яка в силу своїх посадових обов'язків виконує функції, передбачені кримінальним-процесуальним кодексом України та іншими нормативно-правовими актами, використовуючи свої спеціальні знання і навички; не будучи зацікавленою у результатах розслідування; не проводячи попередньо ревізій, перевірок, аудиту, моніторингу є одним із суб'єктів криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. Встановлено, що чинне нормативно-правове регулювання форм використання спеціальних знань під час розсліду-

вань кримінальних правопорушень в цілому, у сфері публічних закупівель зокрема, до суб'єктів криміналістичного забезпечення відносить й спеціалістів-криміналістів, які залучаються до кримінального провадження як спеціалісти у встановленому законодавством порядку.

Ключові слова: кримінальне провадження, спеціальні знання, спеціаліст, інспектор-криміналіст, досудове розслідування, публічні закупівлі.

Shnaider K.B. General principles of the use of special knowledge in the process of investigation of criminal offences in the field of public procurement.

The article substantiates the expediency of using specialised knowledge in the process of investigation of criminal offences in the field of public procurement. The author proves the relevance of studying the legal regulation of the use of special knowledge in the course of investigation of criminal offences in this area. The author proposes her own definition of specialised knowledge as a complex of theoretical knowledge and practical skills acquired as a result of specialised education and professional activity which are not generally known and are used for detailed investigation of criminal offences and solving the tasks of legal proceedings. The author establishes that the circle of specialists as subjects of forensic support for the investigation of criminal offences in the field of public procurement at the by-law regulatory level includes criminal investigators, senior criminal investigators, criminal technicians and employees of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine Expert Service as part of a specialised mobile laboratory. The author proves that there are procedural and non-procedural forms of using specialised knowledge to investigate criminal offences in the field of public procurement. It is established that a specialist, as a person who, by virtue of his/her official duties, performs the functions provided for by the Criminal Procedural Code of Ukraine and other regulatory legal acts, using his/her special

knowledge and skills; without being interested in the results of the investigation; without conducting preliminary audits, inspections, audits, monitoring, is one of the subjects of forensic support for the investigation of criminal offences in the field of public procurement. It is established that the current regulatory framework for the use of specialised knowledge in the course of investigations of criminal offences in general, and in the area of public procurement in particular, also includes criminalists who are involved in criminal proceedings as specialists in accordance with the procedure established by law.

Key words: criminal proceedings, specialised knowledge, specialist, criminal investigator, pre-trial investigation, public procurement.

Постановка проблеми. Досліджуючи проблематику використання спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, слід констатувати той факт, що практично, залучення спеціалістів або судових експертів має місце у кожному випадку. Зважаючи на те, що процес розслідування кримінальних правопорушень, відповідно до чинного кримінально процесуального законодавства здійснюється уповноваженими особам або органом, які є компетентними у галузі юриспруденції, криміналістики, інших галузей наукового знання, однак їх обсяг знань є недостатнім для забезпечення належного розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель. З огляду на специфічність сфери публічних закупівель, сміливо можна стверджувати про відсутність належного обсягу знань та навичок у суб'єкта цієї діяльності, що зумовлює перепони для ефективного збирання, аналізу, оцінки й використання інформації, встановлення конкретних фактів, виявлення прихованих зв'язків, властивостей, ознак досліджуваних об'єктів, виконання інших завдань. З цих причин та з метою встановлення істини у кримінальній провадженні, суб'єкт діяльності з розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель наділений правом залучати спеціалістів у ході вирішення запитань, що належать до їх фаховості.

Метою статті є дослідження нормативно-правового регулювання використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель

Стан опрацювання проблематики. Обрана тематика дослідження неодноразово була предметом вивчення й аналізу такими вченими процесуалістами та криміналістами як: Л. Ароцкер, О. Бандурка, А. Волобуєв, В. Гончаренко, Ю. Грошевий, В. Журавель, А. Іщенко, Н. Клименко, І. Когутич, В. Коновалова, М. Костиць-

кий, В. Лисиченко, В. Лисенко, Г. Матусовський, І. Пиріг, М. Погорецький, М. Салтевський, М. Сегай, Р. Степанюк, П. Цимбал, В. Шепітько, М. Щербаковський і ін. Водночас, попри множинні дискусії [1, с. 232] з приводу визначень, форм, видів, засад спеціальних знань, науковці, все ж таки, сходяться до спільної позиції про те, що їх використання необхідно для належного розслідування кримінальних правопорушень в цілому, у й сфері публічних закупівель зокрема. А також значно підвищує якість проведеного досудового розслідування. З огляду на глибокі напрацювання вчених з питань загальних засад використання спеціальних знань, то вбачаємо за необхідне, задля задоволення потреб судово-слідчої практики, опрацювати обрану тематику не у контексті принципів, а зі сторони нормативно-правового регулювання використання спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель.

Виклад основного матеріалу. Термін «спеціальні знання» часто інтерпретується як комплекс знань, які володіє особа у певній галузі чи сфері, притаманні обмеженій кількості фахівців. Ці знання вирізняються тим, що не є відомими чи доступними широкій публіці.

Дані, які стосуються «спеціальних знань», є результатом професійної підготовки та практичного досвіду, що підтверджується інтерпретацією В. Шепітька, який визначає цей термін як систему об'єктивних наукових даних або навичок, отриманих через вищу професійну освіту, наукову діяльність та практичний досвід [2, с. 11]. М. Салтевський додатково уточнює, що спеціальні знання постійно удосконалюються та використовуються у різних сферах людської діяльності, за винятком професійних знань, що використовуються у кримінальних розслідуваннях, що є необхідним для глибокого розуміння та розслідування правопорушень, а також для їхнього розгляду в судових інстанціях [3, с. 397].

Концепція «спеціальних знань» також розглядається П. Цимбалом, М. Федорчуком та Я. Варшавцем як знання, що розвинені науковою думкою і інтегровані у практичну професійну діяльність, якими володіють переважно особи, що отримали спеціалізовану вищу освіту [4, с. 376]. Вони відзначають, що використання таких знань зосереджене серед обізнаних осіб, що відображає їхню унікальність і специфіку в застосуванні в певних професійних контекстах.

Визначення, яке пропонує В. Коваленко, виокремлює специфіку ставлення до спеціальних знань у професійних колах. Він пояснює, що спеціальні знання охоплюють не лише наукові і практичні аспекти, але й навички, які відповідають передовим стандартам у відповідних

секторах діяльності (за винятком правових галузей), і їхнє застосування є ключовим у процесах розслідувань злочинів та судового розгляду з метою підтримки правосуддя [5, с. 46]. Цю позицію підтримує також Є.Д. Лук'янчиков [6, с. 177]. М. Щербаковський додає, що спеціальні знання спеціаліста становлять систематизовану інформацію з різних наукових та практичних галузей, здобуту через академічну підготовку та практичний досвід. Такі знання застосовуються для аналізу, оцінки доказів і прийняття процесуальних рішень у сфері кримінального судочинства. Також вони використовуються у не процесуальній формі з метою виявлення і аналізу доказової інформації [7, с. 38].

З урахуванням цих перспектив, пропонуємо власне визначення поняття «спеціальні знання», яке можна визначити як комплекс теоретичних знань та практичних навичок, набутих в результаті спеціалізованої освіти та професійної діяльності, які не є загальновідомими і використовуються для детального розслідування кримінальних правопорушень і вирішення завдань судочинства.

Згідно з нормами кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), основні форми використання спеціальних знань включають залучення спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій (ст. 224, 228, 234, 236, 237, 240, 245 КПК України), проведення експертизи (ст. 242, 243 КПК України), та надання консультацій спеціалістами (ст. 71 КПК України) [8]. Разом з тим, досліджуючи нормативно-правове регулювання проблематики використання спеціальних знань, необхідно звернути увагу й на Інструкцію про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події, затверджену Наказом Міністерства внутрішніх справ України № 1339 від 03.11.2015 р. [9]. У ній визначено, що під спеціалістами слід вважати наступних суб'єктів криміналістичного забезпечення: інспектори-криміналісти, старші інспектори-криміналісти, техніки-криміналісти, а в разі утворення секторів техніко-криміналістичного забезпечення слідчих дій – керівники зазначених секторів, які входять до структури відповідних органів досудового розслідування (далі – інспектори-криміналісти), та працівники Експертної служби МВС у складі спеціалізованої пересувної лабораторії [9]. Причём, закріплено й роз'яснення, кого слід відносити до спеціалістів, а саме, осіб, які володіють спеціальними знаннями та можуть надавати консультації під час досудового розслідування з питань, що потребують спеціальних знань і навичок та залучені як спеціалісти для надання безпосередньої

технічної допомоги сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування.

Наказом Міністерства внутрішніх справ України № 575 від 07 липня 2017 р. було затверджено Інструкцію з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, де визначено, що до повноважень спеціаліста-криміналіста на місці події належить також надання консультацій слідчому з питань, що потребують відповідних спеціальних знань та навичок [10]. Таким чином, спеціальні знання в контексті кримінальних розслідувань можуть включати в себе залучення фахівців з різних областей для проведення експертизи, забезпечення технічної підтримки слідчих, або надання спеціальних консультацій.

Разом з тим, серед науковців немає єдиної думки щодо форм використання спеціальних знань у межах кримінальних розслідувань у сфері публічних закупівель. Однак, науковці класифікують форми використання спеціальних знань на процесуальні та не процесуальні. Так, Н. Косміна, до процесуальних форм відносить залучення спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій, виконання судових експертиз, а також допит експертів. Не процесуальні форми, згідно з думкою цієї вченої, охоплюють проведення ревізій, спеціалізовані консультації, довідкову допомогу, відомчі розслідування, перевірочні дослідження, допомогу в підготовці технічних засобів, участь обізнаних осіб у оперативно-розшукових заходах та використання спеціальних знань слідчими, дізнавачами та оперативними працівниками [11, с. 10]. Водночас, існує й інша позиція науковців, що пропонують здійснювати класифікацію використання спеціальних знань саме за видом діяльності, обґрунтовуючи цей підхід тим, що за своєю сутністю спеціальні знання не можуть мати процесуальний або ж не процесуальний характер, чітко визначатися або не визначатися в законі [12, с. 46]. Наведене дає підстави для формування позиції про те, що межа розмежування форм використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є доволі умовною. Зважаючи на специфіку цієї категорії розслідуваних кримінальних правопорушень, умовно, за формою їх використання, можливо поділити на наступні групи: 1) процесуальна форма, як от залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій; надання письмового пояснення спеціаліста як додатку до протоколу слідчої (розшукової) дії; надання висновку спеціаліста у кримінальних провадженнях у сфері публічних закупівель; 2) консультаційна форма, результати якої підлягають додатковій оцінці за критеріями на-

лежності та допустимості щодо можливості визнання наданих документів як джерела доказів як от висновки ревізій та акти перевірок; 3) не процесуальна форма: попередні експрес дослідження слідів кримінального правопорушення; перевірка за криміналістичними обліками та інформаційно-довідковими базами; усні консультації спеціаліста; використання власних спеціальних знань слідчим, дізнавачем, прокурором тощо.

Під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель процесуальні форми використання спеціальних знань застосовуються у двох випадках: по-перше, для самостійного вирішення певних завдань розслідування; по-друге, для перевірки фактів, що були встановлені не процесуальним шляхом [13, с. 238]. Відповідно до ч. 1 ст. 71 КПК України суб'єктом застосування процесуальної форми використання спеціальних знань є спеціаліст. В той же час, кримінально-процесуальне законодавство під спеціалістом розуміє особу, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [8].

Розглядаючи через призму форми використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, слід звернути увагу на Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 257 від 16.03.2020 р., де п. 3 якого закріплено, що метою ІП «СЛІД» визначено забезпечення інформаційно-аналітичної підтримки діяльності органів (підрозділів) поліції, спрямованої на запобігання та розслідування кримінальних правопорушень [14]. Причін, інформація про об'єкти, що були вилучені під час проведення слідчих (розшукових) у ході розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, вноситься відповідальними особами – спеціалістами-криміналістами, які залучаються до проведення таких дій як спеціалісти у встановленому законодавством порядку. Варто наголосити й на тому, що на цю особу покладено обов'язок забезпечувати повноту і своєчасність внесеної ним інформації до ІП «СЛІД» протягом 24 годин з часу завершення відповідної слідчої (розшукової) дії.

У контексті дослідження проблематики використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель слід зауважити, що суб'єкти криміналістичного забезпечення такі як спеціалісти-криміналісти, повинні відповідати певним умовам. Зокрема, по-перше, володіти спеціальними знаннями і навичками; по-друге, бути не

зацікавленими у результатах розслідування; по-третє, не проводити ревізій, перевірок, аудиту матеріалів, які використовуються у конкретному кримінальному провадженні у сфері публічних закупівель.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зазначити, що спеціальні знання під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель суттєво впливають на хід розслідування. Ґрунтуючись на наукових здобутках вчених та враховуючи аналітичні результати вивчення практики досудового розслідування, можемо відмітити наявність процесуальної, консультаційної та не процесуальної форм використання спеціальних знань для розслідування зазначених правопорушень.

Спеціаліст як особа, яка в силу своїх посадових обов'язків виконує функції, передбачені КПК України та іншими підзаконними нормативно-правовими актами, використовуючи свої спеціальні знання і навички; не будучи зацікавленою у результатах розслідування; не проводячи попередньо ревізій, перевірок, аудиту, моніторингу є одним із суб'єктів криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харкевич Ю.І. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з державним фінансуванням галузі охорони здоров'я в умовах Пандемії. *Вісник кримінального судочинства*. № 3-4. 2022. С. 232–242.
2. Шепітько В.Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Судова експертиза*. 2014. № 1. 64 с.
3. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : [підручник для вузів]. / М.В. Салтевський. К. : Кондор, 2005. 588 с.
4. Цимбал П.В., Федорчук М.А., Варшавець Я.Л. Співвідношення поняття «спеціальні знання» із суміжними поняттями у кримінальному провадженні. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2018 р.). Київ–Маріуполь, 2018. С. 376.
5. Коваленко В.В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. 248 с.
6. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. Співвідношення висновку експерта з висновком криміналіста у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного універ-*

- ситету. Серія: Право. Т. 2. № 76. 2023. С. 172–177.
7. Щербаковський М.Г. Проведення експертизи під час судового розгляду. Ароцьковські читання: зб. матер. засідання, присвяченого 85-річчю від дня народження видатного вченого-криміналіста Л.Ю. Ароцькера (м. Суми, 1-2 листопада 2012 р.). Харків: Харківськ. наук.-досл. інститут судових експертиз, 2012. – С. 37–39.
 8. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
 9. Наказ МВС України від 03.11.2015 р. № 1339 «Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#n14>.
 10. Наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#n4>.
 11. Косміна Н.М. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2011. 21 с.
 12. Бідняк Г.С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств: монографія, Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. 2019. 152 с.
 13. Курман О.В. Використання спеціальних економічних знань на досудовому розслідування. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 3. 2022. С. 238–241.
 14. Наказ МВС України від 16.03.2020 р. № 257 «Про затвердження Інструкції з формування та ведення інформаційної підсистеми «СЛІД» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0319-20#Text>.

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.95:174.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.144>

ДЕРЖАВНО-РЕПРЕЗЕНТАЦІЙНА ТА КОРПОРАТИВНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ДОБРОЧЕСНОСТІ СУДДІВ: ДИСКУСІЯ ПРО ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ

Жаровська І.М.,

доктор юридичних наук,

професор кафедри теорії права та конституціоналізму

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: 0000-0003-3821-8120

e-mail: irazhar@ukr.net

Руданецька О.С.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри права факультету управління, економіки та права

Львівського національного аграрного університету

Жаровська І.М., Руданецька О.С. Державно-репрезентативна та корпоративно-правова природа доброчесності суддів: дискусія про європейські стандарти.

Вказується, право на справедливий суд гарантується статтею 6 Європейської конвенції з прав людини. Ефективна реалізація цього права, зокрема, вимагає, щоб кожен мав право бути почутим «незалежний і безсторонній суд, створений законом для визначення прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення».

Стаття присвячена аналізу відповідності національного правового регулювання європейським стандартам щодо доброчесності суддівського корпусу та визначенню правової природи цього явища в публічно-владній та професійно-трудої сфері. Вказано, що парадигма функціонування судової системи містить вимоги професійності, незалежності та доброчесності здійснення правосуддя, що формує основу розвитку державності та утвердження засад верховенства права, що є вимогою міжнародних та європейських стандартів судочинства.

Умотивовано, що державно-репрезентативна функція доброчесності суддів проявляється у високій професійно-моральній відповідності суддівського корпусу вимогам до високої посади судді. Вимоги є ширшими ніж до доброчесності інших службовців припустимо органів виконавчої влади та місцевого самоврядування через те, що судді наділені унікальними повноваженнями – захищати та поновлювати права та свободи, законні інтереси від імені держави.

Корпоративно-трудова природа доброчесності виокремлена як професійний критерій для суддів (кандидатів у судді) для того, щоб відповідати займаній посаді, що зумовлено передусім тим, що судочинство відбувається через впровадження діяльності, що ґрунтується на правосвідомості судді та держава надає їм достатньо широку дискрецію для реалізації повноважень. Така природа проявляється у відкритості та прозорості, що є гарантією досягнення доброчесності суддів та судової влади та суддівському самоврядуванню. Ґрунтуючись на висновках Консультативної Ради Європейських суддів доведено, що подолання корупції як прояву недоброчесності сприяє загальному рівню легітимізації, де функціональна легітимність базується на громадській довірі, що створюється через відмінну роботу, прозорість, підзвітність.

Доведено гіпотетичну ефективність нові модель корпоративно-трудої відносин, що складається в нашій державі – спільна координаційна робота органів суддівського самоврядування, громадянського суспільства та незалежних міжнародних експертів.

Ключові слова: доброчесність суддів, європейські стандарти, трудове право, державна влада, відкритість суду, самоврядування, судово-ва реформа, верховенство права.

Zharovska I.M., Rudanetska O.S. The state-representative and corporate-legal nature of the benevolence of judges: a discussion on European standards.

It is indicated that the right to a fair trial is guaranteed by Article 6 of the European

Convention on Human Rights. The effective exercise of this right requires, in particular, that everyone has the right to be heard by «an independent and impartial tribunal established by law to determine civil rights and obligations or determine the merits of any criminal charge brought against him».

The article is devoted to the analysis of the compliance of national legal regulation with European standards regarding the integrity of the judicial corps and the determination of the legal nature of this phenomenon in the public-authority and professional-labor sphere. It is indicated that the paradigm of the functioning of the judicial system contains the requirements of professionalism, independence and integrity of the administration of justice, which forms the basis of the development of statehood and the establishment of the principles of the rule of law, which is a requirement of international and European judicial standards.

It is reasoned that the state-representative function of the integrity of judges is manifested in the high professional and moral compliance of the judicial corps with the requirements for the high position of a judge. The requirements are broader than for the integrity of other employees, let's say, executive and local self-government bodies, due to the fact that judges are endowed with unique powers - to protect and restore rights and freedoms, legitimate interests on behalf of the state.

The corporate and public nature of integrity is singled out as a professional criterion for judges (judge candidates) in order to meet the position held, which is due primarily to the fact that the judiciary takes place through the implementation of activities based on the judge's legal awareness and the state provides them with a sufficiently wide discretion to implement powers. This nature is manifested in openness and transparency, which is a guarantee of achieving the integrity of judges and the judiciary and judicial self-government. Based on the conclusions of the Advisory Council of European Judges, it is proven that overcoming corruption as a manifestation of dishonesty contributes to the general level of legitimization, where functional legitimacy is based on public trust, which is created through excellent work, transparency, accountability.

The hypothetical effectiveness of the new model of corporate labor relations developed in our country has been proven – the joint coordination work of judicial self-government bodies, civil society and independent international experts.

Key words: integrity of judges, European standards, labor law, state power, court openness, self-government, judicial reform, rule of law.

Постановка проблеми. Добросовісність судової системи є ключовим фактором реформування судів, суддів та загалом публічної влади в державі. Право на справедливий суд гарантується статтею 6 Європейської конвенції з прав людини. Ефективна реалізація цього права, зокрема, вимагає, щоб кожен мав право бути почутим «незалежний і безсторонній суд, створений законом для визначення прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [1].

Громадяни Української держави виборюють право на життя в незалежній та демократичній державі, що першочергово репрезентується через ефективне, справедливе судочинство. Запит на панування європейських цінностей та на справедливе судочинство є найсильнішим в сучасній військовій реальності. Така парадигма функціонування судової системи містить вимоги професійності, незалежності та добросовісності здійснення правосуддя, що формує основу розвитку державності та утвердження засад верховенства права.

Попри особливі умови здійснення правосуддя під час війни його завдання залишаються незмінними, тобто пріоритетною вимогою є здійснення правосуддя справедливо, незалежно та неупереджено. Вказане може забезпечуватися тільки при дотриманні принципів добросовісності суддів та всієї судової системи.

Стан дослідження. Проблема реформування судової влади в Україні є предметом постійного наукового інтересу, останнім часом це питання розкривали під різними кутами зору такі відомі науковці як Д. Белов, Ю. Бисага, В. Ковальчук, Н. Бортник, І. Хомишин, І. Личенко, Н. Ортинська, Т. Михайліна та інші. Аналізували також проблему недобросовісності суддів науковці філософсько-правового спрямування, зокрема А. Романова, С. Сливка та інші. Проте проблема має дуже змінний характер, тому потребує постійного доктринального моніторингу.

Метою статті є аналіз відповідності національного правового регулювання європейським стандартам щодо добросовісності суддівського корпусу та визначення правової природи цього явища в публічно-владній та професійно-трудовій сфері.

Виклад основних положень. На міжнародному рівні не міститься визначення дефініції добросовісності, проте не можемо вказати, що ці питання не були предметом міжнародної уваги. Тут слід згадати наявні норми м'якого права, що регулюють критерії добросовісності, визначаючи їх широко, першочергово це Бангалорські принципи добросовісності суддів.

Також на рівні національного законодавства існують внутрішні акти, які прийняті або орга-

нами публічної влади окремих країн, або органи суддівського самоврядування та визначають добросовісність як затребуваний елемент здійснення судочинства. Наприклад у Етичних зобов'язаннях Португальських суддів зазначається, що «професійна, соціальна та особиста добросовісність суддів є запорукою справедливих рішень а також неупереджену та суспільну довіру до якості системи правосуддя» [2].

В межах цього дослідження визначимо природу добросовісності в сучасній суспільній реальності. Вона, на нашу думку має комплексний характер, і складається з двох сфер.

До першої сфери, що відображає природу добросовісності віднесемо державно репрезентативну функцію добросовісності. Досліджуване поняття проявляється у високій професійно-моральній відповідності суддівського корпусу вимогам до високої посади судді. Вимоги є ширшими ніж до добросовісності інших службовців припустимо органів виконавчої влади та місцевого самоврядування через те, що судді наділені унікальними повноваженнями – захищати та поновлювати права та свободи, законні інтереси від імені держави.

Трудова природа добросовісності виокремлена нами як професійний критерій для суддів (кандидатів у судді) для того, щоб відповідати займаній посаді. Це зумовлено передусім тим, що судочинство відбувається через впровадження діяльності, що ґрунтується на правосвідомості судді та держава надає їх достатньо широку дискрецію для реалізації повноважень.

Разом з тим така природа проявляється у відкритості та прозорості судової влади, що є гарантією досягнення добросовісності суддів та судової влади. Також забезпечення громадськості права брати участь у здійсненні судової влади є чинником подолання корупції, оскільки позбавляє можливості діяти в такий спосіб, допускає контроль та участь громадськості у здійсненні судової влади. Існує явне свідчення того, що судова система з (традиційно) високим ступенем прозорості й добросовісності є найкращим заходом для запобігання корупції (п. 13 Висновку № 21 Консультативної Ради Європейських суддів). Подолання корупції сприяє загальному рівню легітимізації, де функціональна легітимність базується на громадській довірі, що створюється через відмінну роботу, прозорість, підзвітність (п. 16–19 Висновку № 18 Консультативної Ради Європейських суддів) [3].

Висвітлення у ЗМІ справ, які розслідуються або розглядаються в суді, може спричинити агресивне втручання і неправомірний вплив та тиск на суддів, присяжних засідателів і прокурорів, відповідальних за конкретну справу. Щоб розв'язати цю проблему, судді та прокурори повинні мати хороші професійні навички, високі

етичні стандарти і сильне самообмеження від передчасних коментарів щодо справ, які розглядаються.

Звернемо увагу на значення органів суддівського самоврядування у корпоративно-трудо-вих відносинах.

Висновок 10(2007) визначає вагомість суддів, судової системи, ради суддів для особистого самоконтролю. П. 80 вказує, що КРЕС вважає, що самі суди повинні бути визнані належним органом для організації програм, спрямованих на покращення розуміння та довіри суспільства до своєї системи правосуддя. Добросовісність тут відіграє первинну роль, оскільки доречно, щоб суддя мав суспільну відповідальність загалом не тільки за себе особисто, але й за випадки які йому стали відомими щодо недотримання добросовісності з боку його колег чи інших працівників суду.

У Щорічному звіті ВРП за 2023 рік (п. 45) акцентовано увагу на нагальній потребі створення «атмосфери нетерпимості корупції у суддівському середовищі» та стверджує, що поведінка окремого судді впливає на формування суспільної думки про всю судову систему [4].

Протягом останніх трьох десятиліть зростання влади національних судів супроводжувалося зростанням суддівського самоврядування, збільшення впливу судів викликало потребу в новій інституційній структурі, яка б забезпечувала належний баланс між незалежністю судів і їх підзвітністю. Намагаючись забезпечити цей баланс, багато держав у всьому світі відмовилися від моделей, у яких домінували міністерства юстиції, і натомість запровадили нові форми судового управління. Регулювання суддівської кар'єри, добір суддів або управління судами все частіше передається в руки суддів. Цей розвиток був дуже добре продемонстрований у післявоєнній Європі, де більшість країн заснували судові ради або добровільно (наприклад, Італія, Франція та Нідерланди), або під впливом Європейського Союзу та Ради Європи (особливо в Центральній та Східній Європі). Країнам-кандидатам на вступ до ЄС судові ради ЦЄ не лише рекомендували як найкращий дизайн, що забезпечує принципи незалежності судової влади, поділу влади та емансипації суддів, але й представляли їх як «єдиний стандарт». Рада Європи, Венеціанська комісія, Консультативна рада європейських суддів та Європейська мережа рад суддів, вважали, що модель ради суддів є ліками від усіх хвороб у судових системах [5].

Проте з часом такий стандарт піддається критиці. Численні негативні враження від централізованого суддівського самоврядування свідчать про те, що ці обіцянки не були виконані, а судові ради не виправдали великих очікувань. Про це в зазначають науковці різних європейських

країн [6; 7]. Їм не тільки не вдалося забезпечити незалежність судової системи, але в деяких випадках судові ради мали негативний вплив [8], ізолюючи судову систему та сприяючи зростанню мережі неформальних практик, таких як патронаж, кумівство та корупція. Крім того, нещодавня хвиля політичної негативної реакції на суди показала, що вони насправді дуже сприйнятливі до політичного тиску [9].

Тому сучасні європейські науковці доводять, що немає прямого зв'язку між радами суддів і якістю судової системи. Навпаки, деякі країни з судовою службою (Ірландія) або міністерською моделлю (Німеччина) фактично отримали кращі результати за показниками незалежності судової системи або ефективності (Чехія та Німеччина). Деякі автори навіть стверджують, що міністерська модель може бути більш стійкою до захоплення та що легше мобілізувати громадянське суспільство проти загроз з боку політичних гілок через Міністерство юстиції, ніж проти загроз з боку судової системи через судову раду [10].

Отож акцентуємо увагу, що правова політика України повинна розвиватися в власному суспільно-ментальному полі, оскільки сліпа імплементація європейських стандартів не може повноцінно впровадитися в національну практику без експертної праксіологічної оцінки проблематики. Ми мали негативний досвід функціонування самоврядних організацій, та маємо нині наслідки, які вже рік не можемо подолати. Так, «відсутність повноважного складу ВККСУ впродовж майже чотирьох років призвела до зупинення кваліфікаційного оцінювання суддів. листопада 2023 року ВККСУ відновила кваліфікаційне оцінювання суддів на відповідність займаній посаді. Таке оцінювання повинні пройти 1884 судді місцевих та апеляційних судів України. До етапу співбесід долучається Громадська рада доброчесності, яка має сприяти ВККСУ у встановленні відповідності судді чи кандидата на посаду судді критеріям професійної етики та доброчесності. Якісне та прозоре проведення кваліфікаційного оцінювання суддів сприятиме підвищенню довіри до правосуддя в Україні» [11].

Тому дуже схвалюємо нові модель корпоративно-трудова відносин, що складається в нашій державі – спільна координаційна робота органів суддівського самоврядування, громадянського суспільства та незалежних міжнародних експертів. Проте застерігаємо від можливої чергової зупинки судової реформи, політичного тиску чи маніпуляцій, оскільки реформа в сфері доброчесності судової влади є первинним державно-суспільним процесом, що затребуваний народом України в умовах воєнного стану та трансформаційних запитів на панування верховенства права.

Висновок. Стандарти функціонування судової системи містить вимоги професійності, незалежності та доброчесності здійснення правосуддя, що формує основу розвитку державності та утвердження засад верховенства права. Доброчесність має подвійну правову природу, що позиціонується через державно-репрезентативну функцію доброчесності суддів проявляється у високій професійно-моральній відповідності суддівського корпусу вимогам до високої посади судді та корпоративно-трудова природу (проявляється у відкритості та прозорості, що є гарантією досягнення доброчесності суддів та судової влади та суддівському самоврядуванню).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Compromisso Ético dos Juízes Portugueses: Princípios para a Qualidade e Responsabilidade. 2009. URL: https://asjp.pt/downloads/compromisso_etico_dos_juizes_portugueses.pdf.
3. Висновок № 18 (2015) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про місце судової влади та її відносини з іншими гілками влади в сучасних демократіях. URL: <https://rm.coe.int/-18-2015-/1680792013>.
4. Про стан забезпечення незалежності суддів в Україні. 2023: затв. рішенням Вищої ради правосуддя від 27 червня 2024 року № 1999/0/15-24. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/shchorichna_dopovid_zh_2023_rik_pro_stan_zabezpechennya_nezalezhnosti_suddiv_v_ukrayini.pdf.
5. Consultative Council of European Judges, Opinion no. 10 (2007) on the Council for the Judiciary at the service of society. URL: <https://rm.coe.int/168074779b>.
6. Castillo-Ortiz P. The politics of implementation of the judicial council model in Europe. *European Political Science Review*, 2019. № 11, 503–520.
7. Camacho A., Glicksman R.L. Designing regulation across organizations: Assessing the functions and dimensions of governance. *Regulation & Governance*, 2021. P. 102–122. URL: <https://doi.org/10.1111/rego.12420>.
8. Kosař D. Beyond judicial councils: Forms, Rationales and impact of judicial self governance in Europe. *German Law Journal*, 2018, № 19, 1567–1612.

9. Sadurski W. *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford University Press. 2019.
10. Šipulová K., Spáček S., Kosař D., Papoušková T., Derka V. Judicial Self-Governance Index: Towards better understanding of the role of judges in governing the judiciary. *Regulation & Governance*. 2023. № 17(1). P. 22–42.
11. Повідомлення «Комісія відновлює кваліфікаційне оцінювання суддів». URL: <https://vkksu.gov.ua/news/komisiyavidnovlyuye-kvalifikaciyne-ocinyuvannya-suddiv>.

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.145>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АДВОКАТА ЗА НЕВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО КВАЛІФІКАЦІЇ

Заборовський В.В.

*професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535*

Заборовський В.В. Відповідальність адвоката за невиконання професійного обов'язку щодо підвищення його кваліфікації.

Дана стаття спрямована на розкриття правової природи обов'язку адвоката підвищувати свою кваліфікацію та питання відповідальності за його невиконання. Проаналізоване як чинне законодавство України (Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція)), що регулює цей обов'язок, так і попередні редакції Порядку, а також визначено роль дисциплінарних органів у контролі за його виконанням. Звертається увага на те, що чинний на сьогодні Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України, хоча з одного боку, і передбачає доволі ліберальний підхід щодо відповідальності адвоката за невиконання обов'язку щодо підвищення своєї кваліфікації, а з іншого – даний Порядок, на відміну від попередніх його редакцій, виходить з обов'язковості врахування такої обставини (тобто невиконання адвокатом свого обов'язку щодо підвищення кваліфікації являє собою по суті обставину, що обтяжує дисциплінарну відповідальність адвоката).

В рамках цієї статті було проаналізовано правове регулювання механізму притягнення адвоката до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання свого обов'язку щодо підвищення кваліфікації за законодавством зарубіжних країн. Так, автор звертає увагу на закордонний досвід у сфері професійного обов'язку підвищення кваліфікації адвокатів, зокрема у Франції, Німеччині, Австрії та Казахстані, де передбачені більш жорсткі механізми контролю за рівнем їх кваліфікації. Так, санкціями за невиконання адвокатами обов'язку підвищення кваліфікації можуть бути від збільшення внесків на професійне страхування до призупинення або ж навіть позбавлення права на професійну діяльність.

Робиться висновок про необхідність вдосконалення механізму притягнення адвоката до відповідальності в разі невиконання ним обов'язку щодо підвищення ним своєї кваліфікації. Тож у випадку невиконання адвокатом вказаного

обов'язку до нього має бути застосований такий вид дисциплінарної відповідальності як попередження та наданий строк для його належного виконання. Якщо кваліфікаційною комісією буде встановлено причинний зв'язок між дисциплінарним проступком адвоката та заподіянням шкоди клієнту внаслідок недостатньої професійної кваліфікації, право на зайняття адвокатською діяльністю має бути зупинено, а адвокат повинен пройти повторне (додаткове) обов'язкове навчання щодо підвищення його кваліфікації, а в разі його неналежного виконання – він має бути позбавлений права на зайняття адвокатською діяльністю. Саме такий механізм притягнення адвоката до відповідальності сприятиме підвищенню якості правничої допомоги й авторитету адвокатської професії в суспільстві.

Ключові слова: адвокат; адвокатська діяльність; статус адвоката; професійний обов'язок адвоката; підвищення кваліфікації адвоката; відповідальність адвоката; дисциплінарний проступок.

Zaborovskyy V.V. Liability of a lawyer for failure to fulfill the professional duty to improve his qualifications.

This article is aimed at revealing the legal nature of the lawyer's obligation to improve his qualifications and the issue of responsibility for failure to do so. Both the current legislation of Ukraine (Procedure for improving the qualifications of lawyers of Ukraine (new edition)), which regulates this obligation, and previous editions of the Order have been analyzed, and the role of disciplinary bodies in monitoring its implementation has been determined. Attention is drawn to the fact that the current Procedure for improving the qualifications of lawyers of Ukraine, although on the one hand, provides for a fairly liberal approach to the responsibility of a lawyer for failure to fulfill the obligation to improve his qualifications, and on the other hand, this Procedure, unlike its previous editions, proceeds from the obligation to take into account such a circumstance (that is, the lawyer's failure to fulfill his duty to improve his

qualifications is essentially a circumstance that burdens the lawyer's disciplinary responsibility).

Within the framework of this article, the legal regulation of the mechanism of bringing a lawyer to justice for non-fulfillment or improper fulfillment of his duty to improve his qualifications under the laws of foreign countries was analyzed. Thus, the author draws attention to foreign experience in the field of the professional duty to improve the qualifications of lawyers, in particular in France, Germany, Austria and Kazakhstan, where stricter mechanisms of control over the level of their qualifications are provided. Thus, sanctions for lawyers' failure to fulfill the obligation to improve their qualifications can range from an increase in contributions to professional insurance to suspension or even deprivation of the right to professional activity.

A conclusion is made about the need to improve the mechanism of bringing a lawyer to justice in the event of his failure to fulfill his obligation to improve his qualifications. Therefore, in the case of a lawyer's failure to fulfill the specified duty, such type of disciplinary responsibility should be applied to him as a warning and given a period for its proper fulfillment. If the qualification commission establishes a causal connection between the lawyer's disciplinary offense and harm to the client due to insufficient professional qualifications, the right to practice law must be suspended, and the lawyer must undergo repeated (additional) mandatory training to improve his qualifications, and in the case of its improper execution, he should be deprived of the right to engage in advocacy. This mechanism of bringing the lawyer to justice will contribute to the improvement of the quality of legal aid and the authority of the legal profession in society.

Key words: lawyer; advocacy; the status of a lawyer; professional duty of a lawyer; professional development of a lawyer; lawyer's responsibility; offense.

Постановка проблеми. Сутність правового статусу адвоката, в тому числі через призму розкриття правової природи професійних обов'язків адвоката, неодноразово була предметом нашої наукової розвідки [1; 2]. Досліджувалось нами також питання про необхідність підвищення адвокатом свого професійного рівня [3–5]. Так, в одній з наукових праць [6], ми звертали увагу, з одного боку, на необхідність розширення переліку можливих видів підвищення адвокатом своєї кваліфікації, виходячи, зокрема, з необхідності врахування їх потреб, особливо із зацікавленості у набутті практичних навиків, забезпечуючи при цьому ефективність та безперервність процесу підвищення адвокатом свого професійного рівня, а з іншого – на необхідність

вироблення не формального, а належного механізму підвищення кваліфікації українського адвоката, де вагоме місце повинно займати й оволодіння високими стандартами етичної поведінки.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що ефективність механізму виконання покладеного на адвоката обов'язку щодо підвищення своєї кваліфікації, а особливо належність його дотримання багато в чому залежить від існування інституту відповідальності за його неналежне виконання. А тому, виконання такого професійного обов'язку адвоката має контролюватися органами адвокатського самоврядування та передбачати певні засоби впливу у разі його невиконання, які б відповідали насамперед принципам розумності та справедливості.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти інституту підвищення кваліфікації адвокатів, в тому числі й щодо формування механізму притягнення їх до відповідальності за недотримання такого обов'язку були предметом наукового дослідження багатьох вчених. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даного питання, доцільно виокремити праці С. Барабашина, О.А. Бусуріної, Т.Б. Вільчик, М.С. Косенко, С. Кузьменко, Ю.І. Соловйова, М.С. Строговича, Г. Тангази Є.І. Фурси, С.Я. Фурси, В. Якуші та інших.

Метою даної статті є комплексне розкриття правової природи обов'язку адвоката підвищувати свою кваліфікацію через призму відповідальності за його невиконання або ж неналежне виконання, яка сприяє забезпеченню належної якості правничої допомоги та збереженню високих стандартів професійної етики в адвокатській діяльності.

Основними **завданнями** автор ставить перед собою: проаналізувати нормативно-правове регулювання порядку реалізації обов'язку адвоката щодо підвищення кваліфікації в контексті встановлення відповідальності за його невиконання; з'ясувати позиції науковців та досвід зарубіжних країн щодо визначення механізмів контролю і санкцій, що стимулюють адвокатів до постійного вдосконалення своїх професійних знань.

Виклад основного матеріалу. Один із професійних обов'язків адвоката є обов'язок підвищувати свою кваліфікацію. Комплексне розкриття правової природи даного професійного обов'язку потребує і розкриття питання щодо відповідальності адвоката за його невиконання. Це зумовлено тим, що відповідальність в будь-якій її формі, як зазначає М.С. Строгович, включаючи юридичну, – насамперед відповідальне ставлення громадянина до своїх обов'язків, до їх виконання, а посилення відповідальності означає підвищення відповідального ставлення

людей до своїх обов'язків, підвищення контролю за виконанням ними своїх обов'язків, підвищення вимог до правильного, точного, сумлінного, доброякісного виконання ними своїх обов'язків [7, с. 244-245]. Нами неодноразово доводилось те, що структурними елементами правового статусу адвоката є права, обов'язки, гарантії та відповідальність, і лише така їх сукупність здатна забезпечити необхідну універсальність, дієвість та системність такої категорії як правовий статус адвоката [8, с. 167].

Значні вимоги до кваліфікації адвоката (зокрема, на етапі доступу до професії) пов'язані з тим, що майбутній адвокат повинен розуміти, що на ньому буде велика відповідальність за його дії та рекомендації для клієнтів, оскільки, як вдало відмічає А. Барбашин, в деяких випадках ціною невірних рекомендацій можуть бути свобода та бізнес клієнтів [9]. Враховуючи специфіку та багатогранність професійної діяльності адвоката, високі вимоги до кваліфікації адвоката є невід'ємним атрибутом адвокатської діяльності протягом усього періоду її здійснення.

У своїх рекомендаціях щодо навчання та освіти юристів [10] IBA (Міжнародна асоціація юристів, яка на сьогодні налічує понад 80.000 індивідуальних юристів та 200 асоціацій адвокатів і юридичних товариств), акцентує увагу на особистій відповідальності кожного юриста щодо оновлення своїх знань в рамках процесу навчання протягом усього життя, задля можливості використовувати нові юридичні доктрини та техніку в процесі своєї діяльності у постійно мінливому глобалізованому соціальному та бізнес-середовищі. В той же час, задля забезпечення існування ефективного механізму виконання покладеного на адвоката обов'язку щодо підвищення своєї кваліфікації, належність його виконання має контролюватися органами адвокатського самоврядування та передбачати певні засоби впливу у разі його невиконання.

У першому, за часів незалежності України, Порядку підвищення кваліфікації адвокатами України [11] (почав діяти з 1 січня 2011 року) була закріплена норма, за якою передбачалася можливість застосування заходів дисциплінарної відповідальності до адвокатів, які не виконують обов'язки щодо постійного вдосконалення своїх знань та професійної майстерності, вимог вказаного Порядку та рішень КДКА про підвищення кваліфікації адвокатів.

В подальшому, виходячи з того, що Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (п. 4 ч. 1 ст. 21) вже закріплював за адвокатом обов'язок підвищувати свій професійний рівень, то Порядок 2013 року [12] містив норму про можливість притягнення до дисциплінарної відповідальності адвокатів, які не виконували обов'язок щодо підвищення

свого професійного рівня саме в порядку за невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків.

Щодо діючого на сьогодні Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція) [13] (майже аналогічна норма була і в Порядку 2019 року), то ним передбачена норма, згідно з якою у разі відсутності необхідної кількості балів з підвищення кваліфікації адвоката, Вища школа адвокатури зобов'язана проінформувати раду адвокатів регіону та відповідну КДКА регіону про порушення даного Порядку, і у разі надходження скарги на такого адвоката про вчинення інших порушень, ці дані повинні бути враховані при розгляді дисциплінарної справи (п. 23). У попереднього Порядку 2019 йшла мова про можливість врахування такої обставини при розгляді дисциплінарної справи (тобто комісія встановлювала зв'язок між проступком і недостатньою кваліфікацією, що підтверджувалося відсутністю необхідної кількості балів, та визначала чи є сенс врахувати цей факт при винесенні остаточного рішення, а також враховувала претензії самого заявника до адвоката, викладені у скарзі, які мали бути пов'язані з низьким рівнем кваліфікації адвоката, що і призвів до негативних наслідків [14]). Натомість чинний Порядок виходить з обов'язковості врахування такої обставини. Тобто невиконання адвокатом свого обов'язку щодо підвищення кваліфікації являє собою по суті обставину, що обтяжує дисциплінарну відповідальність адвоката.

Цікавою є норма, яка закріплена п. 24 Порядку, за якою, якщо КДКА регіону або ВКДКА адвоката притягнуто до дисциплінарної відповідальності за порушення Правил адвокатської етики, то своїм рішенням такі комісії можуть також встановити обов'язок для такого адвоката пройти спеціалізоване додаткове підвищення кваліфікації з питань адвокатської етики у Вищій школі адвокатури НААУ, яке він повинен пройти у найближчі три місяці. Невиконання такого обов'язку без поважних причин кваліфікується як невиконання рішення органу адвокатського самоврядування та відповідно вважається дисциплінарним проступком. На нашу думку, закріплення даної норми саме в такій редакції викликає певні сумніви, оскільки встановлення обов'язку для адвоката пройти вказане спеціалізоване додаткове підвищення кваліфікації (на сайті Вищої школи адвокатури НААУ (<https://www.hsa.org.ua/>) нами не було знайдено жодної інформації про такий різновид підвищення кваліфікації), являє по своїй суті додатковий вид відповідальності адвоката, який відсутній у профільному Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Дещо іншої позиції притримується С. Вилков, виходячи з того, що таке спеціалізоване додаткове підвищення кваліфікації

ліфікації не може призначатися дисциплінарною палатою та сприйматися самим адвокатом як якесь додаткове покарання, оскільки такий захід має застосовуватися у тому випадку, коли в ході розгляду справи комісія, наприклад, на підставі письмових пояснень або ж заяв адвоката під час засідання виявила у нього недостатній рівень знань з питань адвокатської етики [14].

Відсутня інформація про активне застосування такого спеціалізованого додатково підвищення кваліфікації і на сайті ВКДКА (<https://vkdka.org/>). В Єдиному державному реєстрі судових рішень наявна інформація тільки дві справи, в яких оскаржувалося рішення КДКА Донецької області від 11.02.2021 року [15] та рішення КДКА Закарпатської області від 08.06.2023 року [16] про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності та застосування до нього дисциплінарного стягнення у вигляді зупинення права на заняття адвокатською діяльністю строком на два місяці, а також накладення зобов'язання пройти спеціалізоване додаткове підвищення кваліфікації з питань адвокатської етики у Вищій школі адвокатури НААУ.

Встановлення такого порядку відповідальності за невиконання адвокатом обов'язку щодо підвищення своєї кваліфікації свідчить про доволі ліберальний підхід законодавця до цього питання. Директор Вищої школи адвокатури зазначає, що НААУ демократично та якісно підходить до питання підвищення кваліфікації, і в порівнянні з іншими країнами, що передбачають від дисциплінарних покарань до фінансових стягнень, в українській адвокатурі все набагато простіше, оскільки адвокат сам вирішує, чи буде в ЄРАУ інформація про підвищення ним кваліфікації [17].

Це вказує на необхідність розкриття позицій як науковців, так і законодавців зарубіжних країн стосовно відповідальності адвоката за невиконання обов'язку щодо підвищення своєї кваліфікації. Слід відмітити, що ще Закон УРСР «Про затвердження Положення про адвокатуру Української РСР» [18] від 31 жовтня 1980 року № 1050-X передбачав самостійну підставу припинення членства в колегії адвокатів у разі неможливості виконання адвокатом своїх обов'язків внаслідок недостатньої кваліфікації (ст. 85). Встановлення факту недостатньої кваліфікації адвоката було свідченням того, що зазначена особа не має можливості надавати правову допомогу на належному рівні.

Подібної позиції притримується і Ю.І. Соловйова, яка виходячи з особливого суспільного значення публічної функції адвокатури щодо надання кваліфікованої юридичної допомоги (адвокатом має називатися лише професіонал, що має високий рівень кваліфікації та постійно підвищує його), доходить висновку про необхід-

ність припинення статусу адвоката, в разі встановлення факту неможливості виконання ним своїх обов'язків внаслідок недостатньої кваліфікації, враховуючи при цьому і важкість вчиненого проступку [19].

Можливість зупинення, або ж навіть припинення статусу адвоката внаслідок відсутності в нього відповідної кваліфікації передбачена законодавством Республіки Казахстан. Так, ч. 3 ст. 43 Закону «Про адвокатську діяльність та юридичну допомогу» [20] передбачає, що дія ліцензії на зайняття адвокатською діяльністю припиняється у випадку порушення з неповажної причини більш ніж 30 днів терміну проходження підвищення кваліфікації чи відмова від його проходження (до усунення порушення, але не більше ніж на 3 місяці), тоді як ч. 4 ст. 44 до підстав позбавлення ліцензії відносить і випадок неможливості виконання адвокатом своїх професійних обов'язків внаслідок недостатньої кваліфікації, встановленої за результатами атестації, проведеної колегією адвокатів.

Мірою відповідальності німецького адвоката за порушення обов'язку щодо підвищення своєї кваліфікації може бути призупинення його професійної діяльності щодо представництва клієнтів у суді від 1 до 5 років повністю або щодо окремих галузей права. З подібних позицій виходить і австрійський законодавець, який поряд із вимогою щодо встановлення певного контролю над таким адвокатом, вказує на можливість застосування і санкції щодо зупинення адвокатської діяльності щодо представництва у суді чи відповідних органах. Санкцією може бути і заборона здійснювати професійну підготовку майбутніх адвокатів [21].

Питання щодо зупинення або ж позбавлення статусу адвоката, внаслідок відсутності у адвоката відповідної кваліфікації було предметом дослідження і С.Я. Фурси та Є.І. Фурси [22, с. 141]. Так, передбачаючи можливість застосування до адвокатів санкції, які б включаючи обов'язок пройти тривале підвищення кваліфікації, що буде супроводжуватися призупиненням їх діяльності на цей період, вони вважають за доцільне стимулювати адвокатів до самостійного підвищення кваліфікації і одним із таких стимулів має стати позбавлення статусу адвоката за проявлену некомпетентність. Науковці звертають увагу на те, що якщо адвокат одноразово або системно проявляє явну некомпетентність під час розгляду справи чи здійсненні консультативної діяльності, в результаті чого порушуються права його клієнта, то не дивлячись на формальне підвищення кваліфікації, його слід позбавляти високого статусу адвоката з метою підвищення авторитету адвокатури у суспільстві.

В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу і позиція тих науковців, які вважають

за необхідне закріплення такого виду дисциплінарної відповідальності адвоката як примусове його навчання щодо підвищення кваліфікації. Так, А.А. Курманалієва вказує на необхідність здійснювати постійний моніторинг якості кваліфікованої юридичної допомоги, що надається адвокатами, та за результатами застосовувати до адвокатів, які припустилися тих чи інших помилок, заходів впливу у вигляді обов'язкового (повторного) навчання. Це передбачатиме обов'язкове спрямування адвоката на відповідні навчальні курси для вивчення, повторення, закріплення правового матеріалу, у застосуванні якого було допущено помилка, що має вирішити питання і подальшого якісного надання правової допомоги та особистого професійного зростання адвокатів [23, с. 98].

Докладно досліджувала природу такого виду покарання О.О. Бусуріна, вказуючи на можливість його закріплення у вигляді як основного (наприклад, при порушенні адвокатом обов'язку постійно вдосконалювати свої знання та підвищувати кваліфікацію), так і як додаткового покарання (у разі якщо буде встановлено, що адвокат вчинив правопорушення через недостатню професійну кваліфікацію, цей захід слід обрати як додатковий до основного виду, наприклад, попередження). Науковець звертає увагу на необхідність визначення галузі юридичних знань, в якій адвокату слід підвищити свою кваліфікацію, а також визначити необхідну кількість годин, які адвокат повинен витратити на покращення своїх знань, встановивши граничні терміни його виконання, а результатом, який підтверджує успішне підвищення кваліфікації, має стати відповідний іспит [24, с. 59]. На необхідність закріплення такої міри професійної відповідальності адвоката як примусове підвищення ним своєї кваліфікації вказують й інші науковці [25, с. 69].

Поряд з вказаними, заслуговує на увагу і міра відповідальності за порушення обов'язку щодо підвищення кваліфікації, яка може бути застосована до французьких адвокатів. Досліджуючи це питання, Т.Б. Вільчик зазначає, що адвокати, які не мають сертифіката щодо підвищення кваліфікації (зобов'язані один раз на п'ять років проходити відповідні курси), зобов'язані платити підвищені внески на страхування своєї професійної відповідальності [26, с. 305].

Висновок. Вказане дає нам можливість дійти висновку про необхідність вдосконалення механізму притягнення адвоката до відповідальності в разі невиконання ним обов'язку щодо підвищення ним своєї кваліфікації. Тож у випадку невиконання адвокатом вказаного обов'язку без поважних причин до нього має бути застосований такий вид дисциплінарної відповідальності як попередження та наданий строк для його

належного виконання. Така обставина повинна сприйматися як така, що обтяжує відповідальність у разі вчинення адвокатом інших дисциплінарних проступків.

Якщо КДКА буде встановлено, що адвокат вчинив дисциплінарний проступок чим заподіяв шкоду своєму клієнту внаслідок недостатньої своєї професійної кваліфікації, право на зайняття адвокатською діяльністю має бути зупинено, а адвокат має пройти повторне (додаткове) обов'язкове навчання щодо підвищення його кваліфікації. Якщо адвокат не виконав або ж неналежно виконав покладеного на нього такого обов'язку, то він має бути позбавлений права на зайняття адвокатською діяльністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В., Бисага Ю.М. Професійні обов'язки як необхідний елемент структури правового статусу адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 144–151.
2. Заборовський В.В. Уникнення конфлікту інтересів в якості професійного обов'язку адвоката. *Innovative research of legal regulation of public administration: International Scientific Conference (Lublin (Republic of Poland), 16-17 June 2017).* Lubline: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej, 2017. Р. 11–15.
3. Заборовський В.В., Фазикош В.Г., Семрак О.С. Підвищення кваліфікації адвоката як один із його професійних обов'язків: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. Вип. 70. С. 444–449. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.71>.
4. Заборовський В.В., Реплюк Н.М. Мінімальна кількість балів та розрахунковий період їх нарахування як елементи механізму підвищення кваліфікації адвокатів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 845–850. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.129>.
5. Заборовський В.В. Щодо необхідності існування диференційованого підходу в аспекті визначення програм підвищення кваліфікації українських адвокатів в умовах цифровізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 326–331.
6. Заборовський В.В. Вибір українським адвокатом видів підвищення своєї кваліфікації через призму реалізації конституційного права на освіту. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023.

- № 5. С. 552–557. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.99>.
7. Строгович М.С. Избранные труды: в 3 т. М.: Наука. Т. 1. Проблемы общей теории права. 1990. 304 с.
8. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. К., 2017. 577 с.
9. Барбашин С. Підвищення кваліфікації: чи потрібне воно адвокату? 2019. URL: <https://unba.org.ua/publications/4588-pidvishennya-kvalifikacii-chi-potribnevono-advokatu.html?fbcl>.
10. IBA Policy Guidelines for Training and Education of the Legal Profession (Part II). Adopted by the IBA Council 23 October 2014. URL: <https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=1ff85676-0cdb-4ead-91c3-b533fdc79550>.
11. Порядок підвищення кваліфікації адвокатами України, затверджений рішенням Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури від 3 вересня 2010 р. № V/21- 421 (втрапив чинність). URL: <https://vkdk.org/doc-1433>.
12. Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України, затверджений Рішенням Ради адвокатів України 16.02.2013 р. № 85 (втрапив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr085418-13#Text>.
13. Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція), затверджений Рішенням Ради адвокатів України від 03.07.2021 № 63. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr063871-21#Text>.
14. Якуша В. Прогалини в суміжних сферах можуть зіграти з професіоналом злий жарт. *Закон і Бізнес*. 2020. № 48 (1502). URL: https://zib.com.ua/ua/145782-golova_vkdk_sergiy_vilkov_progalini_u_sumizhnihsferah_mozh.html.
15. Рішення Донецького окружного адміністративного суду від 17 травня 2021 р. (справа № 200/2664/21-а). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96999247>.
16. Рішення Закарпатського окружного адміністративного суду від 02 серпня 2023 року (справа № 260/5566/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112582115>.
17. Кузьменко С. Адвокат сто разів подумає, куди інвестувати дорогоцінний час». URL: <https://unba.org.ua/publications/4370-direktor-vsha-naau-savva-kuz-menko-advokat-sto-raziv-podumae-kudi-investuvati-dorogocinnij-chas.html>.
18. Про затвердження Положення про адвокатуру Української РСР: Закон УРСР від 31 жовтня 1980 року № 1050-X. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T801050.html.
19. Соловьева Ю.И. Проблемы повышения профессиональной квалификации адвокатов. *Наука и мир*. 2015. № 10 (26). Т. 1. С. 179–182.
20. Об адвокатской деятельности и юридической помощи; Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 176-VI. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176#z1025>.
21. Tangaza H. International Approaches to Ongoing Competence. A report for the LSB (march 2021). URL: <https://legalservicesboard.org.uk/wp-content/uploads/2021/05/International-approaches-to-Ongoing-Competence.pdf>.
22. Фурса С., Фурса Є. Деякі шляхи підвищення кваліфікації адвокатів України. *Грааль науки*. 2021. № 1. С. 139–143.
23. Курманалиева А.А. Вопрос повышения профессиональной квалификации адвокатов в свете конституционного положения о доступе населения к квалифицированной юридической помощи. *Образование и право*. 2018. № 12. С. 97–99.
24. Бусурина Е.О. Принудительное обучение по повышению квалификации как мера дисциплинарной ответственности адвоката. *Евразийская адвокатура*. 2012. № 1. С. 59–60.
25. Косенко М.С. Участие квалификационно-дисциплинарной комиссии адвокатуры в обеспечении адвокатской дисциплины в Украине. *Закон и жизнь*. 2013. № 9 (261). С. 66–70.
26. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2016. 490 с.

УДК 341.231.14:[342.9.047:351.74]

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.146>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ВІДПОВІДНІСТЬ МІЖНАРОДНИМ СТАНДАРТАМ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ДОСВІДУ

Панченко Г.Д.,

*курсант 2 курсу першого (бакалаврського) рівня освіти**Інституту Служби безпеки України**Національного юридичного університету**імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0009-0001-2739-0307

Панченко Г.Д. Забезпечення прав людини в процесі реформування правоохоронної системи України: відповідність міжнародним стандартам та європейському досвіду.

У статті аналізується процес реформування правоохоронної системи України в контексті забезпечення прав людини та приведення її до європейських стандартів. Реформування правоохоронних органів, зокрема Національної поліції, СБУ, прокуратури та інших спеціально створених правоохоронних органів, є одним із ключових викликів на шляху України до демократичних перетворень та євроінтеграції. Акцентовано увагу на необхідності дотримання принципів законності, пропорційності, прозорості та підзвітності в діяльності правоохоронних органів, які є вкрай важливими для захисту прав і свобод громадян, відновлення довіри суспільства до системи правосуддя.

У статті обговорюється право на справедливий суд та необхідність зміцнення незалежності та професіоналізму суддів, які необхідні для неупередженого розгляду справи та дотримання права на справедливий суд. Реформа має інтегрувати заходи щодо посилення незалежності суддів та забезпечення належного професійного рівня та моральної стійкості.

У статті наголошується, що реформування правоохоронних органів, зокрема Національної поліції, СБУ, прокуратури та інших спеціально створених правоохоронних органів, вимагає не лише технічних змін, а й глибокої зміни культури дотримання прав людини.

Проаналізовано міжнародно-правові документи, такі як Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання, як основоположні основи для реформування правоохоронних органів у багатьох країнах. Дослідження також підкреслює

важливість Основних принципів ООН щодо застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами правоохоронних органів, які окреслюють міжнародні стандарти застосування сили та вогнепальної зброї.

Зроблено висновок, що успішне реформування правоохоронної системи України потребує комплексного підходу, який включає інституційні та культурні зміни. Досвід європейських країн, таких як Польща та Литва, свідчить про необхідність масштабної перепідготовки кадрів правоохоронних органів з акцентом на права людини та розвиток громадянської культури.

Ключові слова: реформування, правоохоронна система, європейські стандарти, захист прав людини, міжнародне законодавство.

Panchenko H. Ensuring human rights in the process of reforming Ukraine's law enforcement system: compliance with international standards and European experience.

This article analyzes the reform process of Ukraine's law enforcement system in the context of ensuring human rights and aligning it with European standards. The reform of the law enforcement agencies, including the National Police, the Security Service of Ukraine, the prosecutor's offices, and other specially created law enforcement bodies, is one of the key challenges on Ukraine's path to democratic transformation and European integration. The focus is on the necessity of adhering to the principles of legality, proportionality, transparency, and accountability in the activities of law enforcement agencies, which are crucial for protecting the rights and freedoms of citizens and restoring public trust in the justice system.

The article emphasizes that reforming these structures requires not only technical changes but also a profound shift in the culture of human rights observance. The article also discusses the

right to a fair trial and the need to strengthen judicial independence and professionalism, which are essential for impartial case consideration and adherence to the right to a fair trial. The reform must integrate measures to enhance the independence of judges and ensure their appropriate professional level and moral resilience. Furthermore, the article analyzes international legal instruments, such as the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, as fundamental bases for reforming law enforcement agencies in many countries. The study also highlights the importance of the UN Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials, which outline the international standards for the use of force and firearms.

The article concludes that the successful reform of Ukraine's law enforcement system requires a comprehensive approach that incorporates institutional and cultural changes. The experience of European countries, such as Poland and Lithuania, demonstrates the necessity of extensive retraining of law enforcement personnel with a focus on human rights and the development of civic culture.

Key words: reform, law enforcement system, European standards, human rights protection, international legislation.

Постановка проблеми. Процес реформування правоохоронної системи в Україні є одним із ключових викликів на шляху до європейської інтеграції та демократичної трансформації. Сучасний стан правоохоронних органів часто характеризується корупцією, зловживанням владою, відсутністю прозорості та підзвітності, що підриває довіру громадян до системи правосуддя. Недотримання міжнародних стандартів у галузі прав людини, таких як право на справедливий суд, заборона катувань, незаконних затримань та свавільного використання сили, є серйозною проблемою, яка вимагає невідкладних змін. В умовах євроінтеграційного вибору України постає питання як забезпечити ефективне реформування правоохоронної системи з урахуванням міжнародних стандартів та досвіду європейських країн, щоб забезпечити належний захист прав і свобод громадян, зміцнити верховенство права і створити підзвітну та прозору правоохоронну систему.

Мета дослідження. Проаналізувати процес реформування правоохоронної системи України в контексті забезпечення прав людини та приведення її у відповідність з європейськими стандартами, визначити основні проблеми та виклики, пов'язані з дотриманням прав і свобод громадян, а також запропонувати шляхи інтеграції

міжнародних норм і принципів у національне законодавство та практику правоохоронних органів для досягнення демократичної трансформації та європейської інтеграції України.

Стан опрацювання проблематики. Науковці, зокрема, Дердюк О., Савченко С. та інші, акцентують на важливості забезпечення прозорості та підзвітності правоохоронних органів, підкріплюючи свої висновки досвідом реформ у Польщі та Литві, де особливу увагу приділено перепідготовці кадрів із фокусом на права людини [1, с. 70–715]. Інші автори, як-от Воронін А. та Гнатюк М., досліджують питання запобігання катуванням та жорсткому поводженню, наголошуючи на необхідності вдосконалення умов утримання під вартою в Україні відповідно до рекомендацій Європейського комітету із запобігання катуванням [2, с. 112–130; 3, с. 45–58].

Виклад основного матеріалу. Реформування правоохоронної системи є одним із ключових викликів на шляху демократичної трансформації України в контексті євроінтеграційного вибору. Питання забезпечення прав людини в цьому процесі набуває особливого значення, оскільки саме рівень дотримання прав та свобод громадян визначає демократичний характер держави та її відповідність європейським стандартам. Європейський досвід показує, що успішне реформування правоохоронної системи вимагає інтеграції міжнародних стандартів прав людини та верховенства права у всі етапи реформи.

Однією з найважливіших складових реформування правоохоронної системи України є модернізація органів, відповідальних за правопорядок, безпеку, суспільний та державний лад, включаючи Національну поліцію, Службу безпеки України, прокуратуру, спеціалізовану прокуратуру, інші спеціально створені правоохоронні органи та судову систему. Однак, реформування цих структур вимагає не тільки технічних змін, але й глибокої зміни культури дотримання прав людини. Так, міжнародні стандарти, зокрема, Європейська конвенція з прав людини, підписана 04 листопада 1950 року та ратифікована Україною 17 липня 1997 року [4], та практика Європейського суду з прав людини, стають ключовими орієнтирами для України.

Одним із першочергових завдань в процесі реформування правоохоронних органів є забезпечення прозорості та підзвітності їх діяльності перед суспільством. Важливим аспектом є дотримання принципу законності у діяльності поліції та інших правоохоронних органів, що включає заборону свавільних арештів, затримань та застосування сили. Відповідно до стандартів Європейського суду з прав людини, будь-яке втручання в права та свободи людини має бути законним, пропорційним та необхідним у

демократичному суспільстві [5, с. 33]. Для цього необхідно впроваджувати чіткі регламенти та процедури, які визначають умови та підстави застосування примусових заходів.

Зокрема, важливою проблемою є забезпечення прав осіб, що перебувають під вартою. У багатьох випадках умови утримання в слідчих ізоляторах України не відповідають міжнародним стандартам, що призводить до порушень прав людини, зокрема, права на життя та заборони катувань. Європейський комітет з питань запобігання катуванням неодноразово звертав увагу на цю проблему, закликаючи українську владу до вдосконалення умов утримання під вартою [6]. Відповідно, реформування правоохоронної системи має включати створення гідних умов утримання для осіб, які знаходяться під вартою, а також впровадження ефективних механізмів запобігання катуванням та жорсткому поводженню.

Іншим важливим аспектом є забезпечення права на справедливий суд. В Україні спостерігається низький рівень довіри до судової системи та правоохоронних органів через корупцію та політичний вплив на правосуддя [7]. Реформування правоохоронної системи повинно включати заходи для зміцнення незалежності суддів, а також забезпечення їх належного професійного рівня та моральної стійкості, що є необхідним для гарантії неупередженого розгляду справ та дотримання права на справедливий суд.

Аналіз міжнародного законодавства, що стосується забезпечення прав людини в процесі реформування правоохоронної системи, має ключове значення для розуміння зобов'язань держав, зокрема України, щодо захисту прав і свобод людини. Міжнародні стандарти та норми, закріплені у відповідних міжнародних договорах та інших нормативно-правових актах, служать основою для реформування правоохоронних органів у багатьох державах.

Європейська конвенція з прав людини [4] є одним із найважливіших документів, що закріплюють основні права та свободи людини в європейських країнах, включаючи Україну. Конвенція передбачає ряд положень, які мають безпосереднє відношення до діяльності правоохоронних органів, наприклад, стаття 2, яка визначає право кожної людини на життя, що має бути захищене законом, а застосування сили з боку правоохоронних органів допускається лише в суворо визначених випадках, коли це абсолютно необхідно. Так, стаття 3 забороняє катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання, дане положення є фундаментальним для запобігання жорсткому поводженню з боку правоохоронних органів. Крім того, стаття 5 забороняє свавільне затримання або арешт, адже всі процедури, пов'язані

з позбавленням волі, повинні бути законними і відповідати встановленим стандартам справедливості. Також, слід звернути увагу на статтю 6, яка встановлює право на справедливий і публічний розгляд справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом.

Крім того, прецеденти Європейського суду з прав людини мають велике значення для розуміння застосування цих стандартів на практиці. Наприклад, у Рішенні від 10 лютого 2011 року у справі «Харченко проти України» [8] або Рішенні від 15 травня 2012 року у справі «Каверзін проти України» [9] ЄСПЛ неодноразово вказував на порушення прав осіб з боку правоохоронних органів, що вимагає впровадження системних реформ у цій сфері.

Наступним необхідно проаналізувати Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (далі – МПГПП) від 16 грудня 1966 року [10], котрий є ключовим нормативно-правовим актом у галузі міжнародного права прав людини, який був ратифікований Україною у 1973 році. МПГПП закріплює низку фундаментальних прав і свобод, зокрема, стаття 6 захищає право на життя та забороняє свавільне позбавлення життя; стаття 7 забороняє катування або жорстоке, нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання; стаття 9 забезпечує право на свободу та особисту безпеку, встановлює норми щодо арештів та затримань; та, нарешті, стаття 14 встановлює право на справедливий судовий розгляд у рамках кримінального процесу.

Комітет ООН з прав людини, відповідальний за контроль за дотриманням положень МПГПП, у своїх коментарях та зауваженнях неодноразово звертав увагу на важливість забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності, особливо в частині запобігання катуванням та незаконним затриманням [11].

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року (далі – Конвенція проти катувань) [12], ратифікована Україною 26 січня 1987 року, зобов'язує держави-учасниці вживати ефективних законодавчих, адміністративних, судових або інших заходів для запобігання актам катування на території під їхньою юрисдикцією. Відповідно до Конвенції проти катувань держави зобов'язані розслідувати всі випадки катувань та жорстокого поводження, а також притягати до відповідальності винних осіб. Крім того, забороняється використання показань, отриманих під катуванням, як доказу в суді. Також, слід зазначити, що держави повинні забезпечувати належне поводження з усіма особами, позбавленими волі, відповідно до принципів гуманності та гідності.

Основоположні принципи застосування сили та вогнепальної зброї службовцями органів правопорядку [13], прийняті восьмим Конгресом ООН (1990 р.) – цей документ містить міжнародні стандарти, яких повинні дотримуватися правоохоронні органи під час використання сили та вогнепальної зброї. Основні принципи проголошують, що використання сили має бути мінімально необхідним і пропорційним загрозі; вогнепальна зброя може використовуватися лише тоді, коли інші засоби є недостатніми і лише в разі неминучої загрози життю; повинні бути створені механізми для контролю та розслідування випадків незаконного використання сили.

Так, міжнародне законодавство у сфері забезпечення прав людини в процесі реформування правоохоронної системи базується на принципах верховенства права, законності, пропорційності, прозорості та підзвітності. Україна, як держава-учасниця багатьох міжнародних договорів і конвенцій, зобов'язана інтегрувати ці стандарти у національне законодавство та практику правоохоронних органів. Реформування правоохоронної системи в Україні повинно бути спрямоване на забезпечення належного захисту прав людини у всіх аспектах її діяльності, що є необхідною умовою для досягнення європейських стандартів правопорядку та безпеки.

Досвід європейських країн свідчить про необхідність впровадження комплексних реформ, які поєднують як інституційні, так і культурні зміни. Наприклад, у Польщі та Литві реформування правоохоронних органів супроводжувалося широкомасштабною перепідготовкою працівників поліції та інших служб з акцентом на дотримання прав людини та розвиток громадянської культури [14, с. 165]. Подібні заходи могли б бути ефективними і в Україні, де досі існують проблеми з перевищенням повноважень та недотриманням прав громадян.

Реформування правоохоронної системи в Україні також повинно включати розвиток інститутів громадянського контролю за діяльністю правоохоронних органів. В європейських країнах успішно функціонують різноманітні форми громадського контролю, включаючи громадські ради при правоохоронних органах, омбудсмени, а також незалежні антикорупційні органи [15, с. 213]. Подібний підхід сприяє підвищенню підзвітності та прозорості в діяльності Служби безпеки України, поліції, прокуратури та судів, що є необхідним для зміцнення довіри громадськості.

Висновки. Таким чином, забезпечення прав людини в процесі реформування правоохоронної системи України є надзвичайно важливим завданням, що потребує комплексного та системного підходу. Аналіз досвіду європейських країн показує, що успішне реформування

неможливе без інтеграції міжнародних стандартів у правову практику, зміцнення інституцій, запровадження прозорих і підзвітних механізмів роботи правоохоронних органів, а також розвитку культури дотримання прав людини серед працівників цих органів. Україна, будучи частиною міжнародної правової спільноти, повинна забезпечити не тільки формальне впровадження норм і принципів, але й ефективне їх застосування на практиці. Зокрема, необхідно зосередитися на модернізації правоохоронних органів, забезпеченні їхньої незалежності, підвищенні кваліфікації кадрів та впровадженні механізмів громадянського контролю. Важливим є також удосконалення умов утримання під вартою, попередження жорстокого поводження та катувань, що відповідає рекомендаціям Європейського комітету з питань запобігання катуванням. Крім того, особлива увага повинна бути приділена забезпеченню права на справедливий суд, що є основоположним для відновлення довіри до системи правосуддя в Україні. Результати дослідження свідчать, що шлях до ефективної реформи правоохоронної системи України лежить через дотримання міжнародних стандартів, прозорість і підзвітність дій правоохоронних органів, а також активну участь громадянського суспільства у цьому процесі. Лише комплексний підхід та орієнтація на європейський досвід дозволять Україні досягти необхідних змін, спрямованих на захист прав і свобод людини, зміцнення верховенства права та затвердження демократичних принципів у правоохоронній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дердюк О., Ковальчук В., Коропецька С., Савченко С., Смушак В. Reasonable Time in Criminal Proceedings of Ukraine in the Context of the European Court of Human Rights Case Law. *Revista Geintec-Gestao Inovacao E Tecnologias*, 11(2), 2021. 701–715.
2. Воронін А. Умови утримання під вартою в Україні: нормативно-правове забезпечення та практика застосування. *Вісник Кримінального Права*, 4(15), 2021. С. 112–130.
3. Гнатюк М. Запобігання катуванням та жорстокому поводженню в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *Право і Безпека*, 3(25), 2022. С. 45–58.
4. Європейська конвенція з прав людини : Конвенція, міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950 року / Рада Європи. База даних: «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 09.09.2024).

5. Посібник із застосування Європейської конвенції з прав людини під час надзвичайної ситуації (кримінальне судочинство). Київ, 2023. 53 с. URL: <https://rm.coe.int/guide-to-applying-article-15-of-the-echr/1680ac59d5> (дата звернення: 09.09.2024).
6. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). Official Web resource. URL: <https://www.coe.int/en/web/cpt> (дата звернення: 09.09.2024).
7. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023–2025 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2023 року № 220 / Кабінет Міністрів України. База даних: «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-п#Text> (дата звернення: 09.09.2024).
8. Рішення Європейського суду з прав людини від 10.02.2011 року у справі «Харченко проти України» (Заява №40107/02) / Європейський суд з прав людини. База даних: «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662#Text (дата звернення: 09.09.2024).
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.05.2012 року у справі «Каверзін проти України» (Заява № 23893/03) / Європейський суд з прав людини. База даних: «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#Text (дата звернення: 09.09.2024).
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнародний документ, пакт від 16 грудня 1966 року / Організація Об'єднаних Націй. База даних: «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 09.09.2024).
11. United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Official Web resource. URL: <https://www.ohchr.org/en/contact-us> (дата звернення: 09.09.2024).
12. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : Конвенція, міжнародний документ від 10.12.1984 року / Організація Об'єднаних Націй. База даних: «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 09.09.2024).
13. Основоволожні принципи застосування сили та вогнепальної зброї службовцями органів правопорядку (прийняті восьмим Конгресом ООН з попередженням злочинності та поводження з порушниками, Гавана, Куба, 27 серпня – 7 вересня 1990 року). URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/files/Criminal%20justice/FileName_001.pdf (дата звернення: 09.09.2024).
14. Швець Д.В. Реформування поліцейських органів зарубіжних країн: правовий та психологічний аспекти // *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 162–169. URL: <https://univd.edu.ua/science-issue/issue/2468> (дата звернення: 09.09.2024).
15. Громадянське суспільство vs. корупція в Україні. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 240 с. URL: <https://acrec.org.ua/wp-content/uploads/2020/07/AntiCorruption.pdf> (дата звернення: 09.09.2024).

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.147>

ПРОФСПІЛКИ В ЕПОХУ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: НОВІ ВИКЛИКИ ДЛЯ СВОБОДИ ОБ'ЄДНАНЬ

Бааджи Н.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного і морського права
Міжнародного гуманітарного університету*

Бааджи Н.А. Профспілки в епоху цифрових технологій: нові виклики для свободи об'єднань.

Ця стаття досліджує вплив цифрових технологій на діяльність профспілок та їхню здатність забезпечувати права працівників. Особливу увагу приділено викликам для свободи об'єднань у контексті змін на ринку праці та цифрової трансформації. На основі аналізу сучасних тенденцій розглянуто, як цифрові інструменти можуть як посилювати, так і обмежувати профспілкову активність. У статті також наведено рекомендації для розвитку профспілок у цифрову епоху.

З точки зору захисту прав робітників в статті розглядаються певні цифрові інструменти як можливість для профспілок модернізувати свою роботу, зокрема через комунікацію та мобілізацію працівників онлайн. Також аналізуються виклики свободи об'єднань у цифрову епоху, включаючи зростання нестабільних форм зайнятості та вплив алгоритмічного управління. У статті наводяться приклади адаптації профспілок та формулюються рекомендації для профспілок, спрямовані на посилення їхньої ролі, для забезпечення їхньої стійкості та активності в умовах цифрової трансформації ринку праці згідно пропозицій Міжнародної організації праці.

У сучасному середовищі захист прав працівників є ускладненим, оскільки більшість нестандартних та інноваційних форм зайнятості зазвичай характеризується відсутністю прямої залежності працівника від роботодавця. Найбільш складні варіанти зайнятості виникають у контексті розвитку Інтернету та мобільних комунікаційних пристроїв, де не завжди очевидно, чи існують трудові відносини, і ще важче визначити, чи повинні поширюватися на осіб, залучених до таких форм зайнятості, гарантії захисту прав працівників, які передбачені для стандартних трудових відносин. Ці обставини підкреслюють необхідність впровадження відповідних меха-

нізмів, які забезпечать розширення колективно-договірного регулювання на працівників з нестандартною (нестійкою) зайнятістю, зокрема тих, що працюють на інтернет-платформах. Однією з можливих гарантій реалізації таких прав може бути включення зазначених працівників до кола соціальних партнерів шляхом надання їм самостійного права на колективні переговори та/або представництво на ринку праці через галузеві профспілки.

Ключові слова: профспілки, цифровізація ринку праці, свобода об'єднань, права робітників, захист прав робітників, цифрові інструменти, алгоритмічне управління, соціальний захист.

Baadzhy N.A. Trade unions in the age of digital technologies: new challenges for the freedom of association.

This article explores the impact of digital technologies on the activities of trade unions and their ability to uphold workers' rights. Special attention is given to the challenges for the freedom of association in the context of labor market changes and digital transformation. Based on the analysis of current trends, the article discusses how digital tools can both enhance and limit trade union activity. Recommendations for the development of trade unions in the digital age are also provided.

From the perspective of protecting workers' rights, the article examines certain digital tools as opportunities for trade unions to modernize their operations, particularly through online communication and mobilization of workers. It also analyzes the challenges to freedom of association in the digital age, including the rise of unstable forms of employment and the impact of algorithmic management. Examples of trade union adaptation are presented, along with recommendations aimed at strengthening their role to ensure resilience and activity in the face of the digital transformation of the labor market, in

accordance with proposals from the International Labour Organization.

In the contemporary environment, the protection of workers' rights has become complicated, as most non-standard and innovative forms of employment typically lack a direct dependency of the worker on the employer. The most complex employment situations arise in the context of the development of the Internet and mobile communication devices, where it is not always clear whether labor relations exist, and it is even more challenging to determine whether protections designed for standard labor relations should apply to individuals engaged in such forms of employment. These circumstances highlight the need for the implementation of appropriate mechanisms that would extend collective bargaining regulation to workers with non-standard (precarious) employment, particularly those working on online platforms. One possible guarantee for the realization of such rights may be the inclusion of these workers among social partners by granting them the independent right to collective bargaining and/or representation in the labor market through sectoral trade unions.

Key words: trade unions, labor market digitalization, freedom of association, workers' rights, protection of workers' rights, digital tools, algorithmic management, social protection.

Постановка проблеми. Цифровізація охопила всі аспекти життя, включно з ринком праці та діяльністю профспілок. Розвиток цифрових технологій змінює структуру працевлаштування, підвищує гнучкість умов роботи та створює нові форми зайнятості, як-от фріланс чи платформи на кшталт Uber. Ці зміни становлять виклик для традиційних профспілок, які історично базуються на колективній організації працівників за певними секторами економіки. Разом із тим цифрові інструменти відкривають нові можливості для профспілкової діяльності.

Профспілки є ключовим елементом суспільного життя, який забезпечує захист прав працівників і сприяє дотриманню їхніх свобод у сфері трудових відносин. Ефективні та незалежні профспілкові організації слугують показником розвитку демократії та соціальної відповідальності в державі, оскільки їхня діяльність сприяє встановленню балансу між інтересами працівників і роботодавців. Вони також відіграють важливу роль у забезпеченні соціального захисту та справедливих умов праці, що є невід'ємною ознакою цивілізованого суспільства.

Сучасний ринок праці зазнає значних трансформацій під впливом глобалізації, цифрових технологій та зміни форм зайнятості. Зростання гіг-економіки, поширення фрілансу, а також розвиток віддаленої роботи змінюють традиційні

моделі працевлаштування. У цих умовах профспілки, які історично відігравали важливу роль у захисті прав працівників, стикаються з новими викликами, такими як нестабільність трудових відносин, фрагментація праці та зменшення кількості офіційно оформлених робочих місць. Водночас ці зміни відкривають нові можливості для розвитку профспілкового руху, якщо організації зможуть адаптуватися до нових умов.

Метою цієї статті є виявлення нових викликів та можливостей для профспілок в умовах цифрової трансформації.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання діяльності профспілок в Україні є глибоко дослідженою вітчизняними науковцями. Багато аспектів функціонування профспілок розглянуті з позицій трудового, конституційного, адміністративного та інших галузей права. Зокрема, Н.А. Циганчук досліджувала роль профспілок як суб'єктів трудового права, В.В. Соломінчук присвятила своє дисертаційне дослідження теоретичним питанням участі профспілок у розбудові соціально-правової держави. Конституційно-правові основи організації та діяльності профспілок в Україні та країнах ЄС досліджував у своїй докторській дисертації О.О. Піфко, а адміністративно-правовий статус профспілок в Україні вивчала А.Ю. Шакірова [1, с. 26]. Втім, з розвитком цифрових технологій і гіг-економіки виникають нові виклики, що потребують переосмислення ролі профспілок у сучасних умовах. Наразі недостатньо опрацьованими залишаються питання захисту цифрових прав працівників, організації профспілкової діяльності у цифровому середовищі та юридичних аспектів впливу автоматизації та платформеної зайнятості на трудові права.

Виклад основного матеріалу. В умовах цифровізації економіки захист трудових прав через профспілки набуває особливої важливості. Швидкий розвиток інтернет-платформ, які виконують роль посередників між замовниками та надавачами послуг (кур'єри, водії тощо), створює нові виклики. Працівники платформ часто не визнаються офіційно зайнятими, що позбавляє їх доступу до базових гарантій трудового права, таких як соціальний захист та колективні переговори. Ця ситуація підкреслює необхідність адаптації профспілок до нових умов і пошуку способів захисту прав працівників, залучених до гіг-економіки.

Вплив гіг-економіки та фрілансу на трудові відносини. Гіг-економіка (англ. gig economy) – це економічна система, в якій тимчасова робота виконується через платформи для короткострокових завдань, найчастіше без стандартного трудового договору. Працівники, такі як кур'єри, водії таксі, фрілансери, не мають постійного роботодавця, що обмежує їхній доступ

до соціальних гарантій та захисту трудових прав [Hannah Johnston, Chris Land-Kazlauskas].

Гіг-економіка передбачає виконання короткострокових контрактів або проектів через платформи на кшталт Uber, Upwork чи Glovo. Працівники гіг-економіки, з одного боку, отримують більше свободи у виборі робочих завдань та гнучкість графіку, але з іншого боку — часто втрачають соціальні гарантії та правовий захист. Вони не мають доступу до таких переваг, як оплачувана відпустка, лікарняні або пенсійні внески.

Фрілансери також працюють поза рамками стандартних трудових відносин, що ускладнює їх колективне представництво. Для профспілок важливо знайти нові підходи до організації працівників у таких умовах. Це може включати створення спеціалізованих профспілкових платформ для фрілансерів, онлайн-спільнот або впровадження цифрових механізмів для комунікації та координації дій.

Гіг-економіка значно ускладнює захист прав працівників, що ставить нові виклики перед профспілками. Оскільки працівники платформ (кур'єри, водії тощо) часто юридично не вважаються найманими, вони не мають доступу до базових трудових гарантій — таких як мінімальна зарплата, соціальний захист чи право на колективні переговори. Відсутність офіційних трудових відносин також знижує можливість організовувати профспілки та вимагати покращення умов праці. Тому профспілки змушені адаптувати свої стратегії, використовуючи цифрові платформи та лобіюючи зміни у законодавстві для захисту прав таких працівників.

Згідно з даними Міжнародної організації праці (МОП), понад 60% працівників і 80% підприємств у світі функціонують у неформальній економіці. На відміну від попередніх прогнозів, рівень неформальності не знижується, а в багатьох країнах навіть зростає. Неформальна економіка часто супроводжується високим рівнем бідності та браком гідних умов праці, що створює серйозні соціальні виклики та потребує нових підходів для забезпечення трудових прав і соціального захисту працівників [2].

Зростаючий відсоток віддаленої роботи породжує як нові можливості, так і нові виклики та ризики для профспілок.

Пандемія COVID-19 стала потужним прискорювачем переходу до віддаленої роботи, яка стала новою нормою для багатьох сфер діяльності. Однак віддалена робота створює нові виклики для профспілок, оскільки працівники втрачають фізичний зв'язок з колегами та робочими колективами. У таких умовах зменшується їхня мотивація до участі в профспілкових заходах і послаблюється відчуття спільноти.

Для підтримки зв'язку з працівниками, які працюють дистанційно, профспілки можуть ви-

користовувати цифрові платформи для спілкування, проведення зустрічей та голосування. Це дозволяє забезпечити ефективне прийняття колективних рішень, навіть за відсутності фізичної присутності працівників в офісі. Водночас важливо врахувати загрози, пов'язані з кібербезпекою та захистом персональних даних.

Профспілки відіграють важливу роль у захисті прав працівників в умовах загроз кібербезпеці та забезпечення захисту персональних даних. З переходом до цифрових платформ і онлайн-роботи зростає ризик порушення конфіденційності, витоку даних та зловживань персональною інформацією працівників. Профспілки можуть стати ключовим елементом у процесі створення безпечного цифрового середовища для своїх членів.

Профспілки можуть допомагати працівникам зрозуміти їхні права в цифровій сфері, інформувати про правила конфіденційності та кібербезпеки. Наприклад, вони можуть проводити тренінги щодо захисту особистих даних, використання безпечних паролів і розпізнавання кіберзагроз.

У той час, як деякі компанії можуть впроваджувати моніторинг своїх працівників у цифрових системах, мета профспілок – протидіяти надмірному контролю, захищаючи право працівників на приватність.

Профспілки можуть брати участь у розробці національних та міжнародних політик щодо захисту даних і кібербезпеки. Завдяки колективному впливу вони можуть підтримувати або лобіювати закони, які захищали права працівників у цифрову епоху, наприклад, ініціативи, подібні до Загального регламенту ЄС із захисту даних (GDPR) [3].

Профспілки можуть вимагати від роботодавців впровадження належних кібербезпекових заходів, що забезпечують безпечне зберігання та обробку персональних даних працівників. Наприклад, можна встановити вимоги до шифрування даних, обмеження доступу та періодичної перевірки систем на вразливість.

У випадках порушень прав, пов'язаних із кібербезпекою чи використанням персональних даних, профспілки можуть надавати правову підтримку своїм членам. Вони можуть допомагати з юридичними консультаціями або підтримувати у випадках судових позовів, пов'язаних з кіберінцидентами чи порушенням конфіденційності.

Ще одним викликом для зайнятості є автоматизація та використання алгоритмів для управління робочими процесами. Багато рутинних та низькокваліфікованих робіт замінюються автоматизованими системами, що призводить до скорочення робочих місць у традиційних секторах економіки. Це ставить перед профспілками

завдання пошуку нових шляхів захисту працівників, яких торкаються процеси автоматизації.

Профспілки можуть виступати ініціаторами програм перекваліфікації працівників, що втратили роботу через автоматизацію, та лобювати законодавчі зміни для забезпечення соціальних гарантій під час масових звільнень. Важливо також сприяти розвитку діалогу між роботодавцями, урядами та профспілками з метою узгодження інтересів усіх сторін у процесі цифрової трансформації.

Також постає проблема пов'язана із змінами у формі зайнятості, сучасні працівники все менше зацікавлені в участі в профспілках. Серед причин цього явища можна виділити індивідуалізацію трудових відносин, зменшення ролі колективної праці та зростання впевненості у власних силах без підтримки колективних організацій. Це створює нові виклики для профспілок, які повинні шукати способи підвищення своєї привабливості та актуальності в очах молодих працівників.

Все це зумовлює необхідність запровадження відповідних механізмів захисту соціально-трудових прав працівників цього сегменту ринку праці. У таких умовах європейські дослідники наголошують на надзвичайній важливості солідарності та об'єднання поза звичними межами робочих місць на підприємствах. Враховуючи це, основним завданням профспілок у державі з цифровою економікою вчені вважають організаційне об'єднання працівників з нестандартними формами зайнятості [4, с. 16].

Міжнародна організація праці (МОП) пропонує декілька стратегій для захисту прав працівників в умовах гіг-економіки. Оскільки працівники в цій сфері зазвичай мають нестабільну зайнятість, обмежені соціальні гарантії та неформальні трудові відносини, МОП прагне забезпечити дотримання їхніх прав через ключові ініціативи такі як, розширення соціального захисту – створення більш доступних і всеохоплюючих систем соціального захисту для працівників гіг-економіки. Це включає страхування від безробіття, медичне страхування та пенсійні програми, які мають бути доступними для тих, хто працює на умовах непостійної зайнятості або через цифрові платформи. Такий підхід допомагає забезпечити основні соціальні гарантії незалежно від типу зайнятості. Правове визнання трудових відносин – вдосконалення трудового законодавства, щоб включити гіг-працівників у сферу правового захисту. Це може бути досягнуто шляхом розширення правового визначення «працівника», що дозволить працівникам платформ мати доступ до таких прав, як мінімальна зарплата, оплачувані відпустки та захист від безпідставного звільнення.

Колективні переговори та свобода об'єднань – зосередження на важливості колективних переговорів та права на об'єднання навіть для гіг-працівників. Це передбачає право створювати профспілки та вести переговори щодо умов праці [5]. Гіг-платформи, як і традиційні роботодавці, мають забезпечувати можливість для таких об'єднань, що сприятиме зміцненню позицій працівників і захисту їхніх прав. Поліпшення умов праці та забезпечення безпеки – стандартизація умов праці на платформах, що включає безпеку праці, обмеження робочого часу та забезпечення права на відпочинок [6]. Організація також акцентує увагу на здоров'ї та безпеці працівників, особливо тих, хто зазнає фізичних ризиків, як-от кур'єри чи водії. Регулювання цифрових платформ – впровадження регуляцій для цифрових платформ, які повинні брати на себе частину відповідальності за добробут працівників. Це може включати зобов'язання щодо прозорості алгоритмів (які впливають на розподіл роботи та оплату), а також обмеження щодо збору та використання персональних даних працівників. Глобальна співпраця та обмін досвідом – акцент на важливості міжнародної співпраці для створення узгоджених підходів до регулювання гіг-економіки. Досвід різних країн може стати основою для розробки універсальних стандартів і механізмів захисту прав працівників у цьому секторі.

Ці ініціативи МОП спрямовані на адаптацію умов праці до нових економічних реалій та на забезпечення гідної роботи для всіх працівників, незалежно від формату їхньої зайнятості [7]. Дотримання цих рекомендацій дозволить ефективніше захищати права людини в умовах глобальних змін ринку праці.

Висновки. Цифровізація ставить нові виклики перед профспілками, але одночасно відкриває нові можливості для їхнього розвитку. Успішна адаптація потребує від профспілок активного використання цифрових технологій та зміни традиційних підходів до захисту прав працівників. Лише ті профспілки, які зможуть інтегрувати сучасні технології у свою діяльність та враховувати специфіку нових форм зайнятості, збережуть свою актуальність і вплив у майбутньому.

З огляду на цифровізацію, працівникам іноді важко отримати об'єктивну інформацію про свої права та можливості для колективних дій. Профспілки мають посилити свою роль у підвищенні обізнаності працівників, забезпечуючи доступ до актуальної інформації.

Використання цифрових технологій на робочому місці може ставити під загрозу приватність і свободу асоціацій працівників, наприклад, через моніторинг і спостереження. Профспілки мають працювати над розробкою правових ме-

ханізмів для захисту цифрових прав своїх членів.

Умови праці швидко змінюються по всьому світу, і виклики, пов'язані з цифровими технологіями, є глобальними. Профспілкам важливо налагоджувати співпрацю та обмін найкращими практиками для захисту прав трудящих у різних країнах.

Щоб залишатися ефективними, профспілки повинні прогнозувати майбутні виклики та адаптувати свої стратегії під нові технологічні тенденції, такі як штучний інтелект, автоматизація, кібербезпека та цифровий розвиток робочих місць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Глущенко М.П. Роль профспілок у захисті трудових прав в умовах розвитку цифрової економіки. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2021. № 36. Серія 18. Право. с. 26.
2. Trade Unions in Transformation: Technological Change and Digitalization. Report of the International Labor Organization. URL: <https://www.ilo.org/resource/project-document/trade-unions-transformation-technological-change-and-digitalisation>.
3. Prassl, J. *Humans as a Service: The Promise and Perils of Work in the Gig Economy*. Oxford University Press. 2018. DOI: 10.1093/oso/ 9780198797012.001.0001.
4. Цесарський Ф.А. Захисна функція профспілок та форми її реалізації: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Ф.А. Цесарський – Харків, 2004. – 20 с.
5. Bales, R., & Stone, K. The Gig Economy: What Future for Unions? *E-Journal of International and Comparative Labor Studies*. 2016. № 41(2). С. 123–135.
6. Forde, C., et al. The Impact of Digitalization on Labour Markets and the Role of Trade Unions. European Trade Union Institute. 2016. № 94. DOI: 10.2139/ssrn.2730550.
7. Hannah Johnston, Chris Land-Kazlauskas. Organizing on-demand: Representation, voice, and collective bargaining in the gig economy. *Conditions of work and employment series*. 2018. No. 94. International Labor Organization. URL: <https://www.ilo.org/publications/organizing-demand-representation-voice-and-collective-bargaining-gig>.
8. Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects. ILO. 2016. URL: https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_534326/lang-en/index.htm.
9. Prassl, J. *Humans as a Service: The Promise and Perils of Work in the Gig Economy*. Oxford University Press. 2018. DOI: 10.1093/oso/ 9780198797012.001.0001.

УДК 316.774; 341.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.148>

МІЖНАРОДНИЙ ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ПРАВОПОРЯДОК: ДО ПОСТАНОВКИ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНОЇ І ПРАКТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Гдичинський В.Б.,

кандидат юридичних наук, докторант

кафедри міжнародного та європейського права

Національного авіаційного університету

ORCID: 0009-0008-8674-5340

Гдичинський В.Б. Міжнародний енергетичний правопорядок: до постановки науково-теоретичної і практичної проблематики.

Активізація на початку ХХ ст. міжнародних і національних ініціатив багатьох держав сучасного світу у напрямі забезпечення сталого й збалансованого розвитку зумовила появу ряду актів міжнародних організацій, суттєве оновлення національного законодавства України у енергетичній та інших сферах. Значна їх частина – документи стратегічного характеру, зокрема, стосуються енергетичного сектору, забезпечення енергетичної безпеки, енергетичного правопорядку. Водночас останній феномен залишається недостатньо вивченим, йдеться про його теоретичні й практичні аспекти.

Мета статті передбачає вивчення теоретичних засад, передумов і закономірностей концептуалізації міжнародного енергетичного правопорядку, обґрунтування актуальних теоретичних і практичних аспектів, що посилюють його роль і значення. Досягненню цієї мети сприятиме виконання відповідних завдань застосування належної *методологічної основи*, що включає такі методи як діалектичний, гносеологічний, аксіологічний, порівняльно-правовий, феноменологічний, формально-логічний, синергетичний та ін. Також доцільним є використання ряду методологічних підходів (інтегративного, компаративістського, діяльнісного, інструментального, комплексного і т.д.) і методологічних принципів дослідження (об'єктивності, системності, цілісності тощо).

Відзначено, що в умовах інтеграції та глобалізації постала необхідність дослідження стану міжнародного правопорядку в цілому, міжнародного енергетичного правопорядку зокрема. Спостерігається динаміка міжнародно-правового регулювання, водночас залишаються деякі прогалини або певне відставання такого регулювання в енергетичній сфері, проблеми ефективності міжнародного енергетичного правопорядку та дієвості його гарантій. Разом з тим, вбачається необхідним детальне вивчення поняття і природи цього явища, сутнісних оз-

нак і характеристик, співвідношення з іншими різновидами міжнародного правопорядку, особливостей організації та функціонування тощо. Отже, зазначені аспекти зумовлюють продовження ґрунтовних концептуальних досліджень у даному напрямі, з урахуванням теоретичної і практичної специфіки.

Оптимальним є розуміння міжнародного енергетичного правопорядку як фундаментальної комплексної складової сучасної системи міжнародно-правових відносин, міжнародного правопорядку. Обґрунтованим є посилення його ролі й значення у сучасному світопорядку, системі міжнародного права, універсальному і регіональному рівнях міжнародно-правового регулювання тощо. Це підкреслюють періоди політико-правової, соціально-економічної нестабільності, триваючі збройні конфлікти, у т.ч. гібридні війни, агресія росії проти України, в результаті чого відбувається руйнування об'єктів енергетичної інфраструктури, порушення енергетичних й інших прав і свобод людини і громадянина, прав та інтересів держав, продовжують існувати серйозні загрози міжнародному миру і безпеці. Тому перед науковою спільнотою, експертами, посадовими особами держав і міжнародних організацій, іншими суб'єктами міжнародного права постали завдання, що потребують невідкладного розв'язання, глобального і стратегічного характеру.

Ключові слова: міжнародний правопорядок, міжнародний енергетичний правопорядок, міжнародні правовідносини, сталий збалансований розвиток, міжнародне право, принципи, засади, механізм.

Gdychinsky V.B. International energy legal order: to the formulation of scientific-theoretical and practical problems.

Activation at the beginning of the 20th century. international and national initiatives of many states of the modern world in the direction of ensuring sustainable and balanced development led to the emergence of a number of acts of international organizations, a significant update of the national

legislation of Ukraine in the energy and other spheres. A significant part of them are documents of a strategic nature, in particular, they relate to the energy sector, ensuring energy security, energy law and order. At the same time, the latter phenomenon remains insufficiently studied, it is about its theoretical and practical aspects.

The purpose of the article involves the study of the theoretical foundations, prerequisites and regularities of the conceptualization of the international energy legal order, substantiation of relevant theoretical and practical aspects that strengthen its role and importance. Achieving this goal will be facilitated by the implementation of relevant tasks and the use of an appropriate *methodological framework*, which includes such methods as dialectical, epistemological, axiological, comparative-legal, phenomenological, formal-logical, synergistic, etc. It is also advisable to use a number of methodological approaches (integrative, comparative, activity, instrumental, complex, etc.) and methodological principles of research (objectivity, systematicity, integrity, etc.).

It was noted that in the context of integration and globalization, there was a need to study the state of the international legal order in general, the international energy legal order in particular. The dynamics of international legal regulation are observed, while some gaps or a certain lag in such regulation in the energy sector, problems of the effectiveness of the international energy legal order and the effectiveness of its guarantees remain. At the same time, a detailed study of the concept and nature of this phenomenon, essential features and characteristics, correlation with other types of international legal order, peculiarities of organization and functioning, etc., is considered necessary. Therefore, the mentioned aspects determine the continuation of thorough conceptual research in this direction, taking into account theoretical and practical specifics.

It is optimal to understand the international energy legal order as a fundamental complex component of the modern system of international legal relations, international legal order. The strengthening of its role and importance in the modern world order, the system of international law, universal and regional levels of international legal regulation, etc., is justified. This is emphasized by periods of political-legal, socio-economic instability, ongoing armed conflicts, including hybrid wars, Russia's aggression against Ukraine, resulting in the destruction of energy infrastructure facilities, violations of energy and other rights and freedoms of man and citizen, rights and interests of states, serious threats to international peace and security continue to exist. Therefore, the scientific community, experts,

officials of states and international organizations, and other subjects of international law faced tasks that require an urgent solution of a global and strategic nature.

Key words: international legal order, international energy legal order, international legal relations, sustainable balanced development, international law, principles, basics, mechanism.

Постановка проблеми. З початком ХХ ст. активізувалися міжнародні та національні ініціативи багатьох держав сучасного світу у напрямі забезпечення сталого й збалансованого розвитку. Підтвердженням цього є низка актів міжнародних організацій, суттєве оновлення національного законодавства України у різних сферах життєдіяльності. Важливо, що значна їх частина є документами стратегічного характеру, зокрема, це стосується енергетичного сектору, забезпечення енергетичної безпеки, енергетичного правопорядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські та зарубіжні юристи-міжнародники звертаються до різноманітних аспектів міжнародного правопорядку, насамперед, це В. Базов, О. Буткевич, С. Білоцький, М. Буроменський, В. Василенко, А. Войціховський, В. Денисов, Н. Камінська, І. Лукашук, І. Забара, О. Задорожній, Т. Сироїд, Б. Остудімов, О. Переверзева, О. Вайцеховська, Д. Деттер, С. Дженкс, П. Джессеп, А. Кіссу, Г. Кларк, В. Мак Клур, Г. Лассуел, М. МакДугал, Р. Паунд, Б. Роллінг, Е. Хірш, Д. Шел і т.д. Проте доволі рідко їх увага сконцентрована на концептуалізації окремих різновидів сучасного міжнародного правопорядку, включаючи міжнародний енергетичний правопорядок.

Отже, **мета статті** передбачає вивчення теоретичних засад, передумов і закономірностей концептуалізації міжнародного енергетичного правопорядку, обґрунтування актуальних теоретичних і практичних аспектів, що посилюють його роль і значення.

Досягненню цієї мети сприятиме виконання відповідних завдань застосування належної *методологічної основи*. Йдеться про такі методи як діалектичний, гносеологічний, аксіологічний, порівняльно-правовий, феноменологічний, формально-логічний, синергетичний та ін. Також доцільним є використання ряду методологічних підходів (інтегративного, компаративістського, діяльнісного, інструментального, комплексного і т.д.) і методологічних принципів дослідження (об'єктивності, системності, цілісності тощо).

Виклад основного матеріалу. Аналіз загальом міжнародного правопорядку, становлення і розвитку його різновидів, зокрема, міжнародного енергетичного правопорядку поряд з іншими видами, зумовлює звернення до деяких іс-

нующих або перспективних концепцій розвитку міжнародного права, міжнародних відносин і світового співтовариства.

Наприклад, концепція збалансованого або сталого розвитку, що стала відповіддю на виклики часу, є альтернативою поширеній моделі сучасного розвитку, що ґрунтується на розгляді природи лише як джерела сировини для виробництва різних товарів. Вона передбачає такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, поряд з іншими видами життєдіяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність теперішніх та майбутніх поколінь. Це не технічна проблема, для розв'язання якої необхідні якісно нові технічні засоби або технології, це більше проблема зміни суспільних відносин і формування такого суспільства, що не руйнуватиме середовище свого існування. Як будь-який суспільний ідеал, концепція збалансованого розвитку є дороговказом для створення суспільства, яке буде розвиватись у гармонії з природою, а головними принципами збалансованого розвитку є: поєднання збереження природи і розвитку суспільства; задоволення основних потреб людини; досягнення рівності та соціальної справедливості; забезпечення соціального самовизначення та культурного різноманіття; підтримання цілісності екосистем. Концепція збалансованого розвитку передбачає реалізацію цілісної системи принципів діяльності, тобто системоутворюючим є принцип цілісності [1].

Така система принципів включає, на наш погляд, загальні та спеціальні принципи, що гармонійно поєднуються із такими загальнолюдськими моральними цінностями та орієнтирами як справедливість, солідарність, ліквідація бідності, недискримінація, гендерна рівність, баланс людської діяльності та збереження природних ресурсів, відкритість, захист прав людини, інноваційність, сталий розвиток, соціальна відповідальність та ін. Останній з них означає відповідальність перед теперішніми і майбутніми поколіннями, врахування соціальних потреб виробників і споживачів послуг і товарів, забезпечення безпеки і соціального захисту працівників конкретної сфери. Стосовної енергетичної сфери, енергетичної політики, а також пріоритетів міжнародно-правового регулювання наразі вкрай актуальним вбачається доцільність виокремлення згаданих орієнтирів, особливо у контексті дослідження міжнародного енергетичного правопорядку.

У науковій літературі не спостерігається єдності або уніфікованості поглядів при трактуванні категорії міжнародний правопорядок, але домінуючим було розуміння як стану фактичної

впорядкованості міжнародних відносин, що відображає реальне, практичне здійснення вимог міжнародної законності та міжнародного права [2–4].

Тобто міжнародний правопорядок пов'язується з реалізацією норм і принципів міжнародного права, його дієвістю, демонструє стан упорядкованості міжнародно-правових відносин і становить, на нашу думку, певний порядок існуючих міжнародних відносин, врегульований і забезпечений міжнародним правом.

К. Савчук, В. Денисов та інші учені підкреслювали, що система принципів і норм, які регулюють відносини держав та інших суб'єктів у міжнародному співтоваристві, становлять певний правопорядок у міжнародному праві. Законірно, що існування світу як такого вимагало винайдення нового міжнародного правопорядку, спроможного не допустити самознищення людського роду. Тому, на їх переконання, міжнародний правопорядок відзначається координаційно-правовою, а не субординаційно-правовою, тобто «горизонтальною», а не «вертикальною» структурою. Держави як правові реальності є носіями міжнародного правопорядку, тому через це світова спільнота функціонує як співтовариство держав; визначальним чинником тут є народ, адже утворює державу і підтримує її функціонування [5, с. 117–134; 6, с. 33–46].

Зрештою, на наш погляд, верховенство права значною мірою впливає на існуючу систему міжнародного права, зумовлюючи модернізацію підходів і способів міжнародно-правового регулювання і правозастосування. Безперечно, це стосується і міжнародного енергетичного правопорядку, відповідної джерельної основи і механізмів функціонування.

Відзначимо той факт, що якщо загальнотеретичні аспекти міжнародного правопорядку, його поняття і сутності, принципів і суб'єктів розкриваються у наукових розвідках, то проблематика міжнародного енергетичного правопорядку переважно залишається недослідженою.

Тут слід відзначити напрацювання Білоцького С.Д., Єделева Р.С., Забари І.М., Камінської Н.В., Остудімова Б.А. та інших авторів. Наприклад, доречним і законірними є концептуалізація енергетичної незалежності держави, енергетичної функції сучасної держави, енергетичної безпеки як самостійної наукової категорії і водночас складової національної безпеки та міжнародної безпеки, а також енергетичних прав людини, територіальної громади, організацій, держави та інших суб'єктів, відповідних обов'язків в енергетичній сфері і т.д. [7]. Зазначені питання, безумовно, мають значний вплив на становлення міжнародного енергетичного

правопорядку, національного енергетичного правопорядку, так само і наднаціонального або інтегративного енергетичного правопорядку. Дані виміри енергетичного правопорядку ще потребують ґрунтовного вивчення, з урахуванням багатогранної природи, міжгалузевого і міждисциплінарного характеру.

Проте наразі очевидним і прогресивним вбачається формування єдиного європейського енергетичного простору, інтеграції до нього України, а також розвиток міжнародного енергетичного правопорядку та європейського енергетичного правопорядку, що базуються відповідних нормах і принципах загального міжнародного права, спеціальних міжнародних договорах, а також праві Європейського Союзу тощо.

Погоджуємось, що є підстави для виокремлення енергетичної функції держав, Європейського Союзу і деяких міжнародних організацій спеціальної компетенції – Міжнародної агенції з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародного агентства з відновлювальних джерел енергії (IRENA), Міжнародного енергетичного агентства (MEA), ґрунтуючись на їх установчих договорах, інших актах [8–10]. Власне у даній сфері вони становлять коло основних суб'єктів забезпечення міжнародного енергетичного правопорядку, зумовлюючи потребу детального вивчення предметно-компетенційних, об'єктно-суб'єктних та інших характеристик.

В умовах політико-правової, соціально-економічної нестабільності, триваючих збройних конфліктів, у т.ч. гібридної війни, агресії росії проти України, об'єкти енергетичної інфраструктури належать до найбільш вразливих, а їх руйнування спричиняє не лише матеріально-фінансові збитки, а й порушення енергетичних прав і свобод людини і громадянина, прав та інтересів держав, міжнародного енергетичного правопорядку та міжнародного правопорядку цілому. Звісно, у результаті можна стверджувати про порушення, у тому числі, міжнародно-правових стандартів енергетичної безпеки, що визначаються як сукупність норм і принципів міжнародного права, що регулюють міжнародні відносини стосовно безпечного видобування, використання, транзиту, постачання, торгівлі енергетичних ресурсів, поширення про них інформації, запровадження енергозберігаючих технологій і розвитку альтернативних джерел енергії [7].

Важливим, є не лише їх дотримання, а й наявність дієвих гарантій міжнародного енергетичного правопорядку, дотримання норм і принципів міжнародного гуманітарного права, інших галузей сучасного міжнародного права, основних його принципів, що мають імперативний характер. Зауважимо, що категорії міжнародний правопорядок, міжнародний енергетичний правопорядок потребують належної концептуаліза-

ції, з огляду на теоретичне і практичне значення в умовах сьогодення, багатогранну природу і сутність, масштабність поширення і т.д.

Еволюція його розвитку демонструє, що наприкінці 1990-х років відзначались тенденції лібералізації енергетичних ринків та посилення міжнародної співпраці в енергетичній сфері у напрямі становлення і зміцнення міжнародного енергетичного правопорядку. Так, у результаті було підписано Європейську енергетичну хартію 1991 р. та Договір до Енергетичної Хартії 1994 р., тобто багатосторонні договори, що охопили чимало аспектів, у т.ч. комерційних енергетичних відносин. Наступний період з початку ХХ ст. і до сьогодні характеризується зростанням уваги до екологічних і кліматичних аспектів енергетики, розвитком відновлюваних джерел енергії. Так, Паризька угода 2015 року стала важливим кроком в інтеграції кліматичних цілей у міжнародне енергетичне право, міжнародний енергетичний правопорядок. Крім цього, відзначається формування глобального енергетичного ринку, посиленням впливу окремих суб'єктів (наприклад, ЄС, Китаю і т.ін.) у міжнародному енергетичному просторі [11–12].

Подібно до того, як і міжнародний інформаційний правопорядок, міжнародного екологічний правопорядок, міжнародний економічний правопорядок, а також інші різновиди міжнародного правопорядку універсального рівня, досліджувана категорія має вплив на різні сфери відносин, що становлять предмет міжнародно-правового регулювання. Тому необхідним надалі є привернення уваги дослідників до питань його ефективності, співвідношення вищезгаданої системи засад міжнародного правопорядку із загальними і спеціальними засадами міжнародного енергетичного правопорядку, їх механізмів забезпечення, виокремлення існуючих проблем і шляхів їх вирішення тощо.

На нашу думку, оптимальним є розуміння міжнародного енергетичного правопорядку як фундаментальної комплексної складової сучасної системи міжнародно-правових відносин, міжнародного правопорядку. При цьому потребує уточнення наукова позиція щодо віднесення цієї категорії до міжнародного економічного правопорядку, балансу інтересів та повноважень різних суб'єктів міжнародного права, інтересів виробників та споживачів енергетичних ресурсів, що вимагає врахування різновекторних чинників, створення справедливих і прозорих умов для всіх учасників міжнародних енергетичних ринків, їх стабільності й передбачуваності, регулювання транскордонних енергетичних потоків, попередження і вирішення міжнародних енергетичних спорів, а також стимулювання сталого розвитку, узгодженості політики забезпечення енергетичної безпеки різних рівнів.

Висновки. В умовах інтеграції та глобалізації постала необхідність дослідження стану міжнародного правопорядку в цілому та міжнародного енергетичного правопорядку зокрема. Спостерігається динаміка міжнародно-правового регулювання, водночас залишаються деякі прогалини або певне відставання такого регулювання в енергетичній сфері, проблеми ефективності міжнародного енергетичного правопорядку та дієвості його гарантій. Разом з тим, вбачається необхідним детальне вивчення поняття і природи цього явища, сутнісних ознак і характеристик, співвідношення з іншими різновидами міжнародного правопорядку, особливостей організації та функціонування тощо. Отже, зазначені аспекти зумовлюють продовження ґрунтовних концептуальних досліджень у даному напрямі, з урахуванням теоретичної і практичної специфіки.

Оптимальним є розуміння міжнародного енергетичного правопорядку як фундаментальної комплексної складової сучасної системи міжнародно-правових відносин, міжнародного правопорядку. Обґрунтованим є посилення його ролі й значення у сучасному світопорядку, системі міжнародного права, універсальному і регіональному рівнях міжнародно-правового регулювання тощо. Це підкреслюють періоди політико-правової, соціально-економічної нестабільності, триваючі збройні конфлікти, у т.ч. гібридні війни, агресія росії проти України, в результаті чого відбувається руйнування об'єктів енергетичної інфраструктури, порушення енергетичних й інших прав і свобод людини і громадянина, прав та інтересів держав, продовжують існувати серйозні загрози міжнародному миру і безпеці. Тому перед науковою спільнотою, експертами, посадовими особами держав і міжнародних організацій, іншими суб'єктами міжнародного права постали завдання, що потребують невідкладного розв'язання, глобального і стратегічного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цілі сталого розвитку та їх адаптація для України. URL: <https://dev.sd4ua.org/shho-take-stalij-rozvitok>.
2. Міжнародне публічне право: підручник: у 2 т. / [В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич та ін.]; за ред. В.В. Мицика. Харків : Право, 2019. Т. 1: Основи теорії. 2019. 416 с.
3. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: навч. посібник. К.: КНТ, 2010. 280 с.
4. Сироїд Т.Л. Міжнародне кримінальне право: підручник. Харків, 2023. 512 с.
5. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співгол.) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 3. М–Я. Київ: Академ періодика, 2019. 992 с.
6. Міжнародне право у світлі динамічних змін: контури майбутнього міжнародного правопорядку: кол. монографія. Львів–Дрогобич, 2021. С. 33–46.
7. Камінська Н., Остудімов Б. Забезпечення енергетичної безпеки: теоретичні, міжнародно-правові та конституційно-правові засади: моногр. Київ, 2024. 205 с.
8. Білоцький С.Д., Єделєв Р.С. Новітні тенденції в правових засадах міжнародної енергетичної безпеки. *Сучасні проблеми розвитку міжнародного та європейського права*: моногр. / заг. ред. д.п.н., проф. В. Копійки. К., 2023. С. 28–47.
9. Забара І.М. Міжнародний правопорядок: до питання передумов, сфери встановлення і періодизації (теоретичні аспекти). *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2016. Вип. 127. С. 87–94.
10. International Energy Agency, «World Energy Outlook» (2023). URL: <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2023>.
11. Talus K. EU Energy Law and Policy: A Critical Account. Oxford University Press (2013). URL: <https://global.oup.com/academic/product/eu-energy-law-and-policy-9780199686391?cc=ua&lang=en&#>.
12. Journal of World Energy Law & Business, Oxford Academic (2024). URL: <https://academic.oup.com/jwelb>.

УДК 323.2, 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.149>

MULTIPLE CITIZENSHIP: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND IMPLEMENTATION IN UKRAINE (ECONOMIC, POLITICAL AND SECURITY ASPECTS)

Denysiuk S.,*Doctor of Political Science, Professor,
Professor of the Department of International Law
and the rights of the European Union, State Tax University
ORCID: 0000-0002-1489-2236***Kononenko V.,***Doctor of Law Sciences,
Professor of the Department of International Law
and the rights of the European Union, State Tax University,
Associate Professor, Department of International Economic Relations
and Tourist Business,
V.N. Karazin Kharkiv National University
ORCID: 0000-0002-6461-7072***Rezenkina N.,***teacher of the Department of Economics and Business
Separate structural unit "Kharkiv Trade and Economics
College of the State Trade and Economics University"
ORCID: orcid.org/0000-0002-5735-3240*

Denysiuk S., Kononenko V., Rezenkina N.
**Multiple citizenship: international experience
and implementation in Ukraine (economic,
political and security aspects).**

The article is dedicated to the study of issues related to multiple citizenship in the context of international law and security. In the current conditions of increasing globalization, the regulation of multiple citizenship is becoming ever more relevant, particularly in terms of national security and state sovereignty. The article examines key challenges associated with the involvement of individuals with multiple citizenship in armed forces during military conflicts, potential conflicts of interest that may arise in such cases, and the risks of other states interfering in internal affairs under the pretext of protecting the rights of their citizens.

Special attention is given to the analysis of legal practices for the protection of citizens in cases of multiple citizenship, specifically through the lens of the "effective citizenship" concept formulated by the International Court of Justice in the „Nottebohm" case. The article also explores the economic aspects of multiple citizenship, including issues of double taxation and possible ways to resolve these issues through international agreements.

Based on an analysis of national and international legal systems, the authors conclude that there is a

need to improve legal regulation of citizenship to avoid legal conflicts and ensure a stable political situation in the context of globalization. Particular attention is given to aspects of state sovereignty, which are increasingly under threat due to the growing number of individuals with multiple citizenships.

The article offers recommendations to enhance international legal regulation to protect state sovereignty and the rights of individuals with multiple citizenship in the face of modern global challenges.

In the context of martial law, the issue of maintaining ties with the Ukrainian diaspora around the world and preserving social capital is examined. Emphasis is placed on multiple citizenship, which is often seen as a result of conflicts between the laws of different countries. One of the risks to national security, both for the state of residence and the state of origin, is the issue of preserving state secrets and ensuring the inviolability of borders for individuals with multiple citizenships. To maintain close contact with Ukrainian refugees, the host countries and Ukraine must cooperate to strengthen financial ties, promote the reduction of remittance costs, and prevent double taxation. The need for effective cooperation between Ukraine and other states to create a legal framework for legal migration and

cross-border mobility of Ukrainians after the war is substantiated.

It has been proven that for the sake of security, control over migration processes, and post-war reconstruction after the Russia-Ukraine war, the legalization of multiple citizenship in Ukraine is the optimal step.

Key words: multiple citizenship, multi-patriotism, migration, Russia-Ukraine war, national security, social capital.

Денисюк С., Кононенко В., Резенкіна Н. Множинне громадянство: міжнародний досвід і реалізація в Україні (економічні, політичні та безпекові аспекти).

Стаття присвячена дослідженню проблем множинного громадянства у контексті міжнародного права та безпеки. У сучасних умовах зростаючої глобалізації, питання регулювання множинного громадянства набуває дедалі більшої актуальності, особливо в аспектах національної безпеки та суверенітету держав. У статті розглянуто ключові виклики, пов'язані з залученням осіб з множинним громадянством до збройних сил під час військових конфліктів, можливі конфлікти інтересів, які можуть виникати у таких випадках, а також ризики, пов'язані із втручанням інших держав у внутрішні справи під гаслом захисту прав своїх громадян.

Особлива увага приділена аналізу правової практики захисту громадян у випадках з множинним громадянством, зокрема, через призму концепції ефективного громадянства, яка була сформульована Судом ООН у справі «Nottebohm». У статті також досліджуються економічні аспекти множинного громадянства, включаючи проблеми подвійного оподаткування та можливі шляхи розв'язання цих питань через міжнародні угоди.

На основі аналізу національних та міжнародних правових систем, автори роблять висновки щодо необхідності удосконалення правового регулювання громадянства для уникнення правових колізій та забезпечення стабільної політичної ситуації в умовах глобалізації. Окремо виділено аспекти суверенітету держав, які перебувають під загрозою внаслідок зростання кількості осіб із множинним громадянством.

Стаття пропонує рекомендації для покращення міжнародного правового регулювання з метою захисту суверенітету держав і прав осіб із множинним громадянством в умовах сучасних глобальних викликів.

Розглянуто питання збереження зв'язків із українською діаспорою у світі в умовах воєнного стану соціального капіталу. Акцентується увага на множинному громадянстві, яке часто розглядається як наслідок колізії між законодавством різних держав світу. Одним із ризиків для

національної безпеки як держави проживання, так і держави походження є питання збереження особами з множинним громадянством державної таємниці та забезпечення непорушності кордонів. Для підтримки тісних контактів із українськими біженцями, країни їх перебування та Україна повинні співпрацювати у зміцненні фінансових зв'язків, сприяти зниженню вартості грошових переказів, запобігати подвійному оподаткуванню. Обґрунтована необхідність ефективної співпраці України з іншими державами для створення правової бази для легальної міграції та транскордонної мобільності українців після закінчення війни.

Доведено, що заради безпеки, контролю над міграційними процесами та відбудови держави після російсько-української війни легалізація множинного громадянства в Україні є оптимальним кроком.

Ключові слова: множинне громадянство, мультипатризм, міграція, російсько-українська війна, національна безпека, соціальний капітал.

Problem Statement. Multiple citizenship in Ukraine is a complex and controversial issue. This topic encompasses a range of different aspects, including certain legal restrictions and socio-economic and political factors. As is known, under the current legislation of Ukraine (the Constitution and the Law on Ukrainian Citizenship [1]) individuals who acquire citizenship of another state automatically lose their Ukrainian citizenship. Multipatriotism is the status of citizenship whereby a person is simultaneously recognized as a citizen of two or more states according to their laws. This status can create difficulties for Ukrainians living abroad or those with family ties in other countries.

Regarding socio-economic factors, many Ukrainians have relatives in other countries. Accordingly, the possibility of holding multiple citizenships simplifies access to education, work, and social services for them. Multiple citizenship can be a factor that fosters the development of various international connections for Ukraine. Finally, the political aspects are most evident in issues related to national security and integration into the European Union. Here, there is a need for a more flexible approach to citizenship.

Thus, the need for research into this topic is underscored by the increasing cases of multiple citizenship. However, different countries have varying approaches to regulating multiple citizenship, which creates legal challenges and contradictions.

The aim of the study is to provide a comprehensive analysis of the phenomenon of multiple citizenship in the context of international law and practice, as well as its implementation within the legal system of Ukraine. The research

involves examining the international experiences of countries regarding multiple citizenship, identifying challenges related to its legal regulation, and determining ways to optimize Ukrainian legislation for the effective integration of the concept of multiple citizenship into the Ukrainian legal system.

The current state of research on the topic.

It is known that some politicians, scholars, and experts advocate for the legalization of multiple citizenship, while others believe it may pose risks to statehood. The study of multiple citizenship has become an important area in academic circles, particularly in jurisprudence, sociology, political science, and international relations. Specifically, A. Quinn has researched issues related to citizen rights in the context of multiple citizenship. R. Mandeville analyzed the impact of multiple citizenship on national identity. P. Bloom studied the legal aspects and policies of various countries regarding multiple citizenship. Notable works include those by T. Panchenko [2], O. Poidynok [3], C. Chekhovych [4], L. Henel, K. Ohanesyan, D. Bilyk [5], N. Konstantinov's [6] and many others.

Presentation of the main material. The doctrine views multiple citizenship ambivalently, as it pertains, on one hand, to the rights and freedoms of individuals and citizens, and on the other hand, to the interests of the state and its security [7, c. 124].

Dual citizenship (hereinafter referred to as bi-nationality) refers to an individual holding citizenship in two or more states. A person may become a bi-national either by their own desire or due to conflicts in the national laws regarding citizenship of different countries. For example, a woman may marry a foreigner, and the laws of his country automatically grant her his citizenship (Brazil has such legislation), while she retains her own citizenship. A child whose parents are citizens of a country that recognizes the «right of blood» and is born in a country that applies the «right of soil» also becomes a bi-national.

Countries define their stance on dual citizenship in their legislation, and many do not recognize it. If a citizen of such a country possesses a second citizenship, this legal circumstance is often disregarded. The individual will be considered solely a citizen of that country. This provision is enshrined in the Hague Convention, which regulates certain issues related to the conflict of laws concerning citizenship from 1930.

The status of a person holding citizenship in two or more states presents certain negative aspects. First and foremost, this relates to the diplomatic protection afforded to such individuals and their obligations regarding military service.

The essence of the first issue can be illustrated by the well-known Notteboom case. In 1951,

the government of Liechtenstein brought a case against Guatemala before the International Court of Justice, demanding restitution and compensation for Mr. Notteboom due to actions taken by Guatemala that Liechtenstein believed were contrary to international law. Guatemala, in turn, argued that Notteboom could hardly be considered a citizen of Liechtenstein, and thus, the latter could not provide him with diplomatic protection. Mr. Notteboom was born in Germany in 1881 and obtained Liechtenstein citizenship by naturalization in 1939. However, from 1905 to 1943, he lived permanently in Guatemala and engaged in business there. During World War II, Notteboom was deported from Guatemala. The Court emphasized that Liechtenstein, like any other state, has the authority to establish its rules for acquiring citizenship; however, the crux of the issue was that, in this case, Guatemala was obliged to recognize Notteboom's Liechtenstein citizenship. Since the matter escalated to the level of providing diplomatic protection, this case shifted from the realm of domestic law to international law.

The Court noted that, according to state practice, citizenship constitutes a legal bond between a person and the state that granted the citizenship, as well as an acknowledgment that the individual has a closer connection with that state than with any other. Based on this premise, the Court pointed out the very weak link between Mr. Notteboom and Liechtenstein, contrasting it with his strong connection to Guatemala, where he had lived for over 30 years. Due to the absence of a «real connection» between Notteboom and Liechtenstein, the Court did not recognize the latter's right to provide diplomatic protection to Mr. Notteboom. Although this ruling by the International Court of Justice faced criticism from several international law experts, the doctrine of «real connection» or «effective nationality» gained prominence regarding the provision of diplomatic protection to dual nationals. Its essence is that a dual national can expect diplomatic protection from the state of effective nationality, meaning the state with which they have genuine ties. More often than not, such a state is determined by the individual's place of permanent residence [8, c. 166-167].

Since the practice of the International Court of Justice has a precedent-setting nature [9, c. 223], its legal positions are significant for the study of the issue of multiple citizenship, even considering the fair criticism of the UN and its bodies [10, c. 166-167].

To implement multiculturalism in practice, it is necessary for states to enter into bilateral agreements with each other, in which they mutually recognize the status of individuals

with dual citizenship, along with their rights and obligations. Additionally, the Law of Ukraine on Citizenship establishes the grounds for renunciation of citizenship, its loss, or its official termination. For example, a person can lose their Ukrainian citizenship if they voluntarily acquire another citizenship, enlist in the military service of another country, or obtain Ukrainian citizenship based on false information. Notably, it was under this provision that former Georgian President Mikheil Saakashvili was stripped of his citizenship at one time [11].

However, the Constitution of Ukraine (Article 4) states that there is a single citizenship in Ukraine, and Article 25 stipulates that a citizen of Ukraine cannot be deprived of citizenship or the right to change citizenship. Thus, these two provisions are contradictory. Although the law establishes deprivation of citizenship if a person obtains a passport of another state, the Constitution explicitly prohibits this. Therefore, there is a certain legal conflict in Ukraine, and lawyers often point out that in reality, multiple citizenship exists in Ukraine, although it is legally prohibited.

Let us consider different perspectives on this status. Multiple citizenship is often perceived by analysts and politicians as an undesirable legal status for an individual in their relationship with a particular state. From the perspective of the nation-state's interests, multiple citizenship is also seen primarily as a potential threat or risk to state security and national unity. After all, there is no distinction between belonging to a nation and belonging to a state, and a person should have one citizenship, one homeland, and one native language [2, c. 39].

In this context, multiple citizenship is often seen as a result of the collision between the laws of various countries around the world, as it grants both rights and obligations to individuals. This includes obligations such as military service, tax payments, and others. Therefore, multiple citizenship comes with many advantages as well as risks for both individuals and states. As T. Panchenko rightly points out, individuals with multiple citizenship can be held legally accountable by one of the states whose obligations they are evading. Furthermore, such individuals cannot rely on diplomatic protection from the state of one of their citizenships while in the territory of another citizenship. A dual citizen cannot equally fulfill their obligations or participate in the socio-political life of several states. Typically, such an individual will tend to favor one state over others, thereby weakening the institution of citizenship in the other state [2, c. 40].

It is emphasized that there are risks to national security for both the country of residence and the country of origin regarding the preservation

of state secrets by individuals with multiple citizenships and ensuring the inviolability of borders. In conditions of armed conflicts, it is quite difficult to form armed forces from individuals with dual citizenship. This leads to a reduction in the state's defense capability and creates risks of one state interfering in the internal affairs of another when it comes to protecting the violated rights of individuals with multiple citizenships. This can even become a basis for the escalation of military conflict under the guise of protecting its citizens.

Instead, the issue of forming armed forces should not be automatically associated with the risks of dual citizenship. In many states, such as France, Israel, and the United States, citizens with dual citizenship actively serve in the armed forces. The state has mechanisms to verify loyalty, which help avoid problems related to conflicts of interest. The presence of dual citizenship does not necessarily imply a potential conflict between obligations to different states.

The assertion that citizens with multiple (or dual) citizenship automatically reduce a state's defense capability is overly generalized. In reality, national security depends on the effectiveness of military governance, technological advancement, the level of military training, and other factors. Dual citizenship, in itself, is not a key risk.

It is also important to note that the majority of international treaties and national legislations have provisions regulating the legal responsibility of individuals with dual citizenship. In the case of armed conflicts, foreign states may demand the protection of their citizens, but this does not always lead to the escalation of military conflicts. International law and diplomatic channels serve as effective tools for resolving such issues.

Therefore, the problem of dual citizenship in the context of armed conflicts is significantly more complex and cannot be viewed as a primary factor in diminishing defense capabilities.

We believe that involving individuals with dual citizenship in military service during armed conflicts cannot be regarded as an automatic threat to a state's defense capabilities. While there are certain risks associated with conflicts of interest or foreign interference, many countries successfully integrate citizens with dual citizenship into their armed forces. Effective legal and administrative mechanisms, such as loyalty checks, can minimize these risks. The main risks can be politicized and used as a pretext for aggression, requiring careful legal regulation at the international level.

However, for various reasons, including the Russo-Ukrainian war, many citizens live in different countries around the world for extended periods, work, adapt, and have the opportunity to acquire citizenship in another state. It is known that in January 2024, Ukrainian President

Volodymyr Zelensky submitted a draft law to the Verkhovna Rada of Ukraine, which regulates «dual citizenship.» Currently, in Ukraine, the institution of citizenship is governed by the Law of Ukraine on Citizenship No. 2235-III of January 18, 2001, and the European Convention on Citizenship, ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine on September 20, 2006. This document establishes the principle of single citizenship; however, it does not contain a provision prohibiting dual citizenship. Thus, the law does not forbid dual citizenship but merely does not recognize it. Therefore, if a citizen of Ukraine holds citizenship in another state, the laws apply to them just as they do to other citizens of Ukraine [7].

That is, such a person is recognized as a citizen of Ukraine in legal relations with Ukraine. However, according to the law of Ukraine on citizenship, it is stated that Ukrainians can acquire the citizenship of other states. If a citizen of Ukraine acquires the citizenship of other states, they are not deprived of their Ukrainian citizenship and are recognized solely as a citizen of Ukraine. Since there is no established procedure for declaring another citizenship in Ukraine, it is practically impossible to prove the existence of another citizenship.

Let's systematize the legal risks of multiple citizenships for Ukrainians, taking into account the current socio-political situation in Ukraine. If a person holds Ukrainian citizenship as well as citizenship of another state, this may lead to conflicts regarding the fulfillment of military duty. The prolonged course of the Russian-Ukrainian war has created an acute need for human resources. For instance, Ukrainians who have military obligations may face legal problems if the second state also requires them to serve in the military [8].

Of course, in the context of war, there can be difficulties in protecting the rights of individuals with multiple citizenships. For instance, it may be challenging to obtain consular assistance or support from another country. One of the issues could be restrictions on movement between countries that are experiencing political conflict. This can lead to serious legal difficulties [9].

The issue of legalization is also relevant. Changes in legislation related to military actions may complicate the procedures for legalization, obtaining documents, or recognizing citizenship status. One of the concerns is the conflict of laws. Situations may arise where the laws of the two countries of which a person is a citizen contradict each other, leading to legal collisions [10].

In some cases, individuals with multiple citizenships may become targets of political repression or bias from one of the countries due to their status. Moreover, in times of war, laws may be enacted that alter the conditions for granting or revoking citizenship, which can affect the status of

individuals with multiple citizenships. Therefore, it is important for Ukrainians with multiple citizenships to be attentive to the legal aspects that may arise in the current circumstances and, if possible, to consult with lawyers to avoid complications [11].

Despite the challenges, in practice, many Ukrainians hold multiple citizenships since the state does not control or record cases of acquiring a second citizenship. This is especially common among people who have emigrated.

International experience shows that having two passports is allowed in more than 130 countries worldwide. These countries include Belgium, Bulgaria, the Vatican, the United Kingdom, Denmark, Canada, Cyprus, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Germany, Spain, Poland, Portugal, Romania, Serbia, the United States of America, Croatia, the Czech Republic, Finland, France, Hungary, Sweden, and Switzerland.

Two and a half years after the large-scale Russian invasion of Ukraine, the issue of multiple citizenship for Ukrainians is highly relevant. A law on multiple citizenship could help resolve the problem of the state's migration policy. It is important to maintain legal ties with Ukrainian refugees, develop connections with the diaspora, and involve foreigners in the post-war reconstruction of Ukraine. It can be assumed that such a law is also intended to institutionalize interaction with Ukrainian diasporas worldwide.

Moreover, citizens of 33 countries have the opportunity to obtain a Ukrainian passport through a simplified procedure. This applies to citizens of Austria, Belgium, Bulgaria, the United Kingdom, Greece, Denmark, Estonia, Ireland, Spain, Italy, Canada, Cyprus, Norway, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Malta, the Netherlands, Germany, Poland, Portugal, Romania, Slovakia, Slovenia, the United States of America, Hungary, Finland, France, Croatia, the Czech Republic, Sweden, Switzerland, and Japan. Their citizens only need to submit a declaration recognizing themselves as citizens of Ukraine without renouncing their first citizenship. However, in legal relations with Ukraine, they will recognize themselves solely as citizens of Ukraine [12].

To revive Ukraine after the war and prevent a mass exodus of Ukrainians abroad, multiple citizenship may serve as an effective remedy. According to forecasts from the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), the number of Ukrainian refugees in Europe will remain significant in 2024 due to the prolonged conflict, with estimates of approximately 5.9 million individuals. Among them, 39% are women of working age, 38% are children under 18 years old, 14% are individuals over 60 years old, and 10% are men. Additionally, 51% of the refugees have

higher education, while 28% possess vocational training [13].

To maintain close contacts with refugees, host countries of Ukrainians and Ukraine itself must cooperate to strengthen the financial connections of refugees with Ukraine, facilitate the reduction of money transfer costs, prevent double taxation, and so on. Certainly, effective collaboration is necessary to create a legal framework for the legal migration and cross-border mobility of Ukrainians after the war ends. It can be assumed that Ukrainian refugees will be more actively returning to their homeland after the war if they have the opportunity to travel abroad again.

Conclusions.

1. The phenomenon of multiple citizenship raises significant concerns regarding national security, particularly during armed conflicts. Individuals with multiple citizenships may face conflicting obligations, especially concerning military service. This potential conflict could weaken the defense capability of a state if loyalty to one country contradicts that to another. The presence of individuals with multiple citizenships in armed forces can lead to divided loyalties, and multiple citizenship increases the risk of foreign interference under the pretext of protecting citizens.

2. Multiple citizenship complicates diplomatic protection. The doctrine of «effective nationality» states that diplomatic protection can only be granted by the state with which the individual has the most substantial connection. This can result in situations where a person with dual citizenship remains unprotected, especially if one country questions the citizenship status granted by another. Such legal ambiguity presents challenges to the implementation of international treaties and norms.

3. From an economic perspective, multiple citizenship can provide benefits such as enhanced mobility for business and access to broader social services and markets. However, it also presents challenges in the form of double taxation, which may lead to tax evasion in the absence of clear agreements between the involved countries. Managing the economic implications for such individuals requires careful bilateral negotiations to avoid financial disputes and maintain fiscal responsibility.

4. In the context of wartime challenges, changing approaches to citizenship acquisition should serve as an effective tool for addressing many pressing state issues. Conversely, the issuance of passports alone will not resolve the problem of population decline in Ukraine post-war.

5. Engaging foreign workers for the purpose of restoring Ukraine's economy and improving the demographic situation will necessitate a departure

from conservative immigration policies. The establishment of a multiple citizenship institution presents significant advantages and risks that have not been fully considered in the proposed draft law before the Verkhovna Rada. One possible solution to this situation could be the implementation of a document similar to the Polish Card, which confirms the Polish origin and affiliation of a foreigner with the Polish nation without granting Polish citizenship.

6. Citizenship is an agreement between an individual and the state, where both parties have rights and obligations that must be respected. Therefore, in the context of martial law in Ukraine, the creation and implementation of a multiple citizenship institution should be approached with maximum caution, taking into account both potential benefits and future risks..

REFERENCES:

1. Law of Ukraine „On Citizenship of Ukraine“. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine* (VVR). 2001. No. 13. Art. 65. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (accessed on 04.10.2024).
2. Panchenko, T. V. Dual citizenship in the context of opportunities and prospects for Ukrainian migrants. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series „Political Science Issues“*. 2021. No. 40. Pp. 38–49. URL: <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2021-40-05> (accessed on 04.10.2024).
3. Poyedynok, O.R. Perception of dual citizenship in the legislation and legal practice of Ukraine. *Socio-Economic Problems of the Modern Period of Ukraine*. 2013. 3(101). Pp. 161–168.
4. Chekhovych, S.B. Dual (multiple) citizenship: status and problems of legal regulation. *Legal Bulletin. Air and Space Law*. 2008. No. 3. Pp. 40–46.
5. Henel, L., Ohanesian, K., Bilyk, D. Dual citizenship in the world: often allowed, but not always and not for everyone. *DW*. 28.01.2021. URL: <https://www.dw.com/uk/podviinehromadianstvo-v-sviti-dozvoleno-chasto-ale-nezavzhdy-i-ne-vsim/a-50006042> (accessed on 04.10.2024).
6. Konstantynova, N. Dual citizenship: new prospects or a dubious political technology? *Radio Svoboda*. 3.12.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/podviynehromadianstvo-perspektyvy-chypolittechnolohiya/31592779.html> (accessed on 04.10.2024).
7. Haiduk, Yu. Is dual citizenship allowed in Ukraine in 2024? *Fakty*. 12.08.2024. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/>

- suspilstvo/20240812-chy-dozvoleno-v-ukrayini-podvijne-gromadyanstvo-u-2024-rocz/ (accessed on 04.10.2024).
8. Kononenko, V.P. Resolution of territorial disputes by the International Court of Justice: theory and practice: monograph. Kyiv-Odesa: „Phoenix“, 2018. 438 p.
 9. Tymchenko, L.D., Kononenko, V.P. International Law: Textbook. Kyiv: Znannya, 2012. 631 p.
 10. Kononenko, V.P., Rezenkina, N.O. The interconnection and interdependence of human rights, the rule of law, and democracy. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series*. 2024. No. 81. Vol. 3. Pp. 281–287. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.42>.
 11. Berezhanskyi, I. Multiple citizenship: what will change in Ukraine and for whom. *TSN*. 23.01.2024. URL: <https://tsn.ua/exclusive/mnozhinne-gromadyanstvo-scho-i-dlya-kogo-zminitsya-v-ukrayini-2498728.html> (accessed on 04.10.2024).
 12. Bevzyuk, D., Zabolotna, O. Multiple citizenship: necessity or unjustified risks? *LB.UA*. URL: https://lb.ua/blog/centreua/605229_mnozhinne_gromadyanstvo.html (accessed on 04.10.2024).
 13. Malynovska, O. Ukrainian war refugees in Europe: between integration and return. *National Institute for Strategic Studies*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/ukrayinski-bizhentsi-viyny-v-yevropi-mizh-intehratsiyeyu-ta> (accessed on 04.10.2024).

УДК 341.231.14:347.9(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.150>

ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЩОДО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО В СФЕРІ СУДОЧИНСТВА

Кулик С.В.,

докторант кафедри міжнародного та європейського права

факультету міжнародних відносин

Національного авіаційного університету

Кулик С.В. Доктринальний аналіз щодо імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство в сфері судочинства.

Доктринальний аналіз імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство в сфері судочинства є важливим аспектом забезпечення відповідності внутрішнього правового порядку загальноприйнятим принципам і нормам міжнародного права.

Міжнародні стандарти у сфері судочинства охоплюють різноманітні аспекти, включаючи права людини, принципи справедливого суду, незалежність і неупередженість суддів, а також процедури розгляду справ.

Імплементація цих стандартів у національне законодавство є складним і багатогранним процесом, який включає адаптацію національних правових норм до міжнародних вимог, інтеграцію нових процедур і механізмів у судову систему, а також забезпечення відповідного навчання і підготовки суддів та інших працівників судової системи. При цьому важливо враховувати національні особливості правових систем, традиції та існуючу судову практику.

Одним з основних викликів у цьому процесі є забезпечення балансу між міжнародними стандартами та національними правовими традиціями.

Думки науковців-правників щодо імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство є надзвичайно актуальним в умовах сучасних глобалізаційних процесів та інтеграції України в міжнародну правову спільноту. Розглядаючи три ключові напрямки - роль судової влади, визначення конституційних основ здійснення судочинства та особливості зарубіжного досвіду модернізації національних судових систем, можна глибше зрозуміти та оцінити виклики і перспективи реформування національної правової системи.

Таким чином, доктринальний аналіз імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство судочинства є важливим інструментом для вивчення та удосконалення право-

вих систем, сприяння верховенству права та захисту прав людини. Він допомагає виявити проблеми і недоліки у процесі імплементації, розробити рекомендації для їх подолання і забезпечити, щоб національні системи правосуддя відповідали найвищим міжнародним стандартам.

Ключові слова: міжнародні стандарти, судочинство, національне законодавство, імплементація, судовою системою.

Kulyk S.V. A doctrinal analysis of the implementation of international standards in national legislation in the field of justice.

The doctrinal analysis of the implementation of international standards in national judicial legislation is an important aspect of ensuring that the domestic legal order complies with generally accepted principles and norms of international law.

International standards in the field of justice cover various aspects, including human rights, fair trial principles, independence and impartiality of courts, and case procedures.

The implementation of these standards into national legislation is a complex and multifaceted process that includes the adaptation of national legal norms to international requirements, the integration of new procedures and mechanisms into the judicial system, and the provision of appropriate education and training for judges and other judicial officers. In doing so, it is important to take into account national peculiarities of legal systems, traditions and existing judicial practice.

One of the main challenges in this process is to strike a balance between international standards and national legal traditions.

The opinions of legal scholars on the implementation of international standards in national legislation are extremely relevant in the context of modern globalization processes and Ukraine's integration into the international legal community. By considering three key areas - the role of the judiciary, the constitutional basis for the administration of justice, and the specifics of

foreign experience in modernizing national judicial systems - one can better understand and assess the challenges and prospects for reforming the national legal system.

Thus, the doctrinal analysis of the implementation of international standards in national legislation on the judiciary is an important tool for studying and improving legal systems, promoting the rule of law and protecting human rights. It helps to identify problems and shortcomings in the implementation process, develop recommendations to overcome them, and ensure that national justice systems meet the highest international standards.

Key words: international standards, legal proceedings, national legislation, implementation, judicial system.

Постановка проблеми. Проблема імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство судочинства є багатогранною та критично важливою для забезпечення справедливості та відповідності міжнародним нормам. Основними викликами цього процесу є гармонізація національних правових норм із міжнародними стандартами, що включає не лише формальне прийняття зобов'язань, але й їх ефективну інтеграцію у внутрішнє законодавство та судову практику.

Додатково виникають питання щодо готовності судової системи до прийняття та застосування міжнародних норм, забезпечення незалежності та неупередженості суддів, а також розробки ефективних механізмів контролю за виконанням цих стандартів. Важливо також враховувати досвід зарубіжних країн, однак адаптація іноземних моделей потребує врахування національної специфіки правової системи. Комплексний доктринальний аналіз цих аспектів дозволить визначити основні перешкоди та розробити рекомендації для їх подолання, сприяючи покращенню якості правосуддя та підвищенню довіри громадян до судової системи.

Стан опрацювання цієї проблематики щодо імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство в сфері судочинства, були досліджені багатьма науковцями. До них належать: Лісна І., Романюк Я., Буравльов С. та інші.

Виклад основного матеріалу. Дослідимо наукові праці вітчизняних науковців з метою аналізу їх поглядів стосовно імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство, але вже по трьох напрямках: роль судової влади, визначення конституційних основ здійснення судочинства та особливості зарубіжного досвіду модернізації національних судових систем.

Так, науковець І.С. Лісна, досліджуючи зарубіжний досвід функціонування судових систем

та можливість його використання під час проведення судової реформи в Україні, констатує, що є суттєві особливості судового устрою у країнах англосаксонської правової системи та романо-германської. На її думку основна особливість полягає в тому, що у країнах англосаксонської правової системи існує в основному чотириланкові судові системи, натомість у країнах романо-германської – триланкові. Отже, характерною особливістю судового устрою в США є відсутність єдиної, загальнонаціональної судової системи, замість якої існує дві системи. Тобто у державі функціонують паралельно єдина федеральна система судів і самостійні судові системи кожного з 50 штатів, округу Колумбія і чотирьох федеральних територій. У той же час, в усіх американських штатах діють судові системи, які дуже різняться між собою. Крім того, для судового врегулювання спорів у США широко використовується інститут медіації, який передбачає залучення посередника (медіатора).

Особливістю судової системи Великобританії, на думку науковця, є те, що вона складається з трьох відносно самостійних систем – судових установ Англії і Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Ця особливість фактично дає підстави розглядати побудову судової системи в цих країнах окремо від загальної системи Великобританії.

Дослідивши далі детально судові системи Франції, ФРН, Австрії, Італії, Швеції, Грузії, Польщі та України, як представників романо-германської правової системи, І.С. Лісна приходять до висновку, що «у країнах англо-американської правової сім'ї (США, Велика Британія) діє складна та децентралізована система судоустрою, що пов'язано із їх формою державного устрою та історичними процесами. Натомість, для унітарних європейських країн романо-германської правової сім'ї та скандинавських країн характерна триланкова судова система. Чотириланкова система зберіглася лише в кількох країнах із федеративним устроєм – у Німеччині, Російській Федерації, а також в Іспанії, регіони якої історично мають сильні автономні повноваження. Венеціанська комісія, у свою чергу, вже неодноразово наголошувала на сумнівності існування в Україні чотириланкової судової системи, оскільки вона створює зайву бюрократію, адміністративний тягар, призводить до надмірної складності й затягування провадження, загрожує створенням процесуальних затримок, численними та складними колізіями юрисдикції [1, с. 129].

До речі, Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) неодноразово вказувала на те, що у законодавстві України існують положення, які суперечать принципам і нормам міжнародного права. Так, стосовно

низки норм ухваленого 16 жовтня 2019 року Закону «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» експерти Венеціанської комісії наголосили, що ці норми становлять загрозу стабільності і незалежності у сфері судочинства [2].

Можна повністю погодитися із міркуваннями І.С. Лісної. Дійсно, судові системи як третя гілка влади у державах англосаксонської правової системи та в країнах із федеральним устроєм не мають міцних владних ознак у центральному державному механізмі, натомість у федераціях або штатах, округах тощо її владні функції виглядають більш рельєфно. Відповідно до міжнародних стандартів якості правосуддя існування у державі триланкової судової системи (розгляд справи у першій, апеляційній та касаційній інстанціях) є більш переважним, ніж чотириланкової. До речі, про це влучно сказав Голова Верховного Суду України Ярослав Романюк під час зустрічі з Директором з прав людини та верховенства права Ради Європи, спеціальним представником Генерального Секретаря Ради Європи по Україні Крістосом Джакомопулом: «Судова влада України нині функціонує у 4-х рівнях і 3-х юрисдикціях, а Верховний Суд України фактично здійснює повторну касацію, що з точки зору європейських стандартів судочинства є неприпустимим. З огляду на те, яку територію займає Україна, кількість населення, відстань між населеними пунктами для нашої держави оптимальною є триланкова судова система, де у максимально наближеному до людей суді працюватимуть судді різних спеціалізацій. Така система здатна не тільки спростити громадянам доступ до правосуддя, зменшити бюджетні витрати на утримання судів, а й раз і назавжди вирішити і проблему розподілу юрисдикцій і сприяти забезпеченню єдності судової практики [3].

Науковець та практик-суддя Північного апеляційного суду України С. Буравльов, досліджуючи питання імплементації міжнародних стандартів в організацію діяльності судових установ господарської юрисдикції, вважає, що не всі напрями судової діяльності зараз охоплюються міжнародними стандартами. Він констатує, що стосовно загального поняття «міжнародні стандарти» немає єдності в його доктринальному розумінні та трактуванні, а щодо окремого міжнародного документу, який би визначав стандарт діяльності судових установ господарської юрисдикції, взагалі не існує. Тому, проаналізувавши досвід організації та здійснення діяльності європейських судових установ господарської юрисдикції (на прикладі Федеративної Республіки Німеччини), він надає особливого значення

саме досвіду Німеччини в цьому сенсі, мовляв, що цей досвід можна брати за зразок та втілювати його у практику діяльності судової системи в Україні, бо українська модель третейських судів дуже схожа із комерційними (арбітражними) судами Німеччини [4].

Міркування С. Буравльова, з якими можна в цілому погодитися, наштовхують на інші питання, пов'язані із міжнародними стандартами.

По-перше, не всі напрями у діяльності національних судових систем можуть охоплюватися міжнародними стандартами. Як наслідок, може скластися ситуація, коли національна судова система вбирає в себе лише загальні постулати міжнародних норм та принципів, наприклад, поділ влади на три гілки, в тому числі й на судову гілку, визначення ролі та значущості судів у державі через незалежність суддів та їх професійно-етичні якості тощо. Решта ж суто національних підходів до побудови судової системи може здійснюватися поза межами міжнародних стандартів на основі історичних поглядів, правових традицій, відношення суспільства до судових органів та ін.

По-друге, якщо у національній судовій системі існує напрям, який не охоплюється міжнародними стандартами, то чому б не використовувати у якості стандарту для його визначення досвід однієї або кількох демократичних правових держав, наприклад, країн-членів Європейського Союзу? До того ж не треба отримувати спеціального дозволу на застосування цього досвіду.

По-третє, запозичення позитивного досвіду іншої країни (країн) в організації та діяльності своєї національної судової системи може стати початком формулювання певних пропозицій для подальшого розроблення і підписання міжнародних документів, у яких цей досвід придбає вже статус міжнародного стандарту.

До речі, С. Буравльов посилається на позитивний, з його точки зору, досвід Німеччини стосовно визначення ідеально-типової кваліфікації судді через чотирьох блокову компетенційну систему: «Судді у судах Німеччини мають чотирьох блокову компетенційну систему: 1) предметна і фахова компетенція; 2) особиста компетенція; 3) соціальна компетенція; 4) керівна і управлінська компетенція. Вони описані у профілі вимог визначаючи ідеально-типові кваліфікації» [4, с. 15].

Але, це як раз є не стільки досвідом самої Німеччини щодо створення чотирьох блокової компетенційної системи, скільки є позитивним досвідом імплементації існуючих міжнародних стандартів щодо компетенційних вимог судді. В цьому сенсі достатньо назвати такі міжнародні документи, як Бангалорські принципи поведінки суддів (схвалені резолюцією 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006

року); Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності; Висновок № 4 (2003) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про належну початкову підготовку та підвищення кваліфікації суддів на національному та європейському рівнях (Страсбург, 27 листопада 2003 року) тощо. Цілком можливо, що у Німеччині із скрупульозністю скористалися переліченими вище міжнародними стандартами та просто вдало здійснили їх імплементацію у свою національну судову систему [4].

Висновки. Таким чином, доктринальний аналіз імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство судочинства має на меті виявити основні проблеми та запропонувати шляхи їх вирішення. Це включає розробку рекомендацій для законодавчих і виконавчих органів, а також для судової влади, з метою забезпечення відповідності національного правового порядку міжнародним вимогам, підвищення ефективності та справедливості судочинства, і зміцнення довіри громадян до судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лісна І.С. Зарубіжний досвід функціонування судових систем та можливість його використання під час проведення судової реформи в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. № 1 (35), 2018. С. 124–131.
2. Венеціанська комісія розкритикувала судову реформу в Україні. Інтернет-сайт Укрінформ, 12.01.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2832910-venecianska-komisija-rozkritikuvala-sudovu-reformu-v-ukraini.html>.
3. Романюк Я. Перехід України до триланкової судової системи підвищить ефективність діяльності судів, – в інтерв'ю газеті «Судовий вісник», 15.05.2015. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/perehid-na-tri-lankovu-sudovu-sistemu-nablizit-ukrayinski-sudi-do-lyudey--golova-vsu.html>.
4. Буравльов С. Міжнародні стандарти та зарубіжний досвід організації діяльності судових установ господарської юрисдикції держав-членів Європейського Союзу. *Вісник АПСВТ*, 2020, № 3-4. С. 9–17.

УДК 341.231.14:343.131.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.151>

СУТНІСТЬ ТА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПІДСУДНОГО: ВІД ЗАГАЛЬНОВИЗНАНИХ ПРИНЦИПІВ ДО АКТІВ 'М'ЯКОГО ПРАВА

Ліховіцький Я.О.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правової політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ORCID: 0000-0002-8537-2676

e-mail.: lihovickiy.jo@gmail.com

Ліховіцький Я.О. Сутність та система міжнародних стандартів правового статусу підсудного: від загально визнаних принципів до актів «м'якого права».

У статті здійснено комплексний аналіз сутності та системи міжнародних стандартів правового статусу підсудного. Досліджено проблему термінологічної невизначеності поняття «міжнародні стандарти» в контексті кримінального судочинства та захисту прав підсудного. Виявлено, що відсутність єдиного легального визначення цього терміну та чітких критеріїв віднесення норм до загально визнаних створює суттєві перешкоди для їх ефективного застосування на практиці.

Проаналізовано різні доктринальні підходи до розуміння міжнародних стандартів прав підсудного. Встановлено, що в науковій літературі існує тенденція до ототожнення міжнародних стандартів з різними правовими категоріями: правами людини, зобов'язаннями держав, принципами міжнародного права. Досліджено специфіку європейських стандартів як особливої підкатегорії міжнародних стандартів прав підсудного.

Визначено систему джерел міжнародних стандартів, яка включає загально визнані міжнародні документи (Статут ООН, Загальна декларація прав людини, Пакти 1966 року), регіональні стандарти та акти «м'якого права». Особливу увагу приділено аналізу рекомендаційних документів міжнародних організацій, які, попри відсутність обов'язкової юридичної сили, відіграють важливу роль у розвитку системи стандартів.

Виявлено основні проблеми практичного застосування міжнародних стандартів: розпорошеність норм у різних міжнародних документах, відсутність універсального механізму тлумачення та складність імплементації в національні правові системи. Проаналізовано відмінності між європейською та універсальною системами захисту прав підсудного в контексті наявності

механізмів офіційного тлумачення стандартів.

Обґрунтовано, що дотримання міжнародних стандартів прав підсудного є важливим показником демократизації суспільства, якості відносин між особою і державою та розвитку громадянського суспільства. Запропоновано розглядати міжнародні стандарти як динамічну систему, що постійно еволюціонує відповідно до розвитку суспільних відносин та потреб захисту прав людини.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів імплементації та тлумачення міжнародних стандартів, підвищення рівня їх розуміння та застосування правниками на практиці. Визначено перспективи розвитку системи міжнародних стандартів прав підсудного в контексті сучасних тенденцій міжнародного права.

Ключові слова: міжнародні стандарти, правовий статус підсудного, кримінальне судочинство, права людини, м'яке право.

Likhovitsky Ya.O. The essence and system of international standards of the legal status of the defendant: from generally recognized principles to acts of «soft law».

The article carries out a comprehensive analysis of the essence and system of international standards of the legal status of the defendant. The problem of terminological uncertainty of the concept of «international standards» in the context of criminal proceedings and protection of the defendant's rights is investigated. It is revealed that the absence of a single legal definition of this term and clear criteria for classifying norms as generally recognized creates significant obstacles to their effective application in practice.

Various doctrinal approaches to understanding international standards of the defendant's rights are analyzed. It is established that in the scientific literature there is a tendency to identify international standards with various legal categories: human rights, obligations of states, principles of international law. The specifics of

European standards as a special subcategory of international standards of the defendant's rights are investigated.

The system of sources of international standards is determined, which includes generally recognized international documents (UN Charter, Universal Declaration of Human Rights, 1966 Covenants), regional standards and acts of «soft law». Particular attention is paid to the analysis of the recommendation documents of international organizations, which, despite the lack of binding legal force, play an important role in the development of the system of standards.

The main problems of the practical application of international standards are identified: the dispersion of norms in various international documents, the absence of a universal interpretation mechanism and the complexity of implementation in national legal systems. The differences between the European and universal systems of protection of the rights of the defendant are analyzed in the context of the availability of mechanisms for official interpretation of standards.

It is substantiated that compliance with international standards of the rights of the defendant is an important indicator of the democratization of society, the quality of relations between the individual and the state and the development of civil society. It is proposed to consider international standards as a dynamic system that is constantly evolving in accordance with the development of social relations and the needs for the protection of human rights.

Proposals are formulated to improve the mechanisms of implementation and interpretation of international standards, to increase the level of their understanding and application by lawyers in practice. Prospects for the development of the system of international standards of the rights of the defendant in the context of modern trends in international law are determined.

Key words: international standards, legal status of the defendant, criminal justice, human rights, soft law.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та розвитку міжнародного права особливої актуальності набуває питання уніфікації та стандартизації правового статусу учасників кримінального процесу, зокрема підсудного. Міжнародна спільнота протягом останніх десятиліть розробила комплекс фундаментальних стандартів, спрямованих на забезпечення справедливого судочинства та захист прав особи, яка притягається до кримінальної відповідальності.

Правовий статус підсудного є одним із ключових елементів системи кримінального правосуддя, що відображає рівень демократичності та гуманності держави. Міжнародні стандарти у

цій сфері встановлюють мінімальні гарантії забезпечення прав підсудного, які повинні бути імплементовані у національне законодавство країн-учасниць міжнародних договорів.

Особливої важливості набуває дослідження міжнародних стандартів правового статусу підсудного в контексті євроінтеграційних процесів та необхідності гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами. Це зумовлює потребу в комплексному аналізі міжнародно-правових актів та практики їх застосування у різних правових системах.

Огляд джерельної бази. Проблематика міжнародних стандартів правового статусу підсудного була предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Фундаментальні аспекти правового статусу підсудного розглядалися у працях М. Михеєнка, В. Малярєнка, В. Шибіко. Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини у кримінальному процесі досліджували С. Ківалов, Ю. Грошевий, О. Кучинська.

Серед зарубіжних дослідників значний внесок у розробку даної проблематики зробили М. Бассіуні, С. Тречсел, Д. Гом'єн. Їхні праці присвячені аналізу міжнародних механізмів захисту прав підсудного та практиці Європейського суду з прав людини.

Окремі аспекти імплементації міжнародних стандартів правового статусу підсудного в національне законодавство висвітлені в роботах В. Гончаренка, Л. Лобойка, О. Шило. Проте комплексного дослідження сучасних міжнародних стандартів правового статусу підсудного з урахуванням новітніх тенденцій розвитку міжнародного права досі не проводилось.

Метою дослідження є комплексний аналіз системи міжнародних стандартів правового статусу підсудного, визначення основних тенденцій їх розвитку та розробка рекомендацій щодо вдосконалення механізмів імплементації цих стандартів у національне законодавство.

Виклад матеріалу дослідження. Коли йдеться про оцінку того, як держави виконують свої зобов'язання за міжнародними договорами, правники в Україні та за кордоном часто оперують поняттям «міжнародні стандарти». Яскравим прикладом такого підходу є документ від 11 квітня 2006 року – Заключні коментарі Комітету ООН з прав людини щодо шостої періодичної доповіді України, де активно вживаються терміни «стандарт» та «стандарт захисту» [1, с. 97].

Слід відзначити, в оціночних та рекомендаційних документах термін «міжнародний стандарт» використовується для порівняння розвитку різних суспільних сфер та правових механізмів захисту з вимогами міжнародного права. Проте варто також зазначити, що хоча терміни «міжнародні стандарти» та «стандарти Ради Єв-

ропи» широко вживаються, їхній зміст досі не отримав належного теоретичного обґрунтування ні в загальній теорії міжнародного права, ні в міжнародному кримінальному процесі зокрема.

При цьому, дослідники відзначають дві ключові проблеми: по-перше, більшість юристів не мають чіткого розуміння поняття «міжнародні стандарти прав підсудного»; по-друге, спостерігається негативна реакція судів та правоохоронних органів на спроби апелювати до цих стандартів. Це свідчить про поверхнєве розуміння міжнародних стандартів прав підсудного як серед правників, так і серед пересічних громадян.

Попри ці складнощі, наукова спільнота продовжує працювати над створенням системи кримінального судочинства, яка б відповідала міжнародним стандартам (див., напр., праці О. Капліної, Д. Сімонович, О. Тищенко та ін.¹). Тому залишається актуальним завдання дослідження міжнародних стандартів прав підсудного в контексті міжнародного кримінального процесу та визначення їх сутності. Складнощі практичного застосування загальновизнаних принципів та норм міжнародного права виникають саме через відсутність єдиного розуміння їхньої природи.

У сфері захисту прав людини термін «міжнародні стандарти» часто використовується як взаємозамінний з іншими поняттями: власне правами людини, зобов'язаннями країн за міжнародними договорами та принципами міжнародного права у сфері прав людини. У науковій юридичній літературі, особливо при аналізі правових актів щодо прав людини, словосполучення «міжнародні стандарти» нерідко застосовується просто як синонім самих нормативно-правових актів. Це створює термінологічну плутанину, адже одне й те саме поняття починає позначати і правові документи, і права та обов'язки, які вони встановлюють.

Ситуація стає ще складнішою через те, що в діючих міжнародно-правових договорах немає чіткого визначення поняття «міжнародний стандарт прав людини». У них також не прописані ані критерії, ані основні характеристики цієї категорії. Міжнародні правозахисні організації теж не надають вичерпного пояснення цього терміну [3, с. 17].

Багато науковців, включаючи фахівців з процесуального права, вже звертали увагу на цю проблему. Дискусія щодо визначення та тлума-

чення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права триває давно і залишається предметом суперечок як у загальній теорії міжнародного права, так і в контексті міжнародного кримінального процесу.

Отже, зважаючи на відсутність чіткого легального тлумачення сутності даної термінології в науці міжнародного кримінального процесу висловлюються досить різноманітні концептуальні підходи до розкриття їх справжнього значення. Наведемо деякі з них.

Так окремі правники, наприклад, Дж. Рехман (Javaid Rehman) взагалі не бачить потреби в конкретизації даних термінів, вважаючи, що їх слід відносити до понятійного апарату загального міжнародного права, інші до таких відносять деякі абстрактні ідеї, звичай, які існують самі по собі або мають потребу у встановленні в кожному конкретному випадку. Поширеною думкою слід вважати віднесення до міжнародних принципів і норм міжнародного права різних міжнародних документів загального характеру або міжнародних договорів, ратифікованих всіма або більшістю держав [4, с. 33].

Деякі науковці розробляють власні визначення концепції міжнародного стандарту, базуючись на своєму розумінні цього поняття. Наприклад, у трактуванні П. Рабіновича та М. Хавронюка міжнародні стандарти прав людини постають як специфічні індикатори цих прав, які закріплені в міжнародних документах і мають для держав або рекомендаційний, або обов'язковий характер [5, с. 19].

На думку В. Буткевича, міжнародні стандарти - це комплексне поняття, що охоплює кілька аспектів: по-перше, це норми, які регулюють права і свободи людини в певних сферах життя; по-друге, вони визначають механізми застосування загальновизнаних норм міжнародного права; по-третє, окреслюють можливі та необхідні зобов'язання держав щодо захисту прав людини; по-четверте, встановлюють міжнародні гарантії цих прав і свобод; і нарешті, визначають, наскільки обов'язковим є впровадження цих вимог у національне законодавство [6, с. 208].

За трактуванням Р. Мюллерсона, поняття міжнародного стандарту в міжнародному праві нерозривно пов'язане з конкретними міжнародними документами. На його думку, це поняття включає широкий спектр різних норм, серед яких:

¹ Див.: Капліна О.В. «Міжнародні-правові стандарти захисту прав підсудного та їх імплементація у систему кримінального судочинства України» (2016). Вісник Національної академії правових наук України № 1(84). У цій праці авторка докладно аналізує міжнародні стандарти захисту прав підсудного та особливості їх впровадження в українське законодавство; Сімонович Д.В. «Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України» (2011). Монографія, Харків. У роботі досліджуються європейські стандарти забезпечення прав підсудного та їх реалізація в кримінальному процесі України.; Тищенко О.І. «Міжнародні стандарти прав людини у правосудді: проблеми реалізації в кримінальному процесі України» (2018). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Автор розглядає практичні аспекти застосування міжнародних стандартів у кримінальному судочинстві [3].

положення міжнародних договорів, рішення міжнародних організацій, політичні угоди (такі як Гельсінський заключний акт), документи, прийняті на міжнародних зустрічах у Відні та Копенгагені, а також міжнародні звичаї [7, с. 31].

С. Черниченко пропонує лаконічне визначення міжнародних стандартів у сфері прав людини, розглядаючи їх як зобов'язання держав, які безпосередньо впливають з норм міжнародного права [8, с. 38]. Тут можемо стверджувати, що у юридичних джерелах досить поширена практика ототожнення міжнародних стандартів прав людини саме з обов'язками держав (наприклад, визначення їх як загальноприйняті правила поведінки держав щодо двох категорій осіб: власних громадян та інших осіб, які перебувають під їхньою юрисдикцією).

У юридичній науці поряд з поняттям міжнародних стандартів прав людини використовується термін «європейські стандарти», який розглядається як підкатегорія міжнародних стандартів. Так, зокрема, П. Рабінович надає цьому поняттю конкретне визначення: європейські стандарти прав людини - це норми і принципи щодо обсягу та змісту прав і свобод людини, які містяться в офіційних документах європейських міжнародних організацій та їхніх органів. Ці стандарти можуть мати як обов'язковий, так і рекомендаційний характер для національної юридичної практики держав» [14, с. 114]. Отже, можна побачити, що в інтерпретації цього науковця стандарти прав людини визначаються через комбінацію двох ключових юридичних категорій - принципів та норм, що регулюють права людини. Ця інтерпретація відрізняється від попередніх визначень, які ми розглядали (наприклад, від позиції, яка розглядає стандарти як правила поведінки держав, чи ототожнення їх з обов'язками держав).

Загальновизнані принципи міжнародного права визначаються як базові, імперативні норми, які визнаються всією міжнародною спільнотою і мають обов'язковий характер без можливості відхилення від них. Серед таких принципів особливе місце займають два: принцип загальної поваги до прав людини та принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Що стосується загальновизнаної норми міжнародного права - це правило поведінки, яке міжнародна спільнота держав колективно визнає юридично обов'язковим. Детальне тлумачення цих принципів і норм можна знайти в офіційних документах ООН та її спеціалізованих інституцій.

Аналізуючи цей документ, можна побачити, що він не надає чіткого роз'яснення сутності загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, а також не представляє їх вичерпного переліку, фактично переклавши відповідальність за тлумачення цих питань на правозасто-

совців. Більше того, таке тлумачення створило додаткову проблему щодо визначення юридичного статусу документів ООН та її спеціалізованих установ. За логікою цього акту, ці документи автоматично набувають статусу загальновизнаних міжнародних норм. Якби це положення реалізувалося на практиці, це могло б значно посилити механізми захисту прав особи.

Хоча наведені визначення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права видаються простими та зрозумілими, і в цілому приймаються наукою міжнародного права, вони насправді досить поверхневі. Їх основний недолік полягає в тому, що вони пояснюють одні оціночні поняття через інші, такі ж нечіткі категорії. В результаті, залишається без відповіді ключове питання проблеми - які саме норми міжнародного права у сфері кримінального судочинства слід вважати загальновизнаними. Це створює практичну проблему для застосування цих норм у реальних справах.

За результатами ще у 2000 році опитування 40 суддів різних інстанцій щодо того, які міжнародні документи у сфері кримінального судочинства вони вважають джерелами загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, було отримано такий розподіл відповідей:

- переважна більшість (32 судді) назвали Європейську конвенцію про права людини 1950 року;
- 5 суддів вказали на Загальну декларацію прав людини 1948 року;
- лише 3 судді згадали міжнародні Пакти 1966 року;
- також 3 судді назвали інші документи;
- 9 суддів не змогли надати конкретну відповідь на це питання.

На практиці виявляється, що жоден міжнародний документ не має статусу універсально ратифікованого всіма країнами світу. Через це поняття «загальновизнаність» є доволі відносним. Проте існує група авторитетних міжнародних документів, норми яких визнаються та дотримуються більшістю держав та міжнародних організацій. До цих ключових документів належать: Статут ООН; Загальна декларація прав людини; Пакти про права 1966 року. Саме ці документи, як вважає більшість науковців, можна вважати джерелами загальновизнаних норм міжнародного права.

Існує суттєва проблема щодо віднесення гарантій прав підсудного до загальновизнаних принципів і норм міжнародного кримінально-процесуального права. Складність полягає в тому, що ці гарантії не зібрані в єдиному документі, а розпорошені по різних міжнародних договорах та звичаях. На відміну від національного права, де існують кодифіковані акти, міжнародне право не має подібної систематизації

норм. З такою оцінкою ситуації не можна не погодитися.

Можна запропонувати концептуальний підхід, згідно з яким усі міжнародно-правові норми, що стосуються гарантій прав підсудного, слід автоматично відносити до категорії загальноновизнаних норм і принципів. Підставою для цього є фундаментальний принцип поваги до прав і свобод людини, що відповідає сучасним демократичним тенденціям розвитку. Сам факт появи нового міжнародного документа у сфері прав і свобод особи свідчить про два важливі моменти: актуальність питання на міжнародному рівні; визнання світовою спільнотою необхідності суттєвого реформування діяльності міжнародних кримінальних інституцій, де центральне місце мають посідати права підсудного та механізми їх ефективної реалізації.

Виходячи з цієї логіки, слід визнати, що кожен новий міжнародний документ, який розширює обсяг прав підсудного, має автоматично набувати статусу загальноновизнаної норми без необхідності проходження процедури ратифікації.

Однак важливо зазначити, що загальноновизнаність норми, яка захищає права підсудного та механізми їх реалізації, визначається не її автономним існуванням, а комплексним ставленням до неї з боку трьох ключових суб'єктів: міжнародних судових інстанцій; держав; громадянського суспільства. Саме їхнє визнання норми як загальнообов'язкової визначає її реальний статус у міжнародному праві.

Норма зберігатиме лише декларативний характер і фактично ігноруватиметься правозастосовними органами доти, доки міжнародні органи кримінального правосуддя чітко не визначать свою позицію щодо неї. При цьому варто зауважити, що існуючі доктринальні матеріали не можуть слугувати достатньою підставою для застосування такої норми у конкретних правовідносинах. Як влучно зазначив Д. Холд (D. Hold), влада відображає цілі громадянського суспільства лише тією мірою, якою суспільство здатне ефективно контролювати реалізацію політико-правових процесів [11, р. 37].

Очевидно, що загальноновизнані принципи та норми не можуть повноцінно розкрити сутність міжнародних стандартів прав підсудного з двох причин: через їх недостатньо чітке визначення та надто узагальнену правову форму. Більше того, враховуючи, що основні документи, які містять ці загальноновизнані принципи і норми, були створені понад 50 років тому, вони певною мірою застаріли, особливо з огляду на стрімкий розвиток людської цивілізації за цей період.

Проте це не свідчить про втрату соціальної цінності цих документів. Навпаки, сучасний стан можна охарактеризувати як еволюцію закладених у них стандартів у нову якість. Тепер сутніс-

не розуміння певних положень виходить за межі початкового визначення і являє собою складну систему, що поєднує як основні стандарти, так і нові, пов'язані з ними, але вже самостійні норми. Це особливо яскраво проявляється в сучасних міжнародних договорах (як універсальних, так і регіональних), що спеціально розроблені для покращення гарантій прав особи у кримінальному процесі.

У сфері міжнародного кримінально-процесуального права існують застереження до міжнародних угод щодо прав людини, які мають обмежувальний характер. Це зумовлено не лише їхньою універсальністю, але й тим, що в цих угодах не діє традиційний для міжнародного права принцип взаємності. На відміну від звичайних міжнародних договорів, де порушення однією стороною своїх зобов'язань дає право іншій стороні діяти аналогічно, такий підхід є неприпустимим щодо угод, які стосуються прав людини.

На сучасному етапі існує великий корпус документів про гарантії правового статусу підсудного, ухвалених різними міжнародними організаціями (Генеральна Асамблея ООН, Комісія з попередження злочинності та кримінального правосуддя, Економічна та Соціальна Рада ООН, Конгрес ООН з попередження злочинності та поведіння з правопорушниками, Рада Європи, ОБСЄ та інші). З точки зору доктрини міжнародного права, ці акти не належать ні до міжнародних договорів, ні до загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права, а мають рекомендаційний характер. Проте їхня роль є подвійною: вони не лише розробляють механізми ефективного впровадження існуючих міжнародних стандартів правового статусу підсудного в міжнародному кримінальному судочинстві, але й закладають фундамент для якісної трансформації цих стандартів.

Зазвичай такі документи класифікують як «м'яке право», оскільки вони мають рекомендаційний характер, і їх невиконання не передбачає юридичної відповідальності. Однак недотримання цих норм може негативно вплинути на репутацію відповідного органу. При цьому «м'які норми» мають важливу перевагу: вони надають праву необхідної гнучкості, дозволяючи йому адаптуватися як до специфіки відносин, що регулюються, так і до інтересів суб'єктів цих відносин [12, с. 175].

Хоча значення таких документів давно визнається важливим, їх трансформація в обов'язкові правові акти у найближчій перспективі малоімовірна. Це пояснюється тим, що документи міжнародних організацій виконують одну з двох функцій: або слугують підготовчим матеріалом для майбутніх міжнародних договорів, або пропонують альтернативне рішення, коли сторонам не вдається досягти консенсусу. Проте, незалежно від їхнього статусу, ці рекомендаційні документи відображають сучасне бачення міжнародною

спільнотою стандартів правового статусу підсудного в міжнародному кримінальному судочинстві.

Отже, як бачимо, міжнародні стандарти прав підсудного - це прогресивні норми-принципи, розроблені міжнародною спільнотою для визначення правового статусу підсудного в кримінальному процесі. Це динамічна система, яка не обмежується лише загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права. Здебільшого ці стандарти є морально-політичними зобов'язаннями, рівень дотримання яких слугує індикатором демократизації суспільства, якості відносин між особою і державою та розвитку громадянського суспільства. Ці стандарти сформульовані як базові принципи, але їх лаконічність часто ускладнює практичне застосування та розуміння. В європейській системі цю проблему вирішує спеціалізований суд з прав людини, який надає офіційні тлумачення положень конвенції. Натомість універсальна система стандартів такого механізму не має. Через це різні органи кримінального судочинства пропонують власні підходи до тлумачення та реалізації міжнародних стандартів.

Висновки. Таким чином, аналіз міжнародних стандартів правового статусу підсудного виявляє складну та динамічну систему, що постійно еволюціонує. При цьому існує суттєва проблема термінологічної невизначеності поняття «міжнародні стандарти», оскільки відсутнє його єдине легальне визначення, спостерігається отождествлення з різними правовими категоріями та немає чітких критеріїв віднесення норм до загальновизнаних. Система джерел міжнародних стандартів включає як загальновизнані міжнародні документи (Статут ООН, Загальна декларація прав людини, Пакти 1966 року), так і регіональні стандарти та акти «м'якого права».

Основними проблемами практичного застосування міжнародних стандартів залишаються розпорошеність норм у різних міжнародних документах, відсутність універсального механізму тлумачення (на відміну від європейської системи) та складність імплементації в національні правові системи. При цьому, хоча трансформація «м'якого права» в обов'язкові норми мало ймовірна, спостерігається зростання ролі рекомендаційних документів як індикаторів розвитку стандартів.

Дотримання міжнародних стандартів прав підсудного виступає важливим показником рівня демократизації суспільства, якості відносин між особою і державою, розвитку громадянського суспільства та ефективності судової системи. Саме тому подальший розвиток цієї системи потребує створення ефективних механізмів імплементації та тлумачення міжнародних стандартів, а також підвищення рівня їх розуміння та застосування правниками на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: позиція держави та погляд громадянського суспільства (Збірка документів) / Упорядн. О.М. Руднева, Г.О. Христова; наук. ред. О.М. Руднева. К.: Істина, 2007. 277 с.
2. Капліна О.В. Міжнародні-правові стандарти захисту прав підсудного та їх імплементація у систему кримінального судочинства України (2016). *Вісник Національної академії правових наук України*. № 1(84); Сімонович Д.В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України (2011). *Монографія*, Харків; Тищенко О.І. Міжнародні стандарти прав людини у правосудді: проблеми реалізації в кримінальному процесі України (2018). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*.
3. Руднева О.М. Поняття та ознаки міжнародних стандартів прав і свобод людини. *Держава і право*. Випуск 49. С. 17–22.
4. Rehman, Javid. *International Human Rights Law: A Practical Approach*. 2020. 331 p.
5. Рабинович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: *навч. посіб.* К.: Атіка, 2004. 332 с.
6. Буткевич В.Г. Міжнародне право: Основні галузі права. К., 2004. 511 с.
7. Мюллерсон Р.А. Права людини: ідеї, норми, реальність. 1991. 311 с.
8. Черниченко С.В. Права людини та гуманітарна проблематика в сучасній дипломатії. *Журнал міжнародного права*. 1992. № 3. С. 36–39.
9. Рабинович П.М. Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та праксеологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України. До 10ти річчя Академії правових наук України*. С. 112–115.
10. Данко В.Й., Белов Д.М. Застосування рішень Конституційного суду в кримінальному судочинстві: окремі питання. *Матеріали міжнародного круглого столу «Функціонування судових і правоохоронних органів в умовах війни: конституційні та міжнародно-правові маркери» (м. Ужгород, 27 жовтня 2022 р.)*. С. 25–28.
11. Hold D. *Models of democracy*. Stanford. 1987. 255 p.
12. Данко В.Й., Белов Д.М. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 73(5). 2022. С. 174–182.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.152>

САНКЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ВИКЛЮЧЕННЯ ДЕРЖАВ З МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Марич А.В.,

*юристка, студентка 1 курсу магістратури
факультету міжнародного та європейського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: orcid.org/0009-0001-2930-1056
e-mail: adelinamaric68@gmail.com*

Марич А.В. Санкційні механізми виключення держав з міжнародних організацій.

Дотримання загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права має першочергове значення в сучасному суспільстві. Протидія сучасним загрозам потребує ефективних заходів щодо посилення ролі правових механізмів у забезпеченні міжнародного порядку. Слід зазначити, що міжнародні санкції є ключовими інструментами, що використовуються міжнародними організаціями для відновлення порушених норм міжнародного права, зміцнення справедливості та стабільності відносин. У сучасній міжнародній практиці простежуються випадки грубого порушення державами основних принципів міжнародних організацій, що охоплюють як політичні, так і економічні аспекти. Подібна тенденція спонукає до критичного аналізу того, як відновити та запобігти подібним діям у майбутньому. Для України питання примусового видворення набуває актуальності з огляду на надзвичайно руйнівний характер порушень росією основоположних принципів міжнародного права, один з яких незастосування сили та загрози її застосування. Примусове виключення стає крайнім важелем впливу для виконання основоположних принципів міжнародного права та дотримання міжнародно-правових зобов'язань.

В межах дослідження були проаналізовані статuti провідних міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй (далі - ООН), Рада Європи (далі - РЕ), Міжнародний валютний фонд (далі - МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (далі - МБРР), Європейський Союз (далі - ЕС), Всесвітня організація охорони здоров'я (далі - ВООЗ), які зробили безпрецедентний внесок у розвиток різних сфер міжнародного права. Однак, деякі вищевказані установи показали обмежену кількість дієвих підходів протидії порушенням, що створює простір для зловживання державами своїми правами. Дана стаття підкреслює критичну потребу розроблення та впровадження дієвих засобів

протидії порушенням, наприклад, такого як виключення. Подібна санкція є ключовим інструментом впливу, оскільки ізолює країну-порушницю від доступу до співпраці та комунікації з іншими країнами та міжнародними установами, що безпосередньо негативно впливає на розвиток зовнішніх зв'язків самої держави. Виключення може сприяти усуненню порушень норм міжнародного права та підтримки цілісності міжнародних організацій перед обличчям сучасних викликів.

Ключові слова: санкції, міжнародна організація, виключення держави-члена, міжнародна відповідальність, призупинення прав держави-члена.

Marych A.V. Sanction mechanism for excluding states from international organizations.

Compliance with the universally recognised principles and norms of international law is of paramount importance in modern society. Countering current threats requires effective measures to strengthen the role of legal mechanisms in ensuring international order. It should be noted that international sanctions are key instruments used by international organisations to restore violated international law, strengthen justice and stability of relations. In modern international practice, there is a noticeable increase in cases of gross violations by states of the basic principles of international organisations, covering both political and economic aspects. This trend prompts a critical analysis of how to restore and prevent such events in the future. For Ukraine, the issue of forced expulsion is becoming increasingly relevant given the extremely destructive nature of Russia's violations of fundamental principles of international law, one of which is the non-use of force and the threat of its use. Forced expulsion becomes the last lever of influence for the implementation of the fundamental principles of international law and compliance with international legal obligations.

The study analysed the charters of leading international organisations, such as the United Nations (hereinafter – UN), the Council of Europe (hereinafter – CoE), the International Monetary Fund (hereinafter – IMF), the International Bank for Reconstruction and Development (hereinafter – IBRD), the European Union (hereinafter – EU), and the World Health Organization (hereinafter – WHO), which have made an unprecedented contribution to the development of international law. However, some of the above-mentioned institutions have shown a limited number of practical approaches to countering violations, which creates space for states to abuse their rights. This article highlights the critical need to develop and implement effective remedies to counter violations, such as exclusion. Such a sanction is a key instrument of influence, as it isolates the offending country from access to cooperation and communication with other countries and international institutions, which directly affects the development of the state's external relations. Exclusion can help to eliminate violations of international law and maintain the integrity of international organisations in the face of modern challenges.

Key words: sanctions, international organisation, exclusion of a member state, international responsibility, suspension of a member state's rights.

Постановка проблеми. Випадки порушення державами-членами своїх статутних зобов'язань перед організаціями не є частим явищем, хоча не позбавлене прецедентів. Кожна окрема організація займається розробкою механізму захисту своїх цілей та норм установчих договорів. Деякі з них визначили поетапну процедуру протидії порушенням, що в кінцевій точці веде до виключення держави-члена з міжнародної організації. До етапів, що передують виключенню, відноситься: повідомлення про претензію та надання часу для добровільного відновлення порушених зобов'язань, проведення переговорів або консультацій, дипломатична або економічна ізоляція, призупинення права голосування в органах організації тощо. Варто зазначити, що необхідною умовою для виключення є його закріплення в положеннях установчого договору. Однак, більшість міжнародних організацій, внаслідок різноманітних причин, не розробили дієві підходи й тому порушення цілей або статутних норм державами-членами може мати тривалий характер без понесення фактичних наслідків. В такому випадку, організації можуть вдаватися до політичного або дипломатичного тиску, що не завжди приносить бажаний результат.

Стан опрацювання проблематики. Сьогодні простежується дефіцит наукового матеріалу як в працях вітчизняних, так і міжнародних

експертів-юристів, що значно ускладнює розробку дієвих механізмів дотримання державами своїх зобов'язань. Це, в свою чергу, обмежує можливість аналізу та порівняння різних підходів для пошуку найкращого рішення. Такі вчені-юристи, як Седляр Ю., Пахіль В., Братерський М. досліджували термін "санкцій" та їх застосування в різних міжнародних організаціях. Їх ґрунтовні праці дають цінне уявлення про виклики, з якими стикається сучасна міжнародна правова система та будуть розкриті в цій науковій роботі.

Мета дослідження. Дослідити термін "санкції" у працях дослідників різних галузей права, враховуючи історичний контекст, що сприяв ідеї розвитку сучасної форми санкцій. Проаналізувати практичне застосування механізмів виключення держав-учасниць або призупинення членства в міжнародних організаціях у випадку недотримання основних принципів, мети або завдань передбачених установчими договорами.

Виклад основного матеріалу. Санкційні механізми виключення країн з міжнародних організацій, хоча і не часто застосовуються в міжнародній практиці, але все-таки не позбавлені прецедентів і мають глибоке коріння в історичній еволюції міжнародних відносин і дипломатії. Сама концепція така ж давня, як і міжнародні організації. Санкції, в контексті міжнародних відносин і в тому вигляді, в якому вони застосовуються міжнародними організаціями до держав, можна визначити як сукупність заходів примусу, запроваджених міжнародним органом, з метою впливу на державу для зміни її поведінки або політики, яка не відповідає нормам міжнародного права, правилам організації та/або міжнародним угодам.

Проект статей Комісії міжнародного права ООН про відповідальність держав є основним документом, який систематизує норми звичаєвого права міжнародної відповідальності [1]. Кодифікація принципів і норм міжнародної відповідальності держав стала необхідною через розвиток міждержавних відносин та різноманітність практики взаємного висування претензій. Крім того, норми, що складають інститут міжнародно-правової відповідальності, здебільшого мають звичаєвий характер, що підвищує важливість їх кодифікації. У коментарях спеціальних доповідачів Комісії досліджено численні прецеденти, рішення арбітражних і судових органів, а також проаналізовано велику кількість спеціальних праць і висловлювань юристів різних шкіл [1].

Проектом статей Комісії міжнародного права ООН про відповідальність держав передбачено елементи складу міжнародно-протиправного діяння держави. Відповідно до статті 2 міжнародний протиправний акт має місце коли поведінка

держави складається з дії або бездіяльності, що: може бути присвоєна державі за міжнародним правом; та є порушенням міжнародного зобов'язання держави [1, р. 34]. Дана стаття визначає умови необхідні для встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння держави, тобто два складових елементи такого діяння. По-перше, поведінка повинна бути атрибутована (прописана) державі органами держави або особами, які діють від її імені за міжнародним правом. По-друге, для того, щоб покласти відповідальність на державу, її поведінка має становити порушення міжнародно-правового зобов'язання, яке було чинним для неї на той час, або норм міжнародного права. Це можуть бути правомірні, юридично дійсні міжнародні договори і міжнародні звичаї; рішення міжнародних організацій і міжнародних органів, які відповідно до норм міжнародного права (і в першу чергу, статутів цих організацій) мають юридично-обов'язковий характер; правосудні рішення міжнародних судів і арбітражів (консультативні висновки не є такими); односторонні міжнародні зобов'язання держави, які не є засобом введення в дію (для цієї держави) чинних або щойно створених норм міжнародного права [2, с. 157].

Вищезазначені два елементи були визначені в одній із справ Міжнародного суду ООН "Дипломатичний та консульський персонал США в Тегерані" (United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran). У пункті 56 зазначено, що факти цієї справи повинні розглядатися Судом з двох точок зору "по-перше, він повинен визначити, наскільки юридично ці дії можуть розглядатися як такі, що можуть бути приписані іранській державі. По-друге, він повинен розглянути їхню сумісність або несумісність із зобов'язаннями країни за чинними договорами або за будь-якими іншими нормами міжнародного права, які можуть бути застосовані" [3, р. 28].

Проте, в доктрині та судовій практиці простежується неоднозначне відношення до третього елементу міжнародної відповідальності – вини (збитки). В кожному окремому випадку застосування цього елементу міжнародно-правової відповідальності залежить від обставин справи. Зазвичай "за активних порушень міжнародно-правових зобов'язань та відсутності особливих обставин доказів вини не потрібно" [4, с. 28].

Застосування санкцій передбачає згоду країн накласти обмеження чи покарання на іншу країну, що порушує міжнародні договори чи норми. Вони можуть варіюватися від економічних заходів, таких як обмеження торгівлі та заморожування активів, до дипломатичних дій, таких як заборона на поїздки та ембарго на постачання зброї. Подібні дії потребують співпраці між багатьма країнами, часто через міжнародні, такі як

ООН, або регіональні організації. Санкції зазвичай використовуються як інструмент сприяння дотриманню міжнародного права, запобігання майбутнім порушенням і заохочення до мирного вирішення конфліктів.

Однією з проблем використання терміну «санкції» є його невизначеність у більшості установчих документів організацій. Наприклад, у Статуті ООН таке поняття відсутнє, але використовуються такі терміни, як «превентивні» або «примусові заходи» [18]. У міжнародно-політичному вимірі під "санкціями" часто розуміють «блокаду», «бойкот», «ізоляцію», «економічну силу», «економічну дипломатію», «економічний примус» [5, с. 12]. Дослідники різних галузей права досліджували питання визначення терміну "санкції". Наприклад, М. Братерський кваліфікує міжнародні санкції як переривання дипломатичних відносин, бойкот культурних і спортивних заходів, обмеження на міжнародну торгівлю, фінансові операції та переміщення громадян держави-порушника [6, ст. 84].

Ю. Седляр визначає термін "санкції" як односторонні або колективні примусові дії невоєнного характеру (дипломатичні, торговельно-економічні, фінансові, культурні), ініційовані й застосовані проти однієї або більше держав із метою змусити їх змінити зовнішньополітичну поведінку, дотримуватися взятих на себе зобов'язань із підтримки міжнародного миру та безпеки [5, с. 15].

В. Пахіль проаналізувавши досвід ООН щодо впровадження міжнародних санкцій вважав, що останнє є колективними примусовими заходами незбройного (політичного, дипломатичного та економічного) характеру, які застосовуються членами організації та спеціалізованими установами ООН проти країни, яка порушує або загрожує міжнародному миру та безпеці, порушує приписи Статуту ООН і відмовляється виконувати рішення Ради Безпеки ООН, з метою примусити країну припинити міжнародні злочини, взяти на себе міжнародно-правову відповідальність за протиправні дії, а також виконувати свої зобов'язання за Статутом Організації Об'єднаних Націй [7, ст. 12-13].

Сучасна форма санкцій бере свій початок від Ліги Націй, попередниці Організації Об'єднаних Націй, яка була однією з перших універсальних міжнародних організацій та вдавалася до таких заходів. Ліга, створена після Першої світової війни для запобігання майбутнім конфліктам, застосовувала механізми винесення доган (зауважень) членам, які порушували її Статут [8]. Відомим всім прикладом є виключення Радянського Союзу в 1939 році після його вторгнення до Фінляндії, який порушив основні принципи Ліги Націй. Після невдалої спроби Ліги попередити Другу Світову війну, створення ООН у 1945

році ознаменувало нову еру в міжнародному співробітництві та вирішенні конфліктів. Статут Організації Об'єднаних Націй має регулятивний та імперативний характер, а також передбачає більш структуровані механізми застосування санкцій до держав-членів, включаючи можливість призупинення членства або виключення з організації. Хоча для виключення необхідно прийняти резолюцію Генеральної Асамблеї більшістю у дві третини голосів, до цього заходу рідко вдаються. ООН часто надає перевагу іншим формам впливу на державу-порушницю, щоб висловити несхвалення щодо її дій.

Правовий механізм ООН щодо виключення держав має універсальний характер. Відповідно до статті 6 Статуту ООН член ООН, що систематично порушує принципи її Статуту, може бути виключений з Організації Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки [9]. Це означає, що Рада Безпеки ООН має повноваження рекомендувати виключити державу-члена з ООН, але остаточне рішення приймає Генеральна Асамблея. Для завершення процедури потрібна підтримка більшості держав-членів ООН. Наслідками застосування механізму виключення до держави-правопорушниці є, по-перше, політична ізоляція, що обмежує державу у можливості брати участь у міжнародних дискусіях та прийнятті рішень. По-друге, може супроводжуватись економічними санкціями, що обмежує державу в торгівлі, фінансових операціях, інвестуванні тощо. По-третє, обмежена підтримка з боку інших держав-членів, що може вплинути на внутрішню стабільність держави.

Виходячи з цього, універсальність положень Статуту також підтверджується твердженням вченого Г. Тункіна, який зазначає що: «Статут ООН – це не звичайний договір. Він, по-перше, є правовою основою діяльності універсальної міжнародної організації миру та безпеки; по-друге, держави тим самим поставили його над усіма іншими міжнародними договорами» [10, ст. 64]. Очевидно, що це витікає з п. 1, 4 статті 1 Статуту ООН, де йдеться про те, що ООН ставить за мету «підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою застосовувати ефективні колективні заходи для попередження та усунення загрози миру та придушення актів агресії або інших порушень миру» і «бути центром для узгодження дій націй» [9].

Біполярна система влади під час Холодної війни значною мірою вплинула на динаміку розвитку міжнародних санкцій та виключень. Рада Безпеки ООН часто була паралізована правом вето її постійних членів, що призводило до того, що пряме виключення країн, які брали участь у конфліктах або порушували права людини, було рідкісним явищем.

Досвід ООН із застосування санкцій показує, що наявні приклади вибірових санкцій можна спростити до заборони торгівлі, культурного та науково-технічного обміну з цільовими країнами та не поширювати на всі види міжнародної взаємодії. Наприклад, Резолюція Ради Безпеки № 1320 від 15 вересня 2000 року не тільки ввела ембарго на постачання зброї Еритреї та Ефіопії, але й заборонила надання цим країнам допомоги та послуг у сфері підготовки виробничого персоналу, обслуговування або експлуатації зброї та її матеріальних засобів [11]. Також, відповідно до Резолюції Ради Безпеки № 1221 від 12 січня 1999 року щодо Анголи було порушено питання про введення санкцій у сфері телекомунікацій [12].

Однак, сьогодні окрім ООН, інші організації почали відігравати суттєву роль у застосуванні обмежувальних заходів до держав-порушниць. Європейський Союз, Рада Європи, ВООЗ, МВФ та МБРР розробили свої механізми призупинення членства або виключення держав-членів, які порушують їх Статuti.

В більш практичному аспекті, конкретні санкційні механізми можуть відрізнитись залежно від правил і положень кожної міжнародної організації. Сьогодні найпоширенішими є виключення, призупинення права голосу, накладення економічних санкцій і дипломатична ізоляція. До уваги береться виключення держав з членства як наслідок їх нездатності дотримуватися зобов'язань, викладених у статутах таких міжнародних організацій як Рада Європи, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, та призупинення членства в Європейському Союзі та Всесвітній організації охорони здоров'я як менш жорстку міру заходів.

Процедура виключення держави-учасниці зі свого складу передбачена Статутом Ради Європи. Правовими підставами застосування механізму виключення держави-члена виступають систематичні та серйозні порушення принципів, що закріплені в Статуті та інших документах організації. Статтею 3 Статуту РЄ зазначено, що кожен її член обов'язково повинен визнавати принципи верховенства права та здійснення прав людини й основних свобод [13]. Процедура призупинення або виключення передбачена статтею 8 Статуту відповідно до якої будь-який член РЄ, який грубо порушив статтю 3, може бути тимчасово позбавлений права представництва, і Комітет Міністрів може попросити його вийти з Ради згідно зі статтею 7. Якщо такий член Ради не виконує це прохання, Комітет може прийняти рішення про припинення його членства, починаючи з дати, яку може визначити Комітет [13].

Першим етапом є призупинення, що може бути застосовано у випадку наявності доказів

серйозного і системного порушення цінностей і принципів організації. РЄ не одразу виключає державу, а вдається до політичних та дипломатичних методів для вирішення ситуації. Це може включати двосторонні дискусії, багатосторонні зустрічі та публічні заяви, спрямовані на заохочення держави-члена до виправлення своїх дій та дотримання своїх зобов'язань. Паралельно готуються звіти та оцінки, щоб документувати порушення та їхній вплив на принципи та цінності РЄ. Ці звіти можуть бути підготовлені різними органами організації, такими як Комітет міністрів, Парламентська асамблея, або спеціалізованими моніторинговими органами, такими як Венеціанська комісія або Європейський суд з прав людини [14, с. 33]. Неможливість вирішення проблеми шляхом дипломатії тягне за собою висунення пропозиції Комітетом Міністрів вийти з РЄ. Якщо держава не реагує на пропозицію, Комітет може прийняти рішення про припинення її членства, починаючи з дати, яку може визначити Комітет.

За більше ніж 70 років свого існування Рада Європи має лише два прецеденти ініціювання механізму виключення щодо Греції в 1969 році та Російської Федерації у 2022 році. Таке рішення щодо Греції було пов'язане з військовим переворотом та встановлення нової влади, яка зруйнувала майже всі існуючі на той час демократичні інститути країни. Резолюція 361 Парламентської Асамблеї від 31 січня 1968 року мала на меті ретельно вивчити текст Конституції Греції, який буде винесено на референдум, та уважно стежити за кроками, зробленими для повернення до демократичної та парламентської системи правління, приділяючи особливу увагу статусу політичних партій і виборчому законодавству, а також розглянути умови в яких буде проводитися виборча кампанія та вибори, за можливості, шляхом направлення спостерігачів [15]. У разі невиконання вищезазначених умов, Парламентська Асамблея рекомендувала Комітету міністрів не пізніше весни 1969 року призупинити членство або виключити Грецію, якщо до того часу в цій країні не буде відновлено прийнятну парламентську демократію, або зробити це ще раніше, якщо виявиться, що зобов'язання, взяті на себе грецьким режимом, не були дотримані [14].

В свою чергу, Російська Федерація своїм вторгненням на суверенну територію України 24 лютого 2022 року порушила низку принципів та положень не тільки РЄ, але й норми міжнародного права в цілому. Спираючись на Звіт № 15477 Комітету з політичних питань та демократії РЄ [16], Парламентською Асамблеєю був прийнятий Висновок № 300 від 15 березня 2022 року [17]. Відповідно до Висновку № 300, повномасштабна агресія Російської Федерації є

серйозним порушенням статті 3 Статуту Ради Європи та порушенням зобов'язань, які Російська Федерація взяла на себе, ставши членом організації, включаючи зобов'язання вирішувати міжнародні та внутрішні суперечки мирними засобами, рішуче відкидаючи будь-яку загрозу застосування сили проти своїх сусідів. Як висновок, Асамблея вважала, що Комітет Міністрів повинен вимагати від Російської Федерації негайного виходу з РЄ. Якщо Російська Федерація не виконає цю вимогу, Асамблея запропонувала Комітету Міністрів визначити найближчу можливу дату, з якої Російська Федерація перестане бути членом РЄ.

Рада Європи не виключає відразу державу-члена за порушення, а надає їй можливість вирішувати проблеми шляхом пошуку компромісу, виробленням загальноєвропейської правової позиції для забезпечення єдиного розуміння та застосування цінностей та прав, що охороняються організацією. Вступ до Ради Європи це демократичний вибір держави, її бажання зміцнювати гарантії захисту прав людини та розвивати демократичні інститути всередині країни [14, с. 29]. На практиці ж, держави самі виходять з організації перед винесенням рішення про виключення, що зробила й РФ. Заява про вихід Росії з РЄ була опублікована 15 березня 2022 року, в якій зазначається: "Наша країна як така не залишиться в складі Ради Європи. 15 березня Генеральному секретарю РЄ Марії Пейчинович-Бурич було повідомлено про вихід Російської Федерації з цієї організації" [18]. Виходячи з цього, російська дипломатія пішла на випередження та покинула організацію перед винесенням рішення про виключення після 26 років членства.

Переходячи до кредитно-фінансових установ необхідно розмежувати такі установи як Міжнародний валютний фонд і Група Світового банку. Група Світового банку складається з чотирьох основних інститутів – Міжнародного банку реконструкції й розвитку, Міжнародної асоціації розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Багатосторонньої агенції з гарантій інвестицій, а також Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів, який має специфічні функції, але організаційно пов'язаний із Світовим банком.

Серед всіх вищеперелічених установ автор статті сфокусувала свою увагу на Статтях Угоди Міжнародного валютного фонду (далі – Статут МВФ) [20] і Статтях Угоди Міжнародного банку реконструкції та розвитку (далі – Статут МБРР) [21]. Фахівці цих організацій постійно співпрацюють як у країнах-членах, так і на найвищому рівні. Про це свідчать спільні збори Керуючих МВФ і МБРР, які щорічно відбуваються з часу заснування цих організацій [22, ст. 177]. Варто

зазначити, що вони тісно взаємодіють між собою і виключення з однієї структури тягне за собою обмеження співпраці з іншими, якщо не саме виключення.

Примусове виключення держави-члена з МВФ передбачено розділом 2 статті XXI Статуту МВФ. Відповідно, якщо держава-член не виконує будь-яких своїх зобов'язань за Статутом, Фонд може оголосити таку державу-члена позбавленою використання його загальними ресурсами. Якщо після закінчення розумного періоду та оголошення про неможливість користування ресурсами Фонду держава продовжує не виконувати свої зобов'язання, Фонд може семидесяти відсотковою більшістю від загальної кількості голосів призупинити її право на голосування в органах організації. За умови виконання своїх зобов'язань, за цією ж кількістю голосів, призупинення може бути скасовано. В іншому випадку, якщо після певного періоду часу, що настає після призупинення права голосу, держава-член продовжує ігнорувати свої зобов'язання, їй можуть пред'явити вимогу про вихід з числа членів Фонду. Подібне рішення приймається більшістю в Раді керуючих, що складається з 85% від загальної кількості голосів. Така держава-член має бути повідомлена про існуючу щодо неї претензію і мати достатню можливість обґрунтувати свою позицію усно та письмово [20].

Прикладом застосування МВФ механізму виключення є Чехословаччина в 1954 році. Причина виключення пов'язана з неподанням до Фонду мінімальної інформації, необхідної для ефективного виконання обов'язків МВФ. В свою чергу, Чехословаччина доводила думку про неподання документів в цілях національної безпеки, що не було виправдано Радою керуючих [23, с. 11]. Однак виключення з членів МВФ не означає, що така держава не може повторно вступити до Фонду. Чехословаччина поновила своє членство в МВФ 20 вересня 1990 р.

Схожу процедуру, але з більш детальними положеннями та обов'язками щодо держави після виключення має Міжнародний Банк реконструкції та розвитку. Статутом МБРР в розділі 2 статті 5 передбачено, що у разі невиконання членом будь-якого з зобов'язань перед Банком, він може призупинити членство за рішенням більшості керівників від загальної кількості голосуючих. Такий відсторонений учасник автоматично перестає бути членом через рік з дня його призупинення, якщо не буде прийнято рішення тією самою більшістю про його відновлення. Під час призупинення права члена, визначені Статутом МБРР, значно обмежені, за винятком права на вихід, але його зобов'язання все ще за ним закріплені і мають виконуватись.

Зв'язок між фінансовими організаціями проявляється такими чином, що якщо у разі виклю-

чення з МВФ, автоматичне припинення членства в МБРР настає через три місяці, якщо тільки Банк до $\frac{3}{4}$ від загального числа голосуючих дозволить державі залишатися. Незважаючи на виключення, держава несе відповідальність як за прямі, так і за умовні зобов'язання перед Банком до тих пір, поки будь-яка частина кредитів або гарантій, укладених за часів членства не будуть погашені. Всі зобов'язання щодо кредитів, гарантій, доходів, або витрат Банку укладених після виходу для цієї держави недійсні [20].

Отже, взаємопов'язаність міжнародних кредитно-фінансових установ виходить з процедури виключення за їх статутами та, як наслідок, має значний вплив на держави, оскільки вони усвідомлюють згубні наслідки позбавлення своїх прав, виключення та значне обмеження в фінансуванні від інших кредитних установ.

Аналізуючи практику застосування норм установчих документів щодо примусового виключення з міжнародної організації, автор дійшла висновку, що вона зустрічається досить рідко. Судячи з положень статутів вище перелічених організацій, процедура не визначає моментального виключення за порушення принципів або правил організації. В будь-якому випадку, держава повідомляється про претензії та надається термін для відновлення порушених обов'язків, які вона взяла на себе під час вступу до міжнародної організації. Постає питання ефективності застосування санкції до держави-члена у вигляді виключення. Під час вступу до міжнародної організації будь-який потенційний член детально ознайомлюється зі своїми правами та обов'язками. Підписуючи та ратифікуючи договір він зобов'язується їх виконувати. Якщо держава не може впоратися зі взятими на себе обов'язками або простого цього не бажає, вона має право вийти зі складу організації. Проте, не можна забувати про статтю 42 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів 1969 року в якій зазначено, що вихід учасника може мати місце тільки в результаті застосування положень самого договору [23]. Це ускладнює вихід або виключення, оскільки чи є сенс продовжувати членство, якщо держава-член не бажає виконувати свої зобов'язання.

Щодо організацій, які можуть призупинити членство деяких держав у разі грубого порушення їх статутних норм. Прикладом може слугувати Європейський Союз та Всесвітня організація охорони здоров'я. В ЄС подібне може трапитись у разі грубого порушення державою-членом основоположних цінностей передбачених статтею 2 Договору про Європейський Союз (далі – ДЄС). Сама стаття 2 ДЄС містить вичерпний їх перелік відповідно до якого ЄС засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства

права та поваги до прав людини [24]. Цінності в Європейському Союзі – це широке коло понять та категорій, які охоплюють майже кожну сферу співіснування та взаємодії людини та держави в суспільстві [25]. Виходячи з положень ДЄС і прецедентів Союзу, він позиціонує себе як об'єднання держав зі спільними цінностями та економічно визначеними пріоритетами.

Наявність чітко прописаних цінностей та встановлених пріоритетів не застерігає від можливості появи країн, які не бажають дотримуватись положень передбачених установчими договорами Союзу. Вперше механізм призупинення був прописаний в статті 7 Амстердамського договору у зв'язку з вступом до ЄС посткомуністичних країн та доповнено в Ніццькому договорі. Тож, стаття 7 ДЄС складається з трьох етапів виявлення та протидії порушенню цінностей ЄС. Першим етапом є внесення обґрунтованої пропозиції $\frac{1}{3}$ держав-членів Європейського Парламенту або Європейської Комісії, за якою Рада, діючи більшістю $\frac{2}{3}$ її членів, після отримання згоди Європейського Парламенту може встановити, що існує явний ризик тяжкого порушення державою-членом цінностей, зазначених у статті 2. Перед прийняттям цього рішення, Рада має заслухати відповідну державу-члена та може направити їй рекомендації, діючи відповідно до тієї ж процедури. Рада постійно перевіряє, чи продовжують існувати підстави для такого рішення. У разі неефективності першого, другий етап передбачений частиною 2 статті 7 в якому Європейська Рада, діючи одностайно за пропозицію $\frac{1}{3}$ держав-членів або Комісії та після отримання згоди Європейського Парламенту, може встановити існування постійного та істотного порушення однією з держав-членів цінностей та запропонувати їй подати свої пояснення. Третім і останнім етапом є призупинення деяких прав держави-члена. За частиною 3 статті 7 у разі прийняття рішення відповідно до частини 2 статті 7 Рада ЄС може кваліфікованою більшістю вирішити призупинити певні права відповідної держави-члена, що впливають із застосування договорів, включаючи право голосу представника уряду держави-члена у Раді ЄС. Вживаючи таких заходів, Рада ЄС враховує можливі наслідки такого призупинення для прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб. У будь-якому разі, ця держава-член повинна і надалі виконувати свої зобов'язання за установчими договорами Союзу [24]. Цим положенням було передбачено лише обмеження певних привілеїв та права голосування в основних інституціях вважаючи, що такі заходи можуть вплинути на поведінку держави-члена.

Вперше процедура притягнення до відповідальності на підставі частини 1 статті 7 ДЄС була ініційована Європейською Комісією проти

Польщі через порушення верховенства права відповідно до Рішення № 52017PC0835 [26]. Верховенство права, як одна з цінностей ЄС закріплена в статті 2 ДЄС, має важливе значення для функціонування ЄС в цілому, наприклад, щодо внутрішнього ринку, співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ, а також для забезпечення того, щоб національні судді, які також є «суддями ЄС», могли виконувати свою роль у застосуванні права ЄС і могли належним чином взаємодіяти з його судовою системою. Польщею було створено нові суперечливі закони, які підривали суддівську незалежність польських суддів і не забезпечували їх необхідними гарантіями захисту від політичного контролю. Згодом, таке рішення Європейської Комісії було підтримано і Європейським Парламентом в Резолюції № B8-0595/2017 [27].

Процедура встановлення існування явного ризику тяжкого порушення державою-членом цінностей була застосована й до Угорщини відповідно до Резолюції Європейського Парламенту № P8_TA(2018)0340 [28]. За Угорщиною було зафіксовано втручання в функціонування конституційної та виборчої системи, незалежності судової влади та інших інституцій, прав суддів, корупції та конфлікту інтересів, недоторканності приватного життя та захисту даних, свободи вираження поглядів, академічної свободи, свободи віросповідання, свободи об'єднань, права на рівне ставлення, прав осіб, які належать до меншин, зокрема ромів та євреїв, та захисту від ненависницьких висловлювань на адресу таких меншин, фундаментальних прав мігрантів, шукачів притулку та біженців, а також економічних і соціальних прав.

Зважаючи на вищевикладене, процедура визначення істотного порушення та призупинення членства виявилася неефективною на практиці через складну процедуру і потребу в одностайності. В цьому випадку одностайність мало ймовірна оскільки сьогодні вже є дві держави, які навряд чи будуть віддавати свій голос одна про одну.

Наступним прикладом є Всесвітня організація охорони здоров'я, в якій максимальною санкцією, що передбачена Статутом Всесвітньої організації охорони здоров'я, є тимчасове призупинення права голосу і права на обслуговування. Так, зокрема, стаття 7 передбачає наступне: «У разі невиконання членом організації своїх фінансових зобов'язань по відношенню до неї або при інших виняткових обставинах Асамблея охорони здоров'я може на тих умовах, які вона вважатиме за потрібне, тимчасово позбавити свого члена належних йому прав голосу та на обслуговування. Асамблея охорони здоров'я повноважна відновлювати зазначені права на голос і обслуговування» [29]. Дана стаття не

містить чіткого строку на який державу позбавляють її прав. Однак з аналізу практики можна зробити висновок, що таке призупинення застосовується протягом того часу, поки не будуть усунуті причини, що стали підставою для такого призупинення [30, ст. 83].

Застосування механізму призупинення права голосу для ВООЗ є звичайною процедурою, адже вона щорічно публікує список країн, які не внесли необхідний фінансовий внесок. На минулорічній 76 сесії Асамблея охорони здоров'я розглядала доповідь Комітету з програмних, бюджетних та адміністративних питань Виконавчого комітету щодо стану справ зі збором нарахованих внесків, включаючи держави-члени, які мають заборгованість зі сплати своїх внесків у розмірі, що виправдовує застосування статті 7 Статуту. У документі № A76/44 від 22 травня 2023 року зазначається, що на момент відкриття сесії право голосу призупинено для таких країн як Афганістан, Центральноафриканська Республіка, Коморські острови, Домініка, Екваторіальна Гвінея, Ліван, Лесото, Лівія, Сомалі, Південний Судан, Венесуела та Ємен [31]. Відповідно до статті 7 Статуту ВООЗ такі держави-члени можуть поновити своє право голосу, якщо виконають покладені на них обов'язки до початку наступної сесії.

Найголовнішим недоліком процедури призупинення для ВООЗ є невизначеність строку усунення порушень державою, які протягом років можуть не виконувати свої зобов'язання. В таких випадках, санкційний механізм, у вигляді примусового виключення, міг би бути доречним засобом впливу на державу-порушницю, адже вона могла б усвідомлювати реальні наслідки невиконання.

Висновок. Застосування механізму виключення до держав у зв'язку з порушенням внутрішнього правопорядку або цілей міжнародних організацій, принципів міжнародного права або норм міжнародних договорів має свої переваги, оскільки організація може вжити конкретних заходів, а не просто вдаватись до політичного або дипломатичного тиску або заморожувати відносини на невизначений термін. Варто наголосити, що на державу доволі часто можуть впливати подібними методами, але реальність виконання порушених зобов'язань дуже мало ймовірна через відсутність фактичних наслідків. Таким організаціям як Рада Європи, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку набагато простіше підтримувати порядок завдяки чітко сформованим етапам усунення правопорушень. Наприклад, це можуть бути повідомлення про існуючу претензії, направлення обґрунтованого пояснення своїх дій державою-порушницею, проведення переговорів, термін виправлення або навіть поновлення після виключення.

На цей час з усіх проаналізованих прецедентів можна зробити висновок про брак дієвих механізмів, оскільки основною метою санкцій є забезпечення дотримання державами-членами своїх зобов'язань. У випадку, якщо організація вичерпала всі можливі способи переконання або примушування держави виконувати свої зобов'язання, її виключення є очевидним. Такі дії можуть підвищити авторитетність міжнародної організації, демонструючи її серйозне ставлення до своїх статутних норм, міжнародного права та слугувати прецедентом для інших учасників організації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries. United Nations, 2001. 114 p.
2. Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / О.В Бігняк та ін. ; за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2020. 224 с.
3. United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran, Judgment, I.C.J. Reports, 1980, p. 28.
4. Шаталіна А. Міжнародно-правова відповідальність держав за протиправні діяння в міжнародному праві: дипломна робота. Київ, 2023. 76 с.
5. Седляр. Ю.О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика : монографія. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 412 с.
6. Братерський М. Економічні інструменти зовнішньої політики та політичні ризики: монографія. Київ: Вища Школа Економіки, 2010. 232 с.
7. Пахіль В.О. Проблеми санкцій в діяльності ООН: дисертація. Київ, 2000. 198 с.
8. The Peace Treaty of Versailles : The covenant of the League of Nations, 1919.
9. The Charter of the United Nations : international agreement, 1945. 54 p.
10. Тункін Г. Організація Об'єднаних Націй: 1945–1965 рр. (міжнародно-правові проблеми). *Радянська держава і право*. 1965. С. 58–68.
11. The situation between Eritrea and Ethiopia adopted by the Security Council at its 4197th meeting, 2000. 3 p.
12. The situation in Angola adopted by the Security Council at its 3965th meeting, 1999. 2 p.
13. Статут Ради Європи : міжнародний договір від 05.05.1949 р. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*, 2006. № 5. Ст. 435.

14. Безкровна А. Виключення держави-члена зі складу Ради Європи: правові підстави та наслідки: дипломна робота. Київ, 2023. 59 с.
15. Situation in Greece. Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 1968. 2 p.
16. Consequences of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Committee on Political Affairs and Democracy, 2022. 14 p.
17. Consequences of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Parliamentary Assembly, 2022. 15 p.
18. Russian Foreign Ministry statement on initiating the process of withdrawing from the Council of Europe. Botschaft der Russischen Föderation in der Bundesrepublik Deutschland. *Permanent representation of the Russian Federation to the Council to Europe (This is archived version of the site dated March 15,2022)*: веб-сайт. URL: https://coe.mid.ru/en_GB/-/zaavlenie-mid-rossii-o-zapuske-procedury-vyhoda-iz-soveta-evropy (дата звернення : 05.09.2024).
19. Interpretation by the Fund. International Monetary Fund, 1968. 76 p.
20. Articles of Agreement of the International Monetary Fund: articles of agreement, 1945.
21. Articles of Agreement of the International bank for reconstruction and development : articles of agreement, 1944.
22. Андросова Т.В., Кот О.В., Козуб В.О. Міжнародні організації [Електронний ресурс]: навчальний посібник. Харків: ХДУ-ХТ, 2018. 235 с.
23. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 23.05.1969 р.
24. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями : Консолідована версія станом на 20.03.2010. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. Ст. 401.
25. Гоч Д. Застосування 7 статті Договору про Європейський Союз щодо Угорщини та Польщі в контексті процесу інтеграції країн східної Європи в Європейський Союз. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Матеріали міжнар. науково-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчен. Київ, 2019. С. 60–64.
26. Council decision on the determination of a clear risk of a serious breach by the Republic of Poland of the rule of law: decision, 2024 № 52017PC0835.
27. The situation of the rule of law and democracy in Poland : resolution, 2017 № B8-0595/2017.
28. The situation in Hungary: resolution, 2019 № P8_TA(2018)0340.
29. Constitution of the world health organization: international agreement, 1946.
30. Гольденберг Т. Особливості припинення членства у Всесвітній організації охорони здоров'я. *European political and law discourse*. Т. 5, № 4. С. 81–85.
31. Status of collection of assessed contributions, including Member States in arrears in the payment of their contributions to an extent that would justify invoking Article 7 of the Constitution: report of the Programme, Budget and Administration Committee of the Executive Board to the Seventy-sixth World Health Assembly, 2023 № A76/44.

УДК 341.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.153>

ЗАБОРОНА МЕДЖЛІСУ ЯК ПОРУШЕННЯ CERD: АНАЛІЗ ПОЗИЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА МІЖНАРОДНОГО СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ДОНОГ'Ю (ОКРЕМА ДУМКА ДО РІШЕННЯ СУДУ ВІД 31 СІЧНЯ 2024 РОКУ)

Марусяк О.В.,

доктор філософії з галузі «право»,

старший науковий співробітник

сектору порівняльного правознавства

Науково-дослідного інституту державного будівництва

та місцевого самоврядування

НАПрН України

ORCID: 0000-0002-4113-0624

Марусяк О.В. Заборона Меджлісу як порушення CERD: аналіз позиції Президента Міжнародного суду справедливості Доног'ю (окрема думка до рішення ІСІ від 31 січня 2024 року).

Стаття присвячена аналізу юридичної позиції Джоан Доног'ю, Президента Міжнародного суду справедливості (Міжнародного суду ООН), стосовно заборони Меджлісу, висловленої в її окремій думці до остаточного рішення Суду від 31 січня 2024 року у *Справі про застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Україна проти Російської Федерації)*. У статті наведено та розкрито аргументи Доног'ю стосовно того, що заборона Меджлісу як інституції, яка повністю складається з представників однієї етнічної групи, ґрунтувалася не тільки на політичній активності інституції чи її членів, але й на етнічному походженні членів Меджлісу, що дозволяє розглядати цю заборону як акт дискримінації кримськотатарської етнічної групи та порушення відповідних положень CERD з боку РФ.

У статті також проаналізовано три зауваження Доног'ю щодо застосування Судом CERD в контексті порушеного питання. По-перше, Суд припустився серйозного недогляду, оцінюючи правомірність заборони Меджлісу без достатнього аналізу юридичного підґрунтя такої заборони. По-друге, Суд штучно розмежував політичні погляди, висловлені Меджлісом, та етнічне походження його членів, що було недоречним у цій справі. По-третє, Суд дійшов хибного висновку, що заборона Меджлісу не позбавила кримськотатарське населення представництва, оскільки цей орган нібито був не єдиною інституцією, яка представляє кримськотатарську громаду.

Аргументацію Доног'ю також доповнено авторськими міркуваннями, зокрема, стосовно

того, що фактична практика застосування російського Федерального закону «Про протидію екстремістській діяльності», на підставі якого було заборонено Меджліс, демонструє його неправову та дискримінаційну природу; а тому, оскільки юридичне підґрунтя заборони Меджлісу було неправовим, то і саму заборону Меджлісу ніяк не можна вважати правомірною – її слід розглядати як порушенням відповідних міжнародних зобов'язань РФ за CERD.

Ключові слова: права людини, міжнародне право, Міжнародний суд справедливості, Міжнародний суд ООН, Президент Міжнародного суду справедливості, Джоан Доног'ю, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Меджліс, кримські татари, дискримінація, Україна проти Російської Федерації, Федеральний закон «Про протидію екстремістській діяльності».

Marusiak O. Ban on the Mejlis as a Violation of CERD: Analysis of the Position of the President of the International Court of Justice Donoghue (Judgment of 31 January 2024, Separate Opinion).

The article is dedicated to analysing the legal position of Joan Donoghue, President of the International Court of Justice, regarding the ban on the Mejlis, as expressed in her separate opinion to the Court's Judgment on merits of 31 January 2024, in the case concerning the *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)*. The article presents and examines Donoghue's arguments that the ban on the Mejlis, an institution entirely composed of members from a single ethnic group, was based not only on the political activities of the institution or its members but also

on the ethnic background of the Mejlis members. This suggests that the ban can be considered an act of discrimination against the Crimean Tatar ethnic group and a violation of relevant CERD provisions by the Russian Federation.

The article also analyses three points raised by Donoghue regarding the Court's application of CERD in the context of the issue. First, the Court committed a serious mistake by assessing the legality of the Mejlis ban without adequately analysing the legal grounds for such a ban. Second, the Court artificially separated the political views expressed by the Mejlis from the ethnic background of its members, which was inappropriate in this case. Third, the Court reached an erroneous conclusion that the ban on the Mejlis did not deprive the Crimean Tatar population of representation, as this body allegedly was not the only institution representing the Crimean Tatar community.

Donoghue's argumentation is further complemented by author's reflections that, *inter alia*, the practical application of Russian Federal Law "On Countering Extremist Activity," under which the Mejlis was banned, illustrates the unlawful and discriminatory nature of such an instrument. Since the legal basis for banning the Mejlis was unlawful, the ban on the ban on Mejlis cannot be considered legitimate; it should constitute a violation of the Russian Federation's international obligations under CERD.

Key words: Human Rights, International Law, International Court of Justice, ICJ, President of the International Court of Justice, Joan Donoghue, International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, Mejlis, Crimean Tatars, Discrimination, Ukraine v. Russian Federation, Federal Law "On Combating Extremist Activities".

*Я вважаю,
що Суд повинен був постановити, що,
заборонивши Меджліс, Російська Федерація по-
рушила свої зобов'язання
за Міжнародною конвенцією про ліквідацію
всіх форм расової дискримінації.
Джоан Доног'ю [9, paras. 2]*

Постановка проблеми. 31 січня 2024 року Міжнародний суд справедливості (ICJ) – головний судовий орган ООН – ухвалив остаточне рішення у справі *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)* [8], яким встановив порушення Російською Федерацією (РФ) положень пункту 1 статті 9 Міжнародної конвенції

про боротьбу з фінансуванням тероризму (ICSFT) [5] 1999 року [8, paras. 111, 147, 404(1)], пункту 1(a) статті 2 та пункту e(v) статті 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (CERD) [6] 1965 року [8, paras. 370, 404(3)]. Крім того, Суд визнав порушення РФ своїх зобов'язань відповідно до Наказу Суду від 19 квітня 2017 року про застосування тимчасових заходів [7], оскільки, всупереч вимогам цього Наказу, РФ зберігала встановлені нею обмеження щодо Меджлісу [7, para. 106(1)(a); 8, paras. 398, 404(5)], а також не утримувалася від дій, які могли погіршити або розширити спір між сторонами чи ускладнити його вирішення [7, para. 106(2); 8, para. 404(6)]. Однак, більшість звинувачень України щодо порушень РФ відповідних положень ICSFT [8, paras. 98, 120, 131, 146, 404(2)] та CERD [8, paras. 221, 275, 288, 306, 323, 337, 404(4)], так само як і вимоги України щодо заходів відшкодування [8, paras. 150, 374, 403, 404(7)] Судом були відкинута.

Зовнішньополітичні відомства України та РФ по-різному відреагували на це рішення ICJ. МЗС України опублікувало лаконічну заяву, в якій фактично наголошувалося лише на тому, що «[ц]е – перший випадок в історії, коли Міжнародний суд ООН виніс остаточне рішення щодо порушень Росією норм міжнародного права» без оцінки чи переказу змісту самого рішення [18]. Натомість МЗС РФ оприлюднило розлоге повідомлення з наведенням основних тез цього рішення в пропагандистському ключі. У цьому повідомленні, зокрема, наголошувалося на тому, що «Суд не виявив порушення Росією Конвенції, а також щодо заборони так званого "Меджлісу", визнаного в Росії екстремістською організацією» [17].

Парадоксальним чином, саму ж заборону Меджлісу ICJ дійсно не визнав порушенням CERD, оскільки «Україна не надала переконливих доказів того, що заборона Меджлісу ґрунтувалася на етнічному походженні його членів, а не на його політичних позиціях і діяльності» для того, щоб заборона вважалася актом дискримінації кримських татар відповідно до пункту 1 статті 1 CERD [8, paras. 272, 275]. Висловлюючи незгоду з такою позицією Суду щодо Меджлісу, Президент ICJ Джоан Доног'ю (Joan E. Donoghue) [9], суддя Гіларі Чарльзворт (Hilary Charlesworth) [11] та суддя *ad hoc* Фаусто Покар (Fausto Pocar) [12] написали три окремі (separate) думки, а суддя Джулія Себутінде (Julia Sebutinde) [10] – розбіжну (dissenting) думку, а в яких вони, серед іншого, звернули увагу на наявні помилки в аргументації Суду з цього питання¹.

З огляду на те, що в україномовному правничому дискурсі перебіг та результат цієї справи дискутувався переважно в медіа, соціальних

¹ Взагалі-то було оприлюднено 6 окремих думок, 5 декларацій та одну розбіжну думку, але тільки думки вищеназваних суддів містили критику підходу Суду до вирішення питання Меджлісу. Інші судді в своїх позиціях або взагалі не згадували про Меджліс, або не вбачали в забороні Меджлісу порушення CERD.

мережах та інших неформальних майданчиках, виникає нагальна потреба в науковій рефлексії висновків Суду з академічних позицій. Крім того, формальний підхід ICJ до аналізу питання заборони Меджлісу в контексті порушених прав людини яскраво демонструє проблеми, підняті автором цих рядків у попередній статті, яка була опублікована у цьому ж фаховому виданні у 2024 році [16, с. 713-714].

Мета цієї статті полягає в аналізі юридичної позиції Джоан Доног'ю, Президента (2021–2024) та судді (2010–2024) ICJ щодо заборони Меджлісу, яка була висловлена в її окремій думці до рішення Суду від 31 січня 2024 року. Стаття не має на меті детальний аналіз або співставлення всіх чотирьох індивідуальних думок, висловлених вищезгаданими суддями, а також аналіз позиції Доног'ю з приводу інших питань, представлених в її окремій думці.

Стан наукової розробки теми дослідження. Станом на листопад 2024 року вже оприлюднено чимало науково-публіцистичних та аналітичних матеріалів щодо завершення провадження у цій справі. Зокрема, Діан Десієрто (Diane Desierto) [2], Ірина Марчук (Iryna Marchuk) [14], Габрієла Гарсія Ескобар (Gabriela García Escobar) [4] та ряд інших дослідників опублікували свої роздуми та коментарі до січневого рішення ICJ в «EJIL: Talk!» – блозі «Європейського журналу з міжнародного права» (*European Journal of International Law*). Нестачу академічних публікацій, присвячених рішенням Суду, можна легко пояснити відносно незначним часом від дня оприлюднення рішення, а тому, імовірно, більш ґрунтовні академічні дослідження з'являться лише згодом. З-поміж останніх публікацій у фахових журналах варто відзначити огляд, написаний Лорі Мялксон (Lauri Mälksoo) для «Американського журналу з міжнародного права» (*American Journal of International Law*) [13], в якому науковець, в т.ч. звернув увагу на позицію Доног'ю з приводу проблем в аргументації Суду [13, с. 521]. Однак, детального аналізу самої окремої думки Доног'ю в огляді не було.

Виклад основного матеріалу. Окрема думка Джоан Доног'ю була присвячена трьом питанням: забороні Меджлісу як порушенню зобов'язань РФ відповідно до CERD [9, paras. 2–26], порушенням зобов'язань РФ за статтею 12 ICSFT [9, paras. 27–42] та підтримці висновку Суду щодо порушень зобов'язань РФ відповідно до Наказу Суду від 19 квітня 2017 року [9, paras. 43–46]. Розглянемо аргументацію судді щодо першого питання більш детально.

Спочатку Доног'ю звертає увагу на потребу в системному тлумаченні положень пункту 1 статті 1 CERD, де наведено визначення расової дискримінації¹, та пункту 1(a) статті 2 CERD, відповідно до якого кожна держава-учасниця Конвенції «зобов'язується утримуватись від будь-якого акту або практики расової дискримінації щодо осіб, груп осіб або інституцій», що фактично передбачає обов'язок держав не накладати на групу осіб або інституції жодних обмежень, які мають на меті скасування чи обмеження реалізації прав людини та основоположних свобод у політичній або будь-якій іншій сфері суспільного життя, на підставі етнічного походження членів таких інституцій [9, para. 4]. Потім суддя додає, заборона Меджлісу має особливі наслідки саме для прав і свобод членів цієї інституції в контексті реалізації своїх громадянських та політичних прав, включаючи право на свободу думки і вираження поглядів, а також право на свободу мирних зібрань і об'єднань (стаття 5, пункти (d) (viii) та (ix) CERD) [9, para. 5]. Після розкриття цієї тези суддя послідовно викладає три зауваження щодо застосування CERD в контексті заборони Меджлісу [9, paras. 7–26].

По-перше, для того, щоб з'ясувати, чи РФ порушила свої зобов'язання за CERD у зв'язку із заборонаю Меджлісу, необхідно врахувати юридичне підґрунтя застосування такої заборони, чого не було зроблено достатньою мірою [9, paras. 7–12]. Це зауваження є центральним для всієї аргументації судді, і, на думку автора, саме в цьому питанні ICJ допустив найсерйозніший недогляд, оцінюючи питання правомірності заборони Меджлісу.

Доног'ю починає з опису того, яким чином РФ заборонила Меджліс [9, para. 8]: через застосування заходів на підставі Федерального закону від 25 липня 2002 року № 114-ФЗ «Про протидію екстремістській діяльності» (далі – Закон про протидію екстремізму) [19]. Далі суддя частково погоджується з висновком Суду, що сама по собі наявність національної правової бази, на підставі якої РФ вжила певних заходів стосовно членів кримськотатарської громади, не є порушенням CERD, однак, відразу додає, що навіть, якщо такий висновок є формально вірним, аналіз Суду щодо заборони Меджлісу не враховує способи, якими Закон про протидію екстремізму може призвести до порушення прав людини, в т.ч. прав, захищених CERD, оскільки «закони про боротьбу з екстремізмом добре пристосовані для придушення громадянських і політичних прав, включаючи свободу вираження поглядів та свободу зібрань» [9, para. 9].

¹ CERD визначає расову дискримінацію як будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, засновані за ознакою раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на засадах рівності прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших сферах суспільного життя.

І хоча РФ стверджує, що заборона Меджлісу була законним обмеженням прав людини з міркувань безпеки, яке відповідало принципу законності [9, para. 10], Доног'ю наголошує на нечіткості та відсутності конкретизації щодо правопорушень, на боротьбу з якими націлений Закон про протидію екстремізму та цитує зауваження Комітету з ліквідації расової дискримінації¹ стосовно вад юридичної визначеності окремих положень цього закону [9, para. 11], які можуть бути *«використані довільно для придушення окремих осіб, зокрема тих, хто належить до груп, вразливих до дискримінації, таких як етнічні меншини, корінні народи або іноземці»* [1, para. 11].

Зі свого боку варто було б додати, що фактична практика довгострокового застосування російського законодавства про протидію екстремізму – можливість оперативно та свавільно накладати непропорційні обмеження прав людини на будь-кого, керуючись виключно адміністративним розсудом, – наочно демонструє неправову та дискримінаційну природу такого законодавчого акта. Використовуючи термінологію Густава Радбруха (Gustav Radbruch) [15], Закон про протидію екстремізму можна сміливо назвати прикладом «законного неправу» (Gesetzliches Unrecht). Тому питання правомірності заборони Меджлісу в контексті потенційного порушення прав людини, захищених CERD, необхідно розглянути також через призму відповідності Закону про протидію екстремізму та практики його застосування принципу верховенства права. Оскільки юридичне підґрунтя заборони Меджлісу саме по собі було неправовим, то і заборона Меджлісу буде порушенням міжнародних зобов'язань РФ відповідно до CERD, оскільки вона неправомірно посягає на права членів конкретної етнічної групи.

По-друге, в контексті цієї справи неможливо провести чітке розмежування між політичними поглядами, які висловлював Меджліс, та етнічним походження його членів [9, paras. 13–22].

На думку Доног'ю, навіть якщо погодитися з висновком Суду про те, що заборона Меджлісу ґрунтувалася на політичній діяльності лідерів і членів Меджлісу, які перебували в опозиції до РФ, то цей висновок зовсім не виключає можливості того, що ця заборона мала на меті позбавлення або обмеження певних прав і свобод саме осіб кримськотатарського походження [9, para. 14]. Для підтвердження цієї тези Доног'ю звертається до непростой історії взаємодії кримських татар та Москви [9, paras. 15–16, 19–21],

зокрема, до епізоду із насильницькою депортацією кримських татар у 1944 році: виселення також було обґрунтоване політичними факторами, але фактично мало на меті позбавлення існуючих прав кримських татар [9, para. 15]. Крім того, після депортації і вигнання кримських татар з Криму радянська влада скасувала етнонім «кримський татарин» і надалі видавала внутрішні паспорти, в яких національність членів цієї групи значилася як просто «татарин», що зробило їх невідмінними від інших татар, які проживали в СРСР [3, para. 34; 9, para. 19]. *«Тому не дивно, – пише Доног'ю, – що багато осіб кримськотатарського етнічного походження виступили проти відновлення контролю Москви над їхньою батьківщиною в Криму у 2014 році»*, і саме *«Меджліс відіграв центральну роль у мобілізації кримськотатарської громади для протистояння»* цим політичним процесам [9, para. 21].

Таким чином, не заперечуючи того факту, що РФ заборонила Меджліс з політичних причин і така заборона була дійсно наслідком політичної активності кримських татар як етносу, було б нелогічно стверджувати відсутність акту дискримінації конкретної етнічної групи, оскільки така заборона погіршила політичне становище кримських татар та обмежила їхні громадянські та політичні права – при чому не тільки членів самого Меджлісу, а й цілої спільноти, яку він представляв. Тут також варто наголосити, що заборона Меджлісу як інституції, яка повністю складається з членів однієї етнічної групи, призвела до його виключення з суспільного життя – і остання теза була прямо підтверджена рішенням Суду [8, para. 267].

По-третє, висновок про те, що заборона Меджлісу не позбавила кримськотатарське населення представництва, оскільки цей орган не був і не є єдиною чи основною інституцією, що представляє кримськотатарську громаду (зокрема, РФ спекулювала тезою, що справжнім представницьким органом кримських татар є Курултай), є некоректним² [9, paras. 23–26].

Доног'ю зі свого боку критикує факт самоусунення Суду [8, para. 269] від потреби розглянути питання, чи справді ті інституції, які були створені після 2014 року, насправді представляють кримськотатарський народ [9, para. 23]. Суддя пише: *«Очікувано, що всі члени етнічної меншини не мають однакових поглядів щодо урядових рішень, які стосуються цієї етнічної групи, і що деякі організації, які представляють етнічну групу, можуть рішуче протистояти вла-*

¹ Комітет з ліквідації расової дискримінації – це орган, прямо передбачений CERD, який здійснює моніторинг застосування положень CERD державами-учасницями цієї Конвенції.

² Тут доречно згадати розбіжну думку Себутінде, в якій значно скрупульозніше розкрита ця проблема через пояснення відмінності між Меджлісом та Курултаєм [10, paras. 26–31].

ді, тоді як інші можуть обирати більш компромісний підхід у відносинах з цією владою» [9, para. 24]. З огляду на це, Доног'ю не погоджується з твердженням Суду, що заборона однієї конкретної організації, яка представляє конкретну етнічну групу, не є расовою дискримінацією, навіть якщо існують альтернативні організації, що складаються з членів цієї етнічної групи.

Підбиваючи підсумок, Доног'ю наголошує на тому, що заборону Меджлісу слід розглядати як таку, що була заснована, принаймні частково, на етнічному походженні його членів: «Доступні Суду докази свідчать, що заборона мала на меті або мала наслідком анулювання чи обмеження на рівних правах кримськотатарських членів групи, зокрема їхніх прав на свободу вираження поглядів і свободу об'єднань» [9, para. 26]. Можна лише висловити сум з приводу того, що Суд не погодився з такою аргументацією. Тому сподіваємось, що резонні зауваження Доног'ю та інших суддів ICJ стосовно застосування CERD в цій справі будуть враховані Судом у майбутніх провадженнях з приводу цієї Конвенції, а судово-практика рано чи пізно матиме глибший гуманістичний вимір при розгляді питань, які стосуються порушень прав людини.

Висновки. У своїй окремій думці Джоан Доног'ю, Президент ICJ, зосереджується на правових аспектах заборони Меджлісу як представницького органу кримських татар, розглядаючи цю заборону як акт дискримінації та порушення міжнародних зобов'язань РФ за CERD. Доног'ю критикує аргументацію Суду та наголошує на тому, що заборона Меджлісу прямо обмежує права кримських татар у сферах свободи вираження поглядів, мирних зібрань та об'єднань, гарантованих CERD, та наголошує на потребі системного тлумачення положень пункту 1 статті 1 та пункту 1(а) статті 2 CERD. Суддя звертає увагу на те, що Суд недостатньо проаналізував правову основу для заборони Меджлісу (Закон про протидію екстремізму), а також підкреслила, що неможливо чітко розділити політичні погляди Меджлісу та етнічне походження його членів, оскільки політична активність цієї організації відображає прагнення захистити права саме кримськотатарської спільноти. Крім того, вона не погоджується з твердженням Суду, що заборона Меджлісу не позбавила кримських татар представництва через існування інших організацій, які не були заборонені. В доповнення до аргументації судді, варто зазначити, що правомірність заборони Меджлісу необхідно розглядати також через призму відповідності Закону про протидію екстремізму та практики його застосування принципу верховенства права. Оскільки юридичне підґрунтя заборони Меджлісу саме по собі було неправовим, то і заборона Меджлісу аж ніяк не може бути правомірною, а

тому її необхідно розглядати як порушення міжнародних зобов'язань РФ відповідно до CERD.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Committee on the Elimination of Racial Discrimination. Concluding observations on the twenty-third and twenty-fourth periodic reports of the Russian Federation, 20 September 2017, CERD/C/RUS/CO/23-24. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g17/274/58/pdf/g1727458.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
2. Desietro, Diane. Human Rights Reparations and Fact-Finding Quandaries in the 2024 ICJ Judgments in Ukraine v. Russian Federation. *EJIL:Talk! Blog of the European Journal of International Law*, 11 March 2024. URL: <https://www.ejiltalk.org/human-rights-reparations-and-fact-finding-quandaries-in-the-2024-icj-judgments-in-ukraine-v-russian-federation/> (дата звернення: 11.11.2024).
3. Expert Report of Professor Paul Magocsi, *Case concerning Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)*, Memorial Submitted by Ukraine, Annexes: Volume I, Annex 21, 4 June 2018. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20180612-wri-01-01-en.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
4. Escobar, Gabriela García. ICJ's Judgment in Ukraine v. Russia regarding CERD's Scope of Racial Discrimination: ICJ's Approach to CERD Committee's Views. *EJIL:Talk! Blog of the European Journal of International Law*, 29 February 2024. URL: <https://www.ejiltalk.org/icjs-judgment-in-ukraine-v-russia-regarding-cerds-scope-of-racial-discrimination-icjs-approach-to-cerd-committees-views> (дата звернення: 11.11.2024).
5. International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, New York, 9 December 1999, United Nations, *Treaty Series*, vol. 2178, p. 197.
6. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, New York, 21 December 1965, United Nations, *Treaty Series*, vol. 660, p. 195.
7. International Court of Justice. *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian*

- Federation*), Provisional Measures, Order of 19 April 2017, I.C.J. Reports 2017, p. 104.
8. International Court of Justice. *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)*, Judgment on Merits of 31 January 2024. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20240131-jud-01-00-en.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
 9. International Court of Justice. *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)*, Judgment on Merits of 31 January 2024, Separate opinion of President Donoghue. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20240131-jud-01-01-en.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
 10. International Court of Justice. *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)*, Judgment on Merits of 31 January 2024, Dissenting opinion of Judge Sebutinde. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20240131-jud-01-06-en.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
 11. International Court of Justice. *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)*, Judgment on Merits of 31 January 2024, Separate opinion of Judge Charlesworth. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20240131-jud-01-09-en.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
 12. International Court of Justice. *Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation)*, Judgment on Merits of 31 January 2024, Separate opinion of Judge *ad hoc* Pocar. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20240131-jud-01-11-en.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
 13. Mälksoo, Lauri. Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (*Ukraine v. Russian Federation*), Judgment. *American Journal of International Law*. 2024. No. 118(3). P. 519–526.
 14. Marchuk, Iryna. Unfulfilled Promises of the ICJ Litigation for Ukraine: Analysis of the ICJ Judgment in *Ukraine v Russia* (CERD and ICSFT). *EJIL:Talk! Blog of the European Journal of International Law*, 22 February 2024. URL: <https://www.ejiltalk.org/unfulfilled-promises-of-the-icj-litigation-for-ukraine-analysis-of-the-icj-judgment-in-ukraine-v-russia-cerd-and-icsft> (дата звернення: 11.11.2024).
 15. Radbruch, Gustav. Gesetzliches Unrecht und Übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristen-Zeitung*. 1946. Vol. 1. No. 5. P. 105–108.
 16. Марусяк О.В. Міжнародний суд справедливості як суд з прав людини: надмірний оптимізм чи обґрунтоване припущення? *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 711–715.
 17. Министерство иностранных дел РФ. О признании Международным Судом ООН отсутствия в России дискриминации крымских татар и украинцев и полном отказе Украине в каких-либо компенсациях по её претензиям: Сообщение для СМИ, 31.01.2024 г. URL: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1928849/ (дата звернення: 11.11.2024).
 18. Міністерство закордонних справ України. Заява МЗС України щодо рішення Міжнародного суду ООН у справі проти Російської Федерації, 01.02.2024 р. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-rishennya-mizhnarodnogo-cudu-on-u-spravi-proti-rosijskoyi-federaciyi> (дата звернення: 11.11.2024).
 19. О противодействии экстремистской деятельности: Федеральный закон от 25 июля 2002 года № 114-ФЗ. *Собрания законодательства Российской Федерации*. 2002. № 30. Ст. 3031.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.154>

СУДОВИЙ ІМУНІТЕТ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ ЯК ЕЛЕМЕНТ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ, ПОРУШЕНОГО ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Сидорович М.-Л.Р.,

аспірант Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: 0009-0005-9997-7229

e-mail: mikesr0508@gmail.com

Сидорович М.-Л.Р. Судовий імунітет іноземних держав як елемент альтернативних способів захисту права власності, порушеного внаслідок збройного конфлікту.

Війна росії проти України створила безпрецедентні перешкоди для захисту права власності громадян і бізнесу України. Розробка ефективних механізмів відшкодування завданої шкоди та відновлення порушених прав власності стала необхідною через значні руйнування цивільної інфраструктури, житлових будинків, промислових об'єктів та іншого майна внаслідок збройної агресії росії.

Актуальність репрезентованого наукового дослідження полягає в тому, що існуючі національні та міжнародні правові механізми недостатньо ефективні для повного захисту майнових прав постраждалих осіб. Важливою проблемою є подолання судового імунітету російської федерації. Це необхідно для розгляду справ про відшкодування шкоди в українських судах і подальшого виконання рішень за кордоном.

Умотивовано, що національне право самостійно не володіє достатніми правовими механізмами для забезпечення повного захисту порушеного права з огляду на фактичну неможливість виконання судового рішення про стягнення коштів як відшкодування завданої російською федерацією шкоди, що тягне за собою неможливість забезпечення порушеного права.

У цьому контексті необхідно вивчити механізми захисту права власності як на національному, так і на міжнародному рівні. Зокрема, слід розглянути можливість застосування Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав і їх власності, навіть якщо російська Федерація не ратифікувала її. Цей аналіз допоможе знайти нові способи захисту прав власності громадян і юридичних осіб України під час військової агресії.

Констатовано, що ефективний захист можливий лише за умови поєднання національного та міжнародного права, як свідчать дослідження інших стратегій захисту права власності, по-

рушеного внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Позиція Верховного Суду щодо не застосування судового імунітету Російської Федерації у справах про відшкодування шкоди є значним зрушенням у механізмі захисту порушених прав. Практика ЄСПЛ, зокрема рішення у справах «Олейніков проти Росії», створює міцне правове підґрунтя для такої позиції. Висновок про те, що Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їхньої власності може застосовуватися до спірних правовідносин, навіть якщо Російська Федерація не ратифікувала її, є особливо важливим, оскільки це створює більше можливостей для захисту порушених прав.

Ключові слова: судовий імунітет, збройний конфлікт, право власності, відшкодування шкоди, міжнародне право, національне законодавство, юрисдикція, суверенітет.

Sydorovich M.-L.R. Judicial immunity of foreign states as an element of alternative ways of protecting property rights violated as a result of armed conflict.

Russia's war against Ukraine has created unprecedented obstacles for the protection of property rights of Ukrainian citizens and businesses. The development of effective mechanisms for compensation for damage and restoration of violated property rights became necessary due to the significant destruction of civil infrastructure, residential buildings, industrial facilities and other property as a result of Russia's armed aggression.

The relevance of the presented research is that the existing national and international legal mechanisms are not effective enough to fully protect the property rights of victims. An important problem is overcoming the judicial immunity of the Russian Federation. This is necessary for consideration of damage compensation cases in Ukrainian courts and further enforcement of decisions abroad.

It is reasoned that national law alone does not have sufficient legal mechanisms to ensure full protection of the violated right in view of the

actual impossibility of enforcing the court decision on the recovery of funds as compensation for the damage caused by the Russian Federation, which entails the impossibility of securing the violated right.

In this context, it is necessary to study the mechanisms for the protection of property rights both at the national and international levels. In particular, the possibility of applying the UN Convention on Jurisdictional Immunities of States and their Property should be considered, even if the Russian Federation has not ratified it. This analysis will help find new ways to protect the property rights of citizens and legal entities of Ukraine during military aggression.

It was established that effective protection is possible only if national and international law are combined, as evidenced by studies of other strategies for the protection of property rights violated as a result of the armed aggression of the Russian Federation. The position of the Supreme Court regarding the non-application of judicial immunity of the Russian Federation in cases of compensation for damage is a significant shift in the mechanism of protection of violated rights. The practice of the ECtHR, in particular the decision in the cases «Oleynikov v. Russia», creates a solid legal basis for such a position. The conclusion that the UN Convention on Jurisdictional Immunities of States and their Property can be applied to disputed legal relations, even if the Russian Federation has not ratified it, is particularly important, as it creates more opportunities for the protection of violated rights.

Key words: Judicial immunity, armed conflict, property rights, compensation for damage, international law, national law, jurisdiction, sovereignty.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших питань захисту прав українців під час російсько-Української війни є захист права власності внаслідок атак російської армії на цивільні об'єкти. При цьому, зважаючи на іноземний елемент завдання шкоди майну, ефективний спосіб захисту порушених прав власності може здійснюватися виключно у синергії національного та міжнародного права, оскільки окремо один без одного вони не здатні забезпечити право постраждалих осіб захистити своє порушене право.

Національне право самостійно не володіє достатніми правовими механізмами для забезпечення повного захисту порушеного права з огляду на фактичну неможливість виконання судового рішення про стягнення коштів як відшкодування завданої російською федерацією шкоди, що тягне за собою неможливість забезпечення, зокрема, Україною ст. 6 Європейської

конвенції з прав людини, відповідно до якої право на справедливий суд є ілюзорним без існування ефективних способів виконання судового рішення. В той же час, міжнародне право у тій формі, в якій воно існує станом на сьогоднішній день також не здатне забезпечити повного захисту порушених прав власності.

Стан дослідження. Над проблематикою судового імунітету держав та його подолання з метою формування альтернативних способів захисту права власності в умовах збройного конфлікту, зокрема, працювали О.В. Ткаля, О.А. Глушко, Ю.М. Жорнокуй, О.С. Ткачук, Є.В. Попко, В.Б. Яцина, П.В. Отенко, О.Г. Бортнік, Т.В. Степаненко та багато інших.

Мета цього дослідження полягає в тому, щоб розглянути альтернативні методи захисту права власності, порушеного внаслідок збройного конфлікту, зокрема шляхом подачі позовів до судів України проти росії.

Виклад основного матеріалу. Одним із таких альтернативних способів є звернення до українських судів з позовами проти російської федерації з метою відшкодування збитків, завданих внаслідок її агресивних дій. Незважаючи на складність цієї стратегії, оскільки існують значні юридичні та політичні перешкоди для виконання таких рішень, постраждалі особи мають надію, що у майбутньому ці рішення можуть бути виконані за кордоном. Зокрема, вони сподіваються на можливість стягнення компенсації за рахунок арештованих активів російської федерації, її державних підприємств або чиновників, що є під міжнародними санкціями.

На даний момент не існує прецедентів успішного виконання таких рішень на міжнародній арені, і найближчим часом їхня поява не прогнозується. Однак звернення до українських судів дозволяє постраждалим особам зберегти право на відшкодування та створити правовий прецедент, який у перспективі може сприяти подальшому розвитку міжнародного права в цій сфері.

Первинним питанням вирішення проблеми розгляду справ у національних судах за позовами до РФ є зняття судового імунітету РФ щодо розгляду таких справ. Відповідно до ч. 1 ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право», пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України [1].

В той же час, Верховним Судом, в постановках від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 [2] та від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20-ц [3] сформовано практику, відповідно до якої судовий імунітет російської федерації не застосовується у судових спорах в українських судах щодо відшкодування шкоди, завданої протиправними діями РФ.

Зазначені постанови є однозначно позитивним фактором для створення єдиної процедури захисту прав власності, порушених РФ, проте для релевантного їхнього застосування, зокрема в іноземних та міжнародних юрисдикціях потребують розширеного теоретично-правового аналізу, зокрема, але не виключно, через розширення мотивувальної частини подальших постанов Верховного Суду в аналогічних спорах.

Так, основними джерелами права у питаннях регулювання судового імунітету є дві Конвенції: 1) Європейська Конвенція про імунітет держав (Рада Європи) [4] та 2) Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності [5]. Жодна Конвенція не була ратифікована російською федерацією, тому їхнє застосування до конкретних правовідносин здійснюється із певними застереженнями та корективами.

В умовах сучасного міжнародного права, зокрема з урахуванням, що російська федерація не підписувала Європейську конвенцію про імунітет держав, а також була виключена з Ради Європи, доцільніше застосовувати саме Конвенцію ООН, хоча положення, які підлягають застосуванню до спірних правовідносин, в своїй переважній більшості, дублюються у зазначених конвенціях.

Верховний Суд у своїх постановках абсолютно вірно застосував до спірних правовідносин судового імунітету російської федерації рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справах Олейніков проти росії, а також Цудак проти Литви. Попри те, що ключовими питаннями обох справ було забезпечення права на справедливий суд, правові позиції кожного цього рішення потребують окремої уваги до застосування.

Так, первинне питання застосування до спірних правовідносин є встановлення формальних підстав застосування нормативно-правових актів, які ці питання регулюють. Відповідь на це питання дав ЄСПЛ у рішенні по справі Олейніков проти росії: Як Суд встановив у попередніх справах, Проект статей Комісії міжнародного права 1991 року, закріплений у Конвенції 2004 року, застосовується відповідно до міжнародного звичаєвого права, навіть якщо відповідна держава не ратифікувала цю конвенцію, за умови, що вона не виступила проти неї. Зі свого боку, росія не ратифікувала її, але не виступила проти неї: навпаки, вона підписала конвенцію 1 грудня 2006 року [6].

Таким чином, питання формального застосування Конвенції ООН до спірних правовідносин судового імунітету РФ було вирішено ще у 2013 році. При цьому, істотним у цій історії є прецедентний характер рішень ЄСПЛ для їхнього застосування в національному праві, а відтак сформована правова позиція у справі Олейніков проти росії підлягає застосуванню та не підлягає спростованню як в національному праві України, так і російської федерації з огляду на перебування росії на момент винесення рішення в Раді Європи, а також принципу права *venire contra factum proprium* – принципу заборони суперечливої поведінки, який з певними застереженнями може бути застосований до спірних правовідносин, які перебувають на грані міжнародного публічного права та приватного права.

Дійсно, слід констатувати, що хоч питання зняття судового імунітету РФ перебуває в площині приватно-правових спорів, ключовим є врахування норм, принципів та звичаїв міжнародного публічного права при вирішенні цього питання. Так, попри те, що принцип заборони суперечливої поведінки був сформований в римському приватному праві для вирішення приватно-правових питань, його можна та треба екстраполювати на дотримання зобов'язань російської федерації не порушувати прав власності, зокрема, і на території іноземних держав, тому з урахуванням того, що РФ було прийнято рішення по справі Олейніков проти росії до виконання, подальше посилення на те, що Конвенція ООН не може застосовуватись до справ, які стосуються шкоди, завданої внаслідок російської агресії проти України буде безпідставним.

Окрім цього, як видно зі справи Олейніков проти росії, ЄСПЛ посилався, зокрема і на вже сформовану практику у справі Цудак проти Литви, де ЄСПЛ констатував, що в питаннях державного імунітету існує можливість застосування звичаєвих норм, зокрема, щодо обмеження «абсолютного» державного імунітету з урахуванням, що таке обмеження має переслідувати законну мету та бути пропорційним такій меті.

У цьому випадку слід аналізувати питання зняття судового імунітету з РФ зважаючи на пропорційність такого обмеження щодо самої РФ. Для оцінки пропорційності кожного обмеження, відповідно до сформованої правової доктрини, застосовується трискладовий тест щодо визначення пропорційності, а саме: 1) законність втручання; 2) легітимна мета (виправданість втручання загальним інтересом); 3) справедлива рівновага між інтересами захисту права власності та загальними інтересами (дотримання принципу пропорційності між використовуваними засобами і переслідуваною метою та уникнення покладення на власника надмірного тягарю).

Законність зняття судового імунітету з РФ полягає в формальній наявності акта правозастосування, про що раніше йшлося в аналізі справи Олейніков проти росії. Легітимна мета полягає в захисті прав власності, порушених протиправними діями російської федерації, захисті права на справедливий суд. Справедлива рівновага полягає в неможливості створення ефективних засобів порушеного права власності без обмеження судового імунітету РФ, що, серед іншого, є невідкладною соціальною потребою.

Таким чином, окрім формального застосування нормативного акту до спірних правовідносин, а саме Конвенції ООН, національними та міжнародними судами у питанні обмеження судового імунітету РФ повинний застосовуватися підхід, за якого усі гарантовані права будуть вважатися ілюзорними у випадку трактування імунітету РФ абсолютним.

Так, визначаючи, чи поширюється на РФ судовий імунітет у справі, яка переглядається, Верховний Суд врахував таке: предметом позову є відшкодування моральної шкоди, завданої фізичним особам, громадянам України, внаслідок смерті іншого громадянина України; місцем завдання шкоди є територія суверенної держави Україна; передбачається, що шкода завдана агентами РФ, які порушили принципи та цілі, закріплені у Статуті ООН, щодо заборони військової агресії, вчиненої стосовно іншої держави - України; вчинення актів збройної агресії іноземною державою не є реалізацією її суверенних прав, а свідчить про порушення зобов'язання поважати суверенітет та територіальну цілісність іншої держави - України, що закріплено у Статуті ООН; національне законодавство України виходить із того, що за загальним правилом шкода, завдана в Україні фізичній особі в результаті протиправних дій будь-якої іншої особи (суб'єкта), може бути відшкодована за рішенням суду України (за принципом «генерального делікту») [1; 2].

Варто звернути увагу, що окрім очевидного порушення російською федерацією своїх негативних зобов'язань відповідно до Статуту ООН, Конвенцію про агресію, Женевських конвенцій, інших міжнародно-правових зобов'язань, під час визначення питання обмеження судового імунітету необхідно також враховувати мету існування судового імунітету як інституту міжнародного публічного права.

Інститут судового імунітету нерозривно пов'язаний із концепцією суверенітету та взаємного визнання суверенітету між державами. Судовий імунітет полягає у непідсудності однієї держави судам іншої держави («рівний над рівним не має юрисдикції»). Без згоди держави вона не може бути притягнута до суду іншої держави. [7]. Його практичне застосування по-

лягає в недопущенні втручання іноземних держав у внутрішні справи інших держав та гарантії юрисдикційного розмежування. З огляду на це, Верховний Суд виходить із того, що названа країна-агресор діяла не у межах свого суверенного права на самооборону, навпаки віроломно порушила усі суверенні права України, діючи на її території, а тому безумовно надалі не користується у такій категорії справ своїм судовим імунітетом.

В той же час, обґрунтовано вважати таку аргументацію дещо обмеженою, адже вона стосується виключно складової взаємного визнання суверенітету та опирається радше на наслідки, ніж на причини.

Безумовно необхідним пунктом аргументації є посилання на той факт, що російська Федерація, реалізуючи агресію проти України діє за межами власного суверенітету за усіма ознаками. Проте, слід також враховувати і підставу самого позову, що є деліктним приватно-правовим спором, за своєю суттю. У такому разі, будь-який спір щодо відшкодування шкоди, спричиненої російською агресією перебуває за межами суверенітету росії, адже подія завдання шкоди відбулася за межами територіальної юрисдикції російської федерації, а відтак будь-які посилання РФ щодо судового імунітету як складової її суверенітету та недопущення втручання у її внутрішні справи будуть безпідставні.

Окремо слід наголосити на дотриманні процесуальних прав сторін, в першу чергу, процесуальних прав відповідача, тобто самої російської федерації. Верховний Суд у своїй постанові зазначив, що дотримання процедури повідомлення країни-агресора щодо участі її у справі та зупинення провадження у справі не сприятиме захисту прав позивача та принципу ефективності судового процесу в умовах агресії. Є підстави вважати такий підхід доволі спірним, оскільки право на справедливий суд не може знаходитись в колізії із правом на ефективні способи захисту порушеного права.

Більше того, у разі ухвалення позитивного рішення в українському суді про стягнення відшкодування та спробі виконати таке рішення в іноземній юрисдикції, можуть виникнути проблеми щодо його виконання з огляду недотримання процесуальних прав сторін. У випадку ж прийняття рішення до виконання, така іноземна держава ризикує стати відповідачем у ЄСПЛ щодо порушення права на справедливий суд російської федерації.

Відповідно до статті 7 Конвенції про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах, що була ратифікована Україною 01 липня 2022 року, у визнанні або виконанні судового рішення може бути відмовлено, якщо не був вручений відпо-

відачу завчасно та у такий спосіб, щоб надати йому можливість організувати свій захист, за винятком випадків, коли відповідач з'явився до суду та надав пояснення у справі і не оскаржив факт неналежного вручення у суді ухвалення [8].

З метою створення юридично правильного механізму та забезпечення ефективного способу захисту порушеного права, кінцевим етапом якого буде фактичне стягнення із РФ, її підприємств та пов'язаних осіб коштів в рахунок відшкодувань, на рівні закону необхідно розробити процедуру повідомлення РФ про її участь у справах зазначеної категорії. Таке повідомлення може здійснюватися, зокрема, з використанням адміністративного ресурсу Міністерства зовнішніх справ України і /або Міністерства юстиції України.

Висновок. Ефективний захист можливий лише за умови поєднання національного та міжнародного права, як свідчать дослідження інших стратегій захисту права власності, порушеного внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Позиція Верховного Суду щодо незастосування судового імунітету Російської Федерації у справах про відшкодування шкоди є значним зрушенням у механізмі захисту порушених прав. Практика ЄСПЛ, зокрема рішення у справах «Олейніков проти Росії», створює міцне правове підґрунтя для такої позиції. Висновок про те, що Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їхньої власності може застосовуватися до спірних правовідносин, навіть якщо Російська Федерація не ратифікувала її, є особливо важливим, оскільки це створює більше можливостей для захисту порушених прав.

Водночас необхідно вдосконалити національне законодавство з метою забезпечення ефективного виконання рішень іноземних судів. Зокрема, необхідно розробити чітку процедуру повідомлення Російської Федерації про її участь у справах про відшкодування шкоди, а також врегулювати процес зняття суддівського імунітету з належною повагою до процесуальних прав сторін. Подальший розвиток механізму має бути зосереджений на створенні правових підстав для використання арештованих російською Федерацією активів для виплати компенсацій потерпілим, а також на розробці цільових стратегій виконання рішень українських судів за кордоном.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#n342> (дата звернення: 27.10.2024).
2. Постанова Верховного Суду від 14.04.2022: справа № 308/9708/19, провадження № 61-18782св21// Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 27.10.2024).
3. Постанова Верховного Суду від 18.05.2022: справа № 428/11673/19, провадження № 61-8291св21// Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635313> (дата звернення: 27.10.2024).
4. European Convention on State Immunity (ETS № 074). Basle, 16 May 1972. // Council of Europe: сайт. URL: <https://rm.coe.int/16800730b1> (дата звернення: 27.10.2024).
5. United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property. New York, 2 December, 2004. // United Nations Treaty Collection: сайт. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?-src=TREATY&mtdsg_no=III-13&chapter=3&clang=_en#EndDec (дата звернення: 27.10.2024).
6. Case of Oleynikov v. Russia (Application no. 36703/04), 14 March 2013 // HUDOC-European Court of Human Rights: сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117124> (дата звернення: 27.10.2024).
7. Ткаля О.В. Класифікація правових імунітетів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2012. С. 81–85.
8. Про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах. Конвенція від 02.07.2019, ратифікована Україною Законом № 2342-IX від 01.07.2022 / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001-19#Text (дата звернення: 27.10.2024).

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.155>

КОНЦЕПЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ТА ПРОЯВИ ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Сироїд Т.Л.

доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Сироїд Т.Л. Концепція гендерної рівності та прояви гендерної нерівності: міжнародно-правовий аспект.

У статті розкрито поняття, сутність та складові «гендерної рівності», «гендеру». Приділено увагу тлумаченню терміну «гендер», що надається спеціалізованими установами та відповідними структурами Організації Об'єднаних Націй (ООН), зокрема, Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), Фондом народонаселення ООН (UNFPA); зосереджено увагу на положеннях національного законодавства України, зокрема Закону України Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Охарактеризовано поширені форми гендерної дискримінації (сексизм, сексуальні домагання та напади, кібернасилля стосовно жінок і дівчаток тощо). Підкреслено, що в науці міжнародного права питання теоретичного визначення поняття «гендер» не стало предметом дослідження на доктринальному рівні.

При написанні статті застосовано системний метод при аналізі ґенези та подальшої еволюції норм щодо гендерної рівності; формально-логічний метод використано при аналізі правового підґрунтя у сфері забезпечення гендерної рівності; аксіологічний метод застосовано при характеристиці поширених форм гендерної дискримінації.

Зазначено, що гендерна рівність є наскрізною ідеєю основоположних прав людини. Рівне для чоловіків і жінок право користуватися всіма правами людини є одним із основоположних принципів, який визнається міжнародним правом та закріплений в основних міжнародних договорах про права людини. Обґрунтовано висновки про те, що вироблення на міжнародному рівні універсального поняття терміну «гендер» сприятиме підвищенню рівня захисту прав людини. Констатовано, що гендерна нерівність не є жіночою проблемою. Явні чи приховані упередження, бар'єри на шляху до освіти та працевлаштування, а також різниця у заробітній платі завдають шкоди спільнотам та стримують економіки держав. Врахування гендерної про-

блематики забезпечує більш високу якість розробки програм та законодавчої роботи та більшу значущість для суспільства, оскільки дозволяє політиці більш ефективно реагувати на потреби всіх громадян – жінок та чоловіків, дівчаток і хлопчиків.

Ключові слова: гарантії, гендерна рівність, гендерний мейнстрімінг, дискримінація, захист, права людини.

Syroid T.L. The concept of gender equality and manifestations of gender inequality: international legal aspect.

The article describes the concept, essence and elements of "gender equality" and "gender". Attention is paid to the interpretation of the term "gender" provided by specialized agencies and relevant structures of the United Nations (UN), in particular, the World Health Organization (WHO), the United Nations Population Fund (UNFPA). The attention is focused on the provisions of the national legislation of Ukraine, in particular, the Law of Ukraine on Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men. The author characterizes common forms of gender discrimination (sexism, sexual harassment and assault, cyberviolence against women and girls, etc.) It is emphasized that in the science of international law the issue of theoretical definition of the concept of "gender" has not been studied at the doctrinal level.

In writing this article, the author applied the systematic method to analyze the genesis and further evolution of gender equality norms; the formal-logical method was used to analyze the legal framework in the field of gender equality; the axiological method was used to characterize the widespread forms of gender discrimination.

It is noted that gender equality is a cross-cutting idea of fundamental human rights. The equal right of men and women to enjoy all human rights is one of the fundamental principles recognized by international law and enshrined in the main international human rights treaties. It was concluded that the development of a

universal concept of the term "gender" at the international level will contribute to an increase in the level of human rights protection. It is stated that gender inequality is not a women's problem. Explicit or implicit prejudice, barriers to education and employment, as well as pay gaps, harm communities and hold back economies. Gender mainstreaming ensures higher quality program development and legislative work and greater significance to society, as it allows policy to respond more effectively to the needs of all citizens – women and men, girls and boys.

Key words: guarantees, gender equality, gender mainstreaming, discrimination, protection, human rights.

Постановка проблеми. Гендерна проблематика актуалізується в умовах сьогодення, яке характеризується посиленням світових інтеграційних процесів, глобальними економічними та екологічними кризами, активним використанням інформаційно-комунікаційних технологій в усіх сферах життя суспільства, переформатуванням міжнародного правопорядку, збільшенням кількості регіонів з нестабільною політичною ситуацією, наявністю збройних конфліктів, що не може не позначитися на правах людини у цілому. Мільйони людей зазнають дискримінації, стигматизації і навіть стають жертвами насильства через їхню ґендерну ідентичність. Ґендерна проблематика торкається всіх – у складних, прихованих та явних формах (стор. 232) [1].

Перш ніж вести мову про ґендерну рівність, слід розуміти, що таке «ґендер». За тлумаченням цього терміну звернемося до спеціалізованих структур Організації Об'єднаних Націй (ООН). Так, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) дала таке визначення: «Гендер відноситься до характеристик жінок, чоловіків, дівчаток та хлопчиків, які є соціально сконструйованими. Сюди входять норми, поведінка та ролі, пов'язані з тим, щоб бути жінкою, чоловіком, дівчинкою чи хлопчиком, а також стосунки один з одним» (ООН 2023) [2]. Як соціальна конструкція гендер варіюється від суспільства до суспільства і може змінюватися з часом. Гендер ієрархічний і породжує нерівність, яка перетинається з іншими видами соціальної та економічної нерівності. Гендерна дискримінація перетинається з іншими факторами дискримінації такими, як етнічна приналежність, соціально-економічний статус, інвалідність, вік, географічне положення, гендерна ідентичність та сексуальна орієнтація та інші. Це називається інтерсекційністю.

Гендер взаємодіє зі статтю, але відрізняється від неї, що відноситься до різних біологічних і фізіологічних характеристик жінок, чоловіків та інтерсексуалів, таких як хромосоми, гормони та

репродуктивні органи. Гендер та стать пов'язані з гендерною ідентичністю, але відрізняються від неї. Гендерна ідентичність відноситься до глибоко відчутного, внутрішнього та індивідуального переживання статі людини, яка може відповідати або не відповідати фізіології людини або призначеній статі при народженні... [2].

Фонд народонаселення ООН (UNFPA) зазначає, що термін «гендер» відноситься до економічних, соціальних та культурних ознак і можливостей, пов'язаних із приналежністю до чоловіка чи жінки. У більшості суспільств бути чоловіком чи жінкою – це не просто питання різних біологічних та фізичних характеристик. Чоловіки та жінки стикаються з різними очікуваннями щодо того, як їм слід одягатися, поводитися чи працювати. Відносини між чоловіками і жінками, чи то в сім'ї, чи на роботі чи в суспільній сфері, також відображають розуміння талантів, характеристик і поведінки, властивих жінкам і чоловікам. Таким чином, ґендер відрізняється від статі тим, що він має швидше соціальний та культурний характер, ніж біологічний. Гендерні атрибути і характеристики, що охоплюють, серед іншого, ролі, які грають чоловіки і жінки, й очікування, що покладаються на них, суттєво різняться в різних суспільствах і змінюються з часом. Але той факт, що гендерні атрибути є соціально сконструйованими, означає, що вони також можуть бути змінені таким чином, щоб зробити суспільство більш справедливим та рівноправним [3].

У національному законодавстві України гендерна рівність тлумачиться, як рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства [4].

Стан опрацювання проблематики. Слід зазначити, що в науці міжнародного права загальним питанням прав людини та деяким формам прояву гендерного насильства присвячено роботу, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, серед яких: Л. Фоміна, В. Кірко, А. Політова, Кес Асліхан (Kes Aslihan), Буржинська Катаржина (Katarzyna Burzynska), Колович Ліза (Lisa Kolovich), Сюзанна Петроні (Suzanne Petroni) та ін. Разом із тим, означена тематика потребує подальшого дослідження з урахуванням сучасних реалій.

Мета дослідження полягає у розкритті поняття «гендерна рівність», «гендер»; визначені форм ґендерної дискримінації.

При написанні статті застосовано системний метод при аналізі ґенези та подальшої еволюції норм щодо гендерної рівності; формально-логічний метод використано при аналізі правового підґрунтя у сфері забезпечення гендерної рівності; аксіологічний метод застосовано при

характеристиці поширених форм ґендерної дискримінації.

Виклад основного матеріалу. ґендерна рівність – це процес справедливості по відношенню до жінок та чоловіків. Щоб забезпечити справедливість, часто повинні бути доступні стратегії та заходи для компенсації історичного та соціального невідповідного становища жінок, яке не дозволяє жінкам і чоловікам інакше діяти на рівних умовах. Справедливість веде до рівності. ґендерна рівність вимагає рівного користування жінками та чоловіками соціально значимими благами, можливостями, ресурсами і винагородами. Там, де існує ґендерна нерівність, зазвичай саме жінки виключені з процесу або перебувають у невідповідному становищі щодо прийняття рішень та доступу до економічних і соціальних ресурсів. Тому найважливішим аспектом просування ґендерної рівності є розширення прав та можливостей жінок з акцентом на виявлення та усунення дисбалансу сил і надання жінкам більшої автономії в управлінні своїм життям. ґендерна рівність не означає, що чоловіки та жінки стають однаковими; тільки те, що доступ до можливостей та змін у житті не залежить від їхньої статі та не обмежується ним. Досягнення ґендерної рівності вимагає розширення прав і можливостей жінок, щоб гарантувати, що прийняття рішень у приватному та державному рівнях, а також доступ до ресурсів більше не віддаватимуться на користь чоловіків, щоб і жінки, і чоловіки могли повною мірою брати участь як рівні партнери у продуктивному та репродуктивному житті.

Існує багато різних визначень ґендерної рівності. Одним із підходів до цієї концепції є поділ її на п'ять основних компонентів:

1. Права: ґендерна рівність означає, що і чоловіки, і жінки повинні мати однакові права і бути рівними перед законом (це положення відоме як рівність «*de jure*» – тобто формальна рівність). Ці права закріплені в міжнародних актах з прав людини, національному законодавстві держав. Наділення чоловіків і жінок однаковими правами є наріжним каменем побудови суспільства, в якому чоловіки і жінки рівні.

2. Можливості: незважаючи на те, що надання рівних прав може встановити рівність «*de jure*» між чоловіками та жінками, справжня ґендерна рівність вимагає чогось більшого, ніж гарантії закону. Щоб забезпечити рівність між чоловіками та жінками «*de facto*» (на практиці), слід втілити ці закони в життя. Насправді існує безліч соціальних, культурних, економічних та інших бар'єрів, які не дають як жінкам, і чоловікам, на рівних користуватися своїми правами. Через це, кажучи про ґендерну рівність, слід брати до уваги рівність можливостей. Іншими словами, ні жінки, ні чоловіки не повинні стикатися з пе-

решкодами при здобутті освіти, роботи, участі у політичному, суспільному чи сімейному житті лише через свою приналежність до тієї чи іншої статі. Представники обох статей повинні мати рівні можливості у доступі до зайнятості, ресурсів, знань та інформації, послуг, мати можливість жити здоровим та щасливим життям. Чоловіки і жінки повинні мати однакові можливості вибору власної зайнятості та дій щодо поліпшення своїх побутових умов, вони повинні мати рівні можливості впливу на прийняття рішень, які впливають на життя людини, її/його сім'ї та суспільства.

Навіть у тих випадках, коли рівні можливості формально гарантовані правовими та політичними заходами, чоловіки та жінки все-таки можуть стикатися з перешкодами на шляху до істинно рівних можливостей. Практична робота відомств (від домашнього господарства до державних установ), сприйняття ґендерних ролей і відносин між статями відповідно до стереотипів, що склалися, а також традиції та культурні звичаї значно впливають на ці можливості.

3. Цінність: ґендерна рівність означає, що внесок чоловіка і жінки в сім'ю, суспільство та громаду має цінуватися однаково, незважаючи на те, що цей внесок може бути різним. Цей внесок складається з роботи чоловіків і жінок (оплачуваної та безкоштовної), які не мають грошового вираження, нематеріальних ресурсів, таких як час, турбота, навички та знання. Іноді можна досягти рівної оцінки ресурсів чоловіків і жінок за допомогою закону та політичних заходів, однак для цього також потрібно змінити ставлення та дії.

Негативні наслідки для жінок і чоловіків має недооцінена «жіноча праця». Більшість спільнот у явному вигляді не цінують роботу, яку виконують жінки (в основному) хатню. Це може значною мірою впливати на державну політику. Наприклад, якщо пенсії нараховуються виходячи з доходів, жінки перебувають у програві, оскільки вони не отримують доходу за роботу, яку вони виконують. Аналогічно, якщо жінка шукає своє місце на ринку праці після того, як вона багато років залишалася вдома, виховуючи дітей, навички, набуті нею з ведення домашнього господарства, зазвичай не цінуються роботодавцями, як і раніше. Жінка втрачає свої професійні навички. Вважається, що вона «немає досвіду роботи», через це в такій ситуації буває їй дуже важко знайти оплачувану роботу. Становище ускладнюється ще й тим, що навіть якщо у жінки в такій ситуації є відповідна освіта чи попередній досвід роботи, тривала відсутність на ринку праці призводить до того, що колишній досвід та навички не оцінюються чи недооцінюються.

Недооцінка «жіночої роботи» має негативні наслідки і для чоловіків. Чоловіків лякає можли-

вість виконання «жіночої роботи», наприклад, няні, вихователя в дитячому садку або секретаря – чи то в домашніх умовах, чи на професійній ниві – через сформовані погляди та уявлення про цю роботу. В результаті, чоловіки позбавляються емоційно та психологічно вдячного досвіду догляду за своїми дітьми – цей стереотип обмежує і ті види робіт, які вони готові виконувати. Під час економічної кризи або в перехідний період, який ще переживають багато країн світ, ця негнучкість у допустимих для чоловіків і жінок ролях може значною мірою обмежити економічні можливості та інноваційні стратегії для вирішення проблеми зайнятості. Підвищення значущості «жіночої роботи» насамперед вимагає зміни ставлення до неї.

4. Становище та результати: деякі критики ініціатив щодо ґендерної рівності вказують на те, що боротьба за рівність становища або результати означає, що ми обмежуємо можливості вибору для чоловіків і жінок. Їхні аргументи стверджують, що навіть у тому випадку, якщо чоловіки та жінки мають однакові права й можливості, вони можуть не зробити однаковий вибір, тому невірно було б припускати, що кінцевий результат для чоловіків та жінок має бути однаковим. Це критичне зауваження зачіпає одне важливе питання: діяльність із забезпечення ґендерної рівності має бути спрямована на розширення вибору для чоловіків та жінок, а не на обмеження цього вибору тим чи іншим шляхом. Так, дійсно, чоловіки та жінки можуть і роблять різний вибір. Проте критики не враховують того контексту, який справляє вирішальний вплив на зроблений вибір.

У більшості випадків чоловіки і жінки не можуть зробити однаковий вибір через те, що їхнє життя і робота проходять у контексті соціальної, економічної, культурної та правової системи, що склалася. Наприклад, у спільнотах, де до насильства проти жінок ставляться явно чи неявно терпеливо (що, на жаль, часто трапляється у світі), жінки не можуть по-справжньому зробити вибір. Їх завжди утримує загроза насильства.

Нині свобода прийняття рішень існує лише для обмеженого кола і, безумовно, перестала бути нормою життя. Більше того, оскільки окремі особи мають можливість робити вибір, це не вирішує проблему системного характеру подвійних стандартів для чоловіків і жінок, які обмежують можливості їх вибору. Поки справжній вибір не стане доступним для більшості населення, існуючі відмінності у досягненнях та становищі між чоловіками та жінками слід розглядати як сигнал про нерівність можливостей, прав чи значущості. Нерівність положень чоловіків та жінок часто сигналізує про небезпеку існування нерівності можливостей. Тому нерівність результатів і положень слід завжди досліджувати

докладніше у тому, щоб виявити, чи немає прихованих перешкод, які роблять справжній вибір неможливим для чоловіків і жінок.

5. Система: останнім, але не менш важливим компонентом ґендерної рівності є система. Оскільки перші чотири компоненти більшою мірою ставляться до соціального, економічного, культурного, правового та інших аспектів життя чоловіків і жінок, може скластися враження, що ґендерна рівність – це щось таке, що «дається» нам державою чи суспільством. Незважаючи на те, що права, можливості та цінності можуть бути даровані різними установами та політиками, необхідно підкреслити, що ґендерна рівність є чимось, що чоловіки та жінки можуть вимагати.

Слід зазначити, що ґендерна рівність є наскрізною ідеєю основоположних прав людини. Рівне для чоловіків і жінок право користуватися всіма правами людини є одним із основоположних принципів, який визнається міжнародним правом та закріплений в основних міжнародних договорах про права людини.

Принцип ґендерної рівності вперше знайшов своє нормативне закріплення у Преамбулі Статуту ООН, в якій народи Об'єднаних Націй підтвердили свою рішучість утвердити віру в основні права людини, зокрема, в рівноправність чоловіків і жінок. У подальшому означений принцип було підтверджено «Міжнародною хартією прав людини»: Загальна декларація прав людини 1948 р., яка містить основоположні стандарти прав людини, прийняті в 1966 році Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (далі – МПЕСКП) одночасно закріпили положення щодо заборони дискримінації за ознакою статі та поклали на держави зобов'язання забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими ними (ст. 3). Принцип рівності чоловіка і жінки також додатково підтверджений у ст. 2 Пактів, якими закріплено заборону дискримінації, зокрема й на підставі статі [5].

Суть статті 3 полягає в тому, що правами, передбаченими в Пактах, чоловіки і жінки мають користуватися на основі рівності і ця концепція має важливе значення. У той час як формальна рівність може знаходити своє вираження в положеннях конституцій, законодавстві та політиці урядів, стаття 3 закріплює рівне для чоловіків і жінок користування проголошеними в Пактах правами на практиці [6].

Зі статті 3 випливає, що всі люди повинні користуватися правами, передбаченими в Пактах, на рівній основі і в повному обсязі. Це положення не буде здійснено повністю, якщо будь-якій особі відмовляють у повному і рівному корис-

туванні будь-яким правом. Відповідно, держави зобов'язані забезпечити для чоловіків і жінок на рівній основі користування всіма правами, передбаченими означеними угодами. Держави-учасниці несуть відповідальність за забезпечення рівного здійснення прав без будь-якої дискримінації. Статті 2 і 3 вимагають від держав-учасниць вжиття всіх необхідних заходів, включно із заборонаю дискримінації за ознакою статі, для того, щоб покласти край як у державному, так і в приватному секторі дискримінаційним проявам, які перешкоджають рівному здійсненню прав [7].

Формулювання статті 3 вказує на те, що рівність як цінність має бути інтегрована в усі аспекти діяльності щодо здійснення Пактів. Зобов'язання урядів поважати, захищати та забезпечувати реалізацію прав людини засновані на основній вимозі гарантувати, щоб усі люди у своїй діяльності користувалися рівним ставленням щодо здійснення їх прав. Користування правами безпосередньо й однозначно пов'язане зі змістом цих прав, з їх формальним виразом, результатами та наслідками, а також з наявністю доступу та можливості [8].

Користування правами людини на основі рівності чоловіків і жінок слід розуміти комплексним чином. Гарантії недискримінації та рівності в міжнародних договорах про права людини закріплюють рівність як де-факто, так і де-юре. Рівність де-юре (або формальна рівність) та рівність де-факто (або рівність по суті) є різними, але взаємопов'язаними концепціями. Формальна рівність передбачає, що рівність досягнуто, якщо той чи інший закон чи політика передбачають нейтральне поводження з чоловіками і жінками. Рівність по суті охоплює, крім цього, наслідки застосування законів, політики та практики, а також забезпечення того, щоб вони не закріплювали, а полегшували споконвічно несприятливий стан, в якому знаходяться окремі групи.

Рівність чоловіків і жінок по суті не може бути досягнута лише за допомогою ухвалення законів або проведення політики, які мають ргіма фасіе нейтральний з ґендерної точки зору характер. Дотримуючись статті 3, держави-учасниці повинні враховувати, що такі закони, політика та практика можуть призвести не до ліквідації, а до закріплення нерівності між чоловіками і жінками, оскільки вони не беруть до уваги існуючу економічну, соціальну та культурну нерівність, особливо ті її прояви з якими стикаються жінки. Відповідно до статті 3, держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати повагу принципу рівності в законі та перед законом. Принцип рівності в законі повинен дотримуватися законодавчим органом при прийнятті законів шляхом забезпечення того, щоб ці закони заохочували

рівне для чоловіків і жінок користування економічними, соціальними та культурними правами. Принцип рівності перед законом повинен дотримуватися адміністративними органами і судами, і він припускає, що ці органи повинні застосовувати закони на рівній для чоловіків і жінок основі [7].

З моменту набуття чинності Пактами багато держав прийняли конституційні положення та закони, які проголошують рівність як один із основоположних принципів. Деякі закони передбачають формальну рівність у ствердній формі, яка має на увазі рівний поділ власності при розлученні, рівні права наслідування для синів і дочок або для тих, що залишилися в живих чоловіків і дружин, і однакову винагороду за працю рівної цінності. Заборона дискримінації на робочих місцях (щодо просування по службі, можливостей професійної підготовки, заробітної плати, питань, пов'язаних з відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами) у галузі освіти або при призначенні державної допомоги спрямована на вирішення проблеми досягнення рівності через здійснення на практиці принципу недискримінації. Ні ствердний, ні заборонний підходи не можуть призвести до успішних результатів без урахування ґендерної проблематики, соціальної структури очікуваних рольових функцій, що формує різні системи та установи, а також ставлення суспільства до жінок і чоловіків. Якщо покладатися на прояв формальної рівності або правову заборону дискримінації, то можна не помітити реальних проблем нерівності таких, як системна дискримінація та нерівне володіння владою, які призводять до придушення та відторгнення. Дотримання статті 3 вимагає від урядів виявляти прояви дискримінації в економічній, соціальній і культурній діяльності та негайно усувати правові, матеріальні та культурні перешкоди на шляху до досягнення рівності.

Так зокрема, здійснюючи моніторинг дотримання державами своїх зобов'язань за МПГПП, Комітет із прав людини у заключних зауваженнях щодо доповіді Перу зазначив, що незважаючи на прийняті заходи щодо забезпечення ґендерної рівності, викликає стурбованість недостатня представленість жінок, особливо жінок-селянок, жінок з числа корінних народів і жінок африканського походження на керівних посадах у виконавчій та судовій сферах на всіх рівнях. Крім того, зауважив щодо розриву в оплаті праці чоловіків і жінок та випадків домагань і погроз стосовно жінок-політиків. У зв'язку з цим державі-учасниці було рекомендовано активізувати свої зусилля щодо забезпечення реальної рівності між чоловіками і жінками в усіх сферах та у всій країні [9].

Ґендерна рівність є фундаментальним правом людини і це право порушується дискриміна-

цією за ознакою статі. Гендерна дискримінація означає будь-який виняток чи обмеження за ознакою статі, що створює перешкоди для дівчаток, хлопчиків, жінок та/або чоловіків у визнанні, користуванні або здійсненні своїх повних та рівних прав людини. Гендерна дискримінація описує ситуацію, в якій до людей ставляться по-різному тому, що вони чоловіки чи жінки, а не з урахуванням їх індивідуальних навичок чи здібностей.

Поширеними формами гендерної дискримінації є:

Сексизм – це будь-які дія, жест, візуальний прояв, вимовлені або написані слова, практика або поведінка, в основі яких лежить ідея про те, що людина або група людей гірші через свою стать, та які проявляються в публічній або приватній сферах, у мережі або поза нею і скеровані на (або спричиняють): i. порушення власної гідності або прав людини чи групи людей; ii. фізичну, сексуальну, психологічну або соціально-економічну шкоду або страждання особи чи групи осіб; iii. створення загрозливого, ворожого, принизливого або образливого середовища; iv. перешкоджання незалежності або повноцінному здійсненню прав людини з боку особи чи групи осіб; v. підтримку та посилення гендерних стереотипів [10].

Одним із способів прояву сексизму в країнах і культурах по всьому світу є соціалізація гендерних норм. Наприклад, протягом століть на Заході гендерні ролі зображували жінок як більш турботливу, емоційну та фізично слабшу стать. Таким чином, жінки були віднесені до домашньої сфери, тоді як гендерні ролі зображували чоловіків як більш придатних для суспільного життя, керівних посад, діяльності в бізнесі, політиці та наукових колах. З раннього віку дітей можна соціалізувати, щоб вони повірили, що жінки та чоловіки мають різні та належні гендерні ролі в суспільстві. Потім ці діти можуть вирости, щоб увічнити існування цих шкідливих і обмежувальних ролей у суспільстві. Прикладом цього процесу є відмінності в іграшках, які продаються хлопчикам і дівчаткам. Крайньою формою сексизму є мізогінія, або «ненависть до жінок». Присутність жінконенависництва в культурах і суспільствах часто призводить до високого рівня насильства щодо жінок, а також перетворення жінок на товар і об'єктивації. Структурні та культурні норми можуть породжувати мізогінію.

Хоча більшість форм сексизму та дискримінації негативно впливають на жінок, чоловіки також можуть постраждати. За даними опитування, проведеного в п'яти країнах (Болгарія, Кіпр, Данія, Франція та Великобританія), значна кількість чоловіків страждає від гендерної дискримінації на робочому місці, особливо в регіонах з великою присутністю жінок у порівнянні з чоло-

віками, наприклад, у сфері послуг, пов'язаних із охороною здоров'я. Однак жінки страждають від дискримінації на робочому місці, у тому числі в секторі охорони здоров'я, через історико-структурні умови, які мають серйозніші наслідки, ніж випадки дискримінації щодо чоловіків [11].

Неявна упередженість/прихований сексизм. Забобони та дискримінацію можна охарактеризувати як форму міжгрупової упередженості. Найбільш помітними формами гендерної упередженості є: стереотипне мислення про природу та роль жінок і чоловіків; знецінення того, що сприймається як «жіноча робота»; відсутність знання соціальних та економічних реалій життя жінок і чоловіків.

Сексуальні домагання та напади. Сексуальне домагання – це юридичний термін, що означає небажану вербальну чи фізичну поведінку сексуального характеру. Сюди входить будь-яка сексуально мотивована поведінка, яку жертва вважає образливою. Жінки та дівчатка можуть стати жертвами сексуальних домагань удома, на роботі, в школі та у суспільстві загалом, а також в інших місцях. Прикладами такого переслідування можуть бути небажані дотики, коментарі сексуального характеру, грубі або образливі коментарі про гендерну ідентичність чи гендерне самовираження, питання, що втручаються в особисте життя про їхню сексуальну історію чи орієнтацію, і це лише деякі з них. Хлопчики можуть стати жертвами сексуальних домагань, причому переслідувачами майже завжди є чоловіки. Це свідчить, що сексуальне насильство походить із чоловічої переваги над тим, що вважається недооціненим або над тим, над чим можна домінувати за допомогою тіла. Важливо підкреслити вплив цієї патріархальної влади, яка виражається в усьому, що вважається недооціненою та ієрархізованою цією перевагою.

Одним із прикладів публічних сексуальних домагань, що існують у багатьох культурах по всьому світу, є «освістування».

Кібернасилля щодо жінок і дівчаток. Сексуальні домагання виходять за межі вулиці, робочого місця або іншого фізичного простору, який можуть займати жінки, та постійно присутні у віртуальному світі. Жінки зазнають переслідувань у соціальних мережах, а Інтернет став широкою платформою для жорстокого поводження, об'єктивації та переслідування жінок. Незважаючи на всі переваги соціальних мереж для об'єднання та підтримки однодумців, анонімність, що забезпечується соціальними мережами, також створює додатковий майданчик для насильства над жінками.

Поява нової форми насилля – кібернасилля являє собою «...всі акти гендерного насильства, які призводять або можуть призвести до фізичної, сексуальної, психологічної чи економічної

шкоди чи страждань жінок, включаючи загрози таких дій, примус чи довільне позбавлення волі, незалежно від того, чи відбуваються вони публічно чи в приватному житті» (ст. 3) [12].

Насильство щодо жінок, у тому числі в онлайн-середовищі, може набувати різних форм: кіберпереслідування, порноіст, погрози зґвалтування і можуть сягати сексуального насильства або вбивства. Злочинцями можуть бути партнери чи колишні партнери, колеги, однокласники чи, як це часто буває, анонімні особи. Деякі жінки особливо ризикують, наприклад, захисники прав жінок, журналісти, блогери, відеогеймери, громадські діячі та політики.

Насильство та образи в Інтернеті можуть обмежувати право жінок висловлювати свою думку однаково, вільно та без страху. Кібернасильство непропорційно сильно зачіпає жінок, не тільки завдаючи їм психологічної шкоди та страждань, а й утримуючи їх від цифрової участі в політичному, соціальному та культурному житті.

Про існуючу проблематику щодо кібернасильства свідчать статичні дані Звіту про становище дівчат і молодих жінок, які зазнали онлайн-домагань [13] відповідно до якого: 58 відсотків опитаних дівчат мали досвід переслідування в Інтернеті. З них: 24 відсотки, приблизно кожна четверта дівчина, які зазнали кіберпереслідування, відчувають фізичну небезпеку; 42 відсотки втрачають самооцінку або впевненість у собі; 42 відсотки відчувають, що розумово чи емоційно піддаються стресу, а 18 відсотків мають проблеми у школі. 50 відсотків дівчат сказали, що вони частіше стикаються з онлайн-проблемами переслідування, ніж вуличним переслідуванням. 37 відсотків дівчат, які приналежать до етнічної меншини і стикалися з переслідуваннями, відповіли, що переслідування було пов'язане саме з їх приналежністю. 42 відсотки дівчат, які назвали себе ЛГБТІК+ і стикалися з переслідуваннями, зазначили, що таке переслідування було пов'язане з приналежністю до означених груп.

Платформою, на якій частіше відбувається переслідування, респонденти зазначили: Facebook (39 відсотків), Instagram (23 відсотки). Домагання в Інтернеті починаються для дівчат з віку з 8 і більшість дівчат зазнають переслідувань за перший раз у віці 14–16 років.

Дискримінація у сфері освіти. Розповсюдженою формою нерівності є й дискримінація у сфері освіти. За статистичними даними експертів ООН у світі 130 мільйонів дівчаток не ходять до школи [14]. Дівчатка частіше, ніж хлопчики, ніколи не здобувають освіти. За даними звіту Інституту статистики ЮНЕСКО (ІСЮ), майже 16 мільйонів дівчаток віком від шести до 11 років ніколи не матимуть можливості навчитися читати чи писа-

ти в початковій школі порівняно з приблизно 8 мільйонами хлопчиків, якщо нинішні тенденції збережуться [15].

Хоча в усьому світі безліч хлопчиків і дівчаток зіштовхуються з перешкодами при спробі здобути освіту, існує кілька конкретних форм дискримінації, які торкаються тільки дівчаток. До них відносяться примусові шлюби в молодому віці, насильство за ознакою статі у шкільному середовищі та певні культурні чи релігійні норми, що обмежують доступ дівчаток до освіти. Освіта є надзвичайно цінним ресурсом для дівчаток.

За даними Світового банку, більш освічені жінки, як правило, більш здорові, беруть участь в офіційних ринках праці, отримують вищі доходи і виходять заміж у старшому віці. Отримуючи освіту, дівчатка можуть розвинути фундаментальні навички та отримати безцінні знання, які дозволять їм досягти успіху в кар'єрі та просто приймати рішення, які покращать їхнє життя. Обмежені можливості отримання освіти для дівчаток і перепони на шляху до завершення 12-річного навчання обходяться країнами на суму від 15 трильйонів доларів США від 1 до 30 трильйонів доларів США у вигляді втраченої продуктивності та доходів за все життя. Усі ці фактори у сукупності можуть допомогти вивести домогосподарства, спільноти та країни з бідності [16]. Серед факторів, які негативно впливають на досягнення гендерної рівності в освіті зазначено такі:

- гендерна упередженість у школах та класах, яка може також посилювати повідомлення, які впливають на амбіції дівчаток, їхнє власне сприйняття своєї ролі в суспільстві, а також породжують нерівність в участі на ринку праці та професійну сегрегацію. Коли гендерні стереотипи поширюються через дизайн шкільного та класного середовища навчання або через поведінку викладачів, співробітників та однокласників у школі дитини, це стійко впливає на успішність та вибір галузі навчання, особливо негативно впливаючи на молодих жінок, які вивчають наукові, технологічні, інженерні та математичні дисципліни;

- бідність є одним із найважливіших факторів, що визначають, чи зможе дівчинка отримати доступ до освіти та завершити її. Дослідження послідовно підтверджують, що дівчатка, які стикаються з безліччю несприятливих умов таких, як низький сімейний дохід, проживання у віддалених або недостатньо обслуговуваних місцях, або які мають інвалідність або належать до етнолінгвістичної групи меншини, найбільше відстають з точки зору доступу до освіти та завершення освіти;

- насильство також заважає дівчатам отримати доступ до освіти і завершити його – часто дівчаток змушують ходити до школи на вели-

кі відстані, що наражає їх на підвищений ризик насильства, і багато з них зазнають насильства під час навчання в школі. За останніми даними, щорічно близько 60 мільйонів дівчаток зазнають сексуального насильства по дорозі до школи чи зі школи. Це часто має серйозні наслідки для їх психічного та фізичного здоров'я та загального благополуччя, а також призводить до зниження відвідуваності і збільшення показників відрахування.

За оцінками щороку 246 мільйонів дітей зазнають насильства у школі та навколо неї, тому припинення гендерного насильства у школі має вирішальне значення [17]. Підліткова вагітність може бути результатом сексуального насильства чи сексуальної експлуатації. Дівчатка, які завагітніли, часто стикаються із сильною стигмою та навіть дискримінацією з боку своїх спільнот. Тягар стигматизації, посилений нерівністю гендерних норм, може призвести до того, що дівчатка рано покинуть школу і не повернуться;

- дитячі шлюби також є серйозною проблемою. Дівчата, які вступають в шлюб у ранньому віці, з набагато більшою ймовірністю кидають школу й отримують меншу кількість років освіти, ніж їх однолітки, які вступають у шлюб пізніше. Вони також з більшою ймовірністю народять дітей у молодому віці і піддадуться більш високому рівню насильства зі сторони свого партнера. У свою чергу, це впливає на освіту і здоров'я їх дітей, а також на їх здатність заробляти на життя. Дійсно, ймовірність вступу в шлюб у дівчат із середньою освітою в шість разів вище, ніж у дітей з низьким рівнем освіти або взагалі без неї. Згідно з нещодавнім звітом, щодня понад 41 000 дітей у віці до 18 років виходять заміж. Припинення цієї практики підвищує очікуваний рівень освіти жінок, а разом з тим і їх потенційного заробітку. За оцінками звіту, припинення дитячих шлюбів може принести вигоду розміром понад 500 мільярдів доларів США щорічно [18].

- COVID-19 негативно впливає на здоров'я та благополуччя дівчаток, і багато з них ризикують не повернутися до школи після її відкриття. Існуючі дослідження свідчать, що під час пандемії зростає насильство у відношенні дівчат і жінок, що ставить під загрозу їх здоров'я, безпеку та загальне благополуччя. Оскільки під час спалаху Еболи в Західній Африці в 2014–2016 роках були введені заходи щодо закриття школи та карантину, жінки і дівчата стали піддаватися більшому сексуальному насильству, примусу та експлуатації. Закриття школи під час спалаху Еболи було пов'язано зі збільшенням числа випадків підліткової вагітності. Після того, як знову школи відкрилися, багатьом «явно вагітним дівчаткам» заборонили повернутися до школи. Оскільки школи закриваються по всьому

світу, що розвивається, де переважає стигма щодо підліткової вагітності, у подальшому, ймовірно буде констатовано зростання показників відсіву, коли дівчатка-підлітки вагітні або виходять заміж. Оскільки дівчатка залишаються вдома через закриття школи, їх навантаження хатньою роботою може збільшитися, в результаті чого дівчатка будуть витрачати більше часу на хатню допомогу, а не на навчання. Це може спонукати батьків, особливо тих, хто надає менше значення освіті дівчаток, щоб залишити своїх дочок вдома навіть після відкриття школи. Більше того, дослідження свідчать, що дівчатка ризикують залишити школу, коли у сім'ї відсутні вихователі, оскільки їм зазвичай приходиться (частково) замінити роботу, яку виконував відсутній вихователь, який може відмовитися від роботи через хворобу або смерть [19]. Таким чином, в умовах зовнішньої пандемії COVID-19 збільшується кількість дівчаток, ніж хлопчиків, які допомагають по домогосподарству і кидають школу.

Гендерна дискримінація в економічній сфері (на робочому місці). Гендерний розподіл праці перешкоджає жінкам брати участь у працевлаштуванні та є однією з основних причин низької економічної активності жінок. Жінки обмежені дискримінаційними гендерними нормами, які вважають певні професії невідповідними для жінок, наприклад деякі роботи у сферах послуг (ресторани та туризм). Соціально-культурні норми в існуючому патріархальному суспільстві перешкоджають жінкам займатися певними видами робіт, просуванню на керівних посадах, заохочують гендерну різницю в оплаті праці, суттєво впливають на індивідуальну поведінку в різноманітних контекстах, включаючи домашнє насильство, сексуальне переслідування, сексизм або інші форми дискримінації за ознакою статі. Існуючі стереотипи щодо жіночої та чоловічої роботи також обмежують можливості жінок у таких сферах, як наука, технології, інженерія, математика тощо [20].

Гендерна дискримінація та пов'язані з нею упередження і перешкоди на шляху кар'єрного зростання є небажаною реальністю для багатьох працюючих жінок, навіть у розвинутих країнах. Так, майже половина респондентів-жінок в опитуванні Американської економічної асоціації (АЕА), проведеному в 2019 році, заявили, що вони піддавалися дискримінації за ознакою статі, порівняно з лише 3 відсотками респондентів-чоловіків, а студентів-чоловіків на програмах докторантури з економіки США у 2-2 рази більше, ніж студентів-жінок [21].

Ще один із способів проілюструвати факт того, що жінки часто зазнають гендерної дискримінації на робочому місці, це – розглянути гендерний розрив в оплаті праці. «Рівне вина-

городження чоловіків і жінок за працю рівної цінності» є правом людини, але жінкам знову і знову відмовляють у доступі до справедливої та рівної заробітної плати. Останні дані показують, що жінки заробляють приблизно 77% того, що чоловіки заробляють за виконання тієї ж самої роботи [22]. Це призводить до фінансової нерівності жінок протягом усього життя, не дозволяє їм повною мірою виявляти незалежність і означає підвищений ризик бідності у подальшому житті.

Об'єктивізація та погане ставлення. Об'єктивація – це поводження з людиною як товаром чи об'єктом без урахування його особи чи гідності. Це зазвичай відбувається у засобах масової інформації, де жінок фотошопять та аерографують, що призводить до того, що їхньому зовнішньому вигляду приділяється набагато більше уваги, ніж іншим якостям. Це впливає на образ тіла дівчаток, їхню самооцінку і, зрештою, на цінність, яку вони собі надають.

Однак дівчатка також часто погано представлені у сфері розваг та ЗМІ, що посилює руйнівні гендерні стереотипи та традиційні ролі. Необхідно закликати до об'єктивації та заохочувати дівчаток розповідати свої власні історії – ті, які відображають їхню силу, потенціал та різноманітність.

Висновки. Виходячи з вищезначеного, слід констатувати, що гендерна рівність нерозривно пов'язана зі стійким розвитком та має життєво важливе значення для реалізації прав людини для всіх. Загальною метою гендерної рівності є суспільство, в якому жінки та чоловіки користуються однаковими можливостями, правами та обов'язками в усіх сферах життя. Рівність між чоловіками та жінками існує, коли обидві статі можуть однаково розподіляти владу та вплив; мати рівні можливості для фінансової незалежності через роботу або відкриття бізнесу; користуватися рівним доступом до освіти й можливістю розвивати особисті амбіції, інтереси та таланти; поділяють відповідальність за дім та дітей і повністю вільні від примусу, залякування та гендерного насильства як на роботі, так і вдома.

Гендерна рівність сприймається суспільствами по-різному. Як такої проблеми соціально набутих відмінностей між чоловіками та жінками не існує, за винятком випадків, коли ці відмінності обмежують можливості або ресурси, необхідні для набуття здоров'я, і, таким чином, призводять до дискримінації та нерівності, що може негативно позначатися на здоров'ї. Коли окремі особи не вписуються в систему гендерних норм, відносин або ролей, вони часто стикаються зі стигматизацією, дискримінаційною практикою або соціальною ізоляцією.

Досягнення гендерної рівності здійснюється шляхом врахування гендерної проблематики

(гендерний мейнстрімінг) – це передбачає інтеграцію гендерної проблематики у підготовку, розробку, реалізацію, моніторинг та оцінку політики, заходів регулювання та програм витрат з метою сприяння рівності між жінками та чоловіками і боротьби з дискримінацією. Задля досягнення означених напрямків є необхідність вироблення усталеного універсального поняття «гендер» на міжнародному рівні, що сприятиме однаковості в реалізації правозастосовних заходів.

Облік гендерної проблематики робить державні заходи більш ефективними та гарантує, що нерівність не буде увічнена. Врахування гендерної проблематики спрямоване не лише на те, щоб уникнути створення або посилення нерівності, яка може мати негативні наслідки як для жінок, так і для чоловіків. Це також передбачає аналіз існуючої ситуації з метою виявлення нерівності та розробку політики, спрямованої на усунення цієї нерівності і скасування механізмів, що її викликали. Врахування гендерної проблематики вимагає як інтеграції гендерної проблематики у зміст різних політик, так і вирішення проблеми представництва жінок і чоловіків у різних сферах життєдіяльності суспільства. Обидва аспекти – гендерне представництво та гендерно-орієнтований контент – необхідно брати до уваги на всіх етапах процесу розробки державницької політики. Гендерна нерівність не є жіночою проблемою. Явні чи приховані упередження, бар'єри на шляху до освіти та працевлаштування, а також різниця у заробітній платі завдають шкоди спільнотам та стримують цілу економіку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кагановська Т.Є., Сироїд Т.Л. Організаційно-правовий механізм Європейського Союзу щодо забезпечення гендерної рівності. *Науковий вісник Ужгородського національного Університету*. Серія "Право". Випуск 76(2). 2023. С. 232–239.
2. Gender and health. URL: https://www.who.int/health-topics/gender#tab=tab_1 (дата звернення 02.10.2024).
3. United Nations Population Fund. Frequently asked questions about gender equality. URL: <https://www.unfpa.org/resources/frequently-asked-questions-about-gender-equality> (дата звернення 29.09.2024).
4. Закон України Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення 02.09.2024).
5. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародне право прав людини: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2023. С. 29.

6. General comment No. 16 (2005) The equal right of men and women to the enjoyment of all economic, social and cultural rights (art. 3 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g05/435/39/pdf/g0543539.pdf> (дата звернення 10.10.2024).
7. CCPR General Comment No. 28: Article 3 (The Equality of Rights Between Men and Women). URL: <https://www.refworld.org/pdfid/45139c9b4.pdf> (дата звернення 08.10.2024).
8. Equality and rights: article 3 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: background paper / submitted by Marsha A. Freeman E/C.12/2002/5. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/464815?ln=en> (дата звернення 08.10.2024).
9. Human Rights Committee Concluding observations on the sixth periodic report of Peru CCPR/C/PER/CO/6. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRICAqhKb7yhsg3%2FP07L6ZZiIfqu6cHLZETs%2FmQ5njjk%2FtcAF%2FrB4N3LI2gwFeMy0VriyRCyO6vPcUDcGlj7O5QPfpdY4U2KID5RK4zCfcs%2BArO5Avv%2BiEE> (дата звернення 11.09.2024).
10. Recommendation CM/Rec(2019)1 of the Committee of Ministers to member States on preventing and combating sexism. URL: <https://rm.coe.int/168093b26a> (дата звернення 20.10.2024).
11. Discrimination against men at work: Experiences in five countries. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2018/discrimination-against-men-work-experiences-five-countries> (Дата звернення 10.10.2024).
12. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. URL: <https://rm.coe.int/168008482e> (дата звернення 09.10.2024).
13. Free to be online? URL: <https://plan-international.org/uploads/2023/06/SOTWGR2020-CommsReport-edition2023-EN.pdf> (дата звернення 08.10.2024).
14. The world is failing 130 million girls denied education: UN experts. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/01/world-failing-130-million-girls-denied-education-un-experts> (дата звернення 15.10.2024).
15. UNESCO Gender eAtlas. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/twice-many-girls-boys-will-never-start-school-says-new-unesco-gender-eatlas> (дата звернення 23.10.2024).
16. Girls' Education. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/girlseducation> (дата звернення 24.10.2024).
17. Sexual Harassment in Educational Settings. URL: <https://www.ungei.org/event/sexual-harassment-educational-settings#:~:text=young%20women%20in%20educational%20settings,peers%20and%20other%20school%20personnel> (дата звернення 25.10.2024).
18. Economic Impacts of Child Marriage: Global Synthesis Report. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/530891498511398503/pdf/116829-WP-P151842-PUBLIC-EICM-Global-Conference-Edition-June-27.pdf> (дата звернення 20.10.2024).
19. Gendered effects of school closures during the COVID-19 pandemic. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC7292576/> (дата звернення 24.10.2024).
20. Economic inclusion and empowerment of women. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Business/Gender/GenderRoundtableEconomic.pdf> (дата звернення 11.10.2024).
21. Lisa Kolovich. Gender Discrimination in Economics. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2022/12/book-review-gender-discrimination-in-economics-Ann-Mari-May> (дата звернення 25.10.2024).
22. Equal pay for work of equal value. URL: <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/csw61/equal-pay> (дата звернення 25.10.2024).

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК [342.7:007-049.5:005.934](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.156>

АСПЕКТИ ЗМІСТОВНОГО НАПОВНЕННЯ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЙНУ БЕЗПЕКУ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Горошко В.В.,

*аспірант кафедри теорії права,
конституційного та приватного права
факультету № 1*

*Інституту з підготовки фахівців
для підрозділів Національної поліції*

Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0009-0009-0936-8884

Горошко В.В. Аспекти змістовного наповнення права на інформаційну безпеку в контексті національної безпеки.

У статті розкривається сутність та змістове наповнення одного із найважливіших прав людини як права на інформаційну безпеку, що наразі є надактуально для будь-якої демократичної правової держави, особливо для тієї держави, яка зазнає військової агресії зі сторони іншої сусідньої держави, так, наприклад, як Україна.

У процесі наукового дослідження права на інформаційну безпеку виявлено, що таке право відбувається в контексті та взаємозалежності з національною безпекою, адже остання проявляє характер та політику держави та є її вектором розвитку, і відповідно передбачає також ведення інформаційної політики держави. В розгляді даного права акцент ставиться на його змісті, а також на тому, що це право первинно належить людині на праві природної потреби в комунікації, а отже фундаментально розглядати право на інформаційну безпеку потрібно через площину природно-правових прав людини, а також через систему загальних прав людини та громадянина.

На основі розкриття змістовної частини права на інформаційну безпеку з'ясовано, що вона є важливою самостійною частиною у забезпеченні національної безпеки країни, що вказане право визначає стан захисту не лише національних інтересів, а також й стан захищеності повного інформаційного простору, як від зовнішніх, так і від внутрішніх викликів, які постають перед сучасним українським суспільством. Оскільки право на інформаційну безпеку є важливою та самостійною частиною в системі прав людини та громадянина, і є частиною національної безпеки, то вказане право являє собою низку безпекових аспектів, а саме інформаційно-психо-

логічну безпеку та інформаційно-технологічну безпеку особи та держави.

Право на інформаційну безпеку людини не повинно захищати лише технічні моменти його реалізації або безпекою самої інформації (в електронному, паперовому, комунікаційному форматі). Воно також стосується усіх сторін прояву вказаного права та його захисту у вигляді інформаційних даних незалежно від форм її прояву.

Право на інформаційну безпеку безперечно розширилося із розвитком нових комп'ютерних, інформаційних засобів. В світлі розвитку цього права мова йде не лише про втрату звичайної інформації, а в першу чергу про гарантованість її захисту з прив'язкою до національних особливостей держави, що також включає до свого змісту деякі чинники: людину, систему, процеси.

Ключові слова: безпека, інформація, інформаційна безпека, історичний ракурс, зміст, національна безпека, права людини, право на безпеку, право на інформаційну безпеку.

Horoshko V.V. Aspects of meaningful fulfillment of the right to information security in the context of national security.

The article reveals the essence and meaningful content of one of the most important human rights as the right to information security, which is currently up-to-date for any democratic legal state, especially for a state that is subjected to military aggression by another neighboring state, such as Ukraine.

In the process of scientific research of the right to information security, it was found that such a right occurs in the context and interdependence with national security, because the latter manifests the nature and policy of the state and is a vector of its development, and accordingly

involves conducting the information policy of the state. However, in considering this right, the emphasis is on its content, as well as on the fact that this right primarily belongs to a person on the basis of the right of natural communication, and therefore the right to information security must be fundamentally considered through the plane of natural and legal human rights, as well as through the system of general rights person and citizen.

Based on the disclosure of the substantive part of the right to information security, it was found that it is an important independent part in ensuring the national security of the country, that this right determines the state of protection of not only national interests, but also the state of protection of the entire information space, both from external and from the internal challenges facing modern Ukrainian society. Since the right to information security is an important and independent part of the system of human and citizen rights, and is part of national security, this right represents a number of security aspects, namely, informational and psychological security and informational and technological security of the individual and the state.

A person's right to information security should not be protected only by the technical aspects of its implementation or by the security of the information itself (in electronic, paper, communication format). It also applies to all parties to the manifestation of the specified right and its protection in the form of informational data, regardless of the forms of its manifestation.

The right to information security has undoubtedly expanded with the development of new computer and information tools. In the light of the development of this right, we are talking not only about the loss of ordinary information, but first of all about the guarantee of its protection with reference to the national characteristics of the state, which also includes some factors in its content: person, system, processes.

Key words: security, information, information security, historical perspective, content, national security, human rights, right to security, right to information security.

Постановка проблеми. В сучасному технологічному світі, в розвинутих демократичних правових державах, в суспільстві з прискореним рухом життя - інформація займає значне місце серед інших сфер життєдіяльності людини. Не має жодної сфери діяльності особи, яка б так чи інакше не використовувала інформаційні потоки, саму інформацію, адже інформація і є саме знаннями для людини, що в свою чергу допомагають здійснювати їй свою діяльність, та й в цілому жити повноцінне життя.

Загальна система прав людини та громадянина забезпечує реалізацію різних правових від-

носин в чисельних сферах життєдіяльності людини. Розглядаючи право на інформацію, право на інформаційну безпеку потрібно наголосити на тому, що ці права, безперечно, входять до загальної системи прав людини [1, с. 125], але при цьому, ми вважаємо, що вони повинні розглядатися та досліджуватися через призму природно-правових прав людини, що так звично співставляється зі звичайною потребою людини в комунікації та реалізацією її професійних та приватних потреб.

Переважно в дослідженні права на інформаційну безпеку мова більшості науковців йде про правове забезпечення простору інформаційної безпеки [2, с. 99; 3; 4, с. 83], різні науковці в сфері політики, соціології, економіки, права зазвичай розглядають вказаний предмет дослідження з боку створення технічної сторони формування інформаційної безпеки [5]. Часто в наукових колах приділяється увага сутності інформаційної безпеки лише держави [6; 7], проте без контенту та взаємозалежності вказаного права саме з позиції природи людини, що зараз є первинним по відношенню до сутності держави.

Тому, наша спрямованість буде направлена саме на змістовну частину цього права в контексті національної безпеки та загальних прав людини та громадянина.

На нашу думку, право на інформаційну безпеку безперечно входить до сфери національної безпеки. Адже, в сучасних військових реаліях в Україні для українського суспільства постає чимало нових викликів, які так чи інакше беруть свої витoki з національної безпеки. Загроза безпеці інформаційного простору це частина забезпечення та гарантування права на інформаційну безпеку, яка є складовою системи прав і свобод людини та громадянина.

Актуальним постає питання щодо змістовного наповнення права на інформаційну безпеку, та його місце в системі правового механізму держави. Оскільки вказане право не має чіткого та структуризованого механізму свого наповнення, видається логічним дослідити це питання саме в такому контексті, та показати єдність вказаного права з іншими дотичними правами людини та громадянина.

З огляду на нагальну потребу в забезпеченні різних видів безпеки для особи, особливо під час війни, під час інформаційної війни в тому числі, яка триває в Україні з 2014 року - право на інформаційну безпеку для нашої держави виявляється одним із нагальних прав в системі забезпечення безпеки людини в цілому, суспільства та держави, а також важливим аспектом в системі дотримання загальних природно-правових прав людини.

Мета дослідження. Мета нашого статейного матеріалу буде полягати в з'ясуванні сутнос-

ті та змісту не лише інформаційної безпеки як такої, а особливостей змістовного наповнення права на інформаційну безпеку, як одного із природно-правових та базових прав людини та громадянина, а також спільність та значення вказаного права для національної безпеки.

Стан опрацювання проблематики. Як відомо, інформація в сучасному світі виступає одним з найважливіших ресурсів (комунікаційних, суспільних) людини, а також є однією з рушійних сил розвитку для будь-якого свідомого та прогресивного суспільства. Чисельна кількість науковців, серед яких правознавці, соціологи, політики, історики та інші приділяють значної уваги дослідженням вказаної нами тематики. Так, наприклад, розглядаючи зміст інформації В.Ф. Погорілко зазначає, що завдяки культурі як засобу створення і поширення інформації відбувається її накопичення та збільшення у людському суспільстві. Технологічна революція спонукала до створення та широкого розповсюдження інформації (відбувся так званий інформаційний вибух), яка спричинила створення і широке розповсюдження інформаційних технологій, що, в свою чергу, призводить до переходу країн, що розвиваються, до формування та застосування інформаційного суспільства [8]. А як відомо, створення нової сфери діяльності людини завжди призводить до утворення нових правових відносин в такому оновленому середовищі, що і є підтвердження цього - утворення права на інформаційну безпеку.

Певні науковці вказують на те, що інформація, а відповідно й право на інформацію має актуальність лише в певних часових, обмежувальних та історичних рамках щодо своєї дії [9, с. 188]. Інші визначають, що зміст інформації так чи інакше залежить від видів суспільних відносин, які містять в собі чи регулюють ту чи іншу інформаційну модель поведінки людей [10].

Наші ж зосередження будуть стосуватися не лише інформації як такої, а в першу чергу права на таку інформацію (на володіння нею, на користування, передачу, розголос, конфіденційність, публічність тощо), при цьому потрібно наголосити на тому, що таке право показує потребу та залежність його від природних потреб людини в здійсненні комунікації, а також й на захист такого права як безпекового середовища для життєдіяльності людини.

На теоретичному рівні здійснені дослідження, які аналізують лише певні елементи змісту права на інформаційну безпеку, й тому подальшого удосконалення потребує взаємовплив та взаємозалежність право на інформацію та права на інформаційну безпеку в контексті загальних прав людини та національної безпеки.

Як показує сучасний стан розвитку нашого суспільства та держави, який, на жаль, зараз,

відбувається під впливом війни та під впливом інформаційних атак зі сторони країни-агресора та неправдивої подачі інформації – така інформація може цілеспрямовано змінювати світобачення та мораль, поведінку, а в подальшому й результат від таких дій, які були вчинені під впливом подачі такої інформаційної, як окремих осіб, так і суспільства в цілому. Й тому, змістовне наповнення права на інформаційну безпеку унеможливить в подальшому такі негативні викривлення та неправдивість, невідповідність реальній дійсності справ та речей.

Під час транслявання такої інформаційної політики держави, яка зазіхає на іншу державність, відбувається нав'язування нашій країні чужих інтересів, мотивів, способу життя, й в такий спосіб першочергово розпочинається інформаційна війна, за якою згодом настає реальна військова агресія та реальна війна, що і є величезною безпековою загрозою. Й тому, на перший план виступає аналіз сутності та форм проявів змістовного наповнення право на інформаційну безпеку, яка так чи інакше знаходиться в сфері забезпечення національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Виникнення та забезпечення права на інформаційну безпеку в системі загальних прав людини пов'язане із утворенням та розвитком науково-технічного прогресу, з входженням інформаційних технологій у всі сфери людського життя, і відповідно із подальшим формуванням суспільства інформаційного типу. Проте, потрібно зазначити, що при такому впровадженні технічного прогресу та інформаційних технологій в суспільні відносини паралельно разом із забезпеченням та реалізацією такого права виникають нові загрози на цьому ґрунті, а тому з'являється потреба у протидії цим викликам.

Зі швидкісним світовим розвитком інформаційних відносин в більшості демократичних держав виникає право на інформаційну безпеку, що являє собою наслідок таких взаємостосунків, та є особливою частиною у забезпеченні національної безпеки.

З одного боку нові сфери життєдіяльності людини та їхнє унормування передбачає та приносить суттєвий позитив та прогрес й вдосконалює людське існування, а з іншого – наділяє такі відносини певними загрозами різного виду.

Й тому, серед утворення нових відносин чи сфер життєдіяльності людини, виникають відповідно і нові загрози. Серед таких викликів та загроз в контексті дотримання загальних прав людини та громадянина досить актуальним постає питання про право на інформаційну безпеку, яке займає одне з основних місць в дотриманні сучасного блоку природно-правових прав людини, оскільки є базовою потребою людини в безпечному та правдивому спілкуванні та є невід'ємною частиною самої комунікаційної природи особи.

Міжнародні документи, які стосуються інформаційного суспільства наголошують на важливості унормування, дотримання та реалізації інформаційної безпеки як одного із пріоритетних напрямків під час формування та розбудови такого інформаційного середовища та суспільства [11].

Однозначно, питання про зміст права на інформаційну безпеку включає, в першу чергу, природно-правові інтереси людини, проте обов'язково в взаємопов'язаності та взаємозалежності із інтересами суспільства та держави, а відповідно останні враховують при цьому національний характер таких потреб особи.

Проте, також не потрібно забувати й про те, що вказане право в своєму змісті містить: й запобігання нанесенню шкоди через неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання, порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації [12].

Національний аспект в змістовній частині є обов'язковим для права на інформаційну безпеку та забезпечується на законодавчому рівні, так наприклад, в такому урядовому нормативно-правовому акті як стратегія інформаційної безпеки, яка є частиною, й розроблена для реалізації загальної Стратегії національної безпеки України [13].

Зазначені документи передбачають створення умов для безпеки (інформаційної та національної) особи, яка спрямована на захист актуальних та важливих сфер життєдіяльності громадянина, суспільства і звичайно держави. Право людини на інформаційну безпеку не можливо розглядати без прив'язки до суспільства та до держави, в які саме вона проживає. Тому, національний аспект такого права полягає в протидії тим внутрішнім та зовнішнім загрозам, які виникають під час розвитку, функціонування держави, особливо під час війни, що в свою чергу передбачає забезпечення захисту національного та державного суверенітету та територіальної цілісності, а також забезпечення прав та свобод наших громадян.

Звичайно, право на інформаційну безпеку включає в свою змістовність саме забезпечення конституційного права особи на свободу вільного висловлювання, тобто на свободу слова, також на широкий та офіційний доступ до реальної, дійсної інформації, а також передбачає не допущення незаконного втручання органів державної влади у інформаційну діяльність, але вже не особи, а засобів масової інформації [14, с. 46]. Так, на думку, Михайліна Т.В. та Мартинюк О.В. інформаційна безпека являє собою комплексне, різновекторне явище, яке покликане забезпечувати стан захищеності відносин та нейтралізувати загрози у досить різних сферах суспільства, які мають неабияку специфіку [15, с. 266].

На противагу забезпеченості права на інформаційну безпеку є порушення цього права. Тому, звичайно, існують прояви порушення права на інформаційну безпеку в сучасному стані розвитку українського суспільства. До таких проявів небезпеки в порушенні право на інформаційну безпеку можна віднести кіберзлочини, що в свою чергу є нагальною загрозою й для національної безпеки.

Безперечно право на інформаційну безпеку в контексті загальних прав людини має ту ж мету що і інші права – правове регулювання, проте містить ще й забезпечення інформаційної безпеки людини в першу чергу, а потім суспільства й держави. Це зумовлено комплексною комунікаційною та адаптаційною природою людини, і звичайно тим, що такі відносини є правовими, та виникають із утворенням та розвитком інформаційного суспільства та із забезпеченням інформаційної безпеки такого суспільства, а також входять до інших галузей права та сфер діяльності людини [4, с. 84].

Як зазначає А.І. Марущак щодо сутності інформаційних прав людини, то автор вважає їх такими, які гарантуються державою як можливості людини задовольняти її потреби в отриманні, використанні, поширенні, охороні і захисті необхідного для життєдіяльності обсягу інформації. Відповідно для такого державного гарантування інформаційних прав громадян безпосередньо потрібно закріплення права людини на інформаційну безпеку, в частині охорони людини: від неповноти, невчасності та невірогідності інформації, що використовується та від негативних інформаційних загроз [16, с. 26].

Вдалим поглядам на змістовність права на інформаційну безпеку ми вважаємо думку О.О. Барабаш, яка включає до змісту вказаного права такі можливості: реалізацію "права на забуття"; електронні звернення до держави (до державних органів); захист конфіденційної інформації та даних; захист від несанкціонованого доступу до інформації; захист від поширення протиправного контенту [17, с. 562].

Право на інформаційну безпеку не може лише обмежуватися поняттям про інформацію чи її використання, тому, що зазначене право входить до великої кількості різносторонніх суспільних відносин. І це право, в першу чергу, тісно ґрунтується на ознаках пов'язаних із забезпеченням національної безпеки. Змістова спільність та єдність національної та інформаційної безпеки дає алгоритм захисних дій, так наприклад від інформаційних війн, яку вважають зброєю масового ураження, оскільки, неправильне використання такого права викликає руйнівний вплив не лише на одну особу, а миттєво та широко охоплює велику кількість людей, що відображається на діяльності держави.

Висновки. На нашу думку, змістовне наповнення права на інформаційну безпеку потрібно розглядати в контексті положень інших правових частин галузей права, а саме можна віднести важливі та об'ємні частини права, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані із захистом інформації, так наприклад, з обмеженим доступом; що визначають відповідальність за правопорушення в інформаційному просторі; таємниця інформації тощо.

Ключовим у змістовному наповненні права на інформаційну безпеку для України є зміцнення самої безпеки та захист (різним способом: правовим, технічним, культурно-просвітницьким) самого інформаційного простору, і тут ніяк не обійтися без аспектів та рис національного характеру, який є наповнюючим елементом будь-якої безпеки. Право на інформаційну безпеку, як і будь-які інші права, формується, реалізується, захищається через гарантування державою, що і формою захищеності для такого права. І на відмінно від права на інформацію, яке є можливістю на власний розсуд визначати обсяг і міру реалізації цього права – право на інформаційну безпеку виглядає зобов'язанням для людини та позначає стан її захищеності в рамках національних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 325 с.
2. Кунєв Ю. Правове забезпечення інформаційної безпеки як предмет правового дослідження. *Юридичний вісник*. 2021. № 1 (58). С. 95–102. URI: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/53719>.
3. Малашко О.Є., Єсімов С.С. Нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки в Україні. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука"*. 2020. № 14. С. 1–24. URI: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2020-14-6295>.
4. Довгань О.Д., Ткачук Т.Ю. Правове забезпечення інформаційної безпеки держави як підгалузь інформаційного права: теоретичний дискурс. *Інформація і Право*. № 2 (25). 2021. С. 73–85. URI: https://ipri.org.ua/sites/default/files/9_8.pdf.
5. Борсуковський Ю.В. Визначення вимог щодо побудови концепції інформаційної безпеки в умовах гібридних загроз. Частина 1. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка*. 2019. № 5 (1). С. 61–72.
6. Ткачук Т.Ю. Державна політика у сфері забезпечення інформаційної безпеки на сучасному етапі. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право*. Ужгород : Видавничий дім "Гельветика". 2017. Т. 2. Вип. 46. С. 39–42.
7. Долженко К.І. Інформаційна безпека регіону: сутність та зміст поняття. *Наше право*. 2014. № 2. С. 47–54. URI: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/18092>.
8. Погорілко В.Ф., Любима Т.Я. Інформація. *Енциклопедія Сучасної України* : Редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URI: <https://esu.com.ua/article-12485>.
9. Тріфаніна Л.С. Виникнення та розвиток інформаційної культури. Серія 11. *Соціальна робота. Соціальна педагогіка*. С. 185–191 URI: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/11601>.
10. Пруднікова О.В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс. Харків: Право, 2015. 351 с.
11. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства, прийнята лідерами країн G8, 22.07.2000 р. URI: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=c&find=1&typ=27>.
12. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12, ст. 102. URI: <https://web.archive.org/web/20181108105235/http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=537-16>.
13. Стратегія інформаційної безпеки. Затверджено Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 251. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>.
14. Кобко Є. Інформаційна безпека в системі національної безпеки: сучасність і перспективи. *National law journal: theory and practice*. Martie. 2019. С. 46–50. URI: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/2/part_2/11.pdf.
15. Михайліна Т.В., Мартинюк О.В. Співвідношення національної та інформаційної безпеки держави у площині інформаційного і кримінального права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 265–268.
16. Марущак А.І. Визначення поняття "інформаційні права людини". *Інформація і право*. 2011. № 2 (2). С. 21–26. URI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2011.2\(2\).271513](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2011.2(2).271513).
17. Барабаш О.О. Право на інформаційну безпеку як складова права людини на безпеку: концептуальні положення захисту інформаційних прав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 560–563.

СУСПІЛЬНО-ПРАВОВА АНОМІЯ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Коваль І.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5332-6958>

Коваль І.М. Суспільно-правова аномія: антропологічний вимір.

Стаття присвячена філософсько-правовому аналізу суспільно-правової аномії на основі антропологічного підходу, з огляду на те, що втрача ціннісних, правових, моральних орієнтирів для людини під час суспільної аномії, у першу чергу, ставить її перед вибором способу існування через самореалізацію у правомірній, або ж неправомірній поведінці.

Наголошено, що суспільно-правова аномія, як кризово-перехідний стан розвитку суспільства, притаманна в певний період усім суспільно-правовим утворенням. Для того, щоб суспільство відновило повноцінний цивілізаційний розвиток необхідно формувати ціннісні орієнтири на основі норм природного права за принципом антропоцентризму, що передбачає верховенство прав та свобод людини і громадянина і їх захист усіма правовими методами і засобами.

З'ясовано, що при суспільно-правовій аномії на перший план виступає людина, а саме необхідність дотримання та збереження її прав, свобод, людської гідності, тобто активується принцип людиноцентризму. Людина зі сформованими правомірними переконаннями реалізує їх у власній поведінці, а також, намагається спрямувати поведінку оточуючих в правомірне русло, що дозволяє уникати девіантної поведінки. Наявність стійких ціннісних переконань і орієнтацій також дозволяє не допустити прояву конформістської поведінки, зокрема серед молоді.

Зазначено, що сьогодні суспільство звикло керуватися нормами права, встановленими і санкціонованими державою і навіть незначна дестабілізація цієї сфери може спричинити певний колапс не тільки у площині суспільно-правових відносин, а й в особистісній самореалізації людини. Це відбувається тому, що особа перестає відчувати себе повністю захищеною державно-правовим механізмом і може нехтувати принципами суспільного співіснування з метою власної самореалізації. Така ситуація часто призводить до проявів девіантної поведінки, або ж

протиправної і злочинної.

Акцентовуємо увагу на тому, що природно-правові норми як ідеальний регулятор суспільних відносин стають критерієм визначення правомірної поведінки особи. Звичайно такі норми завжди бралися за основу при формуванні нормативно-правової бази в демократичних, правових державах, адже якщо б позитивне право не містило норми природного права, то воно було б суто інструкцією поведінки, а не живим діючим правом.

Ключові слова: аномія, природне право, антропоцентризм, правомірна поведінка, ціннісні правові орієнтації, суспільство, девіантна поведінка.

Koval I.M. Socio-legal anomie: the anthropological dimension.

The article is devoted to the philosophical and legal analysis of social and legal anomie based on an anthropological approach, given that the loss of value, legal, and moral guidelines for a person during social anomie, first of all, puts him before the choice of a way of existence through self-realization in a legitimate, or misconduct.

It is emphasized that socio-legal anomie, as a crisis-transitional state of the development of society, is inherent in a certain period to all socio-legal formations. In order for society to restore full-fledged civilizational development, it is necessary to form value guidelines based on the norms of natural law according to the principle of anthropocentrism, which provides for the supremacy of the rights and freedoms of man and citizen and their protection by all legal methods and means.

It has been found that with socio-legal anomie, the person comes to the fore, namely the need to observe and preserve their rights, freedoms, and human dignity, that is, the principle of human-centeredness is activated. A person with formed legitimate beliefs implements them in his own behavior, and also tries to direct the behavior of others in a legitimate direction, which allows him

to avoid deviant behavior. The presence of stable value beliefs and orientations also prevents the manifestation of conformist behavior, in particular among young people.

It is noted that today society is used to being guided by legal norms established and sanctioned by the state, and even a slight destabilization of this sphere can cause a certain collapse not only in the sphere of social and legal relations, but also in the personal self-realization of a person. This happens because a person ceases to feel fully protected by the state-legal mechanism and can disregard the principles of social coexistence for the purpose of self-realization. Such a situation often leads to manifestations of deviant behavior, or illegal and criminal behavior.

We focus on the fact that natural and legal norms, as an ideal regulator of social relations, become a criterion for determining the lawful behavior of a person. Of course, such norms have always been taken as a basis for the formation of the legal framework in democratic, legal states, because if positive law did not contain the norms of natural law, then it would be purely an instruction of behavior, and not a living and effective law.

Key words: anomie, natural law, anthropocentrism, lawful behavior, legal value orientations, society, deviant behavior.

Постановка проблеми. Кризові стани притаманні суспільству в перехідний період його розвитку, в період глобальних змін, катаклізмів та потрясінь.

Втрата ціннісних, правових, моральних орієнтирів для людини під час суспільної аномії, у першу чергу, ставить її (людину) перед вибором способу існування через самореалізацію у правомірній, або ж неправомірній поведінці.

Актуальним питанням залишається природно-правове регулювання суспільних відносин в період аномії, адже, коли норми позитивного права не діють, або діють не в повному обсязі, природне право, ґрунтуючись на принципі антропоцентризму, об'єднує соціум на основі всезагальних принципів цивілізаційного існування людства.

Важливо розуміти, що стан суспільної аномії притаманний усім державним суспільствам на певному етапі розвитку, не залежно від їх економічного, політичного чи культурного розвитку. Саме тому, варто формувати у свідомості і світогляді людей позицію правомірної самореалізації за будь-яких кризових станів суспільного розвитку.

Стан опрацювання цієї проблематики. Для всебічного аналізу і осмислення вказаної проблематики доцільно опиратися на теоретико-методологічний потенціал праць вітчизняних і зарубіжних учених юристів, соціологів і філософів різних періодів.

Науковцями сучасності, які приділяли значну увагу проблемам суспільно-правової аномії, зокрема, її антропологічному виміру, є: М. Братасюк, О. Грищук, Н. Гураленко, О. Дзьобань, С. Максимов, А. Романова, С. Сливка та інші.

Їх наукові концепції сприяють формуванню оновленого підходу до розуміння соціально-правової аномії в сучасному державно-правовому полі, а також, в межах природно-правового простору.

Метою статті є поглиблення дослідження суспільно-правової аномії на основі антропологічного підходу.

Виклад основного матеріалу. Задекларовану проблематику актуалізує те, що сьогодні в науковій думці нема чіткого розуміння явища і формулювання терміну «аномія». Учені трактують його як повне безвладдя, занепад, практично анархія, а також як кризово-перехідний розвиток суспільства, який не завжди серйозно впливає на особу.

Зупинимося на основних підходах до розуміння аномії як суспільно-правового явища.

В енциклопедично-довідковій літературі зазначається, що аномія – це стан суспільства (суспільної системи), який характеризується порушенням або руйнацією (відсутністю) загальноприйнятих цінностей і соціальних норм які б здійснювали універсальне регулювання поведінки людей [1].

Спочатку цим терміном позначали безладдя і безвладдя, повний хаос у суспільстві. Згодом американський соціолог Р. Мертон розробив сучасну теорію аномії, яку він трактує як стан суспільства і свідомості, при якому досягнення індивідуальних, особистих цілей, що визначаються соціокультурними чинниками та потребами, стає неможливим законними, легітимними шляхами і засобами. Учений виділяв чотири типи реакцій на існуючий розрив між індивідуальними цілями та легальними засобами їх досягнення: 1) інновація – злочин або інші асоціальні дії; 2) ритуалізм – спроби діяти «схвальними» засобами без надії на успіх; 3) ретреатизм – ситуативний вибір; 4) заколот – прагнення змінити існуючу систему [2].

Сьогодні суспільство звикло керуватися нормами права, встановленими і санкціонованими державою і навіть незначна дестабілізація цієї сфери може спричинити певний колапс не тільки у площині суспільно-правових відносин, а й в особистісній самореалізації людини. Це відбувається тому, що особа перестає відчувати себе повністю захищеною державно-правовим механізмом і може нехтувати принципами суспільного співіснування з метою власної самореалізації. Така ситуація дуже часто призводить до проявів девіантної поведінки, або ж протиправної і злочинної.

Ми погоджуємося з тим, що проблеми аномічного стану суспільства не обмежуються емпірично фіксованими проявами, так, як вони зачіпають основні аспекти соціального життя, а саме: субстанціональні проблеми взаємин трансформаційного соціуму і особистості, процеси індивідуальної свідомості, що адаптується до швидкозмінних соціальних та культурних реалій, проблеми соціалізації особистості в умовах руйнації аксіосфери, форми і методи подолання індивідом (або соціальними спільнотами) аномічного відчуження [3, с. 71–75].

При суспільно-правовій аномії на перший план виступає людина, а саме необхідність дотримання та збереження її прав, свобод, людської гідності, тобто активується принцип людиноцентризму.

Антропоцентризм – це принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови. Суть його полягає в тому, що центр Всесвіту переноситься від проблем світобачення до конкретних проблем людини [4].

Природно-правові норми як ідеальний регулятор суспільних відносин стають критерієм визначення правомірної поведінки особи. Звичайно такі норми завжди бралися за основу при формуванні нормативно-правової бази в демократичних, правових державах, адже якщо б позитивне право не містило норми природного права, то воно було б суто інструкцією поведінки, а не живим діючим правом.

Т.О. Подковенко зазначає, що принцип антропоцентризму дає можливість спрямувати не тільки юридичну науку, але і юридичну практику на розв'язання актуальних питань сучасного державотворення, зумовити творення якісно нового, гуманного законодавства [5, с. 21–25].

Сучасний соціум в усіх аспектах свого розвитку керується принципом антропоцентризму. Такий підхід є абсолютно виправданим, адже цінність людини, її основних прав і свобод та людської гідності загалом – є найвищою цінністю як за нормами природного, так і позитивного права.

В умовах суспільної аномії людині необхідно відчувати підтримку суспільства, тобто, суспільство повинно спільно взаємодіяти на благо кожного індивіда.

Сьогодні ми переживаємо війну росії проти України, що призвела до суспільної аномії. Це одна з найтрагічніших причин суспільної аномії, коли не лише руйнуються ціннісні основи цивілізованого співіснування людства, а гинуть люди, діти, руйнуються матеріальні і духовні цінності.

Та за таких трагічних обставин ми бачимо об'єднання суспільства, навіть не дивлячись на певні непорозуміння та перешкоди.

Ми погоджуємося з тим, що за умов суспільної, суспільно-правової аномії особа потребує

психологічної та правової допомоги, що полягає у професійній діяльності юристів, психологів і орієнтована на підвищення суспільно-правової та соціально-психологічної компетентності людей задля реалізації своїх прав і свобод, а також задля збереження стабільного психоемоційного стану [6, с. 79–84].

Важливою є роль соціальних служб, освітніх закладів по збереженні морально-етичних норм у суспільстві в період аномії. Важливо не дозволити масової девіації поведінки людей, адже особи які дезорієнтовані в суспільно-правовій площині часто підпадають під негативний вплив, особливо неповнолітні.

Органи по роботі з неповнолітніми, зокрема, представники ювенальної поліції в такий період повинні посилити свою співпрацю з дітьми, проводити зустрічі, обговорювати питання безпеки та, в першу чергу, сприяти тому, щоб у неповнолітніх осіб не пропала довіра до правоохоронних структур і загалом до суспільства.

О.Л. Тимчук зазначає, що теорію аномії можна вважати однією з найбільш переконливих спроб пояснення девіантної поведінки, адже аномія як суспільне явище є надзвичайно сильним девіантогенним чинником, а, отже, продукує різні форми девіантної поведінки у суспільстві [7, с. 101–102].

Людина зі сформованими правомірними переконаннями реалізує їх у власній поведінці, а також, намагається спрямувати поведінку оточуючих в правомірне русло, що дозволяє уникати девіантної поведінки.

Наявність стійких ціннісних переконань і орієнтацій також дозволяє не допустити прояву конформістської поведінки, зокрема серед молоді. Хоч цей вид поведінки вважається менш шкідливим і небезпечним, але, на нашу думку, пасивне сприйняття і пристосування особою до проявів аномії у суспільстві може призвести до того, що суспільство не буде намагатися виправити ситуацію, спрямувати свій розвиток в напрямі активного прогресу.

Небезпечним є, так зване, «звикання» суспільства, або його більшості до негативних неправомірних і жорстоких реалій війни у сучасному українському соціумі. Наша держава намагається зберегти свою соборність, незалежність і особи, які оберуть споглядацько-пасивну життєву позицію можуть бути небезпечними для формування світогляду майбутнього покоління.

Природно-правові норми підтримують правомірне функціонування соціуму через визнання особою цінності норм моралі, духовних та етичних норм, що дозволяє уникнути деформованого світосприйняття та неправомірної поведінки. Природно-правове регулювання суспільних відносин в період соціальної аномії може виступати стимулятором

правомірної поведінки людини, активуючи ціннісні орієнтири особи [8].

Висновки. Отже, ми дійшли висновку, що суспільно-правова аномія, як кризово-перехідний стан розвитку суспільства, притаманна в певний період усім суспільно-правовим утворенням і для того, щоб суспільство відновило повноцінний цивілізаційний розвиток необхідно формувати ціннісні орієнтири на основі норм природного права за принципом антропоцентризму, що передбачає верховенство прав та свобод людини і громадянина і їх захист усіма правовими методами і засобами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аномія. *Велика Українська Енциклопедія*. 2019. [https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%8F_\(%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD_%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0\)](https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%8F_(%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD_%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0)).
2. Аномія. *Енциклопедія історії України*. 2020. http://resource.history.org.ua/-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Anomiia.
3. Тургенева О.Ю., Дудкова Я. Проблема аномії у сучасному суспільстві: соціально-філософський аспект. *Вісник НТУУ-КПІ*. Випуск 1, 2012. С. 71–75.
4. Антропоцентризм. *Вільна енциклопедія Вікіпедія*. 2021. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC>.
5. Подковенко Т.О. Принцип антропоцентризму в контексті сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник*. № 2(23), 2012. С. 21–25.
6. Романова А.С., Романов В. Правова і психологічна допомога особі в період суспільної аномії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». № 2 (30), 2021 С. 79–84.
7. Тимчук О.Л. Деякі кримінологічні аспекти концепції аномії. *Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія : зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2018. 122 с.*
8. Романова А.С. Природно-правове регулювання суспільних відносин в період соціальної аномії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Випуск 11. 2024. № 2 (42). <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/volume-11-number-2-42-2024/pryrodo-pravove-regulyuvannya-suspilnyh-vidnosyn-v>.

СИНЕРГТИЧНІ УМОВИ ПІЗНАННЯ ОРГАНІЧНИХ ЗАКОНІВ СУСПІЛЬСТВА

Ковальчук В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет "Львівська політехніка",
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7523-2098>
e-mail: vitalii.b.kovalchuk@lpnu.ua*

Ковальчук В. Синергтичні умови пізнання органічних законів суспільства.

У сучасному світі, де соціальні процеси стають дедалі складнішими та непередбачуваними, пошук нових методів, їх дослідження набуває особливої актуальності. Одним із таких підходів є синергетика – наука про самоорганізацію складних систем. Синергетика дозволяє виявити закономірності в суспільних процесах, які на перший погляд здаються хаотичними, безладними. Особливе значення має вивчення органічних законів суспільства, які регулюють його розвиток і стабільність. Взаємозв'язок хаотичних і впорядкованих елементів суспільних систем може бути зрозуміла лише через синергетичні принципи, що робить їх пізнання особливо важливим у контексті сучасних глобальних викликів.

Сучасні дослідники продовжують розвивати синергетичні підходи в соціальних науках, застосовуючи їх для аналізу глобальних соціальних трансформаций, економічних криз, еволюції технології, а також для вивчення впливу глобалізації на локальні соціальні процеси. Синергетика допомагає пояснити, як незначні зміни в одній частині соціальної системи можуть мати глибокі наслідки для всього суспільства.

Слід наголосити, що синергетичні закони суспільства – це основоположні принципи, за якими функціонує соціальна система як цілісний організм. Ці закони визначають правила і механізми взаємодії між різними елементами суспільства, забезпечуючи його стійкість і розвиток. Подібно до біологічних організмів, суспільство підпорядковується певним законам, які визначають його здатність адаптуватися у відповідь на зовнішні та внутрішні виклики.

Ідеї синергетики почали проникати в соціальні науки у 1970-х роках завдяки роботам таких вчених як Ілля Пригожин та Герман Хакен, які застосовували фізичні принципи до соціальних систем. Пригожин дослідив термодинамічні системи, що перебувають далеко рівності, і виявив,

що такі системи можуть самоорганізуватись у стійкі структури. Це відкриття стало основою для розуміння соціальних систем як динамічних та нестабільних утворень, які можуть самостійно формувати нові механізми впорядкування.

Традиційні підходи часто виходять з припущення про лінійність розвитку суспільства, де всі зміни відбуваються поступово та прогнозовано. Проте реальність показує, що суспільні зміни мають хаотичний характер і можуть бути різкими та непередбачуваними. Саме синергетичний підхід дозволяє аналізувати ці хаотичні процеси, розуміючи їх як частину складного механізму самоорганізації, який веде до виникнення нових соціальних структур.

Ключові слова: синергетика права, органічні закони, суспільство, державне управління, економічна криза.

Kovalchuk V. Synergic conditions for learning the organic laws of society.

In the modern world, where social processes are becoming more and more complex and unpredictable, the search for new methods and their research becomes especially relevant. One of these approaches is synergetics - the science of self-organization of complex systems. Synergetics makes it possible to reveal regularities in social processes, which at first glance seem chaotic, disorderly. Of particular importance is the study of the organic laws of society, which regulate its development and stability. The relationship between chaotic and ordered elements of social systems can be understood only through synergistic principles, which makes their knowledge especially important in the context of modern global challenges.

Modern researchers continue to develop synergistic approaches in the social sciences, applying them to the analysis of global social transformations, economic crises, the evolution of technology, as well as to study the impact of globalization on local social processes. Synergetics helps explain how small changes in one part of a

social system can have profound consequences for the entire society. It should be emphasized that the synergistic laws of society are the fundamental principles by which the social system functions as a whole organism. These laws determine the rules and mechanisms of interaction between various elements of society, ensuring its stability and development. Like biological organisms, society is subject to certain laws that determine its ability to adapt in response to external and internal challenges.

The ideas of synergetics began to permeate the social sciences in the 1970s through the work of scientists such as Ilya Prigozhin and Herman Hacken, who applied physical principles to social systems. Prigozhin studied thermodynamic systems far from equilibrium and discovered that such systems can self-organize into stable structures. This discovery became the basis for understanding social systems as dynamic and unstable formations that can independently form new mechanisms of order.

Traditional approaches are often based on the assumption of linear development of society, where all changes occur gradually and predictably. However, reality shows that social changes are chaotic and can be abrupt and unpredictable. It is the synergistic approach that allows us to analyze these chaotic processes, understanding them as part of a complex mechanism of self-organization that leads to the emergence of new social structures.

Key words: synergy of law, organic laws, society, public administration, economic crisis.

Постановка проблем. Синергетика стала важливим інструментом в аналізі соціальних систем, оскільки вона дозволяє пояснити процеси трансформації суспільства через нелінійні взаємодії між його елементами.

Стан опрацювання. Дослідженням важливих питань, які стосуються даної проблематики займається чимало науковців та відомих людей, серед яких А. Суханов, С. Сливка, А. Романова та інші.

Метою даної статті є дослідження синергетичних умов, які сприяють пізнанню органічних законів суспільства. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити декілька основних завдань:

1. Розглянути поняття синергетики в контексті соціальних наук.
2. Окреслити сутність і властивості органічних законів суспільства.
3. Проаналізувати основні синергетичні умови пізнання цих законів.
4. Виявити можливості застосування синергетики для вирішення сучасних соціальних проблем.

У процесі дослідження використовувалися **методи аналізу** та синтезу. Основним підходом

є синергетичний метод, що дозволяє аналізувати складні соціальні системи та їхню здатність до самоорганізації. Також були використані порівняльний метод і метод системного підходу для вивчення різних аспектів органічних законів суспільства.

Виклад основного матеріалу. Синергетика є наукою про процеси самоорганізації складних систем, що досліджує їхні властивості й закономірності. Вона була сформована на межі фізики, математики та біології, але пізніше її принципи почали застосовуватися в соціальних науках для аналізу суспільних процесів. Основна ідея синергетики полягає у вивченні того, як частини системи, що здаються хаотичними, взаємодіють таким чином, що призводить до появи нових структур та порядку. Це дозволяє виявити приховані закономірності, які не можна помітити за допомогою традиційних методів [1, с. 137].

Синергетика в соціології виявляє не лише впорядковані, але й хаотичні елементи, які спільно впливають на розвиток соціальних систем. Наприклад, у періоди соціальних криз чи революцій, синергетика пояснює як дрібні, на перший погляд випадкові події можуть призвести до кардинальних змін у суспільстві. Така взаємодія різних факторів дозволяє суспільству переходити на новий рівень розвитку.

Органічні закони суспільства є невід'ємною частиною його структури, оскільки вони визначають як соціальна система реагує на зміни і підтримує свою стабільність. Ці закони мають універсальний характер і застосовуються незалежно від історичних та культурних умов, що робить їх фундаментом соціального розвитку.

Важливо зосередити увагу на основних характеристиках органічних законів, які відрізняють їх від інших соціальних законів, які відрізняють їх від інших соціальних законів. Ідеться про стабільність і стійкість, саморегуляцію, нелінійність, еволюційність.

Так, органічні закони забезпечують стійкість суспільства навіть в умовах зовнішніх потрясінь. Вони регулюють процеси самоорганізації, завдяки чому суспільство може відновлювати свою цілісність після криз і зберігати баланс між хаосом і порядком.

Суспільні системи володіють здатністю до саморегуляції завдяки органічним законам. Це означає, що вони можуть автоматично змінювати свою поведінку у відповідь на зміни в середовищі, що дозволяє їм, адаптуватись і еволюціонувати.

Соціальні процеси підпорядковуються нелінійним закономірностям, коли незначні події можуть мати суттєві наслідки для всього суспільства. Це принцип метелика, який підкреслює, що зміни в одній частині системи можуть призвести до кардинальних змін у її структурі.

Органічні закони сприяють постійному розвитку суспільства, забезпечуючи його перехід від одного стану до іншого. Вони регулюють поступові зміни, що відбуваються в суспільстві, дозволяючи йому адаптуватись до нових умов.

Існує взаємодія органічних законів із соціальними процесами. Тобто органічні закони відіграють ключову роль у формуванні і розвитку соціальних процесів. Вони впливають на всі сфери життя суспільства – від економіки до культури, політики та моралі. Взаємодія органічних законів із соціальними процесами може бути як конструктивною, так і деконструктивною залежно від того наскільки система здатна адаптуватися до змін.

Наприклад, в умовах економічної кризи органічні закони можуть забезпечити стабільність соціальної системи за рахунок її адаптації до нових умов, або ж, навпаки, привести до її деградації через неспроможність реагувати на зовнішні виклики. Таким чином, пізнання цих законів дозволяє глибше зрозуміти механізми розвитку і функціонування суспільства.

Пристаючи до синергетичних умов пізнання органічних законів суспільства, зазначимо, що ці умови є сукупністю обставин та факторів, які забезпечують процес самоорганізації складних систем, зокрема соціальних. У контексті пізнання органічних законів суспільства, синергетичні умови є тими необхідними передумовами, що дозволяють розуміти та аналізувати складні нелінійні взаємодії у суспільних процесах. Такі умови включають зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на формування нових соціальних структур і забезпечують адаптивність суспільства до змін [2, с. 178].

Пізнання органічних законів суспільства можливе лише тоді, коли створено сприятливе середовище для самоорганізації. Це середовище забезпечується сукупністю певних чинників, які визначають, чи зможе система успішно адаптуватися до нових умов і перейти на новий етап розвитку.

Зазначимо, що *основними синергетичними умовами пізнання є: нелінійність і динаміка суспільних процесів, взаємозалежність і комплексність елементів системи, інформаційний обмін і комунікація, критичні точки і біфуркації, відкритість і нестабільність системи*. Розкриваємо кожну з цих умов.

Першою важливою умовою є розуміння того, що соціальні системи є нелінійними та динамічними. Це означає, що незначні події можуть викликати великі соціальні зміни, процеси в суспільстві можуть бути непередбачуваними. Пізнання органічних законів вимагає усвідомлення нелінійності, що є характерною для багатьох соціальних явищ, як-то масові міграції, політичні революції та економічні кризи.

Соціальні системи складаються з багатьох елементів, які взаємодіють і впливають один на одного. Синергетичні умови передбачають врахування цієї взаємозалежності під час аналізу. Органічні закони суспільства можна пізнати лише через комплексний підхід, де досліджуються не лише окремі елементи, але й їхні взаємозв'язки, що створюють нові структурні утворення в суспільстві.

Ще однією важливою умовою є постійний інформаційний обмін між елементами системи. У соціальних системах комунікація між індивідами, групами та інституціями є ключовою для формування нових соціальних структур і законів. Процеси самоорганізації можуть відбуватися лише тоді, коли суспільство забезпечує можливості для відкритого обміну інформацією, ідеями та інноваціями.

Суспільство часто стикається з так званими точками біфуркацій-критичними моментами, коли система може розвиватися за різними сценаріями. У цих точках пізнання органічних законів стає особливо важливим, оскільки правильний аналіз таких ситуацій може допомогти зрозуміти, у якому напрямку буде рухатися суспільство. Визначення критичних точок дозволяє виявити моменти, коли невеликі зміни можуть мати значні наслідки.

Пізнання органічних законів можливе лише за умов відкритості суспільної системи, коли вона здатна взаємодіяти з навколишнім середовищем. Це передбачає як відкритість до нових ідей та впливів, так і здатність адаптуватися до змін. Нестабільність системи створює передумови для її самоорганізації, що є ключовою умовою пізнання нових органічних законів. Відкрите суспільство швидше адаптується до зовнішніх змін і здатне краще розуміти власні органічні закони.

У соціальному прогнозуванні роль синергетичних умов є необхідною. Пізнання органічних законів суспільства на основі синергетичних умов відіграє важливу роль у соціальному прогнозуванні. Вивчена нелінійність процесів і розуміння точок біфуркації дозволяють не лише прогнозувати майбутні зміни, але й впливати на них. Синергетика допомагає передбачити, у яких умовах можливий перехід суспільства до нового стану, а також виявити критичні моменти, коли суспільство може радикально змінити свій розвиток.

Розглянуті синергетичні умови мають практичне застосування синергетики для вирішення соціальних проблем. Тобто синергетика є інструментом аналізу соціальних криз.

Так, синергетичний підхід дозволяє глибше зрозуміти причини соціальних криз і запропонувати нові шляхи їхнього подолання. Соціальні системи, як і будь-які складні системи, можуть

перебувати у стані нестабільності, коли невеликі впливи можуть призвести до радикальних змін. Застосування синергетики до аналізу соціальних криз дозволяє виявляти ключові фактори, що сприяють нестабільності, і визначити точки біфуркації, в яких суспільство може або перейти до нової стійкої форми або поглибити кризу [3, с. 191].

Прикладом практичного застосування синергетики є аналіз економічних криз. Вивчення взаємодії економічних і соціальних чинників через призму синергетики дозволяє виявити приховані закономірності й передбачати можливі сценарії розвитку. Наприклад, у часи фінансових криз синергетичний підхід дозволяє оцінювати, як незначні зміни в окремих секторах економіки можуть призвести до ланцюгових реакцій і глобальних наслідків для всього суспільства.

Одним із ключових завдань синергетики є створення умов для самоорганізації суспільства. Цей процес передбачає розвиток системи через спонтанне виникнення нових структур та взаємозв'язків між елементами суспільства. Для досягнення цього необхідно забезпечити відкрите середовище для інформаційного обміну, інновацій і співпраці.

Синергетичний підхід можна застосовувати у державному управлінні, плануванні міст, розвитку громадського суспільства та інших соціальних процесах. Наприклад, для підвищення ефективності державного управління можна створити децентралізовані структури, що дозволяють громадам приймати рішення на місцевому рівні. Це сприяє зростанню довіри і взаємодії між громадянами та владою, створюючи нові сценарії в управлінні суспільством [4, с. 95].

Синергетика сприяє розвитку інноваційних підходів у вирішенні соціальних проблем. Використання принципів самоорганізації, гнучкості та адаптивності дозволяє створювати нові соціальні проекти та ініціативи, що відповідають сучасним викликам. Наприклад, у сфері освіти застосування синергетики може допомогти створити інклюзивні системи навчання, які адаптуватися до потреб кожного учня, сприяючи його гармонійному розвитку.

Крім того, синергетичний підхід може бути корисним для розробки програм соціального захисту, де враховується не лише економічна підтримка вразливих верств населення, але й створення умов для їхньої самоорганізації та інтеграції у суспільне життя. Інноваційні програми, що базуються на синергетичних принципах, спрямовані на активізацію соціальної взаємодії та розвиток громадських ініціатив [5, с. 174].

Одним із найважливіших напрямів практичного застосування синергетики є стратегічне планування. Сучасні суспільства стикаються з

численними викликами, такими як зміна клімату, демографічні кризи, технологічні зміни та глобалізація. Синергетичний підхід до стратегічного планування дозволяє врахувати взаємодію між різними факторами і прогнозувати можливі сценарії розвитку.

У стратегічному плануванні важливо враховувати нелінійність соціальних процесів і передбачати можливі точки біфуркації. Це дозволяє розробляти сценарії, що включають кілька варіантів розвитку суспільства в умовах невизначеності. Використання синергетичних принципів у плануванні сприяє створенню адаптивних стратегій, які дозволяють суспільству гнучко реагувати на виклики і забезпечувати сталий розвиток [6, с. 71].

Висновки. Синергетичний підхід до пізнання органічних законів суспільства відкриває нові можливості для розуміння складних соціальних процесів. Він допомагає дослідити, як окремі елементи суспільства взаємодіють між собою, утворюючи нові структури та закономірності. Основними синергетичними умовами пізнання органічних законів є динамічність, нелінійність, взаємозалежність елементів системи, критичні точки біфуркації та відкритість до зовнішніх впливів. Застосування синергетики в аналізі суспільних явищ дозволяє краще зрозуміти природу соціальних криз, передбачати їх можливий розвиток та запропонувати ефективні стратегії їх вирішення. Синергетика дає змогу бачити суспільство як відкриту систему, здатну до самоорганізації та адаптації до змін. Це дає можливість розробляти більш гнучкі та стійкі соціальні структури, що відповідають викликам сучасного світу.

Практичне застосування синергетики в різних сферах соціального життя – від державного управління соціальних інновацій допомагає створювати нові механізми вирішення соціальних проблем і забезпечувати стійкий розвиток суспільства. Стратегічне планування, засноване на синергетичних принципах, дозволяє враховувати нелінійність і невизначеність соціальних процесів, що є особливо важливим у сучасних умовах глобальних змін.

Отже, синергетика стає важливим інструментом для пізнання та управління соціальними процесами. Вона дозволяє по-новому осмислити механізми функціонування суспільства і знайти ефективні шляхи його розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Михальченко М.І. Соціальна синергетика: сучасні соціальні теорії та їхнє застосування. Київ. Либідь, 2002. 320 с.
2. Покровська В.В. Синергетика і соціальна філософія: концепції соціальної самоорганізації. Київ. Наукова думка. 2012. 348 с.

3. Філософія права: Том 7. Всеосяжна модуляція. Підручник. Надприродно-правове підгрунтя. Сливка С.С. Романова А.С. Вид. 4-переробл. і допов. Київ: «Видавництво Людмила», 2024. 296 с.
4. Суханов А.В. Синергетичний підхід в управлінні соціальними системами. Харків. ХНУ імені Каразіна. 2014. 295 с.
5. Мельник В.І. Синергетика і стійкість соціальних систем. Харків ХНУ імені Каразіна. 2011. 294 с.
6. Євтух В.Б. Соціальна динаміка та самоорганізація: синергетичний підхід. Київ. Альтерпрес. 2017. 360 с.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.159>

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Ратушна О.М.,*старший викладач кафедри історії,**музеєзнавства та культурної спадщини**Інституту гуманітарних та соціальних наук**Національного університету «Львівська політехніка»**ORCID: orcid.org/0000-0001-8029-9337*

Ратушна О.М. Особливості формування правосвідомості студентів закладів вищої освіти: реалії сьогодення.

Стаття присвячена особливостям формування правосвідомості студентів закладів вищої освіти в контексті викликів та реалій воєнного сьогодення, що є важливим завданням для повноцінного розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Наголошено, що закладам вищої освіти, в межах освітнього простору, потрібно приділяти увагу формуванню і розвитку ціннісних правових установок студентів, правової культури та правосвідомості. Формувати особистість з правомірними переконаннями, повагою до права, національних символів, до людської гідності і прав та свобод людини потрібно на основі визначеної загальнодержавної політики, зокрема, в освітньому просторі і безпосередньо в закладах вищої освіти.

З'ясовано, що усвідомлення особливостей поведінки, допустимої, чи не допустимої самореалізації у суспільстві та сприйняття правил і норм соціальної взаємодії між людьми в державі залежить від внутрішніх переконань та правосвідомості особи.

Наголошено, що студенти закладів вищої освіти, під час навчання набувають певних фахових компетентностей, а також, продовжують процес власної соціалізації. Цей процес прямо залежить від того в якому середовищі формується особа, які ціннісні установки вона виробляє під впливом оточення.

Зазначено, що в закладах вищої освіти доцільно створювати правові консультативні центри, які, окрім безкоштовної правової допомоги, надаватимуть консультації і роз'яснюватимуть студентам норми чинного законодавства, знайомитимуть їх з особливостями правових систем, спонукатимуть студентів до осмислення ролі і значення права для суспільства.

Акцентовано увагу на тому, що сформовані в молодому віці ціннісні установки та орієнтації стануть основою для правомірної поведінки лю-

дини і дозволять усвідомити цінність прав, свобод людини і громадянина, людської гідності та людини, загалом. Це стане запорукою того, що така особа в майбутньому буде здатна формувати демократичне суспільство і правову державу на основі загально-цивілізаційних норм і принципів співжиття людства.

Ключові слова: правосвідомість, правова культура, ціннісні правові орієнтації, правомірна поведінка, правова соціалізація, студент закладу вищої освіти, ювенальна превенція.

Ratushna O.M. Peculiarities of formation of legal awareness of students of higher education institutions: realities of today.

The article is devoted to the peculiarities of the formation of legal awareness of students of higher education institutions in the context of the challenges and realities of the military present, which is an important task for the full development of civil society and the rule of law.

It is emphasized that institutions of higher education, within the educational space, need to pay attention to the formation and development of valuable legal attitudes of students, legal culture and legal awareness. It is necessary to form a personality with legitimate beliefs, respect for the law, national symbols, human dignity and human rights and freedoms on the basis of a defined national policy, in particular, in the educational space and directly in institutions of higher education.

It was found that the awareness of the peculiarities of behavior, permissible or not permissible self-realization in society and perception of the rules and norms of social interaction between people in the state depends on the internal beliefs and legal awareness of the person.

It is emphasized that students of higher education institutions acquire certain professional competencies during their studies, and also continue the process of their own socialization. This process directly depends on the environment

in which a person is formed, what values he develops under the influence of the environment.

It is noted that it is advisable to create legal advisory centers in institutions of higher education, which, in addition to free legal assistance, will provide consultations and explain to students the norms of current legislation, introduce them to the peculiarities of legal systems, and encourage students to understand the role and importance of law for society.

Attention is focused on the fact that value attitudes and orientations formed at a young age will become the basis for the lawful behavior of a person and will allow to realize the value of the rights, freedoms of a person and a citizen, human dignity and a person, in general. This will be a guarantee that such a person in the future will be able to form a democratic society and a legal state based on general civilizational norms and principles of human coexistence.

Key words: legal awareness, legal culture, legal value orientations, lawful behavior, legal socialization, student of a higher education institution, juvenile prevention.

Постановка проблеми. Формування особистості з високим рівнем правосвідомості є важливим завданням для повноцінного розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Зкладам вищої освіти, в межах освітнього простору, потрібно приділяти увагу формуванню і розвитку ціннісних правових установок студентів, правової культури та правосвідомості.

Реалії сучасності доводять, що національно-правова ідея, ідентичність, самобутність нації, правова культура, правосвідомість є тим, що прагне знищити росія у збройній агресії проти України.

Розвинута правосвідомість молодого покоління стане запорукою формування правової системи суспільства, головним завданням якої буде забезпечення основоположних прав і свобод людини в демократичній державі.

Стан опрацювання цієї проблематики. Для всебічного розкриття задекларованої проблематики доцільно опиратися на теоретико-методологічний потенціал праць учених-юристів соціологів і педагогів.

Питанням формування правосвідомості особи, її правової культури приділяли значну увагу такі науковці: Н.В. Атаманова, А.О. Демідова, О.В. Дяченко, О.М. Зайцев, С.М. Олейников, А.В. Польова, Г.О. Попадинець, О.О. Соколовський, та інші.

Наукові здобутки та концептуальні ідеї значених дослідників сприяють розвитку нових підходів до формування правосвідомості студентів закладів вищої освіти і громадян загалом.

Метою статті є поглиблення дослідження особливостей формування правосвідомості сту-

дентів закладів вищої освіти в умовах сучасних суспільних реалій.

Виклад основного матеріалу. Кожна людина сприймає, осмислює, пізнає і усвідомлює навколишню дійсність з позиції власних ціннісних переконань та установок, які формуються з раннього віку.

Усвідомлення особливостей поведінки, допустимої, чи не допустимої самореалізації у суспільстві та сприйняття правил і норм соціальної взаємодії між людьми в державі залежить від внутрішніх переконань та правосвідомості особи.

В довідкових джерелах зазначається, що правосвідомість як різновид суспільної свідомості, складається з сукупності почуттів, ідей, емоцій, переконань, концептуальних теорій, настанов, що характеризують відношення особи, суспільної групи і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права [1].

Звернемо увагу на те, що не завжди чинне право, існуюча правова система, сприймається особою як ціннісна і є для неї ідеалом, адже є ряд держав недемократичного спрямування, в яких право, правова система виступає «каральним інструментом». За таких умов особа може не погоджуватися і не сприймати пропонувані суспільно-правові настанови, але для цього потрібно мати сформовані правомірно орієнтовані ціннісні установки, яких через брак досвіду не можуть мати молоді люди, зокрема студенти ЗВО. Тому, ідеологічна політика недемократичних держав може мати негативний вплив на формування їх правосвідомості.

Г.О. Попадинець трактує правосвідомість як сукупність оціночних суджень та настанов, що є визначниками того, яким є ставлення суб'єктів соціальних відносин до права й чинного законодавства, до його практичної реалізації. Зазначається, що саме такі ціннісні орієнтації виступають регуляторами поведінки людини в юридично значущих ситуаціях [2, с. 422–427].

Студенти закладів вищої освіти, під час навчання набувають певних фахових компетентностей, а також, продовжують процес власної соціалізації. Цей процес прямо залежить від того в якому середовищі формується особа, які ціннісні установки вона виробляє під впливом оточення.

Якщо вести мову про студентів закладів вищої освіти юридичного спрямування, то, звичайно, процес формування їх правосвідомості є значно глибшим і різностороннім, адже він прямо пов'язаний з професійною культурою, професійними компетентностями. Такі студенти здатні і мають широкі можливості аналізувати правову дійсність, зіставляти особливості розвитку державного суспільства.

Щодо студентів, які навчаються за іншими освітніми програмами, то з ними варто проводи-

ти освітньо-просвітницьку роботу, для формування усесторонньо розвинutoї особистості, яка здатна аналізувати державно-правові процеси.

О.О. Соколовський зазначає, що особа з розвинутою правосвідомістю здатна належним чином сприймати право, як явище, удосконалювати його, реалізувати глобальну мету права в духовному житті.

Така особа «встановлює, що життя, присвячене вільному, предметному набуттю й здійсненню вищих і безумовних цінностей, – це верховне благо, і відповідно до цього переносить своє волевове твердження на все те, що точно веде до його правового здійснення» [3, с. 115–119].

На нашу думку, в закладах вищої освіти доцільно створювати правові консультативні центри, які, окрім безкоштовної правової допомоги, надаватимуть консультації і роз'яснюватимуть студентам норми чинного законодавства, знайомитимуть їх з особливостями правових систем, спонукатимуть студентів до осмислення ролі і значення права для суспільства.

Сформовані в такому віці ціннісні установки та орієнтації стануть основою для правомірної поведінки людини і дозволять усвідомити цінність прав, свобод людини і громадянина, людської гідності та людини, загалом. Це стане запорукою того, що така особа в майбутньому буде здатна формувати демократичне суспільство і правову державу на основі загально-цивілізаційних норм і принципів співжиття людства.

Ми погоджуємося з думкою науковців про те, що правосвідомість впливає на інші форми свідомості людини, а також, вона (правосвідомість) взаємно зазнає впливу цих форм свідомості. Мова йде про взаємовплив правової та політичної свідомості особи [4, с. 82–87].

Ми можемо спостерігати активну участь студентів у молодіжних громадських організаціях, соціальних проектах та суспільно-політичних рухах. Якщо в молодій людини належним чином сформовані ціннісно-правові орієнтації, заданий вектор правомірного самоствердження і самореалізації, то вона зможе свідомо сформувати свою соціально-політичну позицію, а, отже, при реалізації свого виборчого права матиме чітку правосвідому позицію і зможе будувати державне суспільство на основі принципів законності та людиноцентризму.

Розвинута правосвідомість є основою правової культури особи, що визначають її правомірну поведінку.

У довідково-енциклопедичних джерелах зазначається, що правомірна поведінка – це вид юридично значущої поведінки, що є цілеспрямованою і усвідомлюється особою та відповідає принципам і нормам права конкретного суспільства [5, с. 568–573].

Правомірна поведінка особи і її правосвідомість взаємопов'язані. Якщо особистість формується під впливом правомірного середовища, коли близьке оточення, заклади освіти, соціальна спільнота намагаються не лише декларативно, а й практично, на власному прикладі показати переваги правомірної поведінки, то молода людина, як правило, обиратиме вектор правомірного розвитку. І навпаки, вплив середовища з неправомірною, маргінальною поведінкою негативно позначатиметься на формуванні правосвідомості особи.

Заклади вищої освіти через своїх представників (наставників, кураторів, центри соціальної роботи, студентське самоврядування тощо) повинні проводити роботу по формуванню правової культури і правосвідомості студентів. Для цього можна проводити зустрічі з юристами, практиками різного спрямування, які б висвітлювали актуальні питання правореалізації і правозастосування, зокрема, у сферах, що цікавлять студентів конкретного освітньо-професійного спрямування.

Для студентів першого курсу доцільно проводити зустрічі з представниками ювенальної превенції, які працюють з неповнолітніми особами і можуть спрямувати поведінку особи в правомірне русло. Також, ювенальні поліцейські, за потреби, зможуть працювати з тими студентами, які потребують посиленої уваги.

Науковці зазначають, що адекватна оцінка правомірності/неправомірності поведінки особи прямо залежить від того в яких умовах ця особа формується як особистість, під впливом яких чинників відбувається становлення її правосвідомості [6, с. 29–35].

Звичайно, якщо особа формувала свій світогляд в умовах неповаги до закону, недотримання норм права, то вона не зможе одномоментно змінити своє сприйняття суспільно-правової дійсності. З такими особами потрібно проводити правопросвітницьку роботу, залучати її до активного соціального життя серед осіб з розвинутою правовою культурою і правосвідомістю.

Висновки. Отже, ми дійшли висновку, що проблема формування правосвідомості у студентів закладів вищої освіти потребує значної уваги, з огляду на сучасні умови розвитку держави і права в Україні. Молодому поколінню потрібно буде після перемоги України, не лише відбудовувати зруйновану ворогом інфраструктуру, а й розвивати і проголошувати суспільно-правові ідеали, національну культурну і правову самобутність. Таке покоління повинно мати стійку правосвідомість, ціннісно-орієнтовану на загальноцивілізаційні ідеали. Формувати особистість з правомірними переконаннями, повагою до права, національних символів, до людської гідності і прав та свобод людини потрібно на

основі визначеної загальнодержавної політики, зокрема, в освітньому просторі і безпосередньо в закладах вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Правосвідомість. Вільна енциклопедія Вікіпедія. 2019. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>
2. Попадинець Г.О. Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки : збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 422–427.
3. Соколовський О.О. Правосвідомість як необхідний елемент підвищення рівня розвитку суспільства й становлення правової держави. *Актуальні проблеми філософії та соціології*: Науково-практичний журнал. Одеса, 2017. Вип. 20. С. 115–119.
4. Атаманова Н.В., Дяченко О.В. Правова культура та її роль у формуванні правопорядку сучасної української держави. *Нове українське право*, Вип. 1, 2022. С. 82–87.
5. Олейников С.М. Правомірна поведінка. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Редкол.: В.Я. Тацій та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. Т. 3 : Загальна теорія права. С. 568–573.
6. Зайцев О.М., Польова А.В., Демідова А.О. Основні критерії визначення поняття «правомірна поведінка». *DICTUM FACTUM*. Випуск 2(14). С. 29–35.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.160>

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІ

Романова А.С.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2858-3052>

Романова А.С. Морально-етичні аспекти у професійній діяльності судді.

Стаття присвячена осмисленню морально-етичних аспектів у професійній діяльності судді, що формуються на основі принципів доброчесності, неупередженості, добросовісного виконання професійних обов'язків і є тими стандартами, на основі яких формується довіра суспільства до судової влади і впевненість у належному захисті прав та свобод людини і громадянина.

Наголошено, що на дотримання суддею морально-етичних норм у суддівстві та повсякденному особистому житті є запорукою формування авторитету судочинства, довіри громадян до судової влади, а також, віри у справедливий суд, що є важливою складовою у процесі становлення і розвитку правової держави та демократичного суспільства.

Зазначено, що Україна продовжує реалізувати, започатковані до повномасштабного вторгнення росії, реформи системи судочинства, акцентуючи увагу на принципах поваги до людської гідності, доброчесності, неупередженості, чесності, честі, гідності та професіоналізму судді. Також, такий підхід сприятиме повному і усесторонньому виконанню Україною вимог щодо євроінтеграційних процесів.

Акцентовано увагу на важливості дотримання ряду нормативно-правових актів: Бангалорські принципи поведінки суддів, Модельний кодекс професійної поведінки, Кодекс суддівської етики, які підтверджують, що сфера дії морально-етичних норм охоплює суспільно-правовий простір, конкретизуючись через основні норми і принципи у різних аспектах правозастосовної і правоохоронної діяльності.

Зазначено, що здійснюючи правосуддя від імені України, суддя найперше повинен усвідомлювати, що ним порушення морально-етичних норм негативно впливає не лише на його авторитет як судді, а й формує негативне сприйняття судової влади в державі, а отже, породжує сумніви у тому наскільки держава відповідає міжнародним вимогам до здійснення правосуддя, наскільки вона є правовою тощо.

Наголошено, що забезпечення права кожної особи на судовий захист на основі утвердження принципу верховенства права, а також, здійснення правосуддя від імені держави України на підставі Конституції та законів України встановлюють високі вимоги до моральних якостей судді.

Ключові слова: доброчесність, судова влада, неупередженість, незалежність, норми моралі, етичні норми.

Romanova A.S. Moral and ethical aspects in the professional activity of a judge.

The article is devoted to the understanding of moral and ethical aspects in the professional activity of a judge, which are formed on the basis of the principles of integrity, impartiality, conscientious performance of professional duties and are the standards that form the basis of public trust in the judiciary and confidence in the proper protection of human rights and freedoms and a citizen.

It is emphasized that the judge's observance of moral and ethical standards in judging and everyday personal life is a guarantee of the formation of the authority of the judiciary, the trust of citizens in the judiciary, as well as faith in a fair court, which is an important component in the process of the establishment and development of a rule of law and a democratic society.

It is noted that Ukraine continues to implement reforms of the judicial system, initiated before the full-scale invasion of Russia, focusing on the principles of respect for human dignity, integrity, impartiality, honesty, honor, dignity and professionalism of judges. Also, this approach will contribute to Ukraine's full and comprehensive fulfillment of the requirements for European integration processes.

Attention is focused on the importance of compliance with a number of normative legal acts: the Bangalore principles of the conduct of judges, the Model Code of Professional Conduct, the Code of Judicial Ethics, which confirm that the scope of moral and ethical norms covers the social and legal space, being specified through basic norms

and principles in various aspects law enforcement and law enforcement activities.

It is noted that when administering justice on behalf of Ukraine, the judge must first of all be aware that his violation of moral and ethical norms negatively affects not only his authority as a judge, but also forms a negative perception of the judiciary in the state, and therefore, raises doubts about the extent to which the state meets international requirements for the administration of justice, as far as it is legal, etc.

It is emphasized that ensuring the right of every person to judicial protection based on the establishment of the principle of the rule of law, as well as the administration of justice on behalf of the state of Ukraine on the basis of the Constitution and laws of Ukraine set high requirements for the moral qualities of a judge.

Key words: integrity, judiciary, impartiality, independence, moral norms, ethical norms.

Постановка проблеми. Реформи в судовій системі, розпочаті до повномасштабного вторгнення росії в Україну, показали важливість морально-етичної складової суддівства.

Добросесність, неупередженість, добросовісне виконання професійних обов'язків є тими стандартами, на основі яких формується довіра суспільства до судової влади і впевненість у належному захисті прав та свобод людини і громадянина.

На жаль, сьогодні трапляються випадки порушення морально-етичних норм у процесі здійснення правосуддя, тому важливо акцентувати увагу на питаннях моральних аспектів функціонування судової системи, а також, на особливостях суддівської етики.

Стан опрацювання цієї проблематики. Для всебічного аналізу і осмислення вказаної проблематики доцільно опиратися на теоретико-методологічний потенціал праць вітчизняних і зарубіжних учених-юристів, а також, праці науковців сучасності, що теж приділяли значну увагу етичним вимогам правничої професії та проблемам моральних аспектів суддівства. Можемо відмітити праці таких науковців та практиків: Я. Берназюка, В. Бліхара, І. Дзюби, А. Жуковського, М. Железняка, В. Ухача та інших.

Зазначені питання врегульовує відповідна нормативно-правова база, а саме: Закон України «Про судоустрій і статус суддів», Бангалорські принципи поведінки суддів, Кодекс суддівської етики та інші.

В межах доктринального осмислення морально-етичних норм у правозастосовній, та правореалізаційній діяльності зазначені наукові концепції та нормативно-правові акти повинні сприяти формуванню принципово нового підходу до розуміння морально-етичного чинника у

професійній діяльності судді на основі принципів гуманізму, доброчесності, поваги до права і закону та людиноцентризму.

Метою статті є поглиблення дослідження морально-етичних аспектів у професійній діяльності судді.

Виклад основного матеріалу. В законодавстві України зазначається, що суддя – це громадянин України, що згідно Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» призначений суддею, займає штатну посаду в одному з судів України та здійснює правосуддя на професійній основі [1].

Важливо розуміти, що на суддю покладається ще й вагома моральна відповідальність перед громадянами і перед самим собою, що підтверджується функцією суду, яка відповідно до законодавства України полягає в тому, що «суд здійснює правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами...».

Важливість морально-етичного аспекту у такій діяльності можна прослідкувати, розглянувши текст присяги судді, в якому зазначається, що суддя присягає здійснювати правосуддя на основі визначених принципів, а також, «дотримуватися етичних принципів і правил поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді або підривають авторитет правосуддя» [1].

Особливості дотримання етики суддями регулюються низкою нормативно-правових актів, зокрема: Кодекс суддівської етики (затверджений на XI черговому з'їзді суддів України 22.02.2013), Загальна (універсальна) хартія судді (схвалена 17 листопада 1999 року Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів у Тайбей (Тайвань)), Висновок № 3 (2002) КРЕС «Про принципи та правила, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та неупередженості», Бангалорські принципи поведінки суддів (схвалені Резолюцією Економічної та соціальної ради ООН у 2006 році), Модельний кодекс професійної поведінки (Канада; Model Code of Professional Conduct; the Federation of Law Societies of Canada), Коментар до Кодексу суддівської етики (рішення Ради суддів України від 04 лютого 2016 року № 1).

Актуальність зазначеного аспекту суддівства підтверджується на національному і міжнародному рівні та визнається одним із принципів належного правосуддя.

Дотримання суддею морально-етичних вимог є одним із чинників, що сприяють підвищенню довіри суспільства до правосуддя, серед яких визначають: – доступ до суду; – єдність практики; – розумні строки вирішення спору; – ви-

конуваність (обов'язковість) судового рішення; – гласність (відкритість) судового процесу; – застосування судами принципу верховенства права та – етика поведінки судді (авторитет правосуддя) [2].

Зазначимо, що принцип дотримання і підвищення авторитету правосуддя став основою для обговорення на семінарі для суддів місцевих загальних судів, що проводився Національною школою суддів України у м. Львові 20 травня 2024 року. Загальна тематика заходу звучала «Етичні дилеми при здійсненні правосуддя».

На цьому заході розглядався проект оновленого Кодексу суддівської етики з відповідними змінами і доповненнями, а також, а також особливості дисциплінарної відповідальності за порушення норм суддівської етики.

Важливо розуміти, що мораль і етика не є «розмитим», неозначеним, і не визначеним за конкретними критеріями явищем, значущість якого радянська ідеологія намагалася нівелювати та надати ідеологічного змісту.

У довідково-енциклопедичній літературі мораль трактується як духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп на основі узагальнених уявлень про цінності, норми, поведінку індивідів, а також, їх взаємовідносини в межах соціальних утворень [3].

Об'єктом дослідження етики як філософської науки є мораль, а також сформована система цінностей і норм, що притаманні і домінують у певному суспільстві, професійній групі тощо [4].

Науковці акцентують увагу на юридично-правовій етиці як одній із галузей професійної етики, зазначаючи, що вона є частиною етичного вчення, що вивчає професійну мораль юриста і поєднує професійно-моральну свідомість, практику та функціонує як у професійній діяльності, так і у позаслужбовій поведінці юристів [5, с. 37].

В.З. Ухач зазначає, що юридична етика є прикладною соціально-філософською наукою, яка вивчає походження, сутність, соціальні функції, специфіку морально-професійних вимог до діяльності юриста, моральний зміст принципів і норм матеріального і процесуального права і процесуальних дій [6, с. 28].

Як бачимо, «сфера дії» морально-етичних норм охоплює суспільно-правовий простір, конкретизуючись через основні норми і принципи у різних сферах правозастосовної і правоохоронної діяльності.

З огляду на те, що чинний Кодекс суддівської етики сформований на основі міжнародних норм і рекомендацій, вважаємо за потрібне акцентувати увагу на Бангалорських принципах поведінки суддів, схвалених резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року.

Метою зазначених принципів є визначення і встановлення стандартів етичної поведінки суддів, адже компетентність, доброчесність, неупередженість і незалежність судочинства має вагомий значення для підтримки правопорядку та збереження авторитету судової влади.

Бангалорські принципи є певною інструкцією для суддів, а також, основним принципами регламентації їх поведінки для сприяння кращому розумінню та підтриманню здійснення правосуддя з боку представників виконавчої та законодавчої влади, адвокатів та суспільства загалом.

Зазначені принципи передбачають, що судді у своїй поведінці підзвітні відповідним органам, завданням яких є підтримання стандартів суддіства. Важливо щоб діяльність уповноважених органів була об'єктивною та незалежною і сприяла укріпленню усвідомлення вагомості морально-етичних стандартів у судочинстві [7].

У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» теж чітко вказується на обов'язок судді дотримуватися правил суддівської етики та виявляти високі стандарти поведінки як у професійній діяльності, так і поза її межами для підтримання авторитету правосуддя, укріплення у населення довіри до суду, сприйняття судді як невідчуженого і доброчесного. Такий підхід сприятиме виявленню свідомої поваги до усіх учасників судового процесу [1].

Зауважимо, що особливого значення надається принципу доброчесності в контексті морально-етичних вимог до суддіства.

Термін доброчесність має досить широке трактування (релігійне, побутове, наукове, освітньо-навчальне тощо).

У довідкових джерелах зазначається, що доброчесність є важливою і необхідною складовою в професійній діяльності державного службовця та визначає межі, особливості його поведінки. Критеріями на яких ґрунтується доброчесність є доброзичливість, чесність, гідний спосіб життя, належне виконання професійних обов'язків [8].

Щодо суддіства, то у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 29 вересня 2022 року зазначається, що доброчесність є необхідною морально-етичною складовою діяльності судді, яка, серед іншого, визначає межу і спосіб його поведінки, що базується на принципах доброго ставлення до сторін у справах та чесності у способі власного життя, виконанні своїх обов'язків та здійсненні правосуддя [9].

Широкий зміст терміну «доброчесність» дозволяє охопити всі аспекти суддіства, що, безперечно, є позитивним явищем, адже ми не можемо ствердно говорити про доброчесність судді, якщо цього принципу він не буде дотримуватися у повсякденному житті поза виконанням професійних обов'язків, або ж навпаки. Неможна бути наполовину чесним, справедливим,

сумлінним. Такі подвійні стандарти якраз і проявом порушення морально-етичних норм.

У Постанові Великої Палати Верховного Суду від 29 вересня 2022 року у справі № 9901/230/19 (п.п. 76–79) акцентується на надзвичайній важливості критерію доброчесності в контексті того, яку роль відіграє судова влада у становленні правової держави, адже саме доброчесність визнається ключовою категорією у формуванні морально-етичного образу суддів та є запорукою формування довіри народу до суддів та судової влади в цілому.

У вказаній Постанові доброчесність трактується як «необхідна морально-етична складова діяльності судді, яка, серед іншого, визначає межу і спосіб його поведінки, що базується на принципах доброго ставлення до сторін у справах та чесності у способі власного життя, виконанні своїх обов'язків та здійсненні правосуддя» [9].

Також наголошується на важливості недопущення кандидатом на посаду судді недоброчесної і неетичної поведінки тому, що авторитет та довіра до судової влади не є абстрактними категоріями, а залежить від фізичних осіб – суддів.

Важливою є конкретизація положення про те як саме вимірюється доброчесність судді, де зазначено, що легітимність такої мети вимірювання доброчесності полягає у здобутті доказів умисного порушення норм суддівської етики чи свідомого нехтування стандартами поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, а також допущення поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя [9].

На високих моральних якостях судді наголошується у Преамбулі Кодексу суддівської етики, де зазначено, що саме забезпечення права кожної особи на судовий захист на основі утвердження принципу верховенства права, а також, здійснення правосуддя від імені держави України на підставі Конституції та законів України встановлюють високі вимоги до моральних якостей судді.

При цьому зазначається, що обов'язком судді є повага до незалежності і неупередженості суду загалом та кожного судді. Тому суддя не повинен допускати у своїй поведінці дій чи вчинків, що становлять загрозу суддівській незалежності, безсторонності та рівності [10].

Здійснюючи правосуддя від імені України, суддя найперше повинен усвідомлювати, що ним порушення морально-етичних норм негативно впливає не лише на його авторитет як судді, а й формує негативне сприйняття судової влади в державі, а отже, породжує сумніви у тому наскільки держава відповідає міжнародним вимогам до здійснення правосуддя, наскільки вона є правовою тощо.

Висновки. Отже, ми дійшли висновку, що дотримання суддею морально-етичних норм у суддівстві та повсякденному особистому житті є запорукою формування авторитету судочинства, довіри громадян до судової влади, а також, віри у справедливий суд, що є важливою складовою у процесі становлення і розвитку правової держави та демократичного суспільства.

Україна продовжує реалізувати, започатковані до повномасштабного вторгнення росії, реформи системи судочинства, акцентуючи увагу на принципах поваги до людської гідності, доброчесності, неупередженості, чесності, честі, гідності та професіоналізму судді. Також, такий підхід сприятиме повному і усесторонньому виконанню Україною вимог щодо євроінтеграційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про судоустрій і статус суддів. *Закон України* Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
2. Берназюк Я.О. Етика поведінки судді та працівника апарату суду: національні та міжнародні стандарти. *Національна школа суддів України*. 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/ethics_of_judge_bernaziuk.pdf
3. Мораль. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]. Редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: <https://esu.com.ua/article-69220>.
4. Етика. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс]. Редкол. : І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-18041>.
5. Професійна етика юриста : навчально-методичний посібник (у схемах). За наук. ред. проф. В.С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 108 с.
6. Ухач В.З. Юридична деонтологія і професійна етика: Навчальний посібник. Тернопіль: Вектор, 2015. 335 с.
7. Бангалорські принципи поведінки суддів Схвалено резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/02.pdf>.
8. Доброчесність. *Вільна енциклопедія Вікіпедія*. 2023. URL: <https://uk.wikipedia>.

org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.

9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 вересня 2022 року у справі № 9901/230/19 (п.п. 76–79). URL:

<http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107533714&red=100003678058e51fc0315a94a81fcc6d50ebde&d=>.

10. Кодекс суддівської етики. Затверджено на XI черговому з'їзді суддів України 22.02.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text>.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЯК ОРГАНІЧНІ ЗАКОНИ ГЛОБАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Сірант М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-9393-2397
e-mail: Myroslava55m@gmail.com

Сірант М. Фундаментальні принципи міжнародного права як органічні закони глобального суспільства.

У сучасному глобалізаційному світі міжнародне право відіграє ключову роль у встановленні правової основи для взаємовідносин між державами та міжнародними організаціями. Фундаментальні принципи міжнародного права – це своєрідні органічні закони, що визначають правила поведінки суб'єктів міжнародних відносин, забезпечують стабільність та передбачуваність у міжнародній системі. Дані принципи є основою для регулювання таких важливих питань, як забезпечення миру, безпеки, повага до прав людини та суверенітету держав.

Фундаментальні принципи міжнародного права – це основні правила, що мають обов'язковий характер для всіх суб'єктів міжнародних відносин і визначають загальні напрями їхньої діяльності. Зокрема, вони включають такі принципи як рівність держав, невтручання у внутрішні справи, суверенна рівність, мирне вирішення спорів, заборона застосування сили, повага до прав людини тощо. Ці принципи формують основу міжнародних відносин і є ключовими для запобігання конфліктам та забезпечення справедливості.

Фундаментальні принципи міжнародного права мають глибоке історичне коріння. Їхнє формування почалося з перших міждержавних договорів, але сучасне розуміння виникло після Другої світової війни, коли міжнародна спільнота визнала необхідність створення чітких правових рамок для підтримки миру. Статут ООН, ухвалений у 1945 році, закріпив більшість основних принципів міжнародного права, які стали основою для подальшого розвитку міжнародної системи.

Ці принципи міжнародного права мають імперативний характер, що означає їх обов'язковість для всіх суб'єктів міжнародних відносин. Таке положення зумовлене їх належністю до

норм *jus cogens*, які не можуть бути змінені за взаємною згодою держав. Принципи, які як заборона агресії або геноциду, мають абсолютний характер і є незмінними незалежно від обставин.

Органічні закони – це закони, які встановлюють основоположні норми, що мають вирішальний вплив на функціонування суспільства. У контексті міжнародного права фундаментальні принципи виконують роль таких органічних законів, оскільки вони визначають загальні правила для підтримки міжнародного порядку. Без дотримання цих принципів неможливо забезпечити стабільність і передбачуваність у взаємовідносинах між державами.

Звичайно, фундаментальні принципи міжнародного права відіграють вирішальну роль у забезпеченні миру та безпеки у світі. Принцип невтручання у внутрішні справи гарантує суверенітет держав, запобігаючи зовнішньому впливу на їхню політику. Принцип мирного врегулювання спорів сприяє вирішенню конфліктів через переговори або інші мирні засоби, запобігаючи ескалації насильства. Ці принципи створюють правові механізми для підтримки стабільності міжнародному рівні.

Ключові слова: органічні закони, суспільство, міжнародне право, суверенітет, законодавство.

Sirant M. Fundamental principles of international law as organic laws of global society.

In today's globalized world, international law plays a key role in establishing legal foundations for relations between states and international organizations. The fundamental principles of international law are their own organic laws that enforce the rules of behavior of subjects of international relations, ensure stability and predictability in the international system. These principles are the basis for regulating such

important issues as ensuring peace, security, respect for human rights and state sovereignty.

The fundamental principles of international law are the basic rules that are mandatory for all subjects of international relations and are included in the general directions of their activities. In addition, they include principles such as state equality, non-interference in internal affairs, sovereign equality, peaceful settlement of disputes, prohibition of the use of force, respect for human rights, etc. These principles form the basis of international relations and are key to preventing conflicts and ensuring justice. The fundamental principles of international law have deep historical roots.

The formation began with the first interstate treaties, but the modern understanding arose after the Second World War, when the international community recognized the need to create a clear legal framework to support peace. The UN Charter, adopted in 1945, established the basic principles of international law, which became the basis for the further development of the international system. These principles of international law have an imperative character, which means that they are binding for all subjects of international relations.

This provision is due to their belonging to *jus cogens* norms, which cannot be changed by mutual consent of the state. The principles that prohibit aggression or genocide are absolute and immutable, independent of nature.

Organic laws are laws that establish fundamental norms that have a decisive impact on the functioning of society. In the context of international law, fundamental principles provide the role of such organic laws, after which they adopt general rules for the maintenance of international order. Without preserving these principles, it is impossible to ensure stability and predictability in relations between states.

Of course, the fundamental principles of international law decide the role in ensuring peace and security in the world. The principle of non-interference in internal affairs guarantees the sovereignty of the state, preventing external influence on their politics. The principle of peaceful settlement of disputes is to complicate the resolution of conflicts through negotiations or other peaceful means, preventing the escalation of violence. These principles create legal mechanisms for sustainability at the international level.

Key words: organic laws, society, international law, sovereignty, legislation.

Постановка проблеми. Проблема полягає в тому, що у все більш інтегрованому та взаємозалежному світі міжнародне право стикається з рядом проблем, які підривають його ефективність та універсальність. Незважаючи на

наявність основоположних принципів, які мають забезпечити стабільність і справедливість у міжнародних відносинах, їх реалізація часто стикається з перешкодами. Постановка проблеми основоположних принципів міжнародного права як органічних закономірностей глобального суспільства відкриває широкі перспективи для наукових досліджень. Глибоке розуміння цієї проблеми є необхідною умовою для розробки ефективних механізмів забезпечення миру, стабільності та справедливості в міжнародних відносинах. Наукова новизна роботи полягає в тому, що фундаментальні принципи міжнародного права розглядаються не тільки як юридичні норми, але і як органічні закони, що формують основу глобального правопорядку.

Стан опрацювання. Дата тема є надзвичайно актуальною та активно досліджується у сучасній юридичній науці. Вона викликає великий інтерес як серед теоретиків міжнародного права, так і серед практиків міжнародних відносин.

Метою дослідження є аналіз фундаментальних принципів міжнародного права як органічних законів глобального суспільства, що визначають основи взаємодії держав і міжнародних організацій, а також їх роль у підтримці глобальної стабільності.

Виклад основного матеріалу. Зрозуміло, що фундаментальні принципи міжнародного права тісно взаємодіють з іншими галузями, такими як міжнародне гуманітарне право, права людини, міжнародне економічне право. Наприклад, принцип поваги до прав людини є невід'ємною частиною міжнародного гуманітарного права, що регулює питання захисту цивільного населення під час збройних конфліктів. Міжнародне економічне право на принципі рівності держав та заборони дискримінації, що сприяє справедливому розподілу ресурсів і благ у світовій економіці [1, с. 215].

Глобалізація створила нові виклики для міжнародного права. Наприклад, транснаціональні, екологічні кризи та кіберзлочинність потребують нових правових механізмів для їх врегулювання. Існуючі принципи міжнародного права повинні бути адаптовані до цих нових умов, щоб зберегти свою ефективність у вирішенні нових викликів.

Незважаючи на універсальний характер фундаментальних принципів міжнародного права, їх практичне застосування зустрічає численні перешкоди. Політичні інтереси окремих держав, конфлікти між національними зобов'язаннями часто призводять до порушень цих принципів. Наприклад, застосування сили без дозволу Ради Безпеки ООН порушує міжнародне право, але іноді такі дії виправдовуються політичною доцільністю. Чого не можна сказати про росію.

Для підвищення ефективності фундаментальних принципів міжнародного права необ-

хідно реформувати існуючі механізми їхньої імплементації. Це включає створення більш дієвих санкцій за порушення цих принципів та зміцнення міжнародних судових інституцій, таких як Міжнародний кримінальний суд. Такі реформи сприятимуть підвищенню відповідальності суб'єктів міжнародних відносин та захисту глобальних інтересів.

Принципи суверенітету держав є одним із фундаментальних у міжнародному праві. Він передбачає, що кожна держава має повну владу над своєю територією, і жодна інша держава чи міжнародна організація не може втрутитись у її внутрішні справи без згоди. Однак цей принцип не є абсолютним: сучасна міжнародна практика вимагає врахування прав людини навіть у межах суверенної юрисдикції.

З кінця XX століття спостерігається тенденція до «гуманізації» міжнародного права, що виявляється у зміцненні ролі прав людини як обмежувача суверенітету. Наприклад, міжнародні трибунали та механізми ООН можуть втручатися у внутрішні справи держави, якщо відбуваються грубі порушення прав людини, такі як геноцид, етнічні чистки або масові вбивства. Таким чином, фундаментальні принципи міжнародного права почали взаємодіяти з правами людини, що трансформує підхід до суверенітету.

Принцип невтручання, що забороняє втручання у внутрішні справи суверенної держави, тісно пов'язаний із захистом міжнародної стабільності. Проте, у відповідь на серйозні порушення прав людини з'явилась доктрина «відповідальності за захист» (R2P), яка де-факто дозволяє порушувати принцип невтручання в разі необхідності запобігання масовим злочинам проти цивільного населення.

Ця доктрина була ухвалена на Світовому саміті ООН 2005 року і передбачає три основні складові: відповідальність держави, захищаючи своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людства; відповідальність міжнародного співтовариства допомагати державам у виконанні цього обов'язку; і нарешті якщо держава не в змозі або не бажає захистити своїх громадян, міжнародна спільнота може втрутитись, навіть із застосуванням сили.

Розвиток технологій і поява нових просторів для взаємодії таких як кіберпростір, створюють нові виклики для міжнародного права. Сучасні конфлікти вже не обмежуються фізичними кордонами, оскільки атаки можуть бути здійснені через кіберпростір, що став новим полем для конфліктів між державами.

Фундаментальні принципи міжнародного права, такі як заборона агресії, суверенітет та невтручання, повинні бути адаптовані до кіберсередовища. Зокрема, необхідно розробити нові механізми регулювання міжнародних відно-

син у кіберпросторі, щоб запобігти кібератакам і забезпечити захист прав держав та їхнього населення у віртуальному світі.

Одним із найгостріших викликів для сучасного міжнародного права є екологічні загрози. Зміна клімату, забруднення навколишнього середовища та втрата біорізноманіття, вимагають міжнародної координації та нових правових норм для захисту довкілля. В даному контексті функціональні принципи міжнародного права також повинні бути переглянуті екологічними нормами, щоб забезпечити стає глобальне суспільство.

Принцип суверенітету держав у цьому випадку потребує перегляду в умовах необхідності міжнародної співпраці у сфері екології, оскільки екологічні загрози не знають кордонів і вимагають колективних зусиль. Наприклад, Паризька угода 2015 року стала ключовим етапом у створенні нових глобальних правових норм для боротьби із зміною клімату, які мають стати частиною сучасного міжнародного права.

Ще однією глобальною проблемою є міграційні процеси, що стали наслідком, як економічної нерівності так і збройних конфліктів та екологічних катастроф. Масові міграції створюють значне навантаження на держави та міжнародні організації, що вимагає нових підходів до міжнародного права у сфері прав біженців та трудової міграції.

Принцип суверенітету та невтручання повинні бути доповнені новими механізмами, які дозволяють державам забезпечувати дотримання прав мігрантів та при цьому підтримують стабільність у власних кордонах. У цьому контексті особливу роль відіграє діяльність міжнародних організацій, таких як ООН та Міжнародна організація з міграції, які розробляють міжнародні стандарти для регулювання міграційних потоків та захисту прав людей.

Організація Об'єднаних Націй відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання функціональних принципів міжнародного права. Її діяльність спрямована на підтримку миру та безпеки, захист прав людини, сприяння розвитку та вирішення глобальних проблем. Статут ООН містить основні принципи, такі як заборона застосування сили та мирне вирішення спорів, які є основою для функціонування міжнародної системи [2].

Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН), установлюючи у своєму Статуті цілі підтримки міжнародного миру і безпеки, загальної поваги прав і свобод людини, мирного вирішення міжнародних суперечок, добробуту народів, чітко усвідомлює значимість міжнародного права як першооснови для підтримки міжнародної законності і правопорядку. Зокрема, ООН заявляє про рішучість зміцнювати повагу до принципів

верховенства права, причому як у міжнародних, так і у внутрішніх справах, і забезпечувати виконання державами-членами рішень Міжнародного суду, виконання Статуту ООН у будь-яких справах, сторонами яких вони є. Включення Міжнародного кримінального суду у сферу міжнародної кримінальної юстиції створює умови для забезпечення дії принципу невідворотності покарання по всьому спектру злочинних діянь, що зачіпають інтереси світової спільноти у цілому [6]. Сюди, безсумнівно, відносяться й акти міжнародного тероризму, про ліквідацію якого з усією рішучістю заявлено в Декларації ООН від 9 грудня 1994 р. «Про заходи ліквідації міжнародного тероризму» [5].

Рада Безпеки ООН має особливі повноваження щодо підтримки миру. Вона може застосовувати санкції та дозволяти застосування й сили у випадках порушення міжнародного права. Проте, її діяльність часто ускладнюється політичними суперечностями між постійними членами Ради Безпеки, що іноді призводить до порушень цих принципів на практиці.

Міжнародний кримінальний суд (МКС) був створений для притягнення до відповідальності осіб, які вчинили найтяжчі міжнародні злочини, такі як геноцид, воєнні злочини та злочини проти людства. Його діяльність спрямована на забезпечення дотримання фундаментальних принципів міжнародного права через механізм кримінальної відповідальності.

Міжнародний кримінальний суд як незалежний постійний орган міжнародної юстиції пов'язаний, як ми бачимо, із системою ООН. Володіючи юрисдикцією щодо найсерйозніших злочинів (йдеться про міжнародні злочини), які викликають занепокоєність усього міжнародного співтовариства, Міжнародний кримінальний суд у повній відповідності з положеннями преамбули свого статуту робить свій власний внесок у справу підтримки загального миру, безпеки і благополуччя [6].

МКС є важливим інструментом для реалізації принципу відповідальності у міжнародному праві. Його функціонування дозволяє притягти до відповідальності навіть тих осіб, які користуються підтримкою національних урядів і уникали покарання на національному рівні. Однак його юрисдикція все ще обмежена, оскільки деякі ключові держави, такі як США, Китай та Росія не визнають його повноваження.

Європейський Союз (ЄС) є прикладом регіональної організації, яка активно розвиває принципи міжнародного права у межах власної системи. Верховенство права, демократія та права людини є основними принципами, на яких будується ЄС. Вони регулюють внутрішні відносини між державами – членами та їхні відносини із зовнішнім світом [3, с.158].

Суд Європейського Союзу відіграє ключову роль у забезпеченні дотримання цих принципів через свою юрисдикцію в питаннях порушення правових норм ЄС. Він також має право переглядати національне законодавство держав-членів.

Африканський Союз (АС) є важливою регіональною організацією, яка підтримує регіональну безпеку та стабільність у країнах Африки. В його основі лежать такі принципи міжнародного права, як ненапад, суверенітет держав та мирне вирішення конфліктів. Однак у регіоні виникає безліч конфліктів, пов'язаних із внутрішніми політичними проблемами, тероризмом і економічною нерівністю, Африканський Союз розробляє механізми для реагування на ці виклики шляхом укладання мирних угод та миротворчих операцій.

Одним із прикладів є створення Африканського суду з прав людини і народів, що демонструє тенденцію до посилення ролі фундаментальних прав у внутрішніх і регіональних конфліктах. Цей суд прагне до вирішення спорів і захисту прав людини, що демонструє важливість фундаментальних принципів міжнародного права, навіть на регіональному рівні.

Регіон Азії та Тихого океану також зіштовхується з викликами у підтримці міжнародного правопорядку. Тут принцип суверенітету часто протиставляється прагненню до регіональності інтеграції та колективної безпеки. Особливо це стосується питань морських кордонів, де країни регіону ведуть суперечки за контроль над природними ресурсами та морськими шляхами.

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) виступає однією з ключових регіональних організацій, яка працює над підтримкою міжнародних принципів миру та стабільності. Проте проблема територіальних суперечок у Південно-Китайському морі залишається актуальною і показує, що міжнародні принципи потребують подальшого розвитку для вирішення нових глобальних викликів.

Міжнародне право залишається основою регулювання глобальних відносин, але його фундаментальні принципи повинні постійно еволюціонувати, щоб відповідати сучасним реаліям. Нові виклики, такі як кіберзлочини, тероризм, екологічні загрози та міграційні процеси, вимагають від міжнародного права не лише адаптації, але й розробки нових принципів та механізмів для ефективного управління глобальним суспільством [4].

Одним із перспективних напрямів є зміцнення системи міжнародних судів, які забезпечуватимуть дотримання міжнародного права та вирішення спорів на глобальному рівні. Також важливим залишається розвиток регіональних організацій, які можуть виступати посередниками у вирішенні конфліктів і просуванні міжнародних правових норм.

Міжнародне право в режимі приписів належної поведінки створює умови для забезпечення юридичної безпеки всіх держав – членів світової спільноти. Йдеться про ситуацію, за якої сукупність прав і законних інтересів кожної держави забезпечується повною мірою і будь які випадки зловживання правом заздалегідь виключаються. На міжнародному рівні створено юридично впорядкований інститут взаємодії між політичним органом Організації Об'єднаних Націй, що несе головну відповідальність за підтримку міжнародного миру і безпеки, і органом міжнародної кримінальної юстиції, що забезпечує міжнародне правосуддя на універсальній основі, в особі Міжнародного кримінального суду. Наука і договірно-правова практика держав в адекватному режимі сприймали значимість вироблення однакового доктринального розуміння злочину тероризму. Вироблення однакового розуміння сутності діяння, безсумнівно, сприяло б підвищенню ефективності боротьби зі злочиним, у припиненні і ліквідації якого зацікавлене все міжнародне співтовариство. Поряд зі змінами, які зазнало кримінальне право в сучасних умовах боротьби з тероризмом, трансформувалися цивільні та адміністративно-правові заходи протидії. Щоб перемогти тероризм, усі застосовувані засоби повинні відповідати принципу верховенства права [7].

Висновки. Фундаментальні принципи міжнародного права є органічними законами на яких базується функціонування глобального суспільства. Принципи суверенітету, невтручання, мирного врегулювання конфліктів та захисту прав людини формують основу міжнародних відносин, забезпечуючи стабільність та мир у світі. Однак сучасні глобальні виклики вимагають

перегляду та адаптації цих принципів до нових умов таких як кіберпростір, екологічні загрози та міграційні процеси.

Міжнародне право разом із міжнародними та регіональними організаціями, має посилювати свою роль у регулюванні нових сфер міжнародних відносин, зокрема в питаннях глобальної безпеки та розвитку. Тільки через еволюцію фундаментальних принципів можна забезпечити ефективне управління глобальним суспільством у XXI столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Капустін А.Я. Міжнародне право: сучасний стан і перспективи розвитку. Київ: Юридична думка. 2020. 345 с.
2. Мюллерсон Р. Принципи міжнародного права та нові виклики глобалізації. *Журнал міжнародного права*. № 5. 2021, С. 12–25.
3. Блекшоу І. Європейський Союз та міжнародне право: сучасні аспекти регулювання. Брюсель. EuroPublications, 2022. 280 с.
4. Кассезе А. (2008). Людський вимір міжнародного права: вибрані статті Антоніо Кассезе. ОУП Оксфорд.
5. Декларація про заходи ліквідації міжнародного тероризму № 995_502 від 09.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_502#Text.
6. Портал Ризик тероризму: повторна загроза впливає на страховку майна/нещасних випадків. URL: http://insurancemarketreport.com/Portals/131/TerrorismThreat_042010.pdf.
7. Громовенко К.В. Міжнародне Право. 2021. С. 94.

РОЗДІЛ XIII. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 681.3:002.651.028

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.162>

ОСНОВНІ ТИПИ ТА ВИДИ ДОКУМЕНТООБІГУ У ЗАКЛАДАХ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Щербай І.,

асистент кафедри ТПК,

Навчально-науковий інститут

права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0868-3411>

e-mail: ivanna.r.shcherbai@lpnu.ua

Щербай І. Основні типи та види документообігу у закладах післядипломної освіти в Україні.

Остання третина 20-го століття ознаменувалась переходом цілого ряду країн до інформаційної цивілізації, в умовах якої основна маса працюючих зайнята в сфері інформаційної діяльності, а головним продуктом виробництва і товаром є інформація. В даний час інформація стала найважливішим ресурсом суспільства і набула стратегічного значення. Глобалізація світових процесів, з одного боку, і глибокі соціально-політичні та економічні перетворення, що розгорнулися в 1990-і роки, з іншого, створили передумови для швидкого входження України в світовий інформаційний простір. У новому столітті майбутнє нашої країни багато в чому буде залежати від того, наскільки енергійно і ефективно вона стане рухатися в цьому напрямку. Інформаційні процеси активно впливають на всі сторони людського життя. Використання новітніх інформаційних технологій багаторазово підсилює цей вплив. Велика частина інформації фіксується на різних матеріальних носіях, міститься в різноманітних документах. Особливо велика роль інформації в процесі управління – на всіх його рівнях і у всіх сферах: політичній, економічній, науковій, культурній і т. д. Документування інформації, її пошук, обробка, зберігання та передача потребують значних фінансових, матеріальних, трудових ресурсів і часу. Тому організація ефективної роботи з документами, удосконалення всіх інформаційно-документаційних процесів як в масштабі суспільства в цілому, так і на рівні окремих підприємств, організацій, установ є надзвичайно важливим напрямом управлінської діяльності. У свою чергу, для кваліфікованої роботи з документованою інформацією потрібна значна кількість професійно підготовлених фахівців. Сучасний етап роз-

витку України характеризується важким і суперечливим шляхом переходу країни до ринкової економіки. Поза всякими сумнівами, успіх цього переходу в значній мірі залежить від ефективності управлінських структур ринкової економіки, діяльність яких ґрунтується на виробництві та використанні інформації, значна частина якої в будь-якій організації, як говорилося вище, сконцентрована в документах.

Ключові слова: документи, інформація, післядипломна освіта, управління, сучасні технології.

Shcherbai I. Main types and types of document flow in institutions of post-graduate education in Ukraine.

The last third of the 20th century was marked by the transition of a number of countries to the information civilization, under which the majority of workers are employed in the field of information activities, and the main product of production and commodity is information. Currently, information has become the most important resource of society and has acquired strategic importance. Globalization of world processes, on the one hand, and deep socio-political and economic transformations that unfolded in the 1990s, on the other, created the prerequisites for Ukraine's rapid entry into the global information space. In the new century, the future of our country will largely depend on how energetically and effectively it moves in this direction. Information processes actively affect all aspects of human life. The use of the latest information technologies multiplies this influence. Most of the information is recorded on various material media, contained in various documents. The role of information in the management process is particularly important – at all its levels and in all spheres: political, economic, scientific, cultural, etc. Documenting information, its search, processing, storage and transmission

require significant financial, material, labor resources and time. . Therefore, the organization of effective work with documents, improvement of all information and documentation processes both on the scale of society as a whole and at the level of individual enterprises, organizations, and institutions is an extremely important direction of management activity. In turn, qualified work with documented information requires a significant number of professionally trained specialists. The current stage of Ukraine's development is characterized by a difficult and contradictory path of the country's transition to a market economy. Without a doubt, the success of this transition largely depends on the effectiveness of the management structures of the market economy, whose activities are based on the production and use of information, a large part of which in any organization, as mentioned above, is concentrated in documents.

Key words: documents, information, postgraduate education, management, modern technologies.

Постановка проблем. Організація роботи з документами впливає на якість роботи апарату управління, організацію та культуру праці управлінських працівників. Від того, наскільки професійно ведеться документація, залежить успіх управлінської діяльності в цілому.

Документообіг у закладах післядипломної освіти – це цілеспрямований рух документів, пов'язаний з організацією навчального процесу, науково-дослідною роботою, управлінською діяльністю та взаємодією з іншими суб'єктами. Забезпечує ефективне функціонування установи, збереження інформації та дотримання законодавства. Документообіг у закладах післядипломної освіти – це цілеспрямований рух документів, пов'язаний з організацією навчального процесу, науково-дослідною роботою, управлінською діяльністю та взаємодією з іншими суб'єктами. Забезпечує ефективне функціонування установи, збереження інформації та дотримання законодавства.

Стан опрацювання. Дослідженням важливих питань, які стосуються даної проблематики займається чимало науковців та відомих людей, серед яких Л. Черняк, В. Плєскач, Н. Задорожна та інші.

Мета – дослідити та проаналізувати основні типи та види документообігу у закладах післядипломної освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сучасні заклади післядипломної освіти активно впроваджують системи електронного документообігу, які дозволяють:

- Зменшити потік паперових документів.
- Прискорення обробки документів.

- Поліпшити контроль за виконанням документів.

- Підвищити безпеку зберігання документів.

- Забезпечити доступ до документів з будь-якого місця, де є доступ до мережі Інтернет.

Документи складають основу управління, його ефективність в значній мірі базуються на виробництві та споживанні інформації. У сучасному суспільстві інформація стала повноцінним ресурсом виробництва, важливим елементом соціального і політичного життя суспільства. Якість інформації визначає якість управління. У сучасних умовах для підвищення ефективності управління необхідно приділяти достатню увагу вдосконаленню роботи з документами, оскільки всяке управлінське рішення завжди базується на інформації, на службовому документі [1].

Можна виділити три ключові групи основних видів документообігу в закладах післядипломної освіти в Україні: управлінський документообіг, кадровий документообіг та фінансовий документообіг (рис. 1.).

Одним з базових елементів забезпечення ефективності будь-якого управлінського механізму є документальне забезпечення, або, використовуючи звичні терміни, – система документообігу. Сучасні технології дозволяють організувати повністю безпаперовий обмін документами, однак на практиці електронні документи часто виступають лише двійниками паперових документів.

Документообіг становить частину системи діловодства освітнього закладу і виконує, по суті, функції системи комунікації в установі. Тому, цілі його функціонування і вдосконалення повинні бути субординовані цілям функціонування і вдосконалення діловодства освітнього закладу, які полягають в максимально можливому пристосуванні системи до умов її функціонування. Це дозволяє забезпечувати систему управління якісної документної інформацією в терміни, оптимальні для прийняття і виконання управлінських рішень.

Відповідно до цього, мета документообігу – забезпечення руху документів в процесі діловодства освітнього закладу, а завданням вдосконалення документообігу є організація такого руху, який би найкращим чином забезпечував досягнення системою діловодства освітнього закладу її цілей.

Значний вплив на документообіг надає існуюча структура і функції установи, форми і методи управлінської діяльності. Тому оперативному проходженню і виконання документів, крім чисто діловодних причин, перешкоджають організаційні недоліки, відсутність чіткого розмежування обов'язків між посадовими особами, недостатня визначеність функцій деяких установ та їх відокремлених структурних частин [3].

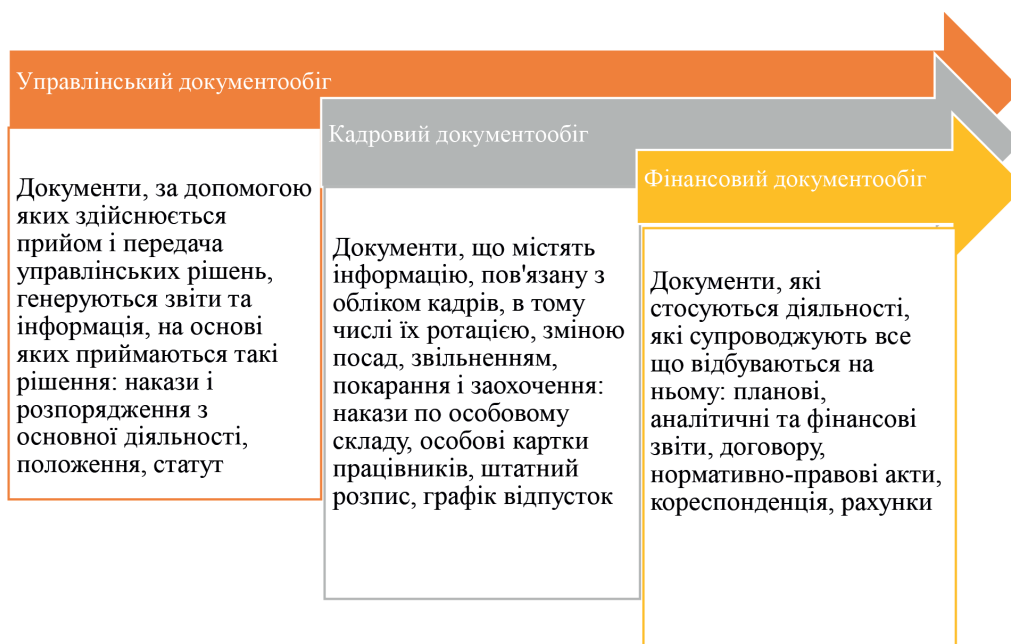


Рис. 1. Ключові групи основних видів документообігу в закладах післядипломної освіти в Україні [2]

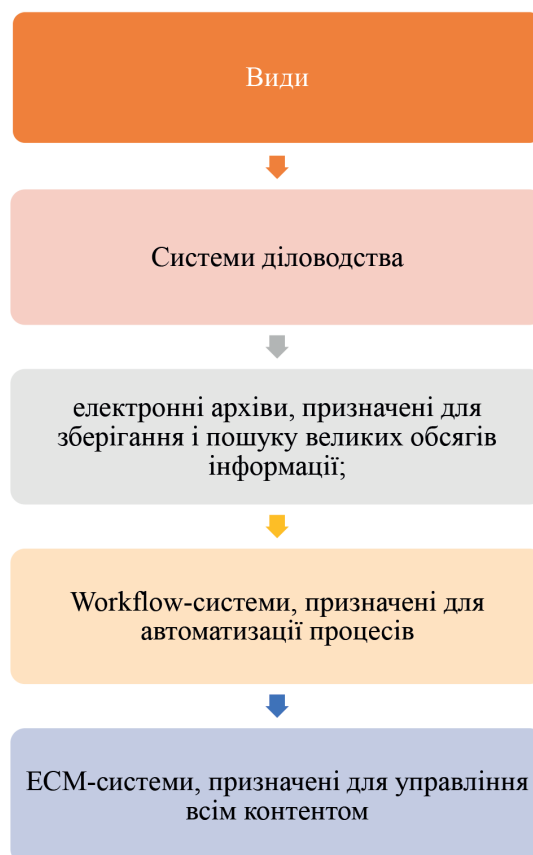


Рис. 2. Основні види систем електронного документообігу в закладах післядипломної освіти [4]

Системи електронного документообігу класифікують по використовуваній технології та архітектурі, за ступенем інтеграції. У більшості закладів використовують універсальні системи електронного обігу (EDMS) на основі архітектури «клієнт-сервер». Ця технологія передбачає розміщення основних модулів управління документаційним потоком і даними на виділеному сервері, клієнтський доступ до якого здійснюється з робочих

станцій - комп'ютерів користувачів, об'єднаних локальною мережею. Переваг технології - швидкість і надійність, достатні для забезпечення безперебійної роботи системи документообігу як невеликих, так і великих підприємств. Але види систем документообігу можуть класифікуватися і за функціоналом, який визначає область їх застосування. Залежно від цього, системи документообігу можуть поділятися на ті, що зображені на рис. 2.

В цілому, уся документація в закладах післядипломної освіти України, можна розділити на такі три документопотока: вхідні документи, вихідні документи та внутрішні (рис. 3.).

Окрім цього, слід зазначити, що по відношенню до виконавця тих чи інших документів, з якими він має справу, їх можна розділити на наступні, зображені на рис. 4.



Рис. 3. Основні типи документопотоку в закладах післядипломної освіти [5]

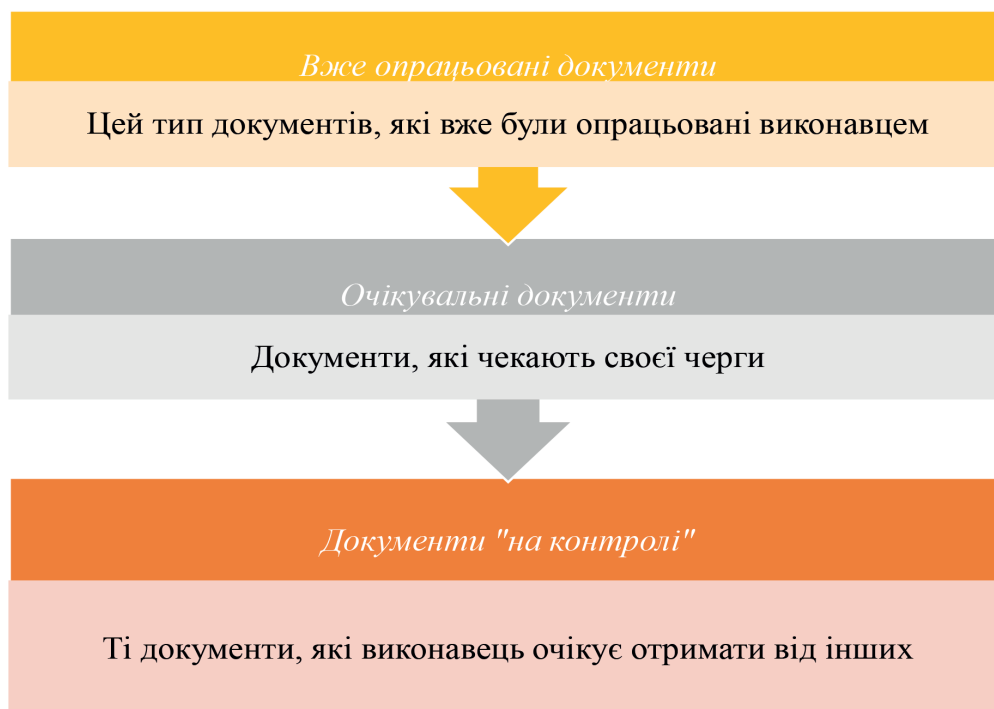


Рис. 4. Основні типи документів згідно його виконавця у закладах післядипломної освіти [5]

Можливість дослідження документообігу будь-якої установи обумовлена тим, що діяльність будь-якої установи досить жорстко регламентована як за рівнями прийняття рішень, так і по колу питань, що розглядаються. Управлінський процес, включаючи стадії збору, аналізу та узагальнення інформації, підготовки і прийняття рішення, організації виконання рішення, завершується контролем за його виконанням. В ході контролю відбувається рух інформації по каналах зворотного зв'язку від об'єкта управління до суб'єкта – інформації про проведення об'єкта відповідно до програми, закладеної в рішенні. Документообіг є одним із засобів здійснення процесу діловодства, в ході його і відбувається «оборот» документів (інформації).

Висновки. Щодо основних видів і типів документообігу в закладах післядипломної освіти України можна сформулювати такі висновки: Документообіг у закладах післядипломної освіти поділяють на внутрішній і зовнішній.

Внутрішній документообіг охоплює обмін документами всередині установи (накази, розпорядження, внутрішні звіти).

Зовнішній документообіг включає спілкування із зовнішніми організаціями та установами (листування з Міносвіти, партнерами, акредитованими комісіями).

Види документації:

– Офіційно-розпорядчі документи: накази, розпорядження, протоколи засідань, листування з вищими органами влади, звіти.

– Документи про освіту: навчальні плани, програми курсів, методичні вказівки, свідоцтва про закінчення курсів післядипломної освіти.

– Документи особового складу: особові справи працівників, заяви, трудові договори.

– Фінансові документи: кошториси, фінансові звіти, кошториси, акти виконаних робіт.

– Наукова документація: наукові статті, звіти про дослідження, підсумкові документи про наукову діяльність.

Важливість ефективного документообігу полягає у його впливі на управління навчальним процесом, забезпечення якості освітніх послуг, а також контроль за адміністративно-фінансовою діяльністю закладу.

Отже, документообіг у закладах післядипломної освіти має багаторівневу структуру, яка включає різні типи та види документів, кожен з яких забезпечує важливі аспекти роботи навчального закладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Черняк Л. Інтеграція основа хмари. Відкриті системи. СУБД. 16 верес. 2011 р.
2. Плєскач В.П. Інформаційні технології та системи. Київ: Книга, 2004. 519 с.
3. Клокар Н.І. Інституційний розвиток та професійний розвиток персоналу закладу післядипломної педагогічної освіти. Біла Церква: КІОПОПК, 2008. 222 с.
4. Кузнецов С.Л. Системи автоматизації діловодства та електронний документообіг в бізнесі. *Секретарська справа*. 2003. № 4. С. 15.
5. Задорожна Н.Т. Кероване проектування документообігу в управлінських інформаційних системах. *Проблеми програмування*. 2006. № 4. С. 37–48.